

Mānava-Dharma Śāstra

Mānava-Dharma Śāstra

[Institutes of Manu]

with the Commentaries of

Medhātithi, Sarvajñanārāyaṇa, Kullūka,
Rāghavānanda, Nandana, and Rāmachandra

and an Appendix by

Vishvanāth Nārāyan Mandlik

with a foreword by

Prof. Albrecht Wezler



**Munshiram Manoharlal
Publishers Pvt Ltd**

294.0926
M 294 d.m
V.2

SL NO. 075858

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700015
ACC NO. S 3070
DATE 9.9.92

COMPUTERISED

© 1958



ISBN 81-215-0567-2 (for the set)

First published in 1886
by Ganpat Krishnaji's Press, Bombay

© Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi

Published by Munshiram Manoharlal Publishers Pvt.
Ltd., Post Box 5715, New Delhi-110 055 and printed
at Nice Printing Press, Khureji Khas, Delhi-110 051

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥



● राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तोभवेन्नृपः ॥ संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशब्दः कर्तव्यतावचनइत्युक्तम् । यद्वाङ्मः कर्तव्यतदिदानीमुच्यतइतिप्रतिज्ञा कर्तव्यं च दृष्टार्थं वाङ्मयादि अदृष्टार्थमग्निहोत्रादि तत्रेहमाधान्येनदृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैवचराजधर्मप्रसिद्धिः राजशब्दस्तुनेहक्षत्रियजातिवचनः कितर्हभिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिनिपुरुषेवर्तते अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपः । नृपग्रहणेनजनपदैश्वर्यवतोधिकारमाह । प्रमाणान्तरमूलास्तत्रधर्माउच्यन्ते । नसर्वेवेदमूलाः अन्यमूलत्वेचयदत्रधर्मशास्त्राविरुद्धतदुच्यते । तथाच कात्यायनः अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमात्रजेदिति । यथावृत्तः यद्वृत्तंयदाकारंवास्थेति चबहुव्रीहिः अन्यपदार्थो- राजा यथार्थमाधान्येऽव्ययीभावः स्यात् । वृत्तपरिपालनार्थोव्यापारोऽदृष्टार्थः । संभवश्चोत्पत्तिः सउक्तोराजानमसृजत्वभुरित्यादिना । परमासिद्धिर्विजिगीषोरैकाः फलं राजवृत्तस्यफलप्रतिज्ञेयम् ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवता चक्षुर्भिरभ्यायेन्ब्राह्मणस्यासाधारणधर्माः कथिताः अधुना द्वितीयवर्णस्य क्षत्रियस्यासाधारणधर्मानाह राजधर्मानिति धर्मो धर्मसाधनं । यथावृत्तोयदाचारः । संभवः सृष्ट्यादौ । सिद्धिरदृष्टार्थसिद्धिः ॥ १ ॥

(३) कुङ्कुमः । धर्मशब्दोऽत्र दृष्टार्थानुष्ठेयपरः वाङ्मयादेरपिवक्ष्यमाणत्वात् । राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः । अतएवाह यथावृत्तोभवेन्नृपइति । यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयिष्यामि यथा येन प्रकारेण वा राजानमसृजत्वभुरित्यादिना तस्योत्पत्तिः यथाचदृष्टादृष्टफलसंपत्तिस्तदपि वक्ष्यामि ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । राजा धर्मस्य कारणमित्यनुशासनानृपतिधर्मयोः कार्यकारणसंगतिरभ्यायद्वये । राजधर्मानिति । राजपदमत्रावेत्यधिकरणन्यायेनान्ध्रप्रसिद्धिमाश्रित्य राजन्यपरं प्रजापालनकण्टकोद्धरणादिनाराज्यस्यकर्तरि वर्णान्तरेच लाक्षणिकमिति उत्तरेच ब्राह्मणमेन संस्कारक्षत्रियेणेति अन्तेच क्षत्रियस्यापराधेन ब्राह्मणःसीदति क्षुधा वेदाभ्यासोहि विप्रस्य क्षत्रियस्याभिरक्षणम् नाक्षत्रं ब्राह्मणवर्धते क्षत्रियाय ददौ राज्यं संभ्यांचोपास्य शृणुयादित्यादित्परसा- न् । ननु ब्राह्मणादौ राजधर्माग्रामिरिति । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन तेजसा । जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सस्य प्रत्यनन्तरदित्यापदिमनुवचनादेवधर्माः कर्तव्याः । तत्रादृष्टमग्निहोत्रादि तदर्थं ऋत्विगादि दृष्टं प्रजापालनादितदर्थं वाङ्मयादि तयोः प्राप्तिः । यथावृत्तोयथाचारोभवेत् । संभवश्चेन्द्रादिभ्यउत्पत्तिः । सिद्धीरणेनैव ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितस्याभ्रधर्मस्य रक्षाधिकारिणंराजानंप्रति धर्मान्प्रस्तौति राजेति । यथावृत्तोयत्नकारवृत्तो नृपोभवेत् नृनृपांशुशङ्कयात् तथा च वक्ष्यामि सिद्धिरैहिकामुष्मिकफलम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजधर्मानाह राजधर्मानिति । यथावृत्तः यथाचारः नृपोभवेत् तस्य राज्ञः यथासंभवः सुखादौ जन्म तस्य यथा सिद्धिः कार्यसिद्धिः एतादृशान्वक्ष्यमाणलक्षणान् राजधर्मान् अवक्ष्यामि ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ॥ सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मवेदः तत्रश्रुतः संस्कारो ब्राह्मः सवेदाध्ययनजन्यो ग्रहणवतो र्थलक्षणो वेदस्य स्वाध्यायविधिनिर्वर्त्यइत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मग्रहणार्थत्वाद्ब्राह्ममित्युक्तं । तथा च वक्ष्यति त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यामिति इतरथाविदितवेदितोपदेशः स्यात् । गर्भाधानादिस्मृतिशास्त्रादृष्टात्त्वारिसंस्कारम् । क्षत्रियेणेति एतेन क्षत्रियएव राज्याधिकारीति सूचितं क्षत्रियाभावे तदतिदेशोपि ग्राह्यः अन्यथा प्रजालोपः स्यादिति भावः सर्वस्य करदस्य दीनानाथादेश्च । अस्येति स्वविषयवासिनां यथास्वजनपदपुरनिर्देशः । यथान्यायं न्यायः शास्त्रधर्मशास्त्ररूपनार्थशास्त्रमौशनसादिप्रणीतं तमनतिक्रम्य । परिरक्षणं परिपालनं । अपायपरिहारो दुर्बलानां बलवद्भिरनभिभवः शास्त्रमर्यादानतिक्रमश्च । दुःखत्राणं परिरक्षा शास्त्रातिक्रमे चादृष्टं दुःखं अतस्तदनतिक्रमे राजभयेन रक्षिता भवन्ति । राजदण्डे दुःखमिति चेन्महतोनरकादिदुःखाद्वाजदण्डनमल्पीयः कर्तव्यमिति विधिः अधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मंतूपनयनादिसान्त्वान्तम् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मवेदस्तत्प्राप्त्यर्थतयोपनयनसंस्कारस्तं यथाशास्त्रं प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतोरक्षणं कर्तव्यम् । एतेन क्षत्रियएव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितम् । अतएव शास्त्रार्थतत्त्वं क्षत्रियस्य जीवनार्थं । तथा क्षत्रियस्य तु रक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति ब्राह्मणस्य स्यापदि जीवेत्क्षत्रियधर्मेणेत्याभिधास्यति वैश्यस्यापि क्षत्रियधर्मशूद्रस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदि जगद नारदः । न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्मवर्षलम् । वृषलः कर्मच ब्राह्मणपतनीये हिते तयोः ॥ उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ रक्षणवेदधर्मार्थतपःक्षत्रस्य रक्षणमिति सर्वतो धर्मश्चागोराज्ञो भवति रक्ष्यत इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषद्वागग्रहणादृष्टार्थमपि योरक्षन्बलिमादन इति नरकपातं वक्ष्यति ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदस्तत्कृतं संस्कारमुपनयनवेदाध्ययनादिप्राप्तेन क्षत्रियेण ॥ २ ॥

(५) नन्दलः । अभिषेकादिसंस्कारयुक्तस्य क्षत्रियस्य रक्षायामधिकारो नान्यस्येत्याह ब्राह्ममिति । ब्राह्मं संस्कारवैदिकमुपनयनाभिषेकादिकं संस्कारं प्राप्नोयस्तस्यैव रक्षायामधिकारो नान्यस्येति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मसंस्कारं उपनयनादिसंस्कारान् प्राप्तेन क्षत्रियेण यथाविधि अस्य सर्वस्य जगतः परिरक्षणं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्रुते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा प्रभुः । प्रजापतिस्तुतिरियम् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विद्रुते कल्पादौ ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादराजके जगति बलवद्भयान्तर्गतः प्रचलिते सर्वस्यास्य चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्ट्वांस्तस्मात्तेन रक्षणं कार्यम् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र पुरावृत्तमाह अराजक इति । विद्रुते पीडिते । प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । तत्र हेतुः तामधिकृत्य तस्यसृष्ट्वमित्याह अराजकेहीति । सर्वतोभयादैविकाम्बानुवाच प्रभुः प्रजापतिः ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अराजकेऽल्लोके भयात्सर्वतोविद्रुतेसति अस्य विश्वस्य रक्षार्थं प्रभूराजानमसृजत् ॥ २ ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ॥ चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिर्दत्त्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनिलोवायुः । वित्तेशोधनपतिर्वैश्रवणः । मात्राअवयवाः । शाश्वतीः सारभूताः । निर्दत्त्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राअवयवान् । निर्दत्त्याकृष्य ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंसृष्टवानित्याह इन्द्रेति । इन्द्रवातयमसूर्याग्निवरुणचन्द्रकुबेराणामात्राअंशान्सारभूतानाकृष्य राजानमसृजत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वनियन्तृत्वविधानार्थमुत्पत्तिस्वरूपकथनेन स्तौति इन्द्रेतिद्वाभ्याम् । वित्तेशः कुबेरः । मात्राः सारभूतांशाः दधिमण्डस्य नवनीतवत् । शाश्वतीर्भन्वन्तरध्यापनीः । निर्दत्त्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । किमुपादायासृजदित्यपेक्षायामाह इन्द्रेति । शाश्वतोर्मात्राः स्वाभाविकानंशान् इन्द्रस्यैश्वर्यजनितस्य बलं इत्यादिकाःशक्तीरित्यर्थः । निर्दत्त्यासृजदित्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्योनिर्मितोनृपः ॥ तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतमनि तेजसा ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । एषामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानामात्राभिस्तेजोशैर्निर्मितस्तस्माद्धेतोर्भिभवति । दुर्निरीक्ष्यमुखोभवति तेजसाहेतुना । निष्कृष्यनिर्मितउत्पादितःयतः कृषिरुत्पादने धातुर्वर्तते । तेनापायावधित्वाभ्यामात्राभ्यर्द्दितपञ्चमी-मृतीयावापठित्या ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेजसा वीर्येण ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादिन्द्रादीनांदेवश्रेष्ठानामेशोभ्योनृपतिः सृष्टस्तस्मादेषसर्वगणिनोवीर्येणातिशेते ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तेदेवाह यस्मादिन्द्रादीनांमात्राभिर्निर्मितोनृपस्तस्मात्स्तेजसा सर्वभूताभ्यभिभवत्येषदिति ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तस्य प्रत्यक्षत्वंलोकत्रयेणोपपादयति यस्मादिति ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मात्कारणादेषांसुरेन्द्राणामिन्द्रादिलोकपालानां मात्राभ्योऽशोभ्योनिर्मितोनृपस्तस्मात्कारणान्तेजसा सर्वभूताभ्यभिभवति ॥ ५ ॥

तपत्यादित्यवच्चैषचक्षूषि च मनांसि च ॥ न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिबीक्षतुम् ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । तपति तापयतीव संमुखो शक्यदर्शनत्वादेवमुच्यते तदाह नचैनं भुविशक्नोति ब्राह्मणजात्युत्कृष्टाब्रह्मवर्चस्विनोपि नैनमभिमुखंवीक्षितुंशक्नुवन्ति । तदुक्तं तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपत्यादित्यवदित्यादित्यांशोपपादनमितरेष्वप्येवत्वयमूह्यम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्थपराना त्वतेजसा सूर्यश्च पश्यनांचक्षूषि मनांसि च संतापयति । नचैनंराजानंपृथिव्यांकश्चिदप्याभिमुख्येन द्रष्टुंक्षमते ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्येणापि तदंशोऽनुमेयइत्याह तपतीतिद्वाभ्याम् । दुष्टानांचक्षुर्मनसोः संतापजननात्तद्दर्शना-
निष्ठाक्षमत्वं सूचितं । साधूनां न तपति विमलं प्रसाधयति ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषांचक्षुषि मनांसि चार्कवन्तुपस्तपति संतापयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः सधर्मराट् ॥ सकुबेरः सवरुणः समहेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते प्रभावोऽलौकिकी या शक्तिः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभावतः प्रभाववानेवैवभवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशभवंत्वात्तत्कर्मकारित्वाच्चप्रतापयुक्तस्तेजस्वीत्यादिना नवमाध्यायवक्ष्य-
माणत्वात्सराजाशक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । सधर्मराट् यमः । प्रभावतः ऐश्वर्येण ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रभावतः शक्तिः ॥ ७ ॥

बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्यइति भूमिपः ॥ महती देवता शेषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्योयमित्येवं बालोपि भूमिपो राजा नावमन्तव्यः किं तर्हि महती काचिद्देवादेवतैतेन मानु-
षेण रूपेण स्थितेति अतोऽदृष्टेनापि दोषेण राजन्यवज्ञानयुज्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महती देवता ईश्वरः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । ततश्च मनुष्यइति बुद्ध्या बालोऽपि राजा नावमन्तव्यः यस्मान्महतीयं काचिद्देवता मानुषरूपेणा-
वतिष्ठते । एतेन देवतावज्ञायामधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बालोपीति । अवमानप्रसक्तिमाह मनुष्यइति ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । एवं देवांशप्रभवत्वाद् राजा नावमन्तव्यइत्याह बालइति । महती देवता अग्निरित्यर्थः । हि शब्दो
हेतो ॥ ८ ॥

एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ॥ कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य विधेरर्थवादश्लोका एते । राजधर्मोपि यतः सर्वपुरुषार्थोयं योऽग्निहस्तादिना स्पृशति
समिद्धस्याप्यन्तिको भवति स दुरूपसर्पिनरः प्रमादस्खलितो दहते राजा तु कुलः । स पुत्रधनदारबान्धवं हन्ति । कुलं येकेचित्-
ज्ञातयः । स्वजनाश्च तानप्यपराधसंबन्धात्पशुभिर्धनसंचयैश्च सह नाशयति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरूपसर्पिणं दुष्टेन प्रकारेणोपसर्पन्तमभिभवार्थमग्नेः स्वयमेव तन्मध्ये प्रवेशादिका-
ग्निणम् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति दृष्टदोषमाह एकमित्यादि । योऽग्नेरतिसमीपमनवहितः सन्नुपसर्पति दुरूपसर्पिणमेकमेवा-
ग्निर्दहति न तत्पुत्रादिकं क्रुद्धो राजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरुपकुलमेव गवाश्वादिपशुसुवर्णादिधनसंचयसहितं सापराधं निहन्ति
॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । महत्त्वमेवाह एकमिति । दुरूपसर्पिणं दुःस्वार्थभरणाद्युद्यतं उपसर्पिणं समीपगामिनम् । राजा-
तु देशान्तरस्थमपि कुलादिविशिष्टमपि हन्ति । अग्निदेवतातोप्यधिकइति भावः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । अशितोऽपिराजा दाहशक्तौ विशिष्टतरइत्याह एकमिति । दुरूपसर्पिणां उपसर्पणानिपुणां प्रमादादग्नौ पतितमितियावत् । कुलं दहन्ति यस्मात्तस्मान्नावमन्तव्यः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकमेव नरमभिर्दहति कीदृशनरं दुरूपसर्पिणं दुष्टेन प्रकर्षेण उपसर्पन्तं विलङ्घयन्तम् ॥ ९ ॥

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । नैतन्मन्तव्यं बन्धुमैराजा मुत्तद्वेति । कस्य राजा भवेन्मित्रकानि मित्राणि राजनि ॥ प्रयोजनापेक्षया च शत्रौ मित्रवदाचरन्ति मित्रे शत्रुवत् । तथा शक्त्या कंचिदपराधं क्षमन्ते । शक्तिं प्राप्योन्मूलयन्ति एवं देशकालावपि अतो धर्मसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं कुरुते क्षणान्मित्रक्षणेन शत्रुः नैकरूप एव राजा भवति । अतो न विश्वसितव्यं राजनि । मैत्र्या ह्याल्लभ्या त्सौजन्या ह्या तत्तुल्यवयोदृष्ट्या न वर्तितव्यम् अपितु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कार्यं प्रयोजनं । शक्तिं स्वस्य । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ । विश्वरूपं मित्रेपि शत्रुतां शत्रावपि मैत्री । अतो मित्रमित्यत्र नाविश्वसनीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

(३) कुङ्कुमः । सराजा प्रयोजनापेक्षया स्वशक्तिदेशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिद्ध्यर्थं तत्त्वतो विश्वरूपं बहूनि रूपानि करोति । जातिविवक्षया बहुष्वेकवचनम् । अशक्तिदेशायां क्षमते शक्तिं प्राप्योन्मूलयति । एवमेकस्मिन्पि देशे काले च प्रयोजनानुरोधेन शत्रुर्वा मित्रं वा दासीनो वा भवति अतो राजवल्लभोऽहमिति बुद्ध्यानावज्ञेयः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कार्यमिति । कार्यमनुग्रहनिग्रहौ । शक्तिं बाल्ययौवनाद्यनुरूपाम् । देशोदूरनिकटादिः । कालः सुभिक्षदुर्भिक्षादिः । अवेक्ष्य निश्चित्यैव विश्वरूपं प्रयोजनानुरूपेण शत्रुमित्रोदासीनतया ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । विश्वरूपं नानादेवतारूपम् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालौ विग्रहादियोग्यौ ज्ञात्वा धर्मसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः विश्वरूपं नानारूपं इन्द्रियमादिरूपं मित्रे शत्रुतां शत्रौ मित्रतां वा कुरुते ॥ १० ॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसन्न आराधनया श्रियं ददाति क्रुद्धीष्ट्युना योजयति क्षतः श्रीकामेनाराधनीयः । न केवलं श्रिया योजयति यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि पराक्रम्य परितोषितो हन्ति अतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः । पद्माश्रीः पर्यायोपि पद्माशब्दो महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तो महतीं श्रियं ददातीत्यर्थः । एते चार्थाराङ्गः प्राप्यन्ते यतस्सर्वतेजोमयोसौ अप्रयादित्येवं प्रमत्ता ते जीविर्भाति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्य प्रसाद इत्यादि त्रयं क्रमात्कुबेरशक्रयमानां व्यापारकथनम् । पद्मा पद्महस्ता । यतः पद्मादयस्तदुद्भवा अतः सर्वतेजोमयः । एवमन्येष्ट्युक्तांशेषु व्यापारो ज्ञेय इत्याशयः ॥ ११ ॥

(३) कुङ्कुमः । पद्माशब्दः श्रीपर्यायोऽपि महत्त्वविवक्षयाऽत्र प्रयुक्तः । यस्य प्रसादात् महती श्रीर्भवत्यतः श्रीकामेन सेव्यः । यस्य शत्रवः सन्ति तानपि संतोषितो हन्ति तेन च शत्रुवधकमिनाप्याराधनीयः । यस्मै क्रुष्यन्ति तस्य मृत्युं करोति तस्मान्जीवनाथिना न क्रोधनीयः । यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निसोमादीनां ते जीविर्भाति ॥ ११ ॥

(१०) धर्म=कर्म (व)

(११) यस्य=तस्य (न०)

(४) राघवानन्दः । विश्वरूपत्वं ध्यानं कति यस्येति । प्रसादेऽनुग्रहविषये पद्माश्रीरिति पर्यायत्वेऽपि महत्त्वात् न पायत्वख्यापनार्थं पद्मालयत्वसूचनेन वा सुखहेतुत्वं ख्यापितम् । श्रियः सत्त्वेऽपि नृणामसंतुष्टे राजनि सुखादर्शनात् । पराक्रमे शत्रुप्रतिगमने विजयस्तत्संभावना । तदवमानात्तत्क्रोधानन्तरं मज्जाप्लव्युदर्शनामृत्युः । तस्माच्छ्रीप्राप्तिः शत्रुजयशत्रुवधादिकामैर्नृपः संव्यङ्ग्येति ध्वनिः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोदाहरणमाह तस्येति । तस्य प्रसादे श्रीर्वसति तस्य प्रसादे सति लक्ष्मीर्जायत इत्यर्थः । पद्मापन्नवती । विजयइन्द्रः । सर्वतेजोमयः सर्वदेवताशक्तिमयः ॥ ११ ॥

त यस्तु द्वेष्टि संमोहात्सर्वविनश्यत्यसंशयम् ॥ तस्य ह्यशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रत्यवायाद्यथा विन्दति जनोनैवमभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनः पुनराह तं राजानं यो द्वेष्टि प्रातिकूल्येन वर्तते तस्मिन्सत्यसंशयं नश्यति । तस्य ह्यशु विनाशाय अन्यः कश्चिदपराधं क्षमते । अशक्यराजनिवेदनेन तत्र व्यवहारभागस्य धनपरिक्षयो भवति भूतोप्यर्थः साक्षिणां चित्तवैचित्र्यादन्यथा त्वमायाति ह्यपेक्षमाणः कश्चित्क्रमेणापि । राज्ञा तद्विनाशार्थमपराधेन मनसि स्थितेन बाध्यत एवासौ शक्तिमत्त्वाद्वाङ्मयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधापत्तेः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्मात्तत्र द्वेषोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । तं राजानमज्ञतया यो द्वेष्टि तस्याश्रीतिमुत्पादयति सन्निहितं राजक्रोधान्नश्यति यस्मात्तस्य विनाशाय शीघ्रं राजा मनो नियुङ्क्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । नापि राज्ञा द्वेषाद्याचरणीयमित्याह यस्त्विति । विनश्यतीत्यत्र हेतुस्तस्येति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । हि हेतौ । विनाशाय विनाशकर्तुम् । प्रकुरुतेऽभ्यवस्यति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संमोहाद्यस्तद्वेष्टि तस्य ह्यशु विनाशाय राजा मनः कुरुते ॥ १२ ॥

तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु सव्यवस्थेन राजाधिपः ॥ अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥

(१) मेघातिथिः । यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माद्धेतोरिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रपुरोहितादिषु कार्यगत्या धर्मकार्यव्यवस्थां शास्त्राचाराविरुद्धां व्यवस्थेन निश्चित्य स्थापयेन्न विचालयेत् सा तादृशी राज्ञो नृणां नातिक्रमणीया अद्य पुरे सर्वैरुत्सवः कर्तव्यः मन्त्रिगेहे विवाहो वर्तते तत्र सर्वैः संनिधातव्यं तथा पशवो नाद्य सैनिकैर्हन्तव्यान् शकुनयो बन्धयितव्याः नर्तिका धनिकैरा राजाधनीया एतावन्त्यहानि । एवमनिष्टेषुऽपि एतेन संसर्गो न कर्तव्य एतस्य गृहे भवेशो न देयः एवंविधोऽत्र धर्मः षट्द्वेषादिनाराज्ञादिष्टेनातिक्रमणीयः । न त्वग्निहोत्रादि धर्मव्यवस्था यैवर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति स्मृत्यन्तरविरोधप्रसङ्गात् अविरोधे चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्त्वात् ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यं धर्मव्यवहारमिष्टेषु क्षुद्रेष्वप्यक्षुद्रयोग्यं नियमभेदे वं महत्त्वप्यनिष्टेषु क्षुद्रयोग्यं न तु दण्डादिनियमोऽपि राज्ञा दृष्ट्या कार्यस्तस्य शास्त्रीयस्यैव राज्ञापि कार्यत्वात् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टशास्त्रानुष्ठेयं शास्त्राविरुद्धानां भित्त्य व्यवस्थापयत्यनपेक्षितेषु चानिष्टनियमनातिक्रमेत् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकरणमुपसंहरति तस्मादिति । इष्टेषु प्रियेषु धर्मे अयमेव महत्त्वयमेव नार्हतीति व्यवस्थापयेत् । स्थापयितुस्तं प्रौढ्यादिना न चालयेत् यतः क्रुद्धो हन्ति प्रसन्नो नुगृहीयात् ॥ १३ ॥

(५) मन्वन्तः । इष्टेष्वनिष्टेषु च यमर्थं धर्मादिनपेतत्वेन निम्निनोतितमर्थधर्ममत्वा न विचारयेत् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् इष्टेषु शुद्धेषु यंधर्मसनराधिपः व्यवस्येत् निम्निनोति च पुनः अनिष्टं अयोग्यं अनिष्टेषु अचिद्धेषु अनिष्टेषु तंधर्मन विचारयेत् ॥ १३ ॥

तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तां धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ता राजोत्पत्तिः । दण्डोत्पत्तिरिदानीमुच्यते । तस्माद्दंतदर्थराज्ञः प्रयोजनसिद्धये दण्डमसृजदीश्वरः प्रजापतिः । कोराज्ञोर्थोदण्डेन उच्यते गोप्तांसर्वभूतानां गोप्ता रक्षिता दण्डेन नदण्डेनविना राजारक्षितुंश-क्रांति । अतोर्राजत्वसिद्ध्यर्थेवदण्डःसृष्टः । धर्ममात्मजं ब्रह्मतेजोमयमितिदण्डस्तुतिः नयागदानादिधर्मः । किंतिहिदण्डेव । नचायंप्राणधनहरित्वादधमोविक्षेयः अपित्वेषएव धर्मआत्मजःशरीरादेवजातः प्रजापतेः । नचपाञ्चभौतिकः । किंतिहिब्र-ह्मणोयत्केवलंतेजस्तेन निर्मितः पूर्वराजसृष्टेः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यार्थे राजार्थे । धर्मं धर्माशौद्धवंविधिं । त्वस्य हुतं अतएव ब्रह्मतेजोमयं ब्रह्मणस्ते-जसा सृष्टम् । दण्डं दमकम् । ईश्वरोब्रह्मा ॥ १४ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्य राज्ञः प्रयोजनसिद्धये सर्वप्राणिनारक्षितारंधर्मस्वरूपपुत्रं ब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेन निर्मितं न पाञ्चभौतिकं देहं ब्रह्मापूर्वसृष्टवान् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य राज्ञोर्थे रक्षणविप्रयोजनार्थं सर्वभूतानामनुशासनरूपं धनप्राणविकृशब्दहस्ताया-हरणात्मकंधर्मं तदेतुत्वात् । आत्मजं ब्रह्मणस्तेजसा निर्मितं ब्रह्मतेजोमयं पूर्वच राजसृष्टेः । दण्डमिति कर्तृकरणव्यु-त्पत्त्या कचिद्वाजा कचिदनुशासनम् ॥ १४ ॥

(५) मन्वन्तः । अथ राज्ञः सहायं दण्डं प्रस्तौति तस्यैति । तस्यार्थे तस्य राज्ञः कार्ये निमित्ते गोप्तां गुम्भिकरि-प्यन्तं सर्वभूतधर्मगुप्त्यर्थमितियावत् ब्रह्मतेजोमयं परमात्मशक्तिमयं परमात्मशक्तिमुपादायेतियावत् धर्मात्मकंदण्डमसृज-त् धर्मस्वरूपादण्डरूपेण ससर्ज । पूर्व युगारम्भे । ईश्वरः प्रजापतिः । एतदुक्तं भवति दण्डस्यात्माधर्मशरीरं ब्रह्मतेजोमय-मीश्वरोजनयितेति ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्यार्थे राज्ञोर्थे ईश्वरः ब्रह्मापूर्वदण्डरूपमात्मजं पुत्रमसृजत् ॥ १४ ॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ जयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्

चलन्ति च ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्यदण्डस्यभयात् संबन्धितामात्रविवक्षायांभयेहेतुत्वंनास्तीति षष्ठी । दण्डभयात्स्थावराणि भूतानि भोगाय फलकुसुमच्छायादिभिर्भोगार्थकल्पन्ते तत्समर्थाभवन्ति । योहिस्थावरः फलंनददाति सपरिशेष्यते । नचेत्परिगृह्यति सर्वतोव्याप्तदेशत्वाच्छित्त्वाऽगारीक्रीयते एतया वृक्षोपमया दण्डस्य राजापच्यकारिणःपुरुषस्यैवकर्तव्यं दण्डेनभूतैस्त्पादनादिना दण्डःप्रणयः । स्थावरमहजस्तुत्या दृष्टान्तार्थमीशोऽयंदण्डोयत्स्थावराअपिदण्ड्यन्ते किं पुनश्चराः ननु स्थावराणांदण्डोयमित्येवावुद्धिरस्ति । स्वधर्मान् चलन्ति अकालेन पुप्यन्ति न प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगाय कल्पन्ते अन्येषां । स्थावराणीत्युक्तं स्थावराणामपि पृथिव्यादीनां पृथ्वा-
दिभिर्दण्डस्य धृत्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनोभोगं कर्तुं समर्था भवन्ति । अन्यथा बलवता दुर्बल-
स्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपेक्ष्य बलिनेति कस्यापि भोगो न सिध्येत् वृक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः ।
तथासतामपि नित्यनैमित्तिकत्वधर्मानुष्ठानमकरणेयाम्ययातनाभयादेव ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तस्येति । भयादण्डस्येत्यन्वयः । भोगाय कल्पन्ते समर्थाः चोराद्युपद्रवराहित्यात् ।
भृशदण्डस्य देशेऽधर्माभावाद्यथाकालं स्थावराणि द्रुमादयः फलशालीनीतिभावः । तस्य राज्ञो भोगाय फलदानि भवन्ति
दण्डाद्यभावेच्छियन्ते तानि । साधवः पात्र्यन्ते दस्यवश्छिद्यन्त इति मेधातिथिः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड प्रशंसति तस्येति । तस्य दण्डस्य भयात् । स्थावराणामपि दण्डोधारितो महात्मभिरिति हासेषु
भ्रूयते । यथागस्त्येन विन्ध्यस्य यथा वायुना शाल्मलीतरोर्हैमवतस्य ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य राज्ञोभयात्त्वधर्माद्भूतानि न चलन्ति ॥ १५ ॥

तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः ॥ यथार्हतः संप्रणयेन्नेरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यायवर्तिनो ये राजापथ्यकारिणो महामात्यादयस्तेषामयं दण्ड उच्यते । अन्येषां तु परस्परव्यव-
हारिणामनुबन्धमनुज्ञात्रापरिज्ञायेत्युच्यते । मत्रैव चायं श्लोको व्याख्यातः । विद्यात्राधिका सा च वेदार्थविषया । यथा-
र्हतः यथार्हतो यस्य योग्य इत्यर्थः । संप्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादित्यावत् एतत्सर्वमवेक्ष्य निरूप्य तत्तदपेक्षोदण्डः कर्तव्यः ।
अन्यथा प्रणीतो राज्ञो दृष्टमनर्थमावेहेत् । दृष्टाऽदृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपदभेदेन सममाष्टमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देशकालादि त्वरण्यराश्यादिकृतत्वेन दण्डाधिक्यात् । शक्तिं धनदाने । विद्यामिति वेदा-
दिपाठशीलतया दण्डाल्पतार्थम् ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । तमित्यादि तं दण्डं देशकालौ दण्ड्यस्य च शक्तिविद्यादिकं यस्मिन्पराधे यो दण्डोर्हतीत्यादिकं-
शास्त्रानुसारेण तत्त्वतो निरूप्यापराधिषु प्रवर्तयेत् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । कष्टतत्प्रणयनमित्याह तमिति । दण्डस्य देशकालौ शास्त्रानुसारेणावेक्ष्य यथार्हतः यस्मिन्-
पराधे योऽयं दण्डमर्हति तदनतिक्रमेण संप्रणयेत् देशं दूरनिकटादि । कालं दुर्भिक्षादि । विद्यामस्त्रशिक्षादिकां वेदविद्यां च ।
अन्यायवर्तिष्वन्यथागामिषु ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दण्डस्य प्रणयनप्रकारमाह तमिति । शक्तिः बालोवृद्धोदरिद्रो धनवानित्यादिरूपा । विद्यावे-
दवित्त्वमित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डमन्यायवर्तिषु देशकालादिकमवेक्ष्य यथार्हतः संप्रणयेत् ॥ १६ ॥

सराजा पुरुषोदण्डः सनेता शासिता च सः ॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । स एव वस्तुतो राजा तस्मिन्सति राजशक्तियोगे स एव पुरुषः येन बलीयसोऽपि पुरुषान् स्त्रीवन्व्य-
क्त्य वशीकरोति सनेता कार्याणितेन नीयन्ते । शासिता शासनं राजाज्ञा तस्याभावे दण्डः स्मृतः । धर्मतः कर्तृत्वमौपचारिक-
म् । चतुर्णामाश्रमाणां यो धर्मस्तत्र स प्रतिभू रिव यथा प्रतिभूश्छित्तुं न ददाति तद्दण्डोऽपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स दण्ड एव राजा जनस्य तदधीनत्वात् । पुरुषः पुरुषात्मा । नेता नायकः प्रवर्तकः । शासिता एवं कुर्वित्युपदेशः । धर्मस्य धर्माचरणकारयितुं प्रतिभूरिव ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । स एव दण्डो वस्तुतो राजा । तस्मिन्सति राजशक्तियोगात्स एव पुरुषस्ततोऽन्ये स्त्रियश्च तद्विधेयत्वात् । स एव नेता तेन कार्याणि नीयन्ते प्राप्यन्ते । स एव शासिता शासनमाज्ञातद्वावृत्वात् । स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डविना राजाऽकिञ्चित्कर इति दण्डं स्तौति स इति त्रिभिः । तस्मिन्सति राजशक्तिः । पुरुषः सर्वानराजप्रभृतीन् स्त्रियश्च न्यकृत्य स्वधर्मे स्थापयतीति पुरुषः बहून् धनाद्यादानेन स्यति तनूकरोतीति वा राज्ञोऽपि दण्डश्रुतेः । नयति प्रापयति स्वस्वधर्मे राजानेनेति नेता एधांसि पचन्तीति वद्वा कर्तृत्वोपचारः । प्रमादात्प्रच्याव्य सर्वान् शास्त्रानुसारेण शास्तीति शासिता । सम्यासिनामपि पातित्ये दासआमरणान्तिक इति राजभृत्यतास्थितेराश्रमचतुष्टयग्रहः । धर्मस्य प्रतिभूः तत्संपादने प्रभूर्द्वितीयः ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि श्लोकद्वयेन दण्डस्तुतिमाह स इति । स दण्ड एव राजपुरुषः राजनियोगकरः । नेता तत्तत्कामानुष्ठापकः । शासिता आज्ञापकः । तेजोविना सकलकार्यासिद्धेः ॥ १७ ॥

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वादण्ड एवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८ ॥

(१) मेघातिथिः । न राजा शास्त्रं शास्ति कर्तव्या कर्तव्योर्विधिनिषेधयोः किं तर्हि दण्ड एव । दण्ड एवाभिरक्षति बलवद्भयोर्बलान् । सुमेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथा कामं लोको व्यवहरति । द्विविधो दण्डो राजदण्डोऽयमदण्डश्च ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतः शास्तारो रक्षन्ति । तथाऽन्येषु रक्षितृषु सुमेष्वप्येतद्भयादेव न पापं क्रियते ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादण्डः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्सा धूक्तं शासितेति ज्ञेयम् । यस्मात्स एव प्रजारक्षति ततो युक्तमुक्तराजेति । निद्राणेष्वपि रक्षितृषु दण्ड एव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः । दण्डमेव धर्महेतुत्वाद् धर्मजान्ति । कारणे कार्योपचारः । ऐहिकपारत्रिकदण्डभयादेव धर्मानुष्ठानात् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च शास्तीति । अभिरक्षति प्रमादादधर्मस्यः । सुमेषु प्रमत्तेषु ॥ १८ ॥

(५) रामचन्द्रः । दण्डः सुमेषु जागर्ति दण्डभयात्केपि न लुम्पन्ति ॥ १८ ॥

समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वारज्यति प्रजाः ॥ असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९ ॥

(१) मेघातिथिः । धृतः प्रणीतः प्रवर्तितः समीक्ष्य पूर्वोक्तदेशकालाद्यपेक्ष्य समीक्ष्य । रज्यत्यनुरागं प्रजास्तु जनयति । विपरोत्तप्रणीयमानो न केवलं स्वकार्यं करोति यावदुपयुक्तो विषय इति नाशयत्यर्थं जनस्य ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्य शास्त्रतो निरूप्य ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । स दण्डः शास्त्रतः सम्यक् निरूप्यापराधानुरूपेण देहधनादिषु धृतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति । अविचार्य तु लोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति । सर्वत इति द्वितीयाथेतसिः ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । समीक्ष्य यथा शास्त्रं अनुरज्यति राजानं प्रत्यावर्जयति । सर्वतः सराष्ट्रस्य शुद्ध्यर्थं च यं राजानं नाशयतीति भावः ॥ १९ ॥

(५) मन्दनः । धृतःधारितःसदण्डः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक्समीक्ष्य धृतःसदण्डःसर्वाः प्रजारञ्जयति असमीक्ष्याविचार्य प्रणीतः सर्वंशो विनाशयति ॥ १९ ॥

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ॥ शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अमणयनादण्डस्य ये बलवत्तराबलीयांसोबलेनाधिकामहाप्राणतया शस्त्रहस्तमनुष्याभूयस्त्वेन वा ते दुर्बलानपक्ष्यन् शूले मत्स्यानिव यथामत्स्या शूल्याक्रियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तो जनोऽधिकशक्तिभिरुपहोयेत धनशरीरदारहरणादिना तस्मादण्डार्हानतन्द्रितो नलसोदण्डयेत् कुतोमया समीक्षाशक्या कर्तुं नैव दण्डं करोमीति नैव बुद्धिः कर्तव्या ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शूलेमत्स्यानिव अपक्ष्यन् पचेयुः । अविध्यन्नितिकचित्पाठः ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुमः । यदि राजाऽनलसोभूत्वा दण्डप्रणयनं कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानिव बलवन्तो दुर्बलानपक्ष्यन् लङ्घन्तस्य पचिधातोरूपमिदम् बलिनोऽल्पबलानां हि सामकरिष्यन्नित्यर्थः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन्नित्येषामेधातिथिगोविन्दराजलिखितः पाठः । जले मत्स्यानिवा हिंस्युरिति च पाठान्तरम् । अत्र बलवन्तो दुर्बला हिंस्युरिति मत्स्यस्याऽण्वस्यादित्युक्तम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डाकरणे दोषमाह यदीति त्रिभिः । शूलेमत्स्यान् शूलमारोप्यापक्ष्यन्नितिक्रियातिपत्तिः । तेन यदि दण्डयिता राजा नाभविष्यत्सर्वाः प्रजाः बलिभिर्दस्युभिरनक्ष्यन्ति ॥ २० ॥

(५) मन्दनः । अमणयनेदोषं श्लोकद्वयेनाह यदीति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह यदीति । द्वितीयेनान्वयः । राजा अतन्द्रितः दण्ड्येषु दण्डं यदि न प्रणयेत् न प्रयोजयेत् तर्हि बलवत्तरः पुरुषो दुर्बलान्पुरुषान् अद्यात् लुप्तेन कानिव अपक्ष्यान् शूल आरोपिता मत्स्यानिव ॥ २० ॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वावलिस्त्राद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्ते

ताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । काकादयोऽप्यन्ताधमादेवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्यो दातव्यं हविश्च पुरोडाशादितत्ते अद्युर्बदिदण्डेन न निवार्येरन् । अन्यदपियत्स्वाम्यं स्वत्वाभिभावः सनस्यात् । आयापत्योऽपिता पुत्रयोः आयायाः पतिर्न स्यात्स्वानन्येन स्त्रियः प्रवर्तेरन् । अधरोत्तरं यदधरं वृषलादिसदुत्तरं प्रधानं स्यात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादितदधरं तानि कृष्टनामियात् । शूद्राधर्ममुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुवीयेत ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अद्यात्काकः श्वावलिस्त्रादिति दृष्टान्ता योक्तम् । तेन श्वावलिस्त्रादित्याद्यर्थेषु पूरणीयम् । अधरोत्तरमधराणामुत्कृष्टत्वम् ॥ २१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदि राजा दण्डनाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमस्त्रादित्यतथा कुङ्कुमः पायसादिहविरलेक्ष्यन्नकस्यचित्कुत्रचित्स्वाम्यमभविष्यत्तो बलिना तद्गृहणाद्ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये यद्वरं शूद्रादि तदेवोत्तरं प्रधानं प्रवर्तिष्यत ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच काकस्वानौ दण्डेनानिवारितौ देवभोग्यौ पुरोडाशावधीतो यथातद्वत्स्यात् । तथा क

स्मिन् म्यायोपात्तेपि वित्ते कस्यापीति शेषः । दण्डाद्वेदस्यूनान्भावल्यात् । अधरोत्तरं ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये ये अधराः शूद्रादयः ते उत्तरं प्राधान्यं भावत्स्यन्ति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा अप्रयुक्तेदण्डे कस्मिन्पि वस्तुनि स्वाम्यप्रभुत्वं स्यात् । अधरोत्तरं अधरं मतिलोमजं उत्तरं अनुलोमजं एवमधरोत्तरं प्रवर्तते ॥ २१ ॥

सर्वोदण्डजितोलोकोदुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥ दण्डस्य हि भयात्सर्वजगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धोधर्मार्थकामेषु सतादशोनरोदुर्लभः दुःखैर्लब्धुंशक्यः । किन्तु दण्डजितोदण्डेन जीयते पथिस्थाप्यते तद्भयान्नयथाकामं प्रवर्तते । जगद्भोगायेति प्रागुक्तमेव ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । शुचिः शुद्धमनाः । भोगाय भोगिनाम् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वोऽयं लोकोदण्डेनैव नियमितः सम्मार्गेऽवतिष्ठते । स्वभावविशुद्धो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते । तथा सर्वभिर्दण्डजगद्दण्डस्यैव भयादावश्यकभोजनादिरूपेऽपि भोगे समर्थं भवति ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च दण्डभयादेव शुचिर्नरोऽन त्वतोरागादित्याह । दण्डस्येत्यादि पूर्वोक्तस्य निगमनम् ॥ २२ ॥

(५) जम्दुजः । दण्डप्रणयने हेतुमाह सर्व इति ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वारक्षांसि पतंगोरगाः ॥ तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीडिताः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । ये देवाः पर्जन्यो वायुरादित्य इत्यादयः । भोगाय कल्पन्ते शीतोष्णवर्षेऽनियतैरोषधीः पाचयन्ति तद्दण्डभयाशङ्किनः अन्यथा किमिति सूर्याचंद्रमसौ धातृपर्जन्यौ वा त्वरत्मात्कार्यकालान्नियतात्मविचलेताम् । कदाचिद्धे अह्नीं त्रीणि वा नोदियात्सूर्यः सति स्वातन्त्र्ये । दण्डात्तु विन्यन्ताति क्रामति मर्यादां । तथा च श्रुतिः ॥ भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्पतिचंद्रमाः । भयादग्निश्च वायुभेति । दानवा दयश्च यदि दमस्त्रिलम्हर्निशं जगदुपगच्छति दण्डमाहोत्स्यमेतत् । पतङ्गव्यांसि गृहमण्डनाः शुक्रसारिकादयो यद्दालानामक्षिणी नोत्पाटयन्ति त्वेन काककङ्कभृभादयो जीवतो नादन्ति तदप्येवमेव । उरगाः सर्पाः केवलं क्रोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वप्राणिजातम् तद्दण्डसामर्थ्यं अतस्तुतिरेषोऽध्यते यद्देवादयो महर्षिका अचेतना वा त्वर्मर्यादातोऽन विचलन्ति भयात्किं पुनर्मनुष्याः । अत्र श्लोकः पूर्वेऽपठितः ॥ दृष्ट्वा तु दैव्यं वनपाटङ्गानां पुष्पमगुरुभंकुटजप्रहासं । संबन्धदानेन तदा जहास नीपोऽपि रम्भप्रहरत्यवश्यम् इति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । दण्डेनैव परमेश्वरस्य । यदुक्तं भीष्मास्माद्वातः पवत इति ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तमपि दण्डस्य भोगसंपादकत्वं दाढ्यार्थं पुनरुच्यते । इन्द्राभिमुख्यान्वाद्यो देवास्तथा दानवगन्धर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि जगदीश्वरपरमार्थं भयपीडिता एव वर्षदानाद्युपकाराय प्रवर्तन्ते । तथा च श्रुतिः । भयादस्यापि स्तपति भयात्पति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च वृत्त्युर्ध्वावतिपञ्चम इति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । देवदानवेति दृष्टान्तार्थम् । भीष्मास्माद्वातः पवते भीषो देति सूर्य इति श्रुतेर्यथेश्वरभयात्पवनादेः प्रवृत्तिर्वराजप्रभृतेर्मर्यादादयोऽपि त्वकार्थाय नीयन्ते । यद्वा दण्डपीडिताः दण्डेन या यस्य या पीडा तथा आवर्जिता निष्पापानतिऽबाधकाः ॥ २३ ॥

(५) जम्दुजः । देवयोनयोऽपि दण्डसाध्याः किङ्कर्तव्ययोनय इत्यत्राह देवेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डेन ईश्वराक्षारूपेण ॥ २३ ॥

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्धण्डस्यविभमात् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डस्य विभ्रमोऽकरणमन्यायेन वाकरणम् तस्मिन्सति सर्ववर्णादुष्येयुः इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरमवृत्तेः । सेतवोमर्यादाः सर्वाभिद्येरन् सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः ब्राह्मणाभ्युद्वेगवद्वर्तेरञ्छूद्राब्राह्मणवत् अतश्च सर्वलोकमकोपः स्यात् । त्रयोपिलोकाइतरेतरवृत्त्यातपादिना नोपकुर्युः ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दुष्येयुः संकरादिवैकृत्यकरणेनहेतुना । सेतवोमर्यादाः । प्रकोपोऽन्योन्यवैरम् । विभ्रमान्मोहात् ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डस्यानाचरणादनुचितेन वा प्रवर्तनान्तर्वे ब्राह्मणादिवर्णाइतरेतरस्त्रीगमनेन संकीर्येरन् सर्वशास्त्रीयनियमाभ्युत्तुर्वर्गफलाउत्सीदेयुः चौर्यसाहसादिना च परस्यापकारान्सर्वलोकसंक्षोभश्चाजायेत ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वसेतवोवर्णानामाश्रमाणांच अनेन वर्णेनेदंकर्तव्यमनेनाश्रमेणेदंकर्तव्यमितिधर्ममर्यादाः । प्रकोपः संक्षोभः । विभ्रमादकरणाद्विपरीतकरणाच्च ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । सेतवःमर्यादाः । विभ्रमादसम्यक्प्रणयादप्रणयाच्च ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य विभ्रमाद्विस्मरणादन्यथाप्रयोगात्सर्वे वर्णाः दुष्येयुः संकीर्णाभवेयुः । च पुनः सर्वसेतवो मर्यादाभिद्येरन् ॥ २४ ॥

यत्र श्यामोलोहिताक्षोदण्डश्चरति पापहा ॥ प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतद्व्यंमनुष्याणां प्रशस्ततमं अतस्तेनासता रूपकभंग्या स्तौति द्विरूपोदण्डः दुःखदोभयदश्च भयहेतुत्वंश्यामतया दुःखहेतुत्वंलोहिताक्षत्वेन । परिसमाप्तादण्डस्तुतिः । दण्डोऽवश्यंकर्तव्यः सचदेशाद्यपेक्षयेति अन्यः सर्वोर्ध्वादः । नेताचेत् नेता दण्डस्य नायकः सचेत्साधुपश्यति मुनिरूपितदेशकालादिकंरुत्वा पालयति तत्र प्रजा नमुह्यन्ति नकेनचिद्वेषेण युज्यन्ते ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्रश्यामइति प्रागुक्तपुरुषरूपताकथनम् । श्यामः रुष्णः तामसत्वात् । लोहिताक्षः रजोधिकत्वेन कोपनत्वात् । साधु युक्तं पश्यति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे शास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णःलोहितनयनोऽधिष्ठातृदेवताकोदण्डोविचरति तत्र प्रजाव्याकुलान् भवन्ति । दण्डमणेतायदिविषयानुरूपसम्यग्जानाति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच श्यामइत्यादि तदधिष्ठातृदेवतारूपम् । नेता राजा शास्त्रानुरूपसाधुचेत्पश्यति न तदा प्रजामुह्यन्तीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयने गुणमाह यत्रेति । दण्डाभिमानिनीं देवतां प्रकृत्याधिष्ठेयाधिष्ठात्रोरभेदोपचारादुक्तं श्यामोलोहिताक्षइति । दण्डदेवतायाः श्यामत्वंलोहिताक्षत्वं च महाभारतेऽपि स्मर्यते ॥ नीलोत्पलदलश्यामभ्युद्वेगवद्वर्तेरञ्छूद्राभ्युत्तुर्वर्गः । अष्टपादकनयनः शकुन्तर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ जटी द्विजिह्वस्तात्रास्योभृङ्गराजतनुच्छदः । एतद्रूपं विभर्त्युधं तेनदण्डोदुरावरइति ॥ २५ ॥

(२४) दुष्येयुः=नश्येयुः (त, ट)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य स्वरूपमाह यत्रेति । यत्रदेशेक्ष्यामोदण्डश्चरति श्यामइत्यनेन मनुष्यरूपता श्यामःरु-
ष्णाः । लोहिताक्षः रजोऽधिकत्वेन कोपनत्वात् । यदि नेता साधु युक्तं यथा स्यात्तथा पश्यति तत्र प्रजान् मुह्यन्ति
॥ २५ ॥

तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं संप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीक्ष्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च । सत्यवादी यः
शास्त्रानुसारितयादण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय न तं वर्धयति न च वल्लभस्य रागादवनं करोति । प्राज्ञो देशादीनां बाध्य-
बाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः कदाचिद्देशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः उभौ वा तौ विद्याशक्ती तयोश्च परस्परमुत्सर्गा-
पवादभावज्ञः कार्यवशादर्थश्च बाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । धर्मादीनां च गुरुलघुताभावः । त्वल्पो यत्त-
र्धस्तस्मिन्साध्यमाने महानर्थो भवति तत्र धर्मस्त्यज्यते । प्रायश्चित्तेन समाधास्यत इत्येवमादिबोद्धव्यम् ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समीक्ष्यकारिणं समीक्ष्य शास्त्रेण विचार्य कुर्वाणम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य दण्डस्य प्रवर्तयितारमभिषेकादिगुणयुक्तं नृपतिमवितथवादिनं समीक्ष्यकारिणं तत्त्वातत्त्वाव-
धारोचितं प्रज्ञाशालिनं धर्मार्थकामानां ज्ञातारं मन्वादयोऽप्याहुः ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनु रूपं राजलक्षणमाह तस्याहुरितिसार्धेन । तस्य दण्डस्योक्तविशेषणविशिष्टं राजानं प्रणे-
तारं मन्वादयोऽहुरित्यन्वयः । सत्यवादिनं लोभादिना समयभेदरहितम् । समीक्ष्य पूर्वापरमालोच्य कर्तुं शीलम् । प्राज्ञमूला-
दोहसमर्थम् । धर्मार्थकोविदं स्मृतिवात्स्यायननीतिशास्त्राणां वेत्तारं तत्र वेदस्मृतिभ्यां धर्मस्य वात्स्यायनादिनां काम्य-
नीतिशास्त्रेणार्थस्य वेत्तारम् ॥ २६ ॥

(५) मन्दनः । दण्डप्रणयनाधिकारमाह तस्येति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दण्डस्य संप्रणेतारं प्रयोक्तारं समीक्ष्य शास्त्रं धर्मानालोच्य कारिणं कुर्वाणं राजानमाहुः
॥ २६ ॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणैव विवर्धते ॥ कामात्मा विषमः क्षुद्रोदण्डेनैव निह्न्यते ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । कामान्धः रागप्रधानः । विषमः क्रोधनः । समत्वेन दण्डपातनेन शत्रौ मित्रे च वर्धते । क्षुद्रः
छलान्वेषादण्डेनैव निह्न्यते प्रकृतिकीपेनादृष्टेन वा दोषेण ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विषमो विषमदण्डप्रणेता । क्षुद्रोऽलुब्धः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तंदण्डं राजा सम्यक्प्रवर्तयन् धर्मार्थकामैर्वाङ्मिच्छति । यः पुनर्विषयाभिलाषी विषमः कोपनः क्षुद्र-
छलान्वेषी नृपः स प्रकृतेनैव दण्डेनामात्यादिना कोपादधर्माद्वा विनाश्यते ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह त्रिवर्गेणेति । धर्मार्थकामैस्तपोवनानाश्रितस्य तन्पात्रेण मोक्षासिद्धिरिति भावः ।
अलुविशेषणहानोनाधिकारीत्याह कामेति । कामात्मा विषयाभिलाषी । विषमः कोपनः । क्षुद्रः छलान्वेषी । निह्न्यते
प्रकृतिकोपादृष्टद्वारा दण्डेनैव । तादृशो राजेति शेषः । कामान्ध इति पाठो मेधातिथेः ॥ २७ ॥

(५) मन्दनः । सम्यग्यथाशास्त्रम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तंदण्डं सम्यक्प्रणयन् राजा त्रिवर्गेण धर्मार्थकामैरविवर्धते । कामात्मा पुरुषः विषमप्रणेता क्षु-
द्रोऽलुब्धः एतादृशो दण्डेनैव निपात्यते ॥ २७ ॥

दण्डोहि सुमहत्तेजोदुर्धराकृतात्मभिः ॥ धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । सुमहत्तेजः सदण्डः अकृतात्मभिः शास्त्रेण गुरुपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनभिविनी-
तास्तैर्दुर्धरोनशक्यते सम्यक्प्रणेनुम् । नैवमन्तव्यमाज्ञामात्रेण दण्डः प्रणीयते का तस्य दुर्धरता यतोयस्तत्र न जागर्ति
प्रयत्नवान्भवति तेषमादिनसबान्धवंदण्डोहन्ति शरीरेण केवलेन राजा न नश्यति यावत्पुत्रपौत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुर्धरोऽदण्ड्येषु धारयितुमशक्यः ॥ २८ ॥

(३) कुङ्कूकः । यतोदण्डः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिर्दुःखेन प्रियतेऽतो राजधर्मरहितनृपमेव पुत्रबन्धुस-
हितनाशयति ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः शास्त्रासंस्कृतबुद्धिभिर्वा । तत्रापि सबान्धवंहन्ति अभर्मात्पादने-
नेतिशेषः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । यथाग्निरन्यत्र प्रणीयमानोपि प्रमत्तप्रणेतारमेव दहत्येवंदण्डोऽपीत्यभिप्रायेणाह दण्डोहीति । हिहे-
तौ । सुमहत्तेजः सुमहानग्निः । चलितं स्वलितम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुर्धरः धर्तुमशक्यः ॥ २८ ॥

ततोदुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ॥ अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च पीडयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । देशाद्यनपेक्षया यत्रदण्डः प्रणीयते तत्र स राजकस्य जनपदस्य तिर्यक्स्थावरसहितस्य
नाशः । ततोमन्त्रिभिर्जनपदैश्च राजा विज्ञापनीयः त्यक्तव्योवा तादृशोदेशः । देवमुनयः पीड्यन्ते इतः प्रदानजीवनादेवाः
अस्मिन्नुद्धानाद्युच्छेदान्मृष्टा एव देवमुनयः । तथाचपुराणकारैः ॥ वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ
देवयोनीनां स्थितिहेतुः सर्वैरमृतइति । प्रथमा तु श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः । समवृत्तेन क्षत्रियेण जन-
पदरिपालनकर्तव्यम् तच्च दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेक्षयावश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्र-
णेतः । अन्यथा तु प्रवृत्ता तु भयलोकनाशः । अन्यः सर्वार्थवादः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततोराज्ञिविन्दे रक्षकाभावात् । दुर्गं राज्यं तदीयलोकमिमं सचराचरं स्थावरजङ्गमस-
हितं देवांश्च हविर्दानाद्यभावेन पीडयेत् किंपुनरन्यान् ॥ २९ ॥

(३) कुङ्कूकः । देशाद्यनपेक्षया योदण्डः क्रियते सबन्धुनृपनाशानन्तरं धन्यादिदुर्गराष्ट्रदेशं पृथिवीलोकं जङ्गमस्था-
वरसहितं हविः प्रदानजीवनादेवा इति श्रुत्या हविः प्रदानाभावेऽन्तरिक्षगतानृषीन्देवांश्च पीडयेदिति ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गं पृथिव्यक्षयमाणम् । अन्तरिक्षगतान् मर्त्यलोकान् दुत्पथगामिनः । यज्ञाय करणान्मुन्यादी-
नां पीडयेत् । तदुक्तं वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः सर्वैरमृतइति ॥ सयज्ञा-
दिः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । नैतावता विरमतीत्याह ततइति । लोकं भूलोकं । देवान् स्वर्गगतान् । इत्यादिच्छेदादन्तरिक्षगतादी-
नां पीडाः ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः देवान् हविर्दानाद्यसंभवेन दण्डः पीडयेत् ॥ २९ ॥

सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ न शक्योन्यायतोनेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहार्थप्रकरणमिदानीमारभ्यते यस्यच निरूपणावक्ष्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिन-
श्रार्थसम्यसेनापतिदण्डाधिकारिणोनसन्ति तेन स्वयमेवनिःशङ्कनयकालगुणसंपन्नेनापिन्यायतो न प्रणेतुंशक्यः । न्यायः
शास्त्रानुसारिणीदेशाद्यपेक्षयाचध्यवस्था अतःसहायाःशोभनाःकर्तव्याः । यथास्वयंमूढोविचितोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्ते-
विषयेषु लुब्धोधनविनियोगयथावन्नकरोति तेन तादृशेनैतैर्दोषैर्युक्तेन नसम्यक्प्रियते एवमसहायेनापीति तात्पर्यम् ।
यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूढेन प्रमादहेतुमोहवता । अकृतबुद्धिना शास्त्रासंस्कृतमतिना ॥ ३० ॥

(३) कुङ्कुमः । सदण्डोमन्त्रितेनापतिपुरोहितादिसहायरहितेन मूर्खेण लोभवता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृ-
पतिना शास्त्रतो न प्रणेतुंशक्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । सदण्डः । असहायेनाविद्वद्भाषणप्राड्विवाकारहितेन । मूढेन मुग्धेन । अकृतबुद्धिना शास्त्रा-
नभिज्ञेन । तदभिज्ञत्वेपि विषयेषु सक्तेन न्यायतोऽन्योपदिष्टशास्त्रानुष्ठानरहितेनापि । न्यायः शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपे-
क्षया व्यवस्था तया नेतुं शक्यः ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयनोपायंश्लोकाभ्यामाह सइति ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । सदण्डः मूढेन प्रमादमोहवता अकृतबुद्धिना अकृतधर्मशास्त्राभ्यासेन एतादृशेनराज्ञा न्यायतो-
नेतुं प्रवर्तयितुं शक्यः ॥ ३० ॥

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ॥ प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोवैपरीत्येनोच्यते । शुचिरलुब्धः । सत्यसन्धः सत्यप्रधानः । सत्यमेवपुरोधायसर्व-
क्रियासुप्रवर्तते सविजितेन्द्रियः अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यं । यथाशास्त्रमनुसरति वर्तते । सुसहायः शोभनोः सहाया-
अस्येति अमूर्खैर्भक्त्यनुरक्तैःसहायैर्युक्तः । धीमता प्राज्ञेन । योसौमूढः प्रागुक्तस्तस्यायंप्रतिपक्षतयोक्तः । ३१ पञ्चभि-
र्दोषैर्हीनस्तावद्भिरैव गुणैर्युक्तोदण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशयभागभवतीति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुचिना अलुब्धेन । धीमता ऊहापोहवता ॥ ३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । अर्थादिशौचयुक्तेन सत्यप्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुंशक्यतद-
तिपूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणाअनेन श्लोकेनोक्ताः ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणमुक्ताधिकारिणमाह शुचिनेति । शुचिनाअलुब्धेन सत्यसन्धेन त्वोक्तैरक्षण-
शौलेन धीमता पूर्वापरालोचनयुक्तेन सुसहायेन वक्ष्यमाणसहायवता दण्ड्येषु दण्डोनेतुंशक्यः ॥ ३१ ॥

(५) रामचन्द्रः । शुचिना अलुब्धेन ॥ ३१ ॥

स्वराष्ट्रे न्यायदत्तः स्याद्दृशदण्डश्च शत्रुषु ॥ सुहृत्त्वजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृपितामहादिक्रमागतोदेशोव्यपदेशहेतुः । काश्मीरकस्यकाश्मीरः पाञ्चालस्यपाञ्चालः स्वरा-
ष्ट्रं । तत्रन्यायमवृत्तिः न्यायेनवर्तेतन्याययोगादुक्तन्यायः अतोबहुव्रीहिः । न्यायवृत्तिरितिवापाठः । एतत्पूर्वसिद्धमनूय

शत्रुषु शृशदण्डता विधीयते । परराष्ट्राणिपुनः पीडयेन्तत्रविघ्नाद्युपेक्षणीयं राष्ट्रीयोपरोधोवा तथाकुर्वतः प्रतापउपजायते
प्रतापतश्च शत्रवोनमन्ति । ब्राह्मणेषुसर्वत्र क्षमान्वितः । अपराधेष्वपि साम्रादण्डः प्रयोज्यो न क्रोधेन । परराष्ट्रावासिनोपि
राष्ट्रघातकाले यदिशक्यन्तेरक्षितुंदा नहन्यन्ते स्निग्धेषु सुहृदसु । अजिह्वोऽकुटिलवृत्तिः कार्यसिद्धिरुत्तकार्यैप्रधानंस्यात्
॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शृशदण्डस्तीक्ष्णदण्डः । सुहृदसु बन्धुषु स्निग्धेषु च मित्रेषु अजिह्वोऽवक्रमतिः । इति
राजदण्डयोःप्रशंसा ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्याच्छत्रुविषयेषु तीक्ष्णदण्डोभवेन्सिर्गलेहविषयेषु मित्रेष्वकु-
टिलःस्यान्कार्यमित्रेषु ब्राह्मणेषु च कृताल्पापराधेषु च क्षमावान्भवेत् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वेति । न्यायवृत्तः शास्त्रानुसारव्यवहारी । शृशमत्यर्थदण्डोऽस्यास्तीतिशृशदण्डः
शत्रुषु तद्ग्राहेषु अजिह्वोऽकुटिलः । क्षमान्वितः विघ्नादिक्रोशसहिष्णुः ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुहृदसुसंबन्धिषु राजा अजिह्वःस्यात् । स्निग्धेषु मित्रेषु क्षमान्वितःस्यात् ॥ ३२ ॥

एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापिजीवतः ॥ विस्तीर्यते यशोलोके तैलबिन्दुरिवांभसि ॥ ३३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रक्रान्तवृत्तेःस्तुतिरियं शिलोञ्छेनापि जीवतोऽत्यन्तक्षीणकोशस्यविस्तीर्यते यशःप्रथते । तत-
श्चपरराष्ट्राणि स्वयंनमन्ते स्वराष्ट्रकश्चानुरागादविचलितोभवति ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंवृत्तस्येति यथोक्तदण्डप्रणेतुः । शिलोञ्छेनापीति भोगदानाभ्यारहितस्यापी-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । शिलोञ्छेनेतिक्षीणकोशत्वंविवक्षितंक्षीणकोशस्यापि नृपतेरुक्ताचारवतोजले तैलबिन्दुरिव कीर्ति-
र्लोके विस्तारमति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एवमिति । शिलोञ्छेनापीति क्षीणकोशत्वंविवक्षितम् ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । सम्यक्प्रणयनस्यफलमाह एवमिति । भूतलविमर्कीर्णं धान्यंशिलम् तस्योद्धारउञ्छः । शिलाभ्य-
प्युञ्छतइतिलिङ्गात् । अथवा शिलंचोञ्छश्च शिलोञ्छम् वर्तयंस्तुशिलोञ्छाभ्यामिति लिङ्गात् । उञ्छःकणश्चआदानं क-
णिशाद्यर्जनंशिलमितियादवः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः भोगदानाभ्यारहितस्यापि यशः लोके विस्तीर्यते ।
अम्भसि तैलबिन्दुरिव ॥ ३३ ॥

अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ॥ संक्षिप्यते यशोलोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ३४ ॥

(१) मेघातिथिः । अतोवृत्ताद्विपरीतस्य चलितस्य अत्रहेतुरजितात्मता । यथाशास्त्रमनियतात्मायः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजितात्मनोधनलोभवस्यात्मनः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्ताचाराद्विपरीताचारवतोनृपतेरजितेन्द्रियस्य जले घृतबिन्दुरिव कीर्तिः लोके संकोचयति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह अतस्त्विति । अतउक्तेभ्योविपरीतस्य संक्षिप्यते अभिषेककाले
विस्तीर्णयथाअपि तदुत्तरमजितेन्द्रियत्वादिनासंकुचितयथाभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजितात्मनः लोभाद्यासक्तचित्तस्य ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्माणांच राजासृष्टोभिरक्षिता स्वधर्मनिष्ठानामपालने राज्ञः प्रत्यययोधर्मव्युत्पत्तस्तु यदि केनचिदुपहृत्येन न तत्र राज्ञोतीवदोषइति स्वेत्वेधर्मइत्यनेन दर्शयति । अथवानलिप्यते अर्निविष्टानामिति । ये तु शास्त्रात्पुत्राद्युपदेशाद्वा स्वधर्मापन्नाः न तेषां राजाप्रमुखेन वर्तन्ते । वर्णग्रहणं ब्रह्मब्रह्मज्ञानार्थं नहि ते आश्रमस्थाः आश्रमग्रहणं हि किमर्थं प्राधान्यार्थं ब्राह्मणवसिष्ठवत् प्रयोजननिर्देशोवायं । आश्रमसंन्योपासनादिधर्माच्चलितुमेषामकरणान् न चैवं दण्डाद्यपघातः कर्तुमेषां देयः इतरथा बाधापरिहारः एव रक्षाविज्ञान्यन्ते संन्योपासनाद्यप्रकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्वति द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमग्रहणम् । एतदेवोक्तं वर्णानां आश्रमं न्यायतोऽभिरक्षेदिति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वेत्वेति प्रकारान्तरारम्भार्थः प्रागुक्तानुवादः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रमेण स्वधर्मानुष्ठानं ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याश्रमाणां च विश्वसृजा राजा रक्षिता सृष्टः । तस्मात्तेषां रक्षणं कुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविरहिणां त्वरक्षणेऽपि न प्रत्यवायइत्यस्य तात्पर्यार्थः ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तविधं राजानमहीकरोति स्वइति । रक्षितेति कृत्वा सृष्टः ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरविवक्षार्थमुपसंहरति स्वइति । वर्णानामित्यधर्माधिकारिणानिर्देशः । आश्रमाणामिति धर्माधिकारिणामिति । अभिरक्षितासृष्टोरक्षितृत्वेन सृष्टइत्यस्माभिरुक्तं होति भावः ॥ ३५ ॥

तेन यद्यत्समृत्त्येन कर्तव्यं रक्षता प्रजाः ॥ तत्तद्वोऽहंप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणावबोधनार्थं श्लोकः । तेन राज्ञा समृत्त्येन तदीयैः सहायैर्यत्कर्तव्यं प्रजाः रक्षणार्थं तदिदानीमुच्यते ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथावत् यस्य यदहम् । अनुपूर्वशः प्रातरारभ्य कार्यम् ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वक्ष्यमाणावतारार्थोऽयं श्लोकः । तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सामान्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समर्थं युष्माकमभिधास्यामि ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तेनेति । समृत्त्येन सामान्येन प्रजारक्षता यद्यत्कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अर्थान्तरमेव प्रस्तौति तेनेति । रक्षताकर्तव्यं रक्षार्थकर्तव्यमितियावत् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन राज्ञा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्युष्माकमहंप्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासनं ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रातरुत्थाय शयनं त्यक्त्वा यथाविधानं कृतसंन्योपासनः प्रथमं ब्राह्मणानां दर्शनं दद्यात् । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रश्नादिकरणं परिः पादपूरणः । तिष्ठेत्तेषां च शासनं आज्ञाकरणं तेषां शासनं यदि कस्यचिदुपकाराय विशेष्युस्तद्विरुद्धं न शङ्क्यं नाप्यनर्थकमनुतिष्ठेत् । त्रैविद्यवृद्धान् तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रैविध्यं तदधीयते । त्रैविद्यारूढ्या क्रुद्धे दादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते । विदुषस्तदर्थवेदिनश्च एवंविधाये ब्राह्मणास्तनुपासीत तदीयमाज्ञां कुर्यात् । वृद्धास्त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्ययनविज्ञानयोः ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविध्येन वेदविद्यया वृद्धान् श्रेष्ठान् । तथा विदुषः शास्त्रसंस्कृतमतीन् ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लुकः । प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणानृग्यजुःसामाख्यविद्यात्रयग्रन्थार्थाभिज्ञान्विदुषद्वितीतीतिशास्त्राभिज्ञान्सेवेत तदाज्ञांकुर्यात् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्राह्मणानिति । त्रैविद्यवृद्धान् ऋग्यजुःसामाख्यविद्यास्तत्राभिज्ञान् । विदुषः नीतिशास्त्रज्ञान् । अनुशासने आज्ञायाम् ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । त्रयीदण्डनीतिरात्मविद्याचेति तिस्रोविद्यास्त्रयीविद्या तामधीयतर्तत्रैविद्याः । विद्वांसस्तत्तत्त्वेदिनः । उपासीत तदहःकृत्यसाधनार्थमितिभावः ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजाब्राह्मणान्पर्युपासीत । तेषांब्राह्मणानांशासने तिष्ठेत् । कीदृशान्ब्राह्मणान् त्रैविद्यवृद्धान् त्रैवयस्तपःसंपन्नान् ॥ ३७ ॥

वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान्वेदविदः शुचीन् ॥ वृद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धान्वयस्थब्राह्मणान् । एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धविप्रानित्यादि । शुचीननिरुपाधीन् । एतदप्यपूर्वं यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेवंशुचित्वमपि द्वितीयश्लोकार्थार्थवादः । रक्षोभिः रक्षांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानितान्यपि वृद्धसेविनंपूजयन्ति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृद्धान् वयोवृद्धान् तेषांपुरावृत्तज्ञतयोहापोहशक्तत्वात् । तानपि वेदार्थज्ञान् शुचीन् शौचयुक्तानेव नान्यानित्येतदर्थविशेषणद्वयम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लुकः । तांश्चब्राह्मणान्वयस्तपस्यादिवृद्धानर्थतोयन्थतश्च वेदज्ञान्बहिरन्तश्चार्थदानादिनाशुचीनित्यंसेवेत यस्माद्वृद्धसेवी सततं हिंसाक्षसैरपि पूज्यते तैरपि तस्य हितंक्रियते सुतरांमनुष्यैः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेविनांगुणमाह वृद्धाश्चेति । वृद्धान् पित्रादीन् । वेदविदोवेदाध्ययनमात्रशालिनः तावन्मात्रत्वेपि न तपस्वित्वमहस्त्वेकारणमित्याह शुचीनिति । वृद्धसेवीतिरुत्वा रक्षोभिः राक्षसाद्यैः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थमादरार्थमाह वृद्धानिति । वृद्धाञ्छीलेन वयसा च । रक्षोभिरपि दुर्जनैरपि ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशोराजा रक्षोभिः राक्षसैरपि पूज्यते ॥ ३८ ॥

तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्माऽपि नित्यशः ॥ विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि

चित् ॥ ३९ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह तेभ्योविद्वद्ब्राह्मणेभ्योवृद्धेभ्यश्च विनयंराजवृत्तमधिगच्छेच्छिक्षेत । विनीतात्मा यद्यपि स्वयंबुध्यापि विनीतोऽर्थशास्त्रैवातथापि वृद्धोपदेशेयत्नवानस्यात् । दृष्टकर्मणःशारुज्ञेभ्योनिपुणतराः । अथवा पाटवातिशयजननार्थविनीतेनापि स्वभावतोवृद्धेभ्यःआर्यैभ्यःआत्माविनेयः स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजःसंयोगादिनाधीयमानसंस्कारोविशुद्धतररूपवानसौदृश्यते । अस्य विनयाधानस्य फलंविनश्यतीति ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनयमिन्द्रियजयोपायम् । विनीतात्माप्यविनयादधिकंशिक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लुकः । सहजप्रज्ञयार्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोऽप्यतिशयार्थतेभ्योविनयमभ्यसेत् यस्माद्विनीतात्मा राजा न कदाचिन्श्यति ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धसेवाप्रयोजनमाह तेभ्यदिति । विनीतात्मापि स्वयमिति शेषः । कर्हिचित् शत्रुतः पराजय-
दशायामपि विनयेन ततोपि राज्यमामुयात् ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । संवितेभ्योवृद्धेभ्यः प्राप्यमाह तेभ्यदिति ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः वृद्धेभ्यः विनयं इन्द्रियजयोपायम् ॥ ३९ ॥

बहवोऽविनयान्पटाराजानः सपरिच्छदाः ॥ वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तपुत्रार्थः श्लोकत्रयेणैव दृढीक्रियते । अविनीताः सपरिग्रहानघाः पुत्रदारहस्त्यश्वा-
दिसंपत्परिग्रहः । येतु विनयिनो न ते राष्ट्रप्राप्य हारयन्ति यावत्तेदूरस्था वनस्था अपि कोशहीना अपि राज्यं प्रतिपेदिरे
लब्धवन्तः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहवोऽविनयात् वेनो विनष्टः पृथुस्तु विनयादिति श्लोकत्रयमस्यैव प्रपञ्चः । अत्रावि-
नयः कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपारिङ्गर्गापारवश्यं विनयस्तदपारवश्यम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । करितुरगकोशादिपरिच्छदयुक्ता अपिराजानो विनयरहितानघाः बहवश्च वनस्थानि सपरिच्छदा अपि
विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव गुणदोषावाचष्टे बहव इति । अविनयादिति छेदः । परिच्छदः चतुरङ्गसेनाः । अहो
विनयस्य माहात्म्यं यत्तावन्मात्रेणापरिच्छदा अपि राज्यान्यापुरित्याह वनस्थाश्चेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । विनयस्यावस्याधिगम्यतां व्यतिरेकान्वयाभ्यामाह बहव इति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । बहवो राजानः । अविनयात्कामक्रोधलोभमदमानहर्षरूपषड्वर्गात् सपरिच्छदानघाः ॥ ४० ॥

वेनो विनष्टोऽविनयान्द्रुषश्चैव पार्थिवः ॥ सुदाः पैजवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयत्राप्युदाहरणानि श्लोकसिद्धानि वर्णयन्ति । एतानि महाभारतादाख्यानानि ज्ञेयानि
॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेनः पृथोः पिता मानमदाभ्याम् । नहुषो भदक्रोधाभ्याम् । सुदानामा पिजवनापत्यं
मदाक्रोधाच्च । सुमुखो लोभात् । निमिर्हर्षात् । हर्षात्मान्यकस्मात्मीन्युद्रेकः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह वेन इत्यादि । वेनो नहुषश्च राजा पिजवनस्य च पुत्रः सुदानामा
सुमुखो निमिश्चाविनयादनश्यन् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासमाह वेन इति । सुदाः पैजवनः पिजवनस्य पुत्रः सुदानामा । एतेषां विन-
यान्घाः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अविनयान्पटानुदाहरति वेन इति ॥ ४१ ॥

पृथुस्तु विनयाद्वाज्यं प्राप्तवान्मनुरेव च ॥ कुबेरश्च धनैश्चर्यं ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः । ननुच राज्याधिकारे को ब्राह्मण्यप्राप्त्युपन्यासावसरः । राष्ट्रप्राप्तेरेव
यथापूर्ववर्णयितव्या उच्यते धनैश्चर्यादपि जात्युत्कर्षोदुष्प्रापः सर्वाधिकारहेतुत्वात् । ननुच कथं तस्य विनयो हेतुः पाद्म-
ण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवर्जनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमादीनि विनयः । तदेतद्ब्राह्मण्यस्यैकमपि नकारणं तपोहि

तत्र कारणत्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेपे नानृपपुत्रः स्यामित्येवमादि उच्यते नार्थशास्त्रोक्तैवनीतिर्नयः किंतिहि शास्त्री-
योविधिर्लोकाचारश्च । शास्त्रे च तपसा जात्युत्कर्षाजन्मान्तरे प्राप्यत इति विहितमेव । विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव
जन्मनि क्षत्रियस्य सतद्व्याख्यातमेव ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथ्वादिकथाश्च प्रसिद्धा एव । गांधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लुकः । पृथुर्मुनिश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः कुबेरश्च विनयाद्ब्रह्माधिपत्यं लेभे गांधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः
संस्तनेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् । राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यप्राप्तिरप्रस्तुताऽपि विनयोत्कर्षार्थमुक्ता । ईदृशोऽयं शास्त्रानुश-
ननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लेभे ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । विनयात्प्राप्तं राज्यानाह पृथुरिति । गांधिजो विश्वामित्रः विनयाद्ब्राह्मण्यं प्राप किमुतान्यत् ।
एवं भविष्यति क्वचित्पारः तदा इत्यादिभीराज्यं प्राप्तमित्यध्याहार्यम् ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । विनयात्पृथ्वीमनोरथानुदाहरति पृथुरिति । मनुर्वैवस्वतः । गांधिजो विश्वामित्रः ॥ ४२ ॥

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ॥ आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्च
लोकतः ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । विद्यामिति द्वितीयान्तपठेऽधिगच्छेदित्यनुपञ्जनीयम् । समाप्तब्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशाच्च-
यर्थ्याधिगमे च तन्निष्पत्तेरभ्यासार्थं यमुपदेशः न्यवयवाविद्यात्रिविद्या तामधीयते त्रैविद्यास्तेभ्यस्त्रयोभ्युवेदादिवेदत्रयं विद्या-
त् । संदिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं कुर्यात् तैः सह वेदार्थचिन्तयेदिति यावन्न राजत्वाभिमानान्मशवलेनेन सर्वज्ञोऽहमिति
बुद्ध्या सद्विद्वत्प्राप्तं नानुपेक्षेत । दण्डनीतिं च दण्डविषया नीतिः दण्डोदमनमित्याहुः येन शत्रवो प्रकृतयो विषयवासिनश्चान्या-
यकारिणो दम्यन्ते स दण्डोऽमात्यादिसंपत् नीतिस्तस्य प्रयोजनं तत्रार्वाधस्तं शिक्षेत । तद्विद्भ्यश्चाणक्यादिग्रन्थविद्भ्यः । शा-
श्वतीमिति स्तुतिः । यद्यपि दण्डनीत्याप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुं अन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य तथाप्यनुभूयमानार्था-
नि तानि शास्त्राणि बुधानां च संवादाः त्रीनीति युक्तो दण्डनीतिशास्त्राधिगमः । एवमांवीक्षिक्यपि तर्कविद्यायां शास्त्रादिका ।
आत्मविद्याभ्यात्मविद्या । विशेषणविशेष्ये वापदे आत्मने या हितांवीक्षिकी तर्काश्रया तां शिक्षेत सा ह्युपयुज्यते । व्यसना-
भ्युदयो परमचित्तसंशोभोपशमाय । यातु बौद्धचार्याकादितर्कविद्या सा नातीव कृत्वा कचिदुपयुज्यते प्रत्युतास्तिक्यमुपह-
न्ति यो नातिनिपुणमतिः । यदा तु स्वतंत्रा मांवीक्षिकी वेद तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपहास्यो भवति ।
वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिज्यकौशलं समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता तन्निमित्ता आरम्भावार्तारं-
भाः । वार्तात्वरूपं ज्ञात्वा तद्विषयकार्याय प्रवृत्तिरारंभः । एतल्लोकतो विद्यात् वाणिज्याजीवनोत्रलोकोऽभिप्रेतः तेहि तत्र कुश-
ला भवन्ति । लोकत इति च पूर्वयोरनुपङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्भ्य इति लभ्यते ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्येभ्य एव दण्डनीतिमभ्यस्येदानीं वीक्षिकीं चात्मविद्यां न्यायसारूपादिकामपवर्गोप-
योगिनीं वार्तारम्भास्तु कुर्यादधीनार्जनापोषणान् लोकत एवान्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लुकः । त्रिवेदीरूपविद्याविद्भ्यस्त्रिवेदीमर्थतो ग्रन्थतश्चाभ्यसेत् ब्रह्मचर्यदशायामेव वेदग्रहणान्तं मावृत्तस्य
च राज्याधिकारान् अभ्यासार्थोऽयमुपदेशः । दण्डनीतिं चार्थशास्त्ररूपामर्थयोगक्षेपोपदेशिनीं पारंपर्यागतत्वेन नित्यांतद्वि-
द्भ्योऽधिगच्छेत् । तथा वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्त्युपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयोर्हर्षविषादप्रशमनहेतुशि-
क्षेत । कृषिवाणिज्यपण्यपालनादिवार्तातदरम्भाधनोपायार्थास्तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्य वेदाक्षरकलापग्रहणोत्तरकालमेवाभिषेकैस्तदवसरेऽविचारितं वेदार्थं विचारतो ज्ञानीयादित्याह त्रैविद्येभ्य इति । धर्मार्थत्रयीं द्रव्यार्थदण्डनीतिमर्थोपायशास्त्रं शाश्वर्तोकुलपरपरागतां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां ऊहापोहार्थं आत्मविद्यां आत्मा नन्त्यः न जायत इत्यादिरूपां शोकापनोदार्थम् । वार्तारम्भान् कृषिपाशुपाल्य वाणिज्यादिवार्ता तदारम्भान् धनोपायान् लोकतः कृषीवलेभ्यः कृषीः पराशरादिस्मृतिभ्योवा ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । एवं त्रैविद्यवृद्धेभ्यो विनयस्याधिगमउक्तः इदानीं तेभ्य एव विद्यास्तिस्रोऽधिगन्तव्या इत्याह त्रैविद्येभ्य इति । वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यादीनि तस्या आरम्भान् क्रियाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्येभ्यः त्रिवेदिभ्यः त्रयीं विद्यां वेदत्रयीं शिक्षेत । दण्डविद्यां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां आत्मविद्यां आत्मज्ञानहेतुभूतां शिक्षेत । वार्ताया आरम्भा वार्ताः जीविकोपायास्तान्कृष्यादीन् लोकतः शिक्षेत ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ॥ जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं

प्रजाः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्ययं विनय इति ज्ञापयितुं तदिदमाह जितेन्द्रिय इत्यादि । सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजावशे तिष्ठन्ति । योगस्तान्पश्यं दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रियाणां जये आयत्तत्वे ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीनां मिन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं यत्नं कुर्यात् यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजानियंतुं शक्नोति न तु विषयोपभोगव्ययः । ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषोपादेयतयाऽभिहितोऽपीन्द्रियजयो राजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनन्तरवक्ष्यमाणव्यसननिवृत्तिहेतुवाच्यं पुनरुक्तः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । जितेन्द्रिय एव यस्मात्प्रजानियन्तुं शक्नोति तस्मात्प्रजये यत्न आस्थेय इत्याह इन्द्रियाणामिति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । एवं विनीतेन विदुषा सततमिन्द्रियजयः कर्तव्य इत्याह इन्द्रियाणामिति । योगमभियोगम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां जये दिवानिशं योगं समातिष्ठेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनं अजितेन्द्रियस्य दुष्परिहराणि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखकरोऽन्तोवसानं येषां प्रथमं प्रामाणिकाले सुखयन्ति व्यसनानि पश्चात्तु वैरस्य जनयन्ति ततो दुरन्तान्युच्यन्ते । अथवा दुष्प्रापोऽन्तर्षां नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्नुवन्ति । कामाद्धेतोस्समुत्थानं जन्मयेषाम् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुरन्तानि दुःखोदकानि ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । दश कामसंभवान्यष्टौ क्रोधजानि वक्ष्यमाणव्यसनानि यत्नस्त्यजेत् । दुरन्तानि दुःखावसानान्यादौ सुखयन्त्यन्ते दुःखानि कुर्वन्ति । यद्वा दुर्लभोऽन्तोयेषां तानि दुरन्तानि नहि व्यसनिनस्ततो निवर्तयितुं शक्यन्ते ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजितेन्द्रियता हि विषयाधीनेत्याह दर्शयति । वक्ष्यमाणानि व्यसनानि विविधदुःखहेतुनरकेषु व्यस्यते पुमान्यैस्तानि दुःखहेतव इति यावत् । दुरन्तानि दुःखमेवान्तोयेषां तानि ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । कामक्रोधजानि व्यसनानि वर्ज्यत्वेनाह दशेति ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामसमुत्थानि दशव्यसनानि अष्टौ क्रोधजानि व्यसनानि दुरन्तानि दुःखोदकानि प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ ४५ ॥

कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यांक्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । एषां वर्जनेप्रयोजनमाह गुरुलघुभावं च । अर्थधर्मवियोगेन व्यवहितआत्मवियोगः । क्रोधजेषु सर्वैर्वियुज्यतइतिविशेषः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनैव देहेन वियुज्यतइत्यन्वयः । यद्यपि कामजेषु मृत्युः संभवाति तथापि कामजैः स्वप्रयोजनमल्पसुखंसिद्ध्यति न क्रोधजइत्यत्रैवात्मवियोगोक्तिः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्जनप्रयोजनमाह कामजेष्विति । यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्माभ्यांहीयते क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेहनाशंप्राप्नोति ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । कलिंगणे कोदोषस्तत्राह कामजेष्विति । आत्मनैव तु सहदेहेन वियुज्यतेऽतस्तद्वहितः स्यात् राजा । कामजेष्वर्थधर्मवियोगेन व्यवहितोऽप्यात्मवियोगः कामजैः सन्निरुद्धः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तेषूभयेषु व्यसनेषु प्रसक्तस्यानर्थान्विविच्याह कामेति । आत्मना शरीरेण वियुज्यते श्रियतइति यावत् । अनेन क्रोधजानांगुतरत्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरर्थधर्माभ्यांवियुज्यते । क्रोधजेषु व्यसनेषु प्रसक्तो महीपतिरात्मनैव वियुज्यते ॥ ४६ ॥

मृगयाक्षोदिवास्वमः परिवादः स्त्रियोमदः ॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीदानींव्यसनानिस्वनामतोदर्शयति आखेटकार्थमृगवधोमृगया अक्षस्तद्विषयक्रीडा एतयोस्त्वानर्थत्वंप्रसिद्धम् । दिवास्वमः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः न दिवाशब्देनाहरेव विवक्षितं तदुक्तं जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति अथवा मुख्यएव दिवास्वमः सहि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविधाती स च दर्शनार्थनामन्येषांतदसंपत्तेर्द्वैत्यताजनकः प्रजासु । परिवादः रहसि परदोषाऽऽवर्जनं तेन सर्वाः प्रकृतयोविरज्यन्ति अपरिवाद्यानांचपरिवादेऽधर्मः स्थितएव । स्त्रियोमदइत्येतयोरनर्थरूपता सुप्रतीता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणाम् । वृथाट्याअप्रयोजनमीषत्प्रयोजनंवाइतस्ततश्चपरिभ्रमणम् । दशपरिमाणोदशकः कामजः कामइच्छा ततो जायतेविशिष्टसुखोपभोगार्थोवा अनुभूतविशेषाद्वा जायमानः कामजः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवादः स्वप्रशंसार्थमद्वेष्ट्याणामपि निन्दा । मदः पानमत्तता । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि । वृथाट्या विनाप्रयोजनंयात्रा । कामजोविनाक्रोधंरागमात्राजातः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि व्यसनानि नामतोदर्शयति मृगयेत्यादि । आखेटकार्थमृगवधोमृगया अक्षोद्यूतक्रीडा सकलकार्यविधातिनीदिवानिद्वा परदोषकथनंस्त्रीसंभोगोमद्यपानजनितोमदः तौर्यत्रिकंनृत्यगीतवादित्राणि वृथाभ्रमणं एवदशपरिमाणोदशकःसुखेच्छाप्रभवोगणः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । दशकामसमुत्थान्याह मृगयेति । मृगया वृथामृगवधः श्राद्धार्थम् । युधिष्ठिराद्यनुष्ठितोऽक्षो-

भूतक्रिया । परिवादइति स्वयंनोत्पादयेत्कार्यमित्यस्यानुवादः । स्त्रियः स्त्रीसेवनं तच्च दिवाधिकरणं निषिद्धं राजकार्यवि-
शतित्वात् प्रजोद्वेगहेतुः बहुस्त्रीसेवनं वा । मदः स्त्रीभोगाय पानजः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणित्रीणि ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । कामजान्याह मृगयेति । मदःपानम् । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवादित्राणि । वृथाट्यानिष्प्रयोजनं पर्य-
टनम् । दशकः दशावयवः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्यष्टादश व्यसनान्याहमृगयेति द्वाभ्याम् । मृगया अक्षः दिवात्वमः परिवादः स्वमशंसार्थ-
मद्वेष्याणामपिनिन्दा स्त्रियः स्त्रीणामासक्तिः मदः पानमत्तता तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं वृथोद्या वृथालापः वृथाट्येतिपा-
ठे वृथाटनं एषदशकोणः कामजः रागमात्रजातः ॥ ४७ ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोहर्दष्यासूयार्थदूषणम् ॥ वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोष्टकः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अमात्यादयो येसुकृतबान्धवास्तत्रयन्निगोपनीयंतस्यप्रकाशनपैशुन्यम् । साहसं ज्यायसोनीच-
कर्मणि विनियोगः । स्वल्पेनैवापराधेन कराधानंकरावरोधोवा द्रोहउपांशुवधः । तत्रोपघातोवाजीवतएवेर्ष्या । सर्वसाधार-
णस्यविषयस्यसाधारण्यव्यावृत्तिः असह्यंवा गुणिनांगुणेषुदोषाविष्करणंअसूया । अर्थदूषणं अर्थानामदानं हरणंवा ।
वाग्दण्डपारुष्येप्रसिद्धे । क्रोधोद्वेषः तत्प्रधानाएतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पैशुन्यमसद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादि । द्रोहः परजिघां-
सा । ईर्ष्या परस्यानभिसन्धिकृतस्वस्त्रोदर्शनादावपचिकीर्षा । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणमर्थानांपरकीयानां-
स्वयमग्रहणेपि विनाशनम् । वाक्पारुष्यं आक्रोशादिना वाङ्मात्रेण परद्वेषोत्पादनम् । दण्डपारुष्यमयुक्तदण्डप्रणयनम्
॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । पैशुन्यमविज्ञातदोषाविष्करणंसाहसंसाधोर्बन्धनादिनियहः द्रोहः छद्मवधः ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता
परगुणेषुदोषाविष्करणमसूया अर्थदूषणमर्थानामपहरणंदेयानामदानंच वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दंडपारुष्यंताडनादि एषो-
ष्टपरिमाणोव्यसनगणःक्रोधाद्भवति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजानघावाह पैशुन्यमिति । अविज्ञातदोषाविष्करणं पैशुन्यम् । साहसं साधोर्बन्धना-
दिनानियहः । द्रोहः छद्मवधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविष्करणमसूया । अर्थदूषणं परस्वापहारः
न त्वर्थार्थदूषणं परिवादेन गतार्थत्वात् । पारुष्यविशेषणंवाग्दण्डजं तत्र वाक्पारुष्यमाक्रोशादि अनपराधेदण्डपारुष्यंताड-
नादि तेन द्वयम् ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । क्रोधजान्याह पैशुन्यमिति । अर्थदूषणं नाम परदूषणार्थं महतोऽर्थस्य परित्यागः । तथाकामन्द-
केनोक्तम् ॥ दूष्यस्य दूषणार्थं हि परित्यागोमहोयसः । अर्थस्य नीतिशास्त्रज्ञैरर्थदूषणमुच्यते इति ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैशुन्यं असद्वेषाविष्कारः । साहसं अल्पेपि कारणे स्वयंमानुषवधादिकम् । द्रोहः अपकारः ॥
परजिघांसा ईर्ष्या । असूया परस्तवासहिष्णुता । अर्थदूषणं अर्थानांपरकीयानां स्वयमग्रहणेपि विनाशनम् ॥ ४८ ॥

द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयोविदुः ॥ तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्ततावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभोमूलं विषयोपभोगस्पृहा कामः इच्छा अभिलाषोलोभ-
९८

न्यनर्थान्तरं यतः क्रोधजस्य कथंलोभोमूलं येनोच्यते तज्जावेतावुभौगणाविति । उच्यते नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोर-
भिप्रेता किंतिर्ह वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्थमुपजनयन्ति तमेवैकोलोभोव्यसनहीनस्यापि ।
तदुक्तं लोभःसर्वगुणानिवेति । अतउपचारतएतदुक्तंज्जावेताविति यदि लोभेन जायेत कथंसमानफलानि स्युः । कार-
णदोषोहिकार्यदोषभासयति अतस्तत्कार्यत्वाद्यसनेषु चेदोषोभ्रुवकारणस्याप्यसौदोषउक्तोभवति । अथवा लुब्धएव
पैशुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गच्छति । इतरस्तु स्वल्पके विषये अनुनयेनवोपशाम्यति । सेयमुपचाराल्लोभमूलत्वाव्यसनवर्ग-
द्वयस्योच्यते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभःप्राप्तस्य विषयस्वानपव्ययेच्छा तज्जौत्वेताविति क्रोधजेपिलोभप्रवृत्तस्यकामप्रति-
हतावेवकोपोदयात् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसद्व्ययोःकारणंस्मृतिकाराजानन्ति तंयत्नतोलोभंत्यजेत् यस्मादे-
तद्रणद्वयंलोभाज्जायते कचिद्धनलोभतः कचित्प्रकारान्तरलोभेन प्रवृत्तेः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । मूलोच्छेदे पुरुषव्यापारादितिन्यायाश्रयेणाह द्वयोरिति । तयोर्गणयोः । अतएवोक्तं गुणानुप-
क्रम्य ॥ लोभःसर्वगुणान्हन्तिश्वित्रोरूपमिवेप्सितमिति श्वित्ररोगईप्सितंरूपंहन्तीत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोरपि गणयोर्योपायमाह द्वयोरिति । विषयाभिध्यानजआसङ्गोलोभः । तज्जौलोभजौ । लोभा-
त्कामः कामात्मतिहतात्क्रोधः तेन तज्जावित्युक्तम् । तथा भगवानुवाच ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसःसङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गा-
त् संजायतेकामः कामात्क्रोधोऽभिजायतइति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतयोर्द्वयोरपि पूर्वोक्तयोर्मूलं लोभं सर्वे कवयोविदुः । तंलोभं यत्नेन वर्जयेत् । उभौ तौ गणौ
तज्जौ तस्माल्लोभाज्जातौ ज्ञेयौ ॥ ४९ ॥

पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

(१) मेघातिथिः । दिवा स्वप्नादिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामजे चतुष्कं कष्टतममतिशयेन दुःखहेतुः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यपानमक्षैःक्रीडास्त्रीसंभोगोमृगयाचेतिक्रमपठितमेतच्चतुष्कंकामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादति-
शयेन दुःखहेतुंजानीयात् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचावश्यंत्याज्यं साधनंवाद्संकलयति पानमिति । मृगयायां व्यायामेनारोग्यगुणोत्पत्तेः ।
अतः स्त्रीसेवनकष्टं तत्रापत्योत्पत्तावपि मैथुननिमित्तेरेतःक्षरणवेगधारणाद्याभ्युत्पत्त्या मरणोत्पत्तिःसंभावितेति । ततोपि
कष्टतरं धृतं तत्र पाक्षिकधनाभावपि वैराद्युत्पत्तिरिति । ततोपि पानंकष्टतमं मत्तस्य संज्ञारहिततया विषपानादिना मरणा-
द्यापत्तेर्बहुकालीननरकापत्तिभेति । एतच्चतुष्कंदिवास्वप्नादिभ्यउत्तरोत्तरंकष्टविषादित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कामजेगणे रागजेगणे एतच्चतुष्कं कष्टतमं दुःखदं विद्यात् ॥ ५० ॥

दंष्ट्रस्यपातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥ क्रोधजेपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमपित्रिकः पैशुनादिभ्यः पापीयानितिप्रतीतम् ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रोधजेच त्रिकं सदा सर्वदा दुःखहेतुः ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डपातनं वाक्पाठस्य मर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनमन्येत ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रोधजेत्याह । एवमर्थापहरणात्कटतरं वाक्पाठस्य तावन्मात्रेण मरणोद्यमदर्शनात्यक्तधनस्य यतेरपि । तदुक्तं । दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानकः समाधातुमीश्वर इति । ततोपि कटतमोदण्डपातः तत्र बहुकल्पनरकजनकविप्रवधादिदर्शनात् द्रुततरमरणदर्शनाच्चेति ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रोधजेपिगणे दण्डाच्चेतन्निकंकटं विद्यात् ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः ॥ पूर्वपूर्वं गुरुतरं विद्याद्यसनमात्मवान् ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । पानद्यूतयोः पानंगरीयः तत्र हि संज्ञाप्रणाशः अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वं अप्रेतस्यप्रेतत्वं कौपीनप्रकाशनं श्रुतप्रज्ञाप्रहाणं मित्रहानिः सद्भिर्वियोगः असद्भिश्चसंप्रयोगः गीतादिष्वर्थश्रेषु प्रसङ्गः रतमन्त्रमकाशनं च मानिनो व्युपहास्यता गम्भीरप्रकृतेरपि यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति पानदोषः । द्यूते तु जितमेवाक्षविदुषा अनक्षज्ञस्यापि पाक्षिकः पराजयः । स्त्रीद्यूतव्यसनयोर्द्यूतव्यसनंगरीयः येन तदेव जितं द्रव्यं तस्यापि विषं भवति । तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धः जयः साधारणः केवलं पराजयः भुक्तनाशः मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च शरीरेशैथिल्यं व्याधिनिदानमेव तेन क्षुद्रादिभिः त्वपीडातिशयात् । मातर्यपि च घृतायादीव्यत्येव कृतकृत्येषु च नमुत्तद्भिरपि कृष्यते तन्मायसपिण्डवत् परद्रव्याणि परिहरतो न म्रत्ययते च । क्षुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपपत्त्युपेक्षा विषयता सर्वगुणसंपन्नस्यापि तृणवदवज्ञायेत इति द्यूतदोषाः । स्त्रीव्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्म भाजनभुयिष्ठानुभवनं धर्मार्थपरिग्रहः शक्या च स्त्रीराजहिते नियोक्तुमपवाहयितुं वा । स्त्रीभृग्याव्यसनयोः स्त्रीव्यसनंगरीयः अदर्शनकार्याणां स्त्रीव्यसनसंगेन राजकार्येषु च निर्वेदः कालातिपातनं धर्मलोपः पानदोषानुबन्धः अर्थश्रेषु चानृतादिषु प्रसंग इति । भृगयायां तु व्यायामः पित्तश्लेष्मबन्धः मेदादिनाशः चलेस्थिरे वा काले लक्षपरिचयः । प्रहरणं वैशारद्योपजननं ग्राम्यजनपरिजयश्चेति । एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य त्ववर्गे पूर्वपूर्वपापीयः । क्रोधजस्यापि च दण्डपातदोषानुबन्धः अर्थश्रेष्वेवानृतादिषु संगः । दण्डपातवाक्पाठस्योदण्डपातनंगरीयः । दण्डपातने हि शरीरविनाशादिशक्यप्रतिसंधानम् । वाक्पाठस्ये त्वमर्षजः क्रोधाग्निः शक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम् । वाक्पाठस्यार्थदूषणयोर्वाक्पाठस्यङ्करीयः तेजस्विनो हि पाठस्य वचनचित्तसंक्षोभे भयनासादयन्ति । तथा च प्रवादः ॥ स्थिरं साध्वसितं काण्डं भित्वा वा स्थिरवेशितम् । विशल्यमङ्गं कुर्वन्ति न वाचोत्तदयादपि ॥ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हृतम् । वाचादुरुक्तं बीभत्सन्नसंदोहति वाक्क्षतम् ॥ भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदूषणं गणयन्ति । एवमेतयोर्वर्गयोः पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निर्दिशितम् ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतस्मिन्सप्तके यथायथं सर्वगणद्वयमन्तर्भवति तौर्यत्रिकादेः स्त्रीरागादिकृतत्वात् अर्थदूषणादिष्वपैशुन्यादावप्यनुषङ्गादित्यर्थः । पूर्वपूर्वमिति द्यूतं हि स्त्रीभ्यः कटं द्यूते धननाशनियमात्रं भोगसुखस्य चाभावात् स्त्रीणां सुखहेतुत्वादित्यादि । एवं क्रोधजगणे विज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पानादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमण्डले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनमुत्तरोत्तरात्कटतरं प्रशस्तात्मा राजा जानीयात् । तथा हि शूतात्मानं कटतरं मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशाद्येष्टचेष्टया देहधनादिविरोध इत्यादयो दोषाः । द्यूते तु पाक्षिकी धनावासिरप्यस्ति । स्त्रीव्यसनात् द्यूतदुष्टं द्यूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः । मूत्रपुरीषवेगधारणाच्च व्याभ्युत्पत्तिः । स्त्रीव्यसने पुनरपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगो

व्यस्ति । मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं द्रुष्टं तत्रादर्शनकार्याणां कालातिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः । मृगयायां तु व्यायामे-
नारोग्यादिगुणयोगोऽप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वपूर्वगुरुदोषम् । क्रोधजेऽपि त्रिषु वाक्पाठस्यादृष्टपाठस्य द्रुष्टं अङ्ग-
च्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् । वाक्पाठस्य तु कोपानलोदानमानपानीयसैकैः शक्यः शमायतुं अर्थदूषणाद्वाक्पाठस्य दो-
षवन्मर्मपीडाकरं वाक्प्रहारस्य दुष्प्रतिकृत्यत्वात् तदुक्तं न संरोहयति वाङ्मतम् । अर्थदूषणं तु प्रचुरतरार्थदानाच्छक्यसमा-
धानम् । एवं क्रोधजत्रिकस्यापि पूर्वपूर्वदुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । समकस्य पानार्थदूषणान्तस्य सर्वत्रानुषङ्गिणः इहामुत्र दुःखहेतुत्वाद्यसनस्य । व्यसनमिति
परिभाषितस्य गुरुतत्त्वमपञ्चितम् ॥ ५२ ॥

(५) मन्दनः । अत्रोभयेतारतम्यमाह समकस्येति । वर्गद्वयान्तर्गतबहुत्वापेक्षया वर्गस्येति निर्धारणे षष्ठी ।
सर्वत्र प्राक्तेषु मूलेषु चाविशेषेणानुषङ्गिणः । सजातीयपेक्षोऽयं पूर्वशब्दः न सर्वापेक्षः कुतः कामजेभ्यः क्रोधजानां गौरव-
स्य प्रतिपादितत्वात् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मवानस्य समकस्य पानादिवर्गस्य आत्मनः पूर्वपूर्वव्यसनं गुरुतरं दुःखद्विधात् । कीदृशस्य-
समकस्य सर्वत्र प्रसरणशीलस्य ॥ ५२ ॥

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधो धो ब्रजति स्वर्थात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३ ॥

(१) मेघातिथिः । यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वहरेत्तथाप्येवं विशेषः । मृत्युरास्मिन्लोके सर्वहरः व्यसनं पुनरिह चा-
मुत्र च तदिदमाह । व्यसन्यधो धो ब्रजति नरकं गच्छतीत्यर्थः । व्यसनशब्देन अत्यन्तोभ्यास एतद्दर्गविषय उच्यते अतश्चाभ्या-
सप्रतिषिध्यते न त्वीषदासेन व्यसनभूता हेतुधर्मार्थकामप्राणहरा भवन्त्यन्यस्यापि पुरुषस्य किंपुनाराङ्गः । किंचाऽऽसेव-
नमप्ययुक्तं पानादीनामशङ्क्यचेति यतोभ्यासप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधोऽहलोके परलोके च ब्रजति ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि मृत्युव्यसने द्वे अपीह लोके संज्ञापणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रानुष्ठानविरोधितया च तस्यै-
व तस्यापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि नरकपातहेतुत्वात् तदाह व्यसन्यधोऽधो ब्रजति बहून् नरकान् गच्छतीत्यर्थः । अव्यसनी
तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिषेधव्यसनाभावात् त्वर्यगच्छति । एतेनातिप्रसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते न तु तस्य सेवनमपि
॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यसनस्योभयत्रानर्थहेतुतामाह व्यसनस्येति । उक्तव्यसनजपापी अधोनरकं ब्रजति ।
मृतस्तु मृतिमात्रेण तस्यैतत्पापाद्यसंभवात् प्रवर्गम् ॥ ५३ ॥

(५) मन्दनः । एतत्समकमवश्वं परिहरणीयमित्याह व्यसनस्येति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारि कामजानि क्रोधजानि जीणि एवं समव्यसनस्य च पुनः मृत्योः द्वयोर्मध्य समव्यसनं क-
ष्टमुच्यते ॥ ५३ ॥

मौलाऽशास्त्रविदः शूराँल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् ॥ सचिदात्मसम चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । पित्रपितामहान्स्वयागता बहुमृतधनवान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तद्देशवासिनो मौलाः मूलप्र-
तिष्ठा तत्र भवा मौलाः । शास्त्रविदः शास्त्रशासनं धृत्य विधिज्ञानं तेनाऽन्येपि गुणागृह्णन्ते । तत्र तथा प्राज्ञः स्वकारी धारयिष्णु-
ईशः श्रीगङ्गाधरः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः श्लेशसहः शुचिदानशीलः योग्यसत्त्वयुक्तस्तत्र चापलहीनः मिथो वैरिणाम्-

कर्तेति । शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेक्षउच्यते । तथामरणेऽभीरुः युद्धोत्साहीएकएव परि-
भवभयाद्बहुभिर्विरुध्यते । दृढप्रहारी बलवान् । लब्धलक्षाःपरिदृष्टकर्मतामननोहाःदृष्टखड्गव्यापाराःकृतार्थाधिकाराःअनु-
भूतमन्त्रिभूमयः । कुलोद्गतान्कुलांकुशनिगृहीतास्सकार्येनवर्तन्ते । सचिवान्सहायान्निन्यमेते राज्ञः पार्श्ववर्त्तिनोभ-
वेयुः । समवाष्टौवा नियमोयं येनचाल्पएकचित्ताभवन्ति । ततश्चराजमन्त्रउद्घाटकः स्यात् बहुनामपि मन्त्रभेदः । तस्मादे-
तावन्तएव कर्त्तव्याः सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः सेयंपरीक्षोच्यते । पुरोहितः स्वल्पकार्ये राज्ञा व्याजेनाधि-
क्षिप्तः बहुनार्थसंप्रदानेनामपुरुषैरेकैकममात्यमुपजयेत् राजा विनाशाय । एतच्चसर्वमन्त्रिभ्योरोचते । अथकथंभवतइति प्र-
त्याख्यानेअर्थोपधाशुद्धः परिव्राजिकान्तःपुरेलब्धविश्वासा एकैकममात्यमुपजयेत् साराजमहिषीभवन्तंकामयते कृतसमा-
गमोपायेति प्रत्याख्याने कामोपधाशुद्धः । राजप्रयुक्ताएव केचित्पुरुषाः प्रमादमाविष्कुर्युः कृतसमयैरमात्यैराजाहस्यतइति ।
उपलब्धप्रमादः पुरोहितस्यामः कश्चिदमात्येषु मन्त्रंश्रावयेत् । इमंप्रवादमुपश्रुत्य भवतां निग्रहोराज्ञाक्रियतइति तेषामेवचा-
न्यतमः पूर्वमेव कृतसंवित्कः प्रत्येकराजामात्येषूत्साहयेत् । तत्रयेप्रत्याचक्षते तेभयोपधाशुद्धाः अथवामौलास्तावत्कुर्यादर्थ-
प्रमादकर्तृसंनिधातुन् येअर्थधामेभ्यः समाहरन्तिसमादृतंच रक्षन्ति विनियुज्जतेच सर्वथाऽर्थव्यवहारिणोमौलाः कर्त्त-
व्याइत्युक्तंभवति । शास्त्रविदोबुद्धिसचिवामन्त्रिणः । शूरान् बलाध्यक्षान् । लब्धलक्षानित्यादिसर्वेषांविशेषणमेकैकस्यसमुदित-
परीक्षा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति सानयुक्तेतिमन्यन्ते । एषएवहिदुद्धिभेदोभवेदमात्यानाम् । तस्माद-
न्याकाचित्स्त्रीसाध्वीप्रयोज्या अन्यश्चविनाशाविषयउदाहार्यः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मौलान् परंपरायातान् । लब्धलक्षान् युद्धादिप्रवेशेन दृष्टशस्त्रशास्त्रज्ञानशक्तितया गृहीत-
संवादान् । सुपरीक्षितान् अर्थशुचित्वादिना ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । मौलान्पितृपितामहक्रमेणसेवकांस्तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारादृष्टदृष्टार्थशास्त्रज्ञान्विक्रान्ती-
ल्लब्धलक्षैल्लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीनायुधविदइत्यर्थः विशुद्धकुलभवान्देवतास्पर्शादिनियतानमात्यान्समाष्टौवामन्त्रादौ
कुर्वीत ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । मुसह्येनेत्युक्तं तत्र विशेषणविशिष्टान्सहायानाह मौलानिति । पितृपितामहक्रमेण सेवका-
मौलावित्यातपितृपितामहावा । शास्त्रविदः नीतिशास्त्रविदः । शूरानिति शूरहीनंराज्यंपरैराक्रम्यतेयतः । भीरुणांसाहा-
य्यानुपपत्तेश्च । लब्धलक्षान् लक्ष्यादप्रच्युतशरादीन् युद्धेकुशलान् । कुलोद्गतान् सत्कुलजान् मौलत्वेपि संकरजारजादि-
व्यावृत्त्यर्थम् । सुपरीक्षितान् देवतादिस्पर्शकृतशपथान् स्त्रीधनादिलोभोत्तीर्णान्वा । सचिवान् सहायान् साचिव्यंयत्कृतं-
स्मृतंतत् । समचाष्टौवेति विकल्पोबहुविषयाद्यपेक्षया ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अथामात्यलक्षणमाह मौलानिति । मौलान्कुलक्रमागतान् । लब्धलक्षान्सर्वकालेषुसिद्धफ-
लान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मौलान् पितृपितामहादिक्रमागतान् कुलोद्भवान् विशुद्धकुलसंभूतान् एतादृशान्सचिवान्कुर्वी-
त ॥ ५४ ॥

अपियत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ विशेषतोऽसहायेन किंतु राज्यं महोदयम् ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्सामान्यंगृहस्थस्य गृहकृत्यंगोश्वादिपालनंसुकरमितिस्थितम् । सएवगांपालयति सएव-
दोग्धि न शक्यमेतदेकेन कर्तुं तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेन दुष्करमशक्तेन न शक्यंकर्तुम् । कथंसेकोगांचारयति

कथंचभार्यारक्षतु कथमेवतुराज्यंतु प्रतिमहारंभमुदयकर्म तद्योगः फलवांश्चानपेक्षमाणस्य महत्फलमुपोदेति । नचैकेनषा-
ङ्गुण्यवेदितुंशक्यम् । तस्मादात्मसमापरीक्षिताः सहायास्तेषुतेषु कार्येषुकर्त्तव्याः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशेषतोर्राज्यंमहोदयमसहायेन दुष्करमिति किमु किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मात् अपीत्यादि । सुखेनापि यत्क्रियते कर्मतदप्येकेन दुष्करंभवति विशेषतोयन्महाफलतत्क-
थमसहायेन क्रियते ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । एकाकिनाकिमितिर्नक्रियेततत्राह अपीति । अपिःसंभावनायाम् । सुकरं गोदोहनशिबिकाद्व-
हनादि । महोदयं महत्कार्यं महत् ऐश्वर्यादेःशत्रुजयादेर्वा उदयोयस्मात्तत् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह अपीति । यतएवमतः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपि निश्चयेन यत्कर्म सुकरंस्यात्तत्कर्मासहायेन विशेषतःकर्तुंदुष्करम् एवंविधंमहोदयंराज्यं
किं किमपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तैः सार्धं चितयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तैर्बुद्धिसचिवैर्मूर्खैश्चार्थाधिकारिभिः सहसामान्यंयन्नातिरहस्यंतच्चिन्तयेत्सन्धिविग्रहं किंस-
न्धिरसंप्रतियुक्तोअथविग्रहउभयत्रगुणदोषान्विचारयेत् । इदंकर्त्तव्यावधारणन्तुस्वबुद्ध्याकुर्व्याथस्यपरप्रयोज्यता न भव-
ति । इदंचापरंचिन्तयेत्स्थानं तच्चतुर्विधंदण्डकोशपुरराष्ट्राणि तत्र दण्डोहस्यस्वरथपदातयः तेषांप्रतिकर्म पोषणरक्षणा-
दि चिन्त्यप्रतिकर्म । नह्यसमाधानंप्रधानंच यथाकोशस्य हेमरूप्यबाहुल्यंप्रचुररूप्यताऽऽयव्ययलक्षणंच कोशस्य । तथा-
न्यायस्थानानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानिभृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य देशपर्यायस्य स्वाजीव आत्मसंधारणंपर-
संधारणेन नदीवृक्षाः पशवः शत्रुद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिमोचरः पशुमान् अदेवमातृकः आपदिचदण्डकरग्रहइत्येवमादि । पुर-
स्यवक्षति तस्मादायुधसंपन्नमिति । अथवा स्थानंस्वदेशाच्चाप्रच्यवनं एवंसमुदयोपिचिन्त्यः । तत्रकर्षिर्ब्रजगुल्मस्थानानि-
वाणिज्यमुक्तदण्डेत्येवमादि । गुप्तिस्वरराष्ट्रगतांवक्ष्यति । लब्धप्रशमनंच देवतासमविद्यावतांधार्मिकाणांचमानदानत्यागायोगः
अवितानांचाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोक्षः । अनुग्रहोदीनव्याधितानां उत्सवानांचापूर्वाणांप्रवर्त्तनं प्रवृत्तानामनुवृत्तिः । यच्चको-
शदण्डोपाधिकमधार्मिकचारित्रंतदपनीयधर्मव्यवहारानुस्थापयेत् । अधर्मचारित्रमकृतमन्यस्यकृतंवान्यैःप्रवर्त्तयेत् नवा धर्म-
कृतंवान्यैर्निवर्त्तयेदिति । एवंस्थानादीनिचिन्त्यानि ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यंसर्वमेव कचिद्विकारेपुनरविश्वासात् । संधिविग्रहाभ्यांषाङ्गुण्योपालक्षणम् ।
स्थानंदण्डकोशपुरराष्ट्रं तत्रहि राजास्थितः । समुदयं वार्तोपायं ततोधनस्योदयः । गुप्तिं लब्धस्यरक्षोपायम् । सर्वप्रशमनं
जित्वा ब्राह्मणपूजनमित्यादि । जित्वासंपूजयेद्देवानितिच वक्ष्यति ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लुकः । सचिवैः सह सामान्यंमन्त्रेष्वगोपनीयंसंधिविग्रहादि तन्निरूपयेत्तथातिष्ठत्यनेनेतिस्थानंदण्डको-
शपुरराष्ट्रात्मकेचतुर्विधंचिन्तयेत् । दण्ड्यतेनेनेति दण्डोहस्यस्वरथपदातयः तेषांपोषणरक्षणादि तच्चिन्त्यंकोशोर्थनिचयः
तस्यायव्ययादि पुरस्य रक्षणादि राष्ट्रं देशः तद्वासिमनुष्यपशवादिधारणक्षमत्वादिचिन्तयेत्तथासमुदयंत्युत्पद्यन्ते अस्मादर्था-
इतिसमुदयोधान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्तथागुप्तिरक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां चत्सपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्परीक्षिताः
स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्मरक्षणं राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिना राष्ट्ररक्षां चवक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानिसत्पात्रेप्र-
तिपादमादीनिचिन्तयेत्तथाचवक्ष्यति जित्वासंपूजयेद्देवानित्यादि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तैरिति । सामान्यंयदपि गोप्यंसन्धिविग्रहं तत्षट्कम् । स्थानंअवस्थीयतेऽनेनात राजदण्डकोशपुराष्टात्मकं । तत्र दण्डः पणादिरुपोहस्यश्वरथपदातयोवा । समुदयं धान्यहिरण्याद्युत्पत्तिस्थानम् । गुप्तिमात्मनोराष्ट्रस्य रक्षाम् । लब्धस्यधनस्य प्रशमनानि सत्पात्रप्रतिपादनानि च । तैःसह चिन्तयेदित्यनुषज्यते ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यंसमानत्वम् । द्वैधीभावइत्युभयोर्द्विषतोः समानोहिद्वैधीभावः । यथोक्तंकामन्दकेन बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितः इति । स्थानमासनम् । समुदयंयानम् । गुप्तिमात्मगुप्तिसंश्रयमितियावत् । आत्मगुप्तिलक्षणोहिसंश्रयः तथोक्तंकामन्दकेन ॥ उच्छिद्यमानोबलिनानिरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्गतसंत्यमार्यसंश्रयेतबलोत्कटमिति ॥ षाड्गुण्यात्स्वोपलब्धस्य परराष्ट्रस्य रञ्जनम् अनुरागप्रतापाभ्यांलब्धप्रशमनंस्मृतमितिचतेनैवोक्तम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः सचिवैः सार्धं विग्रहादिकं चिन्तयेत् । सन्धिः व्यवस्थाकरणं विग्रहोऽपकारः । स्थानं आसनं उपेक्ष्य संशयः गुप्तिः रक्षा लब्धस्य धनस्य प्रशमनानि पात्रेषु प्रतिपादनानि ॥ ५६ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषांपृथक्पृथक्गैककस्य रहस्यमभिप्रायंत्तदयनिहितंभावमुपलभ्य समस्तानांसंहतानां यत्कारणं कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवान्भवति रहसिप्रगल्भः कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः ततश्चतान्समस्तान्पृच्छेत् । ततःस्वयंयद्युक्ततरंहितमात्मने तद्यवस्येद्विदध्यात् । तत्प्रामाण्यंतेषामेवान्यतमेनोपदिष्ट्वा यदप्रत्यतीकंनिर्दोषं च ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथक् प्रत्येकम् । समस्तानां संभूयालोच्य वदताम् ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया तदयगतभावज्ञानसंभवात्प्रत्येकमाभिप्रायंसमस्तानामपियुगपदभिप्रायंबुद्ध्वा कार्येयदात्मनोहितंतत्कुर्यात् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथापि पृथक्पृथगिति रहसि पूर्वप्रत्येकंभावज्ञात्वा पश्चात्समस्तानांतेषांकार्येषु युगपद्भावंबुद्ध्वाऽऽत्महितंविदध्यादिति भावः ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । समस्तानांसंगतानाम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांसमस्तानांस्वत्वमभिप्रायमुपलभ्यात्मनोहितं हितकार्यं विदध्यात् कुर्यात् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ मंत्रयेत्परमं मंत्रं राजाषाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । विपश्चिता विदुषाअर्थशास्त्रज्ञेन परमंमन्त्रमत्यन्तगोपनीयंमन्त्रयेत् षाड्गुण्ययुक्तम् । आधिकतरमज्ञोहि ब्राह्मणो धर्मिकत्वाच्चविश्वसनीयः ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषां सर्वेभ्यः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषामेवसर्वेषांसचिवानांमध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिनाविशिष्टेन विदुषाब्राह्मणेनसह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगुणषट्कोपेतंप्रकटंमंत्रंनिरूपयेत् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वेषांत्विति । सर्वेषांमध्ये विशिष्टेन स्वभावतोऽकुटिलादिगुणवता कार्याणांच षाड्गुण्यंवक्ष्यमाणम् । आत्मबुद्धिःसुखकरो गुरुबुद्धिर्विशेषतइति न्यायात् ॥ ५८ ॥

(५) मन्वुनः । परमकार्यनिर्णयकरम् । बाहुण्यसंयुतबाहुण्यविषयम् । बाहुणाएव बाहुण्यम् ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामन्त्रिणांमध्ये विशिष्टेन ब्राह्मणेन राजा परममन्त्रमन्त्रयेत् । कीदृशं मन्त्रं बाहुण्यसहितम् । बाहुण्यमाह ॥ सन्धिर्ना विप्रहोयानमासनद्वैधमाश्रयइत्यमरः ॥ ५८ ॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निक्षिपेत् ॥ तेन सार्धंविनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशब्राह्मणेसर्वराष्ट्रमण्डलनिक्षिप्यविश्वस्तोराज्यसुखंभुञ्जीत च सहविनिश्चित्य यानासनादिकर्मव्यवहारसंग्रहादिसमाचरेत् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिपेत् समर्पयेत् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वदातस्मिन्ब्राह्मणेसंजातविश्वासोभूत्वा यानिकुर्यात्तानिसर्वकार्याणिसमर्पयेत् तेनसह निश्चित्य सर्वकर्मारभेत् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रापि ब्राह्मणमेव महीकरोति नित्यमिति । तेन विपश्चिता ब्राह्मणेनाप्यपि कार्यमविचारितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

(५) मन्वुनः । तस्मिन्ब्राह्मणे । समाश्वस्तोविश्वस्तः ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्मिन् ब्राह्मणे समाश्वस्तः कृतविश्वासः सर्वकर्माणि निक्षिपेत् । तेन ब्राह्मणेन सार्धम् ॥ ५९ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्प्राज्ञानवस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहर्तृन्मात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंसमचाटौवेति तस्यायमपवादः । अर्थसमाहर्तृन्संनिधातृन्सुपरीक्षितानुपधाभिः कुर्यात् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचीनलोलुपान् । अवस्थितान् स्थिरत्वभावान् । कुलोद्गतानितिकचित्पाठः । अर्थसमाहर्तृन् राष्ट्रेष्वर्थोत्पादनरक्षादिकर्तृन् । प्रागुक्तैर्मन्योऽष्टम्योऽमात्यान्अन्यानपि कुर्वीत ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यानित्यादि । अन्यानपि अर्थदानादिनाशुचीन् प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान्धर्मादिनापरीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च अष्टातिरिक्तानपि कुर्यादित्याह अन्यानितिद्वान्याम् । अवस्थितान् अभीरुन् । सम्यगर्थसमाहर्तृन् अभ्याजेनार्थहारकान् । अमात्यान् यैरमा सह दुष्कराण्यपि कार्याण्येत्येतितान् ॥ ६० ॥

(५) मन्वुनः । एवमन्त्रसहायाउक्ताः अधुनाकार्यसहायानाह अन्यानिति । अवस्थिताभ्यवस्थितान् अर्थसमाहर्तृन्कार्यकरान् प्रकुर्वीताधिकुर्वीत ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् अर्थस्य द्रव्यस्य समाहर्तृन् आनयितृन् अनवस्थितान् चक्षुःशालान् ॥ ६० ॥

निर्वर्ततास्य यावद्विरितिकर्तव्यता वृजिः ॥ तावतोऽतन्द्रितान्दक्षान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वएतेमन्त्रज्ञाविचक्षणाः विद्वांसमाधिकारिकाः कर्तव्याः । दक्षान् भयसन्निधानेभ्यम्ययहेता-

वत्युत्साहवन्तः अतन्द्रितान् अनलसान् । उक्तवाप्यक्षप्रचारे बुद्धिमाननुरक्तभ्युक्तोर्ध्वार्धकोविदः । शुचिर्दक्षः कुली-
नश्चमन्त्रीयस्यसराज्यभाक् ॥ तस्मिन्निक्षिप्यकार्याणिभोगसंगीननश्यति । राजवश्यविधिस्तेनदानानुपहृणैरिति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतन्द्रितान् प्रमादशून्यान् । इतिकर्तव्यता कार्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्थिराज्ञोयत्संख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातसंपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्यानालस्यशून्यान् क्रियासुप्तो-
त्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्रकुर्यात् ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निवर्तेतेति । अस्य राज्ञइतिकर्तव्यता इतीदंप्रकर्तव्यमस्तीति तत्समाप्यते यावद्विस्ता-
वतः कुर्यादित्यन्वयः । अतन्द्रितान् निरलसान् । दक्षानुपस्थितेपि मये उत्साहिनः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । अनिन्दितान्प्रशस्तान् । दक्षांश्चतुरान् । विचक्षणान्पण्डितान् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य राज्ञः इतिकर्तव्यता यावद्विर्नृभिर्निवर्तेत तावतोऽधिकारिणःकुर्वीत ॥ ६१ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान्दक्षान्कुलोद्गतान् ॥ शुचीनाकरकर्मान्तेभीरून्तन्निवेशने ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थे आयव्ययव्यवहारे । शुचीनर्थेष्वस्पृहान्नियुञ्जीत तान्यर्थस्थानान्युदाहरणेन दर्शयति
आकरकर्मान्तइति आकराः सुवर्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि । कर्मान्ताभक्ष्यकार्पासावापादयः । अन्तःपुनर्भोजनश-
य्यास्त्रीगृहाणि भिरवस्तत्रनियोज्याः शूराहिराजानमेकाकिनमुपजमाहन्त्युः । दक्षाः सर्वेपिष्युत्थानशीलतयाद्वन्द्वोपरिपात-
मपरिगणय्य त्वामिनः कार्यकालेनातिपातयन्ति ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषामध्येऽर्थेऽर्थोत्पादने । शुचीन्भीरून्त्युभयमुभयतोन्यतः । आकरे रत्नाद्युद्धार-
स्थाने कर्मान्ते भूषणशस्त्रादिनिष्पादने । भीरून् मारणादिभीतान् । अन्तर्निवेशनेन्तःपुरेः ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांसचिवानांमध्येविक्रांतांश्चतुरान् कुलाङ्कुशनियमितान् शुचीन् अर्थानिःस्पृहान् धनोत्पत्तिस्था-
नेनियुञ्जीत । अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मांतइति आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु कर्मांतेषु च इक्षुधान्यादिसंग्रहस्था-
नेषु अंतर्निवेशनेभोजनशयनगृहांतःपुरादौ भीरून्नियुञ्जीत । शूराहितत्रराजानंभायेणैकाकिनंस्वीकृतंवा कदाचित् शत्रूपजा-
पदूषिताहन्त्युरपि ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रव्यवस्थितिमाह तेषामिति । तेषां कर्मसचिवानांमध्ये ये शूरास्तानर्थेऽर्जनवत्परतोर्भा-
हरणे । आकरकर्मान्ते शुचीन् ॥ योऽर्थे शुचिर्हिसशुचिर्नमृद्वारिशुचिःशुचिरित्युक्तेस्तेषामेव शुचित्वाभिधानात् । आकरक-
र्मान्ते आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानं तदेव कर्मणोप्यन्तं ऐहिकचेष्टामात्रस्य धनार्थत्वात् । अन्तर्निवेशने भोजनशयनस्त्री-
पुरादौ भीरोर्हि राजद्वारदूषणविषदानादौत्पातप्रयादर्शनात् ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । तेषामध्येशूरानर्थे कोशेआकरकर्मान्त आकरकर्मणिशुचीनर्थेशूरान्नियुञ्जीत आकरद्रव्यस्याक-
तपरिमाणत्वात् ॥ ६२ ॥

(६१) ऽतन्द्रितान्=ऽनिन्दितान् (नं०)

(६२) शूरान्=शूद्रान् (ट, ठ, ड)

तेषामर्थे=तेषांदण्डे (नं०)

(६) रामचन्द्रः । तेषामधिकारिणां अर्थे कार्ये कुलोद्भवान्नियुज्यत । तथा आकरकर्मान्ते रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने । अन्तर्निवेशनेऽन्तःपुरे शुचीन् भीरून् एतादृशान्भृत्यान्नियुज्यत । इतिमन्त्रिस्वरूपम् ॥ ६२ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इक्षिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । दूतस्यायमधिकोगुणः इक्षिताकारचेष्टज्ञता । परविषयेराज्ञेमन्त्रिणां च सन्धित्सतामिक्षितानि दूतस्यादरेण संपरिग्रहः । विश्वसनंमुहर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्यचाभिनन्दनं एतानि विपर्यस्तान्युपेक्षेत आकारशरीर-
वैकृत्यं मृनिर्मुखस्य वर्णवैकृत्यम् । तूष्णींभावोदीर्घोष्णनिःश्वासता एवमादिविकारैर्देन्यसूचयति । अस्तिकाचिदापदस्य तेनायंविवर्णइति वाक्यवैशारद्यम् । शारीरसंस्कारः प्रसन्नमुखता एवमादि हर्षसूचयति । शुचिस्त्रीगतेर्थेगमनविशेषैर्यतः-
स्त्रीसंबन्धेमन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इक्षितं भावसूचकम् । चेष्टितमक्षिनिकोचादि । आकरस्ततोऽन्यो भावसूचकोवक्त्राख्यादेः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतंचदृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकवचनस्वरादि आकारोद्देहधर्मादिसुखप्रसादवैवर्ण्या-
दिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः चेष्टा करास्फालनादिक्रिया कोपादिसूचिका तदीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्यभावात्मकशौ-
चयुक्तंचतुरंकुलीनंकुर्यात् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतस्तत्कुरुतइतिवक्ष्यमाणदूतस्य लक्षणमाह दूतमितिद्वाभ्यां । अधिकगुणाय सर्वविशा-
रदं भावाभिज्ञम् । शास्त्रविशारदं शास्त्रं प्रतिपत्तिहेतु संस्कृतप्राकृतदेशभाषाधर्मशास्त्रकरपल्लावादि तत्र विशारदं निपुणम्
इन्द्रात्परमिति स्मरणात् । इक्षिताकारचेष्टाज्ञं इक्षिताकाराभ्यामेव चेष्टाज्ञं परचिकीर्षितम् । कुलोद्भूतं कुलीनं दूतवंश्यवा
॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ दूतलक्षणमाह दूतमिति । शुचिं अलोलुपम् ॥ ६३ ॥

अनुरक्तःशुचिर्दक्षः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मी दूतोराज्ञः प्रशंस्यते ॥ ६४ ॥

[सन्धिविषहकालज्ञानसमर्थानायतिक्षमान् । परैरहार्यान् शुद्धांश्च धर्मतः कामतोर्यतः ॥ १ ॥

समाहर्तुं प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविपश्चितः । कुलीनान् दन्तिसंपन्नान् निपुणान् कोशदृढये ॥ २ ॥

आयव्ययस्यकुशलान्गणितज्ञानलोलुपान् ॥ नियोजयेद्धर्मनिष्ठान् सम्यक्कार्यार्थचिन्तकान् ॥ ३ ॥

कर्मणिचातिकुशलान् लिपिज्ञानायतिक्षमान् । सर्वविश्वासिनःसत्पन्नान्सर्वकार्येषुनिश्चितान् ॥ ४ ॥

अरुताशांस्तथाभर्तुःकालज्ञांश्चप्रसंगिनः ॥ कार्यकामोपधाशुद्धावासाभ्यन्तरचारिणः ॥ ५ ॥

कुर्यादासन्नकार्येषुगृहसंरक्षणेषुच ।]+

(१) मेधातिथिः । अनुरक्तः अहार्योभवति । दक्षः देशकालौनातिक्रामति । स्मृतिमानमुषितस्मृति प्रसङ्गेनस्वामि-

(६४) शुचिर्दक्षः=स्थितारम्भः (ग)

+ (क)

संदेशंकथयति । देशकालवित् देशकालौज्ञात्वाऽन्यदपिसंदिष्टं तत्कालयोग्यंकथयति । वपुष्मान्त्वाकृतिः प्रियदर्शनत्वा-
न्निपुणमुचितंवक्ति । वीतभीः अनेननिपुणमुच्यते । वाग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचनसमर्थोभवति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामान्यतोदूतलक्षणमुक्ताप्रशस्तदूतलक्षणमाह अनुरक्तइति । वपुष्मानधृष्यशक्तिः
॥ ६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मात् अनुरक्तइति । जनेषु अनुरागवान् तेनप्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्रीशौचयुक्तः तेन-
धनस्त्रीदानादिनाऽभेद्यः दक्षश्चतुरः तेनकार्यकालंतात्क्रामति स्मृतिमान् तेनसंदेशंनविस्मरति देशकालज्ञः तेनदेशकालौज्ञा-
त्वा अन्यदपिसंदिष्टंदेशकालोचितमन्यथाकथयति मूलरूपः तेनादेयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापिवक्ता वाग्मीते-
नसंस्कृताद्युक्तिक्षमः एवंविधोदूताराज्ञः प्रशस्योभवति ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुरक्तः स्वराजनि । स्मृतिमानुक्तानुसंधाता । वपुष्मान् मुन्दरोबली वा । वीतभीः वधो-
द्यमेपि ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणानाह अनुरक्तइति । शौचदाक्ष्ययोरादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ६४ ॥

अमात्येदण्डआयत्तोदण्डे वैनयिकी क्रिया ॥ नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययौ ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तदूतगुणानांसंपादनाय तत्प्रयोजनमाह । अमात्ये सेनापतौ दण्डोहस्त्यादिबलमायत्तं तदि-
च्छया कार्येषु प्रवृत्तेः । दण्डेवैनयिकी योविनेयः स्वपरराष्ट्रगतः सदण्डच्योयतः विनयाश्रिता वैनयिकीक्रियाकार्यम् । नृपतौ-
कोशराष्ट्रे आयत्ते सन्धयस्थानंकोशः । राष्ट्रजनपदः द्वेचतेपराधीनेन कर्तव्ये स्वयमेव विलम्बनीयफलप्राप्ताच्च । दूतैःसन्धि-
विपर्ययौ प्रियवचनेन स्वामिकार्यप्रदर्शनेन सन्धिः तद्वैपरीत्येन विग्रहः एतदुभयंदूतायत्तम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्येदण्डआयत्तो विनातद्दुर्घचिदूरेदण्डसिद्धेः । दण्डेवैनयिकी लोकविनयहेतुक्रिया ।
नृपतौकोशराष्ट्रे तदुद्यमादेव तद्वयवृद्धेः । विपर्ययोविग्रहादिपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । अमात्येसेनापतौ हस्त्यश्वरथपादांताद्यात्मकोदण्डआयत्तः तदिच्छयातस्यकार्येषुप्रवृत्तेः विनययो-
गात् वैनयिकीयोविनयः सदण्डआयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौराज्ञापराधीनौनकर्तव्यौ स्वयमेवचितनीयधनं-
ग्रामश्च दूतैःसंधिविग्रहावायत्तौतदिच्छयातत्प्रवृत्तेः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । दूतप्रसंगेन तस्य कार्यव्यवस्थितिमाह अमात्येति । अमात्यभूपतेर्हस्त्यश्वरथपदात्यात्मको-
दण्डः आयत्तः अधीनः सपणादिदण्डोवा अमात्येननियमितः तदीक्षया पणादिदण्डोदण्डजेषु प्रवृत्तःसाधुः । दण्डे चतुर्विधे
तस्मिन् वैनयिकी विनयायार्हति दण्डे हि विनयी स्यादन्यथोत्पथगामी जनः । नृपतौ कोशराष्ट्रे द्वे तेन कोशःसंचायते
राष्ट्रं च परिपाल्यते । दूते सन्धिभेदावायत्तौ तन्निमित्तत्वात्तयोः । विपर्ययोभेदः ॥ ६५ ॥

(५) नन्दनः । दूतगुणबाहुल्यवचनेकारणमाह अमात्याइति । अमात्यःसर्वकार्यनिर्वाहकः । अविनीतदमनंद-
ण्डः । विपर्ययोविग्रहः । अमात्यानामुपन्यासोदृष्टांतार्थः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमात्ये मन्त्रिणि दण्डः आयतः अधीनः ॥ अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः । दण्डे वैनयकीक्रि-
या विनयकारिणी क्रिया । दूते सन्धिविपर्ययौ दौत्येन कर्मणा तत्सिद्धेः । विपर्ययोविग्रहः ॥ ६५ ॥

दूतएवहि संधत्ते भिनर्येव च संहतान् ॥ दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥ ६६ ॥

(६६) येनमानवाः=बाणधवाः (ख, भ, र, ल, ब)

(१) मेधातिथिः । एवंदूतार्थानुवादः एषएवार्थः पुनरुच्यते । यथादूतःसंधत्ते । यथोक्तंसंहतानेकीभूतान्सएवभिन-
त्ति । अनुक्तमपिभियंसंदिशति । प्रतिकूलमनाचरितमित्यादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमित्याहएवंभिनत्तिदूतः । तदेतत्क-
र्मानन्तरोपदिष्टयेनराजानोभियन्तेनवाक्पारुष्यापन्नाएवंसंभवन्ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूतएवहीत्येतदुपपादनं दूतस्तदिति । नवाभिद्येतसंदध्यात् ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादूतएवहिभिन्नानांसंधिसंपादनेक्षमः संहतानांचभेदनेतथापरदेशेदूतःतत्कर्मकरोति येनसंहता-
भियंत तस्मादूतेसंधिविग्रहौविपर्ययावायत्तावितियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतौव्यनक्ति दूतइति । त्वदेशे त्वामात्यादीन्भिन्नान् सन्धत्ते मिश्रयति भिनत्तिच संहतान्
त्वगज्यनाशाय कृतोद्यमांच्छत्रूस्तत्पक्षगांश्च । द्रव्यादिदानेन मिथ्याभयप्रदर्शनेनच । नचान्यथा संधिमायान्तीत्यर्थः
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । दार्ष्टान्तिकंप्रपञ्चयति दूतइति । न केवलंराज्ञामेवेदंकिंतु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणोक्तंमानवाइति यत-
एवंतस्माद्यथोक्तलक्षणोदूतःकार्यइति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् बन्धून् भिनत्ति भेदयति ॥ ६६ ॥

सविद्यादस्य कृत्येषु निगूढेद्वितचेष्टितैः ॥ आकारमिद्वितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यदपि दूतकार्यदर्शयति । सदूतोयातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सदूतोविद्यात् अस्य राज्ञः कृत्येषु क्रियाविषयेषु नलुब्धभीतावमानिषु शत्रुषु य आक-
रादिस्तं त्वयनिगूढैरिद्वितचेष्टितैरुपलक्षितः । इद्वितपदेनात्राकारेद्वितयोर्ग्रहणम् । चेष्टितं चेष्टा । यथा युद्धार्थिनः शस्त्र-
निर्माणादि । नेष्टेतदिद्वितमाकारोवेति त्वकृत्येषुच शत्रोश्चिकीर्षितम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतस्यकार्यांतरमाह सविद्यादिति । सदूतोऽस्यप्रतिराजस्यकर्तव्ये आकारेद्वितचेष्टांजानीयात् ।
निगूढाअनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन् युक्ताः तत्सन्निधावपि तेषामिगितचेष्टितैः भृत्येषुचक्षुब्धलुब्धापमानि-
तेषुप्रतिराजस्यकर्तुमीप्सितंजानीयात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सइति । सदूतः अस्य प्रतिराजस्य निगूढाअनुचराये शत्रोर्नियुक्तास्तेषां सन्निधि-
मवलम्ब्येद्वितचेष्टितैराकारादित्रयं भृत्येषु क्षुभितावमानितेषु चिकीर्षितं प्रतिराजस्य कर्तुमिष्टं विद्यात् जानीयादि-
त्यर्थः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । इदानींदूतस्य परंप्रति भेषितस्य कर्तव्यंप्रसङ्गादाह सइति । सः दूतः अस्य कृत्येषुस्वराज्ञा भेद्ये-
षु परपक्षस्थेषुपुरुषेषु विद्यमानमाकारमिद्वितचेष्टितंचनिगूढेद्वितचेष्टितैः पुरुषैर्विद्यात् । किंच कृत्येषुभेद्येषुचिकीर्षितमभिल-
षितंचतैर्विद्यात् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सराजा अस्य दूतस्य निगूढेद्वितचेष्टितैः कृत्यं कार्यं आकारादिकं कृत्येषु कार्येषु चिकीर्षितंच
विद्यात् ॥ ६७ ॥

बुध्वा च सर्वतत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥ तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । बुध्वा राजा त्वदूतद्वारा । न पीडयेच्छत्रुः ॥ ६८ ॥

(३) कुहूकः । उक्तलक्षणदूतद्वारेण प्रतिपक्षराजस्यकर्तुमिष्टं सर्वतत्त्वतो ज्ञात्वा तथा प्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडा न भवति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततोभृत्येषु परराजचिकीर्षितं बुद्ध्या मद्राजाय च त्रागन्तुं शक्नोति तदा भवादृशानां क्षोभादिनं द्यतीति विश्वासं संपादयेदिति भावः । आत्मानं स्वराजानंदूतं वा यथा न पीडयेत्तथा यत्नमातिष्ठेत् ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । आतिष्ठेत्कुर्यात् । सदूत इत्यनुवर्तते । स्वार्थमस्य राज्ञः कार्यं यथास्वयं न पीडयेत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा परराजचिकीर्षितं स्वशत्रुराजचिकीर्षितं तत्त्वेन स्वदूतद्वारा सर्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा यथा आत्मानं न पीडयेत्तथा प्रयत्नं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

जाङ्गलं सस्यसंपन्नमार्यप्रायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अल्पोदको देशो जाङ्गलः । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलम् । अनाविलं संकराद्युपहृतिरहितम् । रम्यमनुद्वेगकरम् । आनताः सामन्ताः दुर्गाद्वीपपर्वतादिवासिनो विषयाऽभिधेया यत्र । मुखेनाल्पायासेन यत्र जीव्यते तत्स्वाजीव्यम् ॥ ६९ ॥

(३) कुहूकः । अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्ग्रेयो जाङ्गलो देशो बहुधान्यादिसंयुतः ॥ प्रचुरधार्मिकजनैरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलं फलपुष्पतरुलतादिमनोहरं श्रणतसमीपवास्तव्यादिकादिजनमुलभं कृषिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासं कुर्यात् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थानभ्रष्टानशो भन्त इति न्यायमाश्रित्य राज्ञो वसतियोग्यं देशं सहेतुं सार्थं वादं चाह जाङ्गलमित्यष्टभिः ॥ अल्पोदकतृणोयस्तु प्रवातः प्रचुरातपः । सङ्ग्रेयो जाङ्गलो देश इत्युक्तलक्षणं जाङ्गलम् । सस्यसंपन्नं सार्वकालिकसस्यैर्युतम् । आर्यप्रायं आर्याः प्रायो वसन्ति यस्मिन् तेनास्तेच्छदेशम् । अनाविलं रोगाद्युपसर्गानाक्रान्तम् । आनतसामन्तं आनतावशीरुताः सामन्ताः चतुर्दिक्षु वर्तमानागिरिव न वासिनो दस्युप्रायाजना यत्र तत्र । स्वाजीव्यं मुलभं कृषिवाणिज्यादि यत्र तत्र ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । अथ राज्ञो निवासयोग्यजनपदमाह जाङ्गलमिति । पथ्यत्वाद्द्वन्जलादिरकर्मदेशो जाङ्गलः । अनाविलमसङ्कीर्णमनुष्यम् । आनतो विनीतः सामन्तः समं दत्ताद्भोजनो यस्मिन् तम् । स्वाजीव्यं विशिष्टभृत्यगुणयुक्तम् । आवसं द्वावासं कुर्यात् । राजेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञो निवासस्थानमाह जाङ्गलमिति । जाङ्गलः स्वल्पोदकतरुपर्वतो देशः तथाप्यत्र समजलतरुपर्वतो देशो जाङ्गलशब्देन विधीयते । आर्यप्रायं धार्मिकबहुलं । अनाविलं संकराद्युपद्रवहितं शोकरोगाद्युपहृतिरहितं वा । आजीव्यं कन्दमूलादिभिरम्यं । आनतसामन्तं वशीकृतमाण्डलिकं आनतानन्नाः सामन्ता यस्मिन् तसः । सामन्तः स्यादधीश्वर इत्यमरः । एतादृशं देशमावसेत् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्षमेव वा ॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्तादूर्ध्वमुद्धतेन तालमूलेन कपिशिर्षधिताश्रेण दृढमणाल्यापरिकृतं धनुर्दुर्गम् । महीदुर्गमगाधेनाश्रयणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं दुर्गम् । समंततोऽर्धयोजनमात्रं वनमहा-

वृक्षान्वितं वार्क्षम् । चतुरङ्गबलाधिष्ठितं भवरायुधवीरपुरुषप्रायं नृदुर्गम् । गिरिपृष्ठे दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रसवणोदक-
गिरिदुर्गम् ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धन्वदुर्गमरुदुर्गं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरेव कथंचिजलं लभ्येत । महीदुर्गं पृथि-
व्येव यत्र समविषमतया प्राकारादिभिश्चात्यन्तदुर्गा । अब्दुर्गमतिप्रचुरोदकतया दुर्गम् । वार्क्षं वनवेष्टितत्वेन । नृदुर्गं
मानुषबहुलतयाऽगम्यम् । गिरिदुर्गं गिरिवेष्टिततया ॥ ७० ॥

(३) कुङ्कुमः । धनुर्दुर्गमरुवेष्टितं चतुर्दिशं पंचयोजनमनुदकम् । महीदुर्गं पाषाणेन दृष्टकेन वा विस्ताराद्वैगुण्योच्छ्रायेण
द्वादशहस्तादुच्छ्रितेन युद्धार्थमुपरिभ्रमणयोग्येन सावरणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण वेष्टितम् । जलदुर्गं अगाधोदकेन सर्व-
तः परिवृतम् । वार्क्षदुर्गं बहिः सर्वतोयोजनमात्रं व्याप्यतिष्ठन् महावृक्षकण्टकिगुल्मलताद्याचितम् । नृदुर्गं चतुर्दिगवस्थायिह-
स्त्यश्वरथयुक्तबहुपादारक्षितम् । गिरिदुर्गं पर्वतपृष्ठमतिदुरारोहं संकोचैकमार्गोपेतम् । अन्तर्नदीप्रसवणाद्युदकयुक्तं बहुस-
स्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितम् । एतेषु दुर्गेषु मध्यादन्यतमं दुर्गमाश्रित्य पुरं विरचयेत् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । राष्ट्रं लक्षयित्वा तन्मध्ये राजधानीं निर्दिशति धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं निरुदकपञ्चयोजनदे-
शेन समन्ततो व्याप्तेन दिवसद्वयपानार्थं जलाभावात्ससैन्यशत्रुभिर्नाक्रम्यते । महीदुर्गं पाषाणेष्टकाकृतेन द्वादशहस्ताद्युच्छ्रि-
तेन बहुविस्तृतेन युद्धार्थमुपरि भ्रमणयोग्येन साधारणगवाक्षादियुक्तेन प्राकारेण समन्ताद्वेष्टितं सद्भारं च । अब्दुर्ग-
मगाधोदकेन नक्रादियुतेन नद्यादिना परितो वेष्टितम् । वार्क्षं न्यग्रोधादिमहावृक्षकण्टकलताद्यैरभितो योजनाद्यावरकेन
वेष्टितं तेन तच्छेदनोद्यताये शत्रवस्ते तत्रस्थैर्धानुष्कैर्हन्यन्ते । नृदुर्गं हस्त्यश्वरथपदातिभिश्चतुर्दिक्षु वेष्टितं बहुमनुष्यवा-
शतममध्यमवध्यं सहस्रमध्यमवध्यमिति न्यायात् । गिरिदुर्गं गिरिणाभिवेष्टितं दुरारोहं गिरिपृष्ठं संकोचैकमार्गोपेतमन्तर्नदी-
प्रसवणबहुसस्योत्पत्तिक्षेत्रवृक्षान्वितमित्याद्युहनीयम् । एतैः कृत्रिमैरकृत्रिमैर्वा दुर्गपुरमधिष्ठेदिति तात्पर्यम् ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । अथ दुर्गसमभिः श्लोकैराह धन्वदुर्गमिति । निरुदको देशो धन्वा तेन दुर्गं धन्वदुर्गम् । प्राकारक्षेत्रसी-
मादियुक्तयामसादुर्गमहीदुर्गम् । नदीपरिखादिभिर्दुर्गमब्दुर्गम् । वृक्षाणां समूहो वार्क्षं तेन दुर्गं वार्क्षदुर्गम् । शूरैर्मनुष्यैर्दुर्गं
नृदुर्गम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विधदुर्गस्वरूपमाह धन्वदुर्गमिति । धन्वदुर्गं मरुस्थलं यत्रातिनिर्जलतया तद्देशवासिभिरपि कथं-
चिजलं लभ्यते । समानौ मरुधन्वानावित्यमरः । परिखादिभिर्जलदुर्गम् । वार्क्षं वृक्षैर्दुर्गं एतादृशं दुर्गमाश्रित्य निवसेत् ॥ ७० ॥

सर्वेण त् प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ॥ एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मादेषां दुर्गाणां मध्यात् दुर्गगुणबहुत्वेन गिरिदुर्गमतिरिच्यते तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तदाश्रयेत् । गि-
रिदुर्गं शत्रुदुरारोहत्वं महत्प्रदेशादल्पप्रयत्नप्रेरितशिलादिना बहुविषक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो बहवो गुणाः ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिर्दुर्गत्वं दुरारोहत्वं चाह सर्वेणेति । तेषां धन्वदुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वेन प्रस-
स्तम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । एषां दुर्गाणां मध्ये बाहुगुण्येन बहुगुणत्वात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां मध्ये बहुगुणस्य भावो बाहुगुण्यं तेन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१ ॥

त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्ताश्रयाऽप्सराः ॥ त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्यानि त्रीणि धनुर्दुर्गादीनि । आश्रिताः आश्रयकृतवन्तः । मृगागर्ताश्रयागर्गरनकुलादयः । अप्सरायाहकूर्मादयः । एषांदुर्गाणांतदाश्रितानांच यादृशागुणदोषास्तादृशाएव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थं त्रीण्युत्तराणि । प्लवङ्गमाः कपयः ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रीण्याद्यानि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमात् । मृगाहरिणादयः तेहि जलाभावादत्र मृगयाम संभवतीति मरुषु तिष्ठन्तीति । गर्ताश्रयामूषकाद्याः । अप्सरामत्स्याद्याः । प्लवङ्गमावानराः । नराग्रामादिनृदुर्गवासिनः । अमरामेरुगिरिप्रभृतिवासिन एवासुरभयात् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांदुर्गाणामध्यात्प्रथमोक्तानि त्रीणि दुर्गाणि मृगादय आश्रिताः । तत्र धनुर्दुर्गं मृगैराश्रितं महीदुर्गं गर्ताश्रितैर्मूषिकादिभिः अब्दुर्गं जलचरैर्नकादिभिः इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रिताः तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं नृदुर्गं मानुषैः गिरिदुर्गं देवैः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्गाश्रयो दुर्जय इत्यत्र दृष्टफलमाह त्रीणीति । एषांधन्वादिदुर्गाणामध्ये धन्वमहीजलदुर्गत्रयं मृगमूषिकनकैराश्रितम् । अतस्तेषांदुर्जयत्वं लोकतः प्रसिद्धम् । तथा वृक्षमनुष्यगिरिदुर्गत्रयं वानरनरामरैराश्रितत्वादुर्जयम् । अतः प्रसिद्धमेतद्दुर्गाश्रितस्यापराजय इति ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । लोकासिद्धिनिर्देशनोपन्यासेन दुर्गाश्रयणफलं श्लोकाभ्यामाह त्रीणीति । तेषांदुर्गाणामध्य आद्यानि त्रीणि धन्वमहीजलदुर्गाणि क्रमशो मृगागर्ताश्रयाबिलाश्रयामूषिकादयः अप्सराः मीनंघाहादयः उत्तराणि वाक्संनृगिरिदुर्गाणि मेरुमन्दरगिरिदुर्गाश्रिता ह्यमरा असुरादिभिर्न पराजीयन्ते ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषांषण्णामध्ये आद्यानि त्रीणि धन्वदुर्गं मृगाणामाश्रयः । महीदुर्गं गर्ताश्रयाणामूषकादीनाम् । तथा जलदुर्गं ज्ञपादीनामाश्रयः । उत्तराणि क्रमशः वृक्षदुर्गं प्लवङ्गानां वानरादीनाम् । नृदुर्गं सेनादर्गत्राणां आश्रयः । गिरिदुर्गममराणामाश्रयः यथा कालञ्जरे नीलकण्ठादयो वसन्ति ॥ ७२ ॥

यथा दुर्गाश्रितानेतान् ओपहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथारयोन हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्गविधानप्रयोजनं श्लोकोयम् । अत्यल्पबला अपि दुर्गाश्रिता महाबलैरिभिर्न सहसा शक्यन्ते अभिषेवितुमतो दुर्गाश्रयो युक्तः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शत्रव एषां व्याधाद्याः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यथैतान् दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं शत्रवः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते यथा अबाध्यास्तथा नृपोऽप्यबाध्य इत्याह यथेति । शत्रवो व्याधमार्जारशयेनादयः दुर्गाश्रितान् दुर्गनिविष्टान् एतान् ओपहिंसन्त्येव मरयः प्रतिराजानो दुर्गनिविष्टं हिंसन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । एतान् मृगादीनमरपर्यन्तान् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दुर्गाश्रितानेतान् मृगादीन् शत्रवः सिंहादयोन हिंसन्ति तथाऽरयो दुर्गसमाश्रितं राजानं न हिंसन्ति ॥ ७३ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थोधनुर्धरः ॥ शतं दशहस्त्राणि तस्मादुर्गविधीयते ॥ ७४ ॥

[मंदरस्यापिशिखरं निर्मानुष्यं न शिष्यते । मनुष्यदुर्गदुर्गाणां मनुःस्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । ह्यसिद्धमेतदुर्गप्रयोजनं प्राकारदृष्टान्तेन गिरिदुर्गबलमेतदिति तदयुक्तं महीदुर्गेऽपि प्राकारसं-
पत्तात् तस्मात्सर्वेषां दुर्गाणां तत्प्रयोजनं स्वबुद्धयारुह्यते ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शतं पदातीन् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादेको धानुष्कः प्राकारस्थः शत्रूणां शतं योधयति प्राकारस्थ धानुष्कः शतं च शत्रूणां दशसहस्रा-
णि तस्मादुर्गकर्तुमुपदिश्यते ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गिरिदुर्गे कैमुतिकन्यायमाह एक इति । कृत्रिमप्राकारस्थोऽप्येको धनुर्धरः प्रतिराज्ञः शतं योध-
यति युद्धेन निपहीतुं शक्नोति । यस्माच्छतं प्रतिपक्षदशसहस्राणि तथा कर्तुमीष्टे तस्मात्किंवक्तव्यं गिरिस्थानां सामर्थ्यम् । य-
ईषत्क्षमोऽपि शिलाविर्वाबहून्प्रापादयति ॥ ७४ ॥

(५) मन्दनः । शतमायुधिनां बहिःस्थानमेको योधयति जयतीति यावत् । शतं प्राकारस्थानां धनुर्धराणां दशसहस्रा-
णि बहिःस्थानमायुधिनाम् ॥ ७४ ॥

तस्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन बाहनैः ॥ ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधैः खड्गपासादिभिः संपन्नमुपेतम् । आयुधग्रहणं वर्मशिरस्त्राणोपस्कारादेरन्यस्यापि यु-
द्धोपकरणस्थं प्रदर्शनार्थम् । धनं रूपमुवर्णादीनि । बाहनानि रथाश्वादयः । शिल्पिभिर्यन्त्रावाहृतक्षप्रभृतिभिर्यवसेन ब्रा-
ह्मणैर्मन्त्रिपुरोहितैरन्यैर्वा दण्डिकापोतेन भवजशङ्कया कदाचिन्नुपधर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते । प्रदर्शनार्थत्वाच्च भिवगौषधाय-
वेक्षेत संरोहणाद्युपयोगिसंनिधापयितव्यम् ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यन्त्रैः क्षेप्यादिभिः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तदुर्गसंस्थायायुधसुवर्णादिधनधान्यकरितुरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पियन्त्रघासोदकसमृद्धं-
कुर्यात् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तदिति । तत्पुरं आयुधसंपन्नं आयुधानि धनुरादीनि तैः संपत्तिमत् ।
ब्राह्मणैः शमुघातने वाग्वज्रैः । यन्त्रैर्लोहादिनिर्मितविष्यास्तैः । यवसेन हस्त्याहारादिनृणेन ॥ ७५ ॥

(५) मन्दनः । तत्र दुर्गे सञ्चेतव्याम्याह तदिति ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तदुर्गमायुधसंपन्नं स्यात् । यवसेन नृणादिना धान्यादिभिः । यन्त्रैः क्षेपणादिभिः संपन्नं कार्यम्
॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्बृहन्मात्मनः ॥ गुप्तं सर्वतुल्यं शुभं जलदक्षसमन्वितम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । सुपर्याप्तं यावदात्मनो राज्ञो राजपुत्रकोशायाधुवागारादिष्वयुज्यते । गुप्तं बहुकक्षाकं गृहं कार-
येत् । सर्वतुल्यं सर्वतुल्यफलैः शोभितं सर्वैकतवोयनेति ऋतुशब्देन तत्कार्याणि पुष्पफलादीनि लक्ष्यन्ते । सर्वतुल्यमिति पाठे

(७५) यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च = यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च (स, ग, ज, झ, ङ, ञ, ब, ल)

= यन्त्रैर्यद्

(च)

+ (स, ङ,)

सर्वानृतृगच्छतिप्रामोतीति व्युत्पत्तिः अर्थस्तुसएव योयत्रभवतिसतेनव्यामहत्पुच्यते । शुभं मुधाधवलितम् । जलवृक्षसम-
न्वितं धारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुपर्याप्तं सर्वेषांवसतामसंकोर्णम् । सर्वर्तुकं सर्वर्तुरम्यम् । शुभं प्रसाधम् ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्येत्यादि तस्यदुर्गस्यमध्येपर्याप्तंपृथक्पृथक्स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराप्रिशालादियुक्तंपरिस्त्रा-
काराद्यैर्गुप्तं सर्वर्तुकं फलपुष्पादियोगेन सर्वर्तुकं मुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षांश्वितमात्मनोगृहंकारयेत् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तस्येति । सुपर्याप्तं मुहु हस्त्यश्वरथपदातिभोराज्ञीनां राज्ञः पुत्राणां च वसतये
पर्याप्तं समर्थम् । गुप्तं प्राकाराद्यैः । सर्वर्तुकं सर्वेषामृतूनां योग्यानि पुष्पादीनि यत्र । शुभं सौधादिभिः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । तस्य दुर्गस्य । सुपर्याप्तं महावकाशम् । सर्वर्तुगंसर्वेष्वनुगुणं सर्वकालानुगुणमिति यावत् । कार-
येद्वाजा । जलवृक्षसमन्वितं दीर्घकोद्यानसम्पन्नमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य दुर्गस्य मध्ये सुपर्याप्तं विस्तीर्णगृहमात्मनः कारयेत् । जलवृक्षसमुद्भवं जलवृक्षयोर्मध्ये स-
मुद्भवो यस्य तत् । सर्वर्तुकं षडार्वोत्पन्नं रक्षितम् ॥ ७६ ॥

तदध्यास्योद्बहेद्भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां तृयां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्ग्रहमाश्रित्य भार्या तत्रसहायार्थमहतः कुलादुद्बोद्धव्या एतत्संबन्धेन संरक्षणार्थम् । सवर्णा-
मित्यादावुच्यते तत्प्राक्प्रदर्शितम् । तृयां मनोरमां कान्तिलावण्ययुक्ताम् । रूपसंस्थानं गुणावचनकरणादयस्तेरन्वितां युक्ता-
म् ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तृयां मनस्यदुष्टम् ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । तद्ग्रहमाश्रित्य समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां मनोहारिणीं सुरूपां गुणवतीं भार्या-
मुद्बहेत् ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदध्यास्येति । अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वं अधिकरणस्य । तत्पुरं अभ्यास्य अधिष्टाय
भार्यामुद्बहेत् । तां विशिनष्टि । लक्षणान्वितां भ्रातृमत्वश्रीसौख्यसूचकत्वश्यामाङ्गित्वादिदेहगुणयुक्ताम् । तदुक्तम् । कूपो-
दकंतरुच्छायाश्यामाङ्गीदृष्टकागृहम् । शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलमिति । तृयां कामकलादिनिपुणतया तदे
मनसे अर्हति या ताम् । रूपगुणान्वितां रूपचम्पकगौरादि गुणाञ्जसौष्टवपातिव्रत्यादयः तैर्युक्तां च ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्ग्रहं अभ्यास्य उषित्वा तृयां मनोहराम् भार्यामुद्बहेत् ॥ ७७ ॥

पुरोहितं च कुर्वीत दणुयादेव च त्विजः ॥ तेऽस्य गृहाणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यपि द्वितीया निर्देशे न प्राधान्यावगमे विवक्षितमेवैकत्वं अन्यत्राप्युपादानात् यूपं छिनत्ति
भार्याविन्देतेति वत् क्विजो दणुयात् तेषां च संख्याभ्युतित एवावगन्तव्या । गुणाभ्यनातिस्थूलो नातिरुशः नातिदीर्घो नातिह-
ल्सः नातिबुद्धो नातिबालः । समपुरुषान्विता तपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिः समनुष्ठिता भयभावनाभ्यतिनाम्नाः स्यमाशङ्क्यते
विद्वान्याजयतीत्यादि । गृहाणिकर्माणि शान्तिस्वस्ययनादीनि वैतानिकानि वैहारिकाणि वेत्ताप्रिविषयाणि ॥ ७८ ॥

(७६) सर्वर्तुकं=सर्वर्तुगं (न०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहाणि स्पृत्याचारतोपाहाणि । वैतानिकानि श्रौतानि ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरोहितंचाप्याथर्वणविधिनाकुर्वीत ऋत्विजश्च कर्माणि कर्तुंवृणुयात्तेचास्य राज्ञोगृहोक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरोहितं अथर्ववेदिनंपुरोहितंवृणीतेति श्रुतेः । सर्वैदिकोविप्रश्च ऋत्विजःवृणुयात् । ऋत्विजः अस्य राज्ञः गृहाणि गृहोक्तानि वेत्थदेवादीनि वैतानिकानि श्रौताग्निहोत्रादीनि च ते वृताः कुर्युरित्यन्वयः ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । गृहस्थस्य राज्ञः श्रौतस्मार्तकर्मस्वधिकृतानाह पुरोहितमिति । गृहाणि औपासनादीनि । वैतानिकाभ्यग्निहोत्रादीनि ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सतस्य राज्ञः गृहाणि स्मार्तानि त्वशाखोक्तानि कर्माणि वैतानिकानि श्रौतानि कुर्यात् ॥ ७८ ॥

यजेत राजा ऋतुभिर्विविधैरामदक्षिणैः ॥ धर्मार्थंचैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । आमदक्षिणैर्भूरिदक्षिणैः पौण्डरीकादिभिः भोगान्धनानि च वस्त्रगन्धविलेपनादयो भोजनविशेषाश्च भोगाः । धनानि सुवर्णादीनि नित्यमेव तद्दानमिच्छन्ति । धर्मार्थतस्योत्पत्त्यर्थमेव ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भोगान् भोगहेतून् स्त्रीवस्त्रगृहादीन् । धनानि सुवर्णानि ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा नानाप्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आमदक्षिणैः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादिविधिना प्राक्प्रोक्ता या दक्षिणा तद्दक्षिणैः । भोगान् भोग्यान् स्त्रीगृहशय्यादीन् । धनानि सुवर्णरजतादीनि च दद्यादित्यन्वयः ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । याजकवरणप्रसङ्गाद्यजमानमप्याह यजेतेति । आमदक्षिणैः पर्यामदक्षिणैः । भोगान्भोग्यान् गोमहिषादीन् ॥ ७९ ॥

सांवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ॥ स्याच्चाग्रायपरोलोके वर्तेत पितृवन्पु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । बलिं करंधान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभागमात्रैरर्थादुपधाशुद्धैः । यथोक्तमाग्रायपरश्च स्यात् । आगमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत् । अथवा पारंपर्यागतमेव भागं गृहीयान्नाधिकम् । वर्तेत पितृवन्पु करदेव्येषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सांवत्सरिकं वत्सरलभ्यं बलिं करं भूमिजलशुष्कादिनिमित्तम् । आग्रायपरोऽभ्यासपरः । सर्वस्याकरदिः स्मरणेयत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा सत्तरमात्रैर्वर्षपाशंधान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणेशास्त्रनिष्ठः स्यात् त्वंदेशवासिषु नरेषु पितृवत्स्नेहादिनावर्तेत ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । आर्भैर्युक्तकारिभिः । संवत्सरोत्तीर्णं बलिं करं धान्यादीन् धनंच गृहीयादिति तात्पर्यम् । आग्रायपरः करादिग्रहणशास्त्रनिविष्टः । पिता यथा पुत्रपालनाख्येषु तद्वन्पुः स्यात् नृषु स्वप्रजासु ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । कुलश्च राज्ञो धनागमो धनेन यजेत दद्याच्चैदपेक्षायामाह सांवत्सरिकमिति । संवत्सरे भवं सांवत्स-

रिकंसंवत्सरस्यसंवत्सरस्य सकृदितियावत् । बलिंकरम् । पूर्वमर्यादानुरूपेणकरादानमाग्रायः । नृषु दीनादिष्वनुकम्पया-
वर्तनं पितृवद्भर्तनम् ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । सांवत्सरिकंबलिं उपहारान् । च पुनः आग्रायपरः अभ्यासपरः स्यात् सर्वस्य करादेःत्सरणे
यत्नं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

अध्यक्षान्विविधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः ॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्मृणांकार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अध्यक्षआधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तांकुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् मृदूनुग्रान् धार्मिकान्
अर्थार्जनपरांश्च । तत्रतत्रसुवर्णकोष्ठागरे पण्यकुप्यकर्मत्वधिकृताः प्रत्यवेक्षितारस्तान् शुल्कनौहस्यश्वरथपदात्यादीन्
विपश्चितः स्थापयेत् । सर्वएतेअमात्यगुणसंपद्युक्ताविज्ञेयाः । यथोक्तमध्यक्षप्रचारे तेअध्यक्षाः सर्वाणि कार्याण्यवेक्षे-
रन्मृण्येषांनृणां तस्थानोपयोगिनांकार्याणि कुर्वतांहस्यध्यक्षेण हस्तिपकाः अश्वध्यक्षेण तुरङ्गमाद्याः गवाध्यक्षेण कर्ष-
णादयः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अध्यक्षानोक्षणेनाधिष्ठान् । कार्याणि अर्थानयनादीनि । कुर्वतांकार्याण्यवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रतत्र हस्यश्वरथपदाताद्यर्थदिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षित्वा विविधान् पृथक्पृथक्विपश्चितः कर्म-
कुशलान्कुर्यात् ते अस्यराज्ञः तेषुहस्यश्ववादिस्थानेषु मनुष्याणां कुर्वतांसर्वाणिकार्याणिसम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । तत्रतत्र हस्यश्वरथपदातिव्यवहारार्थस्थानेषु । अध्यक्षानुक्तविषयानधिलक्षी-
कृतान्यक्षानीन्द्रियाणि येषांतान् अवेक्षित्वा । विपश्चितः तत्तत्कर्मशास्त्रज्ञान् । ते अस्य रक्षकाः कार्याणि कर्माणि
कुर्वतांनृणां यथा तानि सम्यगवितथं तथा ऽवेक्षेरन्तित्यन्वयः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । कराहारिणामनुसंधायकानाह अध्यक्षानिति । तत्र तत्र करविशेषे । कार्याणिकराहरणकार्या-
णि ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ईक्षणे तत्र तत्र विविधानधिष्ठान्कुर्यात् ॥ ८१ ॥

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजकोभवेत् ॥ नृपाणामक्षयोऽप्येव निधिर्ब्राह्मोभिधीयते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुकुलेऽधीतावगतवेदार्थागर्हस्थ्यप्रतिपित्सवोधनेन पूजयितव्याः । इदमपि नैम्यमिकदान-
मतएवाह नृपाणामक्षयइति । नित्यत्वादक्षयोयावज्जीविकः काम्यत्वेवा फलभावि निवर्तते । यदुक्तं सांतानिकं वक्ष्यामा-
णमिति तेदेवेदम् । अन्येत्वाहुः तत्रार्थिभ्योदानंविहितं इहत्वर्त्तनामधिकारात् विधानमात्रयावत्त्रयुगादिदानेनच नरा-
णांपूजाकर्तव्या । तथाचाहविप्राणांपूजकोभवेदिति । निधिरिवनिधिः उत्तमफलत्वात् । ब्रह्मसंनिहितोब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आवृत्तानां समावृत्तानां गुरुदक्षिणार्थं विवाहार्थं कर्तुमिच्छतांवा । ब्राह्मोब्राह्मणेषु नि-
क्षिप्तः ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । गुरुकुलान्वितानां अधीतवेदानांब्राह्मणानांगर्हस्थ्यार्थानानियमतो धनधान्यान्पूजांकुर्यात् य-
स्माद्योयंब्राह्मोब्राह्मणेषुस्थापितधनधान्यादिनिधिरिवनिधिः अक्षयो ब्रह्मफलत्वात् अविनाशीराज्ञांशाखेणोपदिश्यते ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आवृत्तानामागतानांगुरुकुलात् पूजकोमृहादिदाता स्यात् । तेन किं तत्राह एषनिधिः
एवंविशिष्टब्राह्मणेषु वस्त्रौदनादिनिधिर्निक्षेपतुल्यः । सह यथा कालान्तरे प्राप्यतेऽप्येषोपि तथा । ब्राह्मः परंपरया ब्रह्मणि

मोक्षरूपे पर्यवसितः । तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तदुद्देश्यक-
त्वाद्वा ब्राह्मः ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । एवं धनागमद्वारमुक्तम् इदानीं प्रस्तुतं दानमेवाह आवृत्तानामिति । पूजको भवेदिष्टार्थदो भवेत् । एष ब्रा-
ह्मो निधिर्नृपाणामक्षयोऽभिधीयते एतत्सृष्ट्या ब्राह्मणनिहितं द्रव्यं राज्ञामक्षय्यफलमिति शास्त्रैर्विधीयते । हिशब्दोद्देशेन ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुकुलादावृत्तानामागतानां स्नातकानां विप्राणां विशेषतः पूजको भवेत् । एष ब्राह्मणो निधिः ब्रा-
ह्मणेषु दत्तमक्षयमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

न तस्तेनानचा मित्रा हरन्ति न च नश्यति ॥ तस्माद्वाज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणेभ्यो यो र्थो दत्तः न तस्तेना आटविकादयो मित्राश्च शत्रवो हरन्ति न भूमिष्ठमिव विस्मृत्य-
प्रातिभाष्येन वा नश्यति ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न नश्यति स्वयमदर्शनं नयाति ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएव नतमिति । तं ब्राह्मणस्थापितनिधिनचौरानापिशत्रवो हरन्ति अन्यनिधिवत् भूम्यादिस्था-
पितः कालवशान्न नश्यति स्थानभ्रान्त्या वाऽदर्शनमुपैति तस्माद्योयमक्षयोऽनंतफलो निधिर्निधिरवनिधिः धनौघः सराज्ञा ब्राह्मणेषु
निधातव्यः तेभ्यो देय इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षयत्वमाह नेति । स्तेनाः छिद्रं कृत्वा ये हरन्ति प्रसभंवा । अमित्राः शत्रवः । न नश्यति
भूमिष्ठनिधिरिव ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । न चास्य निधेरुपसर्गानिधित्वप्रयुक्ताः सन्तीत्याह नतमिति । तं निधिम । नश्यति विस्मरणादिना
॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं निधिं स्तेनाः चोराः शत्रवो वा न हरन्ति ॥ ८३ ॥

न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ॥ वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखेद्भुतम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थोऽवश्यानुष्ठेयः प्रकारान्तरेण पुनरुच्यते । अग्नौ यद्भूयते तत्कदाचित् स्कन्दत्यधः
पतति हूयमानम् तथा च्यवते पुरोडाशादिकामतया । ततश्च कर्मवैगुण्याद्विनश्यति शिष्टानाम् । इदन्तु ब्राह्मणेभ्यो दानं नत-
स्यैते दोषाः सन्ति नितरां वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योऽग्नौ होमेभ्य इत्यर्थः । मुख्यार्थवृत्त्या कर्मनामधेयमेवाग्निहोत्रशब्दस्तदाचादिग्रहणं
व्याख्येयम् । मुखेद्भुतमिति पाणिरेव ब्राह्मणस्य मुखं पाण्यास्योहिद्विजः स्मृत इति वचनात् । वरिष्ठं श्रेष्ठं अर्थवादश्चायं न पुनर्हो-
मनिन्दैव ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न स्कन्दते न लघ्वति । न च्यवते न पतति । कठिनं न व्यथत इति पाठेऽप्ययमर्थः । न विन-
श्यति श्वावलेहादिना ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नौ यद्भूयते तत्कदाचित् स्कन्दते सवत्यधः पतति कदाचिद्यथते शुष्यति कदाचिद्वाहादिना-
नश्यति ब्राह्मणस्य मुखे यद्भुतं पाण्यास्योहिद्विजः स्मृत इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः । तस्य नोक्ता दोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः
श्रेष्ठं ब्राह्मणाय दानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच न स्कन्दते नाधःपतति न व्यथते ननक्ष्यतीतिरुत्वा व्यथा दुःखंनोत्पादयति पुत्रादि-
वत्प्रत्यक्षं नश्यतीतिवरिष्ठमिति । अग्नौ हविःक्षिप्तदेवतृमौ संदिग्धं ब्राह्मणमुखे तु न तथा साक्षात्पित्युक्तेः ब्राह्मणोमनु-
ष्येषु इतिश्रुतेः । नाहंतथायियजमानहविर्वितानैश्वोतद्धृतमुतमदन्हुतभुङ्गुखेन । यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतांनुधासमिति
भागवतोक्तेश्च ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । यजेतदद्याच्चेत्युक्तम् यजनाद्दानंविशिष्टमित्याह नेति । स्कन्दनंपरिसवणम् । केशकीटापत्तिर्व्यथन-
म् । अदर्शनंनाशः । अग्निहोत्रेभ्योऽग्निहोत्रहुतेभ्योद्रव्येभ्यः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्ब्राह्मणस्य मुखे हुतंतन्स्कन्दते नक्षरते । स्कन्दिगतिशोषणयोरित्यस्य धातोरुपप्लेयम्
॥ ८४ ॥

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ॥ प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्रेभ्य इति च प्रकृतं तथा च प्रागप्युक्तम् । वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायेति । न च यथाश्रुतदानफ-
लोपपत्तिः । कीदृशंहितसाम्यंजातितः परिमाणतः उपकारतोवा यदि तावज्जातितस्तदिति औषधपानोद्देशेन देवलेभ्योदत्त
खाद्यदानंदुःखायैवस्यात् । तित्तकषायानिप्रायशऔषधानिविरेचनीयानीति प्रतिपत्तिः । अथपरिमाणतः तत्रापि यद्विद्रव्य-
मनपेक्ष्य केवलपरिमाणसाम्यं सुवर्णं दत्तं तत्परिमाणंताम्रंलभ्येत । अन्यथा मृत्काष्ठादि । अथजातितः परिमाणतश्चतत्रप्रा-
गुक्ताएवदोषाः । अथोपकारतः तत्रापि हि यदि तज्जातीयएवोपकारः निवृत्तिफलकेनौषधदानेन व्याधिराक्षेमव्यः सुसंभवा-
दुःखंभामादिति तस्मात् उपवीतदेवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेवतत्कुरुतइत्युपव्यानविशेषान्निवीतादयो न पृथग्वाक्यानि तथेद-
मपिभवितव्यम् । अत्रोच्यते नात्राख्यातश्रवणमस्ति सर्वेषांसुमत्वात् तत्रयोऽर्थवादः साहस्रवेदपारगइति तदर्थवादोस्तु । अथा-
यंविधिः विध्यन्तरशेषभावात्तदर्थविधिरभ्युपेतव्योविशेषाभावात् निवीतादिषुतुपव्ययतइत्यत्राख्यातदर्शनात् तदर्थविधिवि-
षयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वावगमाच्च युक्तार्थवेदेवतर्हनुक्तोविशेषः नाब्राह्मणेभ्योदानमस्तीतिद्विस्मृतंभवेत् दीनानाथादि-
भ्यः सर्वेभ्योदानस्य विहितत्वात् । एतान्येवच विधायकानि वाक्यानि ब्राह्मणेभ्योराज्ञांदानस्यतूक्तंयथाश्रुतफलानुपप-
त्तिः सर्वपकारेणास्याभ्युपगम्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते लौकिकीयंवाचोयुक्तिः सममिति यल्लोकेनात्युत्कृष्टंदेवमुच्यते
समलवणाः सक्तवइति । उपकारापेक्षा च द्विगुणमिति संख्याश्रुतिर्यावत्तस्योपकारस्तावद्विगुणोभवति । न तद्व्यमामिर्नापि
तज्जातीयएवोपकारः किन्तुप्रीत्यतिशयोत्पत्तिः नचेहफलविशेषश्रुतिर्येनेयमाशङ्कास्यादपितु कितदेव द्रव्यंप्राप्यते ततःस-
वोपकारइति । अश्रुतफलविशेषेषुस्वर्गः फलं किंचतिल्लाददानेप्रजामिः फलंश्रूयते । तत्र काद्रव्यसाम्याशङ्का तस्माच्चायम-
थंउत्तरोत्रातिशयदानात्फलातिशयसिद्धिः तथाचाह पात्रस्यहि विशेषेणेति । ब्राह्मणब्रुवे ब्रुवशब्दः कुत्सायां जातिमात्र-
ब्राह्मणोऽध्ययनादिगुणहीनइत्यर्थः । आचार्यउपनेतावेदपारगोऽध्ययनश्रवणाभ्यांवेदस्यान्तंगतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानमवैधमपि अब्राह्मणे क्षत्रियादौ दीयमानमानृशंस्यान्तत्समं यावन्मात्रंदानस्यानृशंस्यं
कृतंफलं तत्र तावन्मात्रम् । द्विगुणंब्राह्मणब्रुवे जातिमात्रोपजीविनि प्रतिग्रहरूपेण दत्तंआनृशंस्यदानफलं च प्रतिग्रहदान-
फलं च । आचार्येअध्यापयितरि वेदैकदेशस्य द्विगुणीभूतमेव सहस्रगुणम् । वेदपारगे वेदस्यैकस्यार्थतोयन्थतश्च पारंग-
ते ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषयेयदानंतत्समफलंयस्यदेयद्रव्यस्ययत्फलंश्रुतंततोनाधिकंनचन्यूनभवति ।

यो ब्राह्मणः क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणब्रुवः तद्विषयदानपूर्वपेक्षया द्विगुणफलं । एवं प्राधीते प्रक्रांता-
ध्ययने ब्राह्मणेलक्षणं फलं । समस्तशाखाध्यायिन्यनंतफलं । सहस्रगुणभाचार्य इति वा तृतीयपदस्य पाठः ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रानामिति प्रकृतं तत्र प्रासंगिकान्पात्रगुणानाह समेति । क्षत्रियब्राह्मणपदवाच्याध्ययनप्र-
वृत्तब्रह्मचारिकृतवेदाध्ययनाश्रित्वारोऽब्राह्मण इत्यादिपदचतुष्टयवाच्या इति । ब्राह्मणब्रुवः ब्राह्मणो हं ब्रवीति न तु कर्मणा
ब्राह्मण इति । गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तः स नियमव्रती । नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुव इति पारिभाषिको वा ।
ब्राह्मणभ्रमात्पात्रं क्षत्रियः तस्मात्सर्वेभ्यो देयमेतेभ्यः परंतु यस्य श्रुतं फलमिति ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । पात्रविशेषात्फलविशेषमाह सममिति । समं तावन्मात्रम् । अब्राह्मणक्षत्रियादौ दानमदानफलम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । न ब्रह्म वेदोऽस्यास्तीति सः अब्राह्मणस्तस्मिन् दत्तं दानं समं ज्ञेयम् । ब्राह्मणब्रुवे वेदाध्यायिनि
किंचिन्मात्रे एव विधे द्विजे दत्तं द्विगुणं भवेत् । वेदपारगे एकशाखाध्यायिनि ॥ ८५ ॥

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयैव च ॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ॥ ८६ ॥

[एष एव परो धर्मः कृत्स्नो राज्ञ उदाहृतः । जित्वा धनानि संयामात् द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ १ ॥*]

[देशकालविधानेन द्रव्यश्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥ २ ॥†]

(१) मेधातिथिः । पातयतो धर्मकर्मणः पात्यमानं वा त्रायत इति पात्रं संप्रदानं अथवा घृततैलाद्याधारः पात्रमुप-
चारः दिदमपि पात्रं अत्रापि हि द्रव्यं निधीयते आह च नृपाणामक्षयो ह्येनधिर्ब्राह्मणो निधीयत इति तस्य विशेषो भेदः सगुण-
निर्गुणत्वादिः तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते । अल्पं वा गुणवते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु निर्गुणाय त्वल्पम् ॥ ८६ ॥

[मेधातिथिः । प्रदानः उदकपूर्वकत्वस्ति वाचनसंस्कारातिशयोभावः प्रसाद इत्यादि । द्रव्यं गोभूहिरण्यादि । श्रद्धापा-
स्याभिलाषातिशयः कथमिदमेनिवर्तेतेति ब्रुद्धिसंतानः प्रत्येति । क्रियासमनन्तरं फलोत्पत्तेरनियममाह । न पुनर्जन्मान्तर-
फलतामेव । वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात् ॥ २ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायणः । विशेषेण दोषेण गुणेन वा । श्रद्धाधानतया श्रद्धानिकर्षप्रकर्षाभ्याम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यातपोवृत्तियुक्ततया पात्रस्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति प्रत्ययरूपायाः श्रद्धायास्तारतम्य-
पात्रमासाद्य दानस्याल्पं महद्वा फलं परलोके लभ्यते ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पात्रस्येति । प्रेत्य मृत्वा । स्थितस्य फलावश्यभावनियमादित्याह अवाप्यत इति
॥ ८६ ॥

[राघवानन्दः । किंच देशेति । देशः कुरुक्षेत्रादिः । काल उपरागादिः । विधानमुदकपूर्वकत्वस्त्युक्तिः । श्रद्धा-
याल्पदीयमानं पात्रविशेषे च बह्वेव स्यादिति वाक्यार्थः ॥ २ ॥]

(५) नन्दनः । श्रद्धातश्च फलविशेषमाह पात्रस्येति ॥ ८६ ॥

समोत्तमा धर्मैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ॥ न निवर्तेत संयामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वोपरिक्षये राज्ञो विहितं युद्धं तत्र संयामभूमिगतस्याहृतस्य समन्युनाधिकबलेनापेक्षा प्र-

* (ख, ट, त) : (थ, मेधा०)

(८६) फलमश्रुते = वाप्यते फलम् (ट, ठ, ड, त, थ, न, ब, म)

तिषेधार्थमिदं नमन्तव्यनिकृष्टबलं हन्तीति । अथवा ये शत्रवआटविकादयः प्राक्स्थितां मर्यादामतिलंघ्यदेशमुत्क्रामन्ति शत्रुभिरारुहः संदधते नचेत्ते युद्धेन विनानियन्तुं शक्यन्ते तदा निकृष्टबलैरपि तैर्योद्धव्यमेव । यद्यपि तैरसौ शब्देन नाहूतो वस्तुतस्तत्त्वाहूत एव भवति । एषहि क्षत्रियाणां धर्मः यदाहूतः प्रकृतैस्तेर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव । जातिवय-
शिक्षा पुरुषकारादि नापेक्षितव्यम् । एषधर्मः स्मर्तव्यः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधमः शूद्रः । आहूतो युद्धार्थम् । न निवर्तेत न प्रवर्तेत ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राजा युद्धार्थमाहूतो राजा प्रजारक्षणं कुर्वन् युद्धान्न निवर्तेत क्षत्रियेण युद्धार्थमाहूतेनावश्यं योद्धव्यमिति क्षात्रधर्मस्मरन् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमाह सम इति । धनविद्याशूरत्वादिना समोत्तमाधर्मैर्युद्धायाहूतो न निवर्तेत न च यः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्राऽत्क्रमादाय यष्टव्यश्च दातव्यं चेत्स्युक्तम् इदानीं राष्ट्रप्रत्यर्थिभिराहूतेन योद्धव्यमित्याह समेति प्रजापालयन् प्रजापालनहेतोः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समश्चोत्तमश्चाधमश्च तैराजा आहूतः संप्रामाण्यं निवर्तेत ॥ ८७ ॥

संप्रामेष्वा निवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ॥ शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८ ॥

(१) मेघातिथिः । त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोको यम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् संप्रामेष्वाति । युद्धेष्वपराङ्मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्ब्राह्मणमतिशयितं स्वर्गादिश्रेयःस्थानम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिके फलमाह संप्रामेष्वाति । प्रजापरिपालनवद्विजशुश्रूषाया युद्धानि वर्तितवस्यापि श्रेयस्करत्वमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । कौयक्षात्रोधर्मस्तमाह संप्रामेष्वाति । पालनशुश्रूषयोरुपन्यासो दृष्टान्तार्थः ॥ ८८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ॥ युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यप

राह्युरवाः ॥ ८९ ॥

(१) मेघातिथिः । आहूयन्ते युद्धार्थमिति यत्र वीराः स आहवः संप्रामः । मिथः स्पर्धमाना अन्योन्यं परस्परं जिघांसन्तो हननेच्छवः युध्यमानाः प्रहरन्तः परं शक्त्या परया यथा शक्त्या यथा बलमित्यर्थः छांदसत्वात् परेत्यस्य स्थाने परमिति रूपम् । अपराङ्मुखायुध्यमाना इति संबन्धः । स्वर्गं यान्ति । ननु च राज्यालोभात्प्रवृत्तानां नार्हस्तस्य फलस्य संभवः कुतः स्वर्ग उच्यते । वक्ष्यमाण युद्धनियमापेक्षः स्वर्गः नहि तेषां नियमानामन्यत्र योजनमस्ति । न कूटैरायुधैरित्यादिना त्यक्तराज्यस्यापि शक्तप्रणिपातेन तदनुजीवनसंभवात् तस्मादहस्तत्फलसंभवः । अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य यद्युद्धावतारः तत्स्वर्गायैव । अस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेधस्य विषयो यम् । महीक्षितो मण्डलेश्वरानपुनस्तदनुजीविनस्तेषां हि स्वाम्यर्थे-
व प्रवृत्तिर्न स्वार्था अतश्च कुतस्तेषां फलसंबन्धः ऋत्विजामिव दक्षिणापणेन परिक्रीतामेव मेषामपि वृत्तिपरिक्रीतानां कुतः स्वर्गादिफलोत्पत्तिः । ननु विशेषेणैव कुर्वन्तः ॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्मैरुत्तमैश्च । सद्यः सन्ति हते यज्ञ इति । तथा ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके-

सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्चशूरश्चाभिमुखोहृतइति । तथा भारते युद्धभेक्षिणामपि स्वर्गः संदर्शितः । मन्त्रलिङ्गानि च सन्ति ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरास्ते येतनुत्यजः । ये वा सहस्रदक्षिणास्तौ श्वदेवापि गच्छताम् । सहस्रदक्षिणानां यजमानानां शूराणां चरणशिरसित्यक्तप्राणानां महाफलत्वं दर्शयति ये युध्यन्ते न च मरणायैव हि यन्ते न हि संपरिमहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति यथा- होत्रोर्द्वादीनां स्वप्रवचनसमाख्या नियतां त्विज्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणं तस्मात्प्रभुकार्योद्देशेन यन्मरणं तदनुक्रान्तफलायैव न च परप्रयुक्तकर्मणोऽन्यस्य फलनास्ति । अश्वमेधावश्वे हि ब्रह्मण्यस्य स्नानादयजमानस्यैव शुद्धिः । अत्रोच्यते यदुक्तमुद्यतैराहवइति तदाभूतिपरिक्रीतस्य प्रजार्थं युद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थैव । यस्य वा कुर्विति प्रयाणं रणइत्येव परिकरो बद्धस्तदपेक्षमेतयज्ञसंस्थावचनं एवं भूतश्चाभिमुखोहृतइति । अथवा नरकाभावएव सूर्यमण्डलभेदनं युध्यमानस्य भविष्यति । यत्र विषयान्तरेश्वरेण राज्ञा परस्य राज्ञो विषयो हन्यते भज्यते जनो लुप्येतत्र तदर्थं युद्धे प्राणत्यागो धर्मार्थः अन्धतमो हिनरके तदभावात्सति प्राकाशे सूर्यमण्डलभेदनवचनं सूर्यमण्डलं भिनत्ति उपरिष्टा लोकां नमोति नाधः प्रपततीत्यर्थः । भूतिपरिक्रीतस्य प्रभोः संप्रामे समुपस्थिते तमेव जहती नरकनिपतनं तदर्थं युध्यमानस्य भर्तृपिण्डानृण्यङ्गत्वतो दुष्कृतेन प्रतिबध्यमानस्य स्वैः सुकृतैर्युक्तैरेव स्वर्गादिलाभः । अत उक्तं सद्यः संतिष्ठते यज्ञइति अव्यवधानेन यज्ञफलमविशेषभूतौ स्वर्गमवाप्नोतीत्यर्थः । एवं भारतेऽपि भूतिपरिक्रीतानां स्वर्गफलावाप्तिवचनमुपपद्यते । युद्धभेक्षिणान्तु स्वर्गवाप्तिरर्थवादएव । अथवा बहुषु जीवोपायेषु सत्सु यच्छ्रेणे जीवनंततो नियमात्स्वर्गः । यत्नमरणाय जीयन्तइति शस्त्रभृतां भूतिदानेनाभ्युद्यत्प्रयोजनमस्ति विशेषानुपदेशान् सर्वकार्योद्यताः सर्वप्रकारं मदर्थः संपादनीयइति परिक्रीयन्ते तत्र यदा युद्धमुपस्थितं भवति तदाऽऽशरीरपातात्प्रभुर्गुरुः कर्तव्यस्तथाऽऽनृण्यं भवति । अनुपस्थिते तु युद्धे यदि भृत्यस्य मरणं भवति तदा सर्वेऽनृणा एव । उष्णकेऽसौ तत्कार्यं तादृश एवास्त्योपसंवादः युद्धकाले योद्धव्यं भवतीति लिङ्गदर्शनमपि तूपपद्यतएव । अश्वमेधावश्वे तु स्पष्टवचनं तस्मात्समागमेतेषामिति । इह तु युद्धसाध्यमिति विशेषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मिथोजिघांसन्तोऽन्योन्यं युद्धयमाना इत्यपौ नरुक्तयम् ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । अतएव आह वेष्टिति राजानो मिथः स्पर्द्धमाना युद्धेऽन्योन्यं हंतुमिच्छंतः प्रकृष्टयाशक्त्या संमुखीभूय युध्यमानाः स्वर्गगच्छंतियद्यपि युद्धस्य शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं स्वर्गः तथापि युद्धाभितापराद्भुखत्वनियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानम्बुः । आह वेष्टु युद्धेषु । महीक्षितो राजानः स्वर्गयान्तीति फलसंबन्धमात्रमत्र विधेयमन्येषां त्वधर्मत्वेन प्राप्तेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । अनिवर्तित्वस्य श्रेयस्करं चेत्कारणमाह आह वेष्टिति । यद्यस्मात्स्वर्गयान्ति तस्माच्छ्रेयस्करत्वमनिवर्तित्वमिति ॥ ८९ ॥

न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ॥ न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । तानि दानीमदृष्टार्थानियमान् दर्शयति । कूटानि यानि बहिःकाष्ठमयान्यन्तर्निहितशस्त्राणि । कर्णिनः शरायै शल्यस्य मूले मध्ये वा कर्णाकारैः फलकैः क्रियन्ते ते हि प्रविष्टादुरुद्धरा भवन्ति उद्ध्रियमाणाः प्रहारैरभिन्नमपिशरिरैकदेशं भिन्दन्ति । दिग्धा विषोपलिप्ताः । अग्निना ज्वलितमादीपितं तेजो मयफलकं येषां एतैर्न योद्धव्यम् ॥ ९० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । कूटैश्छिद्यनिर्जुतैः । कर्णभिः कर्णाकारफलकैः । दिग्धैर्विषाक्तैः । अग्निज्वलिततेजनैरभिधमनोष्णीकृतफलकैः ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । कूटान्यायुधानि बहिःकाष्ठादिमयान्यन्तर्गुमनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युत्थ्यमानः शत्रून्हन्त्यानापि कर्ण्याकारफलकैर्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निदोमफलकैः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रान्याययुद्धं स्वर्गासाधनमिति निषेधति नकूटैरितिचतुर्भिः । कूटताहि इक्ष्यमानकाष्ठादिमयत्वेप्यन्तर्निहितलोहाद्यस्त्रयुक्तता । कर्णभिः कर्णिकारवत्फलकैर्बाणैः । दिग्धैः विषाक्तैः । ज्वलिततेजनैः प्रदीपफलकैः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । सजातीयानिशास्त्राण्याह नकूटैरायुधैरिति । कूटैः छत्रिमैः । कर्णयुक्तः शरः कर्णा । दिग्धोविषलितः । अग्निज्वलिततेजनैः अग्निदीपितशल्यमुखैः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्णभिः कर्णिसंज्ञैः चारणैः दिग्धैर्विषसंयुक्तैः अग्निज्वलिततेजनैः अभिधमितोष्णीकृतफलकैः एतादृशैर्बाणैर्न युज्येत ॥ ९० ॥

न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ॥ न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति बादिनम् ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथिः । रथस्थेन रथारूढएव हन्तव्यः स्थलस्थितो न हन्तव्यः । क्लीबो नपुंसकः पौरुषहीनो वा । अन्यत्र दृढआसीनउपविष्टोरथपृष्ठे भूमौ वा तवास्मीति वदति यस्तमपि न हन्यात् । शब्दनियमोऽत्र न विवक्षितः दीनवदन्वेजातीयकैरपि शब्दैस्त्वदीयोहन्त्वाश्रितोस्मीति नहन्तव्यः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थलारूढं युद्धभूमित्यक्ता स्थलेनैरप्राप्त्यर्थं स्थितम् ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंरथस्थोरथं त्यक्त्वा स्थलारूढं न हन्यात् । तथा नपुंसकं बद्धाञ्जलिमुक्तकेशमुपविष्टं त्वदीयो हन्त्येवंवादिनं न हन्यात् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतानष्टादश न हन्यात्संतापधर्ममनुस्मरन्मित्याह नचेति त्रिभिः । स्वयंरथारूढः त्यक्तरथमर्नि न हन्यात् । एवं क्लीबं क्लैब्यभाषिणं नपुंसकं वा । आसीनं रथमध्ये भूमौ उपविष्टम् । तवास्मीतिवादिनं शरणागतम् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । अवध्यानाह नचहन्यादिति । स्थलंतुङ्गप्रदेशम् ॥ ९१ ॥

न सुप्तं न विसन्नाहं न नम्रं न निरायुधम् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । न नम्रं न भग्नमिति वा पाठः । विसन्नाहस्य मतिषेधान्नघस्य प्राप्तिरेव नास्ति तेनशिरस्त्राणाद्यभावेनैकदेशेन नम्रतया नम्रोद्गृह्यः । भग्नस्यापि परावृत्तप्रतिषेधात्संमुखस्थोपि त्वया सह न युज्येयमिति वक्ति सनानुबन्धनीयोऽवश्यं योद्धव्यमिति । नायुध्यमानं पश्यन्तं यः प्रेक्षकएव केवलः स न हन्तव्यः यस्तु प्रेक्षते युज्यते च न तत्र प्रतिषेधः । परेण समागतः अन्येन सहयुध्यमानोऽन्येन नहन्तव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुध्यमानं पश्यन्तमित्येव समागतं युद्धार्थम् ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सुप्तमुक्तसन्नाहविवक्षमनायुधमयुध्यमानप्रेक्षकमन्येन सह युध्यमानं च न हन्यात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सुप्तं स्वमायितं श्रमवशात् । विसन्नाहं सन्नाहः कवचादिः तच्छून्यम् । पश्यन्तरेणोत्सवम् ।
रेणसमागतं परेण सह युद्धासक्तम् ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । विसन्नाहविकवचम् । पश्यन्तयुद्धदर्शनम् । नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विगतःसन्नाहोयस्यसविसन्नाहस्तं नहन्यात् ॥ ९२ ॥

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम् ॥ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । आयुधव्यसनमायुधकृद्धमायुधभङ्गः कुण्डलिभावः खड्गस्य ज्याछेदइत्येवमादिस्तंप्राप्तम् ।
आर्तः हतपुत्रभ्रात्रादिः । भीतंमुखरागादिनाविज्ञायशस्त्रसंमुखमपिपरावृत्तं प्रत्यावृत्त्यस्थितं एतेनियमाः । प्रतिषेधापेक्षः
प्रत्यवायस्तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः किंपुनरत्रयुक्तं पुरुषार्थः प्रतिषेधात् न कलञ्जंभक्षयेदितिवत् तथाहि नञो-
मुख्यार्थवृत्तिता भवति । सतांधर्ममिति शिष्टानामेषआचारइत्याह अनुस्मरन्निति ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युद्धव्यसनं दैवकृतं रथभङ्गादिना । आयुधव्यसनमिति कचित्पाठः तत्रायुधव्यसनं ख-
ड्गादिभङ्गः । आर्तं पुत्रादिशोकार्तम् । अतिपरिक्षतमन्येनसह युध्वा । परावृत्तं युद्धात् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । भग्नखड्गाद्यायुधपुत्रशोकादिनाऽऽर्तबहुप्रहाराकुलंभीतंयुद्धपराङ्मुखं च शिष्टक्षत्रियाणांधर्मस्मरन्
न हन्यात् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधव्यसनंप्राप्तं भग्नखाद्यायुधम् । आर्तं पुत्रादिशोकैः । परिक्षतमापादतलमस्तककृतक्ष-
तम् । भीतं वेपमानं भयेन । परावृत्तं युद्धात्पराङ्मुखम् । सतांभीष्मादीनाम् ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । आयुधव्यसनं आयुधभङ्गादिकम् । आर्तं पुत्रादि । सतान्धर्मं कूटयुद्धादिभिरयोधनं स्थलारूढादी-
नाञ्चानुस्मरन् राजा नहन्यादित्यनुवर्तते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयुधव्यसनंप्राप्तं भग्नयुधं आर्तं पुत्रादिशोकविकलं अतिपरिक्षतं शस्त्रादिपरिक्षतं क्षतसं-
युक्तम् ॥ ९३ ॥

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ॥ भर्तुर्यदुष्कृतं किञ्चित्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । नैवमन्तव्यं परावृत्तोयदि हन्यते तदा दुष्कृत्यहतस्तुनेति किर्तार्हपरावृत्तमात्रनिबन्धनंदोषव-
चनं किंचनपरावृत्तहतेनेयंबुद्धिः कर्तव्या अनुभूतखड्गप्रहारीस्म्यनृणः कृतभर्तृकृत्यइति । तथाविधः प्रहारो न कार्यो-
दोषातिशयदर्शनेनेति दर्शयति । भर्तृसंबन्धिदुष्कृतमिति यच्च वचनमुत्तरव्रतदीयमुक्तप्रहणमिति तदर्थवादः । नह्न्येन
कृतंशुभमशुभंवाऽन्यस्यसंबवति नच मुक्तस्य नाशः किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता मुक्तस्य फल-
स्योच्यते ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्यदुष्कृतमिति बहुतरदुष्कृतोत्पादोपलक्षणं न तुमुख्यार्थं अदुष्कृते भर्तरि तदभा-
वापत्तेः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तु योधोभीतः पराङ्मुखस्तत्र युद्धे शत्रुभिर्हन्यते सपोषणकर्तुः प्रभीर्यदुष्कृतं तत्सर्वंप्राप्नोति शा-
स्त्रशास्त्राण्ये च मुक्तदुष्कृते यथा शास्त्रसंक्रमयोग्यएवसिद्धयतः अतएवोपजीव्यशास्त्रेण बाधनान्न प्रतिपक्षानुमानोदयो-
पि एतच्च ऋते म्रियेषु त्वेषु मुक्तमित्यत्राविष्कृतमस्माभिः ॥ पराङ्मुखहतस्यस्यात्पापमेतद्विवक्षितम् । न त्वत्र प्रभुपापस्या-

दिति गोविन्दराजः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमात्रमेतनिरूपयन् मन्थे नैतद्व्ययुक्तव्यक्तमन्वर्थवर्जनात् । अन्यदीयपुण्यपापे-
ऽन्यत्र संक्रमेतदिति शास्त्रप्रामाण्याद्वेदान्तसूत्रकृता बादरायणेन निर्णीतोयमर्थ इति यथोक्तमेव रमणीयम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । संधामे पराङ्मुखोददेशमाह यस्त्विति द्वाभ्याम् । परस्थपापं परत्र फलमिति च न तस्य
नातिभारः । मेधातिथिस्त्वाहार्थवादमात्रम् । भर्तुः शस्त्रभरणयोग्यस्य वान्यस्य यत्पापं तत्पराङ्मुखघातकानां भवेदिति
गोविन्दराजः । प्रकरणादिति परैः शत्रुभिः परावृत्तः पराङ्मुखो यदि घातयते तदापोषकस्य भर्तुर्यत्पक्षपातितया बुध्य-
त तस्य दुष्कृतं सर्वमामोतीति वस्त्वर्थः । तस्मात्पराङ्मुखेन न भाव्यमिति भावः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । अयोधस्य परावृत्तस्य दोषमाह यस्तु भीत इति । भर्तुः स्वामिनः ॥ ९४ ॥

यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ॥ भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यच्चास्य सुकृतं किञ्चिद्भर्ता तत्सर्वमादत्त इति । अमुत्रार्थमुपार्जितं अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थः अर्शआ-
दित्वादच् अमुत्रामुष्मिल्लोके यत्प्रयोजनं तदार्जितं तदस्य निष्फलं भवति अमुत्रार्थोऽस्येति वा अमुत्रार्थव्यधिकरणो बहुव्री-
हिर्गमकत्वात्प्रायोजकाच्च ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्य च परावृत्तहतस्य चकारात्परावृत्तमात्रस्य यदमुत्रार्थं च सुकृतं चकारादिह्लोकार्थ-
च ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । पराङ्मुखहतस्य यत्किञ्चित्सुकृतं परलोकार्थमर्जितमनेनास्ति तत्सर्वं प्रभुर्लभते ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवमपि त्वस्य पराङ्मुखस्य भर्ता पोष्टा परावृत्तः पराङ्मुखः स चासौ हतश्च-
तितस्य परावृत्तहतस्य परलोकार्थमुपार्जितं सुकृतमुपादत्त इत्यन्वयः ॥ ९५ ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्स्त्रियः ॥ सर्वद्रव्याणि कुप्यं च योयज्यति तस्य तत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । कुप्यं शयनासने ताभ्यं भाजनादियोज्यति तस्य तद्वाक् स्वामित्वाद्ग्रहणे ग्रामे तदपवादाथमे-
तत् । सुवर्णरूप्यभूष्यावासकादि राक्षस एव एवंमर्थपरिगणनम् विनायुधोवाहनादि राक्षस एव धान्यादीनां पृथगुपादानाद्धनश-
ब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते । तथा चहीनाधनं प्राप्य तद्धनं ममार्थमिति प्रयुज्यते ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं रत्नादि । सर्वद्रव्याणि वस्त्रादीनि । कुप्यं हेमरूप्यान्यधातुद्रव्यम् ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राक्षः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे ग्रामे तदपवादाथमाह । रथाश्वहस्तिछत्रवस्त्रादि धनधान्यगवादि
दास्यादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि । कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्ताभ्रादिधनम् यः पृथग्विजत्वा सततं गृहमा-
नयति तस्यैव तद्वति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राक्षस एव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनीयम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिधनस्य ग्रहीतारमाह रथाश्वमिति । दन्तिनं कुप्यं सुवर्णरजतं भूमिरत्नाद्यतिरिक्तं शयना-
सनादि ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । योर्ध्वजितं द्वयं न राक्षः ह्यर्घ्यमित्यभिप्रायेणाह रथाश्वमिति । स्वर्णरजतव्यतिरिक्तद्वयं कुप्य-
म् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रथादिकं योज्यति तस्य तत्सर्वं भवेत् । च पुनः कुप्यं सुवर्णरौप्यव्यतिरिक्तधातुसंज्ञम्
॥ ९६ ॥

राज्ञश्च द्युरुद्धारमित्येषा वैदिकीश्रुतिः ॥ राज्ञा च सर्वयोधेभ्योदातव्यमपृथग्जितम् ॥ ९७ ॥

[श्रुत्येभ्योविभज्येदर्थान्नैकः सर्वहरोभवेत् । नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ॥ ३ ॥]*

(१) मेधातिथिः । येन यजितं तेन तद्वहीतव्यमित्यस्यायं विशेष उच्यते । स्वयमुद्धारं राज्ञे द्युरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्य द्यु-
रित्यर्थः । न सर्वतैर्घहीतव्यमित्येषा वैदिकीश्रुतिः । इन्द्रो वै बृत्रहत्वेत्याद्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवता अभ्रवी दुद्धारं मउद्धरतेति ।
राज्ञा वा पृथग्भूय स्वयमुहनीयमत्रार्थविभागो नास्त्यनेनायं धातोर्जितेषां वा परकीयसामन्तादिः सर्वेण सर्वउत्खातमूलः सक-
त्कृतस्तत्र राज्ञा लब्धप्रशमनं न्यायेन श्रुत्याः संविभजनीयाः ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्धारं तन्मध्ये यदिष्टं वस्तु राज्ञस्तदुद्धृत्य द्युः । तथाच श्रुतिः इन्द्रो वै बृत्रहत्वेत्याद्युपक्रम्य
समहान् भूत्वा देवता अभ्रवी दुद्धारं मउद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छतीति । पृथक्जितं यैर्योधैर्मिलित्वा जितं तेभ्यो दद्यात् ॥ ९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतएवाह । राज्ञ इत्यादि उद्धारं योद्धारो राज्ञे द्युः । उद्धृत्य तदुद्धारः । जितधनादुत्कृष्टधनं सुव-
र्णरजतकुम्पादि राज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपि राज्ञे देयं वाहनं च राज्ञ उद्धारं चेति गौतमवचनात् । उद्धारदाने
च श्रुतिः इन्द्रो वै बृत्रहत्वेत्याद्युपक्रम्य समहान् भूत्वा देवता अभ्रवी दुद्धारं मउद्धरतेति । राज्ञा चापृथग्जितं सहजितं सर्वयो-
धेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धारं सुवर्णरजतभूम्याद्युत्कृष्टं करितुरगादिवाहनमपीति गौतमवचनात् । तच्छ्रेष्ठमपि अपृथ-
ग्जितं सहजितं दातव्यं यथापौरुषं विभजनीयम् ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । द्युर्योधाः । उद्धारमुत्कृष्टद्रव्यं उद्धारं वा वैदिकीश्रुतिः शब्दः । अपृथक्जितं सर्वयोधैः सह जितम्
॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्मध्ये रथाश्वादिमध्ये उद्धारं यदिष्टं वस्तु तदुद्धृतं राज्ञो द्युरिति ॥ ९७ ॥

एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो यो धर्मः सनातनः ॥ अस्माद्धर्मान् न च्यवेत क्षत्रियोऽन्यन्न रणे रिपून् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारोऽयं योधा योद्धारस्तेषां धर्मो यो धर्मः । अनुपस्कृतः अगर्हितः अविश्रुतो वा अतएवाह
सनातनः स्वेच्छया प्रवर्तितो विकृतः स्यात् । न च्यवेत सर्वदानुतिष्ठेत् । क्षत्रियग्रहणं मुख्यस्तस्यात्राधिकार इति दर्शयितुं
न त्वन्यस्य तत्स्थानापन्नस्य नायं धर्म इति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतो धुनाऽसंस्कृतः परंपरागतः इदानीमपि तदवस्थ एव वर्तमानः ॥ ९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतया नित्यो यो धर्म उक्तः । युद्धेऽनुग्रहं सन् क्षत्रिय एतं धर्मं
त्यजेत् । युद्धाधिकारित्वात् क्षत्रियग्रहणं अन्योऽपि तत्स्थानपतितो न त्यजेत् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपस्कृतः अविगर्हितः । यो धर्मः कर्तव्याकर्तव्यविचारः । तस्माद्दृष्टो मादपि न च्य-
वेत न पराङ्मुखः स्यात् । प्रवरिपूनाशयम् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । एषोऽनुपस्कृतः अकृतप्रयत्नः स्वभावसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः अधुनाऽसंस्कृतः परंपरागतो धर्मः इदानीमपि तदवस्थ एव ॥ ९८ ॥

अलब्धंचैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्यतः ॥ रक्षितं वर्धयेच्चैव दृढं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । न क्षत्रियः संतुष्टः स्याद्ब्राह्मणवत्किन्त्वलब्धार्जनेयत्वं कुर्यात् । अर्जितचधनं रक्षेद्रक्षितं च वर्धयेत्कोशसंचयंकुर्यात् ततः पात्रेभ्योदद्यात् नायथार्थव्ययंकुर्यात् । तदुक्तं कुर्यादल्पतरव्ययमिति ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अलब्धं ग्रहणार्थम् ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । अर्जितभूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितप्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितं च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् दृढं च पात्रेभ्योदद्यात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु राक्षःपरिपूर्णधनत्वात्किमित्यायोधनोद्धारंगृह्णात्यत आह अलब्धमिति । लिप्सेत जयकरादिना । वर्धयेत्लभ्यादिना । एतदर्थमेव क्षीणवृत्तिर्वणिप्रक्षितः । पात्रेषु ब्राह्मणेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ९९ ॥

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषांप्रयोजनंचतुर्विधम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्विधमलब्धलाभादि । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्तथा ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चतुःप्रकारंपुरुषार्थैः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवं रूपं जानीयादतीऽनलसः सत्सर्वदाऽनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एतदिति । एतदलब्धलिप्सादि चतुष्टयं पुरुषार्थचतुष्टयप्रयोजनार्थम् । अतस्तत्संपादयेत् ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । अस्य चतुष्टयस्य ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषार्थो धर्मादिः प्रयोजनं यस्य तत्पुरुषार्थप्रयोजनं एतदलब्धमित्यादि चतुर्विधविधानम् । अस्य पुरुषार्थस्य अनुष्ठानं विधानं अतन्द्रितः सन् सम्यग्यथा स्यात्तथा कुर्यात् ॥ १०० ॥

अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया ॥ रक्षितं वर्धयेद्दृढ्या दृढं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषस्य येऽर्थास्तेषांप्रयोजनंचतुर्विधम् । चतस्रस्ताः क्रियास्तत्र प्रयोज्या अर्जनवर्धनरक्षणदानानि । उऽकारवचनोऽर्थशब्दः पुरुषार्थसिद्ध्यर्थमेतत्प्रयोजनं तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य नित्यमनुष्ठानंकुर्यात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इच्छेद्दण्डेन ग्रहीतुं शनतः वैश्यादेस्तु कुटुम्बिनः साम्रैव ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । अलब्धं यद्दस्य भवत्यपादातात्मकेन दण्डेन जेतुमिच्छेत् जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत् रक्षितं च दृढ्युपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिना वर्द्धयेत् दृढं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्योदद्यात् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । केन किसंपादयामीत्यपेक्षां पूरयति अलब्धमित्यादेः । साधनचतुष्टयं विधत्ते अलब्धमिच्छेदिति । दण्डेनेति शुल्कादिरूपलक्षणम् । दृढ्या वाणिज्यादिना । दद्यान्निक्षेपयेदुत्तरकाले मास्यै ॥ १०१ ॥

(९९) चैव=नित्यं (त, थ)

=वृद्ध्या (ढ)

=नीत्या (ङ, ड)

(१०१) वृद्ध्या=युक्त्या (ङ)

(५) नन्दनः । दण्डेन सैन्येन । अपेक्षयानुसन्धानेन ॥ १०१ ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विद्वतपौरुषः ॥ नित्यं संवृतसंवार्योनित्यं छिद्रानुसार्यरेः ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यतोदण्डोनेनेत्युद्यतदण्डः उद्यतउद्युक्तः सव्यापारइति यावत् । तत्र हस्त्यादिवलं नित्ययोग्याभिविनयेन शिक्षा वाहनदमनादिभिर्विधेया करणयोग्या अभ्यासाश्च तद्वाहनादिषु वस्त्राभरणसंस्कारइत्यादिरुद्यतदण्डता तथा कुर्वतोस्योत्साहशक्तियोगोमण्डले प्रकाशी भवति । तथा नित्यं विवृतपौरुषः विवृतप्रकाशतामागतं यत्कर्तव्यम् । सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वामपुरुषैरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कवचिनः सततं जागरणार्थं नियोज्याः । नित्यं संवृतसर्वार्थः संवरणीयसंगोपनीयमात्मगतकृत्वा तत्स्थानं संवृतकर्तव्यमुपगृहेण परोपजापाकरणेन च नित्यं छिद्रानुसरणेन सर्वशत्रोः कृत्यपक्षं ज्ञात्वा झटिति दुपजयः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यतदण्डो विपरीताचारेषु । विधृतमत्यक्तं पौरुषं पुरुषकारोयेन सतथा । संवृतं निन्दुतं संचारकार्यं यस्य ॥ १०२ ॥

(३) कुङ्कुमः । नित्यं हस्त्यश्वादियुद्धादिशिक्षाभ्यासोदण्डो यस्य सतथा स्यात् नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिना पौरुषं यस्य सतथा स्यात् नित्यं संवृतसंवरणीयमस्त्राचारचेष्टादिकं यस्य सतथा स्यात् नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरुपां छिद्रानुसंधानंतत्परः स्यात् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नित्यमिति । विवृतपौरुषः विवृतं प्रकाशीकृतं योधादिष्वस्त्रविद्यादिप्रकाशरूपं पौरुषं येन सः । संवृतसंवार्यः संवृतः संवरणीयः दूतादिर्मन्त्रश्च यस्य सः । न केवलमेवं परच्छिद्रानुसरणमप्यवश्यकर्तव्यमस्तीत्याह नित्यमिति । अरेऽच्छिद्रानुसारी स्यादिति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मान्तरमाह नित्यमिति । उद्यतदण्डः स्यात् कृतापराधदमनोद्यतः स्यात् । संवृतसञ्चारः अच्छिद्रकार्यव्यापारः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नित्यं संवृतसन्धानः अरेः छिद्रानुसारी छिद्रान्वेषी स्यात् ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्य फलं सर्वजगदुद्विजते विभेति प्रतापख्यातिर्भवति । तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्वप्रकृतीः परांश्च दण्डेनैव प्रसाधयेत् । एवं यत्नवतो भीताः शत्रवो न मन्यन्त्यत्नेनैव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वाणि भूतानि स्वकर्तव्येऽनवस्थितानि ॥ १०३ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मान्नित्योद्यतदण्डस्य जगदुद्विजेदिति तस्मात्सर्वाणि नोदण्डेनैवात्मसात्कुर्यात् ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । समुद्यतदण्डस्य प्रत्यक्षं फलमाह नित्यमिति । उद्विग्नसज्जगदस्वातन्त्र्यान् नानिष्टाय समर्थमिति नित्यदण्डः प्रशस्तइति भावः ॥ १०३ ॥

अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया ॥ बुभ्येतारिप्रयुक्तांच मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । माया छद्म तेन न वर्तेत न च परमकृतीरज्ञातरूपा उपजयेत् । अरिणा प्रयुक्तांच मायां यथावदुभ्येत बुद्ध्या कृत्वोपजापकुर्यात् तत्र कृत्यपक्षश्चतुर्विधः क्रुद्धलब्धभीतावमानितैः । तत्र येन हतं शल्यं किंचिदुपकारो वा दाश-

तःसविप्रलभ्यतेप्रसादेन नियोज्यतेअवमन्यते वा तदर्थोपि तत्समानः शल्योपकारी कुम्भ्यति नास्यात्मदीयं शल्यमुपकारी-
बोपयुज्यते तादृशाउपजापसह्यभवन्ति । तथावाह्येनोपयुहीतः पश्चात्मानाधिकाराम्नांभट्टः प्रवासितबन्धुस्तद्वृत्तः
प्रसभमभिपूज्य स्वीकृतः सकुल्यैरन्तर्हितः सर्वस्वमाहारितस्तत्समानजर्मविद्योम्यः पूज्यते सोवधीर्यतइत्येवमादिक्रुदः
केनचित्कृतं पैशुग्यंतत्समानदोषेभ्योदण्डिनः तंसर्वाधिकारस्थाः सहसोपपादितार्थइत्यादि लुब्धवर्गः । परिक्षीणः कदर्यो-
व्यसनबहुलइत्यादिभीतवर्गः । आत्मसंभावितः शत्रुपूजार्चनरतः तीक्ष्णसाहसिकोहोमेनासंतुष्टइत्येवमादिरवमानितवर्गः ।
एतत्परस्योपजपेत् आत्मनश्चरक्षेत् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माया वञ्चनेच्छा । सुसंवृतोरक्षितत्वच्छिद्रः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । मायया छयतयाऽमात्यादिषु न वर्त्तेत तथासति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् । धर्मरक्षार्थयथात-
त्वेनैवव्यवहरेत् यत्कृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रुकृतांप्रकृतिभेदरूपांमायांचारद्वारेण जानीयात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वप्रजात्वमायांविधत्ते अमाययैवेति । अरिप्रयुक्तां तत्कृतप्रकृतिभेदादिकाम् । सुसंव-
तोऽप्रकटदूतद्वारेणेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । कथञ्चन आपद्यपीत्यर्थः । सुसंवृतःप्रच्छन्नोभूत्वा ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुसंवृतः आच्छादितः अरिप्रयुक्तांमायांबुध्येत ॥ १०४ ॥

नास्य छिद्रंपरोविद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ॥ गूहेत्कूर्मइवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ १०५ ॥

[न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥ १ ॥]*

(१) मेघातिथिः । एषएवार्थः पुनरुच्यते । तथायत्नातिशयंकुर्याद्यथापरस्यछिद्रमन्विच्छेदात्मनश्चरक्षेत् । यए-
वंक्रुद्धादिः कापटिकादिवीरपुरुषैर्ज्ञायते सएवात्मीयोनुचीयतइति कूर्मवदङ्गूहेद्रक्षेद्विवरमात्मनः परोपजापृच्छिद्रक्षण-
महाप्रयोजनमित्येतदनेनाह ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूर्मोयथाङ्गानिशिरादीभ्यन्तर्निवेश्य रक्षति तत्राङ्गानि सप्त स्वाम्यादीनि गुप्तरथापनेन
रक्षेत् । विवरं प्रहारावकाशम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । तथा यत्कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादिछिद्रंशत्रुर्नजानाति शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकंचारैर्जानीयात् ।
कूर्मोयथा मुखचरणादीभ्यङ्गान्यात्मदेहे गोपायत्येवंराज्याङ्गान्यमात्यादीनि दानसंमानादिनाऽऽत्मसात्कुर्यात् दैवाच्च प्रक-
तिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्कृतः प्रतीकारंकुर्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नेति । परस्यारेः । कूर्मइवेति अयमर्थः । यथा कूर्मःकरचरणादिपरेश्वोरक्षस्तद्वि-
वरमपि गोपायत्येवंराजामात्यादीन्दानमानान्धारक्षन्परेश्वरःत्वच्छिद्रंरक्षेत् । अमात्यादयोहि विक्रियमाणाः त्वच्छिद्रंप्रकटये-
युःपरच्छिद्रंचगोपयेयुरिति ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गानि कर्म्मरिम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्दिनिपातप्रतीकारदेशकालविभागकार्यसिद्धिश्चेति ।
रक्षेत् गूहेत् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः छिद्रं हानिवृद्धिं परः शत्रुर्न विधातुः । विवरं महारावकाशं रक्षेत् ॥ १०५ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥ वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । यथाअप्सुदुर्गाश्रयमपि मत्स्यबलत्वंभावतस्तद्ग्रहणार्थंबकःपर्युदासनपरतया तद्ग्रहणोपायं
ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताऽभियोगातिशयेनसुदुष्पापामप्यर्थाआसाद्यन्तइति मन्वानोनिर्वेदंगच्छेत् । यथा
चशशोऽल्पकायत्वाच्छक्रेति निष्पतितुमुपरिसंघादापि तथाएकोप्यसहोयः सर्वतः समुत्थितःआसनमकोपोशक्तोवस्था-
तुंदुर्गेऽरिसंपातंकृत्वा तत्माद्विनिष्पतेद्गुणवतिसंश्रयार्थम् । यथा च वृकः पशुग्रहणाभियोगाच्छूलग्रमांसाद्यवलुम्पेत एवंस्वर-
क्षः परइति मत्वा तद्ग्रहणाभियोगोनमोक्तव्योभविष्यति सकालोयत्र वृकवदवलुपिष्यते । यथा सिंहोमहाकायानपि हस्त्या-
दीन्हन्ति पराक्रमोत्साहशक्तियोगात् एवमहदरिबलमिति न भेतव्यं अल्पमाणेनापिकदाचिदुत्साहवतामहामाणोनिहन्यतइति
॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बकवद्रुमप्रचारः कर्तव्यचिन्तयेत् यथा सत्यक्तचेष्टोदुर्गस्थानामपि मत्स्यानामन्तरं पश्य-
ति । सिंहवच्छौर्यमात्रेण न मायया तदसंभवे वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वा ऽवलुम्पेत गृह्णीयात् । व्याधवेष्टितोयथा शशः शैड्या-
दलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोप्यशक्तौ निःसरेत् ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा बकोजले मीनमतिचञ्चलत्वंभावमपि मत्स्यग्रहणादेकतानान्तःकरणश्चिन्तयत्येवंरहसि सु-
विहितरक्षस्यापि विपक्षस्य देशग्रहणादीनर्थान्श्चिन्तयेत् । यथा च सिंहः प्रबलमस्तिस्थूलमपि दन्तीबलं हन्तुमाक्रमत्येवमल्प-
बलोबलवतोपक्रान्तः संश्रयाद्युपायान्तरासंभवे सर्वशक्त्या शत्रुं हन्तुमाक्रमेत् । यथा च वृकः पालकृतरक्षणमपि पशुदैवा-
त्पालनवधानमासाद्यव्यापादयत्येवंदुर्गाद्यवस्थितमपि रिपुकथंचित्प्रमादमासाद्य व्यापादयेत् । यथा शशः वधोद्धुरविविध-
व्याधमभ्यगतोपि कुटिलगतिरुन्मुत्य पलायतएवंत्वयमबलोबलवदरिपरिवृत्तोपि कथंचिदरिध्यामोहमाधाय गुणवत्पार्थिवा-
न्तरंसंश्रयितुमुपसर्पेत् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोवृत्त्यन्तरमाह बकवच्चेति । बकवदेकान्तवासित्वं तेन सयथा जलान्तर्गतमतिचपलमपि
मत्स्यंगृह्णाति तद्वद्विद्विक्तः परराष्ट्रग्रहणंचिन्तयेत् । सिंहवत् शूरत्वप्रकटनं सयथाल्पदेहोपि करिणमादत्ते तद्वदल्पसैन्यो-
पि सामदानभेदेषुपायेषु क्षीणेषु विजयाय पराक्रमेत् । वृकवन्नित्यपशुग्रहणाभियोगात्परग्रहणोपायत्वं परतोऽप्रमादित्वं-
च । शशवद्याधमभ्यतः कुटिलगतिरित्याऽरिमभ्यतःपलायनंच शिक्षेदित्यनुषज्यते ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । एकाग्रत्वे बकेन सादृश्यम् । निर्भयत्वे सिंहेन । क्रूरत्वे वृकेण । क्षिप्रकारित्वे शशेन ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थान् कार्याणि वृकवत्परस्यान्तरं दृष्ट्वा अवलुम्पेत् गृह्णीयात् । च पुनः शशवद्विनिष्पतेत् श-
शोयथा अलक्षितगत्या बहिर्याति तथा शत्रुवेष्टितोऽलक्षितो निःसरेत् ॥ १०६ ॥

एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ॥ तानानयेद्वशंसर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ये परिपन्थिनः प्रतिपक्षतया वर्तन्ते ते वशमानेतव्याः नत्वानुकूल्येन ये वर्तन्तेतेऽपि सा
मादिभिः पूर्वं प्रथमतएवदण्डेन ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेर्येविजयविरोधिनिर्भवेयुस्तांस्सर्वान्सामदानभेददण्डैरुपायैः वशमानयेत् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञःसदैवारातिजयायेतिकर्तव्यतामाह एवमितिशतुर्भिः । परिपन्थिनः शत्रवः । उपक्रमैः उपसमीपक्रम्यन्ते शत्रवोयैस्ते उपक्रमाः उपायास्तैरिति ॥ १०७ ॥

(५) मन्दनः । उपक्रमैरुपायैः ॥ १०७ ॥

यदि तेन न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ॥ दण्डेनैव प्रसस्येतांश्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८ ॥

(१) मेघातिथिः । सामादिभिरशक्यादण्डेन वशमानेतव्याइति यदुक्तंतदण्डेन प्रसस्य भूयः शनकैर्यावद्वशे दण्डोपक्रमस्तेन नसाहसिकतया ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रथमैस्त्रिभिः सामदानभेदैः । प्रसस्याभिभूय शनकैः क्रमेण यदि सामसाध्यता स्यादित्याशया ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ते च विजयविरोधिनोयथायैस्त्रिभिर्रुपायैर्न निवर्त्तन्ते तदा बलादेशोपमर्दादिना युद्धेन शनकैर्लघुगुरुदण्डक्रमेण दण्डेन वशी कुर्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र चतुर्थदण्डस्यकालमाह यदीति । सामदानभेदैः प्रथमैः प्राथमिकैः । एतान्दण्डेन वशमानयेदित्यन्वयः । तत्र चतुर्णां दण्डादीनां साम्ना साधून्वशयति दण्डेनोपान् दानेन भिन्नान् लुब्धान्वा भेदेन संहतान् तैरसाध्यत्वे दण्डयेदिति तत्रापि शनैरग्न्यथा ते प्राणोद्यतानवशमेयुरिति भावः ॥ १०८ ॥

(५) मन्दनः । उपक्रमेषु क्रममाह यदितेत्यिति । ते परिपन्थिनस्तिष्ठेयुः । वशइतिविभक्तिविपरिणामः प्रथमैः सामदानप्रभेदैः अपिशब्देन दण्डस्य मुख्यत्वसूचितम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते परिपन्थिनः प्रथमैः त्रिभिर्रुपायैर्वशे न तिष्ठेयुर्यदि तान्दण्डेनैव वशप्रसज्जानयेत् ॥ १०८ ॥

सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिद्वन्द्वे ॥ १०९ ॥

(१) मेघातिथिः । वक्ष्यमाणानां सामादीनामुपायानां सामदण्डौ निगद्येते प्रशस्यतया सतिसामिक्षिप्रकंपोनभवतिदण्डे तु सर्वसिद्धिः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामदण्डौ प्रशंसन्ति सामि धनादिक्रियाभावात् दण्डे च देवाज्येकीर्तिर्भूत्यौत्सर्गइति ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां अभ्यात्सामदण्डावेव राष्ट्रवृद्ध्यर्थं पण्डिताः प्रशंसन्ति सामि प्रयासधनव्ययसैन्यक्षयादिदोषाभावात् दण्डे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यतिशयात् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च त्वराद्दे सामदण्डौ परराद्दे दानभेदौ तावेव प्रशस्तावित्याह सामादीनामिति ॥ १०९ ॥

(५) मन्दनः । शत्रुत्वेवार्यक्रमोनराष्ट्रइत्याह । साधुषु सामप्रयोक्तव्यमसाधुषु दण्डतेन राष्ट्राभिवृद्धिरित्यर्थः ॥ १०९ ॥

यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्नृपोराष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । येराजानमभिदुहन्ति तेषां ये सुहृद्धान्धवाः संबन्धोपसर्पिणोवा न ते विनाशयितव्याः यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः यएवदुष्टास्तएवनिग्राहानतत्संबन्धिनइत्येतन्निर्दातृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते । यथा धान्यकक्षयोः सहोत्पन्नयोरन्यन्तसहितयोरपि नैव पुण्येन धा रक्षति कक्षमुद्धरति । एवं त्वराष्ट्रे यावन्तस्तेषां सुहृद्दावपि तयोर्दोषवान्यः स एव निग्राहोन यः सुसङ्गतोपि अतः साध्वसाधुर्विवेकान साधवोरक्ष्याअसाधवोनिग्राह्याः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दाता तृणच्छेत्ता कक्षं तृणादि धान्यमध्यगतमुद्धरेदुत्पादयेत् । राष्ट्रं त्वराष्ट्रं । परिपन्थिनश्चौरादीन् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । कक्षेत्रे धा तृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि छ्वनकर्त्ता रक्षति तृणादिकंचोद्धरत्येवं नृपतीराष्ट्रे दुष्टान्धवाः त्वदुष्टास्तदीयसहजान्भ्रातृनपि निर्दातृदृष्टान्तादवसीयते शिष्टसहितंच राष्ट्रं रक्षेत् ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् यथेति । निर्दाता धान्यतृणाद्युत्पादनकर्त्ता स यथा कक्षंतृणाद्युद्धरति धान्यंच रक्षत्येवं राजा दण्डादि कुर्वन्पि प्रजारक्षेत् हन्यादेव परिपन्थिनोदस्यून् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अत्र दृष्टान्तमाह यथेति । निर्दाता भूमेः खण्डयिता कुहलादिभिः रुषीवलइत्यावत् । परिपन्थिः नअसाधून् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा निर्दाता क्षेत्रप्ररूढधान्यमध्यस्थिततृणोद्धर्ता तृणमुद्धरति धान्यं रक्षति तथा नृपोराष्ट्रं रक्षेत् परिपन्थिनः चौरान् हन्यात् ॥ ११० ॥

मोहाद्राजा त्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ॥ सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमकृत्वा मोहेनानवेक्षया त्वराष्ट्रं कर्षयति स दण्डैः सह भ्रश्यत्यचिराद्राज्याज्जनपदानुरागेण प्रकृतिकोपेन जीविताच्च सार्हसकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेक्षैर्हन्यते ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्षयति चौराद्युपघातैः क्षीणं करोति ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजाऽनवेक्षया दुष्टशिष्टाङ्गानेन सर्वानेव त्वराष्ट्रीयजनान् शास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकष्टेन पीडयति स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यप्रकृतिकोपाधर्मैराजा राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डे क्रियमाणेपि राज्यं यथा न नश्यति तथा वर्तितव्यमन्यथा सदृष्टान्तदोषमाह मोहादिति द्वाभ्याम् । कर्षयति लोभेनाधिकदण्डादिना पीडयति ततोऽनवेक्षया शास्त्रमर्यादोलङ्घनेन न केवलं राज्याद्भ्रश्यते त्वयं भ्रष्टोऽपि तु जीवितादायुषः न क्षयतीत्यभ्याहार्यम् ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । विपर्ययेणार्थश्लोकद्वयेनाह मोहाद्राजेति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा त्वराष्ट्रं त्वराज्यमनवेक्षयाऽविचारेण कर्षयति क्षीणं करोति सराज्याद्भ्रश्यते सबान्धवो जीविताच्च भ्रश्यते ॥ १११ ॥

शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥ तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वराष्ट्रेऽन्यन्तमवहितेनानुरागउत्पादनीयस्तद्धि शरीरस्थानीयं शरीरं कर्षितेऽप्यभोजनरुक्षभोजनादिभिर्यथा प्राणा उत्क्रामन्ति एवं राष्ट्रकर्षणादपि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राष्ट्रस्य त्वराष्ट्रस्य कर्षणात् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात्प्राणाः क्षीयन्तएवंराज्ञामपि राष्ट्रपीडनात्प्रकृति-
कोपादिना प्राणाविनश्यन्ति तस्मात्स्वशरीरवद्वाज्ञा राष्ट्ररक्षणीयमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नाद्यभावेन शरीरकर्षणेनसति यथा प्राणाःक्षीयन्ते तथा राष्ट्रकर्षणाद्वाजप्राणाःप्रजासंताप-
कोपाधेःक्षीणतामीयुर्विनश्यतीति भावः ॥ ११२ ॥

राष्ट्रस्य संप्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ॥ सुसंगृहीतराष्ट्रोहि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । संप्रहोरक्षतिधनं सुसंगृहीतरक्षाविधानेनवशीकृतंपरिपालितंवा येन त्वराष्ट्रसपार्थिवः सुखमेध-
ते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संप्रह्मात्मीयताकरणे ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । राष्ट्रस्य रक्षणे च वक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रोराजाऽनायासेन वर्द्धते
॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोराज्यरक्षणे यत्नआस्थेयइत्याह राष्ट्रस्येति । राष्ट्रस्य त्वराष्ट्रस्य प्रतियोग्यनपेक्षाश्रवणा-
दिदमिति षड्विर्वक्ष्यमाणम् । सुसंगृहीतः ग्रामाध्यक्षादिना राष्ट्रीयस्यसः ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । यस्मादेवंतस्माद्वाष्ट्रस्येति संप्रहे संरक्षणे । इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राष्ट्रस्य ग्रहे त्वायत्ती करणे आत्मवशीकरणे ॥ ११३ ॥

द्वयोत्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ॥ तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संप्रहम् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये गुल्मंकुर्यात् । गुल्मोरक्षितपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितंसंप्रहंकुर्यात् । तद्युक्तमधि-
ष्ठातारंपुरुषंकुर्यात् । अधिकारिसंप्रहइहोच्यते एवंत्रयाणांपञ्चानांच । अथवा राजभाव्यार्थग्रहणस्थानंसंप्रहः ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वयोर्ग्रामयोरेकं अपरत्रयाणां अन्यत्पञ्चानांग्रामाणां अन्यग्रामशतस्येति पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तराशक्ये रक्ष्यस्य स्थानस्य रक्षकंगुल्मं स्तेनादिरक्षार्थस्थापितं पदात्याद्यधिष्ठितमिति तदापि केनचिदधिष्ठितकार्य-
मित्यर्थः । ग्रामशतानामिति शतस्य पञ्चशतस्य सहस्रस्य चेति बहुवचनार्थः । एवंराष्ट्रस्य संप्रहंकुर्यादित्युपसंहारः
॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणांवा ग्रामाणांपञ्चानांवा ग्रामशतानांगुल्मंरक्षितपुरुषसमूहंसत्यप्रधानपुरुषा-
धिष्ठितंराष्ट्रस्य संप्रहंरक्षास्थानंकुर्यात् । अस्य लाघवगौरवापेक्षाश्रोक्तविकल्पः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच द्वयोरिति । ग्रामयोर्ग्रामाणांवा मध्येगुल्मं रक्षितपुरुषसमूहमध्ये प्रधानपुरुषैरधिष्ठितं च
राष्ट्रस्यसंप्रहं रक्षास्थानं कुर्यादित्यन्वयः । द्वयोरित्यादि दस्युलाघवगौरवापेक्षया विकल्पः । तत्फलंदस्युनिग्रहः
॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । द्वयोर्ग्रामयोर्त्रयाणांपञ्चानांच ग्रामाणांग्रामशतानांमध्ये राष्ट्रगुमये कुर्यात् । द्यूढसैन्यगुल्म-
म् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वयोःत्रयाणां पञ्चानां मध्येगुल्ममधिष्ठितं रक्षकं त्वस्थानानाम् । एवंराष्ट्रस्यसंप्रहंकुर्यात्
॥ ११४ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ॥ विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्मिन्ग्रामेऽधिपतिंकुर्यात् । तदुपरिदशग्रामपतिम् । एवंसर्वत्र ॥ ११५ ॥

(२) । सर्वज्ञनारायणः । ग्रामस्याधिपतिकरग्रहाद्यर्थम् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामादीनां गुणदोषज्ञानप्रकारमाह ग्रामस्येति त्रिभिः । विंशतीशं ग्रामाणां विंशतेरीशमीश्वरम् । एवमुत्तरत्र ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । विंशतीशं विंशतिग्रामेशं । एवमुत्तरत्रापि ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामाध्यक्षानाह ग्रामस्येति । एकं करार्थं ग्रामाधिपंकुर्यात् । शतेशं शतानां ईशः शतेशः तं शतग्रामाधिपंकुर्यात् । तथासहस्राधिपतिम् ॥ ११५ ॥

ग्रामदोषान्समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । ये ग्रामदोषा एकग्रामाधिकृतेन न शक्यन्ते समाधातुं तान् दशेशाय निवेदयेत् । एवमशक्तौ यावत्सहस्रपतिर्विज्ञाप्यः ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् सद्गामीयजनविद्रवादीन् । अत्र विंशतीशमित्यादि यावति राक्षते ग्रामाणां रक्षा भवति तन्मात्रपरम् । विंशतिग्रामानीशितुं शीलमस्य विंशतीशी ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषाग्रामे संजातानात्मना प्रतिकर्तुं मक्षमोऽनुत्कृष्टतया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् । एवं दशग्रामपतयो विंशतिग्रामस्त्वान्यादिभ्यः कथयेयुः तथा च सतिसम्यक्चौरादिकण्टकोद्धारो भवति ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । शनकैरित्यनेन हठात् । तेन स्वस्मिन्नपि दोषाशङ्का वारिता । स्वयमित्यनेनौद्धत्यंभेदकत्वं च निरस्तम् । तेन स्वयंगत्वा शंसेत्कथयेत् । ग्रामदशेशायेत्यन्वयः । एवमुत्तरत्र विंशतीशिने विंशतिग्रामाधिपतये ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामिको ग्रामाध्यक्षः । शनकैरत्वरया । यथा तथ्यं निरूप्य । स्वयं शंसेन् परमुखेन । दशेशाय दशग्रामेशाय विंशतिग्रामाणामीशितुं शीलमस्येति विंशतीशः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं ग्रामदोषानिति । ग्रामिकः एकग्रामाधिपः समुत्पन्नान् ग्रामदोषान् ग्रामदशेशाय शंसेत् । दशेशः दशग्रामाधिपः विंशतीशिने शंसेत् ॥ ११६ ॥

विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ॥ शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तत्सर्वं दोषजातम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विंशतीशः शतेशाय निवेदयेत् । शतेशः सहस्रपतये शंसेत् ॥ ११७ ॥

ग्रामानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ॥ अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवामुयात् ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिरियम् । ग्रामिको ग्रामाधिकृतस्तान्यवामुयाद्दृढीयात् वृत्त्यर्थं रात्रौ प्रदानव्यानि ग्रामवासिभिः । अन्नादीनि तु धान्यादेः षष्ठाष्टमभागादिः यथावक्ष्यति धान्येऽष्टमं विशामित्यादि ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजप्रदेयानि एतावदत्र प्रत्यहं राजाधिकृतपुरुषाय भक्तार्थदेयमिति प्रागेव नियमितानि । आदिपदात्तैलादीनि । ग्रामीकोग्रामाधिपतिः ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह ग्राम्यन्नपानेन्धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहंरात्रे देयानि न त्वद्-करधान्यानामष्टमोभागइत्यादिकंतानि ग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं गृह्णीयात् ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजाभीरात्रेदेयद्रव्यग्रहीतृनाह ग्रामीतिद्वाभ्याम् । इन्धनंकाष्ठं पानंमध्वादि अवामुया-त् । ग्रामिकएकग्रामाभ्यक्षः । एकग्रामाभ्यक्षस्येन्धनादीन्येव जीविका ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामाभ्यक्षादीनांवृत्तनियमंश्लोकद्वेयनाह ग्रामीति । अन्नपानेन्धनादिग्रहणेन पशुधान्यहिरण्यादी-नानिषेधः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामिकः एकग्रामिकः । ग्रामि राजप्रदेयानि एतावदत्र राजपुरुषेण भोक्तव्यमिति प्रयोजनदर्शि-तानि ॥ ११८ ॥

दशी कुलं तुंभुजितं विंशी पञ्चकुलानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताभ्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९ ॥

(१) मेघातिथिः । दशग्रामेष्वधिकृतोदशी एवंविंशी । छान्दसःशब्दसंस्कारः । कुलंग्रामैकदेशः । कचिद्वृद्ध-तिप्रसिद्धः कचिदुष्टइति । एतदेवपञ्चगुणंविंशतिग्रामेष्वधिकृतः सर्वग्रामशताभ्यक्षः । पुरंनगरं सहस्रेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्तिकल्पंतेत्येतत्सत्यम् ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंग्रामाभ्यक्षस्य भृतिमुक्त्वाऽन्येषामाह दशीति । दशग्रामाधिपोदशी । हलंतुद्विगुणंकुल-मिति वचनाद्वाभ्यांहलाभ्यांया रुच्यते भूस्तांभुञ्जीतेत्यर्थः । हलमानं च ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंहृ-स्थानांद्दिग्वं ब्रह्मघातिनामिति हारीतोक्तम् । धर्महलंघ्रासं गृहस्थहलंवा । विंशी विंशतिग्रामपः ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीवितार्थिनाम् । चतुर्गवंहृस्थानांत्रिगवंब्रह्मघातिनामिति हारीतस्मरणात् ॥ षड्वंमभ्यमंहलमिति तथाविधहलद्वयेन यावतीभूमिर्वाहते तत्कुलमिति वदति तद्दशग्रामाधिपतिर्वृत्त्यर्थं भुञ्जीते । एवंविश-त्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । दशीत्यादेस्तामाह दशीति ॥ अष्टगवंधर्महलंषड्वंजीविकार्थिनाम् । चतुर्गवंहृस्थानां द्वि-गवंतु गवाशिनामिति लघुहारीतवचनात्षड्वंमभ्यमहलं तथाविधहलद्वयेन यावती भूः रुच्यते तत्कुलमिति परिभाषितं वृ-त्त्यर्थं दशग्रामाधिपस्तावतीभूमिगृह्णीयादित्यर्थः । ग्रामे मध्यमं । तत्र ग्रामोभृगुशोक्तः ॥ विप्राश्च विप्रभृत्याभ्यवन्नचैव वस-न्ति ते । सतु ग्रामइति शोक्तः शुद्राणांवासएव चेति । पुरं राजधानीयोग्यं प्राकारशिल्पिपणिज्जनहृद्वाद्युक्तम् । आकरः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानम् । ब्रजः गवांनिवासः । खेतः कर्कटिकाद्युत्पत्तिस्थलम् । वाटी पुगनारिकेलाद्युत्पत्तिस्थलम् । इति चतुष्टयं प्रासंगिकं व्याख्यातंचखेतइत्यत्रश्रीधरत्वाभिना ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । दशी दशग्रामाधिपतिः । कुलंगृहमेककृषीवलभागमित्यर्थः । ग्रामंकुलशतयुक्तम् । यथाहकौटिल्यः कुलशतावरंपञ्चशतकुलावरं ग्रामनिवेशयेदिति ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशी दशग्रामाधिपतिः कुलंभुञ्जीत हलंतु द्विगुणंकुलं द्वाभ्यांहलाभ्यां रुच्यते ग्रामभूतां । भुञ्जीते-त्यर्थः । विंशी पंचकुलानि दशहलरुच्यक्षेत्राणि भुञ्जीत ॥ ११९ ॥

तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्ये
दतन्द्रितः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां ग्रामकार्येष्वनरेतरं विप्रतिपत्तिः । अन्यः स्वकार्येऽन्यः सचिवो महत्तमः स्निग्धो रागद्वेषवर्जितो दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि कृत्यानि संकरादिविषयाणि । पृथक्कार्याण्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां ग्रामनिवासिप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवानि कार्याणि कृताकृतानि च पृथक्कार्याणि तान्यन्योराज्ञोहितकृत्तनियुक्तोऽनलसः कुर्वीत ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । एषामेकग्रामाधिपप्रभृतीनामन्योन्यविप्रतिपत्तौ ग्राम्याणि ग्रामभवानि कार्यकार्याणि पृथक्कार्याणि च कृताकृतादीनि अन्यउक्तेभ्यः स्निग्धः पार्थिवइतिशेषः । यथा राज्ञः पापं जायते तथा हितैषी अतन्द्रितः राजभित्तेः पश्येदित्यन्वयः ॥ १२० ॥

(५) मन्दनः । तेषां ग्रामाध्यक्षादीनां । ग्राम्याणि ग्रामसंबन्धीनि सेतुबन्धनादीनि ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्याणि प्रकृतान्यन्योन्यकलहादीनि ॥ १२० ॥

नगरेनगरे चैकं कुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ॥ उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतमित्यर्थः । घोररूपं प्रतापवन्तं । नक्षत्राणामिव ग्रहं अंगारकहस्त्यश्वादिबलसंपन्नम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्चैःस्थानं तेभ्योधिकंगृहपरिच्छदसंमानादिकम् । घोररूपं दण्डप्रणयनशक्तवेषधरम् । ग्रहं सोमम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिनगरमेकैकमुच्चैःस्थानं कुलादिना महान्तं प्रधानरूपं घोररूपहस्त्यश्वादिसामग्र्याभयजनकं नक्षत्रादिमध्ये भार्गवादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्वष्टारं नगराधिपतिकुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । नैतावता राज्ञः कृतकृत्यतेत्याह नगरइतिद्व्यभ्याम् । सर्वार्थचिन्तकं हस्त्यश्वप्रजानुवृत्तादिचिन्तनानियुक्तम् । उच्चैःस्थानं प्रधानभूतं ग्रहं शुक्राङ्गाररूपम् । दण्डादावकुपालुत्वार्थमाह घोररूपम् ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । सर्वार्थचिन्तकं सर्वकार्यनिर्णायकं । उच्चैःस्थानं महाप्रभावम् । घोररूपमैश्वर्यातिशयेन दुर्धर्षम् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरे नगरे एकंपुरुषं सर्वार्थसाधकं सर्वकार्यकर्तारम् । उच्चैःस्थानं उच्चस्थानस्थितमित्यर्थः । घोररूपं दण्डप्रणयनयोग्यवेषधरम् । नक्षत्राणां ग्रहमिव प्रकाशमानम् ॥ १२१ ॥

सताननुपरिक्रामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥ तेषां वृत्तं परिणयेत्सम्यग्पाट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । सनगराधिकृतस्ताप्सार्वाङ्गपिपतीननुपरिक्रामत्सबलेन पूरयेत्सतिप्रयोजने तेषां सर्वेषामधिपतीनां वृत्तं सम्यक्परिणयेत् सम्यगूपतया परिजानीयात् कैराजचरैः कार्पटिकादिभिः ॥ १२२ ॥

(१२४) येकार्यिकेभ्योद्०=कारिकेभ्योर्यमादाययेक्युःकर्षमभ्यथा (ल)

(४) राघवानन्दः । राज्ञः स्वकीयकृत्यमाह यदिति । कार्थिभ्यः कार्यार्थिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यो व्यवहारिभ्यो वा वाक्छलादिकमुद्गाढ्यार्थमुक्तोचरूपगृहीयुः । प्रवासनं देशान्निर्माणं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । परस्वादने तेषां दण्डमाह ये कार्थिकेभ्य इति । कार्थिकाः कार्थ्यवन्तः कार्यार्थिन इति यावत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । येभ्यः कार्थिभ्यः वादिप्रतिवादिभ्यः अर्थमेव प्रतिगृहीयुः । कीदृशाभ्यः पापचेतसः लोभाक्रान्ताः । राजा तेषां प्रवासनं निष्काशनं कुर्यात् ॥ १२४ ॥

राजा कर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेभ्यजनस्य च ॥ प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणामन्तःपुरदास्यादीनां प्रेभ्यजनस्य दोलकवाहादेः प्रत्यहं वृत्तिं कल्पयेन्मत्तावत्सरीयंसकृद्दद्याद्दामतदेकदेशं वा स्थानकर्मानुरूपतः स्थानप्रधानं नियोगः शय्यारक्षादि कर्म शरीरव्यापारस्तदनु रूपेण वृत्तिर्देया प्रधाने स्थाने त्वल्पेपि कर्मणि महती वृत्तिर्निरुद्धे स्थाने महत्यपि कर्मणि त्वल्पे तदुभयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकर्मसु राज्ञ उपचारादिषु । स्थानमन्तर्बहिरपि कर्मोत्तममभ्यमाधमं तदनु रूपेण ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । राजोपयुक्तकर्मनियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य चोत्कृष्टमभ्यमापकृष्टस्थानयोग्यानु रूपेण प्रत्यहं कर्मानुरूपेण वृत्तिकुर्यात् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः कृत्यान्तरमाह राजेति । राजकर्मसु युक्तानां नियुक्तानां स्त्रीणां दास्यादीनां प्रेभ्यजनस्य सेवकस्य । स्थानं त्वनिकटदूरादि कर्माल्पायासबन्धायाससाध्यं तदनु रूपतस्तदनुसारेण ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । अधिकृतानां वृत्तिनियममाह राजा कर्मस्त्विति युक्तानामधिकारिणां प्रत्यहं कल्पयेन्न प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थानं अन्तर्बहिः अनुरूपतः उत्तमाधममभ्यमम् ॥ १२५ ॥

पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । पाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टः संमार्जनशोधनविनियुक्तस्तस्य भक्तार्थपणोदेयः । उत्कृष्टस्य षट्सु षट्सु मासेषु गतेष्वच्छादवस्त्रधान्यद्रोणममासिकः । चतुराढकोद्रोणः । पणपरिमाणवक्ष्यति । वृत्तिकल्पनार्था एते ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थान्मभ्यमस्य त्रयः । भक्तकं श्रुतिः । षट्सु मासेष्वच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पणानुसारेण व्यवस्था । एवं द्रोणेप्येकस्य षडिति । मासिको मासे मासे देयः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । तामेव दर्शयति पण इति । अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य वक्ष्यमाणलक्षणः पणोभूतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः पाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किंकिषिद्विष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोण इति गणनया धान्यद्रोणम प्रतिमासं देयः । उत्कृष्टस्य तु षडतिरूपां षट्पणा देयाः अनयैव कल्पनया पाण्मासिकानि षट् वस्त्रयुगानि देयानि प्रतिमासं पाण्मास्याद्रोणा देयाः अनयैवातिदिशा मध्यमस्य पणत्रयं श्रुतिरूपं दातव्यं पाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यद्रोणत्रयं देयम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वकर्मनियुक्तदास्यादीनां देयविभागमाह पणइति । अयमर्थः । अपरुष्टस्य गृहमार्जनादिकर्तुः प्रत्यहंपणः षण्मासिकं छादोद्वादादशहस्तपरिमितं वस्त्रं प्रतिमासं धान्यं द्रोणः । एवं षड्गुणितं पणवस्त्रधान्यद्रोणादि उत्कृष्टस्य साक्षात्कर्मकुशलिनः । तथा मध्यमस्यापि त्रिगुणं तन्त्रितयं पणाधिक्यमात्रमन्यत्समानमिति वा । तत्र च ॥ अष्टमष्टिभेदे किंचिद्दुश्चरेष्टौ तु पुष्कलः । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्द्रोणइति द्रोणस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । कियतीवृत्तिः कल्प्येति चेदाह पणोदेयइति । भक्तकंपणइत्यन्वयः उक्तार्थः पणइत्यर्थः । देयः प्रत्यहं देयः । षट्पणाइति वचनविपरिणामः । पणद्रोणयोः परिमाणवक्ष्यति । आच्छादो वस्त्रम् । षण्मासिकः षण्मासे देयः षण्मासिकः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणः अशीतिवराटकानां पणः अवलुष्टस्य अर्थाभ्यमस्यत्रयः भक्तकं श्रुतिः षट्सु मासेषु आच्छादनं तत्राप्येकं त्रीणि षडिति पर्यायानुसारेण व्यवस्था । एवं द्रोणेऽप्येकः त्रयः षडिति मासिमासिदेयम् ॥ १२६ ॥

ऋयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत्करान् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । करग्रहणविधिः कियता मूल्येन क्रीतमेतत्क्रियञ्च विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन विक्रियते कियत्प्रतिभावे न नश्यत्यथनेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीक्षा । अध्वानं चिराचिरगमनमाप्यताम् । भक्तं सत्त्वोदनादिमूलम् । परिव्ययस्तदुपकरणं सर्पिः सूपशाकादि धनादि च । योगक्षेममरण्ये कान्तारे वा गच्छतोर राजभयचौरभयं निश्चौरतावेत्यादि । एतदपेक्ष्य वणिग्भ्यः करा आदातव्या वणिग्भिर्दापयेत्करानिति पाठो युक्तः । गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञाया अभावात् । दण्डवचनोवा धातुस्तदा दण्डवद्विकर्मकत्वम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ऋयविक्रयमितीयता क्रीत्वेयता विक्रेतुं शक्यमिति । अध्वानमिति एतावान्धर्मायासइति । भक्तमन्नमूल्यम् । परिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिकरार्थव्ययम् । योगमलब्धलाभं वणिजामायासानुरूपक्षेपं रक्षणमेतावति देशोऽमीषामस्माभिः कृतमिति विज्ञायेत्यर्थः । करान् शुल्कम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियल्लभ्यते कियदूरादानां तत्किमस्य वणिजो भक्तभ्ययेन शाकसूपपादिना परिव्ययेण लग्नं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्योरक्षारूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कोऽस्येदानीं लाभयोगइत्येतदपेक्ष्य वणिजः करादापयेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वणिक्करादानमाह ऋयेति । ऋयविक्रयमूल्यं दूरागतं भक्ष्यव्ययचौरादित्तत् योगक्षेमादीनि च ज्ञात्वा तद्विक्रेतुभ्यः करान् शुल्कानि दापयेत् हृष्टादिकृते स्वयंगृहीयाद्वा ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथ करादानमाह ऋयविक्रयमिति । ऋयमूल्यम् । विक्रयलाभम् । भक्तं वणिग्भिः कर्मकरादिभ्यो देयम् । परितो व्ययः परिव्ययः शुल्कादिकः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मम् । सपरिव्ययं ताम्बूलव्यञ्जनादिपरिव्ययसहितम् ॥ १२७ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणां ॥ तथा वेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षीणरूपेभ्यः करोपहीतव्यइत्येवमर्थमेतत् । वार्योक्तसौगलौकसः । षट्पदाभमराः । यथा ते स्वल्पमाददानाः परिपुष्टा भवन्ति तथा राजा मूलच्छेदो न कर्तव्यः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । फलेन फलप्राप्ता राजा । कर्ताचकर्मणां कृष्यादीनां फलेन धान्यादिना युज्येत लाभदर्शनाद्धि पुनः प्रवर्तते ॥ १२८ ॥

(३) कुड्डूकः । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणांफलेन संबध्यन्ते तथा निरूप्य राजा सर्वदा राष्ट्रे करान् गृह्णीयात् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा कर्मणांकृषिवाणिज्यादीनांकर्ता तत्फलेनसंबध्यतएवंराजापि तत्फलभागीत्याह यथेति । नृपइति नृनृपत्यनुकूलः ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सामान्यतः करपरिकल्पनस्य लक्षणमाह यथेति ॥ १२८ ॥

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यंवार्योकोवत्सषट्पदाः ॥ तथाल्पाल्पोयहीतव्योराष्ट्राद्वाज्ञाब्दिकः करः ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह कर्मणांकर्तावाणिजकः राजा च फलेन युज्येत तथा करान्कल्पयेन् परिमाणनियमकारणमस्ति । यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणातिक्रमेण ग्रहीतव्यम् । केचिदिमंश्लोकंपठित्वा यथाल्पाल्पमिति पठन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वत्सः प्रसवे । वार्योऽकसः जलौकसः रक्ताकर्षे ॥ १२९ ॥

(३) कुड्डूकः । अत्रदृष्टान्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सभ्रमराः स्तोकास्तोकानि रक्तक्षीरमधून्यदन्त्येवंराज्ञा मूलधनमनुच्छिन्दताऽल्पोऽल्पोराष्ट्रादब्दिकः करोयाद्यः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । करमपिदेशकालसंपत्त्यनुरूपेणादद्यादितिसदृष्टान्तमाह यथेति । वार्योकोजलौकाः । अल्पमल्पं क्रियाविशेषणं सयथा गात्राद्रक्तमल्पमादत्ते यद्वा मत्स्यः गन्धवारिचरः अपांबहूनांयथेष्टतत्त्वाने उपजीव्यजलनाशे स्वनाशशङ्क्याल्पोदकंपिबति । वत्सोपि सर्वदुग्धपाने गोपस्य क्षतिःस्यादित्याशङ्क्याल्पंचोषति । भ्रमरस्यापि सर्वमधुपाने फलानुत्पत्तेस्तज्जपुष्पान्तराभावात्स्वनाशशंका । एवं राजन्यप्यूहनीयम् । प्रजानांमूलानुच्छेदादिति भावः । आद्विकः अब्दसामान्यः ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । अत्रदृष्टान्तमाह यथाल्पाल्पमिति । आद्यमदनीयम् । वार्योकावार्योऽकसः । ऋषिनिपातनादकारान्तत्वम् ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्योऽकसः यथाल्पाल्पं आद्यंभक्ष्यं अदन्ति भक्षयन्ति यथाषट्पदाः भ्रमराः अल्पमल्पमदन्ति तथा राजा राष्ट्रमवेक्ष्य आद्विकान्करान्सततंकल्पयेत् ॥ १२९ ॥

पञ्चाशद्भागआदेयोराज्ञा पशुहिरण्ययोः ॥ धान्यानामष्टमोभागः षष्ठोद्वादशएव वा ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । मूल्याधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोऽष्टमः । धान्यानांभागविशेषः सुकरदुष्करापेक्षया मन्तव्यः पंचाशत्पूरणः पञ्चाशः विंशत्यादिभ्यइतिपक्षेतमद् । पञ्चाशद्भागइतिपाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चाशद्भागइत्यादिना जनपदानांवार्षिककरग्रहउक्तः । हिरण्यपदंरूप्यादेरप्युपलक्षणम् । द्वादशेति फलेऽष्टमोमध्यमउत्तमेषष्ठः ॥ १३० ॥

(३) कुड्डूकः । तमाह पञ्चाशद्भागइत्यादि । मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागोराज्ञा ग्रहीतव्यः एवंधा-

न्यानां षष्ठोऽष्टमोद्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः । भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षया यंबहुल्यग्रहण-
विकल्पः ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे विशेषतः करमल्पमाह पञ्चाशदिति । पशुहिरण्ययोस्तज्जीविभ्य आदेयः । पञ्चा-
शद्भागएकमेव पञ्चाशद्भागो द्रव्यत्वाभिना ग्राह्यो राज्ञा त्वेकोऽवशिष्टो भागः । एवं सर्वत्र भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्मक्लेशला-
घवगौरवापेक्षया वा धान्यानां भागविकल्पः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषेष्वादेयं भागविशेषं श्लोकत्रयेणाह पञ्चाशद्भाग इति । सर्वत्र व्ययव्यतिरिक्तलाभविष-
या भागकल्पना भूमेर्मध्यमोत्तमाधमापेक्षया व्यवस्थितविषयो यमष्टमादिको विकल्पः कल्पनीयः ॥ १३० ॥

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ॥ गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रुमशब्देन वृक्षादुच्यन्ते शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां षष्ठो भागो लाभ्यहीतव्यः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्रुमाणां त्वयमर्जितानां वनात्तानां च एवं रसानां लवणादीनाम् ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रुमशब्दोत्र वृक्षावाचकः वृक्षादीनां समदशानां अश्ममयान्तानां षष्ठो भागो लाभ्यहीतव्यः ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदाददीतेति द्वाभ्याम् । द्रुः काष्ठाद्यर्थो वृक्षः तदाद्यश्ममयान्तानां समदशानां तदुत्पाद-
केभ्यस्तद्विक्रयिभ्यश्च षड्भागमेवाददीतेत्यन्वयः । मांसं मांसमत्स्यौ ॥ १३१ ॥

(५) रामचन्द्रः । द्रुमांसमधुसर्पिषां राजा षड्भागमाददीत । द्रोवृक्षस्य मांसस्य मधुनः सर्पिषः घृतस्य । पलाशी-
द्रुद्रुमागमादित्यमरः । तुपुनः गन्धादीनामिति ॥ १३१ ॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ॥ मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पत्रं तालीपत्रादि । वैदलं वंशादिविदलकृतभाण्डादि । मृन्मयानां कुलादि कृतानाम्
॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रुमाणामिति पाठो मेधातिथेः । वैदलस्य शूर्पादेः ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । आददीतेत्यत्रानुवर्तते ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पत्रशाकतृणादीनां च षड्भागमाददीत स्वीकुर्यात् ॥ १३२ ॥

भ्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो

विषये वसन् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा कुर्याद्यथा क्षुधास्य विषये श्रोत्रियोनावसीदति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियात्तेनार्जितधनाद्भागम् ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियोऽनुभुक्षयाऽव-
सादं गच्छेत् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्युदासाधिकरणन्यायेन श्रोत्रियस्य करादानाभावमाह भ्रियमाण इति द्वाभ्याम् ॥ १३३ ॥

(१३१) द्रुमांस=द्रुमाणां (ग, ण)

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ॥ तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्माद्देयमस्मै किञ्चिदित्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोदेशे श्रोत्रियः क्षुधावसन्नोभवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादंगच्छति ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलंकरानादानं किंचास्य राज्ञोविषये वसन् श्रोत्रियोनावसीदेदपि । क्षुधा बुभुक्षया क्षुधासक्तौदृष्टदोषमाह तस्येति । विषये देशे । अतः श्रोत्रियातिरिक्तेभ्यः करंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १३४ ॥

श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्म्यावृत्तियया कुटुम्बधर्मस्यावसादनंभवति । वृत्तिप्रकल्प्य सर्वतोरक्षेच्चौरादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच्च ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदाह श्रुतवृत्ते इति । वृत्तमाचारः । धर्म्यां स्ववर्णयोग्यां प्रतिग्रहादिकाम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वाऽस्य तदनुरूपधर्मादनपेतांजीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनमौरसपुत्रमिव पिता रक्षेद्यस्मात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमादानाभावमात्रं प्रत्युतास्मै दानसार्थवादमाह श्रुतवृत्ते इति द्वाभ्याम् । श्रुतवृत्ते शास्त्रज्ञानानुष्ठाने इतिकुल्लूकः । श्रुतवेदाभ्ययनं वृत्तमयाचितत्वादि ते ज्ञात्वाऽस्य श्रोत्रियस्य धर्म्याधर्मादनपेतां तदभिमतां वृत्तिदद्यात् तां लिखितदिव्यादियुक्ततामपट्टादिना । रक्षेदेन च श्रोत्रियं यथातामन्योनहरेदिति भावः । चौरादिभ्योरक्षणं साधारणम् ॥ १३५ ॥

संरक्ष्यमाणो राज्ञाय कुरुते धर्ममन्वहम् ॥ तेनायुर्वर्धते राज्ञोद्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । धार्मिकश्रोत्रियरक्षायाः फलमेतदायुर्द्रविणराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संरक्ष्यमाणोदस्युभ्यः ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्षमाणोऽयं धर्मप्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्वर्धनराष्ट्राणि वर्धन्ते ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह सति । तेन धर्मेण आयुर्द्रविणराष्ट्रं चास्य राज्ञो वर्धत इत्यन्वयः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं ब्राह्मणः तेन धर्मेण ॥ १३६ ॥

यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंज्ञितम् ॥ व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिधनप्रयोगक्रयविक्रयादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जनं ब्राह्मणाश्च श्रोत्रियादित्यंकरं दापयेत् करसंज्ञासंज्ञातास्य करसंज्ञितम् ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनापि कर्मणा वाणिज्यादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जनमब्राह्मणं किञ्चिदप्यमपि दापयेत् ननु किञ्चिदाददीत ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा स्वदेशे शाकपणादिस्वल्पमूल्यवस्तु क्रयविक्रयादिना जीवन्तं निरुद्धजनं स्वल्पमपि कगल्वर्षेण दापयेत् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच व्यवहारेण शाकादिक्रयविक्रयादिना जीवतो निरुष्टस्याल्पः शुल्को घास इत्याह यदिति । पृथग्जनं निरुष्टम् ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य संवत्सरस्य व्यवहारेण वाणिज्येन पृथग्जनं प्रकृतजनम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पृथग्जनं सामान्यजनं कारुकादिकं यत्किञ्चिदपिकरं दापयेत् ॥ १३७ ॥

कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ॥ एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासमासमेकमहः कर्मकारयेत् आत्मोपजीविनश्च शूद्रावेशभारवाहादयः १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारुकान् वर्धक्यादीन् । शिल्पिनोनटादीन् । आत्मोपजीविनो भक्तार्थं नित्यं परस्य कर्म कृत्वा तल्लब्धभक्तेन जीवतः ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । कारुकान्सूपकारादीन् शिल्पिन्यर्षदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःखजीविनो विष्यादिना नातिपीडनीया इत्याह कारुकानिति । कारुकान् शूर्पादिकारिणः शिल्पिनः चित्रलोहकारादीन् आत्मोपजीविनः देहक्लेशोपजीविनः वेतनजीविनः कर्म त्वकं मासि मासि मासमासं प्रत्येकैकं कारयेदित्यन्वयः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । आत्मोपजीविनः शरीरोपजीविनः कर्मोपजीविन इति यावत् ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कारुकादीन् एकैकं विष्टिरूपं कर्म मासि मासि कारयेत् ॥ १३८ ॥

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातिवृणया ॥ उच्छिन्दन् स्वात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिबहुग्रहणं परेषां तच्च वृणया भवतीत्यनुवादः आत्मनो मूलच्छेदेनात्मपीडा भवतिकोशक्षयान् अतस्तेषां पीडयते । उपस्थिते विग्रहे क्षीणकोशशक्तिरतिभ्रष्टरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भवेत् । साचतेषां महती पीडा यत्तु सावकालिकं करग्रहणं संपादयतो नाखेदिता भवति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनो मूलं करग्रहणेन न छिन्द्यात् । अतिवृणया चातिकरग्रहणेन न परेषां मूलं धनं छिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रजालेहात्करशुल्कादेरग्रहणमात्मनो मूलच्छेदः अतिलोभेन प्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्वाद्यत्मादात्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वार्धात् परेषां चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रजास्वकरादाने नातीव स्नेहो राज्ञो न धर्म इत्याह नेति । आत्मनो मूलं करशुल्कादेरग्रहणं स्नेहेन तन्न त्यजेत् । नापि च परेषां प्रजानामतिवृणया मूलं सर्वस्वादिकं गृह्णीयादिति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । स्वस्यान्येषां मूलं रुषिगोरक्षवाणिज्यादिकं करोत्पत्तिस्थानम् । अतिवृणया शास्त्रविरुद्धैः करैर्नोच्छिन्द्यात् । तत्रकोऽनर्थ इत्यपेक्षायामुक्तमुत्तरार्धे मतमुच्छिन्द्यात्मादात्मनो मूलमित्यत्र परेषां मित्यनुपादानं कृष्यादिकस्य राजमूलत्वसारज्ञापनार्थं तानन्यांश्च पीडयेत् दुरिदयेत् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः मूलं मूलधनं प्रजारूपं करग्रहेण नोच्छिन्द्यात् उच्छिन्नं न कुर्यात् । च पुनः परेषां ग्राम-
निवासिनां प्रजानां अतिवृष्णया अतिकरग्रहणेन । च पुनः आत्मनः मूलमुच्छिन्दन् हि निश्चयेन आत्मानं च प्रजाश्च पीड-
येत् । तस्मान्मूलधनं नोच्छिन्द्यात् ॥ १३९ ॥

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ॥ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । तीक्ष्णमृदुता नित्यमभ्यसनीया । तादृशो राजा प्रजानां संमतो भवत्यभिप्रेतम् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यप्रेक्ष्य मार्दवेनैव साध्यं यत्तत्र मृदुरन्यत्र तीक्ष्णः ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यविशेषमवगम्य क्वचित्कार्यं तीक्ष्णः क्वचिन्मृदुश्च भवेत् न त्वैकरूपमालंबेत् यस्मादुत्तरूपो-
राजा सर्वेषामभिमतो भवति ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । अपिच राजानं धर्मविशेषेण शिक्षयति तीक्ष्णश्चेति । दण्ड्येष्वपराधयुक्तेषु तीक्ष्णो निरुपरु-
द्धः मृदुश्च साधुषु संमतो मन्वादीनाम् ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । धर्मान्तरमाह तीक्ष्णश्चैवेति । तीक्ष्णः अग्न्यर्कादिमात्रा निर्मितत्वात् मृदुश्च सोमवरुणादिमात्रा-
निर्मितत्वात् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः कार्यवीक्ष्य तीक्ष्णः सन्मृदुः स्यात् । कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मृदुः राजा संमतो भव-
ति ॥ १४० ॥

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्निवन्तः कार्येक्षणे
नृणाम् ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानां संबन्धिनि कार्यदर्शने खिन्नः शान्तः । धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वसहममात्यं तस्मिन् कार्येक्षणे
नियुज्जीत न पुनस्तस्मिन्नेव सिंहासने ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आसने तस्मिन् स्थान इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वयं कार्यदर्शने खिन्नः श्रेष्ठामात्यं धर्मविदं प्राज्ञजितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शनस्थाने नियुज्जीत
॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र स्वयमसमर्थस्तत्रामात्यं नियोजयेदित्याह अमात्येति । धर्मज्ञमित्यनेन प्रभौ विक्रियारा-
हित्यं सूचितम् । दान्तं लोभाद्यनभिभूतत्वेन प्रजासु । कुलोद्भूतं कुलीनम् । आसने स्थित्वा यत्र कार्येक्षणे कार्यदर्शने
खिन्नः खेदयुक्तोऽसमर्थस्तत्रैवं विधममात्यं प्रयोजयेदित्यन्वयः ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । खिन्नः बहुकार्यावेक्षणात्परिश्रान्तः । तस्मिन्नासने तस्मिन्कृत्ये ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा नृणां कार्याणामीक्षणे त्वयं खिन्नः ज्वरादिना युक्तश्चेत्तदा एतादृशममात्यमासने कार्यावे-
क्षणे स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४१ ॥

एवं सर्वविधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ॥ युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहायसंग्रहमभृत्युक्तस्यार्थस्यैवमिति परामर्शनं विधाय कृत्वा इतिकर्तव्यमुपकारकमिति-
कर्तव्यमुच्यते युक्तस्तत्परः अतएवाप्रमत्तः अथावा बुद्धयस्खलनमप्रमत्तता सर्वकाले । एवं प्रजाः परिरक्षेत् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्तउद्युक्तः । अप्रमत्तोऽन्यत्रासक्तः ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यजातसंपाद्योद्युक्तः प्रमादरहितआत्मीयाः प्रजारक्षेत् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिज्ञान्तरं ब्रुवन्प्रकृतमुपसंहरति एवमिति । युक्तः उद्युक्तः इमाः स्वदेशस्थाः रक्षेदेवेत्यन्वयः ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तम् । युक्तउपायवान् ॥ १४२ ॥

विक्रोशन्त्योयस्य राष्ट्राधिप्यन्ते दस्युभिः प्रजाः॥संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः सनतु जीवति॥१४३॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे दोषमाह यदिसम्यग्गुल्मस्थानानि न जानाति तदा छिद्रान्वेषिभिर्दस्युभिः प्रजाह्रियन्ते तासु किकरिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव जीवितं मरणमेव अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशन्त्यः आक्रन्दत्यः ह्रियन्ते संपश्यतः सभृत्यस्य निर्दिष्टद्रक्ष्यते केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति नानुधावन्ति मोक्षयन्ति सर्वे ते मृतकल्पाः ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युभिः शत्रुभिः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्रोशन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिरपि ह्रियन्ते स मृत एव नतु जीवति जीवनकार्याभावाजीवनमपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः । तस्मादप्रमत्तः प्रजारक्षेदिति पूर्वोक्तशेषम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सार्थवादंतदेवाह विक्रोशन्त्य इति द्वाभ्याम् । विक्रोशन्त्यः हाहतोऽस्मीति वच उद्भिरन्त्यः अपह्रियन्ते धनाद्यादानेन दस्युभिः साहसिकैः । संपश्यत इत्यनादरेषधी । मृतः शव इव घृणास्पदीभूतः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षितुर्निन्दामाह विक्रोशन्त्य इति । ह्रियन्ते धनमिति शेषः ॥ १४३ ॥

क्षत्रियस्य परोधर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राप्तफलं भुङ्क्ते राजा स धर्मेण युज्यते अन्यथानुग्राहकाणामेव पालनं कुर्वन्प्रत्यवैति ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्दिष्टफलं शास्त्रनियमितकरादि ग्रहणेन भोगसिद्धिः ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । तदेव द्रव्येति क्षत्रियेति । धर्मान्तरेभ्यः श्रेष्ठक्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृष्टो धर्मः यस्माद्यथोक्तलक्षणफलकरादिभोक्ता राजा धर्मेण संबध्यते ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच क्षत्रियस्येति । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रनिर्दिष्टकरादिफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । निर्दिष्टफलभोक्ता प्रजापालनार्थं वेतनीकृतस्य षड्भागादिकस्य फलस्य भोक्ता ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्दिष्टफलभोक्ता शास्त्रोक्तफलभोक्ता ॥ १४४ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ॥ हुताग्निर्ब्राह्मणांश्वाच्यं प्रविशेत्सशुभां सभाम् ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । पश्चिमो यामो ब्राह्मणमुहूर्तः । यत आह कृतशौचः समाहितः हुताग्निरिति न च ब्राह्मणे मूहूर्ते होमविधानमस्ति तदा हि चतुर्मुहूर्तशेषा रात्रिर्भवति होमश्च व्युष्टायां रात्रौ समाप्य कार्य उपकल्पित्यागेन । आच्यं ब्राह्मणान् पूजयित्वा सभां शुभां प्रकृतलवर्ती प्रविशेत् ॥ १४५ ॥

(१४५) हुताग्निर्ब्रा० = गुर्वग्निर्ब्रा० (ग)

= हुत्वाग्नीन् (त, थ, द, ठ, ड,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्च्यं समभ्यर्च्य ॥ १४५ ॥

(३) कुहूकः । सभूपो रात्रेः पश्चिमयामउत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचोऽनन्यमनाः कृताग्निहोत्रावसथ्यहो-
मोब्राह्मणान्पूजयित्वा वास्तुलक्षणद्युपेतांसभाममात्यादिदर्शनगृहमविशेत् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । अधुनास्याहरहः कृत्यमाह उत्थायेतिद्वाभ्याम् । पश्चिमेयामे ब्राह्मेमुहूर्ते हुत्वाग्निमावसथाख्यं
ऋतं पुरोहितसाध्यं । आर्च्यसत्कृत्य । शुभां शुभफलदाम् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञोनित्यकर्तव्यकर्मश्लोकद्वयेनाह उत्थायपश्चिमइति ॥ १४५ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ॥ विसृज्य च प्रजाः सर्वामन्त्रयेत्सह
मन्त्रिभिः ॥ १४६ ॥

(१) मेघातिथिः । तत्र तस्यां सभायां स्थिताः प्रजादर्शनार्थमागताः प्रतिनन्द्य यथाहंसंभाषणेक्षणाभ्युत्थाना-
भिवादनेहर्षयित्वा विसर्जयेत् यथागतमनुजानीयात् । ततोविसर्जितेषु तेषुमन्त्रयेत्सहमन्त्रिभिः किंकर्तव्यमिति स्वपरराष्ट्र-
गतकर्तव्यतानिरूपणंमन्त्रपञ्चाङ्गंदर्शयिष्यते ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिनन्द्य प्रियमुक्ता ॥ १४६ ॥

(३) कुहूकः । तस्यां सभायां स्थितोदर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः संभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनन्द्य प्रस्थापयेत्
ताश्च प्रस्थाप्य मन्त्रिभिः सह सन्धिविग्रहादि चिन्तयेत् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । प्रतिनन्द्य वाग्वस्त्रादिना सत्कृत्य ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र सभायांस्थितः उपविष्टः । प्रतिनन्द्य न्याय्यनिर्णयेन ग्रीणयित्वा मन्त्रयेत्कर्तव्याकार्यजान-
मितिशेषः ॥ १४६ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादंवा रहोगतः ॥ अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ १४७ ॥

(१) मेघातिथिः । मन्त्रदेशविधिः । रहोगतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः अविभावितः अनुमानेनापि यथा न
जनाजानन्तीदंवस्तुविद्यतइति तथा कुर्यात् । निःशलाकं शलाकाइषीकाः यत्रनृणमपि नास्ति येन न कश्चित्तिष्ठतीति सं-
भावनास्तितन्निःशलाकम् । इमान्यङ्गानि कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्वयसंपत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य-
सिद्धिरिति । अथवा मार्थनाकालंनातिपातयेत्तत्रदीर्घोमन्त्रः स्यात् । न तेषांब्रूयात् गुप्तमन्त्रश्चस्यात् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निःशलाकएकान्ते यत्र काप्यविभावितः अन्यैरनुपलक्षितः ॥ १४७ ॥

(३) कुहूकः । पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितोऽरण्यदेशे वा विविक्ते मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितःकर्मणा-
मारम्भोपायः पुरुषद्वयसंपदेशकालविभागोविनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरित्येवंपञ्चाङ्गमन्त्रचिन्तयेत् ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रयेदित्युक्तंतदुचितंस्थलमाह गिरीति । प्रासादं रहोगतं अन्तःपुरगतम् । निःशलाके म-
न्त्रभेदकाःशलाकाः प्रतिरोधकजन्तवोवक्ष्यमाणजडादयः तद्रहिते विविक्तइति यावत् । अविभावितः मन्त्रभेदकैरनुप-
लक्षितः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रणस्य देशमाह गिरिपृष्ठमिति । निःशलाके कुशशलाकादिहीने । अविभावितः अविदितः अ-
नामैरिति शेषः ॥ १४७ ॥

(१४७) दविभावितः = त्सविभावितः (ग)

(६) रामचन्द्रः । अथमन्त्रविधिमाह गिरीति । गिरिपृष्ठं गिरिशिखरं समारुह्य निःशलाके निर्मानुष्ये मन्त्रं कुर्यात् । निःशलाकास्तथारुह्यत्यमरः । अविभाविताः अज्ञाताः ॥ १४७ ॥

यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥ सकृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८ ॥

(१) मेघातिथिः । मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः । पृथग्जनामन्त्रिणो मन्त्रविदाः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पृथग्जनामन्त्रबाह्याः समागम्य तन्मन्त्रज्ञैः सह ॥ १४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्य राज्ञो मन्त्रिभ्यः पृथगन्येजना मिलित्वास्य मन्त्रं न जानन्ति सक्षीणकोशोऽपि सर्वापृथिवीं भुङ्क्ति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थवादफलमाह यस्येति । समागम्य मिलित्वा मन्त्रं पृथग्मन्त्रणं च । जनाः प्राणिनः । सपार्थिवः दरिद्रोऽपि कृत्स्नां समुद्रमेखलां पृथ्वीं भुङ्क्ते इत्यन्वयः ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य मन्त्रं पृथग्जनाः मन्त्रबाह्या न जानन्ति कोशहीनोऽपि सराजा कृत्स्नापृथिवीं भुङ्क्ते ॥ १४८ ॥ जडमूकान्धबधिरांस्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ॥ स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(१) मेघातिथिः । यत्किञ्चित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणोऽविशोधयेत् ततः प्रदेशादपशोधयेत् मन्त्रभेदाशङ्कया तिर्यग्योनिषु च शुक्रसारिकादयोऽपि मन्त्रं भिन्दन्ति गवाश्वादयोऽपि । योगारूढाः परिवर्तितवार्ताविमिकाः सदसग्राहीरूपवार्तादयो भवन्ति तदान्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्रविद्याश्च श्रूयन्ते । व्यङ्गत्वादेव ग्रहणे सिद्धे गोबलीवर्द्धवत् व्यङ्गस्य हस्तपादादिच्छेदने न मन्त्रनियमास्था कर्तव्या नायंकुत्रचित् गंतुं शक्नोति इहैवावरुद्धास्ते कथं मन्त्रान्भेत्स्यतीति । अथवा एवंविधामन्त्रिणो न कर्तव्या बुद्धिब्रह्मसंभवात् अतोनामाऽपि ततोऽपसर्पः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडोदेहस्पन्दनाशक्तः । तैर्यग्योनाः श्वकाकादयः । एतान्कृतकमूकान्धजडादिभावाशङ्कया म्लेच्छवङ्गादींश्च सहजदुष्टाश्रयतयाऽपनयेत् ॥ १४९ ॥

(३) कुङ्कुमः । बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान् तिर्यग्योनिभवांश्च शुक्रसारिकादीन् अतिवृद्धस्त्रीम्लेच्छरोग्यङ्गहीनांश्च मन्त्रसमयेऽपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च मन्त्रणे कर्तव्ये वज्यान् सार्थवादमाह जडोति द्वाम्याम् । तैर्यग्योनान् तिर्यग्योनौ भवान् शुक्रसारिकादीन् वयोधिकान् वृद्धान् व्यङ्गान् काणादीन् अपसारयेत् ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । तैर्यग्योनान् शुक्रसारिकादीन् । अपसारयेन्निषेधयेत् ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । जडमूकान्धादीन्मन्त्रकाले अपसारयेत् प्रतिषेधयेदित्यर्थः ॥ १४९ ॥

भिन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ॥ स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । मानादपेता अवमताः क्षुद्रादयोऽपमानास्तत्वे कदाचिर्किञ्चिच्छुणुयुः । कदाचिद्वाक्षराण्युच्चा-

(१४९) म्लेच्छ = क्लीब (स्त्री)

रयितुंशकुयुस्ततोमन्त्रभेदः स्यात् । शकुवन्ति निपुणाः किञ्चिदागमेष्वनुमन्तुम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्त्रीतैर्यग्योनयोर्विशेषमाह भिन्दन्तीति । तैर्यग्योग्या एवमेव मन्त्रं भिन्दन्ति स्त्रियस्त्ववमानादिति विवेकः । तत्र तदपसारणे ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । एते जडादयोपि प्राचीनदुष्कृतवशेन ग्रामजडादिभावाअधार्मिकतयैवावमानितामन्त्रभेदं कुर्वन्ति तथा शुकादयोऽतिवृद्धाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितया मन्त्रं भिन्दन्ति तस्मात्तदपसारणे यत्नवान् स्यात् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः भिन्दन्तीति । नृपेणावमताजडादयो मन्त्रं भिन्दन्तीति कृत्वा तानपसारयेदित्यन्वयः । आहतोयत्नवान् तेषु ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह भिन्दन्त्यवमता इति । अवमतशब्देन जडादयो गृह्यन्ते ते मनुष्यैरवमता भवन्ति । अथवावमतप्रहणं तद्वर्जनार्थं तस्मिन्पक्षे तैर्यग्योनप्रहणं जडान्धादीनामप्युपलक्षणार्थम् । आहतो भवेत् वर्जने कृतयत्नो भवेत् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । अवमताः तिरस्कृताः जडादयः मन्त्रं भिन्दन्ति । तस्मात्कारणान्न तत्र जडादिष्वारतः प्रयत्नवान् भवेत् ॥ १५० ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ॥ चिन्तयेद्धर्मकामार्थान्सार्धं तैरेक एव वा ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मादीनां परस्परविरोधं चिन्तयेत् अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्जयेत् ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विश्रान्तः सुखासीनः । विगतक्लमो देहदौःस्थ्यरहितः ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तस्तेदः शरीरक्लेशरहितश्च मन्त्रिभिः सहैकाकीवाधमार्थकामाननुवातुं चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । मन्त्रोचितकालं कथयन् धर्मादिचिन्तनं ब्रूते मध्यंदिनमिति त्रिभिः । विश्रान्तो युद्धादिकृतश्रमरहितः विगतक्लमो रोगालस्य निद्राद्युपद्रवशून्यः । तैरमात्यैः । अतिगोप्यत्वे त्वेक एव वा ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । मन्त्रस्य कालमाह मध्यंदिन इति । मध्यंदिने विश्रान्तो विगतक्लमः आधिव्याधिरहितः । तैर्मन्त्रिभिः ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्रान्तः सुखासीनः तैः अमात्यैः सार्धं एक एव वा धर्मकामार्थान् चिन्तयेत् ॥ १५१ ॥

परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थकामानां वा मन्त्रिणां वा समुपार्जनं संप्रहणम् । कन्यानां संप्रदानं स्वकार्यसिद्धिवशेन चिन्त्यम् । कुमारानां राजपुत्राणां रक्षणं तव वयमित्येवमादिभिर्धर्ममर्थैश्च । तेषां ह्यित्यव्याः त्वं हि द्वय्येनार्थजातेनोपदिश्यते - तत्तदा दूषयति एवमसंस्कृतबुद्धयोयद्यदुच्यन्ते तत्तत्प्रथमं गृह्णन्ति यद्यसद्भिः संसृज्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति ते च दुःसंस्कारोपदिष्टाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुं उक्तं च नीलीरक्तेवाससि कुंकुमाङ्गरागोदुराधेयस्तस्मात्ते नित्यमनुशासनीयाः तत्रापि ये गुणवतस्तान्वर्धयेत् इतरानीषत्संविभजेत् ज्येष्ठमहागुणमत्सरं यौवराज्येभिर्धियेत् एवं राजपुत्ररक्षणे नित्यं यत्नवता भवितव्यम् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मादीनां त्रयाणां समुपार्जनं संप्रदानं विरोधेनार्जनम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं चिन्तयेत् । दुहितृणां च दानं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत् । कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिन्तयेत् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच परेति । परस्परविरुद्धानां प्रायेण समानोपायशून्यानां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदित्यनुषङ्गः । अयमर्थः । अतिदण्डादिना अर्थे जन्मे धर्मोद्दीयेत अतिक्लेशेन धर्मे जन्मे कामो विषयभोगः कुतस्त्यः इति विरोधपरिहारेणार्जनोपायमसंप्रदानं संप्रदीयते । अस्मै सत्कुलप्रसूतवरादिः । रक्षणं यौवराज्ये स्थापयितुं विनयाधाननीतिशिक्षाद्यम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । तामेव चिन्तां श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति परस्परं । तेषां धर्मार्थकामानाम् । समुपार्जनमधिगमनोपायम् । संप्रदानं परं चिन्तयेदित्यनुवर्तते ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परस्परविरुद्धानां तेषां धर्मार्थकामानां समुपार्जनं चिन्तयेदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५२ ॥

दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । येन संधानं विग्रहो वापि कार्यस्तेन च दूतसंप्रेषणं चिन्त्यम् । आरब्धकार्यसंबन्धं चिन्तयेत् । अवस्थापनाय कक्षान्तरेष्वन्तर्वेशिकसैन्याधिष्ठितोऽन्तःपुरं प्रविशेत् । तत्र स्थविरस्त्रीमतिशुद्धां देवीं परिपश्येन्नापरिशुद्धां देवीं । ग्रहलीनो हि भ्राता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः कुपुरुषशङ्कविषदिग्धेन नूपुरेणावन्त्यं देवीजघानमेखलायाः सौवीरं विष्ण्यामूढेन शस्त्रेण विदूरथं तस्मादेतानि विस्रंभस्थानानि यत्नतः परीक्षेत् । मुग्धजटिलकुहकप्रतिसर्गबाह्यदासीभरन्तःपुरदासीनां प्रतिषेधयेत् । प्रणिधीनां च कार्पाटिकादीनां वा परस्पराभिवेष्टितं चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्यासमाप्तिम् । प्रचारं प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां चेष्टितं परसंगमादि ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । दूतानां संगुप्तार्थलेखहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थापनं चिन्तयेत् तथा आरब्धकार्यशेषं समापयितुं चिन्तयेत् स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् तथा हि ॥ शस्त्रेण वेणीं विनिगूहतेन विदूरथं वै महिषीजघान । विषमदिग्धेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किलकाशिराजम् ॥ इत्याद्यवगम्यात्मरक्षार्थं चान्तःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत् । चराणां च प्रचाराजादिषु नियुक्तानां चरान्तरेऽप्येष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्यशेषम् दण्डशुल्काशेषम् । अन्तःपुरप्रचारं स्त्रीणां समविषमचेष्टितम् । प्रणिधीनां चराणां चरान्तरचेष्टितमवधारयेत् ॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । अन्तःपुरप्रचारं पुरान्तर्वर्तिनां प्रवृत्तिम् । प्रणिधीनां गूढपुरुषाणाम् ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्यशेषं कृतस्यार्थस्य समाप्तिं अन्तःपुरप्रचारं प्रवृत्तिं च चिन्तयेत् ॥ १५३ ॥

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

[वने वनेचराः कार्याश्रमणाटविकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राचारपरंपराः ॥ १ ॥]^१

[परस्य चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः ॥ चारसंचारिणः संस्थाः शठाश्चागूढसंज्ञिताः ॥ २ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । अकृतारम्भकृतानुष्ठानं अनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामभेदान्दण्डमेतददृष्टवि-

धर्मः । अथवा वणिक्पथाउदकसेतुबन्धनं दुर्गकरणं कृतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्तिबन्धनं खनिखननं शूल्यनिवेशनं दाहवन्धेदं चेति । अपरेत्वाहुः ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुभ्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजाशत्रुभिरर्चितः ॥ इत्यौशनसौ श्लोकौ तत्र स्वीकरणमादानं कर्त्तव्यानां श्रुत्येभ्यो धनदानं विसर्गः प्रैषो दुष्टत्यागः अर्थाधिकृतानां भक्तिप्रवृत्तिनिरोधो निषेधः असत्प्रवृत्तिनिषेधश्चार्थवचनं वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशयव्यवहारावेक्षणं परस्परभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च प्रमादस्त्वलिते तु प्रायश्चित्तमित्येतदष्टविधं कर्म । पञ्चवर्गः कापटिकोदास्थितगृहपतिकवैदेहिकतापसव्यञ्जनाः परमधर्मज्ञाः प्रगल्भछात्राः कापटिकास्तानर्थमानाभ्यामुपसंगृह्य मन्त्री ब्रूयात् राजानं माञ्चप्रमाणं कृत्वा यत्र यदकुशलं तत्तदानीमिवाञ्छातव्यं तयेति । प्रव्रज्यायाः प्रत्यवसितउदास्थितः सच प्रज्ञाशौचयुक्तः सर्वान्नप्रदानसमर्थायां भूमौ प्रभूतहिरण्यायां दासकर्मकारयेत् । कृषिकर्मफलं तच्च सर्वप्रव्रजितानां मासाञ्छादनावसथान्प्रतिविदध्यात् तेषां ये वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितव्यो भक्तवेतनकाले चोपस्थातव्यमिति । सर्वप्रव्रजिताः स्वस्वकर्मोपजपेयुः । कर्षको वृत्तिकीर्णः प्रज्ञाशौचयुक्तो गृहपतिव्यञ्जनः सकृद्विकर्मकुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति । वाणिजिको वृत्तिकीर्णः प्रज्ञाशौचयुक्तो वैदेहिकव्यञ्जनः सवणिक्कर्मकुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम् । मुण्डोजटिलो वा वृत्तिकामस्तापसव्यञ्जनः सन्नगराभ्याशे प्रभूतजटिलमुण्डान्तेवासिशाक्यवमुष्टिवा मासान्तरितं प्रकाशमश्रीयाद्धर्मव्याजेन गूढं यथेष्टमाहारं तापसव्यञ्जनान्तेवासिनश्चैनं प्रसिद्धयोगैरर्थलाभमये शिष्याश्चादिशेषुः दाहचौरभयं दुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तमिदमद्यश्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गूढमन्त्रिणस्तत्प्रयुक्ताः संपादयेयुः । ये चास्य राज्ञो वंशलक्षणविद्यासंगवेद्यां जंभकविद्यां प्रायागतमाश्रमधर्मनिमित्तज्ञानं चाधीयानामन्त्रिणस्तत्र राजा एतत्पञ्च संस्थाप्य तैर्मन्त्रिभिः स्वविषये वस्थापयेत् । मन्त्रिपुरोहितसेनापतियुवराजदौ वारिकास्तैर्वेशिकादिषु सद्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदोजनपदापदेशेन मन्त्रिणः स्संधारयन् तथा कुब्जवामनकिरातमूकजडबधिरान्धनटनर्त्तकगायनादयः स्त्रियश्चाभ्यन्तरचारिण्योऽष्टावनेचराः कार्याधामे ग्रामीणकादयः पुरुषव्यापारार्थाः स्वव्यापारपरंपराः परस्परचैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः । वारिसंस्थागूढसंज्ञिताः । एवं पञ्चवर्गप्रकल्प्य परस्यात्मनश्चात्मीयदि पञ्चवर्गामन्त्रिपुरोहितादीनामनुरागपरागौ विद्यात् तथा राजमण्डलप्रचारकोमाण्डलिकः संधिविग्रहादौ कल्पिन्प्रचारे प्रवर्त्तत इति ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अष्टविधं कर्म चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुभ्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजा शक्राभिपूजित इति ॥ अत्र च करादीनामादानं । श्रुत्यादिभ्योदानं विसर्गः । प्रैषश्चारादेः । निषेधोऽश्रुत्यादीनामविनयनिषेधः । अर्थवचनं धर्मसन्देहनिर्णयः । व्यवहारस्य चेक्षणं व्यवहारदर्शनम् । दण्डो दुष्टदण्डनम् । शुद्धिः प्रायश्चित्तनिश्चयः । पञ्चवर्गस्तु कर्मारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तिं विनिष्पत्तमतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति । कापटिकोदास्थितवैदेहगृहपतितापसव्यञ्जनपञ्चविधपरकीयवर्गएवं पंचवर्ग इत्यन्ये । उदास्थितः प्रव्रजितः । वैदेहो वणिक् । अनुरागपरागौ परकीयत्वकीयानाम् । मण्डलस्य अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रमित्रपार्थिव्याहाक्रन्दपार्थिव्याहासाराक्रन्दसारमभ्यमोदासीनविजिगी-बुलपक्षादशत्रुपसमुदायस्य प्रचारं प्रवृत्तिम् ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टविधं कर्म समर्थमित्येतच्चोशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुभ्योः सदायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मादिव्यातिराजा शक्राभिपूजितः ॥ तत्रादानं करादीनां विसर्गोऽश्रुत्यादिभ्यो धनदानं प्रैषो मात्यादीनां दष्टादष्टानुष्ठानेषु निषेधो दष्टादष्टविरुद्धक्रियात्सर्वव-

चनकार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमात् । व्यवहारईक्षणं प्रजानां पृणादिविप्रतिपत्तौ दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणं शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादनम् मेधातिथिस्तु अरुतारम्भकृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदण्डभेदादुत्पत्तिविधं कर्म । अथवा वणिक्पथोदकसेतुबन्धनदुर्गकरणकृतस्य संस्कारनिर्णयो हस्तिबन्धनस्त्रनिखननं शून्यनिवेशनं दारुवनच्छेदनं चेत्याह तथा कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यज्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गपञ्चवर्गशद्व्याच्यंतत्त्वतश्चिन्तयेत् । तत्र परमर्मज्ञः प्रगल्भछात्रः कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तत्त्ववृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् । यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति प्रब्रज्यारुह्य पतितउदास्थितस्तत्तल्लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञाशौचयुक्तं वृत्त्यर्थिनं कृत्वा रहसि राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहुत्पत्तिकमठे स्थापयेत्प्रचुरसस्योत्पत्तिकं भूम्यन्तरं च तद्वृत्त्यर्थमुपकल्पयेत् सचान्येषामपि प्रब्रजितानां राजाचारकर्मकारिणां प्रासाच्छदनादिकं दद्यात् । कर्षकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञाशौचयुक्तोगृहपतिः व्यज्जनस्तमपि पूर्ववदुक्ता त्वभूमौ कृषिकर्मकारयेत् । वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यज्जनस्तत्पूर्ववदुक्ता धनमानाभ्यामात्मीकृत्य वाणिज्यं कारयेत् । मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तापसव्यज्जनः सोऽपि क्वचिदाश्रमे सन् ब्रह्ममुण्डजटिलान्तरे कपटशिष्यगणवृतोगुमराजोपकल्पितवृत्तिस्तापस्यं कुर्यात् मासद्विमासान्तरितंप्रकाशंबदरादिमुष्टिमश्रीयाद्ग्रहसि च राजोपकल्पितमाहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञानादिकं ख्यापयेयुस्तेन बहुलोकवेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यं च पृच्छन्ति अन्यस्य कुक्रियादिकं कथयंत्येवं रूपं पञ्चवर्गं यथावा चिन्तयेत् एवं पञ्चवर्गं प्रकल्प्य तेनैव पञ्चवर्गद्वारेण प्रतिराजस्यात्मीयानां चामात्यादिनां चानुरागविरागौ ज्ञात्वा तदनुरूपं चिन्तयेत् वक्ष्यमाणस्य राजमण्डलस्य प्रचारकः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीत्यादिकं चिन्तयेत् तं ज्ञात्वा तदनुगुणं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कृत्स्नमिति प्रत्येकान्वयि । अष्टविधम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चचमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्रादिपूजित इति शुक्रोक्तेः । तत्रादानं करदेः । विसर्गोदानं धनदेविप्रभृत्यादिभ्यः । प्रेषः प्रेरणादृष्टार्थानुष्ठाने । निषेधोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु । अनुवचनं प्रजानां कार्यसंदेहे राजाज्ञयैवासहजमियमनम् । व्यवहारस्य च वक्ष्यमाणस्य क्रणाद्यष्टादशविधस्येक्षणे । दण्डे विप्रतिपत्तौ पराजितानां दण्डेन शास्त्रोक्तधनग्रहे शुद्धौ प्रायश्चित्ते त्वपरेषां पापकर्मणि ज्ञाते यस्य चेच्छतिपार्थिव इत्युक्तेः । समायुक्तस्तत्कर्मनिपुणः । विस्तरभयान्मतभेदाद्विरम्यते । पञ्चवर्गं यथा कापटिकोदास्थिकगृहपतिवैदेहिकतापसव्यज्जनात्मकम् । तत्र राजाज्ञया धर्मज्ञोपि कपटेन व्यवहारेण प्रजानां धर्माधर्मौ राज्ञाज्ञापयतीति कापटिकः । एवं संन्यासारूढः पतितस्तत्प्रभैः प्रलोभयंस्तद्वारा परकीयसंन्यासिव्याजचाराणां वृत्तिजानीयाद्येन सदाभिकः । पतितः संन्यासी स एव दासआमरणान्तिक इति याज्ञवल्क्योक्तेः । गृहपतिः पूर्वस्वयं कृषकः दुरदृष्टवशात् क्षीणवृत्तिस्तमेव त्वभूमौ कृषिकारयेदिति । वैदेहकं वणिजं क्षीणवृत्तिस्त्ववाणिज्ये नियोजयेदिति । तापसः मुण्डोजटिलोवा वृत्तिकामस्तमपि तादृशैः कपटतापसैरभ्यापकत्वादिना संभाव्य तद्वारा परपक्षं कुबुध्या प्रलोभयेदिति । तेन पञ्चवर्गद्वारेणात्मन्यमात्यानामनुरागं प्रतिराज्ञोऽपरागं विद्वेषं चिन्तयेदित्यनुवच्यते । प्रचारं यथा कः संध्यर्थी कोवा विग्रहार्थीति मण्डलस्य च वक्ष्यमाणस्य ॥ १५४ ॥

(५) मन्दनः । अष्टविधं कर्म कामन्दकेनीतम् ॥ कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुत्तरबन्धनम् । स्वध्याकरवनादाने संन्यानां च निवेशनम् ॥ अष्टवर्गमिमं साधुः स्वस्थचित्तो विचिन्तयेत् ॥ पञ्चवर्गः कर्म्मरम्भोपायादिः पूर्वोक्तः मण्डलं द्विसप्ततिप्रकृत्यकं वक्ष्यति । प्रचारः प्रवृत्तिः ॥ १५४ ॥

[नन्दनः । मण्डलप्रचारपरिज्ञानोपायमाह । श्रवणादविकादयोवनचराः वनेवनाधिपेषु चारपरपराः कार्याः । श्रमणावानमस्थाः ॥ १ ॥]

[नन्दनः । तादृशाः श्रमणादिरूपिणः तादृशैः परमार्थश्रमणादिभिः परस्यैते चराबोद्धव्याः तेषां द्वैविध्यमुत्तरार्द्धे नोच्यते चारसञ्चारिणः गतागताभ्यां प्रवृत्तिज्ञापका इति यावत् । संस्थानामेकत्रस्थित्वाप्रवृत्तिहारयितारस्तेषामुभयेषां विशेषणम् गूढाश्च गूढसंज्ञिता इति गूढाः सन्तोऽप्यगूढसंज्ञिता इति गूढत्वेन परिज्ञातास्ते । द्विविधा बोद्धव्या इति ॥ २ ॥]

(६) रामचन्द्रः । द्विसप्ततिसंख्याकानि राज्याङ्गानि पञ्चभिराह । पूर्वोक्तसमष्टौ वधकर्म चिन्तयेत् । तद्यथा उशनसोक्तम् ॥ आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥ दण्डशुद्ध्योः सदा युक्तस्तेनाष्टगुणिको नृपः । अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः ॥ इति च पुनः तत्त्वतः विचारेण पञ्चवर्गे चिन्तयेत् । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् विनिपातप्रतीकारः देशकालविभागः कार्यसिद्धिरिति पञ्चवर्गः । कापटिकोदस्थितगृहपतिवैदेहतापसव्यञ्जनात्मकः पञ्चवर्ग इत्यन्ये । अनुरागापरागौ परकीयाणां तथा मण्डलस्य त्वकीयस्य प्रचारप्रवृत्तिं चिन्तयेत् ॥ १५४ ॥

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ॥ उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतस्मिन् राजमण्डलइमाश्च तस्यो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति । विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति तत्र एष च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेव विधांपृथिवीं विजेष्येऽभ्युत्थितः स विजिगीषुः उत्साहशक्तियोगात् । शत्रुस्त्रिविधः सहजः प्राकृतः कृत्रिमः स्वभूम्यन्तर इति मध्यमोऽनयोररिविजिगीष्वोरसंहतयोर्निग्रहसमर्थनसंहतयोर्ददासीनः अरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहसमर्थो न तु संहतानाम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्रापि चतुर्णाम्यत्नतोन्वेष्यः प्रचारो धिककार्यत्वादित्याह मध्यमस्येति । अरिविजिगीषुमध्यवर्ती क्षुद्रोपि मध्यमोन्यतरप्रवेशेनान्यतरं बाधत इति प्रतिसन्धेयः । विजिगीषोर्मण्डलमध्य उत्साहवतः उदासीनः सर्वतोबाह्यः स तु सर्वानेवोत्थापयितुं शक्त इत्यन्वेष्यः । एवमरिः सर्वानर्थमूलतया ॥ १५५ ॥

(३) कुक्षूकः । अरिविजिगीषोर्यो भूम्यन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः समध्यमः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । तथा प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थो विजिगीषुस्तस्य चेष्टितं चिन्तयेत् । तथा विजिगीषुमध्यमानां संहतानामनुग्रहसमर्थो निग्रहे चासंहतानां समर्थ उदासीनः तस्य प्रचारं चिन्तयेत् । शत्रोश्च त्रिविधस्यापि सहजस्य अकृत्रिमस्य भूम्यन्तरस्य च पूर्वापेक्षया प्रयत्नतः प्रचारं चिन्तयेत् ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्डलमाह मध्यमस्येति । एतस्मिन् राजमण्डले विजिगीषुररिर्मध्यम उदासीन इति च तस्यो मुख्या राजप्रकृतयः तत्र विजिगीषुर्यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेव विधांपृथ्वीं जेष्यामीत्युच्छ्रितः । उत्साहयोगादरिपि त्रिविधः सहजकृत्रिमस्वभूम्यन्तरितभेदेन कृत्रिमो भूम्याद्यपरिहारनिर्मितः । मध्यमः अरिविजिगीषोर्मध्यमभूमिगतः संस्तयोः संहतयोर्निग्रहेऽसमर्थोऽसंहतयोर्निग्रहेऽसमर्थः । उदासीनस्त्वरिविजिगीषुमध्यमानामसंहतानां निग्रहे समर्थः संहतानामसमर्थः । तेषां प्रचारं चिन्तयेदित्यनुषज्यते । प्रचारो नाम प्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसंपन्नत्वम् । श्लोकोऽर्थक्रमाद्याख्यातः ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलवक्तुं क्रमते मध्यमस्येति । प्रचारः मध्यमादीनां चतुर्णां लक्षणत्वं वक्ष्यति । बोद्धव्य इति वचनविपरिणामः ॥ १५५ ॥

एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ॥ अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः स्मृताः ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । एताः स्मृताः एतामूलप्रकृतयो मण्डलस्य व्याख्याताः । अष्टौ चान्याः आसांचतसृणां प्रकृतीनामेकैकस्याः प्रकृतो मित्रमित्रं चेति द्वे द्वे प्रकृता एता अष्टौ आद्याश्चतस एवमुभयतो द्वादश भवन्ति ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदाह एता इति । प्रकृतयोऽवयवाः । मण्डलस्य मूलं प्रधानम् । अष्टावन्या मित्रप्रभृतयो द्वादशैव ताः प्रकृतयो मिलित्वा तदयं समुदायार्थः । मण्डलस्य मध्ये योधिकलाभार्थं नित्योत्साहः प्रवर्तते सविजिगीषुस्तस्याग्रतो रिस्तदनन्तरो मित्रं तदनन्तरो रिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रं पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दः तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठ आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशमिदृशैर्मण्डलमुच्यते । क्षुद्रोऽप्युभयोरन्यतरप्रवेशेनान्यतरेण सह विग्रहं कुर्वन् दुर्यह इति मण्डले गम्यते । अत्र यः स्वापेक्षया विजिगीषुस्तमादाय स्वात्मानमन्तर्भाव्य द्वादशराजकमण्डलं प्रकल्प्यते तेषां द्वादशानां प्रवृत्तं रवेष्ट्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः । संक्षेपेण मण्डलमूलं अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनाममात्यादीनां मूलमित्युच्यते । अन्याश्चाष्टौ समाख्याताः तद्यथा अग्रतोऽरिभूमीनां मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रमित्रं चेति एवं चतस्रः प्रकृतयो भवन्ति पश्चाच्च पार्ष्णिग्राह आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासार इति चतस्रः एवमष्टौ प्रकृतयो भवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषुदासीनशत्रुरूपाभिर्मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । एता मध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेण मण्डलस्य मूलम् । अष्टौ चान्याः । अग्रतः स्वभूमीनां अरिः अरिमित्रं मित्रं उदासीनश्चेति चतस्रः तथा पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारः इति चतस्रः एवमष्टौ उक्ताभिर्मध्यमविजिगीषुदासीनशत्रुरूपाभिः सह द्वादश ॥ १५६ ॥

(५) नन्दनः । मण्डलस्य द्विसप्ततिप्रकृत्यात्मकं श्लोकद्वयेनाह एताः प्रकृतयो मूलमिति मध्यमो विजिगीषुदासीनः शत्रुरित्येताश्चतस्रः प्रकृतयः मण्डलस्य मूलं प्रकृतिरिति राजा । काः पुनरष्टाः प्रकृतयः मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमित्रं पार्ष्णिग्राहः आसारः आक्रन्द आसारश्चेति एवन्तावद्द्वादश स्मृताः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताश्चतस्रः प्रकृतयो मण्डलस्य मूलं प्रधानं समासतः संक्षेपतः अरिमित्रारिमित्रमित्रमित्रारिमित्रमित्रपार्ष्णिग्राह आक्रन्द पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारमध्यमोदासीनविजिगीषुरुपद्वादशोत्पत्तिः । प्रथमो विजिगीषुः ततोऽरिस्ततो मित्रं ततोरिमित्रं ततो मित्रमित्रं ततोरिमित्रमित्रम् । पृष्ठे तु पार्ष्णिग्राहस्तत्पृष्ठे आक्रन्दस्तत्पृष्ठे पार्ष्णिग्राहासारस्तत्पृष्ठे आक्रन्दासारः । अरिविजिगीष्वोर्मध्यस्थः क्षुद्रोर्मध्यमः । उदासीनः सर्वेभ्यः परतर इति द्वादशमण्डलम् ॥ १५६ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ॥ प्रत्येकं कथितास्तेताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकृतीनां एकैकस्या भवन्ति अतः षट्द्वादशका द्विसप्ततिः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंतेषां या अङ्गभूता अमात्यकोशराष्ट्रदण्डदुर्गाख्याः प्रकृतयस्तासामपि प्रवृत्तिरनुसंधेयेत्याह अमात्येति । मण्डले प्रधानभूताश्चत्वार इतरे चाष्ट तेषां द्वादशानां अमात्यदुर्गराष्ट्रकोशदण्डाः प्रत्येकं पञ्च पञ्चेति षष्टिस्तैश्च द्वादशेत्येवं मिलित्वा मण्डलावयवा द्विसप्ततिरित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुङ्कुमः । आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणामष्टानां शाखाप्रकृतीनामुक्तानामेकैकस्याः प्रकृतेरमात्यदेशदुर्गकोशदण्डाख्याः पञ्चद्वयप्रकृतयो भवन्ति एताश्च पञ्च द्वादशानां प्रत्येकं भवन्त्यो द्वादशगुणजाताः षष्टिरेव द्वयप्रकृतयो भवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्चतसृभिः शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टाभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः ॥ १५७ ॥

(१५७) राष्ट्रदुर्गार्थम् = पुरराष्ट्रार्थम् (त)

(४) राघवानन्दः । तेषामकृतानामत्येकं पुनः पञ्चपञ्चकृतयः सन्तीति सविनिगमनमाह अमात्येति । अमात्यः पुरोहितादिः । राष्ट्रदेशः । कुर्गोगिर्यादिः । अर्थःकोशः । दण्ड्यतेपापी शत्रुवर्जनेनेति दण्डः पणपहणादिः सेनादिर्वा । तेन मूलप्रकृतयोमभ्यमायाभ्यतसः मित्रायाभ्यतसः शाखाः प्रकृतयः तथापार्णिण्याहायाभ्यतस इति द्वादश तासां प्रत्येकममात्यादिपञ्चेति षष्टिरिति द्विसमतिः प्रकृतयः ॥ १५७ ॥

(५) मन्दनः । आद्य द्वादशसु प्रकृतिषु प्रत्येकममात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्चप्रकृतयः सन्ति । अर्थः कोशदण्डोबलं एता अनन्तरोक्ताभ्यतसः अष्टौ च द्वादशदशपञ्चकानि च प्रकृतयोविस्तरेण कथिताः । संक्षेपेण द्विसमतिः संपद्यन्तेषुषमण्डलस्य विस्तारः संक्षेपश्चेत्यर्थः ॥ १५७ ॥

अनन्तरमरिविद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८ ॥

[विप्रकृष्टेऽध्वनीयन् उदासीनो बलान्वितः । सखिलोमण्डलार्थस्तु यस्मिन्क्षेयः समध्यमः ॥ १॥]*

(१) मेधातिथिः । विजिगीषुभूम्यनन्तरमरिविद्यात्तथारिमित्रमित्रत्वेवमरिभूम्यनन्तरं विजिगीषोर्मित्रं भवति । उदासीनस्तयोः परः । अरिमित्रलक्षणं च सहजकृत्रिमयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अमात्यादीनां च स्वाम्यधीनतया तन्मभ्यगणनेन यदि द्वादशैव प्राधान्येन गण्यन्ते तदा तत्रापि विवक्षितविवेके वस्तुतश्चत्वार एव स्युरित्याह अनन्तरमरिमिति । अरिसेविनमरिमित्रादिमरिमेव विद्यात् । एवं चानन्तरस्य तत्संयुक्तस्य चारित्वे पार्णिण्याहृतदासारा रितमित्राणामरित्वमेव । एवमरेरनन्तरं तद्वैरिणं सर्वमेव मित्रकोटिविद्यात् । तथा उदासीन उभयप्रकाररहितो विजिगीषुश्च द्वावपि पृथगिति चातुर्विध्यं तयोः परं ताभ्यामभ्यं विजिगीषोश्चेति शेषः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोर्नृपस्यान्तरितं चतुर्दिशमभ्यरिप्रकर्तित्विजानीयात् तथा तत्सेविनमभ्यरिमेव विद्यात् अरेरनन्तरं विजिगीषोर्नृपस्यैकान्तरं मित्रप्रकर्तित्विद्यात्तयोश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकर्तित्विद्यात् । आसमेव प्रकृतीनामप्यभ्याह्वयभेदेन व्यपदेशभेदः । अत्राप्यवर्तितोऽरिभ्यपदेश एव पश्चाद्वर्तितस्त्वरित्वेऽपि पार्णिण्याह्वयपदेशः ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थादिचतुष्टयस्य लक्षणमाह अनन्तरमिति । अनन्तरं स्वभूमेः चतुर्दिक्षु वर्तमानं राजचतुष्टयमरिविद्यात् तथा अरिसेविनमभ्यरिविद्यादत एव तस्यापरपक्षनिक्षिप्तत्वादरिमित्रोदासीनपार्णिण्याहाभ्यतसः । तयोः ररिमित्रयोः परं बहिर्भूमौ वर्तमानमुदासीनं धृतयेदित्यन्वयः । वस्तुतस्तु मध्यमस्येत्यादेरयमर्थः । मध्यमस्य मित्रमुदासीनोऽरिविजिगीषुश्चेति चतस्रः प्रकृतयः त एव नामभेदेनारिमित्रमित्रारिमित्रपार्णिण्याहासाराक्रन्दासारतामतिपद्यन्ते । नचैकस्य नामादिभेदादनेकत्वमदृष्टमिति वाच्यम् । एकप्रकृष्टैकाश्वः सवितेति श्रुतेभेदेन समसमिवहः पश्चित्तिरुत्तिर्दर्शनात् कृष्णाह्वया एव जयन्त्यादिभेदेन फलभेददर्शनाच्च । अत एव । अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः पर इति यावद्वक्तव्यः । पार्णिण्याहाक्रन्दासारादयश्चारिमित्रादिष्वन्तर्भवन्तीति यावद्वक्तव्यमिति शरावचनमपिसंगच्छत इति स्वविषयस्याप्यवर्त्यरिः पश्चाद्वर्ती पार्णिण्याहः ॥ विषयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् । उदासीनः परतरः पार्णिण्याहस्तु पृष्ठत इत्यभिधानात् ॥ एवं चतुर्दिक्षु द्वादशैव राजानः ॥ १५८ ॥

(५) मन्दनः । मध्यमादीनां लक्षणं श्लोकद्वयेनाह अनन्तरमरिविद्यादिति । विजिगीषोरनन्तरमरिविद्यात्

अरिसेवितश्चारिभिर्त्रिपार्णिषाहः आसारश्चेति चत्वारोऽरिसेविनः स्वयमरिश्चेति पञ्चारयः सम्पद्यन्ते । अरिमसङ्गाभिन्नलक्षणमुक्तम् । अरेरनन्तरमभिन्नमिति अरेरनन्तरजातावेकवचनं अरोणां पञ्चानामनन्तरमभिन्नविषादित्यर्थः । मित्रं मित्रमित्रमाक्रन्दं आसारश्चेति चत्वारिमित्राणि संपद्यन्ते । तयोररिवर्गमित्रयोः परंबहिस्थितमुदासीनं विषादिति । उदासीनस्य लक्षणशेषमुत्तरत्र श्लोकेऽपि वक्ष्यते ॥ विप्रकृष्टेऽध्वन्यधत्तउदासीनो बलान्वितः । विजिगीषुर्मण्डलार्थोयस्मिन्नेयः समध्यम इति ॥ योविप्रकृष्टेऽध्वनि स्थितोयन्नरहितः स उदासीनः । योमहाबलः सविजिगीषुर्मण्डलार्थोमण्डलस्य कृत्यमनिपहानुपहादिकं यस्मिंस्तिष्ठति समध्यमोक्तेयः । एतन्मण्डलप्रकरणंकामन्दकमतानुसारेण व्याख्यातं । तथाह कामन्दकः ।

॥ संपन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्चमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरितिरुद्धतः ॥ १ ॥

अरिमित्रमरेर्भिन्नमित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः परः स्मृतः ॥ २ ॥

पार्णिषाहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चेति विजिगीषोस्तुमण्डलम् ॥ ३ ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमोभ्राम्यनन्तरम् । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ ४ ॥

मण्डलार्थाहारेतेषामुदासीनो बलान्वितः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्चैव योमभुः ॥ ५ ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशोदण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥ ६ ॥

द्वादशानानरेन्द्राणांपञ्चपञ्चपृथक्पृथक् । अमात्याद्यास्तु प्रकृतीरामनन्तीहमानवाः ॥ ७ ॥

मालाद्वादशचैवेता अमात्याद्यास्तथा च याः । सप्तविषाधिकाश्चैषाः सर्वाः प्रकृतिमण्डलम् ॥ ८ ॥

इति ॥ १५८ ॥

तांस्सर्वानभिसंदध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । संदध्याद्वशीकुर्यात् । पौरुषण्यौ सामदण्डावेव तत्रचोक्तौ सामदण्डौ प्रशंसतीति ॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिसंदध्यात् आत्मीयान्कुर्यात् । उपक्रमैरुपायैः । पौरुषेण दण्डकारणभूतेन । नयेन च मतिकौशलेन सामदानभेददण्डकारणभूतेन ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । तांस्सर्वान्नृपतींस्सामभेदानदण्डैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः समस्तैर्वशीकुर्यात् । अथवा पौरुषेण दण्डेनैव केवलेन नयेन सामैव वा केवलेनात्मवशात्कुर्यात्तथाचोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिबुद्धये ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषां ज्ञाने किंस्यात्तदाह तानिति । अभिसंदध्याद्वशीकुर्यात् । व्यस्तैः साम्राज्यानेन भेदेन दण्डेन च कंचित् समस्तैः कंचित्सामभेददण्डैः । पौरुषेण दण्डेनैव नयेन सामैव वा । तथोक्तम् ॥ सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिबुद्धये इति ॥ १५९ ॥

(५) मन्दनः । पौरुषेण उत्साहेन ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामादिभिरुपक्रमैश्चतुर्भिरुपायैः सामदानदण्डभेदैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा तांस्सर्वानरिमित्रादीन्संदध्यात् संधिकुर्यात् ॥ १५९ ॥

संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्रहिरण्यादिदानोभयानुग्रहार्थः संधिस्तद्विपरीतोविग्रहः एकान्तताप्युध्यते यानमुपेक्षायामा-

सनंसन्धिविग्रहोपादानंद्वैधीभावः परस्यात्मार्षणसंश्रयः एतेषुबुद्ध्याः एतेषांयस्मिन्गुणेऽवस्थितोमन्येताहंशक्ष्यामि दुर्ग-
कारयितुं हस्तिनीर्बन्धयितुं खनीःखनयितुं वणिक्पथंभयोजयितुं जनुवनंछेदयितुं अदेवमातृकदेशे क्षेत्राणि बन्धयितु-
मित्येवमादीनि परस्य वित्तानि व्याहर्तुंबुद्धिविघातार्थंगुणमुपेयादेवंचसति ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्दानसामादिनात्मीयताकारणम् । विग्रहोवैरोपदर्शनम् । यानमुद्यम्य गमनम् । आ-
सनमर्कचिदुक्तावधारणम् । द्वैधीभावोल्पस्य सैन्यस्य विभज्य योधनम् । संश्रयः त्वस्याबलत्वे बलवत्पराश्रयण-
म् ॥ १६० ॥

(३) कुङ्कुमः । तत्रोभयानुपहार्यहस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाभ्यामन्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबन्धः
सन्धिः । वैरविग्रहाचरणाद्याधिक्येन । यानंशत्रुप्रति गमनम् । उपेक्षणमासनम् । त्वार्थसिद्धये बलस्य द्विधाकरणंद्वैधीभावः ।
शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजान्तराश्रयणसंश्रयः । एतांगुणानुपकारकान्सर्वदा चिन्तयेत् यद्गुणाश्रयणे सत्यात्मनउपचयः
परस्यापचयस्तंगुणमाश्रयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । परस्यात्मसात्करणे षडुपायानाह सन्धिमिति । तत्र सन्धिरुभाभ्यांहस्त्याद्यर्थानापकर्तव्यमि-
ति नियमबन्धः द्वयोर्धारणपोषणयोर्हेतुत्वात् । विग्रहोवैरम् । बलाधिक्येन शत्रुप्रतिगमनं यानम् । उपेक्षासनम् । त्वार्थ-
सिद्धये त्वस्य हस्त्यादिवलस्यच द्विधाकरणं द्वैधीभावः । शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजाश्रयणमाश्रयइति ॥ १६० ॥

(५) रामचन्द्रः । षाड्गुण्यविधिमाह सन्धिमितिसप्रभिः । सन्धिः व्यवस्थाकरणं द्रव्यसामादिना वशीकरणं विग्रहः
अपकारः यानं शत्रुप्रति यात्रा आसनं उपेक्ष्यावज्ञाकरणं द्वैधीभावः । त्वबलस्य द्विधाकरणं संश्रयः प्रबलस्याश्रयः ॥ १६० ॥
आसनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च ॥ कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेन संधायापरस्मिन्याने शक्तंमृषा विगृह्णीयात् एवमासनमपि संधाय विगृह्णच सर्वमेत-
त्कार्यवीक्ष्य प्रयुज्जीत नात्र नियतकालोयदैव यद्युक्तमन्येत तदैवतदाचरेत् यदि कालनियमोलक्षयितुंनशक्यते उप-
देशःकिमर्थमेवमाह नशक्यते विशेषोदुर्लक्षः सामान्यन्तु मुलक्षमेतदप्यनुधानामुपयुज्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्यवीक्ष्य यत्र त्वप्रयोजनदर्शनं तदेव नतुसर्वसंभवेयत्किंचित्प्रयोज्यम् । संधायचविगृ-
ह्णचेतिपाठेसंधाय यानं तथा आसनंवा विगृह्णापि तथेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । संख्यादिगुणानानैरपेक्षेणानुष्ठानमनन्तरमुक्तंतदुचितानुष्ठानार्थोयमारम्भः । आत्मसमृद्धिपरहा-
न्यादिकंकार्यवीक्ष्य संधायासनंविगृह्ण वा यानंद्वैधीभावसंश्रये च केनचित्संधिकेनचिद्विग्रहमित्यादिकमनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । एतानित्वार्थसमृद्धिपरपीडादिकार्यगौरवमालोच्य प्रयोक्तव्यानीत्याह आसनंचेति । प्रयुज्जीत
अनुतिष्ठेत् ॥ १६१ ॥

(५) रामचन्द्रः । एतान्सन्धिविग्रहादीनकार्यवीक्ष्यप्रयुज्जीत ॥ १६१ ॥

संधि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ॥ उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वे गुणाद्विविधाइत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । संख्यादीन्बडेव गुणान्द्विप्रकारान् जानीयात् । ईत्यविवक्षार्थम् ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषां द्वैविध्यं प्रतिजानीते सन्धित्विति । सन्ध्यादिषट्कं प्रत्येकं द्विविधमित्यर्थः ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजासंधिविग्रहादीन् गुणान् द्विविधान्विधात् ॥ १६२ ॥

समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ॥ तदा त्वायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयोद्विलक्षणः ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । समानयानकर्मायानफलसहितौ तुल्यौ गच्छावः समानफलभागितयानचत्वयाहमलङ्घनीयो-
यत्तोलप्स्यते तत्तत्र मम च भविष्यति । अथवा त्वमन्यतोयाहमन्यत्र यास्यामीत्येवमसमानयानकर्मा विपरीतः ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संधिर्द्विधा समानयानकर्मा किञ्चिद्दूरं यानं कृत्वा यः क्रियते । विपरीतः त्वस्थानस्थेनै-
व क्रियमाणः । सच द्विविधोऽपि कश्चित्तादात्वसंयुक्तस्तदैव देयफलः प्राप्यफलोवा । आयतिसंयुक्तरस्तु कालान्तरे सफलो-
दयोऽफलोवा ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजान्तरेण सहान्यं प्रति यानादिक-
र्म क्रियते ससमानयानकर्मासंधिः यः पुनस्त्वमत्र याहमत्र यास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थतयैव क्रि-
यते सोऽसमानयानकर्मेत्येवं द्विप्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सन्धेर्द्वैविध्यं विशदयति समानेति । संप्रत्युदकेवा यत्फलंतदर्थं राजान्तरेण सहैवान्यं प्रति-
यानादिकर्मकरणंतत्समानयानकर्मा सन्धिः समानस्यैकफलस्य यानेन कर्मणोभयोरनुसन्धेयत्वात् । विपरीतः असमा-
नकर्म त्वमत्रयाहि अहमन्यत्रयास्यामीति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थतयावा गमनम् । तदेवाह तदात्वायतिसंयुक्त इति
तदात्वं तत्कालः आयतिरुत्तरकालः तयोः सम्यक्फलसिद्धये युक्तः साधुः सच सन्धेर्विशेषणम् ॥ १६३ ॥

(५) नन्दनः । लब्धसमानयानयोः समानं भवेदितिरुतसंयोगद्वयाद्यानं यानसमर्थफलं कर्म युद्धादिकञ्च समानं-
यस्मिन्समानयानकर्मा । तदात्वायतिसंयुक्तः तदात्वं वर्तमानः कालः आयतिर्भवत्युत्तरकालः क्रियमाणकरिष्यमाणयोः
कार्प्ययोरित्यर्थः ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समानयानकर्म यस्य ससमानयानकर्मा शत्रोः समानयानहस्त्यश्वादीनि । च पुनः विपरीतः
शत्रुः हस्त्यश्वादिभिर्यदाहीनः । तदातु आयतिसंयुक्तः भाग्ययुक्तः सन्धिर्द्विलक्षणो ज्ञेयः ॥ १६३ ॥

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वयं विग्रहस्य कालोऽयदावश्यं स्वबलेनोत्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः प्रकृतयः संहता विवृद्धाश्च
स्वकर्मकृष्यादि फलसंपन्नाः परस्यैतान्यपहृष्यन्तिकर्माणि क्षीणलब्धप्रकृतिः परः शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः
कर्तुं सस्वयं विग्रहस्य कालः । अकाल एतद्विपरीतः तत्रापि विग्रहो मित्रस्यापकृते यदि शत्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तद्वि-
चिन्त्या कालेऽपि विग्रहः कर्तव्यः । यद्यपि स्वयमपि शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः शत्रुरप-
बाधितुम् । शत्रोरनन्तरं मित्रं भवति शत्रोस्तु शत्रुविषयानन्तरत्वम् । पाठान्तरं मित्रेण चैवापकृते । तेन यद्यसौ बाधितो-
भवति तदाऽकालेऽपि विग्रहः कार्यः । एतद्विग्रहस्य द्वैविध्यं स्वकार्यार्थमित्रकार्यार्थं च । अथवात्मनोभ्युत्थयादेकः प्रकारो-
मित्रेणापकृते व्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वार्थकृतो मित्रार्थं चेति द्विधा सच सर्वो विग्रहोऽप्येककाले हेमन्तादावपि क्रियते अयो-
ग्यकाले वर्षात्पि अपकृतेऽपकारेऽन्येन कृते तदपकारार्थम् ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुजयरूपयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकमाकलय्य वक्ष्यमाणमागशोर्षादिकालादन्यदा यथाक्तकाल-
एव वा स्वयंकृतइत्येकोविग्रहः । अपरुतमपकारः मित्रस्यापकारे राजान्तरेण कृते मित्ररक्षणार्थमपरोविग्रहइत्येवंद्विवि-
धोविग्रहः । गोविन्दराजेन तु मित्रेण चैवापरुतइति पठितं व्याख्यातं च यः परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमा-
णो व्यसनिनि शत्राविति तस्माद्विखितपाठार्थो बृद्धैर्गोविन्दराजतः मेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहो विरोधस्तद्वैविध्यं स्फुटयति स्वयमिति । काले मार्गशीर्षादौ अकाले तद्भिन्ने कार्यार्थं
शत्रुजयप्रयोजनार्थं तद्यसनादिकमाकलय्य त्वेन संपादितो विग्रह एकः । अपरश्च मित्रस्यापकारे परेण क्रियमाणे तद्रक्ष-
णार्थं द्विविधः । गोविन्दराजेन मित्रेण चैवापरुतइति पठितं व्याख्यातं च । परस्य शत्रुः सविजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे-
मित्रादेर्व्यसनिनि शत्रौ तन्निग्रहार्थो विग्रहः ॥ १६४ ॥

(५) नन्दनः । स्वयं विजिगीषुणामित्रेरुतः मित्रेण विजिगीषोरुतश्चेति द्विविधो विग्रहः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विविधविग्रहमाह स्वयमिति । अकाले काले वा कार्यार्थं स्वयंकृतं स्वार्थं मित्रार्थं वा मित्रस्या-
परुते अनेनापकारेरुते सति तदपकारार्थं क्रियते सः द्विधा विग्रहः ॥ १६४ ॥

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । एकाकिनो मित्रेण वासंहतस्य यानद्वैविध्यं सत्यां शक्तावेकाकिनः अन्यथा संहतस्य ।
आत्ययिकं कार्यं परस्य व्यसनोत्पत्तिः तदासृभिगमनियमो भवति परतः । कदाचिल्लब्धोद्धृतोदुरुच्छेद्यः ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकाकिनइत्येकयात्रा मित्रसंहतस्येत्यपरा सा द्विविधापि स्वस्यात्ययिकं तत्कालाप्र-
तीकारेऽनर्थहेतुं कार्यमाकलय्य भवति । यद्वात्मनो बलवत्तामात्रमवेक्ष्य यदृच्छयेति ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन्नकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहित-
स्येत्येवं यानद्विविधमभिधीयते ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । यानद्वैविध्यं भिनति एकाकिनश्चेति । आत्ययिकेशत्रोर्व्यसनादिकं कार्यं सैन्यादिविक्रियातः
क्षयादिके यदृच्छया अकस्मात्प्राप्ते शक्तस्यैकाकिनः अशक्तस्य संहतस्य मित्रेण मिलितस्य शत्रुं प्रति गमनमिति यानद्वैविध्य-
म् ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आत्ययिके आवश्यकं कार्यं परस्य व्यसनादोनि यदृच्छया प्राप्ते ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्ययिके आवश्यकं तत्कालप्रतीकार्यं कार्यं प्राप्ते अनर्थहेतुमाकलय्य यदृच्छया आत्मनो-
बलाबलमात्रमवेक्ष्य एकाकिनोराज्ञः यानमेकं यानम् । द्वितीयमाह मित्रेण संहतस्य मित्रेण सह मिलित्वा कार्यं द्वितीयं
यानम् ॥ १६५ ॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मसंवरणमासनं तदपि द्विविधं क्षीणस्य बलकोशोपनयेन वृद्धस्यापि शत्रुप्रत्यपेक्षा ।
आसनं च मित्रानुरोधेन यदि मित्रस्य शत्रुणा सहसंबन्धो न दृश्यते तदीयेन मित्रेण नायमुक्तमनीयइत्यतस्तदनुवृ-
त्त्यासीत् । सच क्षयो देवात्पूर्वकृतेन वेत्यनुवादः । वृद्धिक्षयौ सर्वस्यैतेन कारणेन भवतः तत्र देवं स्मृतप्रमादः अतिव्यय-
शोभता अप्रतिजागरणत्वेन बले पूर्वकृतमशुभं कर्मापि विपर्ययेण वैतद्याख्येयम् । मोहादिति पारान्तरं अर्थस्तु देवशब्देन
व्याख्यातः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षयोद्विधा दैवान्मारकादिनारिणि पूर्वकृतेन दण्डेनचेत्येकमव क्षीणासनद्विविधम् । तथा मित्रस्यानुरोधेन त्वस्य तं प्रति सामर्थ्येपि तेन त्वमित्रस्य प्रतिबन्दिभावेन पीडाकरणशङ्कया परम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेनैहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्त्यश्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवंद्विविधमासनमुनिभिः स्मृतम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनद्वैविध्यस्पष्टयति क्षीणस्येति । क्षीणस्य हस्त्यश्वकोशादिरहितस्य दैवादृष्टवशात् पूर्वकृतेनैहिकेनबलवच्छत्रुपीडादिकर्मणा वा मित्रस्यानुरोधेन मित्ररक्षानुरोधेन वा आसनद्वैविध्यम् । आसीतेत्यासनम् । न चलेत्तदा त्वदेशत्यागे पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वादिति भावः । स्मृतं मुनिभिः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अस्मिन् जन्मनि साध्वकारिणोपि दैवात्क्षीणस्य पूर्वकृतेनास्मिन् जन्मनि पूर्वसंवत्सरादिषु कृतेन कर्मणा वा क्षीणस्यापन्नस्य यदासनंतत्तथमदैवपूर्वकृताभ्यां क्षीणस्य मित्रस्यानुरोधेन यदासनंतद्वितीयमिति द्वितीयमासनम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षयोद्विधः दैवात् दैवकृतमरणादिना एकः पूर्वकृतदण्डेन अरिणा वा द्वितीयः । मित्रस्यानुरोधेन वा आसनं उपेक्षाकरणद्विविधं स्मृतम् ॥ १६६ ॥

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । बलस्यस्थितिः स्वामिनश्च भेदेन दुर्गस्वामिनः स्वल्पेन बलेन सेनापतेरन्यत्र महता बलेन युक्तस्य अथवाबलशपथानुग्रहार्थः कश्चित्कर्तव्योहिरण्यादिलाभापेक्षया परस्त्वधिकेनाशुद्धैधीभावोनामायमुपायः । तस्यैतदेवरूपंयद्विधास्थितिर्बलस्वामिनोरत्रैवंरूपस्य तस्यापरद्वैधंवक्तव्यं नच तदनेन किंचिदुच्यते केवलंबलस्य स्वामिनश्च स्थितिरेतद्विविधंतत्रवक्तव्यमायायद्वैधीभावस्तस्येदद्वैविध्यम् । उच्यते सामर्थ्यलभ्यमेतत्परानुग्रहार्थमेतत्कर्तव्यंस्वकार्यार्थचेत्येषद्विधाभावस्यद्वैधीभावः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलस्य सेनापत्यधिष्ठितस्य पुरोवस्थानं स्वामिनस्तु सैन्यैकदेशेन यानमित्वेकं द्वैधमपरमेतद्विपर्ययात् । तथा षड्गुणस्य गुणसमुदायस्य गुणः प्रयोजकता ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्यत्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थंबलस्य हस्त्यश्ववादेः सेनाधिपत्याधिष्ठितस्यैकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्रदुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्वलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवंसंध्यादिगुणषड्गोपकारज्ञैर्द्विविधं द्वैधंकीर्त्यते ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्विधा भूत्वावस्थितिर्द्वैधं तत्स्पष्टयति बलस्येति । बलस्य हस्त्यश्ववादेः सेनापत्यधिष्ठितस्य शत्रुसंमुखवस्थितिः अपरत्र दुर्गदेशे स्वात्मनः राज्ञः धनसहितस्यावस्थितिश्च । कार्यार्थसिद्धये शत्रुवारणार्थमित्रस्येयनुवर्तते ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानंसमर्पयन् । द्वैधीभावेन वतंतकाकाक्षिवदर्लक्षतः ॥ इति कामन्दकवचनानुगुण्यादयंश्लोकोऽध्याख्येयः । बलस्य शत्रुभ्यामिति युक्तस्य तदीयया भावनया द्विधाभूयावस्थानम् स्वामिनस्तथावस्थानमिति द्विविधं द्वैधीभावः कीर्त्यते ॥ १६७ ॥

अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशार्थं द्विधिधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संशयः अर्थपीडानिवृत्तिस्तत्संपादनार्थशक्यम-

न्यमाश्रयेत् त्वदेशं हित्वा तत्र गच्छेत् । व्यपदेशश्चापीडितेऽपि आगामिपीडा परिहाराय व्यपदेशार्थमन्यसंश्रयेत् एषोऽस्य सह्यकोवर्तते न शक्योयमुपपीडयितुमिति व्यपदेशसिद्धिर्न केन चिदुपपाद्यते व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयोव्यपदेशशब्देनोक्तः । समानाधिकरण्येन पाठान्तरव्यपदेशार्थमिति । कृपुनःसंश्रयःकर्तव्यस्तदाह साधुषु येसाधवोराजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत् येभ्यःसकाशात्कुसृतिर्नाशङ्क्यते । साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्यादियोगुणाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीड्यमानस्य सतोयर्थस्तस्य सिद्ध्यर्थमेकः तथा त्वस्याल्पतयाऽवश्यं कस्मिंश्चित्संश्रयणीये संश्रयेण साधुषु कीर्तिर्भवतीत्यपरः संश्रयः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्ताख्यप्रयोजनसिद्ध्यर्थमसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशङ्कया अमुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रित इति सर्वत्र व्यपदेशोत्पादनार्थम् । बलवन्तमुपाश्रयणमेवंद्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयद्वैविध्यं विशदयति अर्थेति । अर्थसंपादनार्थं शत्रुकृतपीडायांसत्यांतन्निवृत्तिप्रयोजनार्थं असत्यांच शङ्क्यमानायांसत्याममुकराजानमाश्रितोत्प्रेतदुर्कार्थनिवारणख्यापनार्थयोव्यपदेशस्तदर्थं वा । साधुष्वित्यस्यायमभिप्रायः । साधूनामवक्रबुद्धित्वाद्यथाश्रुतपाहित्वाच्चसाधुराजसुवा व्यपदेशोव्यपाश्रयणम् । यथान्यैराश्रितराजतोभीतैर्नाक्रम्यते तदर्थमिति भावः ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । शत्रुभिः पीड्यमानस्य विजिगीषोरर्थसंपादनार्थं शत्रुपीडानिवृत्त्यर्थं बलवदुपाश्रयणमेकः संश्रयः । शत्रुपीडाभावेऽपि साधुभिर्दृढमलैः सह व्यपदेशार्थं भविष्यदनर्थपरिहारार्थमिति यावत् । बलवदुपाश्रयणमपरसंश्रयः ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संश्रयद्विविधमाह अर्थेति । शत्रुभिः पीड्यमानस्य योर्थस्तस्यार्थस्य संपादनार्थं सिद्ध्यर्थं बलाश्रयः मित्राश्रयः एकः । तथा साधुषु व्यपदेशार्थं त्वल्पीयतया अवश्यशंसनीयेन साधुषु कीर्तिर्भवतीति द्वितीयः ॥ १६८ ॥

यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा संधि समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । आयतिरागामीकालोद्येवंमन्येत समबलोममायमप्येवमन्यूनबलोवा कालात्तु लब्धकृत्योपजापेन मित्रग्रहेण वा शक्रोत्येनमभिभवितुं तदा संधिकुर्यात् । आधिक्यमधिकबलता ध्रुवं निश्चितम् । तदात्वे वर्तमानकालवचनोयम् ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पीडां क्षतिं धनादेः ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदायुद्धोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं जानीयात्तदात्वे तत्कालेऽल्पधनाद्युपक्षयः तदात्वल्पमङ्गीकृत्यापि सन्धिमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सन्ध्यादिषण्णांकदा किं कार्यमित्यपेक्षायामादौ सन्धेस्तदाह यदेति । आयत्यामुदके आधिक्यं बहुलोत्पत्तितदात्वे तत्काले अल्पधनादिपीडामङ्गीकृत्यापि सन्धिसमाश्रयेत् त्वप्रकृत्याद्यवशतया पराजयस्यैव संभाव्यमानत्वात् ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । अथषण्णांगुणानांप्रयोगकालं षड्विंश्लोकैराह आयतिर्भविष्यत्कालस्तदात्वं तत्कालः । अल्पकामत्यर्थमल्पां अविद्यमानामिति यावत् ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । षाड्गुण्यस्य कालमाह यदेति । आयत्यां उत्तरकाले आत्मनो ध्रुवमाधिक्यं यदा अवगच्छेत् पश्येत् तदात्वे चाल्पिकां पीडां धनादेः तदा सन्धिसमाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

यदा प्रदृष्टमन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ॥ अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रदृष्टा उत्साहानुरागयुक्तादानमानाभ्यामुपसंगृहीता आत्मीयाः प्रकृतीरमात्यादिकामन्येत अत्युच्छ्रितमात्मानं कोशहस्त्यश्वादि संपदा तदा केनचिदपदेशेन संधिदूषणं कृत्वा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्युच्छ्रितमत्यर्थबलम् ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यदा मात्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीर्दानसमानाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेणोपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । विग्रहोचितावस्थामाह यदेति । प्रदृष्टाः दानसमानाद्यैरतीव तुष्टाः अत्युच्छ्रितं बलबुद्धिहस्त्यश्वकोशाद्यैः समृद्धमात्मानं मन्येतेत्यनुषज्यते तदा विग्रहं परराष्ट्रक्षोभादि कुर्यात् ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । प्रदृष्टाः त्वामिनि परितुष्टाः । प्रकृतीरमात्यादिकाः ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वाः प्रकृतीः भृशं प्रदृष्टाः हस्त्यश्वादिना आत्मानमत्युच्छ्रितं कोशसमृद्धयदामन्येत तदा विग्रहं विग्रहकालं मन्येत ॥ १७० ॥

यदा मन्येत भावेन दृष्टं पुष्टं बलं त्वकम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्विपुं प्रति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । भावो हर्षपोषकारणं बहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि फलिताभ्येषामित्यादि हर्षपोषयोः कारणम् । बलं हस्त्यश्वरथपादात् परस्य यदा विपरीतं तदा शत्रुप्रतियायादभिषेजेच्छत्रुमित्यर्थः । न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि किं तर्हि तान्यपि अपचयश्च हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भावेन मनसा । दृष्टं पुष्टं यात्रोचितसहायादिपुष्टियुक्तम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा त्वीयममात्यादिसैन्यं हर्षयुक्तधनादिना पुष्टं तत्त्वतो जानीयात् शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तलं क्षीकृत्य यायात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । यानस्य कालमाह यदामन्येतेति । भावेन हर्षपोषादिहेतुना धनेन दृष्टं हर्षितमत्युत्साहयुक्तं मांसौदनादिना पुष्टं त्वकमिति विशेषणात् परस्य शत्रोः विपरीतं पश्येदिति शेषः । यायात् यानं कुर्यात् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा त्वकं बलं दृष्टं तदा रिपुं प्रति यायात् यात्रां कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् । परश्च ह्रीन आत्मा च दृष्टवाहनपूरुष इति ॥ १७१ ॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ॥ तदा सीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन् रीम् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । वाहनं हस्त्यश्वरथं बलं पादात् गोबलीवद्वेदः परिक्षीणे बले सति साम्बयन्मरिषासीत् । सामोपदानाभ्यामनुकूलनं सान्त्वनम् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साम्बयन् भाविफलप्रत्याशया ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा पुनर्वाहनेन हस्त्यश्वादिना बलेन चामात्यादि विपत्त्यादि परिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदानादिना शत्रून् सांत्वयन् प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । आसनस्यापि तमाह यदा त्विति । परिक्षीणं वाहनेन हस्त्यश्वादिचतुरङ्गेण बलेन कोशाद्येन शारीरेण वा । त्वयं शनैरभिमतग्रामादिदानेन असांत्वनेऽरीणामावश्यकमागमनं तदामहाननयः स्यादिति भावः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा बाह्वेन बलेन सैन्येन परिक्षीणः स्यात्तदा रिपून् शनैः सान्त्वयन्नासीतस्थितो भवेदित्यर्थः ॥ १७२ ॥

मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अशक्यसंधानं बलवता रुद्धस्य दुर्गसंश्रयणं च हितं दुर्गं च बलवस्थानमेव द्वैधीभावः सच-
मागुक्तार्थः ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वथा बलवत्तरमुपायत्रयासाध्यं च ॥ १७३ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदा राजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुध्येत्तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्ग-
माश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रुविरोधमाचरेत् एवं द्विधा बलं कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यसाधयेत् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वैधेनावस्थानकालमाह मन्येतेति । उक्तद्विधास्थितौ ह्युदरिणा नाक्रम्यते अरिः सेनायां-
पतति चेत्स्वयं तीर्णस्तमाक्रमितुं शक्तः स्वामिन्यापतति चेत्सेनापतिस्तमाक्रमितुं शक्नोति इति भावः ॥ १७३ ॥

(५) मन्दमः । आरिपुरस्थितं पार्ष्णिस्थितञ्च । कुत एतद्विधा बलं कृत्वेति लिङ्गात् ॥ बलिर्नो द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं स-
मर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः ॥ इति कामन्दकवचनाच्च ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा आत्मनः सकाशात् शत्रुं सर्वथा बलवत्तरं मन्येत तदा स्वबलं सैन्यद्विधा कृत्वा कार्यसा-
धयेत् ॥ १७३ ॥

यदा परबलानाम्नु गमनीयतमो भवेत् ॥ तदा तु संश्रयेत्क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । गमनीयतमोऽभिभवनीयतमो दुर्गस्थो ह्यमिति मन्यते तदा क्षिप्रं दुर्गमुद्दिशत्वाऽन्यसंश्रयेद्धारमिकं
यतः कुमुतिर्नाङ्क्यते यस्य यशो मयी स्थिरप्रकृतिः बलिनमित्येतेनैतत्सुदर्शितम् ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गमनीयतमोऽभिगम्यः ॥ १७४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन घासो भवति बलं द्वैधं विधाय दुर्गाश्रयेणेनापि
नात्परक्षाक्षमस्तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । संश्रयस्यापितमाह यदेति चतुर्भिः । गमनीयतमोऽवश्यमरिगमनविषययोग्यः स्वयम् ।
धार्मिकमित्यनेनोदकानर्थशङ्कान् वारिता ॥ १७४ ॥

(५) मन्दमः । गमनीयोऽभिभवितुं शक्यो धार्मिकं स्वयमेव एतमाश्रितः अश्विवदग्निर्यादपीत्युक्तं धार्मिकम् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गन्तुं शक्यो गमनीयः अतिशयेन गमनीयो गमनीयतमः परबलानां गमनीयतमो यदा भवेत्तदा स्व-
बलं हीनं दृष्ट्वा बलिनं हस्त्यस्वादिभिर्बलिनं बलिष्ठं धार्मिकं शरणागतं रक्षकं क्षिप्रं संश्रयेत् ॥ १७४ ॥

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्यादोरिबलस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिनमित्युक्तं कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिदमुच्यते । यादुहास्तदीयाः प्रकृतयो-
यश्च शत्रुरभ्यस्यापि निग्रहे समर्थः स आश्रयितव्यः सगुरुत्वपरिसेवितव्यो मानमुज्जित्वानैवं मन्तव्यं महाराजा एवोपि समन्वेन
वार्ताविहृति प्रभुवदसौ सेवितव्यः सर्वयत्नैरुपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपसंनिधानेन ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निग्रहं प्रकृतीनां यदि स्वप्रकृतिभिरेव शत्रुत्वापितः ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृशतंबलवन्तमित्याह निग्रहमिति यासांदोषेणासौ गमनीयतमो जातस्तासां प्रकृतीनां यस्याश्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नतयोर्द्वयोरपि यः संभितो निग्रहक्षमस्तनृपसर्वयत्नैर्गुरुमिव नित्यं सेवेत ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । बलिनमिति विशेषणस्य कृत्यमाह प्रकृतीनां स्वकीयानां दुष्टानां अरिबलस्य च भीत्यायस्याश्रयणकृतं तस्य च । गुरुं येति वित्तशाठ्यादिदोषपरित्यक्त्यर्थः ॥ १७५ ॥

(५) मन्दनः । संभितस्य कृत्यमाह निग्रहमिति । प्रकृतीनाममात्यादीनामात्मीयादीनाम् अनेन सूचितं प्रतिक्षोभेऽपि बलीयान्समाश्रयणीय इति ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अरिबलस्य तु पुनः प्रकृतीनां शत्रूत्थापकानाममात्यानां निग्रहं कुर्यात्तनृपः सर्वयत्नैरुपसेवेत भजेत यथा सर्वयत्नैर्गुरुमुपसेवेत ॥ १७५ ॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषसंश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

(१) मेघातिथिः । यदि तस्मिन्नपि संश्रये संपश्येज्जानीयात्कथंचिद्दोषसंश्रयकारितं बलीयानेव हि व्यसने बलद्विधाकरोतीति दृश्यते दोषदर्शनलिङ्गानि च ॥ दत्त्वानुतापः कृतपूर्वहोमविमाननादुत्थितानि कीर्तनं । दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषणं मेताश्च दुष्टस्य भवन्ति वृत्तयः ॥ ततस्तत्रापि संश्रये दोषकारिणि विज्ञातेऽपि शब्दादाश्रये निर्दोषेऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः कुर्यात् न हि संश्रये विनाशः दृश्यते हृत्पबलेनापि महाबलो जीयमानः अपि चाप्स्यावस्थायां मुभयथा गुणो विजये राज्यं पराजये ध्रुवः स्वर्ग इति युद्धस्य तु शोभनत्वं दर्शयिष्यामः । एकैकगुणाश्रयेण मण्डलविजयाय याच्छक्तः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संश्रयकारितमाश्रीयमाणेन कर्तव्यतया संभावितम् ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अगतिका हि गतिः संश्रयो नाम तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदा निःसंशयो भूत्वा शोभनमेव युद्धं तस्मिन्काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनान्निहतस्य च स्वर्गप्राप्तेः ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह यदीति । दोषसंश्रयकारितं संश्रयेनृपतौ स्वबलद्विधाकरणरूपभाषणपूर्ववैरानुरूपकीर्तनादिलिङ्गैः कारितं प्रकाशितं दुष्टप्रकृत्यादिभिरिवानेनापिकार्योयमस्मदर्थदक्षयो भविष्यतीत्येवं कारितं संश्रये राजनिसमर्पितं दोषजातं यदि वा संपश्येत् तत्रापि तस्मिन्सतीत्यर्थः । निर्वितर्कः ज्ञेयामीति कृतनिश्चयः ॥ १७६ ॥

(५) मन्दनः । धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषान्तरं भविष्यतीति निश्चिन्वानस्य किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह यदीति । तत्रापि धार्मिकबलिसमाश्रयेण दोषः नीचसमाश्रयप्रभवलोके कोशादिकं तत्रापि तेषु परबलेश्चात्मवधोऽप्योगिष्वपि सुयुद्धमाचरेत् जये भूमिभात् मरणे स्वर्गलाभादित्यभिप्रायः ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तत्रापि तस्मिन्नास्ति संश्रयकारितं आश्रयभूतेन राज्ञा कारितं दोषं पश्येत्स राजा युद्धमेव निर्वितर्कः निःशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ॥ यथास्याभ्यधिकानस्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १७७ ॥

(१) मेघातिथिः । उपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा । सर्वप्रवृत्तानु येन शक्यन्ते संघादिनापि तथा कुर्यात् केन प्रकारेण यतेत नीतिज्ञः अर्धशास्त्रज्ञः स्वामादिकप्रज्ञः नयायनिज्ञो वा राजा यथास्यान् शक्तिव्येनाभ्यधिका-

मित्रादयो न भवेयुस्तथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कर्मप्रवर्तने च तेभ्योऽधिकमात्मानं कुर्यात् । श्लोकानुरोधामध्यमग्रहणं कृतं सोऽपि तु द्रष्टव्यो न मित्रमित्युपेक्ष्य स्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रं नामाव्यवस्थितं हि मित्रत्वाधिक्यमुपगतं स्वार्थगतवशाच्च मित्रमप्यरिर्भवति । तथा च व्यास आह ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयमित्राणि रिपवस्तथेति ॥ एतैरुपायैर्मण्डलैर्विचारयेत् ॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मित्रमपि स्वस्याधिक्ये भैष्या प्रयोजनाभावान्मैत्रीत्यजेदिति तस्याप्याधिक्यं खण्डनीयम् ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वैः सामादिभिर्रुपायैः नीतिज्ञो राजा तथा यतेत यथास्य मित्रोदासीनशत्रवोऽभ्यधिकान् भवन्ति आधिक्ये हि तेषामसौ घातो भवति । धनलोभेन मित्रस्यापि शात्रवापत्तेः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च सर्वेति । सर्वोपायैः कचिद्दानं कचिद्भेदः कचिद्युद्धं कचित्तामेति । अस्य क्षीणस्य राज्ञः छिद्रेष्वनर्था बहूला भवन्तीति न्यायान्मित्रमपि बलादिभिः पूर्णं धनलोभेन कचिदेन प्रत्यमित्रः स्यात् एवमुदासीनेष्वपि ज्ञेयम् । तथा च व्यासः ॥ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः । सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेयमित्राणि रिपवस्तथेति ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । अस्मात्स्वस्मादिति यावत् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नीतिज्ञः यथा अस्य राज्ञः मित्रोदासीनशत्रवः अधिकानस्युः सवापायस्तथा कुर्यात् ॥ १७७ ॥ आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि तेषां सर्वेषामारिप्समानामायतिः परिणाम्यागामिकालस्तदात्वं शरभावस्थावर्तमानकालस्तच्च विचारयेत् तत्त्वतस्तत्त्वेन अनेकमुखानि हि कार्याणि क्षणाच्चान्यथा भवन्तीति तत्र येषामुभौ कालौ न शुभ्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थोपदेशः । अतीतानामतिक्रान्तानां च सर्वेषां गुणदोषौ ततो विचारयेत् अत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि शुण्वन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्त्वविचारणोपदेश एवमर्थः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आयतिरागामिकलं । तदात्वं वर्तमानं । अतीतानां च कार्याणां गुणदोषौ चकारात्स्वरूपं च तच्चिन्तेन च तत्साम्यादागामिन्यपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा प्रयोजनम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां कार्याणामल्पानां बहूनामपि आयतिमुत्तरकालं गुणदोषविचारयेत् । वर्तमानकालं च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् । अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं किं वावशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञः कार्यान्तरविधत्ते आयतिमिति । आयतिः उदकैर्यत्फलं तदात्वं शीघ्रकार्यसिद्धये वर्तमानकालिकं च फलं । अतीतानामिति दृष्टान्तार्थं एवं पूर्वकृतं तेन जयादिजातमप्यथापराजयादि जातमिति गुणदोषौ विचारयेत् ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । आयतिं आगामिकललाभं तदात्वं तत्कालफलम् । सर्वेषामर्थानामिति शेषः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वकार्याणां आयतिं आगामिकलं तदात्वं वर्तमानं अतीतानां सर्वेषां गुणदोषौ तत्त्वतो विचारयेत् ॥ १७८ ॥

आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं हि । यो ह्यायत्यामागामिनिकाले कार्याणां गुणदोषो विजानाति नियमेनासौ विमृश्यकारी-
ति त्वयचारभते विमृश्यकारीति न सदोष एवमर्थे हि ज्ञानंतदात्वे वर्तमानेयः क्षिप्रमवधारयति कार्यं न विलम्बते तदात्वं
क्षिप्रनिश्चयः क्षिप्रकारी भवति गुणवत्करोति न दोषवत् । अतीते कृते सति कार्यशेषतोयः कार्यमेव बुध्यते न तत्परिसमा-
मोलभत इति गुणवत्सर्वकार्यफलसंबन्धादभ्यधिकः शत्रुभिर्नाभिभूयते । न हि धर्मशास्त्रे बाहुण्योपदेशः शक्यते कर्तुं दृष्ट-
इति ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुणदोषज्ञो भावि गुणदोषविचारकः । क्षिप्रनिश्चयः शीघ्रं कार्याकार्यत्वयोनिश्चेता । अतीते
दैवादिपन्ने कार्यं कार्यशेषस्य तदेकदेशोद्धारोपायस्यापि ज्ञाता ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आयेति यः कार्याणामामिकगुणदोषज्ञः सगुणवत्कार्यमारभते दोषवपरित्यजति । यश्च
वर्तमानकाले क्षिप्रमेवावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्यं यः कार्यशेषज्ञः सतत्कार्यसमामौ तत्फलं लभते यस्मादेवं विष-
कालत्रयसावधानत्वान्न कदाचिच्छत्रुभिरभिभूयते किं बहुना ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारे किं स्यात्तत्राह आयत्यामिति । आयत्यां गुणदोषज्ञो यतो विमृश्यकारी क्षिप्रनिश्चयश्चादी-
र्घसूत्री अतीते कृते दक्षिणादिदानवदवशिष्टसमापयितासनाभिभूयते शत्रुभिरित्यन्वयः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । विचारस्य फलमाह आयत्यामिति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयत्यां गुणदोषज्ञः तदात्वे वर्तमाने क्षिप्रनिश्चयः । अतीते कार्यशेषज्ञः दैवादिपन्ने कार्यशेष-
स्य तदेकदेशोद्धारोपायस्य ज्ञाता एतादृशो राजा शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७९ ॥

यथैनं नाभिसंदध्युमित्रोदासीनशत्रवः ॥ तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिकोनयः ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । दिङ्मात्रमुक्तं यथानतैस्तैः प्रयोगैरभिसंदध्युस्तथा कुर्यादजितैरितरैरिवोपायैरित्येष संक्षेपिको-
न्याय इत्युपसंहारः । बाहुण्यस्यातिसंधानविरोधश्चैवं भवति कृत्यानामुपजापरक्षणाद्यसनेषु प्रतीकारात्त्वमण्डलसंघादु-
पोपायानां सन्ध्यग्रयोगात्कर्मत्वमुत्थानमित्येवं द्रष्टव्यम् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिसंदध्युर्वच्येयुः । सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । यथैनं राजानं मित्रादय उक्ता न बाधेरन् तथा सर्वसंविधानं कुर्यादित्येष संक्षेपिकोनयानीति ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । राजा तु सर्वथाऽप्रमत्तः स्यादित्याह यथेति । एनं राजानं नाभिसंदध्युः नाभिभवेयुः । एषः सामा-
सिकः समासः संक्षेपस्तत्र भवः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । अत्रायमनुष्ठेयार्थ इत्याह यथैनमिति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एनं शरणागतं मित्रोदासीनशत्रवः नाभिसंदध्युः न संधेयुः तथा सर्वं संविदध्यात् कुर्यात् ए-
षः सामासिकः संक्षिप्तः नयः सामादिरूपाणां न्यायः ॥ १८० ॥

यदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ॥ तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । इदानीमभियास्यतः कर्माह । यदोपधिर्कीर्णं त्यरिराष्ट्रं प्रत्याभिमुखेन तदानेन विधानेन गच्छे-
दत्वरमाणः । दक्ष्यमाणोपन्यासः सुखावबोधनार्थः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानमातिष्ठेत् विप्रहार्थं यात्रामात्रार्थं वा ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा पुनः शक्तः सन् शत्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत तदाऽनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशमत्वरमाणोगच्छेत् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । कदारिपुपुरंगन्तव्यं कथं वायोद्धव्यं कुत्र वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायां तत्रादौ यानमनुबद्धमनुचितकालमाह यदात्विति त्रिभिः । मात्सर्यक्रोधाज्ञानैर्नगन्तव्यमित्याह प्रभुः सकलशक्तिसंपन्नः यानं यायादित्यत्र प्रकृतिः प्रत्ययोच्चारणार्था तेन यात्रां कुर्यादित्यर्थः । केन अनेन वक्ष्यमाणेन शनैर्यायान्तुह्यता ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । अथ यात्रां प्रस्तौति यदेति । अनेन वक्ष्यमाणेन ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रभुः अरिराष्ट्रं प्रति यदा यानं गमनं आतिष्ठेत् गच्छेत्तदा अनेन विधानेन वक्ष्यमाणलक्षणेन अरिपुरं शनैः यायाद्गच्छेदित्यर्थः ॥ १८१ ॥

मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ॥ फाल्गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथा बलम् ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । यातव्यापेक्षया बलापेक्षया दीर्घयोद्धुमिच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यमायं परराष्ट्रं मार्गशीर्षे यायात् अत्र हि गच्छन् शारदं फलं गृहादिगतं सुखं गृह्णाति वासन्तिकसस्यमुपहरति । कामश्च महान् दुर्गोपरोधादिकार्यक्षमो मार्गश्च प्रसिद्धवक्रपथोपश्रुतकाशोदकवीरुधोन भवन्ति कालश्च नात्युष्णशीतः । उपचितमाप न सस्यं नानाम्रयुक्तं प्रियं सस्यत्रयोपघातकालविप्रकर्षापेक्षया च पराश्रयं संधत्ते । उभयसस्योपघातावकर्षणं सम्यक्कृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय इति उपघातमात्रचिकीर्षया परदेशे रल्पकालसाध्ये वा यातरि बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्यायात् । वासन्तिकसस्यप्रायदेशं तदाप्यात्मनो यवसादि भवति । परोपघातक्षेत्रगतसस्योपघातात् । यथा बलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादित्यर्थः ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मार्गशीर्ष इति मुख्यः पक्षः तत्कालेऽन्वबाहुल्यात् शुभे ग्रहशुद्ध्यादियुक्ते । फाल्गुनचैत्रमिति मध्यमः तदपि यवान्संभवात् ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यच्चतुरङ्गबलोपेतो राजा करिरथादिगमनविलम्बेन विलम्बितप्रयाणः तथा हैमन्तिकसस्यबहुलं च परराष्ट्रं जिगमिषुः समुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि यात्रां कुर्यात् । यः पुनरश्वबलप्रायो नृपतिः शीघ्रगतिर्वा सर्वसस्यबहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासे स्वबलयोग्यकालानतिक्रमेण यायात् अतएव मन्वर्थव्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् । यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र मार्गशीर्षादिव्यवस्थितविकल्पपरः । तत्र रथप्रधानः पार्थिवो मार्गशीर्षे गच्छेत् । चक्रवाताद्यभावात् । अश्वप्रधानः फाल्गुने । पदातिप्रधानश्चैत्रे ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । यायात्कुर्म्यात् मासौ प्रतिमासयोरिति यावत् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फाल्गुनं वा चैत्रं वा एतौ द्वौ मासौ यात्रां प्रति शुभौ । यथा बलं स्वबलानुसारं यात्रां यायात् ॥ १८३ ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ॥ तदा यायाद्विग्रहस्यैव व्यसने चोत्थितेरिपोः ॥ १८३ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यापवादः एतद्यतिरेकेणाप्येष्वपि प्रावृद्धादिकालेषु यदा मन्वेतात्मनोऽवश्यं भावि विजयं-

तदायायात् । यदा हस्त्यश्वबलप्रायवर्षास्वश्वबलहस्तिबलतदा हि स्वबलकालप्रभावादेकान्तिकोजयः । व्यसनपरस्य स्वबलकोशादि तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकालनिरपेक्षोयायात् । व्यसनपीडितोद्दिशनुः साध्योभवति । काष्ठमिवगुणोपयुक्तसन्नि-
योगमात्रादेवविनश्यति । विगृहेति यातव्यमेवाष्टभ्याहूय यायान्महानस्मिन्नेवावगम्यते ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येष्वपीति त्वधमः । कार्यविशेषोदयश्चात्र निमित्तं विगृह्य विग्रहंभाविनमुद्गुह्य कथं-
चिद्विग्रहज्ञानमात्रेण परस्य प्रणतिसंभवात् । रिपोर्व्यसने चोत्थिते न कालनियमइति तदा सर्वएव मुख्यः कालइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनोनिश्चितंजयमवगच्छेत्तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि ह-
स्त्यश्ववादिबलप्रायोविगृह्यैव यात्रां कुर्यात् । शत्रोश्चाप्रात्यादिप्रकृतिगोचरदण्डपारुष्यादिव्यसने जातेऽरिपक्षभूतायां तत्प्र-
कृतावप्युक्तकालादन्यत्रापि यायात् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । नौगजप्रधानोवर्षास्वित्याह अन्येष्वपीति । कर्दमनदीप्लवनादेरन्यैरसाध्यत्वात् । विगृह्य वि-
ग्रहं करिष्यामीति । उक्तव्यवस्थितिनिराह व्यसनेचोत्थितइति । दैवात्सैन्याप्रात्यादीनांदण्डपारुष्यादिना कोपेसतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । कालेषु मासेष्वित्यर्थः । व्यसने मित्रबलादीनांव्यापत्तौ ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु कालेषु ध्रुवंजयंयदा पश्येत्तदा विगृह्यैव विग्रहंभाविनमुद्गुह्यकथंचिद्विग्रहज्ञानमात्रेण
परस्यप्रणतिसंभवात् यात्रांयायात् । रिपोःत्वशत्रोर्व्यसनेउत्थिते सति न संग्रामार्हकालनियमः ॥ १८३ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च थाविधि ॥ उपगृह्णास्पदंचैव चारान्सम्यग्विधायच ॥ १८४ ॥

(१) मेधातिथिः । मूले त्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादथपार्ष्णिघ्राहश्च तत्र विधानंप्रतिविधानंकृत्वा दुर्गतावत्प्रभूतधान्यादिकं-
सुसज्यन्नप्राकारपरिखादिकार्यम् । राष्ट्रस्यापि स्वबलंश्रेणीबलेभ्योरक्षाविधाय कुर्याद्धानमानेभ्यउपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्षे-
पव्यंपार्ष्णिघ्राहंप्रतिग्राह तत्समर्थश्च बलैकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापयितव्यः । यात्राप्रयोजनंयात्रिकं हस्त्यश्ववादिबलयोग्यंच प्रह-
रणधारणादिसंजयथाविधिपरोपदेशंकृत्वाऽऽस्पदंप्रतिष्ठानं किंतुसतोऽपरकीयाः कुद्धादयोद्रष्टव्यास्तानुपगृह्य स्वीकृत्याका-
रस्यपरविषयेनिवृत्तेस्तज्ज्ञानाय सम्यग्यथावद्विधाय प्रयुज्य किमयदृष्टोपसंग्रहंकर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलंकोपयितुमथ-
मभ्यममुदासीनंवा संश्रयितुं तथा मूलयात्रांवा हर्तुकामोविधिवद्वेदंवा कर्तुकामइत्यादि यथा चैतदेवंतत्रा ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूले स्थिरशिबिरे । यात्रिकं यात्रायोग्यं संनाहादि विधाय । आस्पदं शिबिरस्थानं ग-
म्यदेशे परिगृह्य ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । मूले स्वीयदुर्गराष्ट्ररूपे पार्ष्णिघ्राहसंविधानंप्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थसैन्यैकदेशस्थापनरूपंप्रतिवि-
धानंकृत्वा यात्रोपयोगिच वाहनायुधवर्म यात्राविधानंयथाशास्त्रंकृत्वा परमण्डलगतस्य च येनास्यावस्थानंभवति तदु-
पगृह्य तदीयान्श्रुत्यपक्षानामसात्कृत्वा चारांश्च कापटिकादीञ्छत्रुदेशवार्त्ताज्ञापनार्थमस्थाप्यसम्यक्तया जाङ्गलानूपा-
टविकविषयभेदेन त्रिविधंपन्थानंमार्गंशोधिततरुगुल्मादिच्छेदिन्मोन्तादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथप-
दातिसेनांकर्मकारात्मकंषड्विधंबलंयथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांपरायिकंसंपरायः संधामः तदुपचितविधि-
ना शत्रुदेशमत्वरया गच्छेत् ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । कथंप्रवेष्टव्यमित्यस्योत्तरमाह कृत्वेतिचतुर्थिः । मूले स्वराष्ट्रे प्रधानपुरुषाधिष्ठितस्वराष्ट्ररक्षण-

क्षमस्वसैन्यस्थापयित्वा । आस्पदं येनास्पदेनावस्थानंभवति परकीयात्मसात्करणे तेषांपरकीयभृत्यानां स्वकीय-
श्रुत्यवद्वल्लगृहान्नादि । चारान्प्रच्छन्नदूतात्कार्पटिकादीन्पूर्वोक्तान् शत्रुदेशज्ञापनार्थविधाय नियुज्य ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । मूले पुरराष्ट्रलक्षणे विधानंसंविधानम् यात्रायोग्ययात्रिकंतण्डुलमुद्रादिकम् आस्पदंनिर्मितगृहादिक-
म् यायादित्येव ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । युग्मं । मूले स्थिरशिविरे अग्रामे वसतिस्थाने विधानं रक्षां कृत्वा अरिपुरंशनैर्यायात् । किं-
कृत्वा यात्रिकं संधामयोग्यं सन्नाहादिकं यथाविधि उपगृह्य आस्पदं शिविरस्थानं उपगृह्य ॥ १८४ ॥

संशोध्य त्रिविधंमार्गषड्विधंच बलंस्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरंशनैः ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिविधःपन्थाः जाङ्गलआतपआटविकइति केचिदाटविकस्थाने वनप्रक्षेपात्रिविधइति । अपर-
उन्नतोनिम्नःसमइत्येवंत्रिविधं संशोध्य मार्गरोधिवृक्षगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिम्नयोः समीकर्णं नदीगर्तयोस्तीर्थकरणं
पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ताचेति षड्विधंबलमितिकेचित् । हस्त्यश्वरथपदातिसेना-
कोशकर्मकरात्मकंषड्विधंबलमित्यन्ये । कोशस्थाने प्रक्षेपणमित्यपरे । मौलश्रुत्यश्रेणिमित्राभिन्नाटविकबलभेदात् । सांपरा-
यिक विधानेन सांपरायिकंयुद्धेकृत्स्नंतत्प्रयोजनंयस्यतत्सांपरायिकं दुर्गकल्पेन वा रिपुप्रतियायात् । सच सैन्यनिवेशस्तेषु
तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गमदण्डोबहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकारइत्यादिस्तादृशस्थापितविशेषतस्तुयात्रागतः ॥
॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिविधंमार्गं जाङ्गलानूपाटविकमिति कश्चित् ग्रामारण्यपर्वतरूपमितितु युक्तम् । षड्विधं-
बलं हस्त्यश्वरथपदातयश्चत्वारः हस्त्याचारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति द्वाविति षड्विधम् । केचित्तु हस्त्यारोहकादयः-
कविधावश्याःपरेतिषड्विधतामाहुः । सांपरायिककल्पेन संधामयोग्येन विधानेन । शनैर्यदि मध्ये परः सन्दध्यादित्या-
शया ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिविधं जाङ्गलाटविकानूपभेदेन तत्संशोध्य मार्गविरोधिततरुगुल्मनिम्नोन्नतादिच्छेदसमीकर-
णादिना तत्र जाङ्गलस्य लक्षणमुक्तम् । आटविकं अटवी वनं तत्प्रायमाटविकं तस्य छेदेन । अनूपं जलप्रायं जलप्रायमनू-
पंस्यादित्यभिधानात् । तस्य पूरणेनषड्विधं हस्त्यश्वरथपदाति सेनापतिकर्मकारात्मकं संशोध्यच बलस्य च संशोधनमा-
योग्यभावादिविकित्सा । सांपरायिककल्पेन संपरायः संधामः तदुचितविधिनापूर्वापरानुसन्धानंविना नगन्तव्यमित्याह
शनैरिति ॥ १८५ ॥

(५) नन्दनः । त्रिविधं जाङ्गलमनूपमाटविकञ्च बलस्य षड्विधत्वंकामन्दकेनोक्तम् ॥ मौलश्रुत्यश्रेणिमुत्त-
दिषदाटविकंबलम् । षड्विधन्तुबलंभ्यूषद्विषतोभिमुखंभजेदिति सांपरायिककल्पेन युद्धार्हसन्नाहेन आयुधौषधादिसंपादनेने-
ति यावत् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मार्गं त्रिविधं जाङ्गलं आटविकंग्रामारण्यपर्वतरूपम् । षड्विधत्वंकंबलंसंगृह्य षड्विधं हस्त्य-
श्वरथपदातयः हस्त्यश्वाचारोहकाः शस्त्रोपनायकाश्चेति । सांपरायिककल्पेन संधामयोग्येन विधानेन ॥ १८५ ॥

शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरोभवेत् ॥ गतप्रत्यागते चैव सहिकष्टतरोरिपुः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शत्रुसेविनि गूढेप्रच्छन्ने मित्रे गतप्रत्यागते च युक्ततरः स्यात् । अभियुक्ततरआहततरोभवेन्न-
विश्वसेदित्यर्थः । यस्मात्सकष्टतरोरिपुरंन्येभ्यःक्रुद्धादिभ्यः एवंच युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनाच्च गतप्रत्यागतमप्राप्तमस्येति

मन्यते । सचतुर्विधः कारणाद्गतस्ततोविपरीतकारणादागतोयथा दोषेणगतः पुनरागतोगुणमुभयोः परित्यज्य कारणेनागतइतियः सत्याज्योलघुबुद्धित्वार्थात्किञ्चित्कारीति । पुनरस्य प्रत्ययस्तु कारणाद्गतः कारणागतः यथा स्वामिदोषेणगतः परस्तात्स्वदोषेणागतइति सत्कर्तव्योयदि सङ्गित्वादागतस्ततोभासः । अथपरमयुक्तस्तेन वा दोषेणापकर्तुकामइति ततोनेति परराष्ट्रप्रत्यभिप्रस्थितः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वस्य मित्रतामापन्नेविगूढे शत्रुसेविनि शङ्कितः स्यात् । तथा गतप्रत्यागते रिपुसमीपं गत्वा पुनरागत्य प्रविष्टे ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्गूढं कृत्वा शत्रुसेवते यश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहोरिपुः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च शङ्कति । शत्रुसेविनि शत्रोरेवानुकूले युक्ततरोऽतिशयमयत्नवान् । तत्र हेतुर्गते गमनोन्मुखे मित्रवदाचरति प्रकटितद्वारादिनानुकूलः प्रत्यागते प्रत्यागमनोद्यते तद्वारावरोधेन प्रतिकूलएवपुनरागमस्यतेनैकाम् भवात् । गूढेशत्रुसेविनि मित्रे मित्रवदाचरत्यपि शत्रुपक्षपातिनि अतः सह रिपोरपि कष्टतरः ॥ १८६ ॥

(५) मन्दनः । शत्रुसेविनीति । द्वयमित्रविशेषणं गतप्रत्यागते आत्मसकाशाच्छत्रुं गत्वा तत्सकाशात् प्रत्यागते सतिइति द्वयोः प्रत्येकंपरामर्शः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शत्रुसेविनि मित्रे राजा युक्ततरः अतिशयेन युक्तोयुक्ततरः सावधानः भवेत् । च पुनः । गतप्रत्यागते गमनागमने शत्रोः । सरिपुः कष्टतरः ॥ १८६ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र दण्डाकारोव्यूहोदण्डव्यूहः । एवंशकटाकृतिस्थानाच्छकटइत्यादियोज्यम् । पुरस्ताद्वलाभ्यक्षोमभ्येराजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तेषांसमीपेऽवास्ततः पदातयइत्येषसर्वतः समवायोदण्डव्यूहोऽतिर्यग्भवति । सर्वतोभयकार्यः सूचिव्यूहः स्थलसमुत्थानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोतिदीर्घऊर्ध्वोयतः परकक्षोऽन्यैः समप्रवर्त्तमानः । मकरव्यूहस्तु मुखेजघनयोः पृथुर्भयतीयेन ग्रास्तः सर्वेनफल्गुबलं भते न चार्थं तद्विशूरैर्हन्म्यमानमन्येषामपि भङ्गयभवति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धनिश्चयेनावतिष्ठते । परिशिष्टन्तुबलं व्यूहस्यान्तःप्रक्षिपेत् एवंचनाविशेषैरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेक्षया वा विशेषेण तु समायां भूमौ दण्डगरुडसूचिभिर्मायात् विषमायांसंकटायां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डशकटादिदण्डशकटाद्याकृतिसाम्येन । व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा तदाकृतिभेदात् प्रपञ्चमिषा न लिख्यन्ते नीतिशास्त्रेषु तु द्रष्टव्याः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । दण्डाकृतिव्यूहरचनादि दण्डव्यूहः एवंशकटादिव्यूहा अपि तत्रापि बलाभ्यक्षोमभ्ये राजा पश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयइत्येवंकृतरचनादीर्घः सर्वतः समविन्यासोदण्डव्यूहस्तेन तथातः । व्यंमार्गसर्वतोभये सति यायत् । सूच्याकारायः पश्चात्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतोभये सति गच्छेत् । सूक्ष्ममुखः पश्चाद्भागः पृथुमभ्योवराहव्यूहः एषएव पृथुतरमभ्योगरुडव्यूहस्ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत् । वराहविपर्ययेण मकरव्यूहस्तेनापि पश्चात्तोभयत्र भये सति गच्छेत् । पिपीलिकापङ्क्तिरिवापपश्चाद्भावेन संहतरूपतया यत्र यत्र सैनिकावस्थानं सश्रीमप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहस्तेनापतोभये सति यायात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यूहे दण्डादिपदप्रक्षेपस्तदाकृतिसूचनार्थः । व्यूहस्तु सेनायाः संस्थानं तेनसमं तत्र दण्डव्यू-

होयस्याग्रे बलाध्यक्षोभ्ये नृपतिः पश्चात्सेनापतिः पार्श्वे करिणस्तत्समीपेऽश्वादयः ततः पदातय इत्येवं रचनाविशेषो दण्डाकार इति सर्वतोभये मार्गे तेन व्यूहेन रिपोराट्टयायादित्यन्वयः । पृष्ठतोभये च शकटव्यूहः सच सूच्यमः पश्चात्पृथुः । वराहस्तु सूक्ष्ममुखः पश्चादपि तथा पृथुमध्यः स एव मकरोऽतीव दीर्घः एतौ तु पार्श्वतोभयेपि । पिपीलिकापङ्क्तिरूपोऽप्येदीर्घावीरपुरुषप्रमुखाः पश्चाद्गोसंहतायत्र सैनिकाः । सूचीव्यूहः स एवाग्रतोभये । गारुडस्त्वग्रे पश्चाच्च सूक्ष्मः प्रसारितपक्षवद्दीर्घः पृथुदर इति तत्र समायां भुवि दण्डगण्डसूचीभिर्यायाद्विषमायां संकटयां शकटमकरवराहैरिति ॥ १८७ ॥

(५) नन्दनः । दण्डगण्डादयो व्यूहानामसदृशाः कार्याः ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डव्यूहेन दण्डशकटयाकृतिसाम्येन व्यूहभेदस्य गौणी संज्ञा । तेन मार्गे यायात् ॥ १८७ ॥

यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेद्वलम् ॥ पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्पथि यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो भयाशङ्का स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहाद्विस्तारयेद्वलं गव्यूतिमात्रमधिकं वा । यवसंपन्नदृढप्रहारविस्तीर्णशत्रुपुष्टपरस्परमवरुद्धरथिकाश्वारोहकरीबलान्यवहिनिभवन्ति समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहः । एवं नित्यं निविशेत्पुरानिर्गच्छेद्गामाद्वा ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एषां च विकल्पेन करणे निमित्तमाह यतश्चेति । निविशेत शिष्टिरंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्यादिशः शत्रुभयमाशङ्केत तस्यामेव बलं विस्तारयेत् समविस्तृतपरिमण्डलोमध्योपविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूहस्तेन पुरानिर्गत्य सर्वदा कपटनिवेशनंकुर्यात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं स्यात्तथ्यमित्यस्योत्तरमाह यत इति । विस्तारयेत् गव्यूतिमात्रमधिकं वा युद्धे संपन्नदृढप्रहारिभिरिति । पद्मव्यूहस्तु समन्ततो विस्तृतसेनोमध्यस्थितनृपतिः । अनेन रिपुपुरं भविष्य निवेशंकुर्यात् । मेधातिथिस्तु समन्ताद्विस्तृतपरिमण्डलोमध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मव्यूह इति आशङ्कयेत भयं यस्मादिति च पाठं करोति ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतो दिग्भ्यः भयमाशङ्केत ततः बलं सैन्यं विस्तारयेत् ॥ १८८ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ॥ यतश्च भयमाशङ्केत्प्राचीं तां कल्पयेद्विशम् ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । सेनापतिः समयस्य धनस्याधिपतिर्बलाध्यक्षस्तयोर्बहुत्वाभावाद्विवचननिर्देशाच्च सर्वदिक्षु तदसंभव इति तत्पुरुषास्तच्छब्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषसन्निवेशाच्च सर्वदिक्षु तावेव सन्निवेशितौ भवतः तेनं भिन्नैस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोधनाय समन्ततो निवेश्य गिरिर्गर्त्तवापृष्टतोऽभ्यक्षं कृत्वा यतोभयमाशङ्केत यथासा प्राचीं दिग्भवत्येव । निवेशंकुर्यादभिमुखनिर्गमार्थमिव ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सेनापतिः सैन्ये प्रधानभूतः स्वययाद्धा बलाध्यक्षो बलावेक्षकः । प्राचींतामितितत्संमुखो निविशेतेत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । हस्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याद्दशकस्यैकः पतिः कार्यः सच पत्तिक उच्यते । पत्तिक दशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यते । तद्दशकस्यैकः सेनानायकः स एव च बलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षौ समस्तासु दिक्षु संघर्षयुद्धार्थं नियोजयेत् । यस्याश्च दिशो यदा भयमाशङ्केत तदा तामग्रे दिशंकुर्यात् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्र कृत्यविशेषमाह सेनापतीति । अत्रचएकैर्भैरवाम्यध्वापत्तिः पञ्चपदातिकेति ॥ ह-
स्त्यश्वरथपदात्यात्मकस्याद्दशकस्यैकः पत्तिः कार्यः सपत्तिः पत्तिदशाभ्यक्षः सेनापतिस्तदशाभ्यक्षोबलाभ्यक्षइति तौच
तुर्दिक्षुनिवेशयेत् । प्रार्चीतांशङ्कास्पदादिशंअभेकत्वातिष्ठेदितिभावः ॥ १८९ ॥

(५) मन्दनः । बलाभ्यक्षोबलानुसन्धायकः । तांदिशंप्रार्चीकल्पयेत् । तांदिशमभिमुखोनिविशेत् इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा सेनापतिबलाभ्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् । यस्याभयमाशङ्केतांदिशंप्रार्चीकल्पयेत् ।
प्राचीमिति । तत्संमुखोभूत्वा निवेशयेदित्यर्थः ॥ १८९ ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदाम्नाक्तसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥ १९० ॥

(१) मेघातिथिः । गुल्मान्मनुष्यसमवायान् केचित्साक्षात्समन्ततः सशङ्खपटहाअग्येविपरीतास्तत्रचोत्पन्नदुःखि-
कित्संमहते चानर्थाय गुणैर्विशेषयति । आमामनामसदृशानित्यभेदार्थं कृतसंज्ञान् कृता संज्ञा यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे
युद्धेषु शङ्खभेरीनादध्वजादिभिर्दार्ढ्यैस्तूर्णमेवाहरिष्यामस्तदपगमाशङ्कायां चैवमेवकुर्यात् आहते ध्वजेवोद्धिते पृथक्पृथक्-
वस्थातव्यं एवंसंहतैरेवमहत्तव्यं एवंध्व्यार्चितव्यमित्यादिस्थितम् । स्थाने तत्र कुशलाअन्यैःशरैःशक्यमागन्तुंसमे तेन
शक्यमस्मिन्वयमपृथक्परेपृथगित्यादिषूद्देशे नानुसरणादौ कुशलाभवन्तःसंहतैर्योधनाय प्रासारंकृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदेशार्थः
प्रहारिणा चित्रंयोजयितव्यः भद्रानामनेकार्थशतानांपृष्ठंयास्यमित्यादि । अभीरवः अनेनविस्तीर्णसमेताअविकारिणोऽभे-
दात्मकैर्यैर्युक्तमपरस्य एवमेतांगुल्मान्समन्ततस्त्रिषु दिक्षु गच्छतिमात्रव्यापीप्रत्यहमनियतदेशान्बहून्वस्थपतेर्भयप्रतिबोध-
नार्थमवहिते भयदातरिजनोविश्वस्तोभवति दानमानकार्यदर्शनादिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वेषांस्वार्थःसंप्रामो-
नाममात्रंराजेति सर्वे वयंसमानविभवोपभोगायजये राज्यंपराजये स्वर्गइति हेतुनाऽऽगताः ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् गुल्मदेशस्थान् । कृतसंज्ञानेतत्सकेतज्ञस्यैव प्रवेशादयइति संकेतं कृत्वा । स्थाने
गुल्मस्थानावस्थाने । युद्धे युद्धादिभूमिस्थाने । कुशलान् कृतानुभवान् । अभीरून् संप्राममरणादभीतान् । अविकारिणः
आमत्वेसत्यपि कदाचिदागन्तुकविचाररहितान् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । गुल्मान्सैन्यैकदेशानामपुरुषाधिष्ठितान् स्थानापसरणयुद्धार्थंकृतभेरीपटहशङ्खादिसंकेतानवस्था-
नयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयानव्यभिचारिणःसेनापतिबलाभ्यक्षान्भूरतः सर्वदिक्षु पारव्यप्रवेशवारणाय शत्रुचेष्टापरिज्ञानाय
च नियोजयेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । गुल्मानामपुरुषाधिष्ठितसैन्यैकदेशान्कृतसंज्ञान् युद्धोद्यमसूचकभेरीपटहशङ्खादिसङ्के-
तान् सेनापतिबलाभ्यक्षयोर्भूरतःस्थापयेदित्यन्वयः । कुशलान् अवस्थानयुद्धयोः । अविकारिणो धनलोभादिना विकर्तुम-
शीलान् ॥ १९० ॥

(५) मन्दनः । सेनानिवेशविशेषोगुल्मः । स्थानेऽपलायने । अविकारिणः अकृतापराधान् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । सेनायाःसमन्ततः कृतसंज्ञान् शिरस्युपरि । पत्रंपुष्पधारयेदित्यर्थः । एतादृशान् गुल्मान्
रक्षकान् आमाम् स्थापयेत् स्थाने युद्धस्थाने युद्धे च कुशलान् ॥ १९० ॥

संहतान्यो धयेदल्पाङ्कामं विस्तारयेद्बहुन् ॥ सूच्या वज्रेण चैवैतान्ग्रूहेन ग्यूस योधयेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः असंहता हि बलवद्विस्तीर्णबलमासावावयवशो विष्वसनाय बाह्याघातैः क्षयं याप्ति तद्विनाशो चोत्पन्ना इमेऽतो ल्पानात्मो यान्संहतान्यो धयेदप्यो न्यापेक्षया युज्यमानानभिमत इतरेतरानुप्रहात्परस्परानुरागात्स्पृष्टायाश्च परान्संहतान्सोढुंसमर्था भवन्ति । कामययेष्टकार्यार्थं बहुन्विस्तारयेद्विप्रकीर्णान्यो धयेदित्यादि मन्येत । भिन्नां स्तां भेदां चैतान्भयमेव्यति परान्स्वान्वा बहुन्दृष्ट्वा त्रासः स्यादिति । सूचीपूर्वोक्तोक्षग्रूहभेदोऽप्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितः पार्श्वयोर्भेदेन तेन चात्मानं सूचीग्रूहविभज्य योधयेत् । सतांच सर्वग्रूहानां प्रतिष्ठाग्रूहनसमर्थाविति प्रतिगृहीतावेव कारणान् । यदा तु परबले सेतावेव भवतस्तदा त्वेबले विपर्ययः कार्यः । तुल्यत्वे तु पुष्टित्वानुरक्तकुशलमाननप्रभूतैकार्थकारित्वादित्यतो विशेषे यथासंभववाक्यैर्यो धयेदिति वचनाद्वाजा स्वयंतत्प्रतिसंधानार्थं ग्रूहदुर्गममन्वे प्रतिग्रहभूतस्तिष्ठेत्समानतत्त्रेणोक्तं द्वे शते धनुर्भागत्वारजातिष्ठेत्प्रतिग्रहः ॥ भिन्नसंघातनार्थं तु न युज्येता प्रतिग्रहः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सूच्याल्पान् । वज्रेण बहुन् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अल्पाङ्गो धान्संहतान्कृत्वा बहुन्पुनर्यथेष्टं विस्तारयेत् । सूच्या पूर्वोक्तया वज्राख्येन ग्यूहेन त्रिधा व्यवस्थितबलेन रचयित्वा योधान्यो धयेत् ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कथं योद्धव्यमित्यस्योत्तरमाह संहतानिति । संहतान्परकीयान्प्रति अल्पाङ्गो धान्यो धयेत् युद्धाय नियोजयेत् । अल्पाङ्गप्रतिवा बहुन्भेद्विस्तारयेत्प्रदर्शयेत् । वज्रेणेति त्रिधा व्यवस्थितबलो वज्रादित्यभिधीयते ॥ १९१ ॥

(५) नन्दनः । अल्पबलभेदल्पाङ्गपरकीयान्यो धान् संहतान्कृत्वा योधयेत् । सूच्याग्रूहेनाल्पबलः वज्राग्रूहेन बहुबल इति विवेकः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । संहतान् एकत्र स्थान् अल्पान्बहुन्वा स्थापयेत् विस्तारयेत् योजयेत् ॥ १९१ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनुपे नौद्विपैस्तथा ॥ वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । सेनानादेशस्य प्रकृत्यर्थमाह समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत तत्र हितेषामप्रतिघातः अनूपः पानीयमायः तत्राप्यल्पोदके हस्तिभिरंगाधोदके तु नौभिः तेषां हि तत्र सुखप्रचरता वृक्षैर्गुल्मैश्च संछन्ने धनुर्भिः तद्ग्रहणाच्च बलीवर्द्धगर्तायाकुलो गृह्यते समानकार्यत्वात् । स्थलमिति पाषाणवृक्षलतागर्तादिरहितो देशस्तस्मिन्सिद्धिः । धार्यैः शरादिभिरायुधैश्च शक्त्यादिभिर्युध्यते आसन्नयुद्धत्वादेवं सामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्यन्दनाश्वैः स्यन्दनैरश्वैश्च । चापैरसिचर्मायुधैरिति पदानीनामायुधकथनम् । अश्वादयोदेशविशेषे पदातयस्तु सर्वत्रेत्याशयः ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । समभूमागे रथाश्वेन युध्येत तत्र तेन युद्धसामर्थ्यात्तदानुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्मावृते धन्विभिर्गतकण्टकपाषाणादिरहितस्थले खड्गफलककुन्ताद्यैरायुधैर्युध्येत ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यथाक्रमं युद्धोचितं देशमाह स्यन्दनेति । समे समस्थले शुष्क इति यावत् । अनूपे अल्पोदकस्थलेनावश्च द्विपाः करिणस्तैः । वृक्षाश्च गुल्मावशादयस्तैरावृते स्थले निम्नोन्नते ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अनूपः प्रभूतजलोदेशः ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । समेदेशे स्थन्दनास्त्रैर्युज्येत । अनूपे सजलेदेशे नौकाभिः युज्येत । तथा कृष्णगुल्मावृते देशे चापै-
र्बनुभिः तथा अस्त्रिचर्मयुधैः युज्येत ॥ १९२ ॥

कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ॥ दीर्घांश्च लघून् चैव नरानयानीकेषु योजयेत् ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपकुरुक्षेत्रमसिद्धं मत्स्यसंज्ञो विराट् देशो नागपुरे पञ्चालादेभ्यै काभ्यकुञ्जा आदिच्छत्राभ्य शूर-
सेनजामाधुराः । कचिच्छत्रा भावार्थे प्रत्ययोलुमनिर्दिष्ट एतद्देशजाहि प्रायेण महाविष्णो बलवन्तः पृथुवक्षसः शूरा अ-
भिमानिनो दुर्विषहा इत्यत्रेयऽमी कथिताः परेषां भयहेतवो भवन्ति दीर्घाश्च मत्स्याश्च पञ्चालाश्च अपि दीर्घश्वसूकरामहाकाय-
त्वात् लघवस्तु मरणासमर्थानिर्भयेन जनेन प्रच्छन्ना विद्धाः प्रहरन्तोऽपकारासमर्था आदर्शभूता भैतद्विषयं भवन्ति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लघून् शीघ्रान् । अयानीकेषु तेषामापततामधुष्यत्वात् ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । कुरुक्षेत्रमवाप्तस्यान्विराट् देशनिवासिनः पञ्चालाकाभ्यकुञ्जाहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् मा-
धुरान् प्रायेण पृथुशरीरशौर्याहङ्कारयोगात्सेनाधे योजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपि दीर्घलघुदेहाभ्यनुष्याभ्युद्धाभिमानिनः स-
नापएव योजयेत् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यसंनिवेशप्रकारमाह कौरुक्षेत्रांश्चेति । कुरुक्षेत्रादयो देशविशेषास्तदुद्भवान् । लघून् शरी-
रतो विक्रमतश्च । अयानीकेषु अनीकानां सेनानामधेषु ॥ १९३ ॥

(५) जन्दनः । कुरुक्षेत्रादिदेशजाः रुतज्ञाः शूरजाश्च तेष्वपि दीर्घाः प्रतिपक्षभीषणाश्च तेष्वपि लघवः प्रवृत्तिक्षमा-
श्च अतस्तानयानीकेषु योजयेदित्यभिप्रायः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दीर्घान् नालसंधान् पश्चिमदेशनिवासिनः । लघून् पर्वतवासिनः ॥ १९३ ॥

प्रहर्षयेद्दलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ॥ चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन्यो धयतामपि ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यूहं रचयित्वा त्वबलभृशं दर्शयन् किमेवांजीयते जिता एवामी युष्मत्प्रतापेनेत्येवमहर्षयेत् । ज-
ये महानर्थलाभः आश्रितोपाश्रितसुखं वधे वापि त्वर्गो भर्तृपिण्डनिर्यातनञ्च । पराजये त्रितयाभावइत्यादि नैमित्तिकोपितदु-
पशः तादृशनिमित्तनियमान्मानय सहस्वोर्ध्वावश्यंभावो यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधोराजा तदप्रतिपहृष्याजेन स्थितो भीरु-
त्वात्स्वयं युद्धेन कामयतइत्यादि तत्र ये ब्रूयुस्ते तदेव स्वार्थं एवायमत्लाकमत्र वधे शस्त्रोपजीविभूतानां संप्राप्तविशेषधर्मो-
ऽव्ययीभावः स्वधर्मायासोऽनर्थहेतुराजा सर्वप्रकारैरक्षणीयः । परिश्रान्तानाञ्चालाकमपरिश्रान्तसुखमनुपहंकरिष्यतीत्येव-
मर्थस्थितइति तान्विशेषतोयुक्तीयात् जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययवाकारयेयुस्तानुपहृष्टैः परिष्वङ्गालङ्कारदानादिना च वशी-
कुर्यात् शवचेष्टां चैवारीणां बोधयतां विजानीयात् कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशाबलं वा केचिद्विधातृदयाः केचित्तुपक्षान्तइत्या-
दिचिन्तानित्यत्वाभ्यनुष्याणामुपकुर्वन्तोपि स्वार्थं वशादुपकुर्वन्तीत्यत्र दुष्टानामवलमभ्ये विन्यसेषचारिर्दुर्गाभिर्तोभ-
वति ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परीक्षयेत् त्वयमनुसंदध्यात् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । बलं रचयित्वा जये धर्मलाभः अभिमुखइत्यस्य त्वर्गप्राप्तिः पलायने तु प्रभुदुरितग्रहणं नरकगमनञ्च-
इत्याद्यर्थवादयैर्दुर्द्वार्थोत्साहयेत् । तांश्च यो धाकेनाभिप्रायेण दृश्यन्ति कुर्ष्यान्त वेति परीक्षयेत् । तथा यो धानामरि-
भिः सह युद्धयमानानामपि श्लोप्यनुपविचेष्टा युज्येत ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्चान्यत् महर्षयेदिति ॥ स्वर्गहारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभन्ते युद्धमीश्वरम् ॥ हतोवा प्राप्स्यसित्वर्गं जित्वावा भोक्ष्यसे महीमिति ॥ तथा धामंदास्यामि धनंदास्यामीत्यादिनाम् हर्षयेत् योषानां हर्षयित्वायेत् । योधयतां चेष्टाः स्वपरपक्षपातिकर्माणि विजानीयात् दूतेनेति शेषः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । तानयानीकेषु योजितान् योधयतां बलाभ्यक्षणात् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरीन् योधयतां पुंसां चेष्टां विजानीयात् ॥ १९४ ॥

उपरुभ्यारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ॥ दूषयेच्चास्य सततं यवसानोदकेन्धनम् ॥ १९५ ॥

(१) मेघातिथिः । तदुर्गलम्भोपायमाह उपरोधस्तथा कर्त्तव्योयथा । न कश्चिन्निष्क्रामति किञ्चित्प्रविशति । राष्ट्रं दुर्गाद्विहिंसे शस्तस्योपपीडणं स्वदेशापवाहोपमर्दनदिभिः । व्यवसादीनां दूषणं विनाशनमसद्व्यभिचारादिभिः ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्धनदूषणजलेनाद्र्ककरणादि ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्गाभयमदुर्गाभयं वारिपुमयुभ्यमानमन्यावेत्यासीत् । अस्य च देशमुत्सादयेत् । तथा चासानोदकेन्धनानि सर्वदाऽस्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अरिषु कृत्यान्तरमाह उपेतित्रिभिः । उपरुभ्यावपीडयेच्छुण्ठनाभ्यादिदानेन । दूषयेत् भेदयेत् विषादिना वा ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नगरवेष्टनमाह उपरुभ्येति त्रिभिः । अरिं शत्रुं उपरुभ्य वेष्टयित्वा आसीत् स्थितो भवेत् । अस्य राष्ट्रः राष्ट्रं देशं उपपीडयेत् । च पुनः यवसानोदकेन्धनानि दूषयेत् । यवसेन्धनमग्निना दाहयेत् । एतानि अन्नं क्षेत्रस्थं लुप्तेन्मार्गावरोधेन महार्घं कुर्यात् ॥ १९५ ॥

भिन्ध्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥ समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथिः । तडागप्रहणं सर्वजलाभयदर्शनार्थं तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदनं प्राकारेयं त्रैविहारणं सुरङ्गन्या वाभङ्गः परिखायाः पूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा छिद्रेषु प्रवीरपुरुषैरवस्कन्दयेत् । दुर्गे रात्रौ च वित्रासयेत् अग्निकुम्भशिरस्कैः शिवावकुतानि कुर्वद्भिर्मनुजैः ये नराः स्वयमुत्पातदर्शनाद्भ्रात्रौ जायति जागरणावजीर्णोलोकः मुसाभ्योभवति । तस्मिन् काले भूयोभूयः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समवस्कन्दयेत् सौमिकेन हन्यात् ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शत्रोरुपजीव्यानि तडागादीनि नाशयेत् । तथा दुर्गप्राकारादीं भिन्ध्यात्तत्परिखाभ्य भेदेन पूरणादिना निरुद्धाः कुर्यात् । एवं च शत्रून् शङ्कितमेव सम्यगवस्कन्दयेत्तथा शक्तिगृहीयात् । रात्रौ च दङ्काकाहलिकादिशब्देन वित्रासयेत्तदानीं च ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तडागानि जलाशयान् तथा परिखाः समन्ततो व्यापका अगाधजलशालिनीः स्वातत्परूपाः भिन्ध्यात् । समवस्कन्दयेत् शक्तितोगृहीयात् अभिप्रक्षेपादिना चैनमरिशोषयित्वा त्रासयेत् रात्रौ च दङ्कादिशब्देन ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । समवस्कन्दयेत् सौमिकं कारयेत् । अवस्कन्दस्तु सौमिकमिति नैऋतवाः । एनं शत्रुम् । रात्रौ वित्रासयेत् ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एनं राजानं धामवासं अवस्कन्दयेत् सौमिकं हन्यात् ॥ १९६ ॥

उपजप्यानुपजपेदुत्थ्येतैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपजप्याः क्रुद्धारयः कुलीनाः त्वराभ्यामिलाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः कर्त्तरि कर्त्तव्यव्यपदे-
शमुपजपेदित्यर्थः उपजपेद्वाहयेदित्यर्थः । उपजापआभयाद्विश्लेषात्महितानुष्ठानप्रतिपादनम् । तेन चारिणासु कृतमप्य-
भिमतदुर्गस्थेन वाकिञ्चित्कारणबलादविकपार्णयाहादिकोपनार्थमभ्यमोदासीनानामप्यतरेण सहसंधानमित्यादिबुध्येत ।
युक्तेचदैवे विजिगीषोरनुकूलदैवइत्यर्थः । नक्षत्रग्रहदैवसमुद्भूतेषु साधकेषु दृष्टः त्वमदर्शननिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवाता-
दिषु जयमिच्छन्निर्गतभयोदुर्गस्थानानि यथा । प्रथमं योऽङ्गच्छेत् ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपजप्यान् भेषान् । युक्तेऽनुकूले दैवे ग्रहादौ ॥ १९७ ॥

(३) कुङ्कुमः । उपजापार्हाभिपुर्वश्याग्राज्यार्थिनः शुद्धानमात्यादींश्च भेदयेत् उपजपेनात्मीयकृतांश्च तेषांचेष्टां-
जानीयात् शुभग्रहदशादिना शुभफलयुक्ते दैवेवगते निर्भयोजयेत्सुयुध्येत् ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचाभ्यदुपेति । उपजप्यानरिवश्याग्राज्यार्थिनः क्रुद्धानमात्यादींश्च उपजपेत् भेदयेत् । उ-
पजपेनात्मसात्कृतानां तेषां चेष्टाः त्वपरपक्षपातान् जानीयादिति । युक्ते शुभफलदानाऽनुकूले दैवे ग्रहनक्षत्रादौ । जयप्रेप्सुः
जेष्पामीति कृतनिश्चयः । अपेतभीः मरिष्यामीति वा गतभीः ॥ १९७ ॥

(५) मन्दनः । तत्कृतं शत्रुकृतं उपजापमिति शेषः । दैवे युक्ते सुनिमित्तादिभिर्दैवानुकूल्ये सति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजप्यान् भेषान् उपजपेत् भेदयेत् । च पुनः तत्कृतं बुध्येत जानीयात् । भेदकृतं कार्ययुद्धे
जानीयादित्यर्थः । च पुनः युक्ते दैवे अनुकूले दैवे ग्रहादौ चैवविधो राजा जयप्रेप्सुः युध्येत ॥ १९७ ॥

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । सहसायुध्येत एतावत्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखं च मिथो महाजनकथा सहदारदर्शनादि
दानविधानद्रव्याणां हिरण्यादीनां ग्रीत्युत्पादनार्थं प्रतिपादनं भेदस्तत्कुलीनादेरुपसंग्रहः ततो विशेषेण तत्र विशसनमित्याद्य-
कारणम् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कदाचन सामादिसंभवे ॥ १९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ग्रीत्यादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां तदनुया-
यिनां च राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा यथासामर्थ्यमरीजेतुं यत्कुर्यान्न पुनः कदाचिद्युद्धेन ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणारिवश्यत्वे युद्धेन कुर्यादित्याह साम्नेति । पृथक् प्रत्येकं तत्र सामादि संबध्य-
ते । समस्तैस्त्रिभिर्वा ॥ १९८ ॥

(५) मन्दनः । एवमभियुज्य शत्रुसामदानभेदैः सादयेन्न युद्धेनेत्याह साम्नादानेनेति ॥ १९८ ॥

अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ॥ पराजयश्च संपाप्ते तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥ १९९ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मान्नार्थनियमो दृश्यते योजयति सोऽत्यन्तबलवानवश्यं तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तदुर्ब-
लवावश्यमित्यनित्यो विजयः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पराजयश्च संपाप्ते प्राक्किकः दानार्थेऽपराजयशङ्कति ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्युध्यमानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जयपराजयौ दृश्येते तस्मात्सत्युपायान्तरे युद्धं परिहरेत् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । न युद्धेनेति तत्र हेतुरनित्यइति पराजयोपीति ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह अनित्योविजयइति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विजयः अनित्यः पराजयोपि संघामेऽनित्यः ॥ १९९ ॥

त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युद्ध्येत संपन्नोविजयेत रिपून्यथा ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । सामादीनामसाधकस्तदा संदिग्धेपि जये समानेऽपि किंपुनारूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत येन प्रकारेणात्मनोजयः स्यात् । जये राज्यं वधेऽपि स्वर्गइति युष्माकमेवजयः परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसानिकार्यस्तथा च व्यासआह ॥ पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जीविनां । न शक्येदप्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जयः ॥ यदासंदिग्धं पराजयंतदाऽपक्रमणं युक्तं निर्गतोहि जीवोन कार्यमासादयति येन भद्राणि पश्यति स्वर्गमर्जयति मृतइति येन केनचित्प्रकारेण जित्वारिम ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा येन प्रकारेण वञ्चनादिनापि विजयते । इति बाहुगुण्यप्रकरणम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसाधकत्वे सति जयपराजयसंदेहेऽपि तथा प्रयत्नवान्स्मर्यग्युध्येत । यथा शत्रुञ्जयेत् यतो जयेऽर्थलाभोऽभिमुखमरणे च स्वर्गप्राप्तिः निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साधीयो यथा वक्ष्यति । आत्मा तु सर्वदारक्ष्यइति मेधातिथिगोविन्दराजौ ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथानुपपत्तौ तत्कार्यमित्याह त्रयाणामिति । त्रयाणां भेदान्तानां परिक्षये सामादीनां अरिर्वश्यानुपायत्वे ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति त्रयाणामपीति ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां उपायानां सामदानभेदानां परिक्षये । संयत्तः सावधानः ॥ २०० ॥

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ॥ प्रदद्यात्परिहारान्श्च ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । लब्धप्रशमनमिदमतोयस्मिन्पुरे जनपदे देवब्राह्मणाश्च धार्मिकांश्चिहितानुष्ठानिनो यथा सामर्थ्यात्प्रतिषिद्धवर्जकामात्स्वात्स्नेयगारीनजित्वासाध्यप्रवृत्तादिकंगंधधूपपुष्पद्रव्यंसंविभागास्फोटनादिसंस्कारद्वारेण यथार्हमभ्यर्चयेत् । कुटुंबिनां परिहारार्थं स्थितिर्यथा प्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानां प्रदानेन तथा तथा वा संवत्सरमेकोद्दौ वा दद्यादुच्चानां च पौरजनपदबलतानामातपादिङ्गिण्डिमकगदापातेन ख्यापयेत्तैर्यैः स्वाभ्यनुरागादस्थानमपचितं तेषामप्यारक्षान्तं यथा स्वस्वव्यापारमनुतिष्ठत्विति एवमनुग्रहे क्रियमाणेऽपि यदा पौरजनपदानामभ्येष्टां स्वाभ्यनुरागादहंवक्तृतैजसभावो बहूमतः स्यादिति मन्येत मदीयस्य ऋणोऽवस्थातुं न शक्यतां ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लब्धप्रशमनमाह जित्वेति । परिहारान् अग्रहारान् । अभयख्यापनं यैरस्माभिः सह प्राग्युद्धं कृतं तेषामधुनाऽभयमित्यादि ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । परराष्ट्रजित्वा तत्र ये देवास्तान् धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् भूमिमुवर्णादिदानसंमानादिभिः पूजयेत् । जितद्रव्यैकदेशदानादिनैव चेदंपूजनं तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्गणार्जितम् । विप्रैर्म्योदीयते द्रव्य-

(२००) संपन्नः = संयत्तः (नन्दनः)

प्रजाभ्यश्चाभयंसदा ॥ तथा देवब्राह्मणार्थमयैतद्वत्तमिति तद्देशवासिनां परिहाराद्दद्यात् । तथा स्वाभिभक्त्या यैरत्माकमप-
कृतं तेषांभया क्षान्तमिदानींनिर्भयाः सन्तःसुखंस्वव्यापारमनुतिष्ठन्स्वित्यभयानि ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । जयोत्तरयत्कर्तव्यतदाह जित्वेति । देवाद्यर्चनं प्रतिपत्तिकर्मोत्तरजयसूचनार्थंवा । परिहारा-
न्वस्त्रालंकारादीन् । तद्देशवासिभ्यः अभयानि स्वस्वव्यापाराननुतिष्ठन्तु माभयंकुरुतेति ॥ २०१ ॥

(५) मन्दनः । सति विजये कर्तव्यमाह जित्वासंपूजयेदिति । परिहारात्करपरित्यागान् । तत्रत्यानामभयानि-
द्विण्डिमघोषादिना ख्यापयेत् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान् परिहारान् अपहारान् प्रदद्यात् । च पुनः अभयानि स्थापयेत् यैरत्माभिःप्राग्युद्ध-
र्ततेषामभयमिति भावः ॥ २०१ ॥

सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । एषपौरादीनामभिप्रायः संक्षेपेण ज्ञात्वा नैतदेवमिच्छति । तत्कुलीनं कर्तुमिच्छत्ययमेव तस्मि-
न्देशे तद्वंश्यं वृद्धमुलंप्रियसुखकलत्रंतेन संहततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयंकुर्यात् समकोशदानादि परिमाणं च भवता
मम देवाकारेणपापेन भवितव्यंकार्यकालेन त्वयमुपस्थातव्यमुभयतोदण्डेन कोशेन चेत्यादि ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एषां परराष्ट्रे प्रकृतिभूतानां । समासेन समुदायेन । तद्वंश्यं शत्रोरेव वंश्यं । समयक्रिया
समयस्य क्रिया न त्वयात्मानियमाश्रितव्यमिति ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांशत्रुनृपामात्यानांसर्वेषामेव संक्षेपतोऽभिप्रायंज्ञात्वा तस्मिन्नाष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्येऽ-
भिषेचयेत् । इदंकार्यंत्वयेदनेति तस्य तदमात्यानां च नियमंकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । परराज्ये स्ववंश्यान्नाभिषिचेदपितु तद्वंश्यानित्याहसर्वेषामिति । सर्वेषाममात्यादीनां चिकीर्षि-
तं स्ववंश्यपक्षपातित्वं तद्राज्यवंश्यपक्षपातित्वेति । समयक्रियां त्वयातःपरमिदंकार्यमिदनेतिनियमनम् । उपजप्यराज्या-
र्षिततद्वंश्यस्थापनेन राज्यान्तरलाभसंभावना दृष्टफलमिति भावः ॥ २०२ ॥

(५) मन्दनः । एषांशत्रोरमात्यादीनाम् । तत्र शत्रु देशेतद्वंश्यस्थापितेन सह युद्धवयञ्चैवकरिष्यामहइति । स-
मयक्रियांकुर्यात् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषामेषांपरराष्ट्रप्रकृतिभूतानां समासेन समुदायेन चिकीर्षितंविदित्वा तत्र तस्मिन्नाज्ये तद्वंश्यं-
स्थापयेत् अविद्यमाने राजनि सति । चपुनः समयक्रियांकुर्यात्त्वयाऽस्मद्धर्मान्मन्त्रलितव्यमिति ॥ २०२ ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषांधर्म्यान्वथोदिताम् ॥ रत्नैश्च पूजयेदेनंप्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्प्रकारावस्थास्तेषामुपपत्ताः पूर्वप्रवृत्ताःब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवत्वव्यापारादयस्ताननुजानीया-
त्प्रमाणानि कुर्यादेवंसंस्मिन्तेषामनुरागी भवति । ये च तत्र प्रधानाः पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैःसहाराजानमे-
नंशस्त्रधनधान्यालङ्कारवाहनछत्रपीठिकादारपदबन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तेषांधर्मान् देशधर्मान् । प्रमाणानि कुर्वीत नमिष्यात् । रत्नैः स्त्रीयैः एनं नूतनंनृपं तस्य
प्रधानपुरुषैःसहेति तानपि पूजयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांच परकीयानां धर्मादनपेतानाचारदेशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान्प्रमाणीकुर्यात् । एनंचाभिषि-
क्तममात्यादिभिः सह रत्नादिदानेन पूजयेत् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । शास्त्राविहङ्गान्नसदेयामरवृत्तिदेवस्नानपहारादीन्धर्मान् मातुलकन्यापरिणयमत्स्यभक्षणादीन्
अपरराष्ट्राचारान् प्रमाणीकुर्यादित्याह प्रमाणानीति । यथोदितान् तत्रत्यैर्यथावदुक्तान् । एवं तद्वश्यं प्रधानपुरुषैरमात्यैः सह
तेऽपिपूज्यादित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । तैरुक्तान्देशधर्मान्परिमाणान्कुर्वीत तथैव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां यथोक्तधर्मान् प्रमाणानि कुर्वीत नमिच्छात् । च पुनः स्थापितं रत्नैः पूजयेत् ॥ २०३ ॥

आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ॥ अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्मात्पुनः प्रकृतिभ्योरत्नादि दानमुच्यते । आदेयस्याप्रतिपादनं नवस्य राज्ञोऽन्यस्य वाऽप्रि-
यकरमप्रीतेः कारणहेतुः । दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयं बहुश एवंप्रसिद्धमपि कालयुक्तं कालोपपन्नं क्रियमाणमभि-
मानामर्थानां सुखावहं भवेदित्यथा च दुःखयतीत्यर्थः । प्रशस्यते यस्मादपि कचित्काले किञ्चन प्रीतिजनयति तदापि नाल्प-
मशोभनं वा प्रीतिमुत्पादयति तस्मात्कालमपेक्ष्य दानादाने कार्ये इति । यत्किञ्चिदतिक्रान्तं वक्ष्यमाणं किञ्चन तत् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानं बलाद्ग्रहणम् । कालेयुक्तं दानकाले दानं कार्यं न सर्वदा कोशक्षयापत्तेः । बलात्पू-
जणं तु न केदाचित्कार्यमित्यर्थः ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आदानमिति । यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणमप्रियकरं दानं च प्रियकारकमित्युत्सर्गस्त-
थापि समयविशेषे दानमादानं च प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन्काल एव पूजयेत् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्माद्ग्राह्यं सकथं सर्वैः पूज्यस्तत्राह आदानमिति । ननु राज्यधनादिलोभेन परराज्यंगृहीतं त-
त्राह अभीप्सितानां गजाश्वादीनां काले विलम्बितं युक्तं योग्यं प्रशस्यते हारमिति चेत्यन्वयः शेषः ॥ २०४ ॥

(५) नन्दनः । तत्र तेभ्यो दानमादानञ्च कालयुक्तं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह आदानमिति । लोके खल्वभीप्सितानाम-
र्थानामादानं प्रियकरं दानञ्च प्रियकरं तथापि तदुभयं कालयुक्तञ्चेत्प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभीप्सितानामर्थानां आदानं बलाद्ग्रहणं अप्रियकरम् । तु पुनः अर्थानां दानं प्रियकारकं तस्मा-
त्कालयुक्तं समयदानत्वं प्रशस्यते ॥ २०४ ॥

सर्वं कर्म देवमायत्तं विधाने देवमानुषे ॥ तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५ ॥

[देवेन विधिना युक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ॥ परिच्छेदशेन महता तदर्थस्य समाधकम् ॥ १ ॥]

[संयुक्तस्यापि देवेन पुरुषकारेण वर्जितम् ॥ विना पुरुषकारेण फलं क्षेत्रं प्रयच्छति ॥ २ ॥]

[चन्द्राकार्याय हावायुरग्निरापस्तथैव च ॥ इह देवेन साध्यन्ते पौरुषेण प्रयत्नतः ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । समर्थार्थकर्मकार्यफलकर्मतत्सर्वमशेषमायत्तमधिकं कापि विदधातीति विधानं कर्मफलं यद्विधाति
तद्विशेषयति देवं मानुषे देवधर्मादौ पूर्वकृतविहितप्रतिषिद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यदि फलकर्मक्रिया दृष्टार्थानयानय-
योः तथाच श्रुतिः विधिर्विधानं नियति स्वरूपः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्मदेवं भाग्यानि पुण्यानि पर्याधनामानि पुराकृतस्य । स्मृ-
तिरपि ॥ देवमात्मकृतविद्यात्कर्मवत्पौर्वदेहिकं । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहा परमिति ॥ देवमानुषस्येति ग्रामे श्रुतवशादेव-
मानुषस्यापिकारणता विवक्षिता अस्मिन्कार्ये इदं सर्वं क्रियाफलमायत्तं न देवं पुरुषकाररहितं फलं ददात्यवश्यं हितेन पुरुषप्रय-

१ मेधातिथिः ।

त्तोऽपेक्षितव्यः नचपुरुषकारोदैवेनेति दैवाश्च पुरुषकारनिरपेक्षाफलस्यापि पुरुषसन्निपातोभवेदपि गर्भस्य असति गर्भे नियमैर्देवसन्निपातात्फलसंभवोऽनुमेयएवंपुरुषप्रयत्नादपि यदिदैवनिरपेक्षास्यात् यतोव्यायामे सति सर्वदा सर्वेषांस्यान्वै- तदस्ति तस्मादुभयकारणम् । तथा चव्यासआह ॥ आरम्भमानुषाःसर्वे निदानंकर्मणोर्द्वयोः । दैवे पुरुषकारे च परतोऽप्यन्य- विद्यतइति ॥ समानतत्त्वेऽपि दैवंनयानययोर्मानुषकर्मलोकपालयतीति । अत्र दैवकारणाआहुर्देवमेवात्र कारणं दृश्यन्ते हि जङ्गलीबपङ्गादयः पुरुषकाररहिताअपि सुखिनोनिष्प्रतीकाराअन्योपाधिककर्मलभमानास्तथाप्रतीकाराअपि कुणयोऽ- व्यङ्गशूराः प्रवीणाश्चशास्त्रे दक्षाश्चाहुःखिनोयतमानाश्च तथा पुरुषकारनिरपेक्षदैवमात्राभिधानादिनाशविनिपातादिभिरि- ष्टानिष्टफलमुत्पाद्यमानमुपलभन्ते । एवंच कृत्वा परलोकहेतवः क्रियारम्भोपदेशात्सुतरामर्थवन्तोभवन्ति तथाच यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुञ्जीमहदहकृतान्यपि परतउपभोक्ष्यामहइति विजानन्तोविचिकित्सा मनुष्यधर्मएवंप्रयातितव्यं । तथाचो- दाहरन्ति ॥ जानामि धर्ममनच तत्करोमि पापंन जानामि न मे प्रवृत्तिः । धात्रानिसृष्टोस्मियथा तथाहंनतः परंशासयिता- स्तिकश्चिदिति ॥ पुरुषकारिणोऽस्माहुः पुरुषकारएवात्रकारणंरुषित्वमनलसःकुर्वन्व्यापारफलंकर्तृकरणकार्यरुष्यादिषु मा- भ्यात्तथा चोक्तं ॥ कर्मैवेहानसाधूनामारम्भानुपसेविता । कर्मकृत्वा हि पुरुषोभुङ्क्ते वै बलवानिति ॥ सत्यपि चान्नसंभवे नह्यभुञ्जन्तस्त्वय्यन्तितदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरंचफलंतन्निमित्तफलोत्पादइति म्यायस्तस्मादत्रादृष्टव्यापारःएवंचल- त्वार्थवन्तःक्रियारम्भोपदेशोभवति ॥ तथाचाहुः ॥ प्रतिहन्तिमुनिर्येनदैवमापतितंकचित् । शीतोष्णेश तथा वर्षमुत्थापय- तिहन्तिच ॥ एवमास्थितेभ्यउभयकारणमन्यतराभावे फलभावात् कचित्तुकेचित्पाधान्येन वर्ततइति तत्परिगृह्यते । क- तोपि पुरुषकारोबलवता दैवेनाभिभूतोविशीर्यते आर्द्रमिवदावल्पाग्नौप्रक्षिप्तमज्वलति एवंयदि दुर्बलदैवमहता यत्नेन पुरु- षकारेण पुरस्कृतफलत्यार्द्रमपिदारुमहत्यग्निरुद्धे प्रक्षिप्तनाग्निस्तदैवयापयति ॥ दैवंपुरुषकारेण दुर्बलंशुपहस्यते । दैवेन चेतनंकर्मविशिष्टेनोपहस्यतइत्येवपरिकल्प्याह तयोदैवंपुरुषकारयोदैवमेवाचिन्त्यं तुशब्दोऽवधारणार्थः । अपरिज्ञातस्वरूपक- स्मिन्काले तन्निमित्तेन फलंदास्यतीत्येवमचिन्त्यंशास्त्रादृते चास्यपरिज्ञानादेवाविचार्यत्वात्प्रयुक्तमशक्यत्वादशक्यमिति तत्रदैवंनिष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारोवक्ष्यते क्रियाप्रकृतत्वात् वित्तंचक्रियामानुषे किञ्चिद्विज्ञानंकल्यादिभिः शक्यंचिन्तयि- तुमीदृशमया कल्यादिकर्तव्यमेतैःसाधनैर्देवादिभिरेवच तस्य चेदृशफलमिति तदेव प्रारब्धयदारंभमभ्यावसानेषु विवक्ष्यते तदैवसमाधेयंनविपन्नानामप्येवंकर्तव्यमिति । यावत्फलवेदनमित्यतोदैवस्याचिन्त्यत्वान्तत्परेणासितव्यं । मनुष्यकर्मचि- न्तयित्वा यद्यत्कार्यतदनुष्ठेयंयत्किञ्चनकारीहि विनश्यतीति शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च मुक्तस्य परराष्ट्रविजयचिकीर्षा यत्रदैवमानुषसंपन्ना भवति सैवसर्वार्थसाधिकाभवति तथापि तस्यामतिशयदैवंप्रवर्तते अतिरिक्तःपुरुषकारएवभवतीत्यर्थः । नहिविजिगीषोदैवमन्तरेण तदा यातव्यस्य व्यसनदैवमानुषंभवति पौरुषंसमदैवेन नातिव्यूहंद्वयोर्वासमंतुल्यम् ॥

[मेधातिथिः । तदयुक्तदैवे च विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषेपुरुषकारः प्रवर्ततेअष्टविधकर्मणि तन्महता क्लेशोनार्थ- फलसाधयति निष्फलंवा भवत्यतःक्लेशेनाप्यसिद्धोवा दैवापेक्षोभूत्वानपरितप्येत् पुरुषार्थस्तु दैवेन संयुक्तोयः प्रवर्ततेअक्लेशेन ससर्वेषांमन्त्रार्थानामेवसाधकःपुरुषार्थः पुरुषकारःसएव यदात्यन्तगुणदैवेऽनुष्ठीयते तदा क्लेशेन विनैकान्तेन समप्रफ- लसाधकोभवति । अस्य दाढ्यार्थमुदाहरणंश्लोकद्वयेन ॥ केचिद्युद्धमपिक्षेत्रंयुक्तंपुरुषकर्मणा । दैवहीनायतुफलंकस्यचि- त्संप्रयच्छन्ति ॥ केचित्क्षेत्रस्य मृतमित्युक्तंपुरुषकर्मणा । पुनःपुनर्दृष्टेषु शोधितंयथावच्चोक्तमित्याद्युपकारकलक्षणेन दैवेन हीनाय फलंनददातीति ॥]

[मेधातिथिः । संयुक्तस्यापिदैवेनेति । दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते एवंच सर्वस्य तदा भावःदैवभावः । अन्येत्वाहुः दैव्यथा कालंपर्यामंदष्टाद्युपलम्भादेवकृतत्वान्कृतमिति यथा तत्पुरुषकाराभावंदर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम् ।]

[मेधातिथिः । चन्द्रार्कास्तावद्ग्राहाः ।]

(२) सर्वज्ञनारायणः । अचिन्त्यं पुरुषाकारेण नतस्य प्रतीकारश्चिन्त्यः । क्रिया प्रतिक्रिया ॥ २०५ ॥

(३) कुट्टुकः । यत्किञ्चित्संपाद्यतत्प्राग्जन्मार्जितसुकृतदुष्कृतरूपे कर्मणि दैवशब्दाभिधेये तथेहलोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारे आयत्तंतयोर्मध्ये दैवचिन्तयितुमशक्यं मानुषं तु पर्यालोचनमस्त्यतोमानुषद्वारेणैव कार्यसिद्धये यतितन्यम् ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । जयादेरदृष्टसाध्यत्वादलंभयत्नेनेति । तत्राह सर्वमिति । विधाने व्यापारेदैवमानुषे दृष्टादृष्टतयोर्मध्ये ऐहिकभोगहेतुप्रबलादृष्टस्येदानीमसाध्यत्वेपि दृष्टं तु शक्यसंपादमित्याह मानुषेति । क्रिया पुरुषकारः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितं नीतिमार्गमनुसृत्य राज्ञा पौरुषेण भवितव्यं न दैवमनुसृत्य तुष्णींभूतेनेत्यभिप्रायेणाह सर्वमिति । दैवमानुषे दैवपुरुषसंबन्धिनः । विधाने कर्मणि । सर्वविदकर्म कर्मफलमिति यावत् । आयत्तमासनम् । तयोदैवमानुषयोदैवमचिन्त्यमनुकूलमनमुकूलंवेति निश्चेतुमशक्यं किन्तुमानुषे पुरुषकारे सति तस्य दैवस्य क्रिया विद्यते ज्ञायते यतएवंतस्मान्पुरुषकारोविधातव्यइत्यभिप्रायः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं सर्वकर्म दैवे मानुषेऽयत्तं अधीनं ॥ अधीनो निम्नआयत्तइत्यमरः । तु पुनः तयोदैवमानुषयोर्मध्ये दैवमचिन्त्यं । पौरुषे पुरुषार्थे क्रिया प्रतिक्रिया विद्यते ॥ २०५ ॥

सह वापि ब्रजेद्युक्तः संधिं कृत्वा प्रयत्नतः॥ मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंस्त्रिविधं फलम्॥ २०६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । यदि युद्धविनामि हिरण्यादि लभ्येत तदा युक्तउद्युक्तेपि सहशत्रुणा संधिकृत्वा स्वदेशं ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(३) कुट्टुकः । एवमुपक्रमणीये न शत्रुणा युद्धं कार्यं यदि वा सएवं मित्रेन च दत्तं हिरण्यं भूम्येकदेशोवार्पितमेतन्नयं यावाफलम् । तेन सह संधिकृत्वा यत्नवान्ब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रसिद्धोपक्रमेयदिप्रमत्तोरिस्तदासन्धिरेवश्रेयानित्याह सहेति । संधिकृत्वा मित्रतामुत्पादयेदिति शेषः । भूमिभूम्येकदेशं । फलं यात्रायाइति शेषः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । मित्रहिरण्यभूमिलाभे सन्धिः कर्तव्यो न शत्रुवधे निर्बन्ध इत्याह सहवापि ब्रजेदिति सन्धौ कृतेममायं शत्रुरन्यो वामित्रं भवेत् हिरण्यं भूमिवात्मात्सोत्र इति त्रिविधं फलं संपश्यन्निश्चिन्वानस्तदात्वानुगुण्येन युक्तः प्रयत्नतः शत्रूणां संधिकृत्वा ब्रजेत्स्वराष्ट्रं प्रत्याब्रजेत् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । रिपुणा सह वापि यदि युद्धं विना हिरण्यादिकं लभ्येत तदा युक्तो मिलित्वा तेन सह संधिकृत्वा स्वदेशं ब्रजेत् कार्यस्यान्तंगच्छेत् किं कुर्वन् त्रिविधं फलं संपश्यन् कीदृशं फलं मित्रभूमिहिरण्यादि ॥ २०६ ॥

पार्थिवाहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ॥ मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवामुयात् ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि पार्थिवगृहीत्यान्वृष्टगः तदाऽप्येनापि निवर्तितव्यं तदापि यदि स्वस्याक्रन्दस्तस्यापि

पार्ष्णिगृहीयान् तदापूर्वमरेःपश्चात्त्रितामापन्नाद्धनंप्राप्य । यद्वा अभित्राच्च स्वास्थितादेव प्राप्य निवर्तेतेत्यर्थः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । विजिगीषोररिपति निर्यातस्य यः पृष्ठवर्त्तानृपतिर्देशाक्रमणाद्याचरति सपार्ष्णिग्राहः । तस्य तथा कुर्वतोऽनियामकस्तस्यान्तरोनृपतिःसआक्रन्दः तावपेक्ष्य यातव्यम् । मित्रीभूतादमित्राद्वा यात्राफलं गृहीयात्तावनपेक्ष्य गृह्णन्कदाचित्तत्कृतेन दोषेण गृह्यते ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्मित्रादमित्राद्वा सन्धिरेवेष्टव्यइत्याह पार्ष्णिग्राहचेति । आरिर्मतिनिर्यातस्य स्वदेशाक्रमणशीलःपृष्ठवर्त्ता राजा पार्ष्णिग्राहस्तस्यान्तरस्तन्नियामकआक्रन्दस्तौ संपेक्ष्य तावनपेक्ष्ययात्राफलं गृह्णन्तत्कृतदोषेण युज्यते । अयमर्थः । पार्ष्णिग्राहोरिव तत्पृष्ठगयोस्तु मित्रोदासीनत्वेन ग्रहणात् । यदि सचारिश्चाक्रन्देन मित्रेण तत्पृष्ठगामिनाऽभिभूतस्तदारिजित्वैवागन्तव्यमनभिभूतश्चेत्सत्वस्य विजिगीषोराज्यं नाशयतीति कृत्वा यातव्यारिमपि मित्रान् मित्रत्वेन संभाव्यमानादुपगम्य । पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासारौनु पाश्चर्देशवर्तिनौ राजानाविति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । मित्रादिफलं प्राप्तव्यंतदाह पार्ष्णिग्राहश्चेति । मण्डले द्वादशराजात्मके पार्ष्णिग्राहमाक्रन्दमित्राण्यमित्रांश्च संपेक्ष्य मण्डलस्थानां शत्रूणां क्षयं मित्राणां च वृद्धिं समीक्ष्येत्यर्थः । यात्राफलं मित्रभूमिहिरण्यमवामुयात् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्ष्णिग्राहं पृष्ठे तत्पृष्ठे आक्रन्दं च मण्डले संपेक्ष्य मित्राद्वाऽमित्राद्वा यात्राफलमवामुयात् ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवोन तथैधते ॥ यथा मित्रं ध्रुवलब्ध्वा कृशमप्यायति क्षमम् ॥ २०८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तत्रतु मित्रलाभे संभवति नात्यन्तंधने यतितव्यमित्याह हिरण्यमिति । आयतिक्षमं भविष्यच्छक्ति ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णभूमिलाभेन तथा राजा न वृद्धिमेति यथेदानीं कृशमप्यागामिकाले वृद्धियुतं स्थिरं मित्रं लब्ध्वा वर्धते ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । अरेव मित्रत्वेन लाभे महान्गुणइतिस्तौति हिरण्येति द्वाभ्याम् । नैधतेन हर्षमाप्नुयात् । कृशं तात्कालिकोपकारासमर्थम् । आयतिक्षममुदकोपकारकम् । तदुक्तम् ॥ अधनं त्वर्णादिधनं धनमधनं च वाणिज्यम् ॥ अतिधनमेतन्त्रितयं विद्याभूमिः सुमित्रमिति ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । हिरण्यभूमिभ्यां मित्रफलं विशिष्टतरमित्याह हिरण्यभूमी इति । ध्रुवं स्थिरम् ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यात्राफलमाह । हिरण्यभूमिसंप्राप्त्य पार्थिवस्तथानप्यधते न वर्धते यथा ध्रुवलब्ध्वा एधते । कृशमपि आयतौ उत्तरकाले क्षमं योग्यमिति । तथा योगेश्वरः मित्रलब्धिर्वरायतः ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ॥ अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तुष्टप्रकृतिकं तोषितत्वप्रकृति । स्थिरारम्भमचलचित्तं । लघुलघ्वपि क्षुद्रमपीत्यर्थः ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञं कृतोपकारस्य स्मर्त्तसानुरागमनुरक्तं स्थिरकार्यारम्भभीतिमत्प्रकृतिकं यत्तन्मित्रमतिशयेन शस्यते ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मित्रं लक्षयति धर्मज्ञमिति । कृतज्ञं कृतोपकारं स्मर्त्तारम्भम् । तुष्टप्रकृतिः तुष्टाधिकारिणः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य । लघ्वित्यनायाससाध्यता । स्वस्मात्पूयन्वा अधार्मिकादेर्मित्रतादुःसंपाद्येति भावः ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतिरमात्यादिः । लघुः शीघ्रकारी स्वस्मान्यूनमिति वा । एवंविधपुरुषो मित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मित्रलक्षणमाह धर्मज्ञमिति । धर्मज्ञादिकमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ॥ कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाद्वुररिं बुधाः ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धृतिमन्तं दुःखेऽनुद्विगम । कष्टं दुःखसाध्यम् ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वांसं महाकुलं विक्रान्तं चतुरं दातारमुपकारस्मर्तारं सुखदुःखयोरेकरूपशत्रुं दुर्गच्छेदं पण्डितावदन्ति ॥ तेनैवं विधिशत्रुणा सह संधातव्यम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्प्रतियोगितयाऽरेर्लक्षणमाह प्राज्ञमिति । अत्र प्राज्ञं कृतमुपकारं स्मर्तृशीलम् । कुलीनं दुरभिमानिनम् । दक्षं सततोद्यमम् । दातारमित्यनेन दृष्टादृष्टजयहेतुता सूचिता । धृतिमन्तं सित्प्यसिध्योरेकरूपम् । कष्टं कष्टम् । तेन तादृशारिणा सन्धिरेव कार्योदुर्गच्छेद्यत्वादेवं विधस्येति भावः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । शत्रोर्गुणान्मित्रोत्तरणाय मित्रप्रसङ्गादाह प्राज्ञकुलीनमिति । एवंविधगुणवन्तमरिं कष्टमाद्वुः दुर्जयमाद्वुरिति यावत् । तस्मात्तादृशमरिमपि मित्रं कुर्प्यादित्यभिप्रायः ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अरित्वरूपमाह प्राज्ञमिति । एतादृशमरिं कष्टं बुधा आद्वुः । २१० ॥

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ॥ स्थूललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । पुरुषाणां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन दैवेन सुखदुःखोपभोगनिमित्तसाध्यते । अनिष्टस्थानप्राप्ताभ्यापौरुषेयेण शान्त्यादिकारणप्रकारेण समतामापद्यन्ते इह स्थानस्थिता अव्यभिचारानुगुणाः क्रियन्ते पुरुषज्ञानलोकज्ञानपुरुषविशेषज्ञानरूपमुपकारी भवति । अनुवर्तते शूरः कार्यक्षमो भवति ॥ कारुण्यगुणस्येन करुणावेदीदयालुमनालोभेन परिरक्षति । स्थूललक्षः प्रभूतस्याप्यर्थमेषां सर्वकालक्षमते ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्यताऽश्रुता । पुरुषज्ञानमयं योग्योयनेति ज्ञानं । करुणावेदिता करुणास्थानज्ञानं । स्थूललक्ष्यं दानृत्वं । एतेषु सत्त्वेवोदासीनता संभवत्यन्यथा कस्याप्यरिः कस्यापि मित्रमित्यवश्यं स्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । साधुत्वं पुरुषविशेषज्ञता विक्रान्तत्वं कपालुत्वं सर्वदा च स्थूललक्ष्यं बहुप्रदत्वं अतएव ॥ स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानिकाः । स्थूललक्ष्यमर्थेऽसूक्ष्मदर्शित्वमिति तु मेधातिथिगोविन्दराजयोः । पदार्थकथनमनागमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यतस्मादेवं विधमुदासीनमाश्रित्योक्तलक्षणेनाप्यरिणा सह योद्धव्यम् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । उदासीनलक्षणमाह आर्यतेति । आर्यता अवक्रता । पुरुषज्ञानं पुरुषविशेषज्ञता । करुणावेदिता कपालुत्वं । स्थूललक्षं बहुप्रदः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे इत्याभिधानात् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजयोः सूक्ष्मदर्शित्वाद्याख्या । स्थूलवत्सूक्ष्मलक्षयतीति । एतान्येवोदासीनगुणस्योदयः प्रकटता तद्धेतवः । एवंविधमुदासीनमाश्रित्यरिणा योद्धव्यमिति भावः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । उदासीनस्य च गुणान्मित्रोत्तरणार्थं मित्रप्रसङ्गादाह आर्यतापुरुषज्ञानमिति । स्थूललक्ष्यं बहुप्रदत्तम् । गुणोदयो गुणोत्कर्षः । गुणवन्तमुदासीनमपि मित्रोत्कर्प्यादित्यभिप्रायः ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । उदासीनस्वरूपमाह । आर्यताऽश्रुता । पुरुषज्ञानं अर्थयोग्योऽर्थनेति ज्ञानम् । क-

रुणवेदिता करुणस्थानज्ञानं । स्थौल्लक्ष्यं दानृत्वं । गुणोदयः एतेषु सत्त्वेव उदासीनता संभवति अन्यथा कस्यापि मित्रमित्यवश्यंस्यादित्यर्थः ॥ २११ ॥

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ॥ परित्यजेन्पशुभूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । तादृशीमपि भूमिमविलम्बमानः परित्यजेत् क्षेम्या आढविकादिभिरनभिभवनीया नित्यमस्य प्रधानमुभयंबहुसस्याऽदेवमातृकाच पशुवृद्धिकरीच जाङ्गलरूपत्वादबहुफलपत्रतृणत्वाच्चैवगुणा हिभूमिर्वणिक्षीवलबहुला भवति दुर्भिक्षव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणाचेति चतुर्भ्यामकृतिपरित्यागे चोभयंन ततोज्ञापयति नसहसा-युधानांमकृतिपरित्यजेत्स्यामत्रस्थायां किन्तुतांपरित्यजेचांमन्येतसाक्ष्येशांप्रकर्तुभिः प्रत्यादातुमिति यथातुनमि-त्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषप्रतिक्षणं यांमन्येततदा गुणवतीमपि भूमित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेम्यां शक्यक्षेम्यां । आत्मार्यं यदि तस्यागेनैवात्मनिस्तारः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनामयादिकल्याणक्षमामपि नदीमातृकतया सर्वदा सर्वसस्यप्रदामपि प्रचुरतृणादियोगात्पशुवृ-द्धिकरीमपि भूमिमात्मरक्षार्थमविलम्बमानोराजा निजरक्षाप्रकारान्तराभावात्परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । भूमिमित्युक्तं कथंविजिगीषुलिप्सिता भूर्देयेतिचेत्तत्राह क्षेम्यामिति । क्षेम्यां योगक्षेमकरी-मपि । सस्यप्रदां नदीमातृकां । पशुवर्धिनीं चतुर्दिक्षु तृणोदकसंपन्नाम् । चात्मार्यं देहरक्षार्थम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अभियुक्तं प्रत्याह क्षेम्यांसस्यप्रदामिति । क्षेम्यांरक्षितुंमुकराम् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशीभूमिमात्मार्यमविचारयन्पशुः परित्यजेत् ॥ २१२ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्वारान्नक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्वारैरपि धनैरपि ॥ २१३ ॥

(१) मेघातिथिः । कुल्लूपकारसाध्योयनियमोभवति आपदर्थेयथा मशकार्थं धूमोमशकानपनेतुमिति ज्ञायते त-न्निमित्तंधनंरक्षेन्नान्यत्रधनरक्षायाः कार्यमस्ति तत्त्वभुक्तफलं हि धनमिति तथाहि तेन प्रतीक्षयानमासन्नं दण्डंविभक्ति-उपजप्यानुपगृह्णातीति धनेनापि दाराक्ष्याः दारग्रहणं प्रणिधिसंबंधिप्रत्युपलक्षणार्थं आत्मा तु रक्ष्यः अन्येन प्रकारे-णात्मानंरक्षितुमसमर्थः सर्वस्वंदत्त्वा दारानपि काले परित्यज्य वाग्यतस्थितोदारधनादि वर्जयित्वा धर्मकरिष्यति । ये तु धनदारानुरोधेन विनश्यन्ति न तेषांधनदारादिदृष्टं नाप्यदृष्टधर्माधर्मानाचरणात् । नच कौमारदारत्यागित्वं नत्याग-प्रतिषेधस्यायंच वाजयति राजधर्मप्रकरणेऽपि नायमुक्तोदष्टार्थत्वादप्यस्यापि दृष्टव्यः । ननु च राजा राज्यंप्राप्यमहाध-नोऽश्वमेधादि करिष्यत्यतुल्यं सुखमनुकरिष्यत्यतस्तु लोकः संक्रुष्टंकिंकरिष्यति नैषदोषोऽल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सं-न्यधनस्यापि जपादयः विशेषनिमित्तानि धनान्येव नचेदमस्यामवस्थायांलोकसंक्रुष्टमिति नच सहसैतत्कार्यम् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपदः प्रकृति कोपबलक्षयरोगादयः । धनैर्भूम्यादिभिः ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्नात्सर्वविषयोयंधर्मः स्मर्यते आपदर्थमित्यादि । आपन्निवारणार्थंधनंरक्षणीयंधनपरित्यागेना-पि दाराक्षेत्रे आत्मानंपुनः सर्वदा दारधनपरित्यागेनापि रक्षेत्सर्वतएवात्मानंगोपायीतमिति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरे-केणात्मरक्षाइत्युपदेशात् ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनाचेज्जीवति प्रधिनागादिति श्रुतिसंमतमर्थवादमाह आपदर्थमिति । आपदर्थमापत्तिवारणार्थं मशकार्थोद्धूतविवत् । दारान् स्त्रियं धनैः धनदानेनेतिशेषः । एवमुत्तरत्र । आत्मना देहेन चेज्जीवतिगतप्रधिना धनेनेतिश्रुतेरर्थः ॥ २१३ ॥

(५) नन्दनः । गुणवद्भूमिपरित्यागेनाप्यात्मा रक्षितं दुःशक्यश्चेद्वारपरित्यागेनात्मा रक्षितव्यइत्याह आपदर्थमिति । आपदर्थं आपन्नित्वव्यर्थम् ॥ २१३ ॥

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोभृशम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदोदैवमानुषाणि व्यसनानि तानि कृतिविषयाणि युगपदुपजातानित्यर्थमपि यथा स्युस्तथा संयुक्ताश्चसामपुरस्सरदानं सामपूर्वकं भेदं सामदानं भेदसहितं दण्डमेव वा । दानमेवेत्यादिकान्सर्वोपायान्विसृजेद्बुध इति यत्र यत्नां तत्समीक्ष्यविचार्य प्रयुज्जीतेत्यर्थः नतुविषण्णआसीत् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संयुक्तान् मिलितान् । सर्वोपायान् सामादीन् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशक्षयप्रकृतिकोपमित्रव्यसनादिकाः सर्वा आपदोयुगपदतिशयेनोत्पन्नाज्ञात्वा न मोहमुपेयादपि तु व्यस्तान्समस्तान्वा सामादीनुपायाञ्छास्त्रज्ञः संप्रयुज्जीत ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सहेति । सह सर्वाः कोशक्षयप्रकृतिकोपाविकृतव्यसनादिकाः समीक्ष्योपलभ्य सर्वोपायान् सामादीन् व्यस्तान् सृजेत्प्रयुज्याच्च नतुमोहमुपेयादत आह । बुधः पण्डितः ॥ २१४ ॥

(५) नन्दनः । सह सर्वाः समुत्पन्नाः युगपत्सम्भूताः । सृजेत्प्रयुज्यात् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वोपायान्सामादीन् संयुक्तान् मिलितान् वियुक्तान् एकैकमेववा बुधः सृजेत् कुर्यात् ॥ २१४ ॥

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ एतन्नयंसमाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । कथमित्यपेक्षायामाह साधयेत्कार्यमात्मन इति पाठान्तरम् । तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्यकार्यमित्रवत्साधयेत् । सर्वोपायाः समस्तव्यस्ता एवअयमपि उपेयसामान्यनिर्देशमाह समाश्रित्याङ्गीकृत्यसमर्थचिन्तने नैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे नानुमताः समर्थस्तथा किंयुक्तमिति विचार्येयता केनोपायेनैषामिदंप्रामुख्यादिति । कृत्स्नश इति त्रयविशेषणंकृत्स्नमित्यर्थः । एवंचयोयदुपायसाध्योयदापथा युक्तस्तत्रसदा तथा प्रयुज्जीत त्वकार्यसिध्यर्थं उपायोऽतानामवस्थानांचानन्त्यात्सर्वतस्त्रेणाशक्यंवक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीक्षामुपाचरेत् । उपेत्यविशेषभावोप्याह ॥ सतुयुक्तोहिंसंधत्ते युक्तआत्मपराक्रमः ॥ तावुभौनयसंपन्नौस्तेनोप्ययसमन्वितइति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपेतारं आत्मानमुपायसष्टारं । उपेयमुपायसाध्यं । समाश्रित्य मनसा बलाबलादिद्वारानिश्रित्य ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । उपेतारमात्मानमुपेयंप्रामुख्यं उपायाः सामादायः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलम्ब्य यथा सामर्थ्यप्रयोजनसिद्धये यत्नंकुर्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचोपेति । उपेतारमात्मानं उपेयंप्रामुख्यं सर्वोपायांश्च समाश्रित्य किंत्याज्यं किनेति विचार्य-आत्मसिद्धये आत्मरक्षार्थं प्रयतेत । उपेताचेज्जीवति सर्वं भविष्यतीति भावः ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रतिपादितांतीतिविजिगीषांसंक्षिप्य निगमयति उपेतारमिति । उपेतारममात्यादिकं षण्णो उपेयं भूत्यादिकम् । सर्वशब्देन मायपेक्षयेन्द्रजालानां ग्रहणं कृत्स्नशः समाश्रित्य न्यूनमधिकं च ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपेतारं उद्यमफलयुक्तमात्मानमुपायस्रष्टारं । उपेयं उपायसाध्यं । सर्वोपायांश्च सामादीन मन-
साबलाबलादिद्वारा निश्चित्य एतन्नयमाश्रित्य सिद्धये प्रयतेत ॥ २१५ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सहसंमन्थ्य मन्त्रिभिः ॥ व्यायम्याप्लुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंयथोक्तं राजा वृत्तमिदं सर्वमापचनापदि वाऽऽत्मशक्त्यपेक्षया वा कस्यामवस्थायां किं कर्तव्यमिति मन्त्रिभिः सह विचार्य मध्यंदिनमुक्तकालं मध्यंदिनं व्यायामं कृत्वोपचार्यस्नानं च स्नानमक्रमोक्तमपि पुनराज्यार्थं मुच्यते मङ्गलाचारेयुक्तानाम् । राजा स्नानपरिग्रहार्थं भोजनादियुतं तद्गृहपूर्वस्नानापेक्षयाऽन्तःपुरंयायादिति विशेषा-
जमुपसंहारः । विविक्ते देशे ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंसर्वमिदमिति यदुक्तप्रकारमिदं सर्वमित्यर्थः । व्यायम्याख्याभ्यासेन शमलब्ध्वा ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वराजवृत्तं मन्त्रिभिः सह विचार्यानन्तरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा म-
ध्याह्ने स्नानादिकं माध्याह्निकं कृत्यं निर्वाह्य भोक्तुमन्तःपुरंविशेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्यमुपसंहरति एवमिति । व्यायम्य युद्धाद्युपयोगिव्यायामं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा भोक्तुं वि-
शेदित्युक्तम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । इदमुक्तं व्यायम्य हयारोहणादिव्यापारं कृत्वा आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं व्यायम्य विचार्य । आप्लुत्य स्नात्वा ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्यैः परिचारकैः ॥ सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्राऽन्तर्गतगृहआत्मरक्षाभूताआत्मसमाः कालज्ञावयोविशेषावस्थादि प्रतिनियतकाले भक्ष्य-
भोज्यदामादिविशेषज्ञाः अहार्याअभेद्याविश्वसनीयाः परिचारकाः स्वरवैद्यादय एतैर्गृहीतं सर्वपरीक्षितमदनीयमन्त्राद्यमद्यान्
परीक्षा कुशलैर्वैद्यैरग्निचकोरादिभिः कर्तव्या । विषादिसंसृष्टस्य शुष्कस्याशुद्धताभवति वैवर्ण्यैः सुगन्धोपघातश्च अतिम्लान-
नताग्नौ प्रक्षिप्तस्य वेति । वेति शब्दः वैवर्ण्यज्वालासुईक्षिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः दर्शनेन श्रियते यत्रकोकिलः ग्लायति
जीवंजीवकः चकोरस्याक्षिणी विनश्यतो विषप्रदश्चापि भवति शुष्कस्यावग्रहः स्वदइत्यादिमन्त्रैश्चविषापहैः परिजयेद्याप-
दिकासु ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालज्ञैर्यदा यद्यञ्जनादि देयं तद्ज्ञैरभेद्यैरमुपजन्तैः । अहार्यैरिति पठेव्यमर्थः । विषा-
पहैश्चकोरादिभिर्मन्त्रैश्च सुपरीक्षितं यत्परिवारकैस्तद्व्यात् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्रान्तःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुषुचपरीक्षितं चकोरादिदर्श-
नेन सविषमन्त्रद्वारा चकोराक्षिणीरक्ते भवतः विषापहैर्मन्त्रैर्जपितमन्त्रमद्यात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रकारमाह तत्रेति । भोजनेकर्तव्ये आत्मभूतैर्देहवत्प्रियतमैः अहार्यैर्धनादिलोभेनाभेद्यैः
सूपकारादिभिः । विषापहैर्मन्त्रितमन्त्रम् ॥ २१७ ॥

(५) मन्दनः । अहार्यैः अभेद्यैः ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र अन्तःपुरे आत्मभूतैः पुत्रैः कालज्ञैः तद्व्यञ्जनादिकं यत्तद्व्यमितितज्ज्ञैर्ज्योतिर्विद्भिः अहार्यैः अनुपजन्यैः तथापरिचारिकैः विषापहर्म्मन्त्रैरुपलक्षितमन्त्रार्थसर्वअद्यात् भक्षयेदित्यर्थः ॥ २१७ ॥

विषघ्नैरगदैश्वास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ॥ विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥ २१८ ॥

(१) मेघातिथिः । विषघ्नैरुदकैश्वास्य सर्वद्रव्यणि राजौषधिकानि वस्त्रादीनि विशोधयेत् । विषघ्नानि रत्नानि गरुडोदीर्णनागदन्तप्रभृतीनि यतः प्रत्यये नित्योभोजनकालादन्यदापि धारयेत् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अगदैरौषधैर्नेजयेत् क्षालयेत् । नियतः शुचिः ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणि योजयत् । विषहरणानि च रत्नानि यन्मवाप्सर्वदा धारयेत् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्रव्याल्लक्षयति विषघ्नैरित्यर्थेन । अगदैरौषधैः विशिष्टानि द्रव्याण्यन्नपानादीनि शोधयेत् । अस्य राज्ञः । शत्रुतोविषदानादिभयातन्नाशकरं धारयेदित्याह विषघ्नानीति । सदा विषघ्नानि नियतोधारयेदित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(५) मन्दनः । नेजयेत्क्षालयेत् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विषघ्नैरगदैरौषधैः अस्य राज्ञः द्रव्याणि भक्ष्यपदार्थादीनि चतुर्विधानि चोष्णलेसभक्ष्यभोज्यानि नेजयेत्क्षालयेत् ॥ २१८ ॥

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९ ॥

(१) मेघातिथिः । परीक्षिताविचारिताउपधाभिः शीलशौचाचारैः स्त्रियोदास्यः परिचारिकाव्यजनोदकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशेयुरूपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः स्नानेन कृत्वा समाहिताअप्रविक्षिप्तमनसः वेषाभरणकपटवेषः केशन-त्वाद्येवविचार्य कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रब्धं हृद्युः आभरणानि च विषदिग्धैराभरणैः स्पृशेयुरिति ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । व्यजनोदकधूपनैः स्पृशेयुरस्य समीपमागच्छेयुः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुमायुधग्रहणविषलिप्ताभरणधारणशङ्कया निरूपितवेषाभरणा-अनन्यमनसः चामरस्नानपानाद्युदकधूपनैः एनं राजानं परिचरेयुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्त्रीविषयनियममाह परीक्षिताइति । स्त्रियश्च दुष्टदयाः कदाचिदस्त्रविषादियुक्ताः स्युरिति भयात् भर्तृवैताविकुर्वतइति न्यायात् परीक्षितामहिलादिभिः धम्मिल्लादौ शूरदभ्युर्नूपुरादौ तथा विषमिति तत्राह । वेशाभरणसंशुद्धाः विशुद्धास्तुचिचंयूनामेभिरिति वेशाधम्मिल्लकुचनितम्बालकवस्त्राणि आभरणानि कटककङ्कणहारनूपुरादीनि तेष्ववलोकनेन सम्पक्शुद्धाः ॥ २१९ ॥

(५) मन्दनः । व्यजनोदकधूपनैः संस्पृशेयुः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनं राजानं एतादृशः स्त्रियः स्पृशेयुः आलिङ्गनं कुर्युः ॥ २१९ ॥

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२० ॥

(१) मेघातिथिः । एवंविषोदकाञ्चनादिनादौ प्रयत्नं कुर्यात् स्नानं शिरःस्नानं गन्धोरोचनादि आसनमत्रप्रदर्शनाच्च तत्रष्टुपविष्टो यथा तत्र महास्थलः क्रियते एवंयानादावपि कर्तव्यः ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमिति यानादिष्वलंकरणान्तेषु विषयशब्दादिशङ्कया प्रयत्नविधानम् ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधपरीक्षादिप्रयत्नवाहनशय्यासनाशनस्नानानुलेपनेषु सर्वेषु चालङ्कारणार्थेषु कुर्यात् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादिपिधनभाजांभीतिरिति न्यायमाश्रित्य सर्वत्र भयनाशनार्थप्रयत्नविधत्ते । एवमिति । प्रसाधने केशादिसंस्कारेसर्वालंकारिकेषु कुत्सितमपि देहमलंक्रियते भूयते एभिरिति कटकमुकुटकङ्कणवस्त्रादयस्तेषु ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । एवं विषादिप्रयोगरक्षणे यत् कुर्वीत । स्नाने स्नानीये प्रसाधने गन्धपुष्पादौ ॥ २२० ॥

भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ॥ वित्त्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मिन्नेवान्तर्गृहआत्मविनोदाय स्त्रीभिरन्वोदभार्यादिभिर्यथा सुखं क्रीडितं यथाकालमिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण संबन्धनीयं वित्त्यविश्रान्तः कालोपपन्नानि कार्याण्येकाकीमस्त्रिभिश्च सह पुनर्विचारयेत् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विहरेत् क्रीडित् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतभोजनश्च तत्रैवान्तःपुरे भार्याभिः सह क्रीडित् । कालानतिक्रमेण च सममे दिवसस्य भागे तत्र वित्त्याग्रे भागे पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवाभोजनमनुवदन्कार्यान्तराणिविधत्ते । भुक्तवानिति । स्त्रीभिः सहैत्यन्वयः । विहारोत्रचित्तप्रसाधनमैथुनवर्जं दिवामैथुननिषेधात् ॥ २२१ ॥

अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ बाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तःपुरान्निष्कम्यालंकृतआयुधीयंपश्येत्स्याच्छायािकांदद्यात् पुनरिति वचनात्पूर्वाण्येदृष्टमपि नित्यदर्शनीयं आयुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति । सर्वाणि च बाहनानि तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थं न्युक्तानां च तत्र विशेषाधानार्थं दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेक्षणमभीक्षणमुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आयुधीयंजनं प्रातर्दृष्टमेव पुनः पश्येत् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । कृतालङ्कारः सन्नायुधजीविनं बाहनानि हस्त्यश्वादीनि सर्वाणि च शस्त्राणि खट्वादीन्यलङ्कारच-
नादीनि पश्येत् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । आयुधीयमायुधजीवनम् । आभरणानि चर्मादीनि ॥ २२२ ॥

(५) रामचन्द्रः । आयुधीयंजनं पाणिपादौ पुनः पुनः पश्येदित्यर्थः ॥ २२२ ॥

संध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ॥ रहस्याख्यायिनां चैव प्रणधीनां च चेष्टितम् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनमुच्यते प्रजाकार्ययुगः कश्चित्कालमतिक्रमेदिति । उत्तर-
क्रियानन्तर्यार्थवा अन्तर्वेश्मनि रहसिप्रासादादौ भवत्स्याख्यायिनः पौरावा केचित्प्राप्तप्रणिधयस्तेषांचेष्टितं चेष्टाव्यवहारः
किं दृष्टं भृत्कृतं चेति तेषां चास्मिन्काले दर्शनमिष्यते परैरनवबोधनार्थस्वस्थस्य चार्थकार्यकालनिमेनापतितवर्तेत ॥ यथाचो-
त्पादितं कार्यं संपश्येन्नोभितापयेत् । कुल्लूसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वापि जायत इति ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शस्त्रभृत् चरिभ्यः स्वरक्षार्थं रहस्याख्यायिनाममात्यादीनां प्रणिधीनां चराणाम् ॥ २२३ ॥

(३) कुङ्कुमः । गत्वेति ततः सन्ध्योपासनं कृत्वा तस्मात्प्रदेशात्कक्षान्तरं विविक्षकोष्ठावकाशमन्यद्वत्वा गृहाम्यन्तरे धृतशस्त्रोरहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात्ततस्तं चरं संप्रेष्य परिचारिकाल्लिवृतः पुनर्भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञोऽपि सन्ध्याकरणे न प्रतिनिधिरित्याह । सन्ध्यामिति । त्वयं शस्त्रभृत् प्रच्छन्नभूतः । प्रणिधीनां चराणां । रहस्याख्यायिनां एकान्तेऽनुभूतार्थादिचेष्टाभिधायिनाम् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दः । रहस्याख्यायिकानां वाक्यानीतिशेषः ॥ २२३ ॥

इति श्रीनन्दनार्येण विरचिते मानवव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रहस्याख्यायिनां चराणां प्रणिधीनां अमात्यादीनां चेष्टितं शृणुयात् ॥ २२३ ॥

गत्वा कक्षान्तरन्वन्त्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्गृहान्ते कक्षान्तरं गत्वा तं च रहस्याख्यायिनं विसृज्य स्त्रीभिः परिचारिकाभिः परिवृताभिरन्तःपुरं पुनः प्रविशेत् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कक्षान्तरं कक्षाविशेषमन्तःपुरस्य ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गत्वेति । कक्षान्तरं विविक्षकोष्ठावकाशम् तं जनं चारभूतम् । स्त्रियः परिचारिकाः ताभिर्वृतः तत्र तासां मेव प्रवेशात् ॥ २२४ ॥

तत्र भुङ्क्ता पुनः किञ्चित्पूर्यघोषैः प्रहर्षितः ॥ संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । किञ्चिदित्यव्ययं तूर्याणि वेणुवीणापणवमृदङ्गभेरीशंखादीनि तेषां घोषैर्घृष्टुभिः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितो यथा कालं संविशेद्युचितकालस्ततस्तन्नेदिति । गतक्लमो विगताशेषदुःखः कार्यदर्शनायोत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चित् अल्पभुक् ॥ २२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । तत्रान्तःपुरे वादित्रशब्दैः श्रुतिसुखैः प्रहर्षितः पुनः किञ्चिद्भुक्ता नातिवृमः कालानतिक्रमेण गतार्थ-प्रहरायां रात्रौ त्वन्यात् । ततो रात्रेः पश्चिमयामे च विश्रान्तः सन्मुत्तिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । संविशेत् शयीत । सालसोनोत्तिष्ठेदित्याह गतक्लमो गताजीर्णादिश्रमः ॥ २२५ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ॥ अस्वस्थः सर्वमेतत्तु श्रुत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां राजधर्मोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदिति यदनुक्रान्तमभ्यर्चनेऽर्धरात्रे वेति । तस्याप्येवं वृत्तं व्यापारस्तेन त्वयमुपातिष्ठेदस्वस्थोऽन्येषु विनियोजयेद्विपुञ्जीत्यर्थः । यावच्छक्रुयात्तावदेव एवं प्रतिविहितत्वं तस्मात्प्रक्षय्यापारः प्रजामात्मनश्च कार्यकरोति ॥ २२६ ॥

इति श्रीभट्टवीरस्वामिसूनोर्भट्टमेधातिथिरुते मनुभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ शुभम्स्तु ॥ श्रीरामचन्द्राय नमोनमः ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्वत्तं चेष्टितम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ सममोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजधर्मसंकीर्तननामायंसमामश्व ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षणादिकं नीरोगी राजा स्वयमनुतिष्ठेत् अस्वस्थः पुनः सर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठा-
मात्येषु समर्पयेत् ॥ २२६ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां सममोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । परमप्रकृतमुपसंहरन् प्रतिनिधिं विधत्ते एतदिति । विधानमनुष्ठेयं दृष्टादृष्टार्थं षाड्गुण्याग्निहो-
त्रादिकम् ॥ २२६ ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां सममोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्वस्थः दुःखितः राजा एतत्सर्वराजमन्त्रादिकं भृत्येषु मन्त्रिषु नियोजयेत् स्थापयेत् ॥ २२६ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे सममोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥



॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायःप्रारभ्यते ॥



व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजानांपालनं राज्ञोवृत्तिर्विहिता साचात्र ॥ शास्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषीर्विशः । आजीवना-
र्थं शूद्रस्य द्विजातीनां निषेवणम् ॥ एवं नृपो वर्तमानो लोकानामोत्थनुत्तमानिति ॥ तथा धर्मो वर्धते लोके अन्येषामपि वर्णानां क्ष-
त्रियवृत्त्या जीविनामस्त्येव राज्याधिकारः ॥ यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः । कर्मनिष्ठा च विहिता लोकसाधा-
रणे हिते ॥ परिपालनं च पीडापहारः । द्वयी च पीडा दृष्टादृष्टा च तत्र दुर्बलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा
पीडा इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिकदुःखोत्पादनमदृष्टपीडा । प्रजाहि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथा
वदाचरन्ति कुपथेन यान्त्यदृष्टदोषेण बाध्येन् । अतश्च राज्यनाशः प्रजैर्वर्धयिष्ये राज्यमुच्यते तासु विनश्यन्तीषु कस्य
राज्यं स्यात् । व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदण्डेन व्यवस्थाप्यमानानभयात्पृथक्प्रचलन्ति तत्राचोभयथापि रक्षिता भवन्ति । धनदश्च
राज्ञः करशुल्कादिवैतदन्यधर्मिष्ठजीविका न भवतीति वृत्तिपरिक्षयादपि राज्यावसादः अतो राज्यस्थित्यर्थं व्यवहारदर्शनं क-
र्तव्यं तदिदानीमुच्यते व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशो धाराय वृत्तिरुच्यते । अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव
विप्रतिपत्तिविषयाः सन्तो विचारगोचरसमर्थतया कर्तव्या इति । दिदृक्षुरित्युक्ता पश्येत्कार्याणीति सामानाधिकरण्यं पुनश्च प्र-
त्यवमर्शस्तेषामाद्यमृणादानमिति । तानपदार्थान्विचारयेदिति संबन्धः वक्ष्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभाप्रवेशस्त-
दन्यन्तरभावः । किमेकएवप्रविशेच्चेत्याह ब्राह्मणैः सहेति । अथ मन्त्रज्ञैरिति कस्यविशेषणं न तावन्मन्त्रिणामन्त्रित्वादेर्वा-
ज्जैः न हि मन्त्रमजानानो मन्त्रीति शक्यते वक्तुं नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिज्ञानमदृष्टं स्यात् । अत्रोच्य-
ते ब्राह्मणविशेषणमेवैतत् तेह्यमन्त्रज्ञाभूत्वा निरपेक्षमवधारयन्तः स्युरन्यथाराज्ञोऽनर्थमावहेयुः । तथा हि महामात्याश्रितः
कश्चिज्जनपदेन व्यवहरन्सहसाजितो यदि न दण्ड्यते धनं वा वष्टभ्यन दाप्यते तदा समन्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्यात् पक्षपा-
तमशक्तिवास्य जनपदामन्येरन् । अथ दण्ड्यते महामात्यक्षोभादपि प्रकृतिविकृतं स्यात् मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारोयदि
निर्णेतव्यस्य केनचिदपदेशेन प्रसङ्गरोधं कृत्वा रहसि राजानं परिबोधयन्ति । अनयोर्विवादिनोरयं जीयतेऽयं जयतीति
व्यवहारस्त्वस्माभिर्न तदानीमेव निर्णीत इति स्वामी प्रमाणं तत्र राजैर्विदित्वा महामात्यमादेशयति त्वदीयो मनुष्यो जी-
यते मम हानिर्माभूदिति संप्रति निर्णयवधीरितः त्वमेव तथा कुरु । यथैष मनुष्यः संधीयते बाधास्य व्यपनीयते ते मन्त्रि-
णो वादेयवाक्यामनुष्याणां सर्वेषामनर्थ्या च प्रवृत्तिप्रतिबध्नन्ति । अन्येतु काकाक्षिवदुभयविशेषणमर्थभेदेन मन्त्रज्ञपदमन्य-
न्ते यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्तद्वातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानं ब्राह्मणपक्षे तु कार्यार्थसमभावश्च मन्त्रिब्राह्मणानां प्रवेशमात्र-
मेव किन्तीति निर्णयपक्षेदित्युत्तरं वाक्यानि यथा योग्यमिदं तथा दृष्टाय प्रवेशः स्यात् अतो नैकाकी निर्णयं कुर्यात्कि-

न्तर्हि तैः सह निरूप्येति । विनीतोवाक्पाणिपादचापलरहितः वेपतोऽनर्थः स्यात् । पार्थिवग्रहणान्नक्षत्रियस्यैवायमुपदेशः किन्तुस्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न स्यन्यथा राज्यमविचलितं भवतीति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रीमहागणपतयेनमः । व्यवहारानिति ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंविधविपक्षमहीक्षिद्भ्यः प्रजानां रक्षणादवामवृत्तिस्तासामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थमृणादानाद्यष्टादशविवादे विरुद्धार्थाभिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारीविचारएवव्यवहारः । तदाह कात्यायनः ॥ विनानार्थेह संदेहहरणं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यव्यवहारइति स्मृतः ॥ तान्यवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणलक्षणलक्षितैर्ब्राह्मणैरमात्यैश्चसममाभ्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैः सह विनीतोवाक्पाणिपादचापलविरहादनुद्धतः अविनीतेहि नृपे वादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसभ्यगभिधाने तत्त्वनिर्णयो न स्यात्तादृशवक्ष्यमाणां सभां प्रविशेत् । व्यवहारदर्शनंचेदंप्रजानामितरेतरपीडायां तत्त्वनिर्णयेन रक्षणार्थवक्ष्यमाणदृष्टादृष्टार्थकरणफलेनैव फलवत् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति व्यवहारार्थं सभाप्रवेशप्रकारमाह व्यवहारानिति द्वाभ्याम् । संगतिरानन्तर्यलक्षणा व्यवहारनिर्णयस्य राजकृत्यत्वात् । ऋणादानाद्यष्टादशविषयो विरुद्धार्थाभिप्रत्यर्थिवाक्यजनितसंदेहहारी विचारो व्यवहारः ॥ विनानार्थेऽवसंदेहे हरणं हारउच्यते । नानासंदेहहरणाद्यव्यवहारः स उच्यते इति कात्यायनवचनात् ॥ मिताक्षरा तु अन्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । यथा कश्चिदिदंक्षेत्रादि मदीयमिति कथयति तद्विरोधेन मदीयमिति । मन्त्रज्ञैः पूर्वाभ्यायोक्तपञ्चाङ्गमन्त्रैर्नीतिशास्त्रज्ञैः कापटिकादिभिः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्तैर्वा मन्त्रिभिश्चामात्यैः ॥ १ ॥

(५) मन्दनः । एवंराज्ञः स्वविषयरक्षणं परविषयलाभे प्रशमनंचोक्तं इदानींतस्य व्यवहारदर्शनमुच्यते व्यवहारादिदक्षुस्त्विति । मन्त्रज्ञैरिति विशेषणं ब्राह्मणानां मन्त्रिणांच । विनीतः उक्तेरेतै र्भूयैः ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ व्यवहाराभ्यायो निरूप्यते । पार्थिवो ब्राह्मणैः सह तथा मन्त्रिभिः सह व्यवहारादीन्द्रिदक्षुः सभां प्रविशेत् । अन्यान्यविरोधेन स्वात्मसंबन्धितया कथनं व्यवहारः । कीदृशैर्ब्राह्मणैः मन्त्रज्ञैः वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैः ॥ १ ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणि

म् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । आसीनो धर्मासनोपविष्टः स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव स्थानासनयोश्च व्यवस्थितो विकल्पः कार्यविशेषापेक्षः गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट आसीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः । क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः सहि मार्गावलोकनपरो नार्थिप्रत्यर्थिनोर्निपुणतोवचनमवधारयेत् अन्ये त्वदृष्टार्थतया मन्यन्ते । तपस्वि वज्रास्त्राणादिषु विवादिषु स्थितेषु स्थित आसीनेष्वासीनः । पाणिमुद्यम्येति उत्तरपाणिमुद्धृत्योत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद् असनोपव्यानमेतत् तेनायमर्थो हस्तउत्क्षेपव्यो न पुनः समीपवर्तिनि संलग्नः कर्तव्यः । प्रश्ननिषेधावसरे च तेनाभिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना अनेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्यख्यापितं भवति प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयत्नवन्तो हस्तमुद्यच्छन्ति यथा मुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्वाजा वित्तं ददाति सभ्यैर्निर्भयैर्वयजिता इति पाणिग्रहणं बाहूपलक्षणार्थं केवलस्य हि हस्तस्य यावद्यवहारदर्शनं व्यापारणपीडाकरं न चायमदृष्टार्थ उपदेशः । विनीतवेषाभरण-

ति पूर्वश्लोके बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानार्थोभिहितः श्वगणानांशालीनतया मुखोपसर्पणार्थउद्धृतवेषे हि रजोनिवृत्तिरक्षणया तथा विधानामप्रतिपत्तिः स्यात् अतउद्धृतवेषाभरणं कथंचित्केशवसनविन्यासादिविशेषः आभरणं कर्णिकादि तत्रोद्धृतवेषऊर्ध्ववस्त्रोजवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि उद्धृताभरणोदीभिर्मदङ्गुरन्तालङ्कारोबन्हाहारश्च सहादित्येव दुर्निरीक्ष्यः सामान्यजनानांविशेषतोभियुक्तानाम् । पश्येदिति सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह पश्येद्विचक्षणः अयंच राज्ञोदर्शनापदेशोदण्डप्रणयनेयथा स्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्तोभविष्यति तात्पर्यतस्यैव रक्षाधिकारः प्रयुक्तः स्यात् ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादनधिकारः सर्वेषांसंशयच्छेदमात्रं फलन्तु व्यवहारदर्शनं प्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषो ब्राह्मणस्यास्त्येव उक्तं हि धर्मसंकेतेषु ब्रूयादिति तथैकवर्ग्याणां वाणिज्यकर्षकपशुपालप्रभृतीनां त्ववर्गसामायिकार्थविप्रतिपत्तावम्यस्यां वोन्मुक्कनिर्णयादूतिरिति तथाविधव्यवहारदर्शने नियोगः तथा हि पठितं ॥ कुलानि श्रेणयश्चैव गुणैश्चाभिरुक्तो नृपः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वैभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति ॥ तत्र कुलानि बन्धुजनसमूहः तैर्या व्यवस्था कृता ततो न विचलितव्यम् । अथ तत्र ताश्च स्युस्तवैतेऽधिकतरसंबन्धिन इति वदद्भिस्तु ततश्च श्रेण्यु निवेदितव्यं श्रेणयः समानव्यवहारजीविनो वणिक्प्रभृतयः । तेषां बन्धुभ्योधिकगुरुत्वबान्धवादिज्ञातिधर्मभयाद्विचलितं नियच्छन्ति श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मो राजपुरुषप्रवेशान्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविचलनार्थं प्रतिभूय हणपूर्वकं विचारयन्ति य एतस्माद्विचलन्ति । परिषदि दण्डोदात्तव्यश्चलितुं वापि त्वया न देयमिति । गणागणशश्चारिणो गृह्णसासादादिकरामऽब्राह्मणादयश्च ते त्वगणिनां व्यवहारं पश्येयुः । तत्राविचलार्थ उपसदः कर्तव्याः पूर्वसमानकर्मजीविन एकाकिनोऽपीमे तु संभूयकारिण इति विशेषः । श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनो भूमिज्ञत्वात् अन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः ते हि कार्याभ्यन्तराश्रेणिकता एव निर्णेतारः त्रैविध्यो विद्वानब्राह्मणस्तस्य हि धर्मसंकेतेषु प्रवक्तृत्वं विहितं तस्य पूर्वभ्योगुरुत्ववैदुष्यात् । नृपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वात्ततः स्वयं विदुषा नृपेण निर्णीते नास्त्येतद्योमन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः द्विगुणदण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति । अन्येषु करणेष्वेतद्भवति तत्र ह्यस्ति वचनाबसरोनाधिकृतैः सम्यक् निर्णीतं राज्ञा तु विवेचितं किंवक्ष्यतीति अर्थान्तरं नृपैरधिकृतो राजस्थानीयब्राह्मणस्तथान्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे मृहीति त्वातन्त्र्यत्वरणादण्डपर्यन्तोस्त्येव व्यवहारः सुपरीक्षितो भवति । वासनाविनयार्थं भूतिपाह्यप्रसक्तशिष्यसुताद्याः ॥ अन्यत्र दण्डाच्छारी राप्तातनीयाचक्रमण इति स्वल्पेऽपराधे गृहस्थ एव राजायते महति ध्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितमित्यस्यार्थः । अतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यायत्त्वमारोप्य ब्राह्मणादीनामधिकारआशङ्कितः पुनश्च क्लेशेन समर्थतस्तदयुक्तं विषयभेदादधिकारभेदान् त्वविषयो हि राज्ञोदण्डावधिको ब्राह्मणादीनां निर्णयावधिः अधिकारोपि भिनोराज्ञो राज्यस्थितिप्रयोजनमितरेषां संशयच्छेदादिरूपकारकत्वं अतो नो बृत्त्याशङ्क्येव नास्ति कार्यो विप्रतिपत्तिनिरासोर्थिनां विप्रतिपन्नयो हि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यं नो चेत्संविदाने कोराज्ञः स्वाधिगमे निरोधः कायकशुद्धौ हि श्वानिरोधवानिति वक्ष्यामः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यम्य उत्तरीयोपरिकृत्वा । विनीतो योग्यो वेषो देहावेकतरूपभरणचयस्य । अनुज्ञातिव्यञ्जकं तद्भयंकुर्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

(३) कुञ्चुकः । तस्यां च सभायां कार्यगौरवापेक्षाधामुपविष्टोलघुनि कार्ये उत्थितोपि वा । पाणिशब्दो बाहुपरः । दक्षिणबाहुमुच्यमानुद्धृतवेषालङ्कारः पूर्वत्र श्लोकइन्द्रियानौद्धत्ययुक्ततादृशः कार्याणि विचारयेत् ॥ २ ॥

(४) राघवान्भूः । ततः किं तत्राह तत्रासीन इति । आसीनो गुरुतरकार्ये । स्थित एव शीघ्रसामान्यपाणिमुमचयेति वस्त्रादिभ्यः प्रकाशितदक्षिणपाणिः । कार्याणि व्यवहारेऽनुष्ठेयानि । पश्येत् चिन्तयेत् । कार्याणां अर्थप्रत्यर्थिनाम् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । आसीनः स्थितोवा ननु शयानः । दक्षिणपाणिमुच्यम्य अप्रावृतदक्षिणइति यावत् । यज्ञोपवीतोत्य-
न्ये । कार्याणि व्यवहारान् । कार्याणांव्यवहारिणाम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । षड्विराह तत्रेति । तत्र तस्यांसभायां आसीनः कार्याणां अष्टादशविधानि कार्याणि पश्येत् । कि-
रुत्वा दक्षिणं पाणि उच्यम्य उत्थृत्य ॥ २ ॥

प्रत्यहदेशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक् ॥ ३ ॥

[हिंसायः कुरुते कश्चिद्देयंवा न प्रयच्छति । स्थाने ते द्वे विवादस्य भिन्नोटादशधा पुनः ॥ १॥]^१

(१) मेधातिथिः । पूर्वार्द्धे निर्णयहेतवः कथ्यन्ते उत्तरेण विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः । पश्येदिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते
कार्याणीति च प्रत्यहंपश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनिर्णयः कर्तव्यः । हेतुभिरिति हेतुनिर्णयसाधनं । सच द्विविधः
प्रमाणरूपो व्यवस्थारूपश्च । तत्र प्रमाणरूपोऽर्थनिर्णयहेतुः साक्ष्यादिः व्यवस्थारूपो यतोऽसत्ये वार्थनिश्चये व्यवहारः संति-
हते । यथा सत्यशपथउभयानुमतएकः साक्षी यद्यर्थिप्रत्यर्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सम्भ्यैरपरीक्षितोपि निर्णयहेतुतां-
तिपद्यते । नच परीक्षितस्य पुंसोवचनादसत्यात्पूर्ववदर्थनिश्चयः प्राश्निकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्था हेतुर्भवति । सा च
व्यवस्था द्विविधा साधारण्यसाधारणी च देशभेदाश्रयभेदात्सापि द्विविधा अविरुद्धा विरुद्धा च अविरुद्धायथा केषांचिद्वा-
क्षिणात्यानामपुत्रा स्त्रीभर्तुर्युपरते सभास्थाणमुपारोहति तमुपारुढाऽधिष्ठतैरक्षपराहता ऋतलक्षणा तत्संवानन्तरं सपिण्डेषु
रुच्छ्रंलभते* । तथोदीचालभ्यमानांकन्यायाचमानाय भोजनं यदि दीयते ततइत्यनुभ्यंदन्त्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति वि-
रुद्धाच कचिद्देशे वसन्ते धान्यंयुज्यते शरदिद्विगुणंप्रत्यादीयते तथानुज्ञातभोगआधिद्विगुणोऽपि तदुत्थधने प्रविष्टआमूल-
हिरण्यदानाद्भुज्यतएव एषा ह्यशीति भागंगृण्णीयात्कुसीदवृद्धिर्द्विगुण्यं नात्येतांति विरुद्धा । तत्र भेदाश्रयादेशदृष्टहे-
तुशब्देनाभिहिताः । शास्त्रदृष्टास्तु हेतवः शास्त्रे पठितास्ते च केचन शास्त्रकारैः कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावत्स्ववस्थिता
अनुदिताः तत्र कल्पितव्यवस्था यथा लेख्यं यथोपभोगः साक्षिणश्चानुमानं वस्तुनियतं यथानयत्यस्यासृतैः भृगस्य भृगयुः
पदमिति यद्यपि सर्वलौकिकं न शास्त्रकारवचनात्प्रामाण्यं भवति तथा लौकिकमेव तस्मिन्क चिच्छास्त्रमाश्रयितव्यम् ।
याचयतीदृशे चापराधद्वंद्विनियता च कालेन भोगः प्रमाणमिति लौकिकमपि तच्छास्त्रदृष्टमित्युक्तम् । तस्यां च व्यव-
स्थायां शास्त्रकाराणामूले संभवति । साप्रमाणमसंभवे तन्मूला सा नादरणीया यथा लेख्यक्रमपाठः ॥ उभयाभ्यर्थितेने-
वंमया ह्यमुकसूनुना । लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकस्तत्त्वतो लिखेदिति ॥ यस्यादावेव लेखकः त्वनाम निवेशयेदिदं नामाहम-
मुष्यपुत्रोलिखामीदमितिनकश्चिद्दोषः स्यात् स ह्येवमर्थनाम निवेशयत्यनेनेदं लिखितमिति लेख्यकमुपलिखितं यथा स्यात्
यदि ह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययितो भवति ततस्तल्लिखितं प्रमाणं यदि चासावात्मानं त्वगोत्रनाम्ना नोपलक्षयेत्ततः
कस्य प्रत्ययिता प्रमाणान्तरादन्विष्यतां अथतुलेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखकइति प्रत्याभज्ञानं स्याद-
नुपलक्षितोपि नकश्चिद्दोषः । तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेवतादंशलेख्यं परिपूर्णलक्षणं एषा च लेख-
कपरीक्षा तत्रोपयुज्यते । पत्रलेखकस्य साक्षित्वान्तर्भावो न्येषां साक्षिणामल्पत्वात् यत्र त्वन्ये बहवः प्रत्ययिताः साक्षिणः
त्वहस्तारुढाः सन्ति तत्र लेखकसंबन्धिनी प्रत्ययिता नोपयुज्यते तथेयमपराव्यवस्था ॥ लिखितं लिखितेनैव साक्षिमच्चैव

१ (क)

(३) निबद्धानि=विविधानि (मेधा०) * लभते=नलभते (आत्रा)

साक्षिभिः । साक्षिभ्योलिखितं श्रेयो लिखितेन तु साक्षिणः ॥ नास्यामपि व्यवस्थायां किंचिन्निबन्धनमस्ति तथा हि द्विविधलेख्यत्वं हस्तकृतं परहस्तकृतं च परहस्तकृतमपि द्विविधं त्वहस्तलेखकलिखितमाधकृतलेखकलिखितं तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारं साक्ष्यात्मकमेव तत्र साक्षिभ्योलिखितमिति भेदानुपपत्तेरिदं हि तस्य लक्षणं ॥ साक्षिणः स्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकं । तत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते सममिति ॥ नाप्येकहस्तलिखितस्य प्रामाण्यमिभ्यते यथैकस्य साक्षित्वं अथायं भेदे हेतुसाक्षिणो हस्ताख्यस्तएव लेख्यमिति नानेन विशेषेण श्रेयस्त्वं भवति प्रत्ययिततां हि श्रेयस्त्वे हेतुः साचोभयत्रापि परीक्षया तस्मादीदृशे लेख्ये साक्षिद्वैधान्यायो बह्वत्वं परिगृहीयादिति । आधिकतत्त्वमपि न विशेषः परीक्षितो धिक्क्रियत इत्येतत्तत्राधिक्यम् । न च सर्वैराजाधिकृताः सुपरीक्षिता भवन्ति यदि तु निरुपाधिस्तादृशश्चेदत्यन्तगुणयोगाद्यादुपेयादेवासावेकएव संवादकत्वं तथा हि राजाग्रहारशासनाभ्येककायस्थहस्तलिखितान्यवप्रमाणो भवन्ति । दातुस्वाहस्तक्यं त्वयमभ्युपगमः इयदत्मान्मया गृहीतमिदं चास्मै दातव्यमिति तत्र यदि पश्चाच्चूतेन गृहीतमिति तदा पूर्वनिबद्धं ब्रुवाणैर्जायते तत्र साक्षिणामवसरएव नास्ति । ननु च तदीयाल्लेख्यादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते उत्तरकालं स एवाह न गृहीतमिति तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वोक्तोत्तरात्राध्येत न पुनरुत्तरेण पूर्वा तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः ततश्च प्रमाणान्तरव्यापारणमेव युक्तं भवेदेवं यदि तुल्यतास्यात् न गृहीतमिति ह्यभ्युपगमो लोभादिनापि संभवति । न त्वगृहीत्वानुन्मत्तो गृहीतमिति ब्रूयात् तत्रापि यदि ब्रूयात्प्रतिदत्तमिति लेख्यन्तु न संपादितं असंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वान्नात्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साक्ष्यादेरवसरः । यदपि लिखितं लिखितेनेति नैषां परिभाषा वस्तुमार्थ्यायातामवगतिं बाधितुं शक्नोति । दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यक्रमेण संशोधयन्तो न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखन्ति । अथ तावदिदं दत्तं प्रातरन्यदानीयैकोक्त्योपर्यारोपयिष्यामि सर्वे वा कतिपयैरहोभिः संशोध्य लेख्यपाठयिष्यामीति नान्यवस्तुनो संबन्धः धनिकेन चोपरुद्धस्यासंभवत्वं शमूललाभधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयंतत्प्रभवति न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तमिति । यदि चैषा परिभाषा लिखितं लिखितेनैवेति तदा बलोपाधिकृतत्वं कथं विचार्यतां न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः तेन यथात्र सत्येव लेख्ये तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरं व्यापार्यते तद्वदन्यत्रापि व्यापारणीयम् । यथा कश्चिदावेदयेन्नास्य प्रत्ययंगत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तः सद्यः पुण्याहेतुरकारणमिमां च धनमात्रां गृहाणाश्च न सर्वदा तास्मिन्युक्ता सैव धनमात्रा दत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति तदास्त्येव न्यायकायकान्तरव्यापारणावसरः । तत्र यद्यधमर्णस्यास्मिन् प्रकारे साक्षिणः सन्ति तदाभिहिते लेख्यआभासाकृते श्रवोदानमुत्तमर्णेन साधनीयम् । अथ तयोरपि रहास परिभाषेयमभूतदादैव्याः क्रियायावसरः अथ तु तस्यामपि व्यभिचारित्वदनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या । नन्वेवं सति त्वहस्तलेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेक्षत्वादप्रमाणमेव तत्र विनापि साक्षिभिः सिध्येन् त्वहस्तपरिचिह्नमिति विरोधः । अनेनैव न्यायेन प्रत्यक्षं दीयमानं द्रव्यं पश्यति । केवलं तत्समं गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिदमस्मान्मया गृहीतमिति तेऽपि साक्षिणः

* प्रत्ययितता=प्रत्ययिता (आआ)

१ नत्वगृहीत्वानुन्मत्तो=तेन गृहीतत्वात् ननुमतो (आआ)

१ असंनिधानात्=अनुसंनिधानं (आआ)

* नैषा=तेषां (आआ)

स्युः तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययंगत्वा प्रपन्नोहमिति उक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्गन्तुस्थितिरेव शक्यते । अपि च यत्रास्य वचनस्यावसरो नास्ति तत्प्रमाणं भविष्यति क्वचिन्नास्ति यत्र चिरकालं तिष्ठति धनिकहस्ते लेख्यं यदि हितेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजितमिति नहि चिरकालमपेक्षा वस्तुनिदृशेऽयं संभवति मिथ्यावादिता त्वस्यानुमीयते तथा चोक्तं ॥ सद्यस्त्रयहाद्वाकार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति । यत्र वा भोग्यबन्धो न च भोगआम्नातो-पहारकालसूत्रविप्रतिपत्तौ विनापि साक्षिभिः त्वहस्तलेख्यं न सधमर्णावकुलं भन्ते प्रीत्या त्वथैतदुक्तं संप्रति त्यजेति । न च पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः कृतं लेख्यं ततो दास्यामीत्युक्ता न दत्तमिति यदि न दत्तं कथं बन्धभोगो मर्षितः । ननु चैवं सति लेख्यैः सह यो भोगः प्रमाणं स्यात् केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमामनन्ति लिखितं साक्षिणो भुक्तिरिति । किमिदं प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे विशिष्टकालो भोगः प्रमाणं भोगमात्रं एव हि पठ्यते यत्किंचिद्व्यवर्षाणितथापश्यतो ब्रुवतो भूमे-र्हानि विंशतिवार्षिकीति । कस्तर्हस्यार्थो लिखितं लिखिते नैवेति व्याख्यातमन्वैः कर्तृविशेषसंशयेऽने नैतद्विखितं चेति लिखितेन निश्चिततत्कर्तृकेण निश्चीयते । यत्तु साक्षिसमक्षं तत्र कृताकृतसंदेहं साक्षिभिर्हरति तएव तत्र प्रमाणं न तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुपयुज्यते । बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयः साक्षि-णो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा संबन्धगच्छेयुरन्यद्वा पातकस्यासाक्षित्वे हेतुमासादयेयुः लेख्यन्त्वभियोगवत् आत्माधीन-तया सुरक्षमिति साक्षिभ्यः श्रेयस्त्वन्तस्य एतदेवाह लिखिते न तु साक्षिण इति । त्वहस्तप्रतिष्ठेन विस्मृतमप्यर्थवृत्तमि-ति मन्यन्ते मृतावा साक्षिणस्तद्वस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणो भवन्ति । व्याख्यानान्तराणि भर्तृयज्ञेनैव सम्यक्कृतानीति त-तएवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमाणमूलानि स्मृतिः कारणव्यवस्था तु कर्तव्येति । न च स्मृतरेव प्रमाणकल्पना युक्ता नहि व्यवहारस्मृतिर्वैदमूला शक्यते वक्तुं सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यक्षाद्यवगम्यत्वाज्जयपराजयप्रकाराणाम् । सिद्धोक्त्यमर्थः एवं व्यव-हारे जीयत इतर इतरोजयतीति यदाप्यत्र लिङ्गश्रुतिः सापि हरीतर्काभक्षयेदारोग्यकाम इति वदवसेया । ईदृशेषु विधिस्वरू-पेषु प्रत्ययेषु द्रव्यशुद्धेः प्रसङ्गेनार्थो विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे । अष्टादशसु मार्गेषु विषयो विवादस्य एतान्थानुद्दिश्य-पुरुषाः प्रायेण विवदन्ते न विद्वानि कार्याणि प्रयोजनान्यर्थसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरं दर्शयिष्यामः । पृथक्पृथक् प्रा-धान्यमेतेषामाह एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः परस्परमन्तर्भवन्ति । यथान्यान्यत्र षड्भावादिवन्तर्भवन्ति नैव-मेवेत्यनुसक्तानि तु सहस्रशः सन्ति ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रत्यहंपश्येदित्यन्वयः । देशदृष्टैः शास्त्राद्विरुद्धैः देशाचारसिद्धैः हेतुभिः प्रमाणैः शास्त्रदृष्टैः-साक्ष्यादिभिः । अष्टादशस्वर्णादानादिषु मार्गेषु कार्यनिर्गमोपायतयामार्गसदृशेषु निबद्धानि संबद्धानि कार्याणीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

(३) कुड्मकः । तानि च ऋणादानादीनि कार्याणि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु विषयेषु पठितानि देशजातिकुल-व्यवहारावगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिदिव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक् प्रत्यहं विचारयेत् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । कार्याणीत्युक्तं तानि अष्टादशसु व्यवहारमार्गेषु कथं ज्ञेयानीत्यत्राह प्रत्यहमिति । देशदृष्टैः देशजातिकुलव्यवहारावगतैः प्रत्यक्षैर्न्यायैः हेतुभिर्वा । शास्त्रदृष्टैः शास्त्रोक्तसाक्ष्यादिमीमांसनैश्च (५) ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । हेतवः प्रमाणानि । देशदृष्टाहेतवो द्विविधा सर्वदेशव्याप्याः देशविशेषनियताश्चेति । शास्त्रदृष्टाहेतवः समभाषादयः । अष्टादशसु मार्गेषु वक्ष्यमाणेषु विवादपदेषु निबद्धानि संबद्धानि । कार्याणि पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥

(अ) मीमांसनैश्च=मीमांसनैश्च वक्ष्यति यत्र सुविहितं कार्यं धर्मासिद्धिर्मभीप्सतेति ॥ (राघ० ४)

(६) रामचन्द्र । देशदृष्टैः देशाचारैः शास्त्रदृष्टैः शास्त्राविरुद्धैः हेतुभिः साधनैः अष्टादशसुमार्गेषु अष्टादशसंज्ञेषु यत्क निबद्धानि कार्याणि प्रत्यहं पश्येत् ॥ ३ ॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ॥ संभूयच समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठक्रमपेक्षमृणादानस्याद्यत्वं प्राथम्यम् अथवा मुख्यमाद्यं अनेन हि वनवासिनोपि स्फुरन्ते ऋणादानानुपेक्षमृणादानमेव च यथा ऋणंते मया दत्तं शुद्धिलेख्यप्रयच्छेत्यादि नैतदृणादानमनुक्तं तत्रेति तद्यपेक्षं- तथा ॥ ऋणदेयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्माश्चेति ॥ तत्र देयमृणं स्वकृतं पितृकृतं च यस्य च ऋकथं हेतुः अ- देयं स्वकृतं द्विगुणादधिकं पितृकृतं च द्यूतादिभागेनेति पुत्रेण भर्त्रा पित्रा चेत्यतथा ॥ न स्त्रीपतिकृतं दद्यादृणपुत्रकृतं तथा । अभ्यु- पेयते कृते यत्सहपत्या कृतं भवेत् । यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतं तथापि द्यूतादिकृतं विशेषानपेक्षंस्वरूपतो देयमिदन्तु कर्तुं नय- मादिति गोबलीवर्दवद्भवन्ति चेद्भेदो यावदिति द्वैगुण्यपर्यन्तं तत्रापि भेदः पूर्ववत् । यत्रेति पाठे देशकालग्रहणं यत्रैव गृहीत- त्रैव देयं सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि सति संभवे कालोपि शरद्यनिच्छेत्युक्तं धैर्ये वा ससु सस्येषु यदा वास्य धना- गममन्येतेति यथा सति संभवे सर्वमसति कश्चिदंशो यावत्क्रमेण संशुद्धमिति सर्वं भवि परिक्षीणे न कर्मणापि सममिति- दानग्रहणधर्मा इति साक्षिलेख्यादयः पारुष्ये दण्डवाचिके इति दण्डश्च वाक्च दण्डवाचं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तादिति समासान्तस्त- दस्यास्तीत्यत इति ठानाविति ठन् । स्त्रीपुंमर्भ इति स्त्रीसहितः पुमानिति शाकपार्थिवादिवत्समासः स्त्रीचपुमाश्चेति विग्रहे स्त्री- पुंसधर्म इति स्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आद्यं प्रधानं बहुविषयं ऋणस्य नदानमदानम् । संभूयसमुत्थानं अनेकैर्मलित्वा यत्र धनार्थवाणिज्याद्युद्यमः क्रियते । अनपकर्म अप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तान्येवाष्टादशगणयति तेषामिति । तेषामष्टादशानां मध्ये आदाविह ऋणादानं विचार्यते । तस्य स्वरू- पमुक्तं नारदेन ॥ ऋणदेयमदेयं च येन यत्र तथाचयत् । दानग्रहणधर्माश्च तदृणादानमुच्यते ॥ ततश्च त्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरू- पो निक्षेपः । अस्वामिना च कृतो विक्रयः । संभूयवणिगादीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहण- म् कर्मकरस्य शृतेरदानम् कृतव्यवस्थाऽतिक्रमः । क्रयविक्रये च कृते पश्चात्तापाद्विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशुपालयोर्विवादः । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः । वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि दण्डपारुष्यं ताडनादि स्तेर्यानिह्वेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्यधन- हरणादि । स्त्रियाश्च परपुरुषसंपर्कः स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्मव्यवस्था । पैतृकादिधनस्य च विभागः । अक्षादिक्रीडापण- व्यवस्थापनपूर्वकं पक्षिभेषादिप्राणियोधनमित्येवमष्टादश एतानि व्यवहारप्रवृत्तेः स्थानानि । समावृह्यस्य प्राणिद्यूतरूपत्वेन द्यूतावान्तरविशेषत्वादष्टादशसंख्योपपत्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तानष्टादशविवादान्विशदयति तेषामिति चतुर्भिः । ऋणादानम् ॥ ऋणदेयमदेयं च येन य- त्र तथाचयत् । दानग्रहणधर्मश्च तदृणादानमुच्यते इति नारदांकेः ॥ निक्षेपः धनस्यान्यस्मिन्नर्पणं यथा तथा दानं च । यथादायस्तथाग्रह इति वक्षते । अस्वामिविक्रयः । सोऽपि द्विविधः प्रकाशाप्रकाशभेदेन । संभूयसमुत्थानं संहृत्यच समु- त्थानं अदानं प्रदानं वा दत्तस्यानपकर्मच संहृत्यवणिगादीनां क्रयाद्यनुष्ठानं अनपकर्म अपात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्य अपयच्छत्यनेन परस्मै धनमित्यपकर्म दानादि तद्विन्मनपकर्म पुनरादानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अष्टादशविवादपदान्याह तेषामाद्यमिति । तेषां कार्याणाम् । ऋणादानं ऋणस्याप्रदानम् । निक्षेपो-

निक्षेपापहरणम् । अस्वामिना परद्रव्यस्य । विक्रयोस्वामिविक्रयः । बहुभिस्संभूयकर्मकरणं संभूय समुत्थानं दत्तस्यान-
पकर्मदत्तस्याप्रदानम् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामष्टादशव्यवहाराणांसंज्ञा आह चतुर्भिः । तेषामष्टादशानामाद्यष्टादानं निक्षेपः अस्वामि-
विक्रयः संभूयच समुत्थानं अनेकैर्मिलित्वा धनाद्युद्यमः अनपकर्माप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ॥ क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संविदो नियमस्य । अनुशयः पश्चात्तापः तेन पुनर्ग्रहणप्रयत्नो लक्ष्यते । स्वामिनः पशूनां-
पालकस्य ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । वेतनस्य श्रुतेरादानम् संविदः अस्वामिः एतत्कर्तव्यमेतन्नेति कृतनिकृतनियमस्यातिक्रमो व्य-
वस्थात्यागः । क्रयविक्रयानुशयः तत्कृतेपि तस्मिन्पश्चात्तापात्तदादानपरित्यागौ । स्वामिपालयोः विवादो विमतिपत्तिः । प-
शुस्वामितत्पालयोः ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । वेतनं श्रुतिः । तस्यादानम् । ग्रामनगरादिवासिनां समयस्संविदः । स्वामिपालयोः पशुस्वामिपा-
लयोः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनस्यादानं संविदः समयस्य व्यतिक्रमः क्रयविक्रयस्य वस्तुनोऽनुशयः विवादः स्वामिपाल-
योः ॥ ५ ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ॥ स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमायां विवादधर्मः । दण्डवाचिके दण्डकृतवाक्पारुष्यइत्येकम् । स्त्रीसंग्रहणं स्त्रियाः
परपुरुषेण स्वीकारः ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमायां विवादस्तस्य धर्मो मर्यादा निर्णयः । पारुष्ये वाक्पारुष्यमाक्रोशादि दण्डपारुष्यं छेदा-
दि । स्तेयं निम्नत्वेन धनग्रहणम् । साहसं सहीबलं तत्कृतप्रसङ्ग धनहरणम् । स्त्रीहरणं स्त्रियाः परपुरुषसंपर्कादि ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । सीमा ग्रामक्षेत्रादिसीमा । पारुष्ये दण्डवाचिके दण्डपारुष्यं वाक्पारुष्यं च परगान्त्रेषु हस्तादिभिः
कृन्तनादिकं दण्डपारुष्यं । जातिकुलाचारादिनामाक्रोशो वाक्पारुष्यम् । साहसं बलात्कारः । स्त्रीसंग्रहणं परदारपरामर्शः ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमाविवादः पारुष्यं स्तेयम् साहसं स्त्रीसंग्रहः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वयएव च ॥ पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्रीपुं धर्माः अन्योन्यवृत्तिनियमस्तयोः । आह्वयः पशुपक्षयोधनम् । आहवइति पठिऽप्य-
यमर्थः । पदानि स्थानानि । व्यवहारस्य विवादस्य । स्थितौ निर्णये ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुं धर्मः स्त्रीसहितपुंसो धर्मव्यवस्था । विभागः पैतृकादिधनादेः द्यूतं अक्षादिक्रीडा । आ-
ह्वयः पणपूर्वकपक्षिमेषादियोधनम् । पदानि स्थानानि विषयाः विचारस्येति शेषः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीपुं धर्मो दम्पतिभ्यामन्योन्यस्मिन्कर्तव्यो धर्मः । विभागः दायविभागः । आह्वानप्राणिद्यूतम् । मेषकु-
क्कुटादियोधनं द्यूतम् । द्यूतमाह्वानमित्युभयमध्ये कथ्यवहारस्पर्धमभिप्रेततयोर्द्वयोर्विजयपराजयफलत्वान् । कारणतोऽभिप्रे-
तो न स्वरूपइति । तथा चायमेव वक्ष्यति ॥ अग्राणिभिर्भ्यस्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते वस्तु सविक्रयः समा-
ह्वयइति ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीपुंभर्मः विभागे द्यूतं मेषादियुद्धक्रीडा एतानि अष्टादश पदानि स्थानानि व्यवहारस्थितौ पश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ॥ धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयिष्ठग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थं अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति यथा निवसनार्थं त्वया मे वेश्म दत्तं तत्र किमित्यर्वाग्वत्सरादन्यस्मै ददासीति न चेदं दत्तानपकर्षं न ह्यत्र त्वत्त्विनिवृत्तिरस्ति भोगानुज्ञामात्रं वसतः तथा मदी-
यस्थण्डिलाभिमुखं त्वया वेश्मनि गवाक्षं कृतमिति । धर्मशाश्वतमाश्रित्येति अर्थकामावशाश्वतौ अथवा शाश्वतो धर्मो अनि-
दं प्रथमतया व्यवस्था ताननुपालयेद्यात्विदानीं तनयीं प्रवर्तिता साऽशाश्वतत्वाद्नादरणीया ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भूयिष्ठप्रायशः तेनान्यान्यपि पदानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषु कृणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणामनादिपारंपर्यागतत्वेन नि-
त्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयंकुर्यात् । भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि सन्तीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन
नारदाद्युक्तानि अतएव नारदः ॥ न दृष्टं च पूर्वेषु सर्वतस्तस्यात्प्रकीर्णकमिति ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । एष्वतीवयत्नविधत्ते एष्विति । भूयिष्ठं बाहुल्येन विवादं चरतां कुर्वताम् । भूयिष्ठमित्युक्तिरष्टा-
दशातिरिक्तसूचनार्थं तेन प्रतिज्ञादिग्रहः । अनादिपरंपरागतं तेन शाश्वतम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष्विति ॥ एषु स्थानेषु अष्टादशस्थानेषु भूयिष्ठं अतिशयम् ॥ ८ ॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुक्त्या द्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ अष्टादशपदाभिज्ञं प्राद्विवाकेतिसंज्ञितं । आन्विक्षिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायणम् ॥ कुत-
श्चिदतिपादिकार्यान्तरव्यासङ्गादपाट्वाद्वा यदि स्वयं न पश्येत्तदा विद्वान्ब्राह्मणो नियोज्यः । विद्वत्ता च या व्यवहारविषयासा
तदधिकारतएवार्थगृहीता नहि योयन् जानाति सतत्राधिकारमर्हति । धर्मशास्त्रपरिज्ञानन्तु रागद्वेषदोषेण विपरीतार्था-
वधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरपि रागद्वेषयोः शास्त्रभयेन विपर्येत्युपयोगवद् धर्मशास्त्रपरिज्ञानं व्यवहारदर्श-
नन्तु तदर्थगृहीतयेन विना न शक्यते व्यवहारनिर्णयः कर्तुं तद्विज्ञानं तदधिकाराऽऽक्षिप्तम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा क्रियते
तन्निवृत्तिरुपदेशान्तरविषया वक्षति चैवमर्थयत्नान्तरमपि वेदविदस्यैः राक्षस्यैः मरुतो विद्वानिति । शास्त्रान्तरपरिज्ञानन्तु
व्यवहारेऽधिक्रियमाणस्यादृष्टाय स्यात् । नियोज्यो विद्वान्स्यादिति पठितव्यम् । नियुक्त्यादिति नियुजित त्वराभ्यतोपसृष्टा-
दिति हि कातीया आत्मनेपदं स्मरति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वयं न कुर्वति कारणान्तरवशात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा कार्यान्तराकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तदर्थं कार्यदर्शना-
भिज्ञं ब्राह्मणं नियुज्यति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे स्वयमसमर्थश्चेत्प्रतिनिधिकुर्यादित्याह यदेति । ब्राह्मणमेव नियुक्त्या आन्वयमिति नि-
यमः ॥ ९ ॥

(६) नन्दः । आपत्कल्पमाह । यदा स्वयमेति ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतिर्यदा स्वयं वादिप्रतिवादिनोः कार्यनिर्णयं नकुर्यात्तदा विद्वांसंब्राह्मणं कार्यदर्शने नियु-
ज्यताम् ॥ ९ ॥

सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ॥ सभामेव प्रविश्याम्यामासीनः स्थितएव वा ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । सभ्यैरिति जातिविशेषानुपादानेऽप्युत्तरत्र विप्रग्रहणाब्राह्मणैः सहेति च पूर्वत्र ब्राह्मणग्रहणा-
ब्राह्मणाएव विज्ञायन्ते । त्रिग्रहणन्त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थं त्रिप्रभृतयस्त्वित्यन्तएव साक्षीप्रकरणे चैतद्वक्ष्यामः । सभामेव
प्रविश्याम्यामिति राजस्थानापत्त्या सभांप्रविश्य स्थानासनेषु तद्धर्मेषु पुनर्वचनंप्रदर्शनार्थधर्मान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तेन राज-
स्थाने नोपविशति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सभ्यैः सभास्थैः अन्यैरपि त्रिभिर्वेदज्ञैः । सभां राज्ञः प्रविश्यैव न बहिरपि ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । सत्राब्राह्मणोऽस्य राज्ञोदृष्टव्यानि कार्याणि त्रिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभि-
ज्ञैर्वृतस्तामेव सभांप्रविश्योपविश्य स्थितोवा ननुचक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याक्षेपसंभवत्वात्तादृशक्रणादानादीनि कार्या-
णि पश्येत् ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य प्रतिनिधेःकृत्यप्रकारमाह सोऽस्येति । सभ्यैः सभायांसाधुभिःब्राह्मणैः । अग्न्यां श्रेष्ठम् ।
आसीनादि पदद्वयं । गुरुलघुकार्यंपरं चक्रमणंप्रत्याचष्टे वा ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । सः ब्राह्मणः अस्य राज्ञः समैरेभिस्त्रिभिर्वृतः कार्याणि पश्येत् ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः ॥ राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान्ब्राह्मणस्तांसभांविदुः ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंसभांप्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति सभाशब्दश्च लोके गृह्णामासादविशेषे वर्तते मयेन निर्मि-
ता दिव्या सभा हेमपरिष्कृतेति कचित्पुरुषविशेषसंघटिता सभेति तन्निवृत्त्यर्थंसभायालक्षणमाह । यत्र त्रयोब्राह्मणावेदविदः
सन्निधीयन्ते राज्ञश्चसंबन्धीप्रकृतोधिकृतोविद्वानिति अथवा प्रकृतोन्तरश्लोके सन्निहितः । सेह सभाभिप्रेता । ब्रह्मग्रहणं-
स्तुत्यर्थम् । यथा ब्रह्मणः सभा निरवयवैवेयमपीति ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयोवेदविदोवेदार्थविदः एकैकवेदस्यैकैकेनाभ्ययनात् । प्रकृतोधिकृतः । सभां निर्णययो-
ग्याम् ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्स्थाने ऋग्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणाअवतिष्ठन्ते राज्ञाधिकृतश्च विद्वान्ब्राह्मणएव प्रक-
तत्वादवतिष्ठते तांसभांचतुर्मुखंसभामेव मन्यते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । सभामित्युक्तंतल्लक्षणमाह यस्मिन्निति । वेदविदः ऋग्यजुःसामविदः । राज्ञाऽधिकृतः प्राङ्नि-
वाकः । एतांस्तांति ब्रह्मणइति प्रजापतेः । तादृशीं विदुर्मन्वादयः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । सभालक्षणमाह यस्मिन्देशइति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभास्वरूपमाह यस्मिन्निति । यस्मिन्देशे स्थाने त्रयोविप्राः निषीदन्ति उपविशंतीत्यर्थः ।
राज्ञः संमताराज्ञः त्वभावानुकारी ॥ ११ ॥

धर्मोविद्वत्स्वधर्मेण सभांयत्रोपतिष्ठते ॥ शल्यंचास्य नरुन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥

(१२) नरुन्तन्तिविद्धास्तत्रसभासदः = निरुन्तन्तिविद्धांसोत्रसभासदः (ग)

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मः सत्यरूपः विद्धोगृहीतभेदः । अधर्मेण असत्येन । तच्छल्यमसत्यम् । न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति । विद्धाः पापविद्धाः ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । भाः प्रकाशः तया सहवर्त्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमतः । यत्र देशे सभां विद्वत्संहतिरूपा धर्मः सत्याभिधानजन्योऽनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्य एकस्य सत्याभिधानादपरस्य घृषावादात्ते च सभासदोऽस्व धर्मस्य पीडाकरत्वाच्छल्यमित्राधर्मनोद्धरन्ति तदा त एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रमत्तैः सभा प्रवेष्टव्येति विधास्यन्नाह धर्म इति । भा प्रकाशः कृताकृतप्रकाशकविद्वत्संगतिरूपा तया सह वर्तमाना सभा । अतो यत्र देशे सत्याभिधानजः प्रकाशरूपो धर्मः अनृतप्रच्छादकतमोरूपाऽधर्मेण विद्धोऽभिभूतः सन् तादृशीं सभां उपतिष्ठते धर्मः । अत एव शल्यं शल्यमिवाधर्मं दुःखसामयीत्वात् धर्मस्य शल्यमिति वा तं न कृन्तन्ति नोद्धरन्ति । अतस्तेन सभासद एव विद्धास्तत्पापयुक्ता एवेति ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । असम्यग्व्यवहारदर्शने सभ्यानां दोषमाह धर्मेति । यत्र देशेऽधर्मेण विद्धो निपीडितो धर्मस्तत्परिहारार्थं सभां सभ्यानुपतिष्ठन्ति न कृन्तन्ति न निर्हरन्ति चेत्तत्र देशे स्थिताः सभासदो निन्द्या भवन्ति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य कार्यार्थिनः शल्यं शल्यरूपं दुःखं न कृन्तन्ति न छिन्दन्ति तत्र सभासदो विद्धा भवन्ति पापेन युक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥ अनुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनार्थेन द्वयं विप्रतिषिध्यते प्रतिपन्नाधिकारेण मिथ्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपेक्षणीयं तत्रोभयथा दोषः । अनुवन्नन्येन विपरीतेनुशीयमाने तूष्णीमासीनो हस्तक्षेपेण वा शास्त्रान्याविरुद्धं ब्रुवन् किल्बिषी पापभाग्भवति तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या द्वितीयः प्राङ्घ्रिवाको मिथ्यापश्यति स एव योजयत्यहं तूष्णीभूत उदासीनः किमित्यनेन सा योक्ष्य इति सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकारप्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते । सभा वा न प्रवेष्टव्येति व्यवहारदर्शनाधिकारो न प्रतिपादनीय इत्यर्थः । प्रतिपन्नश्चेत्समञ्जसं वक्तव्यं अनेन त्वनधिकृतस्यापि यदृच्छया सन्निहितस्य मिथ्यापश्यन्तु सभ्येषु विदुषस्तूष्णीं भावं नेच्छन्ति तथा च नियुक्तो वा नियुक्तो वा धर्मज्ञो वा कुमर्हति अथ राजपुरुषपर्यनुयोग आशङ्क्यते किमित्यनधिकृतो ब्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यं तदिदमुक्तं दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेदिति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विब्रुवन् विपरीतं ब्रुवन् ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत एवमतः सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशेन कर्तव्यः पृष्टश्चेत्तदा सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा तूष्णीमवतिष्ठमानो घृषा वा वदन्नुभयथापि सद्यः पापी भवति । मेधातिथिना तु सभावानप्रवेष्टव्या इति क्रवेदपठितम् ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं सभामिति । ज्ञात्वा न प्रवेष्टव्यं दैवात्प्रविष्टेन समञ्जसमेव वक्तव्यम् । न प्रवेष्टव्या सभावे-

* एवमेव अस्य (राघ० ४) पापी=पापी भवत्येव (राघ० ४) (१) नियुक्तो वा=पिमुक्तो वा=(आ आ)

(१३) सभावानप्रवेष्टव्यम् = सभावानप्रवेष्टव्या (ट, ठ, ड, थ, भ, र, न, य,)

= सभायां न प्रवेष्टव्यम् (त)

ति पाठोमेधातिथेः । अब्रुवन् लोभादिनाज्ञात्वाजानामीति तूर्ण्णीवातिष्ठेत् । विब्रुवन् श्रुतदृष्टादन्यथाब्रुवन् । किल्बिषीपापी ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । सभायामधिकृतो न भवेद्वा अधिकृतश्चेद्वक्तव्यः समञ्जसंन्याम्यम् । विब्रुवन् असमञ्जसंब्रुवन् ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सभेति । समञ्जसं सद्धर्मानुकूलं अब्रुवन्मौनं कुर्वन् विब्रुवन् अथ विरुद्धं ब्रुवन् नरः किल्बिषी भवति ॥ १३ ॥

यत्र धर्मोऽथ धर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ हन्यते प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मशास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था सा वेदधर्मेण तथ्यतिक्रमरूपेण हन्यते विनाशयतेऽर्थिना प्रत्यर्थिना तथा सत्यमनृतेन साक्षिभिर्हन्यते प्राङ्निवाकादयश्च प्रेक्षते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हताः शवतुल्या भवन्तीति न्यते तस्मान्नार्थिप्रत्यर्थिनौ विपरीतमाचरन्तौ सभासद्भिरुपेक्ष्यौ । साक्षिणश्च धर्माधर्मग्रहणे न सत्यानृतग्रहणेन वा सिद्धं श्लोकपूरणमुभयोरुपादानमतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतएव सत्यमनृतेन हन्यतेऽतएव धर्मोऽधर्मरूपेण तत्र हन्यते ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां सभायामर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो नाशयते यत्र च साक्षिभिः सत्यमनृतेन नाशयते । सभासदांप्रेक्षमाणानां ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमान भवन्तीत्यर्थः । षष्ठीचानादरइत्यनेन षष्ठी । तत्र तएव सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्यंवदन्तमाहुर्धर्मवदतीति श्रुतिमाश्रित्य धर्मपदं त्वकारणं सत्यं लक्षयतीति स्पष्टयन् धर्मरक्षणं सार्थवादविधत्ते यत्रेति चतुर्भिः । अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामधर्मेण धर्मो नाशयते यत्र वा सत्यं साक्षिभिरनृतेन नाशयत इति प्रेक्षमाणानां षष्ठीचानादरइति षष्ठी । तान् प्रतीकारक्षमान् अनादृत्येत्यर्थः । तेन पापेन हताः हतप्रायाः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । कैश्चित्सभ्यैर्द्धर्मे हन्यमाने केषांचित्सभ्यानामुपेक्षमाणानां दोषमाह यत्र धर्मोऽहीति यत्र हन्यते कैश्चित्सभासद्भिर्धर्मेण पीड्यते प्रेक्षमाणानां केषांचित्सभासदामनादरे षष्ठी प्रेक्षमाणानां सभासदो हताः स्युः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंप्रेक्ष्यमाणानां पापदर्शनां पश्यतां अधर्मेण धर्मः हन्यते तत्र सभासदः हता ज्ञेयाः ॥ १४ ॥

धर्मएव हतो हन्निधर्मो रक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मानो धर्मो हतो वधीत् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । न भयादन्यथा दर्शनं कर्तव्यं यतो धर्मो व्यतिक्रान्तः स न हन्ति नो र्थतस्मादयो राजा वा तथा धर्मएव पालितः सर्वतोभयमपनुदति नापकर्तुमिथ्यारयः क्रुद्धाः शकुवन्ति तस्मादेवं जानानः सुखदुःखे धर्माधीने इति धर्मो न हन्तव्यः यदि वयं धर्मं हन्मस्तदा सोऽस्मान् सर्प इव रोषितः प्रतहन्तीत्यतो धर्मो हतः सन्मास्मान् वधीदित्यात्मपरित्राणार्थं धर्मो रक्षितव्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हतो हन्यमानः । मावधीदिति पूरणीयम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्धर्मएवातिक्रान्तदृष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिः । स एव नातिक्रान्तस्ताभ्यां सह रक्षति तस्माद्धर्मो नातिक्रमणीयः माऽस्मान् त्वत्सहितानां तिक्रान्तो धर्मो वधीदिति सभ्यानामुपेक्षमाणानां प्राङ्निवाकस्य संबोधनमिदम् अथवा नो निषेधोऽव्ययं नो हतो धर्मो मावधीत् न हन्येवेत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्य हननाद्रक्षणमेव पथ्यमित्याह धर्म इति । धर्मो न हन्तव्योऽस्माभिः यतः नः अस्मान्

हतः अधर्मेणप्रतिबद्धः मावधीत् मार्हिस्यादित्यन्वयः । अन्यथा धर्मस्य हननाभावाद्धतोवा कथं हन्यादिति भावः ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । कथं धर्मे हन्यमाने सभासदोहन्यन्तइत्याह धर्मएवहतइति यैर्धर्मोहतस्तान्धर्मोहत्येव । हेमहर्षयः मानोत्त्वान्धर्मोवधीत् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मएव पुरुषहन्ति । हतो धर्मः नः अत्माकमवधीत् ॥ १५ ॥

वृषोहि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते सलम् ॥ वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मं लोपयेत् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषलशब्दनिर्वचनेन मिथ्यावादीनिन्यते न जातिवृषलोवृषलः किंतर्हि योवृषस्य कामवार्षिणो-
धर्मस्यालंकुरुते निवृत्तिवचनोलंशब्दः सवृषलइत्येतमर्थं देवाः प्रतिपन्नाः मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेनमन्यन्ते काममन्य-
न्ताप्रमाणतरास्तु देवास्ते चानेन मवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दमयोगमन्यन्ते देवग्रहणमर्थवादः । तस्माच्छ्लाघकाले वृषलैर्न प्रवेष्ट-
व्यंहन्तव्योवृषलश्चौरइत्याद्यास्तु क्रियास्तु मिथ्यादर्शी ब्राह्मणएव वृषलशब्देन ग्रहीतव्यइतिअतोवृषलत्वंमा प्रापमिति ध-
र्मनलोपयेन्ननाशयेदिति वृषलत्वाभ्यारोपोनिन्दा ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषोधर्मइष्टार्थवर्षणात् । अलं व्यर्थत्वं निषेधवा । वृषलंतंविदुरतःसोपि शूद्रादिवृषलव-
निन्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । कामान्वर्षतीति वृषः वृषशब्देन धमेवाभिधीयतइति । अलंशब्दोवारणार्थः यत्माद्धर्मस्य योवा-
रणं करोति तदेवावृषलंजानन्ति न जातिवृषलम् । तस्माद्धर्मनोच्छिद्यादिति धर्मव्यतिक्रमखण्डनार्थंवृषलशब्दार्थनिर्वचन-
म् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मस्यारक्षणे किंस्यातत्राह वृषेति । वृषःप्रवर्षत्यर्थकाममोक्षानिति । अलंशब्दोवारणार्थः ।
तेन धर्मस्य वारणात्तंवृषलंशूद्रं गवाश्चिच्छालंवा विद्यादित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्व्यवहारादर्शिनःशूद्रसमत्वंवृषलशब्दनिर्वचनेनाह वृषोहिभगवानिति । हि हेतौ तस्माद्धर्मलो-
पयेदिति ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य धर्मस्य यः अलं निवारणं लोपम् ॥ १६ ॥

एकएव सुहृद्धर्मोनिधनेऽप्यनुयाति यः ॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । भयाद्धर्मातिक्रमो न कर्तव्यइत्येतद्धर्मएव हतोहन्तीत्यनेनोपदिष्टस्नेहतो न कर्तव्यइत्यनेनोप-
दिश्यते यतएकः सुहृद्धर्मस्तत्र स्नेहोभावनीयः अन्योहि मनुष्यः सुहृत्कार्यमपेक्ष्य जहाति जीवनं योपि स्यादत्यन्तमि-
त्रंतस्यापि सौहार्दमनिधनात् । धर्मस्तु घृतमपि पुरुषमन्वेत्यतो न सुहृदपेक्षया मिथ्यादर्शननुपेक्षाकर्तव्या ॥ भार्यापुत्रोमि-
त्रमर्थाश्चरित्थनऽयेन्येतेदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुज्जत्यजसंतस्माज्ज्ञात्पुत्रदारान्धर्मम् ॥ यदन्यद्धर्माद्भार्यादि त-
त्सर्वशरीरेण सह नाशंगच्छति धर्मादन्योघृतेन परित्रातुंक्रियित्समर्थइत्यर्थः । सुहृद्वाग्धवानुरोधादपि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयाति नत्यजति ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मएवैकोमित्रंयोमरणेऽप्यभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यत्मादन्यत्सर्वंभार्यापुत्रादिशरीरेणैव सहा-
दर्शनंगच्छति तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मो न हातव्यः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोसर्वप्रयत्नेनधर्मोक्षणीयइत्याह एकइति । सुहृत् प्रत्युपकारनापेक्षेऽथवोपकरोति अतएव ज्ञायते । धर्मोन्नित्यः सुखदुःखेन्वित्ये इति ॥ अहोकष्टंयदेतादृशंधर्मजनानपालयन्तीत्याह शरीरेणेति स्थूलेन । प्रत्यक्षहेतत्सर्वधनजायादि तदुक्तम् ॥ भार्यापुत्रोभिन्नमर्थाविचित्रानश्यन्त्येतदेहनाशेनरस्य । धर्मस्त्वेकोनैनमुद्दृष्टत्यज-
संतत्माज्जज्ञान्पुत्रदारंनधर्ममिति ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । कुतश्च धर्मनलोपयेदित्याह एकएवेति । अनुयाति कर्तारंरक्षति । यद्यमादिति यावत् । अन्यत्पुत्र-
मित्रादिकर्म । हिशब्दोहेतौ तत्मानलोपयेदिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएव धर्मःसुहृद्रूपः यः निधने मरणे अति नुयाति अनुपश्चाद्वृच्छति । अन्यत्तु सर्वं शरीरेण
समं नाशं गच्छति ॥ १७ ॥

पादोधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादोराजानमृच्छति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । नचैषा मनीषा कर्तव्यार्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यपङ्कोयते सएव भूम्यपहारदो-
षभागभविष्यति वयन्तु तदकारिणः किमितिदोषवन्तःस्यामोयतस्तस्यायंचतुर्धा विभज्यते अर्थवादश्चायं नह्यन्यकृतस्यै-
नसोन्यत्र गमनमस्ति तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते पापमिथ्यालंबनं राज्ञःस्वयमप्यतोप्यधिकतराजस्थानीयादि-
दोषादोषवत्त्वं यदि राजाधिकृतोमिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितंदुष्टंनगृहीते नचपुनःसम्यङ्निर्णयंकरोति ततः सोपि
पापभागभवति । अधिकृतोपलक्षणार्थंवा राजग्रहणं यदा राजा स्वयंमिथ्या पश्यति तदा दुष्यति यदा राजस्थानीयस्तदा
तस्य दोषइत्यर्थः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधर्मस्य कृतस्य पादोयावताभवतितावद्भागः कर्तारंमिथ्याशास्त्रिमृच्छति याति । एव-
मुत्तरत्र ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । दुर्व्यवहारदर्शनादधर्मसंबन्धीचतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्तारंप्रत्यर्थिनंवा गच्छति परश्रुतुर्थभागः
साक्षिणमसत्यवादिनम् । अन्यपादः सभासदः सर्वानधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्यामोति । पादश्च राजानंब्रजति सर्वेषांपाप-
संबन्धोभवतीत्यत्र विवक्षितम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषपदसूचितधर्मप्रतियोगितयाऽधर्मस्यापि चतुष्पात्त्वंप्रकटयन् तत्कार्यमाह पादइति । सभां-
गच्छति क्वचित्तत्रैवाधर्मेणावसीदन्तीतिवा सभासदः । सभापूर्वसदेरूपम् ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । सम्यग्व्यवहारादर्शने परकृतस्याधर्मस्यांशभागिनआह पादोधर्मस्य कर्तारमिति ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्तेच सभासदः ॥ एनोगच्छति कर्तारंनिन्दाहोयत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषएवार्थोविपर्ययेणोच्यते यत्र दोषवान् दोषगोपयितुं न लभते प्रकटीक्रियते तदीयोदोषस्तत्र
सर्वसाधुसंपद्यतइति । यत्र धर्मइत्यतआरभ्य मिथ्यादर्शनीपेक्षणप्रतिषेधार्थंनिन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाशुभफलदर्शनार्थाअर्थ-
वादाः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुच्यन्तेचेति चकारात्साक्षिणोपि ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्यां पुनः सभायामसत्यवादी निन्दाहोऽर्थीप्रत्यर्थीवा सम्यक्न्यायदर्शनेन निन्द्यते तत्र राजा
निष्पापोभवति । सभासदश्च पापेन न संबध्यन्ते । अर्थ्यादिकमेव कर्तारंपापमुपैति ॥ १९ ॥

(१९) एनोगच्छतिकर्तारम्=पादोधर्मस्यकर्तारम् (य)

(४) राघवानन्दः । तत्पतीकारमाह राजेति । निन्द्यते राजसभासदैर्यस्तन्निन्दनमेव तेषामायमित्तम् । राजा अनेनाः पापान्मुक्तः । राजेतिसाक्षिसभासदानामुपलक्षणम् । एनः पापं कर्तयैव स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रायपरिहारइत्याह राजेति । येमुच्यन्ते एनसा यत्र सभायाम् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । न एनः यस्यास्तीअनेनाः राजाभवति । नयार्थः यत्र निन्द्यते ॥ १९ ॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामंस्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेर्नतु शूद्रः कथंचन ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयंकुर्यान्निमित्तं मन्त्रज्ञैः तत्र मन्त्रिणाञ्जातेरविशेषितत्वाच्छ्रद्धाअपि सभांविष्टमन्त्रित्वादनृणातव्यवहारनिर्णयास्तद्वतां धर्मव्यवस्थां कथंचित्संस्कृतबुद्धयुः नच सर्वत्र व्यवहारंरुतबुद्धयो-
ब्रूयुः नच सर्वत्र व्यवहारे स्मृतिशास्त्रपरिज्ञानमुपयुज्यते येन तदभावादथेलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेधआशङ्क्येत तथा हिजयपराजयकारणानिलौकिकप्रमाणवेद्यान्येव साक्ष्यादीनि अयंसाक्षी धार्मिकोनचैतस्य केन चित्संबन्धेन संबन्धी अयंत्वसाक्ष्यसकृद्व्यभिचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पन्नबुद्धिना त्वयमुत्प्रेक्षितुं न स्मृतिशास्त्रैकगोचरः अतः प्राप्त-
तस्य प्रतिषेधोयं नच मन्त्रित्वे पुरोहितवजातिनियमः तथाहि तैः सार्धंचिन्तयेदित्युक्ता ततोब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति तेनायमर्थोयद्यपि कथंचित्छूद्रोन्यायलेशांशमधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदतोमन्त्रीनिग्रहाधिकृतोवा न किंचित्प्रब्रू-
यात् । पूर्वश्लोकार्थप्रतिषेधः शेषतया व्याख्येयः । नहि जातिमात्रोपजीविनोवैदुष्यादिगुणरहितस्य धर्मप्रवक्तृत्वनिर्णयः-
शक्योवक्तुं तस्यैव रूपपरीक्षायां तस्माद्विषयक्षयमात्रस्यगृहेभुक्थादित्यतिषेधशेषभूतमिदमनुज्ञानं पुनरनुज्ञानमेव अ-
तएव काममित्याह कामशब्दप्रयोगे विधित्वंव्याह्र्यते । अन्ये तु ब्रुवते । ब्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्योवि-
द्वास्याद्ब्राह्मणइति क्षत्रियादयस्तत्रापि वर्णानिषिद्धास्तत्रेह पुनः शूद्रप्रतिषेधोविद्ब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोर्भ्यनुज्ञाना-
र्थइति शेषंसमानं जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दोवधारणे ब्राह्मणजातिमेव केवलमुपाश्रित्य जीवति नाभ्ययनादीनु-
णविशेषान्निर्गुणत्वात् । ब्रुवशब्दःकुत्सायां ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिमात्रोपजीवी जात्याब्राह्मणः संस्काररहितः सएव संस्कृतोऽनभ्येता ब्राह्मणब्रुवः ।
नतुशूद्रइति ब्राह्मणब्रुवस्याप्यसंभवे क्षत्रियवैश्यावपि स्यातामित्येतदर्थम् ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणजातिमात्रंयस्य विद्यते नतु ब्राह्मणकर्मानुष्ठानं वर्णिगादिवत्साक्ष्यादिद्वारेण स्फुटन्यायान्या-
यनिरूपणक्षमोब्राह्मणजातिरपि वा यस्य संदिग्धार्थानांब्राह्मणं ब्रवीति सवरं उक्तयोग्यब्राह्मणाभावे च क्वचित्कार्यदर्शने
नृपतेर्भवेन्नतु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्नतु शूद्रइति शू-
द्रनिषेधोयोग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोर्भ्यनुज्ञानार्थः अतएवकात्यायनः ॥ यत्रविप्रो न विद्वान्स्वात्क्षत्रियंतत्र योजये-
त् । वैश्यंवा धर्मशारुङ्गंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणवद्विप्रालाभे तादृक् शूद्रोपि सभ्यः स्यादिति मन्वानं सार्थवादं प्रत्याह जातीतिद्वा-
भ्याम् ॥ ब्राह्मणोयत्र नस्यात्तु क्षत्रियंतत्र योजयेत् । वैश्यंवा धर्मशारुङ्गंशूद्रंयत्नेन वर्जयेत् इति कात्यायनोक्तेः ॥ जा-

१ नचैतस्य=नाभ्ययनवान्नचैतस्य (आ आ) २ चा=ण (आ आ)

३ कथा=क्ता (आ आ) * यस्यसंदिग्धार्थानाम्=यंसंदिग्धात्मा (अ)

तिमात्रोपजीवी जात्या ब्राह्मणोननुकर्मणा । जातिसंदेहेऽपि ब्राह्मणोऽहमिति ब्रवीतीति ब्राह्मणब्रुवः । सोऽपि धर्मप्रवक्ता अनेन जितमनेन नेति विचारकः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । एवंतावद्व्यवहारदर्शने ब्राह्मणस्याधिकारित्वंतस्यासम्यग्दर्शने दोषश्च प्रतिपादितः इदानींब्राह्मणाभावे क्षत्रियादयोऽव्यवहारदर्शनेऽधिकर्तव्या इति चेत्तत्राह जातिमात्रोपजीवीति । कथञ्चन आपद्यपि । शूद्रस्यैव निषेधात्क्षत्रियवैश्ययोरापद्यनुज्ञा गम्यते ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेर्धर्मप्रवक्ता जातिमात्रोपजीवी संस्काररहितः ब्राह्मणः कामं अतिशयेन स्यात् । ब्राह्मणब्रुवः संस्कारसहितो वा धर्मप्रवक्ता स्यात् । ननु शूद्रः कथञ्चन ॥ २० ॥

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ॥ तस्य सीदति तद्वाष्ट्रं पङ्केगौरिव पश्यतः ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वविधिषोडशमर्थवादः । यस्य राज्ञः शूद्रो धर्मविवेचनं धर्मनिर्णयकरोति तस्य सीदति नश्यति राष्ट्रप्रजाः कर्दमे गौरिव ः ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पश्यतो राज्ञः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् यस्येत्यादि यस्य राज्ञो धर्मविवेचनं शूद्रः कुरुते तस्य पश्यत एव पङ्केगौरिव तद्वाष्ट्रमवसलं भवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकृते विचारे दृष्टदोषमाह यस्येति । पश्यतो राज्ञः रक्षकस्यापीत्यनादरे षष्ठी । तृणाद्यलाभेन यथा पङ्कस्था गौः सीदत्येवं शूद्रविचारजधर्मेण राज्यं नश्यतीति भावः ॥ २१ ॥

(५) नन्दनः । शूद्राधिकारे कोनर्थ इति चेत्तत्राह यस्य शूद्रः प्रकुरुत इति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य राज्ञः धर्मप्रवचनं धर्मनिर्णयं शूद्रः कुरुते ॥ २१ ॥

यद्वाष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ॥ विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्भिक्षव्याधिपीडितम् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्ववदर्थवाद एव । प्रकरणाच्च शूद्रभूयिष्ठता विवादनिर्णये तु शूद्रविषया द्रष्टव्या यत्र शूद्राभूयांसो विवादिर्णयकारास्तद्वाष्ट्रमाशु विनश्यति दुर्भिक्षव्याधिपीडाभिः राष्ट्रनाशे च राष्ट्रपतेर्नाश इत्युक्तं भवति । नास्तिकाक्रान्तमिति दृष्टान्तः यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकायतिकाद्यैराक्रान्तमधिष्ठितमद्विजं नहि नास्तिकानां ब्राह्मणादिभेदो यथार्थः संकीर्णत्वात् तदुक्तं वैद्यविष्णुपदेशादिव द्राह्मणादयः यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजा प्रमाणीकृत्यन्ते तदद्विजम् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रभूयिष्ठमित्यादि वयं पृथक् पृथक् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वाष्ट्रं शूद्रबहुलं बहुलपरलोकाभाववाद्याक्रान्तं द्विजशून्यं तत्सर्वदुर्भिक्षरोगपीडितं तच्छीघ्रं विनश्यति अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगित्यस्याभावेन वृष्टिविरहात् । उपजातदुर्भिक्षरोगाद्युपसर्गशांत्यर्थं कर्माभावाच्च ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रासंगिकमाह यदिति । अद्विजं द्विजशून्यम् । शूद्रबाहुल्यतोऽपि यदि नास्तिकास्तैराक्रान्तं तथापि नश्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शन एव । शूद्राधिकाराद्वाष्ठावसादः किन्तु अन्यत्रापि तदधिकारप्राधान्यादिति-
प्रसङ्गादाह यद्वाष्टूमिति । शूद्रभूयिष्ठं शूद्राधिकारप्रधानं अतएव नास्तिकाक्रान्तमत एवादिजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ॥ प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मप्रधानं यत्किन्नासनं भवति तद्धर्मासनं राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीक-
रोति न्यक्त्यापि धर्मं व्यवहारनिर्णये तु धर्ममेव प्रधानं श्रेयै इत्यर्थो न पुनरासनधर्मोनेन ज्ञाप्यते । संवीताङ्गः वस्त्रादिना
स्थगितशरीरः प्रणम्य लोकपालेभ्य इन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्ममस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेत् इत्यर्थमेतद्वयं अङ्गसंवरणं
लोकपालप्रणामश्च । समाहितः अनन्यचित्तः कार्यदर्शने एव हि दृष्टार्थं भवति । प्रणामविशेषणं वा समाहितप्रहणं यद्यप्यत्र
किंचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि पद्यग्रन्थत्वान्नातीव पौनरुक्त्यम् । लोकपालेभ्य इति चतुर्थीसंप्रदाने कथं क्रियाग्रहणं संपदा-
नसूत्रे चोदितं आचार्यं निगृह्यते पत्येतेत इत्याद्यर्थं न च क्रियाग्रहणं गृह्यत्वादि विषयमेव भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मार्थमासनं धर्मासनम् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मदर्शनार्थमासन उपविश्याऽऽच्छादितदेहोऽनन्यमना लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुति-
ष्ठेत् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । सभारूढः कथं व्यवहरेदित्याह धर्मेति द्वाभ्याम् । धर्मासनं धर्मादिनिर्णयार्थमास्थतेऽत्रेति
सभा तां आसीनः संस्थित इत्युक्तत्वात् । समाहितोऽनन्यमनाः । कार्यमुक्ताष्टादशाख्यं तस्य दर्शनं विचारः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं व्यवहारदर्शना राज्ञा कर्तव्यमाह धर्मासनमधिष्ठायेति । उत्तरीयेण संवीताङ्गः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवीताङ्गः संकुचिकी भवत्येव ॥ २३ ॥

अर्थानर्थाबुधौ बुध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि
कार्यिणाम् ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मावेव केवलावर्थानर्थौ न गोहिरण्यादिलाभोऽस्तद्विपर्ययोवानर्थः किं तर्हि धर्म एवार्थो-
ऽनर्थश्चाधर्म इति बुद्ध्वा तदि निश्चित्य कार्याणि पश्येत् अथवार्थानर्थावपि शोध्यौ धर्मावपि धर्मस्य सारता बोद्धव्यार्थस्य
फलगुता । अथवा यत्र माहाननर्थः त्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्यो हि महार्थेनेषधर्मोदानमायश्चित्तादिना
निराकर्तुम् । सन्निपाते च व्यवहारिणां बहूनां वर्णक्रम आश्रयितव्यः एष च दर्शने क्रमो वर्णानां यदार्थं तुल्यपीडा भवन्ति
यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्यायिकं कार्यं महद्वा तदा यस्य चात्ययिकापीडेत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् न क्रममाद्रीयेत
राज्यस्थित्यर्थो हि व्यवहारनिर्णय इत्युक्तमतो न यथा श्रुतमादरणीयम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थः प्रयोजनं यस्य तस्यार्थित्वं अनर्थाह्लाभो यस्य तस्य प्रत्यर्थित्वं मात्राधिको नात्रेति बुध्वा
धार्मिकस्य कार्यं प्रथमं द्रष्टव्यम् । अधर्मो धर्माभावमात्रम् । केवलावसंकीर्णौ वर्णक्रमेणेति च ब्राह्मणस्य दृष्ट्वा ततो राजन्य-
स्येत्यादि एतदभावे धार्मिकत्वेन व्यवस्था । तस्याप्यभावेऽर्थित्वेन ॥ २४ ॥

१ नं=नो (आ आ) २ नं=ने (आ आ) ३ आद्यायनि=पश्चाद्वापि न (आ आ) ४ श्रेयः=आ-
भयेत् (आ आ)

(३) कुल्लूकः । प्रजारक्षणोच्चेदाद्यात्मकावैदिकावर्थानर्थौ बुध्वा परलोकार्थधर्माधर्मौ केवलानुबुध्य यथा विरोधो भवति तथा कार्यार्थानां कार्याणि पश्येत् । बहुवर्णभेदके तु ब्राह्मणादिक्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रच अर्थानर्थौ प्रजारक्षणेत्सादनात्मकौ ऐहिकामुष्मिकावर्थानर्थौ वा बुध्वा । परलोकार्थधर्माधर्मान्वेष्य वर्णक्रमेण चातुर्वर्ण्योपस्थितविरोधे ब्राह्मणादिक्रमेण दृष्टविरोधपरित्यक्त्य ब्राह्मणादिक्रमेण धर्मपश्येदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ व्यवहारपरिभाषा तत्र युगपत्कार्यनिर्णये प्राप्ते क्रममाह अर्थानर्थौविति । वर्णक्रमेण प्रथमब्राह्मणानां कार्यपश्येत् तेष्वप्यर्थानर्थौ प्रथमं सौम्ये धर्माधर्मौ केवलौ कृत्स्नौ । ब्राह्मणकार्यदर्शनानन्तरं क्षत्रियादीनां कार्याणि क्रमेण पश्येत् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । केवलौ अर्थादिहीनौ ॥ २४ ॥

बाह्यैर्विभावयेद्वैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा चेदमाह अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणानिश्चेतव्या इति श्लोकार्थः । अतश्च त्वरादिग्रहणं दर्शनार्थं तेन निश्चितलिङ्गेनैव परिच्छिन्त्यादित्युक्तं भवति न पुनः त्वरादिभिरेव सव्यभिचारित्वात्तेषां अनुचितप्रवेशाहि महामूर्कतदर्शनेन सत्यकारिणोपि स्वभावतो विक्रियन्ते प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति त्वरश्च वर्णश्चेङ्गितं च त्वरवर्णेङ्गितानि तेषामाकाराः त्वरवर्णेङ्गिताकाराः आकारोविकारः स्वाभाविकानां हि त्वरादीनामन्यथा त्वन्तैर्विभावयेन्निश्चिनुयाद्भावमभिप्रायमन्तर्गतमनुष्याणां विवादिसाक्ष्यादीनां तत्र त्वरस्य विकारो वाचिगद्गदरुदितादि वर्णस्य गान् रूपविपर्ययादि इङ्गितं त्वेदेषु पथुरोमाश्चादि चक्षुषा संभ्रमक्रोधदृष्टिपातेन चेष्टितेन हस्तनिक्षेपभ्रूविक्षेपादित्वसंवेद्यं चैतत् । यदुद्गृह्यमानमप्यभिप्रायं त्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लक्ष्यमाणाः यतः प्रसिद्धमेतेषां गुढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विभावयेत् जानीयात् । वर्णाः रक्तगौरादिः । इङ्गितमभिप्रायसूचकं देहवैकृत्यमबुद्धिपूर्वकबाहुकम्पादि । आकारः त्वरादिः । चक्षुषा स्निग्धादिना चेष्टितेन । तदुत्थिकृतशरीरावयवशरीरयोश्चलनेन । एतच्च बाह्यप्रपञ्चनम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । बाह्यैः त्वरादिलिङ्गे रित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः आर्थप्रत्यर्थिनामन्तर्गतमभिप्रायनिरूपयेत् । त्वरोगद्गदादिः । वर्णः स्वाभाविकवर्णादन्यादशो मुखकालिमादिः । इङ्गितमधोनिरीक्षणादिः । आकारो देहभवेत्वेदरोमाश्चादिः । चेष्टा हस्तस्फालनादिः ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भावं अन्तर्गतधर्माधर्मं तद्विषयाभिप्रायं वा । लिङ्गैः अनुमानैः । लिङ्गे रित्यस्य विवरणं त्वरेत्यादि । त्वरो वितथाभिधानं गद्गदादिर्वा वर्णः सहजवर्णातिरिक्तमुखकालिमादिः इङ्गितमधोनिरीक्षणादि एतैरेव मनोगतं व्यक्तं स्यादिति विभावयेन्निश्चिनुयात् ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । दुष्टादुष्टपरिज्ञानो पायमाह बाह्यैर्विभावयेदिति । उत्तरार्द्धेन बाह्यानि लिङ्गान्येव व्याकरोति । आकारः त्वेदरोमाश्च कम्पादियुक्तमङ्गम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्याणानृणां बाह्यैर्लिङ्गैः भावं विभावयेत् जानीयादित्यर्थः ॥ २५ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६ ॥

(१) मेघान्तिथिः । तथाहि लोके दृष्टशक्तितोऽनेन श्लोकेन त्वरादीनांपूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौनरुक्त्यं तत्राक्रियन्तेविक्रियन्तइत्याकाराङ्गितादयः इङ्गितं व्याख्यातं व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका सा प्रस्वलन्तीत्वभावतोऽन्यथाभूता भाषितपौर्वापर्यविरुद्धं वचनं वक्त्रविकार आस्यविशेषादिः शेषपूर्वश्लोकएव व्याख्यातम् । एतैर्विरुक्तैरन्तर्गतचित्तं लोकि कैरन्यत्रापि गृह्यतइतिसमासार्थः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रयुक्तिमाह आकारैरिति । गत्या शरीरगमनेन । चेष्टया अवयवचलनेन ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् आकारैरिति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्या स्खलत्पादादिकया अन्तर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । निगमनेन पूर्वोक्तानां त्वरादीनां दृष्टशक्तितामाह आकारैरिति । गत्या स्खलितपदनया देशान्तरादिना । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ देशादेशान्तरं याति सृकिणी परिलेढि वा । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेतं च ॥ परिशुष्यत्स्खलद्वाक्योविरुद्धं बहुभाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजन्त्यपि ॥ त्वभावाद्भिरुर्गति गच्छेद्वाङ्मनःकायकर्मभिः । अभियोगे तथा साक्ष्ये दुष्टः सपरिकीर्तितइति ॥ नोपूजयति पूर्ववन्नसत्करोति वाचा नोत्तरं दत्ते चक्षुषा दर्शनासमर्थः निर्भुजति सततं कुटिलीकरोतीति याज्ञवल्क्यवचनार्थः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं व्यवहारदर्शनएव बाह्यनिर्णयल्लक्षैर्भावनिरणयः किन्तु अन्यत्रापि त्याह आकारैरिङ्गितैरिति ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्तर्गतं भावद्वये स्थितं भावं जानीयात् ॥ २६ ॥

बालदायादिकं रिक्तं तावद्वाजानुपालयेत् ॥ यावत्सस्यात्समावृत्तोयावच्चातीतशैशवः ॥ २७ ॥

(१) मेघान्तिथिः । ननुच व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतं तत्र कः प्रसङ्गो बालधनं रक्षायाः उच्यते विवादपदतामेवैतद्विषयान्वितमित्यतः मिदमारभ्य ते बालधनं स्वधनवत्परिपालनीयं अन्यथा पितृव्यादिबान्धवामयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवेदेन न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति आशङ्क्यमानव्यवहारत्वाच्च न केवलेषु राजधर्मेषूपदिश्यते अतोऽन्यस्मिन्नेवावसरे वक्तव्यम् । बालेदायादोऽस्य बालदायादिकं दायादः स्वाम्यत्रोच्यते बालत्वामिकं धनं तावद्वाजारक्षेद्यावदसौ समावृत्तो गुरुकुलात्मत्यागतो यावद्वातीतशैशवः समावर्तनात्पतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्धेषां शैशवात्म्यः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालेदायादो भागी यस्य तत्तथा । अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समावृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा यावद्ध्येत्यवध्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्माक् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनाथबालत्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्वाजा रक्षेत् यावदसौ षट्त्रिंशदब्दाविकं ब्रह्मचर्यमिन्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो भवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बालः

* शैशव आसमा = शैशवः अतिक्रान्तबालभावः अयं च विकल्यो यो गृहशैशवो भवति तदर्थं मतीतशैशव इत्युच्यते यस्तु व्रतकः सन्निवृत्तेऽपि शैशवे आसमा (आ आ)

व समावर्त्तते सोऽपियावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् बालाऽषोडशादृषादिति ना-
रदवचनात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रातिनिध्यं विचार्य प्राधानिकं राजकृत्यं सप्रसंगं दायविषयमाह बालेति श्लोकानां विश-
त्या । बालदायादिकं अनाथबालत्वामिकं पितृव्यादिभ्योऽनुपालयेत् रक्षयेत् । समावृत्तोगुरुकुलाद्यावदायाति अतीतशैश-
वः शूद्रादिर्वा यावत्तावत् ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । बालधनविपत्तिपत्तौ कर्तव्यमाह बालदायादिकमिति । दायमादत्त इति दायदः त्वामी । यस्य बालो-
दायादः तद्दालदायादिकं रिकथं धनं ज्ञात्वाद्यप्यहरतोऽनुपालयेत् । कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो विकल्पः ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बालस्य बन्धुरहितस्य दायदिकं रिकथं अंशं तावत् अनुपालयेत् यावत्सबालः समावृत्तः ल-
ब्धानुज्ञो भवेत् । लब्धानुज्ञः समावृत्त इत्यमरः ॥ २७ ॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ॥ पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥ २८ ॥

[एवमेव विधिः कुर्याद्योषित्सु पतितास्यपि ॥ वस्त्रान्नपानदेयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरक्षेत् तथा चोदाहरणमात्रं वशादय-
एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः वशा वन्ध्या अपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु च वशाप्यपुत्रैव सत्यं उभयोपादानन्तु सत्यपि भर्त्तरि तस्याः संरक्षणार्थं तस्यां ह्यधि-
विन्नायां भर्ता निरपेक्षो भवति निष्कुलाग्रहणं तासां विशेषणं यासां कश्चिद्देवरपितृव्यमातुलादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च
स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्सरिणः तासां च तदुच्यते बन्धुभिर्हि स्त्रीणां शरीरधनानि रक्षितव्यानि तदुक्तं विनियोगोऽस्ति-
रक्षासु भरणे च सदैव श्वरः ॥ परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ तत्सर्पिडेषु वासस्तु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ वक्षद्वया-
वसाने तु राजा भर्ता प्रभुस्त्रियः या तु स्वयमेव कथंचिच्छक्ता न तत्र बान्धवानां व्यापारोऽस्ति अतएवाह आतुरास्त्विति ।
असामर्थ्यमेतेन लक्ष्यते अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता अविधवापि भर्तुरसामर्थ्याद्वाङ्मैत्र रक्ष्यास्यादिति निर्मनुष्या-
णामे तत् कुलबन्धुजातं यासां नास्ति ताः निष्कुलाः अन्येतु कुटिला निष्कुलामाहुः तासामपि वशाद्युपाजितं धनं राजा रक्ष्यम्
अस्मिन्पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् पतिव्रतासु विधवासु मृतभर्तृका विधवा धव इति भर्तृनाम तद्विरहिता विधवा यावत्प-
तिव्रता भवति तदा सा रक्ष्यधना व्यभिचारे तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्पष्ट्यन्तरे पठ्यते ॥ अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु साहर्ताति ॥ तस्यास्तु निष्काशनं कार्यं निष्काशनं च प्रधानवैभनो बहिरवस्थापनं न तु
निर्वासनमेव यतः पतिता नामपि तासां गृहांतरे वा सोभक्ताच्छादनदानं च विहितम् ॥ २८ ॥

[मेधातिथिः । भेदेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः स्त्रीधनद्रव्यसर्वस्वमित्यादिषु श्रूयते एवं विधेय एव द्रष्टव्यतेया
पि यावद्भक्तात्सर्पणादिना किंचिदार्जितं तदहर्त्येव न बान्धवा अपहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिदेनं विहितं न तु स्त्री-
धनापहारः । तथा साह मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिता चाधिदेत्तव्या हि सार्थं प्रोच सर्वदा ॥ अतश्च

मानवस्मृतिबलेन स्त्रीधनं न तु सार्हतीत्येषा स्मृतिरेव। व्याख्यायते । अधिवेदनिकस्त्रीधनमेषानार्हति नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तमधिविन्निस्त्रियैदद्यादाधिवेदनिकं सममिति तत्तु माग्दत्तमत्या अपहर्तव्यं वयंतु ब्रूमः पुरुषद्वेषिण्याभ्यभिचाररतायाश्च युक्तएवापहारः यतइहाप्युक्तं अतिक्रामेत्समन्तं मत्तंरोगार्तमेववा ॥ सा श्रीम्मासांमपरित्याज्या विभूषणपरिच्छदात् विभूषणपरिच्छदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥]

(२) सर्वज्ञानारायणः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रावा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेणतयोर्यदिसिद्धिस्तावत्तद्विन्नरक्ष्यं तत्पौषणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्त्कुल्यरहिते स्यातां तदाप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषुवा ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । वशासु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रेषितभर्तृकासु निष्कुलासु सपिण्डरहितासु साध्वीषु च स्त्रीषु विधवासु रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधनस्येव राज्ञा रक्षणकर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरीहारः ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वशेति । वशा वन्ध्या प्रेषितभर्तृका अपुत्रा असमर्थादिपुत्रा निष्कुला वरपितृव्यमातुलादिशून्या तासु । पतिव्रतासु असमर्थभर्तृकासु एतासु । विधवासु पतिपुत्रशून्यासु । तदुक्तम् ॥ विनियोगोस्ति रक्षासु भरणे च सर्वेश्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ॥ सपिण्डेष्वपि चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियादिति ॥ आतुरासु कुषाद्यभिभूतासु स्त्रीधनं रक्षणीयमिति वक्तव्ये वशाद्युपादानं गोबलीवर्दन्यायेन स्त्रीधनविरोधिलक्षणयावा कुलधनं न रक्षणीयमिति भावः ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । वशा वन्ध्या । अपुत्रा स्त्री मृतमजा च । अपुत्रास्त्वित्येव वशाया अपि विनियमे सिद्धे वशाय हणमादार्थम् । निष्कुला निर्जातबन्धुः । पतिव्रता प्रेषितभर्तृका । आतुरा आतुरभर्तृपुत्रादिका रक्षणरिक्थरक्षण । एवंस्यात् बालदायादिरिक्थरक्षणवत्स्यात् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वशापुत्रासु पुत्राभ्यारहितासु निष्कुलासु पतिपितृकुलरहितासु एवं रक्षणं स्यात् । च पुनः आतुरासु ॥ २८ ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः ॥ तांश्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९ ॥

(१) मेघातिथिः । बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयंचोरदण्डः तेहि बहुभिरुपायैरपहरन्ति अस्वतस्त्रैषास्त्रीकिंददाति किंभुंते वयमत्र त्वामिनइति चोरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवादिवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तांश्छिष्यात् पृथिवीपतिर्निगृह्णीयात् । चौरदण्डो वक्ष्यमाणः ॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते । छेत्तव्यं तत्तदेवान्यत्तन्मनोरनुशासनमिति ॥ स्वबन्धुभ्यश्चैतद्विषयतोरक्षितव्यं चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदि तु तासां विचं संभवति तदाह जीवन्तीनामिति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । वयमत्रान्तराधिकारिणोरक्षयामर्द्धधनमिन्यादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां तद्धनं गृह्णीतान्वक्ष्यमाणचौरदण्डेन धार्मिको राजा दण्डयेत् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवं किंतु जीवन्तीनामिति । तद्धनं तासांधनं बान्धवादेवरादयश्चेद्धरेयुर्गृहीयुस्तान् चोरदण्डेनशिष्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधानमाह जीवन्तीनान्विति । त्वदेवरादयोबान्धवा-
स्सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतास्तु बान्धवानामेव स्त्रीधने स्वामित्वंगम्यते ॥ २९ ॥

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ॥ अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । यद्रव्यं स्वामिनो नष्टप्रमादात्किंचित्पथि गच्छतोऽष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वा रण्यपाले-
रन्यैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा त्सारं कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यं । यतः प्रदेशाल्ल-
ब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षिपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यं मेष्टं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यं तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीयं-
ज्ञापयेत्तस्योद्धृतवक्ष्यमाणषड्भागादिभागकंसमर्पयितव्यं परतः त्वकोष्ठे प्रवेशनीयमिति । प्रनष्टः स्वामी यस्य ऋक्थस्य
तत्प्रनष्टस्वामिकं प्रनष्टोऽविज्ञातः ऋक्थंधनं त्रयाणामब्दानां समाहारं त्र्यब्दं त्रिवर्षवत्त्र्यब्देऽपि न भवः । अत्र्यब्दः संवत्सरपर्या-
यः निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्त्र्यब्दात्पूर्वत्रिभ्यो वर्षेभ्यो हरेत्स्वामी स्त्रीकुर्यात् अर्वाक्त्र्यब्दोऽवधौ दिग्देशादिकात्पूर्वनाह ।
अन्ये तु नृपतिर्हरेदिति भोगानुज्ञानमपारमाहुः । नहि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो युक्तस्तस्मा-
त्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि राज्ञा भोक्तव्यं तदयं लोकः कथं व्याख्यानीयोर्यात्किंचिद्दशवर्षाणीति यदि च
परकीयस्यापहारो न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि न युक्तः परकीयस्य वस्त्रादिवद्भुज्यमानानस्य न्येव तत्रानपहारो वाचोरो युक्त-
रेवापहारफलस्य सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु कीदृशो भोग इति वाच्यं तस्माद्यथा श्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति हरतिश्च गृह्णान्यर्थे-
ऽसक्तदृष्टप्रयोगः ऋक्थं हरेदित्यादौ तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं प-
रेण नृपतिर्हरेत् रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । अज्ञातस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येव पटहादिनोद्घोष्य राजद्वारादौ रक्षितं वर्षत्रयं स्थाप-
येत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनं स्वाम्यागच्छति तदा स एव गृहीयात् तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनियुज्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवाजब्दः । किंच प्रेति । प्रनष्टस्वामिसत्त्वे प्रनष्टं तत्संबन्धापरिज्ञानमात्रेण तु स्वामिनोऽभावः । निधापये-
त् स्थापयेत् । स्वामी रिक्तस्य । अर्वाक् पूर्वम् । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वं नृपतिर्हरेदित्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । परेण त्र्यब्दादूर्ध्वम् । अज्ञातस्वामिस्वविषयमेतत् । ब्रह्मत्वं ब्राह्मणान् श्रयेदिति स्मृत्यन्तरानुरोधतः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रनष्टो देशान्तरगतः ॥ ३० ॥

ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथा विधिः ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्रव्यमर्हति ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं ज्ञापयेदत आह यः कश्चिदागत्य ममेदं त्वद्रव्यमिति ब्रूया-

१ यतः=पटहं घोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् यतः (आ आ)

* कारणत आ=कारणमा

(आ आ)

१ रवाचारो युक्ते=रवाचो युक्ते । (आ आ)

२ सद्भावेनैव जपमुद्रादेस्तु=शब्दायितगजतुरंगादेस्तु (आ आ)

(३१) अनुयोज्यो=अनुयुक्तो (नं)

त्सोन्योऽन्योऽथविधिः अनुयोज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोसावनुयोगविधिः किंद्रव्यं हारितं किंरूपं किंपरिमाणं किंसङ्ख्याकं संपतितमपतितं वायदिपतितं कस्मिन्देशे तथा कुत आगमितं त्वयेत्येवंपर्यनुयोगः कर्तव्यः स यदि संवादयति रूपसङ्ख्यादीन् रूपं प्राणिवस्त्रादिविषयं शुक्लं वस्त्रं गोर्वेत्यादि तथा सङ्ख्या दशगावो वायुगानि वा आदिग्रहणाद्दस्तादिप्रमाणं सुवर्णं चेत्परिमाणं प्रकीर्णं रूपं कं वा एतत्सर्वं संवादयति तदा सौ त्वामी भवति अतस्तद्रव्यमर्हति स्वीकर्तुं संवादउच्यते यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसङ्ख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं त्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्ष्यादीनाम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । संख्यामेकादिकाम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लुकः । मदीयं धनमिति यो वदति स किंरूपं किंसंख्याकं कुत्र प्रनष्टं तद्धनमित्यादि विधानेन प्रष्टव्यः ततो यदिरूपसंख्यादीन् स्त्यान्वदति तदा स तत्र धनस्त्वामी तद्धनं ग्रहीतुमर्हति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् ममेति । स त्वामी अनुयोज्यः किं वर्णं किं रूपं कति सङ्ख्यं कुत्र कथं नष्टमिति पृष्ठः संवाद्य वर्णाद्यभिधानेन प्रतीतिजनयित्वा अर्हति द्रव्यमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं ममेदमिति ब्रुवतस्तत्परिज्ञानोपायमाह ममेति । अनुयुक्तः पृष्ठः तस्य द्रव्यस्य रूपसंख्यादिकं सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सम्यक् वेदयित्वा ॥ ३१ ॥

अवेद्यानोनष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याप्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते योनज्ञापयति स्पष्टधनस्य देशकालं चास्मिन्देशे काले वा हारितं तत्त्वतः परमार्थतो वर्णशुक्लादिकगुणं रूपं पटीशाटकयुगवेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायामसमहस्तमात्रं वाऽवेद्यानोऽन्योऽन्योऽथविधिः मिथ्याप्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवेद्यान् प्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कण्टकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याधिकत्वादि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लुकः । नष्टद्रव्यस्य देशकालावस्मिन्देशेऽस्मिन्काले नष्टमिति तथा वर्णशुक्लाद्याकारं कटकमुकुटादिपरिमाणं च यथावदजानन् नष्टद्रव्यसमं दण्डमर्हति ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदवेदने । दण्डमाह अवेद्यान इति । अवेद्यानं रूपसङ्ख्यादीनि त्यन्वयः । प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादिवा ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टस्य त्वामिसकाशात्पूर्वप्रनष्टं राज्ञः पश्चादधिगतम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नष्टस्य द्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अमुकसंवत्सरामुकमासपक्षदिन इति कालवर्णरूपं प्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं अवेदयन् अकथयन् तत्समं दण्डं सोऽर्हति ॥ ३२ ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान् रूपः ॥ दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । आददीत गृहीत्याषड्भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्परिशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे

(३२) अवेद्यानोनष्टस्य = अवेद्यान् प्रनष्टस्य (त, ट, ठ)

* स्पष्टं = नष्टस्य (आआ)

१ अवेद्यानो = तदा तत्समम्

वर्षे द्वादशभागोद्वितीये दशमस्मृतौये षष्ठ्यति । अथवा रक्षाक्षेत्रक्षयापेक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुत्तरन् शिष्टानामेव समाचारइति जानानः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अब्दात्परं यदप्राप्तं तदाह आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षयाविकल्पः । सतां धर्ममिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्व्यर्थः ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । देशकालादिसंवादे पुनः आददीतेति । यदेतद्वाङ्मा मनष्ट्रव्यं प्रामातस्मात् षड्भागं दशमं द्वादशं वा रक्षादिनिमित्तपूर्वेषां साधूनामयं धर्मइति जानन्नाजागृहीयात् । धनस्वामिनो निर्गुणसगुणत्वापेक्षया षड्भागं द्वादशं वा विहणविकल्पः । अवशिष्टस्वामिने समर्पयेत् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । आददीत राजा । मृतीयाद्यद्दत्तारतम्याद्विकल्पः तेन प्रथमाब्दे द्वादशभागं द्वितीये दशमं तृतीये षड्भागं अतउक्तं सतां धर्ममिति ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्प्रनष्टाधिगता ह्यव्यात्स्वामिप्रत्यर्पणीयं समर्पयेत् । षड्भागमाददीत । स्वामिगुणापेक्षया रक्षणादेः कार्यापेक्षया षड्भागदिविकल्प्य व्यवस्था ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरंगतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरुषात् राजा षड्भागं आददीत स्वीकुर्यात् ॥ ३३ ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेयुक्तैरधिष्ठितम् ॥ यांस्तत्र चौरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चात्प्रनष्टमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् । तथा स्थितमपि यदि केचन चौरागृहीयुस्तान् राजा इभेन हस्तिना घातयेत् । हस्तिग्रहणमदृष्टार्थम् ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रनष्टं चौरादिभिर्नीतं राजभृत्यैरधिगतमन्यैर्वा । युक्तैर्नियुक्तैराजभृत्यैः । तत्र तेषु गृह्यमाणेषु यांस्तच्चौरान्नाजाप्राप्तुयात्तान् घातयेत् सुवर्णशतोपरि शतादधिके वधइति स्मृतेः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सद्राजपुरुषैः प्रामां रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थान्यं तस्मिन् द्रव्ये यांश्चौरान् गृहीयात्तान् हस्तिना घातयेत् । गोविन्दराजस्तु शतादभ्यधिके वधइति दर्शनात् अत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह तन्न तत्र संधिकृत्वा तु यच्चौर्यमिति यत्त्वाम्येऽपि प्रनष्टराज रक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वधइत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । युक्तैः संभूतैः । राजा यांस्तद्धनहर्तृन् गृहीयात्तान् इभेन हस्तिना इभेनेति वाचनिकं वचनस्य नातिभारइति न्यायात् । गोविन्दराजस्तु शताधिकसुवर्णहरणे वधइति । तच्च संधिकृत्वा तु ये चौर्यमित्यादिवक्ष्यमाणवचनातिरिक्तविषयम् ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । प्रनष्टाधिगते द्रव्ये प्रत्यर्पणात्पूर्वकर्तव्यमाह प्रनष्टाधिगतमिति । युक्तैरधिष्ठितैस्तिष्ठेत् यावत्स्वामिदर्शनं स्थापयेत् । तत्र युक्तैरधिष्ठिते द्रव्ये । इभेन गजेन ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतं द्रव्यं युक्तैरक्षकैः अधिष्ठितं रक्षितं तिष्ठेत् । तत्र यान् चौरान् राजा गृह्णीयात्तान् इमान् इभेन गजेन घातयेत् ॥ ३४ ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । निखातायां भूमौ गुप्तस्थापितधनं निधिरुच्यते वर्षशतिकावर्षतहसिकाश्च निधयो भवन्ति तत्र

यदि भूमेर्विदार्यमाणायाः कथंचित्केनाचंनिधिरासाद्यते सतु राजधनं तथा च गौतमः निध्यधिगमोराजधनमिति एतच्चा-
त्म्यमाणनिधानुके निधौ द्रष्टव्यं तस्याख्याता षष्ठलभेतेत्युक्तं अयन्तु श्लोकोयत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषोवा पितृपिता-
महादिस्तद्विषयोद्रष्टव्यः । ममायंनिधिरिति योब्रूयान्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः । तस्याददीतषड्भागमिति निश्चिते
तत्त्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागग्रहणं विकल्पश्चाऽऽख्यातगुणापेक्षया ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निधिं त्वपित्रादिनिहितं त्वयमेवोद्धृतं परेणवोद्धृतं ममेति योब्रूयान् । षड्भागं क्षात्रियादेः ।
द्वादशं ब्राह्मणस्य विदुषः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । योमानुषः स्वयंनिधिलब्ध्वाऽन्येन वा निधौ ग्रामे ममायंनिधिरिति वदति सत्येनप्रमाणेन च त्वसं-
बन्धबोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वसगुणत्वापेक्षया ततोनिधानादष्टभागंद्वादशभागंवा राजा गृह्णीयात् अवशिष्टं तस्या-
पयेत् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ममेति । निधिं त्वकीयं परेण ग्रामम् । तस्य निधेः । षट् द्वादशेति ः गुणवदभेदेन वि-
कल्पः ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । यदिति । तस्य पुरुषस्य षड्भागंनिधेः षष्ठभागम् । अत्रापि पूर्ववद्विकल्प्य व्यवस्था ॥ ३५ ॥

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसी कलाम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्तु मयाऽयंनिहितोमत्पूर्वजेन चेति प्रतिज्ञानं साधयति सौन्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य
वित्तमस्ति ततोष्टमंभागंतस्यैव वाऽभिधानस्याल्पीयसीकलांमात्रांभागमित्यर्थः नतु तदेव द्रव्यंसुवर्णादिकंदापयेत्किन्तुत-
त्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यंयया धनमात्रया दण्डितोऽवसादंगच्छेद्विनयंवा ग्राह्येत अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणा-
पेक्षया च विकल्पआश्रयणीयः । आतिशायनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पोदण्डइति ज्ञापयति तेन यस्य बहु वित्तंस्वल्पोनिधि-
स्तत्र ननिध्यपेक्षा मात्रामस्याऽर्थादीनांदण्ड्यः साहस्रल्पीयसी भवति ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमोभागोयावान्भागस्तावतीमल्पीय-
सीकलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाय ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्वीयंस्वीयमिति ब्रुवन्स्वधनस्याष्टमंभागंदण्ड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यन्ताल्पभागंगणयित्वा
येनावसादनं गच्छति न विषयश्च लभते तदण्ड्यः । अल्पीयसीमितीयमुन्नन्तनिर्देशात्पूर्वत्मादन्योयंदण्डः । विकल्पश्च
निर्गुणसगुणापेक्षः ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विशेषमाह अनृतमिति । स्ववित्तस्यानृतवादिनोयावद्वित्तंतस्य । तस्यैव यंनिधिंप्रति
लोभान्मध्याभाषी । अल्पीयसीमितिनानातिपीडया । विकल्पस्तु गुणवदगुणवद्भेदेन ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । अनृतंवदन् अन्यदीयंस्वकीयमिति सकलमल्पंवा वदन् । अल्पीयसीकलांस्ववित्तस्यांशं दण्ड्यः
शासितव्यः । दण्डयतेः शास्तेश्च तुल्यार्थत्वाद्विकर्मत्वम् ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्ववित्तस्य अष्टमं अंशंदण्ड्यः । वा पक्षान्तरं तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य सङ्ख्याया-
ल्पीयसीकलां तुच्छककलाम् । कलातुषोडशोभागइत्यमरः । षोडशीगृह्णीयादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणोदृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ॥ अशेषतोप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७ ॥
[ब्राह्मणस्तु निधिलब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ १॥]+

(१) मेधातिथिः । यदा विद्वान्ब्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितं निधिं यदा प्राभुयान् नदा सर्वमेवाददीत न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति एतच्चाशेषतोऽपहृणं यो ब्राह्मणत्वा-
मिक एव निधिः यस्त्वविज्ञातः* ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पूर्वैः त्वपुरुषैरुपनिहितं निधिम् । सर्वस्य कृत्स्नस्य तस्य निधेः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वगृहीयान्नपद्मागं दद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः अतएवोक्तम् सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथाच नारदः ॥ परेण निहितं लब्ध्वा राजा स्व-
पहरेज्जिधिम् । राजगामीनिधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादते ॥ याज्ञवल्क्योऽप्याह ॥ राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्यो र्धद्विजः पु-
नः । विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ अतोऽयमेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां ममायमिति यो ब्रूयादित्युक्तं राजदेयार्थ-
निरासार्थं पद्मं निहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातम् तदनापम् नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितम् । न मे-
धातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । विदुषा ब्राह्मणेनोपलब्धस्य राजा नांशभाक् प्रत्युत निधानस्य स्वलब्धस्य दातेत्याह विद्वां-
स्त्वातद्वाभ्याम् । पूर्वोपनिहितं पूर्वमेवोपसमीपे निहितं । लब्धं पश्येत् पूर्वमिति शेषः ॥ ३७ ॥

यंतु पश्येन्निधिराजा पुराणं निहितं क्षितौ ॥ तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वार्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । कोशशब्देन वित्तसंचयस्थानमुच्यते । पुराणं निहितं क्षिताविति निधिरूपानुवादः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संपश्येत् त्वपुरुषैरन्येन चोत्थृतम् । पुराणमज्ञातनिधातृकम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यंपुनरस्वामिकपुरातनं भूम्यन्तर्गतं निधिराजा लभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धदत्त्वार्धमात्मीयधनागारे
च प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मान्निधेः द्विजेभ्यो विभेभ्यः ॥ ३८ ॥

(५) मन्दनः । अस्वामिके निधौ राज्ञा दृष्टे कर्तव्यमाह यन्तु पश्येन्निधिराजेति ॥ ३८ ॥

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ॥ अर्धभागक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यैरपि दृष्टस्य निधिराज्ञाभागः पूर्वोक्तो गृहीतव्य इत्यस्यार्थवादोऽयं निधीनाहि पुराणानामिति

+ (अ, ट, ठ, ड)

* विज्ञातः=विज्ञातः । स्वामीकस्तस्मिन् विज्ञेयः ब्राह्मणदृष्टेऽपि अस्त्येव राज्ञो भागः यतो वक्ष्यति । निधीनाहि पुराणाना-
मिति । (आ आ) । लब्धं= लब्धं अशेषत्वादानेऽतः सर्वदयेत्यादि । (राघ० ४)

१ कोश=यो राज्ञा स्वयं निधितस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः कोश (आ आ)

विभेभ्यः=विभेभ्यः दानहेतुः पूर्वोक्तः भूयेवा ब्रह्मादित्यादिवाक्षिता वित्तपुलक्षणं वृक्ष कोटरादिः । (राघ० ४)

(३९) निधीनांतुपु = निधीनांहि (न)

(३९) धातूना = सर्वेषां (ग)

धातूनामेव च क्षितावयन्त्वप्राप्तविधिः सुवर्णरूप्यादिवीजैर्मिदंसिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमीर्यः खन-
ति योवा पर्वतादिषु गैरिकादिकादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्वाङ्मोभागोदातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः
समासनिर्देशाद्यथा ग्रामार्धोऽनगरार्धमिति नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्यैव
षड्दशद्वादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनोविज्ञायते अर्धभजतएकदेशंगृह्णातीत्यर्थः । अत्रहेतूरक्षणादिति यद्यपि क्षितौ नि-
हितस्य केनचिदज्ञानान्नराजकीयरक्षोपयुज्यते तथापितस्य बलवतापहारः संभाव्यते अतोऽस्यैव रक्षायाऽर्थवत्त्वं एतदर्थं
मेवाह भूमेरधिपतिर्हिंसः प्रभूरसौ भूमस्तदीयायाश्च भुवोयल्लब्धतत्र युक्तंतस्य भागदानम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्नानां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हे-
तुद्वयम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणेतरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्धहरोराजा य-
त्सादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वद्ब्राह्मणेतरनिधिलभे राजांशभागित्याह निधीनामिति । हिर्हेतौ । निधीनामस्वामिकानां
पुराणानामस्वकीयानाम् । धातूनां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां च । भूमेरधिपतिरिति लिङ्गात् अर्धशब्दोऽत्र षष्ठांशवाची समा-
सनिविष्टत्वात् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनावेदितविज्ञातोऽप्यस्तदण्डमेव
चेति ॥ अनावेदितविज्ञातः प्रयाप्राप्तमित्यनुक्ते यदि राज्ञा विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अर्धग्रहणे हेतुमाह निधीनां हीति । धातूनां हेमरूप्यादिलोहगणानां मृत्तिकाविशेषाणाम् ॥ ३९ ॥

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्दत्तं धनम् ॥ राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । चौरैर्यन्तीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्यादत्त्य नात्मन्युपयुञ्जीत किं हि य एवमुषितास्तेभ्य एव
प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । चोरादत्तमित्यात्मन्यपि चौरैर्भ्य आदत्तमिति विगृह्य साधनं कृ-
तेति समासः पाठान्तरे चौरदत्तमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयन्त्वत्रार्थोऽयच्चौरैर्दत्तमशक्यप्रत्यानयनं
तद्राज्ञा स्वकोशादातव्यम् । उत्तरश्लोकार्धेऽप्ययोजनीयः राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थत्वाद्वा तूनामुपपूर्वोऽयुजित्क्ष-
णयाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः योऽन्यस्मै ग्रामकालं धनं ददाति स्वप्रयोजनेषु विनिशुद्धे न तदीयं तदुपयुक्तं भवतीति युक्त-
मुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषं ॥ किल्बिषं पापं ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैर्दत्तं चोरेभ्य आकृष्य ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । यद्धनं चौरैर्लोकानामपदत्तं तद्राज्ञा चौरैर्भ्य आदत्त्य धनस्वामिभ्योऽप्येदं तद्धनं राजा स्वयमुपयुञ्जान-
श्चौरस्य पापं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । चोराल्लब्धं सर्ववर्णेभ्यः धनस्वामिभ्यः दातव्यमित्याह दातव्यमिति । अन्यथा तदुपयुञ्जानो-
यथेष्टविनियोक्ता । तच्चौरकृतं किल्बिषं चौरनिष्ठजातीयं राज्ञस्तादृशप्रायश्चित्तपरं वा ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । दातव्यं चोरेभ्यः प्रत्यादत्त्य कोशादा ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा चौरदत्तं द्रव्यं उपयुञ्जानः स्वीकुर्वाणः चौरस्य किल्बिषं प्राप्नोति ॥ ४० ॥

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । कुरुकापिशकाक्षीरादिदेशोनियतावधिः । जनपदं तत्र भवाधर्माजानपदाः किंचै तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेशैरनुष्ठीयन्ते । अथवा तन्निवासिनोजनास्तावन्मन्वाः क्रोशन्तीत्यत्र जनपदशब्देनाभिधीयन्ते तेषामनुष्ठेया-जानपदाः तस्येदमितितद्धितः जातेर्जनपदाजातिजानपदाइति षष्ठीसमासः । जातिमात्रविषयदेशधर्मांश्च परिपालनीयाः । समीक्ष्य विचार्य किमाग्रायैर्विरुद्धा अथ न तथा पीडाकराः कस्यचित्तुतनएवंविचार्ययेऽविरुद्धास्तान्प्रतिपादयेदनुष्ठापये-दित्यर्थः तथाच वक्ष्यति सद्गिराचरितंयत्स्यादिति अथवा जातयश्च ते जानपदाश्चेति विशेषणसमासः जातिशब्देन च नि-त्यत्वंलक्ष्यते प्रशंसामात्रंचैतत् । देशधर्मा अपि शास्त्राविरुद्धान्त्यास्ते नित्यवदनुष्ठेयादृष्टार्थगोप्रतिचारोदकक्षणादयः यथा-याश्रणाअत्र प्रदेशे गावोन चारणीयाइति समयमाश्रयन्ति कस्य चित्कार्यस्य सिध्यर्थं तत्र योव्यतिक्रामति सराङ्गादण्ड्यः । अथवा जनपदेभवाजानपदादेशनिवासिनउच्यन्ते जात्याजानपदाजातिर्जन्मोत्पत्तिरिति यावत् एतेन देशबन्धस्य पु-रुषाणानित्यता लक्ष्यते ये तद्देशीयास्तेदेशाभिजनास्तन्निवासिनश्च गृह्यन्ते तेषांसर्वविशेषणावशिष्टानामनिर्दम्यमतोजाता-ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते । बृद्धाच्छेतद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणवकृतः । अथवाऽभेदोपचारात्पुरुषशब्दस्त-त्संबन्धिषु धर्मेषुप्रयुक्तः एतेनायदेशनियमोधर्माणांसएवंविधात्पुरुषात्प्रतिदृष्टव्यएते हि देशधर्मादेशानां पुनरार्याणां नहि तिर्यक्समानधर्माणोन्यत्रानधिकृताः त्वसमाचारप्रसिद्धं धर्ममनुतिष्ठन्ति । मानृविवाहादिः सार्वभौमेन निवारणीयः । त्वदेशा-चारवतांतेषांजातिधर्मोजननिवासाबन्धेनाभ्यानुज्ञानादाग्राये विरोधोप्यत्र नास्ति अधिकृतानांविरोधाद्विरोधोर्नातरश्चां ननु ॥ अहिंसासत्यमक्रोधः शौचमिन्द्रियसंयमइति ॥ प्रतिलोमाधिकारेणैवोक्तंस्तेछाश्च प्रतिलोमाएव तत्र यदि मानृविवाहे मू-त्रोत्सर्गे चोदकशुद्ध्यभावेन दुष्यति कइन्द्रियसंयमः कीदृशंवाशौचमिति उक्तमेतत् । आर्यावर्तमभ्यवर्तिनामेते धर्माः शौचादयः चातुर्वर्ण्यं तु तद्देशनियमोधर्माणांनास्तिकेचिददृष्टार्थादेशधर्माइतिवक्ष्यामः । एककार्यापन्नावणिक्कुरुकुसीदचातु-र्विषादयः । तेषांधर्माः श्रेणीधर्माः यथा केचनवणिक्प्रहृत्तरावचनेन परिच्छिन्नंराज्ञा राज्ञे भागंप्रयच्छन्तीमांवणिज्यांवयमुप-जीवाम एषते राजभागोत्सांकयावल्लाभोन्यूनोऽधिकोवा तत्र राज्ञोऽभ्युपगतेवणिज्येलाभातिशयार्थेराष्ट्रविरोधिर्नीचेतरेतर-व्यवस्थांकुर्वन्ति इदंद्रव्यमियन्तंकालमविक्रयमयंराज्ञोपदेशनार्थोदण्डः पततिदेवतोत्सवार्थोवा तत्र यदि कश्चिद्यतिक्रामति सएवंश्रेणीधर्मव्यतिक्रमंदण्ड्यः । कुलधर्माइति कुलवंशः तत्र प्रख्यातमहिम्नापूर्वजेन धर्मः प्रवर्तितोभवति योत्सद्वंशजःकु-तश्च न धनंलभेत सनादत्वा ब्राह्मणेभ्योन्यत्र विनियुज्जीतेत्यादयोधर्माः तथा सति योग्यत्वे यएव पूर्वपुरुषाणांयाजकानां कन्यादिसंप्रदानभूतोवासएव कार्यात्तदतिक्रामन् राज्ञोऽनुष्ठापयितव्य एतेषांच सामायिकधर्माशङ्क्या पुनर्वचनंचोभयसंब-न्ध्यतिक्रमइति वक्ष्यामः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जातिब्राह्मणादिः जनपदोऽनेकयामसमुदायः तद्वासिनोजानपदाः तत्संगतान् । श्रेणी पा-षण्डवणिगादिगणः कुलं वसिष्ठकुलमित्यादितन्नियतान्धर्मान् समीक्ष्य निरूप्य ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान्याजनादीन् जानपदांश्च नियतदेशव्यवस्थितान् आग्रायाविरुद्धान् । देशजातिकुलधर्मांश्चाऽऽम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गौतमस्मरणात् । श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यव-स्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धाग्राया व्यवहारेषुतत्तद्धर्मान्यवस्थापयेत् ॥ ४१ ॥

* किंच=केचित् (आ आ)

१ देशधर्मा अपि=देशधर्माणां यथा जातिर्नित्याएवं देशधर्मा अपि (आ आ)

(४) राघवानन्दः । मासंगिकजातिधर्मानुशास्ति जातीति । जातिधर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियमान् जानादीन् च जानपदांश्चनियतदेशव्यवस्थितान् । तथाचगौतमः ॥ आभ्यायाविरुद्धादेशजातिकुलधर्माप्रतिषिद्धाभमाणमिति ॥ श्रेणीधर्मान्वणिगादिधर्मान् । कुलधर्मान् तत्तत्कुलप्रतिनियतान् । कुलं वंशः ब्राह्मणादिपूर्वधर्माभिषिक्तादिरिति वा । एतेषामेतदेव स्वधर्ममिति वीक्ष्य परिपालयेत्तुराजेति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । जातिधर्मो ब्राह्मणादीनां प्रतिनियतो धर्मः । जानपदो धर्मो देशधर्मः यथा दाक्षिणात्यानां मातुलसुतापरिणयनम् । श्रेणीधर्मो वणिक्कुशीलवादिततं निकायधर्मः यथा इयन्तकालमिदं व्यव्यविक्रेतव्यं परमिति । कुलधर्मः पूर्वशिक्षापरशिक्षादिनियमः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रेणीधर्माः पाण्डवणिगादिधर्माः । एकजात्योपजीविनः श्रेणयः ॥ ४१ ॥

त्वानि कर्माणि कुर्वाणादूरे सन्तोपि मानवाः ॥ प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तस्य जानपदादेर्धर्मस्य दृष्टादृष्टतानेन प्रदर्श्यते । त्वानिकर्माणि कुलस्थित्यनुरूपानि ये कुर्वन्ति ते दूरस्था अपि प्रिया भवन्ति सर्वस्यान्योनिकटवर्त्तिसंसर्गातिशयात्प्रियो भवति स्वकर्मकारो तु दूरस्थ एव प्रियः । स्वेत्वेकर्मण्यवस्थिता इत्यनेन परकर्मानुष्ठानमाह ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रिया भवन्तीति श्लोकार्थः ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दूरदेशे देशान्तरे अतो लोकाविरुद्धत्वात्स्वजात्यादिधर्म एव ग्राह्यस्तेषामित्यर्थः । स्वे-स्वे धर्म इति प्रियत्वे हेतुतया पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् स्वानीत्यादि जातिदेशकुलधर्मादीन्यात्मीयकर्माण्यनुतिष्ठन्तः स्वे स्वे च नित्यनैमित्तिका दौ कर्मणि वर्त्तमानादूरेपि सन्तः सान्निध्यनिबन्धनस्नेहाभावेपि लोकस्य प्रिया भवन्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैवार्थवादमाह स्वानीति । स्वेत्वे नित्ये नैमित्तिके च । यथोक्तकारीहि दूरे वर्तमानलोकस्य रक्षाणादौ लोकेनेरक्षणसमर्थस्य राज्ञः सामान्योक्तिर्वा ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थे प्रशंसामाह त्वानिकर्माणीति ॥ ४२ ॥

नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ॥ न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं चन ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यविवादवस्तु तद्वाजा स्वयं प्रवर्तयेत् । कस्यचिद्द्वेष्यस्योपघातार्थं धनिनो वा धनग्रहणार्थं न तदीयवृणिकमन्यं चापराद्धमुद्वेजयेत् । एष ते धर्म इति किमिति ममाग्रतो नाकर्षयेतेन वा तावदनपराद्धयावदहमेनं निर्घातयामीत्येवं राज्ञा न वक्तव्यं सत्यपि द्वेषे धनलोभे वा । न च प्रापितमावेदितमन्येनार्थना ग्रसेत निगिरेन्नोपेक्षेतेति यावत् । अवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते तत्समानार्थश्च ग्रसतिः तथा च वक्तारो भवन्ति यावार्त्किंचिद्व्योच्यते तत्सर्वं निगिरति न किंचिदग्रं प्रतिवक्ति । अन्ये तूत्तरं श्लोकार्द्धमेवं व्याचक्षते न च प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थं धनं ग्रसेत स्वीकुर्यात् । यदि हि राजा स्थलदेशोद्देशिकया धनदण्डे प्रवर्तत ततः परलोके दोषो द्रष्टव्यः राज्ये चोपघातः स्यात् । अथेदमपरिकेषांचिच्छाख्यानं नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा साक्षादुपलभ्याप्यपकारिणान् स्वयं किंचिद्ब्रूयाद्यस्यापराधी तेन वा तद्यवहारेण नाकृष्टः

(४२) लोकस्य = लोकेस्मिन् (च)

परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निग्रहावसरोभवति न राजा एतच्चकरणदानादिष्वेव द्रष्टव्यं ये तुस्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्ताम्राजा स्वयमेवावगम्य गृहीयात् शेषसमानं नाप्यस्य पुरुष इति अस्य राज्ञः पुरुषोधिकारीमनुष्यः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नोत्पादयेदिति एतच्च ऋणादानादौ न तु साहसादावपि तत्रस्वयमप्यन्वेष्यत्वात् । प्रापितमन्येनेतिस्वयमृणादिदत्तमृणिनाऽदोयमानंराज्ञे यदा निवेद्येत तदा नयसेन्नोपेक्षेत नवाप्रापितमित्यपरःपाठः अन्येनाम्यतरेण प्रापितं अनुपदर्शितप्रमाणं नयसेत् यास्येदन्यतरस्मै दापयेत् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रासङ्गिकमिदमभिधाय पुनः प्रकृतमाह नोत्पादयेदिति । राजा राजनियुक्तोवा धनलोभादिना कार्यमृणादिविवादंनोत्पादयेत् । तदाह कात्यायनः ॥ न राजा तु वित्वेन धनलोभेन वा पुनः । स्वयंकर्माणि कुर्वति नराणामविवादिनाम् ॥ नचार्थिना प्रत्यर्थिना वाऽऽवेदितंविवादंधनादिलोभेनोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह नेति । कार्यं धनलोभादिना ऋणादिविवादं नोत्पादयेन्नोत्थापयेत् अस्यराज्ञः । अनेननियुक्तः पुमान् । अन्येनोत्कोचादिना स्वयंवापसेत् प्राप्तदत्तंवागृहीयात् अर्थप्रसित्वा कार्यार्थिनांकार्यनोपेक्षेतेति । व्यवहारादन्येन प्रापितंवा नगृण्णीयात् राज्ञो यत्मात्मानमिध्यादेर्व्यवस्थोक्तः ॥ ४३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषान्तरमाह नोत्पादयेदिति । कार्म्यविवादपदं दण्डदशबन्धाहपेक्षयास्वयन्नोत्पादयेत् । अन्येन व्यवहारवता प्रापितमावेदितंव्यवहारं नयसेन्निरहेत् ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा कार्यं नोत्पादयेत् । अस्य राज्ञः पुरुषः नोत्पादयेत् । च पुनः अन्येन वादिनावा प्रापितं निवेदितं अर्थं कार्यं कथंचन न यसेत् नोपेक्षेत ॥ ४३ ॥

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ॥ नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं स्वयंदृष्ट्वापि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृहीयाद्येन्मर्माण्येतत्संभवति कथंपुनरेतदेवगन्तव्यं किंपरिहासरुतमेतदुपकोधान्यनुबन्धकृतमिति यतआह अनुमानेनैतज्ज्ञातव्यं यथा मृगयुर्व्याधोवृथा मृगं दृष्टिपथातिक्रान्तछिद्रनिस्सृतैरसृक्पातैःरवनिःस्यंदमानैः पदंमृगस्य नयत्यासादयत्येवं राजाऽनुमानेन परोक्षे प्रत्यक्षे वार्थकारणनिश्चिनुयात् । धर्मश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनंस्मृतिदाढ्यार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथेत्यनुमानव्यवहारदर्शनस्योक्तम् ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैर्व्याधः पदंस्थानं प्राप्नोति तथानुमानेन दृष्टप्रमाणेन वा धर्मस्वतत्त्वनिश्चिनुयात् ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । परनिष्ठाधर्मज्ञानदृष्टान्तमाह यथेति । असृक्पातैर्गात्रात्पतितैर्मृगयुना घातितस्य मृगस्य पदमवस्थितिस्थलं नयेजानीयात्तथा । मृगयुर्व्याधः । अनुमानेन बाह्यैर्विभावादित्युक्तेन । पदं तत्त्वम् ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । न केवलंसाक्ष्यादिभिरर्थो निर्णेतव्यः किन्त्वनुमानेनापीत्याह यथानयत्यसृक्पातैरिति पदनिर्णयम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दृष्टान्तमाह यथेति । मृगयुः लुब्धकः । मृगस्य असृक्पातैर्यथा पदं नयति तथाऽनुमानेन हेतुना धर्मस्य पदं नृपतिः नयेत्प्रापयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः ॥ देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवहारविधौ व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तौ केवलं व्यवहारानेव संपश्येद्यावेतदपरस-
त्यादि तत्र सत्यसंदर्शनं यस्याप्यर्थप्रत्यर्थिनोरन्यतरेण शालीनतया परिपूर्णाक्षरनाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्त-
रतः पूर्वोक्ताद्वानुमानादेव कथंचिदीदृशोयमर्थ इति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेन्नोपेक्षेत । अनेनैतन्नसर्वमुक्तमिति तदुक्तं ॥
छलं निरस्य भूतेषु व्यवहारं न्येनृप इति । अर्थस्य दर्शनमर्थशब्दो धनवचनप्रयोजनवचनो वा तत्र यदि महान्तमर्थमासादये
त्तदा त्यक्त्वाप्यन्यानि राजकार्याणि नोद्विजेत व्यवहारैक्षणं कुर्यादेव अथवा यदि कश्चिद्भूयात्साक्षिभिरर्थ एतस्माद्गृहीतोऽन्येन
वा सत्येन तत्र निरूपयितव्यं यदेतद्यवहारपदं यदि त्वल्पं संभवति धनग्रहणं अर्थगुरुसभ्याः साक्षिणश्च दैन्यगतास्तदा-
संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यं एतच्चात्मानं साक्षिणं कृत्वा साधनीयं एतदुक्तं भवति कण्टकशोधनन्यायेन चारैश्चारयेत्
अथवात्मानं संपश्येदात्मानो व्यवस्थां संपश्येत्कोशक्षयं महाकोशतां वा अस्मिन्पक्षे साक्षिण इति स्वतंत्रपदं देशस्य दर्शन-
कचिदल्पोप्यर्थो महत्त्वासादयति । महानपि योन्यत्र सत्कविलघु भवतीति एतद्देशस्य दर्शनमेवं कालोपि द्रष्टव्यः
रूपव्यवहारस्तु स्वभावतो गुरुलघुतां पश्येदिति । अन्यैस्तु व्याख्यातं सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साक्षिणं कृत्वा एत-
दुक्तं भवत्यर्थसत्यंगुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वाद्बभूवोर्लोकसाधनरूपतयाऽऽश्रयितव्यं अर्थस्य कर्तव्योऽसारत्वात् देशः स्व-
र्गादिः सत्यसमाश्रयप्राप्यः कालश्चरन्तत्र वासः रूपसुरसुंदरीणां मनोहरं एतदेव विपरीतं सत्यत्यगिन केवलार्थसमाश्रय-
णात् ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्यं को भागः सत्य इति । अर्थदण्डादिसिद्धं । आत्मानं राजानं पश्येत् । ततो राजवृत्तमनु-
गच्छेत्तथा साक्षिणो देशादींश्च संपश्येत् प्रयत्नेनानुसंदध्यादित्यर्थः देशमत्रायमाचार इति । कालमत्रैतद्योग्यमिति । रूपम-
र्थप्रभृतीनामाकारम् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । व्यवहारदर्शनप्रवृत्तौ राजा छलमपहाय सत्यं पश्येत् तथार्थं च । अर्थादित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । अर्थ-
वन्तंगोहिरण्यादि धनविषयस्य व्यवहारं पश्येत् न त्वहमनेनाक्षिणिकोचनेनोपहसित इत्यादित्वल्पापराधं आत्मानं च तत्त्व-
निर्णयेत्स्वर्गादिफलभागिनं साक्षिणः सत्यवादिनः देशकालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सत्यमिति । व्यवहारविधौ तत्तत्कर्मणि व्यवस्थितो नृपतिः छलमपहाय सत्यं पश्येत्
अर्थं हिरण्यादिविषयकव्यवहारम् आत्मानं च तत्त्वनिर्णयेन स्वर्गादिफलभागिनम् । साक्षिणो यथा दृष्टानुतार्थवादिनः । देशं
वाराणस्यादिकम् । कालं दुर्भिक्षादिरूपं लघुगुरुभावादिकं च । पश्येदित्यनुषज्यते ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । सत्यं संपश्येत् अस्मिन् व्यवहारोपवादिनोः किं प्रयोजनं भविष्यतीति पश्येत् साक्षिणः पश्येत् यथोक्तगु-
णानामपि साक्षिणारागद्वेषौ पश्येत् । इङ्गितादिभिर्देशकालं पश्येत् । अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽयमर्थो युज्यते न वेति पश्ये-
त् । विवादविषयस्यार्थस्य रूपं च पश्येत् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थं कार्यम् ॥ ४५ ॥

सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ॥ तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्तः प्रतिषिद्धवर्णकाथार्मिका विहितानुशयिनः यद्यप्येक एव शब्द उभयमर्थं प्रतिपादयितुं श-
क्नोति तथापि भदापादानाद्विषयविभागैर्नैवं व्याख्यायत तैर्यदाचरितमनुपलभ्यमानं प्रतिष्ठति वाक्यतेऽशकुलजातीनामक-

ल्पयेदनुष्ठापयेत् । अविरुद्धश्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिर्यदुक्तं जातिजानपदान्धर्मानित्यत्र श्लोकेदेशकुलाद्याचारस्य ग्रामाण्यतस्यानेन विशेषः कथ्यते आप्नायेनाविरोधितेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्याणि शास्त्राविरुद्धान्यादरणीयानि न विरुद्धानि यथा कश्चिद्देशक्रणिकआत्मानंविक्लव्यधनंदाप्यते तच्च कर्मणापि सममित्यनेन विरुद्धं अन्यत्र श्लोकेन दर्शितम् । अन्यस्य चाचारस्य शिष्टसंबन्धितयैव ग्रामाण्यमुक्तमाचारश्चैव साधूनामिति । नच तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते तस्माच्चनादृष्टाय तद्विषयोयमुपदेशः । अन्यस्त्वाह देशान्तरेधार्मिकैः सद्भिर्द्विजैर्यदविरुद्धंश्रुत्यास्मृत्यन्तरेण वा कार्यते तद्देशान्तरेपि राजा प्रकल्पयेत् यथोद्भवभयज्ञादयउदीच्येषु प्रसिद्धास्तेप्राच्यैर्दाक्षिणात्यैःप्रतीच्यैश्चानुष्ठेयाः कुतः आचाराद्विस्मृतिरनुमातव्या स्मृतेः श्रुतिः सा च यद्येवमनुमीयत उदीच्यैरप्येतत्कर्तव्यमिति तत्र तद्विस्तृतस्य बहुष्व-
-र्थेषु स्मरणात्तत्र जातस्तत्रसंभवस्ततआगतस्तमभिप्रस्थितः शेषद्विजैश्चैतस्य लक्षणविकारोभयरूपत्वादन्येष्वपि प्रतिपदम-
-नुपातेषु तद्विस्तृतस्मरणान्नास्त्युदीच्योनाम यउदीच्यशब्देन निवर्त्येत ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापतति देशसमाख्या-
-यानियतनिमित्तत्वभावेनानियामकत्वादप्येवंवाक्यमनुमीयते । उदीच्यांजातेन तद्देशवासिना वा तदपि व्यभिचारितवतोपि
नान्यत्र करोति तन्निवास्यप्यन्यत्र जातो न करोत्येव । अथोद्देशाभिजनस्तन्निवासीवेत्यनित्यत्वादभिजननिवासयो-
-स्तदपि न युक्तमेव नहि जातिगुणगोत्राणीवाभिजननिवासौ नित्यौ तस्मान्नित्यस्य न कस्यचिदनुष्ठातृणामवल्लेदकस्यानुप-
-पत्तेः सर्वविषयाधर्मानदेशधर्मानामकेचनसन्ति अनेनैव न्यायेन कुलधर्मा अपि कथंताहिदेशधर्माः कुलधर्माजातिधर्मा इति
चस्मृतिकारैर्भेदेन व्यपदिश्यन्ते । उक्तं दृष्टार्था नियता व्यवस्था तत्र धर्मस्तस्यच नियमउपपद्यतइति उक्तम् । कुलचगो-
-त्रैकदेशः यस्तु कुलस्त्रगोत्रधर्मोयथा न वासिष्ठवैश्वामित्रमवधीरिति सनित्यत्वाद्गोत्रव्यपदेशस्य तान्यस्येति विरम्यते ॥४६॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सद्भिर्दोषरहितैर्देवादिभिः । तद्वस्तु प्रकल्पयेत् प्रकृष्टव्यवहारेषु कल्पयेत् । यदि देशाद्यवि-
-रोधि विरोधेतु तद्देशादिधर्म एव तद्देशजानाम् एवंसामान्यतो राजधर्माव्यवहाराऽनुगुणा उक्ताः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्वद्भिर्धर्मप्रधानैर्द्विजातिभिर्यदुद्दिश्यमानशालुमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णय-
-प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सद्भिरिति । आचरितं शास्त्रदृष्टमन्यनुष्ठितम् सद्भिरिति द्विजातीनां विशेषणं । शूद्रव्या-
-वृत्त्यर्थम् । धार्मिकैः प्रतिषिद्धवर्जनपुरःसरं धर्मानुष्ठान्भिः । तद्देशकुलजातीनामविरुद्धमेव प्रकल्पयेत् प्रमाणं कुर्यात् कुलधर्मा-
-श्चेत्यत्रोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । तदनु रूपनिर्णयोपायपरिग्रहार्थमशालीयमपि सद्भिराचरितं धर्ममनुपालयेदित्याह सद्भिराच रितं-
-यत्स्यादिति । त्वधर्मनिरता अभ्यात्मविदः सन्तो विरुद्धं विरुद्धं चेत्प्रकल्पयेदनुपालयेत् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविरुद्धदण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

अधमणार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ॥ दापयेद्भुनिकस्यार्थमधमणार्थद्विभाविताम् ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यः सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणतदुक्तविशेषापेक्षायामिदमाह सोपचयंकालान्तरे दास्यामीति
योधनमन्यत्सादृष्टाति सोधमर्णः । यस्तु सोपचयं प्रत्यादास्यामीति प्रयुङ्क्तेऽतोत्तमर्णः सम्बन्धिशब्दावेतौ । अधमर्णस्यार्थः अ-
-र्थो धनप्रकरणाद्यदेवोत्तमर्णाय देयं तद्देवोच्यते तस्य सिद्धिरुत्तमर्णमिति निर्णयद्वितीयोर्थशब्दः प्रयोजनवचनः अयंसमुदायार्थः ।
उत्तमर्णेन यदा राजाचोदितोऽपि तो भवत्यधमर्णेन योगृहीतोर्थः समेसिद्ध्यनु दापयतु भवान् राजात्वधमर्णात्तदा दापयेद्

निकस्यार्थम् । धनमस्यास्तीति धनिकः उत्तमर्णएव च प्रसिध्या धनिकउच्यते । दापयेदिति संबन्धाच्चतुर्थी त्यक्तत्र सात्व-
पूर्णत्वान्संप्रदानभावस्य न कृता यथा प्रतः पृष्ठं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददातीति नक्षत्र मुख्योदहास्यर्थः इहानुभयोः सत्त्वस्य
भावादुभयोः स्वत्वाभावादपरिपूर्णोददातीत्यर्थः । किमुत्तमर्णवचनादेवासौ दापयितव्योनेत्याह विभावितमिति यदा निश्चि-
तेन प्रमाणेन धारयतीति प्रतिपद्यते । अथवा विभावितः स्वयंप्रतिपन्नोयतोविप्रतिपन्नस्य वक्ष्यत्यपन्हवेऽधमर्णस्येति । क-
थंपुनः स्वयंप्रतिपन्नोविभावितइत्युच्यते नैषदोषः विस्मरणे त्वहस्तलेख्यादिना स्वयंप्रतिपन्नश्च भवति विभावितश्चाप्रतिपन्न-
श्चजानानोपि मिथ्याप्रतिपन्नः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणदानमवतारयति अधमर्णेति । अधमर्णेन गृहीतोऽर्थोऽधमर्णार्थस्तस्योत्तमर्णसित्थ्यर्थं
चोदितोराज्ञा अधमर्णं दापयेत् । विभावितं प्रमाणेन ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्सकलव्यवहारसाधारणपरिभाषात्मकमुक्तंसंप्रति ऋणादानमधिकृत्याह अधमर्णेति । अधमर्णा-
र्थसित्थ्यर्थप्रयुक्तधनसित्थ्यर्थधनस्वामिना राजा बोधितोवक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितधनमुत्तमर्णस्याधमर्णमदाप-
येत् अधमर्णादुत्तमर्णायदापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति ऋणविषयकव्यवहारमाह अधमर्णेति । अधमर्णार्थसिद्धयर्थं अधमर्णार्थस्य सिद्धि-
त्तमर्णेन प्राप्तस्तदर्थं चोदितः प्रार्थितो नृपः । मयैतत्प्राप्तं प्राप्यते यथेति । विभ. वित्तसंभावितं साक्ष्यादिना धनिकस्यो-
त्तमर्णस्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमाद्यमृणादानं नामव्यवहारपदं प्रस्तूयते । अधमर्णेति ऋणग्राहकोऽधमर्णस्तेन गृहीतार्थस्य
लाभार्थमुत्तमर्णं ऋणप्रयोक्ता ॥ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमादित्यमरः । तेनेत्तमर्णेन चोदितो राजा धनिकस्यो-
त्तमर्णस्यार्थमधमर्णेन दापयेत् । विभावितमुत्तमर्णेन लेख्यादिना साधितं वा तदर्थस्य विशेषणम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्तमर्णेन धनिकेन चोदितो राजा अधमर्णगृहीतस्य अर्थस्य सित्थ्यर्थं धनिकस्यार्थसाक्ष्यले-
ख्यादिभिः स्थिरीकृतं दापयेत् ॥ ४७ ॥

यैर्यैरुपायैरर्थं त्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ॥ तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । नेहाप्रामार्थादुत्तमर्णाद्वाज्ञे भागवक्ष्यत्यधमर्णाद्वृत्तं तत्र त्वभागवृत्त्या राजानमुपायान्तरेण ध-
नमार्गणधनिकानांकारयेयुरतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । यैर्यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः त्वधनपूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्णो लभेत तैस्तैरधमर्ण-
दापयेत् । संगृह्य स्थिरीकृत्य अनेनैवोपायेनैतस्मादेतल्लभ्यतइत्येतन्निश्चित्येत्यर्थः । अथवाऽनुकूलमुपसांत्वनं पदः उत्तम-
र्णएव उत्तमर्णिकः उत्तमं च तदर्थं चोत्तमर्णं तदस्यास्तीत्युत्तमर्णिकः अतइनिष्ठनाविति रूपं । एवमितरावपि सर्वधनादिषु प्र-
क्षेपव्यावन्त्र्यं वीरपुरुषकोपामइति वदद्ब्रूहीहिणैव सामानाधिकरण्यास्य मत्वर्थे चोक्तार्थाविशेषेण समासः मत्वर्थीयश्च दु-
र्लभः वृद्धिलाभार्थप्रयोगविषयधनमृणद्वौ च तस्य संबन्धिनोप्रयोक्ता गृहीता च प्रयोजकस्य च तदुत्तमं भवति स्वतन्त्रो ध-
नदाने प्रत्यादाने च । इतरस्य सोपचयदानाद्व्यापामत्वाच्चाधमत्वं व्युत्पत्तिमात्रत्वे तद्वद्वै त्वेतौ प्रयोक्तृपहीत्रोर्वाचको
के पुनस्तत्रोपायाइत्येतत्प्रदर्शनार्थउत्तरश्लोकः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयमेवोत्तमर्णः शक्तो यथाकुर्यात्तिहाह यैर्यैरिति । संगृह्य नियम्य दापयेदुत्तमर्णः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । कथं दापयेदित्याह यैर्यैरिति । यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभेत तैस्तैरुपायैर्वशीकृत्य
तमदापयेत् ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यन्माधते यैरिति । उत्तमार्णकः उत्तमं देयत्वेन पूर्वग्रहणं तेन व्यवहरतीति । गृहीति-
न ऋणेनाधमर्णोनिष्ठोयस्तमधमर्णिकं धनं दापयेद्वाजेतिशेषः ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णकइति स्वार्थे कः साधयेद्दापयेत् ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैस्तैरुपायैः अधमर्णिकं संगृह्य नियम्य दापयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तंसाधयेदर्थपञ्चमेन बलेन च ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोक्तस्तोक्तंग्रहणमिदमद्य इदंश्वइदंपरश्वः यथाकुटुंबसंवाहोस्यैवंवयम-
पि तव कुटुंबभूताः संविभागयोग्याइत्यादि पठितप्रयोगोधर्मः यस्तु निःश्वसध्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्र कर्णोदकव-
द्धनं दत्त्वा रुषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यं तत्रोत्पन्नधनंतस्माद्गृहीतव्यम् । यस्तु व्यवहारोराजनिवेद्यस्तस्य सर्वोपायपरी-
क्षयेयोज्यत्वाद्बालग्रहणेन च गृहीतत्वात् । यस्तु साक्षान्नददाति विद्यमानधनोपि सच्छलेन दातव्यः केनचिदपदेशेन विवा-
होत्सवादिना कटकाद्याभरणगृहीत्वा न दातव्यंयावदनेन तद्धनंनदग्धम् । आचरितमभोजनगृहद्वारोपवेशनादि बलंराजा-
धिकरणोपस्थानंतत्र राजा साम्राज्यप्रच्छन्ननिगृह्य च प्रपीड्यदापयतीति ननुत्वगृहसंबन्धिधनादि बलंयतः प्रकृतीनांबलंराज-
नीतिः पश्यते तस्मिन्नेव प्रसङ्गेउक्तासा अन्ये तु राज्ञाएवायमुपदेशइति वर्णयन्ति राजधर्मप्रकरणात् । राजा ज्ञापितउपायैरेनं-
दापयेत्पराजितंस्वयंप्रतिपन्नं च नतु सहसावष्टभ्य सर्वस्वंधनिने प्रतिपादनीयः यतउभयानुग्रहोराज्ञा कर्तव्यः सर्वस्वादाने-
चाधमर्णस्य कुटुंबोत्सादः स्यात्सोपि न युक्तः उक्तं हि ॥ नावसाद्यशनैर्दाप्यः काले काले ययोदयं । ब्राह्मणस्तु विशेषेण धर्म-
केसति राजनीति ॥ तस्मात्किंचनवृद्ध्या संदापनीयः । कुटुंबादधिकं धनं संरुचः सर्वदापनीयः । सर्वासंभवे च कर्मणापि समं-
कुर्यादित्यन्धमिच्छ्याख्याने छलाचारौ राजानमज्ञापयित्वा नकार्यौ ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मेण परत्त्वानादाननियमजनितपरलोकफलादिकथनेन यथादिनियमेनेतिकेचित् । व्य-
वहारेण राजसन्निधौ । छलेन व्याजाद्वन्धकादिग्रहेण । आचरितेन स्वयंप्रायोपवेशेन । बलेन गृहपतिरोपादिना ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुपायानाह धर्मेणेत्यादि । धर्मादिना प्रयुक्तमर्थसाधयेत्तत्र धर्माणां बृहस्पतिः ॥ मुहूर्तसंबन्धिसं-
दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च । प्रायेण वा ऋणीदाप्योधर्मेषउदाहृतः ॥ देये धनेऽधमर्णस्याविप्रतिपत्तौ व्यवहारेण । तथा
च बवक्ष्यति अर्थेपव्ययमानंत्विति । मेधातिथिस्तु निःस्वोयः सव्यवहारेण दापयितव्यः । अन्यत्कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा
रुषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः । तदुत्पन्नधनंतस्मात्कुल्लूकोयादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्पतिः ॥ छलना या-
चित्वार्थमानीय ऋणिकादली । अस्याहतादिवाहृत्य दाप्यतेतत्र सोपधिः ॥ दारपुत्रपशून्हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
यत्रार्थोदाप्यतेऽर्थस्वंतदाचरितमुच्यते ॥ बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकी-
र्तितः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंवा गृहीयात्तत्रोपायानाह धर्मेणेति । एताम्पञ्चलक्षयति बृहस्पतिः ॥ धर्मेणेति यथा ॥
मुहूर्तसंबन्धिसंदिष्टैः साम्नावानुनेन च । प्रायेणवा ऋणीदाप्योधर्मेषउदाहृतइति ॥ व्यवहारेणेति । यथायतोद्वयं
विनिक्रीयकरणार्थं चैव गृह्यते ॥ तन्मूल्यमुत्तमर्णेन व्यवहारइति स्मृतः ॥ छलेनेति यथा ॥ छलना याचितं वार्थमानीय
ऋणिकादनी । अस्याहतादिवाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिरिति ॥ उपधिः छलं । आचरितेनेति यथा ॥ दारपुत्रपशून्बध्वा

(४९) छलेनाचरितेन = स्थाने नाचरितेन (क)

कृत्या द्वारोपसेवनम् । यदणी दाप्यते स्वर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ बलेनेति यथा ॥ बन्धात्मगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः सकीर्तितइति बृहस्पत्युक्तधर्मादिना ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । के ते पुनरुपायास्तानाह धर्मेणेति । धर्मेणाधमर्णायधर्मप्रदर्शनेन । व्यवहारेण व्यवहारबलप्रदर्शनेन । छलेनोत्तमर्णकरिष्यमाणसहस्रास्तुपन्यासादिना । आचरितेन साधनेन प्रयुक्तमधमर्णस्योत्तमर्णेन प्रयुक्तमर्थसाधयेत् । एषामुपायानांपूर्वपूर्वाभावउत्तरोपासः पाठक्रमात्सामर्थ्याच्च ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपायान् आह धर्मेणेति । धर्मेण धर्मश्रीतियुक्तेन वचसा धर्मोपदेशेन व्यवहारेण साक्ष्यलेख्यादिना छलेन उत्सवादिध्याजेन भूषणादिग्रहणेन आचरितेन अभोजनेन च पुनः पञ्चमेनबलेन निगडादिबन्धेन प्रयुक्तमर्थं दत्तद्रव्यं साधयेत् ॥ ४९ ॥

५: स्वयंसाधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ॥ न सराज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥ ५० ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तस्यैवार्थस्यस्पष्टीकरणार्थः श्लोकः न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमर्णोऽधमर्णाद्धनसंसाधयन् राजा किञ्चिदुक्तव्यः । मामविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादिस्वधनसंशुध्यर्थव्याजेन छान्ना गृहीत्वा किंनारम् प्रतिप्रयच्छसीति ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नाभियोक्तव्यस्त्वयाबलकृतमिति । त्वकमितिधार्यमाणार्थस्य स्वीयत्वसिद्धावेवैतदिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

(३) कुल्लुकः । यउत्तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिना साधयति सस्वीयं धनं सम्यक्साधयन् अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकंकृतवानसीति न राज्ञानिषेद्धव्यः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वयं बलात्कारकरणे राजदण्डशंका स्यात्तत्राह यइति । नाभियोक्तव्यः एनंकदर्थीकृत्य किमिति धनमस्माद्गृहीतमिति । तत्रहेतुः स्वकं संसाधयन्धनमिति ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । स्वयमेव स्वार्थसाधनमुत्तमर्णस्य शक्तौ सत्यादोषावहमित्याह यः स्वयंसाधयेदिति । अभियोक्तव्यो दोषमारोपणीयः अत्र हेतुः स्वकंसंसाधयन्धनमिति संसाधयन्तीति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सउत्तमर्णः स्वकंधनसंसाधयन् राजा नाभियोक्तव्यः त्वया बलकृतमिति नोपालम्भनीयः ॥ ५० ॥

अर्थोऽप्ययमानंतु करणेन विभावितम् ॥ दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशंच शक्तितः ॥ ५१ ॥

[यत्र तत्स्यात्कृतं यत्र करणंच न विद्यते । नचोपलम्भपूर्वोक्तस्तत्र दैवीक्रिया भवेत् ॥ ५१ ॥] +

(१) मेघातिथिः । सत्यपि विभावके प्रमाणे योन स्वयंप्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः किंतिह राजैव तेन ज्ञापयितव्यस्तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽर्थं ऋणेप्ययमानमपह्नुवानं नारम् किंचनधारयामीति वदन्तं कारणेन साक्षिलेख्यभुक्त्यात्मकेन विभावितं धारयामीति प्रतिपादितं दापयेदुत्तमर्णाय धनदण्डलेशंच स्वल्पदण्डं दण्डमात्रमित्यर्थः । अन्यत्र दशमभागंवक्ष्यति यस्तु तावद्दत्तुमशक्तः सोऽल्पमपि दशमाद्रागादण्डं दापयितव्यः । अथवा यः प्रमादात्कथंचिद्विष्ट-

त्पापजानीतितस्यायंयथा शक्तिदशमभागाल्पतोदण्डः । कारणप्रमाणत्रिविधं तदन्यैरेतद्भवतीति परिगणितं । यथाचाहुः ॥
यत्र नस्यात्कृतपत्रंसाक्षी चैव न विद्यते । नचोपलभःपूर्वोक्तोदैवी तत्र क्रिया भवेदिति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थेविषये अपव्ययमानं संवृण्वानं निह्वानमित्यर्थः । पश्चाद्भिकेन कारणेन विभावितमर्थदापयेद्राजा दण्डलेशं च यावता पुनरपह्वनंकुर्यात् । शक्तितोवित्तानुसारेण देयेप्रतिज्ञाते प्रथमंविवादकृत्वा पश्चाद्वाजसभायांयद्यनुमन्यते तदा शते पञ्चभागान्दण्ड्यः अथतत्राप्यपह्वनंकृत्वा व्यवहारात्तनयति तदा दशभागान् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । नाहमस्मै धारयामीति धनविषयेऽपह्वानमधमर्णकरणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिना प्रतिपादितमर्थमुत्तमर्णस्य राजा प्रदाषयेत् । दण्डलेशं च अपह्ववे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनमपिदण्डंपुरुषशक्त्या दापयेत् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अर्थेति । अपव्ययमानं न धारयामीत्यपह्वानं । करणेन लेख्यादिना विभावितं निर्णीतं दापयेदर्थम् दण्डलेशं च अपह्ववे तु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशमभागदण्डान्यूनम् ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । उत्तमर्णेन दत्तेऽर्थे वादकुर्वाणमधमर्ण । करणेन साधनेन लेखादिना । विभावितंसाधितं धनिकस्य कृत्स्नमर्थराजा दापयेत् । दण्डलेशं च स्वस्मैशक्तितोदण्डदापनं निर्द्धनविषयगुणवद्विषयं वा । करणादिसाधितार्थदशमभागस्य दण्डत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थे द्रव्ये अपव्ययमानं निह्वानम् । तु पुनः करणेनसाक्ष्यादिना पत्रेणवा विभावितंपकटीकृतं अर्थं धनिकस्य राजा दापयेत् । च पुनः शक्तिः शक्त्यनुसारेण अधमर्णस्य दण्डलेशः कार्यः ॥ ५१ ॥

अपह्ववेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ॥ अभियोक्तादिशेद्देश्यंकरणंवा अन्यदुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा राज्ञा प्राङ्निवाकेन वा संसदि व्यवहाराधिकरणादिदेशोत्तमर्णाय धनमिति उक्तस्यापह्वनोपलपोपलपोधर्मेण भवति तदाभियुक्तो धनस्य प्रयोक्तोत्तमर्णाय दिशेद्देशंसाक्षिणंप्रमाणभूतं निर्दिशेत् अन्यद्वा कारणं लेख्यादि देशशब्देन लक्षणया धनप्रयोगप्रदेशवर्तिनांसाक्षिणामुपादानात् । कारणशब्दः सामान्यशब्दोपि गोबलीवर्दवत्साक्षिव्यतिरिक्तलेख्यादिकारणमाचष्टे ततश्च कारणंवा समुद्दिशेदिति अस्याप्ययमेवार्थः अथवायमन्यः पाठः अभियुक्तोदिशेद्देशमिति अयंचार्थः यत्राधमर्णोदेहीत्युक्तः प्रतिजानीते सत्यमेव धनंप्रतिदत्तंयदसावभियोक्ताऽऽसीत्सएवाभियुक्तः संवृतः सचाभियुक्तः संदिशेद्देशं कस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तकालं च निर्दिशेद्देशग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्कारणंवा समुद्दिशेत् । अस्ति तावकंसेदुद्दिशेत्येवंब्रूयादथवा यदि समादेशानाहंसाक्ष्यादि तस्यैव प्रदर्शनंकारणंवा शब्दश्च शब्दस्य स्थाने ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अधमर्णस्य देहिधनमस्मादिति सभ्यैरुक्तस्यापह्ववे तेन क्रियमाणेऽपलापेइत्यर्थः । आदिशेत् ब्रूयात् देशं अत्रदेशे न त्वया गृहीतमिति । देशमिति कालादेरप्युपलक्षणम् । देशेऽप्युक्ते विप्रतिपत्तौ कारणं प्रमाणं वंशादन्यत् समुद्दिशेत् ब्रूयात् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्तमर्णस्य धनदेहीति सभायां प्राङ्निवाकेनोक्तस्याधमर्णस्य नास्मै धारयामीत्यपलापेसति अभियोक्ताऽर्थी देश्यधनप्रयोगप्रदेशवर्तितांसाक्षिणं निर्दिशेत् । प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणकृणनिर्णयात्प्राक्साक्ष्युपन्यासः । अन्यद्वा कारणंपत्रादि कथयेत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपह्वेति । संसदि सभायां उत्तमर्णेन देहीत्युक्ते नोधारयामीत्यधमर्णेन निह्वीकृते सतीत्यर्थः । अभियोक्तोत्तमर्णः । देश्यं धनप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणः । करणं पत्रम् । अन्यत् ममधनेनेदं क्रीतद्रव्यादि ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । यदाधमर्णोयुक्तार्थापह्वकुर्वीत तदोत्तमर्णेन कर्तव्यमाह अपह्वेऽधमर्णस्येति । ऋणरूपेण यन्मया तव दत्तं तन्मे देहीत्युक्तस्याधमर्णस्यापह्वेऽर्थापह्वे सत्यभियोक्तोत्तमर्णो देशदिशेत् अस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेऽनेन प्रकारेण मया दत्तमिति देशकालादिकं ब्रूयात् । यदि तत्राप्यधमर्णो विप्रतिपद्येत ततः करणलेखादिकं समुद्दिशेत् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । संसदि सभायां च देहीत्युक्तस्य अधमर्णस्य अपह्वेऽङ्गीकृते गोपिते सति अभियोक्ता उत्तमर्णः देश्यं साक्ष्यादिभ्यः आदिशेत् । च पुनः अन्यत्करणं प्रमाणान्तरं उद्दिशेद्दर्शयेत् ॥ ५२ ॥

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिश्यापहुते च यः ॥ यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तमेवाधमर्णेऽपहुवाने धनिना राज्ञाज्ञापयितव्यः विज्ञापनाकर्तव्या अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले इदं धनमियद्वेतनं मत्सकाशाद्गृहीतं सच पृष्ठो भावयति नैतस्मिन्देशेऽहमभवेयेन धनग्रहणकाल उपदिष्टं तदा देशे दीयते । अथवा देशसाक्षिणोऽप्याख्यातास्तान्साक्षिणो देशकालावसंभवतो निर्दिशति । निर्दिश्य देशादिकमपजानीते नैतन्मया निर्दिष्टमिति यश्चाधरोत्तरानर्थान्पौरस्त्यानौपरिष्टांश्च विगीतान्विरुद्धान्निहितान्नावबुध्यते यद्वा पूर्वक्रमभेदं च न गतमात्मनो नानुसंधत्ते हीनः स इति निर्दिशेदिति सर्वत्र क्रियानुषङ्गो भविष्यतीति ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदेशं यत्र ऋणिकगमनं संभाव्यते तथा एकान्तादि । तथा उक्ता देशादि पश्चान्नमयैतदुक्तमित्यपहुते । तथा अधरोत्तरान् पूर्वोत्तरवाक्यानि स्वान्येव यानि तदर्थान् विपरीतान् विरुद्धान् नबुध्यते ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लुकः । अपदिश्येति असंभाव्य इति ब्रूहीत्यादि अदेश्यम् । यत्र देशेऽधमर्णस्य ऋणग्रहणकाले सर्वदावस्थानं संभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकं नैतन्मया निर्दिष्टमित्यपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थान् स्वार्थान्स्वोक्तान्विरुद्धान्वाङ्मगच्छति यश्च ममहस्तासुवर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमित्येवमादिना यः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थकत्मात्त्वया रात्रावसाक्षिकं दत्तमित्येवमादिप्राङ्निवाकेन पृष्ठः सन्न समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशे साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते यश्च भाषार्थस्थिरीकरणाय नितरामुच्यमानं प्राङ्निवाकेन प्रश्नेनेच्छेत् यश्च निष्पतेत् उक्तांश्च व्यवहारान्पुराऽनाख्याय यथा स्थानात्स्थानांतरंगच्छेत् यश्च ब्रूहीत्युक्तेन किंचिद्ब्रवीति उक्तं साध्यं प्रमाणेन प्रतिपादयति पूर्वसाधनमपरं साध्यं तद्योन जानाति असाधनमेव साधनत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृङ्गकृतं धनुर्द्वयमित्यादिसाध्यत्वेन निर्दिशति सतस्मात्साध्यादर्थान्दीयते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अदेश्यादिषु द्विःश्लोके रधमोत्तमर्णयोः पराजयहेतूनाह । अदेश्यं उत्तमर्णादणग्रहणकाले तद्देशवर्तिनमपि साक्षित्वेनोपदिशति वदत्युत्तमर्णः । तथा निर्दिश्य देशादिस्वरूपं पुनर्मया नोक्तमित्यपलपति । अर्थान् अधरोत्तरान् किं तद्वस्त्विति पृष्ठः पूर्वोत्तरविकलान् विगीतान् संख्यादिना स्वोक्तविरोधान्नावबुध्यते न जानाति उत्तमर्ण इति शेषः ॥ ५३ ॥

(५३) अदेश्यं = अदेयं (न०)

(५) नन्दनः । हीनलक्षणं पञ्चभिः श्लोकैराह अदयंयथेति । अदयंदानादानयोरयोग्यदेशकालादिकं निर्दिश्याप-
ह्नुते नैवमयोक्तमिति निर्दिष्टापह्नुते । विगीताद्विप्रतिपन्नान् सहीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराजितस्य लक्षणमाह चतुर्भिः अदेश्यमिति । यः अधमर्णः अदेश्यं असाक्षिकं दिशति कथय-
ति । च पुनः अदेश्यं असाक्षिकं निर्दिश्य कथयित्वा अपह्नुते निह्नुते च पुनः अधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरानर्थान् कार्याणि
विगीतान् विरुद्धान् नावबुध्यते न जानाति ॥ ५३ ॥

अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वपधावति ॥ सम्यक्प्रणिहितंचार्थपृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वेणार्धेनोक्तस्यार्थस्य निगमनमुत्तरेणानुक्तार्थोच्यते यदुक्तं ॥ अदेश्यश्च दिशति निर्दि-
श्यापह्नुते च यइति ॥ सएवार्थोपदिशत्यस्याऽऽदेशएवापदेशआदिश्य कथयित्वा पुनः पश्चादवधावत्यपसरतिनैतौ देश-
कालौ मम निश्चितौ यावत्सुदेशकालोवधारयति तावदयमहमिति पश्चाद्ब्रवीति सोपि तस्मादर्थोद्दीयते सम्यक्प्रणिहितंचार्-
थमनाकुलं निश्चितमुक्तं यदा पृच्छते तदानेनोक्तं तत्र किंनवीषि केन वा प्रमाणेन त्वपक्षं साधयसीति पृष्टो न शब्दधते सम्यक्-
प्रणिहितंचार्थमनाकुलं निश्चितमुक्तं कथान्तरं प्रस्तौति विचारावसानेन किल मेपराजयोभवतीति कालमुपक्षिपामीति तस्या
पिपराजयएव । अथवापदेशोऽव्याजस्तमपदेश्यापन्यस्य योपैत्यधुनामे महती पीडा समुत्पन्ना न शक्नोमि प्रतिवक्तुमलीका-
दिना वा प्रस्थितः सोपि जीयते ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा बहुविधं अपदिश्य उक्त्वा पुनः त्वयमेवावधारणादयमेवात्र हेतुर्ग्राह्यइति । प्रणिहि-
तं विचारितम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अपेति । देश्यएवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा अपधावति पलायते । पुनर्वदति मद्धस्ता-
त्सुवर्णगृहीतमित्युक्त्वा मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमिति वा सोपि तस्मादर्थोत्पहीयतइत्यनुवादः । अपिच सम्यक्प्रणिहितं कस्मा-
त्त्वयेदमपहसितमिति प्राड्वाकेन पृष्टः सन् नाभिनन्दति न समाधत्ते प्रमाणोपन्यासपुरःसरम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अपदेश्यमपदिश्य वक्तव्यमुक्त्वा तत्साधने यः पुनरपधावति अपसरति । पूर्वस्वयमुपन्यस्तंसद-
स्यैः सम्यक्प्रणिहितमवधृतमर्थैः पृष्टः सन् नाभिनन्दति न सम्यक्प्रणिहितमिति वदति सोऽपि हीयतइति संबन्धः ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपदिश्यापदेश्यं कार्याकार्यं न जानाति वाच्यावाच्यं वा न जानाति । पुनः यः पुनः धावति
स्थानात्स्थानान्तरंगच्छति । च पुनः सम्यक्प्रणिहितमर्थं सम्यक्प्रकारेण दत्तं द्रव्यं पृष्टः सन् नाभिनन्दति न कथयति ॥ ५४ ॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । असंभाषणार्हे देशोऽपह्नवादौ साक्षिभिः सह संभाषतएकाकी तद्देशाङ्क्या निरुच्यमानं पृच्छय-
मानं निरुच्यमाणं वा प्रश्नविचारवस्तुनेच्छति किंचिद्वाजकार्यमुद्दिश्य राजपुत्रमान्याद्यनुग्रहेण च काललाभं करोति यश्चापि

ऽऽअहसितम् = अपहसितम् (राघ० ४)

‡ पुरसरं = पुरःसरं सोऽपि हीयते (राघ० ४)

१ देश्यएवोपदेश्यस्तमपदिश्योक्त्वा = अपदेश्यमपदिश्योक्त्वा (राघ० ४)

(५५) असंभाष्ये = असंभाष्ये (नं)

निःस्पतेत् वक्ष्यमाणचक्रियापदसहीयतइति यदेवोक्तं पुनर्यस्त्ववधावतीति सएवार्थः यश्चापि निष्पतेदिति पुनर्वचनेप्रयो-
जकमुक्तमत्यन्तापौनरुक्त्यमाभूदिति कश्चिद्विशेषआश्रयितव्यः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असंभाष्ये संभाषानर्हे देशे एकान्तादौ । त्वकीयप्रश्नं पेरण निरुच्यमानमाकलय्य नेच्छे-
त्तदनिच्छाविभावकंकोलाह्लादि कुर्यात् । निष्पतेत् सभातःपलायेत् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । असंभाष्ये संभाषानर्हे निर्जनादिदेशे साक्षिभिःसंभाषतेसोपि तस्मादर्थान्दीनः ।
यश्चापि निरुच्यमानं प्राङ्निवाकेन प्रश्नं नेच्छेदुत्तरंदातुम् । अथच निष्पतेत् नयुक्तंस्थातुमितिनिष्क्रामेत्सोपिहीनः । एतद्व-
योःसाधारणम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिभिरसंभाष्ये । मिथेदेशे रहस्यइति यावत् । निरुच्यमानंस्तुत्य विकल्पेनोच्यमानम् । प्रश्नपृ-
ष्ठमर्थम् । नेच्छेन्नसंवदेत् । निष्पतेत्सदसोपसरेत् । सोपि ह्येतदितिसंबन्धः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । असंभाष्येदेशे अवाच्यदेशे साक्षिभिर्मिथोयःसंभाषते । च पुनः निरुच्यमानं वाच्यमानं प्रश्न-
वानेच्छेत् न कथयति । च पुनः यः निष्पतेत् पलायते ॥ ५५ ॥

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्तंच न विभावयेत् ॥ नच पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थान्सहीयते ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थेव श्लोकोयं श्लोकान्तरैर्दृश्यते । पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तंबहुकृत्वापि पथ्यवेदितव्य-
मितिअक्षरार्थस्त्वार्थना विश्लेषिते पूर्वपक्षे प्रतिवादी ब्रूयस्मिन्वस्तुनीति पृष्ठोयदि न ब्रूयात्पुनःपुनः पृच्छ्यमानेऽपि योहि
सम्यगुत्तराभावादेव मे पराजयोभवति तूष्णींभूतस्य तु संशयएव न पराजयोभवतीत्यनया बुध्या नोत्तरं ददाति सोपि
जीयते वक्ष्यति चात्र कालावच्छेदनं चेन्निपक्षात्प्रब्रूयादिति सद्योह्यारुष्टस्य पूर्वपक्षार्थानवबोधादुत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तंका-
लहरणं अत्र च दिवसैः पञ्चभिर्दशभिर्द्वादशभिर्वैषद्वदतस्त्रिपक्षसमामिर्नन्वियन्तंकालतूष्णींभावएव यश्चातोर्धकः कालः
संस्थितोपि कच्चित्संवत्सरंप्रतीक्षेत प्रतिभावयेदिति न युक्तमादृत्यतोप्रतिभावे प्रतीक्षाकारणंसोसंवत्सरादूर्ध्वंभवतीति कि-
मित्यकारणं नचैषनियमः केन चित्प्रकारेण नावगम्यते प्रतिभानवतः संवत्सरेण प्रतिभावतीति तस्मात्तावन्त्येवाहान्यु-
पेक्षा युक्ता यावद्भिः पूर्वपक्षावधारणा भवत्युत्तरंच प्रतिभाति एतच्चाप्युक्तस्य मन्दधियोप्येतावन्मात्रैरहोभिर्भवतीति ना-
धिकंकालमुपेक्षणीयं पूर्वपाक्षिकस्य तु तदहरेव त्वार्थविनिवेशनंयुक्तं यतद्वदमेषामवधारयतीद्वानेन ममापकृतामिति
निश्चितंतस्य भवति त्वेच्छयाह्यसौ प्रवर्तते केवलंतत्तै त्वपक्षमावेदयते किमित्यनिश्चितः त्वार्थोभवति उत्तरपाक्षिकस्त्व-
विदितसंबन्धस्तदानीमेव राजपुरुषैरानीयमानः कथमिव त्वपरपक्षौ निश्चिनुयात् पक्षद्वयनिरुपणाहि तदस्य तदानीमे-
वापतति नान्यथोत्तरपाक्षिकोभवति तस्मात्पूर्वपाक्षिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहः पूर्वपक्षसमामिर्द्वादिवसलाभोवोभाव-
पि चैतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ तथाह्यह ॥ सुनिश्चितबलाधानः पूर्वपक्षी भवेत्सदा । दशाहंद्वादशाहंवा त्वपक्षंपरिशो-
धयेदिति ॥ तथेदमपरम् ॥ ततोर्थोलेख्येतस्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं ॥ या तु संवत्सरपरीक्षा सा मूलासंभवादप्रमाणं नहि व्यवहा-
रस्मृतावष्टकादिवद्वेदमूलता शक्यते वक्तुरकार्यरूपत्वादर्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः । एषा पि-
तृपक्षोपेक्षा न सर्वत्र यतउक्तं ॥ साहसस्तेयपारुष्ये गोमिशपात्याये स्त्रियां । विवादयेत्सद्यएव कालोन्यत्रेच्छयास्मृतइति ॥
साहसादौ हि चिरमुपेक्ष्यमाणे परमपरामुयात् अतः सद्योविवादोविधीयते । नचात्र स्मृत्यादयोनुक्तहेतवः संभवन्ति साह-
सादिकारणं हि तदानीमेव राजानंवेदयेत् तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति वस्त्राद्युपहारेण तदुपेक्षायां रागशङ्का भवति साक्षि-

णस्तत्र यदृच्छया संनिहिता अपि भवन्ति ते हि देशान्तरङ्गतानामजात्यादिभिर्न विज्ञायन्ते ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः किंच ऋणादानादिषु ऋदाचिदितरेतरंसंदधते न तत्र राज्ञो हस्तप्रक्षेपः प्रायेण च संशुद्धौ स्मृतिर्न युज्यते तदा कियदुत्तमिति । साहसकारी तु राजाऽवश्यं निग्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोपि तत्सादृशादिषु कालहरणं साहसादिषु सद्य इति स्थितं तदुक्तं गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ॥ ऋणादिषु हरेत्कालं कामंतत्त्वबुभुत्सया ॥ यदा संकुलः पूर्वपक्षो भवति तदा गहनत्वान्न शक्यते ग्रहीतुमनाकुलो विलुप्तक्रमेण गृहीतप्रतिवचनकालमहत्वान्न शक्यते सर्वेण स्मृत्यन्तरस्यार्थः । उक्तं च न विभावयेत् साध्यवस्तुनिर्दिश्य न साधयति साधनस्याभावाद्विपक्षाभावात् । न च पूर्वापरं विद्यात् उक्तमेतत् तत्सादर्थ्यव्यवहारवस्तु न सहीयते पराजितो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न ब्रूयात् चिन्तयन्नेव तिष्ठेत् । उक्तं त्वोक्तं न विभावयेत् न व्याकुर्यात् । न च पूर्वापरं एतन्माग्वाच्यमेतत्पश्चादिति जानीयात् । तस्मात् प्रक्रान्ता दथार्थः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । ब्रूहीत्युक्तो न ब्रूयात् । वदतोऽवश्यं पराजय इति तूष्णीं तिष्ठेत् । न विभावयेत् । पूर्वापरं साध्यं न विद्यात् यथा वस्तु न विजानीयात् । अर्थात् शशशृङ्गधनुर्भञ्जतो तिसाध्यत्वेन निर्दिश्य तत्सादर्थ्याद्यवहारवस्तुतो हीयते पराजितो भवतीति । एतदुक्तमणस्य ॥ ५६ ॥

(५) मन्दनः । न विभावयेत् पूर्वापरं न च विद्यात् । इदं पूर्वमुक्तमिति च न विद्यात् हीयते जीयते ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वं ब्रूहीत्युक्तः सन्धो न ब्रूयात् । च पुनः उक्तस्त्वचनं न विभावयेत् । च पुनः पूर्वापरं कार्यं यो न विद्यात् स पुरुषस्तत्सादर्थ्याद्दीयते हीनो भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

साक्षिणः संतिमेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ॥ धर्मस्थः कारणैरतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञातारः साक्षिणः पुरुषामभसंतीत्युक्त्वा यदोच्यते । कथयतामिति तदा तूष्णीकआस्ते न तान्देशनामजातिभिर्विशेषणैः कथयति तदा एतैः प्रत्येकं पूर्वमुक्तैः कारणैरिह हीनोऽसौ द्रष्टव्यः । इति धर्मस्थो धर्माधिकरणस्थः प्राङ्निवाको निर्दिशेन्न निश्चितं ब्रूयाजितो यमिति । तथैव विवक्षितार्थकप्रमाणवृत्त्या पराजय एव त्वपक्षे साधनादावप्यभावानिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति । ज्ञातार इति नृन्तमेव तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते । रवलर्थात् नमिति षष्ठीनिषेधात् हीनं तमिति द्वितीयान्तःपाठ इति शब्दप्रकारार्थो द्रष्टव्यः । एभिर्मुक्तैः प्रकारैरन्यैश्चैव विधैर्हीनं तं निर्दिशेत् यदा तु वाक्यार्थवचनमात्रं तदा हीनो साविति पाठः वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्वितीयाया अभावः । एते पराजयहेतवः नत्वाकारे द्वितादिवद्यभिचारणाः । यो हि पुनः पुनर्विचारावसरे न सन्निधीयते संनिहितो नोत्तरं प्रतिवक्ति न तत्र निश्चितमिदं भवति नास्य जयहेतुरस्तीति । यदि च सर्वदेवानुत्तरवादिनेन पराजयेद्वाजा ततो व्यवस्थाभङ्ग आपद्यते पौर्वापर्यान्वयावधिस्त्वद्वितादिवद्द्रष्टव्यः । यः सर्वकालवाग्मी प्रगल्भप्रतिपत्तिमांस्तस्येद्वितादयो न्यथा भवन्तः पराजयहेतौ प्रमाणान्तरेणापि निश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपोद्बलका भवन्ति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मेत्युक्तेति छान्दसः सन्धिः । धर्मस्थः धर्मासनस्थो राजादिः । कारणैरतैः प्राप्नुक्तैश्च तं वादिनं हीनं पराभियोगप्राप्तम् ॥ ५७ ॥

* साध्यं = पूर्वसाधनं परं साध्यं (राघ० ४)

(५७) साक्षिणः = ज्ञातारः (क)

(५७) साक्षिणः सन्ति मे = सन्ति ज्ञातार इ (न०)

(३) कुल्लूकः । साक्षिणोमम विद्यन्तइत्युक्त्वा तानिर्दिशेत्युक्तोयोननिर्दिशति तंपूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्धर्मस्थः प्राङ्नि-
वाकः पराजितंकथयेत् । ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा इति वा पाठः । अत्र छान्दसमिकारस्य पररूपत्वम् ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच साक्षिण इति । ज्ञातार इति पाठान्तरम् । साक्षिणः सन्ति मे ममाप्यन्यसाक्षिण इति । मया-
नगृहीतमत्यर्थे तर्हि दिशानयेत्युक्तो नानयति । मेत्युक्तेत्यार्थः । धर्मस्थः प्राङ्निवाकः कारणैरुक्तैः हीनं पराजितं निर्दिशेत्
जानीयात् । तमपीत्यपिशब्दादधर्मणमपि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानलेख्यादिसाधनेऽर्थे ज्ञातारः साक्षिणः सन्तीत्युक्त्वा तान् ज्ञातृन् । दिश दर्शयेति सभ्यैरु-
क्तोऽनेन साक्ष्यनुदेशाख्येन हेतुना धर्मस्थो धर्मासनस्थः । प्रत्यर्थिदत्तोत्तरस्याभियोगस्याप्रतिवचने ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्ञातारः मे ज्ञातारः सन्ति इति उक्त्वा आदिश कथय धर्मस्थः यः उक्तः सन् नादिशेत् न कथ-
येत् एतैः कारणैस्तमपि हीनं पराजितं निर्दिशेत्कथयेत् ॥ ५७ ॥

अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्ब्रूयाद्धर्मप्रति पराजितः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अभियोक्तार्थी किंचन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदन कथयति तदा निष्प्रयोजनाद्ब्रूयाद्धर्मप्रति पराजितः ।
अथ दण्डबन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवत्ताप्रत्यर्थिन आवहनेन च हानिमपेक्ष्य कल्पनीयानि अतस्तदहरेवार्थिनाविवदि-
तव्यं प्रत्यर्थी तु न चेत्त्रिपक्षाद्ब्रूयादित्यर्थस्तदा नासौ दण्ड्यो बन्धयितव्यो वा कितर्हीयता कालेनोत्तरे सत्यपराजित एव धर्म-
प्रति धर्मतत्त्वाय पराजयोन छलमित्यर्थः । त्रिपक्षादिति पात्रादिषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः अर्थतत्त्वमस्य लोकस्यास्माभिः
माङ्गिरूपितम् ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चेद्ब्रूयात् ज्ञातृन् साक्षिणः ज्ञातृपदं प्रमाणपरम् । वध्यस्ताडनादिना अभियुक्तेनाप्रमाणे
वाच्ये विशेषमाह न चेदिति । त्रिपक्षादर्वाङ्मुन चेत्साक्षिणो ब्रूयात्तदा सः धर्मप्रति धर्मानपेक्ष्य पराजितो भवत्यतो वध्यो द-
ण्ड्यश्चेत्यर्थाजातम् । एतच्च प्रत्यर्थिविषयम् । अर्थिना सद्येव वाच्याः स्मृत्यन्तरात् ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्योलघुनि विषये दण्ड्य-
श्च धर्मतः स्यात्प्रत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्ये न ब्रूयात्तदा धर्मत एव पराजितः स्यात् न तु छलेन ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । अभियोक्ता अर्थी सन् राजस्थाने निवेद्य राजपुरुषमानीय व्यवहारास्पदं भाषां ब्रूयात् । वध्य-
इत्यादि विकल्पस्तु विषयगौरवापेक्षया । त्रिपक्षात्पक्षत्रयमपि प्रत्यर्थी वा पुनर्न ब्रूयात् साक्षी वा न ब्रूयात् तदा पराजित-
इति सोपिदण्डार्हः ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । अभियोक्तारं प्रति राज्ञः कर्त्तव्यमाह अभियोक्तान चेदिति । प्रत्यर्थिदत्तोत्तराभियोक्ता तत उत्तरं न चेद्ब्रू-
याद्ब्रूयाद्धर्मप्रति पराजितः । दण्ड्यो दण्डार्हः । तदुणापेक्षया विकल्पः । तत्र कालावधिरुत्तरार्द्धे नोक्तः । धर्मशब्दो व्यवहारवचनो
॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभियोक्ता उत्तमर्णः न ब्रूयात् स धर्मतो वध्यो दण्ड्यश्च । प्रत्यर्थी चेद्धर्मप्रति त्रिपक्षान्न ब्रूयात्स-
पराजितो ज्ञेयः ॥ ५८ ॥

योयावन्निह्वीतार्थमिथ्यायावतिवा वदेत् ॥ तौ नृपेण स्वधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणंदमम् ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । येन पञ्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरानिश्चितं लेख्यादौ तु करणे देशसमारोपितानि प्रमाणान्तरसंवत्सराख्यमिति निश्चित्येदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रवर्तमानच्छलव्यवहारीतिद्विगुणंदण्ड्यं यस्य तु विस्मृत्याप्यन्यथा प्रवृत्तिराशङ्क्यते तस्य दशकंशतमेवमितरस्यापि ननु सर्वापह्नवे दशभागएकदेशापह्नवे द्विगुणमिति किन्तुशाख्यादन्यथा प्रतिपद्यमानौद्विगुणंदण्ड्यौ विस्मृतिदारिद्र्याभ्यांदण्डमुत्तरं योयावन्तमर्थमपह्नवीतापजानीतेऽधमर्णो-
मिथ्यायावति विपरीतंधनंवदेदुत्तमर्णः तावुत्तमर्णाधमर्णाधमर्णज्ञौद्विगुणंदमं तदित्यपह्नूयमानधनपरामर्शः यावदपह्नुत-
ततोद्विगुणंदमोदण्डः अधर्मज्ञग्रहणाच्च लिङ्गानिश्चितच्छलविषयोयंदण्डइत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्यन्ताभिनिवेशादिप्रवृत्तौ दण्डमाह योयावदिति । निह्वीत प्रत्यर्थिशोधितंमयेत्यादि । मिथ्या वदेत् महंधारयतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्रत्यर्थी यत्परिमाणधनमपनयत्यर्थावा यत्परिमाणधने मिथ्यावदति तावधार्मिकावपह्नुतमि-
थ्योक्तधनाद्विगुणंदण्डरूपंदापनीयौ । अधर्मज्ञाविति वचनात्ज्ञानपूर्वापह्नवमिथ्योक्तिविषयमिदम् । प्रमादादिनापलापमि-
थ्यानियोगापह्नवे द्विगुणमिति शतदशमभागंवक्ष्यति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णाधमर्णयोर्दण्डप्रकारमाह यइति । यः प्रत्यर्थी यावद्धनंनिह्वीत अर्थावा यावति
परिमाणे मिथ्याभाषते तद्विगुणं तौदण्ड्याविवन्त्ययः । दमं धनदण्डम् ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । विवादिनोर्मिथ्यावचने दण्डमाह योयावन्निह्वीतेति । यः प्रतिवादी यावद्यावन्तमेकदेशंरुत्स्वार्थ-
मपह्नवीत । योवादी यावत्येकदेशे रुत्स्वे वार्थे मिथ्यावदेत्तद्विगुणंतिरोहितार्थाद्विगुणंदण्डंदाप्यौदण्डत्वेनदाप्यौ । अपि
शब्दात्तिरोहितमर्थश्च ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः यावन्निह्वीतार्थं अर्थावा यावति मिथ्या वदेत्तावद्धर्मज्ञौ नृपेण तस्मात्क्षरणात्त-
द्विगुणंदमंदाप्यौ दण्डनीयौ ॥ ५९ ॥

पृष्टोऽपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधनैषिणा ॥ त्र्यवरैः साक्षिभिर्भाव्योनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ ६० ॥

(१) मेधातिथिः । यः कृतावस्थआहूतोभियुक्तोगृहीतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राङ्निवाकेनान्यैर्वा पृच्छ्यते किमस्मै
धारयसि नेति पृष्टः सन्पव्ययतेऽपह्नुते ह्वानोधनैषिणा स्वधनंपूर्वप्रयुक्तमात्मनःसाधयितुमिच्छता साक्षिभिर्भाव्योविप्र-
तिपन्नः प्रतिपादयितव्यः । त्र्यवरैस्त्रय अवरेषांतेरुयवरैरवरमपचयातिशयमाह यद्यत्यन्तन्यूनास्तदा त्रयः स्युः अन्यथा
त्रिभ्य ऊर्ध्वम् । नृपब्राह्मणसंनिधाविति ननु च तेषामेव त्रैर्न्यायः प्रारब्धस्तत्रतत्संनिधानएव साक्षिप्रश्नः प्राप्तः किमनेन
नृपब्राह्मणसंनिधाविति नैवंप्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साक्षिप्रश्नउपपद्यतइति साक्षात्पृष्टव्यइति पुनर्वचनम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पृष्टः प्राङ्निवाकेन किंधारयसि नवेति । अपव्ययमानोनिह्वानः । कृतावस्थः कृताव-
स्थानः । त्रयोऽवराअल्पीयांसोयेषांसाक्षिणैः ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृताह्वानः प्राङ्निवाकेन पृष्टः सन् यदा न धारयामीत्यपह्नवानो-
भवति तदा नृपत्यधिकृतब्राह्मणसमक्षंत्र्यवरैः साक्षिभिः त्रयोवरान्यूनायेषांतिरार्थिना भावनीयः ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अपव्ययमानः सन् पृष्टः प्राङ्निवाकेन कृतावस्थः राजपुरुषकृताम्हानः । श्ववरैः त्रयोऽ-
वरान्धूनायेभ्यः साक्षिभ्यः तैर्यथावत् तैर्वक्ष्यमाणविशेषगविशिष्टैः साक्षिभिः धनैषिणोत्तमर्णेन भाव्यः ऋणवत्तया संभाव-
नीयः सक्रणं दाप्य इत्यभ्याहार्यम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । वादिप्रतिज्ञातमर्थसम्भ्यैः पृष्टस्तमर्थमपव्ययमानोपह्वानः । कृतावस्थोयथा नापसरति तथा स-
म्भ्यैः कृतावस्थानः प्रतिवादी धनैषिणा वादिना श्ववरैः साक्षिभिर्भावयितव्यः । प्रतिज्ञातार्थसाधनीयः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । धनैषिणा उत्तमर्णेन पृष्टः सन् अपव्ययमानः निह्वानः कृतावस्थः कृतपीडः नृपब्राह्मणसन्निधौ
श्ववरैः साक्षिभिर्भावितव्यः ॥ ६० ॥

यादृशाधनिभिः कार्याव्यवहारेषु साक्षिणः ॥ तादृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतंचतैः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिलक्षणोपन्यासः श्लोकः यादृशाः साक्षिणोयजातीयायदुणयुक्ताश्च धनिभिरुत्तमर्णैर्व्यवहा-
रेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्तादृशान्वक्ष्यमाणेन कथयिष्यामि यथा च वाच्यं वक्तव्यं पृष्टैः सद्भिस्तैः पूर्वाह्णित्यादि तमपि
प्रकारंवक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथा यादृक्शेषथादि कृत्वा । ऋतं सत्यम् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लुकः । धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथाविधाः साक्षिणः कर्तव्यास्तथाविधान्वदिष्यामि
यथा च तैरपिसत्यं वक्तव्यं तमपि प्रकारंवक्ष्यामि ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिण इत्युक्तं तल्लक्षणमाह यादृशा इति द्वाभ्याम् । व्यवहारेष्वृणादिषु साक्षित्वेन कार्याः ।
ऋतं सत्यं वाच्यं साक्षिभिर्यथेति तंच संप्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । धनिभिरव्यवहारिभिः । तैः साक्षिभिः । यथा ऋतं वाच्यं तथा च वक्ष्यामीति ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षित्वरूपमाह तैः साक्षिभिः यथा ऋतं सत्यं वाच्यम् ॥ ६१ ॥

गृहिणः पुत्रिणोमौलाः क्षत्रविद्शूद्रयोनयः ॥ अश्र्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतदारपरिग्रहागृहिणः । गृहशब्दोदारेषु वर्तते तेहि त्वकलत्रपरिभवभयान्नकूटमाचरन्ति ।
आत्मनि केचिन्निरपेक्षा अभिभवन्ति अन्यदेशान्तरगमने नात्मानं रक्षयिष्यामदहैव च क्वचिद्गृहमाभविष्यामो धनमिन्त्रं वार्जयाम-
इत्यनया बुद्ध्या अनृतमपि वदन्ति कुटुम्बिनस्तु त्वकुटुम्बभयात्कवात्मानं न परिरक्षिष्याम इति दूरं कृत्वा कुटुम्बस्य सापेक्ष-
तया राजदण्डभयान्मान्यथा प्रवर्तन्ते । पुत्रिण इति पुत्रस्नेहात्पुत्रिणोपुत्रदारश्च साक्षिप्रश्नकाले साध्वाचारोपि कदाचिन्नसं-
निहितो भवति सहि नैकस्मिन्देशे आस्थानवान् भवत्येवंमौला अपि व्याख्येया मौला जानपदास्तदेशाभिजनास्ते हि त्व-
नज्ञातिमभ्ये पापभीरुतया न मिथ्यावदन्ति । मूलप्रतिष्ठा सा येषामस्ति तेमौला अर्थकथनमेतत् तद्धितस्तु भावार्थएव क-
यः योहि यत्र भावः सोपि तत्रास्तीत्यविरुद्धम् । क्षत्रविद्शूद्रयोनयः न ब्राह्मणः सर्वदाहस्याभ्ययनाध्यापने विहिते
न्वहंवाग्निहोत्रहोमस्तत्र दूरस्थे राजन्यधर्मो मा भूदित्यसौ न कर्तव्यतयोपादीपते । यदृच्छया वागतार्थस्तु साक्ष्यन्तराभावे
रीयसि कार्यं मुख्यतमः स साक्षी तथा च ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति साक्षिप्रश्नो भविष्यति योनिशब्दः प्रत्येकमभिसंब-

* राजपुरुष=राजपुरुषद्वारा (राघ० ४)

(६२) अश्र्युक्ताः=अव्यक्ताः (क)

भ्यते क्षत्रियोयोनिरुत्पत्तिः कारणमस्यासौ क्षत्रयोनिः क्षत्रियजातीयइत्यर्थः । क्षत्र्योनिर्जन्मास्येति पञ्चमीतियोगविभागा-
त्समासोप्युक्तः । अर्थिनायदोक्तंभवत्येते ममसाक्षिणः साक्षिकर्मणि योग्याभवन्ति ये तु स्वयमागताः साक्ष्यं ददति न ते
साक्षिणः । अनापद्यापत्साक्ष्यन्तराभावइति केचित् तदयुक्तं विसंवादकत्वमसाक्षित्वे कारणतत्संबन्धेनतानपैति न वयं-
ब्रूमः प्रतिषिद्धसाक्षिभ्योविद्यमानानृतताभिधानहेतवोर्द्वयसंबन्धावास्यामवस्थायां प्रतिश्रूयन्तेकिंतिहि येषां कदाचिदाहूयमा-
नानाधर्मविरोधोभवति श्रोत्रियादीनांतेषामविद्यमानेष्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं पुनरुच्यतानाम् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मौलास्तद्भावे परंपरयानिवसन्तः । अर्थ्युक्ताः अर्थिनोक्ताः नत्वयमेवसाक्ष्येऽहमिति-
वादिनः ॥ ६२ ।

(३) कुल्लूकः । कृतदारपरिग्रहाः पुत्रवन्तः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थिनिर्दिष्टाः सन्तः साक्षित्वयो-
ग्याभवन्ति ते हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिनाविरोधाच्च नान्यथावदन्ति नतु ये केचिद्विद्यादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः
स्युः । आपदितु वाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंघहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः साक्षिणोभवन्ति ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । मौलास्तद्देशजाः अर्थ्युक्ताः अर्थिना उभयेनोक्ताः अत्रार्थेयूयंसाक्षिणइति तादृशाः साक्ष्यमर्ह-
न्ति दातु मिति शेषः । आपत्कालोवक्ष्यमाणः ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । गृहिणोभार्यावन्तः । मौलाः कुलश्रेणीप्रधानभूताः । अर्थ्युक्ताः अर्थिना कार्यकाले सर्वेषु वर्णेषु रक्षि-
त्वेन भाविताः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहिणइति साक्षीश्रवणादर्शनाद्भवति । तेसाक्षिणः कीदृशाः गृहिणः गृहस्थाः पुत्रिणः मौलाः
वंशपरंपरायाताः ग्रामनिवासिनः क्षत्रविद्विशूद्रयोनयः अर्थ्युक्ताः अर्थिना उक्ताः अनापदि साक्षित्वमर्हन्ति आपदि कदा-
चित् प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

आमाः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदोलुब्धाविपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आमाअविसंवादकायथादृष्टार्थवादिनः येषां लोकोविप्रलभकत्वं संभावयति धर्मानुष्ठानपराये
ज्ञातारः सर्वधर्मज्ञायदाचरन्ति श्रौतंस्मार्तमाचारनिरुद्धं च सर्वधर्ममहं नरकः फलमहं स्वर्गइत्येवंनिरवशेषंजानन्ति ते हानृता-
भिधाने नरकपश्यन्तोविन्यति अलुब्धाउदारसत्त्वानत्त्वल्पधनबहुमन्यन्ते एकैकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि साक्षि-
क्रियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वेषु वर्णेष्विति सर्वकार्येष्वित्यर्थः नजातिनियमोस्तीत्युक्तंभव-
ति यत्पुनर्जातिव्यवस्थावचनंतदुपरिग्राह्यमः तदेतदुक्तंभवति सर्वैः कार्यभिः सर्ववर्णायथा संभवसाक्षिणः कर्तव्याः कार्येषु-
ऋणादानादिषु यथोक्तलक्षणाः । विपरीतास्तु वर्जयेत् यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां सङ्ग एव नास्ति तथापि लौकि-
कीयपर्वदासः । प्रायेण हि लौकिकाअन्यविषयेऽप्येतद्विपरीतं निषेधयन्ति तथा च भवन्ति वक्तारः क्रिया हि द्रव्यविनयति ना-
द्रव्यमिति किंचाविसंवादकमिह प्रधानंसाक्षिलक्षणंतच्च न विधिमुखेन शक्यावसानं किन्तु विसंवादकरणाभावमुखेन न सविसं-
वादकत्वंप्रत्यक्षस्येतद्विद्यथार्थाभिधानं श्रोत्रप्राप्ते च वस्तुनि कुतः प्रत्यक्षोयथार्थनिश्चयः प्रत्यक्षत्वे हि नैवसाक्ष्यवगमो-
न्विष्यते न च सर्वत्र परोक्षे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणान्तरसंभवः तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरणतया दृ-
ष्टानि न भावनिश्चयेनाविसंवादकत्वमनुमीयते अतस्तत्पददर्शनार्थोयमुपक्रमोविपरीतास्तु वर्जयेदिति ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्माः यथादृष्टवादितया गृहीतसंवादाः तथा सर्वविदः अलुब्धाश्च निम्बिताः आत्मत्वेऽपि कार्याः ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रविद्भूयोनयइत्युक्तत्वात्ततोब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेष्वित्याभेदानसर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्थावगतवादिनः सर्वधर्मज्ञालोभरहिताः ते साक्षिणः कर्तव्याः उक्तविपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आमायथावगतवादिनः । सर्वधर्मविदोः आदिधर्मशास्त्रविदः । अलुब्धा इति श्लोदः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । कार्याः कार्येषु आमाधर्मनिश्चये प्रधानभूताः । अलुब्धाः रागद्वेषरहिताः । सर्वेषु धर्मेषु विद्वांसः । सर्वेषु विद्यमानावर्णविशेषानपेक्षयेति यावत् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु वर्णेषु चतुर्षु सर्वेषु कार्येषु साक्षिणः कार्याः । कीदृशाः आमाः गृहीतसंवादाः । पुनः कीदृशाः सर्वधर्मविदः अलुब्धाः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणाः क्षत्रियस्य क्षत्रियाः एवमपि ॥ ६३ ॥

नार्थसंबन्धिनोनामान सहाया न वैरिणः ॥ नदृष्टदोषाः कर्तव्यान् व्याध्यातान् दूषिताः ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । तानीमानि संभाव्यमानमिध्याभिधानकरणत्वेन पठ्यन्ते तत्रार्थसंबन्धिनोत्तमर्णाधमर्णाद्या- उत्तमर्णाहधमर्णवचनेन पराजीयमानास्तदानीमेव रोषावेशवशिताः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमर्णमनोसौ संनिहितधन- त्वाच्चित्तमनुवर्तमानः शक्यते तस्मादसौ न साक्षी उत्तमर्णोपनिर्धनेऽधमर्णेध्यवहारजयाच्च धनप्रामौ महमयं प्रतिदास्यतीत्य- नया बुध्या कदाचित्तत्पक्षानुगुणं वक्तीतिसौम्यसाक्षी अथवार्थः प्रयोजनं यस्य साक्षिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं सा- भ्यं तेन वा तयोः स उपकारगतेनार्थेन समानफलइत्येवंप्रकारार्थसंबन्धिनोऽपि आमाभिन्नबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृव्य- मातुलादयः सहायाः प्रतिभूप्रभृतयो वैरिणः प्रसिद्धादृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्या अन्यद्वा प्रतिषिद्धमाचरितवन्तो व्या- ध्यातारोगपीडिताः न पुनरीषद्वोगिण इत्यार्त्तग्रहणं पीडितस्य हि क्रोधविस्फुट्यादयो मिध्यावचनता च संभाव्यन्ते दूषि- ताः पातकिनोभ्यस्तोपपातकाश्च दृष्टदोषग्रहणन्तु तेषामेव कृतनिग्रहाणां परिग्रहार्थं हि राजनि भूतदण्डापाहितविनय- त्वान्नसंप्रतिदूषिता भवन्ति ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थसंबन्धिनस्तज्जयफलभागिनः । आमाः सिग्धाः स्वस्य परस्य वा असाधारण्येन । सहा- याः भृत्याः वक्तुः । दृष्टदोषाः दृष्टसाक्ष्यमिध्याभिधानाः । दूषिताः अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणाद्यर्थसंबन्धिनोऽधमर्णाद्याः आमाभिन्नाणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानान्तरावगत- कौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षिणो न कर्तव्याः । लोभरागद्वेषस्तृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनां सं- भवात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । विपरीतान्वर्जयेदित्युक्तं तानाह नेति चतुर्भिः । अर्थसंबन्धिनः ऋणाद्यर्थसंबन्धिनः । आमाः पुत्रादयः । दृष्टदोषाः कूटसाक्षिणः । नव्याध्याताः कुर्वाणाक्रान्ताः । दूषिताः महापातकादिना ॥ ६४ ॥

(५) मन्त्रः । अर्थसंबन्धिनोवादिप्रतिवादिनोरन्यतरेण कृतोपकाराः । आपाएकतरस्मिन्पक्षेऽस्मिन्धाः । सहायाः सहचारिणः । दृष्टदोषाः पूर्वकोटसाक्ष्यादिरुतदूषिताः । अभिशस्ताः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषिद्धानाह नेति । अर्थसंबन्धिनौन कार्याः । आपाःशक्तान । अर्थसंबन्धिसहायाःन । वैरिणः सहायानकार्याः । दृष्टदोषाः कुष्टाद्यपत्मारसहितान कर्तव्याः । व्याभ्यार्तान कर्तव्याः । दूषिताःअभिशस्तान कार्याः ॥६४॥

न साक्षीनृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्केभ्योविनिर्गतः ॥६५॥

(१) मेधातिथिः । त्वमे साक्षी भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साक्षित्वे नृपतिनाभ्येषितव्यः तस्य हि साक्ष्यंददतः पक्षपातनाशङ्केरन् प्रभुत्वादतोऽन्यतरस्य कार्यनाशः नच साक्षिधर्मेण प्रभुयुज्यते तद्देशवासीच यद्यपि लेखादिना संवादयेत्तथापि साक्षिधर्मसर्वेन कुर्यादिति तद्देशवासिनोराज्ञः समानकरणप्रतिषेधः । कारुकादीनांस्वकार्योपरोधशङ्कया संगत्या च ते जीवन्ति त्वभावश्चैषजानपदानांयत्स्वयनिश्चितवन्तोपि जीवामहे वयमिति जिताः साक्षिकादिभ्योरुच्यन्ति ततश्च सार्वलौकिकीसंगतिःकारुकादीनामुच्छिद्यते किंच प्रकृतिपरिलघुत्वात्तेषांनृत्तयश्चलयितुमपि शक्यन्ते तथा च पक्षपातंभजेरन् श्रोत्रियस्य तु साक्षित्वे कर्तव्यता प्रतिषिध्यते राजवन्पुनरप्ययितता नहि श्रोत्रियत्वंप्रामाण्यंविहन्ति जनयत्येव विशेषतः नहि श्रोत्रियत्वंविसंवादहेतुतुयपलब्धमेवमुत्तरत्रापि । कारुकाः शिल्पोपजीविनः सूपकारायस्कारादयः कुशीलवानटनर्तकगायनाद्याः श्रोत्रियोवेदपाठकोयः स्वाभ्यायनतत्परःसह गृह्णते अथवा श्रोत्रियत्वंकर्मानुष्ठानोपलक्षणार्थेतेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः लिङ्गस्थोब्रह्मचारी परिव्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाना । सङ्केभ्योनिर्गता वेदसंन्यासिनोगृहस्थाः सङ्कीलालसतया विषयोपभोगोदृष्टार्थकमरिभोवा ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नृपतिः तस्य । बहुव्यासकृत्वेनाऽत्तरणात् । एवं कारुकः शिल्पी । कुशीलवौनटः । श्रोत्रियोवेदाध्ययनपरः । लिङ्गस्थः परिव्राजकादिः । संगनिर्गतः सर्वदैकान्तसेवनादिशीलः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रभुत्वात्साक्षिधर्मेण प्रभुमयोग्यत्वान्न राजा साक्षी कार्यः । कारुः सूपकारादिः कुशीलवौनटादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् । प्रायेणधनलोभवत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियोप्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी । लिङ्गस्थोब्रह्मचारीसङ्गनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपिस्वकर्मव्यग्रत्वाद्ब्रह्मनिष्ठत्वाच्चासाक्षित्वम् । श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रतत्रास्त्राण्यस्यानिषेधः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषू न साक्षिणइत्याह नेति । कारुकुशीलवावुक्तौ । राजादीनांस्वस्वकर्मव्यग्रतया अस्थिरचित्तत्वात् । नश्रोत्रियः अभ्यापनाध्ययनाग्निहोत्रव्यग्रत्वात् । संगेभ्योविनिर्गतः संन्यासीति केचित् । कुटुम्बबहिष्कृतः मण्डलाच्च बहिष्कृतइतिवा लिङ्गस्थपेदेन संन्यासिनोग्रहणात् ॥ ६५ ॥

(५) मन्त्रः । राज्ञः साक्षित्वे शपथादिना लाघवसंभवेदिति राज्ञःप्रतिषेधः । कारुः कर्मकरोरजकादिः । कुशीलवोगायकः । परिकरभूतत्वात्तयोनृपसदस्याह्वाने परकार्यविरोधःस्यादिति प्रतिषेधः । श्रोत्रियादीनांत्रयाणामाह्वाने धर्मपीडास्यादिति प्रतिषेधः । न पुनरेषामसत्यवचनत्वात् । लिङ्गस्थः संन्यासी । सङ्केभ्योविनिर्गतोविरक्तः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतिः राजा साक्षी नकार्यः । कारुकः करकर्ता कुशीलवौ कुत्सितं शीलं यस्य सःकुशीलः । न लिङ्गस्थः ब्रह्मचारी । सङ्केभ्योविनिर्गतः संन्यासी नकार्यः ॥ ६५ ॥

नाभ्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकः ॥ न वृद्धो न शिशुर्नैकोनान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अभ्यधीनशब्दोऽत्यन्तपरतन्त्रगर्भदासादौ रुढ्या वर्तते अन्ये तु तुल्यसहितत्वादभ्याधीनइति पठन्ति अभ्याधीनोऽन्धकीरुतोऽनुशास्यः शिष्यपुत्रादिराचार्याधीनत्वात् । अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः दस्युः श्रुतदासवैतनिकः समुपादासयति कर्माणीति नैरुक्ते निरुक्तः । तस्य च दिवसश्रुतत्वान्नात्यन्तपारतन्त्र्यमस्तीति पृथगुपदेशः क्रियते कर्मजीवनत्वापत्तौ तथा विधानांजीविकोच्छेदः लघुवृत्तित्वाच्च लोभादिसंभवेनाप्रत्ययिततापि चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्मदस्युग्रहणेन ग्रहणं अकठिणत्वादयोवा दस्युः क्रूरचेष्टविकर्मकृच्छास्त्रविरुद्धयः कर्मकरोति यथा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिवैश्वोवेत्यादि वृद्धोऽवयः परिणामादसंस्मृतिः शिशुर्बालोऽप्राप्तव्यवहारः एवं श्रवणग्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधोद्भयोः कस्यांचिदवस्थायां सम्यनुज्ञानार्थः यथा नृहस्ताचारोपत्रे यद्यपि तत्र तृतीयलेखको भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारो न साक्षित्वेति कस्यचिदियमाशङ्कास्यात् । अन्त्योर्बर्बरचण्डालादिः स्वधर्मादन्यत्र शूद्रधीनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः विकलेन्द्रियोऽन्धर्भाधिरादिः शरीरपीडयोऽपलब्धिविकलत्वाच्च ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभ्यधीनोऽन्यस्य गर्भदासः । वक्तव्योदुराचारत्वादिना गर्हितः । दस्युर्घातकः । विकर्मकः सूनादिः । नैकइति । अभावे द्वयोरपि ग्रहणम् । अन्त्योऽन्यजः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अभ्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रोऽगर्भदासो न वक्तव्योऽविहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न चौरानापि तस्करइति वक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकृन्निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् । न वृद्धः प्रायेण स्मृतिभ्रंशसंभवात् । न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् । नैकोविनाशप्रवासशङ्कया तस्य श्रवणैरिति विधानात् । अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याञ्चिदवस्थायां द्वयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् । अन्त्यश्चाण्डालादिः धर्मानभिज्ञातत्वात् । विकलेन्द्रियउपलब्धिवैकल्यान्नासाक्षीकार्यः ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । एते सप्तदश न साक्षिणइत्याह नेतिह्याभ्याम् । अभ्यधीनः अत्यन्तपरतन्त्रः । गर्भदासोऽविचित्तत्वात् । वक्तव्येः सर्वलोकविगर्हितः वृद्धोऽत्यन्तवयसा । अन्त्यश्चाण्डालादिः । विकलेन्द्रियः बाधिर्यादियुक्तः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अभ्यधीनोऽत्यन्तपरतन्त्रः गर्भदासइतिकेचित् । वक्तव्योऽनिन्धः । दस्युर्हीनजातिः । अभ्यधीनादीनामसाक्षित्वे कारणसत्यवाचकनियमाभावः । पूर्वसाक्षिणां श्रवणमुक्तं अत्रैकत्वप्रतिषिद्धं तेनायमर्थोगम्यते श्रवणकत्वमुत्तमः पक्षः । श्रवणत्वमध्यमः । द्वित्वमधमः । न कदाचिदप्येकमिति ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यधीनो न गर्भदासः अत्यन्ताधीनः वक्तव्यः शिष्यपुत्रादिर्नकार्यः । दस्युर्घातको वा विकर्मकः । न वृद्धः न श्रुतदासः नान्यः अन्त्यः शूद्राण्डालः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥ न श्रमार्तो न कामार्तो न कुद्धो नापि तस्करः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । आर्तोऽन्धनादिना रसेन मत्तो मद्यमत्तः क्षीबः अपत्नारगृहीतउन्मत्तपिशाचकीक्षुत्तृष्णोपपीडितोऽबुभुक्षापिपासाभ्यां व्यथितः श्रमः कायचेष्टाधिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनार्तः पीडितः । कामः स्त्रीसङ्गा-

(६६) नाभ्यधीनो=नाभ्याधीनो (क)

(१) वक्तव्यः सर्वलोक=वक्तव्यः विहितकर्मत्यागाल्लोकविगर्हितः । दस्युः क्रूरकर्मा न तस्करः तस्य नापितस्करवक्ष्यमाणत्वात् । विकर्मकः निषिद्धकारी । एतेषां रागद्वेषादि संभवात् । सर्वलोक (न, श.)

भिलाषस्तेनाऽऽर्तोविप्रलंभोऽत्यन्तसंयोगोद्भावपि तावत्प्रत्ययौ विनोपप्लवत्तत्ससाधने चविप्रलंभाशङ्कया च । क्रुद्धोन्मत्स्मिन्पि बहुतरक्रोधः सहिंक्रोधेन व्यामचित्तत्वान्नयावदनुभवति नाप्यनुभूतंस्मरति । तस्करश्चौरः यद्यप्यसौविकर्मकत्तथापि भेदोपादानाद्बोचलीवर्दन्यायोद्गृह्यः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नार्तइति । एतेचार्तवादन्यः साक्षिकरणकाले दोषाः । आर्तःशोकादिना । मत्तोमद्यादिना । उन्मत्तोवातादिना । तस्करः साक्ष्यकाले दृष्टपरार्थापहारः ॥ ६७ ॥

(३) क्रुद्धकः । आर्तोबन्धुविनाशादिना मत्तोमद्यादिना उन्मत्तउत्क्षेपभूतावेशादिना क्षुधापिपासादिनापीडितः श्रमार्तोवर्मगमनादिना स्मिन्ः कामार्तउत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्रसंबध्यते । तत्रार्तादिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिकत्वात् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्तोधनपुत्रादिनाशेन । मत्तोमद्यादिना । उन्मत्तोवातुलः । श्रमार्तोभारोद्बहनादिना । तस्करः चौरः । वृद्धादिक्रुद्धान्तानांप्रायेणस्मृतिलोपात् आर्ताद्यष्टसु स्मृतिलोपः प्रसिद्धः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । आर्तः पुत्रशोकादिपीडितः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नउन्मत्तो न ग्रहाभिभूतः ॥ ६७ ॥

स्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियः कुर्युर्द्विजानांसदृशाद्विजाः॥ शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र पुमांसावार्थिप्रत्यर्थिनौ तत्र स्त्रीणांसाक्ष्यं नास्ति यत्र तु स्त्रिया सह पुंसः कार्यस्त्रीणामेव चेतेतरत्वंलपंतत्र भवन्त्येव स्त्रियः साक्षिण्यः नचायनियमः स्त्रीणांस्त्रियएव साक्ष्यंकुर्युर्नपुमांसः केवलंयुवतिविषये व्यवहारे कचिदेव स्त्रीणांसाक्ष्यं यतोऽस्थिरत्वादिति हेतुरुपात्तः भवन्ति काश्चन स्त्रियोब्रह्मवादिन्यइव सत्यवादिन्यःस्थिरबुद्धयश्च । द्विजानांसदृशाद्विजाः यः प्रमाणतरोद्विजः सविसदृशशङ्क्यमानप्रमाणभावमपि दिशन्साक्ष्ये न श्रद्धेयवचनोभवति यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूतएवदृष्टव्यः सहि तस्य सदृशः सदृशानां हि समानदेशः स्थानमितेरेतरकार्यज्ञत्वंच संभाव्यते इतरस्य तु तत्प्रदेशसन्निधिर्यत्नेन साध्यः सदृशत्वौचित्यात्सिद्धएव एवंहीनस्य हीनगुणोपि सदृशाद्ब्रह्मीतव्यो नतूत्कृष्टगुणो न ग्रहीतव्यः साक्ष्यंजान्या शल्यादिना वा गुणेन क्रियया चाश्रुताध्ययनादिकया समानशीलतया एतच्च नातिशयिनि कार्ये दृष्टव्यम् । नहि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते अन्यानांचण्डालश्वपचादीनांतादृशाएवान्ययोनयः अन्तंभवान्त्या सायोनिरूपत्तिकारण्येषामिति विग्रहः प्रदर्शनंचैतत् येसमाजातिशिल्पशीलादिभिस्तेषामिहानुक्तानामपि कुणिकारुकुशीलवादीनाहेतोः समानत्वात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतद्दोषविरहे चाण्डालादयोपि यास्याइत्येतदर्थंस्त्रीणामित्यादिप्रतिषेधः । द्विजाब्रह्मक्षत्रविशोन्योन्यंकुर्युः । सदृशाइति नोत्तमानात्यधमाइत्यर्थः । सन्तोऽसंभावितदोषाः ॥ ६८ ॥

(३) क्रुद्धकः । स्त्रीणामन्त्योन्यव्यवहारे ऋणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्योभवन्ति । द्विजानांब्राह्मणक्षत्रियविशांसदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः । एवंशूद्रासाधवः शूद्राणाम् । चाण्डालादीनांचाण्डालादयः साक्षिणोभवेयुः । एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्षिसंभवेऽसंभवे विजातीया अपि साक्षिणोभवन्ति । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ यथा जातियथावर्णसर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु प्रतिप्रसवतया व्यवस्थितिमाह स्त्रीणामिति । कुर्युः दद्युः । वर्णव्यवस्थितिमाह द्विजानामिति । सन्तोद्विजशुश्रूषादिरताः ॥ ६८ ॥

(५) नन्दनः । बहुशुचयोपिचस्त्रियइति । जस्त्रीणांसाक्षित्वस्य वक्ष्यमाणस्यायमपवादः । सदृशाः सजातीयः ॥६८॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तानाह स्त्रीणामिति । द्विजानां सदृशाः सवर्णाः द्विजाः । अन्त्यानांअन्त्ययोनयः ॥ ६८ ॥

अनुभावी तुयः कश्चिकुर्यात्साक्ष्यंविवादिनाम् ॥ अन्तर्वैश्वम्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्तर्वैश्वमनि यः कार्यमर्तकितोपनतावाग्दण्डपाठ्यसंग्रहस्तेयसाहसादिरूपमरण्ये वा तादृशमेव शरीरेण च पीड्यमाने तत्कालदस्युभिरन्यैर्वादाय तत्कुतश्चिद्दृहीतं योवाधननिमित्तंप्रतिभूत्वेन स्थापितोच साक्षिणोल्भ्यते तावत्कालंनप्रतिपालयन्ति । अनुभावी साक्षाद्द्रष्टा यः कश्चिदिति न जातिनियमः सदृशं च तदा नास्तीत्याह अन्तर्वैश्वमनीति विरलजनोपलक्षणार्थंतेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरलजनानि गृह्यन्ते तथाचारण्यग्रहणमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम् । अन्ये तु शरीरस्यापि वात्ययइत्यन्यथा ध्याख्यानयन्ति कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साक्षात् । यत्कार्यमनुशीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानंतत्र साक्षिणांजातिलिङ्गवयः सादृश्यकसंबन्धाभावादिनियमोनास्ति । एतदेवोत्तरेणदर्शयति ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनुभावी येन तत्कार्यंप्रसंगादप्यनुभूतम् । यःकश्चिदधमोपि । अन्तर्वैश्वम्यरण्यइत्यसंभवत्पुरुषान्तरेदशोपलक्षणम् । शरीरस्यात्यये तत्साक्ष्यकरणे तदैव यदि मृत्युस्तदापीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहाभ्यन्तरेऽरण्यादौ वा चौरादिकृतोपद्रवे देहोपघाते घातताप्यादिकृते यः कश्चिदुपलभ्यते सवादिनेरेवसाक्षीभवति नतु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । विवादेसत्युक्तविधजनासंभवेनृमात्रंसाक्षीत्याह अनुभावीति । अन्वगन्वक्षं तत्र भावीवर्तमानः । शरीरस्यात्यये मृतौ साक्ष्यं कुर्यात् दद्यात् ॥ ६९ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तगुणसाक्ष्यभावे यः कश्चिदनुभावितापिसाक्षीत्याह अनुभाव्यपीति । अनुभावी अथानुसन्धायी । यः कश्चित्सजातीयोपि । अन्यायं पीडायाम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यःकश्चित् अनुभावीप्रसङ्गादपि येन तत्कार्यमनुभूतम् । शरीरस्यापि अत्ययेनाशे उपस्थिते तस्य ॥ ६९ ॥

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुनावापि दासेन श्रुतकेन वा ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रियेतिलिङ्गव्यत्ययउक्तः । बालेन स्थविरेणवेति वयोध्यत्ययः शिष्येणेत्यादिना संबन्धिनः प्रतिप्रसवएतच्च प्रदर्शनमेवंविधानान्यभिचाराय तेन ज्ञातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते । सुदृष्टैरिदोषादयस्तुनेष्यन्ते येषांकिंचिदसत्याभिधानकरणत्वंदृष्टनापिव्यापकंतेन प्रतिप्रसूयन्ते येषानुबहुध्यापकंकिंचिदेव गुणातिशयंचेति व्यभिचरेत्ततः किंचिदेव तत्साक्षिणउक्तं च ॥ एकः सहस्राल्लभ्येतनसौहार्दान्निशात्रवात् । नार्थसंबन्धतोवापि पुरुषोऽनृतमाचरेदिति ॥ असंभवेऽन्येषांसाक्षिणांस्त्रियापि कार्यसाक्ष्यमिति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । शिष्येणेतिमौखसौवसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत् । बन्धुनेति अहार्योत्पत्तिकायानसंबन्धप्रतिप्रसवः सत्यपि संबन्धत्वे । योनातिप्रत्यासन्नः सगृह्यते तेन भ्रातृव्यमातुल्यवशुर्यादयोः साक्षिणः तथाविधे हि बन्धुशब्दोरुद्धः । दासेनेति सत्त्वामिसंबन्धउपलक्ष्यते न त्वाम्युपाध्यायोयाजकश्च सर्वविधे विषये साक्षिणः दासोऽगर्भदासोऽश्रुतकोऽवैतनिकः ननुचासामर्थ्याद्बालादयः साक्षित्वेनिरस्ताः नहेते साक्ष्यमवधारयितुंशक्नुवन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिर्दोषैस्तदापदि प्रतित्वमानसमञ्जसमिति नह्यापदि शक्तिरस्याविर्भवति योहि ब्रूयान्तेन वानवौदनः पक्तव्यः सत्याग्नौ तु पक्तव्यइति तादृगेतत्स्यात् नैषदोषएवमर्थमेवोत्तरश्लोकआरभ्यते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्यप्रपञ्चः स्त्रियापीति । दासोगर्भदासः । भृतकः भृत्या परिकीतः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । तदेवोदाहरणात्स्पष्टयति स्त्रियापीति । अन्तर्वैश्वादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्रीबालवृद्धशिष्यबन्धुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रियेति । ह्यादिसप्तभिः कार्यं देयं साक्ष्यमिति शेषः ॥ ७० ॥

(५) नन्दनः । असंभवे यथोक्तगुणसाक्ष्यलाभे कार्यसाक्ष्यमिति शेषः । पूर्वप्रतिषिद्धानां शिष्यादीनां सह पाठादिहचायोग्यत्वमनुमीयते ॥ ७० ॥

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ॥ जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थः नेहात्यन्ताप्रामाणिरुद्धाभ्रान्तबुद्धयो बालादयोगृह्यन्ते येनानारभ्योर्थोपदिष्टः स्यात् किन्तु ये शकुबन्त्यवधारयितुं तदातिस्थिरचेतसस्तत्रानुज्ञायन्ते तेषां वचनमनुमाने परीक्ष्य यदि संबद्धवदन्ति नचाशङ्क्यमानदोषेण केन चित्संगतास्ततः प्रमाणतदाह तेषां मृषावदतामस्थिरां वाचं जानीयादेतदुक्तं भवति वाचोऽर्थैर्येण मृषात्वं निश्चिन्यात् तत्र वाचोऽर्थैर्येवचनानामितरेतरासंगतिः अस्फुटा परिपूर्णाक्षरत्वं एतच्च बालादीनामवस्थोपलक्षणार्थं ये वयसा व्याधिना वाप्यवस्थामियतीं गता अन्यद्विवक्षन्तो न्यदुच्चारयन्ति तच्चाव्यक्तं तं साक्षिणः एतत्प्रत्यक्षवेद्यमसाक्षित्वकारणं अन्यत्तु रागद्वेषप्रबललोभादिसाधारणमनुमानतः परीक्ष्यं तथाचोक्तमेव उत्सिक्तचेतसः प्रकृत्यैवोपप्लुता अधीरधियः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालादिषु कर्तव्यविशेषमाह बालेति । तत्र मिथ्याभिधानव्यभिचार्यस्थिरत्वादिकं वाचः प्रतिसन्धेयम् । तदभावे तद्वचनेनाप्यर्थनिश्चयः संभवतोत्यर्थः । उत्सिक्तमनसामस्थिरचेतसाम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । नन्वस्थिरबुद्धित्वादिना स्त्रीबालादीनां कथमत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह बालवृद्धेति । बालवृद्धव्याधितानामुपप्लुतमनसां च मत्तोन्मत्तादीनां साक्ष्येऽनृतं वदतामस्थिरावागभवति अतस्तामनुमानेन जानीयात् । यथोक्तम् वीरिभिर्विभावयेल्लैरिति ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । बालादि साक्षिषु प्रमाणान्तरं सहायं विधत्ते बालेति । जानीयादनुमानादिना । उत्सिक्तमनसां कामाद्युपप्लुतमनसाम् ॥ ७१ ॥

(५) नन्दनः । आपद्विषयसाक्षिपरिग्रहे राज्ञः कर्तव्यमाह बालवृद्धातुराणान्विति । सत्यासत्यरूपां वाचं राजा चिन्हैर्जानीयानोक्तिमात्रेण परिगृह्णीयात् । संख्यानां च गुणानां च साम्येद्विजोत्तमान्परिगृह्णीयात् ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यं मृषा वदतां उत्सिक्तमनसां चञ्चलचित्तानां वाचमस्थिरां जानीयात् । बालः अप्रामाद्व्यवहारः । वृद्धः अशीतिवर्षः । वृद्धग्रहणं वचनानिषिद्धानामन्येषामपि ॥ ७१ ॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलतदाश्रित्य याक्त्रयते तत्साहसं राजवल्लभेन महापक्षतया त्वशरीरबलेन बलवदाश्रयेण वा यदकार्यकरणतत्साहसं यथा वस्त्रपाटनाप्रिदाहकरलेदाद्यन्यत्प्रसिद्धं अत्र साक्षिणो न परीक्ष्याः गृहिणः पुत्रिण इत्येवमादिरूपा परीक्षा तत्र प्रतिषिध्यते या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्क्यते रागद्वेषधनलोभादिरूपा सा कर्तव्या रुद्ध-
ष्टमूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम् ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नपरीक्षेत बालत्वादिना नत्यजेत् किंतु तत्रयुक्तीत्या स्थैर्यादि प्रतिसंधेयम् ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । गृहदाहादिषु साहसेष्वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दण्डपारुष्ये च गृहिणइत्युक्तसाक्षिपरीक्षा न कार्या । स्त्रीयाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । साहसादिषु साक्षी न परीक्षणीयइत्याह साहसेष्विति । साहसेषु गृहदासादिषु । सहो बलंते-
नायंभवतीति साहसः । संग्रहणे स्त्रीभोगादौ । वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये वाक्पारुष्ये धिगाद्युक्तौ दण्डपारुष्ये ताडनादौ
साक्ष्यन्तराभावान्नपरीक्ष्येत गृहिणःपुत्रिणइत्यादिधर्मेण ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । संग्रहणंपरदारपरिग्रहः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषु चतुर्विधेषु साहसेषु साक्षीकार्यः । चतुर्विधत्वमाह । मनुष्यमारणं चौर्यं परदारभिमर्शन-
म् । पारुष्यमुभयंचेतिसाहसंस्याच्चतुर्विधम् ॥ च पुनः स्तेयकर्मणि संग्रहणेषु रहसि क्रियमाणेसंग्रामे धार्यपारुष्यसाहसेषु
साक्षिणः कार्याः अत्रगुणरहितासाक्षिणोभवन्तीति भावः ॥ ७२ ॥

बहुत्वंपरिगृहीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥ समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रभूमिभागादौ विप्रतिपत्तिर्द्वाभ्यां च भोगसाक्षिणोर्निर्दिष्टास्ते च केचिदर्थिनस्तत्र बहूनां-
वचनंग्राहं समसङ्ख्येषु तु ये गुणैरुत्कृष्टाबहुगुणाइति अथैकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणामतिशयेन युक्तगुणवतां-
समगुणानांभेदे जातिरादत्तव्या सर्वसाम्येशपथः अन्यद्वा समानं बहुत्वंपरिगृहीयाद्बहूनांवचनंप्रमाणीकुर्यात् । द्वैधंपर-
स्परविरुद्धाभिधानम् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बहुत्वमिति यद्यन्येऽन्यथावदन्ति तद्विरोधेऽपि बहूनांवचीघ्रासमित्यर्थः । द्विजोत्तमान्
ब्राह्मणान् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षिणांपरस्परविरुद्धानांबहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृहीयात् । समेषु तु विरुद्धार्थाभिधा-
यिषु गुणवतः प्रमाणीकुर्यात् । गुणवतामेव विप्रतिपत्तौद्विजोत्तमान् द्विजेषु येउत्तमाः क्रियावन्तइत्यर्थः । अतएव बृहस्प-
तिः ॥ गुणिद्वैधे क्रियायुक्ताइति ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्र परस्परं साक्षिणां विरुद्धाभिधायि द्वैधं तत्र बहुभिरुक्तं ग्राहमित्याह बहुत्वमिति । समेतु
गुणोत्कृष्टान् गुणाधिकान् । द्विजोत्तमान् विशिष्टगुणवतोविप्रान् सम्यञ्चोबहवश्चेति न्यायात् ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । अथसाक्षिद्वैधेबलाबलमाह बहुत्वमिति । विवादिनोःसाक्षित्वे द्वैधे साक्षिणांबहुत्वंपरिगृहीयात्
समेषु समसङ्ख्येषु साक्षिषु ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नराधिपःसाक्षिद्वैधे विविधे साक्षिबहुत्वं परिगृहीयात् । समेषु तुल्येषु गुणोत्कृष्टान् ॥ ७३ ॥

समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैव सिध्यति ॥ तत्र सत्यंब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां नहीयेत् ॥ ७४ ॥

१) मेधातिथिः । ननु चानुभावीतु यः कश्चिदित्यनेनोक्तमेवैतत्कथंचान्यथा सिद्धिराशङ्क्यते येनेदमुच्यते दर्शनश्र-
वणाभ्यां साक्षिसिद्धिरिति तत्रोच्यते साक्षी व्यवहारिण्यता कर्तव्यस्त्वमस्मत्साक्षी भविष्यसीत्युक्तं तत्र यएवोक्तः सन
प्रामोत्येवमर्थमिदमुच्यते यस्तत्र संनिहितः कश्चिदनुभवित्वात् स्मर्तुमर्हस्यावयोरिममर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साक्षी
समक्षदर्शनात्साक्षादनुभवाच्छ्रवणाच्च साक्ष्यशब्दानुषङ्गः कर्तव्यः । यत्कुतश्चिदेकैर्न श्रूयते ततोऽन्येन तत्परंपराश्रुतंतेन परं-

पराभावी न साक्षी यथैतेनेदमकार्यकृतमिदमस्मैवा धारयतीति लोकप्रसिद्ध्यावगतम् । ननु प्रमाणतस्तत्र समक्षदर्शनंसा-
क्षादनुभवनमर्थविषयवृणप्रयोगदण्डपारुष्यादि साक्षादृष्टंचक्षुर्व्यापारेण वाक्पारुष्यंतथेदमस्मान्मया गृहीतमित्येवमादिवि-
षयशब्दमापण्यद्यपि दशिरूपलब्धिमात्रवचनस्तत्रापि वृत्तानुरोधितया श्रोत्रज्ञानंश्रवणभेदेनोपात्तंतावच्चात्र विवक्षितं
प्रमाणतोयेनानुभूतंससाक्षी समक्षदर्शनंग्रहणंच प्रमाणमात्रोपलक्षणार्थं तेनानुमानादिनाप्यनुभूतमेव अतआमागमाश्च तस्य
प्रत्यक्षमपि प्रमाणम् । उत्तरस्तु श्लोकार्धोनुवादएव सत्यवचनस्य विहितत्वात् असत्यवादिनोधर्मार्थहानेश्च प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समक्षदर्शनात् प्रत्यक्षतोदर्शनात् । श्रवणादामवचनसंज्ञानात् । अर्थाहानिर्दण्डाभावात्
॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । गोविन्दराजस्तु गुणवतांविप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान्नाक्षणाप्रमाणीकुर्यादित्याह समक्षेति । चक्षुर्यासि
साक्षा दर्शनात् श्रोत्रयासेश्रवणात्साक्ष्यं सिध्यति । तत्र साक्षी सत्यंवदधर्मार्थाभ्यां न मुच्यते । सत्यवचेन धर्मोपपत्तेर्दण्डा-
भावेर्थहान्यभावात् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यं हि यथादृष्टश्रुताभिधानमितिप्रकटयन्साक्षिपदस्य यौगिकत्वमाह समक्षेति । अक्षमत्रे-
न्द्रियमात्रंतेन । तत्र श्रुत दृष्टस्पृष्टेऽर्थे । सत्यं दृष्टादिप्रतिपादकं ब्रुवन् वधादि । धर्मार्थाभ्यां धर्मतो नहीयते स्वर्गतो नहीयते
अर्थतो नहीयते न श्रुतं दण्डं प्राप्नोति श्रुतादिमत्त्वात् ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । साक्षिणांलक्षणंकर्तव्यंचाह समक्षदर्शनादिति ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह तत्रेति । तत्र सभायां सत्यं ब्रुवन् साक्षी सधर्मार्थाभ्यां हीयते ॥ ७४ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् आर्यसंसदि ॥ अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५ ॥

(१) मेघातिथिः । असत्याभिधाने साक्षिणांफलदर्शनार्थमिदं दृष्टश्रुतशब्दउपलब्धिपर्यायइत्युक्तं तस्मादन्यदनु-
पलब्धतद्ब्रवीति आर्याः सत्याः सत्कारिणस्तेषांसंसदि सभायामवागधोमुखंनरकंयाति यमयातनास्थानंगच्छति । प्रेत्य भूत्वा
स्वर्गाच्च हीयते भ्रमयति । यदन्यनेन स्वर्गारोहणकर्मकृतंतदपिकौटसाक्ष्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते नतु स्वर्गस्य कर्मणः
पापेनानेन नाशः स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः । ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विब्रुवन्विशेषेण ब्रुवन् । नरकानुभवान्तेऽपि सुकृतनाशात् स्वर्गाद्धीयते न स्वर्गं प्राप्नो-
ति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशंसाधुसभायां वदन्धौमुखो नरकंगच्छति परलोके च कर्मान्तरजन्यस्वर्गरूप-
फलादानेन पापेन हीयते ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तवैपरीत्ये दण्डमाह साक्षीति । विब्रुवन् सुवर्णरूपमिति विरुद्धप्रकारकंवा ब्रुवन् । आर्य-
संसदि विद्वद्भाषणसभायाम् । अवाङ्मुखः सन्नरकमभ्येति । न केवलमेवमपि नु हीयते स्वर्गाच्च तज्जनकशुभादृष्टस्यनरके-
णप्रत्यन्तरितत्वात् स्वर्गहेतुधर्मनाशाद्वा ॥ ७५ ॥

(५) नन्दनः । तत्रदर्शनश्रवणयोर्विपर्यये दोषमाह साक्षीदृष्टश्रुतादिति स्वर्गान्पुण्यान्तरार्जितात् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी आर्यसंसदि दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् अन्यथा ब्रुवन् अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च
हीयते ॥ ७५ ॥

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ॥ दृष्टस्तत्रापि तद्व्याख्यथादृष्टंयथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चोक्तंसमक्षदर्शनादित्यत्र यथावदभूतवचने नियुक्तस्यापि साक्ष्यमस्तीति तत्र किमनेन यत्रानिबद्धोपीति कोवा शेषउच्यते लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साक्षित्वंनपुनरनन्वारूढस्य आरोहणस्यानर्थक्यं प्रसङ्गादुभयोः साक्षित्वे अतएतदाशङ्कामपनोक्तुमिदमुच्यते पूर्वस्तु श्लोकोयत्रानुक्ताः साक्षिणः अयन्तु यत्र ससाक्षिकलेख्यं अनिबद्धोलेख्यमनारूढोपीत्यर्थः ईक्षणश्रवणे व्याख्याते शेषसुबोधम् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिबद्धोऽनधिकृतः । प्रसंगान्तरागतः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वमस्मिन्विषयेसाक्षी भवइत्येवमकृतोपि यत्किञ्चिदणानादि पश्यति वाक्पाठस्यादिकंवाश्रुणोति तत्रापि साक्षी सपृष्टःसन्त्यथोपलब्धकथयेत् । अयंत्वकृतसाक्षी सामान्येन मनुनोक्तः । अस्य ग्रामश्च प्राङ्निवाकश्च राजा-चत्त्यादिना नारदादिभिः षाड्विध्यमुक्तम् ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । दर्शनश्रवणमात्रं न साक्षिताप्रयोजकं किन्तु तद्विशेषइत्याह यत्रेति । निबद्धस्त्वमस्मिन्विषये अवधानंकुर्वितिनियुक्तः तदभावेपि त्रयादेवेत्यन्वयः यथादृष्टं तमपिपृष्टःसन् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । साक्षित्वेनानिमग्नितोपि यादृच्छिकसाक्ष्यमर्हतीत्याह यत्रानिबद्धोऽपीति । यत्र विवादपदे अनिबद्धः साक्षित्वेनानिमग्नितः यादृच्छिकइति यावत् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र साक्ष्ये अनिबद्धः सन् साक्षित्वेनानधिकृतः सकिञ्चन शृणुयात् वीक्ष्येतवा तत्रापि पृष्टः सतुतत्सत्यं यथाश्रुतंयथादृष्टंब्रूयात् ॥ ७६ ॥

एकोलुब्धस्तु साक्षीस्याद्वद्वयः शुच्योपि न स्त्रियः ॥ स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वान्तु दोषैश्चान्येपि ये वृताः॥७७॥

(१) मेधातिथिः । एकस्य पुनः प्रतिषेधोलोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः तेन सत्यवादितया निश्चितएकोपि साक्षी भवत्येव स्त्रियस्तु न कथंचित्साक्ष्यमर्हन्त्यल्पावबोधोवावाशुच्योपीति गुणवत्योपीत्यर्थः । अत्र हेतुः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वादिति प्रकृतिरेषा स्त्रीणांयदुद्धेश्चपलत्वंगुणास्तु यत्नोपार्जिताअपि प्रमादालस्यादिनाम्यतयाम्यतः स्वाभाविकमस्थैर्यतिषेदेव यथाऽऽमयाविनो घृतादिनोत्पत्तेः । अग्रे स्थैर्ये त्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सहजामयावित्वानुवृत्तिरतो नया शङ्कया गुणवतीष्वपि तासु नाश्वासः यत्तु स्त्रियोप्यसंभवे कार्याइति तद्यत्र तत्क्षणदेव पृच्छयन्ते यत्रेयमाशङ्क्य न भवति केनचिदासांचलितंमनइति यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीयमानेन कदाचिदनुकूलास्ताइति न कश्चित् साक्ष्यदोषैश्चान्येऽपि ये वृताः रोगादिभिर्दोषैर्न स्त्रीभ्योऽप्येऽपि पुरुषावृत्ताआक्रान्तभूयिष्ठादोषानाम उक्तं रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शङ्कामानव्यभिचारहेतवः यद्यपि केवलेन त्वशदेनैवोक्तायेषांतथाप्यनुक्तपरिग्रहणार्थमिदमपुनरुक्तं सामान्यविशेषाभिधानंहि सर्वत्रप्रत्यकारानुमन्यन्ते । अग्येत्वकारप्रत्यक्षेणालुब्धोप्येकोन साक्षी किंपुनर्लुब्धइत्येवमाचक्षते तथा द्वयोरभ्यनुज्ञानंभवति शुच्यइतीकारोदुर्लभोवोतो गुणवचनादिति विधानान् । रुदिकारादिति केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकोप्यलुब्धःपुमान् । शुच्योऽलुब्धाअपि । दोषैश्चान्येपियेवृताः अर्थसंबन्धित्वादिभिस्तेपि नबहवःसाक्षिणः । एकस्मिन्लुब्धे विपरीतवादिनि सति ॥ ७७ ॥

* अन्वयः=आहनिबद्धइति (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । एकोऽलुब्धइत्यत्राकारप्रश्लेषोद्गष्टव्यः । एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥ मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यामेकोलुब्धस्त्वसाक्षीस्यादिति पठितव्याख्यातंच । लोभात्मकः एकः साक्षी न भवति एवंचालुब्धगुणवान्कस्यांचिदवस्थायामेकोपि भवतीति । स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्ताबह्व्योप्यस्थिरबुद्धित्वाद्गणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्येनभवन्ति अपर्यालोचिते तुस्तथवा गृण्डपारुण्यादौस्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् । अन्येऽपि ये स्तेयादिदोषैर्व्याप्तास्तेऽपि पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुष्वपि लोभाद्यनभिभूतः एकः साक्षीत्याह एकइति । अलुब्धइतिच्छेदः । शुच्योपि अपरपुत्रलोभान्निवृत्ता अपि तत्र हेतुः अस्थिरबुद्धिरादितये दोषदुष्टाः पुमांसस्ते नादरणीयाइत्याह दोषैरिति । अतएव व्यासः ॥ शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् । प्रमाणमेकोपि भवेत्सदृशेषु शेषतः इति ॥ शुचिक्रियः अर्थादिव्यवहारे शुचयः क्रियाः यस्यसः । धर्मज्ञपदेन यज्ञादिसत्क्रियस्योक्तेः अनुभूतवाक् त्वंअत्र साक्षीत्यादिकानुभूता वाग्येनसदित्या सोक्त्यर्थः । गोविन्दराजस्तु लोभाभिभूतान् साक्षीति लुब्धस्त्वसाक्षीति पाठचक्रे ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपि साक्षिणानियममाह एकोबुधस्त्विति । येऽन्ये दोषैर्वृतास्तेऽप्यसाक्षिणइति वचनविपरिणामः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलुब्धः साक्षी स्यात् । शुच्योपिपाविष्ययुक्ताः स्त्रियः बह्व्यः साक्ष्येनकार्याः । कस्मात् स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात् । च पुनः अन्येपि ये पुरुषादोषैर्वृतावेष्टिताः ॥ ७७ ॥

स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्वासंव्यावहारिकम् ॥ अतोयदन्यद्विद्वयुर्धर्मार्थतदपार्थक्यम् ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । साक्षिणोयत् स्वभावेन व्यावहारिकं ब्रुवन्ति तद्वासं यत् स्वभावाद्विचलिता धर्मार्थं ब्रूयुस्तदपार्थक्यमप्राप्तमित्यर्थः । यद्यथादृष्टस्यार्थस्य वचनं स्वभावतोयत्वन्यथा माभूत्तस्य वचनं सस्वभावं यस्त्वन्यथा माभूत्तस्य तपस्विनोमहचनेन तापइत्यनया बुद्ध्यातदपार्थक्यं यथाकेनचिदावेदितं भगव्यनेनाह नाकुष्ठइत्यप्रापरेणापहृते साक्षिणआहुः सत्यमाकुष्ठो नर्मणानतु रोषेणेति तत्राकुष्ठइत्येतत्साक्षिवचोप्राप्तं नर्मणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्टमुक्तमपि न प्राप्तव्यावहारिकं व्यवहारगतमपगतप्रयोजनमपार्थक्यं अन्ये व्याचक्षते यदप्रगल्भादिति स्वलितं पदमुदाहरन्ति न तावता न तदनादेयं किन्तु स्वभावएषामुपलक्षितव्योनुमानेन । अमी अप्रागल्भ्यास्वलन्ति उक्तं सत्यामभिधायेति तत्तु प्रागुक्तं चाक्षरार्थइत्यपेक्षम् ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वभावेनाविचार्यैव द्राक् । व्यावहारिकं व्यवहारसंपादकम् । यदन्यत् पश्चादालोचनादिना अपार्थक्यं व्यर्थम् ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्साक्षिणोभयादिध्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्भूयुस्तद्व्यवहारनिर्णयार्थप्राप्तं यत्पुनः स्वाभाविकादन्यत्कुतोऽपि कारणाद्भवन्ति तद्वर्धविषये निष्प्रयोजनतन् प्राप्तम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं तर्हि स्त्रीणां वाक्यं सर्वत्राश्रयेयं तत्राह स्वभावेनेति । अन्यथा भक्षणादिव्यवहारलोपापत्तिः । तत्रापि व्यावहारिकं न सदुपदेशादि विशिष्टमपि ब्रूयुः स्त्रीबुद्धिः प्रलयंकरीत्युक्तेः । अतोऽपार्थक्यं शास्त्रदृष्ट्यभावेनापगतोऽर्थो धर्मरूपोयस्मात्तदपार्थक्यमतोमिथ्यात्वादश्रयेयम् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । त्वभावेन सत्येन । व्यावहारिकं व्यवहारोपयोगि । धर्मार्थव्यवहारार्थम् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वभावेनैव यत् ब्रूयुः तत् व्यावहारिकं व्यवहारप्रवर्तकं ग्राह्यम् । अतःकारणान् अन्यधर्मार्थ-
विब्रूयुः तत् अपार्थक्यार्थं स्यात् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थप्रत्यर्थिसन्निधौ ॥ प्राड्विवाकोनुयुज्जीत विधिना तेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । सभायामन्तः सभान्तः शौण्डादित्वात्समासः । व्यवहारदेशगताउभयोरर्थप्रत्यर्थिनोः संनि-
धानेऽनुयोक्तव्यावक्ष्यमाणेन विधिना सान्त्वयन् पुरुषं ब्रुवन्वाक्यपारुष्येण हि प्राड्विवाकादिभ्यतोऽप्रकृतिस्थानसर्वस्मरे-
युः संस्कारभ्रंशहेतुत्वाद्भयस्य प्राड्विवाकोराज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृतोरुक्त्योच्यते । यद्यन्यत्र यथार्थो राजन्यपि संभव-
ति पृच्छति विविनक्तीति तथा च भेदेन प्रयोगदर्शनममात्यः प्राड्विवाकोवा यः कुर्यात्कार्यमन्यथेति पृच्छतीति प्राट् कि-
व्वचिप्रच्छिश्चिद्रुपुवादीर्घोऽसंभसारणचेति । प्राड्विशेषणं धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवाटः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि घञ्
चजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वं प्राट्चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुयुज्जीत पृच्छेत् किमिदं जानीथेति ॥ ७९ ॥

(३) कुहूकः । सभामध्ये साक्षिणः संप्राप्तानर्थप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण
पृच्छेत् ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कथं प्रष्टव्या इत्याकांक्षायामाह सभान्तरिति । अनुयुज्जीत पृच्छेत् । अनेन वक्ष्य-
माणेन विधिना धर्मोपदेशेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । अथ साक्षिप्रश्रविधिमाह सभान्तः साक्षिण इति । प्राड्विवाको व्यवहारनिर्णायकः ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेन विधिना सभान्तः सभामध्ये अर्थप्रत्यर्थिसन्निधौ प्राप्तान् साक्षिणः सान्त्वयन् प्राड्विवाकः
प्रकर्षेण विविनक्ति विचारयति सोऽनुयुज्जीत आज्ञापयेत् । तत्राह ॥ विवादानुगतं दृष्ट्वा समेभ्यस्तत्प्रयत्नतः । विचारयति
येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ ७९ ॥

यद्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ॥ तद्वत् सर्वसत्येन युष्माकंस्यत्र साक्षिता ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । भवतामत्र प्राप्तान्यं युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते साक्षिभूतेस्मिन् कार्यार्थात्
सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुसाक्ष्येन सामर्थ्याद्दृष्टव्यं न ह्यश्रुतविशेषाः प्रश्रविषयं वेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेत्थ जानीथ ॥ ८० ॥

(३) कुहूकः । यद्वयोरर्थप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन् कार्यं चेष्टितं जानीथ तत्सर्वसत्येन कथय यतो युष्मा-
कमत्र साक्षित्वम् ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेव विधिमाह यदिति । अनयोरर्थप्रत्यर्थिनोः । वेत्थ विजानीत । अस्मिन् व्यवहारे । युष्मा-
कं यत्रार्थे साक्षिता तदर्थं जातं सत्येन ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अनेन वक्ष्यमाणेन विधिमाह यद्वयोरिति । वेत्थ जानीथ । मिथः अन्योन्यम् ॥ ८० ॥

सत्यंसाक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानामोति पुष्कलान् ॥ इहचानुत्तमांकीर्त्तिवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

[विक्रयाद्योधनं किंचिद्दृष्ट्वात्कुलसंनिधौ । क्रमेण सविशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ ११ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । इतः प्रभृति सत्यार्थं साक्षिणाऽनुयोगविधिः । सत्यंवदन् लोकान्त्वर्गादिलक्षणाननिन्दितानगर्हितानभिप्रेतफलभोगहेतून्लभते साक्षी । जातिवचनेऽवलोकशब्दः शुभे जन्मनि जायतइत्यर्थः । अस्मिन् जन्मनि कीर्त्तिः-ख्यातिरनुत्तमा यस्याऽन्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तालभते साधुसाधुवादभाजनेनालैदीयते वाक्सत्या सरस्वती ब्रह्मणा प्र-
जापतिना पूजिता ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणाऽनुमोदिता ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यंवदन्सनुत्कृष्टान्ब्रह्मलोकादीन्मोतिपुष्कलानिहलोकेषु चात्युत्कृष्टां-
ख्यातिलभते यस्मादेषा सत्यात्मिका वाक् चतुर्मुखेन पूजिता ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादमाह सत्यमिति । पुष्कलान् अप्रतिबद्धतया पूर्वादृष्टाकृष्टान् नचानेनास्य किंचि-
त्पुण्यं परार्थे क्लिश्यन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मपूजिता ब्रह्मणा सत्येन विशिष्टा यतः ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । एषा वागेतत्सत्यवचनम् । ब्रह्मपूजिता वेदप्रशस्ता ॥ ८१ ॥

साक्ष्येऽतन्तवदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यंवदेद्वत् ॥ ८२ ॥

[ब्राह्मणो वै मनुष्याणामादित्यस्तेजसां दिवि । शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ १ ॥]*

[नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकपरम् । साक्षिधर्मे विशेषेण तस्मात्सत्यं विशिष्यते ॥ २ ॥]*

[एकमेवाद्वितीयं प्रब्रुवन्नावबुध्यते । सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ३ ॥][†]

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण दृष्टो नृतवचनबद्धइत्यर्थः । दृष्टशुभप्रदर्शनेन साक्षिणः प्रोत्साहिताः अनेन विपरो-
ताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनसत्यंवचनार्थमेवैतत् । साक्षिणः कर्मसाक्ष्यतत्रान्यद्ब्रुवाणो वारुणैः पाशैर्बध्यते पीड्यते भृ-
शमत्यर्थं विवशः परतन्नीकृतः सर्वचेष्टासु वाक्चक्षुर्गतात्त्वपि शतं तावज्जन्मानि वारुणपाशाघोराः सर्परज्जवो जलच-
राणि वा एतद्दोषपरिहारार्थं सत्यंवदेदिति विधिः । आजातीरितनायं मर्यादाभिर्विध्योराद् तथासति पञ्चमीस्यात्तस्माद्-
पसर्गोऽयमनर्थकः प्रलब्ध इति यावत् द्वितीयाचेयं आवृत्तिश्चात्र गम्यते शतं जन्मान्यावर्तते उदाहरणगृहीतः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शतं शतसंख्याः । अज्ञातीरावृत्त्या जन्मानि ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्साक्षी मृषावाचकं धनं वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः जलोदरेण परतन्नीकृतः शतं ज-
न्मानि यावदत्यर्थं पीड्यते तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यथा वदनेन नरकमामिमाह साक्ष्यइति । विवशः परतन्नीकृतः । शतमाजातीर्जन्मशतं
व्याप्य । कृतं यथाश्रुतदृष्टम् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । आप्रेत्य जायतइत्याजातिरिति जन्मकालो विवक्षितः । तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्येऽनृतवदन्विवशः परवशः सन् शतमाजातीः शतजन्मानि भृशं वारुणैः पार्श्वैर्बध्यते तस्मात्कारणात्साक्षी ऋतसत्यं वदेत् ॥ ८२ ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्धते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूयते शुभ्यत्यन्यस्मादपि पापान्मुच्यत इति यावत् शेषंगतार्थम् ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूयते पूर्वकृतात्पापात् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्सत्येन पूर्वाजितादपि पापान्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोकानामोतीत्युक्तं तत्र हेतुः सत्येनेति । पूयते तन्नामिप्रतिबन्धकादधर्मान्मुच्यते । अतएव तद्धर्मोऽप्रतिबन्धतया स्वफलं जनयतीत्याह वर्धत इति । अत आह सर्ववर्णेष्विति । निमित्तार्था सममी अवच्छेदार्था वा संकरः । सर्ववर्णाविशिष्टैः साक्षिभिरिति ॥ ८३ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ॥ मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थो विस्पष्टीक्रियते उत्तरेण श्लोकेन ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मा परमात्मा आत्मनः शरीरस्य जीवस्य च । साक्षी चेष्टितसाक्षात्कारी । गतिज्ञान हेतुः । मावमंस्थाः आत्मना दृष्टस्य विपरीताभिधानात् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्छुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा । आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं नृणां विधाने नावज्ञासीः ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मिथ्यात्वापरिज्ञानात्कथं प्रत्यवैति साक्षी तत्राह आत्मेति त्रिभिः । आत्मा जीवः मिथ्योक्तं मयेत्यनुसंधत्तेऽवश्यम् गतिर्गमनसाधनं तत्पुण्यादिना तत्तल्लोकावामेः । मावमंस्थाः आत्मानं कथं पश्यन्तीति मावजानीहि । उत्तम अत्यन्तविजनेपि साक्षात् द्रष्टृत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मा परमात्मा । आत्मनः शरीरिणः । आत्मानं परमात्मानं । नृणां शरीरिणाम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः जीवस्य आत्मैव परमात्मैव साक्षी । तथा आत्मनः जीवस्य गतिरात्मैव । तस्मात् आत्मानं मावमंस्थाः । नृणां उत्तमं साक्षिणं ज्ञेयः ॥ ८४ ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति त्वस्यैवान्तरपुरुषः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । न शब्दोऽप्यवहितः पापकृतः कूटादिकारिण एव जानते न कश्चिदस्मान्पश्यतीति इतिकारेण मन्यन्तेर्वाक्यार्थः कर्मैति प्रतिपाद्यते । न नः कश्चित्पश्यतीत्येषवाक्यार्थः तांस्तु देवावक्ष्यमाणाः पश्यन्ति त्वस्यैवान्तरात्मा तदुक्तमात्मैव ह्यात्मनः साक्षीति ननु कारणं पापाचारस्तस्य च कोऽप्योद्गृह्य यावतात्मैवकर्त्ता शुभानां नवान्तरपुरुषोद्गृहेति सत्यं तस्मैव देवतात्वमभ्यारोग्यकर्मकर्तृव्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थं देवतारूपत्वं जानीषे तात्त्विकमात्मीयमात्रं रूपं

(८५) त्वस्यैवा = त्वस्यैवा (क, ग, घ,)

‡ संकर = संकरा संकर (राघ० ४)

* आत्मानं = आत्मा (राघ० ४)

शारीरं तथा बाह्यमनात्मीयमसारमेतत्पौषार्थमादुष्कृतंकार्षीरिति प्रोत्साहते अतोमावमंस्थाः स्वमात्मानमावज्ञासीर्नृणां-
साक्षिणमुत्तमम् अन्योहि साक्षी अस्मिन्नेव लोकेयन्तुमृतस्यापि साक्षंददाति तस्मादेतस्माद्भेदव्यम् । असत्यवादी
कदाचिन्मन्यते आत्मानन्तरं प्रतिपन्नस्य किमेषमेद्रष्टापि करिष्यतीति तन्न गतिरात्मा तथात्मनः आत्मानमन्तरेणान्या-
गतिर्नास्ति नहिद्वावात्मानावेकस्य भवतः । अन्येतुमन्यन्ते परमात्मा साक्षी संसार्यात्मानोनियोज्याइति भेदः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवा इन्द्रियस्थाः सूर्यादयः । आन्तरपुरुषः परमात्मा ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिण एवमन्यन्ते अस्मानधर्मप्रवृत्तान्कश्चित्पश्यतीति तान्पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्व-
स्यान्तरपुरुषः पश्यति ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्पापकृतः । आन्तरपुरुषः अन्तर्यामी ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृतं च नः अस्माकं कश्चित् पश्यति इति वै मन्यन्ते ॥ ८५ ॥

द्यौर्भूमिरापोऽहदयंचन्द्राकार्ग्नियमानिलाः ॥ रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनस्ते देवारहस्यतिप्रच्छन्नपापमापन्नये पश्यन्त्यत आह हृदयशब्देन हृदयायतनो लि-
ङ्गपुरुष उच्यते देवादीनां दृष्टव्यं अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतांशतया चेतनान्येव तथा च
पृथिवीभारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते सर्वगतत्वात्तेषां न किंचिदप्रत्ययमस्तीति सर्वशरीरिणां वृत्तं शीलं चात्मनः
कायगतं शुभमशुभं च जानते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हृदयं मनः ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचन्द्रादित्याग्निमवायुरात्रिसंध्याद्वयधर्माः सर्वशरीरिणां शुभाशु-
कर्मज्ञाः । दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवतास्त सा च शरीरिण्यैकत्रावस्थापिता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्वेदान्तदर्शनं-
तदङ्गीकृत्येदमुक्तम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेपि द्वादशजानन्तीत्याह द्यौरिति ॥ द्युभूम्यादीनामचेतनत्वेपि तदभिमानिव्यपदेशादिति
न्यायेन तदभिमानिनां साक्षित्वात् । यतश्चित्तं हृदयं वृत्तं जातं पुण्यं पापं वा जानन्तीति वृत्तज्ञा एव देवाः । पश्यन्ती-
त्वनुषज्यते ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनस्ते देवा स्तानाह द्यौर्भूमिरापइति । हृदयं हृदयस्थः परमात्मा ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तज्ञाः शुभाशुभज्ञाः ॥ ८६ ॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥ उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । देवादुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः । शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन् । शुचिः प्रष्टापि त-
थाविध एव स्यात् । कृतमिति श्लोकपूरणार्थमेवार्थसिद्धमनूयते ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्सर्वश्रावयित्वाऽनन्तरं साक्ष्यं पृच्छेत् । ऋतं सत्यम् ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमा देवता । ब्राह्मणसन्निधाने शुचीन् द्विजातिप्रभृतीन् प्राङ्मुखानुदङ्मुखान्वा स्वयंप्रयतः प्राङ्निवाकः
पूर्वाह्ने काले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिणः कुत्र किमु खान् कदाकीदृशान् कीदृशः पृच्छेदित्यपक्षायामाह देवेति । देवादुर्गा-
दिप्रतिमाः । शुचीन्नुषितस्नानाचमनादीन् । स्वयंच तथा शुचिः । ऋतं श्लोकपूरणार्थम् । साक्ष्यं पृच्छेदित्यन्वयः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । देवदेवताप्रतिमा ॥ ८७ ॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वंशूद्रं सर्वं स्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । क पुनरिव नृतीया गोबीजकाञ्चनैरिति यदि तावत्पृच्छेदिति क्रियासंबन्धात्करणमुच्यते तदनुपपन्नं शब्दोहि तत्र करणमस्ति नैषदोषः यथागवादीनि प्रश्नकरणत्वे प्रतिपद्यते तथा व्याख्येयम् । पातकैरित्युभयशेषो विज्ञेयः गोबीजकाञ्चनैः पातकैरिति तदयमर्थो भवति गोबीजकाञ्चनविषयैः पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति गाढत्वा हत्वा वा यत्पातकं तद्भवति तव मिथ्यावदत इति प्रश्नवाक्यं पठितव्यम् । एवं वक्ष्यमाणैः पातकैः शूद्रं पृच्छेत् । पातकशब्दस्त्वपातकप्रदर्शनार्थे न्वभिधानेषु द्रष्टव्यो मुख्यानां प्रश्नकरणत्वाभावादित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गोबीजकाञ्चनैरेतेषां ते हानिर्मिथ्योक्ताविति । एतैः पातकैर्वक्ष्यमाणैः ब्रह्मघ्न इत्यादिभिः । साक्षिणं प्रति कथितैः ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रूहीत्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् । गोबीजमुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादित्येवं वैश्वम् । शूद्रं पुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यसे यदि भृषावदसीति पृच्छेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव व्यवस्थितप्रश्नप्रकारानाह । ब्रूहीति शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यमिति । शब्दं पार्थिवं क्षत्रियम् । वैश्वं गोबीजकाञ्चनापहवेन यत्पापं तत्तव स्यादिति शपथेनेति । यत आह पातकैरिति । वक्ष्यमाणसर्वपातकयुक्तोऽसीति शपथेन शूद्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । पार्थिवं क्षत्रियम् । गोबीजकाञ्चनानि स्पर्शयित्वेत्यर्थः । सर्वैः पातकैः । अनृतवादिनस्तव सर्वाणि पातकानि संभवन्तीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेयत्पापं बीजापहारेयत्पापं काञ्चनापहारेयत्पापं तद्वैश्वस्य ॥ ८८ ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृतालोकाये च स्त्रीबालघातिनः ॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो मृषा ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणं हत्वा ये लोकानरकादिलक्षणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिथ्यावदतस्तस्मात्सत्यं ब्रूहीत्यनुयोगः । यश्च मित्रद्रुह इति ब्राह्मणादीन् सर्वत्वापहरणान्नाशयति । यश्च कृतमुपकारं विस्मृत्य तमेवोपकारमपकरोति यः कृतघ्नस्य दुःखं तदवाप्नोति ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणहन्तुः स्त्रीघातिनो बालघातिनश्च ये नरकादिलोकाङ्गारिभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेयुः ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकानां स्वरूपसत्त्वं नानार्थावहमिति तत्फलपर्यवसायित्वमाह ब्रह्मघ्नेति । ये स्मृताः शास्त्रप्रमाणकालिका भोगभूमयः ते तव शूद्रस्य साक्ष्ये मिथ्यावदतः स्युरित्येवं श्रावयेत् । एवमुत्तरत्र सर्वमेव श्रावयेदितियावत् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति ब्रह्मघ्न इति ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते लोकाः तेषुषा ब्रुवतस्युः भवेयुः ॥ ८९ ॥

जन्मप्रभृतियत्किञ्चित्पुण्यंभद्र त्वया कृतम् ॥ तत्ते सर्वं शुनोगच्छेद्यदिब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । शुनोगच्छेन्निष्फलस्याद्भ्रवतइत्यर्थः । अन्येषु दोषप्रदर्शनार्थं श्वगमनवचनं यथा कच्छेण महता सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यमर्जयित्वा शुचिप्रवाहेत्यजेत्तादृक्सुकृतंभवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भद्रेति । शूद्रसंबोधने ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । हे शुभाचारयत्त्वया जन्मतआरभ्य किञ्चित्सुकृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयंकुक्कुरादिकंसंक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । शपथान्तरंतस्याह जप्तेति । भद्र हे मङ्गलाश्रय । शुनोगच्छेत् ते पुण्यफलस्य श्वा भोक्तेति ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । अन्यथा ऽसत्यम् ॥ ९० ॥

एकोहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याणमन्यसे ॥ नित्यं स्थितस्ते तद्द्वेषः पुण्यपापेक्षितामुनिः ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । पुण्यपापयोरीक्षता द्रष्टा मुनिस्तूष्णींभूतः कः ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायण । मुनिज्ञानवान्परमात्मा ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानमन्यसे मैवंमंस्थाः यस्मादेवंपापानां पुण्यानां च द्रष्टा मननान्मुनिः सर्वज्ञस्तव तद्द्वये परमात्मा नित्यमवस्थितः । तथा च श्रुतिः ॥ द्वास्तुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं प-
रिषत्वाजे । तयोरन्यः पिप्पलंश्चाद्व्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । मिथ्यात्वसर्वदेवज्ञेयत्वमनुवदन् सत्यवादिनः सर्वतीर्थगमनफलवादेन तन्निषेधरूपस्तुतिमाह एकोहमिति द्वाभ्याम् । मुनिर्मननादन्तर्यामी ईशः पुण्यपापयोर्ज्ञातैष इति स्थित्वात् ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । यस्त्वं मन्यसे तस्य ते पुण्यपापेक्षिता पुण्यपापयोर्द्रष्टा । तदानीं मुनिर्मीनी ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हे कल्याण ते तद्द्वये पुण्यपापेक्षकः मुनिर्मननशीलः साक्षीस्थितः ईश्वरः ॥ ९१ ॥

यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष तद्दिस्थितः ॥ तेन चेदविवादस्ते मागृह्णामाकुरुन् गमः ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । कः पुनरसौ मुनिर्भयाति शयप्रदर्शनार्थमाह यथैष सर्वप्राणिनां देहधनाद्युच्छेदकारी यातनाभिश्च नि-
गृहीतेति श्रुतिपथमागतो भवतः सोऽयं तव तद्द्वये वर्तते न विप्रकृष्टः सचापराधं मा मैवं नयति माचैव मनसि कथा एष आत्मा-
मदीयो मामुपेक्षिष्यत इति न ह्येतस्य कश्चिदात्मीयस्तेन चेदविवादः सचेत्प्रसन्नः प्रत्ययिनः किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पा-
पशुद्धये किं कुरुक्षेत्रगमने ऽस्ति प्रयोजनं तत्फलपापक्रमोपलक्षणार्थं ततः पुण्यं तदिहैवाविसंवादिनि परमात्मनि नहि पा-
पकारिण आत्मा निर्विशङ्को भवति किमेऽतः स्यादेतेनेति नास्तिकस्यापि किं कथिका भवत्येव गङ्गानदीपावयन्ती कुरुक्षे-
त्रं तु देश एव पावनः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दिस्थितः पुण्यपापेक्षणार्थम् । अविवादस्तद्दर्शनाविरुद्धवादः । कुरुत् कुरुक्षेत्रम् । तदविवादे च सर्वतीर्थफललाभ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वसंयमनाद्यमः परमात्मा वैवस्वतइति दण्डधारित्वात् । देवनादेवः । यस्तवैषत्तदि तिष्ठति तेन यथार्थकथने यदि तवाविवादः यदात्वन्मनोगतमसावन्यज्ज्ञानाति त्वंचान्यथा कथयसि तदान्तर्यामिणा सह विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवंचात्र सत्याभिधानेनैव निःपापः कृतकृत्योऽसि पापनिर्हरणार्थमा गङ्गां मा च कुरुक्षेत्रं यासीः । मनूक्तमेवात्र गङ्गाकुरुक्षेत्रयोः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतं ॥ कुरुक्षेत्रमागंगायत्रतत्रावगाहितेति । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु विवस्वतः पुत्रोऽयमोदक्षिणदिक्पतिलोकतः कर्णगोचरीभूतत्वात्तवत्तदये परिस्फुरति तेन सह यदि तवाधर्मकारित्वा दिवादो नास्ति तदा मागङ्गां मा कुरुक्षेत्रं यासीरिति व्याचक्षाते ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यमश्चासौ वैवस्वतश्च । तेन विज्ञातेनानेन विवादः संवादश्चेन्मागमः गङ्गादिकं मागच्छेत्यन्वयः । विसंवादश्चेत्पापाभीरोगङ्गादिगमनं वृथेति स्तुतिनिन्दे ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । पश्चार्किकरिष्यतीति चेत्तत्राह यमो वैवस्वतइति देवो यस्तवैषत्तदि स्थितः स वैवस्वतोऽयमोनान्यः । यमो भूत्वा त्वां घातयतीत्यभिप्रायः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैवस्वतोऽयमोनियन्ता तेन यमेन सह अविवादः ते तव चेत्तर्हि गङ्गां स्नानार्थं मागमः कुरुन् कुरुक्षेत्रं मागमः मा गच्छ । आत्मैव शुद्धइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

नम्रोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपांसितः ॥ अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कपालशरावादिपात्रैकदेशः सुबोधम् ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालेन घटादिकर्परेण । एतावहुः खजनकपापं भवेदित्यर्थः ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः साक्ष्यमसत्यं वदेत्स नम्रः कृतमुण्डनपरिभावोऽन्धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलं गच्छेत् ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनृतवदने दृष्टरूपं दण्डान्तरमाह नम्रइति त्रिभिः । मुण्डः कृतमुण्डनपरिभवः शत्रुगृहं भिक्षार्थी गच्छेदित्यन्वयः । य एवं दृश्यते सोऽनृतवदनफलभागित्युन्नेयः ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । कपालं अलाबुपात्रम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः साक्ष्यमनृतं वदेद्वदति स एव विधः स्यात् नम्रोमुण्डः कपालीति ॥ ९३ ॥

अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजन्तु ॥ यः प्रश्रं वितथं ब्रूयात्पृष्टः सन्धर्मनिश्चये ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तं पृष्ठो यो वितथमसत्यं वक्ति स तेन किल्बिषेन पापेन गृहीत ऊर्ध्वपादोऽधोमुखो महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यस्मिन् तमसि किञ्चिद्दृश्यते तत्र तु न किञ्चिदेवेत्यन्धग्रहणम् ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धे अन्धताहेतौ ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यो धर्मनिश्चयनिमित्तं पृष्टः सन्नसत्यं ब्रूयात्स पापवान् । अधोमुखो महान्धकारे यो नरकस्तं गच्छति ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् अवागिति । सकिल्बिषी पापी अन्धेतमसि नरके अवाक्शिरा ऊर्ध्वपादः स न

पतेदिति । विशिष्टधर्मनिश्चये कर्तव्ये अयमेव धर्म इति अविनयमधर्म इति वितथमधर्मव्रूते इति । सोऽपि कूटसाक्षिवदधार्मिकः उक्तमरकपातीति शेषः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । प्रश्नपृष्ठसाक्ष्ये धर्मनिश्चये व्यवहारनिर्णये ॥ ९४ ॥

अन्धो मत्स्यानिवाश्राति सनरः कण्टकैः सह ॥ यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवैकल्यसत्यादपेतं भाषते यथा कण्टका अस्मिता भक्षिता जनयन्ति न तादृशो मत्स्याः प्रीतिजनयन्ति । यदा धनलोभेन काचित्प्रीतिमात्रा भवति तथापि मोहदुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मत्स्यानिवाश्राति कण्टकैरिति तत्र यथा आपाततः सुखं दुःखं महत्तथात्रेत्यर्थः । अर्थवैकल्यम यथार्थयथाभवति । अप्रत्यक्षमक्षर्विषयम् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभागामस्तत्त्वार्थस्यायथार्थस्याभिप्रायमनुपलब्धमुक्तो चादिसुखलेशेन कथयति सनरोऽन्ध इव सकण्टकान् मत्स्यान् भक्षयति सुखबुद्ध्या मवृत्तो दुःखमेव महद्भवे ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धस्य कण्टकैर्विशिष्टं मत्स्यादनं दुःखं दुरदृष्टजमिति तद्विदः प्रसिद्धमयमपि तादृशदुःखभागित्युन्नेयः । कोऽयमेतादृशभाषत इत्यन्वयः । अर्थवैकल्यं अर्थस्य विकलता शून्यत्वं यत्र तत् । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षेतरं वचः अनुपलब्धं वा ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । सभागतेऽर्थे आत्मनोऽप्रत्यक्षवैकल्यमर्थसद्भावं यो भाषते सनर इह जन्मन्यन्धो भूत्वा वृत्त्यभावात्कैवर्त्तादिवत्समुद्रादितरवर्ति मत्स्योदरस्थैः कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्राति ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सभागतः सन्नर्थवैकल्यं अप्रत्यक्षं यथा भवति तथा अप्रत्यक्षं भाषते सनरः अन्ध इव कण्टकैः सह मत्स्यानिवाश्राति ॥ ९५ ॥

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभि शङ्कते ॥ तस्मिन् देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य वदतः साक्षिणी विद्वान् सत्यानृते जानानः क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी पुरुषो नाशङ्कते किमयं सत्यं वक्ष्यत्यनृतं केत्येवं नाशङ्कते निश्चितमेवैष सत्यं वक्ष्यतीति यस्यात्मा निर्विशङ्कस्तस्मात्पुरुषान् आन्यं श्रेयांसं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पुरुषं देवान् जानते कः पुनरयं वेदिता कश्च ततोऽन्यथा शङ्किता एक एव ह्यात्मा रुद्रपन्नद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते स एव तद्धर्मोऽण किं कथं स्यादित्येवं रूपेणाशङ्काख्यानं युज्यते तत्र भेदानुपपत्तिः सत्यमेतत् काल्पनिकेन भेदेनैव मुक्तं यथा हन्त्यात्मनमात्मनेति ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा विशङ्कते विपरीतं शङ्कते ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं वदत्युतानृतमिति न शङ्केत किन्तु सत्यमेवायं वदति निर्विशङ्कः संपद्यते तस्मादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौति यस्येति । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रभासकः साक्ष्यत एव विद्वान्

(राघ० ४) चिन्हितपुस्तके ९६ । ९७ श्लोकोऽप्युक्तमौस्तः ।

१ आत्मानो प्रतजानीते = आत्मनो मिथ्यावादित्वेनाशङ्कितं स्तौति यस्येति । यस्य वदतः सर्वज्ञोऽन्तर्यामी किमयं सत्यं माह उतानृतमिति न शङ्कते किंतु सत्यमेवायं वदतीति निर्विशङ्कः संपद्यते । तस्मात्पुरुषादन्यं प्रशस्ततरं पुरुषं देवान् जानन्ति ॥ (न, श)

यस्यमिध्यावदतः पुंसीसत्यमेववदति नाशङ्कते त्वयंवासत्यमेवोक्तमितिवा श्रेयांसंश्रेष्ठतरं भृगुर्हि प्रतिज्ञान्तरं प्रतिजानी-
ते ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । वदतोयस्य वाक्यादिति शेषः । क्षेत्रज्ञः परमात्मा न तुष्यतीति ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य वदतोविद्वान्नातिशङ्कते यस्य क्षेत्रज्ञोनातिशङ्कते ॥ ९६ ॥

यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ॥ तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ९७ ॥

[एवंसंबन्धनात्तस्मान्मुच्यते नियतावृतः । पशून्गोश्वरुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथा क्रमम् ॥ १ ॥] :

(१) मेधातिथिः । द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः कूटसाक्षिणइत्येतत्पदशान्तरैर्प्रकरणमारभ्यते तत्रायं-
श्लोकः संबन्धोधनद्वारेणोपदिश्यमानआदरार्थः संपद्यते यद्रुसंमिथउपदिश्यते तद्यथा कथंचिद्भवतीत्यवधारितं ग्रहणं ना-
तिगुरु इदंत्वतिमहाप्रयोजनमवहितैः श्रोतव्यमिति । सौम्येति चैकवचनमनेकशिष्यसन्निधाने भृगवेव विवक्षितं यस्मिन्-
साक्ष्यइति व्यक्तीकरणसममी यस्मिन्द्रव्यभेदभिन्ने व्यवहारे यत्साक्ष्यतत्र तन्निमित्तंयदनृतमित्येषा विषयसममो अपरा यस्य
च भावनेति । अथवा द्रव्यभेदात्साक्ष्यभेदस्तत्र समानाधिकरणएव । तावतइति परिमाणे व्युत्पाद्यते तत्र यत्प्रभूतनिमित्तम-
पिपरिमाणंसांभाव्यते । शिशून्स्त्रियोवृद्धानित्यतोविशिनिष्टि संक्षययेति । अनुपूर्वशइति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधोयमा-
नंसुखेन प्रतीयते । आनुपूर्वीच सङ्ख्या गतात्राभिप्रेता तस्याएव वक्ष्यमाणत्वात्पञ्चपञ्चेत्यादि ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बान्धवान् पूर्वपुरुषान् हन्ति नरकेपातयति । केचित्तु तावत्पुरुषहन्तृदोषोभवतीत्यस्यार्थ-
इत्याहुः ॥ ९७ ॥

(३) कुहूकः । यस्मिन्पश्वादिनिमित्ते साक्ष्येऽनृतं वदन् यत्संख्याकान्पित्रादिबान्धवान्नरके योजयति तत्संख्या-
कान्क्रमेण परिगणनया मयोच्यमानान्साधोशृणुअथवा यावतोबान्धवान्यस्मिन्हन्ति यावतांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति
तावत्संख्याकान् शृणु । पक्षद्वयेऽनृतनिन्दार्थमिदम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । शृण्वति यावतइति । यस्मिन्पश्वादिहरणनिमित्ते बान्धवान्पित्रादीन्हन्त्युत्तमलौकात्पातयति
तिर्यग्योनिं प्रापयतिवा आत्मनोऽनाशोकेः तस्मिन्साक्ष्येकर्मणि तावतोबान्धवान्संख्यया संख्याविशिष्टत्वेन ॥ ९७ ॥

पञ्चपञ्चनृतेहन्ति दशहन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पशुनिमित्तमनृतं शाकपार्थिववत्समासः पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति ततश्च तेषांनरकपातनंमा-
तापितरौ जायामिथुनंथापत्यमिति पञ्च कथंपुनरन्यकृतेनैनसान्यस्य फलं संसर्गादिति ब्रूमः तैरयंपरित्यज्यतइत्युक्तंभवति
अथवा तैर्हतेर्यत्पापंतदस्य भवतीत्यन्नपि हन्तीत्युच्यते अदृष्टकार्यतुल्यत्वात् अर्थवादश्चायं न तत्कार्योपदेशस्तत्कार्यो-
पशे हि हिंसाप्रायश्चित्तीत्यान्कौटसाक्ष्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति उत्तरोत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुनर्विवक्षि-
तैव तेनोत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तंभवति । अर्थपुरुषः कस्य दासइत्येवंसंशये यदनृतंतत्पुरुषानृतमुच्यते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चनृते गवाश्चपञ्चवर्धमनृते । सहस्रं पूर्वपूर्वपुरुषानेव ॥ ९८ ॥

(३) कुहूकः । पशुविषयेऽनृते पञ्चबाधवान् नरके योजयति पञ्चानांबान्धवानांहननफलंप्राप्नोति । एवंदश गो-
विषये शत मश्वविषये सहस्रं पुरुषविषये संख्यागौरवंचेदंप्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह पञ्चेतित्रिभिः । पञ्चसङ्ख्याकानुपितृन् । एवमुत्तरत्र । हननं तिर्यग्योनित्वप्राप्तिः । पश्वनृते पश्वर्थमध्याभाषणे । एवं सत्यत्र पशुत्वेन गवादीनां प्राप्तिरपुनर्वचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । पुरुषानृते मनुष्यविषयानृते ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चबाणवानित्यनुवर्तते पशुरजादिः । पुरुषानृते अयं दासो दासो वा न्येवमादिके हन्ति ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पश्वनृते पशोः साक्ष्येऽनृतं वदति स पञ्चपूर्वपुरुषान् हन्ति घातयति । यद्वा नरके योजयति पातयति । हन्ति सागत्योरित्यस्य धातोरुपमं गत्यर्थे हन्ति इति ज्ञेयम् । गवानृते दशपुरुषान् हन्ति नरके पातयति । अश्वानृते शतपुरुषान् हन्ति पातयति । सहस्रपुरुषानृते हन्ति ॥ ९८ ॥

हन्ति जातान् जातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥ सर्वभूम्यनृते हन्ति मास्मभूम्यनृतं वदीः ॥ ९९ ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ गोवद्वत्सहिरण्येषु धान्यपुष्पफलेषु च ॥ अश्ववत्सर्वयानेषु खरोष्ट्रवतरादिषु ॥]†

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगेनेदमुच्यते हन्ति जातानुजातांश्चेति उक्तमर्थवादीयमिति सर्वभूम्यनृतं वद मावादीः भूमिसंवन्ध्यसत्यं मावादीरित्यादरार्थमप्येतत्प्रत्यक्षसंज्ञोपनम । कापुनरियं भूमिर्नाम यदेतत्पृथिवीगोलकं पर्वतादिष्वभ्रंसागरावधिर्प्रासङ्गिकं नत्वित्यत्याः कः स्वामी को वापहर्ता न सार्वभौमः कश्चिदस्ति तथा च गाथाभूमेः न मांमर्त्यः कश्चन दातुमर्हति न कश्चित्सार्वभौमोस्तीत्यभिप्रायः । विश्वकर्मा भौवनमादिशद्विश्वकर्मा भौममिति पितृव्यपदेशेन त्वनाम्ना च राज्ञामध्वर्युणां श्रुतमया सौरन्तुमिच्छतीति वक्षाम्यहं सलिलस्य मध्ये मैवं संकल्पं कृत्वैवं संकल्पितवति सलिले मज्जामि सलिलमज्जनेन नैकफल्यमवदानं संकल्पस्य गृहे यथा सलिले निक्षिप्तं निष्कलमेव मेतदपीति मृषैव कश्यपाय सागरः तवैष सागरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानं कश्यपाय ददामीति मोक्षः बंधस्तु सर्वसाधारणार्हा । सर्वजनोपभोग्या केवलं राजानोरक्षा निर्देशमात्रभाज इत्यभिप्रायः । अतएतावत्याभूमेर्नदानोपहारसंभवइति कुतो विवादः सत्यं यथैवायं भूमिशब्दोऽत्र वर्तते एवं क्षेत्रग्रामस्थण्डिलादावपि तत्र च संभवत्येव स्वाम्यं प्रत्यक्षस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नं अपहाराभ्यास्यायादृशेन रूपेण गृहादेर्न वीरुद्विच्छेदः अतश्च यः परकीये क्षेत्रे चक्रम्येत मृदोवा कश्चिदाद्यान्नासौ भूम्यपहारी । मीमांसकैरुक्तं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति एकदेशवचनं च भूमिशब्दमधिकृत्य भगवान्कृष्णह्वायनो दानार्थं पठितवान् ॥ परैरन्यनुमन्तयो दानधर्मो नृपैर्भुवि । अक्षयोहि निधिर्ब्राह्मो विहितोऽयं महीभृतामिति ॥ कृत्स्नगोलकाभिप्रायमेव नादेयत्वं भूमेर्विश्वजिति मीमांसकैरुक्तं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति सर्वान्पुरुषान् प्रतिचक्रमणादियोग्यतयातिशिष्टा भूमिः स्वामीकर्तुमशक्या कथं दीयत इत्यर्थः । अस्मिन्स्तु पक्षे ग्रामनगरादिविश्वजिति दातव्यं अग्रे तु पठन्ति अन्तरेण सदः पत्नीशालं च दक्षिणानयन्तीति भूमौ गुणविधेरस्यासंभवात् क्षेत्रादेरप्यत्र दानं वदन्ति चैकवचननिर्देशाच्छृणुसौम्येति साक्षिविषयमेवैतत्संबोधनं न शिष्यविषयम् । शूदेमभिस्तु पातकैरित्यत आरभ्य यावन्तो मध्यमपुरुषनिर्देशास्ते सर्वेषां पातकभूयस्त्वसमानाख्यातारूपाथेकवाक्यत्वाच्छ्रृणुऽनुयोगार्थाः । अन्धः शत्रुगृहं गच्छेदित्यत आरभ्य सर्वसाक्षिविषया अनुयोगाः आख्यातवैरुद्व्येन प्रकरणस्य विच्छेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्यो गच्छेदिति प्रथमपुरुषनिर्देशः पूर्वाधिकारनिवृत्त्यर्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजातान् पुत्रादीन् । अत्रापि सहस्रमित्यन्वयः । सर्वं सहस्रादप्यधिकम् ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यार्थेऽनृतवदन् जातानजातांश्च पुत्रप्रभृतीन् नरके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति । भूमिविषये चानृतवदन् सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति तस्माद्भूमिविषयेऽनृतमावदोरिति विशिष्याभिधानम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातानुत्तरकालीनान् । अर्थवादोयमिति मेधातिथिः । सर्वमिति अपरिमितदेयमितिव-
सहस्रादधिकं उक्तसङ्ख्याया अन्तर्भावात् । एवं सर्वजातादीन् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वजगत् ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिरण्यार्थे । अनृतवदन् जातानजातांश्च हन्ति नरके योजयति । सहस्रमित्यनुवर्तते । न सह-
स्रजातान् सहस्रमुत्पद्यमानान् हन्ति ॥ ९९ ॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ॥ अञ्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्वमयेषु च ॥ १०० ॥

[पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्निषु च तथाश्ववत् । गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्राह्मणवद्विधिः ॥ १] ॥+

(१) मेधातिथिः । मैथुनाख्ये केनेयं स्त्रीभुक्ता मैथुनधर्मेणेत्यञ्जेषु रत्नेषु मणयोरत्नानि मुक्ताद्याश्च अश्वमयेषु वै-
डूर्यादिषु रत्नेष्विति संबध्यते । विविधान्येवरत्नानि जलजान्याश्मनानि च । अतो रत्नग्रहण एव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादा-
नं श्लोकपूरणार्थम् । अङ्ग्योजातान्यञ्जानि । अश्वमनोविकाराश्च अश्वमयानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिवत् भूम्यनृतवदोषः । स्त्रीणां भोगे मैथुने मैथुनरूपस्त्रीसंभोगविषयमिध्योक्तौ अञ्जेषु
रत्नेषु मुक्तादिषु । अश्वमयेषु रत्नेषु माणिक्यादिषु ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । वैडूर्यादिष्वनृतवदतो भूमिवदोषमाह अन्विति । तडागकूपग्रासोदकविषयेऽनृते स्त्रीणां च मैथुनाख्यो-
पभोगविषये अञ्जेषु च रत्नेषु च मुक्तादिषु पाषाणमयेषु वैडूर्यादिष्वनृते भूमिवदोषमाहुः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । भोगे मैथुनधर्मेण । निजस्त्रियः न जाने इति ब्रूते जानन्नपि ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थं वस्त्वन्तरेष्वतिदिशति अप्सु अन्धविषयेऽनृते । मैथुने भोगे मिथुनभोगविषयेऽनृते ।
अञ्जानि शङ्खमुक्तादिकम् ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्सु जलस्यानृते भूमिवत् भूमेर्यत्पापमुक्तं जलानृतवदत्यर्थः । च पुनः स्त्रीणां भोगे मिध्योक्तौ
भूमिवत्पातकम् । च पुनः अञ्जेषु मौक्तिकादिषु भूमिवत् । च पुनः सर्वेष्वश्वमयेषु माणिक्यादिषु अनृते भूमिवत् ॥ १०० ॥

एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । ऊहापोहौ वर्जयित्वा यथाश्रुतं चादृष्टं त्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अञ्जसा शीघ्रम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतान्सत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टश्रुतानतिक्रमेण सर्वमेवाञ्जसा तत्त्वतो ब्रूहि ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिवाचनमुपसंहरति एतानिति । ब्रह्मणानित्यादि वदेत्यन्तान् शूद्राद्यैव श्रावणोयं संदश-
न्यायात् शूद्रवदाचरेदिति गोरक्षकादिषु शूद्रधर्मातिदेशाच्च ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अञ्जसा शीघ्रं वदेति ॥ १०१ ॥

+(च,ण,अ,ट,ड)

(१०१) सर्वम्=सत्यम् (३)

गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥ प्रेष्यान्वाहुषिकांश्चैव विप्रान्शूद्रवदाचरेत् ॥ १०२ ॥

[ये प्यतीताः स्वधर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकांक्षन्तितांश्च शूद्रानिवाचरेत् ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । कारवः शिल्पिनस्तक्षायस्कारसूपकारादयः कुशीलवान्तर्तकगायनाद्याः प्रेष्याजीविकार्थ-परस्याज्ञाकारादासाइति प्रसिद्धाः वार्धुषिकावृष्युपजीविनः एते ब्राह्मणा अपि सन्तः प्रकरणात्साक्ष्ये शपथे च शूद्रवद-ष्टव्यानक्रियांतरे यथा शूद्रान् दानपुण्यादिना पृच्छयन्ते साक्ष्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यन्ते तद्देशेषु शपथोद्यर्थाप-पूर्वत्रामरुतस्थाप्युत्तरत्रानन्तर्यादौषवत्वात्प्रयतत्वात् प्रयतत्वेप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्दक्ष्यमाणस्यापि प्रत्यासत्या पूर्ववद्वयोसन्निपातान् शपथेऽनित्यम् ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गोरक्षकान् पशुपालनेन जीवतः । कारुन् सूपकारादिवृत्तीन् कुशीलवान् नटवृत्त्या प्रेष्यान् ब्राह्मणस्यादास्येऽपि स्वतःप्रतिपन्नदास्यान् । वार्धुषिकान् वृद्धिजीविनः । शूद्रवत् सर्वपातकैः पृच्छेदिति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोरक्षणजीविनोवाणिज्यजीविनः सूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः नटकमन्त्र्यगी-तादेजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान् प्रकृतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत्पृच्छेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्यप्रकरणपठितं पंचप्रवृत्तइत्याद्यधर्मज्ञातं द्विजानामपि भवत्येव । सर्वपातकादियुक्ते निरुद्धद्विजेऽपि वाचयेदित्याह गोरक्षेति ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । गोरक्षकान्विप्रान् शूद्रवदाचरेत्सर्वैः पातकैर्ब्रूहीति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्मत्याह गोरक्षकानिति । पाशुपाल्यादिवृत्तिजीविनोविप्रान्त्साक्ष्ये शूद्रवत्पातकैःपृच्छे-त् ॥ १०२ ॥

तद्वदन्धर्मतोर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद्देवीवाचंवदन्ति ताम् ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तदन्यथापि वदन् स्वर्गाच्च्यवति कूटमपि वदन् दुष्यतीत्यर्थः किंसर्वदेव नेत्याह धर्मतोर्थेषु धर्मेण दयादिना निमित्तेनार्थेषु व्यवहारेषु । धर्मस्य च निमित्तत्वमुक्तमुत्तरश्लोके दर्शयिष्यति एतच्च न स्वमनीषिकयो-च्यते किंतुज्ञेतांवाचंवदन्ति अस्मात्पूर्वेऽविलम्बितारः का पुनर्देवी वाग्ययास्मिन्निमित्तेऽनृतंवदितव्यमित्येषा देवानांसंबन्धि-नीवाक् तांमन्वादयः श्रुत्वा वदन्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा । अन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतयायंश्लोकोव्याख्यातस्तदेतद्गोरक्षका-दिष्वनुयोगवाक्येषु ब्राह्मणेषु भवितव्यमन्यथा ब्राह्मणएव कथंशूद्रवदनुयोगस्तथापि विद्वान्दुष्यतीति यतोमन्वादय-एवंविधांवाचंवदन्ति यथैते शूद्रवन्नाचरणीयाइति । ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणतैश्च सत्यंवदितव्यं तच्च यथाविहितंतत्र सएव धर्मोयत्रवानृतंतत्रानृताभिधानमेव धर्मइति ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्साक्ष्यं धर्मतोधर्मार्थं जानन्नप्यन्यथावदन् स्वर्गान्नच्यवते यतस्तत्रानृतापि वागदैव्यै-वेति वदन्ति ॥ १०३ ॥

+ (६) । (८) चिन्हितपुस्तकेतु येऽप्यपेताः स्वकर्मभ्यः परकर्मोपजीविनः ॥ द्विजाधर्मविजानन्तस्तांश्च शूद्रवदाचरे-दितिपाठः ।

* पठितं=प्रमितं (राघ० ४)

(३) कुल्लूकः । तदेतत्साक्ष्यमन्यथापि जानन्ननुष्यो धर्मेण दयादिना व्यवहारेष्वन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्नभश्यति यत्साद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानं तादेव संबन्धिर्नैवाचंमन्वादयो वदन्ति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । कचिदेतस्य प्रतिप्रसवमाह तद्वदन्निति द्वाभ्याम् । तत् साक्ष्यविषयभूतं सत्यं जानन्नप्यन्यथा ननु वदन्स्वर्गाद्यवते यतोऽसत्यामपि तांवाचं दैवीवदन्येतानुद्धरिण्यामीति विजिगीषाहेतुत्वात् । धर्मतो दयादिना । अर्थेषु व्यवहारेषु ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अर्थेषु चातुर्वर्ण्यवधपर्यन्तेषु । अन्यथा जानन्नप्यन्यथा तदनृतं धर्मतो हेतोर्वदन्स्वर्गान्नच्यवते । कुतः तांधर्मानुसारिणींवाचं देवीं सत्यां वदन्ति यतस्तस्माद्धर्माविरुद्धं चेदसत्यमपि साक्षिभिर्वक्तव्यं न धर्मविरुद्धं सत्यमिति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्वदन्निति सार्धेनाह । तत्साक्ष्यं धर्मतोऽर्थेषु वर्णिरक्षाद्यन्यतरधर्मार्थेषु जानन्नप्यन्यथा वदन्नरः स्वर्गान्नच्यवते ॥ १०३ ॥

शूद्रविदूक्षत्रविप्राणां यत्र तौक्तौ भवेद्वधः ॥ तत्र वक्तव्यमनृतं तद्वि सत्याद्विशिष्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेघानिधिः । तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधस्तस्य शूद्राद्विविधविषयतानेनोच्यते न पुनरनृतवदनं विधीयते तथा सति प्रतिषेधे नैकवाक्यता बाध्यते का पुनरत्र निमित्तश्रुतिस्तत्रेति तस्य वधविशेषणत्वान्न वधस्तस्याः मनोमित्रत्वानुपपत्तेरतश्च कृतेऽवधौ पश्चात्तद्विषयमतद्विषयवानृतं वक्तव्यमित्यर्थः । आपत्तिरिति तत्त्वनिष्ठं ननु च यदेति व्यवहारस्तुतिर्निर्दिश्यते पुनस्तत्रेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते ततश्च यस्मिन् व्यवहारे राजत्वात्क्रोधदण्डस्य चाशास्त्रीयत्वादस्थितं परिमाणतया निश्चयाभावो न तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिरतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या गौतमीयेऽनृतविध्याशङ्कापि नास्ति । नानृतवदने दोषो जीवने चैतदधीनं मत्प्रेममादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो न हि स्यात्सर्वभूतानीति प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतप्रतिपद्यत इति युक्तिमत्त्वेन दं कृतं न चेदसौ पृष्टआचरे न पुनर्हन्ति अग्रंश्च कथं हि सादोषेणानुषज्यते । अथ सत्यपि त्वातृष्टये तद्वदनेन राज्ञाहन्यमानत्वात्तद्वेतुभावापत्त्या प्रयोजकत्वमिति चेत् न सर्वो हेतुः प्रयोजको धनेन कुलविद्यया यश इति भवति विद्यया यशसो हेतुना प्रयोक्तृ । ननु चान्यएवायं लौकिकफलोत्पत्तिर्योग्यता हेतुलक्षणे हेतुभावोपि तु द्रव्यगुणायत्रापि क्रियाश्रूयन्तेऽग्निना पाक इति सापि स्वरूपेण सिद्धरूपाभिधानात्कदन्तैर्भावस्य अन्यश्चायं शास्त्रीयकर्तव्यव्यापारस्य प्रयोजको हेतुर्न तु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थं यदि तावत्प्रेषणाभ्येषणेऽप्यप्राप्त्यर्थनारूपे प्रयोजकत्वं शोषयते व्रीहीनात्पइत्यादावचेतनेषु जिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ननु च परितद्वतमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितक्रिय इति चेतनावद्वस्तूपचारे शिक्षावासयति कारीषोऽध्याययतीति न ह्यत्र चैतन्यकृत उपकारेऽपि तु निश्चितत्वात्तदन्यस्य प्रयोजकस्य अध्ययनं ह्यार्थविधिप्रयुक्तं कुर्वाणस्य शीतादिलक्षणं प्रतिबन्धकमनुवदति कारीषे प्रयोजकत्वाद्धारोपः । प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकमुच्यते तच्च चैतन्यस्य वायुजलादेशिकाशदौ सुतरां दृश्यते तदा विधिप्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्गौणार्थशब्दास्तुः । अथैतत्समर्थोचरणं प्रयोजकत्वं तच्च प्रयोजकस्य व्यापारानुगुणं प्रेषणादिव्यतिरिक्तक्रियान्तरावरणं संविधानाख्यं संविधान एव हि कारयतीत्युच्यते यथा बुभुक्षमाणस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो भक्तमुपनयति कस्य चिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिदायुधमर्पयत्यास्यो वध्यदोषाधिकरणे न वध्यं भेषयत्येवंलक्षणः प्रपिनादि रूपोहितः सव्यापारः

प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्यमानस्तत्समर्थाचरणपक्षे प्रयोजकः । अस्मिन्पक्षे कारीषोपाध्यायौ तुल्यौ प्रामुतः । अत्रापि यमन्तरेण क्रियाया अनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्तन्तेसमुख्यः प्रयोजकः कर्ता अध्यापयितारंचान्तरेण कारीषो न शक्नोत्यध्ययनहेतुभावं प्रतिपत्तुं आचार्यस्तु तमन्तरेणापि शक्तएवंति गुणः कारीषः यत्र च करणादिभावे निश्चितहेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गौणार्थतैव यथा कश्चित्त्वल्पोनापि प्रयोजनेन दूरग्रामं पुनः पुनर्गतवन्तं दृष्ट्वा ब्रवीत्यश्वो-गमयति देवदत्तमिति यत्र तु न कस्य चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गबहिरङ्गभावो वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः । ननु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति को विशेषः कारीषोपाध्याययोः त्वप्रक्रियैव सा तत्र भवतां वस्त्वाश्रया वस्त्वाश्रयौ च विधिप्रतिषेधौ इदमपि तत्र पठ्यते विवक्षातः करणकारकाणि भवन्तीति एवं च सति यत्राकर्तुरेव कर्तृत्वं कश्चिद्विषये तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधावपि स्यातां यथा पातकपरिगणनायामनुपपत्तिः क्रयविक्रयी संस्कर्ता चोपहर्ता चेति तस्मादन्वाख्यानसिध्यर्थानां तावकी सा व्यवस्थानवस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति अतएव व्याख्यातृभिस्तत्समर्थाचरणंचेद्वेतुमात्रे प्रसङ्गः ततश्च योपि कस्मै चिद्भोजनं ददाति सचौदरिकतया तिसौहित्येन व्यापद्येत प्रामातत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति न च तत्प्रयुक्तं भवति क्रियान्तरेण ह्यसौ निश्चितो भोजनाख्यो प्रयोजको न वधो न वैर्यादिकथंचिन्निमित्तं भवति भवतु प्रयोजकत्वाभावात् कर्तृत्वं नास्तीति ब्रूमः । यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिना पराध्येत स च तदपहारमृत्युना कथंचिन्म्रियेत किं तत्रापहर्तुरपहारदोष एवोभयवधेऽपि निमित्तिभाव इति चिन्त्यं । किमत्र चिन्त्यते अर्घ्याभिचारावगम्यत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य न खङ्गप्रहारभोजनविलेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिमित्तत्वोपपत्तिः । कोऽयं नियमोऽभिप्रेतः यदि ह वा केचिन्म्रियन्ते केचिन्नेति नियतोऽनियमो भवति पुरुषस्त्वभावभेदात् तदेवौषधं श्लेष्मिकोपहितं विपरीतमन्यस्येति सर्वेषामेव च भावानां देशकालत्वभावभेदसहकारिसापेक्षा शक्त्यन्तरप्रादुर्भावस्तदेव लक्षणं पुरुषवित्तसंततिसापेक्ष्यपि पासाहेतुप्राप्यन्तरसापेक्ष्यं तद्विच्छेदहेतुरिति एवमन्यन्तामर्षिणो मन्युमतः त्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । किं तव शक्यो निमित्तभावोपपत्तौ पेशलमानसस्य तृपेक्षैव तत्र । ये पुनर्मन्युपरीता अनशनश्च भ्रपतनविषभक्षणादिना परान्द्वारमुद्दिश्य म्रियेरन्तत्राप्येष एव न्यायः । मनुचान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभक्षणादेर्निमित्तस्य तत्र दर्शनान्न भूम्यादिहरणस्यापराधो हन्तृत्वमायुजात्तेनोपजनितमन्युमरणहेतोः प्रवर्तन इति पारंपर्यन्तो निमित्तत्वमिति चेत् एवं सति पथ्योपदेशेनापि किंचिद्विजमाना आत्मानं व्यापादयन्ति ततश्च तत्रोपदेशो हन्तारः स्युः । तथामत्सरिणः परद्रव्येष्वीर्यया शुष्यन्तो धनिषु दोषमाददीरन् । नथान्ये मूढमनसः प्रियान्पुत्रान्स्वामिनश्चानुम्रियन्ते तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः । अपरे च रूपवत्स्त्रीदर्शनेन परिफल्गुमनसः सूयन्ते भज्यमानदद्याश्च विवेकसूत्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियां दुष्येयुः । तदेवेदमापतितमृतस्य ब्रह्महृत्येति सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशेषो न स्यात् विहितोऽहितोपदेशः प्रतिषिद्धत्वहरणादि तथा चाहुः । उपकारप्रवृत्तानां कथंचिद्विपर्यये न तत्र दोषः केषांचिद्वेषजामौषधी यथा अत्र न केवलवैद्यादेरातुरोपकारार्थिनः प्रयुक्तौषधस्य कथंचिद्विपरीततयोपपत्तावदोषः किं तर्ह्यस्यापि गवादेर्महति पङ्के निमग्नस्योद्धर्तृभुजाकर्षणाय यथाश्रमेण यदि व्यापत्तिर्न तत्रोद्धर्ता दुष्येदिति कथितं भवति एवं सर्वत्र योपि कस्मिंश्चित्त्व्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद् इत्यमाने दन्दस्ते न तत्र प्रति कस्यचिच्छास्त्रार्थातिक्रमः निश्चितो हि निमित्ताभावः प्रतिषेधस्य विषयो भवितुमर्हति । न च प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसिकेषु धर्मेषु प्रतिक्षणमन्यथा भवत्सु त्वभावविशेषावसायः । नहि शक्यमवसादितु मयमस्यारूपसंपदा व्यापद्यत इति न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चितविषयता न्याय्या यत्र तर्हि कथंचिद्वर्णविपर्यय शरीरशोषणादिना कुतार्किकपठितास्यादपि निमित्तावगतिस्तत्र किञ्च शयितुं शीलं संयुज्यतां कामिनां भवतु वा पुरुषस्यापि नीति नैतदेवं नहीदशी भवन्त्यपि

निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयविध्यन्तरविरोधान् । अस्ति सत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधिः न वापि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे-
विषये कृतावकाशाविधयोविरोधविध्यन्तरविषयमास्क्रंदितुमर्हन्ति । येऽपि मन्यन्ते रागलक्षणां प्रवृत्तिशीलसंरक्षणोपदे-
शोनिषेधति न शास्त्रलक्षणां तेन ग्राह्यानुभावतया नास्य तपस्विनोजीवितुं चेच्छेदिति प्राणोजिह्वीर्षया मुमूर्षुणा संप्रयुज्यते
नासौ व्यभिचारप्रतिषेधमतिक्रामेत् । यत्तु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरप्रवर्ततइति नैवायविध्यन्तरस्यविषयरागलक्षणा-
त्वात् । ननु च प्रतिवृत्तावपिनैवशास्त्रमस्ति नियोगविधाविव व्यभिचारानुज्ञानस्मृत्यभावात् । अथाप्रवृत्तौ कामयेत मारण-
मिति प्रतिषेधभयात्मवर्ततेसोऽपि प्रतिषेधोरागलक्षणामेव हिंसाप्रतिषेधयात् नचासौ रागतो न प्रवर्ततेऽपि तु प्रतिषेधभ-
यात् या तु परोपकारतः प्रवृत्तिः सापि प्रतिषेधविषयपरिहारेण योपि किञ्चिदावदयमहमात्मानंहन्मिति हन्यान् तत्रा-
प्रयच्छतोघातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रान्यथावाच्यतदाह शूद्रेति । ऋतोक्तौ सत्योक्तौ । ब्राह्मणस्य वधाभावेऽप्युपदण्डाद-
धार्मिकाद्राज्ञोवधःसंभवत्येव तत्रच प्रमादस्खलितादिकृतदोषविषयम् । बुद्धिपूर्वसाहसादौ तु दृष्टे वधसंभवेऽपि सत्यवाच्यम् ।
तथाच गौतमः ॥ नानृतवचने दोषोजीवनंचेतदधीनं ननु पापीयसोजीवर्नमिति ॥ एवंचात्र विषये राज्ञा साक्षिव्यतिरिक्त-
प्रमाणेनैव तत्त्वमन्वेष्यम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लुकः । कपुनस्तदसत्यंवक्तव्यमित्यतआह शूद्रेति । यस्मिन्व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रियब्रा-
ह्मणानांवधः संपद्यते तत्रासत्यंवक्तव्यंयस्माद्यस्मिन्विषयेऽनृतंयत्तत्प्राणरक्षणेन सत्याद्विशिष्यते एतच्च प्रमादस्खलिताधर्मवि-
षयत्वे नत्वत्यन्ताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये । तथा गौतमः ॥ नानृतवदने दोषोयजीवनंचेतदधीनं ननु पापीयसोजी-
वर्नमिति । नच ॥ न जातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुनेव वक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्य
म् उपदण्डत्वाद्वाज्ञः कथंचित्संभवात् । अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानंवधस्यामङ्गलत्वात् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । सावाकुरुवाच्येत्यतआह यत्र ऋतोक्तौ सत्योक्तौ शूद्रविद्वक्षत्रियाणांवधोभवेत्तत्र वक्तव्यमनृ-
तं । तत्र हेतुः तद्धीति । तदनृतं । सत्येनधर्ममात्रमत्रतु श्रिपादिरक्षा दृष्टार्थाऽहिंसाऽदृष्टार्थेति तद्वयमतोविशेषइतिभावः ।
शूद्रेतिक्रमवैपरीत्यं कूष्माण्डैरित्यापिप्रायश्चित्तचतुष्टयस्य सूचनार्थं अन्यथा तदसंभवात् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । अथ साक्षिगांकचित्सत्यवचनेऽपवादमाह शूद्रविडिति । उक्ते ऋतइति पदच्छेदः संधिकार्यमात्रम् ।
उक्तवार्तमिति वा पाठः । तत्र समानकर्तृत्वमार्शम् ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्रसाक्ष्ये ऋतोक्तौ प्राणिनामनुग्याणांवधोभवेत् । तत्र योगेश्वरः ॥ प्राणिनांहि बधोयत्र तत्र
साक्ष्यनृतंवदेत् ॥ १०४ ॥

वाग्देवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिपराम् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । वाक् चासौ देवता च सा वाग्देवता तदर्थं च चरवोवाग्देवत्यास्तण्डुलानातिपकाश्चरवस्तैर्यजे-
रन्निति बहुवचननिर्देशात् । चरुभिरिति बहुवचनं पुनरैकैकशोबहुवचनानां संहतानांवात्यस्तोमवद्यागोदेवश्च
हर्षदहवोब्राह्मणायजेरन्निति तद्वहुवचनं ननु कपिञ्जलैश्च त्रिभिर्यजेरंस्तदेतद्ब्राह्मणायनुग्रहार्थमनृतमुक्तंभवति अनृत-

* सूचनार्थः=शूद्रादिषुक्रमसूचनार्थं (राघ० ४)

मेवैनः पापमसत्याभिधानलक्षणा क्रिया यथा धर्मक्रियावतएवंसमानाधिकरणे षष्ठी येषान्तु क्रियाजन्यौ धर्माधर्मौ न क्रियैव तन्मतेऽनृतस्य यदेनइति वैष्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्वादेनोनृतमुपचारतः समानाधिकरणेएव तस्य निष्कृतिः शोधनं पावनं प्रायश्चित्तमिति यावत् । पराप्रकृष्टा । ननु च कुतोत्रपापं यावतास्मिन्निमित्तेनानृतवचने दोषइत्युक्तम् । केचिदाहुर्निवृत्तिस्तु महाफलेति । अस्माच्छास्त्रान्तु यावज्जीवमनृतंमया न वक्तव्यमिति येन संकल्पितं तस्य मिथ्यासंकल्पदोषो-
माभूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते गेहदाहवधाप्रतिषेधेऽपि नैमित्तिकं विधानमेनसो निष्कृतिमित्यर्थवादः इदं तर्हि वाग्देवत्यैः स-
रस्वतीयजेरन् यदि वाग्देवत्यासरस्वतीकथमिष्यते अथवा सरस्वत्योरेकत्वेनैव देवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वाद्देवताया-
भिन्नौ चेतौ वाक्सरस्वतीशब्दौ यथाग्नये जुहोतीति चोदितेन ज्वलनाय रुशानवे वा त्वाहेति हूयते वायवे निरूप्य जुहु-
याद्वायुर्वैप्राणइत्युक्तेऽपि न प्राणायति हूयते सत्यं वागेव देवतासामानाधिकरण्याद्देवतार्थतद्धितः । सरस्वतीद्वितीयानिर्देश्यादे-
वता कर्मणि हि द्वितीया संप्रदानं च देवता न कर्म कथं तर्हि सरस्वतीपदान्वयः अर्थवादोयमग्नयेजुहोत्यग्निर्वै सर्वादेवताइति
वागेव सरस्वती तथा प्रीतया सा प्रीता भवति । योगेन देवतावगम्यते कथमग्निर्गृह्यः प्रजापतिर्यष्टव्यस्तथाग्निं यजती-
त्यादि केचिदाहुर्देवतैः स्वतस्तत्र तत्र पूज्यन्ते देवतपूजावचनोत्र यजिः पूजा च पूज्यमानकर्मिका तत्र युक्त्या द्वितीया
तथा च देवतापूजनं येत्यादित्यर्थे एतच्च न युक्तं अस्मिन् हि पक्षे देवतात्वं मन्यते नूनं तव यागसंप्रदानं देवतेति स्मरण-
विरोधः एषा च स्मृतिर्बलीयसी निरपेक्षत्वात् । पूर्वादेवताउद्दिश्याध्येयाचयस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्मृतात्मानसा ध्याये-
दिति तत्क्रियाकर्मत्वात्कर्मण्येव द्वितीया ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभूयानैकैः साक्षिभिर्मिथ्याभिधानेपि स्वत्वाग्निषु प्रत्येकमेकैकएवचरुः पृथक्पृथक् द्विर्वा-
प्यः । यदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ तत्पावनाय निर्वप्यश्मरुः सारस्वतइति ॥ अत्रच सरस्वत्येव देवता वाक्पदं तदुपलक्षक-
म् ॥ १०५ ॥

(३) कुङ्कुमः । ते साक्षिणोऽनृताभिधायिनोवाग्देवताकैश्चरुभिः सरस्वतीयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य
प्रकृष्टांशुर्द्विर्कुर्वाणाः । साक्षिबहुत्वापेक्षेचेदम् न त्वेकस्यैव साक्षिणः कपिञ्जलन्यायेन चरुत्रयम् । यद्यपि वाग्देवताके चरौ
वाक्शब्देनैव देवतात्वं सरस्वतीशब्देन विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्याया तथापि वाग्वैसरस्वतीति श्रुते
वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्युपसंहारः । अथ प्रकरणे चेदंप्रायश्चित्ताभिधानं लाघवार्थम् । तत्र क्रियमाणे शूद्रविट्-
क्षत्रियब्राह्मणविषयानृतवादिनइत्यपि वक्तव्यं स्यात् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानम्भः । अनृतवदनस्याकर्तव्यत्वं द्रष्टव्यत्वेनैव विधेयं प्रायश्चित्तमाह वागिति द्वाभ्याम् । चतुर्भिश्चरुभिः च-
त्वारः शूद्रादयः ते साक्षिणः अनृतस्यैनसः । अनृतजन्यस्य पापस्य निष्कृतिं शुद्धिं कुर्वाणाः सरस्वतीयजेरन्नित्यन्व-
यः ॥ १०५ ॥

(५) गन्धर्वः । एवमप्यसत्यवचने प्रायश्चित्तं श्लोकइयेनाह वाग्देवत्यैश्चेति । ते धर्महेतोरनृतवादिनः साक्षिणो नि-
ष्कृतिप्रायश्चित्तम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्देवत्यैः सारस्वतैर्मन्त्रैः । एनसः पापस्य ॥ १०५ ॥

कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद्दृतमग्नौ यथाविधि ॥ उदित्युक्त्वा वा वारुण्यात्तृतेनाद्देवतेन वा ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । कूष्माण्डानाम मन्त्रायजुर्वेदेष्वन्यन्ते तैर्धृतमग्नौ जुहुयात् । जुहोतिश्च देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य त्यागः

आधारविशेषणे तत्रैहादावित्यधिकरणनिर्देशादनुर्वर्णिकी दैवता वेदितव्या येषु च मन्त्रेण देवताविशेषलिङ्गनियम्यते यथा देवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यादिषु तत्र प्रजापतिर्देवतेति याज्ञिकाः । अथवा यस्याभ्यन्त्र देवतात्वदृष्टं सहसंबन्धियावत् । तथा च निरुक्तकारोपि वा सा कामदेवतास्यादिति यद्यपि यज्ञस्य हविषोदेवता सम्यक्सम्यग्भावस्तथापि यजति श्रूयते द्रव्यमन्त्राः त्वयंतन्त्राः सम्यदैवतायां जुहोतीति रूपंतदुत्तरेण जुहुयादिति व्याख्येयं तन्त्रायुक्तं तथाभिक्षारयेदिति वक्तव्यम् वयन्तु ब्रूमेदेवकृतस्यैनसोवयजनमसीत्यत्र कर्मेवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते अतस्तद्देवतासर्वत्र चमन्त्राभिधेयं वस्त्वस्त्विति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः उदुत्तमं वरुणपाशमस्त्विति प्रतीके तल्लक्ष्यते । वारुणीयहणंचान्यस्याउत्त्वामंदनुस्तोमादित्युल्लशब्दप्रतीकायानिवृत्या च तत्रायनादैवतेन चेति तदेवदेवतैवदैवतं आपोदैवतमस्यनृचस्य तेनापोहिष्ठेत्यादिना अतश्चैकैकया भावादिकैकाहुतिः प्रत्येकशब्दवत्त्वेन समुदायाहुतिरेकेति घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः यथा विधि यादृशः शिष्टसमाचारइत्यर्थः तेन च विधिहीनत्वादमामायामिति कर्तव्यतायां परिसमूहनपर्युक्षणावोक्षणः सुवहोमाद्येतावन्मात्रमनुजानाति । वाशब्दाद्वैकल्पिकाः सर्वे एव ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उदित्यृचा उदुत्तमं वरुणेत्यृचा जुहुयात् घृतमेव पापोत्कर्षापेक्षया सहस्रादप्यधिकं होतव्यम् । अल्पे तु सहस्रम् । नृचेनापोहिष्ठीयेन । गुणजात्याद्युत्कर्षापेक्षया च प्रायश्चित्तचतुष्कव्यवस्था । अत्र चाग्राविति वचनात्पूर्वोक्तोवाग्दैवत्यश्वरुर्वैतानिकेष्वेवेति गम्यते ॥ १०६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिकायद्देवदेवहेडनमित्येवमादयः तैर्मन्त्रदेवतायैघृतमग्रा जुहुयात् । यथाविधि परिस्तरणादित्वात्त्वधर्मेण त्वगृहोक्तेन । उदुत्तमं वरुणपाशमित्येतया वरुणदेवताकया आपोहिष्ठा इति नृचेन वाग्देवताकेन जुहुयात् । घृतमग्राविति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । कूष्माण्डमन्त्रायजुर्वेदिकाः । यद्देवादेवहेडनं देवासश्चरुमावय आदित्यास्तस्मान्मामुञ्चतर्तस्यर्तेनमामितस्वाहा आदित्येभ्य इदं नममेत्युद्देशत्यागो न मन्त्रान्तःपाती । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । प्रयोगश्च महार्णवोक्तः । यथाविधि पर्युक्षणादिहोमधर्मेण त्वगृहोक्तेन । तदित्यृचा गायत्र्या तदादिकेत्युक्तत्वात् । उदुत्तमं वरुणपाशमित्येतया वारुण्या । अब्देवतेन आपोहिष्ठेत्यनेन । अत्र यदि शुद्धः साक्ष्यं वक्ति सोऽपि ब्राह्मणद्वारा होमं कारयेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ वर्णिनां हिवधोयत्रतत्र साक्ष्यं नृवंदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैरिति ॥ अत्र द्विजैरिति निर्देशाद्रुणमुख्यसाधारणं अन्यथा शुद्धोर्मिभ्यावदन्नेवंविषये न प्रत्यवेयात् । द्विजैरिति स्वरसात्तान्मत्येव नियमः शुद्धस्य तु दानादिति ॥ १०६ ॥

(५) मन्त्रजः । उदित्यृचा उदुत्तमं वरुणेत्यृचेन । आपोहिष्ठेत्यादिना द्विजानामिदं प्रायश्चित्तं । शुद्धस्य तु स्मृत्यन्तरे प्रोक्तं शुद्धस्य द्वादशकस्य ग्रासदानम् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूष्माण्डैः मन्त्रैः यद्देवादेवहेडनमित्यादिमन्त्रैः । वारुण्याकृत्वा नृचेनाब्देवतेन वा आपोहिष्ठेति तिसृभिः ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ॥ तदृणंप्राप्नुयात्सर्वदशबंधंच सर्वतः ॥ १०७ ॥

(१) मेघातिथिः । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । त्रयाणां पक्षाणां समाहारो त्रिपक्षं आकारान्तोत्तरपदो द्विगुरात् स्त्रीत्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः यथेवं त्रिपक्षी न प्राप्नोति छान्दसस्तत्र लिङ्गव्यत्ययः ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । त्रीपक्षाभ्योवदतीत्ययं साक्ष्यं न गदतीत्यगदोऽपीदित्यशरीरस्तस्तदृशंप्राप्नुयादित्यर्थः । दशबंधंच दशमञ्च भागदण्डनीयस्तस्मादृणा-

दणादिष्वित्यादि ग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः । द्वितीयमृणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्मिन्व्यवहारे साक्ष्यमियन्तकालं भवति पराजीयमानस्य बाधोससाक्षिणोवाधमन्युक्तं भवति । गदोरोगस्तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलक्षणार्थतेनात्र कुटुम्बोपद्रवधनिकोपरोधाद्यापि परोक्ष्यम् । बन्धशब्दः सङ्ख्यादिपरोदण्डविषये दशमाषवचनः । नरग्रहणं सर्वतोयग्रहणं च श्लोकपूरणार्थम् । अन्येत्वाद्गुस्तदणंप्राप्त्यादित्यस्यायमर्थः । ऋणोपहरणलक्षणेन पापेन युज्येत । राज्ञे वाजीयमानस्य योदण्डस्ततोदशममंशं दद्यादिति दण्डितः पुनः पृच्छ्यते ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिपक्षात् त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यमवदन्धनिकाय तद्धनं दद्यात् । तथा दशबन्धं तत्पुनः दशमभागं राज्ञे दण्डम् । बन्धतइति बन्धः दशानां भागानां संबन्धी बन्धः भागस्तदेकदेशो दशबन्धः । सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयधनात् । इदं च स्मरणार्थं त्रिपक्षज्ञानम् । यदि तु व्याध्याद्याभिभवान्नावातापि न स्मर्तुयोग्यस्तदा न दोषइत्येतदर्थमगदइति ॥ १०७ ॥

(३) कुट्टकः । अव्याधितः साक्षी ऋणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यंतं यदि साक्ष्यं वदेत्तदा तद्विवादास्पदं सर्वमृणमुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य च सर्वस्य ऋणस्य दशमभागं राज्ञे दण्डं दद्यात् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानावधिकुर्वन् तदुत्तरे दण्डमाह त्रिपक्षादिति । अगदइति छेदः । तथा भूत्वा यदि त्रिपक्षपर्यन्तं साक्ष्यं ब्रूयात् तस्मात्साक्षिणः सर्वमृणंप्राप्त्यात् प्रापयेदुत्तमर्णम् । दशबन्धं दशमभागं आत्मानं प्रत्यपि नृपः । सर्वतः सर्वेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । प्राप्त्यात् दण्डत्वेन राज्ञे देयात् । न केवलमेतावदेव किन्तु सर्वतः सर्वद्वयेषु विवादविषयादन्यत्र द्रव्यान्तरेष्वपि दशबन्धं दशभागं दण्डंप्राप्त्यादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षी नरः ऋणादिषु साक्ष्यं जानन् अब्रुवन् न वदति तदा राज्ञा धनिने सर्वसंवृद्धिकृष्णं दाप्यः । च पुनः दशबन्धं सर्वतः सर्वस्माद्विवादविषयाद्धनादशमभागं च दाप्यः ॥ १०७ ॥

यस्य दृश्येत समाहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ॥ रोगोग्निज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमंचसः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । समाहादिति पञ्चमीदर्शनादवागित्यध्याह्रियेत समानादिवसानामन्यतमस्मिन् हनि यस्य साक्षिणो रोगादिदृश्यते स मृणावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः । रोगान्यन्तपीडाकरोगिर्गोवाहनदहनः पुत्रादारादिप्रत्यासन्नज्ञातिमरणंतस्य कूटसाक्षित्वे लिङ्गम् ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्कर्षाद्व्ये फलावधिरयम् । क्षुद्रेषु त्वर्वाक्चतुर्दशादित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । एतच्च तत्प्रागनुपजातनिमित्तकृतं ग्राह्यम् । अग्निगृहादिदाहः ॥ १०८ ॥

(३) कुट्टकः । यस्य साक्षिण उक्तसाक्ष्यस्य समाहमध्ये व्याप्यग्निदाहसन्निहितपुत्रादिज्ञातिमरणानामन्यतमं भवति दैवसूचितमध्याभिदोषत्वाद्यमुत्तमर्णस्य दण्डं च राज्ञा दाप्यः ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तसाक्षिणां दृष्टरोगादिलिङ्गेन वैतथ्ये निश्चिते दण्ड्यतामाह यस्येति । ससाक्षी उत्तमर्णस्य ऋणं दं दशमभागं दण्डरूपं राज्ञा दाप्यइति ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिपरिज्ञानोपायमाह यस्य दृश्येतेति । अग्निः गृहादिष्वग्निदाहः । रोगादिर्यस्य समाहान्तर्दृश्यते स ऋणं दाप्यः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उक्तवाक्यस्य साक्षिणः रोगः अग्निः ज्ञातिमरणं वा दृश्येत तदा राज्ञा धनिने ऋणं धनं दाप्यः । च पुनः राज्ञा दं च दाप्यः ॥ १०८ ॥

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतस्तत्त्यंशपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्यमानाः साक्षिणोऽप्येवार्थेषु व्यवहारेषु तेऽसाक्षिकाः तेषु सत्यमजानानोराजा तत्त्व-
तालौकिकेनानुमानेनापत्यर्थः । तत्र शपथेनापि वक्ष्यमाणेन देवेनानुमानेन लम्भयेज्जानीयात् । प्राप्तिवचनोसामर्थ्या-
जानात्यर्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शपथेनात्माशिरःस्पर्शादिनापि तत्त्वं लम्भयेत् प्रापयेत् वादिनम् ॥ १०९ ॥

(३) कुड्मकः । अविद्यमानसाक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परविवदमानयोस्तत्त्वतश्छलादिव्यतिरेकेण सत्यमलभमानः
प्राङ्निवाकोवक्ष्यमाणेन शपथेन सत्यमुन्नयेत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । असाक्षिककर्तृनिश्चयस्तत्राह असाक्षिकेति । अविन्दंस्तत्त्यं सत्यतामलभमानः शपथेनापि
लम्भयेदुत्तरयेत् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । शपथविमुखः कृतशपथश्च रोगाद्यभिभूतौ पराजिताविति । शपथेनापि विप्रतिपन्नार्थनिर्णयोपा-
यः । शपथोनामयदोदंभयोक्तमेतदन्यथा चेत्पातकीस्यामित्यादिवचनं यदुक्तमृषिणा यद्यादुरीयदियातुधानइति ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यं तत्त्वतः अविदन् अजानन् राजा शपथेन लम्भयेत् प्रापयेत् ॥ १०९ ॥

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ॥ वसिष्ठश्चापि शपथंशेषैपैजवने नृपे ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयं पूर्वाक्तस्य शपथविधेर्महर्षिभिः समर्षिप्रभृतिभिः कार्यार्थसंदिग्धकार्यनिर्णयार्थ-
शपथाः कृताः अस्मिन्नेव च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्याख्यानमदाहर्तव्यं विशेषेषुतेष्वपहारितेष्वतरेतरं समर्षयः शेषिरे य
स्नेहति पुष्करं सद्मापापकृतो गतिगच्छेदित्यादिदेवैरिन्द्रप्रभृतिभिरिन्द्रोऽहिल्यां प्रत्यभिशमः शापभयाद्बहुविधं शपथं च-
कार । वसिष्ठश्चेति पृथङ्निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः शपथं कृतवानित्यर्थः । उपपदादेव विशेषावगतेः शपतिः करोत्यर्थमा-
त्रे वर्तते यथायज्ञं यजतइति त्वपोषपुष्टइति तथा शपथं शपतिइति ज्ञेयम् । शप उपलेभइति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने
शपतिरूपम् । पैजवनो राजा बभूवर्तास्मिन्काले विश्वामित्रेणाकुष्टो मण्डलमध्यगतः कामक्रोधाभ्यां संशोध्य चरणो घासुरो-
यातुधानोऽस्मीति शपथं गृहीतवान् विश्वामित्रेणोक्तस्तस्य राज्ञः समक्षमनेनैव तत्पुत्रशतमशितमेषहि रक्षइति ततः स-
उवाच अद्यैव श्रियेयदि रक्षःस्यामित्यात्मन्यनिष्ठां सनमन्त्रः सशपथः पुत्रदारादिशिरस्पर्शने एतदनिष्ठां सनं शपथोम-
न्तव्यः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महर्षिभिर्देवैश्च विशास्तेन्यादौ शपथाः कृताः । कार्यार्थं कार्यनिर्णयार्थम् । अनेन पुत्र-
शतं भक्षितमिति विश्वामित्रेणोक्ते मुदासः पैजवनस्याये वसिष्ठः शपथं चक्रे अद्यापुनीययदियातुधानोऽस्मीत्यादिभि-
र्कर्मिभिः ॥ ११० ॥

(३) कुड्मकः । समर्षिभिर्देवैश्च इन्द्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः वसिष्ठोऽप्यनेन पुत्रशतं भक्षित-
मिति विश्वामित्रेणाकुष्टः त्वपरिशुद्धये पिजवनापत्ये मुदासि राजनि शपथं चकार । अनेकार्थत्वाद्वातूनां शपिरपि
करोत्यर्थः ॥ ११० ॥

(१०९) स्तत्त्वतः सत्यं . . . लम्भयेत् = स्तत्त्वतो धर्मं . . . लब्धयेत् (च)

= स्तत्त्वतः कार्यं . . . लम्भयेत् (ग)

आर्विदं = अवदं (ट, ठ) = अविदं (त, थ, ड)

(४) राघवानन्दः । शपथे सदाचारप्रमाणयति महर्षिभिश्चेति । हेपैजवनअनेन पुत्रशतंते भक्षितमित्यभिशस्तोवि-
क्षामित्रेण वसिष्ठः । पैजवने पिजवनस्यापत्ये मुदासि । शपथं शेपे चकार ॥ ११० ॥

(५) मन्दनः । कार्यार्थसंदिग्धस्यनिर्णयार्थकृतवान् । नृपेसन्निधौ ॥ ११० ॥

न दृथा शपथंकुर्यात्स्त्वल्पे ऽप्यर्थे नरोबुधः ॥ दृथा हि शपथंकुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत् वृथाग्यथाऽसत्यमिति यावत् । तत्रापह्न्यमाणसुवर्णादिद्रव्यजा-
त्यपेक्षोऽनृतशपथदोषोऽन्यथा शपथेत्स्वल्पेगरीयसि तु कार्ये गौरवादधिकतरोदोषोऽस्त्येव । प्रेत्य नाशोनरकमिहमहदयथः
प्रामाण्यान्तरत्वज्ञाते राजदण्डः ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृथा मिथ्या ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वल्पेपि कार्ये न वृथा शपथं पण्डितः कुर्यात् । वृथाशपथंकुर्वन्परलोकादलीके नरकप्राप्त्या ऽकीर्तिप्रा-
प्त्याच नाशंप्राप्नोति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पकार्ये तन्निषेधति नेति ॥ सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ । तस्य वैवस्वतोराजा
धर्मस्वार्थनिरुन्ततीति ॥ निंदाश्रवणात् शपथंनकुर्यादित्यर्थः । मिथ्याशपथकारिणो रोगादिदर्शनाद्वैहिकानर्थः पापादामु-
ष्मिकइत्याह प्रेत्येति ॥ १११ ॥

(५) मन्दनः । शपथकारिणंप्रत्याह नवृथाशपथमिति । वृथाशपथंमिथ्याशपथम् । महत्त्वर्थेषु दोषातिशयः सू-
चितः । त्वल्पेऽप्यर्थइति शपथस्य क्वचित् ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधः पण्डितः ॥ १११ ॥

कामिनीषु विवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । कामः प्रीतिविशेषोविशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः सयास्तु भवति पुरुषस्य नाकामिन्योभार्याविश्या-
दयः तत्र यः शपथः कामसिन्ध्यर्थोयथा नाहमन्यांकामयेप्राणेश्वरीमेत्वमित्याद्योयन्तुसंप्रयुज्यशपथइदंत्वयादेयंदास्य-
इति तत्र भवत्येव दोषः शपथेविषयसममी ननिमित्तसममी तेन यस्यामेवैकाकिन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे दोषः ।
निमित्तसमम्यांतु निमित्ते परद्रव्यापहारे दोषः स्यात् । अतश्च कामादशगुणपूर्वजनमित्यादिकंकरणपिधानं युज्यते त-
थापि सहनिमित्तानन्तरकृतेविवादोस्त्येव वृथा शपथदोषएव । एवंसर्वत्रविवाहेषु नत्वयान्या वोढव्या । अन्यस्यापि सुहृ-
दादिर्विवाहाद्यर्थमेवाधिरनृतमदोषः न पुनः प्रेत्य बहुदोषः । गवांभक्ष्ये गवांयवसिसिन्ध्यर्थमयापहृत्यमेवापमित्यं-
परस्य पातत्संबन्धिभिर्युक्तस्य वृथा साक्ष्ये शपमानस्य न दोषः एवमिन्धने । ब्राह्मणानामभ्युपपत्तिरनुग्रहः सर्ववर्णानु-
ग्रहेऽनुज्ञातमेव किमिहपुनर्बचनेन केचिदाहुः शपथोब्राह्मणेऽनुज्ञायते शूद्रादिषु त्वनृतमेतच्च न हि सत्यादिशिष्यतइति व-
चनाभैतदनुमतोन तत्रक्षेवमुच्यते । तत्रत्यवधात्परित्राणमुक्तंसर्ववर्णविषये अभ्युपपत्तिस्तु ब्राह्मणस्यैव साहि धनस्त्र-
भादिना संभवति सर्वतश्च परसंबन्धिषु क्रियात्वेवविधौस्तुशपथंभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तत्सिन्ध्यसंभवएव द्रष्टव्यम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामिनीषु त्वमेव मे प्रियेत्यादौ । विवाहे विवाहान्तरकरणादौ प्रकारान्तराभावे । ग-

(११२) ब्राह्मणाभ्युपपत्तौच=ब्राह्मणस्यविपत्तौच (३)

=ब्राह्मणस्यावपत्तौच (४, ५)

वार्थं यासमपत्तय न ततमिति वचने । एवमभिहोत्राद्यर्थमिन्धनमपत्तय । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । वृथाशपथप्रतिप्रसवार्थमाह कामिनीष्विति । बहुभार्यस्य नाम्यामहंकामये त्वमेव मत्प्रेयसीत्येवंविशिष्टः मुरतलाभार्थकामिनीविषये विवाहविषये च मयास्या न वोढव्येत्यादौ । गवार्थं वासाद्युपहारे च । अघौ होमार्थमिन्धनाद्युपहारे । ब्राह्मणरक्षार्थमद्गीकृतधनादौ वृथा शपथे पापं भवति ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच कामिनीष्विति । कामिनीषु मुरतलाभार्थत्वत्सदृशी मम प्रेयसी नास्तीति बहुभार्यस्य तथा विवाहार्थं त्वावृते नाम्या वोढव्येति अधिकरणसम्प्रयोगः । अस्यर्थमिन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणार्थमद्गीकृतधनादौ पातकनिरुद्धन्तीत्यादिशोनास्तीत्याशयः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिप्रसवमाह कामिनीष्विति । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षणेपातकम् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामिन्यादिषु शपथे कृते पातकनास्ति । कामिनीषु त्वमे प्रियेति तथा विवाहेषु । गवांभक्ष्ये गोप्रासार्ये । तथा इन्धने होमार्थं । च पुनः ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थं शपथेपातकनास्ति ॥ ११२ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं बाहूनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च यद्यहमेवंकुर्यात्तदिदमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनक्रियाशपथास्तत्र यः शाप्यते स एव वाप्यते सत्येन शपे सत्यादिनिबन्धनोऽयं धर्मो वा मे निष्कलः स्यादिति एवंचायुधानामपि करणत्वं बाहूनामां च एतैरात्मानं शपतो न वा निष्फलानि स्युरिति । गोबीजकाञ्चनानिवैश्यो हस्तेन स्पर्शयित्वा भिशपेदेतानि वा मे निष्फलानि पूर्ववत् । शूद्रं सर्वैस्तु पातकैर्वक्ष्यमाणानि पातकानि मे स्युरिति शूद्रो बाध्यते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्येन सत्यं त्वया हृतं भवति मिथ्योक्तविति । बाहूनायुधैः एतानि त्वया हृतानि स्युरिति । एतच्च लघुकार्ये ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् । क्षत्रियं वाहूनायुधं मम निष्फलं स्यादित्येवम् । वैश्यं गोबीजकाञ्चनानि च मम निष्फलानि स्युः । शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेनापि लभ्येदित्युक्तस्य शपथस्य चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थितिमाह सत्येनेति । सत्यशब्दोच्चारणं शापयेत् शपथं कारयेदिति । यत्सत्यं ते तन्निष्फलं भवेदिति वा । एवं बाहूनादिषु साक्षिवाचनेन स्पर्शस्योक्तत्वात् । ब्रह्मण इत्यादिवाक्योक्तैः पातकैरेतानि पातकानि ते स्युरिति शूद्रं शापयेदित्यनुषज्यते ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । अथ केन पुनः प्रकारेण वर्णानां शपथः कारयितव्य इत्याह सत्येन शापयेदिति । शापयेच्छपथं कारयेद्वाजा ॥ ११३ ॥

अग्निवाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ॥ पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निवाहारयेदेनं हस्तेनाभ्यर्च्य पर्णव्यवहितेन तयोः प्रदेशान्तरं समपदं संहितमिन्ध्यादिस्मृत्यन्तरादिपुणनन्देऽन्धेऽप्यं पारंपर्यप्रसिद्धे भैतदेवोच्यते । अप्सु जले निमज्जयेत्प्राक्प्राक् इत्यर्थः । पुत्रदारशिरांसि स्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुण्याह अग्निवेति ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यगौरवलाघवापेक्षया अग्निमिति । अग्निसन्निभं पञ्चाशत्पलिकमष्टाङ्गुलमयः पिण्डं हस्तद्वयविव्यस्त

ः यन्सत्यं=सत्यं वद । धर्मचरेति भुतेर्यत्सत्यं (न, श)

समाश्वत्थपत्रंशूद्रादकंसमपदानि पितामहायुक्तविधानादाहारयेत् । जलौकादिरहितजले चैनंनिमज्जयेत् । अशेषेपि कर्त्तव्यता स्मृत्यन्तरे ज्ञेया । पुत्राणां दाराणां च पृथक्शिरस्येनंस्पर्शयेत् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथेन द्रव्यालाभे परीक्षणमेवोचितमित्याह अग्निमिति । अग्निसन्निभमयःपिण्डं पञ्चाशत्पलपरिमितमष्टाङ्गुलम् । एनं अधमर्णत्वेन संभाव्यमानम् । स्पर्शयेत् तेषांशिरसि हस्तंदापयेत् । पृथगितिपदं व्यवहारस्य गुरुलघुतया विकल्पसूचनार्थम् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रसंछूद्रमसच्छूद्रम्याह अग्निवाहारयेदिति । अग्निवर्णप्रतममयःपिण्डम् । वृत्तापेक्षयाविकल्पः ॥ ११४ ॥

यमिद्धोन दहत्यग्निरापोनोन्मज्जयन्ति च ॥ न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं सज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मायसपिण्डोऽनवद्यगृहीतो न दहति । आपश्चनोर्ध्वं गवयन्ति सत्यशपथे केशादौ । न चार्त्तिमृच्छति पीडां न प्राप्नोति । रोगोऽग्निरित्यत्रोक्तं सशुद्धः शुचिर्निर्दोषः । क्षिप्रंचतुर्दशवाहान्यवधिः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न चार्त्तिपुत्रादिशिरःस्पर्शं कृते ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । यमदीमोऽग्निर्न दहति आपश्च यनोर्ध्वं नयन्ति न चार्त्तिमेव महर्त्ताप्राप्नोति सशपथे विशुद्धो ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । शपथस्य परीक्षणमाह यमिति । यमुक्तशपथकर्तारम् । इद्धः उत्तेजितः । आर्त्तिं रोगधनक्षयपुत्रमरणादिकाम् । क्षिप्रं त्रिपक्षाभ्यन्तरे ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । तत्र शुद्धस्य लक्षणमाह यमिद्धोन दहतीति । आर्त्तिशरीरपुत्रदारादिपीडाम् । क्षिप्रंसमाहात् । शपथेऽग्निहरणादिके ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंपुरुषं इद्धोऽग्निः स्पर्शनान्न दहति सशुचिर्ज्ञेयः । यः शपथेक्षिप्रमार्त्तिं न ऋच्छति न गच्छति सशुचिर्ज्ञेयः ॥ ११५ ॥

वत्सस्य ह्यग्निशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनरग्निर्न धक्षयति आपो नोन्मज्जयिष्यन्ति न हि महाभूतानि विपरियन्ति त्वभावतो चेतन्यादिति पर्यनुयोगमाशङ्क्यार्थवादेनोक्तमर्थदृढीकरोति । यद्यप्ययमन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्योर्थः प्रत्यक्षः शाब्दो वा तथापि धूर्तकल्पितेन्द्रजालवद्भ्रान्तिमहनादत्रमुखविभीषिकासञ्जनमात्रफलशपथागोरणमिति मन्यमानो वैदिकनिदर्शनमुपन्यसेत् । भवन्ति प्रतिपत्तारोर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनादृढतां प्रतिपद्यन्ते । वत्सो नाम काण्वक्त्रशिरभवत्सच कनीयसा वैमात्रेण भ्रात्राभिषाम आक्रुष्टेन त्वमसि ब्राह्मणः शूद्रपुत्र इति सतंप्रयुवाच सत्येनाग्निप्रविशामि यदि न ब्राह्मण इति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य नग्निर्ददाह रोमापि कथंसत्येन हेतुना कथमग्निः सत्यं जानातीति चेदत आह जगतः स्पशः गूढात्मा परकीयकृता कृतज्ञः स उच्यते सच चारः प्रणधिरिति च प्रसिद्धिः । अग्निर्हि भगवान्सर्वभूतान्तरचारी कृताकृतानां वैदिता । तथा च छान्दोग्ये ताण्डके प्रयोगो देवासुरसेनयोरभ्यन्तरे गौतममाश्रयन्ति गौतममिदं दृढयेत्तत्र चाह इह नोभावान्स्पशश्चरत्त्वित्यादि । अर्थवाचिनिदर्शनेऽपि पञ्चविंश ब्राह्मणमुदाहार्य वत्सश्च वै मेधातिथिश्चाक्षयपावास्तांतवत्सं मेधातिथिराक्रोशदब्राह्मणोसीत्यादि तस्य हलमेव नौषदिति ननु च चौरा अपि न दहन्ते साधवोपि दहमाना दृश्यन्ते तत्कथं शपथे आश्वासः । उच्यते न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते । कादाचित्कत्वाद्यभिचारस्य प्रत्यक्षादिष्वपि प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारो न च

तानि न प्रमाणं अथ व्यभिचारवन्तिनैवप्रत्यक्षादिशब्दवाच्यानि यद्यभिचारितप्रत्यक्षयत्प्रत्यक्षं न तद्यभिचरतीति वचनादि
हापि शक्यते तद्वक्तुं व्यभिचरतीत्यसौ शपथोयः शपथः सन व्यभिचरतीति कः पुनः शपथोयः समस्तेतिकर्तव्यता मात्रा-
व्यग्रहण निरूपितकुहकःस्तंभनाभावः विपरीतोऽशपथः न तादृशस्य व्यभिचारोस्ति अथापि स्यात्तत्रापि प्राकृतस्य
कर्मणः फलविपाकोभवति निमित्तत्वाकृतापराधोपि पूर्वकृतेन गरीयसाशुभेन मुच्यते । अकृतापराधोज्ज्वान्तरदोषेण
निगृह्यते विचित्राहि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः सहसादेकोभिष्यागृह्यते उत्सर्गतस्त्वभिष्यात्वंपुत्रैष्टिकारिरीयादिष्व
न्येतत्समानं तस्मात्साक्षिवच्छपथेऽति प्रत्येतव्यंतेऽपि हि कदाचिन्मिष्यावदन्तो न भयप्रदर्शनमात्रमेतत् यस्यातोर्लब्ध्या
शपथाउक्ताः सत्यं प्रतिष्ठतइति ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वत्सस्य ऋषेः । शूद्रोसीति वैमानत्रेयेणभान्नाभिश्चस्तस्याभिःप्रविष्टस्यस्पशश्चरः
॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र प्रकृतमर्थवादमाह वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नऋषेर्न त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्यो
सीत्येवंकनीयसा वैमानत्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति सयथार्थमभिः प्रविष्टस्याभिःसर्वस्य जगतः शुभाशुभकर्तव्ये चारभूतः
सत्येनाहेतुना रोमैकमपि बन्धिर्न दग्धवान् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुतया सदाचारमाह वत्सस्येति । हि यस्मात्पुरा वत्सनामऋषेर्न ब्राह्मणस्त्वं शूद्रापत्यो-
सीतिकनीयसा वैमानत्रेयेनाक्रुष्टस्याभिःप्रविष्टस्यापि नाभिर्दवाहेति तस्मात्सत्यंशुचि न दहत्यभिः अथयदितस्याकर्ताभवति-
सनदहतेऽथ मुच्यतइत्यादिश्रुतेः । जगतःसर्वस्य कृतस्यशुभाशुभकर्तव्यस्यस्पशश्चारभूतइति । लेख्यसाक्षिणोर्भावे-
शपथः । यथाह याज्ञवल्क्यः ॥ तुलाभ्यापोविषंकोशोद्विष्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ॥
दिव्यग्राहिणि शीर्षकस्थे विद्यमानेऽभियोक्तारि ॥ रुच्यावान्यतरंकुर्यादपरोवर्तयेच्छिरः ॥ अपरोवादी वर्तयेच्छिरः
शारीरमर्थदण्डवाअङ्गीकुर्यात् ॥ विनापिशिर्षकंकुर्याद्वाजद्रोहे च पातके । राजभिःशङ्कितानांच निर्दिष्टनांच दस्युभिः ॥ आ-
त्मशुद्धिपराणांच दिव्यंदेयंशरोविनेति पातके ब्रह्मवधाद्यभिशांस्ते । इत्यधिकारनिर्णयः ॥ सचैलंस्नानमाहूय सूर्यांदयउ-
पोषितं । कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥ इति कर्तव्यता ॥ तुलास्त्रीबालवृद्धान्धपङ्कुराह्मणरोगिणाम् । अग्निर्ज-
लंवा शूद्रस्य यवाःसमविषस्यवा ॥ इत्यधिकारिव्यवस्थितिः ॥ नासहसाद्धरेदभिर्नविषं नतुलां तथा । सहस्रपणान्यूने
विवादे ॥ नृपार्थेष्वभिशापेषु वहेयुः शुचयः सदा ॥ इत्यधिकारिनियमः ॥ तुलाधारणविद्वाद्भिरभियुक्तस्तुलाभितः । प्रति-
मानसमीभूतोलेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ इति तुलामानम् ॥ त्वं तुले सत्यनामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्या-
णि संशयाभ्यां विमोचय ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततोभां त्वमधोनय । शुद्धश्चे द्रमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ ए-
हेहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितोलोकपालैश्च वत्सादित्यमरुद्गणैः ॥ धर्मोजयति नाधर्मः सत्यं जयति ना-
नृतम् । क्षमा जयति न क्रोधोविष्णुर्जयति नासुराः ॥ तुलितोयदि गच्छेत्सशुद्धः स्यान्नुसंशयः । समोवा ह्रीयमानोवा
अविशुद्धोभवेन्नरः ॥ यद्यधोयात्यशुद्धः स्यात्तुलाभङ्गे च सर्वदा । नविशीर्यति शिष्यं चेदूर्ध्वं याति विशुद्ध्यति ॥ इति
तुलापरीक्षणम् ॥ करौ मुष्टदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततोऽप्यसेत् । समाश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ त्वमग्ने स-
र्वभूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ इत्यग्न्यभिमन्त्रणम् ॥ तस्येत्युक्तवतोलोहं पञ्चा-
शत्पणिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोर्हभयोरपि ॥ सतमादाय समैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् ॥ षोडशाङ्गुलकं

ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् । त्यक्ताग्निमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तरा पतिते पिण्डे संदेहे वा पुनर्हरेत् ॥ इत्य-
ग्निपरीक्षणम् ॥ सत्येन माभिरक्षत्वं वरुणेत्यभिशाप्यकम् ॥ कं जलमित्यर्थः ॥ नाभिदग्धोदकस्थस्य ग्रहीत्वोरु जलं वि-
शेत् ॥ समकालमिषुं क्षिप्तमानीयान्योजवी नरः ॥ गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्छुद्धिमवामुयात् ॥ इति जलपरीक्षणम् । इ-
षुक्षेपसमकालं योगतः सचेदागत्य पश्येदित्यन्वयः ॥ त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायत्वात्मादभीशा-
पात्सत्येन भव मेऽमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ॥ यस्य वेगैर्विना जोर्येच्छुभंतस्य विनिर्दिशेत् ॥ इ-
ति विषपरीक्षा । वेगैर्मूर्च्छाद्युपद्रवैः ॥ देवानुग्रान्समभ्यर्च्यतत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्रान्व्य पावयेत्तस्माज्जलात् प्रसृतित्र-
यम् ॥ अर्वाक्चतुर्दशाद्भ्योस्य नोराजदैविकम् ॥ व्यसनं जायते घोरं सशुद्धः स्यान्नसंशयः ॥ १ महापराधे निर्धर्मे
कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते । नास्तिकब्राह्म्यदासेषु कोशपानं विगर्हितम् ॥ इति कोशपरीक्षा ॥ तत्र ॥ पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्याद-
पराह्णे धोभवेत् ॥ मध्याह्नेतुजलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता । दिवसस्यतु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ॥ रात्रौतु पश्चिमे
यामे विषं देयं सुशीतलमितिपतामहोक्तेः ॥ परीक्षाकालः । घटस्तुला ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र परकृतिरूपमर्थवादमाह वत्सस्यहीति । वत्सोनामकश्चिदपिः जगतःस्पृशःजगतश्चारः शुभा-
नसंधायीति यावत् । तथा चार्घ्यमिति मत्तवर्णः इहतोभगवाञ्जगतश्चारोस्त्विति । एवंवदता ब्राह्मणादीनामप्यग्निकरणादिकं-
स्मृचितम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरा यवीयसा भ्रात्रा वत्सस्यऋषेः अभिशस्तस्य शूद्र इति निन्दितस्य सः अग्निः रोमापि न द-
दाह ॥ ११६ ॥

यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कौटसाक्ष्यंकृतंभवेत् ॥ तत्तत्कार्यंनिवर्तेत कृतंचाप्यकृतंभवेत् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्यवहारे कूटसाक्षिभिर्यवहारः कृतःस्यात्सनिवर्तयितव्यः । कृतंचाप्यकृतंभवेत् गृ-
हीतधनोप्युत्तमर्णःप्रतिपादयितव्यइतरदण्डीगृहीतोपि त्याज्योवाग्मात्रेण जितंस्त्वमसीति निश्चिते कार्यंनिवर्ततइत्युच्यतेद-
ण्डपर्यंतंकृतमपीति विशेषः । वीप्साश्लोकपूरणायाम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्कार्यं निवर्तेत पुनर्विचार्य कृतंचापि दण्डाद्यकृतंभवेत्प्रत्यर्पणीयमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुड्मकः । यस्मिन्यस्मिन्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति निश्चितंभवेत्तत्कार्यमसमामं प्राड्वाकः पुनरपि नि-
वर्तयेत् यदपि च दण्डसमामिपर्यंततानीतंतदपि पुनः परीक्षेत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । कौटसाक्ष्यकृतमप्यकृतमित्याह यस्मिन्निति । निवर्तेतैत्यस्य विवरणं कृतमित्यादि ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कूटसाक्षिभिरनिर्णीतोप्यर्थोनिवर्ततइत्याह यस्मिन्यस्मिन्निति ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्विवादे कौटसाक्ष्यं कपटेन साक्ष्यं भवेत् ॥ ११७ ॥

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ॥ अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यंवितथमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । कौटसाक्ष्यलोभादिनिमित्तविषयकथनंदण्डविशेषभावार्थं वितथमसत्यं सर्वत्र पञ्चमीहेत्वार्था ॥
॥ ११८ ॥

१ महा=व्यसनं दुःखम् । इत्युग्रदैवपरीक्षणम् । महा (न, श)

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोभोऽर्थलिप्सा । मोहोविपरीतज्ञानम् । कामः स्त्रीरागः । अज्ञानं तद्विषयस्फुटज्ञानाभावः । बालभावः साक्ष्ययोग्यवयोवस्थाभावः । वितथं मिथ्यासाक्ष्यमुच्यते लोकैः ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । वक्ष्यमाणविशेषार्थलोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्नेहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधानेन साक्ष्यमसत्यमुच्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतमन्यकृतमिति कस्मादिति तत्र हेतुन्मदर्शयन्साक्ष्यभावमाह लोभादिति । मोहाद्वैचित्त्यात् सच त्रिविधोरोगादिकृतो धत्तूरादिकृतः प्रमादकृतश्च । भयादस्युवृत्तिभ्यः । कामात्तदीयरूपादिषु भोग्यज्ञानादज्ञानाददृष्टश्रुतं जानामीत्यभिधानाद्बालभावादधर्माद्यज्ञानादिति ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । कौटसाक्ष्ये कारणानि दण्डतारतम्यार्थमाह लोभान्मोहादिति । बालभावः ऊनषोडशवयस्कत्वम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् । स्त्रीरागात् अज्ञानात् स्फुटज्ञानाभावात् कृतं साक्ष्यं वितथं व्यर्थं उच्यते ॥ ११८ ॥
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । लोभाद्योवितथं वक्ति सप्तहस्रदण्डनीयइत्येवंप्रयोजना कर्तव्या ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यतमे स्थाने अन्यतमनिमित्तंप्राप्य ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां लोभादीनां मध्यादन्यतमत्स्निग्धमिति सति यो मिथ्यासाक्ष्यं कथयेत्तस्य दण्डविशेषाणि क्रमशो वदिष्यामि ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थं किं स्यात्तत्राह एषामिति । लोभादीनां मध्येऽन्यतमनिमित्ते स्थाने युक्तान्दण्डविशेषान्वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । स्थाने करणे ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां लोभादीनां अन्येषां वा ॥ ११९ ॥

लोभात्सहस्रदण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वतु साहसम् ॥ भयाद्धौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वचतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र यः परस्माद्धनमुपादाय विपरीतं वक्ति तस्य लोभो हेतुः मोहाद्वैचित्त्यतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केन चिच्चित्तसंक्षोभहेतुना प्रश्नकाले व्याकूटः सम्यक्प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वा अन्यथा ब्रूयात्स-
मोहादित्युच्यते । भयं त्रासो यदि भयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित्ज्ञातिधनादिबाधया मां व्यापादयेदित्याशङ्क-
सहस्रमिति संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरापणानामिति पूर्वतु साहसं प्रथमं पणानान्तु द्वे शते सार्धइत्यादौ द्वौ मध्यमौ
साहसाविति विपरिणामः पूर्वचतुर्गुणं सहस्रमेवेत्यर्थः । वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रं पणाः । पूर्वं प्रथमं साहसम् । द्वौ मध्यमौ मध्यमसाहसं द्विगुणम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । लोभेन मिथ्याभिधाने सति वक्ष्यमाणपणानां सहस्रदण्ड्यः । मोहेन प्रथमं साहसं वक्ष्यमाणं भयेन च वक्ष्यमाणौ मध्यमसाहसौ मैत्रात्प्रथमसाहसं चतुर्गुणम् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह द्वाभ्यां लोभादिति । सहस्रं पणानामिति शेषः । पूर्वं प्रथमपरिभाषितं सप्तधा शच्छ-
तद्वयम् । मध्यमो मध्यमः शतानि पञ्च तेन सहस्रम् । पूर्वचतुर्गुणं सहस्रद्वयम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । लोभात्कौटसाक्ष्ये कृते तावकार्पापणानांसहस्रदण्ड्यः । पूर्वसाहस्रंअभ्यर्द्धशतद्वयं मध्यमौ मध्य-
मसाहस्रौ पञ्चशतानिमध्यमः साहस्रः तौद्वौसहस्रत्रयम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह लंभादिति । लोभादन्यथाकारी पुरुषः सहस्रं सहस्रपणान् दण्ड्यः । तु पुनः
मोहान् अन्यथाकारी पूर्वसाहस्रं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमाणं पूर्वसाहस्रसंज्ञं दण्ड्यः । मैष्यात् पूर्वं प्रथमसाहस्रं
चतुर्गुणम् । तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ साशीतिः पणसाहस्रोदण्डउत्तमसाहस्रः । तदर्धमध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥ प-
णानांसहस्रंमणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः अशीत्या सहवर्ततइति साशीतिः अशीत्यधिकपणसहस्रप-
रिमितदण्डोयःसउत्तमसाहस्रसंज्ञोवेदितव्यः ॥ १२० ॥

कामाद्वशगुणपूर्वक्रोधात्तु त्रिगुणंपरम् ॥ अज्ञानाद्वेशते पूर्णं बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । मन्थः कामोयत्रस्त्रियोविवदन्ते तत्संबन्धान्यतरं कामयमानोऽनृतंवदति अर्धतृतीयानि सह-
स्राणि दण्ड्यते क्रोधात्त्रिगुणंपरं प्रथमसाहस्रस्य प्रकृतत्वात्ततः परोवध्यः सर्वान्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तमएव परः
द्वेषः क्रोधः अज्ञानादिति योविपरीतंप्रथमंनूयाद्वाहान्या ननु प्रश्नकाले द्वे शते दमः प्रदर्शनमेव विपरीतनाभिधानंबालिश-
भावः अप्राप्तबुद्धिस्थैर्यस्याप्रंबालिशोथव्यवहारतर्षदपक्रान्तबालभावस्य दण्डोन्यस्य त्वसाक्षितैव ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पूर्वं प्रथमसाहस्रं दशगुणम् । परमुत्तमसाहस्रं । द्वेशते पणानाम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेन मिथ्यावदन्प्रथमसाहस्रदशगुणंदण्ड्यः । क्रोधेन तु परममध्यमसाहस्रंत्रि-
गुणंवक्ष्यमाणम् । अज्ञानत्वाद्वेशते । बालिश्यादनवधानात्पणशतमेवदण्ड्यइति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(४) राघवाणन्दः । कामेतिदशगुणं पूर्वं प्रथमसाहस्रं ततःपञ्चशताधिकसहस्रद्वयम् । त्रिगुणं परमुत्तमसाहस्रं तेन
* न सहस्रत्रयम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दनः । बालिश्याद्बाल्यात् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामात् कामतः अन्यथाकारी पूर्वसाहस्रं पञ्चाशदधिकशतद्वयपणपरिमितं दशगुणंदण्ड्यः ।
क्रोधात्तु त्रिगुणं उत्तमसाहस्रंत्रिगुणं दण्ड्यः ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयमयोजनोदण्डइति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयत्वायशास्त्राचारनिरुद्धा व्यवस्था धर्मस्तस्याव्यभि-
चारोऽनिवृत्तिरुच्यते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यभिचारार्थं सर्वथानिश्चयार्थम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यरूपधर्मस्यापरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्य च वारणार्थमिताम्कौटसाक्ष्यविषये पूर्वैर्मुनिभिरुक्ता-
न्दण्डान्मन्वादयआहुः । एतच्च सकृत्कौटसाक्ष्ये ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे मुन्यन्तरवाक्यं प्रमाणयति एतानिति । मुनिभिः प्रोक्तान्मन्वादयआहुः । तत्किम-
र्थं तत्राह धर्मस्येति । दण्डे कृते कोपि न त्वधर्माद्यभिचरेदित्याह । अव्यभिचारार्थमिति । अधर्मान्नियमनं निवृत्तिस्त-
त्तैव ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । धर्मस्य सत्यस्य । अधर्मनिधनायासत्यस्य निवृत्तये ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्याव्यभिचारार्थं यथा धर्मस्य व्यभिचारः धर्मव्यतिक्रमः न भवेच्च पुनः अधर्मनियमा-
य पापापनुत्यर्थम् ॥ १२२ ॥

कौटसाक्ष्यन्तुकुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिकोत्पः ॥ प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । सकृदपराङ्मानां पूर्वोदण्डः अभ्यासात्मवर्तमानानां दण्डयित्वा प्रवासनं राष्ट्राग्निष्कासनं मरणं वार्ध-
शास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्रूपत्वाच्च दण्डविधेः । ब्राह्मणन्तु विवासयेत् वासतोपहरणं विवासनं गृहभावावोवा विवासं करोति तत्क-
रोतीति णिचि णाविष्टवदिति टिलोपे रूपम् । त्रीन्वर्णानिति क्षत्रादयस्त्रयो ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रवासयेत् स्वदेशात् । विवासयेत् प्रवासयेदेव न दण्डयेत् । गोविन्दराजस्तु दण्डयित्वा
नग्रीकुर्यादित्यस्यार्थमाह ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणे तु कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन् त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेन दण्डयि-
त्वा धार्मिको राजा स्वराष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणन्तु धनदण्डव्यतिरेकेण स्वराष्ट्राग्निः सारयेत् ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्व-
वस्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समप्रधनमक्षतमिति ॥ धनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मण-
पुनः पूर्वदण्डेन दण्डयित्वानग्रं कुर्यादिति व्याचष्टे । मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्य विवासस्त्वं वासोपहरणं गृहभङ्गो वेत्याचष्टे ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डोत्तरकालीनकृत्यमाह कौटेति । विवासयेत् दण्डं विना वासयेत् स्वराज्यादभ्यत्र । तथा च
वक्ष्यति ॥ न जातु ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समप्रधनमक्षतमिति ॥ गोविन्दराजस्तु
दण्डं कृत्वा नग्रं कुर्यात् । मेधातिथिस्तु वस्त्रशून्यं गृहमिति । विवासनपदस्याभ्यत्र वसतौ भूरिप्रयोगात् अनयोर्व्याख्या-
नमसाध्विति । कौटसाक्ष्याभ्यासपरंवक्ष्यन्निति केचित् ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणं दण्डयित्वा विवासयेत् । प्रवासनं प्रमापणम् । विवासनन्तु देशान्तरमापणम् । कुर्वाणानित्यने-
न बहुशः कौटसाक्ष्यकरणं सूचितम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौटेन कपटेन । ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३ ॥

दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । स्थानशब्दो विषयपर्यायः एतैः प्रदेशैः पीडयितव्यः । प्रत्यपराधशब्देन ब्राह्मणस्य धनदण्डवि-
धानादकृतत्वोपदेशः शरीरपीडापरिहारार्थः कल्पते सत्यपि धनस्य दशसङ्ख्यान्तर्भावे । वयन्तु ब्रूमः समप्रधनमक्षतमि-
त्यत्र धनपीडापि निषिद्धेन ब्राह्मणस्य तस्मात् सकृत्कर्तव्यं च दपराङ्भुतशीलो भिजनयुक्तस्तस्य धनदण्डोपि नास्ति तथा
च गौतमस्तादृशमेव ब्राह्मणमधिकृत्य द्वौ लोके वृत्तव्रतावित्युपक्रम्य षड्विः परिहार्यं श्रेत्यादि ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानानि विषयान् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । हेरण्यगर्भो मनुर्दशदण्डस्थानान्युक्तवान् यानि क्षत्रियादिवर्णत्रयविषये भवन्ति । ब्राह्मणः पुनर्म-
हत्यापराधेऽक्षतशरीरे दिशान्तिः सार्यते ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डप्रसंगेन दण्डान्तरसंसर्गवक्ष्यन् ब्राह्मणस्य तदभावमाह दशेति । अक्षतो हीनो यना-
द्यैः ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । ब्रजेद्विवसेत् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्य अङ्गच्छेदरूपस्य दशस्थानानि स्युः अक्षतः अव्रणः ब्राह्मणो ब्रजेत् गच्छेत् ॥ १२४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उपस्थं प्रजनधर्मः स्त्रीपुंसयोरुद्देशमात्रमिदं विनियोगस्तूत्तरत्र भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषो नास्मात्तस्तत्र योयेनैवाङ्केनापराद्धः सतत्रैव पीडयितव्यः । तत्रागम्यागमनउपस्थनिग्रहः चौर्यउदरस्याहारनिवृत्यादिना वा दण्डपारुष्ये जिह्वाहस्तयोः पादबलेन व्यतिक्रामन्पादयोः विवृत्य विश्रब्धराजदारान्वोक्ष्यमाणश्चक्षुषोः अनुलेपनगन्धमाजिघ्रन्नासिकायां रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्यं पयान्तरित उपशृण्वकर्णयोः धने प्रसिद्धो दण्डः देहमारणं महापाताकनः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपस्थादीनां छिदनादिदण्डविषयत्वम् । धनस्य तु ग्रहदण्डः । देहः कृत्स्नस्ताडनवधादिदण्डविषयः ॥ १२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । लिङ्गादीन्येतानि दशदण्डस्थानानि अतस्तत्तदङ्केनापराधे सत्यपराधलाघवगौरवापेक्षया तत्तदङ्गताडनवेदनादि कर्तव्यम् । अल्पापराधे यथाश्रुतं धनदण्डः । देहदण्डो मारणं महापाताकदौ ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेव दण्डानाह उपस्थमिति । एषां विच्छिन्तिः कार्येत्यर्थः ॥ धनं च ग्राह्यम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । तान्येव दशस्थानान्याह उपस्थमुदरमिति । पञ्चमं स्थानमिति शेषः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दशस्थानान्याह उपस्थेति ॥ १२५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ॥ सारापराधौ चालोक्य दण्डदण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तानुक्तदण्ड्येष्वपराधेषु मानृका श्लोकोऽयं एतदर्थानुसारणेन सर्वदण्डकृमिः कर्तव्या तत्र पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरनुबन्धः प्रवृत्तिकरणं वा अनुबध्यते प्रयुज्यते येन तस्मिन्कर्मणि तं परिज्ञाय किमयमात्मकुटुम्बक्षुद्वसायेन धर्मउत सङ्गेन वा अथमद्यदूतादिशौडतया तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्ववा परप्रयुक्तत्वेच्छया वेत्यादिरनुबन्धः । देशोग्रामारण्यग्रहजलजन्मप्रसवभूमादिः कालो नक्तं दिवादिः सुभिक्षदुर्भिक्षबाल्ययौवनादिशक्त्यशक्ती आढ्यत्वदारिद्र्ये अपराधोऽष्टादशानां पादानामन्यतमः एतत्सर्वपौर्वापर्येण निरूप्याथ दण्डपातयेत्कुर्याद्यथास्थितिः सांसारिकी न भ्रश्यतीति ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुबन्धं पुनः पुनः करणम् । देशं ग्रामवनादि । कालं रात्र्यादि । सारं चित्तस्य गुरुताम् । अपराधं न्यूनाधिकम् ॥ १२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । पुनः पुनरिच्छातोऽपराधकरणमपेक्ष्य ग्रामारण्यादिचापराधिस्थानं रात्र्यादिकं वाऽपराधस्यापेक्ष्य सारं चापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधं च गुरुलघुभावेन चालोक्य दण्डनीयेषु दण्डंकुर्यात् । एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदण्डशेषभूतम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्ड्येषु राज्ञा तावद्यत्नवता भाव्यमित्याह अनुबन्धमिति । अनुबन्धं सकृदसकृदाद्यपराधकारणम् । सारापराधौ अपराधकारिणो धनदेहादिसामर्थ्यं सारं अपराधं च लघुगुरुतया विज्ञाय । आलोच्येति कचित्पाठः विचार्येति ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डविधाने राज्ञा बोद्धव्यमाह अपराधमिति । सारासारदण्डस्य बलाबलम् ॥ १२६ ॥

अधर्मदण्डनलोके यशोघ्नकीर्तिनाशनम् ॥ अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मप्रधानदण्डनं च पूर्वोक्तमनपेक्ष्येदं शास्त्रपाठमात्रेण राजेच्छया रागद्वेषादिभिर्वा तद्यशो-
नाशकं कीर्तेश्च विच्छेदकं त्वदेशे गुणख्यातिर्यशः देशान्तरकीर्तिः जीवतो वा पुण्यशब्दोयशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशोबहुभिः परैर्गुणानां ज्ञानम् । कीर्तिस्तत्कथनम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । जीवतः ख्यातिर्यशः मृतस्य ख्यातिः कीर्तिः । यस्मादनुबन्धाद्यनपेक्ष्य दण्डनमिहलोके यशो-
नाशनमृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोके च धर्मान्तरार्जितस्वर्गप्रतिबन्धकं तस्मान्त्परित्यजेत् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैपरोत्ये दोषमाह अधर्मेति द्वाभ्याम् । अधर्मेण दण्डनेऽयशो जीवति मृतेऽकीर्तिरित्यनयोः क-
थंचिद्भेद इति केचित् । यशो ज्ञातिप्रशंसा कीर्तिर्जनप्रशंसेति नृसिंहात्पानीयभाष्ये अस्वर्ग्यमधर्मदण्डनेन पापोत्पत्तेः ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अदण्ड्यदण्डनमिति गुणवत्ताप्रसिद्धिर्यशः तत्कथनं कीर्तिः ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोके अधर्मदण्डनं जीवतः यशोघ्नं मृतस्य कीर्तिनाशनम् तत् अधर्मदण्डनं परिवर्जयेत् ॥ १२७ ॥
अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ॥ अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोकेऽनुबन्धादीनि निरूपणविधिविशेषः । अनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते साप-
राधानां च विधीयते । कृतार्थतां दण्डस्य मन्यमानो नुग्रहेण माहासीदिति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयशो यशोनाशम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा दण्डानर्हान् धनलोभादिना दण्डयन् दण्डार्हाश्चानुरोधादिनोत्सृजन् महतीमख्यातिं प्राप्नोति
नरकं च व्रजति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्वर्ग्यमित्यनेन स्वर्गायोग्यत्वमुक्तं न केवलमेतत्प्रत्युत नरकं चैवेतीत्याह अदण्ड्यानि-
ति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यादण्डनेऽपि राज्ञा दोषमाह अदण्ड्यानि निति । अयशोऽस्मिँल्लोके परस्मिन्नरकम् ॥ १२८ ॥

धाम्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विद्वदण्डं तदनंतरम् ॥ तृतीयं धनदण्डं वधदण्डमतः परम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । योगुणवानीषत्प्रथममेवापराद्धः सवाचा निर्भर्त्स्यते न साधुकृतवानसि मापुनरेवं कार्षीरिति
तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते कार्यदोष इति वा प्रतिजानीयात्तदा धिग्धिगादिशब्दैः पुरुषवचनैः कुत्सार्थैः क्षिप्यते
ततोऽप्यनिवर्तमानो यथाशास्त्रं धनेन दण्डनीयस्तदप्यगणयन् नैश्वर्यादिना हंतव्यः वधदण्डश्च तदानीमङ्गच्छेदनाद्यपि न म-
रणमेव ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धाम्दण्डं ताडयतैर्नमित्युक्तं । प्रथमं कूटसाक्ष्यादौ प्रथमप्रवृत्तौ । धिग्दण्डं धिक्कमिति त-
दनन्तरं द्वितीये । तृतीये तृतीयवारकरणे । अतः परं चतुर्थवारपराधे वधदण्डमङ्गच्छेदम् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । न साधुकृतवानसि मैवंभूयः कार्षीः इत्येवंवाङ्निर्भर्त्सनं प्रथमापराधगुणवतः कुर्यात् तथापि
यदि नोपशम्यति तदा धिक्जाल्ममजीवनिस्ते पापस्य भूयादित्येवमादितस्य कार्यम् । तदापि यद्यसम्भारगान् नि-

वर्तते तदा धनदण्डमस्य तृतीयंकुर्यात् । एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदातः परंवधदण्डं ताडनाद्यङ्गच्छेदरूपं तस्य कुर्मान् मारणम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डत्वेन देहपदं वाग्दण्डं उपलक्षयतीति कृत्वाह वाग्दण्डमिति । गुणवतोहि वाग्दण्डः सचैवं न साधुरुक्तत्वं येत्यादिः प्रथमापराधे । तथापि न शाम्यतीति चेत् धिग्जन्मा त्वमिति द्वितीयः । वधदण्डं कर्णच्छेदादि प्रत्येकंकुर्यात् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डनक्रममाह वाग्दण्डमिति । वाग्दण्डं परुषभाषणम् । धिग्दण्डः सदोमभ्याद्वाचानिर्भर्त्स्य निष्कासनम् । धनदण्डः स्वर्णादानम् । वधदण्डः शरीरपीडनम् । कुतएतदुत्तरश्लोकानुगुण्यात् । एते दण्डाः क्रमादल्पतरेऽल्पे महति महत्तरे वापि प्रयोज्या अपराधे ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डं प्रथमंकुर्यात् । धिग्दण्डं धिक्कामित्येवंरूपं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डम् । वधदण्डं अङ्गच्छेदरूपम् ॥ १२९ ॥

वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं शक्नुयात् ॥ तदैषु सर्वमप्येतत्प्रयुजीत चतुष्टयम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यतआह मारणं चेद्वधः किं तदन्यथन शक्यते कथंचैनं पापं निगृहीतेत्यादि परुषवाक्यपूर्वदुर्विर्नितेषु धनदण्डवधौ समुच्चैतव्यौ कृतेपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते ततो न कृतनिग्रह इत्युत्सृजेदपितु सवधदण्डः कर्तव्यः । धनवधदण्डयोश्च पुनः प्रवृत्त्यर्थोयमारम्भः वाग्दण्डमृदुत्वात्कः पृच्छति धनेन च गृहीतस्य पुनर्वधोदष्टोक्तुलिपन्थिभेदस्येति ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वमेवैतद्दशविधं दण्डं प्रागुक्तं वाद्दण्डादित्रयं च ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । यतोवक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति । व्यस्तेनाङ्गच्छेदेनापि दण्ड्यान्वशे कर्तुं शक्नुयात्तदैतेषु सर्ववाग्दण्डादिचतुष्टयंकुर्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डेन यदा न शाम्यन्ति तदा वाग्दण्डादिचतुष्टयं संप्रयोक्तव्यमित्याह वधेनेति । एतान् पापिनः । चतुष्टयमिति उपस्थादीनां वधदण्डत्वेन संग्रहात् ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । वधेन शरीरपीडनेन ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् तस्मात्कारणान् एषु चतुर्विधेषु दण्डेषु एतत्सर्वं चतुष्टयं प्रयुजीत ॥ १३० ॥

लोकसंव्यवहारार्थ्याः संज्ञाः प्रथिताभुवि ॥ ताभिरूप्यसुर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ताभादीनां लिखादयः संज्ञाभुवि प्रसिद्धाः किंशास्त्रपरिभाषया तत्र ब्रह्मव्यवहारोगवादिशब्दवदित्यतआह लोकसंव्यवहारार्थं अर्थशब्दो विषयवचनस्तेन व्यवहारप्रसिद्धिराश्रिता भवति न तत्र गवादिशब्दतुल्यतया व्यवहारान्प्रसिद्धः किंशास्त्रोपदेशेन उच्यते नियमार्थोपदेशोऽप्येषामपि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्णादीनामेताः संज्ञाः सन्ति तन्निवृत्त्यर्थः कचिद्देशे परिमाणे भेदोऽप्यस्ति तन्निवृत्त्यर्थश्च कचित्संबन्धतया नियम्यते । अथ चैवं संबन्धः क्रियते याः संज्ञाभुवि प्रथिता स्तालोकसंव्यवहारार्थवक्ष्यामि सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारोयथा स्यादण्डादिनियोगस्याप्यन्यथा प्रसिद्धिः ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संव्यवहारार्थं दृष्टादृष्टव्यवहारसिद्ध्यर्थम् ॥ १३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ताम्ररूप्यसुवर्णानांयाः पणादिसंज्ञाः ऋयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसिद्धास्तादृश-
द्युपयोगार्थसाकल्येन कथयिष्यामि ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । धनदण्डस्य ताम्रपणसुवर्णादिभेदेन नानात्वात्तद्वण्डप्रसंगेन तत्परिमाणं प्रतिजानीते लोकेति ।
संज्ञाधर्मशास्त्रपरिभाषाः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । चतुष्टयंवाग्दण्डादिकं वक्ष्यमाणेषु धनदण्डादिकेष्वित्यतानियामिकामानसंज्ञा प्रस्तूयते लोकसंव्य-
वहारार्थमिति । संव्यवहारः ऋयविक्रयादिः ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ताम्ररूप्यसुवर्णानांपरिमाणमाह लोकेति । याः संज्ञाः प्रथिताः प्रसिद्धास्ताः संज्ञाः प्रवक्ष्यामि
॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूर्यमंदृश्यते रजः ॥ प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । इमंश्लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेणौ विप्रतिपत्त्या तावद्गवाक्षकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये योरेणु-
र्दृश्यते सत्रसरेणुः । अन्तरशब्दोविवरपर्यायः । प्रथमतत्प्रमाणानामिति ॥ त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेयमलिक्ष्यैकपरिमाणतः । ताराज-
सर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ ततोपचितपरिमाणाः न पुनरयं लिक्षाशब्दः स्वेदजक्षुद्रजन्तुवचनस्तास्तिस्त्रो लिक्षाएको-
राजसर्षपाख्यपरिमाणपदार्थएवयोजनीयम् । ततश्च व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणार्थमेते शब्दावर्तन्तइति । यथा-
चोपक्रान्तसंज्ञाः प्रवक्ष्यामि परिमाणमिति त्रसरेणुश्चार्थोनियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वनिश्चयं शक्नुवन्ति च निपुणास्त्रसरेणु-
संहर्त्तुमिति नानारम्यार्थोपदेशः । एतत्त्वर्णकाराभिमानसङ्ख्यासृष्टिरूपनिर्बाधभवति ततएव वस्तुनिपुणतोशेषतोऽव-
धारयितव्यम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भानोरश्मौ । रजोऽदन्तेपुंसि । प्रमाणानां परिमाणानांमध्ये ॥ १३२ ॥

(३) कुङ्कुमः । गवाक्षविवरप्रविष्टसूर्यरश्मिषु यत्सूर्यमंरजोदृश्यते तद्वक्ष्यमानपरिमाणानांप्रथमं त्रसरेणुंवदन्ति ॥
॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । ताआह जालेतिषट्भिः । जालं गवाक्षं तदन्तरगे भानौ सूर्यकरे यत्सूर्यमरीचिस्थंरूपमंदृश्य-
ते तत्प्रमाणानां परिमाणपरिच्छेदानांमध्ये प्रथमं यद्रजोधूलिः त्रसरेणुं त्रसरेणुसंज्ञकम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । भानौ रविकिरणे ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जालान्तरजः प्रमाणानां परिमाणानां प्रथमं त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३२ ॥

त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयालिक्षैकापरिमाणतः ॥ ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्ते त्रयोगौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लीक्षा युकाद्विभं । राजसर्षपोराजिका ॥ १३३ ॥

(३) कुङ्कुमः । अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैकापरिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्त्रो लिक्षाराजसर्षपोज्ञेयः ते राजसर्षपाख्योगौ-
रसर्षपोज्ञेयः ॥ १३३ ॥

(१) यथोक्त परिमाणार्थः—यथोक्तपरिमाणायवाद्यइति ते निरस्ताभवन्ति नहियवादीनामर्थानांपरिमाणं कथमेतत्
तर्हि यथोक्तपरिमाणार्थं (आ आ)

(४) राघवानन्दः । लिक्षेति संज्ञान्तरमेवमुत्तरत्र । ताः लिक्षास्तिस्रः राजसर्षपः । ते त्रयौ गौरसर्षप इत्यन्वयः ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधौ त्रसरेणव एकालिखा तास्तिस्रः लिक्षाराजसर्षपः । ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपः ॥ १३३ ॥

सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवंत्वेककृष्णलम् ॥ पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३४ ॥

(१) मेघातिथिः । मध्यमशब्दोऽभ्रान्तिहेतुः परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपि चित्तो नातिस्थूलः सर्षपपरिमाण इति मध्यमहणमर्थवत् संज्ञापरत्वे तु न किञ्चिन्मध्यमशब्देन यवशब्दसंज्ञात्वात् तदसत् नायंसंदर्भेन प्रत्ययवंप्रयोजनमुच्यते पद्यमन्थोयंत त्रसंगमनार्थमपि वृत्तानुरोधात्किञ्चिदुच्यते अस्ति चास्यान्वयः अनन्विताभिधानंहि वाक्यार्थविरोधान्न प्रमाणनचावगताभिधानमपि । परिमाणभेदांस्तसरेणुशतमानादीनाद्यन्तानपेक्ष्य मध्यपठितत्वाम्भ्योऽववाख्यः परिमाणविशेषः । पञ्चकृष्णला अस्मिन्सन्न्यत इति ठनाविति ठनुकत्तव्यः पञ्चकृष्णलिकः पञ्चकृष्णलक इति पाठे कवन्तो-बहुव्रीहिः । ते कृष्णलाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मध्यो यवो नाति सूक्ष्मो नाति महान्वा ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । गौरसर्षपाः षट् मध्योन स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति त्रिभिर्वयैः कृष्णलं रक्ति केति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोडश माषाः सुवर्णः स्यात् । पुल्लिङ्गश्चायं परिमाणवचनः ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । यवो मध्यः स्थूलसूक्ष्मभिन्नः । त्रयो यवा परिच्छेदकायस्य तदेकं कृष्णलं । ते षोडश माषाः सुवर्ण इत्यन्वयः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । संव्यवहारेषु सूक्ष्मो मध्यमस्थूल इति त्रिविधो वयव उक्तः अंशद्वयमयवस्य लक्षणमुक्तं सर्षपाषड्यवो मध्य इति ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षट् सर्षपाः मध्यो यवः न स्थूलो न सूक्ष्मः । त्रियवंप्रयो यवाः एकं कृष्णलम् पञ्चकृष्णलको माषः । ते माषाः षोडश एकः सुवर्णः ॥ १३४ ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ॥ द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयोरौप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

(१) मेघातिथिः । पलमिति संज्ञानिर्देशः सुवर्णमिति संज्ञा चत्वारः इति विशेषणं धरणमिति संज्ञा दशपलानिति संज्ञा द्वे कृष्णले इति संज्ञा रूप्यमाषक इति समुदायसंज्ञामन्यन्ते । ननु रूप्यविषयमाषकनिर्देशे द्वे कृष्णले प्रतिपत्तये इति प्रतिजानीते । प्रदिशनिश्चयः । समधृते तुलासूत्रके उष्मानादहीने यदि धार्यते प्रयोजनं मध्यशब्दवद्यतोऽसमया दार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पलानि दश सुवर्णस्य धरणम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । चत्वारः सुवर्णाः पलं स्यात् दशपलानि धरणं कृष्णलद्वयं समं कृत्वा तुलया धृतं रूप्यमाषको बोद्धव्यः ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णाश्चत्वारः पलं स्यात् । पलानि दश धरणं धरणसंज्ञकं परिमाणान्तरम् रूप्यमाषमानमाह द्वे इति । समधृते समं कृत्वा तुलयाऽवधृते ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्तरार्द्धेन रूप्यमानमुच्यते । समधृते सहोष्मिते ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । चत्वारःसुवर्णाः पलम् दश पलानि धरणसंज्ञं भवति । रूप्यपरिमाणमाह । द्वेरुणले रूप्यमाषकः ॥ १३५ ॥

ते षोडशस्याद्धरणपुराणश्चैव राजतः ॥ कार्षापणस्तुविज्ञेयस्ताभिकः कार्षिकः पणः ॥ १३६ ॥

(१) मेघातिथिः । षोडशरूप्यमाषकारूप्यस्य धरणंभवति पुराणइति संज्ञान्तरम् । कार्षापणइति च द्वे संज्ञे ताभिकर्षस्य कर्षारूप्यश्च शब्दोलोकेतएव प्रसिद्धार्थइहगृह्यते व्यभिचारदर्शनासत्त्ववचनेन नरुणलादिवत्परिभाष्यते ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतोरजतसंबन्धी । पुराणोधरणंचेतिमाषाः षोडश । कार्षिकः कर्षः ताभिकः ताभः । कार्षापणःपणश्चोच्यते । अत्रचानुक्ते सुवर्णमनाग्रहणात् कर्षः पलचतुर्थभागः पञ्चरुणलकः षोडशमाषात्मकोपासः ॥ १३६ ॥

(३) कुड्मूकः । ते षोडशरूप्यमाषकारूप्यधरणपुराणश्च राजतोरजतसंबन्धी स्यात् । कार्षिकः ताभमयः कार्षापणः पणइति विज्ञेयः । कार्षिकश्च शास्त्रीयपलचतुर्थभागोबोद्धव्यः । अतएव पलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधानिकाः ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजतोरजतसंबन्धी । ते रूप्यमाषकाः षोडश धरणस्यात् राजतंधरणमस्यैव संज्ञान्तरं पुराणइति । पणमानमाह कर्षइति । कार्षिकः कर्षप्रमाणः सएव पणइति पणएव कार्षापणः । ताभिकःताभमयश्चेत्कार्षिकं ताभिके पणइत्यभिधानात् ॥ १३६ ॥

(५) जन्दनः । ते रूप्यमाषकाः षोडशराजतंधरणम् । पुराणमनादिसिद्धं । उत्तरार्द्धेन ताभिकमानंसूच्यते माषषोडशकस्य कर्षइति संज्ञा लोकप्रसिद्धा कर्षेणमितः कार्षिकः ताभस्य विकारस्ताभिकःकर्षमिति । ताभ्रीकृतःपणोत्रव्यवहारेकार्षापणसंज्ञोज्ञेयःनतुलोकप्रसिद्धोरूप्यादिमानइत्यर्थः ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषोडशमाषाः रजतः धरणं भवति । राजतः पुराणेति संज्ञो भवति । कर्षःस्यादशमाषिकइति निघण्टुः । पलचतुर्थांशकः कर्षकयोन्मानितः कार्षिकः ताभस्य विकारः ताभिकः कर्षसंमितताभविकारः कुड्मूकस्यार्थः ॥ १३६ ॥

धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ चतुः सौवर्णिकोनिष्कोविज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३७ ॥

(१) मेघातिथिः । शतमानइति संज्ञा दशानांधरणानां रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते तेन रूप्यसुवर्णयोरियंसंज्ञा सुवर्णस्य समानन्तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यं तथा च विशेषयिष्यति शतमानंतुराजतमिति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजतःशतमानोदशभिर्धरणैः । चतुर्भिःसुवर्णैर्निष्कः । सुवर्णस्यैव स्थूलयवैः रुणलपरिकल्पनायांव्यावहारिकनिष्कस्य षोडशांशः रुणलोभवतीति दानप्रकरणादौ व्यावहारिकी विशिष्टसंज्ञानिष्कस्य ॥ १३७ ॥

(३) कुड्मूकः । दशरूप्यधरणानि रूप्यशतमानोज्ञातव्यः । चतुर्भिः सुवर्णैर्निष्कः प्रमाणेन बोद्धव्यः ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् धरणेति । धरणानि रूप्याणि दशशतमानइति मानान्तरम् । चतुःसौवर्णिकंचतुर्भिःसुवर्णैःपरिमितः निष्कः पलंसुवर्णाश्चत्वारइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पणसंज्ञाः शतं भवन्ति राजतः रुप्यस्य दश धरणानि शतमानोज्ञेयः ॥ १३७ ॥

पणानां द्वेशते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्चविज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । मध्यमउत्तमइत्यत्र साहस पदानुषङ्गः कर्त्तव्यो मध्यमोत्तमशब्दावत्र केवलावपि शास्त्रान्तर दृष्टावाभ्यां दण्डः । उत्तमइति तत्र शास्त्रसिद्ध्यासाचर्यान्साहसप्रतीयते । अवयवाः स्पष्टाः ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पणानां ताग्रकर्षाणां । प्रथमसाहसइत्यस्य दण्डादिप्रकरणेषु संज्ञा । मध्यमः पञ्चपञ्चशतानि । सहस्रं पणानाम् ॥ ऋणे देयं प्रतिज्ञातइति श्लोकमत्र केचित्पठन्ति ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चाशदधिके द्वे पणशते प्रथमसाहसोमन्वादिभिः स्मृतः । पणपञ्चशतानि मध्यमः साहसोज्ञेयः । पणसहस्रान्तूनमसाहसोज्ञेयः ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहात्पूर्वतुसाहसमित्यत्र प्रथमसाहसादिपरिमाणमुक्तं तत्पारिभाषिकमिति ज्ञापयति पणानामिति । पञ्चाशदुत्तरशतद्वयाभ्यां प्रथमः । मध्यमः साहसः पणानां पञ्च शतानीति शेषः । एतन्माषकादिपरिमाणं लोकाप्रसिद्धमपि शास्त्रीयत्वेन विधेयमिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । कार्षापणानामयं संज्ञाविशेषमाह पणानामिति । कार्षापणानां सार्द्धेऽर्धशतसहिते पञ्चाशत्सहितइति यावत् । पञ्चशतानीति वचनविपरिणामः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशदधिकशतद्वयपरिमितः प्रथमसाहसः । मध्यमसाहसः पञ्चशतपरिमितः । सहस्रं चोत्तमः उत्तमसाहसोज्ञेयः ॥ १३८ ॥

ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकंशतमर्हति ॥ अपह्नवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । यो राजसभायामानीतो धर्मेण ऋणं देयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि स पञ्चकंशतमर्हति दण्डमिति शेषः । अनेन संकल्पितेन विशतितमो भागो दण्ड्यते किमिति तत्सकाशमुत्तमर्णः प्रेषितो बाहिरेव कस्मान्न परितोषितइत्यतोनेन शास्त्रभ्यतिक्रमेण । दण्डमर्हति यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपह्नुते नाहमस्मै धारयामीति सतेः प्रतिपादितस्तद्विगुणं तस्मात्पञ्चकाद्विगुणं दशकंशतमित्यर्थः तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृतिव्यवस्थानीति रिति यावत् । अन्ये तु तच्छब्देन देयमेव प्रत्यवमृशन्ति यावत्तस्मै देयं तद्विगुणं तेन यावदणमित्यनेनैकवाक्यं भवति अन्यथा वाक्यभेदविषयविशेषानि दंशदिकविषयत्वे विकल्पः प्राप्नोति सच न युक्तो द्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात् असत्यपि निर्देशे तस्य विषयो दर्शनं तस्य प्रत्यासन्नेषु पञ्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवमशौ युक्तः ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । मयोत्तमर्णस्य धनं देयमिति सभायामधमर्णोक्ते सत्यधमर्णः पणशतात्पञ्चपणा इत्येवं दण्डमर्हति । यदा तु सभायामपि न किंचिदस्मै धारयामीत्येवमपलपति तदा पणशतादृशपणा इत्येवं दण्डमर्हतीत्येवं मनुस्मृतौ दण्डप्रकारः ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतं दण्डमाह ऋणइति । अधमर्णोत्तमर्णप्रति देयमिति सभायां प्रतिज्ञाते यदि न ददाति तदा पणानां तच्छतं प्रतिपणं पञ्चकं दण्डमर्हतीत्यर्थः । धारयामीत्यपह्नवे तद्विगुणं दशपणम् । एवं सहस्रादिविपक्षेयम् ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । इदानीमृणमप्रयच्छतोऽधमर्णस्य दण्डमाह ऋणे देयइति । उत्तमर्णाभियोगानन्तरमधमर्णेन देये प्रति-

ज्ञाते । देयत्वेन संप्रतिपन्ने ऋणे सोधमर्णः पञ्चकंशतमर्हति । यस्माच्छतादेयत्वेन राज्ञे पञ्चकंदीयतइति तत्पञ्चकं शतंत-
स्मिन्बृद्ध्यादीयते । संप्रतिपन्नादृणाद्विशतिभागंदण्डइत्यर्थः । अपह्नवे ऋणस्यासंप्रतिपत्तौ तत्पञ्चकंज्ञाते ऋणदशभागंद-
ण्ड्यइति ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋणे देये पञ्चशतंप्रहीतुमर्हति । अधमर्णेनापह्नवे रुते गोपिते तत्पञ्चशताद्विगुणंप्रहीतुमर्हति
॥ १३९ ॥

वसिष्ठविहितां वृद्धिस्तजेद्विन्नविवाद्धिनीम् ॥ अशीतिभागंगृहीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । अशीतीति विधेयनिर्देशः वसिष्ठविहितामित्यादिरर्थवादः वसिष्ठो भगवान्त्रिकालज्ञोलोभादि-
दोषरहितइति तां वृद्धिं गृहीतवानतएषा प्रशस्ता धनंतया वृद्धिमुपैति न च लोभदोषोस्ति । सृजेत्प्रयुज्जीत यदा धनंतदधमर्ण-
स्य तां वृद्धिं धनप्रयोगकाले निर्दिशेत् । सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरिमाणंसङ्ख्येयपरमेयादिष्वष्टगुणा
वृद्धिरित्यादिषु द्वैगुण्यापवादइति वक्ष्यामः ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अशीतिभागइति वसिष्ठविहिता वृद्धिः पणशतात्पञ्चकाकिण्यः । एतच्च सबन्धके स्मृ-
त्यन्तरदर्शनात् अनेनत्वेवाधाविति बन्धकावताराच्च ॥ १४० ॥

(३) कुङ्कुमः । वसिष्ठेनोक्तां वृद्धिं धर्म्यत्वाद्धनवृद्धिकरं वृद्धिजीवी गृहीयात् तामेव दर्शयति शतेप्रयुक्तेऽशीति-
भागंप्रतिमासंवृद्धिं गृहीयात् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणप्रसंगेन तल्लभ्यपरिमाणमाह वसिष्ठेतिविभिः । सृजेत् गृहीयात् । अधमर्णोवा दद्यात् ।
शतइतिपणसुवर्णवस्त्रादिसाधरणधान्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । वसिष्ठेत्यर्थवादो बृद्धेर्दोषापनुन्याइति मेधातिथिः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । सृजेत्कुर्यात् । वसिष्ठविहितादिभिरुत्तरार्धेनोच्यते ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । वार्धुषिकः उत्तमर्णः शते शतसङ्ख्ये द्रव्ये मासात् अशीतिभागं अशीतितमभागं गृहीयात्
॥ १४० ॥

द्विकंशतं वा गृहीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् ॥ द्विकंशतंहि गृह्णानोन भवत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौ वृद्धिरस्मिन्शते दीयते द्विशता पूर्वयाऽजीवाता बहुकुटुम्बस्यायं द्विकंशतविधिः मासमनुवर्त-
ते । सतामित्यादिरत्रायमर्थवादः । सतांधर्ममिति एषां प वृद्धिः साधूनांधर्मः नैतया साधुत्वं हीयते नात्यन्तमर्थपरउच्यते
तदर्शयति न भवत्यर्थकिल्बिषी अन्यायेन परस्वग्रहणात्पापमर्थकिल्बिषंतदस्यास्तीत्यर्थकिल्बिषी ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अबन्धकेत्वाह द्विकमिति । पणानां शतात्पणद्वयमित्येतद्ब्राह्मणात् । अर्थकिल्बिषी परस्व-
ग्रहणदोषवान् ॥ १४१ ॥

(३) कुङ्कुमः । साधूनामयंधर्मइति मन्यमानः पणशते प्रयुक्ते पणद्वयं वा प्रतिमासं गृहीयात् यस्माद्विकंशतंहि-
गृह्णानो वृद्धिधनग्रहणे किल्बिषी न भवति ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धकेशतंप्रत्यशीतिभागमेवाबन्धके द्विकमेव नाधिकमित्याह द्विकमिति । कार्यवशादपि
न भवत्यर्थकिल्बिषीयुक्तत्वात् ॥ १४१ ॥

(५) नन्दनः । संबन्धकविषयमेतदुक्तं पक्षद्वयं ब्राह्मणविषयं नान्यवर्णविषयमिति सूचयन्नाह द्विकमिति । द्विका-
दिषु पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १४१ ॥

द्विकंत्रिकंचतुष्कंच पञ्चकंच शतंसमम् ॥ मासस्य वृद्धिगृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णां सकाराद्विकादयश्चत्वारः कल्पयितव्या यथासङ्गत्वेन ग्राह्यतयानुज्ञायन्ते । समं पादेन वाऽर्धेन वाधिकं तदाधिकोपि सपादद्विकं सार्द्धद्विकमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशङ्कानिवारणार्थं समग्रहणं यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशं निवर्तयति इदमपि पूर्वैणाजीवतः कल्पान्तरं यस्य वा महते धर्माय गृह्यारम्भो राजा च नातिधार्मिकस्तत्रायं विधिः । येऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति न्यायेन । समासमिति पाठान्तरं संवत्सरं यावद्देशा वृद्धिर्न परतोपि महत्वादिकत्वाद्वैगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेवानूय क्षत्रादिष्वह द्विकमिति । समं तद्व्यूनमधिकं वा ॥ १४२ ॥

(३) कुट्टुकः । ब्राह्मणादिवर्णानां क्रमेण द्विकंत्रिकंचतुष्कंचपञ्चकंचशतंसममितोनाधिकं मासस्य संबन्धिर्नानुपूर्वद्विगृहीयात् । नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणं गुरु कथमिमां ब्राह्मणस्य लघुगुरुकल्पौ विकल्पेता । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजौ तु पूर्ववृद्ध्यानिर्वाहासंभवे द्विकशतपरिग्रह इति व्याचक्षाते । इदं तु वदामः सबन्धकेऽशीतिभागग्रहणं बन्धकरहिते तु द्विकशतवृद्धिपरिग्रहः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धकं । वर्णक्रमाच्छतद्वित्रिचतुः पञ्चक्रमन्यथा ॥ वेदान्तोद्गीतमहसोमुनेर्व्याख्यानमादिष्टे । तद्विरुद्धं त्वबुद्ध्या च निबद्धमधुना तनैः ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । निबन्धके तु चतुर्णां व्यवस्थितिमाह द्विकमिति ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिसबन्धकं । वर्णक्रमाच्छतद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमन्यथा ॥ अन्यथा अबन्धक इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अतो द्विकादिकमशक्तपरमिति व्याख्यानं त्वश्रद्धेयमिति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानां द्विकम् । क्षत्रियाणां त्रिकम् । वैश्यानां चतुष्कम् । शूद्राणां पञ्चकं शूद्रात्पञ्चकं मासस्य गृहीयादित्यर्थः ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेऽधर्मो द्विकं शतं गृहीयात् । क्षत्रिये त्रिशतं । वैश्ये चतुष्कं । शूद्रे पञ्चकं । मासि मासीति सर्वत्र संबध्यते । समं नन्यूनाधिकं । वर्णानामनुपूर्वशः क्रमेण ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीद्विमा मुयात् ॥ न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुधा प्रयोगो गृहीत्वा धिमन्यथा च आधिरपि द्विविधो गोप्यो भोग्यश्च भोग्योपि द्विविधः समयादुत्तमानभोगः सरूपतो वा । आधिर्दोग्धी गौः पिहितसुवर्णादि तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते न त्वेवाधौ सोपकार इति विविधसोपकारः क्षीरिणीगौः क्षेत्रारामादि च तस्मिन् भुज्यमाने कुसीदे भवा कौसीदी अनन्तरोक्ता वृद्धिस्तानामुयात् आधिन्तु भुञ्जानो नान्यां वृद्धिर्लभेत गोप्येऽप्याधौ कालसंरोधाच्चिरमवस्थानाद्विगुणीभूतेऽप्यमोक्षमाणे न निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । अन्यत्र च विधिनार्पणं निसर्गः । अन्यत्र संक्रामितं द्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धत एव तथा च पठिष्यति स्रुदादृतेति विक्रयः प्रसिद्धः सोपि न कर्तव्यः । कितर्हस्यामवस्थायां कर्तव्यं । आधिभुज्जीत यावद्विगुणं धनं प्रविष्टे ततो मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेवमभोग्यस्तावदेयं भोग्यस्त्वाधिरस्य लाभतिष्ठेयावद्वाधोन आगते तु बाधे कथंचिद्विकोदिरद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः सकञ्चित्कालं प्रतीक्ष्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धं ततो विक्रवादुत्पन्नं द्विगुणमात्मनो बंधनं गृहीत्वा शेषमभ्यस्त्य हस्ते क्रणिकसात्कुर्यात् । ननु च ॥ आधिः प्रणश्ये द्विगुणे धने यदि न मोक्षयेदिति पठ्यते । एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः । प्रणाशयत्वान्न पूर्वत्वाभिनः त्वाम्यहानिः प्रयोक्तुश्च त्वतापत्तिः यदि च निसर्गविक्रयौ नस्तः कीदृश्यमस्य स्वा-

प्यमुच्यते तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन प्रणाशवचनप्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्थव्याख्यायते वस्त्रादिविषयं वा तस्य हि भज्यमानस्य प्रणाश एव न क्षेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्मच्यवमानस्य भोग्यता संभवति तेनैतत्स्थितिव्यवस्थायां व्याख्येयं गौणौ चात्र प्रणाशानिसर्गो विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव । न ह्यसौ गौणतया प्रतिपत्तुं शक्यते एतदेव प्रस्तुत्य नस्यातां विक्रयाधीने इति स्थृत्यन्तरपठितमतइह निसर्गोन्यत्राधानविक्रयसाहचर्यात् सदृशौ हि तौ केनचिदंशेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सोपकारे गोप्यादिनापि प्रसंगादुपकारसिद्धौ वृद्धिर्नद्याह । कौसीदीं कुसीदवृत्तिसंबन्धिनीम् । कालसंरोधात् कालातिक्रमेपि द्वैगुण्यांर्ध्व आधेर्बन्धकद्रव्यस्य ननिसर्गोदानमस्ति नच विक्रयोस्ति किंतु पतिरोधादिना धनस्यैव ग्रहणम् ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूमिगोधनादौ भोगार्थबन्धके दत्ते धनप्रयोगभवामनन्तरोक्तावृद्धिमत्तमर्णो न लभते कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेऽपि न निसर्गोऽन्यस्मैदानं नवान्यतो विक्रयः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु आधेश्चिरकालावस्थानेऽपि न निसर्गो नान्यत्र बन्धके नार्पणमिति व्याचक्षाते । अत्र तु सर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बन्धकोक्तभूम्यादेरन्यत्राधीकरणसमाचारात् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । सबन्धकेऽशीतिभागइत्युक्तं तत्र द्रव्यविशेषे तदभावमाह नेति । आधौ गोभूमिदासादौ सांपकारि भोगार्थदत्ते तत्र भोग एव वृद्धिः । कौसीदीलभ्यइतिप्रसिद्धानामुयादित्यन्वयः । तत्रैव बन्धकस्य विशेषमाह नेति । कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् द्विगुणीभूतमूलप्रवेशे वा । विसर्गोत्र त्वच्छन्देनान्यस्मै दानम् । नापि विक्रयः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते । काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ एतावता काले न ननीयते चेत्तदैव तदतिकालकृतस्य वचनादेव सर्वस्वत्वहानिरित्यर्थः । फलभोग्यउक्ताधिरूपः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथाधिविषये वृद्धिप्रकारमाह नन्विति । ऋणप्रदानार्थमधमर्णादुत्तमर्णेन गृहीते बन्धआधिः तस्मिन्सोपकारे सत्ये च धेन्वनदुहादिरुपतया भोगक्षेमे सत्यपि यो भोगानुज्ञापरस्परमाधिराहितः यस्य चाननुज्ञातभोगमन्तरेण वैगुण्यप्रसङ्गः तस्मिन्नाधौ भुक्ते सत्यपीत्यर्थः । कौसीदीं ऋणसंबन्धिनीसंरोधात् । सकालः समामइत्यधमर्णायदद्यात् किन्तु यावदणलाभं भुञ्जीत । नचलब्धमृणमिति । विक्रोणीयादिति ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ननुतर्के । वा पक्षान्तरे सोपकारे आधौ बन्धके कौसीदींवृद्धिमायुयात् गृह्णीयात् विश्वासा-र्थ्यआधोयतइतिआधिरितियावत् आधेः कालसंरोधात् कालातिक्रमात् ननिसर्गोस्ति । न दानं । न विक्रयः । तथायोगीश्वरः ॥ आधिः प्रणश्येद्विगुणोधनेयदिनमोच्यते । कालेकालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ क्षेत्रारामादि फलभोग्यादि कदाचिदपि न नश्यति ॥ १४३ ॥

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुज्जानो वृद्धिमुत्तजेत् ॥ मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथा भवेत् ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च प्रागप्येतदुक्तं नन्वेवाधार्वाति सत्यं यत्र यावत्त्येव वृद्धिस्तावानेव भोगः सपूर्वस्य विषयः यत्र तु महती वृद्धिः स्वल्पोपभोगश्चेद्वलादिना भुज्जानस्य सर्वेण सर्ववृद्धिहानिः यत्र क्षेत्रगवादिर्बन्धस्तद्भोगश्च वृद्धिसमितः चोपचितामपि वृद्धिं ददाति नच बन्धनद्विगुणंतत्र कयाचिदतिमत्यात्यन्तमुक्तेव वृद्धिर्निश्चेतव्या यदि तु वस्त्रादिभुज्यमानं न स्यात्तत्र मूल्येन तोषयेदेनमाधानार्थमन्तरोपि वृद्धिलभते यतो न्यथा ददन्मूल्यमाधिस्तेनो भवेत् यज्जातीयमाधिभुक्तवांस्तदपहारे योदण्डः स एव शप्यस्तेनश्चरैः । अन्ये व्याचक्षन्ते बलाद्भुक्ते वृद्धिहानिर्भुञ्जीत तन्मूल्यतएव वा यदणि-

कस्य मूल्यमूल्यहिरण्ययत्रभुजानउच्यते मा मे बन्धविजानीष्वमा भुङ्क्वकतिपयैरहोभिर्भोक्षयामि तथाप्युच्यमानोभुङ्क्व-
वसोस्य विषयः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शयनादिषु भुज्यमानेष्वव्यविनाशिषु बन्धकदात्रा यदि भोगनिषेधः कृतस्तदा नत-
द्भोक्तव्यं भोगे वृद्धित्यागः । यदातु वृद्धिरतिभूयसी तदा वृद्धिगृहीयात् । किंतु मूल्येन तोषयेत् । यावता तावद्भो-
गसिद्धिस्तदेयम् ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । गोप्याधिविषयं वचनमिदं वस्त्रालङ्कारादिर्गोप्याधिर्बलान्न भोक्तव्यः भुज्जानोवृद्धिमुत्सृजेत्याङ्गुल्ये-
नान्वेनंतोषयेत् । यद्वा भोगेनासारतामाधौ नीते सारावस्थाधिमूल्यदानेन स्वामिनंतोषयेत् अन्यथा बन्धकचौरः स्या-
त् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । वस्त्रालंकारादेराधौ विशेषमाह [नभोक्तव्यइति] । नभोक्तव्यस्त्वयाधिरितिनिषेधे कृते बलाद्भु-
जानः उत्सृजेन् गृह्णीयात् । प्रत्युत मूल्येन भोगेनासारतांगते तन्मूल्येन एनं पूर्वस्वामिनम् । अन्यथा तन्मूल्यस्यादाने
आधिस्तेनः उत्तमर्णोपि गोप्यबन्धविषयः ॥ १४४ ॥

(५) मन्दनः । भुज्जानएनमधमर्णमूल्येन भुक्तेन फलेन तोषयेत् भुक्तफलमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । अयथा यदि
न तोषयेदाधिः स्तेनोभवेत् आधिश्चौरः स्यात् ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बलादाधिर्न भोक्तव्यः । भुज्जानः सन्वृद्धिमुत्सृजेत् । भोगेनाधौ नष्टे व्यवहाराक्षमेएनमूल्येन
तोषयेत् । अन्यथा आधिस्तेनः चौरः भवेत् ॥ १४४ ॥

आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालात्ययमर्हतः ॥ अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । आधिरुक्तार्थः प्रीत्या भुज्यमानः उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवदन्तर्हितोऽप्यामः तौ चिरकालं
स्थाप्यौ कितर्हि प्राप्ति काले तौ भोक्षणीयौ । आधिभोक्षणकाले द्विगुणीभूतधनंतस्यातिक्रमस्तस्मिन्पि कालेऽभोक्षः उप-
निधिरपि यावता कालेन नास्यावसरोभवति मदीयमेवैतद्भोक्ताहमिति समत्याहारकालः ततोधिकः कालः कालात्यय-
स्तन्मर्हतः सन कर्तव्यइत्यर्थः । हेतुमाह अवहार्यौ भवेतान्ताविति अतोपि दीर्घकालमवस्थितावप्रत्यान्वहीयमाणौ व्यव-
हार्याविति स्थितंतस्माद्विगुणीभूतधनेऽधिभोक्षणे प्रयतितव्यं मृत्तदुपदेशोऽयन्त्वेवाभाविति भूयसापि कालेनापहारः यतो-
वक्ष्यति आधिस्तीमाबालधनमिति अतस्तस्यैवायमनुवादः । अन्येत्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति योद्वेषेण द्विगुणीभूते धने
कालंक्षपति तन्मालाधनं नाधिकं वर्द्धते । नचास्याधुनाऽन्यत्राधानविक्रयौस्तदहं वृद्धिमयं मालभतामित्यनेन मात्सर्येण
तत्रेवमुच्यतेऽवहार्यौ भवेतान्ताविति अनया बुध्याऽभोक्षयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते यस्तु कथंचिदसति धने न भोक्षयति
तस्य निसर्गविक्रयौ न स्तइति अथवापरोधौमुखेनोपेक्षयति परहस्तगतया शङ्क्योच्यतेऽवहार्यौ भवेतामिति ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आधिग्रहणानन्तरमल्पमूल्यापत्तौ तत्पूरकतया यत्नेनसह स्थाप्यते सउपनिधिः । का-
लात्ययं कालातिक्रमं नाशम् । अवहार्यौ स्वामिना आग्नेतव्यौ ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । आधिर्बन्धकः उपनिधीयतइत्युपनिधिः प्रीत्याभोगार्थमर्पितं द्रव्यं नारदस्मृतिलक्षितौ च निक्षेपो-
पनिधी तावेवात्रोपनिधिशब्देन गृह्यते । एतावाप्युपनिधी चिरकालवस्थितावपि न कालात्ययमर्हतः यदैव स्वामि-
ना प्रार्थितौ तदैव तस्यावहार्यौ समर्पणीयावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आधिप्रसंगेनउपनिधेः कालात्ययेऽपि दानविक्रयौ नरतइत्याह आधिरिति । आधिः बन्धकत्वेन

दत्तः उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमुपनीयमानोहारकुण्डलपानादिः कालेन चिरकालेनापि अत्ययं विनाशं धनिकान्नाहंतः किंच । अवहार्यो समर्पणीयौ । स्वाभिप्रार्थनेसति सुदीर्घकालेपि उपनिधिरिवाधिरपि न नश्यतीति वार्थः । नत्वेवाधा-
वित्यत्रात्ययाभावस्योक्तत्वात् ॥ १४५ ॥

(५) नन्दनः । आधिःप्रसिद्धः स्वामिनास्वीकर्त्रपेक्षामात्रेण भोगमनुज्ञाय निहितोर्थः उपनिधिः । तौ परिभाषि-
ते काले प्राप्त्यौ न कालात्ययमर्हतः । कालोतीतश्चेतावपहाभ्यो अपहाराहौ । दीर्घकालावस्थानात्परिग्रहीत्रा भुज्जानेन
ममेदमित्यपहर्तुंशुशकावित्यर्थः ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आधिश्च उपनिधिश्च उभौ कालात्ययं चिरकालं न नाशनं अर्हतः । तौ आभ्युपनिधी
दीर्घकालस्थितौ अवहार्यौ प्रयत्नेननेतव्यौ भवेताम् ॥ असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते । तंजानीयादुपनिधिनिक्षे-
पं गणितविदुः ॥ १४५ ॥

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ॥ धेनुरुष्ट्रोवहन्श्वोयश्च दम्यःप्रयुज्यते ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिरेवसंप्रीतिः तया हेतुभूतयोपभुज्यन्तेबाग्धवादयस्ते न नश्यन्ति पूर्वस्वामिसंबन्धहान्याभो-
क्तुः सत्त्वापत्तिर्नाशः बाग्धवादीनांप्रीत्या भुज्यमानानां भवति । ननु च सर्वस्यैवोपनिधिर्भागेनापहारोनास्ति वक्ष्यति
निक्षेपोपनिधिश्चयदति कोविशेषोबन्धादीनांउच्यते यत्र दशवर्षोभोगेनच स्वरूपनाशस्तत्र यत्किंचिदिति सामान्यवचनेन
प्रतिपहारे उपनिधेः प्रतिषेधः बन्धादीनांतूपनिधित्वमेव नास्त्यतः प्रतिषेधस्य नायंविषयइति स्यादाशङ्कानिमित्तोहि
धेनुशब्दोयदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परतउपसर्गायदि गर्भमादभ्याजेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं देवदत्तस्य
यतः प्रष्टौहीनभोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिर्येन स्वकैर्भोग्यपरिपाल्य पुनर्भुज्यमानंदष्टं पुनरुपनिधेरतद्रूपंभोग्योद्युपनि-
धिरसद्भावाद्भोग्यस्य च कीदृशगुणमुपनिधित्वं उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः तस्मादुपनिधिरूपातिक्रमादसति तस्मिन्प्रतिषे-
धेयत्वात्तन्मुक्तम् । उष्ट्रादीनामपि दशवर्षाणि भुज्यमानामवस्थान्तरापत्तिः अतस्तत्रापि नोपनिधित्वम् । वहन्निति केचिद-
श्वविशेषणंमन्यन्ते । वृषस्यनायंविधिः अपरे तु गर्वभाश्वतरार्थमन्यन्ते । पुनरवसरोस्ति देहि मे वत्सविनाशितंत्वया
तत्समेन मूल्येन संसाधयति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते दशवर्षोर्ध्वमपि न नश्यन्ति । धेनुर्दुसमाना गौः । वहन्श्वोनत्ववहन् । दम्योदम-
नीयोबलीवर्दीयःस्वयंदान्तःकृत्वा प्रयुज्यते हले ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिदशवर्षाणीत्यनन्तरंभोगेन स्वत्वहानिर्वक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् । दृश्यमानागौरुष्ट्रोव-
श्ववहन् दमनार्थं च प्रयुक्तोबलीवर्दादिः एते प्रीत्याऽन्ये नतु भुज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यन्ति प्रदर्शनार्थ-
मिदंभीत्योपभुज्यमानं न नश्यतीति विवक्षितं सामान्योपक्रमंभेदविशेषाभिधानमिति नपुंसकलिङ्गता ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्किंचिदशवर्षाणीतिभोगेनवक्ष्यमाणस्वत्वहानिर्बाधकमाह संप्रीत्येति । न नश्यन्ति स्वामि-
नः सत्त्वे दशवर्षाण्यन्तरेऽकृतेपि निषेधे भुज्जानस्यापि स्वत्वं जायतेऽतःस्वामिप्रार्थनायांदातव्याधेत्वादयश्चत्वारः ॥ चन्द्रे
कलङ्कःसुजने दरिद्रेतेतिवन्ननश्यन्तीत्यन्वयः । दुग्धार्थधेनुर्वाहनार्थमुष्ट्रोवहन् दमनार्थमप्यदलीवर्दादि ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । या धेनुर्दुसमाना गौर्वहन्मुष्ट्रोवहोदम्योबलीवर्दः प्रयुज्यते तानिसर्वाण्याहिनानि उपहितानि वा सम-
वृत्त्या भुज्यमानानि चिरकालावस्थानेऽपि नश्यन्ति परिग्रहीत्रा ममेदमिति नापहर्तुंशुशक्यानीत्यर्थः ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । संप्रीत्या अनुज्ञया धेन्वादीनि भुज्यमानानि कदाचन ॥ १४६ ॥

यार्त्किचिद्वशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ॥ भुज्यमानं परैस्तूष्णीं सतल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यार्त्किचिद्वुज्यमानमित्यवस्थितेन संबन्धोधनीति सन्निधानात्सामान्यनिर्देशोऽपि पुमानत्र धनोपेक्षणे प्रतीयते । यार्त्किचिदिति दासो दासासारभाण्डादि सर्वग्राहयति नहि तल्लोकेऽन्यन्तं धनमिति प्रसिद्धं गोभू-
हिरण्याद्येवमहार्धधनमिति प्रसिद्धतरं तेनायमत्र वाक्यार्थः यार्त्किचिद्व्यपरेण भुज्यमानं धनी धनत्वमिदं दशवर्षाणि या-
वत्प्रेक्षते न किंचिद्वक्ति नराजनि व्यवहरति नकुलसमक्षं भोक्ता रं वति मदीयमेतत्किमिति त्वया त्वयं भुज्यत इति सदश-
भ्यो वर्षेभ्य उत्तरकालेन तल्लब्धुं स्वीकर्तुमर्हति निवर्ततेऽस्य त्वमिति यावत् । प्रेक्षणेन ज्ञेयतामात्रमुच्यते न प्रत्यक्षते-
व सन्निधाविति वक्ष्यामः न ज्ञातिसंबन्धिभिः तथाच स्मृत्यन्तरं ज्ञातिसंबन्धिभिर्विनेति ॥ संबन्धिबान्धवैश्चैव भुक्तं यजा-
तिभिस्तथा । न तद्भोगो निवर्तते भोगमन्यत्र कल्पयेत् तदयुक्तं । अव्यवस्थं वसति स्यात् के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति संब-
न्धमात्रग्रहणे न किंचिद्यावत्त्यतस्माद्येनान्यदीयं भुज्यते स एव भवति किन्तु तथासति परशब्दो नुवादमात्रमनर्थः कस्यापि न
परव्यपदेशः सनिरस्यते यथा भार्या पिता पुत्राविति तत्र सात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्त्यङ्गो ह्वा एष आत्मनो यजायाऽऽत्मा वै पुत्रना-
मासीति । तेन दम्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगा भोगौ कारणं तेषामपि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगा बाधक एव भार्या-
या अपि स्त्रीधने भर्तृसकाशाद्गृहीते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धिः साहाय्यन्तपरवती नोभयोर्विभागोऽस्ति स्त्रीधनमपि तेनैव
तस्याः परिपालनीयं राज्ञा स्त्रीश्रोत्रियद्रव्यादन्यत्रेति च पठ्यते एवमनेन त्वामिदं उपेक्षमाणस्य त्वाम्यहानिरुक्ता कस्य नहि
तत्संभवतीत्येवमर्थमुत्तरश्लोकः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्रव्यान्तरेष्वाह यार्त्किचिदिति ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लुकः । यार्त्किचिद्वनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं त्वामी प्रेक्षते मा भुङ्क्ष्वे-
त्यादि प्रतिषेधोक्तिन रचयति नासौ तल्लब्धुयोग्यो भवति तस्य तत्र त्वाम्यनिवर्तत इति भावः ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । भूम्यतिरिक्तं यार्त्किचित्कालनियमार्थं दशवर्षाणि भुज्यमानं कदापि मा भुङ्क्ष्वेति न निषिद्धं सध-
नी त्वामी नामुयादित्यन्वयः । अयमर्थः । प्रतिषेधभुक्तयोः समानत्वेपि त्वत्त्वानुपादकत्वम् ॥ अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्-
व्यदशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरिति वचनात् ॥ आगमेन प्रमाणेन भोगीयाति विशुद्धतामिति कात्या-
यनोक्ते च प्रतिग्रहादि विना त्वत्त्वं नास्त्येव किन्तु पूर्वभुक्तभूम्यादिफलं बहुभूत्यमपि पूर्वत्वामिना न प्राप्यते भूम्यादि प्रा-
प्यते । एवं च वक्ष्यमाणं भग्नं तद्यवहारेणेति भग्नं न तद्वन्न किन्तु तदुत्पन्नं बहुसस्यादि नष्टमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । आहितमुपहितमिति यावत् । किंचिद्वस्तु दशवर्षाणि परैर्ग्रहीतृभिर्भुज्यमानं तूष्णीमासीनो धनी आधातो-
षानिधाता वा वः प्रेक्षते न तल्लब्धुमर्हति ॥ १४७ ॥

अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ॥ भग्नं दद्यावहारेण भोक्ता तद्व्यमर्हति ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । न सतल्लब्धुमर्हतीत्यस्य शेषः अजडश्चेदपोगण्डेयदि जडः अप्रतिपत्तिमान् पोगण्डो बालः प्रा-
कृषोडशाक्षलः पोगण्ड इत्युच्यते एतच्च स्वधनसंरक्षणासामर्थ्यकारणानामन्येषामप्युपलक्षणार्थं मद्यद्युतविशक्ततादीर्घे-
गृहीततातपः स्वाभ्यायैकपरत्वं व्यवहारेणैपुण्यं वाग्निद्रियाभावो बाधिर्यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीयेधने भोक्तु-

बद्धतरेणापि कालेन त्वत्वमापद्यते विषये चास्य भुज्यते अस्थेति धनिनः प्रत्यवमर्शः विषयः काश्मीराणां कश्मीरपञ्चालानां
 पञ्चालायादि भोक्ता च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशे वसेत्तथापि शक्तिविहीनस्यायं व्यवहारः । अत्रापि व्याख्याने प्रपञ्च एवायं
 अजडापौगण्डग्रहणस्य प्रदर्शनव्याख्यानत्वात् तेन यस्य जानतः प्रज्ञानोपसंभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाणि भुञ्जानो भोक्त-
 वार्हति तस्य तत्त्वमित्यवगन्तव्यम् । ननु च न भोगात्स्वत्वं युक्तं सत्त्वे सति भोगो युक्तः भोगाद्विस्वत्वेऽव्यवस्था स्यात् ।
 यश्चायमवधिर्दशवर्षाणीति सस्मृत्यन्तरेण न सर्वस्मिन्धनइष्यते किं तर्हि ॥ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकीति । अन्ये
 तु विशतिवार्षिकेणापि भोगेन स्वाम्यमनुमन्यन्ते एवं स्याद्बुद्धः ॥ अनागमं च यो भुङ्के बहून्व्यब्दशतान्यपि । तथा ॥ संभोगो यत्र दृश्य-
 तेन दृश्येतागमः क्वचित् । आगमः कारणतत्र न संभोग इति स्थितिः ॥ त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठन्ति ॥ यद्विनागममन्य-
 त्तं भुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ अस्यायमर्थः । आगमो दानाद्यद्यसति तस्मिन् व्यद्भुक्तं पितृ-
 पितामहप्रपितामहैस्तत्त्वतुर्थस्य सिध्यति न तु विशत्या वर्षैस्तत्रान्यत्रोक्तं ॥ आदौ तु कारणदानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
 अन्ते तु भुक्तिरेवैका प्रमाणस्थावरे भवेत् ॥ तृतीयस्य भोगात्सिद्धिर्न प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोरस्यापि न विशति-
 वर्षे भोगप्रमाणं अन्येत्वागमरहितस्य वर्षशतिकस्यापि भोग्यस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते तथा चाद्बुद्धः ॥ अनागमंतु यो भुङ्के बहू-
 न्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥ भोगकेवलतायस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । आगमः कारणतत्र
 न संभोग इति स्थितिः ॥ यातु बहून्व्यब्दशतानीति तदा भर्तृविषयमात्मीयमेव भोगम् । चिरकालत्वे हेतुमाह । तस्य पितृ-
 पितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः । कथंपुनरेकस्यानेकादशतो भोगः पुरुषस्य नैष दोषः चिरकालप्रतिपादनपरत्वव-
 चनाः शतं सहस्रमित्यादयः शब्दा यथा शतायुर्वे पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय इति । एतदुक्तं भवति विशतिवार्षिकाद्भोगादधि-
 धिकादपि न प्रथमभोक्तृभोगात्स्वत्वसिद्धिरर्थात्पुत्रस्यापि न सिद्ध्यतीति न यथा श्रुतमेव । नहि यद्बुध्वद्दशतेष्वगमस्मर-
 णं संभवति ततश्च चिरन्तनदेवाय तनब्राह्मणमठ्यामाराजभिरपह्न्यैरेन लेख्यशासनमपि राजाधिकृतलेखकलिखितमिति
 चिरन्तनेषु नैव प्रत्यभिज्ञायेत कूटशासनमपि संभाव्येत तस्माच्चिरन्तनो भोगः स्वत्वस्य दानाचारामसंभावनया ज्ञापकः
 अतएव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ॥ लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमिति । नतु स्वत्वकारणमध्ये समविचारागमाद-
 ति श्रुतशौर्यतपःकन्ये त्यादौ च । अथवा यत्र बलादिभोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् । अनागममित्यादि त्वत्रैव प्रक-
 रणे पठितम् ॥ याचितान्वाहितं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् । अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेताग्यागमं विनेति ॥ ननु चाधिःसीमेत्यनेनै-
 वायमर्थः सिद्धोक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषयावद्भुक्तस्य एवार्थः । अयं तु तत उत्तरकालमपि निवृत्त्यर्थमारभते तथा च बहून्व्य-
 ब्दशतानीत्यत्र वचनमन्वाहितं यत्प्रकटमन्यथा प्रदर्शयन्तर्हितमन्यदवस्थाप्यते बन्धोपादत्तरात्रौ सन्धिभेदल्लादिना
 बलावष्टब्धत्वं प्रसह्येति विशेषः । शिष्टं प्रसिद्धम् । यदि त्रिपुरुषाभुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि ॥ यद्भुक्तं पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विश-
 तिवार्षिकीत्यस्यार्थः केचिदाद्बुद्धः कियन्तं कालं भुञ्जानस्य सति लेख्यदोषादौ सक्ताभियुक्तादिकृतत्वं क्रमाक्षरविलेपाद-
 सत्यनयाभ्यामधमर्ण उच्यते । संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता कालेन निश्चीयते । अन्येत्वाहुर्नैव तामेव भूमिरेकस्य
 बन्धायापयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽद्यं प्रमाणपरस्य पाश्चात्यं तत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यत्वे पाश्चात्त्वोर्विशतिवार्षिको-
 भोगो बलवानेतत्त्वमुक्तं येनैव स्वीकृतो बन्धस्तथैव सः आधिस्वीकरणासिद्धिरिति वचनात् स्वीकारश्च भूमेर्भोगाभिला-
 षेव तेनेदं विषये स्वल्पेनापि भोगमिति कालेन बन्धसिद्धिः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं ॥ विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्यपि
 हि साक्षिण ॥ विशेषतः स्थावराणां यन्म भुक्तं तदस्थिरमिति । विशेषग्रहणं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि यतस्तेनावश्यको-
 ग्यास्तथाहि न विज्ञीगृह्णाति कीदृशोऽस्यातो भोगः भूमिस्तु सर्वदा फलमेति भोगलाभमन्तरेण न बन्धत्वसिद्धिः ।

तत्रापि कथंचिदुपेक्ष्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकालएव यदि द्वितीयेनाऽऽधिग्राहकेण संनिकर्षादिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्य प्रमाणवतदेशविप्रकर्षाकार्यव्यासङ्गान्स्वीकृतस्तदाविचार्यते नेयतातदसिद्धिः । यदा तु गृहीताधिरेव समनन्तरं राज्ञा प्रवाजितो महान्तं व्याधमाससाद नवास्थान्योर्थरक्षाद्यधिकृतः कश्चिदस्ति सचिरेणाध्यागतः सिद्धावपि निरुपधिप्रमाणकाले लभतएव स्वीकृतमप्यन्येन । अन्ये तु भ्रातृणां न्यूनाधिकविभक्तानां पुनर्विभागः समीकरणार्थोक्तः सविंशतिवर्षभ्य ऊर्ध्वनास्तीत्येवमर्थो मदमाहुः । एतावन्मात्रफलत्वे तत्रैवाभिधानमुचितं सामान्याभिधानं तु प्रकरणोत्कर्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति । अपरे तु खिलीभूता भूमिर्येन क्षेत्री कृता तत्र भूमिस्थानोपभोगोक्तः सचेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रक्षेत्रयत्रैश्चत्वामीभूमित्वेन सच विषयइत्येवमाहुः । इह भवन्तस्त्वाहुयौ समानदेशौ समानसामर्थ्यौ समानत्वभावौ समानधनौ तत्प्रयोजनावपरस्परसंबन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेण भुज्यमानमियन्तमवधिसमक्षमुपेक्षमाणस्यास्यैव स्थावरेषु त्वाम्यं किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् । सर्वेण सर्वैर्विरुद्धं ते त्मातीते न किमपि कल्पनमर्हतो येनास्ति चत्त्वाम्यं नास्ति चेत् किंचिद्युज्यते ततएव व्यवस्था युक्ता । यद्यपि सत्वागमकारणानि बहूनि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादीनि तथाप्यनुपलभ्यमानकारणविशेषे विंशतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताभ्युपगन्तुं युक्ता चञ्चलं भोग्यं च तत्त्वं वस्त्वपचये तत्प्रत्याहन्तुं लभ्यते ततश्च त्रिपुरुषभुक्तिः सर्वस्य त्वमापादयति दानविक्रयसंभावना यावत्येव सा वार्षिकी भविष्यति विंशतिवार्षिकेषु भोगे न किंचिदनुपपन्ना । यत्रोभावप्यागममन्तरेण भोगमात्रबलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वोभोगश्चिरन्तनोपि विंशतिवर्षभोग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधना बाध्यते । दण्डपूर्विकयात्रागतइत्यन्कालोभोगः त्रिपुरुषागतायाभुक्तेर्बाधकइत्युक्तं भवति । भग्नतद्यवहारेणेति व्यवहारग्रहणधर्मनिवृत्त्यर्थं तेन यदि कथंचिज्जानीते तदा जीयेत तदापि त्वनेनोपाधभोगज्ञापने प्रमाणानास्ति तेन व्यवहरतो जीयन्ते तद्धर्मो नास्ति तादृशेन भोगेनापि हतइति तिष्ठत्वेतत् ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रैव विशेषमाह अजडइति । अजडो विकलेन्द्रियः । अपौगण्डो बालः । विषयेतस्य पुनः पुनर्ज्ञानविषये । भग्नं विनष्टं पूर्वत्वामिनः । अन्यथा तु दशवर्षोर्ध्वमपि न क्षयतीत्यर्थः । व्यवहारेणेति वचनाद्धर्मतः पूर्वत्वामिनएवेति केचित् ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लुकः । जडो बुद्धिविकलः । न्यूनषोडशवर्षः पौगण्डः । तथा च नारदः बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितः ॥ सधनत्वामी यदि जडः पौगण्डश्च न भवति तदीयदर्शनविषये च तद्धनं भुज्यते तदा त्वामिनो व्यवहारेण नष्टततो भोक्तुरेवं तद्धनं भवति ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । जडादेस्तदपि सस्यादिकं न नक्षयतीत्याह अजडइति । जडो बुद्धिविकलस्तेन बालोपि गृहीतः सच बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्दितइति नारदोक्तलक्षणभिन्नोऽपौगण्डः । धनी प्रेक्षतइत्यन्वयः । अस्येदृशधनत्वामिनो विषये दर्शनविषये । भग्नतद्यवहारेण धनत्वामिनो व्यवहारेण प्रनष्टम् । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ॥ परेण भुज्यमानायाधनस्य दशवार्षिकीति ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । उक्तर्थे विशेषमाह अजडश्चेदिति । आधातोपनीता ऽजडः समर्थः । अपौगण्डोऽबालश्चेत् । अस्यायातुरुपनिधानुविषये निवारणयोग्ये देशे यद्भुज्यते तद्भुज्यमानं व्यवहारेण भग्नपराजितं स्यात् । तस्माद्भोक्ता तद्धनमर्हति न तु त्वामी एतदुक्तं भवति । अजडादिना सन्निधौ भोगात्सत्त्वहानिर्भवति न तु जडादीनामिति ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजडः स्पष्टवाक् बुद्धिविकलो न चेत् अपौगण्डः अपगतः पौगण्डो यस्य सः अपौगण्डः । पौ-

गण्डः दशमावधि । अस्यपूर्वस्वामिनः विषयेसमोपे भुज्यते तद्वस्तु व्यवहारेण भग्नं नष्टं भोक्तातद्धनमर्हति ॥ १४८ ॥
आधिः सीमा बालधननिक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ॥ राजस्वंश्रोत्रियस्त्वंच न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९ ॥

[यद्विनागममत्यन्तंभुक्तपूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥ नतच्छल्यमपाहर्तुंक्रमाधिपुरुषागतम् ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । आधीयतइत्याधिर्बन्धकद्रव्यंगोभूहिरण्याद्युच्यते यच्चोत्तमर्णाद्धनमादीयतउपनिधिः शास्त्रान्तरेणान्तर्हितोन्यासउक्तः यदप्रदर्शितरूपसचिन्हवस्त्रादिना पिहितंनिक्षिप्यते प्रीतिभोग्यन्तु युक्तमुपनिधिशब्दवाच्यतस्य निक्षेपग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा ग्रामादीनां बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेक्षा संभवति गृहादीनान्तु प्राकारपरिखादिरूपाद्वित्रिहस्तपरिमाणरूपा द्वयोः साधारणी याऽन्यतरं कथंचिदुपजीयमाना त्वल्पवाद्भोगस्य कश्चित्कियन्तकालमुपेक्ष्य तत्रापि दानादिसत्त्वापगमहेतुसंभावयतः अतस्तत्पुत्राः पौत्रावा रुढ्या चिन्हादिना प्रज्ञापितसीमत्वादाच्छिन्दन्त्येव । बालधनं दृष्टान्तार्थं पोगण्डशब्दस्य दर्शितत्वादित्युक्तम् । स्त्रियोदास्यः भार्यावा । नेतरस्याधनस्यापहारउक्तो धनस्य दशवर्षिकीति । ननु च नेह धनमस्ति यत्किंचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोयं नैव धनीति संबन्धेन विषयतैव यत्किंचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते कएवमाह स्त्रियोधनमिति इत्थंविनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दोवर्तते । अथात्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलक्षणधनोपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्वीक्रियन्तएव । राजस्वंदेशेश्वराराजानस्तेषांधनं तेहि महाधनत्वादुच्यत्वा न्वयंधनमन्विच्छन्तोविरुतभेदादिभिर्न धनीक्रियन्ते तदूनापेक्षया श्रोत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमा चिन्हनिर्णीता । बालधनमिति पूर्वश्लोकव्यतिरेकः । स्त्रियोऽन्यपरिणीतादास्यश्च । आध्यादिकमबालधनमपि न नश्यतीत्येतदर्थंबालधनोक्तिः । प्रणश्यति भोक्तुः स्वं भवति ॥ १४९ ॥

(३) कुट्टुकः । बन्धोग्रामादिमर्यादा बालधननिक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रंयन्निधीयतइति नारदोक्तउपनिधिलक्षणः । दास्यादिस्त्रियोराजश्रोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनोनश्यन्ति न भोक्तुः स्वत्वंभजते ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थे प्रतिप्रसवमाह आधिरिति । आधिर्बन्धकत्वेन स्थापितः । आधिवन्निक्षेपादिर्न नश्यतित्यन्वयः । आधेरवहार्यस्योक्तत्वात् । सीमा चतुर्विधावक्ष्यमाणा । बालधनं राजरक्षितातिरिक्तम् । निक्षेपः प्रसिद्धः । उपनिधिरत्र समुद्रं यन्निधीयते तत् । स्त्रियोदास्यादयः । राजस्वं करशुल्कादि । श्रोत्रियस्त्वं धनभूम्यादिमात्रम् । एषूत्पन्नं वृद्धिसस्यापत्याद्यपि न नश्यतीतिभावः ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह आधिस्सीमेति । सीमाक्षेत्रादिः । बालोऽसमर्थः । निक्षेपोऽक्रणार्थं परत्र निहितोर्थः । स्त्रियोदास्योन भोगेन प्रणश्यति भोगेनभोक्तृत्वंभवतीत्यर्थः । आभ्युपनिद्धयोः स्वामिना प्राप्तव्यकालात्प्राचीनभोगविषयोऽयमपवादोग्राह्यः । अन्यथा ॥ आधिश्चोपनिधिश्चोभौ न कालान्ययमर्हत ॥ इत्यनेन विरोधप्रसङ्गः स्यादिति ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियः दास्यः ॥ १४९ ॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिभुङ्क्ते विचक्षणः ॥ तेनार्थद्विर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तं ॥ न भोक्तव्यं बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वस्य हि ग्रहणमुच्यते तत्र निषिद्धो भोगे बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति सर्वहारयत्येव वृद्धिर्मानभित्तप्रतिषेधनं तस्योपभुज्यमानो भोगेन चाधिर्नश्यति । रूपवर्णालंकारादावर्द्धवृद्धित्यागोऽनेन श्लोकेनोच्यते । यत्तु न वंमहार्धमलङ्कारणवस्त्रादिपरिधीयमानं नासितं तत्र न केवलं वृद्धिर्हानिर्यावद्धनं नष्टं तत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैर्व्याख्यातम् । यज्वना तु व्याख्यानेन स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च तत्राप्यधीनेन बन्धोदत्तः स्वामिना च दृष्टस्तत्र धारणेन कस्मिंश्चिदवसरेऽप्यधीनः पृष्ठः प्रयोजनमानेन बन्धेनास्ति तत्रोपनिधिर्न्यायेन तेनानुज्ञातः कालान्तरे भुञ्जानं यदि स्वामी पश्यंस्तदनुज्ञातं बन्धं क्षीयतवान्न सतीदृशे विषयेऽर्द्धवृद्धित्यागः तदयुक्तं यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परापेक्षः स्वामिभृत्ययोः तत्र तत्रान्यतरेणानुज्ञाते नायमनुज्ञातः प्रयुज्यते । अधर्मतः स्वामिशब्दस्यार्थे त्वत्वमीदृशि विषये भवति अन्यथा बन्धं यो ददाती सोऽवश्यं स्वाम्येन अध्यधीनस्तु न स्वामी यद्येवं चौरस्तर्हि तस्मात्स्वामित्वाभ्यारोपउपयोगे बाध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाव्यवहाराद्ब्रह्मदत्तवदतः पूर्वएवार्थः । स्वामिग्रहणपादपूरणार्थं । भुङ्क्तेऽविचक्षणइत्यकारः संहितया प्रश्लिष्टनिर्दिष्टो वेदितव्यः यस्याहस्ति बुद्धिर्बुद्धिर्ममास्त्येवाधिकोलाभोवस्तुभोग इति सो विचक्षणः । नहि लोके शास्त्रवियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भोगश्च बृद्धिः स्यात्तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या निष्कृतिपरशुद्धिर्विनियम इति यावत् । अन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यभोक्ष्यमाणे प्रतिषेधमिममिच्छन्ति तस्य हि स्वल्पोपराध इति वदन्तः प्रथमं तावदादावेव तैर्याज्ञावल्क्यवचनस्य विषयो देय आधिः प्रणश्येदिति ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अननुज्ञातं अनुज्ञाविना न तु बलात् । एतच्च वृद्धेरल्पत्वे बहुत्वे तद्भोगोचितमूल्यदानं प्रतिषिद्धाधिभोगे प्रागुक्तम् ॥ १५० ॥

(३) कुट्टुकः । यो वृद्ध्या दत्तं बन्धं त्वाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निह्वेन भुङ्क्ते तेन तस्य भोगस्य संशुद्धयर्थमर्धवृद्धिर्भोक्तव्या बलभोगे न तु भोक्तव्ये बलादाधिभुञ्जाने सति सर्ववृद्धित्याग एवोक्तः ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । अननुमत्याऽऽधिनिह्वेन भुक्तवतोऽर्धवृद्धित्यागप्रायश्चित्तमाह यदिति । तेनाविचक्षणेन न भोक्तव्यो बलादाधिरित्यत्र निषेधमतिक्रम्य बलाद्भोजने सर्वावृद्धिस्त्याज्या अनिह्वेन अननुमत्याऽर्धमिति भेदः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । अविचक्षणः वृद्धिहानिमजानन् ॥ १५० ॥

कुसीदद्विद्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहता ॥ धान्ये सदे लवे वाक्षे नातिक्रामति पञ्चताम् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । लाभार्थो धनप्रयोगः कुशीदं तत्र वृद्धिः अथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबन्धिधनमेव कुशीदम् । यदायं स्वल्पं दत्त्वाधिकं ग्रहोप्यामीति धनदीयते तत्कुशीदं तत्र वृद्धिः सा द्विगुणत्वं नातिक्रामति तावदुत्तमर्णेन वृत्त्यर्थं धनं दत्तवता ऽधमणाद्ब्रहीतव्यं यावन्मूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् । ननु वृद्धेर्द्वैगुण्यं श्रूयते मूलेन सह त्रिगुणं प्राप्नोति नैव गुणोऽवयव उच्यते सतावदवयविनमपेक्षते प्रकृतं च धनं अतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वैगुण्यमुक्तं भवति तथा च स्मृत्यन्तरं चिरस्थाने द्वैगुण्यप्रयोगस्य मोक्ष्य आधिः सतदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धन इति । वृद्धिश्चानेकरूपा कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापण एव वर्द्धते क्वचित्सन्ततिः स्त्रीपशूनां वेति संततिः क्वचिदाधिभोगः गोभूम्यादेः तत्रेदं द्वैगुण्यं सत्पवृद्धिविषयं केचिदाहुः । तत्र हि मुखं वृद्धेर्द्वैगुण्यं प्रतीयते संततौ न विज्ञायते किं सङ्ख्यास्य द्वैगुण्यमुत्परिमाणेनोच्यमानता वेद्यमतो वेत्यादिनिश्चये पशूनां मूल्याद्विमाहर्घ्यत्वं हस्त्यश्वादिषु क्रयविक्रयादौ दृश्यत एव महाप्रमाणा हि महार्घा भवन्ति ।

ननु अ संततौ सारूप्यमस्त्येव गोः संततीर्गैरेव तत्र भेदोपन्यासो न युक्तो बृद्धिसरूपासंततिश्चेति उच्यते नैकजातीयत्वमात्रेण सारूप्यं भवति किन्तु वयः परिमाणादिसाम्येन अतो युक्तो भेदोपन्यासः । भोगलाभेऽपि कुतो द्वैगुण्यप्रतीतिरूपकाणि जनयंतु गावः प्रयुज्यन्ते । गोभूम्यादिप्रयोयवसादयो यथा संभवं भुज्यन्ते तत्र कीदृशं द्वैगुण्यं समाचारश्च कचिदृश्यते वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते । पठति च याज्ञवल्क्यः ॥ आधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयत इति । अत्रोच्यते बृद्धिमात्रे श्रूयमाणे द्वैगुण्यं कथं विशेषेव स्थाप्यते नहि स्तुत्या सामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्तीतिना प्रमाणेन विशेषेऽवस्था तु महति । यत्तु संततावनुपपन्नं द्वैगुण्यमित्यवगम्येयं क्रियतां मूलमर्षेण परिनिश्चितवता बृद्धिस्तत्सामान्या यतएव तज्जातानां भवति भूमिभागेऽपि यवसगोधूमादौ तत्पच्यमानस्यार्थतः शक्यतएव समत्वं निश्चेतुं उपकारवचनोपि गुणब्दोऽस्ति कएवं सति समगुणो भवति कउपकारको भवतीति गम्यते अनेन यावन्मूल्यं गोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत्तुत्पन्ना बृद्धिस्तदा भवति समगुणत्वे परिमाणादिसाम्याभावेऽपि यस्तु कचित्समाचारो भवतैव परित्ततः कचिद्ग्रहणं प्रयुज्जाने समाचारभंगसंभवे स्मृत्योनियामिका अर्थवत्यः अक्षोणि भे दर्शनीयानि पादाभे सुकुमारतरा इति दृष्टवियोगत्वादुवचनमिति चारभ्यते असति विप्रयोगदर्शने प्रत्याख्यायते उपसर्गपूर्वपर्यप्रयोगसिद्ध्यर्थमुक्तं नहि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तव्ये पचति प्रेति प्रयुज्ज इति वचनमपि ॥ आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ यावद्दानात्तद्विगुणमप्रविष्टमित्यपि शक्यते नेतुं स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातु उपपादितं चैतन्निपुणतो न्यत्र । सकृदाहिता सकृदित्यनेन व्यवस्थापितोद्गीकृतः पुनः पुनः प्रयोग इति यावत् आधानं स्थापनमुच्यते वचनव्यवस्थया च निरूपणं स्थापनमेव पुनः प्रयोगस्य द्विगुणीभूतधने आदोयमाने भवति यदा द्विगुणो हि बृद्ध्यर्थं उत्तमर्णो धमर्णश्च तदीयेन धनेन महत्कार्यं करिष्यन्करणपरिवृत्तिकरोतीति या प्राक्तनी बृद्धिरियं वाद्यप्रभृतिवर्धत इति तदा द्विगुणभूतमपि पुनर्वर्धत एव पुरुषान्तरसंचारेण वा यदि द्विगुणीभूतधनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमर्ण उच्यमानोऽन्यपुरुषं ददत्तमर्पयति एष तद्व्यभिचरिहोभिर्दास्यतीति तत्र त्वहस्तं दीयमानं पुनर्वर्द्धते नचायं दानं प्रति प्रति प्रतिभूः किन्तु निक्षेपा दातैव एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तमिति व्याख्यातं अथवा प्रागपि द्वैगुण्याद्यदा बन्धमन्यस्मै प्रत्यर्पयति दीनारेषु सलाभेषु द्वित्वे तस्या बन्धस्य एषतु धर्माक्षको बन्धस्य प्राग्बुद्धौ स्थितायां तस्मादङ्गः प्रभृति पुनर्द्वैगुण्यमामो- ति यदा तदीयं बन्धकं तदनुक्त्योत्तमर्णो नान्यत्राधाय त्वधनं गृह्णते तदा वर्धत एष पुरुषान्तरसंचारः । उभयत्वा द्विगुणीभूते प्रयोक्ता धमर्णकेन प्रकारेणान्यस्माद्ग्रहणमनुज्ञाप्यते यदि वात्मादन्यदृहते ग्रहीता देशान्तरं गमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र संचारयति ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनव्रीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकं बृद्धिनेच्छति अत आह पुरुषान्तरमसंक्रान्ते पुनः क्रिया प्रयोजनं च वक्ष्यामः । ये तु व्याचक्षते या बृद्धिरुपचिता सांवत्सरी युगपत्सर्वे वा नीयन्ते तत्रार्यविधिः या पुनः प्राप्नोतानां सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादधिकग्रहणमपि तेषां शब्दो यथार्थो नान्याहित इति । सांवत्सरी तावदुपचिता ग्राह्या द्वितीयसंवत्सरे पुनरानयनमस्त्येवेति न कचिद्वैगुण्यनियमः स्यात् । अथ यो द्विगुणीभूतं सलाभं धनमानयति तत्राधिकनिषेधस्तु प्राग्द्वैगुण्या बृद्धिमात्रदायसमर्थो बृद्धिर्ददाति मूलतस्यापरिमितग्रहणमिति एतदपि न किंचित् । यः संवहति तस्यानुग्रहो न्याप्यो नाधिकग्रहणं यस्तु राजा द्विगुणीभूतमपि कथंचिदाप्यते तस्याधिकमोक्ष इत्येतदन्याप्यं नचाहिते न्यस्य शब्दस्यायमर्थः । अप्याहतेति पाठान्तरं तथापि सकृच्छब्दो न निश्चितार्थो न्यायात्तुपरित्यक्तः स्वरुतश्च पाठः स्यान् मानवी स्मृतिरित्युक्तैव व्यवस्था न्याप्या धान्यादिषु पञ्चतां पञ्चगुणानां न्येत । स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता ॥ हिरण्यवस्त्रधान्यानां बृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणेति तत्र व्यवस्था यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता ग्रहीता च महाधनसंपन्न-

स्तेन धान्येन महान्तमर्थकृतवांस्तदा पञ्चगुणान्यथा चतुर्गुणा सा च फलंवार्षं धान्यस्य पृथगुपादानात् । मालव-
कउदीच्येषूणांविषयः प्रसिद्धः । वाह्योर्द्धभोष्ट्रबलीवर्दादिः ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुसीदवृद्धिः कुसीदपदं वाणिज्यवृद्धिव्यवच्छेदार्थम् । सखदाहिता मूल्यग्रहणकाल
ग्राह्या वृद्धिः । यातु प्रत्यग्रहप्रतिमासग्राह्या वृद्धिः सा वृद्धिर्ग्रहणानन्तरंपुनःपुनराधोयतइति न सखदाहिता । तथा
यत्र सखद्विक्रमेव मूलधनं मूलतया स्थाप्यते सोऽप्येवमित्येतदुभयद्वैगुण्यमित्येव । धान्यइति एषु पञ्चगुणपर्यन्तं
धाति ननु ततोधिकम् । सदे सस्ये नालिकेरादौ । लवः शङ्गायस्त्रं ऊर्णेति केचित् । वाह्ये वाहनीये वृषादौ । एतत्त्वया
भोक्तव्यं भोगनिमित्तचैतावदेतावता कालेन वर्धतइति प्रयुक्ते । अशोतिभागवृद्धितोपि यदि सौहादादिना न्यूनापि वृ-
द्धिः स्थापिता सा ॥ १५१ ॥

(३) कुङ्कुमः । वृद्ध्याधनप्रयोगः कुसीदं तत्र या वृद्धिः सखदाहिता सा द्वैगुण्यनातिक्रमति मूलवृद्धिर्द्विगुणै-
व भवति प्रतिदिनप्रतिमासादिग्राह्येति तात्पर्यम् । धान्ये पुनर्वृद्ध्यादिः प्रयुक्ते । सदे वृक्षफलेलूयतइति लवः ऊर्णा-
लांम तस्मिन्वाहनोयेचबलीवर्दादौप्रयुक्तेचिरेणापिकालेनमूलधान्यादिनासहपञ्चगुणतांनानातिक्रमेदिति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । कुसीदवृद्धिमित्युक्तं सा मूलेनसह द्वैगुण्यं नात्येतीत्याह कुसीदेतिद्वाम्याम् । कुसीदवृद्धिः
कुसीदंलभ्यमुच्यतइति । सखदाहता प्रतिमासमग्राह्यासतीसखदेकदा मूल्येनसह गृह्यमाणा द्वैगुण्यं नात्येतीत्यन्वयः । ततो-
धिकेसत्यपि मूलेन सह द्विगुणादूर्ध्वं प्राप्यतइति । प्रतिमासग्रहणंतु वर्णक्रमेण द्विकादिकमेवेतिभावः । धान्यादिचतुर्षु
विशेषमाह धान्यइति । सदे वृक्षफले । लवे छेदनयोग्ये ऊर्णादिलोम्नि वाह्ये वहनीये उक्षादौ बहुकालेपि मूल्यधान्यादि-
ना सह पञ्चगुणतांनानातिवर्तते ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यविशेषे वृद्धिनियममाह कुसीदवृद्धिरिति वृद्धिकालमहत्वेऽपि द्वैगुण्यंमूल्यद्वैगुण्यंनानत्येतिकु-
सीदं द्वैगुण्यात्परंवृद्ध्या न वर्धते धान्येमाषमुद्रादौ सदेतद्व्यतिरिक्ते रुंषिफले इक्ष्वादौ यवव्रीहिशाल्यादौ तथाचोक्तं ॥ ब्री-
हिशाल्यादिकंधान्यंश्रूयते च लवन्तुतइति ॥ लवंक्षुमादिकर्मितिकेचित् । वाह्ये बलीवर्दादौ । पञ्चतांपाञ्चगुण्यं पारिशेष्या-
दितरेषुद्वैगुण्यमवगन्तव्यम् । सखदाहतेति विशेषणाद्विरोधनद्वैगुण्यात्ययानुज्ञा गम्यते ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुसीदवृद्धिः द्विगुणा न अत्येति नातिक्रामति । कुसीदवृद्धिर्जीविका द्रव्यंतुद्विगुणंस्मृतमि-
तिवाक्यात् । सखत् आहतामूलग्रहणकाले गृह्याधान्ये पञ्चतांनानातिक्रामति । शदोवृक्षमूलफलदि पञ्चतांपाञ्चगुणतां
नातिक्रामति नातिक्रामेत् । लवे चामरादौ पञ्चतां नानातिक्रामति । बाह्ये वाहनीये बलीवर्दादौ पञ्चतां नानातिक्रामति ।
योगी ॥ वस्त्रधान्यहिरण्यानांचतुस्त्रिद्विगुणाःस्मृताः ॥ १५१ ॥

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यति ॥ कुसीदपथमाहुस्तंपञ्चकंशतमर्हति ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुसरन्त्यनुधावन्यनुवर्तन्ते सर्वेष्वार्थाणामित्यनुसारः शास्त्रोदितः समाचारः सच विवि-
धोऽशीतिभागादिः पञ्चकशतपर्यन्तस्तस्मादधिका वृद्धिः कृता यावत्तथाधमर्णेनोत्तमर्णस्य न सिध्यति कुतोव्यतिरिक्ता
यतः शास्त्रबाह्येत्यर्थः । अर्थवादान्तरमाह कुसीदपथमाहुस्तमिति कुपुरुषायत्र सीदन्ति कुशीदंधर्मेण तद्धननोल्क्ष्यन्ते
कुशीदीनामयंपन्था मार्गोन्यवहारो न साधूनामिति निन्दा यस्यावश्यमधिका कर्तव्या महद्विकार्यमयंमदीयेन धनेन साध-
यतीति बुद्ध्या तदा वर्णविभागमनपेक्ष्यंपञ्चकंशतंग्रहीतुमर्हति लिप्सेदर्थ इदमुच्यते पाठान्तरंकृतानुसारादधिकेति

यस्याकिंचनस्य सतः स्वल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्यानुसारादधिका क्रियमाणा न सिध्यति यः परंपञ्चकशतमर्हति ॥१५२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतानुसारात् तदनुसारात् अधिका शास्त्रीयत्वेपि न सिध्यति । एवमशीतिभागाधिकवृद्धिनियमेन ऋणगृह्यतेतदाशीतिभागादेः शास्त्रीया । आर्ततया तदधिकं शताद्यत्पञ्चकग्रहणं शूद्रउक्तं तच्चतुर्षु वर्णेषु ग्राह्यम् । नतु ततोव्यतिरिक्ता विशेषेणातिरिक्ता कृतत्वमात्रेण सिध्यति । एतच्च कुसीदपथं वृद्धिजोविवत्माहुरत्रैव वृद्धिकृतोदोषइत्यर्थः ॥ १५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । कृतानुसारादितिकृतायावृद्धिर्द्विकत्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रानुसारादधिका व्यतिरिक्ता कृता अतोऽन्या वृद्धिरकृतेत्यर्थः । किंतु कृताऽपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्या मासे ग्राह्या । तथा च विष्णुः वृद्धिदद्युरकृताऽपि वत्सरातिक्रमेयथाभिहिता वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः । किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषान्तरमाह कुत्सितात्प्रसरत्ययंपन्थाइति कुसीदपथः अयमधमर्णोयच्छूद्रविषयोक्तंपञ्चकं शतं द्विजातेरपि गृह्णातीत्येवंकुत्सितः पन्थाः पूर्वोक्ताद्धर्म्यवृद्धिकरादपकृष्टइत्येवमन्वादयआहुः । इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषये याचनादूर्ध्वबोद्धव्या । तदाह कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तंचेद्धर्धते पञ्चकं शतम् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वृध्येतमपि कृतानुसारादिति । अधिकाऽधिकत्वेन व्यतिरिक्ता या सा न सिध्यतीत्यन्वयः । मयैतद्दयमित्येवस्वीकृतंसिध्यतीत्यर्थः । अथवा अधिका बलात्कारेण द्विकादेकाधिकत्वेन कृतापि अतएव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वेन व्यतिरिक्ता शास्त्रतो न सिध्यति । शूद्रे पञ्चगुणं यल्लभ्यमुक्तं तत्सर्वेषामधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्याह कुसीदपथमिति । कुत्सितात् शूद्रादधमणान् सीदति प्रसरत्ययंपन्थाइति तम् । अतोऽनिकृष्टोहितां वृद्धिददातीति । शतपणंप्रति पञ्चपणान् दद्यादित्यर्थः । अकृतापि वृद्धिरस्ति । तथाचविष्णुः । वृद्धिदद्युरकृतामपि । वर्णानुक्रमेणोद्धारविषयेयं याचनादूर्ध्वम् । तथाच कात्यायनः ॥ प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्नप्रतियाचितम् । याच्यमानं न दत्तंचेद्धर्धतेपञ्चकं शतमिति ॥ प्रीतिदत्तं परितोषाद्यर्थे दत्तं न वर्धते लभ्यंनयावदपि ग्राहितम् । न दत्तंचेच्छतंप्रति पञ्चकंवर्धतइति कात्यायनवचनार्थः । १५२ ॥

(५) नन्दनः । लोकेन कृतानुसारात् । परिमाणादधिका शास्त्रोक्तादधिका च कुसीदवृद्धिरुभयानुमतेत्येतावता न सिध्यति तथाहि यत्पञ्चकः शतमर्हति तदेव कुसीदमर्हतीति तथाहुराचार्याः । अनाधिकं अत्रापि पूर्ववत्कन्प्रत्ययः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः अनुसारात् कृतवृद्ध्यनुसारात् कृतावृद्धिः अधिका व्यतिरिक्ता पञ्चकोत्तरशतातिरिक्ता न सिध्यति ॥ १५२ ॥

नातिसांवत्सरीवृद्धिं न चादृष्टांपुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥ १५३ ॥

(*) वृद्धिः=वृद्धिं द्विजातेरप्या (न, श)

(१५३) नचादृष्टांपुनर्हरेत् = नाभीष्टांपुनर्हरेत् (ख) = नचादिष्टांविनिर्हरेत् (क)

(१) मेधातिथिः । संवत्सरे भवा सांवत्सरी अतिक्रान्ता सांवत्सरी भवप्रत्ययार्थः सामर्थ्यादन्तर्भूतः अथवा से वत्सरमतिक्रान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारौ छन्दस्तुल्यत्वात्कर्तव्यौ येषां वृद्धिरनन्तरप्रक्रान्तपञ्चकशतसर्ववर्णवि-
षया सा संवत्सरयावद्गृहीतव्या नातीते संवत्सरे अथवा यावत्संवत्सरसंवत्सरोवर्णः न यावद्वृद्धिर्न मार्गणी अधमर्णेनापि-
संवत्सरादूर्ध्वनविलंबितव्यं विनिर्हरेद्विनिष्कृष्य त्वधनादारभ्योपनयेदित्यर्थः अर्वागपि संवत्सराद्या दीयते साम्यतिक्रा-
न्तसंवत्सरेव । अथवा मासादारभ्य संवत्सरस्य यावद्वृद्धिः परिमाणतो निरूपितव्या मासेन यद्वृद्धते संवत्सरेण वेत्येवम-
योगः कर्तव्येनानु संवत्सरद्वयस्य लाभार्था कदाचिच्चिरकालंप्राहयति किमे कतिपया मासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे त-
तोधिकं वागृण्हासि तद्गृहणे एषा वेयता कालेन वृद्धिस्तत्रार्वाचीनमपि ददधमर्णे द्विसांवत्सरीयथा कालकृतांतदा दाप्ये-
त एकां वृद्धिमनादेयानंदद्यान्नापि दापयेदिति । यथामासिको वृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीयएवान्हि शोधयन्दाप्यते तथा-
यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्वर्धतइति तदा तथैव दाप्यते ननु तदधिककालकृता । न चादृष्टां विनिर्हरेत् शास्त्रे यामदृष्टां-
शैकादशिकाद्यापञ्चकादधिका न तांगृहीयान् व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्यस्यैवायमनुवादइति केचित् । इदं नु युक्तमदृष्टा-
मनुपचितामित्यर्थः । यावद्वृद्धिर्भिरासैर्न संहतीभूता तावन्नगृह्या दिवसवृद्धिर्मासवृद्धिः । ननु च मासस्य वृद्धिर्गृह्णीयादित्यु-
क्तं परिमाणमासिकंतद्वृद्धेर्ननु ग्रहणंचक्रवृद्धिः कायिकान्वयानामपि न विनिर्हरेदित्यनुषङ्गः । नैवादद्याद्यस्या धमर्णस्य प्र-
तिषेधस्तथापि सामर्थ्यादुत्तमर्णस्यैव द्रष्टव्योधमर्णोऽज्ञातः किं करोति अथवा विनिर्हारेण ग्रहणमेव तेनोत्तमर्णस्यैव
शाब्दः प्रतिषेधः ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाच्चक्रवृद्ध्यादीनां ग्रामिरेव नास्ति किंप्रतिषेधानुषङ्गेण उच्यते अग्रामः
प्रतिषेधः पाक्षिकीं वृद्धिमनुमापयति यथाऽऽधानेन ब्रह्मसामाभिगायेदित्यविहितं सामगानंप्रतिषेधेनास्तौति ज्ञापयति
तेनैता अपि प्रतिषेधद्वारेणाभ्यनुज्ञायन्ते । केषांश्चिदूनव्यवहारिणांचक्रवृद्ध्यादयोपि भवन्ति तेन स्थलपथवारिप-
थिकावणिजोयथोक्तं ॥ कान्तरगास्तु दशकंसामुद्राविशकंशतं । दद्युर्वा त्वकृतांवृद्धिं सर्वे सर्वा स्तु जातिष्विति ॥ कान्ता-
रगादीनामेव त्वकृतासर्वजातिविषयासाधारणी वृद्धिर्नन्व्येषांचक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पठिता वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । अन्ये-
तु चक्रवद्यानगृह्यादि तद्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः तेषां यत्स्मिन्नहि चक्रंवर्तते तत्रैव वृद्धिः यदा तु नदीसंतारे महति नावाप्रयाण-
तदा नास्ति वृद्धिरेवमन्येषामपि बलीवर्द्धादिबाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुच्यते । कालवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालि-
का । मासग्रहणमुपलक्षणार्थयाऽनुपचिता वृद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालेन प्रतीक्ष्यते अथ चैत-
त्स्मिन्काले यदि ददासि तदा द्विगुणीभवति धनमित्येकरूपा कालवृद्धिः कारिता इत्थंकृतां यावतीं वा परस्परपकारापे-
क्षयोत्तमर्णाऽधमर्णौ कुरुतः एषापि दिग्वणिजामेव । अन्येषांतु व्यतिरिक्ता न सिध्यतीत्युक्तं पञ्चकशतमर्हतीति हिरण्ये
प्रयुक्ते वासांसि वृद्ध्या गृह्यन्ते तत्राधिलक्षणं द्रव्यं सा कारिता यथा भोगलाभे न्यासरूपविषये च स्यात् कायिका का-
यकर्मणा संशोभ्या कायजीविका चैषां क्रमेणैवाधिकादीनाम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अथ व्यवहारसिद्धाअप्यधर्महेतुतयाऽकर्तव्या वृद्धीराह नातिसंवत्सरीमिति । अतिसांव-
त्सरीं संवत्सरमात्रेणातिक्रान्तामतिशयितां द्विगुणतांगताम् । तथा नादृष्टां सांहत्येन दर्शनायोग्यां प्रत्यहृषासां वि-
निर्हरेत् गृहीयान् । तथा चक्रवृद्धिः वृद्धेरपि वृद्धिस्तां गृहीयान् । कालवृद्धिः प्रतिमासं प्रदेया । कारिता द्विगुणा-
दूर्ध्वं वृद्धिरशास्त्रीयत्वेपि तदूर्ध्वमपि मूल्यवर्धतइति ऋणिकेनार्थितया कृता । कायिका यावन्न मूलमप्यते ताव-
त्कायेन कलार्थं कार्यमिति । केचित्तु प्रथमान्तत्वादस्य पूर्वणानन्वयात्कर्तव्यमित्यस्यार्थस्यार्थइत्याहुः । तत्तुच्छ-
म् । यच्छब्देनयेति पूर्वप्रक्रान्तप्रक्रियानुकर्षार्थेनत्वपास्तम् ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । भूमैकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वागते तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकवृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तंकुर्यात् । नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिगृहीयात् नच शास्त्राददृष्टामुक्ताधर्म्यं द्विक्रिकशताधिकांगृहीयात् । अधर्मत्वबोधनार्थोनिषेधः चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टय्यां चाशास्त्रीयान् गृहीयात् । तासांस्वरूपमाह बृहस्पतिः ॥ कायिका कायसंयुक्ता मासग्राहा च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गृहिता कलावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकग्रहणेन कायिकाचातिवाहदोहादिनाकारिता ऋणिकेन याऽनापत्कालएवोत्तमर्णपीडयाकृता । चतस्रोपिवृद्धिरशास्त्रीया न गृहीयात् । तथा च बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णे च सोदयपश्चाद्गृह्यंतद्विगृहीतम् ॥ कात्यायनः ॥ ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका संप्रकल्पिता । आपत्कालकृता नित्यंदातव्या कारिता तथा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच त्वयैकस्मिन्मासि एवदयं द्वितीये तृतीयेच तस्य वृद्धिविगणय्यैकदा दातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकमुत्तमर्णःसंवत्सरपर्यन्तंगृहीयात् अतोते संवत्सरे यां संगृहीयात्साऽतिसंवत्सरी ताम् । तथा अदृष्टं शास्त्रतः पञ्चकायतिरिक्ताम् चक्रवृद्ध्यादिचतुष्टयमपि न ग्राह्यमित्याह नहरेत् नगङ्गोयात् । बृहस्पतिस्तालक्षयतिस्म ॥ कायिका कायसंयुक्तामासग्राहाचकालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिनाकृतेति ॥ चक्रवृद्धिःस्वरूपेणैव गृहिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिका संवत्सरान्ते द्विकादिकामित्युक्तेः नातिसंवत्सरीमितिग्रहणेनाऽशास्त्रीया । कायिकाच वाहदोहादिना । कारिकातु कालेउत्तमर्णेन पीडया कृता अशास्त्रीयाएताअपि न ग्राह्याइत्यभ्याहारः । तथाच बृहस्पतिः ॥ भागोयद्विगुणादूर्ध्वंचक्रवृद्धिश्चगृह्यते । पूर्णेच सोदयपश्चाद्गृह्यंतद्विगृहीतमिति ॥ पूर्णे ऋणेतुल्ये सति सोदयं ततोधिकलभ्यंगृह्यतेयत्तद्विगृहीतमित्यन्वयः । कात्यायनोपि ॥ धनिकेनतु या वृद्धिरधिकामं प्रकल्पिता । आपत्काले कृता नित्यं दातव्या कारितातु सा ॥ अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥ अधिकामंस्वेच्छया । अन्यथा अनापत्काले ॥ १५३ ॥

(५) नन्दः । संवत्सरादूर्ध्वभवांवृद्धिं लोकशास्त्रयोर्दृष्टंचक्रवृद्ध्यादयोवृद्धयस्ताश्च न हरेन्गृहीत । चक्रवृद्ध्यादयोबृहस्पतिना व्याख्याताः ॥ कायिका कर्मसंशोद्ध्या मासग्राहा च कालिका । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृतेति ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिसांवत्सरीं वृद्धिं न हरेत् न गृहीयात् च पुनः अभीष्टांवृद्धिं न हरेत् न गृहीयात् च पुनः या वृद्धेरपि वृद्धिः चक्रवृद्धिः प्रतिमासं देया । कारिता द्विगुणेन मूल्यमिति कारिता च पुनः कायिका कायमूल्यमिति योगीश्वरः ॥ वृद्धिवृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासंतु कालिका । इच्छाकृता कारितास्यात्कायिका कायकर्मणि इति ॥ १५३ ॥

ऋणंदातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ सदत्वा निर्जितां वृद्धिकरणं परिवर्तयेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेघातिथिः । वृद्धिद्विगुणीभूतघृणंधनपरिक्षयादातुमशक्तोयः सपुनः क्रियांकारयितव्यः करणलेख्यसाक्ष्यादिपरिवर्तयितव्यः वृद्धितु इष्टात् निर्जितो यावतीगणनया भवतीत्यर्थः द्विगुणादधिकंनग्राह्यमिति यदुक्तं तस्यायमपवादोजयोक्षयंयोगइति कुतः पुनः द्वैगुण्यापवादार्थता यावता नेह किंचिदीदृशंवचनमस्ति वृद्धिसहितं धनं वर्द्धते मूलधनं वा केवलंपुनः क्रियाभूयते सा च करणं परिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता यदि नवर्द्धते किमर्थं तद्वि

करणपरिवर्तनं उच्यते शान्तलाभे धनेऽदीयमाने यागहत्यादिसंभावना साक्षिणश्च दीर्घं गच्छति काले वित्तप्रेरयुर्यथोक्तं ॥ यत्र कायोभवेद्येन कृतेपक्षादशाब्दिकी । विवादस्तत्र नैकः स्यात्साहसेषु विशेषतः ॥ तथा दशवर्षोपेक्षितवृणमसाध्यमिति । तथा च पूर्वं त्व व्याचक्षते । अयंच राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुग्रहः ॥ १५४ ॥

(९) सर्वज्ञनारायणः । ऋणं समूलावृद्धिम् । पुनः क्रियां कलादत्वा मूलस्य पुनर्वृद्धिनियमम् । निर्जितां तावत्कालेन संचिताम् । करणं यत्र साक्ष्यादिव्यवस्थां परिवर्तयेत् पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(१) कुल्लूकः । योऽधमर्णो धनदानासामर्थ्यात्पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्जितामुत्तमर्णः सत्यतया आत्मसात्कृतां वृद्धिं कृत्वा करणलेख्यं पुनः कुर्यात् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋणादृते जीवितुमसमर्थः पूर्वोत्तमर्णाद्विगणान्तरं लिप्सुरेवं कुर्यादित्याह ऋणमिति । पुनः क्रियां ऋणान्तरम् निर्जितां मासिमासि लभ्यत्वेनानीतामुत्तमर्णप्राप्यां तां संपूर्णीदत्वा करणं क्रियते लिख्यते ऋणमत्रेति पत्रान्तरं कुर्यादित्यर्थः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । पुनः क्रियां ऋणस्य पुनः स्वीकरणक्रियां । निर्जितामुत्तमर्णेन निर्जितामधमर्णेन तदानीं दातव्यमिति यावत् । करणमूल्यमात्रस्य ऋणस्य स्वीकरणं । परिवर्तयेत् अस्यां करणपरिवृत्तौ यावती संभवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः निर्जितां तत्कालसञ्चितां कृतां वृद्धिं दत्वा यदप्यत्र करणं यत्र साधनं परिवर्जयेत् । अन्यत्कारयेदित्यर्थः ॥ १५४ ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ॥ यावती संभवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अदर्शयित्वा हिरण्यमदत्वा हिरण्यं अदत्वा निर्धनत्वाद्बुद्धिहिरण्यं तत्रैव पुनः करणं परिवर्तयेत् साक्षिसमक्षमेवं ब्रूयादेतावन्मूलमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिगति यत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरावृद्धिरिति तावद्ब्रूयाचक्षते पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या यावत्या वृद्ध्यानातिपीड्यते या प्रागासीत्तैतान्यूनैत्यर्थः । यज्वासहायनारदीनां तु मते काकिणीमात्रमपि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले दापयितव्यः येन साक्षिशक्तश्रवणमात्रे साक्षित्वं वृद्धिददाति तत्समक्षमधमर्णोऽर्थसंबन्धोऽपि प्रत्यक्षीभवति यतः श्रवणाश्रवणे च कृता भविष्यन्ति ततश्चित्तं तिष्ठति धने दशवर्षोपेक्षितमित्यादिव्यनश्वरो भविष्यति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतत्स्फोरयति अदर्शयित्वेति । मूलभूतं हिरण्यं धनिके अदर्शयित्वा अदत्वा क्रियां परिवर्तयेत् तदा च यावती संभवेत्तावता कालेन वृद्धितामैव दातुमर्हति न तु मूलस्य पुनः स्थापनार्थमधिकं तेन देयमित्यर्थः ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि दैवगत्या बुद्धिहिरण्यमपि समये दातुं शक्नोति तदा तद्गृहीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ बुद्धिहिरण्यादिशेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं च क्व वृद्धिर्धनं तदानीं संभवति तदा तुमर्हति ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्तमर्णप्रत्युक्तलभ्यानासमर्थस्य लभ्यं पूर्वपत्रोपरि वर्धयेदित्याह अदर्शयित्वेति । अदर्शयित्वा आदौ लेख्यमदत्वा छेदनादिभयात् । तत्रैव लेख्ये हिरण्यं बुद्धिधनं दत्तावशिष्टं परिवर्तयेत्समारोपयेत् । अतएवाह यावतीत्यादि ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । बुद्धेर्बुद्धिरिति नवकथ्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रैव हिरण्यमदर्शयित्वा अदत्त्वा परिवर्तयेत् । तत्क्रियामितिशेषः । यावती वृद्धिः संभवेत्तावती-
वृद्धिः अधमर्णः दातुमर्हति ॥ १५५ ॥

चक्रवृद्धिसमारूढो देशकालव्यवस्थितः ॥ अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवामुयात् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाराणसीयास्यामि तदीयं पुण्यं भाण्डं च हेतुरेषा च ते वृद्धिरिति तत्र यदि कान्तारन-
दीसंतरणराष्ट्रोपप्लवादिना तदेशं गतस्ततोऽर्वाग्देशात्क्रियता लाभेन प्रवृत्त्या ध्यावृत्तस्तदा यथा निरूपिता वृद्धिर्न दा-
प्यते यतस्तदंशं यावद्दहतां या वृद्धिरप्रामाणां सा कथं स्यात् दीर्घमध्वानं वहतां युग्यानामहान्क्लेशः त्वामिनश्च तावन्त-
कालं कृतैव वृद्धिर्युग्योपकारः शीघ्रं तु प्रति निवृत्तानां त्वामिनः पुनरभ्यन्त्रापकारणं संपद्यत एव एष एवातिक्रमः एवं कालाति-
क्रमो मासमेव हन्तुं बलीवर्द्वा इयती तव वृद्धिरिति तत्र यदि पक्षात्पत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्णः समारूढः प्रतिपन्नोद्गो-
कृतवानिति यावत् । तस्यां वृद्धौ देशकालौ व्यवस्थितौ यत्तया पूर्वोक्तेन प्रकारेण देशविशेषकालविशेषं वा न निर्वि-
शेषणमेव कृतवान् स एव विधो धर्मस्तौ देशकालौ अतिक्रमो न प्रामुयात्तत्फलं वृद्ध्याख्यं नामुयान्न भजेत नाद्यादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि चक्रवृद्धिः कार्या तदा मयात्र देशेऽत्रकाले शोधनीयेति यत्र व्यवस्था कृता स-
यदि ततोऽभ्यन्त्रान्यदा च याचते तदा चक्रवृद्धिर्न लभ्यते अपितु अशीतिभागादिर्धर्मैवेत्यर्थः । तत्फलं चक्रवृद्धिर्लाभम्
॥ १५६ ॥

(३) कुल्लुकः । चक्रवृद्धिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभररूपा वृद्धिरभिमता । चक्रवृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकाल-
व्यवस्थितः यदि वाराणसीपर्यन्तं लवणादिशकटेन वहामि तदा ममेदं दूधं दत्तादित्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः । यदि
मासं यावद्दहामि तदा मासं दूधं दत्तादित्यमिति कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगतदेशकालनियमस्थौ देशकालौ दैवादपूरयन्-
शकटादिना वहंल्लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोत्यपि तु ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृद्धिप्रसंगेन देशकालमयं दया नियमिता या श्रुतिः तदपूरणेन सर्वानामोतीत्याह चक्रवृद्धि-
मिति । चक्रवृद्धियुक्कटेन वहनीयत्वात्कायिकावृद्धिसदृशत्वाच्च चक्रपदं बलीवर्दादेरुपलक्षणम् । देशकालव्यवस्थित-
इति वाराणसीपर्यन्तं त्वैतत्पूगादि शकटेन वहामि यदि तदा ममैतद्वनं श्रुतिरूपं देयमिति देशव्यवस्थितिः यदि मासं प्राप-
यामि तदा ममैतद्वनं दत्तादित्यमिति कालव्यवस्थितिरेवं समयारूढो वाहको देशकालावतिक्रामन् पूरयन् तत्फलं संपूर्णं श्रुतिना-
प्नोति किंतु तन्निपुणैर्व्यवस्थितामेव प्राप्नोतीति भावः ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन् देशे अस्मिन्काले स्थितः सन् चक्रवृद्धिं समारूढः दातुमुद्यतः
अधमर्णः देशकालौ अतिक्रमन् तं कालं तं देशं अतिक्रमन् ग्रहीतुं नायाति मर्यादानन्तरं धनं धनिकः आमुयात् ॥ १५६ ॥

समुद्रयानकुशलादेशकालार्थदर्शिनः ॥ स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः किंतु नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकंशततेनेत्याह समुद्रयानग्रहणं पात्रोपलक्षणार्थं स्थूलपधि-
कावारिपथिकाश्च वणिजो यां वृद्धिं स्थापयन्ति सा तत्राधिगमं प्रति निश्चयं प्रति सैव निश्चेतव्येत्यर्थः । देशकालार्थदर्शि-
नोऽस्मिन् देशे यानर्थलाभोऽस्मिन् नियमिति ये पश्यन्ति जानते न तु समुद्रयान एव च ये कुशलाः कर्णधारादयः । अन्ये
पूर्वश्लोकमेवं व्याचक्षते यदृच्छाभ्याहोरात्राधमर्णेन या देशकालं चाश्रिता तां प्राप्य तद्देशोदितं फलं लाभं प्राप्य
शाश्वदि नामुयान्तादा कीदृशी तत्र वृद्धिरित्याकांक्षायामुत्तरश्लोकः चक्रवृद्धिग्रहणं कारिताया अपि प्रदर्शनार्थं लोभातिशयभा-

जांविणिजांक्षयव्ययाय संविधिज्ञाः परस्परस्य यांवृद्धिस्थापयेयुस्तांराजा प्रमाणी कुर्यात् । तत्राधिगमप्रतीति प्रतिःकर्मप्रवचनीयोधिगमस्य लक्षणत्वाल्लक्षणत्वंभूताख्याने तद्युक्ते च द्वितीया ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुद्रेति । दुर्गोदेशः कालश्चाल्पार्थस्तल्लभ्योबहुरिति जानन्तः समुद्रयानकुशलाः वर्त्मनोदुर्गत्वेन मूलनाशस्यापि संभवात् यामिति बहुलामपि वृद्धिकुर्वन्ति साधिगमप्रति अधिगमलाभप्रति ऋणिकेन वाणिज्यफले प्राप्तेऽप्येव देया नान्यथा । अत्रावधिकवृद्धिग्रहणं समुद्रादौ प्रायिकींविपत्तिमनुसंधायेत्यतः समुद्रयायिनां देवाल्लाभाभावे वृद्धेरप्यदानमित्यर्थः । समुद्रेतिचैवंविधाकारादिरप्युपलक्षणम् ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलपथजलपथयाने निपुणाइयदेशपर्यन्तमित्यत्कालपर्यन्तमूलमाने सत्यतावाँल्लाभोगृहीतुंयुक्त इत्येवंदेशलाभधनज्ञावणिगादयांयांवृद्धितथा विषये चावस्थापर्यान्त सैव तत्र व्यवस्था तत्राधिगमधनप्राप्तिप्रति प्रमाणम् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति वणिग्व्यवस्थितिमङ्गीकुर्वन्धर्मव्यवस्थितिमाह समुद्रेति । समुद्रयानकुशलाः स्थलपथजलपथगमननिपुणाः । एतावत्पर्यन्तमेतन्नयने एतावान् लाभालब्धव्यइत्येवं यां वृद्धिं स्थापयन्ति सैव तत्र व्यवस्था प्रमाणं अधिगमं धनप्राप्तिप्रति ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । देशकालव्यवस्थितः अस्मिन्देशेऽस्मिन्काले ऋणगृहीप्यामीति कृतव्यवस्थश्च वृद्धिसमारूढः समा-तत्र स्थितोत्तमर्णस्तोदेशकालावतिक्रमंतत्फलंताश्च अभियुक्तपुरुषविशेषकल्पिता वृद्धिः कचिद्युक्तेत्याह समुद्रेति । स्थापयन्ति तत्र देशकाले । अधिगमंस्वीकारंप्रतिसावृद्धिस्त्यक्तैरेवोक्तांवृद्धिगृहीयादित्यर्थः ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सावृद्धिं तत्र अधिगमं लाभं ॥ १५७ ॥

योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ॥ अदर्शयन्सतंतस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋणप्रयोगे द्विविधे विश्रंभः प्रतिभूराधिवां तत्र प्रतिभूपक्षइदमुच्यते । त्रिविधश्च प्रतिभूदर्शने-प्रत्यये दाने च तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेदमुष्मिन्प्रदेशे मयैषतव दर्शनीयः स तथा कुर्वन्स्वधनान्तस्य ऋणयतेत प्रयत्नंकुर्याद्वातुमिति शेषः दद्यादिति यावत् ऋणग्रहणं व्यवहारवस्तुमात्रोपलक्षणार्थं तेन यावन्तोऽर्थविषयाव्यवहारे भूत्वानुकंपयन्ते तद्वस्तुदद्यादर्शने नान्यतरेणाभियुक्तः वाक्पारुष्यसंग्रहणादौ येन परिभाषा कर्तव्या यदि न दर्शितंतदेतन्मयादातव्यं अकृतायान्तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाप्यः शरीरे तुनिग्रहान्तंविक्रयणं-सुवर्णम् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनायादीयमाने ऋणिकं दर्शयिष्यामीति । एतच्चोपलक्षणम् । अयमेतादृशोधनी पुत्री आस्रश्चेत्यादिष्वर्थेषु मद्ब्रह्मसा प्रत्ययः क्रियतामित्येवंप्रत्ययप्रतिभूरपि प्रत्ययविपर्यये प्रयच्छेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दर्शने प्रत्ययेच प्रतिभूवनिमित्तं यदेयं तत्प्रतिभूरेव दद्यात् नतु तद्विक्रयग्राहिणोपि पुत्रादयः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्योयस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठेत् धनदानकाले ममायमधमर्णोदर्शनीयइति सतंतस्मिन्काल-उत्तमर्णस्यादर्शयन् तद्धनंदातुंयतेत ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लभ्यकस्याधमर्णाद्यदर्शनेत्स्वधनारणादानमाह यइति । यः प्रतिभूर्लभ्यकः यस्याधमर्णा-देदर्शनायतिष्ठेदितंनुभ्यंदर्शयामीति सयदि तं नदर्शयेत्तदा स्वकीयधनात् ऋणादि दद्यादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रतिभूक्त्यमृणप्रसंगादाह योयस्येति । योयस्याधमर्णस्य समानवर्णस्तमधमर्णतस्योत्तमर्णस्य ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिभूत्वरूपमाह यदिति । योमानवः यस्य प्रतिभूर्दर्शनायतिष्ठति सःप्रतिभूः तंअधमर्णमदर्शयन्-
अप्रत्यक्षीकुर्वन्तस्याधमर्णस्य कृणं त्वधनात्प्रयच्छेत् ॥ १५८ ॥

प्रातिभाव्यदृथादानमाक्षिकंसौरिकंच यत् ॥ दण्डशुल्कावशेषंच न पुत्रोदातुमर्हति ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाव्यं प्रतिभुवा यत्कर्तव्यंपरणसंशोधनादि तत्प्रातिभाव्यं अर्हता योग्य-
ता सानेन प्रतिषिध्यते तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारः प्रतिषेधः । अनधिकृतश्च न ददातीत्येवंन दातव्यमित्युक्तंभवति
सर्वत्रादृतौ क्रियापदे ध्याख्यायते द्रष्टव्ये । कथंपुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्रातिस्तर्हि तदणस्य पित्राऽगृहीतत्वात् नैष-
दोषः यद्येन दातव्यतयाङ्गीकृतंतदृहीतफलत्वादृहीतमेव तन्निश्चितस्वरूपत्वमापन्नाततः प्रतिषिध्यन्ते । वृथादानंपरिहा-
सादिनिमित्तंप्रतिश्रवणंकुरुकार्यमिदमपनिष्पन्नमिदंदास्यामीति निष्पादिते कार्ये पित्राऽदत्तंप्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रेन दाप्य-
ते एवंपरितोषिकादिबन्दिपरिहासादिविषयंपंचाहममुष्माद्वणिजएतस्ययद्दापयेदिति तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिद्दातुमघ-
टितेऽसंनिधानाद्वणिजन्यतोऽपि कारणाद्वृत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रेन दाप्यते अक्षिनिमित्तमाक्षिकंसनिकायंयद्दाप्यते
न्यतोवा तत्प्रयोजनंयदृहीतमिति शक्यते ज्ञातुंतस्य प्रतिषेधः यः परित्यक्तबान्धवोक्षमालास्त्रेव शय्यासनविहारीर्गसिद्धः
क्रीडनकस्तदणमाक्षिकमिति मन्यन्ते ज्ञातुम् । सुरापाननिमित्तंसौरिकंसुराग्रहणंमद्योपलक्षणार्थेन यः पानशौण्डात्यन्त-
मद्यपस्तदणप्रतिषेधः दण्डशुल्कयोरिव शेषः । यत्र पित्रा दण्डशःशुल्कशश्च कश्चिदत्तः परिपूर्णोदण्डशुल्को न दत्तौ ता-
दृशस्य प्रतिषेधः । यत्किंचित्पित्रादत्तंसतदाप्यते । स्मृत्यन्तरेऽप्यविशेषेणोक्तं प्रातिभाव्यवणिक्शुल्कमद्यद्यूतदण्डान पुत्र-
ण दातव्यानभवेयुरिति तत्र विकल्पः महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः शुल्केऽप्येवं त्वल्पे तु सर्वस्य
॥ १५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृथादानं चारणादिषु । आक्षिकं द्यूतहारितम् । सौरिकं तत्पीतसुरामूल्यम् । दण्डार्वाश-
ष्टं परिणीतकन्यादिनिमित्तदत्तशुल्कावशिष्टं च दण्डशुल्कावशिष्टम् । अवशेषमन्युपलक्षणम् । सर्वमन्यदत्तमदेयमेव
॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिभूत्वेन यदेयं धनं तत्प्रातिभाव्यं वृथादानंपरिहासनिमित्तं पण्डादिभ्योदेयत्वेनपित्रांगीकृतंद्यूतनि-
मित्तंसुरानिमित्तं च दण्डंयदेयं दण्डशुल्कघट्टादिदेयंतदवशेषं च पितृसंबन्धिनं पितरि मृते पुत्रोदातुंनार्हति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पितृप्रतिश्रुतादि पुत्रैर्देयमिति सिद्धवत्कृत्य तददेयंसंकलयति प्रातिभाव्यमिति । प्रतिभुवा लग्न-
केन पित्रा यद्दर्शनादि प्रतिश्रुतंतत्प्रातिभाव्यं वृथादानं परिहासादिना मागधादिभ्यः प्रतिश्रुतं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं
सुरानिमित्तं दण्डशुल्कावशेषं राजदण्डपण्यस्त्रीघट्टादिस्वीकृतशेषं च नपुत्रोदातुमर्हतीत्यन्वयः । प्रातिभाव्यामवमधमर्णदर्श-
यामीतिप्रतिश्रुतस्यदर्शनंप्रातिभुवःपितुरदर्शनेन पुत्रस्तंनदर्शयेत् ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । तदभावे पुत्रेण देयमिति प्राप्तस्यापवादमाह प्रातिभाव्यमिति । वृथादानंधर्मरहितंगायकादिभ्योदे-
यम् । आक्षिकंद्यूतनिमित्तम् । सौरिकंसुरासंबन्धि ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्प्रातिभाव्यं दर्शनंप्रातिभाव्यंतत् । वृथादानं धूर्तबन्दिमल्लादिभ्योयत्प्रतिज्ञातंतद्वृथादानम् । च
पुनः आक्षिकंअक्षसंबन्धकृतंद्यूतकृतं । सौरिकं यत्सुरासंबन्धकृतंतत् । च पुनः दण्डशुल्कावशेषं पुत्रोदातुंनार्हति । योगी-

श्वरः ॥ सुराकामद्युतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानंतथैवेह पुत्रोदद्यान् पैतृकम् । पितृकृतमृणपुत्रोदद्यादित्यर्थः ॥ १५९ ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ॥ दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६० ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वश्लोके योविधिर्मया चोदितउक्तः यथा पुत्राणां भवति पैत्रिकंप्रातिभाष्यंतद्दर्शनप्रातिभाष्ये यद्येवंप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रादाप्यन्तामतआह दानप्रतिभुवि प्रेते दायादाः पुत्रादाप्यन्ते नान्यास्मिन् यद्येवंप्रथमोर्द्धश्लोकोनर्थकः दानप्रतिभुवःपुत्राणांसाधनानुक्ते सामर्थ्याद्यस्य प्रतिभुवोनास्ति पुत्राणांसंबन्धइति गम्यते । अथविस्पष्टार्थमुच्यते प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमितरथाप्रतिषेधदर्शनं ग्रहणादुभयपरिश्रष्टस्य किंविधिभूतप्रतिषेधइति संशयःस्यात् नास्ति संशयः स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोवा । न तत्पुत्राक्रमणंद्युर्दद्युर्दानाय येस्थिताइति ॥ इहापि दानप्रतिभुवन्यस्य विधित्वादप्यत्राप्राप्तिः दर्शनग्रहणमुपलक्षणार्थंअनुवादंचोपलक्षणत्वमदोषः किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्राश्लोकानांरुतिर्मानवी ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दर्शनेति प्रत्ययस्याप्युपलक्षणम् । दानप्रतिभूरेतेनादत्ते दास्यामीति नियम्यभूतः । दायादानृक्प्रग्राहिणोनतु पुत्रानेव ॥ १६० ॥

(३) कुल्लुकः । सुरानिमित्तं यदेयंदण्डंप्रातिभाष्यं पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वोपदेशः सददर्शनप्रतिभुवः पितुर्दंयोज्ञेयः दानप्रतिभुवि तु पितरि मृते पुत्रमृणंदापयेत् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रातिभाष्यं पुत्रोद दातुमर्हत्युक्तो दानप्रतिभुवि तूत्तमर्णस्य देयमिति प्रतिश्रुत्य मृतेपितरिपुत्रोपिदद्यादित्याह दायादानिति दापयेद्वाजेतिशेषः । तथाह याज्ञवल्क्यः ॥ दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोपि वा । नतत्पुत्राक्रमणं दद्युर्दद्युर्दानाययः स्थितइति ॥ प्रात्ययिको यथा प्रत्ययोविश्वासः अस्मत्प्रत्ययेनास्मै धनं प्रयच्छतु भवाननायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽमुकस्य पुत्रोयमिति प्रत्ययार्थं भवतीति दानप्रतिभूर्यथा यद्ययं ददाति तदाहमेव दास्यामीति ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । पूर्वचोदितः पुत्रेण देयमिति पूर्वश्लोकउक्तः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्शनप्रातिभाष्ये दर्शयितुंप्रतिभुवि अहंदर्शयिष्यामीत्युक्तौ पूर्वनोदितोविधिःस्यात् । दानप्रतिभुवि मयाधनंदेयमित्युक्तेसतिप्रेतेमृते सति दयादानं पुत्रानपि दापयेत् पुत्रेभ्यःदापयेदित्यर्थः ॥ १६० ॥

अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ॥ पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेन श्लोकोन संदिहानः प्रश्नकृत्वोत्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुश्लोकः पदद्वयेनादातरि विज्ञातप्रकृताविति समस्यन्तानिसमानाधिकरणानिपदानिव्याख्यायन्ते अदातरि प्रतिभुवि प्रतिज्ञातप्रकृतौ न ऋणमनुत्तमर्णः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्किंकेवलेनैवात्मव्यापारेण ततः प्रतिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति कुतः संदेहउक्तमृतोदानप्रतिभूतज्जातस्तादृशे मृते कस्तत्पुत्राणांसंबन्धः यतस्तु खलु विज्ञातप्रकर्ताविज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनं गृहीत्वा स्थितइत्येतन्निश्चितमतोभवति बुद्धिरस्ति तत्पुत्राणांसंबन्धोयतस्तेन ऋणसंशुभ्यर्थमस्यनिमृष्टमिति । पुनः शब्दः पूर्वस्माद्विशेषमाह यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबन्ध्यन्ते यस्तर्हदाता तस्मिन्मृतेदातोत्तमर्णः पश्चात्ततउत्तरकालमित्यर्थः । शेषंव्याख्यातं परीप्सा प्रामाण्या ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तमुपपादयति अदातरीति । प्रतिभुव्यदातरि दानार्थमभूते विज्ञातप्रकृतौ प्रथममेव

दर्शनादिनियमकरणेन निश्चितादातृत्वभावे भेदे ऋणं दातोत्तमर्णः केन हेतुना तत्पुत्रादावर्थमीप्सेत यतएव दानार्थं नासौ प्रतिभूः कृतः पित्राच देयत्वेनाङ्गोरुतमेव दायदेन देयमतोऽन्यथा न देयमित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लुकः । अदातरि दानप्रतिभूवोन्यस्मिन् दर्शनप्रतिभूविप्रत्ययप्रतिभूवि वा विज्ञातमातिभाव्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात्केन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि दानप्रतिभूवदर्शनादिप्रतिभूवोपि पुत्रस्तदद्यादित्याशङ्क्याह अदातरोति । दानप्रतिभूवोऽन्यस्मिन् दर्शनप्रतिभूवि प्रत्ययप्रतिभूविवापुनर्नष्टे मृते विज्ञातप्रकृतौ विज्ञाता प्रकृतिः प्रतिश्रुतमातिभाव्यकारणमपि दर्शयामीत्यादियस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः परीप्सेत्केन हेतुना प्राप्नुमिच्छेत् । दर्शनादिप्रतिभूवो मृतत्वाददानप्रतिभूवुपुत्रेवचनाभावात् । विज्ञातप्रकृतेरिति क्वचित्पाठस्तदा दर्शयामीत्यादिप्रतिभूत्वेन विज्ञातः प्रकृतिः पितायेन तस्मात्तत्पुत्रात्केन हेतुना प्राप्नुयादित्यन्वयः । समासः स एव ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । पुनरिति वाक्योपन्यासे अधमर्णे ऋणदातरि सति विज्ञातप्रकृतौ दातोत्तमर्णः केन हेतुना धनं परीप्सेत्कस्माद्धनं लभेतेति महर्षिप्रश्रसद्भावेन स्वयमुपन्यासोऽयं हेमहर्षयः एवं पृच्छति चेदित्यर्थः ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र प्रश्नमाह अदातरीति । दाता उत्तमर्णः दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवि दानप्रतिभूव्यतिरिक्ते भेदे सति पुनः अदातृत्वेन विज्ञातात् नियतत्वेन पश्चात्प्रकृतरूपात् अधमर्णात् ऋणकेन हेतुना परीप्सेत् इच्छेत् ॥ १६१ ॥

निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलं धनः ॥ स्वधनादेव तद्व्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरादिष्टनिसृष्टं स्वधनादर्पितं भवलप्रकटं धनं मत्तस्त्वया संशोधनीयं यद्यहं दद्यामभवतः पर्याप्तधनं । यावद्धनमुत्तमर्णाय दातव्यतावत्परिपूर्णं प्रसृष्टं स्वल्पे तु निसृष्टे बहुनिसंशोधये न दापयितव्यः । पूर्वस्य प्रश्नस्योत्तरमिदं यद्यपि न दानप्रतिभूश्च निरादिष्टस्तत्पुत्रोदाप्यते स्वधनादेव तद्योनिरादिष्टपुत्र इति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् साक्षात्प्रतिभूवस्तु प्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति चेन्नैवं निरादेशेन न इति स्थितिरेषा शास्त्रमर्यादा विचारादेवावलंबन इति सिद्धेयन्निरादिष्टोत्तमर्ण इति चैवमभिधानं तत्पद्यग्रन्थानुरोधेन ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्किमेवं सवेत्त्याह निरादिष्टेति । दर्शनप्रत्ययमातिभाव्यकाल एव संप्रत्ययार्थं यदि प्रतिभूः क्षीरिणिकेन निरादिष्टधनोदत्तधनः स्यात् । तच्च दत्तं तस्मै धनं धार्यमाणशोधनायालं पर्याप्तं यस्य सोऽलं धनः । तदा निरादिष्टोदत्तधनः स तस्मिन् द्रव्ये व्ययितेऽपि स्वधनादेवाकृष्य दद्यात् । तथाच तद्दायादेरपि तद्देयमेवेत्यर्थः । अलं धनमिति सर्वदानमपेक्ष्य अल्पे तु स्थापिते तावदेव शोधनीयं न सर्वधनं देयम् ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लुकः । प्रतिभूवो मृतत्वात्तत्पुत्रस्य चादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशङ्क्याह निरादिष्टेति । असौ दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः यदि निरादिष्टधनोऽधमर्णेन निसृष्टधनो यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधनपर्याप्तधनस्तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोत्र निरादिष्ट धनपुत्रोत्तमर्णोऽप्यते ऋणमुत्तमर्णाय दद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । अधमर्णाद्वामधनस्य पितुर्मरणेऽपि पुत्रः समर्थश्चेत्तद्वत् दद्यादित्याह निरादिष्टेति । अधमर्णेन निरादिष्टं समर्पितं मरणदिकाले किञ्चिद्धनं तस्मै सनिरादिष्टधनः दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूः अलं धनश्च पर्याप्तधनः यावति धने ऋणपरिशोधनं स्यात्तावद्धनः स्वधनादणं दद्यादिति । निरादिष्टधन इति प्रतिभूपुत्रोत्तमर्णाय । इति स्थितिः शास्त्र-

मर्यादान्तु बलात्कारः । अलंघनइति विशेषणात्परीस्तेत्केनहेतुनेतिन्यायाभावस्योक्तत्वात् च विज्ञातप्रकृतित्वेन धनलाभस्य
मूचितत्वाच्चप्रकरणाद्वादानपि दापयेत्इत्यत्र दानप्रतिभूदायादस्यैववाग्रहणम् ॥ १६२ ॥

(५) नन्दनः । अत्रोत्तरत्वेनेदमाह निरादिष्टधनइति । निरादिष्टधनः पुत्रः परत्रवासंक्रामितधनः प्रतिभूर्भरणेन ति-
रोधानेन वाऽलंक्षितोयदि स्यात्सनिरादिष्टः । प्रतिभूर्धनग्राहो पुत्रावरोवा त्वधनादेव तदणमुत्तमर्णाय दद्यात् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्रोत्तरमाह निरादिष्टेति । प्रतिभूर्निरादिष्टधनः अधमर्णेनदत्तधनश्चेत्तर्हि अलंघनः उत्तमर्णा-
य दातुं गृहीतसंपूर्णधनस्यसनस्यात्सप्रतिभूःत्वधनाद्देयंतदणंदद्यात् ॥ १६२ ॥

मत्तोन्मत्तार्त्ताध्यर्थनैर्बालेन स्थविरेण वा ॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्यपर्यायोव्यवहारशब्दः यत्किंचिद्दानाधानविक्रयादिकार्यलेख्यादि च प्रमाणमेतैः कृतं त-
न् सिध्यति कृतमप्यकृतंभवति । मत्तोन्मत्तौविख्यातौ आर्त्ताधनबन्धुनाशादिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च । यौगिकत्वा-
न्मत्तादिशब्दानांयावन्मदादियुक्तास्तावत्तत्प्रमाणमावस्थिकोयंप्रतिषेधः प्रदर्शनार्थंचैतदप्रकृतिस्यत्वमात्रस्य यथोक्तं कुर्या-
दप्रतिकर्तितगतः तदाप्रकृतमस्यादुरावृत्तत्वंसहेतुतइति । अप्रकृतिस्यश्चोच्यते उपप्लुतबुद्धित्वकार्यविवेचनेअसमर्थः उक्तंच ॥
कामक्रोधाभियुक्तार्थोभयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपराश्रयेति ज्ञेयास्त्वप्रकृतिगताइति ॥ कामादानाद्वद्वत्त्वा पीडितशब्देनैतैः
पीडिताइति साधनंकृतेति तृतीयासमासः तेन पीडितस्य प्रतिषेधः सचायंसंप्रति मन्मथाधिष्ठस्त्रीपरिरम्भणादिपरीस्ममा-
नोभवति अभियुक्ताद्युतादिक्रियान्तरे दत्तावधानाः एते हि तत्र संसजन्तः स्वामिनोपि स्वइत्यस्य प्रातिभाष्यादिक्रिया-
निश्चयस्यानवधानान्न प्रमाणं यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छ्यमानाद्वदमस्यै दीयतामङ्गीकृत्वा प्रातिभाष्यसिर्यात्
वस्तुनिदृशेऽनेन च प्रकारेणोच्यतइत्येवमादि निपुणतौनावधारयन्ति प्रकृतिक्रियाविघ्नोवा माभूदस्मिन्निहस्थइत्यभिप्रा-
यमभ्युपगच्छन्ति गच्छ त्वयद्विषीषि तत्सर्वमनुष्ठीयतइति पारतत्त्यंवाङ्गीकुर्वन्ति तदुक्तं स्वतत्त्वसहेतुतइति येन हे-
तुनाऽस्वतत्त्वोऽप्रमाणंसास्य स्वतत्त्वस्यापि हेतुर्विद्यते यथाऽस्वतत्त्वः स्वमपि न विनियुक्ते एवमयमपि कामादिवशी-
कृतमर्थविवेककार्याणांच गुणदोषौ क्रियमाणावनधिगच्छन्स्वतत्त्वेण तुल्योभवति । आर्त्ताव्याख्यातः अभियुक्त-
विशब्दौ च धर्मवचनौ लक्षणया धर्मिपरो विज्ञेयौ अभियोगोऽभियुक्तआतुरइति । व्यसनानि कामक्रोधसमुत्थितानि
मृगयादीनि अभियुक्तव्यसन्यपि काश्चिद्विषयांतात्पर्येण कुर्वन्नुच्यते अव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्याख्यानरतः । अथवा का-
मक्रोधशब्दौ कामिनिक्रोधवतिवर्तते अत्र पक्षेभयव्यसनशब्दौ कृतद्वन्द्वौ पीडितशब्देन संबध्यते अन्येतु स्वतत्त्वाएव
रागद्वेषाभ्यांपरीताव्यापारागः क्वचिदात्मीयेष्वभिषङ्गात्मात्मीयतया परिगृहीतस्य चित्संबन्धनापि ध्यायतोवाभिप्रे-
तसिद्धौ मनसः परितोषारागस्तद्विपरीतोद्वेषविषयः परिपथिन्यनात्मीयतया परिगृहीते तदत्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिवृ-
त्तिस्त्रियेवमादिरूपौ रागद्वेषौ सर्वथास्य भावबुद्धिश्चलितौ क्षणमपिविवक्षितकार्ये नावतिष्ठते अन्यद्वदन्तोऽन्यदाचरन्ति
एवंरूपोऽप्रकृतिस्यः अन्यथा सर्वएव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजोर्णाक्षिशिरोरोगार्तिमत्ताः प्रकृतिस्थाः स्युर्नचैव-
मभ्यधीनोर्गर्भादासः पुत्रशिन्यौ भार्या च यदापि रुक्मा गर्भादासएवाभ्यधीनस्तथाप्यस्वतत्त्वोपलक्षणार्थत्वात्सर्वएव ते
गृह्यन्ते । त्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तत्सिध्यति तथाच नारदः ॥ यद्दालः कुरुते कार्यमस्वतत्त्वकृतंच
यत् ॥ अकृतंतदिति प्राहुरिति ॥ अस्वतत्त्वः स्मृतः शिन्यआचार्येतु स्वतत्त्वता । अस्वतत्त्वाः स्त्रियः पुत्रादासाश्च प-
रिग्रहः ॥ स्वतत्त्वस्तुगृही यस्यतस्य तत्स्यात्क्रमागतम् ॥ ननु यदि न त्वातत्त्वसंस्त्रीणामुच्यते पुंसश्च त्वातत्त्वमेतदनुपपन्नं-
यतः साधारणं धनंकथमेकाकीमनुष्योभार्याऽननुज्ञातोदानविक्रयादिभ्यः प्रभवेदतइत्युक्तं ॥ स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि का-

याण्याद्गुरनापदीति ॥ तथा कुले ज्येष्ठइत्युपक्रम्य तत्कृतः स्यात्कार्यज्ञातविक्रीतमिति धनसाधारणं हि पुरुषेऽपि स्त्रीवदस्वत-
 ष्च यच्छब्दे स्वाभ्यं पारतन्त्र्यं चेति तद्विरुद्धमिव स्वाभित्वस्येत्येताश्च व्यवस्थेति योज्यं भवति । पारतन्त्र्यपरिविधेयताच्छादि-
 वर्तित्वं यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं न लभते कीदृशमन्यस्वाभ्यस्य अथ दानाधानविक्रये यत्र प्रकृतत्वाद-
 नीशाः स्वशरीरे परिभोगादौ यावदिच्छंस्वधर्मो विनियोज्यते परतन्त्रमहाधनानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां योनात्मोपभोगो भवेद्दाल-
 स्यस्वाभ्यं पारतन्त्र्ये उपपन्नो यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा शिष्यते एव पुत्रादावपि स्त्रियास्तु न कदाचिदपारतन्त्र्यं ॥ बालया वा
 युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता । न स्वतन्त्रेण कर्तव्यं कार्यं किंचिदिति स्थितिः ॥ स्वाभ्यं पारतन्त्र्ये स्त्रीणामसमावेश उच्य-
 ते न पारतन्त्र्यवचनेन स्त्रीणां स्वधनविनियोगनिषेधः क्रियते किंतु स्यात्स्थाने दानाधानविक्रयादि वार्यते परतन्त्रास्तैरासां स्था-
 ने निरूपणे येन हिताः स्वयं विवेक्तुमलमेष पात्रमर्हति । भूमिहिरण्यादिप्रतिग्रहमनेन कन्यासंबन्धं कुर्यात् इदं द्रव्यमस्मात्कर्तु-
 विक्रेतुं वार्हसीभ्येवमादितया ज्ञातव्यं अतोऽलं व्यादिकाले भर्त्राद्यनुमतिरुपयुज्यते केवलकृते कार्ये नाहं किंचिदविविज्ञाते त्व-
 या विप्रलब्धास्मीति वचनस्यावसरत्वात् । भर्त्राद्यनुमतौ तु किं वक्ष्यति तदुक्तं ॥ एतान्यापि प्रमाणानि भर्तायद्यनुमन्यते । पु-
 त्रः पत्युरभावे वा राजाधिपतिपुत्रयोः ॥ अतिस्वातन्त्र्यमपि नियमितं ॥ अनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता ॥ अपिबु-
 द्धिपूर्वबालस्वस्थिते स्वाभिना पन्यादयो नियोज्या अनुबन्धादिना ननु तैः स्वाभ्यं विसर्गेऽपि ॥ सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्वजे-
 द्वाकुलसंनिधाविति ॥ स्त्रीणामेव न पुंसः पारतन्त्र्यं पतितस्याप्याप्रायश्चित्तसमामेः प्रतीक्षणोपदेशो तो विक्रयोपि दासादीनां ग-
 रीयस्यामापदि कुत्रचिदस्ति तेषु स्वाभिनश्येत्तदपेक्ष्य भार्या शिष्यदासीनां यथास्वंपारतन्त्र्यं धनसाधारण्यात् न भर्तुर्नुज्ञा-
 न्यभार्यायायागादौ क्वचिदधिकार इति स्थितं यच्चेदपुत्राणां भर्तरि प्रेते वशान्तिष्ठतु तथा ॥ जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि सम-
 न्वितः । तयोरपि पिता श्रेयो न भोवावीजिनेमत इति पुत्राणां पारतन्त्र्यम् । ननु चान्योन्यव्याहृतामतिनास्ति व्याघातः
 अनधिकारिणं पुत्रे बाले मातृपरतन्त्रता मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यं मातृधनरक्षणं चोरादिदोषेभ्यः पुत्रस्यापि यत्पितरि पारत-
 न्त्र्यंतदपृथक् तस्य तदग्रहे निवसेत् यदा तु पितृविभक्तधनं स्वयमपितवांस्तदा ॥ ऊर्ध्वन्तुषोडशाद्वर्षात्पुत्रमित्रवदाचरेदिति ॥
 स्वातन्त्र्यमेव बालोऽप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षात्प्राक् स्थविरोऽलुप्तमृत्तिनिराभिभूतो भीतव्यवहारः । यद्यन्यथैकस्यां चिद्द्वेला-
 यां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणं प्रयात् यस्य तु भर्तुः स्त्री जनानां कार्यप्रतिबन्धेन वर्तते तयानुज्ञातमेतद्भव-
 ति असंबन्धः कृतः परार्थमनियुक्तोऽप्यव्यवहारयति न भ्राता न पिता देवदत्ताय शतं धारयतीत्येवमादिवक्तुं लभ्यते ।
 येन भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवहारिणस्तेषामन्यतरेणापि गोपश्वादिविक्रयो गृहादिबन्धनप्रयोगादिव क्रियमाणं सि-
 ष्यति संबन्धित्वाय व्यवहारशब्दः सर्वव्यवहारग्रहणार्थः प्रकरणादणव्यवहार एव स्यात् ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आर्त्तः शोकादिना । अधीनो भृत्यः । अधिपदमीत्स्वरेवर्तते । बालेन षोडशवर्षेण । स्थ-
 विरेण लुप्तमृत्त्यादिना । कृतइत्यनुषङ्गः । असंबन्धेन स्वाभ्यं ग्रहितेन परेण । व्यवहारः क्रणादानादिः । न सिष्यति न ल-
 ष्यो धनिकस्य ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लुकः । मद्यादिना मत्तः उन्मत्तो व्याध्यादिपीडितोऽपहतास्वतन्त्रबालवृद्धैरस्वतन्त्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्य-
 तिरेकेण कृतक्रणादानव्यवहारो न सिष्यति ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतेऽपि व्यवहारः क्वचिदसिद्धइत्याह मत्तइति । मत्तो मद्यादिना उन्मत्तो वातादिना आर्त्तारा-
 गादिना आभ्यधीनः कामादिपीडितः अभ्यधीनः सेवको वा स्थविरोऽत्यन्तवृद्धस्तैः कृतः । असंबन्धकृतः असंबन्धेन पित्रा
 ऽद्यविनियुक्तेन कृतश्च व्यवहारः क्रणादिविषयकः । मत्तादिभिः संबन्धिभिः कृतो न सिष्यतीति वार्त्तः ॥ १६३ ॥

(५) मन्त्रः । कचित्कृतस्य निवर्तनीयत्वत्रिभिः श्लोकैराह मतेति । आर्त्ताऽप्रतिक्रियपीडायुक्तः । असंबन्धी-
गृहक्षेत्रादिरहितः । आगन्तुकस्तेनकृतसंबन्धः । ऋणदानक्रयविक्रयादिकंसंव्यवहारो व्यवहारः । आर्त्तादिभिः सहकृतो-
संबन्धकृतश्च व्यवहारो न सिध्यतीति वर्तते ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अध्यधीनैः नित्यपराधीनैः । असंबद्धः स्वाम्यरहितः । एतैर्मत्तादिभिः कृतोव्यवहारो न सिध्य-
ति ॥ १६३ ॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ॥ बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । कस्यचिदनुष्ठेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दोभाषा सामान्येन भवति योर्थस्तथा प्रतिपाद्यते
सोनुष्ठेयः किं सर्वाविभाषा न सत्या नेत्याह बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्धर्मवाच्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धपञ्चकादधिकावृद्धिः भार्या-
मन्यविक्रयादिरन्वयिनः सर्वस्तदानीमित्येवमादि यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिताः पत्रलिखिताः प्रतिभुवोवा दत्तास्तथापि न सिध्य-
न्ति । व्यावहारिको धर्म आचारनिरुद्धो नियतोऽनादिर्नैदानीतनः पूर्वशेषैतत् । अखतपत्राप्रकृतिस्थैः कृतदानाद्यनिमित्त-
मिति नमोऽर्पणम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भाषा परिभाषा कलादिनियमस्य लेखादौ निरुद्धा न सत्या भवतिव्यर्थाभवति यद्यपि
साक्ष्यादिमत्तया प्रतिष्ठिता दद्या स्यात्तथापि । यदि धर्माद्बहिर्भाष्यते तच्च । नियताद्यावहारिकात् देशादिव्यवहारसिद्धा-
दाचारात् ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदमयानुष्ठेयमित्येवमादिकाभाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदि शास्त्रीयधर्मात्पारम्पर्यात्सध्वहारा
च्च बहिर्भाष्यते सा सत्या न भवति तदर्थोऽनानुष्ठेयः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । भाषामात्रं न वस्तुसाधकमित्याह सत्येति । इदमयानुष्ठेयमित्येवमस्थिरीकृतापि भाषा शास्त्रनि-
यमात्पारम्पर्यात्सत्यव्यवहाराद्वा बहिर्भूता स्वतन्त्रा सदाऽसिद्धैवेति पद्यस्यार्थः । तथाच ॥ प्रत्यर्थिनोऽप्यतोलेख्यं यथा चो-
दितमर्थिना । समाप्तासतदर्थोऽहोनामजात्यादिचिन्हितमिति ॥ भाषारूपमेतद्बहिर्भूतोऽशास्त्रीयः । तत्र लेख्यप्रकारे याज्ञव-
ल्क्यः ॥ यः कश्चिदर्थो निर्णीतः स्वहस्ता तु परस्परम् । लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ समाप्तासतदर्थो-
हर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सत्रज्ञाचारिकात्मीयपितृनामादिचिन्हितम् ॥ समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । म-
तं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितम् ॥ साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामादिपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते
समाः ॥ ते सङ्ख्यातो गुणतश्च समाः कार्या इत्यर्थः ॥ अलिपिक्कृणी यः स्याद्विषये तत्त्वमतं तु सः । साक्षीचित्साक्षिणान्येन
सर्वसाक्षिसमापगः ॥ साक्ष्यम्यलिपिक्कृन्तेऽपि सर्वसाक्षिसमापगः सन्तत्त्वनाम लेखयेदित्यर्थः ॥ उभयानुमतेनैतन्मयाहममुक-
सूनुना । लिखितं हामुकेनेति लेखकोन्ते ततो लिखेत् ॥ विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ॥ तत्त्वमाणं स्मृ-
तं सर्वं बलोपधिकृतादते ॥ ऋणं लेख्यगतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च ॥ त्रिभिरित्यनेन प्रपौत्रादीनां न दानार्हत्वम् ॥ आधिस्तु
भुज्यते तावत्तयावत्तन्मदीयते ॥ नमदीयते बन्धकधनमित्यनेन बन्धकभूम्यादीनां प्रपौत्रादिरपि ग्राह्यतेत्यर्थः ॥ देशान्त-
रस्ये दुर्लेख्येनष्टेऽपि लेख्येन तथा । भिन्ने दग्धे तथा चिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥ दुर्लेख्ये उक्तवैपरीत्येऽपि लेख्ये-
शोलुमे भिन्ने द्वैधीभूते छिन्नेऽवयवशब्दो भेदः । किंच ॥ संदिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्रा-
प्तिक्रियाचिन्हसंबन्धभागमहेतुभिः । युक्तिरित्यादिरयमर्थः । धनवतोऽस्मादयं ग्रहणं योग्यः निर्धनत्वादिति युक्तिः । प्राप्ति-
रेतावत् त्वत्तः प्राप्तम् क्रिया मज्जनेन वादीयं क्रीता मज्जनेन मद्योपदसति । चिन्हं मज्जनेन दुहितृविवाहः कारितः । आ-
गमोऽप्यास्मात् तद्धनं प्रगृहीतं दत्तं च । तुभ्यमित्येतैर्हेतुभिः लेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । किंच ॥ लेख्यस्य पृष्ठेऽपि लिखेद्-

त्वादत्त्वर्णिको धनं । धनी वीर्यगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ इत्थर्णं पादयेत्तेष्वर्थं शुल्भ्यै वाप्यसु कारयेत् । साक्षि-
मश्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति याज्ञवल्कीयवचनजातम् ॥ १६४ ॥

(८) मन्दः । परस्परकृतसमयोभाषा । प्रतिष्ठिता साक्ष्यलेख्यादिरूपा यदि स्यादर्थार्थशास्त्रभावात् । व्याव-
हारिकालोकव्यवहारभावाच्च । नियमात्समयात् बहिर्भाष्यते चेत्सत्यानुविता कार्यनिष्पादनीया न भवति । तस्य सत्य-
त्वनिवर्तनीयमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाषा परिभाषा सत्या न भवति यद्यपि प्रतिष्ठिता स्यात् लेख्यानिविता लेख्यसाक्ष्यादिना-
स्यात् नियताद्यावद्धारिकान् चेत् धर्मादपेतातद्वहिः भाष्यते ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ॥ यत्र वाप्युपधिपश्येत्तत्सर्वविनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । योगः छय तेन यदावापकं बन्धकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते असत्यकार्येण कृतं तद्वाजा विनिव-
र्तयेत् कश्चिद्वनिकेनोपहृत्यमानआह न किंचिदस्तीति ननु क्षेत्रे स्थण्डिले वा सोस्ति तदप्येत्यनयाशङ्कया भूतस्त्वज-
नायकस्मै चिदसावाधानी करोति तत आह तदस्यस्य मया बाधकीकृतमिति एतच्च ज्ञायते सत्यपि प्रकाशलेख्ये तस्य-
आधातृतायोगात् । यदि हि परमार्थतया धित्वेन कृतं कथमाधानैव भुङ्क्षति एवंविधियोपावापनमप्रमाणीकृत्य धनिने क्षे-
त्रादि दापयितव्योऽधमर्णः यस्य चाभ्येनागमेन स्वाम्यधनदानकालभागमान्तरेण करणं करोति तदपि योगावापनं तत्रा-
धमर्णो यस्य दानेनागमेन स्वाम्यधनदण्डितः सत्यमागमकारयितव्यः एवंविक्रयादि योयेन महार्थको विक्रीणीति नैव मूल्ये
क्रेतुरादत्ते यश्चात्र तेह विक्रीतं मया तवेदमिति स उत्तरकालविक्रीतं त्वया ममेदमिति न लभते वक्तुं न चार्थविक्रयानुशयो-
दशः हात्परेणापि निवर्तयेदिति यावाभेन क्राययति पूर्वोक्ते पञ्चम्याङ्गनिमित्ते सति 'निमित्तान्तरे वा सति विक्रीतेन च
रूपादिभिः क्रयोपहृत्यव्यवहारे न दृश्यते न च रूपकादिसंचयश्रीलक्ष्यादिना योगविक्रयाधिगमयोगदानप्रतिग्रहं य-
द्यपि दानप्रतिग्रहक्रिययोरन्यतरोपादानेनैवेतराक्षेपोऽन्यथा स्वरूपासिद्धेः तथापि क्रियाद्वयोपादानं वृत्तपूर्वार्थम् । अथै-
कक्रियोपादाने तत्कारिण एव दण्डः स्यात् द्वितीयस्य सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानादतोदात्तः प्रतिग्रहीतुर्द्वयोर्दण्डा-
र्थभेदेनोपादानं तथा सति योगवन्नविक्रीतमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयक्रियोपादानं कर्तव्यं स्पष्ट्यन्तराह सामान्यशास्त्रा-
दानुपादाने पिण्डः स्यात् । यश्चाप्युपधिपश्येदिति यदुभयस्वामिकमन्यतरे प्रतिग्रहीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमा-
दियोगदानप्रतिग्रहदानं च प्रतिग्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वैकव्यवहारः । उपधिः छयनमन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपधिर्विधर्मः
यथा कश्चिद्वनिकेनोत्तवोयावदियद्भिरहीभिर्दातव्यमिति प्रतिभुवं स्थापयति तावत्त्वान्त्यक्ष्यामीति तस्मिन्विषये कश्चि-
दुत्तमर्णेन सह संविदं करोति मासस्य प्रतिभुवं गृहाण यावदेनमुपपीडयामि बह्वेन ममापकृतं अहमस्यपीडार्थ एव प्रतिभूर्न
मया किंचिदातव्यमिति तत्रोत्तमर्णः प्रकाशमाह यथस्यास्ते प्रतिभूर्नास्ति कर्मादिकं न प्रार्थयते नूनं जिहीर्षितं ते धनं समी-
हितः प्रत्याह नैतेन सह मम दृश्योऽव्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति प्रतिभूः पुनराह भवानितवाहं प्रतिभूः सोऽनिच्छन्पीडोपरोपुदाह
वणिज्याशिल्पारम्भादि क्रियैतद्यतिरेकिणो दर्शनीया उदाहरणमात्रं दानमेवायं विक्रयः तदेतद्योगकृतं कार्यं यावत्किंचन त-
त्सर्वराजा निवर्तयेद्वाजाकृतमन्यकृतमादिशेन प्रमाणीकुर्यात् कर्तारं कारयितारं च दण्डयेत् ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । योगः छय तेन कृतं आधमनमाधिस्थापनं तथा छयकृताविक्रयदानप्रतिग्रहाः । अ-
न्यत्र वा यत्र प्रतिग्रहक्रयोपनिष्ठादावप्युपधिछलं पश्येत्तत्र कृतं लेख्यादिकमपि निवर्तयेत् ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । योगशब्दश्छलवाची छलेन ये बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छप्यजानीयात् वस्तुतोनिक्षेपादि न कृतं तत्सर्वनिवर्तेत ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । छलादिविषयेऽप्यसिद्धिमाह योगेति । योगशब्दोयमत्र छलपर्यायोऽधमनोवञ्चकैस्तेन बन्धकादिचतुष्टयंकृतं निवर्तयेत् । अत्रनिक्षेपादावुपाधि छल वा पश्येजानीयात्तदपि निवर्तयेत् । यद्वा साध्यव्यापकत्वसति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः यथा ममेदं हिरण्यं हिरण्यत्वात् मद्धस्तगतहिरण्यवदिति तत्रत्वक्रीतत्वाद्युपाधिरूपं पश्येत्तदपि निवर्तयेन्मिथ्येति कृत्वा ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । आधमनविक्रयादिप्रयोजनेऽथोलोकसिद्धेभ्यः प्रयोजनान्तरसम्बन्धोयोगस्तदभिसम्बन्धकृतमाधमनयोगाधमनयथा ज्ञातिभीतस्य गृहक्षेत्रादिकाधमनं एवंयोगविक्रययोगदानयोगप्रतिग्रहयत्र पश्येदुपहितंचविनिवर्तयेद्वाजा ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः गाधपरछलकारणं पश्येत् अनविक्रीतं अधिस्थानं योगदानप्रतिग्रहं योगः उपधिः दानं प्रतिग्रहः तं यत्रयोगेयत्रदानं यत्र प्रतिग्रहे उपधिपश्येत् यत्र कार्ये उपाधिकं परं पश्येत्तत्कार्यविनिवर्तयेत् ॥ १६५ ॥ ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतोव्ययः ॥ दातव्यबान्धवैस्तस्यात्मविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तयेन गृहीतघृणतेन प्रतिदातव्यं तदभावे पुत्रपौत्रस्तदभावे तद्व्ययहारी तत्तद्यतिरेकेनान्यस्य दानं ग्राममिन्धतेऽत्रकचिद्विषये तदर्थमिदमुच्यते यद्गृहीतधनं सचेन्नष्टोपेतो देशान्तरंगतो वा कुटुम्बेन च कृताव्ययोदातव्यबान्धवैस्तद्भ्रातृपुत्रपितृव्यादिभिः प्रविभक्तैर्विभक्तधनैरपि स्वतः स्वधनादित्यर्थः । यत्तावद्भ्रातरहमिति तेषां यदणमुप जातं तद्गृहमभ्यादेव दीयते । तदृष्टेऽस्य विभागः यथोक्तं ॥ पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदणंकृतं । मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्षितइति ॥ अविभक्तानामन्यतमेन यत्कुटुम्बार्थं घृणंकृतं तद्भ्रातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युर्नत्वकुटुम्बार्थमित्यर्थः अविभक्तग्रहणात्तेषामेव तथाविधघृणंसंभवेत् प्रायः नहि प्रविभक्तात्परकीयकुटुम्बकरणार्थं घृणं गृह्णन्तो दृश्यन्ते प्रविभक्तिरपीत्याह अपिशब्दादविभक्तैश्च यदि श्रेष्ठभ्रातृणां विभक्तानां स्वकुटुम्बभरणात्समकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्त्वतया तद्दीयकुटुम्बविभ्रतीयास्तत्र विभक्तेनापि भ्रात्रा पितृव्येण यदणंकृतं तदितरोदद्यादेव देशान्तरागतः ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विभक्तेनाविभक्तेन वा भ्रात्रादिना कुटुम्बार्थं यः कृतोव्ययः सतत्र मृते तिष्ठद्भिर्दायादैर्देवइत्यर्थः । स्वतो धनात् घृतसंबन्धिनः स्वीयाद्वा ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋणग्रहीता यदि मृतः स्यात्तेन पूर्वविभक्ताविभक्तसर्वभ्रातृकुटुम्बसंबन्धनार्थं तदणव्ययः कृतस्तदा तदणविभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्दातव्यम् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । यदि ग्रहीता ऋणार्देष्टस्तदा कागतिस्तत्राह ग्रहीतेति । ग्रहीताधमर्णोज्येष्ठभ्रात्रादिः । कुटुम्बार्थंकृतोव्ययस्तदणव्ययितम् । तदा स्वतः स्वकीयाद्धस्तात् । नष्टपदं प्रब्रज्याद्युपलक्षणम् ॥ पितरि श्रोषिते प्रेते व्यसनादियुतेपि वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निवृत्ते साक्षिभाषितमितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ पितृपदं ज्येष्ठाद्युपलक्षणम् । बान्धवैः पुत्राद्यैः ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । ऋणस्य ग्रहीता नष्टोपेतस्तितोहितोयदिस्यात् कुटुम्बे च ऋणस्य तस्य व्ययस्तेन कृतोयदिस्यात् बान्धवैर्भ्रातृभिर्देयस्तदणमविभक्तैर्मुक्तपश्चात्प्रविभक्तैरपितैः स्वीकार्यादर्थान्तदणमुत्तमर्णाय दातव्यस्यात् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि गृहीता स्वामीनष्टः स्यात् च पुनः कुटुम्बार्थे कृतोप्ययः तत्क्षणं बान्धवैः दातव्यम् विभक्तैः बान्धवैः स्वत्वधनान्न दातव्यम् ॥ १६६ ॥

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ॥ स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान् विचालयेत् ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तु तावद्वात्रादयः कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि तु गृहक्रमशस्त्योऽपि व्यवहारते वस्त्रादिविक्रयक्षेत्रस्थण्डिलादिप्रयोगकर्षणायक्तं गन्धवहारं वा यमाचरेत् स्वदेशे वा सन्निहितस्य प्रेषितस्य च तं ज्ञात्वा गृहस्वामी न विचालयेदविचार्यैव साधु कृतमन्येनुमन्यन्ते । अन्येतु पूर्वशेषोपमर्थवादानविधिरित्याहुः तदुक्तं । न सत्यं वादता बीजं किंचिदस्ति विभज्यमानं शाकं क्षेत्रं यत्तच्छब्दाभिसंबन्धम् । अथ मत्तोन्मत्तार्थाध्यधीनैरस्वान्तरादप्यधीनस्य तत्कृतप्रमाणमिति । अकुटुम्बार्थे सन्निहिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुं अन्यथा कुटुम्बावसादस्यादतस्तद्गणनात्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवाध्यधीनः ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभ्यधीनोऽध्यतः । विदेशे स्वपरोक्षे । ज्यायानधिकृतः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि स्वामिसंबन्धिकुटुम्बव्यग्रनिमित्तं दासोऽपि यद्व्यादानादि कुर्यात्स्वामी तत्तथाभ्यनुमन्येत ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कुटुम्बपोषणाय कनिष्ठादिगृहीतमपि ज्यायसा देयमित्याह कुटुम्बेति । अभ्यधीनः कनिष्ठादिः न विचालयेत् । न ददामीति न ब्रूयात् ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । यस्य व्यवहारमाणादिप्रयोगो ज्यायान्स्वतंत्रो गृही न विचारयेत् ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यधीनः गर्भदासः कुटुम्बार्थेऽध्यवहारं ऋणं आचरेत् करोति स्वदेशे वा तं ऋणं ज्यायान् ज्येष्ठः न विचारयेत् अन्यथा न कुर्यात् ॥ १६७ ॥

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ॥ सर्वान्बलकृतानर्थान् कृतान्मनुरब्रवीत् ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा न बालः स्वतन्त्राप्रकृतिस्थोपधिकृतं प्रमाणं तद्बलकृतमपि सर्वान्बलकृतानर्थान् निवर्त्य नित्येव विधिः । भुक्तं दत्तं लेख्यं लेखितमित्युदाहरणमात्रं तत्र बलाद्दत्तं यदनुपयुज्यमानं क्षेत्रारामादि वाहनाय दीयते वृद्धिकामो वा यद्वनं देवादारोपयति वारवाहनमनिच्छतां गृहेषु मुख्यार्पणं पण्यमश्रुते लिखितमात्रकारणं सर्वानित्यन्यानप्येवं विधानार्थान्कार्याणीत्यर्थः । योगावापनमित्यत्र निपुणं दर्शितमात्रापि श्लोके समस्य योगबलशक्ये प्रक्षेपं पृथक् श्लोकद्वयकरणविधिना श्लोकस्य कृतिर्मनोर्मत्तोन्मत्ताध्यधीनैर्बालवृद्धिर्वा बलात्कृतोऽसंविधना योगो व्यवहारो न सिध्यतीति सिद्ध्यत्येव न मानवद्भवति ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । बलात् बन्धनताडनादिना तद्भयेन वा । सर्वान् क्रयादीन् । अकृतान् निवर्तनीयान् ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । बलाद्दत्तमप्रतिप्राप्तादि बलाद्भुक्तं भूम्त्यादि बलाद्लेखितं च ऋणवृद्धिपत्रादि प्रदर्शनं चैतत्सर्वान्बलकृतान् व्यवहारान् निवर्तनीयान्मनुराह ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच बलादिति । बलादावश्यकर्तव्यतातिरेकान् दत्तं व्ययितं अप्रतिप्राप्तादि राजादिसहायाह दत्तं दापितम् । भुक्तं निषिध्यमानं भूम्त्यादि । लेखितं च ऋणवृद्ध्यादिपत्रम् सर्वान् । क्रयविक्रयादीन् अकृतान् मनुरब्रवीदित्यन्वयः । मत्ताद्यतिरिक्तविषयम् तदसिद्धस्योक्तत्वात् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रमाणादिकुम्प्यादेव बलरुतंसर्वनिवर्तनीयमित्याह बलाहन्मिति । तदप्यरुतं मनुरब्रवीत् । सर्वा-
नुक्तव्यतिरिक्तान्योऽर्थोऽस्मिन्प्रकरणे साक्षिप्रतिभुवोः परार्थेऽप्युक्तः । दण्डदशबन्धादिनाराज्ञोवृद्धिश्चोक्ता ॥ १६८ ॥

त्रयः परार्थेऽप्युच्यन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रआढ्योव

णिङ्नुपः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । परेणार्थ्यमाने साक्ष्यं प्रतिभाष्यं व्यवहारेणक्षणं च कर्तव्यं कुलादिभिर्नित्यमुपेत्य ह्यतः । अतः
स्वयंकुर्वन्तो न प्रमाणीभवन्ति अथवा परस्यार्थंकुर्वन्तः क्लेशमामुवन्ति न ह्येषां स्वार्थगन्धोस्त्यतो बलान्नकारयितव्याः ।
कुलं वृद्ध युषाः परेण वाच्यमाना विप्रादय उपचीयन्ते अतो न ह्येतां निश्चिन्विषमं प्रतिपहीतव्याः । अथवा परसंबन्धिनोऽर्थो-
योपचयो विमस्यातः स्वार्थप्रवृत्तिर्न परार्थेन तेन विप्रेण न बलात्तदनादाने प्रवर्तनीयं हतबलसाध्यं दानमिति लोकप्रवादेन
दापयन्तं निषेधति तदिच्छन्तं दापयेत् याज्यातुबलं एवमाढ्यः कुशोदवृत्तिर्धनवानिव न प्रयोजनीयः किमिति कुसीदं व्यत्र-
हरिऽन्यस्मै ददाति न मममिति । अथवा तेन बलवतोऽन्यस्मिन्नेच्छन्ति तद्ययंकुर्वद्धनमारोपयितव्यं यतः परेणार्थ्यमान उप-
चीयते न बलान्प्रयुज्जानः शास्त्रनिषेधात् एवं वणिक्कुसीदो धनवृद्धिकाम एव व्यवहारयति वणिक्पण्यजीवी नृपो राजापि
प्रयुक्तराजदण्डमाददान उपचीयते न तु बलादिप्रोत्साहेन व्यवहारयन् तदुक्तं नोत्साहायेत्स्वयं कार्यमिति विप्रादीनां वि-
धिरनुवादोराज्ञोदृष्टान्तार्थः । अथवा सर्वस्योदाहरणप्रपञ्चस्तथाप्येतनोऽपि ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलमविभक्ताज्ञातयोमृतस्य ज्ञातेरस्वस्याप्युणं शोधयन्तः । अतः साक्षित्वप्रतिभूत्वानाङ्गी-
कारेण कुलत्वं च विभागे निवर्तनीयमित्यर्थः । व्यवहारेण तद्वर्तनेन । चत्वारः उपचीयन्ते परधनं लभन्ते विप्रः प्राङ्घ्रि-
वाक्कः राज्ञः सकाशाद्धनप्राप्ता । आढ्यो धनिको वृद्ध्या जीवनेन । वणिक् वाणिज्येन । नृपो राजा दण्डादिप्राप्ता ॥ १६९ ॥

(३) कुड्बुकः । साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यवाहारदृष्टा त्रय एते परार्थेऽप्युक्तमनुभवन्ति तस्मात्त्वेन साक्ष्यं
प्रतिभाष्यं व्यवहारेऽर्क्षणं च नाङ्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्राजानः पदार्थदानफलोपादानक्रणद्रव्या
पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कुर्वाणा धनोपचयं प्राप्नुवन्ति । तस्मादिप्रोदातारमाढ्योऽधमर्णवणिक्क्रेतारं राजा व्यवहृतां बलेन
न मवर्तयेत् । पूर्वलोकाभिहितबलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । बान्धवानपि दापयेदिति प्रसंगेन समानां परतः यथासंभवं क्लेशवृद्धीराह त्रय इति । तत्र
साक्षिप्रतिभूकुलानि क्लेशभाजि । तत्र साक्षिणां सत्योक्तौ न किञ्चित् अनृतोक्तौ कुलनाशाद्युक्तम् । प्रतिभूः प्रति-
भाष्यदर्शनादौ न किञ्चित् तददर्शनादौ स्वधनव्ययैः । एवं कुलस्य कुपुत्रेण नाशः तस्मात् परतः क्लेशभाजस्तेन बला-
न्प्रवर्तनीया इति भावः । प्रतिभूपदं निक्षेपधाद्युपलक्षकम् सोऽपि परार्थेऽप्युच्यते निक्षेपधारणेन किञ्चित् तन्नाशे चा-
प्रतिष्ठा तद्दानमिति । परेभ्यो विप्रादीनां चतुर्णां प्रतिग्रहाणां दानानर्धविक्रियकरादिग्रहैरुपचय इति । तस्मात् विप्रेण दाता
आढ्येनाधमर्णः वणिजा क्रेता नृपेण कार्यार्थी च न बलात्प्रेरणीय इति भावः ॥ १६९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र बलात्कारमाशङ्क्य परिहरति त्रय इति । कुलशब्देन कुलीनोऽभिप्रेतः तस्योपन्यासोदृष्टान्तार्थः ।
यथा कुलीनः परार्थे यतमानः क्लिश्यति एवं साक्षिप्रतिभुवाविति तस्मान्नात्र बलात्कारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । चत्वारः
परार्थ उपचीयन्ते वर्द्धन्ते । विप्रस्योपचयः परार्थ एव न स्वार्थो देवपितृशेषत्वात् । आढ्यो वाङ्मूषिकस्तस्योपचयः परार्थो-

नात्मार्यः । प्रजावृद्धयर्थत्वात् । यथा विप्रादयः प्रजार्थमुपचीयन्तएवंनृपोऽपि परार्थमुपचीयतेतस्मादेतदर्थत्वात्प्रामांनब-
लादित्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलं अविभक्ताज्ञातयः । चत्वारः उपनीयन्ते जीवन्ति । विप्रः प्राड्विवाकः । श्लाघ्यः दाना-
दिध्यवहारेण । नृपः राजा विवदमानानामित्योगीश्वरः ॥ १६९ ॥

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ॥ न चादेयं स मृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थं नृत्सृजेत् ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । करदण्डशुल्कादिशास्त्रविहितवर्जयित्वान्यत्पौरधनमनादेयं राज्ञा क्षोणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्र-
न्यायागतं रक्षानिवेशयनं तत्सूक्ष्मं कार्षापणमात्रमपि न त्यजेत् तदुक्तं ॥ वल्मीकपथवद्वाजा कोशवृद्धिं तु कारयेदिति ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतोयत्कर्तव्यं नृपेण तदाह अनादेयमिति । यतो धर्मतोऽपि परवित्तग्रहणेनोपचीयते नृ-
पस्तस्मादनादेयमशास्त्रीयं नाददीत ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । क्षीणधनोऽपि राजा नाग्राह्यमर्थं गृह्णीयात् स मृद्धोऽपि त्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजेत् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजालेहेन राजा करदिनव्यापादयेदितिसार्थवादमाह अनादेयमिति चतुर्भिः । अनादेयमन्या-
योपात्तं नाददीतैव । आदेयं न्यायोपात्तं सूक्ष्मं रजोमात्रं नोत्सृजेत् न त्यजेत् । परिक्षीणो धनादिभिः तैः स मृद्धोऽपि ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । एवं बलात्कृतं सर्वराज्ञानिवर्तनीयमित्युक्तं अधुना स्वयमपि राजा बलात्कारो नकार्य इत्याह अनादे-
यमिति । परिक्षीणोऽप्यस मृद्धोऽपि अनादेयमदण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नाददीत । स मृद्धोऽपि दण्ड्यस्यार्थं सूक्ष्ममपि बलान्नो
त्सृजेत् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह अनादेयमिति । परिक्षीणोऽपि पार्थिवः अनादेयमग्राह्यं नाददीत न गृह्णीयात् ।
च पुनः स मृद्धोऽपि राजा सूक्ष्ममपि अर्थं अदेयम् अर्थं नोत्सृजेत् ॥ १७० ॥

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ॥ दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनादानार्हमनादेयं अर्हेरुत्थस्तच्च दर्शितं दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरत्माभिरत्मान्दण्डयति स्ते-
नादविकसामन्तादीन् शक्तो विजेतुमिति परे स्वशक्तिं प्रथयन्ति राष्ट्रे या अतस्तैरभिषेप्यमानो विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति आदा-
नादिह्येत्य वा धर्मदण्डनात् ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनादेयादानादिरद्वेयमिति लोकेऽख्यातिरधर्मश्च दौर्बल्यहेतुर्जायतेऽतः प्रेत्येह च नाशः ।
एवमादेयवर्जनादशक्तो यमित्यपकीर्तिः प्रजानामधर्मचरणेनाधर्मश्च ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् अनादेयस्येति । अग्राह्यग्रहणाच्छास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात् राज्ञः पौरैरसामर्थ्यं ख्याप्यते ततश्च
संप्रत्याधर्मेण नरकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं त्राह अनादेयस्येति । ज्ञानतो वर्जनात् स्वधनस्य दौर्बल्यं ख्याप्यते गृह्यते । अयम-
र्थः । नीतिशास्त्रानभिज्ञोऽयं यतो अनादेयमादत्तेऽपरिपूर्णधनो यमित्याक्रमणीयः यत आदेयमपि नादत्ते आदातुमसमर्थो वे-
ति । अनादेयस्यादानात्वेत्य नश्यति ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थाननुष्ठाने च दोषमाह अनादेयस्य चेति ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनादेयस्य अग्राह्यस्य आदानात्स्वीकारात् अदेयस्य स्वीकरणीयस्य च वर्जनात् परिन्यागात् तस्य राज्ञोर्दौर्बल्यं स्थाप्यते । सः राजा प्रेत्य इह लोके नश्यति ॥ १७१ ॥

त्वादानाद्गणसंसर्गाच्च बलानां च रक्षणात् ॥ बलं संजायते राज्ञः संप्रेत्येह च वर्धते ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानं शोभनं वाऽऽदानं भव्यमेव शोभनं वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्णसंसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्गणानां प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता यस्तु वर्णानामवान्तरग्रभवे संसर्गोनासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेश्यं शक्यते । कश्चित्तु कारं पठति वर्णासंसर्गादिति सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादोऽयं दुर्बलानां बलवद्द्विभ्रं भूयमानानां स्वेभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञे बलं संजायते सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यं धर्मदण्डनं च न कर्तव्यमित्येतद्विशेषः । पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आदानादुचितदण्डादियहणाद्धनबलम् । वर्णानामसंकरेण संसर्गात् संसर्जनान् दुर्लभरक्षणाच्च धर्मबलम् ॥ १७२ ॥

(३) कुड्मूकः । न्याय्यधनग्रहणाद्गणानां संजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबन्धान् यद्वा वर्णसंसर्गाद्गणसंकरादित्यत्रापि रक्षणादिति योजनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भ्योऽपि रक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य ततश्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्धते ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आदानादिति । आदानात् धर्मसंसर्गादिति हेतुमद्भावे पञ्चम्यौ । न्यायोपात्तधनादिना धर्मवृद्धेः प्रेत्य वृद्धिः । इहापि वृद्धिः कीर्तिधनाभ्यां वर्णसंसर्गादितिक्विप्पाठस्तदाऽऽदानादिह वृद्धिर्वर्णसंसर्गाच्छास्त्रीयपरिपालनेन मेव वृद्धिः । रक्षणादलं चतुरङ्गबलवान् हि रक्षितुं समर्थो जायते ज्ञायते वा ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । उक्तार्थानुष्ठाने फलमाह त्वादानादिति । त्वादानात्स्वस्य प्राप्तद्रव्यस्यादानाद्ग्रहणात् । वर्णसंश्लेषात् वर्णैः सह ग्रीत्येति यावत् ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वद्रव्यंतस्य आदानात् उपहितदण्डादियहणात् । वर्णसंसर्गान्सांकर्यराहित्यात् ॥ १७२ ॥
तस्माद्यमइव स्वामी स्वयंहित्वा प्रियाप्रिये ॥ वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचैतदेवमपश्यति अयं सेवक आत्मीयोऽतः प्रियः न केवलं राष्ट्रावासी यस्यैव राष्ट्रमेवावतिष्ठतेऽतोऽप्रियः तद्वदित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा यमस्येत्यणोबाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारं मल्लन्ति कः पुनर्यमतुल्यतां भजति जितक्रोधोजितेन्द्रियः रागद्वेषौ जयेत्प्रसङ्गाख्यानेन ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रियाप्रिये मित्रत्वशत्रुत्वे । याम्यया वृत्त्या कर्मानुरूपसुखदुःखदाने । जितेन्द्रियोजितस्वेन्द्रियजकामलोभः ॥ १७३ ॥

(३) कुड्मूकः । यतएवं तस्माद्यमेति । तस्माद्यमइव राजा वशीकृतक्रोधोजितेन्द्रियः स्वकीयेऽपि प्रियाप्रिये परित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्तेत ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति तस्मादिति । स्वामी राजा यमो हि यथाऽदृष्टानुरूपेण दण्डानुग्रहौ करोति न प्रत्येवैत्येवं राजाऽपि स्वारसिकक्रोधादिविर्वाजितो दृष्टा पराधानुसारेण वर्तेतेत्यर्थः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । याम्यया समवर्त्ता ही यमः ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मात्कारणात् स्वामी राजा प्रियाप्रिये स्वयंहित्वा याम्ययावृत्त्या सकललोकसमदृष्ट्या मित्रामित्रेतिहित्वा वर्तते । यथा यमः वर्तते ॥ १७३ ॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ॥ अचिरान्तंदुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

(१) मेधातिथिः । अधर्मे यः कार्याणि कुरुते समोहादेवेह व्यामूढोधर्मजज्ञानात् तस्येदं धर्मजफलविरक्तप्रकृतितया वशे कुर्वन्ति शत्रवः विरक्ताहि प्रकृतयः क्रुद्धलुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्यैरस्ततश्च बहुकृत्यवशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बन्धयन्ति घ्नन्ति राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येषवशीकारः ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मोहाद्धर्मो नास्तीति भ्रमात् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनर्नृपतिर्लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारदर्शनादीनि कार्याणि कुरुते तदुष्टचित्तप्रकृतिपौरविरागात्क्षिप्रमेव शत्रवो निगृह्णन्ति ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवैपरीत्ये दण्डमाह यस्त्विति । अधर्मेण अयथाशास्त्रेण तत्रहेतुर्मोहात्कार्याणि दण्डशुल्कादीनि । सामन्ताद्यैर्दत्तहस्ताः शत्रवस्तं वशे कुर्वन्तीति शत्रुभयादप्यकार्यानि वर्तितव्यमिति भावः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अधर्मेणासमवृत्त्या ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमहीपतिः मोहात् धर्मोऽस्तीति भ्रमात् अधर्मेण कार्याणिकुर्यात् शत्रवः तं राजानं अचिराद्दशे कुर्वन्ति ॥ १७४ ॥

कामक्रोधौ तु संयम्योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । सिन्धवो नद्यो यथा समुद्रमाश्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मध्यो वसन्ति न ततो निवर्तन्ते एवं कामक्रोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगक्षेमास्तन्मध्यः संपद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थमर्थसाधनं व्यवहारादि ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा रागद्वेषौ विहाय धर्मेण कार्याणि निरूपयति तं राजानं प्रजाभजन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्यो यथा समुद्रान्निवर्तन्ते तेनैवैकतां यांति प्रजा अपि तस्मान् नृपादनुवर्तिन्यस्तदेकताना भवन्तीति साम्यम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । जितक्रोधइत्याद्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह कामेति । कामक्रोधौ रागद्वेषौ संयम्य विहाय अर्थान् प्रजापालनादीन् धर्मेण यथाशास्त्रं पश्यति यस्तम् । सिन्धवः स्यन्दनात् नद्यः गाम्भीर्याच्चलमयादन्वबोधरत्नाकरत्वं दुरवप्राप्तत्वादयोराज्ञः समुद्रमित्यनेन सूचिता इति ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । अनुवर्तन्ते न भिद्यन्ते ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यो राजा धर्मेण अर्थान् व्यवहारान् पश्यति ॥ १७५ ॥

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ॥ सराज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । छन्दइच्छा । तेन राजानमज्ञापयित्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भिरुपायैः स्वेच्छया न धनमार्गेण प्रवृत्तं तथा भूतं वा राजपुत्रैराह्वयनेनार्हतरपदेशो नुरुध्येर्दहि धनमिति सचापृष्टो धारयामीति यन्मतिपचते सराज्ञा चतुर्थभागं दण्डापयितव्यः । यावत्तस्मै धारयति तस्य तत्र सर्वमृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः । एवं पञ्चविंशतिः नत्विधं भान्तिः कर्त्तव्या शतराज्ञः पञ्चविंशतिशिष्टं धनिकस्य धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नाणिकः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साधयन्तं त्वच्छन्देन स्वेच्छयाऽप्रतिरोधादिना राक्षि वेदयेत् ज्ञापयेत् । देयधनचतुर्थ-
भागं ऋणचतुर्थभागं दण्ड्योधनिकाय धनंदाप्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । योऽधमर्णो राजवल्लभो ह्यमिति गर्वादुत्तमर्णस्त्वेच्छया धनंसाधयन्तं नृपे निवेदयेत्सराज्ञा ऋणचतुर्थभा-
गं दण्ड्यः तस्य तद्धनंदापनीयम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमाह यदिति । योऽधमर्णः छन्देन इच्छया तस्मात्स्वधनं साधयन्तं राजवल्लभो ह्यमिति गर्वानृपे निवेदयेत्सराज्ञा चतुर्थींशं दण्ड्यः । धनिकस्यापि तद्धनंदापनीयम् प्रयुक्तं साधयेदर्थमित्यत्रोक्तो भियोगाभा-
वाद्दण्डइह तु दण्डइतिन पौनरुक्त्यम् ॥ १७ ॥

(५) मन्दनः । प्रासङ्गिकं बलात्कारवर्जनं परिसमाप्य प्रकृतमेव ऋणदापनमुपक्रम्याह यः साधयन्तमिति । राजन्य-
निवेद्य छन्देन स्वेच्छया । स्वमर्थसंरोधनादिना साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णमधमर्णो नृपे निवेदयेत् असावयमेवंमांवाधतइ-
ति सराज्ञा ऋणचतुर्भागं तल्लै दण्डनं दाप्यः । तस्योत्तमर्णस्य तद्धनमृणं च दाप्यः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अधमर्णः छन्देन स्वेच्छया साधयन्तं धनिकमुत्तमर्णो नृपे वेदयेत् सः राज्ञा ऋणचतुर्भा-
गं दण्डं तस्य उत्तमर्णस्य तद्धनं च दाप्यः ॥ १७ ॥

कर्मणापि समंकुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ॥ समो वरुष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छूनैः ॥ १७७ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्धनोधनेन निर्धनत्वान्न मुच्यते किं तर्हि कर्मकारयितव्यः प्रेष्यत्वं व्रजेत् यावता धनेन त-
त्कर्मकर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं सपथि कर्तव्यं कर्मकुर्वतश्च सत्प्रमधने प्रविष्टे दास्यान्मोक्षः समंकुर्यादुत्तमर्णो नान्त-
शुद्धे धनेनोत्तमधमव्यवहारइत्यन्येके उत्तमर्णोऽपरीधमर्ण एतच्च कार्यते वर्जः समः समानजातीयोऽवरुष्टजातिर्हीनजातीयः
श्रेयांस्तुत्तमजार्तं योगणाधिको वा शनैः क्रमेण यथैवात्पादं दद्यात् नारदे पथते ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणो शनैर्दीर्घो यथादश-
मिति ॥ अतो राज्ञा धनिकधनसंशुद्धयर्थं परिक्षीणो ब्राह्मणो न पीडयितव्यः उत्तमर्णश्च रक्षणीयः ॥ १७७ ॥

(२) कुल्लूकः । समानजातिरवरुष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति त्वजात्यनुरूपकर्मकरणेनापि समंकुर्यात् निवृ-
त्तौत्तमर्णोऽधमर्णोऽप्यपदेशतया धनिकसममात्मानं कुर्यात् । समजातिरत्र ब्राह्मणितरः कर्मणाक्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान्हीनां
स्तु दापयेदिति कात्यायनैः विशेषितत्वात् । श्रेयांस्तु नवरुष्टजातिर्न कर्मकारयितव्यः किंतु शनैः शनैः यथासंभवं तद्धनं-
दद्यात् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्यधमर्णो दातुमसमर्थस्तत्रकागतिस्तत्राह कर्मणायः समः । उत्तमर्णतुल्यजातिः ततोऽवरुष्ट-
जातिर्वोऽधमर्णिकः कर्मणा त्वजात्यनुरूपेण वेतनकृत्यादिना समपृणशीधनं कुर्यात् श्रेयांस्तु विपश्चित् शनैर्दद्यात् एवं ॥
हीनजातिं परिक्षीणपृणार्थकर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दीर्घो यथादशमिति दद्यात् त्वत्कर्मोक्तेः ॥ शनैः शनैः-
धनमेव दद्यात् नतु कर्मणा लौकिकेन समंकुर्यात् विप्रस्य लौकिककर्मकरणे दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आर्त्विज्यादौ तु न-
दोषः हीनजातिमित्यनेन क्षत्रियो वैश्यस्य शनैर्दद्यात् नतु कर्मकुर्यात् इत्येवमुत्तरं ब्राह्मणपदे राजसेवकगुणवत्त्वाद्युपल-
क्षकं तेषां दण्डस्तेन न प्रकृतविरोधः ॥ १७७ ॥

(५) मन्दनः । ऋणमदानाशक्तस्याधमर्णस्य जातितारतम्यवशेन ऋणापाकरणमाह कर्मणापीति । समः समानजा-
तिरवरुष्टजातिश्चाधमर्णिको धनिकायोत्तमर्णाय कर्मणापि समंकुर्यात् ऋणसमंभूतिकर्मकुर्यादित्यर्थः । श्रेयांस्तु नवरुष्टजाति-
स्तदप्यशनैर्दद्यात् ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अधर्माः कर्मणापि धनिकाय समं अनृणं कुर्यात् समः अन्योन्यसमः अवकृष्टजातिः हीन-
जातिश्च श्रेयांस्तु श्रेष्ठः तद्धर्शनैर्दधात् ॥ १७७ ॥

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ॥ साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययवर्गः विधिना प्रकारेण साक्षिप्रत्ययः सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि
संबध्यते साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि प्रत्ययः । अनुमानदैवी वा क्रिया कार्याणि न केवलमृणादानमप्यपि संमत्तं
यदर्थिप्रत्ययविप्रतिपत्तिमपाकुर्या देव्यमम्यतउत्पादयेत् । उपसंहृतमृणादानसमाप्तोव्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणा-
मेवंरूपत्वात् । नहि साक्ष्यादिभ्यः कते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तकेवलद्वंद्वविशेषस्तत्त्वरूपं च वक्तव्यमिन्द्र-
नरः प्रपञ्चः । कीदृशोस्वामिविक्रयः कीदृशोनुशयइति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्षिभिः प्रत्ययैः शपथैश्च सिद्धानि । समतां अविवादम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लुकः । अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिप्रत्ययार्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि
विप्रतिपत्तिस्वप्नेन राजा समीकुर्यात् ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विवादादावतिदिशति अनेनेति । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि साक्षी प्रत्ययश्च लेख्यपूर्वकप्रतिग्रह
क्रयादिश्च ताभ्यां सिद्धानि निर्णीतानि समनामविवादं उक्तप्रकारेण ऋणादिशोधनं वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । ऋणप्रदानोपसंहारमाह अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रत्ययशपथहेतुभिर्वा कार्याणि व्यवहाराभ्यसमतान-
येद्विप्रतिपत्तिरहिताम् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्षिप्रत्ययः शपथः सिद्धानि कार्याणि समतां व्यवहारराहित्यं नयेत् प्रापयेत् ॥ १७८ ॥

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपनिक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रख्यातोभजनः कुलचयस्य पितृपितामहाविद्वांसो धार्मिकामहापरिग्रहाश्च कुलांशनिगृहीत्वा
नाकार्यं प्रवर्तते सहि त्वल्पापमपि गर्हणांसोदुमसमर्थः नितरां न च निन्दन्ति जनाः वृत्तं शीलमाचारो जनापवादभीरुता त्वा-
भाविकं संपन्नतद्युक्तः धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थवबोधः । सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येष्वदृष्टाकार्ये सं-
भाव्यमानो वृत्ताभिधानः महापक्षः सुदृढत्वजनराजामान्याद्यनुग्रहीतमहिमहस्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणांभ्योनभवति धनी-
त्वधनरक्षार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहाराणि वर्तते अस्ति मे पर्याप्तधनं किंपरकीयेन कथं विज्ज्ञातेदण्ड्यः स्यामिति आ-
र्यो धर्मानुष्ठायी ऋजुप्रकृतिर्वा निक्षिप्यमाणं सुवर्णादिद्रव्यं कर्मसाधनेन घञोच्यते निक्षिपेद्वक्षार्थस्थापयेद्बुधः एव निक्षिप-
न्माज्ञोभवति अन्यथा मूर्खः संपद्यते । सुदृढत्वोपदिशति दृष्टनायमदृष्टार्थोऽदृष्टादिवदुपदेशः ईदृशिपुरुषे निक्षिपस्य न वि-
प्रत्ययो भवत्येवविधेन निक्षिपमनेनेति शङ्का न भवति यस्तु न प्रकृतवपानशौण्डादिः सकेनचिदादृष्टोऽपि सत्पित्रास्य
हस्ते निक्षिपमया चेति न शङ्कास्पदं सुवर्णादिर्महतोषनस्य निक्षेपधारकइति काकणी मामिकंति युज्यमानोभवत्ये-
व ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋणादानम् निक्षेपमुपक्रमते कुलजइति । वृत्तमाचारः । महापक्षे बहुबन्धो । आर्ये
उत्तमदेशजाते ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवेदिनि सत्याभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजुप्रकृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावानिक्षेपस्थापयेत् ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपइत्युक्तं तद्विषयकमाह अष्टादशभिः तत्रादौ तदुचितस्थलमाहकुलजइति वृत्तसंपन्नेवृत्तं साध्यायाचारादि तद्युक्ते महापक्षे पुत्रपौत्राद्युपेते आर्यैस्त्वच्छप्रकृतौ धनिनि स्थाप्यधनादधिकधनवति ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलजे महापक्षे मातृपितृभ्यां शुद्धपक्षे एतादृशे निक्षेपं बुधोनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥ १७९ ॥

योयथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थयस्य मानवः ॥ सतथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । यथेति यादृशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रंससाक्षिकमित्येवमादिसतथैवेति सौम्योनिक्षिपस्तथैव ग्रहीतव्योयथा दायोदीयते निक्षिप्यते तथा गृह्यते यत्रैतन्निश्चितंभवति सर्वकालमेवास्त्यहस्ते समुद्रयित्वा स्थापयति तत्र विप्रतिपत्तावमुद्रिते लब्धे धारणकांयदि ब्रवीति नैषमुद्रयति निक्षिप्य मे बलाद्गच्छति तत्रैवंशङ्कस्पर्दजीयते प्रमाणा-न्तरात्प्रायशोमुद्रणमन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारितमिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरव्यापारणीयंराज्ञापकवादे-व सामान्यदण्डेन दण्डनीयः निक्षेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चिते द्वितीयः । ननुच सर्वापह्नवएवविभागितोजितएव युक्तः सत्यं यत्राविनाभावसिद्धयथा मुषिते ग्रामे देवदत्तोऽनियुज्यते त्वयान्यैश्चरैःसहामृगिभ्यश्च न सग्रामोऽहृतइति सआह नैव तस्मिन्महनि तंप्राममहमगमंस्तत्र साक्षिभिरुक्तं दृष्टं तस्मिन्महनि तत्र यन्मुद्रंतं न दृष्टं तत्र देवदत्तेन मेघोऽप्यपहृतस्तदहर्षमि-सन्निधानसिद्धेः स्फुटे च कारणान्तरे सन्निधावनुपलभ्यमाने सन्निधानादेशदेशाच्चौरत्वमपि युक्तमनुमातुं इह तु प्रमादनष्टा-नांनाराणांमुद्रितनिक्षिप्तमुद्रितमेव नीयते । यथादायस्तथाग्रहः कोमेऽभियोगावसरइत्यनया बुद्ध्या संभवत्यपह्नवः नहि शक्नोत्यनुमातुं यथापि कथंचिदनुमापयेत्परिमाणं न विना प्रमाणान्तरं निक्षिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तोदिव्योदितो-निश्चयः सर्वथा एकदेशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजितइतिनिश्चयः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथानिक्षिपेत् मुद्रितममुद्रितं ससाक्षिकमसाक्षिकमित्यादि । यथादायइति पुनरस्त्यर्थ-स्य । कथनं लोकसिद्धिहेतुतया ॥ १८० ॥

(३) कुङ्कुमः । योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रारहितंसमुद्रं वा ससाक्षिकमसाक्षिकं वायमर्थमुवर्णादि यस्य हस्ते निक्षि-पेत्सोऽर्थस्तेन निक्षेप्ता तथैव ग्राह्योयस्मात् येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं समुद्रस्थापितमुवर्णादिनि-क्षेप्ता त्वयमेव मुद्रांभित्वा यदा वदति ममेदंतुल्यित्वा समर्पयेत्यभिधानंदण्डार्थम् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । तद्ग्रहणोपायमाह यइति । योनिक्षेप्तायथायेन प्रकारेण मुद्रया संख्ययावायमर्थमुवर्णादित्प-रूपं यस्यहस्ते तत्र हेतुः यथादायः यथासमर्पणं तथाग्रहस्तथैव ग्रहणम् ॥ १८० ॥

(५) जन्मजः । यथारूपोयोऽर्थः सतथा रूपस्य हस्तात्तेन ग्राह्यः तथा हि यथा दायः स्थितस्तथा ग्राह्यः यथा दानंतथा ग्रहणं निक्षिप्तं द्रव्यं अविकृतं वषादित्यर्थः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा दायः अंशः तथा ग्रहः गृहीतुं योग्योऽग्रहः निक्षेपः ॥ १८० ॥

योनिक्षेपं याच्यमानो निक्षेपमुर्न प्रयच्छति ॥ सयाच्यः प्राड्विवाकेन तन्निक्षेपमुत्सन्निधौ ॥ १८१ ॥

(१) मेघातिथिः । याच्यइति एवमुपायोयुक्तस्तथासर्थसङ्गतिर्भवति साक्ष्यभावादिव्येषु ग्रामेषु वचनमिदं यथा-वर्णादानादिषु साक्ष्यभावसमनन्तरमेव दिव्यानि दीयन्ते नतद्दत्तं किंतु चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत् तत्र यदि पुनर्भार्य-

माणो न कश्चित्स्वलति तदा न शपथैरदर्शनीयः अथाप्यत्र प्रमाणातिशयः निक्षेपहरणसंभावनापि युक्तैव तस्य च दिव्यैः परिशोधनी न पुनरनेकनिक्षेपज्ञानेनापरनिक्षेपहरणसिध्यति कदाचिद्विषयाभ्यां योजनेनैकमपत्तत्कृताप्रयोजनउत्पन्नानु-
शयोवाप्यस्य समर्पयति अतोयंश्लोकसंघातोक्तमिति निक्षेपधारणकस्य शपथनिवृत्त्यर्थो न पुनः प्रमाणोपपत्त्यासः नच प्रा-
द्विवाकनिक्षेपहरणे राजदण्डवदनिश्चितापरनिक्षेपहरणोपि प्रथमाभिधोक्तुर्दापयितुं युक्तः अनिश्चिते हि हरणे दान्येत यदि शा-
स्त्रेण तदा निर्णयार्थव्यवहारशास्त्रस्यात् । ततश्चेतुर्भिर्निर्णयः कर्तव्य इति विकल्पितस्तत्त्वान् शास्त्रीयोपमर्थो नच लौकिको
व्यवस्थितिः साक्ष्यभावइत्याद्युक्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नमयच्छति प्रथमं लोभात् । निक्षेपमुरसनिधौ वाच्यः ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुरुषोदेहि मे निक्षिप्तं हिरण्यं हि द्रव्यमित्येवं निक्षेपज्ञा प्रार्थयन्वानस्तस्य यदा न समर्पयति तदा
नेक्षेपज्ञा ज्ञापिते प्राद्विवाकेन तस्य निक्षेपमुरसनिधौ वाचनीयः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्योद्धरणप्रकारमाह यो निक्षेपमिति । स निक्षेपधारी प्राद्विवाकेन राजस्थापितेन पुंसां वाच्योऽ-
लैतदेहीति । असनिधौ स्मलान्तरे ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । असाक्षिकेषु निक्षेपेषु निक्षेपहारित्वेन शङ्किते प्रयोक्तव्यविधिः श्लोकद्वयेनाह यो निक्षेपमिति । प्रभं-
विविध्य ब्रुवतीति प्राद्विवाकः प्रधानसम्यः ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । स प्राद्विवाकेन निक्षेपमुअसनिधौ तं निक्षेपं वाच्यः कथनीयः ॥ १८१ ॥

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ॥ अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

(१) मेधातिथिः । पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः स प्राद्विवाकेन तन्निक्षेपमुरसनिधौ येन रहसि स्थापितं साक्षिष्व-
सत्सु निक्षेपा तस्य याचमानस्य धारणकीयमपहुते तत्त्वया किंचिन्निक्षिप्तमिति ततो निक्षेपा राजाज्ञापितो न निक्षेपधा-
रिणोऽकारदर्शयेत् किं हि कुर्यात्प्रणिधिभिर्अहिरण्यमात्मीयं सुवर्णरूपं वाच्यस्य निक्षिप्त्य याचितव्योर्धनीयः प्राद्विवाकेन
प्राद्विवाकग्रहणनिर्णयाधिकृतपुरुषोपलक्षणार्थं किं साक्षादेवेयाचितव्योनेत्याह प्रणिधिनां मुखेन यैरेव न्यस्तं वयोरूपसमन्वितैः
वयसामन्वितायेन बालान् भवन्ति तेषां हि परैः परितानां मद्भ्रान्तार्थोऽप्यासति संभाव्यते परिणतवयस्यस्तु नाशकी भवति
एवं रूपसमन्वयव्याख्येयः रूपमेव कस्य तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव आपलं प्रतिभाति तथाच रूपमेतस्याचष्टे भगवन्त्री-
तरागतामिति तेनैव तदुक्तं भवति तादृशाः प्रणिधयः कर्तव्या येषां मद्भ्रान्तार्थोऽयमुपक्रम इति नाशङ्कते धारणकः अपदेशोः
सव्याप्यनिक्षेपकारः राज्ञोपद्रवग्रामगमनादिभिरनेन हेतुना त्वयि संप्रति निक्षिपामीत्यनृतसंभवात्कारणकथनमपदेशः एत-
च्च सर्वप्राद्विक्षेपमुरसनिधौ कर्तव्यम् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपविषयवदृष्टप्रमाणाभावात्कृत्स्नस्य निक्षेपानभ्युपगमादाह साक्ष्यभावइति । प्रणिधि-
भिर्भरैः स्वीयैः वयसा ब्रह्मत्वादिना रूपेणच पालित्यादिना प्रामाणिकत्वादिना चितेनाम्वितैः । प्राद्विवाकस्तस्य निक्षेपानभ्यु-
पगमे तु निक्षेपान्तरं निदिध्यात् । अपदेशैर्नास्त्य धनस्य रक्षकोत्साकं विषयतइत्यादिव्याजोक्तिभिः । तत्त्वतोऽप्यनिक्षेपः संप-
द्यते तथेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह साक्ष्येति । प्रथमनिक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसम्यग्भारपुरुषैरतिक्रान्त-
दास्यैः सौम्यादिभिर्नृपोपद्रवादि व्याजाभिधाभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव भारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्रा-
द्विवाकेन भारपुरुषनिक्षिप्तमुवर्णवाच्यः ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राङ्निवाकस्यापि प्रार्थनयाऽलब्धेऽप्युपायान्तरमाह साक्ष्यभावइतिद्विभ्याम् । प्रणिधिभिश्चरैः वयोरूपसमन्वितैः अतिक्रान्तशैशवसौम्याकृतिनिक्षेपधारिसमानवयः प्रभृतिभिः तेषुहि सख्यादिवशादतिगोप्यमपि प्रकाश्यतइति । अपदेशैः राजामां हनिष्यति दण्डयिष्यतोत्यादिराजोपद्रवव्याजाभिधाचिभिः । तत्त्वतोवस्तुतोहिरण्यं सन्यस्य निक्षेपयित्वा ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । वयोरूपसमन्वितैः पूर्वनिक्षेपमुर्वयोरूपसदृशैः प्रणिधिभिः करणैस्तत्कालोचितसंगन्धोवयोरूपसादृश्योपहेत्वन्तरेण निक्षेपप्रतिपादनशङ्कापरिहारार्थः । अपदेशोनिक्षेपनिधानार्थानुज्ञानार्थः । हिरण्यग्रहणं पूर्वनिक्षेपसजातीयद्रव्योपलक्षणार्थम् ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । साक्ष्यभावे प्रणिधिभिः चारैः अपदेशैः व्याजैः सन्यस्य निक्षिप्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

सयदि प्रतिपद्येत यथा न्यस्तं यथा कृतम् ॥ न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परैरभियुज्यते ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । एतेनात्माकोनः साक्ष्यभावानिक्षेपोपहूयतइति यथा न्यस्तं यथा कृतमिति गूढागूढचिन्हकृतेन भेदः अथवा गृहीतनिक्षेपमुपारभेदेन भेदः । यथाकृतं यथागृहीतं निर्विकल्पमवलंबं च गृहीतं तथैव प्रतिदातव्यं प्रतिदाने यत्र कालग्रहणे न क्रियतइत्यर्थः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदित्वया ततोपहततद्गतमेव धनं त्वयात्माभिश्च ग्राह्यमित्युक्तः सयदि प्रतिपद्येत संमतः स्यात् । यथा मुद्रादिना न्यस्तं तथाकृतं कण्टकादि । निक्षेपत्रोक्तं न तत्र विद्यतइति यदि तस्मिन्प्रन्यापितेपि परोममैतन्यूनमित्यभियुक्ते तदभियोगादिकं तत्र न विद्यते तावतैव तच्छोधनमुक्तं मुद्रादेर्भावात् । ननु दण्डो नास्ति सापराधत्वात् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सनिक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं वा यथाकृतं कटकमुकुटाद्याकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत सन्यमस्ति गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेपत्रा प्राङ्निवाकवेदिना यन्निक्षेपमित्यभियुज्यते तत्र न किञ्चिदस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्चात्सयाच्यमानः निक्षेपधारी यथान्यस्तं समुद्रं समुद्रं वा यथाकृतं यथाकारं कटकादिरूपं तद्भिन्नां प्रतिपद्यते दातुमन्यते यदि तदा परैः पूर्वनिक्षेपैः यदभियुज्यते तन्न भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । सनिक्षेपहारित्वेन शङ्कितः । परैः पूर्वनिक्षेपैः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपुरुषः यत्र स्थापितः यदि प्रतिपद्येत अङ्गीकुर्यात् यथान्यस्तं यथाकृतं तत्र किञ्चिन्न विद्यते यन अन्यैर्निक्षेपेत् परैरभियुज्यते आरोप्यते ॥ १८३ ॥

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथा विधि ॥ उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४ ॥

(१) मेघातिथिः । तेषांप्राङ्निवाकप्रयुक्तनिक्षेपमृणायदि द्रव्यनिक्षेपं न दद्याद्यथाविधीति यथाकृतपदेन व्याख्यातं सधारणकोऽवष्टब्धस्य राजपुरुषैरुभयमर्थिने राजनिक्षेपं च दाप्यतइति धर्मस्य साधारणा व्यवस्था तात्पर्यमत्र व्याख्यातम् ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तेषां प्रणिधीनां अर्थनानन्तरं यदि न दद्यात्तद्विरण्यं तदोभयनिक्षेपद्वयं संनिगृह्य गृहीत्वा द्राव्योदण्डमित्यर्थः । यदितु प्रणिधिदत्तं प्रत्यर्पयेत्तदा निश्चयानुत्पत्तेर्दिव्या क्रियेत्यर्थोऽस्ति द्रव्यम् ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांचारपुरुषाणां यन्निक्षेपं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा द्वावपि निक्षेपौ ज्ञापकचारसंबन्धिने

संपीड्य दापनीयः स्यादित्येवंरूपोधर्मस्य धारणा निश्चयः । योनिकेषमित्यादिश्लोकचतुष्टयस्य चेदशएव पाठक्रमो-
मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविन्दराजेन तु सादृश्यभावे प्रणिधिभिरिति श्लोकोऽन्तएव पठितः तदा च नार्थसङ्घटितः
न वा वृद्धाग्रायादरः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अपदेशैःस्थापितस्यापह्नवेदण्डमाह तेषामिति । तेषां प्रणिधीनां यथाविधि यथास्वरूपं यथा-
स्थापितं च न दद्यात्तदोभौ निक्षेपौ निक्षेपधारी दाम्यः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां निक्षेपूणां यद्विरण्यं तथैवाविधि न दद्यात्तदा उभौ निक्षेपनिक्षेपारौ निगृह्य दाम्यइति
धर्मस्य धारणा मर्यादा ॥ १८४ ॥

निक्षेपोपनिधी नित्यं देयौ प्रत्यनन्तरे ॥ नश्यतो विनिपाते ताव निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्पत्त्यनन्तर उच्यते निक्षेपुः पुत्रो भ्राता भार्या वा यस्य निक्षेपमुद्रं व्ये स्वाम्यमस्ति भार्याया-
स्तावत्स्वाम्यमुक्तमेव पुत्रस्यापि पैतामहे भ्रातुश्चैकधनस्य तत्र तेषां कश्चिद्वाव निक्षेपमर्थसंनिहिते देहि नोऽस्माकीनमेतदिति
तत्र कश्चिदनया बुद्ध्या दद्यात्साधारणमेतदेकेन निक्षेपमपरेण नीतमिति कोदोषइति अत उच्यते न देयौ निक्षेपोपनिधी
प्रत्यनन्तरे । अत्रैवार्थवादहेतुसरूपमाह नश्यतो विनिपातेतौ विनिपातोऽन्यथात्वप्रत्यनन्तरस्य देशान्तरगमनादि तस्मिन्-
सति तौ ह्येते यदि तेन नीत्वा निक्षेपं दत्तं तदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुत्तरं तदीयेन भ्रात्रैतद्धनं साधारण-
स्वामिना नीतमिति नैतदुत्तरं यथा दायस्तथा ग्रहइत्युक्तं येनैव निक्षेपं स्वामिनाऽस्वामिना वा तस्माएव देयंतस्यैवायं-
प्रपञ्चः यदि तु प्रत्यनन्तरो विप्रक्रियान् गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न दोषस्तदाह अनिपाते त्वनाशिनौ तत्र हस्त्युत्तरं मानशत-
त्मादर्शयामि प्रत्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निक्षेपस्याचमानायस्वधनं दातव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपनिधिर्भांडादिस्थः समुद्रः । निक्षेपो निक्षेपस्त्वमुद्रः । उपनिधिपदं चायाचिताद्युपलक्षणम् ।
प्रत्यनन्तरे देशान्तरादिगते निक्षेपं तत्पुत्रादौ । नश्यतः पुनर्देयौ भवतः । विनिपाते तस्य पुत्रादिर्मरणो विना निक्षेपुर्नि-
क्षेपधनाग्रामौ । अनिपाते तत्प्राप्तौ अनाशिनौ प्रत्यर्पणीयौ केवलं वत्पुत्रे दत्तमिति विभाव्यमेव ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेप्यतइति निक्षेपः मुद्राङ्कितमगणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिव्राजकवदुपदे-
शभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपमपि निधातारि जीवति प्रत्यनन्तरे तदीयपुत्रादौ तदनन्तरे तद्धनाधिकारिणि कदाचिन्न
निक्षेपधारिणा देयौ यतस्तस्य पुत्रादिरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधी नश्यतः । पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे-
समर्पणे च कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थसंदेहान् देयौ ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपवदुपनिधेरप्युद्धरणबोधयन् तत्र कार्यान्तरं विधत्ते निक्षेपइति । निक्षेप्यते परस्मिन् यत्
तन्निक्षेपोद्रव्यमात्रं अङ्कितमगणितं वा । पुटस्थमुपनिधिः प्रत्ययार्थनिक्षेपोऽवन्धकइति भेदः । किंच निक्षेपं अनिपाते
जीवति प्रत्यनन्तरे तत्पुत्रपौत्रादौ न देयौ तत्र हेतुर्नश्यतइति । कदाचिद्देवात्पुत्रस्यान्यथाभावे निधेरसमर्पणाद्वा दत्तौ
नाशंगच्छतः । अतो निक्षेपधारिणा न देयौ । विनिपाते तु निक्षेपस्यापकेष्टृते पुनस्तत्पुत्रादावधिकारिणि देयौ न तदाऽवि-
नाशिनावित्यन्वयः ॥ १८५ ॥

(५) मन्दनः । प्रत्यनन्तरे निक्षेपुः प्रत्यासन्ने पुत्रादौ अत्र हेतुरुक्तः नश्यतो विनिपातेताविति । प्रत्यनन्तरस्य वि-

निपातेतौ निक्षेपोपनिधी अपिनश्येतां ततश्च निक्षेपुः पुनरपि प्रतीपदेयौ स्यातां तस्मान्नदेयौ तौ प्रत्यनन्तरस्य विनिपातेऽनाशिनौ तस्मादादाय पुनरपि निक्षेपमुरिति प्रतिप्रदानुंशक्यौ ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ निक्षेपोपनिधीप्रत्यनन्तरे पुत्रादौ नदेयौ तौ विनिपाते यद्वस्तेदत्तं तन्मरणे नश्यतः पुनर्देयौ भवतः अपाते अमरणे अनाशिनौ अदेयौ ॥ १८५ ॥

स्वयमेव तु योदद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न सराज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बन्धुभिः ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । जीवतस्तस्मान्निक्षेपुः प्रत्यनन्तरदानं नास्तीत्युक्तं मृतस्य तु यस्तद्धनमस्तीत्यविजानते स्वयंदद्यान् सव्यवहारलेखनादिक्लेशनीयोऽन्यदप्यस्ति न यदि तस्याभविष्यत्किमपि अत्राप्याशङ्क्य यदि न निवर्तेत महाधनोऽसावभून्चाप्येन समं भुज्यते प्रमाणान्तरविचारणीयं विषादिभिः शपथैर्नार्दनीयः धट्कोशस्त्यतः पण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते विनाशकरोयः साक्ष्यभावः सद्वितीयोन्यासः सद्वापि द्रष्टव्यः ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृते तु दातर्याह स्वयमिति । असाक्षिकं निक्षेपं पुत्रादिभिरज्ञातं यः स्वयं पुत्रादौ दद्यान्नासौ राज्ञा पुत्रादिना वा न्यूनत्वादिशङ्कयाऽभियोज्यः । न्यूनत्वादिनिश्चये त्वाभियोज्य एव ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लुकः । निक्षेपमृत्तस्य निक्षेपधारी तद्धनाधिकारिणि पुत्रादौ तदनभ्यर्थितः स्वयमेव यः समर्पयति सराज्ञा निक्षेपुः पुत्रादिभिरन्यदपि त्वयि निक्षेपमस्तीति नाक्षेपव्यः ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह स्वयमिति । स्वयमेव दद्याच्चेत्ततोऽन्यदस्तीति नाभियोक्तव्यः बन्धुभिश्च ॥ १८६ ॥

(५) जन्दनः । नाभियोक्तव्यः निक्षेपद्रव्यपरिमाणनं प्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राज्ञा सननियोक्तव्यः अधिकं नारोपणीयः । निक्षेपुः स्वबन्धुभिः न अभियोक्तव्यः ॥ १८६ ॥

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्रैव परिसाधयेत् ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदाच निक्षेपस्तत्र संभावितो न च स्वयं तेन दत्तस्तदाह अच्छलेनेति । तदीयप्रतिपन्नद्रव्यादेः श्लेषादिना ग्रहणेन तदुद्धारार्थं नयितव्यम् । प्रीतिपूर्वकं मैत्र्यादिकरणपूर्वकं अन्विच्छेदनुसंध्यात् । तथा तस्य वृत्तं चेष्टितं निक्षेपहरणानुरूपं अतिव्ययाद्यापि तद्ग्रहणनियतं विचार्य तमेव साम्रा याचेत । दण्डादिना तु साधने कथंचिन्मिथ्याभियोगे दण्डापातः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लुकः । यदि कथंचिच्छान्तिः स्यात्तदा अच्छलेनैवेति । तत्रस्थे घनान्तरसद्भावलक्षणवाच्यत्वादपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिन्यात् न तु क्लृप्तं दिव्यादिदानेन तस्यानिक्षेपधारिणः शीलमवेक्ष्य धार्मिकोर्यामिति ज्ञात्वा सामप्रयोगेन निश्चिन्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपनिक्षेपग्रहणे नियममाह अच्छलेनेति । अच्छलेन ऋजुमार्गेण तमर्थं स्थापितमर्थं साम्रा स्वयमेव राजतः परिसाधने ग्रहणे अन्यथाधारिणः स्वतोलाभावात्कोपि निक्षेपधारी न स्यादिति भावः ॥ १८७ ॥

(५) जन्दनः । निक्षेपप्रत्यादानविधिमाह अच्छलेनेति तमर्थनिक्षेपं प्रीतिपूर्वकं सौमनस्यपूर्वकम् । तस्य निक्षेपवृत्तः । वृत्तं शुभमशुभं वेति विचार्य साम्राप्रियाप्रियभाषणेन ॥ १८७ ॥

(१८६) न सराज्ञानियोक्तव्यो = सराज्ञानाभियोक्तव्यो (नं०)

(६) रामचन्द्रः । तमर्थं श्रुतिपूर्वकमच्छलेनान्विच्छेत् । तस्य वृत्तं अतिथ्ययादिकं विचार्यसाम्रैव ॥ १८७ ॥

निक्षेपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्त्वरिसाधने ॥ समुद्रे नामुयार्त्तिकचिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । निक्षेपेषूपचयमानेष्वनन्तरोक्तोविधिः साक्ष्यभावइत्यादिः परमसाधनार्थोविज्ञेयः । निक्षेपेण दास्येऽस्मिन्नामुयान्निक्षेपधारी तत्र धारणकस्य एवंमूषकादिनाशोद्भूत्यं यदिदारुमये भाण्डे वस्त्रादिस्थापितंतीक्ष्णदशनैर्मूष-
कैदारुभित्वाभक्षेत् न निक्षेपधारिणोदोषः । तत्रापि वासनपरिवेष्टितःस्थूलपोटलकोमुद्रितोयदि निक्षिप्येत यदा तदा येदारु-
भाण्डनैवमान्ति तदा बहिर्मूषकादिभक्षितेऽपि हि न दोषः । यदि चैतन्निक्षेपमुज्जानिभवति धारकेण परिभाषितं मम भाण्ड-
मन्यदस्ति चरित्रज्ञोवास्य निक्षेपा कदाचित्प्रत्यासन्नोभवति ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपेषु निक्षेपेषु याचितान्वाहितनिक्षेपादिषु । समुद्रे मुद्रासहिते प्रत्यर्पिते नामुयात् ।
किंचिदपहरणशङ्कादि । तथा अमुद्रेपि यदि तस्मात्किंचित् नसंहरेत् नसंगृह्णीयात् ग्रहणव्यभिचारिभाण्डफलत्वादि न
कुर्यात् ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लुकः । सर्वेषु निक्षेपेष्वपक्रियमाणेष्वेषसाक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णयसिद्धौ स्यात् । मुद्रितादौ पुनस्त-
स्य निक्षेपधारी यदि प्रतिमुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन्नापि तेन किदूषणंप्राप्नुयात् ॥ १८८ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारव्याजेनावशिष्टंज्ञापयति निक्षेपेति । विधिः सामाख्ययाजरूपः । समुद्रेप्रतिमुद्रादिधारी-
ततः स्थापितधनार्त्तिकचिन्नाहरेनदा नदोषमवामुयादितिभावः ॥ १८८ ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषु नीचादिविषयेष्वपि एषः पूर्वोक्तः ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु सर्वेषु निक्षेपेषु समुद्रे मुद्रासहिते किंचित् अपहारणशङ्कादि नामुयात् ॥ १८८ ॥

चौरैरुत्तंजलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्सन संहरति किंचन ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चौरास्तुवेदिताअवेदितावा सुरङ्गभिदादिना यदि मुष्णीयुः कतरक्षासंविधाने धारणिके
स्वामिनएव नाशः । जलेनोढमुदकेन देशान्तरंनीतम् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरैरित्यादिराजद्वेषोपघातोपलक्षणम् । किंचन अल्पमपियद्यसौ नसंहरति नगृह्णा-
ति । एतेनात्परयापहरणे निक्षेपो दैवादिनष्टोपि देयइत्युक्तम् । अत्रच यथाशक्तिरक्षणे क्रियमाणे दोषाभावउक्तोन्व-
क्रियमाणेपीत्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लुकः । चौरैर्मुषितं उदकेनदेशान्तरंप्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपनिक्षेपधारी न दद्यात् । यदि स्वयंतस्मा
नकिंचिदप्यपहरति ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं चौरैरिति जलेनोढम् जलौघादिना स्थानान्तरंप्रापितम् । सनिक्षेपधारी नदद्यादेव ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चौरैः ततं जलेन ऊढं प्रवाहितं देशान्तरंप्रापितं अग्निना दग्धं नदद्यात् यदि तस्मात् द्रव्यान्
किंचिन् संहरति न गृह्णाति । गृह्णाति चेत्तर्हि दद्यात् ॥ १८९ ॥

निक्षेपस्यापहृत्तारमनिक्षेपारमेव च ॥ सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । हरति योनिक्षिप्तमसाक्षिकंयोष्यपनीयनीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत् अन्वेषणा तत्त्वपरिज्ञान-

व नेह परिभाषायाअकरणाछौकिकार्थएव ग्रहीतुंन्याय्यः वक्ष्यति च प्रतीत्योपनिहितस्य चेति ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रच वर्णविशेषेण दण्डविशेषाशङ्कां निवारयति निक्षेपस्येति । उपनिधिपदं पूर्ववदुपलक्षणम् । अविशेषेण वर्णाविशेषेण ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दण्डयेत् । समशिष्टत्वादनिक्षिप्त्य याचितारमपि । नच पुनरुक्तिः मह्यपराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शारीरदण्डस्यापि प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमिदम् । दापयेदिति धनदण्डनियमात् । नचानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात्पूर्वोक्तं चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादि धनदण्डावरोधकत्वात् । उपनिधिर्मुद्रादिचिन्हर्तनिहितधनम् तस्यापहर्तारं कथितविशेषणं राजा दण्डयेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपहर्तुर्दण्डं दृष्टान्तीकृत्योपनिधिहर्तुस्तमाह निक्षेपस्येति । तत्समं निक्षेपधनसमम् ॥ १९२ ॥

(५) नन्दनः । अविशेषेण वर्णविभागेन ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा उपनिधिहर्तारं उपनिधिपदेन अन्वाहितयाचिते विवक्षिते ॥ १९२ ॥

उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ॥ ससहायः सहन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्विधैः ॥ १९३ ॥

(१) मेघातिथिः । उपधाव्याजं छन्देत्यनर्थान्तरं तच्चात्रैकविधद्रव्यपरिवर्तकुमुदं दर्शयित्वा कुमुदादिदानं तुलादिमानपरिवर्त्ताद्यास्तत्र चान्यं विधिवक्ष्यति नान्येन संसृष्टमिन्यादि इहतु चित्रासमन्तरान्यत उपकारदर्शनं कन्यानुरागकथनमित्येवमादिगृह्यन्ते चौरास्त्वांमुष्णन्ति यद्यहंत्वां रक्षामि राजा तवात्यन्तं कुपितो मया तु बहुसमाहितं राजतस्तेनगराधिकारं दापय मे मुख्यं वोपकारं करोमि पुत्रमित्रदुहितान्वयात्यन्तमनुरागिणीमहस्त्वदमुपायनं प्रेषतवतीत्येवमाद्यनृतमुक्ताऽऽत्मीयमुपायनमासज्य बहुप्रतिनयन्ति तत्समं कथं च राजानि तत्समेवाकार्यान्तरमुपांशुनिवेश कथयन्ति त्वदीयं कार्यमुपक्रान्तिमित्येवमाद्युपाधिभिः परद्रव्यं च भुञ्जते तेषामयं राजमार्गप्रकाशं विविधः कुठारशूलारोपणहस्तिपदमर्दनाद्यनेकोपायसाधनीवधउच्यते । अन्येतु प्रकरणान्निक्षेपविषयमेवमाहुः तत्र हि प्रतिपद्यान्यत्र मयानिहितं सच न संनिहितः स्वआगच्छतीत्यसमर्पयन् हरेतीति ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिप्रसिद्धनिक्षेपाच्छलेनापहारमाह उपधाभिरिति । न निक्षिप्तमिन्यादिच्छलोक्त्या निक्षेपादिपरद्रव्यं यो हरेत् । प्रकाशं लोकसाक्षिकं विविधैरङ्गछेदादिभिः सर्वैरेव । एतच्च भूयःकरणे ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात्त्वारक्षामि मम धनं देहि । धनधान्यादिलोभोपकरणं वाऽनृतमभिधाय छय भिर्यः परद्रव्यं गृह्णाति स छयधनसहकारिसंहितो बहुजनसमक्षं करधरणशिरश्छेदादिभिर्नानाप्रकारैर्विधोपायैः राजा हन्तव्यः ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकं परद्रव्याभिलाषितया मिथ्याभिलाषिणो दण्डमाह उपधाभिरिति । उपधाहि राजा त्वयि रुष्टस्तस्मात् त्वारक्षिष्यामि महामेतद्देहीति धनकन्यादिलाभार्थमभिधानमुपधातैः यः परद्रव्यं हरेत्सः ससहायः सत्यं अयं व्रतीति मिथ्याभिधानेन साहाम्यंगते न सह प्रकाशं बहुजनसमक्षं विविधैः शिरश्छेदादिनानाप्रकारैः ॥ १९३ ॥

(५) नन्दनः । उपधाभिः पञ्चविधाभिः ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः कश्चिन्नरः परद्रव्यं उपधाभिः उपायैर्व्यामै हरेत् ॥ १९३ ॥

निक्षेपोयः कृतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ ॥ तावानेव सविज्ञेयोविब्रुवन्दण्डमर्हति ॥ १९४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदिति निक्षिप्यमाणद्रव्यनिर्देशः यावानिति परिमाणस्य यथाह सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निक्षिप्तकांस्यं ददाति शतं च स्थापितमर्धं ददाति सपृच्छ्यते किं रहस्युत कस्य चित्समक्षमिति भवेदाह कुलसन्निधौ कुलं साक्षिणस्तत्र ते पृष्टाय दातुं स्तेदवसत्यं विब्रुवन्विरुद्धं ब्रुवाणो दण्ड्यते तत्रापि यदि ब्रूयात्साक्षिसमक्षकथैर्विनान्यत्स्थापितमिति अस्य त्रयप्रमाणान्तरव्यापारणावसरः अयमपि श्लोको नाधिकविध्यर्थः ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सङ्करणेनूक्तम् । निक्षेपो निक्षेपादिः । कुलस्य ज्ञान्यादेः । यः सुवर्णादिः । विब्रुवन्महामत्र रक्षणभागेदियदिति वदन् ॥ १९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सुवर्णादिर्यावत्परिमितोयेन साक्षिसमक्षनिक्षेपः कृतस्तत्र परिमाणादिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः । विप्रतिपत्तिकुर्वन्लभ्येतदुक्तानुसारेण दण्डं दान्यः ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयत् तत्र विशेषमाह निक्षेपइति । यदिति स्वरूपतः यावानिति सङ्ख्यातः कुलसन्निधौ स्थापनकाल यावन्तः साक्ष्यादयस्तावतां सन्निधौ विज्ञेयइति शेषः । तथोक्तेऽपि साक्षिभिः स्वयंसङ्ख्यायां विब्रुवन्विप्रतिपद्यमानो निक्षेपा दण्डमर्हतीत्यन्यः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । कृतः निक्षिप्तः । यावान् यत्परिमाणः । कुलसन्निधौ कुलीनाभिज्ञाने ब्रुवन् अयथावदन् ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विब्रुवन् अन्यथानुवन् स दण्डं अर्हति ॥ १९४ ॥

मिथोदायः कृतोयेन गृहीतो मिथएव वा ॥ मिथएव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यो यथा निक्षेपेदित्यनेन निक्षिप्तविधिरयमुक्तो न्येषु कार्येष्वनेन प्रतिपद्यते ऋणादानोपनिधिविक्रयाद्यपि येन यादृशेन प्रकारेण कृतं तादृशेनैव प्रत्यर्पणीयं रहसि कृतस्य राजकुलेश्चमार्गणादिना प्रकाशनं कर्तव्यं तेन स्वहस्ते लेख्येन ऋणे गृहीते न राजकुलेश्चमार्गणादिना उत्तमर्णधनक्षपणीयं अनेनैव निक्षेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनं नित्यार्थं तेन निक्षेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्या शङ्कायां प्रकाशप्रतिदानं कदाचिदस्ति । अथ वेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशीकरणं निषिध्यते तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्रइत्यादि तेनापौनरुक्त्यं मिथः शब्दो रहसि विज्ञेयः अथवा परस्परं मिथः सर्वकार्यद्वान्यासंख्यादानादिपरमेव क्रियतइति पुनर्वचनं तृतीयप्रतिषेधार्थं दायशब्दः सामान्यशब्दो निक्षेपादन्या नपि विक्रयादीनाह ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुलसन्निधावसाक्षिकमाह मिथइति । मिथएकान्ते । दायो निक्षेपदानम् । मिथोगृहीतो गृहीत्वापि न ज्ञापितो गृहीता मिथएव न साक्ष्यादिसन्निधौ । एतेन ग्रहणे साक्ष्यभावे प्रत्यर्पणेऽपि साक्षिणो नानुसंधेया इत्युक्तम् । यथा दायस्तथेति तु ससाक्षिके ससाक्षिकएवेति ॥ १९५ ॥

(३) कुल्लूकः । रहसि येन निक्षेपोऽपितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव गृहीतः स निक्षेपो रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षा यत्माद्येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यमिति श्रवणान्निक्षेपधारिणोऽनियमविधिः । यो यथा निक्षेपेऽस्तइति तु निक्षेपनियमार्थं गृहीतव्यइति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपधारिणो नियममाह मिथइति । मिथः अन्योन्यां निक्षेपधारिणारहसि निक्षेपः कृतश्चेद्ग्रहस्येव याचितव्यो वा यथा दायः स्थापनं तथा ग्रहस्तेनैव प्रकारेणादानम् न तत्र साक्ष्यपेक्षेति भावः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । दायसमर्पणमिथः रहसिअसाक्षिकं मितियावत् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा ग्रहः गृह्णातीतिग्रहः मिथएव ग्रहः ग्रहीतव्यः येन पुंसा मिथः एकांते क्षयः निक्षेपदानंरु-
तः यथा दायः तथा ग्रहः ग्रहणीयः ॥ १९५ ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवंप्रीत्योपनिहितस्य च ॥ राजा विनिर्णयंकुर्यादक्षिण्वन्न्यासधारिणम् ॥ १९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकरणोपसंहारोऽनेन क्रियते प्रीत्योपनिहितस्य सेहेन किंचित्कालं भोगार्थं दत्तस्य न्यासो निक्षे-
पस्तस्य धारणकोयथान पीड्यते तथानिर्णयः कर्तव्य इति । अक्षिण्वन्नपीडयन् द्वित्रश्लोकानि क्षेपकरणे विध्यर्थाः सर्व-
मन्यदग्यतः सिद्धश्लोकाद्धेनोक्तम् ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षिप्तस्येति याचिताद्युपलक्षणम् । प्रीत्योपनिहितस्य यावदस्मदागमनं तावत्त्वया श्री-
राघस्यागृह्णतामिति गवादेर्वन्धुत्वेन रक्षणार्थं स्थापितस्य । अक्षिण्वन् प्रथमतएव दण्डेनाहिंसन् निक्षेपः ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यामुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वोपानिधिरूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित्कालं भोगा-
र्थमर्पितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन्निर्णयंकुर्यात् ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । नृपतेर्नियममाह निक्षिप्तस्येति । प्रीत्योपनिहितस्य प्रीत्यर्थं किंचित्कालं दत्तस्य अक्षिण्वन्न-
पीडयन् न्यासधारिणं साक्षीनैव विधेतिभावः । इति निक्षेपप्रकरणम् ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति निक्षिप्तस्येति । विनिर्णयप्रतिदानम् विवादपदंसमाप्तम् ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्या निक्षिप्तस्य च पुनः उपनिहितस्य राजा विनिर्णयं कुर्यात् न्यासधारिणं अक्षिण्वन्
अपीडयन् ॥ १९६ ॥

विक्रीणीते परस्य त्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ॥ न तं नयेत साक्ष्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्वामिविक्रयारूपविवादपदेमिदमनुक्रान्तं परस्य यद्व्यादिस्वतन्त्रेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्यो-
वा विक्रीणीते स्वामिनाननुज्ञातस्तंस्तेनचौरं विद्यात् यद्यपि यस्तस्मात्क्रीणाति सतमस्तेनमन्यते न तं नयेत साक्ष्यन्तु तंपुरु-
षं नयेत न ग्रामयेत्साक्ष्यं न कारयेत्साक्षिकरणे न नियोक्तव्य इत्यर्थः । यथा चौरस्तादृश एवासौ स्तेनत्वाच्च न साक्षित्व-
एव प्रतिषेधः किंतर्हि सर्वासु साधुजनसाध्यासु क्रियासु परस्वमनुज्ञातेन विक्रोतं क्रेतुर्न स्वं भवतीति सिद्धे साक्षिकर्मनिषे-
धद्वारेण प्रतिषेधो वैचिष्यार्थः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीत इति । न तं साक्ष्यन्तं नयेत् साक्षिसमीपं नयेत् तद्वचना-
द्विनैव निर्धारणासंभवे । एतेन महापराधत्वमस्य कथयति ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्वामी यः स्वामिना चाननुगतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं
तं साक्षिण्वन् कारयेन्न कुत्रचिदपि प्रमाणी कुर्यादित्यर्थः ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थमनुवदति विक्रीणीत इति । अस्वामी स्वाम्यसंमतश्च वस्तुतः स्तेनं तं साक्ष्यं साक्ष्य-
क्तिविषयं न नयेत । तदर्थं साक्ष्यनादर इति भावः ॥ १९७ ॥

(५) नन्दनः । अस्वामिविक्रयमाह विक्रीणीते परस्येति । स्वाम्यसंमतः स्वामिना अवनुज्ञातः । तं साक्ष्यं नयेत
ससाक्षित्वयोग्यो न भवेत् । एवं निष्ठासावस्वामिविक्रयी तस्मादस्वामिविक्रयं कुर्यादिति ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अत्वामी परस्य त्वं द्रव्यं त्वाम्यसंमैतः तं साक्ष्यं न नयेत् । अस्तेनमानिनंस्तेनज्ञेयम् ॥ १९७ ॥
अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ॥ निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेण साधुजनकर्तृकालु क्रियासु साक्ष्यादिष्वपि स्वामिक्रियकारिणामनर्हतोक्ता अनेन षट्-
शतोदण्ड उच्यते षट्कार्षापणशताभ्यामवहार्योदापयितव्योदण्ड इति यावत् । सान्वयोऽन्वयोऽनुगमनसंबन्धः सयस्यास्ति पु-
नश्चात्रादिस्वामिनोनुगतसान्वयः सप्तनुज्ञातोऽपि विक्रीणानोनस्फुटचोरोयतस्तस्य बुद्धिमदीयमवैतर्क्यत्पितुरिति तृतीयमपि
संभावना भवति तस्यैव विक्रीयमूल्यं ददाति यस्त्वत्यन्तासंबन्धः सनिरन्वयः । चौराकिल्बिषं निग्रहंऽनिःसंशयं प्राप्तः । अनप-
सरो यदि तदृहंतस्य नापसृतं भवति तदाऽनपसरश्चौरवदण्ड्यः यदि तु यदृहादेव केनचिद्वर्तमानो भवति तस्य तेन वाऽङ्गत्वा-
त्प्रतिगृहीतं प्रकाशनस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः अपसरः क्रयादन्यः प्रतिग्रहादिरागमः एतदुक्तं भवति यदिति न तन्-
कुतश्च न क्रीतं नापि प्रतिगृहादिना लब्धं तदा चौरः ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अवहार्योदण्ड्यः । सान्वयस्तद्रव्ययोग्यसंबन्धाभासवान् तथा तस्मिन् जीवति विभक्त-
ज्ञात्रादिः । निरन्वयोऽन्यतोदासीनः संबन्धाभासेनापिरहितः । तथा सान्वयोऽन्यनवसरोऽकालेऽदेशे च विक्रयं कुर्वन् चो-
रकिल्बिषं चौरापराधं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबन्धी भवति तदा षट्पणशताभ्यामवहा-
र्योदण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यनेनात्मात्सकाशाब्जनिमित्यपसरः प्रति-
ग्रहक्रयादिः सयस्य स्वामिसंबन्धिपुत्रादेः सकाशान्नास्ति तदा चौरसंबन्धिपापं प्राप्नोति तद्वदण्डनीय इत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेव दण्डमप्याह अवेति । एष परस्वापहारी अवहार्योदण्डनीयः । सान्वयः स्वामिनो-
भ्रात्रादिरूपेण संबन्धी तदा षट्शतं । निरन्वयश्चेच्चौरकिल्बिषं सहस्रं दण्ड्य इत्यन्वयः । अनपसर इति विशेषणम् अप-
सरत्यनेन स्वामिनो धनमित्यपराः प्रतिग्रहक्रयापिण्डादिः सयस्य संबन्धी नास्ति सोऽनपसरः ॥ १९८ ॥

(५) बन्दनः । अस्वामिविक्रयी सान्वयः सहायः पणानां षट्शतमपहार्यः । किल्बिषं दण्डम् । नावसरः अनुग्र-
हावसररहितः । निर्दयमेव चौरदण्डोदण्ड्य इति यावत् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषः सान्वयः विभक्तभ्रात्रादिसंबन्धवान् अवहार्यः दण्ड्यः निरन्वयः अविभक्तभ्रात्रादिसं-
बन्धवान् अनवसरः चौरकिल्बिषं प्राप्तः स्यात् ॥ १९८ ॥

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ॥ अकृतः स तु विज्ञेयोऽव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९ ॥

[अनेन विधिना शास्ता कुर्वन् स्वामिविक्रयम् । अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वन्तु चौरवदण्डमर्हति ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । न केवलमस्वामिसकाशापहारी तन्मसिभ्यति किं तर्हि प्रतिगृहीतमपि प्रतिग्रहेण प्रीत्या वा
दानं दायः सोऽपि न सिध्यति विक्रीणीते परस्येत्यनेन विक्रेतुः प्रतिगृहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते । स्वामीरिव कथयेत्यादिना
स्वाम्याशाङ्क्यां प्राप्तायां प्रतिषेधव्यवहार एव स्थितिर्नातिक्रमणीया ॥ १९९ ॥

(१९८) अनपसरः = अनवसरः (ख, ग) अवहार्यो भवेच्चैव = अपहार्यः सतु भवेत् (नं)

(१९९) दायो विक्रय एव वा = क्रयो विक्रय एवा (ज, झ, अ, ड,)

१ (क, ख, ग, च, ण, ज, झ, अ, ड, ड, ड, र, ल)

(१) सर्वज्ञनारायणः । ऋयोपि त्वाम्यसंमत्या त्वाम्यर्थकृतोनिवर्त्यः । एवंविक्रयोप्यकृतोन्स्त्वनाशकः । यथा-
व्यवहारे स्थितिः सेयमुक्तेति शेषः ॥ १९९ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । एषच सर्वोऽज्ञानकृतविक्रयोऽज्ञानेत्वन्यथेत्याह अनेनविधिनेति ॥ १ ॥]

(२) कुल्लूकः । अस्वामिना यत्कृतयद्वत्तविक्रीतं तदकृतमेव बोद्धव्यम् । व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न
भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयाद्यसिद्धिमप्याह अस्वामिनेति । त्वत्वरहितेनद्रव्येण अन्यायोपात्तेन परद्रव्येणवा यः
क्रयःकृतः सोप्यत्स्वामिनाकृतः स्यादेव । तथावस्तुतोअस्वाम्यास्पदीभूतस्य विक्रयइत्यप्यविरोधः । व्यवहारे यथा
मर्यादा तथाकृतं नभवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । क्रयविक्रयग्रहणं दानादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १९९ ॥

[नन्दनः । एतदेवविशदयति अनेनविधिनेति । अनेनविधिना षट्शतेन दण्डेन ॥ १ ॥]

(६) रामचन्द्रः । सः अकृतः विज्ञेयः व्यवहारे यथास्थितिः ॥ १९९ ॥

[रामचन्द्रः । अनेनेति । अनेन विधिनाऽस्वामिविक्रयंकुर्वन्ज्ञानविज्ञानपूर्वकंवा शास्ता चौरवद्वधमर्हति ॥ १ ॥]
संभोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ॥ आगमः कारणंतत्र न संभोगइति स्थितिः ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्षेत्रादावन्वस्य भोगोदृश्यते अन्यस्य च रिक्तप्रतिग्रहादिराग-
मः त्वाम्यापादकस्तत्रागमोबलवत्संभोगोभोगएवसंभोगकारणं त्वाम्येतत्रेतिस्थितिः एवमनादिव्यवस्थाभोगमात्रेण त्वत्वं
यादृशेन च त्वत्वंतत्पुरस्ताद्याख्यातं । यार्किंचिद्वशवर्षाणीति वानेन विरोधस्तत्रैव परित्ततः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकस्य भोगोदृश्यते आगमश्च लेख्यादिर्नदृश्यते इतरस्यच आगमोदृश्यते तत्र यस्याग-
मस्तस्यैवभोगिनइत्याह संभोगइति ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्वस्तुनि संभोगोविद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमोनास्ति तत्रप्रथमपुरुषगीचर आगमएव प्रमाणं
संभोगइति शास्त्रमर्यादा ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । आधिःसीमेत्यादिना पूर्वोक्ताभ्यादीनामष्टानांभोगेन न त्वत्वमित्युक्तं तर्हि केन स्यादित्याश-
ङ्कयामाह संभोगइति । आगमः प्रतिग्रह क्रयादिः कारणं तद्वदे दशवर्षोत्तरंभोगमात्रात्त्वत्वासिद्धेः भुक्तयसत्त्वे आगमो न
प्रमाणं किन्तुभयम् । तथाहयाज्ञवल्क्यः ॥ आगमोभ्यधिकोभुक्तेर्विनापूर्वक्रमागतात् । आगमोबलवान्नैव भुक्तिस्तोकापि
यत्रनो इतिपूर्वक्रमात् पित्रादित्रयभोगात् । अतएव नारदः ॥ आगमेनविशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो-
भोगः प्रामाण्यं नाधिगच्छतीति आगमेन प्रतिग्रहादिनास्तोकापीति रहसि प्रतिग्रहे कृते साक्षिरहिते । प्रतिग्रहीतरि धृते-
त्वदृतेवा स्तोकाभोगरहितं पुत्रादयः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । नाष्टिकविप्रतिपत्तौ बलाबलमाह संभोगोयत्रेति । यत्र अस्वामिना विक्रीतेर्थे एकस्य संभोगोदृश्य-
ते तत्रागमः कारणंप्रमाणं न संभोगः अस्वामिविक्रयसाधर्म्यात् ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्र संभोगोदृश्येत आगमः साक्ष्यलेख्यप्राप्तिर्नदृश्येत ॥ २०० ॥

विक्रयाद्योधनं किंचिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ॥ क्रयेण सविशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । यादृशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तदंशयति विक्रीणतेऽस्मिन् व्यवहारिण इति विक्रय आपणभूमिस्त-
तो यो गृहीयाद्धनं गवादि क्रियमाणद्रव्यं मूल्यं वा सलभते न्यायतः क्रयउचितेन मूल्येनासंभाष्य पापपुरुषमेलककारपुरुष-
समूहस्य समक्षे गृहीतं लभते नापहारयति । अन्यथा स्वामिना तद्द्रव्यं प्रतिनोयतेऽस्य न्यायतो विक्रये किन्तु मूल्यं-
लभते तत्साधस्तस्य विक्रयी अन्यायतः क्रयेण तु दण्ड्यते मूल्यं च हारयति एतदुक्तं ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामीद्रव्यं नृ-
पोदमं । केतामूल्यमवाप्नोति तत्साधस्तस्य विक्रयो ॥ एष एवार्थस्तेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुलं संधः सच स्वर्णकारादिमाभ्यस्थः । क्रयेण विशुद्धं विक्रेतरि संभाष्य तावद्वस्तुस-
द्भावं तथा अमूल्यत्वादेशकालत्वादिक्रयाविशुद्धिरहितम् । अन्यथा स्वाम्यदर्शनेनैव राज्ञ एव तदित्यर्थः ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । विक्रीयतेऽस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततो यत्क्रियधनं किंचिद्यवहर्त्तुसमूहसमक्षं क्रियतेऽनेनैव क्र-
यो मूल्येतेन यत्मा गृहीयात् अतो न्यायत एवास्वामिविक्रेतृसकाशात्क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयादिस्वत्वापादकमिति सनियममाह विक्रयादिति । विक्रयाद्विक्रेतुः धनं क्रयम् क्रयेण
द्रव्येण क्रीणान्यनेनैव । कुलसन्निधौ हृद्वादिस्थितबहुजनसन्निधौ यो गृहीयात्तन् न्यायतो विशुद्धं धनं क्रयद्रव्यं लभते विप्र-
तिपत्तावपि मूल्यविक्रेतृसकाशाल्लभत इति भावः ॥ २०१ ॥

(५) मन्दनः । अस्वामिविक्रयमजानतः केतुः दोषो नास्तीत्याह विक्रयाद्येति । यः केताधनक्षेत्रादिकं क्रयेण
हेतुना विक्रेतुः सकाशाद्धनं मूल्यं लभते ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुलसन्निधौ यः किंचिद्यदि गृहीयात्ततः क्रयेण विशुद्धं देशकालेचितमूल्यं न्यायतो धनं ल-
भेत ॥ २०१ ॥

अथ मूलमनाहार्यप्रकाशक्रयशोधितः ॥ अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । असंभाष्यपापात्तु पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रयउक्तः स चेद्विक्रेता शक्य आहर्तुं तदा पूर्वोक्तो वि-
धिः स्वामीद्रव्यमित्यादि अथ सविक्रयीगतोनेन क्रीतं स्वामिना चिन्हीकृतं तेन च मूलं विक्रेता पुरुष आहर्तुं शक्यते प्रका-
शजनसमक्षं प्रसिद्धये विक्रयभुवः क्रीतमत ईदृशेन क्रयेण शोधिते द्रव्यशुद्धः । केताऽदण्ड्यो मुच्यते धनं तु नाष्टिकं स्वामी-
ज्ञापितस्त्वं वा लभते । नष्टमन्वेषते नाष्टिकः नष्टमस्यास्तीत्येव हनिकृते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोणकृतव्यः नष्टप्रयोजनमस्येति
वा तेनार्थसंक्षेपतः क्रये प्रकाशक्रयेतुदण्डेन स्याद्धननाशस्तु स्थित एव ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्वामिविक्रये तद्धनस्य मूलं विक्रेता यथाहार्यस्तदा तमाहूय केता शुष्यति । तदा-
हरणासंभवेतु प्रकाशक्रयेणोचितदेशकालससाक्षिकक्रयेण राज्ञा नदण्ड्यः । धनं तु मूल्यमदत्तैव नाष्टिको नष्टमूलद्रव्यो ल-
भेत । क्रयप्रकाशाभावे दण्डोपि ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणादिशांतरादिगमनादिना वाहर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयेण चासौ निश्चि-
तस्तदा दण्डानर्ह एव केता राज्ञा मुच्यते नष्टधनस्वामी च यदस्वामिनाविक्रीतं द्रव्यं तत्केतुर्हस्ताल्लभ्यते । अत्र च विषयोर्ध-
मूल्यं केतुर्त्वा स्वधनं स्वामिना प्राप्तम् । तदाह बृहस्पतिः ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञांतराजपूरुषैः । अविज्ञाताभ्यामक्रीत-

विक्रेता यत्र वा घृतः ॥ स्वामी इत्वार्थमूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपत्ततत्र स्थाप्यवहारतः ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । कुलसन्निधौ क्रीतस्यापि नष्टधनस्वामिनोविप्रपित्तौ विशेषमाह अथेति । मूलं विक्रेतुरूपं अनाहार्यं देशादेशान्तरगमनात्साक्षात्कर्तुमशक्यं यदि तदा नाष्टिकः नास्ति कं धनं यस्य सनष्टधनः स्वीयधनं गृहीयात् क्रेतात्वदण्ड्योयतः प्रकाशक्यशोधितः प्रकाशे बहुजनसन्निधौ क्रीतत्वेन चोरत्वाद्याशङ्कानुत्पत्तेरिति पद्यार्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ त्वलभेताभ्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्गोहीनमूल्ये वेलाहीनेष तस्करइति ॥ हीनादस्वामिनः । अन्युक्तिकंबहुमूल्यं निरुद्धाद्वापतेषु क्रेता तस्कर इवदण्ड्यइतियाज्ञवल्क्यार्थः । एवंक्रेतातु बृहस्पत्युक्तितोऽ अर्धमूल्यं ग्रामोति । तथाच ॥ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाताभ्यात्क्रीतं विक्रेता यत्र वा घृतः ॥ स्वामी इत्वार्थ-
मूल्यन्तु प्रगृहीयात्स्वकंधनम् । अर्धद्वयोरपि तत्ततत्र स्थाप्यवहारतइति ॥ द्वयोः क्रेतृस्वामिनोः तत्तं नष्टमित्यर्थः । मूलमा-
हार्यचेत्तत्राह याज्ञवल्क्यः ॥ विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धः स्वामी द्वयं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवामोति तस्मात्तस्य विक्रीयीति ॥
तस्य परधनस्येत्यर्थः । यत्र भूम्यादौ प्रतिग्रहीनोः पौर्वापर्यं तत्र पूर्वएव ग्रामोति पूर्वा तुबलवत्तेरिति याज्ञवल्क्योक्तेः ।
पूर्वा प्रतिग्रहक्रियेत्यर्थः ॥ २०२ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यशब्दोदर्थः । मूलमनाहार्यविक्रेतुः सकाशान्नष्टलभते ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नाष्टिकः नष्टमूलद्रव्यः धनं लभते ॥ २०२ ॥

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ॥ नचासारं नच म्यूनं दूरेण तिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(१) मेघातिथिः । अस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि विक्रये धर्मउच्यते नाम्यकुंकुमादिद्रव्यंकुद्रव्येण तदाभासेन कुसुभादिना संसृष्टं विक्रेयं यत्वसावर्धं चिरकालं भवेति स्थितत्वात् । ग्रामविभावं जीर्णमजीर्णभासं वस्त्रादि नचम्यूनं तुलामाना-
दिना । दूरस्थितं ग्रामे ममविष्यन्ते वासांसि गुडादिवा द्रव्यं तिरोहितं स्थगितं वस्त्रादिनां तर्हितं यस्य वा स्वरूपं केनचिद्द्रव्यरा-
गेणान्तर्द्धयते । पुराणं नववत्प्रतिभाति तत्तिरोहितं न विक्रेतव्यं इदं द्रव्यमीदृशं च प्रदर्श्य विक्रयः कर्त्तव्यः । अन्यथा कृतस्तु
न कृतोदशाहादूर्ध्वमपि प्रत्यर्पणे न दोषः । अस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वादुपधाभिर्नित्येष्वेवदण्डः प्रकरणभेदेन पठितत्वात्
अस्वामिविक्रयदण्डइत्यन्ये ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विक्रयप्रसंगागतमन्यदपि प्रदर्शयति नाम्यदिति । नाम्यदन्येन विजातीयेन संसृष्टं रूपं नाज-
कं विक्रयमर्हति विक्रीतमपि निवर्त्यमित्यर्थः । रूपपदं विक्रीतमात्रोपलक्षणम् । सावर्धं दुष्टमदुष्टमिति विक्रीतं । म्यूनं
धरणच्छन्नना समतां नीतम् । न दूरे दर्शनायोपस्थाने स्थितम् । न तत्रैवस्थितमपि वस्त्रादितिरोहितम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । कुंकुमादिद्रव्यंकुसुभादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं नचासारं सारमित्यभिधाय नच तुलादिना म्यूनं
परोक्षावस्थितं नरागादिना स्थगितरूपं अत्रास्वामिविक्रयसारस्यादस्वामिविविक्रये दण्डएव स्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रयप्रसङ्गेन द्रव्यान्तरमिश्रितं विक्रयमपि ग्रामं तन्निषेधति नाम्यदिति । रूपं कुंकुमादि
अन्येन कुसुम्भादिना संसृष्टं मिश्रीकृतम् सावर्धं सारमित्युक्ताऽसारम्यूनं परिमाणेन तत् । दूरे गृह्णत्वा दद्यामीति परोक्षा-
वस्थितम् । तिरोहितं रागादिना । अत्रान्यर्धमूल्ये दण्डः । अविज्ञाताभ्यादिति पदेन सूचितत्वात् आभयपदस्य नानार्थ-
त्वात् ॥ २०३ ॥

(५) नन्दनः । अन्येन संसृष्टमन्यद्रव्यवस्तु कुंकुमादीनि विक्रयमर्हति । सावर्धं नरादिदोषदुष्टवस्त्रादिकं म्यूनं परि-

भाषितेन परिमाणेन हीनम् । दूरेदुर्गमे देशान्तरे स्थिताः क्षेत्रादिकम् । तिरोहितनिखननापरोक्षं वर्णादीनिविक्रयमर्हति ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यद्रव्यं अन्येन विजातीयद्रव्येण संस्पृष्टमिलितरूपं न विक्रयमर्हति । न सावधानं न चम्यूनं दूरे वर्तमानं । तिरोहितं विक्रयनार्हति ॥ २०३ ॥

अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्यावोदुः कन्या प्रदीयते ॥ उभे तएकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । विक्रयप्रकारत्वाच्छुल्कादेर्योयत्कन्याया अस्मिन्वधौ धर्मउच्यते शुल्ककाले रूपवर्तीदर्शयित्वा गृहीतशुल्कोस्यांरूपहीनां ददाति वयोहीनां च तस्योभेऽपि शुल्कद्वन्द्वेनैकेन शुल्केन हर्तव्या कन्यानामेकयथमौगवाश्वान्विद्रव्याणाम्स्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्योविधिर्वक्ष्यते ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रदीयते शुल्केनानेनेति उन्मत्तादिदोषवत्पि । प्रथमं दोषकथने दण्डोनास्ति नापि निवृत्तिः । एतच्च द्रव्यान्तरेपि द्रष्टव्यं न्यायसान्ध्यात् कन्यापदस्योपलक्षणत्वात् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । शुल्कदेयांशुल्कव्यवस्थाकाले निरवधानं दर्शयित्वा यदि सावधानं वराय दीयते तदा द्वेऽपि कन्ये ते नैवैकेन शुल्केनासौ वरः परिणयेदिति मनुराह । शुल्कग्रहणपूर्वककन्यायादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्षेयादिविवाहेषु कन्यायाः शुल्कं प्राप्तमनूय तत्र विशेषमाह अन्यांचेति । वोदुः विवाहोद्यतस्य । उभेते कन्ये । एकशुल्केन एकस्यायच्छुल्कं मूल्यं तेन । मनुरब्रवीत् शास्त्रमर्यादिति ॥ २०४ ॥

(५) मन्दनः । अभिरूपां कन्यांशुल्ककृमिकाले दर्शयित्वाया कन्या तन्पित्रादिना वोदुः परिणेतुः प्रदीयते चेदेकशुल्केनाभिरूपा विषयपरिणितेन शुल्केन ते द्वेऽपि कन्ये सहोद्वहेदुपयच्छेत् ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ कन्यानिमित्तं किंचिदुच्यते अन्यांचेति । वोदुः परिणेतुः अन्यां दर्शयित्वा अन्या वाकन्या प्रदीयते ते कन्ये एकशुल्केन उद्वहेत् परिणयेत् इति मनुरब्रवीत् ॥ २०४ ॥

नोन्मत्ता या न कुष्ठिन्या न चया स्पृष्टमैथुना ॥ पूर्वदोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । उन्मत्तादिदोषाकथयित्वा ददतोदण्डोनास्तीति प्रतिषेधद्वारेण कथयतोदण्डमाह न केवलशुल्के देयाया अन्यस्यापि ब्राह्मादिविवाहेन विवाहयित्वा माणाया दत्ताऽप्यदत्ता भवति दण्डश्च प्रामुखाच्चौराकलिवमिति जानानस्य अजानतः प्रकृतत्वात् । उन्मत्तया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मत्तादयः या च स्पृष्टमैथुना तस्याश्च योदोषोमैथुनस्पर्शस्तोदोषान्पूर्ववाक्प्रदानेनाख्याप्य प्रकाशयैतदोषाकन्येत्येवमुक्ता ददतोनास्ति दण्डइति पदयोजना ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यास्पृष्टमैथुना लक्ष्यपुंयोगा तस्यादाता । अभिख्याप्य प्रकारस्य । अस्वानिविक्रयः ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याया चानुभूतमैथुना तस्याब्राह्मणादिविवाहान्पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्वरस्य कथयित्वा दण्डाहो न भवति तेनाकथने दण्डइति गम्यते । यस्तु दोषवर्ती कन्यामिति वक्ष्यति ॥ २०५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याप्रसंगेन ज्ञाततदोषाकथने दण्डइत्याह नेति । या स्पृष्टमैथुना स्पृष्टमनुभूतं मैथुनमुत्तमया स्यादिति शेषः । तासां पूर्वदोषान् अनभिख्याप्य अकथयित्वा तथा दाताचेद्वद्वक्ष्यमाणपणवतिपणानर्हतीत्यन्वयः ॥ २०५ ॥

(५) नन्दनः । दोषवत्याः कन्यायादोषप्रकाश्यं प्रदातुं दण्डइत्याह नोभ्यतायादिति । कुष्ठिन्याश्च या स्पृष्टमैथुना तस्याश्च दोषानभिख्याप्य पूर्वप्रदानात्प्राक् । प्रदाता दण्डनार्हति । अनभिख्याप्य प्रदानादण्डमर्हतीत्यर्थः । सिद्धिमुष्मत्ता-
दिप्रहणंसर्वदोषाणांसर्वासामप्युपलक्षणार्थम् । अस्वामिविक्रयःसमाप्तः ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उष्मत्ता या कुष्ठिन्या या स्पृष्टमैथुनापूर्वदोषान् अविख्याप्य अकथयित्वा एवंयःकन्यादाता सःदण्डमर्हति ॥ २०५ ॥

ऋत्विग्यदि दृतोयज्ञे स्वकर्मपरिहापयेत् ॥ तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः सह कर्तृभिः ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमोयं तत्र वैदिकंतावत्संभूयकार्यमुदाहरति यज्ञोज्योतिष्टोमादिः तत्र यागरूपानेकाङ्ककर्मनिर्वर्तनार्थं ऋत्विग्वृतस्त्वया ममेदहौत्रं कर्तव्यमाभ्यर्चयमौद्रात्रं चेति श्रौतेन विधिना नुष्ठेयमित्युपगमश्च प्रवर्तितः कथंचिदपाटवादिना सामिकृतांयत्परिहापयेत्त्यजेत्तदानींतस्य देयोदक्षिणांशः कर्मानुरूपेण यावतीतस्मिन्कृतौ दक्षिणा तानिरूप्य चतुर्थेभागे कर्मणःकृते चतुर्थतृतीयइत्येतदारूप्यंसहकर्तृभिः कर्त्तातत्पुरुषाप्रधानात्वेजाहोत्रुद्रात्रादीनांप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रभृतयः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । परिहापयेत् व्याध्यादिना नसमापयेत् । सहकर्तृभिरन्यैस्तत्स्थानपूरणायस्थितैः ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । अथसंभूयसमुत्थानमाह ऋत्विगिति । यज्ञे कृतवरणऋत्विग्यदि किंचित्कर्मकृत्वा व्याध्यादिना कर्मन्यजति तदा तस्येतरऋत्विग्भिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणांशोदेयः ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूय च समुत्थानमातिदेशिकं भविष्यतीतिकृत्वा दत्तस्यानपकर्माह ऋत्विगितिद्वादशभिः । तत्रादौ दक्षिणायादृष्टार्थतया श्रृतिरूपत्वंप्रकटयन्नाह ऋत्विगिति । स्वकर्माभ्यर्चवादिकं हापयेत् त्यजेत् वृतः वरणं नानतः व्याध्यादिना कर्तृभिःसह संमन्त्र्य तैस्तदीयकर्मसमाप्यद्विःकर्मानुरूपोशोदेयः ॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । अथसंभूयसमुत्थानंप्रस्तौति ऋत्विग्यदीति । कर्मानुरूपेणांशोदेयः कर्मचतुर्थेऽंशे कृते दक्षिणाया-
श्चतुर्थोशोदेयइत्यादि । सहकर्तृभिः सहकारिभिः ऋत्विग्भिः ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि ऋत्विग्यज्ञे वृतः स्वकर्म व्याध्यादिना परिहापयेत् त्यजेत् तस्य अन्यकर्तृभिःसह अन्य-
त्विग्भिःसह । तस्य कर्मानुरूपेण अंशोदेयः ॥ २०६ ॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्मपरिहापयन् ॥ कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव चकारयेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । माध्यन्दिने सवने दक्षिणादीयन्तइति तदपरिष्ठाकर्मन्यजतामप्रत्याहरणीयालभेत न प्रतीप-
स्याजयेदित्यर्थः अन्यांशुर्तिदत्त्वाअन्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ऋत्विग्भिः कर्त्तव्यंवरणाच्च ऋत्विजोभवति
तच्च नियतकाले प्राक्कर्मणआरंभादतः ऋतुक्रियमाणंविगुणंभवति समाप्तिश्चापि कर्त्तव्येति विगुणंचेत्समापनीयमंगान्येव
तदप्यकर्तृकाणिकरिष्यामीति बुद्धिनिवृत्त्यर्थमुक्तमन्येनैवेति तावदेवविगुणंयदशक्यंशक्यंतु सर्वकर्त्तव्यं केचित्कारयेदिति
ऋत्विजोपि संबन्धमाहुः गृहीत्वा दक्षिणांवाधिकां दद्यात्स्वयमशकुवन्माग्दक्षिणाभ्यः शेषकर्मसमापने यजमानएवाऽ-
धिक्रियते ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येनैव कारयेत्ऋत्विक्स्वकार्यशेषम् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लुकः । माभ्यंदिनसवनादौ दक्षिणाकाले दक्षिणास्तु दत्तास्तु व्याभ्यादिना कर्मपरित्यज्यन्तु शाक्यान् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागलभेत कर्मशेषप्रकृतमन्येन कारयेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैवामदक्षिणस्य विशेषमाह दक्षिणास्त्विति । स्वयं परित्यज्याम्येन कारयेच्चैकृत्स्नं लभेताम्यथा न संपूर्णं लभेतेतिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । अस्यापवादमाह दक्षिणास्त्विति परिहापयन् त्यजन् प्रतिदद्यात् । अन्येन स्ववर्ज्यपुरुषेण स्वकर्मकारयेत् ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृत्स्नमेवअंशलभेत । च पुनः अन्येन कर्म कारयेत् ॥ २०७ ॥

यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ॥ सएव ताआददीत भजेरन्सर्वएव वा ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । इदमपरंप्रकृतोपयोगिवैदिकंकथ्यते वैदिके कर्मणि सामस्त्येन दक्षिणा सा यत्नेन प्रतिपुरुषे विभागेन तस्य द्वादशशतंदक्षिणेति तच्चातिदेशेन क्रत्वन्तराणि तद्विकाराण्यनुगच्छन्ति तत्रासूयादीनि तत्र च केषुचिदज्यकर्मस्तु प्रतिपदमन्यादक्षिणाऽऽभ्राता पुरुषविशेषसंयोगेन हिरण्ये प्रकाशवदवयवइत्यादि ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः संपद्यन्ते किमभ्वर्योश्चातुर्विधावादिकवद्दातिसंबन्धः सर्वेषामृत्विजांदक्षिणाभ्वर्यस्तुद्धारमात्रं उततामैवसामान्याऽन्येषां प्रकृतएवांशः संशयोपन्यासार्थः श्लोकः । प्रतिपदंपुरुषविशेषाश्रयाऽङ्गेषु दक्षिणाः प्रत्यङ्गदक्षिणाः । अश्रवा वीप्सायांप्रत्यङ्गशब्दः अङ्गमङ्गमाश्रिताःप्रत्यङ्गाःसएषताआददीत मुख्यएव पुरुषस्य ददातिना संयोगे उत्तरकर्तृत्वाविशेषादन्येऽपि भजेरंल्लभेरन् । प्रधानदक्षिणायाइव ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यङ्गदक्षिणाः प्रतिस्वंकर्मणांदक्षिणाः । सएववाददीत यष्ट्विजंप्रतियथोचते । सर्वेभजेरन् यत्रांशविशेषानुक्तिः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्मिन्कर्मण्याधानादावङ्गमङ्गप्रति या दक्षिणा यत्संबन्धेन श्रुताः स्युः सएव ताआददीत न तत्तद्भागमात्रंसर्वं विभज्य गृह्णेरन्निति संशयः ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणाप्रसंगेन तद्विभागमाह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । आधानादौ प्रत्यङ्गदक्षिणाः अङ्गमङ्गप्रतियामिन्नभिन्नकारिकादक्षिणायत्संबन्धेन श्रुताहौत्रमित्यादिनासमाख्याताः सएवार्त्विक् ताःसर्वाः प्रामुयादुत सर्वेवेतिसंशये । सएवेति तु पूर्वपक्षे ॥ २०८ ॥

(५) नन्दनः । सएव तस्य कर्मणः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्कर्मणि याःप्रत्यङ्गकर्मदक्षिणाउक्ताःस्युस्तादक्षिणाःसएव पुरुषआददीत । सर्वएव वामजेरन्वा ॥ २०८ ॥

रथंहरेत चाभ्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ ह्योता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९ ॥

(१) मेघातिथिः । पुरुषविशेषमुक्तास्तदर्थाएवेति निर्णयः एवंददातिर्मुख्यार्थोभवति पुरुषसंयोगश्च नारष्टार्थः रथमभ्वर्युराधानेहरेदब्रह्माच वाजिनंवेगवन्तमश्वंहोतावा कास्तु पिच्छाखात्पाधानएतादक्षिणाअतःसोमक्रये यच्छकटंतदुद्रातुस्तत्र शकटेऽन्यतरोऽनङ्गान्युक्तः स्यादम्यतरोविपुक्तइत्यपि पठ्यते तेन च सोमः क्रीतउपाह्रियते अन्येस्वपूर्वमनआहुर्न

सोमोपाहरणार्थं हि क्रयेण शक्यते विशेषयितुं एवंतावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामङ्गदक्षिणानांविधिरुक्तः ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आद्यमुदाहरति रथमिति । आधाने अग्न्याधाने । अश्वंहोता ज्योतिष्टोमे । क्रये सोम-
क्रये ॥ २०९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अत्र सिद्धांतमाह रथमिति । केषांचिच्छस्त्रिनामाधानेऽभ्वर्यत्रे रथोदियत्वेनाग्रायते । ब्रह्मणे वेगवा-
नश्वः होत्रे चाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतोव्यवस्थान्नसामभ्याद्यादक्षिणा यत्संबन्धत्वेन श्रूयते सएव तामाद-
दीत ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवस्थामाह रथमिति । आधाने कर्मणि । अनः शकटम् क्रये सोमक्रयार्थं यदनः वाजीभू-
त्वादेवानवहदिति श्रुतेरश्वविशेषवाजिनम् ॥ २०९ ॥

(५) नन्दनः । तत्रैवास्थविकल्पस्यापवादमाह । रथंहरदिति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्वर्युः रथं हरेत् गृणीयात् । आधाने अग्न्याधाने ब्रह्मा वाजिनं हरेत् । होता ज्योतिष्टोमे अ-
श्वंहरेत् । च पुनः उद्गाता क्रये सोमक्रये अनः हरेत् । अनः शकटे मातारिश्वेत्यमरः ॥ २०९ ॥

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्द्धिनोपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशाश्च पादिनः ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रधानदक्षिणानां सामान्यतः श्रुतानामिदानीं विभागमाह सर्वेषामृत्विजांये मुख्यास्तेऽर्धिनः या-
वतीतस्मिन्कृतौ सामस्त्येन दक्षिणाम्नाता तस्यास्तेऽर्द्धिनोऽर्द्धहराः सोमयागेषु हि षोडशांस्त्विजस्तत्र चत्वारो मुख्या होता भव-
र्युर्ब्रह्मोद्गातेति तेषामर्धं तस्य द्वादशशतदक्षिणेति ततोर्ध्वषट्पञ्चाशन्तर्धिनोष्टाविंशत्यार्धिनस्तद्वन्तोऽपरे येषां ततो नन्तरं वर-
णाम्नातं मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतास्तृतीयेन तृतीयांशाः अंशशब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धशब्दस्त्वना-
वश्यंसमविभागएव किंचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते तेन तृतीयो भागः षट्पञ्चाशतः षोडशगृह्यन्ते एकैकस्य चत-
स्रो भवन्ति । समतृतीयं भागं प्रयच्छन्ति षट्पञ्चाशततृतीयं च हेतुरच्छावाको भव्यो नष्टा ब्रह्मणोऽग्नीदुद्गातुः प्रतिहतां ये च पा-
दिनस्ते चतुर्थभागकर्मणः कुर्वन्तीति पादिनः चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते चतुर्थीशा द्वादशसमुदाये पूर्ववत् एवंतं-
शतेन दीक्षेन्महतीतत्रापि कुमिः कर्तव्यार्धिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीत्येवमादिभिः शब्दैः तत्र द्वादशक्रमविधिरेवान्य-
त्र श्रुतो व्यवहार इहापि तथैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वितीयमुदाहरति सर्वेषामिति । शतंगावोऽग्निष्टोमे दक्षिणा तत्र यदर्धं तद्वाग्निः सर्वेषां मुख्याः
होत्रभ्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः । अर्धमिति किंचिन्न्यूनं पादं अष्टाचत्वारिंशद्वि वस्तुतो भवन्ति । अपरे चत्वारो मैत्रावरुणाया-
स्तद्गागार्धेऽर्धिनोऽर्धभागाः । तृतीयिनस्तृतीयास्तृतीयस्थाना अच्छावाकादयस्तृतीयिनो मुख्यदक्षिणास्तृतीयार्धिनः ।
चतुर्थीशाश्चतुर्थस्थानभागिनो यावस्तुदादयः पादिनः पादभागाः ॥ २१० ॥

(३) कुङ्कुमः । संप्रति पत्तिविधाने दक्षिणाविभागमाह सर्वेषामिति । तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशाना
रृत्विजामध्ये ये मुख्याः कृत्वजो होत्रभ्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्तेऽर्द्धहराः । अष्टाचत्वारिंशद्गोभाजो भवन्ति अतएव
कात्यायनेन यद्वादशाथेभ्य इति प्रत्येकं द्वादशगोदानं विहितम् । यथापि शतस्यार्धपञ्चाशद्वति तथापीह न्यूनार्धग्रहणेनापी
मेऽर्धिन उच्यन्ते सामीप्यात् । अपरे मैत्रावरुणयोः प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतास्ते मुख्यत्विगृहीतदक्षिणार्धग्रहणे
नार्धिन उच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाक्रेऽग्नीमतिहर्तारस्ते मुख्यत्विगृहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादिनस्तु यावस्तुदुत्तेनृषीं नृसु-

ब्रह्मण्याएते मुख्यार्विकृष्टहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते एतच्च षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रः चतस्रश्चतृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्रश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । तंशतेन दीक्षयन्तीत्यादिसंख्याश्रवणे विभागविशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेतिगवामितिशेषः सर्वेषां षोडशानामृत्विजां ये मुख्याऋत्विजोहोत्रभ्वर्युर्ब्रह्मोद्गातारः ते आर्धिनोऽष्टचत्वारिंशद्भागिनिः अपरेमैत्रावरुणप्रस्थानुब्राह्मणाच्छसिप्रस्तोतारः तदर्धिनः मुख्यार्विकृष्टहीताष्टचत्वारिंशदर्थः । ततएवार्धिनश्चतुर्विंशतिभागभागिनः । तृतीयिनोच्छावाकनेष्टाअग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तु मुख्यार्विकृष्टहीततृतीयांशभागिनः । अतएव षोडशभागभाजः पादिनः प्रावस्तुनेतृपोतुसुरापास्ते मुख्यार्विकचतुर्थांशः । अतएव द्वादशभागभाजः । इतिप्रत्येकं द्वादश मुख्येभ्यः षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तरेभ्य इति कात्यायनसूत्रेणैव तत्स्फुटीकृतम् । दक्षिणायाभूतिरूपत्वं दीक्षितमदीक्षितादक्षिणाभिः परिक्रीताऋत्विजोयाजयेयुरिति श्रुतिसिद्धम् गावोऽत्र स्त्रियः गावोवै देवमातर इति श्रुतेः । एवंसहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यादावपि विभागउन्नेयः ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । सर्वेषां षोडशानामृत्विजांमध्येहोताभ्वर्युरुद्गातारब्रह्मेत्येते मुखसंज्ञाश्चत्वारः समस्तायाः ऋतुदक्षिणायाद्विनोर्द्धभाजः स्युः । मैत्रावरुणः प्रतिप्रस्थाता प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छसिप्रस्तोतारोर्धिसंज्ञाश्चत्वारस्तदर्द्धेन मुख्यार्विग्भागाद्धेन भागिनः स्युः । अच्छावाकोनेष्टाप्रतिहताग्नीध्रइत्येते तृतीयसंज्ञाश्चत्वारस्तृतीयांशामुख्यभागतृतीयभागभाजः स्युः । प्रावस्तुदुन्नेता सुब्रह्मण्यः पोतेत्येते पादिनः संज्ञाश्चत्वारश्चतुर्थांशभाजः स्युः । तद्यथा दक्षिणांपञ्चविंशतिधा विभज्य प्रथमस्य चतुष्टयस्य द्वादशभागाः स्युः । द्वितीयस्य षट् । तृतीयस्य चत्वारः । चतुर्थस्य तृतीयइति प्रथमस्य सार्द्धद्वादशभागप्रामौ तस्यामपि यद्वादशभागकल्पना चतुष्टयानामन्येषां भागकल्पना या दुःशकतामाभूदिति सर्वेषामर्द्धिनोमुख्या इत्यत्रार्द्धिशब्दः । किञ्चिन्मूनार्थवाचोभन्तव्यइति ॥ २१० ॥

संभूय त्वानिकर्माणि कुर्वद्भिरिहमानवैः ॥ अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा यज्ञे बहूनि कर्माणि कायक्लेशकारैर्विदधदतिशयसाध्ये च नियुक्तोभूयसीदक्षिणांलभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वह्नौलिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संदध्य वर्धकिस्थपतिसूत्रधारादिषु त्वसमयप्रसिद्धोयानंशः सूत्रधारस्ययावान्स्थपतेस्तत्रानेन विधियोगेन विधिर्वैदिकोर्धस्तत्प्रसिद्धाव्यवस्था विधियोगवैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः । एवंनाटकादिप्रेक्षायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रकृतिः यद्यपि सर्वे विद्वांसः सर्वकर्मानुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूपेण भागेन पुरुषानुरूपेणेति संभूयसमुत्थानम् ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वानि कर्माणि वाणिज्यादीनि । अनेन क्रमयोगेन विधिप्रकारसंबन्धेन अमानुरूपधनविभागेन मूलसाम्येपि तल्लाभविभागस्तदार्जनश्रमानुरूपएवेति । संभूयोत्थानम् ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । मिलित्वा गृहनिर्माणादीनि त्वकर्माणि लोके स्थपतिसूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वद्भिरनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन विज्ञानव्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पना कार्या ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । संभूयच समुत्थानमित्युक्तं तत्रातिदिशति समिति । इह लौकिके स्मार्ते च कर्माणि । एतद्दक्षिणाविभागः स्थपतिसूत्रधारादिभिः । अनेन मुख्यामुख्यानुरूपविभागेनेत्यन्वयः ॥ २११ ॥

(५) नन्दनः । एवमुक्तवैदिकीविषमांशकल्पनांलोकेऽप्यतिदिशति संभूयस्वामिकर्माणीति । वाणिज्यादिषु भागवैषम्यकल्पनंमूल्यप्रयत्नगुलाधवापेक्षया कल्पनीयमिति । इति संभूयसमुत्थानंसमाप्तम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वानिकर्माणि वाणिज्यादीनि कुर्वद्भिः मानवैःसंभूय मिलित्वा ॥ २११ ॥

धर्मार्थ्येन दत्तंस्यात्कस्मै चिद्याचते धनम् ॥ पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्नदेयंतस्य तद्भवेत् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः कश्चिदाह सान्तानिकोहंयियक्षुर्वा देहि मे किंचिदिति तस्मै यदि दत्तंभवेन्न विवाहकर्मणि प्रवर्तेत तद्धनंयुतेन वेश्याभिर्वा क्षपयेदित्यत्र वादिनि युज्जीत वृद्धिलाभकृष्यादौ न देयंतस्य तद्वत्तस्य दानप्रतिषेधो नोपपद्यते अतः प्रत्याहरणीयमिति वाक्यार्थः । अथवा नष्टान्तो गौणोव्याख्येयोदसंप्रतिश्रुतंनदेयंतथाच गौतमः ॥ प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् किंपुनरत्र युक्तमुभयमित्याह दत्तस्य प्रत्याहरणंप्रतिश्रुत्य वा दानं तथाच स्मृत्यन्तरउभयंपठितं आहेह नारदः ॥ कर्त्ताहमेतत्कर्मैति ॥ यद्धत्तंस्यादविज्ञातमदत्तंतदपिस्थितमिति ॥ प्रयोजनविशेषोद्देशेनयद्धत्तंतत्पिन्ननिवर्त्यमाने त्ववस्थितमपि प्रतिग्रहीतृगृहादाहर्त्तव्यं दानस्योपक्रममात्रतदानींसमर्पणंसमाभिस्तुनिर्वर्तप्रयोजनेति नारदस्यमतम् ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्तानपाकर्माह धर्मार्थमिति । धर्मार्थं त्वधर्मसिद्ध्यर्थम् । नतथाधर्मार्थंभवति दानानहर्त्त्वादिना प्रतिग्रहीतुः । केचित्तु यागादिधर्मार्थं याचमानाय दत्तं तथा न भवति यदि तेन यागादि न करोतीति व्याचक्षते ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानींदत्तानपकर्माह धर्मार्थमिति । येन यागादिकर्मार्थकस्मै चिद्याचमानाय धनंदत्तंप्रतिश्रुतंवा पश्चाच्च तद्धनमसौ यागार्थेन विनियुज्जीत तदा तद्वत्तमपि धनंयासंप्रतिश्रुतं न देयं । यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तवेदं यज्ञादिकर्म कारण्यामीतिकृत्वा याचते यद्धत्तं प्रतिश्रुतंवा सचेत्तत्कर्मनकरोति पुनस्तत्राहमित्याह धर्मार्थमिति । नतथातत्स्यादत्तंनस्यात् अपितुदानस्योपाधिकत्वात् उपाध्यभावेन स्वत्वापादनादित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अथदत्तानपकर्मात्मकंविवादपदंश्लोकेह्येमाह धर्मार्थ्येनेति । कस्मै चिद्याचर्ते धर्मार्थ्येन धनंदत्तंस्यात्पश्चाच्चेन्न तथा तद्धर्मार्थेन मया दत्तमिति प्रदातानुशयादभियुक्तंचेदित्यर्थः तस्मै प्रदात्रे तेन प्रतिग्रहीत्रा तद्धनंनदेयं प्रदात्रानापहार्यमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्मैचित्प्रभिक्षुकाय धनं याचतेधर्मार्थंदत्तं स्यात् पश्चाद्दत्तानन्तरं तद्धनं न तथा तत्स्यात् तस्य स्वामिनः न देयं पूर्वस्वामिना तस्यग्रहीतुःतद्भवेत्तत्विवादपरम् ॥ २१२ ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोभेन वा पुनः ॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णस्यात्तस्य स्तेयस्यनिष्कृतिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । संसाधनंराजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणंस्वीकृतस्य प्रतियाप्यमानस्य राजनिवेदनं अयंमसंदत्त्वा प्रतिजिहीर्षतीति सिद्ध्यस्य दण्डोत्तरणंसंसाधनमेतदेतदर्पाहोभेनेति कारणानुवादः । एवंकुर्वतोदण्डः सुवर्णः स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरितिचौरदण्डमाशङ्कमानंसुवर्णंविधत्तआचौरशङ्कादि दत्तंकिल्बेन तस्मै न त्वयंतदं कथमयंचौरः स्यादितिशङ्कानिवर्तयितुंस्तेयशब्दः प्रयुक्तः सत्यपि चौरत्वे वाचनिकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु क्रियासु चौरवधवहर्त्तव्यः ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णंदाप्यः शतम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं वा धनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौर्यपापस्य संशुद्ध्यर्थं राज्ञा स्वर्णदण्डं दापनीयो भवति ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । याचयितुस्तदादाने दण्डमाह यदीति । संसाधयेत् प्रतिश्रुतं गृह्णीयात् । दत्तं न दद्याद्वा । अदाने हेतुः । इदंति । दर्पो राजपुत्रादि बलम् स्तेयस्येत्यनेन तस्य स्वामिनो धनं दापनीयम् । राज्ञा संशुवर्णो दण्डत्वेन ग्राह्य इत्यर्थः ॥ २१३ ॥

(५) जन्धनः । संसाधयेदनुतिष्ठेत् । तत्प्रतिग्रहणकाले प्रदाने निवेदितं धर्मविवाहयज्ञादिकं मानवः प्रतिग्रहीता स्वर्णं प्रतिभाषितं पञ्चरुष्णालिको माषस्तेषु वर्णस्तुषोडशेति तदाप्यी दण्डरूपेण । अपदत्तार्थे प्रतिपादनमर्थमात्रमेव । इति दत्तानपाकर्मसमाप्तम् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पाच्छोभेन वा पुनर्यदि तत्संधारयेत्तस्य स्तेयस्य निष्कृती राज्ञा संशुवर्णो दण्डः स्यात् दापनीयः स्यात् ॥ २१३ ॥

दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथा वदनपक्रिया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥ २१४ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वणार्धेन पूर्वविवादोपसंहारउत्तरेण वक्ष्यमाणोपक्रमो दत्तस्यैवानपक्रियोदिता अपक्रिया-क्रियापायस्तस्य न आप्रतिषेधस्तदैवमुदितं भवति एषैव दाने स्थितिरिति यावत् । धर्मादनपेता धर्म्या कथं प्रतिश्रुत्याऽदी-यमानो धर्मो न पश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या एष एवात्र धर्मो यन्न दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते । उदिता उक्ता यथावच्छब्दसमु-दाय एव याथातथ्ये वर्तते सम्यक्कुरूपितेत्यर्थः । अथ च यथाशब्दो योग्यतायां वर्तते तामर्हतीति वतिः कर्तव्यः । वेतन-श्रुतिस्तस्यानपक्रिया वेतनेन स्वकर्म कुर्वतां यो धर्मः सद्दानानीमुच्यते इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्म्या न्याय्या । दत्ताप्रदानम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादपेते तदुक्तं अतोऽनन्तरं श्रुतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणामुपसंहरन् लौकिकश्रुतेरनपक्रियाप्रतिज्ञानीति दत्तस्येति । अपगच्छति धनमन्यप्रत्ये-नेनेति अपक्रिया दानंतदभावोऽनपक्रिया पुनरादानम् ॥ २१४ ॥

(५) जन्धनः । अथ वेतनप्रदानमाह दत्तस्येति । अनपक्रिया अनपाकरणं प्रदानमिति यावत् ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दत्तस्य यथावद्वत्तस्य अनपआदानंतस्य क्रिया उदिता ॥ २१४ ॥

श्रुतो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ॥ सदण्डः कृष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्दिष्टेन मूल्येनोद्दिष्टकर्म करोति सह श्रुतोभिप्रेतः श्रुत्यकर्मविशेषेण स्वीकृतो भृत्यादेहि मे पञ्चरूपकाणीदन्ते कर्मकर्तास्तीयता कालेनेत्याभास्यमविवक्षितं कर्मनसमापयति कृष्णलानि सौवर्णानि ताभिरजतयो-र्वा कर्मस्वरूपमनुबन्धानि च ज्ञात्वा दण्ड्यते तानि रूपकाणि वेतनार्थं कल्पितानि न लभेत यथानात्तो दर्पान्न करोति य-थोदितकर्म ध्याध्यादिनाऽपीद्वितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनमतः स एव वक्तुं लभते यावन्मयायासः कृतस्तदानुरूप्ये-ण देहीति कृत्विजामप्येवं दण्डकं विच्छिन्ति त्वेच्छया त्यजतां तदयुक्तं अत्र हि महाननर्थो यजमानस्य सामिक्त्ये यजमानेऽतो दण्डो महानत्रयुक्तः यजमानस्य च यन्न दत्तं दापनीयं दीक्षोपसंवेद्यतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम् । अन्यो-र्थं शरीरं कश्चन कर्मणि प्रवर्तयति तडागस्त्रनने देवस्य गृहकरणेऽह्ने समापयिता प्रवर्तकत्वेनेति पञ्चाङ्गापसरेयंतेन

स्वामिनः क्षयायासाः सर्वैसवोऽव्याभाण्डवाहवणिग्यायेन एषहि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिदिष्टः भाण्डवाहकदोषेणव-
णिजोयदिद्रव्येनश्चेत्तद्भाण्डवाहकोवहेत् योप्यन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमावर्ध्यार्धतोनिवर्तेतेति कात्यायनीये सूत्रे धनमा-
वर्ध्याऽऽसज्य धनव्ययंकारयित्वा यद्यर्द्धकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः एवं योपि षाण्मास्यः सांवत्सरोवा यथो-
पपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येषएव न्यायः । आह च नारदः ॥ कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्योदत्वा श्रुतिबलात् ।
श्रुतिगृह्णातिकुर्वाणोद्विगुणश्रुतिमावहेत् ॥ कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मश्रुतिनाशनमर्हति ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ वेतनानपकर्म । श्रुतइति । श्रुतःसन्ननार्तः पीडारहितोपि । वेतनं नदेयं कृतस्या-
प्येकदेशस्य यच्चदत्तं तदप्यादेयमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । योश्रुतिपरिक्रीतोव्याभ्यपीडितोयथानिरूपितंकर्माहंकारान्न कुर्यात्सकर्मनुरूपेण सुवर्णादिरुष्णत्वा-
न्यष्टौ दण्डनोयः वेतनंचास्य न देयम् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह श्रुतइति । श्रुतिर्वेतनं तथा क्रीतोश्रुतः अनात्तोपि यदि नकुर्यात् । अष्टौरुष्णत्वा-
नश्रुत्योराज्ञादण्ड्यः । न तदेयं नदापनीयं वेतनमिति च ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । श्रुतोवेतनग्राही । अनात्तो व्याधिरहितः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्तःश्रुतःसन्दर्पाद्यथोदितंकर्म योनकुर्याद्यथोदितम् ॥ २१५ ॥

आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः ॥ सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्त्तस्य दण्डउक्तोश्रुतिहरणमार्त्तस्येदानीमुच्यते आर्त्त्याश्रुतोर्द्धकृतंकर्म यदि हित्वा गच्छे-
त्सत्स्वस्थः सन्पुनरागत्य यथोक्तमादौ ततः कुर्यात् बहुनापि कालेन पीडया मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषउपलभेतच वेत-
नम् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तोयदि मध्ये तदा स्वस्थःसन् तत्कर्म कुर्यात् । सुदीर्घस्यापि कालस्य दीर्घेणापिका-
लेन कुर्यादित्यन्वयः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा व्याभ्यादिपीडया कर्म न करोति स्वस्थः सन्यादृग्भाषितंतादृकर्म कुर्यात् वेतनंच चिरकालाद-
पि लभेतैव ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । आर्त्तश्चेत्तस्य कालविलम्बेन करणेन दोषइत्याह आर्त्तस्त्विति । तेन यथा भाषितं तादृक्क-
ुर्यात् । आदितः आदौ । तद्वृत्तिधनम् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वआर्तः पश्चात्स्वस्थः सन्दीर्घस्य कालस्य आदितोयथा भाषितंकुर्यात् तद्वेतनंलभेत् ॥ २१६ ॥

यथोक्तमार्त्तः सुस्थोवा यस्तत्कर्म न कारयेत् ॥ न तस्य वेतनदेयमस्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । अथवा स्वामिनोधारयत्यनेन च तत्कर्मकारितस्यात्त्वांश्रुतिदत्त्वा तदा तत्सममसौ स्वस्थः कार-
यितव्यः अथापि स्वामी ब्रूयान्नमे किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति तत्रापि कृतानुरूपेण लभेतैव यथोक्तमात्रम् ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तमार्त्तं स्वस्थे वा यः प्रकारउक्तः । वेतनादानम् ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्म यथाभाषितंपीडितोऽन्येन कारयेत् सुस्थोवा न कुर्यान्नापिकारयेत्तस्य किञ्चिच्छेषस्यापि
कृतस्य कर्मणोवेतनं न देयम् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वीकृतासंपूर्णेपि यथोक्तं वेतनं न देयमित्याह यथेति । अल्पो न स्यात्पुन्यून स्यापि कर्मणः । स्वस्थोपि न वा कुर्यान् संपूरये नवाकारयेदन्येन ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । कर्मणः वेतनं तस्य न देयमित्यन्वयः । इति वेतनानपक्रियोक्ता ॥ २१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्तः स्वस्थोवायः यथोक्तं कर्म न कारयेत् अल्पो न स्यात् अल्पपुन्यूनस्य कर्मणः तस्य पुंसः वेतनं न देयं ॥ २१७ ॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धर्मसमयभेदिनाम् ॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । वेतनादानकर्मण इति विवादपरस्यास्य नामधेयमेतत्तेन न चोद्यमेतत् । कथं वेतनस्यादानकर्मोक्त्यावता दानकर्माप्युक्तं तल्लभेतैव वेतनमिति नाग्नोहि येन केनचिदन्वितेन संबन्धिना नामत्ता न विरुद्धा न हि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते तथाचाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योर्होमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नामप्रवर्तत एव । तदुक्तं तत्रैवं स्थूणादर्शयाचसमानीचास्यादिति समयसिद्धिः संकृतइदं यावता मनुते निश्चितं कर्तव्यमित्यभ्युपगमस्तं भिन्दन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः । संविदश्च व्यतिक्रम इति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते पूर्वोणाद्धेनं पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेणोद्दिष्टप्रकरणसूचनम् २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समयभेदनमवतारयति एष इति । समयभेदिनां धर्मं नियतं दण्डम् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । एषा व्यवस्था वेतनादानाख्यकर्मणीनिःशेषोक्ता अतोऽनन्तरं संविद्यतिक्रमकारिणं दण्डादिव्यवस्थां विद्विष्यामि ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुतिमुपसंहरन् सविदश्च व्यतिक्रमं प्रतिजानीते एष इति । धर्मं दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनामिदमस्माभिः परिहर्तव्यमिति निश्चयकारिणाम् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । अथ संविद्यतिक्रममाह एष धर्मोऽखिलेनैति । समयभेदिनां संविद्यतिक्रमिणाम् ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेतनादानकर्मणः वेतनस्य आदानं स्वीकारः तस्य कर्मणः एष धर्मः अखिलेन उपायेन उक्तः तेषां समयभेदिनां धर्मं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ॥ २१८ ॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ॥ विसंवदेन्न रोलोभात्संराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । शालासमुदायो ग्रामस्तन्निवासिनो मनुष्या गृह्यन्ते तेषामेव संविदः संभवात् एवं ग्रामसमुदायो देशसंघ एकधर्मानुगतानां नानादेशवासिनां नानाजातीयानामपि प्राणिनां समूहः यथाभिक्षूणां संघो वणिजां संघश्चातुर्विद्यानां संघ इति । ग्रामादीनां यत्कार्यं यथा पारिग्रामिकैर्यामो नोपहृतः प्राय आत्माकीने गोमचारे गाभ्यारयन्ति उदकं च भित्त्वा नयन्ति तद्यद्वैवमतं दग्ध एव दोषान्कर्तुं दक्ष एव नः प्रतिबध्नातां यदि तैः सह दण्डादण्डिर्भवति राजकुले वा व्यवहारसूत्रे सर्वे वयमेककार्या नो चेदुपेक्षामाह । तत्र ये संविदस्ते वेदकमिति प्राक्तनीयामस्थितिस्ते व्यतिक्रम्येत्येवंप्रोत्साह विसंवदेद्दलानैः सह सङ्गच्छे तत्त्वेषु बाह्याभ्यन्तरस्यात्संराज्ञा त्वराष्ट्रानिर्वासयितव्यो निष्कासयितव्यः । स्वविषयेऽस्य वस्तुनं देयमेवं वणिग्भवत्रास्त्रणादिकार्यं ईदृशे कृतसंघितेन नातिक्रम्यतव्यमित्यन्वयः यथा मायुपकारकं शास्त्राचारमसिद्धं पुराणविरोधितं संविद्यतिक्रमे दण्डोऽयं लोभादिति त्वेनोपकारगन्धेन परग्रामणीकृतेनास्वातन्त्र्यलोभः । अज्ञानात्तु विसंवादे मान्यस्य कल्पः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रामाणां ग्रामस्थानाम् । संविदन्न ग्रामे एवं कर्तव्यमिति एवं देशविशेषमादाय । तथा संघानां बौद्धादि संघानाम् ॥ २१९ ॥

३) कुङ्कुमः । ग्रामदेशशब्दाभ्यां तद्भासिनो लक्ष्यन्ते । संघो वणिगादिसमूहः । इदमस्माभिः कर्त्तव्यं परिहार्यतामित्येवं रूपसंकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा तन्मध्ये योनरोलोभादिना निष्क्रामेत्तराजा राष्ट्राणिर्वासयेत् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह यदिति द्वाभ्याम् । ग्रामदेशेति तत्रस्थयोर्ग्रहणम् । संघेति वणिगादिसमूहः । संविदं सत्संकेतम् । विसंवदेदतिक्रामेत् । विप्रवासयेदण्डपुरःसरम् । ब्राह्मणस्य न दण्डः केवलं ग्रामत्यागइति ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । यो ग्रामदेशसंघानामिति त्रयं स्पष्टम् । संविद्यतिक्रमउक्तः ॥ २१९-२२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः ग्रामदेशसंघानां ग्रामाणां देशानां संघानां समूहानां सत्येन शपथेन संविदं समयं । मर्यादां कृत्वा नरः लोभाद्विसंवदेदस्यथारदेत्तराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ २१९ ॥

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ॥ चतुः सुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । निगृह्यावष्टभ्य पीडयित्वा काललाभमकारयित्वा दण्ड्यः । चत्वारि सुवर्णानि येषां निष्काणां परिमाणे चतुःसुवर्णानिष्काः यद्यपि चतुःसुवर्णिको निष्क इत्यत्रोक्तं तथापि शास्त्रान्तराच्छाब्दशतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्महाधिय इत्येवमादिपरिमाणान्तरं पश्येत् विशिष्टे संज्ञाकरणसामर्थ्यादेव लभ्यत इति चेत् पद्यग्रन्थत्वान्न दोषः । अन्येतु सहायार्थे बहुव्रीहिं कृत्वा त्रीनदण्डानाहुः । चतुर्भिः सुवर्णैः सह षण्णिष्कादण्डनीयो दशनिष्काः प्रतिपादिता भवन्ति । बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थं सहायार्थं कर्त्तव्यं च त्रयो योजितव्यः नहि चित्राभिर्गोभिः सहितश्चित्रगुर्वेव दत्त इति भवति । एते च त्रयो दण्डायदि च त्रिभिरेक इति कार्यापेक्षया योजनं निर्वासनदण्डेन विकल्पते दण्डोयम् ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । चतुर्भिः सुवर्णैर्यो निष्कस्तान् षट्पलानीत्यर्थः । एतच्च दीनारादिनिष्कव्यवच्छेदार्थं विशेषणम् । शतमानमेकम् ॥ २२० ॥

(३) कुङ्कुमः । अथ चैनं संविद्यतिक्रमकारिणं निबोध चतुरः सुवर्णान् षण्णिष्कान् प्रत्येकं चतुः सुवर्णपरिमितान् राजतं च शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलाघवगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वाराजादण्डं दापयेत् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डसंख्यामाह नीति । निगृह्य कारागारं प्रापयित्वा चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तेः चतुःसुवर्णानिति तु निष्कपदस्याभरणाद्यर्थव्यावृत्त्यर्थे तेन पशुमालभेतेत्याद्येकत्वस्येव षडित्युपादेयविशेषणमतः प्रत्येकं षण्णिष्कानां दण्ड इति । शतमानं विशत्यधिकरत्तिकाशतत्रयं समस्तं ध्यस्तं वा कार्यगौरवलाघवापेक्षया ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं समयव्यभिचारिणं समयभेत्तारं निगृह्य दण्डं दापयेत् । दण्डमाह चतुःसुवर्णान्वा दण्डयेत् । षण्णिष्कान् निष्कसुवर्णाश्चत्वार इति षट्पलानि अथवा राजतः रूप्यस्य शतमानः । द्वात्रिंशत्कृष्णलं धरणं भवेत् धरणानि दश ज्ञेयः शतमान एवं कृष्णला भवन्ति अष्टगुंजात्मको माषः तेषां चत्वारिंशत् माषप्रमाणं भवति ॥ २२० ॥

एतदण्डविधिकुर्याद्भार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिसमूहेषु च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संघेषु तद्विषयो व्यभिचारो येषामित्यर्थः । प्रकरणोपसंहारः ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । दण्डविधिं दण्डप्रकारम् । जातिर्ब्राह्मणादिः ॥ २२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यतिक्रमकारिणामेतदण्डविधिधर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डविधिमन्यत्रातिदिशति एतमिति । ग्रामजातिसमूहेषु ग्रामस्य ब्राह्मणादिषु जातिसमूहेषु वणिगादिषु च ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं धार्मिकः पृथिवीपतिः दण्डविधिं कुर्यात् ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्यस्येहानुशयोभवेत् ॥ सोऽन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्याच्चैवाददीतवा ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्व्यपचुरक्रयविक्रयव्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूलतश्चनापचीयते त्रपुताभ्रभाण्डादिस्थिरार्धतादृशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्यआदानप्रत्यर्पणे यस्तु विरलक्रेतुरनुशयनं मया साधुकृतं यद्विक्रीतमिति तदा क्रेता तस्मैप्रतिपादयितव्यः एकस्थानवासिनांचैषकालोदेशान्तरवासिनां तात्कालिकी प्रतिनिवृत्तिः । किञ्चिद्रूम्यादिविषयविधिमिमिक्षन्ति न वस्त्रादौ स्मृत्यन्तरे हि वणिक्पणने योविधिराभ्यायते एवं हि नारदः पठति ॥ क्रीत्वामूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतमिति मन्यते । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाङ्ग्यविक्षतमिति ॥ द्वितीयेऽङ्गि ददत्ते क्रेता मूल्यात्पण्यं शंशमावहेत् । द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ विक्रयार्थं यद्व्यं तत्पण्यं यद्विक्रीयत दुष्पणेन द्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषो व्यवहरति जीविकाधनमर्जयितुं तथा पणभूमौ प्रसारितं च भवति वणिजा तत्रेह पण्यग्रहणात्कश्चिद्विशेषो विवक्षित इतरथा क्रीत्वा मूल्येन इत्येतावदवजातं कः पुनरसौ विशेषः उच्यते यत्क्रीतमपि पण्यत्वमजहद्वणिग्भिः क्रियते तर्हि विक्रयार्थमेव क्रीणन्ति तेषां वणिजामितरेतरक्रीणतां च नारदीयो विधिरन्येषां मानवइतिकेचित् किंपुनरत्र युक्तं पण्यधर्मादेर्यवस्थानुसरणीया तथा चाश्वानां बलसंचारो हस्तिनामङ्गुशरो हणविक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवति । अविवक्षितमविनष्टमुपनिध्यादौ वस्त्रादेर्यावन्नात्र नाशस्तावतो मूल्यमुपनिधात्रे दीयते द्रव्यन्तु गृह्णातीह त्वीषन्नाशे सर्वमूल्यं देयं क्रेतुः ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वेति । अनुशयः पश्चात्तापः ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रीत्वा विक्रीयवा किञ्चिद्रव्यमपि विनश्वररूपं स्थिरार्धभूमताभ्रपट्टादि यस्य लोके पश्चात्तापो जायते न साधु मया क्रीतमिति सक्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतं वा गृह्णीयात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रयविक्रयानुशय इत्युक्तं तत्र क्रेतुविक्रेतोः पश्चात्तापाद्युत्पत्तौ दशाहाभ्यन्तरे निवर्त्ययोग्यतास्तीत्याह क्रीत्वेति । साधु मया न कृतमित्यनुतापोनुशयः । क्रीतं दद्याद्विक्रीतं च गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्रयविक्रयानुशयमाह क्रीत्वा विक्रीयवेति । तद्व्ययन्मूल्यत्वेन क्रेत्रादत्तम् ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । किञ्चिद्वस्तु क्रीत्वा विक्रीय वा इह यस्य अनुशयः पश्चात्तापः भवेत्सः अन्तर्दशाहात्तद्व्यं दद्यात् आददीत त्वीकुर्यात् ॥ २२२ ॥

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ॥ आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ २२३ ॥

[स्याच्चतुर्विंशतिपणे दण्डस्तस्य व्यतिक्रमे । पणस्य दशमे भागे दाप्यः स्यादति पातिनि ॥ १ ॥]†

[क्रीत्वा विक्रीयवा पण्यमगृह्णन् ददतस्तथा । पणाद्वा दशदाप्यश्च मनुष्याणां च वत्सरान् ॥ २ ॥]

[पणाद्वा दशदाप्यः स्यात्पतिबोधे न चेद्भवेत् । पशूनामप्यनाख्याने त्रिपदादर्पणं भवेत् ॥ ३ ॥]

(१) मेधातिथिः । दशाहात्परतो न क्रेता यावतानुशयश्चापि विक्रेता यदि राजनिनिवेदयेत्ततः षट्शतानि दण्ड्यः

नद्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेधः किंतिहि ज्ञायते स्थितिरीदृशी अन्विच्छेत्केता दशाहादूर्ध्वनत्याजनीयोनापि विक्रेता ग्राहयितव्यः अतश्च यदि साम्रोभयेच्छायां दानादानेस्यातां तत्र न कश्चिदोषः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दशाहस्यपरेणेति बीजविषयम् । वस्त्रवासरत्नदोषपुरुषस्त्रीषु एकपञ्चसमभ्यहमासार्धमासानामवधीनां स्मृत्यन्तरे उक्तत्वात् । नाददीत विक्रीतवस्त्वादातुं न यतेत । शतानि पणानाम् ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लुकः । दशाहादूर्ध्वक्रीतं न त्यजेत् नापि विक्रीतविक्रयिकोबलेन दापयेत् । विक्रीतबलेन गृह्णन्परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि पणान्दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । दशाहादाधिक्ये तदुभयमनुचितमित्याह परेणेति शतानीति ताभिकपणानामितिशेषः । एवं सर्वत्र ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । आददानोबलादृह्णददच्च षट्शतानि कार्षापणानांदण्ड्यः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथाराज्ञा षट्शतानि पणान्नि दण्ड्यः ॥ २२३ ॥

यस्तु दोषवतीकन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य कुर्यान्पूषोदण्डंस्वयंपणवार्तिपणान् ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । या कन्या दोषैर्युक्ता साच दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यतएवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डो विदिते राज्ञा कार्यः । स्वयंग्रहणमादरार्थम् । कन्यादोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविघातहेतवः । क्षयोव्याधिर्मेथुनसंबन्धश्च नोन्मत्तयेत्येतत्प्रकरणोक्तोदण्डोऽयंवा ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्विति पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्डसामान्यस्य विशेषोक्तिरियमत्रतस्य संगतिर्भवति । कुर्यात् दण्डम् । अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वोक्तशुलकंवरान् दद्यात् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लुकः । नोन्मत्तायाइति सामान्येनोक्तं दण्डविशेषाभिधानार्थमिदं उन्मादादिदोषानकर्थायत्वा दोषवतीकन्यांवराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णवार्तिपणान्दण्डंकुर्यात् । अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । नोन्मत्तायाइत्यत्रोक्तदण्डस्य संख्यामाह यस्त्विति । दोषवतीमुक्तोन्मत्तादिदोषत्रययुक्ताम् ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्याप्रदानविषयविवादमाह यस्तुदोषवतीमिति स्वयंकन्या भर्त्रादिभिरनिवेदितोऽपि ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षण्णवार्तिपणान्पूषःस्वयंदण्डंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ॥ सशतंप्रामुयाद्दण्डंतस्यादोषमदर्शयन् ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । अकन्यावृत्तमेथुनसंबन्धेति योवदेत्तच्च दीर्घं न भावयेत्तदा शतंकार्षापणंदण्ड्यः । अन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाद्दण्डस्य महत्वाच्चक्रोशस्येतिकरणस्य च पदार्थविपर्यासकृत्त्वेन दर्शनादकन्येति शब्दस्वरूपविवक्षितं अकन्येयमित्येतैनैव शब्देनाक्रोशतस्य शतंदण्डः कः पुनरत्र विशेषः उच्यते सद्दंवादी पृच्छयते कथमियमकन्येति सचेद्ब्रूयान्निर्लज्जा नृशंसाश्लीलवादिनी नैषकन्यानांधर्मएतच्च न साधयेत्तदा यंदण्डः कन्यागुणनिषेधोक्ते सति । अथवा कन्याशब्दप्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोक्षं कस्यचित्त्वल्पा *बृद्धादत्ता यदि राजानंज्ञापयेदभिरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थ्यमाना-

ऽनेन तस्यामभिलाषएवमुक्ताथ पराजितस्तत्र ग्रामकालायां यद्येवमुक्तं तदा पराजितस्यायं दण्डः ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्याचेयं स्त्री किंतु स्त्रीवमिति ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । नैयंकन्या क्षतयोनिरियमिति योमनुष्योद्वेषेण ब्रूयात्तस्याउक्तदोषमविभावयन्पणशतं राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । वाचादूषितकन्यस्य दण्डमाह । अकन्येयं कन्या केनापि क्षतयोनित्वादिति योब्रूयात् । दोष क्षतयोनित्वादिकमदर्शयन्पणशतं दण्डमामुयादित्यन्वयः ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । अकन्या क्षतयोनिः । शतपणानाम् ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः द्वेषेण कन्यां अकन्याइति ब्रूयात्तसः पणशतं दण्डमामुयात् । किंकुर्वाणः तस्याः दोषं अदर्शयन् ॥ २२५ ॥

पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्त्वेव प्रतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु कचिन्मृणालुमधर्मक्रियाहिताः ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्रहणविवाहोदारमन्त्राणां तत्र विद्यमानत्वात्सचाग्रिमयक्षतेत्येताभ्यां संचन्धेनासां विवाहे कर्तृत्वं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ कन्यामुपयच्छेदिति विहितं तादृशमेवार्थमन्त्राभिवदन्ति न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाहमन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्तद्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते कन्यासु कचिन्मृणालुमधर्मक्रियाः यासां धर्मोऽग्निहोत्रादावपत्योत्पादनविधौ चाधिकारो नास्त्यतस्तानविवाहाः अतः कन्यामकन्येति वदन्महता दण्डेन योजनीयइति पूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते अपा-
ममैशुनास्त्री कन्योच्यते ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकन्या तु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा त्याज्यैवेत्युपपादयति पाणिग्रहणिकाइति । कन्या-
स्त्वेव कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु स्त्रीवेषु ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । युक्तश्चास्याकन्येति वादिनोदण्डोयस्मात् पाणिग्रहेति अर्थमणंदेवं कन्याऽग्रिमयक्षतेत्येवमादयोर्वै-
वाहिकमनुष्याणामन्त्राः । कन्याशब्दश्रवणात्कन्यास्त्वेव व्यवस्थितानाकन्याविषये कचिच्छास्त्रे धर्मविवाहसिद्धये व्यव-
स्थिता असमवेतार्थत्वात् अतएवाह ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्प्यो-
भवन्ति नासौ धर्मो विवाहइत्यर्थः ननु क्षतयोनेवैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेधकमिदम् या गर्भिणी संस्क्रियते तथा वोदुः
कन्या समुद्भवमिति क्षतयोनेरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिको-
विधिः ॥ कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकइति ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः । गान्धर्वश्रौपगमनपूर्व-
कोऽपि भवतितस्य क्षत्रियविषये मुधर्मत्वं मनुनोक्तं । अतः सामान्यविशेष-यायादितरविषयोयं क्षतयोनिविवाहस्याधर्मत्वो-
पदेशः ॥ २२६ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । ननु कन्यात्वक्षतौ किं स्यात्तत्राह पाणीति । अर्थमणंदेवं कन्याऽग्रिमयक्षतेति मन्त्रलिङ्ग-
माश्रित्यावधारणमाह कन्यास्त्वेवेति । लुमधर्माक्रियाः अपगतविवाहादिक्रियाइति निन्दामात्रम् । अष्टवर्षा भवेत्कन्येति
तत्कालावच्छिन्नकन्यादानतात्पर्यमन्यथा या गर्भिणी संस्क्रियते तथा वोदुःसुतमिति क्षतयोन्मधिकृता न स्यात् । अपिच
गान्धर्वसुरपैशाचानां क्षतयोनेरावश्यकत्वात् ॥ गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवाहिकोविधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेना-

प्रसाक्षिक इति होममन्त्रविधेर्देवलोक्तत्वात् । अतएव गोत्रत्वमभिः । तदुक्तम् । एकत्वमागता यस्माच्चरमन्त्राहुतिव्रतै-
रिति ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । पाणिग्रहणं विवाहस्तत्र भवाः पाणिग्रहणिकाः विवाहसाधनभूता इति यावत् ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकन्यासु कश्चित् लुप्तधर्मक्रिया नृणां हितान् ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहणिकामन्त्रानियतंदारलक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदे ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । दारा भार्या तस्यालक्षणं निमित्तं विवाहमन्त्रास्तेस्तत्र प्रयुक्तैर्विवाहाख्यः संस्कारो निर्वर्तते द्विजा-
तीनां पुनर्मन्त्रास्तत्र शूद्रस्य दारमसङ्कोनहि तस्य मन्त्राः सन्ति मन्त्रवर्जसर्वाभ्येति कर्तव्यतास्ति अतो विवाहाख्यसंस्कारोप-
लक्षणं मन्त्रास्तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाभिः सममे पदे विज्ञेया लाजहोममभिनिर्वर्त्य त्रिःप्रदक्षिणमग्निमावर्त्य समपदानि स्त्री प्रक-
न्यते इष एकपदी भवेत्यादियावत्सखासमपदी भवेति तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोदुर्वा नुशयो नास्ति उष्मादवत्यपि
भार्यैव न त्याज्या मैथुनवत्यास्तु नैवासौ विवाहः सत्यपि लाजहोमादाविति कर्तव्यतास्वरूपे न भार्यासा अतस्तत्र द्रव्या-
न्तरवदनुशयः यथाच शूद्रकर्तृकेणाधानेनाहवनीयो भवति सपिण्डायाश्च कृतेऽप्यग्निसंस्कारे विवाहस्वरूपत्वं तत्र तु प्रसिद्धम् ॥
संस्कारकरणदेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान् । कन्या चान्यस्यान्यविवाहा वसिष्ठवचनात् । यदि प्रजनविधातरोगगृहीतामूढा
नत्यजति का तर्हि गतिः प्रत्यधिकारे अन्यामुद्वाहयिष्यति सद्यस्त्वप्रियवादिनीतिवत् कृते तु जातपुत्रायामाधाने यदि
क्षयोऽप्याधिः स्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदनिमित्तानां परिगणनात् तत्रापि यदि कामतस्तु प्रवृत्तानां नित्ये तत्प्रयोजकमिष्य-
ते न निवारयामस्तेनैव संक्षेपतः कन्यायां धर्मोऽप्यथान्येषां द्रव्याणां दशाहादूर्ध्वमपि साम्ना प्रत्यर्पणं नैव कन्यानां कृतवि-
वाहानां शुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्रव्यान्तरधर्मः । या तु धर्माय दीयते तस्यानैवांनुशय इति वचनात् तत्रापि ॥ दत्तामपि
हरेत्कन्यां ज्यायां श्वेद्वरआब्रजेदित्यस्त्येवापहार आसममपदान् सममेतुपदेवरे दानानिवृत्तेर्गवादिद्रव्यदानवन्तास्त्यपहारः अथै-
व केन चित्कलै चिद्विदत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयानुशयो दानादाने दानस्य तदानीमेव निवृत्तत्वात् । प्रतिगृहीतं चेद्वात्रे पुनः
प्रयच्छेत्तदानीन्तरमेव तस्यात्तत्पूर्वदाननिवृत्तिः । एवं सगुणयोः कन्यावरयोर्नान्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति प्रागपि विवाहात् विवाहे
तु कृते दोषवत्या अपि नास्ति त्यागः कन्यायाः । स्पृष्टमैथुना या तु कन्यैव न भवत्यतोऽसौ त्यज्यते कन्याया यतो-
विवाहो विहितो विवाहश्चोपयोगस्थानीयो यथा परिभुक्तं वस्त्रमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽप्यन्ते तथैव कन्या कृतविवाहा
पुनश्चायमर्थो निर्णेष्यते सकृत्कन्याप्रदीयत इत्यत्रान्तरे ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंच समपदी गमनात्प्राग्दोषदर्शने कन्याया अशुल्काया अपि त्याग इत्युपपादयति पाणिग्र-
हणिका इति । दारलक्षणं दारहेतुः । निष्ठा अनिवर्तमानोचिता समाभिः ॥ २२७ ॥

(३) कुल्लूकः । वैवाहिकमन्त्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तं मन्त्रैर्यथाशास्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषां तु मन्त्रा-
णां सखा समपदी भवेति मन्त्रेण कल्पनया सममे दत्ते पदे भार्यात्वनिष्पत्तेः । शास्त्रज्ञैः निष्पत्तिर्विज्ञेया एवंच समपदी दाना-
त्प्राग्भार्यात्वनिष्पत्तेः सत्यनुशये जज्ञानोर्ध्वम् ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पाणिग्रहस्य दृष्टतया तन्मन्त्राणां कोपयोगस्तत्राह पाणिग्रहेति । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाभिः
सममेपदे समपदगमनेन कन्यायाः । अन्यथा विधितो दारत्वासिद्धेः सर्वधर्मलोपापत्तिरिति । एतेन सखासमपदी भवेति
मन्त्रेण कन्यायाः समपदगमनेन भार्यात्वस्यावधिकथनात्तदभ्यन्तरेऽनुशये सति त्याग्यत्वं सूचितम् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । कन्यायादारत्वे नियामकः पाणिग्रहणमन्त्रैः संस्कारस्तेषां निष्ठा तैर्मन्त्रैः संस्कारमपत्तिः सममे पदे न प्रागिति । पाणिग्रहणमन्त्रसंस्कारोक्षतयोनीनामेव नान्यासाभिति पाणिग्रहणिकाइत्युक्तविशेषणम् ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषामन्त्राणां निष्ठा अवस्था वर्तनोचितासमाप्तिः सममे पदे विद्वद्भिर्विज्ञेया ॥ २२७ ॥

यस्मिन् यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ॥ तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं वणिजापण्यधर्मोयं दशाहिकोनुशयः किं तर्हि वेतनसंविद्वृद्धिप्रयोगादिषु यस्मिन् यस्मिन्नेति वीक्ष्ययाऽशेषकार्यपरिग्रहोऽनेन विधानेन दशाहिकेन विधिना । धर्मादनपेतो धर्म्यः पन्थामार्गः निवेशयेत्स्थापयेद् राजा । अतिदेशो यं कृते कार्य इति प्रक्रान्ते पुनः सर्वेण सर्वनिवृत्तेः तत्र हनुशयो भावः । सच निरूपिते स्थापिते बान्तरेऽनुशमस्य दशाहप्रतीक्षणम् । यत्र पुनर्वृद्धयर्थं धनं नीतमृत्विक्काहत्तो वेतनं च यद्दत्तं तत्समये विरोध आरब्धस्तत्र नायं धर्म इति केचिन्निहि कृतमकृतं भवत्येतच्च न कृतं निवृत्तमुच्यते न प्रक्रान्तं न ह्ययमादिकर्मणि क्तेन हि मुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति यत्कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव यथा भुक्तं वा तमिति लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्थाकेषु शास्त्रतएव निवृत्य निवृत्तिविज्ञेये अथापि वृत्ताः पदार्थास्तथापि प्रत्याहरणं विधीयते निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे स्वस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात् क्षयव्यययोः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वीढव्यास्तथाच गृहीतमात्रेषु मासिकी वृद्धिर्मिच्छन्ति यत्रैवं बन्धेषु भोक्तव्य इत्यन्तकालमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशयो निवर्त्यते । ऋत्विजास्तु वरणं विवाह इव कन्यानां संविदे दशाहादूर्ध्वं प्रवर्तितव्यमस्मिन् शास्त्रे सति ॥ २२८ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । एवमन्येष्वपि ब्रह्मेषु दोषदर्शान्निवर्तनमूह्यमित्यतिदिशति यस्मिन्निति । धर्मे पथि निवेशयेत् क्रयप्रत्यावर्तनेन राजा ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । न केवलं क्रय एव अन्यत्रापि यस्मिन् यस्मिन्संबन्धित्वेनादौ कार्ये यस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् ॥ २२८ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । क्रीवेत्यत्रोक्तं गृहीतस्य त्यागमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह यस्मिन्निति । धर्म्ये दशाहाभ्यन्तरे समप्रपदाभ्यन्तरे कन्यामपि निवेशयेत् पूर्वस्वामिन्यर्पयेदिति भावः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य पुंसः इह कार्ये अनुशयः पश्चात्तापः भवेत् ॥ २२८ ॥

पशुषु स्वामिनांचैव पालानांच व्यतिक्रमे ॥ विवादंसंप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानांच गोपालादीनां यो विवादो गौस्त्वया मे नाशितो तामि देहीति पालोपि विप्रतिपद्यते मदीयो दोषो नाभवदित्यत्र वादप्रदे यद्धर्मतत्त्वयादृशी व्यवस्था तां यथावन्निपुणतो वक्ष्यामीत्यवधानार्थः पिण्डीकृतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वामिपालविवादं प्रक्रमते पशुष्विति । पशुषु विषयेषु ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । स्वामिपालयो रित्युक्तं तमनुसरति पशुष्विति । यथावद्धर्मतत्त्वतः यथा तथा व्यवस्थितयोः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । अथत्वामिपालयोर्विवादमाह पशुषु त्वामिनांचैवेति ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशूनां त्वामिनां च पुनः पालानां गोपानां व्यतिक्रमे अपराधे यथा वद्वक्ष्यामि ॥ २२९ ॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ त्वामिनि तद्गृहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथाचेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । दिवा पशूनां योगक्षेमे दोषउत्पन्ने नष्टविनष्टमित्यादिके वक्ष्यमाणे पाले वक्तव्यता कुत्सनीयता तेन सदोषो निवोढव्यः । रात्रौ त्वामिनो दोषउद्बन्धनादि घृतानां गृहे त्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति अन्यथा चेत्तु यदि रात्रावपि पालेन न प्रवेशितोऽरण्यएव वर्तते तदा पालो दोषभाक् स्यात् एतदुक्तं भवति पालहस्तगता गावो यदा क्षेत्रे कस्यचित्संस्थं भक्षयन्ति केनचिद्वा हन्यन्ते तदा पालस्य अथ पालेन समर्पितास्तदा त्वामिनः । अयोगक्षेमे योगशङ्कप्रयुक्तोलक्षणया यथान्धे चक्षुःमानिति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वक्तव्यता पशूनामक्षेमे तत्कृतापचयवत्ता । तद्गृहे तद्गृहावस्थाने पशूनाम् । योगक्षेमे पशूनामप्राप्तानांप्रापणं प्राप्तरक्षणं च यदित्वमन्यथा दिवारात्रौ च पालएवार्पितं तदा पालदोषः ॥ २३० ॥

(३) कुल्लुकः । दिवा पशूनां पालहस्तम्यस्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गर्हणीयता । रात्रौ पुनः पालमत्यर्पितानां त्वामिगृहस्थितानां त्वामिनो दोषोऽन्यथा तु यदि रात्रावपि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोषउत्पन्ने पालएव गर्हणीयतां प्राप्नोति ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह दिवेति । वक्तव्यता गर्हणीयता योगक्षेमविषये योगोप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः प्राप्तस्य परिपालनं तस्य न सति तद्गृहपालेन समर्पितत्वे अन्यथा पालेना समर्पितत्वे पालएव वक्तव्यः प्रायश्चित्ताद्यन्वितत्वेन इत्यन्वयः ॥ २३० ॥

(५) नन्दनः । वक्तव्यताऽपराधः । योगोयवसपानीयादिदानरूपः क्षेमोऽनिष्टनिवारणरूपः ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथा चेत्पाले समर्पिता सर्वदा पालः वक्तव्यतां दोषभावितां इष्यात् ॥ २३० ॥

गोपः क्षीरभृतो यस्तु सदुद्गादशतो वराम् ॥ गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । कोसौ योगक्षेमः अतः प्रपञ्चयति गांपाति गोपः गोपालकः सकदाचिद्भक्तादिना भ्रियते कदाचित्क्षीरेण तत्र क्षीरभृतो दशभ्यो वरान् श्रेष्ठान् अवरात्वा संहितायामकारमश्लेषाद्वक्ष्यामनुरूपकता यस्य नान्यदन्तस्य एकस्या गोः क्षीरमादद्यात् । अनया कल्पनया न्यूनाधिकरक्षणे भृतिः कल्पयितव्या । एवं दोषादोषधेनुवत्सतरीदम्यवत्सकादिवारणे क्वचिन्निर्भागः क्षीरस्य क्वचिच्चतुर्भागः त्वामिभिः कल्पयितव्यः दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं श्लोकीयं । देशव्यवस्थात्वाश्रयणीया भृतिरितिरूपयिष्यामीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन त्वामिनमननुज्ञाप्य दशमोगौर्दोहेति भक्तभृतोऽपि क्षीरेण विनिमयस्येति बुद्ध्या दुहीत तन्निवृत्यर्थमुक्तं गोस्वाम्यनुमत इति त्वामिनोनुमतिमन्तरेण प्रवर्तमानो दण्ड्यः सानन्तरोक्ता अभृते भृतिर्भवेत् । क्षीरभृत एषा वृत्तिः भृत्यो भरणार्थं धर्माय प्रवृत्तौ रक्षायामथवा स्वेच्छया दशम्या गोः क्षीरमाददानश्चोरः स्यात् आर्त्तिस्त्वनुज्ञाते भृतिस्तस्येयमिति न दोषः अत्रापि त्वामिनोऽननुमत्या दोषएवेति चेत्सन्त्यतस्य तावता दण्डमात्रं नचौरो भवत्यार्त्तिस्तु चौरिनिक्षेपहारी वा स्यात् । अयं श्लोक आदौ वक्तव्यः अतो नंतरः कचित्पद्यते ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षीरभृतः क्षीरमात्रवेतनो योगोपालः सदुद्गादात्मा रथम् । दशतो दशसु गोषु रक्षितासु तन्म-

(२३१) दुद्गात्=दद्यात् (रामचन्द्रः) गोस्वाम्यनुमते=गोस्वामिनिष्ठे (रामचन्द्रः)

भ्यतोवरामुत्तमाम् । गोस्वाम्यनुमतइति तदनुमत्या । मृत्यवष्टम्भेन दोहे दण्ड्यइत्यर्थः । क्षीरंदुहादिति च तत्तत्पशु-
विकारोपयोगोपलक्षणम् । तेनमेषादावूर्णादिग्रहणेपि तत्पालकस्यायंभागक्रमइत्याह सास्यादिति ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । योगोपालाख्योभृत्यः क्षीरेण न भक्तादिना त्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितोगोभ्यः श्रेष्ठामेकांगांभृत्यर्थदुहा-
त्साभक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् । एवंचैकगवीक्षीरदानेन दशगाः पालयेदित्युक्तम् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । गवांपालस्य भृतिमाह गोपइति । गवां क्षीरमेव भृतं भृतिर्यस्य दशतोवरां दशभ्यःश्रेष्ठां गां
दुहात् त्वभृतितया । अभृते भक्तादिभिः सा गोभृतिः स्यात्त्वार्थं दुहमानायादुग्धभृतिरितिभावः ॥ २३१ ॥

(५) नन्दनः । क्षीररूपभृतिग्राही क्षीरभृतः । दशतोवरंदशभ्योगोभ्यः पाल्यमानाभ्योदोहाहेतुभूताभ्यः अवरामेकां-
गांगोस्वामिनानुज्ञातोदुहात् । जातस्य दशगोरक्षकस्य भृतिः ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षीरभृतः क्षीरवेतनः गोपः दशतः अवरां ऊनां गोस्वामिनिभृते सःभृत्यःदद्यात् दशगवामभ्ये-
वरां श्रेष्ठां अभृते । अकृतवेतनेपाले साभृतिः स्यात् ॥ २३१ ॥

नष्टंविनष्टंरुमिभिः श्वहतंविषमे मृतम् ॥ हीनंपुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । नष्टंदृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते कगतम् । विनष्टं रुमिभिः आरोहकनामानः रुमयोगवांप्रजनवर्त्म-
नानुप्रविश्य नाशयन्ति । त्वहतंप्रदर्शनार्थमेतत् तेन गोमायुव्याघ्रादिहतानामेषैव स्थितिः । विषमेऽवभ्रदरीशिलादिसंकटा-
दौ मृतंप्रदद्यात्पालएव । हीनंपुरुषकारेण पुरुषव्यापारचपलस्य तत्रसंनिधानात् वृकनिवारणे दण्डादिना प्रवृत्तिस्तेनापेतं-
यदिस्यान्म्रियमाणोव्याघ्रादिवारणे नैव समर्थःसहसैवोत्पत्य कश्चित्पशुर्वेगेन श्वर्धगच्छेदनुगच्छतापिनशक्यः प्रत्यावर्तयि-
तुं पालेदीषः ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञपारायणः । नष्टमदर्शनगतं रुमिभिर्विनष्टंविनाशितं विषमेमृतंनिम्नपातादिना यत्रतु पुरुषकारसंभवे
तदकरणं तत्पुरुषकारहीनं तं पालोदद्यात् ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । नष्टंदृष्टिपथातीतरुमिभिर्नाशितंश्वभिःखादितंहतंविवरादिपातमृतंप्रदर्शनंचैतत्पालसंबन्धिरक्षकाख्य-
पुरुषव्यापाररहितंमृतंपलायितंगवादि पशुपालएव तु स्वामिनि दद्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । भृतिभुजः पालस्य दण्डमाह नष्टमिति । नष्टं दृष्टिपथातीतरुमिभिः सर्पादिभिर्विनष्टं मृतं
पुरुषकारेणहीनं चोरादिना ह्रियमाणं नरक्षितं तादृशंपशुं दद्यात् ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । नष्टमदृष्टंपशुमितिशेषः ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषकारेण हीनं नष्टं पुरुषकारेणसति यदितंनकरोति तंहि पालएव प्रदद्यात् ॥ २३२ ॥

विघुष्य तु त्दंतचौरैर्न पालोदातुमर्हति ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । विघुष्याऽऽघुष्य पटहांश्रौरैर्दंतंपशुपालो न दाम्यते निघोषकरणंच पालस्याशक्त्युपलक्षणार्थम् ।
यदि बहवश्रोराः प्रसस्य च मुष्णन्ति तदा पालोमुच्यते सोऽपि यदि ग्रामकालंतस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति देशे य-
त्र स्वामी संनिहितः कथंविज्ञातस्तत्र अथवा निवासदेशे स्वामी न तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तत्स्थानी-
योभवति यो राजानमधिकारिणंवा ज्ञापयित्वा चौरानभिद्रवति । त्वस्येति राजनिवृत्त्यर्थं स्वोहि स्वामीत्वद्रव्यमोक्षणे
यत्कुरुते न तथा पालज्ञापितोराजा दुष्करा च राजज्ञापनापालस्य अथ मुषित्वा गतेषु ज्ञापयेदुष्येदेव ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधुष्य प्रकाश्य बलादिति यावत् । देशे समीपदेशे काले दिवसादौवा शंसति दूरदेशविषमकालादौत्वकथनेऽप्यदोषइत्यर्थः ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । चौरैः पुनः पटहादिविधुष्य तदतपालोदातुंनार्हति । विधुष्येति चौराणांबहुत्वंप्रबलत्वकथनपरम् । सन्निहिते देशे हरणकालानन्तरमेवात्मीयस्वामिनः कथयति ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंकर्मा पालोन दद्यादित्याह विधुष्येति । तेषां प्राबल्ये सतीत्यर्थः । यदीति देशकालनिश्चयार्थम् । देशे नदीतीरादौ काले प्रातरादौ हरणकालानन्तरमेव स्वस्य गवादेवृत्तं स्वामिनःप्रति शंसति कथयति स्वस्य युद्धादिकमिति वा ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । विधुष्य ह्ययमाणांविख्याप्य तदंतबलाद्धतमितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि देशे यस्मिन्देशे चौरैर्हृतं अस्मिन्काले स्वामिनः त्वस्य द्रव्यस्य गवादेः हरणे सति सः न दातुं अर्हति ॥ २३३ ॥

कर्णौ चर्मच वालांश्च बस्तिस्त्रायुंच रोचनाम् ॥ पशुषु स्वामिनांदद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्॥२३४॥

(१) मेघातिथिः । आयुषःक्षयान्मृतेषु पशुषु स्वामिनः पर्णाद्यर्पणीयं गोरोचनांगवांश्चक्षुषु चूर्णंभवति बस्तिरङ्गविशेषः अङ्गःकर्णादयः स्वामिविशेषज्ञानार्थंचिन्हानि तानपि दर्शयेत् । एवंपालस्यशुद्धिः । अङ्गदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञाभवत्ययंसपशुरिति ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयंमृतेत्वाह कर्णाविति । बस्तिमूत्रपुटं । एतेषामन्यतमंदद्यात् । शृङ्गाणिच दर्शयेदिति विकल्पः । मृतेष्वङ्गानीति पाठे अङ्गान्यङ्गरूपाणि अङ्गान्तराणीत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंमृतेषु पशुषु कर्णचर्मलाङ्गूलप्रवालान्नाभेरधोभागस्त्रायुरोचनाः स्वामिनांदद्यात् अन्यानि च चिन्हानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंमृतेषु पशुस्वामिने तदीयानेतान्प्रदर्शयन् दण्डभागित्याह कर्णाविति । बस्तिमधोदेशम् । अंगान्युत्कारितानि शृङ्गखुरादीनि ॥ २३४ ॥

(५) नन्दनः । गवांमरणे गोपालिन कर्त्तव्यमाह कर्णौचर्मैति । मृतेषु पशुष्वङ्गान्युक्तान्येव दर्शयेत्स्वामिने ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशौमृते पशोःअंगानि कर्णादीनि दर्शयेत् गोरोचनं तिलकादि ॥ २३४ ॥

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ॥ यांप्रसप्त वृकोह्न्यात्पाले तत्किंत्विषंभवेत्॥२३५॥

(१) मेघातिथिः । अजा चाविका चाजाविकेऽविरेवाविकैडका एते वृकैः शृगालप्रभृतिभिः संरुद्धेअवष्टब्धे प्रथमपातएव हते अस्मिन्मान्तरे सत्यामोक्षणेऽहतत्वान्नच पालआयति मोक्षयितुमनायत्यनागच्छति पाले यत्तत्र प्रसप्त बलेनाभिभूय वृकोह्न्यात्पालस्य सदोषः स्वामिनोदापयितव्यः प्रायश्चित्तंचरेत् । गोर्महत्वाद्गोमायुना न शक्यते संरोद्धुमित्यजाविकेइत्युच्यते न पुनस्तद्रूपमतश्च बालानांगोवत्सानामेषएव न्यायः ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अजाविकइति वृकघातयोग्यतया गवागवादेस्तुद्याघ्रादेरेवभयं तत्रच पालस्य रक्षणाशर्कर्कन दीपः । वृकैःसंरुद्धे तदाच पालेऽन्यव्यासक्तया तत्रागत्य क्षेममकुर्वति । किंत्विषमपराधः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अजाश्वाविकाश्वाजाविकं गवाश्वप्रभृतीनिचेति द्वन्द्वैकवद्भावः तस्मिन्जाविके वृकैः परिवृते सति पाले नागच्छति यामजामेडकांवा वने वृकोहन्यात्सपालस्य दोषः स्यात् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । गोविषयकमुक्ताऽजादिविषयकमाह अजेतिद्वाभ्याम् । वृकैर्व्याघ्रैर्हन्तुरुद्धे अनायति अनागच्छतिसतिदण्डोबहिःप्रायश्चित्तार्थम् । किल्बिषमिति तद्वधपापंपालस्येत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । वृकप्रहणं व्याघ्रादीनामप्युपलक्षणार्थं अनायत्यनागच्छति । यामजामविवा । अजाविकेति पुसांपूर्वलक्षणमेतत् । तत्किल्बिषंतस्यवधोपराधः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजःछागःआविकःअनायतिसति अनागच्छतिसति वृकःयान्प्रसस्य हन्यात् तत्किल्बिषंपालभवेत् ॥ २३५ ॥

तासांचेदवरुद्धानांचरंतीनामिथोवने ॥ यामुप्लुत्य द्रकोहन्यान् पालस्तत्र किल्बिषी ॥ २३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अजाविकोपूर्वश्लोके जात्यपेक्षं द्विवचनं पशुशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः इह तु तासामिति व्यक्त्यपेक्षेण बहुवचने परामर्शः । अवरुद्धानां मिथ्येकत्रप्रदेशे स्थापितानांसंहतीभूतानांदिग्भ्योविदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वनेचरन्तीनां दृष्टिगोचराणां यदि कुतश्चनकुञ्जात्संचारणोत्पातनानुक्रमेण निष्क्रम्य वृकोहन्यान्पालोदोषभाक् अशक्यं सनेकवृक्षक्षुपशरवल्लोहनंवनंनिर्विवरीकर्तृच्छिद्रानुसारिणश्च वृकाः मिथोप्रहणाच्चातिदूरविमरुष्टास्तु वधेदोषएव पालहस्तगताःपशवस्तदुपेक्षायां यदि दोषमामुयुः सपालेनैव समाधेयइति एषप्रपञ्चः सुखावबोधार्थः ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवरुद्धानामेकस्थानीकृत्य पालेन रक्ष्यमाणानाम् ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । तासामजाविकानांपालेन नियमितानांसंधीभूय वनेचरन्तीनाम् यवाद्यदि कश्चित्कुतश्चिदुत्सुन्यालक्षितोयांकांचिद्वन्यान्पालस्तत्र दोषभाक् ॥ २३६ ॥

(४) राघवानन्दः । अवरुद्धानांपालेनमाकारादिना रक्षार्थमागतेतुनदोषइत्याह तासामिति । यामिति लिङ्गविवक्षितम् । तत्र तादृशे हते नकिल्बिषी दण्डं प्रायश्चित्तंवा नार्हति ॥ २३६ ॥

(५) नन्दनः । तासामजावीनामद्वये मिथोवने वनगहने ॥ २३६ ॥

धनुः शतंपरीहारोयामस्यस्यात्समन्ततः ॥ शम्यापातास्त्रयोवापि त्रिगुणोनगरस्य तु ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्हस्तंधनुस्तेषांशतंचत्वारिहस्तशतानि समंततश्चतसृषु दिक्षु यामस्य परीहारः कर्तव्यः । अनुमसस्या भूमिः पशूनांसुखप्रचारार्था कर्तव्या । दण्डयष्टिःसा बहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतति ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पातयितव्या यावच्चिस्तस्य परिमाणोवा शम्यापातः परीहारः । त्रिगुणोनगरस्य ग्रामनगरे प्रसिद्धे शम्यायाः पाताः प्रेरितायाविसंस्कारक्षयोभूमौ स्थानादि ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनुर्हस्तचतुष्कं तच्चतुःशतं महाग्रामस्य परीणाहोवेष्टनेन त्याज्या भूमिः । परीहारइति कचित्पाठः । शम्यापाताः क्षिमाःशम्यायावतितेत्रयस्तच्चिगुणोदेशः क्षुद्रग्रामस्य । एतयोर्द्वयोर्त्रैगुण्यं नगरस्य बृहत्त्वक्षुद्रत्वापेक्षया विकल्पेन ॥ २३७ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्हस्तोधनुः शम्यायष्टिः तस्याः पातः प्रक्षेपोग्रामसमीपे सर्वासु दिक्षु चत्वारिहस्तशतानि त्रीन्वा यष्टिप्रक्षेपाव्यवत्पशुप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः । नगरसमीपे पुनरयं त्रिगुणः कर्तव्यः ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामनगरयोर्निकटवर्तिनि सस्ये पशुभिर्भुक्तेपि पालोनदण्डभागनवरुद्धत्वात्सस्यस्येत्याह धनुरितिद्वयम्याम् । चतुर्हस्तोधनुः । शम्यापातः शमी यष्टिस्तस्याः आपातः प्रक्षेपः तेन धनुःशतेन शम्यापातैस्त्रिभिर्वा यावान्व्याप्यंदेशस्तावतः परिहारः त्यागः सस्यशून्यतया कर्तव्यः । नगरस्य तु त्रिगुणः परिहारः कार्यइत्यन्वयः ॥ २३७ ॥

(५) नन्दनः । अथगोप्रचारभूमिपरिमाणमाह धनुःशतमिति । धनुःशतेनपरिमाणेनपरिवार्यतइति धनुःशतपरिवार्य-कोदेशः । शम्यास्मिन्पात्यतइति शम्यापातोदेशः त्रिगुणोधनुःशतत्रयपरिमाणानि । शम्यापातनवकपरिमाणोवा । क्षुद्रत्वम-हत्वापेक्षया विकल्पः ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामस्य समन्ततोधनुःशतं धनुः चतुर्हस्तं परिणाहः अनुमसस्या भूमिः स्यात् यष्टिः यादण्डयष्टिः पातास्त्रयः दण्डः प्रक्षेपेण यत्र पतति तावन्नयं वा परिणाहः । तु पुनः नगरस्य त्रिगुणः परिणाहः नसस्यं विद्यते यस्यांसा असस्याभूमिः ॥ २३७ ॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ॥ न तत्र प्रणयेद्वृण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८ ॥

(१) मेघातिथिः । तत्र परीहारस्थाने क्षेत्रं कर्तव्यमथ कृतकत्माहृत्तिर्न कृताऽत्रक्षेत्रेण एवापराभ्यन्ति न पशुपालाः नहि पालएकैकं पशुं हस्तबन्धेन नेतुं शक्नोति न च पशूनामन्यो निर्गमोस्ति ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्र परिणाहे । धान्यमिति पशुभक्ष्योपलक्षणम् विहिंस्युर्भक्षयेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लुकः । तस्मिन्परिहारस्थाने यदि केन चिददत्तावृतिकं धान्यमुप्येततश्चेत्पशवो भक्षयेयुस्तत्र पशुपालानां नृ-पोदण्डं कुर्यात् ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । अपावृतेतु नदण्डइत्याह तत्रेति । विहिंस्युर्भक्षयेयुर्विभर्दयेयुर्वा ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । तत्र गोप्रचारदेशे अपरिवृतं वृत्तिरहितम् । तत्र धान्यहिंसाविषये ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे अपरिवृतं अवैष्टितं धान्यं पशवो यदि विहिंस्युस्तत्रापराधेनृपतिः पशुरक्षिणां दण्डं प्रणयेत् ॥ २३८ ॥

दत्तितत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो न विलोकयेत् ॥ छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ २३९ ॥

(१) मेघातिथिः । कंटकशाखादीनां प्रकारविन्यासः पशुमवेशवारणार्थः क्षेत्रारामादीनां वृत्तिरुच्यते याक्चित्पणिके-तिमसिद्धावारणावृत्तिः । तस्याउन्नतिरियतीकर्तव्या यथोष्ट्रोनावलोकयति किमियं द्वितीया तृतीयार्थं यामुष्ट्र इति नेति ब्रूमः कथं तर्हि वृत्तिमुष्ट्रो न पश्यति महोत्सेधायाद्वितीयपार्श्वस्यादर्शनाददृष्टैव वृत्तिः । छिद्रं च विवरमावारयेत्सर्वम् । श्वसूकरमुखेन यदनुगम्यते तन्मुखं परिमाणं तथा कुर्याद्यथा श्वमुखं न माति तन्मुखादप्यल्पच्छिद्रमित्यर्थः तथा कृतायां वृत्तौ ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकुर्वीत धान्यत्वाप्नोयामुष्ट्र इत्युच्यते । श्वसूकरमुखं यत्रानुगच्छति तादृक्छिद्रं वारयेत् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लुकः । तत्र परिहारस्थाने क्षेत्रे वृत्तिकण्टकादिमर्यातथाविधामुच्छ्रितां कुर्यात् यामपरपार्श्वे उष्ट्रो न विलो-कयेत्तस्यां च यत्किंचिच्छिद्रं श्वसूकरमुखमवेशयोग्यं तत्सर्वमावृणुयात् ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपरिवृतमित्युक्तं तत्र किरूपा वृत्तिर्देय्यपेक्षायामाह वृत्तिमिति । उष्ट्रावलोकपर्यन्तामुच्छ्रि-तां वृत्तिं कुर्यादिति । श्वदिमुखं यावत्प्रविशति तावदपि छिद्रं निरुन्म्यादिति । अनेन खेटखर्वटवादीनामप्यावृतत्वं सूचित-म् ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । श्वसूकरमुखानुगं श्वसूकरमुखैरनुगम्यसुप्रवेशम् ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र परिणाहे वृत्ति कण्टकवेष्टनं । यां वृत्तिमधूनविलोकयेत् न पश्येत् । वापातान्तरं श्वशूकरमुखानुगच्छिदसर्ववारयेत् यत्र छिद्रे शुनः शूकरस्यतयोः मुखप्रवेशयोग्यं छिद्रेष्वमुद्रणं कुर्यात् ॥ २३९ ॥

पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ॥ सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । परिवृते पथि क्षेत्रे ग्रामसमीपवर्तिनि च परीहारमध्यगते अन्तर्गच्छः समीपवचनो यदि भक्षयेत्पशुः सपालश्चस्यात्सन्निहिते पालः शतदण्डार्हः पशोर्दण्डासंभवात् पालेऽसन्निहितेऽपि गृहे यदा नाप्यसौपालः प्रसिद्धो न पुनस्तत्प्रेषितो वारिकोरुपमात्रचेतनः विपालः पशवो वारयितव्या दण्डादिना न तु दण्डनीयाः विपालाश्चोत्सृष्टवृषादयः अन्येषामनुविपालानां स्वामिनोर्दण्डोऽथवा परिवृत इति प्रश्लेषक्षेत्रसंबन्धाच्च गम्यमानः स्वामी सपाल इत्यन्यपदार्थतया संबध्यते सहपालेन क्षेत्रे को दण्ड्य उभौ दण्ड्यौ पालः क्षेत्रिकश्च क्षेत्रिकस्तावत्किल्किमिति पथि क्षेत्रे वृत्तिं कृतवान् पालेनापि वृत्तौ च सत्यां किं क्षेत्रं खादयितव्यं पालप्रमादादपि तौ वारयेत् तथा गौतमः ॥ पथिक्षेत्रेऽनावृते पालक्षेत्रिकयोरिति । २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पथि परिवृते तथा क्षेत्रे तथा ग्रामान्तीये प्रागुक्तग्रामान्तरपरिणाहे च परिवृते । ग्रामपदं नगरस्याप्युपलक्षणम् । सपालः पशुः शतं पणान् दण्ड्यः । पशोर्दण्डः पालस्यैवार्थात् । विपालान् देवादिपशून् स्वयमेव क्षेत्रस्वामी चारयेत् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्मसमीपग्रामसमीपवर्तिनि वा परिहारस्थे क्षेत्रे दत्तवृत्तौ सपालः पशुः पालानिवारितो द्वारादिना कथंचित्प्रविष्टो यदा भक्षयति तदा पणशतं दण्ड्यः । पशोश्च दण्डासंभवात्पाल एव दण्ड्यः । विपालान् पुनर्भक्षणमवृत्तान् क्षेत्ररक्षको निवारयेत् ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । परिवृतसस्यभोजिनां पालस्य भावाभावावाश्रित्याह पथीति । सपालः पशुः पालेन रक्षितः स्तत्रापि पालस्यैव दण्डेन पशोः । वारयेत् भक्षये प्रवृत्तान् विपालानिति शेषः ॥ २४० ॥

(५) नन्दनः । परिवृते वृत्तियुक्ते धान्यविहिंस्युः पशवो यदीत्यनुषङ्गः । शतं पणशतं । विपालंगोपरहितं पशुक्षेत्रस्वामी वारयेत् । न तत्र दोषः ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पथि क्षेत्रे मार्गसमीपक्षेत्रे कंटकैः परिकृते विपालान् चारयेत् तर्हि सपालः शतदण्डार्हः । वा पुनः ग्रामान्तीये ग्रामसमीपे पशून् चारयेत् सदण्डार्हः ॥ २४० ॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादपणमर्हति ॥ सर्वत्र तु सदोदेयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । पथिक्षेत्रग्रामान्तीयेभ्योऽन्यानि क्षेत्राणि तद्भक्षणे सपादपणो दण्डः ननु चात्र त्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं पातप्रमादासन्निहिते क्षेत्रे यन्तु पन्थानमतिक्रम्य क्षेत्रं वा हि प्रामां च तत्र महादण्डो युक्तः किमिति गवां पालो गन्तुं तत्र ददाति नैष दोषः यद्यत्र महादण्डो नोच्यते तदा प्रत्यहं प्रवेशनिर्गमैर्गवां भक्षयन्तीनां ग्रामान्तक्षेत्राण्युत्सीदियुर्दण्डात् महतो बिभ्यतो यत्नेन रक्षन्ति अन्यत्र क्षेत्रिणो विशेषार्था कथंचिन्नयति त्वल्पो दण्डः अत्रापि विपालानां वारणमेव सर्वत्र क्षेत्रस्वामिनो गतफलदेये च ते परिमाणे कल्पिते । क्षेत्रमस्यास्तीति ब्रीह्यादित्वाङ्क् इति धारणैष निश्चय इत्यर्थः । सर्वत्र ग्रहणाच्च विपालेऽपि पशौ क्षेत्रिकस्य गतलाभः । यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो महिष्यजात्युष्ट्रगर्दभादिषु वर्तते तथापि स्थूलान्तरदर्शनाद्गोष्वयं दण्ड इति मन्यते तथा च गौतमः ॥ दशमहिषीष्वजाविषु द्वावित्याद्यन्यत्र कल्पना ॥ २४१ ॥

* विपालानिति = विपालान् क्षेत्रपालकेति (न, श,)

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षेत्रेभ्यन्येषुनावृतेषु ग्रामदूरस्थक्षेत्रेषु । अयंच राजदण्डः । नष्टस्तु सदः सस्यं क्षेत्रिकस्य सर्वत्र पशुकृतापराधे देयः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तेषु पशुभक्ष्यन्सपादंपणदण्डमर्हति अत्रापि पालएव दण्ड्यः । सर्वत्र क्षेत्रे पशुभक्षितफलंत्वामिने पालेन त्वामिनावा यथापराधंदातव्यमिति निश्चयः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । वर्त्मग्रामान्तव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु दण्डन्यूनतामाह क्षेत्रेष्विति । एवंविधे पशुः पशुपालः पणं मूल्यं पणस्यपादंवासपादं मापचतुष्काधिकताभ्रनोलकद्वयंसर्वत्र सपालैर्विपालैर्वाभक्षितसस्याय । क्षेत्रिगे सदः मूल्यं त्वामिना पालेनवोक्तानुसारेण देयइति धारणा नियमः । नियमविशेषोयाज्ञवल्क्यात् ज्ञेयः । तथाहि ॥ माषानष्टौतु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्धतु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥ भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताद्विगुणोदमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोट्टं महिषीसमम् ॥ यावत्सस्यं विनश्येत तावत्क्षेत्री फलंलभेत् । गोपस्ताड्यस्तु गोमोतु पूर्वोक्तं दण्डमर्हतांति ॥ विवीते वननिकटे । सपालेपि । धारणा नियमः ॥ २४१ ॥

(५) नन्दनः । अन्येषु क्षेत्रेषु वृतिरहितेषु गोप्रचारदेशव्यतिरिक्तेषु । पशुर्हिंस्यादित्यनुषज्यते वचनविपरिणामे न । सर्वत्र ग्रामान्तादौ । सदःकृषिकलं क्षेत्रिकाय क्षेत्रस्वामिने ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषु क्षेत्रेषु सपादंपणदण्डं अर्हति । तु पुनः सर्वत्र सदः अन्नं क्षेत्रिकस्य देयः इति धारणा मर्यादा ॥ २४१ ॥

अनिर्दशाहांगांसूतांवृषान्देवपशूंस्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापवादः गोग्रहणान्मनुष्यादिषु दोषः वृषाःसत्कारैर्देवपशवोदेवयागार्थंयजमानेन कल्पिताः प्रत्यासन्नयागाअथवेष्टकादिकूटस्थापिताहरिहरादीनांप्रकृतयोवोच्यन्ते तेषांपशवस्तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टास्तदास्य देवानांपशूनांच त्वत्स्वामिसंबंधस्य संभवात् देवायतनमण्डनानांचैषधर्मः नतु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थं देवगृहेषु धार्यन्ते यतः पालकाएव तेषांदेवानामर्थविनियुञ्जते अतस्तत्र पालकाएवत्स्वामिनोऽतोयुक्तः स्वामिनामन्येषांयोधर्मः सतत्राऽऽयतनमण्डनस्थः परिगृहीताऽव्यवधानेन देवपशुशुद्धिमुत्पादयन्ति । वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टावृषाःकैश्चित्परिगृह्यन्ते ततः सपालाअथागृहीत्वा विपालाउभयेषामयंदण्डः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिर्दशाहां सूतां तस्याश्चारयितव्यत्वादुच्चतया रक्षणाशक्तेश्च सपालत्वेपि न दोषः । वृषानुत्सृष्टान् देवपशून् देवसंबन्धिनश्छागादीन् विपालानपेतान्दण्डयेत् देवत्वग्रहणपर्यवसानात् ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रसूतांगामनिर्गतदशाहांतथा च चक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषान् हरिहरादिप्रतिमासंबन्धितपशून्पालसहितान्पालरहितान्वा सस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदण्ड्यानाह उत्सृष्टवृषाणामपि गर्भार्थंगोकुले पालैर्द्धारिणान्सपालत्वसंभवः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । सपालेपि प्राप्तदण्डाभावमाह अनिर्दशेति । वृषान् बद्धीषु गोषु रेतःसकसमर्थान् । देवपशून् देवोद्देशेनोत्सृष्टान् । अत्र सदोपि न वाक्यभेदात् ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । अनिर्दशाहामनतीतदशाहां न दण्ड्यानदण्ड्यान् ॥ २४२ ॥

* सपालेपि=तत् (न, श, राघ० २)

(६) रामचन्द्रः । दण्डस्यापवादमाह । गां अनिर्देशाहां सूतां प्रसूतां वृषान् वृषा उत्सृष्टपशवः तथा देवतोद्देशेन-
न्यक्तान् सपालान्वा अपालान्वा न दण्डयान्मनुरब्रवीत् ॥ २४२ ॥

क्षेत्रियस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ॥ ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रत्वामिनः त्वक्षेत्रेऽन्ययोऽतिक्रमोपराधो यदि भवेत्स्वकृतेऽकाले वापनं निदानमयोग्यबीज-
वापः स्वपशुभिर्भक्षणगिरणं वा विदितफले प्रायश इत्यादि तदा राज्ञो यावान्भागः आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः अथ
तस्याज्ञातमेतत्पशुकैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानि युक्तैर्वाऽपराद्धं तदार्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रकस्य दण्ड इति संबन्धः । क्षेत्रप्रस-
ङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो यास्वत्वा भागाद्दशगुणोऽन्योपि भागो दण्ड-
त्वेन ग्राह्यः । क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तन्नाशे ग्राह्यत्वाभावात्पञ्चगुणो भागो भृत्यानां पालानां दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रि-
काय सदोदेयस्तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वाऽपराधे सति याव तो राजभागस्य तेन हानिः
कृता ततो दशगुणं दण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्यप्रसङ्गाच्चेद-
मुक्तम् ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रदण्डप्रसंगेन कालापराधादौ दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्यये कृषियोग्यकालत्यये
राजकीयभागस्य दशगुणः क्षेत्रिकस्य कृषिकस्य दण्डस्ततोर्धदण्डः पञ्चगुणः । क्षेत्रिकस्य क्षेत्रकर्मणः कृष्यादेः अज्ञानात्
भृत्यानाम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिकस्याक्रमे दण्डमाह क्षेत्रिकस्येति । अत्ययेऽतिक्रमे क्षेत्रिकनिमित्ते सस्य घात इति यावत् ।
तस्य विनष्टाद्गाद्दशगुणो दण्डो भवेत् । क्षेत्रस्याज्ञानादनुमत्या भृत्यानां संबन्धिनामत्यये दशगुणादूर्ध्वदण्डः पञ्चगुणदण्डो-
भवेत् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रिकस्य अत्यये क्षेत्राधिपते रेव पशुभिः क्षेत्रनाशे कृते भागात् राजग्राह्यात् दशगुणः दण्डः
भवेत् राज्ञा ग्रहीतव्यः । क्षेत्रिकस्य तु अज्ञानात् । भृत्यानां पालानां ततोर्धदशभागार्धदण्डः ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्वार्धकः पृथिवीपतिः ॥ स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ २४४ ॥

(१) मेधातिथिः । मुबोधोयंश्लोकः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पशूनां पशुभिर्व्यतिक्रमे तत्स्वामिनां तत्पालानां च विधानं दण्डप्रकारविशेषम् ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वामिनां पालानां चारक्षणादपराधे पशूनां च सस्यभक्षणरूपे व्यतिक्रमे धर्मप्रधानो भूपतिरेतत्पूर्वो-
क्तकर्तव्यमनुतिष्ठत् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतदिति । व्यतिक्रमे सस्यभक्षणादौ ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । एतदुक्तं विधानम् ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिकः पृथिवीपतिः एतद्विधानं आतिष्ठेत् कुर्यात् ॥ २४४ ॥

सीमांप्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमांसुप्रकाशेषु सेतुषु ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सीमांप्रतिविवादे सीमानिमित्ते लक्षणेत्थंभूतेति प्रतेःकर्मवचनीयत्वात् द्वितीयानिमित्तमपि लक्षणमिति शक्यते वक्तुं सीमा मर्यादा ग्रामादीनां विभागः परिमाणमियत्ता परिच्छेदनमिति यावत् ज्येष्ठे मासि नयेन्निर्णयः कर्तव्यः । मासविशेषनिर्णये हेतुमाह संप्रकाशेषु सेतवः सीमालिङ्गानि वक्ष्यमाणानि लोष्टपाषाणविशेषजातीयसीमादास-
तृगुंजादीनि पागल्मात्कालादनुस्थितेषु तृणेषु लोष्टपाषाणयोरन्यस्याश्च भूमेर्न विशेषोलक्षितोयदा तत्र तृणानि न ज्ञाय-
न्ते तदा सीमेति निश्चीयते । एवं वल्लीस्थानादिष्वपि माग्वसंताद्वासंतिके दाहविशेषेन लक्ष्यते हत्वाभिधानात्तस्मिन्देशे
यदा व्ययते ततोमासात्कालहरणं कर्तुनादेयमन्यदा तु लिङ्गाङ्गानां कालापेक्षापि भवतीत्येतत्तात्पर्येष्वेव ग्रहणे ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथसीमा ॥ सीमांप्रतीति । नयेदुन्नयेत् । संप्रकाशेषु प्रकटेषु ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्वयोर्ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिविप्रतिपत्तावुत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात्प्रकटीभूतेषु
सीमालिङ्गेषु राजा सीमांनिश्चिनूयात् ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाविवादधर्मस्येत्युक्तं तन्निर्णयमाह सीमेत्यादिभिर्द्वाविंशत्या । तत्र सीमा चतुर्धा देशग्राम-
क्षेत्रगृहभेदेन तत्र तदुचितकालमाह सीमामिति । सेतुषु भेदकेषु सुप्रकाशेषूक्तस्थले तृणादीनां शोषदाहाभ्याम् ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । सीमाविवादमाह सीमामिति नयेत्प्रापयेत् । ज्येष्ठमासे सीमानयनविधेः कारणंतस्मिन्कालेसीमावि-
वादननिर्णयहेतवः सेतवः सुप्रकाशाभवन्तीति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठे मासि संप्रकाशेषु सेतुषु सीमां ग्रामयोः सीमां नयेत्प्रापयेत् ॥ २४५ ॥

सीमावृक्षांश्च कुर्वीतन्ययोधाश्वत्थकिंशुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव

पादपान् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । पादपावृक्षाः क्षीरिणोर्कोदुंबरप्रभृतयः । एवं हि चिरस्थायित्वात्सीमादेशएव रोपयितव्यान्य ग्राम-
मध्ये सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणानि निश्चायकाः स्युः ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यैरुहेत्तदभिधानाथ सीमाचिह्नकरणप्रकारमाह सीमावृक्षानिति । सीमावृक्षान् सीमालि-
ङ्गवृक्षान् ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । न्यग्रोधादीन्वृक्षान् क्षीरिणउदुम्बरादीन् चिरस्थायित्वात्सीमालिङ्गभूतान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमाङ्गत्वे तदुचितवृक्षानाह सीमेतिद्वाभ्याम् । न्यग्रोधोवटः । किंशुकः पलाशः । क्षीरिणः
उदुम्बरादीन् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । किंशुकान्पलाशान् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । किंशुकान्पलाशान् च पुनः क्षीरिणः पादपान्कुर्वीत ॥ २४६ ॥

गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ॥ शरान्कुञ्जगुल्मांश्च तथा सीमा न

नश्यति ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । उपच्छन्नानि चान्यानि कारयेत् शरान्मुक्तकुञ्जगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति । संहतप्रका-
ण्डावोरुधोगुल्मानि वेणवआरग्वधादयः बहुत्वाच्च विविधग्रहणं बल्योव्रततयः । दीर्घाकुरास्तृणजातयः रुत्रिमा शाङ्गलादि-

पिण्डका कुल्यकस्य गुल्मत्वात्पृथगुपदेशआदरार्थः । करीषंशुष्कगोमयं अङ्गाराअभिदग्धाः काष्ठावयवाः पाषाणकठिना मृदः शर्करा कपालिकाशकलैकदेशः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मान् बीजपूराद्यान् । शर्मी वृक्षविशेषम् । वल्ली चिरस्थायिनीं करञ्जादिलताम् । स्थलं च मृदादिना । कुब्जकगुल्मान् कुब्जकषण्डान् ॥ २४७ ॥

(३) कुङ्कुमः । गुल्मान्काण्डरहितान्वेषून्श्च प्रचुरकण्टकत्वाल्पकण्टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्लीलताः स्थानानि रुत्रिमोन्नतभूभागान् शरान्कुब्जकगुल्मांश्च प्रचुराऽल्पभोगत्वेनादरार्थं पृथक् निर्दिष्टान्सीमालिङ्गभूतान्कुर्यात् । एवं कृते सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुल्मान् बहुमूललताकारान् शतमूल्यादीन् । वल्ली लता । स्थलानि रुत्रिमोच्छ्रितभूमयः अत्यादरार्थं पुनर्गुल्मांश्चेति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुल्मान् बीजपूरादीन् वल्ली करञ्जादिलता । स्थलानि सत्कूटादीनि ॥ २४७ ॥

तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ॥ सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । महान्भासितडागानि वाप्यः पुष्करिण्युदपानानि कूपप्रभृतीनि प्रस्रवणान्युदकस्यन्दाईषत्सवदुदकाभूप्रदेशाः । देवतायतनानि यक्षगृहकादीन्येतानि प्रकाशकानि नक्षेतानि त्वल्पेनायासेन नाशयितुं शक्यन्ते नाशयमानेषु च महान्प्रत्यवायो भवति । सर्वस्य चोदकार्थिनो देवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च साक्षिणां सीमासन्धिर्भवति अन्यानि प्रलुप्तानि करीषादीनि भवन्ति कारयेद्वाजा नवग्रामसंनिवेशे कृते निर्णयं एवं सीमा न कदाचिन्नश्यति अन्यथा तं प्रदेशं कश्चित्कर्षणेन नाशयेत् ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तडागानि पुष्करिण्यः । उदपानानि कूपाः । वाप्यः क्षुद्रपुष्करिण्यः । प्रस्रवणानि बृहत्स्वातानि ॥ २४८ ॥

(३) कुङ्कुमः । तडागकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणि सीमारूपेषु ग्रामद्वयसंधिस्थानेषु कर्तव्यानि । एतेषु सीमानिर्णयाय विख्याप्य कृतेषु दकाद्यर्थिजना अपि श्रुतिपरंपरया चिरकालेऽपि साक्षिणो भवन्ति ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यांतु महत्यां तडागाद्यपि कार्यमित्यादि तडागानीति । उदपानानि कूपाः । देवतायतनानि मण्डपादीनि । बहुजनप्रसिद्धता फलम् । तत्र देशसीम्नि तडागः कार्यः । ग्रामसीम्नि वापी । क्षेत्रसीम्नि कूपः । गृहसीमायां प्रस्रवणम् । जलसंचरणार्थमर्थतो व्यवस्था । तत्र ॥ पञ्चाशद्विभवेत्कूपः शतहस्तातु वापिका । पुष्करिण्यस्तदर्थे तु यावद्धनुः शतद्वयम् ॥ तडागोष्टशतः श्लोक्तः सरस्तु चतुरस्रकम् इत्यधिकसंख्यावच्छेदार्थम् ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । कुल्यगुल्मान् (इरण्डानात्) * वाप्यः दीर्घिकाः । प्रस्रवणानि (केणीकळ) * देवतायतनानि दुर्गाविनायकादिस्थानानि ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रस्रवणानि बहुस्वामितानि ॥ २४८ ॥

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने तृणावीक्ष्य नित्यं लोके

विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपच्छन्नानि मृन्मध्यनिहितानि ॥ २४९ ॥

(३) कुड्डूकः । सीमानिर्णये सर्वदाऽस्मिंल्लोके मनुष्याणां विभ्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणा
नि सीमाचिह्नानि कारयेत् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्रयत्नतोऽप्युद्धरणसमर्थानि स्थायीनि गूढान्यपि कुर्युरित्याह उपेति । उपच्छन्नानि
गूढान्यपि कुर्युरिति ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानि चिह्नकरणे प्रयोजनमुत्तरार्द्धेनोच्यते विपर्ययविसंवादेऽप्येव विगणय्य तत्परिहाराय
कारयेदिति ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपच्छन्नानि वृत्कूटवेष्टितानि लोके नित्यं विपर्ययं अन्यत्वं वक्ष्य सीमालिङ्गानि कार-
येत् ॥ २४९ ॥

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषाम्भस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्टकांगाराश्छर्करावालु

कास्तथा ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कपालिकाघटादिकर्परान् । शर्करागङ्गेष्टकाः ॥ २५० ॥

(३) कुड्डूकः । प्रस्तरास्थिगोवालुषभस्मकपर्णिकाशुष्कगोमयपक्वेष्टकाऽङ्गारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रका-
राणि कालाञ्जनकार्पासाऽस्थिप्रभृतीनि यानि चिरकालेनापि भूमिरात्मसान् करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां प्रक्षि-
प्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेदिति बृहस्पतिवचनात् । स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुम्भेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ-
निखाय धारयेत् ॥ २५० ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपच्छन्नानीत्यस्य विवरणं अश्मनइतिङ्गाम्याम् । करीषं शुष्कगोमयम् । शर्कराः पाषाणक-
णिकाः ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । तान्येवच्छिन्नानि चिह्नान्याह अश्मनोऽस्थीनीति ॥ २५० ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ॥ तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्थेन परिसंख्यार्थः खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करा हि गुल्मादि-
कैवंप्रकारता अतआह कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् भूमेर्भक्षणमुपमया स्वरूपोपादानं यथा भक्षितं भेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भू-
मिसादादपत्रमिव तादृशंकुर्यात् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वप्रहेतुः कालादित्यादिः ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यानि प्रकाराणि भूमिर्नकालान्तरे भक्षयेत् तानि सीमायासन्धिषु अप्रकाशानि कार-
येत् ॥ २५१ ॥

इतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विषदमानयोः ॥ पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । उभयोर्ग्रामयोः शून्यात्तल्लिङ्गैर्निर्णयः वसतः पूर्वभुक्त्या सततमविच्छिन्नयाऽस्मर्यमाणावधिकया
नहि त्रिपुरुषभोगेन सहस्रत्र प्रतिषिद्धप्रामाण्यआधिःसीमेत्यत्र संभवति हि तत्रोपेक्षा बहुसाधारण्यात्सीमायाः यत्तु तत्र
सीमशब्दपठन्ति तेषां भुक्तेः सिद्धमेव प्रामाण्यं लिङ्गानां प्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तरनिवृत्तिराशङ्क्यतेति । पुनः कोयमुद

कागमः प्रामाण्येनोच्यते यथान्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्देवोदकप्रवाहोपि कर्तव्यः । अथवा ययोर्ग्रामयोः प्रदेशान्तरे सएवोदकागमोविभागहेतुः प्रदेशान्तरेचविप्रतिपत्तिस्तत्र सएव प्रमाणं अथवा महाग्रामविषयमेतत् नद्याअपरए-कोवा वारएकग्रामस्तत्र न पारवारिणोवक्तव्यं अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यतइति यदि नामान्यतरशून्यत्वादतिक्रम्य नदातुस्तमपि तथापि न भोगः प्रमाणविभागः हेतुः स्वल्पेऽपहारे ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदकस्यागमेन यत्र ग्रामद्वयोदकमूर्च्छति तेनेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । विवदमानयोर्ग्रामयोः प्रागुक्तैरैतैरुक्तचिन्हैराजा सीमामुनयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भुक्त्या सीमानिर्णयोनतु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः सीमेति पर्युदस्तत्वात् । ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण च पारावारग्रामयोः सीमानिश्चिन्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयः प्रायशोराजकृत्यइत्याह एतैरिति । पूर्वभुक्त्याऽनविच्छिन्नभुक्त्या । उदकस्यागमेन न ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवाहेण ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैर्लिङ्गाभिवेपूर्वभुक्तयोदकस्यागमेनोदकस्यागमनमार्गेण ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्लिङ्गैः राजा सीमां नयेत् निर्द्धारयेत् च पुनः उदकस्यागमेन निम्नजलप्रवाहमार्गेण सीमा नैया ॥ २५२ ॥

यदिसंशयएवस्यालिङ्गानामपि दर्शने ॥ साक्षिप्रत्ययएव स्यात्सीमावादविनिर्णयः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । कथंपुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनचित्कथंचिदागम्य प्रच्छन्नमन्यत्र नीयेरन्त्रैव निश्चयः स्यात् येऽपि प्रकाश्यान्वयोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव रोहन्त्यन्यत्रापि जायन्तेऽतः संदेहआभासत्वात् यत्रपुनरियंसंभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेवलिङ्गानि साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः साक्षिणः प्रत्ययोयत्रेति विनिश्चये तत्त्वाधिगमलिङ्गेवा सीमाविवादसाक्ष्यहेतुकोनिर्णयइति तात्पर्यम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लिङ्गानां लिङ्गतयोक्तानां वृक्षादीनां संशयएव वृक्षाद्यन्तरदर्शनादिनां । साक्षिप्रत्ययः साक्षिकारणकः ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि प्रच्छन्नप्रकाशलिङ्गदर्शनेऽपि प्रच्छन्नांगारतुषादिकुम्भाअमी स्थानान्तरं नीत्वा निखातानायंसीमा तरुन्ययोधः संनष्टइत्यादि समस्तएव यदि संदेहः स्यात्तदा साक्षिप्रमाणएव सीमाविवादिनिश्चयोभवेत् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंरुतेपि संशये सति विधानान्तरमाह यदीति । लिङ्गानां वृक्षादीनां आधुनिकाएते स्थानभ्रष्टाश्चेतिसंशये साक्षिप्रत्ययः साक्षिप्रमाणकः सीमावादिनिर्णयः सीमा योवादो विप्रतिपत्तिः तस्य निर्णयोयस्मात् ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गानांवृक्षाद्युदकागमान्तानांसाक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः ॥ २५३ ॥

ग्रामीयककुलानांच समक्षंसीमि साक्षिणः ॥ प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यन्यसंख्यातपुरुषकोग्रामस्तथापि द्वौ विवादिनौ द्वयोर्ग्रामयोर्भवतस्तयोः समक्षमन्येषांच ग्रामीयककुलानांच ग्रामणिपुरुषसमूहानांसमक्षंसीमि साक्षिणः प्रष्टव्याः साक्षिप्रश्नकाले सर्वेग्रामीणैर्व्यवहारएकैरपि संहितैर्भवितव्यनार्थिप्रत्यार्थिनोरन्यतरोवकुलभते एवंविमृष्टार्थे विवादे किमेते संनिधीयन्ते अथवा येऽन्ये सामन्तेभ्योग्रामेभ्यः

केचिद्वदन्तः साक्ष्ये समुद्दिष्टास्तद्गामीणैरन्यैः संनिहितैर्भवितव्यं यतस्तैर्वृद्धेभ्यः श्रुतं भवति तत्समक्षं पृच्छ्यमानान विपर्यन्ति वृद्धाः सीमालिङ्गानि यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र वृद्धेभ्यस्तानि निश्चित्य सीम्येव साक्ष्यं पृच्छते कात्र सीमेति ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्रामेयककुलानां ग्रामीणसमूहानां । विरुद्धानेकसीमलिङ्गदर्शनेन सीमलिङ्गानि प्रष्टव्याः कान्यत्र सीमालिङ्गानीति । विवादिनोः समक्षमित्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामिकजनसमूहानां ग्रामद्वयस्थनियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमालिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नोचितदेशमाह ग्रामेति । ग्रामेयककुलानां ग्रामीणजनसमूहानां कुलानां विप्रणां चैतिवा तयोः सीमद्वयसंबन्धिनोः समक्षं प्रष्टव्या इत्यन्वयः ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । ग्रामीयकुलानां ग्रामवासिनां कुलानां तयोर्विवादिनोश्च समक्षम् ॥ २५४ ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीम्नि निश्चयम् ॥ निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तान् श्वैव नामतः २५५ ॥

(१) मेघातिथिः । ते साक्षिणो यथा यादृशं निश्चयं ब्रूयुः समस्ताः सर्वे एव न पुनर्वाक्यभेदो न्याम्योद्देशे च बहूनामिति । निबध्नीयात्तत्र साक्षिणश्च नामविभागे साक्षिमात्रेण ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्ताननु व्यस्ताः । तान्श्च निबन्धीयादेतत्साक्षिकैषासीमेति ॥ २५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ते पृष्टाः साक्षिणः समस्तान् द्वैधेन सीमाविषयेण येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुस्तेन प्रकारेणावित्तरणार्थं यत्र सीमालिखेत् तान्श्च सर्वानेव साक्षिणो नामविभागतो लिखेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्षिप्रश्नानु पुनः सीमाः कार्या इत्याह तदिति । समस्ता मिलिताः सर्वेकमत्येनेति यावत् । तथैव सीमाताम्रपट्टेषु लेख्येत्याह । निबध्नीयात् नामतः साक्षिणानामभिः सह ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । निबध्नीयाच्छिलादिषु लिखेदमुनैव मुक्तममुनैव मुक्तमिति । सर्वास्तांश्च नामतौ निबध्नीयात् ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नामतः नामग्रहणात् । समन्ताद्भवाः सामन्ताः ॥ २५५ ॥

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वास्त्राग्निगोरक्तवाससः ॥ सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समं जसम् ॥ २५६ ॥

(१) मेघातिथिः । भूर्भोर्धीपृथ्वीपृष्ठोऽष्टकान् गृहीत्वा साक्षिणः सग्विणो यथासंभवं मान्यधरारक्तवर्णकुसुमधरारक्तवाससोलोहिताच्छादनाय च यस्य शुक्लस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रज्ज्वर्तते भूयांस्तु लोहितप्रयोगोरक्तगौर्लोहित इति भयभञ्जनार्थं चैतत् लोहितवाससश्च सशूका भवन्ति । यदस्माकं सुकृतं किंचिदार्जितमस्ति तान् नष्कलमस्त्विति वाच्यं स्वैः स्वैरिति लिप्सया विशेषनामाभियुक्तं तं कथयेयुस्तत्कस्यादानं तीर्थस्नानं चेत्यादि समं जसं क्रियाविशेषणं सत्यादनपेतक्रजुर्धार्मिको-यो मार्गस्तेन नयेयुः । समं जसं पृष्टमित्येकोऽर्थः सत्यव्यवहारश्च स्पष्टइत्युक्तं समं जसमिति ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उर्वीं पृथ्वाकाखण्डम् । साग्विणोरक्तसजः । एतच्च वास्तु पुरुषरूपमिति तद्रूपधारिभिः सीमानयनमुक्तम् । समं जसं यथार्थम् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । ते साक्षिण इति सामान्यश्रवणेऽपि रक्तस्रग्वाससः सीमानयेयुरिति याज्ञवल्क्यवचनादुक्तपुष्पमाला धारिणोलोहितवाससोमस्तके मृद्भोष्ठानि गृहीत्वा यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः तांसीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यदानप्रकारमाह शिरोभिरिति । शिरोभिर्भूलोष्टादिति गृहीत्वा स्रग्विणः रक्तपुष्पस्रग्विणः रक्तवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिण इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सुकृतैः यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यादित्येवंप्रकारैरिति केचित् । वस्तुतस्तु ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ॥ गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैरित्यत्रोक्तैः अन्यथा त्वैतैरित्यनुपपत्तिः । समञ्जसं सत्यम् ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । उर्वीमृदम् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वैः स्वैः शपथैः ॥ सत्येन शापयेत् विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ते शिरोभिः ऊर्वीं गृहीत्वा मूर्धारोपितक्षितिखण्डाः स्रग्विणस्ते समं जसं यथार्थं नयेयुः सीमां प्रापयेयुः ॥ २५६ ॥

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाणान्तरलिङ्गेभ्योन्यथासंभवभ्यः प्रत्ययितरपुरुषेभ्यो मिथ्यात्वे बध्यते प्रत्येकं द्विशतोदण्ड एकैकस्य साक्षित्वात्साक्षिणांचदण्डश्चत्वात् नहि व्यासजवदन्ति साक्षात्सत्यप्रधानाः साक्षिणः सत्यसाक्षिणः पूयन्ते अनृनाभिधानेन पापेन न संबध्यन्त इति । यथोक्तेन यथातथ्येन नहि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन लक्ष्यते अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् शास्त्रे हि सत्यंवक्तव्यमित्येवमुक्तमतो यथोक्तेन सत्येनेत्युक्तं भवति ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विपरीतं नयन्तः पश्चाद्विद्वान्तरेण समाह्वान्तर्बन्धुमरणादिनाच तद्विपर्ययनिश्चये द्विशतं पणान् प्रत्येकम् ॥ २५७ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णयस्थानिष्पापा भवन्ति अतथ्येन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयदण्डं दाप्या भवेयुः ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादं प्रदर्शयन् विपरीते दण्डमाह यथेति । ताभिर्यत्पणशतद्वयं प्रत्येकमिति शेषः ॥ २५७ ॥

(५) नन्दनः । यथोक्तेन मार्गेण । सेतुं सीमानयन्तः स्थापयन्तस्त्रिपक्षादर्वाघोगाद्यभावे पूयन्ते । विपरीतं नयन्तस्त्रिपक्षादर्वाघोगादिदर्शनात् ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विपरीतं नयन्तः अनयेन प्रापयन्तः द्विशतं दमं दण्डं दाप्याः स्युः ॥ २५७ ॥

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ॥ सीमाविनिर्णयंकुर्युः प्रयताराजसन्निधौ ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रामसामन्ताः सीमान्तरवासिनः प्रष्टव्याः तेषां वचने निश्चयंकुर्यात् प्रयता साक्षिधर्मेण शास्त्रान्तरेण । राजसन्निधाविति श्लोकपूरणं न तु सामन्ताः त्वेच्छया राजवन्निश्चिन्वन्ति ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीमान्तवासिनोमध्यभूतविवादविषयग्रामयोःपर्यन्तेषु निरन्तरवासिनः । प्रयातानियमिताः । साक्ष्युक्तप्रकारेणैव ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लुकः । ग्रामद्वयसंबन्धिसीमाविवादसाक्ष्यभावे चतुर्दिशंसमन्तभवाः सामन्तास्तद्वासिनश्चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षसीमानिर्णयंकुर्युः ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्यभावे प्रकारान्तरमाह साक्ष्यभावइति ग्रामाः ग्रामस्थाः सामन्तवासिनः समन्तएव सामन्तः तत्र वासिनश्चतुर्दिशंवर्तमानाः ॥ २५८ ॥

(५) नन्दनः । समन्ताद्भवोदेवःसामन्तः ॥ २५८ ॥

सामन्तानामभावे तु मौलानांसीम्नि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सामन्तानांमौलानामिति विशेषणविशेष्यभावस्तुत्यर्थः ग्रामप्रविष्टास्तत्काले भवाउत्पत्तिसहभुवोमौलाउच्यन्ते ते च सामन्तानित्यानित्यसंनिहितत्वात्तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात्तदास्तमेति तदेमानपि वक्ष्यमाणान्पृच्छेत् अथवा मौलाअनुभाविनः सामन्ताव्याख्याताव्यवहर्तव्याः मौलानांपूर्वोक्तानांसद्भावे सामन्ताः प्रमाणंतदभावनगोचरान्विनियुज्जीत निपुणतः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सामन्तानामभावे तथा मौलानां मूलभूतानां साक्षिणामभावे । इमान् वक्ष्यमाणान् । एतच्च वनसमीपग्रामविषयम् ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लुकः । साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतांग्रामवासिनांग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानांपुरुषक्रमेण तद्वामस्थानांसीमासाक्षिणामभावइमान्वक्ष्यमाणान्संनिहितवनचारिणः पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तानामभावे साक्ष्यन्तरमाह सामन्तानामिति । मौलानां ग्रामारम्भप्रभृतिपुत्रपौत्रतया तत्रैव कृतवसतीनां सामन्तानां मौलेत्यादिविशेषणद्वयम् । इमान्वक्ष्यमाणान् । जलारण्यवासिनः ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । मौलानांमौक्तानांतदानीन्तनानां वा च्छेदरहितानामिमान्वक्ष्यमाणाननुयुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सामन्तानांअभावे तु मौलाःमूले भवामौलाः तेषां सीम्नि साक्षिणांअभावेइमान् वनगोचरान् अपि साक्ष्येनियुज्जीत पृच्छेत् ॥ २५९ ॥

व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलखानकान् ॥ व्यालपाहानुच्छवत्तीनन्यांश्च

वनचारिणः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एते हि ग्रामवासिनस्तत्र वनानि भ्राम्यन्ति ग्राममध्ये नगच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्तविद्युस्तेहि तेन पथा गच्छन्तोविवादास्पदप्रदेशंपूर्वकांश्चित्पुरुषान्कृषतोदृष्ट्वा पृच्छेयुः कोयंग्रामोयोभवद्भिः कृष्यतइति एवमादिना संभवति पूर्वानुभवः ध्याधामृगया जीविनस्तेषामपि वनाद्भृष्टमनुधावतांभवति ग्रामसंबन्धः एवशाकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनस्तद्वेषणे ये 'सर्वान्ग्रामानागोचरयन्ति गोपानांगवानृणविशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिभ्राम्यन्ति कैवर्तादाशास्तडागस्त्रननादिजीविनस्तत्र तत्र गच्छन्ति क्रात्माकीनंकर्मोपयुज्यते मूलवृक्षादेः खनयन्ति स्थूलकाशादेः व्यालपाहाः सर्पग्राहिणः

(२५९) वनगोचरान्=धर्मगोचरान् (च)

जीविकार्थतेपि सर्पास्तन्तं प्रदेशमन्विच्छन्त्यतः तेषामपि पारिग्रामिकैर्बहुभिः संबन्धः उच्छ्वत्तयोपि दरिद्रा अनेकग्रामपर्यटनेन यात्रामात्रं निर्वर्तयन्ति अन्यांश्च फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्याधान् मृगवेधिनः । शाकुनिकाः शकुनघातजीविनः । गोपान् गोपालान् प्रायोये वनगता एव । मूलखानकान् मूलमुत्पादय विक्रीय जीवतः । उच्छ्वत्तीन् शिलोच्छ्वत्तया वर्तमानान् द्विजान् तेषां प्रायः क्षेत्रवनगोचरत्वात् । अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

(३) कुल्लूकः । लुब्धकान् पक्षिवधजीविनः गोपालान् मत्स्यजीविनो मूलोत्पादनजीविनः सर्पयाहिणः शिलोच्छ्वत्तीन् अन्यांश्च फलपुष्पेन्धनार्थं वनव्यवहारिणः पृच्छेत् । एते हि त्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनंगच्छेयुस्तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । तानवाहे व्याधानिति । व्याधान् लुब्धकान् । मूलखानकान् सूरणादिमूलोत्पादनेन जीविनः । व्यालघ्राहान् सर्पान्वेषिणः । एते हि मूलमृणालाद्यर्थं ग्रामाग्रामं संचरन्तस्तद्ग्रामस्थैर्निवारिताः सीमां जानन्तीति भावः । अन्यान् वनचारिणः फलाद्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु वनमत्र जलं सीमावधितडागादि जलचारिणः शम्बूकजलपुष्पाद्यर्थम् ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकुनिकान् पक्षिवधजीविनः । उच्छ्वत्तीन् अन्यांश्च शबरादीन् ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तेषां पृष्टा इति योजना सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः ग्रामद्वयसंयोगः सन्धिः सच सीमैव लक्षणज्ञापकम् ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदमेव लक्षणं युक्तं नेदमिति यथा ब्रूयुः ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । ते व्याधादयः पृष्टाः सीमारूपेषु ग्रामसन्धिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुस्तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तार्थवादोयं तदिति ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वयोः मध्ये स्थापयेत् ॥ २६१ ॥

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । आरामउद्यानभूमिः शाकवाटश्च सामन्तप्रमाणकत्वं निश्चयः व्याधादिनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते सीमासेतुः सीमाबन्धः सीमाविभावनार्थं यथा बध्यते स्थाप्यते ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूपस्य सीमाकूपस्य परितस्त्याज्यो यो देशस्तस्य सीमा । एवं तडागादौ । सामन्तप्रत्ययः सामन्ताः सामन्तवासिनः तद्धेतुकः सीमानिर्णयइति शेषः । तथा सीमासु ये सेतवस्तेषामपि सीमानिर्णये कर्तव्ये ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूपतडागोद्यानगृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिममाणक एव । मर्यादाचिह्ननिश्चयो विज्ञेयो न व्याधादिप्रमाणकः ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ग्रामसीमायामुक्तनिर्णयप्रकारमन्यवातिदिशति क्षेत्रेति । तडागाद्युक्तलक्षणम् । आरामः

* परकीय=पूर्वैः सामन्तानामधिकोदण्डः पृथक्पृथगित्यनुवादः उक्तत्वान्यायस्य क्षेत्रादिप्रातिवेश्या अवश्यं ज्ञातारोभवन्ति एषां दण्डमहत्त्वं सामन्तान्तु परकीय (आश्रय)

उपवनम् । सामन्तप्रत्ययः समन्ततोवर्त्मप्रदर्शनेनाहरन्पञ्चशतानुप्रतिदण्ड्यः सदित्यन्वयएवं मानानां ज्ञानपुरःसरं वा-
क्यमेव प्रमाणमित्यर्थः । न तु व्याधादीनां तत्र युक्त्यन्तरापेक्षणात् ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । एवंग्रामयोः सीमाविनिर्णयमुक्ताक्षेत्रादीनामाह क्षेत्रकूपतटानामिति । सामन्ताः समन्ताद्वासिनः ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षेत्रादि सीमासेत्विति विनिश्चयः । सामन्तप्रत्ययोज्ञेयः सामन्तादिभिर्यदुक्तं तत्प्रायोज्ञेयः ॥ २६२ ॥

सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतानृणाम् ॥ सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याराज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । परकीयसीमावेदनं नावश्यमिति द्विशतोदमोनुवर्त्यः तेन ग्रामसीमायां द्रष्टृणांसामन्तानां च
विशतः ये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य ग्रामक्षेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वानुल्यदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेक्षणीयाः ॥ २६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सेतावित्युपलक्षणं क्षेत्रादावपि ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लुकः । सीमाविन्हनिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सामन्तादेशवासिनोमिव्याब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येक-
राज्ञा मध्यमसाहसदण्डनीयाः एवंचासामन्तरूपाणां पूर्वोक्तद्विशतोदमोज्ञेयः ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां मिथ्याभाषित्वे दण्डमाह सामन्तादिति । मध्यमसाहसं पणानां पञ्चशतानि । सेतावित्यु-
पलक्षणं कूपादिचतुर्णाम् । सेतुर्मर्यादा सोमेतिपर्यायाः ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । सेतौ सीमाविषये ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यथा ब्रूयुः ते सर्वे राज्ञा मध्यमसाहसदण्ड्याः ॥ २६३ ॥

गृहतडागमारामक्षेत्रं वा भीषया हरन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः ॥ २६४ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रादि प्रसङ्गादिदमुच्यते सीमाग्रहणनिमित्तोपलक्षणार्थं अस्यैवैतन्निश्चितमित्येवंज्ञानतोहर-
तः पञ्चशतोदण्डः मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतग्रहणनिमित्तभेदे न्यूनाधिकदण्डार्थपूर्वत्र वा संख्यामेव विवक्षितामन्यते
तेन व्यवहारं लेखयामि चौरैर्दोषयामीति भयप्रदर्शनेन हरेति तस्यां दण्डोनिमित्तान्तरानुकल्पः ॥ २६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भीषया भयोपदर्शनेन हरन् तत्सीमां लङ्घयन् । भीषयेति ज्ञानपूर्वकत्वोपलक्षणम् ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लुकः । गृहतडागोद्यानक्षेत्राणामन्यतममारण्यबन्धनादिभयकथनपूर्वमाक्रम्य हरणे पञ्चपणशतानि दण्डनी-
यः स्यात्स्वत्वभ्रान्त्या हरतोद्वि शतोदमः ॥ २६४ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहादीनां निर्णयप्रसंगेन तेषां हरणेपि दण्डमाह गृहमिति । भीषया भयप्रदर्शनेन । सचे-
द्दिप्रः स्यादण्डाहो नवधारः एतदर्थम् । उपधाभिस्तु यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरइत्यत्र वधउक्तोत्र दण्डविशेषइति भेदः
॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गृहादिषु अन्यथा वदन् पञ्चशतानि दण्ड्यः ॥ २६४ ॥

सीमायामविषयायां स्वयंराजैव धर्मवित् ॥ प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ २६५ ॥

[ध्वजिनी मत्सिनी चैव निधानी अयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृताः ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । अविषया निश्चेतुमशक्या लिङ्गसाक्ष्यभावात् राजैव स्वेच्छया भूमिप्रदिशेदद्यादियं वोभूमिरिय-

वदति धर्मवित्पक्षपातो नैव कस्य चित्कर्तव्य इति एतदाह उपकाराद्धेतोर्यया सीमया ह्यपि ग्रामौ समकरौ भवतः तेन यदि न्यूनापि कस्यचिद्भूमिः स्यात्क्षेत्रं चेत्सुगुणं बहूत्पत्तिकृतदपेक्षः प्रदेशः ल्यच्छोपेपंचमी उपकारमपेक्ष्य । अथर्वैकेषां प्रदेश-दपरेषामनिश्चितामपहरेत् यदि विवादमत्तांसीमां यावद्भूक्तं न शक्यमादितरे च शक्तास्तदन्येभ्यः प्रदेशेन एवमात्मनो बहूनां च ग्रामीणानामुपकृतं भवति ॥ २६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविषज्ञायां सर्वथा निर्णेतुमशक्यायाम् । प्रदिशेत् भूमिं उपकारात् तयायस्योपकारा-तिशयस्तस्मै ग्रामाय दद्यादित्यर्थः ॥ सीमानिर्णयः ॥ २६५ ॥

(३) कुल्लुकः । लिङ्गसाक्ष्याद्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्मज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्ति-नीं विवादविषयां भूमिषेणामेव ग्रामवासिनामुपकारातिशयो भवति तद्यतिरेकेण च महाननिर्वाहस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्र-वस्था ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तोपायैर्यदा सीमाया अपरिच्छेद्यकर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमर्थेन राजैव तत्कर्तव्यं तस्य भूमित्वादित्याह सीमायामिति । अविषज्ञायां विश्वारसोक्तुमशक्यायाम् । तं धर्मं न विचालयेदित्युक्तेः । ननु स्वतन्त्रो राजा कथं प्रवर्तते तत्राह प्रदिशेदिति । विवादसमाप्ते स्तेषामहानुपकारः स्यात् । स्थितिः पुण्यं परोपकारेणैति शास्त्रमर्यादा ॥ २६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीमायां अविषज्ञायां सर्वोपायैर्निश्चेतुमशक्यायां एतेषां स्वयं राजैव प्रदिशेत् निर्णयं प्रदद्यात् । योगीश्वरः । राजासीद्भवतिता ॥ २६५ ॥

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥ २६६ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोपसंहारसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थे दण्डवाचिक इत्युक्त्वा क्रमभेदोलाघवाद्वाक्पारुष्यस्यान्त-तो दण्डव्यापारद्वन्द्वे चैतरेतरयोगाद्बलक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरैककस्योभयार्थप्रतिपादनादण्डशब्देन वार्थोप्युपात्त इति कः क्रमभेदः तथा च यथा यथासंख्यसूत्रारंभो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एष इति वाक्पारुष्यं पश्चादुक्तमपिलघुत्वादेवाभिधातुमत ऊर्ध्वमिति ॥ २६६ ॥

(३) कुल्लुकः । एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषोक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमशुच्यन्तु पारुष्ये दण्डवाचिक इति दण्डशब्दस्याल्पस्वरत्वात् पूर्वनिर्देशः ॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । सीमानिर्णयमुपसंहरन् पारुष्ये दण्डवाचिक इत्युक्तं तत्र वाक्पारुष्यनिर्णयं प्रतिजानीते एष-इति ॥ २६६ ॥

(५) मन्दनः । अथ वाक्पारुष्यनिर्णयमस्तीति एषोऽखिलेनेति । न चान्नोद्देशक्रमत्यागः शङ्क्यः दण्डवाचिके इत्यत्र दण्डशब्दमाधम्यस्याल्पाक्षरत्वप्रयुक्तपूर्वनिबन्धनत्वेनार्थक्रमस्याविवक्षितत्वादिति ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एष सीमाविनिर्णयः धर्मः अखिलेन उपायेन अभिहितः उक्तः ॥ २६६ ॥

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ॥ वैश्योऽप्यर्धशतं वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(१) मेघातिथिः । परुषवचनमाक्रोशः सबहुधा धृशसा श्लीलभाषणं तेन भणितो योऽभिशापः अकरणहस्ता वृषलभूयाः असदुःखोत्पादनं कन्याते गर्भिणीति तत्र द्वयोर्ब्राह्मणक्रोशे क्षत्रियावैश्ययो रयं दण्डः । अन्यत्र ॥ पतनीयेकते क्षेपे दण्डोऽध्यमसाहस इत्यादि स्मृत्यन्तरोक्तः । तस्य च वधताडने जिह्वाछेदनमारणादि सर्व आक्रोशभेदावेदितव्याः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आक्रुश्य त्वं पापि षोऽसीत्यादिना । अप्यर्धशतं सार्धशतमल्पाक्षेपे । द्वेभ्यश्चि शयिते । एते

सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजस्य चौरित्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्द्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पाठस्य मतेऽनुवदंस्तदुचितदण्डमाह शतमिति द्वादशभिः । अभ्यर्थशतं अधि अधिकमर्थं शतं यत्र तेन सार्धशतम् । द्वेतिगुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वधं ताडनादिरूपं हुंकाराद्यल्पाक्रोशे उत्तरत्र जिह्वाच्छेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । द्वे शते वा गुणदोषापेक्षा विकल्पः ॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजमाक्रुश्य वैश्योऽप्यभ्यर्थशतं द्वे वा । शूद्रस्तु वधं ताडनं अर्हति ॥ २६७ ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः ॥ २६८ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिशंसनं सर्वप्रकारआक्रोशः पतनीयादन्यत्र सूत्रेदण्डान्तरविधानात् निमित्तसप्तमीचैषा वैश्यइति दण्डविषयसप्तमी ब्राह्मणस्याक्रोधुराक्रुश्यमानस्य च दण्डउक्तः । क्षत्रियादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयं । तथा च गौतमः ब्राह्मणराजन्ययोः क्षत्रियवैश्ययोः परस्पराक्रोशे क्षत्रियभेदैश्च माक्रोशेऽप्यपञ्चाशतदण्ड्यः वैश्यः क्षत्रियशतं एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेऽप्यविंशतिदण्ड्यः वैश्यः पञ्चाशतं शूद्रस्य तु तदा क्रोशे गुणपेक्षिकोदण्डो वक्ष्यते ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिशंसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवं शूद्रइत्यत्रापि ॥ २६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तरूपाक्षेपे कृते पञ्चाशत्पणान्दण्ड्यः वैश्ये शूद्रे च यथोक्ताक्रोशे कृते पञ्चविंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दण्डः स्यात् ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमतयोक्ताऽनुलोमतयाह पञ्चाशदिति । अभिशंसने स वैश्ये आक्रुष्टे । एवं शूद्रे ॥ २६८ ॥

(५) नन्दनः । अर्द्धपञ्चाशत् पञ्चविंशतिः ॥ २६८ ॥

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

[विप्रक्षत्रियवत्कार्योदण्डो राजन्यवैश्ययोः ॥ वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ॥ १ ॥

समुत्कर्षापकर्षास्तु विप्रदण्डस्य कल्पना ॥ राजन्यवैश्यशूद्राणां धनवर्जमिति स्थितिः ॥ २ ॥]*

(१) मेघातिथिः । द्विजातिग्रहणमत्र समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे दण्डः सच जातिचित्तबन्धुवयः कर्मविद्याभिविशेषानुपदेशात् तत्र समानजातीये चित्ताधिके द्विगुणं तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं यावत्सर्वगुणानिर्गुणस्य षड्गुणवादाऽआक्रोशाऽवचनीयाऽअत्यन्तनृशंसामातृभगिनीभार्यादिगताः तदेव द्विगुणं दण्डपरिमाणं नपुंसकलिङ्गात्सर्वशेषोऽयं समवर्णविषयएव अथवा तदेव शतमिति योजनं लिङ्गसामर्थ्याच्च तस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतोदमः लिङ्गोपपत्त्यर्थपरिमाणपदमश्रुतमभ्याहृतं शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समुत्कर्षइति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्णेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकूपरित्यर्थः । द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लीलेषु त्वं त्वसृगामीत्यादिष्वाक्रोशमात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु ॥ २६९ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । द्विजातीनांसमानजातिविषये यथोक्तोक्तोशो कृते द्वादशपणोदण्डः । अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु तदेवेति नपुंसकनिर्देशात् शतब्राह्मणमाकुश्येत्यादियदुक्तं तदेव द्विगुणदण्डरूपं भवेत् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च समिति । समवर्णे तुल्यजातीये व्यतिक्रमे यदि विप्रोविप्रमाक्षिपति । एवमुत्तरत्र । वा-
देषु विशेषमाह वादेष्विति । अवचनीयेषु मातृभगिन्याद्यश्लोलेषु क्रोधावेशपुरःसरं ॥ २६९ ॥

(५) मन्दनः । व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये ॥ यदिदं द्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः व्य-
तिक्रमे द्वादशैव पणान्दण्ड्यः । व्यतिक्रमेद्विगुणं चतुर्विंशतिः पणाः ॥ २६९ ॥

एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं जघन्यप्रभ
बोहि सः ॥ २७० ॥

(१) मेघातिथिः । एकजातिः शूद्रः सर्वैर्वर्णिकाक्षिपन्नाक्रोशनदारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरु-
पया जिह्वाच्छेदं लभते जघन्यप्रभव इति पादाभ्यां ब्राह्मणउत्पन्न इति हेत्वभिधानं प्रातिलोमानामपि ग्रहणार्थं तेन जघन्य-
प्रभवाएव नास्ति पञ्चम इति वर्णान्तरनिषेधात् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातिः शूद्रः । दारुणया अवचनीयया । जघन्यप्रभवोऽन्यजन्मा ॥ २७० ॥

(३) कुङ्कुम्भः । शूद्रोद्विजातीन्पातकाभियोगिन्या वाचाकुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत् यस्मादसौ पादारूपा निरुष्टा ब्राह्म-
जातः ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रकर्तृकत्रैर्वर्णिकाक्रोशे विशेषमाह एकेतिचतुर्भिः । एकजातिः शूद्रः एकैव जातिर्जन्मरु-
पा यस्येतिष्युत्पत्तेः । वाचादारुणयेति कस्त्वं रेयस्तदन्तेत्यादिरुपया । जिह्वाच्छेदेहेतुः जघन्यप्रभवः पद्म्याशूद्रोऽजायते-
तिपादजः ॥ २७० ॥

(५) मन्दनः । एकजातिरुपनयनानर्हः शूद्र इति यावत् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातिः शूद्रः द्विजातिब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां दारुणयावाचाक्षिपन् जिह्वायाः छेदं प्रामुयात् ।
सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः ॥ २७० ॥

नामजातिपहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्येदशाङ्गुलः ॥ २७१ ॥

(१) मेघातिथिः । अभिद्रोहआक्रोशः कुत्सानुभिर्ब्राह्मणक त्वमा मया स्पर्द्धिता एवमन्यदपियोज्यं ग्रहणं ग्रहः नि-
रुपपदं नामगृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा देवदत्तेति अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः निक्षेप्यः शङ्कुः कीलकः
ज्वलन्मग्निना दीप्यमानोऽयोमयो लोहमयः ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नामपहंमैत्र इति । जातिपहं ब्राह्मण इति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य ।
ज्वलन्मग्निमयः ॥ २७१ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । अभिद्रोहआक्रोशः ब्राह्मणादीनां रे त्वयस्तदन्तब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादियहं कुर्व-
तो लोहकीलकोऽग्निना प्रदीप्तो दशाङ्गुलमुत्प्रेष्य ॥ २७१ ॥

(२७१) निक्षेप्यो-निक्षेपो (क, च, घ,)

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणापसद्वत्यायाओशेदण्डान्तरमाह नामेति । शङ्खोहकीलकन्वलम्निदीमः नित्येयः भवेदानीयः ॥ २७१ ॥

(५) नन्दनः । नामजात्योपहणं हेयशर्मन्ब्राह्मणेत्यादिकं एषां हिजातीनां कुर्वत एकजातेः ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अमुकनामासित्वं अमुकजातिस्त्वं । अभिद्रोहेण आक्रोशमिमानेन ग्रहं कलहकुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयःशङ्खःदशाकुलः ज्वलन्स्थाय्यः ॥ २७१ ॥

धर्मोपदेशदर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ॥ तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अथ ते त्वधर्मइयंवाचेति कर्तव्यता मैवकार्षीःछांदसोसीत्येवमादिव्याकरणलेशज्ञानतया दु-
न्दुक्त्वेनदर्पवन्तः शूद्राउपदिशन्ति तेषामेषदण्डः यस्तु ब्राह्मणापाश्रयादेव ध्युत्पन्नोविस्मृतंकथंचिदेशकालविभागत्मा-
रयेत्पूर्वाह्नकालं नातिक्रामयेति क्रियतादैवकर्मदेवांस्तर्पयोपवीतीभव माप्राचीनावीतंकार्षीरिति न दोषः । तप्तमग्निसं-
वन्धात्पीडाकरं आसेचयेत्क्षारयेत् युक्तं वक्त्रे मुखेनोपदेशकत्वात् श्रोत्रस्य कोपराधः प्रागसत्कर्मादिभक्षणम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मोपदेशं प्रायश्चित्ताद्युपदेशम् । अस्य शूद्रस्य ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायंते धर्मानुष्ठेयइति ब्राह्मणस्याहङ्गरादुपदिशतोऽस्यऽशूद्रस्य मुखे कर्ण-
योश्च ज्वलन्तैलराज्यं प्रक्षेपयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव धर्मवक्तृत्वे दण्डान्तरमाह धर्मइति । दर्पेण धनविद्यादिजेन विप्राणां धर्मोपदेशं कुर्व-
तोऽस्य शूद्रस्य । तं धर्मं त्वयं श्रुत्वाऽनुशास्यतीति कृत्वा श्रोत्रे ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । अस्यैकजातेरित्येव ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्राणां धर्मोपदेशं दर्पेण कुर्वतः अस्य शूद्रस्य वक्त्रे तप्ततैलं । च पुनः श्रोत्रे आसेचयेत्पा-
थिवः ॥ २७२ ॥

श्रुतदेशां च जातिच कर्मशारीरमेव च ॥ वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥ २७३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्येन श्रुतेनैतदनेन सम्यक्श्रुतं इत्याह श्रुतमेव वा क्षिपति नैतत्संस्कारकयदनेन श्रुतिमिति
ब्रह्मावर्तीयमभिमानाभिमानिनं वासकोयमित्याह एवंजात्यं ब्राह्मणं क्षत्रियोयमित्याह क्षत्रियं वा बाम्धवतया ब्राह्मणइति कर्म
स्नातकइति शरीरावयवे शरीरेऽध्यङ्गद्वयमिति वितथेन वितथमनृतं प्रकृत्यादिभ्यइति तृतीया । अथवायधर्मोवैतथ्य-
तस्यवाच्यंप्रति कारणता युक्तैव । महात्परावज्ञानं दर्पः अज्ञानात्परिहासतोवा न दोषः कस्यपुनरयं दण्डः सर्वेषामिति दूषः
शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे । हिजातिविषये वैतथ्ये ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शारीरकर्म भारवहनादि वितथेन ब्रुवन् नत्वश्रुतादि । दर्पादिभिमानात् । अश्रुताद्यभिमाने-
न ब्रुवन् हि जएव दण्ड्योनतु शूद्रस्तस्यतु वधएव ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिविषयमिदं दण्डलाघव नतु शूद्रस्य हिजात्याक्षेपविषयम् । नत्वयैतच्छ्रुतं भवान् तदै-
शजातो न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कर्मकृतमित्यहङ्गरेण मिथ्याब्रुवद्द्विशतं दण्डं वाप्यः स्यात् । वितथेनेति
तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्यउपसङ्ग्यानमिति तृतीया ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । समवर्णे आह श्रुतिमिति । नत्वहिजातिर्न तवायमुपपितेदिशइत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन् शूद्रः-

शूद्रस्यैव ब्रुवन् । प्रकृत्यादिभ्यः उपसंख्यानमिति तृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्यावदच्छूद्रोदण्डनीयइत्याह श्रुत-
मिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं मम मध्यदेशंवसतिरतीव कुलीनोहमतीव सत्कर्मास्मि ममातीव चूडादिसंस्कारोवृत्तइति ।
अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति ॥ २७३ ॥

(५) नन्दनः । सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह श्रुतदेशं चेति । देशजन्मभूम्यादिकं । कर्मयज्ञादिकं । शारीरमुपनय-
नादिकं । वितथेनैतद्ध्येन ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तवश्रुतं तवदेशं तवजातिं तवशारीरकर्म भारवाहनादिकर्मवितथेन विथतत्वेन दर्पात् ब्रुवन्
दिशतंदमदाप्यः स्यात् ॥ २७३ ॥

काणंवाप्यथवा खञ्जमन्यंवापि तथाविधम् ॥ तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्योदण्डंकार्षापणावरम् ॥ २७४ ॥

(१) मेधातिथिः । एकेनाक्षणाविकलः काणः खञ्जः पादविकलः तथाविधं कुर्णिविष्टपंतद्ध्येननासत्येनापि शब्दा-
द्वितथेन अकाणं च काणइत्युक्ते कार्षापणोवरोदण्डः अत्यन्ताल्पोयदि दण्डः कथंचिदनुग्राह्यतया युक्ते तदा कार्षापणो-
वरोदण्डः अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्चवा पुरुषविशेषापेक्षयापिदण्ड्यः शूद्रः सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रुवन्काणस्त्वमित्यादिकमभिमानात् कार्षापणोत्यन्तावरोयत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवेतु
ततोपि किंचिदधिकंदाप्यइत्यर्थः ॥ २७४ ॥

(६) कुष्ठकः । एकाक्षिविकलंपादविकलमन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यविकलंसत्येनापि काणादिशब्देन ब्रुवन्त्य-
न्ताल्पंनदा कार्षापणंदण्डंदाप्यः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् वस्तुतोङ्गहीनस्य तथावदने दण्डमाह काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्ये-
नापीत्यत्रापेरवधारणार्थत्वात्परिहासवारणाय । कार्षापणावरं पणादपि न्यूनं पुनः प्रसंगवारणाय ॥ २७४ ॥

(५) नन्दनः । तथाविधं विकलाङ्गं शक्त्यपेक्षया परिणामनीयम् ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काणादिकं तथ्येन ब्रुवन् कार्षापणां अवरंदण्डं दाप्यः कर्षपणंकार्षापणं अवरंतुच्छं ॥ २७४ ॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ॥ आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ २७५ ॥

(१) मेधातिथिः । आक्षारणं भेदनमनृतेन एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽन्यन्तनृष्णावती कनकमयमङ्ग-
लीयकरहसि तस्मै दत्तवतीत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातृगुरुशिष्यौ तनयग्रहणं द्वितीयसंबन्धप्र-
दर्शनार्थं । अन्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राद्भिन्दतोदण्डः स्यान् पुत्रं मातुः यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रि-
यते स एव भेदायन्यइति व्यवहारः । तत्रासति तनयगृहणे प्रदर्शनार्थं यदैवमातरमाह तेनैषते पुत्रोऽभक्तोदुःशीलश्चेत्येव-
मादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान् पुत्रं दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमाक्षारणमाहुः प्रवक्ष्यामिधनंश्रुतंवा-
र्जायतुतीर्थान्युपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवति तथा न कर्तव्यं । यावद्वरस्तेजीवियुस्तावन्नान्यस-
माचरेन्नतैरननुज्ञातइति च । यत्तु विद्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनंतत्र शतान्मुच्यते प्रतिरोद्धागुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य ।
जायायाः अनुकूलायाः पुत्रवत्याः करोत्यन्यविवाहमित्येतदक्षारणं एवं गुणवतः पुत्रस्याकारणेऽन्यकरणं गुरोः सर्वप्रकारं पन्था-
नमन्यजतः शतंदण्डः ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षारयन्गम्यमैथुनेनाभिशांसन् । जायासंनिधेर्जायायाएव मातरं पितरंचेति ग्राह्यम् । ते-
नात्र जायांप्रति तव माता त्वैरिणीत्यादिरभिशापोद्गृह्यः ॥ २७५ ॥

(३) कुल्लूकः । आक्षारितः क्षारितोऽभिशमइत्याभिधानिकाः मात्रादीन्पातकादिनाऽभिशपन्गुरोश्च पन्थानमत्यजन्-
दण्ड्यः । भार्यादीनांगुरुलघुपापाभिशापेन दण्डसाम्यंसमाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणभेदनमित्युक्ता मातृपुत्रपित्रादी-
नांपरस्परभेदनकर्तुरयंदण्डविधिरिति व्याख्यातवान् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । मात्रायभिशमस्तुदण्डमाह मातरमिति । आक्षारयन् पातकादिना अभिशस्तं कुर्वन् शतं दा-
प्यः । तथा गुरोराचार्यस्य पन्थानमददजनोदण्ड्यः । क्षारणमेतेषामन्योन्यवैमत्यं तत्कर्तुर्दण्डइति मेधातिथिः ॥ २७५ ॥

(५) नन्दनः । आक्षारयन्वाक्पारुष्येण क्रोधयन्मातापितृगुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृतेऽन्येषामसकृत्कृते दण्डः
अतुल्यकक्षित्वान् ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातरं वा पितरं वा जायां वा जायाशब्दसन्निधानात्तस्याएव पितरौ याज्ञौ भ्रातरं तनयं गुरुं
वाऽऽक्षारयन् अगम्यागमनेन निन्दन् सः शतं दाप्यः च पुनः गुरोः पन्थानं अददत् शतं दाप्यः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डः कार्यो विजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरयंदण्डइत्येवमभ्याहारेण योजना तादर्थ्येचतुर्थी
वा तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः पातकस्याक्रोशे कृते अयंदण्डोदुःखोत्पादनरूपे ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यमाक्षारणे ॥ २७६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परपतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः दण्डमेव विशेषे-
णाह ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि प्रथमसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशिनि पुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्यपतनीयाक्रोशे कृते दण्डमाह ब्राह्मणेति । विजानता दण्डशास्त्र-
ज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । तयोर्व्यवस्थानमाह । ब्राह्मणे क्षत्रियाक्रोशिनि पूर्वः सार्धशतत्रयम् । विप्राक्रोशिनिराजनि मध्य-
मः पञ्चशतानि ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डश्लोकद्वयेनाह ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्त्विति । विजा-
नता राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयोर्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । तावत्तरार्द्धेनोक्तौ ॥ २७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्योन्याक्षारणे पतनीये कृतः विजानता पुंसा दण्डः कार्यः पूर्वसाहसः प्रथम-
साहसः ॥ २७६ ॥

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिप्रतिपत्तिः ॥ छेदवर्जप्रणयनंदण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७ ॥

[पतितंपतितेत्युक्ता चौरंचौरिति वापुनः । वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विदोषतां व्रजेत् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः शूद्रस्य
वैश्याक्रोशे मध्यमः छेदवर्जदण्डस्य प्रणयनमिति । एकजातिर्द्विजातिमित्यनेन जिह्वाछेदप्रामाण्यनिवर्तयति स्वजातिप्रतीतिः
नैवमन्तव्यंसमानजातीयप्रतीतिः किं तर्हि यात्रजातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणश्लोकाभिप्रायं परस्पराक्रोशेयावत्स्व-

जातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयं प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्राक्षारणे प्रथमार्द्धसाहसः एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः-
कल्पः ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु त्वत्त्वजात्या-
क्षारणे छेदवर्जं तत्तज्जात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद्ब्राह्मणक्षत्रियाक्षारणे छेदएवेत्यर्थः ॥ २७७ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । पतितमिति । पतितं पातकिनम् । उक्ता आक्रोशबुद्ध्या तुल्यदोषोऽतस्तुल्योदण्डः । एवं द्विर्दो-
षतां द्विगुणदोषतामित्यादि ॥ वाक्पारुष्यम् ॥ १ ॥]

(३) कुट्टुकः । वैश्यशूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपतनीयाक्रोशे ब्राह्मणक्षत्रियवद्वैश्ये शूद्राक्रोशिनि प्रथमसाहसः शूद्रे
वैश्याक्रोशिनि मध्यमसाहसइत्येवंरूपदण्डस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथावत्कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः एवं चेकजातिर्द्वि-
जातीस्त्विति प्रागुक्तजिह्वाच्छेदोवैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावतिष्ठते ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्य-
मः । त्वजातिप्रतिपति संनिधेः त्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्त्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाकुशय प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाकुशय
शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा समवर्णे द्विजातीनामिति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जि-
ह्वाच्छेदं विना । अतो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ॥ २७७ ॥

(५) नन्दनः । एवमेवेति मध्यमसाहसादिदेशः त्वजातिप्रतिवाक्पारुष्यइति शेषः । अपरार्द्धेऽपि त्वजातिप्रतीत्य-
नुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं त्वजातिविषये न द्विजातिविषयइति
॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रजातिप्रतिपतितत्त्वतः क्षेपेऽवर्जयेत् । प्रणयनपरिहासवर्जं प्रणयनं दण्डस्य इति विनिश्चयः दण्डः
कार्यः ॥ २७७ ॥

[रामचन्द्रः । पतितमिति । पतितं प्रति त्वंपतितइत्युक्त्वा चौरं प्रति त्वंचौरइत्युक्त्वा वाचनान्ततुल्यदोषः
स्यात् ॥ १ ॥]

एषदण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डपारुष्यदण्डेन दुःखोत्पादनं यथा कण्टकादिः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एवं पीडाकरत्वसामा-
न्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगस्तत्र निर्णयो दण्डविशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्त्वतो धर्मतः ॥ २७८ ॥

(३) कुट्टुकः । एषोऽनन्तरोक्तो वाक्पारुष्यस्य यथावदण्डविधिरुक्तोऽनन्तरं ताडनदिर्दण्डपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामः
॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्पारुष्यदण्डमुपसंहरन् कायकृतहिंसने तं प्रतिजानीते एषइति ॥ २७८ ॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्यजः ॥ छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यजः शूद्रश्चण्डालप्रत्यन्तः श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः तंचेद्दिस्यादङ्गेन केनचित्साक्षादङ्गस्त्वङ्गादि-
प्रहरणव्यवधानेन वा तदङ्गस्य छेत्तव्यं हिंसाया क्रोधेन प्रहरणं ताडनमिच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनं मारणमेव तत्त-

दिति वीप्सा अङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवक्षामातिज्ञापितेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽनेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशोपनुकृतैषा मर्यादा अनुशासनग्रहणंकारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिंस्यात् पीडयेत् । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्त्यजः शूद्रोयेनकेनचित्करचरणादिनाङ्गेन साक्षाद्दण्डादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिं प्रहरत्ते-
वाङ्गमस्यछेत्तव्यमित्ययमनोरुपदेशः मनुग्रहणमादरार्थम् ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह येनेति द्वाविंशत्या । केनचित् पाण्याद्यन्यतमेन । अन्त्यजः शूद्रः ॥ २७९ ॥

(५) नन्दनः । अथदण्डवाक्पारुष्यमाह येनकेनचिदिति । श्रेयांसंस्वस्यपूर्ववर्णं अन्त्यजस्तत्मादपरवर्णः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येनकेनचित् अंगेनहिंस्यात् करेणपादेनवा तत्तदेव अंगंअस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं तन्मनोःअनुशासनम् ॥ २७९ ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डंवा पाणिच्छेदनमर्हति ॥ पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ २८० ॥

(१) मेधातिथिः । उद्यम्योत्क्षिप्यच कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयतोऽस्यपाणिः छेत्तव्यः दण्डग्रहणंसमान-
पीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थतेन वृद्धशफादावभ्योदण्डः । पादेन प्रहरन्मिति अत्राप्युद्यम्येत्यपेक्षितव्यं अवगुर-
तोप्येषएव ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उद्यममात्रेत्वाह पाणिमिति । प्रहरन् प्रहारार्थमुद्यमंकुर्वन् प्रहरंश्च ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः पाणिमिति प्रहर्तुंपाणिदण्डंवोद्यम्य पाणिच्छेदंलभते पादेन कोपात्प्रहरणे पाद-
च्छेदंप्रामोति ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्य-
नुवर्तते तदभावे वाग्दण्डादिः ॥ २८० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थंचतुर्भिःश्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणिमुद्यम्येति पादेन प्रहरन्पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्येत्य-
र्थः ॥ २८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पाणिहस्तंवा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणिच्छेदनं अर्हति ॥ २८० ॥

सहासनमभिप्रेत्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ॥ कट्यांकुताङ्गोनिर्वास्यः स्फिचंवास्यावकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टोब्राह्मणोजातितोदौःशील्यादवकृष्टोऽपीतरेवर्णाऔत्तराधर्मेण परस्परपेक्षयोत्कृष्टाःस्वाव-
कृष्टाश्च तत्राहावकृष्टजइति जनिना जन्मचोत्कर्षउपात्ततत्संनिधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव जन्मना चनिरपेक्षोत्कर्षोब्राह्म-
णस्यनापकर्षः तेन शूद्रस्यायंब्राह्मणेन सहैकमासनमारुढवतोदण्डः । कटिःश्रोणी तत्र कृतचिह्नः अङ्गुर्विधौ च सुधाकुम्कु-
मादिना चिह्नकरणमात्रमपि अयन्तु दण्डः रघ्यापनार्थः । अतिक्रमाद्विभिद्युरिति तेन देशान्तरे यदनपायितच्चिह्नमायसो-
लेखनादुपदिश्यते तथाच वक्ष्यति उद्देजनकरे दण्डे चिह्नयित्वेति राष्ट्राच्च निष्कास्यः स्फिक्श्रोण्येकदेशः सव्योदक्षि-
णश्च तंचावकर्तयेत् चिह्नेन विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदोऽनं सर्वस्य स्फिजः अभिप्रेत्सुरितिच नेच्छामात्रेण किंतर्हि शम-
वतएव इच्छाया शक्यापह्नवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः । कक्ष्यामिति क्षत्रविशोः शूद्रस्य च तदुभयस्य हास्येच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणहासेच्छायाम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कक्ष्यां तमलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचं वास्य यथा न भियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । सहासनं सहोपवेशनम् । उत्कृष्टस्य द्विजातेः । रुताङ्कः कृतचिन्हः । निर्वास्योदिशादेव । स्फिचं कर्ति यथा न भियते तथा छेदयेत् ॥ २८१ ॥

(५) नन्दनः । गुणोदोषवशाद्विकल्पः ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकृष्टजः शूद्रः उत्कृष्टस्य महासनं अभिषेप्तुः ईप्सुः इच्छेत्सः शूद्रः कक्ष्यां कटिप्रदेशे रुताङ्कः कृतलोहकृतचिन्हः निर्वास्यः निष्कासनीयः । च पुनः अस्य स्फिचं अवकर्तयेत् ॥ २८१ ॥

अवनिष्टीवतोदर्पाद्वावोष्ठौ छेदयेन्मूत्रः ॥ अवमूत्रयतो मेढ्रमवशार्धयतो गुदम् ॥ २८२ ॥

(१) मेधातिथिः । मूत्रेणावसिचतोऽभिमुखं वातदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि संस्पर्शोऽवमनयति मूत्रेणेति । निष्कर्तव्यः समानफलत्वादितस्यापि दण्डोऽयं निष्टीवनं नासिकास्य श्रावस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः येनाङ्गेनेत्युक्तत्वात् । शार्धनं कुत्सितोगुदशब्दः दर्पान् प्रमादात् ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवनिष्टीवतः उत्तमस्योपरिनिष्टीवतः । एवमत्र मूत्रमुपरिमूत्रणम् । अवशार्धनं कुत्सितगुदशब्दकरणं तदुपरि ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेढ्रं शार्धनं कुत्सितोगुदशब्दः तेनावमानयतो दर्पान् प्रमादाद्बुद्धिदयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अवनिष्टीवतो द्विजादौ कफादीन्यस्यतः ओष्ठौ छेदयेदेव । मेढ्रं लिङ्गम् । अवशार्धनं कुत्सितोगुदशब्दस्तत्कुर्वतः ॥ २८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । दर्पात् अवनिष्टीवतः द्विजोपरि निष्टीवनं कुर्वतः द्वावोष्ठौ छेदयेत् ॥ २८२ ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ॥ पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । दर्पादित्यनुवर्तते परिभवबुध्याकेशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकर उभयच्छेदो नैकस्यैव दाढिकाश्मश्रु अन्यदपि यदङ्गं गृह्यमाणं ग्रीवादितुल्यपीडाकरं तत्र सर्वथाप्ययमेव दण्डः अविचारयन्पीडाकियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती त्वल्पावेति एतदनुबन्धं श्लोकप्रामाण्यविवरणं विचार्यते ग्रहणमात्रे दण्डः ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाढिकायां श्मश्रुणि । एतत्सर्वमुत्तमेऽधमेन क्रियमाणम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । दर्पादित्यनुवर्ततेऽहंकारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जातावेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे चार्हिसार्थं गृह्णतो हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच केशेष्विति । दाढिकायां श्मश्रुणि । हिंसार्थं पादादिचतुष्टये नरं गृह्णतोहरतौ छेदयेदित्यन्वयः । वृषणं फलकद्वयम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । पादयोरित्यादिषु गृह्णतइत्येव ॥ २८३ ॥

त्वग्भेदकः शतदण्ड्योलोहितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान्मवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥ २८४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामथपरस्परपराधे शूद्रस्य तुशूद्रपराधे मन्यते यः केवलाभेवत्वचंभिन्धाद्विदारयन् लोहितदर्शयेत्तस्य शतदण्डः तावदेव लोहितदर्शने यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादाधिकदण्डे प्राप्ते शतवचननियमार्थं अन्येतु कर्णनासिकादेरपि सवतिशोणितं बहिस्त्वग्भेदेपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तदयुक्तं अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डयुक्तस्तस्माद्यत्रेष्टसवतिशोणितं तत्र शतं शिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तं प्रवास्योऽस्यांभेदकस्तत्प्रयोजक इति घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः अस्थिभेदक इति प्रवासनसमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणं निर्वासनं वा दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते तथाहि दशवस्त्रसंबन्धमिति बार्हस्पत्यशौशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वग्भेदक इत्यादिसमावृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षट् निष्कान् दीनान् । प्रवास्यो देशान् निर्वास्यो गृहीतसर्वस्वः । अस्थिभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । चर्ममात्रभेदकस्तमानजातिर्न शूद्रो ब्राह्मणस्य दण्डलाघवं पणशतं दण्डनीयः तथा रक्तोत्पादकोपि पणशतमेव दण्ड्यः मांसभेदी षण्णिष्कान् दाप्यः अस्थिभेदकस्तु देशान् निर्वास्यः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वग्भेदक इत्ययं श्लोकः शूद्रस्य समानजातिविषयो दण्डस्य लाघवादिति ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । एवतावदसमजातिविषये दण्डमाह त्वग्भेदक इति । शतं पणानाम् ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वक्भेदको द्विजः शतदण्ड्यः । च पुनः शोणितस्य च दर्शकः दण्ड्यः । एषां संभेत्ता दंड्यः अस्तिभेदको गृहीतसर्वस्वः प्रवास्यः ॥ २८४ ॥

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगं यथा यथा ॥ तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ २८५ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थं फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशमाह समभ्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति फलानामपि विशेषो महार्घतादुष्प्रापता तथा स्थानविशेषोपि द्रष्टव्यः सीमां चतुष्पथे तपोवन इति ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपभोगो यथाधिकः कस्यचिच्छायामात्रेणान्यस्य पुष्पैरप्याभादेः फलैरपीत्यादि ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन प्रकारेणोपभोगः फलपुष्पपत्रादिनोत्तममध्यमाधमरूपो भवति तथा तथा हिंसायामप्युत्तमसाहसादिर्दण्डो विधेय इति निश्चयः । तथा च विष्णुः फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूतर्मसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतं वृणच्छेद्येकं कार्पापणं च पण एव मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । नृकायदण्डप्रसंगेन स्थावरस्यापि ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय वेद्मिनः ॥ स्थाणुमन्येनु

संयन्तीति श्रुतेः ॥ तस्मात्पश्यन्ति पादपादितिस्थितेस्तेषां कायाभिमानित्वेनहिंस्यत्वात्कर्तुःप्रथमसाहसादिदण्डोक्तेयइत्याह वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुमच्छेत्तातूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं वृणच्छेद्येकपणमिति । छेद्यत्रहिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा ॥ २८५ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतीनांस्थावराणां हिंसायामुपभोगगुरुलाघवापेक्षया दण्डः कल्प्यः ॥ २८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हिंसायां छेदनेन इति सर्वत्र धारणा मर्यादा ॥ २८५ ॥

मनुष्याणांपशूनांच दुःखाय प्रवृत्ते सति ॥ यथायथामहदुःखंदण्डंकुर्यात्तथा तथा ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्वग्भेदकइति तस्य विशेषोयं असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रां हिंसाविषयत्वेऽथश्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणांच पशुपक्षिमृगाणांतुल्यदण्डता माभूदिति तदर्थमिदं यथा यथा महदुःखमिति त्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनामहत्त्वादल्पत्वंप्रहारस्य शतादूनोपि दण्डमर्हति शतादभ्यधिकोपि अन्येतु महदुणान्महतिदुःखे दण्डवृत्त्यर्थनाल्पेऽपचयार्थयथाश्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रवृत्ते दुःखोत्पत्त्यर्थप्रहारे प्रमादस्तु नवृद्धिः अनुबन्धः परिज्ञायते तस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणंभङ्ग्याव्याख्येयम् ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुःखाय न मरणाय ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । मनुष्याणांपशूनांपीडोत्पादनार्थप्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यंतथातथा दण्डमप्यधिकंकुर्यात् । एवंच मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतंदण्ड्यइत्युक्तादप्यधिकोदण्डोदुःखविशेषापेक्षया कर्त्तव्यः ॥ २८६ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यादीनामपि दुःखतारतम्यादण्डतारतम्यमाह मनुष्याणामिति । प्रवृत्ते प्रहारे कृते ॥ २८६ ॥

(५) नन्दनः । मनुष्याणांपशूनांच मध्ये कस्मिंश्चिदुःखायप्रवृत्तेसतिदुःखतारतम्येन दण्डंकुर्यात् ॥ २८६ ॥

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा ॥ समुत्थानव्ययंदाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । अङ्गानामवपीडना दृढरज्वादिग्रहणसंबन्धिविश्लेषणादिना तत्र याचितधने पथ्यमिषगौषधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदपीडितस्य दाप्यः । एवंप्राणशोणितयोरवपीडनानामिति समस्तमपियोज्यं अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययंदाप्यइति संबन्धः सामर्थ्यापचितयोरिति लभ्यते समुत्थानंप्रकृत्यापत्तिः प्राणोबलंप्रहारेणास्वस्थस्य भोजनाद्वेत् कार्षापणपत्तौ बलमपचीयते तत्राद्वेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्वल्लाभस्तावत्तदुपयोगे यत्किंचिद्वृत्तेतैलादिदापनीयं एवंशोणिताद्युत्पत्तौ तदुर्बलीभूतस्य ध्याभ्यन्तरंवा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्रप्तेः समुत्थानव्ययंदाप्यः न चेत्तद्वृत्ताति तदा तच्चदण्डंपरिपिण्ड्य सर्वैराङ्गे दद्यात् ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । अणोमांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणं । तथावता भवतिभग्रादीनां तावन् भग्राङ्गादिभ्योदापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित्पठ्यते तत्र प्राणोबलं तस्यसमुत्थानं प्रागवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वदण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेतिसमुच्चये ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अङ्गानांकरचरणादीनांव्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययंयावता कालेन पूर्वावस्था-

ग्रामिः समुत्थानसंबन्धोभवति तावत्कालेन पथ्यौषधादिना यावान्व्ययोभवति तमसौ दापनीयः अथ तंव्ययंपीडोत्पादको-
न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययोयश्च दण्डस्तमेनंदण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः ॥ २८७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह अङ्गेति अङ्गानां करचरणादीनाम् । प्राणे निश्वा-
सावरोधने कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौषधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुनेच्छति तावदेवासौ दाप्यः त्वग्भेदकः शत-
मित्यनेनोक्तं सर्वतावदभावे सर्वत्वं देयमित्याह सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्रमिति पूर्वत्वाद्भेदः ॥ २८७ ॥

(५) नन्दनः । अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितगोश्च कृतयोः समुत्थाननामावृत्यावाचितंतदर्थं व्ययंसमुत्थानव्य-
यमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः अपि च सर्वदण्डम् । अथवैतस्मिन्निमित्ते यावद्राज्ञः प्रदेयंदण्डात्मकद्रव्यं ता-
वत्पीडितायापि पीडकोदाप्यः ॥ २८७ ॥

द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ॥ सतस्योत्पादयेत्तुष्टिराज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्रव्याणि गृहोपकरणान्यन्यानि वानुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोलूखलघटस्थालीपिठरादीनि तेषां-
हिंसाप्रायूपनाशः सत्यपि कार्यक्षमात्वे ज्ञानतोऽज्ञानतइति प्रमादकृते बुद्धिपूर्वचाविशेषेणाहिंसता तस्य द्रव्यत्वामिनोजन-
येत्परितोषतद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वाराज्ञे तु द्रव्यमूल्यद्रव्यवादद्यात् अस्य कचिदपवादः ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हिंस्यात् विनाशभङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचापि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यंदण्डम् ।
ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्थमित्यर्थसिद्धत्वान्नोक्तम् । तुष्ट्युत्पादनेन न विशेषमिति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानतइत्युक्तम् ॥ २८८ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याण्यनुक्तविशेषदण्डानि कटकानि ताग्रघटादीनि योयस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत्सतस्य द्र-
व्यान्तरादिना तुष्टिमुत्पादयेत् राज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमंदण्डं दद्यात् ॥ २८८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यनाशोपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि त्वामिनोमूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्ड-
मर्हतीत्याह द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमंदद्यात् ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्याणि वस्त्रादीनि तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं अज्ञानतोहिंसायां-
तुष्टिज्ञानतोहिंसायांतुष्टिश्च राज्ञेतत्समंद्रव्यदानं च ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्रव्याणि वस्तूनि योयस्य हिंस्यात् ज्ञानतः पूर्णदण्डः कार्यः । अज्ञानतः अज्ञानपूर्वके नाशे
अर्धदण्डः ॥ २८८ ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ॥ मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥ २८९ ॥

(१) मेधातिथिः । चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः अथवा धार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमा-
सकृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः चर्मविकाराश्चार्मिकाणि भाण्डानि कदिसूत्रवरत्रादीनि चर्मण्यविकृतानि गवादीनां अथवा चर्म-
भाण्डानि केवलचर्ममयानि चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि काष्ठमयभाण्डान्यलूखलमुसलफलकादीनि लोहोष्टद्विकारः पाषाणा-
कृतिः पिण्डीभूता वृत्तमयानि त्वल्पपाकाधानादीनि तन्नाशने मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डस्तुष्ट्युत्पत्तिश्च त्वामिनः स्थितै-
व ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पूर्वोक्तापवादस्थानमाह चर्मेति । चर्म स्वरूपतः । चार्मिकं चर्मनिर्मितं भाण्डम् । काष्ठ-
भाण्डेषु लोहेन वृदा कृतेषु च भाण्डेषु नाशितेषु द्रव्यवतेमूल्यं दाप्यः । तथा मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डम् ॥ २८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठवृत्तिकानिर्मितेषु च भाण्डेषु पुष्पमूलफलेषु परस्य नाशितेषु मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डोराज्ञोदेयः स्वामिनश्च तद्विहृत्पादनीयेत् ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषे तद्वदमाह चर्मैति । चर्मणि तन्निर्मितेषु लोष्टोत्र घृत् तन्निर्मितेषु घटादिषु एतेषु नाशितेषु । स्वामिनस्तुष्ट्युत्पादोनुवर्तते ॥ २८९ ॥

(५) नन्दनः । चार्मिकभाण्डादिषु हिंसितेष्विति विपरिणामः । लोष्टृष्ट्युत्पिण्डः चर्मादिभ्योऽन्यत्र पूर्वोक्तस्तत्समोदण्डः ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मोत्थायचार्मिकः मूल्यात्पञ्चगुणोदण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यपञ्चगुणोदेयम् ॥ २८९ ॥

यानस्य चैवयातुश्च यानस्वामिनएव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यामपि हिंसायां कचिद्विशोनास्तीत्येतदनेन प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानंगच्छयादि यदारुह्य यान्ति पन्थानंतश्च गच्छयादिबलीवर्दगर्दभमहिषादिवाहंतएव वा गर्दभादयः पृष्ठारोहायानानि । याता तदारुहः सारध्यादिः यानस्वामीयस्य तत्त्वयानंतत्रैषांचक्रवेगादिभीरध्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्यचिद्द्रव्यस्य नाशोमरणंवा तत्र पशुस्वामियानव्यतिक्रमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदाचिदुभयोः कदाचिन्कस्यचिदपीति योविशेषस्तत्र नोक्तइहैवेत्यते सउच्यते अतिक्रम्य हिंसादण्डंवर्तते नात्र दण्डोस्ति दण्डनिमित्तानि नभवन्तीति यावत् शेषेदण्डउक्तेभ्योनिमित्तेभ्यः । अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यति ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यानस्य यद्यपि पश्वादेर्दण्डस्तथापि शिविकावाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यातुर्यापयितुर्नेतुःसारध्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य । वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्थानानि । अभिवर्तनानीति कचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं निवर्तनं विरोधननास्तीत्यर्थः ॥ २९० ॥

(३) कुङ्कुमः । यानस्य रथादेर्यातुः सारध्यादेर्यानस्वामिनश्च यस्य तद्यानंतेषां छिन्ननास्यादीनि दशनिमित्तानि दण्डमतिक्रम्य वर्तन्ते एषु निमित्तेषु सत्सु प्राणिमारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनांदण्डो न भवतीति मन्वादयआहुः । एतद्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दण्डोऽनुधीयते ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रैव प्रतिप्रसवमाह यानस्येति । यानस्य रथशकटादेः । छिन्ननास्यादिवशनिमित्तिकान्दण्डानतिक्रमन्तीत्यतिवर्तनानि । नैतेषु निमित्तेषु दण्डः यातुः सारथेः तदारुहस्य यानस्वामिनश्च न स्यात् । तथा च वक्ष्यमाणानि दशनिमित्तानि वर्जयित्वा शेषे दण्डइत्यन्वयः ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । यानस्यशकटादेः यातुःसारथेः यानस्वामिनोयानारुहस्य च दशातिवर्तनान्याहुः दण्डविधानरहितानि दशातिक्रमणान्याहु रित्यर्थः । शेषइति वर्तने दण्डोविधीयते न तेषु दशस्त्विति ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । यानादिकानां भग्नेसति दशातिवर्तनान्याहुः शेषस्थानेदण्डोविधीयते ॥ २९० ॥

छिन्ननास्ये भग्नयुगेतिर्यक्प्रतिमुखागते ॥ अक्षभङ्गेच यानस्य चक्रभङ्गेनयैव च ॥ २९१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । तान्याह छिन्ननास्यइति । वाहकाक्षादिरज्जुच्छेदे भङ्गे युगकाष्ठस्य देवादभिघातादिना तिर्यग्गते याने तथा प्रतिमुखागते मत्स्यावत्यागते ॥ २९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् । सापेहबलीवर्दनासासंबन्धिनीरजुः छिन्ननास्यरजौ बलीवर्दादिके भद्रयुगाख्येकाहे रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनंवा गते तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गयस्त्राणां चर्मबंधनानाच्छेदने योक्तस्य पशुपीवारजौ रश्मेः प्रहरणस्य छेदनेऽपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारभ्यादिना कृते च यानेन प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोःकृतयोः सारभ्यादेर्दण्डोनास्तीति मनुराह ॥ २९१ ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । तान्येवाह छिन्नेतिहास्याम् । छिन्ननास्ये नासायैतत्संबन्धिरजुर्द्रव्यं तस्मिन्बलीवर्दादिना छिन्नं । भद्रयुगे युगाख्ये रथकाहे भग्ने । तिर्यक्प्रतिमुखागते भूमिवैषम्यात्प्रतीचीनआगते । अक्षभङ्गे चक्रान्तःकाष्ठभङ्गम् ॥ २९१ ॥

(५) मन्दनः । तान्येवातिवर्त्तनानि श्लोकद्वयेनाह छिन्ननास्यइति । छिन्ननास्येछिन्ननासिकारजौ याने सति यन्तारमतिक्रम्य तिर्यगागते प्रतिमुखमागते च ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हास्यामाह छिन्ननास्यइति ॥ २९१ ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्म्योस्तथैव च ॥ आक्रमदेचाप्यपेहीति न दण्डमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्रनास्ति दोषस्तानितावदाह नासायां भवंनास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् नासिकापुटसंयोगिनी बलीवर्दानारज्जुरश्वानांखलीनंहस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन्छिन्ने त्रुटिते युगे चभग्ने रथाङ्काष्ठयुगंछिन्ननास्यमस्येतिबहुव्रीहिणा रथउच्यते पशुर्वा उभयोरपि साक्षात्पारंपर्येण संबन्धात् तिर्यक्प्रतिमुखागते याने तिरश्चीनंवा प्रतीचीनंवा कथंचिद्बलवैषम्यात्पशुत्रासाहा यानाङ्गत्वे कंचिदपराभ्येन्नदुष्येत् प्राजकोहि संमुखीनाञ्छक्तोरक्षितुं तिर्यक्प्रत्यवस्थितौ त्वदक्ष्यमानस्य कथंरक्षितुं प्रतिमुखागतं प्रत्यगावृत्तिः । अन्येतु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिभ्येनयानेन दोषमाहुः प्रतिमुखं चाभिमुखं मम्यन्ते अभिमुखागतः किमिति चक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं ददाति । अक्षचक्रे रथाङ्केप्रसिद्धे यस्त्राणि चर्मबंधनानि शकटकाष्ठानां योक्त्रं पशुपीवाकाहरश्मिः प्रपहोहस्तवभियुगयानांसंवरणनियमनार्थः आक्रमदुच्चैः शब्दोऽपेहीत्यपसरेत्यर्थः ।

* अविधेयेषु युगेष्वपसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथोनातिक्राम्यदिहिंस्यान् दोषः ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्राणां काष्ठसन्धिघटनानाम् । योक्तं युगादिवन्धनरजुः । रश्मिः अश्वापकर्षणरजुः । आक्रमदे सारथिनाम्येनवाकृष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वेसतीदम् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्त्राणां चर्मबन्धानाम् । योक्तरश्म्योः योक्तस्य पशुपीवास्थरजोः रश्मेः प्रपहस्यच छेदने । आक्रमदे सारभ्यादिना अपेहीत्युक्ते । एतेर्हि प्राणिर्हिंसाद्रव्यविनाशयोःसत्त्वेपि सारभ्यादेर्न दण्डइतिमनुरब्रवीदित्यन्वयः ॥ २९२ ॥

(५) मन्दनः । योक्तस्य छेदने च यन्तुर्यान्स्वामिनोयानारुढानांवा दण्डमनुरब्रवीत् ॥ २९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । चक्ररश्म्योः युगबन्धनरजुः आक्रमदेतत्पृष्ठेइति अपेहि ॥ २९२ ॥

यत्रापवर्तते युग्मवैगुण्यात्प्राजकस्य तु ॥ तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्योर्हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राजकोयानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं ननु प्रमादः प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो दो-

* अविधेयेषु-इतिकरणोभाषामसिद्धतदर्थंशब्दोच्चारणार्थो नत्वयमेवशब्दमयोक्तव्यः अविधेयेषु (आआ)

५: तत्त्वादेतोर्थेयं युग्यं सहसापवर्तते स्पष्टमार्गं हित्वा तिर्यक्पश्चाद्वा गच्छेद्भवांचकिंचिन्नाशयेत्तत्र त्वामीदण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । मनुष्यमारणोक्षिप्रमित्यादिवक्ष्यमाणेन प्राग्भिदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्विशत-
इतिविवक्षति दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थतत्त्वाद्दुस्तरत्र न कश्चिदन्योर्थः श्रूयते येन वाक्यंतत्र संख्याविधायकमित्युच्यते ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अपवर्तते व्यावर्ततेयुग्यंरथादि । वैगुण्यादज्ञानात् । त्वामीदण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्गभङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विशतपणान्दण्ड्योनान्यथा ॥ २९३ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र सारथेरकौशलाद्यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगत्वामी द्विशत-
दण्डं दण्ड्यः स्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदन्यत्र दण्डमाह यत्रेति । प्राजकस्य सारथेर्वैगुण्यादकौशलात् । युग्यंरथशकटादि । तन्निमित्तहिंसायां त्वामीद्विशतं दण्ड्यइत्यन्वयः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दनः । यत्र निमित्ते युग्यंयानंरथादिकंप्राजकस्य वैगुण्यात्सारथेरसामर्थ्यादपवर्तते विषमपवर्तते तत्र निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतदंष्ट्वामी दण्ड्योभवेदनामप्राजकनियोगात् प्राजकस्य मनुष्यमारणे क्षिप्रवचोरवदित्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणसर्वजनसामान्येति एवंदण्डइत्यवगन्तव्यम् ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथ यत्र स्थानात् युग्यंरथं ॥ युग्यंपत्रंच धोरणं इत्यमरः ॥ प्राजकस्य सारथेः वैगुण्यात् अपवर्ततेतत्त्वामी दण्ड्यः भवेत् ॥ २९३ ॥

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजकोदण्डमर्हति ॥ युग्यस्थाः प्राजकेऽनामे सर्वेदण्ड्याः शतंशतम् ॥ २९४ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । आमोविज्ञः प्राजकोदण्ड्यः त्वाम्यपराधाभावात् । तत्रानामेअङ्गे युग्यस्थानरथस्थाः सारथिपक्षपूरकतया विज्ञाताः त्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः । अनः त्वामी तेचसर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि सारथिः कुशलः स्यात्तदा सारथिरेवोक्तद्विशतदंष्ट्वक्ष्यमाणंच मनुष्यमारणइत्यादिकंदण्डमर्हति न त्वामी अकुशलैतु तस्मिन्सारथित्वामिव्यतिरिक्ता अन्येपि यानारुढाअकुशलसारथिकयानारोहणान् सर्वेप्रत्येकं शतं शतं दण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विधानान्तरमाह प्राजकश्चेति । आमोनिपुणो नैपुण्येत् प्राजकस्य । सर्वे त्वामिसारथि युग्यस्था अपि दण्डभाजः । युग्यं शकटादि । अकुशलसारथ्येनोक्तत्वात् शतंशतंप्रत्येकम् ॥ २९४ ॥

(५) नन्दनः । प्राजकआप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजकएवंदण्डमर्हति न त्वामी प्राजके त्वनामे न केवलं त्वाम्येव दण्ड्यः किन्तु युग्यस्थारथादिस्थाः सर्वेपिशतंशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजकः सारथिश्चेत् आप्तः निपुणः । युग्यस्थाः सारथिपक्षपूरकाः प्राजकेअनामिसति अनिपुणे सति ते सर्वेशतंदण्ड्याः ॥ २९४ ॥

सचेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तो हिंसायां दमस्तत्र विशेषवक्तुमिदमाह सप्राजकः पथिसंरुद्धोऽप्यजघनावसर्पिणा संरुद्धो निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनाशिक्षितत्वात्प्राप्तत्वाद्वा वेगेन धुर्याभ्योदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटोरपस्तेन च तस्य वेगनिरोधेक-

ते यदि पुरोरथस्थावेगपातात्पशुभिरयुक्तैरश्वदिभिः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनोऽमनुष्यादीन्मारयेत् ततोदण्डस्य विचारो नास्ति स्थितएव दण्डः अथवाजवोत्पत्तिताअश्वः पथिसंरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्थमाणास्तियंगत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयाः प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डोविचारितोनास्ति प्राजके दोषाभावात् । अथवापथितो न स्थितोवर्तमानः संरुद्धो न विभियमाणोऽथवा विचारितोविशेषेण विहितोविशेषितइति ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अशक्यविषयेतु हिंसायामाह सचेदिति । सयुग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं चैतत् । प्रपातगमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनापीत्यशक्यप्रतीकारागन्तुनिमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णीतो मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः ॥ २९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । सचेत्प्राजकः संमुखगतैः प्रचुरगवादिभीरथान्तरेण वा संरुद्धः त्वरथगमनानवधानात्प्रत्यक्समर्पणाक्षमः संकटेऽपि त्वरथतुरगान्धेरयन्तुरगैरथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनोऽप्यापादयति तत्राविचारितोदण्डः कर्त्तव्यएव ॥ २९५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेण दण्डमाह सचेदिति । पशुभिः गजादिभिः त्वरथसम्बन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बज्जोगन्तुमशक्तः सम्प्रावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्तपाश्चात्यात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभायतो यतः प्रवृत्तः अतोदण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किंतु दण्डोऽस्तीति ॥ २९५ ॥

(५) मन्दनः । योर्यस्यामि प्राजकरथस्थानां दण्डोक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह सचेत्त्विति । स आप्नोनाप्नो वा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः त्वरथवाहिभिर्बलीवर्द्धादिभीरथेन वा प्राणश्रुतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमापणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः पुनस्तद्वयात्पथोपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमापन्नइति ॥ २९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुभिः सः युग्यादिना रथं पशुभिः पथि संरुद्धः प्राणश्रुतः प्रमापयेत् हन्यात् तत्र दण्डः अविचारितः मुनिभिः ॥ २९५ ॥

मनुष्यमारणे क्षिप्रंचौरवत्किंत्विषं भवेत् ॥ प्राणेश्रुत्सु महत्स्वर्धंगोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ २९६ ॥

(१) मेघातिथिः । तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मानुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किंत्विषं वा दण्डः । यद्यपि चौरस्य वधः सर्वत्वहरणादयो दण्डास्तथापीह दण्डएव गृह्यते न वधः महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् सचोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतो यतश्चक्षते हि शतोदमोऽतः प्रथमस्थानां मुख्यानामुत्तमोऽयुक्तइति प्राणश्रुतः प्राणवृत्तो मनुष्यतिर्यक्पक्ष्यादयः । महत्सु महत्स्वंगवांप्रभावतो हस्त्यादीनां प्रमाणतः आदिपहणाद्दर्भाश्वतरव्याघ्रादयश्च कथंचित्परिगृह्यन्ते वयन्तुक्रमः सहस्रमित्येवमवक्ष्यत् यद्येवारवदण्डानामभिप्रेता अभविष्यन् तस्मादर्थपहणाद्विधेयमा भूज्जनदण्डास्तु सर्वत्वहरणादयः सर्वेचौराः पुरुषापेक्षयातिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्यमारणे कस्य चौरदण्डः स्यादिति व्यतिदेशो युक्तः सप्रतिपदं मनुष्यहनने विहितः सच पुरुषाणां कुलीनानामिति वधएव तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्थशब्दानुरोधेनैव व्याख्यायते वरमर्थस्यैव गुणितः कदाचिद्वृत्तिराभीयतां सत्यं यद्धर्मशब्दो मारणेन संबध्यमानोऽस्य योपपद्यते नच चौरवदित्यस्यानुपपत्त्यागतास्त्यर्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २९६ ॥

(१) चक्षते = भुङ्क्ते पशूनां पृतीयस्थानप्राप्तानां (आआ)

(२) मुख्यानां = मनुष्याणां (आआ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ लघुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह मनुष्यमारणइति । प्राणश्वत्सु महत्सु गवा-
दिषु अर्थ यस्य चौर्यं यावान्दण्डो धनरुतस्तदर्थम् ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । सरुदपराधेकीदशइत्याह मनुष्येति । तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाद्यानेन कृतं शीघ्रमेव
चौरदण्डोत्तमसाहसंभवेन्नतु मारणरूपः प्राणश्वत्सु महत्त्वार्द्धमिति श्रवणात् । गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषूत्तमसाह
सस्यार्द्धपञ्चाशत्तपणोदण्डो भवेत् ॥ २९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तादण्डव्यवस्थामाह मनुष्येतित्रिभिः । चौरवत् चौरश्चोत्तमसाहसं इत्युक्तेः । गवित्यादिचतुष्ट-
यंविशेषणं प्राणश्वतादेरर्थपञ्चाशदानि ॥ २९६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयानेन प्रमाणे दण्डउक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपशवादिमारणे दण्डंश्लोकवयेणाह मनुष्यमार-
णइति । किल्बिषदण्डः सचार्थविषयएव अर्थविषयसामर्थ्यात् चोरकिल्बिषमुत्तमसाहसः गवादीनांभावतोमहत्त्वम् ॥ २९६ ॥

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोदमः ॥ पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७ ॥

(१) मेघातिथिः । अपठितपरिमाणाः क्षुद्रकास्तेच केचिद्व्यस्ते वत्सकिशोरककलभादयः केचिज्जातित्वभावतो-
ऽजैडकादयः तत्राजाविकानांपञ्चमाषान्वक्ष्यति परिशेषाणांगवादीनामेवायं दण्डोत्पपरिमाणानाम् । अशुभाः काकोलूकश्च
शृगालादयः पशुशब्दश्चतुष्पाज्जातिवचनः हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति न प्रकृतया न विधिहेतुं भवते तत्र दण्डोविचारि-
तइत्यनेनैव यानप्रकरणंव्यवच्छिन्नं विचारितः समामविचारइत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्षमुच्यतइति एवन्तु प्राण-
श्वत्सु महत्त्वार्द्धमिति हस्तादिच्छेदोन मारणमित्यर्थशब्दोनेयः स्मृत्यन्तरात् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षुद्रपशूनां मृगपक्ष्यादीनां द्विशतइत्युत्तमदण्डोपदर्शनमेतत् । तत्रतत्रतु क्षुद्रत्वे ह्यासः क्रमे-
णोक्तः । एतच्च परिगृहीतविषये । अपरिगृहीतेत्याह पञ्चाशत्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षुद्रकाणांपशूनांजातितोविशेषापदिष्टेरेषांवनचरादीनां वयसा च किशोरादीनांमारणे द्विशतोदण्डः
स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशदण्डो भवेत् ॥ २९७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षुद्रकाणामित्यर्थार्थे कः रुरुपृषतादीनाम् । शुभेषु हंसपारावतसारसादिषु रुष्णसारसादिषु द्वि-
शतोदमोन्यथाध्याधादीनामवृत्तिः स्यात् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । क्षुद्राणांमार्जारादीनां मृगपक्षिर्हितेषु ॥ २९७ ॥

गर्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥ २९८ ॥

(१) मेघातिथिः । पञ्चमाषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनान्मन्यमकल्पनाया-
श्च न्याय्यत्वाद्गौप्यस्य निर्देशोयमित्याहुः । हिरण्यन्तु युक्तमेवंतत्सममिति नापि बाधिकं भवति अनुबन्धाद्यपेक्षया तुद्रव्य-
जातिः कल्पयेति सिद्धान्तः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्योमाषकः सुवर्णमाषकः तन्निष्पाद्याः । सूक-
रोग्राम्यः । वराहेत्वधिकम् ॥ २९८ ॥

* सरुदपराधे = रथसंकटापराधे (अ)

* अशुभाः = शुभापृगात्पृष्ठादयः आकारतो लक्षणतश्च पक्षिणो हंसशुकसारिकादयः । अशुभाः ।

(३) कुल्लूकः । गर्दभछागेडकादीनांपुनर्मरणे पञ्चरूप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् । नचात्र हैरण्यमाषग्रहणमुत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणेषु पुनारौप्यमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच गर्दभेति । अविर्भेषः । पञ्चमाषिकः पञ्च रूप्यमाषपरिमाणं यस्य दण्डस्य सतथा ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । गर्दभाजाविकानां निपातने ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अच्छागः अविकः रूप्यदण्डः ॥ २९८ ॥

भार्यापुत्रश्च दासश्च प्रेष्योभ्राता च सोदरः ॥ प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूज्वा वेणुदलेन वा ॥ २९९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राप्तापराधंप्राप्तापराधापराधोव्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः सयदा तैः कृतो भवति तदा ताड्यतयाः ताडनमपि हिंसेत्युक्तं सा च न हिंस्याद्भूतानीति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनांप्रतिप्रसूयते संबन्धिशब्दाभेदे यस्य भार्या यस्य दासः सतेनानुशासनीयः मार्गस्थापनोपायविधिः परश्चायं ताडनविधिरेव वाग्दण्डार्थं कर्तव्यं अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् सोदरस्थाने कनीयान्पठितव्यः भ्राता तथानुजः सहि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनाहः वैमात्रेणोपि गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोप्युष्मार्गगामी ताडनादिपर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः । वेणुदलं वंशत्वक् एतदप्युपलक्षणं तर्थाभिधानां मृदुपीडासाधनानां शिष्यादीनाम् ॥ २९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्राता कनीयान् ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापुत्रादयः कृतापराधारज्वा वातिलघुवेणुशलाकया ताड्या भवेयुः शिक्षार्थं ताडनविधानादत्र दण्डापवादः ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननुपितरमित्यभिर्शक्तिं निषेधता । भार्यादीनामपराधे ताडनमपि निरस्तमतस्तेषां स्वातन्त्र्ये प्राप्ते ताडनसाधनं तदुचितस्थलान्यावेदयन्ताड्यत्वमाह भार्येति सार्धेन । तत्रत्यं तनयपदं भार्याद्युपलक्षणं तुल्यन्यायत्वात् । वेणुदलेन वेणोरिकांशेन ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथानुशासने दण्डविधानार्थमाह भार्यापुत्रश्चेति ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । भार्यादयः प्राप्तापराधाः रज्ज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजां ॥ २९९ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ॥ अतो न्यथा तु प्रहरन्मात्रः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३०० ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तताडनसाधनाभ्यामनेन प्रकारेण घ्नन्क्षादिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं न प्राप्नोति निन्दैषा नन्वयमेव दण्डः योन्यत्र हिंसायादण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डो मरणे तु भूयस्त्वमूहमित्यर्थः ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः ननु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणो वाग्दण्डधन-दण्डरूपश्चौरदण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३०० ॥

(२९९) वा=च (क)

(२९९) प्रेष्यो = शिष्यो (ज, झ, ञ, ट)

(३००) कथंचन = नवक्षसि (ट, ड,)

(४) राघवानन्दः । उक्तातिक्रमे दोषमाह अतइति । अतोम्यथापृष्ठादप्यत्र ॥ ३०० ॥

(५) नन्दनः । ताडनस्थानमाह पृष्ठतस्त्विति । अम्यथाऽनुशासने दण्डउत्तरार्द्धेनोच्यतइति दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ ३०० ॥

एषोऽखिलेनाभिहितोदण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिदण्डविनिर्णये ॥ ३०१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषानःशेषेणोक्तोदण्डपारुष्यनिर्णयोदण्डव्यवस्था दण्डशब्दोहि साधनोपलक्षकतयाविनयदाने-
विवक्षितार्थः नामधेयपूर्वपदस्तेनस्य चौरस्य दण्डभेदानतः परंवक्ष्यामीत्युपसंहारोपग्यासार्थःश्लोकः ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषइति । स्तेनस्य स्तेनदोषे ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । एषदण्डपारुष्यनिर्णयोनिःशेषेणोक्तः अतऊर्ध्वचौरदण्डविनिर्णये विधानंवक्ष्यामि ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । कायदण्डमुपसंहरंस्तेनदण्डप्रतिजानीते एषइति । दण्डविनिर्णये दण्डार्थम् ॥ ३०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्तेयनिर्णयप्रस्तौति एषोऽखिलोनेति अतः परंस्तेयसाहसयोरर्थहिंसात्मकत्वेनापृथग्भावमाश-
ङ्क्यभेदोपग्यासेनपरिहरति तस्मात्साहसस्त्वन्वयवप्रसभंकरं यत्कृतं । निरन्वयंभवेत्स्तेयंकृत्वाप्ययते च यत् । अन्वयो-
नुसारोनुमतिरिति यावत् तद्युक्तमन्वयवत् यत्कर्मकृतंतांयोपहारः कृतस्तत्साहसंस्यात् येन केन चिदुपायेन स्वामिनोऽनुम-
तिमासाद्य परद्रव्यापहरणंसाहसंस्यादित्यर्थः प्रसभंप्रसह्य यत्कृतंतच्च साहसंस्यात् अनुमतमपि यत्कर्मकृत्वाप्ययतेऽपह्नुते
पुरुषस्तच्च स्तेयंभवेदिति ॥ ३०१ ॥

परमंयत्नमातिष्ठेत्स्तेनानानिग्रहे नृपः ॥ स्तेनानानिग्रहादस्य यशोराष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । कश्चित्करुणावानुक्रूरं हिंसाकर्मेति मन्यमानो न प्रवर्तते अतस्तत्प्रतिपत्त्यर्थस्तेननिग्रहस्तुत्यर्थवा-
दः प्रक्रम्यते नात्र हिंसा दोषोस्ति प्रत्युतदृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिंसैव श्रेयस्करी वेदतुल्यतां च ख्यापयितुमर्थवादाभूयांस-
स्तत्र हि प्रायेण सर्वार्थवादकाविभ्युद्देशादिति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकीयमर्थइति प्रसिद्धिः । भवन्ति केचित्प्रतिपत्तारो-
ये स्तुतिभिरितितरं प्रवर्तन्ते परमंयत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तान्पर्यमाश्रयेच्चैश्चारेयेतसाक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः
निग्रहोनियमनवधबन्धनादि एवंकृते यशः ख्यातिर्भवति निरुपद्रवस्य राज्ञोदेशस्तेनानाभिभवन्ति निशादिवातुल्यातन्त्रे-
ति सर्वत्रस्थितंभवति राष्ट्रं वर्धते राष्ट्रजनपदस्तस्मिन्निवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्रूयमाणावर्धन्ते श्रीभिः प्रमोदमानावहुपर्यन्ते
देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवराष्ट्रमाश्रयन्ते ततोवर्धते ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निग्रहे दण्डने ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । चौराणानियमने राजा परममुत्कृष्टयत्नं कुर्यात् यस्मात्चौरनिग्रहाद्वाङ्गः ख्यातिर्निरुपद्रवतया राष्ट्रं च-
वृद्धिमेति ॥ ३०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रदृष्टादृष्टदोषाननुसंधायिनोराज्ञःततोनिवृत्तिमाशंक्य दृष्टफलेः प्रलोभयन् तत्रयथाधिक्यंनो-
परममितिपञ्चभिः । तत्र सततंनृपइत्यन्तं दृष्टफलमतःपरमदृष्टफलम् अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञास्तेननिग्रहोवश्यः कार्यइत्यष्टभिः श्लोकैराह परमंयत्नमिति । अस्य राज्ञः ॥ ३०२ ॥

अभयस्य हि योदाता सपूज्यः सततंनृपः ॥ सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभयंचौरादिभ्योधिकृतेभ्यश्चासदण्डनिवारणेन योदयाति ससर्वदेव पूज्योभवति त्वैरकयात्मनि-

राज्याश्च्युतोवनस्थोपि । सत्रं क्रतुविशेषौगवामयनादि तदस्य वर्धते निष्पद्यते सर्वाङ्गमुत्पन्नमेव गुणमित्येव तद्वर्धत इत्य-
नेनाहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयदक्षिणा अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति इदं तु सर्वेभ्योपि विशिष्टं यदक्षिणया व-
त्सगवाश्वादिभिरेषु पुण्यन्ते तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावधेहरन्ति दक्षिणाविलक्षणेनैतत्सत्रव्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स एव पूज्यो न त्वन्यादृशः । सत्रं प्रजारक्षणरूपो यज्ञः । वर्धतेऽधिकफलतया ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरवधारणे चौराणानियमनेन योनृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां भ्राष्ट्यो भवति ।
सत्रं गवायनादि क्रतुविशेषः यद्यत्मात्सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनिग्रहरूपाभयदक्षिणं सर्वदेवतस्य वृद्धिमेति अन्यद्वि नि-
यतकालीनं नियतदक्षिणं च एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं चेति वाक्यं व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अभयदक्षिणं साधूनामभयं दक्षिणात्वेन निरूपितं यत्र तादृशं सत्रम् । अथादिस्युवधः पशुसो-
मादिः ॥ ३०३ ॥

(५) नन्दनः । अभयस्य स्तेननिग्रहरूपस्य ॥ ३०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः नृपः अभयस्य दाता स सततं पूज्यः । स देवतस्य अभयदक्षिणं सत्रं प्रजा । रक्षणरूपो यज्ञः प्रव-
र्तते ॥ ३०३ ॥

सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥ अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य रक्षतः ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः स्वकृताकृतधर्मषड्भागं राजालभते एवमधर्मादपि चौरैः प्रकृ-
तकृतद्राघ्नः षड्भागो भवति न केवलं स्तेनैरेव मुच्यन्ते तदरक्षातोराज्ञामधर्मोयावधे हरन्ति तेषामपि चौर्यभावेनाधर्मोदयस्त-
दंशेनापि राजानः संबध्यन्ते तानि गृह्णन्ति अदृष्टदोषनिवारणमपि रक्षाणां रक्षैव तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्र-
त्ययः । ननु नृपतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम् उक्तं दीनानाथपरिव्रजितादयः सन्त्यकरप्रदाः परिपूर्णस्वधर्मपालनेकानु-
पपत्तिः ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मषड्भागः प्रजाभिः क्रियमाणस्य धर्मस्य यावान् षष्ठो भागस्तावान् धर्म इत्यर्थः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रजारक्षतोराज्ञः सर्वस्य श्रुतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मषड्भागो भवति
अरक्षतश्चाधर्मादपि लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यजतः स्तेननिग्रहेण राजा रक्षणं कुर्यात् । न च श्रुतिक्रीतत्वाद्वाज्ञो-
धर्मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् श्रुत्या धर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सर्वत इति । रक्षतो रक्षां कुर्वाणस्य प्रजाभिरनुष्ठिताद्धर्मात् षड्भागः षडंशोराज्ञः स्यादेव ।
अरक्षतोऽधर्माशः ॥ ३०४ ॥

यदधीते यद्यजते यद्वदाति यदर्चति ॥ तस्य षड्भागं प्राप्नोति रक्षणात् ॥ ३०५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं सर्वत इति तस्य च प्रपञ्चोऽयं अभ्ययनादयो धर्मार्थतया न्यत्र प्रसिद्धरूपाश्च अर्चनं देवगुरू-
णां पूजनं तस्येति कर्मणोऽभ्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयं क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् षड्भाग इति यच्च कर्तुः पञ्चकर्मफला-
शान् षष्ठो नृपतेः समप्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुरवगतत्वात् अपि तु सम्यग्रहणात् प्रकर्मणुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः
फलमुत्पद्यत इति नाभ्यकृतस्य शुभस्याशुभस्य वा अन्यत्र गमनं न कर्तुः फलमस्तीति स्थितम् ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधीते लोकः । यदर्चति पुण्यादिनिवेदादीन् ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः कश्चिजपयागदानदेवतार्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन वङ्गागं प्राप्नोति ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मेत्युक्तं तमेवाह यदिति । यदधीते वेदादि यद्यजते यज्ञादि करोति यद्वदाति यदर्वति पूजय-
ति तस्याभ्ययनादिचतुष्टयस्य फलभाष्यक्षणाद्भवति राजेत्यन्वयः ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थप्रपञ्चयति यदधीतइति । अधीते कश्चिद्विषयवासीति शेषः तस्याभ्ययनादेर्धर्मस्य ॥ ३०५ ॥

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्यांश्च घातयन् ॥ यजतेऽहरह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(१) मेधातिथिः । भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्म्योरक्षन्बध्यांश्च शास्त्रतोवधार्हास्तांश्च घातयेत् सहस्रशतद-
क्षिणानां पौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यजेत बहुदक्षिणे यागफललाभात् ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । भूतानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमादीनि यथा शास्त्रदण्डप्रणयनरूपेण धर्मेण रक्षवध्यांश्च स्तेनादी-
न्ताडयन्प्रत्यहं लक्षगोदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते तज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रक्षन्निति । बध्यान्वधार्हाश्चोरादीन् । यज्ञैर्यज्ञवदृष्टदृष्टफलसाधनत्वाद्दक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

(५) नन्दनः । भूतानि न्यायवर्त्तानि ॥ ३०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं रक्षादि कुर्वन् राजा अहरहः यज्ञैर्यजते वा कीदृशैः । सहस्रशतदक्षिणैः ॥ ३०६ ॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ॥ प्रतिभागं च दण्डं च ससद्योनरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदे सूत्रे माणवकवत्प्रसिद्धानि तत्र बलिर्धान्यादेः ष-
ष्ठांशभागः करोद्द्रव्यादानं शुल्कं वणिक्प्राप्त्यभागः प्रतिभागफलभरणिकाद्युपायनं राजैतद्गृह्णाति चौरैर्म्योन रक्षति ससद्यआ-
युः क्षयान्नरकं गच्छेत् गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या नरकायुः क्षयभयादिति श्लोकतात्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलिं धान्यादिभागम् । करं तद्द्रव्यमनियतदेयं हिरण्यम् । शुल्कं तरादिदेयम् । प्रतिभोगं
फलाद्युपायनमुपभौकितम् । प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः । तत्र प्रीत्योपभौकितं फलादीत्यर्थः । दण्डमपराधनिमित्तग्राह्यम्
॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा रक्षामकुर्वन्बलिधान्यादेः वङ्गागं ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शुल्कं स्थ-
लजलपथादिना वणिज्याकारितैर्म्योनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यदानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागफलकुसुमशाकतृणाद्युपाय-
नं प्रतिदिनग्राह्यं दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति सभृतः सन्सद्यैव नरकं याति ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव स्वधर्मस्याकरणे दोषमाह यदिति त्रिभिः । बलिं धान्यादेः षष्ठांशभागम् । करं ग्रामवासिभ्यः
प्रतिमासिकशुल्कं वणिगादेर्दण्डदृष्टादनियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण यत् ग्राह्यं तत् । प्रीतिभोगं पुष्पशाकाद्युपायनं प्रतिदिनं
ग्राह्यम् । दण्डं व्यवहारादौ यतः ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । अरक्षन्निति पदरत्नहारित्वेन यद्ग्राह्यं पशुधान्यादिकं विशिष्टमाच्छाद्य राजा भुज्यते वस्तु तद्बलिरि-
त्युच्यते शुल्कं पथिकैर्वणिगादिभिर्देयं प्रीतिभोगमुपायनादिकम् ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः राजा अरक्षन् बलिं धान्यादिषट्पादं आदत्ते यः करं गुल्मं वा यादिकं आदत्ते यः शुल्कं तुरा-

दिकं आदत्ते यः प्रीतिभोगं आदत्ते यः दण्डं फलहरणाद्युपायनं शिष्यार्थं न्यायदण्डग्रहणं । अरक्षन् एवं आदत्ते सः सद्यः-
नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारं राजानं बलिषद्भागहारिणम् ॥ तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य शेषोपमर्थवादः न रक्षति आत्तोपजीविता प्रजानां राजभागग्रहणेन एतदेव स्पष्टयति
बलिषद्भागहारिणं तं तद्वशं राजानमाहुः शिष्याः सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रं बलं पापं तस्य हारकं त्वीकतरं सर्वेण
प्रजापापेन दूष्यत इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्तारमतिशयितकरग्रहेणाखादकमिव । राजानमिति क्वचित्पाठः । सोऽनाकरः । बलिरूपो-
यो धान्यादेः षड्भागः षष्ठो भागस्तद्धारिणम् । मलं पापं पूर्वमरक्षणात्पापषष्ठभागित्वमुक्तम् । अत्र त्वन्तृत्वेनाधिकेन सर्वपा-
पग्रहणमिति । सर्वत्र चात्र तावत्पापान्तरकर्मान्तरात्पत्तौ तात्पर्यं न तु तत्पापधर्मयोरेव प्रतिसंक्रमइत्यर्थोपाह्वः ॥ ३०८ ॥

(३) कुल्लूकः । यो राजा न रक्षति अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृह्णाति तं सर्वलोकानां सकलपापहारिणं मन्वा-
दयमाहुः ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तबल्यादिगृहीत्वाप्यरक्षितारं समग्रमलहारकं मन्वादयस्तमाहुः इत्यन्वयः । अग्रं फलं तेन
सह वर्तते समग्रं फलदानोन्मुखस्य मलस्य हर्तारं सर्वेषां पापहर्तारं तथावानलसेनवक्षितव्यं आत्मनो हितं कुर्वतेत्यन्वयः
॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । अत्र बलिशब्दः करवचनः ॥ ३०८ ॥

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुपकम् ॥ अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरुद्धा धर्मव्यवस्था या साऽनवेक्षिताऽतिक्रान्ता येन नास्ति पर-
लोको नास्ति दत्तं नास्ति हृतमिति नास्तिकः प्रथमोरागादिना न्यक्तधर्मो वस्तुविपरीतोऽतिनिश्चयः विप्रलुपति हरति । धा-
न्यान्यसङ्घट्टैः प्रजानां तत्तुल्योऽरक्षिता तमधोगतिं विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमेवाचिरात् पाठांतरमसत्यं च
नृपंत्यजेत् अन्यदुक्तान्यत्करोति यस्तंत्यजेत्तद्विषयेनासीत् ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मर्यादा धर्माधर्मव्यवस्था । नास्तिकं परलोकनास्तिकताज्ञानवन्तं । विप्रलुपकं विषा-
णालोपकमपचयहेतुम् ॥ ३०९ ॥

(३) कुल्लूकः । लङ्घितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदण्डादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितं करबल्यादेर्भक्षिता-
रं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । अनपेक्षितमर्यादं उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादं विप्रलुपकं विषादपि धनहारिणं लुण्ठकं अ-
त्तारं केवलं अधोगतिं नरकस्थमेव तं विद्यादित्यन्वयः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रलुपकं ब्राह्मणपरित्यागिनम् ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवेक्षिता मर्यादा येन तं अनवेक्षितमर्यादं पुनः कीदृशं नृपं विप्रलुपकं असद्वादादिना धना-

(३०९) नृपविद्यादधोगतिः = असत्यं च नृपंत्यजेत् (मेधा) । धान्यानि = धनानि (आआ)

नालुम्पकं पुनःकोदशं अन्तारं करादेर्भक्षितारं एतादृशं नृपमधोगतिविधान् । अथः नरके गतिर्यस्य सः अधागेतिः ॥३०९॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादैर्दृढीकृत्य निग्रहविधिमिदानीं प्रस्तौति अधार्मिकप्रकरणाच्चौरतंत्रिभिर्नियमनप्रकारैर्निगृहीयानियच्छेत् न्यायोनियामकः निरोधनं राजदुर्गे बन्धनागारे चरणबन्धस्तत्रैव रज्जुनिगडादिभिः त्वातप्त्योत्पादनं विविधो-
वधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिभिरिति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां-
परिग्रहणार्थं तेन तप्तैल्लसेकादयोपि परिगृहीता भवन्ति ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न्यायैः नियमैः । निरोधनेन कारागारे ॥ ३१० ॥

(३) कुल्लूकः । अधार्मिकचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्रयत्नेन नियमयेत्तानाह कारागारप्रवेशनेन
निगडादिबन्धनेन करचरणछेदनादिनाप्रकारहिंसनेन ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्यौत्सुक्येन निग्रहोपायं प्रदर्शयन् राजानं स्तौति अधार्मिकमिति द्वाभ्याम् । तत्र निरोधः
कारागारप्रवेशः । बन्धनं निगडः ॥ ३१० ॥

(५) मन्दनः । एवंस्तेन निग्रहस्यावश्यकर्तव्यतां प्रतिपाद्य तन्निग्रहप्रकारमाह अधार्मिकमिति । विविधेन तत्तस्तेषां-
नुरूपेण ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । अधार्मिकपुरुषं त्रिभिर्न्यायैः नियमैः सामदानादिभेदैः च पुनः केन उपायेन निरोधनेन नितरां-
रोधनेन ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ द्विजातयइवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । [पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः तेषां निग्रहः पूर्वोक्तयथाशास्त्रवद्द्वर्तितः साधवस्तेषां सङ्ग्रहो यथाश-
क्यप्रकारः तेन पूर्ववद्विपाप्मानो भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः । '] अपरोक्षवादोऽष्टकपापानुत्पत्तिरेव पूतत्वं ब्राह्मणा इव
सततमिज्याभिः नित्यैर्महायज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्विजातयो विप्राः ॥ ३११ ॥

(३) कुल्लूकः । पापशालिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण द्विजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीभव-
न्ति तस्मादधार्मिकानि गृहीयात् साधून् आनुगृहीयात् ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह । पापानां पापिनां निग्रहेण साधूनां परिपालनेन । द्विजातयः विप्रोत्तमाः
सर्वदा यज्वानो वा नृपस्योभयसंभवेन दार्ष्टान्तिकत्वासिद्धिः ॥ ३११ ॥

(५) मन्दनः । स्तेनहिंसाराजपव धर्मो नान्यस्येत्याह निग्रहेण चेति ॥ ३११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं निग्रहादिना नृपाः सततं पूयन्ते इज्यादिभिः द्विजा इव ॥ ३११ ॥

क्षम्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्पिणान् नृणाम् ॥ बालवद्भ्रातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । कार्पिणोऽधिप्रत्यर्था क्षातिमुत्तदः कल्पिभिर्दम्यमाने यदि न सतांभावो वा राजा नापेक्षितुमि-
च्छेद्वा तदा क्षमायां बालादीनां कार्पिणामेवमात्मने हितं कृतं भवति क्षंत्यमित्येतद्विविधमेवात्महितम् ॥ ३१२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुणा शक्तेनापि । कार्याणां कार्यासिद्धेः । क्षिपतामप्रियंवदतांबालादीनामकार्याणामपि ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्यवतामर्थप्रत्यर्थिनांदुःखेनाक्षेपोक्तिरच्यतां तथा बालवृद्धव्याधितानामाक्षिपतांवक्ष्यमाण-
मात्मीयमुपकारमिच्छता प्रभुणा क्षमणीयम् ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । राक्षः स्वतन्त्रस्यापि कार्यविशेषे अस्वातन्त्र्यं सार्थवादमाह क्षन्तव्यमिति द्वाभ्याम् । प्रभुणा
प्रतीकारसमर्थेनापि राक्षा क्षिपतामाक्षेपकुर्वतां कार्याणामर्थप्रत्यर्थिनां तथा बालादीनांच क्षन्तव्यमात्मनोहितं कुर्वतेत्य-
न्वयः । तेषामाक्षेपसहनमेवहितमिति भावः ॥ ३१२ ॥

(५) मन्दनः । स्तेनापहतद्रव्यैस्तद्रव्यप्रत्यानयनकालात्ययादिवर्तैर्जनैर्यत्प्राप्तमुच्यते तद्वाक्षाक्षन्तव्यमित्यभि-
प्रायेणाह क्षन्तव्यप्रभुणेति । प्रभुणा क्षिपतांतेषां निग्रहाय प्रभुणापि ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । कार्याणां कार्यार्थिनानृणां क्षिपतां अप्रियंवदतां प्रभुणा क्षन्तव्यं बालादीनांहितं आत्मनःहितं
कुर्वता ॥ ३१२ ॥

यः क्षिप्तोमर्षयत्यार्त्तैस्तेन स्वर्गे महीयते ॥ यस्त्वैश्वर्यान् क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१३ ॥

(१) मेघातिथिः । आर्त्तैर्दण्ड्यमानतत्संबन्धिभिरधिक्षिप्तआकुष्टोयन्मर्षयति नकुम्भयति तेन क्षमणेन स्वर्गे महीयते
कण्ठादिरयं महत्त्वंप्राप्नोति स्वर्गेऽकोपेन तर्हि क्षमाकर्तव्या । अकामिनोयथाभ्यतआह यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते
तेन नरकंप्राप्नोति । आर्त्तग्रहणंबालवृद्धयोरपि प्रदर्शनार्थपूर्वशेषत्वादस्य ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः स तेन स्वर्गलोके पूजांलभते प्रभुत्वदर्पान् सहते यः स तेन नरकं ग-
च्छति ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । हितं ध्यनक्ति यद्वति । आर्त्तैः दुःखादिभिः पीडितैः आक्षिप्तोपि मर्षयति क्षमते तेन तितिक्षारू-
पेण स्वर्गे महीयतेऽक्षमायां नरकं गच्छतीत्यन्वयः ॥ ३१३ ॥

(५) मन्दनः । तेन क्षेपणेन क्षान्तेन ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्त्तैः कार्यालाभादुःखितैः क्षिप्तः तिरस्कृतः सन् मर्षयति क्षमापयति ॥ ३१३ ॥

राजा स्तेनेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धावता ॥ आचक्षाणेन तस्तेयमेव कर्मास्मि शाधि माम् ॥ ३१४ ॥

(१) मेघातिथिः । अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनोद्गृह्यः तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानान् न वेदनमागमन-
परिविधिशस्त्रदण्डविधित्वात् । उक्तं हि स्तेनः स्यात्प्रवक्ष्यामि विधिदण्डनिर्णयइति अतोनुवादमगमनस्यात्र राजसकाशसुवर्ण-
चौरेण गंतव्यं मुक्तकेशेन धीमता वीर्यवता धावतेति पाठान्तरं आचक्षाणेन कथयता पथि तत्पातकमेवं कर्मास्मि ब्राह्मण-
स्य मयेषत्सुवर्णदत्तमिति कुरु निग्रहं मे ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजा स्तेनेनेत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणवाच्यार्थानिधानं । वधावश्यकर्तव्यतारूपराजधर्मकथ-
नार्थम् । स्तेनेन ब्राह्मणत्वं हारकेण । मुक्तकेशेनेति धावनेति च नियतं मरणरूपप्रायश्चित्ताङ्गम् । एवमुत्तराण्यपि । शीघ्रग-
त्या गच्छता धावता ॥ ३१४ ॥

(३) कुम्भकः । यद्यपि सुवर्णस्तेयकृद्विप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यति तथापि सुवर्णस्तेनप्रति राजदण्डरूप-
तामस्य दंडप्रकरणे दर्शयितुं पाठः ब्राह्मणसुवर्णस्य चौराणामुक्तकेशेन वेगाद्रच्छता मया ब्राह्मणसुवर्णमपहृतमिति ख्यापय-
तामुसलाख्यमायुधं खादिरमयं वा दण्डमुभयतस्तीक्ष्णां शक्तिं लोहमयं वा दण्डं स्कन्धे गृहीत्वा राजसमीपं गच्छेत्ततो ब्राह्मणसुवर्ण-
हार्यहमतोऽनेन मुसलादिना मां व्यापादयेत्येवं राज्ञे वक्तव्यम् ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तुतिनिन्दाभ्यां राजानमभिमुखीकृत्य स्तेनस्य कृत्यमाह राजेति त्रिभिः । आशु शुद्धि-
मिच्छता स्तेनेनाचक्षणेन स्तेयकर्मैति शेषः ॥ ३१४ ॥

(५) नन्दनः । स्तेनप्रत्याह राजास्तेनेनेति । शाधिमामित्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं इत्याचक्षणेनेति तस्यान्वयः ब्राह्मण-
सुवर्णापहरणविषयमेतत् ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनेन सुवर्णस्तेनेन चौराणामुक्तकेशेन गन्तव्यं । कीदृशेन स्तेनेन तस्तेयं राज्ञः आचक्षणेन
कथकेन एवं कर्माणां शाधि ॥ ३१४ ॥

स्कन्धेनादाय मुसलं लङ्गुलं वापि खादिरम् ॥ शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५ ॥

[गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यान्तु तं स्वयम् । वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ १ ॥] :

(१) मेधातिथिः । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं मन्यन्ते तदयुक्तं वा शब्देन समर्थितः स्यात् । नच
ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपयिष्यामः । खादिरजातिर्लङ्गुलमेव न मुसलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लङ्गुलं दण्डं । उभयतस्तीक्ष्णां लोहभागखट्वधाराद्यवयववतीम् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वप्रहारोचितं दण्डाद्यादायैव गन्तव्यमित्याह स्कन्धेनेति । शक्तिं सदण्डां क्षुरिकाकारां ती-
क्ष्णां क्षुरधारोपमाम् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । उभयतस्तीक्ष्णां उभयाग्रकृतधारामादाय गन्तव्यइति सर्वेण संबन्धः ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्कन्धेनेति द्वाभ्यामाह । मुसलादिकं गृहीत्वा आत्मानं घातयेत् ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति

किल्बिषम् ॥ ३१६ ॥

(१) मेधातिथिः । शासनान्मुशलादिभिः प्रहरणात्क्षत्रियादिः पापान्मुच्यते विमोक्षादुत्सर्गाद्रच्छक्षान्तमिति ब्राह्म-
णस्तपसैवेति वधतपसी विहिते तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति तपस्तु प्रायश्चित्तं नच तपश्छातो राजाभिगमनमस्ति तस्मा-
त्क्षत्रियादीनामेषां विमोक्षः । सच धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह आशासित्वेत्यादि नच विमोक्षणं शुद्धौ सत्यां राज्ञस्तदशासनादेषां
पपत्तिः नच शासनमपि विहितं मोक्षोपि विहितस्तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षदोषवचनं पाक्षिकं हि तथा कल्पनं च वच-
नमनित्यवच्छ्रुतं पाक्षिकं युक्तकल्पयितुं । तथाच सामान्येन वसिष्ठादय आहुः । अधमेन त्वीयेन ऋच्छति राजानमुत्सृजन्तं
सकिल्बिषन्तं चेज्याद्यतो राजाऽऽन्नन्मर्मेण न दुष्यति नायं कल्पो युक्तः कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा । नाहं स्याद्भूतानीति रागादिना-
पुरुषार्थतया प्राप्ता कचिद्विहिता ऋत्वर्थत्वेन यो दीक्षितो यदर्धं बोधीयमिति इत्यन्तु शासनविमोक्षणवञ्चना नहि नाममर्तिष-

आयुक्तौ सति विधौ कथंन प्रतिषेधो न हि स्याद्भूतानीति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बाधितुं । अथोच्यते नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः कर्मार्थत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिर्कर्मार्थता शक्या वगन्तुं लोकतइति चेन्नौक्तिकीवृत्तिः कथं तर्हि प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् ननु प्रदाने प्रवृत्तिर्निरूप्यतां यदि तावद्देदिको प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि ततएव एका हि प्रवृत्तिरन्तरङ्गप्रधानयोः अथ लिप्सातोङ्गे पितत्र प्रवृत्तिः सुतरांतर्हि हिंसेयं लौकिकी जीविकार्थिनो हि प्रजापोषणाधिकारनियमो न विधिस्तेनेयमङ्गस्थापि हिंसामुख्येन तुल्यत्वात् प्रतिषेधविषयः । नच लौकिकमस्यानियतमङ्गत्वं नो हिंसा मन्तरेण प्रजापालनमशक्यं निरोधनादिनापि शक्यत्वात् नैष नियमः एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्यान्नाग्नीषोमीययोरनेन विशेषः स्यादतो लिप्सालक्षणे पिधानेऽर्हं विधिलक्षणमभ्युपेतव्यं नचैष हिंसाविधिः लक्षणा शक्याभ्युपगन्तुं स्वरूपकार्यलौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च अथ विधिलक्षणा षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषेद्धा अन्येतुमन्यन्ते द्वेष्टे वाक्ये शासनादिति स्तेनस्य बुद्धिरुच्यते । परेणार्थेन राज्ञस्तदशासने दोषः । तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मीयमङ्गीकृत्य मुंचंमुंचेतैवेनसः ब्राह्मणस्यापि त्वयमागतस्य वधः शुद्धिहेतुः लक्षशास्त्रभृतामिति वचनात् शारीरोऽब्राह्मणदण्डः इति न राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्याद्ब्राह्मणः शुभ्येदेव अशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते ॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शासनात् तदन्यतरेणाभिधातात् । विमोक्षान् शासिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागात् । एतच्च क्षत्रियादीनामेव ब्राह्मणस्य तु प्रकारान्तरेणात्महननम् ॥ ३१६ ॥

(३) कुड्ढुकः । सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनामृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागाद्वा सचौरस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ घृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्पि विशुध्यतीति । तंपुनः स्तेनं कर्णुणादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः कि एवं शासनान्मृतो जीवन्वा उभयथा शुद्धः इत्याह शासनादिति । स्तेयात् स्तेयजपापात् । अशासित्वा तैदण्डादिभिरहत्वा किल्बिषं पापं सहस्रदंडे वा ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । शासनात्तेनानीतमुसलादिना ताडनरूपात् विमोक्षान्त्वांहन्मि गच्छेत्यनुज्ञारूपात् स्तेयादोषात्तस्य शासनाद्वाजास्तेनस्यामोति किल्बिषं तस्मात्सः शासितव्य इति ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनाद्वा तर्माशिष्यामीति मनसा राज्ञा त्यागाद्विमोक्षाद्वा स्तेनश्चौरः स्तेयात् कृतपापात् विमुच्यते । एतदक्षत्रियाणामेव ॥ ३१६ ॥

अन्नादे भूणहामाष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ॥ गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७ ॥

(१) मेघातिथिः । अन्नमत्तीत्यन्नादो भूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो भुङ्क्ते तस्मिन् ब्रह्महत्यापापं माष्टि निरस्य श्लेषयति यथा मलिनं वरूमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र सक्रामन्ये एवं अर्थवादश्चायं तस्य तत्पापमुत्पद्यते न पुनर्ब्रह्महणो विश्लेषः । पत्यौ भर्तारि भार्यापचारिणी जारिणी सचेत्क्षमते अत्रापि भर्तृरूपाद्यते पापं तस्या अपैति गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च शिष्यः सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्यतु गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्राक्षिपति एवं याज्ये याजकः सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजकग्रहणं न कृतं एवं चौरो राजनि न चेद्वाङ्मा निगृह्यते याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमुपक्रामति चेद्वाजकवचनेनावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य ताडनादिशिष्यवत्कर्तव्यं । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नाबुद्धिरतो र्थवादो यम् ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्नादे तदीयान्नभोक्तरि भ्रूणहा ब्रह्महा मार्ष्टि शोधयति । भ्रूणघस्तेन पापस्य क्षयात्पापोत्पादाच्च । एवं पत्न्यौ भार्या व्यभिचारिणी संगृह्यमाणगुरावभ्यापकत्विजोः शिष्ययाज्यौ पापिष्ठौ । स्तेनो राजनीतितु प्रकृतम् ॥ ३१५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महा यस्तत्संबन्धिनमिति तस्मिन्सौ स्वपापसंक्रामयति भ्रूणहान्नभोक्तुः पापं भवतीति एतदत्र विवक्षितं न तु ब्रह्मघ्नः पापं नश्यति तथा भार्या व्यभिचारिणी जारपतिक्षममाणे भर्त्तरि पापसंश्लेषयति शिष्यश्च संभ्याग्निकार्याद्यकरणजन्यपापंगुरौ सहमानेन्यस्यति याज्यश्च विधिमतिक्रामन्याजके क्षममाणे पापनिःक्षिपति स्तेनश्च राजन्युपेक्षमाणे पापसमर्पयति तस्माद्वाङ्मा स्तेनो निगृहीतव्यः ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान् भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनाऽन्येषामपि परपापवत्त्वमाह अन्नादइति । अन्नादेतदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तंतमपि । अतएवोक्तं निःश्वासाद्वात्रसंस्पर्शादित्यादिः । याज्यश्च याजकेति शेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजम् विवक्षितम् न तु पापिनः पापनाशइति केचित् । तत्रदानेनाकार्यकारिणे नेतिवचनात् शुभ्यन्त्येव ते सर्वदा अन्यथा बहुवित्तव्ययायासपरायाश्चत्तादौ तादृशे कोपि न प्रवर्तेत अतएव योयस्यान्नसमभ्राति सतस्याभ्राति किल्बिषमितिसंगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यम् भार्यादिकंच शासनीयमिति भावः ॥ ३१७ ॥

(५) ननन्दः । उक्तमेवार्थदृष्टान्तेन द्रव्ययति । अन्नादेभ्रूणहेति योभ्रूणघ्नोन्नमिति तस्मिन्भ्रूणहा स्वकिल्बिषं शोधयति अपचारिणी व्यभिचारिणी एवंशासितरिराजनि किल्बिषंस्तेनोमार्ष्टि यतएवंतस्माद्वाङ्मा स्तेनः शासितव्यइति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नादेअन्नभोक्तरि भ्रूणहापापमार्ष्टि । मृजुशुद्धौइत्यस्य धातोरूपम् । अपचारिणी मर्यादाव्यभिचारिणी भार्या पत्न्यौ उपपतिक्षममाणे पापमार्ष्टि । याज्योशिष्यः गुरौ पापमार्ष्टि । अशास्तरि राजनि चौरः किल्बिषम् राजनि ॥ ३१७ ॥

राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः

सुकृतिनोयथा ॥ ३१८ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं पापकारिणो निग्रहणे कर्मकृतोरक्षन्तइति तत्स्फुटयति । वृत्तो विनिपातिते दण्डो येषां राजभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापाराजनिग्रहेण निर्मलानिरस्तपापाभवन्ति । अपगते च पापे यदेषां स्वर्गारोहिकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति महद्दिपापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकं सुकृतिनो नित्यं सुकृतकर्मकारिणः यथा सत्री धार्मिकस्तद्दसतामधर्मो नैवोत्पद्यत एषामुत्पन्नो निग्रहणेन विना स्थितइति आक्रमध्वंसाभावयोर्विशेषो मानवग्रहणानुप्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शरीरनिग्रहविषयो न हि प्रकरणमतिक्रामति धनदण्डो हि राजाभ्यः वृत्तिर्हि या राज्ञः शारीरि तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता शक्यते निहोतुं त्वक्संस्कारो हि सा अथेयं बुद्धिः पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते तत्स्वराजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य अथ किं पालनपाल्यमानार्थदृष्टमेवापहृत्यते न हि तद्गुमुपादेयं राज्ञेव स्वस्वार्थकरमुद्दिश्य भृत्या उपादीयन्ते अतः सुतरां रक्षोपयोगित्वे हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः कथं वा हिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदव-

मर्थनिगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तयिष्यते तन्निबोधनादपि शक्यते नियंतुं अथ तानि गृहीत्वा तान्दृष्ट्वा भयादनेन प्रवर्तयिष्यतइति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखमपितु हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंस्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते तस्मादियं हिंसा रक्षासती हिंस्यमानसंस्कारइति मन्तव्यं अतश्च कारणादिछेदने नियमोहस्यादिविधिश्चेदल्पेष्वेवादृष्टमाधास्यति राजार्थो भविष्यति तस्माच्छरीरदण्डेपापान्मुक्तिर्न धनदण्डइति स्थितं । तथा च महापातकिनां तत्सर्वत्वानाममुप्रवेशितदण्डानां संभ्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि बन्धनदण्डेन शुभ्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् अत्र स्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषोयस्तेन एव विशेषो भवत्वित्दं सर्वं शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृत्वापापानि धृतदण्डादित्यन्वयः । स्वर्गमायान्तिपापक्षये पूर्वोपात्तधर्मेण ॥ ३१८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाजभिर्विहितदण्डामनुभ्याः संतः प्रतिबन्धकदुरिताभावान्पूर्वाजितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गगच्छन्ति एवं प्रायश्चित्तवृत्तदण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम् ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डेन न केवलं पापान्मुक्तिरपितु स्वर्गाद्यपीत्याह राजभिरिति । पापनिर्मुक्तिमात्रमत्र विवक्षितं स्वर्गावामिस्तु पूर्वकृतसुकृतकर्मणः दुरदृष्टप्रतिबन्धरहितात् । न च पापिनः कुतः सुकृतमिति वाच्यम् । कदाचित्सुकृतकर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति स्मृतेरनारब्धफलकर्मणः सत्त्वप्रतीतिः ॥ ३१८ ॥

(५) नन्दनः । पापकृतामपि श्रेयस्करो राजदण्डः तेनाप्यवश्यं तेन दण्ड्या इत्याह राजभिर्धृतदण्डास्त्विति । न केवलं निर्मलत्वमेव किन्तु स्वर्गमायान्ति च ॥ ३१८ ॥

यस्तु रज्जुघटंकूपाद्धरेद्विद्याच्च यः प्रपाम् ॥ सदण्डंप्रामुयान्माषंतच्च तस्मिन्समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । जलाधारस्थावस्थानं दृढतजलनिधानं वा माषस्य जातिर्न निर्दिष्टा समरुजाङ्गलानुपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादिसमाहरेद्विद्यात्तस्मिन्स्थाने न राजनि ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रपां जलशालां भिन्नात् तत्काष्ठादिहरेत् । माषं सुवर्णस्य । तस्मिन् कूपादौ तद्रज्ज्वादि ॥ ३१९ ॥

(३) कुङ्कुमः । कूपसमीपे रज्जुघटयोर्जलोद्धरणाय धृतयोरज्जुघटं वाहरेत् यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णमाषंदण्डंप्रामुयान् । अनिर्दिष्टं तु सौवर्णमाषंतत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात् । तच्च रज्ज्वादितस्मिन्कूपे समर्पयेत् ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतं पुनर्दण्डमाह यस्त्विति । केनापि पुण्यवता कूपसमीपे स्थापितौ रज्जुघटौ कृतमपां वा हरेद्धानाशयेत् ससौवर्णमाषंदण्डं प्रामुयादित्यर्थः । तच्च रज्ज्वादिकं समाहरेत् । संपाद्य दद्यादिति ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । द्रव्यान्तराणां चोरयितारं प्रत्याह यस्तुरज्जुघटमिति । रज्जुघटश्च रज्जुघटं हरेत्पुष्णीयात्ततश्च तस्मिन्कूपे कूपसमीपे समाहरेत्पुनरास्थापयेत्तस्मिन्स्थाने प्रतिसमादध्यादिति ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । माषं सुवर्णस्य । तच्च रज्जुघटादि तस्मिन् कूपादिस्थाने समाहरेत् ॥ ३१९ ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२० ॥

(१) मेधातिथिः । कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । कचिद्विंशतिप्रस्थान्कचिद्वाविंशतिप्रस्थान्तिरिति

* दित्यर्थः । तच्च = दित्यर्थः । तथा च कात्यायनः अनिर्दिष्टं सौवर्णमाषं तत्र प्रकल्पयेदिति (न, श)

देशभेदाद्यवस्था । दशभ्योधिकंहरतोवधविधिरुक्तार्थोऽनुबधादिना नियम्यते शेषेषु दशसु प्राकृतस्तत्तएकादशगुणोदण्डः त-
तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेथे योज्यं । धाम्यं ब्रीहियवादिसप्तदशानीतिलम्यते ॥ ३२० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्मणादिद्रव्येत्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततःप्राक् त-
स्य तद्धनं दाम्यइत्युभयत्र ॥ ३२० ॥

(३) कुङ्कुमः । द्विपलशतं द्रोणोर्विंशतिद्रोणश्च कुम्भोदशसंख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धाम्यंहरतोवधः सच हर्तृस्वामि-
गुणवत्तापेक्षया ताडनांगच्छेदमारणात्मकोक्षेयः । शेषे पुनरेकत्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निष्ठुतैकादशगुणदण्डं दाम्यः
स्वामिनश्चापत्ततदाम्यः ॥ ३२० ॥

(४) राघवानन्दः । धाम्यहरणे दण्डमाह धाम्यमिति । कुम्भेभ्यः द्विपलशतं द्रोणोर्विंशतिद्रोणश्च कुम्भः तेभ्यो-
धिकं हरतोवधः हर्तृगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनमारणात्मकः हिंसामात्रवाचित्वादधस्य । शेषे दशकुम्भाभ्यन्तरे
एकादशगुणं ततद्रव्यापेक्षया । तस्य धाम्यस्वामिर्नतद्धनं तावद्धाम्यम् ॥ ३२० ॥

(५) नन्दनः । कुसूलात्किञ्चिन्मूनधाम्यभाजनंकुम्भः दशभ्यः कुम्भेभ्यइत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-
धाम्यग्रहणं ततोभ्यधिके हरणे दण्डः स्यात् । दशभ्यःकुम्भेभ्योमूनैहरणे ततादेकादशगुणधाम्यं हर्त्रा दण्डत्वेन दाम्यः ।
धाम्यस्वामिने तद्धतं धान्यं च दाम्यं । ब्राह्मणधाम्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डोऽवगन्तव्यः ॥ ३२० ॥

(६) रामचन्द्रः । अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । एतद्विप्रविषयम् क्षत्रियादावंगच्छेदइत्यर्थः । शेषेपि ततोमूनै
राज्ञे एकादशगुणं दण्डं तस्य स्वामिनः तद्धनम् ॥ ३२० ॥

तथा धरिमभेयानांशतादभ्यधिके वधः ॥ सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१ ॥

(१) मेधातिथिः । धरणं धरिम तुला तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिमभेयानि घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिभे-
यतास्तीति कठिनानां परिमेयता भवतीति तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनां आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्तुल्यग्रह-
णार्थात्मवालादीनि गृह्यन्ते न तुताम्रलोहादीनि तेषां शतादूर्ध्वहरणे वधः । किंपुनरेतच्छतं पलानामुतकर्षणामेव कार्षापणानां वा
कंचिदाहुः । केचिदाहुः पलानामिति । नन्वत्रविशेषो हन्तुरस्ति तस्माद्यस्मिन्देशधरिममानकाले यथासंख्यया व्यवहारः । श्रुत-
मिदं सुवर्णस्य कचित्तोलके कचित्पलेषु यथा देशं व्यवस्था । उत्तमानां च वाससां कौशेयपट्टादीनामिति । नन्वत्र विशेषहेतुरस्ति
तस्मिन्मस्मिन् शतादभ्यधिके वधइत्यनुषङ्गः । अत्रापि शाकटकयुगमेकमिति संख्यायते पुष्पपट्टायुपबर्हणम्वेकमेवेति
ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येवसिद्धे परिमेयग्रहणमनर्थकं कर्पूरागरुकस्तूरिकादीनां महार्घाणां ग्रहणार्थं । आदिग्रहणादितै-
जसानि गृह्यन्ते । निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा नहि कर्पूरादीनां कर्षादिव्यपदेशोस्ति यद्यपि सुवर्णवज्रजतेऽपि शतसंख्या
तथापि मायश्चित्तभेदवदण्डभेदोपि युक्तो विषयमसीकरणस्य न्याम्यत्वादतोयावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावदितरूपे गृहीते वधः
कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या ॥ ३२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धरिमं तुला तन्भेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताभादीनां शतान् निष्कशतान् । एतच्च
षोडशभाषकरूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया पासम् । अत्रापि वधोमारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अभ्यग्रत्वाङ्गच्छेदादि । सुवर्णे
ति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामरूपानामपि हरणे वधएवेत्यर्थः ॥ ३२१ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथा धाम्येन वधउक्तस्तथा तुलापरिच्छेदानां सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां पट्टादीनां पल-

शताधिकेऽपत्तयेवधः कर्त्तव्यएव विषयसमीकरणं च देशकालापूर्वद्वयस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति तथेतिह्याम्यम् । धरिमिति धरणंतुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादि-
विद्रव्याणां पलशताधिके अपत्तये वधः । तत्रापि देशकालापूर्वद्वयस्वामिजातिगुणापेक्षया ताडनाच्छेदनमारणादि ज्ञे-
यम् ॥ ३२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । धरयन्ताभादीनांतुलामेयानां शतानिष्कात् अभ्यधिकंहरतःवधः ताडनादि । सुवर्णादि हरतः
अल्पानांहरणे वधः ॥ ३२१ ॥

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥ शेषे त्वेकादशगुणंमूल्यादण्डंप्रकल्पयेत् ॥ ३२२ ॥

(१) मेघातिथिः । सुबोधोयं मूल्यादिति नापत्तये द्रव्यंदेयं कश्चित्जातीयनैव प्राप्यते अतोरूपकैर्धाण्यादित्या-
दिना वा निमेषम् ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चाशतइतिताभादिविषयम् । शेषे पञ्चाशतऊने ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तानांपञ्चाशदूर्ध्वशतंयावदपहारे कृते हस्तच्छेदनमन्वादिभिरभिहितं शेषेभ्येकपलादारभ्य
पञ्चाशत्पर्यन्तापहारेऽपत्तयनादेकादशगुणदण्डांशः ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तानां सुवर्णादीनां तोलकानां पञ्चाशत्पर्यन्तमपत्तयस्य मूल्यादेकादशगुणो दण्डः
पञ्चाशतोऽधिके हस्तच्छेदः ॥ ३२२ ॥

(५) नन्दनः । त्वर्णानां पञ्चाशतोभ्यधिके हरणे शेषे पञ्चाशतोम्यूने ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चाशतस्तु अधिके ताभादि पञ्चाशतम्यूनेन ॥ ३२२ ॥

पुरुषाणांकुलीनानानारीणां च विशेषतः ॥ मुख्यानांचैव रत्नानांहरणे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(१) मेघातिथिः । सत्कुले जाताविद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः नारीणां च विशेषतोगुणरूपसौभाग्यतः संपन्नाना-
मित्यर्थः । चशब्दात्कुलीनानामित्येव परस्परापेक्षाणि नारीणांविशेषणानि मुख्यानि रत्नानि वज्रवैदूर्यमरकतमश्रुतीनि
अत्रापि सुवर्णशततुर्यानीत्यपेक्ष्यमन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डेन व्यवतिष्ठेत वधमर्हत्यनुवधापेक्षया सर्वत्रार्ह-
त्यर्थोयोजनीयः । अकुलीनानामवशिष्टानाममुख्यानां च विशेषे त्वेकादशगुणइत्येव ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वधः उक्तपुरुषापेक्षया मारणाच्छेदादिः ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । महाकुलजातानामनुम्याणांविशेषेण स्त्रीणांमहाकुलप्रसूतानांभेदानां च रत्नानांवज्रवैदूर्यादीनामप-
हारे वधमर्हति ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । मनुष्यरजविशेषयोरपत्तयेअवश्यंवधइत्याह पुरुषाणामिति । नारीणां विशेषतःकुलजानाम् ।
कर्पजलानितिषाधित्वं विवक्षितम् । मुख्यानां वज्रवैदूर्यादीनां रत्नानाम् ॥ ३२३ ॥

(५) नन्दनः । क्रियमाणहरणयोर्जातिगुणापेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपमारणरूपोवा ॥ ३२३ ॥

महापशूनाहरणं शस्त्राणामौषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्ये च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेधातिथिः । महापशवो हस्त्यश्वा दयस्तेषां हरणे कालकार्यापेक्षा दण्डप्रकृतिः ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेक्षोक्ता तथा च कालदेशवयशक्तोऽश्विन्तये दण्डकर्माणीति सत्यं विज्ञाति दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः यथा वधविधौ ताडनमारणादिकल्पनापेक्षया इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः तथा हि विंशतिपणोपि खड्गशात्रोरुद्यतशस्त्रस्य सन्निधौ यदि ह्रियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं दण्डः अन्यथा द्विगुणैकादशगुणो वा तथौषधमलम्यत्वेन महाप्रयोजनंतदुपयोगवेलायां ह्रियते लभ्यमानमपि काशाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखं जनयतीति तत्र महान्दण्डः अन्यथा तु त्वल्प इति नयनान्तरमन्तरेणेदं शेषमन्यते अन्यथा स एवैकश्लोको दण्डविधौ पठितव्यः स्यात् तस्माद्वत्तद्व्यमिदं विग्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेक्षो दण्डः शस्त्राणाराजोपयोगिनां कदाचित्क्षमा कदाचिन्महान्दण्डः गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंबन्धिनाराज्ञा कर्तव्यं कार्या एव यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेक्षाविग्रहोपि यदि पर्वतादौ भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनं भवन्त्येव दण्डादयः कालमासाद्य ज्ञात्वा निरूप्य दण्डं कल्पयेत्स एवात्र भवति नशास्त्रम् ॥ ३२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापशूनामश्वादीनां हरणे वधः । शस्त्राणामौषधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्पत्वमपेक्ष्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे ततो द्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः ॥ ३२४ ॥

(३) कुल्लूकः । महतां पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां तथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृतादेशौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कालं कार्यप्रयोजनं च सदसहिनियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनाङ्गच्छेदवधरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । पश्वादीनामपहारेऽङ्गच्छेदनादिदण्डमात्रमित्याह महेति । महापशूनां हस्त्यश्वानाम् । शस्त्राणां खड्गादीनाम् । औषधस्य कल्याणघृतादेः । कालं सुभिक्षदुर्भिक्षरूपम् । कार्यमासन्नं युद्धरोगादि । आसाद्य विचार्य ॥ ३२४ ॥

(५) नन्दनः । महापशूनां हस्त्यश्वानां कालं दुर्भिक्षसुभिक्षादिकं कार्यमाह पशुभिरिदं कार्यं शस्त्रैरिदं कार्यमित्यादिकं आसाद्य निरूप्य दण्डं वधमेकादशगुणं वा राजा कल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापशूनां अश्वादीनां हरणे कालं युद्धादिसमयं आसाद्य कार्ययुद्धादिरूपं प्रकल्पयेत् च पुनः राजा दण्डं वा प्रकल्पयेत् ॥ ३२४ ॥

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु क्षुरिकायाश्च भेदने ॥ पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणत्वामिकास्तासां हरणे षष्ठ्यर्थे समी । पशूनां चाजैडकादीनां बहुवचनं सर्वत्रात्र विवक्षितं सद्यस्तत्क्षणादविचार्य पादस्यार्धमर्धपादं तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः तच्च संततं यदि पादार्धेन छियते तेनार्धपादच्छेदनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः खरिका ययागोरक्षैश्चेत्तदौ वासते बलीवर्दः भेदने वासमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनं भेदनं वा हानामुपलक्षणार्थं व्याचक्षते पूर्वोऽवश्यं वाहयन्दुः खयति अवश्यमयं दण्ड इत्येवान्ये पठन्ति अन्ये तु पश्चाद्भागं चतुर्थं खरिकामाहुः खरिकेति या प्रसिद्धा पलायनशीला या पालोर्धपादिकः कार्यः अन्ये त्वधिकरणसमर्पित्वा गोसंस्थदध्यादीन्यध्याहरन्ति तदयुक्तं श्रुतपदसंबन्धसंभवे कृतोऽध्याहारः ॥ ३२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरपृष्ठेनभारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्याभेदने पाठयित्वा तद्वतधाभ्यादेरपहारइत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् । अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः ॥ ३२५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसंबन्धिनीनांगवामपहारे वन्ध्यायाश्च गोर्वाहनार्थनासाछेदने पशूनांचाजैडकानांदण्डभूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानांहरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेअर्धपादछेदोदण्डःस्यादित्याह गोष्विति । ब्राह्मणसंस्थासु तत्संबन्धिनीषु हरणइतिशेषः । भेदनेस्थूरिकायाः वन्ध्यागोर्वाहनार्थं नासिकायां । पशूनां अजाव्यादीनाम् ॥ ३२५ ॥

(५) नन्दनः । स्थूरिकानामपार्श्वेभ्यस्तुरङ्गलादूर्ध्वःपदेशः । ब्राह्मणगोस्थूरिकाभेदने च इतरेषांपशूनांहरणे च भेताहर्त्तार्धपादिकः कार्यः ॥ ३२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणसंस्थासु संबन्धिनीषु गोषु पृष्ठे भारथोः प्रच्छुरिकायाःभेदने च पुनः पशूनां हरणे अर्धपादिकः दमःछिन्नार्धद्विपादिकःदमःकार्यः अर्धदण्डः कार्यः ॥ ३२५ ॥

सूत्रकार्पासकिण्वानांगोमयस्य गुडस्य च ॥ दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥

(१) मेधातिथिः । सूत्रपूर्णासिणादि लवणानि सैधवविडलवणादीनि यच्चान्यत्पशुसंभवमामिषादिति अन्येषामपूपमोदकादीनां आदिशब्दःप्रकारे प्रकारःसादृश्यतुल्यता सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा तथा च सर्पिमण्डेभुखण्डशर्करा किलाटकूर्चिकाद्याअपूपागृह्यन्ते पशुसंभवंराङ्गवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्मकतिर्विकृतिरपि प्रकृतियञ्चोभयोपादानंदध्नः क्षीरस्य चेति तदुदाहरणार्थं एवंसूत्रग्रहणेन सूत्रमयंवासोपि गृह्यते नलिकादीनांसत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वउत्तमत्वादुत्तमानांचेत्त्वयमपवादविषयः प्रकृत्यन्तरे तैलशब्दः सेहवाचो न तिलविकारएव तेनातसीभियङ्गुपञ्चाकुलतैलादयोपि गृह्यन्ते ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किण्वं मद्यबीजम् ॥ ३२६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊर्णादिसूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य सुराबीजद्रव्यस्य च सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभांडादीनांयदप्यन्यत्पशुसंभवं च घृगचर्मखट्वशृङ्गाद्यन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणांमनःशिलादीनामधानांद्वादशानांपक्वानानामोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोदकादीनांच कार्पासादिशब्दार्थानांप्रसिद्धानांचापहारेकृतमूल्याद्विगुणोदण्डः कार्यः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । द्रव्यविशेषेषु तद्द्रव्यमूल्याद्विगुणं दण्डं दापयितुं षड्विंशतिं द्रव्यविशेषाननुवदति सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां सुराबीजानाम् । पानीयस्य पानार्थं संस्कृतस्य ॥ ३२६ ॥

(५) नन्दनः । किण्वंसुराप्रकृतिद्रव्यम् ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूत्रादीनांहरणेदण्डमाह सूत्रेतिचतुर्भिः । किण्वानां मद्यबीजानाम् ॥ ३२६ ॥

वेणुवैदलभाण्डानांलवणानांतथैव च ॥ मृन्मयानांच हरणे मृदोभस्मनएव च ॥ ३२७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । वेणुभाण्डानां तथा वैदलभाण्डानां विदलीकृतान्यकाष्ठभाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदलभाण्डानां स्थूलवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणादिसमर्थानाम् । भस्मनः कदलीक्षारादेः ॥ ३२७ ॥

(५) मन्दनः । वैदल्वेत्रमयभाण्डमुपकरणम् ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृन्मयानां भाण्डानाम् ॥ ३२७ ॥

मत्स्यानांपक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च ॥ मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पशुसंभवं रोचनादि ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुसंभवं चर्मचामरवर्मरज्जुगोरोचनाशृङ्गास्थिनिर्मितसंपुटकखट्वाभरणादिकम् । तस्यापि हरण-
इत्यनुषज्यते ॥ ३२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पशुसंभवं दुग्धादि ॥ ३२८ ॥

अन्येषांचैव मादीनामद्यानामोदनस्य च ॥ पक्वान्नानांच सर्वेषांतन्मूल्याद्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमादीनां पक्वान्नानां दध्यञ्जनानाम् । सर्वत्रात्र द्रध्यवते द्रव्यमूल्यमधिकं देयम् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमादीनां एवंविधानां पानकादिद्वादशानाम् । पक्वान्नानामोदनेतरशकुल्यादीनाम् ॥ ३२९ ॥

(५) मन्दनः । आद्यानां भक्ष्याणाम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्येषां अजादीनां अद्यानां अदनीयानां च पुनः ओदनस्य भक्तस्य तन्मूल्यात् तद्वस्तुमूल्यात्
द्विगुणोदमः ॥ ३२९ ॥

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चरुष्णलः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । नवमालिकादीनि पुष्पाणि हरन्ति धान्यक्षेत्रस्थं नगावृक्षाः अन्येष्वपरिपूतेषु बहुवचनात्प-
रिपवनाय च धान्यक्षेत्रेष्वेव तुषपलालादिविमोक्षरूपयोः संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकथ्यते । गुल्मादीनां हि सत्य-
पि पलाशे नापि सत्त्वे पुष्पाणांच परिपूतव्यवहारः । समी हरणापेक्षा तत्त्वंपूर्वत्वादनुवर्तते अत्रपञ्चरुष्णलोदण्डः
रुष्णलानाद्रव्यजाः अरुपत्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा सुवर्णस्येति पूर्वे ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरिते माषादौ शमीधान्ये धान्येशुकधान्ये । एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतबुसेषु
॥ ३३० ॥

(३) कुल्लूकः । पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलतावृक्षेषु परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु तृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पञ्चरुष्ण-
लमाषपरिमाणोदण्डः स्यात् ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । पुष्पादिद्रव्यविशेषापरहणे पञ्चरुष्णलकं दण्डं विदधदपि तान्यनुवदति पुष्पेष्विति । हरिते
क्षेत्रस्थधान्ये गृहधान्येषूक्तत्वात् । अपरिपूतेष्वनुत्सादिततुषादिषु । सुवर्णमाषः पञ्चरुष्णलकोर्माषइत्युक्तेः ननु रूप्यमाषकः
॥ ३३० ॥

(५) मन्दनः । धर्मतुला तेन मेयानामुपमानयोग्यानां रत्नानां मुत्तमवाससां हरणे पुष्पेषु हरितेन वेधान्ये च परि-
पूतेष्वशोधितपांसुषु धान्येष्वित्युत्तरश्लोकादपकर्षणीयम् ॥ ३३० ॥

* पानकादि = मष [१] नांपानकादि (राघ० २) = मनःशिलादीनां एवंविधानां मष [१] नांपानकादि (न, श)

३३०) अन्येष्व० = अल्पेष्व (क, ख, ग, च, ण, र)

(६) रामचन्द्रः । हरितेधान्ये माषादौ नगेषु वृक्षेषु अपरिपूतेषु अदूरीकृतवृक्षेषु ॥ ३३० ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये शतदण्डः सान्वयेऽर्धशतदमः ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । मूलमिक्षुद्राक्षादि । निरन्वयेद्रव्यहरणे अन्वयोऽनुनयः त्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः यत्त्वदीयं तन्मदीयमेवेत्यनया बुध्याहंप्रवृत्तौ नचेदेवंतद्ग्राणेत्येवमादिवचनं तत्र न क्रियते तन्निरन्वयं साहसप्रकारवादिदण्डः अन्वयेनसहसान्वयः येन सह कश्चिदपि संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्ततः शतदण्ड्यः खलस्थेषु धान्येष्वयं दण्डः तत्र हि परिपूर्यते गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परिपूतेष्वपास्तवृक्षेषु । शाकमूलफलेषु बहुमूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्रव्यसंबन्धयोग्यतापादकज्ञानोपाधिकोऽन्वयोऽस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् ॥ ३३१ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयोद्रव्यत्वामिनांसंबन्धः येनसहकश्चिदपि संबन्धोनास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतदण्ड्यः सान्वये तु पञ्चाशत्पणोदेयः खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूर्यते गृहस्थेकादशगुणोदण्डः प्रागुक्तः ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शतमर्धशतं वा दमं दापयन् तान् उद्दिशति परीति । परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थसंस्कृतेषु अपसारितवृक्षेषु वा । निरन्वये संपूर्णहृते द्रव्यस्त्वामिना एकग्रामवासादिसंबन्धशक्तिकेचित् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । अपहृतेष्वित्येव निरन्वये निःशेषापहारेऽर्धशतम् ॥ ३३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूतेषु धान्येषु दूरीकृतवृक्षेषु निरन्वये अनारक्षे निर्मले सान्वये रक्षासहिते वंशजे ॥ ३३१ ॥
स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयं भवेत्स्तेयं त्वत्पापव्ययते च यत् ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते धात्वर्थप्रसङ्गाच्चास्यैव कर्ता स्तेनः इह तु विशेषेणान्यव्यवहारद्रव्यते तदर्थोऽयं श्लोकः न परद्रव्यादानमात्रवृणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयं दण्डप्रसङ्गात् संज्ञाभेदोदण्डभेदार्थः अपद्रुत्ययत्नेन मया कृतमित्याह कर्मयत्कृतं परपीडाकरवस्तुत्पाठनाभिदाहद्रव्यापहरणादि अभिदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति तथापि चौर्यमेव रहसि करणादपह्नुवाच्चमन्यन्ते चौर्येह द्रव्यविशेषाश्रयोदण्डः सोत्र नस्यात् एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणं स्तेयं प्रसभं कर्मेति कर्मग्रहणाद्द्रव्यापहारादन्यदप्येवं कृतं युक्तं साहसमेव कस्तर्ह्यभिदाहादावप्रसभं कृते दण्डः कण्टकशुद्धौ वक्ष्यामः अतएवमन्विच्छेदस्त्यपि द्रव्यापहरणे कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति अन्यथाएवं वक्ष्यते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपक्रमानि भोजनादिप्रयोजनार्थसञ्जितानि । आद्यं प्रथमसाहसं । अभि त्रेताभिमाधानादिसंस्कृतम् ॥ ३३२ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यत्वामिसमक्षं बलाद्धृतं तत्साहसं स्यात्सहोबलं तद्भवं साहसमतइह स्तेयदण्डो न कार्यः एतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्य पाठः । यत्पुनः त्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत् यच्च तत्त्वाऽपहृते तदपि स्तेयमेव ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयात्साहसं भिन्दन्नाह स्यादिति । साहसं सहोबलं तेन कृतम् । प्रसभं प्रभोः समक्षम् । अन्वयवत्पणानां शतार्थं दण्डः संख्यान्तरानुक्तेः । स्तेयं प्रभोः परीक्षां तत्तन्मिरन्वयं भवेत् तन्निरन्वयवत् शतदण्डाह्नम् । त्वत्पापव्ययते अपहृते यत्र तत्र शतं दण्ड इति ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसभकर्म प्रत्यक्षापहाररूपकर्म निरन्वयं आरक्षवर्जितम् ॥ ३३२ ॥

यस्त्वेतान्युपक्रमानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ॥ तमाद्यदण्डयेद्राजा यश्चाग्निचोरयेद्गृहात् ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतानि सूत्रादीन्युपक्रमानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि अथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि तथा तदेव सूत्रतन्तुवायहस्ते वायनार्थदत्तकिञ्चित्परिवर्त्यते एवंदधिमन्थनमरिचशर्करादिसंस्कृतक्षारगृहमित्यादिसंस्कारस्तत्र शतदण्डः । आद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्नोन्धनपरिगृहीतशालाग्निहोत्रेत्यादिकहेमन्ते वा सीतार्दितानादिरिद्राणामप्रणोतमभ्यग्रेरूपकल्पनं पाककालः सीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकालोऽविशेषेणायमग्रेदण्डः स्वल्पस्य बहोरूपक्रमस्य च सत्यापि सूत्रादिदण्डे आद्यगृहणेनाग्रेस्तन्मूल्यादिसंभवति क्रयविक्रयव्यवहाराप्रतिष्ठेः यावतावेन्धनेनाग्निरपहतपरिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिस्तन्मूल्याद्विगुणोदण्डः संभवति शक्यते व्यपदेष्टुं तुष्ट्युत्पत्तिश्च त्वामिनः स्थितैव अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ तावदग्निमते दातव्यः अतोयमग्रेदण्डः शालाप्रणीताभिविषयएव स्वल्पत्वात् त्रेतायां तु तन्मूल्याद्विगुण इति तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमकुर्वन्तु यागाङ्गद्रव्येष्वपक्रियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्यान्वपहरतोऽङ्गछेदः स्यादिति शङ्कः । अग्निषु तु भूतेश्वधिकारएव निवर्तते तत्र कथंमहादण्डोन स्यात् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्र साहसं सहसा अविविच्य दोषगुणौ यदि कृतं तदा स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कान् प्रसंगादपनयति स्यादिति । नैवतावन्मात्रं साहसं किंतु प्रसभहठात्त्वाभिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र न तद्गोच्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकालनिष्ठवयत्नसहितं यच्च कृत्वा त्वामिनोऽपव्ययते तदैव निष्ठवाय यतते तद्व्याहरणं स्तेयम् । एवंच युद्धादिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं निष्ठवप्रयत्नवतातुयत्परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा अनिष्ठवेनचायतकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते तदण्डपारुष्यमित्युक्तम् ॥ ३३३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थकृतसंस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत् यश्च त्रेताभिगृह्णाग्निवाऽभिगृह्णाश्चोरयेत्ताराजा प्रथमसाहसदण्डयेदमित्वाभिनश्चाधानोपक्षयोदातव्यः । गोविन्दराजस्तुलौकिकाग्निमपिचोरयतोदण्ड इत्याह तदयुक्तमल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याम्यत्वात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रत्युक्तसूत्रादिद्रव्यापहारे प्रकारविशेषमुपक्षिपन्माथमिकदण्डमाह यस्त्विति । उपक्रमानि उपयोगार्थकृतसंस्काराणि स्तेनयेत् चौर्यकुर्यात् । तेषामाद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं गार्हपत्याग्निम् । गृहादग्निगेहात् ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । एतानि सूत्रकार्पासकिण्वादीनि उपक्रमानि महाभोगार्थं स्तुतानि ॥ ३३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतान्युपक्रमानि सूत्रादीनिद्रव्याण्यो नरः स्तेनयेत् चौर्येणगृहीयात् तंपुरुषं आद्यं प्रथमसाहसं राजादण्डयेत् च पुनः यः अग्निं वैतानाग्निं गृहीयात् चौर्येणनयेत्सोपि प्रथमसाहसं दण्ड्यः ॥ ३३३ ॥

येन येन यथाद्वेन स्तेनोन्वृषु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय मार्थिवः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायदण्डः योधनेन दण्डितोपि न मार्गेऽवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्यानवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः सन्विच्छेदायनपेक्षचौर्येक्रियामसावाभितोऽङ्गछेदः । यस्य यस्याङ्गस्य बलमाभित्यावतिष्ठते स्तेनचौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य हरेत्तस्यात् यथाकभित्पादबलमाभित्यावद्व्यपलायते नमामनुगतुं कभिदपि शक्नोतीति तस्यपादच्छेदः अन्यःप्रसिद्धिभेदज्ञोहंतस्य हस्तच्छेदः प्रत्यादेशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय त्वावद्वेन साभिमानं

सन्नोधंसावज्ञान्यकरणंवा प्रत्यादेशोयएवंकरोति तस्य तस्याहमेवकर्तेति व्याख्यानं प्रत्यादेशः ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विषेष्टते विरुद्धचेष्टते द्रव्यहरति । हरेदपनयेदतिशयितापराधे । प्रत्यादेशायान्यस्यापि निषेधाय ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । येन येन अङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चौरौमनुष्येषु विरुद्धधनापहारा-
दिकंचेष्टते तस्य तदेवाङ्गप्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् तत्र धनत्वान्म्युत्कर्षापेक्षयाऽयमङ्गच्छेदः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । येनाङ्गविशेषेण द्रव्यत्वामिनमनुरुन्धानोस्तेनयेत्तस्य तत्तदवयवच्छिन्नादित्याह येनेति ।
यथा यथावत् । अस्य चोरस्य । प्रत्यादेशाय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । अर्थदण्डे पुनरपि स्तेनयन्तंप्रत्याह येन येन यथेति । विचेष्टते स्तेनयति हरेच्छिन्नात् प्रत्यादेशाय-
प्रतिषेधाय अपुनरपराधायेतियावत् ॥ ३३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पार्थिवः प्रत्यादेशाय चौर्यनिराकरणाय एतस्य तदेववस्तु हरेत् ॥ ३३४ ॥

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ॥ नादण्ड्योनामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यापुत्रः स्वकातनुरात्मीयंशरीरं कः पुनरात्मनोदण्डः प्रायश्चित्ततपोधनदानादिविचलितोऽपि
धर्मः स्वकान्योयः स्वधर्मानुतिष्ठति ससर्वोदण्डः ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितेत्यादि येषां हिंसायां पापातिशयस्तेषामपि दण्ड्यान्तरवदण्डने न दोषइत्यर्थः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्राचार्यमित्रभ्रातृमानुषबीपुत्रपुरोहितानांमध्यात्स्वधर्मे धोनावतिष्ठते सराज्ञोऽदण्डनीयोनास्त्यपि
तु दण्डनीयएव ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वपित्रादेस्तेयादिकर्तृत्वे राज्ञः कागतिस्तत्राह पितेत्यादि । स्वधर्मे न तिष्ठति स्वधर्मा
ऋयुतः सोऽभ्यवश्यं दण्ड्यः ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । पित्रादिष्वप्यपराधेषु राज्ञा दण्डोधारयितव्यः किं पुनरन्येष्वित्यभिप्रायेणाह पिताचार्यर्हात
॥ ३३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदण्डानाह पितेति ॥ ३३५ ॥

कार्षापणं भवेदण्ड्योयत्रान्यः प्राकृतोजनः ॥ तत्र राजा भवेदण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३३६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राकृतोजनः सामान्यपुरुषोयोनातिगुणसंयुक्तस्तस्य यत्र यस्मिन्पराधेयावान्दण्डस्तत्सहस्रगुणो-
राज्ञः कार्षापणपहणस्य दण्डपरिमाणोपलक्षणार्थत्वात् दण्डस्य चात्मानमपिनियम्य परोनियन्तुंशक्यतइति युक्तंप्रत्यपरा-
धे दण्डार्हत्वं महाधनत्वादल्पदण्डंविगणयेत् राजाधिकृतानांमन्त्रिपुरोहितादीनामनर्थैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः धन-
दण्डश्च ब्राह्मणेभ्योऽप्यु प्रवेशेन वरुणाय वा धीतावद्वक्ष्यति राज्ञादण्डधरोहि सः ॥ ३३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंबहुनाऽऽत्मापि दण्ड्यएवेत्याह कार्षापणमिति । तच्च द्रव्यं ब्राह्मणेभ्योदेयमिति ता-

त्पर्यम् । प्राकृतः अधनइतिवाच्ये प्राकृतइत्यैश्वर्यापेक्षया राजामात्यादीनामप्यधिकदण्डत्वमुक्तम् । धारणा निश्चयः ॥ ३३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्रापराधे राजव्यतिरिक्तोजनः कार्षापणंदण्डनीयोभवेत्तस्मिन्पराधे राजा पणसहस्रंदण्डनीयइति निश्चयः स्वार्थदण्डन्त्वसुप्रवेशेन्द्राक्षणेभ्योवा दद्यात् ईशोदण्डस्य वारुणइति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३३६ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु नृपतेर्दण्डोनास्ति चेन्मांसंभ्यभिचारादित्वमस्ति चेत्कथं दण्ड्यस्तत्राह कार्षेति । यत्रापराधे प्राकृतः कार्षापणं दण्डमर्हति तस्मिन् राजा सहस्रपणानां ब्राह्मणाय दद्यात् त्रिद्वान्सर्वस्वमर्हतीत्युक्तेः ॥ ३३६ ॥

(५) नन्दनः । अथशक्तितारम्यतोदण्डतारतम्यमाह कार्षापणंभवेदिति । यत्रापराधे राजशब्दोयमाह्यत्रचनः ॥ ३३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजा उपलक्षणंधनिकस्य ॥ ३३६ ॥

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥ षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

(१) मेधातिथिः । तद्दोषगुणविद्धिसद्वि हेत्वभिधानाद्विदुषांदण्डोयंयत्र खलजनएकंकार्षापणंदाप्यते तत्राविद्वान् शूद्रोऽष्टगुणामष्टभिः आपाद्यते संबध्यते । यत्किंल्लिषपांतदेवमुच्यते अष्टभिर्वाऽऽपाद्यतआह्न्यते गुण्यतइति यावदुभयथाप्यष्टगुणस्य वाचकोष्टपद्यशब्दएव तदेव द्विगुणंवैश्यस्य संह साक्षादध्ययनज्ञानयोरपि कृतशूद्रस्तु कथंचिद्ब्राह्मणापाश्रिततत्सङ्ख्या कियदपि ज्ञास्यति क्षत्रियस्तु रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्वे ततोपि द्विगुणंदण्ड्यते ब्राह्मणे तु दण्डविधौ ननृप्यति चतुःषष्टिशतमष्टविंशवा शतमिति तस्यहि प्रवचनमुपदेष्टृत्वाधिकंच रक्षा ततोभवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्यापराधः अविद्वांसोऽगुणदोषानभिज्ञाअकार्यं प्रवर्तन्ते विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत हन्तहन्तजगत् तृतीयस्य शिक्षितुरभावाच्चतुक्तं द्वौ लोकौ धृतव्रतोराजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतइति राज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्याधिक्यमात्राविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्थाश्रवणादयंवायंचेति नच विकल्पोयुक्तोव्यवस्थाहेतुत्वाभावात् तुल्यबलस्यैव विषयस्यानुपपत्तेः कोहि राजा द्विजगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिग्रहीष्यति यदि परमदृष्टार्थोदण्डे विकल्पउपपद्यते नचादृष्टार्थोयमित्युक्तं तथा च गौतमोविदुषोतिक्रमदण्डभूयस्त्वमित्याह तस्मादनवस्था विधित्वंव्याहन्ति । नचगुणापेक्षोविकल्पोयुक्तोऽनष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्रविध्यगतिः सचाधिक्यविधौ लब्धात्तंबनइति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अष्टापाद्यमष्टगुणं यदपत्तदं द्रव्यं तन्मूल्यादष्टगुणितोदण्डोऽग्राहइत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियतदण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेणकिंविषयस्यापराधस्याष्टगुणत्वं अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ॥ ३३७ ॥

(३) कुल्लूकः । तद्दोषगुणविद्धि सद्वि सर्वत्र संबध्यते यस्मिन्स्तेये योदण्डउक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यतइत्यष्टगुणः कर्तव्यः षोडशगुणोऽगुणदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथाविधक्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणोऽगुणदोषविदुषोऽब्राह्मणस्य शतगुणोवाऽष्टाविंशत्यधिकशतगुणोवा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्तेयदोषानभिज्ञेषु चतुर्षु वर्णेषु साधारणं दण्डमुक्त्वा तद्विज्ञेषु तद्विशेषमाह अष्टेतिद्वाभ्याम् । अष्टापाद्यं अष्टाभिरापाद्यतेगुण्यतइत्यष्टापाद्यं यस्मिन् स्तेये योदण्डउक्तोमूर्खस्य शूद्रस्य तद्दोषज्ञस्यतदष्टगुणं किल्बिषं दण्डरूपम् । एवं षोडशद्वात्रिंशद्वैश्यक्षत्रिययोः ॥ ३३७ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यंश्लोकद्वयेनाह अष्टापाद्यन्विति । स्तेयेकृते आपाद्यमापाद्यितध्यकि-

लिखं दण्डः शुद्धस्याष्टभवत्यपहतद्वयाष्टगुणंभवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् । क्षत्रियस्य द्वा-
त्रिंशद्वुणं ज्ञत्वात् ॥ ३३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुद्धस्य अष्टभिर्भागोऽप्राज्ञः भवति । वैश्यस्य षोडशभागः हरेत् किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम्
॥ ३३७ ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णवापि शतं भवेत् ॥ द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य पक्षत्रयं निर्गुणगुणवदतिगुणापेक्षया । अतएव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्वविशेषणम् तथाच तदज्ञस्य शुद्धस्य स एवाष्टगुणः एवं क्षत्रियादिरपीत्या-
हुः । अन्ये तु शुद्धादिपदानि राजसेवकशुद्धादिपराण्यत्र तेषामितरशुद्धाद्यपेक्षयाऽष्टगुणत्वादित्याहुः ॥ ३३८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपो विद्यादिक्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतु-
स्तद्दोषेत्यादि । अन्येषां तद्वत्त्वं विशेषदेशादिति भावः । विदुषि विषे चतुःषष्टिं तपोयुक्ते तस्मिन् शतं तपोभियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम् ॥ ३३८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं ज्ञतमत्वात् । ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णवापीत्यादि
तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणंदोषोऽकरणंगुणइत्येवंवेत्ति । यद्वा गुणआवर्चनमुत्तरोत्तराधिक्यं वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि-
यत्मात्सब्राह्मणस्तत्मानस्य दण्डोदेयइति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्यप्रयुक्तो दण्डे वैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्प-
नीयः । अन्येत्वाहुः । किल्बिषेशब्दोयंदोषवचनः नार्थदण्डवचनः तत्र हेतुर्वादण्डपारुण्ययोजन्युत्कर्षवशेन दण्डलाघवव-
चनमिति ॥ ३३८ ॥

वानस्पत्यं मूलफलं दार्विष्यर्थं तथैव च ॥ तृणं च गोभ्योऽप्राप्तार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

(१) मेधातिथिः । वनस्पतएव वानस्पत्यंवृक्षाः त्वार्थे प्रत्ययः प्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशांकुरादिमूलफलं वनस्प-
तीनामन्यद्विससस्यादिसूत्रादिगणेऽप्रासार्थं मूलफलाह्वरणे दण्डोक्तः अस्तेयवचनं प्रासार्थमात्राभिमक्षीणवृत्तेरपि कथंचिज्जा-
तलौल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्वापरिवृत्तेश्च दण्डः । तथा च गौतमः पुष्पाणि त्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति दोषा-
र्थमाहिताभिरसंनिहिते वनस्पतावुद्गत्यग्नौ तद्धारणार्थं काष्ठमदोषं पालाशीर्वा समिधो दध्यात् अप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं-
स्यादित्यादिगृहेरन् दोषः तृणं च गोभ्यः तादृश्यं चतुर्थी गोघृहणात्प्रस्तारार्थं दोषएव येतु प्रासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमि-
च्छन्ति तेषां गोभ्यइति नोपपद्यते षष्ठीहि तत्प्रयुक्ता ॥ ३३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्वचनम् । तेनौषधीमात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं अपरि-
वृत्तानामिति गौतमस्मरणात् । अपरिवृताऽपरिगृहीताऽन्नेष्टा । अभ्यर्थं वैतानिकाभ्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृ-
हाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि स्तैन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् ॥ ३३९ ॥

(३) कुल्लूकः । वीरुहवनस्पतीनां पुष्पाणि त्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानामिति गौतमवचनात् अपरिवृत्तवानस्पत्या-
दीनां मूलफलं होमीयाभ्यर्थं च दारु गोप्रासार्थं च तृणं परकीयमस्तेयं मनुराह तस्मान्न दण्डो नाप्यधर्मः ॥ ३३९ ॥

(३३८) गुणविद्धि सः = गुणवेदिनः (क)

(४) राघवानन्दः । उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञोमहत्कार्यदण्डमित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह वानस्पत्यमिति । वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । ग्राम्येच्छया गोप्रचारोभूमीराजवशेनवा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः त्ववदाहरेदितियाङ्गवल्क्योक्तेः गोप्रचारः गोचरणार्थाभूमिः । त्ववदात्म्यवत् । तथा गौतमोपि वीरुद्वनस्पतोनां च पुष्पाणि त्ववदाददीत फलानिचानृतानामिति ॥ ३३९ ॥

(५) नन्दनः । वनस्पतयोवृक्षवल्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्योमूलफलादिरहितइतिशेषः अस्यर्थे गोभ्योगवाम् ॥ ३३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दारुकाष्टअस्यर्थे अस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ ३३९ ॥

योदत्तादायिनोहस्तालिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ॥ याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ ३४० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिदेशीयं योब्राह्मणश्चौरानुपजोवति सचौरवदण्ड्यो याजनाध्यापनेनापि अपिः क्रियान्तरसूचकः स्तेनप्रतिगृह्णतांक्षत्रियादीनामन्यथैव वार्तादिस्वकर्मणा चौरंगृह्णतां ब्राह्मणग्रहणन्तु मया क्लिधर्मैणार्जितंयाजयतेत्यभिमाननिवृत्यर्थं अदत्तमादत्तेगृह्णातीत्यदत्तादायीचोरः लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतात्त्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः ॥ ३४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्तेनाद्याजनादिना द्रव्यग्रहणेपि स्तेनवदण्ड्येदित्याह यइति ॥ ३४० ॥

(३) कुल्लूकः । अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्योब्राह्मणोयजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनंज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत्सचौरवच्चौरतुल्योक्तेयः अतः सइव दण्ड्यः ॥ ३४० ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाद्युपायैरपि चोराद्वनमिच्छंस्तेनोभवतीत्याह यइति । अदत्तमादातुंशील्यस्य सोऽदत्तादायी तस्य यज्ञायर्थधनत्वत्वानुत्पत्तेरितिभावः ॥ ३४० ॥

(५) नन्दनः । अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणं हस्तात्सकाशान्केवलंप्रतिग्रहणं किन्तुयाजनाद्यध्यापनेनापीति यथा स्तेनस्तथैव सः सोऽपि स्तेनवदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ३४० ॥

(६) रामचन्द्रः । यः ब्राह्मणः अदत्तादायिनः स्तेनस्यहस्तात् धनंलिप्सेत याजनाध्यापनेन वा स्तेनान् लब्धधनं द्विजःयथा स्तेनः चौरः तथैव स ब्राह्मणः । चौरद्रव्यस्य संग्रहात्संसर्गदोषीभवति ॥ ३४० ॥

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षूद्वे च मूलके ॥ आददानः परक्षेत्रान्न दण्डंदातुमर्हति ॥ ३४१ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजग्रहणंशूद्रप्रतिषेधार्थं अध्वगोनैकग्रामवासी तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः द्वाविक्षूद्वे मूलके प्रदर्शनार्थंचैतत्परिमितहरीतकमुद्रादिशमीधान्यानां तथाच शमीत्रपुसयुग्यघासेषु चनाप्रतिषेधइति स्मृत्यन्तरं परक्षेत्रात्परकीयस्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि ॥ ३४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आददानो अनुक्तापि ॥ ३४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षूद्वे द्वे वा मूलके परकीयक्षेत्राद्दण्डदानयोग्योऽन्यो भवति ॥ ३४१ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षीणवृत्तिपथिकद्विजातेर्द्रव्यविशेषे दण्डाभावमाह द्विजइति । मूलके मूलकं प्रसिद्धम् ॥ ३४१ ॥

(५) नन्दनः । इक्षुमूलयोर्ग्रहणं प्राणधारणार्थानां फलादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ३४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । इक्षुदे च पुनः द्वेमूलके ॥ ३४१ ॥

असंदितानांसंदातासंदितानांच मोक्षकः ॥ दासाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

(१) मेधातिथिः । पश्वादयोविमुक्तशृङ्गलादिबन्धनामुस्तादिष्वभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते ततश्चेन्निद्रायति स्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्धानवतः कुर्यात् । नूनं निनीषत्यसाविति शङ्क्या चौरवद्वन्द्वयः यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभंशागतं वा रक्षितुमेव वा बध्नीयान् तस्य दोषएवंगवादीनामपि गले दामादि संजातएषएव दमः ये च संदिताः पादस्थशृङ्गलादिना तेषां मोक्षकः दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्तदासादीनपहरत्यहन्ते बहुददामि किमेतं भजस इति कुलीनानां हरणे वधोक्तः पुरुषाणामित्यत्रानेन दासामुच्यन्ते यद्येवं तत्रैव कुलीनमुक्तमेवं प्रोत्साह्य नयनग्रहणं कर्तव्यं तत्प्रबलादिनाचौर्येण वेति अश्वरथहर्तेति अश्वानां रथानांच महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनोऽश्वा इमे तु जनपदानां राजेच्छया दण्डः इह तु नियतो वधः । यद्यपि बह्वश्वोरदण्डास्तथापि स्पृष्ट्यन्तरे ॥ बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणांच हारिणः ॥ प्रसप्तघातिनश्चैव शूलमारोपयेत्तरानिति ॥ इहापि सामान्यतोयेन येनेत्युपक्रम्य तत्तदेव हरेदिति । अन्ये त्वश्वयुक्तोरथ इति सामान्यमन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनां तत्र केवलानामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः स्पृष्ट्यन्तरे केवलानामश्वानांचौरदण्डस्योक्तत्वात् यद्यप्ययुक्तानामपि सिद्धोयेतु प्रोत्साहनयनं हरणमन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारोलक्ष्यते रथकर्तेति सच सर्वशिल्पार्थशिल्पिनां हरणे चौरदण्डः अश्वानामपि प्रोत्साहनं वड्वादर्शनेन ॥ ३४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । असन्दितानामबद्धानां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां संवाहनादिकर्ता सन्दाता । सन्दितामन्यपशूनां तद्विरोधाचरणबुद्ध्या मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथंचित्प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेष्वपि तत्कर्मस्तेयान्तस्तेयातिदेशः ॥ ३४२ ॥

(३) कुल्लूकः । अबद्धानामश्ववादीनां परकीयानां योदपेण बन्धयिता बद्धानाममन्दुरादौ मोचयिता यो दासाश्वरथापहारी सचौरदण्डं प्राप्नुयात् सच गुरुलघ्वपराधानुसारेण मारणाद्बुद्धेर्दनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ॥ ३४२ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्तेष्वेवपि दण्डार्थं स्तेयमाह असन्दितानामिति । अनागस्त्वेनाऽवरोधानर्हपरकीयपशूनां दर्पासन्दाताऽवरोद्धा कृतागस्त्वेनाऽवरुद्धानां मोक्षयितेत्यन्वयः । दासादित्रयहर्ता च पणानां सहस्रदण्ड्यः ॥ ३४२ ॥

(५) नन्दजः । असन्धितानां सन्धाता ॥ ३४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । असन्दितानां अबद्धानां संदाता बंधकः च पुनः सन्दितानां मोक्षकः श्रुत्यहर्ता अश्वस्यहर्ता सः चौरकिल्बिषं चौरस्येव किल्बिषं दण्डार्हः स्यात् ॥ ३४२ ॥

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेन निग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्प्रामुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं

सुखम् ॥ ३४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनान्तरमक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो यशः सकलजनसाधुवादोल्लिख्योके यावज्जीवं प्रेत्य चानुत्तमं सुखं प्राप्नुयात् इति प्रकरणोपसंहारोऽयम् ॥ ३४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयम् ॥ ३४३ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तविधानेन राजा चौरनियमनं कुर्वाण इह लोके ख्यातिपरलोके चोत्कृष्टसुखं प्राप्नुयात् ॥ ३४३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्तेयनिग्रहाद्युपसंहारमार्गानां फलेन तत्रावर्जयति अनेनेति । सुखं प्रजारक्षणपुण्येन ॥ ३४३ ॥

ऐन्द्रस्थानमग्निप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ॥ नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४ ॥

(१) मेधातिथिः । सहोबलं तेन वर्तते साहिकः दृष्टादृष्टदीपानपरिगणय्य बलमात्रमात्रित्य स्तेयहिंसासंग्रहणादि-
परपीडाकृतेषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः तदुक्तं स्यात्साहसमिति नस्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरसाहसं किन्तु असह-
करणाभ्येव साहसानि भवन्ति यद्यप्यग्निदाहवस्त्रपाटनादि सापि द्रव्यनाशात्मकत्वात्सिद्धैवेति तस्य निग्रहो नापेक्षते न
विलंबेक्षणमपि यदा गृहीतस्तदैव निगृहीतव्यः इन्द्रत्वामिकं स्थानं तर्गाख्यमैन्द्रं तदाभिमुख्येन प्राप्नुमिच्छन् । अथवा त्वमेव
राज्यपदमैन्द्रमिव गच्छन् विद्यालित्वसामान्यं निपासनिग्रहेण हि प्रतापानुपहाभ्यां प्रजा अनुमवर्तन्ते तदुक्तं समुद्रमिव सि-
न्धव इति यथोक्षयमव्ययं च द्वैधविशेष्यविशेषणे स्थानमव्ययं यथोक्षयमिति अथोभयेनापि यथोविशिष्यते क्षयो मात्रापच-
यः व्ययोनिरव्ययविनाशः उभयमपि तत्रास्ति न मलिनी भवति यथोन कदाचिद्विच्छिद्यते भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥ ३४४ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । साहसं प्रक्रमते ऐन्द्रमिति । अक्षयमनाशि । अव्ययमव्ययम् ॥ ३४४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं साहसमाह ऐन्द्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं कृत्यातिचाविनाशिनीमनुपक्षयां चातिशयेन प्राप्नु-
मिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतलक्षणं साहसिकं दण्डयितुं दृष्टादृष्टफलेन राजानं तत्रावर्जयति । ऐन्द्रमिति अक्षयं स्थानं
कम्पादिवर्ति । अव्ययं यथा इति ॥ ३४४ ॥

(५) जन्मजः । अथ साहसदण्डनविधिप्रस्तौति ऐन्द्रस्थानमिति । अक्षयं त्वरूपेण अव्ययं फलेन सहोबलं तेन
पुष्कं साहसं तस्य कर्ता साहसिकः परेषां प्रमापक इत्यर्थः तं नोपेक्षेत ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तत्स्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ॥ साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपराधवादी निग्रहविधिः स्तुत्यर्थः वाचादुष्टो वाग्दुष्टस्तत्स्कराच्चौरदण्डेनैव दण्ड्यः पापकृ-
त्तमः दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थः त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तरातिक्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । वाग्दुष्टो वाक्पापकृत्तमः । दण्डेन हिंसको दण्डपापकृत्तमः ॥ ३४५ ॥

(३) कुल्लूकः । वाक्पापकृत्तमश्चौराश्च दण्डपापकृत्तमश्च मनुष्यात्साहसकृत्तमनुष्योऽतिशयेन पापकारी बो-
द्धव्यः ॥ ३४५ ॥

(४) राघवानन्दः । पापकृत्तमः कर्तृभ्योऽपि पापकृत्तमिति नोपेक्षणीय इत्याह वागिति । तत्स्करात् चोरात् ।
यो दण्डेन हिंसकस्तस्मादपि ॥ ३४५ ॥

(५) जन्मजः । अस्य दूषणमाह वाग्दुष्टादिति । वाग्दुष्टस्तत्स्कराच्च दण्डेन हिंसकश्च पापकृत्तमः तेभ्यः साहसस्य कर्ता
मापकृत्तमः तस्मात्तं नोपेक्षेतेति ॥ ३४५ ॥

साहसे वर्तमानन्तु यो मर्षयति पार्थिवः ॥ स विनाशं ब्रजत्पाशु बिद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ३४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादः साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्षयति प्रकृत्यर्थेऽयं जिघ्र्योऽप्यतिशयेन स विनाशं प्राप्नो-
ति हेयतां च प्रजासु प्राप्नोति हेयैर्भाभिभूयते ॥ ३४६ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । विनाशं साहसकारिण एव सकाशात् । बिद्वेषं प्रजासु ॥ ३४६ ॥

(३) कुल्लूकः । योराजा साहसे प्रवर्तमानक्षमते सपापकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या विनश्यति अपक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं गच्छति ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । राष्ट्रस्तत्यागोच्छान्तर्यावहमेत्याह साहसइति । विद्वेषं प्रजाभिः सह ॥ ३४९ ॥

(५) नन्दनः । उपेक्षणे दोषमाह साहसेवर्तमानस्त्विति । विनाशं क्षीणकोशादित्थं विद्वेषलोकांगर्हाम् ॥ ३४९ ॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ॥ समुत्सृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७ ॥

(१) मेघातिथिः । अतआह पार्श्वतीयस्य कस्यचित्सेहहेतोरमात्यादिना प्रार्थ्यमानेन मृष्येत् अथवा स एवातिबहुधनं ददातीति नापेक्षत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्तिसाहसिकाः अयमप्यर्थवादः ॥ ३४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मित्रकारणादेमित्रं भविष्यतीति ॥ ३४७ ॥

(३) कुल्लूकः । मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या वा सर्वभूतभयजनकान्साहसिकान् राजा न त्यजेत् ॥ ३४७ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिनाऽप्येते न क्षन्तव्या इत्याह नेति । अयमित्रं भवतु मानापकरोतु प्रत्यपकरिष्यतीति वा विपुलात्प्रचुरात् धनागमाद्धनलाभात् तान्विशिनष्टि सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति निरस्तम् ॥ ३४७ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति न मित्रकारणाद्वाजेति ॥ ३४७ ॥

शस्त्रं द्विजातिभिर्पाशंधर्मोयत्रोपरुध्यते ॥ द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥

(१) मेघातिथिः । वैणवीं धारयेद्यष्टिमिति विधानादनुदितशस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः समलाविष्टं भवति च साहसिके बलातिशयधायीवशस्त्रमतः साहसिकत्वाच्छत्राय शस्त्रग्रहणमप्रामाण्यं विधीयते शस्त्रं द्विजातिभिर्पाशमिति एतावता वाक्यं विच्छिद्यते अवशिष्टतु ग्रन्थमैतेत्यनेनाभिसंबध्यत इत्यतो ह्येते वाक्ये ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्येति तेषामतर्कितोपनताततायीमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः नहि तेशस्त्रग्रहणंतस्य प्रतिपालयन्ति अथैवं व्याख्यायते धर्मोयत्रोपरुध्यते विप्लवे कालकारिते राजनि व्यतिक्रान्ते संस्थायां प्रवृत्तायां शस्त्रपाशं अन्यदा तु सौराज्ये राजैर्वरक्षतीति नहि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितुं शक्नोति भवन्ति केचिदुरात्मानो ये राजपुरुषानपि शूरतमाभियुक्तांश्चाधत्ते शस्त्रवतस्तु बिभ्यतीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तं किंपुनर्ग्रहणमात्रं विभीषकाजननमात्रेनेत्याह ग्रन्थमैतदुच्यतीति हिंसापर्यन्तो यमुपदेशः यत्त्वापस्तंवेनोक्तं न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीतेति असति यथाभिहते निमित्तआकर्षणस्य प्रतिषेधेन ग्रहणस्य विकोशाद्विपरीक्ष्यन्ते धर्मस्योपरीधोयदा यज्ञादीनां विनाशः कैम्बित्कियते वर्णानां विप्लवोऽप्यवस्थानं वर्णसंकरादि कार्यकालते राजमरणादौ तत्र त्रयधनकुटुंबरक्षार्थं शस्त्रपाशम् । अन्येतु परार्थमन्यस्मिन्मवसरे तथाच गौतमः दुर्बलहिंसायां च विमोचने शक्तमेदिति उक्तं यज्ञविनासं करिष्यतीति शस्त्रग्रहणं निमित्तांतरमाह आत्मनश्च परित्राणे परिःसर्वतो भावेशरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं ग्रन्थमैतदुच्यति दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः यदियत्पार्थक्ये कल्पिता दक्षिणाः कैम्बिदपि ह्येवं स्तदातन्निमित्तं योऽप्यन्ये त्वेवमभिसंब्रमन्ति दक्षिणानां हेतोः संगरे यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगरइति विशेषाणामन्यवपत्तिपरिभवः । यत्र क्षियः साध्यो ह्युदात्केन चिदुपगम्यन्ते ह्यन्ये वा एवं ब्राह्मणाः केन चिदुच्यन्ते तत्र ग्रन्थपादिना नदुच्यति हिंसाप्रतिषेधातिक्रमोक्तो भवतीत्यर्थः असति प्रतिषेधे कामचारमात्रो विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुभ्यायमानेन दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तमेदित्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यं अथ प्रतिहारशङ्कानभवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यपेक्षा ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजातिभिस्त्रिभिरपि पाशम् किमुत राक्षसेभ्यः । धर्मस्योपरीधे बलात्साहसिकैर्धर्मप्रवर्तने ।

द्विजातीनां विप्लवउत्तमायास्त्रियाअधमेन योगात्संकरे कालकारिते नतु देशकृते । तेषां तत्प्रायत्वेन निवर्तनासंभवात् ॥ ३४८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खट्वाद्यायुधगृहीतव्यं यस्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादि-
भिर्धर्मः कर्तुं दीयते तथा त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्राद्यागमनादिकालजनिते स्त्रीसङ्गरादौ ग्रामे तथाऽभिरक्षार्थद-
क्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्रीब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मयुद्धेनानन्यगतिकतया परान्हिसन् दोषभागभवति परमार-
णेभ्यत्र साहसदण्डेन कार्यः ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं राजाऽनुपेक्षणीयोऽयमपितु प्रजाभिरपीत्याह शस्त्रमिति । धर्मोयागादिः साहसिकै-
र्धनाद्यपहारनिमित्तं उपरुध्यते नश्यति विप्लवे परचक्राद्यागमननिमित्तस्त्रीव्यतिकरादौ च कालकारिते दुर्भिक्षादिकाले द-
स्युनिमित्ते विप्लवेवा एतेषु रक्षार्थं द्विजातिभिरपि शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः ॥ ३४८ ॥

(५) नन्दनः । कचित्साहसिकत्वस्यापवादमाह शस्त्रं द्विजातिभिरिति । यत्र विषये धर्मोपरुध्यते तत्र शस्त्रं द्विजन्मा-
दिभिर्प्राप्तं । शस्त्रेण द्विजातिभिर्धर्मोपरोधिवधः कर्तव्यो न तेन तेषांसाहसिकत्वमित्यभिप्रायः । विप्लवे मर्यादाभङ्गे कालका-
रितेदुर्भिक्षादियुक्तेन कालेन कारिते ॥ ३४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्लवे उत्तमस्त्रीणामधमपुंसःसंसर्गं ॥ ३४८ ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्धर्मेण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनःपरित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं । तदपहारे केनचित्क्रियमाणे । संग-
रे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषदिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन ॥ ३४९ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वस्मिन् श्लोके तस्यावरोधेन रक्षामात्रं विवक्षितमत्रतु तद्वधेनाप्यात्मादीनां रक्षणं सूचित
मित्याह आत्मनश्चेति । दक्षिणानां दक्षिणाद्यर्थे वा हरणनिमित्ते संगरे संग्रामे अभ्युपपत्तौ स्त्रीणां रक्षार्थं तान् घ्नन्
नाशयन्नपि धर्मेण न दुष्यति न पापीस्यादिति ॥ ३४९ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनोदक्षिणानां च परित्राणे परित्राणार्थं संगरे युद्धेऽभ्यवपत्तौ रक्षणार्थं धर्मेण हेतुना घ्नन्तार्था-
ग्नं न दुष्यति न साहसिकोभवतीत्यभिप्रायः ॥ ३४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणां विप्रस्य अभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे ॥ ३४९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायातंहन्यादेवाविचारयन् ॥ ३५० ॥

[अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ १ ॥]*

[उद्यतासिर्विपाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ॥ आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥ २ ॥]

[भार्यारिक्थापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ ३ ॥]*

(१) मेधातिथिः । आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यंतदनुदर्शयति आतताय्यद्यतोयः शरीरधनदारपुत्रनाशे

(३४९) स्त्रीविप्रा=स्त्रीबाला (ग)

+ (क, ण) † (क, ट, ठ) * (क, ट)

सर्वप्रकारमुद्यततममविधारयन्विचारयन्हन्यात् गुर्वादियहणमर्थवादः । एतेपि हन्तव्याः किमुतान्यदिति एतेषांत्वाततायि-
त्वेपि वधोनास्ति आचार्यच प्रवक्तारमित्यनेनापकारिणामपि वधोनिषिद्धः गुरुमाततायिनमिति शक्यः संबन्धस्त-
था सत्याततायिविशेषणमेतत्ततो गुर्वादिष्वतिरिक्तस्याततायिनः प्रतिषेधः कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् अथनातता-
यिवधे दोषइत्येतद्वाक्यान्तरसामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति तदपि न विधिरश्रवणात् पूर्वशेषतयार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वा-
दिह भवतांस्त्वाहुर्न्यथाततायिनमित्येवविधिरवशिष्टोर्थवादस्तथापि गुर्वादीनां वधानुज्ञानं यतोऽन्यदपकारित्वमन्यदातता-
यित्वं यो ह्यन्यांकांचनपीडां करोति न सर्वेण शरीरादिना स्तेयकारीतस्त्वाततायी । तथाच पठ्यते ॥ उद्यतासि विषाग्भिः
शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्यातिक्रमकारीच रन्ध्राण्येषणतत्परः । एवमाद्या-
न्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ आयान्तमिति वचनादानशस्त्रोहन्तुमभिधावन्दारांवाजिहीर्षहन्तव्यः कृतेतु दोषे किमन्य-
त्करिष्यतीत्युपेक्षाइति ब्रुवते तदयुक्तं यतः प्रकाशमप्रकाशं चेति वक्ष्यति समानौसेतौ करिष्यन्कृतवांश्च सृष्ट्येदिति तत्सादा-
यान्तमित्यनुवादः कर्तुमागतं कृत्वा वागतमिति आततायित्वाच्चासौ हन्यते नच कृतवचनआतयित्वमुपैति नास्यात्मनोर-
क्षार्थएव वधआत्मनश्च परित्राणइति नेक्तम् ॥ ३५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रात्मनः परित्राणे शस्त्रग्रहणमुक्तं तत्प्रपञ्चयति । आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्ग-
छेदादिरूपघातेन नत्वत्यन्तं अन्यत्रगोब्राह्मणादिति गौतमस्मृतेः । आततायीतु ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनइत्यादिनास्मृत्यन्तरउक्तम् । शस्त्रपाणिः शस्त्रेण घातयितुमायातः । यदभावे वृत्त्युच्छे-
दस्तेयौ । हिरण्यादिधनधान्याद्युत्पत्तिभूम्योर्धनक्षेत्रपदाभ्यां ग्रहणम् ॥ ३५० ॥

(३) कुड्डूकः । गुरुबालवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमंवधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावृत्तादिभिरुत्कृष्टपलायनादिभिर-
पिस्वनिस्तरणाशक्तौर्निर्विचारंहन्यात् । अतएवोशनाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनंहत्वा न दोषः । कात्यायनश्च भृगुशब्दोद्धे-
खेन मनूक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् ॥ आततायिनिचोत्कृष्टे तपः स्वाभ्यायजन्मतः ॥ वधस्तत्र तु नैवस्यात्पापंहीने
वधोभृगुः ॥ मंधातिथिगोविन्दराजौतु स्त्रीविमाभ्युपपत्तौ च ग्रन्थमेण न द्रुष्यतीति पूर्वस्यायमनुवादः गुर्वादिकमपि
हन्यात्किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते ॥ ३५० ॥

(४) राघवानन्दः । एवमपि साहसिकतया गुर्वाद्युपस्थितौ किं कार्यं तत्राह गुरुवेति । स्वापेक्षया बहुश्रुतं बहु-
विधम् आततायिनम् ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहर्ता च षडेते आततायिनइत्युक्तलक्षणम्
॥ ३५० ॥

(५) नन्दनः । अत्राततायिशब्देन धर्मोपरोधकादयोविवक्षिताः स्मृत्यन्तरेऽग्निदोगरदइत्यादय उक्तास्तेऽपि परमा-
र्थतएवंसेपयन्ते ॥ ३५० ॥

(६) रामचन्द्रः । आततायित्वरूपमाह ॥ अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारीच षडेते आततायिनः ॥
अन्यच्च ॥ उद्यतासि विषाग्भिः शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ताच पिशुनश्चापि राजनि ॥ भार्यातिक्रमकारीच छिद्राण्ये-
षणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥ अविचारयन्गुर्वादीन् हन्यात् त्यागं कुर्यात् नतु हिंसां कुर्यात् । हन
हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता नार्हसार्थम् ॥ ३५० ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवतिकश्च न ॥ प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ ३५१ ॥

(१) मेधातिथिः । न कश्चनेति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति प्रकाशजनसमक्षमप्रकाशविषादिदानेन येन केनचिदुपायेन मन्युः क्रोधाभिमानिदेवतासौमन्युमृच्छति । नात्र हन्तृहन्तव्यभावोस्ति पुरुषयोरर्थआततायिक्रोधइतरेण हन्यत इत्यर्थवादोऽयं यथाप्रतिग्रहकामः कोमसंददातु नाहंप्रतिग्रहीता न त्वं दाता ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापीह साहसिकेदण्डो नाम्नातः स दण्डपाह्न्ये च द्रष्टव्यः इह त्वधिकतरो यत उक्तं विज्ञेयः प्रापकृत इति ॥ ३५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हन्तुर्वधकर्तुः । न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति । तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम् । प्रकाशं युद्धेन अप्रकाशमभिचारेण । मन्युः क्रोधः तज्जन्या हिंसोपलक्ष्यते । हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलप्रसूते । तन्न कर्तरि पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम् ॥ साहसम् ॥ ३५१ ॥

(३) कुल्लूकः । जनसमक्षं रहसि वा वधोच्यतस्य मारणे हन्तुर्न कश्चिदप्यधर्मदण्डः प्रायश्चित्ताख्यो दोषो भवति यस्माद्धन्तृगतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता हन्यमानगतं क्रोधं विवर्धयति । साहसे चापराधगौरवापेक्षया मारणाच्छेदनधनग्रहणादयो दण्डाः कार्याः ॥ ३५१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं कृते प्रायश्चित्तीनस्यात्तत्राह नेति । प्रकाशं जनानां समक्षम् । अप्रकाशं रहसि । अदोषे महेतुर्मन्युरित्यादि मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता मृत्युं हन्यमानगतं क्रोधं ऋच्छति । निवर्तयतीति अन्यायवधोहि क्रोधेनैव भवतीति क्रोधस्यैव कारणत्वं न हन्तुरिति भावः । अत्राप्यपराधलाघवगौरवाद्यपेक्षया पापस्य मारणताडनधनाद्यपहारोऽपि । पलायनेऽसमर्थस्य ब्राह्मणस्यैवायं विधिः स्वपरवधे ब्रह्महत्यायास्तुल्यत्वात् । अत आह उशानाः ॥ गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोष इति ॥ अतः कात्यायनः ॥ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाभ्यायजन्मनः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे ह्रीने वधो भृगुरित्यादि इति केचित् ॥ मेधातिथिगोविन्दराजौ तु स्त्रीविषाभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यतीति ॥ अस्यैवार्थवादरूपं श्लोकद्वयमित्याहुः । युक्तं चैतत् ॥ न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधकधर्मशास्त्रात् श्येनवन्तीति शास्त्रं रागोपाधीति प्रतीकारसत्त्वे न कर्तव्यो वधः । अतः धर्मशास्त्रादर्थशास्त्रं दुर्बलमित्याहुः ॥ ३५१ ॥

(५) नन्दनः । प्रकाशवधो युद्धे शस्त्रादिकृतः अप्रकाशो विषाभिचारादिकृतः मन्युर्हन्तुर्मन्युः ॥ ३५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रकाशं युद्धादिना । प्रकटवापक्षान्तरे । अप्रकाशं अभिचारादिना । अप्रकटमन्युः तं मन्युं आततायिनं यस्य हिंसा ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३५१ ॥

परदारान्निमर्शेषु प्रवृत्तान् नृन्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिच्छिन्नयित्वा प्रवासयेत् ॥ ३५२ ॥

(१) मेधातिथिः । विवाहसंस्कृतायां स्त्रियां दारशब्दो वर्तते आत्मनोऽन्यः परः अभिमर्शः संभोगालिङ्गनारभ्य आलिङ्गनं जनद्वयसमवायभोगजन्यायाः प्रीतिः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तनिवृत्त्यर्थदूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनं अथ च संप्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते यमर्थपरभायिगमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णाभ्यैः शक्तिशूलादिभिरङ्कुयित्वा नासास्ते दादिभिर्विवासयेत् सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो न सामान्यदण्डोऽर्थकिं तर्हि पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदन्तु युक्तमलम्ब्यमानस्य विषयान्तरप्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयस्तथादर्शयिष्यामः ॥ ३५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डैः शिभच्छेदादिभिः ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींस्त्रीसंपहणमाह परदारति । परदारसंभोगाय प्रवृत्तात्मनुष्यगणानुद्देजनकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तना-
दिभिरङ्गुयित्वा देशानिःसारयेत् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाराभिरतस्य स्वजातो दण्डमाह चटुर्भिश्चता श्लोकैः परदारति । नृमिति विशेषणादिवतिर्यञ्जु
नदोषः । उद्देगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः सर्वत्र । ब्राह्मणंतु विवासयेत् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । दण्डैः शिश्नच्छेदभगादिभिः ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । महीपतिः परदाराभिमर्शं प्रवृत्ताप्सुरुषान् हन्यात् । अपुनः दण्डैः शिभच्छेदादिभिः ॥ १५१ ॥
तत्समुत्थोद्दिलोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारागमनात्संकरोवाप्तरवर्णरूपोजायते येनजातेनाधर्मोमूलस्य लोक-
स्य दिवः पतिता वृष्टिस्तांहरत्यधर्मः धर्मेहि सत्यादित्याज्जायते वृष्टिः नचसंकरेसत्यपि कारीरीयागोनापिपात्रेदानमतोदान-
यागहोमानांसस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमर्थोभवति तस्मात्पारदारिकाधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादितिसस्यादिभि-
न्पत्तिमूलांवावृष्टिरक्षम्रवासयेत् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मूलहरोमूलभूतधर्महार्थधर्मः ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्परदाराभिगमनात्संभूतोवर्णस्य संकरः संपद्यते येन वर्णसंकरेण विशुद्धपत्नीकयजमाना-
भावात् अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत्यस्याभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मूलविनाशोऽधर्मोजगन्नाशाय संपद्य-
ते ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तद्व्यस्य तथैवस्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह तदिति । वर्णसंकरोद्भादिभिर्भणं । संक-
रोपि किं स्यात्तत्राह येनेति । अग्नौप्रास्ताहुतिभिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्बृष्टेरन् ततः प्रजाइतिप्रजो-
त्पत्तिहेतुराहुतिः । साच संकरजेन हुतानफलतीतिमूलहरोऽधर्मः । तथाच भगवद्गीता ॥ स्त्रीषु दुष्टास्तुवाण्येय जायते वर्णसं-
करः । संकरोनरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरोऽेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः इत्यादि । मूलं ब्राह्मण्यादिवा
॥ १५३ ॥

(५) नन्दनः । दण्डप्रकर्षे हेतुमाह तत्समुत्थोद्दीति । तत्समुत्थः परदाराभिमर्शनसंभूतः येन वर्णसंकरेणाधर्मइतिपदं
मूलहरोऽधर्मस्य मूलहरः ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसङ्करेण मूलधर्मः तस्यहरः अध-
र्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥ १५३ ॥

परस्य पत्न्यापुरुषः संभाषांयोजयन्नहः ॥ पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्रामुयात्पूर्वसाहसम् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । संभाषः संभाषणंतमालपितुं कुर्वन्संपहणादेषेतस्त्रीप्रार्थनादितिपूर्वमाक्षारितोऽभिसंभवामेव प-
त्न्यातस्यामुत्रादृष्टदोषः अपलउद्भातादौ निषिद्धसंभाषणइति केचित् कारणादप्यन्यपत्न्यासंभाषणकुर्वन्मथमसाहसंदण्डप्रा-
मुयादपयितव्यइत्यर्थः योस्त्वनाक्षारितोपि भाषेत कारणान्न दोषप्रामुयात्किंचित् नहितस्यव्यतिक्रमः पूर्वस्यपत्युदारणमे
तत् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संभाषांयोजयन् सत्यपि कारणे । पूर्वमाक्षारितः परपत्नीगमनेनाभिशास्तोयः संभावितपरदारगमनइत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्स्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिरपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण परभार्यया संभाषणं कुर्वन् प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टदोषमुक्त्वा दृष्टदोषनिवृत्तयै दण्डमाह परस्येति । संभाषां मैथुनाङ्गुतया परिहासादिरूपा । तदुक्तम् ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽभ्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । इत्यङ्गानि । एतैर्दोषैः पूर्वमपि यः आक्षारितोऽनभिशास्तः स पूर्वसाहसं पणानां सार्धशतद्वयं प्राप्नुयात् दण्डं दद्यात् ॥ ३५४ ॥

(५) मन्दनः । आक्षरितः मैथुनं प्रत्याकृष्टेः ॥ ३५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषः परस्य पत्न्या सह संभाषां रहोयोजयन् । पूर्वं आक्षारितः अभिशास्तः पूर्वसाहसं प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ॥ ३५४ ॥

यस्त्वनाराक्षरितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ॥ न दोषंप्राप्तुयात् किञ्चिन् न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥ ३५५ ॥

(१) मेघातिथिः । अनाक्षारितोऽप्यकारणात् संभाषयन्मिश्रयन् पूर्वदण्डभाक् ॥ ३५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाक्षारितइत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम् । सोऽपि करणादावश्यकनिमित्तादेवाभिभाषेताम्यथा तु पूर्वदण्ड्यः ॥ ३५५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः पूर्वतस्त्रीप्रार्थनाभिशापरहितः केनचित्कारणेन जनसमक्षमभिभाषणं कुर्यान् स पुनर्दण्ड्यत्वादिदोषंप्राप्तुयात् सन्मानं कश्चित्स्यापराधोऽस्ति ॥ ३५५ ॥

(४) राघवानन्दः । संभाषणमात्रं न दण्डावहित्याह यस्त्विति । कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ॥ ३५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पूर्वं अनाक्षारितः अनभिशास्तः कारणात् परस्त्रियमभिभाषेत सार्कचिदोषं न प्राप्नुयात् । तस्य व्यतिक्रमः दण्डोऽनकार्यइत्यर्थः ॥ ३५५ ॥

परस्त्रियं यो भिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ॥ नदीनां वापि संभेदे ससंघणमाप्नुयात् ॥ ३५६ ॥

(१) मेघातिथिः । परस्य पत्न्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मानृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थं न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्यातीर्थमुच्यन्ते । येन मार्गेण नदीतडागादिभ्योऽल्लमानेतुमवतरन्ति स हि विजन्मया भवति नानुदकार्थं न तत्र संनिधीयते संद्वेष्टस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमानो नाशक्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शौचाचारं वा करिष्यन् प्रतिपालयतीति जनानां स्यन्ते प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजने देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनो वनवृक्षसंततो नदीनां संभेदः समागमः सोऽपि हि संद्वेष्टस्थानं ससंघणं स्पृतेत्येकं न चित्संबन्धेन संबन्धितस्यावृक्षमाख्यादिदानेनोपकारकरणं तद्वात्रोपक्रान्तं भोजनपानादिना केलिपरिहासो वक्रभणितादिना प्राप्नुयात् परस्त्रीकामत्वं ससंघणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति अनाक्षारि-

(३५६) ऽरण्ये=गृहे (ट)

(३५६) वनेऽपि वा=गृहेऽपि वा (छ)

तस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यस्वापस्तंबेनोक्तं नासंभ्राज्यस्त्रियमतिव्रजेदिति तदन्धेषु संनिहितेष्वेतास्त्रज्ञेषु प्रकाश्ये एतच्छास्त्रं भगिनीनमस्ते इत्याद्यभिवादनमविलंबमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिवदेत् संभाषेत । तीर्थे जलावतारस्थाने । अरण्ये निर्जने एतच्च सर्वविशेषणम् । वनेऽटव्याम् । संभेदः संगमः एतच्च रमणीयैकान्तमात्रोपलक्षणम् । अत्रानाक्षारितस्यापि कारणादपि संभाषणे दण्डः । संप्रहृणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रियआत्मीयताकरणं तत्र यत्कोदण्डः । परस्यपत्न्येत्यत्र प्रथमसाहसस्तं प्रामुष्यादित्यर्थः ॥ ३५६ ॥

(३) कुड्मूकः । तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्जनदेशोपलक्षणमात्रं यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेऽरण्ये यामादृष्टि-गुल्मलताकीर्णे निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनांसङ्गमे पूर्वमनाक्षारितोपि कारणादपि संभाषेत संप्रहृणं सहासपणदण्ड-वक्ष्यमाणंप्रामुष्यात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते येन परस्त्रीसंभोगाभिलाषदिति संप्रहृणम् ॥ ३५६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्थलविशेषेपि संभाषणं दण्डावहमित्याह परस्त्रियमिति । तीर्थे उदकाहरणादौ । अरण्ये म-हति । तदतिरिक्तावजने वने जले वा । गृह्णति क्वचित्पाठः । तदा गोप्यस्थले । संभेदे संगमे नदीवेगकृतगच्छरेवा । संप्रहृणं वक्ष्यमाणं संप्रहृणोचितदण्डम् ॥ ३५६ ॥

(५) नन्दनः । अथस्त्रीसंप्रहृणं प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह परस्त्रीयोऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे वने उपवने ॥ ३५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः स्त्रियं तीर्थे उदकावतरणमार्गे अभिवदेत् । नदीनांसंभेदे संगमे सपुरुषः संप्रहृणं सम्यक् पर-स्त्रीप्रहृणनिमित्तं दण्डः स्मृतः कथितः ॥ ३५६ ॥

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोभूषणवाससाम् ॥ सहस्वद्रासनंचैव सर्वसंप्रहृणं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(१) मेधातिथिः । भूषणहारकटकादि तदङ्गलभंतदोयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृह्येतमपि स्पृश्यते एक-स्यांस्वद्रायामसंस्काराङ्ग्योरपि सहासनंसर्वमेतत्तुल्यदण्डम् ॥ ३५७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपचारक्रिया उद्धर्तनादि । भूषणवाससामङ्गस्थानाम् । संप्रहृणं तावदण्डविषयः । अत्र-तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्प्यम् ॥ ३५७ ॥

(३) कुड्मूकः । सगन्धानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणं केलिः परिहासालिङ्गनादिः अलङ्कारवस्त्राणां स्पर्शनमेकस्वद्रा-सनमित्येतत्सर्वसंप्रहृणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रहृणाभ्याह उपचारेतिद्व्याभ्याम् । उपचारक्रिया सक् सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलिस्तद्विचित्रपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योऽन्यार्कषणम् । सर्वं संप्रहृणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनति परस्त्रीषु संभोगाभिलाषदिति ॥ ३५७ ॥

(५) नन्दनः । केलिर्नर्मक्रिया ॥ ३५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपचारादि सर्वं संप्रहृणं दण्ड्यंदण्डार्हं स्मृतम् ॥ ३५७ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ॥ परस्परस्यानुमते सर्वसंप्रहृणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

[कामाभिपातिनीयातुनरंस्वयमुपव्रजेत् । राज्ञादास्येनियोज्यासाकृत्वातद्वोषघोषणम् ॥ १ ॥] +

(१) मेधातिथिः । प्रदेशस्पर्शस्य यत्र विनैव तत्स्पर्शनंगमनागमनादिसंतिभ्यति महाजनसंकुले न दोषः यथा शरीरावयवोपि देशस्तत्र हस्तस्कंधस्पृष्टभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न दोषः ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः तथा वा स्तनादिस्पृष्टेनोत्पीडितोयदिकस्तत्सहतेभेदन्नकार्षीरित्यादिना प्रतिषेधति परस्परस्यानुमते मतिपूर्वमेतत्तस्मिन्नकृते न दोषोयं न पुनः कर्मादौ खलंपुरुषकण्ठेऽवलंबतेपुरुषोवास्तनान्तरे स्त्रियंतद्वस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्ताशुल्केपतिष्यामीति कर्ममे पततीति निवेदनस्यापि नदुष्यताम् ॥ ३५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदेशे स्तनश्रोण्यादौ । स्पृष्टस्तयाऽदेशे । परस्परस्यानुमते नत्वज्ञानेपि ॥ ३५८ ॥

(३) कुल्लुकः । यः स्मृष्टमनुचिते स्तनजघनादिदेशे स्त्रियंस्पृशेत्तया वा वृषणादिके स्पृष्टः क्षमते तदाऽप्योप्याङ्गीकरणे सर्वसंग्रहणमन्वादिभिः स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किंच । अदेशे स्तनजघनादिदेशे । तयास्पृष्टो वृषणादिदेशे यदि तमर्षयेत् क्षमेत । तंवा सापि तदभिरुचिः । तदुभयमनुमते संभोगाभिलाषग्रहणं परिभाषितमिदंवा ॥ ३५८ ॥

(५) जन्मनः । अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौवा । अनुमते अनुज्ञायां परस्त्रीमिति संभेदे संगमे तीर्थादौ परस्त्रीसंभाषणं संग्रहणमित्यस्यार्थः ॥ ३५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अदेशे स्तनकक्ष्यादौ स्त्रियंस्पृशेत् एतत्सर्वसंग्रहणंस्मृतं दण्डस्यग्रहणं स्मृतम् ॥ ३५८ ॥

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तदण्डमर्हति ॥ चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तंसंग्रहणरूपदण्डइदानीमब्रवीत्येतदब्राह्मणः क्षत्रियादिसंग्रहणे कृते चतुर्णामपि वर्णानांहीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य प्राणान्तप्राणत्याजने मारणे पर्यवसितदण्डमर्हति कथंपुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च संगृहीतस्य समोदण्डः । अत्र हेतुः स्वरूपमर्थमाह दारारक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्वाङ्मा दाराधनशरीरेभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्ये हि सङ्करे शूद्रस्यापि कुलनाशः एतदुक्तंभवति वाचनिकोयमर्थोत्रहेतुर्वक्तव्यः कोसौ अत्र पूर्वव्याचख्युर्नसर्वस्मिन्संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोयं किं तर्हि मुख्ये स्पर्शविशेषे अन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने कथं हि तीर्थादिष्वपि वदनंगमनं च समदण्डात्तूपपद्येयातां तस्मादब्राह्मणः शूद्रोऽधिजातिगमने ब्राह्मणे छेदाहो नान्यः नहि विषमसर्माकरणंन्याम्यमतः स्वप्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः । यत्रैवं निश्चितंगमनार्थेवायमुपकारः क्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्डएव युक्तो न ह्यत्र वैषम्यमस्ति दृष्टैतदप्यहत्वापीति यथेदमुक्तंयद्यत्रादण्डोमुख्ये संग्रहणे किंकरिष्यतीति नैवाप्यमुख्यसंग्रहणमस्ति न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोवधृतोयेन परम्बदस्वन्कारादौ प्रयुक्तइत्येवमस्यैवायं चाभवन्मुख्यसंग्रहणमन्यते । तत्र महादण्डः । प्रतिषिद्धपरस्त्रीगमनं शास्त्रमप्यधीज्यमिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधवत् प्रतिषेधवाच्च प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्कानामेयमनिष्टापत्तिः किन्तु प्रसज्येत यदासंग्रहणशब्देन तदुच्यते सिके हि रेतसि गन्धेनाथमिधानंयत्र यादृशोदण्डस्तत्र तत्समानंदुःखंशाममतीतिस्मिन्विपर्ययेरितः सेकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् । उपकारादिभिरादौकल्प्यंयदि च संलापादौ स्वरूपोदण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेरन् तत्परस्त्रीसंलापादिभूतेनान्येनाभिवसता व्यादीपितममथा स्मरशराकृष्यमाणा शरीरनिस्पेक्षा राजनिग्रहं गणयेयुः राज्यापोहानामेवतु निवृत्तौ गृहमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यनिराकरणं तस्मात्परस्त्रीप्रजापतामेव महादण्डोयुक्तः इहत्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यं न ह्यसत्यवाद्बन्धोभवति प्राणीऽन्तीयस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्योऽप्यव्याजनेषु पतति न सर्वस्वग्रहणात् अङ्गछेदाद्यप्युक्तंभवति एकैकस्य च दण्डत्वमन्यत्र स्मृतसमु-

दायेदण्डआम्नातस्तेषु समहानग्यायोन्यजातीयः स्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य युक्तैव कल्पना न सर्वत्र तत्र कुलस्त्रीभिरनिच्छन्ती-
भिः सह रमतीभिः संगृह्यमाणस्य प्राणापहरणं सजातीयाभिरपि ॥ ३५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संग्रहणे परदारमैथुने नतु संभाषादौ । ब्राह्मणस्यतु दण्डनमेवेत्यर्थः ॥ ३५९ ॥

(३) कुल्लूकः । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रः दण्डभूयस्त्वान् । ब्राह्मण्यमनिच्छन्त्यामुत्तमसंग्रहणप्राणान्तदण्डप्राप्तेति चतु-
र्णामपि ब्राह्मणादीनां वर्णानां धनपुत्रादीनामतिशयेन दाराः सर्वदा रक्षणीयाः तेन प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमुत्कृष्टसंग्रहणादपि सर्व-
वर्णैर्भार्यारक्षणीया ॥ ३५९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदुचितं दण्डमाह अब्राह्मणइति । अब्राह्मणोऽत्रशूद्रोऽतिदण्डनान् । तेन हि संगता ब्राह्मणी
ब्राह्मण्यं जहातीति मायश्चित्तगौरवश्रवणान् । यतोहि सर्वैरेव परस्त्री काम्यते पुमात्रदूषकत्वादतः सारक्षणीयेत्याह चतुर्णा-
मिति । यतःश्रुतिः अपमत्तारक्षततन्तुमेनमिति स्त्रियंशिक्षयताम् ॥ ३५९ ॥

(५) नन्दनः । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः संग्रहणे उत्तरोत्तरवर्णस्त्रीसंग्रहणे किमेवब्राह्मणस्य स्त्रीसंग्रहणमात्रेणापि
प्राणान्तिकोदण्डविधिरित्याशंकायामुक्तमुत्तरार्द्धं परस्त्रीसंभाषायामर्हानर्हदण्डविधानार्थम् ॥ ३५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्राह्मणः परस्त्रियः संग्रहणे मैथुनादौ प्राणान्तदण्डसः अर्हति अतिशयेनरक्ष्याः ॥ ३५९ ॥

भिक्षुकाबन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणंसहस्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥ ३६० ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षुकाभिक्षाजीविनोभिक्षायाचनारूपसंभाषणमवारितः कुर्युर्यदि त्वामिना न निषिद्धाः अ-
थवा नैते वारयितव्याः । बन्दिनःस्तावकाः दीक्षितायज्ञे श्रुतिवन्नार्थसंभाषेरन् । कारवः सूपकारादयस्ते तीर्थादिष्वपि
न निवार्याः ॥ ३६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दीक्षिताः व्रतादिमध्यस्थाः ॥ ३६० ॥

(३) कुल्लूकः । भिक्षाजीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थकृतदीक्षकाः सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थगृहिस्त्रीभिः
सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युः एवंचैषांसंग्रहणाभावः ॥ ३६० ॥

(४) राघवानन्दः । केषांचित्परदारासंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह भिक्षुका-
इति । भिक्षवोब्रह्मचारिसंन्यासिनः भवति भिक्षादेहीति तद्धिना भिक्षाऽलब्धेः । श्रुतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः वदाम्या त्वमसि
कमलनयने विष्णुमित्रस्यपुत्रीत्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्रान्नादि प्रार्थयमानाः । दीक्षितायज्ञेवृताक्रान्तिजः हविष्कदेहो-
त्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कयजमानपत्नीति । कारवः शूर्पकारादयः ॥ ३६० ॥

(५) नन्दनः । अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाभ्येत् ॥ ३६० ॥

(६) रामचन्द्रः । भिक्षुकादयःस्त्रीभिःसह प्रतिवारिताःसंभाषणंकुर्युः । दीक्षिताब्रह्मचारीव्रतस्थाः ॥ ३६० ॥

न संभाषांपरस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णदण्डमर्हति ॥ ३६१ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिद्भिक्षुकादीनानिवारितानांसंभाषणे दण्डोयमिति मन्यन्ते तदसन् नैव ते निवार्यास्त्युक्तं
कुतश्च भिक्षुकाणांसुवर्णोदण्डः तस्मात्कोपि प्रकाशमानाक्षारितोपि कथंविनिषिद्धगोत्वामिना समाचरन्सुवर्णदण्ड्यः ॥ ३६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् ॥ ३६१ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वामिना निषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणं कुर्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन्नाह्नः षोडशमापात्मकसुवर्ण-
दानयोग्योभवति ॥ ३६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अप्रतिवारिताइत्युक्तं प्रतिवारणोत्तर संभाषणे तेषामपि दण्डमाह नेति सुवर्णं ॥ ३६१ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिषिद्धः स्त्रीबन्धुभिः ॥ ३६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिभिः अन्यः ॥ ३६१ ॥

नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥ ३६२ ॥

(१) मेधातिथिः । यः संभाषणप्रतिषेधउपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैषचारणदारेषु स्यात् चारणानटगायनाद्याः प्रेक्षणकारिणः तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवन्तु ये दाराअथवाऽऽत्मजायैवाधौह्वाएषआत्मेति तांयउपजीवन्ति उत्कृष्टमाकारं सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्मापणभूमौ प्रतिष्ठते गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्योभिद्यन्ते वारयन्ति च तामैशुनं प्रवर्तयन्ति नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुज्ञानांसज्जनंवारणंसंभयोगएव अथवा त्वानारी जयति अन्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्तिप्रवर्तयन्ति वैश्यात्वंकुट्टिनीत्वंच सुराणांकारयन्तीत्यर्थः ॥ ३६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणानटादयः । ते चारणाः नारीः त्वदारान् निरूढानिद्रुतनटभार्यात्वादित्वरूपाः चारयन्ति भ्रामयन्ति तत्रतत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषांतद्वृत्तित्वान्नदोषः ॥ ३६२ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्त्रियंयोभिवदेदित्यादिसंभाषणनिषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्या पुत्रः त्वकातनुरित्युक्तत्वात् भार्येवात्माऽनयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्याजार्क्षमन्ते ये तेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवंनिषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणाआत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः त्वभार्यासंश्लेषयन्ते त्वयमागतांश्च परपुरुषान्यच्छन्नाभूत्वा त्वाज्ञानंविभावयन्तोव्यवहारयन्ति ॥ ३६२ ॥

(४) राघवानन्दः । परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह नैषइतिद्वाभ्याम् । एषउक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु परदारेषु चारणानटगायनादिआत्मोपजीविषु आत्माऽत्रआत्मभार्यातां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र दृष्टार्थतामाह सज्जयन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह त्वस्त्रियः श्लेषयन्ति चारयन्ति त्वागतान्पुरुषान् निगूढाः त्वयंप्रच्छन्नाभूत्वाअज्ञानं विभावयन्तो मैथुनादिना त्वपरस्त्रिया सह ॥ ३६२ ॥

(५) नन्दनः । चारणदारेषु रङ्गोपजीविनांदारेषु संभाषितेष्विति विपरिणामः एषपूर्वोक्तसवर्णदण्डविधिर्नस्यात् आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेश्यासु कस्य चिद्भारत्वेन स्थितास्वित्यर्थः । ते चारणानारीः पुरुषेषु सज्जयन्त्यभिसारयन्ति । एवंतेषांशोलं तस्मान्नैषदण्डविधिरिति ॥ ३६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषविधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु नटादिस्त्रीषु नकर्तव्यः ॥ ३६२ ॥

किंचिदेवतु दाप्यः स्यात्संभाषांताभिराचरन् ॥ प्रेप्यासुचैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥ ३६३ ॥

(१) मेधातिथिः । रहोऽप्रकाशविजने देशे चारणनारीभिः संभाषं कुर्वन् किंचित्सुवर्णाद्यत्यन्ताल्पसंविशान्नागिकंजातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः यतो न परिपूर्णता सुवेशात्वंभर्तृभिरनुज्ञाताभिर्हिमणयन्ते तत्र भर्तृविज्ञानार्थदूतीमुखेन व्यवहर्तव्यंनतु साक्षात्ताभिरस्वतन्त्रत्वात् प्रकाशान्तु नृत्यन्तीनांगायन्तीनांवाभिनयतालादिनिरुपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रभृद्भारंसंभाषणमनिषिद्धं प्रेप्यादास्यः समभिर्दासयोनिभिरुपनतताएकंभजन्ते एकभक्ताएके नावरुद्धा तत्रान्योप्यस्तिदण्डले-

शः किंपुनर्यदासीशब्दः संबन्धिशब्दोपपद्यस्याः त्वामी तस्यैव दासीदासागृह्यन्ते साचेन्नावरुद्धान दोषः संप्रहणे अवरो-
द्धायामनेन दण्डउक्तः विभागेचैतन्निपुणंचालिङ्गिप्रच्छन्नम् ॥ ३६३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । किंचिद्वाप्यः शक्त्यनुरूपम् । रहःसंभाषमाचरन्मित्यन्वयः । एकभक्तात्वेकेन केनचिद्वरु-
द्धासु । प्रव्रजितासु भिक्षुकीमभृतिषु ॥ ३६३ ॥

(३) कुङ्कुमः । निर्जनदेशे चारणात्मोपजीविल्लीभिः संभाषणकुर्वन्स्वल्पदण्डलेशंरक्षा दाप्यः तासामपि परदार-
त्वात् । तथादासीभिरवरुद्धाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारिणीभिः संभाषणकुर्वन्किंचिदण्डमात्रंदाप्यः स्यात् ॥ ३६३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिःसह व्यवहरन्पि किंचिद्वाप्यइत्याह किंचिदिति । स्त्रीपणविना पुनःप्रसक्तिवारणाय
तासामपि परदारत्वात् । भ्रम्यासु दासीषु प्राकारावरुद्धासु । एकभक्तासु । भुजिष्यासु तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ अवरुद्धासु
दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यात्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दम् इति ॥ प्रव्रजितासु बौद्धादिव्रतब्रह्मचारिणीषु
नित्यंभ्रजनशीलासु कुलयासु वा ॥ ३६३ ॥

(५) नन्दनः । ताभिश्चारणदारादिभिः सह रहस्संभाषामाचरन्तास्वेकपुरुषसक्तासु भ्रम्यासु पृच्छिप्रवर्तितासु च
संभाषामाचरन्किंचिद्वाप्यः ॥ ३६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकभक्तासुपुनः प्रव्रजिताः बौद्धावृत्तिचारिण्यः ताभिःरहः संभाषां आचरन्किंचिदेव तुदाप्यः
स्यात् ॥ ३६३ ॥

योःकामादूषयेत्कन्यांससद्योवधमर्हति ॥ सकामादूषयंस्तुल्यो न वधप्राप्तुमान्नरः ॥ ३६४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रासङ्गिकमिदंतुल्यः समानजातीयः सोनिच्छन्तीकुमारीदूषयेत्कौमार्यादपच्यावयेत्स्त्रीपुरुषसंभो-
गेन सद्यस्तस्मिन्नेवाह्वयविलंबंहन्तव्यः सकामायादूषणनास्ति कुतोवधप्राप्तिः यश्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपितुल्य-
वधइत्यवधेःश्रुतंवधेपि जात्यपेक्षायामवश्यंभाविन्यां प्रत्यासत्त्या संबध्यते ॥ ३६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दूषयेन्मैथुनेन । एतच्च सजानित्वेपि । तुल्यः सजातीयः नवधंप्रामुयादण्डमात्रं तु प्रामुया-
देव ॥ ३६४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्तुल्यजातिरनिच्छन्तीकन्यांगच्छति सतत्क्षणादेव ब्राह्मणेतरोलिङ्गच्छेदनादिकंवधमर्हति
इच्छन्तीपुनर्गच्छन्वधार्यमनुष्यो न भवति ॥ ३६४ ॥

(४) राघवानन्दः । पंचबाणीमथितातिप्रसंगेनकन्यायाःअकामसकामाभ्यांदण्डतदभावावाह यइति । वर्धलिङ्ग-
च्छेदन दूषणमत्र मैथुनपर्यन्तं । विप्रस्य वधाप्रसक्तेः । ब्राह्मणेतरतुल्यं तुल्यजातिः ॥ ३६४ ॥

(५) नन्दनः । यः सवर्णस्तुल्यवर्णः ॥ ३६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुल्यः सजातीयः ॥ ३६४ ॥

कन्यांभजन्तीमुत्कृष्टं किंचिदपि दापयेत् ॥ जघन्यंसेवमानांतु संयतांवासयेद्गृहे ॥ ३६५ ॥

(१) मेधातिथिः । जातिधनशौलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टंभजन्तीप्रवर्तितमैथुनांकिंचिदण्डयेत् क-
न्यायाः स्वातन्त्र्याभावानदक्षाधिकृतानापित्रादीनांदण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यंजात्यादिभिर्हीनं सेवमानांमैथुनायोत्कलय-

मूर्त्ता संयतानिबुनक्रीडाविहारांकञ्चुकिभिरधिष्ठितापिनृगृहएव वासयेद्यावन्निबुत्ताभिलाषा संजाता अथ हीनजातीये निर्वृ-
त्तमीतिविशेषा तदा आभ्योछ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् ॥ ३६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नदापयेत् कन्यां पुरुषं च । संयतां ब्रह्मम् ॥ ३६५ ॥

(३) कुङ्कुमः । कन्यासंभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषसेवमानां त्वल्पमपि दण्डेन दापयेत् ह्रीनजार्तिपुनः सेवमानां यत्रा-
त्स्थापयेत् यथा वा निवृत्तकामास्यात् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्याकर्तृकगमने उत्कृष्टतया दण्डभावमाह कन्यामिति । उत्कृष्टाय तस्मै तांवेदयादित्यपे-
रर्थः । जघन्यं जातिग्न्यूनं सेवमानां संयतां वासयेत् गृहमानीय पुनःप्रसंगवारणाय ॥ ३६५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टमुत्कृष्टवर्णं जघन्यमपकृष्टवर्णम् ॥ ३६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कृष्टउत्तमं विप्रपुरुषभजन्तीं कन्यां किञ्चिद्दमपिनदापयेत् । जघन्यशूद्रसेवमानांकन्यां संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् ॥ ३६५ ॥

उत्तमासेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति ॥ शुल्कंदद्यात्सेवमानः समाभिच्छेत्पिता यदि ॥३६६॥

(१) मेधातिथिः । अकामायादूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानां वध एव दण्डइत्युक्तं सकामायादूषणे त्वि-
दमाहुः उत्तमालूपयौवनजात्याभिः जघन्योत्पन्तनिरुष्टेनातिसाम्येऽपि गुणैर्विभ्यः सामांतु गच्छन्सकामांसशुल्कमासुरविवाह-
इव पित्रे दद्यात् न चेद्विच्छति पिता तदा राज्ञे दण्डं तावन्तं तदनुचगाग्धर्वोऽयं विवाह इति तत्र न युक्तो दण्डः केनोक्तं गाग्धर्वे ना-
स्ति दण्डः अतएव नार्यसतीधर्मः न चार्यविवाहः संस्कराभावात् यदपि शाकुन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनम्रिकमिति तदु-
खं तेन कामपीडितेनैव कृतं न चेच्छासंयोगमात्रविवाहः स्वीकरणोपायभेदादष्टौ विवाहानपुनर्विवाहभेदात् वृत्तवरणतत्र पुनः
कर्तव्यमेवमिति । अथवा ऋतुदर्शनेत्तरकालं गाग्धर्वः प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः काप्रतिपत्तिः तस्माद्वेदेया
निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपद्या शुल्कग्रहणचात्रापि सखदुपभोगनिष्ठत्यर्थमस्त्येव वरभ्रे निवृत्ताभिलाषो ह्यज्ञाह-
यितव्यः ॥ ३९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तमां स्रोतमर्गां कथ्याम् । शुलकं पित्रे मूल्यं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यत्सैककथां दद्यात् ॥ ३६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । हीनजातिस्तृष्टामिच्छन्तीमनिच्छन्तीं वागच्छत्यपेक्षयाऽङ्गच्छेदनमाराणात्मकंवधमर्हतिसमानजा-
तीयापुनरिच्छन्तीं गच्छन्त्यविपितामभ्यतेतर्दापितुः शुल्कानुरूपमर्थवाद्वाद्यान् चर्दञ्च्यः सा च कन्या तेनैव बोद्धव्या ॥ ३६१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनर्वृत्तेवाह उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्टजातिं जघन्योजातितोन्यूनः शुद्धोवधमङ्ग-
 च्छेदनमाराणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह इ-
 च्छेदिति । त्वार्थं कन्यार्थवा । जघन्यागृहीयादेव पितुरिच्छया । यद्व्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागोद्ग्रह्यः अन्यथा
 तत्कर्मणोरागं विनानुपपत्तेः ॥ १९९ ॥

(५) मन्त्रः । उत्तमामृतदृवर्णासेवमानः शुल्कन्दयात् कन्यापिता शुल्कमिच्छेद्यदि ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । समां सवर्णोक्त्यां सेवमानः यदि पिता शुल्कमिच्छेत्तर्हि वद्यात् ॥ ३६९ ॥

अभिषह तु यः कन्यांकुर्याद्वर्षेण मानवः ॥ तस्याशु कर्त्येऽङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥ ३६७ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सकामा कन्या पित्रायस्तुतस्याः सन्निहितास्ताननिच्छतोऽभिषह्याभिभूय वर्षेण बलेन कः किंकर्तुमे शक्तः कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यांकुर्याद्वर्षेण अनेकार्थः करोतिः तस्याशुकन्याः चेतव्याअर्थाङ्गुलयः षट्शतानि वादण्ड्यः अन्ये तु योऽसकामान्दूषयेदित्यस्यैववध्यर्थस्योपसंहारोयम् ॥ ३६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिषह प्रसह कन्यांकुर्यात् योनावङ्गुलोप्रक्षेपेण विवृतयोनिंकुर्यात् । कल्प्ये कर्त्ये । एतच्चाधमजातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह दण्डमिति । चकारोवकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे ॥ ३६७ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्यः प्रसहबलात्कारेण समानजातीयांगमनवर्जमहङ्कारेणाङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत्तस्य शीघ्रमेवाङ्गुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चार्यदण्ड्यः स्यात् ॥ ३६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतेमैथुनं कन्यादूषकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपदण्डमाह अभिषज्येति । अभिषज्य प्रसह कन्यामात्रं धनादेर्दण्डाङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यांकुर्याद्विकुर्यादिति मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुलौ ॥ ३६७ ॥

(५) नन्दनः । अविषहसंभार्यत्वेन सोढुमशक्यां अक्षतयोनिमिति यावत् अङ्गुल्योश्छेदनं योनिक्षतकरणत्वात् ॥ ३६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । योमानवः अभिषह हठात् वर्षेण कन्यांकुर्यात् अङ्गुल्यादिना योनिविदारणंकुर्यात् तस्याशु अङ्गुल्यौ कर्तनीये । वाषट्शतं दण्डं अर्हति ॥ ३६७ ॥

सकामांदूषयंस्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ॥ द्विशतानुदमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ३६८ ॥

(१) मेधातिथिः । ताडनात्मभृतिमारणयावद्वध्यर्थस्तत्रेवाम्निरुद्धजातीयाश्चदूषयन्मार्यतेऽपित्वङ्गुलिद्वयस्यच्छेदः पूर्वस्यापिसकामविषयत्वात् अभिषहकरणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशचौर्यवद्विशतोङ्गुलिच्छेदवर्जितः अथकर्मिभिरुपपुरुषेऽनुरागवतीकन्या तेनसंयुज्यमानाकन्यात्वनिवृत्तौ सकामा येन विरुतीक्रियतेतस्यायंदण्डः । अथहस्तस्पर्शमात्रमिहदूषणं प्रार्थनीयायाः कन्यायाहस्तस्पर्शः मयास्पृष्टांज्ञात्वाग्न्येतामर्थद्विष्यतेत्यस्मिन्ननुरागिणीमन्यमानः ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायण । अन्यत्राह सकामामिति । दूषयन्मङ्गुलीप्रक्षेपेण । तुल्यः सजातिः ॥ ३६८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातिरिच्छन्तीकन्यामङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नाङ्गुलिच्छेदमामोति किंत्वतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतदण्डं दाप्यः ॥ ३६८ ॥

(४) राघवानन्दः । रागस्य वैषिष्यात्तथेच्छन्ती दूषयन्मदण्डभागिन्याह सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनः प्रसक्तिवारणाय तेनैव तामनुरज्य यः संभोगस्तन्निवृत्तयेच प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे धनदण्डमात्रमङ्गुलिप्रक्षेपाथैरधिकदूषणाभावात् ॥ ३६८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त्तनाय ॥ ३६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सकामां कन्यां दूषयमाणः अङ्गुलिच्छेदं नाप्नुयात् ॥ ३६८ ॥

कन्यैव कन्याया कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः ॥ शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चै-
वामुयादश ॥ ३६९ ॥

(१) मेधातिथिः । बालभावाद्वादिद्वेषाद्वा कन्यैव कन्यानाशयेत्साद्विशतं दद्यात् शुल्कश्च त्रिगुणः किंपुनः शुल्कस्य परिमाणमेषामन्यद्दृष्टौ दर्याद्यपेक्षं सौभाग्यापेक्षं च शिफारज्जलताग्रहाराः ॥ ३६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्या स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अङ्गुलीप्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताश-
ङ्क्याऽन्येनापरिणयनात् । शिफावृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(३) कुल्लूकः । या कन्यैव परामङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्तस्यद्विशतोदण्डः स्यात् कन्याशुल्कं च द्विगुणं कन्यापितुर्द-
द्यात् शिफाप्रहारांश्च दश प्रामुयात् ॥ ३६९ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यान्तरकृताङ्गुलिप्रक्षेपेपि दण्डमाह कन्यैवेति । कन्यां कुर्यात्तकन्यात्वनाशन्यायस्यापि तु-
ल्यत्वात् । शुल्कं संवननमूल्यम् । पुंसः प्रीतिविशेषसंभवेपि कन्यायास्तदभावात्सान्निध्यविशेषाद्विषसनीयत्वाच्च दण्डवि-
शेषः । शिफाः शिखाप्रहागः ॥ ३६९ ॥

(५) नन्दनः । कुर्यादविषह्नामित्यनुवर्तते । येन शुल्केन तांपितादास्यसि तन्त्रिगुणं । दशशिखाश्चामुयात्तस्याः शि-
रसि दशशिखाश्चकारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा ॥ ३६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । या कन्यैव कन्यासंभोगेन कुर्यात्तस्याद्विशतोदमः स्यात् । शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्पित्रे कन्यामूल्यं-
स्पृष्टमैथुनाकन्यापरिणयत्वात् । शिफाश्चैवामुयादशदशामुयात् । चपुनः दशशिफाः आमुयादेव शिरसि दशशिफाः का-
र्या इत्यर्थः । शाखाशाले शिफाजडे इत्यमरः ॥ ३६९ ॥

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्वहनं तथा ॥ ३७० ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रियां कन्यानां कन्यालिङ्गनाशयन्त्यां मौण्ड्यं किं शवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदे वा खरेणोद्वहनं केश-
च्छेदपक्षे कन्याजात्यादिभेदान्निघाहभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिभ्रमेण दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति ते प्रमाणाभा-
वाद्दुपेक्षणीयाः ॥ ३७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्वहनं क्षत्रिया । इतरं अङ्गुलीदम ॥ ३७० ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्रीनाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षयाङ्गुल्योरेवच्छे-
दनं गर्दभेन च राजमार्गे वहनमर्हति ॥ ३७० ॥

(४) राघवानन्दः । योषित्कर्तृकं ऽपितस्मिन्दण्डमाह यातिविति । स्त्रीपदमचङ्गीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पू-
र्वतु कन्यापदं गोबलीवर्दयायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनम् । विकल्पाच्छ्रुतारतस्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वो-
क्ताहेतवोऽधिकंतु द्वेषमात्रम् ॥ ३७० ॥

(५) नन्दनः । प्रकुर्यादविषह्नामित्येव ॥ ३७० ॥

(६) रामचन्द्रः । या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः मौ-
ण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्वहनम् चपुनः अङ्गुल्योऽच्छेदनं कर्तनम् ॥ ३७० ॥

भर्तारंलङ्घयेद्यातुस्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ॥ तांश्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

(१) मेधातिथिः । लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्यत्रगमनंतच्चेत्सोऽकरोति दर्पेण बह्वेमेज्ञातयोबलिनोद्रविणसंग्नाः स्त्रीगुणोरुपसौभाग्यातिशयसंपन्न किमनेनाशीलरूपेणेत्येवदर्पेण ताःश्वभिःखादयेद्यावन्मृता । संस्थानदेशः बहवःसंस्थिता-यत्रजनाश्वत्तरादौ ॥ ३७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणांगुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति कचिन्पाठः तत्रापि बलं गुणएव । संस्थाने सभायां बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् ॥ ३७१ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री प्रबलधनिकपित्रादिबान्धवदर्पेणसौन्दर्यादिगुणदर्पेण च पतिपुरुषान्तरोपगमनाल्लङ्घयेत्तारा-जा बहुजनाकोर्णे देशे श्वभिर्भक्षयेत् ॥ ३७१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीसंगेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह । भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा । ननुतस्यागे जीवनं कुतइत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः गुणः सौन्दर्यं पुंजोषणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्वभिरेव खादयेत् । संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकोर्णे तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरितिभावः ॥ ३७१ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीणांव्यभिचारे दण्डमाह भर्तारंलङ्घयेदिति लङ्घयेद्यभिचरेत् ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाल्लङ्घ्यस्त्रीधनादिगौरवेण स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थितेबहुभिर्जनैर्बृते संस्थाने व-ध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैराहृष्टे ऊरुमूलप्रदेशे ॥ ३७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बहुसंस्थिते स्थानेतांश्वभिः खादयेद्राजा ॥ ३७१ ॥

पुमांसंदाहयेत्पापंशयने तप्तआयसे ॥ अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

(१) मेधातिथिः । योसौपत्न्याजारःसआयसे लोहशयने तमेऽग्निसमेकृते दाहयितव्यः तत्रच शयनस्थितस्य का-ष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरुपरिक्षिपेयुः यावत्काष्ठमह्यैरग्निज्वालाभिश्शयनतापेनच मृतः ॥ ३७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुमांसं तस्याध्यभिचारप्रतियोगिनम् ॥ ३७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनन्तरोक्तंजारंपापकारिणंपुरुषमयोमयशयने प्रज्वलिते राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः काष्ठानि निक्षिपेयुर्यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ॥ ३७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यउपपत्तेर्दण्डमाह पुमांसमिति । पापं पापिनमिति वक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनाश्रमं । शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तप्ते प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धोनपलायतेतथा कुर्यादित्याह अभ्यादध्युरिति । तस्माद्देहं अ-ब्राह्मणंचेत् । ब्राह्मणंचेद्विवासयेदेव नजातु ब्राह्मणं हन्यादिति उदकंनिषेधात् ॥ ३७२ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मण्याःशूद्रगमनेऽयंदण्डः ब्राह्मण्यांदूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह पुमांसंदाहयेदिति । पुमांसंशूद्रंदाह-येद्देहेतभस्मीक्रियेत ॥ ३७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । काष्ठानि आन्येन अभ्यादध्युः अर्वांसचेत् तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ३७२ ॥

संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः ॥ व्रात्यया सहसंवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥ ३७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिशास्तस्तत्पापकारीत्यभिशाब्दितः योयस्यां स्त्रियांसंगृहीतस्तोऽभिशास्तोदण्डिनः सचेत्संव-

त्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकवारमभिशस्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणोदण्डः संवत्सराभिशस्तस्येति समासपाठे कथंचिद्योजना ब्रात्यया सह संवासे तावदेव पुनर्दुष्टस्य नेति ब्रूमः तत्राप्युत्तमाधममभ्यमानामनेकविधोदण्डः तत्रकोसाविह द्विगुणइति न ज्ञायते किंतिहि चण्डाल्यासंवासे यावदेव तावदेव ब्रात्ययेति सहस्रन्वन्त्यजस्तेयमिति ब्रातः पूगःसंघस्तेन चरितं पुंश्चलीकर्तव्यं अथब्रातमर्हतिब्रात्येत्यस्तेयकारादण्डादिः काच शतमर्हति याऽनेकपुरुषोपभोग्या पुंश्चली सा हि पुरुषब्रातमर्हति अथवाऽनेकपुरुषत्वामिका ग्रामस्यदास्यसत्रमेव दास्यश्च ब्रात्याये तद्वदहीनाब्रात्यामन्यन्ते तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः अयं हि ब्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्री पतितेषु प्रयुक्तः नच स्त्रीणांतत्संभवः अथ स्त्रीणां विवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्ब्रात्यागौस्तर्हि न मुख्यः यदिनामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहीनोब्रात्यइत्युक्तेन विवाहहीनइति प्रतीयते यथाऽसिंहोयंदेशइत्युक्तेन सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वंप्रतीयते अस्ति तत्र मुख्य इहासंभवइति चेन्नासंभवमात्रनिबन्धना गौणी प्रतीतः किंतिहि संबन्धमपरमुपेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दोपि विवाहे गौणः ब्रात्यशब्दस्तु गौणइति कोहेतुः गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धनइति निरूपदब्रात्यजापि काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनइति ब्रात्येति शङ्क्यते बहुसंबन्धप्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः ब्रात्यभार्या तु सत्यपि संबन्धेन ब्रात्यशब्देन शक्याभिधातुं सोयमित्यभिसंबन्धे हि पुंयोगादाख्यायमिति तथा भवितव्यं तावतश्चायंभेदविवक्षायां तद्धितेनेति तस्माद्यदि गौणोब्रात्यशब्दोपहीतव्यस्तज्जातामत्येया अथशब्दार्थं ब्रातमर्हतीति विवाहभ्रष्टातु न मुख्या न गौणीति नच विवाहकालः स्त्रीणानियतोयत्कालाद्दृष्टाब्रात्यास्युर्यदपि प्रागृतीर्विवाहा तदपि त्वयं वरस्य ऋतुमन्याविनातत् परेणाभ्यनुज्ञातएवकाममामरणांतंचेदहे कन्या ॥ ३७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वस्तुतोदुष्टस्य लोकैरभिशस्तस्य संवत्सरपर्यन्तं तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्विगुणोदमः । ब्रात्यया योषिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्रात्यया सकृत्संबन्धमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डाद्विगुणोदण्डइत्यपेक्षितम् । नतु संवत्सराभिशस्तस्येत्यन्वयः । प्रायश्चित्तं पृथगेवाचरणीयम् । एवंचाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति यावान्ब्रात्यया सह संवासे सर्वातिशयितोद्विगुणीभूतोदण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तं त्वन्वदेवेत्यर्थः ॥ ३७३ ॥

(३) कुल्लूकः । परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशस्तस्य पूर्वदण्डाद्विगुणोदमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने योदण्डः परिक्लिप्तः चाण्डाल्यासह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः तथा चाण्डालीगमने योदण्डः सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव ब्रात्यजायांतामेवचाण्डालीपुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयंब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशस्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्विगुणीदण्डोबोद्धव्यः ॥ ३७३ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । ततोऽन्यत्र दण्डमात्रमेतस्यापुनर्धृतस्यास्यापि संवत्सरान्ते गमने द्विगुणोदमइत्याह समिति । कस्य गुण्यमित्यपेक्षायामाह ब्रात्ययेति । सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति वचनाच्चाण्डाल्या गमने यस्यायश्चित्तं दण्डं तावदेव तु ब्रात्यागमने तद्वैगुण्यं पुनर्गमनइतिभावः ॥ ३७३ ॥

(५) नन्दनः । संवत्सराभिशस्तस्य अस्यां संवत्सरगूढवर्त्तमानस्य पश्चात्परिज्ञातस्य दुष्टस्य पापकृतमस्य द्विगुणोदमउक्तं स्यः स्त्रीसंग्रहणदण्डेभ्यः ब्रात्यया चण्डाल्या सह संवासे संगमे तावदेव द्वैगुण्यमेव दण्डस्य ॥ ३७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । संवत्सरपर्यन्तं पापशोधनमकुर्वतः अभिशस्तस्योक्तदण्डाद्विगुणोदमः संवत्सरान्तरे पुनर-

भिषस्तस्य पूर्वदुष्टस्य दण्डितस्य द्विगुणोदण्डः ब्राह्म्यासहसंवासे अतिक्रान्तविवाहकाला प्रवृत्तरजा ब्राह्म्या तथा सह संवासे संवत्सरतुपुनः चाण्डाल्या सह संवासेतावानेवदण्डः ॥ ३७३ ॥

शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ॥ अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥ ३७४ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्राचाण्डालात् गुप्तवर्णद्वैजातद्विजातीनां स्त्रियः आवसन्मैथुनेन गच्छन् रक्षिता भर्तादिभिः स्व-
नियमेन दण्ड्यः कोदण्डइति चेदगुप्तं चेद्विजातसर्वस्वी हीयते अङ्गं च सर्वस्वं तद्वत् केन हीयते प्रकृतत्वात्ताभ्यामेवाभ्यामन्य-
देशाद्विशेषस्यानुपादानादपराधानन्तरमेवाङ्गगुप्तं चेद्विजातसर्वस्वी हीयते नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि हान्युद्देशेनाङ्गच्छेद-
न सर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः तथाच गौतमः रुयभिमगमने लिङ्गोद्धारं सर्वस्वहरणं च गुप्ता-
चेत् ॥ ३७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वैजातं वर्णद्वैजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते बाह्याभेकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्व-
स्वं तद्धानगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ॥ ३७४ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्त्रादिभोरक्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो गच्छेत्तदाऽरक्षितारक्षारहितांगच्छन् लिङ्गसर्व-
स्वाभ्यामवियोजनीयः । अत्राङ्गविशेषाश्रवणेऽन्यार्यरुयभिमगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं गुप्तां चेद्विजातसर्वस्वी हीयते गौतमवचना-
लिङ्गच्छेदः रक्षितांतु गच्छच्छरीरधनहीनः कर्तव्यः ॥ ३७४ ॥

(४) राघवानन्दः । गुप्ता गुप्तस्त्री भेदेन परदण्डं वदन्नादौ शूद्रविषयकं तमेवाह शूद्रइति । गुप्तं भर्त्रादिभोरक्षितं
भक्षणाच्छादनस्वगृहाद्यैः न रक्षितमगुप्तं द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिवर्णस्त्रीरूपं ॥ ३७४ ॥

(५) नन्दनः । द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिनं वर्णमावसन् रक्षायुक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षारहितद्विजातिस्त्रोगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते एकाङ्गेन हस्तादिना
सर्वस्वेन च हीयते अगुप्तैकाङ्गेन च शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते च्छन्दोनुसारायकारलोपस्यासिद्धत्वमनादृत्य वृद्धिविधा-
नं गुप्ते रक्षितद्विजातिस्त्रोगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ॥ ३७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रः द्विजातं क्षत्रियां वैश्यां वा गुप्तं अगुप्तं वा आवसन् अगुप्तं एकाङ्गच्छेदनं लिङ्गच्छेदेन सर्व-
स्वहरणं कार्यम् गुप्ते सर्वेण सर्वाङ्गच्छेदनं सर्वस्वेन हीयते एतत् ब्राह्मणीतरगुप्तासु क्षत्रियासु ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ॥ सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥ ३७५ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य सर्वस्वदण्डोक्तः इह तु साहचर्यान्तस्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमेद-
ण्ड्योर्किं तर्हि ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव एवं क्षत्रियस्य ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेणोदकस्थाने गर्दभमूत्रं यहीतव्यम् । अ-
न्ये व्याचक्षते अन्यस्यानुपादानात्समानजातीयएव संवत्सरनिरोधनेन दण्डाधिक्यं यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति ततोयं द-
ण्डः आद्यमेव तुल्याख्यानं न्याय्यं न च समहीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यं यत उक्तं सर्वेषामेव वर्णानां दारारक्ष्यतामाः
सदेति ॥ ३७५ ॥

(३७४) अगुप्तमङ्गसर्वस्वैः = अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैः (न०)

* स्त्रीरूप = स्त्रीरूपमगुप्तमावसन् मैथुनेनोपभुञ्जानः अङ्गसर्वस्व प्रति हीयते । अङ्गमत्र लिङ्गम् । गुप्तमावसन् सर्वेण
शरीरेण धनेन च (राघ० २)

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरनिरोधः संवत्सरबन्धनारेतस्य स्थापनं कृत्वा सर्वत्वं दण्ड्य इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणोत्तरगुमागमने वैश्यस्य । मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणाद्रिशिरः कृत्वा मुण्डनम् ॥ ३७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यस्य गुमब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धादनन्तरं सर्वत्वग्रहणरूपो दण्डः कार्यः क्षत्रियागमने तु वैश्य-श्च क्षत्रियमिति वक्ष्यति क्षत्रियोगुमब्राह्मणीगमने सहस्रदण्डनीयः खरमूत्रेण चास्य मुण्डनं कर्तव्यम् ॥ ३७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यक्षत्रिययोर्गुमब्राह्मणीविषयकमाह वैश्य इति । अगुमामित्युत्तरस्वरसादुमांगच्छेदित्यव-हार्यम् । संवत्सरबन्धानान्तरं सर्वत्वं दण्ड्यो वैश्यः । क्षत्रियस्तु मूत्रेण श्वमूत्रेण सहस्रपणदण्डपुरःसरं मुण्डनमर्हतीत्य-न्वयः ॥ ३७५ ॥

(५) नन्दनः । निरोधतः कारागृहनिर्मुक्तः । इच्छन्त्या ब्राह्मण्यां वर्त्तमानयोरयं दण्डः ॥ ३७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः संवत्सरनिरोधतः संवत्सरे कारागृहे निरोध्यः सर्वत्वं दण्ड्यः सहस्रक्षत्रियः दण्ड्यः । च-पुनः नरस्य मूत्रेण मौड्यं मुण्डनं अर्हति ॥ ३७५ ॥

ब्राह्मणीयद्यगुमान्तु गच्छेता वैश्यपार्थिवौ ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

(१) मेधातिथिः । अगुमा व्याख्याता भ्रष्टशीलाऽनाथा च तद्रमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् करोतिः प्रकरणादण्डने वर्तते दण्ड्येदित्यर्थः । पञ्चशतान्यस्येति पञ्चशतः बहुब्रीहिर्मत्वर्थीयः तथा कर्तव्यं यथापञ्चाशतान्यस्य भवन्ति किंयद-धिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यथनेति क्रमः तथा सति यस्य पञ्चवै शतानि धनं वान्यूनं तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात् कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं कुर्यादिति दण्डाधिकारादण्डपञ्चशतसंबन्धिनं कुर्यादेवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति सहस्रमस्यास्ति दण्डो न गृहे धनम-ङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं यथा द्वंसर्वत्वं च तस्य दण्डो भवति क्षत्रियस्याधिको दण्डोरक्षाधिकतोरक्षति तत्पुनः स एवापराध्यति ॥ ३७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चशतं दण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति । तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्येतु पञ्च-शतं पञ्चशतमात्रशेषवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमित्याहुः ॥ ३७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितान्तु ब्राह्मणीयदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छतस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात्क्षत्रियं पुनः सह-दण्डोपेतं वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमादिनानिर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः तदितरब्राह्मणीगमने वैश्य-स्यापि सहस्रदण्डएव ॥ ३७६ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुमाविषयकमाह ब्राह्मणीमिति । पञ्चशतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियभुक्ता मन्यथा न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-त्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिणमिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति कुल्लूकः । धनदण्डमा-त्रमत्र ॥ ३७६ ॥

(५) नन्दनः । पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतपणदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रिये दण्डभूयस्त्वं रक्षकत्वधर्मपरित्यागात् ॥ ३७६ ॥

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुमया सह ॥ विप्रुतौ शूद्रवद्वण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्रिना ॥ ३७७ ॥

(१) मेधातिथिः । तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुमया ब्राह्मण्या विप्रुतौ कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्रशूद्रवद्वण्ड्यौ

गुमे सर्वेणहीयतइति । दग्धव्योवाकटाग्निना वाशब्दोवधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे नहि शूद्रगुमे वधादन्योदण्ड-
आम्नातः ॥ ३७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वत्वग्रहणाभ्याम् । कटाग्निना शवाग्निना ॥ ३७७ ॥

(३) कुल्लुकः । तावेवोभावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैथुनौ शूद्रवत्सर्वेण ह्येतेतइति दण्ड्यौ
यद्वाकं नवेष्ट्य दग्धव्यौ तत्र वैश्यलोहितदर्भैः क्षत्रियं शरपत्रैर्वा वेष्ट्यइति वसिष्ठोक्तोविशेषोग्राह्यः पूर्वसहस्रक्षत्रियोद-
ण्ड्योवैश्यः सर्वं त्वमित्युक्तत्वादयंप्राणांतिकदण्डोगुणवद्ब्राह्मणीगमनविषयोबोद्धव्यः ॥ ३७७ ॥

(४) राघवानन्दः । गुभायांतु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवदण्डेन विकल्पमाह उभावपीति । विप्रुतौ कृतमैथुनौ । शू-
द्रवच्छरीरसर्वत्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वत्वमितिभेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयकोदण्डः दाहस्तु गुणवत् ब्राह्मणीविषयः ।
कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैरितिवसिष्ठोक्तेः ॥ ३७७ ॥

(५) नन्दनः । विप्रुतौ व्यभिचारितौ ॥ ३७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभौ वैश्यक्षत्रियौ विप्रुतौ कृताभिमानौ तावेव ब्राह्मण्या गुमया सह श्मशाने कटाग्निना उभौ
दग्धव्यौ ॥ ३७७ ॥

सहस्रब्राह्मणोदण्ड्योगुमांविप्रांबलाद्वज्रं ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यादिच्छन्त्यासहस्रतः ॥ ३७८ ॥

(१) मेधातिथिः । गुमा भ्रष्टशीलापि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा भ्रात्रा बन्धुभिर्वा तांहमद्वच्छन्सहस्रब्राह्मणोदाप्यः
गुमा शीलवतीचेत्प्रवासनाहानेनाधिके अथापि शीलवत्यपि गुमशब्देनोच्यते तथापि सहस्रमात्राब्राह्मणोमुच्यते । अङ्कन-
प्रवासने सर्वत्रमुखीक्रियंते परदाराभिर्मरौ ॥ ३७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गुणगुणवद्ब्राह्मणपेक्षया दण्डद्वयम् । बलादिनिच्छन्तीम् । इच्छन्त्या गुमयैव ॥ ३७८ ॥

(३) कुल्लुकः । रक्षितांविप्रांब्राह्मणोबलेनोपगच्छन्सहस्रदण्ड्यः स्यात् इच्छन्त्या पुनः सहस्रैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयोभवेत् ॥ ३७८ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशापराधे विप्रस्य दण्डमाह सहस्रमिति । बलादिनिच्छतः । इच्छन्त्या ब्राह्मण्या ॥ ३७८ ॥

मौण्ड्यंप्राणान्तिकोदण्डोब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषान्तु वर्णानांदण्डः प्राणान्तिकोभवेत् ॥ ३७९ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र क्षत्रियादीनांवधउक्तस्तत्रब्राह्मणस्य मौढ्यंयथाऽब्राह्मणः संग्रहणात्प्राणान्तदण्डमर्हति
तथातु पुमांसंदाह्येदिति प्राणानामन्तङ्गच्छति प्राणान्तंवा करोति प्राणान्तकःअन्येष्वपिदृश्यतइतिदण्डः । अन्ये तुप्राणान्ति-
कइतिप्राणान्तरप्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अध्यात्मादित्वाद्वाङ् इतरेषांब्राह्मणादन्येषांक्षत्रियादीनांवर्णानांप्राणान्तिकएव
श्रुतंमारणादिपूर्वमेव तदनन्तरमिदमुच्यते उच्यमानंमौण्ड्यंतच्छेपतया सहस्रदण्डोविधीयतइतिमन्यन्ते अन्यथा ब्राह्मणस्य
प्राणांतदण्डविधानात्कः प्रसङ्गोब्राह्मणस्य येनैवमुच्यंतमौढ्यंप्राणान्तिकइति पुमांसंदाह्येदिति सामान्यविधानप्रशक्त-
मिति चेत्तत्रैव कर्तव्यस्यात्तथाहिस्फुटंतद्विषयत्वंप्रतीयते ॥ ३७९ ॥

(३७८) दिच्छन्त्यासह=अगुमांसह (ख)

(३७९) प्राणान्तिकोभवेत्=प्राणान्तकोभवेत् (मेधा०)

=प्राणान्तगोभवेत् (मेधा०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्राणान्तिकदण्डस्थाने मुण्डनमेव कार्यमित्यर्थः ॥ १७९ ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनदण्डः शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घातेन दण्डो भवति ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य मौण्ड्यविधत्ते मौण्ड्यमिति । जात्यन्तरस्य प्राणान्तिकोऽपराधे यत्र दण्डस्तत्र विप्रस्य मौण्ड्यमात्रमिति सार्वत्रिकः ॥ १७९ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य च वधार्हे दण्डे प्राप्ते मौण्ड्यमेव न वधः इतरेषां वध एवेति ॥ १७९ ॥

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ १८० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वपापेष्विति प्रकरणविधौ न केवलसंग्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदन्येष्वन्यपराधेषु । अपिशब्दो युगपत्सर्वपापकार्यपि ब्राह्मणो न जातुकदाचिदन्तव्यः किं तर्हि तस्य पापकारिणः कर्तव्यं राष्ट्रादेनं विषया ब्राह्मणं बहिः कुर्यान्निर्वासयेत् समग्रधनं सर्वत्वसहितं अक्षतमक्षतशरीरं धनमप्यस्य नापहर्तव्यं कथं तर्हि दण्डो ब्राह्मणस्य केचिदाहुर्निर्वासनेत्वाधीयमानं सधनं निर्वास्य धनदण्डं प्रतिषेधति । अन्येतु समग्रधनं तदतस्तत्सर्वत्वं कृत्वा निर्वासयत इति मन्यन्ते ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षतमच्छिन्नाङ्गम् ॥ १८० ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न हन्यादपि तु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं राष्ट्रा निर्वासयेत् ॥ १८० ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति मौण्ड्यं तत्राह नेति । समग्रधनं समग्रधनयुक्तम् बहिर्निःसारणे धनं नयाहम् तदभावे धनं क्वचित् सहस्रं ब्राह्मण इत्यत्रोक्तम् । अक्षतमित्यनुवादोऽक्षतशरीरमित्यर्थः ॥ १८० ॥

(५) नन्दनः । न केवलं स्त्रीसंग्रहण एव किन्तु ब्रह्महत्यादिष्वपीत्युक्तं सर्वपापेष्वपीति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतं अव्याहतम् ॥ १८० ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयाधर्मो विद्यते भुवि ॥ तस्मादस्य बधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः न ब्राह्मणवधादन्यो बहुतरोऽधर्मो दुःखफलोस्ति । अन्यशब्दाभ्याहारेण पञ्चमी तस्मादेतोरस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्गच्छेदं वा मनसापि नेच्छेत् ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूयानातिशयितः ॥ १८१ ॥

(३) कुङ्कुः । ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्माद्वाजा सर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधं न चिन्तयेत् ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रार्थवादः नेति । भूयोनधर्मो न विद्यते ब्रह्महत्याश्वमेधान्ध्यान परंपुण्यपापयोरित्युक्तेः ॥ यो ब्राह्मणायावगुरित्यादिश्रुतेः । राजास्तेनेन गन्तव्यमिदमपि । विप्रातिरिक्तविषयम् ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । उक्तेऽर्थे हेतुमाह न ब्राह्मणवधादिति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणवधाद्भूयान् अधर्मः क्वचित् न विद्यते ॥ १८१ ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुमां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ॥ यो ब्राह्मण्यामगुमायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥ १८२ ॥

[क्षत्रियांचैव वैश्यांचगुमांतु ब्राह्मणो ब्रजन् । नमूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । अगुमायाब्राह्मण्यागमने वैश्यः पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं सहस्रिणमिति तत्र वैश्यस्य पञ्चशतोऽप्येव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्डमहत्त्वम् ॥ ३८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यो ब्राह्मण्यामगुमायां दण्डः पञ्चशतानि वैश्यस्य सहस्रं क्षत्रियस्य ॥ ३८२ ॥

[सर्वज्ञनारायणः । नमूत्रमुण्डइति । मौण्ड्यमत्र विधेयं तद्विधौ च क्षत्रियवन्मूत्रेण तन्माभूदित्येतदर्थं मूत्ररूपविशेष-
णनिषेधः । तथाच मूत्राद्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव ॥ १ ॥]

(३) कुल्लूकः । रक्षिताक्षत्रियायदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियोऽत्रायदि रक्षितवैश्यां तदा तयोर्ब्राह्मण्यामगुमायां गमने यौदण्डावुक्तौ वैश्यपञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियान्तु सहस्रिणमिति द्वावेव दण्डौ वैश्यक्षत्रिययोर्भवतः । अयं च वैश्यस्य रक्षितक्ष-
त्रियागमने पञ्चशतरूपोदण्डोलघुत्वात् गुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोपजीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्ध-
व्यः । क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रदण्डः ॥ ३८२ ॥

(४) राघवानन्दः । राजन्यवैश्ययोः परस्परस्य गुप्तस्त्रीगमने अगुप्तब्राह्मणीगमनवदण्डमाह वैश्यश्चेति । यो वैश्यः
पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियान्तु सहस्रिणमित्यनेनोक्तः संख्याविशिष्टोदण्डस्तं विद्वाजन्त्यावर्हंत इत्यन्वयः । अत्र तु वैश्यस्या गुण-
वतोक्षत्रियत्वमात्रोपेतागमने लघुदण्डस्य शूद्राभ्रान्त्यागमने न वा ॥ ३८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः दण्डः ब्राह्मण्यामगुमायां उक्तस्तमेव तावुभौ वैश्यक्षत्रियौ दण्डं अर्हतः ॥ ३८२ ॥

[रामचन्द्रः । क्षत्रियमिति । मूत्रदण्डः न कर्तव्यः मूत्रेण मुण्डनं कार्यं किंतु उत्तमसाहसं दाप्यः ॥ १ ॥]

सहस्रं ब्रह्मणोदण्डं दाप्योगुप्ते तु ते व्रजन् ॥ शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रौ वै भवेद्धमः ॥ ३८३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुप्ते क्षत्रियवैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रदण्ड्यः प्रवासनाङ्कने स्थिते एव शूद्रायागमने क्षत्रियवैश्य-
योः साहस्रोदण्डः सहस्रमेव साहस्रं त्वार्थकोणं सहस्रं वा दण्डेऽस्ति साहस्रोदण्डोऽत्र पदार्थः । मत्वर्थयोगात् ॥ ३८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्योगुप्ते तु ते व्रजन्ति अगुप्ते व्रजन् दाप्येव न मुण्डनीय इत्यर्थः ।
शूद्रायां गुप्तायामगुमायां वा । वैश्यराजन्ये वैश्यां राजन्यां च पूर्वं तयोर्ब्राह्मणस्य सहस्रदण्डतोक्ता । एतत्तु शूद्रतुल्यवृत्तयो-
र्योग एवेति ज्ञेयम् ॥ ३८३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन् सहस्रदण्डं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सह-
स्रमेव दण्डः स्यात् ॥ ३८३ ॥

(४) राघवानन्दः । विद्वक्षत्रिययोरक्षिततज्जातीये स्त्रियौ ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रमित्याह सहस्रमित्यर्थेन । ते विद्वक्ष-
त्रिययोर्षिते । वैश्यक्षत्रिययोरपि रक्षितशूद्रागमने सहस्रदण्ड इत्याह शूद्रायामिति । गमन इति शेषः । तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभु-
क्तायां वैश्यस्य गमने साहस्रः सहस्रपणनियतः ॥ ३८३ ॥

(५) नन्दनः । ते गुप्ते क्षत्रियवैश्यस्त्रियौ शूद्रायां गुप्तायामिति विपरिणामः ॥ ३८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते क्षत्रियवैश्ये व्रजन् गुप्ते ब्राह्मणः सहस्रं दण्डं दाप्यः शूद्रायां गच्छतोः क्षत्रियविशोः साहस्रो
द्धमः वैभवेत् ॥ ३८३ ॥

क्षत्रियायामगुमायां वैश्ये पञ्चशतं दमः ॥ मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत् क्षत्रियोदण्डमेव वा ॥ ३८४ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः अगुप्तां च क्षत्रियां गच्छति क्षत्रियस्य स एव यदि वा मौण्ड्यमुण्डन-
मिच्छेत्प्राप्त्याद्गर्भमूत्रेण एष एव वैश्यागमन उभयोर्दण्डः ॥ ३८४ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः स्यात् क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् ॥ ३८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरगुमक्षत्रियाविषये व्यवस्थितदण्डमाह क्षत्रियायामिति । वैश्ये पञ्चशतं दण्डः । मौण्ड्यमन्विच्छेत्क्षत्रियोदण्डमेव वा । वाशब्दात् मौण्ड्यं नान्विच्छेद्वा ॥ ३८४ ॥

(५) नन्दनः । व्रजतीतिविपरिणामः ॥ ३८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायां मूत्रेण मौण्ड्यं ऋच्छेत् वापक्षान्तरं दण्डमेव गच्छेत् ॥ ३८४ ॥

अगुमे क्षत्रियावैश्ये शूद्रांब्राह्मणोव्रजन् ॥ शतानि पञ्चदण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥ ३८५ ॥

[शूद्रोत्पन्नां शपापीयान्नवं मुच्येत किल्बिषात् । तेभ्योदण्डात् तद्व्यंनकोशे संप्रवेशयेत् ॥ १ ॥

अयाजिकंतु तद्राजाद्यादृतकवेतनम् ॥ यथादण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तुलंभयेत् ॥ २ ॥

भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्येतद्विधाद्विजाः ॥ ३ ॥] +

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुमास्त्रीगमनउभयोर्दण्डः अन्यजश्चण्डालश्च पचादिस्तत्र सहस्रं तत्रायं सहस्रपणदण्डसंप्रहः ब्राह्मणस्य चतुर्विंशति वर्षेषु गुमागमने सहस्रं श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने अन्यत्र प्रवासनमेव श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्वादेव कल्प्यते गुमागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने यद्यप्यगुमापरदाराव्यपदेशो भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि त्वैरिणी भर्तृत्वतामतिक्रान्ता अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुमागमने दण्डो बलात् सकामागमने साहस्रोदण्डः प्रवासनाङ्के च गुमागमने वैश्यपञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं सहस्रपणमिति ॥ ३८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यजात्यः । रजकचर्मकम्बुरुडकैवर्तमेदभिष्टाः स्मृत्यन्तरोक्ताः ॥ एवं स्त्रीसंघहणान्त-समर्थत उत्तरेचाभ्याये शेषं वाच्यम् ॥ ३८५ ॥

(३) कुल्लूकः । अरक्षिताक्षत्रियावैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन् पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । अन्ते भवोऽन्यजः यस्मादधमो नास्ति चाण्डालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन् सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

(४) राघवानन्दः । अगुमतिमृचपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह अगुमदिति । अन्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति अन्यजगुमागुमसाधारणविषयं चतुर्णां सन्निधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् ॥ ३८५ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रां च अगुमि च विपरिणामः ॥ ३८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यजस्त्रियं ब्राह्मणो व्रजन् सहस्रं दण्ड्यः ॥ ३८५ ॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दृष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डमौ सराजा शक्रलोकभाक् ॥ ३८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चैरो नास्ति स शक्रस्येन्द्रस्य लोकं स्थानं भजते त्वर्गप्राप्नोति । नान्यस्त्रीगमनमन्यस्य या स्त्री भार्या वरुडा पुनर्भूया स्त्रीघहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतियेधार्थं दृष्टवाक् त्रिविधस्या-क्रोशस्य कर्ता साहसिक उक्तः दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकं शक्रलोकभागिति सर्वत्रानुषङ्गः स्तेनादीनां शरीरसंग्रहो यो य-मर्थवादः ॥ ३८६ ॥

+ (८, ८)

(३८६) शक्रलोक = सत्यलोक (क)

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अत्रान्तरा उच्चावचाननूक्तांकांभिर्द्राजधर्माभिसंगादाह यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्य-
कृत् । दण्डघ्नोदण्डपारुष्यकृत् ॥ ३८६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी पुरुषवादी गृहवाहादिसाहसकारी दण्डपारुष्यकर्ता च नास्ति
सराजा शक्रपुरंयाति ॥ ३८६ ॥

(४) राघवानन्दः । राजावश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरोभवेदित्येतच्छक्यमाविष्कुर्वन्नाह यस्येतिद्वाभ्याम् । अ-
न्यस्त्रीगः पारदारिकः । सशक्तलोकभाक् भृत्वेतिशेषः ॥ ३८६ ॥

(५) नन्दनः । यस्ते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्रीसंग्रहणरूपाः पञ्चदोषाउक्तास्तेषु प्रवर्तमानानानिप्र-
हेण राज्ञां फलमाह यस्यस्तेनइति । यस्य पुरे स्तेनोनास्ति दण्डभयाद्यस्य विषयेचोरोनास्ति । दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः
दण्डपारुष्यकृत् । पुरइति राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३८६ ॥

एतेषानिग्रहोराज्ञःपञ्चानांविषये स्वके ॥ साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७ ॥

(१) मेधातिथिः । साम्राज्यपरः प्राणयितात्वातृष्टयं सजातेषु समानस्यर्द्धिनोराजानःसजात्याअभिप्रेतास्तेषु भू-
र्द्धन्यधितिष्ठति तस्याज्ञाकराः संभवन्तीत्यर्थः लोके च यशस्करइत्युत्पादयन्ति उभयत्रापि निग्रहएव कर्ता हेतुत्वात् ज-
नमारकोयंक्रोधनइति वदन्त्यपि तुस्तुवन्ति ॥ ३८७ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । साम्राज्यं समीचीनंराज्यम् । स्वजात्येषु मध्ये ॥ ३८७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषांस्तेनादीनांपञ्चानांस्वराष्ट्रे निग्रहः समानजातीयेषु राजसु मध्ये राजा साम्राज्यकृदिह लोके
च यशस्करोभवति ॥ ३८७ ॥

(४) राघवानन्दः । पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । स्वजात्येषु राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवंकुर्वन् चक्रवर्ती
स्यादितिभावः । यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशोधत्ते ॥ ३८७ ॥

ऋत्विजंयस्यजेद्याज्योयाज्यंचर्त्विक्त्यजेद्यदि ॥ शक्तंकर्मण्यदुष्टंच तयोर्दण्डः शतंशतम् ॥ ३८८ ॥

(१) मेधातिथिः । यज्ञे कर्मकरऋत्विग्घोतोद्वात्रादिः यद्यपि वरणोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्विपदेशस्तथाप्यत्र
कर्मणोरितरेतरत्यागे विधिरयं किंतिर्ही प्राग्वरणात् । भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः यः प्रयोगान्तरेवृत्तः सएवशक्तः प्रयोगा-
न्तरेऽपि वरितव्यः न केवलंपूर्ववृत्तस्यायमन्यायः किंतिर्हि तत्पित्रादिभिरपि तथाहि पूर्वोऽनुष्टः स्वयंवृतइति नारदः नचाय-
मैकपुरुषिकोनियमः किंतिर्हि कुलधर्मोयं तथाच महाभारते संवत्समरुत्तीयेषु अपश्चितंतेन यत्कुलाः पित्रादिभिर्ऋत्विगोब्र-
तास्तएव वरीतव्याः । याजनकानामप्येष्वेवविधितैरपि ते योजनीयाः ऋत्विजंकृतार्त्विज्यंतत्कुलीनवाऽन्ययोनवृणीत
यियक्षुरपि त्वन्ययाजकमर्थयेत् शक्तंकर्मणि यज्ञे प्रयोगज्ञमदुष्टमभिशंसनाङ्गवैकल्यादिभिर्दोषैरयुक्तमेवमीदृशएवर्त्विग्वर्ध-
मानोयदिनाङ्गीकुर्याद्याजकत्वं अदुष्टमेभिरेवदोषैरनाक्रान्तंयाज्यंशक्तंविद्वत्तया च तादृशे त्यागे तयोः शतंदण्डः ऋत्विक्श-
तंदाप्योयाज्यंत्यजन्याज्यऋत्विजं नकेवलमयमृत्विग्याज्यधर्मः शिष्याचार्ययोरपि । तथाच गौतमः । अथयाजकावृत्विगा-
चार्यौ पतनीयसेवायां चहेयावन्मत्र हानात्पततीति दातृसंप्रदानयोरपि प्रतिग्रहे केचिद्धर्ममिममिच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । ऋत्विजमित्यादिसंविद्यतिक्रमशेषभूतमप्यत्र राज्ञाप्यृत्विग्न्याज्यइतिदर्शयितुराजधर्मेभू-
कम् । ऋत्विजं परंपरयायातम् । शतं पणाः । पुनश्च पूर्ववत्परिग्रहइत्यपि प्राप्तम् ॥ ३८८ ॥

(३) कुल्लूकः । योज्याज्यः ऋत्विजं कर्मानुष्ठानसमर्थमतिपातकादिदोषरहितमृत्विग्वा याज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतशतदण्डः कार्यइति दण्डप्रसङ्गादिदमुक्तम् ॥ ३८८ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकृतमनुवर्तयन्दण्डार्थमनुवदति ऋत्विजमिति । याज्यो यजमानः शक्तं कर्मानुष्ठानदक्षिणादानयोः । अदुष्टं पातकादिना । एतद्वये याज्ययाजकयोर्विशेषणम् । शतमिति कर्तृभेदविवक्षया वीप्सा ॥ ३८८ ॥

(५) नन्दनः । प्रकीर्णकारुण्यमनुद्दिष्टमपि स्पृष्ट्यन्तरप्रसिद्धं व्यवहारपदं प्रस्तौति ऋत्विजं यस्त्यजेदिति । कर्मणि यज्ञ-कर्मणि शक्तमिति ऋत्विग्विशेषणम् । अदुष्टमिति याज्यविशेषणम् ॥ ३८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । याज्यो यजमानः कर्मणि शक्तं अदुष्टं ऋत्विजं त्यजेत् च पुनः यदि ऋत्विक् कर्मणि शक्तं कर्मस्थं याज्यं त्यजेत् तयोः ऋत्विक् याज्ययोः दण्डः शतशतम् ॥ ३८८ ॥

न मातानपितु न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ॥ त्यजन् पतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥ ३८९ ॥

(१) मेधातिथिः । माता न त्यागमर्हति न त्याज्या त्यागः स्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः सक्ताया उपकारस्योपक्रियायामुदितायामकारणे एवं पित्रादीनामपि व्याख्येयं संबन्धे साहचर्यात् स्त्रीभार्येवाभिप्रेता । अपतितानामेषां त्यागो नास्ति । मातुस्तु न मातापुत्रप्रतिपत्तौ त्येकइति शातातपः । भार्यायाश्चापि त्यागः संभोगे गृहकार्यनिषेधः भक्तवत्त्वादिदानं तु न निषिध्यते योषितु पतितत्त्वपि ॥ वस्त्रान्मानन्देयं च वसेयुः स्वगृहान्तिकइति पठ्यते ॥ ३८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्त्री भार्या ॥ ३८९ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृपितृभार्यापुत्रास्त्यागमप्रोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हन्ति तस्मादितान्पातकादिरहितान्परित्यजन्तेकैकपरित्यागे राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ह्यन्तरादिवशस्यापतितमात्रादेस्त्यक्तुर्दण्डमाह नेति । षट्शतानि पणानामित्यनुवर्तते ॥ ३८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपतितान् मात्रादीन् त्यजन् राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः ॥ ३८९ ॥

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतामिथः ॥ न विब्रूयान् नृपो धर्मचिकीर्षन् हितमात्मनः ॥ ३९० ॥

(१) मेधातिथिः । वानप्रस्थादीनामश्रमवासीनामश्रमेषु कार्यधर्मसंकटरूपमयं शास्त्रार्थो नायमिति इतरेतरं विवदमानानं धर्मव्यवस्थां सहसा विब्रूयात्प्रभृतया निर्णयमन्येषामिव न कुर्यात्कथं तर्हि वक्ष्यमाणेन प्रकारेण एवमात्मने हितं कृतं भवति शास्त्रार्थत्यागो न भवतीत्यर्थः गृहस्थानां चाश्रमत्वेऽपि यथोक्त एव निर्णयप्रकारः कार्यधर्मसंशयात्मकविवादपदं आश्रमग्रहणाच्च विशिष्टविषयता व्याख्यायते ॥ ३९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आश्रमेष्वश्रममध्यं कार्ये कर्तव्ये आश्रमधर्मइत्यर्थः । न विब्रूयात् न धर्मविपरीतमर्थं स्वमेक्षया स्थापयेत् ॥ ३९० ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां गार्हस्थ्याद्याश्रमविषये कार्येऽयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थइति परस्परं जातविवादानां राजा त्वीयहितचिकीर्षुरयं शास्त्रार्थइति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन पार्षिकमयं स्मारदन्तुं शिक्षयति आश्रमेऽपि तद्विद्वद्भ्याम् । कार्यगार्हस्थाश्रमधर्मविषये विवदतामयं शास्त्रार्थो नायमिति विपर्यासि अयमेवेति विशेषेण न ब्रूयात् ॥ ३९० ॥

(५) नन्दनः । आश्रमेषु तपोवनेषु द्विजातीनां वानप्रस्थानाम् ॥ ३९० ॥

(६) रामचन्द्रः । आश्रमेषु चतुर्षु द्विजातीनां विवदतां सतामात्मनो हितंचिकीर्षन्मृषो न विब्रूयात् विपरीतं वदेत् ॥ ३९० ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ३९१ ॥

(१) मेधातिथिः । यथातत्कर्तव्यं तथेदानीमाह योयादर्शीपूजामर्हति गुणानुरूपेण तंतथैवाभ्यर्च्य ब्राह्मणैर्मन्त्रिपु-
रोहितादिभिः आचार्यसाहित्येधर्मप्रवचने वा तदा च ब्राह्मणाः सत्याविज्ञेयास्तैः सह स्वधर्मस्याभ्यर्च्यार्थं बोधयेत् सिद्धेमहत्त्वे
सभ्येभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थस्तान्पुरस्कुर्यात् तथाहि न राक्षः कुभ्यन्ति शास्त्रेण प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रथममप्यव्यपनी-
तक्रोधान्कृत्वा ततोब्रूयात् ॥ ३९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणैः स्वकीयधर्मासनस्थैः । सान्त्वेन प्रशमय्य विवादं त्याजयित्वा स्वधर्मं तैरेव विचारं-
कारयित्वा प्रतिपादयेत् ज्ञापयेत् ॥ ३९१ ॥

(३) कुल्लूकः । योयादर्शीपूजामर्हति तंतथा पूजयित्वाऽन्यै ब्राह्मणैः सह प्रथमं प्रीत्याऽपगतकोपं कृत्वा ततएवांयः
स्वधर्मस्तंबोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि किं कार्यमिति तत्राह यथेति । यथार्हं योयादर्शीपूजामर्हति तामनतिक्रम्याभ्यर्च्य कथमे-
वं विवदन्त इति सान्त्वेनेन प्रशमय्य गतकोपान्कृत्वा तेषां यः स्वधर्मस्तंब्राह्मणैः सह प्रतिपादयेत् बोधयेत् ॥ ३९१ ॥

(५) नन्दनः । एताम्बानप्रस्थान् ब्राह्मणैः स्वपुरोहितादिभिः सान्त्वेन प्रशमय्य न दण्डेन स्वधर्ममविवादमविवा-
दोहितेषां स्वधर्मः ॥ ३९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पार्थिवः एतान् आश्रमादीन् ब्राह्मणैः सह सान्त्वयन् अभ्यर्च्य प्रशमय्य आदौ स्वधर्मं
स्वस्वधर्मं प्रतिपादयेत् स्वस्वाश्रमधर्मं स्थापयेत् ॥ ३९१ ॥

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ॥ अर्हावभोजयन्विप्रोदण्डमर्हति माषकम् ॥ ३९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विंशत्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तत्प्रतिगतः प्रतिवेश्यः पृष्ठगृह्णाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः प्राग्दी-
र्घपठि स्वार्थिकोण एव मनुवेश्यः पृष्ठतो वसन्तौ चेन्न भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विंशतिमात्राय त्र-
द्विजा अन्ये भोज्यन्ते तदा माषकं सुवर्णं दण्डं दाप्यो हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवे-
श्यानुवेश्यौ योग्यौ भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ ॥ ३९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तदनन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिब्राह्मणाय-
त्र भोज्यन्ते तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्र इति वचनात्क्षत्रियस्य तादृग्ब्राह्मणभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य
॥ ३९२ ॥

(३) कुल्लूकः । निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवास्यानुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरभ्ये ब्राह्मणा भोज्यन्ते
तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी चेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनार्हावभोजयन्ब्राह्मणउत्तरत्र
हैरण्यादिग्रहणादिह रौप्यमाषदण्डमर्हति ॥ ३९२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणान् दापयितुं द्विजस्येतद्विशेषाभोजने दण्डमाह प्रातिवेश्येति । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ स्वगृह-
निकटोपनिक्कटवासिनौ अर्हौ कुलश्वित्रोपपातकाद्यदुष्टौ । कल्याणे उत्सवे स्वस्त्ययने वा । विंशतिद्विजे द्विजानां विंशतिर्भौ-

जनीयत्वेन यत्र तस्मिन् माषकं रौप्यमितिकेचित् । संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन हैरण्यमिति तु तत्रत्वं उत्तरवाक्यै-
हैरण्यमिति श्रवणात् । विंशतिरिति म्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । विमपदं चातुवर्ण्योपलक्षणम् ॥ ३९२ ॥

(५) नन्दनः । स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः अभितः समीपस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विंश-
तिद्विजे विंशतिद्विजभोजनयुक्ते कल्याणे उत्सवे ॥ ३९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रातिवेश्यानुवेश्यौ प्रातिवेश्यः पार्श्वगृहवर्ती अनुवेश्यः तत्पार्श्वगृहवर्ती तावहौ कल्याणे उत्स-
वे विंशतिब्राह्मणभोजने एतादृशे समये अहौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ विप्रः । अभोजयन् चेन्नभोजयेत्सः माषकं सुवर्णमा-
षकं दण्डं अर्हति ॥ ३९२ ॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ॥ तदन्नं द्विगुणं दाम्प्यो हिरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रातिवेश्यार्थो यमारंभः स ब्रह्मचारिणामयं नियमः श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियं गुणवन्तं भूति-
कृत्येषु भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु विभवे धनसंपत्तौ यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि अथवा भूतिग्रहणं कृत्यविशेषणं भूति-
मन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण प्रभूत्या विवाहादीनि क्रियन्ते यत्र विंशतेरधिकनरा भोज्यन्ते तादृशेषूत्सवेषु अभोजयंस्तदर्थ-
मन्नं भूतिकृत्येषु भोक्तव्यं तावद्विगुणं तस्मै दापयेद्वाक्त्रे वा उभयं हिरण्यं माषको वा ॥ ३९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रोत्रियमेकग्रामीणं भूतिकृत्येषु कल्याणेषु । तदर्थं दाम्प्यः श्रोत्रियाय माषकं राक्ता
॥ ३९३ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यावेव
भोजयन् तदन्नं भोजिताद्विगुणमन्नं दाम्प्यो हिरण्यमाषकं च राक्ताः ॥ ३९३ ॥

(४) राघवानन्दः । कदर्याय नदेयमित्यतः साधोरदाने दण्डमाह श्रोत्रिय इति । भूतिकृत्येषु विवाहादिषु श्रोत्रियं
देवादुपनतं अभोजयन् नदत्तं तदन्नं तदपराधापनुत्तये तस्मै भोजननिर्वाहकद्रव्यद्विगुणं दाम्प्यः । राजा तु हैममाषिकं गृही-
यादित्यर्थः । साधुमित्याधिकारित्वद्योतनाय विशेषणम् । तस्मादात्मज्ञं संचयेद्भूतिकाम इति श्रुतेः । साधुपदमात्मज्ञपरं वा
॥ ३९३ ॥

(५) नन्दनः । तदन्नं श्रोत्रियान् राक्ता श्रोत्रियाय दाम्प्यं माषकं तस्मै दण्डत्वेनापेक्ष्यमाणं श्रोत्रियप्रत्याख्यानविष-
योयं दण्डविधिः ॥ ३९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । भूतिकृत्येषु मङ्गलकार्येषु श्रोत्रियः श्रोत्रियमभोजयन् तदन्नं द्विगुणं दाम्प्यः । च पुनः अतिशया-
र्थं हिरण्यमाषकं दाम्प्यः ॥ ३९३ ॥

अन्धोजडः पीठसर्पी समत्या स्थविरश्च यः ॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वंश्च न दाम्प्याः केन चित्करम् ॥ ३९४ ॥

(१) मेधातिथिः । समत्या स्थविरः प्रकृत्या विरूप इति वृत्तीया समतिर्वर्षाणि यस्य ज्ञातस्य स एव मुच्यते । श्रोत्रि-
येषु वेदाभ्यासिषूपकुर्वन्पादशुश्रूषादिनाकारुर्कर्मणा वा एतेन कर्मवत्कारुशिषिनो मासिमासीत्यादि दाम्प्याः क्षीणकोशेनापि दा-
तव्या इति केनचिद्ग्रहणम् ॥ ३९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन गच्छन्सज्जः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिच-
र्यापरः शुद्धादिः । करं निवासनिमित्तकम् ॥ ३९४ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वोबधिरः पटुः संपूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति प्रकृत्यादिभ्य उपसत्ख्यानामिति तृतीया । श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपिक्षीणकोशेनापि राज्ञा त्वपासाकरनादापनीयाः ॥ ३९४ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डप्रसंगेन करादानं बुद्धिस्थं कचिन्निवर्तयति । अश्वइति । जडोबधिरः पीठसर्पी पटुः परायत्त गमनेन पीठवत्सर्पुशीलमस्येति समत्यास्थविरः समत्युत्तरवयाः एतांचतुरः शुश्रूषया धनैर्वोपकुर्वन्कर्तव्यमस्येति । श्रोत्रियेष्विति विषयसप्तमी । केनचित्तराज्ञा करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् ॥ ३९४ ॥

(५) नन्दनः । पीठसर्पी पटुः समत्या वयसासमत्या अब्राह्मणाअप्येते करनदास्याः ॥ ३९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पीठसर्पी पीठद्वयं कराभ्यामादाय गच्छन् । समत्या वयसा स्थविरः । च पुनः यः श्रोत्रियेषु उपकुर्वन् उपकारकरोतितेन केन चित् क्षीणकोशेनापि । करं निवासनिमित्तकम् दास्याः ॥ ३९४ ॥

श्रोत्रियं व्याधितात्तौ च बालवृद्धावर्किचनम् ॥ महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(१) मेधातिथिः । संपूजनमनुग्रहः अनेकार्थत्वाद्वातूनां नहिबालादीनामन्यापूजोपपद्यते श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मणपदेति स्मरन्ति आर्तः प्रियवियोगादिना अकिञ्चनोदुर्गतः महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणैर्कुलेजातो महाकुलीनः आर्यः ऋजुप्रकृतिरवक्रः एतेषां दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः केचिदार्किचनमहाकुलीनविशेषणं व्याचक्षते ॥ ३९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आर्तं शोकेन । अकिञ्चनं दरिद्रं । आर्यं आर्यप्रधानं । संपूजयेदर्थदानेन ॥ ३९५ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्याचारवन्तब्राह्मणरोगिणं पुत्रवियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजा दानमानहितकरणैः संपूजयेत्सदा ॥ ३९५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमनादानं यदि ते नित्वास्तेभ्यः प्रत्युताग्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह श्रोत्रियइति । आर्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽवक्रबुद्धिर्व्यवहारेषु ॥ ३९५ ॥

(५) नन्दनः । आर्तः पुत्रमरणादिना पुनर्वृद्धग्रहणमादरातिशयार्थं संपूजयेत्करनादद्यात् ॥ ३९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्याधितः व्याधियुक्तः आर्तोऽज्वरादिना बालवृद्धौ बालान् वृद्धान् अकिञ्चनं निःस्वं आर्यं एतान् राजा पूजयेत् ॥ ३९५ ॥

शास्त्रमलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ॥ न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च

वासयेत् ॥ ३९६ ॥

(१) मेधातिथिः । शास्त्रमलीनामवृक्षस्तद्विकारे फलके सहिप्रकृत्यैव दृढोभवति न च वाससोपि पातैरवयवाअस्य-
न्यवन्ते तेहि च्युतावासः पाटयेयुः नचायंजातिनियमोदृष्टोयेनान्यदपि यन्काष्ठमेवंस्वभावंतत्फलकेन दोषः श्लक्ष्णेऽपह-
षे च वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैर्वासोभिर्निर्हरेत् बन्धोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रक्षालयितुं नयेत् बन्धनाद्वाससां विनाशोभाभूत्
अधिकंहि तानि पीडितानि भवन्ति न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्मैप्रयच्छन्वसनार्थं न दद्यात् एतद्विद्यमानवन्ते-
ऽपरस्तरं रजकोवासयति अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमापकयोजना कर्तव्या ॥ ३९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरंस्थाप-
येत् ॥ ३९६ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रस्यादिबृक्षसंबन्धिफलकेऽपहरे रजकः शनैः शनैर्वासांसि प्रक्षालयेन्परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि
नयेत् नचाप्यवासोऽन्यपरिधानार्थं दद्यात् यथेवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् ॥ ३९६ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डार्थरजकतन्तुवायौ शिक्षयन्नाह शाल्मलीतिद्वाम्याम् । फलके काष्ठमध्ये श्लक्ष्णे षट्पुनि नेनिज्यात् क्षालयेत् तत्रापि शनैर्ननिर्हरेत् न नयेत् । वासोभिः क्षाल्यमानैर्नवासयेदाच्छादयेदन्धं त्वं वा ॥ ३९६ ॥

(५) नन्दनः । वासोभिर्निर्हरेद्वासोभिर्नबभ्यनिर्हरेत् । नचवासयेत्परान्नाच्छादयेत् ॥ ३९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नेजकः वस्त्रप्रक्षालकः शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे शाल्मलीवृक्षस्य फलके पठि श्लक्ष्णे वासांसि शनैःशनैर्नेनिज्यात्प्रक्षालयेत् । च पुनः वासोभिर्वासांसि न निर्हरेत् न परिवर्तयेत् च पुनः न वासयेत् न चिरंस्थापयेत् । अन्यस्मै परिधानाय भूतकेन नदद्यात् त्वयंच न परिदध्यात् ॥ ३९६ ॥

तन्तुवायोदशपलंदद्यादेकपलाधिकम् ॥ अतोऽन्यथा वर्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् ॥ ३९७ ॥

(१) मेधातिथिः । तन्तून्वयति तन्तुवायः कुविन्दः शाकटकादेः पटस्य कर्ता ससूत्रपलानि दशगृहीत्वा शाकटकं यनैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् अनया वृथ्या सर्वदद्यात् स्थूलसूक्ष्मादिवाससांरोमवतांच कल्पना कर्तव्या अन्यथा द्वादशपणोदण्डः वृद्धिदानेऽयं दण्डो मूलच्छंदे तु सूत्राणि गणोक्तः एवंविंशति पलयदि नददाति वृद्धितदा द्विगुणोदण्डः एवंकल्पना कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि अन्येतु दण्डं राजभागमित्याहुः ॥ ३९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तन्तूनां दशपलंगृहीतमेकपलाधिकं समाय त्वामिने पटादीन्कृतान्प्रयच्छेत् । एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(३) कुल्लूकः । तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रंगृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुपवेशादेकादशपलवस्त्रंदद्याद्यदि ततोऽन्यूनं दद्यात्तदा द्वादशपणान्नाह्ना दाप्यः त्वामिन्श्चतुष्टिः कर्तव्यैव ॥ ३९७ ॥

(४) राघवानन्दः । पटाद्यर्थतन्तूनां दशपलग्रहणे एकादशपलपरिमितं वस्त्रं दद्यात् मण्डादिनाऽधिकांशस्य संभाव्यमानत्वात् । तदपि दानं त्वामितुष्टिपुरःसरम् । अन्यथा वर्तमानोऽदत्तपणानां द्वादश देयाराज्ञे त्वामिनि एकादशपलं च । अत्रोक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपलामता ॥ अधिका ग्राह्यत्वेन ॥ कार्मिके रोमबद्धे तु त्रिशद्भागः क्षयोमतः । न देयः शिल्पिना ॥ न क्षयो न च वृद्धिस्तु कौशेये वाक्कलेषु च ॥ अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजतेशते ॥ अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताप्रे पञ्चदशानितु ॥ एतद्विकारग्रहणकाले न्यूनं ग्राह्यम् ॥ ३९७ ॥

(५) नन्दनः । पटकृतदशपलाद्दशभ्योलाभेभ्यः एकपलाधिकमेकमधिकं लभंराज्ञोदद्यात् द्वादशकं फलद्वादशभागम् ॥ ३९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्तुवायायुतं नुसमार्पितं सूत्रं दशपलं सः तन्तुवायः एकाधिकं एकादशपलप्रमाणं पुनः दद्यात् ॥ ३९७ ॥

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ॥ कुर्युरर्धयथापण्यंततोर्विशं नृपोहरेत् ॥ ३९८ ॥

(१) मेधातिथिः । येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि च राजभिर्दण्डिभिः स्वर्गतिदेशनियतानि कल्पितानि येषु स्थानेषु ये कुशलाः शौक्तिकाः ये धूर्तैर्न च शक्यन्ते बंधयितुं तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्रयविक्रयसारसादिविधिज्ञाविचक्षणास्तैर्भाण्डस्यागतस्यान्यदेशान्तरानीयमानस्य वार्धक्युस्ततोर्विशतिभागं राजा गृह्णीयात् किंपुनरर्धकरणेनैतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विंशतिभागमिति सत्यं यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा न गृह्णाति स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते साटकादीनि विंशतिविंशतिभागः भाग्विशतेर्न पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येवमर्थमर्धकरणमविक्रेयाणामात्मोपयोगिनां नास्ति शुल्कइति

ज्ञापितुं यथापण्यएव कालानुरूपेण न सर्वपण्यंसर्वदा विक्रीयतएकरूपेणावैण अतोदेशकालापेक्षया पण्यानामर्ध-
व्यवस्था न नियतोर्ध्व इति ॥ ३९८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्घ्यं मूल्यं कुर्युर्ध्ववस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशतिभागैकभागं हरेदधकरणनिमित्तम् ॥ ३९८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थलजलपथव्यवहारतोरजग्राहोभागः शुल्केतस्याऽवस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानांसा-
रासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्धमूल्यमनुरूपंकुर्युः ततोलाभधनाद्विंशतिभागंराजा गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं राजकीय दण्डस्य राजसूयवत्प्राकरणिक्त्वाच्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह ।
शुल्केति क्रयस्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्योप्राहोभागः शुल्कः । अयं तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणाः त-
त्सारासारज्ञाः । अर्धमूल्यम् । यथापण्यं पण्यं विक्रयद्रव्यं तदनुरूपम् । ततोलाभधनात् विंशतिभागं हरेदित्यन्वयः ॥ ३९८ ॥

(५) नन्दनः । विचक्षणाः क्रयविक्रयविधौविवेकिनः यथा पण्यविक्रयद्रव्यानुरूपमूल्यंकुर्युः कल्पयेयुः ततोर्वि-
शतिभागंनृपोहरेत् विक्रयार्थमापणमभ्यआहृतंद्रव्यंसर्वदण्डत्वेनापहरेत् ॥ ३९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थाने मौल्यस्थाने ततः लाभेसति विंशतिं नृपः हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३९८ ॥

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निर्हरतोलोभात्सर्वहारंहरेन्नृपः ॥ ३९९ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञःसंबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि राजोपयोगितया यथाहस्तिनः काशमीरेषु कुं-
कुमप्रायेषु पट्टोर्णादीनि प्रतीच्येष्वश्वादाक्षिणात्येषु मणिमुक्तादीनि यद्यस्यराज्ञोविषये सुलभमन्यत्र दुर्लभंतत्र तस्य प्रक्षा-
लनंभवति तेन हि राजानइतरेतरंसंदधते प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीयादेशान्नैतदन्यत्रनेयं अभैववाविक्रेयंयथा दुर्भिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि लोभान्निर्हरतोदेशान्तरनयतोविक्रीणानस्य वा सर्वहारंहरेत्सर्वहरणंसर्वहारः अयंधनलोभान्नयतो-
दण्डः राजान्तरोपायनार्थत्वधिकतरः शारीरोपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राज्ञोयोग्यान्येतानीति प्रसिद्धानि सिंहासनादीनि प्रतिषिद्धानि अन्यत्र विक्रेतुंराज्ञा ।
निर्हरतोऽन्यत्र नयतोवाणिजकस्य लोभादुचितमूल्याधिकेच्छया । सर्वहारं मूलमदत्त्वा तस्य सर्वस्वहरणं यथा स्यात्
॥ ३९९ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञः संबन्धितया यानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगीनि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशो-
द्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिक्षे धान्यदेशान्तरं नेयमिति तानि लोभादेशान्तरंनयतोवाणिजः सर्वहरणंराजा
कुर्यात् ॥ ३९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् राज्ञइति । प्रख्यातभाण्डानि राजयोग्यानिहस्त्यश्वमणिमुक्तादीनि प्रतिषिद्धानि
त्वयैतानि न विक्रेयाणीति तानि देशान्तरं नेतुः केतुर्विकेतुर्वा मूल्यमदत्त्वा सर्वहारंयथास्यात्तथा हरेदित्यन्वयः ॥ ३९९ ॥

(५) नन्दनः । राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि राज्ञएवोपभोक्तव्यत्वेन प्रख्यातद्रव्याणि प्रतिषिद्धानि शास्त्रेक्रयत्वेन
प्रतिषिद्धानि च निर्हरतोविक्रयार्थमाहरतःसकाशात्सर्वहारंहरेत् ॥ ३९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रख्यातभाण्डानि बहुमूल्यत्वे सति राजयोग्यानि । राजयोग्यानि तानिभाण्डानि लोभान् हरतः
शुद्धतः ॥ ३९९ ॥

शुल्कस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

(१) मेधातिथिः । क्रयविक्रयीवाणिज्यउच्यते शुल्कस्थानं परिहरन्नुत्पद्येन गच्छन्काले वा रात्रौ शुल्काभ्यसेषु गतेषु संख्याने मिथ्यावादीभ्यूनकथयतिगणनाया उपलक्षणं चैतत्संख्यानेन प्रच्छादनेष्वेवैवविधिः दाप्योऽष्टगुणमत्ययं दण्डो-
यावदपहुते तावदष्टगुणं यावान्वातस्यापहुतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणं दाप्यः आद्यमेव युक्तं अत्ययशब्दो हि तत्र सम-
जसः तद्धेतुत्वाद्भवे । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयइतिसंबन्धकुर्वन्ति अकालाभ्यागृहीते शुल्के रहसि वा प्रतिषेधो यः ॥ ४०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुल्कं क्रयविक्रयराजप्राप्तो भागः । परिहरन् वत्सर्गमनादिना । अकाले रात्र्यादौ । शु-
ल्कापचयार्थं मिथ्यावाद्यल्पतावादी । संख्याने विक्रेयद्रव्यसंख्यायां विषये । अत्ययं रात्रौ पचितं शुल्कम् ॥ ४०० ॥

(३) कुल्लूकः । शुल्कमोषणायां उत्पद्येन गच्छति अकाले रात्र्यादौ वा क्रयविक्रयं करोति शुल्कसंख्यानां विक्रेय-
द्रव्यस्याऽऽप्राप्तं संख्यां वक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणं दण्डरूपतया दाप्यः ॥ ४०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् शुल्केति । शुल्कस्थानं दृष्टपट्टादिकं परिहरन् निह्ववक्रयाधिकारी अकाले
क्रयविक्रयी मिथ्यावादी च संख्याने मूल्यसंख्यायां राजशुल्कादत्ययं अतिक्रम्यापत्तेरित्यपलपितं यावत्तदष्टगुणं सदाप्यइत्य-
वयः ॥ ४०० ॥

(५) मन्दनः । परिहरन्परित्याग्यमार्गेण गच्छन् द्रव्यमतिक्रान्तं यदकाले विक्रीतं वा यावच्चक्रयविक्रये वक्षितं-
यच्च संख्याने कृतं तदत्ययमष्टगुणं दाप्यः ॥ ४०० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुल्कस्थानं मौल्यस्थानं परिहरन् काले क्रयविक्रयं योन करोति च पुनः मूलसंख्यायां मिथ्या-
वादी अष्टगुणं शुल्कं कतिदूरादागतं कतिदूरागन्तव्यमिति दाप्यः ॥ ४०० ॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥ ४०१ ॥

(१) मेधातिथिः । आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न त्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन्नापि राजाक्रीणीयात्स्वचिह्नेन मूल्ये-
न कथं तर्ह्यविमर्शितरूप्य आगमं किं प्रत्यागच्छति देशान्तरादुत्तमतभेयतो दूरादागच्छति एवं निर्गमस्थाने किंसं प्रत्येव विक्रिय-
तउततिष्ठति । संप्रति निष्क्रामतो द्रव्यस्य स्वल्पोपि लाभो महाफलस्तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषये पुनर्लाभो स्थानान्त-
रुद्धि क्षयोक्त्यन्तस्य वृद्धिस्तद्विनि कीदृशो वा क्षयइत्येतत्सर्वपरीक्ष्य त्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् यथा न वणिजां पीडा
भवति नापि क्रेतॄणां तथार्थव्यवस्थापयेत् ॥ ४०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आगममेतावता व्ययेनागमनमत्रेति । एवं निर्गमश्च कारात्स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृ-
द्धिमेतावद्वर्धतइति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचयइतस्ततः पातेन ॥ ४०१ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रियतो दूरादागतमिति देशान्तरीयद्रव्यस्यागमनं क्रियदूरं नीयतइति 'स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं क्रिय-
त्कालस्मिन् क्रियमूल्यं लभतइति स्थितं तथा क्रियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्षाच्छादनादिना क्रियानपक्षयइत्येवं-
विचार्य तथा वणिजां क्रेतॄणां यथा पीडा न भवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

(४) राघवानन्दः । विक्रेतुरनुपहृत्यमाह आगममिति । आगमं विदूरादानीतं निर्गमं त्वदेशाद्विदेशे नयनं स्थानं
द्रव्यावस्थितकालवशात्परिमाणक्षयादि वृद्धिक्षयौ लाभालाभौ विचार्योक्तं ज्ञात्वा क्रयविक्रयौ कारयेद्वाजेति शेषः ॥ ४०१ ॥

(५) मन्दनः । आगममागमनमार्गं निर्गमं निर्गमनकालं उपक्षयरूपेण वणिजो हस्ताद्रव्यसंवातः स्थानम् ॥ ४०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वपण्यानां आगमं आगमस्थानं स्थापनस्थानञ्च तथा उभौ बुद्धिक्षयो विचार्यक्रमविक्रमौ कारयेत् ॥ ४०१ ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवागते ॥ कुर्वीत वैष्णोप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥ ४०२ ॥

(१) मेधातिथिः । आगमनिर्गमनादेर्द्वैतस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्धस्यानेकरूपौ ततोर्धसंस्थापनपञ्चरात्रेपञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्येन सकलकृतमन्तव्यं नापि वणिजोविश्वसितव्याः किं तर्ही त्वयं प्रतिजागरणीयं यद्भव्यं विरेजनिष्कामति तत्र पक्षेऽर्धगवेषणमन्यत्र पाञ्चरानिकम् ॥ ४०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमात्मगोचरम् । कालविकल्पः शङ्काल्पत्वाधिक्यापेक्षया ॥ ४०२ ॥

(३) कुल्लूकः । आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वादस्थिरार्चादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते स्थिरमाया-र्चाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिरामपुरवैव्यवस्थां कुर्यात् ॥ ४०२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञा क्रयादावपि तत्परेण भाव्यमित्याह पञ्चेति । स्थिरास्थिरार्थभेदेन पञ्चरात्रइत्यादिविकल्पः । तेषां वणिजामर्घस्थापनं तत्स्थानं प्रत्यक्षमामपुरवैः कुर्यात् । यथा ते विक्रीय न पलायन्तेऽपङ्कवते वा ॥ ४०२ ॥

(५) जन्मनः । अर्धसंस्थापनम् ॥ ४०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पण्यवस्तूनां सर्वसंस्थापनं प्रत्यक्ष आत्मनः पुरतः नृपः कुर्वीत ॥ ४०२ ॥

तुलामानं प्रतीमानं सर्वैश्च स्यात्सुलक्षितम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तुला प्रसिद्धमानं प्रस्थोद्गोणइत्यादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थयत्निक्रियते सर्वतोभागे तत्सुलक्षितं राजचिह्नैरङ्कितं कार्यं त्वयं प्रत्यक्षेण परिच्छिद्य त्वमुद्रया परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदामैरधिकारिभिर्यथान विचालयन्तिकेचित् ॥ ४०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तुलामानं कार्पासादितुलारूपमनम् । प्रतिमानं माषकादिप्रतिकल्पप्रमाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रितम् ॥ ४०३ ॥

(३) कुल्लूकः । तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थयत्निक्रियते प्रतिमानं प्रस्थोद्गोणादि तत्सर्वस्वनिरूपितं यथास्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वसम्यपुरवैर्नृपतिः परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रापि राज्ञा सावधानेन भाव्यमित्याह तुलेति । तुला कार्पासलवणादिपरिच्छेदिका मानं प्रस्थोद्गोणादि प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थयत्निरूपितं सर्वं तत् सुलक्षितं त्वमुद्रामुद्रितं तुलादि धूर्तवणिजः कदाचित् न्यूनानधिकं कुर्वन्तीति कृत्वा परीक्षयेद्भद्रादिकं त्यक्त्वा पुनर्मुद्रयेत् षट्सु षट्सु इति वीप्साप्रत्यक्षाभिप्राया ॥ ४०३ ॥

(५) जन्मनः । मानं मस्थादिलक्षितं राजनामाङ्कनादिना ॥ ४०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तुलामानं तुलयाभीयते तत् तुलामानं प्रतीमानं सुवर्णमानं सुलक्षितं स्यात् राज्ञोमुद्रादिनाऽङ्कितम् ॥ ४०३ ॥

पणं यान्तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणंतरे ॥ पादं पशुश्च योषिश्च पादार्धरिक्तकः पुमान् ॥ ४०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नदीतीरे यानंगच्छीशकयदि तरेण पादं दाप्यं । भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशाद्विक्रमाणां यानानां यानद्वयानयनार्थमुत्तार्यमाणानामर्थराजभागः । पौरुषवाहो भारोद्भयानयनार्थमानीयमानोर्धपणं दाप्यः । पशुर्गोमहिष्यादिः

पादंस्त्रीचरित्कोन किंचिद्योगृहीतवान्भारं सपुमान्पादार्थं दाप्यः रिक्तस्य पुंसो न दीलङ्घनसामर्थ्यासंभावनया लाघवादल्पमा-
दानं स्त्रीअशक्तत्वात्त्वयंतरेण बहुदाप्यते तरे तरनिमित्तं ॥ ४०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यानं शकटादि । पौरुषं पुरुषहार्योभारः । पादं पणस्य । पशुश्छागोमेघइत्यादिः । रिक्त-
कोभारशून्यः ॥ ४०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भाण्डपूर्णानि यानानीति वक्ष्यति तेन रिक्तशकटादियानन्तरविषये पणं दाप्यं एवं पुरुषभारोऽर्धपणं-
तरपण्यं दाप्यः । पशुश्च गवादिः पणश्चतुर्थभागं भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दापनीयः ॥ ४०४ ॥

(४) राघवानन्दः । नद्याद्युत्तरणे दाशादिद्वारा शुल्कविभागमाह पणमिति । तं नद्याद्युत्तरणे कार्यं यानं रिक्त-
कशकटादि प्रति पणं तरशुल्कं दाप्यमित्यन्वयः । एवमुत्तरत्र । पौरुषो मनुष्यवास्यभारः तत्रार्धपणः । पशुषोऽपि तोभारवहना
प्रसिद्धेः प्रसिद्धौ वा तस्मात्त्रमेव वचनबलात् । रिक्तकोबाह्यरहितः ॥ ४०४ ॥

(५) जन्मनः । यानं शकटादिकं तरे नावि पणं पणमितिकथं दान्यं रिक्तं शुल्कं पौरुषः पौरुषवास्यभारः भारोऽर्ध-
पणमितं रिक्तं दान्यं पशुश्च योऽपि त्रिपादं पणपादं दाप्ये पुमान्पुरुषोऽपि भरः पादार्धं पणपादार्धं मितं रिक्तं दान्यमिति यावत् ॥ ४०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बाहनस्य नद्यां तरे तरणार्थं पणो दाप्यः पौरुषे तरेऽर्धपणो दाप्यः । पशुर्योऽपि त्रि पादम् । रिक्तकः
वस्तुशून्यः पुमान्पादार्धम् । पणस्वरूपमाह ॥ वरादकानां दशकद्वयं च सा काकिणी ताभ्यः पणभ्यतस्तः ॥ वरादकानाम-
शोतिः ८० पण इति लीलावत्याम् ॥ ४०४ ॥

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थं दाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यार्त्तिकचित्पुमांसश्चापरि

च्छदाः ॥ ४०५ ॥

(१) मेघातिथिः । भाण्डं द्रव्यवस्त्राद्रीसादितेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्थं तार्थं दाप्यानि यदि महाधैर्यस्त्रादि
तत्र बह्वारोपितं तदा बहुदाप्यानि अथ व्रीसादिनानातिचारेण तदालं एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या । रिक्त-
भाण्डानि यानानि यार्त्तिकचित्पणपादानि भाण्डशब्दोऽत्र धनवचनः ये च परिच्छदाकोशतोऽपरिच्छेदास्ते न पादार्धमपि तु
यार्त्तिकचित्तोऽधिकं मन्यन्वा अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि । रिक्तभाण्डानि चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकर-
शून्याः । अत्र यानादीनां दापनं तन्नेतृपुरुषदापनप्रत्ययः ॥ ४०५ ॥

(३) कुल्लूकः । पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतोऽर्धपणपेक्षयाऽऽतरं दाप्यानि द्रव्यरहितानि च गोनीकं बलादीनि
यार्त्तिकचित्स्वरूपं तार्थं दाप्यानि अपरिच्छदादिरिद्धा उक्तपदार्थदानापेक्षया यार्त्तिकचिदापनीयाः ॥ ४०५ ॥

(४) राघवानन्दः । भाण्डपूर्णानि विक्रयद्रव्यैः पूर्णानि भाण्डानि येषु तानि यानानि शकटादीनि । तार्थं तरशुल्कं
पणइयादिकम् । सारतः द्रव्यस्य सारासारतः । रिक्तभाण्डानि घादीदिशून्यस्वतन्त्राणि शून्ययानं प्रति पणमात्रस्योक्तत्वात् ।
अपरिच्छदादिरिद्धाः प्रदानेभ्यः शक्ताः किंचिदाप्या इति ॥ ४०५ ॥

(५) जन्मनः । सारतः तार्थं भाण्डसारान्येन तार्थन्तरा भाण्डानि भाररहितानि यानानि यार्त्तिकचित्द्रव्यतत्कालसन्नि-
हितं तार्थं दाप्यानि परिहितयार्त्तिकचित्ताम्बूलदिकं तार्थं दाप्याः ॥ ४०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भाण्डपूर्णानि पण्यद्रव्यपूर्णानि यानानि तार्थं तरणार्थं सारतः वस्तुनुसारतः दाप्यानि । रिक्त-

याण्डानि यत्किञ्चिद्विचित्रमपि देयं च पुनः अपरिच्छेदाः वस्तुशून्याः पुमांसः यत्किञ्चिदप्युच्यते दानुयोग्याअर्हाः ॥ ४०५ ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ॥ नदीतीरेषु तद्विषयात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ४०६ ॥

(१) मेघातिथिः । पारावारोत्तारेण पूर्वदानं अयं नावापामान्तरगमने दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेनागन्तव्ये यथादेशं यत्किञ्चिद्विशेषे यत्तद्विधानं नाविकैः स्थापितं तदेव यथाकालं कालोवर्षादिव हूदकस्तन्नाम्यमूल्यं त्वनोदकायां सरिति चिरेण ग्रामग्रामौ नाविकानामधिकतरायासवतामधिकमूल्यं तन्मूल्ये कारणे कार्यशब्दस्तरि भवेदिति यावद्यावद्दीर्घदेश-स्तावत्तरपणोवर्धते एतच्च नदीतीरेषु विषयात् । समुद्रे सागरेनास्ति तरलक्षणं न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्ध्वं येन तदनुसारेण मूल्यं कल्पन्ते नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनमात्रे द्वियोजन इति तत्र हि तत्र ग्रामाः परिमाणविभूत-त्रैकयोजने ऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्वियोजने समुद्रे तु बहुवासा नौ न च ह्युदशक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्तुमनैवोक्त-समुद्रे नास्ति लक्षणमिति ॥ ४०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथादेशं क्रोशमात्रं नदीपान्नमित्याद्यनुरूपेण । यथाकालमल्पवर्त्मत्वेपि स्रोतसा विलम्बादिना नदीतीरेषु तद्विषयादिति । एतद्वयं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । नास्ति लक्षणं नियामकं तत्र विलम्बादि न नियन्तुं शक्य-मतस्तत्तरेऽधिकपट्टोपि न दीषाय ॥ ४०६ ॥

(३) कुड्डूकः । पूर्वपारावारे तरणार्थमुक्तमिदानीं नदीमार्गे दूराध्वनि गन्तव्ये प्रबलवेगस्थितोदकनद्यादिदेशधी-ष्मवर्षादिकालापेक्षया तरमूल्यं कल्पनीयं । एतच्च नदीतीरे बौद्धव्यं । समुद्रे तु वाताधीनपोतगमनत्वात्स्वायत्तत्वाभावे तरप-ण्यविशेषज्ञापकं नदीद्वियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं यास्यम् ॥ ४०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च दीर्घेति । यथादेशं नौकया यदि दूरदेशं गच्छति कालं वा वर्षवातादियुक्तं तत्र तदनु-रूपस्तरोदयः । समुद्रे देशपरिमाणाभावान्न सर्वदा वाताक्रान्तत्वेन तदधीनगमनत्वाच्च नास्ति लक्षणम् योजनादिनियमितं कार्यमित्यत उचितमेव नौयाधिभिः स्थापितं यास्यमिति ॥ ४०६ ॥

(५) रामचन्द्रः । दीर्घाध्वनि दीर्घमार्गे यथादेशं क्रोशमात्रेण यात्रानुसारेण यथाकालं तरो भवेत् । सोऽत्र कृत-विलम्बानुसारेण नदीतीरेषु नद्याः तरणेषु तरणं तरणप्रकारं ज्ञेयं । समुद्रे समुद्रतरणे लक्षणं नियमः नास्ति ॥ ४०६ ॥

गार्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ॥ ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरो ॥ ४०७ ॥

(१) मेघातिथिः । द्वाभ्यां मासाभ्यामनुदर्शनस्य ध्यक्तगर्भास्ती भवति तस्याभ्यनुपासत्वात्तरपणो न दास्यः । प्रव्रजि-तश्चतुर्थाश्रमी मुनिस्तापसः ब्राह्मणालिङ्गिनी ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणपट्टहणं विशेषणं तेन दास्यप्रव्रज्यालिङ्गधारिणानैव विधिः तरम-योजनं तारिकं पणादि तरनिमित्तं न दाप्याः वृत्तानुरीधात्तारिकमिति सिद्धे तरपट्टहणम् ॥ ४०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मुनिर्वनस्थः । लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः । तारिकं तरशुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(३) कुड्डूकः । संजातगर्भा स्त्री मासद्वयाद्धूर्ध्वं तथा प्रव्रजितो भिक्षुर्मुनिर्वानप्रस्थो ब्राह्मणाश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरे न दाप्याः ॥ ४०७ ॥

(४) राघवानन्दः । रिक्तपुरुषयोषितीस्तार्यत्वमुक्तं तद्विशेषे तन्निषेधति गार्भिणीति । द्विमासादिः विदितगर्भा । मु-निर्वानप्रस्थः । लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः प्रव्रजितपदेन संन्यासिनो यद्विज्ञात् ॥ ४०७ ॥

(५) जम्बूजः । दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन तरःशुल्कपणं यानमित्यादिनोक्तस्य विषयमुक्त-

राज्ञेन नियच्छति लक्षणशुल्कनिर्णयम् । मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रह-
णक्षत्रियस्य कचित्स्पृश्यन्तरे सन्यासो भवेदिति तारिकन्तरः शुल्कम् ॥ ४०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनोगैरिकादिना तरे कैवर्ते तारिकं मौल्यं न दाप्याः । न दातुयोग्याः ॥ ४०७ ॥

यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वर्तोशतः ॥ ४०८ ॥

(१) मेधातिथिः । नाध्यारोपितभाण्डन्तरणिकायां यदि दाशानां नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां-
वातस्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनजलप्रवेशमकुर्वतां ध्यादिनहनीभिरयोमयीभिश्चर्मबन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिलीकृतवातां यदि भाण्ड-
विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव दातव्यं स्वर्तोशतः त्वराजान् भागाद्भाण्डस्वामिने समागम्य यावन्तो नाव्यारुढा दाशाः ॥ ४०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाशानामपराधत इति किञ्चिद्वणिजो विशीर्येत नश्येत । स्वर्तोशतः स्वधनान् न राजधनान् ॥ ४०८ ॥

(३) कुल्लूकः । नौकारुढानां यदि किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथा भागं दातव्यम् ॥ ४०८ ॥

(४) राघवानन्दः । नौयायिनां द्रव्यनाशे दाशानां दण्डमाह यदिति । दाशानामपराधतः पथिकस्य विशीर्येत
नाशं गच्छति वस्त्रादिकं समागम्य मिलित्वा त्वांशतः त्वत्वांशैः दातव्यमित्यन्वयः ॥ ४०८ ॥

(५) नन्दनः । विशीर्येत जले पतेत् । समागम्य संहृत्य तद्दातव्यं विशीर्णद्रव्यप्रत्यर्पणम् ॥ ४०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि कचित्सद्वस्तु दासानां कैवर्तानां अपराधतः नाविनौ कायां विशीर्येत जरयेद्वस्तु दासैरे-
व दातव्यं किञ्चित्वा स्वतः अंशतः समागम्य संगृह्य ॥ ४०८ ॥

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ॥ दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥ ४०९ ॥

(१) मेधातिथिः । नौभिर्यान्ति तच्छील नौयायिनस्तेषामेष विधिरुक्तो यथा दाशापराधादुत्तममुदके तद्द्रव्यं दैवि-
के दोषउत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां द्रव्यनाशे निग्रहः एषस्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः यद्य-
प्रमादेन प्रक्रामति भारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबन्धोपरि भागो कलाहृष्टा पथि कर्दभीरुते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिक-
स्य दोषः स्यात् ॥ ४०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहोतद्रव्यग्रहः ॥ ४०९ ॥

(३) कुल्लूकः । नाविकापराधाद्युदके नष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यमिति पूर्वोक्तमनुदितं दैविके नास्ति निग्रह इति वि-
धातुं नौयायिनामेष व्यवहारस्य निर्णयउक्तः । दैवोपजातवातादिना नौभङ्गेन धनादिनाशे नाविकानां दण्डः ॥ ४०९ ॥

(४) राघवानन्दः । दैवाद्व्यनाशे दाशानां दण्डभागित्याह एष इति । नौयायिनां नीकयागंतुशीलानाम् । निग्रहो-
दण्डादिः ॥ ४०९ ॥

(५) नन्दनः । एषः पूर्वोक्तश्लोकोक्तः दैविके क्रीतेऽपराधे निग्रहो नास्ति न प्रत्यर्पणम् ॥ ४०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दैविके वात्यादिकृतेनाशे निग्रहः दण्डः नास्ति ॥ ४०९ ॥

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यंकुसीदं कृषिमेव च ॥ पशुनारक्षणंचैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१० ॥

(१) मेधातिथिः । इह केचिद्याचक्षते अनिच्छन्तावपि वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारयितव्यौ यत एतयोः

त्वधर्मोऽयं सत्यपि दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वादेव च सति ब्राह्मणोऽपि हठात्मनि ग्राहयितव्य इत्यापतति पक्ष-
एव दोषत्वेनायमुक्त इति चेदत्रागेष एव पक्षस्तदयुक्तं सत्याधर्माधितायां शास्त्रतोऽनियमः न तु विधिबन्धनैव प्रवृत्तिर्यत्र त्वयं प्रयोज-
कमस्ति तत्र विधिः प्रयोजकत्वं नियमांशे तु विधेर्व्यापारः स चेदीदृशोऽनियमः वैश्यमेव कारयेद्वाणिज्यमन्यकुर्वाणमसत्यामापादिद-
ण्डयेत् एवं ब्राह्मणमेव प्रतिग्रहं तथा च प्रतिग्रहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्यादित्यापद्यते यदपि भूयतेऽनिच्छतावपीति सौर्धवादः
शूद्रमेव दास्यमित्येवं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टव्या ॥ ४१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदं बुद्धिजीवनम् । दास्यं मलोच्छिष्टापनयनादिकर्म ॥ ४१० ॥

(३) कुङ्कुमः । वाणिज्यकुसीदरुषिपशुरक्षणानि वैश्यंकारयेत् । शूद्रं च राजा द्विजातीनां दास्यं कारयेत् । अकुर्वाणौ वैश्यशूद्रौ राज्ञो दण्ड्यावित्येवमर्थोऽयमिहोपदेशः ॥ ४१० ॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि धर्मस्य कारणमिति ज्ञापयंस्तस्य वैश्यादीनां स्वस्वधर्मभवतकत्वमाह वाणिज्य-
मिति । कुसीदं ॥ अशीतिभागोबुद्धिःस्याप्मासिमासिसबन्धकइत्याद्युक्तलभ्यम् । शूद्रं दास्यं सेवां कारयेदित्यर्थः ॥ ४१० ॥

(५) नन्दनः । द्विजन्मनां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४१० ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रं द्विजानां ऋणार्थं राजा दास्यं कारयेत् ॥ ४१० ॥

क्षत्रियंचैव वैश्यंच ब्राह्मणोदत्तिकर्षितौ ॥ बिभृयादानृशंस्येन त्वानि कर्माणि कारयन् ॥४११॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य च वृत्त्याकर्षितौ ब्राह्मणोविश्व्याद्भक्तदानादिना क्षत्रियवैश्ययोर्भरणकुर्यादानृशं-
स्थेनानुकम्पया त्वानि कर्माणि कारयेत् । ब्राह्मणस्य यानि त्वानि समित्कुशोदकुम्भाहरणादीनि अथवा क्षत्रियवैश्ययो-
र्यानि त्वानि क्षत्रियोयामरक्षादौ नियोक्तव्योवैश्यः त्वक्पिषशुपाल्यादौ महाधनोयोब्राह्मणोमहापरिषच्चसामर्थात्तस्यैषवि-
धिःत्वानि कर्माणीतिवचनात् दास्यंकारयितव्योगार्हंतोच्छृष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वानिकर्माण्यस्त्रधारणकृष्यादीनि ॥ ४११ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ श्रुत्यभावेन पण्डितौ करुणया त्वानि कर्माणि रक्षणकृत्यादीनि कारयन्त्या-
साच्छादनादिना पोषयेत् । एवं धनवान्ब्राह्मणस्तावर्पगतावबिभ्रन्नाज्ञादण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्भिन्न्यते ॥ ४११ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यानृशंस्यं वदन्विदुःक्षत्रिययोस्तत्प्राप्यतामाह क्षत्रियमिति । स्वानि विप्रसंबन्धिका-
न्यादीनि ॥ ४११ ॥

(५) मद्भुनः । त्वानि कर्माणि कारयन्नुदासकर्माणि तानि कारयतोदण्डविधानार्थोयमारम्भः ॥ ४११ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणोवृत्तिकर्षितौ क्षत्रियवैश्यौ आनृशंस्येन विभ्रयात् त्वानि अस्रधारणकृष्यादीनि कारयेत् ॥ ४११ ॥

दास्यन्तु कारयँह्योभाद्वात्तणः संस्कृतान्द्विजाम् ॥ अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः

शतानि षट् ॥ ४९२ ॥

(१) मेधातिथिः । संस्कृताउपनीतायपि द्विजघृणादिवैतल्लभ्यते तथापि त्रैवर्णिकजात्युपलक्ष्णार्थनविज्ञायीति योत्रालक्षणः समानजातीयास्वास्थंषादधावनोच्छिष्टावकरणंसंमार्जनादिकैरूपमनिच्छतः प्रभवतोवाचः प्राभवत्यत्रभुत्वंशक्त्यतिशयोगतीबलादिना यः कारयति सपृथगतानि दण्डयः लोभादेतद्वेषादिभिस्त्वधिकोदण्डयः । शत्रुतस्य भवतेर्भावप्रत्य-

ये प्राभवत्यादिति रूपं प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोर्नदोषः अनिच्छतइति वचनादिच्छतामन्योदण्डः ॥ ४१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुत्वेन शक्तत्वेन । प्राभवत्यादितिकक्षित्पाठस्तत्रापि प्रभुत्वार्थत्वेन तन्मेयम् ॥ ४१२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रभवतोभावः प्राभवत्यं ब्राह्मणः । कृतोपनयनान्निजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभादास्यकर्मपाद-
धावनादिकारयन्वत्शतानि दण्ड्यः ॥ ४१२ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यमनिच्छतोब्राह्मणस्य तत्कारणेदण्डमाह दास्यमिति । लोभात्कर्मदाक्षिण्यादिज्ञानस्यसं-
स्कृतानिति ब्राह्म्यादीनां दास्यत्वे न दोषः । प्राभवत्यात् भवणेश्वर्यात् प्रभोर्भावः प्राभवत्यं तस्मादास्यं कारयन् ब्राह्मणान्
ब्राह्मणोपिदण्ड्यइति ॥ ४१२ ॥

(५) नन्दनः । एतात्क्षत्रियवैश्यान् । प्राभवत्वात्प्रभावेन सपृद्ध्या ॥ ४१२ ॥

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ॥ दास्यायैव हि सृष्टोसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा ॥ ४१३ ॥

(१) मेघातिथिः । क्रीतमक्रीतं भक्ताद्युपनतवंक्ष्यमाणस्य विधेरनुवादोयं दास्यायैवेत्यर्थवादः ॥ ४१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्रीतं भक्तादिभृतम् ॥ ४१३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्य दास्यायैव प्रजापतिना सृष्टः ॥
४१३ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु भृतिदानादाने दासएवेत्याह शूद्रत्विति । असौ शूद्रस्त्रैर्वर्णिकस्य दास्याय दासोचित-
कर्मणे सृष्टोविशेषतोब्राह्मणस्यातस्तंदास्यं कारयेदेव ॥ ४१३ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियंचैव वैश्यंचेत्यादिश्लोकत्रये ब्राह्मणशब्दस्त्रैर्वर्णिकोपलक्षणार्थः ॥ ४१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यायैव दासस्यभावो दास्यम् ॥ ४१३ ॥

न स्वामिना निःसृष्टोऽपि शूद्रोदास्याद्विमुच्यते ॥ निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४ ॥

(१) मेघातिथिः । यमाश्रितः समभिः दाशयोनिभिस्तेन निःसृष्टोपि दास्यायैवेत्यर्थवादः न स्वामिनानिःसृष्टोपि
किन्तुनिसर्गजंसहजंजातिसहभाविकंतस्माच्छूद्रोदास्यमपोहत्यपनयति यथा शूद्रजातिर्नतस्यापनेतुं शक्यैवंदास्यमपि अर्थ-
वादीर्ययतोवक्ष्यति निमित्तविशेषे शूद्रस्य वादास्यान्मोक्षः ॥ ४१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निःसृष्टोदास्यान्मोचितः । दास्यात् दासकर्मकरणान् ॥ ४१४ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादसौ भवजादतत्त्वादिना दासत्वगतः सतेन त्यक्तः त्वदास्याभावेपि शूद्रोब्राह्मणस्य दास्या-
न्विमुच्यते तस्मादास्यंशूद्रस्य सहजं कः शूद्रत्वजातिमिवदास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यंशूद्रेण ब्राह्मणादिद्विजशुभ्रा-
कर्तव्येत्येवपरमेतत् अन्यथा वक्ष्यमाणदास्यकरणपरिगणनमनर्थकस्यात् ॥ ४१४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु स्वामिना त्यक्तस्य शूद्रस्य दास्यमस्ति न वा नास्तिचेत्यामं स्वातन्त्र्यं तत्राह नेति । निःसृ-
ष्टोपि त्यक्तोपिदास्याविमुक्तोहेतुः निसर्गजमिति । अग्रेरूपप्रकाशवत्स्वाभाविकं तेनानर्घ्यादौ बलावपि शूद्राद्धनं यास्यमि-
तिभावः ॥ ४१४ ॥

(५) नन्दनः । तस्य तदास्यंनिसर्गजं हि तदास्यंतस्मात् ॥ ४१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वामिना निःसृष्टः आत्मनःशूद्रः दास्यात् दासभावान् न विमुच्यते । तत् दास्यं तस्य निसर्गजम् ।
तस्मादास्यभावात्तंशूद्रं कः पुरुषः अपोहति ॥ ४१४ ॥

ध्वजादतोभक्तदासोगृहजः क्रीतदन्त्रिमौ ॥ पैत्रिकोदण्डदासश्च समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्वजग्रहणवाहनोपलक्षणार्थं ध्वजिनीसेनोच्यते, तत आहतः संप्रामे जितः सन्दासीकृतः किं-
पुनरिदं क्षत्रियस्य वचनं युद्धजितः क्षत्रियोदासी भवति नेति ब्रूमः शूद्रस्यैव प्रकृतत्वात् दास्यायैव हि सुष्ठो साविति स्वामिनं-
जित्वा तदीयोदास आहतः आहर्तुर्दास्यं प्रतिपद्यते ननु शूद्रस्य विशेषेणैव दास्यमुक्तं निसर्गजं तत्तस्येति नैव तथा सत्यव्यव-
स्थास्यात्कस्यासौ दास इति न विज्ञायते सर्वे हि त्रैवर्णिकास्तस्य दासाः पूर्वापरनरवतश्चानियमोऽविधित्वात् तस्य तु न
ते सर्व एवोत्तरेपरिचरेयुरिति क्षत्रियादीनामपि दास्यमस्ति तदसत् अन्यदास्यमन्यापरिचर्या निकृष्टकर्मकारित्वमन्यज्ञातस्य
दास्यसंस्वस्यापेक्षितस्याप्रतिबन्धः परिचर्या तु शरीरसंवाहनमर्थदारादिना नारदेन चैतत्प्रपञ्चितं । भक्तलाभार्थं दास्यं प्रतिपन्नो-
भक्तदासः । गृहे जातो गृहजो दास्यामुत्पन्नो गर्भदासः । क्रीतो मूल्येन स्वामिनः सकाशात् । दन्त्रिमः प्रीत्याऽदृष्टार्थं वा दत्तः । क्रमा-
गतः पैत्रिकः । अथ गृहजस्यास्य च कोविशेषो गृहजस्तदीयायामेव दास्यां जातः इतरस्तु क्रमागतः । दण्डदासो रात्रौ दण्डं दातु-
मशक्तो दासोऽक्रियते कर्मणापि समंकुर्यादित्यवर्णस्यापि दास्यमिच्छन्ति तदयुक्तं अन्यदास्यमन्यश्च तत्कर्मकारित्वं न चायं-
दण्डो येनान्तर्भवेत् न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं केवलं कर्मणापीति तथा दासकर्माप्यस्ति ननु च धर्मोपनतोपि शूद्रो दास इ-
ष्यते तत्र कथं समदासयोनयः नैष दोषः न तस्योत्पत्तिकं दासत्वमिच्छाधीनत्वाद्धर्मार्थिनो न हि तस्य दानाधानक्रियायुज्यन्ते
क्रीतगृहजादि दासवत् एवं हुक्तं यथायथा हि सद्भूतमिति तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति न तस्य नित्यं दास्यां किं तर्हि फलविशे-
षार्थिनः ततश्चानिच्छतो दास्यमस्ति अतो यदि शूद्रो विद्यमानधनत्वात् त्रयेण जीवेन्नास्त्रणाधनपाश्रितत्वेन जातु दुष्येत् ॥ ४१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ध्वजादतो युद्धजित इति कश्चित् । ध्वजलिङ्गः तेनाहं तो वडवाहता परनामा दासी संबन्धाद्दा-
स्यं ग्राम इति यावदिति तु युक्तम् । भक्तदासो दुर्भिक्ष्य भक्तदानेन दासीकृतः । गृहजो दासां जातः । दन्त्रिमो दत्तः केनचित् । पै-
तृकः पितृतोदाय भागादागतः । दण्डदासो दण्डदेयस्य शोधनार्थं दास्यं यातः । प्रव्रज्यावसितो रात्रौ दास इत्येवं रूपो वा । दण्डार्थ-
दास्या दण्डदासः । दासरूपायोनयोजातयः ॥ ४१५ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रामे स्वामिसकाशाजितो भक्तलोभाभ्युपगतदास्यो भक्तदासः तथा दासीपुत्रः मूल्येन क्रीतोऽन्येन
दत्तः पित्रादिक्रमागतो दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदास्यभाव इत्येतानि समध्वजादतत्वादीनि दासत्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(४) राघवामन्दः । तत्र कतिविधा दासा इत्यपेक्षायामाह ध्वजेति । ध्वजादतः संप्रामे स्वामिसकाशाजितः ।
भक्तादिलोभेन दासत्वं गतो भक्तदासः । गृहजो दास्यां जातः । दन्त्रिमः अन्येन दत्तः । दण्डदासः दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं दास्यं ग-
तः । दासयोनयः दासो दास्यं तस्य योनिः निमित्तं संप्रामे जित्वादियेषु ते तथा ॥ ४१५ ॥

(५) जन्दनः । दास्यप्रसङ्गादासभेदानाह ध्वजादत इति । ध्वजशब्देनात्र युद्धमुपचर्यते ध्वजादतो युद्धनिर्जितः । भ-
क्तदासोऽन्यदानेन स्वीकृतः । गृहजो दासीपुत्रः । क्रीतदन्त्रिमौ क्रयदानस्वीकृतौ । पैतृकः क्रमागतः दण्डदासः प्रव्रज्यावसितः
दासत्वं हि तस्य दण्डः धनाभावे न दण्डद्रव्यार्थं पित्रादिना दास्यप्रवेशितः स्वयं वा प्रविष्ट इति केचित् ध्वजादतादयो भाव-
प्रधानानिर्देशाः । एते ध्वजादतत्वादयो दस्युयोनयः स्वकारणानि ॥ ४१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ध्वजादतः युद्धजितः १ भक्तदासः २ गृहजः ३ क्रीतः ४ दत्तः ५ पैतृकः ६ पितृपितामहादा-
गतः दण्डदासः ७ समैते दासयोनयः ॥ ४१५ ॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रयएवाधनाः स्मृताः ॥ यत्ने समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ ४१६ ॥

(१) मेधातिथिः । एते त्रयोऽर्जितधनाअप्यधनाः स्वामिनो धनं यत्किञ्चित् धनमर्जयन्ति तद्धनं तस्य त्वयस्य ते सत्वमापन्नाः भार्याधनं भर्तुः पितुः पुत्रस्य त्वामिनो दासस्य ननु च यथेते निर्धनाः कथमेवाकर्मभिरधिकारस्तत्रेदं नोपपद्येते पुत्रौ चेदाहिताग्नौ स्यातां येभ्यः पितादयात्तेभ्यः पुनरिति दम्पत्योरपि सहजधर्मभरितव्यः । धर्मचार्ये च कामे च नातिचरितव्यात्त्वयेति । यदि च निर्धनः कोऽन्यार्थेऽनतिचारः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः त्वयं यजेतेति निर्धनत्वे विरुध्यते त्वच्छन्दशूद्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत् अस्ति तावद्दासानां त्वधने त्वाम्ययदा त्वधनमिति व्यपदिश्यते न ह्यसति संबन्धे व्यपदेशः अर्जनं च स्वत्वं नापादयतीति विवर्तिषिद्धं तस्माद्विरुद्धमिदं यत्ने समधिगच्छन्ति न तत्तेषां स्वामिनि यथा कश्चिद्वाचस्या अहं पुनः सा मम जननीति तादृगेतत् असति वा स्त्रीणां स्वाम्ये पत्न्यैवानुगमनं क्रियते पत्नीवैपारिणस्येश इत्यादिभ्युत्तयोनिरालम्बनाः स्युः अत्रोच्यते पारतन्त्र्यविधानमेतत् असत्यां भर्तुरुक्तायां न स्त्रीभिः त्वातन्त्र्येण यत्र कचिद्धनं विनियोक्तव्यं । अन्ये तु मन्यन्ते भार्यापुत्रग्रहणदासार्थं तस्य चैतद्धनमुत्तरार्थं आपदितासां धनग्रहणेन विचिकित्सितव्यं भर्तुरेव हि तत्स्वम् ॥ ४१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अधिगच्छन्ति परकर्मकरणादिनापि ॥ ४१६ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रभार्यादासास्त्रयोऽमी निर्धना एव मन्वादिभिः स्मृताः यस्माद्यद्धनं तेऽर्जयन्ति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च भार्यादीनां पारतन्त्र्यप्रदर्शनार्थं परमभ्यग्यादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वाद्धनसाभ्याहृष्टार्थकर्मोपदेशार्थं च भार्यादीनां पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थेऽपि यागाधिकारस्योक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ॥ ४१६ ॥

(४) राघवानन्दः । दासप्रसंगे मान्ययोरपि धनात्स्वामित्वमाह भार्येति । एते त्रयो यत्ने समधिगच्छन्त्यर्जयन्ति यस्य संबन्धिनस्ते तस्यैव तेषां धनं तेन तस्मिन् जीवति तदनुक्तां विना धनव्ययेनाधिकारः अनीशास्ते हि जीवतो रित्युक्तेः । पुत्रं प्रति स्वत्वं च पितुरुर्ध्वं हरेद्धनमित्युक्तेः । स्त्रियं प्रति तु त्वत्वं अभ्यग्यभ्यावाह्निकमित्यादिषट्प्रकारजं स्त्रीपुंसोर्मध्यगंधनमित्यादिसिद्धं न स्त्रीत्वात् प्रथमं हर्तव्यं नधिकारान् । दासस्यापि जीवेत्कारुण्यकर्मभिरित्यादि वक्ष्यमाणं त्वत्वं हेतुर्न कार्यो धनसंग्रह इत्यादि निषेधबलाच्च त्रयाणाम् त्वातन्त्र्यम् अत्वातन्त्र्यम् ॥ ४१६ ॥

(५) नन्दनः । अत्र भार्यापुत्रयोर्धनत्वप्रसङ्गादुपन्यासः भार्यापुत्रदासभर्तृपितृस्वामिपुत्रीवत्त्वधनाः अजीवत्सु सधनाः स्मृत्यन्तरानुगुण्यात् यतएवं ततः ॥ ४१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्धनं भार्यादयः समधिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४१६ ॥

विश्वभङ्गाक्षणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् ॥ न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाच कश्चिदाह धर्मोपगतशूद्रत्रिषयमिदं तदुक्तं विशेषप्रमाणाभावात् तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैव प्रतिग्राह्यत्वमुच्यते विश्वधनिः शूद्रशूद्रधनं कथं प्रतिगृह्णीयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शङ्का कर्तव्या यतो न तस्य किञ्चिदर्थो यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति तस्मात् न क्रियते धनस्य एव देवार्जने तस्य प्रयोजनं तस्मात्पीडयतेऽतो विश्वभङ्गव्योपादानद्रव्यग्रहणं कुर्यात्तेनोपनीयमानपि स्वगृहस्थमिव विनियुज्यते सति प्रयोजनं तदुक्तं भवति अविद्यमानधनस्य दासाच्छूद्रास्त्विति गृह्यते न दोषः ॥ ४१७ ॥

(१) योक्तव्यं = योक्तव्यं एवं पुत्रदास्यो रपि द्रव्यम् (आआ)

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतःशूद्रादासान् विभक्त्यं निःशङ्कं द्रव्यादानमाचरेत् । नतु शूद्रधनादिशङ्कया तद्वन्त्याग्रः ॥ ४१७ ॥

(३) कुल्लूकः । निर्विचिकित्समेव प्रकृतादासशूद्राजनग्रहणं कुर्यात् ब्राह्मणोयतस्तस्य किञ्चिदपि त्वनास्ति यत्ता-
द्वर्तुषाहणनोऽसौ एवंचापि बलादपि दासाब्राह्मणोधनं गृह्णन् राजादण्डनीयइत्येवमर्थमेतदुच्यते ॥ ४१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अत एवाह विसृज्यमिति । विसृज्यं कृतविश्वासं यथा स्यात्तथा शूद्रास्तमविधदासिन् द्रव्यो-
पादानं द्रव्यादानं तमाचरेत् तत्र हेतुः भर्तृहार्यधनो हिसि इति । भर्त्रर्थमेवाहार्यं जीवेत्कारककर्मभिरित्यादिनोक्तं धनं यस्य
सद्व्यर्थः ॥ ४१७ ॥

(५) मन्दनः । विसृज्यः शूद्रमतिग्रहः भयरहितब्राह्मणसैवार्णिकः ॥ ४१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विसृज्यं निःशङ्कं तस्य शूद्रस्य किञ्चित्त्वं द्रव्यं नास्ति ॥ ४१७ ॥

वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेता

मिदंजगत् ॥ ४१८ ॥

(१) मेघातिथिः । कर्मव्यतिक्रामन्तः क्षोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगदतस्ते प्रयत्नेन स्वकर्मभ्यश्चावयेदनस्य एवातिक्रामे
भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्या अपि बन्धनं नास्त्यपि धनशक्तयः स्वधर्मः ॥ ४१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यकृष्यादीनि शूद्रंच द्विजातिशुभ्रादीनि कर्माणि यत्नतोरजा कारयेद्यत्मातौ स्वकर्मभ्यश्च्यु-
तावशास्त्रीयोपार्जितधनग्रहणमदादिना जगदाकुलीकुर्याताम् ॥ ४१८ ॥

(४) राघवानन्दः । विदूशद्वौ स्वानि कर्माणि स्वामिनोः विप्रराजमन्ययोः कर्माणि कृषिशुभ्रादीनि कारयेद्राजा
ब्राह्मणोवा स्वानीति कचित्पाठः । अन्यथा दोषमाह तौ हीति । स्वकर्मभ्यश्च्युतौ जगदिदं क्षोभयेताम् । वैश्यशूद्रौ धनवत्त-
या विप्रानधीनौ प्रचुरधनरुचितया गोरक्षाकृष्याद्यकरणाजगन्नाशयेद्द्वैष्यः । शूद्रोपि शुभ्राद्यकरणेन विप्रकृतधर्मादावनु-
कूलत्वाजगन्नाशहेतुरिति ॥ ४१८ ॥

(५) मन्दनः । कारयेद्राजा ॥ ४१८ ॥

अहम्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ॥ आयम्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥ ४१९ ॥

(१) मेघातिथिः । राजधर्माणामनुसन्धानार्थं कर्मान्ताः कृषिशुष्कस्थानादपवाहनम् हस्त्याद्यायव्ययमिदमस्यप्र-
विष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयं आकरापातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः कोशो द्रव्यनिश्चलस्थानम् ॥ ४१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि ॥ ४१९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रत्यहंतदधिकृतद्वारेण शरव्यवहारार्थं कर्मानिष्पत्तिनृपतिर्निरूपयेत्तथा हस्त्यश्वादीनि किम-
प्यविदं किनिःसृतमिति सुवर्णरजोत्पत्तिस्थानानि भाण्डागारं चावेक्षेत व्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान्परित्यजेदिति
दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ॥ ४१९ ॥

(४) राघवानन्दः । राजधर्मान्मवक्ष्यामीत्युपक्रम्याध्यायद्वयसामान्यं सार्ववादमुपसंहरति अहम्यहनीतिहाभ्याम् ।

कर्मान्तं प्रारब्धकर्मसमामिं वाहनानि हस्त्यश्वादीनि आकरान् सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि कौशं धनागारं अवेक्षेत रक्ष-
णार्थमीक्षेतेत्यर्थः ॥ ४१९ ॥

(५) नन्दनः । कर्मान्तान्कर्मनिष्पत्तिं नियतौ राजशास्त्रसिद्धौ ॥ ४१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अहन्यहनि राजा आयव्ययौ नियतौ आकरान् उत्पत्तिस्थानानि च पुनः कौशमेव वीक्षेत
पश्येत् ॥ ४१९ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभावार्थदीपिकायां न्यायप्रकरणे व्यवहारोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥

एवंसर्वानिमान्त्राजा व्यवहारान्समापयन् ॥ व्यपोह्य किल्बिषंसर्वंप्राप्नोति परमांगतिम् ॥ ४२० ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां [राजधर्मे व्यवहारनिर्णये सामान्यव्यवहारो नाम] ‡

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तेनप्रकारेणव्यवहारानृणादीन्समापयन्निर्णयावसानं कुर्वन्त्यत्किञ्चित्सर्वमविज्ञातदोषतत्स-
र्वं व्यपोह्यापनुद्यपापं परमां गतिं मभिप्रेतां त्वर्गापवर्गभूमिंप्राप्नोति लभते ॥ ४२० ॥ इति भट्टमेधातिथिस्वामिरुक्तेमनुभाष्ये-
ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वर्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परमध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घतास्यादित्यपर्यवसितएव
प्रतिज्ञानार्थेऽध्यायमुपसंहरति एवमिति । समापयन् संस्थानयन् व्यपोह्य निरुह्य । परमांगतिं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणांमिति ॥ ४२० ॥
श्रीनारायणसर्वज्ञरुता वृत्तिर्मनुस्मृतेः । कुनिबन्धकृतव्याख्यामियं दूरे निरस्यते ॥ इति मन्वर्थनिबन्धे सर्वज्ञश्रीनारा-
यणरुतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सामान्यव्यवहारक्षमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेणैतान्सर्वानृणादानादीन्व्यवहारान् तत्त्वतो निर्णयेनान्तनयन्पापंसर्वमपहाय त्वर्गादि-
प्रामिरूपा मुक्तुष्टांगतिं लभते ॥ ४२० ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च । एव मुक्तानृणादिकानष्टादश समापयन् । समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठन् । अतएवावश्य-
कस्य करणात् । किल्बिषमननुष्ठानजं सर्वपापं व्यपोह्य त्यक्त्वा परमांगतिमवाप्नोतीत्यन्वयः ॥ ४२० ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । इमानुक्तान्यवहारानृणादानादीन्समापयन्त्यथाशास्त्रेनयन्निर्णयन्ब्रह्मलोके हरिश्चन्द्रानिवासस्थाने
॥ ४२० ॥ इति मानवव्याख्याने नन्दनरुतेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

[अथशक्तिविहीनः स्यात्कृष्णीकालत्रिपर्ययात् ॥ प्रेक्ष्यश्वतमृणंदाप्नःकालेदेशेयथोदयं ॥ १॥] ‡

[मेधातिथिः—यद्यधमर्णोदैवदोषान्निर्भनीभूतस्तदा न दुर्गाधानादिना राज्ञोपपीडयितव्यः किंति हि कर्तव्यं यदास्य
कथंचिद्धनं भवेत्तदा यथासंभवंशनैर्दापयितव्यः । प्रेक्ष्यशक्तिधनवृत्तायुज्यतइत्यर्थः । दान्यः उचितस्य वक्ष्यति कर्मणापि
समः कुर्यादिति । तस्मात्कारणपरिवृत्तौ यदेवोक्तमस्माभिस्तदैवमयीजनम् ॥ १ ॥]

‡ (क)

(+) अयंक्षेपकः १५३ श्लोकनन्तरं पठितव्यः ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥



पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ॥ संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । स्त्रीसंग्रहणानन्तरं विवादपदनिर्देशः स्त्रीपुं धर्मो विभागश्चेति तदिदानीमुच्यते अत्यन्त [२० अक्ष-
राणि] द्युपमृष्टेन भर्त्रा कथंचिर्दाप बाध्यमानया तेन सह राजनि विवदितव्यमिति [२० अ०] विधेयबन्ध्यायानुवर्तिमि
न द्वेषमत्सरादिमतिभार्यायां तथाच विशील [२१ अ०] ति तथाविधस्य प्रत्युरूपचर्योक्ता नभार्याप्रतिप्रभुत्वं उपचारश्च
भृत्यवच्छुश्रूषापादसंवाहनादि [१० अ०] स्त्रीपुरुषशब्दौ च यद्यपि लिङ्गविशेषावच्छिन्नमनुष्यजातिवचनौ तथापीह
संबन्धिनिजायापत्या [९ अ०] अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्त्रीर्दिवानि शमिति त्वग्रहणेन संबन्धितां लक्षयति वर्त-
मानप्रतिज्ञावचन [१ अ०] प्रयोजन [६ अ०] भर्तुः स्त्रियाश्च जायायाः संयोगएकत्रसंबन्धिनिधाने तथा विप्रयोगे
प्रवासप्रायेण [५ अ०] धर्मे या वृत्तिः प्रसाधनं शरीररक्षा हि [२७ अ०] तान्वक्ष्यामि शाश्वतग्रहणश्रुतिः धर्म्ये वर्त्मनि
तिष्ठतोरनुवादीयं न्याय्यः धर्मशास्त्राचारनिरुद्धो मार्गः ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रमप्राप्तं स्त्रीपुं धर्ममवतारयति पुरुषस्येति । संयोगे गार्हस्थ्यकाले । विप्रयोगे पतिप्रवासवै-
धव्यादौ ॥ १ ॥

(३) कुड्मूकः । पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्माद्य हि तेऽन्योन्याऽव्यभिचारिलक्षणे वर्त्मनि वर्तमानयोः संयुक्तवियुक्तयो-
श्च धर्मान्धारम्परागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामि दंपत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दण्डेनापि त्वधर्मव्यवस्थानं राक्षा
कर्तव्यमिति व्यवहारमभ्येऽस्योपदेशः ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसीधर्मप्रतिजानीते पुरुषस्येति ॥ स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूतमावृह्यमेव च इति व्यवहारम-
भ्यपति त्वाद्वाङ्मनस्येन संगतिरस्याध्यायस्य । धर्म्ये धर्मजनके धर्मादिनपेतेषां वर्त्मनि धर्मोपाये । संयोगे त्वदेशस्थ
योः । विप्रयोगे देशान्तरस्थयोः धृतौ वा । शाश्वतान् । वैदोक्तान् ॥ १ ॥

(५) नन्दजः । अथ स्त्रीपुंसधर्मप्रस्तौति पुरुषस्येति । धर्मेऽन्योन्यव्यभिचाररहिते ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः दम्पत्योः ॥ १ ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्त्रीर्दिवानि शम् ॥ विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या आ

त्मनो वशे ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वेच्छया स्त्रीणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुं नेदं यत्किंचन धनं धर्मादौ विनियुज्यते तत्र यथावयः
त्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः त्वपुरुषारक्षाधिगताः पितारक्षतीत्यादि निर्दिष्टाः विषयेषु हिंगीतादिष्वन्यतः प्रसङ्गं कुर्व-

न्यथात्मनोवशे स्थाप्यास्ततोनिवारणीयाः यद्यप्यस्वतन्त्रादित्येनैव सर्वक्रियाविषयास्वातन्त्र्यनिवृत्तिरूपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिरूपदिष्टा भवति वचनंयत्नतः परिहारार्थमाविज्ञायी यत्नेभ्यएव परपुरुषसंपर्कादिभ्योनिवारणीयाः । गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्तानदुप्यन्ति चशब्देन तावदयं धर्मः पुरुषाणामुक्तः स्वातन्त्र्यस्त्रीणां तावन्मन्वेदयमर्थात्ता ताभिरपि स्वतन्त्राभिर्न भवितव्यमित्युक्तंभवति । एवंच पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति च शब्दइतरेतरविषययोर्दे स्त्रीपुंसयोर्धर्मास्तएवोच्यन्ते नतु यागादयइति समन्वयोभवति ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पुरुषैः पतिभिः । विषयेषु गीतादिषु । आत्मनोवशे स्थाप्याः यथा न सज्जन्ते ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीयैर्भर्त्रादिभिःसदास्त्रियः स्वाधीनाःकार्याअनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिविषयेषु प्रसक्तान्प्यात्मवशाः कार्याः ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ स्त्रियाः स्वातन्त्र्यनिषेधति अस्वतन्त्रादितिपञ्चभिः । पितृभ्रातृपुत्रादिभिःविषयेषु पुरुषाभ्यन्तरस्पर्शसंभोगशब्दादिषु रसायनादिषु च संस्थयावशेरुत्वा दिवागृहलक्ष्येषु रात्रौतु स्थनिकटे शयनादौ ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वैः पुरुषैः दिवानिशं अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः । पुनः विषयेषु नृत्यगीतादिषु सज्जन्त्यः आसक्तिंकुर्वन्त्यः स्त्रियः आत्मनोवशे च हि संस्थाप्याः ॥ २ ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ रक्षन्तिस्थविरे पुत्रान् स्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥

(१) मेघातिथिः । रक्षानामानर्थप्रतीघातः अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेणचान्यायतोधनहरणादिनापरिभवस्तस्य प्रतीघातोनिवारणतत्पित्रादिभिः कर्तव्यं । रक्षतीतिभवन्तिर्लिङ्ग्ये छान्दसत्वात्ततोर्क्षेदिति विधेयप्रत्ययः । वयोविभागश्रवणंवाधिकतरदोषार्थसर्वएव तुसर्वदा रक्षार्थमधिक्रियन्ते कौमारमहणंदानात्पूर्वकालोपलक्षणार्थ एवयौवनजीवद्धर्तृकायाः प्रदर्शनंअतश्चनित्यानुवादएवायं यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावक्ष्यंरक्षितध्या । तथाच जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्यचाधिकारस्तथादर्शितमानवे सर्वएते सर्वदा तत्संरक्षणमकुर्वतः कथ्यमानन्तुप्रमथगौरवकरोति ननुच बालया वा युवत्या वेत्यनेनोक्तमेवैतत् मैवमन्थदेवस्वातन्त्र्यमस्या च रक्षा तत्र च स्वातन्त्र्यमुपदिष्टमिह तु रक्षोच्यते तेन सर्वक्रियाविषयं अन्यतन्त्रायाअपि शक्योनेनार्थः प्रतिहन्तुं ननु चेहापि पठ्यते ॥ नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीत्युच्यते । नानेन सर्वक्रियाविषयमस्वातन्त्र्यविधीयते । किंतर्हि नास्वतन्त्रान्यमनस्कता स्वात्मसंरक्षणाय प्रभवति शक्तिविकलत्वात्स्वतः पञ्चमे तु वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्तरस्य तत्रोक्तत्वात् ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पितारक्षति कन्यादूषणादेः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । पिता विवाहात्पूर्वस्त्रियंरक्षेत्पश्चाद्भर्ता तदभावे पुत्राः तस्मान् स्त्री कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वातन्त्र्यमभजेत् । भर्ता रक्षति यौवनइत्यादिप्रायिकमभर्तुपुत्रायाः सन्निहितायाः पित्रादिभिरपि रक्षणात् ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृव्यवस्थितिमाह पितेति । स्वातन्त्र्यं रक्षितुरहितत्वम् ॥ ३ ॥

(५) जन्दमः । रक्षति रक्षेत् स्थाविरेवाङ्गके ॥ ३ ॥

काले दाता पिता बाध्योवाध्यश्चानुपयन्पतिः ॥ मृते भर्तरि पुत्रस्तु बाध्योमातुररक्षिता ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । दानकाले ग्रामे यदि पिता न ददाति [८ अ०] यः कः पुनः कस्यायादानकालः अष्टमाहर्षा-
त्प्रभृतिमायुतोरिति स्मर्यते इहापि लिङ्गमस्ति [१८ अ०] तिः । अनुपगच्छन्मरमयभार्याभिर्निम्नः उपगमने कालश्च-
रितुंसद्वतस्यपर्ववर्ज्यमित्युक्तः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदाता योग्याय । अनुपनयन् वाग्दत्तामपि परिणयनेनासंस्तुवन् । वाच्योगर्हया । उ-
च्यइतिपाठे देहीत्यादि राक्ता नियोज्यः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रदानकालेपिता तामददग्गर्हणीभवति प्रदानमायुतोरिति गौतमवचनात् । ऋतोः प्राक्प्रदानकालः
पतिश्च ऋतुकाले पत्नीमगच्छन्गर्हणीयोभवति पत्न्यौ धृते मातरमरक्षन्पुत्रोनिम्नः स्यात् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षितृणां तदकरणे गर्हतामाह कालइति । अदातेतिच्छेदः । वाच्यः गर्हणीयः । अनुपयन्-
तावृतावगच्छन् । अरक्षिता रक्षणप्रत्यकर्ता ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । अदातेतिपदच्छेदः यान्यः कुत्सितोदण्ड्यइति यावत् । अनुपयन्तुकालेऽनुपगच्छन् ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । काले दशवर्षाभ्यन्तरेऽदाता पिता वाच्यः निम्नः । च पुनः पतिः अनुपयन् स्त्रियम् अगच्छन्
वाच्योनिम्नः । धृते भर्तरि मातुररक्षिता पुत्रोवाच्योनिम्नः ॥ ४ ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियारक्ष्याविशेषतः ॥ द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

[भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ १॥]*

(१) मेधातिथिः । प्रसङ्गःकुसंपर्कोपया कयाचिद्विज्ञातशीलया [८ अ०] ण बालेन वा गृहद्वारावस्थाना-
दिनोज्ज्वलवेषपुरुषदर्शनशीलयेत्येवमादयउच्यन्तेऽर्थाश्चित्तचलने [९ अ०] क्षयत्वं चैवानैते किलसाक्षादोषरूपाः नहि
साक्षात्स्त्रीसंपर्कः स्त्रियोदोषरूपाः [१२ अ०] सूक्ष्मादित्युच्यते ततोरक्ष्याः निवारणीयाः विशेषतःप्रयत्नेन निवारणे
दारदः [१७ अ०] तश्च सर्वेस्तत्कुलोनैर्भर्तृपितृव्यदेवाराधैरक्षितभ्याइति सिद्धंभवति न तत्रा [१४ अ०] ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगेभ्यः परपुरुषभाषणादिभ्यः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वल्पेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्योदौःशील्यसंपादकेभ्योविशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादु-
पेक्षितरक्षणाद्वयोः पितृभर्तृगणयोः संतापदापयेयुः ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोपि स्त्रियोरक्ष्याइत्याह सूक्ष्मेभ्यइति । प्रसंगेभ्यः दौःशील्यसंपादकेभ्योनृत्तगीतपरगृह्या-
नादिभ्यः । कुलयोः पतिपितृसंबन्धिनोः । शोकं जारादिदोषेण ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । सूक्ष्मेभ्योपिशुश्रूषादिभ्योपि ॥ ५ ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ॥ यतन्ते रक्षितुं भार्याभर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६ ॥

(१) मेधातिथिः । चातुर्वर्ण्यस्य एषउत्तमो [१६ अ०] पश्यन्तो जानानाः दुर्बला अपि भर्तारो भार्यारक्षितु-
तेरन्वयबन्धुर्युः लिङ्गं भवन्तीयत [१५ अ०] वस्त्वनिजगुप्तोत्तमतेरेयत्तत्रमणापरिवृत्तबहिराविरोद्भिजातंवधूवपुरहो-
रतयेतिरागात् । अ [१० अ०] क्षाभायकियं चिन्तयेनवतिद्युमानाराजकुलममाश्रयादिनारक्षितव्या ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इमं भार्यारक्षणरूपम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणधर्मवक्ष्यमाणश्लोकरीत्या सर्वधर्मेभ्य उत्कृष्टजानन्तोऽन्धपङ्कटादयोपि भार्यारक्षितुं यतेरन् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्धपङ्कलीबदरिद्रादिभिर्दुर्बलैरपि रक्षणोपास्ता इत्याह इममिति । पश्यन्तो जानन्तः । धर्म उत्तमं तत्प्रसूतत्वाद्ब्राह्मण्याद्युत्तमत्रयस्य ॥ ६ ॥

(५) नन्दनः । इमं धर्मं भार्यापरिरक्षणलक्षणम् ॥ ६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं भार्यारक्षणरूपधर्मम् ॥ ६ ॥

स्यांप्रसूतिचरित्रं च कुलमात्मानमेव च ॥ स्वं च धर्मप्रयत्नेन जायारक्षन् हि रक्षति ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । न केवलं शास्त्रोपदेशादेव स्त्रीरक्षा कर्तव्या यावदिमानि बहूनि प्रयोजनानि प्रसूतिरपत्यं पुत्रदुहि-
तृलक्षणं संकरोन भवतीत्यर्थः । चरित्रं शिष्टसमाचारः । कुलपूर्वोक्तंकस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां सर्वकुलमुपतिष्ठ-
तीति न साभ्यं स्वीयमेतेषामिति अथवा पितृपितामहादीनां संततिशुद्ध्यभावादौर्ध्वदैहिकस्यानिवृत्तेरक्षास्यात् आत्मानं-
प्रसिद्धात्मनोपपत्तिनावश्यं हन्यते भार्ययैव वा विषादिना त्वं च धर्मव्यभिचारिण्या धर्मानधिकारात् अतो जायारक्षिता सर्व-
मेतद्भवति ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूतिं पुत्रादि । चरित्रमाचारः । कुलं कुलस्थितिः । स्वधर्मं गार्हस्थ्यनियतम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्माद्भार्यारक्षितोरक्षणमसंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन त्वसंततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपिताम-
हाद्यन्वयमात्मानं विशुद्धसंताननिमित्तौर्ध्वदैहिकलाभेन त्वधर्मं च विशुद्धभार्यस्याधानादावप्यधिकाराद्रक्षति तस्मान्निष्क्रियो-
रक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्रक्षणे अन्येपि सुरक्षिता इत्याह त्वामिति । प्रसूतिं सन्तानं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन
चरित्रं कुलपरंपरागतमाचारं न्यायोपात्तवित्तेन यच्चरितं श्रद्धातिथ्यादितत्स्नीत एव कुलं इति आत्मानं विशुद्धसंतानोत्पत्तौ
नरकदेः स्वधर्मं अग्रिहोत्रादिधर्मं च रक्षतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः सन्तानपरिवारादिः चरित्रमाचारः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चरित्रमाचारः । त्वं धर्मं आश्रमधर्मम् ॥ ७ ॥

पतिर्भार्यासंप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ॥ जायायास्तद्विजाया त्वयदस्यां जायते पुनः ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोऽयं न च प्रत्या [५ अ०] वेशदर्शनं अतः शरीरभारभूतशुक्रद्वारेण गुणवादतः प्रवे-
शो यमुच्यते । आत्मा वै पुत्रनामासीति एतदेव जायाशब्द [२ अ०] यवचनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं यतोऽस्यां पतिर्जायते अपत्य-
जन्मनिमित्ते जायाशब्दे जायस्यापि जायोच्यते ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतिर्जायते शुक्रजननात् ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिः शुक्ररूपेण भार्यासंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भार्यायां पुत्ररूपेण जायते । तथा च श्रुतिः आत्मा
वै पुत्रनामासीति । जायायास्तदेव जाया त्वयतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते तथा च बह्वचब्राह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह
मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ततश्चासौरक्षणीयेत्येतदर्थ-
नामनिर्वचनम् ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । जायापदं व्युत्पादयंस्तद्रक्षणेऽतीव यत्नमाविष्करोति पतिरितिद्वाभ्याम् । गर्भोभूत्वा तस्या-
आहुतेर्गर्भःसंभवति । तथा ॥ पतिर्जायांप्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जा-
याजायाभवतियदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः ॥ पतिःपतीरेतोवच्छिन्नलिङ्गशरीरपरिवेष्टितं चैतन्यं भूतपञ्चकसहितं स्त्रीरजो-
युक्तं गर्भतामापयापत्यतया जायतइति । अत्र श्रुत्यन्तरम् ॥ सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयेति ॥ तथा ॥ अङ्गा-
दङ्गात्संभवसीति ॥ तथा ॥ आत्मा वै जायते पुत्रइत्यत्रचात्मपदं देहार्म्भकभूतसाररेतःपरं लिङ्गदेहात्मनोरनादित्वेन ज-
न्मासंभवात् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पतिः यस्मात् अस्यांजायायांपुनः जायते ॥ ८ ॥

यादृशंभजते हि स्त्री सुतंसूते तथाविधम् ॥ तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थंस्त्रियंरक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

(१) मेघानिधिः । त्वांप्रसूतिमिति यदुक्तंतद्दर्शयति नचैवंमन्तव्यं यादृशंद्वितीयंपुरुषसेवेत सुतंसूते पुत्रंजनयति
तथाविधजातीयं नापि गुणसादृश्यमभिमतंयतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातिच [२ अ०] मानजातीयजातस्या-
पिनैवतज्जातीयत्वं पत्नीवक्षतयोनिष्वितिवचनात् गुणसादृश्येपि विशोलदरिद्रपतिकायाउक्त [२ अ०] नमनुष्मातस्यात्
यदात्वयमर्थवादस्तदा यादृशंतथाविधमित्यकुलानुरूपमिति नीयते ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भजते संप्रयोगकाले न मनसा ध्यायति रक्षेन्मनोव्यभिचारात् ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्यादृशंपुरुषशालेण विहितंप्रतिषिद्धंवा तादृशशालोक्तपुरुषसेवनेनोक्तदृष्टनिषिद्धपुरुषसेवनेन च
निरुद्धपुत्रंजनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थंपत्नीयत्मतोरक्षत ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । यादृशं शास्त्रविहितं निषिद्धंवा पतिं भजते तथाविधं तज्जातिमेव । नहि मनुष्याद्वीः शूद्रा-
द्विपः । अतः प्रयत्नतः स्त्रियं रक्षेदित्यन्वयः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशं पुरुषं स्त्री ऋतुस्नानकालेभजते मनसापिसंगच्छेत् तादृशंसुतं सूते जनयति सूत्रसवणे ॥ ९ ॥
न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ॥ एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

(१) मेघानिधिः । वक्ष्यमाणोपायप्रशंसार्थः श्लोकः प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शूद्रान्नावरोधादिना परपुरुषाधिभ्या-
नादिना नशक्यारक्षितुं किंत्वैतैरुपाययोगैः शक्याः योगाः प्रयोगाउपायैः प्रयुज्यमानैरित्यर्थः ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसह्य बलात् । एतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । कथंरक्षणीयेत्यतआहनेति । कश्चिद्वलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुं शक्तस्तत्रापि व्यभिचारदर्श-
नात् किंत्वैतैर्वक्ष्यमाणैरक्षणीयायप्रयोगैस्तारक्षयितुंसमर्थाः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । उपायाभावान्नद्रक्षणमशक्यमित्याशङ्क्याशक्यत्वंस्वीकुर्वन्निवोपायमाह नेतिद्वाभ्याम् । प्र-
सह्य बलात् । एतैः औत्तरैः संप्रहणाद्यैः ॥ १० ॥

(५) नन्दनः । प्रसह्य परिरक्षितुमामपुरुषादिभिर्गृह्याभ्यन्तरनिरोधनादिना रक्षितुमेतैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः वक्ष्यमाणैरुपाययोगैः तु शक्याः ताः परिरक्षितुम् ॥ १० ॥

अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनाव्यये चैव नियोजयेत् ॥ शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणासस्य चेक्षणे ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थो धनं तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छिद्यरक्षार्थवैशमिनि निधानेरज्ज्वायसबन्धादिना सं-
यम्यस्थापनं मुद्राङ्कमित्येवमादि व्ययविसर्गस्तस्यैव इदमेतावद्भक्तार्थमिदं च सूपायमेतावच्छाकार्यमिति शौचं दर्विपिठरादिशु-
द्धिर्भूमिलेषनादिश्च धर्मआचमनोदककर्तृणादिदानं स्त्रीवासगृहकादौ बलिर्कुसुमविकारैर्देवार्चनं अन्नपक्तिः प्रसिद्धा पारिण-
स्यस्यासंदीखटादि तत्पत्यवेक्षणे नियोक्तव्या ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शौचे गृहादिशोधने । धर्मे सायंबलिदानादौ । अन्नपक्त्त्यामन्नपाके । पारिणम्यमौपासना-
ग्रेः । पारीणस इति पाठे पारीणहोगृहबन्धहेतुः स एव पारिणहोगृहपरिकरस्तस्य तद्भाण्डादेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

(३) कुड्मूकः । तानुपायानाह अर्थेति । धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ मन्त्रप्रिशुश्रूषादिकेऽन्नसाधने
पारिणासस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षण एनानियोजयेत् वेक्षणे अवआदिलोपः ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । अर्थस्य संग्रहणे व्यये शास्त्राविरुद्धे शौचे द्रव्यशरीरादेः धर्मे आतिथ्यादिके अन्नपक्त्यां
तत्पाके पारिणासस्य गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेः ईक्षणे एतां स्त्रियं नियोजयेदित्यन्वयः । एतेषु परं व्यग्रचि-
त्तायाः परपुरुषाद्यभिलाषानुत्पत्तेः ॥ स्थानं नास्ति क्षणं नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ॥ तेन नारद नारीणां सतीत्वमुप-
जायते इति पञ्चचूडोक्तेः ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । तानेवोपाययोगान्दर्शयति अर्थस्य संग्रहे चैनामिति । परितोनसत इति पारिणसं तत्र भवंपारिणसमास-
तशयनादिकं अर्थसंग्रहादिषु नियुक्ताः स्त्रियस्तदधिकारभ्रंशभयादात्मनाऽऽरक्षन्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां स्त्रियं अर्थस्य संग्रहे नियोजयेत् व्यये शौचे गृहशौचधनादौ धर्मे सायंबलिदानादौ च पुनः
अन्नपक्त्यां गृहस्य भाण्डादेः उपस्करस्य पारिणास औप [स] नाम्ने एतेषां अवेक्षणे नियोजयेत् ॥ ११ ॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैरामकारिभिः ॥ आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । आम्रमाम्रकालैर्तर्कुर्वन्त्यामकारिणीऽवधानवन्त उच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिणः कञ्चुकेन स्वे गृहे
रुद्धा आस्वतत्त्वीकृता यथेष्टं विहारनिषेधेन रक्ष्यमाणा अरक्षिता भवन्ति किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रक्षन्ति ताः कथं रक्षन्ति यथे-
तेषु कार्येषु नियुज्यन्ते उक्तीपायप्रशंसा नोपायान्तरनिषेधः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निरीधं कृत्वा यारक्ष्यन्ते ता अरक्षिताः । आमकारिभिः यथार्थकारिभिः ॥ १२ ॥

(३) कुड्मूकः । आमाश्च ते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे रुद्धाऽप्यरक्षिता भवन्ति यादुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति
यास्तु धर्मज्ञतयाऽऽत्मानमात्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति अतो धर्मार्थमफलत्वेन नरकमाप्स्याद्युपदेशेनासांसंयमः
कार्य इति मुख्यरक्षणीपायकथनपरमिदम् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतैरपि तद्गणनाशार्त्तिकं स्वीकुर्वन्नित्र तास्वेव रक्षणधुरं निक्षिपति अरक्षिता इति । आमका-
रिभिः आमाश्च ते कार्यकारिणश्च तैः रक्षिता अपि अरक्षिता इति स्वयं रक्षिता श्वेदात्मानं प्रति सुरक्षिता एवेति भावः ॥ १२ ॥

(११) संग्रहे = रक्षणे (च)

(११) व्यये चैव नियोजयेत् = गृहे कर्मणि योजयेत् (ग)

(११) पारिणासस्य = पारिणसस्य (च) = पारिणम्यस्य (सर्वज्ञ०)

(५) नन्दनः । एषएवोपाययोगो ननु बलात्कारइत्याह अरक्षिताइति । गृहे रुद्धागृहान्तरे गुप्ताअरक्षिताभवन्ति रक्षितानभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पानंदुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ॥ स्वमोन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । अटनमापणभूमिषु शस्त्रशाकादिक्रयार्थदेवतायतनेषु च स्नातिकुलेबहून्यप्यवस्थानमन्यगेहवासः नारीसंदूषणानि स्त्रीणामेते चित्तसंक्षोभहेतवः एते हि श्वशुरादिभयंजनापवादभयंच त्यजन्ति ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पानं मयस्य । दुर्जनैरसतीभिः संसर्गं । अटनमितस्ततोभ्रमणं । स्वमः सातत्येन तेन हि जागरादौ बुद्धिर्विपरिवर्तते ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । मयपानमसत्पुरुषसंसर्गः भर्त्रासह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणमकालत्वापः परगृहनिवासइत्येतानि षट्संख्याव्यभिचाराख्यदोषजनकानि तस्मादेतेभ्याएतारक्षणीयाः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिरपि स्वरक्षणार्थं पानादिषट्कं वर्जनीयमित्याह पानमिति । पानं मद्यादेः । दुर्जनसंसर्गः पारदारिकसंसर्गः । पतिदेशात्स्थानान्तरावस्थानेन शयनादिना वियोगः विरहः । अटनं परगृहादौ । स्वमोऽकाले अहनि वा ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । तस्मात्पानादिभ्यः स्त्रियोरक्ष्याइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानं उत्सवादिदर्शननिमित्तंगमनं दुर्जनसंसर्गः व्यभिचारिणीसंसर्गः पत्याविरहः भर्तृविरहः अटनं परिभ्रमणं अङ्गस्वमः शयनं अन्यगेहवासः एतानिषट् नारीणांदूषणानि ॥ १३ ॥

नैतारूपंपरीक्षन्ते नासांवयसि संस्थितिः ॥ सुरूपंवा विरूपंवा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । नायमभिमानोबोद्धव्यः सुभगः स्वारुतिस्तरुणोहंमाहित्वा कथमन्यंकामयिष्यते यतो नैतादर्शनीयोयं पुरुषारुतिरयमित्येवविचारयन्ति पुमानयमित्येतावतैव भुञ्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्थितिर्व्यवस्थितिः ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । नैताः कमनीयरूपंविचारयन्ति नचासांयौवनादिके वयस्यांदरोभवति किन्तु सुरूपंकुरुपंवा पुमानित्येतावतैवतमुपभुञ्जते ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ताभिः परपुरुषालोकनमपि न कार्यमित्याह नैताइति । रूपमङ्गसौहवम वयःपञ्चविंशतिवर्षादिपुंसः । आसांच षोडशवर्षादि । तत्र हेतुः पुमानिति । भुञ्जते भोगायाभिमुखाः स्युः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । स्त्रीणांदुःस्वभावमवश्यंरक्षणार्थमष्टभिः श्लोकैराह नैताइति । रूपंपुंसः कान्तिः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एताः स्त्रियः रूपं न परीक्षन्ते ॥ १४ ॥

पौंश्चल्याच्चलचित्ताच्च नैस्त्रेह्याच्च स्वभावतः ॥ रक्षितायलतोऽपीह भर्तृश्वेताविकुर्वते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्मिन्कास्मिन्पुंसि दृष्टे धैर्याश्चलनंकथमनेनसंप्रयुज्येयेति रेतसोविकारः स्त्रीणांतपौंश्चल्या अन्यत्रापि धर्मादौ कार्येऽस्थिरता चलचित्तत्वात् एव द्वेष्ट्यः सएव स्पृहसतइति भ्रातृपुत्रादिर्योदृष्टस्तस्माएव कामुकत्वेन स्पृहयन्ति स्नेहोरागस्तृष्णाच भर्तरि पुत्रादौ मानविवद्वद्वयाभवन्ति एतैर्दोषैर्योगाद्विकुर्वते विक्रिया भर्तृषु गच्छति तस्मात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पौंश्रल्यात्पुरुषेष्वुत्त्वात् चालचित्यात् अस्थिरबुद्धित्वात् ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । पुंसोदर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वाच्चित्तस्थैर्याभावात्स्वभावतः लेहरहितत्वाच्चैतायमेनापि लोके रक्षिताः सत्योऽप्यभिवाराभयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ॥ विश्वासश्च न कर्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु चेति न्यायेन स्वरक्षणीयाइतिसरयन्नाह पौंश्र-
ल्याचेति । पुंमात्रदर्शनेन मैथुनेष्वुत्त्वं तद्वतचित्तत्वनिलेहत्वानांस्वभावत्वात् । ननु मात्रादिशिक्षिताम् अहोपापीयसी सृष्टि-
रित्याह भर्तृष्विति । पुरुषान्तराभिलाषितया विकुर्वते मारणादिविक्रियांकुर्वते ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । पुंसश्चलन्तीति पुंश्रल्यः तद्भावः पौंश्रल्यं परिचितपुंसः परित्यज्य नूतनां भजन्तइति यावत् । पौंश्र-
ल्यादिति प्रत्येकसंबध्यते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पौंश्रल्यात् पुंश्रल्याभावः पौंश्रल्यं तस्मान्नलचित्तस्य भावः चालचैत्यं तस्मात् चालचैस्यात् नि-
लेहत्वभावः नैःसेसं तस्माद्व्येतस्मात्स्वभावतः ॥ १५ ॥

एवंस्वभावंज्ञात्वासांप्रजापतिनिसर्गजम् ॥ परमं यत्प्रमातिष्ठेत्पुरुषोरक्षणंप्रति ॥ १६ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तदीयेनिसर्गोत्पत्तिकाले जातं शिष्टं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिनिसर्गः प्रजापतिनातादृक्स्वभावस्य दानम् ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवंश्लोकद्वयोक्तमासांस्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं ज्ञात्वा रक्षणार्थं प्रकटयन् पुरुषः कुर्यात् ॥
॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतस्तारक्षणीयाइत्याह एवमिति । प्रजापतिनिसर्गं प्रजापतिसृष्टिकालीनमनादिम् । अत-
स्तासारक्षणंप्रति यत्प्रमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । प्रजापतिनिसर्गं ज्ञात्वायं भुवमनुप्राणजातम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आसां स्त्रीणाम् निसर्गं विधानसृष्टिकम् ॥ १६ ॥

शय्यासनमलङ्कारकामंक्रोधमनार्जवं ॥ द्रोहभावंकुचर्याच स्त्रीभ्यामनुरक्त्यप्यत् ॥ १७ ॥

(१) मेघातिथिः । शय्याशयनं स्वप्नशीलत्वं । आसनमनश्चुत्थानशीलता । अलङ्कारः शीलमण्डनं । कामं पुरुषोपभोग-
स्पृहा । क्रोधं द्वेषः । अनार्यतां लिङ्गेऽपि द्वेषो द्विष्टेऽपि लेहः आकारसंवरणनिवृत्तताद्द्रोष्भावोद्द्रोष्पृत्वं भर्तृपित्रादिः पुरुषस्य-
नीतयाऽधर्मात्मकत्वं भर्तादीनां । द्रोहः कर्त्तरि तृचाभावशब्देन समासः । कुचर्या नीचपुरुषसेवनं । एषः त्वभावः स्त्रीणामनुना-
सर्गादौ कल्पितः शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोर्दृष्टान्तत्वेनोपदीयन्ते यस्मैते पदार्थाः स्वभावभूताअविचालिताएवंकुच-
र्यादयोपि ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शय्यां उत्तमशयनम् । आसनं सततोपवेशनम् । अलङ्कारमलङ्कितम् । अनार्यतामनु-
जुनाम् । द्रोहभावं हिंसात्मकम् । कुचर्यामसदाचारम् । अनुरक्त्यप्यदिति प्रजापतिनिसर्गविवरणम् ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । शयनोपवेशनालङ्काराशीलत्वं कामक्रोधानार्जवपरहिंसाकुत्सिताचारत्वानिसर्गादौ मनुः स्त्रीभ्यः
कल्पितवान् तस्माद्यज्जतोरक्षणीयाः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । ताम्र दानमानाभ्यां स्ववशमायान्तीत्येतन्मनुनैव प्रकाशितमित्याह शब्देति । कामोभैद्युनेच्छा सोऽप्यष्टगुणः स्मृतः । द्रोहभावं स्वभर्तुरपिशोहाद्युपक्रमम् । कुचर्यां कुत्सितेकर्मणि रतिम् । एतावद्दानिसर्गजम् ॥ १७ ॥

(५) मन्दनः । शम्भ्यां ह्यभि आसनमुपवेशनं अलंकारमलंक्रियां द्रोहभावद्रोहक्रियां मनुः स्वायंभुवः स्त्रीभ्यमा-
दावकल्पयत ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । शम्भ्या शयनार्थ आसनम् ॥ १७ ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रियासमन्त्राश्च स्त्रियोः नृतमि
ति स्थितिः ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । केचिद्वैदिकमन्यन्ते सत्यपि प्रमदाभ्यभिचारे वैदिकेन जपेन रहस्यग्रायमितादिना शुद्धिमाप्स्य-
न्ति ततो नास्ति दोष इति तन्न नहि स्त्रीणां मन्त्रैः क्रियाजपोऽप्यस्ति येन वृत्तध्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वतएव वैदुष्याच्छुद्धि-
माप्नुयन्ति तस्माद्यत्नतोरक्ष्या इत्येतच्छेषमेवैतत् अतो ये केचिदविहितमन्त्रे मन्त्रप्रतिषेधोयमिति वर्णयन्ति ततश्च यत्र स्त्रियः
कर्तृतया संबध्यन्ते सायं बलिहरणादौ तथा संस्कार्यतया चूडादिषु संप्रदानतया आञ्जादौ तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्र-
कं स्त्रीणां आञ्जादिकार्यमिति ते ते युक्तवादिनोऽप्यपरत्वादस्यार्थवादितया यदस्ति तवाल्म्वनन्यायेन विहितप्रतिषेधम-
न्त्रसंबन्धमन्त्रचूडासंस्कारापेक्षव्याख्येयमेतत् अभ्ययनाभावाच्च प्रायश्चित्तमन्त्रजपाभावः मेक्षया निरिन्द्रिया इन्द्रियवीर्य-
धैर्यप्रज्ञाबलादि तासां नास्त्यतो निष्कृत्योपि कदाचिन्पापाचारैर्बलेनाक्रम्यन्ते ततोरक्षितुं युक्ताः स्त्रियो वृत्तमिति शीलसे-
हत्वाऽस्थिरत्वादप्यद्वचनेन निश्च्यते ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रिया परिणयनप्राक्कालीनः संस्कारो गर्भाधानादिः । मन्त्रवत्संस्कारयोग्यतानिमित्तमन्त्रप्र-
काश्यपुष्टिश्चरहिताः । अतएवामन्त्राः । स्थितिर्मर्यादा ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । जातकर्मादिक्रिया स्त्रीणां मन्त्रैर्नास्तीत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता । ततश्च मन्त्रवत्संस्कारगणा-
भावान्न निष्पापान्तःकरणा इन्द्रियप्रमाणं धर्मप्रमाणं श्रुतिस्मृतिरहितत्वान्न धर्मज्ञा अमन्त्राः पापापनोदनमन्त्रजपरहितत्वान्न
जातेऽपि पापे तन्निर्णयनाक्षमा अनृतवदशुभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तासां तु दौःशील्यं नानुयीज्यं चाण्डालादेरिव मन्त्रेण संस्काराभावादित्याह नास्तीति । क्रिया
नामकरणादिका विवाहस्तु समन्त्रक इत्युक्तेः । निरिन्द्रियाः इन्द्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणं श्रुतिस्मृतिरहिताः । अनृतवदशुभाः
नित्यमनृतवादिभ्यो वा सृजतवैदिकशब्दप्रयोक्तृत्वाभावात् ॥ १८ ॥

(५) मन्दनः । निरिन्द्रियाः ज्ञानरहिता इत्यर्थः अमन्त्रा अभ्ययनवासाः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिन्द्रियाः समन्त्रसंस्कारयोग्यतारहिताः ॥ १८ ॥

तथा च श्रुतयो बह्व्योनिगीतानि गमैश्चपि ॥ त्वालक्षण्यपरीक्षार्थतासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वभावतोऽशुद्धद्वयाः स्त्रिय इत्यस्मिन् नर्धे वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साक्षित्वेनो-
च्यन्त्यस्यति । तथाच यथामयोक्तं स्त्रियोऽनृतमिति तथैव निगमेषु वेदेषु श्रुतयः सन्ति । निगमशब्दो विदपर्यायः रटप्रयोगश्च ब-
भूधाततन्मेष्यादिनिगमे वेदार्थव्याख्यानाङ्गवचनोप्यस्ति निगमनिर्दत्तव्याकरणाभ्यङ्गानीति निर्दक्ते हि प्रयोगो निगम-

इमेभवन्तीति तस्येहभुतिग्रहणाद्वा वक्ष्यमाणोदाहरणाच्च संभवो ऽतोवेदवचनोनिगमशब्द इहगृह्यते समुदायावयवभेदा-
 आधाराधेयभावः तेषु निगमेषु श्रुतयएकादशभूतानि वाक्यानि निगीताअधीताः संशब्दिताः पठ्यन्तइति यावत् नित्यम-
 ब्रूते च कालाविभागादिनिरुक्तः पाठान्तरनिगदाइति निगदामन्त्रविशेषाः श्रुतयोब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चाय-
 मर्थोदाशितोयवनृतास्त्रियइति बह्वस्ताः सतीत्यस्मिन्पक्षेऽभ्याहारस्तासांश्रुतीनांयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूता-
 स्ताःशृणुत किमर्थमुदाह्रियन्तइति चेत्स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं स्वलक्षणनिनित्यसंनिहितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थमङ्गदकुण्डला-
 दिल्क्षणतत्परिभूतमिदंस्वलक्षणस्वभावइत्यर्थः एतदासीस्वलक्षण्यद्वयव्यभिचारात्मकम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुतयः श्रुतिभागाः । निगमेषु वेदेषु । स्वालक्षण्यस्य स्त्रीणांपौष्कल्यादिवस्वभावस्य परी-
 क्षार्थं निश्चयार्थम् । तथाहि । इन्द्राद्वरप्रार्थयमानोऽपिकामनाविजनितोऽसंभवाभेत्याप्रसवंपुरुषसंसर्गमेव वृतवत्यइतिश्रु-
 तिः । यद्येवंयत्तोरक्षणेपि मनोव्यभिचारसंभवस्तस्य तर्हि कथंनिष्कृतिरतआह । तासांस्त्रीणां निष्कृतिं तद्दोषशान्त्युपायं
 शृणुत ॥ १९ ॥

(३) कुहूः । व्यभिचारशीलत्वंस्त्रीणांस्वभावइत्युक्तंतत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यति तथा ब्रूयः श्रुतयोबहूनि
 श्रुतिवाक्यानि नचैतद्विभोब्राह्मणास्मोऽब्राह्मणावेत्येवमादीनिनिगमेषुस्वालक्षण्यव्यभिचारशीलत्वंतत्परिज्ञानार्थपठितानि
 तासांश्रुतीनामभ्येयानिष्कृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताःश्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छ्रुतिशृणुतेत्यर्थः ।
 सुपांसुपोभवन्तीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति स्त्रीणां व्यभिचारित्वादित्स्वारसिकं ब्रूत मात्रादिशिक्षतं कथंनस्यात् इति चेन्न
 अनादिप्रवृत्तश्रुतिसिद्धनिष्कृतिकथनेन तस्याप्यनादित्वसिद्धिरित्याह यथाचेति । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं व्यभिचारित्वज्ञापना-
 र्थम् । योब्राह्मणाद्येत्येवमादयःश्रुतयस्तासां श्रुतीनां मध्ये निष्कर्तानिष्कृतिसाधनं श्रुतिं शृणुत ॥ १९ ॥

(५) मन्वन्तः । यथैतदुक्तं तथाच निगमेषु वेदेषु गदिताः श्रुतयोवाक्यानि स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं सुशब्दोऽत्रबहुवचनः
 अलक्षणमलक्षणत्वंदुःस्वभावत्वंदोषबाहुल्यमिति यावत् परीक्षार्थपरीक्षांकर्तुं तासांश्रुतीनामाकृतिसन्निवेशः । शृणुत ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वलक्षणपरीक्षार्थं पौष्कल्यादित्वपरिज्ञानायनिष्कृतीः शृणुत ॥ १९ ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ॥ तन्मे रेतः पिता वृत्तामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । इति कारणात्तेन पादत्रयेण मन्त्रैकदेशोनुक्तः यन्मेमाताअपतिव्रतापत्युरभ्यपुरुषे न काममे-
 तसापीति यस्याव्रतंनियमः सा पतिव्रता तद्विपरीताऽपतिव्रता विचरन्ती परगृह्णाण्यच्छन्ती तत्रोज्वलवेर्षदृष्ट्वा प्रलुलुभे लौ-
 भंस्पर्शमभ्यपुरुषप्रतिष्ठतवती तत्पापंममोत्पत्त्या वा तत्पितुः संबन्धियद्भेतः शुक्रतद्ब्रह्ममपनुदतु तद्भेतसा सदोषोऽपमृज्यतां रे-
 तइति षष्ठीस्थाने प्रथमा ध्यत्ययेन अथवा रेतएव पितृत्वेन परिकल्पते अपरित्यक्तस्वलिङ्गएव रेतसा सामानाधिकरण्य-
 मनुभवति चौर्मेपितेति यथा अथवा मामृबीज [मप्युच्यते तद्भेतःपिताजनकोब्रह्माशोधयतां दोषसपायस्त्वंपितृबीज] : प्रभावे-
 न मामृदोषोपनुषतामित्यर्थः । अस्य व्यभिचारात्मकस्यैतन्निर्दर्शनंरष्ट्रान्तः सर्वे जपमानापतंमन्त्रमुच्चारयन्ति यदि च सर्वाः
 स्त्रियोदुष्टस्वभावास्ततोमन्त्रस्यनित्यवत्प्रयोगोपपत्तिरितरथा पाक्षिकःस्यात्तातुमांस्येष्वयंमन्त्रोविनियुक्तः पाथानुमन्त्रणे च
 आद्ये ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्त्योक्तस्यार्थस्य निष्कर्षोर्निर्दर्शनं निमित्तदर्शनं श्रुतौ कथमित्यत आह ध्यायतीति । पाणिग्राहस्यानिष्टपुरुषान्तरयोगम् । तस्यैव्यभिचारस्य मानसस्य निष्कवोपनयः । आदे पुत्रेणानेन होमकुर्वतोऽप्यते प्रा-
र्यते तस्य निष्कृतिर्भवत्विति ॥ यन्मे मातेति मन्त्रश्चानुबुधुनुरो धार्मिकचिद्व्यथाकृत्वा पठितः । तथाहि । यन्मे माता प्रलुभ-
विचरन्त्यननुव्रता । तन्मेरेतः पिता वृक्षमातुरस्योवपयतामिति मन्त्रपाठः । तस्य चार्थोऽयमिति यत् मे मम मातुः पत्यननुव्र-
तं चरन्त्याः कुर्वत्यालोभात् रेतोरजीरूपं स्कन्म तन्ममपितैव भजतां व्यभिचारदोषोभाभूदित्यर्थः । यस्तु तन्मनाः सन्मातुर-
भिभवितान्यः पत्युः सोवपयतामधः पतत्विति ॥ २० ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । कश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारमवगम्य ब्रूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं न काम-
यते सा पतिव्रता ततोऽस्याऽपतिव्रतामममाताऽपतिव्रतासती परगृह्णागच्छन्ती यत्प्रलुभे परपुरुषं पतिं सजातलोभाऽभूत्पुरु-
षसंकल्पदुष्टमातुरजीरूपं रेतोमम पिता शोधयत्वित्यस्य स्त्रियाव्यभिचारशीलत्वस्यैतदिति करणान्तं मन्त्रपादत्रयज्ञापकं
अयं च मन्त्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह यदिति । यदित्यादिबुद्ध्यामित्यन्ता श्रुतिः । अस्या अर्थः । कश्चित्पुत्रो ब्रूते पतिं पाणि-
ग्राहं विना नान्यं वृणे इति व्रतं नियमोयस्याः सापतिव्रता तद्विन्वाऽपतिव्रता मे माता विचरन्ती व्यवहरन्ती यत्पुरुषान्तरं
प्रलुभे चकमे तेन कामेन यदुष्टरेतोमातुरेतः पितामेतत् वृक्षां शोधयत्विति । अस्य स्त्रीव्यभिचारस्य एतदेवाश्रुतिः निर्दर्शनं
मानमिति पदार्थः ॥ २० ॥

(५) गन्धर्वः । श्रुतिमेकामुदाहरणार्थमाह यन्मे मातेति । पतिमननुव्रताचरती मे माता अन्यस्मात्पुंसोयद्वेतः प्रलुभ-
आहतादधार तद्वेतोमे पिता वृक्षां मातुः पाणिग्राहकः स्वीकरोतु मम पितैव तद्वेत आहृतमस्त्वित्यर्थः । अथवा यच्छब्दो-
क्त्यर्थः ततो नयत्नः । अस्य स्त्रीणां स्वालक्षण्यास्यैतद्वचनं निर्दर्शनं प्रमाणं एव मन्त्र उदाहरणमिति यावत् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । यन्मे मातेति मन्त्रेण आदे होमकुर्वानोऽप्यते प्रकथ्यते अपतिव्रता मे माता यत् प्रचरन्ती
प्रलुभे तन्मेरेतः लोभाद्गजीरूपं यद्वेतः स्कन्म तद्वेतोमे पिता भजताम् ॥ २० ॥

ध्यायत्यनिष्टं यार्तिकचित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्यैव व्यभिचारस्य निष्कवः सम्प्रगुच्यते ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । पाणिग्राहो भर्ता तस्य चेतसा यदनिष्टमप्रियं परपुरुषसंपर्कादिकं स्वीचिन्तयति तस्य मानसस्य
व्यभिचारस्य निष्कवः शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्तोऽप्यते । प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितं । यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्ग-
मन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादौ विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाप्त्युच्यते ॥ २१ ॥

(२) कुल्लूकः । संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्सरूपतायस्य मन्त्रस्याह ध्यायेति । भर्तुः प्रियं यार्तिकचित्पुरुषान्तर-
मनस्वीमनसा चिन्तयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्यैव प्रकृतौ मन्त्रः सस्यक्षयौघनो मन्वादिभिश्च्यते मातेति अवगन्तु-
मस्यैवायं प्रायश्चित्सरूपो मन्त्रो न मातुः ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वीकृत्यार्थं संकल्पनाह ध्यायतीति । यत्पुरुषान्तरेण सहभोगं ध्यायति चेतसा तदेव
पाणिग्राहस्य त्वभर्तुरनिष्टम् तस्यैव व्यभिचारस्यानिष्टस्य एव मन्त्रपाठः पुनरुक्त्या निष्कवः प्रायश्चित्तं गम्यते मातुरित्यन्वयः
॥ २१ ॥

(५) मन्दनः । एषमन्त्रः निहवस्तिरस्करणमन्यथाकरणं प्रायश्चित्तमिति यावत् ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । निहवः अपहवः ॥ २१ ॥

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथा विधि ॥ तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । भार्यासंरक्षणकामेन दौःशील्याद्वात्मा रक्षितव्योनाप्येतयैव केवलया पापतोदुःशीलस्य भार्यापि तथाविधैर्भवति गुणवतःशीलवती यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुज्यमाना क्षारोदका भवति मधुररसापि सती ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृग्गुणेनपत्या परिणेत्रा । अतोनाधमायदेहीत्यर्थः । समुद्रेण निम्नगा क्षारोदतां यथा याति ॥ २२ ॥

(३) कुट्टूकः । यथारूपेण भर्त्रा साधुनाऽसाधुना वा स्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति यथा समुद्रेण संयुज्यमानानदी स्वादूदकाऽपि क्षारजला जायते भर्तुरात्मसंयमनाख्यस्त्रीरक्षणोपायान्तरो देशार्थमिदम् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । दुःशीलाय सुशीला न देया सुशीलायतु दुःशीलाऽपि देयेत्यत्र दृष्टार्थं सदृष्टान्तमाह यादृगिति द्वाभ्याम् । यादृग्गुणेन साधुना असाधुना भर्त्रा स्त्री संयुज्यते साऽपि स्त्री तादृग्गुणा सासाध्वी असाध्वीवा भवति । तत्र दृष्टान्तः निम्नगात्वादूदकापि गंगायाः क्षारोदेन समुद्रेण संगतास्तादृशादृष्टाः ॥ २२ ॥

(५) मन्दनः । एवंप्रतिनियतस्वभावा अपि स्त्रियः स्वगुणानुसारेण दंड्याः कर्तुं शक्या इत्याह यादृग्गुणेनेति ॥ २२ ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ॥ शारङ्गीमन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । हीनजातीयाप्यक्षमाला वसिष्ठभार्यातत्संयोगादभ्यर्हणीयतां प्राप्ता शार्ङ्गीतिर्यज्जातिः चट्कामन्दपालेन मुनिना संयुक्ता तथैव पूज्या अतोहीनजातीयाः कनोयस्थोपि भूयो भर्तृवत्पूज्यास्तथाचोक्तं वयसि स्त्रिय इति ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अक्षमाला अरुंधती वसिष्ठेन महर्षिणा सम्यग्योगंगता । अधमयोनिजा चतुर्वर्णेतरकुलजा । शारङ्गीपक्षिणो । शार्ङ्गीति क्वचित्पाठः ॥ २३ ॥

(३) कुट्टूकः । अत्रोत्कर्षदृष्टान्तमाह अक्षेति अक्षमालाख्यानिरुष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीता तथा चट्का मन्दपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतांगता ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रेतिहासं प्रमाणयति अक्षेति । अधमयोनिजा चण्डाली अक्षमाला ऋषीणामनुरोधेनोढा वसिष्ठश्चण्डालीमुपयेम इति श्रुतेः । शारङ्गी चट्का मन्दपालेन ऋषिणोढा अभ्यर्हणीयतां पूज्यताम् ॥ २३ ॥

(५) मन्दनः । अबोदाहरणमाह अक्षमालेति ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षमाला अरुंधती । शार्ङ्गपक्षिणी मन्दपालेन ऋषिणा संगता अभ्यर्हणीयतां जगाम इति महाभारते आदि पर्वणि ॥ २३ ॥

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन् पकृष्टप्रसूतयः ॥ उत्कर्षयोषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकृष्टा निरुष्टा प्रसूतिरुत्पत्तिर्यामांता अवकृष्टप्रसूतयः अन्याश्च गङ्गाकालीप्रभृतयः द्वयोः प्रकृतत्वादेता इति बहुवचनं च शब्देन तृतीयाभाक्षिप्य द्विवचनं वा एते च ॥ २४ ॥

(२३) शारङ्गी=शार्ङ्गीच (क, ख, ग, च) = शार्ङ्गीव (मे०)

(२) सर्वज्ञनारायणः । एताइति पूज्यताभिप्रायेण बहुवचनम् । अस्याः सत्यवत्यायाः । अत्रच पञ्चमाध्यायस्त्री-धर्मोक्तस्य शब्दतोर्थतश्च पुनरुक्तिः पुरुषकार्यतया तत्रात्रतु स्त्रीकार्यं तत्परिग्राहम् ॥ २४ ॥

(३) कुङ्कुमः । यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थत्वमनयोर्मत्वैताइति बहुवचनं कृतं एताश्चास्याश्च सत्यवत्याद्वयोनिऋष्टप्रसूतयः स्वभर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिँल्लोकउत्कृष्टतांप्राप्ताः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एताइति । अवकृष्टप्रसूतयः निष्कृष्टयोनयः उत्कर्षं जातितः ख्यातितो पति-तश्च स्वैर्भर्तृगुणैरेव प्राप्ताइत्यन्वयः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपकृष्टप्रसूतयः निऋष्टजातयः ॥ २४ ॥

एषोदिता लोकयात्रानित्यंस्त्रीपुंसयोः शुभा ॥ प्रेत्येह च सुखोदकान्मजाधर्मान्निबोधत ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । लोकयात्रा लोकवृत्तलोकाचारोलोकसिद्धमेतत् नायंविधिलक्षणोर्थोयदेवंशक्यते रक्षितुं नान्य-थेति अपरिक्षिताभिश्च ताभिः प्रसूत्यादिदोषेभवतीति । इदानीं प्रजाधर्मान्निबोधत । कस्य प्रजा बीजिनोवाक्षेत्रिणोवेति उदकंआगामीकालः समुखोयेषांसर्वेहि वस्त्ववसाने विरमन्ते तेतु नैवमिति प्रशंसा ननुच का सुखोदकता प्रजाधर्मस्य या च प्रजास्याधीना स्त्रियश्च बहुभिर्दोषैरावृतत्वत्यागार्हाः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजाधर्मान् प्रजोत्पादनार्थं धर्मान् ॥ २५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एषलोकआचारोजायापतिविषयः सदाशुभउक्तः इदानीमिहलोके परलोके चोत्तरकालशुभसुखहेतून् किंक्षेत्रिणोऽपत्यमुत बीजिनइत्यादीन्प्रजाधर्मान् शृणुत ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीणां स्वाभाविकौपाधिकधर्मानुपसंहरन् तत्कार्यप्रजनप्रकारमाह एषेति । लोकयात्रा लो-काचारपरंपरा । सुखोदकान् इह दृष्टसुखमुत्तरकालेपि तत्कृतसुकृतजं सुखं येभ्यस्तान् प्रजाधर्मान् प्रजैव धर्मस्तानुपुत्रेणा-यंलोकः ॥ दशपूर्वापरान्वंशयानात्मानंचैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृतारयेत् । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योधर्महेतुत्वश्रवणा-त्प्रजायाः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । गार्हस्थ्यस्य स्त्रीनिबन्धनत्वात्स्त्रीणांसंमानेन रक्षणंकार्प्यनावमानेनेत्यभिप्रायेणाह एषोदितेति॥२५॥

(६) रामचन्द्रः । यात्रा चर्या ॥ २५ ॥

प्रजनार्थमहाभागाः पूजार्हागृहदीपयः ॥ स्त्रियः श्रियश्च गृहेषु न विशेषोऽस्ति कश्च न ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । नहि गृहे सर्वांस्त्रिभ्यादित्येतन्निवृत्त्यर्थमाह । शक्यप्रतिविधानत्वाद्दोषाणांपूजार्हाः यदेतद्दोषप्र-योजनंतन्नावज्ञानार्थपरिवर्जनार्थवाभिशस्तपतितादिच किंतिहि रक्षार्थदोषाणां नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थालीनाधिभ्रियते नचभृगाःसन्तीति यवानोप्यन्तइति प्रयोजनं गर्भग्रहणात्प्रभृत्यपत्यपारपोषणपर्यन्तोध्यापारोऽभिप्रेतः तथाच वक्ष्येति॥उत्पा-दनमपत्यस्य जातस्य परिपालनमिति । गृहेदीपयइव नहि गृहे सेवा स्त्रिभिर्विना काचिदस्तीति मुप्रसिद्धमेतत् सत्यपि श्रीविभवे भार्यायामसत्यांसुदत्तत्वजनादिष्वागतेषु नगृहस्थाः प्रतिपुरुषंभोजनादिभिरावर्जयितुंसमर्थाः यथा दरिद्रे नभवति शक्तिरतः स्त्रियाःश्रियश्च न विशेषोगृहेष्विति ॥ २६ ॥

(२४) अपकृष्ट = अवकृष्ट (मे०) (२६ गृहदीपयः=मेधिनः (च)

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं संतानार्थम् । महाभागमहाभाग्याः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यन्यासारक्षणार्थं दोषा उक्तास्तथापि शक्यप्रतीकारत्वादिह दोषाभावः । एतास्त्रियोमहोपकारा-
गर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालङ्कारादिदानेन संमानार्हाः स्वगृहेशोभाकारिण्यः स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु तुल्यरूपा-
नानयोर्विशेषो विद्यते यथानिःश्रीकं गृहं राजत्येव निःस्त्रीकमिति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन मातागरीयसीति मानयन् स्त्रियं स्तौति प्रजनार्थमिति त्रिभिः । प्रजना-
र्थं प्रजनमपत्यं तलै । गृहदीपयः गृहस्य दीप्तिः शोभा याभ्यस्ता । स्त्रिय एव श्रियः श्रीहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । न विशेषोस्ति स्त्रीणां श्रीणाञ्च ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रजनार्थं संतानार्थम् गेहेषु स्त्रियः श्रियः लक्ष्मीरूपाः पूजायोग्याः ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र स्थानीयस्य पूर्वश्लोकस्य भाष्यस्थाविमौ श्लोकौ स्त्रीनिबन्धननिमित्तमपत्योत्पादना-
दौ प्रत्यक्षमेतत् । लोकयात्रागृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणनिमन्त्रणादि । अस्य प्रत्यर्थं सर्वस्मिन्नर्थे स्त्रीनिधनं ।
प्रत्यहमिति पाठः । प्रत्यक्षशब्दोन्तरङ्गवचनः अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्पादनमुत्पत्तेः कारणं स्त्री । परिपालनं रक्षा कारणभूता । प्रीत्यर्थं या लोकस्य या-
त्रा व्यवहारः संभोगस्तस्य निबन्धनं स्त्री प्रत्यक्षं नतु पक्षो धर्मादिवत् । प्रत्यर्थमिति पाठे प्रतिविषयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच उत्पादेति अपत्यस्य जननं जातस्य परिपालनं प्रतिदिनं चातिथिभिर्विभोजनादर्लोक्यव-
हारस्य प्रत्यक्षं भार्यैव निदानम् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह उदिति । लोकयात्रायाः अतिथिबन्धुभिर्विभोजनादिव्यवहारस्य स्त्रीनिबन्धनं स्त्रीहेतु-
रिति प्रत्यक्षम् ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रीत्यर्थं लोकयात्रा प्रियोक्तिसंभोगरूपलोक्यवहारस्य प्रत्यक्षं स्त्री निबन्धनं निमित्तम् ॥ २७ ॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्दर्शितार्थोऽयं श्लोकः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुश्रूषोपचारः । रतिः कामसुखम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपत्योत्पादनमुक्तमन्येतदभ्यर्हितत्वज्ञापनार्थं पुनरभिधानम् । धर्मकार्याण्यभिहोत्रादीनि परिच-
र्योत्कृष्टा रतिः पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिना स्वर्गइत्येतत्सर्वभार्याधीनम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मकार्याणि बल्यभिहोत्रादीनि शुश्रूषा तिथ्यादीनां । रतिः स्त्रीसंपर्कजा प्रीतिः । स्वर्गे य-
त्कर्तव्यं तदनयासहेति श्रुतेः एतत्सर्वदाराधीनमिति शोतीहकारः ॥ २८ ॥

पतिर्या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ॥ सा भर्तृलोकानामोति सद्भिः साध्वीति बोध्यते ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । पञ्चमे श्लोकाविमौ व्याख्यातौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

(२७) प्रत्यहम् = प्रीत्यर्थम् (ब, ल) = प्रत्यर्थ (मे०)

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिचरति मनोवाग्देहसंयतेति मनःप्रभृतिभिर्नव्यभिचरतीत्यर्थः । वाग्व्यभिचारः पर-
पुरुषादिप्रशंसा । कायेन तद्दीक्षणस्पर्शादि ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री मनोवाग्देहसंयता सतीति विशेषणोपादानसामर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेव न व्यभिचरति सा भर्ता
सहार्जितान्स्वर्गादिलोकानामोति इहलोके विशिष्टैः साध्वीत्युच्यते ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तां दृष्टादृष्टफलेन प्रलोभयन्निव व्यभिचारान्निवर्तयति पतिमिति । या वाङ्मनोदेहपुसंयता
सती नातिक्रमते सा भर्तृलोकं स्वर्गादिकं प्राप्नोति साध्वी चेह्युच्यते इतिशेषः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । एवंस्त्रीषुपुरुषाणां कर्तव्यमुक्तमिदानीं पुरुषेषुस्त्रीणामाह पतिमिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकर्मभिः वाग्दण्डसंयता ॥ २९ ॥

व्यभिचारान्तुभर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निश्चिताम् ॥ सृगालयोनिचामोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सृगालयोनिमिति महापातकभोग्यनरकाद्युपलक्षणम् । तदन्ते सृगालयोनिगमनात् पाप-
रोगैः क्षयादिभिः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषान्तरसंपर्कात्स्त्री लोके निश्चितांजन्मान्तरे च सृगालजातिप्राप्नोति पापरोगादिभिश्च पीड्यते ।
पञ्चमाध्याये स्त्रीधर्मोक्तमन्येत्स्त्रीलोकद्वयसंपत्त्यर्थत्वेन महाप्रयोजनतया पुनः पठितम् ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । विपक्षेदण्डमाह व्यभिचारादिति । व्यभिचारात् स्वभर्तारं व्यतीत्याभिमुख्येनान्यत्र मनोवाग्दे-
हानां चरणान् गतैः पापरोगैः कुष्टादिभिः पीड्यते पीडिता स्यात् ॥ ३० ॥

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ॥ विश्वजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । उपन्यासो विचार्यवस्तुप्रक्षेपः विचारो वा तं निबोधत । पुत्रं प्रति पुत्रमधिकृत्योदितमुक्तं सद्भिर्विद्व-
द्भिर्महर्षिभिश्च [विश्वजन्यं] ' सर्वेभ्योजनेभ्यो हितं पुण्यं कल्याणकरं स्त्रीस्तुत्याद्यवधानात् प्रजाधर्मनिबोधतेत्यस्यार्थ-
स्यापि पुनरादरार्थमुपन्यासः उपन्यासं निबोधतेति ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवंस्त्रीणानि यते यत्र कचिद्देवाद्यभिचारस्तत्र यः पुत्रं प्रति बीजिनोऽपत्यक्षेत्रिणो वेत्यपत्या-
र्थः उपन्यासस्तं शृणुत । सद्भिर्वर्तमानैः पूर्वजैरतीतैः । विश्वजन्यं विश्वजनहितम् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रमधिकृत्य शिष्टैर्मन्वादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्च महर्षिभिराभहितमिमं वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृ-
णुत ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रजननार्थमित्युक्तं तदेवाह पुत्रमिति । पुत्रमुद्दिश्योपन्यासं विचारं निबोधत शृणुत । विश्व-
जन्यं विश्वस्मै सर्वलैजनाय हितं पुण्यं पुण्यफलदम् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं बीजिनः किंपुत्रक्षेत्रिणो वेत्येतन्निरूपयितुं प्रक्रमते पुत्रं प्रत्युदितमिति । विश्वजन्यं विश्वजन-
हितं । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विश्वजन्यं सकलजनहितम् । उपन्यासं व्याख्यानम् ॥ ३१ ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु भर्तारि ॥ आहुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । भर्तृद्वेष्टा विवाहसंस्कारेण संस्कृतोयेन या नारी तस्यां यस्तत्मादेव जातस्तं पुत्रं तस्य विजानन्त्यभ्युपगच्छन्ति सर्वेष्व विद्वांसो नात्र विप्रतिपत्तिः सिद्धांतोयम् । श्रुतिद्वैधं नु कर्तरि यः कर्तव्यं केवलमुत्पादयिताऽन्य-दीयक्षेत्रे नतु द्वेष्टा तत्र श्रुतिद्वैधमतभेदस्तं दर्शयति आहुत्पादकमपत्यवन्तं केचित् अपरे क्षेत्रिणो यस्य सा भार्या तस्या-मनुत्पादकमपि एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भर्तुर्भार्यावतः पाणिग्राहस्य पुत्रं सर्वे विजानन्ति । केचित्तु बीजिनः । श्रुतेर्द्वैधं श्रुतौ बी-जिनः पुत्रइति दर्शनात् श्रुतिरुक्तं द्वैधं सन्देहः । तथाहि । नशेषोऽग्रे अन्यजातमस्तीत्यादिश्रुतेः । शेषः पुत्रः अन्येन ज-नितः पुत्रो नास्तीत्यस्या अर्थः । एतेन न क्षेत्रिणः किंतु जनकस्यैवेति गम्यते अतएव दर्शनात् केचिदुत्पादकमाहुर्न्येतु न्यायवलात् क्षेत्रिणमिति ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तुः पुत्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते । भर्तारि द्विः प्रकारा श्रुतिर्वर्तते केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्तारि तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः अन्येतु वोढारं भर्तारमनुत्पादकमन्यजनि तेन पुत्रेण पुत्रिणमाहुः ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । विचारमेवाह भर्तुरिति । तत्र भर्तृत्वं द्विविधं श्रुतिद्वैविध्याद्बोद्धव्यं । तत्रावोद्धवेना पत्योत्पादकमपि भर्तारमाहुः । गर्भधारणानुपुष्टस्यानुत्पादकत्वेऽपि वोद्धव्येन तत्र वोढुः क्षेत्रसंबन्धात् पुत्रो भवेत् । तदुक्तं याज्ञ-वल्क्येन ॥ अनेन विधिना जातः क्षेत्रिणः संभवेत्सुतइति ॥ ३२ ॥

(५) नन्दः । भर्तृशब्दः स्वामिवचनः भर्तारि श्रुतिद्वैविध्यं कर्तरीति पाठेऽप्ययमेवार्थः उत्तरार्धेन द्वैविध्यमेवोच्यते उत्पादकं बीजिनं कर्तारं केचिदाहुः ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रमिव क्षेत्रभूता नारी ब्रीह्यादेरुत्पत्तिस्थानं भूमिभागः क्षेत्रंतत्तुल्या नारी यथा क्षेत्रे बीजमुपेत-त्र विध्रियमाणं जायते एवं नार्यामपि निषिक्तं रेतो बीजभूत एव पुमान् अत्रापि भूतशब्द उपमायां तदीयं रेतो बीजं साक्षात्पु-मान् तदधिकरणत्वात् तथावद्यपि दिश्यते समायोगः संबन्धआधाराधेयलक्षणस्ततः संभवउत्पत्तिः सर्वदेहिनां शरीरिणां चतुर्वि-धस्य भूतग्रामस्य त्वेदजानामन्याकारशः क्षेत्रं बीजं त्वेदोऽतो युक्तः संशयः उभयमन्तरेण संभवानुपपत्तेः अपत्योत्पत्तौ उभ-योर्व्यापारः विनिगमनाद्यावद्धैवभावात्कस्य तदुभयोः अन्यथान्यतरस्येति संदेहः सर्वस्य च प्रकरणस्यायमर्थो नानुमान-परिच्छेदोऽपत्यापत्यवद्भावः तथाच विभागश्लोके वक्ष्यामः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवंच क्षेत्रसंबन्धात् क्षेत्रिणो बीजसंबन्धाद् बीजिन इत्युभयोरपि प्राप्तम् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रीह्याद्युत्पत्तिस्थानं क्षेत्रंतत्तुल्या स्त्री भूमिभिः स्मृता पुरुषश्च ब्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः यद्यपि रेतो बीजं तथापि तदधिकरणत्वात् पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवंचोभयोः कारण-त्वस्याविशिष्टत्वाद्युक्ता विप्रतिपत्तिः किमस्तसंबन्धि क्षेत्रंतत्स्यापत्यमुत यदीयं बीजं तस्येति ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रिणमिति प्रसंगेन क्षेत्रबीजे व्याकुर्वस्तयोः कृत्यमाह क्षेत्रेति । क्षेत्रवदुत्पादनपरिपालनं कर्तृत्वात् क्षेत्रभूता । बीजं रेतः तदाश्रयत्वाद् बीजभूतः तत्र चेतनस्य रज्जोरितः संयोगादचेतनस्य भूबीजसंयोगात् संभवः उत्पत्तिः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । द्वैविध्येयुक्तिमाह क्षेत्रभूतास्पृतेति तस्माद्युक्तद्वैविध्यमिति ॥ ३३ ॥

विशिष्टकुत्रचिद्वीजंस्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् ॥ उभयन्तुसमंयत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासक्रम्यशृङ्गादीनामहर्षाणां दृष्टं स्त्रीयोनिस्त्वेव क्षेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु ब्राह्मणाजाता अपि मातृजातयः क्षत्रियास्ते उभयंतुसमं एकत्वामिकमेकजातीयंसमंसा प्रसूतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यभावात् तदुक्तमेतद्भर्तुः पुत्रं विजानन्तीति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । युक्त्यन्तरमाह विशिष्टमिति । बीजं बीजी पुरुषः विशिष्टं ब्राह्मण्यादिगुणवत् । अन्यतरविशिष्टत्वेन प्रजा विशिष्टा न भवति किंतु यत्रोभयं विशिष्टं स एव प्रसवः शस्यते उभयोः प्राधान्यात् । अतः क्षेत्रद्वारा क्षेत्रिणोऽप्यपत्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्वचिद्वीजं प्रधानं जातायेत्वनियुक्तायामिति न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो बुध इव सोमस्य तथा व्यासक्रम्यशृङ्गादयो बीजिनामेव सृताः । क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथायंतत्पजः प्रमीतस्येति वक्ष्यति । अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षत्रियाः क्षेत्रिण एव पुत्रावभूवुः । यत्र पुनर्बीजयोऽन्योः साम्यं तत्र वोढेव जनयिता तदपत्यं प्रशस्तं भवति तत्र बीजप्राधान्यापेक्षंतावदाहुः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र तयोः प्राधान्यं भिन्दानः समे कार्ये प्रशंसति विशिष्टमिति । बीजस्य प्राधान्यं व्यासक्रम्यशृङ्गादौ तेनैषां ब्राह्मण्यमेवोत्कृष्टता । क्षेत्रस्य प्राधान्यं धृतराष्ट्रविदुरादौ क्षत्रियक्षेत्रत्वे । उभयं बीजयोऽन्यात्मकमनूढासजातीयपरिणयेन समं यत्र प्रसूतो सा प्रसूतिरत्यंतं प्रशस्यत इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

(५) नन्दनः । त्वमतमाह विशिष्टकुत्रचिदिति कुत्रचित्प्रसूतौ बीजं विशिष्टं न सर्वत्र । प्रसूतिः शिष्टा एवं स्थित उभयत्र समं एकजातीयम् ॥ ३४ ॥

बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमुपपादिते संशये बीजप्राधान्यपक्षपूर्वपरिगृह्णाति तत्प्राधान्याद्यस्य बीजंतस्यापत्यंतस्य च प्राधान्यं ब्रीहोदेर्द्रव्यस्य क्षित्याद्यनेककारणत्वेऽपि तद्धर्मानुविधानदर्शनात् अतश्च स्फुटमदृष्टबीजानुविधानस्यापत्यस्य कार्यत्वाद्ब्रीह्यादीनामिव तद्धर्मानुविधायित्वं युक्तमभ्युपगंतुं तथाहि सर्वत्र कार्ये एकहृत्पत्यं न भवति तथाच बीजप्राधान्यं तद्दर्शयति सर्वभूतप्रसूतिर्हि सर्वेषां भूतानां प्रसूतिरुत्पत्तिर्बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य यल्लक्षणरूपवर्णसंस्थानादि तेन लक्षिता चिह्निता तद्विधानुविधायिनी नित्यावत् ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पूर्वपक्षमाह बीजस्थिति । बीजलक्षणलक्षिता बीजजातिप्रयुक्तनियतजातिः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बीजक्षेत्रयोर्बीजं प्रधानमाधीयते यस्मान्सर्वेषां भूतारब्धानां मुत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिह्नैरूपलक्षिता दृश्यते ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । भेदफलमाह बीजस्थिति । बीजलक्षणलक्षिता बीजस्य लक्षणानि रूपसंस्थानार्थक्रियास्तैर्लक्षिता विशिष्टा दृश्यन्ते अतएवोपरिचरवसोरपत्यं रत्नयोदरी सत्यवती नाम ॥ ३५ ॥

(५) नन्दनः । अथ बीजमेव विशिष्टं षड्भिः श्लोकैराह बीजस्य चैवेति । बीजस्य योन्याश्च द्वयोर्मध्ये बीजलक्षणलक्षिता बीजगुणेनैव दृष्टा ॥ ३५ ॥

यादृशंतूप्यते बीजक्षेत्रे कालोपपादिते ॥ तादृशोहति तत्तस्मिन्बीजंस्वैर्व्यञ्जितंगुणैः ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरस्यैवार्थविस्तरत्वेन श्लोकोऽयं वक्रान्वयप्रदर्शनेन यादृशशब्दस्यार्थव्याख्यास्यति ब्रीहयः शालयइत्यादिना कालोपपादिते कालेवर्षादौ वपनकालउत्पादिते रुटसमीक्षणादिना संस्कृते तादृशोहति जायते स्वैर्गुणैर्वर्णसंस्थानरसवीर्यादिभिर्गुणैर्व्यञ्जितपरिदृश्यरूपम् ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालोपपादिते कालेनयुक्ते । एतेन कालवत्क्षेत्रस्यापि गुणतैवेत्युक्तम् । त्वैसाधारणैर्गुणैरूपादिभिः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्जातीयबीजब्रीह्यादि धीष्मादिकाले वर्षादिनासंस्कृते क्षेत्रउप्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमात्मीयैर्वर्णादिभिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव प्रत्यक्षयति यादृशमिति । कालोपपादिते तत्तत्संस्थोचितकालयुक्ते । रोहत्यङ्कुरः संप्रप्यते तस्मिन्ङ्कुरे तादृशबीजावयवत्सु पत्रकाण्डादिपरंपरया । पुनस्तादृशं बीजं व्यञ्जितं स्वैर्गुणैः शाल्यादिगन्धरसैः जनयतिभूर्न ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव विशदयति यादृशंतूप्यतइति । कालोपपादितकालेन संयोजितमपि महतापिकालेनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इयंभूमिर्हि भूतानांशाश्वती योनिरुच्यते ॥ नच योनिगुणान्कांश्चिद्बीजंपुष्यति पुष्टिषु ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । बीजगुणानुवृत्तिः पूर्वोक्तो अनेन क्षेत्रगुणानामभावमाह एषा भूमिर्भूतानांस्थावराणामोषधी-
तृणगुल्मलतानांयोनिः क्षेत्रमुच्यते नच तद्गुणास्तेषु भूतेषु केचन दृश्यन्ते नष्टदः पांसवोवा तत्रोपलभ्यन्ते बीजंपुष्यतिपु-
ष्टिषु बीजशब्दोत्राङ्कुरनिर्गतब्रीह्यादिवचनो न मूलवचनस्तदपिहि पुनरुपभुक्तशेषमुप्यमानमपरस्मिन्वत्सरे भवत्येव बीजं-
तश्चपुष्यति नानुवर्तते पुष्ट्यङ्गंभूतायामनुवृत्तौ पुष्यतिवर्तमानः सकर्मकत्वंद्वितीयानिमित्तं योनिर्गुणान्पुष्यति वा भजते
पुष्टिषु तदवयवेषु निमित्तं पुष्यतिनानुवर्तते यदि पुष्यद्वाऽनुवृत्तिराख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वित्यन्यार्थकं तस्मादेनेकार्थत्वा-
च्चातूनामन्यवचनमात्रएवाख्यातेनानुध्याख्येयः श्लोकपूरणार्थेवापुष्टिष्विति कथंचित्पौनरुक्त्यपरिहार्यसामान्यविशेषभावे-
न वान्वयोवक्तव्यः त्वपोषंपुष्टइति यथा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुष्टिष्वङ्कुरादिप्रादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यप्रदर्श्य ध्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह इयमिति । हिरवधारणे इयमेव
भूमिर्भूतारब्धानां तद्गुल्मलतादीनां नित्या योनिः कारणक्षेत्रात्मकं सर्वलोकैरुच्यते नच भूम्याख्ययोनिधर्मान्कांश्चिदपि
वृत्स्वरूपत्वादीन्बीजंस्वाविकारेष्वङ्कुरकाण्डाद्यवस्थामु भजते भजत्यर्थत्वात्पुष्यतेः सकर्मता तस्माद्योनिगुणानुवर्तनाभावा-
त्क्षेत्रप्राधान्यम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव व्यनक्ति इयमिति । इयं प्रत्यक्षापि शाश्वती नित्या योनिरपि नत्सगुणान्पुष्यति ।
समर्पयति । पुष्टिषु वृक्षादिषु । बीजंतु त्वानुरूपाणि शरोहकाण्डपत्रपुष्पफलरसगन्धादीनि पुष्णाति पोषणेन प्रकटयति ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति इयंभूमिर्हिभूतानामिति । शाश्वती चिरन्तनी । एतावता चिरेण का-
लेन भूमिगुणः किञ्चिद्बीजनहि पुष्यति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वभूतिर्हिभूतानामितिपाठः । पुष्टिषु अङ्कुरादिमादुर्भावेषु ॥ ३७ ॥

भूमावप्येककेदारे कालोमानि कृषीवलैः ॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनन्तरोक्तोर्थउदाहरणाद्याक्रियते एककेदारेऽपि परत्रयोजनीयः एकस्मिन्पि क्षेत्रे भूमेः काले यस्यबीजस्य यौवैककालस्तस्मिन्नुपनिर्कर्षकैर्भन्नरूपाणि जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः । यदि च क्षेत्रे प्राधान्यस्यात्क्षेत्रस्यैकत्वात्सर्वाण्यैकरूपाणि स्युः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिगुणपोषणमुक्त्वा बीजगुणपुष्टिमाह भूमाविति । एककेदारइत्यत्यन्तमनुप्रयोगकथनम् । स्वभावतः त्वस्य योभावोधर्मः शालित्वादित्तेन सदृशम् ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिचभूमाविति भूमावेकस्मिन्पि केदारे कर्षकैर्वपनकालोमानि ग्रीहिमुद्रादीनि नानारूपाण्येव बीजस्वभावाज्जायन्ते नतु भूमेरेकत्वादेकरूपाणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव दृष्टान्तेन त्वहस्तयति भूमावितिद्वाभ्याम् । केदारे क्षेत्रे कृषीवलैः कर्षकैः कालोमानि तत्तद्बीजप्ररोहकालउमानि नानारूपाणि यवशाल्यादीनि जायन्ते कार्याकारेण परिणमन्ति । स्वभावतोबीजस्वभावेन ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । बीजानां भूमिगुणपोषणे हेतुर्देशकालवैषम्यविरुद्धइति चेत्तत्राह भूमावपीति । एककेदारे समानेस्थाने संस्कृतक्षेत्रेऽपि । कालोमानि नानारूपाणि भिन्नजातीयानि स्वभावतः प्रकृत्यैव । इहास्मिंल्लोके जायन्ते एकमपि बीजस्वभावतो न व्यभिचरतीत्येतद्दर्शयितुमुक्तम् ॥ ३८ ॥

ब्रीहयः शालयोमुद्रास्तिलामाषास्तथा यवाः ॥ यथाबीजंप्ररोहन्ति लशुनानीक्षवस्तथा ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति । यथावा बीजस्वभावाभिपत्या सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शालयोहेमन्तपक्षधाम्यानि । ब्रीहयस्तेभ्योऽभ्यानि धाम्यानि । लशुनीक्षवइति निन्दिता-निन्दितयोरुदाहरणम् ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि ब्रीहीति । ब्रीहयः षष्टिकाः शालयः क्रलमाषाः । तथामुद्रादयोबीजस्वभावानतिक्रमेण नानारूपाणि जायन्ते ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह ब्रीहयइति । ब्रीहयः षष्टिकाः शालयः क्रलमाषाः । लशुनानि स्थूलकन्ददुर्गन्धीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । नानाबीजानां नानारूपत्वमेवोदाहरति ब्रीहयःशालयइति ॥ ३९ ॥

अन्यदुमंजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ उच्यते यद्वि यद्बीजंतत्तदेव प्ररोहति ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः एषएवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते अन्यदुमंजातमन्यदित्यनेनोपपद्यते यद्वि यद्बीजंतदेव प्ररोहति मुद्रिषूमेषु ब्रीह्योजायन्तइत्येतन्नास्ति प्रतिषेधमुखेनोक्तस्य विधिमुखेन पुनः प्रतिपादनमुच्यते यद्वि यद्बीजम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्यदम्यजातीयम् । अतोबीजिनएव प्रजा न क्षेत्रिणइति समुदायार्थः ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंच सति अन्यदिति । ब्रीहिरुमोमुद्रादिर्जायतइत्येतन्न संभवति यस्माद्यदेवबीजमुच्यते तत्तदेव जायतएवबीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तैश्च ब्रीहादौ मनुष्येष्वपि बीजप्राधाम्यम् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढयन्माह अन्यदिति । अन्यत् शाल्यादिबीजमुमं न यवाद्याकारेण स्यादिति व्यतिरेकः । अन्वयमाह यद्यदेवेति तत्तदेव शालिपरंपरायायदिनिश्चितमेव ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थनिगमयति अन्यदुपमिति । प्ररोहति प्रत्यक्षतः प्ररोहति । तस्मादुपादन्यद्रोहतीत्येतन्नोपपद्यतइति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यत् उमं अन्यत्जातं तत्तत्कर्म न उपपद्यते न संघटते । अन्यद्भुक्तं अन्यद्वान्तमिति न्यायो न संघटते ॥ ४० ॥

तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ आयुष्कामेन वमव्यंनं जातुपरयोषिति ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह क्षेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते ननु च नात्रक्षेत्रप्राधान्याभिधायकं किंचित्पदमस्ति केवलं परक्षेत्रोपगमननिषेधः श्रूयते । वमव्यंनं जातुपरयोषितीति परदारेषु बीजनिषेको न कर्तव्य इत्यस्यार्थः । न पुनर्यस्य क्षेत्रतस्यापत्यमित्यनेनोक्तं भवति सत्यं तथानश्यति वैक्षिंभीजं परपरिग्रहइत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्यापहारलक्षणदोषनिमित्तोऽयं प्रतिषेधो नादृष्टार्थ उपगमनप्रतिषेधः । सहि चतुर्थे विहृतएव नहीदशमनायुष्यमित्यादिना तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरन्तरेणैकवाक्यत्वादसत्तत्त्वात् तस्यै युक्ता क्षेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता प्राज्ञेन सहजया प्रज्ञया विनीतेन पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानविज्ञानवेदिना करणसाधनौ ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञानवेदाङ्गशास्त्राणि विज्ञानतर्ककलादिविषयं । एतद्भुक्तं भवति यस्य काचिद्बुद्धिर्विद्यते तेनैवं कर्तव्यं यतः सर्वशास्त्रेष्वेषां स्थितिः । यस्तु मूर्खस्तिर्यक्पण्यः सोऽत्रनाधिकृत एवेत्यनुवादोऽयं । आयुष्कामेनेति चातुर्थिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत्तत्तश्च पृथक्प्रतिषेधशङ्कानिरस्ता भवति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं पूर्वपक्षे उक्तीरुक्ता यद्यप्येवं तथापि लोके क्षेत्रत्रिण एव फलसंबन्धदर्शनात् [त्वक्षेत्रद्वारा क्षेत्रत्रिण एव प्रजेत्याह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । प्राज्ञेन स्वतो बुद्धिमता । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । ज्ञानं धर्मविषयाधीः] विज्ञानलोकविषया तद्देदी तत्रत्यभावात् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति क्षेत्रप्राधान्यमाह तदिति तद्बीजं सहजप्रज्ञावता पित्रादिभिरनुशिष्टेन ज्ञानवेदः पूर्वविज्ञानमपि तदङ्गादिशास्त्राणि तद्देदिनाऽऽयुरिच्छता न कदाचित्परजायायां वपनीयम् ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । दृष्टान्तजातस्य दार्ष्टान्तिके फलितमाह तदिति । तस्मादर्थे ज्ञानविज्ञानवेदिना श्रुतिस्मृतिविदा न वमव्यं रेतइति शेषः । परयोषिति नियुक्तायामपि न वमव्यमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । एवं बीजप्राधान्यमुक्तमधुना क्षेत्रप्राधान्यं चतुर्भिः श्लोकैराह तत्प्राज्ञेनेति । तद्बीजं । ज्ञानलौकिकं । विज्ञानं शास्त्रज्ञप्रधानमितिकृत्वा परक्षेत्रे वमव्यं क्षेत्रस्वामित्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विनीतेन गुरुशिक्षितेन । विज्ञानवेदिना ज्ञानं धर्मविषयं विज्ञानं लोकविषयं तयोर्वेदिना ॥ ४१ ॥

अत्र गाथावायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ॥ यथा बीजं वमव्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । गाथाशब्दो ब्रूतविशेषवचनः यथोक्तं पिङ्गलेन अत्रासिद्धं गाथेति अविगीताः परंपरागताः श्लोकाः अन्युच्यन्ते तदेषापियङ्गगाथागीयतइत्युक्ता श्लोका उत्तरत्रवेदे पठ्यन्ते यदस्य पूर्वमपरतदस्येति वायुनागीताः पठिताः वायुमोक्ता पुराविदः पुराणकल्पान्तरवेदिनः परपरिग्रहे परक्षेत्रे ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । माभूदायुष्कामस्य कर्तव्यं किं ततोऽतआह अत्रेति ॥ ४२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अतीतकालज्ञाअस्मिन्नर्थे वायुप्रोक्तागाथाः छन्दोविशेषयुक्तानि वाक्यानि कथयन्ति यथा परपुरुषेण परपत्न्यां बीजं वम्यमिति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सतांवाक्यं प्रमाणयति अत्रेति । गाथाः विगीतश्लोकाः । परपरिग्रहे परगृहीतवार-
रूपे ॥ ४२ ॥

(५) मनन्दनः । यथा येन हेतुना ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । परपरिग्रहे परस्त्रियां यथा न वम्यम् ॥ ४२ ॥

नश्यतीषुर्यथाविद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

(१) मेघातिथिः । तादृशानां गाथादर्शयति इषुः शरः सनश्यति खेच्छिदे अन्येनेष्वासेन विद्धं भृगमनुविध्यतः
[पूर्वस्य वेधकस्यात्र स्वाभ्यं अथवाऽऽकाशे खे शरः क्षिमोलक्ष्यमन्तरेण नश्यति निष्फलं भवति विद्धं चानुविध्यतः] ।
एवं परस्त्रियं तेजो निःक्षिप्तस्य बीजिनः क्षेत्रत्वामिनोपत्यं भवति ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येन विद्धमनु पश्चाद्विध्यतः वृथाविध्यतः क्षिमोपीषुर्नश्यति । अन्येन पूर्वविद्धत्वेन
स्वीकृतत्वादिषु विद्धत्वेऽपि पक्षिणो मांसलाभोत्र पूर्वपरिग्रहीतुरेवेत्यर्थः । नश्यति निःफलं भवति ॥ ४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथान्येन विद्धं भृगं कृष्णसारं तस्मिन्नेव छिदे पश्चादन्यस्य विध्यत आविद्धः क्षिमः शरो निष्फलो-
भवति पूर्वहृत्त्रैव हतत्वात्तस्यैव तन्मृगलाभात् एवं परपत्न्यामुपमं बीजं शीघ्रमेव निष्फलं भवति गर्भग्रहणानन्तरं क्षेत्रिणः सप्तः-
फललाभात् ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । परक्षेत्रे बीजस्योर्मिर्वमुः फलाय न पर्यामिति दृष्टान्तगाथामाह नश्यतीति । विद्धं भृगमन्येन ।
खे तत्कर्ता छिदे । खमित्युपलक्षणम् । अनुविध्यतः पश्चात्ताडयतः इषुः शरो नश्यति भृगलाभायापर्याप्तः यतः पूर्वहृन्तरे-
व सः शरभृगस्य विध्यमानत्वाद्धिदेषुर्नश्यति । पश्चात्त्येन यथा सपशुर्न लभ्यते एवं गर्भो बीजिना न लभ्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(५) मनन्दनः । तामेव गाथामाह नश्यतीषुर्यथेति । खे विद्धं खेसंबद्धं वायुमिति यावत् वायुं लक्ष्मीकृत्य विद्धो युक्तः
इषुर्विध्यतः प्रहरतः पुरुषस्य यथा नश्यति निष्फलो भवति तथा नश्यति तत्फलं बीजिनो न भवति क्षेत्रिणो भवतीत्यर्थः ।
क्षेत्रं प्रथमपरिग्रहीतुरेवेति ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथाक्षिमइषुर्बाणः खे अकाशे नश्यति निराधारत्वात् कीदृशः इषुर्विद्धं लक्षं अनुविध्यतः ॥ ४३ ॥

पृथोरपीमां पृथिवीभार्या पूर्वविदो विदुः ॥ स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथिः । ईदृशोऽयं पुराणकृतो जायापतिलक्षणसंबन्धो यद्भिन्नावपि तावेकीकृताविव दर्शयति तथाहि
अनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसंबन्धामही तेनैव व्यपदिश्यते पृथिवीति तस्मादन्यापि स्त्री यस्य भार्या तस्य पुत्रोऽनेनापि जा-
तः स्थाणुच्छेदस्य केदारस्वमाहुः संबन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसंबन्धपक्षीप्रतिपादयति स्थाणुगुच्छगुल्मलतादिप्रकृदो-
यत्र भवति तच्छिनत्ति यः स स्थाणुच्छेदः तस्य तत्क्षेत्रं येन प्रकृद्गुल्मलतावीरुधः छित्त्वा भूमिः क्षेत्री कृता तत्र कर्षणवप-

नजातंफलंतस्यैव शल्यवतोऽष्टगमाहु रित्यनुवर्ज्यते बहूनांष्टगमनुधावतामास्त्रेकार्यैयस्यैवसंबन्धिशरशल्यंष्टगे दृश्यते तस्य तमाहुः । प्रथमवेदुश्च सभवतीत्युक्तंनश्यतीतिरित्यत्र ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा पृथोः परिग्रहानन्तरमनेकराजपरिगृहीतार्थामपि पृथिवीं प्रथमपरिगृहीतृत्वान्पृथोः स्तस्यैव नाम्ना पृथिवीति व्यपदिशन्ति तथा प्रथमपरिगृहीतुरेव भार्याऽतोऽन्तरं परिगृह्णाद्भीजिनएव क्षेत्रं किं तस्यादित्यपि नाशङ्कनीयमित्यर्थः । स्थाणुच्छेदस्य यः प्रथमं खिलभक्त्यर्थं क्षेत्रे स्थाणुमुत्पादयति तस्य न द्वितीयपरिगृहीतुः । केदारं क्षेत्रम् । शल्यवतोऽस्यतोयेन विद्धोऽननु तदनन्तरं ष्टगमहीतुः ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लुकः । इमामपि पृथ्वीपृथुना पूर्वपरिगृहीतृत्वात् अनेकराजसंबन्धेऽपि पृथोभार्याभित्वतीतज्ञानान्ति तस्मात्स्थाणुच्छिन्नास्ति स्थाणुच्छेदः कर्मण्यण् येन स्थाणुमुत्पादय क्षेत्रंफलंतस्यैव तत्क्षेत्रंवदन्ति तथा शरादिशल्यंयेन पूर्वष्टगे क्षिप्तंतस्यैव तंष्टगमाहुः एवंच पूर्वपरिगृहीतुः त्वामित्वाद्दोदुरेवापत्यंभवति न जनयितुः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे पुरावृत्तं स्फुटयन्परयोषिति पुत्रार्थमाशासानस्यपुत्राशार्वाफल्यमाह पृथोरिति । अनेकराजसंबन्धित्वे भूमेः भुवः पृथ्वीति समाख्याबलात् । पृथोरेव भार्यामाहुः भुवः स्थाणुच्छेदस्य प्रथमतदुच्छेदकस्य केदारं क्षेत्रं एवं शल्यवतः अये ष्टगप्रतिशरंयोजयितुः दृष्टान्तप्रये क्षेत्रिणएवापत्यम् ॥ ४४ ॥

(५) जन्कनः । तेन तत्र क्षिप्तमन्येन बीजंनश्यति तस्येत्यभिप्रायेणाह पृथोरपीमामिति । पूर्वविदः प्रथमं लब्धवतः पृथोरिमां पृथिवीमपि भार्यां विदुः । पूर्वविदइति स्थाणुच्छेदशल्यवतोऽपि विशेषणं स्थाणुच्छेदः खिलीकृतक्षेत्रसंस्कर्ता जायापत्योरभेदश्चायम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थाणुच्छेदस्य केदारं । भूमिस्थवृक्षछेकदस्य क्षेत्रम् । च पुनः शल्यकर्तुःष्टगष्टगभार्या इति आहुः ॥ ४४ ॥

एतावानेव पुरुषोऽयज्जायात्मा प्रजेति ह ॥ विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्योभर्ता सा सृताङ्गना ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । युक्तंच यस्य भार्या तस्यापत्यंमत्माङ्गार्यायाभर्तुश्चैकत्वमेव प्रजाप्यात्मभूतैव कर्मवान्यस्यात्मासौम्यस्य भवेत् एवतावद्दमेतच्छोके शास्त्रज्ञाअन्धेवमेव विप्राःप्राहुरिति ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतावानेव तन्मयदेवकःपरिणामः । तन्नप्रजातोपि जायान्तरङ्गमित्याह योभर्तेति । प्रजावयवभूता जायाचात्मैवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लुकः । नैकः पुरुषोभवति अपि तु भार्या त्वदेहमपत्यानीत्येतत्परिणामएवपुरुषः तथाच साजसनेयम्राज्ञा ॥ अर्द्धोहवाएवआत्मनस्त्वस्माद्यज्जायांनृद्विदतेनैतावत्प्रजायतेअसर्वोहितावद्भवतिअथयदेवजायांविदतेऽथप्रजायतेनृद्विदसर्वोभवति । तथाचैतदेवविदोविप्रावदन्ति योभर्ता सैव भार्या सृतेति एवंच तस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवतीति यतश्चैतदपत्योरैक्यमतः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मैवेदमप्यासीत् एकमेकं सौकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय अर्द्धोहवा एवआत्मनोऽयज्जाया आत्मावै पुत्रनामास्ति इत्यादिभुतेरात्मनएव जायापत्यपतित्रितयरूपत्वेन पूर्णत्वान्पुरुषत्वमित्याह एतावानिति । निर्निमित्तित्वा यतः पुरुषत्वमतीत्यर्थदपत्योरिव । एतदेवाह तथेति । भर्तुरेवापत्याकारेणपरिणामोऽजायोपादानकः । अङ्गय पुत्रार्थमानीयतइत्यङ्गना ॥ ४५ ॥

(५) मन्मथः । जायाजातस्य भर्तुरपत्यत्वमतिपादनार्थमाह एतावानेवेति । आत्मात्पुंशुः जाया मजा इति च यदेतावानेव पुरुषः अत्र प्रमाणं प्राहुः विप्राइत्यादि इतरयोरुपन्यासोदष्टान्तार्थः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्तासातस्य अङ्गनास्थताभर्तव अङ्गनेति एतावानेवपुरुषः त्रितयसमुदायरूपः यत्रयत्नात्कारणात् जायास्त्री आत्मा मजा इति त्रयं तथाचपुनः विमाएतत् आहुः ॥ ४५ ॥

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ॥ एवं धर्मविजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥ ४६ ॥

(१) मेघातिथिः । अथ मन्थेन धनादिदानेन क्रीत्वा स्त्रीयाः करिष्यन्ते परभार्यायांततोविनिवृत्ते दुःस्थान्येतज्जा-
तोजनयितुः पुत्रोभवतीत्येतन्नयतो न शक्याभार्यात्वेन निष्कसहस्रैरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुं नापि भर्ता त्यक्ता प्रहीणद्-
व्यतया प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमापद्यते यतउद्गृहेतेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयादात्मनेपदास्त्रिज्ञान्नाप्येव संस्कृताऽप्यस्य
भार्या भवति यथानाहवनीयादयथाधातुरस्यस्य क्रियादिनाऽऽहवनीयादिव्यपदेश्या निष्क्रयोविक्रयोविनिमयश्च विसर्ग-
स्त्यागस्ताभ्यां न मुच्यतेनभार्यात्वमस्यापैति ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निष्क्रयोविक्रयविनिमयो । विसर्गः दानं । न मुच्यते पुनर्मूल्यं दत्त्वा प्रहीतुं लभ्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । निष्क्रयोविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यां स्त्री भर्तुर्भार्यात्वादपैत्येवपूर्वप्रजापतिना स्मृतमित्यर्थ-
मभ्यामहे । एवं च क्रयादिनापि परस्त्रियमात्मसात्कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न बीजिनः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोविक्रयपरित्यागयोरपि भार्यात्वं नापैतीत्याह नेति । अस्यादानं विक्रयोवानास्ति अभि-
नत्वात्तस्याः । आत्मनोर्धं पत्नीनामेति श्रुतेरेवंयुक्तत्वमपि नापैति । यस्य तेबीजतो जातास्तस्यते नेतरस्यत्वित्युक्तेभार्या
पुत्रदानविक्रयस्मरणं राजादौ तदुद्भूतसेवादिरमम् । प्रजापतिविनिर्मितमिति तत्र प्रमाणम् ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निष्क्रयविसर्गाभ्यां विक्रयदानाभ्यां भर्तुः सकाशात् भार्या नमुच्यते ४६ ॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ॥ सकृदाह ददानीति श्रिण्येतानि सतांसकृत् ॥ ४७ ॥

(१) मेघातिथिः । अयमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः विभागकाले हि समविषमांशभागिभः समविषमांशभागकेषु
परिकलस्य विभागः कर्तव्यः तत्र कृते यौविप्रतिपद्येततस्य प्रतिषेधार्थमिदं तत्रापि यथसावयथार्थतां कस्यचिदंशस्य प्रज्ञा-
पयेत्तदास्यैव पुनर्विभागः अथ बहुना कालेनायथाकृततां ब्रूयाद्यावदितः स्वेषु स्वेषु भागकेष्वप्यनिवेशशीर्षमिति संस्कारा-
दिकृतं भवेद्ब्रह्महिरण्यादिषोपयुक्तस्यात्तदा समतामात्रकरणे प्रभवति न पुनः सर्वसमवापविभागं अग्रेतु स्त्रीबादीनामर्ह-
तविभागकानां पश्चाद्भागहरत्वनिमित्तस्त्रीवत्त्वादिपरिज्ञानान्नास्ति भागोपहार इति सकृन्निपातप्रयोजनं वदन्ति । एवं हि त्रिषु-
भागहराणां यदृच्छ्या ये समतां प्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयात्मात्कनं व्यवस्थानमतिक्रम्यापहर्तुं भेरन् पतितस्य तु लब्धभा-
गस्याप्यपहारवक्ष्यामि । सकृत्कन्याप्रदीयते यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालप्रागपि विवाहाद्भर्तुः स्वतोच्यते तथापि द-
त्तामपि हरेत्कन्यातिपातुनिष्ठाविज्ञेयाविद्वाद्भः सममेपदइत्यादिपर्यालोचनया विशिष्टविषयतैव सा च व्याख्याता । सकृदा-
हददानीति गवाद्योह्रियेनैव रूपेणात्मनः स्वतेनैवाभ्यस्ता आपद्यन्ते कन्यातु दुहितृत्वेन स्वसती भार्यात्वेनानिवृत्तस्वसं-
न्या दीयत इति पृथगुपन्यासः ननु चानिवर्तमाने पितुः स्वसंबन्धः कथं कन्यादाने निवर्तते एतद्विद्वानस्य रूपयदेकस्य संबन्धो-
निवर्ततेऽप्यस्योपजायत इति नैपदोः द्वावपसंबन्धावपस्थापत्यवद्भावः स्वस्वामिसंबन्धश्च तत्रापत्यापत्यवद्भावो न निव-
र्तते इतरस्तु निवर्तते तथाच ब्राह्मणे पितुर्वशेति षेति पितुश्चात्र स्वाम्यनिवृत्तिमाह पाणिपादस्येति भर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥ ४७ ॥

(४) राक्षसान्धः । निगमयति । यदिति अक्षेपिणद्वितीयेदः । येऽक्षेपिणः परदाररतास्ते सस्य-
वीजानुरूप-
वीजिर्नीतरस्यापि कलं पिण्डाणि न लभन्ते स्म ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । अक्षेत्रिणइतिपदम् ॥ ४९ ॥

यदन्यगोषु वृषभोवत्सानांजनयेच्छतम् ॥ गोमिनामेव तेवत्सामोघंस्कंदितमार्धभम् ॥ ५० ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदितोद्भापितोवा अनेन तिर्यक्षु परिगृहीतेषु गवादिषु नदस्य ते अन्यदीयौवृषभोययन्यगवीषु वत्साम्बहूनपि जनयेन्नवृषभस्वाम्येकमपि वृषभंलभेत सर्वएव ते वत्सागोमिनांगी-
स्वामिनां आर्धभवृषभसंबन्धितस्कंदितबीजनिषेकोमोघंवृथानिष्फलम् ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गोमिनां गौगवीमताम् । मोघं वृथा । वृषभस्य स्पन्दितं चेष्टितं मैथुनार्थं ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । यदन्यदीयगवीषु वृषभोवत्सशतमपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनोभवन्त्येव न वृषभस्वा-
मिनः वृषभस्य यच्छुक्रसेचनंतद्वृषभस्वामिनोनिष्फलमेव भवति यथा गोश्वोद्रेत्यनेनोत्पादकस्य प्रजाभागित्वं न भवतीत्ये-
तत्परत्वेन दृष्टान्तोक्तः अयन्तुक्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वंभवतीत्येतत्परत्वेनातो न पुनरुक्तिः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव दृष्टान्तान्तरेण दृढयति यदिति । गोमिनां स्त्रीगोस्वामिनाम् । गोपदमपश्चाद्युपल-
क्षणम् । स्कन्दितं शुक्रसेचनम् । आर्धभवृषभस्येदम् । मोघं स्वस्वामिफलाजनकम् ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यगोषु अन्यदीयगौषु ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमिनां गोस्वामिनाम् आर्धभंरूपभाणामिदमार्धं स्कन्दितं सद्भेतः ॥ ५० ॥

तथैवाक्षेत्रिणोबीजंपरक्षेत्रप्रवापिणः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं बीजी लभते फलम् ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्यनिर्देशोयं यथा गवादिषु स्थावरेषु वैवंमनुष्येष्वपि कुर्वन्ति क्षेत्रस्वामिनामर्थं प्रयोजन-
बीजकार्यं संपादयन्ति ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रकृते योजयति तथैवेति । बीजमिति विभक्तिव्यत्ययः बीजस्य परक्षेत्रे वापिणोवमारो-
ऽक्षेत्रिणः । क्षेत्रिणां भार्यावतां । अर्थं फलम् ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा गवादिगर्भेषु तथैवापत्परहिताः सन्तः परकीयभार्यायां ये बीजवपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामै-
वापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति बीजसेक्ता त्वपत्याख्यफलं लभते ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र परीपकारमार्भकुतस्त्यत आह अर्थमिति । सपतिकायां स्त्रियां स्कन्दनं सन्दिग्धो
गर्भोऽसन्दिग्धोऽतिगूढोत्पन्नोपि क्षेत्रिणएवेतिभावः ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । तथैव वृषभवत्फलं क्षेत्रिणोबीजवन्तः ॥ ५१ ॥

फलंत्वनभिसंधाय क्षेत्रिणांबीजिनांतथा ॥ प्रत्यक्षंक्षेत्रिणामर्थोबीजाद्योनिर्गरीयसी ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । अवशिष्टेषोक्तं क्षेत्रिणांफलंनबीजिनस्तस्यावशिष्टविषयत्वमाह अनभिसंधायेति अभिसंधानं-
बीजक्षेत्रिणोरितरेतरसंविध्यवस्थापनं नष्टाश्वदग्धरथवत् उभयोरारवयोः फलमस्त्विति यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र
क्षेत्रिणएव प्रत्यक्षोर्थो निमित्तफलप्रत्यक्षशब्देन निःसंदिग्धतामाह यतोबीजाद्योनिर्गरीयसी क्षेत्रमधिकफलं सत्यां तु
संविदि ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । फलमनभिसंधायावयोस्तुल्यं फलमिति समयमकृत्वा बीजिनः प्रवृत्तौ क्षेत्रिणामेवार्धःफ-
लमिति प्रत्यक्षं लोकसिद्धम् । गरीयसी त्वत्पहेतुः ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदस्यामुत्पत्स्यतेऽपत्यंतदावयोरुभयोरेवैवंयत्र नियमोन कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षेत्रिणोऽपत्यं उत्तरीत्या बीजात्क्षेत्रं बलवत् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु न ते परोपकारार्थं यतन्ते किंतु कामात् सत्यं आर्थिकः स इत्याह फलमिति । अनभिसंधाय एतदपत्यमुभयोरित्यनियमे । बीजिनो रागमात्रोपाधिकत्वात् किंच यो निर्गरीयसीत्युक्तम् । निगमयति यो निर्गरीयसीति । स्वक्षेत्रे बीजस्योत्कृष्टत्वेऽपि परक्षेत्रे स्कन्दनेऽतिवृत्ते तद्विशेषे विप्रतिपत्तेः क्षेत्रत्वेन सर्वत्रानुगमात् क्षेत्रस्यैव कारणत्वनिश्चितिरिति भावः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रिणामित्यफलं बीजिनामित्यफलमित्यभिसंधाय परक्षेत्रमवापिण इत्यनुकर्षणं क्षेत्रिणामर्थं कुर्वन्तीति चास्यानुकर्षः मत्स्यक्षेत्रे कृषीवलैः क्रियमाणं दृश्यते तेन बीजाद्यो निर्बलीयसी ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलं अनभिसंधाय आवयोः समफलमिति समयमकृत्वा बीजात् योनिः गरीयसी ॥ ५२ ॥

क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते ॥ तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनभिसंधाय क्षेत्रिणः फलमुक्तमभिसंधाने किं बीजिन उतोभयोरिति संशय उभयोरित्याह क्रियाया अभ्युपगमोद्गीकरणमेवमेवैतदित्योनिश्चयः संविल्लक्षणः सा क्रियाभिप्रेता तामभ्युपगमम्य बीजार्थं बीजकार्यफलनिष्पत्त्यर्थं यत्प्रदीयते सामर्थ्याद्बीजमिति गम्यते तस्येह द्वावपि भागिनौ ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्रिया नियमस्तुल्यमावयोः फलमिति तामभ्युपगम्य यत्क्षेत्रं परस्मै दीयते बीजार्थं बीजवपनार्थम् ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरेवेति नियम्यैतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनभिसंधायेत्युक्तं तत्राभिसंधानपूर्वकंचेदुभयोरपीत्याह क्रियेति । क्रिया समयः यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयो रभयोर्भवेदिति नियम्य तत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं यद्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । क्रियाभ्युपगमाद्बीजनिक्षेपक्रियां प्रति क्षेत्रिणो बीजिनो नुक्कानाद्यो बीजार्थो बीजरूपोऽर्थः प्रदीयते निक्षिप्यते तस्य बीजिक्षेत्रिकश्चेह लोके कृष्यारम्भफलभागिनौ दृष्टौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियाभ्युपगमात् समयकारणात् एतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजिक्षेत्री एव च ॥ ५३ ॥

ओघवातात् तत् बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं वप्ता लभते फलम् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । परक्षेत्रे वपुर्बीजवाप उक्तस्तत्र मन्येत पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारो नूनमतः क्षेत्रं जिहीर्षति नो चेत्किमिति परक्षेत्रे वपतीति येन तु स्वक्षेत्रे द्युममोघवाताभ्यामन्यत्र नीतं तस्य कोपराधो यदि स्वद्रव्यं हारयति तदर्थमाह ओघवातात् तत् बीजं सर्वक्षेत्रमाधान्यमित्यर्थः ओघोजलनिषेकः तेन वायुना चात्तं तस्य क्षेत्रे प्ररोहति तस्यैव तद्भवति एतेनैव सिद्धविशिष्टार्थं बीजी लभते फलमिति ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रत्यक्षमिति प्रागुक्तं लोकव्यवहारं दर्शयति ओषेति । ओषेन दीरयः ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वीजं जलवेगवाताभ्यामन्यदीयक्षेत्रादानीतं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रस्वामिन एव तद्वीजं भवति न तु येन बीजमुपसतत्फलं भते एवं च स्वभार्याभ्रमेणापरभार्यागमने ममायं पुत्रो भवितेत्यवगमेऽपि क्षेत्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । आकृत्यादिभिर्निश्चयेऽपि नियमं विना फलं क्षेत्रिकस्यैवेत्याह ओषेति । ओषेन स्रोतसा वातेन प्रबलेन वाततं प्रापितं बीजं प्ररोहति अदुरयति । तद्वीजं बीजजं फलं ज्ञेयं मानतः । न्यायोत्र गर्भधारणपोषणादिबाह्य-
ल्यम् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । अविद्यमानायां मिथः संविदिक्षेत्रिण एव फलमिति दृष्टान्तेनोपपादयति ओषवातादतमिति । यस्य बीजमित्यन्वयः तद्वीजं क्षेत्रिकस्यैव । वमा बीजी ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ओषः नदीप्रवाहः सेन ततं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ५४ ॥

एषधर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवंप्रति ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्याधिकारात्तद्विषयतैव माविज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणं यदि वा बीजफलव्यवहारस्य सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्तन्निवृत्त्यर्थमाह द्विपदांचतुष्पदां पक्षिणां स्थावराणां च सर्वत्रैषधर्मः एष इति । द्वयंप्रत्यवष्टय-
ते अनभिसंधाने यस्य क्षेत्रंतस्य फलमभिसंधाने चोभयौः उदाहरणार्थवानुगवाश्वादिग्रहणस्य स्वमार्जारादिष्वप्ययमेव न्या-
यस्तर्हि किमर्थं यद्यन्यगोष्विति प्रायेण गावः पुरुषाणां भवन्ति न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादोऽसौ । दास्यः सप्तभि-
र्दास्योनिभिरुपगताः प्रसवः कायजन्म संप्रति तत्रेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रसवंप्रति प्रसवविषये ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संतर्तिप्रतिज्ञातव्या यत्क्षेत्रस्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी न तु वृष-
भादिस्वामी नियमे तु कृते सत्येतयोरेव संततिस्वाम्यम् ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा गोश्चेत्याद्युक्तमुपसंहरति एष इति । विहङ्गः पक्षी । प्रसवमपत्यम् ॥ ५५ ॥

(५) नन्दनः । एवं गवाश्वादिष्वपीत्याह एषधर्म इति धर्मो न्यायः ॥ ५५ ॥

एतद्वः सारफल्गुत्वं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ॥ अतः परंप्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । सारः प्रधानं फल्गुसारं उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणसूचनं आपज्जीवनस्थिति-
हेतुभूतभोजनाच्छादनाभावः संतानविच्छेदश्च ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रुतिस्तु नान्यजातः पुत्रोस्तीति परबीजप्रभवस्य सुतस्य परलोकानुपयोगित्वपरा न तु
संबन्धाभावपरंति सारत्वं योनेः फल्गुत्वं बीजस्य । आपदि भर्तुरभावे सति स्वपतिजन्यसंतानासंभवे ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतद्वीजयोन्योः प्राधान्याप्राधान्ययुष्माकमुक्तं अतोऽनन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्वक्ष्यामि
॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । बीजक्षेत्रयोः प्राधान्याप्राधान्यमुपसंहरन् पुत्रशून्यायाः स्त्रियः स्वकुल्यादप्यपत्यमुत्पाद्यमित्याह
एतदिति । सारफल्गुत्वं प्राधान्याप्राधान्यम् । आपदि पुत्रानुत्पत्तिदशायाम् । अन्यथा ॥ पतन्ति पितरोऽेषां लुपिण्डोदक-
क्रिया इति स्मृतितः प्रत्यवायः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । आपत्सन्तानपरिक्षयः ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । फल्गुत्वं निःसारत्वम् आपदि भर्षभावे ॥ ५६ ॥

भातुर्ज्येष्ठस्य भार्यायागुरुपत्न्यनुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवदन्नापदिनियोगविधातुर्ज्येष्ठोऽपेजातः अनुजः पश्चाज्जातः कनीयान्यवीयाननुजएव ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्नुषा स्नुषावद्यवहर्तव्या ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य भातुर्या भार्या सा कनिष्ठस्य भातुर्गुरुपत्नीभवति कनिष्ठस्य च भातुर्या भार्या सा ज्येष्ठभातुः स्नुषामुनिभिः स्मृता ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवाविष्कुर्वन्वर्ज्यवर्ज्यत्वमाह भातुरिति । यवीयसः कनिष्ठस्य गुरुपत्नी मातैव ज्येष्ठभाता समः पितुरित्युक्तेः । स्नुषा पुत्रपत्नीति ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । वक्ष्यमाण आपद्धर्मोऽनापदि न कर्तव्यइति श्लोकद्वयेनाह भातुर्ज्येष्ठस्येति । गुरुपत्नी ज्येष्ठस्य पितृसमत्वात् । स्नुषायवीयसः पुत्रसमत्वात् ॥ ५७ ॥

ज्येष्ठोयवीयवीयसोभार्यायवीयान्वायजस्त्रियम् ॥ पतितौ भवतोगत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पतित्वमनापदि सत्यपिनियोगे ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियुक्तौ गुरुभिः । अनापदि संतत्यन्तरसंभवे ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्यागत्वा संतानाभावंविना नियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह पतिताविति । पतिभोगवन्मैथुन्यभोगेच्छया नियुक्तावपि भवतः । अनापदि संभवत्पुत्रदशायाम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । यतएव मतआह ज्येष्ठइति । पतितौ स्नुषागमनाद्गुरुत्वरूपगमनाच्च । नियुक्तौ गुरुभिर्नियुक्तौ अनापदि सन्तानापरिक्षये ॥ ५८ ॥

देवराद्धा सर्पिडाद्धा स्त्रियासमम्यद्वियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताधिगन्तव्या संतानस्यपरिक्षये ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगोविधीयते संतानस्य परिक्षये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक्प्रजोत्पादयितव्या यदुक्तं योषितांधर्ममापदीति सेयमापत्सन्तानपरिक्षयः संतानशब्दं पुत्रउच्यते दुहिता च पुत्रिका सा हि पितृवंशतनोति नाम्ना तस्य परिक्षयोऽनुत्पत्तिरुत्पन्ननाशोवा पुत्रिकायाश्च करणं नहिस्त्रियाः केवलायांपुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकारइति वक्ष्यामः नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञातया गुरुभिः कुतः पुनः गुरुभिरिति स्मृत्यन्तरनिदर्शनात् अथवा नियोगशब्दादेव नियोगे हि गुरुसंबन्धीलोकोप्युच्यते नहि विशेषेण नियुक्तोऽभ्यापयतीत्युच्यते आचार्येण नियुक्तः करोत्यनुवदति गुरवश्च श्वश्रूश्च देवरादयो भर्तृसगोत्राद्गृह्याः न पित्रादयः । एतेनापत्येनापत्यवन्तस्तउच्यन्ते तर्हि विशेषेण येषांचोपकारस्तत्कृतौर्ध्वदेहिको भवति यद्येवंमातामहस्यापि दौहित्रोपकारोस्ति ततः पित्रा दुहित्वा नियोक्तव्येत्यापन्नं उक्तयेनापत्यवन्तउच्यन्ते देवसपिण्डग्रहणत्वेन तद्गोत्राएव तदयमागच्छन्ति महाभारतेच तत्र तत्र नियोक्तभावो भर्तृपक्षणामेवार्दिशतः अतएव भ्रातृपुत्रे सति ननियोगः कर्तव्यः । ये हि नयुक्तास्तेषामेव संतानोपकारः पुत्रजन्ति

संहे पत्योपकारमर्थयमानाअधिक्रियन्ते न घृतस्याधिकारोस्ति कथंताहि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते कथंशित्पिण्डदाने सउपकरोति वचनादिति च ब्रूमः नह्यपत्यमुत्पादयितव्यमित्येषविधिस्तेनानुष्ठितइति तथापितदीये क्षेत्रे नियोगविधिजातेन पिण्डदानादिकर्तव्यमितिशास्त्रार्थः ततश्च तस्योपकारकमवगतंयथाचैतत्तथापुरस्तान्निपुणंवक्ष्यामः । देवरः पतिभ्राता स-
पिण्डः पत्यन्वयः सएव स्त्रियांस्पृश्यन्तरे जातिमात्राच्चेत्युक्तंभवति सम्यगिति घृताक्तादिनियमंवक्ष्यमाणमनुवदति प्रजे-
प्सिताधिगन्तव्याविधौ कृत्यईप्सितशब्देन कार्याक्षमतामाह ततोदुहितर्यन्धवधिरादौ च जाते पुनर्नियोगोनुष्ठेयः ॥ ५९ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । देवरात्पत्युःसोदरभ्रातुः तदभावे सपिण्डान् सपिण्डमात्रदेवरात्पतिसापत्यभ्रातुः मातुल-
पुत्रादेः सम्यक् घृताभ्यङ्गादि कृत्वा नियुक्तया पत्या गुरुभिर्वा प्रजेप्सिता पुत्ररूपा ननु स्त्रीस्त्रीवरूपा । ततश्च पुत्रानुत्प-
त्तौ पुनःपुत्रार्थप्रवर्तनमुक्तम् ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । संतानाभावे स्त्रियापत्यादिगुरुनियुक्तया देवरादन्यत्माह सपिण्डाद्वक्ष्यमाणघृताक्तादिनियमवत्पुरु-
षगमनेनेष्टाः प्रजाउत्पादयितव्याः । ईप्सितेत्यभिधानमर्थात्कार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्देश्यं समर्थयति देवराद्वेति । सम्यगव्याजेन ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरःपुत्रकाम्यया । सपिण्डो-
वा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तक्रतावियात् ॥ आगर्भसंभवात् गच्छेत्पतितस्त्वस्यथाभवेदिति याज्ञवल्क्यवचनादेकापत्यजननप-
र्यन्तं गन्तव्या । ईप्सितेतिविशेषणान् षण्डादिव्यावृत्तिः ॥ ५९ ॥

(५) मन्दनः । अथतमेवापद्धर्ममाह देवराद्वेति । नियुक्तया गुरुभिः सन्तानस्य परिक्षये भर्तुरपुत्रत्वे ॥ ५९ ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तोवाग्यतोनिशि ॥ एकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयंकथंच न ॥ ६० ॥

(१) मेघालिथिः । विधवाग्रहणमतस्त्र्यङ्गीबादिनियोगोजीवत्पत्याअन्येषएवविधिः । यतोवक्ष्यति नियुक्तांयोविधिं-
हित्वेति एतदेव तस्य प्रयोजनंनियमोत्रविषयाणां न नियमानामन्यथा विज्ञायेत प्रकृतत्वाद्विधवायाएवस्युः निशिप्रदी-
पायालोकनिवृत्त्यर्थमेतत् वचनान्तरेण दिवोपगमनप्रतिषेधान् । अन्येत्वाहुः पुरुषार्थोसौ प्रतिषेधः कर्मार्थस्त्वर्थं तेनाह्निग-
मनेन क्षेत्रजमेकमुत्पादयेत्पुत्रं द्वितीयम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विधवायां प्रजोत्पादनसमर्थवह्नीनायां प्रमीतस्यस्त्रीवस्यव्याधितस्यवेतिस्पृतेः । नहि-
तीयमिति केषांचिन्मतम् ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभावपरमिदं जीवन्मपि पत्यावयोग्यपत्यादिगुरुनियुक्तोघृ-
ताक्तसर्वगात्रोभौनीरात्रावेकपुत्रंजनयेन्मकथंचिद्वितीयम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रेतिकर्तव्यतामाह विधवायामिति । विधवा षवोऽश्वीभयलोकशोधकतयापतिः । तद्वहिताऽ-
तोऽधवपदमपत्यजनकयोग्यपत्यभावपरं गुर्वनुज्ञातभ्रतरसाहचनस्यापत्यतात्पर्यकत्वादतः षण्डस्य भार्याद्वारापुत्रवत्ता
संगता । अनुज्ञापदं तादृशपुत्ररागोपलक्षणपरं अन्यथा गुर्वभावे संतानक्षतिः ॥ ६० ॥

(५) मन्दनः । व्यर्थं नवा च विधवा वैयर्थ्यं च पुत्रानुत्पादकत्वम् ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवायां स्पृत्या क्लेश्येन व्याधितत्वेन वा प्रजोत्पादनार्थं अयोग्यभर्तृसहितायां यथा कुन्ती
षण्डोः सभर्तृका ॥ ६० ॥

द्वितीयमेके प्रजनंमन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्वृतंनियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यप्रतिपत्तयः । द्वितीयः पुत्रइत्येकेषामतं तद्विदः क्षेत्रजोत्पत्तिविधिज्ञाः अनिवृत्तंनियोगार्थं पश्यतो नियुक्तया प्रजोत्पाद [यितव्येत्य]' स्य विधिरैकस्योत्पादनेन संपत्तिमन्यन्ते । कस्तेषामभिप्रायः एकवचनमविवक्षितंमन्यन्ते द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणोगुणाभावादविवक्षाग्रहैकत्ववत् ननु चानुपात्तोपदेशेस्तस्यपि द्वितीयया द्रव्यमाधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवक्षा स्थितैव उद्भूतं द्विजोभार्यामिति लिङ्गादपत्यविधावेकत्वसंख्यातिक्रमोदशास्यां पुत्रानाधेहीति यदेवंतद्विद्वत्त्वावस्थानं अस्यामेवाशङ्क्याद्वितीयइति वचनंअन्यनिवृत्त्यर्थमर्थवता तस्यान्ययमभिप्रायः औरसे न लिङ्ग-विवाहप्रकरणे तु मन्त्रपाठान् इहत्वेकत्वातिक्रमः अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादान् अथवाऽस्याएव स्मृतेर्द्वितीयपुत्रस्तुति-कल्पनात् धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपरेषामतमाह द्वितीयमिति । धर्मतौ धर्मनिमित्तं प्रोनिधोगस्तस्यार्थंनियोगप्रयोजनमनि-वृत्तमनिष्पन्नं पश्यन्तः एकस्य पुत्रस्य बह्वपत्तिर्वाऽसत्कल्पत्वात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्ये पुनराचार्यानि योगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्रएकपुत्रइति शिष्टप्रवादादनिष्पन्नंनियोगप्रयोज-नमन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते ॥ ६१ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । अत्रार्थे मतभेदमाह द्वितीयमिति । नियोगः पुत्रोत्पादना । अनिवृत्तं अपुत्रएकपुत्रइति नियोगार्थं ननिर्वृत्तमिति मन्यमाना इति । तयोः नियुक्तयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ६१ ॥

(५) मन्दनः । तद्विदः आपद्धर्मविदः अनिवृत्तमसंपूर्णं नियोगार्थं नियोगप्रयोजनम् ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिवृत्तं अनिष्पन्नम् । धर्मतः धर्मनिमित्तम् ॥ ६१ ॥

विधवायां नियोगार्थं निर्दते तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्तेयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । [इहतुनियोगविषयीयत्रनियुज्यते]' सच संप्रयोगाभिर्मर्दपर्यवसानउपगमनलक्षणस्तस्मिन्निवृ-त्ते पूर्वैव वृत्तिगुरुवत्स्नुषावज्ज्येष्ठस्य भार्यायां गुरुवद्यदीयस्तस्नुषावत्परस्परग्रहणात् स्नुषावद्वर्तेतस्त्री पुरुषे ज्येष्ठे देवरे गुरु-वत् ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुवत्पत्युज्येष्ठः षडितु देवरः कनिष्ठस्तदापि गुरुवद्वर्तेत । भर्तृभार्येतियोज्यम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । विधवादिकायां नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथा शास्त्रसंपन्ने सति ज्येष्ठोभ्राता कनिष्ठभ्रातृभार्या च परस्परंगुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । पुत्रोत्पादनानन्तरं पुनरुभयत्र न गन्तव्यमित्याह विधवायामिति । नियोगार्थं नर्मे जाते गुरु-वत् ज्येष्ठोभ्राता स्यात् । तेन तज्ज्ञार्याकनीयसा न गन्तव्यमिति भावः । कनिष्ठभार्या च स्नुषावच्च स्यात् ॥ ६२ ॥

(५) मन्दनः । गुरुवद्गुरुष्यामिव स्नुषायामिव कनिष्ठज्येष्ठौ परस्परमेकैकं वर्तेयातामाचरेताम् ॥ ६२ ॥

नियुक्तौ यौ विधिं हि त्वा वर्तेयाताम्नुकामतः ॥ तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागुरुस्तत्पगौ ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिं धृता कृत्यादिस्तदतिक्रमेपातित्यं । नियुक्तौ ज्येष्ठस्नुषागः पुमान्गुरुस्तत्पगः कनीया ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिं वाग्यमनादिनियमम् ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातृौ यौ परस्परभार्यायां नियुक्तौ घृताक्तादिविधान्त्यस्का स्वेच्छातोवर्तेयातां तौ सुषागगुरुदारगौ पतितौ भवेतां ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वं नियुक्तयोर्विधिमुक्त्वा कामतोगमनं निषेधति नियुक्ताविति । गुरुतल्पगाविति अनियुक्तद-
शायां ज्येष्ठकनिष्ठयोः अतिपातकित्वमहापातकित्वख्यापनंतदुचितप्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । यद्यप्यावश्यकत्वेनेतिकर्तव्य-
तापेक्षा तथाप्यत्र सैव विधेया तदकरणे रोधः पातित्यहेतुः पुत्रोत्पादनस्य रागावरोधात् । अतएव देवरपदं आश्रुमात्रोप-
लक्षकं तथाच ज्येष्ठस्यापि व्यासस्य विचित्रवीर्यभार्यागमनं निदर्शनं संगच्छते । सपिण्डपदं तूत्कृष्टजातिपरं तेनेन्द्रादि-
भ्यः पाण्डवाद्युत्पत्तिः ॥ अपुत्रांगुर्वनुज्ञातोदेवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डोवा सगोत्रोवा घृताभ्यक्तकृताविधात् ॥ आगर्भं
संभवाद्गच्छेदन्यथा पतितो भवेदिति संकलितोयाङ्गवल्क्येन पञ्चश्लोकार्थः ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । यौ ज्येष्ठकनिष्ठौ विधिघृताभ्यक्तत्वादिकम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौ स्त्रीपुरुषौ नियुक्तौ विधिहित्वा घृताभ्यक्तादिविधानंहित्वा कामतोवर्तेयातां सुषागुरुतल्प-
गामी ॥ ६३ ॥

नान्यस्मिन्विधवानारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ॥ अन्यस्मिन् हि नियुज्जानाधर्महन्तुः
सनातनम् ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वेणविहितस्य नियोगस्य प्रतिषेधोऽयं तत्र केचिद्विधवाग्रहणान्मृतभर्तृकायाः प्रतिषेधः क्लीबे-
नतुपत्यादनियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधौविभक्तविषयाविति प्रतिपन्नाः । अन्येतु विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तभव-
णान्तस्य च क्लीबव्याधितयोर्भृतस्याप्युपपत्तिभेदः नचविभ्यभावप्रतिषेधोऽप्यविशिष्टएव अपेतधवसंबन्धाविधवेत्युच्यते त-
त्तुल्यमुभयत्रापि अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयमितरथा घृताभ्यक्तादिनियमोपि क्लीबेन नियुज्यमानायानस्यात् तत्रापिसामान्यवि-
धवायांनियुक्तश्च घृताक्तइति तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधोऽप्यविशिष्टः । अतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधयोर्विकल्पः अ-
यंच नित्योऽपत्योत्पादनविधिर्नविकल्पएवकल्पते ग्रहणाग्रहणवत् यदातु पुत्रेण जयतीत्येवमादिफलोत्पादनविधिस्तदाऽ-
सत्यपत्ये तत्कार्यस्योर्ध्वदेहिकस्योपकारस्याभावाद्भिन्नफलयोः [कुतोविकल्पःसमानविषयौ विधिनिषेधावेकार्थे विकल्पेते ।
षोडशीग्रहणाग्रहणयो] 'रिति केचित् । उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं प्रधानकार्यसिद्धौत्वविशेषः तस्मादस्मिन्पक्षे पुत्रोपकारा-
भावमाह उपकारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण स्येनतुल्यता इदंत्वत्र निरूप्यंयोसौ नियुज्यते सकिमिति प्रवर्त-
ते] 'नहि तस्यविधिरस्ति नियुक्तेनगन्तव्यमिति स्त्रियापुनर्विद्यते सम्यक्स्त्रियानियुक्तयेति नतु देवरदिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया-
नियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामपि बृद्धिस्तद्विधिना क्षेत्रजइस्सितइति वाच्यं । यतोरगतः प्रवृत्तिरुच्यते घृताक्तादिनियमविधान-
मनर्थकमितिचेन्नानर्थकतथानियमैरुपपन्नेक्षेत्रजव्यपदेशोनाभ्यइति । यदपि गुरुवचनकर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमा-
हुः । एवंसति मुरापानादिष्वपि गुर्विच्छयाप्रवृत्तिः प्रामोति नचासौ गुरुरकार्येयः प्रवर्तयति ॥ गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यम-
जानतः । उत्पत्त्यप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयतइति स्मरणान् ॥ परित्यागश्च गुरुकार्यान्निवृत्तिः । एतेनैतदपि प्रत्युक्तंयन्मियमा-
तिक्रमपातित्यवचनंनियमपूर्विकांवृत्तिमनुजानाति तावुभौ पतितौ स्यातामिति । इतरथा सर्वप्रकारङ्गच्छतः पातित्यमिति वि-
शेषपातित्यमनुपपन्नं यतस्तन्नकेवलस्य पुंसः [श्रूयते] 'किंनहि स्त्रियाइति तस्याश्च पुत्रार्थिन्यानियोगोविहितस्तदपेक्ष्यहव्य-
तिक्रमे पतितवचनंतावुभौ पतितौ स्यातामिति । असति व्यतिक्रमएकः पतितः पुमानेवातिक्रमे तु द्वावपीत्येवमपि लिङ्गा-

निगच्छन्त्येव तस्मादेवरादिविधिलक्षणः प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यं । उच्यते व्यासादिदर्शनेनापत्यपिण्डदानद्वयक्षेत्रजोपत्य-
र्थसपिण्डानांगुरुनियोगापेक्षा तदानापगमेनस्तुतिरस्तीत्यनुमन्तव्यं नहिमहान्मनारागलक्षणंप्रवृत्तिरभ्युपगन्तुंश्याम्या । अ-
न्योक्तनियमातिशये पतित [त्ववचन] ' लिङ्गमिति तदयुक्तं यतः पुंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनम-
र्थकतस्मादस्तिदेवरादिविधेराभासोयम् ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नान्यस्मिन् परिसोदरसपिण्डभातृभ्याम् ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंनियोगमविधाय दूषयितुमाह नान्येति । ब्राह्मणादिर्भाविधवास्त्री भर्तुरन्यस्मिन्देवरादौ न नियो-
जनीया । स्त्रियमन्यस्मिन्निपुजानास्ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धनाशयेयुः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु विधवायां नियुक्त इति लिङ्गाद्विधवायाः पुनर्विवाहोपि स्यात् भोग्यतासंपादकत्वस्य तु-
ल्यन्यायत्वात् तत्राह नेतिपञ्चभिः । नान्यस्मिन्नुक्ततिरिक्तेननियोक्तव्या । कुतस्तत्राह अन्यस्मिन्निति । निपुजानाः
यथावत् पाणिग्रहमस्त्रविधिना तस्मै अग्न्या विधिनिषेधयोः परस्परविरोधः धर्ममेकपतित्वम् [द्रौपदीत्वर्जुनस्यैवसती-
कायव्युत्पन्नेनाप्याभोजयतीतिभट्टोक्तं] सनातनं वेदोक्त्यादौ ॥ ६४ ॥

(५) मन्दनः । योऽयंनियोगोक्तः सोर्वाचीनैर्दुर्नुष्ठानस्तस्मात्सनानुष्ठेय इति श्लोकपञ्चकेनाह नान्यस्मिन्विधवेति ।
अन्यस्मिन् भर्तुरन्यस्मिन् नियुजाना द्विजातयः सनातनं वेदविहितं अनन्यनियोगरूपं धर्मं हस्युः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजातिभिः विधवानारी अन्यस्मिन्नियोगानधिकारिणि सपिण्डादौ ननियोक्तव्या ॥ ६४ ॥

नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कश्चित् ॥ न विवाहविधावुक्तंविधवावेदनंपुनः ॥ ६५ ॥

(१) मेघातिथिः । उद्वाहनंकर्म तत्र ये मन्त्राः प्रयुज्यन्ते अयमणनुदेवंकन्याअग्निमयक्षेतेत्यादयस्तथान्येपि तत्सं-
ख्याः मयापत्याजरदृष्टिरिति मयापत्याप्रजावतीति तत्र सर्वत्र द्योदुर्बरयितुः स्वापत्यंभवतीत्याहुः । न तत्र श्रूयते मयाय-
चनियुज्यसे ततो जनयेति मन्त्रग्रहणेनैतद्दर्शयति मन्त्रार्थवादा अपि नैवंविधाः सन्ति । दूरतएव तद्दर्शयति नविवाहविधा-
वुक्तंविधवावेदनंपुनः आवेदनंगमनमभिप्रेतमस्त्रे अथ विवाहएवेवंवा संयुज्यते विवाहयिष्यति देवरोभातृजायांततोऽयंनि-
योगोविवाहविहितएव नत्वत्र विवाहविधाविति पूर्वशेषोयमर्थवादः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवमेतत्सर्वभूष्यन्तरमतमुक्त्वा स्वमतमाह नेति । नकीर्त्यते नमन्त्रलिङ्गाद्रम्यते । विवाह-
विधौ ब्राह्मणभागे ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । अयमणनुदेवमित्येवमादिषु विवाहप्रयोजनकेषु मन्त्रेषु कश्चिदपि शास्त्रायां न नियोगः कथ्यते
तत्र विवाहविधायकशास्त्रेऽन्येन पुरुषेण सहपुनर्विवाहोक्तः ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नोद्वाहिकेति । मन्त्रेषु अयमणनुदेवमित्यादिषु । विवाहविधौ ब्राह्मणदेवत्यादौ ।
वेदनं विवाहः ॥ ६५ ॥

(५) मन्दनः । कुतः पुनः सनातनधर्मस्यवधोनियोगस्य वेदविहितत्वादित्याह नोद्वाहिकेषु मन्त्रेष्विति । विवाह-
विधौ विवाहविधायके मन्त्रब्राह्मणे विधवावेदनं विधवायाः पतितमः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधवावेदनं विवाहः । विवाहविधौ विवाहप्रतिपादक ब्राह्मणभागेपुनः न उक्तम् ॥ ६५ ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ॥ मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । अयमप्यर्थवादएव नियोगप्रतिषेधशेषः ये ऽविद्वांसः सम्यक्शास्त्रं जानते तत्र व्यवहारिणो-
लिङ्गाद्यन्वयपरत्वं च न जानते तैरयं पशुधर्मः सचात्यन्तगर्हितो मनुष्याणामपि प्रोक्तः प्रवर्तितः सचेदानीं तत्र आदिवेनेरा-
ज्ञि प्रशासति राष्ट्रपालयति ननु च लिङ्गानि नैव सन्तीत्युक्तं नैव मुद्राहंकेषु मन्त्रेषु तु सन्तीत्युक्तं । अन्यत्र तु दृश्यते कोवास्त
पुत्रो विधवे वदेवरमयानुदोषोरुणुते सधस्थ आइत्यादि । यथा विधवास्त्री देवरपतिमनुष्यं कुरुते समानशयन एव कोवामन-
स्विनौ कुरुते येन नागच्छतः को विशेषु विवाहमन्त्रेषु सक्रिमपत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यभिप्रायः । अन्यैर्विद्वद्भिरिति
पठितं गर्हितो मनुष्याणां प्रोक्तः पशुनामिषधर्मो भ्रातृस्त्रीगमनं नाम सच प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । अपि न विधवाया वेदनं भर्तृलाभः पुनरित्युक्तं तर्हि कथं देवरोपगमाचारस्थिती इत्यत-
आह अयमिति । द्विजैर्बहुभिः गर्हितः पशुधर्मः पशुनामेव धर्मो गुरुस्त्रीसुबागमनं मनुष्याणामपि धर्मेण कैश्चिन्मुनिभिः
प्रोक्तो वेनेष्वथोऽपि तत्र पापकर्मप्रवर्तके राजनि ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादयं पशुसंबन्धी मनुष्याणामपि व्यवहारी विद्वद्भिर्निन्दितः यो यमधार्मिके वेने राज्ञि राज्यं-
कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः अतो वेनादरभ्य प्रवृत्तो यमादिमानिति निन्द्यते ॥ ६६ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । ननु विवाहफलं भोगो दृश्यत इति तत्राह अयमिति । पशुधर्मः पुनर्विवाहः मन्त्रविनारागतस्त-
त्संभोगदर्शनेन न शास्त्रीयः स इति । वेने राज्यं प्रशासतीत्यर्थवादमात्रम् एकमुत्पादयेत्पुत्रमिति विधिविरोधान् ॥ ६६ ॥

(५) मन्दनः । एवञ्चेत्किमुपज्ञोऽयं नियोगविधिरित्यत्राह अयं द्विजैर्हितीति । पशुधर्मः तिर्यग्योनिभिरनुष्ठितोऽन्यायो
नियोगाख्यः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयं पशुधर्मः ॥ ६६ ॥

समहीमस्त्रिलांभुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ॥ वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । भुञ्जन्पालयन् कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवरः उक्तं महीमस्त्रिलांभुनक्तियः महाराज-
त्वात्कामेन रागादलक्षणेनोपहता नाशिता चेतना चित्तस्थैर्यस्य सः ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । राजर्षिप्रवरो राजर्षीणां प्रवरो मूलभूतः । वर्णानां संकरमधर्म्यमैशुनम् ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । सवेनो महीसमग्रं पूर्वपालयन् अतएव राजर्षिभेदो न तु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भ्रातृभार्यागमन-
रूपं वर्णसंकरं प्रवर्तयन् ॥ ६७ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । सवेनः संकरत्वे हेतुः कामोपहतचेतनः । त्वयं सापत्यामपि नियुक्तवानिति विशेषः ॥ ६७ ॥

(५) मन्दनः । संकरं नियोगाख्यम् ॥ ६७ ॥

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ॥ नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्पृष्टार्थोऽर्थवादः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञ नारायणः । तदा प्रभृति नियोजयतीति तदा प्रभृति तु न गर्हन्तीति तं साधवो विगर्हन्ति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । वेनकालात्प्रभृति यो मृतभर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थात्प्राप्तोदपत्यनिमित्तं देवराशौ नियोजयति तं साधवो निय-

तंगर्हयन्ते । अयंच स्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदाह बृहस्पतिः ॥ उक्तो नियोगो मुनिना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रमादशकयोयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राक्रषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैः ॥ अतो यद्भो विन्दराजेने युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैव संतानाभावं नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्या विरोधान्नाद्रियामहे । प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि नापराभ्योऽस्ति विदुषां काहंसर्वविदः कुधीः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतोऽहिसितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमिति शेषः । यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्याभिधेयतइत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कस्यादस्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो नत्वपत्यार्थेनियोगइति । यत्तु बृहस्पतिः ॥ उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगह्मासादशकयोयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥ तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः । द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥ अनेकधा कृताः पुत्राक्रषिभिश्च पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैर्भिरंतनैरिति ॥ तदस्यथा सिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशौरिवक्त्रचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्दोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत् । पुत्रमिति नियोगविधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हि स्यात्सर्वाभूतानीति त्वत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ॥ अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥ तदनमूलम् । समूलत्वेवा लाभाख्यात्यादिरागिनां निवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत दहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधवइत्यन्ते ग्रन्थे षोडशप्रवृत्त्याः दिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवादएवेति ॥ ६८ ॥

(५) बन्धुनः । नियोगनिन्दा च तदाप्रभृत्येवासीदित्याह तदा प्रभृतीति । सप्रकारसापवादश्च नियोगः पुनरेव प्रतिषिद्धः । तत्र मनोरयमभिप्रायइति बृहस्पतिना व्याख्यातं ॥ नियोगमुक्त्वा मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ॥ युगह्मासादशकयोयं कर्तुमन्यैर्विधानतः । तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ॥ द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता । अनेकधा कृताः पुत्राक्रषिभिश्च पुरातनैः ॥ न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदंतनैरिति ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मृतभर्तृकाप्रत्याह तदेति । प्रमीतपतिकां मृतभर्तृकाम् ॥ ६८ ॥

यस्याभिधेयत कस्यायावाचा सत्ये कृते पतिः ॥ तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात्कस्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचासत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ताऽपरेण प्रतितृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजोऽदरो देवो विन्देत विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वदैव कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनां व्यवस्थेत्यत आह यस्याइति । वाग्दत्ताविषयमेव । परिणीतविषयतैश्च तज्ज्ञान्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्यवचनेन सत्यमयादातव्येयमिति सत्याङ्गीकारइत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोऽदरो देवो विन्देत ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लुकः । नियोगप्रकरणत्वात्कस्यागतविशेषमाह यस्याइति । यस्याः कस्यायावाग्दाने कृते सति भर्ता अभियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोऽदरभातापरिणयेत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव वाग्दत्ताविधितो देवैरेव पाह्यत्वाह यस्याइति द्वाभ्याम् । सत्येकृतेवा अमुकस्य पौत्रा-

यामुक्तं यौत्रीमित्यादिवशमुच्चार्यैमांदातुप्रतिजानइति प्रतिश्रुतेऽनेन वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ ६९ ॥

(६) मन्दनः । अथ वाग्दत्तायां पत्न्यौ धृते कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह वस्त्राभियेतेति । अनेन वक्ष्यमाणेन निजः पत्न्यसौदरः ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दानदत्ताप्रम्याह यस्येति । अनेनविधानेन विवाहविधानेन निजोदेवरःविन्देन विवाहयेत् ॥ ६९ ॥

यथाविध्यधिगम्यैनांशुक्लवस्त्रांशुचित्रताम् ॥ मिथोभजेताप्रसवात्सकृत्सकृदुतादृतौ ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । यथाविधियथाशास्त्रवैवाहोविधिस्तथा विवाहवाचनिकोयंविवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाव्युष्टापि सती [भार्या] भवति केवलंपरार्थोस्यावाचनिकोविवाहः । तथा च दर्शयति नदत्त्वा कस्य चित्कन्यापुनरन्यस्यदीयत इति नासौ देवराय दीयतइत्यर्थः । अदत्ताचास्वभूताकथमिवभार्याभवेत् शुक्लवस्त्रानियमोगमनेऽन्यस्मिन्नपि निधोगे धर्मोयमिष्यते ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्लवस्त्रां न रक्तवस्त्राम् । शुचिभ्रतां सञ्चरित्रवतीम् । आप्रसवान् प्रसवानन्तरंनिवर्तेत । एतदपत्त्यक्षेत्रिणएव तदपेक्षयाच क्षेत्रिणोऽपत्त्यं देवराजातइति स्मृतिषूच्यतइति समुदायार्थः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । सदेवरोविवाहविधिनैनांत्वीकृत्य शुक्लवस्त्रांकायवाङ्मनःशौचशालिनीमागर्भमहणाद्ग्रहसि कृतावृतावैकैकवारंगच्छेत् । एवंकन्यायानियोगप्रकारत्वाद्विवाहस्यापह्नाञ्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्त्यंभवति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । यथाविधि विवाहविधिमनतिक्रम्य । शुचिभ्रतां कायवाङ्मनोभिरनन्यपराम् । मिथोभजेतां कृतावृतां मैथुनेनेति शेषः । आप्रसवादितिलिङ्गादपत्त्यं यस्यैवाग्दत्ता तस्यैव न पुनर्देवरस्येति । ततःपरं न गम्या सेतिभावः ॥ ७० ॥

(५) मन्दनः । अधिगम्य उद्गूह ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । शुचिभ्रतां सुचरिताम् ॥ ७० ॥

न दत्त्वा कस्यचित्कन्यापुनर्दद्याद्विचक्षणः ॥ दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्निह प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । तेषांनिष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पदइति प्राग्विवाहान्मृते वरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कया प्रतिषेधोयं । विशिष्टेतु पुनर्बचनं तथाविधयाः पुनर्भूकता नान्यस्मैदत्त्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मैदद्यात्तथाकुर्वन्प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्यहरणे यत्प्राप्तस्य भवति ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दत्त्वा ददानीत्युक्ता नदद्यादन्वस्मै । पुरुषानृतं पुरुषविषयानृतताभिधानम् ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लूकः । कस्मैचिद्वाचा कन्यांदत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्त्वा यस्मै दत्तपुरुषामृतंसहस्रमित्युक्तदोषंप्राप्नोति सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्धार्यान्वानिष्पत्तेः पुनर्दानाशङ्कयानिदंबचनम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहरन् विपक्षे दोषमाह न दत्त्वेति । वाग्दानेदानं भाक्तं दत्त्वादत्तं प्राप्नोति पुरुषानृतं सहस्रंपुरुषानृतइत्युक्तत्वात् । अतएव दत्तामपिहरेत्कन्यांश्रेयांश्रेद्वाभ्राजजेदित्यविधिना वाचा दत्ता दानाशंका ॥ ७१ ॥

(५) मन्दनः । अस्यदेवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह नदत्त्वाकस्यचिदिति । पुरुषविषयेऽयंदत्तो दत्तः क्रीतोक्रीतइ-

त्यादौ विवादे श्रोतमनृतं पुरुषानृतं पुरुषाणां सहस्रं पुरुषानृते हन्तीति पूर्वोक्तदोषप्रामोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कस्य चिद्विराजकन्यादत्त्वा ददामीत्युक्ता पुनः अन्यत्वे न दद्यात् पुरुषानृतं पापं आमोति ॥ ७१ ॥

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ॥ व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । विधिशास्त्रं दर्शयतीति विधीवत् यादृशः शास्त्रेण विधिरुक्तोऽग्निरेव द्विजाभ्याणामिति सच कैश्चिदुदकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां प्राग्विवाहाद्विगर्हितां दुर्लक्षामदृष्टपूर्वाप्रतिगृहीतां मनोज्ञामपि तथानिर्लज्जां बहुपुरुषभाषिणीं व्याधितां क्षयव्याधिगृहीतां प्रदुष्टां रोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावीचत्यजेत् । क्षतयोनिं विप्रदुष्टां व्याचक्षते न ते सम्यक् प्रमन्यन्ते यदि तावत्पुरुषानुपभुक्तास्त्रीकन्यादिविहता तदा नैव दुष्यति । अथ पुरुषसंयुक्ता तदा कन्यैव न भवति तत्र त्यजेत्कन्यामिति सामानाधिकारण्यानुपपत्तिः । उक्तञ्च तस्यास्त्यागः छद्मना चोपपादिता न्यूनाधिकास्त्रीयाहेतुनिपुक्ताऽकथितेषु त्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणापि त्याज्येव ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विगर्हितां दुष्कुलत्वादिना । व्याधितामसाध्यव्याधिम् । विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूषिताम् । छद्मना श्वित्रादिदुष्टामेव दोषं वस्त्रादिनावृत्य उपपादितां दत्ताम् । पूर्वाभ्यां दोषवत्कन्यादातुर्दोषोक्तोऽत्र तु त्यक्तुर्दोषाभावः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निरेव द्विजाभ्याणामित्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्यावैधव्यलक्षणोपेतां रोगिणीं क्षतयोनिं त्वाद्यभिशापवतीं मधिकाङ्गादिगोपनञ्चोपपादितां समपदीकरणात्प्राक्ज्ञातां त्यजेत्तत्र तस्यागे दोषाभावइत्येतदर्थं तु त्यागार्थम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । दातुर्नियममभिधाय स्वीकर्तुर्नियमं संकोचयति विधिवदिति । विधिः शास्त्रं तत्पुरःसरं प्रतिगृह्यापि कन्यां विगर्हितां वैधव्यादिलक्षणोपेतां विप्रदुष्टां क्षतयोनित्वादिति शापवतीं छद्मनोपपादितां अधिकां गादि प्रच्छाद्य दत्तां समपदीगमनात्प्राक् त्यजेदूर्ध्वनत्यागः किंतु वस्त्राच्छादनादिना भर्तव्या ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः इति ॥ तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्वद्भिः सममे पद इत्युक्तेः ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । विगर्हितलक्षणां विप्रदुष्टां क्षतयोनिम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । निन्दितां प्रत्याह विधिवदिति । विगर्हितां दुष्कुलां व्याधितां अचिकित्स्यव्याधितां विप्रदुष्टां पुरुषान्तरसंसृष्टां छद्मना कुष्टादि व्याभ्याच्छादनेन उपपादितां दत्ताम् ॥ ७२ ॥

यस्तु दोषवती कन्या मनारख्यायोपपादयेत् ॥ तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥ ७३ ॥

(१) मेघातिथिः । कन्यादोषा उक्तास्ताननाख्यायानुक्ता प्रयच्छति ददाति तस्य तद्दानं वितथं निष्फलं कुर्यात्प्रत्यर्पणेन उक्तवायमर्थः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तद्दानं वितथं गृहीतस्य पुनरग्रहणात् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनर्दोषवती कन्यादोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तत्प्रत्यर्पणेन व्यर्थं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकथनार्थम् ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दातुर्दोषप्रकटयन् त्यक्तुर्दोषाभावमाह यस्त्विति । अनाख्याय दोषमिति शेषः । वितथं प्रत्यर्पणेन व्यर्थम् । तेन त्यागे दोषो नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

(५) मन्वन्तः । वितथं विकृतं कुर्यात् पाणिपादकमनाख्यायेति विशेषणाद्येवंप्रतिपादितमभ्युपगम्य परिग्रहीत्वा न परित्याज्येति सूचितम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत् दानरूपं कार्यं वितथं निष्फलं कुर्यात् ॥ ७३ ॥

विधाय दत्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ॥ अवृत्तिकर्षिताहि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा प्रवसेत्तदा भार्यायावृत्तिविधाय प्रवसेदिति [कृत्स्नं] विधिविधायेत्येवमर्थद्वयं प्रवसन्भार्यायावृत्तिविधायति तथा कुर्याद्यथास्यायावत्प्रवासंवृत्तिर्भवति शरीरस्थितिहेतुभोजनाच्छादनगृहोपकरणादि तांविधाय प्रवसेत्प्रवेशादेशान्तरंगच्छेत्कार्यवान्कार्यपुरुषार्थोदष्टोदष्टश्च अपुष्टोदष्टोदष्टवर्थकामौ । तथावक्ष्यति प्रोषितो धर्मकार्यार्थइत्यादिना अन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्याहित्वा प्रवासो निषिध्यते । अवृत्तिकर्षिताहि दृष्टदोषप्रदर्शनमर्थवादः अवृत्त्या दरिद्रेण कर्षिता पीडिता प्रदुष्टे पुरुषान्तरसंपर्कादिना स्थितिमत्यपि स्थितिः कुलाचारस्तत्संपन्ना क्षुधावसरेदीना दोषमवामुयादयं भर्तारमाश्रित्य जीवतीति भाष्यतएतत् । संभावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृत्तिं प्राणवर्तनोपायम् । कार्यवान् प्रयोजनवान् । प्रदुष्येत धनलोभात्परपुरुषेण संयुज्येत । स्थितिमती वृत्तवती ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्ये सति मनुष्यः पत्न्यापासाच्छादनादिप्रकल्प्य देशान्तरंगच्छेत् यस्माद्भासाद्यभावपीडिता स्त्री शीलवत्यपि पुरुषान्तरसंपर्कं भजेत् ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीसंगेन परलोकभीरुणा सर्वदा पत्नी पोष्येत्याह विधायेति । तत्र हेतुरवृत्तिकर्षितेति प्रदुष्येद्विज्ञानलोभादिना परपुरुषं व्यभिचरेत् । अस्य दग्धोदरस्यार्थं कोन कुर्यादसांप्रतमिति न्यायात् स्थितिमती स्थिरा सापि प्रदुष्यतीति कैमुतिकम् ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधायेति प्रवासार्थमाह अवृत्तिकर्षिता स्त्री जीवनोपायरहिता ॥ ७४ ॥

विधाय प्रोषिते दत्तिजीवेन्नियममास्थिता ॥ प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिलैरगर्हितैः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । नियमो यथा निहते भर्तरि परिग्रहप्रयाणादिनिषेधएवंप्रोषितेपि आस्थिता आश्रिता गृहीतवती अकृत्वा तु वृत्तिप्रोषिते शिल्पैर्जीवेतेति कर्तनजालिकाकरणादिना गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि एषएव विधवादीनां निजभ्रमजग्योवृत्त्युपायः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियमं मनोवाक्यनियमम् । शिल्पैः सूत्रकर्तनाथैः । अगर्हितैर्देशान्तरभ्रमणाद्यसाध्यैः ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ताच्छादनादिदत्त्वा पत्न्यौ देशान्तरंगते देहप्रसाधनपरगृहगमनरहिता जीवेत् अदत्त्वा पुनर्गते सूत्रनिर्माणादिभिरनिन्दितशिल्पेन जीवेत् ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तिमतीं शिक्षयन् तद्गहितायावृत्त्यन्तरमाह विधायेति । प्रोषिते विधायार्थे । नियमं परगृहोत्सवाद्यदर्शनम् । अविधाय वृत्तिमित्यनुषङ्गः । शिल्पैः सूत्रकर्तनाथैः ॥ ७५ ॥

(५) मन्दनः । अथप्रोषिते भर्तरि स्त्रियाकर्तव्यमाह विधायप्रोषितेति । प्रोषिते भर्तरि पत्न्यौ शिल्पैरगर्हितैः कर्त-
नावघातादिभिः ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृत्तिविधाय भर्तरि प्रोषिते गते सति नियममास्थिता जीवेत् । वृत्तिअविधायैव प्रोषिते भर्तरि-
अगर्हितैः शिल्पैःसूत्रकर्तृनादिभिःजीवेत् ॥ ७५ ॥

प्रोषितो धर्मकार्यार्थप्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ॥ विद्यार्थषट्शोऽर्थवा कामार्थत्रास्तु वत्सरान् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तकार्यवान्प्रवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति तद्विशेषेण प्रतीक्षाकालभेदः परतस्त्विद-
तया कर्तव्यमिति चोक्तं तत्र केचिदाहुः प्रकरणादगर्हितैर्जीवेदिति तदयुक्तं प्रागल्भात्कालादगर्हितैरित्यादि किञ्चिद्यतानां सस्या-
आत्मन्यागङ्ग्यते पुंसश्च प्रतिषिद्धत्वात् तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीक्षाणविधेरगर्हितैः शिल्पैरजीवन्ति गर्हितैर्जीवेत् । अन्येऽप्यभि-
चारमिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे ॥ नष्टे घृते प्रज्जिते ह्येवे च पतिते पतौ ॥ पञ्चत्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ अन्ये-
प्याहुः । नास्याज्ञाने ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते स्त्रीधर्मेषु हि तदस्याविहितं न तु नामापि गृहीत्यात्पत्न्यौ भूते परस्मत्त्विति । घृते भर्त-
रि नास्ति व्यभिचारः किमङ्गप्रोषिते पतिशब्दो हिपालनक्रियानिमित्तकोपामपतिः सेनायाः पतिरिति अतश्चात्मा दबाधनैषा
भर्तृपरतंत्रा स्यात् अपित्वात्मनो जीवनार्थं सैरभ्रीकरणादिकर्मवदन्यमाश्रयेत तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्या वा क-
स्मिंश्चिदाभिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानीं तां चेद्दशीकुयां द्वशीकर्तुं शकुयात्त्यजत्वं भार्यामिति यावद्भवतिकाळो न पूर्वः प्राक्पत्युरेव सा
पंचमेव च वितमन्यत् । अन्येऽप्यर्थमिममाहुः पुर्वेतु पुनर्भूतमिच्छन्ति या पत्या वा परित्यक्ता भवति यस्याः किल पतिरियत्सं-
कालनिहितवृत्तिको नागच्छति सा तेन त्यक्तैव भवति ततश्च यदि सा पुनर्भूषणेणान्येनोढा भवेत्तदा भर्ताऽभ्यागतो न किञ्चि
हूयात्पुनर्भवस्येयं भार्येति तदयुक्तं न निष्कर्यावसर्गाभ्यामिति तस्य श्लोकस्मार्थवत्स्वं दर्शयिष्यामः । धर्मश्च तत्कार्यच धर्म-
कार्यसौम्यः प्रयोजनप्रवासस्येति धर्मकार्यार्थकुतः न गृहस्थस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः अवश्यं संप्रयस्तेन परिचरणीयाः
पांचयज्ञिकमनुष्ठेयं । कुतो गन्तव्यं वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यष्टव्यमिति तीर्थस्नानादीन्यपि स्मार्तानि च श्रौताविरोधीन्यनुष्ठेया-
न्यसंविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति येनोच्यते संविधायापि प्रवासोऽपर्वणः स्वर्गपर्वणि जुहुयादृत्विक्कामेकतरकालइति-
युक्तं । अनाहिताग्निस्तीर्थयात्रायां पांचयज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽपि स्मार्तत्वे भार्यासहितस्योपपत्तेः न तस्यागेतीर्थगमनं युक्तमु-
च्यते गुरुवचनेन यंगुरवो धर्माजने राजोपसेवायां वा सुकार्याश्च प्रेषयन्ति स धर्मार्थप्रवासः । प्रायश्चित्तं वा तपोवनदेशभ्रमणे-
न अथवा धर्मार्थार्जनार्थमेव धर्मकार्यार्थमभिप्रेतं दरिद्रोऽहंकुतश्चिद्धनमर्जयिष्ये विद्यार्थं ननु स्मार्तस्य च भार्याधिगमः कृतविद्य-
स्य च ज्ञानं तत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यार्थिता दर्शितमेतत् ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिक्रियते । निमित्ते स्नानादौ नैतद्यु-
क्तं । कृतायां धर्मजिज्ञासायां स्नानजिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदननिमित्तार्था सत्यं नाथं विधिर्विद्यार्थितायाः तथा च
सति धर्मकार्यार्थमित्यनेनैवावगता स्यात् उत्पन्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थविशेषार्थचान्यासु विद्यासु क्षि-
प्रंशौर्ययशःख्यापनार्थबहिःसविशेषविद्यात्वख्यापनार्थं । देशान्तरप्रवसने यशोहेतुः प्रवासः कामार्थरूपाजीवानुगमोऽभिप्रे-
ततराभार्यामुद्घोतुं स्मृत्यन्तरे प्रसूताभेदेन च कालभेदः स्मर्यते तथा च विष्णुः अष्टौ विमसूताः बद्राजस्याः चतुरो वै श्या-
द्विगुणं प्रसूतेति ॥ नशूद्रायाः कालनियमः स्यात्संवत्सरमित्येकइति ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मकार्यार्थं तीर्थयात्रादिधर्मप्रतिग्रहादिकार्यार्थम् । प्रतीक्ष्यस्तद्गृहावस्थानादिना । तदु-
र्ध्वत्तु पत्युः सनिकर्षमेव गच्छेत् ऊर्ध्वभर्तुः सकाशं गच्छेदिति विसृज्य स्मरणम् । यशोर्थमुद्राहादिना दिग्विजयाद्यर्थगतः । का-
मार्थं रूपान्तरमाप्त्यर्थम् ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । गुवाङ्गासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तप्रोषितः पतिरदौ वर्षाणि पन्थ्या प्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वपतिसन्निधि-
गच्छेत् । तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नीपञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपतिसकाशंगच्छेदिति । विद्यार्थप्रोषितः षड्वर्षाणि प्रतीक्ष्यः
मित्रविद्याविभाजनेन यथार्थमपि प्रोषितः पतिः षडेव । भार्यान्तरोपभोगार्थगतस्त्रीणि वर्षाणि ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रोषितप्रसंगेन प्रयोजनं प्रदर्शयंस्तदुचितकालनियममाह प्रोषितइति । धर्मकार्यार्थं तीर्थाटनं
गुवाङ्गाङ्गार्थम् । प्रतीक्ष्यः स्त्रिया नरः पतिः तदूर्ध्वं पतिसमीपंगच्छेत् । समाः वत्सरान् । तदाह वसिष्ठः ॥ प्रोषितपत्नी प-
ञ्चवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपञ्चभ्योभर्तुः सकाशंगच्छेदिति । अत्र पञ्चपदं न्यूनाधिकसंख्योपलक्षणार्थम् । कामार्थं पठ्यन्तर-
निकटस्थितये ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । प्रतीक्ष्योभार्ययेति शेषः ऊर्ध्वं भर्गन्तरपरिग्रहेन दोषोस्तीत्यभिप्रायः यत्पुत्रभर्तृकार्णां ब्रह्मचर्यवच-
नं तत्कालतिथयकामानानाम्यासामित्यविरोधः ॥ ७९ ॥

संवत्सरप्रतीक्षेत द्विषन्तीप्रोषितपतिः ॥ ऊर्ध्वसंवत्सरात्त्वेनादायंस्तत्त्वा न संवसेत् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वेष्यः पतिर्यस्यास्तां द्विषाणां एतेन तु सनिष्कासनंकुर्यात् समपूर्वस्य वसेरेनामिति च द्विती-
यानुपपत्तेर्वासयेदिति निर्भर्त्सयेत् पातकेऽपि तस्यानिष्कासनंनास्ति निरुभ्यादेकवेशमनीति वचनात् । प्रायश्चित्तेऽप्यस्मिन्नि-
मित्ते विनयाधानार्थोपहारइत्यते न सर्वेणसर्वथात्यन्तिकआच्छेदः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत । द्विषन्ती संभोगार्थमनुपस्थायिनीम् । दायं स्त्रीधनं त्वयंदत्तं संवृष्ट
गृहीत्वा न संवसेत् त्यजेत् । जीवनंतु देयमेव ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पतिर्विषयसंजातद्वेषास्त्रियवर्षयावत्प्रतीक्षेततदूर्ध्वमपि द्विषन्तीत्वदत्तमलङ्कारादिधनंस्तत्त्वा नोपग-
च्छेत् प्रासाच्छादनमात्रन्तु देयमेव ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । संवत्सरादूर्ध्वमपि पतिं त्वरसतोद्विषत्याभरणमात्रं न भोगइत्याह संवत्सरमिति । दायं त्वद-
त्तमलङ्कारादिकं तत्त्वा प्रासाच्छादनादिकं दद्यात् न संवसेत् । नोपगच्छेत् ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत दायं भूषणादिकं न संवसेन्नसंगच्छेत्तयासहेति शेषः ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायं त्वयंदत्तं तत्त्वा न संवसेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अतिक्रामेत्प्रमत्तया मत्तंरोगार्त्तमेव वा ॥ साग्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिक्रमस्तदुपचर्यावज्ञानं पथ्यौषधादिष्वतत्परता न पुरुषान्तरसंचारः मासत्रयपरित्यागश्च
संभोगस्यैव पूर्वसादेवहेतोः हारकटकादिविभूषणैर्वियुक्ताकर्तव्या अपरिच्छदापरिग्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदानेन च
॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतिक्रामेत् तच्छासनंलक्षयेत् ननु व्यभिचरेदित्यस्यार्थः । प्रमत्तं द्यूतापाकृष्टमनसम् ।
मथेन मत्तं । भूषणपरिच्छदादिना विरहिततत्त्वमापाय त्रीन्मासान्परित्याज्या तदूर्ध्वमुपादेया ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री द्यूतादिप्रमादवन्तंमदजनकपानादिना मत्तंभ्याधित्वा शुश्रूषायकरणे नामजायते सा वि-
गतालङ्कारशस्यादिपरिच्छदा त्रीन्मासान्प्रोपगन्तव्या ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । भर्तृशुश्रूषायाकरणे कश्चित्कालं परित्यजेदित्याह अतीति । प्रमत्तं मानादिना । मत्तं मथेन ।

(७७) द्विषन्ती=द्विषाणां (मे०)

रोगार्त्तं कुडाद्युपहतम् । साऽतिक्रामन्ती । अविभूषणेत्यादिच्छेदः । अतिक्रमणमथ शुभूषणकरणम् आरादिनातिक्रान्ता-
यावथायुक्तेः । तदुत्तरं स्वीकार्येत्येषः ॥ ७८ ॥

(५) मन्वजः । उत्क्रामत्यतिवर्तते विभूषणपरिच्छदा विगतभूषणादिपरिवर्द्धां श्रीमासान्परित्याज्या संगमादौ नो-
प्यमिति ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतिक्रमेत आह्नातिक्रमेण । प्रमत्तं घृतासक्तम् । मत्तं मद्यपानेन ॥ ७८ ॥

उन्मत्तंपतितं ह्रीवमबीजं पापरोणिणम् ॥ न त्यागोऽस्ति द्विषंत्याश्च न च दायापवर्तनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । ह्रीवबीजशब्दौ नपुंसकमाहुतुः भेदस्तु वातरेता अमृतवृत्तिद्वयोपरः पारशर्योद्वेष्टि तस्य नास्ति
निग्रहः पूर्वोक्तअपवर्तमानमपहारः शोषितप्रतिषिद्धात्मादयः स्वस्थान्तरनिषिद्धाः ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उन्मत्तं वातादिना ह्रीवं जन्मना अबीजमन्तरानष्टबीजं पापरोगाअपस्माराद्यास्तदाक्रान्तं
पतिं द्विषन्त्यानार्यान्त्यागोऽस्यन्त्यागः मद्यदायापवर्तनं दायस्य ह्रीधनस्यापहरणं नास्ति । तत्कालद्वेषिण्यपि सुस्थं
परियासेत्यर्थः । द्विषाणाय इति कश्चित्पाठः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । वातादिशोभादमरुतिस्त्वपतितमेकादशाध्याये वक्ष्यमाणं नपुंसकमबीजं बाध्यरेतस्त्वादिना बाजर-
हितं कुडाद्युपेतं पतिमपरिचरन्त्यास्त्यागोऽन करणीयोनच धनग्रहणं करणीयम् ॥ ७९ ॥

(४) राघवाचमन्वजः । अचिकित्सितेत्याध्यादौ पतिं द्विषाणायान त्यागादीत्याह उन्मत्तमिति । अबीजं शुक्रहीनम् ।
एतारशो पतिं द्विषन्त्याअपि न त्यागोनापि दायापवर्तनं ततो धनाद्यादानम् ॥ ७९ ॥

(५) मन्वजः । अस्यापवादविधिमाह उन्मत्तंपतितमिति । अबीजमशुल्कमपवर्तनमपहरणम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उन्मत्तं वातादिना । अबीजं द्विषन्ती या अपचरन्ती । दायापवर्तनं न ह्रीधनं ॥ ७९ ॥

मद्यपाः साधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ॥ व्याधिता वाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । मद्यपासौ मद्यपानरता पतिसंस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था तत्परिजागरया सा परिवेदनाया-
महति । या तु गुरुभिः प्रतिषेधमापद्यमाना तस्यादण्डवक्ष्यति प्रतिषिद्धां पिबेदिति स्वयंनियमस्य त्वय्यनियमव्यतिक्रम-
वत्प्रायश्चित्तेन मत्स्यापतिर्युक्ता पुनरधिवेदनं तथाच धर्मानुष्ठानमजोत्पत्तिगृहकार्योपघातनिमित्ताभ्यधिवेदननिमित्तानि
पठ्यन्ते । प्रतिकूलाव्याधितार्थं प्रीति । ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्ततः पानमायश्चित्तमेव भूयः अतिमृत्तौ पा-
तित्यंतुभूणहृष्टि हीनसेवायां स्वीपततीति परिसंख्यानान्मद्यपानेनातित्यमिति । तदेकादशे वक्ष्यामः । उक्तं च पञ्चमे असत्य
वृत्ताऽसाध्याचारा धृत्येव सत्यरूपवाक् बलिकर्मणां प्रागेवभुङ्क्ते दैवपिण्ययोर्ब्राह्मणभोजनादौ न भक्ष्यावती अतिव्ययशीला
[भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति अनल्पमूल्येन क्रीणाति हिंसानाकुलशङ्क्यास्यादेवातिताडणशीला]ऽऽहिकस्य व्यय-
स्यापहृष्टी अधिवेदनं तस्मा उपर्यग्याविवाहः ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । असत्यवृत्ता सदामिष्यावादिनी प्रतिकूला मतिकूलचेष्टा हिंसा ताडनादिना तदाश्रुत्यादि-
हिंसाकारिणी अर्थघ्नी अप्रयोजकव्ययपरा अधिवेत्तव्या अधिवेदनं द्वितीयभार्यासंबन्धस्तेन प्रतियोगेनासंबन्धीया ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा भर्तुः प्रतिकूलाचरणशीला कुडादिव्याधियुक्ता धृत्यादिताडन-
शीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्साधिवेत्तव्या । तस्मा सत्यामन्योविवाहः कार्यः ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । क्यन्तरसत्त्वेऽपि क्यन्तरमुद्देदित्याह मद्यपेतिह्याम् । मद्यपा निषिद्धमद्यपा । असत्यवृत्ता असदाचारा असत्यभाषिणीवा । अधिवेत्तव्या सत्यामपि तस्याम अधिवेदनं पूर्वामथितस्याउपरि क्यन्तरस्यपरिग्रहः तेन पूर्वोक्तसप्तमिकास्यादतः ॥ कृतसापत्निकाभ्यूढाऽधिविनेत्यमरः ॥ हिंसा श्रुत्यादिताडनशोला । अर्थमी अतिव्ययशीला व्ययेषामुक्तहस्तयेत्युक्तत्वात् ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । अथाधिवेत्तव्यामाह मद्यपेति यस्यां विद्यमानायामेवाधिकं अपरा बोद्धव्या भवति साधिवेत्तव्या ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीणांत्यागे कारणमाह । मद्यपेति । मद्यपा असत्यवृत्ता सरावृषावादिनी हिंसा ताडनादिहिंसाकारिणी व्याधिता अधिवेत्तव्या आसामुपरि अस्या विवाहितुं योग्या सदोषत्वात् ॥ ८० ॥

वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवाहिनी ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यासामप्यधिवेदनमाह तत्रवन्ध्याऽष्टमेऽब्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतप्रजा नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धिवन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनस्यात् अपत्योत्पत्तिविधिराधानविधिश्च नापुत्रेसाधानंभूयते एवंमृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः अप्रियवादिन्यास्तु दोषाभावेन नाधिवेदनेन सत्यां क्षमायां भ्रमनियमः ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वन्ध्याष्टमद्वयोक्त्यायामष्टवर्षोपरि गर्भग्रहणाभावे प्रायशोगर्भग्रहणंनस्तीत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धत्वभावनियमापेक्षयोक्तम् । एवंद्वादशाब्दानन्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ । एकादशोर्ध्वेच स्त्रीजनमानुवृत्तौ । मृतप्रजात्वं स्त्रीमसूतिश्च न निवर्तेतइति शास्त्रान्तरादेव सिद्धम् । सद्यइति तथा गृहिण्या सद्यएव गृहकार्यासिद्धेः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । मथममृतुमारभ्याविद्यमानमसूताऽष्टमे वर्षेऽधिवेदनीया मृतापत्यादशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे अप्रियवादिनी सद्यएव । यद्यपुत्राभवति पुत्रवत्यान्तुतस्यां धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यांकुर्वीतान्यतरापायेतु कुर्वीतेत्यापस्तंबनिषेधादधिवेदनं कार्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च वन्धयेति । अष्टमे षोडशवर्षादिप्रसूतियोग्यकालापेक्षया । मृतप्रजा म्रियते प्रजामात्रं यस्याः सा । स्त्रीजननीकृत्यपत्यमात्रं यस्याः सा । सद्यस्त्वप्रियवादिनीति धर्मप्रजासुसंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेत्याद्यापस्तंबवचनादप्रियवादित्वं धर्मपुत्रशून्याविषयम् ॥ ८१ ॥

(५) नन्दनः । अष्टमेऽब्दे युक्ताम्रसवकालादारभ्याष्टमेऽब्दे ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अष्टमे अब्दे अधिवेद्या अस्याविवाहा ॥ ८१ ॥

या रोगिणीस्यात्तु हिता संपन्ना चैवशीलतः ॥ सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । भर्तुः हिता परिचर्यापरानुज्ञापनावमानयोर्हि विधानयोः पूर्वासाभेतज्ञात्वात् रोगिणीमहर्षवन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति प्रकृतत्वाविशेषादवमाननिमित्ताभावाच्च कर्हिषित्कदाचिदवमाननं शिष्यार्थपरिभाषणादि ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य यद्यप्यनुमन्यते अननुमतौत्वननुज्ञाप्येव ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनर्गर्भाविता सती पत्युरनुकूला भवति शीघ्रवती च स्यात्तानुज्ञाप्याभ्योविवाहः कार्यः । कदापिचासौ नावमाननीया ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । साधेदनुकूलतदा तवैव सर्वमित्यादिस्तुत्या ततोधिवेदनार्थमनुमतिर्धाहेत्याह येति । हिता हितैषिणी । शीलतश्चरित्रेण ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यारोहिणीस्यात् अष्टवर्षां च रोहिणीसा अनुज्ञाप्य अधिवेत्तव्या न अवमाम्या ॥ ८२ ॥

अधिविन्वा तु या नारी निर्गच्छेद्दुषिता गृहात् ॥ सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा
कुलसन्निधौ ॥ ८३ ॥

(१) मेघातिथिः । क्रोधेनाधिवेदेनहेतुना निर्गतायास्त्यागसंनिरोधौ विकल्पतोविधीयेतेननुयथोपपन्नहेतुना भोजनाच्चादनामिताडनादिना तत्र मीत्या क्रोधावमार्जनंश्वश्रूभिः श्वशुरादिभिर्वापरिभाषणसंनिरोधोरक्षिपुरुषाधिष्ठानं त्यागोभ्याख्यातः असंभोगः सहशम्यावर्जनं कुलंज्ञातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्गच्छेत् गृहान्तरंगच्छेत् । संनिरोद्धव्या बन्धनेन । कुलस्य तत्पितृकुलस्य संनिधौ ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः कृताधिवेदनास्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तदहरेव रज्ज्वादिना बद्धा स्थापनीया आकोपनिवृत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वात्याज्या ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतसपत्नीत्वज्ञानेन दृष्टमप्याह अधिविन्नेति ॥ कृतसापत्निकाभ्यूढाऽधिविन्नेत्यमरः ॥ सन्निरोद्धव्या बन्धनादिना कुलसंनिधौ जनसमूहःकुलं ज्ञातिर्वा देशकालापेक्षया विकल्पः ॥ ८३ ॥

(५) मन्दनः । त्याज्या दुर्निरोधाचेत्यागविधानात् श्रौतस्मार्तकर्मणां तथा विनानुष्ठाने नास्ति विरोधः ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या आधिविन्वा नारी दुषिता क्रोधयुक्ता सासद्यः सन्निरोद्धव्या आकोपनिवृत्तेः त्याज्या । कुलसंनिधौ तत्पित्रेवा ॥ ८३ ॥

प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ॥ प्रेक्षासमाजंगच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट् ॥ ८४ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रतिषेधे गुरुसंबन्धिव्ययदण्डः क्षत्रियादिस्त्रीणां न शास्त्रीयो ब्राह्मणीनां नहि तत्र दण्डमात्रेण मोक्षः कितर्हिमहता नच तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का अप्रतिषिद्धमथानात् नियमेनोत्सवसमागतानामादरवतीप्रवृत्तिर्दृश्यते यांसम्यङ्निषेधत्यभ्युदयेष्वपीति दण्डभ्यायंभर्त्रादीयते सत्यपि राजवृत्तित्वे स्त्रीणांभर्ताप्रभुरिति विज्ञायते अन्येषामपि परियहवर्ताभृत्यादिविषये कियतिदण्डः त्यातल्लयेऽभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादयउत्सवाः प्रेक्षानयदिदर्शनं समाजोनितान्तमपि जनसमूहः तत्र कुतूहलिन्याअयंदण्डः ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मद्यं सुराव्यतिरिक्तम् । अभ्युदयेषूत्सवेषु । क्षत्रियादयोमद्यपिबन्ति । प्रेक्षा नृत्यादिदर्शनस्थानं समाजः सभा ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । या पुनः क्षत्रियादिका स्त्री भर्तादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेष्वपि निषिद्धमद्यपिबेत् नृत्यादिस्थानजनसमूहौ वा गच्छेत् सा सुवर्णकृष्णलानि षट्पञ्चदशस्मरकरणाद्वाज्ञा दण्डनीया ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । अकार्ये निषिद्धायाः पुनः प्रवृत्तौ दण्डमाह प्रतिषिद्धेति । अपि कामोद्दोषसंभावनार्थम् । प्रेक्षासमाजौ नृत्यादिदिग्भुजनसमूहः प्रेक्षा । समाजः उत्सवार्थजनता तौषेद्वच्छेत्तदादण्ड्या राज्ञेतिरोधः ॥ ८४ ॥

(५) मन्दनः । प्रतिषेद्धेति विशेषणादप्रतिषिद्धायां मद्यपानेऽल्पदोषः अपि शब्दग्रहणादभ्युदयेऽल्पतरः अभ्युदयउत्सवः अनभ्युदये प्रतिषिद्धायां भूयस्तरः ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भर्ता प्रतिपिडा या स्त्री क्षत्रियादिका मयं भुराव्यतिरिक्तं अशुभयेपिबेत् प्रेक्षासर्गाजे नृत्यस्थ-
लसभायांगच्छेत् सादण्ड्या रुष्णलानि गुंजाषट्परमितरजतम् ॥ ८४ ॥

यदि स्वाश्रापराश्र्वे व विन्देरन्योषितोद्विजाः ॥ तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यपूजा च वेश्म च ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च विन्देरन्विवाहयेयुस्तासां वर्णक्रमेण जात्यनुसंज्यैश्च
न वयस्तोनच विवाहक्रमतः फला[दि]दाननिमित्ते पूजा प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रियावैश्ययोरित्येव वर्णक्रमः वेश्म प्रधानं-
गृहं तन्नाश्रण्याः सवर्णानां विवाहक्रमीनिश्च[लः] स्मृतः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्वाः स्वजातीयाः । अवराधमजातीयाः । द्विजाविप्रादयः । वर्णक्रमेण न वयसा । ज्यै-
ष्ठ्यं ज्येष्ठासाभ्यकर्मसंबन्धः । वेश्म सोत्कर्षम् ॥ ८५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यदि द्विजातयः स्वजातीयाविजातीयाभ्योद्वहेयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाक्समानदायविभागो-
त्कर्षार्थं ज्यैष्ठ्यपूजा च वस्त्रालङ्कारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रीप्रसंगेन समानाऽसमानजातीयानामपि समानजातीयायाएव पूजावेश्मनी इतिसहेतु-
माह यदीति । यदीत्यनुमितौ । स्वाः सजातीयाः अपराः विजातीयाः अनुविन्देरन् उद्वहेरन् । ज्यैष्ठ्यम् पूर्वं विप्रस्य वि-
प्रोद्वाहः तथा प्रथमं पूजा प्रधानं वेश्मएव क्षत्रियवैश्ययोरिति वर्णक्रमः हेतुरत्र विवाहोत्प्रेक्ष्यम् ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । स्वाः सवर्णाः अपरा असवर्णाः द्विजास्त्रैर्वर्णिकाः वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यान्विवाहक्रमेण क्रमतस्तु
प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवरा इत्युक्तस्य क्रमस्यापवादादिना कृते भेदे सत्ययमुपदेशः ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि स्वाः सवर्णाः अपराश्र्वेव असवर्णाः द्विजाः योषितः विन्देरन् प्राप्नुयुः तासां स्त्रीणां वर्णक्रमेण
ज्यैष्ठ्यं पूज्या पूजार्हा । वेश्मगृहादिकम् ॥ ८५ ॥

भर्तुः शरीरश्रुश्रूषांधर्मकार्ये च नैत्यकम् ॥ स्वाश्र्वेव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंच न ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरश्रुश्रूषा भर्तुरपयोगिपाकादिलक्षणा दानभोजनप्रतिजारणं स्वाश्र्वेव कुर्यात् पृष्ठपादसंवाह-
ननिर्गोजनादौ त्वनियमः युगपत्संनिधौ तु शरीरावयवक्रमो वर्णक्रमेण नैत्यकधर्मकार्यं सायं त्वन्नस्येत्यादि अग्निशरणोपले-
पनाद्यमनोदकतर्पणदानादि अस्यानिन्दार्थवादः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मकार्यं यज्ञादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यं भावादि । नास्वजातिः स्वजातिसंभवे ॥ ८६ ॥

(३) कुङ्कुमः । भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपाधर्मकार्ये च भिक्षादानातिथिपरिवेषणहोमोयद्रथोपकरणनादि
धार्म्यहिकं सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचिद्विजातीयेति ॥ ८६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञादिसहकारित्वान्मादिपाकश्रुश्रूषादावपि सजातीयायाएवाधिकार इत्याह भर्तुरिति । स्वा-
श्र्वेति वीप्सा । नैत्यकमिति विशेषणात्काम्येत्यासां अपि प्रवेशः बहुसाध्यत्वास्य ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । धर्मकार्यं अग्निशरणालेपनादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वर्णानां स्वाः स्वाः नैत्यकं नित्यकर्मकुर्युः असजातिः अन्यजातिः न कथंचन ॥ ८६ ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाम्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सप्तः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्त्वेतत्कर्माऽन्यथाऽसमानजातीययाकारयेत्सजातीयया स्थितायां ब्राह्मणएव सचण्डालः पूर्वलादृष्टः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतस्कुटयति यस्त्विति । दृष्टपूर्वः पुराणे श्रुतः ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौढ्याकारयेत्सयथा ब्राह्मण्यां । शूद्राजातो ब्राह्मणचाण्डालस्तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्ट इति पूर्वानुवादः ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । असवर्णागुणमोहितप्रत्याह यस्त्विति । तत् शुश्रूषादिकं स्थितिप्रयोजिकास्थितया सुस्थया अन्यथाऽसजात्या । ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेपि सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः स इत्यर्थवादः । पूर्वदृष्टः पूर्वमन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । तच्छरीरशुश्रूषादिकं स्वजात्यास्थितया स्वजातेरन्यथा ब्राह्मणचाण्डालः कृच्छ्रलम्भायां ब्राह्मणजातो तिष्ठन्नेव कर्मणा चण्डालः स्याद्यथा तथैव च पूर्वदृष्टः पूर्वैर्विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्तु पुरुषः सजात्या स्थितया स्त्रिया मोहात् अभ्यया गृहकार्यं नैतिकंसहकारयेत्सः । ब्राह्मणः यथा चाण्डालः तथैवेति पूर्वदृष्टः प्राक्तनैर्मुनिभिर्दृष्टः ॥ ८७ ॥

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ॥ अप्रामांमपि तांतस्मै कन्यादद्याद्यथाविधि ॥ ८८ ॥

[प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ॥ ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनोदातारमृच्छति ॥ १॥]⁺

(१) मेधातिथिः । उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः उत्कृष्टायाभिरूपतराय इत्यर्थः अथवोत्कृष्टाया जात्यादिभिरभिरूपायेति पृथग्विशेषणं रूपमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्नोति रूपस्वभाववचनोवा स्वभावः विद्वानप्यभिरूप उच्यते सदृशयजात्यादिभिर्वीरवोढा जामाताऽप्राप्तामप्ययोग्यामपि कामवशत्वेन बालाभप्राप्तकौमारवयः स्मृत्यन्तरे नग्निकेत्युच्यते कामस्पृहायस्यानोत्पन्ना सा चाष्टवर्षा षड्वर्षावा नत्वत्यन्तबालैव तथाहि लिङ्गमष्टवर्षाभिति इदमेव लिङ्गधर्मयुक्ते तामपि विवाहस्येति अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुतोप्राप्तायाविवाह इत्याहुस्तदयुक्तं धनार्थिनोऽपि बालां विवाहयन्ति नाशास्त्रीयैव सर्वा प्रयुक्तिस्मृतीयेनिरूपिता ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कृष्टायोत्तमजातीयाय । अप्रामांमष्टवर्षन्यूनवयसमपि ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय मरुपाय समानजातीयाय वरायाप्राप्तकालमपि विवाहयेदष्टवर्षाभिवधर्मो नहीयत इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्प्रागपि कन्यां ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रदेरन्यर्हितत्वेन च तत्प्रसंगमवलम्ब्य यादृग्गुणेनेत्युक्तं संस्मारयंस्तत्रैव नियमान्तरमाह उत्कृष्टायेति ह्यस्याम् । कुलसौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्युक्तायेति भावः । अप्रामां कन्यात्वमितिशेषः अष्टवर्षाभवेद्वीरीत्युक्तेः ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । अथकन्याप्रदानमाह उत्कृष्टायेति । अप्रामांमपि वयोरूपादिभिरसदृशमपि ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतादृशाय वराय प्राप्तां अष्टवर्षन्यूनवयस्कान्तांतस्मै कन्यां दद्यात् ॥ ८८ ॥

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ॥ न चैवैनांप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागृतोः कन्यायान दानं ऋतुदर्शनेपि न दद्याथावद्रुणवान्वरोनप्राप्तः । गुणोविद्याशौर्यातिशयः [शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वोपेतता लोकशालानिषिद्धपरिवर्जनंकन्यायामनुरागइत्यादिः] ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋतुलङ्घनेनापि गुणवतएव देयेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । संजातार्तवापि कन्या वरं मरणपर्यन्तंपितृगृहे तिष्ठेत्पुनरेनांविद्यागुणरहिताय कदाचित्पित्रादिर्वद्यात् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ऋतुमती स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणान्यतरहीनाय न देयेत्युत्कृष्टवरे तात्पर्यात् । अन्यथा अप्रयच्छन्समामोति भ्रूणहत्याभृतावृतात्रितियाङ्गवल्क्यवचनविरोधः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनां गुणहीनाय न प्रयच्छेत् दद्यात् ॥ ८९ ॥

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ॥ ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत् सदृशंपतिम् ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । रेतः ऋतुकालंतद्वत्यपि त्रीणिवर्षाणितद्गृहे आसीत् । अतः परममुत्कृष्टाभावे सदृशंसमानजातीयस्वयंवृणुयात् ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उदीक्षेत प्रतीक्षेत न ततःप्राक्स्वयंवरणमस्तीत्यर्थः । उपासीतेति कचित्प्रायः । विन्देत् स्वयन्नेनैव । सदृशमित्यथमव्यवच्छेदार्थम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिर्गुणवद्वारायादीयमाना कन्या संजातार्तवा सती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत । वर्षत्रयापुनरुर्ध्वमधिकगुणवरालाभे समानजातिगुणवरंस्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । दानुणामेवाभावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह त्रीणीति । उदीक्षेत सद्धरं दातारंवा प्रतीक्षेत । एतस्माद्वर्षत्रयात् । सदृशं सजातिं विन्देत् वृणुयादित्यन्वयः ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । विन्देत् स्वयंवृणीत ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋतुमती सती कुमारी त्रीणि वर्षाणिउदीक्षेत । एतस्मात्कालात् ऊर्ध्वं सदृशं बन्धूनामभावे वर्णयोर्यंपतिं विन्देत् प्रामुयात् ॥ ९० ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिद्वामोति नच यंसाऽधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्षत्रयादूर्ध्वमदीयमाना यंभर्तारंवृणुते तस्य दोषोन कन्यायाः । पूर्वैर्गैव दोषाभावउक्ते त्रियमाणस्य दोषार्थमिदं ऋतुदर्शनं चद्वादशवर्षाणामिति स्मर्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैनः पापं पिञ्चननुमतिकृतं यंसाधिगच्छति सोपि नैनोरजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि भर्तारंस्वयंवृणुते तदा सा न किंचित्पापंप्राप्नोति नच तत्पतिः पापंप्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्येच्छया पाणिग्रहणे कन्यातत्पत्योर्न पापाशङ्केत्याह अदीयमानेति । अदीयमाना पित्रादिभिः । पतिं निरुद्धमुत्कृष्टवा । सापि यं गच्छति सोपि पापदण्डं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

(५) मन्वन्तः । यंताधिगच्छति सच नैनः प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदीयमाना बन्धुहीना यदि स्वयंभर्तारमधिगच्छेत्स्वयंवरंकुर्यान्ता एनःपार्पिकित्तमआमो-
ति ॥ ९१ ॥

अलङ्कारंनाददीत पित्र्यंकम्या स्वयंवरा ॥ मातृकंभातृदत्तंवा स्तेना स्याद्यदि तंहरेत् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्रादिभिर्ब्रह्मदादौ दत्तस्वयंवरणाभिप्रायं तस्या अज्ञानद्विस्तदलङ्कारगतेषामेव प्रत्यर्पयेत्
यदि तु तथाविधायार्कं ददाति तदा न त्यागः तेनालैनवयमेनादास्यामदस्येवमभिप्रायं दूषणं तस्मिन्मथ्यात्वमापन्ने यु-
क्तं स्तेनः स्यादिति पुल्लिङ्गेन पाठान्तरं वरस्य चौरत्वमाहुस्तस्मात्तेन पित्रा नालङ्कारस्याजयितव्यः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यं परिणयनात्मादत्तम् । एवं भातृकं भातृदत्तं च ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयंवृतपतिका कस्या वरस्वीकरणात्पूर्वपितृमातृभातृभिर्दत्तमलङ्कारेभ्यः समर्पयेत् । यदानापये-
त्तदा चौरस्यात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयंवरातु पूर्वं पितृभातृभ्योऽलङ्घनमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह अलङ्कारमिति । पित्र्यं
भातृकमिति भूतपूर्वगत्या । समलङ्कारम् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह स्तेनेति । ग्रहणी स्तेनत्वं यतः स्वयंवरा त्वदेहमात्रमा-
दाय वरं पतिं वृणीतेतस्याः पित्रादिधने नाधिकारः ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि तं मातृभातृदत्तं हरेत्ता स्वयंवरकम्या स्तेना चौरमाया स्यात् ॥ ९२ ॥

पित्रे न दद्याच्छुल्कस्तु कस्यामृतुमतीहरत् ॥ सहि स्वाभ्यादतिक्रामेदतूनांप्रतिरोधनात् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुल्कदेयायाः क्रतुमत्याः शुल्कनिरोधोयं सच त्वाभ्यादतिक्रामेत् । बाल्ये पितुर्वशीतिष्ठेदित्युक्तं ।
वयोन्तरप्राप्तौ वेदयितुः पितुः त्वाभ्यानास्ति शुल्कदेयाया अपि हेतोः समानत्वात्पितुः त्वाभ्यानिवृत्तिः अपक्रमणनिवृत्तिः
प्रतिरोधनं प्रतिरोधे ऽपत्योत्पत्तिकार्यं कैचिदाहुः अमानवोयंश्लोकः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रतुमतीं पित्रादीयमानामपि । अत्रहेतुः सचेति । सपिता त्वाभ्याच्छुल्कहेतोरतिक्रामे-
दपगच्छेत् । क्रतूनांप्रतिरोधनादिति गर्भनिरोधनकर्तृपापवशेक्षितम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । क्रतुयुक्तांकन्यावरः परिणयन्पित्रे शुल्केन दद्यात् बलात्सपिता क्रतुकार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात्क-
न्यायाः त्वामित्वाद्योयते ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । अपि गोमिश्रुनं विहितमपि क्रतुमत्यां निषेधति पित्रहति । सहि पिता त्वाभ्यादतिक्रामे-
त्त्वाभ्यात्प्रभ्युतः । क्रतूनांप्रतिरोधनात् क्रतुजापत्यप्रतिरोधनात् । क्रतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः त्वत्वं च यतः स्वयं-
वरा त्वदेहमात्रमादाय वरं वरयतीति पित्राद्यनधीनत्वं बाल्ये पितुर्निदेशेतिष्ठेदित्युक्तेर्दशवर्षादिकालस्य त्वत्त्वनिवर्तकत्ववदतु-
कालस्यापि त्वत्त्वनिवर्तकत्वात् । [अष्टवर्षाभवेत्कन्यानव वर्षातिरोहिणी । दशवर्षाभवेद्वैरी अत ऊर्ध्वमस्येत्पुनः]*
॥ ९३ ॥

(५) मन्वन्तः । सः पिता ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पिता ॥ ९३ ॥

त्रिशद्वर्षोद्धेत्कन्यादद्याद्वादशवार्षिकीम् ॥ अष्टवर्षोऽष्टवर्षीया धर्मे सीदति सत्वरः ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । इयता कालेन यवीयसी कन्याबोढ्या न पुनरेतावद्वयसप्तविवाहइत्युपदेशार्थः । अद्यापि न यथाभुतवर्षसंख्यैव किंतु बहुना कालेनयवीयसी बोढ्या नष्टेति हिवाहप्रकरणे भुतं येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तद्वद् दशादिवर्षाधिकविशत्यादिवर्षं च निवर्तयेत् ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिर्भवत्येव सत्यमिह प्रकरणोक्तत्वेन पाठाश-
चायस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते तथाशिष्टसमाचारः स्तुतस्य च पुनर्दारक्रियायां नैवकालः संभवतीति पुनर्दारक्रियायां कुर्यादि-
ति नोपपद्यते ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिशद्वर्षे इत्येतद्ब्रह्मणान्तिकव्रतचरणपक्षे । धर्मे त्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्वीभ-
वतीति त्वराहेतुरुक्तः ॥ १४ ॥

(३) कुङ्कुमः । त्रिशद्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनोहारिणीं कन्यामुद्धेत् । चतुर्विंशतिवर्षोवाऽष्टवर्षी गार्हस्थ्यधर्मे-
वसादंगच्छति त्वरावान् एतच्च योग्यकालप्रदर्शनपरं नतु नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति मिभागवयस्का
च कन्या बोदुर्यूनो योग्येति गृहीतवेदभोपकुर्वाणको गृहस्थाभममिति न विलम्बेति सत्वरइत्यस्यार्थः ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मादिविवाहे वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पेनाह त्रिशदिति । बहेदुद्धेत् अष्टवर्षः उत्कटरा-
गापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मापेक्षया वा । अतएवाह धर्मेसीदतीति । उद्धेत्सद्वर्षी भार्यामित्यस्य शेषोयम् स्थानभट्टः । जातपुत्रः
कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतित्यादिभ्रीताधानस्यापन्योत्तरकालीनत्वादधर्मोन्नावसथ्याख्याप्रिसाध्यः ॥ १४ ॥

(५) मन्दनः । अष्टवर्षं भुतुर्विंशतिवर्षः धर्मेसीदतिसत्वरः अन्यकन्यावहेत् ब्रह्मचर्यविप्लवसंभावनायां वयोवस्था-
नियमोनादरणीयइत्यस्यार्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेसीदतिसति रजोदर्शने समुपागते सति सत्वरो भवेत् ॥ १४ ॥

देवदत्तापतिर्भार्याविन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तां सार्धं विभ्रुयात्प्रित्यदेवानां प्रियमाचरन् ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवोदादिदोषयुक्तापि भर्ता न त्याज्येति श्लोकार्थः । अवशिष्ट
प्रशंसा यान्तु निरुप्यादेकवेशमनीत्यसाध्याऽपि विहितं तत्सकृद्यभिचारे अभ्यासे तु त्यागएव नान्यथा तां सार्धं विभ्रुया-
दित्यनेन किञ्चित्कृतं स्यात् । यदपि ॥ तताधिकारामलिनां पिण्डमात्रोपजीविनां ॥ परिभूतामपःशय्यां वासयेद्यभिचारिणीं ॥
तच्च सत्यांशकौ पत्युरिच्छासा अनिच्छायां तु त्यागएव यच्चेदपतिता एवपि ब्रह्मन्मदानंदयंचेत्यादिवक्ष्यति तद्ब्रह्मइत्या-
दिषु प्रायश्चित्तेषु वैश्यभोजनारम्भेनिवासपामौ प्रतिषेधवचनमिति वक्ष्यामः सर्वथा तु पुनर्धर्मिचारिण्याभरणनास्ति न-
चात्र त्यागः भुतोयेन संभोगविषयतया कल्पेत सोमोददित्यादि मन्त्रार्थवादेभ्यो देवतानां दानृत्वं प्रतीयते । अथवा विवाहे
देवताभार्या भवत्यनउच्यते देवदत्तामिति विन्देत नान्मनइच्छया यथाप्यङ्गो हिरण्याद्यापणभूमौ लभ्यते नेयं भार्या ।
अतउच्यते नेच्छयात्मन इति देवेभ्यो हितं त्यक्तायां भार्यायां वैश्वदेवादि क्रियानिमित्ते नास्ति देवहितं अतस्तां हिषाणां हिषती-
मपि विभ्रुयात् पातित्ये तामधिकारप्राप्तां पतिर्विन्देत ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवदत्तां देवेनाग्निना दत्ताम् । रथिषु पुत्रांश्चादावग्निर्मस्रमथोद्दामिति मन्त्रलिङ्गान् ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । भगोर्यमा सविता पुरंधिर्मस्रत्वाद्गुर्गर्हपत्याय देवा इत्यादि मन्त्रलिङ्गाद्यादेवैदंता भार्या तां पतिर्लभते
नतु त्वेच्छया तां सती देवानां मिथं कुर्वन् प्रासाच्छादनादिना सदा द्वेषाद्युपेतामपि पोषयेत् ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । भगोर्यमा देवः सविता पुरंधिर्मस्रत्वाद्गुर्गर्हपत्याय देवा इति मन्त्रलिङ्गान् भार्यायां देवदत्तात्वं

ख्यापयन्नुपस्थितायां श्रद्धातिशयंविधत्ते देवदत्तामिति । विवाहोजन्ममरणंयदा यत्र च येन चैतिसारयन्नाह नेच्छयेति ।
द्वेषादिमन्यपि साध्वीति कृत्वा वस्त्रान्नादिना पोषयेदिति श्लोकार्थः ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । अतोस्यावृत्तिविधातव्येत्याह देवदत्तामिति । देवदत्तां सोमगन्धर्वाग्निभिर्दत्तां प्रियमाचरन्प्रिया-
चरणहेतोः धर्मसाधारण्याच्च ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । देवदत्तां सोमादिभोगकाले दत्तां अथवा विवाहे देवदत्ता भार्या भवेति वा सोमोददद्रन्धर्वाय
गन्धर्वोददग्रयइति श्रुतेः ॥ ९५ ॥

प्रजनार्थस्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मात्सारधानोधर्मः श्रुतौ पत्न्यासहोदितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजनं गर्भग्रहणं सन्तानांगर्भाधानं तस्माद्धेतोरपत्योत्पत्तेरुभयाधीनत्वाद्देवे स्त्रीपुंसयोः साधारणो-
धर्मः पत्न्यासहपुंसउक्तः अतः केवलस्याधिकाराभावात् । स्त्रियोद्वेष्ट्याऽपि न त्याज्याः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजनार्थं गर्भप्रसवार्थम् । संतानार्थं बीजनिक्षेपेण संतानसिद्ध्यर्थं मानवाः ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लुकः । यस्माद्गर्भग्रहणार्थस्त्रियः सृष्टांगर्भाधानार्थं च मनुष्यास्तस्माद्गर्भापादनमेवानयोरप्याधानादिरपि
धर्मः पत्न्यासह साधारणः । क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यादिवेदेऽभिहितस्तस्माद्भार्याविश्रयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ॥
॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रद्धातिशयस्य प्रजोजनमाह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं प्रजनं प्रजन्यतेनेनेति प्रजनं कामः
तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मशकार्थोधूमइतिवत् । संतानार्थं गर्भाधानार्थं मानवाः पुमांसश्च सृष्टाः मनुष्याणामिवमन्त्रतो गर्भाधान
मिति सूचनार्थम् । क्षौमेवसानावग्नीनादधीयातामित्यादिश्रुत्युदितः पत्न्यासह साधारणोधर्मइत्यन्वयः । मानवाइति हे क-
षयइतिवा ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । भर्तव्येत्याह प्रजनार्थमिति । प्रजनार्थं गर्भधारणार्थं सन्तानार्थं बीजनिक्षेपणार्थं मानवाः पुरुषाः
॥ ९६ ॥

कन्यायां दत्तशुल्कायां भ्रियेत यदि शुल्कदः ॥ देवराय प्रदातव्या यदि कन्याः अनुमन्यते ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं न च दत्ता केवलवचनेन देयत्वेन व्यवस्थिता अत्रान्तरे सचे
न्भ्रियेत तदाऽन्यद्भव्यवेद्वेषु प्रजार्थेषुवा युधिष्ठिरादिषु तदभावे सपिण्डेष्वतो विशेषार्थमिदमुच्यते देवरायप्रदातव्येति न
सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्योनापि सपिण्डेभ्यः किंतु हेतुस्तैर्देवरायैव तत्रापि कन्यायाऽनुमतौ सत्यां अथासत्यांकन्यायाः शुल्क-
स्य च का प्रतिपत्तिः यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा शुल्कंकन्यापितृपक्षाणामेव अथपत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृही
तं शुल्कं त्यक्त्यान्पत्नादादाय दीयते ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुरुषार्थयद्यनुमन्यते अननुमतेतु नान्यस्मै देया किंतु कन्यैव तिष्ठेदिति फलित्यति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लुकः । कन्यायां दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदोवरो भ्रियते तदा देवराय पित्रादि-
भिर्वाऽसौ कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति यस्याभ्रियतइति प्रागुक्तं नियोगरूपं इदन्तु शुल्कग्रहणविषयम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्याभ्रियेत कन्याया इत्यस्माद्विशेषं वक्तुमाह कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा
भेदः । तथाच तस्याः स्वत्वनिवृत्तेरनुमतौ स्वयंवरा स्यान्तु बलाद्वातुं शक्येत्याहयदीति ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया सकृत्कन्यामदीयतइत्यस्यायमपवादः ॥ ९७ ॥

आददीत न शूद्रोपि शुल्कंदुहितरंददत् ॥ शुल्कंहि गृह्णन्कुरुते छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । इच्छातः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः कस्य चित्ततएवाशङ्कास्याददोषशुल्कग्रहणं शास्त्रे-
हीतशुल्कायाविशेषउक्तोयतोतदमामाशङ्कामपनेनुमाह आददीत न शूद्रोपि शुल्कमिति इच्छातः मवृत्तौ शास्त्रीयोनियमो-
नतुशास्त्रेण पदार्थस्यैव कर्तव्यतोक्ता यथामद्यपीतस्य प्रायश्चित्ते मद्यपानंशास्त्रेणानुज्ञातंभवति शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तंशुल्क-
ंहि शुल्कलोभेनेति । येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसौप्रदर्शितएव ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगार्थान्तरमाह आददीतेति । छन्नमपिशुल्कं प्रतिग्रहादिरूपेणापि छन्ना क-
न्याभिर्संधिनाशुल्कंशुल्कंदुहितृविक्रयंकुरुते ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोपि पुत्राददच्छुल्कंन गृहीयार्त्तिकपुनः शास्त्रविद्विजातिः यत्माच्छुल्कंशुल्कंनगुप्तं-
हितृविक्रयंकुरुते न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणंकन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छु-
ल्कग्रहणे शास्त्रीयत्वशङ्कायांपुनस्तन्निषिध्यते ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । शुल्कदइत्यनेन कन्याशुल्कं परमते प्रतिषेधति आददीतेति । सर्वांशो सर्वविक्रयीति सर्वविक्र-
यिणःशूद्रग्रहणमत्यन्तपातकसूचनार्थं तदेषं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्रविक्रयीतिस्मरणान् । छन्नं गुप्तं पापमावश्यकमि-
तिभावः ॥ ९८ ॥

एतत्तु न परे चक्रुर्नपरे जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तदुक्तंशुल्कंन गृहीते शुल्केन कन्येच्छायां सत्यां मृतेतु शुल्कदेऽस्याअन्यत्रदानमिति तन्निषेधति ।
यदन्यस्य शुल्कदस्यानुज्ञाया पुनरन्यस्मै दीयते पुनःशुल्कंशुल्कंनगृहीतं वरंस्वयंवरंतु कारयेत्कन्या एषएवार्थः ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतंदिवरंप्रत्यननुमतायां कन्यायां नान्यस्मै सा देया । सोदरस्तु भ्रातास्मैवेति गृहीतस्य
शुल्कस्य तद्वन्त्वात्तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभावइति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेनान्यस्मै प्रतिपद्य ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्पुनः पूर्वं शिष्टान कदाचित्कृतवन्तोनाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्या-
मङ्गीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयतइति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्त्वा कस्य चित्कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाक्शुल्काभ्यांअस्मै प्रदाय देवरादन्यस्मै प्रदानं साधुकन्यापसिद्धमित्याह एतदिति । अनपरे
पूर्वे । देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । परे पुरातनाः अपरे नूतनाः अभ्यनुज्ञायप्रतिश्रुत्य ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत्तुया कन्या अन्यस्य अभ्यनुज्ञाय दास्यामीति उक्त्वा पुनः अन्यस्मै दीयते ॥ ९९ ॥

नानुशुश्रुमजात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ॥ शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नंदुहितृविक्रयम् ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । न कुतश्चिदस्माभिः श्रुतं पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । छन्नशुल्कग्रहणे दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचारविरोधं दर्शयति नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषुज-
न्मसु लोकजन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम किंपुनः स्पष्टम् ॥ १०० ॥

(९८) ददन्=ददत् (अ)

; अनपरे पूर्वे=अपरे वर्तमानकालीनाःपरेपूर्वे (न)

(३) कुल्लूकः । पूर्वकल्पेष्वप्येतद्वृत्तमिति कदाचिद्वयं श्रुतवन्तोयच्छुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गुण्डु-
हितृविक्रयमकार्षीदिति शुल्कनिषेधार्थवादः ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं कृत्यविषयमपितु श्रवणपथं नावतीर्णमित्याह नेति । पूर्वेषु जन्मसु कल्पेषु मनोज्ञा-
तित्तरत्वेऽविप्रतिपत्तेः कामबाणप्रपीडितायास्तादृश्याददीयमानायाभर्तारमधिगच्छेदिति गतिरुक्ता ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । जन्मसु सृष्टिकालान्तरेष्वितियावत् ॥ १०० ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारोभवेदामरणान्तिकः ॥ एषधर्मःसमासेनज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अविशेषेण वचनवित्या सर्वक्रियास्वव्यभिचारः । तथाचापस्तम्बः ॥ धर्मचार्ये च कामे च नाभि-
चरितव्येति एतावच्च श्रेयोधर्मोर्थः कामः । तथाचोक्तं त्रिवर्गइति तु स्थितिरिति यच्चाहुरपरित्यागोऽत्रार्थाभिचारइतरथा
स्त्रीवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिणयनं न स्यात्तदयुक्तं । अस्तिपुरुषे वचनं कामतस्तुप्रवृत्तानां तथावन्माष्टमेऽधिवेत्तव्याइति ननु
स्त्रियाः तथाच लिङ्गान्तरस्यादेकस्य बह्वोजायाभवन्ति नैकस्यावहवः सहपतयइति । आमरणान्ते भव आमरणान्ति-
कः अन्यतरमरणेऽपि तस्यान्तोस्तीत्यर्थः । एषसंक्षेपेण स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो धर्मो विदितव्यः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमरणान्तिकोयावदुभयोर्मरणम् । परउत्तमः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । भार्यापत्योर्मरणान्तं यावद्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टो-
धर्मो ज्ञातव्यस्तथा च सति ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीपुंसयोरामरणं न क्वापि वियोगोयुक्तइति द्रढयन्माह अन्योन्यस्येति द्वाभ्याम् । एषोवक्ष्य-
माणः । परः उक्तो यतोव्यभिचारे ॥ संकरोनरकायैवेत्युक्तम् ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ॥ यथा नाभिचरेतान्तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । यतेयातां प्रयत्नवन्तो तथास्यातां यथेतेतरं परस्परं नातिचरेतां अतिचारोऽतिक्रमः धर्मार्थका-
मेष्वसहभावः कृतक्रियौ कृतविवाहादिसंस्कारौ नियुक्तौ ततः परोपसंहारः श्लोकोयं नानुक्तार्थोपदेशकः ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृतक्रियौ कृतनियमौ नातिचरेयातामिति । पुरुषोपि यथा परारूपं न गच्छेदित्यर्थः
॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीपुंसौ कृतविवाहौ तथा सदा यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये वियुक्तौ परस्परं व्यभिचरे-
ताम् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह तथेति । यतक्रियौ यतचित्तौ ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । कृतक्रियौ यतेयातां क्रियाभिर्यतेयातामित्यर्थः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तौ धर्मार्थकामनियुक्तौ ॥ १०२ ॥

एषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो बोधो रतिसंहितः ॥ आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत ॥ १०३ ॥

(१०२) वियुक्तौ=नियुक्तौ (राम०) (१०२) कृतक्रियौ=यतक्रियौ (राघ०)

(१०३) दायभागम्=दायधर्मम् (ज, झ, अ, ट, ड, ठ, त)

(१) मेधातिथिः । पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धश्लोकोऽयं उक्तेषु स्त्रीपुंसयोश्चापत्योत्पत्तौ च दायधर्मस्य विभागस्यावसरः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ विभागवक्तुमारभते एष इति । रतिसंहितोरतिसंबन्धी रतेरपि न विरोधी । दायधर्मान्न दायमधिकृत्य विभागादिधर्मान् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता इदानीं दीयत इति दायः पित्रादिधनंतस्य विभागव्यवस्थां शृणुत ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एष इति । रतिसंहितः परस्परानुरागयुक्तः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च त्वसुताभावे देवरादेरन्यपत्यावामिश्र । दायभागं दीयत इति दायः पित्रादिधनं तस्य भागो व्यवस्था ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यपत्यप्राप्तिर्देवरादिनियोगः । दायधर्मैरिक्थपरिग्रहम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऐषतिसार्धेनाह । आपदि अपत्यप्राप्तिर्न पुनः दायधर्मैर्निबोधत ॥ १०३ ॥

ऊर्ध्वपितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ॥ भजेरन्यैतृकरिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । भजेरनिति प्राप्तकालतायां लिङ् तथा पञ्चमे प्रपञ्चितं अथवा यस्मिन् शयने संक्रामति ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिता माता च पितरौ तयोः रिक्थं पैतृकम् । ऊर्ध्वं मरणात् । पितुर्मरणादूर्ध्वं पितुर्धनं विभजनीयं मातुरुर्ध्वं मातृकमिति विभज्य योज्यं स्मृत्यन्तरदर्शनात् । तत्र च मातृधनं दुहितृभाव एव पुत्रैर्पादकम् । समेत्यैकत्र स्थित्वा । समं न तु मातृपितृधनयोर्विभागे अन्योन्यं विशेषः । अनीशाः विभागोऽस्त्वन्त्राः तेन पित्रोरनुमत्या जीवतोरपि तयोर्विभाग इति लभ्यते ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वं पैतृकं मातृमरणादूर्ध्वं मातृकं धनं समं कृत्वा विभजेरन्येष्टगोचरतयोद्धारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । समभागोऽयं ज्येष्ठभ्रातर्युद्धारमभिच्छति बोद्धव्यः । पित्रोर्मरणादूर्ध्वं विभागहेतुमाह यस्मात्ते पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदीयधने त्वामिनो न भवन्ति मातुरपि प्रकृतत्वात् पैतृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं । अयं च पितृमरणान्तरं विभागो जीवतः पितुरिच्छाभावे द्रष्टव्यः पितुरिच्छया जीवत्यपि तस्मिन् विभागः । तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमेवाह ऊर्ध्वमिति । त्रिपञ्चाशता । ऊर्ध्वं मातापित्रोर्मरणात् । विभागे हेतुः अनीशाः । अस्वामिनः जीवतोर्मातापित्रोः । तयोर्मरणं त्वत्त्वस्योत्पादकं व्यञ्जकं चोभयथापि ऊर्ध्वपदमुपलक्षणं पातिन्यमत्र ज्येष्ठदेः । त्वत्त्वर्ध्वसकत्वसाम्यात् । समं समभागं कुर्यादित्यपि पितुरिच्छापक्षे ॥ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ॥ ज्येष्ठं चाश्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेस्तदिच्छैव कारणं न ज्यैष्ठ्यादिकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । समेत्य एकशी भूत्वा पैतृकं पितृसंबन्धि पितुरुर्ध्वं पैतृकं रिक्थं भजेरन्येष्टगोचरतयोद्धारतः मातुरुर्ध्वं मातृकं जीवतोः पित्रोः ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवतोर्मातापित्रोः मे पुत्राः अनीशाः ॥ १०४ ॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृधनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरंतथा ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ एव त्विति एतज्ज्येष्ठस्य गुणवत्त्वे अन्येषां च हीनवत्त्वे ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यदापुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा ज्येष्ठेति । ज्येष्ठएव पितृसंबन्धिधनं गृहीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठभक्ता-
च्छादनाद्यर्थे पितरमिवोपजीवेयुः एवं सर्वेषां सदैवावस्थानम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धार्मिकज्येष्ठसत्त्वेत्वाद् ज्येष्ठ इति षड्विः । शेषाः कनीयांसः । अन्नाच्छादनाद्यर्थं पुत्राय तथा पित-
रमुपजीवेयुस्तथेत्यन्वयः ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह ज्येष्ठ एवेति ॥ १०५ ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव सतस्मात्सर्वमर्हति ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृणामनृणस्तेनैव तदुपापगमात् । अयं पूर्वस्यार्थवादः ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान्भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति-
श्रुतेः । पुण्यलोकाभावपरिहारो भवति । तथा प्रजयापितृभ्य इति श्रुतेः । पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च स इति अतो-
ज्येष्ठएव सर्वधनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्रा वर्तेरन् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्य सर्वधनभुक्तौ हेतुमाह ज्येष्ठेनेति । अनृणः निस्तीर्णः ॥ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणवाजायत इति श्रुतेः पितुर्ऋणवतः श्रवणात् ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठस्य विशेषमाह ज्येष्ठेनेति ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठेनेति । सः पिता तस्मात्पुत्रात् अनृणः भवति च पुनः सर्वं अर्हति ॥ १०६ ॥

यस्मिन्नृणंसन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरानित्यर्थवादोयं यथाश्रुतितात्पर्यश्रुतिग्रहणाद्विकनीयसामभागार्हतैव स्यात् । ततश्च
वक्ष्यमाणविरोधः ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनन्त्यममृतत्वं उत्पादितपुत्रस्यैव मोक्षाश्रमाधिकारात् । धर्मजो धर्मार्थमुत्पादितः ।
कामजान् एकेनैव धर्मस्य सिद्धेः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मिन्नाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुत्पन्नयत्यमृत-
त्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखमिति स एव पितुर्धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेनैव ऋणा-
पनयनाद्युपकारस्य कृतत्वात् इतरास्तु कामजान्मुनयोजानन्ति । ततश्च सर्वधनं गृहीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैवार्थवादमाह यस्मिन्निति । यस्मिन् । प्रथमजे संनयति त्वर्णसमर्पयतिभ्ययति । तथाच श्रु-
तिः ॥ ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखमिति ॥ धर्मजो धर्मार्थं जात इति ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । क्वचित्कुले ज्येष्ठोगुणहीनः कनिष्ठोगुणवांश्च दृश्यते तत्र किं प्रवर्तितव्यमित्यपेक्षायामाह यस्मिन्-
णमिति । ऋणं पितृभ्यः प्रदेयं पिण्डादिकं सन्नयति निक्षिपति येन यशस्विना संतानकरेणानन्त्यं मरणराहित्यमश्रुते स एव
पुत्रो धर्मजः धर्मार्थं जातः ज्येष्ठ इत्यर्थः । इतरान्निर्गुणान् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्पुत्रे ऋणं त्रिविधं देवर्षिपिभ्यं संनयति समार्पितयति । धर्मतः धर्मार्थं जातः ॥ १०७ ॥

पितेव पालयेत्पुत्रान्ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्तेरन्ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रवत्पात्तनीयान्तु बाला इति धनादिना गर्हणीयास्तदाह पुत्रवच्चापि वर्तेरिति ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पालयेदन्ववस्त्रादिदानेन । धर्मतोषधर्मापेक्षया ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठोभ्राता विभागाभावेऽनुजान्भ्रातृभक्ताञ्छादनादिभिः पितेव विधूयात् । अनुजान् भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्येतेषु वृत्तिं सदृष्टान्तां शिक्षयति पितेति । पालयेत् धर्मतो ज्येष्ठो ज्येष्ठधर्मेण । कनिष्ठधर्मेण च ते ज्येष्ठे वर्तेरन् यवीयांस इति शेषः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । वर्तेरन् यवीयांसः ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवीयसः कनिष्ठान् । ज्येष्ठे भ्रातरि कनिष्ठाः पुत्रवन्नापि वर्तेरन् ॥ १०८ ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पुज्यतमोलोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरा प्रशंसा यएव गुणज्येष्ठः सर्ववर्धयति कुलं अयमेव निर्गुणस्तत्कुलं विनाशयति शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोपि तथा वर्तन्ते तेऽपि गुणहीनाविवदन्ति ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठ इति तस्मिन् सम्यग्बुद्ध्यावितरेषामप्यथात्वेपि कुलं वर्धयति एवेत्यर्थः । पूज्यतमः कनिष्ठैः । सद्भिः शिष्टैः कनिष्ठैर्गर्हितो न गर्हणीयः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । अरुतविभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदानुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वाज्ज्येष्ठः कुलं वर्द्धिनयति यद्यधार्मिको भवति तदाऽनुजानामपि तदनुयायित्वाज्ज्येष्ठः कुलं नाशयति । तथा गुणवाञ्छेष्टोलोके पूज्यतमः साधुभिश्चार्गर्हितो भवति ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्राप्यर्थवादमाह ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठो हि धार्मिकतयाऽन्यान्पि धर्मशिक्षया कुलं वर्धयति । एवमधार्मिकोपि नाशयत्यधर्मोपसेवनेन ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेव तेरो जन इति स्मृतेः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठ उक्तलक्षणः कुलं वर्द्धयतीति रोनाशयति तस्माद्लोके पूज्यतमः सद्भिर्गर्हितश्च तथाविधो ज्येष्ठो नान्यः ॥ १०९ ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव सपितेव सः ॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे च लेहः कनीयांसोपि तथैव वर्तन्तेति पालनशरीरधनेषु तदीयेषु स्ववदनुपेक्षाऽकार्येभ्यो निवर्तनं यस्त्वन्मथावर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनेर्मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्या न्यकरणविधेयता नुवृत्तिः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तद्दर्शयति य इति । ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठोचितपोषणादिकारी ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद्वर्तेत सपितेव मातेवा गर्हणीयो भवति यः पुनस्तथा न वर्तेत समातुलादिबन्धुवद्वर्चनीयः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठस्यैव पालकत्वतद्भावाभ्यां पूजायां दृष्टान्तद्वयमाह य इति । ज्येष्ठवृत्तिर्ज्येष्ठस्यैव वृत्तिः पालनादिर्यस्य सज्येष्ठवृत्तिः समातृपितृवत्पूज्य इत्यनुषज्यते । तद्विज्ञेयः सः बन्धुवत् मातुलादिवत् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । ज्येष्ठवृत्तिः पितृवत्पालनम् ॥ ११० ॥

एवंसह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्द्वयार्थपृथक्क्रिया ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वेच्छानियोज्यत्वाभावान्निर्पेक्षस्य द्रव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तत्सिद्ध्यर्थोयन्या-
यप्राप्तेविभागउच्यते पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरविभागादधर्मोविभागएवाभिहोत्रादिवद्धर्मः ननु च धर्मानुष्ठानप्रतिब-
न्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य नैषदोषः अधिकृतस्याननुष्ठानेप्रत्यवायः नचाविभक्तधनस्याधिकारीऽभिमत्वाभावाद्दिभा-
गकालएवाभिपरिग्रहस्य विहितत्वात् यस्तुजीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृहोताभिस्तरयाधिकृतत्वान्नैवावि-
भागः सोपि यदि विध्युतः परिग्रहादन्यतोवा विहितानुष्ठानपर्याप्तधनस्तदा नैव सहवसन्प्रत्यवेयात् नहि विभागाविभाग-
योर्धर्मार्थतत्त्वरूपेणास्तीत्युक्तं ननु च भानुणामविभक्तधनानामेकोधर्मः प्रवर्ततइति वचनादपत्प्योरिव सहानुष्ठाने प्राग्वि-
भागादस्त्येव धर्म व्यक्तः साधारण्याद्द्रव्यस्य सर्वैः संभूय कर्तव्यमिति नैतदभिहोत्राद्याहवनीयादिषुसप्रिहोत्रादयः सं-
स्कारनिमित्ताश्चाहवनीयादयआत्मनेपददर्शनादन्धतरस्य संबन्धिताप्रतिपद्यन्ते परकीयेत्राग्नौजुह्वतः प्रतिषेधदर्शनमस्ति
नाम्यस्याग्निषु यजतेति न स्मार्तेऽपि गृहेऽग्नौ विधानं गृहशब्दस्य त्रिशिष्टोपादानादभिवचनत्वादेवप्युच्यते अतिध्या-
दिभोजनदाने महायज्ञमभ्यपाठात् ॥ वैवाहिकेऽग्नौकुर्वतिगृहकर्मयथाविधि ॥ पञ्चयज्ञविधानंचेति गृहसत्त्वाधिकारस्तेनैतद्-
चनमेकोधर्मइतिआहपूर्तान्नादिमात्रंविज्ञेयम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पृथग्वेति यदि धर्मोचिताभवन्ति । पृथग्विवर्धतइति भूयान्भवतीत्यर्थः । धर्म्या धर्म-
वती ॥ १११ ॥

(३) कुट्टुकः । एवमविभक्ताभातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मान्पृथ-
गवस्थाने सति पृथक्पृथक्प्रश्नमहायज्ञायनुष्ठानधर्मस्तेषांवर्धते तस्माद्दिभागक्रिया धर्मार्था । तथा च बृहस्पतिः ॥ एकपा-
केन वसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहे गृहे ॥ १११ ॥

(४) राघवाजन्तुः । एवं पितुरुर्ध्वं सहवसतिमुक्ता सर्वेषां धार्मिकत्वे विभागमाह एवमिति पृथक्क्रिया विभाग-
क्रियाधर्म्या धर्मार्था न स्वातन्त्र्यार्था । अतआह धर्मकाम्यया [इति ॥ एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्वि-
भक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहेइतिबृहस्पतिः]* ॥ १११ ॥

(५) मन्थनः । वसेयुर्भातरः ॥ १११ ॥

ज्येष्ठस्य विशाउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥ ततोऽर्धमध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तुयवीयसः ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । इषमुद्धारनियोगस्तृतिरतिक्रान्तकालविषया मत्वद्यत्वेनुष्ठेये नियतकालत्वात्स्मृतौनामिति
केचित् । अनुष्ठेयत्वव्यपदेशोदीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युदयोयथास्यादिति नहि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहुरमाणादश्यन्ते अधी-
यते तु तदुपदेशत्राक्षणः तथाचान्ये कलियुगे धर्मादित्युक्तंतेन देशनियमवत्कालनियमोपि । धर्माणांद्द्रव्यः नक्षुपदिष्टो-
धर्मः सर्वत्रदेशोऽनुष्ठीयते तस्माद्देशधर्मानियतदेशव्यवस्थिताउच्यन्ते अन्यथा सर्वानुष्ठाने नदेशव्यपदेश्यता धर्माणांतथाच
पठति अयंजिह्वैर्हविर्द्विरित्यादि तस्मादुद्धारनियोगगोवधस्तृणउपदिष्टानानुष्ठेयास्तदेतदपेशलं नक्षेर्वविधः कालनियमः
कचिदपि श्रूयते सायंप्रातपवादिनियमादन्यत्र यच्चान्ये कलियुगे धर्माइति तत्प्रथमएवव्याख्यातं । नहिपुण्यभेदेन धर्मव्यव-
स्थाहेतुदेशनियमोपि प्राचीनप्रवणादिव्यतिरेकेण मध्यदेशः सर्वदेशकृतो नैवास्तीत्युक्तं । निजान् जनपदधर्मान्समिष्टाचरि-

तानित्यत्र दीर्घसन्नेष्वयत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः सर्वस्तरशब्दस्त्वहःसु प्रथमएवदर्शितः । यत्तुनाद्यत्वे कैचिदनुतिष्ठन्तोऽप्यन्तइति उपदिष्टार्थस्य नित्यवदाम्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्याफलानिष्क्या वा नास्तिकतया वा यत्तुवेने राज्यम-
शासति तदा प्रभुतिकमहापौर्वकालिकमनुष्ठानदर्शयतीत्यर्थवादोऽसौ न कालोपदेशः । ज्येष्ठस्य विंशः ज्येष्ठस्य मध्यद्रव्या-
द्वा विंशतितमोभागउद्धृत्य दातव्यएव मध्यमस्य तदर्धचत्वारिंशत्तमोभागः एवंकनिष्ठस्य तुरीयोऽज्येष्ठपेक्षयाऽशीतितमो-
भागः । एवमुद्धृते परिशिष्टत्रिधाकर्तव्यंतत्र सर्वेभ्योऽज्येष्ठोऽयद्वरंभेष्टतज्येष्ठस्यैव अथवा द्रव्येष्वपिपरंवरमितिपाठः । उत्त-
माधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति [ततस्त] स्माद्येकंभेष्टतत्तस्यैव तदुक्तंभवति । यत्र गावोऽश्वावास्तस्मि एकः भेष्टो-
ज्येष्ठस्य दातव्यो नद्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकर्तव्यः त्रयाणांसर्वेषांगुणिनामयमुद्धारविधिर्गुणवतामुद्धारदर्शनात् ॥११२॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठस्येतिमध्यकाऽद्वानाद्विशतितमंभागं कृत्वोद्धृत्योद्धारावशिष्टमभ्योत्तमंकिंचिदेवद्रव्यस-
हितं ज्येष्ठायामुद्धारमन्यौतु द्वौ तदनन्तरजाभ्यांक्रमद्वा शेषं समं कृत्वा विभाज्यमित्यर्थः । एतत्समगुणत्वे सर्वेषांभा-
तृणांच त्रित्वे ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । उद्धृत्यतइत्युद्धारः ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छे-
ष्टेदातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमोभागोदेयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमोभागोदातव्यः अवशिष्टधनंसमं कृत्वा विभ-
जनीयम् ॥ ११२ ॥

(४) राघवाभन्दः । सति ज्येष्ठे विभागप्रकारमावेदयति ज्येष्ठस्येति । विंशउद्धारः उद्धृत्यादौ दीयते ज्येष्ठप्रत्यु-
द्धारः अविभक्तधेनभ्योर्विशोभागएवमुत्तरत्र सर्वद्रव्येभ्यः भेष्टं द्रव्यंचोद्धृत्य मध्यमंप्रति चत्वारिंशद्भागंचोद्धृत्य कनिष्ठप्र-
त्यशीतिभागमुद्धृत्य शेषं समं विभजेयुः । विभज्यमाने द्रव्ये योग्ये ज्येष्ठः भेष्टं गृहीयादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) मन्दनः । विभागपक्षे कर्तव्यमाह ज्येष्ठस्य विंशदिति । सर्वद्रव्याद्विशो विंशतिभाग उद्धारो ज्येष्ठस्य स्यात्
सर्वद्रव्याश्च यद्वरं तस्योद्धारः स्यात् । मध्यमस्य ततोर्धः परिशिष्टेभ्यएकोनविंशतिभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणादर्धपरि-
माण उद्धारःस्यात् । यवीयसस्ततस्तुरीयं परिशिष्टेभ्योऽर्धाष्टादशभागेभ्यो ज्येष्ठोद्धारपरिमाणस्तुरीयपरिमाण उद्धारः
स्यात् ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य वंशउद्धारः । च पुनः सर्वद्रव्याश्च यत्परं भेष्टं तज्येष्ठेनैवपाह्यम् । यवीयसः कनि-
ष्ठस्य तुरीयं चतुर्थीशम् ॥ ११२ ॥

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ॥ येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषांस्यान्मध्यमंधनम् ॥ ११३ ॥

(१) भेष्टातिथिः । त्रिभ्योधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गुणवतोऽथोक्तमुद्धृत्य बहूनामपि मध्यममध्यमानांगुणवतो-
मध्यमस्य यश्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तोन्तरभ्लोकैर्बहुभिरपि मध्यमैः संविभजनीयः समगुणानां मध्यमानांसर्वेषामेकै-
कस्य पूर्ववचनाच्चत्वारिंशत्तमोभागउक्तउद्धार्यस्तेषांस्यान्मध्यमंधनमिति उभयथा वचनंध्यज्यते मध्यमंधनंयदनन्तरभ्लोके
निर्दिष्टतत्सर्वेषांसमवायेन दातव्यं यदिवा प्रत्येकमेव ज्येष्ठकनिष्ठातामपेक्ष्यतत्र प्रथमपक्षोर्निर्गुणेषुयुक्तस्तेन बहुधनार्होऽस्ती-
योगुणवत्त्वेव ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रानेकेमध्यमाभातरस्तत्राह ज्येष्ठइति । कनिष्ठः सर्वकनिष्ठः । संहरेतां गृहीयाताम् ।
तेषांस्यान्मध्यमं प्रत्येकं मध्यमस्य यदुक्तमुद्धारधनं तन्मध्यमातृणां प्रत्येकमुद्धृत्योद्धृत्य देयमनेकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारगृहीयातां ज्येष्ठकनिष्ठप्रतिरिक्ताये मध्यमास्तेषामेवावा-
न्तरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तवत्पारिशद्भागः प्रत्येकदातव्यः मध्यमानामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागेवैषम्यवार-
जार्थमिदम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानम्बुः । पुत्राणां भित्त्वे विभागमुक्त्वा चतुष्टयादौ तद्विशेषमाह ज्येष्ठमेति । यथोदितं विंशत्यशीतिभागो
संहरेतां गृहीयाताम् । मध्यमं धनमिति एतत्सात्तयोर्मध्यवर्तिनां समतया देयमिति । तेषामवान्तरज्येष्ठकनिष्ठता नास्तीति-
यावत् ॥ ११३ ॥

(५) मन्बुजः । मध्यमानां बहुत्वे कथमुद्धारइत्यत्राह ज्येष्ठमेवेति । संहरेतां लभेयातां तेषां मध्यमानां मध्यमं ज्ये-
ष्ठकनिष्ठयोर्मध्यं एतदुक्तं भवति यथैकस्य मध्यमस्योद्धारपरिमाणमुक्तं तथा बहूनामपि प्रत्येकं स्यादिति ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्ये मध्यमाः तेषामध्यमं धनम् ॥ ११३ ॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताभ्यमपजः ॥ यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चामुयाद्वरम् ॥ ११४ ॥

(१) मेघातिथिः । आयेनार्थश्लोकेन सर्वद्रव्याच्चयद्वरमित्युक्तमनुवदति जातशब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो-
वा । अपजो ज्येष्ठः अप्यं मेष्ठश्च सातिशयमेकमपि वस्त्रमलङ्कृतं वा दशतो दशावयवाद्वा न लभते वर्गे दशाशब्दः अन्ये तु
स्वार्थे तत्तिषाचक्षते दशैव दशतो वरानिति बहुवचनं पठन्ति दशवरानाददीत अय्यस्तद्विधिष्टास्मरति दशतः पशूनामे-
कशफद्विपदानमिति ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्येष्ठस्यातिशयितगुणत्वमाह सर्वेषामिति । विभक्तेषु भागेषु मध्ये यः मेष्ठतमः सर्वेषाम-
प्योभिरुचितो भागस्तज्येष्ठो गृहीयात् । तथा सर्वेषु विभागेषु यत्किञ्चिदेकं सातिशयं तद्वहीयात् । तथा दशपशुषु विभ-
जनीयेषु मध्ये एकलङ्कृतः पशुः एव भागाद्विर्भासः दशतमपशूनामिति गौतमस्मृतेः । एतच्चातिबहुगुणज्येष्ठातिहीनगुणक-
निष्ठविषयम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्याप्यज्येष्ठधनं ज्येष्ठस्तद्वर्गगृहीयात्सर्वद्रव्याच्च यद्वरमित्युक्तमनुवदितसमुच्चय-
बोधनाय यथैकमपि प्रकृष्टद्रव्यं विधत्ते तदपि ज्येष्ठएव गृहीयात्तथा दशतः पशूनामिति गौतमस्मरणम् । दशभ्योगवादि-
पशुभ्य एकैकं मेष्ठं ज्येष्ठो लभते इदं यदि ज्येष्ठो गुणवानितरे निर्गुणास्तद्विषयं सर्वेषां समगुणत्वेन ॥ ११४ ॥

(४) राघवानम्बुः । यद्वरमित्युक्तं तदुणवत् ज्येष्ठविषये विशेषमाह सर्वेषामिति । सर्वेषां विभास्यानाम् । दशतः
दशभ्योगवादिपशुभ्य इति दशतः पशूनामिति गौतमोक्तेः संभवद्विषयम् ॥ ११४ ॥

(५) मन्बुजः । मुख्यगुणभानुविषयोपमुद्धारउक्तः अथ गुणविशिष्टज्येष्ठभानुविषयउच्यते सर्वेषामिति सर्वेषां धन-
जातानां गोबृहिरण्यादीनामप्यमपजः आददीत सातिशयमुत्कर्षयुक्तं यत्किञ्चिद्भिभागानर्हं देवतादीनां प्रतिमादि तच्चाद-
दीत ततो दशपशु वरञ्चामुपात्त सर्वेषु दशपाकलेष्वेकं भागमात्मनोऽश्वत्वेन प्रामुयादित्यर्थः ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां धनजातानां भागानां अप्यं मेष्ठमपजः दशतः दशपशुभ्यः वरम् ॥ ११४ ॥

उद्धारो न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ॥ यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥ ११५ ॥

(१) मेघातिथिः । दशपशु पशुषु यः पूर्वबोद्धारउच्यते सप्तास्ति ये भातरः स्वकर्मसु पुताभ्ययनादिषु संपन्नाविशे-
र्मतौ पशुरपि पोपलक्षणस्याख्याययन्ति दशपशु यच्च श्लोकउद्धारउक्तः तत्सर्वएव नास्ति कर्मसंपन्नात् किन्तु तैरपि यत्कि-
ञ्चिद्भागानि कृत्वा न विभागवर्धनं पूजाकरं ज्येष्ठदेयम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अल्पगुणत्वेज्येष्ठस्य कनिष्ठानां च स्वत्वाधारादिकर्मसंपत्त्यासमगुणत्वे आह उद्धारइति । पूर्वश्लोकोक्तदशवरोद्धारसहितमुद्धारसहितमुद्धारत्रयं दशस्वित्यनेनोपलक्षयति । स्वकर्मसंपन्नानां मध्यमानां दायविभागं यत्किंचिदेयं किंचिदधिकं वस्त्वाकल्प्यदेयं समानायेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दशतः प्रागुपाहरमिति धोयमुद्धारउक्तः सोयमध्ययनादिकर्मसंपन्नानां भ्रातृणां ज्येष्ठस्य नास्ति तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमिति ब्रह्मपूजाबुद्धिकरं ज्येष्ठाय देयं एवं च समगुणे पुद्धारमतिषेधदर्शनात्पूर्वगुणोत्कर्षविशेषा-
पेक्षयोद्धारवैषम्यबोद्धव्यम् ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां गुणवत्त्वे तु नाप्यप्राप्तिरप्रजनस्येत्याह उद्धारइति दशस्तु दशम्योयउद्धारउक्तः सनास्ति । स्वकर्मस्तु वेदाध्ययनादिषु । ज्येष्ठस्य सम्मानार्थं किंचिदेयमित्याह यदिति । मानवर्धनं पूजार्थम् ॥ ११५ ॥

(५) गन्धनः । उद्धारोपवादमाह उद्धारो न दशस्वस्तीति । स्वकर्मस्तु संपन्नानां दायविभागं ज्येष्ठस्य दशतस्यामुयान् मानवर्धनं सत्कारघोतनम् ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धारो विभागः सातिशयितवस्तूनां उपलक्षणं संपन्नानां दशस्तु उद्धारो नास्ति । ज्येष्ठस्य अ-
तिगुणज्येष्ठे भ्रातरि मानवर्धनं मानस्यवर्धनम् ॥ ११५ ॥

एवं समुद्भूतोद्दारे समानं शान्प्रकल्पयेत् ॥ उद्दारे नुद्भूते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥ ११६ ॥

(१) मेघातिथिः । समुद्भूते पृथक्कृत उद्दारेऽधिके भगिऽवशिष्टे धने समानं शान्प्रकल्पयेत् अनुद्भूते वक्ष्यमाणा भाग-
कल्पना ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समानं शानुद्धारोपपत्तेः । उद्धारिऽनुद्भूते कथंचित् पित्रादेरभिष्ण्या अनपेक्षया वक्ष्यमा-
णा ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमुक्तप्रकारेण समुद्भूतविशद्भागाधिके धने समाभागाभ्रातृणां कल्पयेत् विशतितमभागादौ
पुनरनुद्भूतस्य वक्ष्यमाणभागकल्पना भवेत् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । उद्धारमुपसंहरन् उद्धारो व्यवस्थितिर्जानीते एवमिति । समुद्भूतोद्दारे उद्भूतावशिष्टे धने ।
उद्धारव्यवस्थितिरुक्ताऽनुद्भूते इयं वक्ष्यमाणा ॥ ११६ ॥

(५) गन्धनः । समुद्भूतोद्दारेऽर्धविभागमाह एवं समुद्भूतोद्धारइति । एवं समुद्भूतोद्दारेऽर्धे सति परिशिष्टं समानं-
शान्प्रकल्पयेत् । एषां भ्रातृणामियं वक्ष्यमाण उद्दारेऽनुद्भूतइति वचनादुद्धारस्यानित्यता सूचिता ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उद्धारिऽनुद्भूते तेषां इयं वक्ष्यमाणलक्षणांशकल्पना स्यात् ॥ ११६ ॥

एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धततोऽनुजः ॥ अंशमंशं यवीयांसइति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७ ॥

(१) मेघातिथिः । एकेन शिनाधिकं त्वांशं हरेत्स्त्रीकुर्याद्वावसौमतिपथेनेत्यर्थः ततोऽनुजस्तदनन्तरमध्यर्धमर्धद्वितीयं
यवीयांसस्तस्मादंशं गताः सर्वे सममंशनाधिकं किंचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकाधिकं द्वौ भागावित्यर्थः । ततोऽनन्तरः कनीयान्मध्यर्धं सार्धभागम् । इतरे समांशा इति
गुणसाध्ये शेषाभावात् । गुणाधिक्ये त्वेतदपेक्षयोभेदः ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । एकाधिकमंशं द्वावशाविति द्वावज्येष्ठपुत्रीगृहीतान् अधिकमर्धयवांशे सार्धमंशं ज्येष्ठानन्तरजातो-

गृहीयात् कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृहीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः इदन्तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणत्वे बोद्धव्यं ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । तामाह एकेति । एकाधिकं अंशद्वयं अभ्यर्थं सार्धैकमंशं ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिभिर्ज्येष्ठत्वे कनीयसां विगुणत्वे ह्यं तुल्यत्वे तूक्तं ततोनुजः ज्येष्ठादव्यवहितः ताभ्यामन्ये यावन्तः शेषाः पुत्रास्तावन्तः समभागाः स्युरिति ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । एकाधिकं एकांशाधिकमंशद्वयमिति यावत् । ततोनुजः अभ्यर्थमंशं अंशमंशमेकैकमंशं यवीयांसो-हरयुः गुणवन्तरज्येष्ठविषयमेतत् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकाधिकं द्वावंशौ । ततोऽनुजः अर्धम । यवीयांसः अंशमंशम् ॥ ११७ ॥
स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागंपतिताः स्युरदित्सवः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । कन्याशब्दः प्रायोऽनुवासे प्रयुज्यते कानीनपुत्रः स्मृत्यन्तरेचोपात्तानामिति पठ्यते अतोऽनुवा-यापयं भाग उच्यते स्वाभ्यः प्रजाभ्य इत्यपेक्षया स्वाभ्योभातरः कन्याभ्यश्चतुर्भागमंशद्वयः स्वादंशात् । यत्र बह्वः कन्याः सन्ति तत्र समानजातीयभ्रातृपेक्षया चतुर्थींशे कल्पना कर्तव्या । तथाचायमर्थः त्रीनंशान्पुत्राददीत चतुर्थकं न्येति यदपि कैश्चिदुक्तं महानुपकारः पितृकरणं कन्यानामदत्तानां येन जीवति पितरि तदिच्छया मूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्ते मृतेष्वंशहरा इति तत्पुत्रेऽपि तुल्यवाचनिके चार्थे केयं नोदना अथाभिप्रायसमाचार उद्धारमात्रप्रयोजनं दानमित्याचारो दुर्बलः स्मृतेरिति । नवैकान्तिकः अनैकान्तिकत्वे च स्मृतितोयं नियमो युक्तः यदपीदं केनचिदुक्तमुद्धारमात्रप्रयोजनं देयं चतुर्थी भागो-यथाश्रुतमिति च इदं वाच्यो नोद्वाहे परिमितधनदानमस्ति तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति वत् केवलमाच्छाद्याल्लुता विवाहयेत् सौदायिकं वा स्यादद्यादिति श्रूयते अलङ्कारत्वं सुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकधाभिन्नमिति तत्र न ज्ञायते कियद्वा तस्य धनं कीदृशोवालङ्कार इत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदं युक्तं स्वादंशाच्चतुर्भागमिति न चास्मिन्नर्थे शास्त्रविरोधो युक्तिविरोधावा स्मृत्यन्तरा-प्येवमेव पक्षमुपोद्वलयन्ति ॥ असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तुरीयकमिति तथा ॥ आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिरिति । अस्यायमर्थः यत्र स्वल्पं धनमस्ति भ्रातृभगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्याया भरणं भवति तत्र समभागं कन्याहरेदासंस्कारात् । परतस्तु स्मृत्यन्तराच्चतुर्भागं गृहीयात्स्वल्पमपि कथं तर्हि भरणमात्रं कुर्यादित उक्तं परतो बिभृयात्पतिरिति भ्रातृग्रहणं सोदर्यार्थं व्याचक्षते कोभिप्रायः भ्रातृशब्दो निरुपपदसोदर्य एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते पृथक्-क्वचनं च लिङ्ग्यस्यास्तु हि सौदर्यो नास्ति तस्या अयं दायः सौदायिकस्य प्राप्नोति वैमात्रेयो दास्यतीति चेन्नासति वचना-न्तरे ददात्यं भ्रातृशब्दा एकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते । पैतृष्वसेयादिषु तूपचाराद्वर्तत इति युक्तं एवमेकशब्दस्यानेकार्थत्वं नाभ्यु-पगतं भवति स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान् तत्र हि पठ्यते यच्छिष्टं पितृदायेभ्यः प्रदानिकमिति नात्र भगिनीश-ब्दो भ्रातृशब्दो वा श्रूयते यत इयमाशङ्का स्यात् यत्पृथगिति तदैकैकस्यैव समूहः भागः सर्वाभ्य इत्येवमपि युज्यते यदप्युच्य-ते अदत्ताप्रत्यवायान्तुहृदा श्रूयन्ते यत उच्यते पतिता स्युरदित्सव इति योहि यत्र यावत्त्यंशे स्वामी सहरेदित्युच्यते न पुनरनेनास्मै दातव्यमिति यथा वोच्यते भ्राता भ्रात्रेदद्यादिति चोच्यते न पुनरस्वामिभ्यः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्याभ्योऽपुत्रीभ्यः । ब्राह्मणीपुत्रास्तत्कन्यायै क्षत्रियापुत्रास्तत्कन्याया इति क्रमेण स्वत्वांशचतुर्भागं दत्त्वा भागत्रयं गृहीयुः । अत्र च कन्याबहुत्वेऽपि तदेव विभजनीयम् । बहुत्वे तु भ्रातृणां कन्याया एवैकत्वे एकस्य भ्रातृभागाच्चतुर्थी भागो यावांस्तावद्धनं स्वत्वांशेभ्य आकुर्य देयम् ॥ ११८ ॥

कामुतस्य त्वभागाहंतैव वक्ष्यते इदंच लिङ्गभातरिसहिते सत्यपि भ्रातृशब्दे भ्रातृपुत्रेणाप्यसति भ्रातरि [सह]' विभागः-
कर्तव्यः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समस्तत्र पितृद्वारा । तस्मान्नापि देवरजाय समोभागोदियोनतु पितृव्यैः सह तस्य वि-
भागे तस्य पितृव्यैश्चाज्येष्ठोद्धारः । एतेन यवोयसोभार्यायां ज्येष्ठेनापत्योत्पादने भागान्यूनतेत्यर्थादुक्तम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । कनिष्ठो यदि ज्येष्ठभ्रातृभार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पितृव्येण सह तस्य क्षेत्रजस्य
समो विभागः स्यान्नतु पितृवत्सोद्धारो भवतीति विभागव्यवस्था नियता । अनियोगोत्पन्नस्यानंशित्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्य
भ्रातरः सममित्युक्तं तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्पौत्रस्यापि धृतपितृकस्य पैतामहे धने पितृव्यवद्विभागोस्तीति गम्यते ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वक्ष्यमाणदशविधपुत्रैश्चौरसानां विभागमुक्त्वा क्षेत्रजे विशेषमाह यवीयानिति । ज्येष्ठभार्यायां
ज्येष्ठभ्रातुः पत्न्याम् । समस्तत्र विभागइत्येव धर्मः ॥ १२० ॥

(५) मन्दनः । पुत्रमिति जातावेकवचनं पुत्राविति पाठः । गुरुनियोगादुत्पादयेदिति व्यस्येयम् । इतरोनाशइति
वक्ष्यमाणत्वात्तत्र नियोगोत्पादिते ज्येष्ठे समो विभागः स्यात् ॥ १२० ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ॥ पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । उपसर्जनमप्रधानक्षेत्रं क्षेत्रजस्य प्रधानस्यौरसस्य तुल्यइत्येतद्वाश्रित्य तद्धर्मतः शास्त्रतो न यु-
ज्यते औरसः किल पितृव्येष्ठांशं कृत्स्नं लभते अयं तु क्षेत्रजोऽप्रधानं तस्माद्धर्मेण तं भजेत् धर्मः पूर्वोक्ता भागकल्पना ननु चा-
यमपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति किमप्यौरसवन्न लभतेऽत आह पिता प्रधानं प्रजने । पिता जनकोत्राभिप्रेतः सप्रधानमपत्योत्पाद-
ने अयंचाप्रधानः कनीयसा जनितः उपसर्जनप्रधानस्य सममित्येवाहृत्य श्लोको गम्यते अर्थवादोऽयं पूर्वस्य ज्येष्ठांशनि-
षेधस्यार्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दोऽर्थोऽर्थकिंचिदालम्बनामाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या । अन्ये पठन्ति तस्माद्धर्मेण तं-
त्यजेदिति तदयुक्तं सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् अर्थवादत्वाच्चास्य न विनिकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रधानस्य भ्रातृमध्ये ज्येष्ठस्य पितुः स्थाने उपसर्जनममुख्यः पुत्रो नोपपद्यते न युज्यते अ-
तो न ज्येष्ठोद्धारः । नचैवं भागो न देयो यस्मात् प्रजने संताने तत्र तत्पितैव ज्येष्ठतया प्रधानं तथा च तस्यानुकल्पिकः पुत्रः
संततिमध्ये साम्यसहायेऽतस्तमपि धर्मेण युक्तेन क्रमेण समभागेन भजेन्नन्यूनं । तेन यत्र पितुरप्राधान्यं तत्र न्यून-
तापीति पूर्वोक्तशेषः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठभ्रातुः क्षेत्रजः पुत्रोपि पितेव सोद्धारविभागी युक्तइतीमांशङ्कानिराकृत्य पूर्वोक्तमेव द्रव्यति ।
अप्रधानक्षेत्रजः पुत्रः प्रधानस्य क्षेत्रिणः पितृधर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण न संबध्यते । क्षेत्र्यपि पिता तद्वारेणापत्यो-
त्पादने प्रधानं तस्मात्पूर्वोक्तैर्नैव धर्मेण विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येण सह तक्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुरुपेत्यादि । अयमर्थः । प्रधानस्य ज्येष्ठभ्रातुः । यद्यप्युद्धारो नोपसर्जनता तस्मादवश्य-
मुद्धारोदयस्तथापि तस्य मरणादौ तत्क्षेत्रे कनिष्ठस्य यस्मादुपसर्जनत्वमेव पितुरेव जनने प्राधान्यात्तस्य चात्र कनिष्ठत्वा-
दतएव नोद्धारभागः पितुः समभागः पितृव्यैः सह इति तं क्षेत्रजं धर्मेणोत्पादकपित्रनुरूपेण नतु मात्रनुरूपेण ज्येष्ठता नास्ति हि
स्त्रियाइति वक्ष्यमाणो हेतुरिति भावः ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । अत्र कारणमाह उपसर्जनमिति कनिष्ठप्रभावत्वादुपसर्जनमप्रधानं सपुत्रः प्रधानधर्मभाजनं न

(१) मे० ८, आ आ.

भवतीत्यर्थः । पिता प्रधानं प्रजने न माता तेन मातुः ज्येष्ठतया तस्य ज्यैष्ठ्यं नायाति तस्मात्पितुः प्राधान्याद्धर्मेण पूर्वश्लोकोक्तेन विधिना समं विभागं कनिष्ठप्रभवो भजेन ज्यैष्ठ्येन मातुरधिकम् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपसर्जनं गौणम् ॥ १२१ ॥

पुत्रः कनिष्ठोज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्येष्ठा प्रथमोढा पश्चाद्बुधा कनिष्ठा तयोरजातानां किमातुरुद्वाहक्रमेण ज्यैष्ठ्यं स्यात्त्वजन्मक्रमेणेति संशयमुपन्यस्योत्तरत्र निर्णय्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कनिष्ठोऽल्पवयाः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि प्रथमोढायां कनीयान्पुत्रो जातः पश्चाद्बुधायां च ज्येष्ठस्तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात्किमातुरुद्वाहक्रमेण पुत्रस्य ज्येष्ठत्वमुत्त्वजन्मक्रमेणेति तदाह ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । बहुमातृकाणां पुत्राणां मातृविवाहक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यम् उत सुतजन्मक्रमेणेति संदिग्धे पुत्र इति पूर्वजो ज्येष्ठ इति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । यत्र विषये ज्येष्ठायां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां ज्येष्ठः पुत्रः कथं तत्र विभागः स्यात्किमातृज्यैष्ठ्येन विभागः किमपत्यजन्मना वेति संशयश्चेत्तत्रोत्तरं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठायां स्त्रियां कनिष्ठः पुत्रः च पुनः कनिष्ठायां स्त्रियां पूर्वजः ज्येष्ठः पुत्रः भवेत् । यद्वा ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये ब्राह्मणी क्षत्रिया चेति ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां कनिष्ठः पुत्रः कनिष्ठायां क्षत्रियायां च पूर्वजः ज्येष्ठो भवेत् । ततो वैश्यायां क्षत्रियादिपुत्राणां स्वजातितः त्रिद्येकभागाः स्युः इति योगीश्वरः ॥ १२२ ॥

एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः ॥ ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वमातृतः ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान् ततो वृषादन्ये ये वृषभाऽज्येष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः अतश्च ज्यैष्ठ्येनैव स्यैतावदुक्तमधिकं यच्छ्रेष्ठो वृषो गुणमात्रेणाधिक्यं न संख्यया तदूनानां तस्मात्पूर्वजादूनानां कियतामित्याह स्वमातृतः पुनर्मुख्यत्वोद्धृत्वात्तेनात्र मातृज्यैष्ठ्यमाश्रितं भवति न जन्मतः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकं श्रेष्ठं उद्धारमधिकं स पूर्वजः कनिष्ठः पुत्रः । ततोऽन्ये ये ज्येष्ठवृषा ज्येष्ठ्यास्तदूनानां कानिष्ठिनेयाऽदीनवयसाम् । स्वमातृतः स्वमातृज्येष्ठत्वानुरूपेण यस्य माता ज्येष्ठा तस्याप्येको वृष उद्धारः किंतु पूर्ववृषाऽदीनः । एवं तद्दीनोऽन्येषां तन्मातृकनिष्ठासुतानामिति क्रमेणोद्धृत्य शेषं समांशं विभाज्यमित्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वस्यां जातः पूर्वजः इत्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति नृत्त्वम् । सकनिष्ठोऽप्येकं वृषभमुद्धारं गृह्णीयात्ततः श्रेष्ठवृषादन्ये ये संख्ययाः श्रेष्ठवृषास्ते तस्माज्ज्यैष्ठ्येनैव तन्मातृतूनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकमेकैकशो भवन्तीति मातृद्वहक्रमेण ज्यैष्ठ्यम् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्निर्णयमाह एकमिति । पूर्वस्यां जातः इत्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति नृत्त्वम् । अपरे ये पुत्रास्ते ज्येष्ठवृषान्यूनान्ये वृषास्ते भागत्वेन येषां सन्ति ते ज्येष्ठवृषाः एकैकशः । तत्र हेतुः तदुत्पन्नानां स्वस्वमातुरुत्तरकालोद्वाहेन तेषां न्यूनत्वात्कनिष्ठत्वमिति ॥ १२३ ॥

(५) मन्दनः । पूर्वजः कनिष्ठायां प्रथमं जातः संहरेल्लभेत न परे तस्माद्वृषभादन्ये ये ज्येष्ठवृषास्ते ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिने-
यस्य वृषस्य बहुवचनाभ्यवरास्तदूनानां ज्येष्ठान्मातृभ्योन्यूनानां त्वमातृतोऽशकल्पना न्यूनान्यूनतः चेत्पर्यः ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपूर्वजः पूर्वस्यां जातः कनिष्ठापुत्रोवा ॥ १२३ ॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभषोडशाः ॥ ततः स्वमातृतः शेषाभजेरन्निति धारणा ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उद्धारान्तरैकल्पिकमेषामुच्यते अज्येष्ठायां ज्येष्ठोजातः पञ्चदशगाहरेत् षोडशो वृषभो वृषभसं-
बन्धाद्भावो लभ्यन्ते यथास्य गोर्द्वितीये नार्थ इति अन्ये शेषागाहरेरन्वमातृतः यथैवैषां मातागरीयसी कनीयसीमाहरेत्
अथवा ज्यैष्ठिनेयस्यायमुद्धारोऽधिक उच्यते पूर्वस्तु स्थित एव नात्रानुत्पत्त्येवः शेषाः कनीयांसः त्वमातृतो हरेत् त्वमातृत इति
विविच्यते श्लोकद्वयस्यार्थादत्वात् विवेके यत्नः उपक्रममात्रमेतत् सिद्धान्तस्त्वयमुच्यते ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठायां प्रथमोऽयाम् । षोडशो वृषभो यासां पञ्चदशानां गवां तासां संधं वृषभषोडशम् ।
तत इति ततोऽन्ये त्वमातृज्यैष्ठ्यक्रमेणैकैकं वृषभमुत्तममहीनक्रमेण गृह्णीयुः ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रथमोऽयाम् पुनर्या जातो जन्मना च आतृभ्योज्येष्ठः स वृषभः षोडशो यासां गवां तागृह्णीयात्पञ्चदश-
गा एकं वृषभमित्यर्थः । ततोऽनन्तरं ज्येष्ठे बह्वीभ्योजातास्ते त्वमातृभागत ऊढज्येष्ठापेक्षया शेषाभागादिविभजेरन्निति निश्च-
यः ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्येष्ठायां जन्मतोऽपि ज्येष्ठस्तु वृषभैकोत्तराः पञ्चदश गाः प्राप्नुयादित्याह ज्येष्ठस्त्विति । त्वमा-
तृतः मात्रुद्वाहक्रमेण शेषाः कनिष्ठायां जाताः सत्राणां भजेरन्व भागमिति शेषः ॥ १२४ ॥

(५) मन्दनः । वृषभषोडशं वृषभषोडशकं धारणीयः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । षोडशवृषभः षोडशी ॥ १२४ ॥

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ॥ न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सदृशः समानजातीयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिवादनार्थं क्रियां प्रतिविशेषमाह सदृशेति । वयो ज्येष्ठ एवाभिवादनार्थं विषय इत्यर्थः
॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयस्त्रीषु जातानां पुत्राणां जातिगतविशेषाभावे सति न मातृक्रमेण ज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यते
जन्मज्येष्ठान्तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः । एवं च मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहण-
वद्विकल्पः स च गुणवन्निर्गुणतया भ्रातृणां गुरुलघुत्वावगमाद्यवस्थितः । अत एव जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽभ्यंशं दायादवामुयादिति
बृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्य विद्याद्युत्कर्षेणोद्धारोत्कर्ष उक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमिति मन्दगुणस्य वृषभषोडशा इति मातृज्यै-
ष्ठ्याश्रयणेनोद्धारो बोद्धव्यः । मातृज्यैष्ठ्यविधित्वनुवादमेधातिथिरवदत् । गोविंदराजस्त्वन्यमतं जगौ । न केवलं विभागे
जन्मज्यैष्ठ्यं किन्तु ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रः कनिष्ठ इत्यादि श्लोकत्रयेणैकदेशिमतं विभागमुक्त्वा स्वमते तूक्तविभागान्वक्तुं पुत्राणां

* जन्मज्येष्ठान्तु पूर्वोक्त एव विंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः = किन्तु जन्मक्रमेणैवातः कनिष्ठोऽपि पूर्वोक्तमेव
विंशभागं दायादिकं गृह्णीयात् (अ)

जन्मतएव ज्यैष्ठ्यमाह सदशस्त्रीष्विति । लाघवात्सदशस्त्रीषु जन्मोत्कर्षउद्धारप्रयोजकोनतूदाहस्य यौगपद्यं क्रमिकत्वंचेति । मातृज्येष्ठत्वविधिनिषेधयोः पुत्रगतगुणवदगुणवत्त्वव्यवस्थितविकल्पेन समाधिरिति कुल्लूकः । मेधातिथिस्त्वर्थवादमाह । वस्तुतस्तु जन्मज्यैष्ठ्यमेव प्रयोजकम् ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । इदंमातृतो ज्यैष्ठ्यं विभागविधावेव नान्यत्रेति श्लोकाभ्यामाह सदशस्त्रीष्विति । सदशस्त्रीषु सर्वणस्त्रीषु ॥ २५ ॥

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ॥ यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्थवादोयं जन्मज्येष्ठतामभ्युपगमयति सुब्रह्मण्यानाममत्त्रोज्योतिष्टोमेच्छन्दोगैः प्रयुज्यतइन्द्राह्वनाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्रआगच्छेत्यादिप्रयोगे बहुत्वादद्भुवचनं तत्रेदमुच्यते प्रथमपुत्रेण पितरंव्यपदिश्यहूयते देवदत्तस्य पिता यजते जन्मतोज्यैष्ठ्यमुख्यं अन्यत्र तु मातृविवाहसंबन्धादौर्गम्योर्गर्भे एककालनिषिक्तयोरपि जन्मतोज्यैष्ठ्यम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । श्रौतेपिकर्मण्येवमाह जन्मज्येष्ठेनेति । अमुकशर्मणः पिता यजतइत्याकारमाह्वानम् । जन्मतोज्येष्ठेति युक्तिप्राप्त्यैवानुवादः ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । सुब्रह्मण्याख्योमत्त्रोज्योतिष्टोमइति इन्द्रस्याह्वानार्थं प्रयुज्यतेतत्र प्रथमपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते अमुकपिता यजतइत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककालनिषिक्तयोरपि जन्मक्रमेणैव ज्येष्ठता स्मृता । गर्भेति बहुवचनं स्त्रीबहुत्वापेक्षया ॥ १२६ ॥

(४) राघवाणन्दः । तच्च श्रुतिसिद्धमित्याह जन्मेति सुब्रह्मण्यासु ज्योतिष्टोमेइन्द्राह्वानार्थं सुब्रह्मण्याख्योमत्त्रोस्ति तत्रप्रथमजपुत्रेण पितरमुद्दिश्याह्वानं क्रियते अमुकपिता यजतइति । अतएव यमयोरपि प्रथमसेकजस्यैव ज्येष्ठतामाह यमेति । गर्भेषु जन्मतइतिवचनान्निषेककाले प्रथमनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठत्वं योनिनिःसरणापेक्षया तु कनिष्ठत्वेपि । अन्यथा गर्भेतिव्यतिथिर्बहुवचनं स्त्रीषु व्यक्त्यपेक्षया तेन मातृद्वयं गर्भद्वयं यदा धत्ते तत्रापि पूर्वनिषिक्तस्यैव ज्येष्ठता नतु देवादहमासादिजातस्येति भावः ॥ १२६ ॥

(५) नन्दनः । सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्याह्वाने एकगर्भेऽप्येककालनिषिक्तयोरपि सतोः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुब्रह्मण्यासु क्रियासु सोमयागादौ कोयजति अमुकशर्मणः प्रपौत्रोयजति । च पुनः कः अमुकशर्मणः पौत्रोयजति । च पुनः अमुकशर्मणः पुनः प्रपुनः यजति च पुनः अमुकशर्मा यजति । च पुनः एवंविधक्रियासु जन्मज्येष्ठेन आह्वानं स्मृतं यतः सुब्रह्मण्यवेदाभ्यायिनां घोषाएवं भवन्ति । यमयोः निषिक्तयोः गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता स्मृता ॥ १२६ ॥

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतांकुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरं ॥ १२७ ॥

[अभातृकांप्रदास्यामि तुभ्यंकन्यामलंकृतां । अस्यां योजायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । यदपत्यमस्यां जायेत तन्मेमसंस्वधाकरमौर्ध्वदेहिकस्य आह्वादिपुत्रकार्यलक्षणार्थः स्वधा शब्दो नत्वयमेवोच्चार्यः तथाच गौतमः पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निरजापतिं चेष्टात्मदर्थमपत्यमिति संवादाद्यभिः संबन्धमात्रा-

दियोगेन विनापि भवति पुत्रिका ननु संवादभावेन यद्यप्यभिसंबन्धे तदद्यात्कृतमुच्यते सुतवचनेन यावन्ज्ञापितस्ताव-
जामाताविप्रतिपद्येत कुर्वीत पुत्रिकामेषतस्याव्यपदेशः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनेन वक्ष्यमाणेन । यदपत्यमित्यादिअभिधाय दद्यादिति शेषः । त्वधाकरं पुत्रकार्य-
आन्दादिपररम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लूकः । अविद्यमानपुत्रोयदस्यामपत्यजायेत तन्मम आन्दाद्यौर्ध्वदेहिककरं स्यादिति कन्यादानकाले जामा-
त्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरपुत्रिकांकुर्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकापुत्रस्य भागं विधास्यन् तत्प्रकारमाह अपुत्रइति । उत्पन्नपुत्रेण भागयोग्या पुत्रिका ।
त्वधाकरं पिण्डादिदानं । पुत्रिकापुत्रस्यत्वष्टकाश्राद्धे विशेषायतोमातामहस्य मातामहादिश्राद्धं नास्ति दौहित्रस्यास्ती-
ति ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । अथपुत्रिकायाः पुत्रस्य च दायप्रामि विवक्षन्पुत्रिकाविधिं तावदाह अपुत्रोनेनेति । अनेनोत्तरार्द्धेन
वक्ष्यमाणेन विधिना संविद्वाक्येन पुत्रिकामिवावर्त्येकमपत्ययः पुत्रानुकारिणीमित्यर्थः । त्वधाकरं पिण्डोदकप्रदानादिकरं
इति शब्दोन्ते द्रष्टव्यः ॥ १२७ ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेथ पुत्रिकाः ॥ विवृद्ध्यर्थस्ववंशस्य स्वयंदक्षः प्रजापतिः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रजोत्पादनविधिज्ञः प्रजापतिर्दक्षः स एवोदाह्रियतेऽर्थवादोऽयं परकृतिर्नाम ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्ववंशस्य स्वसपिण्डधारायाः ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह अनेनेति । दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविधिज्ञः स्ववंशवृद्ध्यर्थमने-
नोक्तविधानेन कृत्वा दुहितरः पूर्वपुत्रिकाः स्वयंकृतवान् । कात्स्न्येऽथशब्दः ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य निर्मूलत्वं धुनीते अनेनेति ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । अस्यार्थवादपरकृतिरूपं च श्लोकाभ्यामुदाहरति अनेनेति । अनेनोक्तेन प्रजाविज्ञोहि प्रजापतिः
सोऽप्येव स्वयंचक्रे इति ॥ १२८ ॥

इदौ सदश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा समविंशतिम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्कृत्येति तदत्र विधीयते दशेत्यादिलिङ्गादानेकपुत्रिकाकरणमपीच्छन्ति ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दश पुत्रिकाः । प्रीतात्मा पुत्रजन्मतुष्टिमान् ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । सदक्षोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेन प्रीतात्माऽलङ्कारादिना सत्कृत्य दशपुत्रिकाधर्माय त्रयोदशकश्यपाय
समविंशतिचन्द्राय द्विजानामोषधीनांचराज्ञे दत्तवान् । सत्कारवचनमन्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गम् । दशेत्यादिच बह्वी-
नामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव पुरावृत्तं कथयति ददाविति । प्रीतात्मासदित्सर्वत्रानुषजते ॥ १२९ ॥

यथैवात्मा तथापुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ॥ तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । यदपत्यं भवेदस्यांतन्ममस्यादित्युक्तं अपत्यमृक्त्थभाक् अतः पितरि श्रुते पुत्रिकाया अनु-
त्पन्नपुत्राया धनहरत्वमप्राप्तं विधीयतेऽर्थवादेन तस्यामात्मनि पुत्रनिमित्तं तिष्ठन्त्या [मेव धनं न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय युज्य-

ते अथवातस्यामात्मभूतायांपितृरूपायामिति] : पुत्रेण दुहितासमेति सामान्यवचनोदुहितृशब्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविषयो विज्ञेयः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथाच सैव पुत्रिकाऽपुत्रस्य धनंहरति नान्यद्व्याह यथेति ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मस्थानीयः पुत्रआत्मावैपुत्रनामासीति भर्त्त्रलिङ्गात्तत्समा च दुहिता तस्याअप्यङ्गेभ्यउत्पादनात् अतस्तस्यां पुत्रिकायां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्धनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्योहरेत् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह यथेति । तस्यामात्मनीति सामानाधिकरण्ये समर्थौ । आत्मावै जायते पुत्र इति श्रुतेर्दुहिताप्यात्मा तेन अपुत्रस्य पितुः पुत्रिका धनभाक् । तत्पुत्रश्च पौत्रस्थानीयः । अन्योऽज्ञात्यादिः ॥ १३० ॥

(५) नन्दनः । अथप्रकृतमेव दायविभागविधिमाह यथैवात्मेति । दुहिता पुत्रिका आत्मन्यात्मभूतायामन्योन्यात्मभूतोभ्रात्रादिर्धनं हरेल्लभेत ॥ १३० ॥

मातुस्तु यौतकं यस्तस्यात्कुमारीभागएव सः ॥ दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । यौतकशब्दः पृथग्भावेन च स्त्रीधने तत्र हि तस्याएव केवलायाः स्वाम्यं अन्येतु सौदायकमेव तत्संबन्धस्त्रीधनंतत्र हि तस्याः स्वातन्त्र्यम् ॥ सौदायिकं धनमप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ॥ न भक्तभूषाद्युपयोगिनः आन्वाहिकाद्भर्तृदत्ताद्धनादुपयुक्तशेषमेव युवत्या स्वीकृतं यौतकमाहुः । कुमारीभागएव कुमारीग्रहणा [दूनो] 'स्ति एवकारस्य च प्रसिद्धानुवादकत्वात्प्रकरणबाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमपि यौतकं । एवं च गौतमः स्त्रीधनंतदपत्यानामित्युक्त्वाह दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांचेति । तत्राप्रतिष्ठिताया ऊढा अनपत्या निधाना भर्तृगृहे याभिः प्रतिष्ठा न लब्धा दौहित्रएव च हरेदपुत्रस्यानौरसपुत्रस्याखिलधनं हरेत् सति त्वौरसे यावानंशस्तं वक्ष्यति अत्रापि पुत्रिकापुत्रएव दौहित्रेन सर्वत्र पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्वएव प्रमाणसंभवात् ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यौतकं स्त्रीधनम् । कुमारीभागोऽपुत्रकन्याभागः सत्यपि पुत्रे सत्यामपि पुत्रिकायां तत्पुत्रे च । दौहित्रइति दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः । अपुत्रस्य मातामहस्य अखिलम् । स तु ततः कुमारीभागाकर्म । एतेन पुत्रिकाविषयादन्यत्रापि मातुः स्त्रीधनं कुमारीणामेव तस्मिन्संगृहीते पितृवित्तान् स्वस्वांश्चतुर्थभागदानं तासां न कर्तव्यम् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ चतुर्थांशदानस्य भगिनीसंस्कारत्वेन श्रवणात् तस्य च मातृयौतकेनैव सिद्धेरिति याज्ञम् । पुत्रिकायां त्वङ्गतायामपुत्रस्य धनपक्षभावएव दुहितृदौहित्रागमि ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातुर्यद्धनंतत्तस्यां मृतायां कुमारीभागएव स्यान्न पुत्राणांतत्र भागः । कुमारी चानुदाभिषेता । तया गोतमः ॥ स्त्रीधनंदुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांच अपुत्रस्य च मातामहस्य दौहित्रएव प्रकृतत्वात्पौत्रिकेयः समग्रधनं गृहीयात् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मातामहेन स्वभार्यायै यद्वत् तत्कुमार्या पर्याप्तं तन्मातुरुर्ध्वतत्पुत्रएव तद्धरेद्व्याह मातुस्त्विति । ननु पारितोषिके धने दातुः स्वत्वापरित्यागात्कथं तत्पुत्रस्तद्धरेत्तत्राह कुमारीभागइति । स्त्रीधनंतदपत्यानामिति गौतमोक्तेः । न केवलमेवमपितु मातामहस्यापि धनभागित्याह अपुत्रस्येति ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । यौतकं मातुः पितृकुलप्राप्तं धनमसत्यपि पुत्रिका पुत्रे कुमार्या यौतकप्राप्तिरेव कारेण सूचिता अपुत्रस्य पुत्रिकाकरणोत्तरकालं जातपुत्रस्य मातामहस्याखिलं धनं दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएव हरेन्पुत्रिका ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यौतकं स्त्रीधनम् ॥ १३१ ॥

दौहित्रोऽखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ स एव दद्याद्दौहित्रे पित्रे मातामहाय च ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रमातामहप्रमातामहाय पूर्वैर्णैव पौत्रिकेयदौहित्रस्याऽखिलं रिक्थं हरत्त्वमुक्तमतोऽयं श्लो-
कस्तदनुवादेन पिण्डदानविधानार्थं इति कैश्चिद्वाख्यातं । हरेद्यदीति च ते पठन्ति यस्मिन्पक्षे सर्वहरेत्तस्मिन्नेव पक्षे दद्या-
द्मातुः समस्तत्र विभागः स्यादिति पक्षस्तदा दद्यादन्यथा योयतआददीत स तस्मै दद्यादित्यनेनैव पिण्डदानेन सिद्धे पुन-
र्वचनमनर्थकं अखिलरिक्थग्रहणानुवादश्चानर्थकएव तदयुक्तं । अपुत्रस्य पितुर्हरेदित्ययमेवार्थोऽवगीतश्चिरन्तनपाठः । पितृ-
शब्दश्च जनके प्रसिद्धतरोऽन मातामहे । अतश्च पुत्रिकायाभर्ता नतु तदन्यभार्यापुत्रपुत्रिका च पुत्रवती तदाऽनेनैव पुत्रेण
जातेन पिता पितामहश्चोभावपि पुत्रवन्तौ वेदितव्यौ । यदातु बीजीतरास्तु जातः पुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामू-
ढायांजातोपि नैव बीजिनोरिक्थं हरेन्नापि पिण्डं दद्यात् अन्योहि जन्यजनकभावोऽन्यथापत्यापत्यवत्संबन्धः । अजनका-
अपि क्षेत्रजादिभिरपत्यवन्तो जनकाश्च विक्रीतापविद्धादिपितरोनीवाजीगतादयः पुत्रवन्तस्तथाचौरसलक्षणः स्वक्षेत्रइति
स्वग्रहणक्षेत्रं च पुत्रिकापितुरेव भर्ता हि तस्य चानुविधेयवरइति मातृकुलेस्वामी तस्मादेवंतद्वत्तत्त्वं यस्मिन्पक्षे विद्यमाना-
न्यपुत्रपुत्रिकाभर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखिलद्रव्यहारी तस्मिन्पक्षे अज्ज्ञास्यप्रयुक्तेति रूढ्या अपि प्रार्थमिकात्संयोगादनपग-
तमेवानुषज्येत । प्रायेण ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुमांसं प्रयोगमाचष्टे अर्थसंस्कारहीनेति तदपि न यतः प्रथममेव वचनमे-
वंस्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि प्रमाणान्तरवशाद्भक्षणया हिताइत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं ॥ पाणिग्रहणकामात्त्राः कन्यास्वे-
व प्रतिष्ठिताः । ताः कन्यास्वपितृणां हि याहिताइति । अत्र धर्मलोपवचनलिङ्गात्पुरुषोपभुक्ताऽऽकन्येत्युच्यते तद्विपर्ययेणानुपभु-
क्ता कन्येति सर्वत्रैव मुख्यार्थमनुरुध्यक्रियमाणाधर्मालक्ष्यन्ते ते च न सर्वे किंति हि यावतां प्रमाणमस्ति । तथाहि कानीनइति
पितुः स्वतासंस्काराभावश्च प्रतीयते केवले हि संस्काराभावेचोढा स्वैरिणी पुत्राः कानीनाः केवलायां च पितृस्वतालक्षणायां
पुत्रिकापुत्रोपि कानीनइति व्यपदिश्यते । तथोक्तेस्वदारतस्तु नियमातिक्रमः प्राप्नोतीति न ह्यस्यायमर्थः स्वदारेभ्योन्यागन्त-
व्येति परस्त्रियंचकामयते नचापरां दारांस्तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदारप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्किंति हि स्वदारेषु रतिधारयि-
तव्या रतिभावनयाऽभ्यासात्प्रीत्यतिशयोत्पत्तेः [अक्षराणि !] स्त्रियंच न कामयते नचापरान्दारांस्तथासति धर्मेभ्यो-
नहीयतइत्यनुवादोऽयं । अथवा स्वदारनिरतोपि पर्ववर्जनमेनां ब्रजेयुरसौ सुषुप्त्यैवमपत्यशेषएव परदाराप्रतिषेधोपि नास्ति ।
अनूढत्वात्केनचिद्दारव्यपदेशाभावात् किंपुनरपुत्रयुक्तमविवाहेति अष्टौहि विवाहास्ते च स्वीकारभेदेन ब्राह्मादिव्यपदेशभे-
दप्रतिषेधन्ते नचास्यास्वकरणं भर्तुरस्ति पितुरेव स्वत्वानतिवृत्तेः अभ्रातृकायां च विवाहप्रतिषेधे पुत्रिकामविवाहादर्श-
यति यथा नाभ्रातृकामुपयच्छेत् तोकं ह्यस्य तद्वतीति प्राकरणिकश्चायं प्रतिषेधस्तदप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकरणा-
धीनोपि संस्कारत्वमपनुदति । तथाच शिष्टादर्शनीयकन्याभावे कपिलादिरूपामुपयच्छन्ति । तथाच स्वधर्मानुष्ठानमाश्रयन्ति
क्षतयोऽन्यन्यपूर्वाभावोत्र समानप्रवरादिकयोढ्यापि कथंचिन्नपत्नीकार्यं कुर्वन्ति एतदर्थमेव कैश्चिन्मोद्गहेत्कपिलमित्यत्र
दृष्टदोषोपवर्णनमाकरणिकत्वेऽपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैकरूप्यं माविज्ञायीति कथंपुनः स्पृष्टिप्रतिषेधोभ्रातृकामुपयच्छेत्त-
स्मिन्नोद्धारशङ्का उच्यते अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्रूयतेऽपत्यं ह्यस्य तद्वतीति अनेन ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिका
नभार्या धर्मार्थमर्थकामयोस्त्वस्त्वेवसहाधिकारइति भवत्यपरिहारस्तु स्वकरणाभावादविवाहः ननु तस्मिन्पक्षे कानीनएव

पुत्रिकापुत्रः स्यान्नस्मै पितुः त्वस्यादसंस्कृतयोश्चापत्यमिति संस्कारपक्षे तु पितृसुतासंस्कारभावीनधर्मलक्षणप्रत्ययादन्य-
तरधर्माभावे कानीनाद्विद्यतइतियुक्तं अत्रोच्यते नवयंपुत्रिकापुत्रस्य कानीनस्य लक्षणंतदस्य नास्तीति ब्रूमः इदं हितस्य
लक्षणं ॥ पितृवैश्वनिकन्यातयंपुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं कानीनं वदेन्नाम्नावोदुः कन्यासमुद्भवमिति ॥ अस्य चार्थः य एवं लक्षणः
स इह शास्त्रे कानीनग्रहणे पु ग्रहीतव्यः । स च कस्यापत्यमित्यपेक्षायां वोदुः कन्यासमुद्भवमिति द्वितीयवाक्यं । अथवा नेह
पदार्थोलक्ष्यते किं तर्हि संबन्धिता नियम्यते य एवं विधः कानीनस्तंवोदुः संबन्धिनं वदेदित्येकवाक्यतैव संबन्धिता च
पदार्थभेदे चाप्युपाधिभेदाद्विद्यतएव रहः प्रकाशभेदेन चैव मातामहस्य अन्ये चाद्विरिति पदार्थस्तु तदा कानीनशब्दस्य
शब्दार्थसंबन्धोऽवधितएवावगन्तव्यः ते चेदपत्यमात्रे कानीनं स्मरन्ति । भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः । अन्ये तु स्मृतिमेव
विशेषनिष्ठमाहुः नहि कन्यापत्यमात्रे सर्वकानीनशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि मानवस्मृतिर्लक्ष्यते एतदप्यनुमन्यामहे निश्चिते
प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरणेऽपि पुण्यसिद्ध्यादितद्विशेषावगतिः प्रयोगतो न्याय्यैव ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न केवलं मातामहस्य धनं हरेदपि तु पितुः बीजिनः स्वमातृभर्तुरप्यपुत्रस्य पुत्रान्तरशून्य-
स्य दौहित्रः पुत्रिकापुत्रो धनं हरेत् तद्वीजप्रभवत्वादस्य ज्ञात्यन्तरापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । पुत्रिकापुत्रनियमे च समे पुत्रइ-
त्यभिधानस्य न ममैव पुत्रइतीतरपुत्रत्वव्यवच्छेदने तात्पर्यं किंतु स्वपुत्रतायाम् । यदा सावृक्थहरस्तदा स एव मातामहा-
य यथैकोद्दिष्टतत्पितृपितामहौ चादाय पार्वणं यथा करोति तथा स्वबीजिनेऽपि कुर्यात् । पिण्डद्वयदानविधिः श्राद्धद्वय-
विधिपरः । घामुण्यायणस्य श्राद्धविधानं श्रुतौ श्रुतम् ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लूकः । दौहित्रः प्रकृतत्वात्पौत्रिकेय एव तस्य मातामहधनग्रहणमनन्तरोक्तं जनकधनग्रहणं च पिण्डदाना-
थोयमारंभः पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रान्तररहितस्य जनकस्य समग्रधनं गृह्णीयात्स एव
पितृमातामहाभ्यां द्वौ पिण्डौ दद्यात् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थं पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणपिण्डदानव्यामोहनिरा-
सार्थवचनम् ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह दौहित्रेति अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य त्वमितुर्मातामहस्य वा । अ-
त आह स इति । नास्य पितृमातामहपक्षे पिण्डदातृत्वं मातामहमातृपक्षे तु पिण्डदातृत्वमिति भावः । पितुः पुत्रान्तरासत्वे
त्वपितुर्धनस्य न्यायसिद्धत्वात् पिण्डदातृत्वं विधेयम् । पिण्डदानं श्राद्धोपलक्षणार्थम् ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । दौहित्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः सन् अपि अपुत्रस्य पुत्रान्तररहितस्य पितुः त्वजनकस्य रिक्तं हरेत् कल्पा-
द्विग्रहणं हारित्वा तु पिण्डं पित्रे त्वजनकाया पुत्राय पितामहाय च स एव दद्यात् ॥ १३२ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः ॥ १३३ ॥

(१) मेघानिधिः । पूर्वशेषोयमर्थवादः कथमविशेषस्तयोर्हि मातापितराविति ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदि पुत्रिकायां कृतायां पुत्रो जायते मातामहस्य तदा दौहित्रपेक्षया पुत्रस्याभ्यार्हितत्वा-
दधिकभागतास्थित्या शङ्कानिवारयति पौत्रेति । मातापितरौ पिताचमाताचेत्यर्थः । अत्र च दौहितुः पुत्रस्यानीयत्वात्त-
स्याश्च स्त्रीत्वेन बहिरङ्गत्वात्त्वाम्योक्त्यसंभवात्पौत्रदौहित्रोपादानम् । तेन पुत्रतुल्यत्वात्पौत्रस्य तुल्यत्वाच्च दौहित्रस्य
पुत्रेण साम्यमित्युक्तम् ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्ये न कश्चिद्विशेषोऽस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति
पूर्वस्यैवानुवादः ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पौत्रेति । लोके धर्मकृत्ये धर्मतः शास्त्रानुसारेण तयोः पौत्रदौहित्रयोर्नविशेषोस्ति यतः तस्य पितुः देहतोमातापितरौतयोः संभूताविति समाधिकारितेतिभावः ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकायाः पुत्रस्य मातामहपिण्डप्रदत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह पौत्रदौहित्रयोरिति । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः कार्य इहामुत्रच कर्तव्ये धर्मतोऽन्यायतः एवंन्यायउत्तरार्द्धेनोच्यते तस्य पुत्रदुहितृपितुर्देहतः तयोः पौत्रदौहित्रयोः मातापितरौ संजातौ पौत्रस्य पिता संभूतो दौहित्रस्य माता हि यस्मात्तस्मादविशेषोस्तीति ॥ १३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः पौत्रदौहित्रयोः ॥ १३३ ॥

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । समस्तत्रतुल्योविभागोजातेन पुत्रेण ज्येष्ठांशनिषेधः ज्येष्ठतानास्तिहस्त्रियाः रिक्थभागएव ज्येष्ठता निषिध्यते नत्वस्यांगुरुवृत्तौ ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्येवंज्येष्ठत्वात्पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभागीदेयइत्यतआह पुत्रिकामिति । पुत्रो जायते मातामहस्य । ज्येष्ठता गुणविशेकृता विद्यादिगुणाभावान्नास्ति तद्वारातु पुत्रिकापुत्रस्यापि न ज्येष्ठताऽस्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

(३) कुल्लुकः । कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरंजायते तदा तयोर्विभागकाले समोविभागोभवेत् नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्ज्येष्ठाया अपि तस्याउद्धारविषये ज्येष्ठता नादरणीया ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । कृतपुत्रिकोत्तरकालोत्पन्नपुत्रस्यापि तत्समविभागं वदन् तस्याज्येष्ठत्वनिषेधेनोद्धारभावमाह पुत्रिकायामिति । तस्यामातुर्ज्येष्ठत्वाभावेन तदौपाधिकपुत्रज्येष्ठत्वाभावादुद्धारभावः ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अनुजायते पुत्रिकाकरणात्पश्चाज्जायते स्त्रीग्रहणात्तदपत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ १३४ ॥

अपुत्रायां मृतायान्तु पुत्रिकायां कथंच न ॥ धनंतत्पुत्रिकाभर्ता हरंतैवाविचारयन् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्वामिकान्यास्तुपुत्रिकायाभर्तुरप्राप्तधनसंबन्धउच्यते । अथ किं पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते । उताहो न किंचन यदिसंस्क्रियते भार्येवासौभवति भार्याकरणोहि विवाहः । ततश्च तद्धनं [अ० १] नसंस्तूयते कन्यागमनंप्राप्नोति स्वदारनिरतः सदेति नियमातिक्रमश्च यथेच्छसितथास्तु [अ० १] ननुचास्मिन्पक्षे श्लोकोयमनर्थकः । नैष-दोषः अपरिपूर्णत्वायार्थवत्त्वस्य यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थोयुक्तएव श्लोकारम्भः । बहवश्चार्थवादिनोमानवाः श्लोकाः अथवा पुनरस्तु न संस्क्रियतइति । न तु चास्मिन्पक्षे कन्यागमनं प्राप्नोति किंकृतं तथा विधायां जातोमातामहस्य पुत्रइतःसाध्यं गंतुर्विध्यर्थतत्क्रमनिरूपणेन प्राकरणिकं नच तानि नामानि न पतनीयानि [अ० ३] किं पुनर्भवांकन्याशब्दार्थमत्वा चोदयति कन्याग्रहणं प्राप्नोतीति त्रिधाहि कन्याएकातावदप्रवृत्तपुंमयोगात्तथा [अ० १] देवहिताः प्रथमे वयसि वर्तमानाच तत्र यदित्वावपुंसा संप्रयुक्ता येन कार्यमतः पिण्डदानं यदा तु बीजो सपुत्रः संपद्यते तदा सपुत्रिकापुत्रो नैवबीजिने पिण्डं दद्यात् नतु दौहित्र इत्युच्यते पौत्रिकेयइत्यर्थः यथा मातामहपक्षे पितुरपि योहरेत्तत्रापि सच दद्यादिति श्रूयते न पुनः पक्षान्तरेपि निषेधमनुमापयति पित्रे पितामहाय चेत्युभयोरप्रातत्वात् द्योतनं परिसङ्ख्येति अनुद्यमाने द्योतनमप्यस्माएवदद्यात्तद्युगपदुभाभ्यामनेनायमनुवादः यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय अपितामहाय च तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनं तथा जीवतोमृतस्य वा स्वपितुः प्राप्तम् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंच न मृतायां तदीयधनंतद्भर्तृवाविचारयन्गृहीयात्पुत्रिकायाः पुत्रसम-
त्वेनानपत्यस्य पत्नोरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणप्रसक्तौतन्निवारणार्थमिदं वचनम् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । अजातपुत्रा पुत्रिका भ्रियेतचेद्धनं तद्भर्तुरेवेत्याह अपुत्रायामिति । अविचारयन् पुत्रिकापुत्र-
स्य मातामहसंबन्धित्ववत्तद्धनंतस्येत्यनभिज्ञः । पुत्रस्यैवान्यार्थत्वं नतु पत्न्याः अतोऽस्यतद्धनस्त्वन्मिति भावः ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । अपुत्रिकं भर्तृवाहरेण पुत्रिकापितृव्यादयः ॥ १३५ ॥

अकृतावा कृतावा पि यं विदेत्सदृशात्सुतम् ॥ पौत्रीमाताहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । अधस्तनोपरितनवाक्यपर्यालोचनयापुत्रिकापुत्रविषयएवायमतिशयोक्त्या प्रतीयते । अकृताया
अपि दुहितुः पुत्रो मातामहधनभागित्युक्तं । किंपुनः कृताया इत्येवमन्यशेषत्वात्पुत्रिकाया विधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गान्नदौहित्र-
स्य रिक्थप्राप्त्यर्थः । ननु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य दानाधिकारः श्रूयते मातामहानामप्येवमिति । इहापि करणंहित्वा
श्रुतिवाक्यसामर्थ्येन दौहित्रमात्रविषयतैव प्रतिपत्तुं न्याय्या दद्यात्पिण्डं हरेद्धनमिति । [तथापरमुक्तं दौहित्रोऽस्ति रिक्थमि-
त्यादि अत्रोच्यते यदुक्तं मातामहानामिति] तद्वद्वचनं किं व्यक्त्यपेक्ष्यमुत्तलक्षणया प्रमातामहाद्यभिप्रायेण व्यक्तिपक्ष
एकस्यैव मातामहस्य प्राप्नोति श्राद्धादिवत् तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धं एवं साहचर्यतुल्यं त्रिभ्यो दद्यादिति । अथापि
पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेव न करिष्यत इत्युच्यते तदपि निषेधाभावात् लक्षणयोः सन्निकर्षो विशेषाभावान्न लक्षणविशेषा-
परिज्ञानेऽनवगमत्वमेव स्मृत्यादिबलेन च कारणत्यागस्येति विरोधप्रसङ्गस्तन्निवेशोहि पदार्थप्रकरणादुत्कृष्यते द्वादशो
पसदोहीनस्येति वत् । अकृतावेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तं । तस्मात्पौत्रिकेयविषयमेतत् ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकृता पुत्रिकात्वेनापरिभाषिता । सदृशात् नोत्तमादधमाद्वा । कृतापुत्रो दद्यात्प्रथमं पिण्डं-
सर्वदा स एव धनं हरेत्सदैव । अकृतापुत्रस्य पुत्रपत्नी दुहित्रभाव एव ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतावाकृतावेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यं तत्र यदपत्यं भवेदस्यां तन्ममस्यात्स्वधाकरमित्यभिधा-
य कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसन्धिमात्रकृतावागव्यवहारेण न कृता । तथा गोतमः अभिसन्धि-
मात्रात्पुत्रिकामे केषामिति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्क्येति प्रागविवाहत्वमुक्तम् । पुत्रिकेव कृताऽकृतावा पुत्रसमानजाती-
याद्वोदुरुपादयेत्तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्री तथाचासौ तस्मै पिण्डं दद्यात् । गोविन्दराज-
स्त्वकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामहादिसत्त्वेऽप्यधिकारीत्याह । तन्न पुत्रिकायाः
पुत्रतुल्यत्वादपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । दौहित्रस्य धनहरणादौ पुत्रिकाकरणमुपलक्षणमित्याह अकृतेति । सदृशात् सजातीयात् भर्तुः
सुतं विन्देदुत्पादयेत् तेन मातामहः पौत्री स्वपुत्राभावेऽतिशेषः ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिकात्वेनाकृताया दुहिता तेन पौत्रीत्यादिति शेषः । पुनः सन्तानहीनाय मातामहाय पिण्डं दद्या-
त्तस्य धनं हरेत् ॥ १३६ ॥

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुत्रेण जातेन तत्कृतेनोपकरणेन लोकान्स्वर्गादीन्दशविशोकान् जयतिप्रामोति । तत्रोत्पद्यतइ-
तियावत् एवंपौत्रेणानन्त्यतेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानंलभते । पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्य विष्टपमादित्यलोकंप्रामोति ।
प्राकाश्यमश्नुते न केनचित्तमसा विजयते ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकान्स्वर्गम् । आनन्त्यं तदेव चिरस्थितम् । ब्रध्नस्य हिरण्यगर्भान्मनः सूर्यस्य । वि-
ष्टपं लोकम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रेण जातेन स्वर्गादिलोकान्प्रामोतीति पौत्रेण तेष्वेव चिरकालमवतिष्ठते तदनन्तरंपुत्रस्य पौत्रे-
णादित्यलोकंप्रामोति । अस्य च दायभागप्रकरणेऽभिधानं पितुर्धने पत्न्यादिसद्भावेपि पुत्रस्य तदभावे पौत्रस्येत्येवंपुत्रसंता-
नाधिकारबोधनार्थम् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रादीनां त्रयाणां जन्ममात्रतः फलभेदमाह पुत्रेणेति । पुत्रेणायंलोकइतिश्रुतेः । आनन्त्यं
पुत्रतः ग्रामलोकेष्वेव चिरकालावस्थानम् । ततएव ब्रध्नस्य रवेः विष्टपं लोकं प्रपौत्रेणामोतीत्यन्वयः ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । अकृतायाः पुत्रस्य मातामहुरिक्थहरणेन पौत्रस्य तुल्यतामुपपादयिष्यन्निदन्तावच्छृणुतेत्याह
पुत्रेणेति । आनन्त्यंनाशरहितत्वम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रध्नस्य सूर्यस्य विष्टपं लोकं आमोति ॥ भास्कराहस्करब्रध्नेत्यमरः ॥ १३७ ॥

पुन्राप्नोन्नरकाद्यस्माच्चायते पितरंसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ १३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अपत्योत्पादनविधिशेषोयमर्थवादः । पुनामनरकंचतुर्विधभूतोत्पत्तिः पृथिव्यांव्यपदिश्यते तन-
श्चायते पुत्रोजातः देवयोनौ जातइत्यर्थः तस्माद्धेतोः पुत्रइति व्यपदिश्यते ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुनाप्नोयत्रापुष्पैर्गन्तव्यम् ॥ १३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्पुनामधेयनरकात्सुतः पितरंचायते तस्मात्त्राणादात्मनैव ब्रह्मणा पुत्रइति प्रोक्तः । तस्मा-
न्महोपकारकत्वात्पुत्रस्य युक्ततदीयपुंसंतानस्य दायभागित्वमिति पूर्वदाढ्यार्थमिदम् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रपदस्यान्वर्थफलमाह पुमिति । स्वतः पुत्रपौत्रानपेक्षया सचकार्यविशेषः पुत्रस्यैवप्रोक्तः
स्वयंभुवेति तद्वचनमेवात्र प्रमाणमितिभावः ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । नरकोदुःखंतस्य पुदिति नाम्नस्तस्मात्पितरं त्रायतइति पुत्रइति ॥ १३८ ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोकविशेषोनोपपद्यते ॥ दौहित्रोपि सप्तपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि दौहित्रः पुत्रिकापुत्रएवविज्ञेयः । दौहित्रोपि सप्तपुत्रैर्नसंतारयति पौत्रवत् । अयमन्वर्थ-
वादएवविहितत्वादर्थस्य एतयोर्विशेषोनास्ति । एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता तस्मादौहित्रोऽप्यमुत्रलोक एनंप्रेत-
सन्तसततंसंतारयति नरकात्पूर्वस्मात् ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नन्वेवं दौहित्रेण पुनामनरकत्राणं नस्यादित्यतआह पौत्रेति । पौत्रवत् लोकानन्त्य-
हेतुतया ॥ १३९ ॥

(३) कुल्लूकः । दौहित्रः पुत्रिकापुत्रः पुत्रदौहित्रयोर्लोकं कश्चिद्विशेषोन संभाव्यते यस्मादौहित्रोपि मातामहप-

रलोके पौत्रवन्निस्तारयति । एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिकाकरणान्तरजातपुत्रेण सह धने तुल्य-
भागबोधनार्थम् ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रदौहित्रयोर्लोकइत्यत्रापूर्तिपूरयति पौत्रेति । संतारयतीति पूर्तिः । पौत्रेण पितामहान्तेभ्यो-
दीयते पिण्डादि तथाऽयमपि ददातीति भावः ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । यथा पुत्रादिभिः पितुरभ्युदयस्तथा दौहित्रणापीत्याह पौत्रदौहित्रयोरिति । यतएवमतोस्य माताम-
हरिक्थहारित्वमुपपन्नमिति प्रासङ्गिकम् ॥ १३९ ॥

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयंतत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

(१) मेधातिथिः । सएव दद्यात्पिण्डं च पित्रे मातामहायचेत्यत्र पुत्रिकापुत्रपिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तं । तस्माद-
यमपरःक्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयन्तु तस्याएवेत्यनुमन्तव्यं येतु पठ-
न्ति पितुस्तस्येति तत्प्रथमं पुत्रिकायै निरूप्य जनकाय निर्वपन्ति । न पितुः पितुरिति च जनकस्यैव पित्रे तृतीयमात्मिस्तु-
पक्षे मातामहाय पिण्डदानं नोक्तं स्यात् ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तत्र श्राद्धक्रममाह मातुरिति । मातुः प्रथमपिण्डस्ततो मातुः पितुस्ततो मातुः पितामहस्ये-
ति । एवं कृते यदि पितुरपि पुत्रान्तरं नास्ति तदा पितृपितामहतत्पितृणां दद्यादिति प्रागेवोक्तम् ॥ १४० ॥

(३) कुल्लूकः । पौत्रिकेयः प्रथममात्रे पिण्डं । द्वितीयमातुः पित्रे । तृतीयमातुः पितामहाय दद्यात् । पित्रादीनां तु
पित्रे मातामहाय चेत्युक्तत्वात्पितृक्रमेणैव पिण्डदानम् ॥ १४० ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रिकासुतस्यापूर्वपिण्डदानक्रममाह मातुरिति । तस्यामातुरित्युभयत्रान्वयः । तेन तस्याः
पितुः पितुः पितुः प्रमातामहस्य मातुतः पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दद्यादिति । पुत्रिकाकरणपक्षे मातामहस्य मातामहादिवि-
भ्योदद्यादन्वष्टकायामपि तथैवेति विशेषः ॥ १४० ॥

(५) नन्दनः । अकृतावाकृतावेति दुहितृपुत्रस्य दायं परिसमाप्य प्रकृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य कर्तव्यमाह मातुः प्रथ-
मत इति । प्रथमतः प्रथमं पितुः तस्याइत्येव । मातुः पितामहस्येति यावत् ॥ १४० ॥

उपपन्नोगुणैः सर्वैः पुत्रोयस्य तु दक्षिणः ॥ सहरेतैव तद्विक्रयं संप्राप्तोप्यन्यगोत्रतः ॥ १४१ ॥

(१) मेधातिथिः ॥ न भ्रातरोन पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुरिति । सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तं । सति त्वौरसे
प्रजीवनमात्रभाक्तक्षेत्रजादीनां ॥ एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तुमजीवनमिति ॥
अतोस्ति सिद्धमेव दक्षिणस्य रिक्थहरत्वं । इदन्तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्तार्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियते कियांस्तु तस्य
भागइति विशदंशाभावात्समऔरसेनेति केचित् । तदयुक्तं साम्येक्षभिधायमाने यथैव पुत्रिकाप्रकरणे पठितमेवमत्राप्यर्पि-
ष्यत् समस्तत्रविभागः स्यादिति तस्मात्क्षेत्रजवत्पञ्चाष्टमादिभागकल्पनाकार्ये न्युच्यते । अत्राप्यस्ति वक्तव्यं यथैव भागवि-
शेषउक्तः क्षेत्रजस्य षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति तथैव कृत्रिमेवक्ष्यति तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यं । उपाध्यायस्त्वाहा
पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच्च क्षेत्रजान्यूनं कल्पना युक्ता नत्वभागता नापि समभागता न क्षेत्रजतुल्येति ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दक्षिणमातापितृदत्तः । यदि सर्वपुत्रगुणयुक्तस्तदागोत्रान्तरे तद्वक्थं पितृधनभागमन्य-
थासर्ववृक्थं गृहीयात् । तेनामुख्यपुत्रोप्यतिशयितगुणवत्तायामुख्यपुत्रवत् भागहरइत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रारिक्थहराः पितुरेवेति द्वादशपुत्राणामेव ऋक्थहरत्वं वक्ष्यति दशापरे तु क्रमश इति औरसक्षे-

त्रजाभावे दत्तस्य पितुरिकथहरत्वंप्राप्तमेव अतः सत्यप्यौरसपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितुरिकथभागप्राप्त्यर्थमिदं वचनं । यस्य दत्तकः पुत्रोऽभ्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति सोऽन्यगोत्रादागतोऽपि सत्यप्यौरसे पितुरिकथभागं गृह्णीयात् अत्रैकैवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यौरसस्य सर्वोत्कर्षाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किन्तु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याप्यम् । गोविन्दराजस्त्वौरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्नस्यैव दत्तकस्य पितुरिकथभागित्वार्थमिदं वचनमित्यवोचतन् । कृत्रिमादीनां निर्गुणानां पितुरिकथभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपठितस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याप्यत्वात् ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रारिकथहराः पितुरिति द्वादशसुतानां वक्ष्यमाणानामिव रिकथहरत्वमनुवदन् दन्निमस्य तदाह उपपन्न इति । अप्यन्यगोत्रत इत्यत्राभिशाब्दात्त्वगोत्रतश्च । गुणैः विद्याविनयपितृश्रद्धादिपुत्रगुणैः । वक्ष्यमाणो दन्निमश्चौरस-क्षेत्रजाभावे रिकथं संहरत् ॥ १४१ ॥

(५) जन्मनः । अथ दत्तपुत्रस्य दायमाह उपपन्न इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपपन्न इति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् । यत्नैर्दत्तो येन दत्तस्तयोरपि गोत्रारिकथे हरेत्पुत्रीऽन्यगोत्र-जोऽपि जनयितुः गोत्रारिकथानपहारित्वे अन्यगोत्रकृत्तथानुगः पिण्डोजनयितुर्दत्तः स्वधा व्यपैति उभयपितुः आर्द्धं दूरीकरोति । उभावेकस्मिन्पित्रर्भेद इति साङ्ख्यन्यायनसूत्रेण प्रतिपहीतृजनयित्रोः पिण्डयोर्विधानात् ततश्चोभयगोत्रारिकथहरणपूर्वकं पिण्डद्वयं देयमित्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

गोत्रारिकथे जनयितुर्न हरेद्दन्निमः कश्चित् ॥ गोत्रारिकथानुगः पिण्डो व्यपैति दत्तः स्वधा ॥ १४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतश्च भागहरत्वं दन्निमस्य तूक्तं यतो जनयितुः सकाशाद्गोत्रधनं न हरति वंशादपेतत्वात् गोत्रारिकथग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्रे न ददाति गोत्रारिकथानुगां हि पिण्डो गोत्रारिकथे अनुगच्छति यदीये गोत्रारिकथे गृह्यते तस्मै पिण्डो दत्तदानादौर्भेदे हि कृत्तयते व्यपैति तस्मान्निवर्तते स्वधाकारसाधनं पिण्डश्रद्धादिलक्ष्यते तद्देते योन्यस्मिन्त्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीनां सहोदापविद्ध्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वं अन्ये तु न हरेन् हरेद्येदित्यन्तर्भावित्यर्थं व्याचक्षते तेनोभयस्यापि द्यामुष्यायणवदुपकर्तव्यमित्याहुः । उत्तरस्तूपकारोपक्रमः तमेवंगमयन्ति यदि गोत्रारिकथे न हरेत्पुत्रस्तदा तु व्याख्येयं न चैतदुक्तं न सार्थान्तरभावे प्रमाणवत्कथ्यम् ॥ १४२ ॥

(२) सार्द्धनाशायणः । अत्र दन्निमस्य बीजधनसंबन्धो न कश्चिदित्याह गोत्रेति । अतएव नासौ द्यामुष्यायणः प्रतिपहीतृगोत्रत्वात् । किन्तु देवरजपुत्रिकासुतावेव द्विपितृकत्वात् । गोत्रारिकथानुगो गोत्रैकत्वे रिकथहरणे च पिण्डदानमित्यर्थः । पुत्रं दत्तस्तेन पुत्रेण कार्या स्वधा आर्द्धमपैति ॥ १४२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोत्रधने जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्तुयात् पिण्डश्च गोत्रारिकथानुगामी यस्य गोत्रारिकथे भजते तस्यैव सपिण्डो दीयते तस्मात्पुत्रं दत्तो जनकस्य स्वधापिण्डश्रद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । दन्निमः किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसंबन्धी न वेति संशये सत्याह गोत्रेति । गोत्रारिकथे वसुनि रिकथश्रद्धाधनं वरित्वमरः । ते न प्राप्नोत्यतस्तद्वत्पिण्डोऽपि पितरं न गच्छति । तत्र हेतुः गोत्रारिकथानुगः पिण्डो गोत्रारिकथनिमित्तः । दत्तो जनयितुः स्वधाऽवैति । स्वधेत्युपलक्षणं त्रिष्वप्यनधिकारीति भावः ॥ औरसक्षेत्रजाभावे दशपुत्राः प्रकीर्तिता इत्युक्तेस्तयोरभावे दन्निमो धनभागित्वमिति गोविन्दः । तयोः सत्वेऽपि धनभागदन्निमः । अन्यथा उपपन्न इत्यादि व्यर्थं विशेषणम् । अत आह मेधातिथिरितं वचनं सत्यौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियत इति ॥ १४२ ॥

(५) नन्दनः । दत्त्रिभोजनयितुरिति दत्त्रिभोजनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेन् स्त्रीकुर्यात् किन्तु त्वयं यस्मै दत्तस्तस्य गोत्ररिक्थे हरेत् अत्र हेतुरपरार्द्धेनोच्यते गोत्ररिक्थेऽनुगच्छतीति । गोत्ररिक्थानुगः सगोत्ररिक्थहारी च पिण्डदोनान्य इत्यर्थः अतो ददतो जनयितुः स्वधापिण्डप्रदानादिकं व्यपैति ॥ १४२ ॥

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ॥ उभौ तौ नार्हतोभागंजारजातककामजौ ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने स्त्रियागुरुनियोगोपेक्षितव्यइत्युक्तंतस्यैवायमनुवादः । यागुरुभिरनियुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत् क्षत्रं किलाहंभर्तुः क्षेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहरइत्यनया भ्रान्त्या सतस्यांसमुत्पन्नोनरिक्थहरः । यद्यपि क्षेत्रजादिविशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे क्षेत्रजव्यपदेशात् नैवचास्य क्षेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्रवार्यते पिण्डदानंतु ननिषिध्यते । यद्यपि पतितोत्पन्नोभवति । नारदस्तु विशेषंस्मरति ॥ जातायेत्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा । अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेवतेसुताः ॥ दृष्टुस्तेबीजिनेपिण्डमाताचेच्छुल्कतोद्धता । अशुल्केपनतायांतुपिण्डदात्रोद्धेवतइति ॥ सुतवचनात्क्षत्रमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्येचापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानांच बीजजाः प्रजीवनमात्रभागानरिक्थहराः यतोऽविशेषण सर्वपुत्राणांभर्तरिमेतेस्मर्यते ऊर्ध्वमपि पितुःपुत्रोपकर्तव्यशिष्टस्यधनस्य विभाज्यत्वाल्लुभेरन्नेव प्रजीवनं एवमेवौरसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाःकर्तव्याः । रिक्थहरत्वंतु नास्ति परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेनाश्रवणात् उक्तंचैतत् उक्तानांयद्येकरिक्थनौस्यातामिति । अत्रानेन चतुर्दशेनानियुक्तासूतादयदतरत्रानंशत्वाद्बीजिनोरिक्थंलभेरन्निति रिक्थंप्रजीवनपर्याप्तमेतद्विज्ञेयं उक्तत्वादस्याभागार्थेव दासीव भण्यते या समैतादासयोनयइति निरूपिता यासांप्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते तस्यांजातीनदासः सुतव्यपदेशाभावः शूद्रस्यापि तज्जाब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः । अन्यस्त्वाह नियतकर्मकरार्थापि दासाभवन्ति यथास्नापकः प्रसाधकः पाचकः पावकइति एवंकामतोप्यवरुद्धाभक्ताच्छादनेन पोष्यमाणादास्येभवन्ति । एवंपुत्रिण्याविद्यमाने पुत्र आप्तोदेवरान्नियुक्तयापि कथंपुनः पुत्रवत्याभियोगः देवरएव कामार्थनियुक्तः पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेत्याभिप्रायः जारजातकत्वमुभयोः कामजत्वन्तु पुत्रवत्यां जातस्य आद्यार्थायांपुत्रार्थेव प्रवृत्तिर्न कामतोयेन ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नियोगापदोर्मिलितस्य देवरजस्य पुत्रत्वे निमित्तमाह अनियुक्तेति । असत्यपिपुत्रेनियोगादेवगुर्वादीनांप्रवर्तितव्यम् । एवं नियोगे सत्यपि ह्वभवृजे मृतेऽसत्येव सैवचापदित्युच्यते । जारजातककामजौ इत्युभयत्र । कामजः काममात्रोत्पादितः ॥ १४३ ॥

(३) कुल्लूकः । योगुर्वादिनियोगविना जातीयश्च सपुत्रायानियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजौ धनभागंनार्हतः ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । निषेधप्रसंगेनाभ्यावापि भागित्वेन निषेधति अनियुक्तेति । अनियुक्ता अपुत्रा सती नियुक्तावापुत्रवती । तत्र हेतुः जरिति । जारादुपमतेर्जातंजम् यस्य सजारजातकः । कामाजातः कामजः पुत्रवत्यामातुःका माजातः ॥ १४३ ॥

(५) नन्दनः । अथ क्षेत्रजानपि कांश्चिद्वायानर्हान् श्लोकत्रयेणाह अनियुक्तासुतइति । गुरुभिरनियुक्तायां देवराजातः सुतः नियुक्तया तु पुत्रिण्या देवराज्ञामश्च यथा संख्यं जारजातकामजातौ भागन्नार्हतः ॥ १४३ ॥

नियुक्तायामपि पुमान्कार्याज्ञातोऽविधानतः ॥ नैवार्हः पैतृकरिक्थंपतितोत्पादितोहि सः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । अविधानतः शूद्रवस्त्रादिनियमत्यागोविधानाभावः सनार्हति रिक्थंनासौक्षेत्रजइत्यर्थः नियम-

त्यागेन देवरभ्रातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तं पतितत्वं शास्त्रेण नियमितयोगमनानुज्ञानात् ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं घृताभ्यक्तादिनियमं विना पैतृकं क्षेत्रिणो बीजिनो वा धनम् ॥ १४४ ॥

(३) कुल्लूकः । नियुक्तायामपि स्त्रियां घृताभ्यक्तत्वादिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्द्वन्द्व-
बन्धुना हति यस्मादसौ पतितेनोत्पादितो नियुक्तौ यौ विधिहित्वेत्यनेन पतितस्योक्तत्वात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृताभ्यक्तेति कर्तव्यतां शून्येन विनियुक्तोत्पन्नोऽपि रिक्त्वा न हर्ह इत्याह नियुक्तायामपीति ।
नार्या स्त्रियाम् । अविधानत इतिच्छेदः । पतितोत्पादितः विध्यतिक्रमेण पतितेन देवरेणोत्पन्नः ॥ १४४ ॥

(५) नन्दनः । अविधानतः घृताभ्यक्तत्वादिविधिरहित्वेन ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं क्षेत्रिकपितृसंबन्धि । सः नार्या विधानतः घृताभ्यक्तजातः ॥ १४४ ॥

हरेत्तत्र नियुक्ताया जाताः पुत्रो यथौरसः ॥ क्षेत्रिकस्य तु तद्वीजं धर्मतः प्रसवश्च सः ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । यथौरस इत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशमास्पृश्य मन्वदा नोच्यते अनेन विधानेन ज्येष्ठांश उद्धारक्षे-
त्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्या जाता स्यात्तश्च यत्पुत्रसमांशभाक्त्वा मुपसर्जनं प्रधानस्येत्यनेन तस्यायमपवादः । उभयस्य च प्रामा-
ण्यात् विकल्पितस्य च गुणापेक्षया व्यवस्थाने ह्यन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति । प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य क्षेत्रिकस्य क्षे-
त्रत्वाभिनस्तद्वीजं तत्कार्यं करत्वात् प्रशंसयैवमुच्यते । अतएवाह धर्मतः धर्मेण शास्त्रीयया व्यवस्थया तत्र प्रमाणान्तरं द्रष्टेत्
रूपेण प्रसवः अपत्यार्थवादः श्लोकः ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु यथोक्तविधिना जनितः क्षेत्रजस्तदाह । हरेद्धनम् । यथौरस इति समभागसि-
द्ध्यर्थम् । तच्च क्षेत्रिकस्यैव यतो भ्रातृबीजमपि तस्यैव तद्वीजं विनियोगादतएव तस्यैव प्रसवोपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । तत्र नियुक्तायां योजातः क्षेत्रजः पुत्रऔरस इव धनं हरेत् यस्मात्तत्तस्य कारणभूतं बीजं तत्क्षेत्रस्वा-
मिन एव तत्कार्यकरणत्वात् । अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तद्यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्यनेन क्षेत्रजस्य पिताम-
हधने पितृव्येन सह समभागस्य प्रोक्तत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्यौरसवत्त्वोद्धारभागप्राप्त्यर्थमिदमौरसतुल्यत्वाभिधानम् ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । विधितः क्षेत्रजस्य धनहारित्वं सदृष्टान्तमाह हरेदिति । धर्मतो न्यायतः भूम्यादौ तथा नि-
र्णीतत्वात् । क्षेत्रिकस्य तद्वीजं क्षेत्रान्तर्गतत्वात् । अतः प्रसवः पुत्रश्च ॥ १४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । नियुक्तायां विधिपूर्वकमुत्पन्नः ॥ १४५ ॥

धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ॥ सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ १४६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते पूर्वस्तु सहवसत एतावान् पूर्वोत्तरयोर्विध्योर्विशेषः
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य नियोगधर्मेणेति व्याख्येयं न दद्यात्तस्यैव न पुनस्तदीयायै च मात्रे अनेनैव च दर्शने स्त्रियो भरणार्हा
नतु पतिधनैश्च यं हति अन्यथैव वक्ष्यमाणत्वात्तस्य वचनं दद्यादिति ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिभृयात् रक्षेत् । उत्पाद्योक्तविधिना दद्यात्तस्यैव न तु स्वयमप्यंशहरः ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजङ्गमं धनं पत्न्यारक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्णीयात् स नियोगधर्मेण
तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् । एतच्च धनं यो बिभृयाद्भ्रातुरित्यभिधानाद्विभक्तभ्रातृविषयं यवीया ज्येष्ठभार्यायामिति
समभागाभिधानात् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपत्यार्थं विनियुक्तविधवापत्यस्य धनहारित्वमाह धनमिति । चेति धनापेक्षया समुच्चये ।

तद्धनं विभक्तभ्रातुर्धनम् । अपत्याभावेन साभर्तव्या नतु धनभाक् । ऋक्थं हरेतेत्यत्र श्लोके सह वसतोभ्रातुर्धनमौरसव
त्क्षेत्रजोपि प्रामुयादिति भावः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । तद्धनं तस्य मृतस्य भ्रातुर्धनम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः मृतस्य भ्रातुः स्त्रियं धनं विभृयात् सः भ्रातुः क्षेत्रे अपत्यमुत्पाद्य तस्यैव । पुत्रस्य तद्धनं
भ्रातृसंबन्धि धनं दद्यात् ॥ १४६ ॥

या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवामुयात् ॥ तं कामजमरिक्थीयं दृथोत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । अनियुक्तेन च प्रश्लेषोद्बुध्यः । पूर्वोक्तेन च विरोधे यतस्तथासत्यनर्थक इति चेदुक्तः पौन-
रुक्त्यपरिहारस्तत्र तु पूर्वानुमतमिच्छन्ति ततश्चेयं व्याख्या नियुक्तायामपि जातः पैतृकरिक्थं नार्हति जारजमिति । यनु
उत्तरउच्यते यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामाक्षथापि तत्र कामोवश्यमाध्युच्यते तं कामजमिति मिथ्योत्पन्नं यदर्थमु-
त्पादितस्तत्कार्यानर्हत्वादिवमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तस्य भागार्हत्वस्य प्रतिषेधो यमतश्च विकल्पितं पठि पुनः पाठान्न संगच्छे-
ततरामित्युपाध्यायः ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । या अनियुक्तेति विभाव्यभावोपलक्षणम् । यथान्यतो जातो जारजस्तथा देवरादपि जा-
त इति विशेषाभिधानार्थं पुनर्वचनम् । तेन देवरजन्यत्वमात्रेण विशेषेण शङ्कनीय इति तात्पर्यम् । मिथ्योत्पन्नं व्यर्थं जानं
धर्मानधिकारिणमित्यर्थः ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । या स्त्री गुर्वादिभिरनुज्ञाता देवराद्वाऽन्यतो वा सर्पिडात्पुत्रमुत्पादयेत्स यदि कामजो भवति तदा तम-
रिक्थभाजं मन्वादयो वदन्ति । अकामज एव रिक्थभागी । स च व्याहृतो नारदेन ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ।
कुले तदवशेषे च संतानार्थेन कामत इति ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनियुक्तामुत इत्यस्योक्तदोषोयं धेति । अनियुक्तेति छेदः । अरिक्थीयं रिक्थसंबन्धिभिन्नम् ।
अकामजस्तु नारदवचनात् ज्ञेयः । तथा हि ॥ मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् । कुले तदवशेषे च संतानार्थं न
कामत इति ॥ तल्लक्षणानाक्रान्तः कामज इति ध्येयम् ॥ १४७ ॥

(५) नन्दनः । गुरुभिर्नियुक्ता देवरादन्यतोऽदेवराद्वा हरेत् तन्त्विति तन्त्वरिक्थं नियुक्तायां देवरे सपिण्डे वा
॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । या अनियुक्ता अरिक्थीयमभागाहं उत्पन्नं बृथा जातम् ॥ १४७ ॥

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ॥ बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकयोनिषु एकजातीयजानां सर्वहरत्वमेव नानास्त्रीषु नानाजातीयास्त्विदानीं व्याचक्षते । बह्वी-
ष्वित्यनुवादः । अन्ये तु विवक्षितं मन्यन्तेऽनेन नानाजातीयायां जातानां सर्वहरत्वमेव ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकयोनिषु सर्ववर्णस्त्रीमात्रजनितेषु । एकजातानां एकेन जनितानां नानास्त्रीषु भर्तृभिन्न-
वर्णस्त्रीषु जातानाम् । बह्वीष्वित्युपलक्षणम् द्वयोरपि यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीक्षत्रिययोः पुत्रेष्विति ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । समानजातीयासु भार्यात्वेकेन भर्ता जातानामेषां विभागविधिर्बोद्धव्यः । इदानीं नानाजातीयासु स्त्रीषु
बह्वीषूत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एकजातीयस्त्रीजातानां विभागमुपसंहरन्विजातीयस्त्रीजातानां विभागं प्रतिजानीते एतदिति । एकयोनिषु समानजातीयास्तु । एकजातानामेकपितृकाणाम् । नानास्त्रीषु विजातीयास्त्वित्यनुषज्यते ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । एकयोनिष्वेकवर्णेषु एकजातानामेकेन पित्रा जातानां नानास्त्रीषु नानावर्णस्त्रीषु ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकयोनिषु सवर्णास्तु । बन्नीषु भिन्नवर्णास्तु एकजातानां एकेन जातानाम् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तुयदि स्त्रियः ॥ तासांपुत्रेषु जातेषु विभागेऽयंविधिस्मृतः ॥ १४९ ॥

(१) मेघातिथिः । अनुपूर्वग्रहणंतृतीये दर्शितस्य क्रमस्यानुवादः अयमपि वक्ष्यमाणसंक्षेपप्रतिज्ञानार्थः ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आनुपूर्व्येण वर्णक्रमेण ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य यदि क्रमेण ब्राह्मण्याद्याश्चतस्रोभार्याभवेयुस्तदा तासांपुत्रेषूत्पन्नेष्वयंवक्ष्यमाणोविभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्राह्मणविषयकमाह ब्राह्मणस्येति । शूद्रायामननुमतिं सूचयति यदीति । विभागे कर्तव्ये अयंवक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १४९ ॥

कीनाशोगोष्ठषोयानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विप्रस्यौद्धारिकंदेयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५० ॥

(१) मेघातिथिः । एकस्यां तु विजातीयायां कदर्थेऽपिप्रयुज्यते । तस्येहासंभवादग्रहणं तथाच मन्त्रः इन्द्रासीत्सुरपतिः कीनाशाआसन्मरुतः यथासुतंकीनाशाअभियंतुवाहैरिति । यानंगन्त्र्यादिः । अलङ्कारः पितृधृताङ्गुलीयकादिः । वेश्म प्रधानं एकांशश्च यावन्तोऽशास्त्रतएकः प्रधानभूतस्तस्य दातव्यः । एतन्मध्यकादुद्धृत्य ज्येष्ठस्य शिष्टंवक्ष्यमाणकल्पनया विभ. जनीयम् ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषोगोषु रेतःसेकयोग्यउक्तः । यानमेकं किंचिद्रथादि । अलंकारः पितुस्तस्यैव । वेश्मच । विप्रस्य विप्रपुत्रस्य । औद्धारिकमुद्धारः । तथा एकांशोयावानस्य विभज्यभागस्य त्र्यंशइत्यादिना वक्ष्यमाणस्य तृतीयांशस्तावानेकउद्धारभागः । प्रधानतोमुख्यधनादुत्कृष्टादित्यर्थः ॥ १५० ॥

(३) कुल्लूकः । कीनाशः कर्षकोगवांसक्तोगोवृषोयानमश्वाद्यलङ्काराङ्गुलीयकादिवेश्मगृहं च प्रधानंयावन्तश्चांशास्तेष्वेकः प्रधानभूतोऽइत्येतत् ब्राह्मणीपुत्रस्योद्धारार्थं देयमवशिष्टंवक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सर्वद्रव्येभ्यः श्रेष्ठएकोशोब्राह्मण्यपत्याय देयइत्याह कीनाशइति । कीनाशः झालिकः । गोवृषः गोषु सेक्ता उक्षेति यावत् । यानमश्वादि । वेश्म प्रधानम् । प्रधानतस्तस्यैव सर्वधर्मेषु प्राधान्यात् । औद्धारिकमुद्धारेण जयति । संभवद्विषयम् ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । कीनाशः कर्षकः एकांशश्च प्रधानद्रव्याणां संख्यासमं विभज्य तेष्वेकांशश्च विभज्य विप्रस्यौद्धारिकंदेयम् ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीनाशः कर्षकः । गोवृषः गवांसिक्ता । अलंकारः पितुः । औद्धारिकः उद्धारः । विप्रस्य विप्रास्तु तस्यसर्वद्रव्यादुद्धृत्यैकांशः प्रधानतोदेयः ॥ १५० ॥

त्र्यंशंदायाद्धरेद्विप्रोद्वावंशौ क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५१ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्यप्येकत्वश्रवणाद्विबहुष्वपि समांशेष्वेवैव कल्पना दर्शिता विषमसंख्येष्वेककल्पना ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरत्सर्वं सार्धसमभागान्कृत्वाऽनया व्यवस्थया विभज्यमित्यर्थः । अभ्यर्थमेकमर्धाधिकम् । एतच्च यद्येकैकएव ब्राह्मण्यादिषु पुत्रस्तदा ॥ १५१ ॥

(३) कुल्लूकः । श्रीनशान्त्राह्मणोधनाद्वृत्तीयात् द्वौ क्षत्रियापुत्रः सार्धवैश्यापुत्रः अंशंशूद्रासुतः । एवंच यत्र ब्राह्मणी-क्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधाकृते धने त्रयोभागब्राह्मणस्य द्वौक्षत्रियापुत्रस्य अनयैव दिशा ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विवहु पुत्रादौ च कल्पना कार्या ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । तदनन्तरं सर्वद्रव्यं विभजनीयमित्यत्र प्रकारमाह त्र्यंशमिति । दायाद्विभजनीयद्रव्यात् । अभ्यर्थ अर्धाधिकमंशम् ॥ १५१ ॥

(५) नन्दनः । एवमुद्धरे च दत्ते परिशिष्टस्य विभागमाह त्र्यंशंदायाद्धरेदिति ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रः विप्रासुतः ॥ १५१ ॥

सर्वंवा रिक्थजातं दशधा परिकल्प्य च ॥ धर्म्यविभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥ १५२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋक्थजातं धनरूपं धर्मप्रवचनाद्धर्म्यपूर्वोक्तं नानुमन्यते वक्ष्यमाणप्रतिज्ञाश्लोकात् ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदा तु सर्वासामनेके सुतास्तदाह सर्ववेति । अत्रपक्षे नोद्धारः । एतच्च समानेकपुत्रता-याम् ॥ १५२ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा सर्वैरिक्थप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेतं विभागमनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वीत ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव विकल्पमाह सर्वचेति द्वाभ्याम् । धर्म्यं । धर्मादनपेतम् ॥ १५२ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह सर्वंवा रिक्थजातमिति । अनेन वक्ष्यमाणेन धर्मविदितिविशेषणेनास्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनेनविधिना वक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ १५२ ॥

चतुरोशान्हरेद्विप्रस्त्रीनशान्क्षत्रियासुतः ॥ वैश्यापुत्रोहरेत् द्वांशमंशंशूद्रासुतोहरेत् ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । इह विशेषेणापि क्षत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टायागमायाष्टमो भागविशेषः श्रूयते । न प्रतिग्रहभूदेयाक्षत्रियासुतायै । यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतोहरेदिति ॥ प्रतिग्रहोपात्ताप्रतिग्रहभूः क्रयाद्युपात्तायाननिषेधस्तथान्यत्रपठ्यते ॥ शूद्रायां तु द्विजाजातो न भूमर्भागमर्हतीति ॥ भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः । एतच्च यत्रान्यद्वनमस्ति तद्विषयद्रष्टव्यं । अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत् धनान्तराभावे च जीविकैव नस्यात् । अहन्तु ब्रुवे भागदानं तु निषिध्यते प्रजीवनार्थत्वं चोपकल्पनमनिवारितमेव । कोविशेष इति चेत् द्वागपक्षे सर्वेण सर्वस्वरिक्थोत्पत्तौ दानविक्रयादिष्वपि युज्यते । इतरत्र नूतनजीवनं तदुत्पन्नस्य ब्रीहोदनं च प्रजीवनं ब्राह्मणीपुत्रादेव शूद्रोलभ्यते । किंभूमिभागकल्पनया तथाचोक्तं लभतेतद्वत्तिमूलमतेवासिविधिनेति सत्यं पितृधननिमित्तं तु तस्य प्रजीवनं कल्पयितव्यं । भागकाले च यदि न कल्पेत तदा द्विजातयोभात

रः कदाचिदसहृत्तयोनिमित्तान्तरतोवादानविक्रयादिनाऽपहरेयुः उच्छिद्येत । तदास्य जीवनविकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्ते
ण लभतेऽन्यत्रनियुक्तम् ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रपुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वै-
श्यासुतानामर्थं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदा तु ब्राह्मणीक्षत्रिय-
योरेवापत्यानि तदा समांशतां कृत्वा चतुरोऽंशानित्यादि । यदा तु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशां कल्पयि-
त्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु समांशान् । विप्रशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्युक्तम् । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविदू-
द्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयोद्वावेकांश इति षडंशा इत्यादिव्यवस्थोहनीया ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । चतुरो भागान्ब्राह्मणो गृह्णीयात् त्रीन्क्षत्रियापुत्रो द्वौ वैश्यापुत्रः एकं शूद्राजः । अत्रापि ब्राह्मणीक्षत्रिया-
पुत्रसद्भावे सप्तधाधने कृते चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवं ब्राह्मणीवैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च क-
ल्पना कार्या ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । विधिमेवाह चतुर इति । एवं चतुर्णां विभागे जाते तत्र यस्य सजातीया बहवो द्वित्रावा भ्रातरः
सतेभ्यः समतया विभजेदिति भावः [विकल्पस्याष्टदोषत्वाद्गुणवद्ब्राह्मणीपुत्रभेदेनैव वा व्यवस्थेति] ॥ १५३ ॥

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो दसत्पुत्रोपि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमाद्व्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । सपुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न द्विजातिपुत्रमात्रमत्रासति ब्राह्म-
णपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशलभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावं पुत्रपदेनोक्त-
त्वाद्बुद्धः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषधनं ह्यन्तुद्गृह्यव्यवस्था बहुवचनयोगक्षेमे तदा दशमांशहरेच्छौद्रः । अथ-
कतिपयजनजीवनपर्याप्ततदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभावजातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दाशतः ॥ क्षत्रजा-
स्त्रिद्वेकभागा विद्वांस्युर्ध्वेकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयास्तु शूद्रपर्यन्तास्तु वर्णक्रमेण न्यादिभागहराः
तदा तेन स्वधनक्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमांशलभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्ये त्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय यदा
ददाति तदानेन धनसङ्कुलम्यदशोऽंशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि त्वातृष्ये । यथावक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मि-
न्पक्षे सपुत्रो दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथायस्य सदसत्पुत्रः । पिता सदद्यादिति संबन्धो दुर्भिलष्टः स्यात् ।
सपुत्रपदेनास्य पुत्रादरं भिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसर्पिर्भावे । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ नस्तः केवलो ब्राह्मणशूद्रौ-
तदा न शूद्रस्य दशमपवांशः किंतु सत्यल्पनाधिकतरं धनं लभते यच्च दशगावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शूद्रस्य
पञ्चक्षत्रियवैश्ययोः । यदा तौ नस्तः तदा पञ्चगावस्तथैव कल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मणा आद-
द्यान्मचांशहरः स्यान्मचतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोऽंशान्हरेदिति चतुर्षु भावेषु सत्सु कल्पना । शूद्रस्यापि दशमोऽंशहर्त्वं चतुर्वैव
ह्योस्त्रिषु चतुर्षु भयोर्भागाधिक्यम् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सत्पुत्र इत्युत्तमस्त्रीजातपुत्रवान् पिता अपुत्र इतरवर्णपुत्ररहितः । नाधिक इति शूद्रापुत्रा-
य दशमभागं दत्त्वा शेषं पञ्चादिभिर्भार्यासमितरपुत्राभावेपीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदि ब्राह्मणो द्विजातिस्त्रीषु सर्वासु विद्यमानपुत्रः स्यादविद्यमानपुत्रो वा तथापि शूद्रापुत्रावानन्त-
राधिकारीयस्तेषु दशमभागाधिकं धर्मतो न दद्यात् । एवं च शूद्रापुत्रावप्ये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रियावैश्यापुत्रौ
सर्वरिक्थहरी स्याताम् ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पितुरिच्छया विभागेऽपि शूद्रापत्याय दशमोभागोदेयइति नियमयति यद्यपीति । सत्पुत्रःविद्यमानपुत्रःब्राह्मण्यादितत्सृष्ट्वपि यस्य सत्पुत्रः । तात्वेवाविद्यमानःपुत्रोयस्य सोऽपुत्रइति । धर्ममनुरुध्य दशमांशादधिकं न दद्यादितिनियमः । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ चतुस्त्रिंशेकभागाःस्युर्वर्णशोब्राह्मणात्मजाः ॥ क्षत्रजास्त्रिंशेकभागाविद्भागाःस्युर्ध्वेकभागिनइति ॥ अत्र ब्राह्मणात्मजाब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादितत्सृष्टु जाताः एवं क्षत्रजादिष्वित्यन्वयः ॥ १५४ ॥

(५) नन्दनः । सत्पुत्रः विद्यमानपुत्रः यद्यपि स्यात् । सपुत्रस्त्विति सम्यक्पाठः । नाधिकमंशं दशमांशाच्छूद्रापुत्राय दद्यात् ॥ १५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्पुत्रः विद्यमानब्राह्मणपुत्रः ॥ १५४ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशांशशूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेधातिथिः । न रिक्थभागद्विजातीनां शूद्रापुत्रः किंसदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यल्लभते । तत्रापि शङ्केनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो गोमिथुनत्वपरंदद्युर्विभागकालेभ्रातरइति वाक्यशेषः । अन्येत्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येवंविधमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किंचिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतोयदेवास्य पिता दद्यात् अतोयदस्य प्रजीवनं पित्रादन्तदेव दातव्यं । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं भ्रातृभिः किंचिद्दातव्यं । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरणेवाह अपरिग्रहीतास्वपि शुश्रूषा चेष्टभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोरजातिरिक्थहाराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंशइति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढग्रहणं लिङ्गवचनं वास्ति । एकएवैरसः पुत्रइति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोरजातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्तासु तथैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत् । तत्र किलनियोगेविहतेऽनियुक्तासु तदिति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेऽस्ति तस्मात्प-रस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासु ताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृदत्तत्वं अधिकमपि लभ्यत एवेत्याह ब्राह्मणेति । न रिक्थभागदशमांशाधिकरिक्थभाक् । तदेव धनमधिकं लभ्यम् ॥ १५५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रोऽधनभाक् न भवति किन्तु यदेव धनमस्मै पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् एवं च पूर्वोक्तविभागनिषेधादिकल्पः स च गुणवदगुणापेक्षः । अथवाऽनूढशूद्रापुत्रविषयोऽयं दशमभागनिषेधः ॥ १५५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकर्तृकविभागे तु गुणहीनः शूद्रापुत्रो न दायभागित्याह ब्राह्मणेति । पितृतः प्राप्तधनस्य तस्य नांशोऽन्यथैकांशइत्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्येष्ठस्य विशउद्धारइत्याद्युक्तगुणवद्विषयम् ॥ १५५ ॥

(५) नन्दनः । किमयं दशमांशः शूद्रापुत्राय देयो नेत्याह ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणेति अंशभाक् ब्राह्मणः पुत्रः निर्गुणः ॥ १५५ ॥

समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्राद्विजन्मनाम् ॥ उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्ति तरे समम् ॥ १५६ ॥

(१) मेधातिथिः । वाशब्दो द्वितीयं विकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रकृतमपेक्ष्य निराकाङ्क्षो भवति । समवर्णास्वसमवर्णासु वाशूद्रस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद्विजातिविषयमेव विज्ञायते तेन ब्राह्मणस्यासति ब्राह्मणीपुत्रेक्षत्रियादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति । एवं क्षत्रियावैश्यापुत्रः न त्वयमर्थः । उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा सर्वेऽसवर्णा जाताः समसवर्णा पुत्रैर्भ-

जेरन् प्रागुक्तैकांशापचयविरोधान् यद्यप्युक्तनिर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवत्स्वितरेषु युक्तमेव साम्यं । तथाप्युक्तसवर्णापुत्रोऽ-
न्यायवृत्तो न लभते केषामिति तदेतदसत् [जातेरन्यन्तमाभ्यन्तत्वात्] ' उत्पन्नोवार्थत्वाभ्यन्तित्याचार्या इति तेनेयमत्र व्याख्या ।
असत्सु सवर्णेष्वपि येयातास्तेपि जायांशमुद्धारेण सवर्णाद्विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समेति समवर्णमात्रपुत्रत्वे उद्धारोद्धरणं ज्येष्ठस्य विशउद्धारइत्यादि नान्यथैत्यर्थः ॥ १५६ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातीनां समानजातिभार्यासु ये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठायोद्धारं दत्त्वाऽवशिष्टसमभागं कृत्वा ज्ये-
ष्ठेन सहान्ये विभजेरन् ॥ १५६ ॥

(४) राघवानन्दः । अयं त्वगुणवद्विषयइत्याह समेति । उद्धारं किञ्चित्छेदइत्यम् ॥ १५६ ॥

(५) जन्मद्वयः । अथपितृतोऽसवर्णानां मातृसवर्णानां विभागमाह समवर्णास्त्विति ॥ १५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजम्पनां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सर्वद्रव्यान्तरं ज्यायसे वर्णभेदाय उद्धारमुद्धृत्य दत्त्वा पश्चा-
दितरे भातरः समं भजेरन् ॥ १५६ ॥

शूद्रस्य तु सवर्णेव नान्या भार्याविधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमाविवाहः शूद्रस्य नेष्यते उक्तानुवादोऽर्थं तस्यां जाताः समांशाः स्युरिति । पञ्चमस्य
जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तं सवर्णेव तस्य भार्या नान्यास्तीति ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समांशाः स्युर्नतूद्धारइत्यर्थः ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्येण दिश्यते नोत्कृष्टाऽवकृष्टा वा तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्र-
शतमपि तदा समभागाएव भवेयुस्तेनोद्धारः कस्यचित् न देयः ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्यासवर्णाभावमनुवदंस्तत्पुत्राणां समएव विभागइत्याह शूद्रस्येति । पुत्रशतं भवेदिति
केमुच्यते ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । समांशाः स्युः सममंशगृहीयुः ॥ १५७ ॥

पुत्रान्द्वादशयानाहृत्वाणां स्वाग्रं भुवो मनुः ॥ तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणसूत्रस्थानमेतत् बन्धुशब्दो बान्धवपर्यायः गोत्रहरादायहराश्च षडितरे विपरीताः यद-
च तत्त्वं तदुपरिष्ठान्निदर्शयिष्यते ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धुदायादाः बन्धूनां पितृव्यादीनां पुत्रपत्नीदुहित्राद्यभावे दायस्य तदनस्यादातारः ।
उत्तरे तु न दायादादायमाहकाः पितृव्यादीनां किंतु पुत्रपत्न्यादिविरहेपि तेषां गोत्रजादमएव धनहरानमी बन्धवस्तूदक-
दानाधिकारिणो भवन्ति । अदायादाऽबान्धवा एवेत्यस्मार्थः ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । यान्द्वादशपुत्रान्द्वैरन्यगर्भमनुराह तेषां मभ्यादायाः षड्बान्धवा गोत्रदायादाश्च तस्माद्बान्धवत्वेन स-
पिण्डसमानोदकानां पिण्डोदकदानादिकुर्वन्त्यनतरमात्रे च गोत्रदायं शक्नुमि । पितृविरुद्धभाक्तस्य पुत्रविरुद्धहराः पितुरिति
द्वादशविधपुत्राणामेव वक्ष्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनहरा भवन्ति बान्धवास्तु भवन्ति ततश्च बन्धुकार्यमुदकक्रियादि-
कुर्वन्ति । मेधातिथिस्तु षड्दायादबान्धवा इत्याद्युत्तरषट्स्य दायत्वमबान्धवत्वंचाह तन् । बौधायनेन बन्धुत्वस्याभि-
हितत्वात् । तदाह ॥ कानीनं च सहोढं च त्रीतपौनर्भवतथा ॥ त्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । ते पुत्राः कतिविधेत्यपेक्षायांपूरयन् तेषु दायभाजमाह पुत्रानिति । बन्धुदायादाः गोत्रपिण्डोदकदानधनग्रहणप्रयोजनाः । अदायादबान्धवाः दायमंशं न लभन्तेऽथच बन्धुवदुदकदानेनोपकुर्वन्ति उदकमात्रप्रयोजनाइतिभावः ॥ १५८ ॥

(५) नन्दः । एवमौरसानां सवर्णानां समवाये विभागउक्तइदानीमौरसानां क्षेत्रजादीनाञ्च समवाये विभागविवक्ष्यपुत्राणां द्वैविध्यमन्तावदाह पुत्रानद्वादशयानिति । बन्धवोदायादश्च बन्धुदायादाः पिण्डमदाः सगोत्रबान्धवाः । अदायादबान्धवा इत्यत्र दायदत्तं बन्धुत्वञ्च निषिध्यते नञ्जातिनिषिध्यते दायदत्तमेवेति केचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषांयद्वबन्धुदायादाः बन्धुकृत्योदकदानादिकारिणः बन्धुदायादाः । षट् दायदत्तबान्धवाः ॥ १५८ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएव च ॥ गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायदाबान्धवाश्च षट् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशोवर्गद्वयमदर्शनार्थः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औरसकानीनइति श्लोकावेतौ द्विभागाभौ । अत्र पुत्रिकापुत्रस्थौरसतुल्यतया पृथग्विधानम् ॥ १५९ ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादयोवक्ष्यमाणाः षट् रिक्थभाजीबान्धवाश्च भवन्ति ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राणां द्वादशत्वं विभज्यदायादानाह औरसइतिह्याभ्याम् । एषां लक्षणानि वक्ष्यमाणानि । अत्रापि पूर्वषट्काभावे उत्तरोत्तरोगोत्ररिक्थभाक् । तथाच बौधायनः ॥ कानीनं च सहोदं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ॥ स्वयं दत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षतइति ॥ अत्र गोत्रपदे रिक्थायुपलक्षणम् गोत्ररिक्थहराःपितुरित्येकवाक्यमिदं दृष्ट्वान् ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥

(५) नन्दः । पुत्रिकापुत्रस्य पौत्रतुल्यतया पुत्रिष्वनुपादानं क्षेत्रजशब्देन संगृहीतत्वाच्चेति ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्याभ्यामाह औरसेति । औरसः १ क्षेत्रजः २ दत्तः ३ कृत्रिमः ४ गूढोत्पन्नः ५ अपविद्धः ६ ॥ १५९ ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ॥ स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । कानीनादयोवक्ष्यमाणलक्षणाः षट्गोत्ररिक्थहरान् भवन्ति बान्धवाश्च भवन्तीति व्याख्यातम् ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । कानीनः ७ सहोदः ८ क्रीतः ९ पौनर्भवः १० स्वयंदत्तः ११ शूद्रायामुत्पन्नः शौद्रः १२ षड्दायादबान्धवाः ॥ १६० ॥

यादृशंफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरञ्जलम् ॥ तादृशफलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरंस्तमः ॥ १६१ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षेत्रजादीनामौरसेन सहोपदेशात्तु नाशङ्का तन्निषेधार्थमिदं नतुल्यमौरसेनोपकारं कर्तुं शक्ताः कुपुत्राः क्षेत्रजादयः असत्यपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्वादेव व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु कुपुत्रानभियुक्तास्तुताम्भ्यन्ते । एतदुक्तं भवति नैतेषु सन्तु पुत्रवानर्हमिति कृतिनमात्मानमभ्यन्ते किंतु औरसेत्पादने पुनरपियज्वता भवितव्यतमपारलौकिकंकंदुःकृतक मर्जदुःखघृणापाकरणनिमित्तं सप्रजयापितृभ्यइति ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुपुत्रैर्दूरप्रवनासमर्थैः श्रवैः गुणं पारगमनरूपं क्लेशेनाप्नोति । कुपुत्रैरमुख्यत्रैः तमोनरकं संतरता । एतेन नात्यन्तफलापेक्षेत्युक्तम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसेन सह क्षेत्रजादीनां पाठात्तुल्यत्वात्तन्मिरासार्थमाह यादृशमिति । मृणादिनिर्मितकुत्सितोद्गुपादिभिरुदकतरण्यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकदुःखदुःखतरंगामोतीत्यनेन क्षेत्रजादीनां मुख्यैरसपुत्रवत्संपूर्णकार्यकरणक्षमत्वं न भवतीति दर्शितम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । सत्पुत्रेणैव यतितव्यमित्यर्थवादेन द्रव्यमिति यादृशमिति । कुल्लूकैस्तृणादिनिर्मितैः । फलं शीतारिक्तं दुःखं प्राप्नुवन्पि तीर्णो भवत्येवम् । तमः पिण्डोदकाद्यदानकृतनरकम् । कुपुत्रैर्दत्तं मुख्यं न भवतीति भावः ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । कुपुत्राणां पित्रापकारित्वं दायाद्वत्प्रतिपत्त्यर्थमाह यादृशं फलमिति । कुपुत्रैर्निर्गुणैरनियुक्तापुत्रादिभिश्च तमोनरकम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुल्लूकैः कुत्सितप्लवैर्जलसंतरण्यादृशगुणं दुःखमामोति तादृशगुणं कुपुत्रैः तमः नरकं संतरन् तादृशं गुणं दुःखं आमोति ॥ उदुपंतु प्लवः कोलइत्यमरः ॥ १६१ ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ॥ यस्य यत्पैतृकं रिक्थं सतद्भूतं नेतरः ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । क्लीबस्य प्रागुपात्ते क्षेत्रजे यत्तत्पजप्रमीतस्य व्याधितस्य वेति पश्चादौषधे कथंचित्क्लीबत्वनिवृत्तौ स भवति तदीयमेवासौ रिक्थं लभेतेति जनयितुर्यदि नाम पितृव्यपदेशः स्यादपि जनको हेतुः तस्मादपि पुत्रः सुतो यमुपचारात्क्षेत्रजइत्युक्तस्तत्रौरसे बाले मानृधने गृहीते कथंचिदपचारिणः पुत्रमपत्यमुत्पादितं भवतीति न च तदा यत्तमेव मीत्यादिना धनकृतं न चास्य सपिण्डाः सन्ति अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते लिङ्गमनियुक्ता सुता देयाऽसत्सु सपिण्डेषु जनयितुरिक्थहरा भवतीति । अन्येतु व्याचक्षते सति दायादिसमुत्पन्नः क्षेत्रजः स जनयितुर्लभते रिक्थं क्षेत्रिकात्सत्यौरसे उक्तम् तस्य सत्यौरसे भागः औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितूरिक्थस्य भागिनाविति । तथा पठन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति एकहस्तस्थधनौ यथाच तौ भवतस्तथा दर्शयति ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविभक्ते भार्तरि मृते तद्धनं गृहीत्वा तत्पत्न्यां देवरेण पुत्रउत्पादिते तस्यापि सपुत्रत्वे पश्चात्तस्मिन्मृते विभागे क्रियमाणे क्षेत्रजस्य क्षेत्राधिपस्य पितुर्भागमात्रं नतु बीजधनादपि भागोस्तीत्यर्थः ॥ १६२ ॥

(३) कुल्लूकः ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्योक्तविषये । यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजान्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावौरसक्षेत्रजावेकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थाहौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धितदेव सगृहीयान्न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति ॥ पठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभज्जन्दायमिति तत्पुत्रबहुलस्य । यत्तु याज्ञवल्क्येनोभयसंबन्धिरिक्थहरत्वमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयीकृत्येवं श्लोके व्याचक्षते तन्न । अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्ता सुतमेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषेधाद्येकरिक्थिनावित्यनन्वयाच्च ॥ १६२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र यस्य विधितः क्षेत्रजादूर्ध्वमौरसो जातस्तस्य धनमौरसएव प्राप्नोतीत्याह यदीति । एकरिक्थिनावेकस्य पितुः नेतरः क्षेत्रजः । यस्तु ॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसौरिक्थी पिण्डदाता च धर्मतइति याज्ञवल्क्यवचनात्तदौरसाभावविषयम् । भावे तु क्षेत्रिणः एवमौरसो हरेत् । बीजिनः एव क्षेत्रजइति आह यस्ययदिति । यदि बीजिनो धनमस्ति न चेदौरसमनियुक्तापुत्रयोर्नियुक्तापुत्रस्य पठांशस्य वक्ष्यमाणत्वादिति गोविन्दराजमेव तिथी ॥ १६२ ॥

(५) मन्वन्तः । एकरिक्थिनावविभक्तधनौ यत्र कुले भ्रात्रोरेकस्यौरसः पुत्रोऽपरस्य क्षेत्रजस्तौ च भ्रातरी विभक्तधनौ धृतौ विभक्तधनयोरपि धृतयोः पश्चात्पितामहोद्धतस्तद्विषयमेतद्वचनम् ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकस्य रिक्थिनौ धृतौ स्यातां औरसक्षेत्रजयोः यत्स्यौरसस्य यत्पैतृकरिक्थं अंशः तत्स गृहीयात् नेतरः इतरः क्षेत्रजो न गृहीयात् ॥ १६२ ॥

एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ॥ शेषाणामानृशंस्यार्थप्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । सत्स्यौरसे क्षेत्रजादन्ये सर्वेऽद्यादाः प्रजीवनमौरसाल्लभेरन् । आनृशंस्यमपापं अददत्पापमामोति ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकएवेति इदमनेकविषयपुत्रसंज्ञावे ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । ध्याप्यादिना मध्यमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतध्याप्यौरसउत्पन्ने सतीदमुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य पञ्चांशादेवैक्ष्यमाणत्वात् । पापसंबन्धपरिहारार्थं प्रासाच्छादनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेव ब्रह्मन्मन्येषामपि क्षेत्रजविना दत्तादीनां प्रासाच्छादनमात्रमाह एकइति । वसुनो धनस्य । पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनः । प्रजीवनं प्रासाच्छादनादि ॥ १६३ ॥

(५) मन्वन्तः । एवन्तावत्पितृभेदे क्षेत्रजस्यापि दायप्रामिरुक्ता तदभेदे त्वौरसस्यैव दायप्रामिर्नाम्येषामित्याह एकएवौरसः पुत्रइति । जीवनमेव प्रजीवनं अम्यतो लब्धवृत्तिना जीवना प्रदानेन दोषइति सूचितम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकएवौरसः पित्र्यस्य वसुनो ब्रह्मस्य प्रभुः । शेषाणां क्षेत्रजादीनामानृशंस्यार्थं पापयोगपरिहारार्थप्रदद्यात् ॥ १६३ ॥

पृच्छन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् ॥ औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋतादिपुत्रवत्प्रजीवनमात्रे ग्रामे क्षेत्रजस्य भागविक्रयोपमुच्यते सप्तगुणापेक्षः ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदात्वेकस्यां भार्यायामज्ञातगर्भायां भर्ता धृतः अन्यास्य पत्नी पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता पुत्रमलभत पूर्वस्यांचौरसः पुत्रो जातस्तदा विभागमाह पृच्छन्ति । पञ्चमनिर्गुणवत्त्वे गुणवत्त्वे तु पञ्चममिति ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदार्थविभजन् क्षेत्रजस्य पञ्चमं पञ्चममेव दद्यात् निर्गुणसगुणापेक्षभ्यां विकल्पः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां परस्परं विभागे कर्तव्ये क्षेत्रजस्याप्यंशमाह पृच्छन्ति । गुणवदगुणवद्भेदेन विकल्पः । एतत्तु बीजिधनामामौ तत्प्राप्तौ नांशभागित्युक्तं यद्यस्य पैतृकमित्यत्र ॥ १६४ ॥

(५) मन्वन्तः । आनृशंस्यार्थमिति सत्स्यौरसेषोऽंशं शेषाणामभागउक्तस्तस्य क्षेत्रजविषयेऽपवादमाह पृच्छन्तु क्षेत्रजस्यांशमिति । विकल्पो गुणापेक्षः एवं क्षेत्रजस्य देयोऽशुक्तः ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसः पित्र्यं दायं विभजन् क्षेत्रजस्य पृष्ट्वा पञ्चममेव वा ॥ १६४ ॥

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ॥ दशापरे तु क्रमशोगोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योयंश्लोकः पूर्वोक्तविध्यनुवादएव पुनर्विध्यन्तरमौरसेन साम्यक्षेत्रजस्य नेष्यते गोत्रभागिनोरिक्थांशभागिनश्च रिक्थांशः प्रजीवनसंमितइत्युक्तः । दत्तके च क्षेत्रजवत् । स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति क्रमशः औरसक्षेत्रजौ युगपद्भागहरावन्येषांतु पूर्वाभावउत्तरस्य भागहरत्वं येषांषट्दायादाः षड्दायादाइति वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादायादायोरनयोरिक्थवचनमनुपपन्नं । सत्यौरसेऽदायादाइति आद्याः षण्महोपकारादितरेषट् न्यूनाइति । आद्याऔरसादन्ये समा-नाफ लाएवमुत्तरेषट् ततोऽन्यूनाअवान्तरपेक्षयातुल्याएव न पूर्वोत्तरपठितानांभेदोस्ति ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृक्रकथस्य पित्रार्जितधनस्य । अत्रौरसत्वेनपुत्रिकापुत्रोपि गृहीतः । दशापरइति गो-त्ररिक्थं पितामहाद्युपात्तं ततोऽंशभागिनः नतु पित्रा स्वयमर्जितादंशदंशहारिणः । केचित्तु पितृक्रकथस्य कृत्स्नस्य गो-त्रभागिनः पितृगोत्रक्रकथांशभागिनः स्वजीवमात्रोचितपितृक्रकथांशभागिनइत्यर्थमाहुः ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरा स्यातामन्ये पुनर्दशदत्तकादयः पुत्रागोत्रभाजोभवन्ति । पूर्वाभावे परः परइत्येवंक्रमेण धनांशहराश्च ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोरुक्तप्रकारेण धनभाक्तमनुवदन् तयोरभावेऽन्येष्वपि दशस्तु पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोधन-भागित्याह औरसेति । क्रमशः पूर्वपूर्वाभावे परःपरइति ॥ १६५ ॥

(५) नन्दनः । अथ दत्तकृत्रिमादीनामंशमाह औरसक्षेत्रजौपुत्राविति । पुत्राविति दशापरे दत्तकृत्रिमादयो-गोत्ररिक्थांशभागिनः गोत्रभागिनो रिक्थभागिनश्च रिक्थांशजीवनमात्रं अन्येत्वाहुः पूर्वार्धेन क्षेत्रजस्यौरसतुल्यत्वं प्रतिपादितांशप्राप्त्यर्थं प्रतिपादितं उत्तरार्धेन दत्तादीनां रिक्थैकदेशभाक्त्वमिति ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेदशपुत्रादत्तकादयः क्रमशः गोरिक्थांशभागिनः पूर्वपूर्वाभावे परःपरेरिक्थभागी स्यात् ॥ १६५ ॥

स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् ॥ तमौरसंविजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मीयवचनः स्वशब्देन समानजातीयतामाह । एतेन स्वयंसंस्कृतायां जातऔरसइतरथाऽसं-स्कृतायानिबृतिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते । ततश्चान्येन संस्कृतायामन्यऔरसः स्यात् उक्तार्थे च स्वशब्दे क्षत्रियादिपुत्रा अभ्यौरसाभवन्ति तेषामन्यत्पुत्रलक्षणमस्ति अन्येतु प्राथमकल्पिकमौरसविशेषणंचतुरः । क्षत्रियापुत्रानौरसान्संपूर्णलक्षणा-न्मन्यन्ते । एवंतु ध्याख्याने यथा स्वक्षेत्रे संस्कृतायामसंपूर्णलक्षणऔरसस्तच्चस्वेऽसंस्कृतायांप्रामोति किंपुनः क्षत्रियादीना-मौरसत्वेन पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च । अथोच्यते असत्यौरसक्षेत्रजादिलक्षणे द्वादशसंख्यानियमात्कथंपुत्रत्व-मिति । अत्रोच्यते किमुलक्षणेन लोकतोव्यवहारप्रसिद्धेः तथाहि योयतोजातः सतस्य पुत्रइति लौकिकाव्यवहरन्ति । तथा च जनके कश्चित्पितृव्यवहारकुर्वन्नन्यो नेति बोध्यते नैषते पिता नहित्वमनेन जातइत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्रइत्येतदवगम्यते । विशेषध्पदेशार्थस्तु लक्षणारम्भः येतुक्षेत्रजादिजनके वा पुत्रत्वमिति तत्कार्यनिबन्धनमपुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वं पुत्रत्वस्य तन्निषेधान्नजातत्वमिति । तथाचैते प्रतिनिधयउच्यन्ते तैरत्रायंजन्मनिबन्धे हि पुत्रत्वे औरसपुनर्भवनियुक्तामुतानांविशेषो न स्याज्जन्मनस्तुल्यत्वात् किंच पुत्रकार्यकारणानैवकश्चिदपुत्रः स्यात् यस्तु लौकिकोव्यवहारः असौजनकेऽपि पितृव्यवहारादर्शनाहभिचारी तेन सत्यपि प्रयोगइन्द्रादिशब्दवल्लोकतोर्थातिशयाच्छा-स्त्रे चोत्पत्तिविधानाद्भार्याविष्यवहारवत्पुत्रव्यवहारोवगन्तव्यः । तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनंतत्र व्यवहारो-

वगन्तव्यः न व्यवहारे किंत्सुपकारेपि पितुरुपकारेण दृष्टोयथौरसोभूयांसंशक्रोत्यपकर्तुमितिज्ञापयति । उपकारापचयोहि प्रायश्चित्तप्रतिनिधिव्यवहारः नक्षेत्रां प्रतिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोद्घोषाचारप्रतिनिधेर्न च पुत्रकर्मणिगोऽपत्योत्पादनकर्मणोगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव क्षेत्रजेप्रतिनिधित्ववचनमौरसत्वप्रशंसार्थं । यथाऽपशवोवाऽग्न्येगोऽश्वेभ्यः पशवोगोऽश्वानिति पशूनामपशुत्ववचनंगवा [श्वानां] प्रशंसितुं यदा च योयदीयाद्भोजाजातः सतस्य पुत्र इति तथा च दर्शितं महाभारते । द्वैपायनाजाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयो नैते व्यासपुत्रा इति व्यपदिश्यन्ते । अथ त्वयं प्रयोजनं क्षत्रियादिपुत्राणामौरसत्वतथोपपादितं । अथ क्षत्रियापुत्रिकापुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेक आमोति भवतु कोदोषः त्रयोदशोयं पुत्रोस्तु औरसेन तुल्यफलत्वात् तद्ग्रहणमतस्तत्साम्याच्च । तथाच स्मृत्यन्तरं ॥ तत्समः पुत्रिकासुत इति ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उक्तपुत्राणालक्षणाग्याह त्वक्षेत्र इति । स्वक्षेत्रे स्वसवर्णक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयंपरिणीतायाम् । प्रथमकल्पिकं मुख्यम् ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वभायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां यं त्वयमुत्पादयेत्पुत्रमौरसं मुख्यं विद्यात् सवर्णायां संस्कृतायामुत्पादितमौरसपुत्रं विद्यादिति बौधायनदर्शनात्सजातीयायामेव त्वयमुत्पादितमौरसो ज्ञेयः ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तौरसादीनां लक्षणमाह त्वक्षेत्र इति चतुर्दशभिः । त्वयमुद्वाहितायामुरः संश्लेषणजातत्वाद्दौरसः । क्षेत्रजेतदभावो नारदेनोक्तो गत्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन्तित्यादिना ॥ सवर्णायां संस्कृतायां त्वयमुत्पादितमौरसं जानीयादिति बौधायनदर्शनात्सजातीयोत्पन्नः औरसः । अत्र सवर्णापदं द्विजत्वादिसजातिपरं अन्यथा क्षत्रियावैश्याशूद्रासुजातानां विप्रादित्रयपितृकाणामौरसत्वाभावेनापुत्रत्वापत्तिरिति । तत्र परं सजातीये मुख्यमौरसत्वमन्येषां गौणमिति भावः । स्वक्षेत्र इति क्षेत्रशब्दस्याजहल्लिङ्गता । प्रथमक कल्पिकं उत्सर्गतः सर्वत्राधिकारिणम् ॥ १६६ ॥

(५) नन्दनः । अथौरसादीनां लक्षणमाह त्वक्षेत्रे संस्कृतायाम्निविति । प्रथमकल्पितप्रधानत्वेन कल्पितम् ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । औरसादीनां द्वादशानामुत्पत्तिमाह त्वेति त्वक्षेत्रे संस्कृतायामूढायां त्वयमुत्पादयेत् द्विजंतं औरसं पुत्रं प्रथमकल्पितं पुत्रं मुख्यं विजानीयात् ॥ १६६ ॥

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । व्याधितस्याप्रतीकारराजयक्ष्मादिव्याधितस्य अवशिष्टं स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तल्पं भार्या तस्यां सवर्णाद्वा देवराद्वा सपिण्डाद्वा जातः । स्वधर्मेण क्षेत्रजोत्पत्तिधर्मेण घृताभ्यङ्गादिना स्वपुत्रः क्षेत्रजः ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । यो घृतस्य नपुंसकस्य प्रसवविरोधिभ्याभ्युपेतस्य वा भार्यायां घृताक्तवत्त्वादिनियोगधर्मेण गुरुनियुक्तायां जातः सक्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षेत्रजं लक्षयति य इति । प्रमीतस्येति पतिताद्युपलक्षणम् क्लीबस्येत्यपत्यजनकत्वाभावपरं तेन पाण्डवाः संगताः । अत्रनु प्रयाजादिवत्पाठक्रमो विवक्षितस्तेन पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरस्यैवाधिकारिता । क्षेत्रजः क्षेत्रमत्र पत्नी तत्र जातः ॥ १६७ ॥

(५) नन्दनः । तल्पजस्तल्पेषु दारेषु जातः नियुक्तायामित्युक्तत्वादन्येन देवरेण सपिण्डेन वा जनितः ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः तल्पजः भार्यायां जातः स्वधर्मेण घृताभ्यङ्गेन नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ १६७ ॥

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ॥ सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सङ्क्षेयोदन्निमः सुतः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । चशब्दः पठितुं वा युक्तो माता पिता चेति ननु भयोरपत्यमन्यतरानिच्छां दातुं युक्तं । अथापि वाशब्दः पठ्यते । तथा चोक्तं माता पिता वा दद्यान्भयोरपि पिताभेदानिति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत् ननु सत्त्वापत्तौ मातुः स्वं मिति पितरि पुत्रं प्रतिदानृत्वं सत्यं पिनृत इति वचने अभावे बीजिनामिति योगविशेषविषयत्वात् सदृशमित्युक्तं । आह च वसिष्ठः न स्त्रीपुत्रं दद्यात्पितृस्त्रीयाच्चेति ॥ सदृशं ज्ञातितः किं तर्हि कुलानुरूपैर्गुणैः क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते प्रीतिग्रहणत्वादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । माता पितर्यसति । अद्भिरुदकपूर्वम् । आपदि स्वतस्तस्य रक्षणाशक्तौ ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ भवत इति वसिष्ठस्मरणम् । माता पिता वा परस्परानुज्ञया यं पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयतस्तथैव पुत्राभावादिमत्तायामापदि प्रीतियुक्तं ननु भयादिनोदकपूर्वं दद्यात्सदन्निमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । दन्निमस्य कन्निमस्य च लक्षणमाह मातेति द्वाभ्याम् । अद्भिरित्यवश्यम् । आपदीति ग्रहीतुः सन्तानक्षयपरं दुर्भिक्ष्यादिपरं वा दातुः । सदृशं जात्या प्रीतिसंयुक्तं न बलेपाधिकृतम् ॥ १६८ ॥

(५) नन्दनः । सदृशं सवर्णं आपदीति विशेषणादनापदि दत्तस्य न्यूनत्वं प्रीतिसंयुक्तमिति विशेषणाद्भयादिना दत्तस्य न्यूनतामात्रा आपदत्र सन्तानपरिक्षयः प्रतिग्रहीतुः ॥ १६८ ॥

सदृशान् प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ॥ पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं सविज्ञेयश्च कन्निमः ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि सदृशगुणतएव विज्ञेयः स तु सदृशसवर्णव्याचक्षते । तेषां सजातीय इति एषपाठो युक्तो यद्ययमर्थो भिद्येतः ननु जात्या सादृश्यमपि युक्तमेव गुणदोषविचक्षणं केचिदाहुस्त्वावन् क्रियते यावन्न प्राप्तमव्यवहारः न ह्यसौ गुणदोषानुजानाति तथा त्वेवं जानाति जातो येन च संप्रति पुत्रतया भरणेन क्रियते तस्याप्यहंपुत्र इत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तथैव ग्रहीतव्योऽपि त्वम्यतरत्वे विशेषो नास्ति ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सदृशं सवर्णं गुणदोषविचक्षणं न तु बालं कुर्यात् त्वं नमपुत्र इति नियम्य । पुत्रगुणैर्वयोऽप्यत्वादिभिः । गुणदोषविचक्षण इति कचित्पाठः तत्र कर्तुं गुणदोषज्ञानोक्त्या पतितादित्वेन ज्ञात्वा यदि पुत्रं कुरुते तदा नासां पुत्र इति विवक्षितम् ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । यं पुनः समानजातीयं पित्रोः पारलौकिकभावादि करणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तं पुत्रं कुर्यात्स कन्निमाख्यः पुत्रो वाच्यः ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणदोषविचक्षणं अस्यैवाह इति गुणादोषो जनैकपत्रपातितेति । पुत्रगुणैर्विधाविनय आह्वयः ॥ १६९ ॥

(५) रामचन्द्रः । यं गुणदोषविचारक्षमं पुत्रं पुत्रगुणैः पित्रादिशुश्रूषादिकैर्युक्तं योगी कन्निमस्यात्संयुक्त इति ॥ १६९ ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ॥ स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । न च ज्ञायेत माता यद्युज्ञान्या बहुशो गता वा तदा न ज्ञायते का पुनस्तस्य जातिर्यतः पूर्वैर्द-

क्तं अविज्ञातबीजिनोभातृतः एतच्च यत्र हीनजातीयपुरुषशङ्कनास्ति तदा शङ्कनायां हि प्रतिलोमसंभवः प्रतिलोमत्वान्नकचित्पुरुषकार्याधिकारिणः ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गृहे पाणिपादस्य सर्वार्थरत्नेर्कैर्ऋतुकाले संसर्गोनिमित्तोपि व्यक्तिविशेषानिभ्यस्तात्कर्या-यर्गभेदित्यनिभ्यः । नत्वधमवर्णगमनसंदेहेपि । यस्य तल्पजोभार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्यायां पुत्रउत्पद्यते सजातीयोयंभवतीति ज्ञानेपि कस्मात्पुरुषविशेषा-ज्जातोसावेति न ज्ञायते सगृहेऽप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्यायां जातः ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । गृहोत्पन्नं लक्षयति उदिति । तस्मिन्जीवति गोलकइति बहुकालवशाद्यभिचारिण्यांपठ्यामाह त्यादिलिङ्गकोऽप्योत्पन्नः अयंस्त्वव्यक्तलिङ्गकोगृहोत्पन्नइति भेदः गृहे भार्यायां स्वपठ्याम् । सवालः गृहे गूढं रहस्युत्पन्नः यस्य तल्पजस्तस्यैवसः [तल्पोऽन्नपतिः]* ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । कस्यचिदन्नेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्य तल्पजः भार्यायांजातः सतस्य स्यात् । योगी गृहे प्रच्छन्नउत्पन्नो गूढजः स्तुतः स्मृतः ॥ १७० ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टंतयोरन्यतरेण वा ॥ यंपुत्रंपरिगृहीयादपविद्धः सउच्यते ॥ १७१ ॥

(१) मेधातिथिः । बहुप्रजातया भरणसमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वादोषयोगेन मातापितृभक्त्यहीनत्वादिनाः न पुनः प्रत्यक्षत्वेन तस्य न कचिदेव पुत्रकार्येधिकारइति दर्शितं । अन्यत्वमन्यतरेणोत्सर्गः परिग्रहः पुत्रबुद्ध्या न तु तज्जीवितेच्छयाच ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उत्सृष्टमन्यत्माअदत्त्वा त्वरादिना परित्यक्तं तत्कालेच तस्यापरिग्रहे रक्षणंनसंभवत्ये-वेति निमित्त्य गृहीयात् । अयमपि सर्वणैव ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । मातापितृभ्यां त्यक्तंतयोरन्यतरमरणेनान्यतरेण वा त्यक्तंपुत्रंस्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्यः पुत्रउच्यते ॥ १७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपविद्धं लक्षयति मातेति । ताभ्यामुत्सृष्टत्वादपविद्धत्वम् ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । अयमपि सर्वणैव ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यतरेणापि पुंसां तयोर्मातापित्रोःसकाशान् उत्सृष्टंयंपुत्रंपरिगृहीयात्सपुत्रोऽपविद्धउच्यते । योगी उत्सृष्टो गृह्यते यस्तुसोऽपविद्धोभवेत्स्तुतः ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मनि कन्या तु यंपुत्रंजनयेद्द्रुहः ॥ तंकांनीनंबदेन्मात्रा वोढुः कन्यासमुद्रवम् ॥ १७२ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंश्लोकः प्राक्स्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु अस्य च भागकल्पना प्राक्निरूपिता । प्रतिग्रहभूमिनि-षेधश्च सत्यस्मिन्धनेन तावत् ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वोढुः विवाहयितुः पुत्रं तथा मातामहस्याप्यसौ सुतान्तराभावे क्रकथहरः मातामहसुतो-मतइति याज्ञवल्क्यवचनात् । एतदपिसवर्णोत्तमवर्णजनितस्य ज्ञाने ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । पित्रृगृहे कन्यायंपुत्रमप्रकाशं जनयेत्कन्यापरिणेतुः पुत्रनाम्ना कानीनं वदेत् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । कानीनमाह पितृति । बौदुः कन्याकालएव जनितपुत्रानुद्वाहकस्य । कानीनः कन्यकाजा तौमातामहसुतोमतइति मातामहस्य पुत्राभावे तदनाधिकास्त्वपरमित्यस्यभेदं मनुवाक्यं विरुध्यते । यतो अकृता वाकृतवित्यनेनोद्वाहिताहु तस्यधनहारित्वमिति भेदः ॥ १७२ ॥

(५) नन्दनः । बौदुस्तंपुत्रं विदुः न कन्यापितुः ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तं कन्यासमुद्भवं पुत्रं बौदुः विवाहकर्तुः क्षेयं । योगी कानीनः कन्यकाजातः ॥ १७२ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ॥ बौदुः सगर्भोभवति सहोदइति चोच्यते ॥ १७३ ॥

(१) सर्वज्ञारायणः । ज्ञाता गर्भिणीत्वेन । इदमपि पूर्ववत् ॥ १७३ ॥

(२) कुल्लूकः । या गर्भवती अज्ञातगर्भाज्ञातगर्भा वा परिणीयते सगर्भस्तस्यां जातः परिणेतुः पुत्रोभवति सहोदइति व्यपदिश्यते ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । सहोदं लक्षयति येति । ज्ञाता ज्ञातोवीगर्भिणीत्वेन सं संस्क्रियते पाणिपहणमन्त्रैः । अतः संस्क्रियमाणया कन्यया सहोदः मामइति सहोदः ॥ १७३ ॥

(५) नन्दनः । संस्क्रियते परिणीयते ॥ १७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । या कन्या गर्भिणी संस्क्रियते विवाहादि संस्काराः क्रियन्ते ज्ञाताज्ञातापि वा सती सगर्भो बौदुः भवति सहोदइत्युच्यते । योगी गर्भे विन्नः सहोदजः ॥ १७३ ॥

क्रीणीयायस्त्वपस्यार्थमातापि चोर्यमन्तिकात् ॥ सक्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा ॥ १७४ ॥

(१) सर्वज्ञारायणः । सदृशोऽसदृशः सक्रीतोऽधमवर्णोवित्त्वर्थः ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुत्रार्थमातापि चोः सकाशात् क्रीणीयात् सक्रीतकस्तस्य पुत्रोभवति । केतुगुणैस्तुल्योहीनोभवेन तत्र जातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वधर्मोक्तस्तनयेषु भया विधिरिति याज्ञवल्क्येन । सर्वेषामेव पुत्राणांसजातीयत्वाभिधानत्वेन मानवेऽपि क्रीतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीयाबोद्धव्याः ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रीतं लक्षयति क्रीणीयादिति । यद्यत्मात् । सदृशोऽसदृशइति गुणवानगुणवान्वा नतु विजातीयः । सजातीयेष्वधर्मोक्तस्तनयेषु विधिर्येति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १७४ ॥

(५) नन्दनः । अन्तिकान्तकाशात् ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सक्रीतकः सुतस्तस्य मूल्यदातुः पुत्रः । सदृशः गुणैः सदृशोऽसदृशोपि वा क्रीतभताभ्यां वि- क्रीतः ॥ १७४ ॥

आपत्या वा परित्यक्ता विधवाया स्वयेच्छया ॥ उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा सपौनर्भवउच्यते ॥ १७५ ॥

(१) सर्वज्ञारायणः । पुनर्भूत्वाप्यस्य भार्या भूत्वा ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लूकः । या भर्ता परित्यक्ता वृत्तभर्तृका वा त्येच्छयाऽप्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्सउत्पादकस्य पौनर्भवः पुन्रउच्यते ॥ १७५ ॥

(४) राघवानन्दः । पौनर्भवं लक्षयति चेति । स्वेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वा पुनर्बोधुर्भूत्वा विधवाभूत्वा यंपुनमुत्पादयेत्सपौनर्भवः उत्पादकस्येतिशेषः ॥ १७५ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्भूत्वा पुनः कस्यचिद्भार्याभूत्वा ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा पुनमुत्पादयेत्सपौनर्भवोच्यते । योगी अक्षतायाक्ष-
तार्या वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ॥ १७५ ॥

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागतापि वा ॥ पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पुनर्भूतसंस्कारमाह साचेदिति । अक्षतयोनिः पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्राप्त-
वैधव्यावा । गतप्रत्यागतातु पित्राऽन्यस्मादङ्गीकृता स्वेच्छया परिणयार्थमन्यमिति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रभि-
मतंवरं प्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यंगत्वा विभ्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारमर्हति । एतेन या क्षत-
योनिः पुनर्भूतसंस्कारमर्हत्युक्तम् । पुनर्भूतत्वं तु उभयथापि । एतासूत्पन्नः पौनर्भवो बीजिनः स्मृतः ॥ १७६ ॥

(२) कुल्लूकः । सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाभयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यसंस्कारमर्हति । यद्वा
कौमारपतिमुत्सृज्यान्यमाभित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यसंस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रासंगिकमाह साचेति । यंबालं विहाय गता पुनर्यौवने तमेव प्रत्यागताऽपि वार्यं प्रतिगता
वीभयीरपि पुनर्भवभर्तृत्वाद्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति विवाहो चितम् । वाशब्दात्क्षतयोनिरपि क्षता क्षतजयुक्ता योनि-
र्याः । क्रतुमती ॥ अक्षताश्च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः । स्त्रैरिणी यापतिं हित्वा सवर्णं कामतः भयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ ज्ञातिधनगर्वात्पतिव्यागे भवभक्षणं नतु कामतस्यागे कामस्य त्वाभाविकत्वाद्देनेन पूर्वापराविरोधः ॥ १७६ ॥

(५) नन्दनः । अक्षतयोण्याः पुनः संस्कारानर्हत्वं प्रसङ्गेनाह साचेदक्षतयोनिः स्यादिति । भर्तृगृहाद्रताप्रत्यागता
सत्यन्यक्षतयोनिश्चेत्पौनर्भवेन पुनर्भूपुत्रेण केनचिद्वरेण ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सा पुनर्भूः । अक्षतयोनिः स्यात्गतप्रत्यागतापि वा परिणेतृगृहे गता तेनाक्षतयोनिः वासापौनर्भ-
वेन भर्त्रा पुनः संस्कारमर्हति ॥ १७६ ॥

मातापितृविहीनो यस्य त्कोवा स्यादकारणात् ॥ आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै त्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥ १७७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अकारणात्पातित्यादित्यागकारणेणु असत्सु । स्पर्शयेद्यथा तच्चोदकपूर्वमत्र । कृत्रिमे-
तु तेन परिग्रहमात्रमस्य सान्तत्येनेति विशेषः ॥ १७७ ॥

(२) कुल्लूकः । मोक्षतमातापितृकस्यागोषितकारणविना द्वेषादिना ताभ्यां त्यक्ती वाऽऽत्मानं यस्मै ददाति सत्स-
यंदत्ताख्यस्तस्य पुत्रीमन्वादिभिः स्मृतः ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वयंदत्तं लक्षयति मातेति । अकारणात् पातित्याद्यहेतोः । स्पर्शयेद्यथा । त्यक्तः पितृभ्या
मिति शेषः । यस्मात् आत्मानं स्पर्शयेत्तस्यैव पुत्रः स इति स्मृतः ॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेद्यथा ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मातापितृविहीनः यः अकारणात् त्यक्तः यस्मै आत्मानं स्पर्शयेद्यथास्तः त्वयंदत्तः स्मृतः ॥ १७७ ॥

यब्राह्मणस्तु शूद्रायांकामादुत्पादयेत्सुतम् ॥ सपारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कामादिति शूद्राभिगमस्यकाममात्रपरत्वादुक्तम् । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । वैश्यस्य शूद्रापुत्रोपि ब्राह्मणस्येव क्षत्रियापुत्रः स्ववर्णसदृश एव । पारयन्नेव कर्मणे शक्त एव सन् शवोऽनधिकारी । एतेन ज्ञात्यन्तरासत्वेपि तस्य न पिष्यधनहारित्वं किंतु संबन्धिनोपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । विन्नाखेषविधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्यदर्शनात्परिणीतायामेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थपुत्रजनयेत्सजीवन्नेव शवतुल्य इति पारशवः स्मृतः । यद्यप्ययं पितृपकारार्थं श्राद्धादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वाच्च व्यवपदेशः ॥ १७८ ॥

(४) राघवानन्दः । शौद्रं लक्षयति यमिति । शूद्रायां यथाविध्युद्गायां । सपारयन् जीवन्नेव शवतुल्यत्वात्पारशवः । शूद्रापत्यस्य निन्दितत्वं सूचयति कामादिति । असंपूर्णोपकारत्वाद्वा ॥ १७८ ॥

(५) नन्दनः । पारयज्जीवयन् शवोऽमृतप्रायः पारशवो नाम निर्वचनमेतत् बीजगुणस्य भ्रैक्ष्येपि क्षेत्रदोषात्सजीवन्मृतकल्प इत्यर्थः कर्मानधिकारात् ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यंस्तुतं शूद्रायां उत्पादयेत्कामतः सः पारयन्नेव कर्मसु शव एव शवः शवकल्पः तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥ १७८ ॥

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोऽभवेत् ॥ सोऽनुज्ञातोऽहरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ १७९ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्यानूढायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव । एवं यद्यपि दासस्य दासीत्यर्थेपि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासस्वामिनः सोऽनुज्ञातः पितृणां सममंशमौरसेन हरेज्जीवितभागे क्रियमाणे अन्यथा वा यदि ब्रूयादेषवः समां श इति यदा तु पिता नानुजानाति । तत्स्मृत्यन्तरे पठितं ॥ जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽहरो भवेत् । कामतोऽयावन्तमंशं पितानुजानाति ॥ मृतेपितरि कुर्यात्संभ्रातरस्त्वर्चभागिनं ॥ तं कुर्यात् स्वांशापेक्षया आत्मनाद्बौद्धौ परिगृहीयुर्भागौ तस्यैकं दशुः । अथा पृकोहरेत्सर्वं असत्स्वौरसेषु सर्वैरिक्थं स एव हरेद्यदि दौहित्रो न स्यात् । सति तस्मिन् नौरसवत्कल्पना । दौहित्रस्याप्यस्याभुत त्वान्तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात् ब्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजो न रिक्थभाज इति स्थितिः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दास्यां शूद्रस्यानूढायां तथा शूद्रस्य यो दासस्तस्य दास्यां प्रधानशूद्रेणोत्पादितोऽस्यापि शूद्रेभागेदिय इति । तेन पितृणां सोऽनुज्ञातोऽहरेदंशं त्वननुज्ञातस्तु जीवनमात्रं हरेदिति । एतेन शूद्रस्य शूद्रायामपरिणीतायामप्युत्पन्नस्तस्यां यथा कथञ्चित्त्वाम्येति पुत्रो भवति न तु परपरिमहेऽपीति दर्शितं भवति । अत एव दास्यां दासदास्यां वेत्युक्तम् ॥ १७९ ॥

(३) कुल्लूकः । ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिन्यां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स पितृणां सोऽनुज्ञातपरिणीतापुत्रैः समंशभागे भवान्भवत्वित्यनुज्ञातस्तुल्यभागं भवति शास्त्रव्यवस्था नियता ॥ १७९ ॥

(४) राघवानन्दः । दास्यां ध्वजादुत्पाद्युक्तलक्षणायां यथाविधदासस्य भार्यायां वा दासदास्या अनुज्ञातः जीवता पितृणां परिणीता शूद्रापुत्रैः समंशं हरेदिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥ न्यूनाधिकविभागानां धर्मः पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यो-

कैः ॥ पितरि ब्राह्मणे दृतेतु शूद्रापुत्रेन रिक्थभागित्युक्तेः । जीवत्यपि नाधिकं दशमाद्व्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतइतिमनूक्तेः ।
दशमोऽथैव दौहित्रान्तरस्याभावेमातृकोहरेत्सर्वमित्युक्तेः ॥ १७९ ॥

(५) मन्दनः । अनुज्ञातःपित्रा अनुज्ञातइति विशेषणादननुज्ञातो न हरेत् ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । दास्यां शूद्रायामूढायां वा दासदास्यां वा शूद्रस्य योदासःस्तस्य या दासी तस्यांसपुत्रीअनुज्ञातः
अंशहरेत् ॥ १७९ ॥

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादशयथोदितान् ॥ पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीषिणः ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । मुख्याभावे प्रतिनिधिः अतोसत्पौरसएते कर्तव्याइत्युक्तंभवति । एतेषांस्त्वन्तरेऽन्यादशः क्रम
उक्तः । यथा गूढोत्पन्नःकैश्चित्पंचमोऽपरैःपृष्ठइति । तत्र पाठक्रमोनात्राहमतएवानियमपाठात्प्रयोजनंचोत्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्या
मः क्रियालोपादेतोः क्रियतेऽपत्यमुत्पादयितव्यमित्यस्य विधिलोपोमाभूदिति नित्योक्तयंविधिःसयथा कथंचिद्दृष्ट्येन सं
पाद्यस्तत्र मुख्यः कल्पऔरसस्तदसंपत्तावेतेकल्पाआश्रयितव्याः ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । क्षेत्रजादीन्तुपुत्रिकापुत्रमपि । क्रियालोपादौर्ध्वदेहिकक्रियालोपोमाभूदितिबुध्येत्यर्थः
॥ १८० ॥

(३) कुल्लूकः । एतांक्षेत्रजादीनेकादशपुत्रान्पुत्रीत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यमादादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थपुत्रम
तिष्ठन्दांभुनयआहुः ॥ १८० ॥

(४) राघवाचन्द्रः । सर्वहरेदिति खले वालीन्यायेनौरसातिरिक्तपुत्राणां प्रतिनिधित्वमाह क्षेत्रजादीनिति ॥ पुंसि
मेढिः खले वाली न्यस्तं यत्पशुवन्धनइति सयथाअष्टाश्रीकरणरहितः पशुवन्धने नियुज्यतएवं पारशवादीनां पुत्रकार्यं
नियोगेपि नोपनयनादिरितिन्यायार्थः ॥ १८० ॥

(५) मन्दनः । अथौरसस्य श्रेष्ठ्यंश्लोकद्वयेनाह क्षेत्रजादीन्सुतानिति । पुत्रप्रतिनिधीनाहुर्नमुख्यान् क्रियालोपादु-
त्पादकक्रियायाअभावात् मुख्येसंभवत्यौरसे तत्प्रतिनिधिभिस्तत्कार्यं नकर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । येतिप्रसङ्गात् औरसपुत्रप्रसङ्गात् एते पुत्राअन्यबीजजाअभिहिताः ते पुत्रायस्य बीजिनोभव-
न्ति तु पुनः इतरस्य ते सुताः क्षेत्रजादिवत्पुत्राः भवन्ति ॥ १८१ ॥

यएतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ॥ यस्य ते बीजतोजातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोर्भासति व्याचक्षते । यएतेऔरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतया-
ल्लक्षास्ते नकर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैदते पुत्रानेतरस्य येन क्रियन्ते तस्य तेनभवन्तीत्यर्थः । अतश्च पूर्वोक्त वि-
धिरनेन प्रतिषेधइति विकल्पः सच भ्यवस्थितोरिक्थपृष्ठे कानीनसहोदपुनर्भवगूढोत्पन्नान रिक्थभाजः दत्तकादयस्तु
रिक्थभाजः असत्पौरसे कानीनादयश्च सत्यप्यौरसे न पितृव्यनहराः प्रासाच्छादनभाजः । केवलसत्यसतिचौरसे यतउक्तं ॥
सर्वेषामपि चान्याम्यंदांशुकयामनीषिणः । प्रासाच्छादनमत्यन्तपतितोत्सददंद्भवेत् । सर्वेषामपि स्त्रीवादीनां च मृततत्त्वेन
दर्शितमिति अत्यन्तयावजीवमित्यर्थः । शरीरधारणार्थत्वाद्प्रासाच्छादनस्य श्रुत्यादेस्तदुपयोगिनः परिचारकस्यापि दे-
सनदार्म्यनिष्ठेयं नक्षत्रादिः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः । येषांशरकरणमतं तेषांसभायाणांभरणदातव्यंशक्तीति धना-
गुरूपेण भोजनवस्त्रादिदेयं पतितइत्यर्थवादः ॥ १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते क्षेत्रजादयः प्रसंगादौरसपुत्रप्रसंगादुक्ताः यस्य बीजतोजातास्तस्य ते न भवन्ति । किञ्चित्तरस्ययस्य क्षेत्रं येनवा क्रयणादिकृतं तस्यैव भवन्तीत्यर्थः । केचित्तु यएते दन्निमादयउक्तास्ते यदि दात्रादीनां क्षेत्रं तेभ्योन्यत्माजातास्तदा दात्रादिभिर्दत्ताअपि न प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राः किंतु बीजिनएवेत्यस्यार्थइत्याहुः ॥१८१॥

(३) कुल्लूकः । यएते क्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्राऔरसपुत्रप्रसङ्गेनोक्तास्ते यद्वोजोत्पन्नास्तस्यैव पुत्राभवन्ति न क्षेत्रकादेरिति सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकायां च सत्यां न ते कर्तव्याइत्येवंपरमिदमन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्षणात्स्वबीजजातावपि पौनर्भवशौद्रौन कर्तव्यौ । अतएव बृहद्बृहस्पतिः॥ आज्यंविना यथा तैलंसद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ॥ तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु तेपि पुत्राइति कथं प्रतिनिधित्वं तत्राह यइति । अशाल्मीयस्य प्रतिनिधित्वाभावं द्योतयितुं तेषां पुत्रोक्तिर्नतु ते वस्तुतः पुत्राभवन्ति कार्यातिदेशंविना न्यस्यान्यभावानुपपत्तेरिति भावः । अतएवाह यस्यत इत्यनेन जनकानां पुत्राभावे तएव आद्धादिकर्तारः । पौनर्भवशूद्रापत्ययोः त्वजातत्वेपि न मुख्यत्वम् । तथाच बृहस्पतिः ॥ आज्यंविना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ॥ तथैकादशपुत्रास्युःपुत्रिकौरसयोर्विनेति ॥ एकादशत्वंतु पुत्रिकापुत्रमादायपुत्रिकापुत्रोपि समयबन्धान्मानृतृक्षरौरसोन्यबीजजश्च । अतएवानयोरभावे उक्तदशपुत्राअर्थाधिकारिणइतिकुल्लूकः ॥ याज्ञवल्क्यस्तु ॥ पिण्डर्दोशहरश्चैषांपूर्वाभावे परःपर इत्युपक्रम्य पत्न्यादिकमाह तेन गौणमुख्यपुत्राभावे पत्न्यादीनामधिकारइतिसुष्ठु ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । उत्पादकत्वं प्रतिपुत्रत्वं मुख्यमित्यतआह यएतइति ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकजातानां एकेनैकस्यांजनितानाम् ॥ १८२ ॥

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकजातानामिति एकेन जनितानां सापत्नानामपि । एवंच यदि भ्रातुरपत्योत्पादनशक्तिरस्ति तदा तत्पुत्रेणैवेतरस्य पुत्रवत्त्वाद्देवरगमनेन क्षेत्रजपुत्रकरणमयुक्तमनापदीति निषेधाद्युक्तंभवति ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणामेकमातापितृकाणामध्ये यद्येकः पुत्रवान्स्यादन्ये च पुत्ररहितास्तदा तेनैकपुत्रेण सर्वाभ्रातृसपुत्राभनुराह । ततश्च तस्मिन्सत्यन्ये पुत्रप्रतिनिधयोन् कर्तव्याः । सएव पिण्डर्दोशहरश्च भवतीत्यनेनोक्तं । एतश्च पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुताइति याज्ञवल्क्यवचनाद्भ्रातृपर्यन्ताभावे बोद्धव्यम् ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । भ्रातृपुत्रसत्त्वेक्षेत्रजादयः प्रतिनिधयोऽन कार्याइत्याह भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृजातानाम् ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौभ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतश्चेति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ भ्रातृपुत्रपर्यन्ताभावे प्रतिनिधिः कर्तुं योग्यइति भावः ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथद्वयेन पुत्रप्रतिनिधिति भ्रातृणामिति । एकजातानामेकपितृमातृकाणां पुत्रवानौरसवान्सति भ्रातृपुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥ १८२ ॥

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण ग्राह्यं पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमेकस्यां सपत्न्यां पुत्रवत्यामन्यस्यामनपत्ययामपि नियोगेन कार्यइत्याह सर्वासांमिति ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकपतिकानां सर्वासां स्त्रीणां मध्ये यथेका पुत्रवती स्यात्तदा तेन पुत्रेण सर्वास्ताः पुत्रयुक्तामनु-
राह । ततश्च सपत्नीपुत्रे सति स्त्रिया न दत्तकादिपुत्राः कर्तव्या इत्येतदर्थमिदम् ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमेकपतिकानां मध्ये कस्याश्चित्पुत्रवत्त्वे दत्तकादिनान्यतमया कर्तव्यमिति नियमयितुमाह
सर्वासामिति । पुत्रवती पुत्रकार्यवती ॥ १८३ ॥

(५) नन्दनः । पुत्रिणी औरसपुत्रिणी पुत्रत्वातिदेशस्य प्रयोजनं सत्त्वपि सोदरादिषु पूर्वोपदिष्टैरेव पुत्रैः सकलपु-
त्रकार्यलाभः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वासां एकपत्नीनां एकस्य भार्याणां मध्ये एका चेत्पुत्रिणी भवेत् ॥ १८३ ॥

श्रेयसः श्रेयसोलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥ बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥ १८४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । श्रेयानुत्तमः । पापीयानपकृत्तमः । तन्निषेधश्च औरसपुत्रिकाजक्षेत्रजगूढजकानीनपौन-
र्भवदत्तकक्रीतरुभ्रिमत्स्ययदत्तसहजोढजापविद्धानुक्रमेण परिगण्य याज्ञवल्क्येन पिण्डदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परद-
त्तिविशेषतो विधानात्तद्वचनानुसारेण कर्तव्यः । अत्र तु क्रमपाठेन पूर्वपूर्वोत्कर्ष इति आपादनार्थः क्रमपाठो ब्रह्मबन्धुवायाद-
बाधविवेकपरत्वादिति । सदृशा औरसा एव दत्तमिष्टवत्त्वादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतत्वादौरसादीनुपक्रम्य तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्स एव दायहरः सचा-
भ्यान्निभूयादिति विष्णुवचनात् । औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमर्हति पूर्वसद्भावे परसंवर्द्धनं स एव कुर्यात्
एवंच सिद्धे शूद्रापुत्रस्य द्वादशपुत्रमध्ये पाठः क्षेत्रजादिसद्भावे धनानर्हत्त्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकः अन्यथा तु क्षत्रियावै-
श्यापुत्रवदौरसत्वात्क्षेत्रजादिसद्भावेऽपि धनं लभेत् पूर्वस्य परसंवर्द्धनमात्रं चापवादेतरविषये द्रष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्भक्तपुत्रयोः
पञ्चमषष्ठं वा भागमौरसोदयादिति विहितत्वात् । यदि तु समानरूपाः पौनर्भवादयो बहवः पुत्रास्तदा सर्वे एव विभज्य
रिक्थं गृहीयुः ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसानां मध्ये पूर्वः पूर्वः श्रेयस्तया ज्ञेय इत्याह श्रेयस इति । त्वजात्यपेक्षया श्रेयसः औरसादे-
तदलाभे तदभावे । पापीयान् क्षेत्रजादिः ॥ पिण्डदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अतो विष्णुरप्याह ॥
औरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परो रिक्थमर्हति ॥ पूर्वसद्भावे परस्य संवर्द्धनं स एव कुर्यादिति । संवर्द्धनं पोषणम् ।
बहवश्चेत्सदृशा ब्राह्मणत्वादित्यादि रिक्थस्य भागिनः पिण्डदाश्च । यदेकादशपुत्रेषु शूद्रापुत्रस्य औरसत्वेऽपि गणना जीवत्पनृद-
त्तदशमांशातिरिक्तांशाभावात्थार्थ्यदेवाः स्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति दशमांशोपलक्षणम् । तथाच ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय-
विशां शूद्रापुत्रेण रिक्थभागित्युक्तः संगतः । अन्यथा विप्रजक्षत्रियावैश्यापुत्रयोस्तेषु गणना प्रसक्तिः स्यात् धनाहारित्वसत्त्वा-
विशेषात् । अतएव शूद्रापत्यस्यांशाहारित्वं क्षेत्रजगुणवद्भक्तयोरपि मुख्येन षष्ठांशादिदानमपि संगच्छते वचनादेव नात्र-
तर्क इति श्रेयस इत्यादावेकवचनमविवक्षितम् । तेषां पौनर्भवादीनां बहुत्वेऽपि भागहारित्वन्यायस्य तुल्यत्वमित्याह बहवश्चे-
दिति ॥ १८४ ॥

(५) नन्दनः । इदानीं पुत्राणामुक्तसंख्यानां दायप्रामाणिकममाह श्रेयसः श्रेयसोऽलाभ इति श्रेयसो मुख्यस्य पापी-
यान्गोणपुत्रः ॥ १८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्येष्ठस्य श्रेयसोऽलाभे पापीयान् गुणादिनिवृष्टः रिक्तं भागं अहति । बहवश्चेत्सदृशाः समानवर्णाः ॥ १८४ ॥

न भ्रातरौ पितरः पुत्रारिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव च ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्राऔरसादयो द्विजातिजनितश्चापुत्रादभ्ये । पिता हरेदविभक्तस्य । भ्रातर एव वा पि-
त्रनुमत्या । विभक्तत्वे तु पत्न्येव तदभावे तु दुहित्रादेर्याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । न सोदरभ्रातरौ पितरः किन्त्वौरसाभावे क्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृक्थहरा भवन्तीत्यनेनोच्यते
औरसस्य त्वेकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अविद्यमानमुख्यपुत्रस्य पत्नीदुहितरहितस्य च पिता धनगृह्णीयात्ते-
षामानुष्ठाभाभावे भ्रातरो धनगृह्णीयुः एतच्चानन्तरं प्रपञ्चयिष्यामः ॥ १८५ ॥

(४) राघवानन्दः । औरसपुत्रिकापुत्रादीनामेव धनहारित्वं व्यतिरेकेण द्रव्यति नैति । उक्तपुत्रा एव रिक्तहराः
सृष्टाः न भ्रातरौ पितर इत्यन्वयः । पुत्राभावे पितेत्याह पितेति । पितृपदं पत्न्याद्युपलक्षणम् । पुत्रा इति श्रुतेः ॥ प्रमीतस्य
पितुः पुत्रैः क्रिया कार्या प्रयत्नत इति शूलपाण्युक्तेः ॥ अस्वर्ग्यां साधुतिः सा स्याच्छ्रद्धासंसर्गदूषिता ॥ विप्राद्यभावे
शूद्राजोप्यधिकारीति ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ पत्नीदुहितरभ्येव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजावग्धुः शिष्यः स ब्रह्म
चारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर इति । अत्र च पाठ एव क्रमः प्रयाजवद्विवाक्षतः । येषां पत्न्यादीनां मध्ये पूर्वस्य
पत्नीरूपस्याभावे परोदुहितेत्येवमन्वयः । बन्धुपदमाचार्योपलक्षणम् । यत्तु न पत्न्या धनहारित्वं स्त्रीणां तु जीवनं दद्या
दितित्तु दुःशीला धार्मिकास्तत्त्विकार्यौ वनस्था विषयम् । अन्यथा ॥ अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ॥ पत्न्येव दद्या
त्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति बृहन्मुनवचनविरोधः ॥ यतिवानप्रस्थयोर्धनं तु ॥ वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणामुक्थभागिनः ॥
क्रमेणाचार्यसंस्क्रियधर्मभावे कर्त्तव्यं धन इत्यत्र प्रतिलेखिनान्वयः ॥ १८५ ॥

(५) नन्दः । दिष्टेषु पुत्रेषु सन्तु न भ्रातरौ पितरौ रिक्तहराः पुत्रा एव पितृरिक्तहराः पिता हरेदपुत्रस्येति
अपुत्रस्योपदिष्टपुत्ररहितस्य भ्रातरः सोदराः एव शब्देनापुत्रस्य रिक्तहरणे भ्रातृणां पितृनोविशिष्टत्वं सूचितम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पिता हरेत् अपुत्रस्य रिक्तं ॥ १८५ ॥

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ॥ चतुर्थः संप्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ १८६ ॥

[असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः । पितामहश्च ताः सर्वा मातृकल्पाः प्रकीर्तिताः ॥ १८७ ॥]

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रयाणामिति पितृतत्पितृतत्पितृणां उदकं कार्यं नियमेन तथा पिण्डः पिण्डदानम् । पञ्च-
मो नोपपद्यत इत्यवश्यमुदकं पिण्डं च दान्यम् ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं क्षेत्रजानामभ्यपुत्रपितामहादिधनेऽप्यधिकारं दर्शयितुमाह त्रयाणामिति । त्रयाणां पित्रादीना-
मुदकदानं कार्यं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिण्डोदयः चतुर्थश्च पिण्डोदकयोर्दाता पञ्चमस्यात्र सम्भोनास्ति । तस्माद्युक्तोऽपुत्र-
पितामहदिधने गौणपौत्राणामधिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्च पुत्रेण लोकान् जयतीत्यनेनैवात्र पितामहादिधनभागित्वमु-
क्तम् ॥ १८६ ॥

(४) राघवानन्दः । पितामहधनेऽन्येवमित्याह त्रयाणामिति । पितृपितामहपितामहास्तयः । कार्यदशविधैः पुत्रैः

त्रिषु पितृषु देयत्वेन पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः पुत्रादिः संपदाता पिण्डोदकयोः पञ्चमस्य पिण्डादिदासत्वेन शास्त्रावधिस्त
त्वान्नास्तिपञ्चमोनापि तस्य धनहारितेति । अनेन पितामहपितामहयोरपि धनहारित्वं गौणपुत्राणामभावे इत्यस्य
॥ १८६ ॥

(५) जन्मदण्डः । न केवलमसति । पुत्रे भ्रात्रादीनां रिक्त्यहरत्वं किन्तु सतीत्येव पौत्रपौत्रयोः पुत्रतुल्यकर्मकर्तव्य-
त्वात्तयोरित्यभिप्रायेणाह त्रयाणामुदकमिति । त्रयाणां पितृपितामहपितामहानामुदककर्तव्यं न ततोधिकानां त्रिषु पिण्डेषु
प्रवर्तते विधीयते नाधिकेषु । एषां त्रयाणां पिण्डोदकयोः संपदाता चतुर्थः । पुत्रपौत्रपौत्रलक्षणं पितामहादारभ्यतस्य
चतुर्थत्वं पञ्चमः संपदाता नोपपद्यते न शास्त्रेषु विधीयते । येतस्य धनिनः पुत्रः पौत्रमपौत्रज्ञात्यन्तरेष्वप्युपकारकतमः तेन
तेष्वसत्त्वेव भ्रात्रादयोरिक्त्यहरानतु सत्सु ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां पितृपितामहपितामहानां उदकं तर्पणं कार्यमत्रिषु पितामहपितामहादिषु पिण्डः
प्रवर्तते । चतुर्थः संपदाता । एषामध्ये पञ्चमो नोपपद्यते । तेष्वभावात्तुर्था याः ॥ १८६ ॥

अनन्तरः सपिण्डायस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥

[हरेरनुत्विजोवापि न्यायवृत्ताश्च याः स्त्रियः ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञनारायणः । एषामध्ये सपिण्डानां भतीथीनन्तरोयथा पुत्रस्य पिता तस्य तत्पितेत्यादि । तस्य तस्य-
तुतद्जनम् । असतितु पितरि पितामहस्य तदभावे तत्पितुरपि । अत्रच पितामहापेक्षया भ्रातृभ्रातृपुत्रस्यच सन्निकृष्ट-
त्वात्पित्रभावे भ्राता तदभावे तत्सुतस्तदभावे पितामहादिर्योयः सन्निकृष्टस्तदभावे च समनोदकः सगौत्रोमातुलादिवन्धुरि-
तिक्रमात्पूर्वपूर्वाभावे । एवं पितामहे वृत्ते तद्जनं पुत्रस्यैव धनं न पौत्रस्याधिकारः । यत्तु तत्रस्यात्सदृशत्वान्यमिति तत्पुत्रेष्वा-
या विभजनीयंतदित्येतत्परम् । सकुल्योमातुलादिवन्धुः । तदभावेचाचार्योपि शिष्योवा यस्तदा प्रत्यासन्न इत्यर्थः ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य सामान्यवचनस्योक्तौ रसादिसपिण्डमाश्रयित्वे वैयर्थ्यात्तत्त्वानुक्तपक्ष्यादिशयप्राप्त्यर्थ-
मिदम् । सपिण्डमभ्यात्सन्निकृष्टतरोयः सपिण्डः पुमान्स्त्री वा तस्य वृत्तधनं भवति । तत्रैकैर्द्वौ रसः पुत्रहृत्युक्तत्वात्साएव
वृत्तधने त्वाधिकारी क्षेत्रजगुणवद्भक्तयोस्तु यथोक्तं पञ्चमं भवत्वा भागं दद्यात् । कर्त्रमादिपुत्राणां संवर्धनमात्रं कुर्यात् । औ रसा-
भावे पुत्रिका तत्पुत्रश्च दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्यास्त्रिलधनमित्युक्तत्वादौ रसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितस्तदभावे क्षेत्र-
जादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतशूद्रापुत्रस्तु दशमभागमात्राधिकारी नाधिकं दशमांशमात्रं दद्यात्-
पुत्रायेत्याद्युक्तत्वादशमभागवशिष्टधनं सन्निकृष्टसपिण्डो गृहीयात् । अयोदशविधपुत्राभावे पत्नी सर्ववर्धनमागिनी । यदाह्या-
ज्ञवल्क्यः ॥ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ तत्सुतो गौत्रजो बन्धुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः ॥ एषामभावे पूर्वस्य
धनभागुत्तरोत्तरः ॥ त्वर्यातस्य सपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वर्थविधिः ॥ बृहस्पतिरन्याह ॥ आम्नाये स्मृतिस्तत्रैव लोकाचारे च
च सूरिभिः ॥ शरीरार्थं स्मृता आया पुण्या पुण्यफलेसमा ॥ यस्य नोपरता भार्या देहार्थं तस्य जीवति ॥ जीवत्यर्थं शरीरे
तु कथमन्यः स्वमायुयात् ॥ सकुल्यैर्विधमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ पूर्व-
प्रमीताभिर्हीनं भूते भर्तारं तद्जनम् ॥ विन्देत्पतिव्रता नारी धर्मपुष्पसनातनः ॥ जङ्गमस्यावरहेमकुल्यधाम्यमथावरम् ॥
आदाय दापयेद्भ्रातृमासपाण्मासिकादिकम् ॥ पितृव्यगुदौहित्राभर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ॥

तिर्थाक्षियः ॥ तत्सपिण्डावाभवावा ये तस्याः परिपन्थिनः ॥ हिंस्युर्धनानि ताभ्यां चौरदण्डेन शासयेत् ॥ वृद्धमनुः ॥
अपुत्राशयनभर्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता ॥ पञ्चवेदद्यात्पिण्डं कृत्स्नमर्थकमेव च ॥ यदुक्तम् स्त्रीणां जीवन्वदद्यादिति
संवर्धनमात्रवचनं तदुःशीलाधार्मिकसविकारयौवनस्थपत्नीविषयं । अतोयन्मेधातिथिना पत्नीनामंशभागित्वनिषिद्धमुक्ततद-
संबन्धम् पत्नीनामंशभागित्वंबृहस्पत्यादिसंमतम् । मेधातिथिनिराकुर्वन्पत्नीणां सतामनः । पञ्चभावेऽप्युन्निक्तादुहिता
तदभावेपिता माता च तयोरभावे सोऽर्धभाता तदभावे तन्मृतः । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेऽनमिति वक्ष्यमाणत्वा-
त्पितृमाता तदभावेऽप्यपि सन्निकृष्टसपिण्डीवृत्तधनं गृहीयात् । तद्यथा पितामहसंतानेऽविद्यमाने प्रपितामहसंतानेऽप्य-
तदप्युक्तम् अत ऊर्ध्वं सपिण्डसन्तानाभावे समानोदकआचार्यः शिष्यम् क्रमेण धनं गृहीयात् ॥ १८७ ॥

(४) राजवानन्दः । उक्तमुपसंहरन् सकुल्यदिर्धनहारित्वमाह अनन्तरेति । सपिण्डाद्याऔरसदुहित्वादनन्तराः प-
त्नीप्रभृतयः पञ्च । तथापि ॥ सकुल्यैर्विषयमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ॥ अपुत्रस्य प्रभूतस्य पत्नी तज्जागहारीणी ॥ पूर्वप्रभो
ताऽपि होत्रं वृते भर्तारं तज्जनम् ॥ विधेस्तपित्वा नारी धर्मएव सनातनद्वित्वबृहस्पत्युक्तेः । प्रथमतः पत्नीति । सकुल्यपदं ब-
धोरभ्युपलक्षणम् । शिष्यपदं तु तीर्थानाम् । सकुल्योर्हतीत्यप्याहार्यमेवमुत्तरत्रापि ॥ १८७ ॥

(५) जन्मनः । नच पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां सत्यपि तुल्ये प्रेतोपकरणत्वे तुल्यवहायत्वं संभवेन्नापि तेषामभावे सपि-
ण्डान्तराणां किन्तु पिण्डमत्यासत्तिक्रमेणैवेत्याह अनन्तरः सपिण्डादिति । प्रेतवचनोऽयं पिण्डशब्दस्तयोरभेदोपचारात् पि-
ण्डादनन्तरः प्रत्यासन्नोऽयः सपिण्डस्तस्य धनदेयं भवेत् । द्विवचनं क्रमप्राप्त्यर्थं अत ऊर्ध्वमेभ्यः सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं सपिण्डा-
भावइतियावत् । सकुल्यः समानोदकोरिक्थहरइत्यनुकर्षः तेषामभावआचार्यः तस्याभावे शिष्योरिक्थहरः स्यात्
॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डात् अनन्तरः सन्निकृष्टः तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ १८७ ॥

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ॥ त्रैविद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । ब्राह्मणास्तज्जामवासिनः । त्रैविद्यास्त्यागारः । दान्ताः नियते-
श्रियाः । एतच्च ब्राह्मणधनविषयमितरधनं राजगामि ॥ १८८ ॥

(२) कुल्लुकः । एषामभावइति वक्तव्ये सर्वेषामभावइति यदुक्तं तत्सब्रह्मचार्यादिरपि धनहारित्वार्थं । सर्वेषामभावे
ब्राह्मणविद्वज्ज्याधिनोवासान्तरयौषधस्तज्जामवासिनो भवन्ति तद्वच्च पिण्डदाः तथासति धनिनोऽप्युक्तस्य
आद्यादिधर्महानिर्न भवति ॥ १८८ ॥

(४) राजवानन्दः । उक्तानामभावेऽप्याह सर्वेषामिति । ब्राह्मणान्विशिनष्टि त्रैविद्याइति । धर्मो न हीयते तैर्विद्वे-
ज्जादिनिर्वाहान् । विधिमसंगतुल्यत्वादनुवादोऽयं ब्राह्मणधनहारित्वं नृपतेस्तदप्यधनहारित्वमार्थं अयमप्यनुवादस्तेनैव
गतत्वादिति ॥ १८८ ॥

(५) जन्मनः । सर्वेषां पुता स्त्रीणाञ्च यथा कथञ्चित्संबन्धवताम् ॥ १८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविध्येति । तथा राज्ञां धर्मो न हीयते ॥ १८८ ॥

अहार्थब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ॥ इतरेषां तु वर्णानां सर्वभावे हरेन्मृपः ॥ १८९ ॥

(१) सर्वज्ञानाराधणः । तदेतदाह अहार्थमिति । सर्वाभावे शिष्यपर्यन्ताभावे ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसंविधधनं राज्ञा कदापिद्वापि न भविष्यति । किन्तु कलङ्गणब्राह्मणभावे ब्राह्मण-
मात्रेभ्योपिदयं । क्षत्रियादिधनं पुनः पूर्वोक्तरीत्याहराभावे राजा गृह्णीयात् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणधनं ब्राह्मणब्रुवेपि देयमित्याह अहार्यमिति । ब्राह्मणे धर्मतोऽधर्मतोवा साम्यत्पर-
सात् ॥ १८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सार्धेनाह इतरेति । इतरेषां तु वर्णानां क्षत्रियादीनाम् ॥ १८९ ॥

संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्वक्तव्यं जातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादये ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सगोत्रात्पुत्रं तन्नुसन्तानमाहरेदनियुक्तापि स्त्री तदा गोलकत्वेपि तस्य क्वात्पन्तराभावे
क्षेत्रपतिधनहारित्वमित्यर्थः । एतच्च शूद्रांप्रत्येवोच्यते इति केचित् । अतएव तन्मते गूढजकानीनसहोदजा अपि शूद्रस्यैव
पुत्राभवन्ति न तु विमादीनामिति ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य वृत्तस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनियुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत्तस्मिन्पु-
त्रविषये यद्वनजातं भवेत्तत्तस्मिन्पुत्रे समर्पयेत् देवराष्ट्रासर्पिडाह्रादित्युक्तत्वात् । सगोत्रान्नियोगमात्रमर्थतस्तस्य चक्रकथभागे-
त्वार्यमिदम् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । देवराष्ट्रासर्पिडाह्रादित्युक्तमनुवदन्विधवाधनमुत्तरकालीनायापत्याय दापयन्नाह संस्थितस्ये-
ति । आहरेद्विधवाभूत्वा जनयेत् । तत्र अनपत्ये पत्नी धनं योविभूयादित्यस्यैवानुवादीयं न्यायस्य तुल्यत्वात् । तत्र
जनकोदघादत्र जननीदघादिति वा भेदः ॥ १९० ॥

(५) नन्दनः । एवमनपत्यधनस्य भ्रातृगामित्वमुक्तमधुना पक्षान्तरमाह संस्थितस्यानपत्यस्येति । अनपत्यस्य
संस्थितस्य वृत्तस्य सगोत्रोदेवरादेस्तं पुत्रमाहरेत्पुत्रमुत्पादयेत् पत्नीगुरुयोगादितिशेषः ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनपत्यस्य संस्थितस्य वृत्तस्य सगोत्रात् तद्विधं आहरेत् । तत्र यत् रिक्त्यजातं स्यात् त-
त्तलै ॥ १९० ॥

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ क्षत्रियाधने ॥ तयोर्यस्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्सगृहीत नेतरः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकः त्वभर्तुजोऽन्योगोलकः पौनर्भवो वा उभयोश्च पत्योर्धनं मातरि स्थितं तदा त्वभो-
जिधनव्यवस्थया ग्राह्यमित्यर्थः । क्षत्रियाजातौ धनेपित्र्ये विवदेयातामित्यर्थः । नेतरत् त्वमातृपत्यन्तरधनम् ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथेकारिक्त्यनौ स्यातामिन्पौरसक्षेत्रजयोरुक्तमिदं त्वौरसपौनर्भवविषयं यदोत्पन्नौरसभर्तुर्भूतत्वा-
त् बालापत्यतया त्वामिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवभर्तुः सकाशात्पुत्रान्तरं जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य भर्तृवृत्ताद्विध-
द्वरान्तराभावाद्धनं गृहीतवती पश्चात्तौ द्वाभ्यां जातौ यदि विवदेयातां स्त्रीहस्तगतधने तदा तयोर्यस्य यजनकस्य धनं सत-
देव गृह्णीयान्नत्वमपि भृजोऽन्यजनकस्य ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदि दासापत्या वृत्तभर्तुका धनमादाय पौनर्भवेन पुत्रान्तरं जनयित्वा यद्युभयोर्धनं
मादाय तिष्ठेत्तस्य कस्य किं धनमित्यपेक्षायामाह द्वाविति । द्वावौरसपौनर्भवौ विवदेयातां धनमावाभ्यां ग्राह्यं पोषणं ते कार्यं

(१९०) सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् = सगोत्रो विवत्तमाहरेत् (क)

= त्वगोत्रस्तु हरेद्धनम् (ग)

मिति । नेतरः अन्यपैतृकमन्योन गृहीयादितिभावः । अथवा अभ्यावह्निकादिस्त्रीधनमात्रविषयम् अतएव स्त्रिया धनमिति समाख्या संगच्छते ॥ १९१ ॥

(५) मन्वजः । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां या सपुत्रा सधना भूत्वा पश्चात्पुनर्भूयपरत्मादपि पुत्रंजनयति तस्याः पुत्रयोरयं विभागः ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विपितृकस्य व्यवहारमाह द्वाविति । स्त्रियाधने स्त्रीधननिमित्तेयौ विवदेयातां कीदृशौ द्वौ द्वाभ्यां पितृभ्यां जातौ तयोः मातापित्रोः यत्पितृभ्यं तत्तस्य विद्यमानपितुः पुत्रः गृहीत इतरः पूर्वभर्तृजन्यः न गृहीत ॥ १९१ ॥

जनन्यां संस्थितायान्तु समंसर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकंरिक्थंभगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । समं नन्येष्टोद्धारेण । मातृकं मातुःस्त्रीधनव्यतिरिक्तधनम् । भगिन्योऽपुत्राः । सनाभयः सोदराः । केचित्तु स्त्रीधनेपि भ्रातृविभागमिच्छन्ति ॥ स्त्रीधनस्यादपत्यानां दुहिताश्च तदंशिनी ॥ अप्रत्तापेत्समूढा तु लाभसंमानमात्रकमिति बृहस्पतिवचनात् । एवंचाप्रत्तायाभ्रातृभिःसह तुल्यविभागः । इतरस्यास्तु संमानमात्रदेयमिति । एतत्परमेव च स्त्रीधनदुहितृगामीत्यादि ॥ १९२ ॥

(२) कुल्लूकः । मातरि वृतायां सोदर्यंभारोभगिन्यश्च सोदर्याऽनूढामातृधनंसमंकृत्वा गृहीयुः । ऊढास्तु धनानुरूपसंमानंलभन्ते । तदाह बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनस्यादपत्यानांदुहिताश्च तदंशिनी ॥ अपुत्रापेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ ततश्चानूढानापितृधनद्वयोढानांमातृधनंभ्रात्रा त्वादंशाच्चतुर्थभागेदेयः ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । मातृसत्वे व्यवस्थोक्ता दैवादविभक्तदशायां सा वृतापेत्तदा कथं व्यवस्था तत्राह जनन्यामिति । संस्थितायां वृतायाम् । सनाभयः नाभिरत्र कुक्षिः एकनाभिजाः । अनूढाम्यस्तु त्वांशेत्यत्र पितृसंबन्धिभ्रातृधने तुरीयांशभागित्वमनूढानां मातृधनेतु समांशभाक्त्वमिति भेदः । अतएव बृहस्पतिः ॥ स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिताश्च तदंशिनीति ॥ अप्रत्तापेत्समूढातुलभतेमानमात्रकम् ॥ १९२ ॥

(५) मन्वजः । एवं पैतृकस्य धनस्य विभागोक्तः इदानीं मातृकस्य धनस्याह जनन्यां संस्थितायामिति । सनाभयः सोदर्याः । भजेरन्संविभजेरन् । उद्धारोविषमविभागः स्यात् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । भगिन्यश्चसनाभयः साक्षात्समातृदुहितरः ॥ १९२ ॥

यास्तासांस्पृष्टदुहितरस्तासामपि यथार्हतः ॥ मातामसाधनार्त्तिकचित्प्रदेयंभीतिपूर्वकम् ॥ १९३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्तास्तु वृतास्तु ताभ्यःसंमानार्थयदेयं तत्तदुहितृभ्यः स्वेच्छया मातुर्लैर्देयमित्याह यास्तामिति । प्रीतिपूर्वकं स्वेच्छया ॥ १९३ ॥

(२) कुल्लूकः । तासांदुहितृणांयाऽनूढादुहितरस्ताभ्योपि मातामहीधनाद्यथा तासांपूजाभवति तथा प्रीत्या किंचिदातव्यम् ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तासांदुहितृभ्योपि किंचिदेयमित्याह याइति । प्रीतिपूर्वकं प्रीत्यर्थं न बलादिति ॥ १९३ ॥

(५) मन्वजः । तासां भगिनीनां किंचित्प्रदेयम् भीतिपूर्वकमिति वचनादवश्यदेयमितिसूचितम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तासांदुहितरःस्पृष्टासांदौहितृणां यथार्हतोभागः ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हिस्त्रीधनापहारोऽपत्यानां प्राप्नोति चेन्न अपत्यानां स्त्रीधनस्य वाचनिकत्वादित्याह अन्वा-
येमेति । अन्वायेयं ॥ विवाहात्परतोयत्तु लब्धं भर्तुकुले स्त्रिया ॥ अन्वायेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुलेतथेति कात्यायनो-
क्तम् ॥ पत्यौ सति वृत्तायां मातरोतिशेषः । प्रजायाः पुत्रादिः ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । विवाहादनन्तरं भर्तृकुलाहंभुकुलाद्वा आधीयते आदीयते तदन्वाधेयं । रूपसौन्दर्यादिप्रीतेन च भर्ता यदत्तं धनं जीवति पत्न्यौ वृत्तायां मृतायां प्रजायाः पुत्रस्य दुहितुर्वाभवेत् । अत्र कात्यायनः ॥ विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ॥ अन्वाधेयन्तदुक्तन्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्वाधेयं भर्तृकुलेपुनर्लब्धं च पुनः भर्ताप्रीतेनयत्तत्मात्कारणात् यद्वस्तुदत्तंरितिकालादन्यत्रप्रीतेन पत्न्या दत्तं वृत्तायाः मृतायाः मातुः प्रजाया दुहितृणां तद्वन्नभवेत् ॥ १९५ ॥

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वस्तु ॥ अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मादिविवाहेनोभायायद्वन्नं स्त्रीधनास्त्रीधनरूपं अप्रजायामनपत्यायांवृत्तायांभर्तुरेव प्रजायांतु सत्यां प्रजायाएव ॥ १९६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषूक्तलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव मन्वादिभिरिष्यते ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यायास्तु धनं भर्तुरेवेत्याह ब्राह्मइति । उक्तब्राह्मविवाहादिपञ्चसु पित्रादिभ्योलब्धं भर्तृगामि ॥ १९६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मादिषु पञ्चसु विवाहेषु यद्वन्नं स्त्रियै दत्तमितिशेषः ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्म (२) दैव (३) गान्धर्व (४) प्राजापत्येषु यद्वन्नं लब्धं अतीतायां मृतायां तद्वन्नं भर्तुरेवेष्यते ॥ १९६ ॥

यत्त्वस्याः स्याद्वन्नं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ॥ अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मातापित्रोर्नभर्तुः ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः स्त्रिया आसुरराक्षसपैशाचेषूक्तलक्षणेषु विवाहेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनमपि तदनपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा आसुरादिविवाहसंबन्धिधनंतु तत्पित्रोरेवेत्याह यदिति । अतीतायां मृतायामपि । एषु वचनस्य नातिभारइति न्यायः ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् आसुरादिषु विवाहेषु लब्धं तत्कन्यायाः मातापित्रोरिष्यते ॥ १९७ ॥

स्त्रियान्तु यद्वेद्विद्वत्पित्रा दत्तं कथंचन ॥ ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्रा दत्तं स्त्रियाः पित्रा तद्ब्राह्मणीकन्या हरेन्नतु भ्रातृणां विभागः । तदभावे तस्याः स्त्रिया अपत्यस्य । कन्येति दुहितृमात्रपरम् । एवं च ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियाधनमपि तत्पितृदत्तं ब्राह्मणकन्याया एवेत्युक्तं भवति ॥ १९८ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य नानाजातीयासु स्त्रीषु क्षत्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकायां मृतायां तस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्यकन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्नेयी कन्या गृह्णीयात्तदभावे तदपत्यस्य तद्वन्नं भवेत् ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणपरिगृहीतानां क्षत्रियादितिसृणामनपत्यपतिकानां मृतानां ब्राह्मणीः सापत्नेयी कन्यैव गृह्णीयात् तदभावे तदपत्यं तदभावे ब्राह्मणमात्रं न्यायस्य तुल्यत्वादित्याह न के स्त्रियास्त्विति । स्त्रीपदं विप्रपरिणता-विजातीयापरं सजातीयानां व्यवस्थोक्तेः । तदपत्यस्य ब्राह्मणीकन्यापुत्रस्येत्यर्थः ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । कथञ्चनयेन केन चित्प्रकारेण ब्राह्मणी हरेन्क्षत्रियादिः ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियामितिसापन्नपुत्रः हीनजातिस्तम्पत्याह । स्त्रियाः क्षत्रियादिस्त्रियाः यद्वित्तं कथञ्चन विवाहे पित्रादत्तं तद्धनं ब्राह्मणकन्या या पूर्वं ब्राह्मणी विवाहिता हरेत् गृहीयात् । वापश्चान्तरम् । तस्या अपत्यस्य तद्धनं भवेत् ॥ १९८ ॥

न निर्हारिस्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ॥ स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निर्हारं स्वयमाकुर्यव्ययम् । कुटुम्बात् कुटुम्बपोषणार्थात् । बहुमध्यगात् बहुसाधारणधनात् । स्वकात् स्वस्यासाधारणधनादपि स्त्रीधनव्यतिरिक्तात् पत्यनुमतिविना न कुर्युः ॥ १९९ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रात्रादिबहुसाधारणात्कुटुम्बधनाद्भार्यादिभिः स्त्रीभोरत्वालङ्कारार्थधनसंचयनं कर्तव्यं नापि च भर्तुराज्ञाविना भर्तुधनादपि कार्यं ततश्च नेदंस्त्रीधनम् ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकातिरिक्तं धनं स्त्रियानेति वक्तुं साधारणधनेषु त्वाच्छब्दं निषेधति नेति । निर्हारं अलंकारार्थसंचयम् । बहुमध्यगात् देवरादिसाधारणात् । स्वभर्तुरनुज्ञाविना स्वकाद्भर्तृसंबन्धिधनादपि नसंचिन्यादिति नैतादृशं स्त्रीधनमितिभावः ॥ १९९ ॥

(५) नन्दनः । अथ स्त्रीधनकृत्यमाह ननिर्हारिस्त्रियइति । पूर्वार्धोपन्यासोदष्टान्तार्थः । बहुमध्यगाद्बहुजनभोग्यात्कुटुम्बात् कुटुम्बशब्देन कुटुम्बार्थं भर्तुधनमभिप्रेतं निर्हारंव्ययं यथा भर्तुरनाज्ञयाऽऽज्ञया विना न कुर्युः । तथा स्वकादपि च वित्तादिति ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुटुम्बात् मध्यगात् एकत्राविभक्तकुटुम्बात् स्त्रियः निर्हारं व्ययं स्वभर्तुः अननुज्ञया न कुर्युः ॥ १९९ ॥

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारोद्धृतो भवेत् ॥ न तं भजेरन्दायादाभजमानाः पतन्ति ते ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्यौ जीवति धृतः पत्या तासां भूषणमात्रार्थदत्तो वाऽदत्तस्तमपि तस्यां जीवन्त्यां न पुत्राभजेरन् दृतायानु भजेरन्नेव ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । भर्तरि जीवति तत्संमताभिर्योऽलङ्कारः स्त्रीभिर्धृतस्तस्मिन्धृते विभागकाले तं पुत्रादयोन भजेरन् भजमानाः पापिनो भवन्ति ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । अलंकारार्थं पत्या दत्तं तस्मृतौ देवरादयो विभजन्तः पापिनः स्युरित्याह पत्याविति । तमपि किंचिन्न्यूनाधिकनिमित्तं गृहीयुरितिभावः ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । अलङ्कारस्य स्त्रीधनेष्वनुपदिष्टत्वाद्भर्तुधनत्वेन भर्त्राभावे दायादानां प्राप्त्यपवादार्थोपमारंभः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रीभिः दायादाः पुत्राः । तं अलंकारम् । ते पुत्राः ॥ २०० ॥

अनंशौ स्त्रीवपतिरौ जात्यन्धबधिरौ तथा ॥ उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचनिरिन्द्रियाः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविकित्स्यः स्त्रीवः । पतितो महापातकी प्रायश्चित्तात्पूर्वम् । बधिरौपि जात्या । उन्मत्तादयोऽविकित्स्याः । जडोऽस्त्ववशकर्मेन्द्रियः । निरिन्द्रियाः स्पर्शगृहणादिरहिताः कुणिमधृतयश्च ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लुकः । नपुंसकपतितजात्यन्धभोजनिकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपद्मवादयोविकलेन्द्रियास्ते पित्रादिष-
हरान् भवन्ति किन्तुपासाच्छादनभागिनः ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दयात्पिण्डहरेज्जनमित्यादिषु पिण्डदातृत्वेन धनहारित्वस्य सामानाधिकरण्याभवात्
दग्धादेःकागतिरिति चेत्तत्राह अनंशावितिद्व्याभ्याम् अजोधमपेतिनिरुत्साहः । निरिन्द्रियाहस्तादिरहिताः ॥ २०१ ॥

(५) मन्दनः । निरिन्द्रियाः कर्मेन्द्रियरहिताः पद्मवादयोनिर्वीर्याश्च ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनंशाविति अभास्यानाह । अनंशौ अंशानामनर्हौ जात्यन्धबधिरौ । उन्मत्तः वातपित्तश्लेष्मसं-
निपातकैर्घृहावेशलक्षणैः कम्पाद्यैरभिभूतः । जडः विकलान्तःकरणोहितावधारणाक्षमः । च पुनः ये केचिन्निरिन्द्रियाः
व्याभ्यादिना निर्गतइन्द्रियंयेषांते ॥ २०१ ॥

सर्वेषामपि तु म्याय्यंदातुंशक्त्या मनीषिणा ॥ पासाच्छादनमत्यन्तपतितोसददद्भवेत् ॥ २०२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अस्यन्तमददत्सर्वथाऽददत्पतितोभवेदित्यन्वयः ॥ २०२ ॥

(२) कुल्लुकः । तदेवाह सर्वेषामिति । सर्वेषामेषांस्त्रीवादीनांशास्त्रेण ऋक्थहारिणा यावज्जीवंतश्चक्षुषा पासाच्छा-
दनंदेयं । अददःपापी स्यात् ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेष्टौ भर्तव्याः । विपक्षेत्वाह अददत्पतितोभवेदिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ स्त्रीबोध पति
तस्तजः पशुकुन्मत्तकोजः ॥ अन्धोचिकित्स्यरोगार्तोभर्तव्याश्च निरंशकाइत्यादि ॥ २०२ ॥

(५) मन्दनः । सर्वेषां स्त्रीवादीनाम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां स्त्रीवादीनां पासाच्छादनमत्यन्तमददत्पतितो भवेत् ॥ २०२ ॥

यद्यर्थाता तु दारैः स्यात्स्त्रीवादीनांकथंचन ॥ तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यंदायमर्हति ॥ २०३ ॥

(१) मेघालिधिः । अर्थातासंप्रयोगेच्छारतिनिमित्ततस्यांसत्याविवहेत् तत्रोत्पन्नसंतानानामपत्यं पुत्रीदुहिता वा
दार्थिकविभागमर्हति । दुहितुर्यावाग्भागः प्रागुक्तः वान्तरेतास्तु यः स्त्रीवस्तस्य भवत्येव मैथुनेच्छा कुतः पुनस्तस्य
जंतूपत्तिः उक्तं च तस्य यस्तल्पजः न प्रसीतस्य स्त्रीवस्य व्याधितस्येति रागप्रयुक्तता वा तेन श्लोकेन विवाहस्य
दर्शिता । धर्मप्रयुक्तत्वेननधिकृतानां कर्मस्तु कुतस्तेषांविवाहः आदिग्रहणं चोक्तत्रिषये चरितार्थं । यदिहि आदिग्रहणासा-
मर्थ्यात्सर्वएव गृह्येत्पतितोऽपि गृह्येत तस्य सर्वएवगृह्येत्पतितोऽपि स्थितिबिरोधेनेष्टं अथवा कृताभ्ययनानांकृतविवाहा-
नामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेषविज्ञेयः । ननुच कृतविवाहानां यद्यर्थातातुदारैरिति नोपपद्यते नैतदेवं कृतविवाहानां
जायार्थातायाःसंभवात् पूर्वैस्तु धर्म्येति विवाहेऽस्यप्रयोजनंरष्टतत्तश्च स्त्रीवस्य स्वार्तेष्वधिकारात्तदर्थोविवाहोऽसत्यामन्य-
यार्थायां युक्तएव । औतेषु तु ज्ञानपुत्रस्याधानांस्त्रीवस्य नाधिकारः यस्य च प्रयोजकत्वंयुक्तं दर्शयितव्यम् ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अर्थातेच्छा तेन दारसंबन्धलक्षयति । स्त्रीवादीनामित्यतदुक्तंविज्ञानोपबृंहिः । त-
त्रपतितस्यापि दारकर्मणामनर्हत्वादग्रहणं तेन जात्यन्धादीनां ग्रहणम् । तेषामुत्पन्नजन्तूनां उत्पन्नापत्यानाम् । तेन पूर्व-
विभक्तैरपि धातुभिः त्वभागादाकृत्य तत्पितृभागोदेयः । स्त्रीवपतितयोः पूर्वपरिगृहीतदारत्वे तत्रच क्षेत्रजपुत्रीत्वौ तस्य
विभागमभिरिति प्रागेव सिद्धम् ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लुकः । कथंचनैत्यभिधानांस्त्रीवादयोविवाहानर्हति सूचितं यदि कथंचिदेषांविवाहेच्छा भवेत्तदा स्त्री-
स्य क्षेत्रजत्वमप्येवमप्येषामुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनभागभवति ॥ २०३ ॥

(४) राघवानम्बुः । स्त्रीबाधिरपत्न्योत्पत्तौ कागतिस्तच्चाह यदीति । दारैः कृत्वा अर्धिता पुत्रादौ तदर्थं दारसंपहः । उत्पन्नतंतूनां प्राणधारणार्थं केवलमुत्पन्नानाम् । उत्पन्नजन्तूनामिति पाठे नियुक्तक्षेत्रादिना जनितपुत्राणाम् । एषां क्षेत्रजायपत्यं दायमर्हतीत्यन्वयः ॥ २०३ ॥

(५) मन्दनः । उत्पन्नानां स्वयं स्त्रीधानामपि क्षेत्रोत्पन्नापत्यानाम् ॥ २०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्रुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः । स्त्रीवआदिर्येषांतेषांस्त्रीबाधोनांदारैःस्त्रीभिर्यदि कथंचनार्धिता चेत् यदि तेषांस्त्रीबादीनामुत्पन्नतन्तूनां पुत्राणाम् । स्त्रीवस्य क्षेत्रजःसंभवत्येव अन्येषांऔरसाअपि ॥ २०३ ॥

यत्किंचित्सितरि प्रेते धनंज्येष्ठोधिगच्छति ॥ भागोयवीयासांतत्र यदि विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पितृक्रमगतान्नित्राद्वाजामात्यपुरोहितादेर्वक्षेत्राद्वाकयापिद्युत्पत्त्याऽधिकोत्पत्तिजनयेत्सर्वेषां साधारणं नैवमन्तव्यं । मयैतदुद्ध्या पित्रा प्रागनुपाजितं मयैतल्लब्धममैवैतदिति विद्यानुपालिनइति वचनाद्विद्याजोविनाशि-
ल्पिकारुक्प्रभृतीनामेष विधिर्वैधनटगायनादीनाम् ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ज्येष्ठोविभक्तः स्वयं विद्याप्रकर्षेणापि लब्धे धने ज्येष्ठोभागं दद्यात् । विद्यानुपालिनस्तद्वि-
द्यानुकूलकुटुम्भावच्छर्चाकारिणः । ज्येष्ठइतिवचनात्कनिष्ठाजितेभ्येवभूतेषु न ज्येष्ठस्याधिकारइति दर्शितम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । पितरि दृते सति भ्रातृभिः सहाविभक्तोज्येष्ठः किंचित्त्वेन पौरुषेण धनंलभते ततोभनाद्विद्याभ्या-
सवतांकनिष्ठभ्रातृणांभागोभवतिनेतरेषाम् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानम्बुः । दृते पितरि त्वपौरुषेणाविभक्तोज्येष्ठोयदामुयात्तत्रापि कनीयसीभागिनइत्याह यदीति । ते
यदि विद्यानुपालिनः विद्याभ्यासिनः । विद्यानुपालिनामितिकचित्पाठः ॥ २०४ ॥

(५) मन्दनः । धनस्य विद्याजितस्याविभाज्यत्वं वक्ष्यन् तस्य पुरस्तादपवादमाह यत्किंचिदिति । धनमत्रविद्याजितं
विवक्षितं यदि विद्यानुपालिनइति लिङ्गादुत्तरश्लोकानुगुण्याच्च कनिष्ठाविद्याधिगते विद्या धने विद्यानुपालिनामपि ज्येष्ठानां
न भागः । ज्येष्ठग्रहणाद्यवीयसामिति वचनाच्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितरि प्रेते यत्किंचिद्धनंज्येष्ठः अधिगच्छति अविभक्तः सन्प्रामोति यद्विद्यानुपालितः ॥ २०४ ॥

अविद्यानान्नु सर्वेषामीहातश्चेद्धनंभवेत् ॥ समस्तत्र विभागः स्यादपिच्यइति धारणा ॥ २०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अविद्याकृषिवाणिज्याराजोपसेवादि तत्र ईषभ्यूनाधिकभावोनगणयितव्यः तत्रापि यदि केन-
चिदपि वर्जितं तदाऽस्त्येव विभागता ज्येष्ठस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थंवचनं ईषदाधिक्ये तु सर्वेषांसमांशकल्पना अपिच्ये
ऽपि हेतुवचनादनपत्यधनस्यान्येष्वप्येव विधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि सर्वेष्वेव निर्विद्याः ईहातइतस्ततोगमनेन पितृधनसंतिविना धनमर्जितवन्तःअविद्या-
नामिति । यदिसर्वेष्वनिर्विद्याः यदितु पितृधनेन वाणिज्यादिनाजितधनं तदा ज्येष्ठोद्धारोऽदेयइत्याह अपिच्यइति ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषांभ्रातृणांकृषिवाणिज्यादिष्वेहया यदि धनं स्यात्तदा पिच्यवर्जिते तस्मिन्धने त्वर्जिते समो-
विभागः स्यान्नतूद्धारः अपिच्यइतिनिश्चयः ॥ २०५ ॥

(४) राघवानम्बुः । तद्विहितानामपि वनाद्यर्थमीदृधानानां समोभागइत्याह अविद्यानचिति । अपिच्ये पितृधनाति

रिते तस्मिन्स्तु सोऽद्वारादिविषयविभागउक्तइति । धारणा शास्त्रमर्यादा । तेन विद्यानभ्यासिनामनीहमानानां च न तादृशं
मे भागइतिभावः ॥ २०५ ॥

(५) मन्त्रद्वयः । ईहातः कृष्यादिषेष्टातः सर्वेऽपि यथासामर्थ्यहरन्ति चेत्सर्वोहि विभागः स्यान्नाम्ययेति अपिष्ये-
ऽपितृकृते पितृकृतस्य तु विभागवैषम्यमभ्यनुज्ञातमेव अन्नईशनस्य धनस्य समविभागवचनात्पूर्वस्मिन् श्लोके यदीयसां
विद्याधनेषु समन्वयमात्रमभिहितं नत्वाभ्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ २०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविद्यानांसर्वेषां ईहातोवाणिज्यादिना चेद्धनंभवेत् समस्तत्र विभागःस्यात् अपिष्यइतिधारणा
॥ २०५ ॥

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्सत्यैव धनंभवेत् ॥ मैत्र्यमौद्वाहिकंचैव माधुपर्तिकमेव च ॥ २०६ ॥

(१) मैत्र्यातिथिः । विद्यायाअभ्यापनादिना शिल्पकौशलेन वा तथा मित्रादार्जितमौद्वाहिकंचैव माधुपर्तिकमा-
र्त्विज्येन यदाप्येतदपि विद्याधनंभवति तथापि जायमानेन निमित्तेनोपादीयमानत्वाद्देन ध्यपदिश्यते स्वशुरगृहलब्ध-
मौद्वाहिकमपरे उद्वाहनिमित्तेन यतस्तल्लभ्यते ॥ २०६ ॥

(२) सत्सङ्गनारायणः । विद्याधनं विद्ययाधनं एतच्च भ्रातृणां विद्यानुपालिनः तद्विद्यानुकूलपालित्वेपिष्येष्टस्य
कनिष्ठेनविद्यया लब्धे । मैत्रं मित्रात्प्राप्तम् । औद्वाहिकं भार्यावग्भुष्योलब्धम् । माधुपर्तिकं स्नातकत्वादिनार्हणार्थद-
त्तामधुपर्काल्लब्धम् ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । विद्यामैत्रीविवाहार्जितमाधुपर्तिकंमधुपर्कदानकाले पूज्यतया यल्लब्धंतस्यैवतस्याधार्त्तिकचि-
न्तितीत्युक्ताऽयमप्रवादः । विद्याधनंच ध्यात्ततंकात्यायनेन ॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यायदाम्यतः । तथा प्राप्तंच विधिना
विद्याप्राप्तंतदुच्यते ॥ उपप्यस्ते च यल्लब्धंविद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥ शिष्यादार्त्वि-
ज्यतः प्रभातसंदिग्धमभनिर्णयान् । स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धमाभ्ययनाच्च यत् ॥ विद्याधनन्तु तत्प्राप्तुर्विभागे न विभज्यते ॥
अतोयमेधातिथिगीविन्द्राज्ञाभ्यां माधुपर्तिकमार्त्विज्यधनंख्याख्यातंतदयुक्तम् विद्याधनत्वात् ॥ २०६ ॥

(४) राखानन्दः । अविभक्तैरपि विद्याद्युपार्जितं धनं न विभजनीयमित्याह विद्याधनमिति । शिष्यादार्त्विज्यतः
प्रभातसंदिग्धमभनिर्णयान् ॥ अज्ञातशंसनाद्वादाल्लब्धमाभ्ययनाच्चयत् ॥ विद्याधनन्तु तत्प्राप्तुर्विभागे न विभज्यतइतिका-
म्यायनीकेः ॥ विद्याधनंसमधाआर्त्विज्यतः आर्त्विज्यंरुत्वा । प्रभ्रातृममेन परितोष्य । अज्ञानशंसनात् स्वज्ञानादज्ञान
स्य । प्राभ्ययनाद्विद्यार्जितगुणविशेषादित्यर्थः । मैत्रमित्रतोलब्धम् । माधुपर्तिकं तत्संबन्धे राजतपात्रादि । तथाच याज्ञव-
ल्क्यः ॥ पितृद्वयविरोधेन यदभ्यत्सयमर्जितम् ॥ मैत्रमौद्वाहिकंचापिदायादानां न तद्वदेत् ॥ पितृद्वयविरोधेनेत्यस्याय
मर्थः पित्राशरीरमात्रोद्धरितःसम्पन्नं संचिनीति तत्कलौचिन्मि देयं । नतुपितृद्वयमुपजीव्यमर्जितमिति ॥ २०६ ॥

(५) मन्त्रद्वयः । विद्याधनं प्रवचनशिष्यार्जितं । मैत्र्यं मित्रतो लब्धं । औद्वाहिकं विवाहकाले लब्धं । माधुपर्तिकं
पर्ककालेलब्धम् ॥ २०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मैत्र्यं मित्रात्प्राप्तम् । औद्वाहिकं पारिवर्त्य । माधुपर्तिकं मधुपर्ककाले प्राप्तम् ॥ २०६ ॥

भ्रातृणांयस्तु नेहेत धनंशक्तः स्वकर्मणा ॥ सनिर्भाज्यः स्वकादंशार्त्तिकचिदुत्पजीवनम् ॥ २०७ ॥

(१) मैत्र्यातिथिः । ये भ्रातरः सहवसन्तिविद्यमानपितृधनाभ्य कृष्यादिना व्यवहरन्ति तेषांयद्येकोनभ्यवहरेतस्ये-
धनिर्भाज्यतापच्यते सनिर्भाज्यःस्वकादंशदिति भागान्नेतव्योऽपसारयितव्यः स्वकादंशायावदधिकतदीयादनाल्लब्धे-

णोत्पन्नतत्तस्य न दातव्यं नतुमूलधनस्य पैतृकस्यनिषेधः तत्रापि न सर्वेण सर्वनिर्भाज्यं किंचिदप्योपजीवनं क्लेशफलमात्मनोगृहीत्वा शिष्टमस्मैदातव्यम् । अथवानिर्भाज्यः पृथक्कार्यःसहवस्तुं नचेयंकदापिदुस्तरकालशक्तिसाधारण्येन धनेनाजितत्वात्समांशता तत्र भागकल्पना नारदेनदर्शिता तत्रवचनेनाद्गतस्य निर्गतस्य भूयान्भागोगृह्यतेऽनुक्तस्य स्वल्प इति ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भ्रातृणांमध्ये योनेहेतु नेच्छेत दत्तं पित्र्यधनादंशउपजीवनंधनंकिंचिद्वत्त्वा निर्भाज्योविभक्तःकर्तव्योभ्रातृभिः स्वधनात् ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । राजानुगमनादिकर्मणा योधनमर्जितुंशक्तोभ्रातृणांसाधारणंधनंनेच्छति सत्पीयादंशार्त्तिकपिदुपजीवनंदत्त्वा भ्रातृभिः पृथक्कार्यः । तेन तत्पुत्रास्तत्र धने कालान्तरे न विवदन्ते ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्तुप्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तोयदि नेहेतु नांशमिच्छेत्तस्मै किंचिद्वत्त्वा विभजेदित्याह भ्रातृणामिति । निर्भाज्यः [निर्गतभागःउपजीवनं तदपेक्षितम् ।] ; दानंनु तत्पुत्रादिदायनिवृत्त्यर्थमितिभावः ॥ २०७ ॥

(५) नन्दजः । निर्भाज्योऽभागः ॥ २०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भ्रातृणामितियोत्रत्वाधिकारीअलोभान्मजिघृक्षतितंमत्याह । भ्रातृणां सकाशात् यः भ्राताधननर्द्देत न स्वीकुर्यात् सः स्वकादंशात् निर्भाज्यः नितान्तभाज्यःदापनीयः किंचिद्वत्त्वाउपजीवनंकिंचित् असारतस्मैदत्त्वा सः विभक्तःकर्तव्यः कीदृशः यः स्वकर्मणा । उद्यमोपाजितद्रव्येण शक्तः पूर्णः ॥ २०७ ॥

अनुपपन्नपितृद्रव्यंश्रमेण यदुपार्जितम् ॥ स्वयमीहितलब्धतन्नाकामोदातुमर्हति ॥ २०८ ॥

(१) मेघातिथिः । विद्यानिमित्तस्य स्वयमर्जितस्यादानमुक्तं अनेन व्यतिरिक्तस्य कृप्यादिलब्धस्यादातव्यतोच्यते ननुचायमेव श्लोकोनवक्तव्यः स्वयमीहितेन स्वयंचेष्टया यल्लब्धतन्नाकामोदातुमर्हतीति किंविद्याधनादिश्लोकेन उच्यते मन्त्रेविवाहादौ न सर्वस्य स्वयमीहोपपत्तिरितिभेदेन व्यपदेशः ॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमेणातिश्रमजग्यकर्मणा स्वयमीहितेन स्वमाश्रयमेव लब्धं भाकामोदातुमर्हति यात्रदिच्छति तावत्किंचिद्व्याप्तनुसमभागनियमः अमेणेत्युक्तत्वात् । अश्रमार्जिते प्रागुक्तः समभागः ॥ २०८ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृधनानुपघातेन यत्कृप्यादिक्लेशादर्जयेत्तत्त्वचेष्टाप्राममन्त्रिणाभ्रातृभ्योदातुमर्हति ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । तन्मदयुरित्याह अनुपपन्निति । अनुपपन्नं अनुपजीवनं । ईहितंलब्धं विद्ययाप्रामं । तत्पुत्र्याख्यातं पूर्वयाक्वत्वमप्याख्याकाले ॥ २०८ ॥

(५) नन्दजः । अनुपपन्नं हसनपश्रयन्निति वा अमेण कृप्यादिकर्मणा पूर्वत्र सर्वेषु यथासामर्थ्यमीहमानेषु भ्रातृषु समविभागउक्तइत्यत्राविरोधोनुसंधेयः ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृद्रव्यंअनुपपन्नंअव्ययंकुर्वन् स्वयमीहितलब्धं स्वव्यापारेण लब्धं यत् तत् अकामःसन् दातुमर्हति ॥ २०८ ॥

पैतृकंनु पिताद्रव्यमनवामंयदामुयात् ॥ न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०९ ॥

(१) मेघातिथिः । पदहणादप्यर्थयन्पित्रा स्वयमर्जितं तदाकामोऽपि विभजनीयोऽधिकारमार्गैरपि पुत्रैः कःपुनर्जीव-

ति पितरि पुत्राणां विभागकाल उच्यते यदा तावत्स्वयंपिता पुत्रान्विभजते तदीकं मातुर्निवृत्तेरजसीति जीवति चेच्छतीति तथा पितर्यगतस्पृहे निवृत्ते वापिरमण इति अन्यथा तु यदैवप्राप्ताः पुत्रा भवन्ति यतस्ते पितामहधनस्येशते । तथा चोक्तं ॥ भूर्यापितामहोपात्तानि बन्धोद्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं त्वाम्यपितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ॥ सत्यपि च पुत्रस्य त्वाम्ये[यावदप्राप्तास्तावत्] सर्वथा विशेषाभावात्सर्वेपितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्भिभागस्य बन्धकयादिक्रियास्तु पितृधनं जातपुत्रेण नियोक्तव्यं योगकुटुम्बभरणादौ तु विनियोगो दर्शितः । आचारे सत्यपि चास्यामवस्थायां पुत्राणां त्वाम्ये पुत्रकामेन वा विभक्ताविति निन्दादर्शनाद्वलाद्भिभाजयन्तः पापा इत्यनुमीयते यथाऽसकृत्प्रतिग्रहेण भवति त्वाम्यं दोषस्तु पुरुषस्य तेनान्वयागतमितीदृशमशुद्धमेव अतः संभवत्युपायान्तरे नपितार्थनीयः अधर्मो हि तथा स्यात् । स्वयमर्जितमपि धनमधिकारप्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तमेव । उक्तं च वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठश्रेष्ठान्तेतरान्समैरंशैरिति । न चैतन्पितामहधनविषयः । नहि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति तुल्यत्वादुभयोः त्वाम्यस्य यत्विदं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तत्पितामहेपि स्वल्पया मात्रयेच्छन्ति यत्र न परिपूर्णभागद्वयगृहीतं स्वयमर्जितविषये ह्यपवाद एव स्यात् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पैतृकं स्वपितृसंबन्धि अनवामं स्वोद्यमेनापि स्वपित्रा । प्रामुष्यात् महतायत्नेन । अकामो न विभजेन्न विभजेत । एवं च स्वयमर्जितप्रयत्नाऽनुपार्जितं पितृद्रव्यं पुत्राणामिच्छयापि विभजेदित्युक्तम् । ततः परं च तत्र स्यात्सदृशं त्वाम्यमितियाज्ञवल्क्यवचनम् ॥ २०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः पितृसंबन्धि धनं तेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनवामं पुत्रः स्वशक्त्या प्रामुष्यात् स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैः सह न विभजेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यद्धनं पितृपितामहादिसंबन्धि अथ केनापि बलवता न लब्धं पश्चात्पित्रालब्धं स्वयमर्जितं तदेव तदकामः पिता न पुत्रेभ्यो विभजेदित्याह पैतृकमिति । याज्ञवल्क्योप्याह ॥ ऋमादभ्यागतं वित्तं त्वमभ्युद्धरेत्तु यः ॥ दायादेभ्यो न तदद्याद्विषया लब्धमेव च ॥ एतत्पुत्राणां समुत्थानकृतविभागे । स्वयंकृतविभागे तु ॥ विभागंचैत्पिता कुर्यादित्येच्छया विभजेत्सुतानिति ॥ दायादेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः ॥ २०९ ॥

(५) जन्दनः । अनवाममन्यैरपहतत्वात्स्वयंपित्रा पूर्वमत्युत्पन्नं स्वयमाप्नुयात्प्रत्यापद्यत भजेत् स्वयमर्जितत्वादित्यर्थः । एवं वदता पितामहादिधनस्य विभागकाले पित्रा पुत्रैः सह सममेवावश्यं विभाज्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृकं द्रव्यं पिता यत् अनवामं स्वपित्र्यं स्वपुत्रादिभिः अनवामं यत् आप्नुयात्स्वयमर्जितं अकामः स न तत्पुत्रैः सार्धं न भजेत् ॥ २०९ ॥

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागस्याज्यैश्च तत्र न विद्यते ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः श्लोकः विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं स्वपित्र्य इति धारणेति वचनात् पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः इहतु भूतः सर्वगत्या पित्र्यनास्तीत्याशङ्क्यावचनम् ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विभक्ताः पूर्वं पुनर्धनं संगृह्य जीवन्तो यदि पुनर्विभागं कुर्युः । समोनतु ज्येष्ठोद्धारदानम् । ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठलभ्य उद्धारः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वसोद्धारनिरुद्धारवा विभक्ताभ्रातरः पश्चादेकीकृत्य धनंसहजीवन्तो यदि पुनर्विभागकुर्वन्ति तदा तत्र समो विभागः कार्यः ज्येष्ठस्योद्धारो देयः ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । प्रथमं पितृकृतविभागस्तदुत्तरमेकीभूतान् संसृष्टिनः पुनरपि भागेच्छून्पत्याह विभक्ता इति । ज्येष्ठ्याभावतात्पर्यकमिति ॥ २१० ॥

(५) नन्दनः । अथ संसृष्टीनां विभागे विशेषमाह विभक्ताः सहजीवन्त इति विभजेरन्संसृष्टिभिः पुनराजितद्रव्यं ज्येष्ठ्यं ज्येष्ठेन दत्तो विभागातिशयः एवं वदता प्रथमविभागे ज्येष्ठस्य भागातिशयपक्ष एवादर्शनीय इति ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वविभक्ताः पश्चात्सहमिलित्वा जीवन्तो यदि पुनर्विभजेरन् ॥ २१० ॥

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ॥ भ्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

(१) मेघातिथिः । येषां भ्रातृणां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्रातांशप्रदानाद्धीयते अंशप्रदानं विभागकालः हीयते पादेन्याय विभागार्थं हेतुमासादयेत् भ्रियेत वा तस्यां भागो न लुप्यते तस्येयं प्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हीयेत विभागानन्तरोत्पन्नकृत्रिणा भ्रियेतान्यतरो विभागानन्तरं तस्य भागो न पूर्वव्यवस्थितः स न लुप्यते न सर्वैर्विभज्य लोप्यः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां भ्रातृणां मध्ये कश्चिद्भिभागकाले म्रज्यादिना त्वांशाद्धीयेन्मृतो वा भवेत्तस्य भागो न लुप्येत ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । तथा विधेयं यदि कश्चित्प्रज्जेन्भ्रियेत वा तदंशं सर्वं सहोदरा विभज्य गृहीयुरित्याह येषां मिति द्वाभ्याम् । न लुप्यते किंतु यथायोगं विभज्यत इत्याह सोदर्या इति । अनुदभगिन्याः अस्य तात्पर्यमाह याज्ञवल्क्यः ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ॥ दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥ तत्रापि ॥ अन्यौदर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यो धनं हरेदिति ॥ संसृष्टी तु ॥ विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥ पितृव्येनाथवा प्रीत्या सप्तु संसृष्ट उच्यत इत्युक्तः । भगिन्योऽनून् भ्रियेतस्य पुत्रपत्नी दुहितृपितृमात्रभावे ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥

(५) नन्दनः । अंशप्रदानतो वा हीयेत दूरं प्रेषितत्वात् पतितो वा स्यात् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । येषां भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो वा अंशः प्रदानतः हीयत सन्यस्य घतिना त्वमेभागं नामोतिशृद्धो वा अन्यतरः मध्यमः भ्रियेत वा तस्य भागो न लुप्यते ॥ २११ ॥

सोदर्या विभजेरन्तं समेत्य सहिताः समम् ॥ भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥ २१२ ॥

(१) मेघातिथिः । सोदर्या भ्रातरो येषां संसृष्टार्थं गृहीयुः । भगिन्यश्च सनाभयः सोदर्या अपुत्रास्ता हि सनाभयपदेभ्यः प्रवृत्ताः पुनः प्रतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न भ्रातृणां सनाभयः ये च संसृष्टा इति च शब्दो भगिनीं समाश्चनोति त्वयमाशङ्का कर्तव्या । सोदर्या गृहीयुर्यश्च भ्रातरः संसृष्टा इति तथा सत्यसोदर्याणामपि संसृष्टानां भागः प्रसज्येत सत्येव सोदर्या असंसृष्टाः संसृष्टाश्च सोदर्या यत्र सन्ति तत्रोभयोरपि विभागेन विभागं गृहीयुः न चेदं विरुध्यते ॥ अन्यौदर्यस्तु संसृष्टी नान्यौदर्यधनं हरेत् । असंसृष्टोपि बादयान्सोदर्यो नान्यमात्रिकः ॥ अस्यायमर्थः सापत्नो भ्राता सत्यपि संसृष्टत्वेन गृह्णाति यदा सोदर्योऽसंसृष्टोऽपि विभज्यते सोदर्याणां मध्यायेन संसृष्टः स एव नान्यः सत्यपि सोदर्यत्वे । तदुक्तं ॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदर इति ॥ यदा तु सोदरा नैव सन्ति तदा येन सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृहीयुर्न त्वितरे । सोदर्या विभक्तानां सह वसतां महानिकटमावसत्यपि सा-

निध्मं विशेषकार्यसामान्योत्थविभक्तानामपि विज्ञायतइत्याहुः तेन विभक्तानामभ्यन्तरप्रमेयसोदर्यएव गृह्योपान्नास्य भागः परिलुप्यते नचैतच्चोदनीयनैवास्य तदानीं भागउत्थितः परलोकोवा चिन्त्यते यतउक्तं समुत्पन्ने वाच्यः स्वाभीति । अनीशास्ते हि जीवतोरिति ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यत्कार्यतदाह सोदर्याइति । संसृष्टिनः सोदराः सापन्नावा । सनाभयः सोदराः । तत्रच संसृष्टिसोदरसद्भावे तस्यैवतत् । तदभावेसापन्नस्यापि संसृष्टिनः तदभावे भगिनोनां सोदर्याणां तदभावे तद्भातृभ्रातृपुत्राणां तदभावेत्वसोदरादेरपि । एतच्च सर्वं पुत्रपत्नीदुहितृमातृपित्रभावे तत्सद्भावेतु तेषामेव । केचित्तु वचनद्वयमेतदप्राप्तविभागस्य क्षीरादेर्विभागाद्वाप्रागेव घृतस्य विभागकाले भागमारुप्य सोदरादिभिर्प्राप्तमित्येतत्परव्याचक्षते । अपरेतु विभक्ताएव यदि पुनः संसृष्टास्तन्मध्ये एकस्य भ्रातुर्मरणे तद्भागव्यवस्था श्लोकद्वयेन दर्शितेत्याहुः ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । किन्तु सोदर्याभ्रातरः समागम्य सहिताः भगिन्यश्च सोदर्यास्तमंशंसमंरुत्वा विभजेरन्सोदर्याणांसापत्न्यानामपि मध्यात् ये मिश्रीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्ते विभजेयुः समंसर्वेसोदर्यासपत्न्यावा एतच्च पुत्रपत्नीपितृमात्रभावे द्रष्टव्यम् ॥ २१२ ॥

(५) नन्कुलः । सोदर्याभ्रातरोविभागकाले सहिताभूत्वा समेत्यैकमन्यमुपागम्यतं प्रेषितप्रव्राजितादिभ्रातृभागं संविभजेरन् सोदराभावे संसृष्टारतदभावेसनाभयोभगिन्यः समविभागविषयत्वादेवास्य संसृष्टिविभागोनन्तरमुक्तः न पुनः संसृष्टिविषयत्वेन अपुत्रभ्रातृविभागविषयं चैतत्सृष्ट्यन्तरानुगुण्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोदर्याः सहिताः समेत्यसमं भजेरन् येच सापत्नभ्रातरः संसृष्टाः चपुनःभगिन्यश्च सनाभयः सहोदरभगिन्यः समम् ॥ २१२ ॥

योज्येष्टोविनिकुर्वीत लोभाद्भातृन्यवीयसः ॥ सोज्येष्टः स्यादभागश्चनियंतव्यश्च राजभिः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र पितुरुर्ध्वसमनन्तरमेव पुत्राणांस्वाम्यदर्शयति विनिकारोराजपूजादिष्ववज्ञा परधनेन वंचनं अज्येष्टोबन्धुवत्पूज्यइत्युक्तं न सर्वेण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधोऽभागकत्वंच ज्येष्टांशनिर्हर्त्वनियन्तव्यमविशेषोपदेशात् वागदण्डधिगदण्डाभ्यां धनंचार्थानुरुपेऽपराधे ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विनिकुर्वीत लुप्तभागानल्पगान्वाकर्तुंयतेत । अज्येष्टोज्येष्टोचिताभिवादानाद्यनर्हः । एवंच ज्येष्ठइत्यभिधानान्नकनिष्ठानांलुब्धत्वकरणेऽभागत्वमितिघासम् ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । योज्येष्टोभ्राता लोभात्कनीयसोभ्रातृवंचयेत्सज्येष्ठभ्रातृपूजाशून्यः सोद्धारभागरहितश्च राजदण्ड्यश्च स्यात् ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । लोभादिना ज्येष्ठस्य कनीयस्यागे राजदण्डमाह यइति । विनिकुर्वीत निःसारयेत् । अज्येष्टः ज्येष्ठत्वेन वा पूजा तच्छून्यः । अभागः पितृधनाद्यपात्रम् ॥ २१३ ॥

(५) नन्कुलः । एवंज्येष्ठस्य संसर्गादिविषये समविभागत्वमुक्तेदानींतस्य कश्चिद्विषयेऽभागत्वमाह योज्येष्टोविनिकुर्वीतेति । विनिकुर्वीत निराकुर्वीतेति ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । योज्येष्टोलोभाद्यवीयसोभ्रातृन् विनिकुर्वीत परिभवेत् सोऽज्येष्टोज्येष्ठवत्पूजार्हो न भवति । च पुनः अभागः अधिकांशहरोन ॥ २१३ ॥

सर्वएवविकर्मस्थानार्हन्ति भातरोधनम् ॥ नचादत्वा कनिष्ठेभ्योज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥ २१४ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धाचरणाः कुटुम्बार्थं चानुतिष्ठमानानां तेषामभ्यासां संवत्स्रपविष्टस्था-
पयेद्यत्तेवश्यन्ते कुतस्तद्वर्धनमिति तदा मूलदर्शयिष्यामीति तादृशवृद्धिसहितमपि सर्वेषामपि दापयेत् । यदि तु तस्मिन्नेव
काले भ्रातृणां दर्शयेद्विदमधिकं दृश्यते तद्यथांशं गृहीताहमिति स्वतस्तत्पृथक्कृत्य वृद्धिनेभ्यामीति तदा नास्ति तेषां भागस्त-
स्यैव न यौतकम् ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विकर्मस्थाः ब्राह्मणाः सन्तो गोरक्षणशूद्रसेवादिकुवृत्तिपराः । नथेति । यौतकं पित्रर्था-
दन्यत्कृतं पृथग्भूतं स्वार्थव्ययं पितृधनात्कनिष्ठेभ्यस्तावदत्त्वा न कुर्वीत । ज्येष्ठ इति तत्कुटुम्बव्ययचिन्ताकारिपरम्
॥ २१४ ॥

(३) कुल्लूकः । अपतिता अपि ये भातरोद्युतवेश्यासेवादिविकर्मासक्तास्ते ऋक्थनार्हन्ति । नच कनिष्ठेभ्योऽननु-
कल्प्य ज्येष्ठः साधारणधनादात्माथर्मसाधारणधनं कुर्यात् ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । विकर्मस्थानां जीवनमात्रं नांश इत्याह सर्व इति । विकर्मस्थाः । द्यूतपानाद्यासक्ता [द्यूते सं-
बन्धिने कथनमस्येति यौतकं सर्वसाधारणधनादात्माथर्मसाधारणकरणमिति] ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । विकर्मस्था विमतिषिद्धकर्मप्रधानाः कनिष्ठेभ्यो भागं दत्त्वा ज्येष्ठः स्वदुहितुः स्त्रीधनं न कुर्वीत । न
दद्यादशेषपितृधनग्राहिणा कनिष्ठेन समविभक्तेन ज्येष्ठेन भ्रातृसाधारणाद्धनात् दुहितृयौतकं देयं विभज्यत्वादंशदेवमिति
भावः ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । भातरोधनविभागनार्हन्ति । ज्येष्ठो यौतकं पित्रर्थात्पृथग्भूतकनिष्ठेभ्योऽदत्त्वा न कुर्वीत ॥ २१४ ॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ॥ न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात्कथंचन ॥ २१५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति ॥ तेभ्योऽस्मिन्विषये प्रतिषेधः सहोत्थानं-
सर्वएव धनमर्जयन्तीत्यर्थः । कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिग्रहेण कश्चित्सेवया कश्चित्थातृत्वं परिरक्षति यथोपयोगमसन्निहि-
तैश्च विनियुक्ते तत्सर्वमेकीकृत्य समविभजनीयं न स्नेहादिना कस्मैचित्पित्राधिकं देयम् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सहोत्थानं संभूय वाणिज्यादिना वित्ताद्यर्जनम् । पिता अधिकायासादिकं कस्यचि-
देकस्य दद्यादधिकं न दद्यात् ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लूकः । भ्रातृणां पित्रा सहावस्थितानामविभक्तानां यदि सहधनार्जनार्थमुत्थानं भवेन्नदा विभागकाले न
कस्य चित्पुत्रस्याधिकं पिता कदाचिदद्यात् ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृत इति अस्यापवादकमाह भ्रातृणामिति । उत्थानं ध-
नादानं प्रतीच्छा । पितृकृत इति स्वयं यदा पुत्रान्विभजेत्तदा न्यूनाधिक्यमिति भावः ॥ २१५ ॥

(५) नन्दनः । सहोत्थानं संभूयार्जनं विषमं ज्येष्ठानामधिभागमदानेन विषमम् ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदि उत्थानं सह मिलित्वा धनार्जनं भवेत् पिता विषमं पुत्रभागं कथंचन न दद्यात् ॥ २१५ ॥

ऊर्ध्वविभामाजातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संसृष्टास्तेन वा येस्युर्विभजेत सतैःसह ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । विभागोत्तरकालपित्रायद्विभागेद्वयंगृहीतंद्वावशौप्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यं । पितुरुर्ध्वं वा न तत्र भानृभिर्वाच्यकिमिन्द्रियंद्वावशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समं च त्वसमोस्य भाग-
उद्धर्तव्यः पितुरुर्ध्वंसंसृष्टास्तेषामेव सपैतुर्कोशस्तदुत्पन्नादपरेषांत्वांशं जातस्यचघ्नस्यचेति जातस्य संसृष्टिरेव दधुः
पितुरुर्ध्वतदीयमंशं च तएवमेव विभक्ताःसहस्यभयानुबुद्ध्या भगिन्याआप्रसवान्मेव विभागोस्तीतिवसिष्ठेन दर्शितम्
॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पित्र्यमेव पितृभागमेव । एतेन विभागकाले पितुरपि भागोदर्शितः । यदितु विभागादु-
ध्वमनेकेषां जन्म तदापि सएव भागोविभज्य तैर्पासः । संसृष्टा इति यदिपुनः संसृष्टास्तेन सह कचिद्वातरःस्युस्तदा तद्वना-
न्तर्भावेन पितृधनं संसृष्टैः सह विभज्य प्राप्तमित्यर्थः ॥ २१६ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा जीवतेव पित्रा पुत्राणामिच्छया विभागः कृतस्तदा विभागादूर्ध्वजातः पुत्रः पितरि धृते
पितृकथमेव गृह्णीयात् येकतविभागाः पित्रा सहपुनर्भिभोरुतधनास्तैः सहसौ पितरि धृते विभजेत् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेषां पितृकृतविभागे तदुत्तरकालीनापत्यान्तरोत्पन्नौ कागतिस्तत्राह ऊर्ध्वमिति । धृतेपि-
तरि पित्र्यं विभजनकाले यत्पितृभागं जीवतितु इच्छायाअनियतत्वेन येतेन पित्रासह संसृष्टास्तैः सह समं सपिता
विभजेत्यन्वयः । तत्रच स्पष्टगर्भायां मातरि पितृभागाभावे धृते पितरि विभक्तैरभ्यंशोदेयः । अस्पष्टगर्भायां पुत्रस्यपितर्यन्तं
विभागाभावः । एवं पितामहधनं पौत्रे प्रतिषिद्धं पितुः त्वातन्त्यादितिष्येयंनृहस्पतिनोक्तेः ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । पित्र्यमेवहरेत् पुनर्विभक्तं भानृधनमंशसाम्याय विभज्य हरेत् । अस्यापवादउत्तरार्धेनोच्यते तेन
पित्रा यैर्विभक्ताः संसृष्टास्तैः समं वा विभजेत् ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन पित्रा सह ये संसृष्टाः स्युः भवेयुः तैः संसृष्टैःसह सः पिता विभजेत ॥ २१६ ॥

अनपत्यस्यपुत्रस्य माता दायमवामुयात् ॥ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । ध्याख्यातोयंश्लोकः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चदुहित्रभावे पुत्रस्य धनं पितृगामीति प्राक्सूचितं तत्र विशेषमाह अनपत्यस्येति ।
ः मातर्यपि वृत्तायां पश्चात्पितरि तद्वह्नीतरि धृते भानृतन्त्येवसह तस्य विसान्तरोपार्जनासंभवेवायमनुपहृतः ॥ २१७ ॥

(३) कुल्लूकः । अनपत्यस्य पुत्रस्य धनंमाता गृह्णीयात्पूर्वपिता हरेदपुत्रस्य कथमिन्द्रियंत्वात् । इह माता हरे-
दित्यादियाज्ञवल्क्येन पितरावित्देशेषकरणात् । विष्णुना च अपुत्रस्य धनंपत्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे
पितृगामीत्येकशेषस्यैव कृतत्वात्मातापितरौ विभज्य गृह्णीयाताम् । मातरि धृतायांपत्नीपितृभानृभावाभावे पितुर्माता
धनंगृह्णीयात् ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनपत्यस्य सूनोर्धृतस्य मातुर्धनमिन्द्रियाह अनपत्यस्येति । माताहरेदिति गर्भधारणपौषाभ्यां
नेभ्यो माता गरीयसीतिन्यायात् । मातरिधृतायांनु पितामही हरेत् पिता रिक्तंहरेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः । मातापितामहौ गृ-

मातर्यपि=पुत्रपत्नीदुहितरहितोपलक्षणमिदम् । मातेवानुयान्पिता मात्रभावएवतुपितेत्यर्थः । मातर्यपीति मातर्यपि (सर्व०२)

(३) कुल्लूकः । वस्त्रं वाहनमाभरणमविभागकाले यद्येनोपभुक्तं तत्तस्यैव न विभाज्यम् । एतच्च नातिन्यूनाधिकमूल्यविभजनं । यत्तु बहुमूल्यमाभरणादिकं तद्विभाज्यमेव । तद्विषयमेव विक्रीय वस्त्राभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनम् । कृतान्नमोदन-
लक्ष्मादितन् विभजनीयं तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सक्तादितावन्मात्रमूल्यधनेन ॥ कृतान्नं चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यत इति
बृहस्पतिवचनाद्विभाजनीयमेव । उदकं कूपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् । स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागान् भवन्ति तान्
विभाज्याः किन्तु तुल्यकर्मकारयितव्याः । योगक्षेममन्त्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वात् । प्रचारोगवादीनां प्रचारमार्गः ।
एतत्सर्वमन्वादयोऽविभाज्यमाहुः ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । न्यूनाधिकमूल्याभावे तु पित्रादिदत्तं यद्येन भुज्यते तत्तस्यैवेति दृष्टार्थतयाह वस्त्रमिति ।
पञ्चमश्वदि । कृतान्नं अविभागकाले यद्येन भुक्तम् । उदकं कूपतडागादिस्थम् । स्त्रियोदास्यः । योगोऽलब्धलाभः लब्ध-
स्य परिरक्षणं क्षेमः तयोः प्रचारं प्रचर्यते निर्वाहते येनेति तद्धेतुमन्त्रिपुरोहितादिः । एतान्यपि दत्तानि विभजनीयानि
अत्यन्तमूल्ये विभजनीयानि विक्रीय वस्त्राभरणमिति बृहस्पत्युक्तेः दासदास्यस्तु समं कर्म कार्यादिति भावः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । अथाविभाज्यमाह वस्त्रं पात्रमलङ्कारमिति । पात्रं उदपात्रं वस्त्रादीनि चत्वार्यं भागवेलायां येन परिगृही-
तानि विभागवेलायामुद्धारं तानि तस्मै देयानि इत्यान्तरे चेद्विभज्यानि । उदकं कूपादिस्थं दायादैः सर्वैरुपभोग्यं न विभाज्यम् ।
स्त्रियोभार्यात्वेन परिगृहीतादास्यादयस्तासां स्वत्वेन विभागप्रसक्तावप्यविभाज्यत्वमुच्यते । ऋणं वा धनं वा विभागान्तरा-
त्कुत्रचिदश्येतोभयमपि सर्वे विभक्ताः संविभजेरन्वित्यर्थः । योगक्षेम इति अप्राप्तप्रापणयोगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः अत्र योगक्षे-
मशब्देन योगक्षेमहेतवो विवक्षिताः योगहेतवो याज्याः शिष्यादयः क्षेमहेतवो द्धारग्रामपालादयः उभयहेतवो ग्रामपत्तनाधि-
पादयस्तेपि पूर्ववदेव स्थाननीयान् विभाज्याः । प्रचारः क्षेत्रारामादिप्रवेशयोग्यो मार्गः सोपि सर्वैः प्रचरितव्योऽनुभावयित-
व्येन विभाज्यः ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविभाज्यमाह वस्त्रमिति । वस्त्रं पात्रं वाहनं अलङ्कारं मातुः कृतान्नं पक्वान्नं उदकं कूपादि
स्त्रियः दास्यः योगक्षेमौ अलब्धलाभयोगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः प्रचारं मार्गं जलवाहार्हं विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९ ॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ॥ क्रमशः क्षेत्रजादीनां धूतधर्मनिबोधत ॥ २२० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । धूतवस्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः
क्रमेण । धूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । एषदायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं धूतव्यवस्थां-
शृणुत ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । विभागप्रकरणमुपसंहरन् धूतप्रतिजानीते अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः
पिण्डदानं च ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । विभागान्तरं धूतधर्मान् निबोधत शृणुत ॥ २२० ॥

धूतसमाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अत्रच तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति धूतमिति ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ । राजा स्वराज्ञानिवर्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ द्वौषौ राज्ञाराज्यविनाश-
कारिणौ ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतमेव सप्रतियोगि सदोषमाह द्यूतमिति द्वाभ्याम् । राज्यान्तकरणौ राज्यनाशकौ ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । अत्र तावदाज्ञः कर्तव्यमाह द्यूतं समाह्वयश्चैवेति द्यूतं प्राणिद्यूतं कुक्कुटमेवादि ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्यूतं समाह्वयं प्राणिद्यूतं राजा राष्ट्रात् निवारयेत् ॥ २२१ ॥

प्रकाशमेतत्तात्स्कर्ययद्देवनसमाह्वयौ ॥ तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रत्यक्षमनिहृतम् ॥ २२२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकटमेतच्चौर्ययत्न द्यूतसमाह्वयौ तस्मात्तन्निवारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञाऽत्र प्रयत्नवता भाष्यमिति विवक्ष्यन् दृष्टार्थवादमाह प्रकाशमिति । प्रकाशं द्यूतसमाह्वयद्वयसर्वजनसमक्षं तात्स्कर्यं चौर्यम् । अतस्तयोस्तत्कर्त्रोः प्रतीघाते नाशे ॥ २२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । तात्स्कर्यं चौर्यम् । यद्देवनसमाह्वयौ नृपतिः तयोः प्रतीघाते नाशाय यत्नवान्भवेत् ॥ २२२ ॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ प्राणिभिः क्रियते यस्तु सविज्ञेयः समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मेवादिभिर्युद्धकर-
णेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः ॥ २२३ ॥

(३) कुल्लूकः । अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेव कुक्कुटादिभिः पणपूर्व-
कं क्रियते तत्समाह्वयोज्ञेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनपरिहारार्थम् ॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तयोर्लक्षणमाह अप्राणिभिरिति । अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते तत् द्यूतम् । प्राणिभि-
र्मेव कुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमिति शेषः ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतसमाह्वययोः करणतएव भेदेन स्वरूपतइत्यभिप्रायेणाह अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्तशा-
र्ङ्गदारवमार्त्तिकैरक्षैः प्राणिभिः रुक्कवाकुमेषमहिषवर्त्यादिभिः ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्राणिभिः अक्षशलाकादिभिः श्रूयते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिर्यस्तु क्रियते तत्समाह्वयः ॥ २२३ ॥

द्यूतसमाह्वयंचैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ॥ तात्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गोपवीतादिधरान् ॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् योवा सभिकः कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तछेदादिवधं कुर्यात्
यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यात् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तमनुवदनैमित्तिकमाह द्यूतमिति । कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण ह-
स्तच्छेदं कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रास्तान्प्रत्याह द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमनपेक्ष्यतया दे-
शान्निःसारणीया इति भावः ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विलिङ्गिनः शूद्रान् राजा घातयेत् ॥ २२४ ॥

कितवान्कुशीलवान्क्रूरान्पाषण्डस्थांश्च मानवान् ॥ विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च क्षिप्रं
निर्वासयेत्पुरात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान् नयान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पाषण्डान् बौ-
द्धादीन् । विकर्मस्थानधर्महेतुकर्मकर्तृन् । पतितानन्यजादीन् । शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । नवासयेत् बहिरेव वासयेत् ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । द्यूतादिसेविनोर्नर्तकगायकांश्चेद्विद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदि परकर्मजीविनः शौ-
ण्डिकान्मद्यकरान्भुष्यान्क्षिप्रं राजा राष्ट्रां निर्वासयेदिति कितवप्रसङ्गेनान्येषामप्यभिधानम् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । कितवान्दृष्टान्तीकृत्य प्रसङ्गेनान्यानपि संकलयति कितवानिति । कुशीलवान् नृत्यजीविनः ।
केरान्गायकान् । पाषण्डान् पाषण्डलिङ्गंतद्वृत्तान् वेदविद्विषः विकर्मस्थान् । अनापद्यपि परधर्मरतान् । शौण्डिकान् तेहि
मद्यस्त्रीप्रदानेन धर्मप्रणशान् सर्वानर्थकारिणः । मानवानिति तादृशानन्यानपि यद्वा कुशीलवादिदोषोभनुष्येष्वेव नगन्ध-
र्वादिष्वित्येवोक्तम् ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । कितवान्द्यूतवृत्तीन् । कुशीलवान्गायनवृत्तीन् । कैलान्केशिलीलान् । शौण्डिकान्मद्यपान् । पुरशब्दोरा-
दृष्ट्याप्युपलक्षणार्थः । कितवसधर्मत्वात् कुशीलवादीनामुपग्यासः प्रासङ्गिकः ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कितवान् द्यूतवेदिनः । कुशीलवान् विषयशीलान् । चौरान् वक्रचेष्टान् । विकर्मस्थान् अधर्म-
स्थान् । हेतुकर्तृन् पानासकान् । एतान्कितवादीन् पुराक्षिप्रं निर्वासयेत् ॥ २२५ ॥

एते राष्ट्रे वर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करावेषान्तरधराभौराविकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यू-
तादिक्रियामवर्तनेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्गताः । अत्र कितवप्रसङ्गादप्युक्तम् ॥ २२६ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र हेतुमाह एते इति । एते कितवादयोगूढचौराराज्ञोराष्ट्रवसन्तो नित्यं वंचनात्मकक्रियया सज्जना-
न्पीडयन्ति ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएषां निरासे यत्राधिक्यं सूचयति एतदिति वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विक-
र्मणा चौर्यादिना या क्रिया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगम्यस्वदोषैस्तादृशयन्तीति भावः । भद्रिकाभद्रेण सा-
धुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवती ॥ २२६ ॥

(५) नन्दनः । भद्रिकाः सुशीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । भद्रिकाः सद्गताः प्रजाः विकर्मक्रियया वंचनादिक्रिया एते बाधन्ते ॥ २२६ ॥

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ॥ तस्माद्यूतं सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पुराकल्पे पुराणकथा ॥ २२७ ॥

(२२५) क्रूरान्=चौरान् (ज, राम०) =कैलान् (न) = केरान् (सर्व०)

* धर्मप्रणाशान् = धनपहणान् (राघ० २)

(३) कुल्लूकः । नेदानीमेव परंकिन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टमतः प्राज्ञः परिहृष्टार्थमपि तन्न सेवेत ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । द्यूतस्यानर्थावहत्वमैतिसेनाह द्यूतमिति । पुराकल्पे संसारानादितया बलभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिरदुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुल्लूकार्थमपि । द्यूतपदं समाह्वयोपलक्षकम् धनत्कारित्ववैरकत्वहेतोरुभयसाधारण्यात् ॥ २२७ ॥

(५) नन्दनः । द्यूतस्य दोषमाह स्वयमपि राज्ञा द्यूतनकार्यमिति चाह द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे पूर्वस्मिन्काले वैरकरं दृष्टं नल्लयुधिष्ठिरादिषु ॥ २२७ ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः ॥ तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । विविधः कल्पो विकल्पः समप्यवराज्ञोच्यते द्यूतधर्मनिबोधनेति तत आरभ्य द्विधाः श्लोकाविधायकाः सर्वोप्यर्थवादः ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्य यथेच्छं तिनृपस्तस्य तथा कार्योदण्डभेदः । नत्वत्र शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । योमनुष्यस्तत्र द्यूतगूढमकदं वा कृत्वा सेवेत तस्य यथा नृपतेरिच्छा भवति तथाविधोदण्डो भवति ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मात्तत्कारी दण्डार्ह इत्याह प्रच्छन्नमिति । तत्र द्यूतसमाह्वयमच्छन्नं । यथा स्यात्प्रकाशं यथास्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो विधोवेत्यन्वयः । यद्वा पणे सहस्रं नृपतेरित्युक्तम् ॥ २२८ ॥

(५) नन्दनः । दण्डविकल्पः दण्डभेदोर्ध्वहरणादिलक्षणः ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तत्र द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात् यथेष्टं नृपतेः तथावादात् ॥ २२८ ॥

क्षत्रविद्भूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ॥ आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियादयो निर्धनान् संबन्धिनावसादयितव्याः किं हि कर्मणा यद्यस्योचितं कर्म राजोपयोगि तेन दण्डधनसंशोधयितव्याः । ब्राह्मणस्तु कुटुम्बानामविरोधेन शनैर्दाप्योव्यथताडनकर्मणि तस्य निषिध्यते । धनिकविषयः प्रागुक्तः श्लोकः दण्डविषयो धर्ममौनरक्षणम् ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञमारायणः । आनृण्यं दण्डापक्रियाम् । कर्मणा गृहादिकर्मकरणेन ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं पराजितानां धनाभावे सतीदमाह क्षतेति । क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्धनत्वेन दण्डं दातुमशक्यं स्तदुचितकर्मकरणेन दण्डशोधनं कुर्यात् । ब्राह्मणः पुनः यथाशक्त्यक्रमेण दद्यान् कर्मकारयितव्यः ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डं संकलयति क्षत्रेति शक्तिः । क्रणदानासमर्थस्यैव दण्डस्य आनृण्यं शोधनं कर्मणा चेत्तत्र दिनागच्छेत्कुर्यात् । विप्रस्तु दद्यादेव तस्यापि शनैः ॥ २२९ ॥

(५) नन्दनः । विप्रः शनैरर्थं दद्यान्तु दण्डानृण्यं कर्मणा गच्छेत् ॥ २२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनृण्यस्य भावं आनृण्यं कर्मण्या कर्मकरणेन विप्रः शनैः शनैर्दद्यात् ॥ २२९ ॥

स्त्रीबालोन्मत्तदृष्टानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ॥ शिफाविदलरज्ज्वार्थं विदध्यान् नृपनिर्दमम् ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । दमः कर्मकरणेष्वसमर्थानां दरिद्राण्येव गृह्यन्ते मद्यः, नदीकनः, मांसानि, पिप्प्यादिभिस्तुडनं शिफा-
तना विदलं वृक्षान्वक् ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनाथो दरिद्रः सततधनवत्संबन्धिभूष्यः । शिफा वृक्षमयः । विदध्यान् वृक्षार्थम् । रज्ज्व-
मांदरुता । एतैस्ताडनेन ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्ज्वन्धनादिभिर्दमनं गजा कुर्यात् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । अदाने दण्डार्थमये दण्डप्रकारः रुपादीनामन्याह स्त्रीति । शिफा अङ्गुलीपञ्चकमाधनकः
महाराजदारोहोवा । विदलो वेणुशलाका ॥ २३० ॥

(५) मन्वजः । शिफाम्यथोवादिप्ररोहः विदलो वेणुदलम् ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शिफा कशा विदलं वेणवादि विकारः विदलः तरुवक्ररज्ज्वार्थः रज्जुकण्टादिभिः नृपतिः एतैर्दम-
दधान ॥ २३० ॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्थिणाम् ॥ धनोन्मणा पच्यमानास्तानिः

स्वान्कारयेन्नृपः ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । ये कार्थिणामधिपत्यार्थिनां कार्येषु व्यवहारदर्शनादिषु नियुक्ता अधिकृताराजस्वानीयमभ्यु-
त्सं धनोन्मणा पच्यमाना अभ्यस्ताडनं गृहीत्वा कार्याणि नाशयेयुस्तानिः स्वान्कारयेन्मन्त्रव्यवहर्णनेषां कार्यं मन्यानामन्या-
सेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणो दण्डान्तरविधावेव एव दण्डोन्म्याम्यः । येन्यन्ये मेनापनिप्रयुनयः कस्यचिन्साहाय्यकं
नियुज्यन्ते नतन्मार्थगृहीत्वानानयन्ति तेभ्येवमेव दण्ड्याः । अन्ये तु ये नियुक्ता इत्यकारप्रश्लेषपठन्ति ये राजवृद्धेभ्यो दण्डा-
तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनाथैर्हितीयस्य तेषामयं दण्डः धनोन्मणेभ्यो विवक्षितं अनियुक्तप्रभ्येनदेव
प्रधानम् ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ये नियुक्ताः ग्राहविवाकाद्याः हन्युर्लोकोपग्रहजितमन्यजितं कुर्वन्तः । धनोन्मणा पा-
कः किं न भवति राजा पञ्चानीयादण्डमात्रं गृहीन्मतीत्यतिवनतया निर्भयता । निस्वानपत्तनसर्वस्वान् ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । ये व्यवहारवेक्षणादिषु कार्येषु राजा नियुक्ता उन्कोचवन्ते जसा विकारं वज्रन्तः स्वाभ्यादीनां
कार्यनाशयेयुस्तान् गृहीतसर्वस्वान् राजा कारयेत् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । यदिति । कार्थिणामधिनाम् । धनोन्मणा पच्यमानान् धनगर्वने जनापन्नविका-
शान् ॥ २३१ ॥

(५) मन्वजः । अध्याप्यापि दण्डान्तस्तदाह ये नियुक्तास्त्विति । कार्येषु व्यवहारेषु । धनोन्मणा धननिस्साजनि-
तेन सत्तापेन पच्यमानानि चिन्तयमानान् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये कार्येषु नियुक्ताः कार्थिणां कार्याधिनां कार्याणि हन्युः धनस्य उन्मणाये पच्यमानाः धनस्य
अभिमानेन गतास्मान् हन्यास्तां हन्यान् नृपतिर्निस्वान् कारयेत् निस्वान् नृपतिः कारयेत् ॥ २३१ ॥

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ॥ स्त्रीबालब्राह्मणघांश्च हन्याद्द्विसेविनस्तथा ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कूटशासनस्य कर्तारोयनैव राज्ञादिदृष्टद्वाराकृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः एतस्य गृहे न भोक्तव्यमस्य चार्यप्रसादआज्ञातइयंवास्थितीगङ्गाकृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमस्ति शासनं राजादेशसंबाधशासनंतत्कूटकुर्वन्ति पालयन्ति प्रकृतीनां कुलधनानां दूषकाभेदकाः स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणयोरपि हन्तारः द्विसेविनो राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नगतागतिकान् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कूटशासनं मिथ्याराजाज्ञालेखनम् । दूषकान् अन्योन्यभेदकान् । हन्यात् घातयेत् । द्विसेविनः स्वयंपुष्टानपि स्वशत्रुसेविनः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लुकः । कूटराजाज्ञालेखकानामाप्त्यानां च भेदकान् स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । कूटशासनकर्तृश्च राजाज्ञाविनापि लेख्यादिना शास्तारोयेतान् । प्रकृतीनाममाप्त्यानां दूषकाभेदकान् । द्विसेविनः स्वपक्षमनुकुर्वन्तएव शत्रुसेविनोये तानपि ॥ २३२ ॥

(५) जन्दनः । प्रकृतीनां दूषकानामाप्त्यादिनां भेदकान् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शासनं राजालेखनम् । कूटकर्तृन् राज्ञालिखनमन्यथाकारिणः प्रकृतीनां अमाप्त्यानां दूषकान् भेदकान् तथा द्विसेविनः उपायान्तरेण रक्षणाशक्तौ हन्यात् ॥ २३२ ॥

तीरितंचानुशिष्टंच यत्र कचन यद्भवेत् ॥ कृतंतद्धर्मतोविद्यान् तद्भुयेनिवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

[तीरितंचानुशिष्टंच योमन्येत विकर्मणा । द्विगुणंदण्डमास्थाय तत्कार्यपुनरुद्धरेत् ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । यत्र कचनराजाधिकारणे व्यवहारपदं तीरितं पारतीरकर्मसमाप्तौ निश्चितमसौ यत्र प्रयुज्यतेति न केवलं वाचा सत्यैरुक्तं यावदनुशास्त्रदण्डप्रणयनं कृतंतद्वाजाकृतमेकविद्यान् पुनर्निवर्तयेदन्तरेण द्विगुणंदण्डं यथाह ॥ द्विगुणंदण्डमास्थायैतत्कार्यपुनरुद्धरेदिति ॥ धनदण्डसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अयन्तुनिमित्तान्तरेणाज्ञानादिना ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र व्यवहारविषयेयतीरितं शास्त्रविषयेनिर्धारितं अनुशिष्टं धृतदण्डं कार्यं तद्यदि धर्मतः कृतं पूर्वणराज्ञा केनचित् तदाकृतमेव विद्यान् पुनस्तदनुसंबन्ध्यात् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लुकः । यत्र कश्चिद्विद्यानादिव्यवहारे यत्कार्यधर्मतस्तीरितं पारतीरकर्मसमाप्तौ विद्यान् पुनरुद्धरेत् । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीतं अनुशिष्टदण्डपर्यन्ततां च नीतस्यासक्तमस्तीकुर्यान् पुनर्निवर्तयेदेतच्चाकारणान् अतः कारजकृतं निवर्तयेदेव ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्यपि अन्यायवर्ती नृपोनस्यादित्याह तीरितमिति । तीरं पारं इतं नीतं समापितमिति यावत् । तीरितं गङ्गादेस्तत्संबन्धिपञ्चादिवा पणोदेवदस्यादियनिर्णीतं अनुशिष्टं यत्र कश्चिन्मृणादिव्यवहारे शास्त्रममाजेन यद्दण्डादि समर्पितं तन्ननिवर्तयेत् । लोभादिना न पुनः कारयेत् । धर्मतः करणादिति भावः ॥ २३३ ॥

(५) जन्दनः । तीरीतानुशिष्टशब्दौ कात्यायनेन व्याख्यातौ असत्सदिति यः पक्षः सद्गोरेवावधार्यते तीरितः

सोनुशिष्टस्तु साक्षिभिर्यः प्रकीर्तित इति यत्र कचन राजसभाया अन्यत्रापि तीरितं चानुशिष्टं च व्यवहारपद्धदण्डदशबन्धा-
द्यर्थं न निवर्तयेदित्यर्थः ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । निर्णीतं शास्त्रविषये निर्धारितं धर्मतो निर्णीतं च पुनः अनुशिष्टं कृतदण्डं च कार्यं दण्डपर्यन्तं नीतं
यत्र कचन यद्भवेत्तत्कृतं धर्मतो विधानं भूयस्तन्निर्णीतं न निवर्तयेत् न प्रवर्तयेत् ॥ २३३ ॥

अमात्याः प्राड्विवाकोवा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ॥ तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं च
दण्डयेत् ॥ २३४ ॥

(१) मेघानिधिः । धनग्रहणसंबन्धेन पूर्वनिःस्वीकरणं अर्थतस्तु निमित्तान्तरेण वस्त्रादिनाऽपाम्भोरानस्थानीयादि-
स्तसहस्रं च दण्डयेत् । गणेशतदण्डनवन्तमुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमात्यः सेनापत्यादिः । अन्यथा कुर्युर्लुकोवादिना । कुर्याद्यवस्थापयेत् । सहस्रमि-
त्यल्पविषये सहस्रपणविवादे । अधिकं न्यधिकम् ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लुकः । राजामान्याः प्राड्विवाकोवा ध्येवहोक्षणे नियुक्तोयदसम्यग्व्यवहारनिर्णयंकुर्युस्तत्स्वयं राजा कुर्या-
त्पणसहस्रं च तान्दण्डयेत् । इदंचोत्कीचधनग्रहणंतरविषयं उत्कीचग्रहणे ये नियुक्तास्त्वित्युक्तत्वात् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । स्मृतमनिवर्तयन्परकृतं निवर्तयेदेवेत्याह अमात्य इति । अन्यथा प्रमादमोहादिना । राज्ञा
नियुक्ताः अमात्यः प्राड्विवाकोवा । प्रत्येकं पणसहस्रम् । दण्डः उत्कीचादिग्रहणनिमित्तः ॥ २३४ ॥

(५) मन्दनः । कुर्यान्निरूपयेत्सहस्रं पणानाम् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राड्विवाकः विवादानुगतं वृच्छेन सभ्यास्तान् प्रतिवर्तते । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तु-
स्थानः । अन्यथा कार्यं यः कुर्यात्तमन्यथाकारिणम् ॥ २३४ ॥

ब्रह्महा च मुरापश्च स्तेयी च गुरुत्स्वपगः ॥ एते सर्वे पृथक्क्षेयामहापातकिनो नराः ॥ २३५ ॥

(१) मेघानिधिः । मृगपोब्राह्मणएव महापातकी । तत्करोब्राह्मणसुवर्णापहारी । नराः कथिताः उत्कार्थकचनमुत्तरा-
धम ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृगपः पैठीषाणा क्षत्रियो वैश्यश्च विमोगौडीपैठीमाप्त्रीमाना । तत्करोब्राह्मणस्वर्णहर्ता ।
पृथगैकेशः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लुकः । योमनुष्योब्राह्मणहतवान्सब्रह्महा । मृगपोद्विजातिः पैष्याः पाता ब्राह्मणक्षत्री माप्त्री गौडीनां ।
तत्करोब्राह्मणसुवर्णहारीमनुष्यः । यश्च कश्चिद्रुपक्षीगामीन्येते सर्वे प्रत्येकमहापातकिनो बोद्धव्याः ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकमायस्त्रिनिमित्ताधिकारिणो देहादिदण्डार्थमनुवर्तते ब्रह्महेति । ब्राह्मणजान्यत्र
क्षिप्तस्य हन्ता । मृगपः [गौडीमाप्त्री] पैठीषा पाता विमः । तत्करोच ब्राह्मणसुवर्णहारीसाहचर्यान् । गुरुत्स्वपगः गुरो-
त्स्वपवदधम्ननस्त्राचक्षी तां गन्तुं शीलः । मनुष्याधिकारकशास्त्रिन्याह एतेषां नराश्च महापातकिनः नाम्ने जनएव
देहादीनां पापं न्यायस्त्रिभूतमाध्यर्थाद्वैतनयेन्तु देवत्वतिर्यक्कदापि ते स्त इति भावः ॥ २३५ ॥

(५) मन्दनः । अथ महापातकिनो दण्डविषयवाह ब्रह्महा चेति । नरोब्राह्मणस्वर्णचोरः ॥ २३५ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वधर्मग्रहणादेवासंभोजनादीनांसिद्धे प्रतिषेधे दोषगुरुत्वख्यापनार्थमेवमुपादानं । संभोगएकत्र-
यसनंगीतादिश्रवणं च । संयोजनंतेषामेवयोजनंवा एवंसंपाठोपिद्रष्टव्यः असंपाठ्याविगर्हितादिति असंपाठ्याश्च अविगर्हिता-
श्चेति द्वन्द्वः । दीनादिति सत्यपि त्वरत्वे तत्संबन्धिभिक्षादिभोजनेनपरयाऽवज्ञयाचवस्त्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । असंभोज्याएकपङ्क्तिभोजनानर्हाः । असंयोज्याअयोज्याः । असंपाठ्याअध्यापनसंबन्धा-
नर्हाः । अविवाहिनोविवाहसंबन्धानर्हाः । चरेयुर्नैकत्र वसेयुः ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नादिकर्तृते भोजयितव्याः नचैते याजनीयाः नाप्येतेऽध्यापनीयाः नाप्येतेः कन्यादानसं-
बन्धः कर्तव्यः एते च निर्धनत्वाद्याचनादिदैव्ययुक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीपर्यटयुः ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । नकेवलमेवमन्यदपीत्याह असंभोज्याइतिद्वाभ्याम् । असंभोज्या सहभोजनाय नार्हन्त्येते ।
एवं अमयाज्यायाजनायनार्हाएते । एवं असंपाठ्याःपाठनायनार्हन्ति । अविवाहिनः विवाहोवैवाहिकोयौनसंबन्धस्तद्र-
हिताः । सर्वधर्मबहिष्कृताः त्वत्वाश्रमधर्मरहिताः ॥ २३८ ॥

(५) नन्दनः । असंभोज्या भोजनानर्हाः असंयोज्याःस्थानासनशयनादिषु सामीप्यानर्हाः असंपाठ्याः सहाध्यय-
नानर्हाः विवादिनः सहभाषणानर्हाः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुत्तत्पगादयः सर्वधर्मबहिष्कृताः पृथिवीचरेयुः । असंपाठ्यापठ्यनर्हाअसंयोज्याः यदु अर्हान्
॥ २३८ ॥

ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निर्दयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥ २३९ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतलक्षणाइतिनिश्चिते तत्कार्यकरत्वमित्यर्थः । ध्याध्यादिद्योगेषु दया न कर्तव्या । ज्येष्ठा-
दिगुणदोषेपि चनैतेनमस्कार्याःप्रत्युत्थानादिभिः एषएववचनसामर्थ्याद्विर्भोविज्ञेयः ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृतलक्षणाः कृताङ्गनाः । निर्दयाः दयायाअविषयाः । निर्नमस्काराअनमस्काराः
॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्ञातिभिः संबन्धिभिर्मानुलाद्यैरेते कृताङ्गास्त्यजनीयाः नचैवांदयाकार्या नाप्येते नमस्कार्याइती-
यमनोराज्ञा ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । [किंचज्ञातीति] ' कृतलक्षणाः [भगादिचिन्हाःनिर्दयाःअहोममस्रइतिरुन्वा] ' ॥ २३९ ॥

(५) नन्दनः । निर्दयानिर्नमस्काराः दयानमस्कारयोरविषयभूताः ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते ज्ञातिसंबन्धिभिः कृतलक्षणाः कृतचिन्हाः त्यक्तव्याः । निर्दयाः निर्गता दया येषांते । निर्न-
मस्काराः निर्गतानमस्कारायेषांते ॥ २३९ ॥

मायश्चित्तन्तुकुर्वाणाःसर्ववर्णायथोदितम् ॥ नाङ्ग्याराज्ञा ललाटे स्युर्दाभ्यास्तूतमसाहसम् ॥ २४० ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रादावन्यपूर्ववर्णास्तेषामायश्चित्तं कुर्वाणतामङ्गनं नास्ति दण्डस्तूतमसाहसं पणसहसं दान्यते ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पूर्वं प्रागुक्ताः क्षत्रादिवर्णस्त्रियः । दान्याउत्तमसाहसं प्रायश्चित्ते कृतेऽपि ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रविहितं मायश्चित्तं पुनः कुर्वाणा ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाराज्ञा ललाटेऽङ्गुलीयान् भवेयुः उत्तमसाह-
सं पुनर्वर्द्धनीयाः ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । [प्रायश्चित्तमकुर्वतामित्युक्तं तत्करणे तु मचिन्हादिकं कार्यमित्याह प्रायश्चित्तमिति । यथोदितमत्र वक्ष्यमाणत्वेन वेदोक्तं यथा] ' भवत्येव वेदमूलत्वात्स्पृतेः । धनसंयुक्तमित्युक्तं तदा होतमसाहसमिति । इण्डोत्रपुनः प्रसक्तिवारणाय ॥ २४० ॥

(५) जन्दनः । पूर्ववर्णास्तैर्वर्णिकाः अनेन ज्ञायते ललाटेषु कर्तव्यमङ्गनमिति ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्ववर्णाश्चत्वारो गुरुतल्पगादयः यथोदितं कुर्वाणाराज्ञा ललाटे नाङ्क्याः स्युः न कृतचिन्हा भवेयुः । क्षत्रियादिविषयं ॥ २४० ॥

आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ॥ विवास्योवा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा इत्येतदत्र नापेक्षते एतेषु ब्राह्मणहत्यादिष्वपराधेषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः । अकामत इत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते दण्डयित्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यः सपरिच्छदः गुणवतो ब्राह्मणस्यानुग्राहस्येनन अकामं वाऽनिर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकिनो मध्यमसाहसः कृतप्रायश्चित्तस्य ब्राह्मणस्य । अकृतप्रायश्चित्तस्तु निर्वास्यः । द्रव्यधनं परिच्छेदोऽर्थादिः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लुकः । इतरे कृतवन्तस्त्वित्युत्तरश्लोके श्रूयमाणमकामत इति चात्रापि योजनीयं तेनाकामत इत्येतेष्वपराधेषु गुणवतो ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसो दण्डः कार्यः । पूर्वोक्तस्तूतमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान् निर्वास्यः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । विगुणेषु चतुर्ष्वन्तमसाहसमुक्त्वा गुणवत्स्विच्छानिच्छाभ्यां व्यवस्थापयन्नादौ ब्राह्मणस्य तदाह आगस्त्विति । आगस्तु पापेषु । मध्यमसाहसोऽकामतस्तदितरतो निर्वास्यः । तस्य तृणमात्रं न ग्राह्यमित्याह सपरिच्छद इति ॥ २४१ ॥

(५) जन्दनः । अथ महापातकिनामकृतप्रायश्चित्तानामङ्कितानामेव निमित्तविशेषं श्लोकद्वयेनाह आगस्तु ब्राह्मणस्यैव कार्य इति । आगस्तु पापेषु । अकामकृतविषयो मध्यमसाहसः कामकृतविषयं विवासनमिति व्याख्यातमुत्तरश्लोकादनुगुण्यात् ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषु आगस्तु गुरुतल्पगाद्यपराधेषु ब्राह्मणस्य मध्यमसाहसः दण्डः कार्यः । वा राष्ट्राद्वा विवास्यः निष्कास्यः सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ २४१ ॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । इतरे क्षत्रियादयो वर्णा एतानि पापानि महापातकान्यकामतोऽनिच्छया कृतवन्तः सर्वस्वहरणाः कार्याः केचित्प्रायश्चित्तमपि कुर्वतामेतदण्डपूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति कामतस्तेषां वधोक्तः शूद्रस्याकामतोऽङ्गनसर्वस्वहरणे कामतो वधः ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरे क्षत्रादयः अकामतः कृतवन्तः प्रायश्चित्तकरणे सर्वस्वहरणमात्रम् । कामतः कृते तुक्तप्रकारं प्रवासनमङ्गनादिसहितम् । एतच्चाभ्यारम्भविषयं आरम्भमहन्वेतु हन्यादित्युक्तम् ॥ २४२ ॥

(१) कुल्लूकः । ब्राह्मणादन्ये पुनः क्षत्रियादय एतानि पापान्यनिष्कृन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हन्ति । इदं च सर्वस्वहरणपूर्वोक्तमसाहसेन वृत्तापेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वर्धते ॥ प्रवासनं परासनं निस्तुर्दार्ढ्यमिति । वधपर्यायं प्रवासनशब्दपठन्यामिधानिकाः ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियादीनां त्वाह इतर इति । एतानि ब्रह्महत्यादीनि । कृतवतां सर्वस्वहारं सर्वस्वहरणमिदं मुत्तमसाहसेन सह विकल्पः ॥ प्रवासनं परासनं निष्ठुदनं निर्हसनमिति वधपर्याय इति केचित् । तन्म राजकृत दण्डचिन्हस्यापि द्वादशवार्षिकादिब्रतोपदेशांशपरणे तदसंभवादिविधे धनहारः प्रवासनं चेति ॥ २४२ ॥

(५) मन्दनः । इतरे क्षत्रियादयः ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरे क्षत्रियादयः एतानि पापानि अकामतः कृतवन्तः सर्वस्वहारं अर्हन्ति । तु पुनः कामतः प्रवासनं प्रवासमेव मारणं अर्हन्ति ॥ २४२ ॥

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ॥ आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥ २४३ ॥

(१) मेघातिथिः । ननु धनेन दण्डनं राज्ञो वृत्तिरिति स्थापितं कथमिह तद्वन्नरयाग्रहणं उक्तं राजनिर्धूतदण्डादित्यत्रान्तरे ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धनं दण्डरूपमपि ॥ २४३ ॥

(३) कुल्लूकः । धार्मिको राजा महापातकसंबन्धिधनं दण्डरूपं न गृहीयात् । लोभात्पुनस्तद्वत्सममहापातकदोषेण संयुज्यते ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । साधुराजा दण्डधनमेषां नात्मसात्कुर्यादित्याह नेति । दोषेण तत्तुल्यप्रायश्चित्तेन परलोकनाशेन वा लिप्यते संबध्यते पापेनेति क्वचित्पाठः ॥ २४३ ॥

(५) मन्दनः । धनदण्डरूपेण धर्मं नाददीत न स्वीकुर्यात् ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं विद्वान् अनुशासन् नेति । नृपः साधुर्यथामहापातकिनः सकाशात्तदं दण्डधनं न आददीत कोशे न प्रवेशयेत् । तदण्डधनं लोभात् आददानः ॥ २४३ ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ॥ श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥ २४४ ॥

(१) मेघातिथिः । वरुणायोपपादयेत् मनसा ध्यायन् अप्सु दद्यादप्सु निक्षिपेत् ब्राह्मणाय वा विद्याशीलसंपन्नाय दद्यात् ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपपादयेत् दद्यात् । वृत्तमाचारः ॥ २४४ ॥

(३) कुल्लूकः । कातर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह अस्त्विति । तदण्डधनं न दद्यादित्येते प्रक्षिपेद्वरुणाय दद्याच्छ्रुतवृत्तसंपन्नब्राह्मणाय वा दद्यात् ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि तत्किं कार्यमित्याह अस्त्विति ॥ २४४ ॥

(५) मन्दनः । तं दण्डं दण्डधनम् ॥ २४४ ॥

ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २४५ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवादोऽयं महापातकिनं दण्डस्य वरुणं ईशं यतो राज्ञां स दण्डधरो नेता ईशितेति यावत् एवं ब्राह्मणोपि तद्वन्नश्येनेन ग्राह्यः ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राज्ञामपि दण्डधरः शास्तायतः ॥ २४५ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिदण्डधनस्य वरुणः स्वामी यस्माद्वाङ्गामपि दण्डधारित्वात्मभुः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाभ्यायो सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात्तौ दण्डधनमर्हतः ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्धनस्य ब्राह्मणार्पणे ग्रीहियववद्विकल्पयितकार्थवादमाह ईशइति । वस्तुतस्तु वरुणाय संकल्प्यविप्रायोपपादयेत् अतएव तद्धनस्वीकर्तुर्विप्रस्य प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ॥ आदातुश्च विशुद्ध्यर्थमिष्टिवैश्वानरी मतेति ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह ईशोदण्डस्य वरुणोराज्ञामिति दण्डधरइत्येतद्ब्राह्मणेऽपि योजनीयं तस्मात्तद्धनं राज्ञा न स्वीकार्यं तयोरन्यतरस्मै तद्देयमिति ॥ २४५ ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भोधनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्तेमानवादीर्घजीविनः ॥ २४६ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसिद्धाविमावप्यर्थवादश्लोकौ कालेन जायन्तइति वर्तमानजन्म विवक्षितं जातं जन्यमाणश्च विकृतिः कर्णाक्षविहानम् ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कालेन संपूर्णे गर्भे ॥ २४६ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र परिपूर्णं कालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घायु-
षश्च भवन्ति । वैश्यानां च यथैव धान्यादि सस्यान्युमानि तथैव पृथक्पृथक् जायन्ते अकाले न बालाभियन्ते दीर्घजीविन-
स्त्युक्तेऽप्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यङ्ग्यं किंचिद्भूतमुत्पद्यते ॥ २४६ ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । पापिनां धनस्य राज्ञामनात्मसात्करणे हेतुतयाऽर्थवादमाह यत्रेति द्वाभ्याम् । वर्जयते न गृह्णी-
यात् । दीर्घजीविनः शतोर्ध्वजीविनः ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । दण्डधनवर्जने राज्ञः फलं श्लोकद्वयेनाह यत्र वर्जयते राजेति । धनीगमोदण्डधनस्वीकारः
॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पापकृद्भ्यः सकाशात् धनागमम् यत्र राजानं न वर्तयते ॥ २४६ ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोमानि विशांपृथक् ॥ बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं च जायते ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बालानप्रमीयन्तइति दीर्घजीवित्वस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तम् । बालपदं गर्भपरमित्यन्ये । वि-
कृतं अन्धत्वपङ्गुत्वादि ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निष्पद्यन्ते उत्पद्यन्ते । विशां वैश्यानाम् । न प्रमीयन्ते न प्रियन्ते । विकृतं ॥ अतिवृष्टि-
ना वृष्टिः शलभामूषिकाः खगाः ॥ प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडिते ईतयः स्मृताइति ॥ ईतयोर्दुर्भिक्षादिवा ॥ २४७ ॥

(५) नन्दनः । निष्पद्यन्ते फलन्ति ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निरिति । तत्र राज्ञे देशे निष्पद्यन्ते ॥ २४७ ॥

ब्राह्मणान्बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम् ॥ हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवरवर्णजः शूद्रः बाधनंधनाद्याहरणशिरश्छेदोऽङ्गकल्पनं खड्गप्रहारकर्तृकाइत्याद्याः उद्वेजनकरैर्दीर्घकालपीडाकरैः ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बाधमानमत्यन्तदुःखोत्पादनेन । अवरवर्णजं शूद्रम् । चित्रैर्नानाविधैर्हस्तपादछेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । शरीरपीडाधनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातोब्राह्मणान्बाधमानंछेदादिभिरुद्वेगकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । ईशःसर्वस्य जगतइत्यनेन ब्राह्मणानां श्रेष्ठ्यमुक्तं । ते यैः शरीरधनादिभिःपीड्यन्तेतेहन्तव्या इत्याह ब्राह्मणानिति । चित्रैर्वधोपायैः तिलशोहस्तच्छेदादिभिः ॥ २४८ ॥

(५) नन्दनः । दण्ड्यान्तरमाह ब्राह्मणान्बाधमानन्त्विति । अवरवर्णजंशूद्रम् ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणान्बाधमानं बाध्यमानं नृप उद्वेजनकरैः वधोपायैः मुण्डनादिभिः उपायैः हन्यात् ताडयेत् हुनर्हिसागत्योरित्यस्यधातोरूपं । अवरजवर्णजं क्षत्रियादिवर्णजं चित्रैःविविधोपायैर्हन्यात् करचरणच्छेदनादिभिः उपायैःनृपःहन्यात् ॥ २४८ ॥

यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे ॥ अधर्मोऽनृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । अवध्यवधेयोदोषस्तत्तुल्योवध्यमोक्षणे राज्ञोऽप्रयुक्तेषु । अथ भागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यवराधेन वश्यंभविताव्यंकुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः । यस्त्वयं धर्मस्तुविनियच्छति एवमादिधर्मप्रवादः सर्वोसौत्वकर्मानुष्ठानानुशासार्थोर्थवादः निग्रहोपसंस्कारार्थस्त्वयंवधोपदेशोऽतोयथाश्रुतिचित्रवधोपायैः कर्तव्यः । इष्टार्थेषु राज्यतत्त्वसिद्ध्यर्थमुपदेशेषु प्रवचनंयथाधर्मयोधांश्चहन्यादित्युक्तं तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य न नियतोवधः । एवंच सत्युपायांतरेणापि बन्धनादिना विनियच्छतोदोषः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विनियच्छतोदण्डयतोदण्ड्यम् ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लूकः । अवध्यस्य वधे यावानधर्मोऽनृपतेः शास्त्रेण ज्ञातस्तावानेव वध्यस्य त्यागेपि यथा शास्त्रंदण्डान्तुकुर्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तंकुर्यात् ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वध्यस्यावधे दोषं सदृष्टान्तं कथयंस्तत्रयत्नमाधत्ते यावानिति । यावान् दृष्टादृष्टरूपः । दृष्टः श्रुत्यादिभिः प्रमोतो वध्यस्य वधार्हस्यरक्षणे । विनियच्छतःयथाशास्त्रंदण्डयतः धर्मस्तावान्दृष्टइत्यन्वयः ॥ २४९ ॥

(५) नन्दनः । दण्डस्योपेक्षणे दोषगौरवमाह यावानवध्यस्य वधइति । अवध्यस्य ब्राह्मणस्य यावान्धर्मः । विनियच्छतोदण्डयतः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपतेः यावानवध्यस्य वधेऽधर्मोदृष्टतावान्वध्यस्य वधार्हस्य मोक्षणेअधर्मोदृष्टः । तुपुनः विनियच्छतः विनयं कुर्वतः ॥ २४९ ॥

उदितोयंविस्तरशोमिथोविवदमानयोः ॥ अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५० ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विवादमुपसंहरति उदितइति ॥ २५० ॥

(३) कुल्लूकः । अष्टादशक्रणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परविवदमानयोरर्थप्रत्यार्थिनोः कार्यनिर्णयोयंविस्तरे-
णोक्तः ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अष्टादशव्यवहारानुपसंहरनराजधर्मस्य परिशिष्टानाह उदितइति । उदितोऽष्टमाध्यायमारभ्य
नियच्छतइत्यन्तैः । विवदमानयोरित्युपलक्षणव्यवहारमात्रस्य द्वित्रिसाध्यत्वात् मार्गेषु अतीवान्वेषणीयविषयेषु ॥ २५० ॥

(५) नन्दनः । उपसंहरति उदितोऽयंविस्तरशइति ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । विस्तरशः विस्तरः ॥ २५० ॥

एवंधर्म्याणिकार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ॥ देशानलब्धान्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । अलब्धान्लिप्सेतेति संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजकृत्यशेषमाह एवमिति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेनान्यवहारान्निर्णयन्राजा जनानुरागादलब्धा देशौल्लभ्युमिच्छे-
लब्धांश्च सम्यक्पालयेदेवंसम्यगव्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । महीपतित्वंचोतयति देशानिति ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । कुर्वन्लिप्सेत नाकुर्वन् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत ॥ २५१ ॥

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ॥ कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । देशनिवेशोदुर्गकरणंयत्सममाध्याये उक्तंतत्कृत्यंकण्टकोद्धरणंतेनापि राष्ट्रक्षाक्रियते कण्टकश-
ब्दःपीडाहेतुसामान्यात्तत्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निविष्टदेशोजनाभ्युषितदेशः । शास्त्रतः शास्त्रोक्तविधिना कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तत्क-
रादीनामुद्धरणे ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । जाङ्गलंसस्यसंपन्नमित्युक्तरित्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सममाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाह-
सिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकटयन्सदा कुर्यात् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । जाङ्गलंसस्यसंपन्नमित्याद्युक्तरित्यासम्यङ्निविष्टदेशः धन्वदुर्गमित्यादिशास्त्रतः शास्त्रानुसारेण
कृतदुर्गश्च कण्टकाद्यूतसुवर्णकारादयस्तेषामुद्धरणमुन्मूलनं तत्र यत्नमातिष्ठेदित्यन्वयः ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथकण्टकशोधनमाह सम्यङ्निविष्टदेशस्त्विति । सतां बाधकाः कण्टकाः । उद्धरणं निराकरणम्
॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सम्यक् प्रकारेण निविष्टदेशः स्वस्थदेशः कण्टकस्य उद्धरणे नित्यमुत्तमंयत्नमातिष्ठेत् ॥ २५२ ॥
रक्षणादार्यवृत्तानांकण्टकानांच शोधनात् ॥ नरेन्द्रास्त्रिदिव्याग्नि प्रजापालनतत्पराः ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवदर्शयति आर्यवृत्तंशास्त्रनोदितकर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधस्तद्वृत्तंयेषामुत्तरपदलोपीसमासः तेच

दीनानाथश्रोत्रियाअकरगुल्कदागृहन्ते तद्रक्षणाद्धि त्रिविवगमनंयुक्तं । अन्येषांतु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायोयथो-
त्तरत्रवक्ष्यति स्वर्गाच्च परिहीयतइति रक्षानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रेण तु स्वर्गः अथवा वृत्तिनियमापेक्षां-
दिवशामिवचनंयथोक्तंप्राक् अन्येषांतु दर्शनमर्थवादमात्रं राक्षः स्वर्गवचनं अवृत्तिदपरिपालनेपि वृत्तिप्रयुक्तंस्वराजभागस्था-
नीयस्य तद्वाहोयथैव च शिल्पिजीविनः शिल्पिनोमासिमास्येकैकं काम्यं कुर्युरिति वृत्त्यर्थशिल्पकुर्वाणाराक्षा कर्मकार्यन्ते-
करग्रहणाय एवराजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौ नित्यकर्मवदनायपरिपालनंकार्यते । शास्त्रेण यथैव हि कामश्रुतितो-
ऽप्याहितो नित्यानुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय नहि तानि फलार्थतया नोदितानि अथ च क्रियन्ते तद्देतद्दृष्ट्यं अथोयावती
काचित्फलश्रुतिः सा सर्वार्थवादइति कोवरविष्णुत्वामी । यदत्र तत्त्वतर्ह्यर्शितमधस्तात् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शोधनादनुसंधानात् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्साध्वाचाराणारक्षणाश्चोरादीनांच शासनात्प्रजापालनोद्युक्तराजानः स्वर्गगच्छन्ति तस्मात्क-
ण्टकोद्धरणे यत्नं कुर्यात् ॥ २५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तेन किं तत्राह रक्षणादिति । आर्यवृत्तानां सदनुष्ठिताचाराणां रक्षणाद्रमभूमिदानादिना ।
कण्टकादीनां चोरादीनां शोधनान्निरसनाच्चाभ्यांयः पुण्यराशिस्तेन दिवस्वर्गयान्ति ॥ २५३ ॥

(५) नन्दनः । अत्र फलमाह रक्षणादार्थवृत्तानामिति ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । आर्यवृत्तानां साधूनाम् ॥ २५३ ॥

अशासंस्तस्काराम्यस्तु बलिगृह्णाति पार्थिवः ॥ तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥ २५४ ॥

(१) मेघातिथिः । शासनं यथाशास्त्रं वधादिदण्डमन्तरेण तस्कराणानिग्रहरक्षा नशक्यते अतोवृत्तिगृहीत्वा यस्त-
स्करवधाज्जगुन्ते तस्योभयोदोषः इहाराष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः युक्तो च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमकुर्वतोदोष-
वत्ता ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रक्षुभ्यते द्वेषवद्भवति ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पुनर्नृपतिश्चोरादीननिराकुर्वन्प्रागाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मैराष्ट्रवासिनोजनाः कुप्यन्ति । कर्मान्त-
रार्जिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते ॥ २५४ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्येषां मजानां पालनेन सतः उक्ताकरणे दोषमाह अशेति । अशासदनिगृह्णन् । बलिं करगु-
ल्कादि । परिहीयते नृपतिः पापप्रतिबन्धात् ॥ २५४ ॥

(५) नन्दनः । विपर्यये दोषमाह अशासंस्तस्काराम्यस्त्विति ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशासन् अरक्षन् ॥ २५४ ॥

निर्भयन्तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वर्धते नित्यं सिध्यमानश्च ह्यमः ॥ २५५ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनूयते ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निर्भयं कण्टकमयशून्म्यम् ॥ २५५ ॥

(२५५) निर्भयन्तु भवेद्यस्य=निर्भयस्यवसति (नं)

(३) कुल्लूकः । यस्य राज्ञोबाहुवीर्याभयेण राष्ट्रचौरादिभयरहितंभवति तस्य नित्यंतद्विद्विगच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच निरिति । राष्ट्र राष्ट्रस्थाः प्रजाः । यस्य बाहुबलश्रितसदित्यन्वयः ॥ २५५ ॥

(५) नन्दनः । कण्टकशोधनेदृष्टफलंभूयिष्ठमित्याह निर्भयंयस्य वसतीति । वसतिजीवति ॥ २५५ ॥

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ २५६ ॥

(१) मेधातिथिः । चाराः प्रच्छन्नाराष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनस्ते चक्षुषीइव यस्य सचारचक्षुः । प्रकाशस्तस्कराणां नातितस्करव्यवहारोयथालोकेऽन्येषामटवीरात्रिचराणामाप्तैः सामान्योपादानंतद्वन्निग्रहार्थंक्रियते ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परद्रव्यापहारिणस्तस्करांस्तस्करसंज्ञान् ॥ २५६ ॥

(३) कुल्लूकः । चारएव चोरज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिव यस्यासौ राजा चारैरेव प्रकटतयागूढतयाद्विप्रकारान्यायेन परधनप्राप्तिर्णोजानीयात् ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पालनेन जलस्थानीयेन सिध्यमानमिवप्रकाशवंचकाः । समक्षं द्रव्यान्तरं मिश्रीकृत्य दुग्धघृततैलादिव्यवहारिणः । अप्रकाशाइत्यस्यव्याख्या ॥ २५६ ॥

(५) नन्दनः । के पुनः कण्टकास्तानाह द्विविधांस्तस्करानिति । चारचक्षुषा जानीयात् ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विधान् प्रकाशान् वणिक्प्रभृतीन् राजा विद्यात् ॥ २५६ ॥

प्रकाशवंचकास्तेषानानापण्योपजीविनः ॥ प्रच्छन्नवञ्चकास्तेते ये स्तेनाऽटविकादयः ॥ २५७ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्र ये क्रयार्थमानतुलादिना मुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेक्षार्थंकुर्वन्ति ते प्रकाशकाः [जवनिक्काप्रच्छन्नायेरात्रेरनुहरन्तिस्तेनाआटविका] विजने प्रदेशे वसन्ति अपरेतु प्रसस्य हारेणो न केवलमेतएव किंतर्हीमे चाम्ये यानूर्ध्ववक्ष्यामः ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नानापण्योपजीविनोमूल्यादिवेञ्चनेन वञ्चकाहेमकारादयः । तथोत्कोचिकादयोवक्ष्यमाणस्तेनाःसंभ्यादिकर्तारः । अटव्याआटविकाः अटव्या गहनादौ द्रव्यापहर्तारः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषांपुनश्चौरादीनामभ्याद्येतुलाप्रतिमानोपचयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः । परधनमनुचितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवंचकाःस्तेनाश्चौराः सद्रिच्छेदादिना गुप्ताऽटव्याश्रयाश्च परधनंगृह्णन्ति ते प्रच्छन्नवंचकाः ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रच्छन्नवञ्चकाइति । स्तेनाआटविकादयः स्तेनाचौराः । अटव्यांचरतीत्याटविकोदस्युस्तदादयः । सन्धिरार्षः । क्वचिन् स्तेनाआटविकादयइतिपाठः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये स्तेनाः आटविकादयः अर्द्धाभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशदत्ताश्चभद्राश्वेक्षणिकैः सह ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कोचकार्येण कस्यचित्कार्येण कस्यचिद्राजामात्यादेः प्रवृत्तौग्रहणातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तते औपधिकाःछाप्यवहारिणः अन्यद्वुवन्नप्यदाचरन्ति प्रत्यक्षंपीतिदर्शयित्वा ह्योपकारे वर्तन्ते विनाप्यर्थग्रहणेन निमि-

त्तान्तरतः अन्यतोपरस्य कार्यसिद्धिमवश्यविज्ञाय मयातवैतत्क्रियत इति परंगृह्णन्ति भीषिकाप्रदर्शनं वा उपभावनपह-
णार्थे सदादेविनइत्यर्थः । पृथगर्थे वा पादवञ्चकाविमलम्भकाः इदंकार्यवयमेवकरिष्यामस्तव नाम्यत्रस्थाइत्युक्ता न कुर्वत
उपेत्य नानाकारणनानाविधैरुपायैर्प्राणिनाम्मुष्णन्ति शिवमाधवादयः शिवमादित्यंजीवन्ति मङ्गलदेशवृत्तायाम्युपदेशिका-
ज्योतिषिकादयः अथवाएतांदेवतां त्वदर्थेनाहंभीणयामि दुर्गामार्तण्डं चेति तथाऽऽख्यानांधनमुपजीवन्ति अथवामङ्गलं
तथास्त्विति वादिनः अविशवृत्ताः सर्वस्य करवर्धने अभद्राभद्रामेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्कोचिकाउत्कोचपाहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधेनछलेन गृह्णन्तः । वञ्च-
कवेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्यदातारः । कितवाद्युतकृतः । मङ्गलदेशोमङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्रात्वरूपतामा-
त्मनोविधाय रुपादिव्यामोहकाः । ईक्षणीकाः प्रेक्षणीयकर्तारोऽन्यदयः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । किञ्च उत्कोचकाइति असम्यगिति उत्कोचकाये कार्यभ्योधनंगृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति
औपधिकाभयदर्शनाये धनमुपजीवन्ति वञ्चकाये सुवर्णादिद्रव्यगृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवाद्युतसमाह्वये
दिनः धनपुत्रलाभादिमङ्गलममत्वमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारमच्छन्नपापाये धनपाहिणः ईक्ष-
णिकाहस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः
असम्यकारिणइति महामात्रचिकित्सकविशेषणं शिल्पोपचारयुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनस्तेऽन्यनुपजीव्यमानशिल्पोपा-
यप्रोत्साहनेन धनंगृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाइत्येवमादीन्मकाश्लोकवचकान् चारैर्जानीयान् । अन्यानपि
प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणो धनप्राहिणो जानीयान् ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किञ्च एतेति मकाशवञ्चकाइत्याह उदितिह्याम्याम् । उत्कोचका कार्यभ्योधनंगृहीत्वाऽयु-
क्तकारिणः । औपधिका उपधिमयादिप्रदर्शनं तेनोपजीविनः । वञ्चकाः रसविद्धताभ्यादि रजतादिरूपेण दर्शयित्वा सुवर्णा-
दिकं ये गृह्णन्ति ते । कितवाः ये द्यूतसमाह्वयेदिनः । मङ्गलदेशवृत्ताः धनपुत्रादिलाभंसूचयन्तो धनपाहिणः । भद्राः ध-
नार्थं कल्याणाचरणेन प्रच्छन्नपापाः । ईक्षणिकाहस्तादिरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभफलशंसिनः ॥ २५८ ॥

(५) जन्मजः । उत्कोचका उत्कोचकजीविनः । औपधिकाः कूटतुलामानजीविनः । वञ्चकामागिनः । मङ्गलदेश-
वृत्तयोमङ्गलोपदेशपराः भद्राभद्रवेषधारिणः शुभाशुभत्वक्षणेन ये जीवन्ति त एैक्षणिकाः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । उत्कोचकाः भयादिप्रदर्शनेन धनोपजीवकाः । आकरे याहकाः औपधिकाः तुलादिकृतेनो-
पाधिना छलेन गृह्णन्तः । वञ्चकाः भ्रममुत्पाद्य गृह्णन्तः । कितवाद्युतवेदिनः मङ्गलदेशवृत्ताश्चमङ्गलोपदेशकाः । भद्राक-
ल्पनकाराः । प्रच्छन्नपापाः । प्रेक्षणीकैः हस्तादिप्रेक्षकैः ॥ २५८ ॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ॥ शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

(१) मेघातिथिः । महामात्रमन्त्रिपुरोहितादयो राजनिकटिकास्तेऽवेदसम्यकारिणः । चिकित्सकावैद्याः शिल्पो-
युक्ताः चित्रपत्रछेदरूपकारादयः उपचारउपायनमनुपयुज्यमानरक्षाशिल्पकौशलदर्शयित्वानुहायधनंनयन्ति । एवंपण्य-
योषितो निपुणाश्चापकरिणास्तत्प्रीतिदर्शनेन असम्यक्कारिणइति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महामात्राः अमात्याः राज्ञः तथा चिकित्सकाः भिषजः । असम्यक्कारिणोऽनुक्तकारि-

णः । शिल्पेयुक्ताभिन्नकारादयः । उपकारयुक्ताः केशादिसंस्कारतारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलाः । पण्ययोषितोवेश्याः ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः । महामात्रचिकित्सयोर्विशेषणमसम्यक्कारिण इति । ते हि गजा-
देरोगादिमन्त्रादिना संपाद्याऽसाध्यमित्याख्यास्य पुनःसाधयन्ति । शिल्पोपचारयुक्ताः विचित्रपत्रछेदादिनिपुणास्तेनैवबा-
लाभोत्साहयन्तो धनं गृह्णन्ति । पण्ययोषितः स्तनजघनादिचालनेन काममुद्भाष्य पुनःशोकराणकुशलाः वूत्योवेश्यावा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । असम्यक्कारिण इति महामात्राणांचिकित्सकानांच विशेषणं शिल्पोपचारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युप-
कारकारिणः ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महामात्राः हस्तिशिक्षकाः । वैद्याः । निपुणाः परपुरुषवशीकरणकुशलाः । पण्ययोषितः पण्यस्त्री
गृहं ॥ २५९ ॥

एवमादीन्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ॥ निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । एवमाद्यान शक्यन्ते धूर्तानां परद्रव्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातुमित्याद्यग्रहणं तथा शक्यं कथय-
न्ति अवधारयन्तीमनुरागिणीति तथा भृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा न यदि हिरण्यमृजुप्रकृतेन चार्थभृतस्त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरि-
त्युक्ता मूर्खाद्यान्त्यन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्बाहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति मियवाद्यप्रियवादिसं-
पद्यते निगूढचारणस्तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वयेतत्कर्मकृतवन्तः अथवासंप्रत्येव तत्कर्मकार्यन्ते अन्तर्भावसिद्ध्यर्थं लब्धान्त-
रागत्य कथयिष्यन्ति ॥ २६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजानीयात् किमन्याम्यकुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं ग्रहीतुम् । निगूढकारि-
णो निह्वेनाहर्तुम् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । लोककण्टकान् कण्टकवदुःखहेतून् । आर्यलिङ्गिनः सन्यासादिवेषधारिणः ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यान् आर्यलिङ्गिनः विजानीयात् ॥ २६० ॥

तां विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ॥ चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । तथा चैरपि चारैस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानैः ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः तत्कर्मकारिभिश्चोत्त्वेन तेष्व्वात्मानं प्रकाशयद्भिः गूढैश्चारैरे-
कसंस्थानैरेकेशैः प्रोत्साद्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत् गृहीयात् ॥ २६१ ॥

(३) कुल्लूकः । तानुक्तांश्चक्रांस्तस्यैः प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांस्तेषु वणिग्भरित्येवमादिभिः पुरुषैरे-
तद्यतिरिक्तैः सममाभ्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चारैरेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्ववशांश्कुर्यात् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अनेकसंस्थानैः सममाभ्यायोक्तकापटिकादिभिः । प्रोत्साद्य उत्साहं जनयित्वा । एषा वृत्ति-
स्त्याज्या कृषिवाणिज्यादिना धनोपाजनं कुरुष्वमिति धनलाभेन सहस्रं नयेदिति भावः ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । अनेकसंस्थानैर्नानावैधैः ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तानिति अनेकसंस्थानः नामरूपैः ॥ २६१ ॥

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वेस्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥ कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दोषान् स्तेयादीनभिख्याप्य लोके लोकानुद्वेगार्थम् । स्वेस्वेकर्मणि वित्तप्रहणघातनादौ कृते-
सारापराधत इति मुषितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सादृश्याच्चौरापराधं ज्ञात्वैत्यर्थः ॥ २६२ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां प्रकाशप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः संधिच्छेदादयस्ताम् लोके
प्रख्याप्य तद्वत धनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षया पराधापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वे त्वे कर्मणि ये दोषास्तान् लोके प्रचारं कृत्वाऽनुशासनं कुर्यादित्याह तेषामिति । साराप-
राधतः अपराधस्य सारः उत्कटता कर्तृगतधनादिसामर्थ्यवा तदनुरूपं शासनं कुर्वीतित्यन्वयः ॥ २६२ ॥

(५) नन्दनः । सारापराधतः सारतश्चापराधतश्च ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां मिति सापराधतः ज्ञात्वा ज्ञातापराधतः अपराधानुसारेण ॥ २६३ ॥

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । पापविनिग्रहः पापान्निवृत्तिः स्तेनानाम् ॥ २६३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियम-
कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् ॥ २६३ ॥

(४) राघवानन्दः । नन्वेषां किमिति दण्डोपदेशः उपदेशेनैव विशिष्टत्वं स्यात्तत्राह नहीति । पापविनिग्रहः पा-
पिनां विनिग्रहः । सत्रहेतुः पापबुद्धीनां पापरुचीनां अतएव निभृतं निहृत्य चरतां तत्तत्कारिणाम् ॥ २६३ ॥

(५) नन्दनः । पापविनिग्रहः पापात्कर्मणः प्रतिषेधः ॥ २६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । नहीति । दण्डात्कृते पापविनिग्रहः कर्तुं न हि शक्यः क्षितौ निभृतं गूढचरितं ॥ २६३ ॥

सभा प्रपापूपशालावेशमग्न्यान्विक्रयाः ॥ चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजा प्रेक्षाणानि च ॥ २६४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सभा मण्डपः । प्रपाजलशालाः । अपूपशालाः । पूपविक्रयशालाः । वेशोवेश्याश्रयः ।
मग्न्यान्विक्रयाः तद्विक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षामादिप्रधानवृक्षाः । समाजोलोकमेलकः । प्रेक्षयां रङ्गः ॥ २६४ ॥

(३) कुल्लूकः । सभाप्रामनगरादौ नियतजनसमूहस्थानं प्रपाजलदानगृहं मपूपविक्रयवेशमपण्यस्त्रीगृहं मग्न्यान्विक्र-
यस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसमूहस्थानानि ज्रीणवाटिकाश्चट्टयः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाण्याश्चादिव-
नानि कृत्रिमोद्यानानि एवं प्रकारान्देशान्मैः प्रदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारेस्त-
स्करनिवारणार्थं चारयेत्प्रत्येगैर्विविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगत्वप्रहृत्त्राद्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते ॥ २६४ ॥ २६५ ॥
॥ २६६ ॥

(४) राघवानन्दः । ते तर्हि क चरन्तीत्यपेक्षायामाह सभेतिहान्याम् । [प्रपाबहुमाप्युद्दिश्य प्रचुरतरजलस्थैः ।]
अपूपशालातद्वेशः । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । चैत्यवृक्षाः प्रख्यातवृक्षमूलानि । समाजाः जनसमूहस्थलानि प्रेक्षणं नृत्यगीतस्था-
नानि ॥ २६४ ॥

(५) नन्दनः । अथामकाशतस्करपरिज्ञानोपायं प्रपञ्चयति सभाप्रपाऽपूपशालेति । अपूपशाला अपूपविक्रयशाला । मध्ययन्नप्रदेशे विक्रीयते समचविक्रयः एवमन्नविक्रयः प्रेक्षणानि वृत्तस्थानानि ॥ २६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिराह सभेति । वेशः पण्यस्त्रीगृहम् । मद्यान्नविक्रयाः चैत्यवृक्षाः ग्रामे प्रख्यातवृक्षाः । फूल-प्रेक्षणानि ॥ २६४ ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । अरण्यानि महादृश्यः । कारुकावेशनानि चित्रकारगृहाणि । वनं क्षुद्रारण्यम् । उपवनं गृहोद्यानम् ॥ २६५ ॥

(४) राघवानन्दः । जीर्णत्वान्नोपसर्पन्तिकेचन कारुकावेशनानि च कारुकानां पण्यस्थानानि तत्र स्थित्वा धनादि छिद्रानुसारिणश्चोराः स्युरिति भावः । अगाराणि गृहाणि । वनानि जलाहरणस्थलानि । उपवनानि कृत्रिमवनानि ॥ २६५ ॥

(५) नन्दनः । अरण्यानी महारण्यं । कारुकावेशनानि कर्मकरशिल्पकरणशालाः ॥ आवेशनं शिल्पशालेत्यमरः ॥ २६५ ॥

एवंविधानूपोदेशान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ॥ तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुल्मैर्निरोधेन रक्षकैः । स्थावरैः खातादिभिः । अनुचारयेत् लक्षयेत् ॥ २६६ ॥
(५) राघवानन्दः । ते कथमन्वेषणीयास्तत्राह एवमिति । गुल्मैः पत्तिभिः स्थावरैः स्थिरतरैः जङ्गमैः सर्वदा चरद्भिः चारैः कापटिकद्विभिः अनुचारयेदहर्निशंचरेत् ॥ २६६ ॥

(५) नन्दनः । गुल्मैः व्यूहैः सैन्यकैः ॥ २६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । नृपः एवंविधान्देशान् । गुल्मैः पत्तिसमूहैः स्थावरजङ्गमैः निष्कृद्देशस्यैर्धर्मगणशीलैः तस्करप्रतिषेधार्थं एवंविधैः चारैः अनुचारयेत् ॥ २६६ ॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ॥ विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥ २६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतांगतैः । सम्यक्तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरितिकचित्पाठः । उत्साहयेच्चौर्यकुर्महत्युक्ता उद्यमं कारयेत् । पूर्वतस्करैः अग्न्यरा-द्वे कृतचौर्यैः ॥ २६७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां साहाय्यं प्रतिपाद्यमानैस्तस्करितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चारुपै-श्चारमायानिपुणैस्तस्कराजानीयादुत्सादयेच्च ॥ २६७ ॥

(४) राघवानन्दः । ते कथं ज्ञेयास्तत्राह तत्सहायैरिति । तत्सहायैः तेषां साहाय्यंगतैः समक्षं कदाचित्परद्रव्यह-रणरूपैस्तैस्तैः साहसैर्वा नानाकर्मप्रवेदिभिः एवं भित्तिच्छेदः एवंप्रकारकच्छेदइत्येतदुपदेष्टुभिः पूर्वतस्करैः पूर्वतस्कराभूत्वा राज्ञश्चाररूपेण व्यवहरन्ति तैः विद्यातस्करानुत्साहयित्वा चौरत्वेन जानीयादिति भावः ॥ २६७ ॥

(५) नन्दनः । त्वानुगतैः आत्मवशैः पूर्वतस्करैः पूर्वलिप्काले वृत्तिकशिकत्वादिति स्युस्ततोमुष्णन्तो जीवन्तः

(२६७) उत्सादयेत्=उत्साहयेत् (सर्व०)

(२६७) अरण्यानि=अरण्यानी ५ न०)

(२६७) रनुगतैः=स्वानुगतैः (नं)

कदापिदारक्षपुरुषैर्गृहीतार्थवादिनःसामर्थ्यातिशयदर्शनेन राज्ञा कल्पितवेतनाभारकर्मणि नियुक्तायुक्तकारिणः प्रामवि-
श्वासाः पुरुषाः पूर्वतत्स्करास्तेस्तागूढतस्करान्विधात् । अहिरेवाहेः पादान्वेनीति म्यायेन उत्साह्येतसमवेतात्कर्तुम् ॥
॥ २६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधात् एतैः लक्षणैः जानीयात् ॥ २६७ ॥

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ॥ शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषांसमागमम् ॥ २६८ ॥

(२) सर्वज्ञमाराधयः । चौराविधाराप्रस्थापननयनोपायमाह भक्ष्येति । अत्र गत्वा भक्षयामहत्यादिभूतैः । ब्रा-
ह्मणानां दर्शनैः ब्राह्मणदर्शयामीति ध्याजेनारण्याश्रामनयनेन । शौर्यं ममेदंशपुङ्गवकौशलं कर्मचेदर्शनाद्व्यादि करिभ्यामि-
धामगत्वा तदागच्छेत्येतादृशैर्भ्यपदेशैःसमागतंकुर्यात् । पामादौ तत्र च गृहीयात् ॥ २६८ ॥

(३) कुल्लूकः । ते पूर्वचौराभारभूताआगच्छतास्मद्दृष्ट्वाऽमस्तत्र मोदकपायसादीन्मयीमहत्येवंभक्ष्यभोज्यव्याजे-
नालाकंदेशे ब्राह्मणोस्ति सोमिलपितार्थसिद्धिजानाति तंपश्यामहत्येवंब्राह्मणानां दर्शनैः कश्चिदेकएव बहुभिः सहयोत्स्यते
तंपश्यामहत्येवंशौर्यकर्मध्याजेन तेषांचौराणाराहोदण्डधारकपुरुषाः समागमंकुर्युः पाह्येयुश्च ॥ २६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच भक्ष्येति । भक्ष्यभोज्यापदेशैः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यं लेहं पेयं चोष्यं च तेषां अ-
नायासेन ग्रामिभ्यपदेशैरस्मद्दृष्ट्वाऽम एतांमयीमहत्येवंभ्यपदेशैः ब्राह्मणानांच दर्शनैरमुक्तमिदं शेषे सर्वज्ञादिगुणसंप-
न्नोद्भिजोस्ति तं दर्शयामीति शौर्यकर्मापदेशैश्च एकोभूत्वा बहुभिर्योत्स्येऽहमित्येवमादिभ्यपदेशैश्च समागतानतिषां दण्ड-
धारकराजपुरुषैः समागमंकुर्युः संगृहीयुः ॥ २६८ ॥

(५) जम्बूनः । तान्पुनः केनोपायेन समवेतांकुर्युरित्यत्राह भक्ष्यभोज्यापदेशैर्भ्येति । दर्शनैर्दर्शनापदेशैः कुर्युः पूर्व-
तस्कराः तेषांगूढतस्कराणां समागमे राजपुरुषैर्यहणवीर्ये देशे ॥ २६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणानां सर्वोपायज्ञानां दर्शनैः पामगत्वागच्छेतादृशैर्भ्याजैःसमागमंकुर्यात् ॥ २६८ ॥

ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलमणिहिताश्च ये ॥ तान्नसस्य नृपो हन्यात्समिधज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥

(२) सर्वज्ञमाराधयः । नोपसर्पेयुर्जातिशङ्कतः । मूलमणिहिताः स्वराष्ट्रविमतप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसस्य तत्रगत्वा
बलात् ॥ २६९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गे
मणिहिताः सावधानभूताःतैः सहसङ्घातिमजन्ते तांचौरास्तेभ्यएव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बला-
दाक्रम्य राजा हन्यात् ॥ २६९ ॥

(४) राघवानन्दः । ये तत्र नोपसर्पेयुः भक्ष्यभोज्यलोभेनापि । मूलमणिहिताः राजनियुक्तचौरैरु सावधानाःमूलतैः
कृतविमतयः ॥ २६९ ॥

(५) जम्बूनः । तत्र समागमे ये यदृच्छयानोपसर्पेयुरिति मणिहितामणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । अभक्ष्यभोज्या-
पदेशेनात्मवर्णज्ञानान्तर्हति यावत् ॥ २६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये तत्र समागमनोपसर्पेयुः येमूलमणिहिताराजनियुक्ताः पुराणचौरवर्गमणिहिताःत्रिभिराह स्व-
मित्रादीन् एतादृशान् नृपः प्रसस्य हन्यात् ॥ २६९ ॥

न ह्येतेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ॥ सहोदं सोपकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सहोदं चोरितद्रव्येण दृष्टेन विनेत्यर्थः । एतेन चौर्यादिष्वभिचारिलिङ्गदर्शनमुपलभ्यते । न घातयेत् ग्रहमात्रेण । सहोदं चोरितद्रव्यवत्तया दृष्टम् । उपकरणं चौर्यसाहसादेः कुरिकादि । अविचारयन् अविलम्बे-
न ॥ २७० ॥

(३) कुल्लूकः । भार्मिको राजा तत्तद्रव्यसंविच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावनं घातयेत्किन्तु तत्तद्रव्येण चौर्योपकरणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् ॥ २७० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचनेति । हेतेनापत्तद्रव्येण विशिष्टं सहोदं तत्संयुक्तमिति यावत् । सोपकरणं चौर्योपक-
रणयुक्तम् । अविचारयन् अविलम्बमानः तत्क्षणादेवेति ॥ २७० ॥

(५) नन्दनः । ह्येतेनापत्तद्रव्येण सोपकरणं चौर्योपकरणयुक्तम् ॥ २७० ॥

(६) रामचन्द्रः । ह्येतेन चौर्यचिह्नेन विना चौरं न हन्यात् । सहोदं सोपकरणं संविच्छेदशस्त्रसहितम् ॥ २७० ॥

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ॥ भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञाने-
सति ॥ २७१ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरत्वज्ञात्वा भक्तदाः चौर्योपयुक्तभाण्डादिगृहावस्थानये देदति
तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् ॥ २७१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ग्रामेष्विति । भक्तदायकाः चोरा इति ज्ञात्वापि । भाण्डावकाशदाः चौरैः परधनहरणार्थं
भाण्डमपत्तद्रव्यस्थलं तदायिनः । तानप्यविलम्बेन घातयेत् ॥ २७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तदायकाः भाण्डावकाशदाः एतान् सर्वान् घातयेत् ॥ २७१ ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्ताश्चैव चोदितान् ॥ अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिवद्भुतम् ॥ २७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतौ सामन्तान् समीपवासिनः । चोदितानाहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घा-
तेषु । मध्यस्थानुदासीनतया स्थितान् ॥ २७२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये राष्ट्रेषु रक्षानियुक्ता ये च सीमान्तवासिनोऽक्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति ताञ्चौरव-
त्क्षिप्रं दण्डयेत् ॥ २७२ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षकोयत्रभक्षक इति न्यायमाश्रित्याह राष्ट्रेष्विति । यथोदितान् सामन्तानपि चौराणां भा-
ण्डावकाशदायिनः अभ्याघातेषु चोरादपत्तद्रव्येषु चोरघातकेषु वा मध्यस्थान् चोरोपि नचोरोपमिति वादिनः द्रुतं शीघ्रं
शिष्यान् दण्डादिना ॥ २७२ ॥

(५) नन्दनः । अभ्याघातेषु चोरादविकादिर्हिसाह मध्यस्थानुपेक्षकान् ॥ २७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिभिर्वाह राष्ट्रेष्विति । उदितान् समुदाहृतान् सामन्ताञ्च वाः सामन्ताः ॥ संत्यक्तकास्तु सामन्तास्तस्मै-
सक्तास्तथोत्तराः । आघातेषु आक्रोशेषु ॥ २७२ ॥

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ॥ दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥ २७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मजीवनो ब्राह्मणो धर्मसमयात् प्रच्युतः स्वकर्तव्यभट्टः दण्डेनैव तमप्योषेत् दण्डेन विवासनादिना तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः ॥ २७३ ॥

(३) कुल्लूकः । याजनमतिप्रहादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः । सोऽपि यो धर्ममर्थादायाच्युतो भवति तमपि स्वधर्मपरिभट्टदण्डेनोपतापयेत् ॥ २७३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वयं धर्माचरणहीनः धर्मजीवनः याजनादिना परस्य यागदानादिधर्ममुत्पाद्य योजीवति तस्वधर्मपरिच्युतं चोषेत् शोषयेत् धनहास्यादिनापि ॥ २७३ ॥

(५) मन्दनः । धर्मसमयाद्धर्माधिकारात् धर्माधिकत्वख्यापनेन योजीवति स धर्मजीवनः । ओषेच्छिष्यात् । तस्य दण्डत्वे हेतुशक्तः स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतमिति । धर्मात्प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवन्मोक्षोत्पन्नस्य भिषागः ॥ २७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मसमयात् यः प्रच्युतः धर्मजीवनः यः प्रतिप्रहादिना परस्य धर्ममुत्पादयति दण्डेनैव तमप्योषेत् दहेत् । उपदाहे ॥ २७३ ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथिमोषाभिदर्शने ॥ शक्तितोनाभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

(१) मेघातिथिः । शक्तौ सत्यामालस्यादिना ते निर्वास्याः ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्ववत्प्रवृत्तौ घातयेदिति । परिच्छदोगवाश्वादिः तदपि निर्वास्येनापहर्तव्यं नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम् ॥ २७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदा भङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति कचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि चौर्यसाहसैः तेषां मर्षणे सहने ॥ २७४ ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिरक्रियमाणे हिताभङ्गे जलसेतुभङ्गे जाते क्षेत्रौत्पन्नस्य नाशने वृत्तिभङ्गे चेति मेघातिथिः । पथिचौरदर्शने तन्निकड्वर्तितो यथा शक्तितो ये रक्षां कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहितादेशान् निर्वासनीयाः ॥ २७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान् ग्रामान्निःसारयेदित्याह ग्रामेति । ग्रामघाते ग्रामस्य लुण्ठने तस्करादिभिः क्रियमाणे । हिताभङ्गे जलसेतु भङ्गे सपरिच्छदाः गवाश्वादिपरिच्छदसहिताः । तेषामनिरासे तान्दृष्ट्वाऽन्येषां तथाभूतत्वेन लोकस्य सर्वनाशः स्यादिति भावः ॥ २७४ ॥

(५) मन्दनः । शक्ताग्रामघातसेतुभङ्गादिपरिहारेऽनभिधावन्तः ॥ २७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ग्रामघाते लुण्ठने । हिताभङ्गे उदकसेतुभङ्गे वृत्तिभङ्गे वा । पथि मोषाभिदर्शने मार्गे चौर्याभिदर्शने चौर्यत्वहरणे ॥ २७४ ॥

राज्ञः कोषापहर्तुंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ॥ घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥ २७५ ॥

(१) मेघातिथिः । कोशीराज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारोऽव्यक्तातिपरिमाणानपेक्षमेव वक्ष्याः । ये च प्रतिकूल्येन वर्तन्ते यद्वाज्ञां देशान्तरादानेतुमभिमतं तेऽशुर्लभमाजानेयाश्वादि प्राच्यानामुदीच्यानां कलिदेशोऽव्यहस्यादि

तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते तथायानि मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वते कृत्वा शत्रुभिः संयोजयन्ति अरीणामुपजापका प्रोत्साहकास्तान्धातयेत् स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्मावश्यकानि भित्त्युक्तम् ॥ २७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतिकूलेषु कर्मसु स्थितान् उद्युक्तान् । अरीणां संबन्धिन उपजापकान् स्वप्रकृतिभेदकान् ॥ २७५ ॥

(३) कुल्लूकः । राज्ञो धनगृहादनापहारिणस्तथा तदाज्ञाव्याधातकारिणः शत्रूणां च राज्ञा सहवैरवृद्धिकारिणोऽपराधापेक्षया करचरणजिह्वाछेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डैर्घातयेत् ॥ २७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतान्धातयेदेवेत्याह राज्ञ इति कोशापहर्तृन् धनगृहादनापहारिणः । प्रतिकूलेष्ववस्थितान् राज्ञ इति शेषः । उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राज्ञश्छिद्रप्रकटकान् ॥ २७५ ॥

(५) नन्दनः । अरीणामुपजगृह्णन्मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा भेदकानित्यर्थः कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानि तिवा ॥ २७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपजापकान् शत्रूणाम् ॥ २७५ ॥

सन्धिच्छित्त्वा तु ये चौर्ध्वरात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ॥ तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सन्धिः गृह्वास्तु गर्भः ॥ २७६ ॥

(३) कुल्लूकः । ये रात्रौ सन्धिच्छेदं कृत्वा परधनतस्करामुष्णन्ति तेषां राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(४) राघवानन्दः । एषां शूलार्पणमेवेत्याह सन्धिमिति । सन्धिं भित्तिच्छेदम् । निवेशयेदारोपयेत् ॥ २७६ ॥

(५) नन्दनः । सन्धिः कपाटयन्त्रादिकम् ॥ २७६ ॥

अङ्गुलीर्यन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ॥ द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥ २७७ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रन्थिभिनत्तीति ग्रन्थिभेदः भेदनमोक्षोपन्थेर्वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः यद्वा यद्ग्रन्थगृहीतं तत्केन चिच्छलेन ग्रन्थिमवमोस्ययेनिनीषन्ति ते ग्रन्थिभेदाः तेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्यां मारणम् ॥ २७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्ज्ज्म्यौ ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थिविस्तस्य सुवर्णादिहरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारम् । एवं द्वितीयइत्यादौ । एतेनाग्र्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ॥ २७७ ॥

(३) कुल्लूकः । पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिकं ग्रन्थिमोक्षणेन यश्चोरयति स ग्रन्थिभेदस्तस्य प्रथमे द्रव्यग्रहेऽङ्गुली-च्छेदयेत्तेषां अङ्गुष्ठतर्ज्ज्म्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्यवचनात् । द्वितीये ग्रहे हस्तपादौ छेदयेत्तृतीये ग्रहे वधाहो भवति ॥ २७७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अङ्गुलीति । अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्ज्ज्म्यौ ॥ उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकाविति याज्ञवल्क्योक्तेः । ग्रन्थिभेदस्य पटप्रान्तादिस्थितं सुवर्णादिद्रव्यं ग्रन्थिमोक्षणेन हरतः । प्रथमे ग्रहे एकवारं द्रव्यग्रहे व्य-वस्थितविकल्पः ॥ २७७ ॥

(५) मन्वन्तः । अङ्गुला तर्जनीमध्यमे । पन्थिभेदस्य सन्धिच्छेदकस्य । ग्रहे चौर्यइति यावत् । तृतीयादिषु कर्तव्यपूर्वोक्तं शूलारोपणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । पन्थिभेदस्य पन्थिच्छेदस्य प्रथमेऽपराधे अङ्गुलीं छेदयेत् ॥ २७७ ॥

अग्निदानं भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ॥ संनिधातुंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥ २७८ ॥

(१) मेधातिथिः । सीतापनोदनाद्यर्थयेऽग्निददति शस्त्रकर्तरिकादि मोक्षस्य सन्निधातारः कर्तारः सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः शस्त्रावकाशदग्रहणं प्रागुक्तमन्युपसंहारार्थमुच्यते ॥ २७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अग्निदानं गृहदाहाद्यर्थततः करिष्यतीति ज्ञात्वापि । संनिधातुं मोषस्थानसमीपनेतुं । मोषस्य चौरस्य ॥ २७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । पन्थिभेदादिकारिणीविज्ञायाभिभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानमुच्यतइति मोषश्चौरधनेतस्यावस्थापकान् चौरवद्वाजा निगृहीयात् ॥ २७८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्निदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तं गरादादिदातुं । शस्त्रावकाशदान् शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदान् तच्छेदकान् । संनिधातुं मोषस्य मुष्टस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वरइत्यनेन समर्थः । सामन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् ॥ २७८ ॥

(५) मन्वन्तः । मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोषसाधनस्य वा ॥ २७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः सन्निधातुं समीपवर्तिनः ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् ॥ २७८ ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ॥ यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याद्वाप्यस्तूतमसाहसम् ॥ २७९ ॥

(१) मेधातिथिः । तडागग्रहणमुपलक्षणार्थं नद्युदकहरणेऽप्ययं दोषइति केचित् । तदयुक्तमहान्हितडागभेदेऽपराधः । त्वल्पीनदीभेदे तडागस्य हि वप्रभेदे नोदकेऽप्ययमेव विधिः ॥ २७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरश्छेदेन । यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिकोवधः सोतिदुःखहेतुत्वादशुद्धवधः । एतत्कामतः । अकामेत्वाह तच्चापीति । तत्तडागादिविगुणीकृतं सम्यक्त्वोत्तमसाहसं दण्डं दद्यात् ॥ २७९ ॥

(३) कुङ्कुमः । यः स्नानदानादिना जनोपकारकं तडागं सैतुभेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा हन्यात् । यद्वा यदि तडागपुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसं दण्ड्यः ॥ २७९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तडागेति । अप्सु निमज्जनेन मारणम् । शुद्धवधः शिरश्छेदः । तदाधपेक्षया वाशब्दः । अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्बहार्हः । प्रतिसंस्क्रुर्यात् पुनः संपादयेत् । यदि वा प्रतिसंस्क्रुर्यात् विषादिना द्रव्येन दूषयेत्तदा संस्क्रुर्यादिति । पणानां सहस्रमुत्तमोदण्डः ॥ २७९ ॥

(५) मन्वन्तः । शुद्धवधेन शस्त्रवधेन वधशब्देन नात्राङ्गच्छेदो विवक्षितस्तद्विन्नस्थानं प्रतिसंस्क्रुर्यात्प्रतिसमादध्यात् तदाकभेदकदोषतारतम्यापेक्षया विकल्पः ॥ २७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तच्चापि तत्तडागमपि प्रतिसंस्क्रुर्यात् संस्कारंतडागवन्धनरूपं कुर्यात् ॥ २७९ ॥

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हस्यादेवाविचारयन् ॥ २८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कोष्ठागारं राजगृहम् ॥ २८० ॥

(३) कुल्लूकः । राजसंनधिधान्यादि धनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान्द-
स्त्यश्वरथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव ह्वयान् । यत्तु संक्रमध्वजयष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डवक्ष्यति सोऽस्यादेवदेवता-
गारभेदकस्य वधविधानान्धृन्मयपूजितोज्जितदेवताप्रतिमाविषयोत्र द्रष्टव्यः ॥ २८० ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैतेऽवश्यं हस्तध्याइत्याह कोष्ठिति । कोष्ठागारं धनगृहं । भेदकान्केनापि प्रकारेण नाश-
कान् । अविचारयन्नित्यनेन सदस्यपि प्रश्नोपकार्यः ॥ २८० ॥

(५) रामचन्द्रः । कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ २८० ॥

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ॥ आगमं वाप्यपांश्विद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हरेत् त्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं तडागेज्जलगमं ह्वयान् । आगमं वाप्यपांश्विद्या-
दिति कश्चिन्माहः । सदाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् ॥ २८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यः पुनः प्रजार्थपूर्वकेन चित्कृतस्य तडागस्योदकमेव गृह्णाति कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः प्रागु-
क्तस्तथोदकगमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति स प्रथमसाहसदण्ड्यः ॥ २८१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्त्विति । पूर्वनिविष्टस्य सर्वप्राणिसाधारणस्य । कृतमुदकं रक्षध्याप्यार्थं हरेत् । आग-
ममागम्यतेऽनेनोदकमिति जलपूरणनिःसारणयोर्मार्गं विद्याद्बोधयेद्वा । पूर्वसाहसं सार्धपणशतद्वयम् ॥ २८१ ॥

(५) मन्वन्तः । पूर्वनिविष्टस्य स्नानार्थं पूर्वस्निष्काले कल्पितस्य उदकं हरेत् ॥ २८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपां जलानां आगमं स्वीकारं स्वकीयत्वं पारंपर्यागतं यः विन्यात् क्षेत्रादिति श्रुत्यार्थः पूर्वसाहसं
प्रतिसंस्कारानन्तरं दाप्यः ॥ २८१ ॥

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥ सद्दौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥ २८२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजमार्गे ग्रामनगरे रथ्यायाममेध्यं मूत्रपुरीषं समुत्सृजेदमृतो वाऽऽनीय चण्डालादिनिक्षिपेत् अ-
नापदि आपद्देहेनात्यर्थमुक्तं भवति चण्डालादेर्बुध्यं दत्त्वाऽपासयेत्त्वयं वाऽन्यासं भवे ॥ २८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनापदि व्याध्यायभावे ॥ २८२ ॥

(३) कुल्लूकः । अनार्तः सन्ध्याराजपथेषु पुरीषं कुर्यात्सकार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्सचामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् ॥ २८२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच समुत्सृजेदिति । अनापदि व्याघ्रादिभयानुपस्थितौ आरोग्ये वा । कार्षापणौ ताभिक-
पणद्वयम् ॥ २८२ ॥

आपद्रतोऽथवा दंद्वागर्भिणी बालएव वा ॥ परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्रतः पूर्वोक्तः । दंद्वादयोऽपि बहिर्गर्भिणीर्गन्तुमशक्तगृहस्थे शोणितमपि कर्तुमिच्छां वयन्ते
मेध्यमपि व्यपदेष्टुं पुनरेवं कर्तव्यं पुनः कदापि राजतोमहान्प्रत्यवायो भवति । कोधगर्भमीदृशवचनपरिभाषणतच्च शोध्यमि-
ति राक्ष उपदेशः समुत्सृष्टारोने स्नायन्ते तत्रैव रथ्याचण्डालादिभिरपासनीया ॥ २८३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परिभाषणं भर्त्सनम् । तन्नामेभ्यं शोभ्यमपनेयम् ॥ २८३ ॥

(३) कुल्लूकः । व्याधितवृद्धगर्भिणीबालान् दण्डनीयाः । किंतु ते पुनः किञ्चित्मितिपरिभाषणीयाः तन्नामेभ्यंशो-
धनीयाइति शास्त्रमर्यादा ॥ २८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एते तु भर्त्स्याइत्याह आपदिति । परिभाषणं पुनर्माकुर्विति । तन्नामेभ्यम् ॥ २८३ ॥

(५) नन्दनः । परिभाषणं गृहणं न द्वौ कार्षापणाविति ॥ २८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते वृद्धादयः । परिभाषणं पुनः कार्यं इति ॥ २८३ ॥

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ॥ अमानुषेषु प्रथमोमानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

(१) मेघातिथिः । चिकित्सकाभिषजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणामौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्र-
योगतयाशास्त्रे परिचितेऽपि वाऽनप्यरतयाऽर्थलिप्सयाऽमानुषेषु गवाश्वहस्तादिषु प्रथमः साहसशब्दोनुपक्रम्यः । एवंमानु-
षेषु तु मध्यमइति तथाप्रचारेण यथाश्वेव विपद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः ॥ २८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मिथ्याप्रचरतामज्ञात्वौपचरताम् । अमानेषु गवादिषु । एतच्च तन्मरणाभावे तत्र दण्डा-
धिक्यात् ॥ २८४ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्साकुर्वतां दण्डः कर्त्तव्यस्तत्र गवाश्वदिविषये दुश्चिकित्सायां
प्रथमसाहसदण्डोमानुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः ॥ २८४ ॥

(४) राघवानन्दः । चिकित्सकानां कायशल्परसायनादिभिर्दुर्भिषजामिमिथ्याप्रचरतां क्षणप्रतीकारं कुर्वताम् ।
अमानुषेषु गवाश्वदिषु प्रथमः साहसः पणानां सार्धशतद्वयम् । मध्यमः पञ्चाशदानि ॥ २८४ ॥

(५) नन्दनः । दमोऽमानुषेष्वश्वदिषु प्रथमः प्रथमसाहसः ॥ २८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । मिथ्याउपचरतां अमानुषेप्रथमः पूर्वसाहसः दण्डः कार्यः ॥ २८४ ॥

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ॥ प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वपञ्चदशान्छतानि च ॥ २८५ ॥

(१) मेघातिथिः । येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोपस्पर्शादिना निमित्तेन शुभ्रवासः संक्रमध्वजचिन्हं राजा-
मात्वादीनां देवायतनेषु च यष्टिः ईदृशे च प्रतिमानामिति व्याख्यातं । प्रतिकुर्यात्समदशीताप्रस्थापनियेत् ॥ २८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताकायष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनां । देव-
प्रतिमास्तु तु वषस्तदायतनभेदएव वषोक्तैः ॥ २८५ ॥

(३) कुल्लूकः । संक्रमोजलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टिः पुष्करिण्यादौ प्रतिमानं
शुद्धाध्वजम्यादयस्तां विनाशकः पञ्चाशत्पणान्दद्यात् तच्च विनाशितं सर्वपुनर्नवकुर्यात् ॥ २८५ ॥

(४) राघवानन्दः । किं च संक्रमेति । संक्रमः जलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिनिर्मितं वर्त्तमानं ध्वजयादि
शुद्धाणां स्थिरप्रतिमानद्वेवपस्योक्तत्वात् । ध्वजचिन्हं नृपद्वारादौ स्थितम् । यष्टिः पुष्करिण्यादौ स्थापिता काष्ठादिमयो ।
प्रतिकुर्यात् तच्चतुष्टयं नव कुर्यात् ॥ २८५ ॥

(५) रामचन्द्रः । संक्रमः सोपानादिमार्गः । ध्वजयष्टीनां ध्वजः देवस्य राज्ञोवा चिन्हं यष्टिः इन्द्रदण्डयष्टिः तेषां
भेदकः च पुनः प्रतिमानां पूजारहितानां भेदकः । च पुनः तत्सर्वपूर्ववत्प्रतिकुर्यात् च पञ्चाशत्तानि दद्यात् ॥ २८५ ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ॥ मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥ २८६ ॥

(१) मेधातिथिः । यानि त्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थं दूषयति तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृण-
मुत्तमं यजति कुंकुमादेव तेन कुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकोकरणं मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणं । अत्र वेधेति भेदने विधेति
अनेकार्थत्वाद्भातूनां विधेति रूपमेतत् । मणयो होनमभ्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या मभ्यमेधुमभ्यमउत्त-
मेधुत्तमः ॥ २८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अदूषितानां कुंकुमादीनां दूषणे औषधादिनानाशेन भेदने । रत्नादेः असम्यक्वेधेन ना-
शने ॥ २८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां च माणिक्यादीनामभेदानविदारणे वेध्यानामपि मु-
क्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसोदण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनारो द्रव्यान्तरदानादिना त्वामितुष्टिः कार्या ॥
॥ २८६ ॥

(४) राघवागन्धः । किंच एतन्निषु प्रत्येकं सार्धशतद्वयं दण्डइत्याह अदूषितानामिति । दूषणे अपद्रव्यप्रक्षेपणे ।
भेदने अभिन्नानां विदारणे । मणीनां मुक्तादीनां अपवेधे अस्थाने रम्भकरणे ॥ २८६ ॥

(५) गन्धुनः । अदूषितानां क्रांत्मादीनां चण्डालभोजनादिना दूषणे अपवेधेऽस्थानवेधे ॥ २८६ ॥

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोपि वा ॥ समामुयाहमं पूर्वैनरो मध्यममेव वा ॥ २८७ ॥

(१) मेधातिथिः । येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमयः कोऽपि तिलाधान्येन तत्सम इति । तत्र यदि विषममाचरति
व्यवहारार्थं तिलं दत्त्वा बहुधान्यं ग्रीवादिगृहीयादसति वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण ग्रीवादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति अथवा कस्यचिद्दुत्तरीयमुपवर्हणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शास्त्रास्तत्र यस्योपवर्हणमस्ति तस्यान्तरउप-
युज्यन्ते उपवर्हणेन च ते सममूलास्तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति स उच्यते समैर्विषमं चर-
ति मूल्येन तयोः केतुर्विक्रेतुश्च तौ दण्डौ चरति मूल्यतद्व्यत्येकार्थस्तथैव वाशब्दोत्पत्त्यक्षे पादपूरणएव प्रथममभ्यमोक्तौ
क्रयविक्रयौ विकल्पितौ द्रव्यसारापेक्षया ॥ २८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समैर्कजुशीकैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृहीया-
त् । व्यवहारमात्रे पूर्वदमम् । मूल्यतो मध्यमम् ॥ २८७ ॥

(३) कुल्लूकः । समैः सममूल्यदातृभिः सहीत्कृष्टापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं व्यवहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा यः क-
स्यचिद्दुत्तममूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं मूल्यं गृह्णाति सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं मध्यमसाहसं वा दण्डं अनु-
यात् ॥ २८७ ॥

(४) राघवागन्धः । किंच समैरिति । समैः सममूल्यदातृभिः विषमं न्यूनपरिमाणं दद्यात् मूल्यतो बाल्पं द्रव्यं प्रति
बहुमूल्यं गृह्णाति बहुमूल्यं वा त्वल्पमूल्येन गृह्णाति गृहीत्वा बहुमूल्येन तदेव विक्रीणीति तदा प्रथमसाहसं न्यूनमूल्येन
क्रयणे तु मध्यमं विकल्पः द्रव्यस्य सारासारापेक्षया वा ॥ २८७ ॥

(५) गन्धुनः । समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत् यो वा मूल्यतो विषमं चरेत् पूर्वदमं प्रथमसाहसम् ॥ २८७ ॥

(६) रामगन्धः । समैः कजुभिः विषमं कुर्यात् वैनिमयेन मूल्यतोपि वा विषमं अन्यथा मूल्यं कुर्यात् ॥ २८७ ॥

बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ॥ दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः ॥ २८८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि संनिवेशयेत्कुर्यात् दुःखितायत्र दृश्येरन्विकृत्यन्यत्रापि संनिवेशनंतत्प्रदेशभ्रमणं दर्शयति एतेनान्या अपि बन्धसंस्थानापीडाः कर्तव्या इत्याह शरीरात्यन्तकार्शाद्यवस्थांतरापत्या-
विकृताभोजनेनेषद्भोजनादिना शेषस्पष्टम् ॥ २८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बन्धनानि बन्धनस्थानानि ॥ २८८ ॥

(३) कुडूकः । बन्धनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजमार्गे कुर्यात् यत्र निगडबन्धनाद्युपेताः क्षुत्पूणाभिभूतादीर्घकेश-
नखश्मश्रवः कृशाः पापकारिणोऽन्यैरकार्यकारिभिरकार्यनिवृत्त्यर्थं दृश्येरन् राजा गृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकंत-
दीयानामेव परिखाणां पूरयितारंतद्रतानां द्वाराणां भञ्जकं शोघमेव देशान्निर्वासयेत् ॥ २८८ ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचैवं राज्ञा कार्यमित्याह बन्धनानीति । बन्धनानि निगडादीनि असत्कार्यिणां भयप्रदर्श-
नार्थम् । यत्र येषु । दुःखिताः क्षुधाद्यार्ताः विकृताः हस्तादिच्छेददीर्घकेशलोमनखश्मश्रवः दृश्येरन् साधुचरितैरपि ॥ २८८ ॥

(५) नन्दनः । पापकर्मणां पापनिवृत्त्युपायकारणमाह बन्धनानि च सर्वाणीति । बन्धनानि शृङ्खलादीनि यत्र बन्धना
दिषु निमित्तेषु विकृताः ॥ २८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । बन्धनानि बन्धनगृहाणि । यत्र राजमार्गे दुःखिताः दृश्येरन् विकृताकाराः ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ॥ द्वाराणांचैव भङ्गारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९ ॥

[एतेनैव तु कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः । कर्माण्यारभमाणन्तु पुरुषं स्त्रीनिषेवते ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । दुर्गतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं दण्डः । परिखाभूभागाः खाताः ॥ २८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्वाराणां द्वारगंलादीनाम् ॥ २८९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच प्राकारस्येति । परिखाः परितः सजलखाताः । ते चेत्स्थास्यन्ति पुनः करिष्यन्तीति कृ-
त्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति ॥ २८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाराणां प्राकारादीनां ॥ २८९ ॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतोदमः ॥ मूलकर्मणि चानामेः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९० ॥

(१) मेधातिथिः । अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारस्तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयं अन-
भिवारणीयाभिचारेषु नैतावताम्रुच्यते तत्र मनुष्यमारणदण्डः सविज्ञेयः सर्वग्रहणलौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थः । वैदि-
काक्षयेनादयः लौकिकाः पदपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः मूलकर्मवशीकरणादि आमाः पौत्रभायादयस्ततोऽप्येनामाः कृत्या-
अभिचारमकाराएव मन्त्रादिशक्त्या उच्चाटनसुहृद्भुक्कुलादिविचित्राकरणादिहेतवोभूतोपाधराः प्रसिद्धाः ॥ २९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनादिषु । अनामे असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सूनादिमयो-
गरूपवशीकरणकर्मणि । भन्नादौ तु संबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः । अनामैरिति पाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु रो-
गाद्युत्पत्तिमातृपहाद्युत्थापने ॥ २९० ॥

(२८९) अयं श्लोकः २८९ स्य प्रथमार्धस्य पश्चात् (८) चिह्नितपुस्तके दृश्यते । (१) भूताया=भूतविद्या (मे०८)

(३) कुल्लूकः । अभिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु मारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिखननपदपांशुपहणादिषु कृतेष्वनुत्प-
न्नमरणफलेषु द्विशतपणपहणरूपोदण्डः कर्तव्यः । मरणे तु मानुषमारणदण्डः । एवंमातापितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्वा-
मोत्स्य धनपहणायर्थवशीकरणे । तथा कृत्यासूच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणास्तु नानाप्रकारास्तु द्विशतपणदण्डएव क-
र्तव्यः ॥ २९० ॥

(४) राघवानन्दः । अभिचारेषु अभिचारहोमेषु श्येनसंशानादिषु । मूलकर्मणि वशीकरणारूपे । अनामैरनिपुणैः
कृतेषु फलानुदयेतत्कतृणां दण्डइतिवाक्यार्थः । कृत्यासूच्चाटनादिषु ॥ २९० ॥

(५) नन्दनः । अनामेऽनामविषये वशीकरणे कृत्यास्तु उच्चरादिप्रक्रियास्तु ॥ २९० ॥

(६) रामचन्द्रः । दमः मरणात् प्राक् मूलकर्मणि वशीकरणे सूनादिप्रयोगरूपवशीकर्मणि । अनामैःमातापितृभा-
र्याव्यतिरिक्तैः ॥ २९० ॥

अबीजविक्रयी चैव बीजोक्तघातयैव च ॥ मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बुधम् ॥ २९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अबीजबीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूपलोपेन धाम्यशाकादीनां विजानि चिरमोषितानि क्षेत्रे-
प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्तेवन्ध्यानीति क्षेत्रात्तुबीजंयत्कर्षति शोभनंयद्बीजंक्षिप्रंप्ररोहति तदुत्कृष्य तदाभासंप्रतिधाम्या-
दिक्षिम्वा विक्रीणीते । अथवान्युमबीजंक्षेत्रादेवोद्धृत्यनयन्ति । मर्यादा शास्त्रदेशाचारनिरुद्धास्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् ॥ २९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्योत्क्रष्टा बीजकाले महर्धताकामोत्कर्षकारी ।
मर्यादायापामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(३) कुल्लूकः । अबीजं बीजप्ररोहसमर्थं ब्रीह्यादि प्ररोहसमर्थमिति कृत्वा योविक्रीणीते तथापकृष्टमेव कतिपयो-
त्कृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा योविक्रीणीते यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति सविकृतनासाकरचरणकर्णा-
दिरूपवधं प्राप्नुयात् ॥ २९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अपिचैते वधार्हा इत्याह अबीजेति द्वाभ्याम् । अबीजविक्रयी मूषिकाघ्रातादिना दूषितान्यपि
बीजानि प्रशस्तानीति विख्याप्य विक्रयी । बीजोत्क्रष्टा अपकृष्टं कतिचित्ततोत्कृष्टं प्रक्षिप्य विक्रयी । मर्यादाभेदकः मर्या-
दा ग्रामचतुष्टयावच्छेदिकासीमा तन्नाशकः । विकृतं नासाच्छेदादि ॥ २९१ ॥

(५) नन्दनः । अबीजविक्रयी बीजाभासविक्रयी बीजोत्क्रष्टोमानां बीजानामुद्धर्ता ॥ २९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजमेतदित्युक्त्वाऽबीजविक्रयी । तथैव बीजोत्क्रष्टा अन्यद्रव्यमेलकः बीजमहार्धकर्ता ॥ २९१ ॥

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्तु वशः क्षुरैः ॥ २९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्णकारः यदि निर्धारणे षष्ठी कथं न निर्धा-
रण इति समासाभावः । तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत्तमसोत्पत्तिर्ब्राह्मणत्वापहरणे च महापातकमतस्तम-
न्याये प्रवर्तमानं छेदयेत्स्वच्छः परिवर्तनमुत्तमतरापाच्छेदादिभिः । अपहरन्ति गृह्णते न चात्र ह्रियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा
न स्वाभिजात्यपेक्षा अभ्यासस्त्वपेक्ष्यत इति महत्त्वादण्डस्या । म्यायेतु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलवच्छेदो विनिमातव्यः ।
शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिहम् ॥ २९२ ॥

(३) कुक्षुक्कः । सर्वकण्टकानामध्येऽतिशयेन पापतमं मुखवर्णकारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्येण वर्तमानमनुबन्धापेक्षया ह्यविशेषेण सर्वदेहेवा स्रग्दशश्छेदयेत् ॥ २९२ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वकण्टकानामध्येऽतिशयेन पापतमं हेमकारं हेमा व्यवहर्तुंशीलमस्य । अन्याये चौर्यापद्रव्यादिभिर्भजे । लवशोलवन्लवकुत्वा ॥ २९२ ॥

(५) रामचन्द्रः । सर्वकण्टकपापिहं हेमः तुल्यं लोहस्यकण्टकं तस्मिन्कण्टके माषकण्टके माषकण्टगतमन्य-
बाकारीतिपापिहं हेमकारं त्वर्णकारं एवंअन्याये वर्तमानं लवशः स्रग्दशः क्षुरैः छेदयेत् ॥ २९२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामीषधस्य च ॥ कालमासाथ कार्यं च राजादण्डमकल्पयेत् ॥ २९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृत्यमाणाभूमिःसीता तद्रव्याणि लाङ्गलकुक्षालकादीनि । तदपहरणेदण्डः प्रकल्प्यः । किञ्चिच्छ-
यैव नेत्याह कालमासाथ कार्यं च कर्षणकाले प्रत्यासन्ने महान्दण्डः । अछटे च यदा तस्मिन्महतः फलस्य नाशस्तदाभू-
वानिव आसाथाऽऽसन्नज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यज्ञानाद्यनुरूपः एवंशस्त्राणां च खड्गादीनामुद्धकाले औषधस्य भेषजा-
र्षमुपयोगकाले तेन औषधेन त्वेनानुपयुक्तेन वषातुरस्य महती पीडा जायतेऽन्यच्च । तस्मिन्काले न तन्म्यते तल्लभ्य-
मपि बाधकादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमापेक्षा राजदण्डमकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणाराजोपकरणानां ।
अन्यथापि जनपदस्य भातृव्यतत्स्वराशङ्कितस्तदामहादण्डः त्वस्ये त्वल्पः ॥ २९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सीताद्रव्यंहलादि । शस्त्राणां औषधद्रव्याणाम् । शस्त्राणामिति कथितं । कालं कृषि-
मयादि कार्यं दुर्भिक्षादिना ब्रह्मप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतास्तन्म कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(३) कुक्षुक्कः । कृत्यमाणाभूमिद्रव्याणांहलकुक्षालकादीनामपहरणे खड्गादीनां च शस्त्राणामीषधस्य च कल्याणघृतादेः
चौर्ये सत्पुपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दण्डं कुर्यात् ॥ २९३ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च केचुषिद्व्येषुदण्डमात्रमित्याह सीतेति । सीताद्रव्यापहरणे लाङ्गलादीनांहरणे । औषध-
स्य कल्याणघृतादेः । कालंअपहतद्रव्याणामिकालेदुर्भिक्षादी दुर्भिक्षादी न दण्डइतिभावः ॥ २९३ ॥

(५) नन्दः । सीताद्रव्याणि हलयुगयोग्यफलदोनि आसाथ मुञ्चा कार्यं च गुर्विदमिति ॥ २९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सीताद्रव्यापहरणे हलादिद्रव्यापहारे शस्त्राणां औषधस्य अपहरणे कालवर्षाकालं आसाथ
मास्य च पुनः कार्यं औषधस्य आसाथ शस्त्रस्यकार्यं आसाचराजादण्डयेत् ॥ २९३ ॥

त्वाम्यमास्यौ पुरंराष्ट्रंकोशादण्डौ मुहत्तथा ॥ सप्तप्रकृतयोस्तेताः समाह्वंराज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(१) मेधातिथिः । समाभासां कण्टकशृङ्गौ केवलंराज्यतन्त्रोपयोगीराजधर्ममुच्यते अथैतस्मिन्ननुशीममाने राज्या-
नाम्नः । एवंभवद्भारवर्धने कण्टकशृङ्गौ वाक्रियमाणायां तुल्योराज्यानाम्नः । किञ्च महिषीकुमारराजवल्लभसेनाभ्यक्षाभिताः
मायेन भवन्ति कण्टकास्ताम्बदाचिदनया मुञ्चतानोद्धरेत् प्रकृतकोमशङ्कतांमहत्तममयोजनं । सेनाभ्यक्षेण सामन्तेन च
किमनैव मिहृतीतेन राष्ट्रापराधिना तदर्थमुच्यते । तुल्यंराष्ट्रत्वाम्यादिति राज्यमकृतित्वेन तन्परिहर्तव्यंराष्ट्रततोद्वर्लक्षकेन-
चिदुच्यते वा औषधित्वा कण्टकशृङ्गिकरिण्यामीति न सहसामर्थ्यतत्त्वं अतःसमनाभ्यायोपदेशतोप्युक्त्यास्मिन्वधा-

(२९३) शस्त्राणां-शस्त्राणां (सर्वे)

बुध्यते । त्वामी राजैव अमात्यामस्त्रिपुरोहिताः सेनानी पुरनिवासनगरं राष्ट्रजनपदाः कोशोरुप्यसुवर्णरूपकाधिपनसंभयः
हस्त्यश्वरथपादातदण्डः धर्मदंडादिव मुहत्समानकार्यः यथोक्तं मित्रतत्त्वादनन्तरमिति एताराज्यस्य प्रकृतयः कारणमव-
यवायथाघटस्य कापालिनि । त्वभाववचनोवा प्रकृतिशब्दः एवं तदात्मकमेव राज्यसमस्तक्षिप्तं अस्त्यैव भेदोविस्तारोद्भासम-
तिस्तत्रापि योज्योभेदः सउक्तएव ॥ २९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्वामी राजा । अमात्यामश्रयादयः । पुरं दुर्गाभूतमात्मनःशिविरम् । राष्ट्रं जानपदोज-
नः । कोशोधनं । दण्डोदण्डप्रणयनजतेजः । सन्निवृत्तं । प्रकृतयोवयवतया तत्समुदायरूपस्य राज्यस्योत्पादनादिसमस्तं
मिलितं अवयवविस्थानीयं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

(३) कुल्लूकः । त्वामी राजा । अमात्यामश्रयादिः । पुरं राष्ट्रं कृतदुर्गनिवासनगरं । राष्ट्रदेशः । कोशोवित्तनिभयः ।
दण्डोहस्त्यश्वरथपादातं । मित्रं त्रिविधं सप्तमाभ्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयोऽङ्गानि समाङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

(४) राघवाजन्मः । प्रकृतिसंपन्नइत्यादौ कतिप्रकृतय इत्यपेक्षां पूरयन्नाह त्वामीति । त्वामी राजा । अमात्याः
प्रकृतयः । पुरं राजाधिवसतिः । राष्ट्रं देशः । कोशोधनम् । दण्डोहस्त्यश्वरथपादातमिति । अथवोत्तमसाहसादि हस्त्या-
दीनां राजन्यन्तर्गतत्वात् तंविना राजत्वानुपपत्तेः । मुहत्सममाभ्यायोक्तस्त्रिविधः दूतोवा ॥ २९४ ॥

(५) जन्मजः । एवंकण्टकशोधनमुक्तं । अथराजधर्मानुक्तशिष्टान्वक्तुमुपक्रमते त्वाम्यमात्याविति ॥ २९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वामीमहोत्साहइत्युक्तलक्षणोमहीपतिः । अमात्यामस्त्रिपुरोहितादयः पुरं सशब्दं राष्ट्रं दुर्गं भव-
दुर्गादि कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः दण्डः हस्त्यश्वरथपत्तिलक्षणं चतुरङ्गबलं मुहूर्त्तान्नापि एताः सप्त प्रकृतयोराज्यस्य
अथवा समस्तं राज्यमुच्यते ॥ २९४ ॥

सप्तानांप्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ॥ पूर्वपूर्वगुरुतरं जानीयाद्भासनं महत् ॥ २९५ ॥

(१) मेधातिथिः । मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनं गरीयः सुवर्णसंपन्नो हि शक्योति मित्रमनुगृह्णीयात् एवं दण्डः कोशना
शेहि दण्डोपि नश्यत्येव एवं कोशराष्ट्रं राष्ट्रनाशेहि कुतः कोशोत्पत्तिः पुनः राष्ट्राविनाशकार्यं पुरं यत्तोरक्षितं तत्र हि
सर्वावयवसाधनादिसंभवति पुरादमात्यप्रधानं प्रधानादमात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सप्तानांप्रकृतीनां इत्योस्तिसुणांवा व्यसने पूर्वपूर्व [मथमतश्चिकित्स्यं गुरुत्वादित्यर्थः] ॥ २९५ ॥

(३) कुल्लूकः । ततः किमित्याह समेति । आसाराज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमोक्तानामुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याः पूर्व-
स्याविनाशविषये गरीयोव्यसनं जानीयात् । तथा हि मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनं गरीयः संपन्नबलस्यैव मित्रानुग्रहे सामर्थ्यात् ।
एवं बलात्कोशो गरीयान्कोशनाशे बलस्यापि नाश्यात्कोशाद्वाष्ट्रं गरीयोराष्ट्रनाशे कुतः कोशोत्पत्तिः एवं राष्ट्रादुर्गनाशोपि दुर्गादे-
वयवसेधनादिसंपन्नाद्वाप्यरक्षासिद्धिः दुर्गादमात्योगरीयान्प्रधानामात्यनाशे सर्वाङ्गवैकल्यात् अमात्यादप्यात्मा सर्वस्या-
त्मार्यत्वात्समाहुत्तरापेक्षया पूर्वयत्तोरक्षेत् ॥ २९५ ॥

(४) राघवाजन्मः । भवतु राज्यततः किंवाह समेति । आसां प्रकृतीनां मध्ये मुहत्सनादण्डव्यसनं गरीय-
स्यैव पूर्वपूर्वं त्वाम्यन्तं बोद्धव्यम् ॥ २९५ ॥

(५) जन्मजः । व्यसनं वैकल्प्यं पूर्वं पूर्वं गुरुतरं मुहत्सनादण्डव्यसनं गुरुतरमित्यादि ॥ २९५ ॥

समाङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचदृष्टान्तः विश्वब्धस्य त्रिदण्डवदित्यवष्टब्धस्यान्योन्यस्याधारभावेनैतदेवाह अन्योन्य-
गुणवैशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकभावेनैकैकस्य विशेषोपपत्तिर्भूमिबीजोदकसामग्र्योवकुञ्जरजनने तस्मात्सर्वेषां-
पूज्यताऽत्रोच्यते । अस्त्येवात्र गुरुलघुभावः यत्तु न किञ्चिदतिरिच्यतइति तदनादरेण मित्रादिरक्षायां वर्तितव्यमित्येवंपरमे-
तत् । मित्रनाशोऽचिरेण राज्यनाशोयदा बलवतोपरोधोनतदानीमेवेत्यालंबनलघीयस्तया ॥ २९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । [नचैवं तत्तदुत्तरप्रकृतिष्यसने नप्रतिकर्तव्यमेव त्वकार्यं सर्वप्राधान्यादित्याह समाङ्ग-
स्येति । विष्टब्ध]' स्यान्न्योन्याधारतया । त्रिदण्डवदन्योन्यावष्टम्भगृहादिदण्डत्रयवत् । अन्योन्यगुणवैशेष्यात् त्वत्वगु-
णेन सर्वासां वैशिष्ट्यात् न किञ्चिद्यस्यनमतिरिच्यते अतितुच्छताजातिचारानर्हत्वं भवतीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तसमाङ्गवतो लोके राष्ट्रस्य त्रिदण्डवदन्योन्यसंबन्धस्य परस्परविलक्षणोपकारणान् किञ्चिदङ्ग-
मधिकं भवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वाङ्गस्याधिक्यमुक्तं तथाप्येषामङ्गानां मध्यादभ्यस्याङ्गसंबन्धिनमपकर्तव्यमन्यदङ्गकर्तुं न
शक्तिरिति तस्मादुत्तरोत्तराङ्गमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरीयमाधिक्यनिषेधः अत्र प्रसिद्धयति त्रिदण्डमेव दृष्टान्तः तद्धि चतुरङ्गुल-
गोवालंवेष्टनादन्योन्यसंबन्धं नच तन्मध्ये त्रिदण्डधारणशास्त्रार्थं कश्चिदङ्गोधिको भवति ॥ २९६ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । किञ्च समेति । समत्वान्यादयोङ्गपरस्परसहकारि यस्य तस्य समाङ्गस्यविष्टब्धस्य विष्टम्भन-
रूपस्य अन्योन्यगुणवैशेष्यात् । अन्योन्येन गुणानां त्वान्यादीनां परस्पररोपकारितालक्षणगुणवैशेष्यात् राज्यं स्यात् त्वा-
तङ्ग्ये तु न किञ्चित्सिध्येत् । यद्यप्यत्र पूर्वपूर्वं गुरुतरमित्युक्तं तथापि राज्यलक्षणकार्येन कस्यापि प्राधान्यमिति । अत
एव दृष्टान्तः त्रिदण्डवत् तैहि भ्रष्टादौ त्वतन्त्राणां घटधारणादौ न कस्यापि त्वातङ्ग्यमिति भावः ॥ २९६ ॥

(५) मन्दनः । त्रिदण्डवद्विष्टब्धस्य दण्डत्रयवदन्योन्यापाश्रयेण स्थितस्य न किञ्चिदङ्गमतिरिच्यते सर्वाण्यङ्गानि
तस्य गुणानीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विष्टब्धस्य अन्योन्यसापेक्षस्य त्रिदण्डवत् अन्योन्याधारभूतदण्डत्रयवत् राज्यस्य समानांप्रकृ-
तीनां यथाक्रमं अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥ २९६ ॥

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

(१) मेधातिथिः । नास्ति तद्वस्तु यद्वाङ्मनोपयुज्यते भवति तत्कार्यं यन्निरुद्धेन साध्यते न महता तस्मात्सर्वाः
प्रकृतयो यन्ततः पालनीयाः । असद्विद्वद्दिना न राष्ट्रकर्शनीयं चोराद्युपद्रवेभ्यश्च यन्ततो रक्षयति तात्पर्यार्थः । अतः कण्ट-
कशुद्धिशेषोयम् ॥ २९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदेवाह तेषु तेष्विति । तत्तन्मात्रसंपाद्येति त्वर्थः । येन यदिति पूर्वार्थार्थस्यैव स्फुटार्थप्र-
पञ्चनम् ॥ २९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदङ्गस्यातिशयो भवति तत्कार्यमन्येन कर्तुमशक्तेः एवं च येना-
ङ्गेन यत्कार्यं संपाद्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते । तत्तन्मात्रगुणविशेषादि यदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम् ॥ २९७ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । तत्रैव कृतिसलिलबीजान्यायमाह तेष्विति । कृत्येषु साध्येषु विशिष्यते । प्रधानतयेति शेषः ।

साधनायत्तत्वात्साध्यस्य तद्यथा अङ्गुरस्य बीजावयवतूपदानमेवराजा सर्वत्र प्रधानम् । यथा क्षितिरङ्गुरधारणे एवं पुरम् । सलिलं यथा तदुच्छ्रूनतायामिव दण्डोरक्षाहेतुः । यथा पवनः परिणामहेतुतया वृद्धेर्हेतुरेवंकोशः । यथा तत्र तेजः परिपाकहेतुरेवमेवामात्यः एवमन्यत् ॥ २९७ ॥

(५) नन्दनः । अत्रहेतुमाह तेषुतेषुचेति तदङ्गतस्मिन्कार्ये ॥ २९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । येनाङ्गेनयत्कार्यसाध्यते तदङ्गतस्मिन्कार्ये श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ॥ त्वशक्तिपरशक्तिच नित्यंविद्यान्महीपतिः ॥ २९८ ॥

(१) मेधातिथिः । परस्यात्मनश्च नित्यशक्तिविद्यात् किमयमारिप्सते किंचमयिकर्तुंशक्तं किंचाहमस्मिन्निति एतन्नित्यंवेदितव्यं । कथंचैतच्छक्यते वेदितुंचारेणसममाध्यायोक्तेन उत्साहयोगेन दानादिपरितोषिताउत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्रयक्रिययैव च कर्मणा कर्माणि वा निवेशादीनि तदारभेन शक्तिमान् रिपुरवगम्यते तानि ह्यर्थसंपत्कराणि ततः सामर्थ्योत्पत्तेः ॥ २९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परात्मनोः शत्रोःस्वस्यच त्वशक्तिं त्वामिगतांशक्तिं प्रभावीत्साहमस्त्रजां परशक्तिममात्यादिषडङ्गशक्तिं गताम् । चारेण चरेण । उत्साहयोगेनोद्यमदर्शनेन । कर्मणां कार्याणां क्रियया निष्पादनेन कर्मणांफलान्तरदर्शनरूपेणच विद्यात् अहमशक्तोऽन्योवेति ॥ २९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सममाध्यायोक्तकापट्टिकादिना दलस्योत्साहयोगेन कर्मणांच हस्तिबन्धवणिक्पथादीनामनुष्ठानेन आतांशत्रोरात्मनश्च शक्तिराजा सदा जानीयात् ॥ २९८ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति चारस्य कृत्यमाह चारेणेति । चारेणोत्साहयोगेन चाराणां कृतकार्याणां वस्त्रान्काशदिप्रसादेनोत्साहः तेषामेवच कार्यार्थं पुनःसंयोगश्चतेनपरशक्तिंजानीयात् त्वशक्तिनुकर्मणां हस्तिबन्धशत्रुवशीकारादीनां क्रिययाऽनुष्ठानेन ॥ २९८ ॥

(५) नन्दनः । परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च त्वशक्तिं त्वपरिकरशक्तिं परस्यान्यस्य मित्रादेः शक्तिच चारेणोत्साहयोगेन अतन्द्रितत्वेन कर्मणा क्रियया विद्यात् चारेणेत्यामवचनमत्रविवक्षितं उत्साहयोगेनेति प्रत्यक्षकर्मणां क्रिययेत्यनुमानम् ॥ २९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारेण चारस्य प्रेषणेन उत्साहयोगेन उद्यमदर्शनेन पदातीनां क्रिययैव चपुनः कर्मणां वणिक्पथादीनां त्वशक्तिं पूर्वं पूर्वं अस्य राज्यस्य समानां प्रकृतीनां अवयवानां यथाक्रम एवंपरात्मनः परः शत्रुः तस्य आत्मनः शक्तिं नित्यं विद्यात् ॥ २९८ ॥

पीडनानि च सर्वाणि ध्यसनानि तथैव च ॥ आरभेत ततः कार्यसंचित्यगुरुलाघवम् ॥ २९९ ॥

(१) मेधातिथिः । पीडनानि नरकदुर्भिक्षपातादीनि । तथाऽवर्षादिवर्षपर्ययमूषिकशलभाशनिमश्रुतयः ध्यसनानि कामक्रोधस्वपुत्रसंग्रामदैवविघटनयोपम्यासेन वा तथापि ननित्यमुत्साहेन भवितव्यं अथवानसंतोषिणा भवितव्यं । अथतावत्साहगुण्यचिन्ता अन्वाहिकौ चायव्ययौ कया चिन्मात्रया गतौ च राष्ट्रवृत्तं प्रकृतिसमहीतंचरमुखादवधृतम् ॥ २९९ ॥

(२९८) विद्यान्महीपतिः=विद्यात्परात्मनोः (सर्व०)

(२) सर्वज्ञानारायणः । पीडनानि परपुरोपरोधानादीनि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गमात्योपजापादीनि परस्य विद्यात् । गुरुलाघवं गुरुत्वलघुत्वे संचित्य कार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(३) कुल्लूकः । पीडनानि मारकादीनि कामक्रोधोद्वेगानि दुःखानि च त्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुलघुभावंपर्यालोच्य सन्धिविग्रहादिकार्यमारभेत ॥ २९९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पीडनानीति । पीडनानि परराष्ट्रे दुर्भिक्षमारणानि । व्यसनानि मरुतिक्रोधजादीनि । कार्यं सन्धिविग्रहादि बलवति शत्रौ सन्धिगुरुस्वप्नुष्टेयः त्वरक्षाहेतुत्वात् । क्षीणे तस्मिन्नानुष्टेयः आपन्नकालत्वात् ॥ २९९ ॥

(५) नन्दनः । पीडनाभ्यात्मनः परकृतानि व्यसनानि हतादीनि विद्यादित्यनुकल्प्यते गुरुलाघवतः गौरवेण लाघवेन च विविच्य कर्तव्यं कुर्यात् ॥ २९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरोपरोधादीनि सर्वाणि व्यसनानि राष्ट्रभङ्गमात्योपायादीनि तथैव जानीयात् । ततः कार्यं सन्धिविग्रहादि गुरुलाघवं संचिन्त्य आरभेत ॥ २९९ ॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ॥ कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥ ३०० ॥

(१) मेघातिथिः । गीतादिविषयेषु भावेन व्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि पुरुषग्रहणं तिष्ठतुतावद्राजानोपि जनपदउद्योगप्रियोपचीयन्ते एतदुक्तमाभ्युक्त्योः श्रियमन्विच्छेदिति ॥ ३०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कर्माणि राज्यरक्षादीनि ॥ ३०० ॥

(३) कुल्लूकः । राजा स्वराज्यवृद्धिपरापचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं संजातमिति छलान्यप्यारभ्यात्मना खिन्नः पुनः पुनस्ताभ्यारभेतैव यत्नात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्नितरांसेवते तथा नाब्राह्मणे नानाश्रये श्रीरस्तीति प्ररोहितापि शोषमेति न च युगानुरूपेण कर्माणि फलन्तीति राज्ञोदासितव्यम् ॥ ३०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच नृपो न कृतार्थमन्यः स्यादित्याह आरभेतेति । श्रान्तः संजातफलोपि श्रान्तः खिन्नः असंपूर्णमिवात्मानं मन्यमानः । एवंविधं नृपतिं श्रीर्लक्ष्मीः निषेवते नितरांसेवते ॥ उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीरिति न्यायान् ॥ ३०० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रान्तः कर्मकरणेन ॥ ३०० ॥

कृतं त्रेतायुगंचैव द्वापरंकलिरेव च ॥ राज्ञोदृप्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ ३०१ ॥

(१) मेघातिथिः । इतश्च कर्मरंभपरेण भवितव्यं अनारंभीकलिः स्यात्सचमहान्दोषः नचैवं मन्तव्यं राज्ञा कलिनार्मविशेषत इति हासमसिद्धेः कथमहं स्यामिति यतो राज्ञोवृत्तादितदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । राज्ञोवृत्तानि राजचरितान्येवैतानि ॥ ३०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यतः कृतमिति । कृतत्रेताद्वापरकलयोराह एव चेष्टितविशेषास्तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः । तस्माद्वा जैव कृतादियुगमभिधीयते ॥ ३०१ ॥

(४) राघवानन्दः । राजा हि कृतादिचतुष्टयस्य धर्मप्रवर्चकत्वेन तद्रूपमिदं याह कृतमिति ॥ ३०१ ॥

(३००) श्रान्तः श्रान्तः=श्रान्तः श्रान्तः (ग)

(५) मन्दनः । राज्ञः कर्मणामारम्भविशेषेणयुगविशेषोपीत्याह कृतत्रेतायुगंवेति । राज्ञोवृत्तानि राज्ञः संबन्धीनि वृत्तानि ॥ ३०१ ॥

कलिः प्रमुमोभवति सजापद्मापरंयुगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तुकृतंयुगम् ॥ ३०२ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुष्ठानशीलः प्रमुमः कलिर्भवति । जानानभौत्कर्वाभ्युपायानातिष्ठसजापद्मापरंभवति । व्यवसितकर्मभयोगस्त्रेतायुगंभवति । विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपादाकृतयुगंभवति ॥ ३०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कथं तदित्यत आह कलिरिति । प्रमुमोऽनवेक्षितराज्यः तदा कलिदोषप्रवृत्तेः । जापत् प्रतिसंधानमात्रं कुर्वन् । अभ्युदित उद्यतः । विचरन्निष्पादनार्थं कर्मणाम् । प्रत्पापादीनां कल्यादियुगतुल्यत्वात् प्रमुमादेस्तत्त्वमुक्तं ॥ ३०२ ॥

(३) कुल्लूकः । कीदृक्चेष्टितः कृतादियुगमित्यत आह कलिरिति । अज्ञानालस्यादिना यदा निरुपमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् यदा ज्ञानमपि नानुतिष्ठति तदा द्वापरम् यदा कर्मानुष्ठानेऽवस्थितस्तदा त्रेता यथा शास्त्रं पुनः कर्मानुष्ठानं विचरति तदा कृतयुगं तस्माद्वाङ्मा कर्मानुष्ठानपरेण भाव्यमिति । अब तात्पर्यं ननु वास्तवकृतयुगाद्यप्यपलापे ॥ ३०२ ॥

(४) राष्ट्रवाजम्भः । तदेव विवृणोति कलिरिति । प्रमुमः स्वापंगतः राजनि मुमे दुष्टानां भयात्कर्माद्यनुपस्थितिः । तस्मिन्जापतिसाधूनामभयदानादिपुण्योपस्थितिः तद्वापरम् । कर्मकर्तव्यम् । स्वाभिमुख्येनोद्यमी तदा यज्ञादिप्रवृत्तेस्त्रेता । विचरन् त्वराज्ये कण्टकाघातनायपर्यटन् कृतं सत्यं भ्यानास्पदं सर्वत्र निर्भयाऽन्यान् कृतइत्युक्तेः ॥ ३०२ ॥

(५) मन्दनः । प्रमुमो निष्कर्मा राजा लोकस्य कलिर्भवति जापत्कर्माण्यारुह्यन्यानीत्यवगच्छन् कर्मस्वभ्युद्यतः कर्मसु युक्तो व्यवसित इति यावत् । विचरन् कर्माणि कुर्वन् ॥ ३०२ ॥

(६) राष्ट्रचन्द्रः । प्रमुमः अनपेक्षितराज्यः कलिर्भवति । सजापत् प्रतिसन्धिमात्रपरः द्वापरंभवति । कर्मसु अभ्युद्यतं उद्यमयुक्तं त्रेतायुगं भवति । विचरंस्तु ध्यवहारपश्यन् कृतयुगं भवति ॥ ३०२ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य त्रायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥ ३०३ ॥

(१) मेधातिथिः । तेजः शुक्रं कार्यसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ३०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रादीनां प्रत्येकं वृत्तानुवृत्तिं प्रागुक्तामपि वीवरीतुमनुवदति इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तमिति तेजोबलं यथावृत्तं चरितम् ॥ ३०३ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रादिसंबन्धिनोद्दीर्घस्यानुरुपचरितं राजानुतिष्ठेत्तथा च राजा कण्टकोद्दारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुक्तः स्यात् ॥ ३०३ ॥

(४) राष्ट्रवाजम्भः । न केवलमेव किन्तु इन्द्रस्येति । तेजोवृत्तं तनदोष्ठां प्रागल्भ्येन चेष्टाम् ॥ ३०३ ॥

(५) मन्दनः । तेजः प्रभावस्तदर्थं वृत्तं तेजोवृत्तम् ॥ ३०३ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्पथेन्द्रोऽग्निप्रवर्धति ॥ तथाभिबर्षेत्स्वराष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥ ३०४ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र प्रकरणे मासनिर्णयोऽभिहितः केवलं चतुर्षु मासेषु सन्ततवर्षा पर्जन्यो भवति अतः सन्ततं स-

(३०३) तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् = तेषां वृत्तं नृपो हरिन् (च)

वर्कालंस्वराष्ट्रकामैः पूरयेदित्युक्तं भवति तथा कर्तव्यं यथा स्वराष्ट्रिया अनुरक्ता भवन्ति ॥ ३०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कामैरपेक्षितदानैः ॥ ३०४ ॥

(३) कुल्लूकः । कथमिन्द्रादिचरितमनुतिष्ठेदित्याह वार्षिकेति । ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रयणेनेदमुच्यते यथा आवणादी-
श्वतुरोमासानिन्द्रः सस्यादिसिद्धये वर्षन्येवमिन्द्रचरितमनुतिष्ठन् राजा त्वदेशायातसाधूनभिलषितार्थैः पूरयेत् ॥ ३०४ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह वार्षिकानित्यष्टभिः । कामैर्दानमानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(५) नन्दनः । कामैरपेक्षितभोगैः इन्द्रव्रतचरन्निन्द्रव्रतमेतदित्यर्थः ॥ ३०४ ॥

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ॥ तथा हरेत्करं राष्ट्रा नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५ ॥

(१) मेधातिथिः । [स्तोत्रं स्तोत्रमपिरसमीपत्तापेनादत्ते यथादित्यस्तथाकरमादद्यादित्येष उपमार्थः] ॥ ३०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तथा हरेत्करं क्रमेण ॥ ३०५ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यष्टमासत्रिभिस्तोत्रं स्तोत्रं समीपत्तापेनादत्ते तथा राजा शास्त्रीयकरानपी-
डया सदा राष्ट्रादृक्कीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ॥ ३०५ ॥

(४) राघवानन्दः । रश्मिस्थानीयैः करग्राहकचराद्यैः । हरेत् गृह्णीयात् ॥ ३०५ ॥

(५) नन्दनः । अष्टौ मासाः कार्तिकादयः ॥ ३०५ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । चारैश्चरद्वारा प्रवेष्टव्यं परराष्ट्रं ॥ ३०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा प्राणाख्यो वायुः सर्वजन्तुष्वन्तः प्रविश्य विचरत्येवं चारद्वारेण स्वपरमण्डलजालेषु चिकीर्षिता-
र्थज्ञानार्थमन्तः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतचरितम् ॥ ३०६ ॥

(४) राघवानन्दः । चारैः उक्तपाटिकादिपञ्चविधैः । प्रवेष्टव्यं भद्राभद्रं ज्ञातव्यम् ॥ ३०६ ॥

यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि

यमव्रम् ॥ ३०७ ॥

(१) मेधातिथिः । अपराधेन प्रियद्वेष्ययोर्निघ्नसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । नियन्तव्याः प्राप्ते काले ॥ ३०७ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि यमस्य शत्रुमित्रे नस्तस्तथापि तन्निन्दकार्चकयोः शत्रुमित्रयोर्यथा यमः शत्रुमित्रमरणकाले
तुल्यवन्नियमयत्येवं राज्ञाऽपराधकाले रागद्वेषपरिहारेण प्रजाः प्रमापणीयाः यस्मादेतदस्य याम्यव्रतम् ॥ ३०७ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा यमः प्रियद्वेष्यौ हित्वा प्रजाकृतानुरूपेण नियच्छति दण्डादि करोत्येवमसौ ॥ ३०७ ॥

(५) नन्दनः । सर्वे प्रियद्वेष्याः ॥ ३०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राप्ते काले मरणकाले । नियच्छति नियमयति ॥ ३०७ ॥

वरुणेन यथा पार्श्वैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ॥ तथा पापानि गृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवशङ्किता एव कार्यकारिणो नियहीतव्या यथा न पलायन्ते ॥ ३०८ ॥

(१) आ आ

(२) सर्वज्ञनारायणः । बद्धएवदृश्यते नतु बन्धनमामिकाले ज्ञायते ॥ ३०८ ॥

(३) कुल्लूकः । योवरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः सयथा तेनाविशङ्कितः पार्श्वैर्बद्धएव लक्ष्यते तथा पापकारिणोऽ-
विशङ्कितानेव यावन्न पारयन्तेतावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणं ब्रतम् ॥ ३०८ ॥

(४) राघवानन्दः । यथा वारुणैः पार्श्वैर्बद्धोनरकस्थः एवं साहसकादिभिर्गर्भैर्बद्धोदृश्येतेति ॥ ३०८ ॥

(५) नन्दनः । गृहीयान्निबध्नीयात् ॥ ३०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा पापं पापकारणं । निगृहीत गृहीयात् ॥ ३०८ ॥

परिपूर्णयथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृश्यन्ति मानवाः ॥ तथा प्रकृतयोयस्मिन्सचान्द्रव्रतिको नृपः ॥ ३०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अक्रोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रदृष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यं । निर्वाता आपन्नपरिता-
पाभवन्तीत्यर्थः ॥ ३०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतयोयस्मिन्परिपूर्णं दृश्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ३०९ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पूर्णन्दुर्दर्शनेन मनुष्याहर्षमुत्पादयन्त्येवमात्यादयोयस्मिन्दृष्टे तुष्टिमुपगच्छन्ति सचन्द्राचार-
चारी नरेन्द्रः ॥ ३०९ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन्नाजनि दृष्टे प्रकृतयोदृश्यन्ति सराजा चान्द्रव्रतिकः ॥ ३०९ ॥

(५) नन्दनः । प्रकृतय इत्यमात्यादयः ॥ ३०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा तथा समाङ्गेन पूर्णराजानं दृष्ट्वा प्रकृतयोदृश्यन्ति ॥ ३०९ ॥

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं ब्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(१) मेधातिथिः । भृशमुद्वेजनीयोदुष्टइत्याग्नेयव्रतं । सामन्ता अमात्याएव बहुसाधनयुक्ताः ॥ ३१० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रतापयुक्तः तापकारी । तेजस्वी अधृष्यः । यथा दुष्टदिव्येऽग्निर्हिंनस्ति तथा दुष्टानां सा-
मन्तानां राज्यसमीपवर्तिनां हिंस्रः ॥ ३१० ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिषु सदादण्डपातेन प्रचण्डोऽसहनः स्यात्तथा प्रतिकूलामात्यहिंसनशीलो भवेत् तदस्याग्नि-
सं-
बन्धिव्रतं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्मसु प्रतापयुक्तः स्यात् तेजस्वी च घृतकाञ्चनपरीक्षादौ दाहस्तद्वत् दुष्टसामन्तेषु हिंसो-
पि ॥ ३१० ॥

(६) रामचन्द्रः । दुष्टसामन्तः संसक्तकास्तुसामन्ताः ॥ ३१० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं ब्रतम् ॥ ३११ ॥

(१) मेधातिथिः । धरा पृथ्वी तद्वदीनानाथाश्च वंशाश्च भरणीयाः ॥ ३११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समं धारयेत् न त्वेकं परित्यज्यैकमेव । बिभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा पृथिवी सर्वाण्युच्चावचानि स्थावरजङ्गमायुक्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वद्विद्व-
निकगुणवद्भूतानि तदितराणि च दीनानाथादिसर्वभूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवीसंबन्धिव्रतं भ-
वति ॥ ३११ ॥

(४) राघवानन्दः । समं भूतानि प्रजाः विभ्रतः पुष्पतो राज्ञः पार्थिवं व्रतं श्रेयम् ॥ ३११ ॥

(४) रामचन्द्रः । यथासर्वाणिभूतानि प्रदानादिनाविभ्रतः पुष्पतः ॥ ३११ ॥

एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥ स्तेनान् राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परएव च ॥ ३१२ ॥

(१) मेधातिथिः । उपसंहारः श्लोकः । एतैर्देवव्रतैरन्यैर्लोकतो वगम्यैः ॥ ३१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतैः प्राग्व्यवधानेनोक्तैः । स्वराष्ट्रे स्वराष्ट्रस्थितान् । परएव च परराष्ट्रादागतान् ॥ ३१२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि त्वबुद्धिप्रयुक्तो राजाऽनलसः सन्स्वराष्ट्रे ये चौरावसन्ति ये च परराष्ट्रे-
वसन्तस्तद्देशमागत्य मुष्णन्ति तानुभयप्रकारान्निगृह्णीयात् । सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमभ्यादिरुपत्वं इह
तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमित्युपनहक्तिः ॥ ३१२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतैरिति । परे परराष्ट्रे जयादिनात्मसात्कृते तत्रत्यानपि स्तेनान्निगृह्णीयादित्यन्व-
यः ॥ ३१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनान् चौरान् स्वराष्ट्रे स्थितान् परएव वा परराष्ट्रस्थितान् परराष्ट्रे स्थितान् गत्वा मुष्णतः
॥ ३१२ ॥

परामप्यापदं प्राप्नो ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ॥ ते स्तेनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥ ३१३ ॥

(१) मेधातिथिः । यः क्षीणकोशो बलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते तथापि न ब्राह्मणधनमप्यापदि ग्रहीतव्यं न चाव-
ज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । न प्रकोपयेदर्थग्रहणादिना ॥ ३१३ ॥

(३) कुल्लूकः । कोशभयादिना प्रकृष्टामप्यापदं प्राप्नो राजा ब्राह्मणान् प्रकोपयेद्यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनमेनं सद्यएव
शापाभिचाराभ्यां हन्युः ॥ ३१३ ॥

(४) राघवानन्दः । एवंविधस्यापि नृपतेर्ब्राह्मणाधीतत्वं वक्तुं ब्राह्मणस्य निग्रहानुग्रहसामर्थ्यमाह परामित्या-
दिना ॥ ३१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हि निश्चयेन । ते ब्राह्मणाः एवं राजानम् ॥ ३१३ ॥

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सोमः कौन नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥ ३१४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मणमाहात्म्यं इति हासं लोकप्रसिद्धमनुवदति इच्छार्थेष्वालम्भानि महाभार-
तादवगमयितव्यानि ॥ ३१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभक्ष्योऽग्निर्भृगुणा कृतः । वडवानुखो नामर्षिस्तेन मेरौ तपःकुर्वता समुद्राद्ब्रूतो नाग-
तस्तेन क्रौञ्चादात्मगात्रोष्मणा समुद्रस्तिमितजलः कृतः प्रत्विदमस्यन्दसदशश्चास्य लवणभावोजनित उक्तश्चापेयो भविष्य-
सीति भारते मोक्षधर्मनूतम् । क्षयीकृत्वापश्चादप्यायनेनोपायकथनेनाभ्यायितश्चन्द्रोदक्षेण ॥ ३१४ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाहि यैरिति । यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योऽग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्च क्षययुक्तः प-
श्चात्पूरितस्तां प्रकोपयित्वा कौन नश्येत् ॥ ३१४ ॥

(४) राघवानन्दः । भृगोः पत्नीयमित्युक्तेभिनाऽसुरस्तां जहार तत्कृत्वा भृगुणा शमोभिः सर्वभक्षो भवेदिति ।

तथा मोक्षधर्मे नारायणीये रुष्णार्जुनसंवादे नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखोनामार्षः पुरा बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्राद्वाहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्रगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलःकृतः त्वेदस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावोजनितउक्त-
श्रपियोभविष्यस्येवं त्वत्तोयंवडवामुखेयोगिस्तेन पीयमानं मधुरं भविष्यतीत्यपेयोमहोदधिः समुद्रः । क्षयी यक्ष्मणायुक्तः ।
आप्यायितः पूरितः ॥ ३१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैर्ब्राह्मणैः सोमः क्षयी आप्यायितः पूर्णतांप्रापितः तान् ब्राह्मणान् प्रकोप्य को न नश्येत् ॥ ३१४ ॥

लोकानन्यान्स्तृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः ॥ देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्स

मृधुयात् ॥ ३१५ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षिणोति छादयति तद्विशेषात्सृष्टीनां क्षिण्वन्हि संक्षेपोऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डिवे
विक्षिमे व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लोकानन्यानि विस्वामित्रचरितम् । लोकपालानिति इन्द्रांतरसृष्ट्याद्युद्यमेन गरुडंसृजतां
वालखिल्यानां चरितम् । देवान्देवानिति वाय्वादीनांवृत्तम् । क्षिण्वन् दुःखजननादेव ॥ ३१५ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच लोकानामिति । येस्वर्गादिलोकान्प्ररानन्यांश्च लोकपालान्सृजन्तीति संभाव्यते देवांश्च शापेन
मानुषादीन्कुर्वन्ति तान्पीडयन्कः सृष्टिर्दिष्टायात् ॥ ३१५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच लोकेति । सृजेयुः विस्वामित्रादयः एवं देवानित्यपि माण्डव्यशापेन यमोपि विदुरतां-
गतः । क्षिण्वन् पीडयन् । समृधुयात् सृष्टिर्दिगच्छेत् ॥ ३१५ ॥

(५) नन्दनः । एतत्पद्यत्रयं राज्ञां वर्ज्यतमत्वकथनं लोकानन्यान्सृजेयुर्यदिति । क्षिण्वन्बाधमानः समृधुयात्सदीप-
येत् ॥ ३१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये ब्राह्मणाः देवान् अदेवान् देवकार्यरहितान् कुर्युः । क्षिण्वन् पीडयन् ॥ ३१५ ॥

यानुपाश्रित्यतिष्ठन्ति लोकादेवाश्च सर्वदा ॥ ब्रह्मचैव धनंयेषांकोहिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥ ३१६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोकाल्लयः पृथिव्यादयः देवाः आहुतिद्वारेण ब्राह्मणोपाश्रिताः अभ्यापनाधिक्येन कर्मबहु-
त्वेन ब्राह्मणोदेवानामाश्रयोन तथा क्षत्रियवैश्यौ ॥ ३१६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यांस्तमाभित्य यत्साभ्याम्यज्ञानाभित्य । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(३) कुल्लूकः । अपिच यानित्यादि । यां ब्राह्मणान्यजनयाजनकर्तृकानाभित्याग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्यायेन पृथि-
व्यादिलोकादेवाश्च स्थितिलभन्ते वेदएव च येषामभ्युदयसाधनतया याजनाभ्यापनादिना धनोपायत्वाच्च ताञ्जीवितुमि-
च्छन्कोहिंस्यात् ॥ ३१६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यानिति । याजनाभ्यापनकुशलान्ब्राह्मणानाभित्यैवापूर्वद्वारालोकांश्चतुर्दशभुवनानि
देवाइन्द्रादयश्च स्युरितिभावः ॥ ३१६ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म वेदः ॥ ३१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यान् ब्राह्मणान् । येषां ब्राह्मणानाम् । ब्रह्म वेदः धनं ॥ ३१६ ॥

अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणोदैवतं महत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्देवतं महत् ॥ ३१७ ॥

(१) मेघातिथिः । जातिमात्राभ्याणामनवज्ञानं नविद्वात्तामपेक्षेत नादिक्रियास्त्विव यथाचैतन्नपादतः कुर्यादित्यग्नौ ॥ ३१७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अविद्वांश्च ननुविद्वांश्चैव । प्रणीतोऽग्निः होमार्थमुद्धतः ॥ ३१७ ॥

(३) कुल्लूकः । एवंतर्हि विद्वांसंब्राह्मणसेवेतेत्यत आह अविद्वांश्च । यथाहितोऽनाहितोवाग्निर्महती देवतैवमूर्खो-विद्वांश्च प्रकृष्टा देवतेति ॥ ३१७ ॥

(४) राघवानन्दः । अहोर्किवक्तव्यमित्याह अविद्वांश्च । देवतं देवताबुद्धम् । प्रणीतः आहितः तद्भिन्नोऽप्रणीतः ॥ ३१७ ॥

(५) नन्दनः । वृत्तहीनोपि ब्राह्मणो न गर्हणीय इति श्लोकद्वयेनाह अविद्वांश्चैवविद्वांश्चेति ॥ ३१७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रणीतः होमार्थमुद्धतः सधृष्टः कृतः । अप्रणीतः लौकिकः अनाहितः ॥ ३१७ ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावकोनैव दुष्यति ॥ हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(१) मेघातिथिः । गतार्थोयंदुराचारोऽप्यविज्ञेय इत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्मशानेष्वपि न दुष्यति न पापेयुज्यते यतः तज्जातीययज्ञे हूयमानो वर्धते न ह्यभिस्ततोऽन्यस्ततोऽन्यत्र एकत्वादेवतायाः ॥ ३१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाग्निर्महातेजाः श्मशानेषु शवदहन्कार्येऽपि नैव दुष्टो भवति किन्तु पुनरपि यज्ञेषु हूयमानोऽभिवर्धते ॥ ३१८ ॥

(४) राघवानन्दः । नैव दुष्यति कथ्यादमग्निमित्यादिमन्त्रलिङ्गकादृष्टदोषेऽपि दृष्टदोषाभावान्न हि तदग्निर्दाहप्रकाशहीनः । हूयमानः होमेन संस्क्रियमाणोऽदृष्टदोषपरित्यक्त्य फलजनकतया वर्धत इति भावः ॥ ३१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्मशानेष्वपि वर्धते आहुतिभिः ॥ ३१८ ॥

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्रह्मणा पूज्याः परमदैवतं हितम् ॥ ३१९ ॥

(१) मेघातिथिः । अनिष्टेषु प्रतिपिष्टेषु वर्तमानास्तदुपक्रमैर्यथाशास्त्रं दण्ड्यान् सहसाऽऽक्रम्य वर्णान्तरवत् ॥ ३१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्टेषु लोकविद्भिरेषु ॥ ३१९ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं कुत्सितकर्मसुऽपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः यस्मात्प्रकृतं तदैवतं स्तुत्यर्थत्वात्त्यास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ॥ ३१९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् । अनिष्टेषु कुत्सितकर्मसु देवबन्धादपि परमं दृष्टमपानुपहहेतुत्वात् धनमाना-विना ॥ ३१९ ॥

(५) नन्दनः । अनिष्टेषु सतामसंमतेषु सर्वकर्मस्वितरणकर्मसु ॥ ३१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तद्विजाः परमं देवतम् ॥ ३१९ ॥

क्षत्रस्यातिप्रदुष्यस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ ब्रह्मैव सन्नियंतु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंज्ञकम् ॥ ३२० ॥

(१) मेघातिथिः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रतिवापि शुभकृतस्य ब्राह्मणा एव सन्नियन्तारः जीमदावधिमावस्थाभेदेन

वर्तमानाः क्षत्रियाजपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैर्मार्गे व्यवस्थाप्यन्ते अत्र हेतुः क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणजातेः सकाशात्क्षत्रियाणांसंभवः अत्रार्थवादएवायं ननु योयस्योत्पत्तिहेतुर्नासौ तस्य नाशकः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणान्प्रतिप्रवृद्धस्यात्मनाभिभवितुंविममिच्छतः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वथा पीडानुवृत्तस्य ब्राह्मणाएव शापाभिचारादिना सम्यक्क्रियन्तारः यस्मात्क्षत्रियोब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूतत्वात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणान्प्रति अतिवृद्धस्य क्षत्रियस्यापि ब्रह्मैव नियन्तु इत्यन्वयः । तत्र हेतुः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नोजीवः ततः संभवं सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्वल्लेतिश्रुतेः । तदुत्तरभावित्वाद्वा क्षत्रियस्य ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । इतरैश्च ब्राह्मणोनातिक्रमणीयइत्याह क्षत्रस्येति अतिप्रवृत्तस्य लङ्घितशास्त्रमर्यादस्य सन्नियन्तृस्यान्नियन्तुं शक्यात् कुतः क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मैव ब्राह्मणः संनियन्तु स्यात् क्षत्रस्य संनियन्ता स्यात् । क्षत्रं ब्रह्मसंभवं ब्राह्मणात् संभवो यस्यतं ब्रह्मसंभवम् ॥ १२० ॥

अङ्गोभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितम् ॥ तेषांसर्वत्रगन्तेजः त्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । केनैव अद्भ्यओषधिवनस्पतिभ्यएव जायतइत्येवमभिरद्भ्यएवउत्पन्नस्तस्य सर्वगन्तेजः सर्वदासंद्दहति तेजसाऽभिभवति अपः प्राप्य तदस्य तेजः शाम्यति अश्मनोलोहंखड्गादि "तेन सर्वविदार्यते अश्मसंपातात्स्फुटति एवंक्षत्रियाः सर्वजिगीषवोविजयन्ते ब्राह्मणेषु चेदौद्धत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अद्भ्योभिर्प्यर्थन्तत्वात् । ब्रह्मतःक्षत्रं क्षत्रक्षयानन्तरं ब्राह्मणैःसह संभूय क्षत्रियाभिःपुत्राणांजननात् । अश्मनआकरस्थपाषाणकणेभ्यः । शाम्यति भाःप्राप्य संघर्षणे नश्यति ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । तथाच अद्भ्यइति । जलब्राह्मणपाषाणेभ्योऽग्निक्षत्रियशास्त्राणि जातानि तेषांसंघर्षितेजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदनार्थककार्यकरोति स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणालयेषु दहनाभिभवच्छेदनात्मककार्येन करोति ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह अद्भ्यइति । अयमर्थः । अद्भ्यर्थमिन्धनं हि मध्यमानं रसक्षयेऽग्निमभिव्यनक्ति ॥ अथार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्मभिसिर्मथिते । रुष्णवर्त्मा समभवत् विभुर्वैश्वानरोऽविमान् ॥ इत्यञ्जोभिः पौष्करेश्रुतः । विष्णुद्वाग्नेः प्रत्यक्षजलजत्वम् । पाषाणोलोहबीजगर्भोभ्यायमानोलोहंभ्यनक्ति तत्रासत्वे न ततः स्यादतोऽभिव्यक्तये क्षयाश्मजत्वम् । क्षत्रियेत्वानन्तर्यापेक्षया ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्वाहूराजस्यः रुतइति श्रुतेऽततः किंतवाह एवामिति । सर्वभगं सर्वद्रव्येषु दाहच्छेददण्डादिकर्तृत्वेन वर्तमानं तेजोभिर्दग्धत्वं लोहस्य तैक्ष्ण्यं राक्षोदण्डनं च त्वाह योनिषु जलहीरकविशेषुन विकरोति किंतु शाम्यति ब्राह्मणस्त्वक्षतोऽग्नौदित्युक्तेः ॥ १२१ ॥

(५) ननन्दः । एतदेवोपपादयति अद्भ्योभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमिति । अद्भ्योऽग्निरिति च पौराजिकाः ब्रह्मतीब्राह्मणतः ब्राह्मणाहि दक्षमरीच्यादयः संहारः तेषामन्वादीनांसर्वत्र गन्तुं शक्तंतेजः शक्तिः त्वाह योनिषु शाम्यति शरते एतदुक्तंभवति अग्निः सर्वं दग्धुमीष्टे नापः क्षत्रियः सन्नियन्तुमीष्टे न ब्राह्मणं लोहं लोहंसर्वच्छेत्तुमीष्टे अग्निर्लोहयोदपण्यासोदष्टान्तार्थः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्भ्यः जलेभ्यः अग्निर्भवति । ब्रह्मतः क्षत्रं जातम् अश्मनःलोहम् । तेषां ब्रह्मादीनां ॥ १२१ ॥

नाब्रह्मक्षत्रं भ्रूति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्क्षत्रियब्राह्मणरहितं राज्यं मन्त्रिपुरोहितादयो यत्र न ब्राह्मणास्तत्र कुतः सृष्टिः एवं ब्राह्मणा अपि राजोपाश्रिताः कुतः संपर्तिलभन्ते उभौ युक्तौ जगज्जयतः ब्रह्मक्षत्रशब्दौ ब्राह्मणक्षत्रियजातिवचनौ ॥ ३२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संपृक्ते परस्परविरुद्धे वर्धते अवश्योद्भव्यरणोपस्थितौ ॥ ३२२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणरहितक्षत्रियोद्बुद्धिर्न याति शान्तिकपौष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहात् । एवं क्षत्रियरहितोऽपि ब्राह्मणो न वर्तते रक्षाविना यागादिकर्मणिष्पत्तेः किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबन्धएवेह लोके परलोके च धर्मार्थ-काममोक्षावाप्ता बुद्धिमेति । दण्डप्रकरणे चैयं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामपराधिनामपि लघुदण्डप्रयोगनियमार्था ॥ ३२२ ॥

(४) राघवानन्दः । इतश्च ब्राह्मणः श्रेष्ठइत्याह नेति । याजनाचार्यसाकर्तृतयाऽविद्यमानं ब्राह्मणजात्यवच्छिन्नं यस्य क्षत्रियस्य तत् न क्रमोति बुद्धिनगच्छति । नाक्षत्रं न विद्यते क्षत्रं याज्यपालकादितया यस्य तत् । संपृक्तं परस्पर-कांक्षया संयुक्तम् ॥ ३२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रह्म क्षत्रं न क्रमोति न बुद्धियाति । अक्षत्रं ब्रह्म न वर्धते । तस्माद्ब्रह्मक्षत्रं संयुक्तं इहलोके अमुत्र परलोके ॥ ३२२ ॥

दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ॥ पुत्रे राज्यासमासृज्य कुर्वीत प्रायणंरणे ॥ ३२३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदा तु रजसाभिभूयेत रुतकृत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सति सर्वदण्डसमुद्भूतब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । महापातकिधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तं नराज्ञा तद्गृहीतव्यं अन्येतुदण्डधनं नराज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्थवादाद्बहुधनमस्ति प्रयाणकालश्च तदा सर्वस्यायं विनियोगः । अन्येतुदण्डग्रहणं करशुल्कादीनामपि प्रदर्शनार्थं व्याचक्षते तथा सति सर्व-त्वं दद्यादित्युक्तं भवति वाहनायुधभूमिपुरुषवर्जं सर्वदातव्यं एवं तु व्याख्याने पुत्रे राज्यसमासायेति न घटने न हितस्य कोश-स्य राजकरणसंभवः कुर्वीत प्रायणंरणे आत्मत्यागिसंध्यामर्कुर्यात् यदि कथंचिदभ्यावस्थायां रणनोपलभेत तदा ध्युदकादिना शरीरं रजसात् फलातिशयसंपत्तिस्तु रणे समासंजनमारोपणम् ॥ ३२३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रणे प्रायणमन्मथा तुदैवकृतैरेव रोगादिभिर्भयथापि दत्त्वा धनमित्यादि तुल्यम् । प्राय-णमात्रधर्मत्वात् ॥ ३२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्सभ्याधिना वाऽऽसन्नसृष्ट्युर्भवति तदा दत्त्वेति । महापातकिधनव्यति-रिक्तविनियुक्तावशिष्टसर्वदण्डधनं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा पुत्रे राज्यसमर्थासन्नसृष्ट्युः फलातिशयप्राप्तये संध्यामे प्राणत्यागं कुर्यात् संध्यामासंभवे त्वनशानादिनापि ॥ ३२३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियस्य धीतरागस्य नृपतेः कार्यान्तरं विधत्ते दत्त्वेति । प्रायणं प्राणत्यागं रणे कुर्यादिति । वने इतिकचित्पाठस्तदा वनवासं कुर्यादिति ॥ ३२३ ॥

(५) जन्धनः । अथ चरमे वयसि राज्ञः कर्तव्यमाह दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्य इति । प्रायणं मरणम् ॥ ३२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धने महापातकादिव्यतिरिक्तं सर्वदण्डसम्भितं व्युत्थितं प्रायणं प्रयाणम् ॥ ३२३ ॥

एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ॥ हितेषु चैवलोकस्य सर्वान्भृत्यान्वियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मेषु शास्त्रोपदिष्टेषु तदायुक्तस्तत्परः लोकेभ्यस्तत्परः लोकेभ्यः स्वराष्ट्री-येभ्यो हितेषु सर्वान्भृत्यान्वियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मेषु व्यवहारदर्शनादिषु ॥ ३२४ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमभ्यायत्रयोक्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणोराजा सर्वदा यन्त्राभ्यासहितेषु सर्वान्भृत्यान्विनियोजयेत् ॥ ३२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रासमर्थस्य वृत्त्यन्तरं दर्शयन् वैश्यशूद्रयोः कर्माह एवमिति द्वाभ्याम् । भृत्यान्मात्स्यान् । पार्थिव इति आत्यन्तरं चैत्पृथिवीपालकः । उक्तधर्मानुष्ठानमावश्यकं तस्यापि ॥ ३२४ ॥

(५) मन्दमः । युक्तो वहितः भृत्यान्धिकारिणः ॥ ३२४ ॥

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधिविधात्कर्मशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५ ॥

(१) मेघातिथिः । आयेनानेन शूद्रेण कण्टकशुद्धिपर्यन्तो राजधर्म उपसंह्रियते द्वितीयेन वैश्यशूद्रयोरुपचारे चैत्युक्तमनुस्मारयन्ति ॥ ३२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजधर्मानुपसंहृत्य वैश्यशूद्रयोर्धर्मावसाधारणौ क्रमप्रमाववतारयति एष इति । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतद्वाङ्मयः कर्मानुष्ठानपारंपर्यागततया नित्यसमयमर्क इदानीं वैश्यशूद्रयोः क्रमेण वक्ष्यमाणमिदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ॥ ३२५ ॥

(५) मन्दमः । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ३२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इमं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ ३२५ ॥

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

(१) मेघातिथिः । कृतसंस्कार उपनीतः कृतविवाहश्च वार्तायां वक्ष्यमाणकालसमुदायो वार्ता तत्र नियुक्तः स्यात् यथा बार्हस्पत्ये वार्तासमुपदिष्टा ॥ ३२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वार्तायां कथी ॥ ३२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । वैश्यः कृतोपनयनपर्यन्तसंस्कारो विवाहादिकं कृत्वा जीविकायां वक्ष्यमाणानां कृष्यादिकार्यार्थं पशुपालने च तदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्तात्वेऽपि प्राधान्यक्यापनार्थं पृथग्विधाने तथा चोत्तरं लोकान्यां प्राधान्यं दर्शयति ॥ ३२६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ वैश्यवृत्तीराह वैश्यरुचि ॥ ३२६ ॥

(५) मन्दमः । संस्काराणां कर्मदियोगोदानव्रतान्ताः वार्तायां कथिगोरक्षवाणिज्यवार्तुष्येषु ॥ ३२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यस्तु वार्तायां कृष्यादौ नित्ययुक्तः स्यात् ॥ ३२६ ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिदेवे पशून् ॥ ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिदेवे प्रजाः ॥ ३२७ ॥

(१) मेघातिथिः । पशुरक्षणं वैश्यस्य न केवलं जीविका यैर्यवज्जमापि प्रीतिं दर्शयत्यर्थवादेन । कथं पुनरिष्टे सत्यवृत्तं प्रजापालनं नान्यथात्परिपालनीयं त्वमेति नियोगपरिदानं कृत्रियस्य प्रजापालनेऽधिकारो निरूपितः ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिना च आदित्याजायते वृष्टिरिति सर्वाधिकारः दृष्टान्तार्थं चैतत् तथैव धर्मपुत्रवैश्यस्य पशुरक्षणादिः ॥ ३२७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परिददौ रक्षणाय ददौ । ब्राह्मणाय पारलौकिकसिद्ध्यर्थम् ॥ ३२७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्रह्मापशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थवैश्याय दत्तवानतोवैश्येन रक्षणीयाः पशव इति पूर्वानुवादः प्रजाश्च सर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणाय राज्ञे च रक्षणार्थदत्तवानिति प्रसङ्गादेतदुक्तम् ॥ ३२७ ॥

(४) राघवानन्दः । पशुरक्षणहेतुः प्रजापतिरिति । ब्राह्मणायेत्यादिनियतरक्षणे दृष्टान्तार्थः । ब्राह्मणक्षत्रिययोर्धर्म-
स्योक्तत्वात् ॥ ३२७ ॥

(५) नन्दनः । वैश्येनावश्यंरक्षणीयाः पशव इत्याह प्रजापतिर्हिवैश्यायेति । परिदानं निक्षेपः उत्तरार्धोपन्यासोदृष्टा-
न्तार्थः ॥ ३२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यान्पशून् रक्षणाय ददे दत्तवान् । ब्राह्मणाय उपदेशार्थम् । राज्ञे क्षत्रियाय सर्वाः प्रजाः रक्षा-
र्थं ददे ॥ ३२७ ॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान्नरक्षेयं पशूनि ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंच न ॥ ३२८ ॥

(१) मेघातिथिः । ननु कोजीवितार्थकामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव भोजने प्राक्मुखतायामेव तत्र
कथंचिदिदमुच्यते न च वैश्यस्य कामस्यादिति न ह्यनुभूयमाणः प्रत्यवेति सत्यमेवं कृष्टाविकृष्टपाशुपाल्यमिति ज्ञापयितुं । क-
श्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति तत्र तुल्यफलत्वे च पक्षेऽकामोपि स्यात्कर्मन्तरं कामयमानस्य-
यदा त्वन्येभ्यो गुणवत्तरो यदा तदा तु तेनाजीवेन कर्मन्तिरे प्रकृतिः अतएव तदालंबनोजीवेत् ॥ ३२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कामः स्यादीदृगुद्यमः स्यात् । वैश्ये चेच्छत्युद्यमं कुर्वति नान्येन वर्णेन रक्ष्यास्तदभावे न
शूद्रेण रक्ष्या इत्यर्थः ॥ ३२८ ॥

(३) कुल्लूकः । पशुरक्षणं करोमीति वैश्येनेच्छा न कार्या अतः कृष्यादिवृत्तिसंभवेपि वैश्येन पशुरक्षणमवश्यं
करणीयं । वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं कारयितव्यः ॥ ३२८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्यावश्यकत्वमनुवदन् अनापद्धर्ममाह न चेति ॥ ३२८ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तांतवस्य च ॥ गंधानां च रसानां च विद्यादर्घ्यबलाबलम् ॥ ३२९ ॥

(१) मेघातिथिः । लोहशब्देन ताभ्यामस्कांस्यान्त्याह अर्घ्यबलाबलं न्यूनताऽर्घ्यस्य न्यूनताधिक्ये देशकालपेक्षे
कस्मिन्देशे इदं महार्घकस्मिन्वाऽपचितार्घ्यमेवंकालेऽपि ॥ ३२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मणिरश्ममणिर्माणिक्यादिः । लोहानां हिरण्यादीनाम् । तान्तवस्य कौशेयादेः । अर्घ-
बलाबलं मूल्योत्कर्षापकर्षौ ॥ ३२९ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच मणीति । मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गंधानां कर्पूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्यमा-
नां देशकालापक्षायामूल्योत्कर्षापकर्षवैश्यः जानीयात् ॥ ३२९ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं पशुसंरक्षणमेव वैश्यस्यान्यदपीत्याह मणीति । मणिमुक्तादीनाम् लोहानां सुवर्ण-
रजतादीनाम् । तान्तवस्य वस्त्रादिः । गंधानां चन्दनकुङ्कुमादीनाम् । रसानां तैलादीनाम् । अर्घ्यबलाबलं देशकालापे-
क्ष्य न्यूनधिकमूल्यम् ॥ ३२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान्तवस्त्रस्य ॥ ३२९ ॥

बीजानामुमिविच्चस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ॥ मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥ ३३० ॥

(१) मेधातिथिः । इदं बीजं विस्तृतमुच्यत इदं संहतमुच्यत इत्येनामुमिविद्यात् इदं बीजमस्मिन्क्षेत्रे प्ररोहतीदं इदं च बलवत्फलति एवमादयोगुणदोषाः द्रोणशूर्पाढकादयो मानविशेषास्तेषां योगाये हस्तेन मीयन्ते ॥ ३३० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उमिविच्चस्यात् वापनकलादिविच्यत्यात् । क्षेत्रदोषगुणस्य वेदिता । मानयोगान् द्रोणादीन् । तुलायोगान् पलादीन् । योगपदेन यत्रयादशमासनबन्धस्तद्विद्यादित्युक्तम् ॥ ३३० ॥

(३) कुङ्कुमः । बीजानां सर्वेषां वपनविधिः स्यात् इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोमं प्ररोहन्त्यस्मिन्नेत्येवं तथेदमूषरमिदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् । मानोपायांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वान् तत्त्वतो जानीयात् यथा न्योन वञ्चयति ॥ ३३० ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यदपि तत्कृत्यमाह बीजानामिति चतुर्भिः । उमिविद्वपनकालवित् इदं बीजमिदानीं प्ररोहति नेदमिदानीमिति ऊषरानूषरादि क्षेत्रदोषगुणयोक्तृतिशेषः । मानयोगांश्च प्रस्थद्रोणाढकादीनि मानानि यैः परिमाणप्रकारैर्युज्यन्ते संभवन्ति तान्मानोपायान् । तदुक्तं सप्तमेऽष्टमुष्टिरित्यादि । तुलायोगान् त्रसरेण्वादपलान्तान् ॥ ३३० ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रबीजगुणस्य वेत्ता स्यादिति विपरिणामः ॥ ३३० ॥

(६) रामचन्द्रः । बीजानां उमिविच्यत्यात् वपनवित् मानयोगांश्च जानीयात् प्रस्थादींश्च प्रस्थाढकादयः ॥ ३३० ॥

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ॥ लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

(१) मेधातिथिः । भाण्डशब्देन विक्रेयवस्त्राजिनाभ्युच्यन्ते तत्र सारासारता यत्कालान्तरे स्थितं च न नश्यति तत्सारं तदितरदसारं अस्मिन्देशे ब्रीहयोभूयांसेऽस्मिन्काले यवा अस्मिन्देशे आचार ईदं शो जानपदानां त्वभाव एवमादयो देशे गुणागुणाः अनेन च यवसेनेदशेन चलवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशवोवर्धन्ते इति ॥ ३३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भाण्डानां विक्रयद्रव्याणाम् । देशानां देशान्तराणाम् । गुणागुणं लाभालाभहेतुत्वम् । लाभालाभं कालान्तरेण ॥ ३३१ ॥

(३) कुङ्कुमः । इदमुक्तमेतदपकृष्टमित्येकजातीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात् तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां किमल्पमूल्यं किंबहुमूल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत विक्रेयद्रव्याणां चेतया कालेनेयानपचयोपचयोवेति विद्यात्तथाऽस्मिन्देशे कालेऽनेन च तृणोदकयवादिना पशवोवर्धन्तेऽनेन क्षीयन्ते इत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३१ ॥

(४) राघवानन्दः । सारेति पक्कनिबिडादितारतम्येन स्थायित्वास्थायित्वे भाण्डानां धूम्रयादीनां एकजातीयानामपि । गुणागुणं लवणादिरसोत्पत्तिनिम्नोन्नतादिसत्त्वेन गौडादिदेशानाम् । पशूनां विवर्धनं वटकण्टकमाषतृणादिभक्षणायद्रव्यम् ॥ ३३१ ॥

(५) नन्दनः । भाण्डानां द्रव्याणां देशानां क्षेत्रादीनाम् ॥ ३३१ ॥

श्रुत्यानां च भृतिविद्याद्वाषाश्च विविधानृणाम् ॥ द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२ ॥

(१) मेधातिथिः । श्रुत्यादासाः प्रेष्यादयः गोपालजपालमहामात्राणां स्तेषां च कियतो वृत्तिरिति विद्यात् मालवः

कमगधद्रविडादिदेशभाषाः एतद्देशाअस्मिन्नर्थेदंशमुच्चारयन्ति इदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतएवंसंवर्ततएवमात्रियतेऽनेन योज्यत इयताविक्रीयते ॥ ३३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रुत्यानां श्रुतिमेतया श्रुत्यैतत्कर्ममासंकार्यमिति । भाषा दाक्षिणात्यादिभाषाभेदान् । द्रव्याणां स्थानयोगानत्रैतदुत्पद्यतइति । क्रयविक्रयमन्त्रास्यक्रयविक्रयाविति ॥ ३३२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोपालमहीषपालादीनामिदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपवेतनं जानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनां च मनुष्याणां नानाप्रकाराभाषाविक्रयाद्यर्थविद्यात्तथेदंद्रव्यमेवंस्थाप्यतेऽनेन च संयुक्तचिरंतिष्ठतीति बुध्येत तथेदंद्रव्यमस्मिन्देशे काले चेयता विक्रीयतइत्येतदपि जानीयात् ॥ ३३२ ॥

(४) राघवानन्दः । श्रुत्यानां कर्मकुर्वताम् । भाषाश्च क्रयविक्रयार्थं लडपाभ्यंगतैलादिरूपाः । नृणामुत्कलादिस्थानाम् । नृणामिति विशेषणाद्देदस्मृत्यादावन्येषामप्यधिकारइति । स्थानयोगांश्च पूगलवङ्गादीनां स्थापनोचिनाद्रूक्षादीनि स्थानानि सुवर्णाद्याकरान्वा ॥ ३३२ ॥

(५) नन्दनः । स्थानयोगान्निधानोपायान् ॥ ३३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुत्यानां श्रुतिवेतनं विद्यात् । द्रव्याणां स्थानयोगांश्च अत्रेदंवस्तूत्पद्यतइति ३३२ ॥

श्रीरामचन्द्र भट्टविरचितायां मनुभावावार्थदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥ ३३३ ॥

(१) मेधातिथिः । बहु अन्नंदातव्यमित्यर्थः अन्यथा राज्ञादण्ड्यः एवमर्थमत्रोच्यते महाधनस्यचैतत् ॥ ३३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नमेव दद्यात् दद्यादेवान्नं रुषीवलतया बद्धन्त्वात् ॥ ३३३ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मेण विक्रयदिनोक्तप्रकारेण धनवृद्धौ प्रकृष्टयत्नं कुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यानमेव प्राणिभ्योविशेषेण दद्यात् ॥ ३३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच । धर्मेण अशीतिभागोवृद्धिः स्यादित्यनेन धनवृद्धौ यत्नं कुर्यात् । सर्वभूतानां भुधार्तानां कृप्यादिसंचितमन्नं दद्यात् । न तेषु क्लिश्यमानेषु अधिकलाभार्थं [अधमर्णस्य सुवर्णादिकं]^१ स्थापयेदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

(५) नन्दनः । सर्वभूतानां शूद्रादीनां दद्यादेवेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ॥ शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥ ३३४ ॥

(१) मेधातिथिः । यशस्विनामिति साध्वाचारोलक्ष्यते शुश्रूषापरिचर्यैव तस्य धर्मः परं श्रेय आवहति ॥ ३३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्रधर्मानाह विप्राणामिति । गृहस्थानामित्यन्यैर्भस्त्रासंभवादित्युक्तम् । नैः श्रेयसोनिः-श्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां त्वधर्मानुष्ठानेन यशोयुक्तानां ब्राह्मणानां यापपरिचर्या सैव प्रकृष्टत्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ॥ ३३४ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहारध्याजेन शूद्रवृत्तिं कथयति विप्राणामिति द्वाभ्याम् । गृहस्थानामिति विशेषणादा-

१ एवमेवमूले । राघ० २ चिन्हितपुस्तके च ।

* विक्रयादिना=दिकृतादिना (अ)

(३) राघ० ३

अमान्तेषु शुद्रपेक्षानिषेधः स्वयंदासास्तपस्विनइतिन्यायात् । तत्रापि न तपस्विनामितिभावः । यशस्विनां यशोर्थिनाम् ।
कदर्यशुश्रूषा भृत्यदुःखकरी नतु सुखकरी उदकेषि भक्ष्यालाभद्वेषादिना दुरदृष्टजदुःखरूपफलत्वात् ॥ ३३४ ॥

(५) नन्दनः । नैश्रेयसः निश्रेयसहेतुः ॥ ३३४ ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मुदुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यमुत्कृष्टांजातिमश्रुते ॥ ३३५ ॥

(१) मेधातिथिः । शुचिर्मृद्धारिशुभ्येन्द्रियसंयमनेन च उत्कृष्टास्त्रैवर्णिकान् शुश्रूषुर्मुदुवाङ्गतर्कादिशास्त्रगन्धितयापरु-
षभाषी उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमामोतीत्यर्थः स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं पुनर्ब्राह्मणापाश्रयग्रहणात् अन्यानप्याश्रितस्यान्यशुश्रू-
षकस्यैतदविरोधेन धर्मएव ॥ ३३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुचिरान्तरबाहूशौचवान् । उत्कृष्टस्य ब्राह्मणस्य शुश्रूषुः ब्राह्मणायाश्रयः कंचिदेक-
ब्राह्मणमाश्रित्यस्थितः । जातिमुद्धृतां जन्मान्तरे वैश्यादिजातिताम् । उत्कर्षजातिनइतिक्वचित्पाठः ॥ ३३५ ॥

(३) कुल्लूकः । बाह्याभ्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षयोत्कृष्टद्विजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषी निरहङ्कारः प्राधा-
न्येन ब्राह्मणाश्रयस्तदभावे क्षत्रियवैश्याश्रयोपि स्वजातितत्कृष्टांजातिमामोति ॥ ३३५ ॥

(४) राघवानन्दः । उत्कृष्टशुश्रूषुः उत्कृष्टानां द्विजानां शुश्रूषुः । उच्छ्रितं सच्छूदताम् ॥ ३३५ ॥

(५) नन्दनः । उत्कृष्टशुश्रूषा पूर्वपूर्ववर्णपूजनम् ॥ ३३५ ॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ॥ आपद्यपि हि यस्तेषांक्रमशस्तन्निबोधत ॥ ३३६ ॥

इतिमानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टमुक्तंप्रयोजनं च ॥ ३३६ ॥

इतिभदवीरत्वामिसूनोर्भदमेधातिथिरुतौ मनुभाष्ये नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यस्त्वेषांक्रमक्रमोवृत्तिक्रमश्च क्रमशोनिबोधत मध्येप्रसंगागतंकिंचिदुक्ताऽजीवंस्तुयथेके-
नेत्यादिना वक्ष्यमाणः ॥ ३३६ ॥

श्रीनारायणसर्वज्ञोक्तमन्वर्थनिबन्धनम् । वीक्ष्य धर्मान्वराब्रूत वेद्यं सर्वकृतेकृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थविवृतौ नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समामोयं समस्तव्यवहाराणामापदांच निस्तारक-
न्नामाध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एषवर्णानामनापदि चतुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मउक्तः आपद्यपि यस्तेषांधर्मस्तंसंकोर्णश्रवणादूर्ध्व-
क्रमेणशृणुत ॥ ३३६ ॥

इतिश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावर्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तिभ्यमाणयोरध्याययोः संबन्धार्थमनापद्धर्ममुपसंहरन्नापद्धर्मं प्रतिजानीते एषइति
॥ ३३६ ॥

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एतद्वितीयादिभिरष्टाभिरध्यायैरुक्तं पूर्वयः कश्चिदापद्धर्मउक्तः सोऽल्पकइत्यभिप्रेत्याह अनापदीति ।
शास्त्रानुक्रमान्युद्देशेनक्रमशोनिबोधत आपद्धर्मतः पश्चाद्वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ ३३६ ॥

इतिमानववर्णानुशासनव्याख्याने श्रीनन्दनकृते नवमोऽध्यायः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥



अधीयीरस्त्रयोवर्णाः स्वकर्मस्थाद्विजातयः ॥ प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषानेतराविति निश्चयः ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । ग्रहणार्थत्रैवर्णिकानां स्वाध्यायविधिरुक्तोगृहीतस्य [वेदस्यवा] विस्मरणमप्युक्तं सर्वाश्रमिणां स्वाध्यायेनित्ययुक्तः स्यात्तथा नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत शास्त्रप्रमुख्यया वृत्त्यैव शासनाद्विशास्त्रप्रमाणान्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेदएवेति तदेव शास्त्रमन्यत्रग्रन्थसंदर्भसामान्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः तथा नियतोवेदमभ्यसेत् ब्रह्मोद्भूता वेदान्देति । यस्तु ब्रह्मयज्ञः स एकेनापि सूक्तेन सांभ्रानुवाकेन खण्डेन कण्डिकायावैक्यैव यावज्जीवमधीतया सिध्यति न तेन ब्रह्मस्मरणमाक्षिप्यते तदेवंनिर्विषयत्वादस्य विधेरनुवादार्थतैव प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषानेतराविति क्षत्रियवैश्ययोः प्रवचननिवर्तयितुम् । ननुचाध्यायनं ब्राह्मणस्येत्यादिना तयोस्तदग्राममेव । नैषदोषः वृत्तिकरणस्याश्रुतत्वात्तदर्थेव निवृत्तिः संभाव्यते धर्मार्थानुविद्यादानंतयोरप्यस्त्येवेत्याशङ्कानिवर्तयति अथास्तिसामान्येन निषेधः एवंहि ज्ञातिलक्षणप्रसङ्गजननार्थसिद्धमेवोच्यते एवंच कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धो न हातव्योयमिति भविष्यति वैश्यशूद्रोपचारंच संकीर्णानांचसंभवइति कश्चिदाह अभ्यापनंशब्दोच्चारणशिक्षणं प्रवचनं तु तदर्थव्याख्यानमपि अतोभिन्नत्वाभावाभ्यापननिवृत्त्या तदर्थव्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः । ननुच नात्र वेदशब्दोस्ति कुतस्तत्कर्मता अध्ययनक्रियया ऽलौकिकगद्यपद्यविषयमपीदमध्ययनमुच्यते तथासत्यदृष्टार्थोविधिः स्यात् यतश्चाधिकारकल्पना प्रसज्येत मूलकल्पना च स्यात् तथातु व्याख्यातं उपलब्धमूलवेयं स्मृतिर्भवतीति नादृष्टमूलकल्पना प्रसङ्गः द्विजातयइति सिद्धे त्रयोवर्णाइति पादपूरणमेव स्वकर्मस्थाइति ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीमहागणपतयेनमः । चत्वारोवर्णाउक्तास्तद्धर्मश्च अथ क्रमग्रामं संकीर्णानां स्वरूपं तद्वृत्तयश्च वाच्याः तद्वृत्तिप्रसंगाच्च वर्णानामपि वृत्तिवक्ष्यते तत्र संकीर्णानामध्ययननिषेधार्थं वर्णत्रयस्यापि स्थितमध्ययनमाचक्षाणः प्रसंगादध्यापकमपि नियमयति अधीयीरन्ति । त्रित्वं शूद्रेणसह माभूदित्यतउक्तं द्विजातयइति । विकर्मस्थानां शौद्रव्या जीवतां माभूदित्यतउक्तं स्वकर्मस्थाइति । आपदि तु क्षत्रवैश्यकर्मापि विप्रस्य स्वकर्मवेति ग्राह्यम् । अस्य निषेधार्थतां प्रवचननिषेधे दर्शयति नेतराविति ॥ १ ॥

(३) कुल्लुकः । वैश्यशूद्रधर्मानन्तरंसंकीर्णानांच संभवमिति प्रतिज्ञातत्वात् तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्यएव संकीर्णानामुपन्येः वर्णानुवादार्थं त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापनमनुवदति । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णा अध्ययनानुभूतस्वकर्मानुष्ठानतरेवेदपठेयुः । एषांपुनर्मध्ये ब्राह्मणएवाध्यापनंकुर्यान् क्षत्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः । प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः पुनस्त्वेषामित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधवचनं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ आपद्धर्मं वक्तुमनापद्धर्मान्स्मारयति अधीयीरन्नितिषङ्गिः । त्वकर्मस्थाअग्निहोत्राद्य-
नुष्ठानेच्छवः एवाधीयीरन्तेनाध्ययनाख्यसंस्कारसंस्कृतवेदार्थावबोधोनुष्ठानाङ्गवाध्ययनमात्रमितिभावः । तेषामध्येब्राह्म-
णएव प्रब्रूयाद्धर्ममितिशेषः । इतरौ क्षत्रियवैश्यौ ॥ १ ॥

(५) नन्दनः । अथ शास्त्रानुक्रमण्युद्देशक्रमेण संकीर्णानां सभवंक्ष्यंस्तत्प्रकृतिभूतानां चतुर्णांविर्णानामुत्कर्षापकर्षौ
तावदाह अधीयीरन्निति । निर्णयः अयमभिप्रायः द्विजातित्वाद्विधिविहितधर्मानुष्ठायित्वादध्ययनयोगाच्च त्रयोवर्णाः शूद्रा-
दुत्कृष्टाः ब्राह्मणस्त्वाचार्यत्वात्क्षत्रियवैश्याभ्यामुत्कृष्टइति ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयोवर्णाः अधीयीरन् पठेयुः । तेषां वर्णत्रयाणांब्राह्मणःप्रब्रूयात् न इतरौ नृपवैश्यौ न ॥ १ ॥

सर्वेषांब्राह्मणोविद्यावृत्त्युपायान्यथाविधि ॥ प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयंचैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । नचास्योपदिशेद्धर्ममिति नकश्चिद्धर्मोपदेशः शूद्रस्य कर्तव्यइत्युक्तंवृत्तिधर्माउपदेष्टव्याइति
तस्यापवादः वृत्तिः शरीरकुटुम्बस्थितिस्तदर्थोउपायास्तान्विद्यात् । प्रब्रूयात्सर्वेभ्यइतरेभ्यइति बहुवचनंशूद्रावरोधार्थत्वंयंच
तथा भवेद्यथोपदिष्टावृत्तिनियमाअनुष्ठेयाइत्यर्थः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणोवृत्त्युपायान् धर्म्यान् जीवनोपायानभ्यापनादीन् विद्यादिति ब्राह्मणस्य नियम्य-
ते नत्वन्यस्य निषिध्यते । तथाभवेत् तथाविहितवृत्त्या जीवेत् ॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । किंच सर्वेति । सर्वेषांवर्णानांजीवनोपार्थयथाशास्त्रंब्राह्मणोजानीयात्तैभ्यश्चोपदिशेत्स्वयंच यथोक्त-
वन्नियममनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्त्युपायान्जीवनोपायान् । दण्डशुल्करुषिवाणिज्यादीन् । नकेवलमेवमित्याह त्वयंचेति ।
तथा त्वधर्मेण याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्जीवीतस्यादिति ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणउत्कृष्टइत्याह सर्वेषांब्राह्मणोविद्यादिति । सर्वेषांवर्णानांशास्त्रेषु विहितांश्चतुर्ण्युपाया-
न्ब्राह्मणोविद्यादितरेभ्यश्च प्रब्रूयादुपदिशेत् तथा स्वयंच शास्त्रोक्तमाचरेन्नेतरः । तेनोत्कृष्टइतिभावः ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः सर्वेषां वृत्त्युपायान् विद्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् तथा स्वयंच वैभवेत् ॥ २ ॥
वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ॥ संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानांब्राह्मणः प्रभुः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनः कारणंब्राह्मणएव प्रकृतत्वेनाऽधिक्रियते न पुनः क्षत्रियादयोपि यतएतच्छेषतया प्रो-
चनंपठति वैशेष्याद्विशिष्टत्वादित्यर्थः गुणाधिक्यवादिति यावत् तदिदानीमाधिक्यमाह प्रकृतिश्रैष्ठ्यादुत्तमाङ्गोद्भावादियुक्तं ।
प्रकृतिः कारणं नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेव नियमोऽभिप्रेतः स्नातकव्रतानि वा वैणवधारणादीनि ब्राह्मण-
स्यैव संस्कारस्य च विशेषोत्पद्यङ्गमाभिरित्यादि [ग्रामएव]' नियमोभिप्रेतः स्नातकव्रतानिच विशेषोत्पद्यङ्गमाभिरित्या-
देरुपनयनादेर्वाबालस्यैवविधानात् क्षत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवयोरेकादशतोऽतोहेतोर्वर्णानांब्राह्मणः प्रभुःशासिता ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैशेष्यात् जातवैशिष्ट्यात् प्रकृतेर्ब्रह्ममुखरूपोपादानस्य श्रैष्ठ्यात् । नियमस्य स्नातकव्र-
तादेः । संस्कारस्योपनयनदिरतिबाल्यकृतत्वादिना विशेषात् ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्रानुवादः वैशेष्यादिति । जात्युत्कर्षात्प्रकृतिः कारणंहिरण्यगर्भोत्तमाङ्गरूपकारणोत्कर्षान्नियम्य-
तेऽनेनेति नियमोवेदस्तस्या अध्ययनाभ्यापनध्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणश्चैव धारणादिति साति-

शयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षउक्तः । गोविन्दराजस्तु स्नातकव्रतानां धारणादिति ध्याख्यातवान् तन्न क्षत्रियादिसाधारण्या-
संस्कारस्योपनयनाख्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्षया प्राधान्यविधाने विशेषाद्वर्णानामभ्यापनवृत्त्युपदेशयोर्ब्राह्मणएवैश्वरः ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव धर्मवदने जात्युत्कर्षब्रह्ममुखजत्ववेदाभ्यापकत्वसोमपातृत्वानि चत्वारि हेत-
वइत्याह वैशेष्यादिति । वैशेष्यात् । ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मवाद्दमयआसीदिति श्रुतेः । प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् प्रकृतिरूपत्तिस्थलम् ब्राह्म-
णस्य मुखमासीदिति श्रुतेः । नियमस्य स्नातकव्रतकलापादेः । संस्कारस्य सोमपात्त्वसंन्यासित्वस्य ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । अन्यानपि हेतून्ब्राह्मणोत्कर्षसाधकानाह वैशेष्यादिति । प्रकृतिश्रैष्ठ्याद्ब्रह्मणउत्तमाद्ब्राह्मणस्य प्र-
कृतिः । तस्याः क्षत्रियादिप्रकृतिभ्योबाह्यादिभ्यः श्रैष्ठ्यात् । धारणादक्षणात् चतुर्षु हेतुषु प्रथमेन स्वरूपतउत्कर्षउक्तः द्वितीयेन
कारणतः तृतीयचतुर्थभ्यां कर्मतइत्यनुसंधातव्यमिति ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैशेष्यात् प्रकृतिश्रैष्ठ्यात् ब्राह्मणस्वरूपोपादानवैशिष्ट्यात् नियमस्य व्रतानां वेदस्य धारणात्
संस्कारस्य विशेषात् अतिबाल्ये उपनयनादि संस्कारविशेषात् ब्राह्मणोवर्णानांप्रभुः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ चतुर्थएकजातिस्तु शूद्रोनास्ति तु पञ्चमः ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । केपुनरमी वर्णानाममनुष्यजातिवचनोवर्णशब्देनेत्याह चत्वारो वर्णा ब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः
अन्ये तु बर्बरकैवर्तादयः संकीर्णयो नयो यथा वक्ष्यन्ते । तत्र चतुर्णां त्रयोद्विजातय उपनयनस्य तेषां विहितत्वात् एकजातिः
शूद्रो न हितस्योपनयनमस्ति उपनयनविधौ ब्राह्मणादिवर्णविशेषसंयोगात् । अष्टमे ब्राह्मणमुपनयनीतैकादशे राजन्यद्वादशे
त्रैश्वर्यमिति नर्कास्ति श्रित्काले शूद्रं पठन्ति । ननु कालविशेषानुपादानादनियतकालं शूद्रोपनयनमस्तु भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्ये-
नोपनयनस्योत्पत्तिः स्यादेव स्ववर्णकालविशेषयुक्तो निमित्तार्थः स्तुतयः स्युः ननु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति तत्कस्य प्रमाणस्य
सामर्थ्येनास्योपनयनमनियतकालं क्रियतां यद्येवं कितस्मिन्नेन चतुर्थएकजातिरिति सत्यं आशङ्कामात्रनिवारणार्थमप्यवर्जितदु-
च्यतइति अमन्त्रकस्य नियतकालस्य प्रामिराशङ्क्यते । ननु च पाक्यविविधावेतद्वाक्यं तत्सन्निधौ अवगणान्नवृत्तार्थाना-
न्यत्र भवितुमर्हति अतएवाशङ्कामात्रमित्युक्तं परमार्थतस्तु ध्यवहारनियमार्थमयं श्लोकः ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते द्विजातयो द्विजातिशब्दवाच्याः सावित्रीतो द्विजातिजन्मलाभात् । तथा चतुर्थो वर्ण-
एकजातिरेकमेवास्य जन्म मातुः सकाशात् पञ्चमो वर्णो नास्ति संकरजानामवर्णत्वात् । एतच्च तेषां वर्णप्रामिर्माभूदित्येतदर्थ-
मुक्तम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णा द्विजास्तेषां उपनयनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरुपनयनाभावा-
त्पञ्चमः पुनर्वर्णो नास्ति । संकीर्णजातीनां त्वं श्वतरवन्मातापि नृजातिरित्यतिरिक्तजात्यन्तरत्वान्न वर्णत्वं । अयं च जात्यन्तरो-
पदेशः शास्त्रे संख्यबहरणार्थः ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्तु चतुर्थएकजातिरित्यन्वयः । पञ्चमोऽनुलोमजो नास्तीति ॥ ४ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमर्थनिगमयति ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यइति । ऋषोपादानं ब्राह्मणाद्विजातेरपि क्षत्रियः किंचिदप-
कृष्टः क्षत्रियाद्वैश्यइति ज्ञापनार्थं शूद्रस्यैव जातिवग्रहणं पृथगुपादानं चापकृष्टतमत्वख्यापनार्थं पञ्चमो नास्ति चत्वार एव
वर्णा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्थएकजातिः शूद्रस्तु पुनः पञ्चमः नास्ति ॥ ४ ॥

सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ॥ आनुलोम्येन संभूताजात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । के पुनरमी ब्राह्मणादयोनाम नक्षेपां परस्परभेदः शक्यो वसातुं व्यक्त्यधीनाधिगमाहि जात-
योनच व्यक्त्यः स्वावयवसन्निवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासां भेदमावेदयितुं नच ब्राह्मणक्षत्रियादीनां गवाश्वस्थेव
वाऽऽकारभेदोस्ति येन रूपिसमवायाच्चाक्षुष्यः स्युः नापि विलीनघृततैलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः नापि शौचा-
चारपिङ्गलकेशत्वादिभिर्धर्मैः शक्यं भेदावसानास्तेषां सर्वत्र संकरोपलब्धेः व्यवहारश्च पुरुषाधीनो विप्रलम्भभूयिष्ठत्वाच्च पुरुषा-
णानान्ततोवस्तुसिद्धिरित्यतो जातिलक्षणमुच्यते सर्ववर्णेष्वेतल्लक्षणं जातेर्यत्तुल्यासु समानजातीयासु भर्तृसंभूतासु पत्नीषु षडासु
जातास्तएव जात्याज्ञेयाः प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योढायां जातस्य वेदितव्या संबन्धिशब्दन्त्रापत्नीग्रहणा-
स्यातोवोढापिता लभ्यते तेन येनैवोढा तनयस्तस्यामेव जातस्तदा तज्जातीयो भवति । अक्षतयोनिग्रहणं पुनर्विवाहसंस्का-
रेण पत्नीत्वमाशङ्कमानं निवर्तयति । सहोढकानो न मानृणां च ननुच नैवैतासां विवाहसंस्कारोस्ति पाणिग्रहणिकामत्ताः कन्या-
स्त्विति वचनात् यद्यपि वोढुः सगर्भो भवतीति विवाहश्रवणेन शास्त्रीयसंस्कारप्रतिपत्तिः प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य न विहितव-
चनीयं प्रत्यभिज्ञानमस्ति तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वर्तते स्वीकर्तुरित्यर्थः पित्रादीन्वचयित्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भव-
ति ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः । पुनर्भूसंस्काराभावात् सा चेदक्षतयोनिः स्यादिति पठ्यते । गतप्रत्यागतायामपि पुनःपुनः
शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्देतुरुक्ता नच ताभिः सहाभिः सहाधिकारोस्ति यज्ञसंयोगेस्ति पत्नीशब्दः अतोक्षतयोनिशब्दोऽतिरिच्य-
ते अत्र पूर्वं पत्नीशब्दमपसार्यनारीष्विति पठन्ति तदपि न किञ्चित् केवले ह्यक्षतयोनिशब्देत्वसंस्कृतास्त्वपि जातास्तज्जाती-
याः स्युः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेण विधिनाया संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते । यास्तु कुमार्येवोपगम्यन्ते भव-
न्ति ता अक्षतयोनयोनतुपत्यः तस्मादक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनं वाच्यं उच्यते यत्तावदुक्तं नताः पत्न्यो यज्ञसंयोगाभावादिति
यदि विवाहेरनुसृष्ट एव यज्ञः स्यात्तत्रापि पूषवरुणार्यम्णा मस्त्येव यागः समानार्थौ च यागयज्ञशब्दौ तस्मात्स्युरेव पत्यः अक-
न्यात्वादविवाहस्यैव न पत्यइति युक्तं अतश्चानर्थक्येऽक्षतयोनिशब्दस्य प्रयोजनमुच्यते । दृश्यते लक्षणयाऽस्त्यपि यज्ञसंयोगे
पत्नीशब्दः प्रयुज्यमानो लोके रजकस्य पत्नी यथान्यत्रावरुडासु स्त्रीषु गृहिणी शब्दः सोऽपि भार्यावचनएव केनचिद्धर्मसाम्ये-
न तत्रापि प्रयुज्यते यद्यपि सति मुख्ये लक्षणा न न्याय्या तथापि मन्दधियांसु दृढत्वाशङ्कामात्रं निवर्तयति किं नाम नाश-
ङ्क्यते मूढमतिभिः । आनुलोम्य ग्रहणमुत्तरार्थेऽपि तएव तइति पठन्ति तेषामपि स एवार्थस्तज्जातीया इति । अत्रोच्यते किं प्र-
माणं [मूलमेतत्स्मृतिकाराणां स्मरणमकार्यरूपत्वान्धर्माधर्मोपदेशतुल्यं प्रमाणं तैरेव नास्तीत्युक्तं स्मृत्यन्तरं] मूलत्वेऽन्धपरंपरा-
प्रसङ्गः प्रमाणश्लोकेऽर्क्षितः । उच्यते बृद्धव्यवहारो मूलं साधुत्वस्मृतिवत् ननु च पुरुषापराधोसावित्युक्तं अतएव नियामकाः
स्मृतयः फलवन्त्यः अभियुक्तस्मरणमन्यथेति न शक्यते वक्तुं शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः संभवति च तेषामनादिव्यव-
हारो मूलं एतत्स्मृतिसंस्कृतानां वावगताभिजनजातीयानां प्रत्यक्षमभ्युपपद्यतइति । केषांचिद्दर्शनं एतत्स्मृतिविवेके प्रपञ्चितं
ननु च स्मृत्यन्तरे नायं विशेषोस्ति ॥ सर्वर्णैः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः संतानवर्ध-
ना इति ॥ आद्येनार्धेन जातिर्लक्ष्यते उत्तरेण हि ब्राह्मादि विवाहजातानां संतानवचनत्वात्तत्र सर्वर्णैः सवर्णास्त्विति नात्र
पत्नीशब्दोस्ति कथं नास्ति यावता विन्नास्त्वैष विधिः स्मृतइति मा वा भूदविशेषस्मृतेर्विशेषस्मृतिर्बलीयसी यद्दर्शनादर्शनं
बलीयायतः केन विशेषेन दृष्टोऽपरेण दृष्टइति संभवत्येतत् अतोभियुक्तस्मरणं संभवन्मूलतया प्रमाणं ननु चाव्याप्तेरलक्षणमेतत् ।
नहि सहोढकानो न पौनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यं भवति कुण्डगोलकयोः । क्षेत्रजस्य च अनभिप्रेतमेव तत्तेषामिति चेत्का त-

हितेषांजातिः कुण्डगोलकयोश्च असति ब्राह्मण्ये आद्धेप्राप्त्यभावादनर्थकोनिषेधः स्यात्स्मृत्यन्तरविरोधश्च ॥ सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ॥ किंच यदेवलक्षणंतदेवलक्ष्यमनिर्ज्ञातंलक्ष्यंभवति निर्ज्ञातंलक्षणं । यथा कोदेवदत्तइति संज्ञा येऽब्रवी कुण्डली व्यूढोरस्कोवृत्तबाहुः । इह तु यथाकश्चित्ब्रूयात्कः काकइत्युक्ते काकाजातइत्युत्तरंतादृगेव कोब्राह्मणो योब्राह्मणाजातइति जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव न्यायविरोधश्च सजातोयात्सजातीयायां जातः सलोके सजातो- योभवति यथागोर्गत्रि गारश्चौद्विजत्रायामश्वः अत्रोच्यतेयत्तावदुक्तंक्रातेषांजातिरिति किमन्यया जात्या मनुष्यास्तावद्भव- न्ति पुरुषधर्मेऽपिप्रक्रियतेऽनुपात्तजातिविशेषैः पुत्रत्वाच्छाद्धादिभिश्च दाने च सर्वेषामधिकारः ननु च विशेषस्थोपदेशेन विनाव्यवहारो न सिध्यति सर्वसाधारणत्वान्मनुष्यजातेःअसदेतत्सर्वस्यैव त्वसंज्ञाविशेषोविद्यते । प्रतिपुरुषदेवदत्तोयज्ञदत्तइति अथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्यइति कानीनः सहोदइत्येतदुपदिश्यते सोपि चातुर्वर्ण्यं सद्भावात्सामान्यरूपएवेतिचेदेवदत्त- स्य कानीनइत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते । तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति एवंतर्हि सर्वेव धर्मा- श्चातुर्वर्ण्यंप्रतिबोध्यन्ते अन्तरे प्रभवानांच तत्र बहुत्वंब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयं नचैतेषामप्येकजातिः सर्वजातिष्वे- तस्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः । यथैव ब्राह्मणादूढायां ब्राह्मण्यांजातोब्राह्मणएवंक्षत्रियादयोपिसमजातीयमातृपितृजाताः सर्वेवि- शेषाभावे च कुतः सामान्यं नहि शिशपादिसर्वविशेषाभावेवृक्षत्वसंभवः अन्तरप्रभावाश्चानुलोमप्रतिलोमास्तत्रानुलोमामातृ- जातीयाः प्रतिलोमास्तुधर्महीनाअन्यत्राहिंसादिभ्यस्ते सर्वेस्वसंज्ञाभिर्विशेषतो निर्दिष्टाः नचैषांनामापि तत्रास्ति तत्र- कतमे ते धर्माः [अमीअधिक्रियेरन् कचतद्वचनंयदेतानधिकुर्वीत । नहिकश्चिजातिविशेषःस्त्रीयोधर्म] विधिरस्ति सर्ववर्णा- नामन्तरभावानांचेति शास्त्रादधिकृतत्वाच्च उच्यते यत्तावदाहिंसादिषुचातुर्वर्ण्यवचनंतन्मरमानोपलक्षणार्थमेव । सत्यपि प्रतिलोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः प्रत्युतसहचारिजात्यन्तरेण त्रिव्रमेवलक्षयितुंक्षमंनान्तरावस्थातुमर्हति तत्रैव च वक्ष्यामः इदंचास्ति ॥ शूद्राणांतु सधर्माणः सर्वेपध्वंसजाःस्मृताइति । अपध्वंसोऽसंस्कारः सचाष्टविधः व्यभिचारेण वर्णानामित्या- दिनोक्तः । व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु अन्यद्वक्ष्यामस्तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिकएव तेषामधिकारः । क्षत्रिय- स्य तु मातृजातीयत्वमेव लिङ्गदर्शनान्न पुत्रोद्यामुष्यायणस्यसंविधानादितिकर्तव्यताविशेषः श्रुतः अन्येष्वपि श्रौतेषु तस्य विधानान्तरंरक्ष्यते तस्मादेव ब्राह्मणादिजातीयएव समभागः स्वपितृव्येण तस्माद्धर्मेण तंभजेदिति नच यथोक्ते विधौ तदु- क्तंतदाज्ञयंशूद्रधर्मा धनस्य यज्ञार्थतायामुक्तायांकुतस्तस्य तावद्भागः । कुण्डगोलकौ क्षेत्रजावेव शिष्टसमाचारश्चैवमेव पा- ण्डुधृतराष्ट्रविदुराः क्षेत्रजाः सन्तोमातृजातीयाःअतोयुक्तः आद्धे प्रतिषेधः । किंच पतितोऽपि तत्र प्रतिषिद्धोयस्य सर्वधर्मब- ह्मिष्ठतत्वात्प्राप्त्यशङ्कैव नास्ति यत्तु सजातीयेष्वपि स्मृत्यन्तरंतदुक्तानुवादात्वाद्यथासंभवंव्याख्येयं कार्यपुत्रविषयतयावा यच्च निर्ज्ञातंलक्षणंभवति । तर्किकब्राह्मणार्थोनैवलोकप्रसिद्धः यत्र ब्राह्मणादिशब्दः प्रयुज्यतेएवापध्वंसनिवृत्त्यर्थेच सच मातापित्रोरेतदेव जातिलक्षणं नचानवस्थानादित्वात्संसारस्य प्रस्तुतन्यायविरोधस्तु साक्षात्स्ववसायगम्यत्वआसांजाती- नांस्यात्तासु स्मृतिलक्षणायथास्मरणंभवितुमर्हन्ति । यथा वा वसिष्ठादयः शब्दा अन्तरेणैवाद्यत्वंधर्ममनवच्छिन्नस्मृतिपारंप- र्यकैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यते भवन्ति व्यवहारहेतवोवसिष्ठब्राह्मणावासिष्ठाः शृण्वंतीति तद्वदेतद्विषयं । यथा समाने ब्राह्मण- त्वे केचिद्गोवोवत्साभारद्वाजाइत्यादिविशेषःस्मृत्येकप्रमाणः । तथैव समाने पुरुषत्वेऽपी ब्राह्मणाक्षत्रियाइत्यादिरूपपन्नो- व्यवहारः । यैरपि लिङ्गदर्शनत्वे जाबालश्रुतिरुक्ता सत्यकामोजाबालोमातरमपृच्छात्किंगोत्रोहमस्मांति सैवप्रत्यब्रवीत् बह्वहं-

चरन्तीपरिचारिणीयौवने त्वामालभे नाहंतद्वेदेति स एवमुपभृत्य हरिद्रुमंतंगौतममियाय तं होवाच ब्रह्मचर्यं भवतं विवत्स्या-
मि स एवमुवाच किं गोत्रस्त्वमसीति स प्रत्युवाच पृच्छं मातरं सामाता प्रत्यब्रवीत् यौवने त्वामित्यादि गौतमो न चैतद्ब्राह्मणो-
वक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वान्ये । अस्यायमर्थः बहुभिरहं यौवने पुंभिः संगता भूवं जाने केन जातोसीति । गौतम-
स्तु सत्यवचनान्निश्चिकाय ब्राह्मणेनायं जातस्त्वतस्तमुपनिन्येऽतो मम्यामहे स्वैरिणीष्वप्यनुदाहुः समानजातीया जातासु
तज्जातीया भवन्ति तदेतन्मार्कं चिद्यते यौवने त्वामालभे यौवने किल न स्पृतिर्द्वीभवत्युत्कलिका बहुलत्वाद्यौवने चेत्तसः । किंच
परिचारिणीपरिवारिकाहेतोः क्षुधापीडिता बहुविचरन्ती नैकास्मिस्थाने ततो मे न स्पृतिरस्ति भर्तुः किं गोत्रमिति अतः स्तिमे-
तत्समानजातीयोदायां जातास्तज्जातीया इति । गौतमस्यापि न ततो वचनाद्ब्राह्मणो यमित्यवगमः प्रागेवास्ौ तंब्राह्मण इति वेद
गोत्रं तु न वेद गोत्रभक्षेन चरणमभ्यवेदितव्यस्तत्रोपनयनभेदोस्ति न तु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनं । ननु यथा केचिदाहुः
जातिप्रक्षोभभाभिजात्याद्गोत्रवजातिमवगमिष्यामि साक्षाज्जाति प्रभे हि मुखरता स्यात् ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्णेष्वित्युपलक्षणं संकीर्णेष्वपि । तुल्यासु सवर्णासु मूर्धावसिक्तत्वादिजातिसजातीयासु-
वा । पत्नीषु परिणीतासु न त्वेवमेव गृहीतासु । अतएव याज्ञवल्क्यो विन्नाल्लेषविधिरित्युपसंहारमाह । एतेन कुण्डगोलक-
योर्वर्णबाह्यतोक्ता । अतएव बौधायनः ॥ एतानर्थस्य विवाहानाद्द्वेतैः संस्कृताभिरुपन्यास्तज्जातीया भवन्ति नान्य इति ।
व्यासश्च ॥ भार्याजाताः समानाः स्युः संकराः स्युरतोम्यथेति । देवलश्च ॥ द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववा-
द इति ख्यातः शूद्रजन्मा सजातितः । व्रतहीना असंस्कार्याः सवर्णास्त्वपि ये मृताः । उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इति ब-
हिष्कृताः ॥ शूद्रजन्मेति त्रैवर्णाप्रवेश्यत्वाभिप्रायेणोक्तम् । शूद्रस्य तु जातोपि दास्यां शूद्रेणां शहर इत्यभिधानादनूतोत्पन्नी-
पि परिणीतभार्यात्पन्नसम एवातएव सशूद्रः । नच कुण्डगोलकयोरब्राह्मणत्वे ततएव आह्वानाधिकाराच्छास्त्रप्रकरणे त-
न्निषेधवैयर्थ्यमेवं स्यात् पत्तिदूषकतया हि तेषां तत्राभिधानं तच्च ब्राह्मणभक्षस्य तत्र संभवात्म्येणो पत्तेरेव दूषणा-
च्छास्त्राद्व्यर्थं भवतीत्येतदर्थमुक्तम् । तुल्यासु अक्षतयोनिषु परिणेतुरन्येना संस्पृष्टासु । एतेन पौनर्भवस्याप्यब्राह्मण्यमुक्तम् ।
आनुलोम्येन वयस आनुलोम्येन वरापेक्षयाऽल्पवयसि कस्यायामुत्पन्न इत्यर्थः । तेनाधिकवयसः परिणीतायाः सवर्णाया-
अपि पुत्रेण ब्राह्मण इत्युक्तम् । अतएव यज्जातीयौ यज्जातापितरौ तज्जातीया एव ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्विधं समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतास्त्वक्षतयोनिष्वानुलोम्येन
ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मानापित्रोर्जात्यायुक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः ।
आनुलोम्यपह्णं चात्र मन्दोपयुक्तमुत्तरश्लोक उपयोक्ष्यते गवाश्वादिवदवयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणजात्याभिन्नसंज्ञकत्वाभा-
वादेन ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् । अत्र च पत्नीपह्णादभ्यपत्नीजनितानां ब्राह्मणादिजातिवत्त्वम् । तथाच देवलः । द्वितीयेन तु
यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अववादि इति ख्यातः शूद्रजन्मा सजातितः ॥ व्रतहीनानां संस्कार्याः स्वतन्त्रास्त्वपि ये मृताः ।
उत्पादिताः सवर्णेन ब्राह्म्या इव बहिष्कृताः ॥ व्यासः ॥ ये तु जाताः समानासु संस्कार्याः स्युरतोम्यथा ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥
सर्वर्णभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ॥ इत्यभिधाय विन्नाल्लेषविधिः स्मृत इति भुवाणः स्वप्युत्पादितस्यैव ब्राह्मणा-
दिजातिवन्निश्चिकाय ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षतयोनिष्विति विशेषणम् कानीनोदेर्हि जत्वं गौणम् । आनुलोम्येन ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-
ज्जातः तथैव ब्राह्मणत्वजात्याविशिष्टः । एवं क्षत्रियविद्वद्वेषु ॥ ५ ॥

(५) नन्दः । अथ वर्णानां लक्षणमाह सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्विति । तुल्यासु अर्हामुपनिष्यदोपरहितारि-

त्यर्थः । अक्षतयोनिष्वनम्यपूर्वास्तु आनुलोम्यमर्निषाविवाहास्तेषु संभूताये वर्णास्तेजात्यन्तराएव ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अक्षतयोनिषु संभोगान्नक्षतायोनयोयासांताअक्षतयोनयस्तास्तु आनुलोम्येन संभूताः वयसः आनुलोम्येन वरापेक्षयाहीनवयसि कन्यायां जाताः ते अनुलोमजाः ॥ ५ ॥

स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितान्सुतान् ॥ सदृशानेव तानामृतदोषविगर्हितान् ॥ ६ ॥

(१) मेघातिथिः । अनन्तरात्स्ववहितस्वानुलोम्येन यउत्पन्नाः पुत्रास्ते सदृशाज्ञेयाः ननु तज्जातीयाः यथा ब्राह्मणात्क्षत्रियायां क्षत्रियाद्वैश्यायां तेन सदृशाः ननु तएव । अत्र हेतुः मातृदोषविगर्हितान् तत्सदृशग्रहणाम्मातृतउत्कृष्टा-
पितृतोतिरुष्टान् । द्विजैरिति बहुवचननिर्देशाम्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येष्वेतत्संभवति प्रातिलोम्ये पितृतोपग्रहेन मातृतः पितुर्निरुष्टजातीयत्वात् । अतआनुलोम्यग्रहणपूर्वश्लोके यदुक्तमंतरार्थमिति तदिहानर्थकमतः परेषु श्लोकेषु-
पदिश्यते ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरजातास्तु ब्राह्मणस्यक्षत्रियायां क्षत्रियस्यवैश्यायां वैश्यस्यशूद्रायाम् । द्विजैरित्य-
नुवादस्तेषामेवानन्तरजसंभवान् । सदृशान् पितुर्मातुश्च ननु सजातीयान् क्रमात्स्थित्यन्तरोक्तमूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणसं-
ज्ञान् । पितृमातृसादृश्याभिधानं ब्रह्मक्षत्रियवैश्याजातान् श्रेष्ठ्यर्थम् । मातृदोषेण मातृभिन्नजातीयत्वेन विगर्हितान् वर्ण-
मभ्यवहिष्कृतान् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयास्तु भार्यास्तु द्विजातिभिर्भ्ये उत्पादिताः पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्ष-
त्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायां ताम्मातुर्हीनजातीयत्वदोषाद्गर्हितापितृसदृशान्तु पितृसजातीयाम्मातृदय-
आहुः । पितृसदृशग्रहणाम्मातृजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितोतिरुष्टाज्ञेयाः एतेषांच नामानि मूर्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि
याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि । वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः हस्त्यश्वरथशिक्षाअस्त्रधारणंच मूर्धाभिषिक्तानां नृत्यगीतनक्षत्रजीवनं-
संस्वरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धनधाम्याध्यक्षता राजसेवादुर्गातःपुररक्षा च पारशवोपकरणानामिति ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्वजातीयाव्यवहितजातीयास्तु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुत्पादितत्वान्न ते द्विजातयइत्याह स्त्रीष्वि-
तिसार्धेन । सदृशान् तद्भिन्नत्वेसति तद्वतभूयोधर्मशालिनः । अतआह मातृदोषविगर्हितान् मातुर्हीनजातित्वेन जात्यन्तर
कर्मान्तरयुक्तत्वेन निन्दितान् मूर्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणाख्यानितिशेषः ॥ ६ ॥

(५) मन्दूजः । अथवर्णसंकरजातानाह स्त्रीष्वनन्तरजातास्त्विति । अनन्तरजातास्वनन्तरवर्णजातास्तु द्विजैरुत्पादिता-
ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रयाच्चाउत्पादिताम्सुतान् सदृशान् एवकारोजात्यन्तरधमनिवृत्त्यर्थः । ध-
मप्राप्तौ कारणत्वेनोक्तं मातृदोषविगर्हितानिति विशेषणं तथापि सदृशानित्यर्थः ऊहास्तुविषयमेतन्मातृदोषमात्रस्यैवोपम्या-
सादनुहाहस्योभयदोषवत्त्वात् ॥ ६ ॥

अनन्तरास्तुजातानांविधिरेषसनातनः ॥ द्योकान्तरास्तु जातानांधर्म्यविद्यादिमंविधिम् ॥ ७ ॥

(१) मेघातिथिः । आद्येनार्धश्लोकेनोक्तमर्थमनुवदति द्वितीयेन वक्ष्यमाणसंक्षेपः द्योकान्तरा अन्तरा ब्राह्मणस्य
शूद्रा एकान्तरा वैश्या नातीयश्लोकः सप्रयोजनः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्तरास्तु त्वद्वितीयान्तरितास्तु त्वस्यानन्तरवर्णव्यतिरिक्तवर्णस्त्रीष्वितियावत् ब्राह्मण-

(७) द्योकान्तरास्तु जातानां=अन्तरास्तु च जातानाम् (स, च)

स्य वैश्यायांशूद्रायांच क्षत्रस्य शूद्रायाम् । धर्म्यं धर्मादनपेतं विधिं प्रकारम् । यद्यप्येयं संज्ञामात्रमुक्तं तथापि तत्संज्ञानुवादेनान्यत्रोक्तार्थमर्थानभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तम् ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । एषपारंपर्यागततया नित्योविधिरनन्तरजातिभार्योत्पन्नानामुक्तः । एकेन द्वाभ्यांच वर्णाभ्यां व्यवहितास्तत्पन्नानां । यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायामिवक्ष्यमाणधर्मादनपेतंविधिजानीयात् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । अम्बछादीनामुत्पत्तिमाह इति । द्विभैकाचेति छेदः । ताभ्यामेतासु जातानां विधिमुत्पत्ति इमं वक्ष्यमाणम् । तेनात्र विप्रस्यैकान्तरा क्षत्रिया तामपेक्ष्य वैश्या चान्तरा तांचापेक्ष्य शूद्रा अन्यन्तरा इतितिसः । क्षत्रिया तु वैश्याचान्तरामपेक्ष्यैकान्तराशूद्राएवद्वि अतएव वक्ष्यति विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्वित्यादि ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । एषविधिः पूर्वश्लोकाभ्यामुक्तोविधिः । चान्तरासु त्वानन्तरजातिभ्यां व्यवहितासु ब्राह्मणस्य वैश्यासु क्षत्रियस्य शूद्रास्त्वित्यर्थः । ब्राह्मणस्य रूपान्तरायाः शूद्रायाअप्युपलक्षणमेतत् इमंविधिवक्ष्यमाणं वर्णातत्त्वंचान्तरभ्यन्तरयोः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चान्तरासु ब्राह्मण [त] वैश्यायां शूद्रायांच । नृपकन्यायां वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अम्बौ भवतः । आत्मा विज्ञायते पुत्रइति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठोनामजायते ॥ निषादःशूद्रकन्यायांयः पारशवउच्यते ॥ ८ ॥

(१) मेधातिथिः । एकान्तरा ब्राह्मणस्य वैश्या तत्र जातोऽवष्टः । स्मृत्यन्तरे भृञ्जकण्ठइत्युक्तः । चान्तरायां शूद्रकन्यायां निषादः पारशवश्च निषादशब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते । कन्याग्रहणंस्त्रीमात्रोपलक्षणार्थमितित्याचक्षते वैश्यस्त्रियामित्यर्थः । एवंसर्वत्रद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादसंज्ञायां मत्स्यघातकर्मता माभूदित्यस्य निषादान्तरत्वंद्योतयितुं पारशवसंज्ञानुवादः ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्याग्रहणादनीडायामित्यभ्याहार्यं विन्नात्वेवविधिः स्मृतइति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामूढायामंबवच्छाख्योजायते । शूद्रकन्यायामूढायां निषादउत्पद्यते यतः संज्ञान्तरेण पारशवओच्यते ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यशूद्रयोर्नास्त्येव चान्तरजातिरित्याह ब्राह्मणादिति । यइति नवमाभ्यायोक्तानुवादः ॥ ८ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य संभूतावाह ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामिति । पारशवउच्यते पारशवनामा चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रकन्यायां ब्राह्मणाजातोनिषादः यःपारशवइतिनामाउच्यते ॥ ८ ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुपोनामप्रजायते ॥ ९ ॥

(१) मेधातिथिः । आचारविहारी कायचेष्टावाग्यपारम् तावस्यक्रूरो भवतः त्वभावानुवादोयं वपुः शब्दः त्वभाववचनएव उभयजातिसंभूतत्वादुभयधर्माभवति ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रूरोहिंसआचारोवृत्तं तेन विहारःक्रीडा यस्य ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रत्वभावउपाख्यः पुत्रोजायते ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियात्पुत्रजातेरुत्पत्तिरित्याह क्षत्रियादिति । शूद्रवपुः क्षत्रियः पिता शूद्रामाता ताभ्यां वपुर्नस्य सः ॥ विमामूर्धावसित्तोहि क्षत्रियायांविशःस्त्रियाम् ॥ जातोऽवष्टस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोपि वा ॥ वैश्याश्च-

द्वयोस्तु राजन्यान्माहिष्योघौस्मृतौस्तुतौ ॥ वैश्यान्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्तेष्विषिः स्मृतइति । याज्ञवल्क्योक्तैर्भूषा-
भिषिक्तमाहिष्यकरणानां क्षत्रविद्वद्व्यक्त्यास्तु विधिवद्ग्राह्यं यथाक्रममन्तर्भावोक्षेपः ॥ ९ ॥

(५) मन्दबः । क्षत्रियस्य घन्तरायां जातमाह क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामिति । क्षत्रियोत्पन्नमितिः क्रूराचारैः वि-
हारः कालक्षेपोयस्यास्ति स्रूराचारविहारवान् ॥ ९ ॥

विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्धृतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १० ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रत्रिपाद्यनुवादः चतुर्थस्तु पादोऽपसदामिधानार्थः । एते त्रैवर्णिकानामेकास्तरघन्तरस्त्रीजा-
ताअपसदाएते वेदितव्याः । सदा पुत्रार्थफलदाअपशीर्णाः समानजातीयपुत्रापेक्षाया भिद्यन्ते ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । पठेते अनन्तरघन्तरजाः प्रागुक्ताः । अपसदाः सदाः सस्य प्रजास्य सापकृष्टानेनेत्यप-
सदइति नाम कृतम् ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिव्रज्यक्षीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्णद्वयोः स्त्रियोः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्र-
याणामेतेषु षट्पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षायांऽपसदाअवसन्नानिरुष्टाः स्युः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह विप्रस्येति । नृपतेर्द्वयोः वैश्याशूद्रयोः एकस्मिन् शूद्ररूपे शूद्रायां वैश्यात्करणाख्यः ।
अपसदाः निरुष्टजाः सवर्णपेक्षाया ॥ १० ॥

(५) मन्दबः । अथ तास्तु तेभ्यश्चोयतोजातानाह विप्रस्य त्रिषु वर्णेष्विति । त्रिषु क्षत्रियादिषु । द्वयोर्वैश्यशूद्रयोः ।
एकस्मिन् शूद्रे । वर्णशब्देन वर्णस्त्रियोविवक्षिताः । सदशब्देन फलमुच्यते अपगतसदाअपसदाः सवर्णानन्तरपुत्रकार्यही-
नाइत्यर्थः ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रस्य कन्यायां त्रिषु [क्षत्रिय] वैश्यशूद्रेषु ज्ञेतेषु सत्सु नृपतेः क्षत्रियस्य कन्यायां वर्णयोः
वैश्यशूद्रयोः नृपकन्यायां चैवं वैश्ये उत्पन्ने शूद्रे उत्पन्ने सति उभौ अपसदौ आत्माविज्ञायते पुत्र इति वैश्यस्यकन्यायां
वर्ण एकस्मिन् शूद्रे उत्पन्ने सति ॥ १० ॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतोभवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेहो राजविप्राह्वनासुतौ ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । आनुलोम्ये पूर्वोविषिः प्रतिलोम्ये नत्वयमुच्यते कन्याग्रहणमुक्तार्थं वैश्यान्मागधवैदेहौ
यथासंख्येन राजस्त्रियां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । अनुलोमजानुक्ता प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादिति । राजाह्वना क्षत्रसौ ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवमनुलोमानुक्ताप्रतिलोमानाह क्षत्रियादिति । अत्र विवाहसंभवत्कन्याग्रहणस्त्रीमागधदर्शनार्थम्
अत्रैव श्लोके राजविप्राह्वनासुताविति ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जात्यासूतनामा संजायते वैश्याद्यथाक्रमंक्षत्रियाब्राह्मण्योर्माग-
धवैदेहाख्यौ पुत्रौ भवतः एषां च वृत्तयोमनुनैवाभिधास्यन्ते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजानाह क्षत्रियादितिह्यस्याम् । कन्याग्रहणं योविष्माप्रपरम् ॥ ब्राह्मण्यां क्षत्रियास्तु-
तौवैश्याद्वैदेहकस्तथा ॥ शूद्राज्जातस्तु चाण्डालःसर्वधर्मबाह्यकृतः ॥ क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रास्तत्तारमेव च ॥ शूद्रादा-
द्योगं वैश्याज्जन्यामास वै सुतमिति ॥ याज्ञवल्क्यवचनमेवान्योर्व्याख्यानमिति विरच्यते । अत्रैव एवजोगावनीयत्वात्त्य-
क्तम् ॥ ११ ॥

(५) नन्दनः । एवमनुलोमजाउक्ताः अथप्रतिलोमजानाह क्षत्रियाद्विप्रकन्यायामिति ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायांजातः सूतः । वैश्याद्राजकन्यायां मागधः वैतालिकोभवति । वैश्याद्विप्रकन्यायां वैदेहोनाम भवति ॥ ११ ॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमोनृणाम् ॥ वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रापि यथासंख्यमेव वैश्यराजन्यइति निर्देशे जातिपरेपि सामर्थ्यात्स्त्रीलिङ्गप्रतिपत्तिः । षृग-क्षीरंकुक्कुण्डइति यथा वृत्तानुरोधात्स्त्रीप्रत्ययोनकृतः ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वैश्यराजन्यविप्रासु तज्जातीयस्त्रीषु क्रमादायोगवादयस्त्रयः । एषांच प्रतिलोमपरिणयना-संभवादपरिणीतास्तेव जन्म ॥ १२ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्राद्वैश्याक्षत्रियान्ब्राह्मणीषु क्रमेणायोगवः क्षत्ता नृणामधमश्चाण्डालश्च वर्णानांसंकरोयेषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकराजायन्ते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्राद्वैश्यक्षत्रियविप्रकन्यासुयथाक्रममायोगवक्षत्तृचण्डालाः स्युरितिभावः ॥ १२ ॥

(५) नन्दनः । राजन्यशब्दे छन्दोनुरोधात् स्त्रीप्रत्ययोनियुक्तः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्राद्वैश्यायामायोगवः । शूद्राक्षत्रियायांक्षत्ता । शूद्राब्राह्मण्यांजातश्चाण्डालः । सर्वधर्मबहिष्कृतावैश्यराजन्यविप्रास्तेववर्णसंकराजायन्ते । विप्रान्मूर्धाभिषिक्तोहि क्षत्रियायां विशस्त्रियां । शूद्रायांनिषादोजातः । पाराशर्योपिवायोगी ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतांवैश्याद्वैदेहकःस्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः । क्षत्रिया मागधवैश्यात् ॥ शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शूद्रायांविनास्तेषुविधिःस्मृतः ॥ १२ ॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यादंबष्टोग्रौ यथास्मृतौ ॥ क्षत्तृवैदेहकौ तद्वत्प्रातिलोम्येपि जन्मनि ॥ १३ ॥

(१) मेघातिथिः । एकान्तरे वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः एतावानुलोम्येन एवमेकान्तरे प्रातिलोम्येन शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याब्राह्मण्यां वैदेहः तौ तुर्यौ भवनादिक्रियासु नत्वध्ययनादिषु । चण्डालएकः प्रतिलोमोऽस्पृश्यः यथा च दिवाकिर्तिरलोकेतत्स्पर्शएवंस्नानंनान्येषु प्रतिलोमेषु सूतमागधायोगवानामनन्तरजातानांचण्डालदण्डापूपिकायां सिद्धः स्पर्शादिसंबन्धः ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विप्राद्वैश्यायां यथाम्बष्ठोयथावा क्षत्रियाच्छूद्रायामुग्रः पुत्रआनुलोम्येन जातोऽप्यनन्तरस्त्रीजातपुत्रापेक्षया निन्दितस्तथा वैश्याद्विप्रायांजातोवैदेहः शूद्राक्षत्रियायां जातश्च क्षत्ता । अनन्तरप्रतिलोमजातापेक्षयैकान्तरितजातःत्वान्निन्दितइत्यर्थः । यथास्मृतौ निन्दितावितिशेषः ॥ १३ ॥

(३) कुल्लूकः । एकान्तरेपि वर्णे ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामुग्रः एतावानुलोम्येन यथास्पर्शाद्यर्हो तद्वदेकान्तरे प्रतिलोमजननेपि शूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता वैश्याब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ । एकान्तरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञानादनन्तरोत्पन्नानांसूतमागधायोगवानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धंभवति । अतश्चाण्डालएवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्तृवैदेहयोः स्पृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह एकान्तरइति । त्वत्त्वजातितोभिन्नैकाजातिरन्तरा ध्यवधानं यस्य जन्मनस्तस्मिन्नेकान्तरे जन्मनि यथानुलोमजावम्बष्ठोग्रौस्पृश्यावेवं शूद्राक्षत्रियाजः क्षत्ता वैश्याब्राह्मणीजोवै-

देहश्च तुल्यौ स्पृश्यत्वादिना स्मृतावित्यन्वयः । वर्णसंकराणां मातृजातीयसंस्कारं प्रापयितुं तेषामनुवादः ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । उक्तमेवार्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति एकान्तरेत्वानुलोम्यादिति । आनुलोम्यादेकान्तरे जन्मनि यथा ब्राह्मणाद्वैश्यायामंबुधः यथाक्षत्रियाच्छूद्रायामुपः यथा प्रतिलोम्येनैकान्तरे जन्मनि शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षता तथा वैश्याद्ब्राह्मण्यां वैदेहकः आयोगवश्च क्षताचण्डालश्चेतिप्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्राद्वैश्यायामायोगवः क्षत्रियायां क्षता ब्राह्मण्यां चण्डालइत्यर्थः वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्यर्थः परेऽन्ये एतेप्यपसदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकेन अन्तरे आनुलोम्यात् ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां अम्बुधः । तु पुनः शूद्रात् वैश्यायां आयोगवः । शूद्राक्षत्रियायां क्षता । शूद्राद्ब्राह्मण्यांअधमः एकेन अन्तरे राजन्यात् शूद्रायां जातः उपः अम्बुधोऽप्यथस्मृतौ भाषण-स्पर्शयोग्यौक्षतृवैदेहिकौ प्रतिलोमेन जन्मनि तद्वत् भाषण स्पर्शयोग्यौ । क्षत्रियायां शूद्रात् क्षतारं जनयति ब्राह्मण्यां वैश्यात् वैदेहकः ॥ १३ ॥

पुत्रायेऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ताद्विजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । यथा ब्राह्मणाक्षत्रियायां वैश्यायां च एवंक्षत्रियादुभयोस्ताननन्तरनाम्नः प्रचक्षते । अनन्तरा-ऽनुलोमा या जातिः समाना तेषामातृजातीयाइत्यर्थः । अनन्तरग्रहणमविवक्षितमतएवाह मातृदोषादिति पितृजात्युत्कर्षेण नोदुष्यन्ते । अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनाम्मातृजात्याः स्मृताः संस्कारास्तेषु कर्तव्याइत्युक्तंभवति तस्मैवद्वचनमन्तरेण क्षत्रियादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते अश्वतरवजात्यन्तरत्वात् वचनेन तु मातृजातावुक्तायामदोषाः ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनन्तरस्त्रीजाः विप्रस्यक्षत्रियायां क्षत्रस्यवैश्यायां त्रैश्वस्यशूद्रायाम् । अनन्तरनाम्नः क्षत्रियादिनाम्नः प्रचक्षते मातृदोषात् । क्षत्रियादिमातृकत्वान्मातृजातिसाधारणोर्ध्वस्तेषामित्यर्थः । अनन्तरनाम्नइति ना-मग्रहणान्नाममात्रं नजातिरिति दर्शितम् ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । मातृदोषादिति हेतुपन्यासात् अनन्तरग्रहणमनन्तरवच्चैकान्तरद्यन्तरप्रदर्शनार्थं ये द्विजातीनाम-नन्तरैकान्तरद्यन्तरजातिस्त्रीत्वानुलोम्येनोत्पन्नाः पूर्वमुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृजातिव्यपदेश्यानाचक्षते । मातापितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातिव्येषामातृजातिव्यपदेशकथनंमातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनःस्पृश्यत्वार्थमनुलोमजात्यन्तरत्रयमाह पुत्राइति । द्विजन्मनामनन्तरासु स्त्रीषु उप्राम्ब-ह्मयोगवजातीयासु विप्राद्यैः पुत्राजायन्ते ते अनन्तरनाम्नः आवृतादिनामकजातियोगिनः । तत्संज्ञामातृजातिसंस्कारार्थं तिमेधातिथिः ॥ १४ ॥

(५) नन्दनः । पक्षान्तरमाह पुत्रायेनन्तरस्त्रीजाइति । अनन्तरनाम्नीनन्तरवर्णनाम्नः क्रमेण क्षत्रियवैश्यशूद्रनाम्नः मातृजातीयानित्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनन्तरस्त्रीजाये पुत्राअम्बुधोऽक्षतृवैदेहकायोगवाः एते पुत्राः अनन्तरस्त्रीजाता अनन्तरना-मानः ॥ १४ ॥

ब्राह्मणादुपकन्यायामातृतीनाम जायते ॥ आभीरींऽवष्टकन्यायामायोगव्यान्नुधिग्वणः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयनिषादोल्लोकेन शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातीयः प्रागुक्तः किर्तिर्ह यः प्रतिलोमोवक्ष्यमाणः

(१४) नाम्नस्तु=जातास्तु (य)

प्रतिलोमाधिकाराप्रतिलोमादिपुल्कसाजातिः प्रसिद्धा । एवंशूद्रान्निषाद्यांकुक्कुटकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणादिति अनुलोमविलोमसंकरस्त्रीधूतमवर्णजनितमेतत्कुलम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियेण शूद्रायामुत्पन्नोऽय उया चासौ कन्याचेत्युग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पन्ना अंबशा तस्यां ब्राह्मणादाभीराख्योजायते शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नाऽऽयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्वि-
ग्वणोजायते ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । ते एवावृताभीरधिग्वणजातयइत्याह ब्राह्मणादिति ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । अथान्यान्सङ्करजातानाह ब्राह्मणादुग्रकन्यायामिति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आवृतोहस्तिपः । अम्बशकन्यायां विप्रान् आभीरः । आब्राह्मणात् आयोगव्याधिग्वणः ॥ १५ ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमोऽनृणाम् ॥ प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयोगवइतिप्रागुक्तमातृकर्मणाधमःसर्वसंकरजेभ्योऽप्यधमः । शूद्राज्जाताएतइत्यर्थः । अयोगव्यांयोजातः कैवर्ताख्यः सोत्रनिषादजत्वान्निषादः एववैश्यादित्यत्रापि ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । आयोगवः क्षत्ता चण्डालश्च मनुष्याणामधमइत्येते त्रयोव्युक्तमेण वैश्याक्ष त्रयाब्राह्मणीषु पुत्र-
कार्यादपगतास्त्रयः शूद्राजायन्ते । पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषांपुनर्वचनं एवमुत्तरश्लोकेऽक्तानामपि ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्रकार्यविच्छेदाय षण्णां ग्राममपसदत्वमनुवदति आयोगवश्चेतिद्वाभ्याम् । अपत्यकार्यात्सी-
दन्तीत्यपसदाः ॥ १६ ॥

वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात्सूतएव तु ॥ प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेष्यपरे त्रयोऽपसदाअत्यन्तापकृष्टाइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाब्राह्मणयोर्मागधवैदेहौ क्षत्रियाद्ब्राह्मण्यां सूतइत्येवंप्रातिलोम्येनापरेपि त्रयः पुत्रकार्यादप-
जायन्ते ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतीपंमातिकूल्यम् । संकरोनरकार्यैवेत्युक्तेःप्रातिलोम्यमेवात्रहेतुः ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यात्क्षत्रियायां मागधः । वैश्यात् विप्रकन्यायां वैदेहः । क्षत्रियात् विप्रकन्यायां सूतः भव-
ति । एते प्रतीपं विपरीतं जायन्ते ॥ १७ ॥

जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥ शूद्राज्जातोनिषाद्यान्तु सवै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादात् ब्राह्मणशूद्रापुत्रात् । एवंनिषाद्यामन्यपि ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादाच्छूद्रायां जातोजात्या पुक्कसोभवति । निषाद्यां पुनः शूद्राद्योजातः सकुक्कुटकनामा स्मृतः
॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्यानपितथाविधानाह जातइतिद्वाभ्याम् ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियायांनिषादाज्जातो जात्या पुक्कसः भवति । निषाद्यांशूद्राज्जातःकुक्कुटकःस्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्तुर्जातस्तथोपायां श्वपाकइति कीर्त्यते ॥ वैदेहकेन त्वंबष्ठ्यामुत्पन्नोवेण उच्यते ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुलोमाः स्त्रियः प्रतिलोमाः पुमांसस्तयोः संभवे श्वपाकवेनौ प्रतिलोमजातीयौ ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्तुर्जातइति पितृदोषात् ॥ १९ ॥

(३) कुल्लुकः । शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ता क्षत्रियेण शूद्रायां जाता उया तेन तस्यां जातः श्वपाकइत्युच्यते । वैदेहकेनांबष्ठ्यां ब्राह्मणेन वैश्याजातायां वेणइति कथ्यते ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेणोबुरुडः ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । उयायां उयजात्यांक्षत्तुर्जातः श्वपाकः । आंबष्ठ्यांवैदेहकेन जातः वेनइति उच्यते ॥ १९ ॥

द्विजातयः सवर्णासु जनयंत्यब्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्ब्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । नैते प्रतिलोमवर्णसंकराः स्युरतोऽस्मिन्विधावुच्यते द्विजातयोऽयान्सवर्णासु जनयन्ति ते वेदब्रताभवन्ति । अब्रह्मचारिणः सावित्रीपरिभ्रष्टा उपनयनहीनाश्च तदा ब्रात्याइति तान्निर्दिशेत् । अब्रताऽजनयन्तीति नायंसंबन्धः न हि ब्रतिनोऽब्रतावा जन्यन्ते जातानामुपनयनसंस्कारविधानात् उक्तब्रात्यलक्षणानुवादउत्तराविवक्षया यस्त्वयंपाठोऽब्रतायाऽजनयन्ति तान्ब्रात्यान्विनिर्दिशेत्तदसत् उक्तब्रात्यलक्षणविरोधान् ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सावित्रीपरिभ्रष्टाननुपदेश्यसावित्रीकान् । ब्रात्यानाम्नोवर्णवाहान् ॥ २० ॥

(३) कुल्लुकः । द्विजातयः सवर्णासु स्त्रीषु यान्पुत्रानुत्पादयन्ते ते चेदुपनयनाख्यब्रतहीनाभवन्ति तदा तानरुतोपनयनान्ब्रात्येत्यनया संज्ञया व्यपदिशेत् अत ऊर्ध्वत्रयोप्येतद्व्युत्क्रमेण ब्रात्यलक्षणं प्रतिलोमजपुत्रवदस्याप्युपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणेऽनूदितम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यानामिवतज्ज्ञानामपि पुत्रकार्यनिवृत्त्यर्थं ब्रात्यत्वमाह द्विजातयइति । तेस्त्वयमब्रताः कालेऽप्राप्तोपनयनाः अनुलोमेनोद्वाहितास्त्वक्षतयोनिषु सवर्णास्त्रिपि जनयन्ति यान् तान् सावित्रीभ्रष्टत्वेनाव्रतानितिकृत्वा ब्रात्यान्निर्दिशेदित्यन्वयः ॥ २० ॥

(५) नन्दनः । अथत्रैवर्णिकानामनुपनीतानां जात्यन्तरत्वमाह द्विजातयस्सवर्णास्त्विति । यान्मुताऽजनयन्ति तान्ब्रतानुपनीतान् अतएव सावित्रीपरिभ्रष्टान् ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रतान् अरुतयज्ञोपवीतान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्रात्यान् इति अभिनिर्दिशेत् कथयेत् ॥ २० ॥
ब्रात्यान् जायते विप्रात्पापात्मा भूर्जकण्टकः ॥ आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखएव च ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्ववर्णास्त्रिपि पूर्वश्लोकादनुवर्त्यते इह स्त्रीजातेरनुपादानादवश्यंभावाच्च तदपेक्षायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणाजातोभृजकण्टकः स्मर्यते अतोविशिनष्टि । पापात्मेति सप्तनुलोमत्वान्नपापात्मा अयंचासंस्कृतात्मनोब्राह्मणाजातो नधिकारित्वाद्युक्तं यन्निन्दते न च पर्यायशब्दादेशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः पूर्वस्तुव्याख्यातंतत्पुत्रपौत्राणामेता आख्याभृजकण्टको ब्राह्मण्यां जात आवन्त्यश्चावन्त्यां तस्यामेव वाटधानो वाटधानात्पुष्पशेखरएवमन्तरेष्वपि ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणाद्विप्रात् ब्राह्मण्यामेव विप्रायां सवर्णास्त्रित्यनुवृत्तेः तत्र भूर्जकण्टकः सवर्णयोरप-

(२१) पुष्पधःशैख=पुष्पशेखर (मे०)

त्यम् । भूर्जकण्टकस्त्रियां विप्राद्वात्यादावन्त्यः । आवन्त्यांवाट्दत्यादिपूर्ववज्जातिस्त्रीषु ब्रात्येन विभेण जनिताविप्रजाः । ऋणादिष्वपि ब्रात्यक्षत्रियादिजनितेषु सुधन्वाचार्यादिषु च ब्रात्यवैश्यजनितेषूत्तमम् । आद्यस्य तज्जातीयस्त्रियामुत्तरेषां तु पूर्व-
पूर्वजातिस्त्रियां जन्मेति । पापान्मेतिविशेषणं निन्दार्थम् ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रात्याद्वात्यात्सवर्णांस्त्रित्यनुवृत्तेर्ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकण्टको जायते । तथाऽऽवन्त्यवादधान-
पुष्पधशैखाजायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । नेतु ब्रात्यास्त्रयस्तज्जातानाह ब्रात्यात्त्विति त्रिभिः । तत्र तथाविधब्राह्मणजाः पञ्च भूर्जकण्ट-
कादयः । झल्लादयः सम क्षत्रियजाः । पञ्चवैश्यजाः । पंचेतिदेशसंज्ञाभिरेते प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । देशभेदेर्नैकैकस्य
नामानीतिकुल्लूकः अन्यथैकजात्यावर्णद्वयानुपपत्तेः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । विप्रादिति विशेषणंब्रात्यत्वेऽप्यस्य विप्रत्वमूलच्छेदो नास्तीति सूचयितुं । असंस्कृतपितृजातः पापत-
रद्वयभिप्रायेणोक्तपापान्मेति । पञ्चैते सजातिषूढासु स्त्रीषु जाता अपि संस्कारविप्रकर्षादुत्तरोत्तरमपकृष्टावृत्तितो देशतो वा
भिन्नसंज्ञाविज्ञेयाः षष्ठादीनामवचनन्तु जात्यन्तरत्वेनाप्रसिद्धेः ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातीनां ब्राह्मणजातिर्भवति उपनयनाभावात् । ब्राह्मणादिप्राहिप्रकन्यायां भूर्जक-
ण्टको नाम जातिर्जायते । भूर्जकण्टकः स्मृतः कण्टको ज्ञेयः आवन्त्यः ॥ २१ ॥

झल्लोमल्लश्च राजन्याद्वात्यान्निच्छिविरेव च ॥ नटश्च करणश्चैव खसोद्विडश्चैव च ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एव जातीयावेदितव्याः ॥ २२ ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औणादयः सम राजन्याद्वात्यान् ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्विडाख्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव
नामानि ॥ २२ ॥

(५) नन्दनः । श्लोकद्वयमनेन व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । राजन्याद्वात्यात्क्षत्रियायां जातः झल्लनिच्छिवः नटः करणः खसः द्विडः ॥ २२ ॥

वैश्यान्तु जायते ब्राह्म्यास्तुधन्वाचार्यएव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वतएव च ॥ २३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सुधन्वाचार्यादयः पञ्चवैश्याद्वात्यान् ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यात्पुनर्ब्राह्म्यात्सवर्णायां सुधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वताख्याजायन्ते एकस्य चैतान्यपि
नामानि ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्याद्वात्याद्वैश्यायां जाताः सुधन्वादिसात्वतान्ताः ॥ २३ ॥

व्यभिचारेण वर्णानासवेद्यावेदनेन च ॥ स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यभिचारः परस्त्रीगमनं तत्समानजातीयासु परकीयात्पुनरुलोमप्रतिलोमासूढात्पुनरूढासु च ता-
त्पर्यं अवेषावेदनमविवाहाविवाहः अविवाहाः त्वसृन्त्रादयस्तदयोऽन्यः । स्वकर्मणां त्याग उपनयनवेदग्रहणादीनां क्षत्रवृ-
त्त्यादयोऽपि पुत्रपौत्रान्वयिन एवमुक्ताः केचित् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यभिचारेण सवर्णाभ्यमेव परभार्यायां व्यभिचारेण कुण्डगोलकपौनर्भवाः । असवर्णा-

यांच. यथा ब्राह्मण्याक्षत्रियस्य व्यभिचारात्सूतइति । अवेद्यावेदनेनाविवाहानामसवर्णानांसवर्णानामपिसगोत्रादीनांविवाहैर्मूर्धावसिक्तचाण्डालाद्याः । त्वकर्मणामुपनयनव्रतानां त्यागात् ब्राह्म्यजाः । वर्णसंकराभ्यातुर्वर्ण्यबाह्याः ॥ २४ ॥

(१) कुल्लूकः । ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन सगोत्रादिविवाहेनोपनयनरूपत्वकर्मत्यागेन वर्णसंकरोनाम जायते अतोयुक्तमस्मिन्करणे ब्राह्म्यानामभिधानम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकारान्तरेणापि वर्णसंकरोभवतीति संक्षिप्याह व्यभिचारेणेति । विहाय विनास्वपतिमाभिमुख्येन कामुकम् । श्रतीति त्वत्तत्रा या सा स्मृता व्यभिचारिणीतिव्यभिचारेण वर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेनेति दृष्टान्तार्थः । व्यतिषङ्गेनेतिमेधातिथिः । नियुक्तातिरिक्तपरस्त्रीगमनेनेत्यर्थः । अवेद्याः सगोत्राः सवर्णावा तासां विवाहेन । त्वकर्मणां संभ्यादीनां त्यागेन त्वकालाप्रप्तोपनयनैर्ब्राह्म्यानां संकरत्वस्योक्तत्वान् ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । यदीदंस्काराभावे जात्यन्तरत्वमुक्तं तदनुपपन्नमित्याशङ्क्यदृष्टान्तेन स्थापयति व्यभिचारेण वर्णानामिति । अवेद्याअविवाहाः पुनर्भवादयस्तासांवेदनेन विवाहेन संकरोमातापित्रोरविद्याजातिप्राप्तिः । व्यभिचारेण वर्णानामिति प्रसिद्धव्यभिचारोदृष्टान्तार्थः ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णानांव्यभिचारेण च पुनः अवेद्यावेदनेन च अविवाहाविवाहेन त्वकर्मणामुपनयनादीनांत्यागेन वर्णसंकराजायन्ते ॥ २४ ॥

संकीर्णयोनयोये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यतिषङ्गःसंबन्धइतरेतरमनुलोमानामनुलोमैःप्रतिलोमैश्चैवप्रतिलोमानामन्यैः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च वक्ष्यमाणसंज्ञायैवचनम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यउक्ताः प्रतिलोमानुलोमजास्तेपि यदा अन्योन्यं संकीर्णैरेव व्यवतिष्ठन्ते व्यभिचरन्ति । व्यतिषङ्गजत्वाद्यतिषक्ताब्राह्म्याः । तत्र ये जायन्ते तान्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च परस्परसंबन्धाजायन्ते तान्विशेषेण वक्ष्यामि ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनश्च सूतादीनां चण्डालातिरिक्तपञ्चानामनुलोमजत्वाद्यर्थमाह संकीर्णैतित्रिभिः । अनुलोम जाइतिदृष्टान्तार्थम् । अन्योन्यव्यतिषक्ताः अन्योन्योन्यं परस्त्रीपुंभ्यः कामतोव्यतिषक्तेभ्योजाताः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एवंसंकीर्णपितृमातृकाः प्रायशः प्रतिलोमानुलोमाउक्ताइदानींसंकीर्णपितृमातृकाप्रतिलोमजानुलोमजान्वक्ष्यामीत्याह संकीर्णयोनयइति । संकीर्णयोनयः संकीर्णभ्योजाताअन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमजैः संबन्धाः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये प्रतिलोमानुलोमजाः प्रतिलोमजानाह सूतवैदेहचाण्डालाः अनुलोमजाअञ्जनिषादमाहिभ्योपकरणाः षट् अन्योन्यव्यतिषक्ताः प्रतिलोमानुलोमानांपरस्परव्यभिचारयुक्ताः तान् ॥ २५ ॥

सूतवैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥ मागधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगवएवच ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तलक्षणाएते प्रतिलोमाउत्तरार्धपुनरुपम्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सूतादयः प्रागुक्ताः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । एते षडुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्धमनूयन्ते ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिलोमजादपि नराधमः शुद्धस्यब्राह्मणीगमने महापातकित्वात्तस्यापि तथात्वात् । चण्डालग्रहणं निवीतमनुश्याणामिति वद्यतिरेकमुखेन स्तुत्यर्थः ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रतिलोमजेभ्यः प्रसूतान्वक्तुं प्रतिलोमजानुक्तांस्तावदनुक्रामति सूतोवैदेहकश्चैवेति । सूतोविप्रायां क्षत्रियाज्जातः वैदेहकस्तस्यामेव वैश्यान् चण्डालस्तस्यामेव शुद्रान् मागधः क्षत्रियायां वैश्यान् क्षत्ताजातिस्तस्यामेव शुद्रान् आयोगवोवैश्यायां शुद्राज्जातइति पूर्वमुक्तंहीत्यर्थः ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूतइति द्वाभ्यामः । ततः सूतः वैदेहकः चाण्डालः नराधमाः ज्ञेयाः मागधः क्षत्ता अयोगवएते षट् सदृशान्वर्णान् प्रतिलोमानुलोमयोनिषु जनयन्ति । प्रवरासु उत्तमासु चकारात् क्षत्रियपुत्रो मागधो ब्राह्मण्यां अपरुष्टासु योनिषु मातृजात्या मातृसमानजातीयाः ॥ २६ ॥ २७ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥ मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । एते सूतादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिसदृशान् जनयन्ति तज्जातीयानित्यर्थः । तद्यथा सूतः सूतायां सूतमेव जनयति एवं चण्डालः चण्डालायां ये च मातृजात्याः प्रसूयन्तेऽनुलोमामातृजातीया ये पूर्वमुक्तास्तानन्तरानाम्ना इति तेऽपि स्वयोनिषु सदृशानेव जनयन्ति यथा ऽम्बष्ठोऽम्बष्ठां तथा वैश्यायामात्मनोहीनावैश्याञ्जनयन्ति मातृजातित्वस्योक्तत्वात् । अन्ये पुनः पठन्ति मातृजातौ प्रसूयन्ते अर्थश्चायं वर्णयोनिषु आम्बष्ठौ मातृजातौ च वैश्यायां सदृशानेव जनयन्ति । यद्यपि शुद्धवैश्येभ्य उल्लेखोऽम्बष्ठोऽयस्तथापि साम्यमुच्यते वैश्यधर्म उभयेषामधिकारात् अनुलोमग्रहणं मातृजाति [पदसामर्थ्याल्लभ्यते सत्यपि प्रतिलोमप्रत्ययवमर्शकत्वे प्रसज्यतइति । प्रवरासु च योनि]^१ षु प्रतिलोमागच्छन्तो जनयन्ति हीनतरमित्येवं ज्ञेयं वक्ष्यमाणपर्यालोचनया दृष्टमयोगवादिभिः स्वजातीयासु जनिता अयोगवादिष्वपदेशं लभन्ते सदृशग्रहणं तु प्रातिलोम्यं च सामान्येन हीनतरत्वं चावाप्तं तद्विशेषमनपेक्ष्य प्रयुक्तं तेनायमत्र वाक्यार्थः प्रतिलोमेभ्यः समानजातीयाः सूतकृष्टजातीयासु च प्रतिलोमा एव भवन्ति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयोनिषु सूतादिजातीयासु स्त्रीषु सदृशान् स्वसदृशधर्मणः । तथा मातृजात्यां सूतादिमातृसमजातीयायां ब्राह्मण्यादिरूपायाम् । तथा मातृजातिषु प्रवरासूतमासु यथा क्षत्रियापुत्रो मागधो ब्राह्मण्यामिति । स्वजातीयस्वमातृजातितदुल्लेखजातियोगाच्च विधोऽप्यभिचारः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु सुतोत्पत्तिं कुर्वन्ति । यथा शुद्धेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरासु क्षत्रिया ब्राह्मणीयोनिषु चकारादपरुष्टायामपि शुद्धजातौ सर्वत्र सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किन्तु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतोषिकगर्हितपुत्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तसदृशान्पितृतोषिकगर्हितास्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्रामत्वादानेन विधीयते । किन्तु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात्क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिपुत्रे ब्रह्महन्तान्तरजनितो ब्रह्महन्तमातापितृजनितवदधिकदुष्टएव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातोयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः पितृतुल्यएवोचितो न तु क्रियादुष्टोभयजनितोऽपि ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एते षट् सूतादयः स्वयोनिषु ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु सदृशान् सजातीयान् । एतदेव निगमव्याजेन हेतून्पददर्शयन्नाह मातृजात्यामिति । प्रवरासु स्वयोनिषु तत्तन्मातृजात्यवच्छिन्नासु प्रसूयन्ते यतः अतएव प्र-

तिलोमजास्तु कर्महीना इति गौतमवचनम् । अतएव मातृवद्गर्भसंकर इत्यपि संगच्छते । यथा शूद्रात् वैश्यायामायोगव एव मायोगव्यामेव मातृजातौ वैश्यायां प्रवरायामायोगवः यंस्तुतं जनयेत्सगुतो वैश्यजात्युक्तसंस्कारार्हः । एवं शूद्रात्क्षत्रियाजः क्षत्ता क्षत्रियायां क्षत्रजातीयं जनयेत्सः क्षत्रियसंस्कारार्हः । वैश्यात्क्षत्रियाजो मागधः सच क्षत्रियायां यं जनयेत्सोऽपि क्षत्रियसंस्कारार्हः । एवं सूतवैदेहयोरपि । प्रवरास्त्वितिविशेषणाच्चण्डालस्य न संस्कार इमिमेधातिथिः । पितृतां धिकगर्हितां त्वजातावपि जनयन्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितमिति कुल्लूकः ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । ततः किमित्यपेक्षायामाह एतेषडिति । एते सूतादयः षट्सदृशांस्तजातीयान्वर्णान् योनिषु सूतीवैदेहिकीचण्डालीप्रभृतिषु जनयन्ति वर्णाशब्दो मनुष्यावान्तरजातिमात्रवचनः मातृजात्यां त्वमातृजातिसदृशानेव जनयन्ति सूतवैदेहकचण्डालानां मातृजातिर्ब्राह्मणजातिः मागधक्षत्रो मातृजातिः क्षत्रियजातिः आयोगवस्य मातृजातिर्वैश्यजातिः तासु जातिषु सदृशानेव जनयन्तीत्यर्थः किञ्चित्प्रवरासु च योनिष्वात्मनः प्रवरासु मातृजातिव्यतिरिक्तासु चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु च सदृशानेव प्रसूयन्ते जनयन्ति । अनेन श्लोकेनैतदुक्तं भवति सूतः सूत्यां सूतमेव जनयति नान्यं एवं मातृजात्यां च ब्राह्मण्यां सूतमेव तदितरासु क्षत्रियवैश्यस्त्रीषु च सूतमेव एवं वैदेहकादयोपीति ॥ २७ ॥

यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्य ब्राह्मणस्य त्रयाणां वर्णानामात्मा जायते द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्द्विजत्वं जायते तथा स्वयोनौ एवं त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणो द्विजान् जनयति एवं बाह्येष्वपि प्रतिलोम्येन वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मणोरात्मा द्विजत्वं भवति सति च द्विजत्वे उपनयनकर्तव्यं वक्ष्यन्ति च एते षट्द्विजधर्माण इति एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमतामातृजात्यामातृजातीयास्तुतिमात्रमिदं वक्ष्यामः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आनन्तर्यादनन्तरवर्णे आत्मजातिसदृशजातिमूर्धावसिक्तादिः । त्वयोन्यां त्ववर्णोचात्मजातीय एव । तथा बाह्येष्वपि । तथाहि मूर्धावसिक्तान्मूर्धावसिक्तायां तज्जातीय एव । ततएव त्वावन्त्यामात्मसदृश इत्यादिः । पारशव्यान्तु ततोपि हीनजातिरेव मनुलोमजानपेक्ष्य प्रतिलोमजानामतिहीनत्वान्नेषां प्रतिलोमजानां त्वजातीयायामनन्तरायां सदृशव्यवहितायां हीनतरमपत्यमिति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां भ्यान् द्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्यान् द्विजउत्पद्यते सजातीयायां च द्विजो जायते एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मण्योर्जातेषु कर्षापक्रमो भवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया द्विजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्राशस्त्यार्थमिदम् । मेधातिथिस्तु द्विजत्वप्रतिपादकमेतदेषां वचनमुपनयनार्थमित्याह तन्न प्रतिलोमजास्तु धर्महीना इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामुक्तृष्टत्वं सदृष्टान्तं निगमयति यथेति । त्रयाणां विप्रादीनां मध्ये यथास्य ब्राह्मणस्य त्वयोन्यामिवानुलोम्येन द्वयोः क्षत्रियवैश्ययोः आत्मा द्विजउत्पद्यते एवं वैबाह्येषु वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रियब्राह्मण्योरात्मा द्विजउत्पद्यते एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि । तेषु आयोगवादितिसृष्ट्वपि ब्राह्मण्यादिषु ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थापयति यथा त्रयाणां वर्णानामिति । त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां अनन्तर्यादनन्तरजातया त्वयोन्यां द्वयोरात्मा त्वत्त्ववर्णो यथा जायते तथा बाह्येष्वपि क्रमः प्रतिलोमानामपि तथा प्रकारः । एतदुक्तं भवति यथा वैदेहकः त्वस्यां ब्राह्मण्यां च वैदेहकं आयोगवः त्वस्यां क्षत्रियायां चायोगवं क्षत्ता त्वस्यां चण्डाल्यां च क्षत्तारं जनयतीति अनेन सिद्धवदनुदितेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथेतिदृष्टान्तः । यथा त्रयाणां क्षत्रियादीनां स्वयोन्यामानन्तर्यात् द्वयोःक्षत्रियवैश्वयोरात्मैव जायते तथैवा क्षत्रियात्क्षत्रियायां वैश्याद्वैश्यायां उत्तमास्तु योनिषु आत्मैव जायते पुत्रइति श्रुतेः । शूद्रायांइतितथा बासिषु आयोगवादिषु प्रतिलोमजेषु क्रमः ॥ २८ ॥

ते चापि बाह्याम्बुबहुस्ततोप्यधिकदूषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९ ॥

(१) मेघातिथिः । तेचाप्ययोगवादयः षट्बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति तथचायोगवः [क्षत्रियायांक्षत्रा-
योगव्यांपरस्परमात्मापेक्षयागर्हितान् जनयन्ति तथचायोगवःक्षत्रियाया]' मात्मनोबाह्यतरंजनयति ततोपि बाह्यतरं च-
ण्डालभ्यः एवंसर्वत्र ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेतदाह ततोभ्यधिकदूषितानिति ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । ते चायोगवादयः षट्परस्परजातीयास्तु भार्यास्तु सुबहूनानुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान्सत्क्रियाबहिर्भूता-
जनयन्ति । तथचाआयोगवः क्षत्रजायामात्मनोहीनतरंजनयति तथा क्षत्राच्यायोगव्यामात्मनोहीनतरमुत्पादयति एवम-
न्येऽपि प्रतिलोमेषु द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेभ्योऽपि संकरजातीन्वक्तुमाह तइति । आयोगवादयस्ते अधिकदूषितान् पूर्वैभ्योपिनिकृ-
ष्टान् ॥ २९ ॥

(५) जन्मजः । अनन्तरास्तु जातानां पितृवर्णत्वमपि पक्षान्तरमिति तेचापि बाह्यानि । ते सूतादिभ्यः प्रसूता अपि
ततोभ्यधिकदूषितान्स्वेभ्योहीनतमानतएव विगर्हितान्सुबहून्परस्परस्य दारेषु जनयन्ति स्वयोनिषु स्वानेव जनयन्ति पर-
स्परस्य दारेष्विव ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते अयोगवादयः बाह्यान् वर्णबाह्यान् विगर्हितान् परस्परदारेषुजनयन्ति ॥ २९ ॥

यथैव शूद्रोब्राह्मण्यां बाह्यजन्तुंप्रसूयते ॥ तथा बाह्यतरंबाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥ ३० ॥

(१) मेघातिथिः । एवंपरस्परगमने स्त्रीप्रतिलोमानांपूर्वेण बाह्यतरेण बाह्याजाताः । इदानींचातुर्वर्ण्यकथ्यते सूय-
तिर्जनिनात्यन्तसमानार्थोत्र प्रकरणे प्रयुक्तः प्रसूयते जनयतीत्यर्थः । तदुत्तरं श्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तथा बाह्यतरं चाण्डालतोऽप्यधमम् । बाह्यान् चाण्डालान् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्ण्या स्त्री
प्रसूयते ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपकृष्टं चण्डालाख्यंप्राणिनंप्रसूयते जनयत्येवंबाह्यश्चाण्डालादिवर्णचतुष्टये च-
ण्डालादिभ्योऽप्यपकृष्टंपुत्रंप्रसूयते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । बाह्यं बहिरेव वर्तमानं जन्तुं जन्मरक्षणमात्रशालिनम् । बाह्यश्चा-
ण्डालादिः धर्मादावनधिकारित्वान् ततोपिभिन्नसंकरान्तरम् । चातुर्वर्ण्ये चातुर्वर्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(५) जन्मजः । वर्णजातानांसूतादिप्रतिलोमजानां च परस्परसङ्गमोदकः प्रतिलोमजप्रसूतानांजनकेभ्यः प्रतिलोम-
जेभ्योऽप्यनतमन्वमुदाहरणविशेषेणव्यनक्ति यथैव शूद्रोब्राह्मण्यामिति । बाह्यजन्तुं चाण्डालं बाह्यः सूतादिः चातुर्वर्ण्येचतुर्व-
र्णस्त्रीषु ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यजन्तुं निरुद्धं चाण्डालं प्रसूयते तथा बाह्यः आयोगवः बाह्यतरं अत्यन्तनिरुद्धं चतुर्वर्णेषु सृजते ॥ ३० ॥

प्रतिकूलं वर्तमानबाह्याबाह्यतरान्पुनः ॥ हीनाहीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एकैकस्य तु वर्णस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति कस्यचिदनुलोमाः कस्यचित्प्रतिलोमाः कस्यचिदनुलोमप्रतिलोमाः । ब्राह्मणस्यानुलोमाश्चन्द्रस्य प्रतिलोमा एव क्षत्रियवैश्यायोरनुलोमाः प्रतिलोमाः क्षत्रियस्य शूद्रानुलोमो-
एकः प्रतिलोमो वैश्यस्यैकोनुलोमो द्वौ प्रतिलोमौ एव मेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमा एतेषामेकैकस्य चतुर्गुणं गच्छतश्चत्वारो-
भेदा भवन्ति ते च केचिद्हीना बाह्यतरास्तु सर्वे एव बाह्यतरत्वं मातापितृजातो विप्रकर्षः कर्मभ्यो हीनत्वाच्च देतव्यद्वारा हरणैः
स्फुटीक्रियते । प्रतिलोमांस्तावद्गृहीत्वा वक्ष्यामः । अयोगवो वैश्यायां शूद्राज्जातः शूद्रायां वैश्यायां क्षत्रियायां ब्राह्मण्यां चतु-
रो जनयति सीयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं क्षत्रियचण्डाला अपि एवं शूद्रास्तयः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति । एवं वै-
श्यामभवौ द्वौ प्रतिलोमौ क्षत्रियायां मागधो ब्राह्मण्यां वैदेहकः शूद्रायामनुलोमस्तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वर्ण्यं
जनयति तदैव एव प्रकारः स यदा शूद्रां गच्छति तदा हीनतरो वर्णो जायते तदपेक्षया । एवं वैश्यां गच्छन् हीनतरं जनयति । एवं क्ष-
त्रियायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्जातोऽत्कृष्टा एवमित्यपेक्षावशाद्हीनांश्चाहीनांश्च एवं क्षत्रिये ब्राह्मणे च द्रष्टव्यं ब्राह्मणस्य-
त्वयं विशेषोऽनुलोमा एव तस्य भवन्ति एवं चतुर्वर्णानां प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्टिः संपद्यन्तो मुक्त्याश्चत्वारो वर्णाः सा च-
तुः षष्टिर्भवति । परस्परसंपर्कात्तेषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति । तदुक्तं तेचापि बाह्यांस्तु बहूनि प्रति कूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण
वर्तमाना मिथुनी भवन्ति हीनाहीनानित्येकं पदं अथदा हीनाः सन्तोऽहीनान्प्रसूयन्ते जनयन्तीत्यर्थः वर्णान्पञ्चदशैवेति
नास्ति तु पंचम इति पंचमस्य वर्णाभावात्पंचदशस्तु वर्णत्वमुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतत्प्रपञ्चयति प्रतिकूलमिति । बाह्यावर्णबाह्यास्तादृशानिव तथा हीना अत्यथमाहीनान-
स्य धमानेव प्रसूयन्ते । शूद्रात् ब्राह्मण्यादिषु चण्डालक्षत्रायोगवाख्यास्तयो हीना अथमा बाह्यवर्णा ब्राह्मण्याश्च प्रतिकूलं प्रतिलो-
मं वर्तमानाः शूद्रादिस्त्रीषु चतसृषु हीनान्वाग्यान्प्रसूयन्त इति प्रत्येकं चाण्डालादिभ्यश्चत्वारश्चत्वार इति तथा द्वादश । तथा
स्वजातीयास्तु त्रीनि पञ्चदश बाह्यान् जनयन्ति । वर्णान्पञ्चवर्णरूपतया न वस्तुनस्तादृशान् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव विस्तारयति प्रतिकूलमिति । अत्र मेधातिथिगोविन्दराजयोर्व्याख्यानं चातुर्वर्ण्यबाह्याश्चण्डाल-
क्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवान्पञ्चातुर्वर्ण्यं गच्छन्त आत्मनो हीनतरान्परस्परपेक्षया षष्ठोऽत्कृष्टवर्णप्रभवत्वात्पञ्चदशवर्णान्संपाद-
यन्ति । तद्यथा चण्डालः शूद्रायामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातिभ्यः उत्कृष्टं जनयति । एवं वैश्यायां ततोऽप्यथ सर्वक्ष-
त्रियायां ब्राह्मणीजाता दुःस्कृष्टं जनयति ततोऽप्यथ सर्वक्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुःस्कृष्टं ततोऽपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति । एवं क्षत्रायो-
गवावपि चातुर्वर्ण्यं चतुरश्चतुरोऽजनयत इत्येते शूद्रप्रभवचण्डालक्षत्रायोगवैभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना
च चण्डालक्षत्रायोगवास्तय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पञ्चदश उत्पद्यन्ते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्ति
एवं षष्टिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिर्भेदा भवन्ति । ते तु परस्परगमनेन नानावर्णां जनयन्तीति नैतन्मनोहरं । पूर्वश्लोके वर्णा-
प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वाल्लिखितारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लोके प्रतिकूलवर्तमाना इत्युपादानात्प्रतिलोमजमात्रविषयो-
श्लोको नानुलोमविषयः । तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च प्रत्येकं पञ्चदश संभवन्त्येवं षष्टिरिति न संगच्छते न च संभ-
वाग्नेिवैयं पट्टिका न द्रुततया शूद्रप्रभवायोगवत्क्षत्रचण्डाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः पञ्चदश गृहिता इति वाच्यं । यतो वै-

श्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमतउत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात्तैरपि चातुर्वर्ण्यं जनितानां गृहितत्वस्य संभवात्तथा बाह्यतरबा-
ह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयत इति मनुनेवानन्तरं स्फुटमुक्तत्वात् । युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वाच्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरि-
तिसर्वथैवापकृतम् । नहि संकीर्णप्रकरणे शुद्धचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णांश्चदशप्रसूयन्त इति श्रूयमाणद्वादशजना-
नुक्ता ते चाऽमनाचण्डालक्षत्रायोगवास्रयइत्येवंशूद्रप्रभवाः पञ्चदशेति न युक्तम् । अपि चात्मनासह पञ्चदशसंपादयन्तीति
न संगच्छते असंपाद्यत्वादात्मनः पञ्चदशसंपद्यन्त इति च व्याख्यानेऽध्याहारएव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलवर्त्त-
मानाः प्रतिलोमजाः बाह्याद्विजप्रतिलोमजैभ्यो निरुद्धत्वात् । शूद्रप्रभवायोगवक्षतृचण्डालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्व-
र्ण्ये त्वजातावेते षट्सदृशानित्यत्र सजात्युत्पन्नस्य पितृतोगृहितत्वाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यांतराभ्येकं पञ्चदशपुत्रा-
ञ्जनयन्ति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु चायोगभ्यामात्मनो निरुष्टान् पञ्चपुत्राञ्जनयन्ति एवंक्षत्तृचण्डालावपि प्रत्येकं पञ्च-
पुत्राञ्जनयत इत्यं बाह्यास्त्रयः पञ्चदशपुत्राञ्जनयन्ति तथानुलोमजैभ्यो हीनावैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया
हीनाम्पूर्ववद्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु सजातौ प्रत्येकं पञ्चपुत्राञ्जनयन्तो हीना अपि त्रयः पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति एवं त्रिशदेते भव-
न्ति । अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च षडेव प्रतिलोमजानाह । अत्र बाह्यश्चण्डालक्षत्रायोगववैदेहमागधसूताः षट्यथोत्तरमु-
त्कर्षाभ्यां प्रतिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्यतरांश्च पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्ति । तद्यथा चण्डालाः क्षत्रियादिषु पञ्चसु स्त्रीषु क्षत्तायो-
गध्यादिषु चतसृष्व्वायोगववैदेहादिति सुषु वैदेहो मागधीसूत्योः मागधः सूत्यांस्तस्तु प्रतिलोमाभावात्प्रतिलोम्येन पञ्चदशैव
पुत्राञ्जनयति पुनरिति निर्देशाद्धीनाः सूतादयश्चाण्डालान्ताः षट्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या
त्वापेक्षया हीनांश्च पञ्चदशैव पुत्राञ्जनयन्त्येवं त्रिशदेते भवन्ति ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । ते बाह्याः कति इत्यपेक्षां पूरयति प्रेति । प्रतिकूलं प्रतिलोम्यम् बाह्याः सूतादयः षडेव हीनाः
स्त्र्यं हीनान् नव बाह्यतरान् । जनयन्तीति वर्णान् पञ्चदशैतेषु वर्णपदमुपचारात् ॥ ३१ ॥

(५) जन्दनः । प्रतिकूलवर्त्तमाना असजातीयस्त्रीषु वर्तमानाः । हीना अनुलोमजैभ्योऽपकृष्टाः । बाह्याः प्रतिलोमजाः षट्
सूतादयः हीनानां मनोपकृष्टान् बाह्यतरांश्च बाह्यतरानाम्नाः प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ते बाह्यन्तरवर्णाः संकरजातयः
प्रत्येकं सूतादिभिरुत्पादिताः पञ्चदशैव नाधिकाः असजातीयानां जनयितृणां पञ्चदशत्वात्तत्प्रसूतानां वर्णानां पञ्चदशत्वं
ब्राह्मणप्रभृतयश्चतस्रः अनुलोमजास्त्रयः षट्प्रतिलोमजाश्च एवं षोडशजातिषु स्त्रीषुत्पादिताः सजातीयाः पञ्चदशैवेति सूता-
दयस्तावदासु षोडशस्त्रीषु त्वस्त्रीमन्तरेणासु पञ्चदशसु पञ्चदशवर्णाञ्जनयन्ति एवं वैदेहकादयोपि प्रत्येकमिति ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिकूलवर्त्तमानान् आनुलोम्येन वर्तमानान् बाह्यान्तरांश्च पुनः प्रसूयन्ते । हीना हीनां प्रसूयन्ते
वर्णान् वर्णभवत्वात् । वर्णान् पञ्चदशैवतु द्विजात्युत्पन्नशूद्रपुरुषजातानां त्रयाणां चातुर्वर्ण्यसंबन्धे द्वादश रूपतश्च त्रय इति
पञ्चदश ॥ ३१ ॥

प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनम् ॥ सैरिन्द्रवागुरावृत्तिसूते दस्युरयोगवे ॥ ३२ ॥

(१) मेघानिधिः । प्रसाधनं मण्डनमुपचारोऽनुवृत्तिः केशरचनाकंकुमचन्दनादिनाऽनुलेपनविच्छित्तिः पाणिपाद-
विमर्दनं ग्रामिलाभकर्मकार्यक्षिप्रकारिताकार्याणामवसरमित्यादिविधिस्तत्रैवमुच्यते । अदासंदास्यजीवनं वत्सरभृत्या [वण्मा-
सभृत्या] च कंचनसेवते अथवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय [मता] वागुरावृत्तिद्वितीयोऽनुवृत्त्युपायः वागु-

राण्यपशुहिंसनं तच्चार्याणादैवपिभ्यर्थभुधार्थं च ननु व्याधवत्पशून्हत्वा मांसविक्रयेण जीवनं राजनियोगाद्बहुप्राणिवधोजी-
विकार्थः सैरन्ध्रनामानसूते उत्पादयति वर्णकः दस्युर्नामवक्ष्यमाणः अयोगवे जातिविशेषे सामर्थ्यात्स्त्रीस्त्वलाभः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्धानपि कांश्चिदुपलक्षणतया संकीर्णजान्बुल्यासह दर्शयति प्रसाधनेति । प्रसाधनम-
लंकरणं । उपचारोगात्रसंवाहनादिः । अदासं दास्यानर्हं शूद्रस्यैवतदर्हत्वात् । दास्यजीवनं दासयोग्येन कर्मणा जीवन-
म् । सैरन्ध्रनामानम् । वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिम् । दस्युः प्रागुक्तपञ्चदशविधसंकरजात्यन्तरः । अयोगवेअयोगवस्त्रि-
याम् जातिवाचित्वात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । केशरचनादिः प्रसाधनस्तस्योपचारः । अदासमुच्छिष्टभक्षणादिदासकर्मरहितमङ्गसंवाहनादिदास-
कर्मजीवनं पाशबन्धनेन भृगादिवधाख्यवृत्त्यन्तरजीवनंसौरिन्ध्रनामानं मुखबाहूरुपज्जानामिति श्लोके वक्ष्यमाणोदस्युरायो-
गवस्त्रोजातो शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्नायां जनयति तच्चास्य भृगादिमारणदेवपित्रौषधार्थैवेदितव्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । तानेव नवविबुणोति प्रसाधनेति । प्रसाधनोपचारः केशप्रसाधनादिनिपुणम् । अदासर्हिंसो-
पजीवित्वेपि दाशाद्धिन्नं उच्छिष्टाभोजित्वात् । दास्यजीवनं दासकर्मणा जीवनवन्तम् । वागुरावृत्तिं वागुरा भृगवन्धनी
तया भृगघातिनम् । आयोगवे शूद्राद्वैश्याजान्यायाम् । दस्युर्वक्ष्यमाणः ॥ ३२ ॥

(५) नन्दन । अपरमपि संकीर्णयोनिमाह प्रसाधनोपचारः । दस्युः प्रतिलोमः सूतादिः । अयोगवे आयोगव-
स्त्रियां वृत्तभङ्गपरिहारार्थं हत्वः । सैरन्ध्रनामानं प्रसाधनोपचारवृत्त्याजीवन्तं । अदासंकस्यचिदपि नदासभूतं । दस्यूनांबहु-
त्वात्सैरन्ध्राणामपि बहुत्वं वृत्तिभेदोपन्यासेन सूचितम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रसाधनं अलंकरणमात्रं संवाहनादि उपचारः । अदास्यं दास्यानर्हमदास्यं । यत्जीवनं प्राणनं
आयोगवोदस्युः वागुरावृत्तिं पाशबन्धनवृत्तिं सूते ॥ ३२ ॥

मैत्रेयकन्तुवैदेहोमाधूकंसंप्रसूयते ॥ नृन्प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोरुणोदये ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । मैत्रेयकं नाम्नावर्णमायोगव्यां संप्रसूयते जनयति वैदेहनामा ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातोयः पाठा-
न्तरं मैत्रेयकमिति माधूकमुपमापदमेतत् । मधूककुसुमतुल्यं मधुरभाषित्वात् अथवा मधुकायतीति अन्येष्वपि दृश्यते इतिङः
अन्येषामपीति दीर्घः स्वार्थिकेन चादिवृद्धिस्तस्य वृत्तिः नृन्मनुष्पान्प्रशंसन्ति अतस्तत्सर्वदा बन्दाति यः कथ्यते । अरुणो-
दये प्रबोधकाले घण्टांताडयत्याहन्ति राज्ञामीश्वराणां चान्येषां प्रबोधाय आयोगव्यभिवायंजनयति प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मैत्रेयकं मैत्रेयकनामानम् । माधुकं मधुरस्तुतिपाठकम् । सूते अयोगवस्त्रियामेव ।
घण्टाताडो घण्टावाचकारी ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्याब्राह्मण्यां जातोवैदेहः । प्रकृतायामायोगव्यां मैत्रेयाख्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घण्टा-
माहत्य राजमधृतीन्स्ततं वृत्त्यर्थं स्तीति ॥ ३३ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । मैत्रेति मैत्रेयकं माधुकं मधुरभाषिणं अयोगव्यां । नृन् राजादीन् । घण्टाताडः तत्ताडनशीलः ।
अरुणोदये प्रातः प्रातरेव तान्बोधयन्प्रशंसतीति । वैदेहो वैश्यात् ब्राह्मणीजः ॥ ३३ ॥

(५) नन्दनः । माधुरं मधुरभाषिणं स्तुतं प्रसूयते आयोगवदस्यनुवर्तते तस्य वृत्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । घण्टां ताडयतीति
घण्टाताडः ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदेहोमैत्रेयकनामानं तुपुनःमाधूकं मधुरस्तुतिपाठकमायोगव्यां संप्रसूते । अरुणोदयेधोनुनज-
संप्रशंसतिसंघट्टानादः भाषायांजागाइति प्रसिद्धः ॥ ३३ ॥

निषादोमार्गवंसूते दासनौकर्मजीविनम् ॥ कैवर्त्तमिति यंप्राद्वुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिलोमप्रकरणान्यः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातोनिषादः पूर्वमुक्तः सइहगृसतेअपि तु इत्युवत्प्र-
तिलोमएवमार्गवंनामप्रतिलोमंसूते आयोगव्यामेव यस्येमेअपरे नामनीदासःकैवर्तइति आर्यावर्तः प्रसिद्धः तस्य वृत्तिर्नौ
कर्मणा नौवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादः शूद्रायां विप्राज्जातः अयोगवस्त्रियामेव सूते । मार्गवं मार्गवनामानम् । दासं
दासापरनामानम् । अयोगवइत्यधिकारादेतावप्यायोगव्यामेव ॥ ३४ ॥

(३) कुड्मूकः । ब्राह्मणेन शूद्रायां जातोनिषादः प्रागुक्तायामायोगव्यां मार्गवंदासापरनामानंनौव्यवहारजीविन-
जनयति आर्यावर्तदेशवासिनः कैवर्तशब्देन कीर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । निषादोब्राह्मणात् शूद्रकन्याजः । मार्गवं घृणयुरिवाहिंसाकर्म्मिणं । नौकर्मजीविनं नावोपत्कर्म
मत्स्यघातनोत्तारणादि तेन जीवितुंशीलम् । तस्यैव देशभेदेन नामान्तरं कैवर्तइति ॥ ३४ ॥

(५) मन्दनः । निषादः शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पूर्वमुक्तः । मार्गवं मार्गवनामानं कचिद्दाशनामानं । सूते आयोगव-
इत्येव ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादः आयोगव्यामार्गवंसूते दासनौकर्मजीविनं ॥ ३४ ॥

घृतवस्त्रभृत्सु नारीगर्हितान्नाशनासु च ॥ भवन्त्यायोगवीध्वेते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । येऽनन्तरउपदिष्टास्त्रये मार्गवपर्यन्ता स्तेषांमातृजातिर्नोक्ता तन्मतिपादनार्थोऽयंश्लोकः आयो-
गवीषु स्त्रीध्वेते जायन्ते तासांच विशेषणं घृतवस्त्रभृत्सु शववासांसि परिदधतीष्वित्यर्थः अनार्याअस्पृश्याः गर्हितमुच्छि-
ष्टमांसादिचान्नमश्नन्ति ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्येपि त्रयस्तस्यामेव जायन्तइत्याह घृतेति । पूर्वार्धेनायोगवीनां धर्मउक्तः ॥ ३५ ॥

(३) कुड्मूकः । सैरिन्ध्रमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयास्त्रयः घृतवस्त्रपरिधानासु क्रूरासूच्छिष्टादिभक्षान्नाशनायोगवीषु
पितृभेदाङ्गिन्नाभवन्ति ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणामेषांमातृराह घृतेति । घृतवस्त्रभृत्सु तदेव दासोयासांतासु । गर्हितान्नाशनासु गर्हितं
लशुनमषाद्यशानं यासां तासु । आयोगवीकन्यासु । पृथगितितासामेकजातीयत्वेपिपतीनांभिन्नजातीयत्वात् ॥ ३५ ॥

(५) मन्दनः । अनार्यासुकेनचित्कर्मदोषेण निन्द्यासु जातिहीनामातृकर्मदोषेण निरुद्धतमाः एतेउत्तरश्लोके वक्ष्य-
माणाः ॥ ३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । घृतवत्सासु अनार्यासु अविवाहितासु गर्हितमन्नमश्रन्त्योऽनार्याःतासु योगी [श्वरः] ॥ कद-
र्यबुद्ध चौराणां छीवरङ्गावतारिणाम् ॥ एतेगर्हिता एतासु आयोगवीषु एतेजातिहीनाःपृथक्त्रयोभवन्ति ॥ ३५ ॥

(३५) घृतवस्त्रभृत्सु नारी=घृतवत्सास्त्रनार्यासु (ख,)=घृतवस्त्रभृत्स्त्रनार्यासु (क, च, ण)

(३५) त्रयः=क्रियाः (य, व, ल)

कारावरोनिषादात्तु चर्मकारः प्रसूयते ॥ वैदेहिकादम्भमेदौ बहिर्धामप्रतिश्रयौ ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्तरत्र वैदेहामेव जायन्तइत्येवकारकरणा छिद्वादिहापि वैदेहां निषादात्कारावरोना-
मजायतइति संबन्धप्रतीतिः वैदेहिकाद्वावांभमेदौकस्यास्त्रियां कारावरीनिषायौ तयोरत्रसन्निधानात् वैदेहां च वैदेहाभि-
न्वर्णसंभवादेवं व्याख्यायते स्त्रीभेदे कल्पाद्वर्णादेते द्वे जाती बहिर्धाम प्रतिश्रयोनिवासोययोः ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादादायोगव्यां कारावरनामा चर्मकारस्तद्वृत्तिः प्रसूयते प्रजायते । वैदेहकादायोग-
व्यामेव तत्र आम्भोऽनन्यपूर्वायामन्यपूर्वायांतु मेदः ॥ ३६ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेहामेव जायतइत्युत्तरत्र श्रवणात् अत्राप्याशङ्कयां सैव संबध्यते निषादाद्वैदेहां जातः
कारावराख्यश्चर्मच्छेदनकारीजायते अतएवौशनसे कारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेव वृत्तित्वेनोक्तम् । वैदेहकसैरिन्भ-
दाख्यौ ग्रामबहिर्वासिनौ अन्तरनिर्देशाद्वैदेहकेन च वैदेह्यां जातस्य गर्हितवैदेहकस्यान्युचितत्वात् । कारावरनिषाद-
जात्योश्चात्र श्लोके सन्निधानात्कारावरनिषादस्त्रियोरेव क्रमेण जायते ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । वैदेहांकारावरादिषण्णामेवजन्मेतिवक्तुं पितृभेदमाह करोतिद्वाभ्याम् । निषादवैदेहकचण्डा-
लनिषादाश्चत्वारः पितरःकारारवांभमेदाद्याःषट् पुत्रावैदेहामितिजात्येकवचनंचेतिपौल्कस्यांशूद्वनिषादजातायांअत्रनव-
जातेरन्यद्विशेषणंसैरभ्रकःमैत्रेयकःमार्गवःकारारवः आम्भमेदौ देशभेदेनैकएव पाण्डुसोपाकः आहिण्डिकः सोपाकः अ-
न्यावसायीचैते नव सूतादयः षट्तेन पञ्चदश बाह्याबाह्यतरादिति व्याख्यायन्ते पञ्चदशशब्दस्वरसात् । कुल्लूकस्तु सूता-
दयः षडेतेसैरन्धादयोनवेति पञ्चदश तथा अयोगवक्षत्तृचण्डालाश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीषु स्वयोर्यां च पञ्च पञ्च जनयन्तीति एवं
दश पूर्वोक्ताश्च पञ्चदशेति त्रिशत् । मेधातिथिस्तु विप्रस्यानुलोम्येन त्रयः प्रतिलोमाभावात् क्षत्रियस्य ब्राह्मण्यामेकः
प्रतिलोमः अनुलोमद्वयं वैश्याशूद्रयोः वैश्यस्य च विप्रक्षत्रिययोः प्रतिलोमद्वयमनुलोमएकः शूद्रायां शूद्रस्यतु प्रतिलोमत्रयं
विप्रक्षत्रियवैश्याङ्गनासु अनुलोमाभावादिति द्वादश संकरास्तेषां भ्रातृजातीयप्रतिलोमानुलोमासु पञ्चसु मध्येकं पञ्चपञ्चेति
षष्टिरेवं संकरादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । तानेवत्रीनाह कारावरइति चर्मकारश्चर्मसंस्कारवृत्तिः । कारावरांभमेदाः क्रमेण घृतवस्त्रभूषणा-
र्यासु गर्हितान्नाशनास्वायोगवीषु जायन्तइति ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । निषादाद्वैदेहांकारावरोनाम चर्मकारः प्रसूयते वैदेहकादंभमेदौ भवतः ॥ ३६ ॥

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ आहिण्डिकोनिषादेन वैदेहामेव जायते ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । चाण्डालात् वैदेहापाण्डुसोपाकोनामवर्णोजायते । तस्य वृत्तिस्त्वक्सारव्यवहारत्वात् त्वक्सारो-
वेणुःतथ्यवहारेण वंशक्रमविक्रयादिना कदा दिकरणेन वा जीवति निषादात्तस्यामेवाहिण्डिकस्तस्य वृत्तिरेवैवात्मेत्यावा ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालादायोगव्यामेव पाण्डुसोपाकः पाण्डुसोपाकनामा । त्वक्सारव्यवहारोवेणुविदले-
र्जीवनम् । अत्रचाम्भमेदयोर्मातापितृजात्यभेदादिकत्वंविषयक्षतापूर्वत्रयइत्युक्तम् । निषादेन विप्रशूद्राजेन ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदेहां चण्डालात्पाण्डुसोपाकाख्योवेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन च वैदेहामेवाहिण्डिका-

(३७) आहिण्डिकोनिषादेन वैदेहामेव=आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेन (न)

रुयोजायते । अस्य च बन्धनस्थानेषु बाह्यसंरक्षणादाहिण्डिकानामित्यौशनसे वृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकत्वेऽपि कारावराहिण्डिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणाद्यपदेशभेदः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः ॥ आहिण्डिकोनिषाद्यान्तु वैदेहेनैव जायते इतिपाठः । त्वक्सारोवेणुवेत्रादिस्तस्य व्यवहारोविक्रय-
कर्म ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चण्डालाद्वैदेहां पाण्डुसोपाकनामा त्वक्सारव्यवहारवान् वेणुव्यवहारजीवी जायते । निषादेन-
वैदेहामाहिण्डिकोजायते ॥ ३७ ॥

चण्डालेन तु सोपाकोमूलव्यसनवृत्तिमान् ॥ पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यसनंदुःखंतस्यमूलंमारणंतद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाथशववहनंतद्वत्वादियहणं प्रेतपिण्ड-
भोजनमित्येवमादिवृत्तिः । पुक्कस्यांचण्डालेन जायते अथवा मूलादिवृक्षादीनांतद्यसनंविभागकरणंसा वृत्तिर्व्यवच्छिन्नेषु
वृक्षेषु यदनुवृत्तंमूलंतदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चण्डालेन पुक्कस्यां मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननंरुत्वा तद्विक्रयणजीवनइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रायां निषादेन जातायां पुक्कस्यां चण्डालेनजातः सोपाकाख्यः पापात्मा सर्वदा साधुभिर्नि-
न्दितोमारणोचितापुराधस्य मूलंवध्यः तस्य व्यसनंराजा देशेन मारणंतेन वृत्तिर्यस्य सजायते ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । मूलव्यसनमौषधखननम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । चण्डालेन सोपाकनामातथा पुक्कस्यांजायते । कीदृशः मूलव्यसनवृत्तिमान् मूलखननवृत्ति-
मारणोचितःयद्वा मूलं बध्यं तस्य व्यसनं राजादेशेन मारणंवा ॥ ३८ ॥

निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्यावसायिनम् ॥ श्मशानगोचरंरूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यावसायिनंचण्डालमेव वदन्ति अथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्यान्तावसायीति नाम-
धेयं श्मशानगोचरंशवदहनादिवृत्तिराहारादीनि कर्माणि तैः प्रसिद्धैः सोपाकादिनामतया तज्जातीयएवसोऽतश्चाण्डालादपि
कुत्सिततरोविक्षेयः । तदेतदानन्यान्संस्कराणांप्रदर्शनमात्रंरुतम् ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादस्त्री निषादजातीया स्त्री ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादीचण्डालादन्यावसायिसंज्ञंचण्डालादिभ्योपि दुष्टतमंश्मशानवासिनंतद्वृत्तिच जमयति ॥ ३९ ॥

सङ्गरे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ॥ प्रच्छन्नावा प्रकाशावा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । यान्येतान्यनन्तरमुद्दिष्टानि त्वक्सारव्यवहारादीनि कर्माणि तैरप्रसिद्धाःसोपाकादिनामतयात-
जातीयवेदितव्याः पित्रामात्राच विभागेन दर्शिताः प्रच्छन्नावा प्रकाशावातजातीयावेदितव्याः । आयोग्यामात्रा विभा-
गोनिषादाद्वैदेहिकादान्धभेदाविति पित्रा दर्शितोविभागः ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृविशेषेण कथिताः । स्वकर्मभिर्गर्हितकर्मवर्तनशीलतया वेदित-
व्याः प्रच्छन्नाप्रच्छन्नाअपि ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । वर्णसङ्करविषयएताजानयोयस्येयंजनयिष्यथंजनकः सएवंजातीय इत्येवं पितृमातृकथनपूर्वकंद-
र्शिताः तथा गूढाः प्रकदावा तज्जात्युदितकर्मनुष्ठानेन ज्ञातव्याः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । संकीर्णप्रकरणमुपसंहरति संकरइति । पितृतोमातृतः कर्मभिर्वा विभाध्याइत्याह प्रच्छन्ना-
वेति ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । पितृमातृविगर्हिताः पितृमातृदोषविगर्हिताः आसु जातिषु द्विजधर्मिणः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रस्त्रीषु
जाताः अनुलोमजाइतियावत् द्विजधर्मिणो न केवलं त्वजातिजानामेव द्विजधर्मित्वं किन्त्वनन्तरासु जातानामपि साकल्येन
द्विजधर्मित्वमस्तीत्यर्थः । तत्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्याज्जातस्य योद्विजधर्मस्सएव तस्मात्क्षत्रियायाज्जातस्यापि एवमुत्तरयोरोपियोग्यं
वैश्याच्छूद्रायाज्जातस्यानेन शूद्रेभ्योवैशिष्ट्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरे एताजातयः पितृमातृप्रदर्शिताः पितृमातृपूर्वकंकथिताः । प्रच्छन्नावा प्रकाशावा त्वकर्म-
भिर्वेदितव्याः ॥ ४० ॥

सजातिजानन्तरजाः षट्सुताद्विजधर्मिणः ॥ शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वजातीयास्त्रैवर्णिकेभ्यः समानजातीयास्तु जातास्ते द्विजधर्माणइत्येतत्सिद्धमेवानुद्यते अनन्तर-
जानांतुल्यता भिधानंतद्धर्मप्राप्त्यर्थं अनन्तरजाअनुलोमब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ययोःक्षत्रियाद्वैश्यायांजातास्तेपि द्विजधर्मा-
णउपनेयाइत्यर्थः उपनीताश्च द्विजातिधर्मैः सर्वैरधिक्रियन्ते ननु च ताननन्तरनाम्नइति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव ततश्च
तज्जात्या समेषु धर्मेषु सिद्धएवाधिकारः सत्यमनन्तरनामइति नामग्रहणात्संज्ञैवैषां ननु जात्यतिदेशइति कस्यचिदाशङ्का-
स्यादतःस्पष्टार्थंषट्सुताद्विजधर्मिणइतिवचनान्तरं धर्मिणइतिशब्दस्य धर्मोर्धनीयः । येषुनरपध्वंसजाःसंकरजास्तेशूद्राणांसध-
र्माणःसमानाचारास्तद्धर्मैरधिक्रियन्तइत्यर्थः । प्रतिलोमानांतु विशेषोवक्ष्यते अनन्तरग्रहणमनुलोमोपलक्षणार्थमेव तेन
व्यवहितोऽपि ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽगृह्यते षट्संख्यातिरिक्तत्वान्न शूद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुलोमजेषु विशेषमाह त्वजातीति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां अनन्तरयोश्च क्षत्रियावै-
श्ययोरिति त्रयः क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्ययोः द्वौ वैश्यस्य वैश्यायामेकइति षट् द्विजानांसुताः द्विजधर्मिणः पितृजातीयसद-
शाः । अत्र त्वजातिजग्रहणाद्व्यन्तरत्वेन योग्याःउपनयनादौ । अपरेत्वपध्वंसजाः संकरजाः शूद्रसधर्माणोनतथाविध-
संस्काराद्यर्हाः ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । द्विजातिसमानजातीयास्तु जातास्तथानुलोम्येनोत्पन्नाब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः क्षत्रियेण
वैश्यायामेवषट्पुत्राद्विजधर्मिणउपनेयाः ताननन्तरजास्त्विति यदुक्तंतत्तज्जातिव्यपदेशार्थनसंस्कारार्थमिति कस्य चिद्धमः
स्यात् अतएषांद्विजातिसंस्कारार्थमिदंवचनं ये पुनरन्ये द्विजात्युत्पन्नाअपि सूतादयः प्रतिलोमजास्ते शूद्रधर्माणोनैषामु-
पनयनमस्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रविप्रादिवत् करणान्तानां त्रयाणां द्विजवदाशौचोपनयानाद्यतिदिशन्आयोगवक्षत्तृचण्डा-
लमागधवैदेहसूतानां षण्णां शूद्रवदाशौचादिप्रामिमाह सजातिजाइति । अपध्वंसजाइति पारिभाषिकाआयोगवादयः ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । सङ्कीर्णजातीनांपरिज्ञानोपायं शूद्रधर्मिणश्चाह त्वजातिजानन्तरजाइति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
त्वजातिजाः अनन्तरवर्णजाताः अपध्वंसाः प्रतिलोमजातयः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वजातिजाः षट् सुताः द्विजधर्मिणः द्विजधर्माः उपनेयाः । शूद्राणांसधर्माणः सर्वे अपध्वं-
सजाः संकरजाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ उत्कर्षचापकर्षच मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥

(१) मेधातिथिः । तएतेऽनन्तरजाः तपःसामर्थ्येन बीजसामर्थ्येन युगेयुगे जन्मनिजन्मनि उत्कर्षमपकर्षच गच्छन्ति तद्वक्ष्यामः शूद्रायां ब्राह्मणजातइत्यत्र ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तपोबीजप्रभावेन तपसा जात्युत्कर्षार्थकृतेन बीजस्यच द्विजजातीयसंबन्धिनः प्रभावेन तेयोग्यतया व्यवहिताअपि द्विजधर्माणः युगेयुगे उत्तरोत्तरप्रसूतिषु क्रमान्मनुष्येषु जन्मतोजात्युत्कर्षप्रथमप्रथमजातितः-श्रेष्ठत्वमसत्कर्मकरणाच्चापकर्षशूद्रतोप्यधर्माजातिर्यान्ति । युगपदं मातापितृयोगसाध्यतया तत्साध्यायांसंततौ वर्तते । एतेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातोमूर्धावसिक्तोमूर्धावसिक्ताविवाह स्वाचारादप्युक्तायां जनयति सततउत्कृष्टः । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण पञ्चमी प्रसूतिर्ब्राह्मणजातिरेव भवति । एकान्तरवर्णजानांतु समी प्रसूतिः । एवं क्षत्रियाद्वैश्यायां जातेऽपि । एतदुक्तं याज्ञवल्क्येन ॥ जात्युत्कर्षोयुगे ज्ञेयः पञ्चमे सममेपि वा । एवमसत्कर्मणां सद्विधानवत्पूर्वजात्युत्कर्षोपि द्रष्टव्यः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । सजातिजानन्तरजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवद्बीजप्रभावेण ऋष्यशृङ्गादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षगच्छन्ति अपकर्षच वक्ष्यमाणहेतुना यान्ति ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैः सूतादीनामप्युत्कर्षोभवतीत्याह तपइति । युगे जन्मनि । तपःप्रभावेन विश्वामित्रवत् । बीजप्रभावेन ऋष्यशृङ्गवत् । अपकर्षः कर्मणांत्यागादिना ॥ ४२ ॥

(५) नन्दनः । एवतावद्बीजक्षेत्रवशाज्जातीनामुत्कर्षापकर्षौ वृत्ता विदानीहेत्वन्तरवशादप्याह तपोबीजप्रभावैश्चेति । ते ब्राह्मणादयोद्विजधर्मिणश्च वर्णास्तपएव बीजंतपोबीजंतपोबीजत्ववचनंजात्यन्तरोत्पादकत्वनिबन्धनं युगे युगे मिथुने मिथुने संताने सन्ताने पुत्रपौत्रादीचपीत्यर्थः । युगशब्दस्य सन्तानवचनत्वमुत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति इहमनुष्येषु मध्ये जन्मतउत्कर्षमपकर्षच गच्छति तस्मादुत्कर्षहेतुः सेव्योऽपकर्षहेतुस्त्याज्यइत्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । युगेयुगे जन्मनिजन्मनि तपोबीजप्रभावैरुत्कर्षगच्छन्ति । जन्मतः जात्याइहमानुषेषु अपकर्षो नीचत्वं गच्छन्ति ॥ ४२ ॥

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ॥ वृषलत्वंगतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तंस्वकर्मणांत्यागेनेति तस्यैवायंप्रपञ्चः । क्रियालोपोयत्र संस्कार्यतया संबध्यते तथोपनयनादिषु यत्र वा कर्तृतया यथानित्याग्रिहोत्रसंभ्योपासनादिषु तासांलोपउभयासामप्यननुष्ठानमतश्च न कैवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिभंशः । अपितूपनीतानांविहितक्रियात्यागेनापि तथाचाह शनकैरिति पुत्रपौत्रादिसंततेः प्रभृतिशूद्रत्वंनतु जातस्यैव उपनयनाभावेतु तस्यैव व्यपदेशान्तरंप्रवर्तते । यद्यपि सा जातिर्ननिवर्तते तत्पुत्रपौत्राणां भृजकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमपि ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहितातिक्रमेणेत्यर्थः । अथवा शास्त्रार्थसंशये मायश्चित्ते वा परिषद्मनाभावः ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रदृष्टान्तमाह शनकैरिति । शनकैः क्रमेण वृषलत्वं शूद्रत्वं गताः क्रियालोपात् तत्रहेतुः ब्राह्मणादर्शनम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । इमावक्ष्यमाणाः क्षत्रियजातय उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानांच याजनाभ्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थदर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतांप्राप्ताः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव कैमुतिकन्यायमाह शनैरितिद्वाभ्याम् । क्रियालोपेन उपनयनाद्यभावेन । ब्राह्मणादर्शनेन याजनाभ्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं तेषां दर्शनाभावेन ॥ ४३ ॥

(५) मन्दनः । तपोबीजप्रभावउत्कर्षहेतुत्वेनोक्तः कः पुनरपकर्षहेतुरत्रेत्यपेक्षायामाह शनैरिति । शनैः संतानैस्ताने ब्राह्मणानामदर्शनान्क्रियालोपाद्ब्राह्मणादर्शननिमित्ताक्रियालोपात् इमाउत्तरश्लोके वक्ष्यमाणाः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । लोके क्रियालोपात् सत्क्रियालोपात् इमाः क्षत्रियजातयः शनैः वृषलत्वं शूद्रतां ब्राह्मणादर्शनेन ब्राह्मत्वबोधित कर्मानुष्ठानेन ॥ ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चैद्ध्रविडाः काम्बोजायवनाः शकाः ॥ पारदापड्वाश्वीनाः किरातादरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

(१) मेघातिथिः । पण्डिकादयः शब्दाः परमार्थतो जनपदशब्दादहतु क्षत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्वाज्जनपदेषु वर्तन्तइत्येतद्दर्शनमाश्रितं । यथालुग्विधौ तस्य निवासोजपदेलुगिति नतुयथालुग्योगाप्रख्यानादिति नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तीत्येतदालंबनं । वृषलत्ववचनं यदि वा पण्डिकादयः शब्दाः कथंचिद्देशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते तदैतज्जातीयावेदितव्याः । महाभारतादौ क्षत्रियावर्ण्यन्ते तथाचत्वेऽप्येते क्षत्रियाएवेति कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादतएवमुक्तमेते वृषला इति येचैते दिगन्तवासिनः किरातवैनदरदादयस्तेषामप्रामरूपवेदेनानूयते नतमियान्तांतमियादिति ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तानाह पण्डिकादिति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लूकः । पौण्ड्रदिदेशोद्धवाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ताः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । पौण्ड्रकादयएकादश पतितक्षत्रियानरजातयः ॥ ४४ ॥

(५) मन्दनः । ताएव जातीरुदाहरति पौण्ड्रकादिति ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते पौण्ड्रकादयः खशान्ता उक्ताः ॥ ४४ ॥

मुखबाहूरुपज्जानांयालोके जातयोबहिः ॥ म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥ ४५ ॥

(१) मेघातिथिः । असद्विषयमानार्थासाधुशब्दतयावाक् म्लेच्छोच्यते । यथाशबराणांकिरातानामन्येषांवाग्यस्यान्यार्थवाच आर्यावर्तनिवासिनस्तेचातुर्वर्ण्यादस्यजातीयत्वेन मसिद्धास्तदादस्यवउच्यन्ते । एतदुक्तंभवति न देशनिवासेन म्लेच्छवाक्संकरत्वे कारणमपि तु पथोक्तबर्बरादिशब्दमसिद्धिर्मुखादिजानां बहिष्क्रियते ब्राह्मणादिशब्दैरमसिद्धैरित्यर्थः ते सर्वे दस्यवउच्यन्ते ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उक्तमर्थसंक्षिप्याह मुखेति । पञ्चम्यर्थेषु । चतुर्थ्योर्वर्ण्योयेन्ये ते यदि म्लेच्छदेशस्थ-
तवा म्लेच्छवाचःस्युर्यदिवार्यदेशवासादार्यवाचस्तथापि दस्यवोऽपसदाएव ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणांक्रियालोपादिना याजातयोबाह्याजाताम्लेच्छभाषायुक्ताआर्यभाषोपे-
तावा तेदस्यवः सर्वे स्मृताः ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना याजातयोबाह्याजाताम्लेच्छभाषायुक्ताआर्यभाषोपे-
हूरुपज्जानां ब्राह्मणक्षत्रियवश्यशूद्राणां तेभ्यश्चतुर्थ्योर्बहिर्जातयस्ताः म्लेच्छवाचः म्लेच्छवत् भाषणानि येषांते ॥ ४५ ॥

(५) मन्दनः । अनुलोमजातीनांप्रसिलोमजानां साधारणीसंज्ञामाह मुखबाहूरुपज्जानामिति । आर्यवाचः संस्कृत-
वाचः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । मुखबाहूरुपजानां चतुर्वर्णानांजातयः याःलोके बहिर्द्विजक्षेत्रवैश्यशूद्रात् अन्ये सर्वे ते दस्यवः-
स्मृताः ॥ ४५ ॥

ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः स्मृताः ॥ ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । अपसदाअनुलोमाःप्रतिलोमाः अपध्वंसजागोबलीवर्दवद्भेदः द्विजानामुपयोगिभिः प्रेष्यकर्म-
भिवर्तयेयुः आत्मानोनिन्दितैः प्रेष्यकार्यत्वान्निन्दितानि ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । द्विजानामपसदाद्विजसधर्माणः षट् ये चापध्वंसजाः शूद्रसधर्माणः । निन्दितैर्द्विजानां
कर्मभिःद्विजानांभृत्यतया तत्तदुशनःप्रभृति स्मृत्युक्तकर्म कुर्वन्तः ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । ये द्विजानामानुलोम्येनोत्पन्नाः षडेतेऽपसदाः स्मृताइति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन
प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजात्युपकारकैरेव निन्दितैर्वक्ष्यमाणैः कर्मभिर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । अपसदामूर्धाभिषिक्तादयःषट् । अपध्वंसजाः सूतादयः । सैरन्धादीनां विशेषणेनैव कर्मल-
भः । प्रायेणनिन्दितैः द्विजातिषु प्रतिषिद्धैः द्विजानां द्विजात्यपेक्षितैः कर्मभिः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । अथदस्यूनां साधारणीं वृत्तिमाह येद्विजानामपसदाइति । अपसदाः चौर्यजाता अनुलोमजाः अभिषि-
क्तादयः । अपध्वंसजाः प्रतिलोमजाः सूतादयः अनुलोमजेष्वप्यनन्तराः पुत्रव्यतिरिक्ताअर्बुदादयश्च सजातीयेष्वपि कुण्डगो-
लकादयश्च द्विजानामेव कर्मभिर्द्विजाभिरैव कर्मभिः चिकित्साश्वसारथ्यादिभिवर्तयेयुर्जीवेयुः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां सकाशादपसदाः सूताम्बष्ठवैदेहकमागधादयः ये अपध्वंसजाः
ते निन्दितैः कर्मभिः सेवादिभिः द्विजानां कर्मभिःउपयोगिभिःवर्तेरन् ॥ ४६ ॥

सूतानामश्वसारथ्यमंबष्ठानांचिकित्सनम् ॥ वैदेहकानांस्त्रीकार्यमागधानांवणिकपथः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचवक्ष्यते स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षाकारित्वं वणिकपथः स्थलपथवारिपथादिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव कियदप्याह सूतानामिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुररक्षा । वणिकपथोवाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यजीवनार्थं अम्बष्ठानारोगशान्त्यादिचिकित्सा वैदेहकानाम-
न्तःपुररक्षणं मागधानांस्थलपथवणिज्या ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । तानि कर्माण्याह सूतानामितिदशभिः । चिकित्सितं भिषक्क्रिया स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिरक्षा ।
वणिकपथः नौयायित्वम् ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । तेषांसाधारणींच वृत्तिमाह सूतानामश्वसारथ्यमिति । स्त्रीकार्यमन्तःपुरादिषु स्त्रीरक्षा । वणिकपथो-
वाणिज्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अम्बष्ठानां शूद्रादम्बष्ठजाताः चिकित्सकंशास्त्रं वैद्यकं । स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणम् ॥ ४७ ॥

मत्स्यघातोनिषादानांत्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ॥ मेदांश्चुचुमदूनामारण्यपशुर्हंसनम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तादृशरुतक्षणतक्षकर्म ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निषादानां निषादजानां कैवर्तानां तेन कैवर्तोपि निषादपदेनोच्यतइति दर्शितम् । तथा-
च । जातोनिषादाच्छूद्रायामित्यत्र निषादपदेन सप्तोच्यतइति । त्वष्टिस्तक्षणं काण्डदेः । चुचुमदू सल्लमल्लपदान्यां प्रागु-
क्तौ ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । निषादानामुक्तानामित्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदान्धचुम्बुमदूनामारण्यपशुमारणं चुम्बु-
र्मदुश्च वैदेहकबन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातौ बौधायनेनोक्तौ बोद्धव्यौ बन्दीस्त्रीच क्षत्रियेण शूद्रायां जाता सोऽयैव ग्राह्या ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वष्टिः काष्ठतक्षणम् । चम्बुमदूवैदेहीभागभ्यौ ब्राह्मणजौ बौधायनोक्तौ ॥ ४८ ॥

(५) नन्दनः । तष्टिस्तक्षणं चम्बुमदूगूजातिविशेषौ शास्त्रान्तरप्रसिद्धिमाश्रित्योक्तौ अथवातद्विषयश्लोकोनूनलेखका-
पराधाद्भूतः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । आयोगवस्य त्वष्टिस्तक्षणम् । मेदान्धचुम्बुमदूनां आरण्यपशुजीवनम् ॥ ४८ ॥

क्षत्रपुक्कसानां तु बिलौकोवधबन्धनम् ॥ धिग्वणानां चर्मकार्यवेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । बिलौकसोहिनकुलगर्गरादयस्तेषां वधबन्धनक्षत्रादीनां जीविका चर्मकार्यकचचादिसीवनमुपानह-
थनमित्येवमादि भाण्डवादनं मुरजार्धमुरजादीनाम् ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बिलौकसः सर्पाद्याः । भाण्डवादनं वाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबन्धनं धिग्वणानां चर्मकरणतद्विक्रयश्च चर्मकरणतद्विक्रयश्च
जीवनंधिग्वणानामित्यौशनसदर्शनात् अतएव कारावरेभ्येषां वृत्तिच्छेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभाण्डवादनम् ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । बिलौकोवधबन्धनं बिलोकोगोधाकूर्मादि । चर्मकार्यचर्मशोधनं पादुकादिनिर्माणं काराव-
स्येति विशेषः । भाण्डं वादनभाण्डं कांस्यमुरजादि ॥ ४९ ॥

(५) नन्दनः । बिलौकोवधबन्धनं बिलौकसः श्वाविमूषिकगोधादयः कार्मार्यकर्मकारकृत्यं शस्त्रमार्जनम् ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्ता उग्रः पुलकसः बिलौकसर्पादीनां वधजीवनं सर्पान्बद्धाजीवन्ति ॥ ४९ ॥

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ॥ वसेयुरेते विज्ञानावर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५० ॥

(१) मेधातिथिः । बहिर्यामनिवासिनः पर्वतलक्षणप्रवेशे निवसेद्यः विज्ञातो विज्ञातिचिह्नविदुषां यद्यस्य कर्म-
विहितं स तेनैव जीवेत् उत्कृष्टकर्मसंकरं कर्तुं लभते ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एते सूतादयः विज्ञाताश्चिन्हिताः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमस्तन्मूले श्मशानपर्वतवनसमीपेषु चामी प्रकाशकाः स्वकर्मभिर्जी-
वन्तो वसेयुः ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच चैत्येति । स्वकर्मभिर्विज्ञाताश्चैत्यवृक्षादिषु वसेयुरित्यन्वयः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । विज्ञातास्ते ज्ञातयः वर्तयन्तः जीवन्तः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वकर्मभिर्वर्तयन्तोऽविज्ञाता एते पौण्ड्रकादयः वसेयुः ॥ ५० ॥

चण्डालश्च पचानां तु बहिर्यामात्यतिश्रयः ॥ अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषां श्वगदेभ्यः ॥ ५१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिश्रयोनिवासस्तेषां ग्रामान्निष्क्रान्तः स्यात् अपपात्राश्चिरवसानीयास्तैर्येषु पात्रेषु भुक्तं तानि
न संस्कार्याणि त्यक्तव्यानि सौवर्णराजताभ्यामन्यानि तयोः शुद्धिविशेषा उक्ताः । अथवाऽपपात्राय तदीयेषु च शक्तेषु

पात्रेषुसक्तुभक्तादिनदातव्यं । भूमिष्ठेपात्रेऽन्यहस्तस्थेवाद्वात्पात्रंभूमौस्थितंतद्गृहीयुः भिन्नंवा पात्रमवपात्रंयथावक्ष्यति भिन्नभाण्डे च भोजनमित्यादि धनमेषांश्वगर्दभगवाश्वदि मृगवर्णरजतादि धनत्वेन गृहीयुः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाण्डालश्चपात्रानां तु ग्राममलापाकर्षकमृक्त्वाशमाद्गृहीरेवावस्थानम् । अवपात्राः पात्राद्-
हिर्भूताः तैःस्पृष्टं पात्रादि न स्पृश्यमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रतिश्रयोनिवासः चण्डालश्चपात्रकानान्तु ग्रामाद्गृहीर्निवासःस्यात् पात्ररहिताः कर्तव्यायत्रलोहादि-
पात्रेतैर्भुक्तंत्संस्कृत्यापि न व्यवहर्तव्यं धनचैषांकुङ्कुमखरन वृषभादि वासांसि च शववस्त्राणि भिन्नशरावादिषु च भोजनं
लौहवलादिचालङ्कारणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तः श्वपाकः श्वपचः तेषां प्रतिश्रयोनिवासः । अवपात्राः तैर्भुक्तानि पात्राणि संस्कृता-
मपि न व्यवहरणीयानि ॥ ५१ ॥

(५) नन्दनः । बहिर्ग्रामान्निर्गतः अपपात्रा अपगतकास्यादिपानभोजनपात्रावृण्मयपात्रादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपपात्राः अस्पृश्यपात्राः धातुमयपात्ररहिताः कर्तव्याः । एषां चाण्डालादीनां धनंश्वगर्दभम्
॥ ५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ॥ काष्णायसमलङ्कारः परिघ्नक्याच नित्यशः ॥ ५२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वकालपरिव्रज्या नैकत्रस्थाने वसेयुः ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । काष्णायसं लौहम् । परिव्रज्या सर्वतोभ्रमणमेकत्रानवस्थानम् ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह भिन्नभाण्डेति । पृथक् पात्रे भोजनं देयम् । काष्णायसमलङ्कारः कृष्णायोलोह-
तद्विकारः प्रद्वज्या भ्रमणं न तेषांस्थिरनिकेतनम् । नित्यपदेन संन्यासीव्यावृत्तितः दयार्थसर्वभूतानांवर्षात्वेकत्र संवसेदिति
संन्यासिनः स्थितित्तरणात् ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । परिव्रज्यावूरोपसर्पणम् ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । काष्णायसं लौहमयंपरिव्रज्या नित्यभ्रमणपरिधानार्थं मृतानां चेलानिवासांसि ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ॥ व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । समयः संकेतएककार्यता संगतिरित्यनर्थात्तरं एकत्रस्थानासनविहारास्तैः सह न कर्तव्याह-
त्यर्थः । विवाहोदारमहणादिः सोप्येवमेव ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । समयं व्यवहारम् । व्यवहारः संभाषणे भाजनादिः ॥ ५३ ॥

(३) कुङ्कुमः । धर्मानुष्ठानसमये चण्डालश्चपाकैः सह दर्शनादिस्मवहारनं कुर्यात् तेषां च ऋणदानमहणादिव्यव-
हारीविवाहश्च समानजातीयैः सहान्योन्यस्यात् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । योहि धर्ममाचरन् सतैः समयं दर्शनालापादि नांविच्छेदित्यन्वयः । व्यवहारः ऋणादिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । समयसंगतं धर्ममाचरन्धार्मिकमिति यावत् मिथोन्योन्यव्यवहारः क्रयविक्रयौ ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । समयं व्यवहारं तैः सह नियच्छेत् ॥ ५३ ॥

अन्नमेवांपराधीनदेयस्याभिन्नभाजने ॥ रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । रात्राविति तत्साक्षादेषानंदादयं प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापयितव्योरात्रौ स्पर्शा शङ्क्यान्तर्ग्रामनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं पक्वं पराधीनं परपाकसिद्धं नत्स्यंगृहे निवसन्तः पच्युरित्युर्थः । भिन्नभाजने भक्षशरावादौ ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्नमेवांपरायत्तकार्यसाक्षादेभ्योन देयं किन्तु प्रेष्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् ते च रात्रौ ग्रामनगरयोर्न पर्यट्टेयुः ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । पराधीनं परंपरया देयं तत्रापि भिन्नभाजने भजे । रात्रौ नचरेयुः दस्युत्वात्तेषामिति भावः ॥ ५४ ॥

(५) मन्दनः । भिन्नभाण्डद्वयेवसिद्धे भिन्नभाजनइति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नं एषां पराधीनं परपाकसिद्धं स्वसहायशूद्रद्वारादातव्यं वाभिन्नभाजने भिन्नशरावादौ ॥ ५४ ॥

दिवाचरेयुः कार्यार्थचिन्हितराजशासनैः ॥ अबान्धवंशवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

(१) मेधातिथिः । दिवाविचरन्तिका कार्यार्थक्रयविक्रयत्तकार्यसिद्ध्यर्थं राजकार्याय वा चरेयुर्नगरोत्सवमेक्षादिनिमित्तं तत्रापि चिन्हितराजशासनैरुपलक्षिता राजादिदैवैर्जादिचिन्तैर्विध्यवधशासनैर्वा परशुकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । राजशासनैः राज्ञा नियमितैश्चिन्तैः लोहाभरणवत्पिच्छादिभिः । निर्हरेयुः बहिर्नयेयुः ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । दिवाग्रामादौ क्रयविक्रयादिकार्यार्थं राजाज्ञया चिन्हाङ्किताः सन्तः पर्यट्टेयुः अनाथं च शर्वग्रामा- निर्हरेयुरिति शास्त्रमर्यादा ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । दिवसेचेच्चिन्हिताः लज्जयादिष्वङ्किताः । निर्हरेयुर्ग्रामात् ॥ ५५ ॥

बभ्यांश्च हन्युः सनतं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ॥ बभ्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाशास्त्रं दण्डप्रकरणोक्तक्रमेण ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । बभ्यांश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलरोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्युः तद्वत्तथाशय्याभरणानि गृह्णीयुः ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । बभ्यान् वधाहन् । यथाशास्त्रं शूलरोपणादिना ॥ ५६ ॥

(५) मन्दनः । नृपाज्ञया यथाशास्त्रं यथाशासनं यथाज्ञमंहन्युः शय्याश्चाभरणानि च बभ्यानामिति विपरिणामः ॥ ५६ ॥

वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिदानीं कार्यं कर्मभिः सैर्विभाजयेत् ॥ ५७ ॥

(१) मेधातिथिः । वर्णापेतं चातुर्वर्ण्यादृष्टव्यं । अविज्ञातं सत्यां शङ्क्यां जारजातवक्ष्यमाणैः कर्मभिः स्वभावा

तिशयैश्च निश्चिनुयात् । हीनकर्मरतिः क्रूरकर्माच्च सत्यांशङ्कायां कलुषयोनिजो जारजातो वेदितव्यः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टं वर्णत्रासम् । अविज्ञातं तथाच निश्चितम् । तथा कलुषयोनिजमनुरु-
पविवाहजातम् । अनार्यं वस्तुतः । कर्मभिर्वक्ष्यमाणैः त्वैः संकरजानां साधारणैः ॥ ५० ॥

(३) कुम्भूकः । वर्णत्वादपेतं मनुष्यं सङ्करजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातमतएवार्थसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यनिन्दित-
योन्यनुरुपाभिश्चेष्टाभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । देशान्तरादौ प्रच्छन्नाः कथं ज्ञायेरन् तत्राह वर्णैति षट्पङ्क्तिः । वर्णापेतं वर्णाच्चातुर्वर्ण्यादपेतं संक-
रतांगतम् विभावयेन्निश्चिनुयात् कृष्णवर्णादियुतं वा । आर्यरूपं दैवात्सुवर्णशोभनं वस्त्रादिधारिणं कर्मभिरपेयपानचौ-
र्याद्यैः ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । अन्यगुणोत्पन्नानां परिज्ञानोपायमाह वर्णापेतमिति । वर्णापेतं चातुर्वर्ण्याद्विहितं कलुषयोनिजसंकी-
र्णयोनिजं विभावयेदनुमिमीत ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णापेतं वर्णभ्रष्टम् ॥ ५० ॥

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्योद्वेषमत्सरप्रधानः स्वार्थपरः क्रूरो लोभहिंसापरः निष्क्रियात्मा विहितक्रियावर्जितः
एतैः त्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यता अनृजुता । निष्ठुरता अक्रियता । क्रूरता हिंसा । निष्क्रियात्मता धर्मक्रि-
यावैमुख्यम् । कलुषयोनिजं वर्णापेतं च ॥ ५८ ॥

(३) कुम्भूकः । निष्ठुरत्वपुरुषभाषित्वविहितत्वाऽननुष्ठानृत्वानि सङ्करजातित्वमस्मिन्लोके प्रकटीकुर्वन्ति ॥
॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह अनार्यतेति । निष्ठुरता पुरुषभाषिता । क्रूरता अनिमित्तहिं-
सनं । निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवत्त्वेऽपि क्रियारहितता । कलुषयोनिजं कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ता जात्यन्तरा या
योनिस्ततो जातम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायामाह अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता निष्ठुरतानृशंसता क्रू-
रता त्वल्पापराधेऽपि प्रखरभावता निषिद्धात्मता सकलकर्मवर्जनशूलता व्यञ्जयन्ति अनुमापयन्ति अनार्यतादीनि सम-
स्तानि न पुनर्व्यस्तानि ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुरुषपूर्वोक्तागुणाः व्यञ्जयन्ति । ईर्ष्यामत्सरप्रधानोऽनार्यः । स्वार्थपरो निष्ठुरः । लोभहिंसापरः
क्रूरः । विहितक्रियारहितो निष्क्रियः ॥ ५८ ॥

पिण्डं वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिस्त्वनियच्छति ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । दुर्योनिः संकीर्णजन्मा प्रकृतिस्त्वामात्मधिकारणं न नियमेन गृह्णाति ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पिण्डमातुरुभयं वा न भजते किंतु त्वामेव संकरजातिप्रकृतिं प्रयच्छति प्रतिगृह्णातीति
बोध्यम् ॥ ५९ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मात् पित्र्यंवेति । असौ सङ्करजातोदुष्टयोनिः पितृसंबन्धिदुष्टत्वभावत्वंसेवते मातृसंबन्धिवाभय-
संबन्धिवा न कदाचिदसावात्मकारणंगोपयितुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननियच्छति स्वकारणमपह्नोतुंशक्नोति ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । लिङ्गान्तरमप्याह पितुर्वा भजतेशीलमिति । प्रकृतिकारणम् ॥ ५९ ॥

कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ॥ सश्रयत्येव तच्छीलंनरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६० ॥

(१) मेघातिथिः । तस्य शीलंयेन जातोऽनतु यस्य क्षेत्रंसलोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेव स्फुटयति कुलइति । योनिसंकरोऽसदृशयोनिसांकर्यम् । तच्छीलं संकरशीलम् ॥ ६० ॥

(३) कुड्मूकः । महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिसङ्करः प्रच्छन्नोभवति समनुष्योजनकत्वभावस्तोक्तंप्रचुरंवा
सेवतएव ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । तदेव स्पष्टयति कुलेति । मुख्ये विप्रादिरूपे योनिसंकरः स्वोत्पादकयोनौ विजातीयरेतःप्रवे-
शान् तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति कुलेमुख्येऽपीति । तच्छीलं पितृमातृशीलं संश्रयति यथा परिज्ञातजन्मानोबा-
ह्याध्यवहारादिबाह्याणामनुचितजन्मानोप्येतदित्यभिप्रायः ॥ ६० ॥

यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥ राष्ट्रिकैः सह तद्वाष्ट्रंक्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथिः । तस्माद्दर्शनसंकरोराज्ञा परिवर्जनीयः राष्ट्रियाजानपदाः राष्ट्रमात्यादयः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रराष्ट्रे वर्णसंकरप्रवृत्त्या प्रथमं जायन्ते वर्णसंकराः संकरजाः । राष्ट्रियैः राष्ट्रजैः ॥ ६१ ॥

(३) कुड्मूकः । यस्मिन्राष्ट्रेते वर्णसङ्करावर्णानांदूषकाजायन्ते तद्वाष्ट्रंराष्ट्रवासिजनैः सह क्षिप्रमेव नाशमेति तस्मा-
द्वाज्ञा वर्णानांसङ्करोनिरसनीयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । यत्रराष्ट्रेराष्ट्रियैः राष्ट्रनिवासिभिर्जनैः ॥ ६१ ॥

(५) नन्दनः । राष्ट्रे त्वस्मिन्वर्णसङ्करोराज्ञा परिहरणीयइत्यभिप्रायेणाह यत्रत्वतेपरिध्वंसाइति परिध्वंसाः संकर-
जन्मानः गूढोत्पन्नत्वादपरिज्ञानाद्ये वर्णास्तैस्सह संगच्छेरन्नेतान्दूषयन्तीति वर्णदूषकाः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वर्णदूषकाः वर्णसंकरा जायन्ते ॥ ६१ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोनुपस्कृतः ॥ स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानांसिद्धिकारणम् ॥ ६२ ॥

(१) मेघातिथिः । [अनुपस्कृतोऽधनमगृहीत्वा । अभ्यवपत्तिरनुग्रहः बाह्यानांप्रतिलोमानांसिद्धिकारणम्] उल्कृष्ट-
जातौ जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वमेवमुच्यते तादृशंजन्म लभन्ते यथाधिकृताभवन्ति त्वर्गादिप्राप्तिर्वा सिद्धिः ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनुपस्कृतः त्वकीयदृष्टकार्याभिसन्धिरूपोपस्कारशून्यः । स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणे-
तरवर्णयोरपि स्त्रीबालयोरुपरिगार्थं देहत्यागः बाह्यानां प्रागुक्तानां सूतादीनां सिद्धिः स्वर्गगमनम् ॥ ६२ ॥

(३) कुड्मूकः । गोब्राह्मणस्त्रीबालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपेक्षः प्राणत्यागः प्रतिलोमजानांस्वर्ग-
प्राप्तिकारणम् ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्राह्मणेति । देहत्यागोऽनुपस्कृतोऽलाभक्यातिपूजाधनान्नामः स्त्रीबालाद्युपपत्तौ तेषां मा-
मरणादिभ्योरक्षणं च बाह्यानां वर्णधर्मबहिष्कृतानां सिद्धिकारणं त्वर्गगमनहेतुः किंस्विन्नान्हेतुर्वा ॥ ६२ ॥

(५) नन्दनः । अथवाहानां धर्मानाह ब्राह्मणार्थ इति । अनुपस्कृतोऽर्थकामानुबन्धरहितः बाह्यवर्णाधर्मैर्वधिकृताः न-
तिलोमजाः ॥ ६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुपस्कृतः त्वकीयदृष्टकार्याभिसंधिरूपोपस्कारशून्यः ब्राह्मणेष्वपि स्त्रीबालयोः अभ्युपपत्तौ
रक्षार्थं देहत्यागः बाह्यानां आयोगवादीनाम् ॥ ६२ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः [श्राद्धकर्मातिथेयं च दानमस्तेयमार्जवम् ॥ प्रजनं स्वे-

षु दारेषु तथा चैवानुसूयता ॥ १ ॥]* एतंसामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । शौचं वृजलादिबाह्यगतं [सामासिकं] समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तं न ब्रह्मणादिजाति
विभागेन व्याख्यातमभ्यन्त यथाहिंसाप्रतिषेधोऽर्थकः स्यात्कथं ताह तदुक्तं ॥ मत्स्यघातोनिषादानां बिलौकोवधबन्धन ।
क्षत्राणां मरणेयं पशुहिंसनमेव च ॥ केचिदाहुः ये जीविकाहेतुतया बध्यत्वेनोक्तास्ततोऽप्यत्राहिंसा । अन्ये मन्थन्ते अहिंसा-
स्तेषामभ्युदयसाधनहेतुत्वेन धर्मोऽनु प्रतिषेधोऽहिंसायाः समत इति । यथानामासमक्षगे दोष इति वत यथाहिंसाधर्मस्तेषां कथं
तद्वैतैर्जीवितव्यं । यथा कुतश्चिद्वगमस्तेषामुत्पन्नः हिंसानिवृत्तिर्नो धर्मायेति चेत्तदा को जीवोपायः अन्याश्च वृत्तयः प्र-
तिवर्णनियता अभ्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्राप्ताः कुर्यादप्येति वैश्वनियताः शूद्रस्य सेवान्यावासाधारणीवृत्तिरस्ति ।
यथावर्तेरन्विष्टा शिल्पमित्यत्र दर्शयिष्यामः । यदपीदमुच्यतेऽतिनिन्दितैर्वर्तयेषु हिंजानामेव कर्मभिरितितत्र किमस्ति निन्दि-
तरमभ्युदयोऽहिंसायाः न च मत्स्यघातो हिंजानामुपयुज्यते आद्येऽतिथिभोजनादौ च कदाचित्कउपयोगेन सार्वकालिको-
जीविकाभावः तस्मान्नघातादिस्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । अहिंसा हिंसानिवृत्तिः । अस्तेयं परद्रव्यानभिलाषः । शौचं मनःकायशौचम् । इन्द्रिय-
निग्रहः कामार्थतदप्रवर्तनम् । सामासिकं साधारणम् । बाह्यैः सह चातुर्वर्ण्यं चतुर्णां वर्णानाम् । बाह्यानामप्येतद्धर्मसाधन-
मित्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः सर्वेषां धर्मसाधनमित्याह ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । हिंसात्यागो यथार्थाभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणं वृजलादिना विशुद्धिरिन्द्रियसंयम इत्येवं-
धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयमनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्ययं धर्मोऽवेदितव्यः ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । साधारणधर्ममुक्त्वा साधारणधर्ममाह अहिंसेति । सत्यं यथोपलब्धाभिधानम् । चातुर्वर्ण्यं
इति दृष्टान्तार्थः । अन्यथा प्रकरणबाधः । यथाऽयं धर्मश्चातुर्वर्ण्यं साधारणस्तथाऽपसदानामपीति भावः । अतएव बौद्धा-
पि तत्स्वीकुर्वन्ते सामासिकं समासवदने कोपसंग्राहकत्वादिति मेधातिथिः । यद्यपि बध्यघातनं बिलौक्यादि हिंसनं न युक्तं
तथापि प्रकारान्तरेण जीवितुं शक्तानां ततो निवृत्तिसिद्धेः करणं तदतिरिक्ता हिंसनं चेति भावः ॥ ६३ ॥

(५) रामचन्द्रः । सामासिकं साधारणम् चातुर्वर्ण्यं मनुः अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

शुद्धायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते ॥ अश्रेयान् श्रेयसी जातिं गच्छत्या सप्तमायुगात् ॥ ६४ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्भे गृह्णाति गर्भश्च अवणाजात इति पुष्टिद्वनिर्देशे पिभ्यर्थे योगता विज्ञेया अतद्वमुक्तं भवति

शूद्रायां ब्राह्मणात् या जाता कुमारी सा चेच्छ्रेयसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव प्रजायते विवाहादि संस्कृताऽपत्योत्पत्तिहेतुसंबन्धमामोति तस्यामपि यदि कुमारी जायते सा ब्राह्मणेनैव विवाह्यत एवमनया परंपरया सममे पुरुषे ग्रामे ब्राह्मण्या-यस्तत्र जायते तस्य भवति भेषसे सति । यद्यप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च शूद्रो-ब्राह्मणतामेतीति वचनान् ब्राह्मण्यग्रामिः शूद्रवर्णस्य विज्ञेया । अनयैव कल्पनया पञ्चमे वैश्यायां जातस्य वर्णस्य तृतीये क्षत्रियायामत्रापि स्त्रीतुत्कर्षः । एवं वैश्यस्य तृतीये क्षत्रियत्वं शूद्रायां जातायाः कुमार्यां वैश्यान्तरेण संयोगे तृतीये जन्मनि वैश्यत्वं क्षत्रियजातायाः शूद्रायाः पञ्चमे युगइति युगशब्दोजन्मवचनः आभ्यान्निर्कृष्टजातीयः श्रेयसीमुत्कृष्टजातिगण्यमिति ग्रामोति आह अभिविधौ एष एवार्थः ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः पारशवऽङ्कः श्रेयसा श्रेष्ठवर्णेन सह प्रजायते श्रेष्ठायां पारशवस्यामेव वृत्तादिमत्यामपत्यं जनयति एवमासममाद्युगादासममात् उत्कर्षते सोत्कर्षमातापितृपरंपरया विच्छिद्यते त्वधर्मान्तरव्युत्पत्तिस्तदाऽभेयानपि सममे श्रेयसीर्जातिं द्विजातितामामोति । तस्य सममी संततिर्द्विजातितायाति । यदि मध्ये श्वभ्रूतुल्येरेव विवाहैरुत्पत्तिरित्यर्थः । युगशब्दो मातापित्रोर्युगमतया तत्परः ॥ ६४ ॥

(३) कुड्मूकः । इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यात्तित्युत्कृष्टलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह शूद्रेति । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवाख्ये वर्णः प्रजायतइति सामर्थ्यात्स्वीरूपः स्यात् । सा यदि स्त्री ब्राह्मणेनोढा सती प्रसूयते सा दुहितरमेव जनयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनोढा सती दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवं सममे युगे जन्मनि सपारशवाख्यो-वर्णो बीजप्रधान्याद्ब्राह्मण्यमामोति आसप्रमाद्युगादित्यभिधानात्सममे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यतइत्यर्थः ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपोबीजप्रभावैरित्युत्कर्षं न पूरयति शूद्रायामिति । जातइति पारशवाख्यो वर्णः स च स्त्रीरूपः । अन्यथा जातः प्रजायाइति पुनरुक्तिः । सा चेच्छ्रेयसा ब्राह्मणेनोढा श्रेयसी दुहितरं प्रजायते सृते स्त्रियं साप्यन्येन ब्राह्मणेन परिणीयते ततोप्यन्यादुहिता प्रजायते साप्यन्येन ब्राह्मणेनैवैवं सममे पञ्चमे वा जन्मनि श्रेयसी ब्राह्मण्यं ग्रामोतीत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । अशानुलौमजसंतानानाम्धर्मोत्कर्षवशेन प्रत्यपत्यं जात्युत्कर्षो भवतीत्याह शूद्रायां ब्राह्मणादिति । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा प्रजायते चेद्धर्मेण युक्तो भवति चेत् अभेयानपकृष्टजातिरपि श्रेयसीमुत्कृष्टतरां जा-तिमासममाद्युगादासममास्तानाद्वच्छति एतदुक्तं भवति पारशवसंतानविच्छिन्नसंतानभेत्सममादपत्यादारभ्य ब्रह्मत्वमा-पद्यतइति । यथाचाह बौधायनः निषादेन निषाधमापञ्चमाजातिरपहन्ति शूद्रतां तमुपनयेत्तच्छे याजयेत्तपोबीजप्रभावेनेत्या-दिऽश्लोकस्यायं प्रपञ्चः ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः पारशवः श्रेयसा ब्राह्मणेन चेत् प्रजायते अभेयान् अहीनवर्णः श्रेयसी उत्कृष्टजातिं आसममात् जन्मनः समपुरुषः ब्राह्मणो भवति तथा याज्ञवल्क्यः ॥ मूर्धावसिक्तादयः यथा ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादिता निषादीसा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काचिज्जनयति सापि ब्राह्मणेनोढा म्यामित्यनेन प्रकारेण षष्ठी समं ब्राह्मणं जनयति । अंबही साप्यनेन प्रकारेण पंचमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पंचमं ब्राह्मणमेव जनयति । दुया क्षत्रियोढा माहिष्या च [यथाक्रमं षष्ठं पंचमं] क्षत्रियं च जनयति । तथा करणी वैश्योढा पंचमं वैश्यमित्येवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ ६४ ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ॥ क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यात्तथैवच ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रो ब्राह्मणतामेतीत्युक्तोर्थः । ब्राह्मण एति शूद्रतां ब्रह्मणोत्र पारशवो ब्राह्मणजातो विज्ञेयः सचो-
क्तलक्षणशूद्रादयदपरिणयते तदापकर्षं [जन्मनि]' प्राप्नोति तृतीयइति व्याचक्षते । एते यथोक्ते युगपरिवर्तउत्कर्षप्राम्यथा
संस्कारैः कर्मभिश्चाधिक्रियन्ते ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतत्स्फोटयति शूद्रइति । शूद्रः शूद्रासंतानजः ब्राह्मणो ब्राह्मणसंतानजः । शूद्रतामेति य-
थातदपेक्षयति । क्षत्रियाद्वैश्याद्वा शूद्रायां जातोऽप्येवं सममे युगेतूत्कर्षं लभते । तथा मूर्धावसिक्तादीनां तत्तत्सद्विवाह-
परंपरयापञ्चमपुरुषे प्रकृतिजातिलाभसिद्धिः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं पूर्वश्लोकोक्तरोत्या शूद्रो ब्राह्मणतां याति ब्राह्मणश्च शूद्रतामेति ब्राह्मणात्र ब्राह्मणाच्छूद्रायामु-
त्पन्नः पारशवो ज्ञेयः स यदि पुमान्केवलशूद्रोद्वाहेन तस्यां पुमांसमेव जनयति सोऽपि केवलशूद्रोद्वाहेनापरंपुमांसमेव जनयति
सोऽप्येवं तदा स ब्राह्मणः सममं जन्म प्राप्नोति । केवलशूद्रतां बीजनिकर्षात्क्रमेण प्राप्नोति । एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्यो-
त्कर्षापकर्षौ जानीयात् । किन्तु जातेरपकर्षात् ॥ जात्युत्कर्षोऽयुगे ज्ञेयः सममे पञ्चमेऽपि वेति ॥ याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रिया-
जातस्य पञ्चमे जन्मन्युत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ । वैश्याजातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापि वाशब्देन पक्षान्तरस्य सं-
गृहीतत्वाद्बोद्धव्याख्यानुरोधाच्च तृतीयजन्मन्युत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैवेत्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पञ्चमे जन्म-
न्युत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीयेऽपि बोद्धव्यौ ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । पूर्वोक्तमनुवदन् ब्राह्मणोऽप्येवं शूद्रां परिणीय शूद्रतां यातीत्याह शूद्रइत्यर्थेन । उक्तमर्थं क्षत्रि-
यवैश्ययोरिति दिशति क्षत्रियेत्यर्थेन । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ॥ जात्युत्कर्षोऽयुगे ज्ञेयः सममे पञ्चमेऽपि वा ॥ व्यत्यये
कर्मणां सान्ध्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति ॥ युगे जन्मनि विप्रोढाशूद्रागर्भोऽपि श्रेष्ठः यतो निषादस्य पार्तिजाययेदिति वेदे श्रूयते ।
स चेत् शूद्रायां पुत्रं सूते स पुत्रः शूद्रां परिणीय तत्र पुत्रं जनयत्येवं सममावधौ तद्वैश्यस्य शूद्रत्वमेवं विप्रस्य क्षत्रियवैश्ययो-
रपीति याज्ञवल्क्यवचने व्यत्ययपदाशयः ॥ ६५ ॥

(५) जन्दनः । न केवलमनुलोमजानामेवायं न्यायः किन्तु प्रतिलोमजानापीत्याह शूद्रो ब्राह्मणतामिति । श्रेयसा चे-
त्प्रजायत इत्यनुकर्षः ब्राह्मणश्चैति शूद्रतामश्रेयसाचेत्प्रजायत इत्यभिप्रायः क्षत्रियाज्जातमुग्रनामानम् ॥ ६५ ॥

अनार्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणान्तु यदृच्छया ॥ ब्राह्मण्यामप्यनार्यान्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्भवेत् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंशब्दः क्षेपे यदि बीजप्राधान्याद्धीनजातीयास्तु जातानामनुजातेरुत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितांशामु-
वन्ति । इदं तर्हि क्षेत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यं यथा क्षेत्रजः पुत्रोऽतश्च यथाऽनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातउत्कृष्टो भवति यद-
ृच्छया यथा कथंचिदनुदायामपि एवं ब्राह्मण्यामनार्याच्छूद्राक्षेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वं यथोक्तं कर्त्तव्यं [बीजं]' कचिद्योनिरि-
ति ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रागेवोक्तं ब्राह्मणस्या ब्राह्मण्यं यत्र तद्विचार्य निर्धारयति अनार्यायामिति । सावित्रीपति-
तादिकन्यायां ब्राह्मणाच्छ्रेष्ठाश्च दृच्छया अबुद्धिपूर्वमपि । बुद्धिपूर्वे तु किं वाच्यमित्याशयः । ब्राह्मण्यामुत्तमायामनार्यात्प-
तितसावित्रीकविः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लुकः । एकः शूद्रायां यदच्छयाऽनूदायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नोऽन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राजातोद्वयोर्मध्ये कचो-
त्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजं च यथाबीजोत्कर्षात् ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवंक्षेत्रो-
त्कर्षाद्ब्राह्मण्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुःशूद्रो न स्यात् ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । अनूदाविशेषेणानुलोमप्रतिलोमजौ श्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वेन संदिग्धेऽनायायामितिसंशय जनका-
नुत्पेण निर्णयमाह अनार्यायामिति त्रिभिः । अनार्यपदमत्र शूद्रपरं आर्यपदं तु ब्राह्मणपरमिति । यदच्छयोद्वहनं त्रिना
॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । अनार्यायां शूद्रायां ब्राह्मणब्राह्मणी शब्दौ द्विजात्युपलक्षणार्थौ यदच्छया कामचारेणोत्पन्नः
कश्चिदनायाच्छूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नः कश्चित्तयोः श्रेयस्त्वंबीजोत्कर्षेण क्षेत्रोत्कर्षेण वा केन भवेत् अत्रेति शब्दोदप्रव्यः
भवेच्चेदित्यन्वयः चेदिति वा प्रश्नश्चेच्छृणुतेत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यायां शूद्रायां अनूदायां यदच्छया ब्राह्मणः समुत्पन्नः तु पुनः अनार्यात् शूद्राद्ब्राह्मण्यां
श्रेयस्त्वेत्कृष्टत्वे कश्चित्चेत् किंचन न भवेत् ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद्गुणैः ॥ जातोऽप्यनार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । नार्यास्त्रियामनार्यायां हीनजातीयायामार्याजातउत्कृष्टजातीयाद्ब्राह्मणादार्य एव भवेत् । किंब्रा-
ह्मणजातीयत्वेनेत्याह गुणैर्गुणतोगौण्यावृत्त्या पाकयज्ञाद्यधिकारमात्रेण वक्ष्यमाणानार्यापेक्षयाऽऽर्य इत्युच्यते अनार्याच्छू-
द्रादार्यायां ब्राह्मण्यां जातोऽनार्य एवैष निश्चयः एतदुक्तं भवति यावद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रस-
र्जायतुमतः समानजातीयागमनमेव युक्तं क्षेत्रप्राधान्यं क्षेत्रज एव मन्यत्र ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनार्यायानार्यामार्याजातः आर्य एव श्रेष्ठ एव बीजप्राधान्याद्भवेत् । गुणैर्यद्यार्यगुणैर्युज्य-
ते । यद्यार्यायामनार्याजातः स ब्राह्मणोत्पन्नोपि शूद्रतुल्य इत्यर्थः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लुकः । तत्र निर्णयमाह जात इति । शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाजातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुशीयमाने-
र्युक्तः प्रशस्यो भवति शूद्रेण पुनर्ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मेणैवप्यनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः
न्यायप्रामोष्यर्थो वचनप्रामाण्यादत्र बोध्यते ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । अनार्यायोषिति आर्याजात आर्य एव । तथा अनार्यादार्यायां जातोपि अनार्यः ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । बीजमुत्कर्षहेतुर्न क्षेत्रमित्यस्यार्थः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । नार्या स्त्रियां अनार्यायां ईन्द्रयाजातः गुणैः पाकयज्ञादिभिः आर्यः द्विजः भवेत् । अनार्यायां
जातोपि अनार्यः शूद्रस्य पाकयज्ञानधिकारात् इति निश्चयः ॥ ६७ ॥

तावुभावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ॥ वैगुण्याज्जन्मनः पूर्व उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । एवंचकृत्वोभावपि चण्डालः पाराशवश्चासंस्कार्यावनुपनेयौ अत्र हेतुमन्निगदोर्थवादः वैगुण्या-
ज्जन्मतः पूर्वब्राह्मणाद्यः शूद्रायां जातः सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्य जन्म योनिदोषात् उत्तरश्चण्डालः सप्रतिलोमो-
ऽत्यन्तप्रतिलोम्यात् सत्यपि क्षेत्रप्राधान्ये पितृदोषात् ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्यपि पूर्वस्य श्रेष्ठ्यं तथापि मातृदोषेण जन्मवैगुण्यात्पूर्वो न संस्कारार्हः उत्तरस्तु प्रा-

तिलोम्यान् क्षेत्रापेक्षया बीजस्यापकर्षादित्याह तादुभाविती । एतच्च पूर्वस्योपनयनादियोग्यत्वमार्थतोक्त्यां प्रागुक्त्यापि पुनः संस्कारानर्हताभिधानान्नास्योपनयने उपनेतृदोषः । उपनीतत्वेपि च यज्ञादियोग्यत्वेनास्त्यतोऽप्राप्त्याजनं तथा-जनमिति दर्शयितुं संस्कारानर्हत्वमुक्तम् । अतएवापि सर्वसंस्कारमिति विशेषयति ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । पारशवचण्डालौ द्वावप्यनुपनेयाविति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा । पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वादित्युत्तरत्वेनानुपनेयः ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । तौ पारशवचण्डालौ असंस्कार्यौ उपनयनादिरहितौ । अत्र हेतुवैगुण्याज्जन्मनः । आविर्भावोऽस्याजनन्याः पूर्वः संस्कारानर्हः । उत्तरोपि संस्कारानर्हः प्रतिलोमतः पितृजातिमपेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

(५) मन्दनः । असंस्कार्यावनुपनेयौ पूर्वआर्यः जन्मनोवैगुण्यात्क्षेत्रासौहृत्वात् उत्तरः अनार्यः प्रतिलोम्यतोबीजा-सौहृदादिति यावत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तौ उभौ पारशवचण्डालौ [अ] संस्कार्यौ वैगुण्याज्जन्मनः मानृदोषेणजातः पूर्वः अनुलोमजः असन् उत्तरः प्रतिलोमजः सन् असन् ॥ ६८ ॥

सुबीजंचैव सुक्षेत्रे जातंसंपद्यते यथा ॥ तथाऽऽर्याज्जातआर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ॥ ६९ ॥

(१) मेघातिथिः । पूर्वोक्तावसंस्कार्यौ त्वजातिजास्तुसंस्कार्यादित्युभयत्राप्यर्थवादः अतएतदेव स्थितं कचिद्बीजं कचिद्योनिरिति यथोपदेशात् एकान्तरपरिग्रहस्तुनयुक्तः ॥ ६९ ॥

(२) कुल्लूकः । यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातंसंपृद्धं भवति एवं हि जाते हि जातिस्त्रियां सवर्णायामानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारक्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वभौतस्मार्तचार्हति । न च पारशवचण्डालाविति पूर्वोक्तदार्ढ्यार्थमेतत् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । सदृष्टान्तं प्रतियोगितयाह सुबीजमिति । सुक्षेत्रे शोभनबीजमिव ब्राह्मणेनोदब्राह्मणीजः संस्कारार्हः [इत्यनुवाहमात्रं सर्वसंस्कारान्तेऽस्यैव पारिव्राज्यपारिव्राज्यदर्शनाच्चेति शंकरभगवदुक्तेः] ॥ ६९ ॥

(५) मन्दनः । कस्तर्हि संस्कारयोग्य इत्यपेक्षायामाह सुबीजमेव सुक्षेत्रमिति ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा आर्यान् आर्यायां ततः स च संस्कारं अर्हति ॥ ६९ ॥

बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयम्नु स्येवंस्थितिः ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । यथात्रय एतेषां स्तेषां कश्चित्पक्षः केनचित्परिगृहीतः कैचिदाहुर्बीजमेव ज्यायस्तथा च ब्राह्मणाजातः क्षत्रियादिविस्त्रिषु मानृजातितुत्कृष्टः । अन्ये पुनराहुः क्षेत्रम्रेक्ष्यतः क्षेत्रियोयत्र क्षेत्रे जातः तज्जातीयो भवति तस्यैव च तदपत्यं । अपरे मन्यन्ते उभये बीजक्षेत्रे ज्यायसी तदुक्तं सुबीजंचैव सुक्षेत्रमिति तदेतत्सर्वमारोच्यमानआह तत्रेयं तुभ्यवस्थितिः इयमन्निरूप्यावस्थितिः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बीजमेकमिति विप्रतिपत्तेः संशयहेतोरभिधानम् ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । दर्शनान्तराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यार्थमाह बीजमिति । केचित्पण्डिता बीजस्तुवन्ति हरिण्याद्युत्पन्न-

कल्पश्रद्धादिर्ब्रह्मभुवित्त्वदर्शनात् । अपरे पुनः क्षेत्रं स्तुवन्ति क्षेत्रत्वाभिपुत्रत्वदर्शनात् । अन्ये पुनर्बीजक्षेत्रे उभे अपि स्तुव-
न्ति सुबीजस्य सुक्षेत्रे सप्रतिदर्शनात् । एतस्मिन्मतभेदे वक्ष्यमाणेयं व्यवस्थाज्ञेया ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । [बीजप्राधान्यं] उक्तमपि स्मारयन्नाह बीजमिति त्रिभिः । मतभेदेनैवम् ॥ ७० ॥

(५) गन्दनः । इयं वक्ष्यमाणा ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । एके बीजं कल्पश्रद्धादयो मनीषिणः क्षेत्रं वियोगपातादौ प्रशंसन्ति । तथा अन्यबीजक्षेत्रे इयं-
व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ॥ अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं तवेत् ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । अक्षेत्रे ऊपरं उत्सृष्टमुपमपि बीजमन्तरैवावस्थैव फलं नश्यति अबीजकमयोग्यबीजकं वा क्षेत्रं-
स्थण्डिलमेव भवेत्केवलं ततो न फलं नश्यति इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनिश्चये हेतुमाह अक्षेत्र इति । अन्तरैवाङ्कुरोत्पादात्प्रागेव ॥ ७१ ॥

(३) कुल्लुकः । ऊपरप्रदेशे बीजमुपमं फलमददन्तराल एव विनश्यति शोभनमपि क्षेत्रं बीजरहितं स्थण्डिलमेव केवलं-
स्थान्तु सत्यमुत्पद्यते तस्मात्प्रत्येकनिन्दया सुबीजं चैव सुक्षेत्र इति प्रागुक्तमुपमाप्राधान्यमेवाभिहितम् ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । अक्षेत्रे ऊपरदौ अन्तरा अङ्कुरमजनयित्वैव स्थण्डिलं सस्यानुत्पत्तिस्थलम् । मनुजपक्षे अ-
न्तरालजातिर्भूत्वा विनश्यति संस्कारानर्हः । स्थण्डिलं योग्यपुत्राजनकम् ॥ ७१ ॥

(५) गन्दनः । अक्षेत्रे क्षेत्रविनान्तरैव मध्य एव विनश्यति वस्तुन भविष्यति नापि प्ररोहति अबीजकं बीजविनो-
भयमन्योन्यापेक्षमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अबीजकं क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ऊपरं भवेत् ॥ ७१ ॥

यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जाऋषयोऽभवन् ॥ पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजप्रशस्यते ॥ ७२ ॥

(१) मेघातिथिः । पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते प्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते तस्माद्बीजविशिष्यते इति
बीजप्राधान्यवादिनस्तदेतदयुक्तमित्युक्तं तत्रेयं तु व्यवस्थितिरिति । अथवा बीजप्रभावेनेति न बीजप्राधान्यं दर्शितमपि तु
दूषणमेव यदाशङ्क्यन्ते बीजप्राधान्याभ्यन्तर्पालादीनां तिर्यग्जाऋषय इति बीजप्राधान्यं दर्शनात् न तत्र बीजप्राधान्येन
तदपत्यानामपित्वमपि तु तपःभुतादिजेन प्रभावेन धर्मविशेषेण ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यथेवं तथापि बीजस्यातिप्राधान्याद्बीजशुद्धिरेव प्राप्तेति त्वमतमुपसंहरति यस्मादिति ।
तिर्यग्जाऋषयश्चादयः पूजिता अभवन् । प्रशस्ताऋषयोऽब्रह्मर्षयः ॥ ७२ ॥

(३) कुल्लुकः । इदानीं बीजप्राधान्यपक्षे दृष्टान्तमाह यस्मादिति । यस्माद्बीजप्राधान्येन तिर्यग्जानिहरिण्यादिजाता अपि
कल्पश्रद्धादयो भुवित्त्वप्राप्ताः पूजिताश्चाभिवाद्यत्वादिना वेदज्ञानादिना प्रशस्तावाचा संस्तुतास्तस्माद्बीजप्रस्तूयते । एतच्च
बीजप्राधान्यनिगमनं बीजयोग्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टा जातिः प्रधानमित्येव परतया बोद्धव्यम् ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । हरिण्यादिजाताऋषयश्चादयस्तितिर्यग्जाः प्रशस्ताः अन्येषु सत्सु कश्चिपु दशरथयज्ञकल्प-
श्रद्धाः प्रशस्त्यन्तः । तिर्यग्जोऽपि संस्क्रियते तज्जातेरपर्युदस्तत्वात् । न शूद्रे पातर्किकचिन्मच संस्कारमर्हतीति शूद्रजातेः
पर्युदस्तत्वान्पारशवादेः संस्कार इति भावः ॥ ७२ ॥

(५) मन्वन्तः । तथापि बीजप्रधानमित्याह यस्माद्विजमिति । तिर्यग्जाः ऋष्यशृङ्गादयः ॥ ७२ ॥

अनार्यमार्यकर्माणमार्यचानार्यकर्मिणम् ॥ संप्रधार्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । अनार्यः शूद्रः आर्यकर्माद्विजातिशुश्रूषादिरतः पाकयज्ञयाजीच देवद्विजनमस्कारपरः आर्यो-
ब्राह्मणादिः सैनार्यकर्माप्रतिषिद्धाचरणोविहितकर्मत्यागी तावुभौ संप्रधार्यतदुणत्वेनावगम्य तयोः किंकर्ष्यचित्सातिश-
योगुणः कस्यश्चिद्धान्ते निरूपणबुद्धिःसंप्रधार्यधाताप्राजपतिर्मनुर्बुद्धा निरूप्याब्रवीत् नसमौ जातेर्गरीयस्या उत्कृष्टगुणोपि
शूद्रतुल्यः स्यात् पुनराह समौकिंजात्यातूत्कृष्टयापि बहुदोषावगृहीतस्यैतदुक्तंभवति न जातिबलमाश्रित्यनरोमाननी
योकिंनुगुणामाननीयाः न गुणहीनजातिः परित्रातुमलं प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न अनार्यायां समुत्पन्नइत्यत आरभ्य
यावदयंश्लोकोवर्णसङ्करनिन्दाकर्मप्रशंसासार्थानात्र किंचिद्विधीयते प्रतिषिध्यते वा नापूर्वाभ्योज्ञाप्यते ऽभिलक्षणवत् तस्मा-
त्प्रशंसार्था एवैते ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथा क्षेत्रविशेषोत्पन्नत्वेपि बीजदोषान्नश्रेष्ठत्वं तथा दुष्टकर्मकरणादपि नश्रेष्ठ्यमित्याह
अनार्यमिति । अनार्यं ब्राह्म्याद्युत्पन्नमार्यकर्माणंब्राह्मणकर्मकर्तारम् । तथा आर्यमब्राह्म्योत्पन्नमपि निन्दितकृष्यादिकर-
म् । न समौ ब्राह्मणैः सदृशौ दोषसद्भावात् । नासमौ नात्यन्तमपकृष्टौ ब्राह्मण्यभावात् । एवंचवृत्त्युत्कर्षे तेषामपि क्रमा-
दुत्कर्षइत्युक्तम् । अतएवापस्तम्बोयेषामपतितसावित्रीकाः पूर्वपुरुषाः केपि ज्ञायन्ते तेषामपि प्रायश्चित्तपूर्वकं संस्कारं
विहितवान् । एतदर्थमेव चार्यचानार्यकर्माणमित्यप्रकृतमप्युक्तम् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रद्विजातिकर्मकारिणंद्विजातिच शूद्रकर्मकारिणंब्रह्माविचार्य न समौ नासमावित्यवोचद्यतः
शूद्रोद्विजातिकर्मापि न द्विजातिसमः तस्यानधिकारिणोद्विजातिकर्माचरणेपि तत्साम्याभावात् एवंशूद्रकर्मापि द्विजातिः
न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जात्युत्कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौनिषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन
नकर्तव्यमिति संकरपर्यन्तवर्णधर्मोपदेशः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । अनधिकारिणं क्रियमाणं कर्म न फलायेति ज्ञापनार्थं चातुर्वर्ण्येषु प्रथमाध्यायाद्युक्ताः त्व-
धर्मवृत्तिः संस्मारयन्नापद्धर्ममाह अनार्येत्यध्यायसमाप्तेः । अनार्यं क्षत्रियादिभार्यकं आर्यकर्माणं याजनादिकर्तारं आर्यं
युद्धसेवादिकारिणं नसमौ कर्मणा जात्यन्तरानुत्पत्तेः नाऽसमौ उभयोर्निषिद्धाचरणस्य तुल्यत्वात् परधर्मोभयावहइत्युक्तेः
॥ ७३ ॥

(५) मन्वन्तः । अनार्यमद्विजातितोषकृष्टं आर्यकर्माणगुणतोविशिष्टं न समौ नातिविषमावल्पान्तरावित्यर्थः ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनार्यं ब्राह्म्यादुत्पन्नं आर्यकर्माणं च पुनः आर्यमनार्यकर्मिणं धाता संप्रधार्य अवधार्य समौ
न असमौन इत्यब्रवीत् ॥ ७३ ॥

ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाये त्वकर्मण्यवस्थिताः ॥ ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । आपद्धर्माणामुपेक्षातो योनिः कारणं ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थास्ते षट्कर्माण्युपजीवेयुरनुतिष्ठेयुः
अनेकार्थाभातवैयर्थ्याकर्मयथाविकारयत्किंमणि योयिकारीकानिचिद्विध्यर्थानि कानिचिद्वृष्टार्थानि ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मयोनिस्थाः ब्राह्मणमातापितृजन्म्याः सम्यक् कृत्स्नानि षट्कर्माणि उपजीवेयुरनुति-
ष्ठेयुः नतु ब्राह्म्यादयः तेषामभ्ययनादावनधिकारात् । यथाक्रमं यथायोगम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं ब्राह्मणानामापद्धर्मप्रतिपादयिष्यन्निदमाह ब्राह्मणा इति । ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्रामिकरण ब्रह्मभ्या-
ननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्माणि वक्ष्यमाणान्यभ्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रस्य वृत्तीराह ब्राह्मणा इति चतुर्भिः । ब्राह्मणा ब्रह्मबुभूषवः । ब्रह्मयोनिस्था ब्रह्मयोनिजाः
॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । एवन्तावद्धर्माधिकारिणो वर्णाः सान्तरप्रभावाः सोत्कर्षापकर्षाः प्रतिपादिताः आपद्धर्मास्वकुमनाप-
द्धर्मपूर्वोक्तसंक्षिप्य समभिः श्लोकैरनुभाषते ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था इति । ब्रह्मयोनिर्धर्म इति यावत्तत्रस्थाः अथवा वेदस्य
योनित्वेन प्रवक्तृत्वेन स्थिताः यथाक्रममित्यस्यायमर्थः स्वयन्निर्णयत्वाभ्यायशीलः स्यादभ्यापयेच्च स्वयं यजेयाजयेच्च
स्वयंदद्यात्प्रतिगृहीयाच्चेति षट्कर्माणि वक्ष्यमाणानि सम्यगापत्कल्पेनोपजोवेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते यथाक्रमं द्विजाः षट्कर्माणि षट्कर्मणा उपजीवेयुः ॥ ७४ ॥

अभ्यापनमभ्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रथमेऽभ्याये शास्त्रस्तुत्यर्थं एषां पाठ इह तु विध्यर्थं यद्यपि तेषां केवलानां विधिरुक्तस्तथापीह सम-
स्य निर्दिश्यते सौहार्देन विध्यन्तरसापेक्ष्यमेवेदं रूपं वचनाच्चैतेषां कर्मणामतो यथाविहितमनूय वक्ष्यमाणोर्थो विधीयते ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तान्येव षट्कर्माणि प्रथमाभ्यायोक्तान्यपि स्मारयति अभ्यापनमिति ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । तानि कर्माण्याह अभ्येति । अभ्यापनाभ्ययने साङ्गस्य वेदस्य तथा यजनयाजने दानप्रतिग्रहौ
चेत्येतानि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अभ्यापनमिति । दानं स्वस्वत्वध्वंसपुरःसरं परस्वत्वापत्तिफलकम् अप्रजन्मनोवि-
प्रस्य ॥ ७५ ॥

षण्णान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ याजनाभ्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मत्रिकविभागस्पष्टप्रयोजनः एकत्रिकं दृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यादस्य स्याददृष्टार्थता विशुद्धोऽपाप-
कर्मा एव शूद्रोऽपि विशुद्धः प्रामेति को भवतो मत्सरः स्मृत्यन्तरविरोधः प्रामेति प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणोऽपि भुञ्जीत प्रति-
गृहीयाच्चेति एवन्ताह यथाऽविरोधो भवति तथा स्यात्स्वयं न ह्यविरोधे संभवति विरोधोऽन्याय्यः अपि चाऽनुवाद एवायं
राजतोऽधनमन्विच्छेदिति एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जीविका जीवनोपायः । याजनाभ्यापने शुद्धे अदुष्टे । विशुद्धः परिग्रहदोषरहितः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्यैषामभ्यापनादीनां षण्णां कर्मणां मभ्यायाजनमभ्यापनविशुद्धप्रतिग्रहौ द्विजातिभ्यो-
धनलिप्सेन प्रशस्तेभ्यो द्विज इति वचननिर्देशाद्विजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । षण्णां कर्मणां मध्ये जीविका जीवनहेतवः ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । विशुद्धात्स्वकर्मनिरता त्रैवर्णिकात् ॥ ७६ ॥

अयोधर्मानिवर्तन्ते ब्राह्मणास्क्षत्रियं प्रति ॥ अभ्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । जीविका कर्मण्येतानि क्षत्रियस्य न भवन्ति यानि त्वदृष्टार्थानीह अभ्ययनदानानि न विवर्तन्ते
वेदस्य च प्रकृतत्वादेतदभ्यापननिषिध्यते न तु धनुर्वेदशिष्यकलाविद्याः ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणाब्राह्मणसंबन्धिनोधर्माः ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याभ्यापनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्तन्ते अभ्ययनयागदानानितु तस्यापि भवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनादित्रयोब्राह्मणात् ब्राह्मणं स्वधर्मित्वेन प्राप्य क्षत्रियं प्रति निवर्तन्तइत्यन्वयः ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणानांब्राह्मणसंबन्धिनं धर्माणांमध्ये याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहाणारक्षा युद्धानामिव तेषांजीविकात्वेपि धर्मत्वनिवृत्त्यभावख्यापनार्थधर्माइत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयोधर्माःक्षत्रियं प्रति निवर्तन्ते अभ्ययनं याजनं प्रतिग्रहः एतच्चयम् ॥ ७७ ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः ॥ नतौ प्रतिहितान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वैणैतद्याख्याततौ क्षत्रियवैश्यौ प्रत्येतेऽभ्यापनादयोधर्मान्मुना प्रजापतिना नोक्तान् स्मृता-
इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतेधर्माभ्यापनादयस्त्रयः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाक्षत्रियस्याभ्यापनयाजनप्रतिग्रहानिवर्तन्ते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः
प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानिवृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवंवैश्यस्याप्यभ्ययनयागदानानि भवन्ति
॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं वैश्यं प्रति । तौ क्षत्रियवैश्यौ । तान्याजनादीन् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । एतौ क्षत्रियवैश्यौ तानभ्यापनादीन् ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथैव वैश्यं प्रति तान्धर्मान् अभ्ययनादीन् मनुःप्रजापतिर्नाह ॥ ७८ ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ॥ आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमभ्ययनं यजिः ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । इदतयोर्जीविकाकर्म शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तन्मन्त्राधनुर्वेदप्रसिद्धाः अयमप्युक्तानुवादएव वणि-
पशुशब्दौ वणिक्कर्मान्तभावेन प्रयुक्तौ वणिज्यापशुपालनं च यद्यप्यभ्ययनादिधर्माः सर्वेषांसन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम् ॥
७९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शस्त्रं खड्गादिमुक्तं अस्त्रं शरादिमुक्तं तद्धारणं नतत्साभ्यर्द्रव्यादिकंलक्षयति तदाजीव-
वनार्थं क्षत्रस्येत्यर्थः । वणिक् वाणिज्यं पशुः पाशुपाल्यं वणिक्पशुकृषीरिति प्रथमाबहुवचने पूर्वसवर्णेन छान्दसेरूप-
म् । एतच्च सर्वत्रयागोजीवनार्थम् । धर्मो धर्मसाधनम् । यजिर्यागः ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं वाणादि एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् । वाणिज्यपशुरक्षणक-
षिकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाभ्ययनयागप्रभवन्ति ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्षत्रियवैश्ययोरेसाधारणान्याह शस्त्रेति । शस्त्रं खड्गादि अस्त्रं तन्मेरकमन्त्रादि । आजीव-
नार्थं वृत्त्यर्थं वणिक् वाणिज्यं तेनसह पशुकृषी वा । धर्मस्तु दानादित्रयमित्यन्वयः । धर्मो धर्मार्थम् ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियवैश्ययोर्वृत्तिधर्मत्वाह शस्त्रास्त्रभृत्त्वंक्षत्रस्येति । शस्त्रमायुधरूपं शस्त्रास्त्रभरणेन तत्कार्याणि
रक्षायुद्धादीनिलक्ष्यन्ते । वणिग्वाणिज्यं पशुरक्षणं यजिर्यजनम् ॥ ७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रस्य शस्त्रास्त्रभृत्त्वं शस्त्रं खड्गादिकं अस्त्रं शरादिकम् ॥ ७९ ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ॥ वार्ताकर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासो वृत्तिप्रकरणादभ्यापनं एवं विशिष्टानि स्वकर्मशास्त्रप्रवृत्तिकर्मस्वन्येभ्यो जीवनकर्मभ्य-
इमानि श्रेयस्करतराणि ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदाभ्यासः सदा जप्यपरता । वार्ताकर्म वार्तया कृष्याऽर्जितेन धनेन कर्म दानयागकर्म
ननु वार्तारूपं तस्य कर्म जीविकात्वात् त्वाभ्यायसमभिध्याहारयोगात् ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासो वेदाभ्यापनं रक्षावार्ताभ्यां वृत्त्यर्थाभ्यां सहोपदेशात् ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य
वाणिज्यं पाशुपाल्यं वैश्यस्य । एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानि ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च वेदेति । वेदाभ्यासरक्षावार्ताश्च द्विजानां यथाक्रममतीव प्रशस्ता इति भावः ॥ ८० ॥

(५) मन्दनः । वार्ताकर्म वाणिज्यकर्म ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । रक्षणं प्रजायाः द्विजस्य वेदाभ्यासः वैश्यस्य वार्ताकर्म त्वकर्म त्वकर्मसु विशिष्टानि ॥ ८० ॥

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणत्वेन कर्मणा ॥ जीवेत्क्षत्रियधर्मेण सस्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यदाऽस्य शरीरकुटुम्बनित्यकर्मावसादो भवति न तेभ्यः ग्रामं धनं भवति तदा यमजीवन्तित्यु-
च्यते यथोक्तेनाभ्यापनादिना तदा क्षत्रियवत् ग्रामनगररक्षादिना शस्त्रास्त्रधरणेन सति संभवे सर्वाधिपत्येन जीवेत् जीवति-
र्वाख्यातार्थः शरीरमात्रसंधारणेन वर्तते किंति हि कुटुम्बत्वकर्मनित्यकर्मावस्थितिमपि लक्षयति सस्यस्य प्रत्यनन्तरोऽनन्त-
रएव प्रत्यनन्तरः हेतुवचनाद्यवहितनिवृत्तिः पापकारीत्ववृत्तिपरित्यागेऽपि नैवमन्तव्यं शस्त्रातिक्रमकृतस्तत्र न विशेषे वैश्य-
शूद्रेष्वपीति ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनापवृत्तिरुक्ताऽऽपवृत्तीः प्रस्तौति अजीवन्ति । प्रत्यनन्तरोऽनन्तरतः प्रतिनिधिः ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । अधुनाऽऽपवृत्तिमाह अजीवन्ति । यथोक्तेनाभ्यापनादित्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानकुटुम्ब-
संवर्धनपूर्वकमजीवक्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निरुद्धा वृत्तिः ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । यथोक्तेन याजनाभ्यापनप्रतिग्रहेण । पूर्वस्य पूर्वस्य प्राशस्त्यार्थं प्रत्यनन्तरः प्रातिलोभ्यवृ-
त्तावप्यव्यवहितः संनिधेरपि मानत्वात् ॥ ८१ ॥

(५) मन्दनः । अथापवृत्तिमाह अजीवंस्त्विति ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीवंश्चेत् क्षत्रियधर्मेण जीवेत् सः क्षात्रधर्मः अस्य द्विजस्य प्रत्यनन्तरउक्तः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । तथाचाह उभाभ्यामप्यजीवंस्तु क्रमोनेन प्रदर्श्यते प्रथममन्तरावृत्तिस्तदभावे व्यवहितेति
कृषिगोरक्षापहणवैश्यवृत्तिबात्रप्रदर्शनार्थं तथाच वणिग्व्यायामविक्रयप्रतिषेधं बक्ष्यति जीवेद्वैश्यस्य जीविकामिति सामा-
न्यविशेषभावेन क्रियायाः साम्यसाधनभावः प्रागुपपादितस्तत्र कृषिवाणिज्यकुशीदाभ्यानापवृत्तौ क्लान्त्यभ्यापनादिवत् प्रवृत्त-
कर्षणं स्मृतं सत्यानृतं तु वाणिज्यमिति तु केचिदाहुः कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कुसीदचेत्युक्तं स्वयंकरणमत्राभ्यनुज्ञायते
यत्त्वभ्यापनादिवदिति साम्यप्राशङ्कितमत्रैव परित्यक्तं यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते वणिक्पशुकुशी-
विशुआजीवनार्थं ब्राह्मणक्षत्रिययोरपि नाऽऽजीवनार्थं स्तदा किञ्च ॥ याजनाभ्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रह इत्यत्र ताभ्यापि

समाख्यास्यत्तत्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धाएव यस्तुप्रकरणादन्यत्रैषामुपदेशः सतत्रैव प्रदर्शितप्रयोजनः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उभाभ्यां त्वत्त्वानन्तरवृत्तिभ्याम् । जिज्ञासागोरक्षं कृष्यर्थगोरक्षणम् । कृषिरत्रास्वयंकृतां ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउभाभ्यां त्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यामजीवत्केन प्रकारेण वर्ततेति यदि संशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षग्रहणंवाणिज्यदर्शनार्थं । तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति त्वयंकृतंचेदंकृष्यादि ब्राह्मणापवृत्तिः अस्वयंकृतस्य ऋतामृताभ्यां जीवतेत्यनापद्येव विहितत्वात् ॥ ८२ ॥

(५) नन्दनः । उभाभ्यां धर्मक्षयधर्माभ्यामिति भवेच्चेदिति वः प्रश्नोभवेच्चेच्छृणुतेत्यर्थः । कृषिगोरक्षशब्दोवाणिज्यस्याप्युपलक्षणार्थः गोरक्षतीति गोरक्षस्तस्य कर्म गौरक्ष्यम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभाभ्यां ब्रह्मक्षत्रयोर्वृत्तिभ्यां अजीवस्तुतदावैश्यजीवी कृषिपशुवृत्तिगोरक्षमास्थाय जीवेत् ॥ ८२ ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्रह्मणः क्षत्रियोपि वा ॥ हिंसाप्रायांपराधीनांकृषियत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था न पुनस्तस्यामप्रतिषेधार्था तथाच सतिउपदेशोव्यर्थोस्यापद्यते ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वयंकृतायांविषमाह वैश्यवृत्त्येति । पराधीनामनेकोपकरणसीतादिसंपाद्याम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रतिकृष्यादेर्बलाबलमाह वैश्येति । ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपिवा वैश्यवृत्त्यापि जीवन्भूमिभजन्तुर्हिंसाबहुलांबलीवर्दादिपराधीनांकृषियत्नतस्त्यजेत् । अतः पशुपालनाद्यभावे कृषिः कार्येति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियोपि वेत्युपादानात्क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्यस्य जीविकामास्थापयेत्युक्तेः कृष्यादेः चतुष्टयस्य प्राप्तत्वेन कृषिमनूद्य निषेधति वैश्येति । हिंसाप्रायां हिंसा प्रायेण बाहुल्येन यत्र ताम् । पराधीनां हलवृष्टिकर्षकाद्यधीनाम् ॥ ८३ ॥

(५) नन्दनः । पराधीनांस्वयमेकेन कर्तुमशक्याम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । पराधीनां अनेकोपकरणसाध्यां कृषिं त्वयंकृतां वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कृषिसाध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता .. भूमिभूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । कृषिलोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते ननु तद्युक्तं कर्षतः पुरुषस्य बहुधान्यं भवति ततोतिध्यादिभ्योऽन्दानेनोपकरोत्यतः साध्वी तथाचोक्तं नाकृष्यतोऽतिथिप्रियः कृषियत्नेन कुर्वीत मौर्व्यासर्वत्र यत्नतः । तथालाङ्गलं पवीरवं सुशेवंसुमतिस्सह उदिच्छतिगामावैप्रफर्ष्य च पीवरीमित्यादि तेन सम्यक् मन्यन्ते साहि वृत्तिः सद्भिर्नियते कस्य हंतोर्भूमिहन्ति काष्ठमयोमुखंलाङ्गलां भूमिशयांश्च भूमौशेरते ये प्राणिनस्तृणजलूकादयस्तान् हन्ति ननु च भूमेः कीदृशहाननं हि सा प्राणिवत्काष्ठवत्पीडामनुभवति अनुभवन्तीतु सर्वविदारणं भूमेर्दोषवृद्धिर्वापयति ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भूमिं भूमिदेवताम् ॥ ८४ ॥

(३) कुल्लूकः । साध्विर्देवजीवनमिति कृषिकेचित्मन्यन्ते सा पुनर्जीविका साधुभिर्निर्वृता यत्माङ्गलकुट्टालादिलोहप्रान्तकाष्ठभूमिभूमिभजन्तश्च हन्ति ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्दोषसहिष्णुं प्रत्याह कृषिमिति । भूमिशयान् प्राणिनः । अयोमुखं फलाकाराद्ययोमुख्यस्य तन् लाङ्गलमित्यर्थः । अतएव कुहलाद्यपि गृहीतम् ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । हिंसाप्रायतांप्रपञ्चयति कृषिसाध्विति मन्यन्तइति । काष्ठकाष्ठमयं हलादिकं तेन वाणिज्याद्यभावे कृषिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृषिसाध्वितिमन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्विगर्हिता । अयोमुखं काष्ठं हि भूमिं भूमिशयान् जीवान् नहन्ति ॥ ८४ ॥

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ॥ विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । इदमिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिनिदेशः विशः पण्यं विट्पण्यं वैश्यानां यद्विक्रेयं तदपि वृत्तिवैकल्याद्भानाभावाद्ब्राह्मणैर्ना विक्रेयं उद्धार्याणि द्रव्याण्युद्धारशब्देनोच्यन्ते उद्धृतोद्धारो यस्मिन् तदेवमुच्यते वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्यत उद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि वित्तवर्धनमिति भावानुवादः वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा त्यजतो धर्मनैपुण्यं धर्मैर्यानिष्ठाऽतस्तेन पण्यविक्रयोन कर्तव्यइति ज्ञापयति अतश्चेदमवगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिता कृषिः ततो गोरक्षादयः ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इदं वक्ष्यमाणं वित्तवैकल्याद्विज्ञाभावात् । धर्मनैपुणं धर्मवृत्तिं त्वजीविकां त्यजतो विप्रस्य क्षत्रियस्य च । विट्पण्यं वैश्यविक्रेतव्यं तद्वतोद्धारं त्यक्तत्याज्यं त्यक्तपातित्यहेतुरसादिविक्रयमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चात्मीयवृत्तेरसंभवे धर्मप्रति यथोक्तनिष्णातत्त्वं त्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं तद् वक्ष्यमाणवर्जनीयवर्जितं धनवृद्धिकरं विक्रेयं ॥ ८५ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्वनः कुटुम्बिनो विप्रस्य वित्तवर्धनोपायमाह इदमिति । वृत्तिवैकल्याद्वृत्त्यभावात् धर्मनैपुणं त्वधर्मनिष्ठां त्यजतो विप्रस्य त्रयमिदं विट्पण्यं वैश्येन यद्विक्रेयते । तेन चर्मपादुकादिव्यावृत्तिः उद्धृतोद्धारं विक्रेयं त्रिनिमेयं राजदण्डविशिष्टं कुसीदं च ॥ ८५ ॥

(५) नन्दनः । तथा वाणिज्यवृत्त्या नियममाह इदन्तु वृत्तिवैकल्यादिति । धर्मनैपुणमनापद्धर्मं वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो विप्रस्य इदमिति वक्ष्यमाणं विपण्यं विक्रेयं वित्तवर्धनं लाभवर्धनं उद्धृतोद्धारो यस्मात्तदुद्धृतोद्धारमुद्धृतमुद्धार्यत्यजन्निषिद्धमिति यावत् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं धर्मनैपुण्यं वित्तवैकल्यात्त्यजतां विट्पण्यं वैश्यविक्रेयं उद्धृतोद्धारं परित्यक्ता विक्रेयं वित्तवर्धनम् ॥ ८५ ॥

सर्वान् रसानपोहेत कृतान् च तिलैः सह ॥ अश्मनोलवणंचैव पशवो ये च मानुषाः ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । मधुरादयः षड्रसाः तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमकिराततित्तकादीनि प्रतिषिध्यन्ते नहि केवलानारसानां संभवः यद्यपि रसशब्देन त्वयं द्रव्येशुक्लादिशब्दवद्वर्तते सामानाधिकरण्येन तथापि लक्षयति द्रव्यगंगायां घोषइति तथा अपोहेत त्यजेन्न विक्रीणीयादिति यावत् कृतान्सिद्धमन्मोदनादितण्डुलादिचर्तिलैः सह तिला अपि न विक्रेया नतु पुनस्तिलकृतान्नयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः केवलयोरभ्यनुज्ञानं अश्मानः सर्वपाषाणाः लवणमपाषाणरूपमपि सैन्धवस्य

(८५) विक्रेयं=विक्रेयं (भ)

पापावशब्देन सहजं रसपक्षे लज्जस्य नित्यार्थआरम्भस्तेन मधुरादीनां पाक्षिकोविक्रयः पशवोप्राप्त्यारण्याः मानुषाम-
नुष्याः ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तदेवाह सर्वानिति । रसान् पत्रकाडादिनिर्यासान् अपोहेत विक्रये त्यजेत् नविक्रीणी-
तेत्यर्थः । अश्मनः उपलभ्यते । पशवश्छागाः । येचमानुषास्तानितिपूरणीयम् ॥ ८६ ॥

(३) कुष्ठलूकः । तानि वर्जनीयान्याह सर्वानिति । सर्वानचोद्यमानानधर्माभ्यां सिद्धार्थतिलपाषाणलज्जवगणुमनु-
ष्यान्विक्रीणीत रसत्वेनैव लज्जस्य निषेधसिद्धौ विशेषेण निषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थः तच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थमेव-
मन्यस्यापि पृथङ्निषेधोभ्यास्येयः ॥ ८६ ॥

(४) राखवानन्दः । ग्रामं पश्य परिसंख्याति रसानिति चतुर्भिः । अपोहेत् ब्राह्मणइति शेषः । रसान् सर्पपादिमे-
हान् । कृतान् पक्वान् । अश्मनः पाषाणतद्विकारान् । पशवोयेच मानुषागवाश्वादयः ॥ ८६ ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्त्याज्यानि इत्याणीत्याह सर्वान् रसानिति । अपोहेत त्यजेन्विक्रीणीयात् ये पशवोये-
च मानुषास्तानपि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वानिति चतुर्भिराह । सर्वान् रसाविक्रये परित्यजेत् । कृतान् सिद्धान् । पशवः छागादयः
॥ ८६ ॥

सर्वेच तान्त्वंरक्तंशाणक्षौमाविकानि च ॥ अपिचेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । तान्त्वंरक्तंशुनिर्मितं वस्त्रपटवृद्धिकादि रक्तं लोहितं लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः तथाहि
रक्तौगौर्लोहितउच्यते यद्यपि शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमपिरञ्जर्यः ॥ शाणक्षौमाजिनाभ्यरक्तान्यपि यतः अह अपिचेत्स्युर-
रक्तानि शिष्टमसिद्धम् ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तन्तुकृतं पटादि कुष्ठुभादिरक्तम् । शाणं शाणसूत्रकृतं आविक्रमविरोधकृतम् । अरक्त-
मन्येतच्चयम् । फलपदं क्रीतपण्यफलपरम् । अन्यस्यापस्तम्बेन क्रीतपण्यमेवहरेत् मुञ्जवल्कलैर्मूलफलैरिति विक्रेतव्यतया
विधानम् । औषधीस्त्रिबुदाद्याः ॥ ८७ ॥

(३) कुष्ठलूकः । सर्वतन्तुनिर्मितवस्त्रकुष्ठुभादिरक्तवर्जयेत् शाणक्षुमातन्तुमयान्याविक्रलोमभवानि च यद्यलोहिना-
न्यपि भवेयुस्तथापि न विक्रीणीत तथा फलमूलगुह्यादीनि वर्जयेत् ॥ ८७ ॥

(४) राखवानन्दः । तान्त्वं कार्पासजं रक्तचन्दं शाणं शाणविकारः । क्षौमं क्षुमोद्भवम् । आविक्रं कम्बलादि ।
तान्त्वे रक्ते प्रतिषेधः । शाणादिषु रक्तेष्वपीतिभावः फलमूले फलताम्बूलादि मूलस्युनादि औषधीरपकाः ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । रक्तरागरूपितं शाणक्षौमाविकानि रक्तान्यपि चेत्स्युस्तान्यपोहेत् ॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं तान्त्वं रक्तं रक्तवस्त्रं क्षौमविकारि अरक्तानि ॥ ८७ ॥

अपः शस्त्रविधेर्मांससोमंगन्धाश्च सर्वशः ॥ क्षीरंक्षौद्रंविधुर्नैलंमधुगुडंकुशान् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । शस्त्रसङ्गपाशादि गन्धास्तगरोशीरचन्दनादयोद्भवविशेषाः रसरसवदेतद्यालयेयं । क्षीरंरसवि-
कारं स्नान्यतरमसिद्धमतोमस्तुकिशोदेन्विदादीन्यपि न विक्रीयानि विधुतयहर्णमाभ्यासादुपासं मधुमधुच्छिद्यमेकदेश-

लोपादिबदसोदतद्विषयं स्तुत्यन्तरे हितत्वमितिपिद्धं इह च शौद्रशब्देन सारवस्य निषिद्धत्वाभ्याधोक्तस्य च मध्यमहजेनो-
त्तरत्रयप्रतिषेधान् । अन्ये तु माध्वीकस्यैवाग्राममयावस्थस्य प्रतिषेधार्थमधुशब्दवर्जयन्ति तदयुक्तं नायं निष्पीडितवृद्धिकारसव-
चनः किं तर्हि मध्यरूपतयैव वर्तत इति मध्वासवक्षीवाविति प्रयोगदर्शनान् शोवनामयकृतैव गुडस्य रसत्वप्रतिषेधे निवृत्त्य-
र्थमहं अन्ये तु स्रग्मस्य ण्डिकादीनामनुज्ञानार्थं व्याचक्षते ॥ ८८ ॥

(१) सर्वाङ्गनारायणः । अपौ जलं । शस्त्रं लोहं । गन्धान् चन्दनादीन् । क्षारं यवक्षारादि कषितक्षीरमित्यपि
पाठः । शौद्रं मधुमधूच्छिष्टं दधीति कषित्पाठः । मज्जा जम्बूनामस्थिपीतसारआकृष्टः । गुडस्य तदाकारत्वेऽपि दहतयाऽ-
फलत्वशङ्कानिरसितुं पुनरुक्तिः ॥ ८८ ॥

(३) कुङ्कुमः । जललोहविषमांससोमक्षीरदधिघृततैलगुडदर्भान् तथा गन्धर्वान्तसर्वाणि कर्पूरादीनि शौद्रमाक्षिकं-
मधुमधूच्छिष्टं सधामरमधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येन पठितवर्जयेत् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानम्बुः । शस्त्रं शूद्रादिनिर्मितं लोहनिर्मितस्य लोहनिषेधेन निषिद्धत्वात् । विषं शैलजादि । सोमं
सोमस्नायम् । गन्धान् गुग्गुलादीन् । शौद्रं माक्षिकं मधुमधूच्छिष्टं सिक्थम् । अत्र ये पुनरुक्ताः पदार्थास्तेषु प्रायश्चित्ता-
धिक्यं ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

आरण्यांश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ॥ मयं नीलिं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफांस्तथा ॥ ८९ ॥

[त्रपुसी संतथा लोहं तैजसानि च सर्वशः ॥ बालांश्चर्म तथास्थीनि सस्नायूनि च वर्जयेत् ॥ ९ ॥]*

(१) मेघातिथिः । आरण्यपशुशब्दौ गुडलवणेनैव व्याख्यातौ ग्राम्यपशुनुज्ञानार्थं ग्राम्या अपि पशवो हि सायां
संयोग इति निषिद्धार्थः । दंष्ट्रिणः श्वशूकरादयः वयांसि पक्षिणः एकशफा अश्वा अश्वतरगर्भादयः बहुनिति तथा शब्दस्थाने
पठन्ति एकस्य विक्रये तथा न दोषः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वाङ्गनारायणः । दंष्ट्रिणः कुक्कुराद्यान् ग्राम्यान् अपि । वयांसि पक्षिणः । नीलिं नीलीरागः ॥ ८९ ॥

(३) कुङ्कुमः । आरण्यान्सर्वान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् तथा पक्षिजलजन्तून् मयादीन् एकशफांश्चाश्वादीन्
न विक्रीणीत ॥ ८९ ॥

(४) राघवानम्बुः । दंष्ट्रिणः सूकरादीन् । वयांसि पक्षिणः । एकशफान् अश्वगर्भादीन् ॥ ८९ ॥

(५) मन्बुवः । दंष्ट्रिणो मार्जारदयः एकशफा अश्वादयः ॥ ८९ ॥

[मन्बुवः । तैजसानि कर्स्यादीनि अस्थीनि गजदन्तादीनि अत्र सामान्यतोऽपि निषेधो विशेषतश्च निषेधो दोषा-
तिशयमकाशनार्थः ॥ ९ ॥]

(६) रामचन्द्रः । आरण्यान्पशून् हस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सूकराद्यान् सर्वान् एतान् तथा एकशफान् वर्जयेत् ॥ ८९ ॥

काममुत्पाद्यकृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ॥ विक्रीणीत तिलान् शूद्राग्धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ ९० ॥

(१) मेघातिथिः । कृतात्मनः तिलैः सहेति प्रतिषिद्धानां तिलानां स्वरूपप्रयोजनविशेषाभयः प्रतिप्रसवः शूद्राग्धिर-
स्थितानिति च स्वरूपविशेषः वर्णार्थमिति प्रयोजनविशेषः शूद्राग्धीणां विभिरभिभाः कृशाराद्यर्थं मित्राणां विक्रयासंभवः । अ-
चिरस्थिताः अर्थादिकला ममनपेक्ष्यरूपं प्रसूयमयकालान्तरे जागामीव प्रसूयते मेयेत्येवं प्रतीक्षितव्यं अपवाशूद्रागकृष्याः

कृष्णतिलानां प्रतिषेधः अचिरस्थितं हिकृष्णं भवति कृष्णाउत्पाद्य क्रीत्वा न विक्रेयाः स्वयंकृष्णाकृषीवल इति प्रायिकोऽनुवादीनविवक्षितानि पदानि प्रतिगृह्यार्जितानामप्यप्रतिषेधः धर्मप्रयोजनेयवतिलानविक्रीयन्ते इहचरूपकैर्गावोदक्षिगायथै-
त्वाभ्यायामिहोत्रार्थक्रीयन्ते ब्राह्मादयो वा दशपूर्णमासाद्यर्थसधर्मार्थो विक्रयः यस्य वा तिला एव दानादिधर्मायोपयुज्यन्ते भेषजतैलेपयोगे वा क्रतुः सोप्येवमव ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिलान्विक्रीणीत हिरण्येनापि । शुद्धान् बुसशून्यान् । धर्मार्थं केता यदि दानार्थं क्रीणीते । अचिरस्थितान् लवनानन्तरमेव नतु लाभार्थं चिरंस्थापयित्वा । एवं च कृष्युत्पत्तिशुद्धत्वधर्मार्थत्वाचिरस्थत्वविशिष्टतिलविक्रयो ब्राह्मणस्याप्यापहृत्तिरिति दर्शितम् ॥ ९० ॥

(३) कुल्लूकः । कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यान्तरेण मिश्रानुत्पत्त्यन्तरमेव नतु लाभार्थकालान्तरं प्रतीक्ष्य धर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीत निषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसवः ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । तिलवाणिज्यं निषिद्धं कृष्युत्पन्नतिलान्मत्याह काममिति । शुद्धानन्यद्रव्यामिश्रितान् धर्मार्थं यज्ञादिकर्मनिमित्तं तदैव विक्रीणीत नतु लाभार्थं चिरसंचिनुयात् ॥ ९० ॥

(५) नन्दनः । तिलानां प्रतिप्रसवमाह काममुत्पाद्य कृष्यान्वति । शुद्धानिति विशेषणात्कृष्णानां प्रतिषेधः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । विक्रीणीत हिरण्येनापि ॥ ९० ॥

भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ॥ रुमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रकृततिलविशेष्यतिरेकेण तिलविक्रयप्रतिषेधे विशेषोपमर्थवादः । ननु चोक्तप्रतिषेधानां दोषसूचनं फलतयैव संबध्यते तर्हि भोजनाभ्यञ्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः रुमिभूत इत्ययमर्थवाद इत्युच्यते असंभविनः फलस्य शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च अवगणदेवमुच्यते तथा पितृभिः सहेत्युच्यते न च तैः किंचिदपराद्धं सुकृतदुष्कृतयोः फलहकृत्गामी न च पितृणां किंचिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव किंच सद्यः पतति मांसेनेति पतितत्ववचनपरिषानपातित्यमितिनियमात् तस्मादस्ति किंचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते यथा श्रुतमेव युक्तं भोजनादिक्रियायश्च तद्यतिरेकेण यदन्यद्विक्रयस्थानादि तत्र तिलैर्यः कुरुते स रुमित्वप्राप्तांतियशोक्तेन दोषेण संयुज्यते ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदन्यत्कुरुते विक्रयाद्यनापत्तौ ॥ ९१ ॥

(३) कुल्लूकः । भोजनाभ्यञ्जनादन्यतिरिक्तं यदन्यनिषिद्धविक्रमादि तिलानां कुरुते तेन पितृभिः सह रुमित्वप्राप्तः कुकुरपुरीषे मज्जति ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह भोजनेति । अभ्यञ्जनं तैलदिना । दानपदं धर्मार्थतदर्थविक्रयोपलक्षकम् । अन्यत्र क्रयविक्रयाद्विभक्तं धर्मित्यत्र तात्पर्यं पितृभिः सहेत्यतिरिक्तफलश्रवणान् सुकृतदुष्कृतयोः फलतु कर्तयैवेति नात्र पितृणामपराधः कश्चिदिति मैव ॥ ९१ ॥

(५) नन्दनः । कुरुते विप्र इति शेषः ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । भोजनात् अभ्यञ्जनात् दानात् तिलैः विक्रयं कुरुते सपुरुषः श्वविष्टायां रुमिभूतः पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१ ॥

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ॥ व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तार्थः ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतति द्विजातिकर्मभ्योहीयते । एतदेव स्पष्टीकृतं शूद्रोभवतीति । व्यहेणेति त्रिविक्रय-
णमुपलक्ष्यते ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लुकः । मांसलाक्षालवणविक्रयैर्ब्राह्मणस्तत्क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पञ्चानामेवमहा-
पातकिनांपातित्यहेतूनांवक्ष्यमाणत्वात् क्षौरविक्रयात्त्यहेण शूद्रतां ग्रामोति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवख्यापनार्थम्
॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तद्रव्येषुकानिचिदनुवदन् तद्विक्रये [दोषमाहसद्य इति द्वाभ्याम् । व्यहेणाव्यवहितेन] ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । मांसेन विक्रीतेन ॥ ९२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः समरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । कामत इति वचनादनापदित्यनुमीयते गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनां प्रायश्चित्तविशेषार्थं गुरुणि गुरुणि-
लघुनिलघूनीति वक्ष्यामः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इतरेषामपण्यानां कृतान्तादीनां निषिद्धानां कामतोऽकामतस्तु पापमात्रम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणउक्तेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषामतिषिद्धानां पण्यानामिच्छातो न तु प्रमादाद्द्वयान्तरसंश्लिष्टानां-
समरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । [इतरेषां निषिद्धानां पण्यानां विक्रयिणां] ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । अपण्यानामविक्रयिणां कामतः अनापदि ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेषां पण्यवस्तुनाम् ॥ ९३ ॥

रसा रसैर्निमातव्यान्त्वेव लवणं रसैः ॥ कृतान्तं चाकृतान्तेन तिलाधान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । रसाः पूर्वोक्तास्ते रसैर्निमातव्याः मधुररसगुडादिदत्त्वा ऽऽम्लादिरसमामलक्यादिप्रहीतव्यं न केव-
लं लवणं दत्त्वा रसान्तरमपि पाशान्तरं लवणं तिलैरिति अस्मिन्पाठे तिलैरेव लवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरैः कृतान्तं सक्कोदनाद्यन्येन
पायसादिना निमातव्यं तिलास्तु धान्येन ब्रीह्यादिना तत्समाः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थ एव प्रहीतव्यो नार्थापेक्षयाधिकं वा देयं विनिमयो-
नामविक्रय एव क्रीणातिस्तु द्रव्यविनिमये पृथ्यते न हितद्युक्तं विक्रये प्रकृतिविनिमयस्त्विति गौतमैव दर्शितं एवं हि मसि ज्ञे-
न रूपकादिना द्रव्यार्पणं विक्रयः तदस्य द्रव्यपरिवृत्तौ विनिमयः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । रसागुडादयोरसैर्निमातव्याः परिवर्तनेन यास्याः । लाभप्रेप्सया इयत्तानवधारणेन ग्रहणं
विनिमयो विक्रयस्त्वियत्तावधारणेन लाभेच्छयेति विशेषः । तत्र रसान्तरसैर्विनिमयः कार्यो न तु विक्रयः । लवणं तु घृणि-
र्यासतया रसभूतं विनिमयमपि न रसैः । कृतान्तं सक्त्वा च कृतान्तेन यवादिना विनिमयम् । न तु नेत्यत्रान्वितमप्रामा-
न्यनिषेधायोगात् । तिलाधान्येनेति स्वयंकृष्याद्युत्पादितत्वाद्यभावेऽपि धान्यैर्विनिमये नास्ति दोष इत्यर्थः । किन्तु तत्समान-
म्यूनाधिकाः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लुकः । रसागुडादयोरसैर्धृतादिभिः परिवर्तनीयाः लवणं पुनः रसान्तरेण न परिवर्तनीयं सिद्धान्तं चाप्रामा-
न्यपरिवर्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थप्रस्थेनेत्येवं तत्समाः परिवर्तनीयाः ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । [विप्रक्षत्रिययोदकरसादिपरिवर्तनेन बोधयति] षडन् वाचनिकप्रतिनिधीनाहरसादिति । अकृतान्तेनामेन ॥ ९४ ॥

(५) मन्दनः । अथ रसादीनां विक्रयोपायमाह रसारसैर्निमातव्याइति । रसारसैः कृतान् कृतान्तेन साम्येन तिला-
श्च निमातव्याप्यत्येतस्याः तत्समः समपरिमाणः लवणं रसैर्नतुनिमातव्यम् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । रसैरसानिमातव्याः मानं परस्परं कर्तव्याः अन्यरसैः लवणं न । अकृतान्तेन कृतान्तेन तिलाधान्येन तत्समाः ॥ ९४ ॥

जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः ॥ नत्वेव ज्यायसीवृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेन सर्वेणापि प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसवोयं राजन्यस्य नाकचित्तस्याविक्रेयवैश्यवत् किंतु स-
त्यपि स्ववृत्तिन्यागेन ज्यायसीब्राह्मणवृत्तिकदाचिदप्यभिमन्येत इमां करोमीति चेत्तसि न कुर्यात् प्रतिकूलदैवमनय एतदाप-
दुपलक्षणार्थगतः प्राप्त आपद्रतइतियावत् ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेन सर्वेण निषिद्धेनापि रसादिना विक्रीतेन अनयमवृत्तिम् । ज्यायसी ब्राह्मणस्यवृत्तिं
प्रतिग्रहादि अभिमन्येत स्वीकुर्यात् ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः आपद्रप्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापि रसादि-
विक्रयेण वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाशयेत् न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदप्यपि ॥ ९५ ॥

(४) राघवानन्दः । आपद्रतक्षत्रियस्य तु वैश्यवृत्तिमनुवदन् [विप्र] वृत्तिनिषेधति जीवेदिति । सर्वेण निषि-
द्धविक्रयेणापि अतएवास्य मांसादिविक्रयो न पातित्यहेतुः । अतस्तत्प्रकरणे ब्राह्मणपदम् । अनयमापदम् । ज्यायसी
अभ्यापनयाजनादिकाम् । अत्रप्रतिलोमपरिणयनवत्प्रतिलोमवृत्तिरपि निषिद्धा । यत्त्वापत्काले क्षत्रियादप्यभ्ययनं अ-
ब्राह्मणादभ्ययनमापत्काले विधीयतइति विप्रस्य तद्विप्राकांक्षामयुक्तत्वान्तस्य जीविकावर्धतेति भावः ॥ ९५ ॥

(५) मन्दनः । अनयमापदं एतेन वाणिज्येन सर्वेण प्रतिषिद्धद्रव्यविक्रयेणापीत्यर्थः ज्यायसीवृत्तिर्ब्राह्मणवृत्तिम्
॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः ज्यायसी विप्रसंबन्धिनी वृत्तिकर्हिचित् ॥ ९५ ॥

योलोभादधमोजात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ॥ तं राजानिर्धनंकृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । योजात्याऽधमो निरुष्टः क्षत्रियादिः सत्यपि प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेध-
एवमेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव कर्मभिरभ्ययनादिभिर्जीवति दण्डोयं सर्वस्य प्रहणप्रवासनैः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वैस्यदिरपि क्षत्रधर्ममहो निषिद्धइत्याह यइति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । योनिरुष्टजातिः संज्ञोभादुत्कृष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत्तं राजा गृहीतसर्वत्वं कृत्वा तदानीमेव
देशान्निःसारयेत् ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टादृष्टार्थं सामान्योक्तिमाह यइति श्राम्याम् । जात्या क्षत्रियत्वादिनाधमः । उत्कृष्ट-
कर्मभिः उत्कृष्टाः पूर्वपूर्वेण तेषां कर्मभिः । प्रवासयेत् बहिर्निर्वासयेत् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जात्या अधमः उत्कृष्टकर्मभिरनजीवेत् ॥ ९६ ॥

वरंस्वधर्मोविगुणो न पारक्यः त्वनुष्ठितः ॥ परधर्मेण जीवन्नि सद्यः पतति जातिनः ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्यविधेर्निन्दार्थवादोयं योयस्य विहितो धर्मो जात्याश्रयेण विगुणोऽप्यपरिपूर्णोऽपि युक्तो नुष्ठानुपरधर्मः सर्वोऽसंपूर्णोऽपि अत्र निन्दार्थवादः परधर्मेणेति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र वैश्यवृत्तेरुक्तायावरमशुद्धात्मन्येव विगुणो भूतापि त्ववृत्तिः त्ववृत्तितया प्रशस्तेत्यवतारयति वरमिति । पतति जातिनः स्वान्तरजातिनुव्यतां याति ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । विगुणमपि स्वकर्मकर्तुं न्याय्यं न परकीयसंपूर्णमपि यत्ता जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवंस्तत्क्षणादेव त्वजातिनः पततीति दोषो वर्जनार्थः ॥ ९७ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । पारक्यः परकीयः त्वनुष्ठितः साक्षोऽपि न श्रेयान् । स्वधर्मो विगुणः श्रेयान् परधर्मो भयावह इति स्मृतेः । जातिनः कर्मजात्यन्तरात्प्राप्त्या जात्यन्तरं जायते ततः साम्यादिति मनुभट्टोक्तेः ॥ ९७ ॥

(५) मन्दनः । वरशब्द उत्कृष्टवचनः ॥ ९७ ॥

वैश्यो जीवन्स्वधर्मेण शुद्धवृत्त्यापि वर्तयेत् ॥ अनाश्रयकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वधर्मेणा जीवतो वैश्यस्य शुद्धवृत्तिरनुज्ञायते पादधावनादिशुश्रूषया अनाश्रयकार्याणि उच्छिष्टापमार्जनाय कार्यं तत्परिहर्तव्यं शक्तिमान् निवर्तेतेति सर्वशेषः । अत्र केनचिदुक्तं सामर्थ्यात् ब्राह्मणक्षत्रिययोरप्येतदिति दिश्यते तत्रापरेण संदिश्यते कथं शुद्धवृत्तिं ब्राह्मणः कुर्यात् एवं हि श्रूयते । उत्कृष्टापाकृष्टं च विधेते कर्मणी तयोः । मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हिते ॥ इति तदुक्तं न त्वस्यायमर्थो ब्राह्मणस्य शुद्धवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थ्यादिति किं तर्हि निवर्तेत च शक्तिमानिति यदस्माभिरुक्तं सर्वशेष इति ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकार्याण्युच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शक्तिमान् यदि जीवन्शक्तः प्रकारान्तरेण तदा न कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैश्यः त्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शुद्धवृत्त्यापि द्विजातिशुश्रूषयोऽप्युच्छिष्टभोजनादीन्मकुर्वन्वर्तेत निस्तीर्णापत्क्रमशः शुद्धवृत्तितो निवर्तेत ॥ ९८ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । विमराजन्यथोरापद्धर्ममुक्ता वैश्यशुद्रयोरप्याह वैश्य इति त्रिभिः । अजीवन्निति च्छेदः । अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि । निवर्तेत शुद्धवृत्तेः । शक्तिमान् लब्धत्ववृत्तिश्चेत् लब्धवृत्त्योर्विप्रक्षत्रिययोरपि निवृत्तिः प्रायश्चित्तपूर्विका शक्तिमानित्यनेन सूचिता ॥ ९८ ॥

(५) मन्दनः । अजीवन्निति पदं अकार्याण्यभक्ष्यभक्षणादीनि शक्तिमानापदिमुक्तः निवर्तेत शुद्धवृत्तितः ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः स्वधर्मेणा जीवन् शुद्धवृत्त्यापि वर्तयेत् अकार्याणि उच्छिष्टभक्षणादीनि न कुर्यात् शक्तिमानिस्तीर्णापत्क्रमशः शुद्धवृत्त्या निवर्तेत ॥ ९८ ॥

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषांशुद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुण्यकर्मभिः ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । कारुकाः शिल्पिनः सूतस्तनुवायादयस्तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि तैर्जीवेत् पुत्रदारात्ययस्तद्गणसमर्थता एतेन धनतत्त्वभंगेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेवाविधानाभिरुहताऽनुमीयते ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुत्रदारात्ययंप्राप्तस्तेषांजीवनाभावेन कर्तुमशक्नुवन् । कारुकाणां विशिष्टकर्मकराणां चित्रकरादीनां कर्मभिः ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रः द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्पुत्रकलत्रः सूपकारादिकर्मभिर्जायते ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । पुत्राद्यत्ययं नाशं ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । शूद्रस्यापहृतिमाह अशक्नुवंस्तुशुश्रूषामिति । अशक्नुवन्वृत्तिहास्येति शेषः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुत्रदारात्ययं प्राप्तः श्रुत्यभावेन जीवनम् ॥ ९९ ॥

यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रचरितैरनुष्ठितैः शुश्रूष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मैव तथापीह भेदेनोपादानात्तत्क्षकिवर्धकिप्रभृतयः कारवस्तेषां कर्माणि तक्षगवर्धनादीनि शिल्पानि यत्र छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिल्पानि पटनिर्माणादीनि ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थमिदं यैः कर्मभिः कृतैर्द्विजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणि कुर्यात् ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । यैः कटघटनिर्माणैः सुरचितैः सुशुकृतैः शुश्रूष्यन्ते शुश्रूषामामुवन्ति । द्विजात्यपेक्षितकारुककर्माणि कुर्यादिति ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । कानि पुनस्तानि कारुकर्माणीत्याह यैः कर्मभिः सुचरितैरिति । शिल्पानि सुवर्णलोहच्छादिकरगानि ॥ १०० ॥

वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ॥ अदत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । अनातिष्ठन्निच्छेत् यैतदुक्तं भवति क्षत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्यतिग्रहं वा तुल्ये एते वृत्ती असत्यतिग्रहाक्षत्रवृत्तिः श्रेयसी अथवा नातिष्ठन्वैश्यवृत्तिरसंभवे ततश्चासत्यतिग्रहो वैश्यवृत्तेर्हीनतरः स्वपथि स्थित इति ब्रुवन्नापहृतीनां समुच्चयोऽस्तीति ज्ञापयति अब्रुव्या कर्षितं सीदन्वसादं प्राप्नुयात् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वरत्नधर्म इति यदुक्तं तत्स्फारयति वैश्वेति । स्वपथि त्ववृत्तौ स्थित उद्यतः अतएव क्षत्रवृत्तिमन्यनातिष्ठन् । इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणो ब्रुवत्यभावपीडितोऽवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् त्वधर्मो वरम् विगुण इत्युक्तत्वात् । त्ववृत्तादेव वर्तमान इमां वक्ष्यमाणां वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादित्ववृत्त्यसंभवे परब्रुव्या अयणं ज्ञेयम् ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किं चाभ्यन्तरे वैश्यवृत्त्याऽपरितुष्यतो ब्राह्मणस्य त्ववृत्तौ स्वाच्छन्धमाह वैश्वेति ब्रूम्याम् । स्वे पथि वैश्यासादौ । इममसत्यतिग्रहाख्यम् ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यापहृत्यमाभितवृत्त्यन्तरस्य त्वधर्मनिरतस्य कर्तव्यमाह वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्निति । स्वे पथि त्वधर्मं इमं वक्ष्यमाणम् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मण इति क्षत्रियस्याप्युपलक्षणम् । इदं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥ १०१ ॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ब्राह्मणस्वनयंगतः ॥ पवित्रंदुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वतः इति प्रतिग्राह्यजातिगुणानामपेक्षा न कर्तव्या अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेव क्रमेण पूर्वपूर्वाभावउत्तरोत्तरमामिरस्त्येव यथा क्षत्रवृक्षभावे वैश्यवृत्तिः पवित्रंगङ्गास्रोतस्तदमेभ्यस्तर्गेण दुष्यति नदीवेगेन शुष्यतीत्युक्तं एवं ब्राह्मणोपीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पवित्रं वत्सादि । धर्मतो धर्मबलान् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मण आपदंभामः सर्वेभ्योपि निश्चिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्थान्तरस्यासौ नामालङ्कारः । यस्मात्पवित्रगङ्गादिरभ्योदकादिना दुष्यतीत्येतच्छास्त्रस्थित्या नोपपद्यते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अनयं मरणम् पवित्रं वेदाभ्यासेन सर्वदा पूतो विप्रः प्रकरणात्पवित्रं वत्सादिदृष्टान्तीवाधर्म तो धर्मशास्त्रात्स्वधर्मत्वाद्वा यत्पवित्रं तन्मदुष्यति न दुष्टमिति प्रमितम् ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । सर्वतः अप्रतिग्राह्यादपि प्रतिगृहीयादिति याजनाभ्यापनयोरप्युपलक्षणम् ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनयंगतः आपद्रतः धर्मतः पवित्रं द्विजं न दुष्यति एतदुपपद्यते युक्तमेव ॥ १०२ ॥

नाभ्यापनायाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ॥ दोषो भवति विप्राणां ज्वलनां बुसमाहि ते ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासम्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन याजनाभ्यापने अनुज्ञायेति गर्हितादिति सिद्धावलोकि तत्पूर्वाभ्या- मभ्यभिसंबध्यते यथागिरापश्च सर्वत्र शुद्धा एवं ब्राह्मणा अपीति मशंसा केचिदाहुः । असम्प्रतिग्रहवदसंयाजनाभ्यापने अभ्य- नुज्ञायेते यद्यभविष्यतां तदा पूर्वश्लोकएवंप्रतिग्रहवदपठिष्यतां इह तु विधिप्रत्ययाभावाद्दोषो भवति । विप्राणामिति वर्तमानप्र- त्ययेन सिद्धव्यपदेशादर्थवादताप्रतीतिः किंच प्रतिवचनं तावदर्थवादः पूर्वेण सिद्धत्वाच्चदेव वाक्यत्वापत्तेर्याजनाभ्यापने अप्येवं भवितुमर्हतः वयंतु ब्रूमोऽसंभवे सम्प्रतिग्रहस्य तत्रापि वृत्तिर्युक्ता यतः मनुतिः स्मर्यते यथा कथंचित्संभ्रान्तान्मुद्धरे- दथप्रत्ययाभ्यः कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गर्हितादिति त्रिष्वन्वितम् । विप्राणां वेदविद्यावताम् । यथा ज्वलनोऽशुचीनपि दहन् अपूर्नद्यादिर्मलालनं कुर्वन्नपि न दुष्यति ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात् नाभ्यापनादिति । ब्राह्मणानामापदि गर्हिताभ्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति यस्मा- त्त्वभावतः पवित्रत्वेनाभ्युदकतुल्यास्ते ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह नेति । यथा याजनाभ्यापने हीनानापादके दृष्टान्तः ज्वलनेन धीमातापेन युक्तोर्क इव वेदाभ्यासेन युक्तो विप्रः प्रतिग्रहोपितथाविशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यत्र विशुद्धपदं तदङ्गितधनस्य फलसिद्धत्वाच्च ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव स्थिरीकरोति नाभ्यापनायाजनाच्चेति ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्वलनार्कसमाहितः समीपे आपद्रतस्य दोषो न ॥ १०३ ॥

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्ममस्ति यतस्ततः ॥ आकाशमिव पट्टेन न सपायेन लिप्यते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वेणासम्प्रतिग्रहयुक्तोऽनेन प्रतिग्रहदुष्टमन्ममभ्यनुज्ञायते ततस्तत इति जातिकर्मसमवयवत्वमिति शेषार्थवादश्च ॥ १०४ ॥

(१०३) ज्वलनान्बु समाहिते ज्वलनार्क समाहिते (च, ण) = ज्वलनार्क समाहितः (राम-)

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंपुनः प्रतिग्रहादिकुर्वन् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । यः प्राणान्ययंप्राप्तः प्रतिलोमजादन्मभ्राति सोंऽतरिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच जीवितेति । यदिति सामान्यशब्दोपि ब्राह्मणविषयएव प्रकरणात् अन्येषां प्रतिग्रहनिषेधाच्च । अत्र अनदनीयोदनम् अवृत्तिकर्शितत्वं जीवितान्ययमितिलिङ्गत्रयं पवित्रमित्यादिदृष्टान्तद्वयं च लौकिकालौकिकं सर्वथाऽदोषतात्पर्यकम् ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वत्र भोजनमप्यस्यादृष्टमित्याह जीवितान्ययमापन्नइति ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवितान्ययं आपन्नः जीवितस्य अन्यथं नाशं प्राप्तः सन् यतस्ततः प्रतिलोमजातात् यः अन्नं अन्ति भक्षयति ॥ १०४ ॥

अजीगर्तः सुतंहन्तुमुपासर्पद्भुभूक्षितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्पतीकारमाचरन् ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । अजीगर्तो नाम ऋषिः स क्षुत्परिपीडितः पुत्रं सुतं शुनः । शेषनामानं हंतुमुपासर्पत्पचक्रमे न चासौऽऽक्रध्यादइतियुज्यते । शौनः शेषमाख्यानं च चि सुप्रसिद्धं नात्र विस्तरआगमस्योपयुज्यते परमार्थस्तु प्रकृतिरूपोऽर्थवादएवं सर्वएते द्रष्टव्याः ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । हुतं शुनः शेषम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । अत्र परकृतिरूपाऽर्थवादमाह अजीगर्तइति ऋषिरजीगर्ताख्योऽबुभूक्षितः सन् पुत्रं शुनः शेषनामानं त्वयविक्रीतवान् यज्ञे गोशतलाभाय यज्ञयूपे बद्धा विशसिता भूत्वा हंतुमचक्रमे न च क्षुत्पतीकारार्थतया कुर्वन्पापेन लिप्तः एतच्च बह्वचब्राह्मणे शुनः शेषाख्यानेषु व्यक्तमुक्तम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे ऐतिह्यं प्रमाणमिति अजीगर्तइति चतुर्भिः । सुतं शुनः शेषम् हन्तुं वरुणार्थं पुरुषमेधे । उपासर्पद्विक्रीतस्य सुतस्य पुनर्हननार्थं गतवान् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । अत्र शिष्टाचारान्दर्शयति अजीगर्तः सुतंहन्तुमिति । आचरन्निति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजीगर्तः ऋषिः । सुत शुनः शेषं । दोषेण न अलिप्यत ॥ १०५ ॥

श्वमांसमिच्छन्तार्त्तोऽन्तुधर्माधर्माविचक्षणः ॥ प्राणानांपरिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । एवं वामदेवो नाम ऋषिः स आर्त्तः क्षुधाश्वमांसमन्तुं भक्षयितुं मैच्छत ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वमांसमिच्छन्तार्त्तोऽन्तुमितीच्छामात्रेणापि पापोत्पत्तिं दर्शयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । वामदेवाख्य ऋषिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्त्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वमांसं शुनोमांसं वामदेवोऽप्यन्तुमिच्छन् लिप्तवानित्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । न लिप्तवान् दोषेण स्पृष्टवान् ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । श्वमांसं वामदेवः क्षुधार्त्तोऽन्तुमिच्छन्पापेन न लिप्तवान् ॥ १०६ ॥

भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ॥ बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह दधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वृधो नाम तक्षा अप्रतिग्राहस्ततो बह्वीर्गा भरद्वाजो नाम ऋषिः प्रतिजग्राह ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बह्वीर्गा इति सतात्पर्यं विशेषणं एकैव गौः प्रतिग्राहेति वचनान् । बृहन्नक्ष्णोरथकारान् ॥ १०७ ॥

(३) कुङ्कूकः । भरद्वाजाख्योमुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वनेऽरण्यउषित्वा क्षुत्पीडितो बृधुना म्रस्तक्षोत्र-
बीर्गाः प्रतिगृहीतवान् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । बृधोर्बृधुनामकस्य तक्ष्णोऽयोगवजातेः विजने निहृत्य प्रतिजग्राहेत्यन्वयः । अत्र हेतुः म-
हातपादिति तेन संभवत्प्रकारान्तरे न कार्यं तदिति भावः ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । बृहत्तक्ष्णोराज्ञः प्रतिग्रहः ॥ १०७ ॥

क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । विश्वामित्रो नाम महामुनिः प्रसिद्धः सकास्मिंश्चिदवसरे क्षुधादुःखेन श्वजाघनीं चण्डालहस्तादादा-
यात्तुमभ्यागत आभिमुख्येनाध्यवसितः । न केवलं परिदुष्टेऽन्नेदोषोऽस्ति यावत्त्वभावदुष्टेऽपीति श्वजाघनीग्रहणं सर्वदोषदुष्टम-
प्यापदि भक्षयितव्यमिति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वजाघनीं शुनःपुच्छमूलमांसम् ॥ १०८ ॥

(३) कुङ्कूकः । ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चण्डालहस्ताद्वहीत्वा कुङ्कुरजघनमांसं भक्षितुमभ्यवसित-
वान् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । श्वजाघनीं शुनो जघनवर्तमानं मांसम् ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । श्वजाघनीं श्वमांसं अतुं भक्षितुम् ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षुधार्त्तो विश्वामित्रः श्वजाघनीं श्वपुच्छमूलमांसं अतुं अभ्यगात् ॥ १०८ ॥

प्रतिग्रहायाजोद्धा तथैवाध्यापनादपि ॥ प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । आपदीषद्गर्हितयोऽयाजनाध्यापनयोः संभवेन गर्हितप्रतिग्रहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र पुनर्विशेषमाह प्रतिग्रहादिति ॥ १०९ ॥

(३) कुङ्कूकः । गर्हितानामभ्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहणामभ्याद्राक्षणास्यासत्प्रतिग्रहो निरुष्टः परलोके नरकहेतुः
ततश्चापदि प्रथमं निन्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे त्वसत्प्रतिग्रह इत्येवं परमेतत् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनाध्यापने प्रतिग्रहात्प्राशस्त्ये इत्यनुवदति प्रतिग्रहादिति । प्रत्यवरः प्रति पूर्वं अपेक्षया-
वरो निरुष्टः प्रेत्य स्थितस्यापि नरकहेतुत्वात् ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । याजनाध्यापनाभ्यामसत्प्रतिग्रहस्यावरत्वमाह प्रतिग्रहायाजनाच्चेति । प्रेत्य परलोके ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिग्रहः प्रत्यवरः हीनहीनः ॥ १०९ ॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ॥ प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रैव हेतुरुपोऽर्थवादः । प्रवृत्तिरेवेदशी लोकस्य यदनुपनीतानाधीयते न च यजन्ते अतः सुवृत्तो-
पि न शूद्रयाजयिष्यत्यध्यापयिष्यति वा । दानं तु सार्ववार्णिकं प्रसिद्धं शूद्रादपि प्रतिग्रहः कर्तुं प्रामोक्ष्यतः सप्रत्यवरः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संस्कृतात्मनां द्विजानामेव संभवति न तु तस्य शूद्रे प्रसंगः । प्रतिग्रहस्तु प्रवर्तमानः शू-
द्रेऽपि प्रसज्यत एवेति युक्तेर्निन्दितत्वात् । न केवलं शूद्रात् किंतु अप्यन्त्यजन्मनः चण्डालात् ॥ ११० ॥

(११०) क्रियते=नियते (१)

(३) कुल्लूकः । अत्रहेतुमाह याजनेति । याजनाभ्यापने आपद्यनापदि चोपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियेतै प्रतिग्रहः पुनर्निरुद्धजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गृहीतः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रहेतुमाह याजनेति । संस्कृतात्मनां वेदेनैव संस्कारो द्विजानाम् । शूद्रस्य याजनमपि प्रतिग्रहवन्निन्दितम् ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । अत्र कारणमाह याजनाभ्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मना त्रैवर्णिकानामेव नित्यमापद्यनापद्यं क्रियते ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । जन्मनः निरुद्धजातेः ॥ ११० ॥

जपहोमैरपेत्येनो याजनाभ्यापनैः कृतम् ॥ प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । जपेन होमेन चैनः पापमपैति विनश्यति । ते च वक्ष्यति प्रतिग्रहाद्यदेनस्तत्यागेन तस्य प्रतिग्रहस्य तपसा वक्ष्यमाणेन मासगोष्ठे पयःपीत्वेत्यादि ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपहोमैर्ननु तदुपात्तवित्त्यागैरेव अतः सुशकप्रायश्चित्ततापि । त्यागेन प्रतिग्रहोपात्तवित्तस्य । तपसा चान्द्रायणादिना । तपसैवेति क्वचित्पाठः । तद्वित्तस्य त्यागासंभवे तपसापि भूयसाऽपैतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । एनोपग्रहणादसत्प्रतिग्रहयाजनाभ्यापनैर्यदुपपन्नं पापं तत्प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्प्रतिग्रहजनितं पुनः प्रतिगृहीतद्रव्यत्यागेन मासगोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रायश्चित्तगौरवादपि ताभ्यां प्रतिग्रहोऽवरइत्याह जपेति । एनः पापम् त्यागेन तद्रव्यस्य । तपसा गोष्ठे पयःपीत्वेत्येवमादिवक्ष्यमाणेन ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिग्रहस्तु दानस्य सर्वसाधारणत्वादन्त्यजजन्मनः प्रतिलोमादपि क्रियते कर्तुं प्राप्नो भवति तेन प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्याह जपहोमैरपेत्येनइति । प्रायश्चित्तगौरवादप्यसत्प्रतिग्रहः प्रत्यवरइत्यर्थः ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । तु पुनः त्यागेन प्रतिगृहीतवस्तुनः त्यागेन वा तपसैव गोष्ठे पयः पीत्वा वक्ष्यमाणतपसा ॥ १११ ॥

शिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन्यतस्ततः ॥ प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्याप्यनुवादोर्धवादमेवाह । महदेतदन्याभ्यं यत्परद्रव्यग्रहणं तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य ग्रहणेपीदं भवद्भुष्यतोऽप्येतावता प्रशस्यत्वमत्रभूयः प्रतिग्रहः समानजातीयः स एवायं प्रकर्षप्रत्ययहेतुर्भवति प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानिति यतो निरुद्धमपेक्ष्योत्कृष्टवनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति नहि भवति चण्डालाङ्गारणः श्रेयानतः शिलोच्छ्रयोरपि ग्रहणप्रशस्यत्वग्रहणं तथापि शिलोच्छ्रः श्रेयः यद्यपि शिलोच्छ्रवृत्तिरित्यन्तोत्कृष्टोक्ता तथाप्यस्ति प्रतिग्रहेण किंचित्स्यात् [यतस्त] इति त्रिधा देवतानिष्ठ [त] इति श्रुत्यागतं क्रियावैकल्यमसत्प्रतिग्रहेऽप्यात्मनि ग्रहणपन्नेन कुर्वीतयमिति तत्रेतरसंनिहितद्रव्यस्याऽऽत्मनि ग्रहोतः शिलोच्छ्रवृत्तिरपि न निरवद्या ततो युक्तं प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयानित्यादि ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शिलोच्छ्रमिति । जीवनासंभवे यतस्ततोऽपि चण्डालादिक्षेत्रजादियतस्ततोऽपीत्यन्वयः । लूनशीर्णमनुस्मार्तशिलमिति देवलः । तदेव स्वामिनात्थकं तदनुमतिविनैव गृह्यमाणमुच्छ्रः एकैककणादानमुच्छ्रः कणि-

शादानंतुशिलमित्यन्ये । तद्वृत्तिद्वयजीवनसंभवेसत्यतिग्रहोपि न कार्यः । तत्राप्युच्छेदजीवनसंभवेशिलं न प्राप्तं तत्रोपरो-
धसंभवात् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः स्ववृत्त्याऽजीवन्यतस्ततोपि शिलोच्छेदगृहीयान्तु तत्संभवेऽसत्यतिग्रहंकुर्यात् यस्मादस-
त्यतिग्रहाच्छिलः प्रशस्तः मन्त्रार्थात्मकानेकधान्योन्नयनंशिलस्ततोप्युच्छेदः श्रेष्ठः एकैकधान्यादिगुडकोन्नयनमुच्छेदः ॥
॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । याजनादिभ्योपि शिलोच्छेदं प्रशस्ते इत्यनुवदंस्तयोरपि शिलादुच्छेदं प्रशस्ततरमित्याह शि-
लेति । उच्छेदं जीवाच्छिलंनकुर्यात् । शिलेन जीवन्ध्यापनंनकुर्यात् । अध्यापनेन जीवन्ध्याजनंनकुर्यात् । याजनेन जीव-
न्प्रतिग्रहंन कुर्यात् । तत्रापि विशुद्धेन जीवन्विशुद्धंनकुर्यादितिभावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । कल्पांतरमाह शिलोच्छेदमप्याददीति । अजीवन्नितिपदं यतस्ततोविशिष्टाविशिष्टधनेभ्यः क्षेत्रख-
लादिषु शिलमुच्छेदवाददीत उत्तरार्धेन यतस्ततः प्रतिग्रहशिलोच्छेदानांविशेषउक्तः यतस्ततः प्रतिग्रहादप्यतः प्रतिग्रहाच्छि-
लःश्रेयान् ततोपि तस्मादपि एतौ शिलोच्छेदौ अदत्तादानविषयौ चतुर्थाध्यायोक्तावापद्धर्मवृत्त्यर्थौ उच्छेदोधान्यशः आदानं
कणिशाद्यर्जनंशिलमिति ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पूर्वं शिलोच्छेदं शिलंवा उच्छेदंवा यदाऽपर्याप्तं तदा यतस्ततः महापातकिनोपि उपपातकादिभ्यो-
पि गृहीयात् । ततः शिलान् उच्छेदः प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनेवा पृथिवीपतिः ॥ याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्यागमर्हति ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिग्रहउच्यन्ते । सीदद्भिः कुटुंबावसादंगमैरापदीत्यर्थः । कुप्यमिच्छ-
द्भिः कुण्डलकटकाद्युष्णीषासनादि काञ्चनादि अन्यद्वाधनंगोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यत्र वा निमित्तैः पृथिवीपतिर्याच्यो-
देशेश्वरोऽभ्यर्थयितव्यः । अत्र यदुक्तंन राज्ञः प्रतिगृहीयादिति सदुष्टराजविषयः प्रतिषेधोद्गृह्यः । तथाचोक्तं लुब्धस्योच्छ्वा-
स्ववार्तेनइति अदित्सन्त्याचितःसन्दातुंयोनेच्छति सत्यागमर्हति तस्य विषये नवस्तव्यं अथवात्यागोहानिरन्यस्य चानि-
र्देशाद्धर्महानिंप्राप्नोति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सीदद्भिर्नाभावेन उच्छेदस्याप्यलाभात् । तथा कुप्यं कांस्यताम्रादीच्छद्भिस्तदर्थिभिः ।
तथा धनं बहुसुवर्णादिकोशमिच्छद्भिः । अजीवनदशायामतिरागौक्कल्येवा नृपतिर्याच्योनान्यथेत्यर्थः । सच नृपोऽदित्स-
न्ब्राह्मणैरन्यैरपि त्याज्यः ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनाभावाद्धर्मार्थकुटुंबावसादंगच्छद्भिः सुवर्णरजतव्यतिरिक्तधान्यवस्त्रादिकुप्यं धन-
यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यप्यपत्प्रकरणात्क्षत्रियोप्युच्छ्वास्ववर्तीयाचितव्यः स्यात् । यथ दातुंनेच्छति कृपणत्वेनावधारितः
सत्याज्यो न याचनीयइत्यर्थः । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु त्यागमर्हतीति तस्य देशे नवस्तव्यमितिध्याचक्षते ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । स्नातकैर्ह राज्ञोपि धनं प्राप्तमित्याह सीदद्भिरिति । बहुवचनलिङ्गाद्भुतरकुटुम्बैः । कुप्यं
सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादि । धनपदं सुवर्णादिपरम् । पृथिवीपतिः राजा याच्यः आपत्प्रकरणत्वादुच्छ्वास्ववर्त्यपि
अन्यथा धर्मजीवनयोर्हानावतोव पातकितेतिभावः । अदित्सन्कार्पण्यात् । त्यागं तस्यराज्ञः देशस्य वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । कुप्यवस्त्रादिकं धनंहिरण्यादिकं त्यागंयाजनादिषु नादेयत्वम् ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्नातकैर्वैभैः सीदद्भिः कुम्भं ताभाविषनं इच्छद्भिः पृथिवीपतिर्याच्यः स्यात् अदित्सन् अपय-
च्छन् ताहृत्यागं अर्हति ब्राह्मणैरन्यैस्त्याज्यः तद्देशेन स्थातव्यम् ॥ ११३ ॥

अकृतं च कृताः क्षेत्रादौ राजा विक्रमेव च ॥ हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वपूर्वमदोषवत् ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतमकृतक्षेत्रं मशस्यं अजाविकं च भवति परस्परविशेष उक्तार्थः श्लोकोगम्यते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अकृतं खिलं । कृतं परिकर्मितं । अन्नं पक्वं । कृतादकृतं । ततः क्रमेणाजादौ । तत्रापि
पूर्वपूर्वं न दोषवत् परिग्रहेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं तत्कृतादुमसस्यात्मतिग्रहे दोषरहितं तथा गोष्ठागमेष हिरण्यधान्यसिद्धान्ता-
नां मध्यात् पूर्वपूर्वमदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वां सभवे परः परोक्षेयः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । पाशेऽन्वेतेषु पूर्वपूर्वमशस्तिमाह अकृतेति । अकृतमनुमसस्यं क्षेत्रं ततो नीवारादर्पहणम् । कृ-
तादुमसस्यात् । अन्नं सिद्धान्तम् । नात्र तर्कापेक्षा किमिव वचनं न करोतीति न्यायात् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहे द्रव्यविशेषेषु दोषतारतम्यमाह अकृतश्च गृहक्षेत्रमिति पूर्व पूर्वमदोषकं प-
रमात्परस्मात् पूर्वपूर्वद्रव्यप्रतिग्रहणेऽल्पदोषम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकृतं अनुमसस्यं क्षेत्रात् कृतात् हलादिना पूर्वं अदोषभाक् ॥ ११४ ॥

सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः ॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दायोन्वयागतधनं लाभो निभ्यादेः पित्राद्यर्जितादानि बन्धात्संविभागः यद्यपि तत्पित्रादिक्रमा-
यातं तथापि न तदीयशब्देन शक्यमभिधातुं बहुसाधारण्यात् । तथाच निबन्धोऽन्यमिति स्मृत्यन्तरेपठितं । अथवा मि-
त्राच्छुश्रुरगृहाहाय छब्धमीत्या सलाभः क्रयः प्रसिद्धः जयः संग्रामे प्रयोगकर्मयोगौ कुसीदकृषिवाणिज्यान्यतश्च वर्ण-
भेदेनैतेषां धर्म्यत्वं तत्रापास्तयः सर्वसाधारणाः । जयः क्षत्रियस्य प्रयोगकर्मयोगौ वैश्यस्य सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य विशे-
षश्च वणेपि प्राग्दर्शनस्यायो विभागः । केचित्कयेविवदन्ते तन्नयुक्तं सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । जयं यानबन्धेनापि केचि-
दिच्छन्ति सर्वविषयतदयुक्तं धूतधनस्य स्मृत्यन्तरेष्वशुद्धित्ववचनात् पार्श्वकथूतेत्यत्र तथा परे प्रयोगमध्यापारमाहुः
तथाहि प्रयोगोऽवश्यते ज्ञानपूर्वप्रयोग इति तत्र शब्दस्य प्रयोग इति गम्यते तथाकर्मप्रयोगः कर्मप्रचारआवर्जनः ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्म्याधर्मानपेताः । दायः पित्रादिधनस्य विभागादिना लभ्यस्य प्राप्तिः । लाभो निभ्यादे-
रकलाह्लाभः । क्रयोधनेन प्राक्स्थितेन भूम्यादेः परिग्रहः । जयो युद्धोद्योगात्प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्ध-
नम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्मकृत्वा श्रुतिग्रहः । सत्प्रतिग्रहः शुद्धाच्छुद्धस्य द्रव्यस्य तिलादिव्यतिरिक्तस्य प्रतिग्रहः ।
अत्राष्टारूयः सर्वेषां वर्णानां ततः परे त्रयः क्षत्रविद्वशूद्रणामेवं क्रमादन्त्यो विप्रस्यैवेति ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । दायोऽष्टाः सप्तधनागमाः । यथाधनाधिकारधर्मानपेतास्तत्र दायोऽन्वयागतधनं । लाभो निभ्यादेः
मैत्र्यादिलब्धस्य च । क्रयः प्रसिद्धः । एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः । जयधनं विजयत्वेन क्षत्रियस्य । धर्म्यः प्रयोगो बृ-
ह्यादिधनस्य कर्मयोगश्च कृषिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यस्य धर्म्यौ । सत्प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववच-
नादेतदभावेऽन्येऽप्येवनापदिहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे चापदिहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रतिग्रहप्रसंगेन धनोपायान्तरमनुवदन्नुपसंहरति समेति । वित्तागमाधनस्य प्राप्त्युपायाः ध-

म्याधिर्मादनपेताः । दायः पित्रादिधनादेर्विभजनम् । लाभो निध्यादेः । क्रयोत्पन्नेन विनिमयेनवा । जयः द्यूतयुद्धाद्यैः । प्रयोगोवृद्धयर्थधनस्य । कर्मयोगः कृषिवाणिज्ये । अन्नदायलाभक्रयाश्चातुर्वर्ग्यस्य साधारणाः । जयः क्षत्रियस्यासाधारणः । प्रयोगकर्मयोगौवैश्यस्य । सत्प्रतिग्रहोब्राह्मणस्य । आपदि प्रतिग्रहशङ्कानिरासाय विवरणम् ॥ ११५ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्राह्मणस्यानापद्विषयांस्तावदाह समवित्तागमाइति । धर्म्याधर्मयुक्ता अनापद्विषयाइत्यर्थः । दायः प्रसिद्धः । लाभोनिध्यागमादिः । क्रयः क्षेत्रादिक्रयः । जयोवादिषुप्रतिवादिनिग्रहः । प्रयोगः अभ्यापनं कर्मयोगो-याजनं सत्प्रतिग्रहोविशुद्धद्विजातिप्रतिग्रहः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । दायः पित्र्यांशलाभः निध्यादेःपाकस्थितस्यभूम्यादेः परिग्रहः । जयोयुद्धयोगादेः प्राप्तिः । प्रयोगः कलावाणिज्यादिना वर्धनम् । कर्मयोगः शिल्पादिकर्म कृत्वा समैते धर्म्या वित्तागमाः वित्तस्यआगमोपायाः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पंभृतिः सेवा गोरक्ष्यंविपणिः कृषिः ॥ धृतिर्भैक्ष्यंकुसीदंच दशजीवनहेतवः ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । सवपुरुषाणामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते तत्र विद्या वेदविद्याव्यतिरेकेण वैद्यकतर्कभूतविषासन-विद्यासर्वेषांजीवनार्था न दुष्यति शिल्पंव्याख्यातं भृतिः प्रेष्यकत्वं सेवापरवृत्तानुवृत्तित्वं धृतिः संतोषः दृष्टान्तार्थवैतत् । अतोयथाविहितवृत्तिभावेनैते जीवनोपायाः संकीर्यन्ते पुरुषमात्रेविषयत्वात् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विद्यादयोदश जीवनहेतवः प्राणधारणहेतवः धर्माधर्मसाधारणाः । विद्या विद्यातिशय-स्तेन प्रसादादिना धनलाभः । शिल्पं चित्रादिकौशलम् । भृतिः परप्रेषणंकृत्वा मासादिनियतभृतिः । सेवा चादुकारेण नि-यतं धनप्राप्तिः । गोरक्षं पशुपालनंकृत्वा यथोक्तपशुभागग्रहणम् । वाणिज्यंकृषिः कर्षणम् । धृतिः प्रामेनाल्पेनापि सं-तोषः । भैक्ष्यं याश्चालब्धं । कुसीदं वृद्ध्याधान्यादिदानम् । सर्वमेतदापदि यथायोगं वर्णीनां तत्र विप्रस्य सेवाश्ववृत्तिरि-त्यादिना सेवा निन्दिता ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । आपत्प्रकरणजीवनहेतवइति निर्देशात् एषांमध्ये यया वृत्त्या यस्यानापदि नजीवनंतया तस्या-पद्यभ्यनुज्ञायते यथाब्राह्मणस्य भृतिसंवादि एवंपशुपालावापि ज्ञेयम् । विद्यावेदविद्या व्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादि-विद्या सर्वेषामापदि जीवनार्थेन दुष्यति शिल्पंगन्धदुर्क्त्यादिकरणं भृतिः प्रेष्यभावेन वेतनग्रहणं सेवा पराङ्मासंपादनं गोरक्ष्यंपशुपाल्यं विपणिर्वणिज्या कृषिः त्वयंकृता धृतिः संतोषः तस्मिन्सत्यल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यंभिक्षासमूहः कुसीदंवृद्ध्याधनप्रयोगः त्वयंकृतोपिद्व्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ॥ ११६ ॥

(४) राष्ट्रदानन्दः । अनापद्वर्मान् सक्षिप्योक्ता आपद्वर्मान्संक्षिपति विद्येति । विद्या तर्कनयादि वेदस्थानापद्वर्म-त्वात् । शिल्पं चित्रादिकृतिः । भृतिर्वेतनम् । सेवा परवित्ताराधनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । धृतिःसंतोषः धनार्थव्याजे-नापि धृतिमते साधुरितिकृत्वा धनं प्रयच्छन्तो दृश्यन्ते अर्थस्य मूलं निरुतिः क्षमाचेत्युक्तेः । जीवनहेतवः जीवनप्रयो-ज्याः अतः सर्वपुरुषाणामापदिवृत्तिरिय मनुज्ञायतइति मेधातिथिः ॥ ११६ ॥

(५) नन्दनः । अथापद्विषयानर्थलाभानाह विद्याशिल्पंभृतिः सेवेति । विद्या नृत्यवादित्रादि । शिल्पंछत्रादिनि-र्माणं । भृतिर्भारोद्ग्रहणं द्विजातिविषये । विपणिर्वाणिज्यं गिरिपर्वतप्ररूढफलमूलविक्रयः । कुसीदंवृद्धिप्रयोगः । जीवनहेतव-आपदिजीवनमात्रं हेतवोनत्वर्थार्जनहेतवः ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । धृतिः धृतकाभ्यापनं क्षत्रियः कृषिः धृतिः ग्रामेनाल्पेन संतोषः ॥ ११६ ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ॥ कामंतु खलु धर्मार्थदद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मार्थमिति पूर्वोक्तैवाऽऽपत्तिवृत्तिर्वेदितव्या पापीयस इति वचनाद्वार्तिकदल्पापि न ग्रही-
तव्या यदुक्तं अभ्यापनतुल्यानि कृषिवाणिज्यकुसीदानि तदापद्रतेन ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुसीदमिदानींब्राह्मणक्षत्रिययोरकर्तव्यतया दर्शयति ब्राह्मण इति । अन्यन्तापि वृद्धिदा-
नमपि पापिष्ठेषु सूतादिभ्यन्तापकृष्टेषु कर्तव्यम् । तदापि नातिबहु किंत्वल्पमेव तच्च धर्मार्थं पञ्चमहायज्ञादिधर्मोद्देशे-
नेत्यर्थः ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्ध्यादिधनमापयपि न प्रयुज्जीत किन्तु निरुष्टकर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया
वृत्त्या प्रयुज्जीत ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रक्षत्रिययोरनापदि कुसीदाभावमनुवदन्नापदि तत्र लभ्याल्पतामाह ब्राह्मण इति । धर्मो-
पार्थ पापीयसेपापकर्मणे स्वस्मादधमवर्णायिव । आल्पिकां अल्पपरिमाणां अशीतिभागाम् वृद्धिम् ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । कुसीदस्यात्रापदिजीवनमात्रत्वमुक्तवित्तार्थस्तु कुसीदो न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापययुक्त इत्याह ब्राह्म-
णः क्षत्रियोवापीति । पापीयसः शूद्रादेः अल्पिकामल्पवृद्धियुक्ताम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृद्धिं वृद्धिजीविकां । न प्रयोजयेत् धर्मार्थं पापीयसे निरुष्टकर्मणे कामं भैक्षिकं खलु दद्यात्
अल्पकं स्वल्पकलया ॥ ११७ ॥

चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियोभागमापदि ॥ प्रजारक्षन्परंशक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । राज्ञः क्षीणकोशस्य षड्भागग्रहणापवादश्चतुर्थभागोऽभ्यनुज्ञायते परिशिष्टोऽर्थवादः परमिति
क्रियाविशेषणपरया रक्षयेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र धान्येष्टमोभागोऽस्य तत्र आपदि कोशक्षये रक्षार्थं चतुर्थं भागं गृह्णन् परमत्यर्थं रक्षा-
कुर्वन्पापादधिककरादानमजग्यामुच्यते ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं राज्ञामापद्रममाह चतुर्थमिति । राज्ञो धान्यादीनामष्टमइत्याद्युक्तं स आपदि धान्यादेश्चतुर्थमपि
भागं करार्थं गृह्णन्परया शक्त्या प्रजारक्षन् अधिककरग्रहणपापेन न संबध्यते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञापि धान्यादीनां चतुर्थमंशं गृहीत्वा प्रजाः पालयेदित्याह चतुर्थमिति । किल्बि-
षादधिकग्रहणजपापात् ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथक्षत्रियस्यापदिकरादानप्रकारमाह चतुर्थमाददानोपीति । किल्बिषादादाननिमित्तात् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्षत्रियः चतुर्थं भागं आपदि आददानोऽपि परः शक्तिपरया शक्त्या प्रजारक्षन् ॥ ११८ ॥

त्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ॥ शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । विजयशब्देन विजयफलमुक्तं स्वधर्मतया विधीयते तथाचाहवे न स्यात्पराङ्मुखः भयउप-

स्थिते पराङ्मुखोयुद्धेनस्यादित्यर्थः । अनेन प्रकारेण मजारक्षित्वा वैश्यादलिहार्थितव्यः वैश्यामहाधनाभवन्ति ततस्तथा हरणेनियुक्ताः कृतापराधानहन्त्यन्ते ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विजयोयुद्धेपरहिंसा स्वधर्मोऽसाधारणोधर्महेतुः अतो न तत्र दोषः । धर्म्यमनापि वक्ष्यमाणम् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लुकः । कस्मात्पुनरापयपि राज्ञोपि रक्षणमुच्यते यस्मान्स्वधर्म इति राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मो विजयफल-युद्धमित्यर्थः मजारक्षगमयुक्तस्य यदि कुतश्चिद्भयस्यात्तदा स युद्धपराङ्मुखो भवेत् एवं च शस्त्रेण वैश्यान्दस्युभयोरक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमामपुरुषैर्बलिमाहारयेत् ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । वैश्येतराणां भागमुक्त्वा राज्ञे वैश्यविषयकतद्विशेषमाह स्वधर्म इति सार्धेन । विजयान्वेषी न प-राङ्मुखः स्यात् ११९ ॥

(५) नन्दनः । क्षत्रियस्य मुख्या वृत्तिरेवेति श्लोकाभ्यामाह स्वधर्मो विजयस्तस्येति । तस्य स्वधर्मो विजयः तस्मा-दाहवे पराङ्मुखो न स्यात् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्म्यं धर्माहं बलिं आरभेत ॥ ११९ ॥

धान्यैः षट्मं विशां शुल्कं विंशं कार्षापणावरम् ॥ कर्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२० ॥

(१) मेघातिथिः । धान्यव्यवहारिणः शूद्राः कर्म उपकरणमुपकारोयेषां न ते किञ्चिदापयिनव्याः एव शिल्पिनः कारवस्तदेवमुक्तं माक्षि लिपिनो मासिमासीत्यादि । अधिकभागग्रहणार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विशां वैश्यानामष्टमं शूद्राणां तु चतुर्थमेव शुल्कं भागम् । विशां कार्षापणमिति धान्याभ्येषु विशां द्विशतिकां कार्षापणमूल्यं तादृशालाभे कार्षापणएकोराज्ञा ग्राह्य इत्यवरः पक्षः संभवेत्त्वधिकमपि ग्राह्यमित्यर्थः । कर्मोपकर-णाः कर्मभिर्विश्वमुपकुर्वन्तस्तन्तुवायादयः शूद्राः कारवो वर्णबाह्यान् वचित्रकाराद्याः शिल्पिनश्च रथकाराद्यास्तेपि कर्म कृत्वा भृतित्वेपि विशां कार्षापणालाभे कार्षापणावरं शुल्कं दद्युरिति शेषः । त्रिशत्कार्षापणावरमिति कल्पिताः ॥ १२० ॥

(३) कुल्लुकः । कोसौ बलिस्तमाह धान्य इति । धान्ये विशा उपचये वैश्यानामष्टमं भागं शुल्कमाहारयेत् । धान्यानां द्वादशोपि भागोऽक्तः आपद्ययमष्टमोऽच्यते अन्यन्तापि प्रागुक्तं चतुर्थो वेदितव्यः । तत्रापि विशां ग्राह्यं तथा हिरण्यादीनां कार्षापणान्तानां विशां तमं भागं शुल्कं गृह्णीयात् तत्रापि पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा । पशुहिरण्ययोरित्यनापि पञ्चाशद्भागोऽक्तः । आपद्ययं विशा उच्यते । तथा शूद्राः कारवः सूतकारादयः शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणैवोपकुर्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपि करो-यात् ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । धर्म्यं बलिमाह धान्य इति । अनापि विशां धान्यानां द्वादशभागोऽक्तः हिरण्यादिकार्षापणा-नां तु पञ्चाशद्भागः अप्रतु तेषां संकोचोऽक्तः धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वेत्युक्तत्वात् । तत्र विशां प्रति षड्दश-ग्रहणे सपादाढकत्रयं द्वादशांशग्रहणे किञ्चिदधिकसार्धाढकं चतुर्थांशग्रहे त्वाढकपञ्चकम् । एवं च सुवर्णादिषु विशां प्रति तौलकमन्यत्रैवम् । परिचारककारु शिल्पिनां तु विशेषमाह कर्मैति । कर्मोपकरणाः कर्मैव उपकरणकरोयेषां ते तथा तेषा-मपि विशां प्रत्येकैकैः स्वकर्मणि प्रयोक्तव्योऽनापयपि ते करदा इत्यर्थः ॥ १२० ॥

(५) नन्दनः । विशां कार्षापणावरं यः शुल्को धान्यव्यतिरिक्तेषु विशो भागः पूर्वमुक्तः सपणः कार्षापणावरः कार्षा-

पणान्यूनतरन्नेनपासः । कर्मोपकरणाः कर्मोपकारिणः । कर्मार्थकर्मैव शूद्रादीन्कारयेन्नार्थं दापयेदित्यर्थः ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्ये विशां अष्टमं शुल्कं अष्टमं भागं विशां अपरं वा कर्मोपकरणाः कर्मकर्तुं शूद्रायोग्याः ॥ १२० ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि ॥ धनिनंवाप्युपाराभ्य वैश्यंशूद्रोजिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

(१) मेधातिथिः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रमाराधयेत् वृत्तिप्रहणाज्जीविकार्थमेवक्षत्राराधनं न धर्मार्थं ब्राह्मणाराधनंतूभयार्थमपीत्युक्तं भवति एवं धनिनं वैश्यमाराभ्य जीवेत् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदि वृत्तिमाकांक्षन्भवेच्छूद्रस्तदा क्षत्रमाराधयेदित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । शूद्रो ब्राह्मणशुश्रूषयाऽजीवन्यदि वृत्तिमाकांक्षेतदा क्षत्रियं परिचर्य तदभावे धनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत् । द्विजातिशुश्रूषणासामर्थ्येन पागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणशुश्रूषोः शूद्रस्य धनाकांक्षायां तदुपायमाह शूद्रास्त्विति । यदिवा धनिनं वैश्यमित्यन्वयः ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । अथ शूद्रस्वापदि वृत्तिमाह शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षेदिति । क्षत्रमाराधयेदपि क्षत्रमभ्याराधयेत् ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्तु वृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेत् । धनिनंवावैश्यं उपाराभ्य जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत् सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

(१) मेधातिथिः । आराधयेदित्युक्तं तदाह जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणोयमिति यदस्य विशिष्टकर्मैव शब्दो भवति तदासौ कृतकृत्यः कृतार्थो वेदितव्यः । अथवा जातब्राह्मणव्यपदेशस्येति व्याख्येयं ब्राह्मणभितोऽयमिति यदस्य व्यपदेशो जायते ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । [उभयार्थं वृत्त्यर्थं स्वर्गार्थं च । विप्रानैवाभिवाचयेदितिकचित्पाठः ।]* अभिवाचनं से-
वा । जातब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणदासीयमिति जातप्रसिद्धेः । सा ब्राह्मणदासत्वेन प्रसिद्धिः ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वर्गमास्पृश्य स्वर्गत्ववृत्तिस्मिन्नार्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरेत् । तस्माज्जातो ब्राह्मणाभितोयमिति शब्दो यस्य शाकपाधिवादित्वात्समासः । सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्यपदेशतयाऽसौ कृतकृत्यो भवति ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्य यद्यनापि वैद्विजशुश्रूषणमेवोभयत्र सुखदमित्याह स्वर्गार्थमिति । तच्छूद्रः । उभयार्थ-
वृत्त्यर्थं जातब्राह्मणशब्दस्य जातो ब्राह्मणाभितोयमिति शब्दो यस्य स तथा तस्य शाकपाधिवादित्वात्समासः । अतः सौ
शुश्रूषा तादृशी शब्दवृत्तिर्वा कृतकृत्यता कर्तव्यपर्यन्तता दास्यायैव हि सुदोसौ ब्राह्मणस्येत्युक्तेः ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । उभयार्थमैहिकपारत्रिकार्थमाराधयेत् जातब्राह्मणशब्दस्य दास्यादित्येषः । ब्राह्मणाराधनेन ब्राह्म-
णवद्भवतीत्यर्थः ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । उभयार्थं स्वर्गार्थं भूमौ सुखार्थं च शूद्रो जातब्राह्मणशब्दस्य जातब्राह्मणव्यपदेशस्येत्यर्थः । ब्राह्म-
णाभितोयमिति यदस्य व्यपदेशो जायते ब्राह्मणस्य दासीयं सासेवा अस्य शूद्रस्य कृतकृत्यता ॥ १२२ ॥

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टकर्मकीर्त्यते ॥ यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणशुश्रूषैव मुख्यः शूद्रस्य धर्मः ततोयदन्यद्वतोपवासादिकुरुते तदस्यनिष्कलं नतु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः प्रत्यक्षविधानात् इतरप्रतिषेधोब्राह्मणशुश्रूषास्तुत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यदतोन्पदेतद्विनाकुरुते ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । यतएवमतःविप्रेति । ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मात्तरेभ्यः प्रकृष्टकर्मशास्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्यतिरिक्तयदसौ कर्म कुरुते तदस्य निष्कलंभवतीति पूर्वस्तुत्यर्थन्तन्व्यनिवृत्तये पाकयज्ञादीनामपि तस्य विहितत्वात् ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवद्वयन्नन्यदस्य निषेधति विप्रसेवेति । निष्कलं दृष्टवनादिसंपत्तिरपि नपरलोकफलहेतुः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । एतदेव प्रपञ्चयति विप्रसेवैवशूद्रस्येति ॥ १२३ ॥

प्रकल्प्या तस्य तैर्दत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः ॥ शक्तिचावेक्ष्य दाक्ष्यंच श्रुत्यानांच परियहम् ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजातीनामयधर्मस्तस्य वृत्तिः कल्पनीया शुश्रूषमाणस्य स्वकुटुंबादिति पुत्रवदसौपालनीयः आत्मीयांशक्तिमवेक्ष्य दाक्ष्यंच तस्य कार्येषु योगं श्रुत्यानांच पुत्रदाराणां तदीयानांपरिग्रहं कियंतोस्यभर्तव्याइत्येतदपेक्ष्य सर्वेषांभरणकर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्द्व्यैःस्वकुटुम्बार्थधनात् । शक्तिं कर्मस्तु सामर्थ्यम् । दाक्ष्यमुत्साहम् । श्रुत्यानां भरणोऽयानां पुत्रादीनां परिग्रहमयतास्येतिविशिष्टसंख्याभरणीयत्वम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य परिचारकशूद्रस्य परिचर्यासामर्थ्यकर्मोत्साहपुत्रदारादिभर्तव्यपरिमाणचावेक्ष्य तैर्ब्राह्मणैः स्वगृहादनुरुपाजीविका कल्पनीया ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । तादृशस्य शूद्रस्य विप्रदसंदेहभरणमनुजानंस्तंनियमयति प्रकल्प्येतिद्व्यभ्याम् । तैर्द्विप्रैः । वृत्तिर्वस्त्राच्छादनादिका । स्वकुटुम्बात् स्वगृहात् । यथार्हतः यद्यदहति न तदतिक्रमतः । शक्तिं परिचर्यासामर्थ्यम् । दाक्ष्यं कर्मसामर्थ्यम् । परिग्रहं पुत्रादिसंख्याम् ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । तैर्ब्राह्मणादिभिः श्रुत्यानांभर्तव्यानाम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः द्विजैः स्वकुटुम्बात्तस्य यथार्हतोवृत्तिःप्रकल्प्या ॥ १२४ ॥

उच्छिष्टमन्नंदातव्यंजीर्णानि वसनानि च ॥ पुलाकाश्चैव धान्यानांजीर्णाश्चैवपरिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । उच्छिष्टशब्दोव्याख्यातार्थः अतिव्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यं एवंवासांसि जीर्णानि धौतानि शुक्लानि पुलकाअसारधान्याभ्येवंपरिच्छदाः शय्यासनादयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उच्छिष्टं पाकभाण्डावशिष्टं नतु भुक्तोच्छिष्टनिषिद्धत्वात् । पुलाकाः तुच्छधान्यासारभूतानि धान्यानि विक्रीय जीवितुंजीर्णाः परिच्छदाः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मै प्रकृताभितशूद्राय भुक्तावशिष्टानंब्राह्मणैर्देयं । एवंच न शूद्रायगतिदद्यान्मोच्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठते । तथाजीर्णवस्त्रासारधान्याजीर्णशय्यापरिच्छदाअस्त्रदेयाः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उच्छिष्टमिति । जीर्णानि स्वभोगेन । पुलाकाः असारधान्यानि । परिच्छदाः शय्यासनादयोपि जीर्णाः न शूद्राय मार्तिदद्यादित्यादिकंत्वनाश्रितशूद्रविषयम् ॥ १२५ ॥

(५) मन्दनः । न श्रद्धाममतिदधानोच्छिष्टमिति यदुक्तं तस्यापक्षिष्ये प्रतिप्रसवीयदुच्छिष्टमन्दातद्व्यमिति । पुलाकास्तुच्छधान्यानि । परिच्छदाआसनादयः ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । धान्यानांपुलाकाः असारधान्यानि चूर्णानि ॥ १२५ ॥

नशूद्रे पातकं किंचिन्नच संस्कारमर्हति ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(१) मेघातिथिः । सर्वोयमनुवादश्लोकः । यदस्याहृत्यश्रद्धयाहिकया न प्रतिषिद्धं यथाहिंसास्तेयाद्यनादृतवर्णविशेषसामान्यशास्त्रमतिषिद्धं न तद्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते श्रुतमेवास्य शब्देन यथाहिंसास्तेयाद्विस्तत्रास्य भवत्येवदोषः नच संस्कारमुपनयनलक्षणमर्हति तदुक्तं त्रयोवर्णाद्विजातयदिति । एवं नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति स्नानोपवासदेवतार्चनादौ नास्यनित्योधिकारोऽस्ति अकरणे न प्रत्यवेति न धर्मात्प्रतिषेधनं येषु स्नानोपवासव्रतादिषु नित्याधिकारो नास्यकरणे प्रत्यवायाभावोऽथनिषेधो नास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः । नचेदशादस्य प्रतिषेधोऽतः शिष्टप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयायास्य वेदितव्या ॥ सामान्यशास्त्रविहितनिवृत्तिस्तु महाफलेति ॥ अतो न धर्मात्प्रतिषेधनमिति यत्रारम्भः ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पञ्चयज्ञादिकरणरूपाद्धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लुकः । लघुनादिभक्षणेन शूद्रे न किंचित्पातकं भवति नतु ब्रह्मवधादावपि आहिंसासत्यमित्यादिभ्यानुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् । नचाभ्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मेऽधिकारोऽस्ति अविहितत्वात् । नच शूद्रविहितात्पाकयज्ञादिधर्मादस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वादयं श्लोकउत्तरार्थोऽनुवादः ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रस्य विप्रसेवेति पुनः पुनर्द्वयग्राममर्थवादतयाऽनुवदति नेति चतुर्थः । पातकं सूनादिकृतं नतु विप्रवधादिकृतं आहिंसासत्यमस्तेयमित्यादिचानुर्वर्ण्यसाधारणस्योक्तत्वात् । न धर्मात्पञ्चयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(५) मन्दनः । पातकं विहितकर्माननुष्ठानग्रामः प्रत्यवायः शूद्रे नास्ति तस्याऽविहितधर्मत्वात् । संस्कारनिषेकादिकं औते धर्मेऽधिकारो नास्ति धर्मात्पाकयज्ञादेः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रेऽभक्ष्यभक्षणेकृते किंचित्पातकं ॥ १२६ ॥

धर्मेऽसवस्तु धर्मज्ञाः सतादृत्तमनुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्ज्येन दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७ ॥

(१) मेघातिथिः । एतदेवाह धर्ममामुमिच्छन्तोऽभ्युदयकामाः सतां साधूनां धर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः मन्त्रवर्ज्येन दुष्यन्ति अतस्तानेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति प्रशंसाफलं प्राप्नुवन्ति न पुनरेतन्मन्त्रव्ययानिसमन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शपौर्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्ज्यशूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रेभूत्पन्नेषु मन्त्ररहितेनानुष्ठानमथार्थस्यात् मन्त्रवर्जमित्येतस्य दर्शितो विषयः । तथाच भगवानुध्यासः ॥ नचेह शूद्रः पततीति निमग्नो न चापि संस्कारमिहाहतीति ॥ स्थितिप्रयुक्तं न धर्ममभ्युते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतमिति ॥ एतदपि यथाविहितानुवायेव । लघुनमुरापानदिर्न पतति संस्कारानर्हतीत्येव उक्तं चानुपनीतत्वाच्छ्रुतिविहितधर्माभावे स्थिति विषये सामान्यविहिताधर्मा यथैकप्रकारास्तेनास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथाच स्मृत्यन्तरं पाकयज्ञैः तथैव जेत अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति । ये पुनराहुः आवसथ्याधानपार्षणवैश्वदेवाभ्युदयकयज्ञादिषु शूद्राणां पाक्षिकोधिकारस्तेषामभिप्रायं विधायः आवसथ्याधानेतादृशकारैराज्ञातैर्वैश्वदेवैर्नैव मन्त्रादिभिर्नैवमाज्ञातं तथा केवलवैवाहिकाद्यौ कुर्वीतगृह्यकमेति तत्र नैवाज्ञातं कृतः शूद्रस्याधानं आभ्युदयकयज्ञविषयाधामाक्षपस्तदपि न लौकिकाद्यौ वैश्वदेवो भविष्यति यावद्भूषणवाचनिकं

मान्यदाक्षेमुमलंविवाहाभावित्यत्र च दर्शितं पार्वणशब्देन च यथामावास्यां आहमुच्यते तदभ्यनुजानीमः अहकापार्वण-
आहवैश्वदेवानां विहितत्वात् । अथ दर्शपौर्णमासौ तदपाकृतम् ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तदेवाह धर्मेऽसवइति । मन्त्रवर्जनसोमयागादिकर्मरहकामयज्ञकरणे प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ध-
र्मे च लभन्तइत्यपि द्रष्टव्यम् । पञ्चमहायज्ञकरणे न दोषइत्युक्तम् । सतां वृत्तमनुष्ठिताः सतां वृत्तं लक्ष्मीकृत्योद्युक्ताः । प्रशंसां
सच्छुद्रताम् ॥ १२७ ॥

(३) कुल्लुकः । ये पुनः शूद्राः त्वधर्मवेदिनो धर्ममामिकामास्त्रैर्वर्णकानामाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते ॥ नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनान्मस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्चयज्ञादिधर्माकुर्वाणान् प्रत्यवयन्ति
ख्यातिं च लोके लभन्ते ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह धर्मेति । धर्मेच्छवो धर्मकर्तुंकामाः । धर्मज्ञाः पुराणादिद्वारा धर्मानुष्ठानज्ञाः । त-
था च याज्ञवल्क्यः ॥ नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्हापयेत् ॥ सतां धर्मं ब्राह्मणाद्यनुष्ठितं पञ्चयज्ञादिरूपम् । मन्त्रवर्ज-
नमोतिरिक्तमन्त्रवर्जम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । यद्यप्येवं तथापि धर्मेऽसवो धर्मज्ञाः, सतां वृत्तिनिषेकादिसंस्कारमन्त्रवर्जितमनुष्ठिता अनुष्ठितवन्तः शू-
द्रान् दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मेऽसवः धर्मज्ञाः मन्त्रवर्जं अभ्ययनवर्जं न दुष्यन्ति ॥ १२७ ॥

यथा यथा हि सद्गुणमातिष्ठत्यनसूयकः ॥ तथा तथेमंचामुंच लोकं प्रामोत्यनिन्दितः ॥ १२८ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तत्र युक्तिमाह यथेति । अनसूयकोऽद्विजद्वेष्टा ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लुकः । परगुणानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथा जनैरनिन्दितइह लोक-
उत्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्रामोति ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । अनिन्दितो [लोकैरिति शेषः] ॥ १२८ ॥

(५) नन्दनः । सद्गुणानुष्ठानस्य फलमाह यथा यथा हि सद्गुणमिति ॥ १२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा तथा इमं लोकं अमुं परलोकं अनिन्दितं प्रामोति ॥ १२८ ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ॥ शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

(१) मेघातिथिः । शक्तेनापि कृष्यादिकर्मणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यस्तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह शूद्रो धन-
ब्रह्मासाद्य स्वीकृत्य ब्राह्मणानेव बाधते । का पुनर्ब्राह्मणानां बाधा महाधनत्वादित्यर्थं ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् शूद्रप्रतिपक्ष-
तेषां प्रतिषिद्धः तत्र निमित्तभावमापद्यमानो दुष्येत् एतच्च न विहितं कुर्वतः कर्मदोषाशङ्का तस्माद्ब्राह्मणान् परिचरेदित्येव-
बाधा ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शक्तेनार्जनसमर्थेनापि ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लुकः । धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंवर्धनपञ्चयज्ञाद्युपितादधिकबहुधनसंचयो न कर्तव्यः ।

यस्माच्छुद्धोधनप्राप्त्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदान् शुश्रूषायाश्चाकरणात् ब्राह्मणानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । शक्तेनापि तेन धनोद्यमो न कार्यः । तत्र हेतुः शुद्धोहीति । बाधते धनगर्वितः ॥ १२९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तेन समर्थेन ॥ १२९ ॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो ब्रजन्ति परमांगतिम् ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । सम्यगापद्धर्मानुष्ठानात्परमांगतिः प्राप्यते शरीररक्षणाद्विहितानि क्रमो न भवतीति युक्ताशुभफ-
लप्राप्तिः नापद्धतेनासम्पत्तिपहादौ विचिकित्सितमर्थमिति शास्त्रन्यायानुवादः ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आपद्धर्माः प्रसंगायाताः । सम्यगापत्कालएव ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । अमी चतुर्णां वर्णानामापद्धर्मानुष्ठेयाधर्मा उक्ता यान्सम्यगाचरन्तो विहितानुष्ठानान्निषिद्धानाचरणाच्च
निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमांगतिमोक्षलक्षणां लभते ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एतद्विधिं । यानापद्धर्मान् । सम्यक् तत्कालानुरूपेण । परमां मोक्षाख्याम् । लब्ध-
विप्रजन्मान इति शेषः ॥ १३० ॥

(५) मन्वजः । प्रकरणार्थफलोपपादनेनोपसंहरति एते चतुर्णां वर्णानामिति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुर्णां वर्णानां उक्तः चातुर्वर्ण्यः धर्मविधिः ॥ १३० ॥

इति श्रीरामचन्द्रविरचितटीकायां दशमोऽध्यायः

एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ॥ अतः परंप्रबक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृंगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । पाठादेव सिद्ध्यर्थोयमिति ॥ १३१ ॥

मान्वाकापि मनुस्मृतिस्तद्विचिता व्याख्या हि मेधातिथेः सा लुप्तैव विधेर्वशात्कचिदपि प्राप्यनयत्पुस्तकं ॥ क्षोणी-
न्द्रोमदनः सहारणमुतो देशान्तरादादृतं जीर्णोद्धारमचीकरत्ततस्तत्पुस्तकैर्लक्षितैः ॥ इति श्रीभट्टवीरस्वामिस्तनुमेधातिथिवि-
रचिते मनुभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चातुर्वर्ण्यस्य तद्वत्स्य संकरस्य च । कीर्तितो दशमिरध्यायैः ॥ १३१ ॥

मनुवृत्तौ जातिविवेकापद्धर्माधिकारनामा दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं चतुर्णां वर्णानामाचारः समयः कथितः अत ऊर्ध्वप्रायश्चित्तानुष्ठानशुभमभिधास्यामि ॥ १३१ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तवर्तिभ्यमाणयोः संबन्धवक्तुं वृत्तमनूय वर्तिभ्यमाणं प्रतिजानीते एष इति । शुभं शोधकम्
अभ्यघातकसंगतिः ॥ १३१ ॥ इति मन्वर्थचन्द्रिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ७ ॥

(५) मन्वजः । पूर्वोक्तं सर्वमर्थमुपसंस्तुत्यान्तरं प्रस्तौति एष धर्मविधिः कृत्स्न इति । उत्तरे अध्याये प्रायश्चित्तमाधा-
न्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्सत्यन्यथान्तरोपन्यासे प्रायश्चित्तवक्ष्यामीत्युक्तम् ॥ १३१ ॥

इति श्रीमन्मनविरचिते मानवव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥



सान्तानिकंयक्ष्यमाणमध्वगंसर्ववेदसम् ॥ गुर्वर्थपितृमात्रर्थत्वाध्यायाध्युपतापिनः ॥ १ ॥

(१) मेधानितिः । श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः स्नातकविशेषेण विशिष्टोदानार्थोविधीयते । सान्तनिकादि-
भ्यो धर्मार्थभिक्ष्यमाणेभ्यो निःस्वेभ्यो विद्याविशेषेण दातव्यमिति । संप्रति संप्रदानविशेषणत्वे धर्मभिन्नुक्तशब्दस्याधिकार
संपादनमपि प्रतीयते एवं नैव विशिष्टायाश्चैव निमित्तमिति नैमित्तिकोदानाधिकारश्चोच्यते । संतानं प्रजाप्रयोजनमस्येति
सान्तानिको विवाहार्थो भण्यते तत्र हि धनमुपयुज्यते भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः धर्मग्रहणात्कामतस्तु प्रवृत्ताना-
मिति द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ न नियमतो देयमिति । एवं वक्ष्यमाणो नित्ययज्ञाग्निप्रोमाद्यर्थो वृत्तिवचनं करोति सवेदितव्यः ।
अध्वगः क्षीणपथ्योदनः सार्ववेदसो विष्वजिति सर्वत्वं दक्षिणात्वेन दत्तवान्मनुप्रायश्चित्ताद्यर्थः । स्वाध्यायार्थं यद्यपि ब्रह्मचा-
रिणोऽध्ययनं विहितं भिक्षाभोजनं च तथापि वस्तुार्थोपयोगि धनं दातव्यं अथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा मैक्षभुजो-
पि । उपतापीरोगी स्नातकग्रहणं प्रशंसार्थं गुर्वर्थत्वाध्यायार्थत्वं प्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थकर्तव्यमिति वि-
हितं निमित्त्य निर्वचनेभ्यो विद्याविशेषतो बहुविधाय बहुस्वरूपविधायारूपमिति । ननु च सर्वमेवेदमप्रकृतं प्रक्रियते एवं हि
प्रतिज्ञातम् अतः परमवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति नैषदोषआश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य प्रायश्चित्तानामनुव्ययरूपतया
सहोपदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्तत्वादस्यार्थस्य प्रथममभिधानं दामंदेप्रमित्युक्तं दानशब्दश्चकर्मसाधनः किं हि यमित्यपेक्षाया-
मुत्तरश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायश्चित्तप्रक्रमते सांतानिकमिति । प्रायश्चित्तप्रक्रमेपि दानोदः प्रक्रमामिधानं तद्रूपस्या-
पि प्रायश्चित्तस्य सद्भावात्तद्विशेषप्रतीत्यर्थम् । सांतानिकं संतानार्थं विवाहार्थमिच्छन्तं धनार्थमागतम् । यक्ष्यमाणं या-
गाधिनम् । अध्वगमध्वनि क्षीणवृत्तिम् । सार्ववेदसं तत्तत्प्रकृतविशेषेषु दत्तसर्वधनं वेदो धनम् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणादानार्थिन-
म् । स्वाध्यायार्थं जपसिद्धयर्थं वृत्त्यर्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

(३) कुङ्कुमः । नन्वतः परमवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात्सान्ता-
निकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्तावउच्यते दानेनाकार्यकारिण इति प्रागुक्तत्वाद्दानेन वधनिर्णयकसर्पादीनामशक्रुवन्मित्या-
देश्च वक्ष्यमाणत्वात्प्रकृतप्रायश्चित्तात्मकदानप्राप्त्युपासः प्रकृतोपयुक्त एव । वर्णाश्रमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमि-
त्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्याप्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपपत्त्यासौ युक्तः सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य । सान्तानिको-
विवाहार्थः । यक्ष्यमाणोऽवश्यकर्तव्यभ्योतिष्ठोमादियागं चिकीर्षुः । अध्वगः पान्थः सर्ववेदसः कृतसर्वत्वं दक्षिणविष्वजिद्यागः
विद्यागुरोर्मासाच्छादनाद्यर्थः प्रयोजनं यस्य सगुर्वर्थः एवं पितृमात्रार्थमपि स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादना-
द्यर्थं ब्रह्मचारी उपतापीरोगी एतान्मन्त्राणां धर्मभिक्षाशीलं स्नातकाजानीयात् । एतेभ्यो निधनेभ्यो गोहिरण्यादिदीयत-
इति दानविद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् ॥ १ ॥ २ ॥

(४) राघवावन्दः । ननु प्रायश्चित्तप्रतिज्ञायां दानविचारोऽकाण्डताण्डवितइति चेन्न यतः दानेनाकार्यकारिणः अन्नादे भूणहा मांष्टि तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजते दानेन वधनिर्णोकमित्यादिवक्ष्यमाणवचनजातेन दानोदः प्रायश्चित्तान्तर्गतत्वेन तत्पात्राणि ज्ञापयन्नादौ दानमाह सान्तानिकमिति चतुर्भिः । सान्तानिकं प्रजार्थं विवाहोद्योगिनम् । यक्ष्यमाणं ज्योतिष्टोमादिकर्तारम् । अभ्वगं तीर्थयात्रिणम् । सर्ववेदसं कृतसर्वस्वदक्षिणविश्वजिघांसम् । गुर्वर्थं विद्यागुरोर्प्रासाच्छादनादि प्रयोजनं तदर्थं समावर्तनकालदक्षिणार्थं वा । पितृमात्रार्थं पितृमातृपोषणं प्रयोजनं यस्य तम् । त्वाभ्यायार्थं तत्कालोन्नायार्थं उपतापीरोगी चतौ ॥ १ ॥

(५) मन्दुनः । एवमापद्धमाउक्ताः इदानीमापन्नेषु भिक्षितैरप्रत्याख्येयान्पात्रविशेषान् श्लोकत्रयेणाऽऽह सान्तानिकं यक्ष्यमाणमिति । सान्तानिकः सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीति यावत् । सर्ववेदसोदत्तसर्वस्वः । अर्थशब्दो गुर्वर्थ्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते गुर्वर्थार्थं पितृमात्रार्थं त्वाभ्यायार्थं वेदपारायणार्थं । उपतापीरोगी ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वाभ्यामाह सान्तानिकमिति । नैमित्तिकधर्माः कथ्यन्ते । सान्तानिकं विवाहार्थिनम् । यक्ष्यमाणं यागार्थिनम् । अभ्वगम् अभ्वनिक्षीणवृत्तिम् । सर्वस्वविश्वजितिसर्वस्वदातारम् । गुर्वर्थं पित्र्यार्थं त्वाभ्यायार्थं विद्यार्थम् । उपतापी रोगी ॥ १ ॥

नवैतान्स्नातकान्विद्याद्वास्त्राणान्धर्मभिक्षुकान् ॥ निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नवस्नातकान् सतीधर्मभिक्षुकान् दातुर्धर्महेतून् भिक्षमाणान् । विद्याविशेषतो विद्यानुरूपेण ॥ २ ॥

(४) राघवावन्दः । स्नातकान् स्नातको भविष्यद्धारः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थमेव भिक्षयन्ति प्रतिगृह्णन्तीति सुस्थ-शरीरदेधर्महेतुत्वात् । दानं दीयतइति गोहिरण्यादि । विद्याविशेषतः विद्यानुरूपेण । विद्याश्च वेदादीनि ॥ २ ॥

(५) मन्दुनः । धर्मभिक्षुकान् धर्मार्थं भिक्षमाणान् एतेभ्यो भिक्षमाणेभ्यो दानं च संतानार्थं विद्याविशेषतोऽपि तारतम्याद्विक्षितैर्देयमन्यथाप्रत्यवायइति ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्याविशेषतः विद्यामानेन ॥ २ ॥

एतेभ्यो हि द्विजाभ्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ॥ इतरेभ्यो बहिर्वेदिकृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३ ॥

(१) मेघातिथिः । दक्षिणाशब्दो यद्यपि कर्मकरसंयुक्तं सत्पात्रे वर्तते तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाजनादभ्यर्च्य देयमुच्यते तथापि लौकिकी प्रसिद्धिरिति इतरेभ्य एतद्यतिरिक्तार्थे भिक्षुकास्तेभ्यः कृतान्नं सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यं बहिर्वेदियज्ञादभ्यर्चातिथिभ्यो दानं गृहस्थधर्मेषु यदेतत्तदेवानूचते ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नं सदक्षिणमन्नं दत्त्वा दक्षिणात्वेन धनं देयम् । बहिर्वेदि इतरेभ्यः एतद्वासेभ्यो बहिर्वेदि यज्ञादहिः कृतमन्नं पक्वान्मवश्यं देयम् । वेद्यां तु याचित्सर्वमेव देयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतेभ्यो नवभ्यो ब्राह्मणभेदेभ्योऽन्तर्वेदि सदक्षिणमन्नं दातव्यम् । एतद्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिर्वेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ॥ ३ ॥

(४) राघवावन्दः । दीक्षितो न ददातीत्यस्य वेदस्य प्रतिप्रसवार्थमाह सदक्षिणमिति । दाने दृष्टलोभाद्यसंभवेन

स्थितेः प्राचर्यादितिभावः । कृतान्नं सिद्धान्नम् तच्च प्राणिमात्रे सर्वदा देयमित्याह बहिर्वेदीति । अन्नस्य क्षुधितः प्राचमि-
तिस्थितेः ॥ ३ ॥

(५) मन्दनः । अपि बहिर्वेदि वेदेर्वहिरपि यज्ञादभ्यत्रापि यावत् । दक्षिणांस्वर्णादिकसहितं देयमन्नं कृतमकृतं वा देयं
इतरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो कृतान्नमेव देयं । बहिर्वेदिकृतान्नविधानादन्तर्वेदितेभ्यो विकृतान्नमपि सूचितम् ॥ ३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इतरेभ्यः नवभ्योभिभुकेभ्योऽभ्ये ये तेभ्यः बहिर्वेदि यज्ञादहः ॥ ३ ॥

सर्वरत्नानि राजा तु यथार्हं प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्ववर्णानां स्वर्गादिकलाय पुरुषार्थोपयोगिदानं विहितं । अयं तुराज्ञो नियमार्थमुपदेशो बह्वधनेन
राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि यथार्हं विद्याकर्मानुरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दातव्यानि यज्ञार्थं च दक्षिणा काम्यकर्मसिद्ध्येऽपी-
ति पुनरुपदेशो प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् ग्राहयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्राह्मणान् प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् । यज्ञार्थं तेषाम् ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । राजा पुनः सवरत्नानि मणिमुक्तादीनि यागोपयोग्यानि च दक्षिणार्थं धनविधानुरूपेण वेदविदो ब्रा-
ह्मणान् स्वीकारयेत् ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । राज्ञो विशेषमाह सर्वेति । प्रतिपादयेत् स्वीकारयेत् । यज्ञार्थं तेषामेव ॥ ४ ॥

(५) मन्दनः । सान्तानिकादिपुराज्ञा कर्तव्यमाह सर्वरत्नानि राजात्विति । ब्राह्मणां सान्तानिकादीन् प्रतिपादयेद् बहि-
र्वेदीत्यनुवर्तते सर्वरत्नानि प्रतिपादयेदित्येव सिद्धे दाने यज्ञार्थं चैव दक्षिणा इति पृथगुपन्यासो वक्ष्यमाणप्रत्यादरातिशयार्थः
॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथार्हं प्रतिपादयेत् प्रतिग्राहयेत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दाराभिक्षित्वा योऽधिगच्छति ॥ रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्नतिः ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामतो द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तौ भिक्षमाणस्य निषेधोऽयं । रतिमात्रं फलमित्यादिरर्थवादीनं यथा-
श्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम् । अन्ये तु व्याचक्षते धर्मार्थसान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति स एवायमर्थः । पुनरभ्यधीष्यते
सान्तानिकाय दातव्यं अयं तुरतिकामो न सान्तानिक इत्यर्थः द्रव्यदातुर्हि सा संततिर्न तस्येति ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सान्तानिकमिति यदुक्तं तच्च विशेषमाह कृतदार इति । कृतदारः प्राप्तधर्मप्रजासंभारदारः ।
द्रव्यदातुस्तु संततिः फलेन हानिरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लूकः । यः सभार्यः सन्तत्यर्थादिनिमित्तमन्तरेणापरान्दाराभिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः
पुनस्तदुत्पन्नाभ्यपत्त्यानि भवन्तीति निन्दातिशयः । नैव विधेन धनं याचित्वाऽभ्यो विवाहः कर्तव्यो नान्येर्विधाय नियमतो-
धनं देयमिति ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । [सान्तानिकमित्युक्तं सचेत्] कृतदारोपि यद्यपरान्दाराधनं भिक्षित्वोद्भवेत्तं भीषयन्माह कृत-
दार इति । रतिमात्रं संभोगमात्रं निन्दामात्रम् द्रव्यदातुरिति तेन सति संभवे भिक्षया किञ्चिन्कार्यमिति भावः ॥ ५ ॥

(५) मन्त्रजः । अथसान्तानिकस्येतिकर्तव्यं प्रसङ्गादाह कृतदारोऽपरान्दरानिति । भिक्षित्वा अर्थम् ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतदारः ग्रामधर्मप्रजासंपन्नदारः । अपरान् दारान् भिक्षित्वा यः अधिगच्छति ॥ ५ ॥

धनानि तु यथाशक्ति विभेषु प्रतिपादयेत् ॥ वेदवित्तु विविक्तेषु भ्रेत्य स्वर्गसमभ्रुते ॥ ६ ॥

(१) कुल्लूकः । धनानि गोभूदिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत्तद्वशाच्च स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

यस्य वैवार्धिकं ज्ञत्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं वापि विधेयं ससोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

(१) मेघातिथिः । ऋणि वर्षाणि यस्य पर्याप्तं भृत्यभरणाय धनतन्वैवार्धिकं ततोधिकं वा यस्यास्ति ससोमं पातुमर्हति भृत्यनित्यस्य सोमस्यावश्यकर्तव्यतयानुक्तत्वात् भृत्योपरोधेऽपि नैवनिषेधः प्रवर्तते नलीयस्त्वाच्छ्रुतेरतद्व्याप्तिः । ननु च सोमे धनपरिक्रयार्थमुपयुज्यते तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र वृत्तिर्वर्धतेऽतश्चसौमेतच्च धनमुपयुज्यते नोच्यते यस्य वैवार्धिकमिति । ननु च वृत्तिधनमसति धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यमेवेत्यते । प्राशस्त्यकरदानशब्दोभक्तमात्रेयदिहिरण्यदानं सोमक्रयार्थमेवमादिनवृत्तिः ॥ ७ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । भृत्याः भरणीयास्त्रायाः । अधिकं वापीति वाकारः समुच्चये । त्रिवर्षं भृत्यवृत्तये योग्यं चैवार्धिकं धनं स्थापयित्वा यद्यधिकं सामर्थ्यं पवामं तदैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(१) कुल्लूकः । यस्यावश्योपभरणार्थवर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्त्यादिस्वात्सकाम्यसोमयागं कर्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथाकथंचिदवश्यकर्तव्यत्वान्नायनिषेधः । अतएव समान्तैसौमिकैर्मसैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । संभवद्वत्तस्य यागदानयोः स्नेहसाधनत्वेन भृत्यादिपरिपीडनेनापि तत्कर्तव्यत्वात् ग्रामा तत्राह यस्येति चतुर्थिः । भृत्यवृत्तये तत्पौषणाय पर्याप्तं क्षमम् । यस्य वैवार्धिकं धनं ससोमं पातुमर्हतीति स्मृत्यन्तरात्सोमं काम्यं समान्तैसौमिकैर्मसैरिति नित्यस्यावश्यकर्तव्यतोक्तेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेर्नानेन निषेधो नित्यस्य श्रुतिबाधेन स्मृतेर्दुर्बलत्वात् ॥ ७ ॥

(५) मन्त्रजः । भिक्षित्वा वक्ष्यमाणस्यापि कर्तव्यं श्लोकद्वयेनाह यस्य वैवार्धिकं भक्तमिति । भृत्याभरणीयाः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्तं अन्नं त्रिवर्षपर्यन्तं यः सोमं पातुं अर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वर्णीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ॥ सपीतसोमपूर्वोपि न तस्यामोति तत्फलम् ॥ ८ ॥

(१) मेघातिथिः । यतिवैधातिक्रमेणानधिकारिणः कुर्वन्तीत्यायसिद्धफलभावोनेनानुषङ्गे फलग्रहणाच्च काम्यविषयतास्फुटतराप्रतीयते सपीतसोमपूर्वोपि अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकर्तव्यतादर्शयति सपीतत्वाद्यर्थवादोऽयं न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । नफलमाप्नोति कथंचिन्मध्यं दुर्भिक्षादिना भृत्यनाशे प्रत्यवायाधिक्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(१) कुल्लूकः । वैवार्धिकधनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योपि न संपन्नो भवति । सुतराद्वितीययागः काम्यः ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतोनिधमयति अतइति । सः पीतः पूर्वयागशेषः सोमोयेन सः पूर्वकृतसोमस्यापि फलं न प्राप्नोतीति निन्दा ॥ ८ ॥

(५) मन्दनः । अतस्त्रैवार्षिकाग्रकायस्य पूर्वैरपीतसोमः सपीतसोमपूर्वः ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अतः त्रैवार्षिकान् धनान् अल्पीयसि द्वये योद्विजःसोमपिबति सः अपीतसोमः पीतस्य सोमस्य सोमपानस्य फलं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापातोविषात्वादः सधर्मप्रतिरूपकः ॥ ९ ॥

(१) मेघातिथिः । यःस्वजनोभृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदारादिस्तस्मिन् दुःखजीविनि यः परजने यथोर्थवदति तस्यासौविषात्वादः आपाते सन्निपाते मधुरोयथा विषस्यात्वादः सन्निपातमधुरोविषाकविरसोभरणफलत्वादेवंतादृशदानंयद्यपि संप्रतियशः सुखंजनयत्यमुत्रप्रत्यवायोत्पत्त्याविषात्वादसमंसंपद्यते तदेवाह धर्मप्रतिरूपकोसौसदृशोऽधर्मः शुक्तिरिवरजतज्ञानस्य ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शक्तः स्वजनपोषणे । स्वजनान् भार्यादीन् विहाय कीर्त्याधिक्यादिबोधेन परजने दाता । आपाततोमधुभूतकीर्त्तिभास्मध्वापातः । विषात्वादोविषभक्षणं पापहेतुरूपानर्थहेतुत्वात् । धर्मप्रतिरूपकोधर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । योबहुधनत्वादानशक्तः सन्नवश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्या दुःखोपेते सति यथोर्थमभ्येभ्योददाति सतस्य दानविशेषोऽधर्मप्रतिरूपकोऽनु धर्मएव मध्वापातोमधुरोपक्रमः प्रथमयशस्करत्वादिषात्वादश्चात्रे नरकफलत्वात्तत्मादेतन्न कार्यम् ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । अतआहशक्तइति । दाता दानशीलोयःसपरजने प्राणान्मदातुं शक्तोपि सतिस्वजने दुःखिनि नदद्यादित्याह । मध्वापातः मधुवदापाततः कीर्त्तिमुखकरत्वात् विषात्वादः विषवदात्पादनीयं फलं यस्य सः उदके संतापादिदृष्टेः । विषमपि मारकत्वेत्यतिमधुरम् । दीयतेच परिक्रिष्टं तद्वान् राजसं स्पृष्टमित्युक्तेः ॥ धर्मप्रतिरूपकः धर्माभासः ॥ ९ ॥

(५) नन्दनः । प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमेव सान्तानिकादिषु भिक्षितैः कर्तव्यमुपसंक्रम्याह शक्तः परजनेदातेति । शक्तः धनवान् । स्वजने स्वकुटुम्बे । मधु ईषत्पिबतीति मध्वापातः । विषं समंतात्पादयतीति विषात्वादः प्रभूतविषाशीतियावत् । सधर्मप्रतिरूपकः धर्मप्रतिरूपसहितः स्वजने दुःखजीविनि सान्तानिकानि सान्तानिकादिष्वपि दातुर्धर्मोभूयानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः स्वजनपोषणसमर्थः स्वजने स्वभर्तव्ये दुःखजीविनि मध्वापीतः मधुरोपक्रमः विषात्वादः नरकदर्श [नम्] धर्मप्रतिरूपकोधर्मसदृशोऽधर्मः ॥ ९ ॥

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ तद्भवत्यसुरबोदकंजीवतश्च मृतस्य च ॥ १० ॥

[दृष्ट्वौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः ॥ अप्यकार्यशतंकृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीत् ॥ ११] †

(१) मेघातिथिः । पूर्वस्यनिन्दार्थवादोयं । भृत्याध्याख्याताः उपरोधो भक्तवस्त्रादिनायथोपयोगमाहरणं और्ध्वदेहिकंपरलोकप्रयोजनमसुखोदकंमुदकः आगामीकालः सोऽस्यदानस्यासुखोदकं भवतीतिप्रयोजनसिद्धमेव ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न केवलं कौत्स्यर्थदानादावेवमष्टमुद्ध्यापि करणे तथेत्याह श्रुत्यानामिति । उपरोधोव-
निसंकोचः । जीवतोऽसुखोदकं वृत्त्यभावेन भार्यादिनाशात् ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । पुत्रदाराद्यवश्यमर्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्ममुद्ध्या दानादिकरोति तस्य दातुर्जीवतोऽवृत्तस्य च
तद्दानदुःस्वफलं भवतीति पूर्वकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयं त्वदृष्टार्थदानप्रतिषेधः ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । ततः किं तत्राह श्रुत्यानामिति । श्रुत्यानामुपरोधेन भरणीयानापीडया । और्ध्वदेहिकं पार-
लौकिकम् । असुखोदकं इह भरणीयव्ययमनस्तयाजीवतः श्रुतस्य तु अमुत्र फलराहित्येन च अतोऽश्रुत्यापीडया दृष्टादृष्टं
दानादिकं कर्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

(५) मन्दूजः । न केवलं दानमेव त्वजनोपरोधेन न कार्यं किन्तु सर्वापि धर्मोपकार्यइत्याह श्रुत्यानामुपरोधेनेति ।
भरणादूर्ध्वं येन देहः प्राप्यते स ऊर्ध्वदेहस्तस्यै हितमौर्ध्वदेहिकं धर्ममिति यावत् ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । श्रुत्यानां जीवनोपरोधेन और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं अस्य जीवतोऽवृत्तस्य वाऽसुखोदकं तद्वयं
भवति ॥ १० ॥

यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ११ ॥

(१) मेघातिथिः । अत्राङ्गहरणान्नकेवलं सर्वासां दक्षिणानामसंपत्तौ वैश्यानामिदमाहरणविधीयते । अपिच तस्मिन्-
पि पश्वादावाहरेदिति तत्पत्नीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञयाविनिमये चौर्येणैवापहर्तव्यं न च चौर्येण-
त्वाम्यनोत्पद्यतइत्युक्तं नैषदोषः इह त्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति एवं चादः कर्तव्यं हीनकर्मण इति अयं वापहारः प्रागारब्ध-
यागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ब्राह्मणस्य विशेषेण निर्वचनात्क्षत्रियवैश्ययो-
रप्यस्ति तदेकाङ्गपहणमस्मिन्निमित्ते ननु कः क्षत्रियोपाचेदिति क्षत्रियस्य याज्ञाप्रतिषिद्धा अत्यल्पमिदमुच्यते ब्राह्मणस्या-
पि चौर्येण निषिद्धतस्मात्तस्मिन्निमित्तेनास्त्यर्जनोपायनियमो धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयं यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमित्ते चौर्यं विह-
तमिति अन्यस्य तु निगृहीतत्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुपहणं धनमात्रोपलक्षणार्थं कुतः कर्मयोगादप्यपि दानादि न करोति
सत्यमसोमपे कुटुंबादृहादित्यर्थः । गृहादिचौर्यदोषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते न पुनरप्येवमेव नियमोऽप्यतोऽपि यत्खलादेः
संपद्यते तत्कर्तव्यमेव वक्ष्यति च खलात्क्षेत्रादगारादिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य । एकेनाङ्गेनाप्राप्तेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा
दक्षिणानामप्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिबद्धः । धार्मिके सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहरणा-
नुपपत्तेरुक्तम् । ११ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञहतराङ्गसंपत्तौ सत्यामेकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्त-
दा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाक्यज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य गृहात्तदङ्गोपेतं द्रव्यं बलेन चौर्येण वा हरेत् । एतच्च धर्मप्र-
धाने सति राजनिकार्थसहि शास्त्रार्थमनुतिष्ठन्तं निगृह्णाति ॥ ११ ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । विहितदक्षिणानु शूद्रादिप्रतिषेधेणापि दैयेत्याह यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमामकरूपः ।
एकेन दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणादपि वैश्यादिभ्यो दक्षिणा प्राप्तेति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति विशेषणं द-
क्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ॥ ११ ॥

(५) मन्दूजः । अथ वर्षत्रयपर्याप्तश्रुत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन किञ्चिन्न्यूनधनेन सातकेन निवेदितस्य कोशहीनस्य

राज्ञः कर्तव्यमाह यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यं सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि एकेनाङ्के-
नैकाङ्कवैकल्पेन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विहितश्चेत् राज्ञः कोशाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति श्रुत्यामाह यज्ञेति । यज्वनः यज्ञः एकेनांशेन प्रतिरुद्धः स्यात् ॥ ११ ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ॥ कुटुम्बान्तस्य तद्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥ १२ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि
श्रेष्ठतोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्बान् कुटुम्बार्थधनादाकल्प्यैकमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यज्ञः । कुटुम्बान् गृहादपि घासम् । यज्ञसिद्धये यज्ञसमामये । तद्रव्यं दक्षिणारूपमि-
ति भावः ॥ १२ ॥

(६) मन्वजः । हीनक्रतुः अनध्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य कुटुम्बाद्बहुपशुसिद्धये एकाङ्कहीनयज्ञस्य समामये या-
वताद्रव्येण सयज्ञः सिध्यति तावद्रव्यमाहरेत्प्रसह्यगृहीयात्सराजंति विपरिणामः । राजैव कर्ता न यज्वा कुतएतद्वाङ्मवा-
हरणबलोपपत्तेः महाभारतेऽप्यस्य वचनस्य अन्तर्गत्तः पादोयज्ञार्थार्थबोहरेदिति पठ्यते तेनापि राजैक कर्तव्याख्येयोनयः
ज्वेति ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । धार्मिके राजनि सति । यो वैश्यो बहुपशुः हीनः क्रतुर्यस्य सः । सः असोमपः तस्य कुटुम्बान्
गृहात् तद्रव्यं यज्ञसिद्धये राजा आहरेत् स्वीकुर्यात् ॥ १२ ॥

आहरेत्रीणि वा द्वे वा कामंशूद्रस्य वेश्मनः ॥ न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यं त्रीणि वा द्वे वा त्र्यम्भकरणपादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणविहितं तथापि भिक्षणमत्र नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति ननु च स्मृत्य-
न्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः प्रतिषिद्धः अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्मनि गृहीतमिति द्रष्टव्यम् । अन्येत्वाहुः ब्राह्मणेन
स्वीकृतत्वात् नैव तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिकर्षादिकवियेन धनेन करोति कृत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः इह तु-
भूतपूर्वगत्या शूद्रधनपदेशोऽस्य स्यात् साम्तिकस्याभावे च सा ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदि तु यज्ञाद्भयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्यैव तथाविधस्य धनादित्याह आहरेदिति ।
यज्ञेषु परिग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो यज्ञार्थताधनस्य ॥ १३ ॥

(३) कुल्लुकः । यज्ञस्य द्विष्यद्वैकस्येति तानि त्रीणि चाङ्गानि द्वे वा द्वे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं शूद्रस्य
गृहादलेन चौर्येण वा हरेत् यत्नाच्छूद्रस्य कश्चिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति न यज्ञार्थधनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेतेति वक्ष्यमाणमतिषेधः
शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादेः ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र च कैमुत्यमाह आहरेदिति गवाम् । कश्चिदिति यज्ञादंशेन न यज्ञार्थधनमित्यादिवचन-
विरोधान् तत्समाप्तर्य तु न दोषः ॥ १३ ॥

(६) मन्वजः । वैश्याभावे राजा किंकुर्यादित्यपेक्षायामाह आहरेत्रीणि वा द्वेवेति । न केवलमङ्गराजा शूद्रस्य गृहा-
दाहरेत्किन्तु निभिरद्वैः यज्ञप्रतिग्रहहेतु उत्तरार्धेनोक्तः परिग्रहः संबन्धः ॥ १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शूद्रस्य त्रीणि यज्ञस्याङ्गानि द्वे वा द्वे हीने भवतः तदास्य वेश्मतः आहरेत् । शूद्रादनादानं कुर्या-
त् । कश्चित् परिग्रहः संबन्धः शूद्रस्य यज्ञेषु नास्ति ॥ १३ ॥

योनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ॥ तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामप्येवविधाभ्यामाहर्तव्यमिति श्लोकार्थः । गोयहर्णतावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थं अयज्जोऽसोमयाजी ॥ १४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियादप्येवंभूतदिकमंशमानेतव्यमित्याह योनाहिताग्निरिति । अयज्वा असोमयाजी ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । योनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधनआहिताग्निर्वाऽसोमयाजी गोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यामकृतमङ्गद्वयत्रयंवा शीघ्रंसेपादयितुंब्राह्मणेन द्वाभ्यामाहरेणीयंब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मणआहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्युक्रियावद्ब्राह्मणत्वहरणंनिषेधयिष्यति ॥ १४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । शतगुः शतंविद्यमानागावोयस्य । एवं सहस्रगुरपि । अयज्वाचेद्ब्राह्मणःक्षत्रियोवा अविचारयन् द्वित्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् ॥ १४ ॥

(५) नन्दन । शूद्राभावे च किंकुर्यादित्याह योनाहिताग्निः शतगुरिति । योनाहिताग्निः परिशेषात्क्षत्रियोब्राह्मणश्च आहरेद्दोधेत्रीण्यङ्गानि द्वाभ्यांचेद्दे सर्वेभ्येत्सर्वाणीत्युक्तम् ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । योऽनाहिताग्निः शतगुः गोशब्दउपलक्षणं तावद्धनमुच्यते च पुनः यः अयज्वा असोमयाजी च सहस्रगुः तयोः शतगुसहस्रग्वोः कुटुम्बाभ्यां त्रैवर्णिके अविचारयन् राजा आहरेत् ॥ १४ ॥

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ॥ तथा यशोस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । अयंसर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्योयः सर्वकालंरुषिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति नच ददाति ततउपायान्तराण्याश्रयणीयानि आदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकादप्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोपि त्रैवर्णिकादोहरेत् । एकमङ्गद्वयत्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु बह्वपि ग्राह्यम् । ब्राह्मणस्यत्वयज्वनोपि धनमनदियमिति वक्ष्यति । एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति ग्राह्यम् ॥ १५ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिग्रहादिना आदानंधनग्रहणंनित्यंयस्यासावादाननित्यः ब्राह्मणस्तत्मादिष्ठापूर्तदानरहितायङ्गाङ्गद्वयत्रयार्थायां याचनायां कृतायामददतोबलेन चौर्येण वा हरेत् तथाकृतेऽपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ॥ १५ ॥

(४) राघवानन्दः । आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः त्वरसतः । अप्रयच्छतः अनिवेधकात् । अस्यायज्वनोयज्वनोवा । यशोऽमुक्तस्य धनेनात्मभागः समाप्तइति वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् ॥ १५ ॥

(५) नन्दनः । एवंकुर्वतोराज्ञः फलमाह । आदाननित्याच्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोदातुः कदर्यादितियावत् तद्ध्यमाहरेत्तथाकुर्वतोराज्ञोयशः प्रथते ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । आदातुः आददतः आदाननित्यात्प्रतिग्रहादिना नित्यात्स्वरुत्यात् अप्रयच्छतः आहरेत् त्वीकुर्यात् अस्य यशः प्रथते ॥ १५ ॥

तथैव सममे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ॥ अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यंहीनकर्मणः ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । आत्मकुटुम्बावसादेपि पूर्ववत्परादानकर्तव्यं अश्वस्तनग्रहणादेकदिनवृत्त्यर्थमेवानुजानाति नाधिकहीनकर्मण इति कर्मार्थस्मृत्यन्तरे ॥ हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभावे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकान् ॥ सममे भक्ते व्यहयेन न भुक्तं चतुर्थे हनि प्रातर्भोजनार्थपरादानेन प्रवर्तेत सायंप्रातर्भुञ्जीतेत्यहम्यहनि भक्तद्वयविहितम् ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्यहमुपोषितेन चतुर्थदिनेऽप्युपवासशङ्कनायां तद्दिनमात्रपर्याप्तम् । हीनकर्मणः पतितादेरपि ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सायंप्रातर्भोजनोपदेशाच्चिरात्रोपवासे वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सममे भक्ते दानादिधर्मरहितादेकदिनपर्याप्तमर्थचौर्यादिना हर्तव्यम् ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मार्थस्येव प्राणात्ययमायेपि ग्राह्यमित्याह तथैवेति द्वाभ्याम् । सममे चतुर्थेऽहनि प्रातर्भक्ष्ये एतत्स्पष्टयति भक्तानिषडिति । अनश्रता चतुर्वर्ण्येन अश्वस्तनविधानेन परदिनासंचयित्वेन हर्तव्यं चौर्यादिना । हीनकर्मणः कदर्यादपि ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । एवंयज्ञापदि राक्षः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह तथैवसममेभक्तइति । सममे भक्तानिषडनश्रता व्यहमभुञ्जानेन सममे भक्ते समस्यां भुक्तं चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वलाङ्गीनकर्मणः पुरुषान् अश्वस्तननिधानाय श्वोभवं श्वस्तननिधानं न्यासः श्वस्तनश्चतन्निधानंचेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय एवमापक्षिष्ये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन्नाज्ञा न दण्ड्यः ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सममेभक्ते चतुर्थदिने षट्भक्तानि अन्नानि अनश्रता त्रीणि दिनानि अनश्रता हीनकर्मणः शूद्रान् अश्वस्तनविधानेन एकदिनपर्याप्तं अन्नादानं कर्तव्यम् ॥ १६ ॥

स्वलाक्षेत्रादगाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ॥ आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यतोवापीति आरामादेरपि आख्यातव्यं पृच्छतद्व्येव यदि पृच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणादिना प्रथमसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने यदि पृच्छति राजेति राजपुराय नीतएव विषयभेदीदर्शयितव्यः । तथाचगौतमः आचक्षीतराज्ञापृष्टइति भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषानुभयत्रार्थविधिर्ज्ञेयः ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वलादेरपिरक्षितात्त्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेनवा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारह्यभौजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सममेभक्तइत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति तस्मै तथाऽभ्यत्मा अपि अरक्षितादाने कुतः प्रार्थनामिदमिति पृष्टेन नाक्षेपव्यं तथापत्युरित्यर्थः ॥ १७ ॥

(३) कुङ्कुमः । धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्वा यतोवाऽभ्यत्मात्प्रदेशाद्वा न्यहीनकर्मसंबन्धि लभ्यते ततोहर्तव्यं यदि दासौ धनस्वामी पृच्छति किन्निमित्तं कृतमिति पृच्छते निमित्तचौर्यादिवक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । हरणस्थलाभ्याह स्वलेति । स्वलात् प्राङ्गणान् । त्वया हतमेतदिति यदि पृच्छति तदा तस्मै पृच्छते मया हतमेतदिति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । अश्वस्तननिधानाय भक्तद्वयं कुतोहर्तव्यमित्यपेक्षायामाह स्वलाक्षेत्रादगारादेति । यतोवाप्युपपद्य लभ्यते ततोहर्तव्यमित्यनुषजनीयम् ॥ १७ ॥

(१) रामचन्द्रः । यतः स्थानात् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणत्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ॥ दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्षत्रियेणेति । क्षत्रियग्रहणवैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थं । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः दस्युनिष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिव दस्युस्तत्करोनिष्क्रियस्त्वकर्माभमी ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दस्युः शूद्रः निष्क्रियो क्षत्रियविशौ तेषां वित्तमजीवन्क्षत्रियो राजा गृहीयात् ॥ १८ ॥

(३) कुल्लूकः । उक्तेष्वपि निमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनततोपकृष्टत्वात् न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्य-शूद्राभ्यामुत्कृष्टजातितो न हर्तव्यं प्रतिषिद्धकृद्ब्रह्मताननुष्ठायिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः । अजीवन-वृत्त्यन्तराभावात् । निष्क्रियो धर्महीनः ॥ १८ ॥

(५) मन्दनः । तद्व्यवस्थै स्वामिने जात्या स्वत्वादपकृष्टादर्थव्यनोत्कृष्टादित्याह ब्राह्मणत्वं न हर्तव्यमिति । ब्राह्मण-क्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थं । अस्यापवादेनोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः संहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः दस्यु-निष्क्रिययोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः अजीवन्वृत्तिहीनः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दस्यति यः सः दस्युः निष्क्रियः तत्करानाभिमणौ तयोः त्वद्व्यं क्षत्रियः अजीवनं हर्तुं स्वी-कर्तुं अर्हति ॥ १८ ॥

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ॥ सकृत्वा ह्रवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥ १९ ॥

(१) मेधातिथिः । ह्रवः समुद्रतरणः उभौ यस्यापहरति शेषोऽर्थवादः ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मानं ह्रवंकृत्वेत्यात्मनस्तरणतारणं परस्येति दर्शयति । तथाच राजा दस्युनिष्क्रिय-योर्द्व्यंगृहीत्वापि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधून्याश्च तद्वित्तिविनियोगेन ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । योहीनकर्मादिव्यउत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि निमित्तेषूक्तानुरूपयज्ञादिसाधनंकृत्वा साधुभ्यउत्कृ-ष्टेभ्यः कृत्वा विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति तदुरितं नाशयति यस्यै तद्दाति तदौर्गत्याभिघातादित्येवं ह्रावन्त्यात्मानमुदुप-कृत्वा दुःखाभ्युपयति ॥ १९ ॥

(४) राघवानन्दः । चातुर्वर्ण्यस्य बलमुद्धिमतः उपायान्तरमाह यदिति । असाधुभ्योऽस्त्वादिव्यः । साधुभ्यो यागादिशीलेभ्यः । उभौ दातुमिति पादौ । ह्रवम् ह्रवस्थानीयम् ॥ १९ ॥

(५) मन्दनः । अपरमपि परत्वादानविषयमाह योऽसाधुभ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयक्कशीलेभ्यः तावुभौ तानु-भयान् ॥ १९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः असाधुभ्योऽर्थं आदाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सः क्षत्रियः आत्मानं ह्रवं तरणसाधनं कृत्वा तौ उभौ असाधुसाधुसंतारयति ॥ १९ ॥

यद्वनं यज्ञशीलानदिबत्वं तद्विदुर्बुधाः ॥ अयज्वनांतु यद्विस्तमासुरत्वं तदुच्यते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमस्यार्थवादएव गुणवद्भ्योनापहर्तव्यनिर्गुणेभ्यस्तु न दोषः ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यद्वनमित्यस्यैव शेषः ॥ २० ॥

(३) कुङ्कुमः । यज्ञशीलानां यजनतयागादी विनियोगादेव त्वविर्हासो मन्थन्ते यागादिशून्यानां यज्ञस्य तदर्थं विनियोगाभावात्सुरत्वं भुज्यते अतस्तदप्यपैतस्य यागसंपादनात्तदेव त्वकर्तव्यम् ॥ २० ॥

(४) राघवानन्दः । यन्त्राऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरत्वं दृष्टिमारोपयति यदिति ॥ २० ॥

(५) नन्दः । अत्रोपपत्तिमाह यजनं यज्ञशीलानामिति ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । देव च देवांशं । असुरांशं देव्यांशम् ॥ २० ॥

न तस्मिन्धारयेद्वृण्वं धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्मिन्निमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डेन कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्याच्चौर्यात्तदुभावसी-
दन्ति भुजेत्यविवक्षितमुभयोः प्रकरणादर्थवादस्वाच्च ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तस्मिन्निति तत्पदं व्यवहितवाचि येनाश्वस्तनविधानेन त्रिरात्रोप [वासादिनाऽ] र्ध-
[हरणं] कृतं तस्मिन्नित्यर्थः । बालिश्यादज्ञानात् ॥ २१ ॥

(३) कुङ्कुमः । तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारकुर्वाणे धर्मप्रधानो राजा दण्डेन कुर्यात् यस्माद्ब्राह्मणमूढत्वाद्ब्राह्मणः
भुधावसादं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपस्य कलमाह नेति । तस्मिन्नासुरधनहारिणि ब्राह्मणे । ब्राह्मणस्याभ्यधनापहरणं भुध-
सीदनं वा क्षत्रियस्यैवापराधइत्याह क्षत्रियस्येति ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्मिन्ब्राह्मणे क्षत्रियस्य बालिश्यात् ॥ २१ ॥

तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा त्वकुटुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशीले च विज्ञाय दत्तिधर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्मावृत्तिर्यथा नित्यकर्मण्यपि संपद्यन्ते क्षीणकौशेनापि महिषीराजपुत्रादिकल्पिताऽयाहि-
हिताश्च धनाश्च किंचिदवकल्प्य दातव्यमिति त्वकुटुम्बादित्यादिनामभुधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः सर्वरत्नान्नीति वचनान् ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । तस्य ब्राह्मणस्य । कुटुम्बात् त्वकुटुम्बमभ्यांशकाद्वान् । शीलं वृत्तम् । धर्म्यां असद्वाना-
दिव्यतिरिक्तम् ॥ २२ ॥

(३) कुङ्कुमः । ततश्च तस्येति । तस्य ब्राह्मणस्यावश्यभरणीयपुत्रादिवर्गज्ञात्वा भुतापारीयिततदनुपूर्वावृत्तिस्त्वगृहा-
द्राजा कल्पयेत् ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । अत आह तस्येति द्वाभ्याम् । भृत्यजनं धीम्यजनम् । त्वकुटुम्बादपि धर्म्यां त्वधर्मोत्पत्तये हेतु-
भूताम् ॥ २२ ॥

(५) नन्दः । तस्य ब्राह्मणस्य ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वकुटुम्बात् गृहात् तस्य ब्राह्मणस्य श्रुतिशीले वेदाभ्यासरते ॥ २२ ॥

कल्पयित्वाऽस्य दत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मवद्वागंतस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दत्ति दानादिना । रक्षेच्चौरादेः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य ब्राह्मणस्य जीविकाविधाय शत्रुचौरादेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्ब्राह्मणाद्रक्षितान्तस्य धर्मपङ्क्त्यागमादिति ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । रक्षेत्ताम्रपट्टलिखितादिना ब्राह्मणरक्षणे परमत्रयभद्रव्याह राजेति । बलिपङ्क्त्यागमिव रक्षितान्त्रय-
कारुणात्मनोऽर्थात् पङ्क्त्यागमोतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । समन्ततः सर्वापद्रव्यः फलपङ्क्त्यागं यत्पुण्यं प्रत्यहं क्रियते तस्य फलपङ्क्त्यागम् ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्य द्विजस्य द्वारं कल्पयित्वा पुन द्विजं तस्मात् द्विजात् धर्मस्य पङ्क्त्यागं आसीति ॥ २३ ॥

न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो भिक्षेत कर्हिचित् ॥ यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षणमन्ननिषिध्यते अयाचितोपपन्नन्तु न दुष्यति तथाचोक्तं ॥ अयाचितोपपन्नानां द्रव्याणां यः प्रतिग्रहः । विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तद्विषयमतिग्रहमिति ॥ यज्ञार्थोऽयं प्रतिग्रहो न तु भृत्यभरणे केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते । भिक्ष-
णे दोषदर्शनादुपायान्तरेणोक्तमादानम् ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शूद्राद्विक्षित्वा यजमानो यागं कुर्वाणः ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचित् शूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचित्वा यज्ञकुर्वाणो मृतश्चण्डालो भवति ।
अतो याचननिषेधाच्छूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमन्यविरुद्धम् ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु दक्षिणार्थं गोत्रयादिव्यागार्थमपि किञ्चित् शूद्रात्प्रतिगृहीयान्त्राह नेति । दक्षिणायायागो
सरकालीनत्वायागस्योद्देश्यत्वाभावात् यजमानो हि तेन धनेनेति शेषः ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । पुनर्यक्ष्मणाणं प्रत्याह न यज्ञार्थं धनमिति । अत्र हेतुरुत्तरार्थेनोक्तः यजमानः यजन् ॥ २४ ॥

यज्ञार्थं धनं भिक्षित्वा योन सर्वप्रयच्छति ॥ स यामि भासतां विप्रः काकतां वा शर्मसमाः ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । भिक्षितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तरायफलं काकता भासता प्राप्तिः ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भिक्षित्वा द्विजेभ्योऽपि न प्रयच्छति तत्र यज्ञे न त्यजति ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यज्ञसिद्धयर्थं धनं याचित्वा योयज्ञे सर्वं विनियुक्ते शतं वर्षाणि भासत्वं काकत्वं वा प्राप्नोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । वैवाणिकेभ्योऽपि यज्ञार्थं भावयन् गृहीतं कुतश्चिन्मिमांसत इदं पक्षिषु स्यादतस्तदवश्यं यज्ञे
देयमिति सार्धवादमाह यज्ञेति । भासः पक्षिविशेषः । समाः अम्बानूय्याभ्य ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । भिक्षितान्प्रतिग्राह्यान् भासोऽयमविशेषः ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अर्थद्वयम् ॥ २५ ॥

देवत्वं ब्राह्मणत्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ॥ स चापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिद्येन जीवति ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । यागशीलानां त्रयाणां वर्णानां यद्विसेतैव त्वं ब्राह्मणस्यायागशीलस्यापि यत्सर्वं ब्राह्मणत्वमिति एव-
मपि लोको गच्छत्येव अर्थवादलोकोऽसौ धनयज्ञशीलानामिति न चोपादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषा परोऽतोऽन्यथा व्या-
ख्यायते देवानुद्दिश्य यागादिक्रियार्थं धनं यदुत्सृष्टेतैव त्वं मुख्यस्य त्वत्सामिसंयन्धस्य देवानामसंभवात् । न हि देवता इच्छया
धनं निवृजते न च परिपालनध्यापारस्तासां रक्षयते त्वं लोके तारश्चमुष्मते तस्मादेवोद्देशेन यदुक्तं नैवमत्र देवताया इदमिति
तदेव त्वं तच्च दर्शपूर्णमासादियागेऽप्यप्यदिदेवताभ्यश्चोदितं शिष्टसमाचारमसिद्धयैव गौणोपायदुर्गयागादिव । ननु चतुर्भुजादि-

प्रतिमासं वणिजलोके देवस्वमुच्यते लोकप्रसिद्धमश्वत्थार्थः शास्त्रेपहीतुं श्याम्यः स्यादेवं यदि देवस्वशब्दो निर्भानः प्रसिद्धिमुपेयात्
देवानां स्वदेवस्वमित्यवयवमसिद्ध्या समुदायार्थः प्रकटो न च वाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति मुख्यं चतुर्भुजादीनां देवत्वं
प्रतिमाव्यवहारोपपत्तं न च यद्युक्तलक्षणमस्ति अथ समाचारतो देवत्वं भवतु स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति यथोक्तेन च प्रका-
रेण स्वव्यवहारोपपत्तिरिति सिद्धितीये ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । देवत्वं देवोद्देशेनोत्सृष्टं यज्वनां च धनम् ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवत्वं ब्राह्मणत्वं च योलोभादपहरति स पापत्वाभावो जन्मान्तरे युभोच्छि-
द्वेन जीवति ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । यज्ञार्थे भिक्षितं देवत्वमिति ज्ञापयन्सदृष्टान्तनरकपातमाह । ब्राह्मणत्वमिति दृष्टान्तार्थम् ।
यथाहि विप्रधनं नरकोत्पादकं तथा देवत्वमपीति । तस्यादुभयं न यास्यमिति ॥ २६ ॥

(५) जन्दमः । एतदेवोपपादयति देवत्वं ब्राह्मणत्वं चेति । यज्ञार्थं यज्ञभिक्षितं देवत्वं ब्राह्मणत्वं चोपहितस्य पहरति
सर्वप्रयच्छतीति यावत् उच्छिद्विजिवनयउपयोगार्हद्वयोच्छेषणान् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः लोभेन देवत्वं उपहिनस्ति नाशयति ॥ २६ ॥

इष्टिवैश्वानरी नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ॥ कुमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ २७ ॥

(१) मेघातिथिः । वैश्वानर्या इष्टे गृह्यस्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यं समामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरद्वयपर्ययः । कुमा-
नां विहितानां पशुसोमानां नित्यानां पाण्ड्यास्यः सांवत्सरः पशुनित्यं वसन्ते सोमस्तेषामसंभवे धनाभावादिदोषेण निष्कृत्यर्थ-
नित्यस्याकरणे यो दोषस्तन्निवृत्त्यर्थं श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽप्यकर्म समामनन्ति तत्र केचित्समुच्चयं मन्यन्ते सत्यैककार्य-
त्वे प्रमाणभेदेन विधिनान्न तदुक्तं तथा च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते श्रौते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पवक्ष्यमभिहितं वैश्वानर्या
चेति ॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इष्टिवैश्वानरीमिति पशुवन्धादिककरणाशक्तस्यानुकल्पो यागप्रसंगादुक्तः । कुमानां नि-
यतानामसंभवे धनाभावे न । निष्कृत्यर्थं प्रत्यवायानुत्पादार्थम् । पशुः पशुहविष्को यागः । सोमः सोमहविष्कः ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । समामे वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरद्वयपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिस्तत्र वर्षान्तरे वैश्वानरीमिति इष्टि-
हितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शुद्धादित उक्तधनग्रहणरूपानिर्दिष्टकुर्यात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्य त्रैवार्षिकमित्यत्र यागस्य कर्तव्यत्वां सामान्यतः शीक्षां विशेषे स्थापयति इष्टिमिति ।
अव्यापातइत्यादिनिवृत्तौ नित्यातिरिक्तविषयाः । अद्वयपर्यये पूर्ववर्षसमापकोत्तरवर्षाद्यैत्रशुक्लप्रतिपदादिकाले कुमानां
आवश्यकत्वेन निष्कृत्यर्थं तदकरणपापनिवृत्त्यर्थम् ॥ २७ ॥

(५) जन्दमः । अथ पशुसोमयोः प्रत्यब्दं कर्तव्ययोरापि प्रत्याज्ञायमाह इष्टिवैश्वानरी चेति । नित्यमब्दं कुमानां
नुष्ठेयत्वेन विहितानां निष्कृत्यर्थं प्रत्याज्ञायार्थं असंभवे इत्यासंभवे ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुमानां नियतानां पशुसोमानां असंभवे अद्वयपर्यये नित्यं वैश्वानरी इष्टिं यागविषयार्थं निर्वपेत्
॥ २७ ॥

आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुते नापदि द्विजः ॥ सनामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । आपत्कल्पप्रतिनिधिवैश्वानरर्वा विद्यमानधनोयोगौणपक्षमाश्रयति तस्य नसोऽर्थः सिध्यति ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नचैवं विभवेपि तन्मात्रेपि प्रत्यवायासंभवइत्याह आपत्कल्पेनेति ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । आपद्विहितेन विधिना योऽनापदि धर्मानुष्ठानं द्विजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति भन्वादिभिर्विचारितम् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि समर्थेनापि सर्वेष्टः कार्या कृतं पशुसोमैस्तत्राह आपदिनिद्वाभ्याम् । आपत्कल्पेन प्रतिनिध्यादिना करोति तस्य कर्मणः फलनामोति ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । संभवेतु मुख्यः कल्पएव कार्योनापत्कल्पइत्याह आपत्कल्पेन यो धर्ममिति ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनापदि यः द्विजः आपत्कल्पेन आपत्कालसदृशेन व्यवहारेण धर्मं करोति तस्य धर्मस्य फलं नप्नामोति ॥ २८ ॥

विश्वेश्वदेवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । एष एवार्थः आपदिप्रतिनिधिराश्रयितव्येन संपदि ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मरणाद्भीतैर्नासोमर्षोऽभ्येतेत्यादिनिषिद्धोऽसोमपादिमरणभीतेः । विधेर्विहितस्य प्रतिनिधिः प्रतिरूपकः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । विश्वेदेवाख्येदेवैः साध्यैश्च तथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भीतैरापत्सु मुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिरनुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः नतु मुख्यसंभवे ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मरणादावश्यकानामकरणात्तज्जन्यनरकाद्वा भीतैस्तैः प्रतिनिधिः सोमाद्यभावे वैश्वानर्यादि च त्रयंसमुच्चयः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । आपदित्वकरणादापत्कल्पएव श्रेयानिति परकृतिरूपेणार्थवादेनाह विश्वेश्वदेवैरिति ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधेर्विहितस्य पशुबन्धादिकर्मणः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९ ॥

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ॥ न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । अयमपि पूर्वशेषोऽर्थवादः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रभुः शक्तः । प्रथमकल्पस्य मुख्यस्य । अनुकल्पेन प्रतिनिध्यादिना । सांपरायिकं पारलौकिकम् ऐहिककीर्त्यादेस्तु लाभो भवत्येव ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्विहितेन प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानं करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकमभ्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं न भवति आपत्कल्पेन यो धर्ममित्यनेनोक्तमभ्येतच्छास्त्रादर्थपुनरुच्यते ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यापत्कल्पप्रवर्तने बाधकमाह प्रभुरिति । प्रभुर्मुख्यकरणे समर्थः । सांपरायिकं पारलौकिकम् ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । शक्तौमुखकल्पमेव कुर्यान्नुकल्पमित्याह प्रभुः प्रथमकल्पस्येति । प्रभुः शक्तः प्रथमकल्पस्य मुख्यकल्पस्य सांपरायोविपत्तनउत्तारकं सांपरायिकं उक्तस्यार्थस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । शक्तः तस्य अनुकल्पकर्तुः सांपरायिकं पारलौकिकं फलं न विद्यते ॥ ३० ॥

न ब्राह्मणोवेदयेत किंचिद्राजनि धर्मवित् ॥ स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तेऽभिचारो न दोषायेति श्लोकार्थः नत्वभिचारो विधीयते नच राजनि वेदनं प्रतिषिध्यते केवले सति निमित्तेऽभिचारितुं प्रवृत्तोरान्ना न किञ्चिद्वक्तव्यः [तथा] वक्ष्यति विधाता शासिता वक्तुमिति तस्मैनाकुशलब्रूयादितिराजेति प्रीतयेऽभिहित्वा हित्यपि । सत्यपि विधोराजनि निवेदयेन्न च प्रतिषेधउपसंहारश्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते निमित्तानि चोक्तानि भायातिक्रमकारीचेत्यादीनि किंचित्पोढानि मित्तमनेन मे कृतमिति राज्ञे निवेदयेद्धर्मवित् अभिचारविधिः स्ववीर्येण मन्त्राभिशापाभ्यां तत्रैवोत्तरश्लोकार्थः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रसंगात्प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणस्य ब्राह्मणेन स्वशत्रावभिचारेण मार्यमाणे भाव्योराज्ञ-इवास्य शत्रुवधइत्याह न ब्राह्मण इति । वेदयेत निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मज्ञो ब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतं राज्ञः कथयेत् अपि तु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणाभिचारादिनापकारिणो मनुष्यानि गृहीयान् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादि न दोषायेत्येवं परमेतन्नत्वभिचारो विधीयते राजनि वेदनं वा निषिध्यते ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । अदृष्टभये ब्राह्मणस्य तपएव साधनं दृष्टभयेतु किं स्यात्तत्राह नेति पञ्चभिः । वेदयेत न निवेदयेत् ममेदमपकृतमिति । स्ववीर्येण तपआदिना शिष्यानि गृहीयान् ॥ ३१ ॥

(५) नन्दनः । अथ शत्रुपीडापदि ब्राह्मणस्य कर्तव्यमाह न ब्राह्मणो वेदयेतेति । किञ्चिदपहरणम् ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः राजनि किंचित् स्ववीर्येणैव अभिचारं वर्तयन् न वेदयेत् न निवेदयेत् ॥ ३१ ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यबलवन्तरम् ॥ तस्मात्स्वैव वीर्येण निगृहीयादरीन् द्विजः ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । राजा कदाचिदनिपुणतया न निग्रहेण प्रवर्तेत त्वतस्तुन कदाचिदुपेक्षेति स्ववीर्यबलीयः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलवन्तरमधिकं प्रयत्नाधिक्यसंभवान् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मात्स्वसामर्थ्याद्राजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया स्वसामर्थ्यमेव स्वाधीनत्वाद्दलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणानि गृहीयान् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र हेतुः स्ववीर्यादिति । राजवीर्यस्य धनाद्युपाधिदर्शनात् ॥ ३२ ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह स्ववीर्याद्राजवीर्याच्चेति । द्विजः द्विजोत्तमः ॥ ३२ ॥

श्रुतीरथर्वाङ्मिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥ वाक्शस्त्रैव ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३ ॥

[तदस्त्रं सर्ववर्णानामनिवार्यं च शक्तिः । तपोवीर्यप्रभावेण अवध्यानपि बाधते ॥ १ ॥]

(१) मेधातिथिः । किं तत्त्वशीर्षमिति शङ्कानिष्ठस्यार्थोऽयं श्लोकः । भूयन्त इति भुतयः अथर्वणवेदे येऽभिचारमकाराः भुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः । बाहुल्येन तच्चाभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसमहर्जनं पुनरप्येव वेदेऽप्यनुज्ञातं । अथवाऽभिचारभुतयोऽथर्वाङ्गिरसशब्दनोपासाः अथवाऽथर्वणशब्दाद्विधेयार्थेन युज्यन्ते यज्ञोऽथर्वणवित्काम्य इति ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भुतीरथर्वाङ्गिरसीः तच्छ्रुत्युक्तानि कर्माणि कुर्यात् इत्यनेन हेतुनेत्यर्थः । अभिचारयन्-
अभिचारं प्रवर्तयन् ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । तर्कित्वार्थमित्याह भुतीरिति । अथर्ववेदस्याङ्गिरसीर्दृष्टाभिचारभुतीरभिचारयन्कुर्यात्तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेदित्यर्थः यत्सावभिचारमन्त्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव शस्त्रकार्यकरणाच्छस्त्रेण ब्राह्मणः शत्रून् हन्यान्तु-
शत्रुनियमाय राजा वाच्यः ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अथर्वाङ्गिरसीः अथर्ववेदङ्गिरसादृष्टाभिचारभुतीः । अभिचारयन् अभिचाररीत्या तत्र हेतुः वाक्शस्त्रं तेन अरीन्पकारिणः ॥ ३३ ॥

(५) मन्दनः । हेतुन्तरमन्याह भुतीरथर्वाङ्गिरसीति । अभिचारितमभिचारितमभिचारं कुर्यादित्यथर्वशिरसि भुतिवा-
क्यमस्ति तेन युक्तं तदाश्रयणमिति तच्चाङ्गसंश्लाघामिति तच्चाभिचारितं बाहुरूतं शस्त्रवाङ्मन्त्रस्तेन वाङ्मयेन शस्त्रेण ॥ ३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वाङ्गिरसीः भुतीः अभिचारयन् । वाक्शस्त्रं आथर्वभृत्युपचाररूपं कुर्यात् ॥ ३३ ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ [तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमांगतिम् ॥] धनेन
वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वशेष एव ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धनेन राक्षे धर्मदत्त्वा तेन त्ववैरिमारणेन ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । क्षत्रियः त्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवलक्षणात्मात्मन आपदं निस्तरेत् वैश्यशूद्रौ पुनः प्रतिकर्त्रे धनदा-
नेन ब्राह्मणस्त्वभिचारात्मकैर्जपहोमैः ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थे दृष्टान्तः क्षत्रिय इत्यादि । प्रासंगिकमुपायपरं वा । जपहोमैरभिचारात्मकैः । विकल्प-
स्वरिगतगुणवत्त्वाद्यपेक्षया । एतेन क्षत्रियादीनां । न वाक्शस्त्रावरणमित्युक्तम् ॥ ३४ ॥

(५) मन्दनः । नेयं वर्णानामपि प्रतीकारोपायव्यवस्थेत्याह क्षत्रियो बाहुवीर्येणेति ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यशूद्रौ राक्षे धनदानेन ॥ ३४ ॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्मै नाकुशलं ब्रूयान् शुष्काङ्गिरमीरयेत् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । प्राग्ग्याख्यातोयं तस्मै ब्राह्मणायाभिचरेण नियुक्तामयमित्यकुशलं ब्रूयान् न शुष्काङ्गिरमीरयेत्
वाग्दण्डधिदण्डयोरपि प्रतिषेधः । अथवा सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणः क्षोभयितव्यो यस्य विद्यामभावेन शक्तः स्वयं निग्रहीतुं

विधाता सहाय्यस्य राक्षः शासिताभिपहीता वक्ता हितान्तोर्ध्वस्तस्मात्सर्वप्रशक्तिपुक्तत्वाभिर्दुर्बलोयमित्यवमन्तध्यः ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतःसहा । शासिताऽधर्मस्य । वक्ताऽध्यापकः । मैत्रोऽहिंसः । अतोबहुपकारकत्वादकुशलमयुक्तं हिसादि न कुर्यात् । शुष्कांपर्युपिताम् ॥ १५ ॥

(३) कुङ्कुमः । विहितकर्मणामनुज्ञाता पुत्रशिष्यादीनां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैत्रीप्रधानो ब्राह्मणउच्यते । तस्मै निगूह्यतामयमित्येवमनिष्टं ब्रूयान्नापि साक्षात्शोभाप्यमान्दण्डधिदण्डरूपांतस्योच्चारयेत् ॥ १५ ॥

(४) राक्षसान्धः । अग्रेषां विप्रापेक्षत्वं विमान् भीतिं च व्यञ्जयंस्तस्यत्वम्यत्र नैरपेक्ष्यमाह विधातेति । विधाता कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमर्थः । शासिता वाक्शस्त्राद्यैर्वक्ता धर्मादेः मैत्रोहितानुसंधाता । अकुशलं बोधयाम् । शुष्कां शोकजननीं आक्रोशवाचकमिति यावत् ॥ १५ ॥

(५) गन्धनः । तस्माद्ब्राह्मणोनावमन्तव्यइति मसक्कादाह विधाताशासितावचेति । अभिचारादीनां विधाता शासिता कारयिता वक्ता उपदेष्टा मित्रस्य भावो मैत्री तद्वाग्वैत्रः सर्वभूतहितः अकुशलमनिष्टं शुक्लविरसम् ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधाता यज्ञादिद्वारेण जगतः सहा । शासिताऽधर्मस्थाध्यापकः । वक्ता हितानाम् तस्मै ब्राह्मणाय अकुशलं ब्रूयात् । न शुष्कां निहुरां गिरं ईरयेत् ॥ १५ ॥

नवै कन्या नयुवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ॥ होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तोनासंस्कृतस्तथा ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्निहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य तस्मात्मानान् जुहुयाद्वावयेहेति स्त्रीपुंसयोरविशेषेण क्षीरहोत्रतामसौ-कन्यायुवत्योः प्रतिषेधः । एवमाहुतिद्वयमात्रविधिज्ञस्याल्पविद्यस्य बालिशस्य वाग्राभिः प्रतिषिध्यते । आर्त्तोऽध्याधिना असंस्कृतो नुपनीतः एतच्चायुक्तं औते अग्निहोत्रे त्वयंपर्वणि जुहुयात् ऋत्विगामेकहोत्रेऽर्त्तकालमिति समाचरन्ति न च स्त्रीणामा-न्विज्यसंभवतोऽग्निसाधिविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधो जातपुत्रायाः प्राप्त्यर्थे इति वर्णयन्ति । तथा चाग्नयेऽपि सूत्रकाराः कामं गृहेऽग्नौ पञ्चो जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति अग्रेण वैतानकुशलइति वचनाच्चेतामिविषयमेवेदमन्यन्ते वित्तानो विहारः स च औतेष्वग्निषु संभवति न च तत्र कन्यादीनां प्राप्तिर्न त्वविदुषां विशिष्टानामिव पुंसामान्विज्यविधानात् अतोऽग्निहोत्रपहणंसर्वकर्मणां होत्रपहणं च सर्वान्विजापदर्शनार्थमतः भुज्यथानुवादमात्रमेवास्त्विति ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्रा कन्यादयो होतारस्तथा अविद्योऽतिबालो दुःस्वार्थश्च न होता स्यादिति त्रितयद-ष्टास्तथा त्रयाणां कन्यायुवत्यसंस्कृतानामभिधानम् । अतएवाग्रे तमेवोपसंहारः ॥ १६ ॥

(३) कुङ्कुमः । कन्याऽनूरा ऊर्ध्वापि तरुणी तथाऽस्याध्याविमूर्खस्याध्याविपीडितानुपनीताः औतांसायंप्रातर्होमान् कुर्युः । हावयेदिति मसक्कावयंकन्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

(४) राक्षसान्धः । विद्येः प्रतिनिधिरित्युक्तेनासमर्थस्य नित्ये प्रारब्धे वा कर्मणि प्रतिनिधिः प्राप्तस्तं विशिनष्टे नेति । कन्या युवतिश्च ऊर्ध्वी ॥ असामर्थ्ये शरीरस्य तत्रेव समुपस्थिते । कारयेद्वर्षपर्णां वा पुत्रं वा विनयाच्चितमिति ॥ सप्तम्याः प्रतिनिधित्वेन शपितत्वात् । बालिषोदिहमाचाहुं निरधीतयेदेवेदाहोपि नास्तिकः अल्पविद्यनिरासेन मूर्खस्य निरस्तत्वात् । आर्त्तोरीणी । असंस्कृतोऽनुपनीतइति मात्रपुत्रनिषेधार्थः ॥ १६ ॥

(५) गन्धनः । आपयतिहोत्रहोमोऽर्त्तैर्वक्तव्यो नानर्हइति । श्लोकद्वयेनाह नैव कन्या नयुवतीरिति । अल्पविद्यो-ऽमन्त्रज्ञः असंस्कृतोऽनुपनीतः ॥ १६ ॥

नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः सच यस्य तत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलोहोता स्याद्वेदपारगः ॥ ३७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतेकन्यादयोजुह्वतो नरकं गच्छन्ति सच यजमानो हावयिता ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेऽल्यविद्यादयोजुह्वतो होमं कुर्वाणाः । यस्य तदग्निहोत्रम् । वैतानमग्निहोत्रकर्म तत्र कुशलः शक्तोऽबालत्वनान्तत्वाभ्याम् । वेदपारगोतिविद्यः ॥ ३७ ॥

(३) कुल्लुकः । एते कन्यादयो होमं कुर्वाणानरकं गच्छन्ति यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वन्ति सोऽपि नरकं गच्छति तस्माच्छ्रौतकर्मप्रवोणः समस्तवेदाभ्यायी होता कार्यः ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव निन्दां प्रदर्शयस्तद्यतिरिक्ताद्भयति नरकमिति । तदग्निहोत्रं जुह्वतः कुर्वाणाः एते यस्य सोऽपि नरकं पतन्त्येते वैतानकुशलः श्रौतकर्मकुशलः होता स्यादित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

(५) नन्दनः । एते कन्यादयोऽस्याहिताग्नेस्तदग्निहोत्रं सच नरके पतति ॥ ३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एते कन्यादयः । तत् अग्निहोत्रं यजमानः प्रतिनिधित्वेन होमं कुर्वाणः सः नरके पतति ॥ ३७ ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३८ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्न्याधेयेऽश्वो दक्षिणा दातव्या प्राजापत्यग्रहणं स्तुत्यर्थं अथवा नान्युत्कृष्टो नातिनिरुष्टः प्राजापत्यः अथच लौकिकाईदृशेव स्तुतिं प्रजापति-शब्दमुदाहरन्ति विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददद्भवत्येवाहिताग्निः ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिः पञ्चाग्निरूपो विराट् तत्संबन्धिनं तन्निष्पत्यर्थत्वात् । अनाहिताग्निरित्याहवनीयायसिद्धिरुक्ता ॥ ३८ ॥

(३) कुल्लुकः । आधाने प्राजापत्यमश्वं प्रजापतिदेवतार्कधनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्वा कृतेऽग्न्याधानेऽनाहिताग्निर्भवति आधानफलं लभते तस्मादाधानेऽश्वं दक्षिणां दद्यात् ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । समर्थस्यानुकल्पनिषेधेन दक्षिणाननुकल्पं प्राप्तमनूय तत्रैव विशेषमाह प्राजापत्यमिति । प्राजापत्यं प्रजापतिदेवतार्कं प्रजापतिर्विराट् सयथा अस्मदादिहिरण्यगर्भयोर्मध्यमएवं मध्यमपरिमाणोऽश्वो वा । विभवे सतीति विशेषणमत्र स्तुतिः । अनाहिताग्निरसंस्कृताग्निः ॥ ३८ ॥

(५) नन्दनः । आपद्यग्न्याधाने किञ्चिन्मूनापि दक्षिणादातव्येति सूचितम् ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यं प्रजापतिरूपो विराट् तत्संबन्धिनं अश्वं अग्न्याधेयस्य दक्षिणां अदत्वा अनाहिताग्निर्भवति ॥ ३८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानोजितेन्द्रियः ॥ नत्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । यावती दक्षिणा विहिता ततोऽन्युना दीयते यत्र सोऽल्पदक्षिणो यज्ञः परिक्रयः किल दक्षिणा स्वल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरो लभ्यते किमिति बहुशीयते लोकइव वाहादीनां पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशभिः पणैर्द्वादशशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति मन्यमानस्य प्रतिषेधः । येतु स्वल्पदक्षिणा उत्पन्नैव च सोमे दक्षिणेति क्रतुमन्तो न तन्निषिध्यते ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुण्यान्यन्यानि जपादीनि ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । अद्वावान्वशीकृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि कर्माणि पुण्यानि कुर्वीत नतु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत परोपकारार्थत्वादक्षिणायाः त्वल्पेनापि ऋत्विगादिदोषैर्निषेधार्थमिदं वचनम् ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच पुण्यानीति । अन्यान्यल्पधनसाध्यानि अन्नदानादीनि ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । अग्न्याधानएवानुकल्पदक्षिणा न यज्ञेष्वित्याह पुण्यान्यन्यानि कुर्वीतेति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिप्रजाः पशून् ॥ हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नल्पधनो यजेत् ॥ ४० ॥

[अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । दीक्षितं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमोरिपुः ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे फलकथनम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यशः परैर्गुणज्ञानम् । कीर्तिः परैस्तत्कीर्तनम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । चक्षुरादीर्नोन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वर्गायुषीषृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून् अल्पदक्षिणो यज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । दक्षिणानुकल्पाभावं सार्थत्वाद् निगमयति इन्द्रियाणीति । उक्तप्राजापत्याम्बद्वादशशतादि दक्षिणागुणसंख्याभावेऽसाङ्गत्वात् स्वर्गस्य हतिः इतरेषां ब्राह्मणापरितोषादिभिरिति भावः ॥ ४० ॥

(५) नन्दनः । अत्र हेतुमाह इन्द्रियाणियशः स्वर्गमिति ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अल्पदक्षिणः यज्ञः इन्द्रियादीनि हन्ति ॥ ४० ॥

अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणंचरेन्मासं वीरहत्यासमंहि तत् ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । अपविध्यत्यक्त्वा त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनां अकरणमुद्घापनंच प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदिशोऽमीनिति बहुवचननिर्देशात् गृह्याग्नित्यागे कल्पना कार्या वीरहत्यासमामिति श्रुतिर्वीरहावाएष देवानामिति कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणंचरेत्तच्चरणानन्तरं पुनरादंभ्यादित्यर्थः । वीरहत्या पुत्रहत्या स्वयमुत्पादितत्वादग्नीनां वीरइति पुत्रनाम ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्निहोत्री ब्राह्मणइच्छातोमिषु सायंप्रातर्होमानकृत्वा मासंचान्द्रायणंचरेत् यस्माद्धीरः पुत्रः तस्य हत्या हननंतत्तुल्यमेतत्तथाच श्रुतिः वीरहावाएष देवानां भवतियोऽग्निमुद्घासयते अन्येतु मासमपविध्येति समर्थयन्ति ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अग्नीति । अपविध्य त्यक्त्वा । कामकारतः शास्त्रादृते । चान्द्रायणचरणे हेतुः वीरवीरहत्या वीरो देवो ज्येष्ठपुत्रो वा तस्य हत्या हननं । तथाच श्रुतिः । वीरहावा एष देवानां योऽग्निमुद्घासयेदिति ॥ ४१ ॥

(५) नन्दनः । अनापद्यग्निहोत्रं परित्याज्यमित्याह अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनि । कामकारतोऽनापदीत्यर्थः । वीरहत्याऽयुध्यमानस्य क्षत्रियस्य वधः तदपिवेधनं कामकारतइति विशेषणादापदि दोषाभावः सूचितः ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कामकारतो अग्निहोत्री ब्राह्मणः अग्नीन् अपविध्य परित्याज्य मासंचान्द्रायणंचरेत् । वीरहत्यासमं पुत्रहत्यासमम् । व्रतंचरेत् । वीरहा वा एष देवानामिति श्रुतेः ॥ ४१ ॥

* दोषनिषेधार्थं=तोषसिद्धौ (अ)

‡ (अ, ट, ठ, ड, य, ल)

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२ ॥

(१) जेघातिथिः । शूद्रादधिगतेनार्थेन भीत्यादिनाऽप्यावेयंनकर्तव्यमिति व्याचक्षते ननु ब्रह्मकर्मणोभित्यकर्मानुष्ठानमितिष्यते । तथाचोक्तं नशूद्राद्विशित्वानुष्ठानकरणीयमयाचितलाभेन नास्ति दोषः ब्रह्मकर्मणस्तदर्थतथाचासत्यति-पहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा नित्यानि कर्मण्यभ्यनुज्ञाताम्यतः शूद्रपदेन प्राधितलभ्येन वाऽविशेषाभिधानसामर्थ्याद-प्यावेयस्यैवास्य प्रतिषेधोयविज्ञायते । यदि सर्वकर्माधोयमतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वान्मभिक्षाप्रतिषिध्येत नयज्ञार्थभय-शूद्रादिति अजीनाब्रह्मपितृवचनलिङ्गान् ॥ ४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मवादिनोवेदवादिनः ॥ ४२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये शूद्रादधिगम्यार्थमप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वाऽर्थस्वीकृत्य ब्रह्मण्युपसेविनामिति वक्ष्यमाणलिङ्गादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठन्ति ते शूद्राणामेव यागकाननु तेषां तत्फलं भवति अतस्ते वेदवादिषु निन्दि-ताः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानम्भः । पूर्वं नयज्ञार्थमित्यनेन शूद्रमिक्षितेन न यज्ञादिकं कर्तव्यमित्युक्तं संप्रति निमित्तया शू-द्राग्निहोत्रोपासकान्प्रत्याह अस्ति । अधिगम्य तवाग्निहोत्रकर्तास्तीति वनमादाय ॥ ४२ ॥

(५) नम्बुनः । आपद्यपि न शूद्रादग्निहोत्रार्थमतिपदः कार्य इत्याह श्लोकद्वयेन येशूद्रादधिगम्यार्थमिति ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये शूद्रान् अर्थमप्य अग्निहोत्रं उपासते ॥ ४२ ॥

तेषां सततमज्ञानादृषलाभ्युपसेविनां ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ ४३ ॥

(१) जेघातिथिः । पूर्वविध्यतिक्रमे दोषाभिधाने निखिलप्रकरणमेतत् ॥ ४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दाता सशूद्रः । तद्वत्सर्वमग्निहोत्रविषयप्रसंगादुक्तम् ॥ ४३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां शूद्रपनाहिताग्निपरिचारिणामूर्खाणामृषिपादं दत्वा शूद्रस्तेन दानेन सततं परलोकैः दुःखेभ्यो नि-स्तरति ननु वज्रमाणानां फलं भवति ॥ ४३ ॥

(४) राघवानम्भः । ततः किं तत्राह तेषामिति । पदा पदेन । दाता प्रतिनिध्वर्षणस्य । दुर्गाण्याप-दः ॥ ४३ ॥

(५) राघवानम्भः । ब्रह्मणोऽभ्येनाभ्युपसेविनां वस्तकं पदा परणेन अज्ञादीनां वस्तकं आक्रम्य दाता दुर्गाणि नर-कान् संतरेत् ॥ ४३ ॥

अकुर्वन्निहितकर्मनिन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चिन्सीयते नरः ॥ ४४ ॥

(१) जेघातिथिः । इदानीं प्रकृतान्येवमायमित्यानि कथ्यन्ते प्रथमेतावन्तेष्वधिकारभिरूपयति । कोत्राधिकारीवि-हितमित्यनयासांभ्योपासनाग्निहोत्रादिवाद्यजोवमग्निहोत्रं नुपुयादित्यादिभिः पदैर्ज्ञापितमित्यभावात् यदप्यनियतमिति तेऽ-शुचिः स्वर्धनादीनां निहितमकुर्वन्ममादात्स्यादिना तथा निन्दितमितिषिद्धत्वापानादि तदपि शास्त्रमतिक्रम्य तेव-मानः प्रायश्चिन्सीयतेतदेतदुक्तं भवति नैमिषिकोयमधिकारीविहिताकरणात्तिष्ठत्वेनाचारायमितं ननुच यामकामस्य सांप्रहणीविहिता ततोप्रायश्चिनः कर्त्तव्यं चरकमैविहितातिक्रमः स्यात् तदि वाच यामार्थमप्योपासतस्तत्कामोत्थं यदानु यामकामयते तदा तस्य तद्विहितं भवति नयेनवर्त्तते विहितमतिक्रमवैरतश्च प्रायश्चित्तमनुपपद्यते यामस्य स्वा-

नीत्यामिति फलसिद्ध्या तस्य तत्र प्रवृत्तिर्नविधिलक्षणा शास्त्रं तु यागपामयोः साध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव वस्तुतोय-
द्यपि तत्रापि कर्तव्यता प्रधानप्रसाधनोदाक्यार्थस्तथापि फलसिद्धयर्थमेव कर्तव्यताविधिरवगमयत्यतश्च नावगमकु-
र्वतः फलनिषिध्यते नपुनः प्रत्यवायोत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तं ननु च नित्यानामकरणे प्रत्यवायोभवतीतिकृत-
यमवगतिः नक्षेवमग्निहोत्रादौ भूयते योन कुर्यात्सप्रत्यवेयात् भूयते वाक्यशेषेषु वेदिभ्यः परमाभवतीति सर्वत्रार्थ-
वादाः प्रत्यवायप्रदर्शनार्थाः सन्ति । अवश्यं च तेनामालम्बनं वाच्यं नान्यथाविधिनैकवाक्यतां भजति यत्रापि न भूयन्ते तत्रा-
पि विध्यनुपहृत्तार्थार्थवादाः प्रकल्प्यन्ते किंचार्थवादैर्विधेरेव प्रवर्तकत्वमन्यथानोपपद्यते । यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायप-
रिहारो न कल्पित एव विधेयार्थे ब्रह्मव्यवहारे विधिः प्रवर्तते बाध्यते तु पुरुषप्रवर्तना रूढोक्तौ न च पुरुषा अपुरुषार्थप्रवर्तयितु-
शक्यन्तेऽतः प्रवर्तकत्वविहितविधिर्मा भूदिति भुतिसिद्धयर्थकल्पनैवा । यद्यपि त्वर्गादिकल्पनानामपि तथार्थलभस्तथापि
यावज्जीवादिपदविरोधात्प्रत्यवायपरिहारार्थतापि स्यात् । उक्तं ॥ भयाद्वियादशीपुंसां प्रवृत्तिरुपजायते ॥ न तादृशी भवेदत्र वि-
धिकोऽतिशयैरपि ॥ तस्मादकुर्वन्विहितमिति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यं । ननु चाशुचिस्पर्शनादौ न नित्यावेदिकं चित्तपदमस्ति यात्र-
जीवमित्यादिवत् किमत्रान्येन पदेन निमित्तविशेषयेत् भुतंतस्य च तन्निमित्तेन कर्तव्यता नाम मतीयते नाधिकारान्तरप्रत्य-
पेक्षा याजायते यदानिमित्तसंविधानंतदाकर्तव्यमित्युपगमैर्नित्यतासिद्धिरग्निहोत्रादावपि न नित्यशब्दोऽस्ति निमित्त-
नित्यत्वात् । प्रसज्यन्विदितत्वे तु विषयेषु संस्कृतान्मभोजनचन्दनानुलेपनादिषु तात्पर्यत आसेवामसङ्गो विषयाभिषापरतेति
यावत् ननु चैतदपि प्रतिषिद्धमिन्द्रियैः सुखलुब्धेषु न प्रसज्येत कामत इति स्नातकव्रताधिकारान्नायं प्रतिषेध इति मन्यते । व्रत-
शब्दाधिकारे हितव्रतविषयकः संस्कारविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यत इदं मयानकर्तव्यमिति । अथवा कश्चिदल्पप्रतिषेधेन तु-
ल्यतां मन्येत पदार्थस्तावदयं न निषिध्यत इति मन्यमानोऽतः समानीक्रियते अथवा सामान्येतद्भूतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदे-
शोरहः प्राधान्यरूपपनार्थयथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽभ्यायात इति प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तशब्दोरुदिरूपेण विधिद्वेनै-
मित्तिकेवर्तते तदेतीच्छतिवेति विनिमयः कर्तव्योऽभ्यत्ययो ब्रह्मलमिति नर इति वचनं चातुर्वर्ण्याधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं प्रासंगिकतत्तद्विहितं समर्थं भूतं प्रायश्चित्तमुपक्रमते अकुर्वन्मिति । विहितं नित्यं-
संभ्योपासनादि न तु काम्यमपि । निश्चितं निषिद्धं परस्त्रीगमनकलत्रभक्षणादि समाचरंस्तद्विषयं कायव्यापारं कुर्वन् ।
इन्द्रियार्थेषु तेभ्येव प्रसज्यन् मनसा व्याप्रियमाणः । एतेन निषिद्धविषयौ कायिकमानसव्यापारौ गृहीतौ । वाचिकोपि
व्यापारः प्रायिक एव । प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्ताहो भवति ॥ ४४ ॥

(३) कुल्लुकः । नित्यं यद्विहितं संभ्योपासनादि नैमित्तिकं च शवस्पर्शादौ स्नानादि तदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिंसाद्यनु-
तिष्ठन् विहितनिषिद्धेऽभ्यन्तासक्तिं कुर्वन् नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति न च इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत । काम इति
निषेधान्निश्चितपदेनैव प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेऽभ्यत्ययि संगृहीतमतः पृथङ् न वक्तव्यं उच्यतेऽस्य स्नातकव्रतेषु पाठासत्र व्रतानी-
मानि चारयेदित्युपक्रमान्नायं प्रतिषेधः किन्तु व्रताविधिः तत्संकुर्वन्विहितकर्मेत्यनेनैव प्राप्तत्वात्पृथङ् न वक्तव्यमिति चेन्न
स्नातकेतरविषयत्वेनास्य सविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

(४) शास्त्रानुसङ्गः । प्रायश्चित्तार्थं तन्निमित्तान्यनुवदति अकुर्वन्मिति । विहितमग्निहोत्रादि । निश्चितं ब्राह्मणवधा-
दि । प्रसज्यन् अत्यन्तप्रासक्तिं कुर्वन् त्वहारेष्वनृतौ गच्छन् अरण्येष्वपि दिवा स्त्रीसंभोगत्रिचतुर्वारभोजनादौ प्रायश्चित्तीयते
तदधिकारी च । [स्थातृपार्ष] विचोपकर्म प्रायश्चित्तं तदकरणे नरकः । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्यामनुष्ठाना-
न्निश्चितस्य च सेवनात् ॥ अभिप्रहायेन्द्रियार्था नरः पतनवृत्ततीति ॥ ४४ ॥

(५) नन्दनः । अथप्रायश्चित्तवक्तुप्रायश्चित्तनिमित्तानि तावत्सामान्यतआह अकुर्वन्विहितं कर्मेति । विहितं नित्य-
नैमित्तिकं । निन्दितं प्रतिषिद्धं । प्रसज्यन्कर्षेण सङ्गं कुर्वन् ननु इन्द्रियार्थेषु न प्रसज्येत प्रसङ्गोऽपि निषिद्ध एव तद्धि सातकब्रा-
ह्मणमात्रविषयमन्नरग्रहणं मनुष्यमात्राधिकारार्थम् ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विहितं कर्म सन्ध्योपासनादि ॥ ४४ ॥

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥ कामकारकृतेऽप्यादुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । कामकारकृतेऽप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते । अकामतः कृत इति प्रमादकृते पापे शा-
स्त्रव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तमाहुः कस्य पुनर्हेतोर्विधिः प्रतिशास्त्रमतिक्रम्याकार्यं प्रवर्तते सप्रायश्चित्तमाचरिष्यत इति । कांश्चि-
शेषहेतुस्तस्मात्कामकृते दांषे प्रायश्चित्तं शास्त्रानर्थक्यमिति मन्यन्ते । एवं पूर्वपक्षभङ्गोपाप्यस्यति कामकारकृतेऽपीति
शब्दात्कामतोऽकामतश्चकृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः । श्रुतिनिदर्शनादिति वैदिकलिङ्गनिदर्शनमुपह्वयब्राह्म-
णमुपकर्तव्यं । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् न च श्वभ्योदानयतीनामकामतः संभवति उपह्वयंप्रायश्चित्तार्थप्रजापति-
रिन्द्रायप्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायश्चित्तं पापनिर्णयकं तपोविदुषः कर्तव्यत्वेन । कामकारकृते तु महापातके वैधमरणा-
निष्कृतिरन्यथा तु भोगादेवेति केषांचिन्मतम् । तत्र त्वमतं प्रमाणदर्शनपूर्वकं दर्शयति कामकारेति । कामकारः कामपू-
र्वकः प्रयत्नः । तरतिष्ठत्युं तरतिब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजत इति श्रुतिः । नचात्राकामकृता ब्रह्महत्या ग्राह्या । इन्द्रोयती-
न्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यदत्तसंप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदिति प्रक्रमान्चाज्ञानादिवात्रापि
हृत्येति प्रकल्प्य यतीनां तपसोभयोदव । तेन ज्ञात्वा घातनस्य प्रकृतत्वादि [यदाचैवं स्थितं तदाह अकामत इति । अ-
कामतोऽज्ञानेन सत्यपि अये मोहादित्युक्तेः । वेदाभ्यासेन गायत्र्यादिजपेन । विप्रस्य जप्येनैव तु संसिध्ये ब्राह्मण इति]* त्युक्त-
त्वात् ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । अमुद्धि कृते पापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पण्डिताः एके पुनराचार्याः कामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं
भवतीत्याहुः एतच्च पृथक्कृत्याभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति । इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तम-
श्लीलावागित्यवदत् संप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयंप्रायच्छदिति अस्यार्थः इन्द्रोयतीन्बुद्धिपूर्वकं त्वभ्योदत्तवान्संप्रायश्चि-
त्तार्थप्रजापतिसमीपमगमत्तलैप्रजापतिरुपह्वयाख्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् । अतः कामकारकृतेऽप्यस्ति प्रायश्चित्तम् ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छानिच्छाकृते पापे मतभेदं प्रदर्शयन् प्रायश्चित्तमाह अकामत इति द्वाभ्याम् । श्रुतिनिदर्श-
नान् इन्द्रोयतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तमश्लीलावागभ्यवदत्संप्रजापतिमुपाधावत्तस्माद्विद्रायेतमुपह्वयं प्रायच्छदिति श्रुतेः ।
सालावृकेभ्यः श्वभ्यः अश्लीलाब्रह्महासीत्येवंरूपा उपह्वयमश्वमेधरूपं प्रायश्चित्तं प्रायच्छदुपदिदेशेति श्रुतेरर्थः । एके म-
न्वादयः ॥ ४५ ॥

(५) नन्दनः । अकामतोऽपि पूर्वतः बुधाः सर्वे विद्वांसः एके कतिपये श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एके आचार्याः कामकारकृते पापे प्रायश्चित्तं आहुः ॥ ४५ ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ॥ कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्योपासनादिवदुत्कार्यपर्यन्तानि शारी-

रशौचवदुत्पन्नदोषनिर्घातार्थानि । तत्र केचिदाहुः नहि कर्मक्षीयते कार्यविरागित्वमेव धर्माधर्मयोः नहि कर्माणि त्वफल-
मदत्त्वा प्रलीयन्ते । तदुक्तं नहि कर्मक्षीयत इति तस्माद्योतिक्रमकारी सततो नरकफलभुङ्क्तु एवंप्रायश्चित्तानि यदि न करोति तत-
स्तदतिक्रमात्प्रत्यवायान्तरात्पत्तिः तदेतदयुक्तं नहि कर्मचरितव्यमतो नित्यंप्रायश्चित्तं विशुध्यत इति त्वशब्देनैव शुद्ध्यर्थता
विहिता तथापि तैः कृतैरपोहेत पापं स्वयंकृतत्वात् यदप्युच्यते प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानक्रियाकर्तुः प्रत्यवायभागी-
त्वमवगमितं न तस्य प्रायश्चित्तैर्मिथ्यात्वं शक्यते कर्तुं तदप्ययुक्तं । यतस्तेन दुःखहेतुता तस्यावगमिता प्रायश्चित्तेष्वपि तपो-
दानादि दुःखमस्त्येव अल्पेन तादात्मिकेन दुःखेनागामिनः संभाव्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तैव यथा व्याधेस्तत्तत्क-
टुकोषधदानलघ्वाहारादिना यथाव्यतिक्रमं कृत्वा काश्चित्स्वयमागत्यराजनि वेदनं करोत्येवं कर्मात्मीति सोर्द्धदण्डभागभवति ।
यस्तुराजपुरुषैर्हृष्टादानीयेत सभूयोदण्ड्यते एवमुपदेशानामर्थवत्वासिद्धिरतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहितत्वान्निष्क-
तिः प्रायश्चित्तमिति समाख्यातमपि तत्तदेव कृतदोषस्य निर्यातनमप्यकारणनिर्यातो निरुक्तिरिति उच्यते । एवं प्रायश्चित्तमपि
नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थं पंचानामेव पातकानामधिकारोपगमविहितत्वाद्द्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमिति नचात्र वेदा-
भ्यासोऽकामतः कामतस्तप इति विषयविभागो बोद्धव्यः उभयार्थोभयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकरणे पठितत्वात्
ब्रह्महाद्वादशेत्यादिप्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामतो लघुप्रायश्चित्तं कामतो गरीय इति श्लोकस्य तात्पर्यं ननु-
चाकामतो नैव तस्य कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकुर्वन्कर्तृत्युच्यते यथा च लौकिको दैवेन कार्यते किमयं करोतीति किंच लिप्सया यत्र प्रवृ-
त्तिस्तत्र प्रतिषेधः । कायोहि मद्यपः स्पृहयति सपिपासुं न कदर्थति मापासीः सुरामिति यस्तु जलार्थं जलबुद्ध्यद्यसुरां पोतवांस्त-
स्याजानतो नापराधो नहि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः । अथोच्यते विधिलक्षणप्रवृत्तिर्न निषिध्यते सत्यं भवत्वर्थलक्षणान्तु
मध्ये तर्ह्यदकेन च सर्वस्यार्थलक्षणायाः प्रतिषेधः । केचिदाहुः प्रत्यवायपर्यन्तो विधिर्विषयभक्षणवन्निषेधशास्त्रार्थस्तेषामचो-
द्यमेतद्विषयविशेषेणोपानं ज्ञानतो ज्ञानतश्च मरणादयोरप्येव एवं ब्रह्महत्यादयोपीति येषामपि कर्तव्यमिति वचनात् । क्रियते
न कर्तव्यमिति न क्रियते तेषामपि लौकिकक्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्ता कर्तृत्वमबुद्धिपूर्व-
कमप्यस्तिकूलपततीति नचायंगौणकर्तृताभावः स्वतंत्रः कर्तेति हि स्मर्यते नेच्छया प्रवर्तते यः सकर्तेति किंचात्मा देव
वचनात्प्रमादकृतो दोषोऽस्ति प्रायश्चित्तमिति किमपरेण विकल्पितेन ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्येषां तु तत्स्थाने दानाद्येव । एतच्चानिदिष्टप्रायश्चित्तविशेषपापविषयम् । मोहादज्ञाने-
नापि । कामतश्च्छया कृतं पृथग्विधैः पराकादिप्रायश्चित्तैः । एतेन कामादेव प्रायश्चित्तं बृद्धिहासयोः कारणं ननु ज्ञाना-
ज्ञाने इति कथयति । यत्रापि च ज्ञानात्कृत्स्नवदज्ञानादैर्देवद्वयमित्यादौ ज्ञानपदेनोल्लेखस्तत्रापि कामनाहेतुज्ञानमेवेष्टेन-
कामनैव लक्ष्यते कर्तृत्वं प्रति च ज्ञानात्कामनैव नेदीयसी ज्ञानमिच्छाप्रयत्न इति क्रमादतः सैवास्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्तृत्वोक्त-
र्षापकर्षनिबन्धनप्रायश्चित्तबृद्धिहासहेतुः । न च ज्ञाने विषयविनिगमनापि शङ्क्या किंपापविशेषप्रयोजकीभूतब्राह्मणत्वा-
द्युपाधिज्ञानमिष्टमुत तद्वधपापहेतुत्वज्ञानमिति ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । अनिच्छातः कृतपापं वेदाभ्यासेन शुध्यति नश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापे-
क्षया लघुप्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तान्तराणामपि विधानाद्वागद्वेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्राय-
श्चित्तैर्विद्याधनतपोभिः शुध्यतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायं व्याकारः यद्यप्यधिकारनिरूपणप्रकृतप्रायश्चित्त-
त्वनंतरं वक्ष्यति तथाप्यज्ञानाल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्तेऽधिक्रियत इति अधिकारिनिरूपणमेवेदम् ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । पापं ब्रह्महत्यादि । वेदाभ्यासेन वक्ष्यमाणपावमाभ्यासभ्यासेन । पृथग्विधैः द्वादशवार्षिकाद्यैः ॥ ४६ ॥

(५) नन्दनः । मोहः कामक्रोधाद्यभिभवः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मोहात् रागादिभ्यामूढतया । कामतस्तु कृतं एनः पृथग्विधैः प्रायश्चित्तैः अपैति ॥ ४६ ॥

प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यदैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ न संसर्गव्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेः कृते द्विजः ॥ ४७ ॥

[प्रायोनामतपः प्रोक्तंचित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् १ ॥] †

(१) मेधातिथिः । दैवात् तत्प्रीकृतात्ममादादित्यर्थः । अन्येतु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति मोहादेवाकार्यक्रियते कोऽसमूर्खः शास्त्रव्यतिक्रमिष्यति पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन चोपभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कौनख्यादिति ब्रह्मण्यनुमितेनैतदुक्तं भवति । इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिदर्शपूर्वमबुद्धिपूर्ववा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेये कर्तव्य किंपुनः कुनख्यादीनां प्रायश्चित्तकृत्स्नातिरुद्धौ चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि त्रसिद्धेन तु यस्य यल्लिङ्गतेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदंशेन कर्तव्यमिति पठितमतश्चैवते सर्वैः कृतप्रायश्चित्तानां संसर्गसिद्धिर्जयेयुरभ्ययनादिक्रियैकस्थानादिरूपतया संसर्गो यद्यप्युभयश्रयत्वादन्यतरप्रतिषेधेनोभयोरपिसिद्धिः प्रतिषेधस्तथापि सिद्धिस्तैः संसर्गो न कर्तव्य इति पुनः प्रतिषिध्यते । उत्तरत्र कर्तृभेदादेकस्य हि प्रतिषेधस्यैव प्रायश्चित्तीत्यान्वद्वितीयः । सत्यपि संसर्गेऽत उभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सतामसतांचातः श्यावदन्ति प्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः शिष्टैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायश्चित्तीयतां जपपराकादिप्रायश्चित्तार्हताम् । दैवादिनिच्छया । पूर्वकृतेन पूर्वं त्वेच्छया कृतेन । अकृते प्रायश्चित्ते न संसर्गं सिद्धिर्गच्छेत् तत्करणपरस्यापि पापोत्पादनेन पापाधिक्यापत्तेः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । दैवात्ममादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्माजितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतांप्राप्यकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह याजनादिना संसर्गं गच्छेत् ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तद्वैविध्यमनुवदंस्तद्वतो नियममाह प्राय इति । प्रायश्चित्तीयतां प्रायश्चित्तनिमित्तब्रह्महत्यादिमताम् । दैवादनवधानात् । पूर्वकृतेन ऐहिकेन जन्मान्तरकृतेन कौनख्यादिव्यद्वयेन । अकृते प्रायश्चित्ते सिद्धिरदुष्टैः संसर्गं सबन्धं न व्रजेत् द्विज इत्युपलक्षणम् नरमात्रस्य ॥ ४७ ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वे कारणमाह प्रायश्चित्तीयतामिति । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तार्हतां दैवात्प्रायश्चित्तीयताम् वक्ष्यमाणं रूपविपर्यययुक्तत्वमकृत इति पदं सिद्धिः संसर्गं व्रजेन्न संसर्गयोग्यः अयमभिप्रायः । केवलमात्मिकप्रत्यवायपरिहारार्थं मेव प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्तीयतांप्रायश्चित्तमिति यस्य सः प्रायश्चित्ती तस्य भावः प्रायश्चित्तीयताताम् । द्विजः अकृते प्रायश्चित्ते सिद्धिः संसर्गं व्रजेत् ॥ ४७ ॥

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ॥ प्रामुबन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवाह इह दुःश्रितैः केचिदस्मिन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरणैस्तथापूर्वकृतैः कर्मभिरतथोक्तं प्राक्सिद्धानीरूपविपर्ययमपचोदुष्कृतशेषैश्चिरुपतोऽनुक्रम्यते ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इहेहजम्पनि । दुश्चरितैरुत्कटैः । रूपविपर्ययं कौनल्यादि लभन्ते । केचित्पूर्वकृतैर्नरके-
ऽननुभूतैः ॥ ४८ ॥

(३) कुल्लूकः । इहजम्पनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजम्पकृतैर्दुष्टस्वभावामनुभूयाः कौनल्यादिकंरूपविपर्ययं प्राप्नु-
वन्ति ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतत्स्वपृथयति इहेति । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमभुतइत्युक्तेरिह जम्पस्यपि फलमदत्त्वं
कर्मणा पापः पापेनेतिभुतेः । रूपपदं दुःस्वस्याप्युपलक्षकम् ॥ ४८ ॥

(५) मेन्द्रजः । किन्तु ऐहिकसंसर्गयोग्यत्वार्थप्रायश्चित्तकर्तव्यमितिकारणान्तरमाह इहदुश्चरितैरिति । अत्राप्यकृते
प्रायश्चित्तइत्यनुषक्तव्यमित्यतोत्प्लिख्ये रूपविपर्ययं प्राप्नुवन्ति तत्त्वादपि प्रायश्चित्तादिकं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुरात्मानः कृतपापाः नराः पूर्वविपर्ययं प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥

सुवर्णचौरः कौनल्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ॥ ब्रह्महा क्षयरोगित्वंदौश्चर्म्यगुरुतल्पगः ॥ ४९ ॥

(१) मेधातिथिः । [क्षयोनामरोगोराजयक्ष्मेतिवैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वाभवति ब्रह्महत्याविशेषेण गुरुस्त्रीगामी]*
दुश्चर्मार्कथितगन्धवाहिण्या नासिकया युक्तः पिशुनएवंसूचकोदुर्गन्धवाहास्यः ननुचसूचकः पिशुनएव सत्यमेकः कल्पयि-
त्वा परदोषान्प्रकाशयति अन्यस्तु सत्यानेवाविदितानितिभेदः । आतिरिक्त्यर्माधकांगता । मिश्रकेयोद्ग्राह्याण्यद्ग्राह्यैस्तदाभा-
सैः संमर्दयति यथाकुंकुमकुसुमेनान्यैरग्न्यानि । आमयावीर्यस्यभुक्तमन्नंनसम्यक् जीर्यते । मौक्त्यंवावैकल्यंयत्राप्रतिपत्तिमा-
नपत्नारी शिष्टं प्रसिद्धं । विरुताकृतयः आकृतिः संस्थानविरुताऽमनोरमानिष्टितैर्वाकर्मविशेषेणेति एवाकर्मणांकुम्भीपा-
कयमयातनास्थानेषु फलतदनुभूतवतर्द्विषच्छेषे तस्मिन्कर्मण्युद्दिक्तेच सुकृतेऽदत्तफले फलदानोमुखेदुष्कृतस्यासद्भावोतः
कर्मावशेषोपपत्तिः ॥ ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किंविशिष्टैरेतत्प्रपञ्चयति सुवर्णचौरइति । श्यावदन्तः कपिशदन्तः । दौश्चर्म्यमकोशल-
ङ्कत्वम् ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णचौरः कुत्सितनस्त्वंप्राप्नोति निषिद्धसुरापः श्यावदन्ततां ब्रह्महाक्षयरोगित्वंगुरु-
भार्यागामी विकोपमेहनत्वं पिशुनोविद्यमानदोषाभिधायीदुर्गन्धिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायकोदुर्गन्धिमुखत्वं धान्य-
चौरोऽङ्गहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्ताऽतिरिक्ताङ्गत्वं अन्नचौरोमन्दानस्त्वं अननुज्ञाताभ्यायीमूकत्वं वस्त्रचौरः
श्वेतकुष्ठत्वम् अश्वचौरः स्वजत्वं एवंबुद्धिवाक्क्षुः भोजनविकलाविकृतरूपाः सार्धविगहिताश्च प्राग्जन्माजितोपभुक्तदु-
ष्कृतशेषेणोत्पद्यन्ते ॥ दीपहर्ता भवेदग्धः काणोनिर्वापकस्तथा । हिंसारुचिः सदारोगीवाताङ्गः पारदारिकः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
५१ ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र किं निमित्तं किं स्वैष्यमित्यत्राह सुवर्णंतिविभिः । कौनल्यं क्लिन्ननस्वता तेनैव तद-
पिहरणम् । श्यावदन्तता स्वभावतः श्यामदन्तता पानकाले मुरया तत्स्पृष्टेः । क्षयरोगित्वं राजयक्ष्मयुक्तता । दौश्चर्म्यं
शमस्यविकारोअकोशलङ्कत्वं शिमेन तत्कृतैश्च ॥ ४९ ॥

(५) मेन्द्रजः । रूपविपर्ययप्राप्तिमेव चतुर्भिः श्लोकैर्दर्शयति सुवर्णचौरः कौनल्यमिति ॥ ४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेन तेन त्वपापेन रूपविपर्ययमाह सुवर्णेति । सुवर्णचौरः विमसं बन्धिनः सुवर्णस्य चौरः कौनख्यं कुनखस्य भावं । गुरुतल्पगः दौश्वर्म्यं दुश्चर्मणः भावः तम् ॥ ४९ ॥

पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचौरोः दूहीनत्वं यातिरैत्यन्तु मिश्रकः ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अतिरिक्तमङ्गाधिक्यम् आतिरेक्यमतिकचिन्पाठः । मिश्रकोबुसादिना मिश्रीकृत्य धान्यविक्रेता ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । सतोदोषस्य वक्ता पिशुनः । असतस्तु सूचकः । आतिरेक्यमङ्गस्यैव । मिश्रकः धान्यस्येतेरेण यवादिना ॥ ५० ॥

(५) नन्दनः । आतिरेक्यमतिरिक्ताङ्गत्वं तन्नाभासैर्दान्यादि मिश्रीकृत्य येन विक्रयादि क्रियते समिश्रकः ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । पिशुनः अविद्यमानपरदोषप्रख्यापनशोलः पूतिनासिक्यं दुर्गन्धनासिकः सदोषसंकीर्तयित्वा मिश्रकः धान्यस्य अन्नादेर्द्रव्यस्य मेलकः आतिरेक्यं अङ्गाधिक्यं षडङ्गुल्यादि ॥ ५० ॥

अन्नहर्ता मयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ॥ वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्क्तुतामश्वंहारकः ॥ ५१ ॥

[दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्^१ । हिंसया व्याधिभूयस्त्वमरोगित्वमर्हिसया ॥ १॥*]

(२) सर्वज्ञानारायणः । आमयावित्वमग्निमान्द्यम् । वागपहारकोन्यस्य पदरचनामात्मीयां ज्ञापयन् ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । अन्नहर्ता पक्वान्नहर्ता आमयावित्वं मन्दानलताम् । मौक्यं मूकताम् । वागपहारकोत्सादे-
तन्नाधीतमिति मिथ्यावादी यस्तत्कृतं पुस्तकं त्वनाम्ना अङ्कयति सो वागपहारकः । श्वैत्र्यं श्वेतकुष्ठताम् । देहस्य कुत्सितार्थ-
तिष्ठतीति कौनख्यादि [इति द्वादशं सुवर्णचौरादयः प्राप्नुवन्तीत्यनुषज्जेते] दीपहर्ता भवेदन्धः काणी निर्वापको भवेत् ॥ हिंसा-
रतः सदारोगी षष्ठश्च पारदारिक इति कचित् [पाठः] ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नहर्ता अन्नस्य हर्ता आमरोगित्वम् । मौक्यं मूकस्य भावः । वागपहारकः पुस्तकापहारकः
श्वैत्र्यं श्वेतमण्डलकारकम् ॥ ५१ ॥

[रामचन्द्रः । तथा दीपहर्ता अन्धः । दीपनिर्वापकः काणः ॥ १ ॥]

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्विगर्हिताः ॥ जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कर्मविशेषेण पूर्वमरणान्तरतः कर्मविशेषेणात्र जायन्ते भवन्ति । तथा पूर्वजन्मभुक्ताविशेषे-
ण जायन्ते उत्पद्यन्ते इति व्याख्येयम् । जडोऽनायत्ताङ्कः ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति एवमिति । विकृताकृतयः जडादिविकृतरूपाः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । येयमुक्ता रूपविपर्ययप्रामिर्नतत्पापस्य प्रधानफलरौरवादिषु भुक्तशेषस्येत्याह एवं कर्मविशेषेति ।
सद्विगर्हिताः सत्संसर्गनिर्हाः ॥ ५२ ॥

(५१) विशेषेण=विपाकेन (ण)

१ (ख, क, ग, ज, ट, ठ, ड, ण, य, ल,) * (क, ग, ज, ट, ठ, ड, ण, य, ल,)

(१) राघ० २

(६) रामचन्द्रः । सद्भिर्विगर्हिताः निम्न्या ॥ ५२ ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ॥ निम्नैर्हिलक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैः न सः ॥ ५३ ॥

(१) मेधातिथिः । निम्नैर्हिलक्षणैः कुनखश्यादन्तादिभिरनिष्कृतैः सह ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अनिष्कृतैः सोऽकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनोयैस्तेऽनिष्कृतैः न सः अकृतप्रायश्चित्ताः परलोकोपभुक्तदुष्कृतशेषेण निम्नैर्लक्षणैः कुनखित्वादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्माद्विशुद्ध्ये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवंभिन्ने जुहोतीति वन्नैमित्तिकमात्रप्रायश्चित्तं किं त्वनिष्कृतैः स इत्युपादानात् तथा विशुद्ध्ये चरितव्यमित्युपदेशात् पापक्षयार्थेन एवाधिकारः । तथाहि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रनिर्देशाद्वा त्रिसन्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्ध्यति इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तं । इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः ॥ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः । विशुद्ध्ये पापविनाशाय बहून्वर्षाणां घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्वमानित्यादिना महापातक्यादीनां नरकादिभिरपि वक्ष्यति न तन्नैमित्तिकमात्रं प्रायश्चित्तानां संगच्छते । तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थेनैव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । फलिनमाह चरितव्यमिति । अनिष्कृतैः न सः अकृतप्रायश्चित्ताः निन्दितैः कौनख्यादिलक्षणैः चिन्हैः युक्ता दृश्यन्ते । यतो महापातकिनोऽतस्तैर्विशुद्ध्ये प्रायश्चित्तं चरितव्यं कार्यमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । अकृतप्रायश्चित्तपापास्तैर्लक्षणैः कौनख्यादिभिर्युक्ता जायन्ते तस्मादपि प्रायश्चित्तं चरितव्यमिति ॥ ५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनिष्कृतैः न सः अकृतप्रायश्चित्ताः ॥ ५३ ॥

ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥ महान्तिपातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुर्वङ्गनागमः स्तेयं पतितसंप्रयोगः । सर्ववर्णानां महापातकानि सुरापानं ब्राह्मणस्यैव स्तेयं ब्राह्मणसुवर्णहरणं स्तूत्यन्तरात् ब्राह्मणसुवर्णापहरणे महापातकमिति । पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पत्त्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते महापातकेषूपपातकेषु च महच्छब्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः तैश्च संयोगमेकैकेनापि । सच वक्ष्यति संवत्सरेण पततीत्यादिना ॥ ५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानं द्विजानाम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वर्णस्य ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकमित्यापस्तम्बस्मृतैः । गुर्वङ्गना गुरुपत्नी अत्रोच्यते । संयोगमेकशय्यामन्नादिसंसर्गश्च तैश्चतुर्भिर्न तु सहसंसर्गिभिरिति । एतच्च संज्ञाकरणं शास्त्रे व्यवहारात्प्रवृत्तम् । एवमप्येपि ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणप्राणवियोगफलकोऽप्यपारो ब्रह्महत्या । सच साक्षादन्यवानियुज्य तथा गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या नन्वेवमिषुकारस्यापीषूपादनद्वारेण तथा बन्धस्यापि हन्तृगतमन्यूपादनद्वारा ब्रह्महत्यास्यात् । उच्यते शास्त्रतो यस्य ब्राह्मणहन्तृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महन्ता । अतएव शातातपः ॥ गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबन्धकृतेऽपि वा । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ एवं चान्याप्यपि शास्त्रियाण्येव ब्रह्मवधनि-

मिन्नानि ज्ञेयानि । तथा ॥ रागाद्वैषात्ममादाहा स्वतः परतएव वा । ब्राह्मणपातयेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मपातकमिति ॥ प्रयोजक-
स्यापि हृन्मृत्वंशास्त्रीयम् । तथा निषिद्धसुरापानं ब्राह्मणमुवर्णहरणं गुह्यार्थागमनं गुरुरत्र पिता भिषकादीनि कर्मणीत्या-
दिना तस्य गुरुत्वेन विधानम् । एतैश्च सह संसर्गः संवत्सरेण पततीत्येतानि महापातकान्याहुः । महापातकसंज्ञा चैवं-
वक्ष्यमाणस्योपपातकादिसंज्ञालाघवार्थम् ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । नवमाध्यायोक्तमहापातकान्यनुबद्धमहापातकान्याह ब्रह्महेतिपञ्चमिः । ब्रह्महेत्या ब्राह्मण-
प्राणवियोगफलकोभ्यापारः ॥ आकृष्टस्तादितोवापि धनैर्वाविमयोमितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणं तमाहुर्ब्रह्मपातकम् ॥ एवं
बुद्धशातातपोपि ॥ गोहिरण्यादिपक्षणे स्त्रीसंबन्धच्छतेपिचेति निमित्तीपादभाग्भवेदित्युद्देश्ये संकोचः । तैः महापातकमिः
संसर्गोर्निधादिति संबन्धोपि महापातकं प्राप्नुवित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

(५) जम्बूनः । अथनिन्दिताचरणलक्षणान्सत्यगामिनउक्तायमहापातकानि प्रायश्चित्तविरोधोपदेशार्थमुपदि-
शति ब्रह्महेत्यासुरापानमिति । अत्र सुरापानं ब्राह्मणस्य महापातकं नाम्यस्य । स्तेयं ब्राह्मणमुवर्णस्तेयंकुतपतत्स्वत्थन्तरानु-
रोधान् तैर्ब्राह्मणादिभिः संयोगयज्ञाभ्यापनयोनसंबन्धलक्षणव्यवहारः । संयोगिनो ब्रह्महेत्यादिभिस्तुल्यदोषास्तामन्तव्याः
संयुक्तसंयोगिनामपि पातित्ववचनम् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तैः सह ब्रह्महेत्यादिचतुर्भिः कर्मभिः संयोगी संसर्गयः कुरुते सः पञ्चमः ॥ ५४ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् ॥ गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महेत्यया ॥ ५५ ॥

(१) मेघातिथिः । समुत्कर्षइति निमित्तसमधी चर्मणिद्वीपिनद्वीतीतिवत् समुत्कर्षभाष्यमीति यद्वृत्तमभिधीयते त-
द्ब्रह्महेत्यया समं यत्र पूजातिथयो वासनातिथयो ब्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा भाष्यते तत्रातपद्रुस्तपमात्मानमा-
वेदयति योवापात्रातिथयेन पुण्यत्कथोत्कर्षप्रामुख्यमिति तस्यापात्रपात्रमित्युच्यते । एवं विधेः समुत्कर्षेऽनृतनपुनः स्वल्पवस्तु-
नि अपेक्षायां सत्यपि समुत्कर्षव्यपदेशेपिशुनमलीकवदितिपरिच्छिद्रमकाशनं गुरोश्चालीकनिर्वन्धोऽसत्याभिधानेन चित्तसंशो-
भः । कथ्यते गर्भिणी इत्येवमादिना निष्प्रयोजनोद्देशः । राजकुल्यत्तेन सह विवादो निर्वन्धो नृतादिशंसनं वा । तथा च गौतमो-
गुरावनृताभिशंसनमिति पातकसमानि ॥ ५५ ॥

(२) सर्वज्ञजारायणः । समुत्कर्षे अन्नमहापातकीत्युत्कर्षविषयेऽनृतम् । समुत्कर्षइत्युपलक्षणमपकर्षस्यापि ।
यथाऽयं महापातकीत्यपकर्षेऽनृतम् । तेन प्राप्तविषयसंदेहेऽप्यथानिर्णयउक्तः । राजगामिपेशुनं राज्ञि गत्वाऽपकारकर-
णम् । अलीकनिर्वन्धोऽप्रियनिर्वन्धः ॥ ५५ ॥

(३) कुम्भकः । जामुत्कर्षनिमित्तसमुत्कर्षभाषणयथा ब्राह्मणोहमिति अब्राह्मणोब्रवीति । राज्ञि वा स्तेनादीनां परे-
षां मरणफलकंदोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा चर्गीतमः गुरोरनृताभिशंसनमिति महापातकसमानमिति । एतानि ब्र-
ह्महेत्यासन्नानीति ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनुपातकं लक्षयति अनृतमिति । समुत्कर्षे ब्राह्मणोहमित्यस्य ब्राह्मणस्य यापनादौ । अ-
लीकनिर्वन्धः कथ्यते गर्भिणीत्यादिसत्याभिधानेन गुरोश्चित्तसंशोभइति मेघातिथिः । अनृताभिशंसनं वा ॥ ५५ ॥

(५) जम्बूनः । ज्ञात्वा कर्मणा गुणेन वा स्वत्यादौ समुत्कर्षः अलीकनिर्वन्धोऽनिहृत्य पुनः करणं ब्रह्महेत्यया
समानमिति दोषातिशयकथापनमेतत् ननु समत्वकथापनम् ॥ ५५ ॥

(६) राजचन्द्रः । समुत्कर्षे समुत्कर्षो यस्यामिति यद्वृतमधीयते निमित्ते सप्तमी निर्वन्धः असत्याभिधानेन पित्तसंशोधः राजगामि पेशुनपेशुनेन रात्रि गत्वापकरणम् । गुटोः अलीकनिर्वन्धः अभियकरनिर्वन्धः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मोज्ज्वलावेदनिष्ठाकौटसाक्ष्यं सुतद्वधः ॥ गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि च ॥ ५६ ॥

(१) मेघातिथिः । अधीतत्वेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणब्रह्मोज्ज्वला नित्यस्वाभ्यासविधिः त्यागोवा कूटसाक्षं समुत्कर्षादभ्यासपि सुतद्वधोभिन्नमारणं गर्हितानाद्ययोर्गर्हितशास्त्रमतिपिच्छं लघुनाद्यनाद्यमनस्तुष्टिदत्तान्नभोक्ष्यति कल्प्ययुज्यते ॥ ५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्मोज्ज्वला वेदस्यात्यन्तत्यागोऽनभ्ययनम् । सुतद्वधोभिन्नस्यवधः । गर्हितानाद्ययोरिति गर्हितं संसर्गदुष्टाण्डालान्नादि । अनाद्यं जात्यैवाभक्ष्यं लघुनादि । जग्धिर्भक्षणम् । एतत्पृथगेव द्वयं प्राप्तम् ॥ ५६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मणोधीतवेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणमसंज्ञास्त्राभयणेन वेदकुत्सनसाक्ष्येष्टपाभिधानभिन्नस्याब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लघुनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् । मेघातिथिस्तु नभोक्ष्यति संकल्प्य यज्जुज्यते तदनाद्यमित्याचष्टे । एतानि सुरापानसमानि ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मोज्ज्वला अधीतवेदस्यागः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः गर्हितस्य निषिद्धस्य लघुनादेः अनाद्यस्य पुरीषादेः अनापदि भक्षणम् । समानि स्युः प्रायश्चित्तार्थं ततः किंचिन्मूनानि प्रायश्चित्तानि ॥ ५६ ॥

(५) गन्दुनः । ब्रह्मोज्ज्वलावेदस्यागः । गर्हितान्निषिद्धान्मुष्णिष्टादिगर्हितान् लघुनादिजग्धिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मोज्ज्वला असंज्ञास्त्राभ्यासेन वेदस्यागः । कौटसाक्ष्यं कपटेनयत्साक्ष्यंकृतम् । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः संसर्गदोषः चाण्डालान्नादि संसर्गदोषः । लघुनादि अभिशास्ताद्यन्लघुनादिभक्षणम् ॥ ५६ ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ॥ भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५७ ॥

(१) मेघातिथिः । निक्षेपस्यासारद्वयस्यापि नरशब्दौजातिशब्दोनारीहरणेन्येतदेव योहिदुहितरं दत्त्वाऽसतीनरदोषेऽप्यस्मै पुनर्ददाति तस्यान्येतदेव तदुक्तं प्राप्नोति पुरुषीनृतमिति ॥ ५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निक्षेपस्य निक्षिप्तं नराश्वादिद्वयमपि तस्य तेन हरणं बलादपि ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यनुरगरूप्यभूमिहीरकमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयमुच्यते ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । निक्षेपस्य सुवर्णातिरिक्तस्य निक्षेपादिसप्तकस्य प्रत्येकं हरणे रुक्मं सुवर्णं तदपहरणसममेव मुत्तरत्र ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । निक्षेपस्य अपहरणं अब्राह्मणसंबन्धिनः ॥ ५७ ॥

रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमंबिदुः ॥ ५८ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वयोनयो भगिन्यएकोदरसंभूताः कुमार्योऽनूढाः । अन्यजावर्बरस्त्रियः सख्युः सखामित्रतस्या स्त्रियः स्त्रीपहणं नजायायामेव प्रतिषेधार्थं एवं पुत्रस्यान्यापिया अवदृष्टा मैथुनधर्मेण । वयंतुल्यः सत्यपि ब्रह्मेणोद्भूतयोर्विषयसमीकरणस्य न्यायत्वात्समत्ववचनमेतन्प्रायश्चित्तनिर्देशार्थं किं तां हि गुरुत्वख्यापनपरमतश्च गुरुतरं प्रायश्चित्तं भवति । तथा चोक्तं एनसिगुरुणिगुरुणि लघुनिलघूनि यद्विज्ञेत् तन्मायश्चित्तनिर्देशार्थं भविष्यत्मायश्चित्तनिर्देशप्रकरण एव वावक्ष्यते ॥ कौटसाक्ष्यं सुत-

द्वधयोश्चेह सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तातिदेशमुपरिष्ठात्कुर्यात् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धइत्येतस्यचेहब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठात् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताभिधानात् तथा कुमार्यामितिरितः सेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद्गम्यते नेदंप्रायश्चित्तार्थं समीकरणमिति । अन्येतु मन्यन्ते भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेऽपि वक्ष्यते । नत्याज्यमतः प्रायश्चित्तार्थानामेव सुरापानस्य समीकृतयोश्च कौटसाक्ष्यमुत्तद्वधयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशो विकल्पार्थः । सुरापानप्रायश्चित्तेनास्यचातिदेशएवभूयते । समीकरणे तु विकल्पो नास्ति यथा हत्वा गर्भमविज्ञातमिति ॥ ५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वयोन्यासु भगिनीषु । कुमारीष्वपरिणीतासु ब्राह्मणस्य कन्यासु । अन्यजासु चण्डाल्यादिषु । सख्युभिन्नस्य स्त्रियाम् । तथा पुत्रस्य स्त्रियां लुषायाम् ॥ ५८ ॥

(३) कुम्भूकः । सोदर्यभगिनीकुमारीचण्डालीसखिपुत्रभार्यासु योरेतः सेकस्तंगुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषां भेदेन समीकरणयत्नेन समीकृततस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कौटसाक्ष्यमुत्तद्वधयोः सुरापानसमीकृतयोर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तवक्ष्यतितद्विकल्पार्थः । यत्पुनर्गुरोस्त्रीकनिर्बन्धस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्ठाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः । समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भवतीति ज्ञापनार्थं तथाच लोके राजसमः सचिवइत्युक्ते सचिवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रौपदेशिकप्रायश्चित्तेभ्यः आतिदेशिकप्रायश्चित्तानां न्यूनप्रायश्चित्तं समीकृतानां च ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच रेतइति । एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । अतएवाह ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ॥ अश्वमेधेन शुभ्यन्ति तीर्थाभिगमनेन चेति ॥ तीर्थाभिगमनमनुपातकिप्रायश्चित्तम् । स्वयोनीषुत्वस्य गन्तुर्योनीषुत्पादकत्वेन या अर्हन्तीति ताः स्त्रोदर्यासु । कुमारीषु ब्राह्मणकन्यासु । पुत्रस्यौरसातिरिक्तस्य तत्रातिपातकमित्येके । आसु प्रत्येकं योनिषु योरेतः सेकस्तं गुरुतल्पसमं विदुरित्यन्वयः । यत्तु मातृगमनदुहितृगमनलुषागमनमित्यतिपातकानीत्याह विदुरिति तद्यत्तगौरवार्थं यतो ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परंपुण्यपापयोरित्यवधिकरणं स्मृतम् ॥ ५८ ॥

(५) नन्दनः । स्वयोन्यादिषु दुहित्वादिषु ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वयोनीषु भगिन्यादिषु रेतः सेको रेतसः पातः । कुमारीषु अविवाहितासु सख्युः स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८ ॥

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाभ्यायोः सुतस्य च ॥ ५९ ॥

(१) मेघातिथिः । इदानीमुपपातकान्याह । अयाज्याऽबिब्रुदापातकिश्चूद्रादयस्तेषामसंयाज्यसंयाजनं भावेऽप्यच्छादसः आत्मविक्रयगवादिद्वयवदात्मनः परविधेयकरणं दास्येन अन्येन अन्येतु पारदार्यमविक्रयमिति पठन्ति । अनुत्साहो निराहारः स्वल्पएवोपधातेव सादाश्रयणं गुरोस्त्यागो यथावदनुवृत्तिरभ्यापनसमर्थेऽभ्यापयितर्युपाध्यायान्तराभ्यः । एवं मातापित्रोरपतितानां चैतेषां त्यागो दोषाय पतितानां त्विष्टएव स्वाध्यायाभ्यामोस्त्यागइति संबध्यते स्वाध्यायस्त्यागश्चाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेत्यस्यार्थेन ननुष्ठानं किमैकाहिके माससांवत्सरिके वा त्यागेऽप्यतिक्रमोऽयं अविशेषदैहिके प्राप्नोति तदयुक्तं । एतस्य विधेरित्यस्त्वात् नित्यानां च व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तांतरं वक्ष्यति । तस्माद्द्विस्मरणपर्यन्तस्त्यागो भिषेत् स ब्रह्मोज्झतापदेन सुरापानेन समीकृतस्तत्र विकल्पनार्थमेतत् । अस्य च लघुत्वात् तस्य गुरुत्वाद्यवस्थायां विकल्पो योज्यः तत्र यो वैदिक एवाभ्यस्त्रिभूतकर्मणि युक्ततया स्वाध्यायं जहाति तस्योपपातकत्वं । यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति तस्य सुरापानसमत्वं अपेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानादस्येत्यतिदृष्ट्यै प्रागधीनिति बहुवचनाच्छ्रौतानां ग्रहणं । ननु च तत्रापि चाश्वायणमुक्तमिहाभ्युपपासकत्वात्तदेवात्र वाच्येनैष दोषः । उपपातकेऽप्यभ्यासप्रायश्चित्तानि सन्ति । शतपथेऽप्यगुरुलघुभावोऽन्यथा विक-

भावोऽतो नित्यमर्थतत्रचान्द्रायणग्रहणम् । सुतस्य त्यागोऽभरणं गृहान्निष्काशनमशिशोः प्रामस्य च गुणवतः पातकिनस्तु न-
दोषः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पारदार्यं परदारगमनम् । आत्मनो मूज्येन विक्रयः शूद्रादभ्येषाम् । पारदार्यात्मविक्रय इ-
त्येकवचनं छान्दसम् । गुर्वादीनामवृत्तीनां शक्तौ सत्यामपोषणत्यागः । अत्र गुरुराचार्योऽभिप्रेतः पृथक्पितृग्रहणात् । त्वा-
भ्यायस्याधीतस्याभ्यासस्य त्यागोऽधीतवित्स्मरणम् । अग्रयस्त्रेताग्रयः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमुपपातकान्याह गोहर्ननं जातिकर्मदुष्टानां याजनं परपत्नी गमनं आत्मविक्रयः मातापितृगुरू-
णां च शुश्रूषाद्यकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः न वेदवित्स्मरणं ब्रह्मो ज्ञातेत्यनेनोक्तत्वात् अग्नेश्च स्मार्तस्य त्यागः श्रौतानाम-
ग्निहोत्र्यपविभ्याग्नीनित्युक्तत्वात्सुतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणम् ॥ ५९ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकमाह गोवध इत्यष्टभिः । तत्र गोवध उपपातकम् । अयाज्ये संयाज्यत्युपपातकमि-
त्येवान्ययो मलावहपर्यन्तम् । पारदार्यमनियुक्ते सति परस्त्रीगमनम् । आत्मविक्रयः अपत्यपत्न्योर्विक्रयः । त्यागोऽनिमित्तः ।
संन्यासादौ तु षण्णां । त्यागो यदहरेव विरजेदिति श्रुतिसिद्धः ॥ ५९ ॥

(५) नन्दनः । अथोपपातकान्यष्टभिः श्लोके राह गोवधो याज्यसंयाज्यमिति । याजनानर्हस्य याजनमयाज्यसंयाज्यं
पारदार्यपरदारगमनं त्वाभ्यायाभ्योः सुतस्य च त्याग इत्यनुकर्षः त्वाभ्यायो नित्याभ्ययनम् ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोवधेत्यारभ्य त्रयोदशेन संबन्धः त्रयोदशमिराह गुरुमातृपितृत्यागः शुश्रूषाऽकरणम् ॥ ५९ ॥

परिवित्तितानुजेनूढे परिवेदनमेव च ॥ तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६० ॥

(१) मेघातिथिः । अनुजः कनीयान् भ्राता तयोर्याजनं विवाहे दर्शपूर्णमासादौ वाऽऽर्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । परिवित्तिता त्वस्मिन्नकृतदाराभिपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातुर्दारपरिग्रहो ज्येष्ठस्य दीषाय । तथा
अनुजेन परिवेदनं भ्रातरि ज्येष्ठेऽनूढे अनग्नौ वाग्निपरिग्रहः कनिष्ठस्य पापहेतुः । तयोस्ताभ्यां कन्यादातुः । एवं चाकृत-
मायश्चित्ताय परिवित्तयेपि दानं निषिद्धं लक्ष्यते । तयोर्याजनं अग्निहोत्रादावुत्तिक्तेन ॥ ६० ॥

(३) कुल्लूकः । कनीयसाऽऽदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं भवति दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं
कनिष्ठस्य परिवित्तित्वं तथोश्च कन्यायादानं तयोरेव विवाहहोमादियागेऽर्त्विज्यम् ॥ ६० ॥

(४) राघवानन्दः । परिज्येष्ठं विहायानुजेनूढे न कृतविवाहे परिपश्चाद्यदि ज्येष्ठस्य वेदनं विवाहस्तदा तस्य ज्ये-
ष्ठस्य परिवित्तिता अतः कनिष्ठस्यापि परिवित्तित्वं दाराग्निहोत्रमित्यनेनोक्तम् । तयोस्तादृशज्येष्ठकनिष्ठयोः ॥ ६० ॥

(५) नन्दनः । अनुजेन ज्येष्ठस्य परिवित्तिता तदनुजस्य च परिवेदनं तयोः परिवित्तिपरिवेदोः ॥ ६० ॥

(६) रामचन्द्रः । तयोः परिवित्तिपरिवेदोः ॥ ६० ॥

कन्यायादूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ॥ तद्वागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१ ॥

(१) मेघातिथिः । कन्यायादूषणं नियं कन्यापुरुषेणोपभुक्तेत्यभ्यवसायेन प्रतिपादनं अङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभे-
दो मैथुनधर्मवर्जितत्रहि गुरुत्वरूपसाम्यमुक्तं । वार्धुष्यं वधनापदिषणमयोगेन वृत्तिग्रहणं । वासिष्ठे तु वृद्धेऽस्तु मयोक्ता धान्यानां वा-
र्धुष्यं तदुच्यते ॥ सा च शास्त्रपरिभाषा नलौकिके वापदार्थे व्रतच्युतिरसिद्धमतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवं रूपः-
संकल्पो व्रतततो यस्य संकल्पाच्चलितसा तस्य व्रतच्युतिः मनुष्यव्रतमिति शास्त्रतो नित्यमउच्यते चोदितश्रेष्ठस्त्वकृतः संकल्पस्ततो-

निवृत्तौ कःशास्त्रातिक्रमोविहितमकुर्वन्प्रायश्चित्तीयतइत्युक्तं । नचैतद्विहितं । उच्यते सत्यमिध्यालक्षणआरंभः समामिस्तु-
शास्त्रीया यथासौंदर्यादीनांकम्यानांकर्मणालिप्सातःप्रवृत्तिः समामिस्तुशास्त्रीया अतीतायां फलेच्छायामवामे फले यथोक्तं-
तदर्थएवावशिष्टंवर्जयेयुःप्राक्रमिकोयंकापुरुषइतिवदन्तः स्नातकव्रतानांत्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चित्तप्रवक्ष्यते तेनेदंविक्लिप-
तुमर्हति अरामउद्यानोपवनादिस्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविक्रया ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कन्यादूषणमकुल्यादिप्रवेशेन कन्यायाअकन्यात्वकरणम् । वार्धुष्यं वृद्ध्याजीवनं वि-
प्रक्षत्रिययोः । व्रतलोपनं परिगृहीतव्रतनियमभङ्गः । तडागादेरप्रतिष्ठितस्य स्वयंकृतस्य विक्रयः उत्सृष्टेष्वन्याभावात् ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । कन्यायामैथुनवर्जमकुलीप्रक्षेपादिनादूषणं । रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेषु तु रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारी-
ष्वन्यजासु च इत्युक्तत्वात्प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनंब्रह्मचारिणौमैथुनंतडागोद्यानभार्यापत्यानांविक्रयः ॥ ६१ ॥

(४) राघवानन्दः । कन्यायादूषणं ब्राह्मणातिरिक्तकन्यायाः तत्र समत्वस्योक्तत्वात् । उपभोगातिरिक्तप्रकारा-
न्तरेण वा । प्रतिषिद्धवृद्धिजीवनं वार्धुष्यम् । व्रताभ्युतिर्ब्रह्मचारिणोमैथुनम् । व्रतलोपनमितिक्वचित्पाठः ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । कन्यायादूषणं अकुल्यादिना योनिविदारणम् । व्रतलोपनं प्रतिगृहीतनियमभङ्गः ॥ ६१ ॥

ब्रात्यता बान्धवत्यागोभृत्याभ्यापनमेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानांच विक्रयः ॥ ६२ ॥

(१) मेधातिथिः । बान्धवाज्ञातयोऽसौदरादिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वसेयादयः सतिविभवे तेप्यजीवन्तोभर्त-
व्याः तदुक्तंस्वजनेदुःखजीविनीति यथेवंसुतस्येत्याद्यनर्थकंनानन्यार्थवचनं जालपादप्रतिषेधेहंसंप्रतिषेधवत्तेनमात्रादि-
त्यागउपपातकमेव । इहतु लघीयइति भृत्याभ्यापनंभृतकस्य सतीऽभ्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते अपत्यानि दशमेउ-
क्तानि ॥ ६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रात्यता काले साविभ्यग्रहणं पितृपितामहयोः सोमपानाबान्धवानां पितृव्यादीनां श-
क्तौ त्यागोऽप्रापणम् । भृतेन नियतमूल्यक्रीतेनाभ्यापनमभ्यापकस्य दोषः । अपण्यानामन्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

(३) कुल्लूकः । यथाकालमनुपनयनंब्रात्यता । तथाचोक्तं ॥ अतऊर्ध्वत्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताःइति बान्ध-
वानांपितृव्यादीनामननुवृत्तिः । प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमभ्यापनं प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वकमध्ययनंच अविक्रम्यादीनां-
तिलादीनांविक्रयः ॥ ६२ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रात्यता षोडशवर्षादावभ्यनुपनयनम् । बान्धवत्यागः पितृव्यादेस्त्यागः । भृत्यैव जीवतीति
भृतकोगुरुः तादृशस्याभ्यापनं तस्यैवोपपातकहेतुः भृतात् भृतं वेतनं तेन पुष्टादध्ययनादानं वेदपाठः शिष्यस्योपातकम् ।
भृतेनियमपूर्वकत्वेदोषोऽन्यथा गुरुदक्षिणा न स्यात् [अपण्यानां रसादीनाम् ॥ ६२ ॥]

(५) नन्दनः । भृताभ्यापनंपरेण भृतस्य शिक्षावृत्तेरभ्यापनंभृत्याभ्यापनं भृताच्चाध्ययनादानमभ्यापनपरिसमाप्तेः
प्रागभ्यापनमध्येऽन्येन धार्मिकेण शिष्येण वा भृताद्वेदस्य स्वीकारः । अपण्यानां विक्रयानर्हणाद्रव्याणाम् ॥ ६२ ॥

सर्वाकरेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्तनम् ॥ हिंसौषधीनांलयाजीवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥ ६३ ॥

(१) मेधातिथिः । आकराःसुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारोराजनियोगेनाधिपतित्वंसर्वग्रहणादभ्यदप्यर्थोत्पत्तिस्था-

नगृहते तेन ग्रामनागरनियोगोव्यवहारदर्शनदण्डग्रहणादिनियोगएव एवमेवयन्त्राणिसेतुबन्धादीनिजलप्रवाहनियमार्था-
स्तेषामहतावर्धनं औषधीनामशुष्काणांहिसाच्छेदः स्त्रीणामाजीवःस्त्रियमुपजीव्यते स्त्रीधनेन शरीरकुटुम्बधारणंक्रियते
वोदेशस्त्रीप्रयोजनंवाऽभिचारोवैदिकेन शापादिनामन्त्रप्रयोगेन सेनादियागेन वा शत्रुमारणं मूलकर्मवशीकरणंमन्त्रा-
भार्यापण्यभादिक्रियैव ॥ ६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु अधिकारोव्यापारत्वम् । महायन्त्रं वराहादिमहाप्राणि-
हिसार्थयन्त्रं तन्निर्माणम् । स्त्रिया भार्यया परगृहादिप्रेषितया जीवोवर्तनम् । अभिचारोहिसार्थः श्येनादिः । मूलकर्म म-
न्त्रादिना वशीक्रिया ॥ ६३ ॥

(३) कुल्लूकः । सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञयाऽधिकारः महतांप्रवाहप्रतिबन्धहेतूनांसेतुबन्धादीनांप्रवर्तनं । औष-
धीनांजातिमात्रादीनांहिसनं । एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां प्रायश्चित्तगौरवात् यत्कुल्लूकजानामौषधीनामित्यादिना व-
क्ष्यति तत्सकृद्विषायां प्रायश्चित्तलाघवात् भार्यादिस्त्रीणांवेशयात्वंकृत्वा तदुपजीवनं श्येनादियज्ञेनानपराद्धस्य भारणं म-
न्त्रौषधिना वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वाकरेषु लवणाद्युत्पत्तिस्थलेषु । महायन्त्रप्रवर्तनं उदकप्रतिबन्धकसेतूनां स्वभूम्याद्यर्थकर-
णं तत्रानेकजन्तुवधस्य संभवात् तिलादीनां पेषणीया । औषधीनां मारणम् । रूयाजीवः परगृहसेवाद्यर्थं विक्रीतभार्यस्त-
थाऽवामधनेन जीवोजीवनं वायस्य । अभिचारोविप्रातिरिक्तस्य रोगाद्युत्पादनम् । मूलकर्म वशीकरणम् । ॥ ६३ ॥

(५) नन्दनः । महायन्त्रमिश्रयन्त्रादिकं हिंस्रोषधिरूपुपाजीवः हिंस्रौषधीनां स्त्रीणां चोपजीवनं स्त्रियाजितद्रव्यजी-
वनंचेत्यर्थः मूलकर्म वशीकरणम् ॥ ६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । महायन्त्रप्रवर्तनं महावारादिसंबन्धनम् । हिंस्रौषधीनां आर्द्राणांहिसा । रूयाजीवः रूपुपार्जितधन-
जीवनम् । मूलकर्म अभिनयोवशीकरणम् ॥ ६३ ॥

इन्धनार्थमशुष्काणांद्रुमाणामवपातनम् ॥ आत्मार्यं च क्रियारम्भोनिन्दितान्नादनंतथा ॥ ६४ ॥

(१) मेघातिथिः । इन्धनार्थंतुनदोषः अग्निशुद्धत्वाच्छुक्तसर्वसंभवेक्रियारंभः पाकारंभः आतुरत्वादेवात्मार्यंनभ-
वेदिति प्रतिषेधात् क्रियारंभएवंव्याख्यायते क्रियारंभेहि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत नसप्रतिषिद्धप्रायश्चि-
त्तंयुक्तनिन्दितं च समाचरन्नितिवचनात् अद्यपुनर्यत्नभाषितं तथासिद्धेप्रतिषेधेप्रायश्चित्तंविधीयते नकल्पतागौरवंभवति तेन
निन्दितान्नादनंतनुर्गाहितान्नाद्यतः कुतएतद्विकल्पार्थमभ्यासेतत्प्रायश्चित्तमिदंतु सकृदेव प्रत्ययभेदेवा ॥ ६४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रियारम्भः पिष्टकादिपाकारम्भः । निन्दितान्नं राजान्नादि ॥ ६४ ॥

(३) कुल्लूकः । पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं । अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमन्तरेण पाकाद्यनुष्ठान
निन्दितान्नस्य लशुनादेः सकृदनिच्छया भक्षणं इच्छापूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गाहितानाद्ययोजगिधिरित्युक्तत्वात् ॥ ६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अवपातनं छेदः बहुत्वमन्त्राविवक्षितम् । क्रियारम्भोदैवस्वदेवाद्यर्थंविना पाकारम्भः । निन्दि-
तान्नादनं कितवराजादिनिन्दितः ॥ ६४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मार्यक्रियारम्भोदिवतादिवहिष्कारेण स्वार्थपाकाधारम्भः निन्दितस्यान्नादनं निन्दितान्नाद-
नम् ॥ ६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रियारम्भः पाकक्रियारम्भः आत्मार्यम् । निन्दितस्यान्नस्य अदनं भक्षणम् ॥ ६४ ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनंकौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतविवाहस्य विदुषोद्भवसंपत्तौ जातपुत्रस्य वानाहिताग्निता साधिकाराविशेषान्नित्यश्रुत-
योनित्याधानस्य प्रयोजिकादिति स्मृतिकारोमन्यते । कथंपुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानंविहितंकस्यचित्प्रकरणे कथ्यते येनागमो-
प्युच्छेद्येतत्त्वतश्चप्रतीयमानाधिकारत्वादग्निनिष्पत्त्यर्थतया कुतोधिकारान्तरप्रयुक्तिरग्रयस्तावद्विनियुक्तायदाहवनीयेजुहो-
तीत्यादिना नचाधानेन विना तेषानिष्पत्तिरित्यतोभिषु प्रयुक्तेषु तदपिप्रयुक्तमित्युच्यते । यद्येवमग्निनिष्पत्त्यर्थतदाहिता-
ग्निष्वधिकारोसत्स्वभिषु नाधिक्रियते नचाधानंनित्यंयावज्जीवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषोऽकुर्वन्विहितंकमेतिवि-
हिताकरणेप्रायश्चित्तंविहितमग्नीनादधीतेतिसत्यंविहितं स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये कितर्ह्यग्निनिष्पत्तये अग्ने-
श्चज्ञातप्रयोजनायस्यतैः प्रयोजनंसतेनोपायेनार्जयति । अन्यस्तु नेति कातत्रविहिताकरणाशङ्कयेनप्रायश्चित्तीत्यात् ।
योहिमुवर्णनार्जयतिकथमसौ दुष्येत । उच्यते अस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽग्रयोवश्यमर्जनीयाइति गम्यते स्तेयमुक्ते
योद्व्येभ्योन्यस्य ऋणानांचतुर्भिर्ऋणैरित्येतच्छ्रुतेरनुष्ठानं असच्छास्त्राणि चार्वाकिनिर्यन्थाः यत्र नप्रमाणं न
वेदकर्मफलसंबद्धमापद्यते कौशील्यत्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनाहिताग्निता धनसंभवे । स्तेयं वस्त्रादेः । ऋणानां धार्यमाणधनानाम् । असच्छास्त्रं
पाषण्डशास्त्रम् । कौशील्यस्यमाधस्य ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्यधिकारेऽयनाधानं सुवर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं । ऋणानांच ऋणैस्त्रिभिर्ऋणवान्नो-
जायते तदनपकरणं । श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीतवादित्रोपसेवनम् ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । अनाहिताग्निता आवसथ्याख्यामिश्रन्यता । स्तेयं सुवर्णातिरिक्तधातोः । अनपक्रिया ऋ-
णापरिशोधनम् । असच्छास्त्राधिगमनं श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थप्रतिपादकशास्त्राभ्यासः । कौशील्यस्य गीतनृत्यवाद्यादेः
क्रियाऽनुष्ठानम् ॥ ६५ ॥

(५) मन्दनः । ऋणानां शास्त्रसिद्धानां लोकप्रसिद्धानां वाऽनपक्रिया शक्तौसत्यामनपाकरणं कौसल्यंकुत्सितशौ-
लत्वं ध्यसनक्रिया रुयक्षादिप्रसङ्गः ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्यधिकारेअनाहिताग्निता । असच्छास्त्राधिगमनं अभिचारप्रयोगः । कौशील्यसनाद्यस्य क्रि-
याकरणम् ॥ ६५ ॥

धान्यकुम्पपशुस्तेयमपस्त्रीनिषेवणम् ॥ स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधोनास्तिक्यंचोपपातकम् ॥ ६६ ॥

(१) मेधातिथिः । शणसप्तदशानि धान्यानि कुम्भंलोहताम्रादिमयंकुण्डपठाहादि ननुचाविशेषेण पूर्वश्लोकेस्ते-
यमुक्तंपरिद्धतमेतदसतिषेववदिति । अथवा स्तेयंग्रदन्यस्मादुद्यमगृहीते संभवेनाशोभ्यते नहिजातुस्तेयमिति लोकप्रसिद्ध-
यथाधैर्यादिनाजयकरणम् । मयपेति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिस्त्रीनिषेधनंसहशयनंसंप्रयोगंवा स्त्रियावधोब्राह्मण्यापि ना-
स्तिक्यंनास्तिपरलोकोनास्तिदत्तमित्याद्यभिनिवेशः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुम्भं ताम्रादि । पशुः गोव्यतिरिक्तचतुष्पदः । निषेवणं मैथुनम् । स्त्रीति ब्राह्मणस्त्रीसाधा-
रण्येन अन्यथा शूद्रादिपदेनैव तत्प्राप्तेस्त्रीपदव्यर्थस्यात् । नास्तिक्यं परलोकाभावनिश्चयः । उपपातकं पातकाद्धीनम् ।
अत्रच यस्यान्यत्रापि गुरुषु लघुवा पापेषु गणनं कृतं तत्र ज्ञानाज्ञानविशिष्टाविशिष्टपुरुषसंबन्धसरुद्धभ्यासापेक्षया स्वयं
व्यवस्थोक्ता ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । धाम्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं अदृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः एतत्प्रत्येकमुपपातकं बान्धवत्यागइत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागमात्रौ । पृथग्वचननिन्दार्थं पितृव्या-
दिबान्धवत्यागेनावश्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्ताभ्यूनमपि भवति ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यपस्त्रीनिषेवणं निपीतमद्यायाः स्त्रियाः ब्राह्मण्यादेः सेवनं अन्यजस्त्रीनिषेधस्योक्तत्वात् । नास्तिक्यं नास्तिपरलोकइति बुद्धिः ॥ ६६ ॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघातिरधेयमद्ययोः ॥ जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । दण्डहस्तादिनाशरीरपीडाजननं रुजः कृत्यं किंपुनरधेयं नहि भक्षणं प्रतिषेधवत् प्राणप्रतिषेधः कचिदस्ति नतु शक्यं विज्ञातुं यदभक्ष्यतदधेयमिति घृतादेर्यागार्थमुपात्तस्याभक्षत्वमनाधेयत्वमुच्यते पूतिदुर्गन्धतया घ्राण-
विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादितदृश्यते मद्यसाहचर्याच्च यदभक्ष्यतदेव विज्ञायते न पूतिदार्वादिजैह्वं कुटिलताऽप्रसन्नत्वादय-
त्वं अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते तदयंचान्यत् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रुजः कृत्या घ्राणादिपीडाकरणम् । अधेयं लशुनादि मद्यं सुरा मद्ये तयोरघ्राणं कामतः । जैह्वमनाजर्वमृजुषु पुंसि पुरुषमुखादौ मैथुनं शिश्रुपक्षेपः । जातिभंशकरं सजातीयेभ्योऽपचयकारीतियोगोरुद्धि ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य दण्डहस्तादिना पीडा क्रिया यदतिशयदुर्गन्धितयाऽधेयं लशुनपुरीषादि तस्य मद्यस्य चाघ्राणकुटिलत्वं वक्रता पुंसि च मुखौदौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभंशकरं स्मृतम् ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । जातिभंशकरादिचतुष्टयस्य प्रायश्चित्तार्थं संघाहे ब्राह्मणस्येति चतुर्भिः । रुजः पीडाघातिर्गन्ध-
ग्रहणम् । अधेयमद्ययोरधेयपुरीषलशुनादि कामतः । जैह्वं कुटिलता । मैथुनं गुदादौ । अत्रापि प्रत्येकं जातिभंशकरं स्मृतं
मन्वादिभिरेवमुत्तरम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । उपपातकत्वेऽपि नैतानि तुल्यकक्ष्याणि मन्तव्यानि प्रायश्चित्तवैषम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्राह्मणस्य
रुजः कृत्यमिति । कृत्यं कर्तुः शोयस्यां जातौ जातः तस्य तस्याः प्रच्युतिर्जातिभंशः ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुजः कृत्या हस्तदण्डादिनारोगोत्पादनम् । रुजः रोगोत्पादकहस्तदण्डादिनाशरीरपीडाकरं । जैह्वं
कुटिलता अप्रसन्नत्वादयत्वं ॥ ६७ ॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ॥ सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । मृगारूपपृषतादय आरण्याः इभोहस्ती सत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन ग्रामवासित्वाद्ग्रहणं मीनोमत्स्यः
अहिः सर्पः ॥ ६८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । खरेभोष्ट्रगाहुरिणाथाः । पृष्ठ्याः साक्षांशत्वाद्दधधेनान्वयः । संकरीकरणं संकरजातीय-
तुल्यत्वरूपहीनताकरमन्त्यन्ताभ्यासादितियोगोरुद्धि ॥ ६८ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः सङ्करीकरणं ज्ञेयं ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं खरादिदशानां प्रत्येकं वधः संकरीकरणम् इभोहस्ती ॥ ६८ ॥

(६७) मुखौदौ=गुदादौ (अ)

(५) गन्धनः । संकीर्णयोनिजम्भकरतत् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरस्तुल्यजातीयतुल्यत्वहीनता ॥ ६८ ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥ अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६९ ॥

(१) मेधातिथिः । निन्दिता अप्रतिपासाः शूद्राये पापकर्मण स्तेभ्यो धनादानं प्रतिपहेण पुनः प्रत्यादिष्टप्रतिपहस्य-
प्रतिपिबत्वात् ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । निन्दितेभ्यः पतितादिभ्यः धनादानं विना विप्रतिपहम् । वाणिज्यं शूद्रसेवा च विप्रक्ष-
त्रयोः । असत्यभाषणं साक्ष्यादिव्यतिरेकेणापि । अपात्रीकरणं दानानर्हताहेतुरित्येव गौरुडिभ्यः ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । अप्रतिपासधनेभ्यः प्रतिपहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्याऽनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपात्री-
करणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । [अप्रतिपासधनेभ्यः प्रतिपहः वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्या अनृताभिधानमित्येतत्प्रत्येकमपा-
त्रीकरणं ज्ञेयम् ॥ ६९ ॥]

(५) गन्धनः । अपात्रीकरणमपात्रीकरणत्वम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपात्रीकरणं अपात्रहस्ते यद्वत् ॥ ६९ ॥

कमिकीटवयो हृत्या मद्यानुगतभोजनम् ॥ फलैधः कुसुमस्तेधमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७० ॥

(१) मेधातिथिः । कमयोभूमिशरणाः क्षुद्रजन्तवः कौदास्तथाविधा एवाकिंचिदुपचितमूर्तयोऽपक्षाः सपक्षाश्च म-
क्षिकाशलाभादयो वयांसि पक्षिणः शुक्रसारिकादयः मद्यानुगतं मद्येन संस्पृष्टे तद्गन्धाचितं च अधैर्यं चेतसो स्थिरत्वं त्वत्पि-
न्युपघातेऽध्वंसः ॥ ७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कमयोमांसादिगता [यूकायाः कौदाः भूम्यादिगताः पिपीलिकायाः वयांसि पक्षिणः । म-
द्यानुगतं मद्यसन्निकर्षागतं घृता]' दि तस्य भोजनम् । फलैधः कुसुमस्तेयं त्वार्थं न देवताधर्मम् । अधैर्यं चापलम् ।
मलावहं पापावहमिति यो गौरुडिभ्यः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । कमयः क्षुद्रजन्तवस्तेभ्य ईषत्स्थूलाः कौदास्तेषां बन्धः पक्षिणां च मद्यानुगतं यद्भोग्यमपि शाकाद्येक-
त्रपिटकादौ कृत्वा मद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् । मेधातिथिस्तु मद्यानुगतं मद्यसंस्पृष्टमाह तन्न तत्र प्रायश्चित्तगौरवान् ।
फलकाष्ठपुष्पाणां च चौर्यं अल्पेऽपचयेऽप्यत्यन्तवैकुल्यं एतत्सर्वप्रत्येकमलिनीकरणम् ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । मद्यानुगतं भोजनं मद्यमनुगच्छति मद्यपात्रस्थितं मद्यैः सह गतं मद्यमनुगतं संयुक्तं यत्किञ्चि-
न्निवा तस्य भोजनं पृथः कुसुमयोर्भोगार्थं स्तेयं [अधैर्यं अत्यन्तच्छीबता एतत्सर्वमलावहमित्यन्वयः] ॥ ७० ॥

(५) गन्धनः । अधैर्यं चापलता मलावहं मलकरम् ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । वयः पक्षी । मद्यानुगतं भोजनं मद्यसन्निकर्षघृतादिभोजनम् ॥ ७० ॥

एताम्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक् ॥ धैर्यं ब्रतैरपोषन्ते तानि सम्यक्निबोधत ॥ ७१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि संज्ञाभेदप्रपञ्चभेदार्थः वक्ष्यमाणस्य संक्षेपवचनम् ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथोक्तानियेन तानि तेन क्रमेण निबोधत । अत्रच कचित्कचिद्यवस्थापि वक्ष्यते य-
त्रतु व्यवस्था नोक्ता तत्र सा कामधेनुदीपिकायामस्माभिः सम्यगुक्तेति ॥ ७१ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतानि ब्रह्महत्यादीनि सर्वाणि पापानि भेदेन यथोक्तानि यैर्ब्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि-
यथावच्छृणुत ॥ ७१ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्ताभ्यनुवदन्नेमित्तिकं बाधं प्रतिजानीते एतानीति । ब्रह्महत्यादीनि पापानि येनभेदे
नोक्तानि यैः प्रायश्चित्तरूपैर्नाश्यन्ते तानि शृण्वते त्यन्वयः ॥ ७१ ॥

(५) मन्दनः । यथोक्तानि महापातकत्वेन जातिभ्रंशकरत्वेन संकीर्णकरणत्वेनापरिणत्वेन मलाद्यवत्त्वेन चो-
क्तानि ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एनांसि पापानि । यैर्ब्रतैरपोह्यन्तेतानि व्रतानि सम्यक्निबोधत ॥ ७१ ॥

ब्रह्महाद्वादशसमाः कुटीकृत्वा वने वसेत् ॥ भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थकृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ ७२ ॥

(१) मेधातिथिः । नृपणादिकृतोनिकेतोवर्षातपशीतत्राणादिहेतुर्गृहकुटीतिकथ्यते । समावर्षाणि भैक्षाशीति स्मृ-
त्यन्तरेसमागारमनभिसंहितंचभैक्ष्यमुक्तं शवशिरोहृतस्यान्यस्य बाध्वजे काष्ठादिमर्याशिरःप्रतिकृतिमुद्यतांधारयेदिति
मन्यते नैवशब्दोर्थवादः नहि तच्छवशिरइत्युच्यते अन्योप्यत्रविधिर्भविष्यतिकृतवपनोनिवसेदित्यादि ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुटी नृपणादिकृतंगृहम् । भैक्षाशी ग्राममागत्य भिक्षांगृहीत्वा वने भुञ्जानः । शवस्य
तस्यैवान्यस्यवा शिरः कपालं ध्वजं ब्रह्महचिन्हमपतःकृत्वा । अत्र सर्वत्र स्मृत्यन्तरोक्तमङ्गजातमुपहर्तव्यम् । एतदका-
मतोघाते ॥ ७२ ॥

(३) कुङ्कुमः । योब्राह्मणहतवान्सवने कुटीकृत्वा हतस्य शिरः कपालंतदभावेऽन्यस्यापि चिन्हकृत्वाऽरण्ये भैक्ष-
भुगात्मनः पापनिर्हरणाय द्वादशवर्षाणि वसेद्व्रतंकुर्यात् अत्रापि कृतवपनोनिवसेदिति वक्ष्यति मुख्यन्तरोक्ताअपि विशेषा-
द्याः । तथाचयमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भूणभेदेहि
मेभिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालंचरेद्भैक्ष्यंतदलब्धोदकंपिबेत् ॥ अयंच द्वादक्षवार्षिकविधिः । ब्राह्मणस्याज्ञानकृत-
ब्राह्मणवधे इर्यावशुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियवैश्यशूद्राणाम्तुक्रमेणैतद्वादशवार्षिकं द्वि-
गुणत्रिगुणंचतुर्गुणंच द्रष्टव्यम् । यथोक्तंभविष्यपुराणे ॥ द्विगुणाः क्षत्रियाणाम्तु वैश्यानांत्रिगुणाः स्मृताः ॥ चतुर्गुणास्तु शूद्रा-
णांपर्षदुक्तामहात्मनाम् ॥ पर्षदुच्यव्रतंमेतंशुद्धये पापकर्मणाम् ॥ यार्वाद्ब्रह्मणैर्ब्राह्मणानांसभा ततोद्विगुणैः क्षत्रियाणां-
द्रष्टव्यम्यवहारदर्शनाद्यर्थासभा भवेत्त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानांचतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सभावच क्षत्रियादीनांत्रयाणांव्रतमपि द्वि-
गुणत्रिगुणंचतुर्गुणमित्यर्थः । एतानि च मनूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचनानि गुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्य-
पुराणे ध्याकृतानि । हन्ताचेदृणवाग्धीरअकामान्निर्गुणोहतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि कृत्वा वैआश्वमेधिकम् ॥ ब्रह्महाद्वा-
दशाव्यानि कुटीकृत्वावनेवसेत् ॥ गच्छेदवभृथंवापि अकामान्निर्गुणोहते ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षसकृद्भुज्जितं तथा ॥ अनुब-
न्धादिविज्ञाय प्रायश्चित्तमकल्पयेत् ॥ इति विश्वामित्रवचनात्प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् । कामकृतेतु ब्राह्मणवधे द्विगुण-
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तंचतुर्विंशतिवर्षतदाहाद्विराः ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते यत्तुद्विगुणंभु-
ज्जितपूर्वके ॥ ७२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ब्रह्महत्यानिवर्तकमाह ब्रह्महेतिसप्तदशभिः। कुटीं तृणपर्णादिनिर्मिताम् । शवशिरोध्वजं तस्यैवान्यस्यवा शवस्यशिरःखट्वाङ्गादियुक्तं पाणौ विभ्रद्भिक्षाशी स्याद्वादशाब्दान्याप्य । एतत्किमर्थं आत्मशुद्ध्यर्थमित्यर्थः । तथाच यमः ॥ समागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च ॥ संविशेत्तानि शनकैर्विधूमे भुक्तवज्जने ॥ भ्रूणघ्नो देहि मे भिक्षामेनोविख्याप्य संचरेत् ॥ एककालं चरेद्भैक्ष्यं तदलब्धौ जलं पिबेदिति ॥ अत्र वक्ष्यमाणकेशवापनादिकं ज्ञेयम् । इदंत्वकामतोऽगुणवद्ब्राह्मणे । इयं च शुद्धिरुदिता प्रमाण्याकामतोद्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवद्ब्राह्मणकृतवधे तु भविष्योक्तम् ॥ निहन्ता गुणवान्वीरअकामान्निर्गुणोहृतः ॥ कर्तव्यानि मनूक्तानि त्यक्त्वा वै आश्वमेधिकमिति ॥ क्षत्रियवैश्यशूद्राणां द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणानि ॥ द्विगुणा क्षत्रियाणां वैश्यानां त्रिगुणा च सा ॥ चतुर्गुणानु शूद्राणां पर्वदुक्ता महात्मनामिति ॥ परिषद्रूपविश्वामित्रोप्याह ॥ जातिशक्तिगुणापेक्षं स्रद्धदुद्धिकृतं तथा ॥ अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति ॥ कामकृतं तु विप्रस्यापि द्विगुणम् ॥ अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ॥ स्यात्त्वकामकृते यद्धि द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं इत्यङ्गिरसोक्तेरितिसार्वत्रिकम् ॥ ७२ ॥

(५) नन्दनः । आत्मविशुद्ध्यर्थं नलोकसंव्यवहार्यमात्रार्थं कृत्वाशवशिरोध्वजं शवशिरोध्वजस्वरूपलक्षणकृत्वा शवाहरणजीवच्छिरस्वरूपतानिवृत्त्यर्थम् ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शवः मृतः शवशिरः ध्वजंकृत्वा ॥ ७२ ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

(१) मेधातिथिः । धानुष्कायत्र युद्धकर्तुं लक्षं विध्यन्ति तत्र तद्भूतेन भवितव्यं अथवा संग्रामेऽन्यत्र युध्यमानानां शस्त्रमहाराः मतीप्सितव्याः आत्मानं इच्छयेति न प्रमादात्तदंतरंगतस्य सत्यपित्ववधेन शुद्धिः विदुषामित्यवजानते प्रायश्चित्तोपदेशोयमिति अथवा धनुर्वेदज्ञानमग्नौ वाऽऽत्मानं क्षिपेत्समिद्धेत्रिरुत्थाय पुनःपतेत् ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कामतस्त्वाह लक्ष्यमिति । शस्त्रभृतां लक्ष्यं स्यात् मां शस्त्रेण घातयेति । विदुषामयं ब्रह्महेतिजानताम् । इच्छयात्मनो न तु देवात्तत्वात् पापमोक्षः । लक्ष्यं स्यादित्यनेन च तेनोपायेन मरणं विहितम् । प्रास्येत् क्षिपेत् । त्रिरित्येकद्विवारेणामरणे त्रिरिति च संभवन्मरणहेतुवारोपलक्षणम् । यदा त्वेतन्कर्तुमुत्सहते तदा आपस्तम्बवचनानुसारेण यावज्जीवं ब्रह्महत्याव्रतं प्रागुक्तं चरेत् ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापक्षयार्थमयं लक्ष्मीभूतइत्येवंजानतां त्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो वावतिष्ठेद्यावन्मृतोभूतकल्पोवा विशुद्ध्येत्तदाह याज्ञवल्क्यः ॥ संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्पि विशुद्ध्यति ॥ अग्नौ प्रदीपे वाऽधोमुखस्त्रीन्वारान्शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत् यथा म्रियेतेत्यापस्तम्बवचनात् एवं प्रक्षिपेदतप्रायश्चित्तद्वयमनन्तरं वक्ष्यमाणं च यजेत् वाश्वमेधेनेत्येवंप्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवर्धावषयं मनुलोकमेव लिखित्वा यथाप्याख्यानं भाव्यपुराणे ॥ लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ यजेत् वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ॥ प्रायश्चित्तत्रयं हेतुक्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धीरब्राह्मणवेदपारगम् ॥ निहत्य कामतो वीरलक्ष्यः शस्त्रभूतो भवेत् ॥ चतुर्वेदविदधीरब्राह्मणचाग्रिहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्राववाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुहः ॥ यद्वा वा अश्वमेधेन क्षत्रियो योमहीपतिः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । कामतो वेदविद्ब्राह्मणवधे राजन्यस्याह लक्ष्यमिति । विदुषां ब्रह्महत्यापापक्षयार्थं त्वयं क्षत्रियो-

लक्ष्मीभूतइत्येवम् । एभ्योजीवन्मपि शुभ्येत् ॥ संधामे वा हतोलक्ष्यभूतः शुद्धिप्राप्त्यात् ॥ घृतकल्पः महारार्तोजीवन्मपि विशुभ्यतीति याज्ञवल्क्येः ॥ भविष्योक्तमपि ॥ प्रायश्चित्तत्रयं ह्येतत्क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ स्ववस्थितं च तत्रैव ॥ क्षत्रियो निर्गुणो धितं ब्राह्मणं वेदपारगम् । निहत्य कामतो वीर लक्ष्यं शस्त्रभृतां भवेत् ॥ चतुर्वेदविदं वीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् ॥ निहत्य कामतोऽन्मानं क्षिपेद्भ्रातृवाक्शिराः ॥ निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवानह ॥ यजेत चाश्वमेधेन क्षत्रियो योमहोपतिः ॥ ७३ ॥

(५) नन्दनः । द्वादशाब्दव्रताशक्तौ कर्तव्यमाह लक्ष्यं शस्त्रभृतां वास्यादिति । आत्मनश्चक्षया स्वया स्वमिच्छति चेत् विदुषां धनुर्वेदभृताम् ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । विदुषां अयं ब्रह्महेति जानतां शस्त्रभृतां इच्छया लक्ष्यं वेभ्यं स्यात् प्रास्येत् क्षिपेत् त्रिःत्रिंशद्वारं क्षत्रियः अवाक्शिराः ॥ ७३ ॥

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥ अभिजिद्विश्वजिज्ञांवा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ॥ ७४ ॥

(१) मेधातिथिः । जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारस्तत्राहिरणादिप्राच्यादिग्भ्यः आहृतं द्रव्यं दक्षणाविहिताये चानाहिताग्रयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यं कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि न चांगमाधानम् ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियस्य राज्ञो ब्रह्मपूर्वकं अनपकृष्टवृत्तेः ब्राह्मणहननेऽश्वमेधः । ब्राह्मण [भुव] हनने तु स्वर्जिदान्यतरयज्ञानुष्ठानम् । तत्रैव विषये चतुर्णामपि वर्णानाम् । स्वर्जिन्नामयागविशेषः । अभिजिद्विश्वजिद्व्यामभिजिता विश्वजितावेत्यर्थः । त्रिवृता त्रिवृत्तो मेन । अग्निष्टोमेनाग्निष्टुताम्ना । अत्रापि ध्यापारतारतम्याद्यपेक्षया बहुप्रयोगारूपप्रयोगयज्ञविकल्पोद्भवः ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यजेत वाश्वमेधेनेत्यनन्तरं ध्याख्यातं स्वर्जिता यागविशेषेण गोसवेन वाऽभिजिता विश्वजिता वा त्रिवृताऽग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे ॥ स्वर्जितादे श्वयद्वीरकर्मणां पृतनापते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे ह्यमतिपूर्वकं ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रैवर्णिकस्याज्ञानतः ब्राह्मणवधे साधारणमाह स्वर्जितेति पादन्यूनेन । स्वर्जिता बलवता गोसवेन ॥ स्वर्जितादेश्च षट्वीरकर्मणः पृतनापते ॥ अनुष्ठानं द्विजातीनां वधे त्वमतिपूर्वकः इति भविष्योक्तेः ॥ त्रिवृताग्निष्टुतेति अग्निष्टोमस्य विकृतिरेकाहोऽग्निष्टुत् सच । पृष्ठस्तोत्रत्रिवृदुक्तत्वाच्च त्रिवृदिति कथ्यते । एतानि विकल्पितानि शक्यपेक्षया व्यवस्थितानि वा ॥ ७४ ॥

(५) नन्दनः । षडैते क्रतवः पापगौरवलाघवानुसारेण व्यवस्थापनीयाः एवमुत्तरेष्वपि विकल्पेषु कल्पनीयम् ॥ ७४ ॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्क्ष्वियेतन्द्रियः ॥ ७५ ॥

(१) मेधातिथिः । मितभुग्यावताननृप्यति नियतेन्द्रियो ब्रह्मचारी विषयेष्वगृधुः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणानुवहननेऽकामकृते ॥ ७५ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन्त्वल्पाहारः संयतेन्द्रियो ब्रह्महत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेदेतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं । तथाच भविष्यपुराणेऽयमेव श्लोकः पठितो ध्याख्यातश्च ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व

(४) राघवानन्दः । जातिमात्रब्राह्मणवधेऽप्याह जपन्मिति तथाच यमः ॥ जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व

कम् ॥ वेदविदग्निहोत्री च तदा तस्य भवेद्विदम् ॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ॥ ब्रह्महत्यावनोदाय मि-
तभुङ्क्ष्यतेन्द्रियहति ॥ ७५ ॥

सर्वस्ववेदविदुषे ब्राह्मणा योपपादयेत् ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । यावत्किंचिद्गोहिरण्यादिकं तत्सर्वदा तव्यं अत्रार्थवादो धनं हि जीवनायालमिति तावता धनेन
दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्येव साम्यं गृहं वासः परिच्छदं परिच्छदशब्देन यावत्किंचिद्गृहोपकरणं सर्पिस्तैलधान्यादि
कुण्डकटाहादिकुप्यशयनासनादि तत्सर्वं गृह्यते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वस्वं सहसादूर्ध्वम् । धनं वा जीवनायालमिति निमित्तमात्रेण जीवनाय सत्कुटुम्बस्य द्वि-
जस्य । गृहं वेत्यल्पवित्ततायाम् । सपरिच्छदं परिच्छदः उल्लेखनादिः ॥ ७६ ॥

(३) कुल्लुकः । सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्धनं जीवनाय समर्थं गृहं वा गृहोपयोगि धनधान्यादियुत-
मतः सर्वस्वं वा गृहं वा सपरिच्छदं दद्यात् । जीवनायालमिति वचनाज्जीवनपर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यान् ततोऽल्पं एतच्चाज्ञान-
तो जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च भविष्यपुराणम् ॥ जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गृह-
वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥
॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्यैव जातिमात्रस्याज्ञानतः तद्विधेः स्याद् सर्वस्वमिति । अलं जीवनपर्यन्तस्थापि । त-
थोक्तं भविष्ये ॥ जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणो ब्राह्मणं गृह ॥ वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ॥ प्रायश्चित्तं
तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदे सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणा योपपादयेदिति ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । उपपादयेदद्यात् ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवनायालं धनं जीवनपर्याप्तम् ॥ ७६ ॥

हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिवैवेदस्य संहिताम् ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । हविष्यं मुन्यन्न्नीवारादि ग्राम्यमपि पयोघृतादि । प्रतिस्रोतः स्रोतः स्रोतः प्रतियावन्तिसरस्व-
त्याः स्रोतांसितावन्यनुसरेत् । नियताहारआहारनिवृत्तिकृत्वा वेदसंहितां समस्तब्राह्मणकां त्रिरावर्तेत् एतेषां प्रायश्चित्तानामि-
यमत्रव्यवस्था बुद्धिपूर्वेण ब्रह्मणमात्रवधे द्वादशवार्षिकं लक्ष्यं शस्त्रश्रुता मनेन विकल्पते । यद्यपि द्वादशवार्षिकेन मरणा-
न्तं तथापि दैवोपपत्तिपतितेऽन्तरामरणे सामिक्ते प्रायश्चित्ते शुद्ध्यभावात्प्रत्यवायोननिवर्तते द्वितीये तु तदानीमेव निर्मुक्त-
पापाः शस्त्रहतो वा कदाचिन्म्रियेत अतएव आद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दातव्यं । अप्रौढवेशस्तु श्रोत्रियत्वा-
दिगुणयुक्ते तत्रापि सवनगुणेऽग्नौ सन्ति ब्रह्मर्षिस्त्रिवरस्थास्तस्यावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगत इति पठन्ति ।
न च प्राणान्तिकेषु द्वैगुण्यसंभवः न ह्येकस्मिन् जन्मनि द्विर्मरणोपपत्तिस्तत्तुल्यपीडानुभवात्तस्य द्वैगुण्यं न च द्वादशवार्षिकं द्विगु-
णयुक्तं कोहि देवसमम्भतुर्वै शतवर्षाणि प्रायश्चित्तं चरेत्संवत्सरशेषे हि श्रुतस्य सर्वनिष्फलस्यात् अश्वमेधयागस्तु त्रैवैर्गणा-
नांसितसंभवे पूर्वोक्तैर्विकल्पते । गोसवाद्यस्त्वबुद्धिपूर्वमहागुणवति हन्तरि स्युर्योजनश्रुतं दृष्ट्वा च ब्राह्मणजातीयमात्रवध-
वमुत्तरायण्यपि त्रिवृताग्निष्टुतेति समानाधिकरणे एवं वर्जिता गोसवेनेति अभिजिह्वजितौ द्वे प्रायश्चित्ते ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हविष्यभुग्वेति सर्वस्वदानेन विकल्पितम् । प्रतिस्रोतः प्रभासमारभ्य पृथक्सवणान्तं यत्र-

यत्र सरस्वती तत्रतत्र स्रोतोलक्षीकृत्य तीरेण गमनम् । जपेद्वेति ब्राह्मणहृत्यायाम् । संहितां मन्त्रभागमेकस्य वेदस्य ॥ ७७ ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यान्भोजीविख्यातप्रसरणादारभ्यापश्चिमोदधेःस्रोतः प्रतिसरस्वतीयायात् । एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके । तथा भविष्यपुराणे ॥ जातिमात्रे हते विभे देवेन्द्रमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्भूतः ॥ तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तनिबोधमे ॥ हविष्यभुग्चरेद्वापि प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ अथ वा परिमिताहारस्त्री-
न्वाराण्वेदसंहिताम् ॥ संहिताग्रहणात्पदक्रमव्युदासोऽत्रापि भविष्यपुराणीयोविशेषः ॥ जातिमात्रन्तु योहन्त्याद्विष्वमतिपूर्व-
कम् ॥ ब्राह्मणोऽन्यन्तगुणवान् तेनेदंपरिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिर्वेदस्य संहिताम् ॥ ऋचोयजूषिसामानि त्रैविद्या-
ख्यं सुरोत्तम ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानतो जातिमात्रतद्वधे सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्राह्मणस्याह हविष्येति । तथाच भविष्ये ॥ जातिमात्रे हते विभे देवादमतिपूर्वकम् ॥ हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्बुद्धः ॥ तदा तत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोधमे ॥ हविष्यभुक् चरेत्तीरे प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ प्रतिस्रोतः समुद्रादिसंगममारभ्य प्रतिकूलतयानिःसरणदेशपर्यन्तंगच्छेदिति ॥ जातिमात्रन्तु योहन्त्यात् विप्रन्तु मतिपूर्वकम् ॥ ब्राह्मणोऽन्यन्तगुणवान् तदेतत्परिकल्पयेत् ॥ जपेद्धानियताहारस्त्रिःकृत्वो-
वेदसंहिताम् ॥ ऋचोयजूषि सामानि त्रैविद्याख्यां सुरोत्तमेति ॥ ७७ ॥

(५) नन्दनः । प्रतिस्रोतः प्रतिस्रोतसम् ॥ ७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रतिस्रोतः सरस्वतीं अनुसरेत् गच्छेत् ॥ ७७ ॥

कृतवापनो निवसेद्भ्रामांते गोव्रजेपिवा ॥ आश्रमे वृक्षमूले वागोब्राह्मणहिते रतः ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वादशवार्षिकस्यायं विशेषः कश्चिद्वैकल्पिकधर्म उपदिश्यते कश्चिदपूर्ववचनः अपूर्वमाश्रमवृक्ष-
मूले वैकल्पिकमेव वा कुटीरस्यात् किमर्थं पुनस्तत्रैव नोक्तं प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य वक्ष्यमाणं यथा स्यात् पृथक् प्रायश्चित्तमाभू-
दिति पूर्वैर्व्याख्यातं स्वतन्त्रं सन्यस्तमप्रक्रान्तेऽन्यत्र प्रामोति प्रक्रान्तासमामौ दोषश्रवणात्पृथग्गधिकारात्पृथक्प्रयोगताऽ-
न्यस्यान्यतरप्रयोगः ॥ ७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तव्रतेषु साधारणधर्ममाह कृतवापनो निवसेदिति । ग्रामान्ते ग्रामाद्वहिः ॥ ७८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं समाप्ते द्वादशवर्षव्रत्युपदेशाद्वादशवार्षिकस्य विशेषमाह ॥ लूनकेशनखश्मश्रुर्गोब्राह्मणहितेरतः ॥ गोब्राह्मणोपकारात्कुर्वन्ग्रामसमीपे गोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे निवसेत् वने कुटीरकृत्वेत्यस्य विकल्पार्थमिदम् ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । द्वादशवार्षिकस्य विशेषानाह कृतवापन इति चतुर्भिः । कृतवापनो लूनकेशश्मश्रुरित्यपूर्ववि-
धिः । कृतवापस्थितिरितिकुत्रचिदर्थः ॥ स एव आश्रमे पुण्ये कुटीरकृत्वावने वसेदित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७८ ॥

(५) नन्दनः । मतान्तरमाह कृतवापनो निवसेदिति । कृतवापनोऽध्युक्तकेशश्मश्रुः ग्रामान्ते ग्रामसमीपे ॥ ७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृतवापनः मुण्डः ॥ ७८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ॥ मुच्यते ब्रह्महृत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपरित्रायापि सम्यक्प्राणपरित्यागेन मुच्यते परीत्रायाप्राणत्यागेनापि ॥ ७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्र प्रारब्धव्रतस्यासमामेपि व्रते येन कर्मणा पापक्षयस्तदाह ब्राह्मणार्थ इति ब्राह्मणार्थं

ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थम् । एवं गवार्थं । सद्योमुच्यतइत्यन्वयः । एतच्च तत्प्राणरक्षोद्देशेन मरणे प्राणरक्षायामसिद्धाया-
मपि तथा तत्प्राणरक्षणेनामृतस्यापि शुद्धिरित्याह गोमेति ॥ ७९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रकान्ते द्वादशवर्षिकेऽन्तराभ्युदकर्हिंसकाद्याक्रान्तब्राह्मणस्य गोर्वापरित्रागार्थमाणापरित्यज-
न्ब्रह्महत्याया मुच्यते गोब्राह्मणंवाततः परित्रायामृतोप्यसमामद्वादशवर्षाणि मुच्यते ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । आरब्धद्वादशवर्षिकस्य विकल्पमाह ब्राह्मणार्थइतिद्वाम्याम् । ब्राह्मणार्थ इति अभ्युदकर्हि-
साद्याक्रान्तयोगोब्राह्मणयोःकृते मरणेन तयोरक्षणेनवा व्यापृतोविमुच्यते ॥ ७९ ॥

(५) नन्दनः । परित्यक्तप्राणोरित्कप्राणोपिवा गोब्राह्मणगोमा ब्रह्महत्यायामुच्यते ॥ ७९ ॥

त्रिवारंप्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवजित्य वा ॥ विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणालाभेपिमुच्यते ॥ ८० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिरोद्धा प्रवृत्तःशस्त्रेण क्षतोवा युद्धकरणेभ्यवरंयद्विभूयन्तदातिसआवृत्तयः कृतेयुद्धेऽसौमु-
च्यते ऽपरित्रायमृतोपि सर्वस्वमवजित्येति ब्राह्मणादीनांचौरापद्धतं यदिप्रत्यानयति तदामुच्यते ब्राह्मणस्यवा तन्निमित्ते-
प्राणदाने ननुचोक्तंगोब्राह्मणस्येति सत्ययुद्धेनाभ्येन वा शरीरव्यापारेण गांपङ्कत्प्रांदस्युभिर्वासमानांब्राह्मणंशत्रुभिश्चौ-
रैर्नद्यावापह्नियमाणंयदिमोक्षयति ततः शुध्यतीत्युक्तं । इहतु तन्निमित्तप्रहणाद्यदि धनेपह्नियमाणेब्राह्मणोव्यामूढतयाऽऽत्मा-
नंहन्ति निरपेक्षवाचौरैर्युध्यते तत्र तत्समधनदानेन माभूयाअहंतइत्यखनंददामीति तमाश्वस्यदत्त्वामुच्यते ॥ ८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकारान्तरमाह भ्यवरमिति । त्रयोऽवरायत्र तभ्यवरं बहुन्वाराभित्यर्थः । प्रतिरोद्धा
गोब्राह्मणरक्षार्थकृतवैशसोऽशक्ततयाऽकृतरक्षोजीवन्पि मुच्यते । सर्वस्वमिति । तथा ब्राह्मणसर्वस्वं चौरैर्ह्नियमाणमवजि-
यानीय ब्राह्मणाय दत्त्वा । विप्रस्य सर्वस्वमित्यन्वयः । तन्निमित्ते विप्रसर्वस्वनिमित्ते प्राणालाभे मरणे वित्ताप्रामावपि मु-
च्यते असमाप्रव्रतोपि निष्पापोभवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । स्तेनादिभिर्ब्राह्मणसर्वस्वेऽपह्नियमाणे तदानयनार्थंनिर्व्याजंयथा शक्तिप्रयत्नंकुर्वन् तत्र त्रिवारा-
भ्युद्धे प्रवर्त्तमानोनानीतेऽपि सर्वस्वे ब्रह्महत्यापापात्मुच्यते अथवा प्रथमवारएव विप्रसर्वस्वमपद्धतंजिह्वाऽर्पयति तथापि
मुच्यते यद्वा धनापहारकत्वेन स्वेनैव ब्राह्मणोयुद्धेन मरणे प्रवर्तते तदा यद्यप्यपद्धतसमधनदानेन तंजीवयतितदापि त-
न्निमित्ते तस्य प्राणालाभे ब्रह्महत्यापापामुच्यते एतदितरप्रकारान्तरेण तु रक्षणे गोमागोब्राह्मणस्य चेत्यपुनरुक्तिः ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । भ्यवरमिति । विप्रस्य तं त्रयोऽवरानिकृष्टायत्मात्समुदायात्तं ब्राह्मणान् चतुरःपञ्चवा ।
सर्वमक्षीणं त्वंस्यस्य तं अवजित्य दस्युभ्यः प्रतियोद्धा रक्षिता च । पुनस्तेभ्यः तन्निमित्तेतादृशनिमित्तेऽपि प्राणालाभेर्जी-
वति सति मुच्यते ब्रह्महत्यातइति । तन्निमित्ते धननिमित्ते मरणोद्यतस्य धनदानेन रक्षणामुच्यतइतिमेधातिथिः । पूर्वत्र
जीवरक्षणमचतु धनरक्षणवितिभेदः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ ब्राह्मणस्य परित्राणाद्गवां द्वादशकस्य वा ॥ दीर्घतीव्रामय-
प्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥ दृष्ट्वा पथि निरातङ्गः कृत्वा वा ब्राह्महाशुचिः ॥ आनीय तस्य सर्वस्वं कृतं घातितएववा ॥
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्पि विशुध्यति ॥ ८० ॥

(५) नन्दनः । विप्रस्य परंप्रतिरोधः विप्रस्यापद्धतंधनंत्रिःप्रस्थादृत्य वा सर्वस्वमपि जित्य विप्रस्यापद्धतंसर्वस्वसकृ-

इष्यपहर्तृन् जित्वाप्रत्याहृत्य विप्रस्य तन्निमित्ते प्रायश्चित्तनिमित्ते प्राणलाभे विप्रस्य व्याघ्रचोरादिभ्यः प्राप्तवधंपरित्यजे-
त्यर्थः मुच्यते ब्रह्महत्याया इत्येव ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । अथर्वं बहुवारम् । प्रतिरोधो वामरणे गोब्राह्मणरक्षणम् । सर्वत्वं अपजित्य आनीय ब्राह्मणाय
इत्वा वा । तन्निमित्ते प्राणलाभे कृतवैशसः सर्वत्वनिमित्ते प्राणलाभे मरणे धनाप्राप्तावपि मुच्यते ॥ ८० ॥

एवं दृढव्रतोनित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥ समामे द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्माद्वचनादायशेषमुक्तान्तविज्ञायति दृढव्रत इति । समाहित इति च पादपूरणेपदे उपसंहारो-
पपूर्यस्य ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यदा तु व्रतनिमित्तहेतुः ब्राह्मणरक्षावि न कृतं तदाह एवमिति । दृढव्रतः स्मृत्यन्तरसिद्ध-
सर्वनियमकारी । समाहित इष्टदेवतादिस्मरणवान् ॥ ८१ ॥

(३) कुट्टकः । एवमुक्तप्रकारेण सर्वदानियमोपहितः स्त्रीसंयोगादिशून्यः संघतमनाः समामे द्वादशे वर्षे ब्रह्मह-
त्यापापनाशयति एवं ब्राह्मणार्थ इत्यादिसर्वप्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्य बोद्धव्यम् ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहार इति एवमिति । दृढव्रतः आस्तिक्यबुद्ध्या अचाल्यव्रतः । द्वादशवार्षिकस्योपसंहारदर्श-
नान्मध्येष्वपि पठ्यमानाः पक्षाप्तस्यैव विकल्परूपाः षोडशीग्रहणवदिति तथा च जैमिनि सूत्रम् ॥ प्रार्याश्च तेषु चैकाध्यानिष्प-
न्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु निर्घात्यः । प्रायश्चित्तेषु मध्ये एकैकशस्तस्य निष्पन्नेन पापेन निवर्तकतया संबन्धः ॥ कुतः
एकाध्यात् एकार्थास्तु विकल्परन्निति न्यायादेकेन प्रायश्चित्तेनैकस्य पापस्य निरस्यतया अपराकांक्षाविरहात् अ-
न्यथाऽऽप्रवृत्तेरिति सूत्रार्थः । अतएव ॥ व्रतमध्ये षट्केवापि रोगैर्वा विनिषूदितः ॥ गोनिमित्तद्विजार्थं वा प्राणांश्चापि परिह-
जेत् ॥ यद्वा दद्यात् द्विजेन्द्राय गवामयुतमुत्तमम् ॥ एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयादिति नारदोक्तमपि संगतमि-
ति । अतोऽन्यतममाश्नायेति वक्ष्यति । प्राणान्तिक्रमके तत्पुत्राद्यैस्तदन्त्येष्टिकरणादिकं फलमिति श्लोकेनात्पर्यम् ॥ ८१ ॥

(५) मन्दनः । कृतवापनो निवसेदित्याश्चोक्तानां नियमानामन्यतमनिमित्ताभावादकुर्वतः कियताकालेन ब्रह्म-
हत्याया मोक्ष इत्यपेक्षायामाह एवं दृढव्रतोनित्यमिति । एवमिति कृतवापन इत्याचारश्चोक्तानां नियमानां परामर्शः समाहितः
गोब्राह्मणरक्षण एकाग्रचित्तः ॥ ८१ ॥

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवभृथस्नातो ह्यमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । चरमपक्ष उच्यते शिष्टास्वमेन आत्मीयं दोषं भूमिदेवतानां ब्राह्मणानां नरदेवैः क्षत्रियैः समागमे क्र-
त्वित्वा ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ जमान एवं कृताश्वमेधेऽवभृथस्नातो विमुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंहृतत्वात्स्वतन्त्रमिदं वैकल्पिक-
मिच्छति । अन्ये इत्याहुर्बैकल्पिकानां मध्य उपदेशात्प्रक्रान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोब्राह्मणपरिभ्रानवत्समाप्तिवधिमाहुर्ग्रन्था-
सारस्वतेन पक्षे वा प्रसवणं प्राप्नोत्यनमिति । वयन्तु ब्रूम उपसंहृतत्वादाज्यस्य वैकल्पिकमभ्येवा पाठादुभयरूपतास्य प्रक्रा-
न्तेऽपक्रान्ते असतिसंभवे ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शिष्टा कथयित्वा धनः पापम् । नरदेवैः राजभिः भूमिदेवानां ब्राह्मणानां समागमेऽश्वमेधा-
वभृथे स्नातो मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ८२ ॥

(१) कुल्लूकः । अश्वमेधे ब्राह्मणानावृत्तिर्जाक्षत्रियस्य यजमानस्य समागमेषु ब्रह्महत्यापार्षदिष्टा निवेद्यावधुथ-
स्लातोब्रह्महत्यापापान्मुच्यते द्वादशवार्षिकस्योपसंख्यतत्त्वान् त्वत्तन्ममेवेदं प्रायश्चित्तं । तथा च भविष्यपुराणे ॥ यदा तु गुण-
वान्विमोहत्वा विमंतुनिर्गुणम् ॥ अकामतस्तदागच्छेत्स्नानंचैवाश्वमेधिकम् । गोविंदराजस्तु अश्वमेधविवाजितसकलप्रा-
यश्चित्तशेषतस्तस्य प्रकृतं द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यांतराऽवधुथस्लानेतेनैव शुद्धिरित्याह तदयुक्तं भविष्यपुराणवचनविरोधान् ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणवतो नुमन्तुरनारद्व्रतस्य वा निर्गुणब्राह्मणवधे त्वत्तन्म प्रायश्चित्तमाह शिष्टेति । शिष्टा नि-
वेद्य त्वमेनः इति शेषः । भूमिदेवानां विमाणां हयमेधेऽश्वमेधयागौ सत्रत्यानां नरदेवानां नृपाणां समागमे मेलने ॥ तथा च
भविष्ये ॥ यदा च गुणवान्विमोहस्याद्विप्रं तु निर्गुणम् ॥ अकामतस्तदा गच्छेत्स्नानंचैवाश्वमेधिकमिति ॥ ८२ ॥

(५) मन्दनः । त्वमेनः शिष्टा विख्याप्य ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिष्टानिवेद्य अस्य एनः अवधुथस्लातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८२ ॥

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमपराजय्य उच्यते ॥ तस्मात्समागसे तेषामेनो विख्याप्य शुध्यति ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । यजमानर्त्विजां ब्राह्मणक्षत्रियाणामश्वमेधसमागमएनो विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । अत्रोपपत्तिमाह धर्मस्येति । मूलं तदुपदेशेन धर्ममवृत्तेः । अपराजय्यस्तेनार्तरक्षणेन वि-
स्तार्यते । मूलायाभ्यां वृक्षावरोधात्तमधर्मावरोधात्कृत्स्नधर्मसंबन्धिजनसंसर्गादधर्मक्षयइत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणब्राह्मणेन धर्मोपदेशे कृते धर्मानुष्ठानाद्वाजा तस्यायं प्रान्तमन्वादिभिरुच्यते
ताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां समूलाय धर्मतश्च निष्पत्तेः तस्मात्तेषां समागमेऽश्वमेधे पापनिवेद्यावधुथस्लातः शुद्ध्यतीत्यस्यैव
विशेषः ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । एनदेव सोपपत्तिकं द्रव्यमिति धर्मस्येति । अयं आदिः विप्रो हि धर्ममुपदिशस्तमुत्पादयति राजा
तमनुपालयत्यतस्ताभ्यां धर्मवृक्षस्य समधोत्पत्तिः । एनः पापं विख्याप्य शुध्यति ख्यापनेनानुतापनेनैत्यत्र ख्यापनस्या-
पि विशुद्धहेतुतोकेः ॥ ८३ ॥

(५) मन्दनः । विख्यापनस्य प्राधान्यमुपपादयति धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमिति । मूलमुपदेशकत्वात् अप्रमनुष्ठापक-
त्वात् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां ब्राह्मणक्षत्रियाणां समागमे एनः पापं विख्याप्य कथयित्वा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

ब्राह्मणः संभवेनैव देवानामपि देवतम् ॥ प्रमाणंचैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८४ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायश्चित्तिनापरिषद्भजनं कर्तव्यं परिषत्पूर्वयस्तु विधिरनुष्ठेयः साचैव रूपपरिषदेवमर्थः लोकस्य-
मुत्तरं उत्पत्यैव ब्राह्मणो देवानामपि देवलोकस्य प्रमाणं प्रत्ययितः प्रत्यक्दर्शनवत् नतदोयं वचनमपिशङ्कते कश्चित् अत्र-
कारणब्रह्मदेवस्तदर्थं ब्रह्मदेवमुपदर्शयन् प्रमाणीक्रीयते ॥ ८४ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । अत्र प्रायश्चित्तज्ञानोपायमाह ब्राह्मण इति । संभवेनैवोत्पत्यैव संस्कारेष्वनुत्पन्नेष्वपि दे-
वानामपि देवतभाराभ्यः । प्रमाणंचैवलोकस्य धर्मनिश्चये । अत्र हेतुमाह ब्रह्मात्रैव हि कारणमिति । यतः कारणधर्मनि-
श्चये ब्रह्मदेवस्तत्रैव नियमेनास्तिततइत्यर्थः ॥ ८४ ॥

* आदिः = प्रान्तः (न, श)

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणउत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवानामपि पूज्यः सुतरामनुग्याणां लोकस्य च प्रत्यक्ष-
बन्धमार्गतदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेदएव कारणवेदमूलकत्वादुपदेशस्य यतएवमतः ॥ ८४ ॥

(४) राघवात्मन्ः । ब्राह्मणो धर्मस्य मूलमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह ब्राह्मण इति । संभवेनोत्पत्तिमात्रेणैव । अपिशब्दाभ्य-
नुग्याणां सुतरां प्रमाणं तदुपदेशस्यैव धर्मजनकतया प्रमाणत्वात् नेतरे । ब्रह्म वेदः अत्रार्थे कारणं प्रमाणम् । ब्राह्मणै-
रुपदिश्यमान एव धर्मः फलजनक इति ॥ ८४ ॥

(५) मन्दनः । निमित्तविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषो ब्राह्मणनिर्णीतः कर्तव्य इति वक्तुं ब्राह्मणस्य वैशिष्ट्यं तावदाह ब्राह्म-
णः सम्भवेनेति । देवतर्हश्चरत्वाहः अनेन शक्त्यातिशय उक्तः प्रमाणविश्रंभार्हमनेन ज्ञानातिशयेन ब्राह्मणा ब्राह्मण्यमेव
कारणं नाग्यत् ॥ ८४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणः संभवेनैव उत्पत्त्यैव । ब्रह्म वेदः । अत्रैव कारणं प्रमाणम् ॥ ८४ ॥

तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्योप्येनः सुनिष्कृतिम् ॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । परिषद्ग्रन्थमप्रायश्चित्तेनोऽनेन कथ्यते । तस्याभ्यलक्षणं ब्राह्मणावेदविदस्तस्य परिषदिति ननु च-
दशावरावापरिषदितिवक्ष्यति तथैकोपि वेदविदो धर्ममिति न दशसंख्या पुरुषाणामुपदिश्यते किं तर्हि गुणानां । तथा च त्रैविद्यो ह्ये-
तुं कस्तर्कीति गुणानामेव निर्देशः एकोपि वेदविदित्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हेतुकत्वाद्गुणान्तराभावेऽपि केवलेनैव वेदेन वेदवित्परिष-
त्वं लभ्यते अयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः अत्र यद्यपि वेदविद इत्युपात्तं हेतुकत्वादप्यपि गुणागृह्यन्ते न सन्त्यथा वेदवित्त्वं-
शिष्टपरिषद्लक्षणं । तत्रैव ध्याख्यास्यामः यदि वेदवित्त्वं न हेतुकत्वादिना विना भवति कथं तर्ह्येदमुक्तमेकोपि वेदविदिति
गुणान्तराभावेऽपि वेदवित्परिषद्व्याप्यमित्येतदपि । तत्रैव वक्ष्यामः अतः प्रायश्चित्तिनाम्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः एकस्य कदा-
चित्प्रमादोऽनवधानं स्यात् तथैतत्परिषद्ग्रन्थं विदुषां च दृष्टार्थं कर्तव्यमिति । तथा च पवित्रं विदुषां हि वाक् न च रहस्यप्राय-
श्चित्ताभावप्रसङ्गः यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यं विदिते तु परिषद्ग्रन्थं । तथा चोक्तं ख्यापनेनानुतापेनेति तदेतदयुक्तं
कल्पनाविषयत्वादस्य शक्तिपापं चावेक्ष्य प्रायश्चित्तं विकल्पयेदिति अनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तकल्पयेत्तत्र त्रिभिर्वाकल्पना-
कृता सामप्रमाणयितव्या ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ततः किमतमाह तेषामिति । त्रयोपि अन्यन्तालाभे तेषां पापिनां पावनाय प्रायश्चित्तज्ञाप-
नद्वारा । पवित्रं हीति हेतुस्तथा ब्राह्मणैर्बहुभिरुपदिष्टमेव कर्तव्यं नाग्यथा पापक्षय इत्यर्थः । पवित्रं पावनी चेति दर्शनात् ।
यामित्यभ्याहृत्य । तेषां वेदविद इति कचित्पाठः ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्तयोपि किमुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुस्तत्पा-
पिनां विशुद्धये भवति यस्माद्ब्रूषां वाक्पावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्या रहस्यप्रायश्चित्ते
पुनरेतन्मास्ति रहस्यत्वविरोधान् ॥ ८५ ॥

(४) राघवात्मन्ः । एतदेव स्पष्टयति तेषामिति । तेषां चतुर्णां वर्णानां एनस्सु जातेषु निष्कृतिं प्रायश्चित्तं ब्रूयः । सा
निष्कृतिः । अत्र हेतुः पवित्रमित्यादि । विदुषां त्रयाणां ब्राह्मणानां वाक् ज्ञानादिवद्व्यापनीति भावः । धर्मस्येत्यादि श्लो-
कत्रयं परिषद्ग्रन्थस्तुत्यर्थमिति मेधातिथिः ॥ ८५ ॥

(५) मन्दनः । ततः किमायातामित्यपेक्षायामाह तेषां वेदविदो ब्रूयुरिति । वेदविदो वेदार्थविदस्तेषां प्रायश्चित्तानाम्
॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेषां पापिनां एनःसु निष्कृतिं त्रयोवेदविदोब्रूयुः । तेषां विदुषां सावाक् पावनाय पवित्रं स्यात् ॥ ८५ ॥

अतोऽन्यतममस्थाय विधिं विप्रः समाहितः ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वेषां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहारार्थः श्लोकोऽयं । विप्रग्रहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थं । व्यपोहत्यापहरति आत्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया शास्त्रार्थकृताभिविवेकआत्मवानित्युच्यते तस्यायमभ्यवसायोऽन शास्त्रार्थमन्यथावर्त्तते ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्यतममिति तत्तदपनोद्यपापविशेषापेक्षया व्यवस्थितमित्यर्थः । विधि प्रकारम् । विप्र इति पाधान्यादुक्तं यथोक्तव्यवस्थया तु योज्यम् । आत्मवत्तया प्रयत्नवत्तया ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्मात्प्रायश्चित्तगणान्यतमप्रायश्चित्तं ब्राह्मणादिः संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्याकृतपापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्पापकरणविषयं पापावृत्तौ त्वावर्त्तनीयं एनसि गुरुणि गुरुणि लघुनिलघूनीति गौतमस्मरणात् पूर्णे चानस्य नस्मान्तश्च ब्रह्महत्याव्रतंचरेदिति बहुमारणे प्रायश्चित्तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ विधेः माथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्पृष्टम् ॥ तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तमिति गौतमस्मरणात् गृहदाहादिना युगपदनेकब्राह्मणहनने तु भविष्यपुराणीयो विशेषः ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीरब्राह्मणौ वा बहून्गृह्ण ॥ निहत्य युगपद्वीर एकप्राणान्तिकंचरेत् ॥ कामतस्तु यदा हन्याद्ब्राह्मणान्मुरसत्तम ॥ तदात्मानं दहेदग्नौ विधिना येन तच्छृणु ॥ एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवैतत् । तथा ॥ अकामतो यदा हन्याद्ब्राह्मणान्ब्राह्मणो गृह्ण ॥ चरेद्द्वे तथा घोरं यावत्प्राणपरिक्षयम् ॥ एतच्चाज्ञानवधे । प्रकृतत्वाद्युगपत्प्राणविषयं । क्रममारणेतु विधेः माथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनम् ॥ ८६ ॥

(४) राघवाजन्दः । निमित्ततारतम्येनोक्तं नैमित्तिकतारतम्यमुपसंहरति अत इति । अन्यतमं ब्रह्महादादशेत्याद्यादिमध्ये । आत्मवत्तया अस्यात्मा परलोकभागिति दृढात्मबुद्ध्या न ह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इत्युक्तेः ॥ ८६ ॥

(५) जन्दनः । उक्तमर्थमुपसंहरति अतोऽन्यतममस्थायेति । अत एषां विधीनां विप्रशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरेष्युपलक्षणार्थः । केचिद्ब्राह्मणानामेव सर्वत्र प्रायश्चित्तानि विहितानि क्षत्रियादीनान्तु दण्डविशेषानुसारेणाहवनीयादिति मन्यन्ते ॥ ८६ ॥

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८७ ॥

[जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृतामन्त्रवाचया । गभिर्णीत्वथवा स्यात्तामात्रेयीचविदुर्बुधाः ॥ ११ ॥]

(१) मेधातिथिः । गर्भो ब्राह्मणजातीयत्वएवकेन गर्भस्य पातनं कारयेत् अविज्ञातमज्ञातस्त्रीपुरुषविशेषव्यञ्जन उपज्ञातेयथायथं स्त्रीपुंसनिमित्तमेव कथंपुनः स्त्रियामहतायां गर्भस्य वधो भवति औषधादियोगेन गर्भस्य पातनं एतदेवेत्येकवचनात्प्रत्यासन्नद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः अथेति तदिति शुद्धिकारणं सामान्यापेक्षायामतः सर्वप्रायश्चित्तानि देशः । क्षत्रियवैश्यौ चेजानौ यजमानौ भूतकालता न विवक्षिता । स्पृष्ट्यन्तरे सवनगतौ राजन्यवैश्याविति । अतश्च पारब्धसोमपानयोरेषां विधिर्न दर्शपूर्णमासादियजमानयोः लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोर्भावयतीति ब्राह्मणीभूयैव यजत इति आत्रेयी स्त्रियमत्रिगोत्रजातां जातेरविशेषान् स्त्रीपुंसयोर्ब्राह्मणीनामपि मामावात्रेय्यावचनमन्यगोत्रनिवृत्त्यर्थमतो ब्राह्मण्या अप्यन्यस्यावध-

उपपातकमेव स्त्रीविदूक्षत्रियवधइति । येतु स्त्रीसुहृद्वधइति तच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीमात्रे अवमस्त्रीणामुपपातकं महापातकमायश्चित्ते-
विकल्पते भर्तृत्वगुणापेक्षोविकल्पोबुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतश्च सस्तनपबालापत्ययोस्तदभावे बालानांदुःशके जीविते विजा-
तियायाअपि ब्राह्मणभार्यायाभर्तृद्वेषादनपराधिन्यानिमिनान्तरतोवोपजाप्यमानायाः शीलंरक्षन्त्याअसंप्रयुज्यमानायावधः
एवमप्युत्प्रेक्षयास्त्रीसुहृद्वधमित्यादेशादन्यत्रतु स्त्रीशूद्रेत्यात्रेभ्यांत्वविकल्पः । अन्येत्वात्रेयीगर्भसाहचर्यादितुमतीमाहुः पत्यते
भ्रूणहात्रेयाश्चहन्तेति भ्रूणहाब्राह्मणवधकारी साच ब्राह्मण्येव अत्र कुक्ष्याववश्यंगर्भउल्लसतइत्यात्रेयी यद्यपीदृश्यांवृत्तौत-
द्धितोनस्मर्यते । प्रयोगानुसारेण तु भवतीति ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गर्भे ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामाहितमविज्ञातं पुनर्पुंसकस्त्रीवधाद्युक्तमेव । इंजानौ सोमेन ।
आत्रेयीमत्रिगोत्रां रजस्वलांच । तथाहि । ऋतुमतीमात्रेयोमाहु रिति गौतमः । अत्रिगोत्रांवा नारीमिति विष्णुः । साच-
ब्राह्मण्येव आत्रेयीब्राह्मणीमिति शङ्खस्मृतेः । व्रतमित्यभिधानात्कामतापि हनने न मरणान्तं किंतु द्वादशवार्षिकमेव ।
अकामतस्तदर्धम ॥ ८७ ॥

(३) कुड्मूकः । प्रकृतत्वाद्ब्राह्मणगर्भविषयस्त्रीपुनर्पुंसकत्वेनाविज्ञातंक्षत्रियवैश्यंच यागप्रवृत्तंहत्वाऽऽत्रेयींचस्त्रियंब्रा-
ह्मणींतथात्रेयींच ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् । हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकुर्यात् । आत्रेयीच रजस्वला ऋतुसातोच्यते रज-
स्वलाऋतुसातामात्रेयीमिति वसिष्ठस्मरणात् । एवंचानात्रेयी ब्राह्मणी वधे त्रैवार्षिकमुपपातकंयथोक्तंस्त्रीशूद्रविदूक्षत्रवधइति
यत्तूत्तरश्लोके कृत्वा चस्त्रीसुहृद्वधमिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणी भार्याविषयम् । तथाचाक्षिराः । आहिताग्नेब्राह्मण-
स्य हत्वा पत्नीमनिदिताम् ॥ ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । विप्रवधप्रायश्चित्तप्रसंगेन तदर्थमातिदेशिकब्रह्महत्यामाह । हत्वेतिद्वाभ्याम् । प्रकृतत्वाद्दिप्र-
रेतोजंगर्भे स्त्रीपुनर्पुंसकतयाऽज्ञातम् । इंजानौ यागार्थदोक्षतौ ॥ यागस्थक्षत्रविदूष्माते चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ गर्भहा च
यथावर्णं तथात्रेयीनिषूदकइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ यथावर्णं एकगुणायुक्तभेदेन आत्रेयी रजस्वला रजस्वलामृतुसाता मात्र-
यीमिति वसिष्ठवचनात् । तथात्रेयींच ब्राह्मणीमिति यमस्मृतेर्विप्रैवसा जातस्तु बादरायणइतिन्यायात् अत्रिगोत्रा वा ॥ ८७ ॥

(५) नन्दनः । अथ ब्रह्महत्याव्रतंकेपुचिन्निमित्तेष्वतिदिशति हत्वागर्भमविज्ञातमिति । अविज्ञातमविज्ञातस्त्रीपुंस-
विभागं । गर्भब्राह्मणगर्भे । आत्रेयी रजस्वलामविज्ञातामात्रेयीमाहु रिति वसिष्ठः रजस्वलामत्रिगोत्रजामिति वैष्णवंवचनम्
॥ ८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अविज्ञातं गर्भस्त्रीपुनर्पुंसकंहत्वा इंजानौ राजन्यवैश्यौ आत्रेयी रजस्वलामत्रिगोत्रां ऋतुसातां
वात्रेयीमाहुः ॥ ८७ ॥

उक्त्वा चैवावृत्तंसाक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुंतथा ॥ अपहृत्य च निःक्षेपंकृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ ८८ ॥

(१) मेघानिधिः । हिरण्यभूभ्यादिसाक्ष्येतुवधादिसंशयेवाऽनृताभिधाने प्रायश्चित्तमेतत् अत्रहि दोषातिशयः श्रूयते
भञ्जतामित्याद्यन्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पनाकार्या प्रतिरभ्येति यदुक्तमलीकनिर्वन्धइतितदेवेदंप्रतिरंभः संरंभपूर्वकोगुरो-
रुपद्रवारंभः निक्षेपः अत्रापि दरिद्रस्य महतोपनवतोऽधमस्योतान्यस्यब्राह्मणजातीयस्येत्यादिकल्पना यत्रत्वकमेव
श्रूयतेतत्र यथाश्रुत्यैव भवितुमर्हतिकः कल्पनायाअवसरोनचर्कोट्यसार्क्षिनिक्षेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति । यदपिसुरापाने
तदपि तुल्यमनेन गरीयः श्रुताश्रुतविषयत्वंशक्तिचावेक्षेतियत्सत्यप्यनुक्तनिष्कृतीनामिति श्रवणे ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साक्ष्ये यत्रसत्यवचसि वर्णिनावधः । प्रतिरुध्यमिध्याभिशापेन संयोज्यनिःक्षेपरं ब्रह्मण-

स्यापि सुवर्णरूपं रजताद्यपि ब्राह्मणस्य । स्त्री स्वभार्याअत्रेष्टा अनात्रेयी यद्भार्यावधस्तूपपातकमेव ब्राह्मणोवधत्वेपि तथाचान्यत्र दर्शितम् । सुतम्भित्रमब्राह्मणोपि तस्य वधम् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्येऽनृतमुक्ता गुरोश्च मिथ्याभिशापमुत्पाद्य निक्षेपं च ब्राह्मणसुवर्णावन्त्य-द्रजतादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सुवर्णमपि चापत्तस्य स्त्रीवधं च यथाव्याख्यातकृत्वा मित्रं चाब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कु-र्यात् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । साक्ष्ये दातव्ये साक्ष्ये भूम्याद्यर्थे अन्यत्र प्राणायामाचमनयोर्विधानात् । प्रतिलभ्य मिथ्या-भिशापमुत्पाद्य । प्रतिरुभ्येतिपाठे सएवार्थः । गुरुं ब्रह्मदम् । निक्षेपं ब्राह्मणसुवर्णातिरिक्तम् । स्त्रीसुतद्वधं कृत्वा प्रायश्चि-त्तंकुर्यादित्यभ्याहारेणान्वयः । स्त्री आहिताग्नेर्ब्राह्मणी [स्त्री] तस्यावा अंगिराः ॥ आहिताग्नेर्हिजाप्यस्य हत्वा पत्नीमनि-न्दिताम् ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीप्रस्तथैवचेति ॥ सुतन् यागस्थक्षत्रियवैश्यब्राह्मणमित्रम् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । गुरुमिति लभ्यगुरोः प्रातिकूल्यंकृत्वा स्त्रीभार्याएतदेव व्रतंचरेदित्यनुषङ्गः ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुं प्रतिरुभ्यमिथ्याशयः ॥ ८८ ॥

इयंविशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् ॥ कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ ८९ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रमाप्यहत्वा निष्कृतिरिति प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगौरवोपदेशपरः ॥ ८९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इयंविशुद्धिस्तद्देहावच्छिन्नस्य देहिनोव्रतादिना शुद्धिः । नविधीयतेनिष्कृतिः तद्देहाव-च्छेदेन मरणेनतु भवत्येव ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतत्प्रायश्चित्तविशेषोपदेशमन्तरेणाकामतोब्राह्मणवधेऽभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधे नेयंनिष्कृ-तिः नैतत्प्रायश्चित्तं किन्त्वतोद्विगुणादिकरणात्मकमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थं ननु प्रायश्चित्ताभावार्थं कामतस्तु कृतं मोहात्प्राय-श्चित्तैः पृथग्विधैरिति पूर्वोक्तविरोधान् ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्महत्यानिष्कृतिमुपसंहरति इयमिति । प्रमाप्य हत्वा । नविधीयतइतिप्रायश्चित्तगौरवार्थं निन्दाद्वैगुण्यस्योक्तत्वात् । इयमुक्ता द्वादशवार्षिकादिका । अत्रैवचकामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्युक्तम-न्यथा पूर्वापरविरोधइति । नचतद्विधातिरिक्तविषयकं संकोचे मानाभावात् ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । उदिताब्रह्महादादशाब्देऽहोत्यादिनोक्ताः कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नविधीयते इदंविशेषविषयं कामकारेण्याहुरेकेभ्युतिनिर्दर्शनात् ॥ कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरित्येते ॥ सामान्यविषयेपीन्द्रोयतीनसालावृ-केभ्यः प्रायश्चित्त्यादिकंधर्मप्रधानलोकोपकारकविशिष्टपुरुषविषयं न सार्वत्रिकमित्यविरोधोवगन्तव्यः ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अकामतः द्विजं प्रमाप्य हत्वा ॥ ८९ ॥

मुरापीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णासुरांपिबेत् ॥ तथा सकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजश्रुतिर्ब्राह्मणार्थेव आहचस्पृश्यन्तरे ब्राह्मणस्यउष्णावापित्रेभ्यः सुरामिति मोहादित्यनुवादो-ग्निवर्णावर्णश्रुतिग्रहणसामान्यलक्षणार्थमतएवाह कायेनिर्दग्धेमुच्यतइति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुरापानप्रायश्चित्तमाह सुरामिति । पैष्टीपाने त्रायाणां गौडीमाध्वीपानेन विप्रस्येत्याशयेन द्विजइत्युक्तम् । मोहान् रागान् नत्वज्ञानान् । निर्दग्धइतिमृत्युहेतुतादर्शयति । अग्नीवर्णमग्निसदृशमौघ्येन । एतदुत्तरे-ष्वपीत्यनुषज्यते ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । सुराशब्दः पैष्टीमात्रे मुख्योनतु गौडीमाध्वपैष्टीषु त्रितयानुगतैकरूपाभावात्प्रत्येकं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पना गौरवमसङ्गतं गौड्यादिमदिरासु गुणवृत्त्यापि सुराशब्दप्रयोगोपपत्तेः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ सुराच पैष्टीमुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ मनुनोक्तं महाबाहोसभासध्यासयोगतः ॥ एतासामिति निर्द्धारणे षष्ठी । एतासां गौडीमाध्वपैष्टीनां मरुतानां मध्ये पैष्टीपाने मनुक्तं प्रायश्चित्तं । सुरां पीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधतेत्यर्थः । मुख्यां सुरापैष्टीरागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वाऽग्निवर्णासुरां पिबेत्तया सुरया शरीरे निदग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते । एतच्च गुरुत्वात्कामकारकतु सुरापानविषयम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामरुते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् ॥ मुखे तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानप्रायश्चित्तं सार्थवादमाह सुरां पीत्वेत्यष्टभिः । कामतस्तत्पाने मरणांति कप्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः ॥ सुरापाने कामरुते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ॥ क्षिपेत्तया सनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयादिति ॥ सुरापदमत्र पैष्ट्यां मुख्यं अन्यत्रमादकयोगादौ गौणम् । अतएव भविष्ये ॥ सुराच पैष्टी मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ॥ पैष्ट्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तं निबोधतेति ॥ एतासां सुराणां मध्यं । सुरा वै मलमन्त्रानामिति वक्ष्यति अन्नानामिति लिङ्गात्पैष्टीति ॥ ९० ॥

(५) मन्दनः । अभोहान्तिपूर्वकं एवं व्याख्याने स्मृत्यन्तराणि संगच्छन्ते अग्निवर्णमग्निस्पर्शी त्वकाये निदग्धे मरणे सति ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा सुरया ॥ ९० ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेद्दुदकमेव वा ॥ पयो घृतं वा मरणाद्गोशकृद्दसमेव वा ॥ ९१ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्यतरप्रायश्चित्तमग्निवर्णं भवत्येव गोमूत्रादयो द्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणानिवृत्त्यर्थाः सुगन्धपैष्टीतिविज्ञेया तां मुख्येत्युपचरन्ति अन्यत्र तु प्रयोगो गौणः कामतः पाने चैतत् । तथा च वक्ष्यति ॥ अज्ञानाद्धारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति । अग्निवर्णमित्यग्निस्पर्शमिति ज्ञातव्यं । तथा चाह मरणादिति । सुराच स्त्रीणामपि प्रतिषिद्धा उक्तं हि वासिष्ठे तया ब्राह्मणी सुरापी भवति न तां देवाः पतिलोकां न यांति । इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्यालोके प्रेत्यावाप्सु च जलभुग्भवति ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आमरणाच्चावद्भिवारैर्मरणं भवति । गोशकृद्दसं निष्पोज्य गृहीतम् । एतत्कामतः पापे । अकामतः स्मृत्यन्तरोक्तं ज्ञेयम् ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । गोमूत्रजलगोक्षीरगव्यधृतगोमयरसानामन्यतममग्निस्पर्शकृत्वा यावन्मरणं पिबेत् ॥ ९१ ॥

(४) राघवानन्दः । आमरणादितिच्छेदः [कर्षिदेहेततः सुरापानजान् । तदभावे गोमूत्रादिपंच अग्निवर्णमिति पदानां विशेषणम्] ॥ ९१ ॥

(५) मन्दनः । उदकादीनामपि विशेषणमग्निवर्णमिति आमरणात्पिबेद्यथा गोमूत्रादीनामन्यतमस्य पानेन मरणं प्राप्नोति तथापि वेदति ॥ ९१ ॥

कणान्वा भक्षयेदब्दपिण्याकं वा सकृन्निशि ॥ सुरापानापनुत्यर्थं बालवासाजटीध्वजी ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । इदं प्राणान्त्ययौषधार्थं अन्येन विहितस्यापि तस्य अज्ञानानुत्तमकृद्दसहितः पुनः संस्कारो दर्श-

यिष्यते अन्येतुगौडीमाध्योरुपचरितसुराभावयोरिच्छन्ति । तथा च स्पृत्यन्तरि । अमुरामद्यपानार्चं द्वायणमभ्यसनीयं । सकृदितिकणपिण्याकयोरुभयोः शेषः निशायामवालमयं गोलेमाजालोमादिरुतंवासोजयीशलयाऽभ्यैर्वाकिंशैर्ध्वजीमद्यघटिकादिनेति ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कणान् तण्डुलकणान् यवागूप्त्कापिबेत् । पिण्याकं तिलकल्कं जलेनालीङ्ग्याब्दसकन्निशि । चोरवासाइत्यादिचोभयगतम् । चीरं खण्डवस्त्रम् । ध्वजी सुराभाण्डध्वजं पुरस्कृत्वा । एतच्च कामतउपलभ्यमानमधुसुरासंसृष्टजलपाने ॥ ९२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अथवा गोरोमादिरुतवासाजटावान्सुराभाजनचिन्हः सूक्ष्मतण्डुलवयवान् आकृष्टैर्तैलितंवा रात्रावेकवारसंवत्सरपर्यंतसुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् । इदमनुद्धिपूर्वकममुख्यसुरापाने द्रष्टव्यं । नतु गुणान्तरवैकल्पिकंलघुत्वात् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । अकामतः पैष्टीपानेकामतश्च गौडीमाध्योःपानआह कणानिति । कणान् तण्डुलस्य सूक्ष्मांस्तुषयुक्तावयवान् । पिण्याकं निःसारितैर्तैलितंवालवासाः गोवालनिर्मितवासाः । ध्वजी मद्यघटिका ध्वजरूपा यस्य सः ॥ ९२ ॥

(५) नन्दनः । अकामतः पाने प्रायश्चित्तमाह कणान्वाभक्षयेददमिति । वालवासागोवालकृतवस्त्रधरः जटीध्वजीसुराकलशचिन्हयुक्तश्च मूत्वाकणान्पिण्याकंवा सकृन्निशिसंवत्सरमिह भक्षयेत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरापानस्य अपनुत्यर्थं बालवासाः प्रावारकम्बलादि ॥ ९२ ॥

सुरा वै मलमन्त्रानांपाप्माच मलमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च नसुरापिबेत् ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नशब्दोयद्यदनक्रियाकर्मणि द्युत्पाद्यते तथापि ब्रीह्यादिप्रभृतावेव भक्तसक्तपूपादौप्रसिद्धतरप्रयोगस्तथाचान्येन व्यञ्जनमिति भेदोपपत्तिः । अतः पिष्टविकारत्वात्सुरायाअन्नव्यपदेशेऽन्नानांमलमिति निवारणोपपत्तौ पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधेऽलिङ्गमिदं लिङ्गत्रयाणांविर्णानांसंपद्यते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरपिर्वर्णैः पैष्टीनपातव्याकिंच सैव सुरामुख्या गौडीमाध्योः एवंयथासीधुमाध्वीकयोर्गुरुप्रायश्चित्तंनतथान्येषामारिष्टादीनामथानां मलशब्दः पाप्मेतिव्याख्यातोनिन्दातिशयदर्शनार्थः सत्यपिप्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यान्सुरापाननिषेधोर्थाभिव्यक्तत्वाच्चनार्थवादः ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नानांमलं अन्नानामशुद्धभागः । यच्चमलमशुद्धभागःसपाप्मा पापहेतुः । शुद्धस्तु स्वतएव पापत्वात्पिबन्मपि नाधिकपापवान्भवतीत्यर्थः । अन्नानामित्युक्तत्वादन्नपिष्टमभवत्वात्पैष्टेवत्रयाणांविर्णानानिषिद्धा ॥ ९३ ॥

(३) कुङ्कुमः । यस्मान्दुलपिष्टसाध्यत्वात्सुराअन्नमलमलशब्देनचपापमुच्यतेतस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याःपैष्टीसुरानपिबेयुरित्यनेन प्रतिषेधेऽस्ति एतदतिक्रमे सुरापिबेति प्रायश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैष्टीनिषेधएव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य मनुनैवोक्तः ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रयाणां पैष्टीभक्षणाभावं सार्थवादं निगमयति सुरेति । मलपाप्मनोरैकपर्यायत्वेन तदुक्तं मलभुगेव ॥ ९३ ॥

(५) नञ्जनः । सुरायाःपैष्ट्याः पाने त्रैवर्णिकैरेतत्प्रायश्चित्तकर्तव्यमित्त्रमिषायेषाह सुरावैमलमन्त्रानामिति । अन्ना-
नामलमिति वचनसामर्थ्यात्पैष्टीगम्यते प्रतिषिध्यते चेति गम्यते ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराअन्नानां मलपिष्टेन यत्कृतं ॥ ९३ ॥

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ यथैवैका तथा सर्वान पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । गुडविकारोगौडीयेषामपोभुरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपिकारणे कार्योपचारेण गौडीव्यपदे-
शोनविहङ्गः । मधुनोविकारोमाध्वी मधुमाध्वीकंविकारवृत्त्यानसद्योजातस्यमृद्वोविकारस्यप्रतिषेधोयावन्मद्यवस्थामपा-
मस्येतिदर्शयति अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीतिस्मरति । यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्ति-
योगस्यनैवप्रतिषेधस्तस्य मद्यशब्देनानभिधानात् । यथाशुक्तशब्दोऽवस्थाविशेषवति भवति नाविशेषेण नहि तदेवामुता-
मनापन्नंशुक्तमित्युच्यते यथासएव गौर्वस्तावस्थायानबलीवर्दः किंच पिष्टोदकादिसंचानसंघस्यान सुरा यावत्कालपरि-
वासेन मदशक्तिमापन्ना एवमिभुरसमृद्वोविकारयोर्द्रव्यं अल्पाद्यास्तर्हिपानंभ्रामेति यावत्यामात्रया पीतान मद्यति प्र-
तिबन्धकद्रव्ययोगेनच नैषदोषोनायंमदोत्पत्तिप्रतिषेधः तथाकर्तव्यंयथाभक्तःक्षीबांन भवतीति किंतिहि यन्मदजननसमर्थ-
शक्तियुक्तंतन्पातव्यमिति अल्पायाअपिसाशक्तिर्विद्यते यावतारुक्षमल्पप्राणंत्वल्पमपिमद्यमदयति सिन्धमहाप्राणं-
हपिनेति नैतावतामदशक्त्यभावःशक्त्योवक्तुंकार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामपि नैवनिश्चीयते नहिमहत्काष्ठंरुधुसम-
र्थस्याग्रेदाहकत्वमनुमीयते शुष्कवृणेन तादृशस्यैव दाहकत्वोपलभ्यते । यदप्युक्तद्रव्यान्तरेण शक्तिप्रतिबन्धकत्वेपान-
प्रामिरिति तदप्यचोद्यं नहि नृणेनतादृशस्यैव दाहेतदानींसा तस्यशक्तिर्नास्ति किंतु विद्यमानापि कार्यारंभप्रत्यसमर्था
शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुर्नतेनित्यकार्यतद्द्रव्यान्तराणि शक्तिविनाशयन्ति अपितु कार्यारंभप्रतिबध्नन्ति तथाच तत्परिमाणा-
रंभकद्रव्ययोगेपि पैत्तिकोमाद्यति नश्लैष्मिकोतोनुमीयते न तस्य विनाशस्तत्मान् भाविमद्यावस्थस्य प्रतिषेधोनापिप्राप्ता-
वस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादिवत्तत्प्रतिषेधोयथाचौरः स्वर्जनीयइति नोदश्वतोऽप्राप्तमात्रभावस्य प्रतिषेधोमाध्वीति क-
थंयावतागुणेन माध्वीति भवितव्यंसंज्ञापूर्वकोविधिरित्यइति परिहारः ज्ञापकंचास्याः परिभाषायाओरादिति वक्तव्ये
गुणइति गुणग्रहणम् अत्रद्विजोत्तमग्रहणं च क्षत्रिग्रवैश्ययोर्मद्यानुज्ञानार्थं । तथाचमहाभारते ॥ भारतानांयादवानामद्यपानंतुव-
प्यंते ॥ उभौमध्वासवौक्षीबौदृष्टौमेकेशवार्जुनावित्युत्तरश्लोकादर्थवादएव । ननुच तथा सर्वादिति बहुवचनकथं-
यावताएकमुपमानंद्वेउपमेये अन्नमलत्वंचात्रहेतुमन्निगद्येथवादोमलहेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेनह्यन्नंक्रियतइति ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणं प्रतिविशेषमाह गौडीति । गुडभवा तत्पकतीभुरसजाच । माध्वी ब्राह्मणसकृतेति
केचित् । मधूकपुष्पेण मधुनावा कृता माध्वी त्रिविधा सुरा । यथैका सुरा पैष्टी त्रिभिर्वर्णैर्न पेया तथा सर्वा त्रिविधा
द्विजोत्तमैः ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । यागुडेन कृता सा गौडी एवंपिष्टेन कृता पैष्टी मधुक्वक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृता सा माध्वी एवंत्रि-
प्रकारा सुरा जायते मुख्यसुरासाम्यनिबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । यथावैका
पैष्टी मुख्या सुरा पूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वा गौडी माध्वी च द्विजोत्तमैर्न पातव्या ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणमित्युपसंहारात् विप्रस्य तु सुरात्रयमभक्ष्यमित्याह गौडीति । एका पैष्टी यथा ब्राह्मण-
प्रति तथेतेरेतप्रतिनिषिद्धतया तुल्ये । द्विजोत्तमैः विप्रैः ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वोरपि पाने प्रायश्चित्तमेतत्कर्तव्यमिन्धुभिप्रायेणाह गौडीमाध्वीच पैष्टीचेति । एकापूर्वश्लोके प्रतिषिद्धापैष्टी ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुडेन कृता गौडी । पिष्टस्यपैष्टी । माध्वी मधूकपुष्पस्य यथैव एका तथा सर्वा सुरा प्रकृतिद्रव्यं मदहेतुः ॥ ९४ ॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नमद्यमांससुरासवम् ॥ तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामभ्रता हविः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । यक्षादयो निष्पाः प्राणिनो भक्ष्या भक्ष्यविवेकशून्या मांसमभक्षयन् सुराचासवम् सुरासवं ज्ञाने-
रप्राणिनामित्येकवद्भावः । आसवोत्रमद्यविशेष एव ईषमद्याद्भिन्नगोबलीवर्द्धवदिहोपादानं देवानामभ्रतादेव देयानिहर्षाविच-
रुपुरोडाशादीनि दर्शपूर्णमासोदितानि ब्राह्मणस्याशितुं युक्तानि न पिशाचाद्यन्नमद्यमांसादीनि ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न केवलं सुरा ब्राह्मणानामपेया किंतु सुराब्रह्मणासवमांसानि क्षत्रियादिभक्ष्याण्यपि
ब्राह्मणस्याभक्षणीयान्याह यक्षइति । यक्षाः कुबेरानुचराः । राक्षसाः रावणाद्याः । पैशाचावेतालाद्याः । एतेन मद्या-
दीनां रजस्तमः प्रधानतोक्ता । तेन तदाहारता सत्त्वप्रधानस्य विप्रस्यायुक्तेत्यर्थः । मद्यात्रिविधं सुरातोन्म्यमदहेतुः ।
आसवोमद्यसुराप्रकृतिद्रव्यजोमदहेतुः । देवानां सात्त्विकानां हविर्भक्ष्यमभ्रताऽशितुं योग्येन ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । मद्यमत्र निषिद्धपैष्टीगौडीमाध्वीव्यतिरिक्तं नवविधं बोद्धव्यं । तान्याह पुलस्त्यः ॥ पानसद्राक्षमाध्वीकं-
स्वार्जूरं तालमैक्षवम् ॥ माध्वीकं टांकमार्द्धीकमैरेयं नारिकेरजम् ॥ सामान्यानि द्विजातीनामद्यान्येकादशैव च ॥ द्वादशानु-
सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ मांसं च प्रतिषिद्धं सुराच त्रिप्रकारा प्रोक्ता । असूयतइति आसवोमद्यानामवस्थाविशेषः सद्यः
कृतसंसाधनः संजातमद्यलभावः । यमधिकृत्येदं पुलस्त्योक्तप्रायश्चित्तम् ॥ द्वाक्षेक्षुटं कर्जूरपनसादेश्वयोरसः ॥ सद्योजात-
न्तु पीत्वा तु व्यहृच्छुभ्येद्विजोत्तमः ॥ एवंमद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षः पिशाचसंबन्धमन्ततस्तद्ब्राह्मणेन देवानां हविर्भक्षयता
नाशितव्यम् निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षः पिशाचान्तये निन्दार्थम् । अत्र केचिद्देवानामभ्रताहविरिति पुल्लि-
गनिर्देशा ब्राह्मणस्य पुंस एव मद्यप्रतिषेधेन स्त्रिया इत्याहुस्तदसत् ॥ मतिलोकं न सायाति ब्राह्मणीया सुरापिबेत् । इहैव सा शु-
नी गृभी सूकरी चोपजायते ॥ इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधान् ॥ ९५ ॥

(४) राष्ट्रवानन्दः । किंच यक्षइति । मद्यं नवविधं सुराच त्रिविधा । तथाच पुलस्त्यः ॥ पानकं वार्क्षबाधूकं स्वा-
र्जूरं तालमैक्षवम् ॥ माक्षीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेरजम् ॥ सामानानि द्विजातीनामद्यान्ये कादशानि तु ॥ द्वादश-
तु सुरामद्यं सर्वेषां मध्यमं स्मृतमिति ॥ आसवं सद्यः कृतसंधानेन प्राप्तमद्यभाष्यम् । एतत्सर्वविप्राभक्ष्यम् । अनदने हेतुर्दे-
वानां हविर्यज्ञावशिष्टमन्नमभ्रन्ति ते । मांसमन्नां यक्षरक्षइतिलिङ्गात् ॥ ९५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणस्य मद्यवर्जने युक्तमाह यक्षरक्षइति । मद्यमदकरं द्रव्यमांसमित्थनतव्यमसद्भादुक्तं सुरापैष्टी
आसवोमाध्वीगौडीच हविर्हविःशेषम् ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यक्षरक्षः पिशाचान्नं कृतं मद्यादि हविः तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं न अदनीयम् ॥ ९५ ॥

अमेध्ये वापतेन्मतो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ ९६ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्ये पतनं देवानां शानवदर्थवादः । ननुच वैदिकोदाहरणं कथमकार्यं अत्रोच्यते तदपेक्षया-
ऽन्यदकार्यं कुर्यादिति कथं नकार्यं अशुचेर्वैदाक्षसोच्चारणमतिषेधात् ॥ ९६ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । मये ब्राह्मणस्य दृष्टप्रत्यवाय मय्याह अमेभ्य इति । वैदिकमुपाहरेत् उच्छिष्टादि काले ॥ ९६ ॥

(२) कुल्लूकः । ब्राह्मणीमद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वापतेद्देववाक्यं वोच्चारयेद्ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यादतस्ते-
नमद्यपानं कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ॥ ९६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रैव दृष्टार्थतामाह अमेभ्येतिद्वाभ्याम् । अवैदिकं स्लेच्छभाषितम् । अकार्यं त्वकन्यागमना-
दि । तत्र हेतु र्भदमोहितः मद्येन कृतवैचित्त्यः ॥ ९६ ॥

(५) नन्दनः । इतश्चापि ब्राह्मणस्य मद्यं वर्ज्यमिति श्लोकद्वयेनाह अमेभ्येवापतेत्यत इति । अमेभ्येऽगम्यागमनादौ
वैदिकं वेदरहस्यमुदाहरेत् श्रवणानर्हेषु ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । मत्तः द्विजः अमेभ्ये पुरीषादौ वापतेत् पक्षान्तरं वैदिकं वोदाहरेत् ॥ ९६ ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सकृत् ॥ तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च सगच्छति ॥ ९७ ॥

(१) मेधातिथिः । अधीतवेदब्रह्मसंस्काररूपेणावस्थितत्वादयेनोच्यते तदपेक्षयाऽकार्यं कुर्यादिति तदयेमद्येनाप्ला-
विते सशूद्रतांगच्छति ब्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोः पैत्याएवनिषेध इति दर्शयति ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं वर्णत्रयबाह्यत्वम् ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म वेदः संस्काररूपेणावस्थितः एकदेहत्वात् जीवात्मैकवारमपि मद्ये-
नाप्लाव्यते तथाचैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यं पिबति ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैव न पातव्यम् ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्म वेदः । शूद्रत्वं शूद्रवद्देहाभ्यासादेर्वहिष्कृतत्वं पतितत्वादस्य शूद्रस्यापकृष्टत्वात् संभाष-
णादित्यागोपि ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्म ब्राह्मण्यम् ॥ ९७ ॥

(३) रामचन्द्रः । यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सकृत् तस्य ब्राह्मणस्य ॥ ९७ ॥

एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तप्रयोजनौ पूर्वोत्तरश्लोकौ ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विचित्रा स्मृत्यन्तरोक्ता निष्कृतिः । साहित्येन विविधा ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । इदं सुरापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्पुनर्ब्राह्मणसुवर्णहरणपापस्य नि-
ष्कृतिं वक्ष्यामि ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । सुरापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरत्सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं प्रतिजानीते एषेति । विचित्रा [अविचित्रा-
मित्यादिना] नानाप्रकारामद्यस्तस्यापि नानात्वात् ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । विचित्रा विविधा ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषानिष्कृतिः पापानि विचित्राहरेत् ॥ ९८ ॥

सुवर्णस्तेयकृद्भिरोराज्ञानमजिगम्य तु ॥ स्वकर्मव्यापयन्ब्रूयान्मांभवाननुशास्त्विति ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणसुवर्णस्तेयएतत्प्रायश्चित्तं विप्रमयहणंसर्ववर्णप्रदर्शनार्थं क्षत्रियादीनामप्यस्य प्रायश्चित्तस्थासमाप्नानात् मामनुशास्तु निषहं करोतु राजा गत्वा च वक्तव्यः अत्र च राजशब्दोदेशेऽश्वरवचनएवक्षत्रियजात्यपेक्षः ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सुवर्णस्तेयकृत् ब्राह्मणसंबन्धिपरिमितसुवर्णचोरः । विप्रइति न केवलं क्षत्रियादयोविभीषीत्यर्थः । एतच्च परमतमिति स्फुटीभविव्यति ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः ॥ अपत्तस्य सुवर्णेतुब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्तरणात् ब्राह्मणसुवर्णचौरोब्राह्मणोराज्ञानं गत्वा ब्राह्मणसुवर्णापहारंतीत्येककथयन्मनियहं करोत्विति ब्रूयात् । ब्राह्मणमहणंमनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् । प्रायश्चित्तीयते नरइति प्रकृतत्वाक्षत्रियादीनांच प्रायश्चित्तान्तरानभिधानात् ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह सुवर्णमिति त्रिभिः । सुवर्णस्तु ॥ पञ्चकृष्णलकोमावस्ते सुवर्णस्तु षोडशेति ॥ तदेवाहविप्रइति ब्राह्मणेतरमात्रोपलक्षकम् प्रायश्चित्तीयतेनरइत्युपक्रमान् न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमित्युक्तेष्व ॥ ९९ ॥

(५) नन्दनः । सुवर्णब्राह्मणसुवर्णं विप्रमहणंक्षत्रियादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ९९ ॥

गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ वधेन शुभ्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । मुशलं दण्डविशेषआयसोदारुमयोवासकृत्स्वयमिति विवक्षितं वधेन शुभ्यति सकृत्प्रहारेण वधोमरणफलोवाभवतु मावास्तुतादृशेनमुशलप्रहारेण शुद्धोभवति ब्राह्मणस्तु तपसा वक्ष्यमाणेन अत्रापि ब्राह्मणमहणमविवक्षितं तथाचोत्तरत्रद्विजयहर्णययपिचकृष्णलयहणे महापातकं तथापिमरणान्तंप्रायश्चित्तंसुवर्णशतहरेणोद्गृह्यं उक्तदण्डप्रायश्चित्तंतुल्यरूपेण तत्र चोक्तं शतादभ्यधिके वधइत्यतोर्वाक्कल्पनाकार्वा यस्तुमरणान्पूतो भवतीति प्रायश्चित्तान्तरं स्मिन्नराजशस्त्रउदुंबरआदघातस्त्रासंमपयेमरणान्पूतो भवतीति विज्ञायते यदाक्षत्रियादिहंस्तात्वाभीच गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते यदातु मरणेऽप्यनस्तदास्यादिति प्रयोजने प्रयोजनापहारस्तदावाशिष्टनिष्कालकोघृताक्तोगोमवादिनापातप्रभृतिः ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वधेन तेनघातेन घृतोऽघृतो वा । यत्तुक्तं विभीषीति । तन्निरस्यति ब्राह्मणइति । तपसात्रेतेनाऽकामकृतात् । कामकृतात्तु स्मृत्यन्तरोक्तमरणप्रकारोत्पादनरूपेण तपसेत्यर्थः । चेति पूर्वपक्षनिवृत्तौ ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । स्कन्धेनादाय मुसलमित्यादेरुक्तत्वात्तेनार्पितमुसलादिकंगृहीत्वा स्तेयकारिणमनुष्यमेकवारं राजा स्वयंहन्यात् । सच स्तेनो वधेन मुसलाभिघातेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिरिति याज्ञवल्क्यस्तरणात् । घृतो वा घृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्यं ब्राह्मणः पुनस्तपसैव वेत्येवकारदर्शनात् । तथाच न जातुं ब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसैव शुभ्यति अतएव मन्वर्थव्याख्यानपरे भविष्यपुराणे ॥ यदेतद्वचनं वीरब्राह्मणस्तपसैव वा । तत्रैव कारणाद्विद्वद्ब्राह्मणस्य मुरापि ॥ तपसैवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वक्ष्यस्य तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपोविकल्पार्थः । ब्राह्मणस्य तु तपएवेति नियमोननु ब्राह्मणस्यैव तपः । अतएव भविष्यपुराणे ॥ इतरेषामपि विभोतपोन प्रतिषिध्यतइति ॥ तदेव तपआह ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तपसैवेति । शुभ्यति जीवन् घृतो वा घृतकल्पो वा जीवन् तस्मात्पमुच्यतइति याज्ञवल्क्योक्तेः । वाशब्दो गायत्रीजपविकल्पार्थः । तथाच चतुर्विंशतिमतम् ॥ गायत्र्यास्तु जपकोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

लक्षाशीर्ति जपेयस्तु सुरापानात्ममुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्यालक्षसमतिः । गायत्र्यालक्षवचनात् मुच्यते गुरुतत्पग
इति ॥ गुरुतरत्वात्मकाश्च विषयमिदम् अपतोनास्ति पातकमिति च ॥ १०० ॥

(५) नन्दनः । सकृद्व्यादित्यस्यायमभिप्रायोव्याख्यातः स्मृत्यन्तरेण ॥ तस्मात्तुमुसलंगृह्यथाप्राजेन भूपतिः ।
सकृद्व्यामृतोवापि जीवन्नपि विशुध्यति ॥ मृते जीवति वा तस्मिन्पार्थिवोपि विशुध्यतीति । वा शब्देन ब्राह्मणस्य प-
क्षान्तरमुक्तं क्षत्रियादौ वक्ष्ये ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्तेनः ब्राह्मणमुवर्णचौरः ॥ १०० ॥

तपसाऽपनुनुत्सुस्तुमुवर्णस्तेयजंमलम् ॥ चीरवासाद्विजोऽरण्येचरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ १०१ ॥

(१) मेधातिथिः । इति च द्वादशवार्षिकं धर्मानुवादान्तस्यैवातिदेशो न ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तान्तरं ब्रह्महणिय-
द्गतमुक्तं तच्चरेदित्योजना । अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छुः शुद्धिचिकीर्षतीति यावत् ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ब्रह्महणिनिमित्ते यद्गतमुक्तं द्वादशवार्षिकादि तज्जातिशक्त्यापेक्षया द्रव्यस्योत्तमाधमसं-
बन्धितया च यथायोगमुनेयमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । तपसा त्वर्णस्तेयउत्पन्नपार्पद्विजोनिर्हन्तुमिच्छन्नरण्यग्रहणात्प्राथम्याच्च ब्रह्महणि यद्गतमुक्तं तत्कु-
र्यात् । एतच्च द्वादशवार्षिकं क्लेशगौरवात्क्षत्रियादीनामरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः सुवर्णापहरणे ॥ पञ्चकृष्णल-
कोमाग्रस्ते सुवर्णस्तुषोडशेति सुवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं ततोऽभ्युनस्य परिमाणापेक्षायामनूक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् ।
यत्त्वधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रूयते तत्तथानुबन्धविशिष्टापहारे तथाविधप्रायश्चित्तविषयमेव । तथा भविष्यपुराणे ॥ क्ष-
त्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणास्तघतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादशतथादग्ध्वात्मानं तु
पावके ॥ शुष्येयुर्मरणाद्दीरं चरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये ॥ १०१ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । एते देवतपः कथं कार्यमित्यपेक्षां पूरयति तपसेति । अपनुनुत्सुः खण्डयितुमिच्छुः । ब्रह्म-
हणोव्रतमिति द्वादशाब्दसंख्यामुष्णकुटीवासभैक्षचर्यमित्येति देशार्थं ननु तत्स्वरूपमदर्शनार्थम् । ब्राह्मणस्य निष्कचतुष्टयाति-
रिक्तसुवर्णापहारे क्षत्रियादीनामरणमेव । तथाच भविष्ये ॥ क्षत्रियाद्यास्त्रयोवर्णानिर्गुणास्तघतत्पराः ॥ गुणाढ्यस्य तु विप्रस्य
पञ्चनिष्कान्हरन्ति चेत् ॥ निष्कानेकादशान्वापि दग्ध्वात्मानं तु पावके ॥ शुष्यन्ति मरणाद्दीरतन्निर्यात्यातु तस्य त-
दिति ॥ निर्यात्यातावत्सुवर्णस्य दानेन एकादशेत्यभ्युच्चपमानं ते यदि साधयति ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । अपनुनुत्सुरपनोदितुमिच्छन् ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मलं पापं तपसाऽपनुनुत्सुः ब्रह्महणोव्रतं द्वादशवार्षिकादि व्रतंचरेत् ॥ १०१ ॥

एतैर्व्रतैरपोहेत पापंस्तेयकृतं द्विजः ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च वधेन शुष्यति स्तेनस्तपसाचेति द्वयस्य प्राक्तनत्वादेतैरिति बहुवचनं न सम्यक् एतदे-
वज्ञापकं एषानिःशेषोक्तानप्यनुक्तानकल्पेतानुबन्धापेक्षया गुरुस्त्रीगमनप्रयोजनं गुरुस्त्रीगमनीयं निमित्तमपि प्रयोजन-
मुच्यते प्रयोजयति प्रवर्तयतीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरोः पितुः स्त्री गुरुस्त्री माता तद्गमनीयं तदभिप्रेतम् ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणमुवर्णस्तेयजनितपापमेभिर्व्रतैर्द्विजो निर्हरेद्गतपसोर्द्वयोक्तत्वात् । एतैरिति बहुवचनं संव-

प्रायश्चित्तया मनुक्तमपि प्रायश्चित्तकल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् । गुरुस्त्रीगमननिमित्तपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्भिर्हरेत् ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं मुपसंहरन्गुरुतल्पप्रायश्चित्तमाह एतैरिति पञ्चभिः । एतैरिति बहुवचनेन याज्ञवल्क्योक्तव्रतमसूचि ॥ अनिवेश्य नृपे शुष्येत्सुरापव्रतमाचरन् । आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा विप्रतुष्टिरुदिति ॥ गुरुस्त्रीगमनीयं तद्भागाद्यगमननिमित्तपापम् । एभिः वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(५) मन्दनः । एतैरुक्तैर्व्रतैरिति बहुवचनग्रहणमतिदिष्टस्य ब्रह्महत्याव्रतस्य बहुत्वात् । गुरुस्त्रीगमनीयं गुरुस्त्रीगमनभवं एभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुस्त्रीगमनेपापं एभिर्व्रतैः वक्ष्यमाणलक्षणैः अपनुदेत् दूरकुर्यात् ॥ १०२ ॥

गुरुतल्प्यभिजाप्यैनस्तमेत्स्वप्यादयोमये ॥ सूर्मौज्वलन्तींस्वाश्लिष्येन्मृत्युना सविशुध्यति ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पगोगुरुतल्पीति वा पाठः । तल्पीति मतवर्थायेन विशिष्टएवस्त्रीपुंसयोः संसर्गउच्यते गुरुराचार्यः पिताचेति तल्पशब्दोदारवचनः आचार्याणीमत्वेदंप्रायश्चित्तमपरामार्तेव समानजातीयागमनइमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्पन्ते बुद्धिपूर्वचाभिभाष्येनः पापं विख्याप्य तमेशयनेऽभिस्पर्शेऽयोमये शयीत मृत्युना शुष्यतीति वचनात् तन्नास्त्रीमकृतिरयोमयीतामाश्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गुरुतल्पो गुरुतल्पगः । अभिभाष्य कथयित्वा । अयोमये शयने तमे तापेन मृत्युहेतौ । सूर्मौ लोहप्रतिमाम् ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । निषेकादीनि कर्माणीत्युक्तत्वादुक्तः पिता तल्पभार्या गुरुतल्पं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्यागमनपापं विख्याप्य लोहमये तमशयने त्वप्यात् लोहमर्यास्त्रीमर्कतिष्ठत्वा ज्वलन्तीमालिङ्ग्यमृत्युना सविशुद्धो भवति ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ ज्ञानतः सवर्णादिगुरुपत्नीविषयरेतो विसर्गपर्यन्ततावदाह गुर्विति द्वाभ्याम् । गुरुतल्पीति मतवर्थायेन पाठेन संयोगविशेषः प्राप्यतइति मेधातिथिः । अभिभाष्य विख्याप्य । एनः पापम् । अयोमये शयने । सूर्मौ तारुणीप्रतिमं कृतिं वा ज्वलन्तीमङ्गाराकारां श्लिष्येदालिङ्गयेत् ॥ १०३ ॥

(५) मन्दनः । अयोमये तल्पइति शेषः सूर्मौ स्थूणाम् ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गुरुतल्पी सभायां एनः अभिभाष्य उक्त्वा अयोमये तल्पे त्वप्यात् सूर्मौ ज्वलन्तीं लोहप्रतिमां आश्लिष्येत् । सः मृत्युना विशुध्यति ॥ १०३ ॥

स्वयं वा शिश्रवषणावृत्कृत्या धाय चाञ्जलौ ॥ नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्मगः ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्कर्तनेन कल्पेन शोधनशस्त्राद्याक्षिमशक्तिः सर्वत्र सहकारिणी येन शक्येन छेतुतत्सामर्थ्याद्ध्यते प्रत्यगुद्गक्षिणानैर्ऋती दिक् अजिह्मगोऽकुटिलः स्वभक्षूपादि न परिहरेदित्यर्थः कुल्यादिपुप्रतियातमहि तदा पातादञ्जले देव ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वृषणमण्डकोशः । आतिष्ठेत् गच्छेत् । आनिपातादामरजात् । अजिह्मगोजलज्यादिपरिहारार्थं वक्त्रगतमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मैव वा लिङ्गवृणौ छित्वाजलौ कृत्वा यावच्छरीरपातमवक्रमतिः सनइक्षिणपश्चिमादिशंगच्छेत् । एवं चोक्तमायश्चित्तद्वयगुरुत्वात्सर्वगुरुभार्याविषयं । ज्ञानतोरेतोविसर्गपर्यन्तमैधुनविषयम् ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । शिभं लिङ्गं वृणौ मुक्तौ तच्चयं उत्कृत्य छित्वा आनिपातान् । मरणफलकनिपातपर्यन्तं अजिज्ञगः अकुटिलवर्त्माऽनुरोधी आतिदिष्टच्छेत्यदिश्वयः ॥ १०४ ॥

(५) मन्दनः । आनिपातादाशरीरपातात् अजिज्ञगोयथोपनतमार्गगामी ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । शिभवृणौ स्वयमुत्कृत्य छित्वाऽजलावाधाय नैर्ऋतीदिशमातिष्ठेत् । अजिज्ञगः जलाभिपरिहारार्थं वक्रमतिमकुर्वाणः ॥ १०४ ॥

खट्वाङ्गीचीरवासा वा श्मश्रुलोविजने वने ॥ प्राजापत्यंचरेत्कच्छ्रमब्दमेकंसमाहितः ॥ १०५ ॥

(१) मेघातिथिः । अबुद्धिपूर्वकं त्वभार्याभान्यागमनइदं प्रायश्चित्तं द्विजातीयगमने बुद्धिपूर्वकमपि ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्वपितृभार्यान्तरस्य त्वानन्तरजातीयस्य कामाद्रनआह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गं खट्वायादण्डस्तश्चिह्नतया धार्यम् । अर्थाच्चित्त्वानन्तरानन्तरजातीयपितृभार्यागमने स्यार्थम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । खट्वाङ्गशृङ्गखण्डाच्छन्नोऽच्छिन्नकेशनखलोमश्मश्रुधारी संयतमनानिर्जने वने वर्षमेकंप्राजापत्यव्रतंचरेत् । एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तलघुत्वात् त्वभार्यादिभ्रमेणाज्ञानविषयबोद्धव्यम् ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वभार्यादिभ्रमेण अज्ञानात् गमनेत्वाह खट्वाङ्गीति । खट्वाङ्गी खट्वाङ्गः शूलं तद्युक्तः । चीरवासाः धृतवस्त्रखण्डः । श्मश्रुलोऽकृतश्मश्रुः । प्राजापत्यं वक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

(५) मन्दनः । खट्वाङ्गं वृष्टावशास्त्रि ॥ १०५ ॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ॥ हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥ १०६ ॥

(१) मेघातिथिः । अतिदिष्टगुरुभावानां मातुलपितृव्यादीनां भार्यास्तद्व्रमनइदं प्रायश्चित्तं हविष्यपयोमूलघृतादि यवागुद्वपेयादि चीरवस्त्रखण्डं श्मश्रुलुरुद्रश्मश्रुः समानजातीयाया अपि व्यभिचारिण्यागमने लघ्वेव प्रायश्चित्तम् ॥ १०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य शूद्रजातिस्त्वपितृभार्यागमनआह चान्द्रायणमिति । हविष्येण यवाग्वावेति चान्द्रायणव्रताङ्गभोजनसाधनाभिधानम् । यवाग्वा यवकृतविलेन्या ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा गुरुभार्यागमनपापनिर्हरणाय संयतेन्द्रियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिकृतयवाग्वा वा त्रीन्मासान् चान्द्रायणान्याचरेत् । एतच्च पूर्वोक्तादपि लघुत्वाद्वासाध्वीमसवर्णावा गुरुभार्यागच्छतोद्भवम् ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिदिष्टगुरुत्वानां मातुलपितृव्यादीनां सवर्णासाध्वीगमनविषयेत्वाह चान्द्रायणमिति । एतया भक्षणीयं द्रव्यं विकल्पेनाहविष्येति ॥ १०६ ॥

(५) रामचन्द्रः । चान्द्रायणं हविष्येण यवाग्वा वा गोधूमधूर्णस्य गुरुतल्पी चान्द्रायणं चरेत् पापापनुत्तये ॥ १०६ ॥

एतैर्ब्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ॥ उपपातकिनस्ते बभेजिर्नानाविधैर्ब्रतैः ॥ १०७ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तवक्ष्यमाणसंक्षेपवचनोपमम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । महापातकसमत्तपोहेषु प्रायश्चित्तमाह एतैर्ब्रतैरिति । यद्वा तु मरणाप्तिकप्रायश्चित्तकिनु-

[नरी] द्वादशवार्षिक्यादज्ञानतस्तु तदर्धमित्युन्नेयम् । महापातकिनोमहापातकितमाः । तत्राप्यनृतंचसमुत्कर्षइत्यादिनो-
क्तेषु गुरुलघुपापापेक्षया अनुबन्धाननुबन्धाद्यपेक्षया च पूर्वोक्तानि लघुगुरुप्रायश्चित्तानि यथायोगमुन्नेयानि । उपपात-
किनस्त्वेवंविधैर्नियमैरिमैर्वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिर्भूतव्रतैर्ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणः पार्षनिर्हरेयुः । गोवधायुपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमा-
णप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकिप्रायश्चित्तमुपसंहरन्नुपपातकप्रायश्चित्तमाह एतैरिति । एतैरुक्तैर्मन्त्रपापान्यपोहेयु-
र्नाशयेयुः । एतैः वक्ष्यमाणैः ॥ १०७ ॥

(५) नन्दनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैरत्रपतितैः संसर्गिणांप्रायश्चित्तवचनैस्तेषामत्यन्ततुल्यताभ्रमावनोदनार्थमित्य-
वगन्तव्यम् ॥ १०७ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनः मलान् एतैर्व्रतै रपोहेयुः ॥ १०७ ॥

उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्पिबेत् ॥ कृतवापोवसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । गोघ्नो गोघाती मूलविभुजाविदर्शनात्कः यवान्पिबेदिति यवसक्तुपानकेचिदाहुः अन्येतु प्रकृतिश-
ब्दः कार्येयवाग्वांप्रयुक्तो तोयवान्पिष्टपाययेदित्युक्तं भवति पूर्वस्मिन्पक्षेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पना भवति नहि यवाउदका-
दिनाविनापातुंशक्यन्ते इहतु लक्षणमात्रमश्रुतकल्पनायाश्चलध्वीलक्षणा कृतवपनः कृतमौण्ड्यः केशच्छेदवचनोवा गो-
ष्ठे यत्रगावआसते चर्मणातेनयेनगौर्हता अपित्वन्यस्यापि ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उपपातकसंयुक्त इति शरणागतत्वादिविशेषणवद्गोहत्यायामहापातकतुल्यत्वात्तद्वच्छेदा-
र्थमुक्तम् । यवान्पिबेत् यवागूक्त्वा मांसं यवानभीयादित्यर्थः । कृतवापोमुण्डितः । तेन चर्मणा तस्यागोश्चर्मणा संवृतः
कृतोत्तरीयः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अनेन विधिना यस्त्विति यावत्कुल्लूकमुपपातकमुक्तोगोघाती शिथिलयवागूरूपेण मथ्यमासंयवा-
न्पिबेत् । सशिखमुण्डितशिरालूनश्मश्रुस्तेन हृतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेव गोष्ठे वसेत् । गोमूत्रेणाचरेत्स्नानसंयतेन्द्रियः
कृत्रिमलवर्णवर्जितहविष्यमन्त्रमेकाहंभुक्ता द्वितीयेऽर्ह्नि सार्यद्वितीयतृतीयमासावभीयात् । मासत्रयमेव दिवाभ्रातस्तागाअनु-
गच्छेत्तासां च गवांसुरप्रहारादूर्ध्वमुत्थितंरजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कण्डूयनादिना ताः परिचर्य प्रणम्य च रात्रौ भित्त्यादिकम-
ननुवेद्योपविष्टआसीत् । तथा शुचिर्विगतक्रोध उत्थितास्तु गोषु पश्चादुत्तिष्ठेद्द्वेन च परिभ्रमन्तीषु पश्चात्ततः परिभ्रमेत् । उप-
विष्टासु गोषूपविशेत् । व्याधितांचौरव्याघ्रादिभयहेतुभिदाक्रान्तांपतितां कर्दमलमांवा यथाशक्तिमोचयेत् । तथोष्णे आदित्ये
तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थवातिगौर्ययथाशक्तिरक्षामकृत्वाऽऽत्मनस्त्राणं कुर्यात्तथाऽऽत्मनोऽभ्ये-
षांवा गेहे क्षेत्रे खलेषु सस्यादिभक्षणं कुर्वन्तीवत्संच क्षीरं पिबन्तं कथयेत् । अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नोऽगोः परिचरति स-
गोवधजनितपापं त्रिभिर्मार्गैरपनुदति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । तत्रादौ गोवधविषयकमाह उपेतिनक्षत्रिभिः । मांसंयवान्पिबेत् कृतवापोगोष्ठेवसेत् । तेन तदा
येन तदलाभे तज्जातीयेन ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । मांसपृथङ्मांसंयवान्यवागूः कृतवापउमकेशश्मश्रुः तेन चर्मणा ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवान् गोमूत्रमिश्रितां यवागूं पिबेत् ॥ १०८ ॥

चतुर्थकालमश्लीयादक्षारलवणमितम् ॥ गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंद्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । द्वौमासावेकैकमाहारंभुक्ताद्वितीयेऽहनि सायमश्लीयात् । लवणविशेषेण क्षारग्रहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । स्वतन्त्रक्षारप्रतिषेधोद्दिष्टेऽसति स्यात् तत्रवचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्यच लक्षणार्था युगपदधिकरणतायां द्वन्द्वः । स्थिते विशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुज्ञासंबन्धः । मितं स्वल्पमित्यर्थः नयावतातृमिर्भवति शरीरस्थितिश्च जायते गोमूत्रस्नानं त्रिष्वपि कालेषु चतुर्थकालं द्वौमासाविति संबन्धः । एवं स्मृत्यन्तरे ॥ कृतवपनो वसेद्वेष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ द्वौमासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशौचक्रियाकार्यमद्भिः कुर्वीत केवलं ॥ न चास्य द्वौमासावित्यनेन संबन्धः संभवति स्नानग्रहणं पादपूरणार्थं स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुदकेनैव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयमत आचमनमपिशुद्ध्यर्थमुदकेनैव स्नानकालेऽप्यदाशुद्धिः साष्टद्वारक्रमेणैव कर्तव्या स्नानविधौ गोमूत्रश्रवणादाचमनादौ कः प्रसङ्गः स्नानेऽपि प्रायश्चित्ताङ्गेन शुद्ध्यर्थम् ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ततः परं द्वौ मासौ यवक्षारादिक्षारसैन्धवादिलवणवर्जितमन्नं मितमष्टप्रासनियमस्यात्यपकर्षेण परिमाणत्वात्तार्वाचन्यतं चतुर्थकालं पूर्वदिने नक्ताशनोऽपरदिने उपोष्य द्वितीयदिने सायमश्लीयात् । प्रतिदिनं हि द्वौ द्वौ भोजनकालौ तत्कालत्रयमतिक्रम्यैवं भुक्तं भवति । गोमूत्रेण तन्मात्रेण । अत्र चर्मसंवृतत्वगोमूत्रस्नानाचरणाद्युक्तवक्ष्यमाणाङ्गजातं प्रथममासे द्वितीयादौ चोपसंहार्यम् ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च चतुर्थेति । द्वौ मासौ गोमूत्रेण स्नानमाचरन् चतुर्थकालं चतुर्थभोजनमक्षारलवणात्रितमश्लीयात्कुर्यादित्यन्वयः त्रिभिर्मासैर्व्यपोहतीत्युपसंरात् ॥ १०९ ॥

(५) जन्दनः । मासयोर्द्वितीयतृतीययोः कर्तव्यमाह चतुर्थकालमश्लीयादिति । चतुर्थकालं चतुर्थकाल एकदिनमुपोष्य द्वितीये दिने सायमिति यावत् । क्षारजिह्वाक्षरणकुङ्कुषणसारभूतं ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मितं परिमितं ॥ १०९ ॥

दिवानुगच्छेद्वास्तास्तु तिष्ठन्धूर्वरजः पिबेत् ॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ ११० ॥

(१) मेधातिथिः । यासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत् । तच्छब्देन प्रत्ययवमर्शां गवां गृहे स्थितस्तासां अन्यथा गच्छन्तीनां भवत्यनुगमनं ताभिः समुत्थापितं रजोरेणुर्ध्वं गच्छन् पिबेत् एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विदित्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत् शुश्रूषित्वा कण्डूकर्षणरजोपनोदनेनोपगच्छन् नमस्कृत्य जानुशिरसाप्रणामं कृत्वा वीरासनो वसेत् भित्तिशय्यादावनिषद्यदुपविष्टस्यावस्थानं तद्दीरासनम् ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवानुगच्छेन्नाये गच्छेत् । एतच्च यदा गावो गच्छन्ति तदैव । आगो वा संगोष्ठे वसेत् । दिवा च यदा तदा सुराघातादूर्ध्वमुत्क्षिप्तं रजः पिबेत् मुखवातेन वक्त्रे प्रवेशयेत् । शुश्रूषित्वा कण्डूयनादिना । वीरासनं वसेत् येनासनेनादावासीनस्तेनैवासनेन रात्रिं क्षपयेत् । एतच्च तिष्ठन्तीष्वपि गोषु ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । तेष्वेवेति कर्तव्यतामाह दिवेत्यादिपञ्चभिः । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगामि रजः पिबेदात्वादयेत् । रात्रौ तासां गवां सन्निधौ वीरासनं कृत्वा वसेत् तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । रजःपिबेत् रजोगोधूलिरक्तास्थोमुहुर्गोखुरोद्धूतपवित्रम् ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दिवानुगाः अनुगच्छेत् तिष्ठन् ऊर्ध्वरजः गोसंबन्धिरजः पिबेत् ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुब्रजेत् ॥ आसीनासु तथासीनोनियतोवीतमत्सरः ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । तिष्ठन्तीत्येवमादिकोविधिर्यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्भ्रजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनां धर्मसमाश्रयेत् । वीतमत्सरोलोभोयस्येति प्रदर्शनार्थंचैतत् त्यक्तरागादिमनोदोषइतियावत् नियतेन्द्रियवचनान् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दिवाकर्तव्यमाह तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासूपविष्टासु । नियतस्तपःत्वाभ्यामादियावच्छक्यनियमवान् । मत्सरः क्रोधः ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तिष्ठन्तीष्विति । आसीनासु शयानासु उपविष्टः सन् । वीतमत्सरः किमित्येवं कुर्वन्त्येता इत्यनुद्विग्नहृदयः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । वीतमत्सरः तिष्ठन्तीषु गोष्विति विपरिणेतव्यम् ॥ १११ ॥

आतुरामभिशस्तांवा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥ पतितांपङ्कलग्नांवा सर्वोपायैर्विमोचयेत् ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । आतुरां व्याधितां अभिशस्तां गृहीतां भयैर्व्याघ्रादिनिमित्तैः सर्वेण सामर्थ्येन प्राणशब्देनोक्त्या सपवनएव अल्पप्राणैर्महाप्राणइति । स्थूलेबलवति च प्रयोगदर्शनात् तेन त्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भयैर्भयसाधनैरभिषक्तांपराकृताम् । सर्वोपायैर्यावच्छक्तिः ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । आतुरामौषधादिनासुस्त्रिर्नो कुर्यात् तथापि शृतायां नदोषः । तदुक्तम् ॥ औषधं सिंहमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान् सपापेन लिप्यतइति ॥ अभिशस्तां जोर्णतया त्वपोषकैः परित्यक्ताम् । पतितां चोरादिभयैः । पङ्कलग्नां च । सर्वप्राणैः प्राणसत्त्वेन तद्रक्षातो निवर्तेतेति भावः ॥ ११२ ॥

(५) नन्दनः । अभिशस्तां पीडितां भयैर्भयहेतुभिः ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभिशस्तां आक्रान्तां भयैः भयसाधनैः ॥ ११२ ॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥ न कुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्णेन भृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये शीते वा मारुते वाति वायौ भृशमिति ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्णे आतपे । वर्षति वृष्टिकाले । शीते शीतपीडासमये । मारुते भृशं वाति मग्नावातादौ । अकृत्वा त्राणम् ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । उष्णे सूर्याद्यातपे छत्रादिनात्मत्राणं न कुर्यात्तासामकृत्वा ॥ ११३ ॥

(५) नन्दनः । उष्णे आतपे ॥ ११३ ॥

आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेथवा खले ॥ गक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तंचैव वत्सकम् ॥ ११४ ॥

(११२) भिशस्तां=भिषक्तां (ख, ग, च, ण)

(११२) सर्वोपायैः=सर्वप्राणैः (क, ख, ग, घ, च, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ)

(१) मेधातिथिः । ब्रीह्यादिभक्षयन्तीर्गानधारयेत् नचान्यानाचक्षीतनिवारणार्थं यदितु बध्नीयादाशंक्यतेबाधे-
ति तृष्या तदा पूर्वोक्त करणेनदोषस्तदनुग्रहोविधीयतएवंपिबन्तं वत्सकमपि ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भक्षयन्तीं सस्यानि । पिबन्तं मातुःस्तस्यम् । नान्यस्मै तन्निवारणाय कथयेत् । धयन्त-
मितिकचित्पाठः ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्षयन्तीं सस्यमितिशेषः । दुग्धं पिबन्तं वत्सं च न कथयेत् ॥ ११४ ॥

(५) नन्दनः । भक्षयन्तीं पिबन्तंस्तनम् ॥ ११४ ॥

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति ॥ सगोहृत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । दशगावोदेया एकोवृषभः शक्तौ चत्वारिंशताभ्यविद्यमाने गदितधने ततोऽन्यूनं सर्वस्वं देयं वेदविद्वज्ज्यो-
ति बहुशः द्वयोरेकस्मिन्वा वेदविद्वद्गणनं बहुत्वार्थमनुवादेवेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात् यत्तु स्मृत्यन्तरे दहनवाहनबन्धनदा-
मपाशयोजनतैलौषधादियोगविपन्नांसिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्ततश्चैलखण्डं दद्यादिति तस्य नातिप्रयत्नेनैतास्तु क्रियास्तु
प्रवर्तते । तस्य प्रमादजे पराधे प्रायश्चित्तमेतत् यतः ॥ यंत्रणे गोश्चिकित्सायां गूढगर्भविमोचने ॥ यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्ते
त्तं न विद्यते ॥ औषधं लेहमाहारं दद्याद्ब्राह्मणेषु यः ॥ दीयमाने विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यत इति सांवर्तं तथा न्यासाभासे च न
शुद्धिरुक्ता पंचगव्यं पिबेत् षष्ठे काले पयः समामे ब्राह्मणां स्तर्पयेत् तिलधेनुं च दद्यात् तथा न्यासार्द्धमासेन सक्तुयावकशाकपयो
दधिघृतं सक्तुदिति विकल्पानेतावक्ष्यामि येन द्रव्येण यः प्रयोग आरब्धः स तेनैव समापनीयोनतु कर्म्मिश्चिदङ्गि सक्तवः क-
र्म्मिश्चिदावकादीनीति ब्रीहिभिर्यजेत यवैर्वैति विकल्पतेपि द्रव्यद्वयेन ब्रीहिषूपपत्तेः स्वेच्छया चैतेषां वा विनाशो यवाउपादीय-
न्ते प्रतिनिधिनैवं प्रयोगसमाप्तिस्तत्रापि गोदानं विहितं तथैतावन्त्येव तपांस्यतो वत्ससंहितां गां दद्यादित्यत्रोक्तं गौतमीये च गांवै-
श्यवदिति तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषोऽप्याहितस्य दोर्ध्वा बहुक्षीरांबालवत्सां निर्धनस्य गां हत्वा गौतमीयं क्षेत्रारामादौ ब्रीह्यादिषु
च प्रविश्य तन्निवारणार्थं प्रदुते मामारयाम्येनामिति नमया बुद्ध्या कथं मृतायां मिदमासितव्यं । तथाऽश्रोत्रियस्य नरत्या अक्षीरा-
याश्च बुद्धिपूर्ववधे त्रैमासिकं सर्वतो निर्गुणायानिर्गुणत्वा मिकाया अबुद्धिपूर्ववधे प्राजापत्यं तस्या एव बुद्धिपूर्वमृतायां त्रैमासिक-
मिति ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गामनुगच्छति गवानुगमनसहितं व्रतं करोति ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । उपसंहरति अनेनेति । विधिना उक्तेन ॥ ११५ ॥

वृषभैकादशागाश्च दद्यात्सु चरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वज्योनिवेदयेत् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वृषभैकादशाः यासां गवां वृषभैकादशाः एकं वृषं दशस्त्रीगवीरितयावत् । अविद्यमाने एता-
वद्विज्ञाभावे ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लुकः । वृषभैकादशो यासां ताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तोदद्यात् अविद्यमाने तावतिधने सर्वस्वं वेदज्ञेभ्यो-
ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । वृषभैकादशाः वृषभः एकादशो यास्तु गोषु । चरितव्रतः कृतोपवासत्रयः । अत्र तु व्रतत्रयमेवो-
चितं मासत्रयसाध्यमेकं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहतीत्युपसंहारा ब्राह्मणधेनुविषयम् । तदितरधेनुविषयं च उपोषणत्रयपुरःसरं गवामे-
कादशकदानम् । अज्ञानेन गोमात्रवधे तु सर्वत्वदानम् । दानव्रताद्यसमर्थस्य तु यत्नोद्देशाद्वा यणमेव । अतएव याज्ञव-

स्वयौक्तविकल्पत्रयमपि संगच्छते । तथाहि ॥ पञ्चगव्यं पिबन्गोभोमासमासीत संयतः ॥ गोष्ठेशयोगोनुगामी गोप्रदानेन शुभ्यति ॥ रुच्छं चैवातिरुच्छं च चरेद्वापि समाहितः ॥ दद्याच्चिरात्रं वोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाविति ॥ याज्ञवल्कीये मासपदमुपलक्षणं मासत्रयस्येति । अत्र शूलपाणिः ॥ मासत्रये द्वादशधेनवस्तेन षट्त्रिंशत्कार्षापणागर्वांशकस्य दशकार्षापणावृषभस्य पञ्चकार्षापणास्तेनैकपञ्चाशत्पणाइत्येवं गोदानपर्यन्तमेकं व्रतमिति ॥ ११६ ॥

(५) मन्दनः । अविद्यमाने वृषभएकादशके ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकादशोवृषभोदश गाः ॥ ११६ ॥

एतदेव व्रतं कुर्युपपातकिनो द्विजाः ॥ अवकीर्णवर्ज्यशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतदेवेति गोघातकप्रायश्चित्तसर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति । वैकल्पिकं चान्द्रायणमप्युपपातकित्वे विशेषोपदेशान्नगोघस्य चान्द्रायणमिच्छन्ति तेषामुपपातकित्ववचने गोघस्य प्रयोजनं दृश्यम् ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतदेव व्रतं हतगोचर्मपरिधानमस्यासंभवात्तच्छ्रयम् । उपपातकिनः पूर्वोक्ताः । एतन्न ज्ञानतः । अज्ञानतस्त्वाह चान्द्रायणमिति । इदं च यत्र निष्कृतिर्विशेषतोनीत्ता तद्विषयम् । तत्रापि पापगुरुत्वापेक्षयाऽऽवृत्त्या योज्यम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । अपरेतूपपातकिनो वक्ष्यमाणवकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेव गोवधप्राप्तश्चित्तं चान्द्रायणं वा लघुत्वात्कुर्युः चान्द्रायणन्तु लघुप्युपपातके जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योजनीयम् ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । उपपातकप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अन्यवातिदिशति एतदेवेति । अपिना पयःपराकयोर्महणम् ॥ उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ॥ पयसावापि मासेन पराकेणापि वा पुनरतिथ्याज्ञवल्क्योक्तं रितिमनूक्तेषु प्रायश्चित्तेषु उपपातकेषु त्रयाणां विकल्पेन प्रवेशः तथैकार्थास्तु विकल्पेन निमित्तान्यायात् इति ॥ ११७ ॥

(५) मन्दनः । एतद्गोहत्याव्रतं ॥ अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारीतु योषितमिति याज्ञवल्क्यः । बुद्धिपूर्वविषयंगोव्रतमुबुद्धिपूर्वविषयचान्द्रायणम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णसंज्ञं पुरुषवर्जयित्वा ॥ ११७ ॥

अवकीर्णां तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ॥ पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । अवकारोऽवकीर्णो ब्रह्मचारिणो व्रतनियमः स्त्रीसंप्रयोगलक्षणः सोस्यास्तीत्यवकीर्णो वक्ष्यति कामतोरेतसः सेकमिति काणेन गर्दभेनेति सगुणद्वयनिर्देशः । चतुष्पथेनेति देशस्य निशीति कालस्य नैर्ऋतमिति देवताया पाकयज्ञविधानेनेतीति कर्तव्यताविधानं ननु च पशुयागा अग्निष्टोमीयपशुयागा अग्निषोमीयपशुमुक्तयः सत्यं स एव पाकयज्ञप्रकृतिः सत्यधिकारेहि उक्तं च पशुरपि द्रवति पयोपि द्रवतीति पाकयज्ञाः पूर्णमासादयः ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अवकीर्णप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णांति । पाकयज्ञसहचरितः पशुकल्प आश्वलायनशृङ्गादावुक्तः । निशि रात्रौ । निर्ऋतिदेवताम् । एतच्चालौकिकाप्रायेव ॥ ११८ ॥

(३) कुल्लूकः । अवकीर्णी वक्ष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ चतुष्पथे पाकयज्ञेन तन्नेन निर्ऋत्याख्यादेवतायजेत् ॥ ११८ ॥

(४) राघवावन्दः । अवकीर्ण [वर्जमित्युक्तं तस्य प्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीति षड्विंशतिः । पाकयज्ञविधानेन वैश्व-
देवविधानेन] ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । काणेन गर्दभेन काणं गर्दभं पशुमालभ्य पाकयज्ञविधानेन पाकयज्ञप्रयोगेण त्वात्तैवेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णी क्षतव्रतः निर्ऋतिदेवता पाकयज्ञविधानेन सप्तपाकसंस्थाप्रकारेण काणेन गर्दभेन ए-
काक्षिगर्दभेन निशि यजेत् ॥ ११८ ॥

हुत्वाग्नौ विधिवद्धोमानंततश्च समेत्यूचा ॥ वातेन्द्रगुरुवङ्गीनां जुहुयात्सर्पिषा हुतीः ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । अग्नौ यदा होममग्निहोमाश्च हृदयस्याप्यहिति अतः समासेषु होमेषु मरुत्पृथग्वायु बृहस्पत-
येऽग्नयेऽप्याहुतीर्जुहुयात् समित्यनया ॥ समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः ॥ संचायमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च-
त्येतया जुहुयान्मास्त्रवर्णिकत्वात् । देवतानां श्लोके वातमरुच्छब्दौ मरुद्बृहस्पतिश्चन्द्रलक्षणावतो वातादिषु स्वाहाकारादौ
मरुद्बृहस्पतिश्चन्द्रौ प्रयोक्तव्यौ न वातगुरुशब्दौ ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विधिवन्मैर्ऋतदेवतमन्त्रैः । होमान् वपया मासेन च प्रधानदेवतायै स्पृष्टकृतेष्वन्तत इति
तिस्राहुतीः । तदन्ते समासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिरित्यूचा एतद्व्यतिपाद्यादिदेवतानां घृतेनाहुतीराहुतित्र-
यं जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(३) कुल्लूकः । ततो निर्ऋत्यै गर्दभवपादिहोमाभ्यामप्यथावच्छ्रुत्पथे कृत्वा तदन्ते समासिञ्चन्तु मरुत इत्येतया ऋचा
मारुतेन्द्रबृहस्पत्यग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयात् ॥ ११९ ॥

(४) राघवावन्दः । [होमान् गर्दभरसादिहोमान् । ते च] कामाय स्वाहा निर्ऋतये स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहे-
ति वसिष्ठस्मरणान् । समित्यूचा समासिञ्चन्तु मरुत इत्येतथर्चा गुरुः बृहस्पतिः ॥ ११९ ॥

(५) नन्दनः । तत्र प्रधानहोममुपहोमांश्चाह हुत्वाग्नौ विधिवद्धोममिति । संततमविच्छिन्नधारं । समेत्यूचा समा-
सिञ्चन्त्वित्यूचा ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । विधिवदग्नौ हुत्वा होमान् अन्ततः पश्चात् समित्यूचा वातोवायुः इन्द्रः गुरुः बृहस्पतिः एषामाहु-
तीः सर्पिषा जुहुयात् ॥ ११९ ॥

कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमं घ्नतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२० ॥

(१) मेधातिथिः । अवकीर्णपदार्थनिरूपणमतम्बोपात्तव्रतातिरिक्तविषयपूर्वविज्ञायते व्रतस्यास्येति । ब्रह्मच-
र्याश्रमस्थस्येति स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयं रेतः सेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धोऽन्तरेणापि स्त्रीसंयोगं कामतः सेकैर्विधिरय-
म् ॥ १२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अघान्नरा कामत इत्यवकीर्णलक्षणाभिधानं वातादिदेवतार्चोमस्तुतिं प्रस्तावयितुम् ।
व्रतं ब्रह्मचर्यवनस्थार्थातत्वनियमपरिग्रहः चान्द्रायणादिव्रतं च तत्र स्थितस्य व्रतस्यातिक्रमम् ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । अपसिद्धत्वादवकीर्णवतोलक्षणमाह कामत इति । इच्छातो द्विजः ॥ अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी
च योषितर्मात वचनात्स्त्रीयोनौ शुक्रोत्सर्गब्रह्मचर्यस्यातिक्रममवकीर्णरूपं सर्वज्ञावेदविदः प्राहुः ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । वादादीनामेवहोमोऽर्थवादः । कामतइत्यवकीर्णिलक्षणं ॥ अवकीर्णीभवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १२० ॥

(५) मन्दनः । एतदकामतोरेतः सेकविषये प्रायश्चित्तमुक्तमथ कामतस्तु विशेषमाह कामतोरेतसः सेकमिति । अतिक्रमलोपं व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतस्थस्य कामतः रेतसःसेकं रेतसः क्षरणम् ॥ १२० ॥

मारुतंपुरुहूतंच गुरुंपावकमेव च ॥ चतुरोव्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मतेजोऽवकीर्णिनः ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । आयाहुतिरिति विधेरर्थवादोव्रतिनः सतअवकीर्णिनः यत्ब्रह्मतेजोविविधविज्ञानोपार्जित-
पुण्यतद्देवतादेवतामुपैत्युपसंक्रामति तत्र लयंगच्छतीतियावत् । व्रतिनोपैतीतिविवक्षितम् ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विकिरणाद्विक्षेपाद्ब्रतस्थस्यावकीर्णीतियोगउक्तः । मारुतमितिप्रकृताहुतिस्तुत्युपयुक्तम् ।
गुरुं बृहस्पतिम् । ब्राह्मं वेदेन सहितं तेजः ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । व्रतचारिणोवेदाभ्ययननियमानुष्ठानजंतेजः तदवकीर्णिनः सतोमरुदिन्द्रबृहस्पतिपावकांश्चतुर-
संक्रामति अतस्तेभ्यआज्याहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयतेऽस्मादिति शक्यम् । ब्राह्मं वेदाभ्ययनजम् ॥ १२१ ॥

(५) मन्दनः । व्रतिनोऽवकीर्णिनोब्राह्मतेजोमरुतादींश्चतुरोप्येति प्रविशति चतुर्थेत्याहुःब्रह्मवादिनइति श्रुतेः॥१२१॥

(६) रामचन्द्रः । अवकीर्णिनः व्रतिनः बाल्ये [ब्राह्मं ?] तेजः चतुरः मारुतादीनां देवानां सकाशमभ्येति॥१२१॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ सप्तागारांश्चरेद्वैश्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ १२२ ॥

(१) मेघातिथिः । वसित्वा आछाय स्वकर्मवकीर्णोऽस्तीत्येवम् ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रकृतकर्मशेषमाह एतस्मिन्निति । पूर्वोक्तहोमं कृत्वा एतदब्दकृतव्यमित्यर्थः । गर्दभस्य
हविरुत्पादनभूतस्याजिनंचर्म स्वकर्माधिकरणम् ॥ १२२ ॥

(३) कुल्लूकः । एतस्मिन्वकीर्णोऽख्येपापउत्पन्ने पूर्वोक्तगर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्पर्णात्स-
गर्दभसंबन्धिचर्मप्राकृतोवकीर्ण्यहमिति स्वकर्मख्यापनं कुर्वन्समगृहाणि भैक्षंचरेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । गर्दभहोमोत्तरकृत्यमाह एतस्मिन्निति । एतस्मिन्वकीर्णनिमित्ते । वसित्वा परिधाय । स्वकर्म-
अवकीर्ण्यस्तीतिख्यापयन् ॥ १२२ ॥

(५) मन्दनः । एतस्मिन्नेनसि कामतःकृतेऽवकीर्णत्वे ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतस्मिन् एनसि प्राप्ते सति गर्दभाजिनंगर्दभस्यचर्म ॥ १२२ ॥

तेभ्योलब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणंत्वब्देन सविशुध्यति ॥ १२३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रातर्मध्याह्नापराह्णेपुस्पृशनंस्नानं कुर्वन्संवत्सरेण पूतोभवति ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एककालिकं दिने एकवारम् । वर्तयन् भोजनेन प्राणार्थितिकुर्वन् । उपस्पृशन् स्नानं कुर्व-
न् ॥ १२३ ॥

(३) कुल्लूकः । तेभ्यः समगृहेभ्योलब्धेन भैक्षेणैककालमाहारंकुर्वन्सायंप्रातर्मध्यदिनेषु च स्नानमाचरन्सोवकीर्णी-
संवत्सरेणैव विशुध्यति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । उपस्पृशन् स्नानकुर्वाणएव शुष्यतीतिभावः ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । तेभ्योऽगारेभ्यः वर्तयजीवन ऐककालिकमिति स्वार्थे ठ्कृत्यः । उपस्पर्शनंस्नानम् ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तेभ्यः सामागारेभ्यः । त्रिषवणं त्रिकालम् । उपस्पृशन् स्नानकुर्वन् ॥ १२३ ॥

जातिभंशकरं कृत्वान्यतममिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनंकच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ १२४ ॥

(१) मेधातिथिः । समामान्युपपातकानि । अन्यतममित्यनुवादोनहिनिमित्तानांसमाहारसंभवः समुदायविवक्षायां नचकस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति । कोहि मनुष्यः सर्वाणि जातिभंशकराण्यकार्याणिकुर्यात् । एकएवशब्दः प्रायश्चित्तानुदेशोऽशास्त्रतामसङ्कोचं च साहित्यविवक्षान्युक्ता लक्षणत्वेन अवगन्तुं प्रवृत्तिनिमित्तानामतः प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिर्यस्यपितापितामहः सोमनपिभेदित्यन्यतरस्य भिनुः पितामहस्य वासोममपीतवतीभवत्येव पशुर्यथासत्यप्युभयव्यवस्थेययुभयव्यवस्थेयविरतिरित्याद्यादित्यन्यतरविविधानां भवत्येवपंचशरावः । एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम् । इच्छयेति विवक्षितमनिच्छयेतिच प्राजापत्यसान्तपन्नयोः स्वरूपं वक्ष्यति ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जातिभंशकरं पूर्वोक्तम् । इच्छया कामतः । सांतपनं समाहसाभ्यम् ॥ १२४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादिजातिभंशकर्मोक्तं तन्मभ्यादन्यतमं कर्मविशेष इच्छातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सान्तपनं समाहसाभ्यं कुर्यात् । अनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तजातिभंशकरमनूय प्रायश्चित्तमाह जातिभंशेति । इच्छया कृत्वेत्यन्वयः सान्तपनादिमतं जातस्य लक्षणं वक्ष्यमाणम् । अनिच्छया तु प्राजापत्यं कलम् ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । जातिभंशकरमिति । ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्याद्युत्कर्तव्यम् ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इच्छया सान्तपनं कच्छ्रं अनिच्छया प्राजापत्यं कलम् ॥ १२४ ॥

सङ्करापात्रकृत्यास्तु मासंशोधनमैन्दवम् ॥ मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यवकथ्यहम् ॥ १२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सङ्करीकरणमपात्रीकरणपूर्वमुक्तेनेति । एवं सङ्करापात्रकृत्यास्त्विति संक्षिप्तेनोदाहृतवचनम् । कृत्याशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कृत्यं कारणम् । ऐन्दवो मासः चान्द्रायणो यावको यवविकारः पेयलेखादिः । अत्राविशेषव्यवस्थेः पीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावो विज्ञेयः ॥ १२५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । संकरापात्रकृत्यास्तु संकरीकरणेषु [अपात्रीकरणेषु] च मासंक्रियमाणमैन्दवं चान्द्रायणं शोधनम् । मासमिति प्रायश्चित्तसौम्यकृत्स्नस्यैवपदेन परिग्रहश्चाङ्गनिरासार्थम् । एतत्कामतः पूर्वोक्तं सांतपनम् । तप्तो यावकैः प्रवृत्तिमात्रं यवानां पूर्णं गोमूत्रे साधयित्वा तस्य तप्तस्य पानम् । एतदकामतः । कामतोद्दिगुणम् ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । स्रग्भ्योऽत्रेत्यादिना सङ्करीकरणान्युक्तानि निश्चितेभ्योऽधनादानमित्यादिना अपात्रीकरणान्युक्तानि तेषामभ्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चान्द्रायणमासंशुद्धये कुर्यात् । कृमिकीटवयोहृत्येत्यादिना मलिनीकरणान्युक्तानि तन्मभ्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं यवाङ्कथितामश्नीयात् ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं संकरापात्रीकरणयोराह संकरेति । ऐन्दवं चान्द्रायणम् । यावको यवाङ्कः सतमस्यहं भोक्तव्यः ॥ १२५ ॥

(५) जन्मनः । सङ्करणीषु पात्रत्वकरणीषु च क्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मलिनीकरणीयेषु मलावहेषु तमंतमरुच्छं
भ्यर्हयावकमयावान्म ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । संकरः वर्णसंकरः अपात्रहस्ते दानकरणं कृत्यासु अभिचारादिक्रियासु ऐन्दवं चान्द्रायणं मासं
मासपर्यन्तं कायशोधनम् । तु पुनः मलिनीकरणीये कर्मणि तमः तमरुच्छः स्यात् भ्यर्हं यावकः यावकाहारः ॥ १२५ ॥
तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे द्वेयस्तु षोडशः ॥ १२६ ॥

(१) मेघातिथिः । सवनगतयोरानवैश्ययोर्ब्राह्मणसमुक्तं इह तु ततोऽन्यत्र त्वधर्मानुष्ठानयोश्चतुर्थाष्टमविभागविधिः ।
तथाच वृत्तस्य ग्रहणंसर्वक्रियार्थम् । त्रीणि वर्षाणि क्षत्रियस्य सार्धवर्षवैश्यस्य नवमासान् शूद्रस्य । यत्तु स्त्रीशूद्रस्य वि-
द्वक्षत्रियवध इति तत्परित्यक्तत्वं कर्मणोर्वैश्यवृत्तौ वैश्यस्य वृत्तावेव वाऽधर्मस्थितयोः शूद्रस्य वृत्तद्विजशुश्रूषादि नमहायज्ञानु-
ष्ठानं वृत्तं शीलंति इति गृह्णे यथा समये त्वधर्मपराणां विधिवत्प्रायश्चित्तम् ॥ १२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रादिहत्यासु प्रायश्चित्तमाह तुरीय इति । ब्रह्महत्यायाः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य द्वादश-
वार्षिकदिः तुरीयश्चतुर्थभागः ननु मरणस्य तत्तुरीयभागासंभवात् तत्तदुपाधिविशेषादेव प्रायश्चित्तानामधिकारपत्वे । अत्रा-
पि क्षत्रियविशेषणतया वृत्तस्थपदमावर्तनीयम् । वैश्ये हत इति शेषः । अष्टमांशो ब्रह्मवधप्रायश्चित्तस्य । एवं षोडश इत्यत्रा-
पि शूद्रे वृत्तस्थे । अत्रच प्रायश्चित्तं विशेषत उपदिशतापि स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवध इति क्षत्रादिवधानामुपपातकसंज्ञाकरणं तत्सं-
सर्गिणामुपपातकिसंसर्गितया कर्मानधिकाराभावज्ञापनार्थम् । महापानकत्वेऽपि तत्संसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् । द्विजा-
तिकर्मभ्योऽहानिः पतनमिति वचनात्प्रायश्चित्तात्सर्वकर्महानिः स्यादिति ॥ १२६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यातुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वादशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः । एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीशूद्रविद्व-
क्षत्रवध इत्युपपातकत्वेनोपदिष्टं । त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वाद् वृत्तस्थक्षत्रियस्य कामतो वधे द्रष्टव्यं । वैश्ये साध्वचारि का-
मतो हतेऽष्टमो भागः सार्धवार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे कामतो हते नवमासिकं द्रष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

(४) राघवानन्दः । स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्ति कर्मोपपातकमित्युपपातकत्वेनोक्तानां विशेषतः प्रायश्चित्तमाह तुरी-
य इति । तुरीयस्त्रैवार्षिकः । अष्टमांशः सार्धसांवत्सरिकः । षोडशोऽंशो नवमासिकः एतद्वृत्तस्थक्षत्रियादीनां कामतो वधे । ब्रह्म-
हत्याया इति तद्वर्मभिक्षामुण्डनादिप्रायश्चित्तं वृत्तस्थ इति त्रिष्वनुषज्जनान् ॥ १२६ ॥

(५) जन्मनः । क्षत्रियस्य वृत्तस्थस्येति विपरिणामः ॥ १२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति क्षत्रियादिकर्मकर्तृकमित्यविरोधः । जातिमात्रक्षत्रियवधे वृत्तस्थक्षत्रियवधे ॥ १२६ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ॥ वृषभैकसहस्रागादद्यात्सुचरितव्रतः ॥ १२७ ॥

(१) मेघातिथिः । इदमपरं दानप्रायश्चित्तं संभवद्विज्ञेयम् । तपो नास्तीति वक्ष्यति दानेन वधनिर्णयकमित्यादि । अ-
कामत इति न विवक्षितमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य । यदिवा सवनगतयोरिव अकामत इति कल्पनीयम् । वृषभैकोपासांसहस्रे ता-
वृषभैकसहस्राः ॥ १२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यागस्थक्षत्रियविद्वधातेतुकामतो ब्रह्मवधतमुक्तमकामतस्तत्राह अकामत इति । वृषभै-
कोगावश्च स्त्रियः सहस्रमिति वृषभैकसहस्रागावः ॥ १२७ ॥

(१) कुल्लूकः । अनुविपूर्वकपुनः क्षत्रियनिहत्य वृषभेणैकेनाधिकं सहसं यासां गवांता आत्मशुद्धयर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १२७ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषामेवाकामतोवधेभ्योऽह अकामत इति चतुर्थः । द्विजोत्तमः द्विजउत्तमो यत्र समुदाये सतथा चातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । वृषभैकावृषभएकोयामुगोषु एवमेकशतमित्यादिकेयम् ॥ १२७ ॥

(५) नन्दनः । कामतोवध एतदुक्तमकामतस्त्वाह अकामतस्तु राजन्यमिति । ऋषभेणैकेनाधिकं सहसं यासां तां ऋषभैकसहस्राणां ॥ १२७ ॥

अथ चरेद्वानियतो जटी ब्रह्महणो ब्रतम् ॥ वसन्दूरतरे ग्रामाद्ब्रह्ममूलनिकेतनः ॥ १२८ ॥

(१) मेधातिथिः । आद्योर्थः श्लोकस्तुरीय इतरस्यानुवादो जटीति चौरखट्टाङ्गधारणादिनिवृत्त्यर्थमिति केचित् । तदुक्तं तत्रैव तेषां स्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यपि संभवे सरस्वतीपरिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसत्त्वोपपत्तौ दूरत इति ग्रामान्निवृत्तिर्वक्ष्यते कुटीरुत्वेति ॥ १२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अथ चरेदिति दानाशक्तौ । एवं च अथ ब्रह्महणो ब्रतमायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकरूपत्वेनाभिधानात्स्वकल्पितगणनानुरोधेन यत्कैश्चिद्वा दशवार्षिकव्रतानुकरूपत्वेन षड्यधिकगोशतत्रयदानं कैश्चित् द्वादशीत्यधिकगोशतदानं व्यवस्थापितं तद्भमादेवेति मन्तव्यम् ॥ १२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्वा संयतो जटावान्ग्रामाद्विप्रकृष्टब्रह्ममूले कृतनिवासो ब्रह्महणि यदुक्तं ब्रह्महणो ब्रतमायश्चित्तस्य गोसहस्रदानानुकरूपत्वे तद्वर्षत्रयं कुर्यात् । ननु तुरीयो ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या । जटी दूरतरे ग्रामाद्ब्रह्ममूलनिकेतन इति वचनादतिरिक्तश्वशिरोध्वजधारणादिसकलधर्मनिवृत्त्यर्थत्वादस्य ग्रन्थस्याकामाधिकाराच्चेदमकामतः अतएवाङ्गलाघवाद्युचितम् ॥ १२८ ॥

(४) राघवानन्दः । दुर्वृत्तानां कामतोवधापेक्षया वा विकल्पः । अत्र जटीति विशेषणात्पूर्वं मुण्डनं बोद्धव्यं । ब्रह्महत्याया इत्यादिविशेषणं भैक्षचर्याशिरोध्वजादिधारणाद्यर्थे । अथ तुरीयांशयोः समानत्वेऽपि मुण्डनादिभेदेन कामतोऽकामत इति ॥ १२८ ॥

एतदेव चरेद्वानियतो जटी ब्रह्महणो ब्रतम् ॥ प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्द्वैकशतं गवाम् ॥ १२९ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्राष्टमोऽंशः । अनेन द्वादशो विधीयते । अतुल्यत्वादवदन्यूनगुणस्य विधिरयमिति विज्ञायते । ननु वृत्तस्थ इति श्रुतं सत्यं सं प्रतिवृत्तस्थो वधकाळे प्राङ्निर्गुण इति । यस्तु सर्वदेव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदिति ज्ञेयम् ॥ १२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदेवेति सवनस्थवैश्यवधे । दद्याद्द्वैकशतं गवामिति वाकारः समुच्चयार्थः । व्रतान्ते एकवृषाधिकगोशतदानं कार्यमित्यर्थः । अन्यथा हि दानमुक्ता तदनुकरूपतया व्रतमुपदिश्येतेति युज्येत । त्रिवर्षानुकरूपसहस्रव्यवस्थाभयणेन च वार्षिकगोशतदानस्यासंगतिरेवेति । दद्याच्चैकशतमिति कचित्पाठः ॥ १२९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतमकामतः साध्याचारवैश्यनिहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् । एकाधिकं वा गोशतं दद्यात् ॥ १२९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवेति । जटादिधारणब्रह्ममूलनिकेतनादिविशिष्टगोदानेन सह विकल्पितम् ॥ १२९ ॥

(५) नन्दनः । ऋषभेणैकाधिकं गवांशतं एतदेव प्रकृतम् ॥ १२९ ॥

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत् ॥ दृषभैकादशावापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३० ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रापि मासषट्कं नवकं च वृत्तस्थेतरभेदेन योज्यम् । यथाश्रुतसंख्यं च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकं द्विजोत्तमग्रहणं च प्रदर्शनार्थं सिता न वर्णतः किंति हि शुद्धिसामान्याद्याबहुक्षीराकृत्यपत्त्या अनष्टप्रजाश्च ॥ १३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवं वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्मव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमिति कल्पित्वाः । तत्र वृत्तस्थशूद्रवधोक्तद्वादशवार्षिकब्रह्मव्रतषोडशांशचरणाशक्तौ । एतदेव व्रतमिति षण्मासव्रताचरणं वृषभाधिकदशगोदानसहितमत्रोपदिष्टम् । उभयतोधिकस्यैकस्य वृषभस्य दानविधानाद्वैश्येऽप्यधिक एको वृषभो देय इति गम्यते । वसेदूरतर इत्यादिना च ग्रामान्तादिवासो वैकल्पिको ब्रह्मव्रतोक्तोऽप्युदस्यते । जयति त्वनुवादमात्रं शशिरोधारणाद्यन्तरित्वस्यार्थम् । अथ च द्विजोत्तम इत्यभिधानाद्ब्राह्मणस्यैव तद्व्रतमन्येषां त्वोक्तदृष्टवर्णहने भविष्ये बहुतराभिधानात्किंचिदाधिक्यमुन्नेयम् । सिता इति शूद्रवधमायश्चित्तोक्तत्वात्तत्रैवाश्वितम् ॥ १३० ॥

(३) कुल्लूकः । एतदप्यकामतद्दमेव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत् । वृषभैकादशोयासांगवांताः शुकवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३० ॥

(४) राघवानन्दः । वृत्तस्थशूद्रेऽप्येवमित्याह एतदेवेति ॥ १३० ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषभैकादशोयासांता वृषभैकादशगाः ॥ १३० ॥

मार्जारिनकुलौ हत्वा चाषमण्डूकमेव च ॥ श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहृत्या व्रतं चरेत् ॥ १३१ ॥

(१) मेधातिथिः । अतिमहत्वात्प्रायश्चित्तस्य समुदायविधेः प्रायश्चित्तमेतत् । ननु चात्र साहित्यं न विवक्षितमित्युक्तं यतो जातिभंशकरादिषु कथंचेत्तत् एवं सर्वं चैकस्य हन्तारउपनयेयुः । अतिरिक्तसद्भावे न तन्निमित्तं स्यात् । अर्थान्तरमेवैतद्भूतैव तच्छक्यते वक्तुं तेनावृत्तेन हन्ता । अधिकवधे त्वन्यद्भविष्यति नैतच्छ्रूयते न्यूनं वधे च न स्यात् । पयःपिबेदित्यादिप्रत्येकविधेन संसंध्यतेन समुदाये प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा । अर्थान्तरे तु न चेत्स्थानुलभ्यन्ते । यत्तावदुच्यते साहित्यं न विवक्षतमिति तत्र न विवक्ष्यते यत्र प्रत्येकं संबन्धिवाक्यमर्थवद्यथा यस्य पितापितामहः सोमं न पिबेदिति यत्र पुनरविवक्ष्यमाणे वाक्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थं युक्ता विवक्षा यथा वक्ष्यति सहस्रस्य प्रमाणे पूर्णवानसीति अत्राविवक्षायां सहस्रस्येति व्यर्थं स्यात् । एवं हि शास्त्रान्तरविरोधादतिमहत्त्वे युक्तैव विवक्षा । ननु च पदोपादानतायामपि लक्षणागतस्य विशेषणस्याविवक्षैव यथा यस्योभयं हविरित्युभयशब्दार्थतत्रतुल्यं अत्र हविरुभयमिति च पदद्वये वक्ष्यमाणे वाक्यभेदो हविरत्रोभयवैति यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थमावश्यं भेदोऽन्यतरस्मिन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । यच्छेदिति हविःशब्देन व्यवहितो भवति संख्यानुरूपत्वात् गुणानुवादकत्वात् संभवति । अविवक्षिते च तस्मिन् परिशिष्टवाक्यमर्थवाद एव इह पुनः समुदायविवक्षायां सहस्रशब्दविवक्षायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमनर्थकं तथा हेतावज्ञाकर्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथा स्यात् शूद्रहृत्या व्रतमित्येतावद्वक्तव्यं स्यात्प्रमाणे शूद्रहृत्येति एतावतामेवार्हं सा संभवति । तथाप्येवमप्येवाजातीयकविशेषणं न विवक्ष्येत समानन्यायत्वात् । फलदानं तु वृक्षाणामिति ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात् । पौरुषेयं चेदं वाक्यं नैव वैदिकं वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमर्थमनर्थकं प्रयुक्तमिति । इह तु बुद्धिपूर्वं प्रयोगे मात्राया मप्युक्तमानर्थक्ये तस्मात्साहित्यविवक्षा विशेषणविवक्षायुक्तैव यच्चोक्तं कथंचेदिति सर्वमेवेति च तत्राप्याखेटकभृगयादावदाहिनीबोपपाद्यतयैव यदप्युक्तमतिरिक्तसद्भावेन तन्निमित्तमिति तदप्युक्तं नत्वाधिक्ये पूर्वज्ञानाशो न्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चाषः स्वर्णकाकः शतपत्रः । शुद्धहत्याव्रतं कुर्याच्छुद्धवधंप्राप्यतमरुच्छ्रमिसंबन्धोक्तम् । एतच्च कामरुते ॥ १३१ ॥

(३) कुल्लुकः । बिडालनकुलचाषभेकुकुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शुद्धहत्याव्रतं स्त्रीशुद्धवधइत्युपपातकप्रयश्चित्तं गोवधव्रतं चान्द्रायणं चरेत् । नतु शुद्धे ज्ञेयस्तुषोडशेत्यादिमायश्चित्तं पापस्य लघुत्वात् चान्द्रायणमप्येतत्कामतोऽभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् ॥ १३१ ॥

(४) राघवानन्दः । मार्जारायष्टानां कामतः प्रत्येकवधे षण्मासव्रतमाह मार्जारैति । चाषं शतपत्राख्यपक्षिणम् । चान्द्रायणमतिकेचित् । तत्र श्रुतस्यैव नियामकत्वादुपपातकत्वेन चान्द्रायणमिति विशेषतो नुक्तस्थल इति भावः ॥ १३१ ॥

(५) नन्दनः । शुद्धहत्याव्रतं प्रत्येकं चरेदिति ॥ १३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । चाषं स्वर्णकाकम् नीलकण्ठश्वागोधोलूकः शुद्धहत्याव्रतं कामरुते तमरुच्छ्रं चरेत् ॥ १३१ ॥

पयःपिवेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो ब्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्सवन्त्यां वा सूक्तं वा अद्भैवतं जपेत् ॥ १३२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्येकवधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते पयःक्षीरं प्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य नापः सत्यामप्यभयार्थतायां यथा पयसा जुहोति । यथैवराहशब्दो मेधे पर्वते सूकरे वर्तते प्रसिद्धतरसूकरेन पर्वतादिप्रवृत्तौ समानाधिकरण्यमपेक्ष्यते वराहो हि मवान्वराहः प्रारुर्पत्र इति । मारुते च भोजने भक्तादौ शरीरस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पयो विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति । तपोरुपत्वाच्चैतदेव पतिपत्तुं युक्तं तापयति दुःखयतीति तपोऽतो यथा प्राणायामघृतप्राशनमिति तत्रापरस्य भोजनं निवर्त्यते । एवमिह नाचमनं निवर्तयति यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति नापः पयःपानेन विकल्पिताः । किं हि उपस्पृशेत् सवन्त्यामिति पयःपानात्तद्वन्नेन अश्वगमनशब्द उक्तः । सवन्त्यां सवन्ति वचनात्तडागसरसोर्निवृत्तिः । अद्भैवतं आपो हिष्ठेत्यादि ऋक्समुदायोक्तं पव । सूक्तं स्पृष्टव्यन्तरेषु कृशरभोजनमेकार्थलोहदण्डं च दक्षिणेति । ब्रजे न देशान्तरप्राप्तिरित्येव कितरिपदाभ्यांगमनम् ॥ १३२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकामतस्त्वाह पयःपिवेदिति । पयः क्षीरमल्पम् । योजनं वाऽध्वनो ब्रजेदिति भेषजार्थं तद्विषायाय । क्षत्रियादीनां उपस्पृशेदिति द्वयम् । ब्राह्मणस्य उपस्पर्शः स्नानम् । अद्भैवतं आपो हिष्ठेति नृचम ॥ १३२ ॥

(३) कुल्लुकः । अबुद्धिपूर्वकं मार्जारादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् । अथ मन्दान्तरत्वादिना न समर्थः त्रिरात्रं प्रति योजनमध्वनो ब्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्राप्यक्षमस्त्रिरात्रमापो हिष्ठेत्यादिसूक्तं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात् पूर्वपूर्वांसं भवउत्तरोत्तरपरिग्रहो न तु वैकल्पिकः ॥ १३२ ॥

(४) राघवानन्दः । एषामकामतो वधे प्रायश्चित्तचतुष्टयमाह पय इति । तत्राप्यशक्तितो व्यवस्था न तु वैकल्पिकं उत्तरोत्तरस्य लघुत्वात् । पयोत्र दुग्धं हत्वा पदं पिवेत्क्षीरमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । त्रिरात्रं व्रतचतुष्टयेऽन्यनुगतम् । सवन्त्यां पुण्यनद्याम् । अद्भैवतं आपो हिष्ठेति ॥ १३२ ॥

(५) नन्दनः । असकृत्कृतविषयमेतत्सकृत्कृतविषयेऽप्याह पयः पिवेत्रिरात्रं वेति । अद्भैवतं हिरण्यवर्णदन्त्यादिकम् ॥ १३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । पयः दुग्धं त्रिरात्रं वा पिबेत् । अध्वनो योजनं त्रिरात्रं ब्रजेत् । उपस्पृशेदिति भेषजार्थं कृत्वा यां क्षत्रियवैश्ययोः रुक्मन्त्यां उपस्पृशेत् स्नायात् ॥ १३२ ॥

अभिकाष्णायसीदद्यात्सर्पहत्वा द्विजोत्तमः ॥ पलालभारकंषण्डे सैसकंचैकमाषकम् ॥ १३३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमग्रहणमतं त्रयीक्षणायासीमर्थाकाष्णायसीग्रहणकाशदिनिवृत्त्यर्थे षण्डे नपुंसके तच्च-
तुर्विधं अरेतोवा संरेतोवाऽप्रवृत्तेऽन्द्रियमुभयव्यञ्जनवा समाणिमाषसंयन्धेनैतन्मायम्विनं ब्राह्मणस्य शुद्रस्य मेघस्य छाग-
स्य ॥ १३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभि खनित्रं काष्णायसी सर्वलोहाम् । द्विजोत्तम इति विमोपीत्यर्थः । पलालभारकं चा-
म्यनृणभारं चञ्चललसीसहितम् । षण्डे नपुंसके मानुषएव ॥ १३३ ॥

(३) कुल्लूकः । सर्पहत्वा ब्राह्मणाय तीक्ष्णार्थलोहदण्डं दद्यात् । नपुंसकहत्वा पलालभारंसीसकं च माषकंब्राह्मणाय
दद्यात् ॥ १३३ ॥

(४) राघवानन्दः । वैधेतरहिंसायाः पापजनकत्वं ज्ञापयन् प्रायश्चित्तमाह अभिमिति द्वादशभिः ॥ अभिःस्त्री
काष्ठ कुहालः ॥ अभिस्तीक्ष्णकोणयुक्तातीक्ष्णापलोहदण्डं च षण्डे हतेतच्चतुर्विधं कृत्रिमाकृत्रिमोभयव्यञ्जनसदृशेन्द्रियंचेति
मनुष्यादिसाधारणकर्मानधिकृतत्वाविशेषात् । माषकं माषपरिमितसीसकं पलालभारसहितम् । [विशुद्धिमतापि नृजन्त-
विजातंतुवादारायणइत्यत्र स्त्रीपुंसोर्ग्रहणं नतु षण्डस्य पुण्यपापयोर्वचनस्यैव प्रमाणत्वादिति] ॥ १३३ ॥

(५) नन्दनः । अभिःकुहालकः पलालभारं दद्यादित्येव माषकं माषपरिमाणम् ॥ १३३ ॥ ..

(६) रामचन्द्रः । सर्पहत्वा काष्णायसीमर्थां लोहदण्डं दद्यात् । षण्डे नपुंसके हते चाभ्यस्य पलालभारं दद्यात्
चाभ्यस्य पलालभारं पवारमिति । सैसकं माषकं सीसस्य माषमात्रम् ॥ १३३ ॥

घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरौ ॥ शुके द्विहायनं वत्सं क्रौंचं हत्वा त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(१) मेधातिथिः । वराहः सूकरस्तस्मिन् हते घृतघटं दद्यात् । चतुराढकद्रोणेऽभ्यनः हायनो वर्षवत्सो गोजातीयो-
वालः ॥ १३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुम्भः पलशतद्वयम् । द्रोणमष्टाविंशतिपलाधिक पलशतम् द्विहायनं द्विवर्ष वत्सं गोः
॥ १३४ ॥

(३) कुल्लूकः । सूकरे हते घृतपूर्णं घटंब्राह्मणाय दद्यात् तित्तिरिसंज्ञिनि पक्षिणि हते चतुराढकपरिमाणं तिल-
दद्यात् शुके हते द्विवर्षवत्सं क्रौंचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षवत्सं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १३४ ॥

(४) राघवानन्दः । घृतकुम्भं मध्यमघटपूर्णघटम् । तिलद्रोणं द्रोणपरिमितं तिलं तित्तिरौ पक्षिणि हते । द्विहायनं
वत्सं धन्ववयसं गोवत्सं दद्यादित्यभ्याहार्यम् । एवं त्रिहायनम् ॥ १३४ ॥

(५) नन्दनः । अत्रापि दद्यादित्यनुवर्तते द्विहायनमिति देववत्सरविशेषणम् ॥ १३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । वराहे तु हते घृतकुम्भं कुम्भः परुषतरूपः । क्रौंचं हत्वा त्रिहायनं वत्सं ॥ १३४ ॥

हत्वा हंसं बलाकां च बकं बहिर्णिमेव च ॥ वानरं स्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥ १३५ ॥

(१) मेधातिथिः । हंसादयः पक्षिणो वानरो मर्कटः । स्पर्शयेद्दद्यात्प्रत्येकवधेनैतन्मायम्विनं इन्द्रानिर्देशादिन्यु-
क्तम् ॥ १३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । बलाका विशकण्ठी । बर्हिणं मयूरम् । मासं शतपत्राख्यपक्षिणम् । स्पर्शयेत् दद्यात् ॥ १३५ ॥

(३) कुल्लूकः । हंसबलाकामयूरवानरक्ष्येनभासाख्यपक्षिणामन्यतमंहत्वा ब्राह्मणाय गार्दद्यात् ॥ १३५ ॥

(४) राघवानन्दः । बर्हिणं मयूरं । स्पर्शयेद्दद्याद्वाधेनुम् ॥ १३५ ॥

(५) नन्दनः । स्पर्शयेत्प्रत्येकम् ॥ १३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । हंसादीन्हत्वा ब्राह्मणाय गाः स्पर्शयेद्दद्यात् ॥ १३५ ॥

वासोदद्याद्वयंहत्वा पञ्चनीलान्वषाङ्गजम् ॥ अजमेषावनङ्गाहंस्वरंहत्वैकहायनम् ॥ १३६ ॥

(१) मेधातिथिः । हयोश्वीगजोहस्ति अनङ्गानपुंगवोऽजमेववधे स्वरवधे । अनङ्गुत्साहचर्यादिकहायनोगो-
वत्सः ॥ १३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वासः मकुटं हयं केनाभ्यपरिगृहीतम् । एवं गजमपि । अजमेषौ हत्वा अनङ्गाहमनोवहन-
शक्तं वृषं दद्यात् । एकहायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(३) कुल्लूकः । अश्वंहत्वा वत्सदद्याद्वस्तिनंहत्वा पञ्चनीलान्वषभान्दद्यात्प्रत्येकंछागमेषौ हत्वा वृषभंदद्याद्द्वयं-
हत्वैकवर्षवत्संदद्यात् ॥ १३६ ॥

(४) राघवानन्दः । नीलान् नीलवर्णान्पञ्चगोवृषाङ्गजंहत्वादद्यादित्यन्वयः । अनङ्गाहं वृषं दद्यादित्यनुषङ्गः । एक-
हायनं वत्सम् ॥ १३६ ॥

(५) नन्दनः । एकहायनमनङ्गाहमित्यनुवर्तते ॥ १३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । अजमेषौ हत्वा अनङ्गाहं । स्वरंहत्वा एकहायनं वत्सं दद्यात् ॥ १३६ ॥

क्रव्यादांस्तु मृगान्हत्वा धेनुंदद्यात्पयस्विनीम् ॥ अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रंहत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रव्यादास्तरक्षुसिंहवृषादयः । अक्रव्यादाः रुरुवृषादयः । धेनुर्गौरेव । कृष्णलं विशिष्टपरिमाणं-
सुवर्णं दण्डाधिकारशारूपरिभाषा । अन्यत्रलौकिकमेव शतकृष्णलं घृतमायुष्कामदिति ॥ १३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रव्यादान् मांसादान् मृगान् हिंस्रव्याघ्रादीन् । धेनुं सवत्सां पयस्विनीं बहुक्षीराम् ।
क्रव्यादान् मृगादीन् हरिणादीन् । वत्सतरीं द्विहायनीं गाम् । उष्ट्रमपरिगृहीतम् । कृष्णलं सुवर्णकृष्णलम् ॥ १३७ ॥

(३) कुल्लूकः । आभनंसंभक्षिणोमृगान्व्याघ्रादीन्हत्वा बहुक्षीरांधेनुंदद्यात् । आममांसभक्षकान्हरिणादीन्हत्व प्रौढ-
वत्सिकांदद्यात् उष्ट्रंहत्वा सुवर्णकृष्णलंरत्निकांदद्यात् ॥ १३७ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्यादान् व्याघ्रादीन् । पयस्विनीं प्रभूतदुग्धाम् । वत्सतरीं प्रौढवत्सिकाम् । कृष्णलं सुवर्ण-
स्य ॥ १३७ ॥

(५) नन्दनः । क्रव्यादान्मृगान्व्याघ्रादीन् कृष्णलंकृष्णलपरिमाणंसुवर्णम् ॥ १३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्यादान् व्याघ्रादीन् । मृगान् अक्रव्यादान् कुरंगादीन् । वत्सतरीं धेनुं उष्ट्रं हत्वा कृष्णलं
सुवर्णस्य कृष्णलं सुवर्णस्य कृष्णलमात्रम् ॥ १३७ ॥

जिनकार्मुकवस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानांनारीहृत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३८ ॥

[वर्णानामानुपूर्व्येणत्रयाणामविशेषतः । अमत्याच प्रमाप्य स्त्रीशूद्रहृत्याव्रतंचरेत् ॥ १॥]^१

(१) मेधातिथिः । अनवस्थिताबहुभिःसंगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्योऽनवस्थिताभवन्ति । नपुनःशास्त्रातिक्रममाव्रतंथासति न परपुरुषसंप्रयोगएवलभ्यते । वर्णक्रमेणजीनादिदानात् जीनंचर्मपुटमुटकाधारादिमयोजनं कार्मुकंधनुः बस्तःछागोऽविर्मेघः । पृथग्ग्रहणंलिङ्गादुक्तंसमुदायेमायश्चित्तमिति । केचिद्रत्नेतिपठन्ति तदयुक्तंहिसापकरणान् ॥ १३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जीनंचर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेघः । पृथक् क्रमादिकैकमारणे । अनवस्थिताः अनियताः अनियतवर्गंगानारीः ॥ १३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । ब्राह्मणादिवर्णस्त्रियोलोभादुत्कृष्टपुरुषव्यभिचारिणीहृत्वा ब्राह्मणादिक्रमेण चर्मपुटधनुश्छागमेवान् शुद्ध्यर्थेदद्यात् ॥ १३८ ॥

(४) राघवानन्दः । जीनं चर्मपुटम् । कार्मुकं धनुः । बस्तश्छागः । अविर्मेघः । अनवस्थिताः अनेकपुंदुष्टाः । अकामतइतिशेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ दुर्वृत्ताब्रह्मविदक्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्यन्तु । इति धनुर्बस्तमविक्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ अप्रदुष्टास्त्रियं हत्वाशूद्रहृत्याव्रतंचरेदिति ॥ १३८ ॥

(५) नन्दनः । अनवस्थिताअतिचारिणीः ॥ १३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनवस्थिताव्यभिचारिणीं हृत्वा जीनंधृतजलाधारं चर्मकोशं ब्राह्मणीवधे दद्यात् । क्षत्रियायाः वधे कार्मुकंदद्यात् । वैश्यायाःवधे बस्तंछागंदद्यात् । शूद्रायावधेअविंदद्यात् अन्तआचामेत् ॥ १३८ ॥

दानेन वधनिर्णोकंसर्पादीनामशक्नुवन् ॥ एकैकशश्वरेरुच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३९ ॥

(१) मेधातिथिः । निर्णोकः शुद्धिः हिरण्यादानमुत्थामिति दर्शयतिनचतस्र्यैकैकशइतिलिङ्गात्केचित्समुदायेपीति । द्विजइत्यादिपादपूरणं अविशेषग्रहणेकृच्छ्रशब्दंमाज्ञापत्यइतित्परन्ति ॥ १३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दानेनेति सर्पादीनां न मार्जारदीनाम् । एकैकशः प्रत्येकम् । कृच्छ्रं प्राजापत्यं तस्यैव कृच्छ्रेषु प्रथमपाठात् । तथाच कार्णायसदानाभिसक्तोवेकप्राजापत्यचरणमन्येषु मूल्योत्कर्षापकर्षापेक्षया प्राजापत्याधनहृगुण्यादि योज्यम् ॥ १३९ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभ्रिमृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणंकर्तुमसमर्थोब्राह्मणादिः प्रत्येकंवधे कच्छ्रंमाथम्यात्मां जापत्यं द्विजः पापनिर्हरणार्थं चरेत् । सर्पादयश्चाभिकाष्णाः रसीदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यन्ताशूद्रान्ते ॥ १३९ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्पादिस्त्रीपर्यन्तानामुक्तमायश्चित्तंशक्तौ मतिस्त्वं कृच्छ्रमेकं चरेदित्याह दानेनेति । द्विजोनरमात्रं छत्रिन्यायेनात् एवोपसंहारे वक्ष्यति ॥ एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिरिति । कामतस्तु चान्द्रायणं एतच्च कामकृत इति वक्ष्यति ॥ १३९ ॥

(५) नन्दनः । वधनिर्णोकं वधपापशुद्धिम् ॥ १३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्पादिवधनिर्णोकं मायश्चित्तं दानेनकर्तुमशक्नुवन्तदाएकैकशः कृच्छ्रद्विजः चरेत् ॥ १३९ ॥

अस्थिमतां तु सत्त्वानांसहस्रस्य प्रमाणे ॥ पूर्णे चानस्यनस्थानु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४० ॥

(१) मेघातिथिः । त्वल्पशरीरत्वमिहास्थिमत्त्वमनस्थिसाहचर्यात् । अनःशकटस्तत्संख्यानमेतत् । उक्तार्थे सत्येव ॥ १४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थन्वतां अस्थिमतां अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तूनां ज्येष्ठकलासादीनां सहस्रस्य । अनस्थां पिपीलिकादीनां पूर्णेऽनसि शकटवासे भारे हते शूद्रहत्याव्रतं तप्तकलम् ॥ १४० ॥

(३) कुड्मूकः । अनस्थिसाहचर्यादस्थिमतां प्राणिनां कलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमौपदेशिकं कुर्यात् । अस्थिरहितानां च मत्कुणादीनां शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ १४० ॥

(५) मन्दमः । अनस्थानां सत्त्वानां पूर्णेऽनस्यनस्थभिः सत्त्वैः प्रमापितैः पूर्णे शकटे पूर्णे पर्याप्त भार इति यावत् ॥ १४० ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां सत्त्वानां कलासादि पूर्णे चानसि शकटे प्रमाणे अनस्थां तु पुनः अनसि पूर्णे शूद्रहत्या व्रतं कर्तुं चरेत् ॥ १४० ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥ अनस्थां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४१ ॥

(१) मेघातिथिः । किञ्चिदिति त्वल्पधनमुच्यते । परिमाणतः प्रयोजनो मूल्यतश्च पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत् । अनुकनिष्कृतयश्चास्थिमन्तो ज्ञेयाः आत्मनिरोधः प्राणायामः मलिनीयेषु यत्कमीकीटवयीमहणं तदुपचितमहपरिमाणार्थं इदं तु ये क्षुद्रामशकादयः ॥ १४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अस्थिमतां सहस्रोनवधे किञ्चिद्द्यादिति पणोदेय इति सुमन्तुवचनात्पणोदेयः । अनस्थाः मिति शकटभारादूनवध एतत् ॥ १४१ ॥

(३) कुड्मूकः । अस्थिमतां क्षुद्रजन्तूनां कलासादीनां प्रत्येकवधे किञ्चिदेव दद्यात् । अस्थिमतां वधे पणोदेय इति सुमन्तुस्मरणार्थं किञ्चिदेवेति । पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु युकामत्कुणादीनां प्रत्येकवधे प्राणायामेन शुद्धो भवति । प्राणायामश्च ॥ सव्याहृतिकां सप्रणवांसा विज्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठप्रोक्तलक्षणोपासः ॥ १४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च उक्तसर्पाद्यतिरिक्तानामल्पदेहानामस्थिमतां वधे किञ्चिदेव । अनस्थिमतां शकटान्यु ने प्राणायामः । तत्र प्राणायामलक्षणं वसिष्ठः प्राह ॥ सव्याहर्ति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥ त्रिः पदेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥ गायत्र्यनधिकारिणां मनसा । संन्यासिनां प्रणवेनैवेत्युक्तम् ॥ १४१ ॥

(५) मन्दमः । किञ्चिच्छब्देन मुख्यकमुच्यते इति ध्याचक्षते ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिद्विचित्रा विपुष्कलं ॥ पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपान्त्रविधीयते इति ॥ १४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अस्थिमतां वधे किञ्चित् अष्टमुष्टि किञ्चिच्छेत् किञ्चिद्विप्राय दद्यात् ॥ १४१ ॥

फलदानां तु द्रक्षाणां हृदने जप्यमृक्शतम् ॥ गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४२ ॥

(१) मेघातिथिः । फलदा आभकण्टकादयः ऋक्शतं जपो द्विजानां शूद्रस्य तर्हिकिकेचिदाहु रिन्धनार्थं मशुकाणां मि त्युपपातकप्रायश्चित्तं च नातिमहत्वाद्वादि नतद्भवति किमर्थं तर्ह्युपपातकेषूपदेशो भूयो भूयः प्रवृत्तस्यादिति । तस्माच्छूद्रस्य हि रात्रि रात्रादीत्येव कल्पयेत् । गुल्मादयो व्याख्याताः लतावृक्षशाखाः ॥ १४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ऋक्शतं गायत्र्या ऋक्शतावत्याजप इत्यर्थः । गुल्मावीजपूरायाः । वस्यः कूष्माण्डा-

याः । लतावृक्षारोहिण्येवस्यः । वीरुन् दूरप्रसारिणी लता । पुष्पितानांचेति सर्वत्राश्रितम् । तथा फलदानमित्यपि ॥ १४२ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । फलदानामाभादीनावृक्षाणां गुल्मानां कुञ्जकादीनां वल्लीनां गुडूच्यादीनां लतानां वृक्षशाखासक्तानां पुष्पितानां च वीरुधां कूष्माण्डादीनां प्रत्येकच्छेदने पापप्रमोचनार्थं सावित्र्यादि ऋक्षशतं जपनीयं ॥ इन्धनार्थं मयूष्काणां दुमाणां मवपातनम् इत्यादिरुपपातकमभ्ये पठितस्य गुरुमायश्चित्ताभिधानात् । इदं फलवृक्षादिच्छेदने लघुप्रायश्चित्तं स कदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् ॥ १४२ ॥

(४) राघवानन्दः । वृक्षादिवीरुदंतानां छेदयेत् । ऋक्षशतं ऋगत्र गायत्री । वीरुषां कूष्माण्डादीनाम् ॥ १४२ ॥

(५) मन्दनः । भक्ष्यफलदायिनां पुष्पितानां भोज्यपुष्पाणाम् ॥ १४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । फलादिवीरुद्धे हतानां ऋक्षशतं गायत्री संजाप्यम् ॥ १४२ ॥

अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥ फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्राशो विशोधनम् ॥ १४३ ॥

(१) मेधातिथिः । अन्नाद्भक्ष्यसत्त्वादेर्दक्षिणस्थिताद्यानि जायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः । रसजानामिति गुणोदभिदादिभ्य उदुंबरमशकादीनि फलपुष्पोद्भवानि । घृतप्राशः अशनप्रारंभे घृतं पातव्यं प्रशब्द आदिकर्मणि तेन न प्राकृतं भोजनं निवर्तते । यथापयोव्रतादौ तथा चैते प्राणिनः क्षुद्रजन्तवो येषां वधे प्राणायाम उक्तस्तदपेक्षयोपवासोऽतिमहान् तस्मादाचमनवत् घृतप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अन्नाद्यमोदनादि । सत्त्वानां कृमीणाम् । रसोगुडादिस्तज्जानाम् । घृतप्राशो घृतमात्रेणैकैकदिनवर्तनं शकटमित्यन्तं वधे । अन्यथा तु प्राणायाम एव ॥ १४३ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । अन्नादिषु जातानां गुडादिरसजातानां चोदुम्बरादिफलसंभवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् ॥ १४३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अन्नेति । अन्नाद्यजानां धान्यादिषु जातानां सत्त्वानां प्राणिनाम् । घृतप्राशः दिनमेकं किंचिद् घृतमात्रप्राशनम् ॥ १४३ ॥

(५) मन्दनः । अन्नाद्यजानां वध इति शेषः ॥ १४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्नाद्यजानां सत्त्वानां मृनानाम् ॥ १४३ ॥

कष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥ दृष्टालम्भेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोव्रतः ॥ १४४ ॥

(१) मेधातिथिः । फाल्गुनादिनायाः कष्टजायन्ते । याश्च स्वयं वने तासां वृक्षारंभे गवादिप्रयोजनेन विना छेदनं गवामनुगमनं । दिनमेकं परमहर्षाय परिचर्यते । पयोव्रतं भोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कष्टजानां कृष्या जनिता नाम् । वृथा अभिगवादिप्रयोजनं विना । आलम्भे हिंसायाम् । अनुगच्छेत् गोहत्याव्रतवत् । पयोव्रतः क्षीरमात्राहारः । ज्ञानात्कृतमुक्तक्रमेण । अज्ञानकृतं तदर्थेन ॥ १४४ ॥

(३) कुङ्कुम्भः । कर्षणपूर्वकजातानामोषधीनां षट्कादीनां वने च स्वयमुत्पन्नानां नीवारादीनां मिश्रप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एवैकमहोगोरनुगमनं कुर्यात् ॥ १४४ ॥

(४) राघवानन्दः । कष्टजातानां कृषिजातानाम् । वने स्वयं जातानां नीवारादीनाम् । एतेषां उपपातकप्रकरणपठित

त्वेऽपि लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वविषयकमितिकेषित् । तन्वाचनिकत्वात् । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ वृक्षगुल्मलतावी-
हच्छेदेन जप्यष्टकशतमिति उपपातकप्रकरणपठनंतु निवृत्तितात्पर्यकमिति । अतएव वक्ष्यति ज्ञानाज्ञानकृतमिति ॥१४४॥

(५) मन्दनः । वृथालम्भोवृथाच्छेदकः पयोव्रतः क्षीरान्नः ॥ १४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । कष्टजानां हलेनोत्पादितानां ओषधीनां वृथालम्भे वृथाच्छेदि गांअनुगच्छेत् ॥ १४४ ॥

एतैर्व्रतैरपोसंस्यादेनोहिंसासमुद्भवम् ॥ ज्ञानाज्ञानकृतंकृत्स्नंशृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४५ ॥

(१) मेधातिथिः । हिंसासमुद्भवंहिंसातत्त्वमनेनः पापमेतैरन्तरोक्तैःप्रायश्चित्तैरपोसमपनोद्यंबुद्धिपूर्वकतमबुद्धिपूर्वकतंवा अनाद्यभक्षणेऽभक्ष्यभक्षणेयथापापमपोसते तथाशृणुत ॥ १४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आत्मनोऽमोक्षंशोभ्यम् । अनाद्यस्याभक्ष्यस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमितिशेषः ॥ १४५ ॥

(३) कुल्लूकः । एभिर्लघुप्रायश्चित्तैर्हिंसाजनितपापंज्ञानाज्ञानकृतंनिर्हरणीयं । इदानीमभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तंवक्ष्यमाणंशृणुत ॥ १४५ ॥

(४) राघवानन्दः । हिंसाप्रायश्चित्तमुपसंहरन् अभक्ष्यभक्षणे तत्प्रतिजानीते एतैरितिषोडशभिः । ज्ञानाज्ञानकृतमेवापोसंनश्यम् । अनाद्यभक्षणे प्रायश्चित्तं शृण्वन्त्वित्यन्वयः ॥ १४५ ॥

(५) मन्दनः । एतैरुक्तैः अनाद्यमभक्ष्यम् ॥ १४५ ॥

अज्ञानाद्वारुणीपीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यंप्रणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४६॥

(१) मेधातिथिः । मेखलादीनानिषेधादुपनयनविज्ञायते । ततश्चस्पृश्यन्तरात्तमकृच्छ्रसहितं एवंहिगौतमः अमत्यामद्यपानेपयोघृतमुदकंवायुश्चेतिम्यहंतमातितमकृच्छ्रव्रतोऽस्यसंस्कारः । मुरापात्र नपैष्टीकिताहिगौडीमाध्वी कुतएतत्स्पृश्यन्तरदर्शनात् ॥ प्रमादाभ्ययममुरांसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः । गोमूत्रयावकाहरोदशरात्रेणशुध्यति ॥ पैश्याभ्य प्रमादपाने मत्यवायः प्रायश्चित्तात् । व्रतविधितोविज्ञायसंवत्सरं कणभक्षभ्राज्यायेणाभ्यासोवा । मतिपूर्वतयोरपिपानेएतदनिर्देश्यंकिंतर्हिनेमप्राणानामन्तोभवतिकिततत्रच मुख्या या मुरोक्ता । अभ्यासेचैतद्गृह्यं सकृत्पाने मुरापाने चाभ्यायणमाचरेदिति भेयमत्रव्यवस्थाबुद्धिपूर्वपैश्याःपानेमाणान्तमेवतस्याएवाबुद्धिपूर्वसकृत्पानेकणभक्षणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वच । अन्येषांतु मद्यपानांबुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वसकृत्पानेतमकृच्छ्रसंस्कारगोमूत्रयावकद्रव्या । अबुद्धिपूर्वमसकृत्पानेपैष्टीवत् ॥ १४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वारुणीं गौडीं माध्वीं च क्षत्रियविशौ त्रिविधमुरेतरद्राक्षादिमद्यं च ब्राह्मणः पीत्वेत्यर्थः । संस्कारेणैव पुनःसंस्कारेणैव नतु तंविना तच्च गौतमोक्ततमकृच्छ्रप्रायश्चित्ताचरणंकृत्वा कार्यम् । मतिपूर्वमपि तत्पाने प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमनिर्देश्यं नदिगृह्यं किंतु स्पृश्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तान्तरमेव संस्कारसहितं कार्यम् ॥ १४६ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याभ्यासान्नेदंमुख्यपैष्टीमुराविषयवचनकिन्तु तदितरविषयं । तत्र यथाचैका तथा सर्वागौडीमाध्वीमुख्यमुरासाम्यबोधनमितरमद्यपिपेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं तेनाबुद्धिपूर्वकंगौडीमाध्वीं च पीत्वा गौतमोक्ततमकृच्छ्रकृत्वा पुनः संस्कारेणैव शुध्यति । तथा च गौतमः अमत्यामद्यपाने पयो-

घृतमुदकं वायुं प्रत्यहंतमरुच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्थमेव व्याख्यातं भविष्यपुराणे ॥ अकामतः कृते पाने गौडीमाध्योर्न-
राधिप ॥ तमरुच्छ्रविधानं स्याद्भौतमेन यथोदितम् ॥ बुद्धिपूर्वकं तु पैष्टीतरमद्यपाने प्राणान्तिकमनिर्देश्यमिति शास्त्रमयांदा ।
तथा गौडीमाध्योर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणांवाभक्षयेदब्दमिति प्रायश्चित्तमुक्तं ।
अतएव गौडीमाध्योः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे ॥ यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीयप्रकरूपयेत् ॥ कणांवाभक्षयेद-
ब्दपिण्याकं वा सकृन्निशि ॥ सुरापापापनुत्तर्यथालवासाजदीध्वजीति पैष्टीगौडीमाध्वीत्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनव-
विधमद्यस्य प्रत्येकपाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलमन्यद्वा लघुत्वात्प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिम-
द्यपाने तु ॥ मतिपूर्वसुरापाने कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कारएव हीति भविष्यपुराणीयमन्यद्वि-
विधं मुन्यन्तरोक्तम् ॥ १४६ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सुरापानादिविषयकमाह षड्विः । वारुणीं पैष्यतिरिक्तं महापातकप्रकरणोल्लङ्घनात् ।
तदुक्तं गौतमेन गौडीमाध्योरमत्या पाने पयआदिष्यहं तमरुच्छ्रं कृत्वा पुनः संस्कारइति ॥ भविष्येत् ॥ अकामतः कृते
पाने गौडीमाध्योर्नराधिप ॥ तमरुच्छ्रविधानं स्याद्भौतमेन यथोदितमिति ॥ अत्र हेतुर्मतिपूर्वमिति । पैष्यतिरिक्तभक्षणे प्रा-
णान्तिकमनिर्देश्यं न प्रायश्चित्तत्वेन कथितमिति ॥ मत्यापाने त्वसुरयोः कृते वै ज्ञानतो गुरु ॥ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ भवतः पुनः
संस्कारमर्हतीति भविष्योक्तेः । असुरयोरनुदराकवदीध्वसुरयोगौडीमाध्योः ॥ १४६ ॥

(५) नन्दनः । संस्कारेणोपनयनेन मतिपूर्ववारुणीपानं अनिर्देश्यप्रायश्चित्तव्रतोपदेशेन वक्तुमशक्यं तेन प्राणान्ति-
कमिति प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तयुक्तम् ॥ १४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । वारुणीं पैष्टीं कुशवारि कथितोदकं ष्यहं पिबेत् । मतिपूर्वं प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं अनिर्देश्यं
नादेष्टव्यं किंतु स्थूलान्तरोक्तं संस्कारसहितं प्रायश्चित्तं भवति ॥ १४६ ॥

अपः सुराभाजनस्थामद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पञ्चरात्रं पिबेत्सीत्वा शङ्खपुष्पीश्रितं पयः ॥ १४७ ॥

(१) मेधातिथिः । यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र तद्भाजनस्थानामपां पाने प्रायश्चित्तमेतत् । ननु च मद्यशब्दस्य
सामान्यशब्दत्वात् मद्यभाण्डस्थिता इत्येव सिद्धे अपः सुरेत्यादिनवक्तव्यं सत्यं यद्यपि सुरामद्ययोर्मद्यपानेऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदेन-
स्यात् सतितस्मिन्कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् । सुराभाजनस्थानामधिकतरततोऽतः कल्पनावृत्त्यर्थं समप्रायश्चित्तवचनं पं-
चरात्रं शङ्खपुष्पीश्रितं पयोघृतमहणात्पयःक्षीरमेव क्षीरहविषारेव घृतशब्दः । सुघृतशब्दः साधुः शङ्खपुष्पीनामौषधिस्तथा मू-
ष्टकथितं पंचाहानि पयः पातव्यम् ॥ १४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । उपलभ्यगन्धसुराभाण्डस्थजलपाने क्षत्रियविशोः ब्राह्मणस्य तु तदह्ण्यभाण्डस्थजलपाने
शङ्खपुष्पीसंज्ञकौषधिसहितं यत्क्षीरं श्रितं तत्पानं पञ्चरात्रम् ॥ १४७ ॥

(३) कुल्लूकः । पैष्टीसुराभाण्डे तदितरमद्यभाण्डेऽवस्थिता अपः सुरारसगन्धवर्जिताः पीत्वा शङ्खपुष्पाद्यौषधिम-
क्षेपेण पक्वं क्षीरं नूदकं शङ्खपुष्पीविपकेन ष्यहं क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात् । पञ्चरात्रं पिबेत् सुरामद्ययोः सर्वत्रैव
गुरुलघुप्रायश्चित्ताभिधानादिहापि ज्ञानाज्ञानादिप्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् । वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति
मेधातिथिराह ॥ १४७ ॥

(४) राघवानन्दः । सुराभाजनस्था सुरात्र पैष्टी शङ्खपुष्पीश्रितं चोरिकाशङ्खपुष्पीत्यादित्यौषधिस्तस्या श्रुतं पक्वं क्षी-
रम् ॥ १४७ ॥

(६) नन्दनः । सुरा पैष्वादिर्मध्यमदकरद्वयम् ॥ १४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुराभाजनस्थाः तथा मधभाण्डस्थिताः अपः पीत्वा शङ्खपुष्पीभित् कथितपयः पञ्चरात्रं पिबेत् ॥ १४७ ॥

स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदिरां विधिवत्प्रतिगृह्य च ॥ शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिबेद्यहम् ॥ १४८ ॥

(१) मेधातिथिः । विधिवत्प्रतिगृह्य त्वस्तिवाचनिकेन एवंदत्त्वेत्यपि ब्रीह्यादौ न दोषः । कुशोदर्यः ॥ १४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मदिरां सुरां दत्त्वा शूद्रायापि पिबेत् कुशवारि । विधिवत्प्रतिगृह्येति जन्मान्तरे यत्प्राप्तमिच्छति तस्य दानार्हत्वात्सुराप्राप्तिकामः सुरामपि विधिवद्ददाति युज्यते । तथा शूद्रपीतोच्छिष्टा अपः पीत्वा विधिवत्सातपनकुशोदकग्रहणमन्त्रेण संस्कृतं कुशमिश्रितं वारि ज्यहं पिबेदित्यर्थः ॥ १४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सुरां स्पृष्ट्वा दत्त्वा च त्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्चापः पीत्वा प्रतिगृह्येत्पुपादानात् ब्राह्मणोदर्यकथितमुदकं ज्यहं पिबेत् ॥ १४८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्पृष्ट्वेति । स्पृष्ट्वा देवाद्यर्थं दत्त्वा परस्मै प्रतिगृह्य त्वस्तिपूर्वकम् । कुशवारिकुशोदकम् ॥ १४८ ॥

(५) नन्दनः । विधिवत्प्रतिगृह्य सौत्रामण्यादौ ॥ १४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ज्यहं कुशवारि कथितोदकं पिबेत् ॥ १४८ ॥

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ॥ प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ १४९ ॥

(१) मेधातिथिः । सुरापस्य गन्धमिति सुराया एव जाठरेणाग्निना धातुभिश्च संयोगेन गन्धघ्राणे लघीयः । भाण्डान्तरस्थितायाः प्रमिरघ्रायैव अन्येतुध्याचक्षते सुरापस्य ब्राह्मणस्य आघ्राणेऽप्येते देव सोमप इति वचनाद्दर्शपूर्णमासयाजिनः कल्पेन । घृतं प्राश्येति अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः सुराग्रहणान्तरमयस्य ॥ १४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गन्धं तत्पीतसुरागन्धम् । अप्सु जलान्तः प्राणानायम्याघमर्षणेन । त्रिः त्रिः पाठेन । घृतं घृतमात्रं तद्दिने । असोमपस्य प्राणायाममात्रम् ॥ १४९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गन्धं घ्रात्वा जलमध्ये प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धो भवति ॥ १४९ ॥

(४) राघवानन्दः । सोमपः सोमोत्रयज्ञावशिष्टः सुरापस्य पुंसः ॥ १४९ ॥

(५) नन्दनः । प्राणानप्सु त्रिरायम्याप्सु निमज्ज्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा ॥ १४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमपो ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय अप्सु त्रिः प्राणान् आयम्य घृतं प्राश्य विशुध्यति । असोमपस्य द्विजस्य प्राणायामात्रम् ॥ १४९ ॥

अज्ञानात्प्राश्य विष्मूत्रं सुरासं स्पृष्ट्वैव च ॥ पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ १५० ॥

(१) मेधातिथिः । विष्मूत्रमग्रहणरेतसउपलक्षणार्थं । स्पृष्ट्व्यन्तरे पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति । किंजातीय-विष्मूत्रप्राशन एतन्मनुष्याणामेव अन्येषां तु वक्ष्यामः । अत्रापि तमकृच्छं समुच्चीयते । दर्शितश्चेतुः द्विजातय इति विवक्षितं शूद्रस्यान्यद्वक्ष्यामः अज्ञानादित्यनुवादः । कोहिज्ञात्वा विष्मूत्रमश्रीयान् यथामद्यपान एतदेवोक्तं मद्यं भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रमिति यदितुसंस्कारो भवति तदावचनात्तुल्यमेव ॥ १५० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञानादपि किंपुनर्ज्ञानतः सुरासंस्पृष्टमनुपलभ्यमानमन्थम् । पुनःसंस्कारः स्मृत्यन्तरी-
कमायभित्तान्तः । द्विजातयइत्यस्य ब्राह्मणमात्रपरतानिरासार्थं त्रयोवर्णादिति ॥ १५० ॥

(३) कुङ्कुमः । विद्वाराहादीनांवक्ष्यमाणत्वादबुद्धिपूर्वकमनुम्यसंबन्धिमूर्तपुरीषवा प्राश्य मद्यसुरासंस्पृष्टं च भक्तादि-
रसंवा प्राश्य द्विजातयस्त्रयोवर्णाः पुनरुपनयनमहन्ति ॥ १५० ॥

(४) राघवानन्दः । सुरासंस्पृष्टभक्षणेपि सुराभक्षणं भवत्येव । अत्र तादृशरसाद्यज्ञानं विवक्षितं अन्यथापूर्वापर
विरोध इति प्राश्यभुक्तापुनःसंस्कारमहन्तीत्यन्वयः ॥ १५० ॥

(५) नन्दनः । सुरासंस्पृष्टद्रव्यमिति शेषः ॥ १५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सुरासंस्पृष्टमेव ओदनादि । चकाराद्वेतःस्पर्शान् ॥ १५० ॥

वपनमेखलादण्डोभैक्ष्यचर्याव्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि ॥ १५१ ॥

(१) मेघातिथिः । व्रतानिवेदव्रतानि सद्युक्तं ग्रहणार्थत्वात्तेषांकृतः प्राप्तिः तस्माद्यान्युपनयनकाले मादिवात्सा-
प्सीः सायंप्रातःसमिधमादभ्याआचार्याधीनो भवन्त्येवमादीनि च व्रतानि निवर्तन्ते ॥ १५१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगात्पुनःसंस्कारविधिमाह वपनमिति । व्रतानि वेदव्रतानि मधुमांसवर्जनादीनि च ।
तेन होममात्रं कार्यमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

(३) कुङ्कुमः । शिरोमुण्डनमेखलाधारणदण्डधारणभैक्षाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुन-
रुपनयने द्विजातीनां भवन्ति ॥ १५१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारान्तर्गततया वपनादेस्तस्यापि प्राप्नोति विषेति वपनमिति । व्रतानि मधुमांसादीनि
[नवर्ज्यानि]* ॥ १५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतानि वेदाभ्यासादीनि निवर्तते ॥ १५१ ॥

अभोज्यानांतु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च समरात्रं यवान्पिबेत् ॥ १५२ ॥

(१) मेघातिथिः । येषामन्नं भुज्यते तेऽभोज्याः पुरुषाश्चोत्रियस्त्रीसंयामजीव्ययाज्याजकादयः । शूद्रजाति-
ग्रहणादेवजातिनिर्देशात्स्त्रीग्रहणलब्धसर्वणार्थं विज्ञेयं उच्छिष्टं तदास्पृष्टं यच्चानित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति तस्य विषयो दर्शि-
तः । शूद्रोच्छिष्टानामपां पानपूर्वत्रकुशवार्युक्तं इह तु समरात्रं यवानिति । अगामिकत्वादस्यार्थस्योभयत्र भक्ताणुच्छिष्टभो-
जनेदं द्रव्यं अभक्ष्यं मांसं प्रवहंसचक्रवाकादीनां इदंतु बुद्धिपूर्वकमभ्यासभक्षणे द्रव्यं अन्यत्र शेषेषूपवसेदहरिति । एत-
देवपयः पीत्वा सूकरोद्गृह्योऽन्यत्र तत्र मतिपदं प्रायश्चित्तान्तरालानात् । सत्पानं यवकपानं भवत्येव ॥ १५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अभोज्यानां राजादीनाम् । स्त्रियः सर्वर्णाया अप्युच्छिष्टम् । शूद्रोच्छिष्टं चान्नम् । अभ-
क्ष्यं मांसं जालपादादीनाम् । यवान् यवागूं पिबेत् स्मृत्यन्तरीकप्रसूतयावकविधिना । एतच्च कामतः कृतेऽनिश्चिताभो-
ज्यान्माशने तु द्विगुणादि तत्रतत्रोक्तम् ॥ १५२ ॥

(३) कुङ्कुमः । अभोज्यानां चात्रोत्रियकृते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नं भुक्त्वा जलमिश्रितसत्पुरुषेण यवागूरुपेण वा
यवागूरुपानयोग्यान्कृत्वा समरात्रं पिबेत् । अमुष्मिन्नेव विषये मत्या भुक्त्वा चरेत्कुच्छमिति चतुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन

सह वैकल्पितं विकल्पश्च कर्तुं शक्यपेक्षः तथा द्विजातिस्त्रीणामुच्छिष्टं शूद्रोच्छिष्टं वा भुक्तेतदेव कुर्यात्तथा कम्पादसूकरोष्ट्रा-
णामित्यादिना यद्विशेषमायम्बित्तन्निषिद्धमांसं भुक्तेदमेव कुर्यात् ॥ १५२ ॥

(४) राघवानन्दः । कदन्नभक्षणविषयकमाह । अभोज्यानां नाभोजनियद्भुतेयज्ञादित्यादिषु तथाभ्यायोक्तानां विशेष-
तोऽनुक्तनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तार्थमनुवादमात्रम् । अभक्ष्यं पूर्वं भक्षणीयत्वेन निषिद्धं विशेषतोऽनुक्तमायम्बित्तं च रुद्धाशक्त-
परं वा । यवान् सक्तून् ॥ १५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जग्ध्वामांसं च पुनः अभक्ष्यं वस्तु जग्ध्वा समरान्नं यवान् यवागूं पिबेत् ॥ १५२ ॥

शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्पि द्विजः ॥ तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न ब्रजत्यधः ॥ १५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अमेध्यानि शुक्तानि दधिभक्ष्यं च शुक्तेष्वित्येतत्त्रयाभ्यनुज्ञानाद्भवस्तु सत्यपि शुक्त्वे भक्ष्यत-
याविहितत्वात् नैष विधिः पवित्रं हितदितिरस्ति । कषाया वैद्यकप्रसिद्धा अनेकौषधिसंयोगेन येकाभ्यन्ते । अप्रयतोऽशुचि-
र्वावद्ब्रजत्यधः अधोगमनजीर्णानां मूत्रपुरीषभागेन निष्क्रामणाद्यदि वापसाशयमसिः ॥ १५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शुक्तान्यतिकालादिना म्लतांगतानि । कषायान् गुह्य्यादिकायान् । मेध्यान्पि सामान्य-
तोऽनिषिद्धान्यपि । अप्रयतः कर्मानधिकारी नाधो ब्रजति पुरीषतां न याति ॥ १५३ ॥

(३) कुल्लूकः । यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिष्कारादिना म्लतां भवन्ति तानि शुक्तानि क-
षायान्विभीतकादीन् कथितान्यप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा यावन्नजीर्णानि भवन्ति तावदशुचिः पुरुषो भवति ॥ १५३ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्तानि हि स्वभावतो मधुराणि कालादा म्लतांगतानि । कषायाणि विभीतकादिकायां भांति ।
अमेध्यानि लशुनादीनि तावदप्रयतोऽशुचिः ब्रजत्यधः अपानेन भूमौ निःसरति यावत् ॥ १५३ ॥

(५) मन्दनः । शुक्तानि कालातिपत्यात्परसंपरित्यज्य रसान्तरापन्थानि ब्रह्माणि अमेध्यानि लशुनादीनि ॥ १५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्तानि कालेनाप्नोभूतानि कषायांश्च गुह्यीहरीतक्यादिकषायान् पीत्वा द्विजः तावदप्रयतो-
भवति यावदधोन ब्रजति । परिपाकेन ॥ १५३ ॥

विह्वराहरवरोष्ट्राणां गोमायोः कषिकाकयोः ॥ प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५४ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषानुपदेशादमत्यावातुल्यमेव च युक्तं लाघवकल्पनात् ॥ १५४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गोमायोः मृगालस्य । अज्ञानात्माक्षयविष्मूत्रमिति तु नरविष्मूत्राशनेपि तदुक्तं प्रायश्चित्त-
न्तेकार्थम् । चान्द्रायणं कामतः ॥ १५४ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायश्चित्तसूकरसरोष्ट्रशृगालवानरकाकानां मूत्रपुरीषं वा द्विजातिर्भुक्ता चान्द्रायणं कुर्यात् । शोधनं यत्तु च-
त्राकं विह्वराहं चेत्यनेन विह्वराहपामकुक्षदयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणे पञ्चमाभ्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं । इद-
मन्वेन भ्यासविषये तमरुद्धमित्यविरोधः ॥ १५४ ॥

(४) राघवानन्दः । विह्वराहोपामसूकरः । गोमायुः मृगालः । एषु प्रत्येकं चान्द्रायणम् ॥ १५४ ॥

(५) मन्दनः । पूर्वं सामान्येन मूत्रपुरीषमाशनेषु पुनस्तस्कारुतस्तस्येदानीं कचिदपवादमाह विह्वराहसरोष्ट्राणा-
मिति ॥ १५४ ॥

शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ अज्ञातंचैव सूनास्थमेतदेव व्रतंचरेत् ॥ १५५ ॥

(१) मेघातिथिः । शुष्काणि वज्ररादीनि भौमानीति कोटरजातानामनिषेधार्थं अज्ञातं भेषस्य महिषस्येति प्रकृतेरज्ञानात् । सूनाघातस्थानं यत्र विक्रयार्थं पशवो हन्यन्तेऽतो ग्यत्र स्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम् । ननु सूनास्थ इति वचनादग्यत्र स्थितस्य प्रायश्चित्ताभाव एव युक्तः नैतदेवं सौनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्ते तु स्थपहणात्तदुत्थितस्य गुरुलघुभावो युक्ततरस्तदेव चांदायणं ज्ञाते तु जातिविशेषेऽभ्यासे समरात्रं यावकपानं । शेषेषूपवसेदहरिति ॥ १५५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शुष्काणि नीरसानि । भौमानि भूम्युद्भवानि कवकानि छत्राकानि । काष्ठछत्राके तु स्थूल्यन्तरोक्तमल्पप्रसृतप्रायश्चित्तम् । तथा अज्ञातमज्ञातप्रकृतिमांसम् । तथा सूनास्थं प्राणिघातस्थानस्थमेव यत्कीर्तलव्यभागं अंशं । एतदेव चान्द्रायणं कामतो भक्षणं ॥ १५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । वाय्वादिना शोषितानि मांसानि भुक्त्वा भूम्यादिप्रभवाणि छत्राकानि भुक्त्वा भूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयन्ति ये ब्रह्मघ्रास्तांस्त्विजानीयादिति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् इरिणमांसं वा रासभमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्नज्ञातं तथा हिंसास्थानं सूना ततो यदानीतं तद्भुक्त्वा चान्द्रायणमेव कुर्यात् ॥ १५५ ॥

(४) राघवाजन्मः । किंच शुष्काणीति । मांसपदं मत्स्योपलक्षकं भौमानि छत्राकादीनि । कवकानि वाक्षाणि ॥ भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये ॥ ब्रह्मघ्रास्तांस्त्विजानीयादिति यमोक्तेः ॥ सूनास्थं व्याधिविहीतम् एतदेव चान्द्रायणमेव ॥ ५५ ॥

(५) जन्मद्वयः । विपरिणामः तद्वियोगादिकस्य प्राणिविशेषस्येदमित्यविज्ञातं सूनास्थं सूनास्थानस्थितं मांसं च एतद्व्रतंचान्द्रायणम् ॥ १५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सूनास्थं प्राणिहिंसास्थानस्थितं कवकानि छत्राकानि वर्जयेत् एतदेव व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १५५ ॥

ऋष्यादसूकरोष्ट्राणां कुङ्कुटानां च भक्षणे ॥ नरकाकरवराणां च तमकुच्छं विशोधनम् ॥ १५६ ॥

(१) मेघातिथिः । चेति पूर्वश्लोकोत्राकष्यते तेन विजृहादीनां भक्षण एतदेव । द्वितीयेन शब्देन ऋष्यादानां विमूत्रमाशने यदेव विजृहादीनां स्थूल्यन्तरेण नरमात्राधिकारेण हिंसाप्रहणमविवक्षितं हिंसां चांदायणमिति । एवमिदं हिंसां कीबिडालकाकादग्यत्रापेक्षते अतश्चेतेषामप्युच्छिष्टमाशने बिडालादिवत्ततोऽस्यां हिंसां त्रिंश्लोक्यां सन्निहितं मूत्रपुरीषं च सर्वेषां प्रतिषिद्धमतश्च यत् ऋष्यादानां मूत्रपुरीषमाशने तद्विडालादीनामपि ॥ १५६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ऋष्यादाः आममांसादाः ध्यात्रादयः कुङ्कुटानां ग्राम्याणाम् । भक्षणे मांसस्य । तमकुच्छं ज्ञानतः ॥ १५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । आममांसं भक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्राग्राम्यकुङ्कुटानां तथा मानुषकाकर्गदभानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसं भक्षणे वक्ष्यमाणं तमकुच्छं प्रायश्चित्तं ग्राम्यसूकरकुङ्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकं भक्षणे पञ्चमाभ्याये पातित्यमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं तु नाभ्यासविषये तमकुच्छमित्यविरोधः ॥ १५६ ॥

(४) राघवाजन्मः । ऋष्यादः । अज्ञातमित्यभवेति । सरान्तसमभक्षणे तमकुच्छं पावनम् धीपूर्वभक्षणं तु विजृहादकुङ्कुटयोः पातित्यमिति भेदः ॥ १५६ ॥

(५) जन्मद्वयः । भक्षणे मांसभक्षणे ॥ १५६ ॥

मासिकान्नुयोऽश्रीयादसमावर्तकोद्विजः ॥ सत्रीण्यहान्युपवसेदेकाहंचोदके वसेत् ॥ १५७ ॥

(१) मेधातिथिः । मासिकमेकोद्विजश्चाहं कृतेसपिण्डीकरणेप्रतिमासंतुवत्सरमितिआमावास्यास्यतुमासिकव्यपदेशेप्यनुज्ञातत्वात् । काममभ्यर्थितोश्रीयादितिकृतः प्रायश्चित्तं अन्येत्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः । असमावर्तकोगुरुकुलेतिष्ठन्थां ब्रह्मचार्युच्यते । अथादन्यतरस्मिन्हस्त्युदके वसेत् अथहस्त्यैवबुद्धौस्थितत्वात्तर्हिचतुर्थमहस्तद्विवसः ॥ १५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मासिकार्थं प्रेतश्राद्धार्थम् । कचिन्मासिकानमितिपाठः । तत्र मासिकश्राद्धार्थोद्विजमित्यर्थः । असमावर्तकोद्विजोब्रह्मचारी । उदैकवसेदुपवाससबन्धितिरात्रप्रथमदिने ॥ १५७ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारी ब्राह्मणोमासिकश्राद्धसंबन्धेनमभ्याति एतच्च सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्विजश्राद्धार्थोपलक्षणंसत्रिरात्रमुपवसेत्त्रिरात्रमभ्येकस्मिन्हनि जलमावसेत् ॥ १५७ ॥

(४) राघवानन्दः । मासिकान् प्रेतोद्देशेन मासिमासि क्रियमाणं श्राद्धम् । असमावृत्तिकः ब्रह्मचारी । एकाहेएव ह दिनत्रयान्तर्गतम् ॥ १५७ ॥

(५) नन्दनः । आवर्तकोऽब्राह्मणचारी ॥ १५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । मासिकस्यार्थं मासिकश्राद्धार्थम् योऽश्रीयात् असमावर्तकोद्विजः ॥ १५७ ॥

ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमांसंकथंचन ॥ सकृत्वा प्राकृतंकुच्छं व्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(१) मेधातिथिः । व्रतचारीप्रयुक्तोब्रह्मचर्याश्रमस्थएव । कथंचनापत्पत्त्यर्थः प्राणानामेवचात्ययइत्यापदिविधानात् । असतिदाषे नतनिर्घातार्थमेतत्प्रायश्चित्तकिंतिहेनिमित्तमात्रपर्यवसायिवचनात्क्रियते । प्राकृतंप्राजापत्यंप्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्वकृष्णान्प्रकृतित्वादेवमुच्यते व्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । व्रतचारी ब्रह्मचारिवनस्थविधवाभिक्षुप्रभृतिः । कथंचनाज्ञानात् । प्राकृतं प्रकृतिः प्राजापत्यं तद्वृषं कुच्छम् । स्वार्थेऽण् । व्रतशेषं व्रतं निःशेषं कार्यम् ॥ १५८ ॥

(३) कुल्लूकः । योब्रह्मचारीमासिकमांसंवाऽनिच्छातआपदि वा ऽद्यात्समाजापत्यंकृत्वा प्रारब्धब्रह्मचर्यंव्रतशेषंसमापयेत् ॥ १५८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ब्रह्मचारीति । प्राकृतं प्राजापत्यम् । व्रतशेषं प्रारब्धवेदाभ्यसनादि अकृतप्रायश्चित्तस्य वेदसमाभावनधिकारात् ॥ १५८ ॥

(५) नन्दनः । व्रतचारीब्रह्मचारी कथंचनाकामतोप्यप्राकृतंनिरूपपदंप्राजापत्यमिति यावत् व्रतविशेषंसमापयेद्ब्रह्मचर्यंशेषंसमापनयोग्योभवेत् समावृत्तस्यापि व्रतस्थस्यमधुमांसंभक्षणेप्रायश्चित्तमेतदितिकेचित् ॥ १५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । व्रतचारीयो ऽज्ञानान्मधुमांसंसःप्राकृतंप्राजापत्यं कुच्छं कृत्वा ॥ १५८ ॥

विडालकाकाखुच्छिष्टंजग्ध्वा श्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपन्नंच पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाभावनधिकारमाह आखुर्मुषकः । अवपन्नमेतत्संपर्कदूषितं ब्रह्मसुवर्चलांपिष्टोदकेनसह पिवेदेकाहमविशेषात्तेनैवशास्त्रार्थस्यकृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(१५७) असमावर्तको=असमावृत्तिको (राघ०)

(१५८) ब्रह्मचारी=व्रतचारी (नं०)

(१५९) ब्रह्मसुवर्चला=ब्राह्मीसुवर्चला (न, ल)

(२) सर्वज्ञनारायणः । केशकीटावपन्नं केशकीटसहस्रिजम् । ब्रह्मसुवर्चलां श्वेतसुवर्चलां तत्कायं जलपिबेदे-
काहम् । एतत्श्वकाकोच्छिष्टाशनेऽकामकृते अन्येषु तु कामकृतेषु ॥ १५९ ॥

(३) कुल्लूकः । विशालकाकमूषिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टकेशकीटरूपसंसर्गदुष्टवाऽकृतपृष्ठेपविशुद्धिकंज्ञात्वा भु-
क्त्वा ब्रह्मसुवर्चलांकथितमुदकं पिबेत् ॥ १५९ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मीसुवर्चलां तत्कथितमुदकं श्वेतपुष्पा सूर्यप्रिया सुवर्चलेति भारते धृतत्वात् ॥ १५९ ॥

(५) नन्दनः । ब्रह्मसुवर्चलां ब्रह्मसुवर्चलारक्तपुष्पाम् दंष्ट्रा ॥ १५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटकेशावपन्नं तत्सहपकं अन्नं ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत् ॥ १५९ ॥

अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥ अज्ञानभुक्तंतूत्तार्यशोध्यंवाप्याशु शोधनैः ॥ १६० ॥

(१) मेघातिथिः । आधोर्धःश्लोकोनुवादः अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थमित्येतद्विधीयते समनन्तरं वमितव्यमित्यर्थः । क्षिप्त-
वाशोधनैः प्रायश्चित्तैः शोध्यं अन्येतुशोधनानि हरीतक्यादीनि रेचनाप्याहुः । गौतमीयेष्वेदमुदाहरन्ति । अभोज्यभोजनेपुरी-
षाभाव इति तदेतदसाधकं उपवासेनापि निष्पुत्रीषत्वोपपत्तेस्तस्माद्विज्ञातौ यथाश्रुतप्रायश्चित्तमेव वेदितव्यम् ॥ १६० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संदिग्धमानभोज्यत्वमपि । अज्ञानेभुक्तं पश्चादभोज्यत्वेन ज्ञातं उत्तार्य वमनेन । शो-
ध्यंवाप्याशु नत्वतिचिरेण शोधनैः ब्रह्मसुवर्चलापानादिभिः । शोध्यंवाप्याशुशोधनैरिति पाठे वमनाशक्तौ बहुभिः शोधनैः
शीघ्रं शोध्यमित्यर्थः ॥ १६० ॥

(३) कुल्लूकः । आत्मनः शुद्धिकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयं । शमादात्तु भुक्तं वमितव्यं तदसंभवे प्रायश्चित्तैः क्षिप्त-
शोधनीयं । वमनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १६० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अभोज्येति । शुद्धिं प्रायत्यं । दैवाद्भुक्तं चेत्पुनरुत्तार्यं । उद्धमितव्यं आशुशोधनैः प्राणाया-
मादिभिः ॥ १६० ॥

(५) नन्दनः । प्रायश्चित्तं करिष्यामीति निश्चित्याभोज्यमन्नमदनीयन्नात्तव्यं तथाकृते प्रायश्चित्तगौरवमस्तीत्यभि-
प्रायेणोक्तमात्मनः शुद्धिमिच्छतेऽयुद्धार्यमुद्धार्यशोध्यं विरेच्यं शोधनैर्विरोचनद्वयैः ॥ १६० ॥

(६) रामचन्द्रः । नात्तव्यं न भक्षणियम् । अज्ञातभुक्तंतूत्तार्यवमितव्यम् ॥ १६० ॥

एषो नाद्यादनस्योक्तो ब्रतानां विविधो विधिः ॥ स्तेयदोषापहर्तृणां ब्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६१ ॥

(१) मेघातिथिः । ब्रतानामनाद्यादनस्याभक्ष्यभक्षणस्य स्तेयं तदोषशमस्तमपहरन्ति यानि ब्रतानि तेषामिदानीं वि-
विरुच्यते ॥ १६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्तेयदोषापहर्तृणां महापातकेतरस्तेयदोषहराणाम् ॥ १६१ ॥

(३) कुल्लूकः । अभक्ष्यभक्षणे यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्मानाप्रकारविधानमुक्तं स्तेयपापहारिणां विधानम-
धुना श्रूयताम् ॥ १६१ ॥

(४) राघवानन्दः । अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणमुपसंहरं स्तेयप्रायश्चित्तं प्रजितानीति एषेत्यष्टभिः । [स्तेयदोषापहर्तृणां
स्तेयकृतदोषनाशकानां ब्रतानाम् । स्तेयमत्र सुवर्जनिक्षेपान्नामतिरिक्तद्वयहरणम् । तेषां विधिः प्रकारः] ॥ १६१ ॥

(५) नन्दनः । अनाद्यभक्ष्यम् ॥ १६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनायदनस्य अभक्ष्यमक्षणस्य एषःविधिःउक्तः । अपहर्तॄणां अन्नायवहराणां व्रतानां नियमानां स्तेयदोषविधिःश्रूयतां ॥ १६१ ॥

धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्भिजोत्तमः॥ स्वजातीयगृहादेव कच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६२ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजोत्तमपहर्णमदर्शनार्थक्षत्रियादीनामपि । द्विजोत्तमशब्दसन्निपाताच्च स्वजातीयगृहादिति ब्राह्मणगृहाद्विजायते तेनैतदुक्तंभवति सर्वएववर्णाब्राह्मणगृहात्पनतत्वाकच्छ्राब्देनशुध्येयुः । धनपहणात्सर्वस्मिन्धनेसिद्धे धान्यान्नपहर्णसंज्ञान्यार्थं अल्पसाराणामन्यविधिवक्ष्यति अतःसारभूतप्रधानद्रव्यापहरणइदंविज्ञायते तेषांनहिपरस्परद्रव्यापहरणेब्राह्मणस्यतदीयधनापहारे कतरन्मायमित्तमुच्यते हिंसाप्रायमित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पनाकर्तव्या क्षत्रियस्य धने त्रीन् वैश्यस्य सार्धं शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रंवा किंचित्परिमाणे धान्येऽपततेदशम्यःकुमेभ्यः किंचित्तूनेमहत्वात्मायमित्तस्य धनमाप्त्यैवकालनकल्पनेतिविज्ञेयम् । कामादिति श्लोकपूरणमसकामस्य परधनहरणसंभवः । धान्यंव्रीसादितदेवापततमन्नसिद्धमांसंच धान्यादीनांप्रत्येकंहरणेऽप्यदंकच्छ्रम् । केचिच्चसमुदायहरणे मायमित्तमिच्छन्ति गरीयोसेतत् ॥ १६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अन्नंसिद्धान्नम् । धनं वृत्तिहेतुं यथा ब्राह्मणानां निवन्धः क्षत्रवृत्तीनां शरादि वैश्यवृत्तीनां लाङ्गलादीनि । स्वजातीयगृहात् ब्राह्मणगृहात् । ब्राह्मणइत्यादिक्रमेण । कामतोत्पन्नाध्यासेन करणे कच्छ्राब्देन वत्सरकृतैः प्राजापत्यैरेव ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोब्राह्मणगृहाद्धान्यमक्लायन्नरूपाणि धनचौर्याणीच्छातः कृत्वा नत्वात्मीयधान्या नीत्वा संवत्सरंप्राजापत्यव्रताचरणेन शुध्यति एतच्च देशकालद्रव्यपरिमाणत्वाभिगुणाप्येक्यया महत्वादिबोद्धव्यं एवमुत्तरवापि ॥ १६२ ॥

(४) राघवानम्बुः । धान्यं व्रीसादिः । अन्नं सिद्धान्नम् कच्छ्राब्देन कच्छ्राच्च तदब्दंभ्ययितेन । द्विजोत्तमइतिअभ्योन्यतजातीयपरम् ॥ १६२ ॥

(५) मन्दनः । कामादनापदि अनेनापदिमायमित्तस्ये लाघवंसूचितं कच्छ्राब्देन संवत्सरंचरितेन कच्छ्रेण ॥ १६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वजातीयगृहादेव चौर्याणिकृत्वा ॥ १६२ ॥

मनुष्याणांतु हरणे स्त्रीणांक्षेत्रगृहस्य च ॥ कूपवापीजलानांच शुद्धिश्चांद्रायणंस्तृतम् ॥ १६३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्याणांदासानांस्त्रीणांदासीनांक्षेत्रंभूभागोब्राह्मणादिधाम्योत्पत्तिस्थानं कूपवाप्योर्जलशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । उद्धृतोदकस्येरणादिस्थस्यापहरणेतद्भवति । जलपहणाच्छुष्कयोःकूपवाप्योर्विध्यन्तरं वापीस्नातः तडागेप्येवमेव ॥ १६३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मनुष्याणां पुंसाम् । कूपवापीजलानांपरकीयानां स्वक्षेत्रे सेकादिसिद्धयर्थं हरणे चान्द्रायणमज्ञानात् ॥ १६३ ॥

(३) कुल्लूकः । पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यतमहरणे कूपजलस्य वापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चान्द्रायणंमायमित्तमन्वादिभिः स्तृतम् ॥ १६३ ॥

(४) राघवानम्बुः । कूपवापीजलानामिति स्वक्षेत्राद्यर्थम् । तडागानामितिपठे तेषां । हरणं ममेदमिति मिथ्यात्वेन । शुभ्यत्यनयेतिशुद्धिः ॥ १६३ ॥

(५) मन्दनः । मनुष्याणां दास्यादीनाम् ॥ १६३ ॥

(६) रामचन्द्रः । कूपवापीजलानां हरणं त्वक्षेत्रार्थम् ॥ १६३ ॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽप्यवेश्मतः ॥ चरेत्सान्त्वनं कृत्वा तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६४ ॥

(१) मेधातिथिः । अल्पसाराणि निचिरमवतिष्ठन्ते । त्वल्पमूल्यानि च वृष्यानि स्थालीपिठरादीनि दारुमयानि
द्रोणादकादीन्मयोमयानि लेपनीकुशालकादीनि वेश्मनीतिगृहस्थितापहारेभूयाम्दोषः न तथा खलक्षेत्रादिगते । निर्यात्य इत्वा
सर्वशेषभार्याविशेषाभावात् । यत्र त्वपत्तर्तदा तुमशक्तवत्तद्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अल्पसाराणामल्पोपायानां पललादीनाम् । अप्यवेश्मतोऽसमहीनवर्णशृङ्गात् । सांत्वनं च-
हृत्साध्यम् । तन्निर्यात्य तत्तद्द्रव्यं स्वामिने समर्प्य तन्मूल्यद्वारापि ॥ १६४ ॥

(३) कुल्लूकः । द्रव्याणामल्पाणां प्रयोजनानां चानुक्तमायश्चित्तविशेषाणां त्रिपुसीसकादीनां परगृहाद्यर्थं कृत्वा
तदपत्तर्तद्द्रव्यं स्वामिने इत्वा सांत्वनं कृत्वा प्रायश्चित्तं दक्ष्यमाणं चात्मशुद्धये कुर्यात्स्वामिनेऽपत्तर्तद्द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेष-
मायश्चित्तशेषः ॥ १६४ ॥

(४) राघवानन्दः । अल्पसाराणां सीसकादीनाम् तन्निर्यात्यापत्तर्तद्द्रव्यं तस्य स्वामिनं प्रति निर्यात्या दानेन
स्तेयप्रायश्चित्ताधिकारी सर्वत्रेति ज्ञेयम् ॥ १६४ ॥

(५) मन्दनः । द्रव्याणामल्पसाराणामल्पमूल्यानां तन्निर्यात्या तद्द्रव्यं प्रतिपाद्य अत्राल्पसाराणां सति विशेषणात्पूर्व-
वशात्पादिपट्टणं बहुसारविषयमित्यनुस्थातव्यम् ॥ १६४ ॥

(६) रामचन्द्रः । तन्निर्यात्य तत्तद्द्रव्यं स्वामिने इत्वा आत्मविशुद्ध्यर्थं सांत्वनं कृत्वा चरेत् ॥ १६४ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६५ ॥

(१) मेधातिथिः । यानगच्छादि शय्याखट्वादि आसनवृत्त्यासं दीपवादि भक्षभोज्ययोः खरविशदतद्वैपरीत्येन भे-
दो विज्ञेयः । भक्ष्यं मोदकशक्नुक्यादि भोज्यं यावकादि पञ्चगव्यं प्रसिद्धं अत्राप्येकाहमेव ॥ १६५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । भक्ष्यं फलादि । भोज्यं सक्त्वादि । यानं रथादि । फलोद्भवानां तैलादीनां पुष्पोद्भवादीनां
कुङ्कुमादीनां हरणे पञ्चगव्यं पञ्चगव्योपलक्षितं महासांत्वनम् । एतच्चाज्ञानादहरणम् ॥ १६५ ॥

(३) कुल्लूकः । भक्ष्यस्य मोदकवैभोज्यस्य पायसादिषानस्य शकटादिः शय्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च
प्रत्येकमपहरणे पञ्चगव्यपानं विशेषणम् ॥ १६५ ॥

(४) राघवानन्दः । भक्ष्यस्य मोदकादिः । भोज्यस्य पायसादिः । भक्ष्यादिसप्तानां पञ्चगव्यं पञ्चगव्यपानं कृत्वा तदह-
रपोषणम् । शोधनं माषश्चित्तम् ॥ १६५ ॥

(५) मन्दनः । इतः प्रभृतिनिर्यात्येत्यनुवर्तते पुष्पमूलफलानां अपहरण इति संबन्धनीयं पञ्चगव्यपानम् ॥ १६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्ष्यं फलादि ॥ १६५ ॥

तृणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ चेलचर्मामिषाणां च भिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ १६६ ॥

(१) मेधातिथिः । तृणादीनां पूर्वज्ञानं यानादेरधिकहरणं प्रायश्चित्तमेतत् काष्ठमघटितं वंशः स्तंभादिद्रुमसाहचर्यात्

(१६४) निर्यात्य = निर्यात्य (राम०)

कुमोवृक्षः शुष्कान्तण्डुलादिभक्ष्यवावा गुडग्रहणत्वविकारार्थेनस्वण्डमत्स्यण्डिकादिर्पहणचैलवसंबहूनामुसमानां च वास-
सांपागुक्तेन धनग्रहणेन रुष्कादेश्चर्मकवचं मांसमामिषम् ॥ १६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कुमाणां जीवताम् । शुष्कान्तस्य तण्डुलादेः । त्रिरात्रमज्ञानाञ्जरणे ॥ १६६ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणकाष्ठवृक्षाणां शुष्कान्तस्य च तण्डुलादेर्वस्त्रचर्ममांसानां भ्येकस्याप्यहरणे त्रिरात्रमुपवासच-
रेत् ॥ १६६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच तृणेति । शुष्कान्तस्य पृथुकादेः । आमिषाणां मांसानाम् । तृगायटानां हरण इतिशेषः ।
उपोषणत्रयम् ॥ १६६ ॥

(५) मन्दनः । अत्राप्यवहरणइत्येव ॥ १६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । चैलचर्मामिषाणां हरणे त्रिरात्रं अभोजनम् ॥ १६६ ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां ताभस्य रजतस्य च ॥ अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहंकणान्नता ॥ १६७ ॥

(१) मेधातिथिः । त्वल्पवहुत्वापेक्षया च कालज्ञातः सकृदावृत्तौ च ॥ १६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयःपर्वरूप्यताम्रकांस्थेतरलोहग्रहणार्थम् । उपलः प्रस्तरः । कणान्नता कणास्तण्डुल-
सूक्ष्मावयवास्तन्मात्रान्नता । एतन्मात्रापदि अन्यत्राल्पहरणे कणानां नात्यल्पलक्षणम् ॥ १६७ ॥

(३) कुल्लूकः । मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलोहकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहंतण्डुलकणभक्षणं कुर्यात्सर्व-
त्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यत्वाभिगुणादौ रस्यपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारिविषयसमीकरणसमाधेयम् ॥ १६७ ॥

(४) राघवानन्दः । मण्यायटानां हरणे कणान्नता कणमेवान्नं भक्षणीयं यस्यापहर्तुः सकणान्नः तस्य भावः
॥ १६७ ॥

(५) मन्दनः । अपहरणइत्येव कणान्नताकणभक्षणस्यादित्येव ॥ १६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अयस्कान्तस्य उपलानां हरणे कणान्येवान्ने कणान्नं तस्य भावः कणान्नता तण्डुलसूक्ष्मा-
वयवास्तद्भुक् ॥ १६७ ॥

कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ॥ पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहंपयः ॥ १६८ ॥

(१) मेधातिथिः । कीटजाः पट्टाः द्विशफागवादयः एकसुरा अश्वादयः पक्षिजः शुक्रशयेनादयः रज्जुकूपदे-
हद्विद्वन्नी ॥ १६८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कार्पासजास्तन्तवः । कीटजाः कौशेयाद्याः । ऊर्गमेषादिरोमाणि द्विशफाअजायाः । प-
कशफाः खराद्याः । गन्धाः कस्तूरिकादयः । औषध्यः औषधानि दशमूलादीनि । रज्जुः पटादिकृतः । एषामापद्यत्यस्मानां
हरणे त्र्यहं क्षीरं पयः पिबेदिति शेषः ॥ १६८ ॥

(३) कुल्लूकः । कार्पासकृमिकोष्मजोर्णानां वस्त्राणां द्विशफैकशफस्य गोरश्वादेः पक्षिणां शुकादीनां गन्धानां च चंदन-
प्रयुतीनारज्ज्वाभ प्रत्येकं हरणे त्र्यहं क्षीराक्षरः स्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वाभिन्नोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
समर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः ॥ १६८ ॥

(४) राघवानन्दः । कीटजं पट्टादिसूत्रं ऊर्णमिषलोमानि एषाम् । द्विशफोगवादिः एकशफोऽश्वादिः । द्विसुररति पाठेऽप्यर्थः । कार्पासादिनवानामपहरणे प्रत्येकं भ्यहं केवलं उदकपानं । कार्पासादिपदं तन्निर्मितवस्त्राद्युपलक्षकम् प्राय-
भित्ताकरणे श्वित्रादिरोगः ॥ १६८ ॥

(५) जन्मनः । रज्ज्वाभ्यापहरणइत्येव पयःपानम् ॥ १६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । कीटजोर्णानां कीटजततूनां क्षौमादीनां पक्षगन्धः मृगगन्धः औषधीनां दशमूलादीनां रज्ज्वाहरणे-
भ्यहं पयः पिबेत् ॥ १६८ ॥

एतैर्ब्रतैरपोहेत पापंस्तेयकृतं द्विजः ॥ अगम्यागमनीयं तु ब्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १६९ ॥

(१) मेधातिथिः । उक्तार्थः श्लोकः ॥ १६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अगम्यागमनीयं महापातकेतरागम्यागमनसंबन्धि ॥ १६९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतैरुक्तैः प्रायश्चित्तैः स्तेयजनितपार्षद्भिर्ह्यतिरपानुदेत् । अगम्यागमननिमित्तं पुनरेभिर्वक्ष्यमाणैर्ब्रतै-
र्निर्हरेत् ॥ १६९ ॥

(४) राघवानन्दः । अपहरणप्रकरणमुपसंहरन् अगम्यागमनप्रायश्चित्तमाह एतैरिति दशभिः । एभिर्वक्ष्यमाणैः
॥ १६९ ॥

(५) जन्मनः । एतैरुक्तैरेभिर्वक्ष्यमाणैः ॥ १६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैर्ब्रतैः स्तेयकृतं पापं अपीहेत नाशयेत् ॥ १६९ ॥

गुरुतल्पव्रतंकुग्रहितः सिक्का स्वयोनिषु ॥ सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥ १७० ॥

(१) मेधातिथिः । गुरुतल्पव्रतमित्यविशेषवचनेन न तेन त्वद्योग्यादिष्वित्येवमाद्यतिदिश्यति अपितु प्राजापत्यंचरे-
दभ्यमिति महापातकत्वात् न हि महापातकेभ्योभ्यन्तरमरणान्तं प्रायश्चित्तमस्ति अभ्यासेतु स्यादिति । स्वयोनयोभागिन्यः सोद-
राः । सख्युः स्त्रीषु मुत्तद्भार्यास्तु मुत्तद्वमेवात्र कारणं न यौनादिविशेषः । नापिश्रोत्रियत्वादिगुणः एवं पुत्रस्य स्त्रीषु सुषात्वसमा-
नजातोयात्पि कुमारीषु पुत्रादिभिरदत्तासु त्वमं संगीत्यानुपनतात्वेतदेव बलाद्गमने अत्रापि न सत्यपेक्षा यद्यप्यतिदेशे विशे-
षो नास्ति तथापि प्रायश्चित्तद्वयस्यादिति दृष्टत्वात् । तथाच गुरुलघुभावाद्भिनजातीयास्तु कच्छाब्दाच्चांद्रायणं मासत्रयं लघ्वीय आ-
देशं अन्यजाभ्यां षड्मासकालादित्ययः । चण्डालादिस्त्रीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञानाज्ञानकृते विशेपउक्तोऽन्यावसायागमने कच्छार्थ-
ममत्यास्तु द्वादशरात्रम् ॥ १७० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुरुतल्पव्रतं द्वादशाब्दव्रतम् । स्वयोनिष्वेकयोनिषु सापन्नभागिनीषु । सख्युर्मित्रस्य । पु-
त्रस्य गृहजादेः । औरसादिपुत्रत्रयभार्यागमनं त्वतिपातकम् । कुमारीष्वपरिणीतास्तु । अन्यजास्तु चाण्डालीतरविलोमजश्च-
द्वादिस्त्रीषु ॥ १७० ॥

(३) कुल्लूकः । स्वयोनिषु सोदर्यभागिनीषु तथाभिन्नभार्यास्तु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चाण्डालीषु प्रत्येकं रेतः सिक्का
गुरुद्वारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबन्धापेक्षया मरणान्तिकं अतएव ॥ रेतः सिक्का कुमारीषु चाण्डाली-
ष्वन्यजास्तु च ॥ सर्पिष्ठापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम् ॥ १७० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादावनुपातकप्रायश्चित्तमाह गुरुतल्पेति । स्वयोनिषु सोदर्यास्तु । पुत्रस्यौरसस्य । कुमा-

रीषु ब्राह्मणजातासु । इदं तु ज्ञाताभ्यासापेक्षया ॥ रेतः सिक्का कुमारीषु त्वयोनिष्वन्यजासु च ॥ सपिण्डापत्यदारेषु प्राण-
त्यागेविधीयत इति थमवचनात् ॥ अज्ञानानु प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा तथोक्तं खट्वाहीत्यथ ॥ प्राजापत्यं चरेत्कुलं समादा
गुरुतल्पगः ॥ चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहितामिति याज्ञवल्क्यः ॥ १७० ॥

(५) नन्दनः । त्वयोनिषु त्वदुहितृषु स्त्रीषु सस्युस्त्रीषु पुत्रस्य च स्त्रीषु ॥ १७० ॥

(६) रामचन्द्रः । त्वयोनिषु भगिन्यादिषु रेतःसिक्का गुरुतल्पव्रतंकुर्यात् पुत्रस्य गूढभादेः स्त्रीषु अन्यजासु ॥ १७० ॥

पैतृष्वसेर्याभगिनीस्वस्त्रीयां मातुरेव च ॥ मातुश्च भ्रातुस्तनयांगत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

(१) मेघातिथिः । पितृष्वसुर्दुहितापैतृष्वसेर्याभगिनी । मातृष्वस्त्रीयामाप्सुर्दुहिता । मातुश्च भ्रातुर्भातुल्लुहिता ।
आमस्यसोदर्यस्येत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पितृष्वसुसुतां भगिनीम् । मातुः स्वसेर्यां मातुर्यां स्वसा तस्यादुहितरम् । मातुश्च यथा-
मःसोदरोभाता तस्य सुतामिति शेषः । एता अपरिणीता अज्ञानाद्गत्वा चान्द्रायणम् ॥ १७१ ॥

(३) कुल्लूकः । पितृष्वसुर्मातृष्वसुश्च दुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यं भ्रातुर्दुहितरं सोदर्यं भगिनीमिव निषिद्धगमनांगत्वा
चान्द्रायणं कुर्यात् सरुदज्ञानव्यभिचरिता विषयमल्पत्वात् ॥ १७१ ॥

(४) राघवाण्ड्यः । पैतृष्वसेर्यां पितृष्वसुर्दुहितरम् । तथा मातृष्वसुरपि मातुर्भातुरामस्य सहोदरस्य दुहितरमि-
ति शेषः । अन्यथैतास्ति स इत्यनुपपत्तिः । त्वभगिनीमिवैता इत्यर्थः ॥ १७१ ॥

(५) नन्दनः । पैतृष्वसेर्यां पितृष्वसुः पुत्रीं स्वस्त्रीयां मातृष्वसुः पुत्रीं मातुर्भातुर्भातुल्लस्याप्तां । दुहितरमेतास्ति सौगत्वा
चान्द्रायणं चरेत् । भगिनीतिसामिति तिमृणामेतासां धारणम् ॥ १७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । पैतृष्वसेर्यां मातुः स्वस्त्रीयां मातुलस्यपत्नीं मातुः साक्षान् आमसोदरस्य अज्ञानान् गत्वा चा-
न्द्रायणं चरेत् ॥ १७१ ॥

एतास्ति सस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्सुबुद्धिमान् ॥ ज्ञातिव्येनानुपेयास्ताः पततिमुपयन्मधः ॥ १७२ ॥

(१) मेघातिथिः । ननु च सपिण्डाद्येत्यनेनैवैतासामविवाहत्वे सिद्धे किमर्थमिदं नोपयच्छेतेति । केचिदाहुः । अ-
न्यासांपक्षेऽभ्यनुज्ञानार्थं सपिण्डश्लोके प्रतिषिद्धानां तदयुक्तं पततिमुपयन्मध इति प्रायश्चित्ताविशेषात् । एतास्मिन्प्रयोजने-
संभवति सपिण्डश्लोकस्य पाक्षिको बाधो युक्तोऽगत्या हि विकल्प आश्रीयते । ज्ञातिव्येन बन्धुत्वेनेत्यर्थः । अनुपेया अविवा-
हा अगम्याश्च । उपयन्मिवाहयन् अधः पतति नरकं प्राप्नोति तियावत् । अथवा ज्ञातितो भक्ष्यति हीनजातीयः संपद्यते । य-
द्यपि जातेर्जीवत्पिण्डानपायस्तथापि तत्कर्मानविकारादेव मुच्यते ॥ १७२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अथ तासां स्वयंपरिणयनं निषेधति एता इति । भार्यार्थं भार्यानिष्पाद्यकर्मार्थं नोपयच्छेत् नो
इहेत् । ज्ञातेयेन एकजीविना । चाज्ञातेयेनेति त्वन्यासामपि तादृशानामपरिणयेत्यर्थमुक्तम् । अधः पतति द्विजकर्मतो
हीयते । प्रायश्चित्तं तु स्पृश्यन्तरीकम् ॥ १७२ ॥

(३) कुल्लूकः । तिस्र एताः पैतृष्वसेर्याया भार्यार्थं प्राज्ञो नो इहेत् ज्ञातिव्येन बन्धुत्वेन तानोपेयान् । यस्मादे-
ता उपयन्मुपगच्छन् नरकं याति असपिण्डा च या मातुरित्यनेन निषेधसिद्धौ दाक्षिणात्याचारदर्शनेन निषेधदाक्यार्थं पुनर्वच-
नम् ॥ १७२ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवासाविवाहोपि निषिद्धइत्याह एतादृति । ज्ञातेयोवपुजनतेत्यभिधानाद्वाच्यदेः अनुपे-
याः अविवाहाः ताउपयन्नुद्बन्धनपततीत्यन्वयः ॥ १७२ ॥

(५) मन्दनः । अविवाहाभैतास्तिसदस्याह एतास्तिसस्तुभार्याथइति । ज्ञायतेज्ञातित्वेन ॥ १७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतास्तिसः एताःकाः तत्रउच्यते पैतृवसेयी मातृवसारं मातुलानींसोदरस्यस्त्री अज्ञानाद्गत्वा
चांद्रायनचरेत् बुद्धिमान् नउपयच्छेत् । ज्ञातित्वेन सापिण्ड्येगताः अनुमेयाः । उपयन् गच्छन् अधःपतति ॥ १७२ ॥

अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषु ॥ रेतःसिक्काजलेचैव कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ १७३ ॥

(१) मेघातिथिः । अमानुषोवडवाचाः गोरमानुषित्वेपि सखिसयोनिसगोत्राशिष्यभार्यास्तु स्त्रुभार्यागविषगुरुतल्प-
सममेव । अवकरइतिविशेषविहितमेव । अनंयोगुरुतल्पावकीर्णभायभित्तयोरबुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था । तल्पश-
ब्देनप्रसिद्धसंबन्धादत्रशास्त्रेगुरुतल्पमेवोच्यते । अवकरोऽवकीर्णानिमित्तं निमित्तेषातिदिष्टेतत्कार्यातिदेशः । सखीचात्रया-
पुरुषवन्मैत्रीमागता ननुयासलुभुःस्त्री नह्यत्रपुंयोगात्प्रवृत्तिः नचभार्यासंबन्धेन संबन्धोस्ति सयोनिपदेन व्यवधानात् । तथा
चवसिष्ठोर्गुर्वीसखी नच पात्रांगत्वात्कृच्छ्रावपात्रं नचपात्रकुमारी अनयोस्तूपरथादप्यत्र । उदक्यायांच मासिकेन रजसा-
मिश्रतोदक्या पाठान्तरपीत्वाधरंपुरुषइति उदक्यायामयोनिषु एकएवार्थः । अयोनिः स्त्रीलिङ्गादप्यत्रस्थानंतथाग्न्येजलेस्त्रे-
चेतिपठन्ति । ननुचायोनिप्रहणादेवसिद्धंस्त्रतिनपठित्वं आकाशः क्षशब्देनोच्यते । योनेरन्ध्रश्चसः नैषदोषः योनिशब्देन
साहचर्यादप्यदङ्गमेवोच्यतइतिमन्यन्ते । जलेसाक्षात् ॥ १७३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अमानुषीषु वडवादिषु गवितु गविच ततुल्यमिति गुरुतल्पप्रायभित्तस्य गौतमेनोक्तत्वाद-
धिकंप्रायभित्तम् । उदक्यायां रजत्वलायाम् । अयोनिषु योनिदेशादप्यत्र मुखादौ । जले जलमध्ये । सांतपनं कामतः
॥ १७३ ॥

(३) कुल्लूकः । अमानुषीषु वडवाद्यास्तु नगवि गोव्ववकीर्णसंवत्सरं प्राजापत्यंचरेदिति शंखलिखितादिभिर्गुणाय-
भित्ताभिधानात् । तथा रजस्तलायां योनितत्त्वाप्यत्र स्त्रियां जले रेतः सेकं कृत्वा पुरुषः सान्तपनंकृच्छ्रं कुर्यात् ॥ १७३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अमेति । अमानवोषु मेण्यादिषु गवातिरिकास्तु गोव्ववकीर्णं संवत्सरं प्राजापत्यं चरे-
दितिशास्त्रोक्तेः पुरुषइत्यनुवादमात्रम् । अयोनिषु गुदादिषु त्वस्त्रियाएव । कंबले जले । कृच्छ्रं सान्तपनाख्यं वक्ष्यमाणम्
॥ १७३ ॥

(५) रामचन्द्रः । न मानुषीषु च उदक्यास्तु उदक्यायां ॥ १७३ ॥

मैथुनंतुसमासेष्य पुंसि योषिति वा द्विजः ॥ गोयानेप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७४ ॥

(१) मेघातिथिः । मैथुनेषु समनन्तरं सवाससः स्नानं गोयानेगच्छयादावप्युचापि ॥ १७४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति त्वयोषित्यपि यदिगोयाने गोयुक्तरथादौ संविष्टायाम् ।
अप्सुयाने नौकायाम् । तथा दिवागमने । स्नानेनशुद्धिरकामतः । कामतस्तु प्रायश्चित्तं स्थुत्यन्तरोक्तम् ॥ १७४ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्र देशेकापि पुरुषे मैथुनंसेवित्वा स्त्रियांगोयाने शक्यदौ जले दिवाकाले मैथुनं च सेवित्वा सव-
स्नानं लायात् ॥ १७४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मैथुनमिति । गोयानेत्याद्यधिकरणम् पुंसिगुदादिषुयोषिति त्वयोषिति ॥ १७४ ॥

(५) नञ्चः । पुंस्ति योषिति पुंस्तोयोषितभोपर्यन्त्यथासह मैथुनसमाप्तेत्यर्थः । एवंगोधानामपि विधीयन्ते ॥ १७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पुंसिवा योषिति वा मैथुनं समाप्तेष्व गत्वा गोयाने नौकायां मैथुनविवाचैव ॥ १७४ ॥

चण्डालात्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ॥ पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात्साम्यंतु गच्छति ॥ १७५ ॥

(१) मेधातिथिः । चण्डालाम्लेष्ठादिगन्तवासिनस्तस्त्रीगमनेप्रायश्चित्ततद्वन्नभोजनेप्रतिग्रहे च पततीतिवचनात्कृच्छ्राब्दादधिकप्रायश्चित्तनपुनःप्राप्तित्यमेव भोजने । अभोग्यानां भुक्तानामिति [प्राप्तेवचनमिदं कृच्छ्राब्दप्रायश्चित्तार्थमेव गति-
ग्रहेऽभिमासंगोष्ठेयइतिप्राप्तेतदर्थमेवज्ञानात्साम्यगिति] ' कामकारकतेप्रायश्चित्तविधानार्थोऽर्थवादीयं यत्सह्यन्तरेऽदृश्ये-
नज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुक्तं च दर्शितमतः कुतोऽधिकप्रायश्चित्तार्थता भुक्त्वापेति केन संबध्यते चण्डालाम्लेष्ट्यनेन । ननु च
गुणीभूतमेतत् गुणीभूतस्याप्यपेक्षायांसंबन्धोर्दृशितः । भुक्त्वाकस्येत्याकांक्षायामप्यस्यानुतत्वात्साम्यवचनाच्च चण्डाला-
न्यानामिवसंबन्धः अतोयमर्थो भवति चण्डालाम्लेष्ठानामन्यमशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य च स्त्रियंगत्वा सकृद्वचनात्प्रायश्चित्तं
अभ्यासेतु साम्यमेवयुक्तमनधिकारप्रायश्चित्तैः । यतः प्रतिनिमित्तनैमित्तिकेन भवितव्यमेष ताभ्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽ
नुष्ठानम् ॥ १७५ ॥

(२) सर्वज्ञनाशयणः । चण्डालानां स्त्रियस्तथा तदभ्ये अभ्यावसायिनोवासाः सूतायाः तेषां स्त्रियः सकृदपि
गत्वा तथा तेषामेवान्नचिरकालं भुक्त्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य चात्यन्ताभ्यासेन बहुधनं महापातकितुभ्यो भवति । ज्ञानात् का-
मात् साम्यं च तज्जातिप्रवेशमत्यन्ताभ्यासे न तत्र प्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

(३) कुल्लुकः । चण्डालस्यान्यजानां च म्लेच्छशबरादीनामज्ञानतो ब्राह्मणः स्त्रियोगत्वा तेषां चान्नभुक्त्वा तेभ्यः प्र-
तिगृह्य पतति । पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाभ्यासतो भोजनप्रतिग्रहविषयम् । ज्ञानात् तेषां स्त्रीगमनं कृत्वा
समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥ १७५ ॥

(४) राघवाचन्द्रः । चण्डालभ्यास्योयवनादिस्तयोः स्त्रियं गत्वा संभोग्यत्वेन, गोविन्दराजस्तु घानाशनादु-
र्ध्वपतति ग्राजनादिभिस्तु ततोऽर्वागिति । अभ्येतु घानाशनाद्विभिरब्देन नतु सद्यः याजनादिभिस्तु सद्यः । तथा च देव-
लबौधायनौ ॥ ग्राजनं योनिसेवयं त्वाभ्यायं सङ्गभोजनं ॥ कृत्वा सद्यः पतस्येते पतितेन समं नराः ॥ संव्रत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाभ्यापनाद्यौ नान्नसद्यः शयनासनात् । भुक्त्वातेषामन्नं प्रतिगृह्य तेषामेव सुवर्णादि पतति पतित-
प्रायश्चित्तं कुर्यात् अज्ञानतोऽभ्यस्य । ज्ञानतोऽभ्यासेतु साम्यमिति प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । न स्याज्जातेरन्यजातिस्त्वं वस्तुतो
घटते ॥ १७५ ॥

(५) नञ्चः । अभ्यः मुक्तसादिभिर्भुक्त्या चण्डालादीनां भोजनं तेभ्य एव प्रत्यगृह्य गमनभोजनप्रतिग्रहेषु समुचिते-
ष्वेतद्विचित्रप्रायश्चित्तमूहम् ॥ १७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानतः पतति असकृद्भोजनप्रतिग्रहौ कृत्वेत्यर्थः सकृद्विप्रः ज्ञानात्साम्यं गच्छति ॥ १७५ ॥

विप्रदुष्टास्त्रियं भर्ता निरुभ्यादेकवेशमनि ॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेत द्वम् ॥ १७६ ॥

(१) मेधातिथिः । विशेषेण प्रदुष्टानिहंभ्याम्वस्त्रीकार्येभ्यो निर्वतयेत् अर्थस्य संप्रहेषैनामित्यादिभ्यः । एकवेश-
मीतिभिर्गदभ्येकर्तव्यान् तैरर्भुपुहे विहृतुलभेततद्विहृतप्रायश्चित्तं कारयेत् किमुनर्यत्पुंसः परदारेषु प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्रा-
ह्मणस्य सप्तपानहीनजातीयास्तु पारदार्यमिति वर्णान्तराणां तदेव । उत्तमागमनेतु द्विगुणवैश्यस्य त्रिगुणं ब्राह्मण्यां क्षत्रिय-

स्य तथायविशेषोद्देशपरदारेत्रीणिभोत्रियस्येति । शूद्रस्य ब्राह्मणीगमने महापातकमायम्बितं वैश्यस्य क्षत्रियागमनउपपा-
तकं द्विगुणत्रिगुण केचित्तुत्तमागमने शूद्रस्य ब्राह्मणीवदिच्छन्ति प्रातिलोभ्येवधःपुसामितिलिङ्गदर्शनात् । एतदुक्तं दण्डेऽपि
विशेषोद्देशितः । यथैवोत्तमागमनेपुसां व्यवस्था तथैव स्त्रीणां हीनजातीयपुरुषसंपर्कयुवतिदोषेऽपि स्त्रीणामर्थमायम्बितं ॥
प्रायश्चित्ताद्धर्मन्तिस्त्रियोरोगिणएवच ॥ बालभाषोडशाद्वर्षादयोतिपरतःपुमान् ॥ तथादृष्टव्यमिचारायांगमनेलघ्वीयः तै-
रिण्यावृषल्यामवकीर्णः सचैल्लानादुदकुंभदद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायांचतुर्थकालाहारोब्राह्मणंभोजयेत् क्षत्रियायांचिरात्रो-
पोषणंयवाटकंदद्यात् वैश्यवदित्यपिस्मर्यते । तद्वच्छूद्रभार्यायांदृष्टव्यं ऋतौवागच्छतोगर्भमादधतोवा ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां-
स्त्रियःशूद्रेणसंगताः ॥ अप्रजाताविशुभ्येयुःप्रायश्चित्तेननेतराः ॥ अथवायाएतानकेनचिद्वृक्षेन वैश्येनचरन्ति तद्वनेऽस्ति-
प्रायश्चित्तेनेतिसंदेहः । कुतःसंशयः दारशब्दस्यसंस्कारशब्दत्वात् असतिविवाहे नताअस्यदाराइतिव्यपदेशमर्हन्ति पा-
रदार्येचप्रायश्चित्तमतोनास्तीत्यवगच्छामः यतस्तु त्वदारनिरतइतिनियमोविहितोऽतोभवतीतिमम्यामहे । किंपुनरन्युक्तम-
स्तीति कुतोऽनियमस्यविहितत्वात् अकुर्वन्विहितमित्यादितदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणान् । माभून्नामोपपातकंनतावतामा-
यश्चित्तार्थमुपपातकजातिभ्रंशकरादिपरिगणितं सामान्यंतुनिमित्तंसर्वत्राकुर्वन्विहितमित्यादि । उक्तंच प्राक्स्वैरिणीत्यादि ।
ननुच घृतभर्तृपक्षेण पितृपक्षेणवासंबद्धैवपरदारव्यपदेश्या अधिकामविहारित्वात्स्वैरिण्यः । सत्यंदेश्यात्पितृत्वात्तस्या-
वलंबनःस्वैरिशब्दोऽनविरुध्यते अतश्चतासांसचैल्लानोदकुंभादिदानं । तत्रकेचिदाहुः व्रतमेतत्तस्य व्रतमित्युपक्रमस्य व्र-
तानीमानिधारयेदितिच यानिविहितानितानिस्नातकव्रतानि नसर्वपुरुषधर्मः ॥ १७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विप्रदुष्टांविशेषेण महापातकादभ्येन प्रायश्चित्तापनोपदोषपरपुरुषगमनेन प्रदुष्टां निरु-
च्छ्यात् गृह्यकर्मादिभ्योनिवर्तयेत् । एकवेश्मनि त्वनिवासगृहे भूयोभ्यभिचारनिरासार्थम् । यत्पुंसस्तत्तदुपाधिविशेषनिब-
न्धनं परदारेषुगमने व्रतमुक्तं तदेनां चारयेत् । एतच्च सवर्णागमने । उत्तमाधमवर्णगमनेतु क्रमादल्पं महच्च प्रायश्चित्तं
स्मृत्यन्तरसिद्धं यास्मि ॥ १७६ ॥

(३) कुल्लूकः । विशेषेण प्रदुष्टामिच्छया व्यभिचारिणीमित्यर्थः । भर्ता निरुच्छ्यात्पत्नीकार्येभ्योनिवर्त्य निगडबद्धा-
मिवैकगृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीयपरदारगमने प्रायश्चित्ततदेवैनांकारयेत्तच्च स्त्रीणामर्थप्रदातव्यमिति यद्वास्तिष्ठा-
दिभिरुक्ततदनिच्छया व्यभिचारे च कर्तव्यम् ॥ १७६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच विधेति । विप्रदुष्टामिच्छातोव्यभिचारिणीम् । एकेमुख्याम्यकेवलाइत्यभिधानादम्य
आत्मवेश्मनि । परदारेषु यद्व्रतं सजातीयेषु एनां व्यभिचारिणीं तद्व्रतं कारयेत् । तथाच विष्णुः । अविद्यमाने सर्वस्वमि-
त्युपक्रम्य एतदेवव्रतं कुर्युपपातकिंनोनराइत्युपसंस्तृत्य स्त्रीणामर्थप्रदातव्यमित्याह अतः सर्वस्वार्थं व्रतम् ॥ १७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । विप्रदुष्टां व्यभिचारिणीम् । यद्व्रतं पुंसःपरदारेषु तद्व्रतमेनां संचारयेत् ॥ १७६ ॥

सा चेत्पुनःप्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयंत्रिता ॥ कच्छं चांद्रायणंचैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७७ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रियः शूद्रेऽपसङ्गताः ॥ अप्रजाताविशुभ्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥ १ ॥]+

(१) मेधातिथिः । पार्थितासमानजातीयेनपुनःसंसर्गंचांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धं गोमनिबृत्त्यर्थंपुनश्चांद्रायणविधा-
नंसाकल्यविधानार्थंयावच्चैवमुक्तं ॥ मातामातृष्वसाश्वभूर्मातुलाणि पितृष्वसा ॥ पितृष्वसत्सिष्यस्त्रीभगिनीतत्सस्त्रीषुपा ॥

दुहिताचार्यभार्याच सगोत्राशरणागता ॥ राक्षीप्रव्रजितासांभ्वीचात्रीवर्णोत्तमा चया ॥ अत्रसत्यप्यतिदेशेन तुल्यप्रायश्चित्ता इष्टविशेषदर्शनात् । तत्र मातर्युक्तमेव मानृष्वसृमशृतीनां बुद्धिब्रन्त्रानां कृच्छ्राब्दोऽवशिष्टानां चान्द्रायणाभ्यासस्तत्रया उक्त-
स्ताः सगोत्रा उच्यन्ते तज्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते । उपायस्मै दत्तास्तद्गोत्रा इत्युभयेनेत्याह उभयथा लिङ्गदर्शनात् गोत्रवैशः
पित्रादिरभिजनः प्रवन्धाच्च पितृष्वसृपहणमनर्थकं असगोत्रा हि सा अध्येनैकतांगतास्तद्भावमनुभवन्ति तदा भर्तृगोत्रव्यप-
देशार्हास्तस्मिन्पक्षे पितृष्वस्त्रीपहणमनर्थकं भवति हि सा सगोत्रा नन्विदं कस्येति लिङ्गाभावाद्भयोरपि युक्ता सर्वेषां नुद-
र्थनं भर्तृगोत्राः सगोत्राः यत्तु कैश्चिदुच्यते आह विधौ तु कुर्वन्मैत्रिकं गोत्रमिति तत्तत्रैवास्ति अथवाप्यस्ति वचनात्तथाक्रियते
॥ १७७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साचेत्पुनर्द्वितीयवारे मृदुष्येत् सद्योऽत्र सवर्णेन उपयन्त्रिता प्रापिता । एतेनाकामक-
तामुपलक्षयति । कच्छं प्राजापत्यं तथा चान्द्रायणं पूर्वोक्तप्रायश्चित्करणान्तरमधिकं कार्यमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

(३) कुल्लूकः । सा स्त्री सजातीयगमने सकुटुष्टा कृतप्रायश्चित्ता यदि पुनः सजातीयेनाभ्यर्चिता सती तद्वमन-
कुर्यात्तदास्याः शयश्चित्तप्राजापत्यं कच्छं चान्द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् ॥ १७७ ॥

(४) राघवानन्दः । साकृतप्रायश्चित्तापि । उपयन्त्रिता निरुद्धापि । पुनर्दुष्टा कुर्यात्कच्छं चान्द्रायणे सकृदसकृदपेक्षे
॥ १७७ ॥

(५) नन्दनः । सद्योऽत्र समानवर्णेन उपयन्त्रितोपहृता ॥ १७७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सद्योऽत्र सवर्णेन पुरासाचेत्पुनः उपयन्त्रिताप्रापिता ॥ १७७ ॥

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्भिजः ॥ तद्वैक्षभुजपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ १७८ ॥

(१) मेधातिथिः । वृषल्यत्र षण्डाल्यभिमेता महत्त्वाद्विरभ्यासे चेदुद्भिपूर्वेदृष्टव्यं अन्यथा कच्छशब्दपूर्ववा एकरात्रप-
हणात् । सर्वात्रात्रिशयनस्य तया सहगच्छतश्चैतद्विज्ञेयं । सेवनसंभोगः वृषलीशब्दो निन्दया प्रयुक्तो न जातिशब्दे । यत्करोति
तत्पापं जनयति तत्त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति विनाशयति भैक्षहारो जपन्नित्यविशेषचोदनाया भावी आहुतपरचनास्तीत्याहुः । अ-
न्येतु यथा आह मन्थानिमन्त्रब्राह्मणवाच्यानि नतुलौकिकं वाच्यमविशेषेण मन्त्रजपस्य शुद्धयर्थं विहितत्वात् कसंहितामि-
त्यादि यत्तु त्रिभिर्मासैः सेवित्वा वृषलीं शूद्राभेवाचक्षते तदप्ययुक्तं शूद्राविवाहस्याविहितत्वात् । त्वैरिण्याश्चलबुमायश्चित्त-
स्योपदेशादप्यस्याभ्योपपातकत्वादुत्तरमिदमयुक्तम् ॥ १७८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्करोति पापम् । वृषली शूद्रा शूद्रायाः सेवने द्विज इति पुराणे वसिष्ठेनोक्तम्वाच । अत्रच
सेवमान इत्यत्रोत्पन्नगुणं गर्भाधानकारणं मैथुनमुक्तं वृषलीमभिमजातस्त्रीणि वर्णाणीति स्मृत्यन्तरात् । भैक्षमुक् चतुर्थकालः
तिस्मृत्यन्तरात् । जपन् मायत्रीम् ॥ १७८ ॥

(३) कुल्लूकः । वृषल्यत्र षण्डालीप्रायश्चित्तगौरवात् षण्डालीगमने यदेकरात्रेण ब्राह्मणः पापमर्जयति तद्वैक्षाशी
नित्यं सा विष्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैरनुदति । तथा पापस्तम्भः यदेकरात्रेण करोति पापकृष्णवर्णब्राह्मणः सेवमानः च-
तुर्थकाल उदकआत्मजापी भैक्षचारी त्रिभिर्वर्षैस्तथापोहति पापम् । मेधातिथिस्तु इत्थमेव व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु
अक्रमपरिणीतशूद्रागमनप्रायश्चित्तमिदमाह ॥ १७८ ॥

(४) राक्षसान्धः । किंवाभ्यदपि । वृषली गोत्री चाण्डाली प्रायश्चित्तगौरवान् । जपन् सावित्रीम् । तथाचापस्तम्बः । य्येकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णब्राह्मणःसेवमानः अम्भोधिवसि नचतुर्थभक्तस्त्रिभिर्वर्षैस्तदपहृति पापमिति ॥ गोविन्दराजेनतु अक्रमपरिणीतशूद्रागमनविषयकमुक्तं वृषलीकेनपीतस्येत्यभ्यपि तथैव व्याख्यातम् ॥ १७८ ॥

(५) जम्बूनः । यत्पापं आप्याअब्धेवत्यआपोहिहेत्यादिकाः ॥ १७८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वृषलो सेवनं गर्भजनकं तत् भैक्ष्यभुक् चतुर्थकालेभिक्षामभुक् गायत्रीजपमित्यम् ॥ १७८ ॥

एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ॥ पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७९ ॥

(१) मेघातिथिः । क्रमवर्थः श्लोकः ॥ १७९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुर्णामपीत्यपिशब्दउपपातकसंयहाय । निष्कृतीनिष्कृतयउक्ताः ॥ १७९ ॥

(३) कङ्कः । इयं हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणांचतुर्णामपि पापकृताविशुद्धिरुक्ता इदानींसाक्षात्पापकृताः सहसंसर्गिणामिमावक्ष्यमाणाः संयुद्धीः शृणुत ॥ १७९ ॥

(४) राक्षसान्धः । अगम्यागमनप्रायश्चित्तमुपसंहरंसंसर्गजप्रायश्चित्तमाहपेतित्रिभिः । निष्कृतिरुक्ता । संप्रयुक्तानां यौनादिसवन्धिनां निष्कृतीः शृणुतेत्यन्वयः । तत्रद्वितीयेन पातित्यकारणं ज्ञापयन् संबन्धानुवदनं तृतीयेन प्रायश्चित्तव्यवस्थितिरितिभेदः ॥ १७९ ॥

(५) जम्बूनः । चतुर्णां वर्णानां विषादीनां पतितैरेतैश्चतुर्भिः संसर्गिणां इमावक्ष्यमाणाः ॥ १७९ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषानिष्कृतिः चतुर्णां वर्णानां पापकृतां उक्ता । पतितैः सह युक्तानां इमाः वक्ष्यमाणलक्षणानिष्कृतीः शृणुत ॥ १७९ ॥

संवत्सरेण पतति पतितैर्न सहाचरन् ॥ याजनाभ्यापनाद्यौनान्तनु यानासनाशनात् ॥ १८० ॥

(१) मेघातिथिः । द्विजातिकर्मभ्योद्भूतानि पतत्यर्थः पततिभक्ष्यति ह्रीयतेऽधिकारात् । पतिताभ्यत्वारोब्राह्मणादयः । तैःसहाचरन् संवत्सरेण पतितोभवति तत्तुल्योभवतीत्यर्थः । किमाचरन् यानासनाशनसंलापगात्रस्पर्शादिना सहागमनमासनं तादृशमेव शय्यायामेकस्मिन्नासनं आसनमेकपात्रे भोजनेयाजनाभ्यापनाद्यौनात्वाभ्यविच्छेदः । किंयाजनादिभिर्नच पातित्यमथार्वाकसंवत्सरादूर्ध्ववेत्येतद्वक्तव्यं स्वत्यन्तस्पर्शनादिभिः सधोयाजनाभ्यापनमिति द्वितीयाप्तपाठोयुक्तः । आचरन्मिति । शत्राहेत्यर्थसंगमितत्वात् ॥ १८० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरेण संवत्सकृतेन सहाचरणेनेत्यर्थः । पतति पातकितुल्योभवति । सहाचरन् संसर्गेण भवतमानः । याजनाभ्यापनादिति तंयाजयति तेनवा याज्यते एवं तमभ्यापयति तेनवाभ्याप्यते । तथा पतितयास्त्रिणां पतितेन पुंसा वा सह मैथुनेन पुमान् स्त्री वा संयुजतइत्यर्थः । केचित्तु ब्राह्मण्यौनांश्च संबन्धानिति विवाहेऽपि यौनपदप्रयोगात्तस्याप्यत्र यौनपदेन संवहमिच्छन्ति तत्रच संवत्सरेणेति तत्कृत्वा अकृतप्रायश्चित्तस्य वासेनावस्थाभेनेत्यर्थः । नतुयानेति । सहयानसहासनाभ्यां सहाशनेनचैकपक्षिभोजनेन संवत्सरक्रियमाणेन नपतति नतत्तुल्योभवति किंतु चतुरोवत्सरांस्तत्करणेनैवेत्यर्थः । चतुर्वत्सरमियमत्र बलाद्ब्रूहीतोम्लेच्छाद्यैरित्यादिदेवलस्वतित्दर्शनाद्युभेयः ॥ १८० ॥

(३) कङ्कः । पतितीन सहसंसर्गमाचरन्नेकयानगमनएकासनोपवेशनएकपक्षिभोजनरूपांसंसर्गानाचरन्संवत्सरेण पतति । नतु याजनाभ्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किन्तुसप्तपदेत्यर्थः । अभ्यापनमद्योपनयनपूर्वकंसावित्रीभाषणं । याज-

नादीनां च सद्यः पातित्वमाह देवकः ॥ याजनं योनिः संबन्धं त्वाभ्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥ विष्णुः ॥ आसंवत्सरात्पतति पतितेन सहाचरन् ॥ सहयानासनाभ्यासाद्यौनासु सद्यएव हि ॥ बौधायनः ॥ संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाभ्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति ॥ गोविन्दराजस्तु याजनादीनां त्रयाणां संवत्सरेण पातित्वहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वात् संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अत्यदीयमनुभ्याक्यामुनिभ्याक्यानुसारिणीं त्रेणांगोविन्दराजस्य कल्पनामनुहम्भहे ॥ १८० ॥

(४) राघवाचमन्दः । ननु संवत्सरा [पतरे पतति । तदा हनुर्देवलबौधायनौ ॥ याजनं योनिः संबन्धं त्वाभ्यायं सह भोजनम् । कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन समनरादिति ।] 'अत्र सह भोजनमेकपात्राभ्यासपरम् । एतत्समुदितानां प्रत्यहमभ्यासे । मनूक्तत्वं समुदितान्तरायपरम् । अभ्यासमनुविरोधे सर्वाः स्मृतयोऽप्रमाणम् ॥ १८० ॥

(५) मन्दमः । याजनादीनि संवत्सरेण पतति ॥ १८० ॥

(६) रामचन्द्रः । पतितेन सह यानाशनानि कुर्वन् संवत्सरेण पतितो भवति । याजनाभ्यापनात् योनात् विवाहः संबन्धात् संवत्सरेण न पतति किंतु सद्यएव पतति ॥ १८० ॥

योयेन पतितेनैषां संसर्गयाति मानवः ॥ सतस्यैव व्रतंकुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥ १८१ ॥

(१) मेधातिथिः । यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्प्रायश्चित्तंकुर्यात्तत्संसर्गस्य शुद्धये । एषामिति निर्धारणे षोडशे । एषां पतितानां येन पतितेन यः संसर्गयाति पूर्वोक्तसंसर्गगच्छति सतस्यैव पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तंकुर्यात् । तत्संसर्गाद्यो दोषः उत्पन्नस्तद्विशुद्धये तद्विनाशाय । अनुवादोऽर्थश्लोकपूरणः । अथ यदिदमुच्यते पतिताभ्यासपतिताभ्यागीत्यादिनिमित्तकर्मभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पतितत्ववचनं तत्किमुपदिश्यत आहोति पदिदिश्यते । यदि तावदुपदिश्यते पंचपातकानीति प्रसिद्धमूलवाच्यं अथ पंचानुगमोपदेशिकमभ्यामातिदेशिकैर्व्यवहारेभेदेन कश्चिदर्थः । ताभ्येव प्रायश्चित्तानि तत्पंचपातकानां उपदिश्यन्तं अतिदेशेन व्यवहारेण कोऽर्थः । अत्रोच्यते न व्यवहाराः प्रयोजनएव निमित्तं अपित्वम्यतोऽपि निमित्तादिह चास्ति प्रमाणतोभेदः । यत्र पतितत्वमभिप्रायद्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतितस्योदकं कार्यमित्याद्यभिधीयते स कृत्वधर्माभिधानादुपदेशः । यत्र तु तत्संबन्धवचनान्नास्तीति संयोगाद्वा तद्वर्जमिति सोऽतिदेशः । सूर्यादिपदयोर्न हिसौ र्यैकमिदं अतो येनातिदेशे सत्यं विशेषोलभ्य इति निश्चीयते तदसौ यतः सूर्यादिशब्दस्यैव प्रभुता अकृतत्वाद्देवस्यायपारंभे योऽप्यस्यः पुरुषासातिभेदे किमिति व्यवहारं न वं प्रवर्तयति यातु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां बाधकाभावात्सिद्धिः सात्र कदाचिदुपलभ्यते योऽप्यभ्यासः सोऽपि हि रावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेश्च भ्यासरूपतयैकएवेति । लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः तत्र योऽपि हि रपवादः योऽपि शतकृत्वः तौ ह्यपि प्रायश्चित्ते समौ स्यातां निमित्तं च कर्मपतिपिद्धं तत्र योऽपि हि र्देवास्तुभ्याद्योपि गामसकृदभ्यासश्च निमित्तकर्मभ्यासेऽविशेषेण पतनमिति तस्माद्विधिमन्यते किमत्र विन्यते पंचानां तावत्पतनं किं त्वं सर्वस्वतः किं त्वं रक्ष्यते । अभ्यासं केपां चित्समन्तं बुभयमपि बाधितुं त्रयि शेषो नास्तीति संकल्प इत्युच्यते । शक्तिचावेक्ष्य पापं चेति । न हितस्य तत्सदृशस्येति वा एकत्वं युक्तं गोर्गवयस्येव अथ केपां चिद्वर्जनाभेदः केपां चिदेकत्वे सादृश्यं भवति । तस्मात्समानां पतितत्वं भवति । अतः किंचिद्वर्जतस्मानां पतितप्रायश्चित्तं अधिकारागमेकेषां विशेषमाहुः । औत्प्रेषिकरो विवर्तते साक्षान्मातेषु । यदप्युक्तं हि रावृत्तौ शतकृत्वभाभेदो न स्यादिति तत्राभ्यासाभाभेदः कथं तु सत्यमन्यदायता । यदपि दिवा त्वनगो वचनयोर्निमित्तत्वाविशेषात्तदभ्यासे तु स्थं पतितत्वमिति कथमविशेषो निर्वायायार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः भूयते । प्रायश्चित्तवदुत्पत्त्याहुः

ल्येपि प्रतिषेधे तथायविधिः । निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति नप्रतिषिद्धमात्रे तथाच पूर्णवानसीति सत्यपिनिन्दितकर्माभ्यासे नैवपातित्यमस्ति । १८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संवत्सरादिना तत्साम्यापत्तौ प्रायश्चित्तमाह योयेनेति । येन यत्पातकवता संसर्गस्तत्साम्यापत्तिहेतुकालपर्यन्तं व्रतदानद्वादशवार्षिकादि नतु मरणमपि । अतः कामरुते संसर्गे येन यत्पातकिनापि संसृज्यते तत्तुल्योभवति । अकामतोऽर्धम् ॥ १८१ ॥

(३) कुल्लूकः । पतितशब्दोयपापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठान् एषांपतितानामभ्ये योयेन पापकारिणा सह पूर्वोक्तसंसर्गकरोति सतस्यैव व्रतरूपंप्रायश्चित्तंकुर्यान्नतु मरणान्तिकमित्यभिहितं तदपि व्रतसंसर्गिणाक्रियमाणब्रह्मद्वादशसमाप्त्यादिकपादहीनकर्तव्यम् । तथा च व्यासः ॥ योयेन संसृजेद्द्वैतोपि तत्समतामियात् ॥ पादभ्यूनचरेत्सोपि तस्य तस्य व्रतं द्विजः ॥ १८१ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्यैव ब्रह्महत्यादेः । व्रतं द्वादशवार्षिकारिकं ॥ १८१ ॥

(५) नन्दनः । तेषांपातकिनामभ्ये येन तस्य पतितस्यैव व्रतप्रायश्चित्तम् ॥ १८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां पतितानामभ्ये येन पतितेन संसर्गमानयति सः संसर्गी तस्यैव पतितस्य व्रतं कुर्यात् तस्य संसर्गस्य शुद्धये ॥ १८१ ॥

पतितस्योदककार्यसपिण्डैर्वाग्धवैर्बहिः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञान्यृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(१) मेघातिथिः । जीवतएवपतितस्यप्रायश्चित्तमनिच्छतोघटोदकदानंघृतस्यैवकर्तव्यमुच्यते । सपिण्डाः सप्तमपुत्रावधयः एकवंश्यास्ततोभ्ये बाग्धवाः सगोत्राभ्यनिन्दितेहनि चतुर्दश्यादौ सायाह्नेऽस्तमितेखौ ज्ञान्यृत्विक् ज्ञात्या इयःकर्तव्यां तथापतितस्य ॥ १८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पतितस्योदकं पातित्येन संबन्धात्प्रच्युतस्य पृथक्करणार्थं वैधं कर्म । बाग्धवैः सपिण्डैः संवन्धिभिः । निन्दिते विष्मादौ सायाह्नेऽपराह्णे । ज्ञातिः समानोदकादिः गुरुराभ्यायादिः पतितस्यतत्संनिधौ तैःसह संभूयेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

(३) कुल्लूकः । महापातकिनोजीवतएव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सपिण्डैः समानोदकैश्च ग्रामाद्वर्गित्वा ज्ञातिभिरुत्विक्गुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनान्तेकर्तव्या ॥ १८२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्संसर्गभीरुणां कर्तव्यमाह पतितस्येतिचतुर्भिः । जीवतएव संबन्धत्यागात्प्रेतस्य । निन्दिते नवम्यादितिथौ । सपिण्डैः पुत्रादिभिः ज्ञात्यादिसन्निधौ ॥ १८२ ॥

(५) नन्दनः । अथ पतितेषुसपिण्डैः कर्तव्यमाह पतितस्येति ॥ १८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । सपिण्डाएकवंश्याः ततोभ्येबाग्धवाः निन्दिते वृष्यादियुक्ते पतितस्य निराकरणार्थंउदककार्य-
कृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥ १८२ ॥

हासीघटमपापूर्णपर्यस्येत्येतवत्पदा ॥ अहोरात्रमुपासीरन्जशौचंबाग्धवैः सह ॥ १८३ ॥

(१) मेघातिथिः । प्रेतवदिति कर्तव्यतोपदेशोयं हासीप्रेत्योदकंमपदापादेनपर्यस्येत्येतिपेक्षितदममुष्मादिति । क्षिमेतस्मिन्हासीघटमपापूर्णपर्यस्येत्येतवत्पदा ॥ अहोरात्रमुपासीरन्जशौचंबाग्धवैः सह तथासीरन्नेकत्रस्थाने निवसेयुस्तदहः । हासीघटान्तरपयंकरणंनिषेधति । यथेवंज्ञान्यृत्विक्गुरुसन्निधावित्यत्ययंकरणपक्षेज्ञातीनां सपिण्डानांचकोविशेषोपोयेनोच्यतएतेषांसंनिधानपतेनकर्तव्यमिति । यावतासर्व-

एवसन्निधानमात्रेणोपकुर्वन्ति तस्यासन्निधात्पकारत्वात् । नैतदेवंसपिण्डादयः प्रयोजकत्वेनकर्तारः ज्ञात्वाद्यस्तु सन्निधाप्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८३ ॥

(१) सर्वज्ञानारायणः । घटं पुराणं अयेनवमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अपामशुद्धानाम् । पर्यस्येदावर्तयेत् । प्रत्यवत् प्रेताहंजलदानवत् दक्षिणामुखत्वादिधर्मेण । प्रेतवदितिकचित्पाठः । तदा सव्येन स्मृत्यन्तरात् । आशौचं कर्मानधिकारम् । बान्धवैःसहेत्यत्र सपिण्डानामन्येषां च तुल्याशौचार्यम् ॥ १८३ ॥

(३) कुल्लूकः । सपिण्डसमानोदकमयुक्ता दास्युदकपूर्णघटेप्रेतवदिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथासन्निरुदकोभवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहोरात्रमशौचमाचरेयुः ॥ १८३ ॥

(४) राघवानन्दः । पर्यवस्येत् पदा धामेन क्षिपेत् । प्रेतवद्दक्षिणाभिमुखा भूत्वेत्यर्थः । उपासीरन् कुर्युः । बान्धवैर्मातुलादिभिः १८३ ॥

(५) मन्दनः । प्रेतवन्नेतस्येव अनेन दक्षिणापवर्गादिकंगृह्यते उपासीरन्हीकुर्युः बान्धवाज्ञातयः ॥ १८३ ॥

(६) रामचन्द्रः अपांपूर्णं दासीघटं दास्याःशिरसिघटं आदाय प्रेतवत् प्रेताहंजलदानवत् पर्यस्येत् आवर्जयेत् । सादासीवेगेन ग्रामाद्दुर्गित्वा तत्कुम्भस्यजलेन तर्पणं बान्धवैःकार्यम् । योगीश्वरः ॥ दासीकुम्भबहिर्घातान्निनयेत्स्वबान्धवाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ बान्धवैःसहाहोरात्रमासीरन् ॥ १८३ ॥

निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने ॥ दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥ १८४ ॥

(१) मेघातिथिः । कृतौदकेयथावर्तितव्यं तथेदानीमुच्यते संभाषणमितीतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपोध्यवहारः दायाद्यधनं तदपितलै नदातव्यलौकिकीयात्रासंगतयोः कुशलप्रश्नादिका विवाहादौ नैमित्ते गृहानयनेभोजनं चेत्येवमादि । ननु च संभाषणप्रतिषेधा देवैर्बुनिवृत्तिः सिद्धेवा । अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्यसंभवात् । संभाषणं तु शब्दात्मकमेव ॥ १८४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । निवर्तेरन् निवर्तयेयुः । नकुर्वीतेतिकचित्पाठः । लौकिकीयात्रां तद्गृहगमनादि ॥ १८४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मात्पतितासपिण्डादीनांसंभाषणमेकासनोपवेशनं च तलै क्वचनप्रदानंसावित्सरिकादौ निमज्जादिरूपोलोकध्यवहारएतानि निवर्तेरन् ॥ १८४ ॥

(४) राघवानन्दः । दायाद्यस्यांशस्य । लौकिकी गुरुपरिचरेदित्याद्युक्ता ॥ १८४ ॥

(५) मन्दनः । तस्मात्कृतोदकात्पतितात् आद्यशब्देन प्रेतपिण्डादिकमुच्यते ॥ १८४ ॥

ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यद्वनम् ॥ ज्येष्ठांशंप्रामुयाच्चास्य यवीयान्गुणतोऽधिकः ॥ १८५ ॥

(१) मेघातिथिः । ज्येष्ठावाप्यं यद्गृह अत्रापिचोद्यते दायाद्यदाननिषेधाभ्येष्टमान्यवस्तुनोपनस्य सिद्धएवनिषेधः । केचिदाहुर्गुणतोधिकस्ययवीयसस्तदंशप्रामुख्यमनूयते । अन्येतुमन्यन्ते दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्यथागतमेव तथाचाभिधानकोशेदायाद्यधनमिष्यतइति । स्मर्यते अतोयं तस्मात्केनचिद्गुणत्वेनगृहीततेनापितन्मदातव्यंकिताहंकर्तव्यंपुत्रायादिरिकयद्धारिणामर्पणीयम् । अन्येतुमन्यन्ते अविभक्तधनानादायाद्यधननिषेधः कृतेन विभागउद्धारस्येकज्येष्ठांशस्यैवोच्छेदः । सत्सपिपुत्रेषूद्धारवर्जयित्वाऽन्यस्यपुत्राएवशते ॥ १८५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्येष्ठावाप्यस्याप्रामाण्यनिषेधानुवादस्तदव्यवहितकनिष्ठस्य तत्प्राप्त्यर्थः ॥ १८५ ॥

(३) कुल्लूकः । ज्येष्ठस्य यत्प्रत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठस्य च तस्य विशिष्टपुद्गारादिकं धनं न देयं । यद्यपि क्रयप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धस्तथापि यदीयसस्तत्प्राप्त्यर्थमनूयते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबन्धिधनं सोद्धारार्थं तदनुजोगुणाधिको लभते ॥ १८५ ॥

(४) राघवानम्बुः । ज्येष्ठावाप्यंतमुद्धारमेतदनुवदन्मनुजस्य ज्येष्ठत्वविधानार्थम् ॥ १८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः ज्येष्ठावाप्यं च यद्वस्तु तत्प्राप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपांनबन् ॥ तेनैव सार्धप्राप्त्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥ १८६ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदकक्रियोच्यते तेनैव सार्धस्नात्वा जलाशये पुण्यस्रवण्यामहान्देवान्भासमानसादौवातीर्थविशेषे कृतस्नानोऽर्पाकुम्भनवंत्स्रयंप्राप्त्येयुः । कुम्भमहणादासीयहणाच्चात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियास्तु कुम्भस्य ग्रहणं उदकेन पूरयित्वा हरणमुक्तम् ॥ १८६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । पतितस्त्रीकारविधिमाह प्रायश्चित्तेति । तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन । जलाशये स्नात्वा प्राप्त्येयुः क्षिपेयुः ॥ १८६ ॥

(३) कुल्लूकः । कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिण्डसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नवचटमक्षिपेयुः । इह नवचटमहणादासीयचटमित्यत्र कृतोपयोगिचटः प्रतीयते ॥ १८६ ॥

(४) राघवानम्बुः । कृतप्रायश्चित्तं प्रति कर्तव्यमाह प्रायश्चित्तेति । प्राप्त्येयुः क्षिपेयुः पुत्राद्याः । अत्र नवमिति विशेषणात्पूर्वं पुरातनं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

(५) जम्बुनः । तेन श्रीर्णप्रायश्चित्तेन प्राप्त्येयुः ज्ञातयः ॥ १८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रायश्चित्ते चरिते कृते पुण्ये जलाशये स्नात्वा अपां पूर्णं कुम्भनवं आदाय तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सार्धं प्राप्त्येयुः ॥ १८६ ॥

सत्त्वप्लु तं चटप्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकायाणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८७ ॥

(१) मेधातिथिः । पुनरसौ चटः प्रक्षेपव्यवस्थाह यात्प्लु स्नातास्तात्वेव चटः प्रक्षेपव्यः । ततस्तत्पुरस्कृत्य तदीयं भवनं प्रविशेयुः । ततो यथापूर्वं संभोजनादीनि ज्ञातिकायाणि प्रवर्तयेयुः । अन्येतु स कृतप्रायश्चित्तस्य संव्रणं । चटप्रासनं तेनैव कर्तव्यमेवाप्रास्यपतितोदकक्रिया नाम्न्यस्यत्याज्यस्य । त्यजेद्येत्पितरं राजघातकं मृयाजकमित्यादेः ॥ १८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञातिकायाण्येकज्ञातिषु कर्तव्याम्यभिवादानादीनि ॥ १८७ ॥

(३) कुल्लूकः । सकृतप्रायश्चित्तसंस्तं पूर्वोक्तचटं जलमग्न्ये स्नात्वा ततः स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञातिकायाणि कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(४) राघवानम्बुः । ततः किनु कुर्यादित्याह सत्विति । स्वकमित्युपलक्षणं दायादादेतदवाप्यानि सर्वाणि ज्ञातिकायाणि सह भक्षणादीनि समाचरेत्कुर्यात् ॥ १८७ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः पुरुषस्तं चटमप्लु प्रास्य स्वकं भवनं प्रविश्य यथापूर्वं ज्ञातिकायाणि समाचरेत् ॥ १८७ ॥

एतमेव विधिकुर्याद्योषित्सु पतितास्त्वपि ॥ वस्त्रान्नपानदेयंतु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥ १८८ ॥

(१) मेधातिथिः । योषित्सु स्त्रीष्वपि पतितास्त्वेष्वेव विधिः पतिताः स्वकृतमायमित्याहुश्च ताभ्यस्तु कसोदकाभ्यो-
पिवस्त्रान्नं दातव्यं दानप्रहणात् । वस्त्रान्ने शरीरस्थितिमात्रसंपादिनी दातव्येन भोगादयः । पानमौषित्यादुरकं तच्च माचुर्याद-
त्तमपिलभ्यते । वचनंतु परानुरोधादपि त्वांतस्त्रेणवानुमांसनदेयं यारक्षं च पानं तादृशेष्ववस्त्राभ्यस्तो निष्ठवस्त्रं चान्नं दातव्यं ।
तथोक्तं ॥ स्वताधिकारान्मलिनां पिण्डपात्रोपजीविनीं ॥ परिभूतामयः शम्पां वासयेद्यभिचारिणीं ॥ पातिस्पृहेतव्यं स्त्रीणां य-
वमनुष्यस्य यत्तु भ्रूणहनिहीनवर्णसेवायां न च स्त्रीणामधिकं भ्रूणहनीतिस्तु स्य तार्थं न तु परिसंख्यार्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ मे-
धाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहितं ॥ विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेताम्यपि तु ॥ वसेयुः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहान्मिक्षास्य कुटी-
गृहे वा सयितव्यं त्यक्तप्रहणं । केचिदाहुः प्रायश्चित्तमुकुर्वतीनामेतदेव त्वम्यथा ॥ तदयुक्तं वस्त्रान्नदानव्यवहारस्य
तत्र योगत्वात् । प्रायश्चित्तैश्चिदाहारतापयोमत्तं चाद्रायणविधिभेत्त्यादि । न च भैक्षाहारतापानेन विवर्तयितुं शक्या वृत्तिवि-
धानेन चरितार्थत्वात् तस्याप्यस्याः प्रायश्चित्तसंज्ञाधिकारः शक्यतयातिपुष्टतया वा तस्यामपि वस्त्रादिवान्नकर्तव्यमिति श्लोका-
र्थः ॥ १८८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । गृहान्तिके वासः पुनः पापमसंगनिवृत्त्यर्थः ॥ १८८ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रीष्वपि पतितास्त्वेष्वेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादि विधिं भर्त्रादिसपिण्डसमानोदकवर्गः कुर्यात्
प्रासाच्छादनानि पुनराभ्योदेयानि गृहसमीपे चासां वा सार्धं कुटीरैर्युः ॥ १८८ ॥

(४) राघवानम्बुः । पुंस्युक्तं प्रकारं स्त्रीष्वतिष्ठति प्रतमिति । स्त्रीणां प्रायश्चित्तमपि चरितार्थमाह
वसेत्यादि ॥ १८८ ॥

(५) जन्मद्वयः । मत्तं दासी च द्रष्टव्यं दासिनादिकं कुर्यात् वसेयुर्योषितः ॥ १८८ ॥

(६) राजचन्द्रः । योषित्सु पतितास्तु एवमेव विधिं कुर्यात् ॥ १८८ ॥

५ नस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थैर्किंचित्सहाचरेत् ॥ कृत्तनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत् कर्हिचित् ॥ १८९ ॥

(१) मेधातिथिः । एनस्त्रिभिरकृतत्वात्पातकिनः तैरनिर्णिकैरशुद्धैरकृतमायमित्येवार्थः किंचिरणदानक्रयविक्रि-
यवाज्जनायुक्तं । निर्णेजनं यो धनं पापपनोदनं तस्मिन्कृते नैर्नाजुगुप्सेत्कृतमायमित्यान्नुत्सयेत् ॥ १८९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनिर्णिकैरकृतमायमित्येतैः । अर्थं कार्यं दानप्रतिग्रहादि ॥ १८९ ॥

(३) कुल्लूकः । पापकारिभिरकृतमायमित्येतैः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नानुतिष्ठेत् कृतमायमित्यामेव कदा-
पिदपि पूर्वकृतपापत्वेन निन्देत्किंतु पूर्ववद्यवहरेत् ॥ १८९ ॥

(४) राघवानम्बुः । अनार्थवादमाह एनस्त्रिभिरिति । अनिर्णिकैः अकृतमायमित्येतैः । कृतनिर्णेजनां चरितमा-
यमित्याम् ॥ १८९ ॥

(५) जन्मद्वयः । अनिर्णिकैरकृतमायमित्येतैः एनस्त्रिभिः पतितैः ॥ १८९ ॥

(६) राजचन्द्रः । एवं एव भवतिः अनिर्णिकैः अकृतमायमित्येतैः ॥ १८९ ॥

बालग्रांश्च कृतग्रांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ॥ शरणागतहंतृश्च स्त्रीहंतृश्च न संवसेत् ॥ १९० ॥

(१) मेधातिथिः । शरणागतोयःशत्रुभिरभिहृत्यमानोबलवताभ्येनवोपवृत्तमानः परित्राणार्थैर्किंचिदभ्यमभिधा-
वेनत्रायत्वमिति एवंकृतदोषोविद्वान्समुपपावेदुःखमादेहिप्रायश्चित्तमिति शरणागतः । कृतघ्नः कृतमुपकारंविस्मृत्ययो-
ऽपकाराययततेयोवाकृतोपकारंपुनर्विनाशयति तस्यैवोपकृतस्यापकार्यउच्यच्छति यद्यन्येषाशब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोक-
प्रसिद्धैर्यत्रोपकृतंरूपकारे वर्तते सकृतघ्नः । अत्रजातिर्नपेक्षते बालादित्वरूपमेवकारणं स्त्रियोव्यभिचारिण्योपि यद्यपि-
तासांस्वस्वमायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासःप्रतिषेधः । संवासःसंगतिस्तद्गृहनिवासश्च ॥ १९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कृतघ्नानुपकारहन्तृन् । धर्मतो धर्मचरणेन प्रायश्चित्तक्रियया । न संवत्सरं स्वसमीपे वास-
येत् ॥ १९० ॥

(३) कुल्लूकः । अस्यापवादमाह बालग्रामिति । बालोहृतवान् कृतोपकारमपकाराचरणेन योविनाशितवान् प्राण-
रक्षार्थमागतयोहृतवान् स्त्रियं च योव्यापादितवान् एताभ्यावावत्कृतप्रायश्चित्तानपि संसर्गितया न परिवसेत् ॥ १९० ॥

(४) राघवानन्दः । एनोहिद्विविधमेकमात्मगतप्रायश्चित्तादिनाशयमपरदेहगतंयावदेहस्थायि तत्रात्मगतस्य प्राय-
श्चित्तैर्निरासेपि देहागतस्यानिरासतांवाचनिकीमाह बालग्रामेति । कृतघ्नान् कृतोपकारहन्तृन् । धर्मतः धर्मशास्त्रोक्तप्राय-
श्चित्तेन व्यपगतात्मपापान् । न चैतदर्थवादमात्रमुक्तमपकारान्तरेण स्वार्थपरत्वोपपत्तौ तस्य अघम्यत्वात् । शरणागतबा-
लस्त्रीहिंसकान् संपिबेत् एतैःसह पानादीन्कुर्यादित्यर्थः । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसंहितानिमानितियाज्ञवस्क्य संवादान् ।
अतएव वेन्देहात्पापपुरुषनिर्गमनं देहस्य पापान्तरे लिङ्गमिति ॥ १९० ॥

(५) गन्धनः । विशुद्धानपि धर्मतः कृतप्रायश्चित्तानपि संवसेत् ॥ १९० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतैः सह संवसेत् ॥ १९० ॥

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ॥ तांश्चारयित्वा ग्रीष्मच्छ्रान्त्या विध्युपनाययेत् ॥ १९१ ॥

(१) मेधातिथिः । आपोऽष्टाब्राह्मणस्येत्यादिनोपनयनकालनियमः कृतः । तदतिक्रमेप्रायश्चित्तमिदं गर्भाष्टमात्म-
श्रुतियावत्तोदशवर्षाब्राह्मणस्य सावित्रीनानूच्येत सावित्र्यनुवचनेनोपनयनाख्यसंस्कारोलक्ष्यते । अस्मिन्काले यद्युपनय-
नंनक्रियेत एवमाहविंशानुक्षत्रियस्य आचतुर्विंशतेर्विशः । अत ऊर्ध्वं त्रीन्कृच्छ्रांश्चारयितव्यः । निरुपपदकृच्छ्रमवधे प्राजाः
पत्यप्रत्ययइति स्मृतितत्प्रसिद्धिः । अभ्येतु कृच्छ्रातिकृच्छ्रानाहुः । कृच्छ्रेषु कृतेषु पनेतव्या यथाविधीत्यनुवादः ॥ १९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यथाविधि त्रयशोक्तमकारेण परमतेन स्वमतेनान्यसंपूर्णविधिनावानानूच्येतेत्यर्थः ।
कृच्छ्रान् प्राजापत्यानि ॥ १९१ ॥

(३) कुल्लूकः । येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामानुक्लिपककालउपनयनंयथाशास्त्रं कृतवान्तां प्राजापत्यत्रयकारयित्वा
यथाशास्त्रमुपनयेत् । यत्तु याज्ञवल्क्यादिभिर्ब्राह्म्यस्तोमदिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्य गुरुलघवमनुसंधाय जातिशक्याद्यपे-
क्षो विकल्पो मन्तव्यः ॥ १९१ ॥

(४) राघवानन्दः । संस्कारकालोत्तीर्णानां द्विजानां प्रायश्चित्तानि दर्शयन् तेषामेवोपनयनाधिकारितामाह येषा-
मिति । नानूच्येत गुरोश्चारणान्तरं नापीयीत ॥ १९१ ॥

(५) गन्धनः । अनुत्तान्प्रायश्चित्तमाह येषां द्विजानां सावित्रीति ॥ १९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । तान् सावित्रीपतितान् रुच्छान् चारयित्वा यथाविधि उपनाययेत् ॥ १९१ ॥

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥ १९२ ॥

(१) मेधातिथिः । विकर्मस्था यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः यस्य यत्कर्म जीविकाहेतुस्तथा तत्तस्य विहितं कर्म । यस्य न विहितं तस्य तद्विकर्म । द्विजातीयस्य विहितं विजातीयस्य विकर्म । ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता अप्यनधीतवेदा अधीत्य वा वेदमुपविशन्नेत्युक्तेषामप्येतत्कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तं चिकीर्षतीत्यनुवाद एवायं इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १९२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विकर्मस्था अविक्रम्य विक्रयिणः । ब्रह्मणा वेदेन त्यक्ताः उपनीता अप्यनधीतवेदाः । एतत्कृच्छ्रत्रयम् । इदं च विकर्मं त्यक्त्वा कर्तव्यम् तथा अनधीतवेदेन वेदमभ्येतुमधिकारार्थं कार्यम् ॥ १९२ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अप्यनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादित्रयमुपदिशेत् ॥ १९२ ॥

(४) राघवानन्दः । शूद्रादिसेविनोऽपि कृतप्रायश्चित्तेन वेदाधिकारितां वदन्कृच्छ्रत्रयं तेषां प्रायश्चित्तमाह मेति । ब्रह्मणा च सावित्र्यादिवेदेन । एतत्कृच्छ्रत्रयम् ॥ १९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ये विकर्मकृत्यविक्रयिणः तेषां एतत्प्राजापत्यत्रयं आदिशेत् ॥ १९२ ॥

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणाधनम् ॥ तस्योत्सर्गेण शुभ्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥ १९३ ॥

(१) मेधातिथिः । गर्हितेनेत्यविशेषेऽप्यसत्यतिग्रहेति द्रष्टव्यं उत्तरत्र विशेषविधेस्तन्मत्येवोपदिश्यमानत्वात् । मुच्यतेऽसत्यतिग्रहादिति । उत्सर्गः त्यागो ममतानि वृत्तिर्दानेन वा । अनपेक्ष्य दृष्टमदृष्टराजर्भ्यादिषु त्यागे नादेयं ममयोगृह्यातिसगृह्यात्विद्याभिमहायक्षिपेत् । श्वभेगर्तेनद्यादिषु वा जपतपसीवक्ष्यत्युपदिष्टश्लोके । अभ्येतुं ब्राह्मणशब्दस्थाने वर्णशब्दपठित्वैव व्याचक्षते । यस्य वर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्तस्य गर्हितं यथा ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि ब्रह्मिणैव प्रयोजयेदित्यादि तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणिसमुच्चितानि प्रायश्चित्तानि ब्राह्मणस्यासत्यतिग्रहोत्तरो विशेषविधिः ॥ १९३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यद्गर्हितेनेति दुष्टप्रतिग्रहादिना ननु चौर्येभ्येतत् । उत्सर्गेण त्यागेन जपसहितेन तपःसहितेन वा जप्यानुक्तौ । जपोगायत्र्याः ॥ १९३ ॥

(३) कुल्लूकः । गर्हितेन कर्मणा निषिद्धमुचितप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाधनमर्जयन्ति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्यमाणभ्यां शुभ्यन्ति धनत्यागेन च प्रायश्चित्तविधानाद्दुष्टमूल्ये च करितुरगादावल्पमूल्ये च लौहादौ परिगृहीते तुल्यप्रायश्चित्ताभिधानमुपपन्नं एवमविक्रम्यविक्रयादावपि ॥ १९३ ॥

(४) राघवानन्दः । नीचप्रतिग्रहनिषिद्धकृत्यविक्रयादिनोपार्जितद्रव्यं परित्यजतो जपतपोभ्यां शुद्धिरित्याह यदिति । उत्सर्गेण त्यागेन ॥ १९३ ॥

(५) मन्दनः । विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धकर्मकृतः एतत्कृच्छ्रत्रयाचरणम् ॥ १९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । गर्हितेन दुष्टप्रतिग्रहादिना कर्मणा ॥ १९३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः॥मासंगोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिपदात्॥१९४

(१) मेघातिथिः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि मत्स्यहमितिकेचिदाहुः । अन्ये तु मासं त्रीण्यभिसंवधन्ति । अतश्च मत्स्यहमेकैकशतं गोष्ठेति वासस्थानम् ॥ १९४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मासं पयः क्षीरं पीत्वा गोष्ठे तिष्ठन् गायत्र्यास्त्रिसहस्रं जप्त्वा । एतच्च जपसहितम् । जपमापदि ॥ १९४ ॥

(३) कुङ्कुमः । त्रीणि सावित्रीसहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मासं क्षीराहारोऽसत्प्रतिपदहजनितात्पापान्मुक्तो भवति शुद्धप्रतिपदादावप्येतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दानुदोषेणापि प्रतिपदस्य गार्हितत्वाविशेषादिति ॥ १९४ ॥

(४) राघवानन्दः । जप्येनेत्युक्तं तत्र कस्य जपः को बानियमः कतिवासंख्येत्यपेक्षायामाह जपित्वेति चतुर्भिः । मासं व्याप्य दुग्धभक्षणं नियमः ॥ १९४ ॥

(५) नन्दनः । असत्प्रतिपदविशेषमाह जपित्वा त्रीणि सावित्र्या इति । मुच्यतेऽसत्प्रतिपदाही ॥ १९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । असत्प्रतिपदात् मुच्यते ॥ १९४ ॥

उपवासकृशान्तन्तु गोब्रजानुपुनरागतम् ॥ प्रणतं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥ १९५ ॥

(१) मेघातिथिः । काश्यपश्च नात्स्वस्वपयः पानमाह प्रणतं जानुभ्यां स्थितं भुवि ते विद्वांसो ब्राह्मणाः पृच्छेयुस्तं हे सौम्येच्छसि सत्यमिति अथ पुनरपिशालमवगणय्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिपदहलोभेनेति पृष्ठेन वा तेन वक्तव्यं सत्यमिति ॥ १९५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रतिपदे कामरुते प्रायश्चित्तेषु चोर्णेषु कथंचित्पापक्षयसंदेहे यथा निर्णयस्तत्प्रसंगादत्राह उपवासेति । उपवासैः प्रायश्चित्तार्थासक्तैः । तमिति कृतनिर्णयजनपरामर्शः । गोब्रजादिति प्रायश्चित्तदेशोपलक्षणम् ॥ १९५ ॥

(३) कुङ्कुमः । केवलक्षीराहारेणेतद्भोजनव्यावृत्त्या कृशदेहं गोष्ठात्प्रत्यागतं प्रणतं न भूतकिमस्माभिः सहसाम्बमिच्छसि पुनरसत्प्रतिपदं न करिष्यसीत्येवं धर्मब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः ॥ १९५ ॥

(४) राघवानन्दः । पुनरागतं त्वगृहं प्रति । प्रणतं न भूतम् । किमस्माभिः सह साम्बमिच्छसि पुनरसत्प्रतिपदादिकं न करिष्यसीति ॥ १९५ ॥

(५) नन्दनः । तमसत्प्रतिपदाहिणं परिपृच्छेयुर्विप्राः साम्यमस्माभिः साम्यम् ॥ १९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसत्प्रतिपदाहिणं प्रायश्चित्ते चरिते उपवासाशक्तौ पापक्षयसन्देहे तत्र ज्ञानोपायमाह हे सौम्य । अस्माभिः किं चच्छसीति ॥ १९५ ॥

सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेष्ववसंगवाम् ॥ गौभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिपहम् ॥ १९६ ॥

(१) मेघातिथिः । येन मार्गेण गावो विचरन्ति नदीप्रसवणादिजलपातुतास्मिन्तीर्थे तरणप्रदेशे ते ब्राह्मणाः परिपहमस्य कुर्युस्ते हि हस्तारोपणेनान्तिकवेशमानयेयुः ॥ १९६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सत्यमुक्त्वा यत्पापं यच्च ज्ञातं चोर्णम् । विकिरेष्ववसंगवामि । गोभिर्घासभक्षणेन तीर्थे व्यवहारवर्त्तन्ति । अन्यथा पुनः प्रायश्चित्ताचरणम् ॥ १९६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिपदं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्मणेषूक्त्वा घासंगवांश्चात्र तस्मिन् व्यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

(४) राघवानन्दः । एवमुक्तेस्तस्य पुनरसत्यतिग्रहं न करिष्ये । यवसं घातं विकिरेत्तृणां दद्यात् । तीर्थे गोष्ठे गोभिः शुद्धिर्बुध्नितव्येत्यर्थः । गवां यवसदानं शुद्धिपरीक्षणं नोत्तराप्रतिपत्तिः ताभ्येभ्य भक्षयन्ति नो तदा शुद्धिरिति भावः ॥ १९६ ॥

(५) मन्दनः । एवं पृष्ठः किमपरः कुर्यादित्यपेक्षायामाह सत्यमुक्त्वा तु विप्रेभ्य इति । सत्यं प्रायश्चित्तं यथार्थं यवसं घातं गवां पुरतो विकिरेद्विक्षिपेत् गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे गोभिर्वा भक्षिते यवस इत्यर्थः तस्य प्रतिग्रहविप्राः कुर्युरभिक्षिते न कुर्युरिति ॥ १९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यवसं वृणम । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे च व्यवहारमार्गे तस्य परिग्रहं स्वीकारं कुर्युः ॥ १९६ ॥

ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ॥ अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विध्यपोहति ॥ १९७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणाः सावित्रीपतितास्तेषां ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्तोमः ऋतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति आर्त्विज्येनोपदेष्टृत्वेन च परेषां मातापितृगुरुवर्जमन्यकर्मश्मशानादि । अभिचारं श्येननिधनादि । अहीने च द्विरात्रिकं कृच्छ्रैर्विशुध्यति । अन्येत्वाहुर्नायमभिचाराहीनयोर्यजमानस्य विधिः कस्य तर्हि कृत्विजा । तथा च ब्राह्मणानां याजनमितीदृश एवाधिकारः । यजमानस्य तु विधिलक्षणाप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तं भवत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादौ तु कथं न हि शत्रून् मारयेदिति नोदनास्ति किं तर्हि यः शत्रोर्मारणं कामयते तेन तत्सिद्ध्यर्थं श्येनादिकर्तव्यं शत्रुमारणे च लिप्सालक्षणाप्रवृत्तिः सा च निषिद्धा नार्हस्यात्सर्वाभूतानीति । अहीनेष्वपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः । फलकामस्य हितत्राधिकारो भवति न तु फलकामनातत्र निषिद्धा । नापि काम्यमानार्थनिष्पादको ध्यापारः । इहतूभयं निषिद्धं नार्हस्यादिति मरणफलध्यापारेण प्रवर्तितव्यं तत्फलं च श्येनादेरेव इहतु नास्ति निषेधः । त्वगादिफलकर्मणः कर्तव्यमिति केचिदाहुः । वाक्शस्त्रवैब्राह्मणस्येत्यभिचारिणीयाऽभिचारोऽप्यनुज्ञाया भ्रातृ एव । तुल्यावहीनाभिचारौ तत्र कृत्विजामेव प्रायश्चित्तं युक्तं । ननु च काम्यान् निषिद्धानि काम्यात्मतानप्रशस्तेति यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चाहीने तथा याजनं कार्यमिति । अभिचारिणीयाभिचारे च यजमानस्यायुक्तं कथमाभ्रातृत्य ज्योतिषोभिचार्यन्ते । तद्विधिप्रायश्चित्तान्युक्तान्येव । अस्य च कर्त्तव्यविषयेऽभिचारिणीयाभिचारे सविषयत्वाद्द्वैदिकेन जपहोमादिना शत्रोर्मारणमभिचारः ॥ १९७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । परेषामवधूनामर्थानि संधिना । अन्यकर्म श्मशानकर्म । अहीनं द्विरात्रादि ॥ १९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणानामत ऊर्ध्वत्रयोप्येतद्व्युक्तानां ब्राह्मणस्तोमादियाजनं कृत्वा पितृगुरुवैद्व्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाहश्चाद्यादिकृत्वा अभिचारं च श्येनादिकर्माभिचारोऽनभिचारणीयस्य अहीनयागविशेषः । अहीनयजनमशुचिकरमिति श्रुतेः । त्रिरात्रादितस्य यजनं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ १९७ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्राह्मणस्य सत्यप्रतिग्रहे देहाद्यर्थः याजनाभ्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्युक्तं तत्रासत्यप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमुक्तं तथा विधयाजनेऽपि तदाह ब्राह्मणानामिति । परेषां निषिद्धौर्ध्वदेहिकानां पतितादीनाम् । अन्यकर्म दाहादि । अहीनं त्रिरात्रादिसाध्यमभिचारं कारयित्वा कृत्वा वा ॥ १९७ ॥

(५) मन्दनः । अन्यकर्म दासकृत्यं परेषां सपिण्डानामेतकर्मवाहीनं कृत्वा द्विरात्रादिव्यार्त्विज्यं कृत्वा ॥ १९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अपरेषां पित्राचार्यादि व्यतिरिक्तानां सपिण्डानां अन्यकर्म श्मशानकर्म च अनभिचारणीयस्य अभिचारं अहीनयागविशेषं त्रिभिः कृच्छ्रैः शुष्येत् ॥ १९७ ॥

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाप्य च द्विजः ॥ संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति ॥ १९८ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधः शरणागतः प्रागुक्तस्तस्य परित्यागः प्रत्याख्यानं न सत्यांशकौ प्राक्तद्विचारितम् । वेदं विष्ठाप्य न भ्यायाध्ययनं कृत्वा ऽधिकारेणाधीयानस्य तु योगदानं किं पठसि नाशितं त्वयेति । अथवा धनहेतोः परीक्षास्थानेष्वनियुक्तेन पठ्यते स्मृतिश्च । दत्त्वानियोगं धनहेतोः पतिताम्भनुरब्रवीत् ॥ १९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शरणागतं परित्यज्य त्यक्त्वा विष्ठाप्यार्थान्तरपरत्वव्याख्यादिना । विसर्गानुत्तरादिवैकुण्ठ्येन मिथ्यार्थं कृत्वा । यवाहारो यवान्नाहारः ॥ १९८ ॥

(३) कुङ्कुमः । शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते द्विजातिरनभ्याप्यं च वेदमभ्याप्य तज्जनितं पापं संवत्सरं यवाहारोऽपनुदति ॥ १९८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकादिभिन्नानां स्वातन्त्र्येण प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तमाह शरणागतेत्यष्टभिः । शरणागतं शक्तः सन्परित्यज्य अशक्तत्वे न दोषः ॥ मृत्युर्बुद्धिमताऽपोहो यावद्बुद्धिबलोदयम् ॥ यद्यसौ न निवर्तते नापराधोऽस्ति देहिनः इति श्रुकोक्तेः ॥ वेदं अनभ्यासेन विष्ठाप्य विस्मृत्य कामतस्त्यागेऽनुपातकत्वोक्तेः । अपसेधति अपनुदति ॥ १९८ ॥

(५) नन्दनः । अनभ्याप्याभ्यापनं वेदविष्ठावनम् ॥ १९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदं विष्ठाप्य द्विजः अर्थान्तरव्याख्यानादिमिथ्यार्थमुक्त्वा अनभ्यायेऽध्ययनं कृत्वा वा ॥ १९८ ॥

श्वसृगालखैरर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ॥ नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

[शुनाघ्रातोपलीढस्य दन्तैर्विदलितस्य च । अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपचूलनम् ॥ १९९ ॥ +]

(१) मेधातिथिः । दष्टो दन्तैर्दष्टाभिर्ग्राम्यैः क्रव्याद्भिर्मांजरानकुलादिभिः ॥ १९९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ग्राम्यैः क्रव्याद्भिर्वृकादिभिः ॥ १९९ ॥

(३) कुङ्कुमः । कुङ्कुरसृगालगर्दभनराश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चामांसादैर्मांजरादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९९ ॥

(४) राघवानन्दः । क्रव्याद्भिः गृहमर्कटमांजरादिभिः । नरैः पुंश्वलीवराहैः काकैः । प्राणायामेन जलेस्थित्वेति शेषः ॥ पुंश्वलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः ॥ प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ १९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । क्रव्याद्भिः वृकादिभिर्दष्टः ॥ १९९ ॥

षष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव वा ॥ होमाश्च साकलानित्यमपाङ्ग्यानां विशोधनम् ॥ २०० ॥

(१) मेधातिथिः । अपाङ्क्त्या स्मृतीयाध्यायउक्ताः येषां प्रतिपदं माघश्रित्तमन्थनाम्नातं तेषां मासं संहिताजपः शाकलहोमः षष्ठान्नकालताचेतिसमुच्चयः । काष्ठशलाकादिदेवकृतस्येत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते साकलहोमः । नित्यग्रहणं समाप्ते संसंहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं यावन्मासः पूर्णः ॥ २०० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षष्ठान्नकालता एकभक्तपूर्वकदिनद्वयोपवासान्तरं तृतीयदिनभोजनं मासपर्यन्तम् । संहिताजपः संहिता कस्याभिच्छाखायामत्र भागः । शाकलहोमादेवकृतस्येत्यादिमन्त्रैर्ग्रहणं वृक्षशाकलहोमाः । अपाङ्क्त्या ये स्तेनपतितस्त्रीबाहुत्यादिनोक्ताः । तेषां मध्ये अनुक्तनिष्कृतीनां मिलितमेतन्नयं शोधनम् ॥ २०० ॥

(३) कुल्लूकः । अपाङ्ग्याः येस्तेनपतिताः क्लीबाइत्यादिनोक्तास्तेषांविशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानांमासंभ्यहमभुक्तां तृतीयेऽङ्गिसायंभोजनवेदसंहिताजपोदेवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येककार्यः । एतत्समुद्दिष्टपाप-
शोधनम् ॥ २०० ॥

(४) राघवानन्दः । किंच षष्ठेति । अपाङ्ग्यानां स्तेनपतितक्लीबाइत्यादिनोक्तानां पङ्क्त्यभोजिनांविशेषतोऽनुदिष्ट-
प्रायश्चित्तानां । षष्ठान्नकालता षष्ठस्यान्नस्य भोजनीयस्य यः कालः सएव भोजनकालीयस्य सतथा तस्य भावः । दिन-
द्वयमभुक्ता तृतीयदिने सायं भोजनतेति संहिता वेदस्य । देवकृतस्यैनसोवयजनमसित्वाहेत्यादिकाः शाकलाहोमाः शाक-
लस्यतु येहोमाइत्यनेनोक्तावा ॥ २०० ॥

(५) नन्दनः । देवकृतस्यैनसइत्यादिमन्त्रकृताः शाकलाहोमाश्चशब्दात्समुच्चितानां प्रायश्चित्तत्वं अपाङ्ग्याः आ-
द्यप्रकरणोक्ताः ॥ २०० ॥

(६) रामचन्द्रः । षष्ठान्नकालतामासं दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने सायं भुञ्जते इति प्राप्तं होमाश्च शाकलाः । देव-
कृतस्यैनसइत्यादिमन्त्राः । अपाङ्ग्यानां अनुक्तप्रायश्चित्तानाम् । विशोधनम् ॥ २०० ॥

उष्ट्रयानंसमारुह्य खरयानन्तु कामतः ॥ स्नात्वा तु विप्रोदिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥ २०१ ॥

(१) मेधातिथिः । उष्ट्रैर्युक्तयानंगन्ध्यादि साक्षाद्दुष्टादावारोहणमव्यवधानेनचाधिकतरंप्राणायामानामावृत्तिः ।
दिग्वासानघोनप्रदोषनिर्हरणार्थंपुनः सवासास्नानंरुत्वाप्राणायामःकर्तव्यः ॥ २०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उष्ट्रयानमुष्ट्रयुक्तं तत्पृष्ठंवा यानम् । एवंखरयानम् । दिग्वासानघः । प्राणायामेन गायत्र्या
त्रिःपठितया ॥ २०१ ॥

(३) कुल्लूकः । उष्ट्रैर्युक्तयानंशकटादि एवंखरयानमपि तत्कामतआरुह्याव्यवधानउष्ट्रखराभ्यां याने प्राणायामव-
हुत्वं नम्रश्च कामतः स्नानंरुत्वा प्राणायामेन शुद्धोभवति ॥ २०१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच उष्ट्रयानमिति । दिग्वासादिगन्ध्वरः प्राणायामपर्यन्तम् ॥ २०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । दिग्वासानघः स्नात्वाचकारात् नम्रभोजनदिवास्त्रीगमनादिनिषेधः जलमध्ये प्राणायामेन शुध्य-
ति ॥ २०१ ॥

विनाद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरंसन्निवेश्य च ॥ सचैलोबहिराप्सुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

(१) मेधातिथिः । विनाद्भिरसंनिहितात्सप्सुअदृष्टगोचरस्थात्सप्सु आर्त्तोविड्यास्तब्धशरीरंमूत्रपुरीषोत्सर्गसंनिषे-
ध्यसचैलोयत्प्रावृत्तंस्तेनसहितः । बहिर्प्राप्तान्घ्रादावाप्सुत्यनिमज्ज्यतोगामालभ्यस्पृष्ट्वाशुध्यति ॥ २०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । विना अद्भिः शौचाद्भिः असन्निहितेशौचार्यजलइत्यर्थः । अप्सु जलमध्ये शारीरं मूत्रपु-
रीषोत्सर्गम् । आर्त्तः आपत्काले अनापदित्वन्यत्रार्याश्रितम् । आलभ्य स्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

(३) कुल्लूकः । असन्निहितजलजलमध्ये वा वेगार्त्तो मूत्रपुरीषंवा कृत्वा सवासाबहिर्प्राप्तान्घ्रादौ स्नात्वा गांच
स्पृष्ट्वा विशुद्धोभवति ॥ २०२ ॥

(४) राघवानन्दः । अद्भिर्मलक्षालनंविनाशारीरं विष्णूनादि संनिवेश्यार्त्तोपक्षिप्त्वा । बहिर्प्राप्तान्घ्रादौ । आलभ्य-
स्पृष्ट्वा ॥ २०२ ॥

(५) मन्वन्तः । आर्त्तआपन्नः शारीरमूत्रादिकं अद्भिर्विनासनिवेश्यजलरहितंकृत्वा अप्सुवाशारीरसंनिवेश्योत्सृज्य बहिर्गमान् आर्त्तग्रहणात्तस्य प्रायश्चित्तगौरवंदृष्टव्यम् ॥ २०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अद्भिर्विना अविहितैः शौचार्थजलैः शारीरं मूत्रपुरीषादि संनिषेज्य कृत्वा बहिः सचैलः आहु-
त्य स्नात्वा गामालम्ब्य विशुध्यति ॥ २०२ ॥

वेदोदितानानित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २०३ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदविहितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रौतानां स्नातानां च संभ्योपासनादीनां तान्मपि वेदोदितानित्यमूलत्वात्स्मृतीनां स्नातकव्रतानि नजीर्णमलवद्वासादित्यादीनि । तेषां लोपणकाहमुपवासः । श्रौतकर्मातिक्रमे यादृश्यउक्तास्त-
अनेन समुच्यन्ते ॥ २०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदोदितानामिति । वेदोक्तनित्यसंभ्यादिकर्ममध्ये अनास्नातप्रायश्चित्तकमलोपे । स्नातकव्र-
तेषु वैष्णवीधारयेष्टमित्यादिषु अनास्नातप्रायश्चित्तकमलोपे । अभोजनमेकरात्रमेव ॥ २०३ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां च परिलोपे स्नातकव्रतानां चतुर्था-
भ्यायोक्तानामतिक्रमे सत्येकाहोपवासप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ २०३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच वेदेति । कर्मणां होमसंभ्यावन्नादीनां । अतिक्रमे अकरणे कालतः स्वरूपतो वा ।
स्नातकव्रतं चतुर्थाभ्यायोक्तम् । अभोजनं तदहरोपपणम् ॥ २०३ ॥

(५) मन्वन्तः । वेदोदितानामग्निहोत्रादीनां स्नातकव्रतानि पञ्चमहायज्ञादीनि ॥ २०३ ॥

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्नन् हः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ २०४ ॥

(१) मेधातिथिः । सन्नोधाक्षेपहुङ्कारेण हुङ्कुरतेतूष्णीमास्वहुमाएवंवादीरित्येवमादिष्वर्थक्रियासुतन्निषेधार्थं हुङ्का-
रकरणब्राह्मणस्य ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसोवाशिष्यस्य पुत्रस्य वा तथा गरीयसस्त्वंकारमुक्त्वा त्वमेवमात्थत्ययेदंकृतम् ।
एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत् । प्रथमादिविभक्तिर्न विवक्षिता । तथाच समाचारोगुरौ युष्मात्स्वित्यादिवहु-
वचनं प्रयोक्तव्यमिति । स्नात्वानश्नन् प्रातर्भक्त्यागः । उपसंग्रहणंकृत्वा प्रसाद्य क्रोधं त्याजयित्वा सायमभ्यास्य ॥ २०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गरीयसोगुरोरब्राह्मणस्यापि हुङ्कारं त्वंकारं चोक्त्वा तथाऽगरीयसोपि ब्राह्मणस्य तद्वयमु-
क्त्वा स्नात्वेत्यादिप्रायश्चित्तं कुर्यात् । अहःशेषमहोरात्रस्य शेषम् ॥ २०४ ॥

(३) कुल्लूकः । हुतूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वङ्कारं च विष्वायधिकस्योक्त्वाऽभिवादनकालादार-
भ्याहःशेषं यावत्स्नात्वा भोजननिवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं कुर्यात् ॥ २०४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हुङ्कारेति । गरीयसोगुरोः । अहःशेषं उपोषणंकृत्वेत्यर्थः । अभिवाद्य प्रणतिं कृत्वा ।
प्रसादयेत्सदात्मनि प्रसादमुत्पादयेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः ॥ गुरुहुङ्कृत्य त्वंकृत्य विप्रं निजित्य वादतः ॥ बभ्वावा वाससा-
क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेदिति ॥ २०४ ॥

(५) मन्वन्तः । प्रसादयेत् ब्राह्मणं गरीयांसञ्च ॥ २०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । गरीयसः ज्येष्ठस्य ॥ २०४ ॥

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वावध्य वाससा॥ विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥२०५॥

(१) मेधातिथिः । तृणेनपीडाकरेणापिताडयित्वा प्रकृत्य वाससापिकण्ठेष्वुत्पथेन बध्ना । विवादेलौकिकेकलहे विनिर्जित्यप्रणिपत्य नभेणभूत्वाप्रसादयितव्यः । वादजल्पयोस्तुनाथंविधिः ॥ २०५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाससाकण्ठेबद्धासंपदानवात्वेयतत्कार्यधिररात्रादिनियतःलघुगुरुनियमातिक्रमापेक्षयायो-
ज्यं अत्र प्रकृतयोर्ब्राह्मणगरीयसोः कर्मत्वेन ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

(३) कुल्लूकः । मारुतं ब्राह्मणं तृणेनापि ताडयित्वा कण्ठे वावध्य वाससावा वाक्कलहेन जित्वा प्रणिपातेन प्रसाद-
येत् ॥ २०५ ॥

(४) नन्दनः । ताडयित्वा ब्राह्मणमित्येव ॥ २०५ ॥

अवगूर्यत्वं दशतं सहस्रमभिहत्य च ॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०६ ॥

(१) मेधातिथिः । अवगुरणमतिषेधोयं परिशिष्टोर्थवादोजिघांसया हन्तुमिच्छया दण्डादिकमुच्यम्य संवत्सरशतं नर-
केष्वस्ते । अभिहत्य प्रहारं दत्वा सहस्रं संवत्सराणां जिघांसयानपरिहासतः ॥ २०६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जिघांसया मारणेच्छया । अवगूर्यं दण्डाद्युच्यम्य । अभिहत्य दण्डादि निपात्य ॥ २०६ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डमुच्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति दण्डादिना पुनः प्रकृत्य वर्षसहस्रं नरकं-
प्राप्नोति ॥ २०६ ॥

(४) राघवानन्दः । यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यातयादिति श्रुतिमाश्रित्य ब्राह्मणावगोरेणादौ नरकं ज्ञापयन्माय
भित्तमाह अवगूर्येति चतुर्भिः । अवगूर्यं दण्डमुच्यम्य । अद्दशतं अद्दानां शतं अभिव्याप्य नरकं प्रतिपद्यते । एवमुत्तरत्र
॥ २०६ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणावगुरादिषु प्रायश्चित्तं बहुकुतन्निमित्तं पापफलं तावत् श्लोकाभ्यामाह अवगूर्यत्वं दशतमिति ।
अवगूर्यं प्रहर्तुं हस्तादिकमुद्धृत्य ॥ २०६ ॥

शोणितं यावतां पांसून् संगृह्णाति महीतले ॥ तावत्स्य द्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्राह्मणस्य रुधिरदण्डादिप्रहारेण भूमौ पतितं यावत्पांशून् रजोवययान्नसंगृह्णाति तावन्तिसंवत्स-
सहस्राणि तस्य जनयितानरके व्रजेइसेत् । अयमप्यर्थवादः ॥ २०७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संगृह्णाति संगृहीतुं योग्यं भवति । द्विजम्भनो विप्रस्य । तत्कर्ता शोणितोत्पादकः ॥ २०७ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रहतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरयावत्संख्याकारणः कृणां भूमौ पिण्डीकरोति तावत्संख्याकानि वर्ष-
सहस्राणि तस्य शोणितोत्पादको नरके वसेत् ॥ २०७ ॥

(४) राघवानन्दः । दण्डादिनोत्पादितं संगृह्णाति पिण्डीकरोति ॥ २०७ ॥

(५) नन्दनः । द्विजम्भनः द्विजोत्तमस्य ॥ २०७ ॥

अवगूर्यं चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने ॥ कच्छातिकच्छौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥ २०८ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत् । ब्राह्मणरजःकृत्वेति शोणितोत्पादनादप्यत्रैतत् यदिवा तेनेदं विकल्पते
॥ २०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । फलमुक्त्वा प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । कच्छं प्राजापत्यम् । कच्छातिकच्छौपूर्वाभौक्तौ ॥ २०८ ॥

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणस्य हननेच्छया दण्डाद्युपमने कच्छं कुर्यात् । दण्डादिप्रहारे दत्तेऽतिकच्छं वक्ष्यमाणं चरेत् । हथिरमुत्पाप कच्छातिकच्छौ कुर्वीत ॥ २०८ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेषु त्रिषु प्रायश्चित्तमाह अवगूर्येति । अवगूर्यं दण्डमुच्यते ॥ २०८ ॥

(५) मन्दनः । अत्र प्रायश्चित्तमाह अवगूर्यचरेत्कच्छमिति ॥ २०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणे अवगूर्यं दण्डं मुत्पाप्य कच्छं चरेत् ॥ २०८ ॥

अनुक्तनिष्कृतीनां पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिश्चावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(१) मेधातिथिः । अनुक्तानिष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणां यथाचाण्डालादिप्रतिलोमवधेतत्रकल्पयेत् । ननु चात्राप्युक्तं किंचिदेवतुविप्रायदद्यावस्थिमतां वध इति अनस्थिसाहचर्यात्क्षुद्रजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्तो गृह्यन्ते । महाकायानां तु नैष विधिः । ननु च त्वारोवर्णानां स्तिपंचम इति शूद्रप्रभेदा एवंप्रतिलोमाः यदि नाम पंचमो वर्णो न जातो नैतावता शूद्रैस्ते भवितव्यं तेषामपि लक्षणस्य नियतत्वात् समानजात्या मूढायां जातः शूद्र इति वर्णसंकरजाश्चेत्तस्मान् शूद्रहत्याप्रायश्चित्तं नापि किंचिदेवतुविप्रायेत्यन्यस्तत्रकल्पनाया अनवसरः । शक्तिः प्रायश्चित्तं नस्तपसि तथा किमयं तपसि समर्थ उत दाने । पापंच हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव अभक्ष्यभक्षणे तदेव । अथ पापस्य गुरुलघुभावोपेक्षणीयः । ननु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते प्रायश्चित्तमहत्त्वादिति चेत् अनुक्तप्रायश्चित्तविषयेयंकल्पनासत्यमर्थवादोऽपि शयश्रवणादुरुत्वात् तत्राबुद्धिपूर्वानुक्ते च किंचेदमनुक्तनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत् उक्तेषु कल्पनाकार्या कुत एतत् दण्डप्रायश्चित्तयोस्तुल्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किंचैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यं भावनीया कल्पना अत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्वशेषोऽयम् ॥ २०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायश्चित्तं कच्छादि प्रकल्पयेत् स्वयं विद्वानुहेत् । एतच्च सर्वं महापातकादिप्रायश्चित्तज्ञानं शुद्धिदीपिकायां विषयव्यवस्थया लाभिः प्रपञ्चेनोक्तमतोत्र पदार्थमात्रं प्रकाशितमिति ॥ २०९ ॥

(३) कुम्भकः । अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथाप्रतिलोमवधादिकृतानां निहर्णार्थं कर्तुः शरीरघनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापंच ज्ञात्वा ज्ञानाज्ञानसंलुदावस्थानुबन्धादिरूपेण प्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् ॥ २०९ ॥

(४) राघवानन्दः । निमित्तनैमित्तिकभावमुपसंहरन् प्रायश्चित्तस्वरूपं प्रतिजानीते अनुक्तेति ज्ञाप्याम् । अनुक्तनिष्कृतीनामनुष्ठितप्रायश्चित्तानाम् प्रकल्पयेत्परिवदिति शेषः ॥ २०९ ॥

(५) मन्दनः । अनुक्तनिष्कृतीनामनुपदिष्टप्रायश्चित्तादीनाम् ॥ २०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनुक्तनिष्कृतीनां अनुक्तप्रायश्चित्तानां पापविचार्य ॥ २०९ ॥

यैरभ्युपायैरेनांसि मानवोऽप्यपकर्षति ॥ तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेविताम् ॥ २१० ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चोक्ता एवाभ्युपायाः इह चान्द्रायणं इह प्राजापत्यं इह द्वादशवार्षिकमिति । सत्यं सत्त्वामात्रेण निर्दिष्ट इह तु स्वरूपं सेतिकां तं व्यपकर्षते । उपाय एवाभ्युपायः व्यपकर्षति अपमार्ष्टिदेवर्षीत्यादिः स्तुतिः । मानवमहं सर्ववर्णार्थम् ॥ २१० ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । उपायैः साधनैः ॥ २१० ॥

(३) कुल्लूकः । यैर्हेतुभिर्मनुष्यः पापान्यपनुदति ताम्पापनाशहेतून्हेतुवर्षिपितृभिरनुष्ठितान्युष्माकंवक्ष्यामि ॥ २१० ॥

(४) राघवानन्दः । व्यपकर्षति नाशयतिदेवर्षिपितृपदं भाविपरं तिर्यगधिकरणविरोधात् न तेषां प्राप्तेदेवत्वानां तत्प्रायश्चित्ताधिकारः । सेविताग्निर्गीतान्वा ॥ २१० ॥

(६) रामचन्द्रः । मानवो यै रूपायैः एनांसि पापानि व्यपकर्षति तानुपायान् वः वक्ष्यामि देवर्षिपितृभिः से-
वितान् ॥ २१० ॥

व्यहंप्रातरुयहंसायंन्यहमयादयाचितम् ॥ व्यहंपरंच नाश्रीयात्प्राजापत्यंचरन्विजः ॥ २११ ॥

(१) भेधातिथिः । यद्यप्यहर्मुखंप्रातस्तथापि पूर्वाह्नकालोलक्ष्यते । द्वितीयाह्नकालप्रतिषेधादस्य प्रातःकालविधौ हि यदच्छयाभोजनंप्राप्तवर्तते [केवलमत्यर्थं हिमभ्यंदिनेवामनुष्याणामिति अयाचितत्वात्प्राप्तमार्थत्वाद्भोजनंतदेवचेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माभ्यंदिननिवर्तते]* न सायंतनं । अद्यपुनर्यदेवपौरस्त्यपूर्वाह्नमभ्यंदिनकालयोर्विकल्पितयोः प्राप्तं भोजनंतदेवपुनरुच्यमानंकालान्तरनिवृत्त्यर्थं संपद्यते व्रतत्वाच्चैतदेवयुक्तम् । एकाहारनाहि व्रतपरिगणनायांसंख्यायते तपश्चेदतापयति दुःखयतीति । यदिचद्वितीयं भोजनं निवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तते । अन्येन हविष्यान् प्रातराशानिति स्वल्पपरिमाणताभोजनस्य लक्ष्यतइत्याहुः प्रातराशो हित्वल्पं भुजते । यत्तच्छीलाः प्रकृतपुरुषास्तथासिद्धेपाके भोजनंप्राप्तं भुक्त्वेति व्यपदिशन्ति । सायमिति वापरस्मिन् व्यहे ततो नतरां तथाहस्तवेदिकायां वा वदुज्यते तावदनुज्ञायते । उक्तंच स्मृतिकारैरीषतभुक्त्वाथैतंसं विशेषात् । अयाचितेपि हविष्यभोजनमेककालिकंच स्वगृहेपि दीयतां भोजनमिति यत्प्रवृत्त्यादय आज्ञायन्ते तदपि याचितमेव मर्थनमात्रं याच्नाप्रेषणाभ्येषणयोः साधारणं अतः स्वगृहेपि यदि भार्यादयोऽननुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं न त्वम्य-
चेति ॥ २११ ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । प्रातः प्रातरेव । एवं सायम् । तथा अयाचितं यद्ययाचितं लभ्यते । अलाभेनूपावासः ॥ २११ ॥

(३) कुल्लूकः । प्राजापत्याख्यं कच्छमाचरन् विजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्भुजति । प्रातः शब्दोयं भोजनानामौचित्यप्राप्त-
दिवाकालपरः । अतएव वसिष्ठः व्यहंदिवा भुङ्केनक्तमन्ति च व्यहंन्यहमयाचितव्रतं व्यहं भुङ्कति च कच्छः । आपस्त-
म्बोप्याह व्यहंनक्तशी* दिवाशी च ततरुयहंन्यहमयाचितव्रतरुयहंनभाति किंचन इति कच्छद्वादशरात्रस्य विधिः अपरंच
दिनत्रयं सायंतनं व्यायामतीतार्या भुजति अन्यद्दिनत्रयमयाचितं तावदन्नं भुजति शेषंच दिनत्रयं किञ्चिदधीयात् । अत्र
प्राससंख्यापरिमाणपेक्षायां पराशरः ॥ सायंद्वात्रिंशतिर्मासाः प्रातः पञ्चिंशतिस्तथा ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परंचानशनं स्मृ-
तम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम् ॥ एतंप्रासं विजानीयाच्छुभ्यर्थं प्रासशोधनम् ॥ हविष्यं चान्नमभीयायथा
रात्रौ तथा दिवा ॥ रत्नीप्यहानि शास्त्रीयान्प्रासान्संख्याकृतान्यथा ॥ अयाचितंतथैवाद्याहुपवासरुयहं भवेत् ॥ २११ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यादित्वरूपमाह पञ्चदशभिः । व्यहं दिनत्रयं व्याप्य । प्रातः शब्दोत्र दिवाभोजनोचि-
तकालपरः । अतएव वसिष्ठः । व्यहं दिवाभुङ्के नक्तमन्ति च व्यहं व्यहमयाचितं व्यहमभुङ्कति कच्छः । तत्र प्राससंख्या-

परिमाणोपादानानि पराशरोक्तानि ॥ सायं द्वार्विशतिर्घासाः प्रातः पार्विशतिः स्मृताः ॥ अयाचिते चतुर्विंशत्परं चानशनं स्मृतम् ॥ कुकुटाण्डप्रमाणस्तुयावान्वा प्रविशेन्मुखम् ॥ एतं घासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं कायशोधनमिति घासपरिमाणम् ॥ हविष्यान्नः प्रातराशःसायमाशस्तथैव च ॥ अयाचितं तथैवाद्यादुपवासरूपं भवेदिति हविष्यान्नादेर्घासोपादानद्वयम् ॥ २११ ॥

(५) मन्दनः । प्राजापत्याख्यंकच्छम् ॥ २११ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्राजापत्यमाह गृह्यमिति । प्रातरूपं नक्तं गृहं अयाचितं अद्यात् । गृहं परं नाभीयात् उपवास-
त्रयं एवं द्वादशदिनसाध्यं एकं प्राजापत्यव्रतं चरन् द्विजः अयाचितान्नं परकीयान्नं प्रातः त्वकीयान्नस्य पाचनम् ॥ २११ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासश्च कच्छं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(१) मेधातिथिः । गोमूत्रादीनां कुशोदकानां समाहारमाहुरेकस्मिन् गृह्येकरात्रोपवासश्च ततो गृहं सांतपनं । अन्येतु
प्रत्यहमेकैकं भक्षयितव्यं संहतस्याश्रुतत्वात् अतः समाह्वानि सांतपनं द्वावप्येतौ पक्षौ स्मृत्यन्तरे परिगृहीतौ ॥ २१२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षीरादित्रयमपि गोरेव । कुशोदकं कुशमिश्रजलम् । एतत्सर्वं मिलितमेकस्मिन् दिने प्राशयो-
चरेद्युरपवसेत् ॥ २१२ ॥

(३) कुल्लूकः । गोमूत्राद्येकीकृत्यैकैकस्मिन् गृह्ये भक्षयेन्नान्यत्किंचिदद्यात् । अपरदिनं चोपवास इत्येतत्सान्तपनं-
कच्छं स्मृतम् । यदा तु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं षट्दिनान्युपभुज्य सममे दिने चोपवासस्तदा महासान्तपनं भवति । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ॥ कुशोदकं च गोक्षीरं दधिमूत्रं शकृत् घृतम् ॥ जग्ध्वा परेद्युपवसेत्कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्वयैः षडहः
सोपवासिकः ॥ समाहेन तु कच्छोयं महासान्तपनं स्मृतम् ॥ २१२ ॥

(४) राघवानन्दः । सांतपनं लक्षयति गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिषट्कं मिश्रयित्वा एकस्मिन् दिने भक्षयतोऽपरस्मिन्
दिनोपवासेन सान्तपनं गृह्यः साध्यम् । एतदेव महासान्तपनं गोमूत्रादिप्रत्येकं प्रत्यहं भोजने एकोपवासश्च ॥ कुशोदकं
तु गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत् घृतम् । जग्ध्वा परेद्युपवसेत् कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ पृथक् सान्तपनद्वयैः षडहः सोपवास-
कः ॥ समाहेन तु कच्छोयं महासान्तपनः स्मृत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१२ ॥

(५) मन्दनः । षडङ्गानि षडहानि यथाक्रमं गोमूत्रादीनद्यात् ॥ २१२ ॥

(६) रामचन्द्रः । गोमूत्रादीन् षडभ्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितस्तिष्ठेत् परेद्युपवसेदिति दिनद्वयसाध्यः
कच्छः ॥ २१२ ॥

एकैकं घासमभ्रीयात्स्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ गृहं चोपवसेदं त्यमतिकच्छं चरन् द्विजः ॥ २१३ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्ववदिति प्राजापत्यविधिमिति दिशति एवेव काले चैकैकं घासं मभ्रीयात् ॥ २१३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृह्यानि त्रीणि पूर्ववत् गृहं प्रातरूपं सायं रूपं मभ्यादयाचितमिति ॥ २१३ ॥

(३) कुल्लूकः । अतिकच्छं द्विजातिरनुतिष्ठ्य प्रातः सायमयाचितादिरूपेणैकैकं घासं स्यहाणि त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अन्य-
च्च गृहं किञ्चिदुज्जीत ॥ २१३ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिकच्छं लक्षयति एकेति । गृह्यानि त्रीणि नवदिनानि । पूर्ववत् प्रातः सायमयाचितमिति पू-
र्वोक्तवत् घासमत्र पाणिपूर्णां ॥ अयमेवातिकच्छः स्यात्पाणिपूर्णां भोजन इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१३ ॥

(५) मन्दनः । अथहाणित्रीणि नवदिनानीत्यर्थः पूर्ववत्प्राजापत्यवत् ॥ २१३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीणि अथहाणि नवदिनानि च पूर्ववत्तु पुनः अन्यअहमुपवसेत् । एवं द्वादशदिनसाध्यमतिकृच्छ्रम् ॥ २१३ ॥

तमकृच्छ्रं चरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् ॥ प्रतिअहंपिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥ २१४ ॥

[अपांपिबेच्च त्रिपलंपलमेकंच सर्पिषः । पयः पिबेत्तुत्रिपलं त्रिमात्रं चोक्तमानतः ॥ १ ॥] †

(१) मेघातिथिः । तेष्वेवकालेषु जलादीनि यावतानातिवृम्भवति । कचित्परिमाणंपठ्यते । अपांपिबेत्तुत्रिपलंपलमेकंतुसर्पिषः ॥ पयःपिबेत्तुद्विपलं त्रिपलंचोष्णमारुतं ॥ सकृत्स्नायीति त्रिरङ्गः त्रिनिशायामित्यस्यापवादः ॥ २१४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जलादिचतुष्टयस्थैकैकं अहमहंपिबेत् । तस्योष्णत्वमग्निसमीपे अजनादिनोत्पादितमग्नम् ॥ २१४ ॥

(३) कुल्लुकः । तमकृच्छ्रं चरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् ॥ अहमुष्णोदकं अहमुष्णक्षीरं अहमुष्णघृतं अहमुष्णवायुमेकवारं स्नानं कुर्वन्संयमवान्पिबेत् । अत्र पराशरोक्तो विशेषः ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तमकृच्छ्रं विधीयते ॥ २१४ ॥

(४) राघवानन्दः । तमकृच्छ्रं लक्षयति तमेति । प्रतिअहं प्रत्येकं द्वयं क्रमेण अहंपिबेदित्यन्वयः । अनिलपदमेकरात्रोपवासपरम् । सकृत्पिबेत्सकृत्स्नायाच्चेत्यन्वयः ॥ तमक्षीरघृतान्मूनां प्रत्येकं पत्यहं पिबेत् ॥ एकरात्रोपवासश्च तमकृच्छ्रं यावकमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । द्वयपरिमाणंतु ॥ षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ॥ पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तमकृच्छ्रं विधीयतइति पराशरोक्तं सर्वत्र ॥ २१४ ॥

(६) रामचन्द्रः । दुग्धसर्पिरुदकानां तमानामेकैकं प्रतिदिवसंपिबेत् परेषुः उपवसेत् । एवं दिवसचतुष्टय [त्रय] साध्यंतमकृच्छ्रम् ॥ २१४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ॥ पराकोनामकृच्छ्रोऽयंसर्वपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(१) मेघातिथिः । यतात्मसंयतेन्द्रियोगीतादिशब्दश्रवणं ध्यानमभिलाषी अप्रमत्तस्तत्परः । अर्थवादोयं सर्वकृच्छ्रस्य धर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । अप्रमत्तस्य व्रताङ्गविरुद्धिः शून्यस्य । एतच्च द्वयं पराके आवश्यकमङ्गमित्येतदर्थं साधारणमपि व्रताङ्गमुक्तम् ॥ २१५ ॥

(३) कुल्लुकः । विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकाख्यः कृच्छ्रः । सकृदावृत्तितारतम्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः ॥ २१५ ॥

(४) राघवानन्दः । पराकं लक्षयति यतेति । यतात्मनोजितेन्द्रियस्य । सर्वपापनोदनइति गुरुतरानुक्तपापे प्रायश्चित्तातिदेशार्थम् ॥ २१५ ॥

(५) मन्दनः । पराकशब्दोपवासवचः ॥ २१५ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्वादशाहं अभोजनं द्वादशाहोपवासेन पराकाख्यः भवति ॥ २१५ ॥

एकैकं क्रासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपस्पृशं त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(१) मेधातिथिः । चतुर्दश्यामुपोष्यत्वर्यभूतायां पौर्णमास्यां पञ्चदश्यासान्भूयात् । घासप्रमाणं चास्याधिकारेण घासानुमन्त्रणं च । आप्यायत्सन्तेपयांसीति स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेक्षितव्यः । एकशास्त्रत्वात्सर्वस्मृतीनामसतिविरोधे समप्रयोज्यविरोधे तु विकल्पः । प्रतिपदमारभ्यैकैकं घासं दिवसे दिवसे क्रासयेत् प्रतिपदि चतुर्दशद्वितीयस्यां त्रयोदशेत्यादियावच्चतुर्दश्यामेको घासो भवति ततोऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येकं घासमभूयात् द्वितीयस्यां द्वावेवमेकैकं वर्धयेद्यावत्पौर्णमास्यां पञ्चदश भवन्ति । उपस्पृशन्त्सानं कुर्वन् त्रिषवणं प्रातर्मध्यदिनापराह्नेषु त्रिर्निशायामिति निवर्तते विशेषविहितत्वात् ॥ २१६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एकैकमिति पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान्भुक्त्वा प्रतिपत्पशुभ्यैकैकं घासापचयः । अमावास्यायां मध्ये उपोष्य प्रतिपदादि एकद्विक्रमेण घासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशघासा इत्यर्थः । पिण्डः घासः ॥ २१६ ॥

(३) कुङ्कुमः । सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान् शित्वा ततः कृष्णप्रतिपत्क्रमेणैकैकं घासं ह्रासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको घासः संपद्यते । ततोऽमावास्यायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्पशुभिरैकैकं घासं तृद्दिनयेद्वै पौर्णमास्यां पञ्चदशघासाः संपद्यन्ते । एतत्पिपीलिकामभ्याख्यं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१६ ॥

(४) राघवानन्दः । चान्द्रायणस्य लक्षणमाह एकैकतिहास्याम् पौर्णमास्यां पञ्चदशघासान् शित्वा कृष्णपक्षप्रतिपत्क्रमेणैकैकं घासं ह्रासयेदमावास्यायामुपोषणमेव । ततः शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तमेकैकक्रमेण पञ्चदशघासान् वर्धयेदिति । पिपीलिकामभ्याख्यमिदं कृष्णपक्षादिनियतम् ॥ २१६ ॥

(५) नन्दनः । अभवान्द्रायणमाह एकैकमिति कृष्णे कृष्णपक्षे ॥ २१६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शुक्ले एकं पिण्डं कवलं वर्धयेत् । च पुनः कृष्णे एकं पिण्डं ह्रासयेत् । त्रिषवणं त्रिकालस्नानं । वसिष्ठः ॥ एकैकं वर्धयेत्पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये च भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥ २१६ ॥

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे ॥ शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं ब्रतम् ॥ २१७ ॥

(१) मेधातिथिः । यवमध्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको घासः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्णमास्यां पञ्चदश घासाः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्षे एकैकं घासापचयो यावदमावास्यामुपवासः ॥ २१७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अमावास्यायाः प्रतिपदाद्येकैकं घासवृद्ध्या पञ्चदशघासान् पौर्णमास्यां भुक्त्वा एकैकापचयेन प्रतिपदादिषुदर्शे नोपवास इत्यर्थः ॥ २१७ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतमेव पिण्डं ह्रासवृद्धिं त्रिषवणं ज्ञानात्मकं विधानं यवमभ्याख्ये चान्द्रायणे शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चान्द्रायणमनुतिष्ठन्नाचरेत् । ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं वर्धयेत् । यथा पौर्णमास्यां पञ्चदशघासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्यैकैकं पिण्डं ह्रासयेद्यथाऽमावास्यायामुपवासो भवति ॥ २१७ ॥

(४) राघवानन्दः । शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यन्तं पञ्चदशघासान् वर्धयित्वा ततः कृष्णप्रतिपदारभ्यैकैकं घासं ह्रासयित्वाऽमावास्यायामुपोषणमिति यवमभ्याख्यम् ॥ तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिखण्डसमितान् ॥ एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन्निति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ २१७ ॥

(५) नन्दनः । यवमभ्याख्यं चान्द्रायणमाह एतमेवेति ॥ २१७ ॥

अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिण्डान्मध्यंदिने स्थिते ॥ नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणंचरन्
॥ २१८ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रत्यहमासमष्टौयासान्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य शुक्लपक्षाद्वा यतिचान्द्रायणंभवति । मध्यंदिने स्थिते प्रवृत्ते पूर्वाह्णपराह्णैर्वर्जयित्वेत्यर्थः । शिष्टंप्रसिद्धम् ॥ २१८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अत्रापि मासइतिवर्तते । हविष्याशीति सर्वव्रतसाधारणमप्यत्रोपदर्शितं अवश्यंकाप्युपचयदर्शनीयत्वात् ॥ २१८ ॥

(३) कुल्लूकः । यतिचान्द्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकंसंयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौयासान्मध्यंदिने भुञ्जीत । मध्यंदिनइति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिवृत्त्यर्थम् ॥ २१८ ॥

(४) राघवानन्दः । यतिचान्द्रायणंत्वाह अष्टाविति । कृष्णपक्षाच्छुक्लपक्षाद्वाऽऽरभ्य मासमेकंप्रत्यहमष्टौ यासान्हविष्यान्स्यमध्यंदिनेऽश्रीयान् ॥ २१८ ॥

(५) नन्दनः । यतिचान्द्रायणमाह अष्टाविति हविष्यपिण्डानित्यन्वयः ॥ २१८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥ २१८ ॥

चतुरःप्रातरश्रीयात्पिण्डान्विप्रःसमाहितः ॥ चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणंस्मृतम् ॥ २१९ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रप्रातः शब्दोस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नकालंलक्षयति अस्तमितेसूर्येप्रदोषइत्यर्थः ॥ २१९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चतुरइत्यत्रापि मासएवावधिः ॥ २१९ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रातश्चतुरोयासानश्रीयान् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोयासान्भुञ्जीत एतच्छिशुचान्द्रायणंमुनिभिः स्मृतम् ॥ २१९ ॥

(४) राघवानन्दः । शिशुचान्द्रायणं लक्षयति चतुरिति । शिशुभोजनकाले प्रातस्त्रिघटिकोज्ञेयइतिस्मृतेः ॥ २१९ ॥

(५) नन्दनः । शिशुचान्द्रायणमाह चतुरइति ॥ २१९ ॥

(६) रामचन्द्रः । चतुरःपिण्डान्प्रातरश्रीयान् चतुरोऽस्तमिते सूर्ये एतच्छिशुचान्द्रायणंभवेत् ॥ २१९ ॥

यथा कथंचित्पिण्डानांतिस्त्रोऽशीतीः समाहितः ॥ मासेनाश्विचान्द्रायणस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

॥ २२० ॥

(१) मेधातिथिः । कस्मिंश्चिद्विसे चतुरोयासान् कस्मिंश्चिद्दशकस्मिंश्चिन्नास्माति यथाकथंचिच्चतुर्दशत्रौपवृत्तिः । यदिकस्मिंश्चिद्विसेषोऽश्विचान्द्रायणस्य अयंतुनियमःतिस्त्रोशीतीर्मासेनेतिद्वेदशतेचत्वारिंशदधिके चन्द्रलोकंयामोति ॥ २२० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एकैकदिनभोज्ययासनियमविना चत्वारिंशदधिकशतद्वयमित्यर्थेयासानां मासेन भोज्यात् अपरंचान्द्रायणम् । पिपीलिकमध्येहि प्रथमे चान्द्रायणे पौर्णमास्यामारम्भे पञ्चदशयासाधिकाभुक्तास्तैःसह तिस्रोऽशीतयोभवन्ति तदपेक्षयैव यतिशिशुचान्द्रायणयोरत्र यासाशीतित्रयोपयोगः । यवमध्येतु पञ्चविंशत्यधिकयासशतद्वयमेव ॥ २२० ॥

(३) कुल्लूकः । नीवारादिहविष्यसंवन्धिनांघासानां द्विशते चत्वारिंशदधिके कदाचिद्दशकदाचित्पञ्चकदाचित्षोडश-
कदाचिदुपवासइत्येवमाद्यनियमेन यथा कथंचित्पिण्डान्मासेन संयतवान्भुञ्जानश्चन्द्रसलोकतांयाति । एवंपापक्षयार्थमभ्युद-
यार्थंचेदमुक्तं । अतएव याज्ञवल्क्यः ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतां ॥ कच्छुकच्छर्मकामस्तु महर्तीश्रियमाप्नुया
त् ॥ अतः प्राजापत्यादिकच्छ्रमम्यभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० ॥

(४) राघवानन्दः । यथाकथंचित्कुल्लूपक्षंवारभ्य नत्वनियमेन व्रतस्य नियमरूपत्वात् । तिस्रोशीतीश्वत्वारिंशद-
धिकशतद्वयम् ॥ भेषातिथिस्त्वनियमपक्षः कदाचिच्चत्वारि कदाचिद्दशेति । चन्द्रस्यैतिसलोकतामित्यनेन चान्द्रायणस्य
काम्यत्वमपि धर्मार्थ यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकतामितिसंवादात् ॥ २२० ॥

(५) नन्दनः । पिण्डवृद्धिन्हासौभोजनकालनियमश्च पिण्डसंख्यानियमश्च नाश्रयणीयइति सूचितम् ॥ २२० ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यपिण्डानां तिस्रोऽशीतीः चत्वारिंशच्छतद्वयसङ्ख्याकं २४० मासेन अश्नन् चन्द्रस्य
सलोकतामेति । अष्टौ प्रत्यहमश्रीयादित्यर्थः । चत्वारिंशच्छतद्वयं इतिज्ञेयम् ॥ २२० ॥

एतद्गुद्रास्तथादित्यावसवश्चाचरन्व्रतम् ॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥ २२१ ॥

(१) मेधातिथिः । एतच्चांद्रायणव्रतंसर्वेदेवाःसमाचेरुः सर्वेषामकुशलानांविमोक्षायनकेवलंयत्रैवोक्तमनुक्तेष्वपिद्र-
ष्टव्यम् । तदुक्तं कल्लूतिकल्लूचांद्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तानि । अत्रेदंसंदिह्यते यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनंकिंतस्त्रेणसर्वेषांशो-
धनमुतयोगसिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्ततइति । उच्यते यद्यप्येतन्म्याम्यनिमित्तावृत्तौनैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्ना-
तप्रतिपदप्रायश्चित्तनिमित्तेष्वसंविदिषु कृतसंभावनायामाग्रायते । तत्रयेषांतावत्संभावनामात्रेण शुद्धिःक्रियते तथासंवत्स-
रस्यैकमपीति । तत्रनिमित्तस्यानिश्चितत्वादुपपत्तेःकुतआवृत्तिसंभवोयथासुप्तस्यपरिवर्तनैः शय्यागतसूक्ष्मप्राणिवधस्तथा
नगरस्य रथ्यासुभ्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमागृहप्राप्तिरसक्तुंसंभवति तादृग्विषये तच्चभावएवयुक्तः । दर्शितंचैतत् अस्थ-
न्वतामित्यादौ समुदायवधएकंप्रायश्चित्तमिति । यानिचगरीयांसि पापानि तत्रसर्वत्रप्रायश्चित्तान्याग्रातानि । इदंच यथाप्र-
दर्शितएवविषये भवितुमर्हति महत्त्वाच्चानावृत्तौन्याम्यं तस्मात्संशितेष्वपिकथंचित्प्रायश्चित्तेषुनिमित्तान्त्रोत्पत्तौयुक्तएवत-
च्चभावः । तथाच तच्चधर्मएवम्याम्यइति दर्शयति । यदिवाच नक्तंचैनश्चक्रम यत्त्वपंतश्चक्रम यज्याग्रतश्चापियदितिच ।
वोप्सायांयुगपदशेषपापवर्जनम् ॥ २२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अकुशलं पापम् ॥ २२१ ॥

(३) कुल्लूकः । एतच्चांद्रायणारुख्यंव्रतरुद्रादित्यवस्तुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया
सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः ॥ २२१ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तचान्द्रायणचतुष्टयेऽर्थवादमाह एतदिति । अत्र रुद्राद्याभाविबृत्त्यपेक्षयातथाच । श्रुतिः ।
अग्निर्वाअकामयत अन्नादोदेवानोमन्नादःस्यामिति ॥ सकृत्तिकाभ्योष्टाकपालनिरवपत् सोऽग्निरभवदित्यष्टाकपालया-
गनिर्वापानन्तरंअग्निभावश्रुतेरिति । सर्वाकुशलमोक्षाय सर्वपापनिवृत्तये । पापोद्देश्यकव्रतानामपि नान्तरीयकामदत्वंनवि-
रुद्धमिति । तथाच श्रुतिः ॥ यथाभेनिमित्ते छायागन्धावनुत्पद्येते एवंधर्मवर्षिष्वानस्यार्थकामौ प्रसिध्यतइति ॥ याज्ञ-
वल्क्योपि ॥ धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ कच्छुकच्छर्मकामस्तु महर्ती श्रियमाप्नुयादिति ॥ २२१ ॥

(५) नन्दनः । एतत्कुल्लादिव्रतम् ॥ २२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुद्रादयः सर्वे अकुशलमोक्षाय ॥ २२१ ॥

महाव्यादृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् ॥ २२२ ॥

(१) मेधातिथिः । अत्रवदन्ति सर्वेष्वेतेष्विति कर्तव्यतेयमुच्यते सर्वहोमेष्वप्यज्यद्रव्यमनुपात्तेद्रव्यविशेषदर्शितत्वं प्रहणात्परकर्तृकतानिवर्तेत किंपुनरयंहोमौक्तिकेऽप्रावनावसथ्यस्य भवतिनेति विचार्यते । इदमेवतावद्विचार्यकुतोऽहोमः प्रक्षेपावधिकस्त्यागोजुहोतेरर्थः । तत्र यस्मिन्कस्मिंश्चिदाधारेप्रक्षेपेणसिध्यत्येवहोमः ततश्च स्थलेजलेवाग्नौवाक्रियतांहोमो-
गृह्याग्निमतस्तुनलौकिकेऽग्नौहोमः घाम्याग्नौतस्यतद्धोमप्रतिषेधात् । समाचारादग्निसिद्धिरितिचेत्समाचारएवतर्हन्विष्यतां गृ-
ह्यकारैस्तत्प्रणीताभ्यधिकारैः कृच्छ्रविधिषु होमआम्नातः । तदर्शनेनानावसथस्य प्रायश्चित्तेनाहोमकाःकृच्छ्राः । अभ्युदया-
ग्निस्तुनैवानग्निकस्य सन्ति सर्वागोपसंहारेण फलसिद्धेरहिंसा शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यन्तताडनीयं मत्त्यन्मर्णापि नानृतं
यदिवापुरुषार्थतयाप्राप्तयोरङ्गत्वायविधानं आर्जवमक्रूरता ॥ २२२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चान्द्रायणव्रतान्याह महाव्यादृतिभिरिति । तिसृभिः समस्ताभिरित्यर्थः । आज्यंहविर-
नादेशइतिवचनादाज्येन होमः । आर्जवमवक्रताम् ॥ २२२ ॥

(३) कृच्छ्रकः । महाव्यादृतिभिर्भूवः स्वरेताभिः आज्यंहविरनदिशेजुहोतिषु विधीयत इति परिशिष्टवचनादा-
ज्येन प्रत्यहंहोमंकुर्यात् अहिंसा सत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेद्यध्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रताङ्गत-
यायमुपदेशः ॥ २२२ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राजापत्यानां सर्वेषामुत्तराङ्गमाह व्यादृतीतिचतुर्भिः । व्यादृत्यादिपञ्चक्रमाचरेदनुति-
ष्ठेत् ॥ २२२ ॥

(५) नन्दनः । अथव्रतधर्मानाह महेति ॥ २२२ ॥

(४) रामचन्द्रः । कृच्छ्रचान्द्रायणनियमानाह महोव्यादृतिरिति । महाव्यादृतिभिः समस्ताभिः ॐभूःत्वाहाॐभुवः
त्वाहा ॐत्वःत्वाहा आभिर्होमः कर्तव्यः ॥ २२२ ॥

त्रिरहस्त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ २२३ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिरहइतिसवनेष्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनमिति गौतमोनिशायामपित्रिषुयामेषु महानिशावर्जयि-
त्वातदवधिनहि अस्तिस्नानकालः । यदेववासोयुगमाच्छादनाथमौचित्यप्राप्ततेनैवसहजलंप्रविशेदाविशेदितिनोद्धृतोदकेने-
त्यर्थः । स्त्रियोब्राह्मणीरपिनाभिभाषेत अन्यत्रमातृज्येष्ठभग्न्यादिभ्योभार्ययासहकर्मोपयोगीसंलापोननिविध्यते अन्य-
स्तुनकर्तव्यएव ॥ २२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिरहः आदिमध्यान्तेषु । एवं निशायाः । एतच्च न पिपीलिकमध्ये तत्र त्रिषवणोक्तेः ।
नापि यवमध्ये तत्र पूर्वधर्मातिदेशात् । तथा न तमकृच्छ्रे सकृत्स्नायीत्युक्तेः ॥ २२३ ॥

(३) कृच्छ्रकः । अहनि रात्रावादिमध्यावसानेषु स्नानार्थसचैलेनद्यादिजलंप्रविशेत् । एतच्चपिपीलिकामध्ययवमध्य-
चान्द्रायणेतरचान्द्रायणविषयं । तयोरुपस्पर्शत्रिषवणमित्युक्तत्वात् स्त्रीशूद्रपतितेश्च सह यावद्गतकदाचित्संभाषणं कुर्यात्
॥ २२३ ॥

(४) राघवानन्दः । त्रिरुरितिबीप्सा । अन्हः प्रातःकाले निशायां सायंकाले मध्याह्ने च प्रत्यहंस्नानत्रयं कुर्यात्

तु । तेनन्यूनातिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदः । सचैलत्वादिगुणविधिः । एतत्तुचान्द्रायणद्वयाङ्गमितिकेचित् । तत्र तमरुच्छ्रातिरि-
क्ते सर्वत्र ॥ कुर्यान्निषवणस्नायी रुच्छ्रं चान्द्रायणं तथा ॥ पवित्राणि जपेत्पिण्डान्गायत्र्या चाभिमन्त्रयेदिति याज्ञव-
ल्क्योक्तेः ॥ पिण्डान् घासान् तेष्वेवमित्युपसंहारदर्शनाच्च सन्निधेः प्रकरणस्य बलवत्वात् । अन्यथा सर्वशब्दपीडा स्या
त्सर्वव्रतशेषत्वात्स्नानस्य उपस्पृशस्त्रिषवणमितिवक्ष्यमाणमनुवादमात्रं य एवंविद्वाप्तौर्णमासी यजतइतिवत् ॥ २२३ ॥

(५) नन्दनः । कर्हिचिदापचपि ॥ २२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रिः अह्नः त्रिः निशायां प्रातःसायं जलं आविशेत स्नायादित्यर्थः ॥ २२३ ॥

स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ॥ ब्रह्मचारी व्रती चस्याद्रुदेवद्विजार्चकः ॥ २२४ ॥

(१) मेधातिथिः । उत्थितआसीनउपविष्टोऽथवा नक्वचिन्निषेदशक्तावधःशयीत नपयङ्के । ब्रह्मचारीमैथुननि-
वृत्तः व्रती शिष्टाप्रतिषिद्धेषु नियमगृहीयादिदमयानकर्तव्यमिति गुर्वादीनामर्चाप्रणतेन सगनुलेपनाद्युपहर्तव्यम् ॥ २२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्थानमुत्थितत्वम् । आसनमुपवेशनम् । विहरेत् कालंनयेत् । यथा गौतमः । तिष्ठेदह्नि
रात्रावासीतेति । अधोभूमौ । ब्रह्मचार्यंष्टाङ्गमैथुननिवृत्तः । व्रती मौञ्जीदण्डकमण्डलुरग्निकार्यंचेति शङ्कोक्तव्रताङ्गकारी
॥ २२४ ॥

(३) कुल्लूकः । अहनि रात्रौ चोत्थितआसीनः स्यान्तु शयीत । असामर्थ्ये तु स्थण्डिले शयीत नखट्टादौ । ब्रह्म
चारीस्त्रीसंयोगरहितव्रतः व्रतीमौञ्जीदण्डादियुक्तः ॥ पालाशंधारयेद्दण्डंशुचिर्मौञ्जीं च मेखलामिति यमस्मरणान् । गुरुदेवब्रा-
ह्मणानांचपूजकंभवेत् ॥ २२४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यत् स्थानेति । विहरेन्नशयीत शक्तःसन् । अशक्तःशयीतेतिभावः ॥ २२४ ॥

(५) नन्दनः । विहरेत्कालक्षेपंकुर्यात् ॥ २२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अशक्तः अधः भूमौ शयीत ॥ २२४ ॥

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥ सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

(१) मेधातिथिः । सावित्रीतत्सवितुरिति गायत्री सवितृदेवत्वाज्जपचोदनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः ।
पवित्राण्यधमर्षणपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाध्यायाजनरौहिरण्योदीनि सामानि सर्वकुल्लेषु आदृतोयत्नवान् । सर्वे-
ष्वित्यादिभ्लोकपूर्णस्तथाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । जपेन्नित्यं दिवा रात्रौ च । पावनानि पवित्राण्यस्यवामीयादीनि । व्रतान्तरेष्वप्येतदिति
सर्वेष्विति । एवमुक्ताभुंजीत काम्येष्वपि प्राजापत्यादिषु तथा प्रायश्चित्तार्थेष्वपि कुर्यात् ॥ २२५ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्रीं च सदा जपेत्पवित्राणि चाधमर्षणादीनि यथाशक्तिजपेत् । एतच्च यथाचान्द्रायणे तथा
प्राजापत्यादिकुल्लेष्वपि यत्नवान्यायश्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् ॥ २२५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच सेति । पवित्राण्यधमर्षणादीनि आदृतः अङ्गालुः प्रायश्चित्तार्थं तत्सहकारितया जपे-
दित्यन्वयः । अतएव न व्रतेषु शूद्रस्याधिकारः किन्तु तपःशूद्रस्य सेवनमिति वक्ष्यति । अतएवोक्तम् । न शूद्रे पातकं किंचि-
त् । प्रातिष्ठिकपापानुरूपप्रायश्चित्तदर्शनान्ममोमंत्रजपोवा ॥ २२५ ॥

(५) नन्दनः । पवित्राणि पावमान्यादीनि ॥ २२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पवित्राणि शक्तितः अस्यवामीयादीन् मन्त्रान् जपेत् एव सर्वेषु प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ २२५ ॥

एतैर्द्विजातयः शोभ्याव्रतैराविष्कृतैः नसः ॥ अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २२६ ॥

(१) मेधातिथिः । आविष्कृतप्रकाशलोकविदितमेनः पापंयेषां तैः कृद्भिः शोभ्याः । येतुरहस्यपापास्तेषां न कृच्छ्रत-
पांसि किं तर्हि मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् । यदितावत्परिषदः न नुरहस्येषु नास्ति परिषद्मनमाविष्कृतं तस्यां हि दुष्पाहितत्राधि-
कारः उच्यते न प्रायश्चित्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते अपितु शास्त्रव्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं बो-
द्धव्यमिति ॥ २२६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । आविष्कृतैः नसः प्रख्यातपापाः । अनाविष्कृतपापाः तत्पापहेतुकमाविनाभूतव्यतिरिक्तै-
रज्ञातपापास्तामन्त्रैर्होमैश्च शोधनैः पावनतया विहितैः । एवं च परस्त्रीगमनादौ तत्क्रियाविनाभूतया परस्त्रिया तत्प्रा-
नेपि न रहस्यत्वाभावः तदन्येन तु कर्तव्यव्यतिरिक्तेन ज्ञाते रहस्यत्वमपैति ॥ २२६ ॥

(३) कुङ्कुमः । लोकविदितपापाद्विजातयपरिषदप्रत्यक्षैर्होमैश्च शोधयेत् । अत्र प्रकाशितपापांस्तु
मानवाभ्यन्तैर्होमैश्च परिषदेव शोधयेत् । यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोका-
विदिते किं प्रायश्चित्तस्यादिति सामान्यप्रभे न विरोधः ॥ २२६ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रकटपापिनां व्रताभ्युपसंहारमन्त्रान् पापस्य प्रायश्चित्तमुपदिशंस्तपः श्रेष्ठ्यमाह एतैरित्येकविंश-
त्या । अनाविष्कृतपापान् स्त्रीपुंमिथुनातिरिक्ताविदितान् । एतस्य पापस्येदं प्रायश्चित्तमिति परोक्षवादेन वृष्टापरिषदप्राप्त्यु-
पदेशेन शोधयेदिति शेषः ॥ २२६ ॥

(५) जम्बूनः । याच्येतानि व्रताभ्युपदिष्टानि तानि प्रकाशितानां प्रायश्चित्तमप्रकाशितानां जपहोमादय इत्याह एतै-
रिति ॥ २२६ ॥

(६) रामचन्द्रः । आविष्कृतैः नसः लोकविदितैः नसः एतैर्व्रतैर्द्विजातयः संशोभ्याः । तु पुनः अनाविष्कृतपापान्
रहस्याचरितपापान् मन्त्रैर्होमैः शोधयेत् ॥ २२६ ॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ पापकृन्मुच्यते पापान्तथा दानेन चापदि ॥ २२७ ॥

(१) मेधातिथिः । विप्राणां विदितेऽन्येषामप्येवं कर्मास्तीति प्रकाशयेत् एतत्ख्यापनमनुतापः । तस्मात्तापेन धर्मा-
महदकार्यमकरवमनार्थं भिक्षुस्तकारिणो जन्मन्येवमादिः चित्तपरिषेदः । अध्ययनं साविध्या जपो वेदपाठो वा हिंसायामन्य-
प्राप्तमर्थस्य तपसिदानं एतदाहेदानीं न चापदिति प्रकाशतपसः आपदि पीडायामनिग्रहणे दानम् ॥ २२७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ख्यापनेन प्रकाशपापानां पुनः प्रकाशनेन । अनुतापेन रहस्ये प्रकाशे च । तपसा ना-
शकादिना । अध्ययनेन जपेन । आपदि तपो जपाशक्तौ दानेन ॥ २२७ ॥

(३) कुङ्कुमः । पापकारी नरो लोकेषु निजपापकथनेन विध्यामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुष्यति । तपसा
चोपरूपेण सावित्रीजपादिना च पापान्मुच्यते । तपस्याशक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति । ख्यापनं चेदं प्रकाशप्रायश्चित्ताङ्क-
भूतं रहस्यप्रायश्चित्ताङ्कं रहस्यत्वान्निप्रसङ्गात् । अनुतापश्च प्रकाशरहस्याङ्कमेव दानेनेति प्राजापत्यव्रतकथेनुविधानात्
येनुश्च पञ्चपुराणीया त्रिपुराणीया वेति एतेन ब्रह्महत्यानिमित्तके द्वादशवार्षिकव्रते मासि सार्वज्ञ्यप्राजापत्यान् वत्सरे
विंशदेनवो भवन्ति द्वादशभिर्वर्षैः षडधिकशतत्रयं धेनवो भवन्तीति ॥ २२७ ॥

(४) राघवानन्दः । कृपापनेन मयेदं कृतमिति कथनेन तत्कथने लोकावज्ञात्पदत्वात् पुनर्न प्रवर्तत इति भावः । अनुतापेन धिगस्तु मामित्यनुशोचनेन । तथाच विष्णुपुराणम् ॥ कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ॥ प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥ आपदिपूर्वोक्तः शक्तौ दानेन वै ॥ २२७ ॥

(५) मन्दनः । अथोभयेषु पापेषु प्रायश्चित्तविशेषापदमार्गपरानाह कृपापनेनेति । कृपापनं प्रकाशितपापविषयं सामर्थ्याद्भवत्येव इतराण्युभयविषयाणि दानेन चापदीत्यापद्ग्रहणात्सर्वैः प्रायश्चित्तविशेषैर्दानस्य तुल्यायता नानुतापादिद्विगते-
त्यस्य प्रपञ्च इति ॥ २२७ ॥

(६) रामचन्द्रः । कृपापनेन पापानां कथनेन रहस्यस्यानुतापेन च पुनः तपसा वेदाध्ययनेन आपदिदानेन ॥ २२७ ॥

यथा यथा नरोऽधर्मस्त्वयंकृत्वानुभाषते ॥ तथा तथा त्वच्चेबाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२८ ॥

(१) मेधातिथिः । कृपापनविधेरर्थवादः । नरोऽधर्ममिति नञः प्रश्लेषो धर्मस्य स्वयंकृपापननिषिद्धं नगुणाः स्वयंवा-
प्या इति प्रकृतआधर्म एव तेनाधर्मेणेति श्रूयत एव ॥ २२८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कृपापनस्य पापक्षयत्वं दृढयति तथा यथेति ॥ २२८ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा स्वयंपापं कृत्वा नरोभाषते लोके कृपापयति तथा तथा तेन पापेन सर्प इव जीर्णत्वचा-
मुच्यत इति कृपापनविधेरनुवादः ॥ २२८ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र कृपापनानुवादधीरर्थवादमाह यथेति त्रिभिः । तेनोक्तेन अधर्मेण त्वच्चेबाहिः ॥ २२८ ॥

(५) मन्दनः । अनुतापं लोकत्रयेण प्रपञ्चयति यथेति ॥ २२८ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरः स्वयमधर्मं कृत्वा अनुभाषते कथयति तथा तेनाधर्मेण मुच्यते क इव अहिः त्वच्चेव ॥ २२८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गृह्णाति ॥ तथा तथा शरीरं तच्चेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२९ ॥

(१) मेधातिथिः । शरीरमन्तरात्मैव नभूतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात् । उपचारादि आत्मनः शरीरशब्दो ब-
द्ध्यः । अनुतापार्थवादोऽयं गृह्यता ॥ २२९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अनुतापस्य पापनाशकर्ता दृढयति यथा यथा मन इति । शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२९ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य पापकारिणो मनो यथा दुष्कृतं कर्म निन्दति तथा तथा शरीरं जीवात्मा तेनाधर्मेण मुक्तो-
भवति अपमनुतापानुवाद इति ॥ २२९ ॥

(४) राघवानन्दः । पापकर्तुर्मनः पापकर्म गृह्णाति शरीरं लिङ्गदेहः ॥ २२९ ॥

(५) मन्दनः । निन्दत्यनुतपति शरीरमिति शरीरस्य आत्मा लभ्यते शरीरीति साधुः पाठः ॥ २२९ ॥

कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापं लभ्यते ॥ निबंकुर्यात्पुनरिति निन्दत्या पूयते तु सः ॥ २३० ॥

(१) मेधातिथिः । निमित्तपर्यन्तमित्याहुस्तदनुक्तं संतापो मनःपरिस्त्रेयः प्रमायेत न्यया कृतमित्येवं रूपः । निबन्तिस्तु
संकरूपो न कर्तव्यः पुनरितिक्रियाभेदं दर्शयति कत्वा मत्स्येन संतप्य निवर्ततेत्यतः प्रायश्चित्तवत्कृपापनानुतापविशेषः
प्रायश्चित्तिना कर्तव्यः । नमतः सिद्धिमाप्नोति ॥ २३० ॥

(२) सर्वज्ञमाराधयणः । संतप्य संतापानन्तरं प्रायश्चित्तमल्पमपि चरित्वेति तात्पर्यम् । न केवलमुत्पन्नपापस्य नाशोऽनुत्पन्नस्याप्यनुत्पादः पश्चात्तापादित्याह नैवमिति । पूयते संभवदुत्पत्तिपापशून्यो भवति ॥ २३० ॥

(३) कुल्लूकः । पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तत्तात्पापान्मुच्यत इत्युक्तमपि नैव कुर्वीत पुनरित्येवमनूदितं । यदा तु पश्चात्तापो नैव पुनः करिष्यामीति एवं निवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदा ह्युत्तरांतस्मात्पापात्पूतो भवतीति । एतच्च निवृत्तिसंकल्पस्य प्रकाशाप्रकाशप्रायश्चित्ताद्विधानार्थम् ॥ २३० ॥

(४) राघवानन्दः । न कुर्यामिति निवृत्त्या पूयते पुनरपि न प्रवर्तते ॥ २३० ॥

(६) रामचन्द्रः । च पुनः एवं पापं न कुर्या इति निवृत्त्या सः पूयते ॥ २३० ॥

एवंसंचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ॥ मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३१ ॥

(१) मेधातिथिः । एवमिति कृत्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्ययवर्णः । प्रेत्य कर्मफलोदयं शुभस्य कर्मणः स्वर्गादिकलावाप्तिरशुभस्य नरकोपपत्तिरकृते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं चातिदुःखरूपमेतन्मनसिसंचिन्त्य शुभं कर्म समाचरेत् विहितं शुभं तथा संकल्पमूलः कामो वाक्यार्थानियता इति च तस्माद्यद्यपि न हि स्यादित्युद्यमननिपातनेदण्डादेः परदुःखोत्पादने उच्यते । तथाप्येवमादिशारूप्यालोचनयाध्यवसायादिनिषेधः । एवमभक्ष्यभक्षणादावपि द्रष्टव्यं यद्यपि भक्षणादन्नादिनिर्गमपर्यन्तं तथापि मानसोऽध्यवसायो निषिद्ध एव । एवमगम्यागमनेपि । यद्यपि ह्रीं द्वयसमापत्तिर्गमनं तथापि तदर्थं अध्यवसायाद्यापार एवमादिशारूप्यान्तरैर्निषिध्यते । यद्येवं हननभक्षणागम्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति नैष दोषः ब्राह्मणवधेतावदिष्टमेव अहत्वापीति वचनात् । अयं त्रुमुह्यस्यैव शब्दार्थस्य परिग्रहो न्याय्यः । प्रतिषेधतूक्तशारूप्यालोचनया समनोव्यापारात्प्रभृति कायध्यापारपर्यन्तविषयोऽवतिष्ठते । यद्येवं निन्दितं समाचरेन्निति प्रायश्चित्तनिमित्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारि प्रायश्चित्तं प्राप्नोति क्वेवमाह नास्ति प्रायश्चित्तमिति किंचित्छब्दोऽदितान्भवत्यस्य लघुकल्प्यतया च सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिभिर्विषयोऽन्वयः । कुतः पुनरर्थविशेषोल्लेख्यते प्रतिषेधाध्यवसायादिति प्रायश्चित्तानि तु शब्दार्थेऽप्येवं व्रतनियमधर्माश्च सर्वसंकल्पजा इति । अनेन विधिप्रतिषेधो वेद्योच्यते । व्रतानि विधिरूपाणि यमाः प्रतिषेधलक्षणास्तत्रैव च कृतार्थत्वा नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति अस्ति च प्रतिषेधसामान्यनिमित्तमतो भवति प्रायश्चित्तं न च परद्रव्येष्वभिधानमिति चात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३१ ॥

(२) सर्वज्ञमाराधयणः । एवं संचिन्त्य प्रायश्चित्तम् । तथा प्रेत्य मरणानन्तरं कर्मफलस्य नरकादेरुदयम् । मूर्तिर्देहः ॥ २३१ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं शुभाशुभानां कर्मणां परलोकदृष्टानिष्टफलमनसा विचार्य मनोवाङ्मायैः शुभमेव सर्वकर्म कुर्यादित्यफलत्वात् नाशुभं नरकादिदुःखहेतुत्वात् ॥ २३१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एवमिति प्रेत्य कर्मफलोदयं वक्ष्यमाणं यातनोत्थम् । मूर्तिर्भिर्देहैः शुभमेव समाचरेत् । अनुतिष्ठेत् ॥ २३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाङ्मायैः ॥ २३१ ॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् ॥ तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं समाचरेत् ॥ २३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यं ब्रूतावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थद्वितीयं समाचरेदिति ।

अथवानिवृत्तेरनन्तरोपदिष्टाया अर्थवादोद्वितीयनसमाचरितव्यमिति । व्रतनहातव्यं तस्मादाद्यकृताद्यतिक्रमादिमुक्तिमिच्छन्-
मोक्षमिच्छन्पुनर्नकुर्यादतश्चैतदुक्तंभवति । कृतेऽपि प्रायश्चित्ते नविमुच्यते यदिपुनःसमाचरति नचनिष्कृतौकृतायामकृताया-
मपि मोक्षोयुक्तोऽतोमुक्तस्यमुक्तिमन्विच्छन्निति नोपपद्यते तस्मादाधिक्यायपुनर्वचनम् ॥ २३२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । द्वितीयनाचरेत्पापं द्वितीयकरणेन पूर्वस्यापिबहुप्रायश्चित्तापनेयता भवतीत्यर्थः ॥ २३२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रमादादिच्छातोवा निषिद्धकर्मकृत्वा तस्मात्पापान्मुक्तिमिच्छन्पुनस्तन्न कुर्यात् एतच्च पुनः करणे
प्रायश्चित्तगौरवार्थम् । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणंभवेदिति ॥ २३२ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तस्मादिति । तस्मादज्ञानादि कृतादिशुद्धितस्मात्पूर्वाचितपापात् द्वितीयं तज्जातीयं
नसमाचरेत्कुर्यात् । किमुक्तिमितिकचित्पाठः । अतएव देवलः ॥ विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ॥ तृतीये
त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति ॥ २३२ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमतआह अज्ञानादिति । द्वितीयपुनरपीतियावत् ॥ २३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञानात् यदिवाज्ञानात् तस्मादिमुक्तिंइच्छन्द्वितीयं नसमाचरेत् ॥ २३२ ॥

यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् ॥ तस्मिन्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरंभवेत् ॥ २३३ ॥

(१) मेधातिथिः । असत्यांचित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थमिदं दुष्कृतेकर्मण्यलाघवंकापिविचिकित्सायदि भ-
वति । ततः कृतेऽपिप्रायश्चित्तआत्मनः प्रसादोत्पत्तेरावर्तयितव्यम् । तपोग्रहणंदानादीनामपियथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । यस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्तेकृतेपि लाघवमक्षीणपापोत्सीतिमतिः । तुष्टिकरं क्षीणपापोहमि-
तिबुद्धेर्जनकम् ॥ २३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य पापकारिणोयस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कर्मण्यनुष्ठिते न चित्तस्य संतोषः स्यात्तस्मिन्स्तदेव प्राय-
श्चित्तावदावर्तयेद्यावन्मनसः संतोषः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यस्मिन्निति । यस्मिन्प्रायश्चित्ताख्ये कृते । अलाघवमसंतोषः । तस्मिन्स्तदेव प्रायश्चित्तं
तावदावर्तयेद्यावन्मनः प्रसादः स्यात् ॥ २३३ ॥

(५) नन्दनः । अथतपः प्रपञ्चयति यस्मिन्निति अलाघवं गौरवं तुष्टिरितियावत् ॥ २३३ ॥

(६) रामचन्द्रः । यस्मिन्सुकृतेःकर्मणि मनसः अलाघवं स्यात् चित्तस्य असंतोषः स्यात् तस्मिन्तावत्तपः
कुर्यात् । यावन्मनः तुष्टिकरंभवेत् यस्मिन्पापेकर्मणि कृते प्रायश्चित्ते निष्पापोहमित्यात्मनि लघुतामेति ॥ २३३ ॥

तपोमूलमिदं सर्वदैवमानुषकंसुखम् ॥ तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोन्तं वेददर्शिभिः ॥ २३४ ॥

(१) मेधातिथिः । मनुष्यलीके यत्सुखमाभिमानीकंजनपदैश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच्चसांसर्गिकंधनपुत्रा-
दि संपत् यथाभिमतकान्तादिविषयोपभोगलक्षणमैन्द्रियकं यच्चवैदेषुमनुष्याणांशतमानन्दाःसएकआजानदेवेष्वित्यादितस्य-
सर्वस्यतपोमूलउत्पत्तिकारणं तपोमध्यमुत्पन्नस्यस्थितिर्मध्यावस्थाऽतोवसानंतदपेक्षयेतिवेदविदांदर्शनं यथैवकर्माणि त्वर्ग-
यामाद्यभिप्रेतफलसाधनान्येवंतपोविज्ञेयम् ॥ २३४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मूलं जन्महेतुः । दैवं देवानां सुखम् । मानुषकं मनुष्याणाम् । मध्यं स्थितिहेतुः । अन्तो-
नाशहेतुः वैषयिकसुखस्यापवर्गकारी । तत्रयं तपएवेत्यर्थः ॥ २३४ ॥

(३) कुल्लूकः । यदेतत्सर्वदेवानां मनुष्याणां च सुखं तस्य तपः कारणं तपसैव च तस्य स्थितिः तपोऽन्तःप्रतिनियत-
विधिरेव देवादिसुखस्य तपसा जननादादिष्टवेदार्थैरुक्तं उक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकतपः । प्रसङ्गेन चेदं वक्ष्यमाणं च
सर्वतपोमाहात्म्यकथनम् ॥ २३४ ॥

(४) राघवानन्दः । तपसोनासाभ्यमित्यावेदयन्नाह तप इति । तपोमूलं तपएवोत्पत्तिहेतुः । मध्यं स्थितिहेतुः ।
अंतं विनाशहेतुः । आसुरतपसा दैवसुखस्य नाशदर्शनात् ॥ २३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । बुधैः तपः मध्यं प्रोक्तं वेददर्शभिः तपः अन्तं शरीरस्यान्ते तपः फलति ॥ २३४ ॥

ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपःक्षत्रस्य रक्षणम् ॥ वैश्यस्य तु तपोवार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ २३५ ॥

(१) मेघातिथिः । नैवमन्तव्यं तपसि समर्थो तपसर्वफलसिद्धिमवाप्स्यामि विष्यति शययोगाच्च । विहिताकरणेपि
न द्रव्येण कथं मेनुष्येयो धर्म इति यतो ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं ज्ञानं वेदार्था बोधः तस्मिन् न सति न तत्फलसाधनमतो ज्ञानमेव तप उच्य-
ते । महत्यपि व्रतसिद्धिः तेन स्वधर्मो न हातव्य इत्येवमर्थोऽयं श्लोकः । ज्ञानग्रहणं त्वाभ्यायग्रहणाभ्यायनान्मभृति सर्वस्वधर्माणां-
प्रदर्शनार्थमेवं तपः क्षत्रियस्येति । शूद्रस्य सेवनं द्विजातीनामिति शेषस्तत्सेवाया विहितत्वात् । अस्य चानुवादत्वात् ॥ २३५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । ब्राह्मणस्य यत्तु ज्ञानमसाधारणाभ्युदयहेतुस्तदपि तपएव तपोमूलत्वात् । एवं रक्षणादा-
वपि । सेवनं सेवायां प्रवृत्तिः ॥ २३५ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मचर्यात्मकवेदान्तावबोधनं तपोराजन्यस्य रक्षणं तपो वैश्यस्य रुषिवाणिज्यपाशु-
पाल्यादिकं तपः शूद्रस्य ब्राह्मणपरिचर्या तप इति वर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनाथम् ॥ २३५ ॥

(४) राघवानन्दः । रुच्छ्रचान्द्रायणादेः तपःशब्दप्रसंगेन प्रतिनियतचातुर्वर्ण्यधर्मे तदतिदिशन् शूद्रस्य सेवैव तप-
इति विधत्ते ब्राह्मणस्येति । ज्ञानं वेदतदर्थयोः । रक्षणं प्रजायाः । वार्ता रुषिवाणिज्यादिः । सेवनं द्विजानां शुश्रूषा ॥ २३५ ॥

(५) नन्दनः । ब्राह्मणादीनां ज्ञानादीनि यानि धर्मान्तरेभ्यः प्रधानत्वेनोपदिष्टानि तानि तपएव ज्ञानादिभिः प्राप्य-
फलं तपसा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २३५ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपोजन्यत्वात् । तपः क्षत्रस्य रक्षणं प्रजारक्षणरूपम् । वैश्यस्य वार्तायां
कारणं तपः । शूद्रस्य द्विजसेवनं तपः ॥ २३५ ॥

ऋषयः संयतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ॥ तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २३६ ॥

(१) मेघातिथिः । अतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपि मुनीनां तपोबलेनैवेत्यर्थः । वाङ्मनःकायनियमात्संयतात्मानः
फलमूलेत्याहारनियमः । ईदृशेन तपसा त्रैलोक्यं प्रत्यक्षवत्पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा योगस्तेन प्रपश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषयो वाङ्मनःकायनियमोपेताः फलमूलवायुभक्षाः तपसैव जङ्गमस्थावरसहितं पृथिव्यन्तरिक्ष-
स्वर्गात्मकं लोकत्रयमेकदेशस्थाः सन्तो निष्पापान्तःकरणाः प्रकर्षेण पश्यन्ति ॥ २३६ ॥

(४) राघवावन्दः । तपसः किं दुरापमस्तीत्यावेदयन् साश्चर्यमाह ऋषय इति नवभिः । संशितव्रतास्तपसा तनूकृत
पापाः । सचराचर स्थ. वरजङ्गमात्मकं त्रैलोक्यं एकदेशस्थ आर्षेण ज्ञानेन प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ २३६ ॥

(५) मन्त्रजः । तपसा त्रैलोक्यं प्रपश्यन्ति तपसा दिव्यज्ञानोभूत्वासर्वविदोभवन्तीत्यर्थः ॥ २३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋषयः फलमूलाशिनः ॥ २३६ ॥

औषधान्यगदोविद्यादेवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसैव प्रसिद्धान्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३७ ॥

(१) मेधातिथिः । औषधानिरसायनानि अगदाध्याभ्युपशमभेषजानि । विद्या भूतविशेषादिविषया देवीस्थितिर-
णिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः ॥ २३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । औषधानि भैषज्यानि । अगदाविषमन्त्ररूपाणि । विद्या वेदार्थज्ञानानि । देवीस्थिति-
रिन्द्रत्वादिका । प्रसिद्ध्यन्ति प्रकर्षेण सिद्ध्यन्ति फलन्ति ॥ २३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । औषधानि ध्याभ्युपशमनहेतुकानि । अगदोगदाभावो नैरुज्यमितियावत् । विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मक-
वेदार्थज्ञानवेदसबन्धिनी च नानारूपा त्वर्गादाववस्थितिः । इत्येतानि तपसैव प्राप्यन्ते यस्मात्तपःप्राप्तिनिमित्तम् ॥ २३७ ॥

(४) राघवानन्दः । औषधानि महौषधिप्रभृतीनि । अगदः गदोरोगस्तन्निरसन । मुश्रुतशास्त्रं तपसैव निर्मितम् ।
विद्याब्रह्मविद्या ॥ तपसाब्रह्म विजिज्ञासत्तेति श्रुतेः ॥ देवीचन्द्रलोकादिसंस्थितिः चन्द्रस्यैतिसंलोकतामिन्मुक्तेः । प्रकृतयो-
त्पद्यन्त इत्याह प्रसिद्ध्यन्तीति ॥ २३७ ॥

(५) मन्त्रजः । अगदोऽध्याधिरहितो विविधा देवी स्थितिः विविधदेवताप्राप्तिः अत्र कारणत्वेनोक्तं तपस्तेषां हि साध-
नमिति । तेषामौषधादीनां साधनं साधकम् ॥ २३७ ॥

(६) रामचन्द्रः । औषधानि विषमन्त्ररूपाणि विद्या वेदार्थज्ञानं देवी इन्द्रत्वादिका विविधा स्थितिर्मर्यादा ॥ २३७ ॥

यदुस्तरं यदुरापं यदुर्गं यच्च दुष्करम् ॥ सर्वं तु तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ २३८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन यतीर्यते तदुस्तरं ध्याधिनिमित्तमहत्यापदतिबलेन शत्रूणां यदुपरोषः एतदपि तपस्वी-
नां सुसाध्यम् । कृच्छ्रेण यत्राप्यते तदुरापमाकाशगमनादि । दुर्गं मेघपृष्ठारोहणादि । दुष्करमभिशापवरदानादि । अन्यथा-
त्वकरणं यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिद्ध्यति । श्लोकत्रयेण संयोगपृथक्कादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामु-
च्यते । ननु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात् कृच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतथैव न्याय्या नाभ्युदयार्थिनो विधेयतया न च दुस्तरादयोऽर्थ-
वादतयानसंभवन्ति । एवंविधः महान्तः कृच्छ्रायदुस्तरमपि समुद्रादितिर्यते किं पुनर्दुष्पारपानोत्स्यते । उच्यते गृहस्थृतिषु सा-
मविधौ चाननुक्रम्यैव प्रायश्चित्तानां कृच्छ्रविधिः समाम्नातः तत्र चानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैवाभ्युदयार्थता । आह च अथैतान्-
कृच्छ्राभिरित्वा सर्वेषु वेदेषु ज्ञातो भवतीति । वेदेषु ज्ञात इत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाभ्ययनानुष्ठानाद्यफलं तत्सिद्धमाह । यस्तु नि-
ष्कलोपकृच्छ्राध्यायनविधिः स एकवेदाभ्ययनेनात्रापि संपद्यते । एवमेकवेदाभ्ययनं तु धर्मायैवेत्युक्तं वेदे ज्ञात इत्यनेनाशो-
षयागफलावामिमाह । यजमानो हि वेदैर्ज्ञायते योऽर्थवादतया संभवति न प्रायश्चित्तानि दानभावं गच्छद्भिरिहापि स्वधर्मनिवृत्ति-
माशङ्कमानेन ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति यदुक्तं तदभ्युदयार्थत्वे संभवति न प्रायश्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाध-
नानि तत्र भिन्नविषयत्वात् कुतः प्रायश्चित्तैर्निवृत्तिराशङ्क्यते । अभ्युदयार्थत्वे तु कृच्छ्राणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाद्युक्तानि ब्र-
ह्मशास्त्रा तथा महापातकिनश्चेति पापप्रमोचनार्थेऽपि बोध्यते यदुस्तरमित्यादिना । अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव तेषां कर्म-
च प्रकरणस्य बाधो युक्त एव । तथा च द्वैपायनमुनिप्रभृतयस्तपःप्रभावाद्दुर्गाविचित्रास्तावक्ष्यन्ते तस्मात्सर्वफलानितपांसि ।
न च यथासर्वार्थान्यपि वैदिकानि कर्माणि नियतफलानि सर्वभ्यो दर्शपूर्णमासौ सर्वभ्यो ज्योतिष्टोम इत्याधिकांस्तत्र सर्व-

अयाम्येववेदेवर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेक्षयैव सर्वार्थता नतुक्रध्यतिशयातिभोगेनैवमिति किंताह्यदुस्तरमित्यादिय-
थानिर्दिशतम् ॥ २३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । दुस्तरं समुद्रादि । दुरापं चिन्तामण्यादि । दुर्गं मेरुपृष्ठादि । दुष्करं लोकसृष्ट्यादि ॥ २३८ ॥

(३) कुल्लूकः । यदुःखेन तीर्यते ग्रहदोषसूचितापवादि यदुःखेन प्राप्यते क्षत्रियादिना यथा विश्वामित्रेण । तेनैव
शरीरेण ब्राह्मण्यादि यदुःखेन गम्यते मेरुपृष्ठादि यदुःखेन क्रियते गोःप्रचुरदानादि तत्सर्वतपसासाधितुंशक्यते य-
त्सादतिदुष्करकार्यकरणं सर्वतपसा साध्यते तपोदुर्लभनशक्ति ॥ २३८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । दुस्तरं माहादिकृतानिष्टम् । दुरापं जात्यन्तरस्य जात्यन्तरप्रामिर्यथा विश्वा-
मित्रस्य ब्राह्मण्यावामिः । दुर्गं गृहस्यापृताहरणम् । दुष्करमगस्त्यस्य सिन्धुपानम् । उक्तं सर्वतपसा साध्यमिति न केवल-
मपितु तपोऽनुल्लङ्घनीर्यामित्याह तपोहीति । दुरतिक्रममतिक्रमशून्यम् ॥ २३८ ॥

(५) मन्दनः । शक्यसाध्यं अत्रापि कारणत्वेनोक्तं तपोहिदुरतिक्रममिति । केनचिदपि तपोलङ्घयितुं शक्यमित्य-
र्थः ॥ २३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् दुस्तरं समुद्रादि । यत् दुरापं चिन्तामण्यादि । यत् दुर्गं मेरुपृष्ठादि । यत् दुष्करं लोकसृष्ट्या-
दि ॥ २३८ ॥

महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसैव सुतमेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥ २३९ ॥

(१) मेघातिथिः । उक्तार्थमेतत् ॥ २३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसैव मुच्यन्ते जपस्यापि भेदत्वात् ॥ २३९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽप्युपपातकाश्चाकार्यकारिणः तपसैवोक्तरूपेणानुष्ठितेन तत्पाप्मा-
णामुच्यन्ते उक्तस्यापि पुनर्वचनं प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं ॥ २३९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । शेषामहापातकभिन्नाः । ततोमहापातकोपपातकादेः ॥ २३९ ॥

(५) मन्दनः । चतुर्णामेतेषांचत्वार्युदाहरणानि यथासंख्यंचतुर्भिः लोकैर्दर्शयति महापातकिनश्चैवेति । ततः कि-
ल्बिषांमुच्यन्ते दुस्तरं तत्किल्बिषं ततः ॥ २३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । महापातकिनोहि अकारिणः तपसैव ततः किल्बिषात् मुच्यन्ते ॥ २३९ ॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिव्यानि तपोबलात् ॥ २४० ॥

(१) मेघातिथिः । तपस्तुतिरियं येन तपसा सर्वत्रगमनात्सर्वेत्सर्गमासतइति । यथानधिकृता अपि कीटादयस्तपोब-
लादिवंगच्छन्ति किंपुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा आलंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं देवतपः तेन च क्षीणकल्मषाऽधिकारिजन्मा-
न्तरकृतेन मृकृतेन दिव्यानि ॥ २४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्वानोऽहयः । पतङ्गाश्च आहिपतङ्गाश्च । पशवो गवायाः । तपोबलात् यजमानादिभि-
नप्रामिरूपतपोबलात् ॥ २४० ॥

(३) कुल्लूकः । कीटसर्पशलभपशुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गयान्ति इति-

(२४०) कीटाश्चाहि-कीटाश्चाहि (सर्वज्ञ)

हासादौ कपीतोपाख्यानादिषु पक्षिणोप्यग्निप्रवेशादिकंतपस्तपन्तीति श्रूयते । कीयानां यजातिसहजदुःखतत्समंतपस्तेन च क्षीणकल्मषाअविकारिणोजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवंयान्ति ॥ २४० ॥

(४) राघवानन्दः । निकृष्टस्याप्युत्कृष्टत्वं तपोमूलमित्याह कीटिति । कपोताख्यानादिष्वग्निप्रवेशादितपःश्रवणात् । पशवोगजेन्द्रादयः । वयांसि गरुडादयः । स्थावराः कल्पद्रुमादयः । वस्तुतस्तु कीयादीनां सहजं दुरदृष्टजन्यं दुःखमेव तपस्तेन प्रतीतमुत्तीर्य पूर्वार्जितपुण्यवशात्स्वर्गं याप्तीति तपसोऽर्थवादमात्रं तादृशशरीरि तपायधिकाराभावादिति ॥ २४० ॥

(५) गन्धर्वः । दिवंयान्ति कीटादिभिर्दुरापासास्तेपि तपसा दिवंप्रामुवन्ति । तथाहि महाभारते कीयाख्यानकपोताख्यानादिषु तिरश्चामपि तपसादिवशमिराख्यायते ॥ २४० ॥

(६) रामचन्द्रः । कीयादयः तपोबलान् यज्ञादि निधनमाभिरूपतपोबलान् दिवंयान्ति ॥ १४० ॥
यार्त्तिकचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः ॥ तत्सर्वं निर्दहन्स्याशु तपसैव तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(१) मेधातिथिः । वाङ्मनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यांशुद्धिः स्मर्यते तत्रतपसानिवृत्तिः स्यात् । अतद्वदमारभ्य तेतदपितपसानुयते ॥ २४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोधनास्तपएवोद्दिश्य नतु धनाद्युद्दिश्यतपःकुर्वाणाः ॥ २४१ ॥

(३) कुल्लूकः । यार्त्तिकत्पापमनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वपापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तपएव धनमिव रक्षणीयं येषां ते तपोधनाः ॥ २४१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच यदिति । निर्दहन्ति फलजनकतां संपादयन्ति । तपोधनाः तपएव वरिद्रस्य धनमिवोपादेयं येषां ते ॥ २४१ ॥

(५) गन्धर्वः । तदेनस्तपसा निर्णुदन्ति दुर्गपापंतपसा नाशयन्ति ॥ २४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यार्त्तिकचित्पुनः मनोवाङ्मूर्तिभिः मनोवाङ्मयकर्मभिः जनाः कुर्वन्ति तत्सर्वं निर्दहन्ति-दूरीकुर्वन्ति ॥ १४१ ॥

तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य विवौकसः ॥ इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामाप्संबर्धयन्ति च ॥ २४२ ॥

(१) मेधातिथिः । काम्यकर्मारम्भे पूर्वतपः कर्तव्यं तदपितावदनुयते । तथाचोक्तं मथमंशरित्वाशुषिःपूतः कर्मण्योभवति यत्रतावदीक्षोपशमनाद्यङ्गतत्रतदेवतपः एकस्तनं तनुपेत्युपयनिति विहितं चेत्तितपएव । यत्रापिशान्तिकपौष्टिकादौ गुहादिविषये तत्रापि पूर्वतपः कर्तव्यमिति श्लोकार्थः । ब्राह्मणयज्ञयोगाधिकृतकाममात्रप्रदर्शनार्थं । उक्तं च ॥ नातमतपसः पुंसो हविर्गृह्णन्ति देवताः ॥ नागृहीतहविष्यस्य कामः संपद्यते कचित् ॥ यद्यपि न देवता तत्फलं तथापि यागस्य देवतया विनाऽनिष्पत्तेर्देवताः संबर्धयन्तीत्युच्यते हविर्गृहीतत्वं च न पुनर्देवतानां चत्वीकारः किं तर्हि समदानतयोद्देशेऽनिराकरणम् ॥ २४२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपसा दीक्षादिना । शुद्धस्य विवौकसः । इज्याः यज्ञान् । प्रतिगृह्णन्ति वयमेभिः पूजिता इति मन्यन्ते ॥ २४२ ॥

(३) कुल्लूकः । प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागे हवींषि देवाः प्रतिगृह्णन्त्यभिलषितार्थान् प्रयच्छन्ति ॥ २४२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंचान्यदित्याह तपसेति । दिवौकसो देवाः इत्याः पूजायागाद्याः । कामान् भोगान् ॥ इष्टान् भोगान् हिवो देवादास्यन्ते यज्ञाभाविताः इति गीतोक्तेः ॥ २४२ ॥

(५) नन्दनः । इज्याया देवानां तोषणं तेभ्यः कामावाप्तिश्च दुष्करन्तश्च तपसा शक्यत इति ॥ २४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्राह्मणस्य दिवौकसः इज्यायागादि प्रतिगृह्णन्ति अपुनः दिवौकसः कामान् संवर्धयन्ति ॥ २४२ ॥ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्मज्जन्तः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४३ ॥

(१) मेधातिथिः । मनोर्येयं प्रतिष्ठाग्रन्थस्य सातपसः सामर्थ्यजैव अन्योपि योऽयं प्रतिष्ठाकामस्तेनापि तपःपूर्वकत्वाग्रन्थः प्रणेतव्यः ऋषीणामपि यत्तादृक् वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसैव ॥ २४३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । इदं शास्त्रं मानवम् ॥ २४३ ॥

(३) कुङ्कुमः । हिरण्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः । तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रन्थमकरोत् तथैव ऋषयोऽवसिष्ठादयस्तपसैव मन्त्रब्राह्मणात्मकान्वेदान् प्राप्तवन्तः ॥ २४३ ॥

(४) राघवानन्दः । प्रदीपवच्चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य निषेकादिश्मशानान्तस्य क्रियाकलापस्थावभासकमपीदं शास्त्रं तपोरहितैर्मनसा दुःसंभाव्यमितितपसैवास्मज्जदित्याह प्रजापतिरिति । सर्गादावृषयोपि सुमप्रबुद्धस्येव तपोबलदेववेदानापुरित्याह तथैवेति । प्रपेदिरे प्रापुरितितपोमहीकरणम् ॥ २४३ ॥

(५) नन्दनः । तपसा दुष्करमपि कर्तुं शक्यमित्यत्र पुनरन्युदाहरति प्रजापतिरिदं सर्वमिति । इदं शास्त्रमिति च पठन्ति ॥ २४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । इदं शास्त्रं मानवं शास्त्रं तपसैव प्रभुः ब्रह्मा असृजत् ॥ २४३ ॥

इत्येतत्तपसो देवामहाभाग्यं प्रचक्षते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥ २४४ ॥

[ब्रह्मचर्यं जपो होमः काले शुद्धात्पभोजनं । अरागद्वेषलोभाश्च तप उक्तं स्वयं भुवा ॥ १ ॥]⁺

(१) मेधातिथिः । तपस्तु तपसंहारः । यदेतत्तपसो महाभाग्यमहाफलत्वमुक्तं स देवाः प्रचक्षते । न केवलं मनुष्या एव सर्वस्यास्येति जगन्निदर्शयति कृत्स्नस्य जगतः पुण्यमुद्भवं शुभजन्मतपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वस्य पूर्वोक्तकार्यस्य । उद्भवं जन्महेतुम् । तपसः सकाशात् परं पुण्यं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वस्यास्य जन्तोर्दुर्लभं जन्म तपसः प्रकाशादित्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादितपोमहात्म्यं प्रवदन्ति ॥ २४४ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच देवादरत्वेनापि तपःप्राशस्त्यमामाह इत्येतदिति । सर्वस्य प्राणिमात्रस्य अस्य सुखतत्साधनवस्त्रमाल्यादयः तपसः सकाशादुद्भवमुत्पत्तिम् । पुण्यं दुःखाननुविद्धं पुण्योगन्धइत्यादि स्मृतेः ॥ अर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्मृतेः । तदेवं पुण्यमुद्भवं प्रपश्यन्तस्तपसो भाग्यप्रवश्यकर्तव्यतया भजनीयत्वं प्रादुरित्यन्वयः ॥ २४४ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तः पुण्यं कल्याणमुत्तमं तपसा पश्यन्तस्तपोनिमित्तं पश्यन्तः ॥ २४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एतत् देवाः तपसः महाभाग्यं प्रचक्षते ॥ २४४ ॥

[रामचन्द्रः । ब्रह्मचर्यादयः तपःभुक्ता तपः उक्तम् । रागश्च द्वेषश्च लोभश्च रागद्वेषलोभाः ते विविच्यन्ते ॥ १ ॥]⁺

(२४३) शास्त्रं = सर्वं (नं) + (क, लं)

वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाशयन्त्याशुपापानि महापातकजान्यपि ॥ २४५ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनानित्यानांकर्मणां पापप्रणोदनार्थताधिकारान्तरत्वेनोच्यते अनिर्दिष्टप्रायश्चित्ता-
नामप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां चैतद्विज्ञायते अन्वयेत्वाहुर्देवोक्तं ब्राह्मणस्य तपोज्ञानमिति तपोविधानेन कर्मान्तरनिवृत्तिमाश-
ङ्कमानस्य वचनं इदमपितथैव विज्ञेयं अनुसंधानार्थं क्षमापहणम् । सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थं महापातकान्यपीति । अपिशब्दा-
च्छ्रुतिः प्रतीयते न महापातकनिवृत्त्यर्थं तान् चाकस्मात्समवर्तित इति तथाप्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । महायज्ञक्रिया वेदाभ्यासस्य तदन्तर्गतस्यापि पृथगुक्तः । सर्वासंभवे वेदाभ्यासमात्रेण
संतिष्ठिरित्येतदर्थम् ॥ २४५ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथाशक्तिप्रत्यहं वेदाभ्ययनं पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येतानि महापातकजनिता-
न्यपि पापानि शीघ्रं नाशयन्ति किमुताभ्यानि ॥ २४५ ॥

(४) राघवानन्दः । कृच्छ्रादावशक्तस्याप्येतच्चयं महापातकादिनाशहेतुरित्याह वेदेति । महायज्ञावैश्वदेवादय-
स्तेषां क्रियानुष्ठानम् । क्षमा अपराधसहिष्णुता ॥ २४५ ॥

(५) नन्दनः । अथाभ्ययनमपञ्चयति वेदाभ्यासोऽन्वहंशक्त्येति ॥ २४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चमहायज्ञक्रियाः क्षमायोग्याः ॥ २४५ ॥

यथैधस्तेजसा बन्धिः प्रामंनिर्दहति क्षणात् ॥ तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥ २४६ ॥

(१) मेधातिथिः । ज्ञानप्रशंसये विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकरणभाषायते । ज्ञानं च सरहस्यं-
वेदार्थविषयं ज्ञेयं प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये प्रयोगार्थत्वात् न ह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः । यस्तु वेदादिसत्तत्त्वविज्ञानरह-
स्याधिकारज्ञानं च तस्याकामार्थत्वाद्युक्तं तद्विज्ञाः पापनिष्क्रियाः आह च यथापुष्करपलाशआपोनभिल्लयन्ति एवमेवं
विदिपापं कर्मनभिल्लयतीति । एषोदाविन्धनं यथाशुष्कदारुचाग्रौक्षिर्मेक्षिर्भक्षते न त्विषा एवं ज्ञानमग्निरिव पापस्य दाहक-
त्वाद्दिनाशसामान्यादेवमुच्यते । वेदविदिति ज्ञानं विशिष्यते तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तं भवति ॥ २४६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । ज्ञानाग्निना वेदार्थानुचिन्तनेनाग्निनेव दुष्करप्रतिबन्धेन ॥ २४६ ॥

(३) कुङ्कुमः । यथाग्निः काष्ठान्यासन्नानि क्षणैर्नैव तेजसा निःशेषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञाना-
ज्ञानोनाशयतीत्येतत्परमात्मज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् ॥ २४६ ॥

(४) राघवानन्दः । ज्ञानमेव पावनमविद्यानाशहारा समूलकायं कथति तान्यदित्याह यथेति । तथाच भुति-
रहती । सर्वे पाप्मानो तो निवर्तन्ते ॥ विद्यते तदयमन्विच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते आस्यकर्माणि तल्लिप्ते परा-
वरे ॥ न ह्यत्र एव विदि किंचन पापविशेषे यथा लोहो रजसा भवं संते ॥ यत्रैवास्ति समिद्धो भिर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वं
कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ न हि ज्ञानेन सर्वं पवित्रमिह विद्यत इति ॥ इते श्लोकागोविन्दराजसंमतमेधातिथिसंमता-
इति । यस्तु वस्तु ज्ञानाविष्कृतपापानामित्यनेन गतार्थत्वात् ॥ २४६ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानाग्निना मन्त्रज्ञानाग्निना कुत एवं व्याख्यायते अस्य प्रकरणस्याभ्ययनमाधान्यात् ॥ २४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा एषान् काष्ठानि बन्धिः तत्क्षणादहति तथा ॥ २४६ ॥

इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तं यथाविधि ॥ अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत ॥ २४७ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वोत्तरप्रकणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । रहस्यानामप्रकाशानां पापानाम् ॥ २४७ ॥

(३) कुल्लूकः । इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथाविध्यभिहितं अत ऊर्ध्वमप्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं श्रुतम् । अयं श्लोको गोविन्दराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव ॥ २४७ ॥

(४) राघवानन्दः । विस्पष्टपापानां प्रायश्चित्तमुपसंहरन् रहस्यानां तत्प्रतिजानीते इतीति । एषाविधिः प्रकारः । एषा-
मिति पाठे एषां रहस्यानाम् ॥ २४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतत् एनसां पापानां प्रायश्चित्तं उक्तं विशुद्धये उक्तं ॥ २४७ ॥

सध्यातृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ॥ अपि भूणहणं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४८ ॥

(१) मेधातिथिः । मुखनासिकासंचारीवायुः प्राणस्तस्यायामोनिरोधः सचोभयपथाप्राणप्रवृत्तेर्विहिः क्रमतोऽपान-
प्रवृत्तेर्वायवेचकाररूपमसिद्धं । ध्यातृतयः सप्तप्रणवओंकारोभ्यातृतिभिः प्रणवेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति षोडशेत्यावृ-
त्तिसंख्यानं कीदृशः सहभावः केषिदाहुः प्राणायामं कृत्वा ध्यातृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः । अन्येत्वाहुः श्वास-
निरोधकालेन ध्यातव्याः । किंपरिमाणः प्राणायामानां कालो यावत्तानाति महती श्वासनिरोधमपीडा जायते कुम्भकरेचकपूर-
काश्च प्राणायामाः स्वयंभवे । तेन श्वासनिरोधमात्रं यथाऽप्रमाणं नास्ति चेति । असाध्यतयैव परिमाणानामपि भूणहनमपि
शब्दास्तस्मैषु ॥ २४८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सध्यातृतीः सप्तप्रणवा इति एतदुपलक्षणं साविध्याः शिरसश्च । मासादिति च यावदव्यव-
चनमनुवर्तते । अनुक्तसंख्येषु च सूक्तादिषु प्रत्यहं शतमष्टोत्तरं जप्यम् । अनादेशे तु संख्यायाः शतमष्टोत्तरमिति सामान्य-
विधानात् ॥ २४८ ॥

(३) कुल्लूकः । सध्यातृतिप्रणवाः सावित्रीशिरोमुक्ताः पुरककुम्भकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडशप्राणायामाः
कृता मासाद्ब्रह्ममपि निष्पापं कुर्वन्ति । अपिशब्दादादिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं हि जातीना-
मेव न स्त्रीशूद्रादेर्मन्त्रानधिकारात् ॥ २४८ ॥

(४) राघवानन्दः । महापातकानुपपातकोपपातकेषु स्पष्टेषु मन्त्रहोमरूपापनानुतापयोर्भताभ्ययनदानवेदाभ्या
समहायकसमाज्ञानानि सामान्यतो विशेषतश्च नाशकत्वेनोक्तानि इहार्नां तेषां रहसिकृतानां प्रतिष्ठाकम्यवस्थितनाशसा-
धनाभ्याह सध्यातृतिमित्यष्टादशभिः । अपिनातिदेशिकपातकसंग्रहार्थः । मासाभ्यासावपि अहरहः कृताः प्रत्यहमभ्य-
स्यमानाः पुनन्ति भूणहनं ब्रह्ममं शोधयन्तीत्यन्वयः ॥ २४८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सध्यातृतिकाः प्रणवाः षोडश प्राणायामाः अहरहः कृता अपि भूणहनं मासात्पुनन्ति ॥ २४८ ॥

कौत्सं जप्त्वा पश्येत द्वासिष्ठं च प्रतीत्युच्यते ॥ माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति ॥ २४९ ॥

(१) मेधातिथिः । कुत्सेन ऋषिणा रष्टमोक्तं कौत्समपनः शोशुचदमिष्यद्वर्षं बह्वेषमथ्यते । वासिष्ठं च प्रतीत्युच्यति-

(२४७) इत्येतदेनसामुक्तंप्रायश्चित्तं यथाविधि = इत्येवोविहितः कृत्स्नः प्रायश्चित्तस्य वीविधिः (राघ०)

(२४९) माहित्रं = माहेन्द्रं (८, ३)

सक्रचःसमाहतास्तृचं प्रतीतिसूक्तादिप्रतीवारायेति प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्येतत् । माहेंद्रमाहित्रीणामिति तृचमेव महितृशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीति विमुक्तः । दिप्रक्षेपात् । अक्रतुक्रचोयेतुमाहेंद्रमिति पठति तेषामहांद्रोयओजसेत्यष्टचत्वारिंशत्तपयःसूक्तमाहुः शुद्धवत्यश्चैतोन्विन्द्रंस्तवांशुद्धशुद्धेनेति । अत्रापिशब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कौत्सं कुत्सदृष्टमपनःशोशुचदघमित्येतत्सूक्तम् । वसिष्ठदृष्टं प्रतिस्तोमेभिरितितृचंक्रचत्रयम् । माहेंद्रं महान्द्रोयओजसेतितृचम् । माहित्रमितिकचित्पाठः । तत्र माहित्रीणामवोस्त्विति तृचं ग्राह्यम् । शुद्धवत्यः शुद्धवतीः एतोन्विन्द्रमितितृचम् । एतत्सर्वं वक्ष्यमाणं च प्रत्येकमेव प्रायश्चित्तं नैकैकश्लोकोक्तं समुदितम् ॥ २४९ ॥

(३) कुल्लुकः । कौत्सेन ऋषिणा दृष्टं अपनः शोशुचदघमित्येतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणादृष्टं प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्येवंक्रचं माहित्रंमाहित्रीणामवोस्त्वित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्येतोन्विन्द्रंस्तवामशुद्धमित्येतास्तिरुक्रचः । प्रकृतंमासमहर्हः षोडशकृत्वोपि जपित्वा सुरापोऽपि विशुध्यति अपिशब्दादतिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोऽपि ॥ २४९ ॥

(४) राघवानन्दः । कौत्सं कुत्सनामर्षिणा दृष्टं । अपनःशोशुचदघमित्येतत्सूक्तम् । एवं वासिष्ठमपि प्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टामित्येतामृचम् । माहित्रं माहित्रीणामवोचित्येतत्सूक्तम् । शुद्धवत्यः । एतोन्विन्द्रंस्तवामेति शुद्धशुद्धेनेति । एतास्तिरुक्रचः । प्रकृतत्वान्मासादेर्मासं व्याप्य प्रतिदिनं षोडशकृत्वोजपित्वाशुध्यत्येव । अपिशब्दादतिदिष्टसुरापानादिकृतोपि ॥ २४९ ॥

(५) जन्मजः । अपेत्येतदपनःशोशुचदघमित्यादिकंप्रतिस्तोमेभिरुषसंवशिष्टा इत्यादिकंवासिष्ठतृचं माहित्रंसूक्तंमाहित्रीणामवोस्त्वित्यादिकंशुद्धशब्दयुक्ताक्रचः शुद्धलिङ्गाएतानिन्द्रंस्तवामइत्याद्याः ॥ २४९ ॥

(६) रामचन्द्रः । कौत्सं कुत्सदृष्टं अपनःशोशुचदघमित्येतत् जपेत् वासिष्ठं प्रतिस्तोमेभिरिति वसिष्ठदृष्टं तिसृणाष्टचां समाहारकृचं इतिवा माहित्रं महान्द्रोयओजसेतितृचं एतोन्विन्द्रं स्तवामशुद्धमिति तृचं सुरापोपि विशुध्यति २४९ सकृज्जम्बास्य वामीयंशिवसंकल्पमेव च ॥ अपत्त्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २५० ॥

(१) मेघातिथिः । अत्रसकृत्प्रहणान्पूर्वत्रपाठावृत्तिः प्रतीयते साच समाचारादन्यत्रदर्शनाच्च । त्रिजपित्वाघमर्षणमित्यत्रापेक्षायामधिकृतेनसंबन्धः । अस्यवामशब्दोऽस्मिन्सूक्तेस्तीतिप्रतीच्छः सूक्तनाम्नोरिति । शब्दव्युत्पत्तिरस्य वामस्य पलितस्य होतुरितिद्वार्पचाशद्वचंसूक्तं शिवसंकल्पमपियज्यायतोदूरमुपैतीतिवाजसनेषडूचम् ॥ २५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्यवामीयमस्यवामस्यपलितस्येत्यादि सरस्वन्तमवसेजौहवीमीत्यन्तम् । सकृत्सकृत्प्रत्यहंजपित्वा । शिवसंकल्पं यज्यायतइत्यादिषडूचम् । क्षणान्मासात् नतत्क्षणएव ॥ २५० ॥

(३) कुल्लुकः । ब्राह्मणसुवर्णमपत्त्यस्यवामस्य पलितस्य एतत्सूक्तंप्रकृतत्वान्मासमेकंप्रत्यहमेकवारंजपित्वा शिवसंकल्पं च यज्यायतोदूरमित्येतद्वाजसनेयकेयत्पठितंजपित्वा सुवर्णमपत्त्य क्षिप्रमेवं निष्पापोभवति ॥ २५० ॥

(४) राघवानन्दः । अस्यवामीयं अस्यवामस्येति द्विषञ्चाशत्सूक्तं । प्रकृतत्वान्मासमेकंसकृत्प्रत्यहमेकवारं जपित्वा । शिवसंकल्पं च यज्यायतइतिवाजसनेयपठितम् । एतद्वयं जपित्वा विप्रसुवर्णहर्ता निर्मलोनिष्पापः ॥ २५० ॥

(५) जन्मजः । अस्यवामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरित्यादिकं यज्यायतोदूरमुपैतीत्यादिकंसूक्तंशिवसंकल्पः ॥ २५० ॥

(६) रामचन्द्रः । सकृत् प्रत्यहं वामीयं च पुनः शिवसंकल्पं इतिद्वयं सुवर्णंस्तेषी जप्त्वा तत्क्षणान् निर्मलो भवति ॥ २५० ॥

हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंहइतीति च ॥ जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतत्पगः ॥ २५१ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतीकार्थोद्वितीयइति इतिकरणः पदार्थविपर्ययासक्तं ततोमन्त्रत्वरूपग्रहणमिति त्रैत्यत्रलभ्यते । पौरुषं सहस्रशीर्षांपुरुषइति षोडशर्चसूक्तम् ॥ २५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । हविष्यन्तीयं हविष्यान्तमजरमित्यादिब्राह्मणोद्गीतुरवरोनिषीदन्नित्यन्तम् । न तमंहोनदुरितमित्यष्टमम् । इतीति च इतिवा इतिमेमनइति सूक्तम् । पौरुषं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

(३) कुल्लूकः । हविष्यन्तमजरं त्वविदामेकोनविंशतिर्ऋचः न तमंहोनदुरितमित्यष्टौ इति वा इतिमेमनः शिवसंकल्प-इति च सूक्तं सहस्रशीर्षांपुरुषइत्येतच्च षोडशर्चसूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात्प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासान् जपित्वा गुरुदारगः तत्प्राप्तापान्मुच्यते ॥ २५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुरुतरूपगस्याह हविष्यान्तीति । हविष्यान्तमजरमिति एकोनविंशतिर्ऋचः । न तमंहोनइति अष्टौ । हविष्यान्तमजरमिति मेधातिथिः । पौरुषं सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं शाखाभेदेन न्यूनाधिकमपि अत्रापि मासावच्छिन्नो जपः । अभ्यस्येति प्रत्यहं षोडशधा ॥ २५१ ॥

(५) नन्दनः । हविष्यान्तमजरं त्वविदामित्यादिकं हविष्यन्तीयं न तमंहोनदुरितमित्यादिकं न तमंहइतीति चेत्यत्रेति शब्देनेतिमेमनइत्यत्रस्य सूक्तस्य ग्रहणम् ॥ २५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । हविष्यन्तीयं अभ्यस्य जप्त्वा न तमंह इति जप्त्वा पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षेति ॥ २५१ ॥

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्मपनोदनम् ॥ अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचेदमितीति वा ॥ २५२ ॥

(१) मेधातिथिः । अर्वाङ्महापातकेभ्य एनांसि स्थूलसूक्ष्माण्युच्यन्ते । उपपातकादीनि तेषामपनोदनं चिकीर्षन्-वेत्यृचं जपेदब्दं अवेत्यवशब्देन प्रतीकेनावतेहेळोदरुणमोभिरितिलक्ष्यते । पापप्रमोचनं लिङ्गत्वान्नत्वतस्तदुद्दृष्टं यतइति यत्किंचेद्वरुणदैव्येजनेति एषाम् ॥ २५२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । स्थूलानिमहापातकादीनि । सूक्ष्माणि ज्ञातिविभ्रंशकरादीनि । अवेत्यृचं अवतेहेडोवरुणोत्पेकामृचम् । यत्किंचेद्वरुणैति चर्चम् । इतीति च तितथेत्यर्थः । न त्वेतदपि सूक्तप्रतीकग्रहणम् ॥ २५२ ॥

(३) कुल्लूकः । स्थूलानांपापानां महापातकानां सूक्ष्माणां चोपपातकादीनां निर्वृणं कर्तुमिच्छन् अवतेहेडोवरुणमोभिरित्येतामृचं यत्किंचेद्वरुणदैव्येजनेत्येतां च ऋचाम् इतिवा इतिमेमनइत्येतत्सूक्तं संबत्सरमेकवारंप्रत्यहं जपेत् ॥ २५२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच एनसां स्थूलसूक्ष्माणां महापातकोपपातकानाम् । अवेत्यृचं अवतेहेडोवरुणमोभिरित्येतामृचं अब्दव्याप्य प्रत्यहमेकवारं जपित्वा अपनोदनं नार्थं चिकीर्षुर्नाशयेदिति शेषः । यत्किंचेद्वरुणदैव्येजनेति एतामृचं एतत्सूक्तं वा ॥ २५२ ॥

(५) नन्दनः । अथ सर्वपापसाधारणं ध्यानमाह एनसां स्थूलसूक्ष्माणामिति । अवेत्यृचं अवतेहेडोवरुणमोभिरिति यत्किंचेद्वरुणमितीत्यत्रेति शब्दानुषङ्गेन संबध्यते इतीति वेतीति वा इति मेमनइति सूक्तं चेत्यर्थः ॥ २५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थूलसूक्ष्माणां एवतां महापातकादि जातिभङ्गकरादीनां अपनोदमचिकीर्षन् अवेति अवते-
हेज्जोवरुणमोभिरित्येकावृत्तं जपेत् अथ अथपर्यन्तं यत्किंचेद्वरुणेतितृप्तं ॥ २५२ ॥

प्रतिगृह्णाप्रतिपासंभुक्ता चान्विगर्हितम् ॥ जपंस्तारत्समं दीयं पूयते मानवरूपहात् ॥ २५३ ॥

(१) मेधातिथिः । अप्रतिपासंभुक्तादि यदन्यप्रतिपासंभुक्तापकर्षणः सुवर्णादितदपासमेव । विगर्हितमन्त्रचतुर्विधं-
भावकालपरिग्रहसंसर्गदुष्टम् । तत्समं दीयावति । पावमानीषु चतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विगर्हितं लघुनादीनि । तत्समं दीयं तत्समं दीयावतीत्याद्युक्तचतुष्टयम् ॥ २५३ ॥

(३) कुल्लूकः । स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वा प्रतिपासं प्रतिगृह्णन्त्यभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टभुक्ता
तत्समं दीयावतीत्येताः कश्चित्तो जपित्वा ज्येष्ठतस्मात्पापाभ्यनुष्यः पूतो भवति ज्ञानमयं ज्ञानमिति कश्चनृषंवा ॥ २५३ ॥

(४) राघवानम्बुः । किंच प्रतीतिः । प्रतिगृह्णाप्रतिपासंभुक्ता अप्रतिपासंभुक्ता स्वरूपतो महापातकिधनप्रतिगृह्णन् । अनाप-
त्काले च गृहीतान्नादि भुक्ताश्च तत्समं दीयं तत्समं दीयावतीत्येताः कश्चित्तो जपित्वा ॥ २५३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रतिपासंभुक्ता विगर्हितमन्त्रचतुष्टयं तत्समं दीयं तत्समं दीयावतीति धारासुतस्यांघसः
तत्समं दीयावतीति कश्चित्तो जपित्वा ज्येष्ठतस्मात्पापाभ्यनुष्यः पूयते ॥ २५३ ॥

सोमारौद्रं तु बह्वेनामासमभ्यस्य शुभ्यति ॥ स्ववन्त्यामाश्चरन्त्यानमर्यम्णामिति च सुचम् ॥ २५४ ॥

(१) मेधातिथिः । सोमारुद्राधारयेथामस्तमिति चतस्रो यज्ञं च भरजानीन्द्रियं चेति कृत् समासं वत्सरं चाज्ञानं दलितं
बहुक्तं चित्तं ज्ञेयापि प्रायश्चित्तमस्तीति । स्ववन्त्यामितितद्भागसरसीनिवर्तते ॥ २५४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सोमारौद्रं सोमारुद्राधारयेथामित्युक्तचतुष्टयम् । बह्वेना बहुपापः । अर्यम्णां अर्यम-
जंवरुणमित्रं चेति तृप्तम् ॥ २५४ ॥

(३) कुल्लूकः । सोमारुद्राधारयेथामस्तमिति चतस्रः अर्यमजंवरुणमित्रं चेति कृत् अर्यमं यथा च ज्ञानं कृत्वा मास-
मेकमत्येकमभ्यस्य बहुपापो विशुध्यति बहुष्वपि पापेषु तन्मैत्रैकमायमित्येकार्यमिति ज्ञापकमिदम् ॥ २५४ ॥

(४) राघवानम्बुः । सोमारुद्रं तु सोमारुद्राधारयेथामस्तमिति चतस्रः कश्चित्तो बह्वेना बहुपापयुक् प्रत्यहं षोडश-
वाभ्यस्य शुभ्यतीत्यन्वयः । अर्यम्णमिति अर्यम्णंवरुणमित्रं चेति कृत् अर्यम् । स्ववन्त्यां गङ्गादिनद्याम् । अत्र मन्त्रयो-
र्विकल्पो जपज्ञानसाधारणम् ॥ २५४ ॥

(५) मन्बुजः । सोमारौद्रं सोमारुद्रदेवत्यं स्रक्तं सोमारुद्राधारयेथामस्तमिति चतस्रः कश्चित्तो बह्वेना बहुपापः अर्यम्णवृत्तमाया-
तिवृत्तमस्तु विद्वानित्यादिकम् ॥ २५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सोमारौद्रं बह्वेनाः सोमारुद्राधारयेथामस्तमिति चतस्रः कश्चित्तो मासमभ्यस्य शुभ्यति ॥ २५४ ॥

अथार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्वी समकं जपेत् ॥ अथ शस्तं कृत्वा पशु मासमासीत भैक्षभुक् ॥ २५५ ॥

(१) मेधातिथिः । इन्द्रमिन्द्रवरुणमग्निमित्येतत्समकं षण्मासान् जपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वेण साम् अथ शस्तं मेनु-
तमपुरीषोत्सर्गो वातवन्धुकृत्वा मासमैकाहारो भवेत् ॥ २५५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्द्रमिषं वरुणमभिभूतय इत्यादिसमर्चनेन त्वी बहुपापयुक्तः । अमकारं रहस्यं कृतमेनः पापं यत्किंचित् ॥ २५५ ॥

(३) कुङ्कुमः । एनत्वीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रमिषं वरुणमभिभूतय इत्येताः समकृचः पण्मासं जपेत् । अमशस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजी भवेत् ॥ २५५ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच अन्वार्थमिति । इन्द्रमित्येताः समकृचः अशीत्युत्तरशतदिनानि प्रत्यहं जपेत् । एनत्वी मासं सर्वपापयुक्तः । अमशस्तं जलादौ मूत्रोत्सर्गादि कृत्वामितभुक् मासं व्याप्य गायत्रीमन्त्रस्यासीतेति ॥ २५५ ॥

(५) मन्दनः । इन्द्रमिद्राथिनो बृहदित्यादिकृत्वा समकं अमशस्तमलमूत्रादिकं कृत्वा ॥ २५५ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्वार्थं इन्द्रमिषं वरुणमभिभूतय इति कृचं एनत्वी एनः विषये यस्यासौ एनत्वी जपेत् । अमकाशमेनः कृत्वा भैक्षभुग्मासमासीत् ॥ २५५ ॥

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरष्टं कृत्वा घृतं द्विजः ॥ सुगुर्वप्यपहंत्येनोजन्वा वा नम इत्यृचम् ॥ २५६ ॥

(१) मेघातिथिः । देवकृतस्यैनसो वधजनमसीत्येवमादायोष्टौ मन्त्राः शाकलहोमीयास्तैर्घृतमष्टं कृत्वा गुर्वप्यपहन्त्येनः सर्वमहापातकान्यपीत्यर्थः । जपित्वानमीरुद्राय तव सेकचर्दिन इत्येवं मन्त्रं संवत्सरमेव मेतां सिद्धिमाप्नुयात् । अन्तरेणापि शाकलहोमं तदिदं वैकल्पिकं जपकर्म पूर्वैण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तमन्येन वा जपित्वा वामन इत्यृचं सातु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ॥ २५६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । शाकलहोमीयैः देवकृतस्यैनस इत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टभिरष्टाङ्गुलीः प्रत्यहं जुहुयात् प्रत्यहं वाटोत्तरशतावुस्या । नम इत्यृचं नम आ विवेश इत्यृचमष्टं जपेत् ॥ २५६ ॥

(३) कुङ्कुमः । देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोममन्त्रैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्रभैक्षेत्यां वा कृचं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहन्ति ॥ २५६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच मन्त्रैरिति । मन्त्रैर्देवकृतस्यैनस इत्यादिभिः शाकलहोमीयैः । द्विजसैर्वाणिकः । नम इत्येतावृचं वा सुगुर्वपि महापातकमप्यपहन्तीत्यन्वयः । नम इत्यृचं वा जप्त्वा पहन्ति ॥ २५६ ॥

(५) मन्दनः । नम इत्यृचं नमो मित्रस्य वरुणस्येत्युच्यते ॥ २५६ ॥

(६) रामचन्द्रः । शाकलहोमीयैर्मन्त्रैः देवकृतस्यैनस इत्यष्टभिः अष्टं अष्टपर्मन्त्रं घृतं कृत्वा सुहु गुरु तगुरु अपि एनः अपहन्ति । वापसांस्तरं नम इति उपेनम आ विवास इति कृचं जप्त्वा शुभ्येत् ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः ॥ अभ्यस्याष्टं पावमानीर्गैश्च हारो विशुध्यति ॥ २५७ ॥

(१) मेघातिथिः । महापातकसंयुक्त इति पूर्वपदार्थसंख्याविशेषमतिपत्तिरनेनापीति गम्यते । एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापियुक्तं पावमान्यः कृत्स्नमेव मण्डलं दाशतं त्रैविद्यामदिष्टयेत्यादिभ्यः यत्ने राजच्छतं हविरिति । पदनामगवामनुगमन गवामनुगमनं नानुगम्यामात्रं किं तर्हि परिचर्या साधनोपमायमित्यादनुसंधेया ॥ २५७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रायश्चित्तमाह महापातकेति । अष्टं प्रत्यहं गायत्र्या गच्छन्तीरनुगम्य समाहितमनाः प्रत्यहं पावमानीः त्रैविद्यामदिष्टयेत्यादिकाः इन्द्राद्येष्टोपरि सवेत्यन्ताः जपेत् भैक्ष्याहार इत्यर्थः ॥ २५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तोभिक्षालब्धाहारोवर्षमेकसंयतेन्द्रियोगवामनुगमनं कुर्वन्त्यः पावमानीर्वि-
द्यादिऋचोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तत्मात्पापाद्विशुद्धोभवति ॥ २५७ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच महेति । गाः अनुगच्छेत् शुश्रूषेत् । पावमानीः प्रसिद्धाः ॥ २५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । गाथनुगच्छेत् चारणार्थम् । पावमानीः स्वादिष्ठया मदिष्ठयापवत्सोमधारया इन्द्रायपातवेस्तुतः
इन्द्रायेन्दोपरिसवेत्यन्ताः एताऋचः अब्दमभ्यस्य भैक्षाहारोविशुभ्यति ॥ २५७ ॥

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतोवेदसंहिताम् ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५८ ॥

(१) मेधातिथिः । महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत् वेदसंहितामन्त्रब्राह्मणं षट्त्रिंशद्वात्रमुपोष्येति संहि-
तामरण्ये जपन्प्रमुच्यते ॥ २५८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रथमं षट्त्रिंशदुपवासान्कृत्वा यस्यकस्यचिद्वेदस्य कस्याश्चिच्छाखायाः संहितामन्त्र-
भागमरण्ये त्रिर्जपित्वा सर्वैः पातकैर्महापातकैर्मुच्यते त्यज्यतइत्यर्थः ॥ २५८ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिभिः पराकैः पूतोमन्त्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितामरण्ये वारत्रयमभ्यस्य वा प्रयतोवाह्याभ्यन्तर-
शौचयुक्तः सर्वैर्महापातकैर्मुच्यते ॥ २५८ ॥

(४) राघवानन्दः । पातकैः स्वयंकृतैः पराकैः शोधितः पूतः वेदसंहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां त्रिरभ्यस्य मुच्यत-
इत्यन्वयः ॥ २५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अरण्ये वेदसंहितामभ्यस्य सर्वपातकैर्मुच्यते त्रिभिः पराकैः शोधितः ॥ २५८ ॥

अथ हन्तूपवसेयुक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन् नपः ॥ मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥ २५९ ॥

(१) मेधातिथिः । अपोभ्युपयन् जपित्वा घमर्षणमिति संबन्धः । अन्तश्चान्तर्जलं जपसिद्धिरेवं स्मृत्यन्तरानुग्रहो-
घमर्षणमन्त्रविशेषस्तु च उक्तः ॥ २५९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अत्रैव विषयेऽन्यदाह अथ हन्ति । युक्तो नियतः । अथ हन्तुपवसन् प्रत्यहं त्रिवर्णस्नानं
कुर्वन् स्नानान्ते ऋतंच सत्यंचेति त्रिर्जले निमग्नो जपन् नित्येवं अथ हन्ति समविशत्यावृत्त्या जपं कुर्यादित्यर्थः ॥ २५९ ॥

(३) कुल्लूकः । त्रिरात्रमुपवसन् संयतः प्रत्यहं मातर्मभ्याहसायं कालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिवर्णस्नानकाल एव जले नि-
मग्न्य ऋतंच सत्यंचेति सूक्तमघमर्षणं त्रिरावृत्तं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते । तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया
चावर्तनीयम् ॥ २५९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ग्रीति । अभ्युपयन् नपः त्रिकालस्नानं तत्काल एव त्रिवारं जप्त्वा पुरुषशक्त्यापेक्षया लघुपा-
पापेक्षया वा ॥ २५९ ॥

(५) नन्दनः । अहस्त्रिरपोभ्युपयन् प्रत्यहं त्रिवर्णस्नानं कुर्वन् ॥ २५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः अथ हन्तुपवसेत् तु पुनः त्रिः अह्नः अपः अभ्युपयन् उपस्पृशन् त्रिः त्रिवारं अघमर्षणं ऋतंच
सत्यंचाभीक्षात्पसोभ्यजायतेत्येवमादिसूक्तं जप्त्वा सर्वैः पातकैर्विमुच्यते ॥ २५९ ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट्सर्वपापापनोदनः ॥ तथाऽधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ २६० ॥

(१) मेधातिथिः । स्तुत्यर्थः श्लोकः ॥ २६० ॥

(३) कुङ्कुमः । यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽधमर्षणसूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरित्येव-
मर्षणसूक्तोत्कर्षः ॥ २६० ॥

(४) राघवानन्दः । अत्रार्थवादः यथेति ॥ २६० ॥

(६) रामचन्द्रः । यथा अधमर्षणं सूक्तं पापमणोदनम् ॥ २६० ॥

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्पि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदंधारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥ २६१ ॥

(१) मेधातिथिः । इयमपि स्तुतिः ऋग्वेदधारिणोरहस्यप्रायश्चित्तार्था । अभ्येतु महापातकिसंयुक्तहृत्पारभ्यरह-
स्यार्थमपीच्छन्ति ॥ २६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उक्तवक्ष्यमाणसंहिताजपेषु ऋक्संहिताजपस्य । शाश्वत्यं कथयितुं षष्ठेऽमेव स्तौति ह-
त्वापीति ॥ २६१ ॥

(३) कुङ्कुमः । भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमश्नन् ऋग्वेदंधारयन्विप्रादिः न किञ्चित् प्राप्नोति ।
ऋग्वेदं रहस्यप्रायश्चित्तार्थमुक्तं ततश्च रहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत् ॥ २६१ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच हत्वेति । लोकान् भुवादित्यम् । ऋग्वेदं रहस्य प्रायश्चित्तार्थम् । एनः प्राप्तं प्राप्तकलं
न भुङ्क्ते न स्तुतिमात्रम् ॥ २६१ ॥

(५) नन्दनः । धारयन् जपन् ॥ २६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रीनिमांस्त्र्योक्त्वा हत्वा यतस्ततः अनुलोमपतिलोमतः अश्नन्पि विप्रः ऋग्वेदंधारयन्नेन किञ्चित् प्राप्नोति ॥ २६१ ॥

ऋक्संहितां चिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ॥ साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋगादिविशेषणान् ब्राह्मणनिवृत्तिः रहस्यानिसामान्यप्रत्यक्षात्पीतानि ॥ २६२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संहिता मन्त्रभागः । यजुषामित्यत्रापि सरहस्येनाश्रितम् । रहस्यमुपनिषद्ग्रन्थः । सा-
म्नांसंहितां तथो निसंहितांसामगोतिम् ॥ २६२ ॥

(३) कुङ्कुमः । तदाह ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकान्तु मन्त्रसाम्नात्मिकाश्च नस्तद्वेदे विवृतीति अथवा-
मर्षात् यजुषां वा मन्त्रब्राह्मणानांसंहितांसाम्नां वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्रयमभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति ॥ २६२ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच ऋगिति । ऋक्संहितां मन्त्रब्राह्मणात्मिकां तर्कोपनिषद्भागव्यतिरिक्ताम् । एवं यजुर्वे-
दादौ । सरहस्यानां रहस्यमारण्यकं तद्युक्तानाम् ॥ २६२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्वेदादीनां प्रयाणांसंहितां अभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६२ ॥

यथा महाह्रदंप्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ॥ तथा दुश्चरितं सर्ववेदे चिदिति मज्जति ॥ २६३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवभवत्सिद्धदेकाकार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदो वेदान्तरस्यावयवः ॥ २६३ ॥

(५) मन्दनः । लोष्टंष्टिपण्डम् ॥ २६३ ॥

+ (क, ट, ड, राघ०) : (ट, ड)

(३) कुल्लूकः । सर्ववेदानामाद्यं ब्रह्मवेदसारमकारोकारमकारात्मकत्वेन व्यक्षरं यत्र त्रयोवेदाः स्थिताः सोऽन्यस्मि-
बुद्धेदः मणवाख्योगुहोपनीयोवेदमन्त्रश्रेष्ठत्वात् परमार्थाभिधायकत्वात्परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च
यस्तत्स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति सवेदवित् ॥ प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतलोचनाद्यन्मयोक्तं सद्याख्यानं स्वमुनिगिरांतद्भजध्वगुण-
ज्ञाः ॥ नैतम्भेधातिथिरभिदधे नापि गोविन्दराजोऽभ्याख्यातारो न अगुरपरेऽप्यप्यतोऽर्लभः ॥ २१५ ॥

इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतिरहस्यं त्रिवृदाह आद्यमिति । प्रणवं व्यक्षरम् । गुह्योऽभ्यानजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वादतिगोप्यः ।
त्रयी ऋगादिवेदत्रयम् । प्रतिष्ठितोपादेयत्वेनाङ्गीकारेण सर्वावाकसंतृण्णेति श्रुतेः । संतृण्णोपादानतया व्याप्तेत्यर्थः ॥ २१५ ॥

[राघवानन्दः । उपसंहरति एष इति । कर्मविधिं कामतः सुखदुःखजनकप्रकारम् । नैःश्रेयसं यथासंभवं
वैराग्यादस्पृहां विना न मोक्ष इति साध्यसाधनसंगतिरुत्तराध्यायेन ॥ १ ॥]

इति श्रीराघवानन्दसरस्वतीविरचितायां मन्वर्थचन्द्रिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥

(५) नन्दनः । न केवलमृग्यजुस्सामाविदेव वेदवित्किन्तु प्रणवविदपीत्याह आद्यं व्यक्षरमन्त्रश्रेति व्यक्षरमकारोका-
रमकारात्मकं यो वेदैर्न स वेदवित्प्रणवध्यायी भवतीत्यर्थः ॥ २१५ ॥

इति श्रीनन्दनाचार्यविरचिते मानवध्याख्यानएकादशोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदाद्यं व्यक्षरं अकारोकारमकारात्मकं ब्रह्म यस्मिन् ब्रह्मणि त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामा-
न्मिका प्रतिष्ठिता सगुह्योऽन्यस्मिन् बुद्धेदः तं त्रिवृदात्मकं वेद सवेदवित् ॥ २१५ ॥

इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभाषार्थदीपिकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥



॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥



चानुवर्ण्यस्य कृत्स्नो यमुक्तो धर्मस्त्वयानय ॥ कर्मणां फलनिर्दिशंसनस्तस्वतः पराम् ॥ १ ॥

(१) मेधातिथिः । आचोर्धःश्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाभिदर्शनेनाधिकांशानिवृत्त्यर्थः कृत्स्नग्रहणसामान्यार्थ ए-
तावन्तःस्मर्त्ता धर्मयस्मिन् शास्त्रे रक्ष्यपर्यन्त उपदिष्टाश्च शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कृत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न विवे-
क्षिता नात्र शिष्याचार्यवस्तुतः प्रतिपत्तव्यं यथा कस्यैवमर्थमेव विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचनो विधिप्रतिषेधसमूहमनु-
वदति तेन कर्मफलसंबन्धोऽनुक्तोऽपीत ऊर्ध्वमतिपाद्यते कृत्स्नो धर्म उक्तस्त्वया विधिप्रतिषेधापेक्षया वचनमुपपन्नं भवति । क-
स्यपुनः कर्मणः फलसंबन्धो जिज्ञास्यते येनोच्यते कर्मणां फलनिर्दिशंसिति । यावता तावन्ति तावन्ति त्याग्नि शास्त्रनोदितत्वा-
देव क्रियन्ते न तेषां फलमभिसंधेयं न हि तानि फलार्थानि याप्यतुल्यानि तत्रापि प्रतिकर्मभायशः फलाभ्युत्क्रान्तेव वारिदस्तृ-
मिमामीति त्वर्गाभ्युत्क्रान्त्यादीनि यत्रापि नोक्तमिव मन्येत तथापि त्वर्गादिसाधितमेव । यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि
तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनैव फलवन्ति नारदमाकांक्षन्ति । यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्ध्यादीनि चाण्डालस्य-
र्शनस्नानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव शुद्धये हि तानि क्रियन्ते अशुद्धैर्ब्रह्मरूपप्रतिषेधात् । प्रायश्चित्तानि चानन्तरमु-
क्तप्रयोजनान्येव अतीतविषयः कस्य कर्मणः फलमभिजिज्ञास्यते । प्रतिषेधानां शरीरजैः कर्मदोषैः कृते तेषामेव वक्ष्यमाणत्वा-
त्तथा प्रतिषेधानुष्ठानमपि शास्त्रचोदितमेव । न च तत्र फलार्थित्वे हि न सर्वविषयोधिकारः स्यात् अभितावाधिक्रियेत उच्यते
नैवात्र नादृशं फलमभिधीयते यत्काम्यते अनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते नैव तत्काम्यते नैव च कश्चिदनिष्टमाप्तिमिच्छत्यतः सर्व-
विषयता सिद्धिः । यदभ्युच्यते शास्त्राचोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते अत्यल्पमिदमुच्यते एतत्तत्र नानुष्ठानमिति सर्वमेव शास्त्रनो-
दितं क्रियते किन्तु तच्छास्त्रं फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतां स्थापयति कस्यचिदन्तरेण फलजनैर्मित्तिकत्वेन इहतु यावज्जीव-
मिदमिति तत्तन्तरेण भावात्किमर्थमिति चिन्तनं क्रियत इत्यपेक्षा प्रत्यक्षा यश्च दृश्यते । जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकमतिपाद्यते ननु च-
यत्प्रतिषेधं ब्राह्मणवधादि न तच्छास्त्रचोदितं शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः यथा त्वर्गकामो यजेतेति शास्त्र-
तोद्विषयागस्य कर्तव्यता प्रतिपत्तिर्नान्यतः इहतु द्वेषादिना लौकिको प्रवृत्तिरशास्त्रीया न चांशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो-
न्याम्यः । यदभ्युक्तमुपेक्षायां प्रत्यक्षा यः प्रदर्शित इति किमित्यत्राकांक्षा यावता द्विषन्तं प्रवर्तमानस्य न कर्तव्यमिति शास्त्रतो-
वगतिर्जायते तावता वाक्यार्थसमाप्तिः किमत्र पदमस्ति यदाकांक्षीत एतद्विषयमानं महान्तं प्रपञ्चविस्तरमाक्षिपति । सक्षे-
पस्त्वयं न हि स्यात्कृतानीति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधोभावात्तः कर्मकरण इति च भ्रूयते । तत्र विधिस्तावन्नियोग्यविषयाकांक्षा
तत्र नियोग्यस्येव प्रवर्ततिर्भवति । मयैतत्कर्तव्यमर्थस्तत्र नियुक्तः पुरुषनियोगरूपत्वाद् द्विषः स चात्र नियोग्यो लौकिकयादे-
फलक्षणयामवृत्त्यार्थेन प्रवर्तमाना हि सा त्वन्मोपदेष्टेन समर्थितः यः त्वेच्छया हनने प्रवर्तते स हन्य इति । मयैतेन युज्यते स-
हस्रविधोर्विषयः । न चेति श्रूयेषु भावार्थस्याप्यतः प्राप्तावात्पुरुषोपलक्षणत्वात् त्वेन विषयत्वेन विधेः संबन्धः । यथा तौ नि-

योज्यः सनतीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते यावत्तद्विषयस्यप्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति तथा-
हि लोके व्युत्पत्तिः । सभ्यायांगुलिर्देयेतिवदन्प्रतिषिद्धे तदतिक्रमेण तदनुष्ठीयमानमनर्थहेतुतया प्रतिपन्नंतत्रलौकिकीभ्यु-
त्पत्तिमवभृज्यहेत्वन्तरमुपन्यासमर्हति नचाश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कल्पयितुं युक्ता किंपुनर्यत्रश्रूयतएव न-
हिश्रुतस्योत्सर्गोन्याय्यः नचात्र वादमात्रोपलक्षकत्वंनरकादिकलश्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलपेक्षान्वयःसकाशात् । किं-
चार्थवादाविधिविशेषाभवन्ति । नचहकश्चिद्विधिःश्रुतःप्रकृतोवा कर्मफलसंबन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् ।
नह्यत्र कर्माणि विधीयन्ते अतश्चेतेषांफलसंबन्धउच्यते । नचैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि भवन्त्वहन्तुस्मृति-
कारणतावदेतद्दर्शनं नह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुंशक्यन्ते । अविधिशेषइहनास्ति गुणवादिनैतद्व्याख्यानं शास्त्रका-
गणामपि भ्रान्तिरितिचेन्न नैववादिनआत्मनःप्रकर्षतोमहर्षीनवजानते । अद्यपापमनघेति संबोधनंनिष्कल्मषतया स्तुत्यर्थ-
शंसंतिवाग्यतोवर्तते ॥ १ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । श्रीगणेशायनमः । कर्मनिर्णययोगमुपक्रमते । चातुर्वर्ण्यस्येति मुनिप्रश्ननिबन्धनेनाकां-
क्षितत्वं वक्ष्यमाणस्य दर्शितम् । कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां फलस्य निर्वृत्तिं निष्पत्तिम् ॥ १ ॥

(३) कुल्लूकः । हेपापंरहित ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्य सान्तरप्रभवस्यायं धर्मस्त्वयोक्तः इदानीं कर्मणां शुभाशुभफ-
लप्राप्तिपरांजन्मान्तरप्रभवांपरमार्थरूपामस्माकंब्रूहीति महर्षयोभृगुमवोचन् ॥ १ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तेर्थे स्वमेधावित्त्वप्रकटनार्थं पृच्छन्ति चातुर्वर्ण्यस्येति । तत्प्रकटने हि गुरुणां विद्यादाने-
च्छा स्यादिति । फलनिर्वृत्तिं शुभाशुभफलप्राप्तिं शंस कथय तत्त्वतः परामुक्तिं च तत्त्वधीसाभ्याम् सतादृशःप्रतिज्ञाकारी
भृगुवाच इति स्वयं कथयति याज्ञवल्क्यमुनिश्रेष्ठमिति वत् । मानवो मनोः शिष्यः ब्राह्मणत्वादस्य । कर्मयोगस्य कर्मेव
योगः पुंसः फलयोगिसाधनत्वादस्य कायादिसाध्यस्यः निर्णय येन कायादिना यत्कर्मजन्यते येन भुज्यते यत्फलचेति
॥ १ ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । शाधि नस्त्वं ततः परं फलनिर्वृत्तिफलौदयम् ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मणां फलनिर्वृत्तिनिष्पत्तिं नः अत्माकं शंस कथय तत्त्वतः परांउत्कर्षांनिर्वृत्तिं ॥ १ ॥

सतानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवोभृगुः ॥ अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २ ॥

(१) मेधातिथिः । पृष्टप्रतिवचनमेतत् यदहंपृष्टः शृणु तत्कर्मणोयोगमिति संबन्धः सचप्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः
॥ २ ॥

(३) कुल्लूकः । सधर्मप्रधानो मनोरपन्त्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्मसंबन्धस्य फलनिश्चयं शृणुतेति ताम्महर्षीन्ब्रवीत् ॥ २ ॥

(५) नन्दनः । अस्य कर्मयोगस्य युक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य निर्णयं फलविशेषनिर्णयम् ॥ २ ॥

(६) रामचन्द्रः । कर्मयोगस्य संबन्धस्य निर्णयं शृणुत ॥ २ ॥

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजागतयो नूणामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३ ॥

(१) मेधातिथिः । शुभस्य निर्देशोदृष्टान्ततयामनोवाग्देहापारविष्यर्थोवा मनसोवाचोदेहाश्च संभवति कर्मशब्दो
नचेज्यामेवकायपरिस्पन्दे वर्तते किंताहि क्रियामात्रयोगभ्यानवचनात्मकेऽपि फलशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते । शुभमशुभ-

फलञ्चनैवविज्ञेयंकायव्यापारसाधनादिवत्कर्मानुष्ठानाच्छुभाशुभफलप्राप्तिः अपितु मनोवाक्यायसंभवादप्येवमेव तस्मादपि विविधात्कर्मणस्तुविधीयतेफलप्राप्तिः ॥ ३ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । उत्तमा धर्मात् । अधमा पापात् । मिश्रा मध्यमा नात्युत्तमा नाधमा गतिः ॥ ३ ॥

(३) कुल्लूकः । मनोवाग्देहहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्ज्ञानाएव मनुष्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमपेक्षया मनुष्याणांगतयोजन्मान्तरप्राप्तयो भवन्ति । कर्मशब्दश्चात्र न कायदेष्टायामेव किन्तु ममेदंत्वमिति संकल्परूपयोः आदिध्यानाचरणादावपि क्रियामात्रे वर्तते ॥ ३ ॥

(४) राघवानन्दः । तदेवाह शुभेति । शुभं सुखं दुःखाभावोवा अशुभं दुःखं तएवफले यस्य कर्मणस्तत्कर्मकर्मत्वमिन्द्रियमव्रज्यत्वं तेन मन आदिः संग्रहः देहोपोन्द्रियाश्रयतया कर्महेतुर्नस्वरूपतोऽवृत्तदेहे व्यभिचारात् । उत्तमाधममध्यमाः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाः गतयोजन्मानि जातीर्वा ॥ ३ ॥

(५) नन्दनः । शुभमशुभफलञ्चेति द्विविधं कर्मैत्युक्तं शुभाशुभकर्मेति । तस्याधिष्ठानं त्रिविधमनोवाग्देहसंभवमिति शुभफलमशुभफलचप्रत्येकं त्रिविधमित्युक्तं उत्तमाधममध्यमा इति कर्मजागतयः कर्मफलानि ॥ १ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाग्देहसंभवं शुभाशुभफलरूपम् ॥ ३ ॥

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मनोविद्यात्प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥

(१) मेधातिथिः । ननुच दण्ड्यान्त्यजेत नहिंस्यादिति शुभमशुभञ्चते सर्वे कायव्यापारसाध्ये तदानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्यच स्वत्वसंपादनं तच्च पूर्वदक्षिणेन हस्तेनेत्यादिविहितं यागोपि प्रयोगरूपोऽवभृथान्तः कायव्यापारनिर्वर्त्यो भवति एवं संपातदण्डाय विद्यातु कायिकतया प्रसिद्धैव तव कित्तकर्मयन्मनसः संभवत्यत आह अर्थस्यास्य मनोविद्यात्प्रवर्तकं मनसो हि व्यापाराः सर्वदर्शनादयः । न च त्रिष्वसस्तु भौतिको व्यापारः तथाहि प्रथमं तावत्पन्नसायमर्थसंपश्यत्ययमीदृश एव तस्य वस्तुनः सुखदुःखं वास्यकारणात् तत आद्यन्ते कथमेतन्मनः संपद्यते ततोऽध्यवस्यति संपादयाम्यतोनेदमिति तत्र उदरे क्रियाप्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्यवहारश्चातः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेक्षापूर्वकारिणः अबुद्धिपूर्वन्तु नावश्यं सर्वदर्शनादयः पूर्वभावरूपस्य ताद्रूप्येण ग्रहणं यथा मेघवर्णसादृश्यात्पानकबुद्ध्या प्रवृत्तिः संतमासं भवात्तया परस्त्रीष्वन्यत्तुदैवोपनिपतितं यथा सुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनादिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्तृत्वमुपपादितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुर्विधस्य वाङ्मनःकायसाधनभेदेन त्र्यधिष्ठानस्योत्तमाधममध्यमगतिभेदेन दशलक्षणयुक्तस्य मनः कायकर्मणाः प्रत्येकत्रैविध्यं वाङ्मयं चतुर्विधं एतानि दशलक्षणानि तान्युपरिष्टादृक्ष्यति ॥ ४ ॥

(२) सर्वज्ञानाराधणः । त्रिविधस्य गतिभेदात् अधिष्ठानस्य मनोवाक्यायानां कर्महेतूनामधिष्ठानस्याश्रयस्य देहिनः वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य मनएव प्रवर्तकं विद्यात् । वाग्देहयोरपि तद्विनाऽप्रवृत्तेः व्यापारविशेषपेक्षया प्रवर्तकमित्युक्तम् । यद्वा देहिन इति व्यधिकरणं देहिनः संबन्धि यत्कर्म तस्यैत्यर्थः ॥ ४ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्य देहिसंबन्धिनः कर्मण उत्कृष्टमध्यमाधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्याश्रितस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणापेतस्य मनएव प्रवर्तकं जानीयात् । मनसा हि संकल्पितमुच्यते क्रियते च । तथा तैत्तिरीयोपनिषदि तस्माद्यत्पुरुषो मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोतीति ॥ ४ ॥

(४) राघवानन्दः । कतिसंख्यस्य कत्यधिष्ठानस्य कतिदशलक्षणस्य कतिप्रवर्त्यस्यैतागतयो भवन्तीत्यत आह तस्ये-

ति । तस्य देहिनोर्जीवस्य त्रिविधस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य देवादिभेदभिन्नस्य वा व्यधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाअधिष्ठानस्य तदाश्रितस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्येष्वभिध्यानमित्यादिदशलक्षणयुक्तस्य दशविधकर्मणहतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ । मनः संकल्पविकल्पात्मकं प्रवर्तकं विद्यादित्यन्वयः । यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति कर्मणा चोपपादयतीति [स्मृतेः] मनःपूर्वकत्वात्कर्ममात्रस्य मनसा वा अग्रे संकल्प्याथवाचा व्याहरतीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

(५) मन्दनः । त्रिविधस्योत्तमाधममध्यमस्य व्यधिष्ठानस्य मनोवाग्देहाअयस्य वक्ष्यमाणदशलक्षणयुक्तस्य कर्मणः प्रवर्तकं कर्म देहिनोमनसैव यन्मनसा ध्यायति तदेव वेदति करोति चेति ॥ ४ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह तस्य देहिनः तत्संबन्धिप्रवर्तकं मनःविद्या कौदशस्थ तस्य त्रिविधस्य उत्तममध्यमाधमरूपस्य पुनःकौदशस्य व्यधिष्ठानस्य मनोवाक्कायानामधिष्ठान् अस्य पुनः वक्ष्यमाणलक्षणमुक्तस्य ॥ ४ ॥

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

(१) मेधातिथिः । अभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेष्व्याबुद्ध्या परद्रव्याभिभवानुचिन्तनं कियदश्वगोधनं कियद्वाजाविकमिति च त्रिभवोऽश्वाः धिदैवकस्मादस्येयती सृष्टिः । अथ च कथं नामैतस्यापहरेयमयसाधुर्भवति यथेतस्यैतन्न भवति । अन्येत्वाहुरेतद्धनं समभिभवत्यनिष्टचिन्तनं परस्येत्यभिसंब्रजन्ति । परवधोपायचिन्तनं यदि श्रियते तन्ममीस्त्विति वा । ननु च परद्रव्याभिध्यानमीदृशमेवोक्तमनेनैव सिद्धेतदनर्थकं सामान्यशब्दोक्तं यदनिष्टमनभिप्रेतं प्ररस्य तन्न चिन्तनीयं धननाशोऽपि परस्य नैवेष्टः एतद्भयाच्च किंचन परस्येत्येतन्न व्याहरन्ति । अनिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्वाचक्षते अस्मिन्नपि पक्षे परद्रव्याभिध्यानं प्राधान्यार्थमेव एवं वितथाभिनिवेशोऽपि । पूर्वपक्षार्थस्य सिद्धान्तत्वेन ग्रहणं विज्ञानवादो विद्वानां प्राणा अनात्मताग्रहणेत्येवमादि । अन्येतु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः इयं च त्रिविधाऽकुशलमानसीप्रवृत्तिः अतोऽन्याकुशला अस्वृष्टापरत्वेषु दयासर्वसत्त्वेषु श्रद्धाधर्माद्यस्तित्वादिषु तथा च भगवान् व्यासः ॥ अनभिध्यापरत्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदं ॥ धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत् ॥ ५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिध्यानं स्वाम्यननुमत्या आदातुं यजः । अनिष्टचिन्तनं पराभिघातचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशोऽभिध्याग्रहः परलोको नास्ति नास्ति परलोक इत्यादि दृढमत्ययः ॥ ५ ॥

(३) कुल्लुकः । तानि दशलक्षणानि कर्माणि दर्शयितुमाह परद्रव्येति । कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिन्तनं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षा नास्ति परलोकः देहएवात्मेत्यत इह ह्यन्येर्विप्रप्रकारमशुभफलमानसंकर्म । एतच्चयविवरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलमानसंकर्म शुभाशुभफलकर्मैत्युभयस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ॥ ५ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र मानसं कर्म संकलयति परेति । अभिध्यानं जिघृक्षा अनिष्टचिन्तनं ब्रह्मवधादिचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ॥ अनभिध्यापरत्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । धर्मिणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेदिति ॥ व्यासोक्तेः । एतद्विपरीतो मनोऽध्यापारो न रकहेतुः ॥ ५ ॥

(५) मन्दनः । अभिध्यानं जिघृक्षा ॥ ५ ॥

(६) रामचन्द्रः । परद्रव्येषु मनसा अभिध्यानं मनसा अनिष्टचिन्तनं वितथाऽभिनिवेशः नास्ति परलोक इति ग्रहः एताच्च विधं कर्म मानसं मनसा कृतम् ॥ ५ ॥

पारुष्यमनृतंचैव पैशून्यंचापि सर्वशः ॥ असंबद्धप्रलापश्च वाक्ययस्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । पारुष्यं परपीडाजनकोच्चारणम् । पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तज्जीनतावचनम् । अनि-
बद्धप्रलापोमिथ्याभाषणम् ॥ ६ ॥

(३) कुल्लूकः । अभियाभिधानमसत्यभाषणंपरोक्षे परदूषणकथनंसत्यस्यापि राजदेशपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनवर्ण-
नमित्येवंचतुःप्रकारमशुभफलवाचिककर्मभवेत् । एतद्विपरीतमियसत्यपरगुणाभिधानंश्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथन-
शुभफलम् ॥ ६ ॥

(४) राघवानन्दः । वाचनिकं संकलयति पारुष्यमिति । म्लेच्छपुत्रोसीत्यादि रुक्षभाषिता । अदृष्टाश्रुतभाषणम-
नृतम् । पैशून्यं परछिद्रप्रकटनम् । असंबद्धप्रलापश्च फलाहेतुः सत्यस्यापि राजपौरवार्तादेर्निष्प्रयोजनस्य वर्णनम् ॥ ६ ॥

(५) रामचन्द्रः । पारुष्यं ॥ पारुष्यमतिवादःस्यादित्यमरः । अनृतं पैशून्यं परगुणासहिष्णुत्वेन तज्जीनतापादनं ।
असंबद्धप्रलापः ॥ प्रलापोऽनर्थकवचइत्यमरः । एतच्चतुर्विधंवाक्यं स्यात् ॥ ६ ॥

अदत्तानामुपादानंहिसा चैवाविधानतः ॥ परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७ ॥

(१) मेघातिथिः । शास्त्रीयाप्राधान्यतयास्यादत्तानामसद्ग्रहउपादानंदुष्टैव तथाकुमार्यादिपरदारादावपि विपरी-
तधर्मादानं परित्राणमिन्द्रियसंयमश्च । इदमनोवाग्देहभेदेन दशविधं प्रवृत्तिकुशलकुशलविभागेन विंशतिप्रकाराः ॥ ७ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । त्वाम्यदत्तानां धनानां त्वभोगसाधनत्वेन व्यापारणम् । भार्यायां न त्वामिसंबन्धोऽतः
परदारोपसेवायाः पृथगुक्तिः । एवंचैते दशधर्महेतवः । एतदकरणसंकल्पाभ्यपि दशैव धर्महेतवोऽर्थादुक्ताः । ते च मान-
सवाचिकशारीरमतियोगित्वात्मानसादयः । अतएव प्रागुक्तं शुभाशुभफलकर्म मनोवाग्देहसंभवमिति ॥ ७ ॥

(३) कुल्लूकः । अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रीयंहिसा परदारगमनमित्येवं त्रिःप्रकारमशुभफलशारीरकर्म एतद्वि-
परीतत्रयशुभफलम् ॥ ७ ॥

(४) राघवानन्दः । कायिकं संवृद्धाति अदत्तेति । उपादानं स्वीकारः तदप्यन्यायेन । हिंसा अशास्त्रीया । पर-
दारोपसेवा भोग्यत्वेन परस्त्रीसमीपोगमनम् ॥ ७ ॥

(५) जम्बूनः । विधानतोहिंसा शास्त्रविहितहिंसा एतद्विपरीत्येन शुभस्य कर्मणोपि दशलक्षणत्वमर्थादुक्तमिति वे-
दितव्यम् ॥ ७ ॥

(६) रामचन्द्रः । अदत्तानां उपादानं स्वीकारः अविधानतः हिंसाचैव यस्त्रीयपशुहिंसायानिषिद्धत्वाभावात्
त्रिविधंशारीरकं स्मृतम् ॥ ७ ॥

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥ ८ ॥

[त्रिविधं च शरीरेण वाचाचैव चतुर्विधम् ॥ मनसा त्रिविधं कर्म दशधर्मपथां स्पृजेत् ॥ १ ॥] *

(१) मेघातिथिः । परस्वमनस्तापोयेन जग्यते कर्मणा ततोमानसंदुःखमाभोतीतिकेचित् । वयन्तुद्रूमो यन्निधि-
धमानसमुत्कृततोमनोदुःखाभिरेवमुत्तरयोरपि ॥ ८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मनसा शोकाद्यनुभवेन । वाचा परमयुक्ताक्रोशादिना । कायेन व्याध्यङ्गच्छेदादिना । एवं पुण्येऽप्युत्तम ॥ ८ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसा यत्सुदृढतदुदृढतवा कर्म कृतं तत्फलं मुखदुःखरूपमिह जन्मनि जन्मान्तरे वा मनसैवायमुपभुङ्के । एववाचकृतं शुभाशुभं बाह्यद्वारेण मधुरगद्वदभाषित्वादिना शारीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सक्चन्दनादिप्रियोपभोगध्याभितत्वादिनानुभवति । तस्मात्प्रयत्नेन शारीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन् कुर्याच्च ॥ ८ ॥

(४) राघवानन्दः । मनआदिजनितकर्मफलभोगोपि मनआदिभिरित्याह मानसमिति । तूष्णींभूतस्यापि मनस्याकस्मिकं दुःखं सुखमप्येवं मानसं । । वाचनिकं परोक्तपुरुषादिवाक्योत्थं अग्निचन्दनादिजं कायिकम् ॥ ८ ॥

(५) जम्बूनः । कर्मफलभीरौ रवादिषु भुक्तम् ॥ ८ ॥

(६) रामचन्द्रः । मानसं शुभाशुभं कर्म मनसोव्यभिचारेण कृतं कर्म अयं पुरुषः मनसैवोपभुङ्के । वाचा कृतं शुभाशुभं सर्ववाचावचसैवोपभुङ्के । तु पुनः कायिकं देहेन कृतं शुभाशुभं कायेनैवोपभुङ्के ॥ ८ ॥

शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९ ॥

[शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ॥ अशुभैः केवलैश्चैव तिर्यग्योनिषु जायते ॥ १ ॥ *

बाह्यदण्डो हन्ति विज्ञानं मनोदण्डः परांगतिम् ॥ कर्मदण्डस्तु लोकांस्त्रीहृन्त्यादपरिरक्षितः ॥ २ ॥ †

बाह्यदण्डोऽयं भवेन्मौनं मनोदण्डस्त्वनाशनम् ॥ शारीरस्य हि दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥ ३ ॥ ‡

मिदण्डं धारयेद्योगी शारीरं तु वैषावम् ॥ वाचिकं कायिकं चैव मानसं च यथाविधि ॥ ४ ॥]'

(१) मेघातिथिः । भूयस्त्वाभिप्रायमेतत् । प्रायेणैतासां जातीनामेतानियथाविभागनिमित्तानि । न त्वर्यनियमः तथा महापातकिर्नातिर्यक्पदं गृह्णीति वक्ष्यतीति पक्षिमृगग्रहर्गातिर्यग्जातिमात्रमदर्शनार्थम् । मनोवाक्कायकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वमदर्शनार्थं परम् ॥ ९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शारीरजैः प्रचुरैः । एवमप्यत्र तद्विशेषैस्तु श्वशूकरस्वरोद्गाणामिति वक्ष्यति । अन्यजातितां चाण्डालत्वादिसि ॥ ९ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि पापिष्ठानां शारीरवाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि सद्यदि प्रायशोऽधर्ममेव सेवते धर्ममरूपमिति बाहुल्यमभिप्रायेणेति ध्यातव्यं बाहुल्येन शारीरकर्मजपापैर्दुःखः स्थावरत्वमानुषः प्राप्नोति बाहुल्ये न वाकृतैः पक्षित्वमृगत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चाण्डालवित्त्वं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

(४) राघवानन्दः । कस्मात्कीदृशं फलमुत्पन्नमिति विवेचयन्नाह शरीरेति । तत्रादौ देहप्रधानैः स्थावरतां दुःखैः कयोर्नितरुगुलतात्त्वम् । एतच्च त्वन्ताभ्यासपरं अथाप्येकलहिनइत्यादिभूतोताच्छील्यप्रत्ययदर्शनात् । अन्यजातितां चाण्डालादियोर्नि श्वयोर्नि चाण्डालयोर्निषेति श्रुतेः । पूर्वाभ्यासे तथाज्ञानाग्निना पापकृत्स्नं दहति वेदविदित्युक्तं तसुज्ञानं वैराग्यशमदमात्मानात्मविवेकसाध्यं तस्माच्छान्तौ दातुं परतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः ।

तत्र वैराग्यार्थं गतयः स्थावरान्ताडपम्यस्ताः । संसारोतीव कष्टतरोयत्र जन्ममरणवर्हाहरनिशुम्भमाने बन्धनीति स्था-
वरादियोनिषु प्राणशुम्भात्रमिति ॥ ९ ॥

(५) मन्दनः । शेषस्य कर्मणश्चल्लोकेफलविशेषमाह शरीरजैरिति । पक्षिपृष्ठपङ्क्तिरितिर्गङ्गातिप्रदर्शनार्थम् ॥ ९ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनोवाक्कायकृतं कर्मणः फलमाह शरीरेति । मानसैः कर्मभिः अम्यजातितां याति ॥ ९ ॥

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च ॥ यस्यैते निहिताबुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १० ॥

(१) मेधातिथिः । दमनदण्डः वाचोदण्डः पारुष्याप्रवृत्तिरेवमुत्तरयोरपि । यस्यैते दण्डाबुद्धौ निहितानैतन्मयाकर्त-
व्यमिति योनस्त्वलति सत्रिदण्डीत्युच्यते नत्वनार्योगुरुकाडदण्डधारयति ॥ १० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वाग्दण्डोवाचाऽपापकरणम् । एवमुत्तरत्र । नियताध्यवस्थिताः । स उच्यते नतु वैजय-
दण्डत्रयवत्तामात्रेण ॥ १० ॥

(३) कुल्लूकः । दमनदण्डः यस्य वाङ्मनः कायानादण्डानिषिद्धाभिधानासत्संस्कारप्रतिषिद्धापापरागागेन बुद्धा-
वस्थिताः सत्रिदण्डीत्युच्यते । नतु दण्डत्रयधारणमात्रेणेत्याभ्यन्तरदण्डत्रयप्रशंसा ॥ १० ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ सार्थवादं दमं विधत्ते वागितिद्वाभ्याम् दण्डोदमोनियमनमिन्द्रियाणां विषयेभ्यः वा-
क्यद्वयः कर्मेन्द्रियोपलक्षकः । कायशब्दोज्ञानेन्द्रियोपलक्षकः । वागादिविना कायेन कर्मान्तरादृष्टेः । निहिताः स्वस्ववि-
षयपरित्यागेनावस्थिताः कचिन्नियताइतिपाठः । सत्रिदण्डीति स्तूयते ॥ १० ॥

(६) रामचन्द्रः । वाग्दण्डः असद्वचनालापे अवधारणा मौनमित्यर्थः । अथानन्तरं मनोदण्डः विषयेषु निरी-
हत्वं । कर्मदण्डः शुभाशुभक्रियाशून्यत्वं । एते यस्य नियताः दण्डाबुद्धैः सत्रिदण्डोत्युच्यते ॥ १० ॥

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ११ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणांदण्डानांसमाहारस्त्रिदण्डं पात्रादिदर्शनादस्त्रियांभाषणात् । बुद्धौ निक्षिप्यबुद्धौ कृत्वा सर्व-
भूतेष्वघातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डवानिहितं कामक्रोधयोः संयमः सुसाधुस्ततः सिद्धिं मोक्षाख्यांगच्छति प्राप्नोति । आभ्या-
न्मिकत्वोपन्यासउपक्रमोयं कस्यपुनरेषासिद्धिः कस्यवान् अत्राविचारकर्मफलानां भोक्तृत्वं भस्मान्तं शरीरं न च ततोऽप्यनु-
पलभामहे ते सर्वधर्माधर्मेष्वधिकारिपुरुषं दर्शयितुकामः प्रारभते ॥ ११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वभूतेषु विषयेषु । कर्मत्रयप्रतियोगिकत्वाद्दण्डत्रयमपि तद्विषयकमुक्तम् । तन्निक्षि-
प्य । नियम्य आत्मनि व्यवस्थाम्य वाचिकादि ॥ ११ ॥

(३) कुल्लूकः । एवं निषिद्धवागादीनांसर्वभूतगोचरतया दमनकृत्वा तद्मनार्थमेव कामक्रोधौ तु नियम्य ततो मो-
क्षावाप्तिलक्षणांसिद्धिमनुश्लोभते ॥ ११ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्कथं तत्राह त्रीति । त्रिदण्डं निक्षिप्य भूतेषु पारुष्यादि कामक्रोधाविन्द्रियाणां प्रवर्त [के]
भूतोऽथ त्यक्त्वा सिद्धिं मोक्षावाप्तिकलामात्मानात्मविवेचनां नियच्छति गच्छतीत्यन्वयः । कामक्रोधावितिद्वेषस्याप्युपलक्ष-
नम् ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितावित्युक्तेः । कामेन क्रोधस्य संपहः ॥ ११ ॥

(१) रामधन्वः । एतच्चिदण्डं मानवः सर्वभूतेषु सर्वविषयेषु निक्षिप्य तु पुनः कामक्रोधौ संयम्य ततःसिद्धिं नियच्छति प्रामोति ॥ ११ ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तंक्षेत्रज्ञंप्रचक्षते ॥ यःकरोति तु कर्माणि सभूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२ ॥

(१) मेधातिथिः । अस्यशरीरस्यक्रियापरिस्पन्दान्मिकांक्रियांस्त्वयं प्रवर्तयिताप्रयत्नवशेनास्यकर्तृत्वंसक्षेत्रज्ञः । अस्यात्मनइतिसमानाधिकरणेषष्टी आत्मशब्दस्यशरीरे तस्याप्यात्मार्यत्वात् । यःकरोतिपाणादिलक्षणंतज्ज्योयःशरीराख्यः कर्ता सभूतात्मोच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातोजघन्यत्वात् । भूतविकारआत्माभूतात्मा तथाचोक्तं द्वावात्मानावन्तरात्मना-शरीरात्मना ॥ १२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अस्यात्मनोदेहमनःप्रभृतिजडसमुदायस्य कारयिता प्रवर्तकः । क्षेत्रज्ञमस्यैवक्षेत्रस्य स्वाभेदेन ज्ञातारं चेतनमित्यर्थः । भूतात्मा भूतादिजडरूपआत्मा संसारपञ्चस्यायतनकारी ॥ १२ ॥

(३) कुङ्कुमः । कोसौ सिद्धिप्राप्नोतीत्यतआह यइति । अस्य लोकांसिद्धस्यात्मोपकारकत्वादात्मनः शरीराख्यस्य यः कर्मसु प्रवर्तयिता तंक्षेत्रज्ञंपण्डितावदन्ति । यः पुनरेषध्यापारान्करोति शरीराख्यः सपृथिव्यादिभूतारब्धत्वाद्भूतात्मैवेति पण्डितैरुच्यते ॥ १२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्र सिद्धिप्रकारमाह यइतिद्वान्याम् । अस्यात्मनइतिध्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्य प्रत्यक्षी भूतस्य स्थूलदेहस्य षाट्कौशिकस्यान्मयकोशस्य आत्मनोलिङ्गशरीरस्य च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मिन्द्रियपञ्चकमाणपञ्चक-बुद्धिमनइति समदशावयवस्य विज्ञानमयमनोमयप्राणमयेतिकोशत्रयात्मकस्य कारयिता संनिधानमात्रेण लोहस्यायरका-न्तमणिरिव निर्व्यापारःसम्बर्तयितेव लोकैः संभाव्यमानस्तं क्षेत्रज्ञं शरीरद्वयद्रष्टारमाचक्षतइत्यन्वयः । तदुक्तम् महा-भारते ॥ महाभूताभ्यर्हकारोबुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकंच पञ्चचेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतेना धृतिः ॥ एतक्षेत्रं समासेन सबिकारमुदाहृतम् ॥ एतद्योवेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदइति ॥ अत्राव्यक्तं स्थूल-शरीरं महतःपरमव्यक्तमित्यत्र श्रुतेस्तथैव ध्याख्यातत्वात् । अविद्याया इन्द्रियगोचराणां विषयाणां भूतकार्यत्वेन तदन-न्यत्वादिविज्ञादीनामपि शरीरकार्यतया तदन्तर्गतत्वात् ॥ एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च ॥ खंवायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वधारिणीतिश्रुत्या बोधनात्तदतिरिक्तानामत्रैवान्तर्भावादिति । अस्येत्यनेनोक्तंस्थूलदेहं विशानष्टि यइति । भूतारब्धस्यात्मनोगमकत्वादात्मा च सचेति ॥ आत्मा यत्रोद्धृतिर्बुद्धिः स्वभावोब्रह्मवर्त्मचेत्याभिधानात् । तदव्यव्यतिरे-कसिद्धत्वात्कर्तृत्वादिभावाभावयोः । भूतात्मा शरीरं । तथाच मैत्रायणश्रुतिः ॥ अन्योवाअपरःकोयमात्माख्यइत्युपक्र-म्य कतमएषइति मध्ये परामृश्यास्तिस्रस्त्वय्योपरोभूतात्माख्योयं सितासितैःकर्मफलैर्भिभूयमानः सदसंघानिमापद्यत इत्यर्वाङ्गोर्ध्वावागार्ति द्वैरैर्भिभूयमानः परिभ्रमतीत्यस्यापिव्याख्यानं । तत्रैव पञ्चतन्मात्राभूतशब्देनोच्यन्ते अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते अथ तेषां यत्समुदायं तच्छरीरमित्युक्तमथयोह खलु वावशरीरइत्युक्तं सभूतात्मैत्युक्तम् । तथैव श्वेताश्वतरेयःकर्ता सीयं भूतात्मा करणैः कारयितान्तःपुरुषइति ॥ १२ ॥

(५) नन्दः । अथकर्मणः कारयितारं कर्तारंचाह योऽस्याऽऽत्मनः कारयितातमिति । आत्मनः शरीरकर्मिन्द्रिय-वर्गस्येति यावत् क्रियाकारयिताक्रियासु प्रवर्तकः क्षेत्रज्ञंप्रचक्षतइति जीवात्माकारयितेत्यर्थः । यः कर्माणिकरोति सर्व-भूतात्मासकर्मिन्द्रियवर्गः कर्मणः कर्तेत्यर्थः ॥ १२ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः पुरुषः अस्य आत्मनः कारयिता जडसमुदायस्य । अस्यैव क्षेत्रस्य अभेदेन ज्ञातारं चेतनं त्रयं प्रचक्षते । यः कर्माणि करोति सः भूतात्मा भूतादीनामात्मा बुधैरुच्यते ॥ १२ ॥

जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्वसुखंदुःखंच जन्मसु ॥ १३ ॥

(१) मेधातिथिः । किंपुनरयं जीवो नाम यावता क्षेत्रज्ञमेव जीवं मन्यन्ते द्वौ चात्रोपलभ्येते शरीरमहं मन्यय विज्ञेय आन्तरात्मा ततोऽन्यः कश्चिज्जीवो नाम । केचित्तावदाहुः महदभिभूतं सूक्ष्मपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पश्यते संसरति नानारूपभोगभावैरधिवासितं लिङ्गमिति । येनेतिकरणत्वं च वेदनं प्रति तस्योपपद्यते तद्विस्थूलभूतानामाश्रयस्तस्यैव शरीराख्यवासाभूताश्रयत्वात् । शरीरे च सत्यात्मनः सुखदुःखभोक्तृत्वमतो येनेतिकरणविभक्त्युच्यते । अन्यतु मन्यन्ते अन्तःकरणमनोबुद्धयर्हकाररूपं जीवस्तस्य चान्तःकरणसंज्ञावाद्युक्तएव करणविभक्त्या निर्देशः अन्तरात्मशब्दश्च तादर्थ्यादुक्तएव । सहशब्दस्याभोक्षणभेदाप्रलयाच्च तदपियोगेन ॥ १३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । जीवसंज्ञश्चैतन्यप्रतिबिम्बप्रायो महाबुद्ध्यादिपदवाच्यः । सहजः संसारप्रवृत्तिदशायां जातः । येनोपायेन जनितम् ॥ १३ ॥

(३) कुङ्कुमः । जीवशब्दोऽयं महत्परः येनेतिकरणविभक्तिर्निर्देशात् उत्तरश्लोके च तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञएव चेति तच्छब्देन प्रत्यवमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽन्तः शरीरमात्मा ख्यत्वादाजोवाख्यः सर्वक्षेत्रज्ञानां सहजआत्मा तस्यामेतैस्तस्य विनियोगात् येनाहंकारेन्द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसुखंदुःखंचानुभवति ॥ १३ ॥

(४) राघवानन्दः । आत्मन इत्यनेनोक्तं लिङ्गदेहं विशिनष्टि जीवसंज्ञ इति । जीवः प्राणधारयितृत्वात् जीवोपाधित्वात् । सजीवो यत्पुनर्भवं इत्यत्र श्रोधरस्वामिना तथैव व्याख्यातत्वात् । [अन्तरात्मा अन्तः शरीरं याव]' बुधिरं व्याप्नोतीति । अन्यः स्थूलशरीरचैतन्याभ्यां सहजश्चिदात्मनाऽविनाभूतोऽहंधीविषयः मरणादावविनाशी च । तदुक्तं गीतासु ॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ येन लिङ्गदेहेन वेदयते भूतात्मेति शेषः । तथाच नारायणी श्रुतिः ॥ अथ यथाग्निनायः पिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्हं न्यमानो नानात्वमुपैति एवं वाचस्त्वसौ भूतात्मान्तः पुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हं न्यमानो नानात्वमुपैतीति । गुणैः फलैराकृत्यमाणं नानात्वं देवादिदेहाकार भूतात्मा तत्तादात्म्यापन्नो वेदयत इति भावः । वेदनामयश्च लिङ्गशरीरमन इति वेदान्तसिद्धान्तः । कामः संकल्पोऽज्ञा । धृतिरतिन्हीभीधीत्येतत्सर्वमन इति श्रुतेः । जन्मसु देवादियोनिषु । स्थूलशरीरे देवोऽहं मनुष्योऽहं पशुरहमिति वा लब्धाभिमानः संकरोतीति स्थूलदेहस्यैव कर्तृतेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

(५) नन्दनः । कर्मफलभोगसाधनमाह जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्य इति । येन करणभूतेन सुखदुःखंच क्षेत्रज्ञैरमांक्षादिविनाभूतः क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव तस्य चैतन्यमित्युक्तं जीवसंज्ञ इति जीवात्संज्ञाज्ञानयस्य सजीवसंज्ञः । १३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अन्यः देहाख्यः अन्तरात्मा जीवसंज्ञः सर्वदेहिनां सहजः येन जीवात्मना सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु वेदयते ज्ञापयते ॥ १३ ॥

तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञएव च ॥ उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

[उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्य ध्ययद् ईश्वरः ॥ १ ॥] *

(१) मेधातिथिः । उच्चावचेषु बहुविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यः स्थितो व्याप्य तानि भूतानि तिष्ठतः संश्रयतः ।

अतश्च सर्वकर्मकर्तृत्वतिष्ठतेनेकार्थत्वात् । कोसावच्छावेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपः परस्ताच्च प्रतिपादयिष्यते । भूतसंपृक्तौ भूतानि पञ्चमहान्ति येन वेदयत इत्युक्तक्षेत्रज्ञस्यात्मन इति । यथा व्याप्यापक्षेऽपि द्वितीयस्थितां तमिति संभयणं च तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्य जगतः । कार्यं च कारणमाश्रयत्यतोऽपेक्षैव संभयणं तथा च । भगवान् व्यासः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ क्षरशब्देन सर्वचैतनुच्यते विचारमपञ्चरूपमक्षरं मरुतिकरणं कूटस्थशब्देन कारणरूपतया प्रलयेऽप्यविनाशात् । अथवा क्षरं शरीरमक्षरः क्षेत्रज्ञः । कूटस्थत्वान्तु तस्या मोक्षप्राप्तेः कर्तृत्वभोक्तृत्वानिवृत्त्या ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ १४ ॥

(२) सत्यज्ञानारायणः । भूतसंपृक्तौ भूतात्मनाऽमुक्तौ उच्छावेषु नानाविधेषु भूतेषु प्राणिषु साक्षितया तिष्ठन्तं सततं परमात्मानं व्याप्य स्वाभेदविषयेण मोहेनातृत्वात् ॥ १४ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ द्वौ महत्क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपञ्चभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणसर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टपरमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्त्वेषु व्यवस्थितमाश्रित्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

(४) राघवाज्जन्दः । तस्मादपि अभ्यास एवेत्याह ताविति । भूतसंपृक्तौ अग्निहोत्रादिष्वाहृतितयाक्षिप्यमाणं द्रव्यं द्रव्यादिसारभूतपञ्चभूतैः संपृक्तौ संवेष्टितौ महानिति बुद्धिस्तद्वपुर्लक्षितं लिङ्गशरीरं क्षेत्रज्ञजं वात्मानं उच्छावेषु देवत्वादिजात्याक्रान्तेषु सर्वभूतेषु भोगायनत्वेन स्थितं स्थूलदेहं व्याप्याभ्यासमनुभूय भोक्तृतया तिष्ठत इत्यन्वयः । तथा च भूतिः । ता आपः पुरुषवचसो भवन्ति तथैव पेशस्कारी पेशसंमात्रामपादायान्य नवतरं कल्याणतरं वा रूपं तनुत इति । आरन्ध्यमाणस्थूलशरीरमात्रोपादानपरम् । ता आपः लिङ्गशरीरवेष्टनभूताः पुरुषवचसः पुरुषाकारशरीरमारभन्त इत्यर्थः । व्याससूत्रमपि ॥ तदन्तरयतिपत्तौ रहतिसंस्पर्शवक्तः प्रश्निरूपणाभ्यामिति देहान्तरप्राप्तौ तैर्भूतैः परिष्वक्त एव जीवो रहति गच्छतीति सूत्रार्थः । महानत्र लिङ्गदेह उक्तः । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्यकृतः । महवादि सूक्ष्मपर्यन्तमिति व्याख्यातं च वाचस्पतिना महद्देहद्वारेणैकदेशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तमेवांशमुदाहृतः सूक्ष्मशरीरमिति । अथवा । उच्छावेषु उच्चं देवादिशरीरं अवचं पश्वादिशरीरं तानि उच्छावचानि मनुष्यशरीराणि ध्यात्मकत्वात् तानि तानि चेत्येकशेषादुच्छावचानि तेष्वेव स्थूलशरीरेषु भूतेषु पञ्चीकृतपञ्चभूतानन्देषु मध्ये स्थितं वर्तमानं तं जरायुजायम्यतमदेहं व्याप्य तादात्म्याभ्यासमनुभूय रूधिरदेशपर्यन्तं महान् क्षेत्रज्ञश्च तिष्ठत इति वाक्यार्थः । यद्वा तं परमात्मानं त्रिविधदेहलाभाय व्याप्य भित्त्य भोगाय तिष्ठतः पर्यवस्यतः तथा ॥ योनिमन्ये प्रपद्य ते शरीरत्वाय दहिनः ॥ स्थाणुमन्ये नुसंयन्ति यथाकर्म यथाभूतिमितिश्रुतेः ॥ १४ ॥

(५) नन्दजः । अन्यक्षेत्रज्ञसंज्ञाभूतात्मा चेन्द्रियवर्जयोक्षेत्रज्ञाधीनत्वमाह ता उभौ भूतसंपृक्ताविति । ता उभा विन्द्रियविवर्जौ भूतसंपृक्ता शरीरेण सहसृजते क्षेत्रज्ञश्च भूतसंपृक्त इति विपरिणामः । महत्त्वमेव व्यनक्ति उत्तरार्धेन । उच्छावेषु सूक्ष्मक्षेत्रेषु शरीरेषु स्थितं तं क्षेत्रज्ञं तौ व्याप्य संश्रित्य तिष्ठतः तेनाधिष्ठितत्वात् तिष्ठत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(६) रामचन्द्रः । महान् महत्त्वं महद्देहकाररूपः च पुनः क्षेत्रज्ञोपि एतादुभौ भूतसंयतो संमितौ स्थितं तं परमानन्दरूपं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४ ॥

असंख्यामूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति याः ॥ १५ ॥

(१) मेधातिथिः । मूर्तिशब्देन यावत्किञ्चिद्भौतिककार्यकारणमिति शक्तिश्चतुष्टयते तदेतत्सर्वतस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति । स्वभावएव तस्य शरीरं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वदन्नेतदध्यपदेशः । असंख्याअनन्ताः समुद्रादिबोर्भयोनिष्पतन्ति प्रादुर्भवन्तीत्युक्तं ताभिः प्रादुर्भूताभिरिदं जगच्चेष्टते सक्रियं भवतीत्यर्थः । शरीरिन्द्रियविज्ञानैर्विना चेष्टाया अभावाच्चेष्टयतीत्युच्यते । अन्ये तु शरीरतः प्रधानं च परमात्मनः शरीरतदधीनप्रवृत्तित्वात् ॥ १५ ॥

(२) सर्वज्ञारायणः । मूर्तयोर्देहाः क्षेत्रज्ञरूपाः तस्य शरीरात्स्वरूपान्निष्पतन्ति । भूतानि सत्त्वानि यामूर्तयश्चेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

(३) कुल्लुकः । अस्य परमात्मनः शरीरादसङ्ख्यमूर्तयोजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनानन्तरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छिन्नावेदान्तोक्तप्रकारेणाग्रेव स्फुलिङ्गानिःसरन्ति । यामूर्तयस्तत्कृष्टापकृष्टाभूताभिर्देवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयन्ति ॥ १५ ॥

(४) राघवाजन्धः । एतस्योक्तशरीरद्वयस्य ज्ञाननाश्वत्वद्योतनादेशविवर्ततामाह असंख्याइति । संख्यारहिता असंख्याः अनाद्यनन्तत्वात्संसारस्य मूर्तयः मूर्तिरूपाः पञ्चीकृतभूतकार्यत्वाल्लिङ्गशरीरस्य तदवच्छिन्नात्मानोजीवाः तस्य सगुणब्रह्मणस्तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तस्य शरीरतः अवच्छेदकत्वसाम्यादविद्याताः निष्पतन्ति जायन्ते । जायमानाश्चोच्चावचानि भूतानि चतुर्विधदेहानवाप्त्यैव चेष्टयन्ति कर्मसु प्रवर्तन्ते । तथाच श्रुतिः ॥ सयथोर्णनाभिस्तन्तुनोश्चरेयशः । अद्रान्युस्फुलिङ्गाद्युश्चरन्त्येव मेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि च भूतानि सर्वे एवात्मानोव्युत्स्रन्तीति ॥ याज्ञवल्क्योपि ॥ निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तस्मात्स्फुलिङ्गाः ॥ सकाशादात्मनस्तद्वात्मानः प्रभवन्तिर्हेति ॥ आपस्तम्बोपि ॥ तस्मात्कायात्मभवन्ति सर्वे समूलाः शाश्वताः सन्त्येति त्वत्स्वात्मनो जन्माभावात् । यद्वा ततो जाता यामूर्तयस्ताः सर्वभूतानि सर्वे जीवाः वेष्टयन्ति वेष्टवतीः कुर्वन्ति । यद्वा उच्चावचभूतानि जीवानुदिश्य मूर्तयः स्थूलदेहाज्जाता इत्यन्वयः । ताभ्योगामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयदिति श्रुतेः ताभ्यो देवताशब्दवाच्याभ्य आत्मभ्योगवादिशरीरमनयदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(५) मन्दूकः । क्षेत्रज्ञस्योच्चावचभूतस्थितत्वेनोपपादयति । असंख्यामूर्तयस्तस्येति तस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीरतोऽसंख्यमूर्तिनिष्पादनहेतवोऽशानिष्पतन्ति बीजाद्जीवप्रभवेनेत्यभिप्रायः । उच्चावचानि भूतानि शरीराणि याश्चेष्टयन्ति निष्पादयन्ति तेनास्योच्चावचभूतस्थितिरुपपन्नेति ॥ १५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तस्य जीवस्य शरीरतः असङ्ख्यामूर्तयोनिष्पतन्ति यामूर्तयश्चोच्चावचानि भूतानि सततंचेष्टयन्ति ॥ १५ ॥

एष्वभ्यएव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिर्नानृणाम् ॥ शरीरं यातनार्थीयमभ्यदुस्तयते ब्रुवन् ॥ १६ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र भूतानि पञ्चभ्यो भूतेभ्योऽप्यच्छरीरमिथ्योत्पद्यते । एतदुक्तं भवति शुक्रशोणितमन्तरेणैव पाञ्चभौतिकशरीरमुत्पद्यते दुष्कृतीनां च पाञ्चभौतिकशरीरं पण्यकृतान्तु तेजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति । यथोक्तं बासुभूतः संपूर्तिर्मात्रमिति । यातना पीडातिशयः यद्यतिष्ठमलौकिकदुःखसंहिन्तुः ॥ १६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मात्राभ्योभूतमात्राभ्यः ॥ १६ ॥

(३) कुल्लूकः । पञ्चम्यएव पृथिव्यादिभूतेभ्योदुष्कृतकारिणामनुप्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहम्यतिरिक्तं दुःखसहिष्णुशरीरं परलोके जायते ॥ १६ ॥

(४) राघवानन्दः । यातनाशरीरमपि तत्तदीयाग्निहोत्रादिषु क्षिप्यमाणसारभूतपञ्चभूतकार्यमित्याह पञ्चम्यइति । अन्यत् देवतियंमनुष्यशरीरव्यतिरिक्तं जरायुजादिचतुर्विधभिन्नं वाताम्येव भूतानि यमपुरुषादिभिरिक्षितानि यातनाशरीराकारेण विवर्तन्तइति ध्रुवं निश्चितमेव लिङ्गदेहमात्रेण यातनाभोगानुपपत्तर्देहान्तरोपपत्तिः भुवं कफचदारणादावपि यावद्यातनास्थापि वा ॥ १६ ॥

(५) नन्दनः । ननुष्टतस्य नष्टशरीरस्य कुतः शरीरमुत्पद्यते येन रौरवादिप्रामिरित्यपेक्षायामाह पञ्चम्यएवमात्राभ्यइति । पञ्चानामेव मात्राभ्यइति पञ्चानां महाभूतानां मात्राभ्यः अंशेभ्यः नृणां क्षेत्रज्ञानां दृढच्छेददाहादिभिरविनाशयम् ॥ १६ ॥

(६) रामचन्द्रः । पञ्चम्यएव मात्राभ्यः शब्दादिभ्यः दुष्कृतिनानृणां प्रेत्य यमस्य यातनाएवार्थोयस्य तद्यातनार्थीयं शरीरं अन्यदुत्पद्यते ॥ १६ ॥

तेनानुभूयतायामीः शरीरेणेह यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७ ॥

(१) मेधातिथिः । यमोनामदेवताविशेषोदुष्कृतिनानियद्दृष्टायातना अस्य ताअनुभूयच्छ लेनपांचभौतिकेन शरीरेण तानि शरीराणि पुनःप्रलीयन्ते तासु सूक्ष्मासु भूतमात्रासु ॥ १७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रलीयन्ते यातनादेहजनकानि स्थूलभूतानि ॥ १७ ॥

(३) कुल्लूकः । तेन निर्गतेन शरीरेण तायमकारितायातनादुष्कृतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशे तेस्वेव रम्भकभूतभागेषु यथास्वंप्रलीयन्ते तत्संयोगिनोभूत्वाऽवतिष्ठन्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

(४) राघवानन्दः । फलितमाह तेनेति । तेन यातनार्थसृष्टेन । भोगानन्तरं यातनाशरीरनाशे तेतु लिङ्गदेहावच्छिन्नाजीवास्तेस्वेव भूतेषु लिपन्तइव प्रतीयन्ते संयोगिनोभवन्तीति केचित् । वस्तुतस्तु यातनानुभवानन्तरं तदारम्भकाणि स्वस्वभागे लीयन्ते अतएवोक्तं विभागशः तथाच श्रुतिः । पृथिवीशरीरमित्यादि ॥ १७ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञास्तेनशरीरेण यामीर्यमसंबन्धिनीस्तायातनाअनुभूय तास्वेव पञ्चभूतमात्रासु फलभोगान्ते तद्विनाशश्च न्यायसाम्याच्चाख्यातावित्यनुसंधानव्यमिति ॥ १७ ॥

(६) रामचन्द्रः । ततः लिङ्गशरीरप्राप्पनन्तरं तायामीर्यातनाः शरीरेणानुभूय तास्वेव भूतमात्रासु विभागशः प्रलीयन्ते ॥ १७ ॥

सोऽनुभूयासुखोदार्कान्दोषान्विषयसङ्गजान् ॥ व्यपेतकल्मषोभ्येति तावेवोभौ महौजसौ ॥ १८ ॥

(१) मेधातिथिः । विषयसङ्गात्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्मतिषिद्धान् ततःसङ्गाच्च ये जातादोषाः पापनिर्मिताः । नरकादुःखान्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मषोऽपहतपाप्माचेति । तावेवोभौ महौजसौ कावुभौमहाक्षेत्रज्ञाश्चतौ प्रकृतावनन्तरंश्लोकेन च क्षेत्रज्ञएवानुभाविता सुखदुःखयोः सहति चतस्मैव परामर्शोऽतः क्षेत्रज्ञमभ्येतीतिपापं । तच्च विदुर्दसएवमायः प्रापकश्च सत्यमौपचारिकोभेदोऽभिप्रेतः अभ्येतीत्ययमर्थः । एतावन्मात्रशेषीभवति यदुतक्षेत्रज्ञतयाभावादि-

संघात्मकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलश्रुतावन्मात्रः परिशिष्यते । लिङ्गजीवश्च क्षेत्रज्ञः । अन्येतु महत्परमात्मानाविति व्याचक्षते । सुखोदकान्क्षीणेपापउत्तरकालं सुखमनुभूयते प्रतिरंभिणि पापे स्वल्पेपि न सुखोत्पत्तिः यथास्वल्पेप्यजीर्णेन भोजनं सुखाय ॥ १८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । समहाननुभूयेत्यसमानकर्तृत्वेपिक्ता । अनुभूय फलतः । दोषानधर्मान् । भोगेन क्षीयमाणपापस्तावुभौ जीवपरमात्मानौ महौजसौ महाप्रभावौ अभ्येति महदारुयोजोवोपाधिः प्रलयकाले ॥ १८ ॥

(३) कुङ्कुमः । सशरीरीभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नोनिषिद्धशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाढ्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानन्तरं भोगादपहतपाप्मातावेव महत्परमात्मानौ महावीर्यौ द्वावाभ्ययति ॥ १८ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएव स्थूलदेहे नष्टे लिङ्गात्मनोभोगान्तरं वक्तुकामआह सद्दति । सल्लिङ्गोपलक्षितो जीवः । सद्दत्यनेन तस्यैव परामर्शो योग्यत्वात् सजीव इत्युत्तरे परामर्शात् ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति भगवदुक्तेः । असुखोदकान् । उदर्कफलमसुखरूपं येषां दोषाणां पापानां ते तथा तान् विषयसंगजान् निषिद्धब्रह्मबधादिविषयनिमित्तकान् विषयासक्तिजान्वा अनुभूय भुक्त्वा व्यपेतकल्मषः व्यपेतं कल्मषं भोगेन यस्माल्लिङ्गावच्छिन्नादात्मनस्तेन देहेन कृतभोगस्यैवात्मनःस्थूलदेहनाशे अभ्येति अनुगच्छति शरीरान्तरारम्भाय नचेदमप्रामाणिकम् । तद्यथा पेशस्कारः पेशसोमात्रमापादायान्यनवतरं रूपं तनुतएवमेवायमात्मेर्दंशरीरं निहत्याविद्यांगमयित्वा अन्यनवतरं कल्माषाणतरं रूपं कुरुते पिष्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा । ब्राह्मं वा न्येषां वा भूतानामिति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पेशस्कारीसुवर्णाभरणादिकृत् जीर्णकुण्डलादि । सुवर्णमादाय नूतनं कुरुते एवं लिङ्गोपलक्षितामापि पूर्वदेहं निहत्य भियमाणं त्यक्त्वा अविद्यां जडतांगमयित्वा तस्य देहस्य सारभूतमादाय शरीरान्तरं कुरुते । पिष्यं पितृलोकमावादि समर्थ इति । यातनादेहनाशे तौ महत्क्षेत्रज्ञौ महौजसौ महावेगौ यावन्मनःक्षिपेत्तावदाविष्यंगच्छेदिति श्रुतेः । समर्थौ वा ॥ १८ ॥

(५) नन्दनः । क्षेत्रज्ञस्य यातनाशरीरनाशेऽपि न कर्मविनाश इत्याह सोऽनुभूयासुखोदकानिति । सद्दति क्षेत्रज्ञानां जातो वैकवचनेन परामर्शः । महौजसावक्षयवीर्यौ ताविन्द्रियवर्गावभ्येत्येव प्रामोत्येव न कदाचिदपि द्वौ विमुञ्चनीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः व्यपेतकल्मषः तावेवोभौ क्षराक्षरात्मकौ अभ्येति कीदृशौ तौ महौजसौ ॥ १८ ॥

तौ धर्मपश्यतस्तस्य पापंचातन्द्रितौ सह ॥ याभ्यां प्रामोति संपूक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९ ॥

(१) मेधासिद्धिः । ननु च यदि तौ महान्क्षेत्रज्ञश्च संबध्यते ततस्तस्य पश्यत इति तस्येतिकः संबध्यते जीव इति केचित् । उक्तं च स एव क्षेत्रज्ञः स एव जीव इति । अथ लिङ्गं ननु च महच्छब्देन तदेवोक्तं अथान्तः प्रकरणं महद्बुद्ध्यादि तत्रापिकः संबन्धो लिङ्गस्य धर्माधर्माभ्यां तद्विसृष्टमभूतरूपमेव । यथोक्तं तेषामिदं तनुसमानमित्यत्रान्तरे अतो मय्यामहे यदेवान्यैव व्याख्यातमस्ति न श्लोके तावेवोभाविति महत्परमात्मानौ बुध्यन्ते इति तदेवमुक्तं पश्यामः तथोर्हि दृष्टान्त उपपद्यते महतः प्रकरणस्य ततः कर्तृत्वोपचारात् । काष्ठानि पचन्तीति यथा तस्येति च क्षेत्रज्ञस्य परामर्शभेदोपपत्तिः । परमात्मनश्च क्षेत्रज्ञाभ्ययोर्धर्माधर्मयोर्दृष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपभोगस्य तदधीनताख्यापनार्थः । यथोक्तं ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्त्वर्गावभ्यवहवा । प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव । ननु च धर्माधर्मयोरिच्छां प्रतिनियन्तृत्वपेश्वर्थीयते तथा शारीरके दर्शितं यथे-

(१) भावादौ=भोगादि (राघ० २)

इ राजा सेवानुरूपेदवाति न च तस्यैव रत्नमपैत्यतीमहत्परमात्मानौ पश्यत इति व्यपदिश्यते । तस्येति क्षेत्रज्ञज्ञानतद्व्ययुक्त-
मुत्तरपञ्चविरोक्षणं ताभ्यामामोतिसंपृक्त इति नहि परमात्मना कस्यचित्संपर्कः संबन्ध उच्यते । न च परमात्मना कस्मिन्स-
बन्धोपि एव तत्संश्रयाभ्यामिति नैव महत्परमात्मानौ संबन्ध्येते किं तर्हि धर्मः पापं च तयोरपि प्रकृतत्वात् । तौ धर्मपश्यतस्त-
स्य पापं चेति यदि महच्छब्देनान्तःकरणमुच्यते सुतरामनुपपत्तिः नहि परमात्मनो द्रष्टृत्वे कारणापेक्षा अधिकरणमेव हि बोधिप-
रमात्मत्वरूपमभ्येति तावेव बोधाविति । कीदृशमेतदभिगमनं यदितद्वावापत्तिः सानैव कल्मषव्यपायमात्रसाभ्या । अथ त-
न्नामिप्रवज्जभासापि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति तस्मात्तौ धर्मपश्यतस्तस्य तस्यैवात्मन इति पूर्वबन्धेयम् ॥ १९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मभुक्ताऽवशिष्टम् । धर्मपापदर्शनं चान्न तत्फलप्रकाश एव । पश्यतो ज्ञानस्य तदधीनत्वा-
त् । अतन्द्रितो नित्यमकाशो ॥ १९ ॥

(३) कुल्लूकः । तौ महत्परमात्मानावनलसौ तस्य जीवस्य धर्मभुक्तशेषं च पापं सह विचारयतो याभ्यां धर्माधर्मा-
भ्यां युक्तो जीवः परलोके हलोकयोः सुखदुःखे प्राप्नोति ॥ १९ ॥

(४) राघवानम्बुः । न कर्मजालिप्यते पापकेन अनन्वागतं चापेनान्वागतं पुण्येनेति श्रुतेरात्मनोऽसंगत्वं ।
प्रतिपादयन् स्थूलदेहावच्छिन्नकर्तृत्वमनुवदन्नाह ताविति । तौ महाक्षेत्रज्ञौ यागादिजं धर्मं ब्रह्महत्यादिजं पापं सन्निधानेन
पश्यतः कारयतो वाधिष्ठानस्थूलदेहविना तददर्शनात् स्थूलदेहावच्छेदभेदमन्तरेणात्मनः पापाद्यकर्तृत्वात् तदवच्छेदेनैव
कर्तृत्वात् । तथाच श्रुतिः ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वेति स्थूलदेहप्रसूतपापपुण्ये इत्यर्थः । याभ्यां महत्क्षेत्रज्ञाभ्यां संपृक्तस्तदभ्या
सापन्नः सत्पुमाशुभफलं प्राप्नोति भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

(५) जम्बूनः । धर्मपापं च पश्यतः कर्तुमुद्युक्तस्य तस्य क्षेत्रज्ञस्य ताविन्द्रियवर्गावतन्द्रितौ जागरुको सहसहते-
कारणे भवत इत्यर्थः । न केवलं कर्मकाल एव सह भवतः किंतु तत्फलभांगकालेऽपीत्युत्तरार्धेन याभ्यामिन्द्रियवर्गाभ्याम्
॥ १९ ॥

(६) राजचन्द्रः । तौ क्षराक्षरात्मकौ तस्य धर्मं पापतत्कृतौ भूयः पश्यतः याभ्यां क्षराक्षराभ्यां संपृक्तः भेत्त्ये-
ह च हिताहितं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

यथा चरति धर्मसमायशोऽधर्ममल्पशः ॥ तैरेव चादृतो भूतैः स्वर्गे सुखमुपाश्रुते ॥ २० ॥

(१) मेधातिथिः । प्रायशो बाहुल्येन तैरेव भूतैर्महदाभिर्महाभूतपर्यन्तैः स्वर्गसुखमाप्नोति ॥ २० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रायशो बाहुल्येन धर्मम् । तैरेव स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

(३) कुल्लूकः । स यदि जीवो मानुषदशायां बाहुल्येन धर्ममनुतिष्ठत्यल्पचापर्मतदा तैरेव वृथिव्यादिभूतैः स्थूल-
शरीररूपतया परिणतैर्युक्तः स्वर्गसुखमनुभवति ॥ २० ॥

(४) राघवानम्बुः । आत्मानात्मानौ विविच्य तयोरभ्यासवशात्पापादिकर्मत्वमित्युक्तं संप्रति ग्रामाभ्यासमात्मा-
मनूय धर्माधर्माभ्यामल्पत्वापेक्षया स्वर्गनरकौ स्यातामिति याह यदीति ब्रह्मण्यम् । सत्तिष्ठदेहाभ्यासमापन्नविदात्मातैः
स्थूलदेहादिकस्य भूतैर्मूतैरावृतः परिष्वक्तः स्वर्गे पुण्यलोके उपाश्रुते भुङ्क्ते ॥ २० ॥

(५) जम्बूनः । अथ क्षुपापापयोः किंप्रथममनुभूयत इत्यपेक्षयामाह यथा चरति धर्मसहति । स क्षेत्रज्ञः प्रायशः बाहुल्ये
अल्पः अल्पं तैः पूर्वोक्ताभिः पञ्चमहाभूतमात्राभिः पञ्चभूतारब्धशरीर इत्यर्थः ॥ २० ॥

(६) रामचन्द्रः । सजीवः पुरुषः यदि धर्मशायशः आचरति अल्पशः अधर्मं आचरति तैरेव भूतेः सह स्वर्गाय देहजनकैः ॥ २० ॥

यदि तु प्रायशोधर्मसेवते धर्ममल्पशः ॥ तैर्भूतैः सपरित्यक्तोयामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

(१) मेघातिथिः । ननुचपंच भ्यएवमात्राभ्यः शरीरं दुष्कृतिनामित्युक्तं किमिदानीमुच्यते तैर्भूतैः परित्यक्त इति उच्यते न भौतिकशरीरनाम्यशरीरस्य यातनाः किं हि अत्यन्तविलक्षणे ते मानुषशरीरेऽतोऽन्याभ्येतास्त्रिषु दुःखिषु कुमारशरीरारम्भकान्यत्यन्तविलक्षणादुःखाभिघातनिष्कृत्यापरित्यक्त उच्यते यानि स्वर्गशरीराणि भक्ष्याणि तैः परित्यक्तः ॥ २१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तैर्भूतैरेहिकस्वर्गाय देहजनकैः त्यक्तोऽत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

(३) कुल्लूकः । यदिपुनः सजीवोमानुषदशायां बाहुल्येन पापमनुतिष्ठत्यल्पं च पुण्यं तदा तैरेव भूतैर्मानुषदेहरूपतया परिणतैस्त्यक्तोऽतः सन्मन्तरं पञ्चभ्यएव मात्राभ्य इत्युक्तरीत्या यातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीः पीडाभनुभवति ॥ २१ ॥

(४) राघवानन्दः । अधर्मबाहुल्येत्वाह यदीति । धर्मादिकर्तृत्वावच्छेदकदेहजैः परित्यक्त इति नारकिदेहोर्मायिको भौतिकत्वेऽसिपञ्चकुम्भीपाकाद्यनुपपत्तिः अथवाभूतैर्भूतारब्धैः पुष्कलैरिन्द्रियैर्नारकिन इन्द्रियसाकल्याणुपयुक्तत्वेन कादाचित्कत्वात् परिवर्जयेत् परिवर्जनार्थः अपरित्यक्त इत्यर्थो वा ॥ २१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यामीः यातनाः प्राप्नोति ॥ २१ ॥

यामीस्तायातनाः प्राप्य सजीवोऽवीतकल्मषः ॥ तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२ ॥

(१) मेघातिथिः । प्राग्ध्याख्यातोऽयं एतन्ध्याम्यलोकचतुष्टयस्य तात्पर्यं यदि भूयानधर्मस्तदायाम्योयातनाः ननु तत्पक्षेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोके सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तान्येव तज्जातीयान्येवैहिकस्वर्गाय देहारम्भकाणि भागशः प्रविभक्तानि पञ्चापि ॥ २२ ॥

(३) कुल्लूकः । सजीवोऽयमकारितास्ताः पीडास्तेन कठिनदेहेनानुभूय ततोभोगेनापहतपाप्मा ताम्पञ्चजरायुजाविशरारम्भकान्प्रविभ्यादिभूतभागानधितीति मानुषादिशरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

(४) राघवानन्दः । सजीवोऽवीतकल्मषः सजीवोऽवीतकल्मषः तन्मरकप्रारम्भकपापान्मुक्तः । अप्येतितानि नारकिशरीराच्छरीरान्तरारम्भकाणि । पूर्वशरीरान् भागशः । भागभागमवाप्य । तन्मूल्येहान्तरार्थमभ्येत्यनुगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

(५) जम्बूकः । अथनरकभुक्तावशिष्टदुष्कृतरय क्षेत्रज्ञस्य पुनरावृत्तिमाह यामीस्तायातनाः प्राप्येति जीवः क्षेत्रज्ञः तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति पुनरपि कर्मभूमौ जायत इत्यर्थः । एतेन स्वर्गभुक्तावशिष्टकृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्यापि कर्मभूमिप्राप्तिर्यायसाध्यादुक्तेत्येव गन्तव्यम् ॥ २२ ॥

(६) रामचन्द्रः । जीवः ताः यामीः यमसंविधिनीः यातनाः प्राप्य तान्येव पञ्चमहाभूतानि पुनः भागशः अभ्येति ॥ २२ ॥

एतादृष्ट्यास्य जीवस्य गन्त्रीः त्वेनैव चेतसा ॥ धर्मतो धर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(१) मेधातिथिः । स्वल्पार्थोऽयं धर्मतोऽधर्मत इति नञः प्रश्लेषः । धर्माधर्मनिमित्ता जीवस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः त्वेनैव चेतसा शास्त्राप्रामाण्यात्तदनुभवे कृत्स्नशास्त्रार्थफलोपसंहारः ॥ २३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । धर्मतोऽयं धर्मतश्चैव धर्मे दध्यात्सदा मनः ॥ २३ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य जीवस्यैता धर्माधर्महेतुकाः स्वर्गनरकाद्युपभोगोचितमियाप्रियदेहप्राप्तिरन्तःकरणे ज्ञात्वा धर्मानुष्ठाने मनः सदा सङ्गतं कुर्यात् ॥ २३ ॥

(४) राघवानन्दः । गतीरनुवदन् धर्ममेव कर्तव्यतयोपदिशति एतादृशेति । धर्माधर्माभ्यामेव गतयः स्वर्गे नरके च जीवस्य भवन्तीति प्रमाणतो दृष्ट्वा धर्मएव कर्तव्यतया मनोदेयमिति । तथाच श्रुतिः ॥ धर्मेण पापमपनुदति । धर्मात्सुखं च ज्ञानं चेति स्पष्टति ॥ श्रुतिस्पष्टयोर्धर्मस्यैव ज्ञानादिहेतुत्वात् ॥ २३ ॥

(५) नन्दनः । यतएवमत आह एतादृष्ट्यास्य जीवस्येति । धर्मे सदा मनोदध्यान्ना धर्मद्वयमिषायः ॥ २३ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मतोऽधर्मतश्च जीवस्य एता गतीः त्वेनैव चेतसा दृष्ट्वा धर्मे मनः सदा दध्यात् ॥ २३ ॥

सत्त्वरजस्तमश्चैव त्रीन्विद्यादात्मनोगुणान् ॥ यैर्व्याप्येमान्स्थितोभावान्महान्सर्वानशेषतः ॥ २४ ॥

(१) मेधातिथिः । धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगियत्तदुक्तं इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते । तत्र द्वैताश्रयमिव तावदङ्गार्थप्रक्रियते । सत्त्वादयस्त्रयो गुणा आत्मनः नात्रात्मा जीवः किं तर्हीमहानेव । आत्मशब्दः स्वभाववचनो न प्रत्यक्त्ववचनः । निर्गुणो हि पुरुषः । अथवा भोग्यतया भोक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते । महानिति च प्रधानमेवोच्यते प्रत्यासत्तेः आद्याहिविक्रियोद्धतिः प्रधानस्य महदाख्या यथा जीवन्त्यौ प्रमावस्थावाप्यत्र भवान् विकारानवस्थितः प्रकृतित्वात्सर्वविकाराणामिदमुच्यते ॥ २४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनो महत्तत्त्वस्य भागभूता ॥ २४ ॥

(३) कुल्लूकः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि वक्ष्यमाणगुणलक्षणानि आत्मोपकारकत्वादात्मनो महतो गुणान् जानीया यैर्व्याप्तो महानिमान्स्थावरजङ्गमरूपान्पदार्थानिःशेषेण व्याप्य स्थितः ॥ २४ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु किमिति धर्ममेव नाचरेत् इति चेत् गुणपारतन्त्र्यान्नाचरतीत्याह सत्त्वमिति । आत्मनः आत्मावच्छेदस्यान्तःकरणस्य गुणान् महत्तत्त्वाख्यस्य यैः सत्त्वादिभिः भावान् पदार्थान् प्राणिनो वा अत आह महान् लिङ्गशरीरप्रधानं बुद्धिः । अशेषतोऽनवशेषेण ॥ २४ ॥

(५) नन्दनः । अथ गुणतोऽपि कर्मनिवृत्तिविशेषविवक्षन् गुणविभागं तावदाह सत्त्वरजस्तमश्चेति । आत्मनः महत्तत्त्वस्य तथाचोक्तं ॥ महामनोमतिश्चात्मा प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वर इति । यै गुणैरिमान् भावांस्पदार्थान् महान् महत्तत्त्वम् ॥ २४ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रीणि आत्मनः महत्तत्त्वस्य गुणान्विद्यात् । यैः सत्त्वरजस्तमोभिः महान् महत्तत्त्वमेव अशेषतः सर्वान् सात्त्विकादि भावान् व्याप्य स्थितः । तद्यथा सात्त्विकाहंकारराजसाहंकारस्तामसाहंकारश्चेति स्थितः । यद्वामहान् जीवः ॥ २४ ॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ सतदा तद्गुणप्रायतं करोति शरीरिणम् ॥ २५ ॥

(१) मेधातिथिः । यद्यपि सर्वत्रिगुणं तथापि यो यदा गुणः साकल्येन कात्स्न्येनातिरिच्यत आधिक्यं प्राप्नोति

पूर्वकर्मतिशयवशात्सतदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति अतः शरीरी तद्गुणप्रायोभवति तदीयमेव धर्ममादशेयति गुणान्तर-
जहातीव ॥ २५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । साकल्येनान्येषु गुणेषु न्यूनैष्वशक्तेष्वयंपूर्णत्वेनातिरिच्यते । तद्गुणप्रायंतद्गुणसधर्मकध्यापा-
रम् ॥ २५ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्यपि सर्वमेवेदन्निगुणंतथापि यत्र देहे येषांगुणानांमध्ये योगुणोयदा साकल्येनाधिकोभवति तदा
तद्गुणलक्षणबहुलतंदेहिनंकरोति ॥ २५ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु गुणानां महदाश्रितत्वे कर्तुः किमायातं तत्राह यइति । एषां गुणानांमध्ये देहे लिङ्गदेहे
अतिरिच्यते गुणद्वयमभिभूय योगुणः प्रधानः स्यात् । तद्गुणप्रायं तद्गुणरूपचेष्टाकारिणम् । शरीरिणं जीवम् । करोति जी-
वोपि तदनुरूपंचेष्टतइतिभावः ॥ २५ ॥

(५) नन्दनः । एषांसत्त्वादीनांमध्येऽतिरिच्यते इतरौगुणावभिभूयोद्भवति तद्गुणप्रायंतद्गुणबहुलंकरोति सत्त्वस्य सा-
कल्यं ज्ञानसुखादिरूपाणांसामर्थ्यं रजसस्तु रागद्वेषादिरूपाणां तमसस्तु प्रमादाज्ञानादिरूपाणाम् ॥ २५ ॥

(६) रामचन्द्रः । यदा एषां त्रयाणांमध्ये योगुणः साकल्येन देहे अनिरिच्यते देहं व्याप्य गुणः तिष्ठति तदा सः
सत्त्वादिगुणः तं पुरुषं तद्गुणप्रायं सात्त्विकेनसहवर्तते सः सात्त्विको भवति । एवमप्ये ऊह्यम् ॥ २५ ॥

सत्त्वंज्ञानंतमोऽज्ञानंरागद्वेषौरजः स्मृतम् ॥ एतद्व्यामिमदेतेषांसर्वभूताश्रितंवपुः ॥ २६ ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्यमेतदेषालक्षणं व्यापि सर्वप्राणिषु ज्ञानंवेदकं अज्ञानंमोहः उभयरूपता रजः रागद्वेषशब्दे-
नोभयधर्मयोगउच्यते । न यथा मदमूर्च्छाद्यवस्थात्वचैतन्यमेव नापिसम्यक्ज्ञानवशानामतिशयेन क्रोधो न चातिप्रसादः
तत्तद्गुणवपुःत्वभावः ॥ २६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सत्त्वं ज्ञानव्यापारम् । व्यापारसत्त्वयोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यम् । एवमुत्तरत्र ।
एतत् ज्ञानादि । एतेषां सत्त्वादीनाम् । व्यामिमध्यामिकम् । वपुः ॥ २६ ॥

(३) कुल्लूकः । संप्रति सत्त्वादीनांलक्षणमाह सत्त्वमिति । यथार्थावभासोज्ञानंतत्सत्त्वस्य लक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं-
तत्तमोलक्षणं विषादाभिलाषमानसकार्यरजोलक्षणं त्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसांश्रीत्यप्रीतिविषादात्मकं । तथाचपठन्ति प्रीत्यप्री-
तिविषादात्मकाः प्रकाशवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः एतद्वैषांस्वरूपमनंतरलोकत्रयेण
वक्ष्यति एतेषांसत्त्वादिगुणानामेतत् ज्ञानादि सर्वप्राणिध्यापकंलक्षणम् ॥ २६ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणाननूय तत्कार्यमाह सत्त्वमिति । सत्त्वंज्ञानमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया ॥ सत्त्वात्सं-
जायतेज्ञानमिति स्मृतिः । एवमुत्तरत्र अज्ञानमितिछेदः । सर्वभूताश्रितं पाञ्चभौतिकंवपुः अस्य देवादिरूपेण सात्त्विकादि-
भेदभिन्नम् ॥ २६ ॥

(५) नन्दनः । अथगुणानांस्वरूपमाह सत्त्वमिति । ज्ञानंज्ञानरूपं अज्ञानमज्ञानरूपं रागद्वेषौ रागद्वेषरूपौ एतेषांगुणा-
नां एतद्व्यामिमदेतद्व्यामित्रिकं वपुः सर्वभूताश्रितंसर्वप्राण्याश्रयम् ॥ २६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सत्त्वं ज्ञानरूपं तमः अज्ञानं रागद्वेषौ रजसः भवतः एतेषां सत्त्वादीनां सर्वभूतान्येव आश्रयो
यस्यतत् सर्वभूताश्रितवपुः एतत् अज्ञानादेतस्य ध्यामिमत् ॥ २६ ॥

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ॥ प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रीतिसंयुक्तं संवेदनं शुद्धाभं शुद्धमिवाभाति रजस्तमोभ्यामकलुषितं मदमानरागद्वेषलोभमोह-
भयशोकमात्सर्यदोषरहितं एवं सर्वमनुच्छेदाद्विजासनाया आब्रह्मप्राप्तिस्थितत्वादेवाचरन्त्या त्वसंवेद्यैवैकस्याविलायां भवेत्
॥ २७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रीतिः सुखं तत्संयुक्तं किञ्चित्प्रशान्तं क्रोधादिरजोगुणशून्यम् । शुद्धाभं शुद्धप्रवृत्तिमूलं
शून्यमाभासमानं च प्रकाशात्मकत्वात् । सत्त्वं सत्त्वज्ञम् ॥ २७ ॥

(३) कुल्लूकः । तस्मिन्नात्मनि यत्संवेदनं प्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितक्लेशंप्रकाशरूपमनुभवेत्तत्सत्त्वं जानीयात् ॥ २७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं ज्ञानादि तेषां कार्यं सुखाद्यपीत्याह तत्रेति त्रिभिः । प्रीतिसंयुक्तं प्रीत्यां सुखे संयुन-
क्तीति तद्विषयकं यत आत्मनिलक्षयेत् सुखं लब्ध्वा जन्तुरविचलद्भावतिष्ठते । एवं दुःखसंयुक्तम् । प्रशान्तं प्रत्यस्तमितक्लेशं
शुद्धाभं त्वच्छं तत्र तदा समुद्रितं सत्त्वमवधारयेत् निश्चिन्यात् । एवमुत्तरत्र ॥ २७ ॥

(५) नन्दनः । आत्मनि मनसि शरीरे वा समस्तहेयविकारविधुरत्वात्प्रशान्तमिव समस्तदोषरहितत्वं शुद्धाभं शुद्ध-
मिव ॥ २७ ॥

(६) रामचन्द्रः । यतः प्रीतिसंयुक्तं प्रीतियुक्तः किञ्चिदात्मनिलक्षयेत् ॥ २७ ॥

यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ तद्रजोप्रतिपंविद्यात्सततंहारि देहिनाम् ॥ २८ ॥

(१) मेधातिथिः । दुःखेन समायुक्तं संभिन्नं शुद्धप्रीतिरूपं न भवत्यत उच्यते ऽप्रीतिकरं दुःखानुविद्धतया प्रीत्या न युक्तं
अप्रतिपमप्रत्यक्षंपारमार्थिकमेतद्रजसोरूपं भट्टविषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अप्रीतिरधृतिः । हारि मनसः प्रवर्तकम् ॥ २८ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः संवेदनं दुःखानुविद्धमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरिणां विषयस्पृहोत्पा-
दकं तत्त्वनिवारकत्वात्प्रतिपक्षरजोजानीयात् ॥ २८ ॥

(४) राघवानन्दः । किञ्च यत्त्विति । अप्रतिपदं प्रतिघातरहितं मुच्यते तत्त्वात् । चलंचरजइत्युक्तेः देहिनां देहिनं म-
नोवा हारि अन्तर्मुखत्वात्प्रग्राह्यविषयप्रवणकारि ॥ २८ ॥

(५) नन्दनः । हारि चित्तविक्षेपकरं अप्रतिघमप्रतिहतम् ॥ २८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अप्रत्यक्षं विद्यात् देहिनां सततं हारि एतसः प्रवर्तकं ॥ २८ ॥

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

(१) मेधातिथिः । मोहो वैचित्थं युक्तयुक्तविवेकाभावः विषयआत्मात्मभावो यस्य । ननु चायमविषयोन्तरात्म-
त्वादेव तत्कथं विषयस्वभावो मोहविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवमुच्यते विषयाह्वातीव बुद्धिस्तदात्मिका संपद्यत इति संख्यात्रै-
गुण्यं न त्वन्तर्बहिसत्त्वानामविशब्दं अप्रतर्क्यं तदनुमानागोचरमविज्ञेयं अंतर्बहिःकरणानामगोचरइत्यर्थः ॥ २९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अव्यक्तः अप्रकाशः विषयआत्मा च यत्र । अप्रतर्क्यं तर्कवृत्तिविषयशून्यं तर्कविज्ञानाभ्यां रहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारत्वाभावमतर्कणीयत्वरूपमन्तःकरणबाहिःकरणाभ्यां दुर्ज्ञातं तत्तमोजानीयात् एषां च गुणानां स्वरूपकथनसत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यत्नवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनकम् ॥ २९ ॥

(४) राघवानन्दः । मोहसंयुक्तं सदसद्विवेकरहितम् । अव्यक्तविषयात्मकं अस्फुटविषयत्वाभावकं देहेन्द्रियाणां गुरुत्वाद्विषयोपि न रोचते । अतएवाप्रतर्क्यं अविज्ञेयं गुरुचरणकमेव तमइत्युक्तेः ॥ २९ ॥

(५) नन्दनः । अप्रतर्क्यमनुमानेन अविज्ञेयं प्रत्यक्षेण ॥ २९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यत् मोहसंयुक्तं स्यात् मोहोदुराचारता युक्तायुक्तविवेकाभावः अव्यक्तं विषयात्मकं अप्रतर्क्यं तर्कासहमनोऽगोचरं अविज्ञेयं अन्तर्बहिःकरणानामविज्ञेयं तमस्तु उपधारयेत् ॥ २९ ॥

त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ॥ अग्न्यो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ३० ॥

(१) मेधातिथिः । त्रयाणामेषामासेष्यमानानां यत्फलमुत्पद्यत उत्तमाधममध्यमं तद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते यत्स्मिन् गुणोद्विक्तेयः पुरुषस्य स्वभावो भवति स उच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ ३० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यः फलोदयोऽग्न्यो मुख्यः । मध्योऽल्पापकृष्टः । जघन्योऽतिसूक्ष्मः ॥ ३० ॥

(३) कुल्लूकः । एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकस्तं विशेषेण वक्ष्यामि ॥ ३० ॥

(४) राघवानन्दः । गुणानां फलभेदं प्रतिजानीते त्रयाणामिति । फलोदयः फलोत्पादः । अग्न्यः श्रेष्ठः । जघन्योऽधमः । अशेषतः एकैकगुणस्य निरवशेषेण ॥ ३० ॥

(५) नन्दनः । अग्न्यः सत्त्वस्य मध्यो रजसः जघन्यस्तमसः ॥ ३० ॥

(६) रामचन्द्रः । एतेषां त्रयाणां सत्त्वादिगुणानां यः फलोदयः अग्न्यः मध्यः जघन्यः कनिष्ठः तमशेषतः प्रवक्ष्यामि ॥ ३० ॥

वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१ ॥

(१) मेधातिथिः । तत्कस्येति संबन्धगुणलक्षणमित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते सात्त्विकमिति कथंचिद्योजयितव्यं गुणोलक्ष्यते येन तद्गुणलक्षणं तत्कस्येति सात्त्विकमिति संबन्धः । प्रयोजनं समुदायसंबन्धव्यवस्थापि दृश्यन्ते तेनैतदुक्तं भवति । संबन्धस्य गुणस्यैतल्लक्षणं यथा देवदत्तस्य गुरुकुलं गुरुद्वारोपसर्जनीभूतोपि देवदत्तपदेन संबध्यते तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । पदार्थाव्याख्याताः ॥ ३१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सात्त्विकं सत्त्वजग्न्यम् । गुणस्य तस्यैव लक्षणं चिह्नम् । एवमुत्तरत्र ॥ ३१ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदाभ्यासः प्राजापत्याद्यनुष्ठानशास्त्रार्थाविबोधमृष्टार्थादिशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मभ्यानपरता एतत्सत्त्वाख्यगुणस्य कार्यम् ॥ ३१ ॥

(४) राघवानन्दः । फलभेद एव सत्त्वादिगुणोद्विक्ततालिङ्गकमित्याह वेदेति त्रिभिः । ज्ञानं शास्त्रीयम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरम् । तदुक्तम् ॥ मृजलाभ्यां स्मृतं बासं भावयुञ्जिस्तथान्तरम् ॥ धर्मक्रिया नित्यनैमित्तिकाऽनुष्ठानम् । आ-

स्मृतिं वेदान्तविचारणा ॥ श्रोतः प्रोक्तस्य इति श्रुतेः ॥ सात्त्विकमुद्रितसत्त्वकार्यम् । गुणस्य लक्षणं तैरुद्रितस्य सत्त्व-
गुणस्योदयो लक्ष्यते । एवं सवत्र ज्ञेयम् । पूर्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिकार्यं स्वरूपतोऽस्तीत्युक्तम् । तथा हेतुश्रवणः । प्रीत्य-
प्रीतिविषयात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इति । अत्रात्मपदं कार्यकारणयोर्भेदविवक्षया दुःखाभावाद्ब्रह्मस्यार्थमुक्तम-
न्यथा ॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव चेत्यादि विरुद्धम् ॥ ३१ ॥

(५) मन्दनः । आत्मचिन्ता शरीरात्मविवेकः सत्त्वरजस्तमसां फलवक्ष्यामीति । प्रतिज्ञानं सात्त्विकं गुणलक्षणमित्येवं-
वदतोऽयमभिप्रायः ॥ ३१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मचिन्ता आत्मनः परमेश्वरस्य चिन्ता ॥ ३१ ॥

आरम्भरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ॥ विषयोपसेवा चाजसंराजसगुणलक्षणम् ॥ ३२ ॥

(१) मेधातिथिः । कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभेरतिवृत्त्यारंभश्चेतत् राजसलक्षणम् । अधैर्यमल्पेऽप्युप-
धातहतौ चेतसोऽसमाश्वासोऽन्यग्रहणमुत्साहत्यागः । असत्कार्यलोकोक्तशाल्विरुद्धं तस्य परिग्रहआचरणम् । विषये संगोऽज-
स्रपुनः पुनः प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । आरम्भरुचिता प्रवृत्तिरसिकता । अधैर्यमनुष्टिः । एवं तामसैपि ॥ ३२ ॥

(३) कुल्लूकः । फलार्थकर्मणुष्ठानशीलताऽल्पेऽन्यथं वैलक्षण्यनिषिद्धकर्मचरणमजसंशब्दादिविषयोपभोगइत्येतद-
जोभिधानगुणस्य कार्यम् ॥ ३२ ॥

(४) राघवानन्दः । आरम्भरुचिता काम्यकर्मनिष्ठता कर्मसंगेन देहिनइत्युक्तेः । अधैर्यमल्पेऽप्यनर्थमहद्वैकल्प-
म् । असत्कार्यपरिग्रहः निषिद्धाचरणम् ॥ ३२ ॥

(५) मन्दनः । आरम्भरुचिता कर्मपरता अधैर्यमिति पदम् ॥ ३२ ॥

(६) रामचन्द्रः । आरम्भरुचिता लोकशाल्विरुद्धता । अधैर्यं असत्कार्यपरिग्रहः स्वीकारः विषयाणां उपसे-
वा ॥ ३२ ॥

लोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसगुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

(१) मेधातिथिः । धनादिषु रागोलोभः क्रौर्यत्वेऽपराधे वैरानुबन्धः नास्तिक्यप्रमादता भिन्नवृत्तिता शीलभ्रंशः
गणनं शिष्टविगर्हणा याचिष्णुता याचकत्वं तच्छीलता प्रमादोऽनवधानं धर्मादिष्वपायपरिहारेऽनादरः । स्वमोऽधृतिरितिनञ्ज-
नश्लेषः ॥ ३३ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । भिन्नवृत्तिता दुराचारात् ॥ ३३ ॥

(३) कुल्लूकः । अधिकाधिकधनस्पृहा निद्रात्मता कातर्यपैशुन्यं परलोकाभावधुद्धिराचारपरिलोपः याचनशी-
लत्वं संभवेऽपि धर्मादिष्वनवधानमित्येतन्नामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

(४) राघवानन्दः । अधृतिः कातर्यम् । क्रौर्यमकृपालुता । नास्तिक्यं परलोकशून्यताधीः । भिन्नवृत्तिता आ-
चारपरित्यागः धर्मेष्वनास्वासावा ॥ ३३ ॥

(५) मन्दनः । अधृतिरिति पदम् ॥ ३३ ॥

(१) रामचन्द्रः । याचिष्णुता याचकस्य भावः ॥ ३३ ॥

त्रयाणामपि चैतेषांगुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥

(१) मेधातिथिः । त्रिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वृत्तमाधर्ममभ्यनेषु च फलोदयेष्विदमिति वक्ष्यमाणस्य नि-
र्देशः ॥ ३४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणानां वर्गाणाम् । त्रिषु गुणेषु प्रकृतिभूतेषु । सामासिकं समासः
संक्षेपः तद्युक्तं गुणचिह्नम् ॥ ३४ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमा-
णसाक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

(४) राघवानन्दः । संप्रति संक्षेपतो गुणोद्दिष्टताज्ञानं संप्रति प्रतिजानीते त्रयाणामिति । त्रिषु भूतादिकालत्रये-
षु । सामासिकं समासः संक्षेपः तत्र भवम् ॥ ३४ ॥

(५) जन्दनः । इदं वक्ष्यमाणं त्रिषु जीवेषु सामासिकं संक्षिप्तम् ॥ ३४ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रयाणां वेदाभ्यासादीनां गुणजकार्याणां त्रिषु गुणयुक्तेषु सामासिकं समासेन कृतं सामासिकं
क्रमशः गुणानां सत्त्वादीनां लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यन्श्चैव लज्जति ॥ तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वतामसं गुणलक्षणम् ॥ ३५ ॥

(१) मेधातिथिः । यदुक्तं त्रिष्विति कालनिर्देशस्तद्दर्शयति कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यन्श्चित्य । कदाचिन्निष्वपिकालेषु
कदाचिदप्यन्तरलिप् । किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानामग्रतो भवामीति लज्जाचेतसि परिखेदः ॥ ३५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । लज्जतीति त्वत्तएव दुष्टत्वेनावधारितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(३) कुल्लूकः । यत्कर्म कृत्वा कुर्वन्श्च करिष्यन्श्च लज्जावाञ्भवति कालत्रये द्वयोरप्यभवेति विवक्षितं तत्सर्वसमः कार्य-
त्वात्तमोभिधानं गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

(४) राघवानन्दः । तद्यनक्ति यदिति त्रिभिः । लज्जते लोकावज्ञातः । विदुषा त्वानुभवं साक्षात्कुर्वता ॥ ३५ ॥

(५) जन्दनः । तमस्तावदाह यत्कर्मिति ॥ ३५ ॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके स्थातिमिच्छति पुष्कलाम् ॥ न च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३६ ॥

(१) मेधातिथिः । लोके साधुवादो ममैषस्यादिति बुद्ध्या यथागतपोषणानामाचरणं तच्च स्थापनार्थं यथातीर्थ-
कालेभ्योदानं राजनिस्पर्धया जल्पः शूद्रेभ्यः शास्त्रभ्याख्यानं पुष्कलमित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह धर्मार्थप्रवर्त-
मानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न दोषाय तदुक्तं यथेक्षते इति पथामहाभारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तं ॥ य-
थेक्षुसक्तो युधिर्कर्षकोस्ति नृणानिबल्लीरपि संचरन्ते ॥ तथानरो धर्मपथेन संचरन्त्यश्वकामांशवस्तु निषाश्रुते ॥ असंपत्तौ च क-
र्मफलानां शोचति न दुःखमस्ति । अथवा कर्मणामसंपत्तौ ॥ ३६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । न शोचत्यतिशायितपुरुषाणां भावान् ॥ ३६ ॥

(३) कुङ्कुमः । इह लोके महतीं ख्यातिं प्राप्नुयामित्येतदर्थमेव योयत्कर्मकरोति न परलोकार्थं नच तत्कर्मफला-
संपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कार्यत्वाद्वजोगुणलक्षणविज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

(४) राघवानन्दः । इच्छति परलोकनिरपेक्षतयैवैहिर्की पुष्कलं परिपूर्णां ख्यातिं यशोर्थधर्मसेवनमित्युक्तेः ।
नशोचति असंपत्तौ कर्मणो असिद्धावपि पुनः कर्मान्तरमारभते ननु शोकेन ततोनिवर्ततइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(५) नन्दनः । शोचति विरज्यति असंपत्तावनिष्पत्तौ ॥ ३६ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन कर्मणा अलिङ्घ्योके पुष्कलां ख्यातिमिच्छति च पुनः असंपत्तौ न शोचति तद्विज्ञेयं राज-
सम् ॥ ३६ ॥

यत्सर्वेणेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ॥ येन तुष्यति चात्मास्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

(१) मेघातिथिः । विस्पष्टेयम् ॥ ३७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेण प्रकारेण ज्ञातुं कर्तुमिच्छति ॥ ३७ ॥

(३) कुङ्कुमः । यत्कर्मवेदार्थसर्वात्मना ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्माचरन्कालत्रयेपि न लज्जति येन येन कर्मणास्या-
त्मतुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

(४) राघवानन्दः । सर्वेण सोपकरणं यद्वेदार्थादि ज्ञातुमिच्छति ज्ञात्वाचानु [तिष्ठन्लज्जते किंतु तुष्यति संतुष्ट-
हृदयः स्यादित्यर्थः] ॥ ३७ ॥

(५) रामचन्द्रः । यत्सर्वेण कर्मणा ज्ञातुं कर्तुं यत् आचरन् न लज्जति येन कर्मणा अस्य आत्मा तुष्यति तत्स-
त्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तमसोलक्षणं कामोरजसस्त्वर्थ उच्यते ॥ सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रैष्ठ्यमेवायथोत्तरम् ॥ ३८ ॥

(१) मेघातिथिः । ननुच कामेपि सुखमस्ति तत्र यत्प्रीतिसंयुक्ततत्सत्त्वलक्षणमिति प्राप्तं कथं तमसोलक्षणं उच्यते
मोहरूपं तमोत्रसंवेदनमस्ति तदपिसत्त्वस्यैवलक्षणं सत्यं ज्ञानमित्युक्तत्वात् । उच्यते नात्र भोक्तृभोग्यभावावस्थाभिप्रेता किं-
तार्हिविषयगतस्पृहातिशयः । नचतस्यामवस्थायां सुखोत्पत्तिरव्यक्तविषयत्वं च विषये कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्य-
त्वादस्त्वैवमोहरूपता । ईदृशश्चात्र कामोभिप्रेतः नयदतौ शास्त्रार्थतया त्वदरेषु गमनौत्सुक्यम् ॥ ३८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । लक्षणं कार्यम् ॥ ३८ ॥

(३) कुङ्कुमः । कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थनिष्ठता रजसः धर्मप्रधानता सत्त्वस्य एषां च कामादीनामुत्तरोत्तर-
स्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः भेदान् अर्थभूलत्वात्कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ॥ ३८ ॥

(४) राघवानन्दः । इतोपि संक्षिप्याह तमस इति । तमसउद्भूतस्य कामः कृयादिष्वतिप्रीतिः । एवमर्थधर्मयोः ।
यथाक्रममुत्तरोत्तरम् । अत्रचर्यात्क्रियित्वौ नरुक्ष्यं तन्न दोषभाक् अभ्यात्मकप्रकरणत्वात् गुणातिरिक्तस्यात्मनः कर्तृत्वा-
भावतात्पर्यकत्वाच्च । तदुक्तम् ॥ नाभ्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेति मद्भावं सोऽधिगच्छ-
ति ॥ गुणातीतः स उच्यते इति च ॥ ३८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमसः लक्षणम् । अर्थः रजसोलक्षणम् । धर्मः सत्त्वस्य लक्षणम् । येषां सत्त्वादीनां यथाक्रम-
भेद्व्यम् ॥ ३८ ॥

येन यस्तु गुणेनैषांसंसारान्प्रतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९ ॥

(१) मेधातिथिः । एषांगुणानांमध्ये येन गुणेन यान्संसारान्पुरुषः प्रतिपद्यते । संसारशब्दोगतिवचनः यानि ज-
न्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः । तदुत्तरत्रवक्ष्यत इतिप्रतिज्ञाश्लोकः ॥ ३९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । संसारान् जातीः ॥ ३९ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांसत्त्वादीनांगुणानांमध्ये येन गुणेन त्वकार्येण यागतीर्जोवः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः-
संक्षेपतः क्रमेण वक्ष्यामि ॥ ३९ ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तगुणकार्यरतानां प्रतिज्ञापूर्वकं गतीराह येनेति ह्याभ्याम् । एषामिति निर्धारणे तेन येन-
गुणेनयं संसारं प्रतिपद्यतेतं देवत्वादिरूपवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(५) नन्दनः । सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य तान्संसारानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

(६) रामचन्द्रः । येन गुणेन यान् एषांसत्त्वादीनां गुणेन संसारान् यथा प्रपद्यते तान् गुणान् ॥ ३९ ॥

देवत्वंसात्त्विकायान्ति मनुष्यत्वंच राजसाः ॥ तिर्यक्कंतामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

(१) मेधातिथिः । सामान्येनगतिनिर्देशोगुणनिमित्तोयम् ॥ ४० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तिर्यक्कं पशुत्वम् ॥ ४० ॥

(३) कुल्लूकः । ये सत्त्ववृत्तावस्थितास्ते देवत्वंयान्ति । ये तु रजोवृत्त्यवस्थितास्ते मनुष्यत्वं । ये तमोवृत्तिस्था-
स्तेतिर्यक्कंचेत्येषा त्रिविधा जन्मप्राप्तिः ॥ ४० ॥

(४) राघवानन्दः । तिर्यक्कं पक्षिशृगताम् ॥ ४० ॥

(६) रामचन्द्रः । इति एषां त्रिविधागतिः ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥ अधमा मध्यमाध्याच कर्मविद्या विशेषतः ॥ ४१ ॥

(१) मेधातिथिः । एषा त्रिविधा गौणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता मृत्येकंपुनः त्रिविधोत्तमाधममध्यमभेदेनातीतव-
धासंपद्यते । कर्मविद्याविशेषाश्चानन्ताः कुशलाकुशलकर्मवशात् । बुद्धिपूर्वमयोगश्च कर्मणां च बहुभेदत्वात्तदिदमाह कर्मवि-
द्याविशेषतइति ॥ ४१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रिविधा याउक्ता गौणिकी गुणनिमित्ता सा प्रत्येकं त्रिविधा । कर्म तामसादिरूपं विद्या
ज्ञानं तदपि भूतादिविषयतया तामसादिरूपम् ॥ ४१ ॥

(३) कुल्लूकः । या सत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मान्तरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन संसारहेतुभूत-
कर्मभेदाज्ञानभेदाश्चाधममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ॥ ४१ ॥

(४) राघवानन्दः । तागतीरथवातास्त्रिविधभेदभिन्नाइति ज्ञापयन्नाह त्रिविधेति । गौणिकी तमआदिगुणनि-
मित्ता कर्मविद्याविशेषतः परलोकंइयासन्तंजीवंविषाकर्मवासनानामनुगतेस्तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेरव-
गतत्वान् ॥ ४१ ॥

(५) मन्दमः । गौणकीगुणसंश्लिखनीकर्मविद्याविशेषतः कर्मविशेषतोऽज्ञानविशेषतश्च ॥ ४१ ॥

(६) रामचन्द्रः । गौणिकीगतिः त्रिविधा तु पुनः एषा गतिः त्रिविधा विज्ञेया एकैकस्य गुणस्य त्रिधा त्रिविधा । गतिः ज्ञेया एवं नवधा गतिः तद्यथा एकस्य गुणस्य त्रिविधा कर्मणः विद्या अधमा विद्या मध्यमाचपुनः । विशेषतः कर्मणःविद्या अग्न्या भेदाएवं एकस्य त्रिविधा ॥ ४१ ॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥ पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । कृमयोमांसादिसंभवाः क्षुद्रजन्तवः । सरीसृपावृश्चिकाद्याः । पशवोगवाद्याः ॥ ४२ ॥

(३) कुङ्कः । स्थावरावृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनस्तेभ्यर्हन्त्यूलाः कीटाः तथामत्स्यसर्पकूर्मपशुमृगाभेत्येवा तमोनिमिता जघन्या गतिः ॥ ४२ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादौ तामसस्थावास्तत्तरेदमाह स्थावरा इति त्रिभिः । तस्मात्पश्यन्ति पादपाः स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन इति श्रुतेः । स्थावरदेहोपि भोगार्थः । कृमयोमहीलताद्याः । कीटाः पिपीलिकाद्याः पशवः श्वादयः । जघन्या निरुहाः । तामसी उद्रिक्ततमोनिमिता । एवमुत्तरत्र ॥ ४२ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्थावराद्याः गामृगान्ताः जघन्या अधमा तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राम्लेच्छाश्च गर्हिताः ॥ सिंहाव्याघ्रावराहाश्च मध्यमातामसी गतिः ॥ ४३ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । म्लेच्छाः श्वराद्याः ॥ ४३ ॥

(३) कुङ्कः । हस्त्यश्वशूद्राम्लेच्छासिंहव्याघ्रसूकरास्तमोगुणनिमिता मध्यमा गतिः गर्हिता इति म्लेच्छानां स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

(४) राघवानन्दः । तुरङ्गीश्वः तुरङ्गपदं गवामुपलक्षणम् । म्लेच्छायवनाः विगर्हितानिषादाद्याः ॥ ४३ ॥

(६) रामचन्द्रः । हस्त्यादिवराहान्ताः मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥ रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(१) मेधातिथिः । चारणाः कथकगायकस्त्रीसंयोजकादयः । सुपर्णाः पक्षिविशेषाः शूद्रागर्हिता इतिसंबन्धः । ये ब्राह्मणानवजान्ते ये च तद्व्युपजीविनो ये च मदमानादियुक्ता हिंसाभ्योरादित्येवमादयो विगर्हिताः ॥ ४४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । चारणारङ्गाद्युपरि वृत्तिकारिणः । सुपर्णागरुडाद्याः । रक्षांसि ऋष्यादिविशेषाः कुम्भकर्णयाः । पिशाचाः पूतिमांसादिबीभत्सान्नादाः ॥ ४४ ॥

(३) कुङ्कः । चारणानटादयः सुपर्णाः पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाराक्षसाः पिशाचाभेत्येवा तामसीषूतमागतिः ॥ ४४ ॥

(४) राघवानन्दः । चारणाः देवयोनिविशेषाः सुपर्णाः अरुणादयः ॥ ४४ ॥

(६) रामचन्द्रः । चारणादि पिशाचान्ताः तामसीषु उत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

सल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रदन्तयः ॥ धूतपानप्रसक्ताश्च जघन्याराजसी गतिः ॥ ४५ ॥

(१) मेधातिथिः । सल्लामल्ला इति रङ्गावतारकास्तत्रमल्लाबाहुषोडिनः सल्लायष्टिमहारिणः परिहासजीविनो वा ॥ ४५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । झल्लोमल्लश्च राजस्याद्वात्यायाम् । कुबुत्तयः सेवादिकुबुत्तयः ॥ ४५ ॥

(३) कुल्लूकः । झल्लामल्लाः क्षत्रियाद्वात्यात्सवर्णायामुत्पन्नादशमाभ्यायोक्ताज्ञेयातत्र झल्लायष्टिप्रहरणमल्लाबाहुयो
धिनः रङ्गावतारकानदाः शस्त्रजीविष्णुतपानप्रसक्ताश्च पुरुषाअधमा राजसीगतिर्ज्ञेया ॥ ४५ ॥

(४) राघवानन्दः । राजस्याभेदमाह । झल्लमल्लौ जातिसंकरौ मल्लायुद्धाचार्याः नदाः रङ्गावतारिणः ।
नर्तकाः ॥ ४५ ॥

(६) रामचन्द्रः । झल्लादिपानप्रसक्तान्ताः प्रथमा राजसी गतिः ॥ ४५ ॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः ॥ वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसीगतिः ॥ ४६ ॥

(१) मेधातिथिः । राजानोजनपदेश्वरक्षत्रियास्तदनुजीविनः सामन्ताः । वादप्रधानाः शास्त्रार्थगहनेष्वितरेतरं जल्प-
न्ति । युद्धप्रधानायोधकाः ॥ ४६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्षत्रियाः अराजानोपि ॥ ४६ ॥

(३) कुल्लूकः । राजानोऽभिषिक्ताजनपदेश्वराः तथाक्षत्रियाराजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राज-
सीगतिर्मध्यमा बोद्धव्या ॥ ४६ ॥

(४) राघवानन्दः । वादप्रसक्ताः शास्त्रार्थकलहिनः युद्धविशारदाः शूराः ॥ ४६ ॥

(६) रामचन्द्रः । दानयुद्धप्रधानाः दानदानृत्वप्रधानाः ॥ ४६ ॥

गन्धर्वागुह्यकायक्षाविबुधानुचराश्चये ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषूतमामतिः ॥ ४७ ॥

(१) मेधातिथिः । गन्धर्वादयो देवास्तेषामर्थवादेतिहासेभ्योभेदो विज्ञेयः । विबुधा देवास्तेषामनुचराः सिद्धविषा-
धरादयः ॥ ४७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गुह्यकाः बालादिहिंसाकारिणो मायाप्रधानाः । यक्षाः धनरक्षाकारिणः ॥ ४७ ॥

(३) कुल्लूकः । गन्धर्वागुह्यकायक्षाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च देवानुयायिनो विषाधरादयोऽप्सरसश्च
देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसीमध्यमउत्कृष्टा गतिः ॥ ४७ ॥

(४) राघवानन्दः । गन्धर्वा इयो देवावाप्सरस्योनयः तदधीनाः गन्धर्वाश्चित्ररथादयः । गुह्यकाः धनरक्षकाः यक्षाः
कुबेरादयः । अप्सरसः उर्वश्यादयः ॥ ४७ ॥

(६) रामचन्द्रः । विबुधाः सुरा इत्यमरः ॥ ४७ ॥

तापसायतयोविप्राये च वैमानिकागणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकीगतिः ॥ ४८ ॥

(१) मेधातिथिः । तापसास्तपःप्रधानावानप्रस्थादयः । यतयः परिव्राजकादयः अनेन च ज्ञापयति न केवलं जन्मो-
पपन्निर्गतिजातस्य कर्माचरणादपि यतो न तापसादयः कतिचिज्जातिविशेषाः किं तर्हि कर्मनिमित्ता एतेभ्यः पदेशाः । अन्ये बु-

(४६) प्रधानाः = प्रसक्ताः (राघ०)

(४६) वादयुद्ध = दानयुद्ध (ल)

(४६) वादयुद्धप्रधानाः = दानयुद्धप्रधानाः (राम०)

मन्यन्ते सन्ति मेरुनिवासिनः केचिज्जनपदायतयोनामभूयन्ते इन्द्रोयतींसालावृकेभ्यः प्रायच्छदिति । विमानानियानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्ति वैमानिकाः अन्तरिक्षचराः केचिदेवयोनयः प्रथमानि कृष्टाः ॥ ४८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तापसाः वनस्थाः । यतयोलब्धज्ञानाभिक्षवः । वैमानिकाः सर्वाङ्गो विमानेषु चरन्तः । दैत्याहिरण्यकशिपुमधृतयोरे क्रव्यादास्तीक्ष्णत्वभावाः । सिद्धा इति पाठे विद्यासिद्धाः ॥ ४८ ॥

(१) कुल्लूकः । वानमस्थाभिक्षवो ब्राह्मणाश्च अप्सरसोऽप्यतिरक्तापुष्पकादिविमानचारिणो नक्षत्राणि दैत्याश्चेत्येषा सत्त्वनिमित्ताऽधमा गतिः ॥ ४८ ॥

(४) राघवानन्दः । सात्त्विकभेदानाह तापसा इति । गणागणशश्वरणशीलास्तएव वैमानिका इति वणिजां व्यावृत्त्यर्थं तएव विश्वे देवादयः । दैत्याः बलिप्रभृतयः ॥ ४८ ॥

यज्वानऋषयो देवा वेदाज्योतीषि वत्सराः ॥ पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

(१) मेघातिथिः । आनुपूर्विविशिष्टशब्दो वेदः । ननु च गत्यधिकारेकः प्रसङ्गोऽचेतनानां अचेतनाश्च शब्दादयः अत्यल्पमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति । सर्वेष्वेते देवादयः स्थावरास्ताः शरीरात्मानः तत्र सर्वशरीराणामचेतनादितच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचैतन्यरूपिणी प्राप्यते निर्गुणश्च पुरुषस्तदधिष्ठितानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते । अतएतदुक्तं भवति सत्त्वप्रधानो वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते । अन्येषां नुप्रदर्शनं सर्वक्षेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठितारो वेदपुरुषावारुणेलोके भूयन्ते ॥ ४९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यज्वानः फलाभिसंधिना यजमानाः । ऋषयो ज्ञानपराः । ज्योतीषि चन्द्रसूर्याद्याः । वत्सरा वत्सराधिष्ठात्री देवता ॥ ४९ ॥

(३) कुल्लूकः । यागशीलास्तथर्षयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्य इति हासप्रसिद्धाः ज्योतीषि भ्रुवादीनि वत्सरा इति हासश्च विग्रहवन्तः पितरः सीमपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषा सत्त्वनिमित्ता मध्यमा गतिः ॥ ४९ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदास्तदभिमानिनः । तदुक्तं ग्रहाधिकरणे भट्टैः ॥ ऋग्वेदादिसमूहेषु क्षेत्रज्ञाये प्रतिष्ठिताः । तेषां वायमभिप्रायः स्याद्विवक्षाविवक्षयोरिति ॥ एवं वत्सराः । ज्योतीषि नक्षत्रभिन्नाऽप्यादित्यादीनि ॥ ४९ ॥

ब्रह्मा विश्वस्तजो धर्मो महानभ्यक्तमेव च ॥ उत्तमा सात्त्विकी मेता गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

(१) मेघातिथिः । विश्वस्तजो मरीच्यादयः प्रजापतयः । धर्मो वेदार्थः पूर्ववेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः स्वरूपार्थः प्रधानतरङ्गमुक्तं भवति । अथवा धर्मवियम् विग्रहवत्त्वं पूर्ववद्बुद्धं महानितिसंज्ञांतरं अध्यक्तं प्रधानं प्रकृतिरित्येकोऽर्थः । ननु च सत्त्वाधिक्ये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिक्यं प्राप्तं ततश्च रजस्तमसोः कुतोतिरेकः अतोयदुक्तं ॥ यो यदेषां गुणो देहे सा कल्पेनातिरिच्यत इति तदनुपपन्नं उच्यते नैतदेव परं प्रधानरूपताप्राप्त्या किं ते हिंये येषां काराः सन्ति यद्विप्राप्त्योभ्यक्तिभावोऽसिद्धाऽऽदृविधिर्यदिवानैवायं संख्येयः प्रधानेऽभ्यक्तशब्दो वर्तते क्रियानिमित्तोऽस्य नास्य व्यक्तविधयत इति अस्फुटप्रकाशत्वादभ्यक्तं तथार्थपरमाभिनिवृत्तिर्भवति । महत्त्वं च तस्य विभुत्वादुपपद्यत एव । ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः अगुणस्यागाचाप्येवं यदा हि नाहं न ममार्कं चिदिति मुक्ताहंकारममकारो भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते । निर्विध्या संनयैव ब्रह्मप्राप्तिः किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञानादितत्परा भवन्ति न तामसीराजसी चेति । एवं कृत्वोच्यत उत समात्सात्त्विकी-

गतिः अन्यौपक्षानुपपन्नौ । नहिप्रधानभावं प्राप्य काचित्पुरुषार्थसिद्धिः अचेतनहितव्यपदिशन्त्यचेतन्यं स्थावरेभ्योपि य-
दधीनाहिमदमूर्च्छावस्थाः केचिदर्थयन्ते । दृष्टविधिस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वादात्मावारेद्रष्टव्य इति श्रुतितः प्रधानं द्रष्टव्यमितितत्त्वा-
त्परमात्मविषयावेव महानव्यक्त इत्येतौ शब्दौ ॥ ५० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विश्वसृजो मरीच्यायाः । अव्यक्तमहंकारः ॥ ५० ॥

(३) कुल्लूकः । चतुर्वदनो विश्वसृजश्च मरीच्यादयः धर्मो विग्रहवान् महान् अव्यक्तं च सांख्यप्रसिद्धं च तत्त्वद्वयं तद-
धिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतिव्यानुपपत्तेः एतां चतुर्वदनात्मात्मिकां सत्त्वं निमित्ता-
मुत्कृष्टां गतिं पण्डितावदन्ति ॥ ५० ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । विश्वसृजो मरीच्यादयः । अत्राचेतनत्वेन प्रसिद्धानां तदभिमानिदेव-
तापरत्वं तदभिमानिव्यपदेशादितिन्यायात् । न चाव्यक्तस्य जन्मासंभव इति वाच्यं यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमिति परं ब्रह्म प्रक-
त्यसंस्तृतात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यतेत्युक्तं ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ॥ तथा व्यक्तं तु पुरुषे ब्रह्म नि-
ष्क्रिये संप्रलीयत इति कार्यत्वत्परणात् ॥ ५० ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मा विश्वसृजः मरीच्यायाः । महामहत्तत्त्वम् । अव्यक्तं प्रधानम् ॥ ५० ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिः प्रकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

(१) मेघातिथिः । त्रिःप्रकारस्य वाङ्मनःकायसाधनस्य त्रिविधः सत्त्वादिगुणभेदेन पुनस्त्रिविधः उत्तमादिविशेष-
तोया अप्यत्र गतयो विशेषतो नुक्तास्ता अप्युक्तसादृश्यादन्तर्भावनीयाः । गुणप्रकरणोपसंहार उत्तरोपि श्लोको वक्ष्यमाणसूच-
कः ॥ ५१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । त्रिःप्रकारस्य तमोरजःसत्त्वजन्यतया । त्रिविधोपि पुनस्त्रिविधः । संसारः संसारिवर्गः स-
र्वभूतसंबन्धी ॥ ५१ ॥

(३) कुल्लूकः । एष मनोवाक्यरूपत्रयभेदेन त्रिःप्रकारस्य कर्मणः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्य-
मोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समयोगतिविशेषः कार्त्तुर्येनोक्तः सार्वभौतिक इत्यभिधानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयो-
द्रष्टव्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ॥ ५१ ॥

(४) राघवानन्दः । गुणसर्गमुपसंहरति एष इति । त्रिःप्रकारस्य कायिकादिभेदभिन्नस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य
वा । त्रिविधस्त्रिविधो नवविधः सात्त्विकादितद्याप्यभेदेन । सार्वभौमब्रह्मादिस्थावरा तप्राणश्रुत्संबन्धी ॥ ५१ ॥

(६) रामचन्द्रः । सात्त्विकादिः त्रिःप्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः संसारः समुद्दिष्टः कीदृशः संसारः सार्वभौतिकः
सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु जातः पंचभूतात्मको देहः ॥ ५१ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥ पापान्संश्रान्ति संसारानविद्धां सोनराधमाः ॥ ५२ ॥

(१) मेघातिथिः । इन्द्रियसंगोऽप्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः असेवनं धर्मस्य शिष्टाकरणं एतच्चाविदुषां वक्तव्यत आहा-
विद्धां सोत एव नराधमाः अतश्च परमानुसंसारानुकृत्सितानि जन्मस्थानानि संश्रान्तिप्राप्नुवन्ति । तत्र प्रसिद्ध एवतावत्कर्मविपा-
कः प्रचक्ष्यते ॥ ५२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसंगेन यथेच्छं विषयेषु प्रवृत्त्या । संसारान्निन्दितान् ॥ ५२ ॥

(३) कुल्लूकः । इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसङ्गेन निषिद्धाचरणेन च प्रायश्चित्ताविधौ ननुष्ठानेन भूढामनुप्यापसदाः कु-
त्सिता गतीः प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

(४) राघवानन्दः । नरकप्राप्तौ हेतुद्वयं संक्षिपन्क्रमेण नरकप्राप्तीराह इन्द्रियाणामिति । प्रसंगेनातिप्रसक्त्या अ-
विरुद्धविषयेष्वपि ब्राह्मणवधादिषु च धर्मस्यासेचनेन अधिकारसत्त्वेऽपि धर्मस्याकरणात् पापान् पापजन्त्या गतीस्तापुव सं-
सारानित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

(५) नन्दनः । इन्द्रियाणां विषयेष्वतिप्रसक्ता ॥ ५२ ॥

(६) रामचन्द्रः । इन्द्रियाणां प्रसंगेन विषयाणां प्रसक्त्या ॥ ५२ ॥

यायां योनिं जीवोऽयं येन येन ह कर्मणा ॥ क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् तत्सर्वं निबोधत ॥ ५३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । क्रमशो निबोधत ॥ ५३ ॥

(३) कुल्लूकः । अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणेह लोके कृतेन यद्यजन्म प्राप्नोति तत्सर्वं क्रमेण शृणुत ॥ ५३ ॥

(४) राघवानन्दः । तत्रादाविन्द्रियप्रसंगेनेत्यस्य प्रतिज्ञापुरःसरं गतीराह यामिति सप्तदशभिः ॥ ५३ ॥

(५) नन्दनः । एकमेव कर्म बन्धी योनीः प्रापयतीत्युक्तं क्रमश इति ॥ ५३ ॥

बहुन्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ॥ संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्रिमान् ॥ ५४ ॥

(१) मेधातिथिः । घोरान्नरकान् दुःखप्रसङ्गव्यथया घोरायातनास्थानाभि नारकान् तत्क्षणावुद्भूतरूपस्य कर्म-
णः फलोपभोगेन क्षयं तत ईषद्वशिष्टे कर्मणि संसारप्रतिपत्तिः । कथं पुनः सर्वकर्म तत्रैव न भुज्यते उक्तं इन्द्रियस्य कर्मणो नरकफ-
लेनोपशान्तस्य कार्यविरोधित्वाच्च कर्मणां फलेनोपशमः तत्र यथैव चञ्चलितस्याग्नेरुर्वाचिषो दाहो विनिधौ मोतपश्चादं भवति स्थित-
स्यैवं नरकेष्वपि द्रष्टव्यं अभिस्तुद्भे अवस्थे भवतः प्रशान्तताज्वाला च नरकस्तु एकरूप एव सर्वदा । उदाचिष इवाग्नयः कर्माणि चोप-
चयापचयवन्त्यत उपचितस्य कर्मणो नरकोऽपचोयमानस्य ततोऽन्यत्रोपभुक्तिः तत्र युक्तं ततः शेषेणेति ॥ ५४ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्महत्यादि महापातकारिणो बहुन्वर्षसमूहान्भयंकरान्नरकान्प्राप्य तदुपभोगक्षयादुक्तशेषेण
वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान्प्राप्नुवन्ति ॥ ५४ ॥

(४) राघवानन्दः । तामेवाह बहूनि । नरकान् । वक्ष्यमाणां स्तानि सादीन् प्राप्य तत्फलं भुक्त्वा संसारान् संस-
रणयोग्यजातीः । इमान् । वक्ष्यमाणसूकरादिकान् ॥ ५४ ॥

(५) नन्दनः । तत्क्षयान्नरकं प्राप्यन्ते इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ ५४ ॥

(६) रामचन्द्रः । नरकादीन् प्राप्य तत्क्षयान् तत्कर्मणः भोगक्षयान् संसारान्प्रतिपद्यन्ते जन्मानि प्रतिपद्यन्ते
इमान् वक्ष्यमाणलक्षणान् ॥ ५४ ॥

श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोआबिमृगपक्षिणाम् ॥ चण्डालपुङ्गवसामां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ ५५ ॥

(३) कुल्लूकः । कुङ्कुरसूकरगर्दभोऽग्रे गोच्छागमेष्वगपक्षिचण्डालानां पुङ्गवसामां च निषादेन शूद्रायां जातानां संवन्धि-
नीं जातिं ब्रह्महा प्राप्नोति तत्र पापशेषगौरवलाघवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एवमुत्तरत्रापि ॥ ५५ ॥

(४) राघवानन्दः । तानेवाह स्वेति । दशजातिषु ब्रह्महा योनिं जन्मकच्छति प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः । स्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं चेति ॥ ५५ ॥

रुमिकीटपतङ्गानां विड्भुजांचैव पक्षिणाम् ॥ हिंसाणांचैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५६ ॥

(१) मेधातिथिः । विड्भुजावायसादयः । हिंसाणां व्याघ्रादीनाम् ॥ ५६ ॥

(२) कुल्लूकः । रुमिकीटशलभानां पुरोषपक्षिणां पक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सुरापो ब्राह्मणो गच्छति ॥ ५६ ॥

(४) राघवानन्दः । पैष्टीपीत्वा विमो विड्भुजां कुकुटादीनां हिंसाणां सर्पवृश्चिकादीनां योनिं ब्रजेदित्यन्वयः । सुरा वै मलमन्त्रानामित्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(५) नन्दनः । बहुशः रुमिकीटादियोनिः प्राप्नोतीत्युक्तं असकृदिति योनिमिच्छतीत्यनुषङ्गः एवमुत्तरत्र ॥ ५६ ॥

लूताहिसरढानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ॥ हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५७ ॥

(३) कुल्लूकः । ऊर्णनाभसर्पकफलासानां जलचराणां च तिरश्चांकुम्भीरादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवारान्प्राप्नोति ॥ ५७ ॥

(४) राघवानन्दः । लूता ऊर्णनाभिः । अहिः सर्पः । सरटः काकः रुक्कलासो वा प्रसिद्धः । तिरश्चामित्यस्य विशेषणम्बुचारिणामिति । हिंसाणां क्रमदीनां ब्रह्मराक्षसानां वा । विप्रः चातुर्वर्ण्यः । विप्रग्रहणं कैमुत्यर्थं विप्रोपि यदा तदाऽन्येषां का कथेति । सहस्रशोजन्मानि ॥ ५७ ॥

(५) नन्दनः । सरटः रुक्कलासः । विप्रग्रहणेन स्तेयं ब्राह्मणक्षत्रियादिभ्योतिरिक्तफलमिति संकुचितम् ॥ ५७ ॥

(६) रामचन्द्रः । लूता मकरिका । अहिः सर्पः । लूतादीनां योनिषु स्तेनः सुवर्णस्तेनः विप्रः सहस्रशः सहस्रकत्वोजायते ॥ ५७ ॥

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ॥ क्रूरकर्मरुतांचैव शतशो गुरुतल्पगः ॥ ५८ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रूरकर्मरुताः परवधशीलाः ॥ ५८ ॥

(३) कुल्लूकः । तृणानां दूर्वादीनां गुल्मानामपकाण्डादीनां लतानां गुडूच्यादीनामा ममांसपक्षिणां गृधादीनां दंष्ट्रिणां सिङ्गादीनां क्रूरकर्मशालिनां वधशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्प्राप्नोति मुरुदारगामी ॥ ५८ ॥

(४) राघवानन्दः । दंष्ट्रिणां व्याघ्रादीनाम् । अत्र श्वेत्यादिपञ्चतुष्टयमेव भेदकं महापातकचतुष्टयफलस्य ॥ ५८ ॥

(६) रामचन्द्रः । तृणगुल्मलतानां सरूपतां गुरुतल्पगः प्राप्नोति । चपुनः क्रव्यादादीनां योनिषु गुरुतल्पगः शतशः शतरुत्वः जायते ॥ ५८ ॥

(५९) मेतास्ये=मेत्यास्य (क, ग)

हिंसाभवन्ति क्रम्यादाः क्रमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ॥ परस्परादिनस्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५९ ॥

(१) मेधातिथिः । क्रम्यादाद्युभादयः । अभक्ष्यभक्षिणः क्रमयः परस्परमदन्ति यथामहामार्जारोमार्जारं महामस्यः सुक्ष्ममस्यं नैकभेदमिवअन्त्यस्त्रीनिषेविणोवर्षरादयः ॥ ५९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एवमभक्ष्यभक्षिणःक्रमयः । एवं विप्रत्वंतरेस्तेनाः अन्त्योन्त्यभक्षिणोमत्स्याद्याः । गुरुत-
म्येतराम्यदारगमने प्रेताः । प्रेतान्प्येति संधिच्छान्दसः ॥ ५९ ॥

(३) कुल्लूकः । ये प्राणिवधशीलास्ते आमर्मासाशिनोमार्जारादयोभवन्ति । अभक्ष्यभक्षिणोये ते क्रमयोजायन्ते । मृदापातकम्यतिरिक्ताभौरास्ते परस्परमांसस्यादिनोभवन्ति । ये चाण्डालादिस्लीगामिनस्ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषाजायन्ते । प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविण इतिछन्दः समानत्वात्स्वतीनांसर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति विसर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्गदीर्घः ॥ ५९ ॥

(४) राघवागम्यः । किंचान्यदित्याह हिंसाइति । हिंसानराः क्रम्यादाः भवन्त्येवमभक्ष्यभक्षिणः क्रमयः । स्तेनाः परस्परादिनः परस्परमनुशीलाः प्रेतान्प्येतिसम्भिरार्थः । येन्त्यजगामिनस्ते प्रेताः इत्यन्वयः ॥ ५९ ॥

(५) जम्बूनः । हिंसास्तेक्रम्यादायेऽभक्ष्यभक्षणादिनः येऽन्त्यस्त्रीनिषेवकास्ते परस्परादिनोमत्स्याभवन्ति ॥ ५९ ॥

(६) रामचन्द्रः । अभक्ष्यभक्षिणः पापाः क्रम्यमदन्ति क्रम्यादाःक्रमयोभवन्ति । परस्परादिनः परस्परं अदन्ति-
ते परस्परादिनः अन्त्यस्त्रीनिषेविणः परस्परादीनां स्त्रीणां निषेविणः प्रेत्य हिंसाभवन्ति ॥ ५९ ॥

संयोगंपतितैर्गत्वा परस्मै च योषितम् ॥ अपत्त्य च विप्रत्वंभवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ६० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । परयोषिद्रमने ब्रह्मराक्षसतापि फलम् ॥ ६० ॥

(२) कुल्लूकः । यावत्कालीनपतितसंयोगेन पतितोभवति तावत्कालंब्रह्मराक्षसतापिभित्तुर्भिः सह संसर्गकृत्वा परेषां-
च शिवंगत्वा ब्राह्मणसुवर्णादप्यदपत्त्यैकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसोभूतविशेषोभवति ॥ ६० ॥

(४) राघवागम्यः । किंच संयोगमिति । अपेति ब्राह्मणादिसंबन्धेन योषितं भोग्यतया । गत्वा चातुर्वर्ण्यो-
ब्रह्मराक्षसोभवतीत्यन्वयः ॥ ६० ॥

(५) जम्बूनः । पतितसंसर्गिणांभोग्यन्तराभिमाह संयोगंपतितैर्गत्वेति ॥ ६० ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि कृत्वा लोभेन मानवः ॥ विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । हेमकर्तारःपक्षिणः ॥ ६१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मणयोमाणिक्याद्याःस्वकृताः । रत्नान्युत्पद्यन्त्याणि । हेमकर्तृषु त्वर्गकरिषु । हेमकर्ता
पक्षिविशेषइत्यन्ये ॥ ६१ ॥

(३) कुल्लूकः । मणीन्पणिक्यादीनि मुक्ताविद्रुमौ च नानाविधानि च रत्नानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन कृत्वा
स्त्रीयधनक्षिणा सुवर्णकारयोनौ जायते केषिषु हेमकारपक्षिणमाचक्षते ॥ ६१ ॥

(४) राघवागम्यः । किंच मणीति । हेमकर्तृषु सुवर्णकारइति क्पातेषु ॥ ६१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मण्यादीनां तत्करः हेमकर्तृषु सुवर्णकारपृष्टेषु जायते पक्षिविशेषेषु वाजायते ॥ ६१ ॥

(१) मेधातिथिः । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पत्रशाकं पत्ररूपं शाकम् । बर्हिणोमयूराः ॥ ६५ ॥

(३) कुल्लूकः । मुगन्धिद्रव्याणि कस्तुर्यादीनि तत्त्वा कुच्छन्दरिभवति । वास्तूकादिपत्रशाकं तत्त्वा मयूरः । सिद्धान्त-
मौदनसंकादिनामाप्रकारकं तत्त्वा श्वाविषाख्यः प्राणी । अरुतान्तु ब्रीहियवादिकं तत्त्वा शल्यकसंज्ञो जायते ॥ ६५ ॥

(४) राघवानन्दः । कुच्छन्दरिदुर्गन्धिमुखकविशेषः । बर्हिणोमयूराः श्वाविस्तेषा । रुतान्ति सिद्धान्तम् ॥ ६५ ॥

(६) रामचन्द्रः । रुतान्ति तत्त्वा श्वाविषः । अरुतान्तु शल्यकः ॥ ६५ ॥

वकोभवति तत्त्वाग्निगृहकारीमुपस्करम् ॥ रक्तानि तत्त्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । गृहकारी पक्षिभेदः ॥ ६६ ॥

(३) कुल्लूकः । अग्नि तत्त्वा वकाख्यः पक्षी जायते । गृहोपयोगिशूर्पमुसलादितत्त्वा भित्तिदिषु घृत्तिकादिगृहकारी
सपक्षः कीदोभवति । कुमुन्भादिरक्तानि वासांसि तत्त्वा चकोराख्यः पक्षी जायते ॥ ६६ ॥

(४) राघवानन्दः । गृहकारी भूमौ खननेन छिद्रं कृत्वा तत्र कीदन्तरप्रवेशकः । उपस्करं गृहोपयोगिशूर्पमार्ज-
न्यादि । जीवजीवकः चकोरः ॥ ६६ ॥

(५) नन्दनः । उपस्करं गृहोपकरणम् ॥ ६६ ॥

(६) रामचन्द्रः । उपस्करं शूर्पमुसलादि तत्त्वा गृहकारी पक्षिविशेषः ॥ ६६ ॥

वकोमृगेभ्योऽश्वफलमूलान् मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोककोवारियानान्युष्टः पशुनजः ॥ ६७ ॥

(१) मेधातिथिः । जलद्रवद्रव्यत्रयपानार्थमुदकं ज्ञेयं स्तोककोवारीत्यत्र धान्यसेकाथर्थं रसश्चाथरसमाहुयं दिवाति-
रिक्तौषधादिद्रव्यम् ॥ ६७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । मृगेभ्यं मृगमिभं च । स्तोककः चातकः ॥ ६७ ॥

(३) कुल्लूकः । मृगं हस्तिमं च तत्त्वा वकाख्यो हिंसः पशुर्भवति । घोटकं तत्त्वा व्याघ्रो भवति । फलमूलं तत्त्वा मर्क-
टो भवति । स्त्रियं तत्त्वा भक्षूको भवति । पानार्थमुदकं तत्त्वा चातकाख्यः पक्षी । यानानि शकटादीनि तत्त्वोद्गो भवति ।
पशुनुक्तेतरां तत्त्वा छाये भवति ॥ ६७ ॥

(४) राघवानन्दः । वृकः स्वरूपव्याघ्रः । हं हस्तिनम् । मर्कटः शाखाघृगः । भक्षो भक्षूकः । चातकः स्तोककः ।
वारि पानार्थम् ॥ ६७ ॥

(५) नन्दनः । मृगाख्य इहो मृगेभ्यः मृगो मृगजातिविशेषः अथवा मृगश्चेति मृगेभ्यं । स्तोककः चातकः । अत्र
वारिशब्देन पानीयमभिप्रेतम् ॥ ६७ ॥

(६) रामचन्द्रः । भक्षः मसिद्धः । अजः छागः । उष्ट्रानुष्ट्रः ॥ ६७ ॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलान्नरः ॥ अवश्यं याति तिर्यक्तं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८ ॥

(१) मेधातिथिः । नात्र तिरोहितमिदं किंचिदस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपहत्य अपहृत्वेन तत्त्वा अहुतं हविः पुरोडाशादि यागात्माक् ॥ ६८ ॥

(६७) स्तोकको-चातको (८)

(३) कुल्लूकः । यत्किंचिदसारमपि परद्वयमिच्छातोमानुषोऽपत्तस्य पुरोडाशादिकेन हविरहुतंभुक्ता निमित्ततिर्य-
क्तंमामोति ॥ ६८ ॥

(४) राघवानन्दः । किंबहुनेत्याह यदेति । आहुतंदेवार्थं च संचितं हविः पुरोडाशादि ॥ ६८ ॥

(५) मन्दनः । अहुतंहोष्यमाणम् ॥ ६८ ॥

(६) रामचन्द्रः । यद्वातद्वा परद्वयमपत्तस्य तिर्यक्तं याति । अहुतं हविश्च जग्म्वा ॥ ६८ ॥

स्त्रियोप्येतेन कल्पेन तृत्वा दोषमवामुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनांभार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतेन कल्पेन एवंविधानेन वस्तुनीत्यर्थः । दस्यूनां शबरादीनाम् ॥ ६९ ॥

(३) कुल्लूकः । स्त्रियोप्येतेन प्रकारेणेच्छातः परस्वमपत्तस्य पापं प्राप्नुवन्ति तेन पापेनोक्तानां जन्तूनां भार्यात्वमिति-
पद्यन्ते ॥ ६९ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच स्त्रिय इति । कल्पेन प्रकारेण । अन्यैर्वास्त्रीणामात्मिकत्वापत्तिः । भार्यात्वं तद्वेतो-
धारित्वम् ॥ ६९ ॥

(६) रामचन्द्रः । स्त्रियं तृत्वा एतेन कल्पेन यातेन दोषं प्राप्नुयुः । ताः स्त्रियः तृत्वा एतेषां जन्तूनां पत्नीत्वं या-
न्ति ६९ ॥

स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युतावर्णास्त्रिणापदि ॥ पापान्संसृत्य संसारान्प्रेष्यतां यान्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

(१) मेघातिथिः । ब्राह्मणोभ्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यद्विक्षत्रियादिवृत्तिमुपजीवेत् एवंक्षत्रियादयः स्वकर्मभ्यु-
ताः पापान्संसारान्तिर्यग्गोनीरनुभूय मनुष्यत्वे जातादस्युषु चौरादिर्हिसादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति । अनापदीत्यनुवादः
आपदि विहितत्वाद्दोषाभावः ॥ ७० ॥

(३) कुल्लूकः । एवंनिषिद्धाचरणफलान्मभिधाय अधुना विहिताकणफलविपाकमाह । स्वेभ्य इति ब्राह्मणादयश्चत्वा-
रोवर्णा आपदविना पञ्चयज्ञादिकर्मत्यागिनो वक्ष्यमाणाः कुत्सितायोनीः प्राप्य ततो जन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवन्ति ॥ ७० ॥

(४) राघवानन्दः । अधुना कर्मस्यासेवनेन चेत्येतद्विषयं स्तब्धम्यागतीराह स्वेभ्य इति । च्युताः स्वेभ्यः अनाप-
द्यपि । संसृत्य भुक्ता । प्रेष्यतां दासत्वम् । दस्युषु संकरजातिषु जाताः सन्त इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(५) मन्दनः । एवंमतिषिद्धसेवायां विपाकउक्तः अधुना विहिताकरणविपाकमाह स्वेभ्यस्वेभ्यस्तु कर्मभ्येति । मन्त्रे-
ततां पिशाचतां दस्युषु कर्त्तुमर्हतिहादिषु दस्युदेशेषु ॥ ७० ॥

(६) रामचन्द्रः । स्वेभ्यः कर्मभ्यः च्युताः वर्णाः ब्राह्मणादयः पापान् संसारान् जन्ममरणादीन् संसृत्य प्राप्य
दस्युषु शबरेषु प्रेष्यतां यान्ति ॥ ७० ॥

वान्ताश्च्युत्कामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात्स्वकाश्च्युतः ॥ अमेध्यकुणपाशी च क्षत्रियः कटपूतनः ॥ ७१ ॥

(१) मेघातिथिः । स्वकर्मभ्युत्तानां पापगतयः प्रदर्श्यन्ते वान्तमभाति उत्कया चास्थं मुखं दहते । कुणपः शवशरीरं

(७०) याति शत्रुषु = याति दस्युषु (न, व, भ, ल, र, न०)

(७०) प्रेष्यतां = प्रेततां (न०)

कठपूतनः कुत्सितगन्धनासिकास्य भवति कठपूतन इति वचनादः । प्रकटः पूतनो नाम पिशाचादिः स तु कश्चिदध्वजो भूतविशेषः
स्वशासनिकभूतिरिव ॥ ७१ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । वान्ताशीत्यादि बहुतरत्वधर्मस्यागविषयम् । व्युत्तः स्वर्गमात्र । अभ्येक्ष्य कुणपोमानुषादिभ-
क्ष्यशब्दः । कठपूतन इति प्रेतभेदेनाम् ॥ ७१ ॥

(३) कुम्भकः । ब्राह्मणः स्वकर्मभट्टकद्वितभुक् स्वात्ममुक्तः प्रेतविशेषो जायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मा पुरीषशवभोजी
कठपूतनाख्यः प्रेतविशेषो भवति ॥ ७१ ॥

(४) राजबाण्डः । तत्रैव चतुरो वर्णानां हारनामभेदेनाह वान्ताशीतिह्याभ्याम् । विव्युत्त इत्यनुवादः । वान्ताशी-
वान्ताभभोजी । नास्तेष्कामुक्तः । एवं कुणपाशी कुणपः शवः तदाशी पुरीषगन्धभोजी वा । कठपूतन इति नाम्ना ॥ ७१ ॥

(५) भण्डनः । व्युत्तः कर्मभट्टो विमलकामुखो नाम प्रेतो जायते तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशो वान्ताशीति । स्वकर्मव्युत्तः
क्षत्रियः कठपूतनो नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशोऽभ्येक्ष्य कुणपाशीति ॥ ७१ ॥

(६) रामचन्द्रः । वान्ताशी उल्कामुखो नाम प्रेतो भवति । च पुनः क्षत्रियः अभ्येक्ष्य कुणपं अभातीति कुणपः श-
वः कठपूतनः प्रेतभेदः कुत्सितगन्धनासिको भवति ॥ ७१ ॥

मैत्राक्ष्योक्तिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ॥ चैलाशकश्च भवति शुद्धोधर्मस्त्वकाश्च्युतः ॥ ७२ ॥

(१) मैत्राक्षिभिः । मैत्राक्ष्योक्तिका इति शब्दान्तरं पिशाचवचनपूर्ववत् । अथवा मैत्राक्ष्योक्तिर्दृष्टवपीति मैत्र-
मंगपावुतदक्षिण्यश्चिद्वत् । अन्ये तु लूकमाहुः । मैत्राक्ष्योक्तिः अक्षय्योक्तिः ऐन्द्रियकदर्शनसंसादित्याल्लोके न पश्य-
ति ॥ ७२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । मैत्राक्ष्योक्त्योक्तिक इति प्रेतनाम् । चैलाशकः चेलक्रीटकः ॥ ७२ ॥

(३) कुम्भकः । वैश्यो भट्टकर्मा मैत्राक्ष्योक्तिकनाम्ना पूयभक्षः प्रेतो जन्मान्तरं भवति । मित्रदेवताकत्वाभ्येक्षः पापुस्त-
देवाक्षकर्मैन्द्रियतम ज्योतिर्यस्य समैत्राक्ष्योक्तिकः प्रबोदरादित्वात् ज्योतिषः प्रकारलोपः । शुद्धः पुनर्नष्टकर्मा चैलाशका-
ख्यः प्रेतो भवति । चैलं वसंतसंबन्धिर्नयूकामभातीति चैलाशकः । गोविन्दराजस्तु चैलाशकाख्यः क्रीटचैल इत्युच्यते तत्र-
क्षयं स भवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यमाधिविशेषमकरणम् ॥ ७२ ॥

(४) राजबाण्डः । मैत्राक्ष्योक्तिकमिति । शब्दान्तरं पिशाचवचनमिति मैत्राक्षिभिः । मैत्रं मित्रदेवतापिहितपाप्वि-
न्द्रियं तत्रैव ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स इति अतएव पूयभुक् । पूयपदं पुरीषपदं तत्र तस्यैव संग्राह्यमागत्वात् चेलशकः चेलसं-
बन्धिनी यूकामभातीति तदाख्या गतः ॥ ७२ ॥

(५) भण्डनः । स्वकर्मव्युत्तो वैश्यो मैत्राक्ष्योक्तनो नाम प्रेतो भवति तस्य तदानीं भोज्यनिर्देशः पूयभुगिति । चैलाश-
कतो नाम कश्चित् प्रेतविशेषः तस्यैवानीं भोज्यनिर्देशो नाम्नैव गम्यत इति नष्टभुगुक्तः चैलमस्मातीति चैलाशकः ॥ ७२ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैश्यः मैत्राक्ष्योक्तिकसंज्ञापूर्वभुक् भवति । शुद्धः स्वकर्मव्युत्तः चैलाशकः चेलक्रीटकः भवति ॥ ७२ ॥

(७१) कठपूतनः—कूटपूतनः (मे०)

(७२) मैत्राक्ष्योक्तिकः—मैत्राक्ष्योक्तनः (नं)

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुशलता मेवतिष्यज्जायते ॥ ७३ ॥

(१) मेधासिद्धिः । भेदग्रहणहीनानां पुत्रद्वाराभिर्ध्वगणनादिलोभे विषयमुत्सर्गधर्मात्मैकत्वपरिपन्थिविधायित्वसं-
भ्रान्तिवर्तयितुं संसारस्वरूपमानुष्यकं जन्मवशाद्विद्यतमनूयते । सर्वस्य प्रसिद्धवशाद्यथाविषयेभ्यश्चासेनमवर्तयते । विषया-
त्मिकाविषयलक्षणाः आत्मसम्बन्धप्रवृत्तस्यस्यासत्त्वभावतयैव भवतीत्याहुः । यस्तु कथंचित्सहितं मुक्ते तस्य भोगादिना-
तत्त्वव्युत्पन्नतावभिलाषो जायते । यस्त्वन्मन्मेवापरः सतद्भावनाया तदात्मन्येव पतं पथते । तद्विरमाह तथा तथा कुशलतेति
कुशलतापदं चैकरतीभावोऽतश्च सन सकनोति विषयान्परिहर्तुं ईदमेव प्रवृत्तिरिति दृष्टान्तिपि द्रष्टव्यम् । त्वद्वारगमनाविष्वाग-
मार्जितद्वन्द्वोपपादकं भोग्याविशेषेभ्यश्च प्रतिविद्धा ॥ ७३ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विषयात्मकाः विषयप्रवणबुद्धयः । कुशलता उदसंस्कारता । तथा जरसानुरागपि वि-
षयरागिण एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा यथा शब्दादिविषयान्विषयलोलुपानि तान्तंसेवन्ते तथा तथा विषयेभ्येव तेषां प्रावीण्यं भव-
तीति ततः ॥ ७३ ॥

(४) राघवानन्दः । इन्द्रियाणां प्रसंगेनेत्युक्तं तदुचितगतिजानि दुःस्वाभ्याह यथेतिसमभिः । विषयात्मका
विषयैकदृश्यः । कुशलता निपुणता ॥ ७३ ॥

(५) जम्बूनः । पुनः कर्मविपाकमेव संक्षेपेणाह यथायथानिषेवन्तइति । तेषु विषयेषु कुशलता लालसता ॥ ७३ ॥

(६) रामचन्द्रः । तथा कुशलता उदसंस्कारता तेषां विषयात्मनां तेषु विषयेषु वा तिर्यगादिषु वा जायते ॥ ७३ ॥
तेऽभ्यासात्कर्मणां तेषां पापानामल्पबुद्धयः ॥ संप्राप्नुवन्ति दुःखाति तास्तु तास्विद्वयोनिषु ॥ ७४ ॥

(१) मेधासिद्धिः । ततश्च तेषां पापानां प्रतिषिद्धानां कर्मणामभ्यासान्निहितकर्मभ्यासे पतनमिति तद्भवतु दुःखाणि प-
थन्ति । तास्तु तास्तु कर्मकोटयदियोनिषु ॥ ७४ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतदाह तेभ्यासादिति । कर्मणां तेषां विषयासादितकर्मरूपाणाम् ॥ ७४ ॥

(३) कुल्लूकः । तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयोपभोगानामभ्यासतारतम्यात्तास्तु तास्तु गार्हितगर्हिततरगर्हिततमास्तु
तिर्यगादियोनिषु दुःखमनुभवन्ति ॥ ७४ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह तेऽभ्यासादिति । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहतीति भ्यासः सुचितः । योनिषु
मेतान्तरकादिदेहेषु । अनेन विषयसंगिनां स्वधर्मव्युत्तिरावश्यकतीति सूचितं ॥ ७४ ॥

(५) जम्बूनः । अभ्यासात्पुनः पुनः करणान् अनेन सकृदापद्यं नस्या च कृतं पापं दुःखमिति हेतुरितिसूचितम्
॥ ७४ ॥

(६) रामचन्द्रः । ते तेषां पापानां कर्मणां अभ्यासान् । अल्पबुद्धयः इहलोकं तास्तु तास्तु योनिषु जन्मानि प्राप्नु-
वन्ति ॥ ७४ ॥

तामिह्यादिषु चोपेयु नरकेषु विवर्तनम् ॥ अस्ति प्रवचनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५ ॥

(१) मेधासिद्धिः । तामिसमन्वतामिहमित्याद्याः प्रागुक्तान्नरकास्तत्र विवर्तनमेकेन पार्श्वेनास्ति त्वापार्श्वान्तरिकाव-

तनं अवदस्योत्तानस्य वास्वङ्गधारानिशितपत्रैर्दुर्लभं नृमिर्वापत्रैरेव कदलीदलखंडवत् । तथा विधैर्वैत्रीदुष्कृतिना-
मंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विवर्तनं परिवर्तनम् । बन्धनमिति बध्यन्तेऽस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । एवं छेदनम् ॥ ७५ ॥

(३) कुङ्कुमः । संप्रामुवन्तीति पूर्वश्लोकस्य महोत्तरत्रयानुवर्तते तामिस्राविषु चतुर्थाध्यायोक्तेषु घोरपु नरकेषु-
दुःखानुभवं प्रामुवन्ति तथाऽसिपत्रवनादीनि बन्धनं दुःखमात्मकाभिरकाम्यामुवन्ति ॥ ७५ ॥

(४) राघवानन्दः । तामिस्राविषु । चतुर्थाध्यायोक्तेषु दुःखप्रायास्तु दुःखबहुलेभ्येकविंशतिषु । यास्तव ल्व्योऽन्याह ॥
तामिस्रं लोहशकुं च महारौरवशाल्मली ॥ रौरवं कुङ्कुलं पूतिभूतिकं कालसूत्रकम् ॥ संधातं लोहितोदं च ऋजीषं संप्रता-
पनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं च रौरवम् ॥ असिपत्रवनं चैव तपनं
चैकविंशकमिति विवर्तनमनिर्वाजम् ॥ ७५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तामिस्रेति विवर्तनं ॥ ७५ ॥

विविधाश्चैव सपीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ॥ करम्भवालुकातापान्कुम्भीपाकाश्च दारुणाः ॥ ७६ ॥

(१) मेधातिथिः । करम्भः कर्दमः । कुम्भीषु भक्षिमास्ते हितापेनाऽऽग्नेयेनान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । कुम्भीस्थतैलपाकः कुम्भीपाकः ॥ ७६ ॥

(३) कुङ्कुमः । विविधपीडनं काकाद्यैर्भक्षणं तथा तमवालुकादीन्कुम्भीपाकादींश्च नरकान्दारुणान् प्रामुवन्ति ॥ ७६ ॥

(४) राघवानन्दः । करम्भवालुकातापान् सुतमवालुकान्निततापान् ॥ ७६ ॥

(५) नन्दनः । क्षान्दानरकप्रामिरुक्ता ॥ ७६ ॥

(६) रामचन्द्रः । कुम्भीस्थतैलपाकः ॥ ७६ ॥

संभवाश्च वियोनीषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः ॥ शीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७ ॥

(१) मेधातिथिः । वियोनयः तिर्यक्त्रेतपिशाचादयः । तत्र संभवोजम् दुःखबहुलास्तु ॥ ७७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । अभिघातः पीडा ॥ ७७ ॥

(३) कुङ्कुमः । संभवान् तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलास्तत्प्राप्तिप्रामुवन्ति । तत्र शीतातपादिपीडनादिना नाप्रका-
राणि च प्रामुवन्ति ॥ ७७ ॥

(४) राघवानन्दः । वियोनिषु कृम्यादिषु ॥ ७७ ॥

असकृद्भ्रज्जवासेषु वासंजम्भ च दारुणम् ॥ बन्धनानि च काष्ठानि परमेष्ठ्यत्वमेव च ॥ ७८ ॥

(१) मेधातिथिः । स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

(३) कुङ्कुमः । पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिश्च योनियन्त्रादिभिर्दुःखावहा उत्पन्नाश्च भङ्गलादिभिर्बन्ध-
नादिपीडानुभवन्ति परदासत्वं च प्रामुवन्ति ॥ ७८ ॥

(४) राघवानन्दः । असकृद्भ्रज्जवासेषु भेकादिषु वासं वसतिश्च ॥ ७८ ॥

बन्धुभ्रियवियोगाश्च संवासं चैव दुर्जनैः ॥ द्रव्यार्जनं च नार्शं च मित्राभिघ्नस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावत्पुकार्यौ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । बान्धवैः सुहृद्भिः सह वियोगान् दुर्जनैश्च सहैकत्रावस्थायं धनार्जनप्रयासं धनविनाशं कष्टेन मित्रार्जनं शत्रुघातुर्भावं प्रामुख्यं ॥ ७९ ॥

(४) राघवानन्दः । सह दुर्जनैः सह कृतोत्पीड दुःखदः । नाशं ब्रूयस्येति शेषः ॥ ७९ ॥

जरांचैवाप्रतीकारांभ्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ क्लेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । क्लेशान् द्वेषमोहान् मृत्युं च प्रामुख्यं प्रामुख्यं ॥ ८० ॥

(३) कुल्लूकः । जरांचाविद्यमानप्रतीकारांभ्याधिभिश्चोपपीडनं क्षुत्पिपासादिना च नानाप्रकारान् क्लेशान् मृत्युं च दुर्जां प्रामुख्यं ॥ ८० ॥

(४) राघवानन्दः । क्लेशान् रागादीन् । तापान् आभ्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपान् दुःखहेतून् । प्रामुख्यं प्रामुख्यं ॥ ८० ॥

(५) जन्दनः । संभवाश्च वियोगा निषिद्धाश्च तुर्भिः श्लोकैः पापविशेषैर्मर्त्यलोके दुःखमाप्तिरुक्तेत्यनुसन्धेयं अत्र प्रामोतीत्यनुवर्तते ॥ ८० ॥

(६) रामचन्द्रः । क्लेशान् द्वेषमोहादीन् ॥ ८० ॥

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते ॥ तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ८१ ॥

(१) मेधातिथिः । सात्त्विकेन राजसेन वा भावेन यद्यत्कर्मनिषेवते । सात्त्विकं राजसंतामसं वा शरीरेण तादृशेनैवार्थः । सत्त्वबहुलेन रजोबहुलेन तमोबहुलेन वा तत्तत्फलमुपाश्रुते । सात्त्विकं राजसंतामसं वा यतश्चैतदेवं राजस्तमोबहुलात्कर्मणोऽकुशलसंकरूपहेतोरनिष्टफलमिति । अतस्तत्परिवर्जनेन कुशलसंकरूपकर्मणा भवितव्यम् ॥ ८१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यादृशेन भावेन सत्त्वाद्युत्कटेन । तादृशेन देवादिशरीरेण ॥ ८१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथा विधेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा चेतसा यद्यत्कर्मस्नानस्नानयोगाद्यनुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन रजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिकलमुपश्रुते ॥ ८१ ॥

(४) राघवानन्दः । भावेन मनोवृत्तिरूपेण । यादृशेन सात्त्विकादिरूपेण । तादृशेन सात्त्विकभेदभिन्नेन । देवादिदेहेन । तदुक्तं योचितः प्रतिपृच्छति योचितं च प्रयच्छति ॥ ८१ ॥

(५) जन्दनः । भावेन मनसा ॥ ८१ ॥

(६) रामचन्द्रः । यादृशेन भावेन सत्त्वादियुक्तेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण सत्त्वादियुक्तेन तत्तत्फलं उपाश्रुते ॥ ८१ ॥

एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां च फलोदयः ॥ नैःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिपिदानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि ततो वर्तितव्यम् । यतो दुःखानुबन्धी विषयस्तुलोपभोगोऽतस्ततो निवर्तन्ते । श्रेयसे कर्मविधौ मोक्षोपाये वक्ष्यमाणविद्याकाण्डउपरिष्ठे स्थातव्यं तद्विद्वान्निबोधतः ॥ ८२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । नैःश्रेयसकरं मोक्षहेतुम् ॥ ८२ ॥

(३) कुल्लूकः । एषयुष्माकंविहितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदयउक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसाय मोक्षाय हितं कर्मानुष्ठानमिदं शृणु ॥ ८२ ॥

(४) राघवानन्दः । वैराग्यार्थमुक्तेन्द्रियप्रसक्तिजनितागतीरूपसंहरन्मोक्षोपयोगिः कर्म प्रतिजानीते एष इति पञ्च-विंशत्या । नैःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ८२ ॥

(५) मन्दनः । श्रेयः पुरुषार्थः नितरां श्रेयोनिश्रेयसंतत्र भवं च नैःश्रेयसं अत्र पूर्वोक्तेषु श्रेयस्कारेष्वकर्मसु प्रकृष्टतर-मित्यर्थः । विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणार्थम् ॥ ८२ ॥

(६) रामचन्द्रः । नैःश्रेयसं निःश्रेयसः भावः नैःश्रेयसं तं मोक्षसाधनम् ॥ ८२ ॥

वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३ ॥

(१) मेधातिथिः । निःश्रेयसशब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते । अपितु निश्चितसुखदुःखानुबन्धः प्रीतिविशेषोऽपि । वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थं ज्ञानवेदार्थविषयं उक्तार्थान्यन्यानि पदानि ॥ ८३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपः प्राणायामादि । ज्ञानं ध्यानम् ॥ ८३ ॥

(३) कुल्लूकः । उपनिषद्वेदेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्चावर्तनं तपः कृच्छ्रादि ज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित-हिंसावर्जनं गुरुशुश्रूषेत्येतत्प्रकृष्टं मोक्षसाधनम् ॥ ८३ ॥

(४) राघवानन्दः । वेदाभ्यासोऽर्थतः शब्दतश्च । तप एकादशं मनसः मनसश्चेन्द्रियाणां च एकादशं परमं तप इत्युक्तेः । ज्ञानं ज्ञानार्थं नित्यनैमित्तिककर्म देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजीति श्रुतेः । देवयाजिनः फलार्थं आत्मयाजी अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाता श्रेष्ठः तथाच सूत्रम् । सर्वश्रेष्ठः यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति । ज्ञाने अनयितव्ये सर्वेषां कर्मणामपि तज्जनकतया पेक्षेति तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । संयम इत्युपलक्षणनियमादेः । तथाच पतञ्जलेः सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाभ्यानसमाधयोऽष्टावङ्गोनीति । परं वेदाभ्यासादिकर्मभ्य इत्यन्वयः ॥ ८३ ॥

(५) मन्दनः । ज्ञानं धर्माधर्मज्ञानम् ॥ ८३ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदानां अभ्यासः १ तपः दानानि २ ज्ञानं ध्यानं ३ इन्द्रियाणां च संयमः ४ अहिंसा ५ गुरुसेवा च ६ नैःश्रेयसकरं परं ७ उत्कृष्टं ॥ ८३ ॥

सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ॥ किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४ ॥

(१) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषामिति मुनीनां प्रभः । किञ्चिदिति किमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(२) कुल्लूकः । सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शुभकर्मणां मध्ये किञ्चित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनस्यादिति वितर्कं ऋषीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरभोकेन निर्णयमाह ॥ ८४ ॥

(४) राघवानन्दः । कर्मण आरादुपकारकत्वमित्युक्तेः स्यादाशङ्कत ऋषीणाम् । शुभकर्मणां मध्ये कर्म पुरुषं प्रति न किञ्चित् जन्मप्रवाहानुच्छेदकत्वात् ॥ ८४ ॥

(५) मन्दनः । किंस्यादिति पृच्छेदधत्तेदित्यर्थः ॥ ८४ ॥

(८४) किञ्चिच्छ्रेयस्करतरं = किंस्याच्छ्रेयस्करतरं (न०)

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां पुरुषं प्रति किञ्चिन्भेदस्य करं परं कर्म सर्वेषां वेदानां कर्मफलस्त्वानि यमात्कर्मसाध्यफलानां भस्मीभूतदेहादानसंभवात् इहव्यतिरिक्तात्मदर्शनार्थं श्रोतव्योऽन्तर्ध्वोनिदिभ्यासितव्य इत्यादिश्रुतीनामात्मज्ञानं मोक्षसाधनतरमपि कर्मैव चोत्तरमोमांसामतमाश्रित्य श्रेयस्तरमिति ॥ ८४ ॥

सर्वेषामपि चैतषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥ तद्व्याप्त्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतंततः ॥ ८५ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विविधमात्रज्ञानं देहैर्द्विबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृभोक्तृत्वोपपत्तिरूपस्य । अहंमयममेयतयाऽऽत्मनि विषयमतीत्यन्तर्गतस्य जीवक्षेत्रविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशेऽप्यनष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानं अपरं सर्वस्य जगतोजन्मादीनां परमात्मैककारणत्वेनित्यस्य सतएकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यक्मनुष्यादिष्वेकत्वदर्शनं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योऽन्तर्ध्वोनिदिभ्यासितव्य इत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्य ज्ञानं । तत्रक्षेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिषूपयुज्यते । असति हि देहादिव्यतिरिक्तेस्मिन् और्ध्वदेहिकानां भोक्तृफलानां स्वर्गकामादिचोदना अनर्थिकाः स्युरतस्तत्र न कश्चित्प्रवर्तेतातस्तत्कर्मानुष्ठानोपयोगि । यत्तु परमात्मैकत्वज्ञानतिरोधानोपसेनाभ्याससामर्थ्यनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दनित्याविनश्वरभावस्यात्मनः प्रकाशनं तत्रेदमुपपद्यते ॥ तदप्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते स्मृतंतत इति अमृतंततः गतेर्ध्यापत्तितत इति विद्यानिर्देशात्मात्मविधायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वादमृतत्वाय कल्पते । अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैतविषयस्य सदात्मनो दर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ॥ ८५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । उत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं ध्यानम् । अद्वयं मुख्यम् ॥ ८५ ॥

(३) कुल्लूकः । एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिषदुक्तपरमार्थज्ञानं प्रकटं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् । अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ॥ ८५ ॥

(४) राघवाण्डः । तत्रोत्तरं सर्वेषामिति । आत्मज्ञानं परं स्मृतमिति कर्मणोऽप्युद्देश्यं वेदेति श्रुतेः ॥ सर्वकर्मास्त्रलमिति स्मृतं ॥ तदप्यश्रेष्ठउपासनाया अप्युद्देश्यम् जानीहि तत्र हेतुः प्राप्यते स्मृतं तस्यैव सर्वपुंवा उच्छास्पदत्वात् ॥ ८५ ॥

(५) बन्धुनः । तच्छृणुतेत्याह सर्वेषामिति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मज्ञानं परात्मज्ञानम् ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वेषां कर्मणां मध्ये आत्मज्ञानं परमात्मनो ज्ञानं परं उत्कृष्टं स्मृतम् । तत् ज्ञानं सर्वविद्यानां सर्वतत्त्वज्ञानानां अद्वयं मुख्यम् । ततः ज्ञानात् अमृतं मोक्षं प्राप्यते ॥ ८५ ॥

षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ॥ श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्मवैदिकम् ॥ ८६ ॥

(१) मेधातिथिः । वेदाभ्यासादीनि षट्कर्माणि श्रेयस्कराणि तेभ्यो निःश्रेयसकरत्वं वैदिकस्य ज्योतिष्टोमोदेः कर्मणस्तेषु मोक्षत्वं प्रतिपद्यते । ननु च यदित्वावत्पूर्वेषामिति निर्धारणे षष्ठी तदनुपपन्ननिर्धारणं हि समुदायभूतविशेषस्य केनचित्प्रमेण तदैकविषयेण चोपपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम इति मनुष्यजातौ क्षत्रियोऽप्यन्तर्भूतः स शूरतमत्वेन निर्धार्यते । अनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुतो निर्धारणं न हि भवति न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिदं अशोच्यते अन्तर्वेदाभ्यासादीनि वैदिकान्येव कथमुद्दिष्टं वैदिकं कर्म । यद्येवं सामान्यसामान्यात्सुतरामनिर्धारणं न हि भवति गवांगौरुत्पन्नक्षीरतमेति । यद्वैदिकानि चोद्दिष्टानि भविष्यन्तत एवैतदपेक्षेत वैदिकं श्रेयस्करमिति । किञ्च कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि ।

(८६) सर्वेषां=पूर्वेषां (मे०)

यदितावत् ऽप्योतिष्ठोमादीनि विशेषग्रहणे प्रमाणवत्कथ्यम् वेदाभ्यासादीनामवैदिकत्वात् । अथस्मार्तत्वान्मतानि वैदिकानि
 यान्येव प्रत्यक्षश्रुतिविहितानि तान्येववैदिकादीनि । नहिसर्ववैदिकेषुकर्मसुवेदाभ्यासादीनामंगत्वेनतद्भावः एतच्चयद्वक्ष्यत्य-
 न्तर्भवतिक्रमशः तस्मिन्क्रियाविधाविति तद्धितस्यनेति तस्मिन्निहोत्रादीतपोगुरुसंपाद्यस्यात् अनेनेतेनोक्तेननकश्चिदर्थः ।
 वेदाभ्यासादीनामन्यनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीन्यपि तत्रनविध्यः कीदृशममोषाभेयस्करत्वंनापिसमानिफलानि येनफलस्योत्कर्ष-
 वत्तयैवमुच्यते यथागोदानात्स्वर्गस्य ऽप्योतिष्ठोमाश्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता यथोक्तलोकवत्परिमाणवत्फलविशेषः स्यादिति ।
 अत्रोच्यते यदुक्तं चैतेनोक्तेन नकश्चिदर्थ इति तत्रकेचिदाहुः विरोधेस्मार्तैर्भौतेबाधकत्वज्ञापनार्थेवैदिकानांभेयस्करत्वेवचनं
 यथोक्तकल्पविरोधेविकल्पः अतुल्यायाःश्रुतेःस्पष्ट्याबाधइति ॥ श्रुतिद्वैधंतुयत्रस्यात्तत्रधर्मावुभौस्पृता । स्पृतिद्वैधेअनु-
 वादस्पृतिरित्यर्थयुक्तंभवति अमुनेवावगतत्वादवाच्यमेतत् । विस्पष्टीकरणार्थमेवपुनरुच्यतइत्यदोषः । अथवाभ्यो-
 पितथार्थःसंभाष्यते शुद्धेवविकल्पवचनं ॥ स्पृतिद्वैधेनतद्विकल्पार्थतेनायमर्थःस्मार्तैर्भ्योवैदिकानिबलीयासि । वेदाभ्यासा-
 दिग्रहणंसर्वस्मत्तत्पदार्थानार्थवृत्तानुरोधादेवंपठितं । वयंतुब्रूमोभ्यायतिद्वयोमर्थोभ्यायसिद्धस्यापिसौहार्देनाभिधानमनारभ्य-
 युक्तं इहात्मनोज्ञानमभेदपदं पठ्यते तत्रकःप्रसंगोबाधात्तस्य स्पृतिकारानचत्सवाभ्यानिस्ववाक्यैरेवप्रमाणयितुमर्हति ।
 अभ्योच्यये याज्ञवल्कीयायाःस्पृतेर्विधिस्तैरुच्यते नात्मीयायाःसमानता । यत्तावदात्मीयायामप्युक्तंभवत्यतःप्रकरणानुरो-
 धादेवाभ्यासादिपदप्रथक्अग्निहोत्राद्युपदेशः । नेहात्मानंप्रतिज्ञायेदंपठ्यते कथंचतैर्ध्याख्यातमिति आत्मज्ञानंश्रुतिपरत्वेन-
 वेदाभ्यासादिभ्योवैदिकयागादिकर्मभेदमिति ततोभ्यात्मज्ञानमितरथाभ्यत्रप्रजायाअभ्यतुच्यमानमभ्यत्रास्तमभ्यत्रपतितं-
 स्यात् । अथवावैदिकमनआत्मज्ञानमेवमर्थस्य वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वादग्निहोत्राद्युपदेशऔषभपानेवृद्ध्युपदेशवदाला-
 दिप्रवृत्त्यर्थः । यदिवाकर्मकाण्डेनशिष्टात्त्वाभाविकोमेनामनाद्यविद्यावासनाविषयासंगहेतुभूतामवधूयशास्त्राभ्यासवासना-
 सामभ्यवशात्क्रमेणोपजातवैराग्यशिथिलोभूतदृढतृष्णारागग्रहणउत्तमाधिकारानुशासनेनियोज्यतांप्रतिपत्तुं समस्तमपिश्रु-
 त्पादिदृष्टमधिकारोपकारकत्वंकर्मकाण्डस्यविज्ञायतइतिब्रह्मवादिनः अतोवक्ष्यमाणनिबृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतच्छ्लेषस्कर-
 रनरेण्यसर्वथाकर्मवैदिकमिति । अथवा भेदोयदि सर्वेषामपि त्वमवदसत्यदर्शनद्वयेभ्यात्मैकत्वज्ञानेभेदइत्यर्थः । एवे-
 दाभ्यासादीनांभेदोपदेशादिनोद्यंतकर्तव्यम् । षष्ठीनोद्यंतुर्तेरेवसमाहितं बुद्धयारोपितान्तरेणपृथक्कोपपत्तेर्यथाभधुराःपाटली-
 पुत्रकेभ्यआक्यतराइति तथासतीपंचमीस्यादितिचेत् अत्रापिप्रतिविहितंधर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । षण्णाभेषां वेदाभ्यासादीनामभ्ये यदेतैर्जस्यभेयोपवर्गाख्यं प्रेत्येह च जीवन्मुक्तिमुक्तिकर-
 वैदिककर्म यज्ञादिकलानांभसंस्थिता कृतम् ॥ ८६ ॥

(३) कुल्लूकः । एषांपुनः षण्णांपूर्वोक्तानांवेदाभ्यासादीनां कर्मणांमभ्ये वैदिककर्म परमात्मज्ञानमैहिकामुष्मिकभेय-
 स्करतरंज्ञातव्यं । पूर्वश्लोके भोक्षहेतुत्वमात्मज्ञानस्योक्तमिहचैहिकामुष्मिकभेयोत्तरहेतुत्वमुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं । तथाहि
 प्रतीकोपासनानांसंशयोदयेनाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगतंतत्रास्य कामचारोभवति । गोविंदराजस्तु एषांपूर्वश्लोका-
 नानांवेदाभ्यासादीनांषण्णांकर्मणांमभ्यात्स्मार्तकर्मपेक्षया वैदिककर्मसर्वदेहपरलोके सातिशयंसातिशयेन कीर्तिस्वर्गनि-
 भेषः साधमंक्षेयमितिभ्याख्यातवान् तदयुक्तं । वेदाभ्यासादीनांषण्णामपि प्रत्येकंश्रुतिविहितत्वात्तेषु मभ्ये स्मार्तापेक्षया
 किंपिदेवार्किंपिच नेति न संभवति ततश्च कथनिर्धारणे षष्ठी तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या ॥ ८६ ॥

(४) राघवाचम्यः । षण्णां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां कृतिसाध्यानां भेयस्करतरं निष्कामं नित्यादिकर्म कर्मणा
 शुद्धान्तःकरणस्यैव ज्ञानाधिकारान् ॥ भेयोहि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाभ्यासानं विशिष्यते ॥ भ्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छा-

न्तिरनन्तरम् । इति भगवतोक्तत्वात् ॥ नावेदविष्मनुतेतंबृहन्तमिति श्रुतेः । कर्म क्रियत इति व्युत्पत्त्या अवगमननादि तत्सा-
भ्याहं ब्रह्मास्मिन्ति ज्ञानं वा अतएव वैदिकम् ॥ ८६ ॥

(५) मन्दनः । अपरमपि श्रेयस्करमाह षण्णामेषान्तपूर्वेषामिति । वेदाभ्यासादीनां वैदिकं कर्माग्निहोचादि ॥ ८६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषां षण्णां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषां कर्मणां मध्ये फलं च पुनः इह लोके च फलं । वैदिकं कर्म सर्वदा श्रेयस्करतरं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिन्तस्मिन्क्रियाविधौ ॥ ८७ ॥

(१) मेधातिथिः । एतावद्वैदिककर्म ज्योतिष्टोमाद्याचक्षते तेषामेवंश्लोकयोजना क्रियाविधिः कर्मविधिवैदिकक-
र्मयोगेकर्मयोगेबहिः संपाद्यावस्थाः एतान्युपनिषद्वेदाभ्यासादीन्यन्तर्भवन्ति तस्मिन्निति ध्याप्यतया कचित्कस्यचित्सममे-
षामन्तर्भावमाह कर्मयोगइत्युक्तं क्रियाविधिग्रहणंश्लोकपूरणार्थं कर्तुं यज्ञेभ्य इति तद्वा सोमयागभेदेन भेदो ध्याख्येयः । तत्र वे-
दाभ्यासस्तावत्सत्रेऽन्तर्भवति यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः तपोदीक्षापदेशसोमयागेषु पयोधृतं ब्राह्मणस्येत्यादिज्ञानं सर्व-
त्रापि दुःखानधिकारादेव मिद्वयसंयमः प्रत्यहगामिनः स्त्रियमपेयान्मांसमश्रीयादिति । आर्हिसानिरतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणेना-
च्छिन्त्यादपि कृत्वा सस्येति गुरुसेवादेरित्यमप्रवृत्तिः । येतु निवृत्तमेव कर्माद्ब्रुतेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थः श्लोकोऽन्तर्भव-
न्त्युपासनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भवति । तथा चोपनिषद्ग्रन्थोपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापक्षपणार्थो न पुनः प्रति-
विधानविकारएवोक्तो भवति अतो विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवने सति प्रत्यवायएव तर्हि कुतो मोक्षः फलोपभोगेन जन्मान्तरे-
षात्तदुरितक्षयादकरणात्त्वबुद्धिपूर्वमजानानस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिथ्येन कृतिनिष्कृतित्वान्
निरुपाध्यात्मस्वरूपसाक्षात्करणाच्च प्रथमतः वेदयेत्तद्भावापत्तिर्भेदः । अतश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि ।
यस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स षष्ठं ध्याख्यातः । वीप्सायाविधिरुपासनविधिरेव द्रष्टव्यः श्रोतव्यइत्यादिनोदितो बहुत्वाच्चीपा-
सनाप्रकाराणां तस्मिन्तस्मिन्निति वीप्सायुज्यतएव । अतो ब्राह्मणान्युपासीत येष आदित्ये हिरण्यमयः पुरुष इति । स च एष आ-
त्मा पशुहृत्पाप्मेत्यादि । क्वचिदुपात्तबुद्ध्याभ्यारोपितश्रूयते क्वचिद्विरण्यमयइत्यादौ लक्षणया तस्यैवोपासना क्वचित्सर्वोपा-
सनाधिपत्येन निष्कलं मिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्ठादिनिचोदना बहुत्वाच्चीपसोपपत्तिः ॥ ८७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । सर्वाण्यन्तर्भवन्ति यस्मिन् क्रियमाणे एतान्यापि विना भावितानि सिध्यन्तीत्यर्थः । तस्मि-
न्तस्मिन्निति यथा यज्ञं जपादिवेदाभ्यासः । तपोदीक्षानियमादौ । उद्गीथादचिन्तनेन ध्यानम् । इतराणि च त्रीणि सर्व-
त्रानुसंततानि ॥ ८७ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेदात्मज्ञानस्य स्पष्टयति वैदिके इति । वैदिके पुनः कर्मयोगे
परमात्मोपासनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्ताभ्यैहिकामुष्मिकश्रेयांसि तस्मिन्नुपासनाविधौ क्रमशः संभवन्ति । अथ-
वा सर्वाण्येतानीति वेदाभ्यासादीन्येव परावृण्यन्ते । परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनि तमेतवेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन
ज्ञानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिविहिता इत्येवान्तर्भवन्ति ॥ ८७ ॥

(४) राघवानन्दः । अतएवाह वैदिकइति । वैदिके वेदैकसाध्ये ज्ञाने । अतएव कर्मयोगे कर्मणः परंपरया
साधनतया युज्यमानत्वात् अन्तर्भूतं कारणतया ॥ सर्वकर्माहितं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यादि स्मृतेः । कथमन्तर्भवन्ती-

त्याकांक्षायामाह तस्मिन्मिति । क्रियामित्यादिकर्म विधीयते अस्मैऽन्तःकरणशुद्धिरूपा यत्तदभ्युपासना र्यविधीयते । तेन च अवणादि तदपि । ज्ञानेपर्यवस्यतीति [क्रमश इत्यर्थः] ॥ ८४ ॥

(५) नन्दनः । वैदिककर्मणो वैशिष्ट्यकारणमाह वैदिकेकर्मयोगेहीति । कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने एतानि वेदाभ्यासादीनि । औतानामन्त्रसाध्यत्वात्तेषु वेदाभ्यासस्यान्तर्भावः उपवासव्रतादिषोदना तपसोऽन्तर्भावः । अज्ञातस्यानुष्ठानासंभवाज्ज्ञानस्यान्तर्भावः । स्त्रीसङ्गवर्जनमौनादिविधानादिन्द्रियसंयमस्यान्तर्भावः तस्मादेतारान्निर्माणश्रुतः प्राणान्मयिष्मिन्त्यादितिविधानाद-
हिंसायामन्तर्भावः ऋत्विगाचार्यानुवर्तनाद्गुरुसेवायामन्तर्भाव इति ॥ ८५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वैदिके कर्मयोगे एतानि सर्वाणि कर्माणि अशेषतः अन्तर्मध्ये तस्मिन्क्रिया विधौ क्रमशः भवन्ति ॥ ८६ ॥

सुखाभ्युदयिकंचैव नैः श्रेयसिकमेव च ॥ प्रवृत्तंच निवृत्तंच द्विविधंकर्म वैदिकम् ॥ ८८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च प्रवृत्तमेव वैदिककर्मव्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधमिति नैषदोषः प्राधान्यतन्निवृत्त-
वैदिकव्याख्यातं न पुनरग्निहोत्रादीनि वैदिकं तु सर्वत्राविशिष्टं सुखमुपेत्योपपद्यते यदपि सुखाभ्युदयिकं सुखोदयः प्रयोजनमस्ये-
ति वाऽन्वयार्थो वा कर्तव्यः निःश्रेयसं प्रयोजनमस्येति च केषनप्रवृत्तपदे यथासंख्यपूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । स्वर्गादि सुखं तद्व्याभ्युदयो यत्र तत्सुखाभ्युदयिकं कर्म । प्रवृत्तः उत्तरोत्तरप्रवृत्तिहेतुत्वात् ।
निःश्रेयसजनकं तु निवृत्तं अत्यन्तनिवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ८८ ॥

(३) कुल्लूकः । वैदिककर्मान्न ज्योतिष्टोमादि प्रतीकोपासनादि च गृह्यते स्वर्गादि सुखप्राप्तिकरं सारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्र-
वृत्ताख्यं वैदिकं कर्म । तथानिःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्म नैःश्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्ताख्यमित्येव वैदिकं कर्म द्विप्रकार-
कं वेदितव्यम् ॥ ८८ ॥

(४) राघवानन्दः । नित्यनैमित्तिकानामेव कर्मणां ज्ञानहेतुत्वं वदन् काम्यततो भिनत्ति सुखेति । सुखाभ्युदयिकं
सुखं स्वर्गादि अभ्युदयं पशु पुत्रादि तयोः साधनं । प्रवृत्तं काम्यं निवृत्तं निष्कामं नित्यनैमित्तिकं तन्नैःश्रेयसिकं निःश्रेयो-
मुक्तेस्तदर्थत्वात् ॥ ८८ ॥

(५) नन्दनः । सुखाभ्युदयस्तन्निमित्तं सुखाभ्युदयिकं निःश्रेयसं मोक्षस्तन्निमित्तं नैःश्रेयसिकं तयो र्यथाक्रमसंज्ञे प्रवृत्तं-
निवृत्तंचेति ॥ ८८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सुखं आभ्युदयिकं ॥ ८८ ॥

इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तकर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८९ ॥

[अकामोपहृतं नित्यं निवृत्तंच विधीयते ॥ कामतस्तु कृतं कर्म प्रवृत्तमुपदिश्यते ॥ ९ ॥] +

(१) मेधातिथिः । इहकारीरिवैश्वानर्याद्यमुक्तज्योतिष्टोमादिकाम्यसंपादकं कर्म । काम्यतद्वृत्तिकाम्यं फलस्य काम्य-
त्वात्साधनमपिकर्मकाम्यतएव । निष्कामं नित्यं ज्ञातं पूर्वमुभयत्र शेषमविदुषो नाधिकारान् अनयोपिरहस्याधिकारिज्ञानमुप-
दिश्यते तदा तदुभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाप्यर्थलक्षयति ज्ञानमाद्यमुख्यं यस्येति विग्रहः योभिमुखः सलोकः पूर्वक्रियाप्रतिलभ-
ते । अतश्चैतदुक्तं भवति ज्ञानप्रधानं प्रधानतोऽनुष्ठेयं वेदाभ्यासादितु शास्त्रमात्रया ॥ ८९ ॥

(९) सर्वज्ञानारायणः । तद्विवृणोति इह चेति ॥ ८९ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पष्टयति इहेति । इह काम्यसाधनवृद्धिहेतुकारियागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनज्योतिष्टोमादि यत्कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकसंसारनिवृत्तिहेतुत्वान्निवृत्तिमित्युच्यते ॥ ८९ ॥

(४) राघवानन्दः । एतद्विभजते इहेति । इह काम्यं कारीयादि । अमुत्र ज्योतिष्टोमादि । निष्कामं तु ज्ञानपूर्वं ज्ञानस्य पूर्वं जनकतया वर्तमानत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति स्मृतेः ॥ ८९ ॥

(५) नन्दनः । ज्ञानसर्वज्ञभूतेषु चात्मानमित्युत्तरत्र वक्ष्यमाणम् ॥ ८९ ॥

(६) रामचन्द्रः । इह लोके यत्काम्यं च पुनः अमुत्र परलोके निमित्तं यत्कर्म तत्कर्म प्रकृतं कीर्त्यते । तु पुनः ज्ञानपूर्वं कृतं यत्कर्म निष्कामं तन्निवृत्तिः उपदिश्यते कथ्यते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ॥ निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येत्येति पञ्च वै ॥ ९० ॥

(१) मेधातिथिः । ननु च काम्यकर्मप्रवृत्तिमित्युक्तं काम्यानि च कानि चित्स्वर्गफलानि कानि चिद्विद्यास्वर्गफलानि तदेव साम्यताफलं किञ्चिद्विष्टकर्मतः किमिदमुच्यते देवानामेति साम्यतामिति याग्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि ताम्यपि स्वकल्पस्वर्गफलान्यतो न विध्यः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलं न च शक्यं वक्तुं यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठेयानि । तथा चानुष्ठितानि वैदेवत्वफलानि संपद्यन्ते । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं शांतपामकः स्वर्गकाम इति न वस्तुत्वाभावेन विषयभक्षणम् । अथो देवत्वादिप्राप्तिर्भवति न च काम्य इति विदुर्दमिति प्रतिषेधाधिकारे-
स्वकामिनं कथमिति चेत्तथा भूतस्यैव तत्र फलत्वेनाश्वयः न सति ह्यमानं काम्यं भवति अथ नित्यानां फलमितः कथ्यते नित्यताह-
न्यावजीवादिफलैश्च तत्र नित्यफलमवगमितं अथा चाम्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिकरः कल्प्यतां तद्विकल्पकानां नित्यत्वेन विरुध्यते योऽप्युत्तरः श्लोकः प्रभूतान्यप्येति पञ्चवेति तथाप्यप्येति विमुच्यत इति विध्यः । अन्यत्राप्ययोलय उच्यते न चैव भूते-
षु जीवस्य लय इष्यते अपि तु ब्रह्मरूपापत्तये पठन्ति । अन्येऽपि व्याचक्षते न चातिक्रामति पञ्चभूतानि पांचभौतिकं तस्य शरीरं भवति अपि तु तेजोमूर्तिचान्वेति तदपि निश्चितं शरीराय ह्यहो मोक्षः तत्र शरीरमेकं वा भवत्पांचभौतिकं च कोविशेषः संसरित्वेऽतो व्याख्येयं योऽश्लोक उच्यते । यत्तावदुक्तं कस्य कर्मणो देवसाम्यताफलमिति नित्याकामफलत्वात् । कामानां च फलान्तरयागादिति तत्र ब्रूमः नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणा मेतत्फलमुच्यते किं तद्विनिवृत्तस्य कर्मणो यत्फलं तत्र प्रवृत्तं किञ्च न विद्यते अथ न तत्फलमाप्यत इति तेनैतदुक्तं भवति कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यतया वेदितं सास्यपरागतिर्देवत्वप्राप्तिर्न तु मोक्षः । यत्पुरहस्या-
धिकारोक्तं कर्म तदनावृत्तिहेतुस्तव कामयमानस्य फलं कल्पोपहतत्वात् कर्मबन्धहेतुः कर्मणा सेवतदभावो यत्स्वफलदानार्थम-
धिकारिणः कार्यकारणभारभन्ते तथैव नित्याभ्यास्यति क्रियमाणानि प्रत्यवायहेतवो भवन्ति । ताम्यपि शरीरमारभत एव । यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि च करिष्यति । तस्य शरीरारंभककर्माभावाद्धेत्वभावेन मोक्षमवाप्स्यति । आत्मज्ञानस्योपभोगः यथोक्तं ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥ मोक्षहीनः प्रवर्तते तत्र काम्ययोरित्युक्तं भ-
वद्विन्नं विद्यमानं तस्यैव विषयाक्षयोस्ति । न चानुष्ठितयोगविद्याया ब्रह्मरूपापत्तिः एतदेवाभिप्रेत्योक्तं निष्कामज्ञानपूर्वमिति तथा कामात्मतानप्रशस्ता समानक्रियस्य सामार्थ्यस्तस्य भावः साम्यता देवैः समानगतिर्भवतीत्यर्थः । येषां भूतान्यप्येतो-
न्य-

व्ययप्रतिष्ठाया मोहः सोपिनयुक्तः विप्रलापनमव्ययउच्यते तुषारनिखिलप्रपंचोभवतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यपि पाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ९० ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । साष्टितां सायुज्यतां समानाकारतामिति यावत् । भूताभ्यभ्येति लिङ्गदेहजहाति ॥ ९० ॥

(३) कुङ्कुमः । प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतिवृत्तफलकर्मणा प्राप्नोति । एतच्च प्रदर्शनार्थमभ्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलान्तरमपि प्राप्नोति । निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारम्भकानि पञ्चभूताभ्यतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

(४) राघवानम्बुः । अतएवाह प्रवृत्तमिति । साष्टितां समानैश्वर्यम् साम्यतामितिक्रियत् । तावत्पर्यन्तमेव प्रवृत्तकर्मणा गतिः । भूतानि सकारणभूतभौतिकानि स्थूललिङ्गशरीरद्वयम् । अत्येति नाशयति अभितोवोपादानतया प्राप्नोति भूतारभ्यत्वाद्भयोः । यज्ज्ञानेनाज्ञाननाशद्वारेणेति शेषः । आरोपितस्य ज्ञाननाशत्वेऽविप्रतिपत्तेः ॥ ९० ॥

(५) मधुमः । साष्टाङ्गसायुज्यसाधनमिति यावत् भूताभ्ययोमुक्तिः ॥ ९० ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रवृत्तकर्म संसेव्य कृत्वा देवानां साम्यतां एति प्राप्नोति । तु पुनः निवृत्तं कर्म सेवमानः पञ्चभूतात्मकलिङ्गदेहे प्राप्नोत्येव ॥ ९० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ समं पश्यन्मात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(१) मेघातिथिः । कथंपुनः प्रपंचः कर्तव्य इत्यत आह भूतशब्देन यार्त्तिकचित्स्थायवरजगमपुण्यप्राणितत्सर्वमुच्यते तत्र चात्मानं पश्येत् अहमिवैतज्जगदिति । तथाच भुतिः अहंबुद्धयरेरिवेति प्रतिषेधवद्देवावभासत्परंपरव्यवहारजहात् अयमहमेतन्ममनेदममेति अयतेवभ्यस्त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्यो जिज्ञातत्परभेदस्यैकवलात्मैकत्वं भातिनत्स्वाराज्यदेवतार्थः । सर्वभूतानि चात्मनीति यदेवविकारप्रपंचरूपजगत्तदेव तन्मयि स्थितं अहमेकः सृष्टाकर्ताभ्याताभ्येयभेतिसंपद्यते । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योजयते मन्यते नास्त्यादित्योवा देवता अहमेव देवतेत्येवंपश्यन्मात्मयाजी संपद्यते न पुनरात्मापदेशेन यागः कर्तव्यतया चोच्यते । केचिदाहुः नास्मिन्नादिव्यवहारो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्याः । स्वाराज्यान् त्वेराज्ये भवाः स्वाराज्याः परमात्मवत्त्वतश्च संपद्यते स्वप्रकाशश्च भवति चन्द्रादित्याद्यालोकमपेक्षतेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि नास्त्यः करणमनआदितः पश्यन्तीति च भावेतदुच्यते दर्शनमात्रं सकलबाह्याभ्यन्तराख्यापारतिरस्करणे तद्भावनापरस्यात् ॥ ९१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । सर्वेषु इन्द्रमानदेवतासु आत्मानमिज्यत्वेन पश्यन् सर्वभूतात्मन्यात्मनीज्यमानेन सर्वभूताभीज्यन्तइति सममुभयचात्मानमिज्यमानं पश्यन्मात्मयाजी भवति सच स्वाराज्यं स्वतः सर्वाधिपत्यमधिगच्छति ॥ ९१ ॥

(३) कुङ्कुमः । सर्वभूतेषु स्वावरजगमात्मकेष्वहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूतानि परमात्मपरिणामसिद्धानि मयैव परमात्मन्यासतइति सामान्येन जानन्मात्मयाजी ब्रह्मार्पणम्यायेन ज्योतिष्टोमादि कुर्वन्नेन राजते प्रकाशतइति स्वराद् ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः । तथाच भुतिः सर्वस्वविद्ब्रह्मतत्त्वज्ञानिति शान्तउपासीत तथाच बुद्धेदमन्त्रः यस्तु सर्वाणि भूताभ्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानंततो न विजुगुप्सते ॥ ९१ ॥

(४) राघवानम्बुः । आत्मज्ञानं परमित्युक्तं तत्कीदृशं किमधिकारिकं किं फलमिति संक्षिप्याह सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वधिपतयानुभूय सर्वभूतानि चाधिष्ठेयतया तस्मिन्नेवारोपितानीति । समं पश्यन्मिति योजना सर्वस्वविद्ब्रह्मेति भुतेः । आत्मयाजी आत्मान्तःकरणं तच्छुद्ध्यर्थं कर्मकारी तदधिकारिकं ज्ञानमित्यधिकारिनिर्देशः । स्वाराज्यं मुक्तिरिति फलनिर्देशः । स्वेनैव राजते स्वराद् स्वप्रकाशमनन्यमकार्षं ब्रह्म तस्य भावः स्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(५) गन्धनः । निष्कामज्ञानपूर्वतन्निवृत्तिमुपदिश्यतइतीत्युक्तं किन्तु ज्ञानमित्यपेक्षायामाह सर्वभूतेषु चात्मानमिति । आत्मानं परमात्मानं आत्मनि परमात्मनि कुतएतत् श्रीभगवद्गीतायादर्शनात् ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वत्र मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ श्रुतिभूतानां नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां परमात्मनि समर्पणमात्मयानित्ववेतदपि श्रीभगवद्गीतासूक्तं ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं तज्जगत् ॥ त्वकर्मणा समभ्यर्चसि त्विदं विन्दति मानव इति । त्वरादपरमात्मा तस्य भावः त्वाराज्यम् ॥ ९१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मयाजी आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन योजयते सः त्वाराज्यं त्वलोकं गच्छति ॥ ९१ ॥

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥ आत्मज्ञाने शमे च स्याद्देवाभ्यासे च

यत्नवान् ॥ ९२ ॥

(१) मेधातिथिः । यथोक्तान्यपि कर्माणीति नानेनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां परिहृतिर्निर्दिधीयते । अपित्वात्मज्ञानेनैव त्ववान्स्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासो विधीयते कर्माणि परिहायेति त्वार्त्तबन्धप्रशस्तदेवतायतनप्रदक्षिणमग्निरुगमनादीनि मुक्तोऽप्यात्मज्ञानमभ्यस्येन्न हि नित्यानां कर्मणां त्वेष्वप्यपरित्यागोऽस्ति पुरुषमेधादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना ॥ ९२ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । पूर्वमात्मज्ञानार्थं यज्ञादीनामभ्यनुष्ठेयत्वमुक्तमधुना त्वशक्तौ ध्यानजपेन्द्रियनिग्रहमात्रेपि तत्सिद्धिरित्याह यथोक्तान्यपीति । परिहाय परिहाय ॥ ९२ ॥

(३) कुल्लूकः । शास्त्रोदिताभ्यस्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानेन्द्रियजयप्रणवोपनिषदादिवेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोपसंक्रुयान् एतच्चैषां मोक्षोपायान्तरद्वयोपायत्वप्रदर्शनार्थं न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ॥ ९२ ॥

(४) राघवानन्दः । त्वाराज्यसाधनज्ञानस्य शमादिसहितं अवगमननिदिध्यासनमेवासाधारणसाधनमित्याह यथेति । परिहाय असाधनत्वेन त्यक्त्वा शान्तोदात्तउपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति । तथा ॥ न कर्मणान्प्रजयाधनेन त्यागेनैके अघृतत्वमानशुः ॥ किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति ॥ त्यजधर्ममधर्मं च उभे सत्यानृत्येत्यजइत्यादिश्रुतेः ॥ आत्मध्याने मनननिदिध्यासतयोः मननं विना निदिध्यासनानुपपत्तेः । शमे शमद्वयोपरतितितिक्षास्तु । वेदाभ्यासे उपक्रमादिनोपनिषदर्थनिर्धारणे अवगार्थापरपर्याये विचारे ॥ आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः । उपक्रमादिभिरात्मज्ञानफलकतया अवगादेर्विधानात् । फलवान् ' आदरनैरन्तर्यदीर्घकालादियुक्तः स्यात् । आत्मज्ञाने इति कचित्पाठे तदात्मज्ञाने जनयितव्ये शमादौ यत्नवान्स्यादित्यन्वयः ॥ ९२ ॥

(५) गन्धनः । अथ निभेयसफलानां कर्मणामभ्योप्यविप्रतिषेधे कर्तव्यमाह यथोक्तान्यपीति । यथोक्तानि भेयस्कृत्वेनोक्तानि शमे रागोपशमे तपसीति यावत् ॥ ९२ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजोत्तमः आत्मज्ञाने शमे शान्तौ मनः समावेश्य च पुनः वेदाभ्यासेन यत्नवान्भवेत् ॥ ९२ ॥ एतद्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्रार्थ्यैतस्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नाम्यथा ॥ ९३ ॥

(१) मेधातिथिः । द्विजन्मनां भवति क्षत्रियवैश्ययोरेत्यात्मज्ञानेऽधिकारं दर्शयति । यथा चराणकमुतिः ब्राह्मणस्य विशेषत इति वेदाभ्यासइतिसंबन्धनीयं आत्मज्ञेन समवेदनाभ्यासितेनैव संभवतः यदात्मज्ञानमाभ्यस्तकृत्यो द्विजो भवति पुरुषार्थेतावतासमाप्यते न हि मोक्षादपरः पुरुषार्थोऽस्तीति । ननु च यदुक्तं सर्वार्थमैकत्वेनार्थपश्येत्तत्तद्विदुः इति प्रत्यक्षेण हि-

भिन्नाभावःप्रतिभातितेनकथमेकत्वेनयासः अनारभ्यत्वार्थउपदिष्टःस्यात् कथंभिन्नमभिन्नंद्रष्टुंशक्यं नहिस्त्रोर्गौरिवबु-
द्ध्यापहीतुंशक्यः इन्द्रियदोषेणान्यत्रावभासरूपयाप्रतीयते शुक्तिकारजताकारतया नतूपदेशतः । योऽमुपदिशेत्तद्वस्तुनंप्र-
तिपद्यते नासौवचनफलमंजसाश्रूवीत ॥ ९३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । एतन्नयं जन्मसामग्र्यं जन्मनेत्रेदग्रहस्य संपूर्णप्रयोजनत्वम् । प्राप्यैतन्नयम् ॥ ९३ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदात्मज्ञानवेदान्यासादिद्विजातेर्जन्मसाफल्यपादकत्वाज्जन्मनः साफल्यविशेषेण ब्राह्मणस्य
यस्मादेतत्प्राप्य द्विजातिः कृतकृत्योभवति न प्रकारान्तरेण ॥ ९३ ॥

(४) राघवानन्दः । यस्मिन् जन्मनि श्रवणादिसंपत्तिस्तऽज्जन्म महीकरोति एतदिति । अत्र हेतुः प्राप्येति । कृत-
कृत्यः कृतंआवश्यकंसंसारनाशनं कृत्यं येनसः आत्मानंचेदितिश्रुतेः । एतद्विती स्मृतेश्च । नाग्यधेत्युपायशतेनापि तमेव
विदित्वेतिश्रुतेः । ब्राह्मणस्येति विशेषणान्न संन्यासादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति मनोः संमतिः । अतएव ब्राह्मणाविविदिष-
न्तीत्यादिना विप्रदेहएव मुक्तिहेतुरन्यत्र परंपरयेति ॥ ९३ ॥

(५) नन्दनः । एतदात्मज्ञानादित्रयम् ॥ ९३ ॥

(६) रामचन्द्रः । द्विजन्मनां विमक्षत्रियविशां एतद्वेदान्यासादि अग्र्यं मुख्यं विशेषतो ब्राह्मणस्य ॥ ९३ ॥

पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुः सनातनम् ॥ अशक्यंचाप्रमेयंच वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

(१) मेधातिथिः । रूपप्रत्ययोभवत्येवंवेदादिति चक्षुरित्युक्तं सनातनंशाश्वतंनित्यं अनेनापुरुषकृतत्वात् महा-
पुरुषकृतत्वेहि तन्प्रामाण्यात्प्रमादोपीत्यत्रनप्रमाणमस्ति अतःपुरुषगतगुणदोषसदृशाद्भावनिश्चयान्तदभावादपौरुषेयत्वेन-
वेदःप्रमाणं अतोवेदप्रामाण्यात्दृश्यार्थस्य नकश्चन विरोधः । ननुच यद्येवमुपदिशेदग्निनासिचेदुदकेनचादीपयेत् किंनभवे-
द्विरोधः विषमउपन्यासस्तत्रहि दृष्ट्यापदार्थशक्त्यादृष्टएवार्थःकर्तव्यतयोपदिश्यते । तत्रप्रमाणान्तरगोचरत्वंतस्यार्थस्यत-
द्विपर्ययाद्युक्तंदेतद्युतं इहतु विधिपरत्वात्वाच्यानांप्रमाणान्तराणांच विधिविषयत्वाभावात्सिद्धत्वरूपवस्त्वगोचरत्वेनास-
त्येकविषयत्वेकुतोविरोधः इहसनात्मभूतानामाभासतोभावामहत्त्वेन दर्शनंविधीयते । त्वाराज्यफलायांतत्र यत्राधिकं-
भेददर्शनंतस्मान्म्यासतः शक्यमन्यथाकर्तुं तथाहि रागादयश्चित्तधर्माभावनानिश्चयोगांगानशक्यन्तेनियन्तुं द्वेयमपिमै-
त्रादिनाद्वेयताबुद्धिर्निवर्ततइति सर्वस्यैतत्त्वसंवेद्यंपृष्टं भावनायाअविद्यमानवस्तुत्वाभाव्यमवभासतेसामग्र्यात् । तथा-
विप्रलंभे कामिनःसर्वत्रकामिनीवत्पश्यन्तिकर्मंगयत्रतात्त्विकमेकत्वमस्ति तत्कथंभेदेनविरुद्धत्वादवभासते । त्वद्रूपाहि
सर्वभावना साभिन्नाविद्यते ईदृशंचात्रदर्शनंसमत्वेन विधीयते यत्रभेदत्वेदंममेतिबुद्धेरनुपपत्तिः । यथोक्तं ममेतिद्यक्षरोष्ट-
न्युर्नममेतिचशाश्वतमिति तस्मान्नास्तिविरोधः । पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि देवादयोपि रिभ्यन्ति संयुक्तान-
चेद्वक्तेतीन्द्रियमर्थपश्यन्ति श्रुतिमन्तरेस्मृतामशक्यत्वात् । अप्रमेयंचाप्यनन्तत्वाद्देवशास्त्रानां अथवाप्रमातुंशक्यमर्थतो-
वेदांगवेदाः ॥ ९४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाव्यम् । अप्रमेयं प्रमाणान्तरेण विरोधिनान्यथाऽकल्प्यम् ।
वेदरूपं शास्त्रं सामकम् ॥ ९४ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींवेदादेव ब्रह्मज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुंवेदप्रशंसामाह पितृदेवेति । पितृदेवमनुष्याणांहृदयकव्या-
ज्जदानेषु वेदएव चक्षुरिवचक्षुरनश्वरंतत्प्रमाणत्वादसन्निकृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणान्तरानवकाशात् अशक्यंच वेदशा-

स्वकतुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप्रमेयं च भीमांसादिभ्यामनिरपेक्षतयाऽनवगम्य मानप्रमेयमेवंव्यवस्था ततश्च भीमांसया व्याकरणाद्यैश्च सर्वब्रह्मात्मकं वेदार्थं जानीयादिति व्यवस्थितम् ॥ ९४ ॥

(४) राघवानन्दः । तर्हि कृतं वेदान्ताभ्यासेन अनुमानादिनाप्यात्मज्ञानसिद्धेः तत्राह पितृति । वेदश्च भुरिति । असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽनधिगतफलवदान्तापरोक्षधीहेतुत्वात् । तन्त्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः सनातनं नित्यं ब्रह्म-
त्वयं भु इति श्रुतेः त्रिशदुत्तरैकादशशतशास्त्रत्वात् वेदस्याशक्यमभ्येतुं कर्तुं च तथा अप्रमेयं वेदाभेदसदसद्भांदितात्पर्या-
निरूपणादिति । वेदश्चासौ शास्त्रं चेति अनधिगताबाधितशासनात् । अथवा सनातनं नित्यं चर्मचक्षुर्हि जन्मान्तरे इहा-
पि कदाचिद्भुज्यते इदं तु न तथा जन्मान्तरे विलुप्यते तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः ॥ अनेकजन्मसं-
सिद्धस्ततोयातिपरांगतिमिति स्मृतेश्च ॥ जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमभ्ययनं तप इत्युक्तेः । अशक्यं शक्तेरविषयः ब्रह्म तदभ-
तिपादकत्वात् । अप्रमेयं प्रमाबोधः फलं तदविषयकं ब्रह्म एतदप्रमेयं भुवं ॥ यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा साहेति श्रु-
तेः ॥ एवं भूतं ब्रह्मविषयं वेदशास्त्रं वेदेनैव शास्यते ज्ञाप्यते शक्त्याऽबोधकत्वेऽपि जहदजहल्लक्षणया तत्त्वमस्यादिवा-
क्योऽप्याऽऽखण्डचैतन्यानन्दाकारवृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्यघनत्वेन वृत्तिप्रतिफलितबोधाविषयत्वादिति । तदुक्तम् ॥ फल-
व्याप्यत्वमेवास्य शास्त्ररुद्धिर्निवारितम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते । त्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभास उपयुज्य-
त इति स्थितिः । शास्त्रतात्पर्यं तन्त्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति एतदप्रमेयं भुवमित्यादिश्रुतीनां तत्रैव ता-
त्पर्यात् । पदार्थसंग्रहे विस्तरग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते ॥ ९४ ॥

(५) नन्दनः । आत्मज्ञानेन च शमेन च समानतावेदाभ्यासस्योक्ता तस्य युक्तमुपादयन्वेदस्य शास्त्रान्तरेभ्यो-
विशेषमाह पितृदेवमनुष्याणामिति । पितृदेवमनुष्याश्चक्षुषैव सर्वानर्थान्वेदेन पश्यन्तीति पितृदेवमनुष्याणां वेदश्च भुरित्युक्तं
सकलकल्पमन्वन्तरानुयायित्वात्सनातनं अतर्क्यमीदृशमित्यभ्यवसातुमशक्यमपौरुषेयत्वात् अप्रमेयमेतावदित्यभ्यवसा-
तुमशक्यमक्षयफलत्वात् ॥ ९४ ॥

(६) रामचन्द्रः । पितृदेवमनुष्याणां वेदः सनातनं चक्षुः अतर्क्यं तर्केणान्यथाऽसंभाष्यं अमेयं प्रमाणान्तरेण विरो-
धिनाऽन्यथाऽरूपं अनन्तशरीरवत्त्वात् ॥ ९४ ॥

यावेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ॥ सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥

(१) मेधातिथिः । पूर्वत्वपौरुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्तेर्दानांपौरुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यं अथ वेदबाह्यावेदवि-
रुद्धावेदमूलाः श्रुतयोऽयं यथसंज्ञेऽपुनोदनाभ्येत्यवन्देनैव त्वर्गो भवतीत्याद्या निर्यथशोभादिसिद्धांतप्रसिद्धाः । कुदृष्ट्या असत्कर्क-
दर्शनानि वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः कुदृष्टयः सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्य प्रकर्षप्राप्य संनिरूपितहेतुदृष्टान्तः
अंततो निष्फला उक्ता अप्ययुक्तानामाभासरूपत्वात्ताभ्युक्तयोऽन्यवतिवर्त्तन्ति रात्रियति महापञ्चविस्तारा भवन्ति संक्षेपरूपा-
स्तथापौरुषेयाणामुपदेशेनाप्रामाण्ये पुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्त्यभावात् शक्यमपि शक्तेरुद्देशिकस्य प्रमाणाभावात् ।
अयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणित इति नार्कचिदत्र प्रमाणं क्रमते । न विद्यमानेऽपि कर्तृपूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगस्तत्प्रमाणत्वे-
देवतासिद्धिः अतस्तायुक्तयोऽप्यमोहमूला इत्यर्थः । अन्येतु व्याचक्षते प्रेत्य मत्यास्यतानिष्फलास्तानिष्ठास्तामसयोनिहेतु-
त्वात् अस्मिन्पक्षेऽसमानकर्तृकत्वात्प्रेत्येति दुर्लभत्वं निष्ठास्ताद्वासात्तमीपठितव्याप्रेत इति ॥ ९५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदबाह्यावेदार्थविरोधिष्यः श्रुतयः शब्दाः कुदृष्टयो वेदविरोधितया कुत्सितदृष्टयः प्रमाणा-
भासान्यनुमानादीनि ऐहिकलौकिकभोगादिकलसाधनत्वे दृश्यमानेऽपि निष्फलाः तमोनिष्ठाः मोहप्रभावाः ॥ ९५ ॥

(३) कुल्लूकः । याः स्मृतयो वेदमूलान् भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवद्नात्सर्गो भवतीत्यादीनि यानि चासत्कमूलानि देवताऽपूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि आर्वाकदर्शनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यत्नान्तरकफलानि तानिमन्वादिभिः स्मृतानि ॥ ९५ ॥

(४) राघवाणन्दः । ननु किमिति वेदगम्यमात्मतत्त्वं वेदवासानामपि तत्प्रसिद्धेस्तत्राह यादृति । वेदवासावेदार्थबहिष्कृताबौद्धाद्यागमाः याश्च कुरदृष्टयः तेषां नैम्यायिकानांवा अनुमानजात्मविषयज्ञानानि ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फलाः इहलोके ध्यात्मादिवलात् वन्हादिसिद्धत्वेपि वेदैकसमधिगम्यात्मरूपादि सर्वधर्महीनं ब्रह्मत्सर्गापूर्वादौ तदभावात् । अतएव तमोनिष्ठास्तमोनरकं तन्निष्ठाभोग्यत्वेन तदेकशरणाः । तर्कितकर्माणः फलाजनकत्वेनाकरणादविशेषात् । स्मृता मन्वादिभिः ॥ ९५ ॥

(५) मन्दनः । कुरदृष्टयः कुतर्कयुक्तानि शास्त्राणि ॥ ९५ ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदवासायाः स्मृतयः च पुनः याः काः कुरदृष्टयः ताः सर्वाः प्रेत्य निष्फला भवन्ति । तास्तमोनिष्ठाः तमःप्रभावाः स्मृताः ॥ ९५ ॥

उत्पद्यन्ते च यान्यतो न्यानि कानिचित् ॥ तान्यर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९६ ॥

(१) मेघातिथिः । अतो वेदाद्यान्यन्यानि शासनानि तान्युत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च । उत्पादिविनाशित्वादित्यानि वेदस्तुतद्विपर्ययान्नित्यः । अर्वाकालिकतयेदानीं तनेन पुरुषेण केनचित्कृतत्वादतो निष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावान् यद्विनामकेष्विदमलं भवोदकादिलक्षणसिद्धेः ॥ ९६ ॥

(२) सर्वज्ञभारायणः । एतद्विद्वदिति उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते केनचिदुत्पाद्यन्ते उत्सीदन्ति च । यानि शास्त्राणि । अर्वाकालिकतया वेदादनुत्पन्नादविनाशिनश्चार्वाचीनतया । निष्फलत्वे हेतुरनृतानीति ॥ ९६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतदेव स्पष्टयति उत्पद्यन्त इति । यान्यतो वेदादन्यमूलानि च कानिचिच्छास्त्राणि पौरुषेयत्वादुत्पद्यन्ते एवमाशु विनश्यन्ति तानि चेदानीं तन्त्वान्निष्फलान्यसत्यरूपाणि च स्मृत्यादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ॥ ९६ ॥

(४) राघवाणन्दः । अत्र हेतुः उत्पद्यन्त इति । उत्पद्यन्ते पुंमतिप्रभवत्वेनोर्ध्वमूर्ध्वपद्यन्ते । अन्यथान्यथा भवन्तीति । अतो वेदादर्वाकालीनतया आधुनिकपुरुषज्ञानजन्यतया पुंसां च मते भवैरुच्यते । अतएवापेक्षापर्यवसायितया निष्फलानि वेदार्थस्य धर्मादिरनैन्द्रियकत्वेन । योगजधर्मस्यापि वेदानुष्ठानजन्यत्वेनान्योन्याश्रयतया अयथार्थाविषयत्वात्फलासाधनत्वात् । न केवलमेवं वेदमूलविकलतया स्वतोऽनृमानि प्रतारकादि वाक्यवत् ॥ ९६ ॥

(५) मन्दनः । उत्पद्यन्ते दोषबहुत्वेन कालेषु एवं वेदवासानामनादतप्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ ९६ ॥

(६) रामचन्द्रः । यानि कर्माणि उत्पद्यन्ते च पुनः विलीयन्ते अतः अन्यानि कानिचित् तानि अर्वाकालिकतया निष्फलानि ज्ञेयानि । च पुनः अनृतानि अनृतस्य रूपाणि ॥ ९६ ॥

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्च त्वारश्वाश्रमाः पृथक् ॥ भूतं भव्यं जविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(१) मेघातिथिः । इयमपि स्तुतिरेव चातुर्वर्ण्यवेदात्प्रसिध्यति अधिकारित्वेनावर्तयते वसन्ते ब्राह्मणोऽपीश्वरान्यस्यादि स्वरूपं तु ध्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेष्वनुत्पत्त्यत्वादव्यवर्तनीयं । त्रयो लोका इतः प्रदानं देवा उपजीवन्त्यनेन त्रै-

लीक्यस्थितिहेतुर्वेदस्यसिद्धमेव । वेदमूलत्वात्सृष्टीमाताआत्मोपिवेदादेवभूतमतीतंनमस्तुखदुःखादिष्वभ्यवर्तमानं-
यच्चभविष्यति तत्सर्वस्य वेदएवशरणीयम् ॥ ९७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । भव्यंभवत् । प्रसिध्यति जायते ॥ ९७ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादिवेदादेव चातुर्वर्ण्यंप्रसिध्यति ब्राह्मणीभूतमातापितृजनितत्वमिति
तदुपजीवितसा त्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवंब्रह्मचर्याद्याश्रमा अपि चत्वारिवेदमूलकत्वाद्दिशेव प्रसिध्यन्ति । किम-
हुना यत्किंचिदतीतवर्तमानंभविष्यंचतत् सर्वमग्नौ प्रास्ताहुतिःसम्यगित्यादिन्यायेन वेदादेव प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमात्मतत्त्वं । धर्मादिषु वेदगम्यमपितु सर्वमित्याह चातुर्वर्ण्यमितिहास्याम् । वेदेमे-
वचातुर्वर्ण्याश्रमादीनामितरेतरविभाजकत्वात् ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मणस्यऋतः ऊरुतदस्य यज्ञैः पञ्चर्षीःशरी-
अजायतेति चातुर्वर्ण्यं । भूर्भुवःत्वरिति त्रयोलोकाः । ब्रह्मचर्यसामान्य गृही भवेत् गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनीभूत्वा प्रज-
दित्यादिश्रुते अत्वारः आश्रमाः वेदादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते ॥ ९७ ॥

(५) नन्दनः । पुनरपिवेदस्य वैशिष्ट्यमेवप्रपञ्चयति चातुर्वर्ण्यंत्रयोलोकादिति । चातुर्वर्ण्यवेदात्प्रसिध्यति चातुर्वर्ण-
विभागोवेदादवगम्यते त्रयोलोकावेदात्प्रसिध्यन्ति वेदोक्तकर्मानुष्ठाने सिध्यन्ति । चत्वारआश्रमाश्च वेदात्प्रसिध्यन्ति
चतुराश्रम्यविभागोवेदादवगम्यते भूतंभव्यंभविष्यंच सर्वदेवतादवगम्यते ॥ ९७ ॥

(६) रामचन्द्रः । चातुर्वर्ण्यादि सर्व वेदात्प्रसिध्यति ॥ ९७ ॥

शब्दस्पर्शश्चरूपंच रसोगन्धश्च पञ्चमः ॥ वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९८ ॥

(१) मेधातिथिः । शब्दादीनांभोग्यत्वेन सुखसाधनानविदादेवप्रसिद्धिः । वैदिककर्मानुष्ठानाद्रीतादिशब्दोपपत्तिः
तत्परित्यागाच्छ्रुतिकर्मशब्दअवगमतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यांस्वविषयत्वेनोपतिष्ठमानावेदाःप्रसिध्यन्तीत्येतदभिप्रा-
यमेतन्पुनर्वेदउपादानकरणं अतःशरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्यामेतदेवाह प्रसूतिगुणकर्मतः प्रसूतिःशब्दादीनामुत्पत्तिः
तदर्थगुणकर्मफलार्थत्वात्प्रधानकर्मचित्रादिषु गुणधर्मैस्त्युक्तं । पाठान्तरंप्रसूतेर्गुणधर्मतःइति गुणाःसत्त्वादयस्तेषांधर्मो-
विपरिणामस्तस्ययाप्रसूतिस्तस्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तदुद्रेकोविष्वग्भावश्च तच्च वेदएवहेतुरदृष्टनिमित्तत्वात् । वैचिष्यपाठ-
न्तराणिनिष्प्रयोजनत्वान्नलिख्यन्ते ॥ ९८ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । प्रसूतिः जन्महेतुः गुणउत्कटत्वादिः धर्मः सुरमित्वादिः । तृतीयार्थतसिः । एतैरुपलक्षि-
ताद्देवादेव प्रसिध्यन्ति ज्ञायन्ते । एषामपि विवेकोवेदाधीनइत्यर्थः ॥ ९८ ॥

(३) कुल्लूकः । यद्ब्रह्मलोके परलोकेच शब्दादयोविषयाः प्रसूयन्ते प्रयुज्यन्ते एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणा-
श्चेति सत्त्वरजस्तमोर्मुपास्तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वाद्देवादेव प्रसिध्यन्ति ॥ ९८ ॥

(४) राघवानन्दः । तस्मादक्षराण्यहान्महतोवै अहंकारस्तस्मादेवाहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यः पञ्चभूतानीतिश्रुतेः ।
प्रसूतिगुणकर्मतः एषामपिप्रसिद्धिर्वेदादेव प्रसूतिरुत्पत्तिरुक्ता गुणाः आकाशादीनां शब्दादयः कर्म आकाशस्यावकाशादि
वायोः शरीरधारणादितेजसः पाकादि जलस्य क्लेदनादि भूमेधारणादि । यद्वाप्रसूतिमात्रादि अम्बुस्य वैश्या माता
विप्रःपितेत्यादि गुणाः सत्त्वादीनि तदनुरूपयाजनादीनि कर्म अग्निहोत्रादि तानिच ॥ ९८ ॥

(५) नन्दनः । प्रसूतिः शब्दादीनामुत्पत्तिस्थानं आकाशादिकगुणास्तेषां शब्दादिकाः कर्म तेषांव्यापारइन्द्रियल-
क्षणादिकः एतैर्युक्ताः शब्दादयोवेदादेवप्रसिध्यन्ति शब्दादीनांविषयाभेदामोक्षधर्मेषु स्वयन्ते ॥ ९८ ॥

(६) रामचन्द्रः । शब्दादिपञ्च वेदादेव प्रसिध्यन्ति । प्रसूतिर्जन्महेतुः गुणः उत्कृष्टत्वादिः धर्मः । दुरभित्वादिः ।
चृतीयार्थे तसिः ॥ ९८ ॥

विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥ तस्मादेतत्परमं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९९ ॥

(१) मेधातिथिः । तस्मादेतत्परमं मन्ये सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्य-
मुद्वयति तत्सूर्योरग्निमभिर्वक्ष्यति तेनार्तिर्भवति ततो हवैनामुत्पत्तिस्थितिर्वैति हविर्जायत इति इहाप्युक्तम् ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इत्येवमादि । तस्मादेतत्परमं मन्ये पुरुषार्थकारणं यथेवंकारणेन जन्तोरस्य धर्मानुशासनमेतस्मात्कारणात्तेषु
यथा दर्शितोत्पत्तिः । ननु च यद्यौपादानिकमर्थं किं तद्देदयुक्तं लौकिकमर्थमिति उच्यते अनुष्ठानमस्य वैदिकं कार्यं तु दृष्ट्वा-
लौकिकमेव ॥ ९९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । विभर्ति यज्ञादिकर्मस्वरूपोपदेशद्वारा वर्तनात् ततश्च ब्रह्माद्युत्पत्तेरुक्तत्वात् । वेदशास्त्रं
वेदरूपं शास्त्रम् । यदस्य जन्तोः साधनमपवर्गसाधनं परं ध्यानं ध्येयादिति तदेतस्माद्देवादेव । मन्ये जाने ॥ ९९ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदशास्त्रमित्यसर्वभूतानि धारयति तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यमुपसर्पति तत्सूर्योरग्नि-
मभिर्वर्षति तेनानर्तिर्भवति अभेह भूतानामुत्पत्तिस्थितिश्चेति हविर्जायत इति ब्राह्मणं । तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधि-
कारिपुरुषस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ॥ ९९ ॥

(४) राघवानन्दः । प्राणिमात्रस्य स्वर्गोपवर्गयोः साधनं वेदप्रमाणकमिति संक्षिप्याह विभर्तीति । विभर्ति यागा-
दिद्वारा पुष्पाति । अस्य स्वर्गोपवर्गादेः । जन्तोरिति व्यधिकरणे षष्ठी । एतद्देवाख्यम् ॥ ९९ ॥

(५) जन्दनः । विभर्ति पुष्पाति होमोद्देशेनेत्यभिप्रायः । तथाहि पूर्वमुक्तमग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगिति अस्य जन्तो-
र्यत्परसाधनं तदेतद्देवशास्त्रं मन्य इत्यन्वयः ॥ ९९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यः सनातनं वेदशास्त्रं विभर्तिसः सर्वशास्त्राणि विभर्ति तस्मात्कारणादेते द्वेदशास्त्रं परं उत्कृष्टं
मन्ये । यत् यतः अस्य वेदशास्त्रं धनम् ॥ ९९ ॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १०० ॥

(१) मेधातिथिः । अतिस्तुतिरियं दण्डनेतावदण्डनायका धामनगरयोः कृताकृतमेक्षणनियुक्ताः सेनाहस्त्यश्वर-
थपादातंतस्याः पतिः राज्यं मण्डलेश्वरत्वं सर्वलोकाधिपत्यं सार्वभौमत्वम् ॥ १०० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दण्डनेतृत्वं राजनियुक्त्या ॥ १०० ॥

(३) कुल्लूकः । सेनापत्यं राज्यं दण्डप्रणेतृत्वं सर्वभूम्याधिपत्यादीन् ये तत्सर्वमुक्तप्रयोजनं वेदात्मकशारूपा एवार्हति ॥ १०० ॥

(४) राघवानन्दः । राजन्यबन्धुर्न राज्याधिकारी अपितु वेदविदेवेत्याह सेनेति । सेनापत्यं चतुरङ्गसेनाभ्य-
क्षताम् ॥ १०० ॥

(५) जन्दनः । यतएवमत आह सेनापत्यं च राज्यं चेति ॥ १०० ॥

(६) रामचन्द्रः । वेदशास्त्रवित्सेनापत्यादिकमर्हति ॥ १०० ॥

यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजंदोषमात्मनः ॥ १०१ ॥

[न वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरुचिर्भवेत् ॥ अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्मनेतरात् ॥ १ ॥]^१

(१) मेधातिथिः । इयमपि पूर्ववत्स्पष्टापदयोजनाप्रसिद्धाश्वपदार्थाः ॥ १०१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । कर्मजं निषिद्धाचरणजम् ॥ १०१ ॥

(३) कुल्लूकः । यथावह्निर्दोषिर्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं यन्मतीऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धायाचरणादिकर्मजनितपापमात्मनोनाशयति एवं च न केवलं वेदः स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंत्वह्नितनिवृत्तिहेतुरिति दर्शितः ॥ १०१ ॥

(४) राघवानन्दः । स एव कर्मदोषं विनाशयतीति सदृशान्तमाह यथेति । जातबलोवायुनृणाभ्याम् । ज्ञानाधिरित्युक्तेः ॥ १०१ ॥

(५) नन्दनः । न केवलं वेदशास्त्रविदो गुणातिशय एव किन्तु दोषहानिरपीत्याह यथा जातबलोवह्निरिति ॥ १०१ ॥

(६) रामचन्द्रः । आत्मनः कर्मजं दोषम् ॥ १०१ ॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(१) मेधातिथिः । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वमाप्तये इत्यावन् । तत्रेति प्युत्थाय प्युत्क्रमेणापि मथोक्तं विद्वेषणाच्चाप्युत्थाय ब्राह्मणादिभिक्षाचर्यमनुवेद्यव्रजन्तीति ॥ १०२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । यत्र तत्र गार्हस्थीपि । इहैव लोके तिष्ठन्वर्तमानो ब्रह्मभूयाय जीवन्मुक्ता ब्रह्मभावाय समर्थो भवति ॥ १०२ ॥

(३) कुल्लूकः । यस्तत्त्वतो वेदतर्धं च कर्मब्रह्मात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुपृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याश्रमावस्थितोऽस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मत्वाय कल्पते ॥ १०२ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलमेवं जीवन्मुक्तः स एवेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय ॥ १०२ ॥

(५) नन्दनः । अर्थतत्त्वज्ञोऽर्थतत्त्वाभ्यवसायी ॥ १०२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मरूपसमर्थो भवति ॥ १०२ ॥

अज्ञेभ्यो यन्थिनः श्रेष्ठा यन्थिभ्यो धारिणो वराः ॥ धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो

व्यवसायिनः ॥ १०३ ॥

(१) मेधातिथिः । अज्ञामूर्खा अनधीयाना न पुनर्विज्ञांसोऽयं यमात्राभिधायिनस्तेभ्यो धारिण इत्येतदमत्या परतां पूर्वतुनातिप्रयत्नतः यंथस्येति तत्रापि संबध्यते यंथस्य धारिण इति । श्रेष्ठमेतेषां जपप्रतिपदादिष्वधिकारान् । ज्ञानिनस्तु सर्वत्राधिकृता इति श्रेष्ठतरा ज्ञानपूर्वजपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति । तदुक्तं यदेव विषयाकरोति अज्ञोऽपि निषदात्तदेव वीर्यवत्तर्भवतीति अन्यवशानामनुष्ठातारो निर्वचिकित्साद्यानैतदन्यथेति शक्यते एतदपि स्तुत्यर्थमभ्ययनमात्रेण वेदाः पुरुषाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थानैव ॥ १०३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अज्ञेभ्योऽत्यन्ताज्ञेभ्यः ग्रन्थिनः वेदरूपप्रथनाभ्येतारः । धारिणस्तदर्शज्ञाः सन्तोत्यन्तम-
नुसरन्ति । ज्ञानिनः आत्मतत्त्वनिश्चयवन्तः । अभ्यवसायिनः तदनुरूपचित्तनभ्यामवृत्ताः ॥ १०३ ॥

(३) कुल्लूकः । उभयोः प्रशस्यत्वे सत्यम्यतरातिशयविवक्षायां श्रेष्ठतीष्ठिनोविधानादीषदभ्ययनाश्लास्तेभ्योः
समप्रमथ्याभ्येतारः श्रेष्ठास्तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठास्तेनग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्थाबोद्धव्याः धारिभ्योऽधी-
तग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टास्तेभ्योऽनुष्ठातारः ॥ १०३ ॥

(४) राघवानन्दः । इतरपर्युदासेन ब्रह्मविदः श्रेष्ठत्वमेव दृढयति अज्ञेभ्य इति । ग्रन्थिनः ग्रन्थमात्राभ्यासिनः ।
धारिणोमेधाविनः । ज्ञानिनः मीमांसापरिशीलनतोजातेन ज्ञानेन कर्मानुष्ठानिनः । व्यवसायिनः वेदान्तमीमांसाजनितज्ञान-
योगिनः व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दनेत्युक्तेः ॥ कर्तृषु ब्रह्मवेदिन इत्यत्रापि तथैवोक्तेः ॥ १०३ ॥

(५) नन्दनः । अज्ञेभ्योऽनधीतवेदशास्त्रेभ्यः ग्रन्थिनोऽधीतविस्मृतवेदाः धारिणः पाठकारिणो ज्ञानिनो वेदार्थविदो-
व्यवसायरहिताः ॥ १०३ ॥

(६) रामचन्द्रः । अज्ञेभ्यः मूर्खेभ्यः ग्रन्थाविद्यन्ते येषांते ग्रन्थिनः श्रेष्ठाः । ग्रन्थिभ्यः ग्रन्थपाठकेभ्यः ग्रन्थधा-
रिणः वराउत्कृष्टाः । धारिभ्यः ज्ञानिनः श्रेष्ठाः । ज्ञानिभ्यः अभ्यवसायिनः विचारज्ञाः श्रेष्ठाः ॥ १०३ ॥

तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरंपरम् ॥ तपसा किल्बिषंहन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ १०४ ॥

(१) मेधातिथिः । अनेनैतदर्शयति सत्यामपि विद्यायां नाक्षीणपापस्य मोक्षः सत्यपिकर्मक्षयेनासत्यामात्मविद्यायां
अतोयदुक्तंतेतुभावेनमुच्यन्तइति तदसत् अमृतमपुनरावृत्तिर्येयंबलानंदरूपता ॥ १०४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तपोयज्ञानशनादिकर्म विद्यात्मज्ञानम् । निःश्रेयसं मोक्षस्तत्करम् । तपसाऽनभिसंधि-
कृतेन कल्मषं ज्ञानमतिषेधकम् । विद्यया ज्ञानेन अमृतं मोक्षम् ॥ १०४ ॥

(३) कुल्लूकः । तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति भारतदर्शनात् आश्रमविहितकर्मआत्मज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं
तत्र तपसोऽन्तरव्यापारमाह तपसा पापमपहन्ति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमामोति । तथाच श्रुतिः विद्यां चाविद्यां च यस्तीर्त्वा-
भयसहअविद्ययामृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुतेविद्यातोऽन्यदविद्याकर्ममृत्युवहुःखसाधनत्वाम्भृत्युः पापं श्रुत्यर्थएवायमनु-
ना व्याख्यायोक्तः ॥ १०४ ॥

(४) राघवानन्दः । ब्रह्मत्वस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वमाशङ्क्याह तपइति । तपोविद्या च निःश्रेयसकरमि-
तिवाच्यमितं । यत्तत्सत्त्वं तत्र तपसआरादुपकारकत्वं । विद्यायाः कारणत्वमितिव्यवस्थां गृहाणेत्याह । तपइति ।
तपसः पापनाशकत्वं धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतिसिद्धम् । अन्यथा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः ॥
ज्ञानादेव तु कैवल्यप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् ॥ तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति । नान्यः ग्रन्थाविद्यतेयनाय इत्यादिश्रुतिशतवि-
रोधः ॥ १०४ ॥

(५) नन्दनः । एवतावच्छ्रेयस्कराणामध्ये आत्मज्ञानंतपोवेदाभ्यासंच प्रधानमित्युक्तभिदार्तातेष्वप्यात्मज्ञानंतपश्च
प्रधानमित्याह तपोविद्याच विप्रस्येति । विद्यात्मज्ञानं परमपितस्त्वद्वारेण ॥ १०४ ॥

(६) रामचन्द्रः । विद्यया ज्ञानेन अमृतंमोक्षं अश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रत्यक्षंचानुमानंच शास्त्रंच विविधागमम् ॥ त्रयंसुविदितंकार्यधर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५ ॥

(१) मेधातिथिः । सुहृद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थधर्मोवेदार्थस्तस्यशुद्धिविवरपूर्वकाशयनिराकरणेऽङ्गनिश्चित-
सिद्धांतव्यवस्थापनमुतैतत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिश्चयेसतिभवात् । सुविदितेहि प्रत्यक्षेज्वालादिवैषम्येण मत्प्रतिज्ञायते शब्द-
नित्यत्वात्सिद्धिः यस्यतुसम्यक् नास्तिविवेकः सउभयोरविशेषेणमत्यक्षमभ्यवसायःस्यात् ज्वालादिषुचानुमानेनोपरिदृष्ट्वा-
शब्देऽपि तथासंभावयेत् तथा नित्यशब्दसमुदायात्मकोवेदःस्यात् । यस्यतुविहितानि कुशलप्रमाणेषु मशब्दोऽतद्गुणनि-
बंधनोनास्त्यभिज्ञानोमन्यमानोज्वालाविदुषोभेदग्रहणनिबन्धनमिवसितविशितंविशेषेणज्वालाबाधेनशब्देबाधसंभावयति ए-
वमनुमानमपि सुविवेचितंनभारतादिप्रमाणोपलक्षणत्वाच्च तेनशौर्यादिशास्त्रान्तेकर्मण्यतासिद्धिः । अनुविवेचितंसनुमानं
सपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्तिमन्वानोवेदेषिकर्तारंकरूपयेत् यदातुनिपुणमतिर्भवति तत्तत्प्रयोजकस्यस्वातन्त्र्यलक्ष-
णयातस्यकर्तृत्वत्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमभ्यवस्यति । शास्त्रं च विविधागमंशास्त्रेविविधमतिषेधात्तस्यविविधोऽनेकप्र-
कारआगमोयत्रागम्यते स आगमः । बहुशास्त्रत्वाद्देवस्य श्रुतिस्मृतिभेदेनचविविधत्वमुक्तं सचायमर्थः त्वाभ्यायविषाक्षेपः
शुद्धभावेनोपदिष्टः सहजिज्ञासाचनिश्चयावसानेन च प्रत्यक्षादिषु सम्यङ्गनिधिः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवेत्यदन्तंभवेतुमर्हति । न-
हितच्छूद्रस्योच्छिष्टमितिशक्यंवक्तुं कितेनतदुच्छिष्टमिति एवमादौसंदेहेतूच्छिष्टवचनंप्रमाणकर्तव्यं यथायेशूद्रादयोविष्मा-
शास्तेषामयधर्मसंदेहः शिष्टोपदिष्टमेवयुक्तंकर्तुं ततश्चन्यूनाधिकभावेन याकृताकल्पनासएवतत्रधर्मस्तेषामपितथोपदिशतां
नदोषः । यतआह सधर्मस्यादशंकितइति । अधर्मत्रूतेदोषधर्मेणुकापिचिकित्सा । तथागोत्रप्रवरसंदेहे कथंचस्मृतिविच्छेदे ब्राह्म-
णवचनात् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्रचप्रवरसंदेहे सर्वेषामानवेसंशयइत्युक्तं । गोत्रसंशये तर्हिभविष्यति तत्रचगोत्रसंशयाभावेकुतः
प्रवरसंशयः प्रतिगोत्रप्रवराणांभेदेनपठितत्वात् उपपद्यएवमेतद्गोत्रनामधेयं प्रवराश्चभिन्नानानागोत्राणि तत्रसत्यपि प्रवरनि-
श्चये योत्रसंदेहउत्पद्यते ॥ १०५ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानम् । अनुमानं लिङ्गजम् । शास्त्रं वेदरूपं शास्त्रं शब्दजम् । आगच्छ-
न्ति जायन्तइत्यागमाः स्मृतिपुराणार्थाः तैर्नानाविधैः सहितं सुविदितं सम्यक्तर्केणनिर्णीतं तत्त्वम् । धर्मस्य शुद्धिः स-
म्यक् ज्ञानम् ॥ १०५ ॥

(३) कुल्लूकः । धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानंच धर्मसाधनभूतद्रव्यगुणजातितत्त्वज्ञानाय शास्त्रं च
वेदमूलंस्मृत्यादिरूपनानाप्रकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सुविदितंकर्तव्यंतदेवचप्रमाणत्रयमनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्यादेश्वानु-
मानान्तर्भावः ॥ १०५ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मादेः शास्त्रगम्यत्वमुक्तमनुवदंस्तत्सहकारितया प्रत्यक्षानुमाने आह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं
साधुमनस्तुत्यादि द्रव्यगुणब्राह्मण्यादि जात्यादिविषयकंवा अनुमानंपञ्चोमिष्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । सुखं धर्मे-
कनियतमित्यादि भ्यवयवं पञ्चावयवंवा शास्त्रं हितोपदेष्टु वेदाख्यं विविधागमं शब्दत्वावच्छिन्नं बौद्धवाक्येतरपुराणाद-
योर्विविधागमाः सहकारिणोयस्य तत्र त्रयं मत्यक्षादि सुविदितंकार्यं धर्मासाविना मत्यक्षाभासशब्दाभासहेत्वाभासनिरा-
सेन स्वस्वविषयमतिष्ठितं कार्यम् । धर्मशुद्धिमभीप्सता धर्मपदं ब्रह्माप्युपलक्षयति जगद्विधारकत्वात् ॥ १०५ ॥

(५) नन्दनः । नैश्चेयसफलकर्ममाह मत्यक्षमनुमानंचेति । विविधागमंबहुकर्तृकं सुविदितमवगतदोषबलावच्छि-
न्तम् ॥ १०५ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रत्यक्षानुमानंशास्त्रं च पुनः विविधागमं स्मृतिपुराणेतिहासादीनि अभीप्सता पुंसां त्रयंहतरां विदितं कार्यम् ॥ १०५ ॥

आर्षधर्मोपदेशां च वेदशास्त्राविरोधिना ॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते सधर्मवेद नेतरः ॥ १०६ ॥

(१) मेधातिथिः । ऋषिर्वेदस्तत्रभवः आर्षो धर्मापदेशोयैवैदिकोयस्तर्केणानुमानान्तरेण दुक्त्यानिरूपयति सधर्म-
वेदेति पदयोजना तर्कऊहापोहान्तर्यसिद्धिः इदमत्रयुक्तमूहितुमिदमपौहितुं पदासौयैकर्मणिनिर्वापमन्त्रेदेवस्यत्वासवितुः प्रस-
वेस्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामभयेत्वाजुष्टनिर्वपामीति प्रकृतितः शप्ते मन्त्रेऽधिपदस्यार्थसमवायादपोहः सूर्यपदस्यच-
क्षेपः । अयंतर्कोनविरुध्यतेवेदेन योग्येवंमन्यते । सौयैकर्मण्यग्रेदेवतायाः अभावादर्थेनच मन्त्राणां प्रयोज्यत्वादेकदेशोपशमेच
मंत्रत्वाभावात् कृत्स्नस्यैवमंत्रस्यलोपः एषवेदार्थविरोधीतर्कः । यदुच्चारणेनमंत्राणामर्थविधिः अयमर्थवादः अस्यात्रतात्पर्यं
इत्युपेक्षायदत्रैतच्चमीमांसातो ज्ञायतेऽतो धर्मशुद्ध्यर्थमीमांसावेदेनमेतेनचोदितम् । अन्येतुं ध्याचक्षते तर्केणेति तर्कप्रधानार्थ-
धालौकिकप्रमाणत्वरूपेण परान्यायवैशेषिकलोकायतिकाउच्यन्ते तत्रवेदविरुद्धानि बौद्धलोकायतिकनैर्घथादीनि पर्यु-
दस्यन्ते तानिवेदविरुद्धानि तत्रप्रमाणंवेदः कपिलकणादक्रियामविरथतानिग्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणं तथाचाक्षपादसूत्रं
भृत्यक्षानुमानोपमा शब्दाः प्रमाणानि वैशेषिका अपितहचनानामाग्रायप्रामाण्यमित्याहुः अतस्तानिशास्त्राणि श्रोतध्यानीतिच ।
तथाच महाभारते भगवता कृष्णद्वैपायनेन दर्शितं ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन मंदकस्याप्यबुद्धयः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा सू-
क्ष्मार्थदर्शिनी ॥ अनुवाकहतेति तर्ककृतामप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया तयेदमपरमुक्तमिन्नलोकायतिकान्त्राक्षणा-
न्मार्तः सेवते ॥ अनर्थकुशलासेते मूर्खाः पण्डितमानिन इति ॥ अनेनासत्तर्कश्रवणं प्रसिद्धं पूर्वेण सत्तर्कानुमानंतदेव तदिति किंचित् ।
वेदः प्रामाण्यं वेदस्याहुरीश्वरप्रणेनृकतया न च तस्यास्तिसंभवः न च तन्मिन्नपक्षे वेदः प्रमाणं तस्य हासावीश्वरः समयोपस्थापक-
एतेषु भूयमाणेषु प्रामाणिको विपरीतो भिन्नवैशो जायते अतोऽसत्तर्का एव तेनच वैदिकस्य वाक्यावबोधेकस्याचिदप्युपयु-
ज्यते । तथाच सांख्यः सप्तविशुद्धिः क्षयातिशययुक्त इत्याहुः अक्षपादैरपसदप्रामाण्यमन्यते । तथाच याज्ञिकपूर्वपक्षे निर्धा-
रितं यदपिकेनचित्पठतं कर्ममीमांसाविधितर्कभाषाभ्यामेवमभिधानं यथाश्रुति विज्ञायते देवा अस्माहोकादमं लोकायं स्ता-
नृषयोन्वीयुस्तान्मनुष्या अनुवन्तकथमथो भविष्यामः एभ्यः सर्वकर्मक्रयः प्रयच्छत तस्माद्यन्त्राक्षणा उक्तवांस्तर्कयन्त्यार्षमेव-
तद्भवतीति श्रुतेरेषां यथोक्ततर्कपदानुवादीनि ॥ १०६ ॥

(२) तर्षज्ञानाराधणः । एतदेव स्पष्टयति आर्षमिति । आर्षधर्ममणीतं स्मृत्यादि धर्मोपदेशकत्वहेतुत्वम् । वेदएव
शास्त्रं तद्विरोधिना । अनुसंधत्ते वेदेन सह संघटयति ॥ १०६ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋषिदृष्टत्वादर्षवेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलस्मृत्यादिकं यस्तद्विरुद्धेन मीमांसादिभ्यामेन विचारयति
सधर्मजानाति नतु मीमांसानभिज्ञः धर्मे करणवेदी मीमांसाचेति कर्तव्यता स्थानीया । तदुक्तं मट्टवार्तिककृता ॥ धर्मे प्रमी-
यमाणे हि वेदेन करणात्मना ॥ इतिकर्तव्यता भागमीमांसा पूरयिष्यति ॥ १०६ ॥

(४) राघवानन्दः । किंच आर्षमिति । ऋषिमन्त्रद्रष्टानुनिस्तदुक्तीवेदः । धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं मन्वादि । तर्केण
मीमांसया पुराणभ्याममीमांसा इत्यादि मीमांसासंज्ञकस्तर्कइत्युक्तेः । अतएव ते सर्वे सर्वाथेषु मीमांस्ये इति संगच्छते ।

अनुसंधत्ते विचारयति श्रुतिलिङ्गादिनोपक्रमादिना च संधत्ते । धर्मं ब्रह्मच वेदान्निम्नोति । नेतरोबहिर्मुसहस्यन्वयः ॥ १०६ ॥

(५) नन्दनः । आर्षवेददृषिभिःस्तुतत्वात्तथाचाह भगवान्वेदध्यासः ॥ युगान्तेऽन्तर्हिताम्बेदासेतिहासाम्बर्हणः । छेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञातास्त्वयंभुवाइति ॥ धर्मोपदेशं धर्मशास्त्रं वेदशास्त्राभ्यामविरोधोवेदशास्त्राविरोधः ॥ १०६ ॥

(६) रामचन्द्रः । सः धर्मं वेद जानाति इतरः न ॥ १०६ ॥

नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते ॥ १०७ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्ष्यमाणार्थादारातिशयोक्त्यर्थः श्लोकोयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः । रहस्यं गुह्यम् ॥ १०७ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतन्नैःश्रेयसं मानवस्य शास्त्रस्य निःश्रेयससाधनं कार्यम् ॥ १०७ ॥

(३) कुल्लूकः । एतन्निःश्रेयससाधनं कर्म निःशेषेण यथावदुदितम् अत ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं श्रुतम् ॥ १०७ ॥

(४) राघवानन्दः । इदं शास्त्रं मोक्षोपयोगिकर्तव्यतात्पर्यकमित्याह नैःश्रेयसमिति । यथोदितं कर्मशेषतः साक्षात्परपरया वा नैःश्रेयसकरमेवेति । रहस्यमुपदिश्यत इत्यन्वयः ॥ १०७ ॥

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथंस्यादिति चेद्भवेत् ॥ यं शिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८ ॥

(१) मेधातिथिः । ननु चानाम्नातेषु कः संदेहः नो जानेनेह कथं स्यादिति चेत् यतो नैव ते पातदुप्यते नेहेरशमनाम्नातमभिप्रेतं किं हि यत्सामान्यत आम्नातं विशेषतस्तु न ज्ञायते ननु च तत्रापि कः संदेहः सामान्यस्य विशेषमात्रापेक्षाद्येन केनचित्सिद्धशास्त्रार्थं यथाहिराचमेदितिकुप्यस्यावरनादेयादिभेदेन भिन्नात्प्लुताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थं सत्यं यत्र प्रतिषेधश्रुतेर्न च वैशेषिकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं यत्रेदमुपदिश्यते यदाशुद्रोऽष्टाङ्गं कश्चित्पात्रं तदशुद्धं तत्संपर्कदिशुचि तस्मिन्कृते शुद्धेयदिकेन चिद्भुक्तं स्यात्तदा किमायश्चित्तमिति संदेहः । न च ह्ययमपि प्रशंसते ॥ १०८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । इदानीं मनुक्तस्य ग्रन्थस्य सतत्त्वं रहस्यं विगूढं तदुदीक्षते । अनाम्नातेषु विशेषत इति चेद्भवेत्संशयः । शिष्टाः ब्राह्मणाः परिषद्भूताः ॥ १०८ ॥

(३) कुल्लूकः । अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिधानमाशङ्क्यानया सामान्योक्त्या समग्रधर्मोपदेशकत्वं बोधयति । सामान्यविधिप्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादिति यदि संशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः शिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् ॥ १०८ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु वेदार्थस्यातीव दुरदगमत्वात्तेनास्पृष्टेषु धर्मेषु का गतिस्तत्राह अनाम्नातेति । ब्रूयुरयं धर्म इति । सः अशङ्कितः फलाजनकत्वेन शङ्कुरहितः ॥ १०८ ॥

(५) नन्दनः । तदेवरहस्यं प्रभुपूर्वकं व्याकरोति अनाम्नातेषु सर्वेष्विति ॥ १०८ ॥

(६) रामचन्द्रः । अनाम्नातेषु धर्मेषु अजातेषु संस्तु कथं स्यादिति भवेत् तत्राह यं धर्मं शिष्टाब्राह्मणाब्रूयुः स धर्मः अशङ्कितः स्यात् ॥ १०८ ॥

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः ॥ ते शिष्टाब्राह्मणाज्ञेयाः श्रुतिप्रस्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(१) मेधातिथिः । शिष्टलक्षणमनेन कथ्यते । ननु चार्चकामेष्वसकानामित्यत्रोक्तानामेव शिष्टलक्षणादप्योक्त-

स्यतत्रार्थ आशंकितोऽतो न तस्य लक्षणपरतैव । यच्च विशिष्टेनोक्तं शिष्टः पुनरकामात्मेति तत्र विद्वत्तया श्रुतत्वात् यत्र परिपूर्णत्वादधिगतोऽर्थतश्च विदितः परिवृंहणानि । तथा च भगवान् व्यासः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेदिति ॥ स्मृतयोप्येवंगृहीतार्था भवन्ति । ब्राह्मणग्रहणमनुवादस्तेषामपि धर्मप्रवचनाधिकारात् । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः प्रत्यक्षहेतवश्च प्रत्यक्षहेतवः हेतुशब्देन प्रत्यक्षादन्याभिधानमुच्यते । श्रुतः प्रत्यक्षो हेतुश्च तेषां श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः एतदुक्तं भवति यथा प्रत्यक्षं निर्विवादप्रामाण्यमेव तादृशीं श्रुतिमन्यन्ते । यान्यपि हेतून् यानि प्रमाणानि ते पुं विश्वसन्ति श्रुतिमेव तर्कमन्यन्ते हेतुशास्त्राभयणेन चेदनप्रमाणीकुर्वन्ति । अथवा श्रुतेः प्रत्यक्षश्रुतेः प्रत्यक्षशब्दः श्रुतेः प्रत्यक्षे प्रत्यक्षतुल्यत्वात् युक्तः । स च हेतुर्धर्मपरिज्ञानकारणं येषां त एव मुच्यन्ते ॥ १०९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । शिष्टानेव लक्षयति धर्मेणेति । परिवृंहणं अङ्गधर्मशास्त्रपुराणादि । श्रुतेर्वेदस्य प्रत्यक्षं श्रुतप्रत्यक्षं तद्धेतवः अभ्ययनसंप्रदायकर्तारः ॥ १०९ ॥

(३) कुल्लूकः । ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरङ्गमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो वेदोऽधिगतस्ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिपठित्वा तदर्थमुपदिशन्ति ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

(४) राघवानन्दः । तेषां शिष्टानां ब्राह्मणानां लक्षणमाह । धर्मेण ब्रह्मचर्यादिना । अधिगतोऽधीतः । सपरिवृंहणः व्याकरणादि [संयुक्तः] । श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः श्रुतिप्रत्यक्षानुमानानि हेतवः प्रमाणत्वेन धर्मादौ वर्तन्ते येषां शिष्टानां ते । श्रुतेः प्रत्यक्षकरणे हेतवो गर्भाधानादि संस्कारावा ते तथोक्ताः ॥ १०९ ॥

(५) नन्दनः । केपुनः शिष्टा इत्यपेक्षायामाह धर्मेणाधिगतो यैस्त्विति । सपरिवृंहण इतिहासपुराणसहितो येषां अवर्णप्रत्यक्षं च धर्मज्ञानवचनयोर्हेतुश्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९ ॥

(६) रामचन्द्रः । यैः धर्मेण धर्मशास्त्रपुराणादिना वेदः अधिगतः प्राप्तः सपरिवृंहणः शिक्षाकल्पादिषडङ्गयुक्तः ते शिष्टा विज्ञेयाः ॥ १०९ ॥

दशावरा वा परिषद्यधर्मपरिकल्पयेत् ॥ व्यवरावापि वृत्तस्था तंधर्मन विचालयेत् ॥ ११० ॥

[पुराणं मानवो धर्मो साङ्गोपाङ्गचिकित्सकः ॥ आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥ ११॥]*

(१) मेघातिथिः । दशावरेयस्या दशावराः यदि बहवो न संनिधीयन्ते दशावश्यं संनिधातव्यास्तदभावेऽप्यवराः वृत्तस्थेति यदुक्तमर्थकामेष्वसक्तानामितितस्यैवायमनुवादः । नचैषा पुरुषसंख्यापितु गुणसंख्या तथा च वक्ष्यत्येकोपिवेदविदिति एकस्य यतो गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्यायानिर्देशः कृतः तानीदानीं परिषत्त्वहेतुः ॥ ११० ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । दशसंख्यात्यन्तापकृष्टा यत्र सा दशावरा । वेति व्यवरापेक्षया विकल्पः । एवं व्यवरा वृत्तस्था त्वयमपि धर्मचारिणी कुर्यात् ॥ ११० ॥

(३) कुल्लूकः । यदि बहवः सन्तोऽवहितान भवन्ति तदा दशावरा व्यवराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत्तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वा सदाचार्यधर्मनिम्बिनुयात्तंधर्मत्वेन त्वीकुर्यान्निविसंवेदः ॥ ११० ॥

(४) राघवानन्दः । उक्तब्राह्मणानां समूहः परिषदितिज्ञापयन् ब्राह्मणसंख्यां विकल्पेनाह दशेति । दशब्राह्मणा अवराभ्यूनसंख्यावच्छेदका यस्यां सा तथा । एवं व्यवरापि । वृत्तस्थाः वृत्तं जीवनं तथुक्ताः वृत्तिकर्षणाद्विभादिना धर्मयुतेः संभ्रमवमानत्वात् । निविचालयेदप्रमाणतया फलाहेतुशङ्कया वा ॥ ११० ॥

(५) नन्दनः । कतीनांविशिष्टानामुक्तिः धर्मसंक्षये किंप्रमाणमित्यपेक्षायामाह दशावरावा परिषदिति ॥ ११० ॥

(६) रामचन्द्रः । दशावरा दशम्यः अवराभ्युना सा परिषत् यंधर्मं परिकल्पयेत् अपुनः व्यवरा त्रिम्यः अवरा वृत्तस्था त्वधर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

त्रैविद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिपत्स्याद्दशावरा ॥ १११ ॥

(१) मेधातिथिः । गुणान्दर्शयति पुरुषप्रधानेपि निर्देशगुणपरतैवविज्ञेया । पूर्वोक्ताच्चेतोविषाणीवरुद्धान्प्रतिबालधिः साप्रावनितिगोत्रेलिप्सामिति । यस्त्रैविद्योवेदत्रयस्याभ्येतातदर्थस्यचवेदिता अनुमानादिकुशलस्तर्की अयमूहापोहबुद्धियुक्तः । ननुचनैवविदेवेदार्थवित्त्रमेवसंभवतीत्युक्तं सत्यं परोपदेशादपिकस्यचिद्याचनावतीवेदनमात्रा संभवत्यपि अतश्च प्रत्ययेन विनावेदार्थग्रहणार्थहेतुकेनभातीत्युक्तं एतेननिर्मुक्तोव्याख्यातः । धर्मपाठकोमन्वादिस्मृतिश्रुतिशास्त्राणामभ्येता । त्रयश्चाश्रमिणोहेतेहनुष्ठानपराकुशलतरधर्मेषुभवन्ति पूर्वोब्रह्मचारीगृहस्थोभिभृतिरित्येके तस्यहिधाममवेशोनानिषिद्धांगौतमेनचेयमानुषीपठिता ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोभिभृर्वैखानसर्हति ॥ अन्येत्वाहुः हिंसानुज्ञानास्तीति कथमसौधर्माअयात्तस्मात्तापससकाशमन्यैः सहगंतव्यम् ॥ १११ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । त्रैविद्यइत्येकोपाध्यपेक्षमेकवचनं ऋग्यजुःसामार्थज्ञास्त्रयइत्यन्वयः । हेतुकः अनुमानकः । तर्की मीमांसावाक्यार्थानुकूलतर्कज्ञः । नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः । धर्मं भणयति धर्मभाणकः स्मृतिपुराणेतिहासकः । त्रयश्चाश्रमिणोव्रतिगृहस्थवनस्थाः पूर्वे परिव्राजकादन्ये । एतदभावे च व्यवराप्राप्ताः ॥ १११ ॥

(३) कुल्लूकः । वेदत्रयसंबन्धशाखात्रयाभ्येता श्रुतिस्मृत्यविरुद्धान्यायशास्त्रज्ञोमीमांसात्मकतर्कविन्निरुक्तज्ञोमानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारी गृहस्थवानप्रस्थाइत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् ॥ १११ ॥

(४) राघवानन्दः । परिषद्वयक्रमेण विवृणोति त्रैविद्यइति द्वाभ्याम् । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामानीतित्रयीविद्यास्तीति वेदत्रयशाखाभ्येतारः । हेतुकः तार्किकः हेतुः पञ्चावयवानुमानं तेनैव व्यवहरति । तर्की मीमांसकः । नैरुक्तः निरुक्तवेदाङ्गं तेन व्यवहरति तदुक्तम् । शिक्षाकल्पोद्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । निरुक्तपदं षण्णामुपलक्षणम् । धर्मपाठकः मन्वादिधर्मशास्त्राभ्यायी । आश्रमिणः पूर्वे ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थश्चैकैकशः ॥ १११ ॥

(५) नन्दनः । केपुनस्ते दशतानाह त्रैविद्योहेतुकस्तर्कीति । त्रिवेदी त्रिविद्या यस्तामधीते वेत्तिवेति सत्रैविद्यः ऋग्वेदविद्यजुर्वेदवित्सामवेदविदश्चेतित्रयइत्यर्थः । हेतुकः हेतुभिरर्थनिर्णयेकुशलः तर्की ऊहापोहसमर्थः नैरुक्तः निरुक्तवित् धर्मपाठकोधर्मशास्त्राभ्यायी आश्रमिणइति प्रशंसार्थेप्रत्ययः । ब्रह्मचर्ययेन सम्यगनुष्ठितयेन गार्हस्थ्ययेन वानप्रस्थयेन त्रयोपीति एतेदशपुरुषादशावरापरिषदिति ॥ १११ ॥

(६) रामचन्द्रः । त्रैविद्यः ऋग्यजुःसामपाठकः हेतुकः तर्कमीमांसार्थवाक्यानुकूलतत्त्वज्ञः नैरुक्तः पदार्थनिरुक्तिकुशलः धर्मपाठकः स्मृतिपुराणेतिहासकः च पुनः पूर्वे त्रयः आश्रमिणः ब्रह्मचारिमश्रुतयः एषादशावरा परिषत् ॥ १११ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्वेद सामवेदविदेव च ॥ व्यवरापरिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२ ॥

(१) मेधातिथिः । निरुक्ताकारणमीमांसाभिर्वेदार्थोज्ञायते तेचसर्वेसाधारणाः नहितत्रैकस्यवेदस्यार्थोज्ञायतेऽस्यस्यनित्यमयंप्रकारोस्ति । अथऋग्वेदादीत्यादिकथंभेदोपपत्तिः तथातत्रगृहसूत्रभेदेनचेदमुक्तम् ॥ ११२ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तानाह ऋग्वेदविदिति । तद्विदित्यर्थवित् ॥ ११२ ॥

(३) कुल्लूकः । ऋग्यजुःसामवेदशास्त्रानां येऽभ्येतारस्तदर्थज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेहनिरासार्थं व्यवरापरिषद्बोद्धव्या ॥ ११२ ॥

(४) राघवानन्दः । व्यवरात्रयः ऋग्वेदादिविदोऽवरायेषु धर्मानिर्णयकर्तृषु धर्मसंशयनिर्णये कर्तव्ये परिषत् ज्ञेया ॥ ११२ ॥

(६) रामचन्द्रः । ऋग्यजुः सामवेदवित् ॥ ११२ ॥

एकोपि वेदविद्वर्भयं व्यवस्येद्विजोत्तमः ॥ सविज्ञेयः परोधर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ११३ ॥

(१) मेधातिथिः । व्यवस्येन्निश्चित्य कथयेदित्यर्थः । नाज्ञानां मूर्खाणां अयुतैरप्युदितः । उत्तरः प्रागेव व्याख्यायते ॥ ११३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । वेदत्रयार्थवित् । विचक्षणस्तर्ककुशलः । नत्वज्ञानां वेदहेत्वादिज्ञानशून्यानाम् ॥ ११३ ॥

(३) कुल्लूकः । तदभावे एकोपीति । एकोऽपि वेदार्थधर्मज्ञोऽयं धर्मनिश्चिनुयात् प्रकृष्टो धर्मः संबोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशभिः सहसैरप्युक्तः वेदविच्छब्दोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः । एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणं स्मृतिपराणामीसां सांन्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोपदेशविश्वज्ञेयः । तथा ॥ केवलशास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ तेन बहु-स्मृतिज्ञोपि यदि सम्यक्प्रायश्चित्तादिधर्मजानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मोक्तः प्रकृष्टो धर्मो ज्ञेयः । अतएव यमः ॥ एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्व्युर्थमपाठकाः ॥ सधर्म इति विज्ञेयो नेतेरेषां सहस्रशः ॥ ११३ ॥

(४) राघवानन्दः । एतेषामभावे वेदविदेकोपि धर्मवक्ता नाज्ञानां दशसहस्रमित्याह एक इति । व्यवस्येन् निश्चिनुयात् । अज्ञानामयुतैरुदितो न धर्म इत्यन्वयः ॥ ११३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एकोपि वेदत्रयार्थवित् यं धर्मं व्यवस्येत् विचालयेत् स परोधर्मः अज्ञानामयुतैः यो धर्म उदितः सनकार्यः ॥ ११३ ॥

अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥ सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

(१) मेधातिथिः । अब्रतानामिति प्रागुक्त एवार्थोऽप्यतिरेकद्वारेण कथ्यते । ब्रतिनो वेदाभ्यायिनः निश्चयं ब्रुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिर्वाऽतएव न लघुपरिकल्पो गुणतुल्यवद्विकल्पते ॥ ११४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अयुतैरित्युक्तं तत्स्पष्टयति अब्रतानामिति । अब्रतानामचीर्णवेदब्रतानाम् । अमन्त्राणां मनधीतवेदानाम् । सहस्रशः सहस्रसंख्यया । परिषत्त्वं धर्मोपदेशकत्वम् ॥ ११४ ॥

(३) कुल्लूकः । सावित्र्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मन्त्रवेदाभ्ययनरहितानां ब्राह्मणजातिमात्रधारिणां बहूनामपि मिलितानां परिषत्त्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ॥ ११४ ॥

(४) राघवानन्दः । व्रतमन्त्रविहीनानां ब्रह्मबन्धूनां न परिषत्त्वमित्याह अब्रतानामतपस्विनां अमन्त्राणां वेदहीनानाम् ॥ ११४ ॥

(६) रामचन्द्रः । अब्रतानां अमन्त्राणां मन्त्रमात्रे रहितानां द्विजानां जातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः समेतानां एतेषां मिलितानां परिषत्त्वं विद्यते ॥ ११४ ॥

यंबदन्ति तमोभूतामूर्खाधर्ममतद्विदः ॥ तत्पापंशतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ११५ ॥

(१) मेधातिथिः । वक्तृणामविदुषांदोषकथनम् ॥ ११५ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । तमोविपरीतज्ञानं उद्धृतास्तत्प्राप्ताः । मूर्खाअनधीतवेदाः । अतद्विदोधर्ममजानन्तः तद्वर्माभासकरणे यथोक्तधर्मपरित्यागेन यत्पापं तच्छतधा शतप्रकारं शतगुणमित्यर्थः । तद्वक्तृन् तद्वर्मान्वक्तृस्तानेव मूर्खान् ॥ ११५ ॥

(३) कुल्लूकः । तमोगुणबहुलामूर्खाः धर्मप्रमाणवेदार्थानभिज्ञाअतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषंप्रत्युपदिशन्ति तदीयंपापंशतगुणंभूत्वा वाचकान्वहून्भजेत ॥ ११५ ॥

(४) राघवानन्दः । न केवलं परिषत्वाभावोऽपितु तन्निर्णीतमनर्थावहमित्याह यमिति । तमोभूतास्तमसाऽविवेकेनाभिभूताः । तत्पापं कर्तुः पापं शतगुणंभूत्वा तद्वक्तृधर्मनिर्णयकर्तृननुगच्छति फलायेतिशेषः ॥ ११५ ॥

(६) रामचन्द्रः । तमोभूताः विपरीतज्ञानंप्राप्ताः यंधर्मं वदन्ति तत्पापं शतधा शतगुणितं भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वैर्निःश्रेयसकरंपरम् ॥ अस्मादप्रच्युतोविप्रः प्राप्नोतिपरमांगतिम् ॥ ११६ ॥

(१) मेधातिथिः । प्रतिज्ञानधर्मोपसंहारःश्लोकोयं धर्मान्निवक्तुमर्हसीतियत्पृष्ठंमहर्षीन्श्रूयतामिति यद्वक्तव्यतयाप्रतिज्ञातंतत्सर्वकथितमितिशास्त्रपरिसमामिमाह । ननुचपरस्तादभ्यस्तिशास्त्रंहंतव्यादिशास्त्रंसाचविधितःश्रूयतेतत्रविधिविषयेकश्चिदितिकथमुच्यते शास्त्रमुपसंक्रियतइति वक्तुर्नकरोतिप्रायउपसंहारः । परस्ताच्चकर्मशेषात्त्वप्रधानाशुद्धैवविद्योपदेशतइतिनिविरोधः । सर्वत्रश्रेयसीशास्त्रार्थधर्मलक्षणाविद्येत्युपसंक्तृत्याभिधानेप्रयोजनम् ॥ ११६ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । अपच्युतः अत्यक्तोद्यमः ॥ ११६ ॥

(३) कुल्लूकः । एतन्निःश्रेयससाधकंप्रकृष्टधर्मादिकंसर्वयुष्माकर्मभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः परमांगतिंत्वर्गापवर्गरूपांप्राप्नोति ॥ ११६ ॥

(४) राघवानन्दः । धर्मान्निवक्तुमर्हसीतियत्पृष्ठं महर्षीन् श्रूयतामिति यत् प्रतिज्ञातं तत्सर्वं त्वोक्तं परमप्रकृतमुपसंहरन् धर्मस्य मोक्षफलत्वमाह एतदिति । अस्माभ्यन्तर्कान्तिन्यनैमित्तिकाद्वर्मादप्रच्युतोऽपरिभ्रष्टः परमां मोक्षाख्यां प्राप्नोत्येव । तदुक्तम् भगवता वासुदेवेन ॥ सर्वकर्मार्थंस्वत्वं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति ॥ आरादुपकारकत्वेन ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्युक्तं तन्न प्रसर्तव्यम् ॥ ११६ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतद्वोयुष्माकं परंनैःश्रेयसकरं गुह्यं धर्मजातंसर्वं अभिहितं कथितं अस्मादप्रच्युतः अत्यक्तधर्मः ॥ ११६ ॥

एवंसभगवान्देवलोकानांहितकाम्यया ॥ धर्मस्य परमंगुह्यममेदंसर्वमुक्तवान् ॥ ११७ ॥

(१) मेधातिथिः । सभगवान्मनुरिदंशास्त्रंसर्वलोकहिताय प्रोक्तवानिति भृगुःशिष्यानाह अनेनाधिकाराकांक्षानिवर्तते । गुह्यंदध्यात्मं तदपिमनुर्मापुपदिश्यप्रकाशयांचक्रे ममापियथागमंभवतां प्रकटीकृतमतिनिकायाधिकाकांक्षा ॥ ११७ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । धर्मगुह्यं सारम् ॥ ११७ ॥

(३) कुल्लूकः । सभगवानैश्वर्यादिसंयुक्तोद्योतनादेवोमनुरुक्तप्रकारेणोदसर्वधर्मस्य परमार्थशुश्रूषुशिष्येभ्यः अगोपनीयंलोकहितेच्छया ममेदंसर्वमुक्तवानिति श्रगुर्हर्षानाह ॥ ११७ ॥

(४) राघवानन्दः । अस्य शास्त्रस्य त्वकपोलरचितत्वं व्यावर्तयितुं त्वगुरोर्वृत्तमाह एवमिति । इदमन्वाख्यं परमंस्पृश्यन्तरेभ्यःश्रेष्ठं गुह्यमार्गसंरक्षणीयत्वाद्धर्मस्यवस्तु [तस्तु]' धर्मस्यानुष्ठीयमानस्येदमपरोक्षीभूतम् परमं परेण वेदान्तमानेन भीयते ब्रह्म अतएव गुह्यं यतः सर्वसर्वस्याधिष्ठानत्वेसितसर्वाविधिभूतं सर्वखल्विदं ब्रह्म तज्जलान् पुरुषान्परं किंचित्साकाशासा परागतिरिति श्रुतेः ॥ ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्यवस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्ति-कस्य चेति भगवदुक्तेश्च ॥ ११७ ॥

(५) नन्दनः । अधोतधर्मशास्त्रस्यामपुरुषमूलत्वमाह एवंसभगवान्देवइति । एवंदेवः स्वायम्भुवोमनुरनेनास्य ज्ञाना-तिशयउक्तः लोकानांहितकाम्यया कारुण्यमेवोपदेशकारणनान्यदित्युक्तम् ॥ ११७ ॥

(६) रामचन्द्रः । धर्मस्यपरमं गुह्यं धर्मं स्पृष्टं ममइदं सर्वं उक्तवान् ॥ ११७ ॥

सर्वमात्मनि संपश्येत्सच्चासच्च समाहितः ॥ सर्वज्ञात्मनि संपश्यन्नाधर्मे कुरुते मनः ॥ ११८ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वजगत्सदसद्रूपमुत्पत्तिविनाशधर्मकं अथवान्यःशशविषाणादिवत्यच्चनित्यमाकाशादिवत्-सर्वमात्मनिसंपश्येदात्मनिव्यवस्थितमुपासीत । संदर्शनार्थस्यस्पष्टार्थस्य साक्षात्करणपर्यन्तयोपासनयाविज्ञायते । नहिस-कृद्दर्शनेन साक्षात्कारःसंभवति तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रतत्रात्मध्यानायैतदुक्तंभवति श्रोतव्योर्मतव्योनिदिध्यासितव्यइति-ध्यानपर्यन्ततासद्दर्शनेन दर्शनस्याप्यात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययान्तरितमुच्यते । अथवासामर्थ्याद-भ्यासाक्षेपः यतःसंस्कारकर्मणिच संस्कार्यैविशेषाधानेन संपन्नत्वार्थानि भवन्ति । यथाब्रीहीनवहन्तीनि अश्रुतोपभ्यासतुष-कणविप्रमोकफलेभ्यस्तत्संदर्शनेन स्रष्टृष्टार्थतास्यात् । तथाच कर्मविधित्वात्षष्ठिसंस्कारकर्मताहानिश्च । अतः संपश्येदितिज्ञे-यान्तरविषयज्ञाननिराकरणेन तदेकज्ञेयनिष्ठमनुब्रूयात् अत्रात्मनीति विवदन्ते कोयमात्मानाम यदित्वावदयविकरणक्षेत्रज्ञ-तउत्तरंविरुद्ध्येत प्रशासितारंरुक्माभिमिति । नहिकर्मत्वशरीरस्यस्पृश्योरुत्पत्तिः श्रूयते नैतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासने गार्गीद्या-वापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतइति तत्मानेह प्रत्ययप्रमेयआत्मन्यपि संसारविधिः । अतोन्त्याकाचित्तस्यत्वरूपसिद्धिर्वक्तव्या । किंचैवंसति पश्येदिति आदिनाबाह्यात्मनामप्याधिभूताधिदैवभावेनव्यवस्थितोनामाभ्यात्ममुपसंहारः । शिष्यतेचश्रौतमतो-स्तरागः साधनतयाकारणात्मनाजितस्यसंबन्धितांप्रतिपद्यते । ननुयःसर्वजगत्कारणपुरुषावच्छेदमुक्तंसदाप्रत्यात्मनिसंपश्ये-दिति तत्रकीदृशमात्मनोदर्शनमात्मनीतिवक्तव्यम् । अथेतुमन्यन्ते शरीरात्मनएवैतत्संनिवेशनंयुक्तं तस्यहि श्रुतसंनिवेशेन-तद्वत्तायुक्ता तत्रोच्यते आत्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतयादर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः यत्रत्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्र-किमन्यच्छक्यंनवक्तुमन्यदतःश्रौतत्वज्ञानविधेः तानिचवाक्यानिप्रतिशास्त्रं सर्वोपनिषद्भ्योवगन्तव्यानि । प्रमाणान्तराणाम-प्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेवग्राहिणःप्रत्यक्षस्यमिश्रैःकृतएवक्लेशः ॥ उक्तंचवाक्यपदीये नतदस्तिचतन्नास्तीत्यादि विध्यवग-म्यताच शरीरावरकादवसातव्या । यदप्युक्तमसत्कथंदर्शयन्नितिसच्चासच्चेत्ययमर्थःस्यात् सदिति विकारस्यग्राम्यस्यनिर्देशः असदितिप्रत्यक्षतैवसूक्ष्मतयाक्षरावधारत्वात् । यदप्युक्तंनस्तिपरमात्मनः श्रोत्रसंबन्धइति किमत्रसंबन्धिसर्वस्यजगत्-स्थित्युत्पत्तिविनाशानांतत्कारणतयोपपादित्वात् यथायंसंनिवेशविधिस्तस्यायमर्थः यावद्यार्थकिंचिद्देवदवभासते तत्सर्व-

मद्वैतिकत्वेन विलापयेत् । सर्वमात्मस्थमित्येतत्परमात्मनो विरतिसामान्ये हेतुर्विषयत इति । समाहितः समाधिर्नामचित्तवृत्ति-
निरोधोपायो योगशास्त्रादागमयितव्य इत्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मतिबुद्धिश्चेतसो निश्चलताभावः तावदभ्यसेषावद्वादिभिश्चेतो नाप-
ह्नियत अतश्च यावत्कश्चिद्देहकत्वेन विलापयेत् ॥ ११८ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । आत्मनि परमात्मनि स्थितं न ततोऽन्यत्र पश्येदित्यर्थः । सद्ब्रतमानम् । असङ्गलीकम् ।
समाहितोऽभ्यानस्थः । नाधर्मे मनः कुरुते रागद्वेषाभावात् ॥ ११८ ॥

(३) कुङ्कुमः । एवमुपसंस्तृत्य महर्षीणां हितायोक्तमन्यात्मज्ञानं प्रकृष्टमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह सर्वमिति ।
सद्भावमसद्भावं सर्वब्रह्मणो जानन्नब्रह्मस्वरूपमात्मन्युपस्थितं तदात्मकमनन्यमनाभ्यानप्रकर्षेण साक्षात्कुर्यात् यत्मात्सर्वमा-
त्मत्वेन पश्यन्नागद्वेषाभावाद्धर्मे मनोन कुरुते ॥ ११८ ॥

(४) राघवानन्दः । एतदेवोपपादयति अभ्यारोपापवादाभ्यां सर्वमिति सप्तभिः । सर्वं सचित्कजगत् सत् स्थूलं-
पृथिव्यादि असत् आकाशादि द्वे वा ब्रह्मणोरुपेर्मूर्ते चैवामूर्ते चेति श्रुतेः । आत्मन्यभ्यस्तमिति सं सम्यक् पश्येन्न तु यो-
चित्यग्रिवत्पश्येत् । हि अधर्मे धारणाद्ब्रह्म तद्भिन्ने अनात्मनि मनोन कुरुते आसक्तिन कुर्यात् । अथवा अधा-
र्मिकोत्सीति न मन्येत धर्माधर्मयोस्तद्भेदोः कर्तृत्वादेरसत्त्वात् न साधुना कर्मणा वर्धते नो एवासाधुना कनीयान् सर्वे पा-
प्मानोऽतो निवर्तन्ते । किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति श्रुतेश्च ॥ ११८ ॥

(५) नन्दनः । अथ धर्मशास्त्रार्थोपदेशत्वेनोपदिष्टयोः परस्परमात्मज्ञानयोगयोरदरातिशयार्थं ज्ञानं तावत्प्रपञ्चय-
ति सर्वमात्मनिसंपश्येदिति । सदसत्कारणकार्ये शुभाशुभे वा सर्वमात्मनि संपश्येदात्मनिसर्वमाकाशे वा युगमिव स्थितं पश्ये-
दित्यर्थः । नाधर्मे कुरुते मन इत्यनेन ज्ञानस्यानुषङ्गिकं फलमुक्तम् ॥ ११८ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वं आत्मनि परमात्मनि संपश्येत् । सच्चासच्च समाहितः भ्यानस्थः ॥ ११८ ॥

आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९ ॥

(१) मेधातिथिः । सर्वत्र यागादिक्रियाः स्वर्गादयो देवता आत्मत्वेन द्रष्टव्याः । यो यमभिर्देवता अभ्येरियमन्यात्मैवा-
सौ नान्योऽभिर्देवतास्तीति । तदप्युक्तं एकआत्मा बहुधा श्रूयत इति यत्र युक्त एक एवाहमात्मा देवतेति तथा इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुः
एकं सद्भिर्बाहुधा वदन्ति बहुरूपपरमात्मनोऽस्यां देवतां पश्यन्ति । सतां परादादित्यनेन कर्मो गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधीयते किं-
ताहिनतस्य देवतादिकृत्यमस्ति । आत्मतयैव सर्वसिद्धिः कथं नार्थात्मनि जनयत्येषामिति कर्मयोगे कर्मफलसंबन्धः स आ-
त्मा तेषां निष्पादयति नान्या देवतानतद्गुणकमिति ॥ ११९ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवं भूतनिश्चयहेतुभूतामुपसंहारभावनामाह आत्मैवेति । सर्वदेवताभ्योऽन्यदपि अवस्थि-
तमभेदेन । यत्मात्कर्मकर्तृत्वं योगकर्तृत्वं शरीरिणां जीवानामात्मा परमात्मा जनयतीति तदेतत्कर्तृत्वाधीनभावनागोचर-
मित्यनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

(३) कुङ्कुमः । एतदेव स्पष्टयति आत्मैवेति । इन्द्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मैव सर्वात्मत्वात् परमात्मनः सर्वजगदात्म-
न्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थं । परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्मसंबन्धजनयति । तथाच श्रुतिः एषोऽहं
साधुकर्मकारयति यमूर्ध्वनिनीषति एषोऽहं साधुकर्मकारयति यमधोनिनीषतीति ॥ ११९ ॥

(४) राघवानन्दः । ननु कथं कर्तृत्वाद्यभाव इति चेद्विद्वद्योगणस्य तदधिष्ठानदेवतागणस्यात्मन्यभ्यस्ततया तन्मात्रस्य दातृजीवस्य सुतरामकर्तृत्वादित्याह आत्मैवेति । एवमशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । देवताशब्दो जगद्विवर्तपरः । अतएवाह सर्वमिति । अवस्थितमभ्यस्त चिद्वितीर्वास्तवसंबन्धानिरूपणात् । जनयति अयस्कांतमणिरिव स्वसंनिधानेन प्रवर्तयतीव [भ्यायतीवलेलायती] चेति श्रुतेः । शरीरिणां स्थूलशरीरावच्छिन्नलिङ्गशरीरिणां ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्माणि तनुतेऽपि चेति श्रुतेः ॥ अन्वागत पुण्येनान्वागत पापेन असंगोऽयं पुरुषः [केवलो] निगुणश्च न लिप्यते कर्मणा पापपङ्केनेत्यात्मनो संगत्वश्रुतेः ॥ ११९ ॥

(५) गन्दनः । सर्वदेवता आत्मैव सर्वदेवताः परमात्मनो विभूतिभूतानि सर्वमात्मन्यवस्थितं सर्वमात्मपरतन्मित्रित्यर्थः पारतन्म्यमेवोत्तरार्धेनोपपादितम् ॥ ११९ ॥

(६) रामचन्द्रः । सर्वदेवताः आत्मैव । सर्वमात्मनि अवस्थितम् । आत्मा परमात्मा एषां शरीरिणां जीवात्मनां कर्मयोगं कर्तृत्वं जनयति ॥ ११९ ॥

स्वसंनिवेशशयेऽस्वेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥ पक्ति दृष्टयोः परतेजः स्नेहेऽपोगांच मूर्तिषु ॥ १२० ॥

(१) मेघान्तिथिः । यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशं नित्यच्छेत् बाह्यमाकाशं तदेव तन्बाह्यं किंचिदस्तीति । अनियतो वायुः तंसंनिवेशयेत् । चेष्टते स्पन्दते तत्र काचिच्छरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविहरणलक्षणायाश्चायं स्पर्शो वाष्पादिलक्षणस्तत्र वायुसंनिवेशयेत् । पक्तिर्जाड्यमिह कृता दृष्टिश्च कुशलानिवेशयेत् सर्वतत्परं लक्षणमित्यात्मनावस्थितं स्नेहो मेदोमज्जादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते गां पृथिवीमूर्तिषु शरीरभागेषु एव महाभूतानामुपसंहारः इदानीं देवतानामाधानमुपसंहरिष्यते ॥ १२० ॥

(२) सङ्घज्ञानारायणः । अत्राभ्यशक्तस्य स्वशरीर एव सर्वदेवता सर्वभूतोपसंहारभावनां सुकरां चित्तस्थैर्यसिद्ध्यर्थमाह स्वमिति । स्वं बाह्यमाकाशं त्वदेहच्छिद्रेषु संनिवेशयेदेकीभूतं भावयेत् । चेष्टनः शरीरभूतो वायुः स्पर्शनः स्पर्शज्ञानहेतुस्त्वगिन्द्रियं अनिलो बाह्यः । पक्तिरन्तर्पाककारी वह्निः । दृष्टिश्चक्षुस्तेजः । परं बाह्यम् । स्नेहं स्निग्धत्वहेतौ शरीरजले । अपो बाह्याः । गां पृथ्वीम् । मूर्तिषु कठिनावयवेषु ॥ १२० ॥

(३) कुल्लूकः । इदानीं विक्ष्यमाणब्रह्मभ्यान्विशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह स्वमिति । बाह्याकाशमुदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् । तथा चेष्टास्पर्शकारणभूतदैहिकवायौ बाह्यवायुं औदर्यचाक्षुषतेजसारेभिर्सूर्ययोः प्रकटतेजः दैहिकात्पञ्च बाह्या अपः बाह्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवभागेषु ॥ १२० ॥

(४) राघवानन्दः । आरोपमुक्त्वाऽपवादप्रकारमाह स्वमिति । स्वं सकार्यपञ्चीकृतमाकाशं निवेशयेत् संहरेत् । तेषु अपञ्चीकृताकाशतत्कार्यभोनियेन्द्रियेषु विषयग्रहणार्थमिन्द्रियतत्संहारेण तेषामपि संहरणं भवतीति भावः । एवमुत्तरत्र । एवमाकाशं संहृत्या निलं बाह्यं वायुं तस्मिन् । स्पर्शनं त्वचि च चेष्टनेऽन्तरागणवायौ । पक्तिरहोः पचनप्रकाशद्वययुजि जाड्याद्यौ चक्षुषि च तेजोनिवेशयेदित्यनुषज्यते । स्नेहं शरीरस्थे रसनायां जलमिव अपो बाह्याः । मूर्तिषु शरीरस्थपृथिव्यां गां बाह्यपृथिवीम् ॥ १२० ॥

(५) नन्दुनः । अथयोगंपपञ्चयति स्वसन्निवेशयेत्वेष्ट्विति । त्वेषु ओत्रादिषु शरीररन्ध्रेषु स्वमाकाशाभिमानिर्नीदेव-
तांसन्निवेशयेत्तदात्मकतयाभ्याधेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्र निवेश्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तदभिमानिनीदेवताइत्यवगन्तव्यं । चेष्टन-
स्पर्शनेपाणित्वगिन्द्रिययोःकर्मणी अनिलवायुः । पत्तिर्जाठरोग्निस्तस्मिन्द्वौचतेजःअग्निस्नेहे शरीरस्यस्निग्धत्वमूर्तिषुअ-
स्थिषु गांभूमिम् ॥ १२० ॥

(६) रामचन्द्रः । खं बाह्याकाशं त्वेषु देहछिद्रेषु सन्निवेशयेत् । चेष्टनः शरीरवायुसंस्पर्शने ज्ञानहेतुःअनिलः ।
बाह्यपत्तिदृष्ट्योः अन्नपाककरीवह्निपरं चक्षुषोर्बाह्यं तेजः । स्नेहेः अपः । गां पृथ्वीं मूर्तिषु ॥ १२० ॥

मनसीन्दुंदिशः श्रोत्रे क्रान्तेविष्णुंबलेहरम् ॥ वाच्याग्निमित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

(१) मेघातिथिः । योयमिन्दुश्चन्द्रमास्तमनसिसन्निवेशयेत् नैषचन्द्रोगगनसंचारीकिंताहिममनसिष्यवस्थितः ।
याश्चदिशःश्रोत्रेन्द्रियशक्तौ । ततोविष्णुंयोयत्राल्पमतिक्रामतिविष्णुरेक्रान्तेकर्मणासन्निविष्टः । एवंचतेहरहनुरेतोद्वागप्युत्था
नंसंचेन्द्रियावकाशःकालाकृतिरिन्द्रियकर्मैवतत् । यंयंवागग्रेवायमुत्सर्गोवाय्वाद्यंमत्तैःपश्येत् । एवमभ्यात्ममुपसंस्तप्य स-
र्वपरमात्मनिपश्येत् । एवमात्मकोहेतुःपरमात्मनिष्यवस्थितोनाहंकश्चित्ततोभिन्नइति । एवमेषासर्वोपासनाकर्तव्या ॥ १२१ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । इन्दुश्चन्द्रः तस्य मनोदेवतात्वात् । एवमुत्तरेष्वपि देवतोपसंहारेषु । क्रान्ते गमनहेतौचर-
णे । बले सामर्थ्ये हरमीश्वरम् । उत्सर्गे पाप्मिन्द्रिये प्रजापतिं ब्रह्माणम् ॥ १२१ ॥

(३) कुल्लूकः । मनसिचन्द्रंश्रोत्रेदिशः पादेन्द्रियेविष्णुम्बले हरंवागिन्द्रियेऽग्निपाप्मिन्द्रिये मित्रमुपस्थेन्द्रिये प्रजा-
पतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् । एवमाभ्यात्मिकभूतादिकंलीनमेकत्वेनभावयित्वा योयमभ्यादीनांदेहिकादिनियमोयश्च कर्म-
णाफलंप्रतिनियतंतत्सर्वपरमात्माधीनं । तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रज्ञासनेगीस्तपयति । तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तप-
ति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च घृत्युर्धावति पञ्चमइति ॥ १२१ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं स्थूलपृथिव्यादिपञ्चकस्य बाह्यस्य देहारन्ध्रेकेष्विन्द्रियपञ्चकेषु च लयमुक्त्वा इन्द्रियेषु
तदधिष्ठातृदेवतालयमाह मनसीति । इन्द्रियानुपाहकतया देवतासृष्टेस्तत्रैव लयः ॥ चन्द्रमामनसोजातश्चक्षुःसूर्योअजायते-
तिश्रुतिः । क्रान्ते पादे । बले पाणौ हरिं इन्द्रं बलकर्महिइन्द्रइतिश्रुतिः । हरमितिप्रमादपाठः । अहरमितिवा छेदेन हर-
तुल्यतया हरिर्विष्णुस्तत्पर्यायइन्द्रः । उत्सर्गे पाथौ मित्रं मित्राख्यं सूर्यं । प्रजने लिङ्गे प्रजापतिं दक्षम् ॥ १२१ ॥

(५) नन्दुनः । क्रान्ते पादे विष्णुंउपेन्द्रहरिंइन्द्रं वाचि वागिन्द्रिये उत्सर्गेगुदे प्रजनने मेढ्रे अत्र निवेशयेदित्य-
नुषङ्गः ॥ १२१ ॥

(६) रामचन्द्रः । मनसिइन्दुं । दिशः श्रोत्रे । क्रान्ते विष्णुं । बले सामर्थ्ये हरं । वाचि अग्निं । मित्रं मित्रदेवतं
उत्सर्गे । प्रजनने उपस्थेन्द्रिये प्रजापतिम् ॥ १२१ ॥

प्रशासितारंसर्वेषामणीयांसमणोरपि ॥ रुक्माभंस्वमधीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरम् ॥ १२२ ॥

(१) मेघातिथिः । एवमेवाह प्रशासितारंनियंतारंसर्वेषांब्राह्मणादिशूद्रपर्यन्तानांयोयमभ्यादीनामौष्ण्यादित्त्वभावनि-
वमोयश्चभित्यादीनामनिशमन्तःपरमोजःअगतभ्रमणप्रकाशनादिष्वभ्यापारोयश्चकर्मणाफलंप्रतिनियमः ससर्वस्तत्प्रतिनियंतरि-
सति । यदुक्तमेतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गीत्यादिना तथातत्सूर्यस्तपतिचयावद्वर्षतिचंद्रमाभयादग्निश्चवायुश्चघृत्युर्धावति-
पंचमइति । अणीयांसमणोरपीति । यःकश्चिद्द्वारानिरतिशयवालाग्रशतभागादिस्तत्तेनृतीयांशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्यते ।

अस्थूलमंतश्चान्यादिसर्वधर्मप्रतिषेधात् किंतर्हि कुशाग्रोयायाबुद्धेर्गम्यत्वात् एतदुक्तं भवति योनात्यन्तकुशलो न च तदभ्यासे प-
रिष्वक्तः ॥ १२२ ॥

(२) सर्वज्ञानारायणः । एवमुपसंहारे भावनया मनस एकाग्रत्वे सिद्धे यादृग्ध्येयं तदाह प्रशासितारमिति । रुक्मा-
भं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं त्वं विषयाणां बाह्यानामात्मन्येवाध्यासादधिष्ठानतया सर्वत्र प्रकाशमानमहंकारावच्छिन्नं ।
पुरुषं पुरिलिङ्गशरीरे निषण्णं जीवात्मानं परंपरत्मानं प्रशासितारं विश्वस्य परमेश्वरं अणोरतिसूक्ष्मादप्यणीयांसमतिसूक्ष्मं
दुर्विज्ञानं विद्यात् भावयेदहंब्रह्मास्मीति जीवात्मपरमात्मनोः प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तदुपाधिद्वयपरित्यागेनैक्यं चिन्तयेदित्यर्थः
॥ १२२ ॥

(३) कुट्टुकः । प्रशासितारं नियन्तारं ब्रह्मादिस्त्वम्बपर्यन्तस्य चेतनाचेतनस्य जातेः यो यमद्वयादीनामौष्ण्यादिनि-
यमोयश्चादित्यादीनां भ्रमणादिनियमोयश्च कर्मणां फलं प्रतिनियतमेतत्सर्वपरमात्माधीनं तथा चैतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने-
गार्गीत्याद्युपनिषदः तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति । तथा
अणोरणीयांसं सर्वात्मत्वात् तथा च श्रुतिः ॥ बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ॥ भागोजीवेति विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पते ॥ रुक्माभं यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदारूपपरमात्मनो निषिद्धं तथाप्युपासनाविशेषे शुद्धसुवर्णा-
भम् अतएव यः षोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय इत्यादिच्छान्दोग्योपनिषत् त्वमधीगम्यं दृष्टान्तो यम् त्वमधीसदृशज्ञानग्राह्यं यथा त्व-
मधीः चक्षुरादिबाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्मधीरपि । अतएव व्यासः ॥ नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैरपी-
न्द्रियैः । मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ एवं विधंपरात्मानमनुचिन्तयेत् ॥ १२२ ॥

(४) राघवानन्दः । एवं पिण्डमात्रावशेषं विचिन्त्य तदप्यात्मतां नयेदित्याह प्रेति ॥ यो सावतीन्द्रियग्राहः सूक्ष्मो-
व्यक्तः सनातनः ॥ सर्वभूतमयोचिन्त्यः स एव त्वयमुद्भाविष्युपक्रमाधिष्ठानभूतमात्मानमनात्मनो निष्कृष्य विशिनष्टि प्र-
शासितारमिति । यत्तस्यैव प्रशासने गार्गीसूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः । अनेन त्वभावाभावप्रधानपरमाणादि-
व्यावृत्तिस्तेषामचेतनत्वात् । अणोयांसं विष्णुत्वेऽपि निरवयवत्वात् सूक्ष्ममेतेन पृथिव्यादेः कारणत्वं निरस्तम् । रुक्माभं त्व-
प्रकाशं त्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः । रुक्माभं त्वप्रकाशं तेन नैयायिकमतस्य निरासः । त्वमधीगम्यं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थनि-
र्विकल्पकधीग्राहमित्यनेन विज्ञानवादमतं निरस्तं तेषां ग्राह्यग्राहकत्वाद्विज्ञानस्य । पुरुषं पूर्णं देशकालवस्तुपरिच्छेदर-
हितत्वात् । एवं प्रकृतिरदृष्टं भूतान्येव वाजगत्कारणमिति सांख्यमीमांसकादिमतं निरस्तं । अतएव परं अविद्यात्कार्य-
योः अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः । तमहंब्रह्मेति विद्यात् तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति श्रुतेः । ततः त्वयं भूर्भगवानव्यक्तोऽव्य-
ञ्जयन्निदमित्युपक्रमे कीर्तितं ब्रह्म सर्वदुःखैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति मध्येऽपि परामृष्टं प्रशासितारमित्यन्तेऽपि निर्दि-
ष्टमत उपक्रमादिभिस्तत्रैव शास्त्रतात्पर्यमतः सर्वतच्छेषभूतमिति । तथा च श्रुतिः पुरुषान् परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरि-
ति ॥ १२२ ॥

(५) नन्दनः । एवमेताभिर्देवताभिर्न्यस्तशरीरस्य कर्तव्यमाह प्रशासितारं सर्वेषामिति । सर्वेषामन्तः प्रविश्य प्रशासितार
मणीयांसमतिसूक्ष्मं त्वमधीगम्यं प्रपंचत्वमबुद्धिर्येषां ते त्वमधीयस्ते रगम्यं नेयं परं पुरुषं परमात्मानं विद्यात् ध्यायेत् ॥ १२२ ॥

(६) रामचन्द्रः । प्रशासितारं नियन्तारं अणीयांसं अतिसूक्ष्मं अणोरपि रुक्माभं प्रकाशकं त्वमधीगम्यं तं परं
पुरुषं विद्यात् ॥ १२२ ॥

एतमेकेवदन्त्यग्निमनुमन्ये प्रजापतिम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणनपरे ब्रह्मशाश्वतम् ॥ १२३ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । किञ्चिद्यन्निरतिशयंवस्तु तदप्यसावेवेति तदुपासनमप्यस्योपासनमित्याह एतमिति । अग्निमुखत्वाद्देवानांतदुपलक्षणार्थमस्याभिधानम् । जगत्पालनलब्धातिशयः सर्वेषांबलजीवनस्पन्दनाद्यसाधारणकर्मातिशय-
लब्धप्रकर्षः प्राणोऽयमेव । एषुच यत्र यत्र येषामतिप्रकर्षधीः ते तंतमेवैवंवदन्ति । यथा श्रुति इदं मित्रं वरुणमग्निमित्या-
दि । अत्रोत्तरेणाग्निपदेनानन्तर्यमस्योच्यते । अपरे तत्त्वविदः । ब्रह्म विभुः शाश्वतं नित्यमाकाशादेरपि । नित्यानित्य-
ज्ञान्यएवंवदन्तीत्युक्तिरत्रोपासकोपलक्षणार्था । तमेव प्रपञ्चरूपेण निष्प्रपञ्चरूपेण चोपासीतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

(३) कुहूकः । एतंच परमात्मानमग्निवत्वेनैकेयाज्ञिकाउपासते तथा तमेकमग्निइत्यध्वर्यवउपासते । अन्ये पुनः
सृष्ट्वात्स्रष्ट्वाख्यप्रजापतिरूपतयोपासते एके पुनरैश्वर्ययोगादिन्द्ररूपतयोपासते । अपरे पुनः प्राणत्वेनोपासते सर्वाणि
भूरादीनीमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वतइत्यादिश्रुतिदर्शनात् । अपरे पुनरपगतप्रपञ्चात्मकंसच्चिदान-
न्दस्वरूपंपरमात्मानमुपासते । मूर्तामूर्तत्वरूपे च ब्रह्मणि सर्वाएवोपासनाश्रुतिप्रसिद्धाभवन्ति ॥ १२३ ॥

(४) राघवानन्दः । अमुमेवात्मानमाश्रित्य विवदन्ते वादिनइत्याह एतमिति । एतमपरोक्षीभूतमप्यात्मानमवि-
द्यावशाच्चयीनिष्ठाआर्धं मन्यन्ते मनुं प्रजापतिमिति अन्ये धर्मं शास्त्रनिष्ठाः इन्द्र ईश्वरं नैयायिकाः । प्राणं हिरण्यगर्भ-
मिति पातञ्जलाः । ब्रह्मेतिवेदान्तिनः । शाश्वतं शश्वत् निरन्तरं अविद्यातत्कार्यरहिततथैकरूपेण वर्तमानं निष्क्रियं
निष्कलं शान्तमिति श्रुतेः । शब्दमात्रे विप्रतिपत्तिरर्थस्त्वेकएवेति ॥ १२३ ॥

(५) नन्दनः । ननुअन्यादयोपिध्येयत्वेन श्रूयन्तेतत्कथंपरः पुमानेव ध्यानत्वेनोच्यते अत्राह एतमेकेवदन्त्य-
ग्निमिति । एतदुक्तंभवति तन्मन्त्रेष्वन्यादिशब्द प्रतिपाद्यः परः परः पुमानेव नान्यइति एवंवदता पुरुषसूक्तानुसारेण मन्त्रा-
न्तराणि योजयितव्यानिननुतंदनुसारेण पुरुषसूक्तमप्युक्तं भवति । तदुक्तंमहाभारते मोक्षधर्म ॥ इदपुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु
पठ्यते । क्रतंचसत्यश्चप्रख्यातघृषिसिंहेनचिन्तितमिति ॥ १२३ ॥

(६) रामचन्द्रः । एतं अग्निं एके वदन्ति । अन्ये मनुं प्रजापतिम् । एके इन्द्रं । अपरे प्राणं प्राणवायुं । अपरे
शाश्वतं ब्रह्म ॥ १२३ ॥

एषसर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ॥ जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यसंसारयति चक्रवत् ॥ १२४ ॥

(२) सर्वज्ञनारायणः । पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्यादिभूतैः । वृद्धिकार्यजनकत्वंस्थितिरितियावत् । संसारयति
भ्रामयति ॥ १२४ ॥

(३) कुहूकः । एषआत्मा सर्वान्प्राणिनः पञ्चभिः पृथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारम्भकैः परिगृह्य पूर्वजन्माजित-
कर्मापेक्षयोत्पत्तिस्थितिविनाशैरथादिचक्रवदसरुदुपावर्तमानैरामोक्षात्संसारिणः करोति ॥ १२४ ॥

(४) राघवानन्दः । एषएवान्तर्यामिन्मनुभवतोत्याह एषइति पंचभिः अप्ययोमात्रादशार्धानामित्याद्युक्तेः
मूर्तिभिः सञ्चिच्छब्दवाच्यैः व्याप्य पटेषु तन्नुवत् जन्मवृद्धिक्षयैरुत्पत्तिस्थितिलयैः संसारयति । अनिशमावर्तयति नान्यो-
तोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्तिमन्ता नान्योतोस्तिविज्ञानैषत आत्मान्तर्त्याम्यमृतइतिश्रुतेरिति ॥ १२४ ॥

(५) नन्दनः । एषपरः पुरुषइति पंचभिर्मूर्तिभिर्महाभूताख्यादिभिः ॥ १२४ ॥

(६) रामचन्द्रः । एषपुरुषः सर्वाणिभूतानि पञ्चभिर्मूर्तिभिः पृथिव्याऽदिपञ्चभिः व्याप्य जन्मवृद्धिक्षयैः नित्यं चक्रवत् संसारयति वर्तयति ॥ १२४ ॥

एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ ससर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परंपदम् ॥ १२५ ॥

[चतुर्वेदसमंपुण्यमस्यशास्त्रस्य धारणात् । भूयोवाप्यतिरिच्येत पापनिर्यातनमहत् ॥ १ ॥] *

(२) सर्वज्ञानारायणः । एतादृगनुचिन्तनफलमाह एवंयइति । सर्वभूतेष्वेकत्वेनात्मानं परमात्मानं प्रयत्नेन पश्यति ध्यायति । सर्वं परमात्मा सर्वरूपत्वात् तत्समतामीशित्वादिगुणैरेत्य जीवन्मुक्तेः पञ्चोद्दिष्टाधायककर्मापाये देहद्वयरूपोपाधित्यागात्तदेव ब्रह्माभ्येति नित्यानन्दप्रकाशस्वरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(३) कुल्लूकः । इदानींमोक्षत्वेनोक्तसर्वधर्मश्रेष्ठतया सर्वत्र परमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति एवंयः सर्वभूतैष्विति । सर्वभूतेषु चात्मानमित्याद्युक्तप्रकारेण यः सर्वभूतेष्ववस्थितमात्मानमात्मना पश्यति स ब्रह्मसाक्षात्कारात्परश्रेष्ठपदस्थानं ब्रह्म प्राप्नोति तत्रात्यन्तलीयते मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

(४) राघवानन्दः । [मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं प्रदर्शयन् तत्रैवास्य शास्त्रस्य तात्पर्यमाह एवंयइति । पदंपद्यते ज्ञानैवाप्यते पदं ब्रह्मतद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः । आत्मना बुध्या अभ्येति तादात्म्यमाप्नोति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः] ॥ १२५ ॥

(५) नन्दनः । एवंप्रपञ्चितस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह एवंयः सर्वभूतैष्विति । आत्मना मनसा ब्रह्मपरंपुरुषम् ॥ १२५ ॥

(६) रामचन्द्रः । एवं यः सर्वभूतेषु आत्मनाऽऽत्मानं पश्यति सः सर्वसमतामेत्य सनातनं ब्रह्माभ्येति प्राप्नोति ॥ १२५ ॥ इति श्रीरामचन्द्रभट्टविरचितायां मनुभाषार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७ ॥

इत्येतन्मानवंशास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः ॥ भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टं प्राप्नुयाद्भूतिम् ॥ १२६ ॥

[मनुः स्वायंभुवोदेवः सर्वशास्त्रार्थपारगः । तस्यास्य निर्गतं धर्मं विचार्य बहुविस्तरम् ॥ २ ॥

ये पठन्ति द्विजाः केचित्सर्वपापोपशान्तिदम् । ते गच्छन्ति परं स्थानं ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ ३ ॥]

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमनुसंहिता ॥ ७ ॥

(१) मेधातिथिः । इतिः शास्त्रसमाप्तिमाह पठन् भवत्याचारवान् अन्योऽध्याहार्योऽप्यारोयथापठितशास्त्रान्तरात्स्वमुष्ठानं एवंविधश्रेष्ठव्रतियथेष्टादेवतादिलक्षणां गतिं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्रायणवृभासेन रागद्वेषक्षयमनुवदति । अनेन चाविजातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्ठेयमाह ॥ नहि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तौ सर्वसमतता भवति अतश्चैतदुक्तं भवति ॥ अहंमेतित्यक्तवाहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियततयानिरतिशयपरमानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तिः शास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेतप्रतिनियमेन च फलसिद्धिर्भवति इत्यर्थः ॥ १२६ ॥

इति श्रीभट्टविरत्नामिसूनोर्भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं ॥ शुभं भवतु

(२) सर्वज्ञनारायणः । इत्येतदिति शास्त्राध्ययनफलस्य पूर्वप्रक्रान्तस्योपसंहारः । मानवं मनुना प्रथमं प्राप्तं शृगुणाच प्रोक्तं प्रकर्षेण मुनिषु प्रकाशितमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

॥ एतस्मिन्शृगुभारतीविवरणे कैर्नामनारोपितं चेतश्चेतयिता न कश्चन पुनस्तत्त्वस्य तत्राजनि । अस्माभिस्तु गुरुपदेश-विशदप्रज्ञाप्रकर्षस्फुरद्धेतुर्हेतुगर्भैर्मानवगिरां सर्वोऽयमाविष्कृतः ॥ इति श्रीसर्वज्ञनारायणकृतौ मन्वर्थनिबन्धे नैऋ-यसकर्मसंकीर्तननाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तमिदं मानवशास्त्रविवरणं सर्वज्ञप्रोक्तम् ॥ शिवप्रदमस्तु ॥

(३) कुल्लूकः । समाप्त्यर्थ इति शब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रं शृगुणा प्रकर्षेणोक्तं द्विजातिः पठन्विहितानुष्ठाननिषिद्धवर्ज-नात्सदाचारवान्भवति यथाऽपेक्षितां च स्वर्गापवर्गादिरूपांगतिमामुयादिति ॥ १२६ ॥

सारासारवचः प्रपञ्चनविधौ मेधातिथेश्चातुरीस्तोक्तवस्तुनिगूढमल्पवचनाद्भोविन्दराजोजगौ ॥ ग्रन्थेऽस्मिन्धरणाधर-स्य बहुशः स्वातन्त्र्यमेतावता स्पष्टमानवमर्थतत्त्वमखिलवक्तुं कृतोऽयं श्रमः ॥ १ ॥ प्रायोमुनिभिर्विवृतं कथयत्येषामनुष्ठ-तेरर्थम् ॥ दशभिर्मन्थसहस्रैः समदर्शयुता कृता वृत्तिः ॥ २ ॥ सेयंमया मानवधर्मशास्त्रे व्यधायि वृत्तिर्विदुषांहिताय ॥ दुर्बोधजातेर्दुरितक्षयाय भूयात्ततोमे जगतामधीशः ॥ ३ ॥ इति वीरेन्द्रिनन्दनावासीयदिवाकरात्मजश्रीमत्कुल्लूकभट्टविर-चितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां मनुवृत्तौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावली समाप्ता ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

[(४) राघवानन्दः । एतच्छास्त्रस्य पठनफलं ज्ञापयन्नुपसंहरति इतीति । शृगुप्रोक्तमृषिभ्यो शृगुणैवपाठितं यथेष्टा-ख्यां स्वर्गाख्यां मोक्षाख्यां वा धर्मविद्वद्भविष्य ॥ १२६ ॥]

इयंकृतिः सरस्वत्याः पदकंसमर्पिता ॥ विदुषांचितकुमुदशशिनीवमनोरमा ॥ मन्वर्थचंद्रिकासेषाराघवानंदनिर्मिता ॥ करोतुविदुषांभीतिविस्तरध्वांतवर्जनात् ॥ इति श्रीविश्वेश्वरभगवत्पादशिष्याद्वयभगवत्पादशिष्येण श्रीराघवानंदसरस्-व्याविरचितमन्वर्थचंद्रिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

(५) नन्दनः । शास्त्राध्ययनस्य फलमाह इत्येतं मानवं शास्त्रमिति । यथेष्टांगतिमवामुयायैषां फलमवामोति ॥ १२६ ॥ इति श्रीभारद्वाजगोत्रतिलकेन श्रीलक्ष्मणविचक्षणानुजेन नन्दनसूरिणा विरचिते मानवव्याख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥

* दश=शत (अ)

(१) राघ० २, न



प्रथमपरिशिष्टस्यानुक्रमणिका.

	श्लोक संख्या.		
	मनु	वृद्धमनु	बृहन्मनु
१ धर्माब्धिसारः	१	०	०
२ स्मृतिचन्द्रिका	१२	२८	०
३ दानहेमाद्रिः	११	५	०
४ व्रतहेमाद्रिः	१	०	०
५ आर्द्धहेमाद्रिः	३१	०	०
६ स्मृतिरत्नाकरः	५३	४	२
७ शूद्रकमलाकरः	१४	७	१
८ पराशरमाधवः	४७	८	४
९ निर्णयसिन्धुः	१६	१६	४
१० मिताक्षरायाज्ञवल्क्यस्मृतिटिका	१३	०	१
११ संस्कारकौस्तुभः	६	०	०
१२ प्रयोगरत्नम्	२	८	०
१३ विवादभङ्गार्णवः	१७	१	३
१४ व्यवहारतत्त्वम्	१	०	०
१५ दायक्रमसंग्रहः	२	०	०
१६ दायतत्त्वम्	२	०	०
१७ श्रीमद्भागवते श्रीधरत्नामिषुतटीकायाम्	१	०	०
१८ शङ्करविजयः	२	०	०
१९ संस्कारमयूखः	५	०	०
२० आचारमयूखः	८	०	०
२१ आर्द्धमयूखः	२	२	०
२२ व्यवहारमयूखः	२	१	०
२३ प्रायश्चित्तमयूखः	७	२	१

॥ श्री ॥

॥ मनुस्मृतिप्रथमपरिशिष्टम् ॥

(हेमाद्रिमाधवादिभिर्मनूक्तत्वेन स्वीकृतेषुवचनेषुयानिसंप्रत्युपलब्धमुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषुनोपलभ्यन्तेतान्यस्मिन्परिशिष्टे संकलितानि)

॥ घर्माब्धिसारः ॥

विवाहव्रतचूडासु मातायदिरजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःपरंकार्यमङ्गलमनुरब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

व्यवहारकाण्डम्

यत्क्षिप्तोमर्षयत्पार्तैस्तेनत्वर्गेमहीयते ॥ यत्त्वैश्वर्यान्निक्षमतेनरकतेनगच्छति ॥ १ ॥

व्यवरैःसाक्षिभिर्भाव्यौनृपब्राह्मणसन्निधौ ॥ २ ॥

त्वभावेनैवयद्भूयुस्तद्भासंव्यावहारिकं ॥ यतोयदन्यद्विद्भूयुर्धर्मार्थतदपार्थक्यम् ॥ ३ ॥

ऋत्विजःसमवेतास्तुयथासन्नेनिमन्त्रिताः ॥ कुर्युर्यथार्हतःकर्मगृह्णीयुर्दक्षिणांतथा ॥ ४ ॥

विभागेतु कृतेर्किंचित्सामान्यंयत्रदृश्यते ॥ नासौविभागोविज्ञेयःकर्तव्यःपुनरेवहि ॥ ५ ॥

विभागेयत्रसंदेहोदायादानांपरस्परं ॥ पुनर्विभागः कर्तव्यःपृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ ६ ॥

आरंभकृत्सहायश्चदोषभाजौतदर्धतः ॥ ७ ॥

गायत्रीमातृसारोपिवनंविप्रःसुयच्छ्रितः ॥ गायत्रीतश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी ॥ ८ ॥

आसुराणांकुलेजाताजातिपूर्वपरिमहे ॥ तस्यादर्शनमात्रेणनिराशाःपितरोगताः ॥ ९ ॥

॥ आङ्गिकप्रकरणम् ॥

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्मलक्षणम् ॥ १० ॥

धर्मव्यातिक्रमोवैहिमहतांसाहंसंतथा ॥ तदन्वीक्ष्यप्रयुञ्जानःसीदत्येवरजोबलः ॥ ११ ॥

यथैववेदाभ्ययनंधर्मशास्त्रमिदंतथा ॥ अभ्येतव्यंब्राह्मणेननियमंत्वर्गमिच्छया ॥ १२ ॥

पुत्रजन्मनियत्यनेचतथासंक्रमणेरेवेः ॥ राहोश्चदर्शनेस्नानंप्रथस्तनान्यथानिशि ॥ १३ ॥

पुराकल्पेकुमारीणांमौञ्जीबन्धनमिष्यते ॥ अभ्यापनंचवेदानांसावित्रीवचनंतथा ॥ १४ ॥

पितापितृव्योभातावाचैनामभ्यापयेत्पुरः ॥ स्वगृहेचैवकन्यायाभैक्षचर्याविधीयते ॥ १५ ॥

वर्जयेदजिनंदण्डंजटाधारणमेवच ॥ १६ ॥

समतिक्रान्तकालाश्चपतिताःसर्वएवते ॥ नैवावधिपूर्तावदापचपिचकहिंचित् ॥ १७ ॥

हस्तदन्तानुयाभिक्षालवणंयज्जनानिच भुक्त्वाह्यशुचितांयातिदातास्वर्गनगच्छति ॥ १८ ॥

(१) निर्णयसिन्धुः

(५) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः । (११) स्मृतिरत्नाकरः ।

(३) पराशरमाधवः ।

(६) पराशरमाधवः

(१४) आमरकोशटीकायां पराशरमा-

(४) पराशरमाधवः

(८) आङ्गहेमाद्रिः

धवेयमष्टयुक्तम् ।

सार्यमाताईजातीनामशनंश्रुतिचोदितं ॥ नान्तराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः ॥ १९ ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणांवेदःचक्षुःसनातनः ॥ २० ॥
 दशानांतुसहस्राणांयुक्तानांधुर्धवाहिनां ॥ सुपात्रेविनियुक्तानांकन्याविद्याचतत्समम् ॥ २१ ॥
 शक्तध्वजनिपातेचउल्कापातेतथैवच ॥ अनभ्यायस्त्रिरात्रंतुभूमिकम्पेतथैवच ॥ २२ ॥
 सामर्थ्ययनेऋग्यजुषिनाधीयीतकदाचन ॥ २३ ॥
 अत्सर्ग्यलोकविद्विष्टधर्ममन्याचरेन्नतु ॥ २४ ॥
 नाग्निहोत्रादिभित्तस्याद्रक्षतोब्राह्मणस्यवा ॥ यत्कन्याविधिवद्भत्त्वाफलमामोतिमानवः ॥ २५ ॥
 कन्याद्वादशवर्षेयानप्रदानगृहेवसेत् ॥ भ्रूणहत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्त्वयम् ॥ २६ ॥
 नष्टेष्टेप्रजितेच्छेदोवेचपतितेपतौ ॥ पञ्चत्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते ॥ २७ ॥
 अलाभेदेवस्नातानांसरसांसरितांतथा ॥ उद्धृत्यचतुराषण्डान्पारक्येस्नानमाचरेत् ॥ २८ ॥
 अग्निवत्कपिलासत्रीराजाभिर्भूमहोदधिः ॥ दृष्टमात्रापुनन्त्येतेतस्मात्पश्येतनित्यशः ॥ २९ ॥
 तृणंवायदिवाकाष्ठपुष्पंवायदिवाफलं ॥ अनापृष्टस्तुगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हति ॥ ३० ॥
 समर्पण्यमाहृत्यमहार्घयःप्रयच्छति ॥ सवैवाधुर्षिकोनामयश्चवृद्धाप्रयोजयते ॥ ३१ ॥
 ग्रासमात्रीभवेद्भिक्षाअयंग्रासचतुष्टयं ॥ अयंचतुर्गणीकृत्यहंतकारोविधीयते ॥ ३२ ॥

दानहेमाद्रिः ॥

इष्टेयज्ञेयदीयतेदक्षिणादितदैष्टिकम् ॥ बहिर्वेदिचयदानंदीयतेतद्विपौर्तिकम् ॥ १ ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकामेनतथापापोपशान्तये ॥ मुमुक्षुणाचदातव्यंब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥ २ ॥
 येव्यपेताःस्वकर्मभ्यःपरण्डोपजीविनः ॥ द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्तितांश्चशूद्रवदाचरेत् ॥ ३ ॥
 अव्रतात्पनधीयानायत्रभैक्ष्यचराद्विजाः ॥ तंघामंदण्डयेद्वाजाचौरभक्तप्रदोहिसः ॥ ४ ॥
 पात्रभूतोहियोविप्रःप्रतिगृह्यप्रतिग्रहम् ॥ असत्सुविनियुञ्जीततस्यदेयंनर्किचन ॥ ५ ॥
 संचयंकुरुतेयश्चप्रतिगृह्यसमंततः ॥ धर्मार्थनोपयुक्तेयोनंततस्करमर्चयेत् ॥ ६ ॥
 नकुर्यात्कस्यचित्पीडांकर्मणामनसागिरा ॥ आचरन्भिक्षेकन्तुकर्मण्यप्यन्यथाचरन् ॥ ७ ॥
 सन्भ्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदन्तधावने ॥ पितृकार्येचदैवेचतथामूत्रपरीषयोः ॥ ८ ॥
 गुरुणांसन्निधौदानेयोगेचैवत्रिशेषतः ॥ एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमामोतिमानवः ॥ ९ ॥
 विष्णुः पराशरोदक्षः संवर्तव्याससहारिताः ॥ शातातपोवसिष्ठश्चयमापस्तंबगौतमाः ॥ १० ॥
 दवलेःशङ्कलिखितौ भरद्वाजोशनोत्रयः ॥ शौनकोयाज्ञवल्क्यश्चदशाष्टौस्मृतिकारिणः ॥ ११ ॥

॥ व्रतहेमाद्रिः ॥

विहितस्याननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रहः ॥ निषिद्धसेवननित्यवर्जनीयंमयन्ततः ॥ १ ॥

- (१९) पराशरमाधवः । आचारमयूखः (२८) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । (५) पराशरमाधवः
 (२४) मिताक्षरा । (२९) पराशरमाधवः । (६) पराशरमाधवः
 (२७) पराशरमाधवः (३२) पराशरमाधवः । आचारमयूखः

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

यत्किञ्चिन्मधुसमिश्रंगोक्षीरघृतपायसं ॥ दत्तमक्षयमित्याहुः पितरस्त्वेवदेवताः ॥ १ ॥
 अलाभेभिनकालानान्दीश्राद्धत्रयबुधः ॥ पूर्वैद्युर्वैपकुर्वीतपूर्वाह्नेमातृपूर्वकम् ॥ २ ॥
 एकपिण्डकृतानांतुपृथक्त्वंनोपपद्यते ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृतेकृष्णचतुर्दशीम् ॥ ३ ॥
 कुर्वन्प्रतिपदिश्राद्धं सरूपानलभते सुतान् ॥ कन्यकांतु द्वितीयायांतृतीयायांतुर्वान्दिन ॥ ४ ॥
 पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यांतुपंचम्यांशोभनान्सुतान् ॥ षष्ठ्यांदूतं कृषिचापिसप्तम्यांलभतेनरः ॥ ५ ॥
 अष्टम्यामपिवाणिज्यंलभते श्राद्धदः सदा ॥ नवम्यामकसुरकंदशम्यां द्विचुरांस्तथा ॥ ६ ॥
 एकादश्यांतथारौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ द्वादश्यांजातरूपं चरजतंकुम्भमेवच ॥ ७ ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यांतु सुमजाः ॥ ग्रायन्ते पितरश्चास्यये शस्त्रेण हतारणे ॥ ८ ॥
 पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलान्मनसः प्रियान् ॥ श्राद्धदः पंचदश्यांतु सर्वाङ्कामांसमश्नुते ॥ ९ ॥
 सर्ववायदिवाप्यर्थपादवायदिवाक्षरं ॥ सकाशाच्चस्य गृह्णीयान्नियतंतस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 नानृग्ब्राह्मणो भवति न वणिग्गकुशीलवः ॥ न शूद्रवेषणं कुर्वन्स्ते योनचिकित्सकः ॥ ११ ॥
 परपूर्वापतिधीरावदन्ति दधिषूपति ॥ द्विजोद्येदधिषूश्चैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥ १२ ॥
 यस्तयोरन्ममश्रातिसकुण्डाच्यवते द्विजः ॥ १३ ॥
 अतिथिपूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा तृष्टमानसं ॥ सबृषंगोशतेन दत्तं स्यादिति भेदमतिः ॥ १४ ॥
 येषामन्नं च नातिभिर्विप्राणां ब्रजते गृह्णात् ॥ ते वै खरत्वमुष्टृत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥ १५ ॥
 किं ब्राह्मणस्य पितरं किं वा पृच्छति मातरं ॥ श्रुतं चेदस्ति वेद्यं वा तन्मातापितरौ स्मृतौ ॥ १६ ॥
 अनर्हते यद्दाति न ददाति यदर्हते ॥ अर्हानर्हानभिज्ञानात्सोपि धर्मादहीयते ॥ १७ ॥
 परिच्युतेष्टवस्थानान्निगरान्नेव तच्छुचिः ॥ १८ ॥
 निमज्जयि प्रास्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं क्षुरम् ॥ प्रमत्तानां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचं तथा नृतम् ॥ १९ ॥
 अभ्युष्णं सर्वमन्त्रस्याद्भुज्जीरंश्चैव वाग्यतः ॥ नवद्विजातयो ब्रूयुर्दात्रापृष्टार्हवर्गुणान् ॥ २० ॥
 उपासनाग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ॥ पञ्चयज्ञान् पत्तिश्च यच्चान्यदृह्यकृत्यकम् ॥ २१ ॥
 बह्वग्नयस्तु ये विमायेवैकाग्र्य एव च ॥ तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेको द्विष्टं न पार्वणम् ॥ २२ ॥
 पूर्वाह्णैर्वैदिकं श्राद्धमपराह्णतु पार्वणम् ॥ एको द्विष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥ २३ ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनिशस्यते ॥ वासरस्य तृतीयैः शेनाति सन्ध्यासमीपतः ॥ २४ ॥
 यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्काश्चिदभोजितः ॥ न तस्य पितरो देवा हव्यं कव्यं च भुञ्जते ॥ २५ ॥
 अतिथिर्यस्य वैग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ॥ स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्याविधीयते ॥ २६ ॥
 अपिशाकं पचानस्थ शिलां ऋच्छेनापि जीवतः ॥ त्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥ २७ ॥

यस्यमित्रप्रधानानिआद्यानिचहर्वापिच ॥ पितृपुत्रदेवयज्ञेषुदातास्वर्गनगच्छति ॥ २८ ॥
 आद्येनयःकुरुतेसंगतानिनदेवयानेनपथासयाति ॥ विनिर्मुक्तं पितृपुत्रदेवयज्ञेषुदातास्वर्गलोकाश्चाश्रयतिआद्यमित्रः ॥ २९ ॥
 यत्प्रोषितंभवेन्मांसं ब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ यथाविधिनियुक्तश्रमप्रणानामेवचात्यये ॥ ३० ॥
 यस्तुभक्षयतेमांसं ब्राह्मणानांचकाम्यया ॥ सलोकेऽप्रियतांयातिव्याधिभिश्चैवपीड्यते ॥ ३१ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

यस्यधर्मश्चनोनिर्त्यंशराड्भ्वजइवोद्धतः ॥ चरितानिचपापानिबैडालंनमतंविदुः ॥ १ ॥
 रजकधर्मकारश्चनटोबुरुडएवच ॥ कैवर्तमेदमिष्टाश्चसमैतेऽन्यजजातयः ॥ २ ॥
 आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् ॥ लोभाद्यःपितरौमोहात्सकदर्यइतिस्मृतः ॥ ३ ॥
 योर्थाथीमांदिजेदद्यात्पटेचैवविधानतः ॥ अभ्यायेचधनं प्राहुर्वेदविभावकंबुधाः ॥ ४ ॥
 प्रख्यापनंनाभ्ययनंप्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः ॥ याजनाभ्यापनेवादःषड्विधोवेदविक्रयः ॥ ५ ॥
 त्वभावाद्यत्रविचरेत्कृष्णसारमृगोद्विजाः ॥ विज्ञेयोधार्मिकोदेशोम्लेच्छदेशस्ततःपरः ॥ ६ ॥
 निवर्तकंहिपुरुषंनिवर्तयतिजन्मतः ॥ प्रवर्तकंहिसर्वत्रपुनरावृत्तिहेतुकं ॥ ७ ॥
 संसारभीरुभिस्तत्साह्युक्तंकामवर्जनम् ॥ विधिवत्कर्मकर्तव्यंज्ञानेनसहसर्वदा ॥ ८ ॥
 नदेहिनायनःशक्यंकर्तुंकर्माण्यशेषतः ॥ तत्सादामरणाद्वैधंकर्तव्ययोगिनासदा ॥ ९ ॥
 अर्थकामेष्वसक्तानांधर्मज्ञानंविधीयते ॥ धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणंप्रथमंश्रुतिः ॥ १० ॥
 हृतंज्ञानंक्रियाहीनंहतास्त्वज्ञानिनःक्रियाः ॥ अपश्यन्मन्धकोदग्धःपश्यन्पिचपङ्कुकः ॥ ११ ॥
 नाम्यचित्तश्चिरंतिष्ठेन्नस्पृष्टोत्पाणिनाशिरः ॥ नब्रूयान्मदिशःपश्येद्विष्णुमूर्त्तिसर्जनबुधः ॥ १२ ॥
 परस्यशोणितस्पर्शरेतोविष्णुमूत्रजेतथा ॥ चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिशन्मृत्तिकाःस्मृताः ॥ १३ ॥
 दन्तवद्दन्तलेपेषुजिह्वास्पर्शंशुचिर्नतु ॥ परिच्युतेष्ववस्थानान्निगरेभैवतच्छुचिः ॥ १४ ॥
 त्रीन्पिण्डानथवोद्धृत्यस्नायादापस्तुनासदा ॥ अन्यैरपिकृतेकूपेसरोवाप्यादिकेतथा ॥ १५ ॥
 तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ १६ ॥
 नातुरोनारुणकरन्नाक्तान्तेचनभस्तले ॥ नपरांभसिनाल्पेचनाशिरस्कःकथंचन ॥ १७ ॥
 गतेदेशान्तरंपत्यौगन्धमाल्याञ्जनानिच ॥ दन्तकाष्ठंचतांबूलंबर्जयेद्वनितासती ॥ १८ ॥
 आराध्यदेवमाराध्यबन्धूनप्यनुसृत्यच ॥ मुक्ताव्याधौचनस्नायात्तैलेनापिनिशात्पि ॥ १९ ॥
 राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ॥ स्नानदानादिकंकार्यंनिशिकाम्यव्रतेषुच ॥ २० ॥
 पृच्छेद्विडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविशेषविशुध्यति ॥ भोजनेकर्मकालेचविधिरेषउदाहृतः ॥ २१ ॥
 प्रक्षाल्यपादौहस्तौचक्ष्वावाप्तोवाग्यतःशुचिः ॥ तिथिवारादिकंश्रुत्वास्तुसंकल्पयथाविधि ॥ २२ ॥
 नोर्पतिष्ठेतयःपूर्वामुपास्तेनचपश्चिमाम् ॥ सशृङ्गवद्दहिष्कार्यःसर्वस्नात्साधुकर्मणः ॥ २३ ॥
 यस्यदेशंनजानातिस्थानंविपुरुषकुलम् ॥ कन्यादानंनमस्कारंआद्यंतस्यविवर्जयेत् ॥ २४ ॥

एवंसंभ्यामुपास्याथपितरावयजाम्गुरुन् ॥ त्रिवर्णपूर्वशिष्टांश्चपार्थस्थानमिवादेत् ॥ २५ ॥
 अग्निहोत्रस्यशुश्रूषासंभ्योपासनमेवच ॥ कार्यपत्न्याप्रतिदिनंबलिकर्मचनैत्यकम् ॥ २६ ॥
 मुख्यकालेव्यतिक्रान्तेगौणकालेतथाचरेत् ॥ २७ ॥
 आत्मशाखांपरित्यज्यपरशाखासुवर्तते ॥ नजातुपरशाखोक्तंबुधःकर्मसमाचरेत् ॥ २८ ॥
 समूलश्च भवेद्दर्भःपितृणांयज्ञकर्मणि ॥ मूलेनलोकाजयतिशक्रस्यचमहात्मनः ॥ २९ ॥
 मातापितागुरुर्भ्राताप्रजादीनःसमाश्रितः ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निःपोष्यवर्गोऽदात्ताः ॥ ३० ॥
 द्विजातिभ्योयथालिप्सेत्प्रकृष्टेभ्योविशेषतः ॥ अपिवाजातिमात्रेभ्योनतुशूद्रात्कथंचन ॥ ३१ ॥
 उत्कृष्टंवापकृष्टंवातथोःकर्मनविद्यते ॥ मभ्यमेकर्मणीहित्वासर्वसाधारणेहिते ॥ ३२ ॥
 चणकब्रीहिगोधूमयवानांमुद्गमाषयोः ॥ अनिषिद्धोपहीतव्योमुष्टिरेकोऽध्वनिर्जितैः ॥ ३३ ॥
 त्रीण्याहुरतिदानानिगावःपृथ्वीसरस्वती ॥ अतिदानंहिदानानांनस्तिदानंततोऽधिकम् ॥ ३४ ॥
 ज्ञानमत्तस्ययोदयाद्विदशाल्मसमुद्भवम् ॥ अपिदेवास्तमर्चन्तिभर्गब्रह्मदिवाकराः ॥ ३५ ॥
 पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ॥ तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३६ ॥
 यत्तज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मपापं नैव समाचरेत् ॥ ३७ ॥
 गुरुणामभ्यधिक्षेपोवेदिनामुत्तद्वधः ॥ ब्रह्महत्यासमंज्ञेयमधीतस्यचनाशनम् ॥ ३८ ॥
 तैलभेषजपानेतु औषधार्थं प्रकल्पयेत् ॥ विषतैलेन गर्भाणां पुत्रतेनास्ति पातकम् ॥ ३९ ॥
 अतिबालामतिक्रामति बृद्धामरोगिणीम् ॥ हत्वा पूर्वविधानेन चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥ ४० ॥
 एकवर्षे हते वसेत्कृष्णपादो विधीयते ॥ अबुद्धिपूर्ववेशः स्यात्प्रभृतेनास्ति पातकम् ॥ ४१ ॥
 अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रभृतेनास्ति पातकं ॥ यन्निर्गतं गोचिकित्साथैर्मूढगर्भातिपातने ॥ ४२ ॥
 यत्नेरुते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ गवाचपर्वतारोहेन दीतीरेतथैवच ॥ ४३ ॥
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वन्ति द्विजावेदपरायणाः ॥ ४४ ॥
 द्विजातीनामयंदेहो न भोगाय प्रकल्पते ॥ इहं क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तमुखाय च ॥ ४५ ॥
 यदा तूपघातोच्छिष्टानियानि च ॥ शुभ्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ ४६ ॥
 बालैरनुमनुक्रान्तं नित्यं मेभ्यमिति स्थितिः ॥ ४७ ॥
 आपो हि षादिमन्त्रेण मार्जयित्वा यथाविधि ॥ आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ ४८ ॥
 सुरभिर्मत्स्यासहालिकैर्मार्जयित्वा र्घ्यमुत्क्षिपेत् ॥ द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्जलम् ॥ ४९ ॥
 रवेरभिमुखस्तिष्ठन्निर्वृत्तं सर्वसंभ्ययोः क्षिपेत् ॥ ५० ॥
 आर्द्रवासस्तु यः कुर्याजपहोमौ प्रतिग्रहम् ॥ तत्सर्वं निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 धाम्नाः स्वादेन्नतु दिवा दधिसक्तं नूस्तथानिशि ॥ सर्वंच तिलसंबन्धनाद्यादस्तमयं प्रति ॥ ५२ ॥
 तिलाद्गंधमिश्रणान्तिलशाकानि निस्वदन् ॥ ५३ ॥

॥ शुद्धकमलाकरः ॥

जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामन्त्रसाधनम् ॥ देवतासाधनचैव स्त्रीशूद्रपतनानिषद् ॥ १ ॥
 गृह्याग्रौतुपचेदन्लौकिकेवापिनित्यशः ॥ यस्मिन्मग्नौपचेदन्तस्मिन्होमोविधीयते ॥ २ ॥
 वैजिकादभिसंबन्धादनुरूप्यादहंभ्यहम् ॥ ३ ॥
 द्विजस्यमरणेवेश्मविशुभ्यतिदिनत्रयात् ॥ ४ ॥
 विमःशुभ्यत्यपःस्पृष्टाक्षत्रियोवाहनायुधे ॥ वैश्यःप्रतोदरश्मोवायद्विशूद्रःकृतक्रियः ॥ ५ ॥
 तत्साधयेनरक्ष्यास्ताभर्तव्यामनुरवतीत् ॥ ६ ॥
 ग्राम्यधर्मेचपत्न्यांचपरिग्राहस्यरक्षणे ॥ ७ ॥
 पत्न्यौजीवतियानारीडोप्यव्रतभारिणी ॥ आयुष्यंहरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छति ॥ ८ ॥
 भर्तादेवगुरुर्भर्ताधर्मतीर्थव्रतानिच ॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्यपतिमेकं समाचरेत् ॥ ९ ॥
 भुङ्क्तेभुक्तेपतौयातुत्सासौमाषापिवासिते ॥ विनिश्चितेविनिद्रातिसास्त्रीक्षेयापतिव्रता ॥ १० ॥
 स्त्रियाःश्रुतौवाशास्त्रेवामव्रज्यानाभिधीयते ॥ प्रजाहितस्याःस्वो धर्मःसवर्णादितिधारणा ॥ ११ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ दिवंगतानि विप्राणामकृत्वाकुलसंततिम् ॥ १२ ॥
 ब्राह्मणाःक्षात्रियावैश्याःस्वावधेरुर्ध्वमद्वतः ॥ अकृतोपनयासर्वेदवृषलाएवतेस्पृताः ॥ १३ ॥
 प्रायश्चित्तं चिकित्सां प्रज्योतिर्धर्मनिर्णयम् ॥ विनाशास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १४ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

प्रजापतिर्हियस्त्रिंशालेराज्यमभ्युज्जत ॥ धर्मेकतानाःपुरुषास्तदासत्सत्यवादिनः ॥ १ ॥
 तदानम्यवहारोऽभूद्वेपोनापिमत्सरः ॥ नष्टेधर्मेमनुष्येपुण्यवहारःप्रवर्तते ॥ २ ॥
 द्विजान्विहायसंप्रथेत्कार्याणि वृषलैःसह ॥ तस्यमक्षुभितराहं बलंकोशंचनश्यति ॥ ३ ॥
 संदिग्धेषुतुकार्येषुद्वयोर्विविदमानयोः ॥ दृष्टभुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्योभ्यक्तदर्शनम् ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणावामनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ॥ शिरोवासर्गगाम्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ॥ सत्यमेव परो धर्मो लोकोत्तरमिति स्थितिः ॥ ६ ॥
 सत्ये देवाःसमुद्दिष्टामनुष्यास्त्वनृतंस्पृतं ॥ इहैव तस्यैव देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ ७ ॥
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्प्रातर्कपरम् ॥ साक्षिधर्मे विशेषेण सत्यमिव वदेतसः ॥ ८ ॥
 ऋत्विक्पुरोहितामास्याःपुत्राःसंबन्धिष्वाम्भवाः ॥ धर्माद्विचलिताद्वृण्ड्यानिर्वास्या राजभिःपुरात् ॥ ९ ॥
 ऋणिकःसधनोयस्तुद्वीरास्यान्ममयच्छति ॥ राजादापमित्यःस्याद्दुहीत्वाद्द्विगुणततः ॥ १० ॥
 द्रव्यमस्यामिमिप्रीतंमूल्याराक्षेनिवेदितं ॥ मत्प्रविध्यतेदोषोनस्यासदुपमिक्त्रयात् ॥ ११ ॥
 आर्तस्य कुर्यात्सम्पत्सन्त्यथाभाषितमादितः ॥ सुदीर्घस्यापिकाकस्यतल्लभेतेवचेतनाम् ॥ १२ ॥
 तएवदण्डपादभ्येभ्याम्यादण्डायथाक्रमं ॥ १३ ॥

वःकुमारीमेवपशून्कक्षांश्चवर्धयन्तथा ॥ वाहयेत्साहसंपूर्णमायुयादुत्तमवधे ॥ १४ ॥
 महापापीपक्करोमहापातकशंसकाः ॥ आमभ्यमोत्तमादण्ड्यादधुस्तेष्वयथाक्रमम् ॥ १५ ॥
 मध्यमोजातिपूगानां प्रथमोपामवेशयोः ॥ १६ ॥
 अन्त्याभिगमनेत्वङ्मयाकवन्धेनमवासयेत् ॥ शूद्रस्तथाह्वयएवस्याण्ड्याः स्याद्गमनेवधः ॥ १७ ॥
 अयोनौगच्छतोयेषांपुरुषवापिमोहतः ॥ चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रजितोहिंसः ॥ १८ ॥
 यः कारणंपुरस्कृत्यव्रतचर्मांनिषेवते ॥ पापं व्रतेन संछाद्य वैडालनामतद्व्रतम् ॥ १९ ॥
 सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ॥ कर्मभावादिकं चैव तथामन्वन्तरादिषु ॥ २० ॥
 बृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ॥ अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुरव्रवीत् ॥ २१ ॥
 दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ॥ रुष्णांगारचतुर्दश्यामपि कार्यं तथैव वा ॥ २२ ॥
 यमावधर्मराजायष्टत्येषे चान्तकाय च ॥ वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ २३ ॥
 औदुंबराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय चित्राय चित्रगुमाय तेनमः ॥ २४ ॥
 चन्द्रसूर्यग्रहेनाथा दद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ॥ अमुक्तयोरस्तगतबोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनि ॥ २५ ॥
 उपस्थाने च यत्कोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन हि ॥ तात्कालिकमिति ख्यातं तदन्त्यमुमुक्षुणा ॥ २६ ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ॥ उपपन्नं तदित्याहुर्मनुजो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ ॥
 उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ॥ दानं प्रति ग्रहोद्दामः स्वाभ्यायश्च निवर्तते ॥ २८ ॥
 जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥ हिरण्यधान्यगोवासांस्तिलानां गुडसर्पिषाम् ॥ २९ ॥
 मातुलेऽवशुरमित्रे गुरोर्मुर्वङ्गनासु च ॥ आशौचं पक्षिणीं रात्रिषु तामातामहीयदि ॥ ३० ॥
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ॥ ३१ ॥
 ग्राममभ्येषुतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ॥ ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचिताम्रियात् ॥ ३२ ॥
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपरिचि ॥ शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्न स च दर्शनात् ॥ ३३ ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ॥ तावत्कालं बसेत् सर्वे भर्तार्यानुगच्छति ॥ ३४ ॥
 उपात्तु जातः क्षतायां श्वपाक इति कीर्त्यते ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणस्य रणद्वारे पूज्यशोणितं भवे ॥ कृमिरुत्पद्यते यस्तु मायमिदं कथं भवेत् ॥ ३६ ॥
 गर्वामूत्रपुरीषेण त्रिसंस्पर्शानमाचरेत् ॥ त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी अघोनाभ्यादि शुष्यति ॥ ३७ ॥
 नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ॥ चत्वारं तु न दामोक्तं माजापस्यश्चिरो व्रणे ॥ ३८ ॥
 विधेः प्राथमिकादस्नाद्वितीयोद्दिगुणं चरेत् ॥ तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥ ३९ ॥
 अपात्रीकरणं त्वातमरुच्छ्रेण शुष्यति ॥ शीतलच्छ्रेण वा शुद्धिर्न महः सातपनेन वा ॥ ४० ॥

(१३) मिताक्षरा ।

(२१) मिताक्षरा । विवादमङ्गवर्धः ।

(२२) निर्णयसिद्धुः । मदनपारिजातः । आचारमयूखः ।

(३५) इदं श्वपाकलक्षणं दशमाध्यायगतैकोनविंशतितमच्छो-

कोकलक्षणाद्वत्तमामरकोशोक्तलक्षणाद्भिन्नं वर्तते ।

(३६) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३७) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३८) मिताक्षरा । प्रायश्चित्तमयूखः

(३९) मिताक्षरा ।

श्रुतिपश्यन्तिमुनयःस्मरन्तिचतथास्मृतिम् ॥ तस्मात्प्रमाणमुभयप्रमाणैःप्रापितंभुवि ॥ ४१ ॥
 वाक्याभावेतुसर्वेषांदिशदृष्टमनन्तयेत् ॥ ४२ ॥
 यस्यदेशस्ययोधर्मःप्रवृत्तःसार्वकालिकः ॥ श्रुतिस्मृत्यविरोधेनेदेशदृष्टःसउच्यते ॥ ४३ ॥
 देशपत्तनगोष्ठेषुपुरग्रामेषुवादिनाम् ॥ तेषांस्वसमयैर्धर्मःशास्त्रतोऽन्येषुतैःसह ॥ ४४ ॥
 लेख्ययत्रनविद्येतनमुक्तिर्नचसाक्षिणः ॥ नचदिव्यावतारोस्तिप्रमाणंतत्रपार्थिवः ॥ ४५ ॥
 उभयाभ्यामर्थतेनैवमयाहमुकसूनुना ॥ लिखितंस्मृक्केनेतिलेखकःस्वंतुतल्लिखेत् ॥ ४६ ॥
 शोधयेत्तच्चच्छन्देनवेदयेद्धनिकंनृपे ॥ सराङ्गार्णचतुर्भांगंदाप्यंतस्यचतुर्धनम् ॥ ४७ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

पुष्पालङ्कारवस्त्राणिगन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेनदुःख्यन्तिदन्तधावनमञ्जनम् ॥ १ ॥
 आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् ॥ समाप्तेतूदकंकृत्वान्निरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ २ ॥
 यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाह्वेत् ॥ ३ ॥
 राज्ञस्तथासुरोवैश्येऽशूद्रेचाप्यस्तुगर्हितः ॥ ४ ॥
 पंडान्धबधिरादीनांविवाहोस्तिथोचितम् ॥ विवाहासंभवेतेषांकनिष्ठोविवहेत्तदा ॥ ५ ॥
 वसवःपितरोऽज्ञेयारुद्राऽज्ञेयाःपितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरेषासनातनी ॥ ६ ॥
 अविद्वान्प्रतिगृह्णानोभस्मीभवतिदारुवत् ॥ ७ ॥
 सर्वायासविनिर्मुक्तैःकामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यंभवद्भिर्नःश्वोभूतेआहकर्मणि ॥ ८ ॥
 दद्यान्निभ्यःपरेभ्यस्तुजीविष्येन्नितयंयदि ॥ ९ ॥
 आशौचैचव्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते ॥ १० ॥
 बृद्धःशौचघृतेलुप्तप्रत्याख्याताभिषक्क्रियः ॥ आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वभ्यनशनान्भुभिः ॥ ११ ॥
 तस्यन्निरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः ॥ नृतोयेतूदकंकृत्वाचतुर्थेआहमाश्वरेत् ॥ १२ ॥
 अस्वर्ग्याह्लाह्नुतिःसास्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता ॥ १३ ॥
 ब्रह्मचर्यचरेद्वापिप्रविशेद्वाह्नुताशनम् ॥ १४ ॥
 मातापित्रोरुपाभ्यामाचार्ययोरीर्ष्वर्धदेहकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापित्रतीनभश्यतेव्रतान् ॥ १५ ॥
 इष्टिमायुष्मतींकुर्यादीप्सितांश्चक्रतूस्ततः ॥ १६ ॥

॥ मिताक्षरा ॥

अकामतस्त्वहोरात्रंशेषेषूपवसेदहः ॥ १ ॥
 मानुषास्थिशर्वविद्यरेतोमूर्त्तार्तववसा ॥ स्वेदाशुदूषिकाश्लेष्ममद्यंचामेभ्यमुच्यते ॥ २ ॥
 विष्णोर्हव्यंषकव्यंचन्नयाद्रक्षेतिचक्रमान् ॥ ३ ॥

सभासदश्चेतत्रस्थतिशास्त्रविदःस्थिताः ॥ यथालेख्यविधौतद्वत्स्वहस्तदचुरेवते ॥ ४ ॥
 निष्केतुसत्यवचनं द्विनिष्केपादलम्बनम् ॥ त्रिकादर्वाक्नुपुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ ५ ॥
 विभक्तावाविभक्तावासपिण्डाः स्थावरेसमाः ॥ एकोहनीशः सर्वत्रदानाधमनविक्रयः ॥ ६ ॥
 वाक्पाठ्येयएवोक्ताप्रतिलोमानुलोमतः ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणस्यवधेमौण्ड्यपुरान्निर्वासनाङ्कने ॥ ललाटेवाभिश्चस्ताङ्कः प्रयाणगर्दभेनतु ॥ ८ ॥
 सूतकेतुकुलस्यान्मदोषमनुरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ॥ यद्येकोघातयेत्तत्र सर्वेतेघातकाः स्मृताः ॥ १० ॥
 ततोमुसलमादाय सकृद्व्यात्ततस्त्वयम् ॥ ११ ॥
 एतान्येव तथापेयान्येकैकं तु घृहं घृहम् ॥ अतिसांतपनंनामश्वपाकमपिशोधयेत् ॥ १२ ॥
 विद्वद्विमनृपस्त्रीणानेप्यतिकेसवापनम् ॥ ऋतेमहापातकिनोगोहन्तुश्चावकीर्णिनः ॥ १३ ॥

॥ संस्कारकोस्तुभः ॥

सर्वदेशेषु पूर्वाङ्गमुख्यं स्यादुपनायनम् ॥ मध्याह्ने मध्यमं भोक्तमपराह्णे च गृह्यते ॥ १ ॥
 विवाहेनाधिकारेण ज्येष्ठकन्योत्थिताय दत्तः ॥ तदनुज्ञां विना चापि कनिष्ठामुद्वहेत्तदा ॥ २ ॥
 शर्मदेवश्च विप्रस्य वर्मराजा च भूभुजः ॥ गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥ ३ ॥
 चाण्डालान् द्विजो भुक्ताः सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥ बुद्धिपूर्वतु कृच्छ्रादपुनः संस्कारमेव च ॥ ४ ॥
 प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत् ॥ यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५ ॥
 चत्वारो ब्राह्मणस्याधाः शस्तागान्धर्वराक्षसौ ॥ ६ ॥

॥ नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नम् ॥

जातकर्मादि संस्काराः स्वकालेन भवन्ति चेत् ॥ चौलादर्वाक् कुर्वीत प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥ १ ॥
 लेखामात्रस्तु दृश्येतरश्चिभस्तु समन्वितः ॥ उदित्तु विजानीयात्तत्र होमप्रकल्पयेत् ॥ २ ॥*

॥ विवाहभक्षणवः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसंस्थानम् ॥ नरकपीडने चास्य तत्साधनेन तं भरेत् ॥ १ ॥
 ये जाता ये च जाताश्च ये च भैव्यवस्थिताः ॥ वृत्तितेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः ॥ २ ॥
 ऋणमस्मिन्सन्त्यत्यप्युत्तमं च विन्दति ॥ तेन चानृणतां याति पितृणां जीवतां सुखम् ॥ ३ ॥
 पाण्मासिकेपि काले तु भ्रान्तिः संजायते नृणाम् ॥ धानाक्षराणि स्पृष्टानि यत्रारुढान्यतः पुरा ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि बुद्धिर्नैव प्रयोजयेत् ॥ कामी च खलु धर्मार्थदयात्पापी यस्तेऽल्पकम् ॥ ५ ॥
 धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यथोर्थं तदनर्थकम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रादायकं राजाहरे ब्रह्मस्ववर्जितम् ॥ अदायकं तु ब्रह्मस्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ ८ ॥
 क्रतुस्नातानुयाभार्याभर्तारं नोपगच्छति ॥ तां घाममध्ये विख्याप्य भूणर्त्रीं विनिवासयेत् ॥ ९ ॥
 स्वच्छन्दगचयानारीतस्यास्त्यागो विधीयते ॥ न चैव रूढिधं कुर्यान्न चैवाङ्गविकर्तनम् ॥ १० ॥
 स्वच्छन्दस्य भिचारिण्याविवस्वास्त्यागमब्रवीत् ॥ न वधं न च वैरूप्यं बन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 दानात्प्रभृतियानुस्याद्यावदायुः पतिव्रता ॥ सा भर्तृलोकमामोति यथैवारुन्धती तथा ॥ १२ ॥
 यल्लब्धं लभकाले तु स्वजात्या कन्याया सह ॥ कन्यागतं तु तद्विद्याच्छुद्धं बुद्धिकरं स्मृतम् ॥ १३ ॥
 वैवाहिकं तु तद्विद्याद्वार्ययायत्समागतम् ॥ धनमेवं विधं सर्वं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ १४ ॥
 आरुह्य संशयं न प्रसभं कर्म कुर्वते ॥ तस्मिन्कर्मणि तद्वै न प्रसादः स्वामिना रुनः ॥ १५ ॥
 तत्र लब्धं तु यत्किंचिद्धनं शौर्येण तद्भवेत् ॥ ध्वजादृतं भवेद्यच्च विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥ १६ ॥
 संधामादादृतं यत्तु विद्राव्यद्विषतां बलम् ॥ स्वाभ्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्भुजादृतमुच्यते ॥ १७ ॥

॥ व्यवहारतत्त्वम् ॥

नाभ्यापयति नाधीते स ब्राह्मणब्रुवः स्मृतः ॥ १ ॥

॥ दायक्रमसंग्रहः ॥

पतितस्तु मुतः स्त्रीवः पङ्क्तुश्चोन्मत्तकोजः ॥ अन्धोऽर्चिकत्सरो गार्तो भर्तव्यास्तैर्निरंशकाः ॥ १ ॥
 सामान्यं पुत्रकन्याधिः सर्वत्वं न्याययाचितम् ॥ अदेयान्याहुरष्टैव यस्याभ्यस्तैर्मतिभुतम् ॥ २ ॥

॥ दायतत्त्वम् ॥

राजालम्ब्वानि धिदद्याद्विजेभ्योऽर्धद्विजः पुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ १ ॥
 हतरेण निधौ लम्बेराजा षष्ठांशमाहरेत् ॥ अमिवेदितविज्ञातादाप्यस्तदण्डमेव च ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवते

३ स्कन्धे १ अध्याये ३६ श्लोक टीकायां

येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः ॥ मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिविधास्यति ॥ १ ॥

॥ शङ्करविजये प्रथमप्रकरणे ॥

पूज्येषु सेवकानीषाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ॥ तत्तदेव पदं चापुन्यथाजाति कुलस्थितिः ॥ १ ॥
 विप्राणां देवतं शंभुः क्षत्रियाणां तु माधवः ॥ वैश्यानां तु भवेत्प्रसाशुद्राणां गणनायकः ॥ २ ॥*

* ब्राह्मणेन शिवः शिवतत्त्वविदासेवितव्यः । क्षत्रियादिना तु तत्तत्स्वविदेति निरवयवं मनुस्मृतेरितरथाकर्तुमशक्यत्वात् । परन्तु क्षीणे पुण्ये लघुधर्मतया क्लेशभाजि कलियुगे परस्पररागादिप्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकावृत्तिः काचिदासीत् ॥ २ ॥

॥ मयूखाः ॥

॥ संस्कारमयूखः ॥

शूद्रोप्येवविधः कार्यो विनामन्त्रेण संस्कृतः ॥ १ ॥

ततो न प्राशनं मासिषष्ठे कार्यं यथाविधि ॥ अष्टमे वाथ कर्तव्यं यद्वैष्टमङ्गलं गृहे ॥ २ ॥

तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्यास्वाशूद्रजन्मनः ॥ ३ ॥

अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिद्ध्यर्थं महं वक्ष्यामि शौनक ॥ ४ ॥

भुधितं तृषतं आन्तं बलीवर्द्धनं योजयेत् ॥ ५ ॥

॥ २ ॥ आचारमयूखः ॥

यस्मिन्देशे तु यत्तथा च यत्रैव वृत्तिका ॥ सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा शौचं विधीयते ॥ १ ॥

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ॥ घृदः पञ्चदशामेभ्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥ २ ॥

नष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संभ्यां समाचरेत् ॥ अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्या फलं भवेत् ॥ ३ ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याथ पेक्षया ॥ मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ ४ ॥

वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं सदा जपेत् ॥ तस्य तत्सफलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ ५ ॥

भोजनं तु निःशेषं कुर्यात्प्राक् कथंचन ॥ अन्यत्र दधिसक्काज्यपल्लक्षीरमध्वपः ॥ ६ ॥

स्त्रीणां च भक्षणं स्पृशान्नास्यशृंगारभाषणान् ॥ स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दोरञ्चतुसंगमान् ॥ ७ ॥†

ऋतौ तु गर्भशक्तिस्त्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ अनृतौ तु यदागच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ आरुमयूखः ॥

मुन्यन्तं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुमधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधियत् ॥ १ ॥

ऊच्छ्रादशरात्रेण मुष्यते कर्मणस्ततः ॥ तन्माद्भिर्हानैव दधान्या चेन्न च दापयेत् ॥ २ ॥

॥ ६ ॥ व्यवहारमयूखः ॥

दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवापुः सपिण्डता ॥ पञ्चमीसप्तमीचैव गोत्रं तु पालकस्य च ॥ १ ॥

स्त्रीधनस्यादपत्यानां दुहिता च तदधिनी ॥ अपत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥ २ ॥

॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतत्यर्धशरीरस्य भार्या यस्य स्युरापिबेत् ॥ पतिर्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १ ॥

यो यस्य हि स्याद्द्रव्याणि ज्ञानतो ऽ ज्ञानतो ऽ पिवा ॥ एतस्योत्पादयेत्तुर्द्विराह्नां दद्याच्च तत्समम् ॥ २ ॥

यत्पुंसः परदारेषु तच्चैर्न चारयेद्द्वतम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिः सर्पिः कुशोदकम् ॥ स्नात्वा पीत्वा च कृत्वा च कर्मिदहः शुचिर्भवेत् ॥ ४ ॥

असत्यमिति ग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः ॥ नक्षत्रैर्जावते यश्च सोऽम्भकारं प्रपद्यते ॥ ५ ॥

अटभ्यामटमानस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्रनष्टसलिले देशे कथं शुद्धिर्वाधीयते ॥ ६ ॥

अपांद्गैर्विप्रस्तकुर्याच्चैव सचैलकम् ॥ गायत्र्याष्टशतं जाप्यं स्नानमेतत्समाचरेत् ॥ ७ ॥

† समयमयूखः

देशकालसमासायावस्थानात्मनस्तथा ॥ धर्मशौचेवतिष्ठेत्तनकुयद्विगधारणम् ॥ ८ ॥
त्रिरात्रंवाप्युपवसेभ्यर्हन्निःपर्वणीभवेत् ॥ तथैवाभ्यसिनस्तुत्रिःपठेदधर्मणम् ॥ ९ ॥
यदह्नाकुरुतेपापं कर्मणामनसागिरा ॥ आसीनःपश्चिमांसंभ्यामाणायाभैर्निहन्ति तैः ॥ १० ॥

॥ बृद्धमनुः ॥

॥ स्मृतिचन्द्रिका ॥

प्रतिश्रुत्यनकुर्याद्यःसकार्यःस्याद्वलादपि ॥ सचेन्नकुर्यात्तत्कर्ममामुयाद्विशतदमम् ॥ १ ॥
पथिविक्रीयतद्भाण्डवणिक्भृत्यंत्यजेद्यदि ॥ अथतस्यापिदेयस्याद्धृतेरर्थलभेततः ॥ २ ॥
योभाटयित्वाशकटनीत्वाचान्यत्रगच्छति ॥ भाटनदद्याद्वाप्यःस्यादरुडस्यापिभाटकम् ॥ ३ ॥
स्थापितांचैवमर्यादामुभयोर्धामयोस्तथा ॥ अतिक्रामन्ति येपापास्तेदण्ड्याद्विशतदमम् ॥ ४ ॥
अपुत्राशयर्नभर्तुःपालयन्तीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्येवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशलभेतच ॥ ५ ॥
कुर्यादनुपनोतोपिआद्धमेकोह्रियःश्रुतः ॥ पितृयज्ञाद्धृतिपाणौजुहुयाद्वास्त्रणस्यसः ॥ ६ ॥
यस्यामस्तरविर्यातिपितरस्तामुपासते ॥ तिथितेभ्योयतोदत्तोऽसपराङ्गःस्वयंभुवा ॥ ७ ॥
मभ्येवायदिवाप्यन्तेयत्रकन्यारविर्व्रजेत् ॥ पक्षःसकालःसंपूर्णःआद्धतत्रविधीयते ॥ ८ ॥
ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंकचित् ॥ तत्रगच्छन्समामोतिहानिर्हफलमेवच ॥ ९ ॥
स्वयंपौतेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता ॥ १० ॥
समाहितोपलिभेतुद्धारिकुर्वीतमण्डले ॥ ननियुक्तःशिरोवर्ज्यमाल्यंशिरसिवेष्टयेत् ॥ ११ ॥
अनुष्ठितं तथादेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ॥ नानुष्ठितंमनुष्यैस्तदुक्तं कर्मसमाचरेत् ॥ १२ ॥
खादिरस्यकरंजस्यकदंबस्यतथैवच ॥ अर्कस्यकरवीरस्यकुटजस्यविशेषतः ॥ १३ ॥
पक्षादौचरवौषड्यारिक्तायांचतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यञ्जमानस्तुधनायुष्यां प्रहीयते ॥ १४ ॥
अन्यायोपात्तवित्तस्यपतितस्त्रचवार्धुषेः ॥ नलायादुदपानेषुलात्वाकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ १५ ॥
दृतेजन्मनिसंक्रान्तौआद्धेजन्मदिनेतथा ॥ अस्पृश्यस्पर्शनेचैव नलायादुष्णवारिणा ॥ १६ ॥
संक्रान्त्यांभानुचारेचसमस्यांश्राद्धदर्शने ॥ आरोग्यपुत्रेमित्रार्थी नलायादुष्णवारिणा ॥ १७ ॥
सगोहृत्याकृतं पापं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ १८ ॥
षडोङ्गुरं पश्विप्रोगायत्रीं मनसा शुचिः ॥ अनेकजन्मजैः पापैर्मुच्यते नान्न संशयः ॥ १९ ॥

(२) पराशरमाधवः । व्यवहारमयूखः

(८) निर्णयसिन्धुः । आद्धहेमाद्रिः

(५) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः । निर्णय

(९) आद्धहेमाद्रिः । पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

सिन्धुः । मिताक्षरा

(११) निर्णयसिन्धुः

(६) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

(१५) आद्धहेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । मिताक्षरा ।

(७) आद्धहेमाद्रिः । निर्णयसिन्धुः

(१६) हेमाद्रिः । स्मृतिरत्नाकरः । निर्णयसिन्धुः । आचारमयूखः ।

तिस्रोभ्यास्तयःपूर्वषडोङ्कारसमन्वितः ॥ पुनःसंस्त्यचौङ्कारंमन्त्रस्याद्यस्तयोस्तथा ॥ २० ॥
 सौङ्कारचतुरावृत्यविज्ञेयासाशताक्षरा ॥ शताक्षरांसमावर्त्यसर्ववेदफलमेत ॥ २१ ॥
 एतयाज्ञातयानित्यंवाङ्मयंविदितंभवेत् ॥ उपासितंभवेत्तेनविश्वंभुवनसप्तकम् ॥ २२ ॥
 यथायोधनहस्तेभ्योरारज्यंगच्छतिधार्मिकः ॥ एवंतिलसमायुक्तंजलमेतेषुगच्छति ॥ २३ ॥
 एकैकस्यतिलैर्मिभानृत्त्रीस्त्रीच्छत्वाजलाञ्जलिम् ॥ यावज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति ॥ २४ ॥
 इहजन्मकृतंपापमम्यजन्मकृतंचयत् ॥ अङ्गारकचतुर्दश्यांतर्पयंस्तद्यपोहति ॥ २५ ॥
 नपिबेन्मचभुञ्जीतद्विजःसव्येनपाणिना ॥ नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् ॥ २६ ॥
 पिबतोयत्पतेतोयंभोजनेमुखनिःसृतं ॥ अभोज्यन्तद्भवंदन्मोक्ताभुञ्जीतकिल्बिषी ॥ २७ ॥
 पीतावशेषितंकृत्वान्राक्षणःपुनरापिबेत् ॥ त्रिरात्रंतुभ्रतंकुर्याद्दामहस्तेनवापुनः ॥ २८ ॥

॥ श्राद्धहेमाद्रिः ॥

अवणाश्विधनिष्ठाद्वाग्नागदैवतमस्तके ॥ यद्यभारविवारेणव्यतीपातःसउच्यते ॥ १ ॥
 यश्ववाकुरुतेवाचंयश्वमीमांस्यतेऽश्वरं ॥ यश्ववेत्स्यात्मकैवल्यंपङ्क्तिपावनपावनाः ॥ २ ॥
 यांकांचित्सरितंमाप्यकृष्णपक्षेचतुर्दशी ॥ यमुनायाविशेषेणब्राह्मणोनियतेन्द्रियः ॥ ३ ॥
 हिरण्यवैश्वदेवेतुदद्याद्वैदक्षिणांबुधः ॥ पित्रेतुरजतंदेयंशक्त्याभूमिगवादिकम् ॥ ४ ॥
 प्रोषितस्ययदाकालोगतश्चेद्वादशादिकः ॥ ग्रामेत्रयोदशेवर्षेभेतकार्याणिकारयत् ॥ ५ ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

चण्डालादेस्तुसंस्पर्शवारुणंस्नानमेवहि ॥ इतराणितुषत्वारियथायोग्यंस्मृतानिह ॥ १ ॥
 मनुष्यतर्पणेचैवस्नानंवल्लादिपीडने ॥ निवीतीस्तूभयेविमस्तथामूत्रपुरीषयोः ॥ २ ॥
 वस्त्रांत्रिगुणितंयस्तुनिष्पीडयतिमूढधीः ॥ ब्रूयात्स्नानंभवेत्तस्ययश्चैवादशमम्बुभिः ॥ ३ ॥
 और्ध्वपुण्ड्रोद्गुदाधार्योयतिनाचविशेषतः ॥ भस्मचन्दनगन्धादीन्वर्जयेद्यावदायुषा ॥ ४ ॥

॥ शूद्रकमलाकरः ॥

विषवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतद्दिता ॥ स्वभर्तृमृतिनिम्नःस्वपितृभ्यस्तथैवच ॥ १ ॥

(२३) आद्धहेमाद्रिः ।

(२४) आद्धहेमाद्रिः ।

(२५) आद्धहेमाद्रिः । आचारमयूखः ।

(२६) शूद्रकमलाकरः । पराशरमाधवः ।

आचारमयूखः ।

(२७) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।

(२८) पराशरमाधवः । आचारमयूखः ।

(१) आद्धमयूखः ।

(६) निर्णयसिन्धुः । आद्धमयूखः ।

संस्थितेपक्षिणीरार्द्धद्विभेदमिनीमुते ॥ संस्कृतेतुभिराशंस्यादितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ २ ॥

पिचोःस्वसरितहृत्पक्षिणीपक्षयन्निशाम् ॥ ३ ॥

भगिन्यांसंस्कृतायांतुभार्यपिचसंस्कृते ॥ मित्रेजामातरिमेतेद्विभेदमिनीमुते ॥ ४ ॥

शालकंतस्तुतेष्वेवसथःस्नानेनशुध्यति ॥ ५ ॥

षण्डंतुब्राह्मणेहृत्वाशुद्रहृत्याव्रतंचरेत् ॥ ६ ॥

शुद्रकन्यांसमुत्पन्नोब्राह्मणेनतुसंस्कृतः ॥ अपरोनापितःप्रोक्तःशुद्रधर्माधिकोपिसः ॥ ७ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

यदितस्मिन्दाप्यमानेभवेभोषेतुसंशयः ॥ मुषितःशपथंदाप्योबभूविर्वापिसाधयेत् ॥ १ ॥

नप्रातर्नप्रदोषश्चसंभ्याकालोत्तिकालहि ॥ मुख्यकालेनुकल्पश्चसर्वस्मिन्कर्मणिस्मृतः ॥ २ ॥

पोत्वायोऽशनमभ्रीयात्पात्रेदत्तमर्हितम् ॥ भार्याभृतकदासेभ्योऽच्छिद्यंशेषयेत्ततः ॥ ३ ॥

अनिन्द्यभक्षयेन्नित्यंवाग्यतोन्ममकुत्सयन् ॥ पञ्चपासांमहामौनंप्राणाद्याप्यायनंमहत् ॥ ४ ॥

महानद्यन्तरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः ॥ वायोयत्रबिम्बितेक्ष्णान्तर्देशान्तर्गमुच्यते ॥ ५ ॥

पित्रोरुपशमेस्त्रीणामूढानांतुकथंभवेत् ॥ त्रिरात्रेणैवशुद्धिःस्यादित्याहभगवान्यमः ॥ ६ ॥

नभस्यस्यापरःपक्षोयत्रकन्यात्रजेद्रविः ॥ समहालयसंज्ञःस्याद्रजच्छायात्रयस्तथा ॥ ७ ॥

समहस्तेनदण्डेर्नाशश्चदण्डनिवर्तनम् ॥ तान्येवदशगोचर्मदातापापैःप्रमुच्यते ॥ ८ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

अर्धरात्रादशस्ताब्देत्संक्रान्तिप्रवर्णतदा ॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषभाक् ॥ १ ॥

एकमातृजयोरैकवत्सेरपुरुषस्त्रियोः ॥ नसानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते ॥ २ ॥

पितापितामहोभातास्त्रातयोगोत्रजायजाः ॥ उपायनेधिकारीस्यात्पूर्वाभाविपरःपरः ॥ ३ ॥

जीवन्मृदिसमागच्छेद्धतुकुंभेनमज्यच ॥ उद्धृत्यस्नापयित्वास्थजातकर्माधिकारयेत् ॥ ४ ॥

समस्यांभानुवारेचमातापित्रोर्भूतेहृदि ॥ तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ॥ ५ ॥

तैलान्यंगोनाकवारेनभौमेनोसंक्रान्तौवैश्वतौविष्टिपक्षयोः ॥ पर्वत्वह्न्यांषनेष्टःसहृष्टःप्रोक्ताभुक्तावासरेसूर्यसूनोः ॥ ६ ॥

सुषात्पत्नीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धिबान्धवाः ॥ पुत्राभावेतुकुर्वीरनृसपिण्डान्तंयथाविधि ॥ ७ ॥

आर्द्धकरिभ्यःकृत्वावाभुक्तावापिनिमज्जतः ॥ उपोष्यचतथाभुक्तानोपेयाश्चक्रतावपि ॥ ८ ॥

निमज्जयिप्रान्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरं ॥ प्रमत्तांचत्वाभ्यार्यक्रोधशौचेतथानृतं ॥ ९ ॥

शू०क० (२) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

शू०क० (३) पराशरमाधवः

शू०क० (४) पराशरमाधवे (बृहन्मनुः) निर्णयसिन्धुः

शू०क० (५) पराशरमाधवः । निर्णयसिन्धुः ।

प०मा० (४) आचारमयूखः

प०मा० (५) विवादभट्टार्णवः

प०मा० (१) निर्णयसिन्धुः

नि०सि० (१) प्रयोगपारिजातकः ।

नि०सि० (२) संस्कारकौस्तुभः ।

नि०सि० (४) हेमाद्रिः । आर्यमयूखः

नि०सि० (९) आर्यमयूखः

धृन्मयं दारुणं पात्रमयः पात्रं च यद्भवेत् ॥ राजतं दैविकं कार्ष्णिशिलापात्रं च वर्जयेत् ॥ १० ॥
 अपतं पतमाकर्ण्य कृतं यस्योर्ध्वं देहिकं ॥ प्रायश्चित्तमसौ त्मार्तं कृत्वा घ्रीनादधीत च ॥ ११ ॥
 द्वादशाहव्रतं चर्या विराजमथ वास्यतु ॥ स्नात्वा ह्येते तां भार्यामभ्यावातदभावतः ॥ १२ ॥
 अघ्रीना धाय विधिवद्वात्यस्तोमेन वायजेत् ॥ अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिगत्वा षत व्रतु ॥ १३ ॥
 ह्यीवाधानोदकं कुर्युस्तेनाब्रात्या विधारिणः ॥ गर्भं भद्रं दुहन्मैव स्युराप्यमैव यो पितः ॥ १४ ॥
 द्वादशस्यान्तरोयस्य गङ्गातोयेऽस्थिमज्जति ॥ गयायां मरणं यावत्कृताश्च फलमवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 द्वादशो ह्यनिविमोषा माशौचान्ते च भूभुजां ॥ वैश्यानां नृपिषादावथ वास्यात्स पिण्डनं ॥ १६ ॥

॥ विवादभक्षणवः ॥

ब्रह्मदायागतां भूर्महरेपुत्रां सणीसुताः ॥ गृहं द्वितयः सर्वे तथा क्षत्रं क्रमागतं ॥ १ ॥

॥ ब्राह्मणयूखः ॥

शुक्लाः समुन्नतः श्रेष्ठास्तथापद्योत्पलानितु ॥ गन्धरूपोपयुक्तानि ऋतुकालोद्भवानि च ॥ १ ॥
 जपादिकुसुमं रिण्डीरूपिकासु कुरण्टिका ॥ पुष्पाणि वर्जनीयानि भाजे कर्मणि नित्यशः ॥ २ ॥

॥ व्यवहारमयूखः ॥

प्रमादान्नाशितं दान्यः समहिद्रोहनाशितं ॥ नतु दान्योत्तं चोर्दं गधमूढं जलेन वा ॥ १ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

पतिताम्यश्वपाकेन संसृष्टा चेद्भजत्पला ॥ ताम्यहानिष्यति क्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ १ ॥
 प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रं स्याद्वितीयेऽष्टमे वतु ॥ अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमेव च ॥ २ ॥

॥ बृहन्मनुः ॥

॥ स्मृतिरत्नाकरः ॥

त्रयोदश्यान्नुसमभ्यां चतुर्थ्यां मर्षरात्रतः ॥ अर्वाङ्गनाभ्ययनं कुर्याद्विच्छेदस्य परायणम् ॥ १ ॥
 रात्रौ यामह्यादवाङ्ग्यदिपश्ये त्रयोदशीम् ॥ सारात्रिः सर्वकर्मजीयाद्द्वारापर्णावना ॥ २ ॥

गृहकमलाकरः

जीवजातो यदिततो षतः सूतकमेव तु ॥ सूतकं सकलमातुः पित्रादीनां चिरामकम् ॥ १ ॥

॥ पराशरमाधवः ॥

समानोदकभावस्तुनिवर्तेताचतुर्दश ॥ जम्पनामसृतेरेकेतत्परंगोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
 आषाढीमर्वाधिकृत्वापञ्चमपक्षमाश्रिताः ॥ काङ्कन्तिपितरः क्लिष्टाअन्नमप्यन्वहंजलम् ॥ २ ॥
 तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमप्यत्रनिष्फलम् ॥ आषाढीमर्वाधिकृत्वायःपक्षःपञ्चमोभवेत् ॥ ३ ॥
 तत्रआहंमकुर्वीतकम्यास्थोऽर्कोभवेन्नवा ॥ ४ ॥

॥ निर्णयसिन्धुः ॥

असंबन्धाभवेन्मातुःपिण्डेनैवोदकेनवा ॥ साविवासाद्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिताचया ॥ १ ॥
 श्वश्रूदपतिताश्चान्याधृताश्चेद्विजमन्दिरे ॥ शौचं तत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषितं यथा ॥ २ ॥
 दशरात्राच्छुनिष्ठतेमासाच्छूदेभवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यान्तुपतिनेगेहमन्त्योमासाचतुष्टयात् ॥ ३ ॥
 अत्यन्तं वर्जयेद्देहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ ४ ॥

॥ मिताक्षराः ॥

दशाभ्यन्तरेबालेप्रमीतितस्यबाग्धवैः ॥ शावाशौचंनकर्तव्यंस्तुत्याशौचंविधीयते ॥ १ ॥

॥ विवादभङ्गार्णवः ॥

देशनामनदीभेदान्निकटेपिभवेद्यदि ॥ तत्तुदेशान्तरं प्रोक्तं त्वयमेवस्वयंभुवा ॥ १ ॥
 दशरात्रेणयावार्तायत्रनश्रूयतेऽथवा ॥ गुरोःशिष्येपितुःपुत्रेदंपत्योःस्वामिश्रूत्ययोः ॥ २ ॥
 एकोदरेजीवितितुसापत्नोनलभेद्धनं ॥ स्थावरेष्वेवमेवस्यात्तदभावेनभेतवै ॥ ३ ॥

॥ प्रायश्चित्तमयूखः ॥

मातुर्मातृगमनेपितुर्मातृगमनेतथा ॥ एतास्त्वकामतोगत्वाद्विजश्चान्द्रायणंचरेत् ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् ॥

मेधातिथिपाठभेदाः

चिन्हानि

मे०१=मुद्रितपुस्तकम् ।

मे०२=वङ्गपुस्तकम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
		अध्यायः १	
१	१४	शास्त्रकार्त्स्न्येन	शास्त्रकार्त्स्न्येनपर्या- लोचनावसेयोऽर्थोबु- द्धिगोचरमावहति ।
	१६	तत्तुक्तमपि	यत्तुक्तमपि ।
	१७	निश्चयोनास्तिना- स्तीति	निश्चयोऽस्तिनास्तीति ।
	१८	अर्थसंशयेऽपि	अथसंशयेपि ।
	१९	सिद्धौ	सिद्धेः ।
	२०	सिद्धिः	सिद्धेः ।
	२१	चवेद्यते	चवेद्यते ।
	२२	चाव्युत्पन्न	चाव्युत्पन्न ।
	२३	अनेकार्थवाद	नचार्थवाद ।
	२४	पुरुषार्थोपयोगी	पुरुषोपयोगी ।
२	४	आदेश	उपदेश ।
		अरुत्रिमप्रतिमत्वं	उत्पत्तिमप्रतिमत्वं ।
		प्रयोजनात्	प्रयोजनानुदर्शयन् ।
	४	शब्दादितरैरविहिते	शब्दान्तिमैः ।
	१०	त्यागेनयदृच्छया	त्यागेननयदृच्छया ।
	११	नह्यकुशलः	नह्यकुशलः ।
	१२	आसनेन	अथवा आसनेन
	१३	विशेषणम्	विशेषणेन ।
		कुशलप्रश्नानुरूप	कुशलश्रानुरूप
		अविक्षिप्तम्	अनिक्षिप्तम् ।
	१५	निवृत्तौ	प्रतिपत्तौ ।
		अनवधारणे	अवधारणे ।
	२१	तपोविशेषात्	तपोविशेषात् ।
	२३	वाक्यपक्षे	वाक्यपक्षे ।
५	१६	वीर्याद भगवद्भ्यः	वीर्यादिषु ।
		मनः	मनोः
	१७	चतिसृषु चतसृषु ।	ज्ञातिषु जातिषु ।
		अवरोधार्थ	अवरोधार्थ ।
	१९	वैदेहिक	वैदेहिक ।
	२१	तत्तज्जातीया	तेनतज्जातीया ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
५	२२	धर्मादिना	धर्महीना ।
६	४	लक्षणयोग्यतया	लक्षणयोग्यतया
	५	तत्तेन	तेन
	७	एवंचैत्यवन्दना-	एवंचैत्येवंहनना-
६	७	दावपि	दावपि
		कतमे	कृताये
७	६	अभयसहस्र	अयंसहस्र
		आहवनीयोपस्थाने	आहवनीयमुपतिष्ठते
			केप्रत्यक्षएवावादयंवि-
			धत्तेयेतथैवेतिवृत्तीयया
			प्रयक्षस्यैवमन्त्रस्य ।
			आहवनीयोपस्थाने
	७	दामि	ददामि
	१२	कुमारिः पक्षः	कुशादिलून(वा)नून- पक्षः । (अस्पष्टम्)
	१३	त्वयं भुवा	त्वयं भुवो ।
	१८	पाताः	याताः
	२०	अन्यतो	पातात् ।
	२४	अभिलष्य	अभिलक्ष्य
	२७	भेदो	वेदो ।
	२९	महत्त्वस्य एतेन	महत्त्वख्यापनेन ।
	३०	नस्तस्य	यस्तस्य
८	१	क्रियेति	क्रियते ।
		परिस्पन्दमान	परिस्पन्दमान
	३	पारमार्थिकोऽर्थो	पारमार्थिको
	४	सनतस्वार्थो	सएवचार्थो ।
	८	प्रतीयमानैकवाक्य-	प्रतीयमानैककर्तावध्येत
		ताबोधने	
	१३	शक्तमनुब्रूहि	शक्तिमनुब्रूहि ।
९	८	शब्दत्वं	महत्त्वं
		चाविरुद्धं	चापिविरुद्धं ।
	१०	समुयास्यते	समासङ्गः
	१३	अत्रोच्यते	सोपपाद्यते
	१४	अत्राह अत्रपरि-	तत्राहकारमत्रप-
		हरन्ति	रिहरन्ति ।

प्रश्नम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
९	१५	अहंतैः	अहंसतैः ।
१०	५	धर्माधर्म	धर्म
	१०	नकस्यचित्	कस्यचित्
	११	प्रकेतं	अप्रकेतं
११-१२		सूक्ष्मेणाभूस्थलं	सूक्ष्मेणअस्थूलं
	१५	महाप्रलयोऽपि	महाप्रलयोऽपि
	१८	प्रमाणसिद्धौ	प्रमाणशुद्धौ
१०	२५	तदपिचालक्षणं	तदपिनालक्षणं
	२६	तर्कयितुं	वर्णयितुं
	२८	तर्कप्रकारं	सर्वप्रकारं
	२८	विक्षेपं	अविक्षेपं
	२९	स्वभावसां	स्वभाववृत्तीः
	३०	निःसंबोध	संबोध
	"	प्रभवस्त	प्रशान्त
१३	८	यदात्तं	यदातु
१४	११	आदित्या	आदित्याद्या
	११	इन्द्रियाणामत्ययो	इन्द्रियाणामतीतोय-०
		ऽतीन्द्रियम्	अतीन्द्रियम्
	१७	परिकल्पानां	विकल्पानां
		अभ्यासेऽपि	आभासेषु
	१९	त्यप्यादिमत्वेऽन्त	नित्यत्वाभाविकत्वंस
		त्वाभावान्	त्यन्यथादिमत्वेऽन्त
			त्वाभावान् ।
	१२	शरीरः	शरीरश्चशरीरः
		अत्यन्तं	असन्तं
	२३	अभेदात्	भेदात्
२३-२४		एकत्वाद्द्विरोधिनी	एकत्वाविरोधिनी
	२४	नततोऽभिपद्यन्ते	ततोऽभिपद्यन्ते
	२७	एव	एवं
१५	२५	त्वाद्यत्तेन	त्वाद्रूपातेन
	२६-२७	व्यापारेण	शरीरेण
१६	२	सङ्गचोद्या	संवेद्या
	"	प्रकृत	प्रकृति
१७	२	भववृद्धिर्	इवद्रूपं
	३	अंशुसामान्यात्	शुद्धसामान्यात्
		नागमिकः	चागमिकः
	९	अनिर्दपरेभ्यः	अनिर्दपरेभ्यः
	१०	धर्माभिधाने	धर्माभिधानम्
	११	संजातस्य	संज्ञातस्य
१८	९	व्यवहारे	व्यवहारः
	१०	संभवेत्	संतावत्

प्रश्नम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१८	११	वसिष्ठाभगवत-	वसिष्ठोभगवांस्तथा
		स्तावधु	
	१२	अस्य	तस्यास्य
१९	११	नकार्योन	कार्ये
११, १२		नित्ययुक्त-योगउ-	नित्यमुक्तमित्युक्तोयः
		च्यते	सदसदात्मकचसञ्चा-
			सञ्चसदसतीतेआत्मा
			स्वभावोयस्यतदेवमु-
			च्यतोऽकथंपुनरेकस्य-
			विरुद्धभावाभावरूप-
			धर्माद्वययोगउत्पत्तेः ।
	१४	पररूपेणासन्तः	पररूपाणामतः
	१६	उपविष्टः	उपतिष्ठते
	१७	अभिनयने	अभिनयेन
	१९	यथाबुद्धस्य	यथाबुद्धस्य
	२१	स्वकार्यं	सत्कार्यं
		अहंकारस्य	अहंकारश्च
	२९	यथेच्छं	यस्येच्छाम्
२०	३	कारणमव्यक्तं	क्रमेणेत्थुक्तं
	४	प्रधानेषुलिङ्ग	प्रधानेषुलिङ्ग
		समानां	सद्भावानां
	५	कार्यं	व्यापार
२२	६	प्रधानात्	प्रधानादात्मनः
	६, ७	स्वस्माद्रूपात्	स्वस्वरूपात्
	८	कार्यं	स्वकार्यं
२३	४	अनुरूपम्	अनुरूपत्वं
	६	इत्यादिनावक्ष्यन्ते	इत्यादिवक्ष्यते
	६, ७	नामच	नामानिच
२४	१२	अहंकारात्	अहंकारान्
	"	संहृत्य	संहृत्य
	१५	चकारात्-पाठः	चकारात्ममात्रास्वित्य
			त्रात्ममात्राभिरितियु-
			क्तःपाठः
२५	१४	च	अ
	१५	तस्य	तेभ्यः
	१८	भुक्तइति	भुक्तमिति
२६	१४	कारणं	धारणंसरणं
	"	एकशः	एकत्र
२७	१०	ननु	ननु
	१२	अथयावत्	अव्ययात्
	"	संभूत	संभूत

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
२७	१३	भूताद्ययं	भूतादव्ययाद्ययं
	"	विप्रकीर्णं	विप्रकर्णे
१७	१७	स्वागतमात्रापेक्षत्वं	स्वगतमात्रापेक्षयाउत
२७	१७	प्रभुरिति	प्रकृतिरिति
२८	६	एककर्मैन्द्रियाणि	एवंसकर्मैन्द्रियाणिततो
	७	यामूर्त्यर्थाः	मूर्तयः
	९	चतानि	वचनानि
	१०	यदाद्यन्तवत्	यद्यतः
	११	जायत इति	यतइति
	१२	पूरणः । वतेः	पूरणेवतोः
	१४	पूर्णं	पूर्वं
३०	३१	यथेन्द्रादयः	यथेन्द्राग्रयः
३१	१	दर्शना । अतः	दर्शनाश्रयः
	२५	अभावयत्	अभावयत्
	"	वर्णात्मा	वर्णात्मक
	"	नोपपद्यते	चोपपद्यते
	३०	अन्यदर्शने	पदार्थदर्शने
	३१	ऋग्वेदेऽतोऽग्नेः	ऋग्वेदोमेः
३२	१	वायुनावर्षदानेन	वायुना वर्धदानेन
	"	उर्कं	ऋक्
	"	वायुरेव	वायुरेववायुरेव
	२	सर्वाः	ताः
	१८	द्रव्यात्मा	द्रव्यात्मकः
		प्रधानः	प्रधानः
३३	५-६	धर्मवच्छरीरधर्मं	धर्मतच्छरीरधर्मं
	८	कालकादिषु	कारकादिषु
	२५	समर्थो न वा	सामर्थ्यादिना
	२६	एकत्वं च	एकं च
	२७	त्यवेचयत्	व्ययेचयत्
२७, २८		विभागाय	विभागादयः
३४	२	कर्माणां	धर्माणां
३५	८	तिर्यक्भेताषु	तिर्यगादिषु
	१०	सापेक्षस्य	सापेक्षं
	११	स्वकर्मणि	स्वरुतान्यपिकर्माणि
	१६	क्षेत्रज्ञान्	क्षेत्रज्ञान्
	२२	बलादिच्छोपजायते	बलादिवोपजायते
	२३	यन्तु	यन्तु
	२५	परवधादौ	परवधादौसिंहादिकं
	२६	कृतत्वात्	कृतानि
२९		प्रागभ्यासजात्यन्त	जात्यन्तरगतस्यप्राग
		रगतस्यविस्मारयन्तिइति	भ्यासस्यविस्मरणम्
	"	एतदेवविस्तारयति	तदेवविस्मारयति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
३६	१५	अनुरूपं	अनुरूपं
३७	१५, १६	यो ब्राह्मणाय	नैवं जानानः दृष्टस्तु व्या-
		.. शेषेभ्यः	पारस्तेनाप्यपेक्ष्यते यो-
			नामकार्यवशात् गुरुरेन
			सतेनयातयेदितिवाक्य
			शेषेभ्यः
१८		अस्ति यातयेदितिवाक्यशेषेभ्योऽस्ति	विहितकर्मधर्मतया
		विहितकर्म	विशेषाः
		.. विशेषाः	विशेषाः
२०		कारणसंबन्धीनि	करणसंबद्धानि
३८	५	मुखाद्ब्राह्मणं	मुखाद्ब्राह्मणं बाहुभ्यांरा-
			जन्यं उरुभ्यां वैश्यं शूद्रं
			पादतइति तसिरपादानि
			कारणात्कार्यनिष्कृत्यत
			इवेति भवत्यपापेसत्य-
			पादानत्वं आद्यकंचिद्ब्रा-
			ह्मणं
८		पशुरूपरक्षतो	पशूनां रक्षातथा
९		भ्रमणं	प्रयाणं
२२		तस्यैवेत्यन्ये	तस्यैवेत्यन्यो
२२		समुद्भूतं	समुद्भूतं
२३		पृथग्वतां	प्रथमातारताम्
२४		मैथुनेन	मिथुनेन
२५		कार्येष्वविभागान्	कार्येविभागान्
			(अवग्रहो न वर्तते)
३९	१३	तन्मध्येशुद्धि	जन्मशुद्धि
	"	सर्वशक्ति	ऐश्वर्यशक्ति
१४		तरीकरिष्यती	बरतिकरिष्यती
१५		श्रुतोऽपि	श्रुतेऽपि
१६		सत्यामपि	सत्यमपि
१६		पारंपर्येणामस्तुतो	पारंपर्येणात्मस्तुतो
"	२८	तान्	तान् इदानीं
४०	११	एकं	एवं
४०	१२, १३	दे.. ही	देवताकार्यहि
"	३०	छप्नकरणेन	छप्नना
४१	३	देववत्	एव
	१७	पर्याया	पर्यायं
१८		सूक्ष्मदृश्यश्चवर्ष	तत्सदृश्यश्चवर्षधारा-
		धारादिवत्प	दिवः
१९		संघाताआन्तरिक्षाः	संघयाद्वान्तरिक्षाः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
४१	२०	धनुराकारताऽधि- कास्य	धनुराकारतांकार्कस्य
४१	२१	भूम्यन्तरिक्ष	भोमान्तरिक्ष
	२१	केतव	कुत
४२	८	सिंहव्याघ्रादयः	हिंसाव्याघ्रादयः
४३	२	प्रकारप्रत्ययपरामर्शः	प्रकारपरामर्शः
	३	मुत्पत्तुं	मुत्पन्नं
	१८	स्वभावतोहिंसम हिंसा	स्वभावात्तादृशंवा
	१९	यथेदंयक्षरक्षादि	यथेदंजक्षतइत्यादि
	२०	क्षणनादक्षांसि	क्षणादक्षणाद्वारक्षांसि
४४	२८	मग्न्यादित्यादिताप	मग्न्यादिना
४५	९	उद्भिजाः	उद्भिजा
	९	जायन्ते	जायन्ते प्ररोहन्ति
४६	३	बुक्षेभ्यश्च	बुक्षेभ्यश्चौषधभ्यश्च
		अभिधानं	विधानानां
	५	स्तम्भे	स्तम्भं
	१८	वाकंचित्	चोच्यं
४७	३	दुःखादि	दुःखात्मिकादि
	"	अधर्म	धर्म
४८	१७	शताद्रष्टव्यः	शताद्रष्टव्यः
	१८	अनन्ताः	असंख्याः
४९	१९	सुस्थे	स्वस्थे
	२०	स्वस्थे	स्वास्थ्यं
	२२	संबंधानुथवादेव	संबंधानुभवादेव
	३२	निवृत्तिः	अभिनिवृत्तिः
५०	१५	कुटुम्बभूतं	जगदु (वा'ह') कल्पच भूतम्
	१७	चैतस्य	अचैतस्यात्प्रधानस्य
५१	४	मूर्तस्य	भूतस्य
	७	वास	वासि
		नाम	नवा
	८	निरूपयोगिशरीरं	तदानीमुपभोगशरीरं
	१२	तच्च	तत्र
	"	भूतेन्द्रियवर्गः	बुद्धीन्द्रियवर्गः एकः
	१२	तच्छरीरं	तदस्यशरीरं
१३, १४		अधिवासितं	अधिवासितं
५२	३	बीजं	जन्तोः
	४	संसृष्टः	तेनसंसृष्टः
५३	१५	मनस्कतादिगुणः	मनस्कमादिगुणः
	"	अर्हवतिः	अवहितान्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
१७	१७	अभ्ययनाविरा माय	अभ्ययनादिभावाधि गमाय.
५३	१७	एषचेदशोमहाम्	एषाचेदशंमाहात्म्यम्
	८	मनुः	यत्
	"	उपाध्यायः	अन्युपाध्यायः
५४	६	अध्यापयिष्यति	व्याख्यास्यति
	७	शास्त्रस्यैतदा	शास्त्रस्यतदा
५४	८	स्वभाव	प्रभावः
	१०	शास्त्रे	शास्त्रं
५५	६, ७	अथवा . . अन्वयेन	एकस्मिन्मध्यवहारध- र्मान्वये
	७	तं	तेषां
	२७	संपद्यन्ते	पठ्यन्ते
५७	४	नैसर्गिककर्म	नैसर्गिककम्प
	५	अविकृतं	व्यक्तं
	७	प्रभेषुभूतेषु	प्रलयेषु
	२५	मासयो	मासाख्ययोः
	"	पक्षाश्रितः	एताश्रितः
५०	१५	दिशि	हि
	१६	हित्वा	हित्वासविता
	२९	संनुभ्यन्ते	संबुध्यन्ते
	"	प्रतिज्ञाकरणंतत्त्वज्ञा	प्रतिज्ञानंज्ञकरणा- न्तरत्वज्ञापनार्थम्
५९	१	वेदनाच्च	विज्ञानाच्च
६०	४	शब्दस्य	शतशब्दस्य
	६	शतं	तत्
	२३	युगनाम	युग
६१	८	असंख्यया	संख्यया
६१	२०	स्तुत्याविधिप्रतिपत्तिः	श्रुत्याविचित्रप्रतिपत्तिः
६२	८	प्रलयेऽयंक्रमः	प्रलयोपक्रमः
	१०	प्रागुक्तमहानिति	प्रागुक्तक्रमहानिः
६३	२	एषा	एषा
	"	उच्यते	उच्यतेविकुरुतेविशेष- मतःकरोति
	१७	स्पर्शमात्रा	महतःस्पर्शनमात्रा
	१८	वायुकर्मणः कम्पा-	वायुकर्मापेक्षविक्षेपो
		क्षेपोऽर्थाधस्तिर्यक्	दोषस्तिर्यक्
	"	स्पन्दितं	स्यान्दितं
६४	१०	संसर्गान्तु	संसर्गान्तु
६५	१३	नक्कीडा प्रयुक्तौ	तक्कीडाप्रयुक्तौ
	१४	कौतुकेन	निष्प्रयोजना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
६६	२	दाता	दानं
	४	आख्यातेचोपसर्गं	आख्यातोपसर्गं
	६	किञ्चित्	नवेदवाक्यं किञ्चित्
६६	६	सकलं	सबलं
	८	विज्ञानार्थोवा	विद्याया अर्थस्य वा
		अनुष्ठातुः	मनुष्यान्
	३१	तावदेव	वेद
६७	२१	प्रमीयते	प्रमीयन्ते
	"	प्रियते	प्रमीयन्तेनाप्राप्य चतुर्थं
			वयः प्रमीयन्ते प्रियन्ते
	"	पूर्वत्र	पूर्ववत्
६८	२२	पादशङ्कति	यादृशङ्कति
	१२	ग्रन्थः	ग्रन्था
	१४	प्रतीयते	विधीयते
	१६	नामसु	मानेषु
	२०	अनुयुगफलस्तीति	चतुर्युगफलस्तीति
६९	३	स्वभावभेदस्य	स्वभावात्
	"	यागादि	याग
६९. १७-१८		सर्वाणि	सत्राणि
७१	२५-२६	चित्तानुपालनं	तच्चित्तानुपालनम्
७२	२६	उत्पत्ति	उत्पत्ति
७३	१५	पितृनुद्दिश्यतत्कर्म	पितृनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्कर्म
	१५	प्रतिपादनाय	प्रतिपादनाय
	१६	प्रदानं	प्रदाने
७४	५	न्योस्त्यन्यतो	न्योस्ति अतो
	१५	भावा	भवन्ति
	१८	पूज्यतमा	पूज्यमाना
	१८	सर्वेण	सर्वे
७५	५	बौद्धादिभिः कलुषी	बौद्धादिभिः कथंचित्क
		क्रियन्ते	लुषीक्रियन्ते
	६	ब्रह्मस्वरूप... नन्दः	ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञाने
			ब्रह्माक्षयानन्दः
	२४	मुज्जित्वा	अर्जित्वा
	२५	श्रुतिः	स्तुतिः
७७	५	परपाकेनेति	परपाकइति
	"	त्वं	एवं
	६	त्वक्त्या	त्वक्त्या
	७	प्रभूतं	प्रभुत्वं
१९		सर्वस्याब्राह्मणश्रुतेः	सर्वस्यास्य ब्राह्मणस्तुतेः
२०		एष	एवं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे० १	मे० २
७८	४	प्रवक्तव्य	प्रयोक्तव्य
	४, ५	अयं .. एव	अयं तु अनुवादएव
	९	विद्वत्तोपयोगिनी	तद्वत्तोपयोगिनी
	"	नसंपाठे	नसंपाते
	१०	लक्ष्यत	लभ्यत
	११	त्रैवर्णाधिकारं	त्रैवर्णिकार्थं
	२८	परिपूर्णा .. यथा-	परिपूर्णयमनियमादीनि
		शास्त्रं	यथाशास्त्रं
७८	२९	विहितानि	विहितानि
	"	दोषैर्न	दोषैः पापैर्न
७९	११	नुपरितना	नुपरितता
	"	तदर्थस्य	तदर्थस्पर्शार्थ
८०	१	प्रमोक्षाद्बुद्धिर्वि	विमोक्षाद्बुद्धिसिद्धिः
		बुद्धिः	
	२	यथाः । निः	यशोभिः
	२	श्रेयसं	श्रेयससर्व
	१७	साकल्येन	साकल्येन
	"	रन्ध्रनिरपेक्षतामाह	रन्ध्रनिरपेक्षतामाह
	१९	एवं हि साकल्यं	एवं हि साकल्यं
	२०	यदि	यत्
	"	गुणपदेन	गुणदोषपदेन
	२१	वृत्त	व्रत
	"	चतुर्णाम् .. ल्यार्थम्	चतुर्णामेतदपिसाकल्यम्
	२१, २२	सर्वस्येतो	सर्वइतो
८१	५	अतो	अस्त्यर्थ
	२०, २१	वेद .. इत्युक्तम्	तद्विहितकर्मानुष्ठानफलं नमोतिवेदविहितकर्मफलं वेदफलमित्युक्तम्
	२१	वैदिकानि	अविकलानि
		अनुतिष्ठन्त्याचार	अनुतिष्ठन्ति यथा आचार
	२२	यद्ददन्ति	यद्दतिः
८२	६-७	आचारान् .. क्लेशकरं	आचारं ददुवाधर्मस्य मुनिभर्गातिः । ग्रामिरिति क्लेशकरं
	७	तदापि	तदपि
	१८	अतीन्द्रियः	ईदृशः
	१९	नातिबहूनि	तानि बहूनि
	२०	तत्त्वभावभेदो	तत्त्वभावभेदो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मे०१	मे०२
८२	२१	२२ ब्रह्मचारिणोऽनुष्ठानं	ब्रह्मचर्यायाब्रह्मचारिणोऽनुष्ठानं	१८६	१७	तस्यैषदोष	तस्यैषदोष
	२२	एतत्	एष	२२१	२१	वर्तते	शास्त्रीयेषुवर्तते
	"	प्रमेयार्थः	प्रमेयोऽर्थः	२४४	९	परमेषणेन	अनन्तरमेषणेन
	२३	ब्राह्मादीनां	ब्राह्मणादीनां	२५४	२७	एवं	यतएवं
	"	मायुपायानां	मायुपायानां	अध्यायः ३			
	२४	नकल्पो	कल्पो	२७५	९	तावताभि	तस्यविभेस्तावताभि
	"	भृत्यादीनां	जात्यादीनां	२८८	७	अभ्यनुज्ञायशू	तत्पुनरनुज्ञायशू
	२१	तापसाय	तपसे	३०२	७	यदिकन्या	पस्परिच्छयायदिकन्या
	२८	तापो	तापसो	३२१	२	प्रतिषेधानुमानं	प्रतिषेधानुमानंशक्यं
	३०	क्रणादीनां	क्रणादानादीनां	३२४	२६	परिक्रियेत्यादि	परिक्रमेत्यादि
८३	१	वियुक्तयोः	नियुक्तयोः	३४३	२०	पूर्वशेषत्वात्	सर्वशेषत्वात्
		क्रकथ	कृत्स्न	३४७	१६	यदिकश्चित्	यदिपत्युःकश्चित्
	२	विधिः	धर्मविधिः	३६२	१	प्रकरणे	आहप्रकरणे
	४	अजीवतां	जीवतां	३७१	३	अधेतु	अन्येतु
	६	त्रिविधं	विविधं	३००	२	तस्मादाच्छिष्य	तत्रच्छिष्य
८५	२९	साकल्याभिधानं	कल्याभिधानं	४१६	१५	गुणान् भक्ष्य	गुणान्सर्वान्भक्ष्य
८६	१	प्रतिषिद्धव्रतचर्या	बुद्धव्रतचर्या	४२८	२	आद्यत्वंदानाभि	आर्धदानाभिमायेण
अध्यायः २				प्रायेण			
८७	५	व्यवायाद्विस्पृत	व्यवहार्याद्विस्पृत	४२९	१०	साचब्राह्मणी	अतोब्राह्मणी
"	२३	तेषां	नातेषां	४३२	३०	अन्नसंदिशते	अन्नविधते
८८	७	स्वाप्रहान्	स्वमोहान्	४४६	६	अस्त्वेवमाहिताग्ने	अपरेष्वेवमाहिताग्ने
९४	१२	असाध्वाचारस्यापि	असाधारणाचारस्यापि	अध्यायः ४			
९८	२४	तत्राल्पतरांशः	तथान्यतरांशः	४५०	७	त्वप्रकरणे	ज्ञातकप्रकरणे
१०५	१८	व्याघातं	व्याख्यातं	४५०	६	हिंसैव	ईर्ष्यैव
१०९	१०	तस्य	तत्र	४५०	९	भविष्यति	वक्ष्यते
१११	९	अनुष्ठानंतु	अर्थानुष्ठानंतु	४५१	१	यथानरस्य	यथाआरुच्यतर
१२३	२६	तत्रैव	तथैव	४५१	२९	स्वत्वात्	स्वलात्
"	३१	चिरमधनोभूत्वा	चिरमन्यधनोभूत्वा	४६३	११	प्रत्यक्षंचैतदभ्यस्य	प्रत्यक्षवेदमभ्यस्य
१२४	१	एभिर्विधीयन्ते	एभिर्वाक्यैर्विधीयन्ते	४७२	२	ब्रह्मादीनामपि	ब्रह्मादीनामपि
१२५	१३	तदभिधानमेव	सदाभिधानमेव	४८१	४	प्राणपूजा	प्राणसंपीडा
१२७	५	पुंसइत्यधिकृतत्वात्	पुंसइतिविवक्षितत्वात्	४८१	४	अस्मिन्मध्याये	अस्मिन्समये
१३६	१६	उपायत्वात्	उपादयत्वात्	५०८	५	त्रिसंनिपाते	यथादिवारात्रिसंनिपाते
१५३	१५	येनकर्मणा	अभ्यनकर्मणा	५०८	१०	शेषत्वाकालिकं	स्वयंतात्कालिकम्
१५५	१५	अभ्यस्याश्रुतत्वात्	अभ्यस्याप्रकृतत्वात्	५२७	१५	चन्दनं	चन्दनं
१५७	१२	अकारविषयः	अकारवचनः	५३९	२८	धर्मैरिधितान्	धर्मोपितान्
१६४	२०	मंत्रज्ञानं	मंत्रज्ञातं	५४०	१८	अबद्धभाषिता	अबद्धभाषिता
१७९	२८	पूर्वविधि	सर्वविधि	५५६	२९	वक्ष्यति	वर्जयति
१८३	६	अविशेषेणेच्छन्ति	तितददृष्टमेनिर्णीतं	५६४	१५	नकास्त्वभाव	नकामतःस्वभाव

डाक्टरपीटरसनप्राभात्कुलूककृतमनुस्मृतिवृत्तिपुस्तकात् गृहीताः

पाठभेदाः

पृष्ठम पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
	अध्यायः १	
३ १३	सृजनैर्वर्ण्ये	सृजनैर्वर्ण्ये
"	भीमन्	विभो
१४	विदुषां	जगतां
१५	वाङ्मयंयुक्त्या	वाङ्मयायुक्तं
१६	सुहृदस्तर्काः	सुहृदस्तर्कःसमस्तो
	समस्ताःस्थमे	स्तुमे
१७	यूयं	त्यर्थं
"	जाता	याता
१९	इह	अपि
२५	नाभिहितस्य	नात्राभिहितस्य
२६	महाजन	महाजनादि
२८	तुयास्मृतिःसा-	यास्मृतिःसानमशस्यते
	विनश्यति	
४ ४	ईदृशस्य	तादृशस्य
५	पूजयित्वा	प्रत्येकं पूजयित्वा
"	पूजिताः	सत्कृता
६ १२	वीर्यस्य	धर्मस्य
"	इतीहना	इतीरिताः
८ १८	आग्निष्टोम	अग्निहोत्रादि
"	वेदानां	वेदान्तानां
९ १७	अपरिच्छेद्यम्	अपरिच्छिन्नम्
९ १९	फलितं	वर्धितम्
२१	वर्णयन्ति	वदन्ति
२३	आज्ञया	अनुज्ञया
२४	निबद्धत्वात्	निबंधात्
११ १०-११	मयोजनत्वम्	प्रयोजनम्
२३	प्रथमाध्यायं	प्रथमाध्याये
२५	मदुक्तो	उक्तो
२६	अभ्यक्षेण	प्रत्यक्षेण
१३ १९	सर्गतायनेषु	सर्गतायनेषु
१५ ६	सएव	सएव

पृष्ठम पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१६ १०	अशर्दन	अबृहितम्
१७ १४	प्रत्यक्षत्वात्	प्रत्यक्षबाधितत्वात्
२३ २१	तमसां	तमांसि
२७ २१	प्रकृतीनां	प्रकृतानां
२८ २५	नेतदुक्तं	नेदमुक्तं
३० ५	शास्त्रं	शास्त्रं
३१ ९	अनुमीयमानत्वात्	अनुमीयमानत्वात्
३२ ९	आपीनस्था	आपीनस्तन
३४ ८	पिपासाशोकमोहा-	सौहित्यादिभिः
	दिभिः	
" २३	मानससृष्टि	मानसीयमुक्तावक्ष्यमा
		णासृष्टिः
३६ २	आचरितवान्	कर्मसेवितवान्
३७ २४	हिंसादीनि	हिंसाहिंसादीनि
३८ १४	अथादित्यो	मुखादिभ्यो
" २८	अर्थेनस्त्री	अर्थेनपुरुषोजातःअर्थे
		ननारी
" १९	देवनिवास	देवनिकायान्देवनि-
		वास
४१ ७	श्लोकत्रये	श्लोकत्रये
४५ ४	पुस्तिका	मक्षिका
४७ १२	सत्त्वस्यापिभावात्	सत्त्वस्याविर्भावान्
४८ ५	जन्ममरण	संसारजन्ममरण
" २२	त्यागरूप	यागरूपम्
४९ ११	श्वासाहारादि	श्वासाहारविहारादि
५६ २०	स्वाभाविकस्यउभेय	स्वाभाविकःकम्पउभे
	त्यसहकारी	पस्तत्सहकारी
५७ १६	स्वमार्थ	स्वपार्थ
५८ १	पूर्वपक्षः	कृष्णःपक्षः
५९ ५	ज्ञानार्थ	सिद्ध्यर्थ
६० १३	एवं	एकं
६० २८	द्वादश	द्वादशसहस्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
६१	२६	परिकल्पते	परिकल्पये
६२	१६	पुराणे	वायुपुराणे
६६	१६, १७	तस्यपादचतुष्टयेन सम्पूर्णत्वात्पादत्वे- ननिरूपिताः	एवप्रधान्यात्पादत्वेनरूपिताः
६७	२७	चतुर्वर्षशतायुष्टं	चतुर्वर्षशतायुषःचतुर्वर्ष शतायुष्यं
७१	८, ९	वनितोषभोगादिषु	रतितोषभोगादिषु
"	१८	वैश्यस्य	वैश्यस्यकर्माणि
७३	२२	कव्येवहनाय	कव्येवाहनाय
७४	२३	बुद्धिजीविनःसार्थ- निरर्थदेशो	जीविनस्वेष्टानिष्टो
७५	१२	भोक्षलाभात्	भोक्षभागित्वात्
७८	१८	ग्रहः	मदः
८१	१०	आत्मवान्	आत्मवान्आत्म- हितेच्छुः
८६	८	वणिगादीनाम्	वणिगादीनामसमस्तु श्लोकेषूक्तवानितिक्रि- यापदं

अध्यायः २

८८	१८	प्रकृष्ट	प्रथमाध्याये प्रकृष्ट
"	२४	तात्त्रिकी	शास्त्रिकी
"	३१	रूपेण	रूपेणकृतं
९०	१५	धर्म	कर्म
९३	१	नियमयति	दर्शयति
"	४	च्छान्दोग्ये	बृहदारण्यके
१०१	४	यथानुभव	यथार्थानुभव
"	२२	स्मृतिः	स्मृतिशीले
"	२६	गर्गः	गर्गव्यासः
१०२	२४, २५	सर्वज्ञानारब्ध	सर्वज्ञानाकर
१०८	२५	कर्म	धर्म
११०	१६	अत्र	अत्रहोमे
१११	२६	अवणे	अवणादौ
११७	५	यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थ- त्वाच्च	यज्ञार्हत्वादुत्कृष्ट- त्वाच्च
११८	१	उपलक्षकः	पञ्चानामुपलक्षकः
११८	१	पुराणोक्ताः	पुराणेष्व्याख्याताः
१२२	४	चरुहोमादिभिः	चतुर्होमादिभिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३५	४	समत्वात्	संबन्धात्
१३६	१	मनुनीकं	बृहन्मनुनीकं
१३६	२०	कार्यइति	कार्यःप्रमाणतइति
१३९	२३	उत्तरापरिग्रहः	उत्तरप्रतिग्रहः
१४३	१०	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	११	प्रसादेत्	प्रसादयेत्
"	१२	आदिपुराणे	आदित्यपुराणे
"	२७	फलश्रवणम्	फलश्रवणस्तुत्यर्थं
"	२८	विषयत्वेनापि	विशेषत्वेनापि
१४५	२९	प्रयाणरूपत्वात्	अयोरूपत्वात्
"	"	तदीयः	तदीयःकार्यः
१४८	८	कारणात्	कारणव्यतिरेकात्
१४९	२	कण्ठमप्राप्ता	कण्ठमध्यप्राप्ता
"	२८	कण्ठादेव	कण्ठदेश
१५४	२५	गौतम	गौतम
१५५	२४	व्याकारः	व्यापारः
१५७	३	अध्ययनं	अध्येष्यमाणं अध्यय- यनं
१६४	३	शरीरस्यापि	लिङ्गशरीरस्यापि
"	२६	सशिरस्कगायत्री	सशिरस्काव्याहृति गायत्री
"	३०	मेधातिथिमभृतिभिः	मेधातिथिगोविंदराज- मभृतिभिः
१६४	३१	बृद्धैः पाठान्तरं	बृद्धैरपिनालिखितंयतः लिखन्पाठान्तरं
१६६	२	त्वरूपतो	त्वरूपतोब्रह्मरूपतो
"	३	प्रतिपादकत्वेन	ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन
"	"	अनने	इत्यनेन
१७१	१७	यत्तेष्वेवहिजायते	ममैतेष्वेवजायते
१७४	१६	निवार्यते	अनिवार्यं
१७६	३०	युज्यते	युज्यतइति
१८२	१	समूहाहरण	समिधाहरण
१८४	१४	तावत्	त्वाम्
१८५	२२	असूयकादि	असूयादि
१८५	२३	तथा	ते
१९०	१७	त्वंनामपरिकीर्तयेत्	स्वकीयनामविशेषमु- च्चारयेत्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१९७	३	इत्यवोचत्	इतिवचनात्
२०४	५	केवल	क्षत्रिय
२०६	१७	रुतवरणः	यःरुतशास्त्रीयवरणः
२११	६	ब्रह्मश्रवणार्थ	ब्रह्मग्रहणार्थ
"	२०	विद्वान्पितृन्गौणान्	वृद्धान्पितृनुल्यान्
२१३	१९	वस्त्रादि	सुवर्णादि
२१४	२५	गव्यां	स्त्रीगव्यां
२२३	२२	पुनर्वाच्यत्वजो- यज्ञियं	पुनर्जायते ऋत्विज एनं गर्भे
२२५	२०	वेदे	वेदेसाविष्याम्
२२९	२०	क्षौद्रं	मधुक्षौद्रं
"	२१	गुडादोन्	लशुनादोन्
"	२२	शुक्लानि	शुक्लानि
२३०	६	पणवादि	पणवादिवादनादि
२३१	२८	आचार्यस्य...स- पिण्डेषु	आचार्यस्यकुलेसआ- त्मपिण्डेषुसपिण्डेषुच
२३८	१०	अभ्यर्थितो	श्राद्धे अभ्यर्थितो
"	"	तदर्षिः	तदर्षिष्येऋषिवत्कृषिः
"	१३	पश्यता	पठनात्
२३९	३	पुनरुक्तेन	मसक्तमनेन
२४१	२३	यथा	यदा
"	"	तथा	तदा
२४२	११, १२	शयानस्य	शय्यायां शयानस्य
२४५	२६	काद्यादौ	शकटादौ
२५३	४	मुण्डितमस्तकःशिरः केशो	मुण्डितसमस्तशिरः केशोवा
"	६	नास्तमियात्	नास्तमियात् नवाभ्यु- दियात्
"	३०	सूर्यो	अज्ञानात् सूर्यो
२५८	८	ध्यापनादि	ध्यापनख्यापनादि
२५९	१६	प्रदायकत्वात्	फलदानत्वात्
"	"	जप	जप्य
२६३	१८	तथाऽज्ञानमेवोप- क्रम्य	तचोक्तमोक्षमेवोपक्रम्य
२६६	३	गुरौ	गुरौनवसेत्
२६७	१८	अपि	विहित
२६८	७, ८	समुदितदानप्रदर्शना थेच	समुचितदानप्रशंसार्थ मेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
२६८	८	लघुहारीतः	हारीतः
"	९	असंभवे	अन्यासंभवे
"	२०	सपिण्डे	सन्निहितसपिण्डे
२६९	२२	ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं	ब्रह्मण्यात्यंतिकलय लक्षणं
अध्यायः ३			
२८०	१५	पितृव्यादि	पितृष्वसादि
२८२	१३	कपिलकेशां	कपिलकेशांषडंगुल्या दिकां
२८४	२५	पुत्रिकाशंकया	पुत्रिकाधर्मशंकया
२८९	१७, १८	स्थित्यनुमानात्	श्रुत्यनुमानात्
२९०	९	दैवेत्यनेन	दैवादीनि
२९९	१७	संभवत्यस्मादितिसं- भवः	संभवत्यस्मादितिसंभ- वःकामःसंभवोयस्यस- कामसंभवः
३०१	२३	अधमः	अष्टमः
३०४	५	सपरान्	समपरान्
३०५	५	दयादयः	दमादयः
३०९	९	मशस्तत्वात्	प्राप्तत्वात्
३११	६	दशसु	दशस्वपियुग्मासु
३२२	८	नविरुध्यते	अवगम्यते
३२३	२५	जह्वातीत्यर्थः	जुहोतीत्यर्थःसर्वकाल- मपिशृहेवसनपंचमृना- मापैर्नसंबध्यते
३२५	३०	यतो	यज्ञो
३३२	१९	तथा	तद्यथा
"	२१	संवादान्	दर्शानात्
३३३	८	इति, क्षार्थः	इतिकरणशब्दस्यस्वरूप विवक्षार्थ
३३४	११	नक्तम्	दिवानक्तम्
३३५	१४	अन्यत्	अल्पम्
३३७	५	फलं	पुण्यफलम्
३३९	९	प्रक्षालनाद्युदकं	प्रक्षालनायजलं
३४०	२	चोन	च
३४३	१०	उपासना	उपासनम्
३४५	२६	संबंधाद्गुरोः	समत्वाद्गुरोश्च
३४६	१२	अतिविधर्मेण	अदाअतिविधर्मेण

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
३४८	६	कुमारीः	कुमारानुरोगिणो
३४८	८	अतिथिसमकालं	अतिथिभोजनसमकालं
"	२०	व्यतिक्रमस्य	व्यतिक्रमभोजनस्य
३४९	२३	वासुदेवादि	वास्तुदेवादि
३५०	१३	केवलादीति	केवलान्नादीपापीभवति
३५३	१२	मानसस्तु	मानसस्तुहोमः
३६३	१२	यतएत	यतोयेदत
३५४	४	पिण्डपितृ	पितृपिण्ड
३५६	१८	एकैकं	एकैकस्यैकैकं
३५९	३	यत्नतो	सततं
३६९	२४	गणत्वान्	गणवृद्धित्वान्
३७१	८	प्रयत्नतः	परोक्षा
३७२	१६	दुर्बलो	दुर्बालो
"	"	दुर्बालं	दुर्बलं
३७२	१९	वाकरोति	वाग्रहणं करोति
३७७	२९	कुष्ठी	कुष्ठी पापरोगी
३८०	१	धर्मार्थौ	धर्मार्थ
३८१	४	नपुंसकस्योक्तत्वात्	नपुंसकत्वात्
"	१९	अवश्यश्रुत्या	श्रुत्या
३८२	२०	वेदाग्नि	वेदाध्ययन
३८३	१६	द्रव्य	द्रव्यकव्यं
३८६	१६	ते	तौ
"	"	जाताःकुण्डाद्या	जातौ कुण्डगोलकौ
"	"	व्यपदिष्टाः	व्यपदिष्टौ
"	१८	कुर्वन्ति	कुरुतः
"	२८	भोजनाहान्	पंक्तिभोजनाहान्
३८७	२७	पौर्तिकं	पैतृकं
३९२	२२	उक्त	उत्कृष्ट
३९७	२७	सोमपादयः	सोमसदादयः
४०४	२७	देव	स्मृत्यन्तरादेव
"	२९	काण्ड	कुश
४१४	१५	प्रदेयविधिश्च	अग्रदेशे
४२२	२१	निष्फलयति	निष्फलयति नान्मीय-
			मावश्यकत्वात्
४३४	५	कर्तव्यम्	वक्तव्यम्
४३४	२२	उक्तप्रकारेण	त्रैस्तुतस्माद्भविःशेषा-
			दित्यादि प्रक्रियया
अध्यायः ४			
४४९	१६	कालमेव	कालपरमेव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
४७३	१३	अव्यभिचारान्	अतिव्यभिचारान्
४८०	२८	मुधेह	मुखेन
५१४	४	माणि	इदानीं तदतिरिक्तमिति
			ग्रहप्यनभ्यायमाह
			प्राणि
५५७	२०	त्युपदुष्टा	त्युदुष्टा
अध्यायः ५			
५९२	१०	शस्तेःशुक्लान्वजं	यस्तेर्युक्तं तु वस्तु यत्
		येत्	
५९४	२	आपदर्धगतप्रयोजनं	त्वपदानुगतप्रयोजनं
		भवति	संभवे सति
५९९	१९	विशेषे	विषये
६००	२८	ऋषिकर्तृकयज्ञेषु च	ऋषिकर्तृकयज्ञेषु ब्रा-
			ह्मणक्षयिपक्षेषु च
६०९	७	सर्व	पूर्व
६२४	४	हीनं भवे	होनतरे
६३१	१३	सम	नव
६४२	५	दिनमात्रं	दिवारान्
६५१	२९	आधिपत्यकारणं	आधिपत्यस्थानं
६५६	२४	त्रिरात्रम्	त्रिरात्रमुपतिष्ठते
६६६	११	प्रोक्षणम्	तद्देशमक्षाल्यप्रोक्षणं
			स्पर्शनेतुप्रोक्षणमेव
६७५	२६	कुक्कुरै	तस्मात्स्वभिरिति ।
			कुक्कुरे
६८६	१५	गतापि	गतादपि
अध्यायः ६			
६९८	५	तथा	तदा तथा
"	६	रागतया	रागतया वावान्
			प्रस्थार्थं
"		वृक्षवलकलं	वसुखण्डवा
७०३	१४	मेध्यैर्गागाङ्गभूतैः	मेध्यैर्मधोयागः तदहैः
"	२४	शेषान्मुपभुञ्जीत	शेषान्मात्मांश्चमुपभुञ्जीत
७०४	२१	वाही	वाल्ही
"	२५	विशेषे	विषये
७०५	१०	निचय	संचयनियम
७०६	८	वन्धमन्त्रं	मुन्यन्त्रं भुञ्जीत
"	"	पाषाणेन	पाषाणेनैव नीवारदि
७१२	९	तस्मादेताः	शरीरावच्छिन्नजीव
			स्य निष्फलमवत्वार्थ
			माहारदीक्षाः सेविताः

पृष्ठम् पङ्क्तिः कु० १

७१४ २४ मरणाभावः
७१९ २१ दण्ड
७२१ १६ कथा
७२३ २८ नवदेवकेवलब्रह्म
विषयांवदेत्

७२४ १९ आत्मनो
७२५ २० भक्षणशौलैः
७२६ १५ गृह्णन्
७२७ २२ उत्सृष्ट
७२९ २८ मनुष्याणां
७३२ ६ विरुद्धाचारदूषितो
७३३ १४ प्राण
७३४ ११ निर्देशात्
७३६ ६ एवंसति
७३७ २१ ततश्च
" २२ तद्यथा
७३७ २२ पापपुण्यस्य
" २४ श्रुतिः
७४३ २६ सर्वस्त्वात्
" २७ ध्यानिक्वि...माह

७४५ २८ उपाधि
७४६ १५ विहितादिकर्मयोगि
नामसाधारणं

७५० १९ सन्द
७५१ २५ उपनिषदाद्यर्थ
७५६ १४ नान्यो
" १६ वैश्यस्यापि
" २८ बलवद्भयात्

अध्यायः ७

७६६ २३ जानाति
७६९ ८ बुद्धिपरेण

कु० ५

तस्मादेताः
मरणकारणाभावः
कुश
शिवरणाद्यर्थएकाकिना
नवदेवअन्येतुसमविभ-
क्तयएववाक्प्रवृत्तेर्द्वारा-
णिताभिर्विनावाक्या-
निष्पत्तेः तांचवाचमस-
त्यकार्यविषयानवदेत्
नोच्चारयेत्तांकतुसत्य-
ब्रह्मविषयांवदेत्

आत्मना
भिक्षाशौलैः
दत्त्वा
भोजनोच्छिष्ट
मनुष्याणांगतीः
विरुद्धालंकारभूषितो
प्राणि
षष्ठीनिर्देशात्
एवंसतिप्राणायामैरिति
ततश्चसम्यग्दर्शनेति
तथाचश्रुतिः । तद्यथा
पापपुण्यसंबन्धस्य
श्रुतिःतद्यथा
सर्वात्मत्वात्
ध्यानिक्वशब्दात् ध्येय
विशेषलाभेपरमात्मत्वे
नाध्यात्मध्यानार्थमाह

उपाधिलिङ्ग
विहिताग्रिहोत्रादिकर्म
त्यागिनांकर्मयोगसा-
धारणं
सनन्दन
यतिः सदा
मुख्यो
क्षत्रियस्यवैश्यधर्मवै
श्यस्यापि
बलवद्भयान्

दण्डं करोति
बुद्धिनाविषयपरेण

पृष्ठम् पङ्क्तिः कु० १

७७३ ११ राजानो
७७५ १७ व्यसन
७७९ ३० दुष्टं
७८० ४ हयतिवाक्यतम
" १९ मृत्युव्यसने
७८२ २९ त्व
७८३ १६ अभिप्रायंसमस्तानां

७८६ ११ सुख
७८७ ८ संस्कृताद्युक्ति

७८९ १२ बहु.....प्रचुर

७९० ६ णेनइष्टकेन
७९३ ४ पर्याप्तं
" " अग्निशाला
७९४ २ विधिना
" १४ दद्यात्-
" २५ सक्तैः
७९५ २७ धनधान्येन
७९६ २७ अग्नौ

८०६ ११ अस्त्रविद्या
८०८ १३ जले.....ग्रहणात्

८१९ ११ अपसर्गादिना
८२० १३ चौरा
" २१ सच

८२१ ११ भारिकादीन्
८२६ ४ एते
८२६ ५ शुकादयो
८२७ २० रक्षार्थ
८२९ २ पापे
" १५ चिन्तयेत्
८३१ २८ मृष्टानां
८३४ ८ वैरविग्रहाचरणाद्या
" २९ इत्यविवक्षार्थम्
८३९ २७ सामोपदाप्रदाना
दिना

कु० ५

बहवो राजानो
बलवद्यसन
कष्टतरं
हतिवाक्यतम
मुख्ये मृत्युव्यसने
सु
अभिप्रायंदृष्टासभायांस
मस्तानां

मुख
संस्कृतमाकृताद्युक्तिप्र
त्युक्ति

इतिदेशविदोविदुः ॥
इदं यद्यपितथाप्यत्रस-
मोदकवृणादिदेशाज्ज्ञा-
लशब्देनाभिधीयतेतदेशं
बहुधान्यादियुक्तं प्रचुर
णलोष्टकेन
सुपर्याप्तं यथेप्सितं
अश्वशाला
वेदिनं
धर्मार्थदद्यात्
सभ्यैः
भोजनधनधान्यादिना
किंचनस्कन्दतइति ।

अग्नौ
योधादिगोचरमस्त्रविद्या
जलनिर्लीनमतिचपलस्व-
भावमत्स्यामाग्रहणात्
अपसर्गादिना
हिसकचौरा
यस्मात्संरक्ष्यमाणइ-
ति । सच

नाविकादीन्
यस्मादेते
शुक्रसारिकादयो
रक्षार्थधर्मरक्षार्थ
त्वपरगोचरेपापे
चेष्टयेत्
मृष्टानां च
विग्रहावैरबला
अरिविवक्षार्थम्
शनैःशनैःसामदानादिना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
८४०	१९	बलं	तदाबलं
८४२	२३	अल्पानां बहानामपि	अल्पानामपि
८४५	२८	मार्गशोधित	मार्गरोधि
"	२९	सेना	सेनापति
८४७	३०	शीघ्र	दीर्घ
८५०	११, १२	त्रिधा	द्विधा
अध्यायः ८			
८६७	५	सममो	राजधर्मविवरणो नाम सममो
८७०	५	विवादे	विषयो
"	८	वक्ष्यमाणां सभां	वक्ष्यमाणक्षणलक्षितां सभां.
"	९	अर्थकरण	आत्मरक्षण
८७४	२५	व्यवहारमार्गेषु	व्यवहारस्य मार्गेषु उपायेषु
८७५	२२	अक्षादिक्रीडा	छूतं अक्षादिक्रीडा आह्वयः
"	२३	व्यवहार	लोकव्यवहार
८७९	२४	पृष्ठः	प्रविष्टः
"	२५	सद्यः	सभागतः
"	२६	ऋग्वेद	ऋग्वेद
८८०	१३	षष्ठी भवन्ति	धनलोभादन्यथावादि- नोवातत्रतएव सभासदः पापेन हता भवन्ति प्रेक्ष माणानामितिष
८८१	१४	वृषलम्	वृषलमशकादित्वाद लोपः
८८२	१९	व्रजति	व्रजति अनियमकारि त्वात्
"	३०	अध्यादिकमेव	अथादन्यायिनमेव
८८३	२२	संदिग्धार्थानाम्	संदिग्धात्मानं
"	२३	नृपतेर्भवेत्	नृपतेर्धर्मप्रवक्ता
८८६	२	विरोधो	दृष्टादृष्टविरोधो
८८६	२२	गद्गदादिः	कण्ठगद्गदादिः
८८७	२७	न भवति	भवति.
८९२	२१	यत्स्वाम्येपि	यात्स्वल्पेपि
८९६	२७	धर्मान्	जातिधर्मान्
"	२८	प्रतिनियत	कुलधर्मान् प्रतिनियत
९०५	२१, २२	उक्ताश्च . . . गच्छन्ते	न युक्तं स्थानुमत्रयत्रेद-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
			शोऽन्यायो व्यवहार-
			इत्यभिधाय मामान्त
			रंगच्छेत्
९०९	२	पररूपत्वम्	पूर्वरूपत्वम्
९१२	९	रुतपरिकरपुत्र	दारपुत्रपरिभव
९१५	१५	अर्थ	अर्थान्
९१८	१८	वाग्भिः	बाह्यैः
९१९	२	आचार्य	चौर्य
९१९	२	गृहिण	गृहिणः पुत्रिण
९२२	२६	भाविकान्	त्वाभाविकादर्थान्
९२९	५	कारित्वात्	कारित्वा भावान्
९३३	२	जाता . . प्रभृतीन्	जातान्पित्रादीन्जातां- श्वपुत्रप्रभृतीन्हरण्या र्थे अनृतवादीन्
९३३	१६	वैदू . . आह	प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ॥९९॥
९३४	११	प्रतिषिद्ध	प्रतिषिद्धवृत्ति
९३७	१४	यस्मिन्	अस्मिन्
९३९	१५	परिस्तरणादित्वा-	परिस्तरणादिहोमधर्मेण
		त्वधर्मेण	
९४१	२७	अपि	इह
९४४	१०	महती	पुत्रमरणादिनामहतीं पीडां
९४७	३	विशेषार्थ	दण्डविशेषार्थ
९५०	१२	वेदनादि	छेदनादि
९६१	२३	दृश्यमाना	दृश्यमाना
९६६	१७	बन्ध	गान्धबन्ध
९७१	६	भागो	भोगो
९७३	१६	देशकालौ	देशकालौ अतिक्रान्तौ
९७४	८	लाभ	काल
"	"	तथा	तथाविध
९८४	१७	त्वनेन	बलेन
९९३	२०	वा	वसनस्थं
१००२	१०	क्रयणाद्विशुद्धं धनं	मूल्यक्रयाद्विशुद्धं मूल्य धनं लभेत
१००४	११	शुल्कदेयां	शुल्कदेयां कन्यां
१००४	१२	अर्थक्रयविक्रय	अत्त्वामिविक्रय
१००६	१८	आधानादौ	अध्ययनादौ
१०१४	१८	क्रीत्वा	इदानीं क्रयविक्रयानु श[य]माहक्रीत्विति । क्रीत्वा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१०१७	२६	कल्पनया	कन्याया
१०२०	३	क्षारेण	क्षारेणभृतो
१०३२	१	तेसाक्षिणः	तेसाक्षिणःस्रविणः
१०३३	४	कुर्युः	कुर्युःप्रयताःप्रयत्नतः
१०५२	३	सकृदपराधे	रथसंकटापराधः
१०८८	२२	गच्छत्यपेक्षया	गच्छन् जात्यपेक्षया
१०९३	१२	लिङ्गोद्धारः	संवत्सरबंधनादनन्तरं लिङ्गोद्धारः
१०९५	५	कटेनावेष्ट्य	कटेनसंवेष्ट्य
१०९७	७	अयंच	एवंच

अध्यायः १०

१२८८	१८	क्षत्रिया	वैश्यान् क्षत्रिया
१२८९	४	वैश्यायां	क्षत्रियायां
"	५	वैदेहकेन	वैदेहकेनपुनर्वैश्यतो- ब्राह्मण्यांजातेन
१२९५	२३	एवंवैश्यायांततोप्यप- सदम्	एवभेववैश्यायांशूद्रा- जातादपकृष्टक्षत्रिया- ब्राह्मणीजाताभ्यामु- त्कृष्टजनयतिततोप्य- पसदम्
१३०३	१४	संतः	क्षत्रियाः सन्तः
१३०४	९	ते	प्रतिलोमजास्ते
"	२०	रोगशान्त्यादि	कायशल्यादि
"	२१	वणिज्या	रक्षा
१३०४	२	सोऽगैव	तदुक्ताएव
१३२९	२२	अश्रुदक	अश्रुयर्क
१३३५	२०	गंधयुक्तयादिकरणं	लिखनादि
१३३६	८	अनुकल्पिकया	अल्पिकया

अध्यायः ११

१३४३	२४	रोगी	राजरोगाद्यभिभूतः
"	२४	निधनेभ्यो	निर्धनेभ्योयाचमानिभ्यो
१३६२	९	आधान	अश्याधान
१३६३	२५	निन्दितपदेन	इन्द्रियग्रहणेनैव
१३६४	२१	दत्तवान्	स्वादितुंदत्तवान्
१३६६	१७	अन्यशरीर	एतच्छरीर
१३६७	२१	गुरुभार्यागामीवि- कोपमेहन्तवपिशुनो	गुरुभार्यागामीदुश्चर्मवत्
१३७३	६	म्याह	म्याहगोवधइत्यादि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१३८४	५, ६	अथवा . . संहिताम्	तथापरिमितहविष्या हारस्त्रीनवारान् वेदसं- हितां जपेत्
१३८४	३	प्राणान्	निःसंदेहं
१३८८	१२	गोतमस्मरणात्	देवलवचनात्
"	१६	वेदवचनं	देवलवचनं
१३९२	७	तिलं	तिलकल्कं
"	८	गुणान्तर	मरणेन
१३९५	१४	एकदेहत्वात् . . पा- तव्यम्	एकदेहद्वारामयेनसह युज्यते तस्यब्राह्मण्यं अपगच्छति शूद्रत्वंच सब्रजतो त्ययमपिपू- र्वानुवादएव निन्दित यासांगवां याज्ञवल्क्यस्मरणात् साक्ष्याद्भि क्षत्रियवधेऽप्युतः त्रैवा- र्षिकरूपः
१४००	२१	रुत्रिम	मासिकत्वापेक्षया
१४०३	२६	यासां	हते षोडशभागं
१४०५	२९	वचनान्	स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रिय अनेक
१४०७	१२	रुजः . . दि	अनवस्थिताएतत्पर्यन्ता
१४०७	१६	त्रैवार्षिकरूपः	अस्थि
"	१७	वार्षिकत्वापेक्षया	प्राणिवधेप्राणायामेनशु- द्धिःसहस्रस्यवधे
"	१८	हत	प्रतिश्रुहं
१४११	३	स्त्रीशूद्र	लघुत्वात्
१४१४	८	लोभात्	लघुत्वात् अबुद्धिविषये पुनः
"	२३	एतत्पर्यन्ता	"
१४१५	६	अनस्थि	सर्वत्रैव
"	"	प्राणिनां . . . वधे	भाक्षिणां
१४१८	१	प्रत्यहं	भाक्षिणांभाक्षिणांभृता- दीनां
"	६	लघुत्वात्	आद्यान्त्यो
१४२२	२६	भाक्षिणां	गुणदौशक्त्यापेक्षया
१४२३	९	आद्यार्थो	"
१४२७	१५	गुणदौशक्त्यापेक्षया	गन्धानां . . प्रभृतीनां
"	२७	गन्धानां . . प्रभृतीनां	गन्धप्रधानानां चागुरुषु भृतीनां औषधीनां च ग- ह्वर्यादीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
१४२८	२८	मरणान्तिकं	प्राणान्तिकं
१४३३	११	मन्वादिभिः	शोधनमन्वादिभिः
"	२७, २८	चतुर्थकाल... पापम्	अभोधिवसेनचतुर्थं भक्तस्त्रिभिर्वर्षैः स्तदपहृन्तिपापमिति पाठनं
१४३४	३१	भावणं	नियमवानुजपित्वा
१४४२	६	जपित्वा	कायशोधनम्
१४४९	२५	यासशोधनम्	माजापन्योविधिः स्मृतः
"	२६	यथारात्रौ तथादिवा ... रुताभ्यथा	तथाचवसिष्ठः । हवि ष्यमातराशी त्रींसाय माशीतथैवच
१४५१	२४	विगतानवधाम्यस्य	विगतात्माभिलाषस्य
"	२४	गुरुलघुसमफल	लघुगुरुसकल
१४५२	१०	क्रमेण	प्रभृति
१४५४	१	कदाचिद्विंशकदा चित्पंच	कदाचित्पंचदश
१४५९	२५	हेतुत्वात्	फलत्वात्
१४६३	५	गोः प्रचुरदानादि	शापवरदानादि
"	१८	प्रायश्चित्तस्तुत्यर्थं	प्रायश्चित्ततपःस्तुत्यर्थं
१४६४	१	तत्सम	तत्संहननं
"	२	अविकारिणो	अधिकारिणो
१४६५	२२	दुर्लभं	शुभं
१४६६	२२	एतत्पापक्षय	इतरपापक्षयसाधनापेक्ष या
१४६८	७	कौत्सेन	कुत्सेन
१४७१	१८	पातकमपि	पातकजमपि
१४७२	२	विद्यादि	त्वादिष्ठयामदिष्ट येत्याद्या
१४७३	१३	ऋग्वेदं	ऋग्वेदधारणस्तुतिः
१४७५	२	मन्त्र	त्रय
"	२	धारण	ध्यान
"	२	मुनि	मनु
अध्यायः १२			
१४७९	४	न्याएव	न्यदेव
१४९३	२१	विषयाभिलाषमान- सकार्यं	विषयाभिलाषमात्सर्यं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कु० १	कु० ५
"	२२	वृत्ति	प्रवृत्ति
१४९४	१९	तत्त्वनिवारकत्वात्	तत्तुदुर्निवारत्वात्
१५०१	११	प्रियाश्च	प्रियायुक्तेकुशलाश्च
१५०४	२	धर्मा	कर्मा
१५१२	१४	विविध... प्रामुवन्ति	अनेकप्रकाराः क्रकच पाठनादिनासंपीडाः काकोल्लादिभिः भक्ष- णंश्रुतमसिक्तादिभिस्ता पान्स्थाल्यामधीनोः- क्षम्यपाकांश्चदुःसहा- प्रामुवन्ति
"	२१, २२	प्रकाराणि	प्रकाराणि भयानि
१५१६	२६	प्रतीको... कामचा- रो भवति	प्रत्येकोपासनानां संश- योहनामउपास्तेयावग- तंतन्नास्यकामचारो- भवति सयत्रतमेववा- इनदिशेवस्ववेदनयत्र- बोर्दोवोदित्योसारतंबहु- नैहकामुष्मिकानिच- फलानिभ्रूयन्ते किंचिदेकश्रुतिविहितं किंचिन्नेति
"	२९	किंचिदेवांकिंचि श्चेति	अयुक्ता असंख्यमवक्तुम् शुभ्रूषाशिष्येभ्यो गोप नीयम्
१५१६	२९	यथोक्ता	जगतः
१५३५	७	वाचकान्बहून्	अस्पर्शरूपगन्धम्
१५३६	१, २	शुभ्रूषाशिष्येभ्यः अगोपनीयम्	मन्वाख्य मोक्षत्वेन विस्तरात्
१५४०	८	जातेः	निगूढरूपवचनात्
"	१२	अस्पर्शरूपगन्धम्	स्वे
१५४१	८	सद्वाख्य	तत्त्वमर्थम्
१५४२	८	मोक्षत्वेन	दुर्गाधनादिदधितो चरोभूमाता
१५४३	८	चानुरो	वारेन्द्र
"	"	निगूढरूपवचनात्	
"	"	अस्मिन्	
"	९	अर्थतत्त्वम्	
१५४३	११	दुर्बोध... भूयात्	
"	"	वारेन्द्र	

राघवानन्दीयपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

राघ० १= मुद्रितपुस्तकम्

राघ० २= बुन्दीमाहाराजपुस्तकालयस्थम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
८	२७	विदित्वा	वित्वा
१३	२५	केवद्दं	केवान्यथातस्तन्जजा
			येतन्नतंनस्यात्तद्दं
१७	२६	ति	पि
२७	२६	यन्	जगन्
३६	२५	चेति	चेतिश्रुतेः
"	२६	शमान्धारभेते	समन्वारभेते ।
३९	३	अयूयुजन्	असृजत
४३	२८	उभयम्	उभयजम्
४८	२५	ब्राह्म	ब्राह्मक्षपाःह
"	२६	निरोधयन्	तिरोदधन्
५२	१२	सदा	तदा
६०	१४	पायेन	पायेनवतन्ते प्रवर्तन्तेद्-
			तराणियुगानि
६१	३	क्रियापरि	याव
"	"	यस्य	यस्याहस्तत्
६६	२२	धर्मविद्यादेशागम	धनविद्यादेशागम
६८	२	मियते	श्रियते
७३	२४	देव	दैव
७८	२१	मेधातिथिः	मेधातिथिःतन्नयतोवि-
			द्यास्थानन्यनुक्रम्यथाह्ने
			नाप्युक्तमेताः ब्राह्मणो
			धिकरुतेसचवृत्तिदर्शय-
			तीतरेषां
७९	१९	पिण्यादीन्	परान्पित्रादीन्
८४	२५	ऋणादीनाम्	ऋणादीनांसंधिविग्रहा
			दीनावा
अध्यायः २			
१०५	२६	कर्तृ	वक्तृ
१०५	२६	कर्तारो	वक्तारो
१०६	१	अभीप्सितेति	अभीप्सितेतिवक्ष्यमाण
			त्वान्
१०९	२	परंतत्त्वम्	परंतत्त्वंमावीतिछत्वावा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
१०९	२०	प्रातः	प्रातः ५
१०९	२१	द्वाभ्यां	द्वाभ्यांतस्मादुभावपीति
१११	३०	अन्येषां	तदानीम्
११२	१५	देवैः	देवैरग्रे
११६	९	विना	विनायस्मिन्देशेषुगःरुष्ट
			स्तस्मिन्धर्मान्यबोधत
			इतियाज्ञवल्क्योक्ते ।
१२०	१३	प्रयुक्तैः	प्रयुक्तैःस्यंदनेपुंसवनमि
			तिशेषोक्तेः ।
१२२	८	वेदाध्ययनेन	वेदाध्ययनेनयावच्छ
			क्येन
१३२	६	ब्राह्म्याः संज्ञा	ब्राह्म्याः संज्ञायतआर्यविग
			हता
"	२५	ब्राह्मणान्	ततःकिततआह्नैतैरि-
			ति । ब्राह्मणान्
१३५	९	बगद्	वावर्द्
१४४	२४	बहिष्कृतं	हविःकृतं
१५५	२५	वेदस्याध्ययन	वेदस्याध्ययनारंभेअव
		समाप्त्योः	सानेत तस्यसमाप्तौ ।
१६७	१९	मासादयः	मासादयःषोडशीकलाफ
			सप्तवोपांशुत्वेनानुज्ञितः
			भतगुणफलदःलतइत्यर्थः
१८०	१८	भावः	भावःअन्यथापंचयज्ञा
			भावः
१८५	९	अन्यतो	त्वतो
२०९	२८	योग्यंवा	योग्यता
२२३	२७	श्रुति	विधि
२२४	९	उपनयनाख्ये	उपनाख्येसाविभ्ये-
			वप्रसूः
२२५	२४	वाचकत्वान्	वाचकत्वान्वेदेवेदग्रह
			णयोग्येउपनयनाख्ये
			अंसति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
२२८	१९	नित्यस्नात्वेत्यादिकान्	नित्यस्नात्वेत्यादिकान् नाजसंस्नायादिति यन्मानपरांकालह्वया भिषेकाःऽयुधरणासु दंडवन्नियङ्गनमिति विष्णुवचनान्	४०२	१५	प्रासङ्गिकस्य	भाकरणिकस्य
				"	१६	पर्युक्षणादि	पर्युक्षणादि पूर्वमनुष्ठेय मित्यन्वयः
२४७	२१	नमस्कारोत्थानादि	नमस्कारोत्थानादि आर्येषु ब्राह्मणत्वे सस्य वक्रमुदिषु स्वःस्वोदरः सिद्धौषधादिदुष्कुला स्वस्मान्निष्ठकुलान् तुमेच्छान्	४०३	२४	तत्पिथ्यं	अनआहूदैवाद्यन्त मिति तत्पिथ्यं
				"	"	तु	ननु (इदंमूलपुस्तके- वर्तते)
२५७	२३	स्नासमार्गभेषु		४०९	५	अग्नौ	अपसव्यं अग्नौ (इदं- मूलपुस्तकेवर्तते)
२६३	२४	सिद्धौषधान्		"	"	संस्थ	संस्थपवित्रं (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
				"	२३	शेषान्	शेषादन्तान्
२६९	५	स्थानासन	एतेषु आचार्यादिषु	"	२३	विधिना	विधिनोदक्यादिदान योग्येन
		अध्यायः ३		४१२	३१	पितृस्थाने	पितृविप्रस्थानेतं
३०७	३	क्षत्रियविषय	क्षत्रियप्राप्त	४१३	२८	दद्यात्	दद्यात्पितृस्नासस्याह्वय भानवादिति (अक्षरा- ण्यस्पष्टानि)
३१७	१५	तत्र	यत्र				
३१९	१९	अनियत्तां	इयत्तां	४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रेस्नानादेरुच्चरीर्पित यश्निहृत्कभूमिगतस्य (अस्पष्टान्यक्षराणि)
३३५	२	दक्षिणस्यां	दक्षिणस्यांदम्बा				
३३८	५	विद्वत्प्रशंसा	विद्वद्भानप्रशंसा	४३१	१३	वाचनिकंतेननकवि तादरइति	वाचनिकेनतर्कावतार इति (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)
३४४	२९	नात्म	नान्	४३२	२१	अविगीत	अविगीतोक्त
३४९	२४	वास्तुदेवादयः	हरिहरादयः (मूलपुरतके 'वासुदेवादयः')	४३३	२३	विसृज्येति	विसृज्येतिह्याभ्याम् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
३५१	१६	जायाताः परिवत्स रान्	संवत्सरात् संवत्सरं- र्ययित्वा तत ऊर्ध्वमाग तान् । परिसंवत्सरानि तिमेधातिथिः मातुलां तान् परिसंवत्सरान् तत्र	४३५	९	प्रतिपत्तिस्थानानि	प्रस्थानानि
३५३	१५	तथाच		"	१०	भोजनान्	ब्राह्मणभोजनान् (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
३५९	५	वेदाभ्यायी	वेदाभ्यायी छंदोमात्रा भ्यायी (इदंमूलपुस्त- केवर्तते)	४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
३६२	९	ज्ञानोत्कृष्टाय	ज्ञानं वेदार्थज्ञानमुत्कृष्टं यस्य तत्त्वज्ञानोत्कृष्टाय	४४१	२७	आज्ञाच्च	अज्ञाच्च
३६९	२६	सम	सम	४४३	३७	पितृतीर्थ	पितृतीर्थं (इदंमूल- पुस्तकेवर्तते)
३७४	२४	परिवित्तिः वक्ष्यते	परिवित्त्परिवित्ती वक्ष्यते				
३७७	६	तैलार्थं	विक्रेयतैलार्थं	४५३	३	दयलो	दयलो
३८८	२७	समग्री	तेभ्योदत्तं नष्टमिति शेषः एवमुत्तरत्र	४६१	२७	सावेदाभ्ययनस्यया काचिज्जीविका	सेतिविधालं [स्यं १] मासलिगवैश्वदेवीजन
३९३	१२	आरूपप्रकारत्वात्	आरूपप्रकरणत्वात्	४६२	१६	वेष	किंचवयसइतिवेष
				४६३	१८	नः	वा

अध्यायः ७

पृष्ठम् पङ्क्तिः रा०१	रा०२	पृष्ठम् पङ्क्तिः रा०१	रा०२
४७२ १७ भूतानां	'श्रुत्यानां (मूलपुस्तके इदगेववर्तते	अध्यायः ५	
४७७ १४ श्रुतेषु	तावज्जयतर्हि (इद- मापमूलपुस्तकेवर्तते)	५८७ २९ शुद्ध	शुभ
" " प्रजा	प्रजा	५९३ ४ त्वाद्म	त्वष्ट्रे
४८० २९ त्यागः	त्यागः मूत्रोच्चारविदुः च्चारणंस्तद्वर्तमानं	५९६ २३ आहतुः	आहतुःसर्वशक्ति त्वव स्यत्
४८१ २६ वातं	नात्रसमासवातं (एतद्वयमपिमूलपुस्त- के इदगेव)	५९९ ४ प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं पूर्वविधोपा- पणं भोजनद्वयनिवृत्ति- मात्रं
४८२ ११ ह्याभ्यां	त्रिभिः	६०० ८ कुर्वित्यनुजानाति	कृत्वानुज्ञायते
४८५ २३ आक्रान्ते	आक्रान्ते प्रभुतया	" " श्रुत्यानां	श्रुत्यादीनां
४९९ २५, २६ कृपणस्यवा	कृपणस्यवाराजस्य स्याप्युत्थितुवानुनो धर्मशास्त्रलघनः	६०१ १ लभेतेत्यादि	लभेतरस्यै [रात्रौ?] को- किलमित्यादि
५०५ १७ कृतं	छन्दःकृतं	६०१ २९ अस्तिगंधंभक्ष्यं	लिगंधं
५०६ ३१ कालं	कालव्यापनं (मूलपु- स्तकेऽपि इदमेव)	६०३ ८ अशेषतः	किंचैतदिति अशेषतः
५१४ २० पर्यन्तंसर्वान्	पर्यन्तमितितन्मन्त्रिर्तु- यावन्निमित्तसत्त्वं(मूल पिबहुशः इदगेववर्तते)	" " भक्ष्य	भक्ष्याभक्ष्य
५१५ ११, १२ निषिद्धकालं	निषेधावधिकालं	६०९ २९ ब्रह्मधारणं	ब्रह्मचारिणं
५१७ २५ पितृपक्षपातित्वान्	प्रेतपक्षपातित्वान्	६११ ६ बलि	बलिभोजन
५१८ १३ पठन	पावन	६११ ६, ७ आसक्त्या	आसक्त्या
५२३ १४ क्षत्रियादि	क्षत्रियादिकर्मकारकेभ्यः		
५२४ १७ दाय्याद	दायादभूयात्		
" १८ नभूयात्	नभूयात् विप्रनवैश्यं		
५२५ २१ खंजपाद	खंजत्वंमुपाद	२१३ २ कारकः	कारकउदकेवलवादह हेतुत्वात्
५४५ ९ छायात्पदासवर्गः	छायात्पञ्चाया		
५५८ ५ वर्जयन्ति	वर्जयति	६१४ ३ आत्मनः	आत्मानं
५६३ २८ इतिगोविंदराजः...	किंचयइति । पूयादि	" ४ इत्युक्तं	इत्युक्तहिंसायामर्थवाद (इदंमूलपुस्तकेवर्तते)
तत्त्वम्	लोमसंशयानादत्रपूयादि भुगजस्यलाभोऽप्यथा बाधइतिगोविन्दराजः ... तत्त्वम् (इयं २२१ श्लोकस्यटीका)	६१५ ८ प्रमाणकइतिभावः	प्रमाणकेनापिपरानुय होयमहेतुरगम्यागमन मिथ्योक्तौ चक्षुभिचा रान्नापिपीडाधर्महेतुस्त पोदानादौ बाधातस्मा द्यथाव्यवहारइतिभावः
५७४ २९ फलप्रधानं	नफलप्रधानं		
५७५ २२ हीनान्... संबन्धने	विमोषिप्रत्यवायेन अवरहीनस्यादिपा- खण्डादिशास्त्रादिचम- त्यायोगमनं तेनावर- संबन्धने	" २० अहिंसकानि	किंचयइति।अहिंसकानि
		६१९ २४ तत्तुल्यफलेः	तथोग्यैः
		" २५ परिवर्जनान्	परिवर्जनाननुनिवृत्ति मात्रादिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६२०	४	अस्तीति	अश्रीति
६२१	११	फललाभसंभवात्	फलसंकल्पत्
६२३	१	कृतचूड	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थम्
"	१०	एवंचसाभिः	पंचाभिः
६२७	२	निर्दिशति	अतिदिशति
६२९	२, ३	उपस्पृश्यः	अन्यत्र उपस्पृश्याचम्य
६३०	१	गोविन्दः त्रिरात्रैः	गोविन्दः चकारद्वयात्रिभिस्त्रिभिविशेषणात्रिरात्रैः
६३४	२१	उक्तेः	उक्तेः तेषाममाल्योदकम्
६४०	९	मरणं जननं	मरणे मरणं जनने जननं
६४२	७	चातुर्वर्ण्येन	चातुर्वर्ण्येन
६४३	५	विप्रः शुभ्येदिति	विप्रवदिति (मूल-पुस्तके ईदृगेव वर्तते)
६५२	२	इन्द्रवदधिकृतं	इन्द्रवदशौचानधिकृता
"	२७	प्रतैतैश्वर्यं	प्रजैश्वर्यं
"	२८	प्रकृतिविकृतिसाधारण	प्रजारक्षण
६५५	४	अपराङ्मुखयुद्धहतस्य	अपराङ्मुखस्य तद्धतस्य
६५६	४	त्रिभिः	त्रिभिः असपिण्डेषु सपिण्डेषु च
"	१३	धर्मेणैव	बन्धुवदिति धर्मेणैव
६५८	२०	च	वा
६६१	१८	स्वं	त्वं
६६५	१७	वारिणैव	वारिणीव भस्मक्षारः
६६९	२३	गर्दभादेः	नरादेः (न, श)
६७३	८	ब्राह्मणानामिति	ब्राह्मणानामितिकाष्ठा
६८५		अण्वपि	उत्सवादिदर्शनमपि (इयं १४७ श्लोकस्य टीका)
६८६	८	पौषकाभावविषयम्	पोषोयम्
६८८	२३	गच्छेदिति शेषः	गच्छेदित्यादावति प्रसक्तेरिति शेषः
अध्यायः ६			
६९८	७	आत्मनो	किंच युहस्थस्त्विति आत्मनो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
६९८	२९	निःसृत्य	ग्रामान्निःसृत्य
७०४	२७	विशेषात्	विशेषणान्
७०७	१२	कालिकः	बशदोत्रषष्ट्यालिकोप-लक्षक इति
७०८	२३	गतागतं	लुठनगतागतं
७१४	८	मध्येऽन्यतमया	मध्ये मरिच्यामीति निश्चयेनाविगते शोकभये-यस्मात्सः अन्यतमया
७२३	९	देहनिमित्ततद्भक्षार्थं	वेदेनिमित्तभक्षार्थं
७२४	२	वाक्यवर्तते	वाक्यवर्तते
७२७	२८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धं तत्र तु भिक्षितनभिक्षेपे वि । तं शंखोक्तेर्भित-गृहं पुनर्न तदगच्छेदिति
७३२	१२	नाहमस्मि	नात्रास्मि
७३४	१९	यथोदित इति	यथोदित इति साविभ्यभावात्
"	३०	शेषः	शेषः दोषयदाद्रसाजपापपरं
७३९	२१	मित्यर्थः	मित्यन्वयः
७४०	३	त्यजेत्	त्यक्तं
७४४	२	लक्ष्यते	लभ्यते
"	"	तात्पर्येणोक्तं	नास्त्वर्थोऽस्मिन्
७४६	२	प्रव्रजेदिति	प्रव्रजेदिति अस्तिः पाप्मा न वेहृदयं विहाय तपका-परं ब्रह्म भवेदित्यर्थः

अध्यायः ७

७६०	३०	स्थापयितुस्तं	स्थापयितुस्तं
७६२	२३	अन्यथागामिषु	उत्पथगाभिषु
७६५	१	कस्यापीति शेषः	कस्यापि स्वाभिः स्वाभ्यन्स्यादिति शेषः
"	११	रागादित्याह	रागादिमत्वादित्याह
७६७	२८	कोपमदृष्ट	कोपादि
७७६	१२	कामजैः सन्निकृष्टः	क्रोधजैः सन्निकृष्टः
७७८	२४	वेग	विरामूत्रवेग
७७९	५	द्रुततर	गुरुतर
७८०	२४	स्वर्ग	स्वर्गव्रजत्येव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	रा० १	रा० २
७८६	१५	प्राकृत	प्राकृतअहंद	८१०	२४	आयुषःनंदयति	आयुषःसबाग्धवोन- क्षयति
७८७	१०	वधोद्यमेपि	वधोद्यमेपिप्रशस्यतेकर्त-	८१७	२४	याद्वा	याद्वेति
७८८	८	प्रदर्शनेनचनचा- न्यथा	प्रदर्शनेनभिद्यन्तेनचा न्यथा	८१८	१६	गंधवारिचरःअपां	गंधवारिचराणां
७९०	१६	शतमध्यमवध्यंसह	शतमवध्यसंहसमवध्यं	८१९	१९	मेधातिथेः	मेधातिथेः । चर्मणांच-
७९१	११	दुर्गाश्रयो	दुर्गाश्रितो	८२२	२३	आसने	स्निग्धःआसने
७९३	६	राज्ञीनाराज्ञःपुत्राणांच	राज्ञीराजतत्पुत्राणां	८२३	१५	षष्ठी	षष्ठीसंभृत्यस्येतिताम-
"	२२	तैर्युक्तं	ताभ्यांयुक्तं	८२४	५	श्रौतंपुरोहितसाध्यं	श्रौतंपुरोहितसाध्योक्तं
७९४	२७	धान्यादीन्धनंच	धान्यादीनांभागंच	८३६	७	द्विविधः	एवंद्विविधः
"	२८	निविष्टः	निष्टः	"	७	पठितं व्याख्यातं	पठितःव्याख्यातः
७९५	१५	कार्याणिकर्माणि	कार्याणि	८३९	८	कोशाद्यैः	कोशानुकूलमहताराद्यैः
७९७	१	पततिनव्यथते	पततिनपुष्यति [शुष्य- ति ?] वाव्यथते	८४१	३	चभीत्या	यद्भीत्या
"	२	प्रीत्युक्तेः	प्रीत्युत्पत्तेः	"	२०	दिभिरिवानेनापि- कार्यो	दिभिर्नोपकार्यो
८००	२२	आह्वेषु	आह्वेषुस्त्रीदूधत्तेयुष्य यिषान्न वोषन्न	८४२	१०	बहुला	बहुली
"	२३	प्राप्तेः	प्राप्तेःयुध्यमानापुरद्वन्तः	"	२७	पूर्वकृतं	पूर्वकृतं
८०३	५	बुध्यति	युध्यति	८४८	३	वीर	कार
८०६	१६	अरेच्छिद्रानुसारी	परच्छिद्रानुसारी	८५२	१२	अरिषु	अरिपुरे
८०८	३	उपक्रमैः	उपायैः	८५९	१८	अरेरेव	अनेनेव
"	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डंक्षिपन्माह	८६४	२६	शुद्धाः	शुद्धाःस्पृष्टेयुर्मौगार्थं
"	"	एतान्दण्डेन	एतान्चतुरोदण्डेन				सुसमहिमाःसुदुविशेः
८१०	११	रक्षेत्	रक्षति	८६६	२२	संविशेत्	सममाहिताअपितादे हृदयोयाभिस्ताः तूर्यघोषैर्मीताद्यैःप्रहर्षि- तःकष्टःसंविशेत्

राघवानन्दीयपाठभेदाः

चिन्हानि

राघ० १ = मुद्रितपुस्तकम्

राघ० ५ = माहाराजाकोमलरूपवाहादुराणांभाण्डारस्थम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
		अध्यायः १					
४	१४	धर्ममोक्षो	धर्मार्थमोक्षो	२०८	२३	आचार्याणां	तथाचस्तुतिमात्रमा- चार्याणां
६	२१	नोत्सम्यम्	अतो नोत्सम्यम्	२०९	२९	इति	इतित्रिभिः
१२	११	सम्यासेन	समासेन	२१०	१९	तर्कव्याकरण	तर्कप्रकरण
१३	२७	लक्षणमो	लक्षणमीक्षणमो	२१३	७	तस्यैव	तथैव
३४	२७	चैतन्यम्	सचैतन्यम्	२२१	१४	तथा	अथा
३६	२५	संविज्ञानकर्मणि	तंविज्ञानकर्मणि	"	"	तपोविशेषैः	इत्यादितपोविशेषैः
३९	५	यातयन्	पातयन्	२२३	४	अनधीतस्यवेदस्य	अनधीतवेदस्य
४३	११	स्वधारणीयेति	स्वविचारणीयेति	२२३	५	द्विजस्यादौ	द्विजस्यादौ
"	१२	मरीच्यादिभिः	एतैर्मरीच्यादिभिः	२२५	२३	मंत्रेण	विमोमन्त्रेण
५९	२५	तस्येति	सम्भेति	२३८	१५	देवदैवत्ये	देवदैवत्येदेवतोद्देशेन- आदे
६३	१०	स्थूलाकारादि	स्थूलाकाशादि	२४३	११	स्थात्	स्थाज्ञापितमुक्तिः
"	२५	सूर्याशुमारुतैः	सूर्याग्निमारुतैः	२४४	४	परिवादश्रवणे	परिवादादिश्रवणे
६५	२१	ब्रह्मणा	ईशस्य	२५४	२२	इति	इतिवा
६७	३०	फलन्ति	फलदाइति	२६२	१४	धर्ममाचरेत्	धर्मेनाचरेत्
७०	१५	पृथक्कर्मार्ण्य	पृथक्कर्मार्ण्य	२६८	२१	यस्तु	मैहिकस्य
७७	२५	निर्दोषेण	निर्दोषेण			अध्यायः ३	
"	२६	पूर्वसर्गानुं	पूर्वपूर्वसर्गानुं	२८३	४	अमुकदासी	अन्नदासी
८१	१२	सप्रमाणकं	संप्रतिप्रमाणकं	२९४	१६	लाभे... पेता	चतुर्णां धर्माः धर्मादन- पेताः
८५	५	प्रधा... र्थ	यथाधिक्यार्थ				
		अध्यायः २					
१०६	१	इति	इत्युक्तेः	३०२	१५	नार्थादि	नार्थादि
"	२३	वेदः	वेदइति	३०३	२०	प्रजात	नजात
१०९	२	तत्त्वम्	तत्त्वमा नीतिकृत्वावा	३०४	२६	वेदाध्ययनजवीर्यं	वेदाध्ययनवीर्यं
१११	३०	अप्येषां	तदानीं	३१०	२५	वर्जमाह	तत्रैववर्जमाह
११२	१५	देवैरपिष्ठितं	देवैरप्येऽपिष्ठितं	३११	२८	रजसिस्त्री	शुक्लेस्त्री
१३०	२०	साधना वेदइत्यर्थः	साधना भेदइति	३१४	२८	नियमविधौच	नियमनिरोधश्च
१४०	१६	अपुनरनेनसद्वर्गं	नकद्वर्गसद्वर्गं	३१७	६	बान्धवादीनां	देवादीनां
		प्रस्थाय		३१७	६	विवाहादिषु	बान्धवानांविवाहादिषु
१६२	१३	नचरण्यादौ	नचरण्यादौ	३२७	२३	सर्वान्नाधिकारार्था	सर्वत्राधिकारार्था
१६६	२९	अयस्त्वम्	अयस्त्वम्	३३७	१९	मात्रंवा	पान्नंवा
१७१	१९	तेषां	अपत्तिषां				
"	"	तेन	तेनकामविषयाय				

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
३५१	१६	परि संवत्सरान्मधु पर्केण	परिसंवत्सरान्वर्जयि- त्वाततऊर्ध्वमागता- न्परिसंवत्सरानितिमे- धातिथिः । मातुलाना- न्तान्परिगतसंवत्सरो- येभ्यस्तान्परिसवत्स- रान्मधुपर्केण
३८७	१५	मन्धो	मन्धो
३९९	७	सोमपाः	एवंसोमपाः
४०९	५	अग्रौ	अपसव्यमग्रौ
"	"	परिपाटीक्रमम्	पूर्वपरिपाटीक्रमम्
"	२३	शेषात्	शेषादन्नात्
४२५	५	भूमिगतस्य	पात्रस्थान्नादिरन्यतरा प्रतिपत्तिरुक्ताभूमिगतस्य
४४१	११	मधूत्कृष्टेन	मधूत्कटेन

अध्यायः ४

४५०	२०	तद्धर्मानाह	तत्रधर्मानाह
४८०	२८	मलत्याग	मलत्यागः मूत्रोच्चारंवि दुच्चारेणसहवर्तमानं उपानहादि
४८८	९	उपवीतादि	विनीतैर्दान्तैर्लक्षणान्वितै
४८९	५	लक्षणांत्वितैः	विवादं
४९१	८	विग्रहं	विवायनंहि
५०९	१३	अध्यापनंहि	शेषः । उक्तस्वाध्याय ज्ञानाज्ञानजदुष्टदुष्ट- निवृत्त्यर्थं.
५१४	७	शेषः	
५४०	५	प्रभुद्रोहादिना	परद्रोहादिना
५६१	३	विरुद्धमर्थं	विश्रद्धमर्थं
५७५	११	उत्तमैरितिद्वाभ्यां	उत्तमैरितित्रिभिः

अध्यायः ५

६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६३४	२०	एवंमतामहाचार्यं	एवंमात्राचार्यं
६३८	१३	सपिण्डमरणे	एतत्सपिण्डमरणे
६३९	२०	जातदन्त	अजातदन्त
६४२	९	लक्षणे	लक्षणेगुरौ
६९१	९	कामापि	कामादि

अध्यायः ६

७०३	२	तुरायण	उत्तरायण
७०५	२३	पुष्पाणि	अन्यानिपुष्पाणि
७०७	२६	वारमात्र	एकवारमात्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
७२९	१६	तत्कारण	तत्करण
७३०	१३	किंचान्न	किंचामुत्र
७३७	१०	अहोकर्म	अहोकर्मकर्म
७३९	१९	तदर्थं	एतदर्थं
७४०	३	त्यजेत्अना	त्यजेत्त्यक्तव्यमना
७४७	२४	अनुष्ठिताः	अनुष्ठिताः सन्तः

अध्यायः ७

७६१	१६	अनुशासनं	अनुशासनंज्ञेयं
७६७	२५	कामेति	कामेति त्रिभिः ।
७७५	३०	दुःखमेवान्तोयेषां	दुःखमेवफलेयेषां
७७८	२३	किंचावश्यं	कामजेष्ववश्यं
७८१	२२	मौलत्वेपि	मौलत्वेनापि
७९८	६	यस्यश्रुतंफलमिति	यस्ययच्छ्रुतंतस्यतत्फ- लमिति
८०३	२५	दन्तिनं	दन्तिनंगजं
८०७	२६	गोपयेयुरिति	गोपयेयुरितिशेषः
८०९	१३	दण्डस्यकालमाह	दण्डक्षिपन्माह
८१६	२	निर्याणम्	निःसारम्
८३१	९	मूल	न्यूनं
८४७	३१	व्यूहे	व्यूहेषु
८५८	२२	प्रसिद्धोपक्रमे	युद्धोपक्रमे
८६५	२२	चर्मादीनि	वर्मादीनि

अध्यायः ८

८८९	१५	नरक्षणीयं	रक्षणीयं
९०८	१०	पूर्वापरं	प्रमाणेनप्रतिपादयेत्पू- र्वापरं
९०९	४	मित्यर्थं	मित्युक्ते
९१६	६	आर्ताबन्धुविनाशा दिना	आर्तारोगेण
९२६	२०	यतश्चितं	एतत्पापं कृतमनेनेत्य- नुसंधत्तेयतश्चितं
९५०	२६	राज्ञातावत्	राज्ञाऽतीव
१०२०	९	पूर्वभक्त्या	देशाद्यन्तयोः पूर्वभक्त्या
१०६५	१४	तोलकानां	पलानां
१०७८	१७	स्त्रीणार	स्त्रीणांविप्राणांचर
१०८१	१७	शूद्रादि	विप्रशूद्रादि
१०८४	१०	संभोगाभिलाषग्रहणं	संभोगाभिलाषिततया संग्रहणं
१०८६	१	सुवर्णं	सुवर्णभाषाः षोडश
१०९२	२७	गुण्यं	द्वैगुण्यं

पृष्ठम् पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५	पृष्ठम् पङ्क्तिः	राघ० १	राघ० ५
१०९३	१५ स्त्रीरूप	स्त्रीरूपमगुप्तमावसन्मै थुनेनोपभुञ्जानोऽङ्गसर्व त्वंप्रतिहीयते । अङ्गगु- प्तैतैर्हीनं । अङ्गमत्र- लिङ्गगुप्तमावसन्सर्वेण- शरीरेणधनेनच ।	१२८५ २९	अङ्गेन	अङ्गेनपुंदेहेन
		विदूशद्वयोःभेरेणायां ब्रा-	१२९७ १०	हिंसोऽपजि	दासोऽपजि
१११५	१६ विदूशद्वौ	ह्मणो राजावाऽप्रमत्तः स्यादित्याह वैश्येति । विदूशद्वौ	१३१७ १५	किञ्च अ	तान्येवाह अ
			१३५३ २३	कुटुंबादपि	कुटुंबात्स्वगृहादपि
			१३५६ १७	अकरणात्	कर्मणामकरणात्
			१३६१ २३	किञ्च अग्रीति ।	कामतोऽग्रीहोत्रत्या- गिनः प्रायश्चित्तमाह अग्रीति ।
	अध्यायः ९		१३६८ ६	सतोदोषस्य	असतोदोषस्य
११२०	१९ अग्रीहोत्रादिधर्मच	अग्रीहोत्रादिष्वजाति- भूक्तधर्मच	१३८४ २७	विशुध्यति	विमुच्यत इति
११६०	६ गुणमोहितं	गुणशीलमोहितं	१४०३ २८	चरितव्रत	तादृशमुचरितव्रत
११६६	१५ ०	प्रकृतमाह अन्ये इति	१४१७ ११	अभक्ष्यभक्षणे	अन्नाद्यभक्षणे
१२०७	१४ खलवालिन्या	खलेदारुन्या		अध्यायः १२	
१२५९	२१ दण्डव्यसनं	वाग्दण्डव्यसनं	१५२३ ३	वेदान्ताभ्यासेन	वेदाभ्यासेन
				इति राघवानन्दीयपाठभेदाः	

नन्दनीयमानवव्याख्यानेपाठभेदाः ॥

चिन्हानि

नं० १=त्रावणकोर पत्तनात् श्री० माहाराजभिः प्रेषितम् ।

नं० २=मद्रासपत्तनात् दीवाणबहादुररघुनाथरावकृतसंप्रहृतम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
		अध्यायः १				अध्यायः २	
१२	३१	प्रमाणत्रयागोचर- त्वात्	प्रमाणाभावात्	३७	१	तत्	तत्कर्म
१४	१	प्रेरकः	शोषकः	"	२८	कदम्ब	केतकी
१६	२४	तत्त्व	मादाभूतादिवृत्तौ जाइ- तितत्त्व	५०	२७/२८	निजो	निःशेष
"	२७	तस्मादेवोपादानात् ...त्यर्थः	तस्मादेवोत्पन्नात्मज्ञा- नात्संक्षयापीति विग- ण्येत्यर्थः	७५	१८	वदता	विदित्वा
१८	१	हेममयम्	हेममयम् अण्डमभवत्	८५	२७	क्ष	क्षम
१९	६	तेन	यत्तेन	१०९	४	संनिपाते .. इत्यर्थः	संपाते श्रौतोऽनुष्ठेय इत्यर्थः
२३	२५	अखण्डखण्डाभ्यां	शकलाभ्यां	११०	२०	समयाभ्यां षते	समयाविदिते
२६	५	परामर्शः	सर्वभूतानां परामर्शः	"	"	अतएव	अयमेव
२९	३	पुरुषः	प्रथमः पुरुषः	११२	१८	प्रशंसा	प्रसङ्गा
"	५	भूतम्	उपादानम्	११८	१३	परिज्ञानोपायः	धर्मपरिज्ञानोपायेन
३१	१७	आदि	अनादि	१२७	२	सौरभद्रादि	सुभद्रादि
३४	११	व्यवेचयत्	संविवेचयेत्	१३१	१८	विशात्	विशाब्दात्
३५	२-३	०	दशार्थानां पञ्चानां पुरु- षाणामित्यनुषङ्गः पञ्च- भूतानामिति यावत् अण्व्योमात्राः सूक्ष्मा- शास्ताभिः साकं ता- न्योन्यसंभूयानुपूर्वशः क्रमेण बीजादोजप्रवा- हाविच्छेदेन भूतजात- स्य विनश्वरत्वे कारण- मुपादानं वै न श्वर्यमिति सूचितं विनाशिन्येति केचिदिमं श्लोकमुपरि- ष्टात्समं श्लोकानतीत्य पठन्ति तल्लेखनप्रमादा- दित्यवगन्तव्यम् । [इ- दं नन्दनमतं अस्माभि- स्तु मूलपाठानुरोधेन स- मं श्लोकानन्तरमेव लि- खितः]	१३८	१८, १९	केचिदेत .. मातुः	केचिद्वैश्वर्यसंस्कारमाह मातुः
				१४१	२०	श्रियं	श्रियश्रोनिमित्तं
				१४४	१	तत्रापि	अत्रापि
				१४८	१४	प्राङ्मुखोवा	प्रागुदङ्मुखोवा
				१४९	५	जिह्वगताभिः	द्विगताभिः
				१५१	१६	षोडशे	अथ ब्रह्मचारिणः केशा- न्ताख्यं संस्कारमाह के- शान्त इति
				१६०	७	वेदत्रय	प्रणववत् वेद
				१६३	३, ४	सत्सुत्याज्यतां यातीति	ब्राह्म्यत्वात् साधुषु गर्हणां याति
				१७७	६	कर्मान्तरम्	धर्मान्तरम्
				२०२	२५	वित्तादिमांश्च	विषादिमानुवित्तादिमांश्च
				२२७	२	पुराणानि	पूर्वधृतानि
				२३३	१७	कथा	कथाविधिः
				२५७	९	सामान्यान्	सामान्यान् प्रजापतेर्मूर्तिः पिता उत्पादत्वसामा- न्यान् । पृथिव्यामूर्ति- माता धरित्रित्वसामा- न्यान् । आत्मनः स्वा- मूर्तिर्माता आत्मनः साधारणमूर्तिरेकक्षेत्र- त्वबीजत्वसामान्यान् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
अध्यायः ३				अध्यायः ९			
२८३	६	आर्क्ष	कृत्तिका	११३२	१६	क	भ
२९२	५	आर्षान्	दैवात्	११३६	२४	प्रधानं	बीजं प्रधानं
३०२	१७	प्रदानं	प्रदानार्हं	"	"	परद्वयार्थः	परक्षेत्रेणवमव्यक्षेत्रे-
३०३	२२	ऊढा	ऊढादशापरानिति	११७२	२५	गोभृहिरण्यादि	गोश्वमहिष्यादि
३५२	१७	स्थितिः	उपस्थितावपरिसंवत्स	"	२६	सर्वेषु	सर्वेषु धनेषु
३६१	२४	ज्ञानेति	राद्व्यागतौ स्थितिः	"	"	आत्मनोऽंश	अत्मनोऽधिकांश
			ज्ञानेतिथयारुधिरदिग्ध-	११७५	२८	खी	समी
			वस्तुरुधरेणशोधयितुं दुः	११८०	२०	विज्ञः	विधिज्ञः
			शक्यमेवमविदुषापात्रेण	११९३	१०	दत्ते	कृते
			तस्याज्ञानोत्कृष्टायदेय	१२१०	१८	दिष्टेषु	उपदिष्टेषु
			मिति	१२२१	२५	सम	लब्धस्यसम
३७४	१७	देवलः	कात्यायनः	१२२३	६	दत्तो	निमित्तो
अध्यायः ४				१२२४	१३	विषयत्वेन	धनविषयत्वेन
४५७	६	ग्रहो	ग्रहोऽपि	१२४५	२८	वेष्टैः	वेष्टैः
४६१	१५	त्वदार	व्रतान्याह इन्द्रियार्थे-	१२७४	२१	दीनां	दीनामपि
			ष्विति । त्वदार	अध्यायः १०			
अध्यायः ५				१२८२	११	सापिण्ड्य....र्थः	{सापिण्ड्यादिसंबन्धर-
५९०	९	देवान्मम	देवान्मम व्रीहादिकम	१२८३	११		{हितास्त्वितियावत्
६६५	२	हेमरूप्यमिदम	हेमरूप्यविषयोयम	१२९०	९	पितृ	विप्र
अध्यायः ६				१२९३	२८, २९	अन...तया	आनन्तयामनन्तरजातायां
७५७	२१	उक्तस्य	उक्तस्यार्थस्य	१२९४	१५	सुबहून्	सुबहून् बासान्
७६२	२४, २५	वेदवित्त्वं	साङ्ख्येदवित्त्वं	१२९६	१८	जा	जा
७६३	१२	कामानु	कार्यानु				
अध्यायः ७							
७८३	७	बलोत्कटम्	महोपतिम्				
अध्यायः ८							
८८०	१८	यत्रः	यत्र सभायां				
९०७	९	नसंवदेत्	नसत्यंवदेत्				
९१७	१८	अभ्याये	अत्यये				
९४६	११	शुभा	शुभाशुभा				
९४८	२	सहस्रत्रयम्	मध्यमसहस्रमित्यर्थः				

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३०८	९	न्य	थ
१३०८	२३	मखरभावता	तीव्रदण्डता
१३०९	२०	राष्ट्रे	स्वराष्ट्रे
१३११	२०	संतानानाम्	संतानजानाम्
१३१७	५	आप	अधुनातेषां आप
१३१८	३०	शस्त्रास्त्रभरणेन	अस्त्रमन्त्ररूपं शस्त्रास्त्र दर्शनेन
१३२०	८	धर्मक्षय	स्वधर्मक्षत्रिय
१३२१	१९	त्यजतो	त्यजतो वाणिज्यं कुर्वतो
१३३०	२६	स्पृष्टवान्	दृष्टवान्
१३३१	१४	श्वमांसं	श्वपुच्छमांसं
१३४०	१९	श्रौते	तेन श्रौते

अध्यायः ११

१३४७	२२, २३	धर्मोभूयानित्यर्थः	धर्मलोपस्याधर्मोभव- तीत्यर्थः
१३६८	२५	प्रधानफलं	प्रधानं फलं किंतु
१३७७	१९	वैषम्यस्य	वैधर्म्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	नं० १	नं० २
१३८८	२०	आहवनीयाः	आहवनीयानि
१३९३	२	गम्यते	गम्यते निन्द्यते
१४००	३०	मां	मा
१४००	३०	मांसं	प्रथममांसं
१४०८	२	यावान्म	यवागूम्
१४२३	१२	आचार्य	असमावर्तको ब्रह्मचारी
१४२९	४	स्वदुहितृषु	स्वसुषु
१४४०	३०	अवृत्तानां	अथवात्यानां
१४५१	१	वत्	व्रतवत्

अध्यायः १२

१४९१	२५	कृतस्यापि	मुकृतस्यापि
१४९७	१२	त्रिषु	नृषु
१५०५	१६	संकुचितम्	सूचितम्
१५४३	२०	तिलकेन श्रौतलक्ष्म- णविचक्षणानुजेन नन्दन सूरिणा	लक्ष्मणात्मजेन श्रीवी- रमल्लमित्रसखेन श्री- नन्दनेन

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
प्रथमोऽध्यायः		श्रुतिस्मृत्योः परिचयः १०	
मुनीनप्रति भृगोरुक्तिः १		नास्तिकनिन्दा ११	
मनुमुनयो धर्मपप्रच्छुः १		चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह १२	
तान्मनुरुवाच ४		श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिर्बलवती १३	
जगदुत्पत्तिकथनम् ५		श्रुतिद्वैधे उभयप्रमाणम् १४	
प्रथमजलसृष्टिः ८		श्रुतिद्वैधे दृष्टान्तमाह १५	
ब्रह्मण उत्पत्तिः ९		दशकर्मापेतस्यात्राधिकारः . . १६	
नारायणार्थकथनम् १०		धर्मानुष्ठानयोग्यदेशानाह . . . १७	
नारायणात् उत्पत्तिः १०+१		ब्रह्मावर्तदेशीयः सदाचारः . . . १८	
ब्रह्मस्वरूपकथनम् ११		श्रुतिबलाबलं १८+१	
स्वर्गभूम्यादिसृष्टिः १३		कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षिदेशानाह . . १९	
महर्षिर्दक्षमणजगदुत्पत्तिः . . . १४		तद्देशीयब्राह्मणादाचारशिक्षत् . . २०	
देवगणादिसृष्टिः २२		मध्यदेशमाह २१	
वेदत्रयसृष्टिः २३		आर्यावर्तमाह २२	
कालादिसृष्टिः २४		पार्श्वदेशमाह २३	
कामक्रोधादिसृष्टिः २५		वर्णधर्मादिकमाह २५	
धर्माधर्मविवेकः २६		द्विजानां वैदिकमन्त्रैर्गर्भा २६	
मृक्षमास्थूलाद्युत्पत्तिः २७		धानादिकं कार्यम् २६	
कर्मासापेक्षासृष्टिः २८		गर्भाधानादेः पापक्षयहेतुत्वमाह २७	
ब्राह्मणादिसृष्टिः ३१		त्वाध्यायादिभोक्षे हेतुत्वमाह . . २८	
स्त्रीष्वसृष्टिः ३२		जातकर्माह २९	
मनोरुत्पत्तिः ३३		नामकरणमाह ३०	
मरीच्याद्युत्पत्तिः ३४		स्त्रीणां नामकरणमाह ३३	
यक्षगंधर्वाद्युत्प० ३७		निष्क्रमणान्प्रशाने ३४	
मेघादिसृष्टिः ३८		अथ चूडाकरणम् ३५	
पशुपक्ष्यादिसृष्टिः ३९		अथोपनयनम् ३६	
रूपमकीटाद्युत्पत्तिः ४०		अथोपनयनकालवि० ३८	
अथ जरायुजाः ४३		अथ ब्राह्म्याः ३९	
अथाण्डजाः ४४		कृष्णाजनादिधारणम् ४१	
अथ त्वेदजाः ४५		मौज्यादिधारणम् ४२	
अथोद्भिजाः ४६		मौज्यालाभे कुशादिमेखलाकार्था ४३	
वनस्पतिवृक्षौ ४७		उपवीतमाह ४४	
गुच्छगुल्मादयः ४८		अथ दण्डाः ४५	
एवंसृष्ट्वा ब्रह्मान्तर्हितः ५१		अर्थाभक्षा ४९	
महाप्रलयमाह ५४		प्राद्वृत्तादिकाम्यभोजनफलम् . ५२	
जीवस्योत्क्रमणमाह ५५		विशेषनिधमात्फलम् ५२+१	
कदादेहान्तरंगृह्णाती० ५६		भोजनादावन्तेचाचमनम् . . . ५३	
जायतस्त्वाम्यां ब्रह्मा सर्वसृजति ५७		श्रद्धया अन्नं भुञ्जीत ५४	
एतच्छास्त्रप्रचारमाह ५८		अश्रद्धया भोजनं न० ५५	
प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
भृगुरेतच्छास्त्रं युष्माकं कथयिष्यति ५९		भृगुस्तान्मुनीनुवाच ६०	
मन्वन्तरकथनम् ६१		अहोरात्रमानादिकथनम् ६४	
पिण्याहोरात्रकथनम् ६६		देवाहोरात्रकथनम् ६७	
चतुर्थ्यप्रमाणम् ६९		दैवयुगप्रमाणम् ७१	
ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम् ७२			
सर्पातबुद्धः सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्ते . ७४			
मनसा आकाशप्रादुर्भावः ७५			
आकाशाद्वायुप्रादुर्भावः ७६			
वायोस्तेजःप्रादुर्भावः ७७			
तेजसोजलजलात्पृथ्वी ७८			
मन्वन्तरप्रमाणं ७९			
सत्यं चतुष्पादधर्मः ८१			
अन्ययुगे धर्मस्य पादपादहानिः . ८२			
युगे युगे आयुःप्रमाणम् ८३			
युगे युगे धर्मवैलक्षण्यम् ८५			
युगानां वर्णसंज्ञा ८६+१			
ब्राह्मणस्य कर्माह ८८			
क्षत्रियकर्माह ८९			
वैश्यकर्माह ९०			
शूद्रकर्माह ९१			
ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वम् ९२			
ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदिनः श्रेष्ठाः . . . ९७			
एतच्छास्त्रं ब्राह्मणेनाध्येतव्यम् . १०३			
एतच्छास्त्राध्ययनफलम् १०४			
आचारो धर्मप्रधानः १०८			
ग्रन्थार्थानुक्रमणिका १११			
अथ द्वितीयोऽध्यायः			
धर्मसामान्यलक्षणम् १			
कामात्मतानिषधः २			
व्रतादयः संकल्पजाः ३			
अकामस्य न कापि क्रिया ४			
धर्मप्रमाणान्याह ६			
धर्मस्य वेदमूलतामाह ७			
श्रुतिस्मृत्यदितधर्मानुष्ठानस्य फलम् ९			

प्रकरण	श्लोक
भोजने नियमाः	५६
अति भोजननिषेधः	५७
ब्राह्मादितीर्थेनाचमनंनपितृतीर्थेन	५८
ब्राह्मादितीर्थान्याह	५९
आचमनविधिः	६०
सव्यापसव्यमाह	६३
विनष्टे पूर्वदण्डादौ द्वितीयमाह	६४
कशान्ताख्यसंस्कारः	६५
स्त्रीणांसंस्कारमंत्रकम्	६६
स्त्रीणांवैवाहिकविधिःवैदिकमन्त्रैः	६७
उपनीतस्यकर्माह	६९
वेदाभ्ययनविधिः	७०
गुरोराज्ञयाऽभ्ययनविरामौ	७३
अभ्ययनादावन्तेचमणवः	७४
अथप्राणायामः	७५
प्रणवाद्युत्पत्तिः	७६
सावित्र्युत्पत्तिः	७७
सावित्रीजपफलं	७८
सावित्रीजपाकरणेपा०	८०
प्रणवव्याख्यासावित्रीप्रशंसा	८१
प्रणवप्रशंसा	८४
मानसजपस्याधिक्यं	८५
इन्द्रियसंयमः	८८
अथैकादशेन्द्रियाणि	८९
इन्द्रियसंयमेनसिद्धिर्नतुभोगैः	९३
विषयोपेक्षकःश्रेष्ठः	९४
इन्द्रियसंयमोपायमाह	९६
कामासक्तस्य यागादयोनफलदाः	९७
जितेन्द्रियत्वस्वरूपमाह	९८
एकेन्द्रियासंयमोपनिवार्यः	९९
इन्द्रियसंयमस्यपुरुषार्थहेतुत्वम्	१००
अथसंभ्यात्रयवन्दनम्	१०१
संभ्याहीनःशुद्धवत्	१०३
वेदपाठाशक्तौसावित्रीमात्रजपः	१०४
नित्यकर्मादौनानभ्यायः	१०५
जपयज्ञफलम्	१०७
समावर्तनान्तर्होमादिकर्तव्यम्	१०८
कीदृशःशिष्योऽभ्यास्यइत्याह	१०९
अष्टादिविदंनूयान्	११०
निषथातिक्रमेदोषः	१११
असच्छिष्यायविद्यानवक्तव्या	११२
सच्छिष्यायवक्तव्या	११५

प्रकरण	श्लोक
अभ्ययनंविना वेदग्रहणनिषेधः	११६
अभ्यापकानामान्यत्वमाह	११७
अविहितवन्दनफलं	११७+१
अविहिताचरणनिन्दा	११८
गुरोरभिवादानादौ	११९
बुद्धाभिवादाने	१२०
अभिवादनफलम्	१२१
अभिवादनविधिः	१२२
प्रत्यभिवादाने	१२५
प्रत्यभिवादानाज्ञानेदोषः	१२६
कुशलमश्रादौ	१२७
दीक्षितादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२८
पररूपादेर्नामग्रहणनिषेधः	१२९
कनिष्ठमातुलादिवन्दननिषेधः	१३०
मातृत्वसादयोगुरुस्त्रीवत्पूज्याः	१३१
भानुभार्याद्यभिवादाने	१३२
ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	१३३
पौरसख्यादौ	१३४
दशवर्षोपिब्राह्मणःशत्रियादिभिः पिते- ववन्द्यः	८३५
विनादीनिमान्यत्वकारकानि	१३६
रथारूढादेःपन्थादियः	१३८
सातकस्यपन्थाराज्ञापिदियः	१३९
अथाचार्यः	१४०
अथोपाध्यायः	१४१
अथगुरुः	१४२
अथऋत्विक्	१४३
अभ्यापकमशंसा	१४४
मात्रादीनामुत्कर्षः	१४५
आचार्यस्यश्रेष्ठत्वम्	१४६
बालोप्याचार्यःपितेव	१४७
अत्रदृष्टान्तमाह	१४९
वर्णक्रमेणज्ञानादिनाज्यैष्ठ्यम्	१५५
मूर्खनिन्दा	१५७
शिष्याय मधुरावाणीप्रयोक्तव्या	१५९
नरस्य वाङ्मनःसंयमफलम्	१६०
परद्रोहादिनिषेधः	१६१
परेणावमाने कर्त्तव्यमा कार्यं	१६२
अवमन्तुर्दोषफलम्	१६३
अनेन विधिना वेदोऽभ्येतव्यः	१६४
वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वं	१६६
स्वाभ्यासस्तुतिः	१६७

प्रकरण	श्लोक
वेदमनधोत्यवेदाज्ञान्यभ्ययननिषेधः	१६८
द्विजत्वनिरूपणाभ्यामाह	१६९
अनुपनोतस्यानधिकारः	१७१
कृतोपनयनस्य वैशध्ययनं	१७३
गोदानादौदण्डादयः	१७४
एतेनियमा मनुष्याः	१७५
नित्यस्नानादिकर्म	१७६
ब्रह्मचारिनियमाः	१७७
कामाद्रेतःपातनिषेधः	१८०
त्वमेतःपाते	१८१
आचार्यार्थजलकृशाद्याहरणं	१८२
वेदयज्ञोपेतगृहाद्विज्ञाकर्तव्या	१८३
गुरुकुलादिभिक्षायाम्	१८४
आभिशस्तभिक्षानिषेधः	१८५
सायंप्रातर्होमसमिधः	१८६
होमाद्यकरणे	१८७
एकगृहभिक्षानिषेधः	१८८
भक्ष्यप्रशंसा	१८८+१
निमित्तितस्यैकान्नभो०	१८९
क्षत्रियवैश्ययोर्नैकान्नभोजनम्	१९०
अभ्ययने गुरुहिते चयत्नं कुर्यात्	१९१
गुर्वाज्ञाकारित्वमाह	१९२
गुरौ सुप्ते शयनादि	१९४
गुर्वाज्ञाकरणप्रकारः	१९५
गुरुसमीपे चांचल्यनि०	१९८
गुरोर्नामग्रहणादिकनकार्यम्	१९९
गुरुनिन्दाअवगणनिषेधः	२००
गुरुपरिवादकरणफलं	२०१
समीपगत्वागुरुपूजयेत्	२०२
गुर्वादिपरोक्षेनकिंचित्कथयेत्	२०३
यानादौ गुरुणासहोपवेशने	२०४
परमगुरौ गुरुवृत्तिः	२०५
विद्यागुरुविषये	२०६
गुरुपुत्रविषये	२०७
गुरुस्त्रीविषये	२१०
स्त्रीत्वभावकथनं	२१३
मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः	२१५
युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	२१६
गुरुशुश्रूषाफलम्	२१८
ब्रह्मचारिणःप्रकारत्रयमाह	२१९
सूर्योदयास्तकालेष्वपि	२२०

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
संभ्योपासनमवश्यम्	२२२	पैशाचविवाहलक्षणम्	३४	पात्रापात्रदानफलम्	९८
रूपादेः श्रेयःकरणे	२२३	उदकदानाब्राह्मणस्यविवाहः	३५	अतिथिसत्कारे	९९
त्रिवर्गमाह	२२४	ब्राह्मादिविवाहफलम्	३७	अतिथ्यनर्चननिन्दा	१००
पित्राचायादियोनावमन्तव्याः	२२५	निन्दितविवाहे निन्दितप्रजात्पत्तिः	३८	प्रियवचनजलासनदानादौ	१०१
तेषांशुश्रूषाकरणादौ	२२८	सवर्णाविवाहविधिः	४३	अतिथिलक्षणमाह	१०२
तेषामनादरनिन्दा	२३४	असवर्णाविवाहविधिः	४४	परपाकहृत्त्वनिषेधः	१०४
मात्रादिशुश्रूषायाः प्राधान्यम्	२३५	त्वदारोपगमनकालः	४५	नातिथिः प्रत्याख्यातः	१०५
नोचादिरांपविद्यादियः	२३८	ऋतुकालावधिः	४६	अतिथिमभोजयित्वा {	१०६
आपादं क्षत्रियादिरप्यभ्येतव्यं {	२४१	दारोपगमेनिन्दितकालाः	४७	त्वयनभोक्तव्यम् {	१०६
तेषांपादप्रक्षालनादिनकार्यम् {	२४१	युग्मतथो पुत्रोत्पत्तिः	४८	बहुष्वतिथिषु {	१०७
क्षत्रियादिगुरावांतासनिषेधः	२४२	स्त्रोपुनपुंसकोत्पत्तौ हेतुमाह	४९	यथायोग्यपारिचर्या {	१०७
यावज्जीवंगुरुशुश्रूषणे	२४३	वानप्रस्थस्यापि ऋतुगमनमाह	५०	अतिथ्यर्थेपुनःपाकंनबलिकर्म	१०८
गुरुदक्षिणादौ	२४५	कन्याविक्रये दोषः	५१	भोजनार्थं कुलगोत्रकथननिषेधः	१०९
आचार्ये मृते तत्पुत्रादिसेवनम्	२४७	स्त्रोधनग्रहणे दोषः	५२	ब्राह्मणस्य {	११०
यावज्जीवंगुरुकुलसेवाफलम्	२४९	वरादप्यपि नगृहीतव्यम्	५३	क्षत्रियादयोनातिथयः {	११०
		कन्यायै धनदानमाह	५४	पश्चात्क्षत्रियादान्भोजयेत्	१११
		वस्त्रालंकारादिना कन्या {	५५	सख्यादीनपितृकृत्यभोजयेत्	११३
		भूषयितव्या {	५५	प्रथमगर्भण्यादयोभोजनीयाः	११४
		कन्यादिपूजनापूजनफ०	५६	गृहस्थस्य प्रथमंभोजननिषेधः	११५
		उत्सवेषु विशेषतःपूज्याः	५९	दम्पत्योःसर्वशेषेभोजनम्	११६
		दम्पत्याःसंतोषफलम्	६० ६१+१	आत्मार्थपाकनिषेधः	११८
		तेषामसंतोषफलम्	६१	भोजनदानप्रशंसा	११८+१
		कुलापकर्षकर्माणि	६३	गृहागतराजादिपूजामाह	११९
		कुलोत्कर्षकर्माह	६६	राजस्रातकयोःपूजासंकोचमाह	१२०
		पंचमहायज्ञानुष्ठानमाह	६७	स्त्रियाऽमन्त्रकंबालहरणकार्यम्	१२१
		पंचसूना	६८	अथामावास्यायांपार्वणम्	१२२
		पंचयज्ञानुष्ठानंनित्यंकर्तव्यम्	६९	मांसेनश्राद्धंकर्तव्यम्	१२३
		पंचयज्ञानाह	७०	श्राद्धकरणेदोषः	१२३+१
		पंचयज्ञाकरणे निन्दा	७२	पार्वणादौभोजनीयब्राह्मण- {	१२५
		पंचयज्ञानानामान्तराण्याह	७३	सख्या {	१२५
		अशक्तौ ब्रह्मयज्ञहोमौकर्तव्यौ	७५	ब्राह्मणविस्तारंनकुर्यात्	१२६
		होमादृष्ट्याद्युत्पत्तिः	७६	पार्वणस्यावश्यक०	१२७
		गृहस्थाश्रमप्रशंसा	७७	देवपित्रनानिश्चित्रियायेदयानि	१२८
		ऋष्याद्यर्चनमवश्यक०	८०	श्रोत्रियमशंसा	१२९
		नित्यश्राद्धमाह	८२	अमन्त्रब्राह्मणनिषेधः	१३३
		पित्रर्थब्राह्मणभोजने	८३	ज्ञाननिष्ठादिषुकव्यादिदानम्	१३५
		बलिविश्वेदेवकर्माह	८४	श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्रा०	१३६
		बलिविश्वेदेवफलमाह	९३	श्राद्धेपित्रादिभोजननिषेधः	१३८
		भिक्षादानम्	९४	अविदुषे श्राद्धदानफलम्	१४२
		भिक्षादानफलम्	९५	विदुषेदक्षिणादानफलं	१४३
		सत्कृत्यभिक्षादिदानम्	९६	विद्वद्ब्राह्मणाभावे {	१४४
		अपात्रदानमफलम्	९७	मित्रंभोजयेन्नशत्रुम् {	१४४

अथतृतीयोऽध्यायः

अथब्रह्मचर्यावधिः	१
गृहस्थाश्रमवासमाह	२
गृहीतवेदस्य पित्रादिभिःपूजनं	३
ऋतुसमावर्तनोविवाहंकुर्यात्	४
असपिण्डाद्याविवासा	५
विवाहे निन्दितकुलानि	६
अथ कन्यादोषाः	८
कन्यालक्षणम्	१०
पुत्रिकाविवाहनिन्दा	११
सवर्णा स्त्रोपशस्ता	१२
चातुर्वर्णस्य भार्यापरिग०	१३
ब्राह्मणक्षत्रयोःशूद्रास्त्रीनिषेधः	१४
हीनजातिविवाहनि०	१५
शूद्राविवाहविषये	१६
अष्टौ विवाहप्रकाराः	२०
वर्णानाधर्मविवाहानाह	२२
पैशाचाधुरविवाहनिन्दा	२५
अथब्राह्मणविवाहलक्षणम्	२७
दैवविवाहलक्षणम्	२८
आर्षविवाहलक्षणम्	२९
प्राजापत्यविवाहलक्षणम्	३०
आधुरविवाहलक्षणम्	३१
गांधर्वविवाहलक्षणम्	३२
राक्षसविवाहलक्षणम्	३३

प्रकरण	श्लोक
वेदपारगादियत्वेन भोजयेत् ..	१४५
मातामहादीर्घापश्चाद् भोजयेत् ..	१४८
ब्राह्मणपरीक्षणे	१४९
स्तेनपतिनादयोर्निषेधः	१५०
अथश्चाद्धेनिषिद्धब्रा०	१५१
अध्ययनशून्यब्राणनिन्दा ..	१६८
अपाक्त्यदानेनिषिद्धफलम् ..	१६९
परिवेत्त्रादिलक्षणमाह	१७१
परिवेदनसंघर्षनाफलमाह ..	१७२
दिधिषूपतिलक्षणमाह	१७३
कुण्डगालकावाह	१७४
कुण्डाशोलक्षण	१७४+१
नयोदीननिषेधः	१७५
स्तेनादिर्यथानपश्यति } थाब्राह्मणभोजनकार्य }	१७६
अन्धाद्यसनिहिते } ब्राह्मणभोजनम् }	१७७
शुद्रयाजकनिषेधः	१७८
शुद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधः ..	१७९
सोमविक्रयादिभो } जनदानेऽनिष्टफलम् }	१८०
पङ्क्तिपावनानाह	१८३
ब्राह्मणनिमज्जने	१८७
निर्मज्जितस्य नियमाः	१८८
निमज्जणस्वीकृत्याभोजनेदोषः	१९०
निर्मज्जितस्य स्त्रीगमने	१९१
क्रोधादिकं भोक्ताकर्त्रा चनकार्यम्	१९२
पितृगणोत्पत्तिः	१९३
पितृणाराजतपात्रम्	२०२
देवकार्यात्पितृकार्यविशिष्टम् ..	२०३
देवकार्यस्य पितृकार्याङ्गत्वम् ..	२०४
देवाद्यन्तपितृकार्यम्	२०५
अथश्चाद्धेशाः	२०६
निर्मज्जितानामासनादिदानम् ..	२०८
गंधपुष्पादिनातेषामर्चः	२०९
तैरनुज्ञातोहोमंकुर्यात्	२१०
अग्न्याभावेविप्रस्य पाणौहोमः	२१२
अपसव्येन अग्न्यकरणादि ..	२१४
पिण्डदानादिर्वाधः	२१५
कुशमूले करावर्षणम्	२१६
क्रतुनमस्कारादि	२१७
प्रत्यवनेजनादि	२१८
पित्रादिब्राह्मणभोजयेत्	२१९

प्रकरण	श्लोक
जीवति पितरि पितामहादिपार्श्वे	२२०
मृतपितरिजीवतिपितामहपार्श्वे	२२१
पित्रादिब्राह्मणभोजनर्वाधः ..	२२३
परिवेषणार्वाधः	२२४
व्यंजनादिदाने	२२६
रोदनक्रोधादिकेनकार्यम् ..	२२९
विप्रोत्सतव्यंजनादिदानम् ..	२३१
वेदादोब्राह्मणायश्रावयेत् ..	२३२
ब्राह्मणान्परितोषयेत्	२३३
दौहित्रश्चाद्धे यत्नतो भोजयेत्	२३४
दौहित्रतिलकृतपाः प्रशस्ताः ..	२३५
उष्णान्भोजनहोमार्गुणाद्यकथनं	२३६
भोजन उष्णीषादि निषेधः ..	२३८
भोजनकालेब्राह्मणान् चा- ण्डालादयोनपश्येयुः	२३९
श्वदृष्ट्यादिनिषेधः	२४१
तद्देशात् खंजादयोपनेयाः ..	२४२
भिक्षादिभोजने	२४३
अग्निदग्धान्दाने	२४४
उच्छेषणं भूमिगतं दामस्यांशः	२४६
सपिण्डनपर्यन्तविश्वेदेवा- दिरहितं श्राद्धम्	२४७
सपिण्डीकरणादूर्ध्वपार्श्वे ..	२४८
श्चाद्धे उच्छिष्टं शुद्रायनदेयम् ..	२४९
श्चाद्धे भोजनः स्त्रीगमननिषेधः	२५०
कृतभोजनान् द्विजानाचामयेत्	२५१
स्वधास्त्विति तेभ्युः	२५२
शेषान्तदनुज्ञातोर्विनिमुञ्जीत	२५३
एकोद्दिष्टादिर्वाधमाह	२५४
अपराह्णादयः	२५५
श्चाद्धे विहितान्नादयः	२५७
ब्राह्मणान्विसृज्य वरप्रार्थनम्	२५८
पिण्डान् गवादिभ्योदद्यात् ..	२६०
पितामहापिण्डः स्त्रियाभक्षणीयः	२६१
ततोज्ञात्यादीनभोजः	२६४
अवशिष्टान्नेन गृह्यवलिः कार्यः	२६५
तिलादयः पितृणां मासं नृमदाः ..	२६७
मांसादिविशेषणनृमिकालाः ..	२६८
वार्ध्वाणसलक्षणम्	२७१+१
मधुदाने मघादिश्चाद्धे	२७३
गजच्छायादौ	२७४
श्रद्धयादानम्	२७५
पितृपक्षे प्रशस्तास्तितयः ..	२७६

प्रकरण	श्लोक
युग्मतिथिनक्षत्रादिप्रशस्तम् ..	२७७
कृष्णपक्षापराह्णशः	२७८
अपसव्यकुशादयः	२७९
रात्रिश्चाद्धनिषेधः	२८०
तिथिश्चाद्धफलानि	२८०+१-६
मतिमाम्श्चाद्धकरणाशक्तौ ..	२८१
साग्रश्रौकरणे	२८२
तर्पणफलम्	२८३
पितृणां प्रशंसा	२८४
विधिसामृतभोजने	२८५

अथचतुर्थोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यकालौ	१
शिलोच्छादिना जीवनम्	२
उचितार्थसंग्रहंकुर्यात्	३
अनापदि जीवनकर्माह	४
क्रताद्यर्थकथनम्	५
कियद्वनमर्जयेत्तत्राह	७
अवस्तनिकप्रशंसा	८
जीवोपायाः	९
शिलोच्छाभ्यांजीवने	१०
असंजीविकानंकुर्यात्	११
संतोषस्य प्रशंसा	१२
स्नातकव्रतानि	१३
गीतादिना धनार्जननि०	१५
इन्द्रियाथार्थसक्तिनिषेधः	१६
वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	१७
वयःकुलानुरूपेणाचरेत्	१८
नित्यंशास्त्राद्यवक्षणम्	१९
पंचयज्ञानुयथाशक्तितन्यजेत् ..	२१
केचिर्दानद्रयसंयमंकुर्वन्ति ..	२२
केचित् वाचा यजन्ति	२३
केचित् ज्ञानेन यजन्ति	२४
संध्याद्वयहोमदर्शपूर्णमासाः ..	२५
सोमयागादयः	२६
नवान्नीष्टः	२७
अतिथिपूजनम्	२८
पाषण्ड्याद्यर्चननिषेधः	३०
श्रोत्रयादीन्पूजयेत्	३१
ब्रह्मचार्यादिभ्योऽन्नदानम् ..	३२
क्षत्रियादिर्धनग्रहणे	३३

सति विभवे क्षुधा नसीदत् ॥ ३४
 शुचिः स्वाध्यायादियुक्तः स्यात् ॥ ३५
 दंडकमंडलादिधारणं ॥ ३६
 सूर्यदर्शननिषेधः ॥ ३७
 वत्सरज्जलघने जले प्रतिबिम्ब
 निरीक्षणे दोषः ॥ ३८
 मार्गे गवमृदादीन् दक्षिणतः कुर्यात् ॥ ३९
 रजस्वलागमनादिनिषेधः ॥ ४०
 भार्यया सह भोजनादिनिषेधः ॥ ४१
 कालविशेषस्त्रीदर्शननि० ॥ ४४
 नग्नस्नानादिनिषेधः ॥ ४५
 मार्गादौ विष्णुमंत्रादिनि० ॥ ४६
 मूत्रादौ सूर्यादिदर्शननि० ॥ ४८
 विष्णुमंत्रोत्सर्गाधिः ॥ ४९
 अग्नौ पादप्रतपनादिनिषेधः ॥ ५३
 अग्नेर्लेघनादिनिषेधः ॥ ५४
 संध्याभोजनभूमिलिखनादौ ॥ ५५
 जले मूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः ॥ ५६
 शून्यगृहस्वापसुप्तेत्यापनादौ ॥ ५७
 भोजनादौ दक्षिणपाणिमुखात् ॥ ५८
 जलार्थिनीं गानवारयेत् ॥ ५९
 इन्द्रधनुर्न दर्शयेत् ॥ ६०
 आधार्मिकग्रामवासएकाकीगमने ॥ ६१
 शुद्धराज्यवासादिनिषेधः ॥ ६१
 अतिभोजनादिनिषेधः ॥ ६२
 अंजलिना जलपानादिनिषेधः ॥ ६३
 नृत्यादिनिषेधः ॥ ६४
 कांस्ये पादप्रक्षालनभिन्नादिभा-
 ण्डे भोजननिषेधः ॥ ६५
 उपानहादिपरधृतनधारयेत् ॥ ६६
 अविनीतयानवृषादिनिषेधः ॥ ६७
 विनीतिवाहनानि ॥ ६८
 बालतपादिनिषेधः ॥ ६९
 विगर्हकथनादिनिषेधः ॥ ७२
 अद्वारेण गृहगमनादौ ॥ ७३
 अक्षक्रीडादिनिषेधः ॥ ७४
 रात्रौ तिलभोजने नग्नशयने ॥ ७५
 दुर्गगमनमलदर्शननदीतरणे ॥ ७६
 आर्द्रपादव भुञ्जीत ॥ ७७
 केशभस्मादौ नतिष्ठेत् ॥ ७८
 श्रुतितादिभिर्न संवसेत् ॥ ७९

शूद्राय व्रतकथनादिनिषेधः ॥ ८०
 शिरः कण्डूयनस्नानादौ ॥ ८२
 कोपेन शिरः प्रहारकेशग्रहणे ॥ ८३
 तैलेन स्नातस्य पुनस्तैलस्पर्शनि ॥ ८३
 अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे ॥ ८४
 तैलकादिप्रतिग्रहनिषेधः ॥ ८५
 शास्त्रोल्लङ्घनराजप्रतिग्रहे ॥ ८७
 तामिस्राद्यैर्कांश्चिन्निरकाः ॥ ८८
 ब्राह्ममुहूर्ते उत्तिष्ठेत् ॥ ९२
 प्रातः कृत्यादि ॥ ९३
 अस्यायुः कृत्यादिवर्धकत्वं ॥ ९४
 श्रावण्या उपक्रमकालः ॥ ९५
 पुष्ये उत्सर्जनकालः ॥ ९६
 कृते उत्सर्जने पक्षिणीनाभ्येतव्यम् ॥ ९७
 ततो वेदं शुक्लैः स्नानिकृष्णे पठेत् ॥ ९८
 अस्पष्टपादिनिशान्तेस्वार्पणनिषेधः ॥ ९९
 नित्यं गायत्र्यादिपठेत् ॥ १००
 अथानभ्यायानाह ॥ १०१
 वर्षाकालिकानभ्यायमाह ॥ १०२
 अकालिकानभ्यायमाह ॥ १०३
 सार्वकालिकानभ्यायमाह ॥ १०५
 सन्ध्यागर्जनादौ ॥ १०६
 नगरादौ नित्यानभ्यायः ॥ १०७
 आर्द्रभोजनग्रहणादौ त्रिरात्रम् ॥ ११०
 गन्धलेपयुक्तो नाधीयीत ॥ १११
 शयानादयो नाधीयीत ॥ ११२
 अमावास्यादयोऽभ्ययने निषिद्धाः ॥ ११४
 सामध्वनौ सति वेदान्तरनाधीयीत ॥ ११३
 वेदत्रयदेवताकथनं ॥ १२४
 गायत्रीजपानन्तरं वेदपाठः ॥ १२५
 गवाद्यन्तरागमने ॥ १२६
 शुचिदेशे शुचिनाभ्येयं ॥ १२७
 ऋतावप्यमावास्यादौ नस्त्रीगम-
 नादि ॥ १२८
 रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः ॥ १२९
 गुर्वादिच्छायालङ्घननिषेधः ॥ १३०
 आर्द्रभोजनः चतुष्पथगमने ॥ १३१
 रक्तश्लेष्मादौ नतिष्ठेत् ॥ १३२
 शत्रुचोरपरस्त्रीसेवानिषेधः ॥ १३३
 परदारनिन्दा ॥ १३४
 क्षत्रियसर्पविप्रानावमन्तव्याः ॥ १३५
 आत्मावमाननिषेधः ॥ १३६

प्रियसन्त्यक्तथनम् ॥ १३८
 वृथावादनं कुर्यात् ॥ १३९
 उषः कालादावज्ञातेन सहनगन्तव्यं ॥ १४०
 हीनाङ्गाद्याक्षेपनिषेधः ॥ १४१
 उच्छिष्टस्पर्शसूर्यादिदर्शने ॥ १४२
 त्वकायेन्द्रियस्पर्शादौ ॥ १४४
 मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ॥ १४५
 वेदभ्ययनस्य प्राधान्यम् ॥ १४६
 अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यकार्यम् ॥ १५०
 अग्निगृहदूरतो मूत्राद्युत्सर्गः ॥ १५१
 पूर्वाह्णे स्नानपूजादि ॥ १५२
 पर्वसु देवादिदर्शनम् ॥ १५३
 आगतवृद्धादिसत्कारे ॥ १५४
 श्रुतिस्मृत्यदिताचारः कार्यः ॥ १५५
 आचारफलम् ॥ १५६
 दुराचारनिन्दा ॥ १५७
 आचारप्रशंसा ॥ १५८
 परवशकर्मत्यागादौ ॥ १५९
 चित्तपारितोषिककर्मकार्यम् ॥ १६०
 आचार्यादिर्हिसानिषेधः ॥ १६१
 नास्तिक्यादिनिषेधः ॥ १६२
 परताडनादिनिषेधः ॥ १६३
 ब्राह्मणताडनोद्योगे ॥ १६४
 ब्राह्मणताडने ॥ १६५
 ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादे ॥ १६६
 आधार्मिकादीनां सुखम् ॥ १७०
 अधर्मे मनो न दध्यात् ॥ १७१
 शनैर्धर्मफलोत्पत्तिः ॥ १७२
 शिष्यादिशासने ॥ १७५
 अर्थकामत्यागे ॥ १७६
 पाणिपादचापल्यनिषेधः ॥ १७७
 कुलमार्गगमनम् ॥ १७८
 ऋत्विगादिभवादनं कुर्यात् ॥ १७९
 प्रतिग्रहनिन्दा ॥ १८६
 विधिमङ्गत्वा प्रतिग्रहोपकार्यः ॥ १८७
 मूर्खस्य स्वर्णादिप्रतिग्रहे ॥ १८८
 बैदालव्रतिकादौ दाननिषेधः ॥ १९२
 बैदालव्रतकलक्षणं ॥ १९५
 बकव्रतिकलक्षणं ॥ १९६
 तयोर्निन्दा ॥ १९७
 प्रायश्चित्ते वचना नकार्या ॥ १९८
 छलेन व्रताचरणे ॥ १९९

छलेन कमण्डल्वविधारणे ..	२००
परकृतपुष्करिण्यादिलाने ..	२०१
तदापरिहारविधिः ..	२०१+१
अदत्तयानादिभोगनिषेधः ..	२०२
नद्याविपुलानकतव्यम् ..	२०३
यमनियमौ ..	२०४
अश्रोत्रिययज्ञादि भोजननिषेधः ..	२०५
ऋद्धाद्यन्तकेशादिसंस्तुष्टनभुञ्जीत ..	२०७
रजस्वलास्पृष्टाद्यन्तनिषेधः ..	२०८
गवाघातगणिकाद्यन्तनिषिद्धम् ..	२०९
अभोज्यानि स्तेनाद्यानि ..	२१०
राजाद्यन्तभोजनेमदफलम् ..	२१८
वर्णक्रमेणान्नसंज्ञा ..	२२१+१
तेषामन्नभोजनेप्रायश्चित्तम् ..	२२२
शुद्धपक्वान्ननिषेधः ..	२२३
ग्रहणेभोजनविधिः ..	२२३+१
कदर्थश्रोत्रियवार्युषिकाले ..	२३४
अद्वादत्तवद्वान्यवार्युषिकाले ..	२३५
अद्वाया यागादिकंकुर्यात् ..	२३६
अद्वादानफलम् ..	२३७
दानापात्राणि ..	२३७+१
जलभूमिदानादिफलम् ..	२३८
वेददानप्रशंसा ..	२३३
काम्यदाने ..	२३४
विधिवद्दानग्रहणयोः ..	२३५
द्विजनिन्दादानकीर्तनादिनिषेधः ..	२३६
अनृतादिफलम् ..	२३७
शौर्धर्ममनुतिष्ठेत् ..	२३८
धर्मप्रशंसा ..	२३९
उत्कृष्टैःसंबन्धःकार्यःनहीनैः ..	२४४
फलमूलादिग्रहणे ..	२४७
दुष्कृतकर्मणोभिक्षाग्रहणम् ..	२४८
भिक्षायाअग्रहणे ..	२४९
अयाचितभिक्षायाम् ..	२५०
कुटुंबार्थभिक्षा ..	२५१
स्वार्थसाधुभिक्षा ..	२५२
भोज्यान्नशुद्धाः ..	२५३
शुद्धैरात्मनिवेदनकार्यम् ..	२५४
असत्यकथनेनिन्दा ..	२५५
योग्यपुत्रायकुटुंबभारदानम् ..	२५७
ब्रह्मचिन्ता ..	२५८
उत्कृत्यफलकथनम् ..	२६०

अथपंचमोऽध्यायः

मनुष्याणांकथंभृत्युरितिप्रश्नः ..	२
भृत्युप्रापकानाह ..	३
लशुनाद्यभक्ष्याण्याह ..	५
वृथामांसादिनिषेधः ..	७
अभक्ष्यक्षीराणि ..	८
भक्ष्योमायश्चित्तो ..	८+१
शुक्तेषु दध्यादयोभ ..	१०
अथाभक्ष्यपक्षिणः ..	११
सौनशुष्कमांसादयः ..	१३
ग्राम्यसूकरमत्स्यादयः ..	१४
मत्स्यभक्षणनिन्दा ..	१५
भक्ष्यमत्स्यानाह ..	१६
सर्पवानरादिनिषेधः ..	१७
भक्ष्यपञ्चनखानाह ..	१८
छत्राकादिभक्षणनिषेधः ..	१९
यागार्थपशुहिंसा ..	२२
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि ..	२४
मांसभक्षणे ..	२७
वृथामांसभक्षणनिषेधः ..	३३
आद्धेमांसाभोजने निन्दा ..	३५
अप्रोक्षितमांसनभक्षः ..	३६
यज्ञार्थवधप्रशंसा ..	३९
पशुहृन्नकालनियमः ..	४१
वेदाविहिताहिंसानिषेधः ..	४३
आत्मसुखेच्छया हनने ..	४५
वधबन्धननकतव्यम् ..	४६
मांसवर्जने ..	४८
अथघातकाः ..	५१
मांसवर्जनादिफलम् ..	५३
सर्पिडानांशहायशौचम् ..	५८
अथसर्पिडता ..	६०
जननाशौचम् ..	६१
तद्दशायावज्यम् ..	६१+१
जनने मातुरस्यूभ्यत्वम् ..	६२
शुक्रपाते परपूर्वापत्यमरणे ..	६३
शवस्पर्शे समानोदकमरणे ..	६४
गुरोर्मरणाशौचम् ..	६५
गर्भसावे रजत्पलाशुद्धौ ..	६६
बालाद्यशौचम् ..	६७
ऊनद्विवापिकस्यभूमिस्ननम् ..	६८
नास्यापिसंस्कारादि ..	६९

वालस्यादकदाननिषेधः ..	७०
सहाभ्यायिमरणे ..	७१
वाग्दत्तकृत्यशौचम् ..	७२
हविष्यभक्षणादि ..	७३
अथविदेशस्याशौचम् ..	७५
अतिक्रान्ताशौचम् ..	७६
आचार्यतत्पुत्रादिमरणे ..	८०
श्रोत्रियमातुलादिम् ..	८१
राजाभ्यापकादिम् ..	८२
संपूर्णाशौचमाह ..	८३
आग्रहोत्राथेस्नानाच्छुद्धिः ..	८४
स्पर्शनिमित्ताशौचम् ..	८५
अशुचिदर्शने ..	८६
मनुष्यास्थिरस्पर्शे ..	८७
ब्रह्मचारी आब्रतसमापनात्प्रेतो	
दकदानादि नकुर्यात् ..	८८
नपतितादीनामुदकदानादि ..	८९
व्यभिचारिण्यादीनांनोदकदानम् ..	९०
ब्रह्मचारिणःपित्रादि निर्हरणे ..	९१
शुद्धदोदक्षिणादितोनिर्हरेत् ..	९२
राजादीनामशौचाभावः ..	९३
राज्ञःसद्यःशौचम् ..	९४
वज्रादिहतानां सद्यःशौचम् ..	९५
राज्ञोशौचाश्रवस्तुतिः ..	९६
क्षान्धर्महतस्यसद्यःशौचम् ..	९८
अशौचान्तकृत्यम् ..	९९
असर्पिडाशौचमाह ..	१००
असर्पिडनिर्हरणे ..	१०१
अशौच्यन्नभक्षणे ..	१०२
निर्हारकानगमने ..	१०३
ब्राह्मणशुद्धेर्निर्हारयेत् ..	१०४
ज्ञानादीनिशुद्धिसाधनानि ..	१०५
अर्थशौचप्रशंसा ..	१०६
क्षमादानजपतपांसि शोधकानि ..	१०७
समलनदीस्नोद्विजशुद्धौ ..	१०८
गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ ..	१०९
द्रव्यशुद्धिमाह ..	११०
सुवर्णादिमणिशुद्धौ ..	१११
घृतादिशय्यादिकाश्शुद्धौ ..	११५
यज्ञपात्रशुद्धौ ..	११६
धान्यवस्त्रशुद्धौ ..	११८
चर्मवशापात्रशाकफलमूलशुद्धौ ..	११९

कम्बलपटवस्त्रादिशुद्धौ .. .	१२१
तृणकाष्ठागृहपृष्ठाण्डशु० ..	१२२
मध्यायुपहतपृष्ठादित्यागः .. .	१२३
भूमिशुद्धौ .. .	१२४
पक्षिजग्धगवाप्रातादौ .. .	१२५
गंधलेपयुक्तद्रव्यशुद्धौ .. .	१२६
पवित्राण्याह .. .	१२७
जलशुद्धौ .. .	१२८
नित्यशुद्धानाह .. .	१२९
स्पर्शनित्यशुद्धानि .. .	१३२
भूत्राद्युत्सर्गशुद्धौ .. .	१३४
अथद्वादशमालाः .. .	१३५
द्वह्यारिग्रहणेनियमः .. .	१३६
आचमनविधिः .. .	१३९
शुद्धानांमासिवपनं द्विजोच्छिष्टभो२४०	
विनुषश्मभ्रादिकनोच्छिष्टम् ..	१४१
मेध्यानि .. .	१४१+१
पादेर्गृहजाबिन्दवःशुद्धाः ..	१४२
द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्पर्शः .. .	१४३
वमनविकरेमैथुनशुद्धौ .. .	१४४
निद्राशुद्धानांमासिवपनं .. .	१४५
अथस्त्रीधर्मानाह .. .	१४६
स्त्रिया स्वातन्त्र्यनकार्यम् ..	१४७
कस्यवशेतिष्ठेदित्यत्राह .. .	१४८
प्रसन्ना गृहकर्मकुर्यात् .. .	१५०
स्वामिशुभ्रा .. .	१५१
स्वाम्यहेतुमाह .. .	१५२
स्वामिप्रशंसा .. .	१५३
स्त्रीणांपृथक्कृत्तनि० .. .	१५५
स्वामिनोऽप्रियेनाचरेत् .. .	१५६
वृत्तपतिकाधर्मः .. .	१५७
परपुरुषगमननिन्दा .. .	१६१
पातिव्रत्यफलम् .. .	१६५
भार्यायांमृतायांश्रौताभिना दाहः ..	१६७
पुनर्दारग्रहणे .. .	१६८
गृहस्थस्यकालावधिः .. .	१६९

अथ षष्ठोऽध्यायः

वानप्रस्थाश्रममाह .. .	१
सभार्याभिहोत्रोवने वसेत् ..	३
फलमूलिन पञ्चयज्ञकरणं .. .	५
चमचीरजटादिधारणम् .. .	६

अतिथिचर्या .. .	७
वानप्रस्थनियमः .. .	८
मधुमांसादिवर्जनम् .. .	१४
आश्विने संचितनीवारादित्यागः ..	१५
कालकृष्टाच्यननिषेधः .. .	१६
अश्मकुट्टादयः .. .	१७
नीवारादिसंचयने .. .	१८
भोजनकालादयः .. .	१९
भूमिपरिवर्तनादि .. .	२२
तपःप्रकारः .. .	२३
देहशोषणम् .. .	२४
अभिहोत्रसमापनादयः .. .	२५
वृक्षमूलभूशम्यादयः .. .	२६
भिक्षाचरणे .. .	२७
वेदादिपाठः .. .	२९
महाप्रस्थानम् .. .	३१
परिव्राजककालमाह .. .	३३
ब्रह्मचर्यादिक्रमेणपरिव्रजेत् ..	३४
ऋणमशोध्य नपरिव्रजेत् ..	३५
पुत्रमनुत्पाद्य नपरिव्रजेत् ..	३६
प्राजापत्येष्टिकृत्वापरिव्रजेत् ..	३८
अभयदानफलम् .. .	३९
निरुहःपरिव्रजेत् .. .	४१
एकाको मोक्षार्थंचरेत् .. .	४२
परिव्राजकनियमः .. .	४३
मुक्तलक्षणम् .. .	४४
जीवनादिकामनाराहित्यम् ..	४५
परिव्राजकाचारः .. .	४६
भिक्षाग्रहणे .. .	५०
दण्डकमण्डल्वादयः .. .	५२
भिक्षापात्राणि .. .	५३
एककालेभिक्षाचरणम् .. .	५५
भिक्षाकालः .. .	५६
लाभालाभे हर्षविषादौनकार्यौ ..	५७
पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः .. .	५८
इन्द्रियनिग्रहः .. .	५९
संसारगतिकथनम् .. .	६१
मुखदुःखयोर्धर्मधर्मौ हेतू ..	६४
नल्लिगमात्रंधर्मकारणम् .. .	६६
भूमिनिरीक्ष्यपर्यटेत् .. .	६८
क्षुद्रजंतुर्हिंसाप्रायश्चित्तम् ..	६९
प्राणायामप्रशंसा .. .	७०

ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत् .. .	७३
ब्रह्मसाक्षात्कारे मुक्तिः .. .	७४
मोक्षसाधककर्माणि .. .	७५
देहत्वरूपमाह .. .	७६
देहत्यागे दृष्टान्तमाह .. .	७८
प्रियाप्रियेषु पुण्यपात्पयागः ..	७९
विषयानभिलाषः .. .	८०
आत्मनोऽध्यानम् .. .	८२
परिव्रज्याफलम् .. .	८५
वेदसंन्यासिकानां कर्म .. .	८६
पत्न्यारआश्रमाः .. .	८७
सर्वाश्रमफलम् .. .	८८
गृहस्थस्यश्रेष्ठत्वम् .. .	८९
दशविधधर्मःसेवितव्यः .. .	९१
दशविधधर्मानाह .. .	९२
दशविधधर्माचरणफलम् .. .	९३
वेदमेवाभ्यसेत् .. .	९५
वेदसंन्यासफलम् .. .	९६

अथ सप्तमोऽध्यायः

राजधर्मानाह .. .	१
कृतसंस्कारस्य प्रजारक्षणं .. .	२
रक्षार्थमिन्द्राद्यंशाद्रजोत्पत्तिः ..	३
राजप्रशंसा .. .	६
राजद्वेषनिन्दा .. .	१२
राजस्थापितधर्मेनचालयेत् .. .	१३
दण्डोत्पत्तिः .. .	१४
दण्डप्रणयनम् .. .	१६
दण्डप्रशंसा .. .	१७
अथवादण्डनिषेधः .. .	१९
दण्डोद्युदण्डाकरणे निन्दा .. .	२०
पुनर्दण्डप्रशंसा .. .	२२
दण्डप्रणेता कीदृशइत्यत्राह .. .	२६
अधर्मदण्डेराजादीनां दोषः .. .	२८
मूर्खादीनां दण्डप्रणयनम् .. .	३०
सत्यसंधादिना दण्डप्रणयनम् ..	३१
शत्रुभिन्नविमादियुदण्डविधिः ..	३२
न्यायवर्तिनोराज्ञःप्रशंसा .. .	३३
दुर्वृत्तराज्ञो निन्दा .. .	३४
राजकृत्यनि .. .	३७
अविनयनिन्दा .. .	४०
अन्नदृष्टान्तमाह .. .	४१
विनयाद्वाज्यादिषामिदृष्टान्तः ..	४२

विद्याग्रहणम्	४३
इन्द्रियजयः	४४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	४५
कामजदशव्यसनान्याह	४७
क्रोधजाष्टव्यसनान्याह	४८
सर्वमूलोभत्यागः	४९
अतिदुःखदव्यसनानि	५०
व्यसननिन्दा	५३
अथसचिवाः	५४
संधिविग्रहादिचिन्तनम्	५६
मन्त्रिभिर्विचार्यहितकार्यम्	५७
ब्राह्मणमन्त्रिणः	५८
अन्यान्यमात्यानूकुर्यात्	६०
आकरान्तःपुराध्यक्षाः	६२
दूतादिलक्षणानि	६३
सेनापत्यादिकार्यम्	६५
दूतप्रशंसा	६६
प्रतिराजेप्सितंदूतेन जानीयात्	६७
जांगलदेशाश्रयणे	६९
अथदुर्गप्रकाराः	७०
अस्त्रान्नादिपूरितंदुर्गकुर्यात्	७५
सुदर्शीभायामुद्बहेत्	७७
पुरोहितादयः	७८
यज्ञादिकरणम्	७९
करग्रहणे	८०
अथाध्यक्षाः	८१
ब्राह्मणानांवृत्तिदानम्	८२
ब्राह्मणानांवृत्तिदानप्रशंसा	८३
पात्रदानफलमाह	८५
संग्रामे आहूतो न निवर्तेत	८७
संमुखमरणे त्वर्गः	८९
कूटास्त्रादिनिषेधः	९०
संग्रामे अवध्यानाह	९१
भीतादिहर्ननेदोषः	९४
संग्रामे पराङ्मुखहृतस्य दोषः	९५
येनयजितंतद्वन्तस्त्येव	९६
राज्ञःश्रेष्ठवस्तुदानमित्यादि	९७
अलब्धंलब्धुमिच्छेत्	१०१
नित्यमश्वपदात्यादिशिक्षा	१०२
नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्	१०३
अमात्यादिषुमायानकार्या	१०४
प्रकृतिभेदादिगोपनीयम्	१०५

विश्वासनिषेधः	१०५+१
अर्थादिचिन्तनम्	१०६
विजयविरोधिनोवशीकरणम्	१०७
सामदण्डप्रशंसा	१०९
राजरक्षा	११०
प्रजापीडने दोषः	१११
प्रजारक्षणे सुखम्	११३
ग्रामाधिपत्यादयः	११४
ग्रामदोषनिवेदनम्	११६
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	११८
ग्राम्यकार्याण्यन्येनकर्तव्यानि	१२०
अर्थचिन्तकः	१२१
तच्चरितस्वयंजानीयात्	१२२
उत्कोचादिग्राहकशासनम्	१२३
प्रेष्यादिवृत्तिकल्पनम्	१२५
वणिक्करग्रहणे	१२६
अल्पाल्पकरग्रहणे	१२९
धान्यादीनांकरग्रहणे	१३०
श्रोत्रियात्करंनगृह्णीयात्	१३३
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	१३४
शाकादिव्यवहारिणःस्वल्पकरः	१३७
शिल्प्यादिकं कर्मकारयेत्	१३८
स्वल्पातिप्रचुरकरग्रहणनिषेधः	१३९
तीक्ष्णमुदुताचरणम्	१४०
अमात्येनसहकार्यचिन्तनम्	१४१
दक्षुनिग्रहणम्	१४३
सभाप्रवेशं	१४५
एकान्ते गोप्यमन्त्रणम्	१४७
मन्त्रणकालेरुयाद्य पसारणम्	१४९
धर्मकामादिचिन्तनम्	१५१
दूतसंप्रेषणादयः	१५३
अथ प्रकृतिप्रकाराः	१५६
अरिप्रकृतयः	१५८
अथ षड्गुणाः	१६०
संध्यादिप्रकारः	१६२
संधिविग्रहादिकालः	१६९
बलिनृपसंश्रयणे	१७५
आत्मानं अधिकंकुर्यात्	१७७
अगामिगुणदोषचिन्ता	१७८
राजरक्षा	१८०
अरिराज्ययानविधिः	१८१
शत्रुसेविमित्रादौ सावधानम्	१८६

व्यहकरणे	१८७
जलादौयुद्धप्रकारः	१९३
अग्राणीकयोग्यानाह	१९३
सैन्यपरीक्षणम्	१९४
परराष्ट्रपीडनम्	१९५
परकृतिभेदादि	१९७
उपायाभावेयुध्येत	२००
जित्वा ब्राह्मणादिपू जनंमजानामभय दानं च	२०१
तद्वश्याय तद्वाज्यदाने	२०२
देवमानुषकर्म	२०५
करग्रहणादि	२०६
मित्रप्रशंसा	२०७
शत्रुगुणाः	२१०
उदासीनगुणाः	२११
आत्मार्यभूम्यादित्यागः	२१२
आपदि उपायचिन्तनम्	२१४
अथराज्ञोभोजने	२१६
अन्नादिपरीक्षा	२१७
विहारादौ	२२१
आयुधादिदर्शनम्	२२२
संध्यामुपास्य प्रणिधिचेष्टितादि	२२३
ततोरात्रिभोजनादयः	२२४
अत्वस्थःश्रेष्ठामा त्वेषु निःक्षिपेत्	२२६

अथ अष्टमोऽध्यायः

व्यवहारानदिदक्षुः सभाप्रविशेत्	१
कुलशास्त्रादिभिः कार्यपश्येत्	३
अष्टादशविवादानाह	४
धर्ममाश्रित्य निर्णयंकुर्यात्	८
स्वयमशक्तौ विद्वांसं नियुज्यात्	९
सन्निभिर्ब्राह्मणैःसह कार्यपश्येत्	१०
तत्सभाप्रशंसा	११
अधर्मे सभासदादोषः	१२
सदसि सत्यमेव वक्तव्यम्	१३
अधर्मवादिशासनम्	१४
धर्मातिक्रमणेदोषः	१५
दुर्व्यवहारे चतुर्णामधर्मः	१८
अर्थिप्रत्यर्थिपापे	१९
कार्यदर्शनंशुद्ध्यनिषेधः	२०
राष्ट्रनास्तिकदुर्भिः क्षादिनिषेधः	२२
लोकपालान्प्रणम्य कार्यदर्शनम्	२३
ब्राह्मणादिक्रमेण कार्यपश्येत्	२४

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
स्वरवर्णादिना अर्थ्यादिपरीक्षेत् .. २५		असत्यकथनफलम् .. ९३		कुटुम्बार्थकृतर्णदेयम् .. १६६	
बालधनराज्ञारक्षणीयम् .. २७		पुनःसत्यकथनप्रशंसा .. ९६		बलकृतं अकृतमेव .. १६८	
वशादिधनरक्षणादि .. २८		विषयभेदेनसत्यफलम् .. ९७		प्रातिभाव्यादिनिषेधः .. १६९	
तासां धनहारकशासनम् .. २९		निन्दितब्राह्मणान् शूद्रवत्पृच्छेत् १०२		अप्राप्तमर्थनगृहीयात् .. १७०	
अस्वामिकधनरक्षणे कालः .. ३०		विषयभेदेऽसत्यकथनेदोषो न .. १०३		प्राप्तव्यागे दोषः .. १७१	
द्रव्यरूपसङ्ख्यादिकथनम् .. ३१		अनृतकथनेमायश्चित्तम् .. १०५		राज्ञः बलबद्धकानि .. १७२	
अकथनेदण्डः .. ३२		त्रिपक्षसाक्ष्यकथने पराजयः १०७		अधर्मकार्यकरणे दोषः .. १७४	
प्रणष्टद्रव्यात् षड्भागग्रहणम् .. ३३		साक्षिभङ्गे .. १०८		धर्मेण कार्यकरणम् .. १७५	
चौरघातनम् .. ३४		असाक्षिविवादे शपथः .. १०९		धनिकेन धनसाधने .. १७६	
निध्यादौ षड्भागग्रहणम् .. ३५		वृथाशपथे दोषः .. १११		धनाभावे कर्मणाक्रणशोधनम् १७७	
परनिधौ अनृतकथने .. ३६		वृथाशपथप्रतिप्रसवमाह .. ११२		अथनिक्षेपः .. १७९	
ब्राह्मणनिधिर्विषये .. ३७		विप्रादेः सत्योच्चारदिशपथम् .. ११३		साक्ष्यभावे निक्षेप निर्णयः .. १८२	
राज्ञा निधिप्राप्त्यर्थविप्राय देयम् ३८		शपथे शुचिमाह .. ११५		निक्षेपदाने .. १८५	
चौरदत्तधनं राज्ञा दातव्यम् .. ४०		अथपुनर्वादिः .. ११७		स्वयं निक्षेपार्पणे .. १८६	
जातिदेशधर्माविरोधेनकरणीयम् ४१		लोभादिना साक्ष्ये दण्डविशेषः ११८		समुद्रनिक्षेपे .. १८८	
राज्ञा विवादोत्थापनादिनकार्यम् ४३		दण्डस्य हस्तादिदश स्थानानि १२४		चौरादिदत्ते निक्षेपे .. १८९	
अनुमानेन तत्त्वं निश्चिनयात् .. ४४		अपराधमपेक्ष्य दण्डकरणम् .. १२६		निक्षेपापहारे शपथम् .. १९०	
सत्यादिना व्यवहारपश्येत् .. ४५		अधर्मदण्डनिन्दा .. १२७		निक्षेपापहारादौ दण्डः .. १९१	
सदाचारआचरणीयः .. ४६		दण्डविषयये .. १२८		छलनपरधनहारेण .. १९३	
ऋणादानम् .. ४७		वाग्दण्डधिग्दण्डादि .. १२९		निक्षेपे मिथ्याकथने दण्डः .. १९४	
अथहोनाः .. ५३		त्रसरेण्वादिपरिमाणान्याह .. १३१		निक्षेपदानग्रहणयोः .. १९५	
अभियोक्तुर्दण्डादिः .. ५८		प्रथममध्यमोत्तमसाहसाः .. १३८		अस्वामिविक्रयः .. १९६	
धनपरिमाणमिथ्या कथने .. ५९		ऋणादानेदण्डनियमः .. १३९		सागमभोगप्रमाणम् .. २००	
साक्षिविभावनम् .. ६०		अथवृद्धिः .. १४०		प्रकाशक्रये मूल्यधनलाभे .. २०२	
अथसाक्षिणः .. ६१		आधिस्थले .. १४३		संसृष्टवस्तुविक्रये .. २०३	
साक्ष्येर्निषङ्गाः .. ६४		बलादाधिभोगनिषेधः .. १४४		अन्याकन्यादर्शयित्वा न्याविवाहे २०४	
रूयादीनारूयादयः साक्षिणः .. ६८		आधिनिक्षेपादौ .. १४५		उन्मत्तादिकन्याविवाहे .. २०५	
वादि साक्षिणः .. ६९		धेन्वादौ भोगेपिनस्वत्वहानिः १४६		पुरोहितदक्षिणादाने .. २०६	
बालादि साक्ष्यादौ .. ७०		धनस्वाम्यनिवृत्त्यवधिः .. १४७		अध्वर्यादिदक्षिणा .. २०९	
साहसादौ न साक्षि परीक्षा .. ७२		आध्यादयः भोगेन न नष्टाः .. १४९		संभूयसमुत्थानम् .. २११	
साक्षिद्वये .. ७३		त्रिपरुषभृक्ताधिः .. १४९+१		दत्तानपक्रिया .. २१२	
साक्षिणः सत्यकथनम् .. ७४		बलादाधिभोगेऽर्धवृद्धिः .. १५०		वृत्तिस्थले .. २१५	
मिथ्यासाक्ष्ये दोषः .. ७५		वृद्धिप्रकाराः .. १५१		संविधतिक्रमः .. २१८	
श्रुतसाक्षिणः .. ७६		पुनर्लेख्यकरणे .. १५४		क्रोतानुशयः .. २२२	
एकोपि धर्मवित् साक्षी .. ७७		देशकालवृद्धौ .. १५६		अनाख्याय दोषवतीकन्यादाने २२४	
स्वभाववचनं साक्षिणो गृहीयुः .. ७८		दर्शनप्रतिभूस्थले .. १५८		मिथ्याकन्यादूषणकथने .. २२५	
साक्षिप्रभे .. ७९		प्रातिभाव्यादिक्रणपुनर्नदेयम् १५९		दूषितकन्यानिन्दा .. २२६	
साक्षिभिः सत्यवक्तव्यम् .. ८१		दानप्रतिभूस्थले .. १६०		अथसमपदी .. २२७	
रहःकृतं कर्म आत्मादिर्जानाति ८४		निरादिष्टधने प्रतिभुवि .. १६२		अथस्वामिपालविवादः .. २२९	
ब्राह्मणादि साक्षिप्रभे .. ८७		कृतव्यवहारासिद्धिः .. १६३		क्षीरधृतिः .. २३१	
असत्यकथने दोषः .. ८९				पालदोषेण नष्टस्थले .. २३२	
सत्यप्रशंसा .. ९३					

प्रकरण	श्लोक
चोरहते	२३३
शृङ्गादिदर्शनम्	२३४
वृकादिहतस्थले	२३५
सस्यघातकदण्डे	२३७
सीमाविवादः	२४५
सीमावृक्षादयः	२४६
उपच्छन्नानि सीमालिङ्गानि	२४९
योगेन सीमानयेत्	२५२
सीमासाक्षिणः	२५३
साक्ष्युक्तांसीमां बध्नीयात्	२५५
साक्ष्यदानविधिः	२५६
अन्यथाकथने दण्डः	२५७
साक्ष्यभावे ग्रामसामन्तादयः	२५८
सामन्तानां घृषाकथने दण्डः	२६३
गृहादिहरणे दण्डः	२६४
राजाख्यं सीमानिर्णयंकुर्यात्	२६५
सीमाप्रकाराः	२६५+१
अथवाक्पारुष्यं	२६६
ब्राह्मणाद्याक्रोशे	२६७
समवर्णाक्रोशे	२६९
शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	२७०
धर्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य दण्डः	२७२
श्रुतदेशजात्याक्षपे	२७३
काणाद्याक्रोशे	२७४
मात्राद्याक्रोशे	२७५
परस्परपतनीयाक्रोशे	२७६
अथ दण्डपारुष्यम्	२७८
शूद्रस्य ब्राह्मणादिताडने	२७९
पादादिप्रहारे	२८०
महतासहोपवेशने	२८१
निष्ठीवनादौ	२८२
केशप्रहणादौ	२८३
त्वगस्थिभेदादौ	२८४
वनस्पतिच्छेदने	२८५
मनुष्याणां दुःस्नानसारेण दण्डः	२८६
समुत्थानव्ययदाने	२८७
द्रव्यहिंसायाम्	२८८
आधिकभाण्डादौ	२८९
यानादिदेशानिवर्तनानि	२९०
रथत्वान्यादिदण्डने	२९३
भार्यादिताडने	२९९

प्रकरण	श्लोक
अन्यथाताडने दण्डः	३००
अथ स्तेननिग्रहणे	३०१
चोरादितोऽभयदानफलम्	३०३
राजाधर्माधर्मपक्षांशभागी	३०४
अरक्षया करग्रहणनिन्दा	३०७
पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	३११
बालवृद्धादिपुक्षमा	३१२
ब्राह्मणस्रवर्णस्तेने	३१४
अशासने राज्ञोदोषः	३१६
परपापसंश्लेषणम्	३१७
राजदण्डेन पापनाशः	३१८
कूपरज्वादिहरणप्रपाभेदनंच	३१९
धान्यादिहरणम्	३२०
सुवर्णादिहरणम्	३२१
स्त्रीपुरुषादिहरणम्	३२३
महापश्वदिहरणादा	३२४
सूत्रकार्पासादिहरणम्	३२६
हरितधान्यादौ	३३०
निरन्वयसान्वयधान्यादौ	३३१
स्तेयसाहसलक्षणम्	३३२
त्रेताग्नस्तेये	३३३
चौरहस्तच्छेदादि	३३४
पित्रादिदण्डे	३३५
राज्ञोदण्डे	३३६
शूद्रादेरष्टगुणादिदण्डः	३३७
अस्तेयान्याह	३३९
चौरयाजनादौ	३४०
पथिस्थितेषु द्वयग्रहणे	३४१
दासाश्वादिहरणादौ	३४२
अथ साहसम्	३४४
साहसक्षमानिन्दा	३४६
द्विजातिः शस्त्रग्रहणकालः	३४८
आततायिहने	३५०
आततायिप्रकाराः	३५०+१
परदारभिमर्षणे दण्डः	३५२
परस्त्रिया रहःसंभाषणम्	३५४
स्त्रीसंग्रहणम्	३५८
भिक्षुकादीनां परस्त्रीसंभाषणम्	३६०
परस्त्रिया निषिद्धसंभाषणम्	३६१
नटादिस्त्रीपुंसंभाषणे नदोषः	३६२
कन्यादूषणे दोषः	३६४

प्रकरण	श्लोक
अकुलिप्रक्षेपादौ	३६७
व्याभचरितस्त्रीजारयोर्दण्डे	३७१
संवत्सराभिशास्तादौ	३७३
शूद्रादेरक्षितोत्कृष्टादिगमने	३७४
ब्राह्मणस्य गुमाविप्रागमने	३७८
ब्राह्मणस्य नवधदण्डः	३८०
गुमागुप्तस्त्रीगमने	३८२
स्तेनादिशून्यराज्यप्रशासा	३८६
ऋत्विग्याज्ययोः परस्परत्यागे	३८८
मात्रादित्यागे	३८९
विप्रयोर्वादे राज्ञा न धर्मकथनम्	३९०
अथ अकराः	३९४
रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	३९६
तन्तुवायस्य सूत्रहरणे	३९७
पण्यमूल्यकरणे	३९८
राज्ञामतिषिद्धानां निर्हरणे	३९९
अकालविक्रयादौ	४००
विदेशविक्रये	४०१
पण्यानां क्रयविक्रयः	४०२
तुलादिपरीक्षा	४०३
अथ तरिशुल्कम्	४०४
गर्भिण्यादीनां नंतरिशुल्कम्	४०७
नाविकदोषेण वस्तुनाशे	४०८
वैश्यदिवाणिज्याकरणे	४१०
क्षत्रियवैश्यों दासकर्मार्हा	४११
शूद्रदासकर्मकारयेत्	४१३
शूद्रोदास्यान्नमुच्यते	४१४
अथ समदशदासप्रकाराः	४१५
भार्यादासादयोऽधनाः	४१६
वैश्यशूद्रौ त्वकर्मकारयितव्यौ	४१८
दिनेदिने आयव्ययनिरीक्षणम्	४१९
सम्यग्व्यवहारदर्शनफलम्	४२०

अथ नवमोऽध्यायः

अथ स्त्रीपुं धर्माः	१
अथ स्त्रीरक्षा	२
जायाशब्दार्थकथनम्	८
स्त्रीरक्षणोपायाः	११
स्त्रीत्वभावः	१४
स्त्रीणाममन्त्रक्रिया	१८

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
ध्यभिचारप्रयत्नभुतयः	१९	विभागकालः	१०४	सपिण्डादयोधनहराः	१८७
स्त्रीस्वामिगुणाभवति	२२	सहावस्थाने ज्येष्ठस्यप्राधान्यम्	१०५	ब्राह्मणाधिकारः	१८८
स्त्रीमर्शसा	२६	ज्येष्ठप्रशंसा	१०६	राजाधिकारः	१८९
अव्यभिचारफलम्	२९	अज्येष्ठवृत्तौ ज्येष्ठे	११०	धृतपतिकानियुक्तापुत्राधिकारः	१९०
व्यभिचारफलम्	३०	विभागे हेतुमाह	१११	औरसपौनर्भवविभागे	१९१
बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	३३	ज्येष्ठादेर्विशोद्धारे	११२	मातृधनविभागे	१९२
परस्त्रीषु बोजवपननिषेधः	४१	एकमपिश्रेष्ठज्येष्ठस्य	११४	स्त्रीधनान्याह	१९४
स्त्रीपुंसयोरिकत्वम्	४५	दशवस्तुषु समानानोद्धारे	११५	समजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९५
सकृदंशभागादयः	४७	समभागविषमभागौ	११६	अमजस्त्रीधनाधिकारिणः	१९६
क्षेत्रमाध्याम्यम्	४८	स्वस्वांशेभ्योभगिन्यै देयम्	११८	साधारणास्त्रीधननकुर्वात्	१९९
अथस्त्रीधर्मः	५६	विषममजाविकज्येष्ठस्यैव	११९	स्त्रोणामलभूरणमविभाज्यम्	२००
भ्रातुःस्त्रीगमनेपातित्यम्	५७	क्षेत्रजेनविभागे	१२०	अथ अनंशाः	२०१
अथनियोगः	५९	अनेकमातृकेषु ज्येष्ठ्ये	१२२	स्त्रीवादिक्षेत्रजाअंशभागिनः	२०३
ननियोगे द्वितीयपुत्रोत्पादनम्	६०	जन्मतोज्येष्ठ्यम्	१२५	अविभक्ताजितधने	२०४
कामतोगमननिषेधः	६३	पुत्रिकाकरणे	१२७	विषादिधने	२०६
नियोगनिन्दा	६४	पुत्रिकायाधनप्राप्तिव्यवस्था	१३०	शक्तस्यांशोपेक्षणे	२०७
वर्णसङ्करकालः	६६	मातुःस्त्रीधनं दुहितुः	१३१	अविभाज्यधने	२०८
वाग्दत्ताविषये	६९	पुत्रिकापुत्रस्य धनप्राप्तिव्यवस्था	१३२	नष्टोद्धारे	२०९
कन्यायाः पुनर्दाननिषेधः	७१	पुत्रिकौ रसयोर्विभागे	१३४	संसृष्टधनविभागे	२१०
समपदीपूर्वस्त्रीत्यागे	७२	अपुत्रपुत्रिकाधने	१३५	विदेशादिगतस्यनभागलोपः	२११
दोषवतीकन्यादाने	७३	पुत्रिकायाहैविष्यम्	१३६	वञ्चकोज्येष्ठः अभागः	२१३
स्त्रीवृत्तिप्रकल्पप्रवृत्तौ	७४	पौत्रमपौत्रयोर्धनविभागः	१३७	विकर्मस्थाधननार्हन्ति	२१४
श्रेष्ठितर्भृत्कानियमाः	७५	पुत्रशब्दार्थः	१३८	ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	२१४
संवत्सरस्त्रियमतीक्षेत्	७७	पुत्रिकापुत्रकर्तृकआदे	१४०	जीवत्पितृकविभागे	२१५
रोगात्तत्स्वाम्यतिक्रमे	७८	दत्तकस्यधनप्राप्तकत्वे	१४१	विभागान्तरोत्पन्नस्थले	२१६
स्त्रीवादिर्नस्त्रीत्यागः	७९	कामजादेर्नधनप्राप्तकत्वम्	१४३	अनपत्यधनेमातृधिकारः	२१७
आंध्रवेदने	८०	क्षेत्रजस्य धनप्राप्तकत्वे	१४५	भ्रूणधनयोःसमविभागः	२१८
स्त्रिया मयपाने	८४	अनेकमातृकाविभागः	१४९	अविभाज्यमाह	२१९
सजात्यास्त्रियाधर्मकार्यनान्यया	८६	अनूढशूद्रापुत्रस्यभागनिषेधः	१५५	अथभूतसमाह्वयः	२२०
गुणिनेकन्यादानंननिर्गुणाय	८८	सजातीयानेकमातृकविभागे	१५६	भूतसमाह्वयनिषेधः	२२१
अदानात्पापम्	८८+१	शूद्रस्य पुत्राणांसमएवभागः	१५७	भूतसमाह्वयार्थः	२२३
स्वयंवरकालः	९०	दायादायादबाधवन्वयम्	१५८	भूतादिकारिणां दण्डः	२२४
स्वयंवरपितृदत्तालंकारत्यागः	९२	कुपुत्रनिन्दा	१६१	कितवादीन्देशान्निर्वासयेत्	२२५
भ्रतुमतीविवाहे नशुल्कदानम्	९३	औरसक्षेत्रजविभागे	१६२	दण्डदानाशक्तौ	२२९
कन्यावरयोर्वयोनियमः	९४	क्षेत्रजानन्तरमौरसोत्पत्तौ	१६३	स्त्रीबालादिदण्डे	२३०
विवाहस्यावश्यकत्वम्	९५	दत्तकादयोगोन्निरिक्थभागिनः	१६५	नियुक्तस्यकार्यहनने	२३१
दत्तशुल्कायावरमरणे	९७	औरसादिद्वादशपुत्रलक्षणम्	१६६	कूटशासनबालवधादिकरणे	२३२
शुल्कप्रहणनिषेधः	९८	दासीपुत्रस्य समभागित्वे	१७९	धर्मकृतव्यवहारंननिवर्तयेत्	२३३
वाचाकन्यादत्वाभ्यस्तनदानम्	९९	क्षेत्रजादयःपुत्रमतिनिधयः	१८०	अधर्मकृतनिवर्त्यम्	२३४
स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	१०१	अथपुत्रित्वातिविशः	१८२	महापातकिनः	२३५
अथ दायभागः	१०३	द्वादशपुत्राणांपूर्वपूर्वःश्रेष्ठः	१८४	प्रायश्चित्ताकरणे महापातकिदण्डः	२३६

प्रकरण	श्लोक
प्रायश्चित्तकरणेनाङ्ग्याः	२४०
महापातके ब्राह्मणस्य दण्डः	२४१
क्षत्रियादेर्दण्डः	२४२
महापातकिधनग्रहणे	२४३
ब्राह्मणपीडनेदण्डः	२४८
वध्यमोक्षणे दोषः	२४९
राजकण्टकोद्धरणे यत्नकुर्यात्	२५२
आर्यरक्षाफलम्	२५३
तत्स्कराद्यशासनेदोषः	२५४
निर्भयराज्यवर्धनम्	२५५
प्रकाशाप्रकाशतत्स्करज्ञानम्	२५६
प्रकाशाप्रकाशतत्स्करानाह	२५७
तर्षाशासनम्	२६२
चौराणांनिग्राहकोदण्डएव	२६३
तत्स्करान्वेषणंलोभार्थदर्शने	२७०
चौराश्रयदायकदण्डः	२७१
त्वधर्मच्युतदण्डने	२७३
चौराद्युपद्रवे अधावतोदण्डः	२७४
राज्ञःकोशहारकादयोदण्ड्याः	२७५
सन्धिच्छेदे	२७६
ग्रन्थिभेदे	२७७
चौरलोभधारणादौ	२७८
तडागागारभेदे	२७९
राजमार्गे मलादित्यागे	२८२
मिथ्याचिकित्सने दण्डः	२८४
प्रतिमादिभेदे	२८५
मणीनामपवेधादौ	२८६
विषमव्यवहारे	२८७
बन्धनस्थानंराजमार्गे	२८८
प्राकारभेदादौ	२८९
अभिचारकर्मणि	२९०
अबीजविक्रयादौ	२९१
स्वर्णकारदण्डने	२९२
हलोपकरणहरणे	२९३
अथसमप्रकृतयः	२९४
स्वपरशक्तिवीक्षणम्	२९८
कर्मारम्भे	२९९
राज्ञायुगत्वकथनम्	३०१
इन्द्रादीनतिजानृपोभिर्भति	३०३
स्तेननिग्रहणम्	३१२

प्रकरण	श्लोक
ब्राह्मणनकोपयेत्	३१३
ब्राह्मणप्रशंसा	३१४
ब्रह्मक्षत्रयोःपरस्परसाहित्यम्	३२२
पुत्रे राज्यं दत्त्वा रणे प्राणत्यागः	३२३
वैश्यधर्मानाह	३२६
शूद्रधर्मानाह	३३४
अथ दशमोऽध्यायः	
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव	१
वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः	३
अथ द्विजवर्णकथनम्	४
अथ सजातोयाः	५
पितृजातिसदृशाः	६
अथ वर्णसङ्कराः	८
अथ ब्राह्म्याः	२०
ब्राह्म्योत्पन्नादिसङ्कीर्णाः	२१
अथोपनेयाः	४१
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छन्ति	४२
क्रियालोपात्तृषलत्वंगच्छन्ति	४३
दस्यवः	४५
वर्णसङ्कराणां कर्माण्याह	४७
चण्डालकर्माह	५१
कर्मणा पुरुषज्ञानम्	५७
वर्णसङ्करनिन्दा	५९
एषा विप्रार्थं प्राणत्यागः श्रेष्ठः	६२
साधारणधर्माः	६३
सममे जन्मनि ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च	६४
वर्णसङ्करे श्रेष्ठ्यम्	६७
बीजक्षत्रयोर्बलाबले	७०
षट्कर्माण्याह	७५
ब्राह्मणजीविका	७६
क्षत्रियवैश्यकर्माह	७७
द्विजानां श्रेष्ठकर्माह	८०
आपद्धर्ममाह	८१
विक्रये वर्ज्यानि	८६
मांसादिर्विक्रयफलम्	९२
ज्यायसीवृत्तिनिषेधः	९५
परधर्मजीवननिन्दा	९७
वैश्यशूद्रयोरापद्धर्मः	९८
आपदि विप्रस्य हीनयाचानादि	१०२
प्रतिग्रहनिन्दा	१०९
याजनाध्यापने द्विजानाम्	११०
प्रतिग्रहादिपापनाशे	१११

प्रकरण	श्लोक
शिलोश्छजीवने	११२
धनयाचने	११३
समविचागमाः	११५
दशजीवनहेतवः	११६
वृद्धिजीवननिषेधः	११७
राज्ञामापद्धर्ममाह	११८
शूद्रस्य आपद्धर्मः	१२१
शूद्रस्य ब्राह्मणाराधनं श्रेष्ठम्	१२२
शूद्रवृत्तिकल्पनम्	१२४
शूद्रस्य नसंस्कारादि	१२६
शूद्रस्यामत्तकं धर्मकार्यम्	१२७
शूद्रस्य धनसंचयनिषेधः	१२९

अथ एकादशोऽध्यायः

स्नातकस्य प्रकाराः	१
नवस्नातकेभ्योऽन्नदाने	३
वेदविभ्योदानम्	४
भिक्षया द्वितीयविवाहनिषेधः	५
कुटुम्बब्राह्मणाय दानम्	६
सोमयागाधिकारिणः	७
कुटुम्बाभरणे दोषः	९
यज्ञशेषार्थवैश्यार्थनिग्रहणम्	११
षडुपवासे आहारग्रहणे	१६
ब्रह्मत्वादिहरणनिषेधः	१८
असाधुधनं हत्वा साधुभ्योदाने	१९
यज्ञशीलादिधनप्रशंसा	२०
यज्ञार्थविप्रस्य स्तेनादौ नदण्डः	२१
क्षुधावसनस्य वृत्तिकल्पने	२२
यज्ञार्थशूद्रभिक्षानिषेधः	२४
यज्ञार्थधनं भिक्षुत्वात् न रक्षणीयम्	२५
देवब्रह्मत्वहरणे	२६
सोमयागाशक्तौ वैश्वानरयागः	२७
समर्थस्यानुकल्पनिषेधः	२८
द्विजस्य त्वशक्त्या वैरजयः	३१
क्षत्रियादेर्बाहुवांथेणारिजयः	३४
ब्राह्मणस्यानिर्घनब्रूयात्	३५
अल्पविद्यारूपादेर्होतृत्वनिषेधः	३६
अश्वदक्षिणादाने	३८
अल्पदक्षिणयज्ञनिन्दा	३९
अग्निहोत्रिणस्तदकरणे	४१
शूद्रामधनेनाग्निहोत्रनिन्दा	४२

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
विहिताकरणादौ प्रायश्चित्ती	४४	शुष्कसूनास्थाज्ञातमांसभक्षणे	१५५	ब्राह्मणावगुण्णे	२१५
कामाकामकृतपपि	४५	कुक्कटनरसूकरादिभक्षणे	१५६	अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	२०९
प्रायश्चित्तसंसर्गनिषधः	४७	मासिकान्भक्षणप्रायश्चित्तम्	१५७	अथप्राजापत्यादिब्रतनिर्णयः	२११
पूर्वपापेनकुष्ठग्रन्थादयः	४८	ब्रह्मचारिणोमधुमांसादिभक्षणे	१५८	अथब्रताङ्गानि	२२२
प्रायश्चित्तमवश्यंकर्तव्यम्	५३	विडालाद्युच्छिष्टादिभक्षणे	१५९	पापनगोपनीयम्	२२७
पञ्चमहापातकान्याह	५४	अभोज्यान्मुत्तार्यम्	१६०	पापानुतापे	२३०
ब्रह्महत्यादिसप्तान्याह	५५	स्वजातीयधान्यादिस्तेये	१६२	पापावृत्तिनिन्दा	२३२
उपपातकान्याह	५९	मनुष्यादिहरण प्रायश्चित्तम्	१६३	मनस्तुष्टिपर्यन्ततपःकुर्यात्	२३३
जातिभ्रंशकराण्याह	६७	अल्पसारादिव्यवहरणे	१६४	तपःप्रशंसा	२३४
सङ्क्रोकराण्याह	६८	भक्ष्ययानशय्यादिहरणे	१६५	वेदाभ्यासप्रशंसा	२४५
अपात्राकराण्याह	६९	शुष्कान्गुडादिहरणे	१६६	महापातकप्रायश्चित्तम्	२५७
मालिनोकराण्याह	७०	मणिमुक्ताकरजतादिहरणे	१६७		
अथब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	७२	कार्पासांशुकादिहरणे	१६८		
गर्भात्रयोक्षत्रवैश्यवधे	८७	अगम्यागमनप्रायश्चित्तम्	१७०		
स्त्रीसुहृद्घनिक्षेपहरणादौ	८८	अमानुषोवाद्यासुगमने	१७३		
अथसुरापानप्रायश्चित्तम्	९०	दिवाभैथुनादौ	१७४		
सुराप्रकाराः	९३	चाण्डाल्यादिगमने	१७५		
अथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	९९	व्यभिचारे स्त्रीणांप्रायश्चित्तम्	१७६		
गुरुस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	१०३	चाण्डालीगमने	१७८		
गोवधाद्युपपातकप्रायश्चित्तम्	१०८	अथपतितसंसर्ग प्रायश्चित्तम्	१७९		
अवक्रोणिप्रायश्चित्तम्	११८	पतितस्यजीवतएवभेत्तक्रिया	१८२		
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	१२४	पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१८५		
सङ्क्रोकरादिप्रायश्चित्तम्	१२५	कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१८६		
क्षान्त्यादिवधप्रायश्चित्तम्	१२६	पतितस्त्रीणामन्नादिदेयम्	१८८		
मार्जारादिवधप्रायश्चित्तम्	१३१	पतितसंसर्गनिषेधादि	१८९		
हंसादिवधप्रायश्चित्तम्	१३५	बालघ्नादित्यागः	१९०		
व्यभिचारितस्त्रीवधे	१३८	व्रात्यवेदत्यक्तप्रायश्चित्तम्	१९१		
सर्पादिवधेदानाशकौ	१३९	गर्हितार्जितधनत्यागः	१९३		
क्षुद्रजन्तुसमूहवधादौ	१४०	असत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	१९४		
वृक्षादिछेदनादौ	१४२	कृतप्रायश्चित्तसाम्यं पृच्छेत्	१९५		
अन्नजादिसत्त्ववधे	१४३	गोभ्योधासदानम्	१९६		
अमृत्यसुरापानप्रायश्चित्तम्	१४६	व्रात्यया जनपतितक्रिया-			
सुराभण्डस्थजलपाने	१४७	कृत्यादौ	१९७		
शूद्रोच्छिष्टजलपाने	१४८	वेदशरणागतत्यागे	१९८		
सुरागन्धाघ्राणे	१४९	श्वदिदंशनप्रायश्चित्तम्	१९९		
विष्मूत्रसुरासंसृष्टभोजने	१५०	अपाङ्क्यप्रायश्चित्तम्	२००		
पुनःसंस्कारदण्डादिनिवृत्तिः	१५१	उष्टादियानप्रायश्चित्तम्	२०१		
अभोज्यान्स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभक्ष्य-		जलेजलविनावामुत्रादित्यागे	२०२		
मांसभक्षणे	१५२	वेदोदितकर्मादित्यागे	२०३		
शुक्तादिभक्षणे	१५३	ब्राह्मणस्य त्वंकृते	२०४		
सूकरादिविष्मूत्रभक्षणे	१५४				

अथद्वादशोऽध्यायः

अथशुभाशुभकर्मफलम्	३
कर्मणोभयनःप्रवर्तकम्	४
त्रिविधमानसकर्माणि	५
चतुर्विधवाचिककर्माणि	६
त्रिविधशरीरकर्माणि	७
मनोवाक्कायकर्मभोगेलक्षणफलञ्च	८
त्रिदण्डपरिचयः	९
क्षत्रज्ञपरिचयः	१०
जीवात्मपरिचयः	१२
जीवानामानन्त्यम्	१५३
परलोकं पंचभौतिकशरीरम्	१६
भोगानन्तरमात्मनि लीयते	१७
धर्माधर्मबाहुल्याद्भोगः	२०
त्रिविधगुणकथनम्	२४
अधिकगुणप्रधानोदेहः	२५
सत्त्वादिलक्षणमाह	२६
सात्त्विकगुणलक्षणम्	३१
राजसगुणलक्षणम्	३२
तामसगुणलक्षणम्	३३
संक्षेपतत्तामसादिलक्षणम्	३५
गुणत्रयाच्चावधार्गतिः	४०
त्रिविधगतिप्रकाराः	४१
पापेन कृत्स्नतागतिः	५२
पापविशेषेण योनिविशेषोत्पत्तिः	५३
पापप्रावीण्यान्नरकादि	७४
मांक्षापायषट्कर्माण्याह	८३
अत्मज्ञानस्यप्राधान्यम्	८५
वेदोदितमकर्मणःश्रेष्ठत्वम्	८६

प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक	प्रकरण	श्लोक
वैदिककर्मद्विविधम्	८८	वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वम्	१०३	आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह	११८
प्रवृत्तिनिवृत्तकर्मफलम्	९०	तपोविद्याभ्यामोक्षः	१०४	वाचाकाशादीनां लयमाह	१२०
समदर्शनम्	९१	प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि	१०५	आत्मस्वरूपमाह	१२२
वेदाभ्यासादौ	९२	धर्मज्ञलक्षणम्	१०६	आत्मदर्शनमवश्यमनुष्ठेयम्	१२५
वेदबाह्यसृष्टिनिन्दा	९५	अकथितधर्मस्थले	१०८	मानवशास्त्रप्रशंसा	१२५+१
वेदप्रशंसा	९७	अथशिष्टाः	१०९	एतत्संहितापाठफलम्	१२६
वेदशास्त्रविदस्य सेनापत्यादि	१००	धर्ममूलानि	११०+१		
वेदज्ञप्रशंसा	१०१	मूर्खाणां परिषत्त्वं	११४		

इति द्वादशोऽध्यायः

मूल शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
३८	२१	प्रभुः	प्रभुः
७१	३	विषयेष्यव	विषयेष्यव
८५	९	प्रायश्चित्तिविधि	प्रायश्चित्तिविधि

अध्यायः २			
९०	२९	व्रतानि	व्रतानि
१०९	२५	स्मृति	स्मृतिम्
११२	२२	विरुद्धाच	विरुद्धाच
१९७	११	संबन्धि	संबन्धि
२१२	१०	मंत्रद	मन्त्रदम्
२१६	१८	नरुन्तुदः	नारुन्तुदः
२३२	८	प्रशस्तना	प्रशस्तानां
२४३	१४	ततोन्मनः	ततोन्मनः
२४९	१	नभिवादनेः	नाभिवादनेः

अध्यायः ३			
३९९	२४	सोमपास्तुतिभि	सोमपास्तुतिभि

अध्यायः ४			
४८२	२	पादा	पादौ
४९२	६	संबद्ध	संबद्ध
५५४	६	दशा	दशाः
५७१	२२	नरकतु	नरकन्तु

अध्यायः ५			
६४२	१६	दायादास्यु	दायादास्यु

अध्यायः ६			
७०९	२३	अनघिरघिरनिकेतः	अनघिरनिकेतः

अध्यायः ७			
७५७	२४	वीक्षतुम्	वीक्षितुम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७६९	२७	श्रुश	श्रुशं
७८३	२२	मन्त्रं	मन्त्रं
८४५	१४	थाविधि	यथाविधि

अध्यायः ८			
९४४	१८	स्पृशः	स्पृशः
१०१६	१०	क्वचिन्मृणाम्	क्वचिन्मृणाम्
१०७६	२६	सांहसे	साहसे
१०९०	१७	अङ्गुल्योरेव	अङ्गुल्योरेव
१०९६	१८	द्रूयाधर्मो	द्रूयानधर्मो

अध्यायः ९			
११३३	२	द्दीजं	द्दीजं
११४४	१३	ज्येष्ठोयवीयवीयसो	ज्येष्ठोयवीयसो
११५९	२९	ससः	सः
११८५	७	माताहस्तेन	मातामहस्तेन
११९४	१३	त्रोऽप्यसत्पुत्रोपि	त्रोऽप्यसत्पुत्रोपि
१२१३	६	पादये	पादयेत्
१२५०	१२	यामघाते	यामघाते

अध्यायः १०			
१३०३	७	द्रविडाः	द्रविडाः
१३३१	१६	याजनोद्वा	याजनाद्वा

अध्यायः ११			
१३६१	६	मन्त्रहीनस्तु	मन्त्रहीनस्तु
१४४४	२२	शाकला	शाकला
१४६३	१४	तपसैव	तपसैव

अध्यायः १२			
१५०७	२८	शुभा	शुभा
१५१२	२९	बन्धुप्रिय	बन्धुप्रिय

मेधातिथिटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
१	१५	तत्	यत्
"	१६	निश्चयोनास्ति	निश्चयोस्ति
५	२२	धर्मादिना	धर्मादिहीना
७	२२	द्विविधा	द्विविधो
१०	९	प्रकाशकेषु	प्रकाशेषु
"	१२	भू	भु
"	१४	तस्यामवस्थायां	तस्यामवस्थायां
१३	८	निवर्तयितं	निवर्तयितुं
१४	१९	त्यप्यादि	सत्यप्यादि
१५	२५	मिच्छन्मपाः	मिच्छन्मपः
"	२७	व्यापारेण	व्यापारेण
१७	४	शकलाभ्यां	सशकलाभ्यां
१८	२७	तायवस्थायनं	तायवस्थायनं
२०	५	निवर्तयेत्	निवर्तयेत्
२१	१४	पृथिवी	पृथिवीम्
२४	१५	चकाराभ्यामा	चकार भाभा
२७	१३	द्ययं	द्ययं
२७	"	किं	किं
२८	१२	वस्थाने	चस्थाने
२९	१४	कर्तव्यउदकं ।	कर्तव्यः । उदकं
३०	२१	स्वभिरताः	स्वभिरताः
३०	२२	तर्कमात्मनः	कर्मात्मनः
३०	२३	देशां	देशी
३०	२६	वेनोस्तुनीति	वेनोस्तुनीति
३०	२८	निवर्तन	निवर्तन
३०	३०	कर्मभूयते	कर्मभूयते
३१	१	वर्णना । अतश्च	वर्णनादतश्च
३२	१९	संबत्सराद्या । न	संबत्सराद्यानक्षत्राणि
३३	२७	व्यवेषयत्	व्यवेषयत्
३९	१४	तरीकरिष्यति	तरीकरिष्यति
३९	१६	जाम	जालम्
४०	११	सज्ज	सौऽ
४२	७	सापु	साःपु
४२	२२	पर्वतादिः	पर्वतादि
४४	२७	जायते	जायते
४८	१७	भताद्	भताद्
४९	२१	मुक्त्वा	

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२२	दाम्निवर्तते	भेदाग्निवर्तते
५१	३	कर्म	कर्म
५३	१४	व्यतञ्ज	व्यतेज
५५	८	स्वाः	स्वा
५५	९	मजा	मजाः
५६	१५	कलात्	कल्प
५८	१६	उदेति	उदेति
५८	२९	संभूय	संभूय
६०	२२	देष्टुकाकस्य	देष्टुकाकस्य
६७	२२	ब्रह्माणु	ब्रह्माणु
"	"	सनाः	सना
६८	१८	मजामःआ	मजामा
७४	१८	सजा	सजाः
८२	२३	मापु	मापु
८२	२४	नकल्पो	कल्पो
८२	२६	योर्धः	योर्धः
८२	२६	पलाङ्गादि	पलाङ्गादि
८३	३	येभदा	येभदा
८६	१	देश	देश
		अध्यायः १	
८७	४	वीता	वीथत
८७	१३	कयते	कियते
८७	१७	आत्मनियेभोगोपयो	आत्मनिभोगोपयोगे-
		गात्परेण	वास्तुउपायान्तरेणस्व-
			रूपविक्रानकुशलास्ते-
			चवेदार्थविदाविद्वांसो-
			नाम्ये । यतोविदावन्ध-
			नधर्ममतिपेगृहीतमा-
			मण्यास्तेविपरीतममा-
			जममेया
९१	४	कल्पाणि	कल्पोणि
९१	८	तरेभो	तरेभ्यो
९२	१८	त्यर्थः	त्यर्थः
९३	३०	मूलान्तरं	मूलान्तरं
९५	९	कर्मदिकर्मणां	कर्मादिकर्मणां
९५	११	वेदर	वेदर
९५	१२	मनेवां	मनेवां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५	१८	कर्तव्य	कर्तव्यं
९६	२३	विधिर्मा	विधिर्मा
९७	७	वैद्व	वैद्व
९९	८	तांता	तांता
१००	४	तेनपरस्पर	तेनपरस्पर
१००	२४	स्वास्थ्यदौ	स्वास्थ्यदौ
१०३	३०	उत्तमना	उत्तमना
१०४	१४	स्मृतयः	स्मृतिः
१०४	१५	निर्बन्धानि भावप्रयो- जक	निबन्धानि बन्धावप्र- योजकौ
१०७	९	लक्षणनि	लक्षणनि
११०	२	तीय	तीयं
११०	७	दितयो ।	दितयोः
१११	९	वर्णस्या	वर्ण्यस्या
११४	१६	त्यतोय	त्यतोयं
११६	१५	कथं	कथनं
११६	२५	श्रुयते	श्रुयते
११६	२७	देशान	देशान्
११७	१	मुभिक्षमुभिक्षे	मुभिक्षदुभिक्षे
१२०	२७	चारी	चारि
१२२	२२	अपेक्ष्यते	अपेक्ष्यन्ते
१२२	२२	द्रष्टव्य	द्रव्य
१२२	२३	प्रतददामि	प्रतेददामि
१२३	३१	दथवा	दथवाऽ
१२४	२१	संतीतो	सन्तीति
१२४	२१	तिथयऽ	तिथयोऽपु
१२५	१३	मांगल्य	मङ्गल्य
१२५	१८	घक्षर	घक्षरं
१२७	६	स्त्रीभि	स्त्रीभि
१२७	२९	व्यभयं	व्यभयं
१२८	१७	विध्यायका	विधायका
१२९	५	शब्दे	शब्देन
१२९	६	तस्मिनो	तस्मिन्नौ
१२९	७	कोण	कोण्
१३०	३	न्वयापरो	न्वयेपरं
१३०	५	परांच	परांचः
१३०	८	चैत	चैत
१३०	२५	धिकार	धिकारे
१३०	२९	जाति	जाती
१३१	२	ब्रक्षण	ब्राक्षण
१३७	१३	मूर्ध	मूर्ध

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३७	२८	सत्त्वचअ	सत्त्वचो
१४२	१	चारी	चारि
१४२	६, ७	माचन	माचमन
१४३	२	ध्यानंयजन्मतदर्थ- त्वंसंपूजयति	ध्यायन्यजन्मतदर्थत्वं- संपूजसि
१४३	२२	विधौ	विधौ
१४४	८	प्रकल्प	प्रकल्पं
१४४	३०	नत्यशन	मन्यशन
१४५	१	नाशअ	नाशोना
१४६	११	अंगलीनां	अङ्गुलीनां
१४६	१३	रधअं	रधोन्त
१४६	१४	तरल	तराल
१४७	२३	पठ्यतेअशु	पठ्यतेऽशु
१४७	२७	भक्षमाणा	भक्ष्यमाणा
१४८	२१	अंततअंते	अन्ततोन्ते
१४८	२६	क्रमअवध्य	क्रमोवध्य
१४९	१६	एकार्थात्	एकाध्यात्
१५०	१६	तअस्मा	तेऽस्मा
१५२	१८	शअत	शीत
१५३	१५	तदीदानीं	तदीदानीं
१५३	२७	आदित	आदित
१५४	२१	इततस्त	इतस्त
१५५	११	वयवम	वयम
१५५	१५	प्रयते	प्रतीयते
१५६	२	व्यस्त	व्यत्यस्त
१५६	२	पायोव्य	पाण्योर्व्य
१५६	३	पीडयासितव्यं	पीडयितव्यं
१५६	२७	अतद्वितअ	अतद्वितोऽन
१५६	२९	यअतद्वितः	योतद्वितः
१५६	२९	यविधाः	यविधः
१५८	४	रवेमा	रेवमा
१६०	१२	विधिअ	विधिःअ
१६०	१६	गृहास्थ	गृहस्था
१६०	२२	विधातव्या	विधातव्याः
१६०	२३	व्याहृतीनां	व्याहृतीनां
१६०	२४	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२५	व्याहृती	व्याहृति
१६०	२७	जेप	जपे
१६०	३०	हेवेदा	हेदा
१६१	४	हृती	हृति
१६२	३	विकल्पअ	विकल्पोऽच

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६२	५	भोक्षअनि	भोक्षोऽनि
१६३	१०	देशअत	देशोऽत
१६८	१७	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्धे
१७१	२७	श्वरेव	श्वरद्व
१७२	१२	विषया	विषयाः
१७५	२१	हेत्पन्	हेज्जपन्
१७५	२९	मकअतो	कर्मकोतो
१७८	१६	देशअरण्यं	देशोऽरण्यं
१७८	२०	साध्याया	स्वाध्याया
१८०	२	ज्यांतऽ	ज्यान्तेऽ
१८१	१	प्रयप	पयःप्र
१८२	१४	शुद्धःअ	शुद्धोऽर्थ
१८८	१५	ततत्र	तत्र
१८९	४	स्थयति	स्थायति
१९५	२	कालअ	कालेऽन्य
१९५	२६	याज्ञाति	याज्ञाति
१९७	२९	ददाति	ददाति
१९७	३०	भेदम	भेदंम
१९८	१७	भ्याब्द	भ्यब्द
१९८	२७	न्यूनः	न्यूनः
१९९	२	स्थनिर	स्थविर
१९९	४	स्त्वैवैल्ल	स्त्वैवैतल्ल
२००	१३	यअभिवा	येऽभिवा
२०१	४	नाम्नात	नाम्नात
२०१	७	मियसुन्	मीयसुन्
२०२	६	तदाही । न	तदाहीन
२०२	१२	नस्यास्त	नस्यान्त
२०४	१८	मन्येतास्त	मन्येतात
२०५	९	वृत्त्यर्थ	वृत्त्यर्थ
२०५	९	वेदभ्या	वेदमभ्या
२०७	३	णत्तिति	णत्ति
२०७	१९	क्षितअ	क्षितोत
२०९	४	भाववी	भावोवि
२११	१६	त्याजु	त्याजुहाव
२१२	४	वन्तअने	वन्तोऽने
२१२	१०	मन्त्रद	मन्त्रद
२१२	१२	देवानामप्यष	देवानामप्येष
२१२	२४	नूचान	नूचानः
२१२	२६	धर्म	धर्म
२१३	२६	यास्तं	यानस्तं
२१५	२५	मनामी	मनामी
२१५	२६	मनसो	मनसे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१५	२९	गतअ	गतेऽभ्यु
२१६	१८	नरंतु	नारंतु
२१८	१३	बोधोऽधि	बोधोऽधि
२१९	१२	अन्यैकवेदा	अन्यैकवेदा
२२०	४	पादानो	पादानात्
२२०	२३	पर्यंतता	पर्यन्तता
२२०	२४	दशस्य	दशस्त्व
२२०	३१	षडंगेः	षडङ्गो
२२१	४	दीन्यगांगा	दीन्यङ्गा
२२२	४	व्यामोमी	व्यामोती
२२३	१३	दीक्षायं	दीक्षायां
२२३	१४	तद्यपदेनि	तद्यपदेशनि
२२३	१७	योमीन्ना	योमीना
२२४	३	तत्रस्य	तस्य
२२५	७	रक्षतेत	रक्षेत्त
२२७	१९	तानीदा	तानिदा
२३०	१	धर्मावेते	धर्मावेतो
२३१	१२	देवदेव	देव
२३२	९	यअ	येअ
२३२	१०	रअही	रोऽही
२३२	२२	गेहेभ्यअ	गेहेभ्योऽला
२३३	२४	प्रकारा	प्राकारा
२३५	५	तपितु	तापितु
२३५	२३	वाथोऽध्य	वाथउध्य
२३५	२९	र्थतं	र्थतां
२३६	११	स्रत्रा	स्रत्र
२३६	१५	त्रेतचोदनीय	त्रेतचोदनीयं
२३६	१९	अपत्यति	अपत्योत्पत्ति
२३६	२५	नैवेनतादस्य	नैवेतादशस्य
२३६	२८	मापयंतअ	मापयन्तेतो
२३७	१	श्यदवेते	श्यंदेवते
२३७	१	व्याहार	व्यवहार
२३७	९	छागमेषाया	छागमेषाजा
२३७	१७	वःस्ता	वस्ता
२३७	१८	स्तुत्यार्था	स्तुत्यार्था
२३७	१९	निर्देशा	निर्देशो
२३७	२७	येष	येष
२३९	२२	चिच्चित्	चित्
२४०	२	तुर्वा	तुवा
२४१	२०	पश्चाद्भावन्	पश्चाद्भावसतस्तथा
२४३	१४	न्यनः	न्यतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४३	२५	च्ययनं	च्ययन
२४६	७	थितस्य	स्थितस्य
२४७	११	लक्षते	लक्ष्यते
२४७	११	तरमं	तरं
२४७	२८	णावतस्था	णावस्था
२४७	३०	जन्मवे	जन्मावे
२४८	४	मेएव	मेव
२४९	१	निभिवा	त्थानाभि
२५१	७	स्पर्शादिति	स्पर्शादि
२५१	२०	विभेधेर	विधे
२५५	११	जनकअव	जनकोऽव
२५५	१२	मःस्त्व	मस्त्व
२५५	१८	चारअवे	चारोऽवे
२५७	२९	वर्षात्मा	वर्षांमा
२५७	२९	योगः	योगः
२५९	३	नोपरिका	नोपका
२६२	६	अथाचै	अथचै
२६३	५	श्रुतिरस्मृ	श्रुतिस्मृ
२६५	२७	अवा	वा
२६८	३०	चराणा	चरणा

अध्यायः ३

२७१	२३	यनामर्था	यनमर्था
२७६	१६	नयस्य	नयनस्य
२७८	२४	स्यात्पु	स्यात्केपु
२७८	२७	द्रोत्र	गोत्रं
२८२	८	णिर्म	णिनिर्म
२८३	१६	तर्सा	तर्स
२८५	१८	र्ष्टिति	र्ष्टिति
२९७	२८	शब्दाए	शब्द
३०१	५	दोषामा	दोषाःमा
३०३	७	निदेशात्	निर्देशात्
३०४	१८	ख्यातिर्न	ख्यातिर्न
३११	१६	योगेनम	योगेनसम
३१३	११	रेषःशु	रेषशु
३२१	३	पदार्थस्याभ्या	पदार्थसाभ्या
३२२	२१	श्रुयते	श्रूयन्ते
३२३	२१	क्लिप्	क्लिप्
"	२१	णिच्	णिच्
३२६	११	शेषोय	शेषोयं
३२७	१३	ग्रहयोना	ग्रहयोरना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३०	५	विश्वान्नेवा	विश्वान्देवा
३३०	६	नत्वदन्त्या	नत्वन्त्या
"	२३	देवेशब्दापि	देवशब्दोपि
३४१	१८	भार्यामाग्री	भार्यायाअग्री
३४२	११	स्यैषदोषोत्पन्न	स्यैषदोषोत्पन्न
३४५	२१	क्रियत्यु	क्रियइत्यु
३४९	१०	पत्युभार्या	पत्युभार्या
३५०	५	पाकअति	पाकेऽतिभ्या
३५०	२९	अन्यथार्वि	अन्यथार्वि
३५१	३१	दिनोद	दितिनोद
३५२	३	मुधु	मधु
३५२	४	पुयर्ज	पुजयं
३५३	२४	विशेषणो	विशेषणो
३५६	९	तरुयव	तभ्यव
३६४	१२	विधियते	विधीयते
३६५	१३	मित्रयोऽ	भिन्ययोः
३६६	१८	संघः	संघहः
३६८	१८	स्तनिवृ	स्तनिवृ
"	२०	गृहते	गृहते
"	२०	भवा	भव
३६९	१६	निवृत्त्य	निवृत्त्य
"	१७	धितअर्घ्या	प्राथितोर्घ्या
३७०	२	मिहितअमा	मिहितोऽमा
३७२	५	मन्येतद	मन्येततद
३७३	१	धमार्थो	धर्मार्थो
३७४	३	वर्जेन	वर्जने
३७५	१३	यदीय	यदिय
३७५	१६	भ्यायन्तरा	भ्यायान्तरा
३७७	१७	प्रतिरोद्धा	प्रतिरोद्धा
३७७	२०	व्याधिगृही	व्याधिगृही
३७९	२६	मूल्यन	मूल्येन
३८४	१	प्रष्टव्या	प्रष्टव्या
३९१	७	मधीयानानये	मधीयानानये
३९४	११	द्विजा	द्विजाः
३९७	१०	निर्देशो	निर्देशे
३९८	२४	सुपर्णाप	सुपर्णाःप
४०१	५	इत्येषःसु	इत्येषःसु
४०१	१९	सोहि	सोहि
४०१	२३	अपरोक्षा	अपरःक्षा
४०५	१३	पितृभ्यो	पितृभ्यो
४०७	२६	अभिरिदतिमन्त्रार्थत	अभिरिदमि- तिमन्त्रार्थतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४०८	४	रूपतद्ध	रूपस्तद्धस्ते
४०८	२५	विधीयते	वीधीयते
४०९	१३	नोचते	नोच्यते
४११	११	पूननिन	पुनर्निन
४१२	२०	भोज्येत्	भोज्येत
४१३	९	पितृभ्यो	पितृभ्यां
४२२	११	व्याख्यात	व्याख्यात
"	१२	व्यवक्षि	विवक्षि
४२८	३१	करणमा	करणमा
४३०	१६	कुर्यात्	कुर्यात्
४३०	२६	सुश्रु	सुश्रु
"	२८	सुश्रि	सुश्रु
४३२	२९	तद्विका	तद्विका
४४२	१७	नवम्यास्ति	नवम्यस्ति

अध्यायः ४

४५५	२३	याचितया	याचिताया
४६०	१७	चितच	चितच
४६२	९	उद्धत्य	औद्धत्य
४६४	१७	प्रयीयते	प्रतीयते
४६७	११	अवणे	अवणे
४६८	८	अनायनां	अयनान्ते
४६९	४	वध्वतव्याः	वध्वगतव्याः
४८४	२४	न्तीमपः	न्तीमपः
४९२	८	व्वेतप्रसिद्ध	व्वेतप्रसिद्ध
४९४	१६	उच्छिष्टादौ	उच्छिष्टशब्दौ
४९६	२५	संश्लिष्टाभ्या	संश्लिष्टाभ्या
५००	१०	निषेध	निषेध
५०९	२५	बहु	बहु
५१०	११	उत्तरादौ	उत्तरादौ
५१४	२५	पूर्वमुक्तम्	पूर्वमुक्तम्
५२९	५	रावृत्ति	रावृत्तिम्
५२९	५	लक्षतोऽसाधना	लक्षतोऽसाधना
५३६	२५	लोकेयते	लोकेऽयते
५४१	५	मन्यामानोऽर्थ	मन्यमानोऽर्थ
५४३	२	आभयागता	आभयागता
५४६	२०	श्व	श्व
५४८	४	काम्य	काम्यं
५५५	१६	होउक्तः	होमउक्तः
५७५	४	लक्षणांसंबन्धाना	लक्षणान्संबन्धाना
५७६	१८	याभ्या	याभ्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५८०	२१	च्छिद्ये	च्छिद्ये
५८३	२७	प्रायश्चित्तैर्नि	प्रायश्चित्तैर्नि

अध्यायः ५

५८९	२	समाहारोद्धन्दः	समाहारोद्धन्दः
५८९	७	ममस्ति	समोऽस्ति
५९२	१८	कव्याद्	कव्यादा
५९३	२५	रज्जुदालादयः	रज्ज्वालादयः
६०२	२४	प्रतषेधे	प्रतिषेधे
६०४	२	भक्षणाच्छास्त्रा	भक्षणाच्छास्त्रा
६०४	३१	च्छति	च्छति
६०५	३	तस्यैवाल्याय	तस्यैवाल्याय
६०८	४	मांसस्याएव	मांसस्यातएव
६१७	२३	भगवान्प्राणिनिः	भगवान्प्राणिनिः
६२०	१८	शिष्टाप्रतिषिद्धा	शिष्टाःप्रतिषिद्धा
६२२	२	दालतर	दालेतर
६२४	२७	यामागन्तव्य	यामामन्तव्य
६२५	२	ण्डयं	ण्डयं
६२५	१८	पञ्चवै	पञ्चवै
६२८	७	विदधति	विदधाति
६२८	१०	लक्षणायासा	लक्षणायाःसा
६४३	२७	पञ्चयविधानं	पञ्चयविधानं
६४३	२८	नक्षत्राय	नक्षत्राय
६४४	३१	विधानातच्छब्देन	विधानातच्छब्देन
६४५	१	संबन्धो	संबन्धो
६४७	१०	अनियुक्तासुतादयश्च	अनियुक्ताःसुतादयश्च
६५५	१३	स्नानत्वा	स्नानत्वा
६५५	३०	वस्तुपसंहारो	वस्तुपसंहारो
६६१	३	अथैताशुद्धयः	अथैताःशुद्धयः
६६३	८	नृहणं	नृहणं
६६६	२३	इर्मेः	इर्मेः
६७६	५	कृष्णतरः	कृष्णतरः
६८१	२३	इत्यनुच्छिष्टं	इत्यनुच्छिष्टं
६८२	१९	परानाचामयतः	परानाचामयतः
६८५	२२	भ्यं	भ्यं
६८६	२१	येति	येति
६९४	२८	धर्म	धर्म

अध्यायः ६

७०१	२१	तज्जोते	तज्जोते
७०१	२२	तस्माच्छास्त्र	तस्माच्छास्त्र

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७०५	४	वण्मासानि	वण्मासानि
७१०	१४	कुर्यात्	नकुर्यात्
७२४	३०	दिभ्यान्तरिक्ष	दिभ्यान्तरिक्ष
७२७	१७	सन्ना	सन्न
७२९	२४	इमपरं	इदमपरं
७३०	१९	मनुद्दे	मनुद्दे
७३७	१६	आनन्तरस्व	अनन्तरस्य
७४१	३१	उपजायते	उपजायते

अध्यायः ७

७५९	२७	छेदन	छेदन
७६४	२९	श्रावर्तिष्यत्	श्रावर्तिष्यत्
७६५	२०	अतस्तुति	अतःस्तुति
७६८	१८	पपद	पद
७७१	३	धर्मच्युता	धर्मच्युता
७७३	३०	वर्जनं	वर्जनं
७७४	१६	सदिस	सदिस
"	२१	सक्षोभो	सक्षोभो
७७९	१५	भयिष्ठा	भयिष्ठा
७८०	१४	हरेत्	हरेताम्
"	१५, १६	आभ्यास	आभ्यासः
७८२	१२	युक्तोऽथ	युक्तोऽथ
"	१९	दण्डत्येव	दण्डत्येव
"	२०	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता
७८३	२४	आधिक	आधिक
"	२५	धार्मिक	धार्मिक
७८५	१	अतन्निता	अतन्निता
"	१२	युत्पत्ति	युत्पत्ति
"	१३	भिरव	भीरव
७८६	२६	स्थितिः	स्थितिः
७८९	२९	धन्वदुर्गम्	धन्वदुर्गम्
७९१	२	धन्वदुर्गा	धन्वदुर्गा
७९२	१५	रूप	रूप
७९९	३	वयः	वयः
"	२३	युध्यमानाः	युध्यमानाः
८००	४	होत्रोद्गात्रा	होत्रोद्गात्रा
८०४	६	शमन	शमन
८०८	६, ७	रक्षापर	रक्षापर
"	८	एव	एव
८१५	१४	निर्धनी	निर्धनी
८१७	१३	क्रीयते	क्रीयते

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८२०	२५	ब्राह्मणाच्छो	ब्राह्मणाच्छो
८२२	३०	अथावा	अथवा
८२८	१७	मन्त्रिणःस्तं	मन्त्रिणस्तं
८४३	२०	सम्यग्म	सम्यग्म
८४७	१८	स्युहो	स्युहो
८५०	४	स्तांश्चितांश्चै	स्तांश्चै
"	२२	युध्येत	युध्येत
८५१	६	अभ्यवस्ता	अभ्यवस्ता
"	१९, २०	तदुपशः	तदुपदेशः
८५४	९	निकार्य	निकार्य
"	१०	धनजयः	धनजय
८५७	२९	प्रयच्छन्ति	प्रयच्छन्ति
८६१	२३, २४	सन्त्य	सन्त्य
८६२	७	जातानित्यर्थ	जातानीत्यर्थ
"	२१	यथा	यथा
"	२२	उपायो	उपाय
८६३	७	पुनराज्यार्थ	पुनराज्यार्थ
८६४	६	नित्यो	नित्यं
८६५	२८	निमेनापतितं	नियमेनापतितं
अध्यायः ८			
८६९	११	प्रसङ्ग	प्रसङ्ग
८७१	१०	ततःश्रेणिषु	ततःश्रेणिषु
८७१	२३	छे	छे
८७३	८	दातु	दातुः
८७३	२१	न्यायकायकान्तरं	न्यायकान्तरं
८७४	१९	विद्वानि	विद्वानि
८७९	१७	शास्त्रान्याय	शास्त्रान्याय
८८०	२४	कर्तुं	कर्तुं
८८१	२५	नश्येन्त्यन्ते	नश्येन्त्यन्ते
८८१	२६	तत्सर्व	तत्सर्व
८८३	१०	इष्ट	इष्ट
८८३	११	शामनस्य	शामनस्य
८९०	६	अष्ट	अष्ट
८९५	६	प्रभुरसौ	प्रभुरसौ
९०४	१८	वोपलापोपलापो	वोपलापो
९०८	२१	णा	णा
९११	२२	बुद्ध्या	बुद्ध्या
९१६	१	तत्ससाधने	तत्ससाधने
९१७	४	नतो	नतो
९१७	६	साक्षाद्गृहा	साक्षाद्गृहा
९३१	२५	कार्योपदेशे	कार्योपदेशे
९३२	१५	भौवनेति	भौवनेति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३२	२६	शुद्धमेभिस्तु	शुद्धमेभिस्तु
९३४	७	इयोःसन्निपातान्	इयोःसन्निपातान्
९३६	६	नपु	ननु
९४०	२	प्रत्युत्थानहेतू	प्रत्युत्थानहेतू
९४४	२४	कपिरभवत्	कपिरभवत्
९४९	५	निष्कासनं	निष्काशनं
९५९	२७	समितः	संमितः
९६३	४	बार्हति	बार्हति
९६३	५	दश्यते	दश्येत
९६३	१६	इ	ब्द
९६७	२०	मामो-ति	मामोति
९६८	२८	कुशीदं	कुशीदं
९६८	२९	कुशीदी	कुशीदी
९७०	२०	कृणां	कृणां
९७२	१७	हिरण्यमदत्त्वा-	हिरण्यमदत्त्वा
		हिरण्यंअदत्त्वा	
९७३	२६	शत	शतं
९७५	१५	कश्चिदन्तः	कश्चिदन्तः
९७६	२४	श्लोकोन	श्लोकेन
९७६	२७	प्रतिभूतजात	प्रतिभूतजात
९७८	२४	परिपन्थि	परिपन्थि
९७९	१२	ननु	ननु
९८१	१०	शङ्कया	शङ्कया
९८१	२१	हानुपादाने	हानुपादाने
९८५	१९	क्षाम्यते	क्षाम्यते
९८६	७	बलवद्विद्वि	बलवद्वि
९९५	४	मूषकादिनाशे	मूषकादिनाशे
९९६	२७	छिष्टि	छिष्टी
९९८	३	निक्षिप्त	निक्षिप्त
९९८	२०	इत्यादिस्तेना	इत्यादिस्तेना
१००२	२	अस्मिन्म्यवहारिण	अस्मिन्म्यवहारिण
१००६	१५	लभेरन्	लभेरन्
१००७	१५	तर्धिनो	तर्धिनो
१०१२	२८	क्रमे	क्रमे
१०१६	१३	कम्पाह	कम्पाह
१०१७	२१	ईशाह	ईशाह
१०२२	२२	यामस्य	यामस्य
१०३०	३	शुन्य	शुन्य
१०३१	२	बुद्धाः	बुद्धाः
१०३३	९	भावस्तुत्यर्थः	भावःस्तुत्यर्थः
१०३५	१६	सीमाग्रहण	सीमाग्रहण
१०३८	१२	प्रभावाएव	प्रभावाएव

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०३८	२३	स्पर्दिष्टा	स्पर्दिष्टा
१०३९	२२	अथवाय	अथवाय
१०४०	१०	अकाणच	अकाणच
१०४०	२२	भातन्गु	भातन्गु
१०४१	२७	यात्र	यात्र
१०४१	२७	हयण	ग्रहणं
१०४३	१	मातिज्ञापितेन	मतिज्ञापितेन
१०४७	२४	भार्मिकभाण्डयो	भार्मिकभाण्डयो
१०५२	२५	बाधिकं	बाधिकं
१०५५	२८	सम्यग्रह	सम्यग्रह
१०५६	१५	रूपे	रूपे
१०५८	३	विधं	विधि
१०५९	१५	यथाक्षम्यत	यथाक्षम्यत
१०६०	१४	मुसलेन	मुसलेन
१०६०	२२	मुसलादिभिः	मुसलादिभिः
१०६४	१	ततस्य	तस्य
१०६६	४	कल्पनापेक्ष्या	कल्पनापेक्षा
१०७१	१४	भार्यापुत्रः	भार्यापुत्रः
१०७३	१८	वनस्पत	वनस्पतय
१०७८	२९	म्ययतो	म्ययतो
१०७९	१०	आतयित्व	आततायित्व
१०८४	१९	वदनं	वदनं
१०९०	१८	दण्डोक्लि	दण्डोक्लि
१०९४	१२	अगुमा	गुमा
११११	१७	मार्जनादि	मार्जनादिः
		अध्यायः ९	
१११७	८	वक्षामि	वक्ष्यामि
१११८	१५	प्रतीघातो	प्रतीघातो
१११९	२	भार्याभिनिघ्नः	भार्याभिनिघ्नः
११२२	४	तर्पणादि	तर्पणादि
११२४	२२	निर्धर्मता	निर्धर्मता
११२६	४	यदनृतास्त्रिय	यदनृताःस्त्रिय
"	६	एतदासीत्स्वलक्षणं	एतदासीत्स्वलक्षणं
"	२६	बुद्धा	बुद्धां
"	२६, २७	प्रभावेन	प्रभावेन
११२९	१०	दोषे	दोषो
"	२५	वक्ष्येति	वक्ष्यते
११३४	४	गुणैर्व्यजितम्	गुणैर्व्यजितम्
११३५	५	ण्येक	ण्येक
११३६	२८	इत्युत्का	इत्युत्का
११३७	२६	स्त्री	स्त्री
११३९	२५	शयातात्माकर्म	शयात्माकर्म
११४४	२३	त्सतान	त्सतान

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४४	२८	स्कृतौर्ध्व	स्कृतौर्ध्व
"	३०	पक्षणा	पक्षणा
११४६	१९	स्तुषा	स्तुषा
११४७	७५	पत्न्यादनियोक्तव्येति	पत्न्यादनियोक्तव्येति
"	२३	देवरादिषु	देवरादिषु
११४८	१	विधिलक्षणः प्रवृत्तिः	विधिलक्षणाप्रवृत्तिः
११४९	६	विशेषु	विशेषेषु
११५२	४	विधिशालं	विधिःशालं
"	"	विधीवत्	विधिवत्
"	५	मदृष्टपूर्वा	मदृष्टपूर्वा
११५४	१४	पूर्वेतु	पूर्वेतु
"	२३	विधार्थिता	विधार्थिता
"	२७	विप्रसृताः	विप्रसृताः
"	२८	प्रसृतैति	प्रसृतैति
११५८	२०	पानाशङ्कान्	पानाशङ्कान्
११६३	२१	जीविना	जीविना
११६६	७	रित्या	रित्या
११६९	२१	वर्ततेति	वर्तनाइति
११७०	११	कुर्वति	कुर्वति
११७२	२९, ३०	विशेषवन्ती	विशेषवन्ती
११७७	२६	कुर्याद्भावशो	कुर्याद्भावशो
११७४	१०	अनुदासु	अनुदासु
११७४	१६	चालङ्कृता	चालङ्कृता
"	२७	पतितास्यु	पतिताःस्यु
११८०	२३	लिङ्गादानेक	लिङ्गादानेक
११८२	३१	त्यकरणाभवाद- विवादः	त्यकरणाभावादविवादः
११८३	१	त्यः	त्यः
११८४	२०	कम्प्यास्तु	कम्प्यास्तु
"	२९	मामत्त्वान्	मामत्त्वान्
"	३०	अनूयमाने	अनूयमाने
११८९	६	क्षेत्रं	क्षेत्रं
"	१३	सूतादय	सूतादय
११९०	१०, ११	उच्चार	उच्चारः
११९२	१४	मन्त्रः	मन्त्रः
११९३	२४	क्षत्रियायाः	क्षत्रियायाः
"	२८	शुद्धो	शुद्धो
"	२९	मूलमन्ते	मूलमन्ते
११९४	१८	द्योक	द्योक
"	"	क्षत्रियाजाता	क्षत्रियाजाताः
"	२१	हुम्निष्ठः	हुम्निष्ठः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११९४	२५	दशमोशहरत्वं	दशमोशहरत्वं
११९५	९	रिक्थभाग	रिक्थभाग्
१२००	२३	संपूर्ण	संपूर्ण
"	३०	अभिचारी	अभिचारी
१२०२	१७	तूक्त	तूक्त
"	२९	पूर्वे	पूर्वे
१२२१	३	वचनेनाद्गतस्य	वचनेनोद्गतस्य
१२२२	१	तदेकं	तदेकं
१२२५	२	आनृणां	आनृणां
"	४	आनृणां	आनृणां
"	२०	विनियुक्ते	विनियुक्ते
१२२७	२४, २५	यत्पैतृकनोक्तं	यत्पैतृकनोक्तं
१२४०	१५	नावश्यं	नावश्यं
१२४२	६	नित्यानुतिष्ठति	नित्यमनुतिष्ठति
१२४५	१३	प्रियवादि	प्रियवादी
१२५७	१३	कर्ण	कर्ण
१२६३	५	फलसंपादा	फलसंपादा
१२६४	१	स्वराष्ट्रिया	स्वराष्ट्रिया
१२७३	१६	भ्रयांसे	भ्रयांसी
१२७५	५	उत्कृष्टास्त्रे	उत्कृष्टास्त्रे

अध्यायः १०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२८०	४	बाभुष्याःस्युः	बाभुष्याःस्युः
१२८७	१३	तर्सेतद्वचन	तर्सेतद्वचन
१२८७	१४	दोषः	दोषः
१२८९	९	बुध्यते	बुध्यन्ते
१२९५	५	लोमाशूद्रस्य	लोमाःशूद्रस्य
१२९५	१०	क्षय	क्षय
१२९५	१४	तेषामभ्ये	तेषामभ्ये
१२९८	१७	स्यो	स्यो
१३०४	३०	पुत्रु	पुत्रु
१३१०	१०	धर्मः	धर्मः
१३१०	१०	कथंताह	कथंताहि
१३१०	२९	योगता	योग्यता
१३१४	१३	संस्कार्यो	संस्कार्यो
१३१६	३	शुभ्रपादिरतः	शुभ्रपादितः
१३१८	१९	वाणिक्	वाणिक्
१३१९	१५	विशेषो	विशेषो
१३२०	२७	लाङ्गलं	लाङ्गलं
१३२०	२८	अनुभवन्तीतु	अनुभवन्तु
१३२१	८	निर्देशः	निर्देशः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२१	८	ज्ञाना	ज्ञाना
अध्यायः ११			
१३४७	८	वदति	वदाति
१३५०	१७	आदातुः	अदातुः
१३५८	२६	तामय	नामय
१३६१	१७	प्रायश्चित्तोपदेशो	प्रायश्चित्तोपदेशो
१३६३	२	फलसिद्ध्यर्थ	फलसिद्ध्यर्थ
१३६३	२	कुर्वतः	कुर्वतः
१३६४	७	कात्र	कोत्र
१३६५	९	निकृति	निष्कृति
१३७१	२७	तस्या	तस्य
१३७१	२८	ग्रहणे	ग्रहणे
१३७२	४	विकल्पार्थ	विकल्पार्थः
१३७३	२९	सिद्ध	शिद्ध
१३७४	१५	अपत्यानि	अपण्यानि
१३७७	८	अपेयं	अप्रेयं
१३७८	४	कर्मणः	कर्माणः
१३८०	१६	आत्मानः	आत्मनः
१३८२	५	परिच्छद	परिच्छद
१३८७	१४	त्वंलभ्यते	त्वंलभ्यते
१३८९	३०	वेक्षेति	वेक्ष्येति
१३९१	२०	नयान्ति	नयन्ति
१३९२	१८	चान्येन	चान्नेन
१३९५	२१	श्लोके	श्लोको
१३९६	२	विप्रग्रहणं	विप्रग्रहणं
१३९६	१८	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं
१४००	१३	विभुजावि	विभुजादि
१४१०	१५	विधेः	विधेः
१४१५	२८	प्रवृत्तस्यादिति	प्रवृत्तःस्यादिति
१४१६	११	गुडोदश्विदादि	गुडोदश्विदादि
१४१७	२१	द्रव्या	द्रव्याणि
१४१८	२१	तरततो	तरस्ततो
१४२०	११	भवन्त्येव	भवन्त्येव
१४२०	२४	दिभ्योऽन्यत्र	दिभ्योऽन्यत्र
१४२६	१८	भक्ष्यभोज्य	भक्ष्यभोज्य
१४२८	१८	भागिन्यः	भागिन्यः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४३४	२१	द्वितीयान्तपाठो	द्वितीयान्तःपाठो
१४४३	१४	सर्वाभूतानि	सर्वभूतानि
१४४८	२८	संज्ञामात्रेण	संज्ञामात्रेण
१४५९	३०	प्रायश्चित्तमिति	प्रायश्चित्तमिति
१४६१	११	वेदार्थाबोध	वेदार्थावबोधः
१४६२	२३	द्यफलं	द्यफलं
१४३५	२०	कृत्स्नस्य	कृत्स्नस्य
१४७४	६	तस्यवयवं	तस्यवयवं

अध्यायः १२

१४७७	२३	संक्षेप	संक्षेप
१४७८	५	नचह	नचेह
१४८५	८	रात्मशब्दश्च	रात्माशब्दश्च
१४८६	६	विभर्त्य	विभर्त्य
१४९२	३	शास्त्रा	शास्त्र
१४९४	२७	बहिसत्त्वानां	बहिःसत्त्वानां
१४९५	२३	वापि	वाअपि
१४९६	१०	हेतौ	हेतौ
१४९७	२३	कालेभ्यो	कालेभ्यो
१५०४	१७	विनियोगोतपश्च	विनियोगस्तपश्च
१५११	१७	पानां	पापानां
१५१८	२७	अनयोपि	अनयोरपि
१५१९	११	काम्यं	काम्यं
१५२२	२५	रेवज्ञातुं	रेवज्ञातुं
१५२६	२६	उपनिषदात्तदेव	उपनिषदात्तदेव
१५२९	२	विवर	विवरण
१५२९	१६	उपपद्यएव	उपपद्यतएव
१५३०	४	धर्मापदेशो	धर्मोपदेशो
१५३०	४	सधर्म	सधर्म
१५३०	५	मूहितुमिद	मूहितुमिद
१५३६	१६	हन्तीनि	हन्तीनि
१५३६	१६	अश्रुतोपन्यास	अश्रुतोपन्यास
१५३६	२८	संबन्धसर्वस्य	संबन्धिःसर्वस्य
१५४२	२२	अन्योऽध्याहार्य	अन्योऽध्याहार्य

॥ समाप्तानीमानि मेधातिथिकृते मनुभाष्ये शुद्धाशुद्धानि ॥

सर्वज्ञनारायणटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२९	२६	व्यवस्थापितवान्	व्यवस्थापितवान्
२९	२६	द्विपात्वादीनि	द्विपादत्वादीनि
४२	१०	पशून	पशून्
७५	९	संबन्धावैशिष्ट्यं	संबन्धवैशिष्ट्यं
८३	१०	शिष्यस्य	शिष्यस्य

		अध्यायः २	
११७	२	चैते	चैते
१२२	६	साम्राज्ञी	साम्राज्ञी
१२४	३	तदेव	तदेव
१२८	३	चतुर्थे	चतुर्थे
१३२	१	षोडशा	षोडशा
१४३	९	सन्तोष	सन्तोष
१४५	३	शक्तिस्तुत्वा	शक्तिस्तुत्वा
१७४	१४	मज्ञा	मज्ञा
१७४	१५	कृते	कृते
१९४	१९	नच	नच
२२५	१६	कर्त्रस्तृताभावे	कर्त्रस्तृताभावे

		अध्यायः ३	
२७५	२१	क्रमेणैव	क्रमेणैव
२८२	११	कम्पानां	कम्पानां
२८३	२३	विवासाः	विवासाः
३४७	१७	मत्कृत्य	मत्कृत्य
३५९	१	कव्यं	कव्यं
३६३	५	गम्यते	गम्यते
३६९	२०	पिण्ड	पिण्डतो
४०४	२५	सातान्	सातान्

		अध्यायः ४	
४५७	२४	अयनास्तायाः	अयनास्तायाः
४८०	११	संवीताङ्को	संवीताङ्को
४८८	१७	अविनीतिः	अविनीतिः
५०४	१०	छन्दांसि	छन्दांसि
५२१	२६	निमित्तक	निमित्तक
५४१	२९	मासाः	मासाः
५८४	३	द्रव्यम्	द्रव्यम्

		अध्यायः ५	
५९३	२५	पृथक्प्रेषः	पृथक्प्रेषः
६३९	९	मातुलस्तस्यस्या	मातुलस्तस्यस्या
६४५	५	स्वहारं	स्वहारं
६५९	१८	यतीनां	यतीनां

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः ६	
७२०	९	अनेनेनियोग	अनेनेतिनियोग
७२२	४	जीवनकाल	जीवनकाल
७३४	९	शक्तावाह	शक्तावाह
७४०	१७	वृक्षवा	वृक्षवा

		अध्यायः ७	
७५७	२७	इतरेष्वप्येवं	इतरेष्वप्येवं
७७३	१०	रूपारिचतुर्गा	रूपारिचतुर्गा
७७९	२४	एतस्मिन्समके	एतस्मिन्समके
८३७	२	प्रतिबन्धिभावेन	प्रतिबन्धिभावेन

		अध्यायः ८	
८७७	८	भयिष्ठ	भयिष्ठम्
८७८	२०	वेदस्यैकेकेना	वेदस्यैकेकेना
९१९	१६	बहूनां	बहूनां
९५३	२३	लीक्षा	लीक्षा
९९५	२१	दैवादिनष्टो	दैवादिनानष्टो
१००१	३	ज्ञाने	ज्ञाने
१०२१	२८	गवागवादेस्तु	गवादेस्तु
१०५९	२८	कथनार्थम्	कथनार्थम्
१०७४	२५	अनुकापि	अनुकादपि
१०९४	१	बन्धनारेतस्य	बन्धनारेतस्य

		अध्यायः ९	
११३२	८	अस्यार्थः	अस्यार्थः
११३५	१८	लशुनी	लशुनानी
११३८	५	तस्यादित्यपि	तस्यादित्यपि
१२३३	१९	अनुशिष्ट	अनुशिष्टम्
१२३५	७	नाङ्ग्या	नाङ्ग्या
१२५९	२१	सप्तमानां	सप्तमानां
१२६३	२१	विवरितुं	विवरितुं

		अध्यायः १०	
१२९२	१९	धर्मणः	धर्मिणः
१२९९	२६	चाण्डालाद्ययोग्या	चाण्डालाद्ययोग्या
१३१६	१४	कर्माणिमि	कर्माणिमि

		अध्यायः ११	
१३७६	१३	माघस्य	माघस्य
१३८४	१६	अवजित्यानीय	अवजित्यानीय
१४००	३	रिमैरेभिर्व	रिमैरेभिर्व
१४०४	२७	निर्गति	निर्गति
१४९४	१२	कुर्वाणाः	कुर्वाणः

		अध्यायः १२	
१४९६	१२	रतिता	रतिता
१५३२	८	वृहणं	वृहणं

॥ अथ कुल्लूकभट्टकृतायां मनुटीकायां शुद्धाशुद्धानि ॥

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	६	कस्यचिद्भूयात्	कस्यचिद्भूयात्
२३	११	तत्त्वं	तत्त्वं
"	१२	न्यामि	न्यामि
"	१७	इभ्यः	इभ्यः
"	२१	सऽत्त्व	सत्त्व
२७	२३	नम्बर	नम्बरं
२८	२२	विशान्ति	विशान्ति
३०	४	सुमम	सुमदय
"	"	पितृस्तिर;	पितृस्तिरः
३२	६	पौरुषेयत्व	पौरुषेयत्व
३३	१२	ऽवाच	वाच
६०	२८	युगमिति	युगमिति
६१	११	ऽर्थानुवादः	ऽर्थानुवादः
६४	२,३	गुणरूप	रूपगुण
७२	५	विहित्वात्	विहितत्वात्
७३	१	क्षत्रियादिभ्यः	क्षत्रियादिभ्यः
"	२१	कस्योत्तमज्ञात्	कस्योत्तमाज्ञात्
७७	१३	स्तुति	स्तुतिः
८३	२६	तद्विशेषाणं	तद्विशेषाणां
"	"	लक्षणां	लक्षणं
८५	१२	शुद्धोपचारं	शुद्धोपचारं

अध्यायः १

१०२	२४	पठ्यमान	पठ्यमान
१०५	२४	मतिकूल	मतिकूल
"	"	बभौ	निर्बभौ
११०	१४	वर्जितः	वर्जित
१२०	११	तद्विजाती	तद्विजाती
१४८	८	उदङ्मुखो	उदङ्मुखो
१६१	८	एतक्षर	एतदक्षर
१७६	३०	स्थानासन	स्थानासन
१७८	२९	याद्वर्ति	व्यावर्ति
१८२	२३	धर्मेण	धर्मेणा
१९१	३०	शुद्धमिति	शुद्धमिति
१९९	१६	धै	धै
२१५	१४	रज्ज्वा	रज्ज्वा
२१६	९	वाङ्मनसौ	वाङ्मनसै
"	२७	आर्तः	आर्तः
२१७	१५,१६	मानस्या	मानस्या

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	१२	तत्पत	तत्पत
२२९	२२	शुक्लानि	शुक्लानि
२३०	२१	आकाश्रीडाः	आकाशिक्रीडाः
२४३	८	चायादि	चायादि
२४२	१०	तस्मिन् संभवे	तस्मिन्संभवे
२४६	३०	योनिष्यपि	योनिष्वपि
२५०	३	भुमाव	भुमाव
२५१	२२	अमुकर्मा	ऽमुकशर्मा
२६८	७	दानं	दान
"	१९	स्यायममुपदेशः	स्यायमुपदेशः
२६९	२०	याजीव	यावजीव
अध्यायः ३			
२७४	५	मथर्वाणं	मथर्वणं
२८१	२३	व्याधय	व्याधयः
२८४	३१	तामपि	तामपि
२८६	१	वश्यानां	वश्यानां
२९९	१८	यदस्य	यदस्य
३०३	१७	मोक्षनाथ	मोक्षनार्थ
३०९	५	भ्रणवा	भ्रणवान्
३१४	२१	मत	मतं
३१५	१५	कस्ययै	कस्यायै
३१६	१७	त्यामि त्यामि	त्यामि
३२३	९	ऽध्यापन	ऽध्यापन
३२७	१९	क्रियते	क्रियन्ते
३२९	२२	मयनीयाभि	मयनीयाभि
३३२	१८	इन्द्रा	इन्द्र
३३३	९	न्याय्या	न्याय्य
३४७	१	ग्रामा	ग्रामौ
३५६	१६	पिताहानां	पितामहानां
"	१८	नत्वेकं	नत्वेकं
३५८	११	स्ये	स्यै
३६२	१०	सङ्गा	सङ्ग्या
३६९	२३	पुत्रादि	पित्रादि
"	"	ऽस्य	स्य
३७२	१७	श्रुत	श्रुत
३७४	११	छङ्ग	छङ्ग
"	१२	छन्दोग	छन्दोग
३८१	१९	मरण्य	मरण्य
३८२	२४	मुत्पाद्ये	मुत्पाद्यैः
३८६	२९	अत	अतः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	१९	स्त्रीपुंसधर्मेण	स्त्रीपुंसधर्मेण
३९६	१	मन्तः	यन्तः
४०३	२१	वारम् भा	वारम्भा
४२२	२	तथर्थ	तथार्थ
४३७	८	देव	देवं
४४६	१४	अग्न्य	अग्न्य
अध्यायः ४			
४५२	३०	समूह	समूह
४५६	२३	उच्छ	उच्छ
४८९	३	अत्यर्थ	अत्यर्थ
४९२	१२	तदस्तमिते	तदस्तमिते
४९३	२८	निषादाच्छूद्रा	निषादाच्छूद्रा
५३६	६	वा	वा
५४१	२०	दीक्षादिने	दीक्षादिना
५५६	२०	मन्त्र	मन्त्र
५५८	२५	भुञ्जीतेति	भुञ्जीतेति
५५९	२१	उद्योदारुण	उद्योदारुण
५६१	१	तन्वायः	तन्वायः
५६१	२	प्रवर्तते	प्रवर्तते
"	१५	विश्वरूपः	विश्वरूपः
५७४	२६	स्वशरीरिण	स्वशरीरिणं
अध्यायः ५			
५८८	१९	तैत्तिरी	तैत्तिरीय
६०५	२०	दोष	दोष
६०९	२७	पशुर्भवति	पशुर्भवति
६३	३	बालघृत	बालघृतम्
"	४	लघयनं	संघयनं
६३८	२९	सपिण्ड	सपिण्ड
६४६	६	स्पृत्वा	स्पृष्ट्वा
६५३	१३	पार्थिवेण	पार्थिवेन
६५६	३	भेतेषु	भेतेषु
६५७	२७	अमुख्य	मुख्य
६८८	२०	यतः	यतः अनृताविति
अध्यायः ६			
७०४	२२	मनुमैव	मनुमैव
"	३१	हि	लिह
७०७	८	भवेन्निरात्र	भवेन्निरात्र
७१७	१७	कवर्जति	कवर्जति
७३४	१३	नासिको	नासिको
"	२८	भ्यायमाना	भ्यायमाना

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
"	३०	उभे	उभौ ब्रह्मैवेव-उभे
७४५	१२	वेच्छता	वेच्छता

अध्यायः ७

७५८	१५	ततश्च	ततश्चालङ्घ्येति
७८८	६	मिथ्यत	मिथ्यन्ते
८०४	२३	शत्रुन्	शत्रून्
"	९	निर्वाण	निर्वाण
"	२१	धर्मराजा	धर्मराजा
८१५	२७	मुद्गयः	मुद्गयः
८१८	३	वार्षिक	वार्षिक
८१९	११	॥ १३१ ॥	॥ १३१ ॥ १३२ ॥
८३६	१	वक्ष्यमाणमार्ग	वक्ष्यमाणमार्ग
८३६	५	द्वैविध्यं	द्वैविध्यं
८४७	२७	यायान्	यायान्
८४८	१४	य	य
८५५	३१	दानन	दानेन
८६४	८	योजयन्	योजयेत्

अध्यायः ८

८७१	२९	पाणिमुच्ययेति	पाणिमुच्ययेति
८७७	१०	मवलम्ब्य	मवलम्ब्य
८८५	११	पालेभ्यः	पालेभ्यः
८८६	१	वैदिका	वैहिका
८८९	१०	परीहारः	परीहारः
८९८	८	वित्वेन	वर्शित्वेन
"	३०	युक्तमर्थ	युक्तमर्थ
"	३१	तमर्थ	तमर्थ
९१८	१९	भावयेल्लिङ्गे	भावयेल्लिङ्गे
९१९	२०	इति	इति । गोविन्दराजस्त
			गुणवतां विप्रतिपत्तौ
			द्विजोत्तमाभ्यासणा
			भ्रमाणस्तुयादित्यहा
९२०	९	गोविन्द ..त्याह	०
९२२	२	स्तय	स्तेय
९२४	८	सनु	सन्नु
"	९	वाक्	वाक्
९३१	१६	निर्मते	निर्मते
९३३	२	प्रभृती	प्रभृती
९४२	९	इलोके	इहलोके
९४९	१३	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९५८	९	विकल्पेता	विकल्पेताम्
९६९	९	विष्णु	विष्णुः
"	१२	याचितम्	याचितम्
९७१	५	कला	काल
"	"	निर्मिता	निर्मिता
९८४	१८	व्यवहारदर्शनं	व्यवहारेणक्षं
९९४	२२	धनान्तर	धनान्तर
९९४	२२	धना	धना
"	"	वाञ्छल	वाञ्छल
१००६	१८	धानादावङ्ग	धानादावङ्ग
"	१७	वणिष्कान्	वणिष्कान्
"	३०	विधि	विधि
१०१६	१९	देवं	नुदेवं
१०३८	१	यथोक्ते	यथोक्ता
१०५१	९	यन्तु	यन्तु
१०५३	२०	ग्रहरणो	ग्रहरणे
१०५६	१	देवतार्चा	देवतार्चा
१०९०	७	नाशयेत्तस्य	नाशयेत्तस्या
"	२०	सहस्रदण्डो	सहस्रदण्डो
११०९	२६	दूर्ध्व	दूर्ध्व

अध्यायः ९

११२०	१६	रक्षितु	रक्षितुं
११२३	९	देतेभ्यः	देतेभ्यः
११२६	१२	ब्राह्मणाः	ब्राह्मणाः
"	१३	च्छ्रुति	च्छ्रुति
११२८	९	पायान्तरो	पायान्तरोप
११६८	२०	समुत्पन्न	समुत्पन्न
"	२१	श्वजीव	श्वजीव
११७३	२५	पितृव्येन	पितृव्येण
११९०	३	पितुर्धनं	पितुर्धनं
"	१८	यवीयान्	यवीया
११९६	२७	मन्तरा	मन्तरा
"	३०	निषाद	निषाद
१२०५	२४	यस्मै	यस्मै
१२०८	२१	योन्	योन्
१२१०	६	पितृकथ	पितृकथ
"	२९	पुत्रये	पुत्रये
"	२४	तस्यापि	तस्यापि
"	"	भर्तुर्धन	भर्तुर्धन
१२२४	१०	योगक्ष	योगक्षे

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२४१	१०	लब्धा	लब्धान्
१२४९	२२	ताञ्चीर	ताञ्चीर
१२६०	११	शक्तिः	शक्तिः
१२६६	७	मप्यादि	मप्यादि

अध्यायः १०

१२८८	१२	क्षत्रिया	क्षत्रिया
१७९३	२१	ब्राह्मण	ब्राह्मण
१३०३	१४	सन्तः	सन्तः
"	"	वैश्य	वैश्य
१३१२	८	ब्राह्मणान्	ब्राह्मणान्
१३२४	२२	यदभ्यनि	यदभ्यनि
१३३०	१४	बुभुक्षितः	बुभुक्षितः
१३३७	२४	प्राप्तः	प्राप्तः
१३४२	९	लभन्ते	लभन्ते

अध्यायः ११

१३४५	११	सर्व	सर्व
१३५४	१२	यज्ञ	यज्ञ
१३५८	६	त्ववार्य	त्ववार्य
१३६३	२४	कामद्वि	कामद्वि
१३६४	२१	त्वभ्यो	त्वभ्यो
१३७१	२१	निःक्षेप	निःक्षेप
१३७७	२७	गर्दभ	गर्दभ
१३८४	४	समाप्त	समाप्त
१३८४	४	वर्षापि	वर्षापि
"	२२	तमिन्नि	तमिन्नि
१३९६	२८	तदेवतपआह	०
१३९७	१२	तपसा	तदेव तपआह तप- सेति । तपसा
"	२४	मिराक्रान्त	मिराक्रान्त
१४१३	१२	गर्दभ	गर्दभ
१४२०	२८	नाभोत्रिय	नाभोत्रिये
१४२९	२८	व्यसेभ्यः	व्यसेभ्यः
१४४७	२४	रुधिर	रुधिर
१४६४	१४	यत्किन्त्वाप	यत्किन्त्वाप
१४६५	२२	सकाशा	सकाशा
१४६८	२५	दूर	दूर
१४७०	१८	श्यामत्वय	श्यामत्वय

अध्यायः १२

१४८२	४	एव	एव
१४८७	८	अस्य	तस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अध्यायः	शुद्धम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अध्यायः	शुद्धम्
१४९४	२८	कुर्मिवार	कुर्मिवार	१५४५	७	मेत	मेत
१५०९	१८	विहिताकन	विहिताकरण	१५३८	२३	तेजसारे	तेजसारे
१५१४	१४	वर्जन	वर्जन	१५३९	१६	प्रशासने	प्रशासने
१५२८	३	अज्ञास्तेभ्यः	अज्ञास्तेभ्यः	१५४२	८	भूतेष्विति	भूतेष्विति
१५३३	१५	संबन्ध	संबन्ध				

राघवानन्दटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः १			
१२	१६	तीतिः	तीति
"	१८	धर्म	धर्मा
"	१९	विद्वांसोऽत	विद्वांसस्त
१८	२४	णा	णा
२३	२७	सर्वाणि	सर्वाणि
२५	२८	द्वावे	द्वावे
२७	२९	जन्	जन्
३३	१५	तप्त्वा	तपत्वा
"	"	माशा	माक्रोशा
३९	३	मययुजत्	मसृजत्
४६	११	पुष्पिन	पुष्पिनः
"	२६	शु	शु
५२	१२	सदा	तदा
६९	२७	हे	हे
७३	२४	देव	देव
७९	१९	पिभ्यादीन्	परान्पिभ्यादीन्

अध्यायः २

१२०	१६	लो	लु
१२४	८	प्रागिति ।	प्रागिति
१२६	४	ता	तं
१३२	२५	हो	हो
१३९	९	क्षा	क्षा
१८०	१६	रूपा	रूपा
१९१	१६	तान्	तान्
१९२	४	आ	आ
२०१	१९	त्का	त्का
२०६	४	संस्कारा	संस्कारा
२१०	१९	कला	कल्पा
२१३	२२	ज्ञानहत्यादि	ज्ञानतहत्यादि
२१४	२	देव	देव
२१८	१	देवा	देवा
२२१	१३	शिरस्य	शिरस्य
२२३	५	है	है
२२५	२१	किञ्च	किञ्चनेति ।
२३०	८	ह	ह
२४४	२७	गुरुत् ।	गुरु । न
२५०	३	किञ्च	किञ्चगुर्विति
२५५	२७	ज	ज
२५७	२३	अपु	पु

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
अध्यायः ३			
३१९	१९	अनियतां	इयतां
३२५	१	आ	आ
३२८	१३	त	ते
३३४	३०	पत्का	पत्त्वा
३५९	२५	वेदाभ्यायी	वेदाभ्यायी छन्दोमात्राभ्यायी
३५९	२५	विदुष	विदुषः
४०९	६	संस्थं	संस्थपवित्रं
४३१	१३	कतेननकवितादर	कतेनकवितादर
४३३	२३	विमुष्येति	विमुष्येतिहाभ्याम्
४३५	१०	भोजनात्	ब्राह्मणभोजनात्
४३७	१०	निर्वर्त्य	नित्यस्य
४३९	१३	त्रि	त्रिः

अध्यायः ४

४५०	२०	अद्गोहेण	अद्गोहेणेति । अद्गोहेण
४६२	१६	वेप	किञ्चवयसइति । वेप
४८०	१८	धार्थ	धार्थ
४९२	१	दधु	दधु
५०५	१७	कृतं	कृतं
५१४	२०	चोरे	चोरैरि
५१५	१३	स्य	स्या
५१६	७	न	न
"	२३	म	म
५१७	२५	देवस्यः	देवस्यः
५४०	२९	सयमः	सयमः
५४१	२४	पुत्रार्थ	पुत्रार्थ
५५९	२६	युष्मि	युष्मि
५६१	४	भाया	भार्या
"	१६	बुरडः	बुरडः
५६९	१	यात्रा	यात्रा
५७१	६	नाक	लोक
५७४	२९	धर्मि	धर्म
५७५	१३	स	स
५८२	५	प्रायादेःत	प्रायादेः अत
"	२४	संभा	संभा
५८३	९	आत्मने	आत्मनी

अध्यायः ५

५८६	१७	विहित	विहित
५८७	२९	शुद्ध	शुद्ध
५८८	२४	भक्ष्य	भक्ष्यता
५९३	४२	दिष्टेति	दिष्टानिति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९७	६	भक्ष्येष्वपि	भक्ष्येष्वपि
६०३	८	आशेषतः	किञ्चेतदिति अशेषतः
६१५	२०	अहिंसकानि	किञ्चयइति। अहिंसकानि
६१९	२४	सुख्यफलेः	योग्यैः
६२३	१	कृतचूडे	सद्यःकृतचूडे
६२४	८	लक्षणमिदं	लक्षणार्थं
६३०	१	[इयंपरितितपृष्ठान्तेपठितव्या]	
६३१	१९	चक्षुः	चक्षुः
"	२०	स्ना	स्ना
६३२	१५	न	नै
"	"	त्रिरात्रै	त्रिरात्र
६४२	७	प्येन	प्ये स
"	९	तियइत्यु	त्यु
६४४	१८	दिःशु	दिर्नाशु
६५२	२७	प्रततेभ्यर्च्य	प्रजैभ्यर्च्य
६६१	१६	कंजसखं	कंजसखं
६६२	५	वे	षट्
६६५	१५	रीतिः	रैस्यानां रीतिः
६७३	२७	भ्य	भ्येन
(४) राघवानन्दः । अण्वपि उत्सवादिदर्शनमपि ॥ १४७ ॥			
६८१	१०	किञ्च	किञ्चशृङ्गाणामिति
६८७	४	यया	ययासा
६९५	६	भ्य	त्क्षय
अध्यायः ६			
६९८	७	आत्मनो	{ किञ्चगृहस्थस्त्विति ।
"	२९	निः सृत्य	{ आत्मनो
७१०	५	श्वा	ग्रामानिः सृत्य
७१७	८	धि	खा
७२५	१०	वार	धी
७४०	२३	रूप	वाद
अध्यायः ७			
७५५	१७	अन्तेच	रूपा
७५७	११	शाः	अन्ते न
७६०	१	पायत्व	शान्
"	१५	राज्ञा	पापत्व
"	"	दिर्का	राज्ञो
७६६	२४	रूप	दि
७७२	१७	बुद्धाभेति	रूपं
७७३	२	यान्	बुद्धाभेति
७७६	१२	धर्म	यान् इति
७७७	२०	अविज्ञातं	काम
			अविज्ञात

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८७	२४	यार्हति	यार्हति
७९०	१६	पृष्ठं	पृष्ठंवा
७९१	१२	लोकतः	लोक
"	२६	बुर्ग	बुर्ग
७९२	९, १०	यर्हच	यतर्हच
"	१०	वीव	वै
७९७	१	किञ्च	किञ्चनेति ।
"	३	भुतेः	भुतेभ्य
"	४	भाग	भग
७९९	१७	शुश्रूषाया	शुश्रूषा
८०२	१४	सन	सन
"	१४, १५	कृतक्षतम्	कृतम्
८०३	५	प्रकरणादिति	प्रकरणात्
८०९	१३	एतान्दण्डेन	एतान् चतुरः दण्डेन
८१८	१८	आदि	आदि
८२७	५	यम	यम्
८२९	२२	राज्ञे	राज्ञे
८३२	२४	पञ्चिनि	प्रीतीनि
८३५	१४	कर्म	कर्मा
८३६	५	है	है
"	१९	है	है
८३७	२३	है	है
८३८	१२	न	न
८४०	१०	गितुं	मितुं
८४१	३	वलिनं	वलिनं
८४४	४	गन्तव्यं	गन्तव्यं कथंवा प्रवेष्टव्यं
८५१	१३	अपानीकेषु	अपानीकेषु
८५८	२२	प्रसिद्धो	युद्धो
अध्यायः ८			
८७१	३०	मध्ये	मध्ये
८७५	२७	वक्षते	वक्ष्यते
"	२५	एतांस्ताति	एतांस्तौति
८८१	१६	स्यात्तत्राह	स्यात्तत्राह
८८७	१०	सुकिणी	सुकिणी
८९५	२	स्थानिनां	स्थानानां
८९८	१०	मुक्त्वा	मुक्त्वा
९०१	१३	विभावितं	विभावितं
"	२९	भ्रूलं	भ्रूलं
९०३	"	कृत्या	कृत्या
९०९	३	रम्	रम्
९१०	१४	न्यत्व	न्यत्व
"	२६	वधि	वधि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९१४	२४	पेदन	पदेन
९२२	९	शेषतः	विशेषतः
९३७	२०	त्यापि	त्यपि
९४५	१४	येना	येणा
"	१८	हना	हाना
९४६	६	जलतु	जलानु
९४७	६	इस्यु	इस्यु
९५३	२०	रुद्धम्	सुद्धम्
९५५	३०	वर्णैः	वर्णैः
९५८	१३	त्याम्ना	स्याम्ना
९५९	१३	सिदी	सिर्दी
"	१४	वक्रयः	विक्रयः
"	१५	द्वि	द्वि
९६०	३१	नरत	नस्त
९६५	२०	तित्य	तीत्य
९६९	१४	बुध्येतमपि	बुध्येतमपि
"	१७	धमणात्	धमर्णात्
"	१८	वृद्धिं	वृद्धि
"	१९	कात्यायनः	कात्यायनः
९७१	११	गङ्गी	गङ्गी
९७३	१९	क्कटेन	क्कटकटेन
९७५	२६	प्रति	प्राति
९७६	१७	यःस्थित	येस्थिता
"	"	भवान्	भवान्
९८७	२१	युक्त	युक्तं
९८८	५	छ	छ
९९२	२	तेषु	तेषु
९९७	२७	शिरश्छे	शिरश्छे
९९८	१०	यत्	यन्
"	११	काल	काले
९९९	१३	धारिर्ग	धारिर्ग
"	२८	येत्	येत्
१००१	२४	आगमेन	आगमेन
१००८	७	नेत्	नेत्
१०१०	१९	प्रत्ये	प्रत्ये
१०२२	३	मुक्ता	मुक्त्वा
१०२४	१८	स्तत्रा	तत्रा
१०२५	८	द्वि	द्वि
१०३४	९	नवाह	नेवाह
१०३६	१२	नाम	नाम
१०४०	१	वदच्छुद्धी	वदच्छुद्धी

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०४९	६	कमा	कम
१०६१	१८	ततःकि	ततःकि
१०६५	२६	शेषता	शेषतः
१०६८	५	खट्वा	खट्वा
१०६९	३०	हन्	हन्
१०७५	३०	सुखं	सुखं
१०८२	५	रूपा	रूपा
१०८७	२४	च्छेदन	च्छेदन
१०८८	६	तांघे	तांघ
१०९०	२४	श्ली	श्ली
१०९३	१४	परदण्ड	परदारदण्ड
"	२९	सर्वस्व	सर्वस्व
११००	२८	पारत्रिक	पारत्रिक
"	"	ध्विति	ध्विति
११०७	२४	येत्	येत्
१११२	६	भवदेश्वर्यात्	देश्वर्यात्
अध्यायः ९			
११२४	५	च्छुत्वं	च्छुत्वं
११२७	२७	चेतसा	चेतसा
११३०	६	मीः	मिः
११३३	१४	क्षेत्रत्वे	क्षेत्रत्वे
"	२८	क्ष्यन्ते	क्ष्यते
११३४	१०	स्वल्प	स्वल्पा
११५०	१२	हनास्य	हानस्य
"	१४	गवालभं	गवालभं
"	१५	तदनमूलम्	तदनमूलम्
"	"	गिर्ना	गिर्ना
११५२	१९	पद	पदे
११७०	१८	कि	कि
११७२	४	त्का	त्का
११७३	८	सम्मा	सम्मा
११८३	२१	त्वात्प	त्वात्पि
११९७	१	क्षार्या	क्षा
"	"	माह	आह
१२०५	१४	त्वाद्वा	त्वान्वाद्वा
१२०६	२८	लक्षणाया	लक्षणाया
"	"	दासदास्या	दासदास्या
१२०८	११	पुत्रास्युः	पुत्राः स्युः
१२०९	१९	पूर्वः पूर्वः	पूर्वः पूर्वः
"	२०	पूर्वा	पूर्वा
"	२१	पूर्व	पूर्व

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२१६	२९	तिसृणा	तिसृणा
"	३०	मकेस्त्रिया	स्त्रिया
१२३४	१४	अमात्यः	अमात्याः
१२३७	१७	आगस्त्रि	आगःस्त्रि
१२४७	८	कानां	काणां
"	२६	हृ	हृ
१२५२	२५	द्रव्येन	द्रव्येण
१२५७	६	त्कर्तृणां	त्कर्तृणां
१२६९	२२	सत्त्वे	सत्त्वे

अध्यायः १०

१३०२	१३	प्रभावेन	प्रभावेण
"	१४	प्रभावेन	प्रभावेण
१३०५	३	काष्ठ	काष्ठ
१३०६	१६	लोह	लोहं
१३०८	१९	निहुरता	निहुरता
१३१०	१	तेषां	तेषां
१३२९	८	दृष्टान्ती	दृष्टान्तो
१३३६	११	यर्थ	यर्थ

अध्यायः ११

१३५५	२३	कर्तव्यतां	कर्तव्यतां
१३६०	७	दर्शयस्त	दर्शयस्त
"	१८	विशेष	विशेष
१३६६	२१	संबन्ध	संबन्ध
१३६७	२६	रुतैष्य	वैरुष्य
"	२८	शालस्य	शालस्य
१३६८	१५	सौवागप	सवागप
"	१७	[पाठः]	[पाठः]
"	२३	निकोप	निकोप
१३७३	९	{ अयाज्यसंवाज्य }	{ अयाज्यसंवाज्यमुप }
"	१०	ह्युप	ह्युप
"	१०	न्ययो	न्ययो
१३७४	२४	दीनाम्	दीनाम्
१३७५	२८	दिनिमित्त	दिनिमित्त
१३७९	६	मृणुते	मृणुते
१३८१	३	पीतं	पीतं
"	४	कामसोऽत्मा	कामस आत्मानं
"	"	वाग्नुह	वाग्नुह
१३८१	८१	पदवीर	पदवीर
१३८४	२५	रक्षणमिति	रक्षणमिति
१३८५	१३	व्याप्ति	व्याप्ति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३९६	१०	र्णमिति	र्णति
१३९८	५	तद्भागाय	तद्भागाय
१३९९	३	आनिपातान्	आनिपातान्
१४००	६	कैर्म	कैर्म
१४०१	१६	चित्तम्	चित्तम्
१४०४	१	गाष्ठे	गोष्ठि
१४०५	१६	रक्षदेवता	रक्षोदेवता
"	१७	समाप्ति	समाप्ति
"	१८	संममा	संमा
१४०८	२०	द्वत	द्वत्
१४१५	२१	क्षार्ति	क्षार्ति
१४१७	२	च्छदे	च्छदे
१४१८	३०	स्तस्या	स्तया
१४२२	१३	भास्ता	भास्ता
"	१४	५५	१५५
१४२४	२८	प्रजितानीति	प्रतिजानीति
१४३०	२०	श्वकीर्णी	श्ववकीर्णी
१४३३	२	परीक्षण	परीक्षण
१४४४	११	अनेभ्या	अनभ्या
१४५०	१९	शुप	शुरुप
१४५४	२६	देवानो	देवाना
१४५४	२८	धर्मविधि	धर्मविधि
१४६०	७	वार्धि	वार्धि
"	८	द्वि	द्वि
१४६१	१८	शुद्ध	शुद्ध
"	३०	दयन्	दयन्
१४६४	५	मात्र	मात्रं
१४६६	१०	हेतरि	हेतुरि
१४६७	२२	नुपपातको	नुपातको

अध्यायः १२

१४८१	८	वर्णनम्	वर्णनम्
१४८४	१८	तेना	तेना
"	२५	इहै	इहै
१४८६	१५	न्य नव	न्यनव
"	२३	पद्यते	पद्यते
१४८७	१५	न्युत्कु	न्युत्कु
१४८९	१३	न्यनव	न्यनव
"	१५	स्का	स्का
१४९६	२	सर्वत्र	सर्वत्र
१४९९	२९	द्वया	द्विया
१५०३	१०	तेत्यु	तेत्यु
"	२३	राज	राज

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्
१५०८	२२	धर्म
१५१०	२३	लशकः
१५१०	२४	न्धिनी
१५१४	४	गिः
१५१७	२९	प्यते
१५२०	२८	यूत

शुद्धम्
धर्म
लशकः
न्धिनी
गि
प्यते
यूतं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्
१५२२	७	स्तःञ्ज
१५२९	२५	नयक
१५३३	१७	हयं
१५३४	२७	परिपत्त
१५३६	४	अहं

शुद्धम्
स्तञ्ज
नयकं
हयं
परिपत्त
अहं



नन्दनकृतटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२७	३१	।	०
३७	१	स्त्री	स्त्री
५०	२९	स्वेना स्वेन	स्वेनानस्वेन
६१	४	साहसं	शदश साहसं
६६	२५	शा	शा
७७	३०	दे	दे
८५	२५	नो	मनो

अध्यायः २

८९ ७ [दृष्टिरोषात् नगृहीतः] एवं जगन्मृष्टिमलयोशा-
स्त्रावतारश्चोक्ताः। इदानीं
धर्मस्य प्रतिपत्त्यपायाद्विलु-
प्तस्य लाघवेन प्रतिपत्त्य-
र्थलक्षणं तावदाह विद्व-
द्भिरिति। विद्वद्भिर्वैद्यैः
विद्विरेक्ष्यैरागिभिः।

११९	२	किल	किंतु
१३५	१३	ना	ना
१३६	७	शणाविक	शणाविक
१३९	२७	मवं	मवं
१५०	८	तद्	त
१५८	२६	मो	मो
१६२	१५	म	म
१६६	८	वाच्य	वाच्यः
१८०	२०	यस	यस्य
१९६	२४	गुरुन्	गुरुन्
१९७	८	१३१	१३२
२१४	१६	येथति	येथति
२२१	१७	कस्मः	कस्मः
२२३	८	वेदमने	वेदमन
२५६	२४	पुनरथ	कपुनरथ
२७७	२५	कैमिद	कैमिद
२९०	२१	रेषा	रेषा

अध्यायः ३

३८८	१	तु	तु
३०५	१०	४०	३९।४०
३१८	३०	६४	६३।६४
३१९	९	आ	आ

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२९	२७	तु	तु
४०१	१६	पेत	०
४१०	१८	निव	निव
४११	२०	—	—
४४४	३१	(क ख, ण, ड,)	(क, ख, ड, ण, नं० १, नं० २)

(टिप्पणिः) अध्यायः ४

४६३	५	पे	वे
५७९	२४	तद्	तद्
५८३	२१	कः	कं

अध्यायः ५

६३७	१२	नाना	ना
६६५	१५	कृ	कृ
—	१९	पुनर्पहणम्	पुनर्पहणम्
६६६	१५	त्य	इत्य
६८२	११।१२	भिहितं	भिहितं
६९३	८	सापि	यापि

अध्यायः ६

६९९	१४	अनेः	मुन्यनेः
-----	----	------	----------

अध्यायः ७

७६६	२८	शक्तन्तर्णो	शंकुकर्णो
८३३	११	ह्रीं	ह
८३६	९	धे	धो
८५८	११	तु	तु
८५८	२४	त्रि	त्रि

अध्यायः ८

८८२	४	मा	स्मा
८८५	२	हं	हं
९०६	१	यं	श्यं
"	"	यं	शे
९१७	१	ज	०
९१७	१	यः	याः
९५४	१५	मयवस्य	मयवस्य
९६०	१२	अयथा	अन्यथा
९८२	७	सबन्धो	संबन्धो
"	"	सबन्धो	संबन्धो
९९४	१५	परिमाणं	परिमाणं न

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९९९	२९	ण	णी
१०२६	१७	स्याक्रमे	स्यातिक्रमे
१०२९	५	लिङ्गानि	लिङ्गानि चिन्हानि
१०४४	७	गुणो	गुण
१०५०	१२	प्रवंचो	प्रचो
१०६८	११	आ	अ
१०७०	२२	महा	एवंनानिउप
१०८९	१२	र्य	र्या
१११६	२१	न्द्रा	न्द्रादि

अध्यायः ९

११५०	१९	रय	रथ
"	२०	हि	वि
११५६	१६	त्कं	कं
११६०	२७	शं	शीं
१२०८	१५	स्थां	कथां
"	"	कथां	कथां
१२०८	२६	तृ	तृ
१२१५	१५	भ्यान्द	भ्याद
१२२०	२७	पकं	मधु पकं
१२४५	६	ह	हा
१२४८	२७	प्रणिहिताः	मूलप्रणिहिताः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १०	
१२५२	१	ला	ली
१२७९	२८	व	क
१२९०	२०	श्लो	मध्यमश्लो
१२९१	२३	संकी	०
		अध्यायः ११	
१३४८	९	येन	यो
१३६१	२५	वीरह	वीर
१३७८	२६	प	व
१४००	८	व	प
१४०४	१९	य	यं
१४०७	२	:	यः
"	१६	त्कं	कं
१४६३	२१	ति	न्ति
१४६८	२८	आ	अ
		अध्यायः १२	
१५०४	७	क्ता	क्ता
१५२१	४	जगत्	ततम्
"	"	स	त
१५२५	१३	देवता	वेदा
१५३३	२३	वानप्रस्थं	वानप्रस्थं
१५४१	१५	भ्या	भ्या

रामचन्द्रटीकाशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		अध्यायः १	
२२	२७	नाविरकरोत्	नाविष्करोत्
२६	८	इन्द्रियाणि	इन्द्रियाणि
३८	२०	बाहुरुपादतः	बाहुरुपादतः
६३	१३	शिक्षया	इच्छया
६४	२०	कीदशः	कोदशः
६४	२२	एवा	एषा
		अध्यायः २	
१०३	१	उक्त	उक्तः
११९	४	शरीरस्य	शरीर
१५५	२८	सत्त्वस्य	संहृत्य
१६९	१२	सम्यक्	सम्पक्
२१७	२०	आवमानस्य	अवमानस्य
२१८	७	तिरस्कारकर्त्ता	तिरस्कारकर्ता
२२७	५	अस्ये	अस्य
२२७	१८	इमान	इमान्
२४२	१८	तिष्ठति	तिष्ठत
२४२	३०	शिष्यस्य	शिष्यस्य
२४५	१६	संभवे, निकटे	असंभवे, अनिकटे
२६७	२३	गुर्वथे	गुर्वथे
		अध्यायः ३	
२७४	२५	व्रतेऽन्तर्भवति	व्रतेऽन्तर्भवति
२८२	१८	कनकवर्णाः	कपिलवर्णाः
३०९	२०	स्वदारानिरतः	स्वदारनिरतः
३११	११	गच्छितः	गच्छतः
३१६	२३	वर्धते	वर्धते
३२०	२६	वैवाहिकेऽपि	वैवाहिकेऽपि
३४०	२६	गासं	गृह्यं
३४५	३	पुनर्बलिहरेत्	पुनर्नबलिहरेत्
३४६	१८	गृह	गृहं
३४७	२६	आगताऽसख्यादीन्	आगताऽसख्यादीन्
३७०	२४	यमातामहादयः	मातामहादयः
		अध्यायः ४	
४५०	३	चतुर्भाग	चतुर्थभाग
४५९	११	दुःस्वप्नम्	दुःस्वप्नम्
४६९	१८	नादिष्टति	नादिष्टति
४७६	२१	बुद्ध्यादीनि	बुद्ध्यादीनि
४८०	३०	योयथा	यीर्यथा
५५८	८	कदर्यस्य	कदर्यस्य

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७०	१३	पिष्टम्	विष्टम्
५७८	२७	निर्गुदेत्	निर्गुदेत्
५७९	१२	श्रुत्याम्	श्रुत्याम्
		अध्यायः ५	
६२३	५	घ	घ
६२९	१२	सम्बन्धः	सम्बन्धः
६३८	२०	द्वर्गिगूर्ध्व	द्वर्गिगूर्ध्व
६४७	४	एतवद्वत्सरा	एतद्वत्सरा
६४८	२६	बुध्याभाता	बुध्याभाताः
६८४	१८	विरक्त	विरक्तः
		अध्यायः ६	
७०३	६	उत्तरायणम्	तुरायणम्
७३१	१३	अवेक्षेत्	अवेक्षेत
७३९	६	इन्द्रियाणा	इन्द्रियाणा
		अध्यायः ७	
७६३	२१	केपि	केऽपि
७६७	२	कोपनत्वात्	कोपमत्वात्
७८७	२७	आयतः	अयतः
८१०	२६	कर्षयति	कर्षयति
८३१	२०	कम्ब	कम्ब
८४६	५	शनेर्नीयात्	शनेर्नीयात्
८५३	१४	भेदककृतं	भेदककृतं
		अध्यायः ८	
८७८	१४	समे	सम्ये
८८२	७	सर्व	सर्व
८८६	९	अथादिहीनौ	अथादिहीनौ
८९१	२५	सङ्ख्या	सङ्ख्या
९२२	१४	रस्थितत्वात्	रस्थितत्वात्
९२३	१७	सान्त्वयन्	सान्त्वयन्
९२७	२८	ब्रुवतस्युः	ब्रुवतःस्युः
९६८	२३	बासे	बासे
९७४	१६	बुद्धि	बुद्धि
९९३	६	उभौ	उभौ
१०१३	७	रदेत्	वदेत्
१०२२	७	पालभवेत्	पालभवेत्
१०२८	२७	स्नामितानि	स्नावितानि
१०२९	७	वीक्ष्य	वीक्ष्य
१०२९	२४	सीमाया	सीमाया
१०५८	१	अधागतिः	अधीगतिः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६५	६	परषट्	परिषट्
११०७	२६	तत	तत्
अध्यायः ९			
११२२	१७	औपासनाधि	औपासनाधि
११९७	७	द	द
१२१५	१९	यल्लभ्य	यल्लभ्य
१२३०	२५	क्रिया	क्रियया
१२३३	१२	लेखन	लेखन
१२५०	२४	दर्शने	दर्शने
अध्यायः १०			
१३०४	१	क्षेत्र	क्षेत्र.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२२	२५	क्षौमाधिकारि	क्षौमाधिकारि
अध्यायः ११			
१३५३	५	देवचं	देवस्व
१३६६	२६	सं गी	संसर्ग
१३६९	१७	अनिकृतेनसः	अनिकृतेनसः
१३९५	९	पक्षान्तर	पक्षान्तरे
१४७३	६	अधमर्षण	अधमर्षण
अध्यायः १२			
१४९२	२७	स्थितः	स्थितः

